

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ο ΠΑΠΠΟΥΣ ΚΑΙ Η ΓΙΑΓΙΑ ΣΕ ΓΟΝΕΪΚΟ ΡΟΛΟ

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Η. ΚΥΡΙΑΚΟΥΛΑ

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Σχολή Επιστημών Αγωγής
Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2011

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Η. ΚΥΡΙΑΚΟΥΛΑ

Ο ΠΑΠΠΟΥΣ ΚΑΙ Η ΓΙΑΓΙΑ ΣΕ ΓΟΝΕΪΚΟ ΡΟΛΟ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

που υποβλήθηκε στο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών
της Σχολής Επιστημών Αγωγής
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

3μελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων Καθηγητής: **κ. Πανταζής Σπυρίδων**

Καθηγητής Π.Τ.Ν.

Παν/μίου Ιωαννίνων

Μέλη τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής:

κ. Κούτρας Βασίλειος

Αναπληρωτής Καθηγητής Π.Τ.Ν.

Παν/μίου Ιωαννίνων

κα Σακελλαρίου Μαριγούλα

Επίκουρος Καθηγήτρια Π.Τ.Ν.

Παν/μίου Ιωαννίνων

7μελής Εξεταστική Επιτροπή

κ. Πανταζής Σπυρίδων

Καθηγητής Π.Τ.Ν.

Παν/μίου Ιωαννίνων

κ. Κούτρας Βασίλειος

Αναπληρωτής Καθηγητής Π.Τ.Ν.

Παν/μίου Ιωαννίνων

κα Σακελλαρίου Μαριγούλα

Επίκουρος Καθηγήτρια Π.Τ.Ν.

Παν/μίου Ιωαννίνων

κα Ρήγα Αναστασία-Βαλεντίνη

Καθηγήτρια Τμ. Ψυχολογίας

Παν/μίου Κρήτης

κ. Ευαγγέλου Άγγελος

Καθηγητής Ιατρικής Σχολής

Παν/μίου Ιωαννίνων

κα Γιώτσα Άρτεμη

Λέκτορας Π.Τ.Ν.

Παν/μίου Ιωαννίνων

κ. Μπαμπάλης Θωμάς

Λέκτορας Π.Τ.Δ.Ε.

Παν/μίου Αθηνών

Εμείς, τα μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, εγκρίναμε την Διδακτορική Διατριβή:

«Ο παππούς και η γιαγιά σε γονεϊκό ρόλο»

Της
Αντωνοπούλου Κυριακούλας

Μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέποντας Καθηγητής

κ. Πανταζής Σπυρίδωνας

Μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής

κ. Κούτρας Βασίλειος

Μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής

κα Σακελλαρίου Μαριγούλα

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Σχολή Επιστημών Αγωγής
Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών

Ιωάννινα, 2011

*Στον παππού μου Πάντζια Κωνσταντίνο:
Πάντα ζωντανός στην ψυχή μου.*

*Στους παππούδες και τις γιαγιάδες όλου του κόσμου που δίνουν τη ζωή τους για
τις νέες γενιές.*

Εάν δεν έχεις παππού, αγόρασε έναν.

*Μάρθα Παπαμίχου,
Εκπαιδευτικός.*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ-ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα Διδακτορική Διατριβή πραγματοποιήθηκε με την άμεση ή έμμεση υποστήριξη φορέων και προσώπων. Οι φορείς που στήριξαν αυτή την προσπάθειά μου, είναι οι εξής:

1. Το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
2. Το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΥΠΕΠΘ) μέσω της Περ/κής Δ/σης Α/θμιας και Β/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιγαίου με αντίστοιχη τρίχρονη εκπαιδευτική άδεια για την αποκλειστική ενασχόλησή μου με τη νέα αυτή γνωστική περιοχή.

Πάνω απ' όλα, όμως, δοξάζω το Θεό για την υγεία, την υπομονή και την επιμονή που μου έδωσε, προκειμένου να εκπληρώσω την επιθυμία και το όνειρό μου για την ολοκλήρωση των σπουδών μου, ως ενός τομέα της ζωής μου. Η διεξαγωγή και η συγγραφή αυτής εδώ της Διατριβής αποτέλεσε για μένα μια συγκλονιστική εμπειρία. Το θέμα μου ήταν ιδιαίτερα συναρπαστικό, αφού με οδήγησε σε ξεχωριστά μονοπάτια, τα οποία με παρώθησαν να συνειδητοποιήσω το μεγαλείο των ανθρώπινων ιστοριών. Δεν θα μπορούσα να τα είχα καταφέρει, εάν δεν υπήρχαν δίπλα μου πολύτιμοι άνθρωποι, οι οποίοι με υποστήριζαν και με ενθάρρυναν καθ' όλη τη διάρκεια αυτού του μακροχρόνιου και υπέροχου ταξιδιού. Η προετοιμασία της έρευνας πέρασε από διάφορα στάδια για να πάρει τη σημερινή μορφή και θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί χωρίς την πρόθυμη και πολύτιμη συνεισφορά πολλών προσώπων. Από τη θέση αυτή αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους αυτούς, που με οποιονδήποτε τρόπο συνέβαλαν στην ολοκλήρωσή της.

Ειλικρινή ευγνωμοσύνη οφείλω στον νυν επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Πανταζή Σπυρίδωνα, επειδή όχι μόνο πίστεψε σε μένα, αλλά και μοιράστηκε μαζί μου τη σοφία του και τις γνώσεις του με μια σειρά από σημαντικές πρακτικές και μεθοδολογικές συμβουλές, ενώ δεν παρέλειπε ποτέ να με ενθαρρύνει. Τον ευχαριστώ, για τις δημιουργικές του προτάσεις και για τις υψηλές του προσδοκίες. Τον ευχαριστώ, γιατί μου έδινε πολύ μεγάλο κουράγιο, ελπίδες, ενθάρρυνση και ενίσχυση, επαναλαμβάνοντάς μου διαρκώς, ότι ήμουν άξια να ανταπεξέλθω στις απαιτήσεις ενός τόσο μεγάλου εγχειρήματος. Τις στιγμές που λυγίζα και λιποψυχούσα, ήταν πάντα δίπλα μου να με στηρίζει. Μου διέθεσε πρόσθετο χρόνο για την οργάνωση του λιμνάζοντος και αυξημένου πρωτογενούς υλικού, καθώς επίσης, μου έκανε την τιμή να αποτελέσω συνεργάτιδα του Εργαστηρίου Παιδαγωγικής και Διδακτικής Μεθοδολογίας, επιτρέποντάς μου-παραχωρώντας μου, κατ' αυτόν τον τρόπο, τη χρησιμοποίηση όλου του υλικό-τεχνικού εξοπλισμού που περιεχόταν σ' αυτό.

Την ίδια ευγνωμοσύνη οφείλω και στον τέως επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Κυριακίδη Παύλο, επειδή, προτείνοντάς μου να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα που δεν είχε μελετηθεί καθόλου στην Ελλάδα, μου το εμπιστεύτηκε και διάνοιξε τους ορίζοντές μου. Τον ευχαριστώ, επειδή μέσα από την επιλογή του εν λόγω θέματος μου δόθηκε η δυνατότητα, μελετώντας αρκετά, να δώσω απαντήσεις σε πολλά αναπάντητα ερωτήματα που με κατέτρωγαν, αναφορικά με τις σχέσεις μου με τους γονείς μου. Προσπαθούσε πάντα να με προωθεί ένα βήμα πιο πέρα και να ανακαλύπτω νέες ιδέες, ενώ οι ακριβείς υποδείξεις και οι λεπτομερείς διορθώσεις του στη γλωσσική επιμέλεια του κειμένου, καθώς επίσης η διόρθωση κάποιων λαθών που παρατηρήθηκαν, συνέβαλαν καθοριστικά στη βελτίωση και αρτιότητα του παρόντος κείμενου. Οι συνεχείς επιβραβεύσεις του, το προσωπικό του ενδιαφέρον και η ζεστή φιλία του μου έδιναν πολύ κουράγιο να συνεχίζω, έστω και όταν συναντούσα πολλές

και μεγάλες δυσκολίες. Παρότι έπαψε να είναι επιβλέποντάς μου, ήταν αμέριστη η συμπαράστασή του σε μένα έως την διεκπεραίωση της Διατριβής.

Μετά την ολοκλήρωση της γόνιμης συνεργασίας μου με τον καθηγητή κ. Κυριακίδη (λόγω συνταξιοδότησής του), εξαιτίας γραφειοκρατικών κωλυμάτων, η ερευνητική μου προσπάθεια ατόνησε για κάποιο χρονικό διάστημα, λόγω των ερευνητικών δυσκολιών που προέκυψαν, της απώλειας του ψυχικού σθένους έπειτα από ένα πολύ σημαντικό ερευνητικό πρόβλημα και της συνεπαγόμενης μεταστροφής των ενδιαφερόντων μου στον επαγγελματικό τομέα, ύστερα από το διορισμό μου στον τομέα της Εκπαίδευσης. Κάποιος χρόνος ήταν αναγκαίος, για να υπάρξει θεωρητική και μεθοδολογική αποτίμηση της συνολικής προσπάθειάς μου και ανασυγκρότηση του εαυτού μου. Ανάκαμψη προέκυψε αργότερα, όταν μετά από παρότρυνση-παρακίνηση του επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Πανταζή και αφού είχε παρέλθει μια περίοδος οργάνωσης και αξιολόγησης του υλικού που είχε συσσωρευτεί, αποφασίστηκε από κοινού η έρευνα να «ξεναβγεί στο πεδίο», αυτή τη φορά με κύριο σκοπό την οπτική της από άλλη γωνία, την ποιοτική προσέγγιση, η οποία και συνεχίστηκε υπό την καθοδήγησή του. Η νέα ανάληψη της ερευνητικής προσπάθειας, της έδωσε ποιοτική χροιά και χαρακτήρα και οδήγησε σε αναδιάταξη του ήδη συσσωρευμένου υλικού.

Αποδίδω ιδιαίτερες ευχαριστίες σε αυτούς τους δύο ανθρώπους, γιατί εάν θα ήθελα να παραλληλίσω τη σχέση μου με τους επιβλέποντες καθηγητές μου με την παρούσα έρευνα, θα έλεγα ότι, ο κ. Κυριακίδης με βοήθησε να φέρω στον κόσμο «το μωρό μου» και να προσκολληθώ σε αυτό, αλλά εάν δεν υπήρχε ο κ. Πανταζής, που με βοήθησε να «το μεγαλώσω», δε θα του είχα δώσει την πρέπουσα αξία και προσοχή, ώστε να ολοκληρωθεί -ελπίζω με επιτυχία. Αυτοί πίστεψαν σε μένα, όταν εγώ είχα αμφιβολίες για τον εαυτό μου και το ενδιαφέρον τους ήταν πάντα ειλικρινές για την πορεία της εργασίας μου. Οι υποδείξεις τους ήταν καθοριστικές και νιώθω πως δεν θα τα είχα καταφέρει χωρίς την καθοδήγησή τους. Τα λόγια μου για αυτούς ωχριούν μπροστά στα συναισθήματά μου.

Μετά από αυτή τη μακροσκελή αναφορά, θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω τα υπόλοιπα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, επειδή καθένα από αυτά έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στην ενδυνάμωση των προσπαθειών μου. Εισήλθαν στη συμβουλευτική επιτροπή με μεγάλη ευχαρίστηση και ήταν πάντα πρόθυμοι να με βοηθούν, να μου εκφράζουν τα σχόλιά τους και τις δικές τους απόψεις επάνω στο θέμα.

Ευχαριστώ, λοιπόν, θερμά τον Αναπληρωτή καθηγητή κ. Κούτρα Βασίλειο, τόσο για τη συμμετοχή του στη συμβουλευτική επιτροπή όσο κι επειδή συζήτησε μαζί μου το θέμα, παρακολούθησε με μεγάλη φροντίδα και ενδιαφέρον όλη την πορεία της εργασίας μου και με την παρακίνηση και σωστή καθοδήγησή του με βοήθησε αποφασιστικά στην αποπεράτωσή της.

Στην Επίκουρο καθηγήτρια κα Σακελλαρίου Μαριγούλα, αποδίδω τις ένθερμες ευχαριστίες μου, για τη συμμετοχή της στη συμβουλευτική επιτροπή, για το ειλικρινές ενδιαφέρον της, για τις πολύτιμες συμβουλές της, καθώς επίσης για τις εύστοχες παρατηρήσεις της πάνω στην εργασία, οι οποίες με οδήγησαν στη συστηματική παρουσίαση των ευρημάτων.

Ευχαριστώ ολόψυχα τον Λέκτορα κ. Μπάκα Θωμά, γιατί με τις υποδείξεις του σχετικά με τη θεωρητική θεμελίωση του θέματος και με τις συμβουλές του, που με προθυμία έδινε σε όλα τα στάδια της εργασίας, με βοήθησε να βάλω σε τάξη τις σκέψεις μου και με οδήγησε από την αρχή στη διαμόρφωση του πλαισίου του κειμένου της έρευνας.

Θα ήταν μεγάλη παράλειψή μου και δείγμα αχαριστίας, η μη αναφορά στα πρόσωπα που με τον τρόπο τους συντέλεσαν καθοριστικά στην διεξαγωγή της έρευνας, δηλαδή στους παππούδες, στα εγγόνια και στους γονείς τους. Η παρούσα έρευνα δεν θα ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί χωρίς την ευγενική συμμετοχή τους. Οι άνθρωποι αυτοί αφιέρωσαν αρκετό πολύτιμο χρόνο από το πολυσύχολο και εξοντωτικό πρόγραμμά τους, για να μου εκφράσουν τις εμπειρίες και τα βιώματά τους σχετικά με το ρόλο που είχαν αναλάβει, ελπίζοντας ότι με αυτόν τον τρόπο θα βοηθούσαν άλλους ανθρώπους που βρίσκονται σε ανάλογη θέση. Τους είμαι ευγνώμων για την ειλικρίνειά τους και για την διάθεση συνεργασίας τους μαζί μου. Θανμάζω την αφοσίωσή τους και την εγκαρτέρηση, την επιμονή και την υπομονή τους. Οφείλω ειλικρινά απεριόριστη εκτίμηση και άπειρες ευχαριστίες σε αυτούς.

Άπειρες ευχαριστίες εκφράζω, επίσης, στην επισκέπτρια υγείας, κα Πετροπούλου-Διαμαντή Ζωή, για την πολύτιμη βοήθειά της αναφορικά με την ανεύρεση μερικών ατόμων που αποτέλεσαν δείγμα της έρευνας. Την ευχαριστώ, γιατί δεν είναι ένας ακόμη δημόσιος υπάλληλος, αλλά ένας άνθρωπος με όλη τη σημασία της λέξης, επειδή δρα πέρα από ωράρια και βάζει την ανθρωπιά και την επιστήμη της πάνω από την δημοσιοϋπαλληλική ρουτίνα εργασίας.

Ιδιαίτερα θετική και εποικοδομητική ήταν η συμβολή του Δημάρχου Λαμιέων, κ. Κοτρωνιά Γεωργίου και του προϊσταμένου του 6^{ου} Γρ. Α/θμιας Εκπ/σης Ν. Κυκλάδων, κ. Μαρινάκη Νικόλαου, σε ό,τι αφορά την αποδέσμευσή μου από τα υπηρεσιακά μου καθήκοντα, ενώ εξίσου σημαντική ήταν η συνδρομή των μαθητών μου και των γονέων τους στην στήριξή μου, με την κατανόηση που επέδειξαν.

Εκ βαθέων ευγνωμοσύνη οφείλω στον τέως Σχολικό Σύμβουλο Α/θμιας Εκπ/σης Ν. Φθιώτιδας, κ. Παπαμίχο Κων/νο και στην εκπαιδευτικό, κα Παπαμίχου Μάρθα, οι οποίοι όντας πνευματικοί γονείς μου μού παρείχαν αδιάλειπτα την ψυχολογική υποστήριξή τους, την ενθάρρυνση και τις συμβουλές τους, αλλά πάνω απ' όλα αποτέλεσαν και θα αποτελούν πάντα τα μεγάλα πρότυπά μου.

Στην έκφραση αναγνώρισης της προσφοράς τους στην ερευνητική προσπάθεια και στην διεξαγωγή της εργασίας μου, δεν θα πρέπει να αδικηθούν αρκετά άτομα και παράγοντες, που συνέδραμαν σε μεγάλο ή μικρό βαθμό και συνεισέφεραν στην παρούσα έρευνα, με την διασφάλιση ευνοϊκού κλίματος συνεργασίας σε όλες τις φάσεις της. Ανάμεσα σε αυτά είναι οι εξής αλφαβητικά (ας μου συγχωρεθούν παραλείψεις ή λάθη στο όνομα ή στο επώνυμό τους):

Κα Albrechtsen Vibeke, κ. Ανδρουλιδάκης Σήφης, κ. Αντζουλής Βασίλειος, κα Αντωνοπούλου Καίτη, κα Αργυροπούλου Κατερίνα, κα Βολανάκη (εργαζόμενη στην Ελληνική Γεροντολογική Εταιρεία), κ. Γαϊτάνης Γρηγόρης, κα Γεωργούλη Ιωάννα, κ. Γεωργούσης Δημήτριος, κα Γιώτα Δήμητρα, κ. Γώγουλος Ιωάννης, κα Δοσούλα Γιούλα, εργαζόμενοι στην Α/βάθμια Εκπ/ση Λαμίας, εργαζόμενοι στη Βιβλιοθήκη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, εργαζόμενοι στο Ε.Κ.Κ.Ε., εργαζόμενοι στο τμήμα εισοδήματος της Εφορείας Ιωαννίνων, εργαζόμενοι στην Πρόνοια Ιωαννίνων, κ. Ζάραγκας Χαράλαμπος, κ. Ζορμπάς Χρήστος, κα Καδή Ανδρούλα, κα Καλλιώρα Ξανθή, κ. Καραγιαννόπουλος Κώστας, κα Καρατζάβελου Αντωνία, κα Καραφωτιά Μαρία, κ. Κυροδήμος Ηλίας, κ. Κολώνιας Δημήτριος, κ. Κοντός-Μπεγλήρης Κων/νος, κ. Κοτρώνης Γεώργιος, κ. Κουρκιάς Βασίλειος, κα Κρυσταλλίδου Αικατερίνη, κ. Κωστάκης Σωτήριος, κα Λαγού Ντίνα, κα Λαζάρου Ευγενία, κα Λαπαντζή Λιάνα, κ. Λιδάκης Γεώργιος, κα Λίλη (εργαζόμενη στον Α' παιδικό σταθμό Λαμίας), κα Μίχου Κατερίνα, κ. Μπακογιάννης Δημήτριος, κα Μπαλάφα Αικατερίνη, κ. Μπέλλος Τριαντάφυλλος, κα Μπεσλεμέ Ευαγγελία, κ. Μπίκος (ιατρός στην ψυχιατρική κλινική του Α.Π.Θ. στην Αλεξανδρούπολη), κα Νέσση Παρασκευή, κ. Ντάντος Άγγελος, κα Ξυδοπούλου Καίτη, κα Παλαμιώτη Δώρα, κα Παντζιά

Αλεξάνδρα, κ. Παπαδημητρίου Λάμπρος, κα Παπαναγιώτου Άννα, κα Παπανάγνου Χρύσα, κ. Πασχάλης (εργαζόμενος στην Αστυνομική Δ/ση Λαμίας), κ. Πολύζος Παντελής, κα Σιαλβέρα Θεοδώρα, κα Σπανέα Φρόσω, κα Σταϊκούρα Βούλα, κ. Σταυρόπουλος Γεώργιος, κ. Συλεούνης Δημήτρης, κα Συριβλή (εργαζόμενη στη Δ/ση Προγραμματισμού και Μελετών της Γενικής Γραμματείας Απόδημου Ελληνισμού), κα Ταγκαλάκη Μαρία, κα Τεπέρογλου Αφροδίτη, κ. Τσάκαλος Δημήτριος, κ. Τσάκαλος Παναγιώτης, κα Τσεμπερίδου Δήμητρα, κα Τσικνή Ζωή, κα Τσούμα Κων/να, κ. Χαρμαντζής Φώτης, κα Χορταριά Άννα και κα Ψαλίδα Ιουλία.

Μεγάλη ευγνωμοσύνη οφείλω στον κ. Γιώτη Παναγιώτη και στον κ. Πορφύρη Χρόνη, γιατί χωρίς την μεταγραφή στην γραφή Braille στην οποία υπέβαλε ο πρώτος εξ αυτών την περίληψη της διατριβής μου και χωρίς την μετατροπή του συνόλου του κειμένου σε ηχητική μορφή στην οποία προχώρησε ο δεύτερος, κατά την ταπεινή μου γνώμη η παρούσα διατριβή θα υστερούσε, δεδομένου ότι δεν θα είχε κάθε άνθρωπος τη δυνατότητα της πρόσβασης σε αυτή και άρα δεν θα πληρούσε το σκοπό της παροχής βοήθειας στους απλούς καθημερινούς (ακόμη και αγράμματους) ανθρώπους ή στα άτομα με σωματικές μειονεξίες (προβλήματα όρασης). Για τους ίδιους λόγους οφείλω άπειρες ευχαριστίες σε δυο ακόμα άτομα, τα οποία παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες έσπευσαν προς αρωγή με μεγάλη προθυμία: η κα Danijela Boroncain, η οποία αν και αλλοεθνής (Βοσνία), όλως παραδόξως μετέτρεψε το κείμενο της περίληψης της Διατριβής από τα Ελληνικά στα Αγγλικά, και η κα Μπαλσιώτη Βίκυ, η οποία μετέτρεψε το ίδιο κείμενο στην νοηματική γλώσσα επικοινωνίας σε μορφή εικόνας (DVD).

Ευχαριστώ, επίσης, την κα Παπαμίχου Ειρήνη, την πρώτη μου δασκάλα, γιατί σ' αυτήν οφείλω τα θεμέλια της εκπαιδευτικής μου σταδιοδρομίας.

Τέλος, ευχαριστώ τους γονείς μου και ιδιαίτερα την αδερφή μου, καθηγήτρια κλασικής φιλολογίας, κα Αντωνοπούλου Σοφία και τον γαμπρό μου, καθηγητή πληροφορικής, κ. Σταύρου Πέτρο, επειδή όντας πάντα στο πλευρό μου μού παρείχαν ακούραστα ψυχολογική, τεχνολογική και γραμματειακή υποστήριξη, οπότε η βοήθειά τους ήταν εξαιρετικά πολύτιμη για μένα. Τους ευχαριστώ μέσα από την ψυχή μου. Ολοκληρώνοντας τις ευχαριστίες θα ήθελα να επισημάνω ότι, φυσικά, η ευθύνη για τις όποιες αδυναμίες ή παραλείψεις της εργασίας, βαρύνει αποκλειστικά εμένα.

Λαμία, 13-10-2010

Αντωνοπούλου Κυριακή

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελίδα:

ΠΡΟΛΟΓΟΣ-ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	III-VI
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	VII-XV
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	XVI
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	XVII-XX

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ-ΥΠΟΒΑΘΡΟ
ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΗ ΤΩΝ ΟΡΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ.....1-163

1.1 Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	3-36
1.1.1 Γνωρίσματα της οικογένειας	3
1.1.2 Παραδοσιακή - σύγχρονη οικογένεια	8
1.1.3 Μορφή και δομή της σύγχρονης οικογένειας - Τύποι οικογενειών	10
1.1.4 Ιδανικός τύπος οικογενειακής οργάνωσης	16
1.1.5 Προσφορά της οικογένειας.....	18
1.1.6 Οι ανάγκες των παιδιών και η κάλυψή τους από τους γονείς	22
1.1.7 Ο ρόλος και τα όρια δράσης των γονέων.....	24
1.1.7.1 Χαρακτηριστικά των σταδίων ψυχο-πνευματικής εξέλιξης των παιδιών	29
1.1.8 Σημασία της μητέρας στην ανάπτυξη του παιδιού	31
1.1.9 Η από κοινού με άλλους ανατροφή των παιδιών	34
1.2 ΑΠΟΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ.....	36-85
1.2.1 Η αποδιοργάνωση της οικογένειας	36
1.2.2 Αποστέρηση - αποχωρισμός.....	39
1.2.3 Σχήματα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου	41
1.2.3.1 Σύγκρουση ατομικών επιδιώξεων και γονεϊκού ρόλου	42
1.2.3.2 Ιδιαίτερη αναφορά στη γυναίκα - μητέρα	46
1.2.3.3 Παροχή βοήθειας στην ανατροφή των παιδιών της εργαζόμενης μητέρας	48
1.2.4 Παράγοντες αποδιοργάνωσης της οικογένειας	53
1.2.4.1 Η μετανάστευση	54
1.2.4.1.1 Προβλήματα των παιδιών των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών και η σχέση τους με τους παππού - γιαγιά ...	57
1.2.4.2 Το διαζύγιο	61
1.2.4.3 Θάνατος μέσα στην οικογένεια	68
1.2.4.4 Γονείς σε κατάσταση αναπηρίας	71
1.2.4.5 Αλκοολικοί και τοξικοεξαρτημένοι γονείς	72
1.2.4.6 Φυλάκιση - κάθειρξη γονέων	78
1.2.4.7 Ανήλικοι-ανώριμοι γονείς	79
1.2.4.8 Κακοποίηση - παραμέληση παιδιών	79
1.3 ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΠΑΙΔΙΩΝ.....	85-119
1.3.1 Γονική μέριμνα	85
1.3.2 Υποκατάσταση της οικογένειας από:	

1.3.2.1. Ίδρυμα.....	93
1.3.2.2 Ανάδοχη οικογένεια - υιοθεσία	97
1.3.3 Έλλειψη μέτρων οικογενειακής πολιτικής.....	102
1.3.4 Άτυπο κοινωνικό δίκτυο στήριξης της οικογένειας.....	115
1.4 ΠΑΠΠΟΥΣ – ΓΙΑΓΙΑ ΚΑΙ ΕΓΓΟΝΙΑ.....	119-162
1.4.1 Διαγενεακές σχέσεις.....	119
1.4.2 Επέμβαση των παππούδων - γιαγιάδων στη ζωή της οικογένειας	121
1.4.3 Προσφορά των ηλικιωμένων στην οικογένεια	123
1.4.4 Φροντίδα ή ανατροφή των παιδιών από παππού - γιαγιά	129
1.4.5 Στάση των παππούδων - γιαγιάδων απέναντι στην ανάθεση σ' αυτούς της φροντίδας των εγγονιών τους.....	146
1.4.6 Σύγκριση των ρόλων παππού και γιαγιάς	147
1.4.7 Αντιλήψεις των παιδιών για τους ηλικιωμένους	149
1.4.8 Προσαρμοστικότητα των παππούδων - γιαγιάδων στις νέες συνθήκες ζωής	150
1.4.9 Σχέσεις παππούδων - γιαγιάδων με τα εγγόνια τους.....	151
1.4.10 Μεταβολές στη ζωή των ηλικιωμένων	153
1.4.11 Η εικόνα - κατάσταση των ηλικιωμένων σήμερα κατά ηλικία.....	160
1.5 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ.....	163
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ.....	163-198
2.1 “ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΟΛΛΗΣΗΣ” ΤΟΥ JOHN BOWLBY (ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ: ADLER, BANDURA, ERIKSON, SPITZ ΚΑΙ WINNICOTT).....	163-198
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ.....	198-226
ΜΕΡΟΣ Β΄: ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....	227-262
1. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ.....	227-229
1.1 ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ.....	227
1.2 ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ.....	228
2. Η ΕΡΕΥΝΑ.....	229-251
2.1 ΣΚΟΠΟΣ, ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	229
2.2 ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	230
2.3 ΤΟ ΥΛΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ.....	233
2.4 ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ - ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΕΚΤΕΛΕΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	234
2.5 ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	234
2.6 ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ.....	235
2.7 ΜΕΣΑ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ.....	236
2.7.1 ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ΤΟΥ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ.....	238
2.8 ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ.....	243
2.9 ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ-ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ.....	245
2.10 Η ΕΡΕΥΝΑ-ΤΟΠΟΣ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	246

2.11 Η ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	247
3. ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ.....	251-257
3.1 Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ.....	251
3.2 ΠΡΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ.....	256
4. ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ.....	257-262
4.1 ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ.....	260
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.Η ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΙΟΤΙΚΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ.	
2.1 ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ-ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ	263
2.2 ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	264-266
2.3 ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	266-297
2.3.1 Χρονικό διάστημα φροντίδας των παιδιών από τους παππούδες.....	269
2.3.2 Ηλικία των παππούδων κατά την περίοδο των συνεντεύξεων.....	271
2.3.3 Ηλικία των εγγονιών κατά την περίοδο των συνεντεύξεων.....	271
2.3.4 Σύνθεση συγκατοίκησης	273
2.3.5 Συντελεστής κατοικίας (αριθμός δωματίων/ατόμων).....	274
2.3.6 Νομικός τύπος κατοικίας.....	275
2.3.7 Αλλαγή σχολικής μονάδας του εγγονιού.....	275
2.3.8 Εργασιακό καθεστώς των παππούδων και των γιαγιάδων.....	277
2.3.9 Αξιολόγηση της σχολικής απόδοσης των εγγονιών.....	278
2.3.10 Παροχή βοήθειας στην προετοιμασία των σχολικών μαθημάτων του εγγονιού.....	279
2.3.11 Κατάσταση της υγείας των παππούδων και των εγγονιών.....	280
2.3.12 Εντυπώσεις των παππούδων και των γιαγιάδων για την ηλικιακή και τη φυσική τους κατάσταση.....	282
2.3.13 Βαθμός ανταπόκρισης των παππούδων στις νέες συνθήκες διαβίωσης.....	283
2.3.14 Εντυπώσεις των εγγονιών για την εικόνα των παππούδων.....	283
2.3.15 Νομικός τύπος κάλυψης των εγγονιών από τους παππούδες.....	285
2.3.16 Αλλαγή της γονικής μέριμνας.....	289
2.3.17 Ψυχικές επιπτώσεις της δικαστικής διαμάχης στο παιδί.....	289
2.3.18 Πρόθεση νομικής κατοχύρωσης της σχέσης των παππούδων με τα εγγόνια τους.....	290
2.3.19 Συγκριτική αντιπαράθεση των ευθυνών των παππούδων απέναντι σε καθένα από τα εγγόνια που φροντίζουν.....	292
2.3.20 Κοινωνικό καθεστώς (Status) της ευρύτερης οικογένειας κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας (επανασύνδεση της πυρηνικής ή μη).....	293
2.3.20.1 Φροντίδες των παππούδων προς το παιδί.....	293
2.3.20.2 Επανασύνδεση ή μη των γονέων με το παιδί τους.....	294
2.3.20.3 Πιθανότητες τουλάχιστον ένας από τους γονείς του παιδιού να αναλάβουν και πάλι την ανατροφή του παιδιού τους.....	295

2.3.20.4 Πρόσωπα που ελπίζουν και προσμένουν την επανασύνδεση του παιδιού με τουλάχιστον έναν από τους γονείς του.....	295

2.4 ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΤΥΠΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ.....298-334

2.4.1 Το γενικότερο πλαίσιο.....	298
2.4.1.1 Λόγοι ανάληψης γονεϊκού ρόλου για το εγγόνι από τους παππούδες.....	298
2.4.1.2 Πρόσωπα που προορίζονταν να βοηθηθούν από τον χωρισμό.....	305
2.4.1.3 Χαρακτηριστικά γνωρίσματα των γονέων.....	305
2.4.1.4 Πρόσωπα από τα οποία έπρεπε να απομακρυνθεί το παιδί.....	306
2.4.1.5 Υπεύθυνος για την απόσπαση του παιδιού από τους γονείς, κατά την πεποίθηση των παππούδων.....	307
2.4.1.6 Κίνητρα και παράγοντες παρώθησης των παππούδων να αναλάβουν τη φροντίδα-ανατροφή του εγγονιού τους.....	310
2.4.1.7 Παράγοντες παρακίνησης των γονέων να αναθέσουν τη φροντίδα-ανατροφή του παιδιού τους στους παππούδες.....	312
2.4.1.8 Προτίμηση από την πλευρά των γονέων του προσώπου των παππούδων έναντι άλλων προσώπων.....	313
2.4.1.9 Προτιμήσεις από την πλευρά των παιδιών όσον αφορά τους φροντιστές τους όταν εκλείπουν οι γονείς.....	317
2.4.2 Σχέσεις-συνθήκες μέσα στην πυρηνική οικογένεια / Η ζωή του παιδιού πριν το αναλάβουν οι παππούδες του.....	322
2.4.2.1 Προηγούμενες συνθήκες που έζησε το παιδί εντός και εκτός της οικογένειας.....	322
2.4.2.2 Σημαντικά γεγονότα στη ζωή του παιδιού πριν τη διάσπαση της οικογένειας.....	323
2.4.2.3 Ποιότητα σχέσεων που είχαν προηγουμένως το παιδί και τα αδέρφια του με τους γονείς τους.....	330
2.4.2.4 Σχέσεις παιδιού με τα αδέλφια του πριν από τον αποχωρισμό από τους γονείς.....	331
2.4.2.5 Σχέσεις των παππούδων με τους γονείς του παιδιού πριν αναλάβουν τη φροντίδα του.....	331
2.4.2.6 Σχέσεις των παππού-γιαγιάς με το εγγόνι τους και τα αδέρφια του πριν τη διασπορά της οικογένειας.....	332
2.4.2.7 Συχνότητα επαφής των παππούδων με το εγγόνι τους πριν αναλάβουν αποκλειστικά την ανατροφή του.....	333
2.4.2.8 Προσωρινή ή μακροχρόνια φροντίδα ή ζωή των παππούδων για μεγάλο χρονικό διάστημα με αυτά ή με άλλα εγγόνια τους πριν αναλάβουν την ανατροφή αυτών των εγγονιών μέσω νόμου ή χωρίς αυτόν / Εμπειρία των παππούδων.....	333

2.5 ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ-ΑΠΟΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ.....334-340

2.5.1 Είδος αποχωρισμού του παιδιού από τους γονείς.....	334
2.5.2 Αντιδράσεις των γονιών τη στιγμή του αποχωρισμού από το παιδί τους.....	335
2.5.3 Αντιδράσεις του παιδιού τη στιγμή του αποχωρισμού του από τους γονείς του.....	337

2.6 ΠΡΟΣΩΡΙΝΕΣ ΕΠΑΝΑΣΥΝΔΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΧΩΡΙΣΜΟΙ ΠΑΙΔΙΩΝ-ΓΟΝΕΩΝ / ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ-ΓΟΝΕΩΝ.....340-350

- 2.6.1 Συμπεριφορά του παιδιού, κατά το προσωρινό ξανασμίξιμο με τους γονείς του.....340
- 2.6.2 Συμπεριφορά των γονέων απέναντι στο παιδί κατά το προσωρινό ξανασμίξιμο.....343
- 2.6.3 Συμπεριφορά των γονέων απέναντι στους παππούδες κατά το προσωρινό ξανασμίξιμο.....344
- 2.6.4 Αντιδράσεις του παιδιού κατά τον νέο αποχωρισμό του από τους γονείς του.....345
- 2.6.5 Αντιδράσεις των γονέων κατά τον νέο αποχωρισμό από το παιδί τους.....349

2.7 ΑΠΟΥΣΙΑ ΓΟΝΕΩΝ.....350-424

- 2.7.1 Η ζωή μακριά τους.....350
  - 2.7.1.1 Συχνότητα επαφής του παιδιού με τους γονείς του.....350
  - 2.7.1.2 Ποιότητα επικοινωνίας του παιδιού με τους γονείς του.....352
  - 2.7.1.3 Προβολή και σχηματισμός της εικόνας των γονέων στο παιδί δια μέσου των παππούδων.....353
  - 2.7.1.4 Σκέψεις και συναισθήματα του παιδιού για καθέναν από τους γονείς του.....357
  - 2.7.1.5 Περιγραφή των γονέων από το παιδί / Η εικόνα τους όπως αντικατοπτριζόταν στα μάτια του.....359
- 2.7.2 Αντιδράσεις και συμπεριφορές των γονιών, του παιδιού και των παππούδων μετά τη δημιουργία της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας
  - 2.7.2.1 Αντιδράσεις-συμπεριφορά των γονιών μετά τον αποχωρισμό τους από το παιδί τους.....362
  - 2.7.2.2 Συμπληρωματικές απαντήσεις των παππούδων και των εγγονιών αναφορικά με τις αντιδράσεις στη συμπεριφορά των γονιών μετά τον αποχωρισμό τους από το παιδί τους.....367
  - 2.7.2.3 Αντιδράσεις-συμπεριφορά του παιδιού μετά τον αποχωρισμό του από τους γονείς του.....369
  - 2.7.2.4 Συμπληρωματικές απαντήσεις των παππούδων αναφορικά με τις αντιδράσεις του παιδιού μετά τον αποχωρισμό του από τους γονείς του.....378
  - 2.7.2.5 Αντιδράσεις του περιβάλλοντος υποδοχής και πιο συγκεκριμένα των παππούδων.....381
- 2.7.3 Συνθήκες στο εσωτερικό της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας.....386
  - 2.7.3.1 Βαθμός ικανοποίησης του παιδιού από τον τρόπο ζωής των παππούδων του.....386
  - 2.7.3.2 Ποιότητα των σχέσεων στην κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια.....386
  - 2.7.3.3 Αρχηγία στην οικογένεια παππού-γιαγιάς-παιδιού.....386
  - 2.7.3.4 Αίσθηση των παππούδων σχετικά με τις ελευθερίες, τα δικαιώματα και τις αρμοδιότητές τους απέναντι στα εγγόνια τους.....388
- 2.7.4 Κυρίαρχα συναισθήματα των τριών γενεών μετά τη δημιουργία της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας 391
  - 2.7.4.1 Αισθήματα των παππούδων, των παιδιών και των γονέων για τον εαυτό τους.....391

2.7.4.2 Γενική ψυχολογική κατάσταση των παππούδων και των εγγονιών.....	397
2.7.4.3 Αλλαγή ή μη των συναισθημάτων των παππούδων απέναντι στο εγγόνι.....	403
2.7.4.4 Αλλαγή ή μη των σχέσεων παππούδων-γονέων μετά την ανάληψη της ανατροφής του εγγονιού τους.....	407
2.7.4.5 Ποιότητα των σχέσεων παππούδων-γονέων.....	409
2.7.4.6 Αισθήματα των παππούδων για τα εγγόνια και το αντίστροφο: των εγγονιών για τους παππούδες.....	409
2.7.4.7 Αισθήματα των παππούδων και των εγγονιών για τους γονείς και το αντίστροφο: των γονέων για τους παππούδες και τα παιδιά τους...	412
2.7.5 Απόψεις κάθε πλευράς για τους υπόλοιπους.....	416
2.7.5.1 Απόψεις των εγγονιών σχετικά με τα συναισθήματα των γονιών τους προς αυτά.....	416
2.7.5.2 Συγκριτική αντιπαράθεση του προσώπου που προτιμούσε το παιδί πριν και μετά τη διάσπαση της οικογένειάς του.....	419
2.7.5.3 Απόψεις περί ευγνωμοσύνης των εγγονιών προς τους παππούδες.....	421
2.7.5.4 Απόψεις περί θυσίας των παππούδων χάριν των εγγονιών τους.....	421
2.7.5.5 Απόψεις περί ευγνωμοσύνης των γονέων προς τους παππούδες.....	423

2.8 ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΡΟΦΗΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ.....424-446

2.8.1 Παροχές προς το παιδί από τους παππούδες και τους γονείς του.....	424
2.8.2 Ανταπόδοση των φροντίδων των εγγονιών με την προσφορά βοήθειας από την πλευρά τους προς τους παππούδες αναφορικά με τις εργασίες.....	425
2.8.3 Κοινές δραστηριότητες παππούδων - εγγονιών τον ελεύθερο χρόνο τους.....	425
2.8.4 Εκκλησιασμός των παππούδων και των εγγονιών.....	428
2.8.5 Συμμετοχή των παππούδων και των εγγονιών σε κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις.....	431
2.8.6 Συμμετοχή του εγγονιού σε σχολικές δραστηριότητες.....	433
2.8.7 Μέθοδος ανατροφής των εγγονιών από τους παππούδες.....	433
2.8.8 Υποχωρητικότητα και συγκαταβατικότητα των παππούδων έναντι των εγγονιών τους.....	435
2.8.9 Επικοινωνία παππούδων-γονέων αναφορικά με τη μέθοδο ανατροφής των παιδιών.....	441
2.8.10 Συμφωνία ή απόκλιση των μεθόδων διαπαιδαγώγησης του παιδιού ανάμεσα στους παππούδες και τους γονείς.....	442
2.8.11 Σύγκριση της μεθόδου ανατροφής που είχαν εφαρμόσει οι παππούδες παλαιότερα στα παιδιά τους και αυτής που χρησιμοποιούσαν για τα εγγόνια τους.....	444

2.9 ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΠΟΥ ΠΡΟΚΥΠΤΟΥΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΤΕΤΜΗΜΕΝΗ ΚΑΤΑ ΓΕΝΕΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ (Αυτά που σχετίζονται με τα φυσικά-σωματικά και τα νομικά προβλήματα αναφέρονται στα δημογραφικά στοιχεία, ενώ εκείνα που αφορούν στα συναισθηματικά-ψυχολογικά εμπερικλείονται στην παράγραφο «Απουσία γονέων»).....446-464

2.9.1 Οικονομικές δυσκολίες ή προβλήματα.....	446
2.9.2 Οικονομική ανταποδοτικότητα μεταξύ των παππούδων και των γονέων.....	450
2.9.3 Ύπαρξη άλλων παππούδων.....	451
2.9.4 Διαφοροποίηση ή μη των σχέσεων των μελών των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών με άλλα συγγενικά πρόσωπα.....	455
2.9.5 Κοινωνικές δυσκολίες ή προβλήματα.....	457
2.9.6 Επαφές με συγγενείς και φίλους.....	462
2.10 ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΥΜΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ / ΣΤΗΡΙΞΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΤΕΤΜΗΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΓΕΝΕΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΑΠΟ ΑΤΥΠΟΥΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΟΥΣ ΦΟΡΕΙΣ.....	464-478
2.10.1 Αίσθηση που αποκομίζουν οι παππούδες και οι γονείς από τη στήριξη του συγγενικού και φιλικού περιβάλλοντος.....	464
2.10.2 Είδος βοήθειας από συγγενείς.....	465
2.10.3 Είδος βοήθειας από την Εκκλησία.....	467
2.10.4 Είδος βοήθειας από το Κράτος.....	468
2.10.5 Επίπεδο πληροφόρησης σχετικά με τους κρατικούς φορείς στήριξης / Πηγές ενημέρωσης.....	474
2.10.6 Άλλες πηγές στήριξης των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών.....	476
2.11 Ο ΔΙΚΟΣ ΤΟΥΣ ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	479-484
<u>2.11.1 Όλα της ζωής τα δύσκολα.....</u>	<u>479</u>
<u>2.11.2 Οι δύο όψεις του νομίσματος.....</u>	<u>480</u>
<u>2.11.3 Εγγόνια έναντι γονέων και των άλλων εγγονιών.....</u>	<u>480</u>
<u>2.11.4 Όνειρα κι επιδιώξεις για τα εγγόνια.....</u>	<u>481</u>
<u>2.11.5 Βιωματικό απόσταγμα της ζωής των παππούδων με τα εγγόνια.....</u>	<u>482</u>
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΜΙΑΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ.....	484-502
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΛΛΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ.....	502-506
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ.....	506-512
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: για παππούδες, παιδιά, γονείς.....	512-576
6.1 Συνθήκες κατοικίας.....	516
6.2 Μορφωτικό επίπεδο παππούδων/γιαγιάδων-εγγονιών και αλλαγή σχολικής μονάδας εγγονιού.....	517
6.3 Γραμμή συγγένειας και συνδετικοί κρίκοι γονέων-παιδιών-παππούδων....	518
6.4 Κατάσταση υγείας εγγονιών-παππούδων.....	519
6.5 Η εικόνα των παππούδων στα μάτια των εγγονιών.....	520
6.6 Αντιδιαστολή των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων των παππούδων...	520
6.7 Νομική κατοχύρωση των παππούδων απέναντι στα εγγόνια.....	521
6.8 Λόγοι ανάληψης γονεϊκού ρόλου για το εγγόνι από τους παππούδες.....	521
6.9 Παραμονή ή όχι των παιδιών με τους γονείς.....	526
6.10 Κίνητρα και παράγοντες παρώθησης των παππούδων να αναλάβουν τη φροντίδα-ανατροφή του εγγονιού τους.....	527

6.11 Προτίμηση από την πλευρά των γονέων και των παιδιών του προσώπου των παππούδων.....	528
6.12 Η εικόνα των γονέων όπως αντικατοπτρίζεται στα μάτια των εγγονιών, απόψεις τους σχετικά με τα συναισθήματα των γονιών τους προς αυτά και σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ γονέων-παιδιών-παππούδων.....	530
6.13 Σχέσεις-συνθήκες μέσα στην πυρηνική οικογένεια / Η ζωή του παιδιού πριν το αναλάβουν οι παππούδες του.....	531
6.14 Αποχωρισμός του παιδιού από τους γονείς και αντιδράσεις της μιας και της άλλης πλευράς.....	533
6.15 Αντιδράσεις-συμπεριφορά των γονέων και των παιδιών μετά από τον μεταξύ τους χωρισμό.....	536
6.16 Προσωρινές επαφές και αποχωρισμοί παιδιών - γονέων.....	539
6.17 Παρεμβατική βοήθεια των εγγονιών από ειδικούς και από τους παππούδες τους.....	541
6.18 Συμπεριφορά των γονέων απέναντι στα παιδιά τους και στους παππούδες.....	544
6.19 Συχνότητα και ποιότητα επικοινωνίας των γονέων με τα παιδιά τους και τους παππούδες.....	545
6.20 Προβολή και σχηματισμός της εικόνας των γονέων στο παιδί δια μέσου των παππούδων.....	546
6.21 Σκέψεις και συναισθήματα του παιδιού για καθέναν από τους γονείς του.....	548
6.22 Ψυχολογική-συναισθηματική κατάσταση παππούδων-εγγονιών-γονέων και οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους.....	549
6.23 Ψυχολογικά προβλήματα-δυσκολίες παππούδων-εγγονιών-γονέων.....	554
6.24 Τρόπος διαπαιδαγώγησης και ανατροφής του παιδιού από τους παππούδες.....	556
6.24.1 Ανταποδοτικότητα και αλληλεπιδράσεις παππούδων-εγγονιών.....	556
6.24.2 Συμμετοχή του εγγονιού σε σχολικές δραστηριότητες και μέθοδος ανατροφής των εγγονιών από τους παππούδες σε συνάρτηση με την συμφωνία των γονέων.....	558
6.24.3 Σύγκριση της μεθόδου ανατροφής που είχαν εφαρμόσει οι παππούδες παλαιότερα στα παιδιά τους και αυτής που χρησιμοποιούσαν για τα εγγόνια τους και της διαφοράς των μεθόδων διαπαιδαγώγησης ανάμεσα στους παππούδες και στους γονείς.....	561
6.25 Οι μέθοδοι αγωγής των παππούδων και άλλοι παράμετροι ως παράγοντες προτίμησης και τελικής επιλογής τους από τους γονείς σε σύγκριση με τους γονείς του άλλου γονέα.....	563
6.26 Διαφοροποίηση ή μη των σχέσεων των μελών των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών με άλλα συγγενικά πρόσωπα και με τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο/Κοινωνικά προβλήματα.....	564
6.27 Επαφές με συγγενείς και φίλους.....	566
6.28 Στήριξη από το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον.....	568
6.29 Βοήθεια από την Εκκλησία, από το Κράτος ή από άλλες πηγές.....	569
6.30 Συνθήκες στο εσωτερικό της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας/Ανισομερής κλίση του φορτίου στις γιαγιάδες.....	571
6.31 Οικονομικές δυσκολίες ή προβλήματα.....	572
6.32 Επανασύνδεση ή μη της πυρηνικής οικογένειας.....	573
6.33 Σχέσεις και ευγνωμοσύνη των γονέων προς τους παππούδες.....	574
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	576-582

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	583-584
SUMMARY.....	585-586
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	587-613
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	613-629
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	630
ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ (ΠΑΠΠΟΥ-ΓΙΑΓΙΑΣ, ΓΟΝΕΩΝ, ΠΑΙΔΙΟΥ, ΚΑΡΤΕΛΑ ΠΑΙΔΙΟΥ)	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΟΙ ΑΓΓΛΙΚΟΙ ΟΡΟΙ.....	1-3
ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ.....	4-8
ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ-WEBSITES.....	9
ΜΗΧΑΝΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ ΣΤΟ INTERNET.....	10
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ	
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΥΠΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΗ ΣΥΝΟΧΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΜΟΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥΣ	

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ**Σελίδα:**

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΣΕ ΚΑΘΕ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ.....	267
ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΑΠΟ ΤΑ 21 ΖΕΥΓΗ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ.....	268
ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ...	268
ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΤΩΝ ΕΓΓΟΝΙΩΝ ΜΕ ΑΛΛΑ ΑΤΟΜΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ ΔΙΑΜΟΝΗΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ.....	270
ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΗΛΙΚΙΑ ΠΟΥ ΕΙΧΑΝ ΤΑ ΕΓΓΟΝΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ Ή ΕΩΣ ΟΤΟΥ ΑΠΟΧΩΡΙΣΤΗΚΑΝ ΤΟΥΣ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ.....	270
ΠΙΝΑΚΑΣ 6: ΗΛΙΚΙΑ ΤΩΝ ΥΠΟ ΕΞΕΤΑΣΗ ΕΓΓΟΝΙΩΝ.....	271
ΠΙΝΑΚΑΣ 7: ΣΕΙΡΑ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ.....	271
ΠΙΝΑΚΑΣ 8: ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΓΓΟΝΙΩΝ ΥΠΟ ΤΗΝ ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΣΕ ΚΑΘΕ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ.....	271
ΠΙΝΑΚΑΣ 9: ΦΥΛΟ ΤΩΝ ΑΔΕΡΦΩΝ ΤΩΝ ΕΓΓΟΝΙΩΝ ΣΕ ΚΑΘΕ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ.....	272
ΠΙΝΑΚΑΣ 10: ΝΟΜΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ.....	272
ΠΙΝΑΚΑΣ 11: ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΣΥΓΚΑΤΟΙΚΟΥΝΤΩΝ.....	273
ΠΙΝΑΚΑΣ 12: ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑΤΕΤΜΗΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΓΕΝΕΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ.....	275
ΠΙΝΑΚΑΣ 13: ΕΠΙΠΕΔΟ ΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΩΝ ΕΓΓΟΝΙΩΝ.....	276
ΠΙΝΑΚΑΣ 14: ΕΠΙΠΕΔΟ ΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΙΑΓΙΑΔΩΝ.....	277
ΠΙΝΑΚΑΣ 15: ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΚΑΘΕΣΤΟΣ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΙΑΓΙΑΔΩΝ.....	278
ΠΙΝΑΚΑΣ 16: ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΠΟΔΟΣΗΣ ΤΩΝ ΕΓΓΟΝΙΩΝ.....	278
ΠΙΝΑΚΑΣ 17: ΠΗΓΗ ΒΟΗΘΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ.....	279
ΠΙΝΑΚΑΣ 18: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΥΓΕΙΑΣ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ.....	280
ΠΙΝΑΚΑΣ 19: ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥΣ.....	282
ΠΙΝΑΚΑΣ 20: ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΓΓΟΝΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ.....	284-5
ΠΙΝΑΚΑΣ 21: ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ-ΕΓΓΟΝΙΩΝ.....	285
ΠΙΝΑΚΑΣ 22: ΗΛΙΚΙΑ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΟΤΑΝ ΑΝΕΛΑΒΑΝ ΤΟ ΕΓΓΟΝΙ ΤΟΥΣ.....	287
ΠΙΝΑΚΑΣ 23: ΗΛΙΚΙΑ ΤΩΝ ΕΓΓΟΝΙΩΝ ΟΤΑΝ ΤΑ ΑΝΕΛΑΒΑΝ ΟΙ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ.....	288
ΠΙΝΑΚΑΣ 24: ΠΡΟΣΩΠΟ ΠΟΥ ΥΠΕΒΑΛΕ ΤΗΝ ΑΙΤΗΣΗ ΓΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΓΟΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ.....	289
ΠΙΝΑΚΑΣ 25: ΠΡΟΣΩΠΑ ΠΟΥ ΥΠΕΣΤΗΣΑΝ ΤΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΓΟΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ.....	289
ΠΙΝΑΚΑΣ 26: ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΑΦΟΡΟΥΣΕ Η ΑΛΛΑΓΗ ΤΗΣ ΓΟΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ.....	289
ΠΙΝΑΚΑΣ 27: ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΤΗ ΣΤΙΓΜΗ ΤΟΥ ΑΠΟΧΩΡΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΟΨΗ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ.....	337

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αδιαμφισβήτητο γεγονός μπορεί να θεωρηθεί η άποψη ότι, ζούμε σε μια εποχή μεγάλων αλλαγών και ραγδαίων εξελίξεων. Το ερώτημα, όμως, είναι: Μπορεί ο άνθρωπος να ανταπεξέλθει στις δύσκολες καταστάσεις, που έχει να αντιμετωπίσει και να σταθεί μόνος του και δυνατός σε όσα συμβαίνουν γύρω του καθημερινά; Κι αν ναι, από πού αλλού θα αντλήσει αυτή τη δύναμη, πέρα από την ίδια του την οικογένεια, η οποία, αφού τον φέρει στον κόσμο με τόση αγάπη, είναι η πρώτη και παντοτινή ασπίδα του και φύλακας άγγελός του μέχρι τα βαθιά γεράματά του; Τις μεγάλες αλλαγές, όμως, ο άνθρωπος δεν τις βιώνει γενικά μόνο στη ζωή του, αλλά και μέσα στους ίδιους τους κόλπους της οικογένειάς του. Το θέμα περιπλέκεται ακόμη περισσότερο, αν τα ίδια τα στηρίγματά της, οι γονείς, απουσιάζουν εικονικά (σωματικά παρόντες, αλλά συναισθηματικά απόντες) ή πραγματικά από τη ζωή των νέων μελών, που αυτοί έφεραν στον κόσμο. Μπορεί κάποιος φορέας ή κάποιο άτομο να τους υποκαταστήσει και μάλιστα αντάξια; Είναι ένας προβληματισμός, στον οποίο δύσκολα θα δοθεί απάντηση, ιδιαίτερα μάλιστα, αν δε γίνει μια οριοθέτησή του.

Από νομική άποψη, σε περιπτώσεις απουσίας των γονέων, τα παιδιά τους κατοχυρώνονται με την ανάθεσή τους σε συγγενείς α' βαθμού, οπότε διασφαλίζεται θεωρητικά η απρόσκοπτη και ολόπλευρη ανάπτυξή τους. Είναι, όμως, πρόπουσα και εφικτή από την πλευρά των παππούδων μια τέτοιου είδους ανάθεση;

Σε παλαιότερες εποχές, όπου η εκτεταμένη οικογένεια αποτελούσε καθολικό φαινόμενο και διατηρούσε τον παραδοσιακό της χαρακτήρα, φιλοξενώντας κάτω από την ίδια στέγη τρεις ολόκληρες γενιές, ο προαναφερθείς προβληματισμός δεν θα υφίστατο καν. Σήμερα όμως, στην εποχή του ατομικισμού τα πράγματα είναι διαφορετικά. Εντούτοις, δεν αρκεί ο περιορισμός μόνο σε μια χρονική σύγκριση, των οικογενειών των εποχών του «τότε» και του «σήμερα», αλλά είναι απαραίτητη και μια παράλληλη παράθεση και σύγκριση των δομικών χαρακτηριστικών των οικογενειών του «σήμερα», μεταξύ του δυτικού κόσμου, των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής και της Ελληνικής κοινωνίας.

Ένας βασικός προβληματισμός αναπτύχθηκε γύρω από σημαντικά ζητήματα που αφορούν στις οικογένειες, όπως: Πόσο άρτια έχουν μελετηθεί όλες οι μορφές και οι δομές της οικογένειας που παρατηρούνται στη σημερινή κοινωνία και πιο συγκεκριμένα στην Ελληνική; Ποιά είναι τα προβλήματα και οι δυσκολίες που πιθανόν να αντιμετωπίζουν οι οικογένειες με κάποιες ιδιαιτερότητες και ποιά η κοινωνική πολιτική, όσον αφορά στα ζητήματα της οικογένειας; Τα ερωτήματα αυτά, στάθηκαν αφορμή για προβληματισμό και κίνητρο για την ανάληψη και διεξαγωγή οριζόντιας εκτεταμένης έρευνας προς αυτή την κατεύθυνση, με πιο συγκεκριμένο όμως πλαίσιο διερεύνησης την αποκάλυψη των ελληνικών κοινωνικών διαστάσεων.

Ειδικότερα, με την έρευνα αυτή θα επιχειρηθεί μια πρώτη προσπάθεια περιγραφής και διερεύνησης στον Ελληνικό χώρο, του θέματος της ανάληψης φροντίδας και ανατροφής των παιδιών από τους παππού-γιαγιά, λόγω απουσίας ή αδυναμίας των φυσικών γονιών τους να ασκήσουν αυτό το ρόλο. Το υλικό του θεωρητικού μέρους της έρευνας δομήθηκε μετά από αρκετή αναζήτηση και μελέτη σε βιβλιογραφία και αρθρογραφία στις βιβλιοθήκες: του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και της Φιλοσοφικής και Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Παντείου Πανεπιστημίου, του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (πραγματοποιήθηκε αναζήτηση αγγλικής βιβλιογραφίας στις τράπεζες πληροφοριών DATA BASES (ERIC), του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, του

Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, της Εθνικής βιβλιοθήκης και της βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων.

Το υλικό της έρευνας περιλαμβάνει:

- για τη βιβλιογραφική ανασκόπηση και το θεωρητικό μέρος της μελέτης, τη συλλογή άρθρων και βιβλίων από διάφορες πηγές, όπως βιβλιοθήκες, βάσεις δεδομένων στο Internet κ.ά.
- όσον αφορά στη διεξαγωγή της έρευνας, χρησιμοποιήθηκε η συνέντευξη με βάση το πλάνο 3 διαφορετικών ερωτηματολογίων, οπότε το υλικό που συγκεντρώθηκε ήταν απαντήσεις σε ανοιχτές και κλειστές ερωτήσεις.
- έγγραφα-διατάξεις που αφορούσαν το υπό εξέταση θέμα και που αντλήθηκαν από τις Υπηρεσίες της Πρόνοιας, του ΠΙΚΠΑ και της Εφορίας.
- έγγραφα-υποθέσεις σχετικά με τις οικογένειες που μελετήθηκαν, τα οποία βρέθηκαν στα αρχεία των ασφαλιστικών ειδικής μονομελούς, εκουσίας μονομελούς και τακτικής μονομελούς των Δικαστηρίων Λαμίας αναφορικά με την περίοδο 1990-2001.
- σημειώσεις που καταγράφηκαν από την ερευνήτρια στα ημερολόγιά της και που περιείχαν πληροφορίες τις οποίες συνέλεξε η ίδια, κατά τις επισκέψεις της στις οικίες των υποκειμένων της έρευνας.
- μια ταινία σχετική με το θέμα μελέτης: “Je rentre a la maison” («Γυρίζω σπίτι») του Monoel de Obiveira.

Όλη η μελέτη αποτελείται από τα εξής δύο μέρη:

Στο Α' μέρος, που αποτελεί το θεωρητικό υπόβαθρο της μελέτης, περιλαμβάνονται τρία κεφάλαια. Στο Πρώτο Κεφάλαιο γίνεται ανασκόπηση της ελληνικής κυρίως βιβλιογραφίας, η οποία προσφέρει στον αναγνώστη σημαντική βοήθεια για τον σχηματισμό μιας γενικότερης εικόνας σχετικά με την οικογένεια (εννοιολογικοί προσδιορισμοί των όρων που θα χρησιμοποιηθούν στην έρευνα, χαρακτηριστικά και προσφορά της οικογένειας, αντιπαράβολή της παλιάς με τη σύγχρονη οικογένεια, τύποι οικογενειών, ανάγκες των παιδιών, γονεϊκός ρόλος, ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη μητέρα, και μια πρώτη εισαγωγή στην ανατροφή των παιδιών από άτομα εκτός των γονέων), την αποδιοργάνωσή της μέσα στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνικών συνθηκών (παράγοντες αποδιοργάνωσης, γονεϊκή αποστέρηση, σύγκρουση του γονεϊκού ρόλου με τις ατομικές επιδιώξεις) και την επιμέλεια των παιδιών από τους γονείς ή από φορείς πέραν αυτών, όπως επίσης την στήριξη της οικογένειας από άτυπα δίκτυα, δεδομένης της έλλειψης μέτρων οικογενειακής πολιτικής. Το ίδιο κεφάλαιο συνεχίζεται με την συγκεκριμενοποίηση στο ρόλο που διαδραματίζουν οι παππούδες και οι γιαγιάδες στη ζωή των εγγονιών τους και στην πυρηνική οικογένεια του παιδιού τους (σχέσεις μεταξύ των τριών γενεών), ενόψει των μεταβολών που υφίστανται στη δική τους ζωή. Αυτό που επιδιώχθηκε, λοιπόν, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο ήταν η διαμόρφωση ενός γενικότερου θεωρητικού πλαισίου αναφορικά με την οικογένεια, το γονεϊκό ρόλο, τα παιδιά και τους παππούδες, το οποίο επ' έχει τη θέση μιας αρκετά εκτεταμένης εισαγωγής σχετικά με τις συνθήκες και τις απόψεις που επικρατούν επ' αυτών στον Ελληνικό χώρο.

Ακολουθεί το Δεύτερο Κεφάλαιο, με τη θεωρητική προσέγγιση του υπό διερεύνηση θέματος (των δεσμών που συνάπτονται ανάμεσα στο παιδί και στους ανατροφείς παππούδες του) από τη σκοπιά της Θεωρίας της Προσκόλλησης του Bowlby.

Έπειτα, στο Τρίτο Κεφάλαιο γίνεται αναφορά σε άλλες μελέτες και έρευνες που έχουν διεξαχθεί αποκλειστικά στο εξωτερικό και ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες

της Αμερικής, σχετικά με θέματα που άπτονται στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες.

Το Β' μέρος, που απαρτίζεται από 6 κεφάλαια, αποτελεί το εμπειρικό μέρος της έρευνας. Πιο αναλυτικά:

Στο Πρώτο Κεφάλαιο ξετυλίγεται η μεθοδολογία και πραγματοποιείται εμβάθυνση στο πρόβλημα.

-Διατυπώνεται το θέμα της έρευνας και γίνεται εισαγωγή στην προβληματική του.

-Παρουσιάζονται ο σκοπός, οι στόχοι και τα ερωτήματα της έρευνας.

-Εκτιμάται η αναγκαιότητα της έρευνας και δίνεται έμφαση στη σπουδαιότητα διερεύνησης του προβλήματος.

-Καθορίζονται οι προϋποθέσεις της έρευνας και τίθεται η οριοθέτησή της.

-Γίνεται αναφορά στα μέσα συλλογής των δεδομένων και περιγράφεται η διαδικασία σύνταξης του ερωτηματολογίου.

-Γίνεται λόγος για τον τρόπο συγκέντρωσης του πληθυσμού της έρευνας.

-Προσδιορίζεται το δείγμα.

-Γίνεται αναφορά στην έρευνα και στην διαδικασία διεξαγωγής της.

-Περιγράφεται η μέθοδος ανάλυσης και επεξεργασίας των δεδομένων.

-Αναφέρονται οι λόγοι προτίμησης της ποιοτικής κυρίως μεθόδου και κάποια γενικά στοιχεία για την έρευνα.

-Δεν παραλείπονται οι δυσκολίες και τα προβλήματα που έπρεπε αντιμετωπισθούν σε όλα τα στάδια πραγματοποίησης της έρευνας.

Στα επόμενα δυο Κεφάλαια, το Δεύτερο και το Τρίτο του εμπειρικού μέρους, γίνεται η παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας μέσω της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου. Αυτό περιλαμβάνει την παρουσίαση, ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων της έρευνας, καθώς επίσης την ανάλυση μιας περίπτωσης οικογένειας. Με γνώμονα να δοθεί μια συνολική και πλήρης εικόνα των συνθηκών, μέσα στις οποίες ζουν οι παππούδες και οι γιαγιάδες, που έχουν αναλάβει εξολοκλήρου τη φροντίδα των εγγονιών τους, ενυπάρχει η διαπραγμάτευση ζητημάτων όπως:

- Τριαδικές-τριγωνικές σχέσεις των παππού/γιαγιάς, εγγονιού, γονέων.
- Ψυχολογία, αντιλήψεις και συναισθήματα κάθε πλευράς.
- Συμπεριφορά κάθε πλευράς, όπως την αντιλαμβάνεται η ίδια και όπως την εκλαμβάνουν οι άλλες πλευρές.
- Συνθήκες και ζωή μέσα στην κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια.
- Δυσκολίες και προβλήματα μέσα στην κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια.
- Παράγοντες στήριξης της κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας.

Οι προτάσεις για άλλες έρευνες που μπορούν να πραγματοποιηθούν στην Ελλάδα σχετικά με το εν λόγω θέμα, αποτελούν το Τέταρτο κατά σειρά Κεφάλαιο του εμπειρικού μέρους, ενώ το Πέμπτο Κεφάλαιο αφορά στις μεθοδευμένες κινήσεις και στα προγράμματα που προτείνεται να πραγματοποιηθούν για τις ενδοελλειπείς δι-γενεακές οικογένειες στα πλαίσια της Ελληνικής κοινωνικής πολιτικής.

Ακολουθεί στο Έκτο Κεφάλαιο η εκτίμηση και εξαγωγή των γενικών αποτελεσμάτων και συμπερασμάτων της έρευνας.

Τέλος, το εγχειρίδιο της Διδακτορικής Διατριβής ολοκληρώνεται με τον επίλογο, την περίληψη και την καταγραφή της βιβλιογραφίας, ενώ κλείνει οριστικά με την παράθεση του παραρτήματος (παρατίθενται τα ερωτηματολόγια, περιγραφικοί αγγλικοί όροι, χρήσιμες διευθύνσεις, ιστοσελίδες, και δύο σχεδιαγράμματα).

Η έρευνα ως προς την παρουσίασή της έχει δομηθεί κατά θεματική ενότητα και όχι σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά και τις συνθήκες μέσα στις οποίες ζούσε κάθε οικογένεια, στην προσπάθειά μου να φανώ συνεπής, όσον αφορά τη δέσμευσή μου για προστασία και διασφάλιση της ανωνυμίας των συμμετεχόντων στην έρευνα. Κάθε κεφάλαιο χρειάστηκε να περάσει από αρκετές τροποποιήσεις, βελτιώσεις και αναθεωρήσεις, ανάλογα με τα στοιχεία που προέκυπταν, μέχρι να φθάσει στη σημερινή του μορφή.

Η παρουσίαση που θα αποπειραθώ, είναι καθαρά προσωπική, αφού αποτελεί ένα κράμα-μια σύνθεση των όσων διαισθάνθηκα και παρατήρησα, μετά από υποκειμενικές εντυπώσεις μου από την επαφή μου με τα μέλη των οικογενειών που επισκέφτηκα. Η απόφασή μου να αποφύγω την έκθεση ποσοτικών αποτελεσμάτων και να αποκλείσω στατιστικές και διαγράμματα, βασίζεται στην ανάγκη μου να ρίξω το βάρος σε όλες τις σημαντικές λεπτομέρειες που συνήθως αποκλείονται από μια ποσοτική επιστημονική μελέτη και που ταιριάζουν μόνο σε μια προσωπική αφήγηση. Διατηρώ αναλλοίωτες στη μνήμη μου τις πολύ θετικές αναμνήσεις που απέκτησα από τη διαδικασία των συνεντεύξεων με όλα τα μέλη των συμμετεχουσών οικογενειών και νιώθω πως αποκόμισα μεγάλο κέρδος από το γεγονός ότι μοιράστηκαν μαζί μου ένα διόλου ευκαταφρόνητο μέρος των σκέψεων και των συναισθημάτων τους. Η προσωπική μου επαφή με τις συγκεκριμένες οικογένειες με βοήθησε, να κοιτάξω για λίγο, πέρα από την περιορισμένη καθημερινή πραγματικότητα. Γνωρίζοντας τη ζωή άλλων ανθρώπων, όλοι μπορούμε να σταθμίσουμε ρεαλιστικά τα προβλήματά μας, τις δυνάμεις και τις αδυναμίες μας.

Στην πρώτη συνέντευξη, καθώς ήμουν απροετοίμαστη γι' αυτό που συνάντησα, όταν την τελείωσα πλημμύρισα από έντονη ανησυχία για το εάν θα μπορούσα υπό αυτές τις συνθήκες, να ολοκληρώσω την έρευνα όπως την είχα προγραμματίσει. Δεν αισθανόμουν δυσάρεστα ή σε αμηχανία κατά τις συνεντεύξεις, αλλά η διάρκειά τους ήταν μεγάλη. Το δυσκολότερο κομμάτι ήταν η εξασφάλιση της εμπιστοσύνης των συμμετεχόντων, αλλά και μετά η αμείωτη διατήρηση του ενδιαφέροντός τους. Η σιωπηλή επικοινωνία, η αμοιβαία παραδοχή πέρα από πιστοποιητικά, γνωριμίες, αποτυχίες και επιτεύγματα, η οποία εκδηλωνόταν με ένα συμβολικό δώρο, το άνοιγμα της ψυχής τους, μου έδινε μεγάλο κουράγιο και αποκτούσα το αίσθημα βαθιάς ικανοποίησης. Η χρονοβόρα διαδικασία συγκέντρωσης του δείγματος, η προετοιμασία των ερωτηματολογίων και οι αντιξοότητες που αντιμετώπισα, μου υποδείκνυαν να αρκεστώ στον περιορισμένο αριθμό οικογενειών που είχα συγκεντρώσει. Έτσι, κατέληξα να έχω ένα επιλεγμένο και όχι αντιπροσωπευτικό δείγμα, οπότε τα συμπεράσματά μου μπορούν, στην καλύτερη περίπτωση, απλώς να παράσχουν ενδείξεις που αφορούν ένα συγκεκριμένο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού.

Ωστόσο, η παρούσα έρευνα, σύμφωνα με την ταπεινή μου άποψη, έχει και διαχρονική σημασία. Η αξία της δεν χάνεται από το γεγονός ότι, τα ευρήματά της δημοσιεύονται σχεδόν δέκα χρόνια μετά την έναρξη της διατριβής, επειδή το θέμα που μελετήθηκε δεν ήταν ζήτημα των καιρών, αλλά εξακολουθεί να υφίσταται και σήμερα και μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό, γεγονός που είναι εύκολο να διαπιστωθεί, εάν κανείς μελετήσει τις παράλληλες ανάλογες έρευνες του εξωτερικού.

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ-ΥΠΟΒΑΘΡΟ**ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΗ ΤΩΝ ΟΡΩΝ****ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ**

Στη σύγχρονη εποχή, ο άνθρωπος δημιουργήσε πάρα πολλές προϋποθέσεις, έτσι ώστε να βιώνει μια άνετη και ευτυχισμένη ζωή, με την αφθονία των υλικών αγαθών που έχει στη διάθεσή του, αλλά και με την επίτευξη εκπληκτικών και σπουδαίων κατακτήσεων στην τεχνολογία και στην επιστήμη. Παρόλα αυτά, όχι μόνο δεν έχει φτάσει στον επιθυμητό τρόπο ζωής, αλλά αντίθετα αντιμετωπίζει, σχεδόν καθημερινά, αρκετές δυσκολίες και προβλήματα. Πρόκειται για εποχή των μεγάλων αντιθέσεων, στην οποία είναι εμφανής, τόσο η ευημερία σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του ανθρώπου, όσο και μια βαθιά υποβόσκουσα κρίση.¹ Φαινομενικά, μπορεί η κρίση αυτή να θεωρείται ως οικονομική ή και πολιτική, στην ουσία όμως, είναι ευρύτερη και έχει βαθύτερες ρίζες· στις αξίες της ζωής και στο ήθος των ανθρώπων.

Επόμενο και λογικό είναι, οι δυσμενείς αυτές καταστάσεις να έχουν αντίκτυπο και αρνητικές επιπτώσεις, ακόμη και στη μικρότερη κοινωνική ομάδα, στον θεσμό της οικογένειας, ο οποίος αποτελεί τη βάση και την αφετηρία, από την οποία κάθε άνθρωπος αφορμάται και έρχεται σε επαφή με τους συνανθρώπους του. Η ευδοκίμηση κάθε κοινωνίας εξαρτάται απόλυτα από την ποιότητα των οικογενειών από τις οποίες απαρτίζεται, εφόσον μέσα σ' αυτές τίθενται τα θεμέλια της ανάπτυξης της κοινωνικότητας κάθε ανθρώπου. Ο θεσμός της οικογένειας, αν και πανάρχαιος, δυνατός και ανθεκτικός στο πέρασμα των αιώνων, υφίσταται στη σημερινή εποχή, τόσο έντονους κλυδωνισμούς και κλονισμούς λόγω της γενικότερης κρίσης, ώστε σταδιακά διαφοροποιείται. Η γενικότερη ρευστότητα και οι αλλαγές αυτές, που είναι τόσο μεγάλες σε ένταση και τόσο ευρείες σε έκταση, επηρεάζουν τόσο τη δομή, όσο και τη μορφή της οικογένειας, ενώ δεν αποκλείεται στο μέλλον η ανατροπή και η δημιουργία νέων, διαφοροποιημένων οικογενειακών σχημάτων.

Η «συμπτωματολογία» που παρατηρείται στην οικογένεια είναι ποικίλη, με ενδεικτικά παραδείγματα το διαζύγιο, τη συμβίωση χωρίς γάμο, τη σύναψη γάμου σε μεγάλη ηλικία, την υπογεννητικότητα, τη συρρίκνωση της οικογενειακής ομάδας και την αύξηση των μονογονεϊκών ή των ανασυσταμένων οικογενειών, την καταπάτηση της οικογενειακής τιμής, τις συγκρούσεις και διενέξεις μεταξύ των μελών της, την ψυχρότητα και την ασυνεννοησία, την έλλειψη στοιχειώδους ασφάλειας και προστασίας των ατόμων που την απαρτίζουν, την αλλαγή και αποποίηση του ρόλου των φύλων και των γενεών και την εγκατάλειψη των παιδιών από τους γονείς τους.²

¹ Σύμφωνα με τη ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: «η κρίση νοείται ως καμπή, ως διατάραξη μιας υπάρχουσας ισορροπίας (όχι απολύτως ικανοποιητικής ενδεχομένως αλλά πάντως ισορροπίας) - μια διατάραξη που είναι ταυτοχρόνως προσωρινή και επικίνδυνη». ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ. (1999). Κρίση της οικογένειας και κρίση αξιών. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, τεύχ.* 98-99, σ.5-19. σ.6. {Μια κρίση μπορεί να θεωρηθεί φυσιολογική μέσα στον κύκλο της ζωής και να καταλήξει σε δύο εκδοχές είτε σε θετική έκβαση με την ωρίμανση και την ανάπτυξη, οπότε ονομάζεται εξελικτική είτε στην αποδιοργάνωση, όταν προκύπτει από απρόοπτα και απροσδόκητα γεγονότα και καταστάσεις.} ΤΣΙΑΝΤΗΣ, Ι. (1990). *Οικογένεια σε κρίση*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). Φροντίδα για την οικογένεια. (σ.59-72). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.59-60 & 70-71.

² ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1999, σ.8-9. ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ. (Οκτώβριος 2004). *Εργασία και η οικογενειακή ζωή*. Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις. (1η έκδοση). (σ.73-106). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.

Όλες αυτές οι καταστάσεις και πλήθος άλλων, είναι σαφή, δυσάρεστα, αλλά και επικίνδυνα κρούσματα των προβλημάτων στα οποία υπόκειται η οικογένεια. Αυτές υποδεικνύουν ότι, η κρίση της οικογένειας¹ δεν είναι πρόσκαιρη, συνηθισμένη, επιφανειακή και συμπτωματική μέσα στα πλαίσια της γενικότερης εξέλιξής της και της φυσιολογικής της πορείας, αλλά αντίθετα απειλεί την ίδια την υγεία, την υπόσταση και την ύπαρξη του θεσμού της οικογένειας. Αυτό δεν συνεπάγεται αναγκαστικά ότι, η οικογένεια κινδυνεύει να καταργηθεί, αλλά ότι διέρχεται από μία μεταβατική περίοδο, κατά την οποία προσπαθεί να προσαρμοστεί και να συντονιστεί με τις νέες ανάγκες των μελών της και τα σύγχρονα δεδομένα, καθώς αλλάζει και εξελίσσεται.² Ίσως, οι νέες δομές που θα προκύψουν, θα είναι αμφισβητούμενο κατά πόσον, θα είναι θετικές ή αρνητικές· σίγουρα πάντως, δεν θα έχουν την ίδια ποιότητα και ανθεκτικότητα, ή εξίσου γερές βάσεις, όπως είχε και έχει η δοκιμασμένη μέσα στους αιώνες πυρηνική οικογένεια.

Όλα αυτά, αιτιολογούν την μεγάλη στροφή που παρατηρείται, όσον αφορά το ενδιαφέρον των επιστημόνων που ασχολούνται με θέματα, τα οποία άπτονται της οικογένειας. Οι μελέτες που επικεντρώνουν στα προβλήματά της, επισημαίνουν τις αδυναμίες και τα τρωτά σημεία της, ενώ δεν παραλείπουν, να υποβάλουν προτάσεις και λύσεις για την υπέρβαση της κρίσης και την αντιμετώπιση των προβλημάτων της.³

Αλλωστε, πρόκειται για τον πιο θεμελιώδη θεσμό στους κόλπους της κοινωνίας, αφού αφορά κάθε άνθρωπο και θα πρέπει να είναι το κυρίαρχο μέλημα κάθε φορέα σχετικού με αυτή. Παράλληλα, η σημασία, η συνοχή-συγκρότηση και η αξία της οικογένειας διασφαλίζεται-προφυλάσσεται από την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του ανθρώπου, σύμφωνα με την οποία: «Η οικογένεια είναι η φυσική θεμελιώδης μονάδα της κοινωνίας και δικαιούται την προστασία της κοινωνίας και του κράτους».⁴

ISBN 960-01-1033-6. σ.78-79. ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ, Β. (1995). *Εξέλιξη της οικογένειας στην Ελληνική κοινωνία - προσδιορισμός έννοιας - τύπος μονογονεϊκής οικογένειας*. Στο: ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν. (Επιμ.). (1995). *Οικογένεια με ένα γονέα. Μια πραγματικότητα στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία*. (σ.17-36). Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση. σ.21.

¹ Όταν μια οικογένεια περιέλθει σε περίοδο κρίσης, τα μέλη της λειτουργώντας ως σύνολο, αλλά και καθένα από αυτά ξεχωριστά, καταβάλλουν προσπάθειες αντιμετώπισης της κατάστασης και επαναφοράς της ισορροπίας. Σε περίπτωση, όμως, που αποτύχουν, πολλά χαρακτηριστικά στοιχεία αυτής της προβληματικής κατάστασης παγιώνονται και επανεμφανίζονται σε κάθε παρόμοια δυσμενή φάση, επειδή τα άτομα δεν κατάφεραν να την επιλύσουν και να απεμπλακούν από αυτή, οπότε μειώθηκαν οι αντιστάσεις τους προς τις δυσλειτουργικές καταστάσεις. ΚΟΓΚΙΔΟΥ, Δ. (1995). *Μονογονεϊκές οικογένειες*. Αθήνα: Εκδ. Λιβάνη, «Νέα σύνορα», σειρά: Επιστήμες της αγωγής. σ.521.

² ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Β. (Ε.Ο.Π.). *Στάση Ελλήνων φοιτητών για το θεσμό της οικογένειας*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ*. (σ.157-167). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.159 & 166.

³ ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΔΡΑΜΑΣ (1999). *Ο θεσμός της οικογένειας. Χρονικόν, εισηγήσεις, πορίσματα Συνεδρίου Πρεσβυτέρων της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας έτους 1991*. Δράμα. σ.5.

⁴ ΜΠΑΜΠΑΣΙΚΑ, Ι. (Ε.Ο.Π.). *Προφυγική οικογένεια: Νομικό καθεστώς*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ*. (σ.452-457). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.453.

1.1 Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

1.1.1 ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Προκειμένου να προσδιοριστεί η έννοια της «οικογένειας» ή της «οικιακής ομάδας», όπως την αναφέρει η ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ,¹ θα μπορούσαν να ληφθούν υπόψη κάποιες αμετάβλητες ιδιότητές της και ιδιαίτερα, διακριτικά χαρακτηριστικά της, τα οποία είναι τα εξής:

Α. Διαμορφώνεται ή παράγεται μέσα στα πλαίσια του γάμου.

Β. Απαρτίζεται από τον άνδρα, τη γυναίκα και τα παιδιά, τα οποία αποκτούν από την ένωσή τους. Μπορούν, ακόμη, να συμπεριληφθούν στην οικογένεια και άλλα συγγενικά άτομα, όπως είναι οι γονείς του άντρα και της γυναίκας.

Γ. Τα μέλη μιας οικογένειας συνδέονται μεταξύ τους με:

-Δεσμούς νομικούς (π.χ. γάμος, υιοθεσία).

-Δεσμούς φυσικούς (π.χ. συγγένεια αίματος) ή/και δικαιώματα οικονομικής, θρησκευτικής ή οποιασδήποτε άλλης φύσης.

-Πλέγμα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.

-Πλέγμα σεξουαλικών απαγορεύσεων.

-Μια μεταβλητή και ποικίλη σύνθεση συναισθημάτων αγάπης, στοργής, σεβασμού, φόβου κ.λπ.²

Ο ορισμός που θα μπορούσε να δοθεί στην οικογένεια, κατά το λεξικό του Littré, είναι ως εξής: «Οικογένεια είναι το σύνολο των προσώπων του ιδίου αίματος, που ζουν κάτω από την ίδια στέγη, ιδίως ο πατέρας, η μητέρα και τα παιδιά». Προϋποθέσεις, λοιπόν, για να θεωρηθεί ότι, κάποια άτομα αποτελούν μια οικογένεια, είναι η συμβίωσή τους κάτω από την ίδια στέγη και οι συγγενικοί δεσμοί αίματος μεταξύ τους.³

Ο ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ δίνει το δικό του ορισμό σύμφωνα με τον οποίο:

Η οικογένεια είναι μια ομάδα προσώπων που συνδέονται μεταξύ τους με φυσικούς, αλλά και νομικούς δεσμούς. Ζουν σε μια κοινή κατοικία, επιτελώντας μια σειρά από προσωπικές και κοινωνικές λειτουργίες, ή είναι κι ένα σύνολο προσώπων που κατάγονται από τους ίδιους γεννήτορες ή προπάτορες, συνδεόμενα εξ αίματος.⁴

Η, δε, ΚΟΓΚΙΔΟΥ σπεύδει να κάνει ένα διαχωρισμό ανάμεσα στην οικογένεια και στο νοικοκυριό επισημαίνοντας ότι:

Η οικογένεια καθορίζεται από το συγγενικό δεσμό, ο οποίος έχει ως βάση τη διαδικασία αναπαραγωγής και καθορίζεται από το Δίκαιο ή το έθιμο, ενώ

¹ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Α. (1987). Δομικά χαρακτηριστικά και παραδοσιακές λειτουργίες της αγροτικής οικογένειας: Εμπειρικές έρευνες. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τεύχ. 66, σ.73-105. σ.73.

² ΓΚΙΖΕΛΗΣ, Γ. (1991). *Οι νέοι και η Τρίτη ηλικία*. Δημοσιεύματα του κέντρου ερεύνης της Ελληνικής κοινωνίας, αριθμ. 3. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών. σ.113. ΠΑΤΕΡΑΣ, Κ. Ι. (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1993). Η οικογένεια, σπουδαιότερος παράγοντας αγωγής του παιδιού. *Σχολείο και ζωή*, τεύχ. 7-8-9, σ. 241-252. σ.242.

³ ΧΟΥΡΔΑΚΗ, Μ. (1995). *Ψυχολογία της οικογένειας και εξελικτική-σχολική-εφηβείας*. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.337. ΤΖΑΒΑΡΑΣ, Α. (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1979). Λειτουργία της οικογένειας σαν ομάδα. *Σύγχρονα θέματα*, τεύχ.6, σ.88-92. σ.89.

⁴ ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, Σ. (Ε.Ο.Π.). *Οικογένεια και κοινωνική πολιτική*. Στο: ΖΩΗ, Α.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.607-616). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.607.

το νοικοκυριό είναι μια κοινωνικοοικονομική ένωση που αποτελείται από άτομα που ζουν μαζί.¹

Σύμφωνα με το λεξικό του ΤΣΑΟΥΣΗ: -οικογένεια είναι:

η νόμιμη, μόνιμη και κατά κανόνα τυπική γενετήσια ένωση των δύο συζύγων με τα τέκνα τους, που περιλαμβάνει συχνά και τρίτα πρόσωπα που συνδέονται με στενούς δεσμούς συγγένειας με έναν από τους συζύγους. Η οικογένεια αποτελεί την αφετηρία και το κέντρο των δεσμών συγγένειας. Η οικογένεια και η συγγένεια είναι πολύσκοποι ή πολύ λειτουργικοί κοινωνικοί θεσμοί που εξασφαλίζουν την βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή της κοινωνίας (γέννηση και ανατροφή των τέκνων) και παράλληλα την αμοιβαία προστασία και βοήθεια μεταξύ των προσώπων που συνδέονται μεταξύ τους με συγγενικούς δεσμούς.²

-συγγένεια είναι:

ο κοινωνικός δεσμός που συνδέει μεταξύ τους πρόσωπα που κατάγονται το ένα από το άλλο ή από κοινό πρόγονο (αιματοσυγγένεια) ή που συνδέει τον ένα σύζυγο με τους αιματοσυγγενείς του άλλου (αγχιστεία). Η εγγύτητα του συγγενικού δεσμού με βαθμούς. Η συγγένεια διακρίνεται σε ευθύγραμμη και πλάγια. Ο θεσμός της συγγένειας συνδέεται στενά με τον θεσμό της οικογένειας.³

Ο κύκλος των στενών συγγενών μιας οικογένειας εμπεριέχει το ζευγάρι των δύο συζύγων, όπως επίσης τα δύο ζευγάρια των γονέων από τους οποίους προέρχονται. Όταν από τις τρεις αυτές μονάδες, η πρώτη εξ αυτών, δηλαδή ο πατέρας ή/και η μητέρα, απουσιάζει ή παύει να υφίσταται, ο κύκλος των οικείων ατόμων διευρύνεται, εμπερικλείοντας και άλλα συγγενικά πρόσωπα κατιόντος ή οριζόντιου συγγενικού βαθμού π.χ. θείες, θείους, ξαδέλφια, ανίψια κ.λπ.⁴

Η ΤΣΑΜΠΑΡΛΗ-ΚΙΤΣΑΡΑ αναφέρεται στις οικογενειακές σχέσεις, οι οποίες:

προσεγγίζονται ως διεργασίες, δηλαδή ως αλληλουχίες αλληλεπιδράσεων, που ακολουθούν επαναλαμβανόμενα πρότυπα συμπεριφοράς και εξελίσσονται διαρκώς μέσα στο χρόνο.⁵

Η ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ κάνει λόγο για τις διαγενεακές σχέσεις και επιχειρώντας να δώσει έναν ορισμό στην έννοια αυτή, αναφέρει ότι:

Ο όρος αυτός καλύπτει ένα ευρύ φάσμα σχέσεων, υπηρεσιών και δωρεών που προσφέρονται και πραγματοποιούνται από τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας σε διαφορετικές χρονικές περιόδους του κύκλου της οικογενειακής ζωής.⁶

Μετά την τέλεση του γάμου, το ζευγάρι παραμένει και θεωρείται ότι είναι σύντροφοι και σύζυγοι, ενώ μόνο με την απόκτηση τουλάχιστον ενός παιδιού,

¹ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.101.

² ΤΣΑΟΥΣΗΣ, Γ.Δ. (1989). *Χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας*. Κοινωνιολογική και ανθρωπολογική βιβλιοθήκη. (3^η ανατύπωση). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg. σ.192.

³ ΤΣΑΟΥΣΗΣ: ό.π., 1989, σ.244.

⁴ DE SINGLY, F. (1996). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*. Θεωρητική προσέγγιση στις μορφές της σύγχρονης οικογένειας. (Πρωτότυπο: DE SINGLY, F. (1993). *Sociologie de la famille contemporaine*. Paris: éditions Nathan). (Μετάφραση: Λήδα Παλλαντίου). (Εκδ. 1^η). Αθήνα: Εκδ. Σάββαλας. σ.110.

⁵ ΤΣΑΜΠΑΡΛΗ-ΚΙΤΣΑΡΑ, Α. (1999). Η αξιολόγηση της δυσλειτουργικής οικογένειας. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, τεύχ.* 98-99, σ.77-97. σ.78.

⁶ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Λ. (1999). Διαγενεακές σχέσεις στη σύγχρονη εποχή: Θεωρήσεις, τάσεις, πρακτικές. Συγκριτική επισκόπηση. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, τεύχ.* 98-99, σ.49-76. σ.50.

θεωρείται ότι, δημιουργείται πλέον οικογένεια.¹ Η θεώρησή της θα πρέπει να γίνεται από γενική σκοπιά ως συνόλου και όχι απλά ως μελών που την απαρτίζουν, γιατί στην ουσία είναι κάτι πολύ περισσότερο από το άθροισμά τους· είναι ένα σύστημα που αποτελείται από άτομα, τα οποία αλληλεπιδρούν και σχετίζονται μεταξύ τους με σαφώς καθορισμένες σχέσεις, που διέπονται από συγκεκριμένη δυναμική. Στο εσωτερικό της τα άτομα ακολουθούν τη βασική αρχή «ένας για όλους και όλοι για έναν», στην οποία είναι ευδιάκριτο το προνοιακό έργο που ασκεί η οικογένεια, σύμφωνα με το οποίο, κάθε μέλος της τίθεται στη διάθεση και τάσσεται στο πλευρό των υπολοίπων, όπως και το αντίστροφο, ιδιαίτερα μάλιστα εάν έχει ανακύψει ανάγκη.²

Οι ρόλοι³ και οι λειτουργίες, τις οποίες αναλαμβάνει να επιτελέσει κάθε οικογένεια στο εσωτερικό της, όταν σχηματίζεται είναι αυτές της αναπαραγωγής, της ανατροφής και της χορήγησης προσωπικής και οικογενειακής ταυτότητας, όπως και αυτής του φύλου, της τοποθέτησης των μελών της στον κοινωνικό ιστό και της κοινωνικοποίησής τους, της βιολογικής, συγκινησιακής και οικονομικής διατήρησης των ατόμων από τα οποία αποτελείται, των λειτουργιών του νοικοκυριού και της αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου των μελών της, όπως επίσης της λειτουργίας της ισορρόπησης των εντάσεων στο εσωτερικό της οικογένειας. Όλα αυτά αποτελούν, ταυτόχρονα, και κοινωνικές απαιτήσεις, γιατί στην περίπτωση που εκλείπουν, εκδηλώνονται φαινόμενα ψυχοπαθολογίας από τα μέλη της οικογένειας, με αντίκτυπο στους κόλπους της κοινωνίας.⁴

Προβλήματα, ως προς τους ρόλους που επιτελεί κάθε άτομο, προκύπτουν όταν ένα ή και περισσότερα μέλη της οικογένειας αρνούνται ή αδυνατούν (δεν είναι σε θέση) λόγω ανωριμότητας ή ανευθυνότητας να διαδραματίσουν ρόλους που τους αναλογούν και τους οποίους είναι υποχρεωμένα να πραγματοποιήσουν. Σ' αυτή την περίπτωση, τα πράγματα περιπλέκονται, εφόσον την ανάληψη αυτών των προσδοκώμενων ρόλων θα πρέπει να την επωμιστούν άδικα κάποια άλλα άτομα, τα οποία ούτε είναι αρμόδια ούτε είναι κάτι που τους ταιριάζει, όντας ανεπαρκή μπροστά σε μια τέτοια απαίτηση. Τέτοια παραδείγματα ισχύουν, όταν ένα από τα παιδιά της οικογένειας αναλαμβάνει να εργαστεί ή να ασκήσει γονεϊκό ρόλο όχι μόνο ως προς τα αδέρφια του, αλλά και ως προς τους γονείς του, ή όταν οι παππούδες υποκαθιστούν τους γονείς, ενόσω αυτοί είναι παρόντες.⁵

Η οικογένεια, θα πρέπει να θεωρείται ότι, είναι ζωντανή και υπαρκτή πραγματικότητα, και να εκλαμβάνεται ως πολυοργανισμός ρευστός, εξελισσόμενος, ευμετάβλητος, ευέλικτος και ευπροσάρμοστος, γιατί αν θεωρηθεί ως ένα σαφώς καθορισμένο και οργανωμένο κατεστημένο, το οποίο δεν μπορεί να αλλάξει, αυτό προεξοφλεί-προδικάζει και συνεπάγεται τον αφανισμό της.⁶ «Τα κριτήρια με βάση τα

¹ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Π. Α. (1997). *Η οικογενειακή σχέση*. (2^η έκδοση). Ιωάννινα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.27.

² ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.149 & 160.

³ «Σύμφωνα με έναν ορισμό της κοινωνιολογίας ρόλος είναι το σύνολο των τρόπων συμπεριφοράς, που περιμένει μια κοινωνία από το άτομο...Φυσικοί είναι οι ρόλοι που συνδέονται άμεσα με το σώμα του ανθρώπου και τη βιολογική του υπόσταση, σε αντίθεση με τους άλλους που είναι επίκτητοι». ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.158.

⁴ ΜΟΡΙΧΟΒΙΤΗ, Γ.Α. (1982). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*. Αριθμός 1. Σχολή Νηπιαγωγών Χανίων. σ.56. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.159. ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Β. (Απρίλιος 2000). *Οικογένεια και όρια*. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.95.

⁵ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.161,163 & 167. TURNER, R. H. (1970). *Family interaction*. USA, Los Angeles (New York, London, Sydney, Toronto): John Wiley & sons. p.215.

⁶ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.346. ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.159. ΠΑΠΑΟΝΗΣΙΦΟΡΟΥ, Μ. (Ε.Ο.Π.) *Η εξέλιξη της κυπριακής οικογένειας στο σύγχρονο κόσμο*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*.

οποία ορίζεται η οικογένεια δεν είναι παγκόσμια και αλλάζουν επίσης με την πάροδο του χρόνου μέσα στην ίδια πολιτισμική ομάδα».¹ Η αναγνώριση, βέβαια, της ρευστότητάς της δεν υποσκάπτει τα θεμέλια της οικογένειας, ακριβώς το αντίθετο. Δείχνει τη δύναμή της και ενισχύει την εμπιστοσύνη στην ανθεκτικότητα και στη διαχρονικότητά της: «σε μια έντονα διαφοροποιημένη και μεταβαλλόμενη κοινωνία όπως είναι η σύγχρονη, τί πιθανότερες επιβιώσεις θα είχε ένα (οποιοδήποτε) μοναδικό και απολύτως σταθερό σχήμα;»²

Αν και ο θεσμός της οικογένειας μπορεί, γενικά, να θεωρείται σταθερός και αμετάβλητος στην ακολουθία των γενεών, παρ' όλα αυτά, η κοινωνιολογία της οικογένειας έχει δώσει σαφή δείγματα, ότι η οικογένεια δεν είναι ένα σχήμα στατικό, αλλά εξελισσόμενο. Αυτή μεταβάλλεται, καθώς επιδέχεται οποιεσδήποτε αλλαγές, στις οποίες υπόκειται η κοινωνία, αφού αποτελεί το πιο ζωντανό, πρωταρχικό κύτταρο και κοινωνικό μέλος της. Οι μεταβολές της κοινωνίας δεν την αφήνουν ανεπηρέαστη, παρά της προσδίδουν ποικιλία μορφών, με δυνατότητα εναλλαγής τους καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου, αφού έχουν άμεσο αντίκτυπο στο περιεχόμενο, στη μορφή, στη δομή και στη λειτουργικότητα της οικογένειας.³ Έτσι κι αλλιώς, «το σύστημα σχέσεων διαστέλλεται (γέννηση νέου μέλους) ή συστέλλεται (απουσία ή θάνατος μέλους) ή και αναδιοργανώνεται κατά τη διάρκεια της ζωής της οικογένειας», γεγονός το οποίο θεωρείται φυσιολογικό.⁴ Η λειτουργικότητά της, όμως, και η αξιολόγησή της ως εύρωστης ή μη δεν εναπόκειται τόσο στη μορφή και στη δομή της, αλλά κυρίως στις διεργασίες και στο είδος των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών της είτε αυτά συμβιώνουν είτε όχι, όπως τονίζει η ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ.⁵

Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, όπως ισχύει σε κάθε ομάδα, έτσι και η οικογένεια διέπεται από ένα πλέγμα κάθετων συντεταγμένων. Πιο συγκεκριμένα, στο εσωτερικό της υπάρχουν οι οριζόντιες συντεταγμένες, οι οποίες αναφέρονται στις σχέσεις μεταξύ των μελών της, στους ρόλους που διαδραματίζει καθένα από αυτά στο εσωτερικό της -από τους οποίους απορρέουν υποχρεώσεις και καθήκοντα, ενώ παράλληλα συνεπάγονται και ικανοποιήσεις- και καθορίζουν τη λειτουργία της. Οι κάθετες συντεταγμένες, από την άλλη πλευρά, αναφέρονται στην κοινωνική θέση, που καταλαμβάνει η οικογένεια μέσα στην κοινωνία και προσδιορίζει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις κάθε μέλους της ξεχωριστά, αλλά και της ομάδας ως συνόλου. Ο καθορισμός αυτού του συστήματος συνεπάγεται ότι, εφόσον η ομάδα και το συγκεκριμένο σύστημα διέπεται από κάποιους κανόνες και νόμους, κάτι τέτοιο δείχνει ότι, διασφαλίζεται η ισορροπία και η ομοιόσταση της ομάδας. Υποδηλώνει, όμως, και κάτι άλλο: Αφού το άτομο, η οικογένεια και η κοινωνία βρίσκονται σε

Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.30-39). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.30. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.152.

¹ ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.90.

² ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ. (1989 & 1993). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας* Αθήνα: Εκδ. Gutenberg. Βιβλιοθήκη κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικής επιστήμης. σ.68. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.89.

³ ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ, Γ. (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1982). Ελλιπείς οικογένειες και κοινωνική παιδαγωγική. *Σχολείο και Ζωή, τεύχ.* 8-9, σ. 262-271. σ.262. ΜΑΣΤΟΡΑΚΗ, Ε. (Ε.Ο.Π.). *Οικογένεια-εκπαίδευση-εργασία: Κέντρο πληροφόρησης και συμβουλευτικής σε σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.95-100). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.95. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.97.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.158.

⁵ ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ: ό.π., 1995, σ.30.

άμεση σχέση, συνάρτηση και εξάρτηση μεταξύ τους, οποιαδήποτε αλλαγή (μικρή ή μεγάλη, βαθμιαία ή ξαφνική, συνεχόμενη ή διακεκομμένη) και αλλοίωση στο ένα από αυτά τα δομικά στοιχεία, θα επιφέρει αναπόφευκτες αλλαγές και ανατροπές και στα υπόλοιπα, όπως μάλιστα υποστηρίζει η Γενική Θεωρία των Συστημάτων.¹

Αποκωδικοποιώντας τα στοιχεία που υποκρύπτονται και τα οποία διασφαλίζουν την ομοιότητα και λειτουργία της οικογένειας ως συστήματος, τέτοια είναι η συνοχή και η προσαρμοστικότητα της, καθώς επίσης η επικοινωνία ανάμεσα στα μέλη που την απαρτίζουν. Τύποι οικογενειών ανάλογα με τη συνοχή τους είναι οι αποδεσμευμένες, οι διαχωρισμένες, οι συνδεδεμένες και οι αλληλοεμπλεκόμενες, ενώ ως προς την προσαρμοστικότητα τους είναι οι άκαμπτες, οι δομημένες και οι χαοτικές, ανάλογα με τον βαθμό που επιδεικνύουν τα εν λόγω χαρακτηριστικά.² Υπάρχει ποικιλία τύπων οικογενειών, αλλά εάν γίνει αναφορά και εστίαση στις οικογένειες που θεωρούνται μη παραδοσιακές, σ' αυτή την κατηγορία εντάσσονται πολλές υποκατηγορίες: οικογένειες του ενός μόνο γονέα (ανεξάρτητα αν αυτός είναι ο μπαμπάς ή η μαμά) μαζί με τα παιδιά, του γονέα μετά από διαζύγιο, των γονιών που υιοθετούν, των παππούδων που αντικαθιστούν τους γονείς των παιδιών, του έφηβου γονέα, του ανάδοχου γονέα, των γονιών που ανήκουν σε διαφορετική φυλή ή έχουν ιδιαίτερες σεξουαλικές προτιμήσεις, όπως οι γκέι και οι λεσβίες. Όλες αυτές οι οικογένειες χαρακτηρίζονται από ιδιαιτερότητες, που είναι πιο έντονες και εμφανείς όταν οι υποκατηγορίες αυτές αλληλοεμπλέκονται και δημιουργούν πρωτότυπους συνδυασμούς.³

Πάντως, η οικογένεια, αν και χαρακτηρίζεται από ρευστότητα στη δομή της, η σύνθεσή της παραλλάσσεται ανάλογα με τις καταστάσεις· η αναφορά σε αυτόν τον όρο γίνεται, σαν να αποτελεί το επικρατέστερο κοινωνικό σχήμα.⁴ Γιατί αυτή αποτελεί το πρωταρχικό κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, στο οποίο εντάσσεται ο άνθρωπος, και εφόσον συναντάται με διάφορες μορφές σε κάθε κοινωνία, χαρακτηρίζεται ως ένα φαινόμενο κοινωνικό και καθολικό.⁵

Η καθολικότητα της οικογένειας, ως χαρακτηριστικό γνώρισμά της, αφορά στην ύπαρξη μέσα σε αυτή, ενός σταθερού πλέγματος κοινωνικών σχέσεων και καθορισμένων ρόλων, οι οποίοι είναι αυτοί του συζύγου και πατέρα, της συζύγου και μητέρας, και του/των παιδιού/-ιών τους. Ο γονεϊκός ρόλος είναι τόσο βιολογικός όσο και κοινωνικός, κι έστω και αν μέσα στην οικογένεια θεωρείται ότι, οι δύο αυτές διαστάσεις συμπίπτουν, στην πραγματικότητα, ο θεσμός της οικογένειας αφορά μόνο τους κοινωνικούς ρόλους. Οι τρεις μονάδες ατόμων-ρόλων που προαναφέρθηκαν, αποτελούν τη βάση και τον πυρήνα κάθε οικογένειας, η οποία χαρακτηρίζεται ως «η οικογένεια-πυρήνας» ή, διαφορετικά, πυρηνική οικογένεια.

¹ ΓΕΩΡΓΑΣ, Δ. (1999). Ψυχολογικές διαστάσεις της σύγχρονης οικογένειας. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τεύχ. 98-99, σ.21-47. σ.26. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.152-153 & 156. ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.159. ΣΤΟΪΚΙΔΟΥ, Μ. (1990). *Ο επισκέπτης υγείας στην οικογένεια*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). Φροντίδα για την οικογένεια. (σ.225-228). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.225. ΤΖΑΒΑΡΑΣ: ό.π., 1979, σ.91.

² ΜΠΑΦΙΤΗ, Τ.Β. (Ιούνιος 2001). Η λειτουργία της γονεϊκής οικογένειας ως συστήματος και η εσωτερική συγκρότηση του ατόμου ως παράγοντες ψυχικής και σωματικής υγείας. *Ψυχολογία, τόμος 8*, τεύχ.2, σ.249-266. σ.251-252.

³ BARRETT, J. H. W. (1999). New knowledge and research in child development, Part 2. *Child and Family Social Work*, Vol.4, pp.97-107. ©1999 Blackwell Science Ltd. p.102-103.

⁴ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.141.

⁵ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΑ-ΡΕΠΠΑ, Α. (Άνοιξη 1994). Η κατανόηση αρχίζει μέσα στην οικογένεια. *Λόγος και Πράξη*, τεύχ. 56, σ. 65-80. σ.67.

Οι όροι «οικογένεια-πυρήνας» και «συζυγική οικογένεια», μπορεί να συγκλίνουν, αλλά δεν ταυτίζονται. Ο δεύτερος είναι στην πραγματικότητα πιο ευρύς, και αφορά και εμπερικλείει όχι μόνον την πυρηνική οικογένεια, αλλά και τις οικογένειες καταγωγής των συζύγων, όπως επίσης τις οικογένειες προορισμού των παιδιών τους, δηλαδή αυτές που τα ίδια θα δημιουργήσουν. Ο όρος «σύγχρονη συμβατική οικογένεια», παραπέμπει στη συζυγική οικογένεια, έστω και αν αυτή διαφοροποιείται ως προς τον αριθμό των παιδιών, ενώ παράλληλα μπορεί να χρησιμοποιείται και η αναφορά στο νοικοκυριό, υπονοώντας την οικογένεια· όροι, όμως, που δεν πρέπει να συγχέονται μεταξύ τους.¹

1.1.2 ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ – ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Το σχήμα πατέρας-μητέρα-παιδιά, που ενυπάρχει στη σύγχρονη πυρηνική οικογένεια, δεν ήταν ευδιάκριτο στην παραδοσιακή δομή οικογένειας, καθώς «εκεί αποτελούσε περισσότερο εννοιολογική οντότητα, βασισμένη σε μια συγκινησιακή και ψυχολογική διαφοροποίηση, παρά αυτόνομη κοινωνική μονάδα, με σαφώς καθορισμένα όρια».²

Η παραδοσιακή αγροτική οικογένεια, ή, διαφορετικά, ονομαζόμενη ως εκτεταμένη, διευρυμένη ή πατριαρχική, ήταν μια μορφή οικογένειας, η οποία υφίστατο στην Ελλάδα -αλλά και στην Αμερική με την ίδια μορφή³-, ως βασικός κοινωνικός πυρήνας και η οποία επέζησε, ακόμα και μετά τα μέσα του 20ου αιώνα. Αυτή διαφοροποιούνταν ως προς τη μορφή της, ανάλογα με τον αριθμό των ατόμων από τα οποία αποτελούνταν,⁴ ενώ είχε ως βασικό χαρακτηριστικό της την συγκατοίκηση, την συλλογική παραγωγή και κατανάλωση,⁵ τα κοινά συμφέροντα, την οικονομική της αυτάρκεια, όπως επίσης την κατανομή των ρόλων μέσα σ' αυτή βάση φύλου και είχε ως βασική αρχή της την διατήρηση της δύναμης της οικογένειας μέσω της αλληλοβοήθειας των μελών της και των συγγενών, αποτελώντας έτσι αυτή η ομάδα τον κύριο άξονα οργάνωσης της κοινωνίας. Λειτουργούσε ως υπερσύστημα και όλες σχεδόν οι λειτουργίες θρησκευτικές, νομικές, εκπαιδευτικές, πολιτικές και οικονομικές όπως, αναπαραγωγή, παραγωγή, πρόνοια, κοινωνικοποίηση, ψυχολογικές, μετάδοση της κουλτούρας, κ.λπ., διεκπεραιώνονταν από τα ίδια τα μέλη της οικογένειας,⁶ τα οποία είχαν ως αρχές τους την αλληλεξάρτηση, την αλληλεγγύη και την αλληλοβοήθεια μεταξύ τους. Μέσα σε αυτήν εκπληρωνόταν η λειτουργία της κοινωνικοποίησης, στην οποία οι παππούδες κατείχαν πρωταρχικό ρόλο. Αυτοί αναλάμβαναν την ανατροφή και μόρφωση των εγγονιών τους, κατά τη διάρκεια της απασχόλησης των υπολοίπων μελών της οικογένειας σε χειρωνακτικές

¹ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.16-17. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.26-27.

² ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ, Μ. (1989). *Η Ελληνίδα μητέρα*. Αθήνα: Εκδ. Κέδρος. Εργαστήριο διερεύνησης ανθρώπινων σχέσεων. σ.54.

³ Για λεπτομέρειες βλ. ΚΟΟΥ, G. A. (1963). *Social system and the problem of aging*. Στο: HENRY, W.E. (general editor), WILLIAMS, R.H., TIBBITTS, C., & DONAHUE, W. (1963). *Processes of aging. (Social and psychological perspectives)*. Volume II. (pp.43-60). New York: Atherton press. p.48.

⁴ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ, Α. (1996). *Παιδιά και γονείς στο ξεκίνημα μιας σχέσης*. (2^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.67.

⁵ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΑΝΤΗ: ό.π., 1987, σ.73.

⁶ ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ: ό.π., 1989, σ.141. ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ: ό.π., 1995, σ.26. ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: 2000, σ.89. ΔΟΥΜΑΝΗ, Μ. (1990). *Ελληνική οικογένεια: Από τη συλλογική οργάνωση στις διαπροσωπικές σχέσεις*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (Επιμ.). (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.11-16). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.11-12. ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.607.

εργασίες, όπως εργασία στα χωράφια ή, αργότερα, στις οικογενειακές βιοτεχνίες. Στις αρμοδιότητές τους περιλαμβάνονταν η διαπαιδαγώγηση μέσω του παραμυθιού και των παιχνιδιών, ενώ δεν έλειπε και η παροχή συναισθηματικής στήριξης και βοήθειας στα παιδιά όσον αφορά τις πρώτες ασχολίες τους ή ακόμη και η ικανοποίηση επιθυμιών των παιδιών σε μεγάλο βαθμό, κάτι που δεν έκαναν τόσο οι γονείς.¹

Η ανάληψη του ρόλου αυτού από την πλευρά των παππούδων, οφειλόταν περισσότερο στον μη διαχωρισμό της δημόσιας από την ιδιωτική ζωή της οικογένειας,² η οποία δύσκολα παραβιάζόταν. Οι δεσμοί μεταξύ των μελών της ευρύτερης οικογένειας ήταν πολύ δυνατοί και στενοί, έτσι ώστε κάθε ένα από αυτά, είχε πολύ ανεπτυγμένο το αίσθημα της έγνοιας και της φροντίδας για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Αυτό, όμως, δεν συνεπαγόταν αυτονόητα ότι, οι σχέσεις μεταξύ τους ήταν πάντα αρμονικές και ισορροπημένες,³ αφού αρκετά συχνά ήταν τα κρούσματα βίας μέσα σ' αυτή, ενώ παράλληλα η φροντίδα για το παιδί πολλές φορές απουσίαζε ή ήταν ανεπαρκής.⁴ Τόσο τα παιδιά όσο και οι γυναίκες υπόκειντο στην οικογενειακή καταπίεση του άντρα, ωστόσο αυτή η συμπεριφορά, όσον αφορά τις γυναίκες, μπορούσε να αντιστραφεί και να εκφραστεί με τη μορφή καταπίεσης προς τους άντρες, ασκώντας το ρόλο της πεθεράς. Όμως, όλες αυτές οι καταστάσεις βίωνονταν από τα μέλη της οικογένειας ως φυσιολογικές και αυτονόητες, γιατί οι μεταβολές από τις οποίες αυτή διερχόταν, γίνονταν ομαλά και σταδιακά, με αργούς ρυθμούς.⁵

Μετά τη βιομηχανική επανάσταση, παρατηρήθηκαν σημαντικές αλλαγές στις κοινωνικές και παραγωγικές δομές και σχέσεις. Φαινόμενα όπως, η εκβιομηχάνιση, η αστικοποίηση, η εξωτερική μετανάστευση και το φεμινιστικό κίνημα, επηρέασαν σε πολύ μεγάλο βαθμό το θεσμό της οικογένειας,⁶ ο οποίος αποδυναμώθηκε, αφού μεταλλάχτηκε σε μια σύνθεση διαπροσωπικών σχέσεων και συνδέσμων, χωρίς σχέσεις εξάρτησης μεταξύ των μελών της, σε σχέση με την αρχική μορφή της συνεκτικής ομάδας που αποτελούσε.⁷ Ο βασικός άξονας της οργάνωσης και της δυναμικής της κοινωνίας μετατέθηκε από την ομάδα στο άτομο.⁸ Παράλληλα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει και να πραγματοποιήσει καταμερισμό σε άλλους φορείς λειτουργιών και δραστηριοτήτων, τις οποίες επιτελούσε έως τότε, όπως αυτή της παραγωγής, των καθηκόντων πρόνοιας και περίθαλψης, της κοινωνικοποίησης, εκπαίδευσης και αγωγής των παιδιών, της θρησκευτικής αγωγής και της οργάνωσης του ελεύθερου χρόνου.⁹ Οι μεταβολές αυτές, είχαν αντίκτυπο στον ιδιωτικό χώρο της

¹ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΑ: ό.π., 1994, σ.67. ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ: ό.π., 1989, σ.106. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ, Ε. (1990). *Αυτοεκτίμηση και σχέσεις του παιδιού μέσα στην οικογένεια*. (Διδακτορική διατριβή). Ιωάννινα. σ.118. ΚΟΟΥ: ό.π., 1963, p.48 & 51.

² ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.63.

³ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΑ: ό.π., 1994, σ.68.

⁴ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.63.

⁵ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΑ: ό.π., 1994, σ.68.

⁶ ΤΖΩΡΤΖΟΠΟΥΛΟΥ. Μ. (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1993). Ηλικιωμένος και οικογένεια: Διαπλεκόμενοι ρόλοι. *Εκλογή, τεύχ.* 98, Ν. 3, σ.190-197. σ.190.

⁷ ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ: ό.π., 1989, σ.143. ΓΕΩΡΓΑΣ: ό.π., 1999, σ.22. ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ: ό.π., 1995, σ.20.

⁸ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Α. Μ. (1990). *Αστεακή οικογένεια και κοινωνικός εκσυγχρονισμός*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.17-22). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.17.

⁹ ΜΟΡΙΧΟΒΙΤΗ: ό.π., 1982, σ.59. ΓΕΩΡΓΑΣ, Δ. (Ε.Ο.Π.) *Δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας*. Στο: ΖΩΗ, Α.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994.

οικογένειας, ο οποίος περιορίστηκε, ενώ επηρέασαν και το μέγεθος της οικογένειας, το οποίο συρρικνώθηκε, παίρνοντας την μορφή της σημερινής πυρηνικής οικογένειας (γονείς και παιδιά)· αλλά και πάλι μέσα σ' αυτή αναγνωριζόταν και επικρατούσε μόνο ένας αρχηγός. Οι συγγενικοί δεσμοί υπέστησαν χαλάρωση και αποδυνάμωση, γεγονός το οποίο είχε ως συνεπακόλουθον τον περιορισμό των αμοιβαίων υποχρεώσεων και της αλληλοβοήθειας μεταξύ των μελών της ευρύτερης οικογένειας¹ και τη μεγαλύτερη αποδέσμευση και ανεξαρτησία της πυρηνικής οικογένειας, με το τίμημα όμως, της μη υποχρέωσης και προθυμίας των συγγενών να συνδράμουν, όταν θα παρίστατο ανάγκη.²

Η οικογένεια υπέστη συρρίκνωση των ρόλων της και έχασε σε μεγάλο βαθμό την κοινωνικοποιητική λειτουργία της και τη λειτουργική της αυτονομία, καθώς παραχώρησε σε άλλους θεσμούς, όπως στην Εκκλησία, στο κράτος και στο σχολείο, την κάλυψη αναγκών, τις οποίες μέχρι τότε ικανοποιούσε η ίδια στο εσωτερικό της (εκπαίδευση, υγεία, παραγωγή, πρόνοια κ.λπ.).³ Η οικογενειακή οργάνωση και συνοχή εξασθένησε, το μέγεθος της συρρικνώθηκε και έγινε περισσότερο εμφανής η βαθμιαία απομόνωση της οικογένειας από το ευρύτερο συγγενικό περιβάλλον. Στη σύγχρονη πλέον πυρηνική οικογένεια, τα μέλη της έχουν συναίσθηση τόσο της αυτάρκειας και αυτοφροντίδας, όσο και της παροχής βοήθειας και στήριξης στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους. Αυτό βέβαια σήμερα, είναι περισσότερο δεδομένο, ευνόητο και κατανοητό, σε σύγκριση με το τι γινόταν στην εκτεταμένη οικογένεια του παρελθόντος.⁴ Παράλληλα με αυτά, επέδρασε και το φεμινιστικό κίνημα, το οποίο με τις διεκδικήσεις του, ώθησε την γυναίκα στην ανάληψη ρόλων εκτός σπιτιού και οικογένειας, στην αγορά εργασίας.⁵

1.1.3 ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ – ΤΥΠΟΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ

Η μορφή και η δομή της οικογένειας βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση και αλληλεπίδραση με το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό περιβάλλον.⁶ Ο όρος «μορφή» της οικογένειας αναφέρεται στον πυρήνα της, τον οποίο αποτελούν οι δυο ετερόφυλοι ενήλικες και το/τα παιδί/-ιά τους. Τα κριτήρια, τα οποία καθορίζουν την ποιότητα του πυρήνα της οικογένειας, είναι ο βαθμός στον οποίο, αυτός είναι αυτόνομος ή ενταγμένος σ' ένα ευρύτερο οικογενειακό σύνολο και είναι πλήρης ή ελλιπής.

Ως προς το πρώτο κριτήριο, προκύπτουν δύο βασικές μορφές οικογένειας: α) η (ανεξάρτητη) συζυγική-διγονεϊκή⁷ οικογένεια, η οποία περιλαμβάνει τους συζύγους και τα παιδιά τους, κατηγορία στην οποία μπορεί να εντάσσεται και η οικογένεια από ελεύθερη ένωση-συμβίωση χωρίς γάμο, η οποία όμως στην Ελληνική επικράτεια δεν

ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.17. ΜΑΣΤΟΡΑΚΗ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.95.

¹ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.63.

² ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.118.

³ ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ: ό.π., 1989, σ.144.

⁴ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΟΣ, Β. (Μάιος-Δεκέμβριος 1981). Επιδράσεις της διακοπόμενης απουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 42-43, σ. 176-193. σ.177.

⁵ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΑ: ό.π., 1994, σ.68.

⁶ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ, Β. (1989). *Διερεύνηση των προβλημάτων των παιδιών των μεταναστών του Ν. Έβρου τα οποία ζουν στην πατρίδα χωρίς τους γονείς τους* (Διδακτορική Διατριβή), Θεσσαλονίκη: εκδόσεις επιστημονικών βιβλίων και περιοδικών, University studio press. σ.51.

⁷ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.56.

κατοχυρώνεται νομικά και άρα, δεν διασφαλίζει τη θέση του παιδιού σε περίπτωση διάλυσής της¹ και β) η *εκτεταμένη οικογένεια*, η οποία διαμορφώνεται με την ένταξη της οικογένειας-πυρήνα σε μια δέσμη οικογενειών. Η δεύτερη μορφή οικογένειας μπορεί να διαχωριστεί σε τρεις επιπλέον τύπους:

- Τύπος της *εκτεταμένης πατριαρχικής (ανασυνθεμένης²) οικογένειας*. Σε αυτήν ο πυρήνας εντάσσεται σε ένα σύνολο οικογενειών, καθώς συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς αίματος. Η γενετική οικογένεια αποτελεί το πλαίσιο, στο οποίο προστίθενται οι οικογένειες προορισμού των παντρεμένων παιδιών τους.
- Τύπος της *εκτεταμένης πολυγαμικής (πολυγυνία ή πολυανδρία) οικογένειας*, στην οποία, η οικογένεια-πυρήνας εντάσσεται σε ένα σύνολο οικογενειών, με κοινό σημείο τους τον ένα σύζυγο.
- Τύπος της *κοινοβιακής ή ομαδικής οικογένειας*, κατά την οποία η οικογένεια-πυρήνας υπάγεται στη σύνθεση πολλών οικογενειών, οι οποίες δε συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς αίματος.³

Η ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΠΙΡΑΝΤΗ, αναφέρει έναν ακόμα τύπο διευρυμένης οικογένειας, αυτόν των οριζόντιων οικογενειακών σχημάτων, στα οποία συγκατοικούν οι *οικογένειες παντρεμένων αδελφών*.⁴ Αλλά και ο ΓΕΩΡΓΑΣ προσθέτει ένα ακόμα σχήμα, αυτό της οικογένειας στις αστικές περιοχές, στο οποίο οι συγγενείς δεν συγκατοικούν, αλλά διατηρούν πολύ στενές και συχνές σχέσεις σε καθημερινή βάση, με αποτέλεσμα η αλληλεγγύη μεταξύ τους να θεωρείται αυτονόητη.⁵

Όσον αφορά το δεύτερο κριτήριο, αν ο πυρήνας μιας οικογένειας είναι πλήρης και αδιάσπαστος, τότε γίνεται λόγος για την πλήρη (συζυγική ή εκτεταμένη) οικογένεια ή για την διπυρηνική-μεικτή-επανασυσταθείσα-ανασυσταμένη οικογένεια, η οποία προκύπτει από τη διάλυση του γάμου των βιολογικών γονέων των παιδιών και τη σύσταση δεύτερου γάμου με άλλους συντρόφους.⁶ Εάν όμως, ο πυρήνας της οικογένειας είναι ελλιπής, είτε πρόκειται για συζυγική είτε για εκτεταμένη οικογένεια, σ' αυτή την περίπτωση προκύπτουν δύο τύποι οικογενειών: Η *μονογονεϊκή⁷ οικογένεια* και η «*χωλή*» *οικογένεια*, στις οποίες περιλαμβάνεται μόνο ένας ενήλικας και τα παιδιά. Στην μεν πρώτη ο ενήλικας είναι διαζευγμένος, χήρος ή άγαμος γονέας⁸ -τύπος που παρατηρείται όλο και πιο συχνά στις σύγχρονες κοινωνίες, λόγω των υψηλών δεικτών διαζυγίου-, ενώ στην δεύτερη ο ένας γονέας απουσιάζει προσωρινά ή για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Παραδείγματα τέτοιων οικογενειών είναι αυτές των ναυτικών, των υπαλλήλων που είναι αποσπασμένοι ή μετατεθειμένοι και υπηρετούν σε άλλη πόλη από αυτήν όπου ζει η οικογένειά τους, των εμπόρων ή γενικά που η εργασία τους απαιτεί συνεχείς-επαναλαμβανόμενες περιοδείες, των ατόμων που εκτίουν ποινή φυλάκισης, που παραμένουν σε κάποιο

¹ ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.608. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.368.

² ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.267.

³ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Α. Μ. (1985 & 1988). *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα: Αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας*. Ίδρυμα ερευνών για το παιδί. Αθήνα: Εκδ. «Εστία». Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε. σ.20. SAYRES, W. (2000). *Τι είναι τελικά η οικογένεια;* Στο: NOBA-ΚΑΛΤΣΟΥΝΗ, Χ. (Επιμ.) (2000). *Κείμενα κοινωνιολογίας του γάμου και της οικογένειας*. (Μετάφραση: Φοίβος Πάλλης). (σ.131-141). Αθήνα: Εκδ. Δάρδανος. σ.139-140.

⁴ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΠΙΡΑΝΤΗ: ό.π., 1987, σ.73 & 79.

⁵ ΓΕΩΡΓΑΣ: ό.π., 1999, σ.41.

⁶ SAYRES: ό.π., 2000, σ.137. ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 2004, σ.78.

⁷ «γυναίκες μόνες χωρίς σύζυγο», «γυναίκες μόνες με παιδιά», «γυναίκες αρχηγοί της οικογένειας», «οικογένειες με ένα γονέα», «μόνοι γονείς», «ελλιπείς οικογένειες» κ.ά. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.95.

⁸ SAYRES: ό.π., 2000, σ.135-136.

νοσηλευτικό ίδρυμα, π.χ. ψυχιατρείο, και κυρίως βέβαια, των μεταναστών, εάν λείπει στο εξωτερικό ο ένας γονέας, ενώ ο άλλος παραμένει μαζί με τα παιδιά στη χώρα καταγωγής.¹ Η απουσία, όμως, αυτή δεν είναι χαρακτηριστικό, απόρροια, ή ένδειξη διάσπασης συναισθηματικής ενότητας και λειτουργίας μιας οικογένειας.² Η τελευταία αυτή κατηγορία οικογενειών είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς το πλήθος των περιπτώσεων εμφάνισής της είναι απροσδόκητα εκτεταμένο και σημαντικό.³

Δεν μπορεί να ειπωθεί, ότι υπάρχει μόνο ένας συγκεκριμένος τύπος χωλής οικογένειας, καθώς καθεμία από αυτές διαφέρει, ως προς τη δομή, τις δυσχέρειες και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει, όχι μόνο σε σύγκριση με τη συμβατική συζυγική οικογένεια, αλλά και μεταξύ τους. Ο βαθμός, στον οποίο αυτές διαφοροποιούνται ως προς τη μορφή τους, εξαρτάται από τους λόγους -κοινωνικοοικονομικές συνθήκες-, οι οποίοι ανάγκασαν τους γονείς να ζουν χωριστά μεταξύ τους ή σε μεγάλη απόσταση από τα παιδιά τους, αλλά πολύ περισσότερο, από το αν οι λόγοι αφορούν μόνο τον ένα γονέα ή και τους δύο. Οι λόγοι μπορεί να είναι ακούσιοι, όπως π.χ. κάποια ασθένεια, στρατιωτική θητεία ή κάθειρξη-φυλάκιση, ή ενδέχεται να είναι εκούσιοι, λ.χ. μετανάστευση για εξασφάλιση οικονομικών πόρων· γεγονός είναι πάντως, ότι και στις δύο περιπτώσεις, οι λόγοι δεν θα μπορούσαν να ταξινομηθούν με σειρά σημαντικότητας, γιατί καθένας από αυτούς ασκεί τη δική του επίδραση στην οικογένεια.⁴ Οι, δε, δυσκολίες και τα προβλήματα που αναδύονται, είναι πιο έντονα και εκτεταμένα, εάν η ίδια η οικογένεια δεν επέλεξε συνειδητά το συγκεκριμένο σχήμα, αλλά και όταν ο περίγυρός της δεν είναι κατάλληλα προετοιμασμένος, δεν μπορεί ή δεν θέλει, να στηρίζει τη νέα μορφή οικογένειας που προκύπτει.

Τέλος, δεν θα πρέπει να παραλειφθεί ένας άλλος τύπος χωλής οικογένειας, ο οποίος, αν και είναι κοινωνικά σημαντικός και λαμβάνει όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις, έχει ελάχιστα μελετηθεί επιστημονικά στον ελληνικό χώρο. Αυτός ο τύπος αναφέρεται σε οικογένειες, στις οποίες και οι δύο γονείς ζουν χωριστά από τα παιδιά τους -ενώ αυτά ζουν με υποκατάστατα των γονέων-, καταστάσεις οι οποίες προκαλούν τόσο ατομικά όσο και γενικά, κοινωνικά προβλήματα.⁵ Στην προκειμένη περίπτωση, η οικογένεια διασπάται οριζόντια, όχι κάθετα, όπως στην περίπτωση της διάσπασης των δεσμών των συζύγων. Ξεπροβάλλει λοιπόν, ένας νέος τύπος ελλιπούς οικογένειας, αυτός της «κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας», την οποία η ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ (1985) προτείνει ως τρίτη περίπτωση ελλιπούς οικογένειας.⁶

Ο συγκεκριμένος τύπος έχει και μια παραλλαγή του. Δηλαδή μπορεί να προκύψει: 1. *Κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια χωρίς κανένα βιολογικό γονέα.* και 2. *Εκτεταμένη κατατετμημένη κατά γενεές με την παρουσία ενός βιολογικού γονέα.* Κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες στην παρούσα έρευνα είναι αυτές στις οποίες τον κύριο ρόλο του φροντιστή των παιδιών και το γονεϊκό ρόλο, δεν έχουν οι βιολογικοί γονείς τους, αλλά οι παππούδες τους. Στις περιπτώσεις αυτές, μπορεί ένας από τους γονείς να συγκατοικεί στην οικογένεια αυτή περιστασιακά ή μόνιμα, αλλά αυτός θεωρείται ότι δεν έχει πρωταρχικό ρόλο στην φροντίδα και ανατροφή των παιδιών, αφού έχει εναποθέσει όλες τις αρμοδιότητες και τις ευθύνες στους παππούδες - γονείς του. Αυτό σημαίνει ότι, η σχέση των παππούδων με τα εγγόνια

¹ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.53-54. ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.608.

² ΤΣΑΟΥΣΗΣ: ό.π., 1989, σ.195.

³ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1985, σ.22.

⁴ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.97.

⁵ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.99.

⁶ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.54. ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ, Α. (1990). *Οικογένειες χωρίς πατρίδα: Τα προβλήματα της μετανάστευσης σε γονείς και παιδιά.* Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Ε. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια.* (σ.105-118). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.106.

τους τίθεται σε άλλα θεμέλια και προσδιορίζεται ως άτυπη· διαφορετικά, όταν τα μέλη της οικογένειας έχουν διέλθει την δικαστική οδό, η σχέση παππού/γιαγιάς και εγγονιών αναφέρεται ως νομικά κατοχυρωμένη, οπότε γίνεται λόγος για επιτροπεία, άσκηση επιμέλειας ή γονικής μέριμνας. Όσον αφορά τον εν λόγω τύπο οικογένειας, τα χαρακτηριστικά της, η δομή της, η δυναμική της και τα προβλήματά της, δεν έχουν ερευνηθεί ούτε καν στα πλαίσια μελετών, που άπτονται θεμάτων των μεταναστών, τους οποίους αφορά κατά κύριο λόγο.¹ Αυτός, λοιπόν, ο τύπος οικογένειας θα αποτελέσει το βασικό αντικείμενο της έρευνας αυτής, εστιάζοντας στον τύπο της και επεκτείνοντας τα πλαίσια της εξέτασης των αιτιών δημιουργίας της, σε προεκτάσεις ευρύτερες από την συγκεκριμένη περίπτωση των μεταναστών.

Τα πρόσωπα, που αναλαμβάνουν την επιμέλεια, ανατροφή ή γονική μέριμνα των παιδιών και τα οποία υποκαθιστούν τους γονείς, όταν απουσιάζουν προσωρινά ή μόνιμα, θα μπορούσαν να οριστούν-χαρακτηριστούν (σύμφωνα με την εκτίμηση της υποφαινόμενης) ως «γονείς 2^{ης} γενιάς ή ανιούσης γενιάς» (αφού έχουν συγγένεια πρώτου βαθμού με το/τα εγγόνι/-ια τους και υποκαθιστούν τους πραγματικούς γονείς στο ρόλο τους, οι οποίοι ανήκουν στη γενιά που προηγείται απ' αυτούς. Σ' αυτό το σημείο ταιριάζει η αναφορά του πασίγνωστου λαϊκού γνωμικού: «Του παιδιού μου το παιδί, είναι δυο φορές παιδί μου») ή «εγ-γονείς» ή «ετεροχρονισμένοι γονείς», εάν πρόκειται για τους παππούδες και ως «γονείς εκ πλαγίου συγγένειας», εάν αυτοί είναι π.χ. θείοι/-ες κ.λπ., ανεξαρτήτως της αιτίας που προκάλεσε την διάσπαση της αρχικής οικογένειας, από την οποία προήλθαν τα παιδιά. Στα μέσα μαζικής ενημέρωσης του εξωτερικού μπορεί κάποιος να απαντήσει τους παππούδες με τους όρους “*silent saviors*” (σιωπηλοί διασώστες), “*recycled parents*” (ανακυκλωμένοι γονείς), “*the second line of defense*” (δεύτερη γραμμή υπεράσπισης) και “*the safety net*” (το προστατευτικό δίχτυ), ενώ τα παιδιά, ιδίως των εξαρτημένων γονέων, με τον όρο “*lost generation*” (χαμένη γενιά). Όταν, δε, φροντίζουν οι παππούδες τόσο για τα εγγόνια όσο και για τους δικούς τους γονείς (προπαππούδες) ονομάζονται “*sandwich generation*” (γενιά σάντουιτς).²

Η κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια θα μπορούσε, κατά την πεποίθηση της ερευνήτριας, να χαρακτηριστεί ως «οικογένεια παραλειπόμενης γενεάς» ή «ενδοελλιπής δι-γενεακή οικογένεια» ή «ακρογενεακή οικογένεια» κατ' αναλογία με τον ξενόγλωσσο όρο “*skipped-generation families*” που χρησιμοποίησε η BURNETTE, (1997).³

Ο αντίστοιχος με τον ελληνικό «κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες» όρος είναι αυτός που επινόησε, πρότεινε και χρησιμοποίησε σε δικό του εγχειρίδιο ο EDWARDS, O. W. (1998), δηλαδή “*grandfamily*”, προκειμένου να διαχωρίσει τις οικογένειες στις οποίες την κύρια φροντίδα κι επιμέλεια των παιδιών δεν έχουν οι

¹ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.99.

² DE TOLEDO, S., & ELDER-BROWN, D. (1995). *Grandparents as Parents. A survival guide for raising a second family*. New York/London: The Guilford Press. ISBN 1-57230-011-6 ISBN 1-57230-020-5 (pbk.). p.2. MINKLER, M., ROE, K. M., & ROBERTSON-BECKLEY, R. J. (January 1994). Raising children from crack-cocaine households: effects on family and friendship ties of African-American women. *American journal of orthopsychiatry*. Vol.64. N.1. pp.20-29. p.21. PLATT-JENDREK, M. (August 1993). Grandparents who parent their grandchildren: Effects on lifestyle. *Journal of marriage and the family*. Vol.55. N.3. pp.609-621. p.609. ARCHIBALD, S. M. (December 2003). *An exploratory study of the experiences of ambiguous grief issues in grandparents raising grandchildren*. (Dissertation). Minneapolis, Minnesota: Capella University. p17. FITZPATRICK, L. A. (2001). *The adjustment transition: How grandparents raising grandchildren adjust to surrogate parenthood*. (M.A.). Kansas City, Missouri: University of Missouri-Kansas City. p3.

³ GIBSON, P. A. (Fall 1999). African American grandmothers: New mothers again. *Affilia*, Vol.14, No.3, pp.329-343. © 1999 Sage Publications, Inc. p.330.

βιολογικοί γονείς, αλλά οι παππούδες τους, τους οποίους χαρακτήρισε ως “supergrands”. Ενώ ως προς τα εγγόνια προτίμησε να χρησιμοποιήσει τον όρο “grandkin”, αντί για τον ευρέως χρησιμοποιούμενο “grandchildren” και αυτό του “encore parenting”, προκειμένου να περιγράψει τη διαδικασία-φάση κατά την οποία οι παππούδες αναλαμβάνουν και πάλι το ρόλο του γονέα για να αναθρέψουν τα εγγόνια τους. Άλλοι περιγραφικοί όροι που αναφέρονται στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες, των παππούδων που έχουν αναλάβει την ανατροφή των εγγονιών τους, είναι: Grandparents as Parents (GAP), Grandparents As Surrogate Parents (GASP), Grandparents As Second Parents (GASP), Grandparents Offering Love and Devotion (GOLD), Raising our Children’s Kids: An Intergenerational Network of Grandparents (ROCKING), και Grandparents As Caregivers.¹ Έναν άλλο όρο που χρησιμοποιεί συγκεκριμένα για τις γιαγιάδες η GIBSON (1999), είναι “grandmothers as new mothers again” ο οποίος αναφέρεται στις γιαγιάδες που μετατρέπονται σε νέες μητέρες για δεύτερη φορά, αφού έχουν αναλάβει απρόσμενα την αποκλειστική φροντίδα των εγγονιών τους, χωρίς την παρουσία των γονέων αυτών.²

Ως προς τη θέση των παππούδων απέναντι στα εγγόνια τους θεωρείται ότι, καταλαμβάνουν έναν «ρόλο χρονικά διαταραγμένο», μιας και ενώ κανονικά θα έπρεπε να βρίσκονται κοντά στα εγγόνια τους μόνο και μόνο για να τους προσφέρουν την αγάπη τους και όσα συνεπάγεται ο ρόλος του παππού και της γιαγιάς, στην προκειμένη περίπτωση παρεκκλίνουν του φυσιολογικού και μετατρέπονται σε γονείς των εγγονιών τους. Με λίγα λόγια, αυτό γίνεται όταν «οι ποικίλες κοινωνικές σφαίρες και το σύνολο των ρόλων ενός ατόμου προσωρινά δεν μπορούν να συγχρονιστούν».³

Γενικά, όσον αφορά τις οικογένειες, δεν είναι γνωστή η ποσοστιαία κατανομή των συζυγικών ή εκτεταμένων οικογενειών που διαβιούν στον ελληνικό χώρο. Έως πρόσφατα θεωρούνταν η πυρηνική οικογένεια ως η κατεξοχήν επικρατούσα μορφή οικογένειας στις σύγχρονες, αστικές, βιομηχανικές κοινωνίες σε σύγκριση με την εκτεταμένη, που κυριαρχούσε στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες. Είναι, όμως, αμφισβητήσιμο, το κατά πόσον η άποψη αυτή ισχύει έως σήμερα.⁴

Ως προς τον άλλο παράγοντα, τη **δομή της οικογένειας**, αυτή αποτελεί «το πλέγμα των διαπροσωπικών σχέσεων και των ρόλων κατά φύλο και ηλικία των μελών της».⁵ Αυτή αναφέρεται στα διάφορα σχήματα της οικογένειας και στους υποθεσμούς (γάμος, συγγένεια), όπως επίσης στη λειτουργία της (π.χ. σχέσεις μεταξύ των μελών της) και εξαρτάται από τους εξής βασικούς παράγοντες:

α) από τα μέλη που αποτελούν μια οικογένεια,

β) από την κοινωνικά προσδιορισμένη θέση και τον ρόλο που κατέχει κάθε μέλος μέσα στην οικογένειά του σύμφωνα με μια ιεραρχία, ο οποίος είναι συμπληρωματικός των υπολοίπων μελών της και

¹ EDWARDS, O. W. (1998). Helping grandkin-grandchildren raised by grandparents: expanding psychology in the schools. *Psychology in the Schools*, Vol. 35, No.2, pp.173-181. © 1998 John Wiley & Sons, Inc. p.173-174. EDWARDS, O. W. (2003). Living with Grandma. A Grandfamily Study. *School Psychology International*, Vol.24, No.2, pp.204-217. Copyright © 2003 SAGE Publications, London. p.204 & 205.

² GIBSON: ό.π., 1999, p.338-339.

³ BROWN-STANDRIDGE, M. D., & WALTERS FLOYD, C. (April 2000). Healing bittersweet legacies: revisiting contextual family therapy for grandparents raising grandchildren in crisis. *Journal of marital and family therapy*, Vol.26, No.2, pp.185-197. p.188.

⁴ APBANITIDOU: ό.π., 1989, σ.55.

⁵ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1985, σ.24. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ, Α. (1990). Επαναπροσδιορισμός των ρόλων. *Διαβάζω*, τεύχ.241, σ.26-29. σ.27.

γ) από την ισορροπία στο εσωτερικό της οικογένειας τόσο μεταξύ των μελών της όσο και ως προς τους ρόλους ανάμεσά τους.¹

Διακρίνεται δε, η ιδιοσυγκρασιακή δομή μιας οικογένειας σε κυρίαρχη, εάν συναντάται πολύ συχνά (στην πλειοψηφία) στο εσωτερικό του κοινωνικού ιστού και σε μη συνήθη, εάν απαντάται πιο σπάνια.² Σύμφωνα με τη ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, μια οικογένεια μπορεί ως προς την εξωτερική της μορφή να εμφανίζεται ως ανεξάρτητη συζυγική, στην ουσία όμως, ως προς την εσωτερική δομή της να είναι και να λειτουργεί ως εκτεταμένη, βάση του δικτύου αλληλοβοήθειας και αλληλοϋποστήριξης,³ γεγονός που απαντάται αρκετά συχνά, έστω και αν δεν είναι σαφώς εμφανές. Πρόκειται για τις περιπτώσεις στις οποίες, συγγενικά πρόσωπα, όπως γονείς ή πεθερικά των συζύγων μιας οικογένειας, εμπλέκονται ενεργά στην οικογένεια προορισμού του παιδιού τους, παρέχοντας σε αυτήν στήριξη, συμπαράσταση, αλλά και βοήθεια, γενικότερη ή ειδικότερη, όσον αφορά την φροντίδα και ανατροφή του εγγονιού τους. Αυτή η ανάμειξή τους είναι, που διαμορφώνει αποφασιστικά την δυναμική και τη δομή κάθε οικογένειας.⁴

Γενικά πάντως, αναφορικά με τη σύγχρονη Ελληνική οικογένεια, ως προς τη σύνθεση, τη μορφή και τη δομή της, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι, δεν απειλείται από τη μεγάλη κρίση που υφίστανται άλλες βιομηχανικά αναπτυγμένες κοινωνίες, όπως αυτές στις σκανδιναβικές χώρες· ούτε καν μάλιστα οι Ελληνικές οικογένειες των μεγάλων αστικών κέντρων. Αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί στους εξής λόγους: Κατ' αρχήν, δεν έχει διέλθει μεγάλο χρονικό διάστημα, έτσι ώστε να αποκοπεί η Ελληνική οικογένεια από τις πρόσφατες αγροτικές ρίζες της, καθώς μπορεί να προσφεύγει και να διατηρεί επαφή με την αγροτική καταγωγή της σε ευαίσθητες ή κρίσιμες περιόδους, ενώ σε κανονικές συνθήκες, ανανεώνει τους δεσμούς της με αυτή, κατά τα διαστήματα των διακοπών. Έπειτα, η Ελληνίδα μητέρα, χαρακτηριζόμενη από μια ισχυρή προσωπικότητα και διαθέτοντας ιδιαίτερα γνώρισμα και χαρίσματα, είναι σε θέση να διασφαλίζει την ενότητα και τη συνοχή της οικογένειάς της. Τέλος, η συμβίωση και συνύπαρξη κάτω από την ίδια οικογενειακή εστία των παππούδων με την οικογένεια των παιδιών τους, δίνει την ευκαιρία της διατήρησης και επιβίωσης των αρχέτυπων δεσμών. Όλες αυτές οι απόψεις αιτιολογούν έως ένα σημείο την δύναμη και ανθεκτικότητα, που επιδεικνύει η Ελληνική οικογένεια ως προς την υιοθέτηση ξένων προτύπων, το οποίο θα συνεπαγόταν την απώλεια της ταυτότητάς της.⁵

Από μια άλλη οπτική γωνία, αυτή του TALCOTT PARSONS, σε ό,τι αφορά την σύγχρονη Αμερικάνικη οικογένεια, αυτή διαθέτει ως χαρακτηριστικά της δομής της, τα εξής: «είναι μια οικογένεια-πυρήνας ή συζυγική οικογένεια, είναι σχετικά απομονωμένη από την ευρεία ομάδα των συγγενών, είναι νεοτοπική ως προς την κατοικία της, βασίζεται σ' ένα αμφίπλευρο σύστημα συγγένειας και στηρίζεται στο γάμο, έχει αξίες που τείνουν προς τον ορθολογισμό».⁶

¹ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.58. ΓΕΩΡΓΑΣ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.17.

² ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.319-320. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.87.

³ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΑ: ό.π., 1994, σ.70. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 1990, σ.28. ΓΕΩΡΓΑΣ, Δ., ΓΚΑΡΗ, Α., & ΜΥΛΩΝΑΣ, Κ. (Οκτώβριος 2004). *Σχέσεις με συγγενείς στην ελληνική οικογένεια*. Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις. (1η έκδοση). (σ.189-226). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6. σ.219.

⁴ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1985, σ.24.

⁵ ΔΡΑΓΑΣΗ-ΣΗΦΑΚΗ, Ε. (1999). *Σωστοί γονείς, ευτυχισμένα παιδιά*. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη. σ.39-40. ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ, Κ. (11-3-1977). Οι νέοι και η κρίση της οικογένειας. Εφημ. *ΤΑ ΝΕΑ*. σ.9. ΜΟΡΙΧΟΒΙΤΗ: ό.π., 1982, σ.60-61.

⁶ ΜΙΣΕΛ, Α. (1981). *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*. Αθήνα: Εκδ. Gutenberg. σ.88.

1.1.4 ΙΔΑΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ως ιδανικός τύπος οικογενειακής οργάνωσης, μπορεί να θεωρηθεί αυτός, στον οποίο η οικογένεια απαρτίζεται από τον πατέρα, τη μητέρα και το/τα παιδί/-ιά τους. Ένα τέτοιο σχήμα δεν είναι μόνο υγιές και επιθυμητό για τα ίδια τα μέλη της, προκειμένου να εξασφαλίζεται η σύσταση μιας κανονικής (συμβατικής) οικογενειακής οργάνωσης, αλλά παράλληλα αποτελεί σαφή ένδειξη και εγγύηση μιας εξιδανικευμένης κοινωνίας, αφού η οικογένεια είναι μικρογραφία αυτής.¹

Στον αντίποδα αυτής της άποψης βρίσκεται αυτή, η οποία θεωρεί την εκτεταμένη συζυγική οικογένεια ως ιδανική, χρησιμοποιώντας ως έρεισμα το ότι, η γνήσια οικογένεια πρέπει να εκτείνεται και στις τρεις διαστάσεις του χρόνου· οι πρόγονοι αντιπροσωπεύουν το παρελθόν μιας οικογένειας, οι γονείς εκφράζουν το παρόν της, ενώ τα παιδιά δίνουν τη μελλοντική διάστασή της.² Με αυτόν τον τρόπο, εξασφαλίζεται η ιστορική συνέχεια, αλλά και συνεπεία της εξελικτικής πορείας μιας οικογένειας. Στα πλαίσια αυτής της μορφής οικογένειας, είναι δυνατή η διατήρηση της ζωηρής μνήμης του παρελθόντος μέσω του παππού και της γιαγιάς, η αντιμετώπιση με θάρρος της σκληρής πραγματικότητας του παρόντος εκ μέρους των γονέων, ενώ παράλληλα διαμέσου των παιδιών ανατέλλει ελπιδοφόρο και αισιόδοξο το μέλλον της οικογένειας. Εξαιτίας αυτών, μπορεί να δικαιολογηθεί η αναφορά σ' αυτή τη μορφή οικογένειας, με τον όρο «μορφή του μέτρου και της αρμονίας».³

Η εκτεταμένη οικογένεια, ποικίλλει ως προς την ποσότητα, ανάλογα με τον αριθμό των ατόμων που συγκαταλέγονται σ' αυτή, αλλά και ως προς την ποιότητα, σύμφωνα με τις συνθήκες και τη δυναμική, που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της. Όταν χαρακτηρίζεται από φυσικότητα, ισορροπία και αρμονία, δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις ανάπτυξης ενός ολοκληρωμένου ατόμου μέσα στο περιβάλλον της, καθώς η αλληλεπίδραση και η αλληλοσυμπλήρωση των μελών που την απαρτίζουν συντελείται με αβίαστο, γνήσιο και μεθοδικό τρόπο. Όλα αυτά όμως, βρίσκονται σε απόλυτη συνάρτηση με ορισμένα κριτήρια, όπως είναι το μέγεθος της οικογενειακής στέγης, το οικονομικό επίπεδο της οικογένειας, οι σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στα μέλη της κ.ά. Σε αντίθετη περίπτωση, όταν δεν πληρούνται ορισμένα τέτοια στοιχειώδη κριτήρια, αυτή η μορφή οικογένειας, όχι μόνο δεν θα έχει τα αναμενόμενα θετικά και ευεργετικά αποτελέσματα, αλλά μπορεί να αποβεί και ολέθρια.⁴

Η οικογένεια, οποιασδήποτε μορφής και δομής, θα πρέπει να αποτελεί πάντα ένα ζεστό και ισορροπημένο περιβάλλον, το οποίο θα είναι υπεύθυνο για την ανατροφή των παιδιών, αλλά και κατάλληλα προετοιμασμένο, για την προσφυγή σε αυτό -προκειμένου να λάβουν φροντίδα και υποστήριξη- ατόμων ηλικιωμένων, με μειονεξίες ή νοσούντων μελών της.⁵ Τα μέλη μιας οικογένειας συνδέονται μεταξύ τους με συγγένεια αίματος ή αγχιστείας, ζουν συνήθως κάτω από την ίδια στέγη, θέτουν στη ζωή τους κοινούς στόχους, αντιμετωπίζουν κοινά προβλήματα, δοκιμάζουν τις ίδιες χαρές και λύπες, διακατέχονται από κοινές ελπίδες και

¹ ΚΟΡΩΣΗΣ, Κ. (1997). Η μονογονεϊκή οικογένεια από την οπτική γωνία της μόνης μητέρας ή του μόνου πατέρα. Ερμηνευτική προσέγγιση και κριτική θεώρηση. *Παιδαγωγικός Λόγος*, τεύχ. 3, σ.14-26. σ.23.

² ΚΡΑΣΑΝΑΚΗΣ, Γ. (1991). *Ο πατρικός ρόλος: εμπειρική ψυχολογική θεώρηση*. Ηράκλειο. (χωρίς όνομα εκδότη). σ.12.

³ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1990). *Προσχολική αγωγή και οικογένεια*. (2^η έκδοση). Αθήνα: (χωρίς όνομα εκδότη). σ.23-24.

⁴ ΔΡΑΓΑΣΗ: ό.π., 1999, σ.40-43.

⁵ ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. (1999). *Έλληνες ηλικιωμένοι πολίτες. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*. Αθήνα: Εκδ. «Ελλην». σ.281.

προσδοκίες κ.λπ. Όλα αυτά τα κοινά βιώματα και εμπειρίες, διαμορφώνουν στα μέλη της ένα κοινό πνεύμα ζωής και τα ωθεί στο να καλλιεργούν μεταξύ τους ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς, οι οποίοι σφυρηλατούν και αναπτύσσουν τις αρετές της ευθύνης και του καθήκοντος, της αγάπης και της θυσίας, της αμοιβαιότητας και της αλληλεγγύης, της ενσυνειδήτου πειθαρχίας και υπακοής κ.ά., βάση των οποίων η οικογένεια αποκτά τη μορφή ενιαίου και αρμονικού συνόλου.¹

Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, για να καταλάβει κανείς ότι, μέσα στην οικογένεια συνυπάρχουν άτομα διαφορετικού φύλου και ηλικίας, γεγονός που την καθιστά μία ανομοιογενή ομάδα, το οποίο μπορεί να προκαλεί ορισμένα προβλήματα. Αυτά όμως, δεν είναι ούτε παράδοξα, αλλά ούτε και άλυτα, εάν παγιωθεί συνεργασία, αλληλοκατανόηση και αμοιβαία αγάπη μεταξύ των μελών της. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο ΚΡΑΣΑΝΑΚΗΣ: «Αν δεν πέσουν τα κάστρα του ατομισμού, του εγωκεντρισμού, και του ναρκισσισμού, ήρεμο οικογενειακό κλίμα δεν πρόκειται να υπάρξει ποτέ».² Παράμετροι όπως: αγνή και ανιδιοτελής αγάπη, συνειδητοποίηση και ευσυνειδησία όσον αφορά την ανάληψη ρόλων, σωματική, ψυχική και πνευματική υγεία και επάρκεια και προθυμία όσον αφορά την εκπλήρωση των ρόλων, πνευματική επικοινωνία, δεσμοί αποδοχής, κατανόησης και ελεύθερης έκφρασης, ύπαρξη κοινού κώδικα συμπεριφοράς και αξιών μεταξύ όλων των μελών μιας οικογένειας, καθώς επίσης η ύπαρξη κάποιας οικονομικής άνεσης, αποτελούν παράγοντες και προϋποθέσεις διασφάλισης οικογενειακής ευρωστίας και ευτυχίας.³

Αν μια οικογένεια είναι πιο ευρεία, τότε μπορεί οι σχέσεις μεταξύ των μελών της να είναι πιο περίπλοκες και να αναπτύσσονται στο εσωτερικό της ανταγωνισμοί, ζήλια και συγκρούσεις, αλλά, απ' την άλλη πλευρά, θα είναι πιο ευνοϊκή η ανάπτυξη επαφής, συνεργασίας, συντονισμού, ευθυγράμμισης των δυνάμεων και τελικής επίλυσης των διαφορών μεταξύ τους.⁴ Το παιδί έχει τη δυνατότητα να αποκομίσει αρκετά θετικά στοιχεία μέσα σε αυτήν, καθώς ζει μέσα σε ένα εμπλουτισμένο, θερμό και ευχάριστο οικογενειακό περιβάλλον, περιστοιχισμένο από πρόσωπα, όπως οι παππούδες, που διακατέχονται από στοργικά συναισθήματα και γι' αυτό και επηρεάζεται ως προς το χαρακτήρα του και από τις άμεσες σχέσεις που αναπτύσσει, αλλά και από εκείνες που παρατηρεί στους άλλους. Του δίνεται η δυνατότητα δηλαδή να ταυτιστεί με περισσότερα του ενός άτομων, ενώ ταυτόχρονα ανακαλύπτει και συνειδητοποιεί την ύπαρξη πολλαπλών και διαφορετικών απόψεων γύρω από ένα θέμα, οπότε διευρύνει τους ορίζοντές του.⁵

Οι σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας χαρακτηρίζονται από αλληλεπίδραση, ενώ απαραίτητη είναι η εξασφάλιση σιγουριάς, σταθερότητας και ασφάλειας μέσα σ' αυτή.⁶ Υγιείς και ισορροπημένες σχέσεις μέσα στην οικογένεια, δημιουργούν ένα τελείως διαφορετικό κλίμα στο εσωτερικό της, πιο ευνοϊκό, όσον αφορά την ανάπτυξη των παιδιών, σε σύγκριση με το παθολογικό κλίμα, στο οποίο αυτά δεν βρίσκουν ανταπόκριση στις ανάγκες και στις ευαισθησίες τους (π.χ. η υπερβολική προστασία, ο αυταρχισμός, η εχθρότητα κ.λπ.).⁷

Το οικογενειακό περιβάλλον προέλευσης ενός παιδιού αποτελεί σημαντικό δείκτη της γενικότερης και περαιτέρω εξέλιξής του. Αν και στα βρέφη είναι

¹ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1990, σ.24.

² ΚΡΑΣΑΝΑΚΗΣ: ό.π., 1991, σ.13.

³ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ, Α. Δ. (Γενάρης-Φλεβάρης). Ηρεμία στο οικογενειακό περιβάλλον. *Οικογένεια και σχολείο, χρονιά 19^η, τευχ.94*, σ.98-101. σ.98-100.

⁴ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ, Α. Δ. (Μάρτης-Απρίλης). Παππούδες και γιαγιάδες. *Οικογένεια και σχολείο, χρονιά 19^η, τευχ.95*, σ.146-148. σ.146-147.

⁵ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.63-64.

⁶ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.340.

⁷ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΑ: ό.π., 1994, σ.75.

περισσότερο εμφανείς οι βιολογικές καταβολές, με το πέρασμα των ετών και την ανάπτυξη του παιδιού, είναι πιο εύκολα παρατηρήσιμες οι επιδράσεις, που το οικογενειακό και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον ασκεί επάνω του, ως προς τη νοητική, συναισθηματική και γενικότερη διαμόρφωσή του.¹ Η γενικότερη εξέλιξη ενός παιδιού, καθώς και η περίοδος ή η ένταση της εξάρτησής του από την οικογένειά του, βρίσκονται σε συνάρτηση με το βαθμό πολυπλοκότητας της κοινωνικής δομής, στην οποία υπάγεται η οικογένειά του.²

Κάθε άνθρωπος, από τη στιγμή της γέννησής του, μόνον αν βρεθεί μέσα σε κατάλληλες συνθήκες και περιβάλλον, θα είναι σε θέση να φτάσει στο μέγιστο της ανάπτυξης των δυνατοτήτων του. Και αυτό δεν πρόκειται να επιτευχθεί-διασφαλιστεί, εάν δεν βρίσκεται σε ένα οικογενειακό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον ευνοϊκό, το οποίο θα χαρακτηρίζεται από μια ατμόσφαιρα υγιά, από φυσικής και ψυχικής άποψης.³ Σε γενικές γραμμές, ως ιδανικός τύπος οικογένειας χαρακτηρίζεται μια, η οποία είναι ενωμένη, κατά προτίμηση πολυμελής και με μια μητέρα ισορροπημένη, μορφωμένη και ολοκληρωτικά διαθέσιμη στο παιδί.⁴

1.1.5 ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Ο ρόλος τον οποίο διαδραματίζει η οικογένεια στη ζωή και στην ανάπτυξη ενός ανθρώπου είναι πρωταρχικής σημασίας και θεωρείται δεδομένος, ιδιαίτερα μάλιστα στα πρώτα χρόνια ζωής του, κατά τη διάρκεια των οποίων διαμορφώνονται ισχυροί συναισθηματικοί δεσμοί. Εξίσου σημαντικός, παραμένει ο ρόλος της οικογένειας και για τα χρόνια που έπονται της παιδικής ηλικίας, στην εφηβεία και ιδίως από 7 έως 14 ετών, κατά τα οποία, όπως αναφέρει ο P. A. OSTERRIETH, η σταθερότητα της οικογενειακής εστίας ως προς την παροχή υλικών αγαθών, τους συναισθηματικούς δεσμούς και τη συναισθηματική εγγύτητα και, η καταλληλότητα του ψυχολογικού κλίματος, η κοινή και συνεπής συμπεριφορά των γονέων, με την εκδήλωση αγάπης και εμπιστοσύνης στο παιδί, η φυσιολογική καθημερινή ζωή και, πολύ περισσότερο, το αίσθημα που αποκομίζει το παιδί, ότι είναι επιθυμητό και αγαπητό, αποδεκτό υπολογίσιμο και σημαντικό μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον καταξιώνουν το παιδί και αποτελούν καταλυτικούς παράγοντες ευτυχίας του. Όλα αυτά αποτελούν στοιχεία δημιουργίας και εδραίωσης σιγουριάς, ασφάλειας και εσωτερικής συγκρότησης στο παιδί, το οποίο κατ' αυτόν τον τρόπο αναπτύσσει εμπιστοσύνη τόσο προς τον εαυτό του όσο και προς το κοινωνικό περιβάλλον του, εκτιμά, σέβεται και αποδίδει κύρος στους γονείς, οι οποίοι τότε είναι σε θέση να ασκήσουν καθοδήγηση και έλεγχο στο παιδί τους, οπότε αυτό εξελίσσεται-μεγαλώνει αρμονικά.⁵ Εάν, αντίθετα η συμπεριφορά των γονέων απέναντι στο παιδί είναι εξεζητημένη, οι σχέσεις τους με αυτό είναι κακές και η μορφή και η δομή της οικογένειάς τους είναι μη συνήθης και αποκλίνει από αυτό που θεωρείται φυσιολογικό και παρατηρείται σε μεγαλύτερη συχνότητα, τότε το παιδί αναπτύσσει χαμηλή αυτοπεποίθηση, αυτοεκτίμηση και

¹ ΚΙΡΠΟΤΙΝ, Α. (Αύγουστος 1980). Ο αποχωρισμός των παιδιών από την οικογένεια και η εναλλακτική λύση του ιδρύματος. *Εκλογή, τεύχ.* 52, σ. 110-123. σ.120.

² ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.40.

³ ΤΣΙΝΤΣΙΦΑΣ, Ι. (Ιούνιος 1973). Ο ρόλος της οικογένειας εις την διαμόρφωσιν του παιδικού χαρακτήρος. *Ελληνοχριστιανική αγωγή, τευχ.* 220, σ.184-187. σ.184.

⁴ ΚΟΥΑΡΤΙ, Κ. (1980). *Επάγγελμα γονιός. Ένα καινούργιο επάγγελμα για μια καινούργια κοινωνία.* (Μεταφρ.: Ιγγλέση Ρένα). Αθήνα: Εκδ. Κέδρος. σ.124.

⁵ ΚΙΡΠΟΤΙΝ: ό.π., 1980, σ.110. ΦΛΟΥΡΗΣ, Γ. (Ιανουάριος 1981). Ο ρόλος της οικογένειας στην ανατροφή και μόρφωση του παιδιού. *Σχολείο και ζωή, τόμος 21, τεύχος 1*, σ.28-37. σ.28-29. ΜΠΑΦΙΤΗ: ό.π., 2001, σ.263. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.61. ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.180-181.

αξιοπρέπεια, συναισθήματα τα οποία, αν και διαμορφώνονται κατά την παιδική ηλικία, διαρκούν σε ολόκληρη τη ζωή ενός ανθρώπου, επηρεάζοντας την πορεία της.¹

Ιδιαίτερα, σε ό,τι αφορά την οικογένεια, βαρύνοντα ρόλο παίζει η θεωρία του FREUD, οποίος ασχολήθηκε αποκλειστικά με αυτήν και έδωσε έμφαση στο ότι, η ψυχική και συναισθηματική εξέλιξη του ανθρώπου καθορίζεται από τις σχέσεις, που θα αναπτυχθούν μέσα στην οικογένειά του. Και γι' αυτό, όλες οι μετέπειτα μελέτες που άπτονταν θεμάτων της οικογένειας, εξέταζαν τα πρωταρχικά βιώματα του παιδιού στο εσωτερικό της οικογένειας και, κυρίως, τη διαπαιδαγώγηση και τη στάση των γονέων απέναντί του και τις σχέσεις που αναπτύσσονταν μεταξύ τους.² Το παιδί με εφόδιο τη διαίσθησή του έχει την ικανότητα να αντιλαμβάνεται κατά πόσον γίνεται αποδεκτό ή, απεναντίας, είναι ανεπιθύμητο από το περιβάλλον του, αν η φροντίδα και η αγάπη που του παρέχεται είναι γνήσια και αληθινή, ή, αντίθετα, επίπλαστη και επιφανειακή, όπως επίσης την στάση και συμπεριφορά των γονέων του απέναντί του ή την ποιότητα των σχέσεων ανάμεσά τους, εάν δηλαδή υπάρχουν συγκρούσεις και ένταση, ή ηρεμία και ασφάλεια.³ Εξάλλου, οι σκέψεις και τα συναισθήματα των γονέων προδίδονται, τόσο από την εμφανή συμπεριφορά τους, όσο και από την αθέατη στάση τους απέναντι στα παιδιά. Αν, λοιπόν, τα παιδιά αντιληφθούν ότι κάτι αρνητικό στρέφεται προς αυτά, ασυναίσθητα και αντανakλαστικά θα αντιδράσουν.⁴ Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας της ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ (1990), η αποδοχή, ο σεβασμός και η αναγνώριση του παιδιού κυρίως από τους γονείς του, αποτελούν παράγοντες, οι οποίοι συμβάλλουν στις συνιστώσες της ασφάλειας, της υπευθυνότητας και της αποτελεσματικότητας που νιώθει το παιδί, όπως επίσης στην αυτοεκτίμησή του, που είναι συνισταμένη αυτών. Αντίθετα, βιώματα παιδιού, τα οποία συνδέονται με αρνητικές σχέσεις και εμπειρίες σε σχέση με τους γονείς του είναι τα αδέρφια του, αποτελούν ανασταλτικούς παράγοντες σχηματισμού της εικόνας και της αυτοεκτίμησής του.⁵

Με λίγα λόγια, αν το περιβάλλον του παιδιού είναι ανοιχτά-φανερά εχθρικό απέναντί του, το παιδί θα υποστεί ψυχικά τραύματα -από τα οποία δύσκολα θα μπορούσε να ξεφύγει-, με επιβλαβείς επιπτώσεις στην ψυχοσύνθεση, στο χαρακτήρα και στην προσωπικότητά του.⁶ Για το λόγο αυτό, οι γονείς θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί και να εκφράζουν στο παιδί μόνο φιλικά και θετικά συναισθήματα, έτσι ώστε να συμβάλουν στη δημιουργία αυτού που ο ERIKSON αποκαλεί «βασική εμπιστοσύνη» και όχι στην απόρριψη και στην εγκατάλειψη.⁷ Οι ικανοποιητικές και αρμονικές σχέσεις γονέων-παιδιών αποτελούν εχέγγυα διασφάλισης της ψυχικής υγείας και της ισορροπημένης εξέλιξης της προσωπικότητας του παιδιού. Όπως αναφέρει και ο ΤΣΙΑΝΤΗΣ: «Η οικογένεια του σήμερα είναι το παιδί του αύριο».⁸

¹ ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.301 & 319.

² ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.338-339. ΖΗΚΟΣ, Ι. (Δεκέμβριος 1974). Το παιδί και η οικογένεια. *Ελληνοχριστιανική αγωγή*, τεύχος 232, σ.277-283. σ.278.

³ ΠΑΛΛΗΣ, Π. (Απρίλιος 1982). Το παιδί και η αγωγή του. *Ελληνοχριστιανική Αγωγή*, τεύχ. 299, σ. 112-118. σ.113.

⁴ SUSSMUTH, R., BRAUMANDL, H., JANSEN, G., LUCKERT, H.-R., NICKEL, H., & RETTER, H. (1981). *Δίπλωμα για γονείς: μαθήματα ανατροφής παιδιών*. (Μεταφρ.: Λ. Λάμπρου). Εκδ. Ι. Αρσενίδης & ΣΙΑ, Παιδαγωγική βιβλιοθήκη. (χωρίς τόπο έκδοσης). σ.241.

⁵ ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.62&129.

⁶ ΠΑΛΛΗΣ: ό.π., 1982, σ.113.

⁷ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΑ: ό.π., 1994, σ.75.

⁸ ΤΣΙΑΝΤΗΣ, Γ. (1991). *Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας*. 1^ο τεύχος. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη. Σύγχρονη Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη. σ.16-17.

Γενικά λοιπόν, η οικογένεια είναι η μόνη υπεύθυνη για τη διαμόρφωση της ταυτότητας και της στάσης του παιδιού απέναντι στους ανθρώπους και στις αξίες της ζωής. Οι λόγοι για τους οποίους δίνεται τόσο μεγάλη αξία και προτεραιότητα στη μορφοποιό δύναμή της είναι οι εξής: α) Οι επιρροές που αυτή ασκεί, είναι τεράστιες κατά την παιδική ηλικία, γιατί τότε ο άνθρωπος είναι ιδιαίτερα εύπλαστος, δεκτικός και μορφώσιμος, β) Τα βιώματα και οι εμπειρίες κατά την παιδική ηλικία, εντυπώνονται βαθύτερα και πιο έντονα στον νου και στην ψυχή του, ενώ διαρκούν σε όλη τη ζωή του. γ) Στην ευαίσθητη παιδική ηλικία, διαπλάθονται οι συνήθειες και οι έξεις του ατόμου και τίθενται οι βάσεις των αξιών και των ιδεών του. Κατά τον PARSONS, η οικογένεια συμβάλλει στην κοινωνική προσαρμογή του ατόμου και στην διαμόρφωση του χαρακτήρα, της προσωπικότητας και της ταυτότητάς του. δ) Στο εσωτερικό της οικογένειας, με την ποικιλία και τη διαφορετικότητα των ατόμων που την απαρτίζουν, αναπτύσσονται συνεκτικοί δεσμοί ανάμεσά τους, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από διάρκεια, ένταση και αντοχή στην έλευση των ετών. ε) Το παιδί προσκολλάται στο άτομο εκείνο, το οποίο ικανοποιεί τις φυσιολογικές και κοινωνικές του ανάγκες.¹

Η οικογένεια βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση, επειδή η διάρκεια της αγωγής που μπορεί να ασκήσει είναι ιδιαίτερα αυξημένη, αφού ξεκινά από τη στιγμή της γέννησής του παιδιού και, συνεχίζεται σε έντονο βαθμό κατά την παιδική ηλικία, ενώ περιορίζεται και σταματά την περίοδο της πλήρους ενηλικίωσης του ανθρώπου με την εδραίωση της κοινωνικής και οικονομικής του αυτονομίας και ανεξαρτησίας. Έτσι, το άτομο παραμένει στην αποκλειστική και άμεση επιρροή της για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, που διαρκεί σχεδόν όσο το ένα τέταρτο της συνολικής διάρκειας της ζωής του.

Στα πλαίσια της εύρωστης οικογένειας το παιδί διαμορφώνει τις πρώτες κοινωνικές του σχέσεις, μαθαίνοντας να έρχεται σε επαφή, να συνυπάρχει και να συνεργάζεται με τα υπόλοιπα μέλη της· βιώματα απαραίτητα για τη μετέπειτα κοινωνική του παρουσία και δράση. Το ίδιο υποστηρίζει και ο J. LACAN λέγοντας ότι: «η οικογένεια επικρατεί στον τομέα των πρώτων μορφωτικών βιωμάτων, της καταστολής των ενστίκτων, της πρόσκτησης της γλώσσας, που, ακριβώς, ονομάζεται μητρική. Η οικογένεια μεταδίδει δομές συμπεριφοράς και παράστασης, το υφαντό των οποίων υπερβαίνει τα όρια της συνείδησης».²

Τα πρώτα θεμέλια της κοινωνικής ζωής και συνείδησης, όπως επίσης των κοινωνικών προσανατολισμών και δεξιοτήτων του παιδιού τίθενται μέσα στην οικογένεια, η οποία αποτελεί την πρώτη κοινωνική ομάδα, μέσα στην οποία εντάσσεται αυτό και αναπτύσσει σχέσεις αμοιβαιότητας. Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης πραγματοποιείται από την πλευρά των γονέων και πατάει επάνω στα βήματα που πορεύτηκαν οι δικοί τους γονείς κατά την μεταλαμπάδευση των ηθικών αρχών και αξιών, των κοινωνικών θεσμών και ρόλων, που διέπονται από τις αντιλήψεις περί κοινωνικά αποδεκτού.³ Έτσι, διαμορφώνεται εντός της οικογένειας ένα κοινό πνεύμα, το αναφερόμενο ως πνεύμα της οικογένειας, το οποίο θέτει τις βάσεις της κοινωνικότητας και του πολιτισμού του ανθρώπου και κατευθύνει την πορεία της ψυχικής του εξέλιξης. Τα μέλη της οικογένειας διαποτίζονται από το

¹ ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1991). *Ψυχολογία προσαρμογής του παιδιού και του ενήλικου*. Αθήνα: εκδόσεις Μιχαήλ Γρηγόρης, σ.208. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.104-105.

² ΚΡΑΣΑΝΑΚΗΣ: ό.π., 1991, σ.12.

³ MACCOBY, E. (1995). *Ο ρόλος των γονέων στην κοινωνικοποίηση των παιδιών: Μια ιστορική αναδρομή*. Στο: ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ.) (1995). *Αναπτυξιακή ψυχολογία*. Παρελθόν, παρόν και μέλλον. (Μετάφραση: Μαρία Σόλμαν). (σ. 597-630). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, σ.600. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.40-41.

κοινό αυτό πνεύμα και αναπτύσσουν κοινωνικά συναισθήματα, όπως είναι το συναίσθημα της αλληλεγγύης, της αλληλοκατανόησης, με της αγάπης, της εμπιστοσύνης, του αλτρουισμού, του αλληλοσεβασμού, της ευγένειας, της ταπεινοφροσύνης κ.ά., ενώ παράλληλα εθίζονται στην τάξη, την καλαισθησία την πειθαρχία, την υπακοή, και γενικά, σε έξεις και αρετές, οι οποίες θέτουν το υπόστρωμα ενός υγιούς και σταθερού χαρακτήρα και που κρίνονται αναγκαίες για την ομαλή ένταξη του ανθρώπου στην ευρύτερη κοινότητα, την εθνική και την πανανθρώπινη.¹

Μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον υπάρχει το κατάλληλο παιδαγωγικό κλίμα, το οποίο καλλιεργεί στο παιδί την ψυχική ευδιαθεσία, του παρέχει άνεση κίνησης, συναισθήματα ασφάλειας και εμπιστοσύνης, ενώ ταυτόχρονα, το ωθεί να αποκτήσει σεβασμό στην οικογένειά του και στο ευρύτερο συγγενικό δίκτυο, να συνειδητοποιεί και να αναλαμβάνει τις υποχρεώσεις του απέναντι προς όλους τους συγγενείς, από μικρή ακόμη ηλικία,² το βοηθά να ενστερνιστεί-υιοθετήσει τα ήθη και έθιμα της οικογένειάς του, τις σκέψεις και τις πεποιθήσεις της, τις ιδέες και τα ιδανικά της, το παράδειγμα και το ρυθμό της ζωής της, αλλά και γενικά, το πνεύμα της, κατά τρόπο και φυσικό και αβίαστο, χωρίς αντιδράσεις και καταβολή κόπου. Γι' αυτό το λόγο, η οικογενειακή αγωγή αποτυπώνει-χαράσσει στην ψυχική ζωή του παιδιού, ανεξίτηλα τα σημάδια της και κατευθύνει την περαιτέρω πορεία της ζωής του. Κάθε άνθρωπος φέρει δια βίου την σφραγίδα του οικογενειακού πνεύματος μέσα στο οποίο γαλουχήθηκε.³

Η οικογένεια μεταδίδει την κοινωνική ιδεολογία και επηρεάζει πολλαπλά το παιδί, τόσο ως προς την ψυχική όσο και στη διανοητική του εξέλιξη, γιατί αυτό, καθώς είναι ευαίσθητο και εύπλαστο, όπως προαναφέρθηκε, έχει την τάση να υιοθετεί ανεπεξέργαστα τα γενικά στοιχεία της κοινωνικής κουλτούρας, αξίες, ιδέες, συναισθήματα, κρίσεις, πάθη, φόβους, ελπίδες, συνήθειες, κ.λπ., να μιμείται στάσεις και συμπεριφορές των ατόμων του περιβάλλοντός του, όπως επίσης να ταυτίζεται με αυτά, να αποδέχεται τους ρόλους των δύο φύλων μέσα στην κοινωνική ιεραρχία και να ενστερνίζεται-ενσωματώνει κοινωνικούς κανόνες και ηθικές αξίες, προετοιμάζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο, την είσοδό του στο κοινωνικό σύνολο. Αυτός είναι και ο λόγος, για τον οποίο το παράδειγμα των ενηλίκων και κυρίως των γονέων του παιδιού, είναι αποφασιστικής σημασίας στην αγωγή του αναπτυσσόμενου ανθρώπου. Οι επιρροές που ασκεί η οικογένεια επάνω στο παιδί είναι, εξίσου ή σε μεγαλύτερο βαθμό, εμφανείς στη γλωσσική του εξέλιξη.⁴

Θα μπορούσε λοιπόν να ειπωθεί ότι: «Συνοπτικά το οικογενειακό περιβάλλον μεταδίδει: i. στοιχεία κοινωνικής ιεραρχίας. ii. στοιχεία σχέσεων και κοινωνικής ιεράρχησης των ρόλων των δύο φύλων, iii. τη βασική σύνταξη του λόγου (ομιλίας – νόησης) και iv. μεθόδους ανάπτυξης σχέσεων και επαφών με υποκείμενα (πρόσωπα) και αντικείμενα (πράγματα)».⁵

¹ ΠΑΠΑΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Ν. (Νιόβρης-Δεκέβρης 1987). Το οικογενειακό περιβάλλον είναι σημαντικός παράγοντας αγωγής. *Οικογένεια και σχολείο, χρονιά 18^η*, τεύχ. 88, σ.53-55. σ.55.

² ΓΕΩΡΓΑΣ: ό.π., 1999., σ.41.

³ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1990, σ.25 & 28.

⁴ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, Α. (1971). *Εμείς και τα παιδιά μας*. Αθήνα: Εκδ. Παγουλάτου. σ.11. ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1991, σ.217. ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΚΩΣΤΑΒΑΡΑ, Κ. (Ε.Ο.Π.) *Η ενδοοικογενειακή βία και η αντιμετώπισή της*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.427-432). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.428-429.

⁵ ΚΟΥΦΑΚΗ-ΠΡΕΠΗ, Ε. (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1997). *Οικογένεια, παιδί και εκπαιδευτικές αρχές. Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχ. 96-97, σ.119-129. σ.124.

1.1.6 ΟΙ ΑΝΑΓΚΕΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ Η ΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ

Το παιδί δεν ζητά από κανέναν άνθρωπο να το φέρει στον κόσμο, από τη στιγμή, όμως, που θα γεννηθεί, πρέπει να ζήσει· γεγονός που αποτελεί αναφαίρετο δικαίωμά του και υποχρέωση των γονέων του.¹ Η ανταπόκριση των γονέων όσον αφορά την κάλυψη των βασικών και πραγματικών, βιολογικών, κοινωνικών και ψυχολογικών αναγκών του παιδιού, συμβάλλει στην προσαρμογή και ομαλή ένταξή του στο οικογενειακό, αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Η ύπαρξη ήρεμου οικογενειακού κλίματος, δίνει τη δυνατότητα στο παιδί, να εκδηλώνει ελεύθερα τις έμφυτες και επίκτητες δυνάμεις του.² Πάνω απ' όλα δηλαδή, το παιδί έχει ανάγκη από μια σταθερή οικογενειακή ατμόσφαιρα, που θα του παρέχει το πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα πειραματιστεί, θα αναπτυχθεί και θα μάθει τον κόσμο, που το περικλείει. Η αναφορά αυτή όμως, είναι πολύ γενική και θα πρέπει να επικεντρώσει κυρίως στους δύο γονείς του παιδιού, οι οποίοι του προσφέρουν αγάπη, στοργή, ασφάλεια, ελευθερία δράσης και παραδοχή, στοιχεία που είναι απαραίτητα για την ομαλή εξέλιξή του.³

Ένα παιδί, όμως, που είναι ορφανό και από τους δύο γονείς του, δεν χρήζει μόνο της κάλυψης των αναγκών που έχει κάθε παιδί ανάλογα με την ηλικία και την ιδιοσυγκρασία του, αλλά θα πρέπει ταυτόχρονα να υπομείνει και να αντιμετωπίσει τα πρόσθετα ψυχικά βάρη που του εναποθέτουν (επωμίζεται το ίδιο) οι προηγούμενες καταστάσεις που έζησε μέσα στην οικογένειά του. Αυτό ισχύει εάν οι γονείς του ήταν άρρωστοι ή είχαν διαμάχες, το γεγονός του θανάτου τους μετά από βαριά ασθένεια και το νέο και άγνωστο περιβάλλον στο οποίο έπειτα τοποθετείται. Η κατάσταση περιπλέκεται ακόμα περισσότερο και η ειρωνεία της τύχης είναι εμφανής, αφού κάποιες φορές η αντιμετώπιση αυτών των παιδιών γίνεται με ίσους όρους, όπως θα γινόταν με ένα παιδί που έχει ζήσει σε φυσιολογικές συνθήκες, ενώ οι προσπάθειες θα έπρεπε να ήταν υπεράνθρωπες και χρονοβόρες, έως ότου όλα επιστρέψουν σε κανονικά πλαίσια. Πάντως από έρευνα έχει φανεί ότι, γίνεται το αντίθετο: τα βιολογικά παιδιά μιας οικογένειας λαμβάνουν πολύ μεγαλύτερη φροντίδα από τα παιδιά που τοποθετήθηκαν σε ένα νοικοκυριό από αναδοχή ή υιοθεσία.⁴

Ο δεσμός τον οποίο μπορεί να αναπτύξει ένα παιδί με τους γονείς του, βάση του κριτηρίου της γονικής ικανότητάς τους μπορεί να είναι: 1.Ασφαλής: Αν το παιδί αισθάνεται ασφάλεια και έχει εμπιστοσύνη στους γονείς του, ότι θα του συμπαρασταθούν, όταν χρειαστεί. 2.Αγχώδης αντιστεκόμενος: Εάν το παιδί διακατέχεται από ανασφάλειες, λόγω του ότι οι γονείς του δεν είναι πάντα διαθέσιμοι και είναι αντιφατικοί ως προς την στάση τους απέναντι σε αυτό και, τέλος, 3.Αγχώδης αποφεύγων δεσμός: Όταν το παιδί είναι πλέον σίγουρο ότι, αντί για βοήθεια θα εισπράξει απόρριψη από τους γονείς του.⁵

¹ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Κ. (Νοέμβριος 1969). Η οικογένεια ως παράγων αγωγής. *Ελληνοχριστιανική αγωγή*, τευχ.186, σ.260-270. σ.266.

² ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1991, σ.216.

³ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟΥ ΤΡΑΠΕΖΙΟΥ (1980). Το διαζύγιο. Επίδραση σε παιδιά και γονιούς. *Ιατρική, τόμος 38*, σ. 183-2000. σ.193. ΠΑΤΕΡΑΣ: ό.π., 1993, σ.246. ΖΗΚΟΣ: ό.π., 1974, σ.281.

⁴ FREEMAN, M., & NKOMO, N. (May 2006). Guardianship of orphans and vulnerable children. A survey of current and prospective South African caregivers *AIDS Care*, Vol.18, No.4, pp.302-310. p.303.

⁵ ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. (1995). *Το άλλοθι του πατέρα και οι ενοχές της μητέρας - η απουσία του πατέρα ως θύτη στην εξέλιξη των παιδιών - είναι οι μητέρες υπεύθυνες για όλα;* Στο: ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν. (Επί.). (1995). *Οικογένεια με ένα γονέα. Μια πραγματικότητα στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία.* (σ.37-60). Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση. σ.53-54.

Οι γονείς είναι οι φυσικοί φορείς της αγωγής του παιδιού και είναι υπεύθυνοι για την ισορροπία και ολόπλευρη ανάπτυξή του, ειδικά στην πρώτη περίοδο της ζωής του. Αυτοί έχουν τη βασική και αποκλειστική ευθύνη να παρακολουθούν την πορεία εξέλιξης του παιδιού τους και να ικανοποιούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις ανάγκες του. Η ευθύνη τους αυτή, υποδεικνύει και επιβάλλει στους γονείς να γνωρίζουν βασικά θέματα της εξελικτικής ψυχολογίας και να έχουν επίγνωση των αναγκών του παιδιού τους και των φυσιολογικών αντιδράσεών του, γιατί οι ανάγκες του διαφοροποιούνται και είναι επιτακτικότερες, ανάλογα με την ποιότητά τους και την ηλικία στην οποία βρίσκεται το παιδί. Π.χ. οι ανάγκες του βρέφους είναι λίγες, του παιδιού της προσχολικής ηλικίας περισσότερες, ενώ του εφήβου ακόμα πιο αυξημένες. Ενώ ως προς την ποιότητα, π.χ. το νήπιο έχει εκτός των άλλων, μεγαλύτερη ανάγκη για ασφάλεια, το παιδί της σχολικής ηλικίας για παιχνίδι, ενώ ο έφηβος για αυτονομία.¹ Αυτό, κατά κάποιο τρόπο, σημαίνει ότι, η ηλικία του παιδιού είναι αυτή, η οποία ρυθμίζει τον τρόπο δράσης και συμπεριφοράς και προσδιορίζει τον ρόλο που θα πρέπει να διαδραματίζουν οι γονείς μέσα στην οικογένεια.²

Οι γονείς έχουν αναλάβει και βασικά ευθύνονται για τις ακόλουθες τέσσερις λειτουργίες-ρόλους της οικογένειας, που αφορούν στην αγωγή του παιδιού τους: α) Επαρκής και σταθερή κάλυψη των βασικών βιολογικών αναγκών του, όπως π.χ. διατροφή, ένδυση, στέγη, ζεστασιά, ύπνο, κ.λπ., προκειμένου να διασφαλίζεται η σωματική του ακεραιότητα, η υγεία του, η απρόσκοπτη ανάπτυξή του, και κατά συνέπεια, η επιβίωσή του. Μόνο αν ικανοποιηθούν αυτές, το παιδί θα ενδιαφερθεί για περαιτέρω και ανώτερες ανάγκες. Γι' αυτό χαρακτηρίζονται ως «πρωτεύουσες ανάγκες».³ β) Τη μέριμνα εξασφάλισης των προϋποθέσεων για την κοινωνικοποίησή του, π.χ. φροντίδα για προαγωγή της γλωσσικής έκφρασης -η οποία επιτρέπει την αλληλεπίδραση με το περιβάλλον-, εισαγωγή σε κανόνες συμπεριφοράς -που επιβάλλει η κοινωνική ζωή-, μεταλαμπάδευση αντιλήψεων, στάσεων και αξιών για τον κόσμο,⁴ καλλιέργεια θετικής στάσης προς το κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον, συμμετοχή σε κοινωνικές δραστηριότητες, δραστηριότητες αναψυχής κ.ά. Οι γονείς με τις απόψεις και τις αντιλήψεις τους, αλλά κυρίως με τη στάση, τη συμπεριφορά και τον τρόπο ζωής τους, αποτελούν σεξουαλικά και κοινωνικά πρότυπα και κοινωνικά στερεότυπα, δίνουν παιδαγωγικό τόνο στη οικογένεια και συντελούν στο να βιώσει το παιδί τις πρώτες ηθικές και θρησκευτικές αξίες, να διαμορφώσει την εικόνα, τόσο του φύλου του, όσο του αντίθετου, αλλά και γενικά να αποκτήσει τα απαραίτητα στοιχεία και εφόδια, για την προσωπική και, ευρύτερη, κοινωνική ζωή.⁵ Θα μπορούσε να ειπωθεί μάλιστα, ότι μια από τις πιο βασικές ανάγκες του ανθρώπου είναι η αναζήτηση της αποδοχής μέσα στην κοινωνική ομάδα.⁶ γ) Τη φροντίδα, επιμέλεια και μέριμνα για την συναισθηματική υγεία και ισορροπία του παιδιού τους, για τη συγκρότηση-οικοδόμηση μιας προσωπικότητας, έτσι ώστε αυτή να είναι ισορροπημένη και ολόπλευρη, και για τη δημιουργία μιας προσωπικής ταυτότητας, η οποία θα συνάδει με την ταυτότητα της οικογένειάς του. δ) Την εξασφάλιση στο παιδί πρόσφορων μορφωτικών ερεθισμάτων και περιβαλλοντικών συνθηκών, για την

¹ ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1991, σ.80.

² ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.75. ΜΑΝΟΥΔΗ, Σ. (2006). «Το παιδί χωρίς οικογένεια» μέσα από λογοτεχνικά κείμενα του 19ου αιώνα. (Διδακτορική διατριβή). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών. σ.142.

³ ΔΡΑΓΑΣΗ: ό.π., 1999, σ.56.

⁴ ΚΟΥΦΑΚΗ: ό.π., 1997, σ.124. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΑ: ό.π., 1994, σ.67.

⁵ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1990, σ.37. ΠΑΤΕΡΑΣ: ό.π., 1993, σ.247.

⁶ ΔΡΑΓΑΣΗ: ό.π., 1999, σ.56.

απόκτηση ακαδημαϊκών γνώσεων και επαγγελματικών δεξιοτήτων από την πλευρά του, που είναι απαραίτητες για την επαγγελματική και κοινωνική καταξίωσή του.¹

Είναι απαραίτητος λοιπόν, ένας ενήλικας γονέας, ο οποίος θα βοηθήσει και θα ωθήσει το παιδί να ενεργοποιήσει, να μετατρέψει τις δυνατότητές του σε ικανότητες και να τις αξιοποιήσει, προκειμένου να ορθοποδήσει και να αντιμετωπίσει επάξια τις αντιξοότητες της ζωής. Σε ό,τι αφορά αυτό, η ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ αναφέρει: «Είναι δείγμα υπεύθυνης συμπεριφοράς να χρησιμοποιούμε τη δύναμή μας και τα εφόδια που διαθέτουμε για να καταστήσουμε εκείνους που είναι αδύναμοι ή εξαρτημένοι από εμάς (στην προκειμένη περίπτωση τα παιδιά) ισχυρούς».²

1.1.7 Ο ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΔΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ

Ο ρόλος των γονέων μέσα σε μια οικογένεια συνίσταται, στο να αποτελούν αυτοί τους αρχιτέκτονες της.³ Η σημασία της σταθερής, φυσικής και ψυχολογικής παρουσίας και των δύο γονιών είναι τεράστια, για την ομαλή πορεία και εξέλιξη της διαδικασίας ταυτοποίησης των παιδιών με τους γονείς τους, μια έκφανση της οποίας είναι και η σεξουαλική ταυτοποίηση.⁴ Το να απουσιάζει ο ένας εκ των δύο γονέων από τη ζωή του παιδιού, δεν είναι σπάνιο φαινόμενο, αλλά σ' αυτή την περίπτωση το παιδί έχει να αντιμετωπίσει πολύ περισσότερα προβλήματα. Αυτό περιμένει και έχει ανάγκη να το φροντίζουν και οι δύο ταυτόχρονα, να το προφυλάσσουν από πιθανούς κινδύνους, αλλά και γενικότερα, να συμβάλουν στην ανάπτυξή του. Όμως, ο ρόλος και η δράση, που οι γονείς πρέπει να έχουν σε ό,τι αφορά το παιδί τους, δεν περιορίζονται μόνο μέσα σε αυτά τα πλαίσια.⁵

Φως θα πρέπει να επιρριφθεί κυρίως στα αρχικά κίνητρα, που οδηγούν τους γονείς στην απόκτηση παιδιών, που μπορεί να είναι: Οικονομικοί, προσωπικοί ή οικογενειακοί λόγοι, βλέψεις για ανταπόδοση μελλοντικά από τα παιδιά τους της στήριξης, της προστασίας και των φροντίδων που θα τους προσφέρουν, επιδίωξη διατήρησης της οικογενειακής επωνυμίας, επιθυμία οικογενειακής συνέχειας μέσω των απόγονων ή κληροδότησης της οικογενειακής περιουσίας, ικανοποίηση ατομικών ανεκπλήρωτων επιδιώξεων, πόθων και ονείρων, προσωπικά κίνητρα των γονέων για απόκτηση κοινωνικού γοήτρου, δύναμης πάνω σε άλλα άτομα ή ως επίδειξη-απόδειξη επάρκειας και ικανότητας στα πλαίσια του κοινωνικού τους ρόλου, λόγοι εγωιστικοί ή προσωπικής αθανασίας, αλτρουιστικά αισθήματα και ανάγκη για χορήγηση ζωής σε έναν άνθρωπο, όπως επίσης, βοήθεια για την εξέλιξη ενός παιδιού ή απλά επειδή θεωρείται ως μια πτυχή της ζωής κάθε ανθρώπου.⁶

Το πότε τελικά θα αποφασίσει ένα ζευγάρι να προχωρήσει στην απόκτηση ενός παιδιού εξαρτάται από την ηλικία τους, την ψυχολογική τους ετοιμότητα, την

¹ ΔΡΑΓΑΣΗ: ό.π., 1999, σ.124. ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ, Ε. (1990). *Φτώχεια και οικογένεια*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.43-58). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.44. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. Ν. (1985). *Εξελικτική ψυχολογία: Ψυχολογική θεώρηση της πορείας της ζωής από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση. Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση*. 1^{ος} τόμος: *Γενικές έννοιες και ορισμοί της εξελικτικής ψυχολογίας. Προγεννητική περίοδος-Βρεφική ηλικία*. Αθήνα. σ.145-146. ΤΣΙΑΝΤΗΣ: ό.π., 1990, σ.60-61.

² ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.202.

³ ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ: ό.π., 1995, σ.31.

⁴ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟΥ ΤΡΑΠΕΖΙΟΥ: ό. π., 1980, σ.193.

⁵ SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ. 237-238.

⁶ BLUSTEIN, J. (1982). *Parents and children. The ethics of the family*. New York: Oxford University Press. pp.148-149. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.95-96 & 122.

ποιότητα των μεταξύ τους σχέσεων, την υφιστάμενη κοινωνική ιδεολογία και διάρθρωση.¹

Κάθε άνθρωπος έχει τη δυνατότητα και το δικαίωμα να γίνει γονιός, όμως, το κατά πόσον αυτός θα είναι καλός και σωστός απέναντι στο παιδί του, είναι υπόθεση περίπλοκη, εφόσον αφορά μια διαδικασία δυσχερή και μακροχρόνια, η οποία προχωρά παράλληλα με την ψυχοσωματική του εξέλιξη και ωρίμανση και εξαρτάται από τα κίνητρά του και από την επιθυμία του να το αποκτήσει.² Μέσα σ' αυτή τη διαδικασία, τα λάθη θεωρούνται δεδομένα και είναι αναπόσπαστο κομμάτι της γνώσης και των εμπειριών που αποκτούν οι γονείς. Αναγνωρίζοντας αυτή την προσέγγιση, αυτοί δεν φοβούνται να αποδεχθούν τα λάθη τους, κάτι που δεν θα γινόταν, αν έθεταν ανέφικτα υψηλά κριτήρια όσον αφορά τον ιδανικό γονεϊκό ρόλο.³ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι, οι γονείς μπορούν να δρουν ανεξέλεγκτα, έστω και αν είναι σε θέση να αιτιολογούν τις πράξεις ή τα παιδαγωγικά μέτρα τους, αλλά ότι θα πρέπει να έχουν κριτικό βλέμμα ως προς αυτά, να τα αποδέχονται-αναγνωρίζουν και να τα διορθώνουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο.⁴ Οι μόνοι γονείς, οι οποίοι δεν διαπράττουν λάθη με τα παιδιά τους, είναι αυτοί οι οποίοι απουσιάζουν, γιατί δεν είναι πλέον γονείς.⁵

Μέριμνα κάθε γονέα δεν θα πρέπει να είναι απλά, το να φέρει στον κόσμο ένα παιδί· το έργο του αρχίζει από κει και έπειτα. Στόχος δεν θα πρέπει να είναι η επιβίωση του παιδιού, αλλά η εξασφάλιση σ' αυτό του ευ ζην.⁶ Η προσφορά έγκειται στην φροντίδα της σωματικής και της αλληλένδετης με αυτήν ψυχικής υγείας του παιδιού, όπως επίσης στην παροχή στο ίδιο των κατάλληλων εφοδίων για την αντιμετώπιση της ζωής.⁷ Σε σχέση με αυτό, αναφέρεται η οικονομική στάθμη των γονέων και της οικογένειάς τους, αφού στις περιπτώσεις που υπάρχει οικονομική ανέχεια, δυσχεραίνεται το έργο της καλής ανατροφής και της μόρφωσης των παιδιών και της στέγασης της οικογένειας. Ως επακόλουθο αυτών έρχονται τα αισθήματα μειονεξίας των παιδιών, όταν υποβάλλουν τον εαυτό τους σε σύγκριση με άλλα παιδιά, που βρίσκονται σε καλύτερη μοίρα, όποτε αυτό έχει πολλαπλές επιπτώσεις στην ψυχολογία τους.⁸

Ως προς τη διαπαιδαγώγηση, οι γονείς, αν και διαφορετικοί μεταξύ τους σχετίζονται με το ίδιο παιδί μέσα στην οικογένεια,⁹ το οποίο σημαίνει ότι, οι σχέσεις τις οποίες διαμορφώνει αυτό με κάθε γονέα, αλλά και οι εμπειρίες που αποκομίζει από καθέναν από αυτούς διαφέρουν, ανάλογα με το αν ταυτίζονται γονέας-παιδί ως προς το φύλο ή όχι.¹⁰ Συμπληρωματικό και σχετικό αναφορικά με αυτά είναι ότι, ο

¹ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.95 & 122.

² ΝΙΚΗΤΑΡΑ, Χ. (2000). Οι γονείς ως πρότυπα των παιδιών. *Ελληνοχριστιανική Αγωγή*, τεύχ. 469, σ. 81-85 & 89. σ.81. ΦΩΤΕΙΝΟΥ, Μ. (1987). Γονείς τέρατα. (2^η εκδ.). Αθήνα: Εκδ. Επιστημονικού Κέντρου ψυχαγωγίας και εκπαίδευσης στις ανθρώπινες σχέσεις. Παράρτημα του Café école του Πανεπιστημίου Μοντρεάλ. σ.156-157.

³ ΤΣΙΑΝΤΗΣ: ό.π., 1991, σ.16.

⁴ SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.244.

⁵ Το μοναδικό, ίσως, και αποφασιστικής σημασίας λάθος, που διέπραξαν με τα παιδιά τους, είναι η απουσία από τη ζωή τους. ΓΑΛΑΝΗΣ: ό.π., 1995, σ.38.

⁶ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΗΠΑΝΤΗ: ό.π., 1999, σ.54.

⁷ ΠΑΛΛΙΔΗΣ, Σ., & ΠΑΛΛΙΔΟΥ, Χ. (1999). *Το παιδί, η φροντίδα και τα προβλήματά του από την εμβρυϊκή ηλικία μέχρι και την εφηβεία*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Επιστημονικών βιβλίων και περιοδικών: University Studio Press. σ.148. ΠΑΤΕΡΑΣ: ό.π., 1993, σ.246.

⁸ ΦΛΟΥΡΗΣ: ό.π., 1981, σ.31. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.77-78.

⁹ ΟΜΑΔΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΒΟΣΤΩΝΗΣ (1990). *Εμείς και τα παιδιά μας. Η οικογένεια χθες, σήμερα, αύριο. Ένα βιβλίο από γονείς για γονείς*. Αθήνα: Εκδ. Θυμάρι. Ανθρώπινες σχέσεις, αγωγή, συμπεριφορά. σ.102.

¹⁰ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.133.

προσανατολισμός του παιδιού δυσχεραίνεται ορισμένες φορές και το ίδιο οδηγείται σε αδιέξοδο, γιατί οι παιδαγωγικές αντιλήψεις και η πολιτική του ενός γονέα (π.χ. ως προς την πειθαρχία) αποκλίνουν, σε μεγάλο βαθμό, από τις αντιλήψεις του άλλου, στέλνοντας αντιφατικά μηνύματα. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα μπορεί να προκύπτουν συγκρούσεις και να υπάρχουν διαπληκτισμοί, με ενδεχόμενο την πρόκληση διαταραχών συμπεριφοράς στο παιδί είτε άμεσα (με τις επιδράσεις της σύγκρουσης των γονέων επάνω στο παιδί) είτε έμμεσα (με το να επηρεάζεται ο γονιός από τη σύγκρουσή του με το σύντροφό του και αυτό, κατ' επέκταση, να επηρεάζει τη συμπεριφορά του προς το παιδί με τα ξεσπάσματά του πάνω σ' αυτό). Στην πραγματικότητα είναι απαραίτητη μια ενιαία, κοινή και σταθερή γραμμή και στάση όσον αφορά την ανατροφή και διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους, με την πραγματοποίηση συνεννόησης και αμοιβαίων υποχωρήσεων.¹

Το πρόβλημα, βέβαια, της διπολικής στάσης περιπλέκεται ακόμη περισσότερο, όταν η φροντίδα του παιδιού έχει ανατεθεί σε κάποιο άλλο πρόσωπο. Το παιδί αποπροσανατολίζεται ακόμη πιο πολύ, όταν το πρόσωπο που το φροντίζει, ικανοποιεί συνήθως τις ανάγκες και τις επιθυμίες του και ενθαρρύνει την ανεξαρτησία του, ενώ απ' την άλλη πλευρά, οι γονείς διατυπώνουν αυστηρές απαγορεύσεις και δεν του δίνουν πολλές ευκαιρίες, έτσι ώστε να αποκτήσει εμπειρίες και να δρα-ενεργεί από μόνο του.² Αυτό επηρεάζεται αποφασιστικά από τη μέθοδο ανατροφής, που έχουν επιλέξει και εφαρμόζουν οι γονείς του. Αν η μεθοδός τους έχει λανθασμένα στοιχεία, όπως το παραχάϊδεμα, την γκρίνια και την υπερβολική επίβλεψη, το παιδί δεν θα μπορέσει να έχει την εμπειρία των συνεπειών των πράξεών του, οπότε, κατ' αυτόν τον τρόπο, δεν θα μπορέσει να διδαχτεί από την ζωή και από την πραγματικότητα. Γιατί, όταν οι γονείς προστατεύουν το παιδί από τις λογικές συνέπειες των πράξεων και των αποφάσεών του, με το να τις υποκαθιστούν με την γκρίνια, την τιμωρία ή την υπερπροστασία, καταστρέφουν τη σχέση γονιού-παιδιού και εμποδίζουν το παιδί να γίνει ανεξάρτητο και υπεύθυνο.³

Ιδανική γονεϊκότητα είναι αυτή κατά την οποία, οι γονείς αποδέχονται συνειδητά και υπεύθυνα τους ρόλους τους, τους έχουν ξεκάθαρα καθορισμένους, και εφαρμόζουν στην οικογένειά τους ελαστικά, αλλά σαφή όρια.⁴ Η υπερπροστασία, η οποία είναι συνάρτηση των υπερβολικά στενών δεσμών μιας οικογένειας⁵ και του πλήθους των περιορισμών που επιβάλλουν οι γονείς στα πλαίσια της αυστηρής-αυταρχικής και σκληρής αγωγής και που είναι εναρμονισμένα με τις τεχνικές επιβολής τους, έτσι και αλλιώς, στερεί την πρωτοβουλία και την ανεξαρτησία του παιδιού, προωθεί την ετερονομία του και ακρωτηριάζει την προσωπικότητά του. Το ασφυκτικό περιβάλλον καθιστά το παιδί σε άτομο εξαρτημένο, άβουλο, οκνηρό, νοχελικό, ντροπαλό, αποσυρμένο και συγκρατημένο, εφόσον αυτό υποταχθεί στους

¹ ΠΑΤΕΡΑΣ: ό.π., 1993, σ.248. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.144-145. ΦΩΤΕΙΝΟΥ: ό.π., 1987, σ.97. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ. 138. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.130. JENKINS, J.M., & SMITH, M.A. (1991). Marital disharmony and children's behaviour problems: aspects of a poor marriage that affect children adversely. *Journal of child psychology and psychiatry*, Vol.32, N.5, pp.793-810. p.794.

² SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.250.

³ ΝΤΙΝΚΜΕΓΙΕΡ, ΝΤ., & ΜΑΚΚΑΙΗ, ΓΚ. (1980). *Το υπεύθυνο παιδί και πώς να το μεγαλώσουμε: πρακτική μέθοδος για την αποδοτική ανατροφή του*. (Μετάφρ.:Εύη Νάντσου). Αθήνα: Εκδ. «Θυμάρι» . Ανθρώπινες σχέσεις, αγωγή, συμπεριφορά. σ.40. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Α. (Σεπτέμβρης-Οκτώβρης 1987). Ο ρόλος του γονιού δεν είναι απλώς ένα καθήκον. Είναι ένα λειτουργήμα. *Οικογένεια και σχολείο, χρονιά 18^η, τευχ.87*, σ.21-23. σ.23. RATTNER, J. (1970). *Ατομική ψυχολογία*. Αθήνα: Εκδ. Μπουκουμάνη. σ.77.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.161 & 163.

⁵ ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.214 & 341-342.

περιορισμούς και στις υποδείξεις των γονέων του ή, διαφορετικά, γίνεται εγωιστικό και εγωκεντρικό, νευρικό και επιθετικό με αντικοινωνική συμπεριφορά, εάν εναντιωθεί σε αυτές και διατηρήσει μια επιθετική στάση προς αυτούς.¹

Υπεύθυνοι, όμως, για τον λανθασμένο προσανατολισμό του παιδιού, δεν είναι οι γονείς αυτοί καθαυτοί, αλλά η πολυπλοκότητα του γονεϊκού ρόλου και οι υπερβολικές απαιτήσεις της κοινωνίας, οι οποίες θα πρέπει να βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση, με το τί είναι καλό και αναγκαίο για τα παιδιά τους.² Αρχίζουν τότε, οι γονείς να τα παιδαγωγούν σύμφωνα με τις αρχές και τα προσωπικά πιστεύω τους -τα οποία πηγάζουν από το ένστικτό τους-, με τις συγκεκριμένες παιδαγωγικές τους γνώσεις και με αυτές που προστάζει η ευρύτερη κοινωνία, αλλά και ανάλογα με το φύλο τους, την επαγγελματική τους δραστηριότητα, με τις προσωπικές τους εμπειρίες, την εκπαιδευτική τους στάση, το κοινωνικοοικονομικό τους επίπεδο και την περιοχή στην οποία βρίσκεται η κατοικία τους.³ Σ' αυτό το σημείο λοιπόν, μπορούν να αποδοθούν οι πιθανές αποκλίσεις από οικογένεια σε οικογένεια, αλλά και μεταξύ των γονέων της ίδιας οικογένειας, ως προς την ανατροφή των παιδιών τους. Αυτό όμως δεν συνεπάγεται αναγκαστικά ότι, καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής ενός παιδιού, δεν διαφοροποιείται από τον ίδιο τον γονέα η στάση, που αυτός κρατάει απέναντι στο παιδί του, ανάλογα με το εξελικτικό στάδιο που βρίσκεται αυτό. Επομένως, δεν παρατηρούνται-εντοπίζονται τα ίδια χαρακτηριστικά ακόμα και στον ίδιο γονέα ως προς τη στάση και συμπεριφορά όσον αφορά την ανατροφή του παιδιού του, στο πέρασμα του χρόνου.⁴

Γενικά πάντως, αμφιθυμικά και αντιφατικά συναισθήματα των γονέων απέναντι στα παιδιά τους θεωρούνται απαγορευτικά και ιδιαίτερα επιβλαβή. Το ιδανικό είναι να γίνεται ίση μεταχείριση των παιδιών από τους γονείς, αφού πρώτα λαμβάνουν υπόψη τους τόσο τις ιδιαιτερότητες κάθε παιδιού όσο και τη διαφορετικότητά του, να το αποδέχονται και να αποδίδουν δικαιοσύνη μεταξύ των αδερφών.⁵

Υπάρχουν, όμως, και κάποια άλλα διακριτικά γνωρίσματα, τα οποία χαρακτηρίζουν κάθε γονέα, όπως είναι π.χ. η αφοσίωση στο υψηλό και υπέρτατο καθήκον της σωστής και με αρχές διαπαιδαγώγησης των παιδιών τους, αλλά και η αγάπη, ο σεβασμός και η υπακοή που θα πρέπει τα ίδια τα παιδιά να επιδεικνύουν προς τους γονείς τους.⁶ Ιδιαίτερα, στο θέμα της υπακοής, οι γονείς δίνουν μεγάλη έμφαση, γιατί και από αυτή καθορίζεται άμεσα, η μέθοδος ανατροφής που θα ακολουθήσουν.⁷ Με εργαλείο τους τις αμοιβές και τις ποινές, προσπαθούν συνειδητά να χειριστούν το παιδί και να το προσανατολίσουν σε μορφές συμπεριφοράς, οικογενειακά και κοινωνικά αποδεκτές, ενώ δεν παραγνωρίζεται και η ασυνείδητη

¹ ΦΛΟΥΡΗΣ: ό.π., 1981, σ.35. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (Φεβρουάριος 1974). Παράγοντες επηρεάζοντες την συναισθηματικότητα το του παιδιού. *Ελληνοχριστιανική αγωγή*, τεύχ. 225, σ.37-38. σ.38. ΧΑΡΒΑΤΗΣ, Α. (2000). *Χαρακτηριστικά γονέων και η σχέση τους με την εκτίμηση δυνατοτήτων και δυσκολιών των παιδιών: Αντλεριανή και ορθολογιστική - συναισθηματική προσέγγιση*. (Διδακτορική διατριβή). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ψυχολογίας. σ.57.

² SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.237.

³ ΛΥΚΙΑΡΔΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. (1999). *Οικογενειακός κύκλος*. Αθήνα: Εκδ. «Μέγας Σείριος». σ.155. ΧΑΡΒΑΤΗΣ: ό.π., 2000, σ.176.

⁴ MACCOBY: ό.π., 1995, σ.618.

⁵ ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.189-190.

⁶ ΛΙΟΝΑΚΗΣ, Σ. (Ε.Ο.Π.). *Ελληνική οικογένεια: Επιστροφή στις παραδοσιακές αξίες και στον ελληνικό τρόπο ζωής*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.218-221). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.218. ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.180-181.

⁷ ΛΥΚΙΑΡΔΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1999, σ.155.

πρόθεσή τους και τα μηνύματα που εκπέμπουν, αποτελώντας οι ίδιοι παραδείγματα και πρότυπα για το παιδί.¹

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, το παιδαγωγικό λειτούργημα, ο ρόλος των γονέων και ο τύπος της στάσης που οι ίδιοι θα υιοθετήσουν απέναντι στα παιδιά τους, επηρεάζεται από το κοινωνικοοικονομικό τους επίπεδο, την επαγγελματική τους απασχόληση και την ύπαρξη συγκροτημένης προσωπικότητάς τους.² Στοιχεία, όπως το φύλο και η ηλικία του κάθε γονέα, η εξωτερική τους εμφάνιση, το πνευματικό τους επίπεδο, η μόρφωσή τους, οι γνώσεις, η ψυχική τους υγεία, ο χαρακτήρας τους, οι ιδέες, οι αρχές, οι αξίες, τα ιδανικά και η συμπεριφορά τους, τόσο μέσα στην οικογένεια, όσο και εκτός αυτής, προσδίδουν στους γονείς κύρος, τους καταξιώνουν στη συνείδηση του παιδιού, το οποίο τους εκτιμά περισσότερο και, συνεπώς, επηρεάζουν την ανατροφή του, αφού τους υπακούει αδιαμαρτύρητα και με μεγαλύτερη προθυμία.³ Βρίσκονται, δε, κάτω από την επιρροή και κάποιων άλλων, εξωγενών παραμέτρων, όπως είναι ο αριθμός των παιδιών στην οικογένειά τους, η μεταξύ τους ηλικιακή διαφορά και η σειρά γέννησης που κατέχει κάθε ένα απ' αυτά μέσα στην οικογένεια.⁴

Εξάλλου, το βρέφος, έστω και αν στα πρώτα βήματα της ζωής του έχει περισσότερο ανάγκη την κάλυψη των αναγκών του, το παιδί κάθε ηλικίας, και πολύ περισσότερο μάλιστα, το παιδί της προσχολικής ηλικίας, νιώθει την ανάγκη ύπαρξης ενός προτύπου, μιας αυθεντίας, με άλλα λόγια, το οποίο θα μιμείται και έτσι θα προσανατολίζει και θα κατευθύνει τη ζωή του.⁵ Η αυθεντία αυτή, διανοίγει τους πνευματικούς ορίζοντες του παιδιού, επιδρώντας στη σκέψη, στις αρχές και στις ιδέες του, ενώ παράλληλα θέτει τα θεμέλια για την διαμόρφωση του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς του, χωρίς όμως να καταπνίγει την πρωτοβουλία και τον αυθορμητισμό του. Τα πρόσωπα με τα οποία, κατά κανόνα, το παιδί έρχεται σε αρχική επαφή και επικοινωνία, συναναστρέφεται σε μεγάλο βαθμό, αναπτύσσει μαζί τους γνήσιους συναισθηματικούς δεσμούς, τα θαυμάζει και τα αναγνωρίζει ως αυθεντίες, είναι, όπως είναι φυσικό, οι γονείς του.⁶ Είναι ωφέλιμο και αναγκαίο να ταυτιστεί το παιδί με τους γονείς του και να τους έχει ως πρότυπα και παραδείγματα, αρκεί όμως, να μην εκδηλώνονται ακραίες καταστάσεις, γιατί τόσο η απόλυτη ταύτιση και εξάρτηση από αυτούς, όσο και η υπερβολική αντιπάθεια και αποστροφή προς αυτούς, δημιουργεί προβλήματα στον ψυχισμό του και εσωτερικές συγκρούσεις, λόγω της αδυναμίας σύναψης εσωτερικών και συναισθηματικών δεσμών.⁷ Απαραίτητη προϋπόθεση για την επίδραση των ορθών προτύπων στο παιδί είναι η απόλυτη συμφωνία μεταξύ λόγων και έργων των γονέων, η συνέπεια και η

¹ ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1991, σ.216-217.

² ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.219.

³ ΦΛΟΥΡΗΣ: ό.π., 1981, σ.33. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 1990, σ.27. ΚΡΑΣΑΝΑΚΗΣ, Γ. (1992). Τύποι γονέων κατά τις εκτιμήσεις των εφήβων: Μια έρευνα για τις στάσεις των Ελλήνων γονέων έναντι των παιδιών τους. *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών, τόμος 2, τεύχ. 8*, σ.107-133. σ.110-113 & 117-121. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.109. ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ, Η., & ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (1999). Η επίδραση χαρακτηριστικών της οικογένειας στην αξιολόγηση της προσωπικότητας των παιδιών από τους γονείς. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, τεύχ. 98-99*, σ.99-120. σ.103. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.64. ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.180-181.

⁴ ΚΡΑΣΑΝΑΚΗΣ: ό.π., 1992, σ.112-113. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.73-75.

⁵ ΦΛΟΥΡΗΣ: ό.π., 1981, σ.29-30. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.66: «γι' αυτό οι απογοητεύσεις, οι στερήσεις και οι περιορισμοί, ακόμη και η επιθετικότητα που επιβάλλονται από τη μητέρα είναι πιο ανεκτοί, παρά η αδυναμία ή η απουσία της». ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΚΩΣΤΑΒΑΡΑ (Ε.Ο.Π.), σ.429.

⁶ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1990, σ.39.

⁷ ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Γ.Β. (Ιανουάριος 1980). Συναισθηματικοί δεσμοί γονέων και παιδιών κατά τη βρεφική ηλικία.. *Ελληνοχριστιανική αγωγή, τευχ. 278*, σ.44-46. σ.46.

σταθερότητα στη συμπεριφορά τους και η αποφυγή αλλοπρόσαλλης μεταχείρισης και αντιμετώπισης των παιδιών από αυτούς.¹

Αναγκαία είναι, δηλαδή, η επίγνωση -σε συμφωνία με τα παραπάνω- ότι, η επιρροή τους λειτουργεί κατά τρόπο, τόσο άμεσο όσο και έμμεσο. Ο άμεσος αφορά στις ενέργειές τους, που έχουν ως στόχο το παιδί, στις συνήθειες που το βοηθούν ν' αποκτήσει και στην διαπαιδαγώγησή του (καθημερινές φροντίδες υγιεινής, διατροφής, συστηματική φροντίδα εκμάθησης δεξιοτήτων, κ.λπ.). Ο έμμεσος συνίσταται, στα μηνύματα που εκπέμπει η συμπεριφορά τους, με τις σχέσεις τους με πρόσωπα και πράγματα και τις στάσεις τους προς αυτά· στοιχεία δηλαδή, που το παιδί έχει την ικανότητα να αποκωδικοποιεί από πολύ μικρή ηλικία. Όμως, για να χαρακτηριστεί ως θετική η επίδραση των γονέων επάνω στο παιδί, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, είναι ανάγκη, αυτοί να έχουν συνεχώς υπόψη τους, τα στάδια από τα οποία διέρχεται το παιδί κατά την εξέλιξή του, τα κύρια χαρακτηριστικά του κάθε σταδίου, καθώς επίσης, τις σημαντικές διεργασίες που συντελούνται στον ψυχισμό του, και που το βοηθούν στην εξέλιξή του. Τα παιδιά χρειάζονται, πάντως, και τους δύο γονείς τους σε όλα τα στάδια της ψυχοσεξουαλικής τους εξέλιξης.²

Τέλος, δεν θα πρέπει να παραλειφθεί ότι, οι γονείς όχι μόνο θα πρέπει να γνωρίζουν ότι, αυτοί είναι οι πρώτοι που πρέπει να έχουν τον κύριο λόγο στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους, αλλά και να το συνειδητοποιούν, έτσι ώστε να μην αρκούνται στον παιδαγωγικό ρόλο του σχολείου ή κάποιων άλλων φορέων.³ Γι' αυτό και η UNESCO τους έχει χαρακτηρίσει ως αναντικατάστατους παιδαγωγούς.⁴

1.1.7.1 ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΤΑΔΙΩΝ ΨΥΧΟ-ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

Στην ομαλή σωματική, ψυχική και νοητική ανάπτυξη του ανθρώπου συντελούν, ταυτόχρονα, βιολογικοί και ψυχολογικοί παράγοντες. Μερικά ενδεικτικά σημεία που αναφέρονται σε αυτή, είναι τα εξής:

- Ακόμα και στο ίδιο παιδί ο ρυθμός εξέλιξής του δεν είναι πάντα ο ίδιος.
- Τα πρώτα χρόνια στη ζωή ενός ανθρώπου, δηλαδή η ηλικία από 1 έως 6 ετών, είναι αυτά, στα οποία η ανάπτυξη του παιδιού είναι ταχεία. Αργότερα, οι ρυθμοί αυτοί επιβραδύνονται, ενώ υπάρχει ανάκαμψή τους στην εφηβεία.
- Το άτομο είναι πιο δεκτικό στις επιδράσεις του περιβάλλοντος, όταν η ανάπτυξή του γίνεται με ταχείς ρυθμούς. Οι περίοδοι αυτές χαρακτηρίζονται ως κρίσιμες ή ευαίσθητες.

Θα μπορούσε να ειπωθεί λοιπόν ότι, τα βιώματα και ο τρόπος ζωής ενός ανθρώπου κατά την παιδική του ηλικία, είναι αποφασιστικής σημασίας για τη μετέπειτα εξέλιξή του. Θα πρέπει όμως, να ληφθούν υπ' όψιν και οι σημαντικές ατομικές ιδιοσυστατικές διαφορές που παρατηρούνται, όσον αφορά τον ρυθμό και την έκταση, της βιολογικής, νοητικής, συναισθηματικής και κοινωνικής ανάπτυξης μεταξύ των παιδιών. Οι διαφορές αυτές καθορίζουν, ταυτόχρονα, την ποικιλία των

¹ ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1991, σ.219. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.108 & 122-123. ΠΑΛΛΙΔΗΣ & ΠΑΛΛΙΔΟΥ: ό.π., 1999, σ.150. ΦΛΟΥΡΗΣ: ό.π., 1981, σ.30. ΦΩΤΕΙΝΟΥ: ό.π., 1987, σ.97.

² ΔΡΑΓΑΣΗ-ΣΗΦΑΚΗ: ό.π., 1999, σ.124-125.

³ ΛΙΟΝΑΚΗΣ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.219.

⁴ ΦΑΚΙΟΛΑΣ, Ν., & ΑΡΜΕΝΑΚΗΣ, Α. (Ε.Ο.Π.). *Οικογενειακό πλαίσιο μαθητών χρηστών τοξικών ουσιών*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (επί.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.537-544). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.537.

αναγκών, που θα εκφράσει κάθε άτομο, ενώ ο τρόπος και το μέγεθος στο οποίο αυτές θα ικανοποιηθούν, βρίσκεται σε συνάρτηση με τους τρόπους διαπαιδαγώγησης και ανατροφής, που θα χρησιμοποιήσουν και θα χειριστούν οι γονείς.

Οι ατομικές αυτές διαφορές, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως υπεύθυνες για τα εξής:

1. Οι αρχές και οι πρακτικές, τις οποίες θα χρησιμοποιήσουν οι γονείς για την ανατροφή των παιδιών τους, επαφίενται καθαρά και αποκλειστικά σε αυτούς. Βάση αποτελεί η διαίσθησή τους και οι αντιλήψεις τους, όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο θα συμπεριφερθούν σε κάθε παιδί, ο οποίος μπορεί να είναι διαφορετικός ακόμα και στα μέλη της ίδιας οικογένειας. Αυτό σημαίνει ότι, οι γονείς πρέπει κάθε φορά να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους και τη στάση τους, όχι μόνο προς κάθε άτομο ξεχωριστά, αλλά και ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξής του.
2. Εφόσον κάθε γονιός θέτει ως στόχο να ανταποκρίνεται στις διαφορετικές ανάγκες ενός παιδιού, θεωρώντας το ως ξεχωριστή προσωπικότητα, δεν θα μπορούσε να συμπεριφερθεί προς αυτό, με τον ίδιο τρόπο που αντιμετωπίζει κάποιο άλλο παιδί της οικογένειας. Έστω και αν η ταυτόσημη στάση και συμπεριφορά ήταν επιθυμητή, παρόλα αυτά, δεν θα μπορούσε να είναι εφικτή. Αυτό συμβαίνει, επειδή οι σχέσεις, οι οποίες αναπτύσσονται στο εσωτερικό της οικογένειας, εξαρτώνται από την ηλικία των μελών της, το φύλο τους, την προσωπικότητά τους, τη σειρά των παιδιών στην οικογένεια, κ.ά.
3. Ο τρόπος με τον οποίο αντιδρά κάθε παιδί, διαφέρει, καθώς αυτό μπορεί να είναι λιγότερο ή περισσότερο ευάλωτο στο στρες.¹
4. Τέλος, σημαντικά γεγονότα στη ζωή ενός παιδιού (ασθένεια, θάνατος γονέα, απόκτηση αδελφίου κ.ά.) μπορεί να προκαλέσουν καθυστέρηση της ανάπτυξής του, παλινδρόμηση σε προηγούμενο εξελικτικό επίπεδο ή καθήλωση σε συγκεκριμένο εξελικτικό στάδιο για παρατεταμένο χρονικό διάστημα, πέραν αυτού που θεωρείται φυσιολογικό.²

Από αυτά γίνεται κατανοητό ότι, η εξέλιξη ενός παιδιού και τα ενδεχόμενα αναπτυξιακά προβλήματα που μπορεί να παρουσιάσει, εξαρτώνται όχι μόνο από την κληρονομικότητά του, προδιαθεσικούς και από προ- ή περί- γεννητικούς παράγοντες (τα οποία χαρακτηρίζονται ως μείζονα και αφορούν, π.χ. τη νοητική υστέρηση, την εγκεφαλική παράλυση κ.ά.), αλλά κυρίως από περιβαλλοντικά αίτια κατά την μεταγεννητική περίοδο, οπότε τα προβλήματα του παιδιού χαρακτηρίζονται ως ελάσσονα και περιλαμβάνουν λ.χ. διαταραχές στη συμπεριφορά, μαθησιακές δυσκολίες κ.ά..³

Τα μείζονα αναπτυξιακά προβλήματα κατατάσσουν τα παιδιά στην κατηγορία των ατόμων με ειδικές ανάγκες, λόγω της διαφορετικότητας της συμπτωματολογίας τους και του ιδιαίτερου τρόπου με τον οποίο θα πρέπει να αντιμετωπιστούν, γι' αυτό και δεν θα μελετηθούν εδώ. Το ενδιαφέρον θα επικεντρωθεί, κατά κύριο λόγο, στα ελάσσονα αναπτυξιακά προβλήματα, τα οποία προκαλούνται από παράγοντες όπως, ο αποχωρισμός του παιδιού από τους γονείς και ιδιαίτερα η μητρική αποστέρηση, η διάσπαση της οικογένειάς του, ο ρόλος των γονέων στη ζωή του παιδιού, η στάση τους απέναντι σ' αυτό, οι μέθοδοι διαπαιδαγώγησης που υιοθετούν και εφαρμόζουν, η λειτουργικότητά τους ως γονεϊκών προτύπων, καθώς επίσης η

¹ ΤΣΙΑΝΤΗΣ: ό.π., 1991, σ.82-84.

² HOEFLIN, R. M. (1960). *Essentials of family living*. USA, New York. p.70.

³ ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ, Ι. (1990). *Οικογένεια και αναπτυξιακά προβλήματα των παιδιών*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). Φροντίδα για την οικογένεια. (σ.143-158). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.143.

κοινωνικοοικονομική τους στάθμη, αφού είναι γνωστό ότι, παράγοντες όπως, η φτώχεια, ο συνωστισμός στην οικογενειακή εστία και οι κακές συνθήκες διαβίωσης μέσα σε αυτήν βρίσκονται σε συνάρτηση με την ανάπτυξη ψυχολογικών και συμπεριφοριστικών προβλημάτων στο παιδί.¹

1.1.8 ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΗΤΕΡΑΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Ερευνητές διαφόρων ειδικοτήτων, αλλά κυρίως ψυχολόγοι και παιδαγωγοί, εστίασαν το ερευνητικό τους ενδιαφέρον στην μητέρα, η οποία, θεώρησαν ότι, κατέχει εξέχουσα θέση μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον. Έτσι λοιπόν, εξέτασαν τους τρόπους με τους οποίους, η παρουσία ή απουσία της επηρεάζει την ψυχολογική και συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού.² Ένας εξ αυτών των ερευνητών και θεωρητικών ήταν ο BOWLBY, οι απόψεις και η θεωρία του οποίου θα αναπτυχθούν σε άλλο σημείο της Διατριβής. Στο συγκεκριμένο σημείο όμως, θα μπορούσε να αναφερθεί ένα απόσπασμα από την κλασσική του εργασία για τις «ανάγκες των παιδιών χωρίς σπίτι»: «Ουσιαστικό για την ψυχική υγεία είναι το βρέφος και το μικρό παιδί να έχει την εμπειρία μιας ζεστής, στενής και συνεχούς σχέσης με τη μητέρα του (ή το μόνιμο μητρικό υποκατάστατο) και ότι η έλλειψη της σχέσης δημιουργεί μητρική αποστέρηση».³

Χαρακτηριστικές, εξάλλου, είναι και δύο άλλες αναφορές στο πρόσωπο της μητέρας, τις οποίες κάνουν Έλληνες συγγραφείς, ο ΠΑΤΕΡΑΣ και ο ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ αντίστοιχα: «Πάντως η μητέρα είναι το ηλιοτρόπιο της οικογένειας και η παρουσία της συμβάλλει ουσιαστικώς στην ομαλή ανάπτυξη και προσαρμογή του παιδιού και μαζί με τον ευρύτερο οικογενειακό παράγοντα αποτελούν τους στυλοβάτες στην εξελικτική ακολουθία του παιδιού και είναι εγγύηση για την επιτυχία στην ζωή του».⁴ «Η μητέρα είναι για το παιδί, των πρώτων τουλάχιστον χρόνων, το πολυτιμότερο πράγμα που υπάρχει σ' αυτόν τον κόσμο. Μπορεί ο ομφάλιος λώρος να μην συνδέει την προσφιλέστερη στον κόσμο δυάδα αλλά τους ενώνει κάποιος άλλος, ο ψυχικός, που είναι ισχυρότερος».⁵

Η σχέση, η οποία δημιουργείται ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί, είναι αποτέλεσμα ψυχικής συναλλαγής και αλληλεπίδρασης μεταξύ τους, επηρεάζεται δε, τόσο από περιγεννητικούς παράγοντες και καταστάσεις κατά τη διάρκεια της κύησης, όσο και από περιβαλλοντικούς παράγοντες. Η ψυχοσυναισθηματική εξέλιξη και η διαμόρφωση του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του παιδιού, εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τα βιώματά του, μόλις αυτό έρθει στον κόσμο, αλλά και από τον βαθμό ανταπόκρισης και ικανοποίησης των αναγκών του από την πλευρά της μητέρας του. Το βρέφος από τον 6ο μέχρι τον 8ο μήνα της ζωής του διαμορφώνει έντονο συναισθηματικό δέσιμο (προσκόλληση) με ένα άτομο, που συνήθως είναι η μητέρα του, γιατί αυτή είναι που το φροντίζει και δείχνει ευαισθησία και ανταπόκριση στην ικανοποίηση των αναγκών του, ενώ παράλληλα του παρέχει κοινωνικά ερεθίσματα.⁶

Κατά την διάρκεια των πρώτων αυτών έξι μηνών, οι συναισθηματικές και νοητικές ικανότητες του βρέφους εξαρτώνται από τον βαθμό και την ποιότητα

¹ ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ: ό.π., 1990, σ.145-146.

² ΚΡΑΣΑΝΑΚΗΣ: ό.π., 1991, σ.9.

³ ΑΓΑΘΩΝΟΣ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. (1991). *Κακοποίηση-παραμέληση παιδιών*. 2^η έκδοση, Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη. σ.97.

⁴ ΠΑΤΕΡΑΣ, Κ. (1996). Η μητρική αποστέρηση. *Το σχολείο του μέλλοντος*, τεύχ. 15, σ. 16-17. σ. 17.

⁵ ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1991, σ.236-237.

⁶ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.97.

ενασχόλησης της μητέρας του με αυτό. Αυτή η σχέση και η αλληλεπίδραση, που αναπτύσσεται, εντός του συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος, δεν διακόπτεται, αλλά διατηρείται καθ' όλη τη διάρκεια της ανάπτυξης του παιδιού. Η πνευματική ανάπτυξη ενός παιδιού φτάνει στο μέγιστο των δυνατοτήτων της, ανάλογα με το κατά πόσον η μητέρα προσφέρει σε αυτό κατάλληλη φροντίδα και διαχειρίζεται τις διανοητικές του εμπειρίες, μοιράζεται μαζί του συναισθήματα και αντιλήψεις, αναπτύσσει και επεξεργάζεται τις δραστηριότητές του, εστιάζει την προσοχή του σε αντικείμενα εξερεύνησης, του παρέχει ψυχαγωγία και συζητά μαζί του· συνοπτικά δηλαδή, εξαρτάται από την ποιότητα της σχέσης μητέρας και παιδιού (κατά πόσον αυτή είναι «κεντρική»).

Σ' αυτή τη σχέση αλληλεπίδρασης, όμως, εφόσον υπάρχουν δύο πλευρές, θα πρέπει να γίνει αναφορά και στην επίδραση που το παιδί ασκεί επάνω στη μητέρα του. Γιατί, καθώς αυτό αντιδρά και ανταποκρίνεται στη συμπεριφορά της μητέρας του, την επηρεάζει άμεσα, αυτή γίνεται πιο ευαίσθητη και εκδηλώνεται με περισσότερη τρυφερότητα και στοργικότητα απέναντι σ' αυτό. Στην περίπτωση μιας τέτοιας μορφής συμπεριφοράς, η μητέρα, έχει φτάσει στο επίπεδο, που χαρακτηρίζεται από τον WINNICOTT ως «αρκετά καλή μητρότητα» (good enough mothering), καθώς προωθεί τη συναισθηματική, τη νοητική, την κοινωνική ωρίμανση και τη φυσική ανάπτυξη του παιδιού της. Αν ένα παιδί καταφέρει ή έχει την τύχη, να γευτεί ενός τέτοιου είδους μητρική συμπεριφορά, τότε η εσωτερική ασφάλειά του θα είναι εγγυημένη, οπότε θα μπορέσει αργότερα να ανεξαρτητοποιηθεί.² Στην ανεξαρτητοποίηση και στην κοινωνικοποίηση του παιδιού καταλυτικός είναι ο ρόλος που έχει ο πατέρας, όσο αυτός δεν αποτελεί απλά ένα άτομο με υποβοηθητικό και συμπληρωματικό ρόλο. Παρεμβαίνει στη σχέση της μητέρας με το παιδί, βοηθώντας το να αποστασιοποιηθεί από αυτή, θέτει όρια και ταυτόχρονα αποτελεί πρότυπο γι' αυτό.³ Ο λόγος για τον οποίο δεν γίνεται εκτεταμένη αναφορά στη δική του λειτουργικότητα είναι τόσο επειδή οι μελέτες για αυτόν είναι περιορισμένες, όσο εξαιτίας του γεγονότος ότι, η θεωρία του BOWLBY, στην οποία θα στηριχτεί αυτή εδώ η Διδακτορική Διατριβή, επικεντρώνει στην προσκόλληση του παιδιού στη μητέρα.

Γενικά, η ασφάλεια και η φροντίδα του παιδιού σχετίζεται άμεσα με τη μητρική παρουσία, καθώς αυτή είναι, που αρχικά φέρνει το παιδί στον κόσμο και, αργότερα, φροντίζει για την ασφαλή επιβίωσή του, την κάλυψη των ποικίλων αναγκών του και την ισόρροπη ανάπτυξή του.⁴ Αμφισβητούμενο, ωστόσο, είναι κατά πόσον ο όρος μητρική παρουσία, αντιστοιχεί στην ίδια τη μητέρα, ή σε ένα υποκατάστατό της, και αν ισχύει μόνο το πρώτο, αν αυτή θα πρέπει αποκλειστικά να φροντίζει το παιδί ή μπορούν να συνυπάρχουν και να συνεισφέρουν, παράλληλα, και κάποια άλλα άτομα. Αυτοί οι προβληματισμοί, οδηγούν κατ' ανάγκη και στα ακόλουθα ερωτήματα, όσον αφορά:

- τον αριθμό των ατόμων που μπορούν να αναλάβουν την ανατροφή ενός παιδιού.
- τις επιπτώσεις που θα έχει στο ίδιο το παιδί, η ανάπτυξή του σε περιβάλλον ξένο, πέρα από αυτό της οικογένειάς του.
- εφόσον διαμορφωθεί και εδραιωθεί στενή σχέση μητέρας-παιδιού, σε περίπτωση απουσίας της, αν αυτό θα επηρεάσει το παιδί.

¹ STEWART, C. (1988). *Το παιδί όταν η μητέρα εργάζεται. Ημερήσια φροντίδα, απασχόληση, παιδικοί σταθμοί*. Αθήνα: Εκδ. Κουτσουμπός Α.Ε. Σειρά: Εμείς και τα παιδιά μας από τη γέννηση μέχρι την εφηβεία. σ.107.

² ΑΓΑΘΟΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.97.

³ ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.134.

⁴ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.202.

- σε καταστάσεις στις οποίες, οι φροντιστές του παιδιού εναλλάσσονται -και αν παράλληλα, ληφθεί υπόψη ότι, καθένας από αυτούς έχει διαφορετικές αξίες και συμπεριφορές-, εάν αυτό θα έχει επιπτώσεις στην εξέλιξη του αναπτυσσόμενου ανθρώπου.¹

Σε όλα τα παραπάνω ερωτήματα, οι απαντήσεις που θα πρέπει να δοθούν, βρίσκονται μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο, που έχει αναπτύξει ο BOWLBY, ο οποίος έκανε λόγο για την προσκόλληση που αναπτύσσει ένα παιδί στην μητέρα του ή στο υποκατάστατό της. Μέσω της διαδικασίας αυτής, το παιδί δείχνει την σαφή προτίμησή του προς ένα πρόσωπο και έτσι, το διαχωρίζει από τους υπόλοιπους, ευκαιριακούς φροντιστές του.²

Οι μητέρες από την πλευρά τους, ανταποδίδοντας αυτήν την προτίμηση που τα παιδιά τους δείχνουν, παρά το πλήθος των ασχολιών τους, και ταυτόχρονα, παρά την έλλειψη γνώσεων και εκπαίδευσής τους όσον αφορά το μητρικό τους ρόλο, καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια, έτσι ώστε να προσφέρουν ό,τι καλύτερο στα παιδιά τους και να ανταπεξέρχονται άξια στον πολυτιμότερο ρόλο της ζωής τους.³

Από την άλλη πλευρά, δεν αποκλείεται, εφόσον οι δύο γονείς συγκαταθέσουν-το συμφωνήσουν, η φροντίδα του παιδιού να γίνεται και από τους δύο ταυτόχρονα, ή εναλλάξ, οπότε σ' αυτή την περίπτωση, οι δύο τους είναι ισότιμα πρόσωπα καθημερινής φροντίδας και επαφής με το παιδί.⁴

Θα μπορούσε, ανακεφαλαιωτικά να υποστηριχτεί ότι, το κύριο πρόσωπο που φροντίζει το παιδί, δεν χρειάζεται απαραίτητα να είναι η βιολογική του μητέρα, αλλά μπορεί να είναι κάποιο άλλο άτομο, γυναίκα ή άντρας. Χρειάζεται, όμως γενικά, να υπάρχει ένα πρόσωπο που συνειδητά και υπεύθυνα να διατηρεί στενή επαφή με το παιδί, κυρίως, όταν αυτό είναι μικρής ηλικίας· γιατί στην αντίθετη περίπτωση, κατά την οποία στερείται της στενής επαφής, αυτό υποαναπτύσσεται, όχι μόνο συναισθηματικά, αλλά και γνωστικά και κινητικά.⁵

Εννοιολογικά θα πρέπει να γίνει διάκριση των όρων «στέρηση» (deprivation) και «έλλειψη» (privation: όρος που χρησιμοποιούσε και ο ίδιος ο BOWLBY), καθώς ο πρώτος υπονοεί ότι, κάτι υπήρχε στην κατοχή και έπειτα αφαιρέθηκε ή απωλέσθηκε, ενώ ο δεύτερος υποδηλώνει τον χωρισμό από κάτι, πριν ακόμη διαμορφωθεί σχέση με αυτό.⁶ Εδώ βέβαια, δεν θα υφίσταται ο διαχωρισμός αυτός, αφενός γιατί δεν τον ασπάζονται όλοι οι συγγραφείς, στους οποίους θα γίνει παραπομπή και αναφορά, αφετέρου για να αποτραπεί η μονοτονία στην αναφορά των συγκεκριμένων όρων.

Συνοψίζοντας, δεδομένου ότι, η μητέρα, αποτελεί μορφή αναντικατάστατη, μια πιθανή απουσία της δεν είναι δυνατό να παρέλθει δίχως σοβαρές επιπτώσεις στη δομή του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του παιδιού, αλλά και γενικότερα, στη ζωή του. Αν όμως κάποιο άλλο άτομο την αντικαταστήσει μόνιμα και σταθεί αντάξιο του ρόλου που θα αναλάβει, τότε τα πράγματα είναι διαφορετικά. Σύμφωνα με τον ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗ: «Χαρακτηριστικό της ιδιαίτερης σημασίας που έχει η πρώτη αυτή σχέση του παιδιού με τη μητέρα και τους γονείς γενικά, για την ομαλή ανάπτυξη της ψυχοπνευματικής και συναισθηματικής του σφαίρας, είναι το γεγονός ότι, όλοι οι

¹ STEWART: ό.π., 1988, σ.36.

² STEWART: ό.π., 1988, σ.81.

³ ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Λ. (χωρίς ημερομηνία έκδοσης). *Γάμος και διαζύγιο. Ηθικώς-κοινωνικώς-νομικώς. Διαπιστώσεις-κρίσεις-υποδείξεις*. Αθήνα: Εκδ. Νέα σκέψη. σ.84.

⁴ SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.248.

⁵ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.202.

⁶ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΟΣ, Β. (Μάρτιος 1981). Απουσία γονέων και στέρηση γονέων. *Σχολείο και ζωή*, τόμος 29, τευχ.3, σ.135-139. σ.135.

γιατροί προσφεύγουν στην πρώτη παιδική ηλικία, προκειμένου να εντοπίσουν τα αίτια μιας οποιασδήποτε ψυχονευρωτικής διαταραχής».¹

1.1.9 Η ΑΠΟ ΚΟΙΝΟΥ ΜΕ ΑΛΛΟΥΣ ΑΝΑΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

Οι μελέτες που συνήθως διεξάγονται, σχετικά με τις επιδράσεις των γονιών επάνω στα παιδιά τους, αφορούν κυρίως οικογένειες μεσαίας κοινωνικής τάξης, με παραδοσιακή δομή, στις οποίες ο πατέρας εργάζεται, ενώ η μητέρα φροντίζει τα παιδιά στο σπίτι. Χρήσιμες θα ήταν οι πληροφορίες, αναφορικά με τις επιρροές που υφίστανται τα παιδιά, όταν η μητέρα δεν αποτελεί το μοναδικό φροντιστή τους.²

Οι λέξεις «μητέρα» και «γονιός» που φροντίζει τα παιδιά του, πολλές φορές φαίνεται ότι, ταυτίζονται και χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα. Οι γυναίκες όμως, καθημερινά ανακαλύπτουν και προβάλλουν ως αίτημά τους, ότι θέλουν και οι πατεράδες των παιδιών τους, καθώς και άλλοι ενήλικες, όπως οι παππούδες, γιαγιάδες, και άλλοι συγγενείς και φίλοι, να τις βοηθούν και να τις ξεκουράζουν από τις ευθύνες των παιδιών, που οι ίδιες τα έχουν αναλάβει σε 24ωρη βάση, έτσι ώστε να έχουν περισσότερο ελεύθερο προσωπικό χρόνο. Συνειδητοποιούν, όλο και περισσότερο, ότι θέλουν τα παιδιά τους να γνωρίσουν την αγάπη και την φροντίδα και αυτών των προσώπων. Άρχισε λοιπόν, να γίνεται λόγος για ένα είδος «μοιρασμένης ανατροφής» των παιδιών, καθώς οι μητέρες και οι πατέρες αναζητούν πρακτικές και μεθόδους να μοιράζονται το μεγαλύτερο μέρος της φροντίδας των παιδιών τους, ξεπερνώντας κατά κάποιο τρόπο, τη στερεότυπη αντίληψη ότι, οι γυναίκες είναι αυτές που αποκλειστικά φροντίζουν τα παιδιά, ενώ οι άντρες εξασφαλίζουν τα προς το ζην. Μια τέτοια κατανομή αρμοδιοτήτων ανάμεσα στους γονείς, ανοίγει νέους σημαντικούς ορίζοντες. Στους, μεν, άντρες δίνει τη δυνατότητα να ασχοληθούν με τα παιδιά τους, στις, δε, γυναίκες παρέχει τη δυνατότητα να απελευθερωθούν, να αυτενεργούν και έξω από τα στενά πλαίσια της οικογενειακής εστίας τους, να αποκτήσουν επαγγελματική και κοινωνική ζωή, ενώ παράλληλα, τα παιδιά μεγαλώνουν, γνωρίζοντας την καθημερινή αγάπη από μεγαλύτερο αριθμό ενηλίκων και έχουν ποικιλία προτύπων.³

Υπάρχουν απόψεις, που υποστηρίζουν τη θέση αυτή, για την από κοινού με άλλους ανατροφή των παιδιών· το να είναι κανείς γονιός, είναι ζήτημα μέγιστης σημασίας, καθώς υποκινεί τα άτομα που αναλαμβάνουν αυτό το ρόλο, να ωριμάσουν. Είναι κάτι που αφορά, ταυτόχρονα και εξίσου, άντρες και γυναίκες, γιατί και οι άντρες μπορούν να φροντίζουν, να είναι μαλακοί, τρυφεροί, υπομονετικοί, παιχνιδιάρηδες και εύθυμοι, στοιχεία απαραίτητα για την ανατροφή των παιδιών. Ενώ παράλληλα, και οι γυναίκες είναι ικανές για ενδιαφέροντα, δραστηριότητες και, γενικότερα, δημιουργία πέρα από αυτά που προσφέρει η φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού. Η οικογενειακή ζωή μπορεί να γίνει μια πλουσιότερη εμπειρία, όταν μοιράζεται η ανατροφή των παιδιών.⁴

Όσον αφορά τα παραπάνω, προβληματισμό προκαλεί το γεγονός, του κατά πόσον η ηλικία του παιδιού παίζει ρόλο, ως προς την συμπληρωματική παροχή φροντίδας σ' αυτό, από άλλα πρόσωπα εντός ή εκτός της οικογένειας, και κατά πόσον υφίστανται κάποιες ευαίσθητες περίοδοι στην ανάπτυξη του παιδιού, κατά τη διάρκεια των οποίων, οι φροντίδες από άλλα άτομα δεν είναι ενδεδειγμένες.

¹ ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ, Γ. (Οκτώβριος 1982). Ελλιπείς οικογένειες και κοινωνική παιδαγωγική. *Σχολείο και Ζωή*, τεύχ. 10, σ.335-342. σ.338.

² STEWART: ό.π., 1988, σ.110.

³ ΟΜΑΔΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΒΟΣΤΩΝΗΣ: ό.π., 1990, σ.199 & 201. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.309.

⁴ ΟΜΑΔΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΒΟΣΤΩΝΗΣ: ό.π., 1990, σ.199 & 201.

Πρόκειται, όμως, για ιδιαίτερα πολύπλοκα ερωτήματα, τα οποία είναι δύσκολο να απαντηθούν, ακόμη και από επίσημες επιστημονικές μελέτες. Μια προσέγγιση είναι αυτή, η οποία αποκλείει τη φύλαξη του παιδιού από άτομα εκτός των γονέων του πριν τα 2 χρόνια ζωής του, καθώς το χρονικό διάστημα μεταξύ του 6ου και του 9ου μήνα θεωρείται ιδιαίτερα κρίσιμο. Αυτό συνεπάγεται ότι, η καλύτερη τακτική που θα μπορούσαν να ακολουθήσουν οι γονείς, θα ήταν να φροντίζουν οι ίδιοι το παιδί τους τουλάχιστον μέχρι το τέλος του πρώτου έτους, γιατί τότε είναι, που το παιδί δημιουργεί έναν στενό και έντονο συναισθηματικό δεσμό με έναν ενήλικο άνθρωπο. Αυτή η διαδικασία άλλοτε συντελείται στον 5ο μήνα ζωής, ενώ σε άλλα παιδιά στον 6ο ή 7ο μήνα τους.

Από τη στιγμή, που το παιδί θα διαμορφώσει αυτή την πρωταρχική του συναισθηματική σχέση, έπειτα θα είναι έτοιμο βάση αυτής, να δομήσει περαιτέρω κοινωνικές σχέσεις. Στην περίπτωση όμως, που δεν θα το φροντίζει αργότερα η μητέρα, αλλά κάποιος άλλος ενήλικος, τότε θα πρέπει να δοθεί προσοχή στον τρόπο μετάβασης του παιδιού από την πρωταρχική του σχέση, στη σχέση του με το νέο φροντιστή. Πιο αναλυτικά, αρχικά θα πρέπει και τα δύο άτομα να φροντίζουν το παιδί, χωρίς όμως να μοιράζονται τις αρμοδιότητες μεταξύ τους. Έπειτα, η μητέρα θα πρέπει να απουσιάζει για μικρά χρονικά διαστήματα και έπειτα να επιστρέφει, έτσι ώστε το παιδί σταδιακά, να συνηθίζει την απουσία της. Σε περίπτωση, που ο χωρισμός του παιδιού από τη μητέρα είναι ξαφνικός, τότε προκαλείται στο παιδί «ο φόβος του αποχωρισμού». Αυτό σημαίνει ότι, το παιδί εξαιτίας της ανασφάλειας που αισθάνεται, γαντζώνεται επάνω στο άτομο που το περιποιείται ή στη μητέρα του, όταν αυτή επιστρέφει. Ως προς τις βραχύχρονες απουσίες της μητέρας, ένα σχετικό παράδειγμα είναι η επαγγελματική απασχόληση της μητέρας, αλλά μόνο για λίγες ώρες, όσο το παιδί διανύει το 1ο έτος της ζωής του.

Ιδίως, σε ό,τι αφορά το δεύτερο εξάμηνο του ζωής του παιδιού, αυτό είναι σημαντικό, γιατί μέσα σ' αυτή τη χρονική περίοδο, το παιδί αποκτά το συναισθηματικό και κοινωνικό στίγμα του. Ο υπερβολικά στενός δεσμός του παιδιού με τους γονείς του παρακωλύει την βαθμιαία ανεξαρτητοποίησή του. Οι γονείς είναι αυτοί, οι οποίοι θα βοηθήσουν το παιδί να συνειδητοποιήσει ότι, δεν το φροντίζουν μόνο οι ίδιοι, αλλά αντί αυτών μπορούν και κάποιος άλλος ενήλικος, γεγονός που θα συντελέσει στο άνοιγμα του παιδιού για δημιουργία και άλλων κοινωνικών σχέσεων.

Συγκεκριλαιώνοντας, λοιπόν, όλα όσα αναπτύχθηκαν διεξοδικά ως εδώ, ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στον έκτο μήνα και στο τρίτο έτος του παιδιού, στο οποίο συντελείται η κοινωνική του ανάπτυξη, το παιδί θα πρέπει τόσο να δομήσει στέρεες βάσεις με τον κύριο φροντιστή του, όσο και να κατέχει την απαραίτητη σιγουριά και ανεξαρτησία, έτσι ώστε να αποκτήσει κοινωνικές εμπειρίες. Αυτό θα γίνει μόνο με την χαλάρωση των πρωταρχικών του δεσμών και την ικανότητα στήριξης στον εαυτό του, ακόμη και στις περιπτώσεις που η μητέρα απουσιάζει (αν αυτή είναι ο βασικός φροντιστής). Εξάλλου, δεν έχει τόση σημασία η ηλικία στην οποία βρίσκεται το παιδί, όταν αρχίζουν να το φροντίζουν και άλλα άτομα, αλλά κυρίως οι ειδικές συνθήκες που επικρατούν, όταν γίνεται αυτή η κατανομή των αρμοδιοτήτων. Το σίγουρο είναι πάντως ότι, πιο ευνοϊκό και ευεργετικό είναι έως το 3ο έτος της ζωής του παιδιού, να φροντίζουν το παιδί μόνο οι γονείς του, έστω και αν αυτοί εργάζονται.¹

Οι γονείς, σε αρκετές περιπτώσεις, αντιμετωπίζουν δυσκολίες όσον αφορά τον ρόλο τους, όμως με το να βρίσκονται μέσα σε έναν ιστό κοινωνικότητας, έχουν τη δυνατότητα να ζητούν βοήθεια και υποστήριξη, όταν αυτό χρειάζεται. Ο τρόπος,

¹ SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.254-256.

άμεσος ή έμμεσος, τον οποίο θα χρησιμοποιήσουν οι γονείς, προκειμένου να ζητήσουν βοήθεια, θα προσδιορίσει την ταχύτητα ανταπόκρισης των άλλων. Αλλά και η ανταπόκριση αυτή θα εξαρτηθεί από την ποιότητα και την επιλογή του ατόμου, προς το οποίο οι γονείς θα προβάλλουν το αίτημά τους, καθώς δεν διαθέτουν όλοι οι άνθρωποι τον χρόνο και την προθυμία για παροχή βοήθειας.¹

Τα κριτήρια, βάση των οποίων οι γονείς θα επιλέξουν το πρόσωπο ή το ίδρυμα, το οποίο θα φροντίζει το παιδί τους, είναι τα εξής:

Η φροντίδα του παιδιού γίνεται με τις καλύτερες προδιαγραφές, αν την αναλάβει η γιαγιά ή κάποιο άλλο μέλος της οικογένειας, γιατί σ' αυτή την περίπτωση το παιδί αισθάνεται οικεία, έχοντας από πριν συχνές επαφές με αυτό.² Προϋπόθεση αποτελεί, το άτομο αυτό να έχει τον χρόνο και τη διάθεση να αναλάβει το παιδί, να το αγαπά, να έχει ευαισθησίες, έτσι ώστε να ανταποκρίνεται άμεσα στις ανάγκες του παιδιού, να είναι ευπροσάρμοστο και να συμπεριφέρεται προς αυτό ζεστά και με κατανόηση. Αν εμποδίζει το παιδί στην εξερεύνηση του περιβάλλοντος, τότε ασυνείδητα παρακαλύει την ανάπτυξή του. Κάθε πράξη και ενέργεια του φροντιστή θα πρέπει να μπορεί να είναι αιτιολόγησιμη (να την τεκμηριώνει) και να μη βασίζεται απλά στη διαίσθησή του ή στην πείρα του. Εξάλλου, παράλληλα με αυτά, απαραίτητη είναι η σταθερή πορεία αγωγής και όχι η αμφιταλάντευση ανάμεσα στην αυστηρότητα και την επιείκεια, ενώ συχνές θα πρέπει να είναι και οι συζητήσεις και η συνεργασία αυτού του προσώπου με τους γονείς, για να αποφασίζεται ο τρόπος ανατροφής του παιδιού τους. Μόνο αυτή η μέθοδος θα εξασφαλίσει μια ενιαία ανατροφή του παιδιού, προσαρμοσμένη στις ανάγκες του.³

1.2 ΑΠΟΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

1.2.1 Η ΑΠΟΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Όπως αναφέρθηκε (σε άλλο σημείο) το μόνο πλαίσιο, μέσα στο οποίο μπορούν να αναπτυχθούν φυσιολογικά παιδιά με υγιείς προσωπικότητες, είναι η οικογένεια, η οποία χαρακτηρίζεται από ήρεμη οικογενειακή ατμόσφαιρα.⁴ Στο εσωτερικό αυτής, οι ψυχικοί δεσμοί που αναπτύσσουν τα μέλη της μεταξύ τους είναι αγνοί και θερμοί.⁵ Το συναισθηματικό αυτό δέσιμο που παρατηρείται, από τη μια πλευρά είναι προτέρημα και δύναμή της, αλλά απ' την άλλη, αποτελεί ελάττωμα και αδυναμία της. Το πρώτο είναι ευνόητο και αποδεδειγμένο για ποιο λόγο ισχύει. Όσον αφορά το δεύτερο όμως, αποτελεί αδυναμία, γιατί αν η οικογένεια υποστεί ένα ρήγμα, λόγω των σαθρών βάσεων της, αυτή κινδυνεύει να καταρρεύσει. Κάθε οικογένεια στη σύγχρονη εποχή, διατρέχει τον κίνδυνο της διάσπασης και δεν γνωρίζει κατά πόσον θα μπορέσει να επιβιώσει με την ολομέλειά της.⁶ Η πορεία κάθε οικογένειας έχει τις ίδιες σχεδόν πιθανότητες, να είναι ομαλή ή διαταραγμένη και, κατά συνέπεια, να έχει φυσιολογική ή παθολογική εξέλιξη.⁷

¹ ΟΜΑΔΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΒΟΣΤΩΝΗΣ: ό.π., 1990, σ.312-313.

² RUTTER, M. (1979). Separation experiences: A new look at an old topic. *The journal of pediatrics*. Vol.95. N.1. pp.147-154. p.148.

³ SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.256-257.

⁴ ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗΣ, Ε. Σ. (Απρίλιος 1978). Η ρύθμιση της επιμέλειας των παιδιών συζύγων που βρίσκονται σε διάσταση ή είναι διαζευγμένοι και τα προβλήματά της. *Εκλογή, τεύχ.* 45, σ. 13-17. σ.13.

⁵ ΠΑΠΑΚΟΥ-ΛΑΓΟΥ, Α. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1982). Η επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος στην ψυχοπνευματική ανάπτυξη του παιδιού. *Προβλήματα, τεύχ.* Β/5, σ.75-76. σ.75.

⁶ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.342.

⁷ ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗΣ: ό.π., 1978, σ.13.

Πέρα από οποιαδήποτε φυσιολογική μεταβολή ή μετασχηματισμό, που μπορεί να υποστεί μια οικογένεια, υπάρχουν πλήθος εκτάκτων και απροσδόκητων περιστατικών, συμβάντων, συμπτώσεων και καταστάσεων, τα οποία μπορούν να αναστρέψουν ή να διακόψουν-ανακόψουν την πορεία της. Παραδείγματα τέτοιων γεγονότων είναι ο θάνατος, ένα τροχαίο ατύχημα, η αρρώστια ή το διαζύγιο των γονέων, τα οποία επηρεάζουν καθοριστικά τα παιδιά, ακόμη και σε σύγκριση με αντίθετες, θετικές εμπειρίες και ενέργειες, οι οποίες γίνονταν σκόπιμα και μεθοδικά από τους γονείς τους.¹ Αποτέλεσμα καθεμιάς εξ αυτών των περιπτώσεων είναι μια ατελής μορφή οικογένειας, μέσα στην οποία, εξαιτίας των διαφορετικών συνθηκών ζωής, καθένα από τα μέλη της επηρεάζεται ποικιλοτρόπως.²

Εκτός, όμως, από αυτές τις έκτακτες καταστάσεις, υπάρχουν και δυσμενείς συνθήκες οικογενειακού περιβάλλοντος, οι οποίες διαταράσσουν την αρμονία της οικογένειας, όπως λ.χ. οικονομική ανέχεια, ασυμβίβαστοι χαρακτήρες και ενδοοικογενειακές συγκρούσεις, βία, βαναστότητα και αυταρχισμός, εγκατάλειψη και παραμέληση των παιδιών ή της οικογενειακής εστίας, απορριπτικοί γονείς, αντικοινωνική συμπεριφορά του ενός ή και των δύο γονιών, προβλήματα, όπως αλκοολισμός, χρήση τοξικών ουσιών -συνηθισμένο φαινόμενο της εποχής μας-, χαρτοπαιξία, κάθειρξη-καταδίκη, χρόνια νοσήματα, κ.ά.³ Ως σχετικά παραδείγματα θα μπορούσαν να αναφερθούν, οι πολυμελείς οικογένειες που έχουν πενιχρά οικονομικά μέσα, λόγω άεργων, ανέργων ή ανίκανων προς εργασία γονέων, γονείς που εξαιτίας της έντονης κοινωνικής ζωής τους, δεν έχουν το χρόνο και τη διάθεση να ασχοληθούν με την οικογένεια και τα παιδιά τους, ή ακόμη και γονείς, οι οποίοι, καθώς έχουν «πλούσιο ποινικό μητρώο και μακρά θητεία σε φυλακές ενσταλάζουν καθημερινά δηλητήριο στις αθώες ψυχές των παιδιών τους».⁴

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, μια οικογένεια διασπάται, όταν οι γονείς αδυνατούν ή είναι ανίκανοι να ασκήσουν τον γονεϊκό τους ρόλο, ο οποίος τότε χαρακτηρίζεται ως δυσλειτουργικός. Η διάσπαση αυτή είναι συνώνυμη με την αποδιοργάνωση της οικογένειας, η οποία, σύμφωνα με τον GOODE, μπορεί να λάβει τις εξής πέντε κύριες μορφές:

- 1) Την απόκτηση παιδιού εκτός γάμου.
- 2) Το διαζύγιο.
- 3) Την οικογένεια, η οποία χαρακτηρίζεται ως «κενό-κέλυφος», γιατί ενώ τυπικά φαίνεται ότι υπάρχει, στην ουσία είναι διαλυμένη.
- 4) Την «χωλή» οικογένεια.
- 5) Την αδυναμία ή η αποτυχία εκπλήρωσης του ρόλου, ενός ή περισσότερων μελών στο εσωτερικό της οικογένειας.⁵

Η παραμικρή, δηλαδή, ανωμαλία στην εκπλήρωση του ρόλου που έχει κάθε μέλος μέσα στην οικογένεια, έχει ως αποτέλεσμα την διαταραχή του συνόλου της οικογενειακής ομάδας. Από οικογένειες στις οποίες η συμβίωση των γονιών δεν είναι αρμονική, προκύπτουν «προβληματικά παιδιά».⁶ Αυτά είναι εκείνα, τα οποία οι υπηρεσίες παιδικής προστασίας θεωρούν ως «κοινωνικές περιπτώσεις». Πρόκειται για παιδιά, τα οποία για λόγους οικογενειακούς, ψυχολογικούς ή οικονομικούς, απομακρύνονται από το οικογενειακό τους περιβάλλον, γιατί δεν βρίσκουν μέσα σ'

¹ ΠΑΤΕΡΑΣ: ό.π., 1993, σ.246.

² ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ:ό.π., 1982, *τεύχ.* 8-9, σ.262.

³ ΓΑΝΙΑΡΗ, Δ. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1992). Οι φυσικοί γονείς. *Εκλογή*, *τεύχ.* 92, σ. 48-51, σ.48.

⁴ ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1991, σ.136.

⁵ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π.,1989, σ.64.

⁶ ΠΑΛΛΙΔΗΣ& ΠΑΛΛΙΔΟΥ: ό.π., 1999, σ.148.

αυτό, τη φροντίδα και, γενικά, το απαραίτητο κλίμα για να αναπτυχθούν φυσιολογικά και να ευτυχήσουν. Με λίγα λόγια δηλαδή, τα παιδιά αυτά στερούνται οικογένειας ή κανονικού και ήρεμου οικογενειακού περιβάλλοντος.¹ Δεν είναι σίγουρο πάντοτε, ότι τα παιδιά αυτά είναι κακοποιημένα, αλλά πιο συχνά, πρόκειται για περιπτώσεις στις οποίες, οι γονείς δεν παρουσιάζουν επαρκείς εγγυήσεις. Τέτοιες μπορεί να είναι π.χ. ένας αλκοολικός πατέρας, μια φιλάσθενη μητέρα και γενικά, γονείς οι οποίοι δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στο ρόλο τους και στις οικογενειακές τους υποχρεώσεις.²

Τα παιδιά, τα οποία ζουν και αναπτύσσονται μέσα σε ένα αταίριαστο, εριστικό, βίαιο και δυσαρμονικό οικογενειακό πλαίσιο, θεωρούνται καταδικασμένα και άτυχα, γιατί υφίστανται πολλαπλές καταστρεπτικές συνέπειες στην ψυχολογική και διανοητική εξέλιξή τους. Το παιδί, κάτω από αυτές τις συνθήκες, νιώθει έντονη ανασφάλεια, έχοντας την αίσθηση ότι, βρίσκεται στο κενό και είναι ανυπεράσπιστο και μόνο του. Δεν αποκλείεται τότε, αυτό να εμφανίσει συναισθηματικές διαταραχές και πολλαπλές μορφές αντικοινωνικής συμπεριφοράς, όπως επιθετικότητα, ή γλωσσικές διαταραχές, ενούρηση, ονυχοφαγία, φοβίες, αποτυχία στις σχολικές του επιδόσεις και άλλα. Οι δυσμενείς επιπτώσεις των δυσαρμονικών γονεϊκών σχέσεων, είναι εμφανείς όχι μόνο στα παιδιά, αλλά ακόμη και στα βρέφη.³ Αυτά έχουν την ικανότητα να διαισθάνονται κάθε ανωμαλία στις συνθήκες του οικογενειακού περιβάλλοντος, γεγονός που επηρεάζει τη συμπεριφορά τους και την ευρύτερη ανάπτυξή τους. Ένα γεγονός, το οποίο μπορεί να θεωρείται από τους ενήλικους ως ασήμαντο, το παιδί μπορεί να το αντιληφθεί με διαφορετικό τρόπο, οπότε υπάρχει το ενδεχόμενο, να του εγείρει αγωνία και να του δημιουργήσει ψυχολογικά τραύματα.⁴ Τραυματικές εμπειρίες, που μπορεί να βιώσει ένα παιδί, λόγω της ηλικίας του και της ευαισθησίας που το χαρακτηρίζει, προκαλούν σ' αυτό ανασφάλεια, αγωνία, φόβο, συναισθήματα απειλής και απώλεια της αυτοεκτίμησής του.

Οι προαναφερθείσες καταστάσεις μπορεί να αποτελέσουν λόγους για την απομάκρυνση ενός παιδιού από το οικογενειακό του περιβάλλον. Αυτό, όμως, που θα πρέπει κυρίως να ληφθεί υπ' όψιν, είναι ότι, εξίσου δυσμενείς θα είναι οι επιπτώσεις στο παιδί, οι οφειλόμενες στην απομάκρυνσή του από τους γονείς του, μιας και τον χωρισμό του από αυτούς, τον εισπράττει το παιδί, ως ένα πολύ τραγικό γεγονός· θα πρέπει να επιλέγεται μόνο ως έσχατη λύση. Αυτό είναι ένα σοβαρό επιχείρημα, υπέρ της προσπάθειας διατήρησης της παραμονής του παιδιού μέσα στην οικογένειά του, εάν αυτή δεν είναι επιβλαβής και επικίνδυνη για το ίδιο, και η αποφυγή του «ξεριζώματός» του από το φυσικό του περιβάλλον.⁵ Δεν είναι εύκολο, ωστόσο, πρέπει πάντα να αξιολογείται, κατά πόσον το παιδί πρέπει να παραμένει ή να απομακρύνεται από την οικογένεια και να τοποθετείται υπό την φροντίδα κάποιων άλλων ατόμων, τα οποία, ναι μεν, δεν θα είναι οι φυσικοί του γονείς, αλλά τουλάχιστον, θα έχουν τη διάθεση να το βοηθήσουν να ξεπεράσει τα προβλήματα, που αυτοί, ίσως, προκάλεσαν. Δεν αποκλείεται σε κάποιες περιπτώσεις, το παιδί να απομακρυνθεί από τους γονείς του, κυρίως, για λόγους ψυχοθεραπευτικούς, όπως σ' αυτές π.χ. όπου η μητέρα είναι ελευθέρων ηθών ή ο πατέρας αλκοολικός.⁶ Οι κοινωνικοί λειτουργοί, στην περίπτωση που δεν διασπαστεί η οικογένεια -έστω και

¹ ΚΙΡΠΟΤΙΝ: ό.π., 1980, σ.111.

² ΚΟΥΑΡΤΙ: ό.π., 1980, σ.50.

³ ΔΡΟΣΟΣ, Ζ. (1972). *Παιδαγωγικά προβλήματα και γονείς. Η αγωγή του παιδιού στην οικογένεια*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων. σ.34. JENKINS & SMITH: ό.π.,1991, p.793.

⁴ ΠΑΠΑΚΟΥ: ό.π., 1982, *τεύχ. Β/5*, σ.75.

⁵ ΓΑΝΙΑΡΗ: ό.π., 1992, σ.48-49. RUTTER, M. (December 1982). Prevention of children's psychosocial disorders: Myth and substance. *Pediatrics*, Vol.70, No.6, pp.883-894. p.888.

⁶ ΚΙΡΠΟΤΙΝ: ό.π., 1980, σ.120.

αν παρατηρηθεί μέσα σ' αυτή παιδική κακοποίηση-, παρέχουν στήριξη στο παιδί και παράλληλη συμβουλευτική βοήθεια στους γονείς.¹ Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, τα μέτρα τα οποία λαμβάνονται, είναι απολύτως δικαιολογημένα και επιβεβλημένα από τις καταστάσεις, οι αμφιβολίες, όμως, όσον αφορά το αν πάρθηκε η σωστή απόφαση δεν είναι δυνατόν να εξαλειφθούν απόλυτα (δεν εκλείπουν).² Η επιλογή της απόφασης θα πρέπει να γίνεται πάντοτε με συνέπεια και συνείδηση του γεγονότος, ότι η δημιουργία προβληματικών παιδιών, δεν θα είναι επιβλαβής μόνο για τα ίδια τα παιδιά, που θα γίνουν θύματα και μάρτυρες άσχημων καταστάσεων, ούτε μόνο για την ίδια την οικογένειά τους, αλλά θα έχει άμεσο αντίκτυπο και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.³

1.2.2 ΑΠΟΣΤΕΡΗΣΗ – ΑΠΟΧΩΡΙΣΜΟΣ

Χρήσιμο είναι, να γίνει ένας διαχωρισμός ανάμεσα στις έννοιες «αποστέριση» και «αποχωρισμός», έτσι ώστε να διευκρινιστούν και να διαπιστωθούν οι διαφορές ανάμεσά τους: Στη, μεν, πρώτη, υφίσταται έλλειψη της γονικής φροντίδας εξ αρχής, ενώ στην δεύτερη υπονοείται ότι, ενώ αρχικά υπήρχε, έπειτα επήλθε απώλειά της. Το ενδιαφέρον θα εστιαστεί, στα παιδιά τα οποία, ενώ ανέπτυξαν μια φυσιολογική προσκόλληση σε κάποιο άτομο, αργότερα βίωσαν την διάλυση αυτού του δεσμού είτε προσωρινά είτε μόνιμα.⁴

Η συχνότητα των αποχωρισμών, που γνωρίζει ο άνθρωπος μέσα στην οικογένειά του, στη σύγχρονη εποχή, είναι ιδιαίτερα αυξημένη και αυτή μπορεί να αποδοθεί είτε σε τυχαίους παράγοντες είτε να είναι εσκεμμένοι αποχωρισμοί, όπως π.χ. ο θάνατος του ενός ή και των δύο γονέων, η μετανάστευση, εσωτερική ή εξωτερική, των γονέων για λόγους εργασίας, η απομάκρυνση του παιδιού από την οικογενειακή εστία για εκπαιδευτικούς λόγους ή για λόγους υγείας (νοσοκομειακής περίθαλψης), η επαγγελματική απασχόληση της μητέρας, η ολοήμερη παραμονή του παιδιού στον παιδικό σταθμό, τα παιδιά των ιδρυμάτων, κ.ά. Καμία από αυτές τις περιπτώσεις δεν ομοιάζει με κάποια άλλη, καθώς διαφέρουν, τόσο ως προς τους λόγους του αποχωρισμού του παιδιού από τους γονείς, όσο και ως προς την διάρκεια τους.

Η ποικιλία και πολυπλοκότητα αυτού του φαινομένου, ήταν αυτή, η οποία υπέδειξε στους ερευνητές, να στρέψουν την προσοχή τους και την ενασχόλησή τους σε αυτό το αντικείμενο. Θα μπορούσε να ειπωθεί, πως οι μελέτες που αφορούν αποχωρισμούς σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, είναι σαφώς περισσότερες από εκείνες, που έχουν διεξαχθεί στα παιδιά της σχολικής ηλικίας.⁵ Και ενώ, όπως τέθηκε πρωτύτερα σ' αυτή εδώ τη Διατριβή, ο προβληματισμός γενικότερα είναι, κατά πόσο το παιδί θα πρέπει να αποχωρίζεται ή όχι την οικογένειά του, σημασία ίσως έχει σε μεγαλύτερο βαθμό, σε περιπτώσεις που αυτός συμβεί, να ερευνηθούν παράγοντες, όπως το είδος του, η διάρκειά του, οι αιτίες που τον προκάλεσαν, οι προηγούμενες συνθήκες που έζησε το παιδί μέσα στην οικογένειά του, οι σχέσεις που είχε με τους γονείς του, καθώς επίσης τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των γονέων και η ηλικία και ο βαθμός ωριμότητας και ανάπτυξης του παιδιού, όταν αυτός συνέβη, ενώ

¹ SCHAFFER, R. (1996). *Η κοινωνικοποίηση του παιδιού κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του*. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. Εξελικτική Ψυχολογία 1. σ.46.

² ΚΟΥΑΡΤΙ: ό.π., 1980, σ.50.

³ ΠΑΛΛΙΔΗΣ & ΠΑΛΛΙΔΟΥ: ό.π., 1999, σ.148.

⁴ SCHAFFER: ό.π., 1996, σ.44.

⁵ ΚΙΡΠΟΤΙΝ: ό.π., 1980, σ.111.

δεν θα πρέπει να παραβλέπεται ο έλεγχος της ποιότητας των φροντίδων αναπλήρωσης.¹

Αναμφίβολα, αποχωρισμοί, οι οποίοι είναι πρόωροι, μεγάλης διάρκειας ή μόνιμοι, προκαλούν διαταραχές στη συναισθηματική και διανοητική ανάπτυξη των παιδιών. Η συμπεριφορά ενός παιδιού, εάν για κάποιο λόγο αποχωριστεί τους γονείς του, ενώ βρίσκεται στην ηλικία μεταξύ 2 και 3 ετών, αποτελείται από ένα σύνολο αντιδράσεων-εκδηλώσεων και ακολουθεί μια πορεία, η οποία θεωρείται προβλέψιμη.² Αναλυτικά, η ακολουθία των σταδίων, από τα οποία το παιδί διέρχεται κατά τον αποχωρισμό του από τους γονείς του, θα εκτεθεί και θα περιγραφεί στο κεφάλαιο, που αφορά τις θεωρίες, και συγκεκριμένα, στη Θεωρία Προσκόλλησης, που ανέπτυξε ο BOWLBY.

Συνοπτικά, εδώ, απλά αναφέρεται ότι, τη στιγμή του αποχωρισμού, το πιο πιθανό είναι, το παιδί να αντιδράσει έντονα, ξεσπώντας σε κλάματα, ενώ θα προσπαθήσει να γαντζωθεί επάνω στο γονέα που θα αποπειραθεί να φύγει, σπρώχνοντας, παράλληλα, μακριά του το πρόσωπο που θα το φροντίζει, όσο θα απουσιάζει ο γονέας, παρότι αυτό το άτομο μπορεί να του είναι οικείο, αγαπητό και προσφιές, όπως π.χ. ο πατέρας ή η γιαγιά του.³ Μπορεί όμως να το επιβλέπει, όχι κάποιο από τα μέλη της οικογένειάς του, αλλά πρόσωπο άγνωστο-ξένο, σε περιβάλλον μη οικείο, οπότε το παιδί θα είναι, ακόμα περισσότερο, ανήσυχο και αναστατωμένο.⁴

Ο τρόπος με τον οποίο το παιδί θα αντιδράσει και θα αντιμετωπίσει το πρόβλημα του αποχωρισμού, θα εξαρτηθεί από την ποιότητα των χειρισμών των φροντιστών του και των ατόμων του περιβάλλοντός του. Αν ο αποχωρισμός είναι αναπόφευκτος και μόνιμος, όπως στην περίπτωση του θανάτου ενός εκ των δύο γονέων, όλο το βάρος των χειρισμών θα το επωμιστεί ο επιζών γονέας. Τα ψυχικά του αποθέματα θα παίξουν αποφασιστικό ρόλο στην στήριξη του παιδιού, ενώ αν απουσιάζει και αυτός -περίπτωση διπλής ορφάνιας-, τότε το παιδί θα γίνει ακόμα πιο ευάλωτο σε δυσμενείς επιπτώσεις.⁵ Η ταυτόχρονη απουσία και των δύο γονέων, οδηγεί το παιδί σε μια περίοδο πένθους και του προκαλεί ένα έντονο συναίσθημα νοσταλγίας γι' αυτούς.⁶ Το παιδί, όχι μόνο θα πρέπει να αντιμετωπίσει την απουσία των γονέων του, αλλά και το ίδιο το γεγονός του θανάτου τους, που αποτελεί τον λόγο απουσίας τους. Η παρουσία των γονέων δεν μπορεί να αντικατασταθεί· μπορούν, όμως, να την υποκαταστήσουν ελάχιστα άλλα πρόσωπα, όπως π.χ. ο παππούς ή η γιαγιά. Γενικά, είναι λίγες οι περιπτώσεις αυτές, στις οποίες το παιδί, αν ζει μακριά από τους γονείς του, δέχεται την απαραίτητη φροντίδα και στήριξη, για να ξεπεράσει ή, έστω, να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες του.⁷

Συμπερασματικά, ο αποχωρισμός ενός παιδιού από τους γονείς του, δεν είναι αποκομμένος από τις αιτίες που τον προκάλεσαν, αλλά βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με αυτές. Οφείλεται, συνήθως, σε καταστάσεις αβέβαιες και σε συνθήκες δυσμενείς, γι' αυτό και το παιδί απομακρύνεται από το οικογενειακό του περιβάλλον και τοποθετείται στο περιβάλλον υποδοχής. Αυτό όμως, δεν αποτελεί εγγύηση ότι, το

¹ ΚΙΡΠΟΤΙΝ: ό.π., 1980, σ.113 & 114.

² HERBERT, M. (1995). *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας. 1^{ος} τόμος*. (6^η έκδοση). Αθήνα: εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα. σ.128.

³ ΣΤΑΪΝΕΡ, N. (1996). *Κατανοώντας το παιδί σας 1-2 ετών*. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη. Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο. σ.34.

⁴ ΚΙΡΠΟΤΙΝ: ό.π., 1980, σ.115.

⁵ HERBERT: ό.π., 1995, 1^{ος} τόμ., σ.130.

⁶ ΓΑΝΙΑΡΗ: ό.π., 1992, σ. 50.

⁷ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. Κ. (1999). *Η εξέλιξη παιδιών δυσαρμονικών οικογενειών (Διαχρονική ερευνητική εργασία)*. Αθήνα : (χωρίς όνομα εκδότη). σ.17.

ίδιο θα είναι πιο ευνοϊκό για το παιδί, καθώς μπορεί να προκαλέσει αρκετές και σοβαρές στερήσεις, που δύσκολα απαλείφονται. Εάν, λοιπόν, παρατηρηθούν διαταραχές στην ανάπτυξη του παιδιού, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί, κατά πόσον αυτές οφείλονται, σε προγενέστερους παράγοντες διαταραχής -πριν από τον αποχωρισμό-, στον αποχωρισμό αυτόν καθ' αυτόν ή στις συνθήκες ζωής που διαμορφώνονται στο περιβάλλον υποδοχής του παιδιού.¹

1.2.3 ΣΧΗΜΑΤΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Στη σύγχρονη εποχή, οι νέες τεχνολογίες και οι συνθήκες ζωής που έχουν δημιουργηθεί, έχουν διαμορφώσει ένα πλαίσιο, στο οποίο υπάρχουν προϋποθέσεις ουσιαστικής διαφοροποίησης αξιών, σχέσεων και ρόλων, όσον αφορά την οικογένεια και την εν γένει οργάνωση του ιδιωτικού του βίου του ανθρώπου.² Ο τρόπος οργάνωσης, τόσο του ιδιωτικού, όσο και του οικογενειακού βίου του ανθρώπου, εξαρτάται από τις προσωπικές του επιλογές, από τις συνθήκες που επικρατούν μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζει και δρα, αλλά και από το κατά πόσον είναι ευπροσάρμοστος και έτοιμος να ανακατευθύνει τη ζωή του, σύμφωνα με τις συνθήκες που παραλλάζουν καθ' όλη τη διάρκεια αυτής. Γεγονός, όμως, είναι ότι, έστω και αν η σύγχρονη κοινωνία θεωρείται αρκετά ανεκτική, ωστόσο δεν αντιμετωπίζει με τον ίδιο τρόπο όλα τα σχήματα που αποτελούν παραλλαγές της συμβατικής οικογένειας ή εναλλακτικούς, προς αυτήν, τρόπους οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής.³

Είναι δυνατό, να διακρίνει κανείς σήμερα, τα εξής σχήματα οργάνωσης του οικογενειακού βίου, τα οποία χαρακτηρίζουν τις οικογένειες και τα οποία διαφοροποιούνται μεταξύ τους, ανάλογα με το ποιο υιοθετούν αυτές και πού αποδίδει κάθε μια απ' αυτές, μεγαλύτερη σημασία:

- *Οικογενειοκεντρικές*, στις οποίες και οι δύο σύζυγοι δίνουν πρωτεύοντα ρόλο στην οικογένεια.
- *Επαγγελματοκεντρικές*, όπου τόσο ο ένας όσο και ο άλλος σύζυγος αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στην εργασία τους και στην επαγγελματική τους καταξίωση και επιτυχία.
- *Επαναστατικές*, κατά τις οποίες, ενώ ο σύζυγος επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην οικογένεια, η σύζυγος, απεναντίας, αποδίδει κύρια σημασία στην επαγγελματική της σταδιοδρομία.

Από τους τρεις τύπους οργάνωσης της οικογενειακής ζωής που αναφέρθηκαν, αξίζει να σημειωθεί ότι, ο δεύτερος απαντάται όλο και πιο συχνά, καθώς δεν αποτελεί πρόσκαιρο φαινόμενο. Οι οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας επηρεάζουν ολοένα και αυξανόμενα, όχι μόνο τις οικογενειακές, αλλά και τις κοινωνικές δομές.⁴

Τα πλεονεκτήματα που απολαμβάνουν οι οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας, είναι η ανάπτυξη της δημιουργικότητας και του αυτοσεβασμού των γονέων, το ισχυρό δέσιμο που αναπτύσσεται μεταξύ των μελών αυτής της οικογένειας, η ικανοποίηση από τη συντροφικότητά τους, καθώς συμβάλλει ο ένας στην σταδιοδρομία του άλλου, αλλά και η απόκτηση αυτοπεποίθησης, λόγω της ικανότητάς τους να αντιμετωπίζουν από κοινού τις αλλεπάλληλες προκλήσεις της

¹ ΚΙΡΠΟΤΙΝ: ό.π., 1980, σ.114.

² ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.109.

³ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.108. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.89.

⁴ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.94.

καινοτόμου ζωής τους. Όλα αυτά, ίσως, αποτελούν συνθήκες, τις οποίες δεν μπορεί να συνειδητοποιήσει και να απολαύσει το ζευγάρι μιας τυπικής οικογένειας.¹

Μπορεί, φυσικά, αυτές να οργανώνονται βάση των επιθυμιών και των αναγκών των γονέων, πληρώνουν, όμως, ένα πολύ σοβαρό τίμημα· οι επιλογές που θα πρέπει, κάθε φορά, να αποφασίζονται από τους γονείς, χαρακτηρίζονται από διλήμματα, δύο ή και περισσότερων εκ διαμέτρου αντίθετων κατευθύνσεων. Γιατί, κάθε φορά, αυτοί θα πρέπει να συμβιβάζουν το εφικτό, το δέον και το επιθυμητό. Π.χ. θα πρέπει να κάνουν τέτοιους χειρισμούς, έτσι ώστε να ανταπεξέρχονται, τόσο στις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις, όσο και στην την επιθυμία τους για απόκτηση οικογένειας και παιδιών. Οι, δε, κοινωνικές τους σχέσεις και η κοινωνική τους ζωή καθορίζονται πάντα, όχι σύμφωνα με τα προσωπικά τους κριτήρια και τις επιθυμίες τους, αλλά βάση του ποιές από αυτές θα μπορούσαν να αποβούν πρόσφορες για την ανέλιξη της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας. Το ευρύτερο οικογενειακό και το κοινωνικό περιβάλλον μιας τέτοιας οικογένειας, αρκετές φορές αντιτίθεται και αποδοκιμάζει τον καινοτόμο τρόπο ζωής των οικογενειών διπλής σταδιοδρομίας,² σπεύδει, όμως, να παρέχει στους γονείς βοήθεια και στήριξη, όταν αυτοί τις επικαλεστούν.

Δυσκολίες αντιμετωπίζει, βέβαια, αυτή η κατηγορία οικογενειών, αλλά, και γενικότερα, οι σύζυγοι σε κάθε τύπο οικογένειας, όταν πρωτοαναλαμβάνουν το γονεϊκό ρόλο. Απλά, όταν και οι δύο γονείς είναι εργαζόμενοι, η ανάγκη τους για στήριξη είναι ακόμα πιο έντονη. Γενικά, κάθε γονέας, όταν βρίσκεται στις πρώτες φάσεις της γονεϊκότητάς του, αισθάνεται πελαγωμένος και καταλαμβάνεται από απελπισία, καθώς πιστεύει, ότι τα πράγματα έχουν ξεφύγει από τον έλεγχό του. Αντί οι γονείς να καλέσουν σε βοήθεια, κλείνονται στον εαυτό τους, κρατώντας για τους ίδιους τα προβλήματα που έχουν, φοβούμενοι ότι, οι άλλοι θα τους κριτικάρουν ή ότι θα τους χαρακτηρίσουν δυσμενώς. Ιδιαίτερα, σε ό,τι αφορά τις επαφές του ζευγαριού με τους γονείς του, αυτές συνήθως τους προκαλούν άγχος και εκνευρισμό και όχι ξεκούραση και ηρεμία, όπως θα έπρεπε.³

1.2.3.1 ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΔΙΩΞΕΩΝ ΚΑΙ ΓΟΝΕΪΚΟΥ ΡΟΛΟΥ

Η δημοκρατική ιδεολογία, σε ένα κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εξέχουσα θέση έχει η ισότητα και τα ατομικά δικαιώματα, τα οποία υπερτονίζονται και φτάνουν στα όρια του ατομικισμού, υποβάλλουν σε κλυδωνισμούς και κλονίζουν την ιεραρχία της οικογένειας.⁴ Ο σύγχρονος αστικός τρόπος ζωής έχει διχάσει τον άνθρωπο, ο οποίος προσπαθεί και παλεύει, να συνδυάσει την ικανοποίηση των προσωπικών του επιθυμιών και επιδιώξεων, με τη συλλογικότητα και την αμοιβαιότητα στις στενές κοινωνικές του σχέσεις, οι οποίες είναι αναγκαίες για την ικανοποίηση των συναισθηματικών του αναγκών. Καταλήγει, λοιπόν, αυτός ο αγώνας του για επίτευξη των ατομικών του επιδιώξεων -απαραίτητος, τόσο για την οικονομική του ευχέρεια, όσο και για την παροχή αξίας στην προσωπικότητά του-, να τον φέρνει σε σύγκρουση με τις ανάγκες και τις προσδοκίες των υπολοίπων μελών της οικογένειάς του, οι πιο σημαντικές, εκ των οποίων, είναι η συντροφικότητα, η υποστήριξη και η φροντίδα.⁵

¹ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.96.

² ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.95.

³ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.66.

⁴ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.66.

⁵ ΚΑΤΑΚΗ, Χ. (1984). *Οι τρεις ταυτότητες της Ελληνικής οικογένειας*. (2^η Εκδ.). Αθήνα: Εκδ. Κέδρος, σ.68.

Η πολυπλοκότητα των υφιστάμενων κοινωνικών δομών υποχρεώνει τους συζύγους των συζύγων σε αμοιβαία εσωτερική-ενδοοικογενειακή στήριξη, προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις σύγχρονες κοινωνικές απαιτήσεις, μιας και έχοντας φύγει μακριά από τις αγροτικές περιοχές (έχοντας μεταναστεύσει στις αστικές περιοχές) είναι πλέον περισσότερο αποκομμένοι από τον συγγενικό ιστό τους και από τις παραδοσιακές τους ρίζες. Όσο και αν οι στενές σχέσεις μεταξύ των συγγενών είναι επιθυμητές, ο παράγοντας της απόστασης αποβαίνει αποτρεπτικός. Μόνο όταν παραμένουν σε μια περιοχή για μεγάλο χρονικό διάστημα καταφέρνουν να αναπτύξουν πλήθος επαφών με γειτονικά και φιλικά ή συγγενικά πρόσωπα που μετακομίζουν κοντά τους.¹

Στο εσωτερικό της οικογένειας, υπάρχει σύζευξη της ατομικής ανέλιξης και του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος, γι' αυτό και θεωρείται ως ένα πλαίσιο, το οποίο παρέχει ελευθερίες, αλλά και υπαγορεύει κάποιους περιορισμούς. Όπως αναφέρει και η ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: «Η οικογένεια είναι μια συμβολική, δυναμική, συλλογική και μη βιούμενη πραγματικότητα, η οποία αποτελεί φαινόμενο της ενσωματωμένης στην δράση των μελών της ανθρώπινης συνείδησης. Όπως εμφανίζεται στην συνείδηση, η οικογένεια είναι έτσι ταυτόχρονα μια βαθύτατα υποκειμενική προσωπική εμπειρία και ένα έντονα αντικειμενοποιημένο κοινωνικό μόρφωμα. Μεταξύ των θεσμών, η οικογένεια ή υποκατάστατό της, ίσως αποτελεί την μοναδική εμπειρία ταυτόχρονης συνύπαρξης του εαυτού και του άλλου. Η ταυτόχρονη αυτή συνύπαρξη υπονοεί ότι είναι δυνατό να βιώσει κανείς και ίσως να υπερβεί, περιοδικά έστω, παραδοσιακές γνωστικές και εμπειρικές διχοτομήσεις όπως εαυτός-άλλος, υποκείμενο-αντικείμενο, πρωτότυπο-συνηθισμένο και αυθόρμητο-τυπικό. Στην εμπειρία αυτή, η βιογραφία του ατόμου εμπλέκεται μ' εκείνη της οικογένειας αλλά δεν ταυτίζεται με αυτήν».²

Πιο αναλυτικά, οι γονείς βιώνουν σε καθημερινή βάση πρακτικά προβλήματα και εσωτερικές συγκρούσεις του τύπου, αν θα πρέπει να δίνουν προτεραιότητα στη ζωή τους, στον γονεϊκό τους ρόλο ή στην επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Με λίγα λόγια, αν θα πρέπει να υπερέχει η γονεϊκότητα ή η εργασία. Αφενός, θέλουν να είναι διαθέσιμοι για τα παιδιά τους, αφετέρου, έχουν ανάγκη να νιώθουν, ότι είναι άξιοι και υπεύθυνοι στη δουλειά τους, κερδίζοντας, έτσι, το σεβασμό των συναδέλφων τους.³ Ο μόνος, ίσως, τρόπος για να το καταφέρουν αυτό, είναι να ξεκαθαρίσουν μέσα τους, αλλά και σε συνεργασία με το σύντροφό τους, τις προσδοκίες τους, όπως επίσης τις αρμοδιότητές τους, τόσο στο οικογενειακό, όσο και στο επαγγελματικό πεδίο.⁴ Κάτι το οποίο γίνεται με επιτυχία τα τελευταία χρόνια σε οικογένειες στη βόρεια Αμερική και σε χώρες της δυτικής Ευρώπης, όπου οι γονείς διευθετούν και αναπροσαρμόζουν το πρόγραμμά τους, έτσι ώστε να έχουν ελεύθερο χρόνο για την επιμέλεια των παιδιών τους.⁵ Τα παιδιά, εάν δείξουν λίγη κατανόηση και συμμεριστούν τις ανάγκες και τις επιθυμίες των γονιών τους, θα είναι ευεργετικό και για τα ίδια, το να βλέπουν, πως οι γονείς τους κερδίζουν-παίρνουν ικανοποίηση και αυτοεκτίμηση από την εργασία τους.⁶

Υπάρχει, βέβαια, και η άλλη όψη του νομίσματος, σύμφωνα με την οποία, η επαγγελματική απασχόληση και των δύο γονέων, διαρκώντας κατά το μεγαλύτερο

¹ VERMEULEN, C. J. J. (September 1970). *Families in urban Greece*. Michigan, U.S.A., London, England: Cornell University. Microfilms international Ann Arbor. p.108.

² ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.141-142.

³ ΟΜΑΔΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΒΟΣΤΩΝΗΣ: ό.π., 1990, σ.222.

⁴ SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.241. ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 2004, σ.84.

⁵ ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ: ό.π., 1989, σ.221.

⁶ ΟΜΑΔΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΒΟΣΤΩΝΗΣ: ό.π., 1990, σ.292. HARRELL, J. E., & RIDLET, C. A. (August 1975). Substitute child care, maternal employment and the quality of mother-child interaction. *Journal of marriage and the family*. Vol.37. N.3. pp.556-564. p.562.

μέρος της ημέρας, έχει ως συνέπεια την επιστροφή τους στην οικογενειακή εστία κατά τις βραδινές ώρες, όπου τα παιδιά είναι έτοιμα να κοιμηθούν. Η μόνη, λοιπόν, ευκαιρία τους να έρθουν σε επαφή με τα παιδιά τους, είναι τα σαββατοκύριακα. Αυτό σημαίνει ότι, δεν μπορούν να έχουν την απαίτηση ή την προσδοκία, να είναι οι ίδιοι τα πρωτεύοντα πρόσωπα στη ζωή των παιδιών τους, εφόσον την κύρια ευθύνη αυτών έχουν σε καθημερινή βάση, ο παππούς, η γιαγιά ή κάποιο άλλο πρόσωπο, ίσως μισθωμένο. Εάν οι γονείς αντιδράσουν και έρθουν σε σύγκρουση ή ρήξη με το πρόσωπο, που φροντίζει το παιδί, λόγω της ζήλιας τους, αυτό θα έχει δυσμενή αντίκτυπο στην ανάπτυξη του παιδιού.¹

Σε τέτοιες καταστάσεις, όπου και οι δύο γονείς είναι εργαζόμενοι, τουλάχιστον ένας από αυτούς θα πρέπει να καθορίζει το πρόγραμμά του, έτσι ώστε αυτό να είναι σταθερό, και να επιστρέφει στην οικογενειακή εστία περίπου την ίδια ώρα σε καθημερινή βάση. Αυτό είναι σημαντικό και παίζει ρόλο στην τακτική, κατά χρονική προσέγγιση, ενασχόληση του γονιού με το παιδί του, ακόμη και όταν αυτό είναι ακόμη βρέφος και δεν έχει αίσθηση του χρόνου, με την ακριβή έννοια του όρου -δεν γνωρίζει τις ώρες, μπορεί όμως να αποκτά μια υποτυπώδη αίσθηση του χρόνου, από την επαναληπτικότητα των καταστάσεων. Η συχνή αλλαγή της ώρας, που ο γονιός επιστρέφει στο σπίτι ή που πραγματοποιούν από κοινού κάποιες ασχολίες, δημιουργεί ανασφάλεια στο παιδί, το οποίο δεν μπορεί, έτσι, να βασιστεί στο εσωτερικό του χρονοδιάγραμμα. Η ανάγκη του παιδιού έγκειται, στο να είναι σταθερά, η ικανοποίηση των αναγκών του και ο ρυθμός της ζωής του, έτσι ώστε να συντονίζεται σωματικά και ψυχικά. Η επαναλαμβανόμενη εμπειρία φροντίδας του από ένα συγκεκριμένο πρόσωπο σε τακτικό ρυθμό, του δημιουργεί το αίσθημα της ασφάλειας και της εμπιστοσύνης, αρχικά προς αυτό το πρόσωπο, και κατ' επέκταση, στον εαυτό του, ενώ αργότερα και στους ξένους.²

Επιπρόσθετα, το παιδί δεν έχει ανάγκη, μόνο σταθερού ρυθμού στη ζωή του, αλλά και σταθερού και ισορροπημένου περιβάλλοντος. Η υποβολή του παιδιού σε συχνή αλλαγή τόπου φροντίδας του, δυσχεραίνει την ικανοποίηση της ανάγκης του για συνέχεια και μονιμότητα του οικείου περιβάλλοντος. Σε αυτή την προσέγγιση, θα μπορούσε να αντιταχθεί η άποψη ότι, το παιδί έχει ανάγκη από πολλές και ποικιλόμορφες εντυπώσεις, οι οποίες προκαλούνται μέσω διαφόρων ερεθισμάτων. Η αλλαγή τόπου ευνοεί τη δημιουργία εμπειριών στο παιδί, μέσω της εξερεύνησης του νέου περιβάλλοντος, υπό την προϋπόθεση όμως, ότι θα ληφθεί υπ' όψιν η ηλικία του παιδιού, η ικανότητά του να αφομοιώνει νέες εντυπώσεις και η παράλληλη παρουσία των φροντιστών του μέσα στο νέο περιβάλλον. Η υποστήριξή τους στο παιδί και η εμπιστοσύνη που αυτό τους προσδίδει, συντελούν στην αντιμετώπιση και εξερεύνηση του αγνώστου εκ μέρους του παιδιού, έτσι ώστε να το μετατρέψει σε γνωστό και οικείο. Στην περίπτωση όμως, που συμπέσουν αλλαγές προσώπων και περιβάλλοντος, αυτές θίγουν το αίσθημα ασφάλειας του παιδιού διττά. Καθήκον των γονέων αποτελεί, εάν οι ίδιοι δεν έχουν τη δυνατότητα να φροντίζουν το παιδί τους, να φέρουν το παιδί σε επαφή με πρόσωπα και περιβάλλον, προκειμένου να εξοικειωθεί με αυτά.³

Οι καλύτερες προϋποθέσεις φροντίδας του παιδιού εξασφαλίζονται -σε περίπτωση που οι ίδιοι οι γονείς δεν μπορούν-, αν το παιδί το περιποιούνται, μαζί με τα αδέρφια του ή άλλα παιδιά, μέσα στην οικογενειακή του εστία, πρόσωπα που τα εμπιστεύεται και είναι οικεία σε αυτό.⁴ Το παιδί είναι πιο ήρεμο, εάν γνωρίζει και

¹ SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.250.

² SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.252.

³ SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.254.

⁴ ΣΤΑΪΝΕΡ: ό.π., 1996, σ.39.

πειστεί ότι οι γονείς του απουσιάζουν λόγω εργασίας και όχι διασκέδασης, ενώ η μητέρα είναι πιο ήσυχη, εάν έχει αφήσει να την υποκαταστήσουν, άτομα τα οποία εμπιστεύεται και ακολουθούν τις ίδιες παιδαγωγικές μεθόδους με αυτή.¹ Όμως, όσο καλές κι αν είναι οι διευθετήσεις για την φροντίδα του, είναι φυσικό για ένα μικρό παιδί να παρουσιάσει κάποιες διαταραχές (π.χ. ύπνου, όρεξης του βρέφους για φαγητό), οι οποίες το επηρεάζουν, ιδιαίτερα μάλιστα, εάν υπάρξουν μεγάλες αλλαγές στη ζωή του ή μια αναστάτωση στην οικογένεια.² Ως παραδείγματα τέτοιων μεταβολών θα μπορούσαν να θεωρηθούν π.χ. η απομάκρυνση του παιδιού από τους γονείς του και από το σπίτι του, οπότε θα πρέπει να κοιμηθεί για παράδειγμα σε ξένο κρεβάτι, η επιστροφή της μητέρας στην εργασία της, η οποία απουσίαζε από αυτήν, προκειμένου να φροντίζει το ίδιο το παιδί ή η έλευση νέου μέλους, ενός βρέφους, στην οικογένεια.³

Από την οπτική των μητέρων, αυτές έχουν, βέβαια, εμπιστοσύνη στο άτομο, στο οποίο αναθέτουν τη φροντίδα του παιδιού τους, ωστόσο δεν παύει να τους απασχολεί κατά πόσον το παιδί αισθάνεται ικανοποιημένο και δεν στερείται κάτι.⁴ Αυτό οφείλεται στα αισθήματα ενοχής και φόβου -όσον αφορά το αν μεγαλώνει το παιδί σωστά ή όχι-, που τις βασανίζουν λόγω του γεγονότος ότι, δεν φροντίζουν το παιδί τους αποκλειστικά οι ίδιες. Παράλληλα, έχουν να αντιμετωπίσουν και την εσωτερική σύγκρουση που προαναφέρθηκε, για την ικανοποίηση που νιώθουν λόγω της προσωπικής τους επαγγελματικής καταξίωσης.⁵

Όλες αυτές οι καταστάσεις, στις οποίες παρατηρούνται μεταβολές στον τρόπο ζωής των ανθρώπων και μετασχηματισμός στον τρόπο οργάνωσης του οικογενειακού βίου, είναι πιθανό να προκαλέσουν προβλήματα, καθώς επηρεάζεται ολόκληρο το οικογενειακό σύστημα, οπότε απαιτούνται ανακατανομή των ρόλων μέσα στην οικογένεια, νέες προσεγγίσεις και ρεαλιστικές λύσεις.⁶ Παράγοντες, όπως π.χ. η ηλικία, η εκπαίδευση, η επαγγελματική κατηγορία, η στάση των γονιών απέναντι στη μητρική απασχόληση, η αυτοεκτίμηση, η αυτοεκπλήρωση, η αφοσίωση στο παιδί, η αποτελεσματικότητα της γονεϊκής φροντίδας και η ύπαρξη ενοχών στους γονείς, αποτελούν παραμέτρους, από τις οποίες εξαρτώνται οι σχέσεις και η επικοινωνία στο εσωτερικό της οικογένειας. Δηλαδή, οι παράμετροι αυτές, είναι εκείνες οι οποίες ρυθμίζουν και καθορίζουν τη συμπεριφορά ενός μέλους της οικογενείας προς τα υπόλοιπα και συνεπώς τον τρόπο ζωής στο εσωτερικό της.⁷

Τα παραπάνω σημεία αποτελούν ενδεικτική αναφορά και απαρίθμηση των δυσκολιών και των προβλημάτων -που δεν είναι ούτε αναπόφευκτα ούτε ανυπέρβλητα-, που ανακύπτουν στις περιπτώσεις, όπου υπάρχει σύγκρουση των ατομικών επιδιώξεων με τον γονεϊκό ρόλο, οπότε αποφασίζεται το ένα ή το άλλο

¹ ΠΑΠΑΚΟΥ: ό.π., 1982, *τεύχ. Β/5*, σ.75.

² ΣΤΑΪΝΕΡ: ό.π., 1996, σ.39.

³ ΣΤΑΪΝΕΡ: ό.π., 1996, σ.47.

⁴ SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.235.

⁵ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.72.

⁶ ΔΡΑΓΑΣΗ: ό.π., 1999, σ.74. ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Οκτώβριος 2004). *Η απασχόληση των γυναικών: Ανάγκη ή επιλογή*; Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*. (1η έκδοση). (227-250). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6. σ.246.

⁷ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.74. ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Λ. (Οκτώβριος 1993). *Πρότυπα οικογένειας και συζυγικές κατανομές των οικιακών εργασιών: Η περίπτωση των οικογενειών της Αθήνας. Το βήμα των κοινωνικών επιστημών. τόμ. Γ', τεύχ.12*, σ.133-151. σ.144.

οικογενειακό σχήμα κατανομής των αρμοδιοτήτων των γονιών· δηλαδή είτε τις αναλαμβάνουν οι ίδιοι είτε τις αναθέτουν σε άλλα πρόσωπα.¹

1.2.3.2 ΙΔΙΑΙΤΕΡΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗ ΓΥΝΑΙΚΑ – ΜΗΤΕΡΑ

Οι ριζικές κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που έφερε η βιομηχανική ανάπτυξη στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, έχουν σημαντικά επηρεάσει το ρόλο και τη θέση των γυναικών στην οικογένεια, αλλά και ευρύτερα στην κοινωνία.²

Στην παραδοσιακή, αλλά και στη σύγχρονη ελληνική οικογένεια, ο ρόλος των γονέων, σύμφωνα με το φύλο τους, ήταν σαφώς καθορισμένος και διαχωρισμένος. Κατά τον κοινωνικό καταμερισμό των ρόλων, ο άνδρας-πατέρας αποτελούσε τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην οικογένειά του και στην υπόλοιπη κοινωνία και έχοντας το ρόλο του κουβαλητή, προσπαθούσε να εξασφαλίζει τα προς το ζην για τα μέλη της οικογένειάς του, αλλά και να αποδεικνύει ότι αυτός είναι ο αρχηγός της. Η γυναίκα-μητέρα λειτουργούσε ως ο σύνδεσμος ανάμεσα στο σύζυγό της και στα παιδιά της, καθώς υπήρχε η κοινωνική αντίληψη ότι, η άμεση ενασχόληση του πατέρα με τα παιδιά του θα ήταν ένδειξη θηλυπρέπειας.³ Ρόλος της ήταν η επιμέλεια του νοικοκυριού και η ανατροφή των παιδιών, η ερμηνεία και η ικανοποίηση των αναγκών όλων των μελών της οικογένειας, όπως επίσης ο συμβιβασμός των ενδοοικογενειακών συγκρούσεων.⁴ Παρόλα αυτά, οι συγκεκριμένοι ρόλοι τείνουν να εκλείψουν, καθώς το παραδοσιακό αυτό σχήμα οικογένειας παρατηρείται όλο και σε μικρότερη συχνότητα στη σύγχρονη εποχή.⁵ Ωστόσο, τείνει να θεωρείται υπερεκτιμημένος ο χρόνος που περνούσε μια μητέρα με τα παιδιά της τα πιο παλιά χρόνια, μιας και υπάρχουν ελάχιστα λεπτομερή στοιχεία για το παρελθόν και πιο συγκεκριμένα για τις εξωοικιακές δραστηριότητές της.⁶ Δεδομένου μάλιστα ότι δαπανούσε μεγάλο μέρος του χρόνου και της ενέργειάς της στην προσφορά βοήθειας στις γεωργικές και άλλες επαγγελματικές ενασχολήσεις του συζύγου της και τα παιδιά τα αναλάμβαναν οι παππούδες-γιαγιάδες, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, δε διαφέρει κατά πολύ από την εργαζόμενη γυναίκα της σύγχρονης εποχής.⁷

¹ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.72.

² ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.145.

³ ΤΣΙΑΝΤΗΣ: ό.π., 1991, σ.20.

⁴ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.67. Γι' αυτό το λόγο, οι άνδρες όταν μένουν μόνοι τους μαζί με τα παιδιά τους μετά από διαζύγιο ή χηρεία, στην περίπτωση που επιτύχουν να αναλάβουν την επιμέλεια και γονική μέριμνα των παιδιών τους, εξασκούν αυτό το καθήκον τους, όχι διατηρώντας αυτόνομο νοικοκυριό, αλλά είτε με τη βοήθεια συγγενικών ή φιλικών προσώπων, γειτόνων και συναδέλφων (εντάσσοντας την οικογένειά τους στην εκτεταμένη οικογένεια), είτε συνάπτουν πολύ σύντομα σχέση ή γάμο με μια νέα σύντροφο, προκειμένου να λαμβάνουν βοήθεια στην ανατροφή των παιδιών. Οι πατέρες των παιδιών, οι οποίοι μένουν μόνοι τους χωρίς τη σύζυγό τους και που αναλαμβάνουν την επιμέλεια αυτών είναι, συνήθως, άντρες μεγαλύτερης ηλικίας, ανήκουν σε ανώτερα κοινωνικά οικονομικά κλίμακα, έχουν πιο διευρυμένους πνευματικούς ορίζοντες, αφού δε μένουν προσκολλημένοι και δεν περιορίζονται στα αυστηρά καθορισμένα όρια των κοινωνικών στερεότυπων ως προς τους ρόλους, που θα πρέπει να αναλαμβάνει-διαδραματίζει κάθε φύλο και έχουν ιδιαίτερα καλές σχέσεις με τις δικές τους μητέρες, τις οποίες χρησιμοποιούν ως υποκατάστατο της μητρικής φιγούρας στις πρακτικές ανατροφής των παιδιών τους. Παράλληλα, επιβραβεύονται και γίνονται αποδεκτοί και αποδέκτες στήριξης από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Σε αντίθεση με την κοινωνική πολιτική που τους εξοστρακίζει, αφού δεν τους αναγνωρίζει και δεν τους αποδίδει κοινωνικές υπηρεσίες και αγαθά (εξάλλου έχουν οικονομική άνεση), μιας και ο όρος «μόνος γονέας» είναι ταυτισμένος μια τη γυναίκα-μητέρα. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.211-214,228-22 & 232.

⁵ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.86.

⁶ BIANCHI, S. M. (November 2000). Maternal employment and time with children: dramatic change or surprising continuity? *Demography*, Vol. 37, No. 4, pp.401-414. p.402.

⁷ BIANCHI: ό.π., 2000, p.404.

Σταδιακά, ωστόσο, έγινε συνείδηση της σύγχρονης κοινωνίας ότι, εάν η οικογένεια θέλει να διατηρεί την ενότητά της, τότε θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη η εξίσωση του ρόλου των γονέων μέσα σ' αυτή. Δηλαδή είναι απαραίτητη η ισότητα των συζύγων, τόσο ως προς τις δυνατότητες επαγγελματικής απασχόλησης, όσο και ως προς την επαφή και τη σχέση τους με τα παιδιά τους.¹ Η ΧΟΥΡΔΑΚΗ εύστοχα παρατηρεί ότι: «Αν οι υποχρεώσεις των γονέων προς τα παιδιά τοποθετηθούν σ' ένα ιδεατό σφαιρικό σχήμα, η τομή των ευθυνών ανάμεσα στον πατέρα και τη μητέρα δε θα είναι πια κάθετη, μα οριζόντια, εγκάρσια. Όλοι οι τομείς μοιρασμένοι στους δύο γονείς. Κι οι δύο γεμάτοι από ποικίλο περιεχόμενο και πλούσιο ψυχισμό».²

Ένα παιδί δεν είναι ευθύνη μόνο της μητέρας, αλλά ολόκληρης της οικογένειας και γενικότερα της κοινωνίας.³ Στις αρμοδιότητες της κοινωνίας εμπίπτει η διασφάλιση των δικαιωμάτων, αλλά και του σεβασμού, τόσο των παιδιών όσο και των μητέρων τους. Όμως, το δικαίωμα επαγγελματικής απασχόλησης της μητέρας αντιστρατεύεται στο δικαίωμα του παιδιού για ικανοποίηση των αναγκών του και σωστής ανατροφής του, που αποτελεί καθήκον και των δύο γονέων ταυτόχρονα. Και στις δύο πλευρές αποδίδεται το δίκιο, όμως στην συγκεκριμένη φάση, δεν υπάρχουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις, έτσι ώστε να υπερिσχύσει το ένα έναντι του άλλου και να αποφασιστεί μια σίγουρη και μόνιμη λύση· γιατί οι οποιοδήποτε μετασχηματισμοί απαιτούν δοκιμασίες και χρόνο.⁴

Ο προβληματισμός, του κατά πόσον η μητέρα θα πρέπει να εργάζεται ή όχι, παραμένει.⁵ Η σύγκρουση των ρόλων εργαζόμενης γυναίκας και μητέρας, εμφανίζεται ως δίλημμα, ανάμεσα στις δύο κατευθύνσεις: οικογένεια και επάγγελμα. Στο σημείο αυτό, απαραίτητος είναι ένας διαχωρισμός των δύο κατηγοριών εργαζόμενων γυναικών: η μία περιλαμβάνει τις γυναίκες που εργάζονται για καθαρά οικονομικούς λόγους, αφορμώνται από καθαρά βιοποριστικά κίνητρα και έχουν ως μοναδικό στόχο τους την κάλυψη βιοτικών αναγκών, και η άλλη, όπου δεν είναι υπαρκτοί οικονομικοί λόγοι -αν και το οικονομικό ζήτημα μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πρόσχημα για την ανάγκη της γυναίκας να εργαστεί-, που περιλαμβάνει αυτές που φιλοδοξούν να κάνουν καριέρα.⁶ Στην πρώτη εκδοχή, κατά την οποία μια γυναίκα αποφασίζει να εργαστεί λόγω οικονομικών κινήτρων, αυτό θα της δημιουργήσει αισθήματα ενοχής, αν στην πραγματικότητα επιθυμούσε να παραμείνει με το παιδί της και να αφοσιωθεί σ' αυτό. Αντίθετα, στη δεύτερη εκδοχή, η γυναίκα χρησιμοποιεί ως άλλοθι την επαγγελματική της απασχόληση, προκειμένου να ικανοποιήσει προσωπικές της ανάγκες και επιθυμίες, όπως την επαγγελματική σταδιοδρομία και καταξίωση, ενώ παράλληλα, προβάλλει ως δικαιολογία, ότι η επιλογή της στηρίχτηκε σε καθαρά αλτρουιστικά κίνητρα· όχι εγωιστικά, όπως στ' αλήθεια ισχύει.⁷

Από τις δύο, λοιπόν, αυτές κατηγορίες, η πρώτη θεωρείται επιβεβλημένη, καθώς αιτιολογείται από το αυξημένο κόστος ζωής και τον υψηλό πληθωρισμό, οι οποίες κατά συνέπεια οδηγούν στην ανάγκη διατήρησης και βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου της οικογένειας.⁸ Η ανάγκη εργασίας της γυναίκας εμφανίζεται σε

¹ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.420.

² ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.381-382.

³ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.420.

⁴ SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.246.

⁵ ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1991, σ.239.

⁶ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.65.

⁷ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.73.

⁸ STEWART: ό.π., 1988, σ.19. Το βιοτικό επίπεδο και η οικονομική στάθμη μιας οικογένειας παίζει καθοριστικό ρόλο στις συνθήκες που επικρατούν στο εσωτερικό της, στην ψυχολογία και στη συμπεριφορά των μελών της, στις σχέσεις που αναπτύσσουν με το συγγενικό, φιλικό ή ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, στον τρόπο ζωής τους και στην πορεία που θα ακολουθήσει η εξέλιξη καθενός

υψηλότερο βαθμό, όταν δεν επαρκούν τα εισοδήματα του άντρα για τα έξοδα διαβίωσης της οικογένειας, π.χ. σε περιπτώσεις, όπου αυτός δεν έχει ολοκληρώσει τις σπουδές ή την εκπαίδευσή του, σε περιπτώσεις χηρείας με μικρή σύνταξη, ή όταν πρόκειται για διαζευγμένη ή άγαμη μητέρα, καθώς και στην περίπτωση μακροχρόνιας αρρώστιας ή ανεργίας του συζύγου.

Εκτός όμως, από τους οικονομικούς, δεν θα πρέπει να παραλειφθούν και άλλοι, οι προσωπικοί λόγοι (επιθυμίες) των γυναικών, που δεν ικανοποιούνται μόνο από τη φροντίδα του νοικοκυριού και την ανατροφή των παιδιών τους, καθώς κι εκείνων που μέσω του επαγγέλματός τους, θέλουν να απομακρυνθούν ή να ξεφύγουν, κατά κάποιο τρόπο, από τα προβλήματα της ιδιωτικής τους ζωής. Η εργασία εκλαμβάνεται ως καταφύγιο από τη ρουτίνα της καθημερινής ζωής ή ως τρόπος φυγής από προσωπικά και οικογενειακά προβλήματα. Η ιεραρχία των ρόλων μιας γυναίκας αλλάζει, αφού η επαγγελματική της απασχόληση προτάσσεται και έπονται ο ρόλος της ως συζύγου, μητέρας και νοικοκυράς, σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε παλαιότερα.¹ Οι γυναίκες πάλι, αγαπούν την εργασία τους και δεν θέλουν να χάσουν την ευκαιρία για επαγγελματική καριέρα, διαμέσου της οποίας θεωρούν ότι, ολοκληρώνουν την προσωπικότητά τους.² Αυτό βέβαια, δεν θεωρείται παράλογο, γιατί, γενικά, η εργασία παρέχει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να αξιοποιεί τις ικανότητές του και τη νοημοσύνη του, όπως επίσης την κοινωνική, ή ακόμη, και την οικογενειακή προβολή του, εφόσον έρχεται σε επικοινωνία με τον υπόλοιπο κόσμο.³

Γενικά, το κατά πόσο μια γυναίκα θα έχει ευκαιρίες για επαγγελματική απασχόληση θα εξαρτηθεί από πολλούς παράγοντες μεταξύ των οποίων είναι η διαθεσιμότητα των γονέων να παραχωρήσουν τη φροντίδα των παιδιών τους σε συγγενείς, όπως π.χ. στα μεγαλύτερα παιδιά τους ή στους παππούδες, και η προθυμία αυτών να τα αναλάβουν.⁴

1.2.3.3 ΠΑΡΟΧΗ ΒΟΗΘΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΤΗΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΗΣ ΜΗΤΕΡΑΣ

Στη σύγχρονη εποχή, των αυξημένων απαιτήσεων ζωής, κατά τις οποίες υποχρεούνται να εργάζονται και οι δύο γονείς, η ύπαρξη των γονέων και πεθερικών των συζύγων, κρίνεται απαραίτητη περισσότερο από ποτέ άλλοτε, όσον αφορά την φροντίδα των εγγονιών τους.⁵ Τώρα που θεωρείται πια δεδομένο ότι, η μητέρα βγήκε στην αγορά εργασίας και είναι πλέον αναγκασμένη να λείπει πολλές ώρες την ημέρα έξω από το σπίτι, αυτό συνεπώς οδηγεί σε ανεπαρκή προστασία και επίβλεψη

από τα μέλη της, στη νοοτροπία και στις συνήθειες που υιοθετούν και στον τρόπο αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου τους. Ιδιαίτερα στις οικονομικά ασθενέστερες οικογένειες, δεν είναι μόνο οι καταστάσεις, τις οποίες βιώνουν (ή που δε βιώνουν, αφού αδυνατούν να πραγματοποιήσουν ακόμη και απλά-αυτονόητα πράγματα), που τους δημιουργούν προβλήματα, αλλά ακόμη και το ίδιο το γεγονός της σύγκρισης στην οποία υποβάλλουν την οικογένειά τους σε σχέση με το τι επικρατεί στον περίγυρό τους. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.77-78.

¹ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.187.

² SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.246.

³ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.359.

⁴ BIANCHI: ό.π., 2000, p.403.

⁵ ΚΑΤΣΙΚΗΣ: ό.π., σ.61. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ, Α. (Οκτώβριος 2004). *Ο ηλικιωμένος και η οικογένειά του*. Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επί.). (Οκτώβριος 2004). *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*. (1η έκδοση). (σ.161-188). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6. σ.170.

του/των παιδιού/-ιών της.¹ Στην Ελλάδα, η φροντίδα των παιδιών από τους παππούδες, αποτελεί τον κανόνα στις περισσότερες οικογένειες.²

Εκτός όμως από αυτούς, και άλλα συγγενικά πρόσωπα, ή ακόμη, και έμμισθο προσωπικό μπορεί να επιβλέπει και να φροντίζει τα παιδιά κατά τη διάρκεια της εργασιακής απασχόλησης της μητέρας. Όσον αφορά τον αριθμό των παιδιών, αυτός κυμαίνεται από ένα έως τρία -συχνότερα ένα ή δύο- παιδιά, ιδιαίτερα αναφορικά με την μέση αστική τάξη.³

Η πλειοψηφία (40%) των παιδιών των εργαζόμενων μητέρων, παραμένουν στο σπίτι της οικογένειάς τους και φυλάσσονται από συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα, συνήθως δε, από τους παππούδες και τις γιαγιάδες τους. Από τα υπόλοιπα παιδιά, ένα μέρος της τάξης του 29,4% λαμβάνουν φροντίδα έξω από την οικογενειακή τους εστία, μέσα σε μια άλλη οικογένεια, συνήθως από ένα μόνιμο πρόσωπο. Ένα ακόμη πιο μικρό ποσοστό (10,8%) των παιδιών εργαζόμενων μητέρων, παρακολουθούν τα μαθήματα του νηπιαγωγείου ή κάποιου άλλου παρόμοιου εκπαιδευτικού ιδρύματος. Από το παραπάνω συμπεραίνεται ότι, η συντριπτική πλειοψηφία (3/4) των παιδιών αυτών, παραμένει στο ίδιο τους το σπίτι.⁴

Αυτό ίσως οφείλεται, κυρίως, στην έλλειψη βρεφονηπιακών σταθμών, στις μη ικανοποιητικές συνθήκες λειτουργίας τους ή στο ανελαστικό ωράριό τους, το οποίο δεν συνάδει με το ωράριο εργασίας της μητέρας. Εξάλλου, η λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων διακόπτεται κάποιες φορές, λόγω σχολικών ή καλοκαιρινών διακοπών, αποχής, απεργίας, συνέλευσης ή εκλογών του σώματος των εκπαιδευτικών. Τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια έχουν δίδακτρα, συνήθως, αρκετά υψηλά, τα οποία οι γονείς αδυνατούν να αποπληρώσουν, ιδιαίτερα μάλιστα, εάν έχουν περισσότερα του ενός παιδιά. Η μητέρα τότε, εκ των καταστάσεων αναγκάζεται να αναθέτει τη φροντίδα και φύλαξη των παιδιών της στις γιαγιάδες -και πιο σπάνια στους παππούδες.⁵ Κάτι τέτοιο αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά και αξιοσημείωτα ευρήματα της έρευνας του ΑΤΤΙΑΣ, σύμφωνα με την οποία: 85% των γιαγιάδων και 75% των παππούδων είχαν την καθημερινή, εβδομαδιαία, ή διάρκειας αρκετών εβδομάδων, ακόμη και κατά την διάρκεια των διακοπών, επίβλεψη και φροντίδα των εγγονιών τους χωρίς την παρουσία των γονέων των παιδιών.⁶ Ακόμα και η PRESSER κατέδειξε το γεγονός αυτό στην έρευνά της, συμπεραίνοντας ότι, όταν μια μητέρα είναι εργαζόμενη και ειδικότερα ανύπαντρη, η φροντίδα των παιδιών της ανατίθεται σε συγγενείς και πιο συγκεκριμένα στις γιαγιάδες.⁷ Αυτές από την

¹ HERBERT, M. (1996). *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας*. 2^{ος} τόμος. (7^η έκδοση). Αθήνα: εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα. σ.298. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.187. ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ-ΚΑΖΑΣΗ, Ε. (Οκτώβριος 2004). *Οικογένειες, οικογενειακές πολιτικές, κοινωνικός αποκλεισμός και ο ιδιαίτερος ρόλος προγραμμάτων οικογενειακής στήριξης*. Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Α. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις. (1η έκδοση). (σ.251-292). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6. σ.256.

² ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β., ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Α., ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ, Α., & ΤΖΩΡΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. (Επιμ.) (1996). *Γήρανση και κοινωνία. Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου ΕΚΚΕ*. Αθήνα: ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ. σ.395.

³ ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1966). Απόψεις της νομολογίας για τα θέματα του γάμου και της εργαζόμενης γυναίκας. *Σύγχρονα Θέματα, τεύχ.* 21, σ.335-337. σ.337.

⁴ SUSSMUTH: ό.π., 1981, σ.236.

⁵ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.436.

⁶ ΑΤΤΙΑΣ-DONFUT, C., & SEGALIN, M. (March 2002). The construction of grandparenthood. *Current Sociology*, Vol. 50, No.2, Monograph 1, pp.281-294, SAGE Publications (London, Thousand Oaks, CA and New Delhi). p.284.

⁷ PRESSER, H. B. (August 1989). Some economic complexities of child care provided by grandmothers. *Journal of marriage and the family*, Vol.51, N.3, pp.581-591. p.581 & 588.

πλευρά τους, με ευχαρίστηση και προθυμία αναλαμβάνουν αυτό το ρόλο, καθώς θεωρούν καθήκον και υποχρέωσή τους τη συνέχιση του προηγούμενου ρόλου ανατροφής των παιδιών.

Το συνηθέστερο προφίλ αυτών των γιαγιάδων είναι, μεσήλικες γυναίκες, οι οποίες είναι χήρες και συγκατοικούν με την οικογένεια προορισμού των παιδιών τους, ή, τουλάχιστον, κατοικούν κοντά σ' αυτή. Οι υπηρεσίες, ο χρόνος και η πείρα που αυτές διαθέτουν, αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες επιβίωσης των οικογενειών, που ανήκουν στα κατώτερα εισοδηματικά κλιμάκια, μιας και η συμπαράστασή τους έχει οικονομική, αλλά και πρακτική διάσταση.¹ Αλλά και το αντίθετο συμβαίνει, όπως στην χώρα της Ταϊβάν, όπου οι παππούδες και γιαγιάδες (μετά τη συνταξιοδότησή τους) όντας απόλυτα εξαρτημένοι οικονομικά από τις νεότερες γενιές των συγγενών τους, δεν διστάζουν ακόμη και να συνταξιοδοτηθούν ωρίτερα προκειμένου να φροντίσουν τα εγγόνια τους.²

Προϋπόθεση, λοιπόν, της εργασίας της μητέρας, αποτελεί η παροχή στήριξης και η διαθεσιμότητα, ιδίως, εκ μέρους της μητέρας της.³ Αυτό θεωρείται αυτονόητο και εφικτό, αφού οι περισσότερες ηλικιωμένες δεν εργάζονται, οπότε διαθέτουν αρκετό ελεύθερο χρόνο για τον ρόλο, που τους ανατίθεται. Η είσοδος των γυναικών στον επαγγελματικό στίβο, δεν συνοδεύτηκε από παράλληλα και απαραίτητα μέτρα κοινωνικής πολιτικής όσον αφορά τη φύλαξη των παιδιών, γεγονός που είχε ως απόρροια, την υπόδειξη της επιτακτικής ανάγκης φροντίδας των παιδιών από τους ηλικιωμένους.⁴ Αλλά ακόμη και τα νηπιαγωγεία ή τα κέντρα καθημερινής-ημερήσιας φροντίδας και επίβλεψης των παιδιών τα οποία δημιουργήθηκαν, δεν αποτέλεσαν παράγοντες απόσυρσης της παρεχόμενης φροντίδας και υποστήριξης των ηλικιωμένων στα εγγόνια τους, παρά μετατράπηκε ο ρόλος τους σε συμπληρωματικό των πρώτων.⁵ Δεν αποκλείεται, βέβαια, το ενδεχόμενο, και οι ίδιες οι γιαγιάδες να επιθυμούν να εργαστούν ή να έχουν μεγάλη οικονομική ανάγκη, οπότε τότε η εναλλακτική οδός που προτείνεται είναι, το ζευγάρι των γονέων να αποζημιώνει τη γιαγιά, έστω κατά ένα μέρος, για τις υπηρεσίες που προσφέρει στην οικογένεια, μια εκ των οποίων είναι η φύλαξη των εγγονιών. Διαφορετικά, μπορεί οι γιαγιάδες να εξακολουθούν να είναι εργαζόμενες, αλλά να έχουν προσυμφωνήσει με τους γονείς (ή με την άγαμη μητέρα) εκ περιτροπής φροντίδα των παιδιών.⁶ Στην περίπτωση, όμως, που κάτι τέτοιο δεν ισχύει και είναι άνεργες νοικοκυρές, αυτές αποτελούν όχι απλά την εσχάτη, αλλά την πιο καλή και ενδεδειγμένη λύση, όπως γίνεται στις περισσότερες βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες, καθώς επίσης και στην Ελλάδα.

Σε ό,τι αφορά αυτό το ζήτημα στον Ελληνικό χώρο, ερευνητές που ασχολούνται με θέματα της οικογένειας και της τρίτης ηλικίας, έχουν επισημάνει αυτό το γεγονός. Ένας εξ αυτών, είναι η ΣΑΦΙΛΙΟΥ-ROTHSCHILD, η οποία, χρόνια πριν, αναφέρθηκε στο ότι, η Ελληνίδα μητέρα έχει αυξημένες ευκαιρίες επιλογής του μη παραδοσιακού ρόλου, οπότε κατ' επέκταση, μπορεί να απασχοληθεί επαγγελματικά

¹ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΡΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΗΡΙΑΤΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (2000). *Θέματα γεροντολογίας και γηριατρικής. Η τρέχουσα Ελληνική εμπειρία στην αυγή της 3^{ης} χιλιετίας*. Αθήνα: Εκδ. Σύνεδρον. σ.20.

² AIBA, K. (March 2003). *Women's working lives in east Asia*. (edited by Mary C. Brinton. (2001). Stanford, CA: University Press. ISBN: 0-8047-4354-1) *Contemporary sociology*, Vol.32, No.2, pp.181-183. p.182.

³ ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, Ι., ΚΟΝΔΥΛΗ, Δ., ΧΑΝΔΑΝΟΣ, Γ., & ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ, Ε. (1993). *Αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενιές. Σχέσεις και αλληλοϋποστήριξη μεταξύ ηλικιωμένων και νεότερων μελών της ελληνικής οικογένειας*. Αθήνα: Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας. Σειρά: Σύγχρονα Προνοιακά Θέματα 2. σ.434.

⁴ ΤΖΩΡΤΖΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.194.

⁵ ΑΤΤΙΑΣ-DONFUT&SEGALEN: ό.π., 2002, p.285.

⁶ PRESSER: ό.π., 1989, p.582.

και να μην εξαρτάται από τον σύζυγό της, εφόσον της δίνεται η δυνατότητα, κατά τις ώρες απουσίας της, να αναθέτει τη φροντίδα των παιδιών της σε συγγενείς γένους θηλυκού, και κατά κανόνα στη μητέρα της· είναι σαν να πράττει εκ του ασφαλούς.¹ Παρατίθεται, εδώ, ένα απόσπασμα των όσων έχει γράψει σχετικά με το εν λόγω θέμα: «Υπάρχουν ενδείξεις εξ άλλων συγκεντρωθέντων στοιχείων, ότι η μητρότης εις την Ελλάδα συμβιβάζεται με τον ρόλον της εργαζόμενης μητρός, κυρίως, διότι υπάρχουν γυναίκες συγγενείς (και ιδίως μάμμαι), αι οποίαι κατοικούσαι πλησίον του ζεύγους είναι πρόθυμοι να φυλάσσουν τα παιδιά κατά τας ώρας εργασίας της μητρός των».²

Αν θα έπρεπε να γίνει αναφορά σε ποσοτικά στοιχεία, τότε θα μπορούσε να λεχθεί ότι, κατά το έτος 1977 ο αριθμός των παιδιών που είχαν ηλικία έως 3 ετών και των οποίων η φροντίδα είχε ανατεθεί σε παρακόρες ή σε ένα μέλος της οικογένειας, ανερχόταν, κατά προσέγγιση στις 150.000.³

Θα πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην ωφελιμότητα και την προσφορά των ηλικιωμένων, γιατί αυτοί αποτελούν την ομάδα, που κατεξοχήν συμμετέχει και αποδίδει στην Ελληνική οικογένεια. Όσον αφορά την παραδοσιακή πατριαρχική οικογένεια, ίσως αυτή δεν έπαψε να υπάρχει, αλλά απλά άλλαξε μορφή, εφόσον οι δεσμοί μεταξύ των γονέων και των παιδιών τους, όχι μόνο υφίστανται, αλλά και παραμένουν ισχυροί. Οι παππούδες (εννοείται συνολικά παππούδες και γιαγιάδες) συμβάλλουν σημαντικά στην φύλαξη και ανατροφή των εγγονιών τους, κάνοντας ένα είδος baby-sitting, ενώ παράλληλα συντελούν στην μετάδοση των παραδοσιακών γνώσεων και των πολιτιστικών αξιών.⁴ Η σχετικά πρόσφατη έρευνα της ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ σε Ελληνικές οικογένειες, επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης που αναφέρθηκε, με ποσοστό 92% των ηλικιωμένων, να έχουν αναλάβει τη φύλαξη των εγγονιών τους, προσφέροντας, έτσι, βοήθεια στα παιδιά τους.⁵ Αυτού του είδους οι ανταλλαγές μεταξύ των παππούδων και των παιδιών τους, συντελούν στη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ τους, αλλά και στην ενίσχυση του αισθήματος υποχρέωσης για περαιτέρω ανταλλαγές, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης και ανταπόδοσης.⁶

Εξεταζόμενο το ζήτημα της εργασίας της μητέρας, σε συνδυασμό με τη φροντίδα των παιδιών της, από την οπτική των παππούδων, καταλήγει στο ότι, αυτοί δεν μπορούν ούτε να έχουν θετική στάση, αλλά ούτε και να αντιταχθούν σε αυτή. Οποιαδήποτε απόφαση και αν πάρουν οι γονείς των παιδιών, αυτή προκύπτει μετά από συνεννόηση από κοινού μεταξύ τους, οπότε στη δεδομένη περίπτωση, οι παππούδες το μόνο που μπορούν να κάνουν, είναι να παράσχουν τη βοήθειά τους, αν αυτή τους ζητηθεί. Γιατί υπάρχει και το ενδεχόμενο, η φύλαξη των παιδιών να ανατεθεί σε ξένο άτομο, αν θεωρηθεί ως πιο πρόσφορη λύση, εφόσον αυτό θα έχει μόρφωση και προσωπικότητα, τέτοια που να μπορεί να εξυπηρετήσει καλύτερα τις προσδοκίες των γονέων στην υπόθεση των παιδιών τους. Οι παππούδες δεν έχουν

¹ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.28 & 132-133.

² ΣΑΦΙΛΙΟΥ-ROTHSCHILD, K. (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1972). Η διάρθρωσις της οικογενειακής εξουσίας και αι εκ του γάμου ικανοποιήσεις. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 13, σ.92-100, σ.94.

³ ΚΟΥΡΤΙ: ό.π., 1980, σ.23.

⁴ ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ, Α. (1984). Η συμβολή των ηλικιωμένων στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος: Εισήγηση στο Παγκύπριο σεμινάριο για τα Γηρατεία. Λευκωσία 7-8 Νοεμβρίου 1983. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 52, σ.86-94, σ.90-91.

⁵ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ-ΛΟΪΖΟΥ, Μ. (1995). Διαγενεακές σχέσεις και αντιλήψεις: πρώτη και τρίτη ηλικία. Στην Επιστημονική περιοδική έκδοση της Ο.Μ.Ε.Ρ., Παγκόσμια Οργάνωση Προσχολικής Αγωγής-Ελληνική Επιτροπή: *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, τεύχ. 1, Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σ.63.

⁶ ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ & συν.: ό.π., 1993, σ.434.

παρά να το δεχθούν, παρότι είναι πιθανή μια αντίδρασή τους, καθώς δεν θεωρούν την επιμέλεια των εγγονιών τους ως αγγαρεία ή θυσία, αλλά ως πραγματική χαρά -που ζεσταίνει τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής τους-, που τους την στερεί το ζευγάρι.¹

Αν, τελικά, ανατεθεί η επιτήρηση και φροντίδα των παιδιών στους παππούδες τους, τότε θα περνούν αρκετές και ουσιαστικές ώρες μαζί τους, με αποτέλεσμα να αναπτυχθεί μεταξύ τους μεγάλη οικειότητα.² Φυσικό και επόμενο είναι λοιπόν, να θεωρείται ότι, οι ηλικιωμένοι συμβάλλουν με τον τρόπο τους στην ψυχική ισορροπία των παιδιών, η οποία σε διαφορετική περίπτωση θα κινδύνευε λόγω της απουσίας των γονέων τους.³

Υπάρχει, όμως, και η άλλη όψη του νομίσματος, σύμφωνα με την οποία, οι γιαγιάδες νιώθουν μειονεκτικά και δυσάρεστα, επειδή αποτελούν απλά υποκατάστατα των μητέρων, ενώ συχνά η εξουσία τους αμφισβητείται. Φοβούνται κάτι, το οποίο είναι πολύ πιθανό: Να τους αποστερήσουν οι γονείς τα εγγόνια τους, όπως για παράδειγμα, το να φύγει ολόκληρη οικογένεια σε μέρος, που δεν θα μπορεί η γιαγιά, να τους ακολουθήσει.⁴ Αν παρόλα αυτά, φύγει σε άλλο τόπο μόνο το ζευγάρι για λόγους εργασίας, αφήνοντας στη γιαγιά τα παιδιά, η ενθάρρυνση που θα επιδείξουν οι παππούδες στους γονείς, μπορεί να είναι μια εγκληματική ενέργεια.⁵ Γιατί, ασυνείδητα, είναι σαν να προσπαθούν, να κρατούν εξαρτημένα⁵ τα παιδιά τους επάνω τους, καθιστώντας τα ανίκανα να αναλάβουν μόνα τους τις ευθύνες της οικογενειακής τους ζωής, έτσι ώστε να μην μπορούν να αποσπαστούν από αυτούς.⁶ Κάτι ανάλογο γινόταν και στην παραδοσιακή μορφή της οικογένειας, κατά την οποία η πυρηνική οικογένεια υπαγόταν στην εκτεταμένη, οπότε η γιαγιά, έχοντας επιφορτιστεί κατεξοχήν τη φροντίδα και τις ευθύνες όλης της οικογένειας και του νοικοκυριού, υπέβαλε άθελά της τα παντρεμένα παιδιά της σε μια σχέση εξάρτησης από αυτή. Η διευρυνόμενη οικογένεια έχει πλέον σήμερα εκλείψει, δεν έγινε όμως και η απαγκίστρωση των συζύγων από τους γονείς τους, αφού με την επαγγελματική απασχόληση της γυναίκας, οι ηλικιωμένοι γονείς συνεχίζουν να φροντίζουν τα εγγόνια τους και το σπιτικό των παντρεμένων παιδιών τους, τα οποία παραμένουν-συνεχίζουν να κατέχουν το ρόλο του παιδιού τους.⁷

Οι ηλικιωμένοι φαίνεται σαν να εκμεταλλεύονται, κατά κάποιο τρόπο, τις ανάγκες των γονιών, προκειμένου να καθιστούν τα παιδιά τους εξαρτημένα από αυτούς και να προσελκύουν τα εγγόνια τους. Κάτι τέτοιο δεν το κάνουν πάντα με θεμιτό τρόπο, αφού δεν είναι λίγες οι φορές, που κακολογούν στα παιδιά τους γονείς τους ή προσπαθούν με δώρα και γλυκίσματα που παρέχουν σε αυτά, να τους ξεπεράσουν σε περιποίηση, κερδίζοντας και με αυτόν τον τρόπο την αμέριστη αγάπη

¹ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.417-418.

² ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ & συν.: ό.π., 1996, σ.395.

³ ΚΑΤΣΙΚΗΣ: ό.π., σ.61.

⁴ ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ, Σ. (1980). *Τα γηρατειά. Είναι οι γέροι ανθρώπινα πλάσματα;* (Μετάφρ.: Έλη Έμκε). (De Beauvoir S.). Αθήνα: Εκδ. Γλάρος. σ.552.

⁵ «Εξάρτηση σημαίνει ότι το άτομο ενεργητικά ή παθητικά ζητά ή αποδέχεται βοήθεια από άλλους σε βαθμό μεγαλύτερο από αυτόν που απαιτείται για να αντιμετωπίσει τις σωματικές και ψυχολογικές του ανάγκες. Η εξάρτηση είναι φυσιολογική κατάσταση για τα παιδιά, αλλά όσο μεγαλώνουν τόσο αυξάνει η τάση και πίεση για ανεξαρτησία». ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (1999). *Η ανάπτυξη στην ενήλικη ζωή*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.179-230). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ. 219.

⁶ ΦΑΡΟΣ, ΠΑΠΑΦΙΛΟΘΕΟΣ, & ΚΟΦΙΝΑΣ, ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΣ (Μάρτιος 1993). *Γονείς και παιδιά*. (3^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. «Ακρίτας». Σειρά: Ψυχολογία-Ποιμαντική. σ.212.

⁷ ΤΣΑΜΠΑΡΛΗ-ΚΙΤΣΑΡΑ: ό.π., 1999, σ.91.

και το ενδιαφέρον τους. Τότε η προσφορά των παππούδων, όχι μόνο δεν είναι πολύτιμη, αλλά είναι και επικίνδυνη.¹

1.2.4 ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΑΠΟΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Παράμετροι, όπως ο θάνατος ενός ή και των δυο γονέων, το διαζύγιο ή η διάσταση των γονέων, η μετανάστευση, η στρατιωτική θητεία, η κακοποίηση ή/και παραμέληση των παιδιών, η εγκατάλειψη της συζυγικής εστίας, τα χρόνια νοσήματα και οι αναπηρίες (π.χ. διανοητική καθυστέρηση), η παραβατική συμπεριφορά των γονέων, η καταδίκη-κάθειρξη (με βαρύ ποινικό μητρώο), ο εθισμός στις τοξικές ουσίες, η χαρτοπαιξία, ο αλκοολισμός, οι σεξουαλικά διεστραμμένοι γονείς, οι ανώριμοι -όχι μόνο ηλικιακά, αλλά και ψυχολογικά²-, βάνανσοι και απορριπτικοί γονείς, είναι μερικοί από τους παράγοντες που διαταράσσουν την ισορροπία της οικογένειας, δρουν καταλυτικά στη συνοχή της και προκαλούν τη διάσπασή της.³ Γίνεται τότε λόγος, σε αντίθεση με τον ιδανικό τύπο οικογενειακής οργάνωσης, για οικογενειακό περιβάλλον διαλυμένο ή ανύπαρκτο, ταραγμένο, εγκληματικό, ή αναφορά σε ειδικές κατηγορίες οικογενειών, που σε αρκετές περιπτώσεις αποβαίνουν προβληματικές, όπως οικογένειες μεταναστών, παλιννοστούντων, προσφύγων, τσιγγάνων και θετών γονέων και για ανώριμους, προβληματικούς, απροετοίμαστους και απαίδευτους γονείς. Τα παιδιά με το βεβαρημένο αυτό οικογενειακό ιστορικό είναι τις περισσότερες φορές εγκαταλελειμμένα ή ορφανά, καταλήγουν να έχουν πολλά ψυχολογικά προβλήματα (πολλές φορές εξαιτίας της στέρησης των φυσικών γονιών τους) και προβαίνουν σε παραβατική συμπεριφορά και δραστηριότητες, καταλήγοντας σε αρμόδιες κοινωνικές υπηρεσίες.⁴

Όμως, μια τέτοια συμπεριφορά και στάση ζωής από την πλευρά των παιδιών μπορεί να προληφθεί, εάν ως προς την ανατροφή των παιδιών οι γονείς αντικατασταθούν από τους παππούδες, όπως συνηθίζεται στην Αμερική ιδιαίτερα για τα παιδιά προσχολικής ηλικίας.⁵

Ενδεικτικά, θα γίνει ελαφρώς πιο εκτεταμένη αναφορά σε κάποιες από αυτές, όχι τόσο εξαιτίας του ότι είναι πιο μεγάλης σπουδαιότητας, αλλά επειδή έχουν ερευνηθεί σε μεγαλύτερο βαθμό και οι αναφορές σε αυτές στη βιβλιογραφία είναι πιο εκτεταμένες.

¹ ΔΡΑΚΟΥΛΙΔΗΣ, Ν. (1983). *Τα σωστά και τα λάθη για γονείς και παιδιά από τη γέννηση έως την ενηλικίωση*. Αθήνα: Εκδ. Δίπτυχο. σ.650.

² ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.189.

³ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1999, σ.16. BRATTON, S., RAY, D., & MOFFIT, K. (1998). Filial/family play therapy: an intervention for custodial grandparents and their grandchildren. *Educational Gerontology*, Vol.24, No.4, pp.391-406. p.392. RANKIN, J.H. (April 1983). The family context of delinquency. *Social problems*, Vol.30, N.4, pp.466-479. pp.468-469.

⁴ ΔΗΜΗΝΑΣ, Δ. (Ε.Ο.Π.). *Οικογένεια και παιδική - εφηβική παραβατικότητα*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.510-519). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.512-515. ΜΑΝΟΥΔΗ: ό.π., 2006, σ.101. RUTTER: ό.π., 1982, p.889. Δεν θα μπορούσε, να διαπιστωθεί στην έρευνα αυτή, το ποσοστό των παιδιών που μεγαλώνουν με τους παππούδες τους και τα οποία εκδηλώνουν παραβατικότητα, επειδή δεν υπήρξε διάθεση συνεργασίας από την πλευρά της κοινωνικής υπηρεσίας ανηλίκων των δικαστηρίων Φθιώτιδας, λόγω προστασίας των προσωπικών δεδομένων. Και όπως είναι φυσικό, ούτε η ίδια η οικογένειά τους θα μπορούσε να διαβεβαιώσει, την τυχόν ύπαρξη μιας τέτοιας συμπεριφοράς των εγγονιών τους.

⁵ BRATTON, RAY & MOFFIT: ό.π., 1998, p.392.

1.2.4.1 Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Η μετανάστευση, στην παρούσα έρευνα, θα εξεταστεί από την οπτική της οικογένειας, αν και βιβλιογραφικά έχει ελάχιστα μελετηθεί η επίδραση που ασκεί επάνω στην οικογένεια -με τη διάσπασή της-, ενώ παράλληλα δεν είναι γνωστό σε ποιο βαθμό ο χωρισμός της οικογένειας έχει προσωρινό ή μόνιμο χαρακτήρα. Κατά συνέπεια, εξαιτίας πρακτικών δυσκολιών, παραμένουν άγνωστα τα ποσοστά των παιδιών που παραμένουν στη χώρα καταγωγής τους, μακριά από τους μετανάστες γονείς τους.¹ Ενώ πρόκειται για ένα ατομικό και οικογενειακό φαινόμενο, και στις δύο των περιπτώσεων μεγάλο ρόλο διαδραματίζει η οικογενειακή στρατηγική που θα ακολουθηθεί, σύμφωνα με τις δυνατότητες και τους στόχους των συγγενικών ή εκτεταμένων οικογενειών. Η αντίληψη αυτή, δίνει ίσως, μια ερμηνεία των κριτηρίων, βάση των οποίων λαμβάνεται η απόφαση για μετανάστευση, κάθετη ή οριζόντια, και του τρόπου με τον οποίο η συγγενική ομάδα στηρίζει τη συζυγική οικογένεια, του τρόπου με τον οποίο αξιοποιούνται τα ποσά των εμβασμάτων από τα μέλη της οικογένειας που μένουν πίσω στην χώρα προέλευσης, αλλά και της ποιότητας επικοινωνίας μεταξύ των μεταναστών και των ατόμων που παραμένουν στην πατρίδα τους.²

Σύμφωνα με τον ορισμό, που η APBANITIDOU δίνει: «Με τον όρο μετανάστευση εννοούμε την ομαδική ή ατομική μετακίνηση ανθρώπων σ' έναν τόπο διαφορετικό από εκείνον της μέχρι τότε μόνιμης διαμονής τους. Με τη σημερινή της χρήση η λέξη μετανάστευση σημαίνει μετακίνηση ανθρώπων από τόπο σε τόπο με σκοπό την εξεύρεση καλύτερων όρων ζωής. Η μετανάστευση αυτή μπορεί να είναι προσωρινή ή μόνιμη, ατομική ή ομαδική.»³ Γίνεται, λοιπόν, διάκριση της μετανάστευσης, ως προς τους εξής παράγοντες:

α) ως προς τη διάρκεια της, είναι σύντομη-προσωρινή ή μακροχρόνια και μόνιμη,

β) σύμφωνα με τον τόπο μετακίνησης των ανθρώπων, είναι εξωτερική ή εσωτερική,⁴ έχοντας ως σταθερό σημείο αναφοράς τη χώρα προέλευσής τους,

γ) αναφερόμενη στον αριθμό των ατόμων, που θα μεταναστεύσουν, χαρακτηρίζεται ως ατομική ή ομαδική, και

δ) ανάλογα με τα άτομα που αφορά και τους ρόλους τους μέσα στην οικογένεια, αποτελεί κάθετη ή οριζόντια μετανάστευση. Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με τον τελευταίο διαχωρισμό, στην *κάθετη διαίρεση της οικογένειας*, ο ένας γονέας μεταναστεύει, ενώ ο άλλος παραμένει στη χώρα καταγωγής μαζί με τα παιδιά, οπότε προκύπτει η *χωλή οικογένεια*. Η *οριζόντια κατάτμηση* αναφέρεται στην μετανάστευση και των δύο γονέων, σύμφωνα με την οποία, τα παιδιά παραμένουν στη χώρα καταγωγής με υποκατάστατα των γονέων, που μπορεί να είναι είτε εκ πλαγίου συγγενείς των συζύγων (δηλαδή με οικογένειες του θείου-θείας ή της ανύπαντρης/χήρας θείας κ.λπ.) είτε με ανιόντες συγγενείς (παππούς, γιαγιά), οπότε γίνεται λόγος για την κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια, που αποτελεί την

¹ DUMON, W. (1979). The situation of children of migrants and their adaptation and integration in the host society, and their situation in the country of origin. *International migration*, Vol. XVII, ½, pp.59-75. p.70.

² ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Α. Μ. (Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1990). Οικογένειες και μετανάστευση: προβλήματα και προβληματική. *Εκλογή*, τεύχ. 87, σ.147-153. σ.147-148.

³ APBANITIDOU: ό.π., 1989, σ.15.

⁴ ΤΣΙΑΝΤΗΣ: ό.π., 1991, σ.82.

συνηθέστερη -χωρίς να υπάρχουν ακριβή επιστημονικά ποσοτικά στοιχεία-¹ μορφή οικογένειας, όσον αφορά την ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση.²

Η ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ αναφέρει ότι: «η θεσμοποίηση της στήριξης αυτής ή τουλάχιστον, η νομιμοποίησή της από το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον είναι καίριας σημασίας για τις επιπτώσεις του σχήματος αυτού».³ Η δομή και μορφή της οικογένειας, υπόκεινται σε μεγάλες αλλαγές, λόγω της αναγκαστικής μακρόχρονης απουσίας ενός ή και των δύο γονέων.⁴ Οι παρελκόμενες επιπτώσεις της κινητικότητας των δύο συζύγων, βρίσκονται σε συνάρτηση με: α) τη μορφή της οικογένειας πριν την μετανάστευση, β) τη διάρκεια της μετανάστευσης, και γ) το βαθμό συγκέντρωσης συμπατριωτών (συντοπιτών, και πολύ περισσότερο, συγγενών) στον τόπο μετανάστευσης.⁵

Οι συνέπειες της μετανάστευσης, ως προς την ποιότητά τους, προσδιορίζονται στην αποδιοργάνωση της οικογένειας, λόγω του περιορισμού και κλονισμού των σχέσεων στο εσωτερικό της, ύστερα από μακρόχρονη και επαναλαμβανόμενη απουσία των γονέων.⁶ Η αποδόμηση της οικογένειας, εξαιτίας της μετανάστευσης, έγκειται: 1. στην διάσπαση στην οποία την υποβάλλει, 2. στην βίαιη αποκοπή από το ευρύτερο συγγενικό δίκτυο και την κοινωνία, και 3. στις πιέσεις τις οποίες υφίστανται όλα τα μέλη της, λόγω των καινούργιων ρόλων τους και του νέου τρόπου ζωής τους.

Κατά συνέπεια, προκύπτουν δύο τύποι οικογενειών: η χωλή και η κατατετημημένη κατά γενεές οικογένεια, οι οποίες αναφέρουν δυσκολίες και προβλήματα, κυρίως, οικονομικά, εξαιτίας των αυξημένων δαπανών που απαιτεί η συντήρηση δύο νοικοκυριών, τα αυξημένα κονδύλια ταξιδιών και τηλεφωνημάτων κ.λπ., αλλά και εξαιτίας της έλλειψης μέτρων οικογενειακής και κοινωνικής πολιτικής στις χώρες καταγωγής και υποδοχής των μεταναστών, τα οποία εκ των πραγμάτων, οδηγούν τις διασπασμένες οικογένειες στον κοινωνικό αποκλεισμό τους.⁷ Ο KATUNARIĆ, προσθέτει έναν τρίτο όρο, αναφερόμενος στις οικογένειες των οποίων τα μέλη χωρίζουν λόγω της μετανάστευσης, και τις ονομάζει αμφίτοπες ή ετερότοπες οικογένειες, στην προσπάθειά του να τονίσει την θετική όψη της μετανάστευσης και της διάσπασης της οικογένειας.⁸

Οι προστατευτικές δομές της οικογένειας υφίστανται αποδυνάμωση ή ακόμη και διάλυση, αφού αυτή, βρισκόμενη εκτός τόπου και χρόνου, δεν είναι σε θέση να λειτουργήσει εποικοδομητικά για τα μέλη της.⁹ Η μετακίνηση των γονέων αποτελεί παράγοντα στρες και μπορεί να προσβάλει την συνοχή και ύπαρξη της οικογένειας, όπως επίσης την ομαλή εξέλιξη της προσωπικότητας των παιδιών.¹⁰ Τα παιδιά των μεταναστών, ζώντας κάτω από ιδιαίζουσες συνθήκες, επηρεάζονται, άμεσα και

¹ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.60.

² ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.56-57.

³ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1990, σ.147-148.

⁴ ΤΖΩΡΤΖΩΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.192.

⁵ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.59.

⁶ ΑΜΗΡΑ, Α., & ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Α. (1988). *Μετανάστευση και οικογένεια. Η κοινωνικοποίηση των παιδιών σε μια αγροτική κοινότητα*. Εισήγηση στα πρακτικά του στο Ελληνο-Γαλλικού συνεδρίου: Ο αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο. (σ.284-307). Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.-Ε.Ι.Ε. σ.285. ΦΙΛΙΑΣ, Β. (1966). Μετανάστευση: αίτια και επιπτώσεις. *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 20, σ.194-210. σ.208.

⁷ ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. (4/1994). Δημογραφική κατάσταση και οικογένεια. *Εκλογή*, τεύχ. 103, σ. 213-228. σ.223.

⁸ DUMON: ό.π., 1979, p.72.

⁹ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ, Σ. (1988). Η μετανάστευση και η επίδρασή της στην ανθρώπινη συμπεριφορά. *Κοινωνική Εργασία*, τεύχ. 9-10, σ.69-77. σ.73.

¹⁰ ΤΣΙΑΝΤΗΣ: ό.π., 1991, σ.82.

έμμεσα, ως προς την κοινωνικοποίησή τους, αλλά και στο σύνολο της διαδικασίας διαμόρφωσης της προσωπικότητάς τους.¹

Οι μετανάστες γονείς, ασυναίσθητα, είναι σαν να εγκαταλείπουν την βαθύτερη έννοια του γονεϊκού ρόλου τους, αναθέτοντάς τον σε άλλους και περιορίζοντάς τον μόνο σε ό,τι αφορά την εξασφάλιση των υλικών προϋποθέσεων συντήρησης των παιδιών τους, η οποία, κατά κάποιο τρόπο, δικαιώνει τη μετανάστευσή τους. Η πραγματικότητα, που διαμορφώνεται, είναι ιδιάζουσα, αφού τα παιδιά μπορούν να θεωρηθούν ως ορφανά, ενώ στην ουσία δεν είναι, και στην άλλη πλευρά τα υποκατάστατα των μεταναστών-γονέων έχουν αρκετά δικαιώματα και υποχρεώσεις, όχι όμως τα πλήρη χαρακτηριστικά γνωρίσματα και τα στοιχεία ενός γονέα. Η ιδιαιτερότητα αυτή, μεταφράζεται σε μια ρευστή οικογενειακή δομή, στο μέτρο που οι ρόλοι στο εσωτερικό της βιώνονται ως ασαφείς και πρόσκαιροι.² Υπάρχει μεγάλη αντίθεση ανάμεσα στον ιδεατό και στον πραγματικό τρόπο ζωής των παιδιών των μεταναστών, γιατί, ενώ η πλειοψηφία τους θεωρεί ότι, ζει στα πλαίσια πυρηνικής οικογένειας, στην πραγματικότητα είναι ενταγμένη σε εκτεταμένη οικογένεια.³ Παράλληλα με αυτό, η σύνθεση των συγκατοικών στη νέα μορφή οικογένειας, είναι, τις περισσότερες φορές, τελείως ανομοιογενής και αλλοπρόσαλλη, με αποτέλεσμα τα παιδιά αυτά να μην έχουν σαφή αντίληψη της έννοιας της οικογένειας.⁴

Η ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ σε έρευνά της βρήκε ότι, ένα πολύ σημαντικό ποσοστό (72-75%) παιδιών, των οποίων οι γονείς μετανάστευσαν εκτός Ελλάδας, παρέμειναν και ανατράφηκαν από τους παππούδες και τις γιαγιάδες τους. Αυτό σημαίνει ότι, σε περιπτώσεις μετανάστευσης, την ευθύνη της ανατροφής επωμίζονται άτομα ηλικιωμένα, άρρωστα, αδύναμα, που πολλές φορές δεν έχουν την αναγκαία αυθεντία, τη δύναμη θέλησης, την αντοχή, την υπομονή ή, γενικά, τις δυνατότητες, να ανταποκριθούν στον ρόλο που τους ανατίθεται· γεγονός που δεν θεωρείται κατακριτέο, αλλά φυσιολογικό.⁵ Αναπόφευκτη και επόμενη, ίσως, είναι η διαμόρφωση δυσμενών συνθηκών περίθαλψης και αγωγής των παιδιών αυτών.⁶

Μικρό είναι το ποσοστό των παιδιών, των οποίων την κηδεμονία αναλαμβάνουν κάποιοι συγγενείς εκ πλάγιου (9,72%)⁷ ή αυτών που εισάγονται σε κάποιο κρατικό, εκκλησιαστικό ή ιδιωτικό ίδρυμα (6,40%),⁸ των οποίων, όμως, η εξέταση θεωρείται άσκοπη και περιττή, αφού ξεφεύγει από τα πλαίσια της παρούσας Διατριβής.

Σκόπιμη, ωστόσο, είναι η αναφορά στα παιδιά που παραμένουν στην Ελλάδα και στους δυνατούς συναισθηματικούς δεσμούς που αναπτύσσουν μεταξύ τους, χάριν της υπεραναπλήρωσης και κάλυψης του κενού της απουσίας των γονιών τους.⁹ Η συνοχή τους, όμως, κινδυνεύει, όταν οι διάφοροι συγγενείς, που τα αναλαμβάνουν, τα μοιράζονται χωρίζοντάς τα, προκειμένου να διανέμουν και να περιορίσουν τις ευθύνες. Αυτή η λύση δεν είναι συνετή και επιθυμητή, γιατί τότε τα παιδιά δεν αποχωρίζονται απλά τους γονείς τους, αλλά και τα αδέρφια τους, οπότε

¹ ΚΑΣΙΜΑΤΗ, Κ. (1983). Η πολιτισμική ταυτότητα της δεύτερης γενιάς των Ελλήνων μεταναστών της Δυτικής Γερμανίας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 48. σ.4.

² ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.60-62.

³ ΑΜΗΡΑ & ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ: ό.π., 1988, σ.290.

⁴ ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ, Ι., ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ν., ΑΧΛΑΔΑΣ, Χ., ΚΑΛΤΣΙΟΣ, Χ., & ΚΑΣΙΜΟΣ, Χ. (1981). Προβλήματα παιδιών μεταναστών. *Παιδιατρική*, τόμ. 44, σ.360-368. σ.366.

⁵ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.79-80.

⁶ ΦΙΛΙΑΣ: ό.π., 1966, σ.208.

⁷ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.79-80.

⁸ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.62-63 & 79-80.

⁹ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.94.

κοινωνικοποιούνται με διαφορετικό τρόπο.¹ Αυτή η απομάκρυνση-αποκοπή ενός παιδιού και από τις δύο πλευρές, όταν είναι παρατεταμένη και μακροχρόνια, μπορεί να έχει ως συνέπεια την αποξένωση, και το ακόμη πιο σημαντικό, να αποβεί κατάσταση με αρνητικές συνέπειες στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του.²

Η ιδιόμορφη αυτή κατάσταση, μακροχρόνιας απουσίας των γονέων, μέσα στα γενικότερα προβλήματα που αυτή συνεπάγεται, εμπεριέχει την διαταραχή της ψυχικής υγείας και της συναισθηματικής ισορροπίας των παιδιών, λόγω έλλειψης γονεϊκών προτύπων, αλλά και των επαναλαμβανόμενων αποχωρισμών, που αυτά βιώνουν· ψυχικά τραύματα τα οποία δύσκολα αποκαθίστανται, ακόμη και μετά την επανασύνδεση της οικογένειας.³ Οι αρνητικές επιπτώσεις της απουσίας των γονέων, παρατηρούνται ακόμη και σε βρέφη ηλικίας 12 έως 18 μηνών. Όμως, οι ψυχοπαθολογικές επιδράσεις αυτής της πραγματικότητας, τοποθετούνται-οφείλονται, όχι μόνο στην απουσία των γονέων, αλλά και στην αλλαγή της δομής της οικογένειας και σε βασικά προβλήματα αναπροσαρμογής, που θα πρέπει να αντιμετωπίσουν όλα τα μέλη της οικογένειας.⁴

1.2.4.1.1 ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΤΩΝ ΚΑΤΑΤΕΤΜΗΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΓΕΝΕΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΠΑΠΠΟΥ-ΓΙΑΓΙΑ

Τα άτομα, τα οποία αναλαμβάνουν τα παιδιά των μεταναστών, που συνήθως είναι οι παππούδες, αισθάνονται αγωνία, ανησυχία και αμφιβολία, όσον αφορά το κατά πόσον θα καταφέρουν να αντεπεξέλθουν στο ρόλο τους, και υπερβολικό άγχος, λόγω της αυξημένης ευθύνης τους.⁵ Σε σημείο μάλιστα, που δίνουν την εντύπωση ότι, δεν ενδιαφέρονται τόσο για το παιδί, όσον για τις ευθύνες που θα τους καταλογίσουν-αποδώσουν οι γονείς, εάν γίνει κάποιο λάθος.⁶ Οδηγούνται, λοιπόν, στην υπερπροστασία, ή στον δεσποτισμό, με ό,τι αυτό συνεπάγεται.⁷

Υπάρχει ωστόσο, και η θέση που υποστηρίζει ότι, οι κηδεμόνες των παιδιών αυτών υιοθετούν έναν περισσότερο ελεύθερο τρόπο ανατροφής, που οφείλεται στην υπερβολική τους αδυναμία σε αυτά, παρά στην σωστή αντίληψή τους για τις μεθόδους διαπαιδαγώγησης. Η κάλυψη των αναγκών και των επιθυμιών των παιδιών από τους παππούδες, φτάνει σε σημείο υπερβολής λόγω των εμβασμάτων που τους αποστέλλουν οι γονείς,⁸ και στην προσπάθειά τους να αποφύγουν τις κατηγορίες των παιδιών, ότι οι ίδιοι χρησιμοποιούν τα χρήματα των γονιών προς όφελος δικό τους.⁹

Η ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ (1989) υποστηρίζει ότι, αν και ο ρόλος των παππούδων, όταν υπάρχουν και οι γονείς μέσα στην οικογένεια, είναι αναμφισβήτητος, παρ' όλα αυτά, κατά την απουσία των γονέων, αυτοί δεν είναι σε θέση να τους υποκαταστήσουν, μεριμνώντας σε καθημερινή βάση για την φυσική, πνευματική,

¹ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.62-63.

² ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ: ό.π., 1990, σ.107-108.

³ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.77-79.

⁴ ΜΑΔΙΑΝΟΥ, Δ. (Μάϊος-Δεκέμβριος 1978). Κοινωνικο-ψυχολογικές επιπτώσεις της μεταναστεύσεως στα παιδιά που μένουν στην πατρίδα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, έτος 9^ο, τεύχ. 33-34, σ.504-505. σ.505.

⁵ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.81. ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ: ό.π., 1990, σ.110.

⁶ ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ: ό.π., 1981, σ.361.

⁷ ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ: ό.π., 1981, σ.367.

⁸ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.81.

⁹ ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ: ό.π., 1981, σ.367.

αλλά και ψυχική υγεία των παιδιών· οπότε δεν μπορούν να τα βοηθήσουν στην επίλυση των προβλημάτων τους.¹

Στον αντίποδα αυτής της άποψης, βρίσκονται οι HARITOS-FATOUROS και ΔΙΚΑΙΟΥ (1986), οι οποίοι σε έρευνά τους βρήκαν ότι, τα παιδιά, ηλικίας 8 έως 10 ετών, που παρέμεναν στην Ελλάδα ζώντας με τους παππούδες τους, είχαν λιγότερες πιθανότητες να εμφανίσουν ψυχολογικά προβλήματα, σε σχέση με αυτά που ακολουθούσαν τους γονείς τους και παρέμεναν με αυτούς, ή επέστρεφαν στη χώρα προέλευσης.² Σε παρόμοια συμπεράσματα έχει φτάσει και η ΔΙΚΑΙΟΥ, η οποία βρήκε ότι, το παιχνίδι των παιδιών των μεταναστών δεν διέφερε από τα παιδιά της ομάδας ελέγχου, γεγονός το οποίο σήμαινε ότι, το παιχνίδι το οποίο αντικατοπτρίζει τον ψυχισμό τους, δεν έφερε στο φως ενδείξεις ψυχοπαθολογίας τους. Κατά συνέπεια, το παιχνίδι των παιδιών βρίσκεται σε συνάρτηση όχι τόσο με την αποστέρηση των γονέων, αλλά με τις συνθήκες που επικρατούν στο οικογενειακό περιβάλλον και με τις βιωμένες εμπειρίες των παιδιών μέσα σ' αυτό.³

Τα προβλήματα τα οποία, αναφέρεται ότι, παρουσιάζουν τα παιδιά των μεταναστών, είναι πολλαπλής φύσης και σχετίζονται με δυσκολίες στην αντίληψη, στην ομιλία και στην ανάγνωση⁴ -λόγω της μηδαμινής ή ανύπαρκτης βοήθειας και της συχνής εναλλαγής σχολείων-,⁵ αλλά και με χειρότερες ακαδημαϊκές επιδόσεις στο σχολείο -ίσως λόγω φτωχών ερεθισμάτων, προερχόμενα από κηδεμόνες χαμηλού μορφωτικού και πολιτιστικού επιπέδου. Η διαφορά αυτή στα παιδιά δημοτικού, μπορεί να καλυφθεί από τη βοήθεια συγγενικού προσώπου ή, σε μεγαλύτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες, με εξωσχολική βοήθεια που οι γονείς παρέχουν στα παιδιά, όπως π.χ. φροντιστήρια ή ιδιαίτερα μαθήματα, κάτι όμως, που δεν παρατηρείται στους κηδεμόνες των παιδιών των μεταναστών.⁶

Εξάλλου, σε αυτό συντελεί, όχι μόνον η αδυναμία παροχής βοήθειας εκ μέρους των παππούδων λόγω ελλειπών γνώσεων τους, αλλά και εξαιτίας των ψυχολογικών προβλημάτων που έχουν να αντιμετωπίσουν τα παιδιά και τα οποία οφείλονται στην απουσία των γονέων τους. Επίσης, οι παππούδες, όντας κάποιες φορές πιο αυστηροί, τους αναθέτουν οικιακές ή άλλες εργασίες, παρακωλύοντας τη σχολική μελέτη των παιδιών. Επιπρόσθετα, δεδομένου ότι, το περιβάλλον στην οικογένεια των παππούδων χαρακτηρίζεται από παραδοσιακές αξίες και πρότυπα, που διαφοροποιούνται και αποκλίνουν, κατά πολύ, από αυτές των σύγχρονων οικογενειών, εφόσον τα παιδιά κοινωνικοποιούνται στο εσωτερικό της, αυτό τους προκαλεί δυσκολίες προσαρμογής στο εκπαιδευτικό και κοινωνικό περιβάλλον.⁷

Γενικά, η μετανάστευση έχει δυσμενείς επιπτώσεις, που αντανακλώνται στη συμπεριφορά, στο χαρακτήρα και στον ψυχισμό των παιδιών των μεταναστών.⁸ Σε έρευνα που διεξήχθη (ΧΑΣΑΠΗΣ και συν., 1969), τα συμπτώματα της συμπεριφοράς των παιδιών αυτών ήταν ψυχογενούς αιτιολογίας: πείσματα-εκρήξεις οργής-

¹ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.81-82.

² ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ: ό.π., 1990, σ.110-111.

³ ΔΙΚΑΙΟΥ, Μ. (1985). Το παιχνίδι στα παιδιά των μεταναστών: Κοινωνική προσέγγιση. *Παιδαγωγική επιθεώρηση*, τεύχ. 2, σ.45-60. σ.52.

⁴ ΠΙΕΡΟΜΠΟΝΗ, Ι. (Απρίλιος 1980). Ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση: επιπτώσεις στη ζωή των ελληνοπαίδων μεταναστών. *Εκλογή*, τεύχ. 51, σ.21-36. σ.22.

⁵ ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ: ό.π., 1981, σ.367.

⁶ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π. 1989, σ.82.

⁷ ΜΑΓΓΑΝΑΡΑ, Ι. (Μάιος-Δεκέμβριος 1978). Προβλήματα των παιδιών των ενδοευρωπαίων μεταναστών στις χώρες υποδοχής και στις χώρες αποστολής. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, έτος 9^ο, τεύχ. 33-34, σ.501-504. σ.504.

⁸ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.85. ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ: ό.π., 1990, σ.111.

επιθετικότητα¹ 36,6%, απομόνωση-μελαγχολία 25,8%, ανήσυχος ύπνος-εφιαλτικά όνειρα 15,8%, υπερκινητικότητα 12,5%, δυσκολίες στο φαγητό-ανορεξία 10%, φοβίες 7,5%, όπως π.χ. φόβος στο σκοτάδι, αντικοινωνικές πράξεις 5%, κοιλιακά άλγη-έμετοι 4,1%, αδιαφορία (για το περιβάλλον, τους φίλους, τα «κοινά», το συνάνθρωπο) 3,3%, διαταραχές ελέγχου των σφικτήρων και άλλων λειτουργιών, όπως ενούρηση, εγκόπριση 0,8% και τικ 0,8%,² (ονυχοφαγία, θηλασμός δακτύλου, τραυλισμός κ.λ.π.),³ βατταρισμός.

Αυτού του είδους τις διαταραχές, τις παρουσίασαν τόσο τα παιδιά που αναζητούσαν οι γονείς τους όσο και αυτά που έδειχναν να αδιαφορούν για αυτούς.⁴ Εύρημα της ΜΑΔΙΑΝΟΥ ήταν ότι, στις οικογένειες στις οποίες οι γονείς ήταν σύμφωνοι με την ιδέα της μετανάστευσης, αλλά και στις οικογένειες που προέρχονταν από αγροτικές περιοχές, τα παιδιά μετά τη μετανάστευση των γονέων είχαν ελάχιστες πιθανότητες να παρουσιάσουν συμπτώματα ψυχοπαθολογίας.⁵

Επιπλέον, θεωρείται ότι, η μετανάστευση των γονέων συνδέεται με δυσκολίες στη διαδικασία κοινωνικοποίησης⁶ και, κατ' επέκταση, στην κοινωνικότητα των παιδιών τους,⁷ τα οποία εμφανίζουν δυσκολίες ή πλήρη ανικανότητα στο να αναπτύξουν κοινωνικές σχέσεις με τους συνανθρώπους τους, γεγονός που αντανακλάται στο ότι, δεν συνάπτουν εύκολα φιλίες. Τα παιδιά αυτά εκδηλώνουν μελαγχολία, κατάθλιψη και επιθετικότητα, λόγω των αισθημάτων εγκατάλειψης, ντροπής και αμηχανίας που νιώθουν, ακούγοντας π.χ. τους παππούδες τους να κακολογούν τους γονείς τους.⁸ Περιγράφονται, λοιπόν, αυτά τα άτομα ως ευέξαπτα, εσωστρεφή, με έκφραση κατάθλιψης και δυστυχίας στο πρόσωπό τους, ενώ χαρακτηρίζονται και από έντονα αισθήματα κατωτερότητας.

Σε αντίθεση με ό,τι ισχύει στη βιβλιογραφία, κατά τη δική της διαπίστωση, η ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ ανακάλυψε στην έρευνά της ότι, όσον αφορά την ηλικία των παιδιών κατά τον αποχωρισμό λόγω μετανάστευσης των γονιών τους, τα παιδιά ηλικίας μεγαλύτερης των 7 ετών, εμφάνιζαν περισσότερα ψυχολογικά προβλήματα, σε σχέση με τα μικρότερα. Το γεγονός αυτό, μπορεί να αποδοθεί στο ότι, σε αυτά τα παιδιά, έχοντας ζήσει περισσότερο και έχοντας συνδεθεί με τους γονείς τους, ο αποχωρισμός απ' αυτούς καταλήγει να είναι περισσότερο τραυματικός.⁹

Ως προς τους μετανάστες γονείς, όπως αναφέρθηκε πρωτύτερα, αυτοί σταδιακά χάνουν τον συναισθηματικό τους ρόλο και τον ρόλο της κοινωνικοποίησης των παιδιών τους, αφού οι σχέσεις τους με αυτά προσδιορίζονται, όλο και περισσότερο, από μια μονόπλευρη διακίνηση και παροχή αγαθών, το οποίο τις περισσότερες φορές υποβάλλεται από τους κηδεμόνες των παιδιών.¹⁰ Ωστόσο, η πλειοψηφία των παιδιών (88,2%) απαντάνε ότι, αγαπούν τους γονείς, έστω και αν δεν τους έχουν ζήσει έτσι ώστε να τους γνωρίζουν και ότι «αντιπροσωπεύουν γι' αυτά περισσότερο την έννοια του γονιού παρά την πραγματικότητα που υλοποιείται στα πρόσωπα των παππούδων και γιαγιάδων».¹¹ Δεν παραλείπουν να εκφράζουν λύπη και θλίψη, εξαιτίας της

¹ ΜΑΔΙΑΝΟΥ: ό.π., 1978, σ.505.

² ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ: ό.π., 1981, σ.367.

³ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ. 85-86.

⁴ ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ: ό.π., 1981, σ.367.

⁵ ΜΑΔΙΑΝΟΥ: ό.π., 1978, σ.505.

⁶ ΑΜΗΡΑ: ό.π., 1988, σ.285.

⁷ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.86.

⁸ ΠΙΕΡΟΜΠΟΝΗ: ό.π., 1980, σ.21 & 23.

⁹ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.87 & 88.

¹⁰ ΜΑΓΓΑΝΑΡΑ: ό.π., 1978, σ.504.

¹¹ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.92.

έλλειψης της οικογένειάς τους, επιθυμία για επάνοδο των γονιών τους στην πατρίδα και νοσταλγία λόγω της απουσίας αυτών.¹

Αξιοπρόσεκτο είναι το ότι, αρκετά από αυτά τα παιδιά, δεν κρύβουν πως τρέφουν μεγαλύτερη αγάπη για τους παππούδες τους, επειδή τα μεγάλωσαν, σε σχέση με αυτή προς τους γονείς τους, ενώ εξίσου αξιοσημείωτο είναι ότι, ένας άλλος σημαντικός αριθμός παιδιών -ιδιαίτερα αυτά, των οποίων οι γονείς ήταν και οι δύο μετανάστες για περισσότερο των 10 ετών-, έφτασαν στο σημείο της άρνησης των γονιών τους, θεωρώντας τους ως ξένους, και της ιδιότητας αυτών. Δεν έλειψαν, ακόμη, περιπτώσεις παιδιών, που εξέφρασαν υπερβολικά αρνητικά συναισθήματα, όπως μίσος και διάθεση να τους εκδικηθούν.

Έστω κι αν, γενικά για τη μετανάστευση, θεωρείται ότι, η επιστροφή των γονιών θα σημάνει την εξάλειψη αυτών των συναισθηματικών διαταραχών λόγω του ότι, τότε θα εκλείπουν οι αιτίες που τις προκάλεσαν, αυτές, σύμφωνα με βιβλιογραφικές αναφορές (ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, 1980), δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθούν.²

Η δομή της οικογένειας που θα διαμορφωθεί, μετά την παλιννόστηση και την επανασύνδεση των μελών της οικογένειας, εξαρτάται από τις εξής παραμέτρους: α) από τη χρονική διάρκεια της κατάτμησης, β) από τη μορφή που θα έχει οικογένεια κατά την επανασύνδεση, κατά πόσον δηλαδή θα είναι συζυγική-πυρηνική ή εκτεταμένη, και γ) από τον χώρο και το περιβάλλον εγκατάστασης της οικογένειας. Καθένας από τους προαναφερθέντες παράγοντες μπορεί να προκαλέσει διαφορετικά προβλήματα σε κάθε γενιά.³ Το σίγουρο είναι πάντως ότι, η επανασυνδεθείσα οικογένεια δεν έχει την ίδια μορφή ούτε αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με την αρχική οικογένεια, της προ της μετανάστευσης.⁴

Τα παιδιά δεν αναγνωρίζουν τους γονείς τους, ή και το αντίστροφο, αλλά ούτε είναι πρόθυμα να συμμορφωθούν στις υποδείξεις τους, αφού δεν αναγνωρίζουν την αυθεντία τους και έχουν κόψει τους συναισθηματικούς δεσμούς με αυτούς.⁵ Οι γονείς από την πλευρά τους, έχουν την τάση να συμπεριφέρονται στα παιδιά τους βάση κριτηρίων, που ίσχυαν πριν την μετανάστευσή τους, γεγονός που τους προκαλεί δυσκολίες στην προσπάθειά τους να αντεπεξέλθουν στον γονεϊκό τους ρόλο και στην αποκατάσταση των σχέσεών τους με τα παιδιά τους. Αυτό είναι ακόμα πιο δύσκολο για τη μητέρα, η οποία θα πρέπει να έρθει ακόμα πιο κοντά στα παιδιά, αντικαθιστώντας το υποκατάστατό της.

Η όλη κατάσταση απαλύνεται και εξομαλύνεται σε ελάχιστο βαθμό, λόγω ενός, και ίσως του μοναδικού, ευνοϊκού γεγονότος που αποκόμισαν από τη μετανάστευσή τους: αυτού της εξασφάλισης ενός καλύτερου επιπέδου διαβίωσης και μεγαλύτερης οικονομικής ευημερίας. Όμως, αυτό το θετικό στοιχείο δεν είναι αρκετό για να αποσβηστούν, να υποτιμηθούν ή να αγνοηθούν οι δυσμενείς επιπτώσεις του φαινομένου της μετανάστευσης, οι οποίες εξακολουθούν να υφίστανται, πολύ μετά την παλιννόστηση των μεταναστών γονέων.

Θεωρείται λοιπόν, όχι απλά ενδεδειγμένη, αλλά επιτακτική, η ανάγκη χορήγησης επισταμένης φροντίδας στα παιδιά και στις οικογένειες των μεταναστών, από τα συγγενικά δίκτυα, αλλά πολύ περισσότερο, από την κοινωνία και τους ειδικούς-σχετικούς φορείς της, έχοντας ως στόχο την αναγνώριση, αλλά και

¹ ΑΜΗΡΑ: ό.π., 1988, σ.301.

² ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.92 & 93.

³ ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1994, σ.224-225.

⁴ DUMON: ό.π., 1979, p.73.

⁵ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, Μ. (Απρίλιος 1985). Οι επιπτώσεις της παλιννόστησης στην οικογένεια και το σχολείο. *Νεοελληνική Παιδεία, τεύχ. 1*, σ.53-66. σ.58.

ελαχιστοποίηση ή επίλυση των προβλημάτων που αυτή η κοινωνική ομάδα αντιμετωπίζει.¹

Βέβαια, το μεταναστευτικό κύμα των οικογενειών του Ελληνικού χώρου έχει διέλθει, οπότε δεν είναι πια δυνατή και πρόσφορη η μελέτη της διαδικασίας λήψης της απόφασης, προετοιμασίας και μετακίνησης κάποιων μελών της συζυγικής ή εκτεταμένης οικογένειας.²

1.2.4.2 ΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ

Η αύξηση των διαζυγίων που παρατηρήθηκε, από τις αρχές του εικοστού αιώνα, έφτασε σε ένα ποσοστό της τάξης του 700%. Ο γάμος, ένας πανάρχαιος θεσμός-ένα θρησκευτικό μυστήριο, χαρακτηρίζεται από μικρή διάρκεια και λύνεται απλά και εύκολα με το διαζύγιο.³ Η, δε, συχνότητα των διαζυγίων στις οικογένειες των τσιγγάνων είναι πιο αυξημένη σε σχέση με τις υπόλοιπες οικογένειες της κοινωνίας. Παρόλα αυτά, τα παιδιά αυτών των οικογενειών, δύσκολα θα αντιμετωπίσουν προβλήματα, γιατί η πυρηνική οικογένειά τους είναι συνήθως ενταγμένη στην εκτεταμένη οικογένεια, οπότε βρίσκουν εκεί την ασφάλεια, την προστασία και την κάλυψη των αναγκών τους.⁴

Το διαζύγιο, γενικά, αποτελεί την: «επίσημη διάλυση ενός θεσμού ή μάλλον νομική επικύρωση μιας διάλυσης που στην ουσία έχει συντελεστεί πολύ νωρίτερα».⁵ Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: «ένα διαζύγιο επιλέγεται πάντα σαν η λιγότερο κακή λύση, επειδή θεωρείται ότι είναι προτιμότερο από μια τυραννική ζωή, αν όντως είναι τέτοια».⁶ Το ότι όμως διασπάται ο πυρήνας μιας οικογένειας με τη διάλυση της συντροφικής σχέσης δύο συζύγων, δεν συνεπάγεται αυτομάτως ότι, επέρχεται ρήξη και διακοπή της σχέσης γονέα και παιδιού.⁷

Αυτό σχετίζεται άμεσα με κάποιες αλλαγές αντιλήψεων και κοινωνικές μεταβολές, οι οποίες χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες. Ως τέτοιοι παράγοντες μπορούν να θεωρηθούν, π.χ. η έμφαση στην αγάπη και στην προσωπική επιλογή του της/της συζύγου, οι νέες αντισυλληπτικές μέθοδοι, ο εστιασμός σε κριτήρια επιλογής του συντρόφου με βάση επιφανειακά σεξουαλικά κίνητρα και όχι βαθύτερα, όπως συντροφικότητα, η αύξηση των προσδοκιών για προσωπική ικανοποίηση μετά τον γάμο, η με επικεντρωμένο τρόπο συναισθηματική τροφοδοσία μόνο μεταξύ του ζευγαριού, αποκλείοντας-ελαττώνοντας το ζεστό δέσιμο με τα παιδιά τους, η περιορισμένη επικοινωνία μεταξύ των μελών της οικογένειας, η εστίαση και ο υπερτονισμός στα ανθρώπινα δικαιώματα, από τα οποία ακολούθησαν η διαμόρφωση λανθασμένων αντιλήψεων και ακατάλληλοι χειρισμοί, οι εξωσυζυγικές σχέσεις, η αύξηση της ανοχής του κοινωνικού συνόλου σε νέες μορφές ζωής και οικογενειών, η μείωση της κοινωνικής αποδοκimasίας και του στίγματος σχετικά με το διαζύγιο, η απουσία στενού συγγενικού δικτύου στήριξης, η αστικοποίηση, η πληθυσμιακή ανομοιογένεια, η μετανάστευση, η μεγαλύτερη γεωγραφική κινητικότητα και

¹ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.94-95.

² ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1990, σ.148.

³ STEWART: ό.π., 1988, σ.21.

⁴ ΝΤΟΥΣΑΣ, Δ. (Ε.Ο.Π.). *Η κρατική εγκατάληψη, οι κοινωνικές διακρίσεις, οι ιστορικές αντιφάσεις και οι μορφές στις οικογένειες ROM*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επί.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.501-509). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.503.

⁵ ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ: ό.π., 1982, τεύχος 8-9, σ.268.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.219.

⁷ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.268.

ευχέρεια επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων, ο υποβιβασμός της θέσης και του ρόλου του άνδρα στην κοινωνία, η χειραφέτηση και η αύξηση του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών, η είσοδός τους στον επαγγελματικό στίβο, όπως επίσης η υπογεννητικότητα και η επιλογή ατεκνίας. Σε ό,τι αφορά τις δύο τελευταίες παραμέτρους, αυτές συντέλεσαν στη μείωση της οικονομικής και ψυχολογικής εξάρτησης της γυναίκας από τον άντρα και τα παιδιά της, έτσι ώστε την ανακατεύθυναν σε νέες επιδιώξεις και την απομάκρυναν από τον παραδοσιακό της ρόλο.¹

Ένας από τους αιτιολογικούς παράγοντες διαζυγίου, είναι και η εμπλοκή «τρίτων ατόμων» στην οικογένεια, όπως είναι οι γονείς των συζύγων.² Δεν είναι λίγες οι φορές, κατά τις οποίες, οι παππούδες με δολιοφθορές, όπως καλοπιάσματα του εγγονιού, για να τους αγαπήσει περισσότερο από τους γονείς του, ή κακολόγημα αυτών, προσπαθούν ασυνείδητα να προκαλέσουν διχόνοια και να υπονομεύσουν τα θεμέλια της οικογένειας, ιδιαίτερα στην περίπτωση που ένας εκ των συζύγων δεν τους είναι επιθυμητός και αρεστός.³

Το γεγονός του διαζυγίου συνοδεύεται από πλήθος αλλαγών στα αισθήματα και τη συμπεριφορά των ατόμων που το βιώνουν στο επίπεδο των σχέσεών τους, στο περιβάλλον διαβίωσής τους, αλλά και στις καταστάσεις με τις οποίες θα βρεθούν αντιμέτωποι, μερικές εκ των οποίων μπορεί να είναι συγκρούσεις, διαμάχες, διαφωνίες και βιαιότητες.⁴ Το πρώτο, και ίσως πιο σημαντικό πρόβλημα που θα πρέπει να αντιμετωπίσει το ζευγάρι, είναι η λήψη της απόφασης σχετικά με την ανάθεση της επιμέλειας, της ανατροφής και της άσκησης της γονικής μέριμνας των παιδιών σε έναν εκ των δύο γονέων. Ακολουθούν ύστερα, οι ρυθμίσεις των συναντήσεων και επαφών των συζύγων με τα παιδιά τους, ενώ έπονται οι οικονομικοί διακανονισμοί και η κατανομή-καταμερισμός της περιουσίας της οικογένειας.⁵ Αυτό φέρνει σε δυσχερή θέση τη μητέρα, η οποία εξαιτίας του ότι, συνήθως, αναλαμβάνει τα παιδιά, έχει μεγαλύτερα έξοδα, ενώ βρίσκεται σε ακόμα πιο μειονεκτική θέση, εάν η ίδια δεν εργάζεται ή, αντίθετα, δεν έχει δικό της άνθρωπο για να αφήσει τα παιδιά, τις ώρες που εργάζεται.⁶

Το διαζύγιο των γονέων, αποτελεί εστία πρόκλησης αρκετών δυσμενών καταστάσεων, αλλά οι συνέπειές του είναι περισσότερο εμφανείς στη νοσηρή ψυχική εξέλιξη του παιδιού, καθώς αυτό αποκτά επικίνδυνη και αντικοινωνική συμπεριφορά.⁷ Ο χωρισμός ενός παιδιού από τον γονέα του εξαιτίας διαζυγίου, έχει αποδειχτεί ότι, είναι περισσότερο επιβλαβής σε σχέση με αυτόν λόγω θανάτου.⁸ Αυτό σημαίνει πως, η ένταση και η δυσαρμονία στην οικογενειακή ατμόσφαιρα ασκεί μεγαλύτερη επίδραση στο παιδί, σε σύγκριση με την οικογενειακή διασπορά, που παίζει δευτερεύοντα ρόλο.⁹ Οι γονείς, μπορεί μέσω του διαζυγίου να κερδίζουν την ελευθερία τους, αλλά για τα παιδιά, αυτό αποτελεί καταδίκη με πολλαπλές επιπτώσεις.

¹ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟΥ ΤΡΑΠΕΖΙΟΥ: ό.π., 1980, σ.185. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.216. ΣΙΑΜΟΣ, Ν. Σ. (1992). *Νεολαία και ναρκωτικά*. Αθήναι: Εκδ. Αχαϊκές. σ.111-112.

² ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.133.

³ ΔΡΑΚΟΥΛΙΔΗΣ: ό.π., 1983, σ.343.

⁴ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Μ. (1993). Οικογένεια σε χωρισμό, *Κοινωνική Εργασία, τεύχ. 31*, σ.181-185. σ.182.

⁵ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟΥ ΤΡΑΠΕΖΙΟΥ: ό.π., 1980, σ.187.

⁶ HERBERT: ό.π., 1996, 2^{ος} τόμος, σ.298.

⁷ ΔΡΑΚΟΥΛΙΔΗΣ: ό.π., 1983, σ.441.

⁸ ΔΡΑΓΑΣΗ: ό.π., 1999, σ.190. ΠΑΤΕΡΑΣ, Κ. Ι. (Ιανουάριος 1994). Προβλήματα στην οικογένεια με ένα γονέα. *Σχολείο και ζωή, τόμος 42, τεύχ. 1*, σ.26-32. σ.28.

⁹ ΚΙΡΠΙΟΤΙΝ: ό.π., 1980, σ.118.

Οι αντιδράσεις και η συμπεριφορά του παιδιού, αλλά και η τελική ανάθεση της επιμέλειάς του, και, άρα, η περαιτέρω πορεία της ζωής του, βρίσκονται σε συνάρτηση με παράγοντες που προϋπάρχουν, αλλά και έπονται του διαζυγίου. Τέτοιοι είναι: η ηλικία και το φύλο¹ των παιδιών, η ποιότητα της ιδιοσυγκρασίας τους, η ωριμότητα και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους και αυτής των γονιών τους, οι εμπειρίες και τα βιώματά τους από τη συμβίωση με τους γονείς τους, οι σχέσεις των γονέων με τα παιδιά, αλλά και μεταξύ τους, η μορφή και η δομή της οικογένειάς τους, η ύπαρξη άλλων αδελφών και οι σχέσεις του παιδιού με αυτά, το κοινωνικό υποστηρικτικό δίκτυο και η παρουσία μέσα στην οικογένεια παππούδων και γιαγιάδων, που να απορροφούν τους κραδασμούς στο εσωτερικό της,² αλλά και η ύπαρξη, η στήριξη και η συνεισφορά άλλων προσώπων του ευρύτερου οικογενειακού και φιλικού περιβάλλοντος,³ η κοινωνικοοικονομική επιφάνεια της οικογένειας, η φύση, η διαδικασία και η διάρκεια της διάστασης των γονέων, όπως επίσης ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η διάλυση της οικογένειας.⁴

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά την ηλικία του παιδιού κατά τη διάρκεια του χωρισμού των γονιών, θεωρείται ότι, χειρότερη από άποψη επιπτώσεων, είναι αυτή μεταξύ των τριών με πέντε ετών.⁵ Τα παιδιά εξάλλου, ανάλογα με το φύλο τους, εκφράζουν διαφορετική στάση και συμπεριφορά, ως αντιδράσεις στο διαζύγιο των γονιών τους, με τα κορίτσια να αντιδρούν πιο ήπια και τα αγόρια να τον βιώνουν εντονότερα. Εφόσον η μητέρα τις περισσότερες φορές αναλαμβάνει την επιμέλεια των παιδιών, το αγόρι δεν έχει πρότυπο ταύτισης, αφού μάλιστα ο πατέρας, ο οποίος αποχωρεί από την οικογένεια, καταστρέφει τις προσδοκίες του και την εικόνα που είχε για αυτόν ως στήριγμα της οικογένειας. Αντίθετα, το κορίτσι ως πιο εκδηλωτικό από τη φύση του, έχει τη δυνατότητα να εκφράζει τις σκέψεις και τα συναισθήματά του, αλλά και να είναι πιο στενά δεμένο με τη μητέρα του.⁶ Συχνές εναλλαγές πατρικής φιγούρας, θέτουν σε κίνδυνο τη διαμόρφωση της εικόνας του πατέρα στα παιδιά, ενώ αυτή η απειλή εξαλείφεται από την ύπαρξη μιας ισχυρής μορφής του παππού, με τον οποίο μπορούν να ταυτιστούν.⁷ Βέβαια, δεν εκλείπει ποτέ και η αντίθετη οπτική, την οποία προβάλλουν ερευνητές που έχουν φτάσει σε συμπεράσματα σύμφωνα με τα οποία, το φύλο ή η ηλικία του παιδιού κατά τον χωρισμό των γονιών του έχει σχέση με την εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς στο παιδί.⁸

¹ DUNN, J. (2002). The adjustment of children in stepfamilies: lessons from community studies. *Child and Adolescent Mental Health Vol.7, No.4*, pp. 154–161. 2002 Association for Child Psychology and Psychiatry. Published by Blackwell Publishers. p.158-159.

² BOTCHEVA, L. B., & FELDMAN, S. S. (2004). Grandparents as family stabilizers during economic hardship in Bulgaria. *International Journal of psychology, Vo.39, No.3*, pp.157-168. p.159.

³ ΔΡΑΚΟΥΛΙΔΗΣ: ό.π., 1983, σ.444. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.208.

⁴ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ: ό.π., 1993, σ.183. ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Οικογένεια με διαζύγιο*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). Φροντίδα για την οικογένεια. (σ.91-104). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.96. ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (Ε.Ο.Π.). *Τα παιδιά του διαζυγίου*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επί.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.322-332). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.326.

⁵ ΠΑΛΛΙΔΗΣ & ΠΑΛΛΙΔΟΥ: ό.π., 1999, σ.152.

⁶ ΔΡΑΓΑΣΗ: ό.π., 1999, σ.194-195. ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ.: ό.π., 1990, σ.98-99.

⁷ ΟΛΟΥΦ-ΛΑΡΣΕΝ, Μ., & ΣΕΡΙΓΚ, Κ. (1994). *Οικογενειακά πρότυπα και προσωπικότητα*. Αθήνα: Εκδ. Στάχυ. σ.89.

⁸ WELLS, L.E., & RANKIN, J.H. (February 1991). Families and delinquency: a meta-analysis of the impact of broken homes. *Social problems, Vol.38, N.1*, pp.71-93. p.84 & 88.

Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι, σε φαινόμενα όπως το διαζύγιο, είναι απαραίτητη η ύπαρξη των ηλικιωμένων, παππούδων και γιαγιάδων, στην οικογένεια.¹ Γιατί, αυτοί είναι που παρέχουν βοήθεια στα ευαίσθητα μέλη της, όπως είναι τα παιδιά, και αναλαμβάνουν την ανατροφή αυτών,² σε κρίσιμες καταστάσεις και περιόδους, μια εκ των οποίων είναι και το διαζύγιο, που παρατηρείται όλο και συχνότερα.³ Έχει αποδειχτεί ότι, το 14,4% των οικογενειών, απαρτίζεται από ηλικιωμένους, οι οποίοι συμβιώνουν είτε μόνο με τα εγγόνια τους είτε με άγαμα, εν διαστάσει, διαζευγμένα ή χήρα παιδιά τους, γεγονός που ίσως δηλώνει την επιθυμία ή ανάγκη αυτών των ανθρώπων από την στήριξη των ηλικιωμένων.⁴ Αυτή είναι ιδιαίτερα επιτακτική, σε περιπτώσεις θανάτου ή χωρισμού των γονέων, κατά τις οποίες οι παππούδες, έχοντας συνείδηση των ορίων και του ξανανιάματος που τους ζητείται, μπορούν να βοηθήσουν τα εγγόνια τους να βρουν την ισορροπία τους, μιλώντας τους για τους γονείς τους, και διαδραματίζοντας, έτσι, σημαντικό ρόλο στη ζωή των παιδιών αυτών.⁵

Υπάρχει, βέβαια, και το ενδεχόμενο, οι γονείς να νιώθουν αβοήθητοι από το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον τους, το οποίο, ορισμένες φορές, δεν δείχνει διάθεση για βοήθεια ή, κάποιες άλλες, τους την αρνείται ξεκάθαρα. Θεωρώντας το διαζύγιο -όπως και τη φυλάκιση ενός γονιού- ως ένα γεγονός, το οποίο το προκάλεσαν οι ίδιοι οι γονείς, και ότι ευθύνονται για το χωρισμό της οικογένειας, τους αφήνουν να διευθετήσουν μόνοι τους την κατάσταση που προέκυψε. Οι λόγοι γι' αυτό είναι κυρίως ψυχολογικοί και κοινωνικοί. Γιατί η στάση και η αντίδρασή τους διαφοροποιείται σε κάποιες άλλες περιπτώσεις και γεγονότα, όπως είναι η ασθένεια ή ο θάνατος, όπου όλοι εκδηλώνουν συμπόνια και πολλοί σπεύδουν για στήριξη και συμπαράσταση.⁶ Αυτό αποτελεί ένδειξη ότι, οι αντιδράσεις του συγγενικού και φιλικού περιβάλλοντος διαφοροποιούνται ανάλογα με τον λόγο που προκαλεί τον αποχωρισμό των παιδιών από τους γονείς τους και την διάσπαση μιας οικογένειας, σαν να γίνεται ένας διαχωρισμός ανάμεσα στους παράγοντες αποδιοργάνωσης της οικογένειας, σε κοινωνικά αποδεκτούς ή μη.⁷ Εξάλλου, το διαζύγιο σε σχέση με τον θάνατο μέσα στην οικογένεια είναι ένα επιβλαβές συμβάν που απαιτεί ιδιαίτερους χειρισμούς, αφού σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με έντονη επιθετικότητα, εχθρότητα, συγκρούσεις, διαμάχες και νεανική παραβατικότητα.⁸

Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, η άσκηση της γονικής μέριμνας, σε περιπτώσεις διαζυγίου, ρυθμίζεται νομικά και ανατίθεται σε έναν από τους δύο γονείς ή, σε κάποιες περιπτώσεις, σε τρίτο άτομο.⁹ Τραγική είναι η περίπτωση, όπου τα παιδιά αποβαίνουν το μήλο της Έριδας ανάμεσα στους δύο γονείς (αν και δεν συνηθίζεται ο χωρισμός των γονέων να συνεπάγεται και χωρισμός των παιδιών τους

¹ ΚΟΥΡΟΣ, Ι. (1993). *Γονεϊκά υποκατάστατα. Ο παππούς και η γιαγιά για το παιδί*. Στα πρακτικά του συνεδρίου της Εταιρείας Ψυχολογικής-Ψυχιατρικής ενηλίκου και παιδιού (21-24 Μαΐου 1992): Ψυχολογικά θέματα παιδιών και εφήβων. 2^{ος} τόμος. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.107.

² ΕΜΚΕ: ό.π., 1999, σ.27.

³ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.133.

⁴ ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ & συν.: ό.π., 1993, σ.405.

⁵ ISAMBERT, F. (χωρίς ημερομηνία έκδοσης). *Ο παππούς και η γιαγιά*. Στο: Σχολή γονέων και παιδαγωγών στο Παρίσι.: Οι καθημερινές δυσκολίες της αγωγής. (Μετάφρ.: Γ.Α. Βασδέκη). Αθήνα: Εκδ. Δίπτυχο. σ.518.

⁶ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ: ό.π., 1993, σ.183. ARDITTI, J. A., LAMBERT-SHUTE, J., & JOEST, K. (2003). Saturday morning at the jail: implications of incarceration for families and children. *Family relations*, Vol.52, No.3, pp.195-204. p.197.

⁷ ARDITTI, LAMBERT-SHUTE & JOEST: ό.π., 2003, p.202.

⁸ WELLS & RANKIN: ό.π., 1991, p.84 & 88.

⁹ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1998). *Διάγραμμα αστικού δικαίου. Οικογενειακό δίκαιο*. Αθήνα: Εκδ. Π.Ν. Σάκκουλα. σ.159.

μεταξύ τους, οπότε οι γονείς τα διεκδικούν ως σύνολο¹), καθώς πολλοί από αυτούς χρησιμοποιούν τις μαρτυρίες και κατηγορίες των παιδιών, εναντίον του αλλού ενάγοντα-συζύγου, προκειμένου να επιτύχουν την πιο συμφέρουσα για τους ίδιους απόφαση του δικαστηρίου, σε θέματα επιμέλειας, παροχών, επισκέψεων κ.λπ. Ακόμα κι αν τα παιδιά, έχουν εξοικειωθεί με τις καταστάσεις αυτές, και φαινομενικά δείχνουν άνεση με την εμπλοκή τους στις γονεϊκές διαμάχες, είναι βέβαιο ότι, αυτή η συμμετοχή τραυματίζει τον ψυχοσυναισθηματικό τους κόσμο, με μακροπρόθεσμες συνέπειες. Οι συναισθηματικές εντάσεις και ο διχασμός, τους αφήνουν οδυνηρά και αθεράπευτα, ψυχικά σημάδια. Αυτά επιτείνονται, στις περιπτώσεις επανάληψης των δικαστικών διεκδικήσεων, λόγω τροποποίησης αρχικών αποφάσεων ή οποιωνδήποτε άλλων μεταβολών. Τα παιδιά, όσο κι αν φαίνονται δυνατά και ώριμα, δεν αντέχουν μια τόσο επώδυνη περιπέτεια· κάτι που οι γονείς δεν πρέπει να ξεχνούν ποτέ. Η μόνη προσφορά των γονέων, αφού δεν μπορούν να διασώσουν την οικογένειά τους, είναι να συμπεριφερθούν με ανωτερότητα και να κρατήσουν τα παιδιά τους μακριά από κάθε διεκδίκηση.² Έστω και αν απέτυχαν ως σύζυγοι, μπορούν τουλάχιστον να επιτύχουν ως γονείς.³

Στα καθήκοντά τους εμπίπτει το να ξεκαθαρίσουν την εικόνα και τα αίτια του διαζυγίου στα παιδιά τους, η οποία έτσι κι αλλιώς γίνεται αντιληπτή από τα ίδια, έτσι ώστε να μην αισθάνονται ενοχές και υπευθυνότητα γι' αυτό το γεγονός, να τα διαβεβαιώσουν για την αγάπη τους και να τα καθησυχάσουν προετοιμάζοντάς τα για τη νέα κατάσταση που θα διαμορφωθεί. Έτσι, θα απελευθερώσουν τα παιδιά τους και θα αποβάλουν από το μυαλό τους κάθε μυστήριο και σκοτεινή πτυχή του διαζυγίου, συμβάλλοντας στην επαναφορά και στην εδραίωση της ψυχικής τους ηρεμίας.⁴

Υπάρχει, όμως, και η αντίθετη τοποθέτηση, σύμφωνα με την οποία, οι γονείς όχι μόνο δεν διεκδικούν τα παιδιά τους, αλλά τα εγκαταλείπουν «ελαφρά τη καρδιά», οπότε αυτά νιώθουν έχθρα και μίσος για αυτούς, ίσως όχι αδικαιολόγητα. Τότε, και πάλι εμφανίζονται οι παππούδες ως σωτήρες των παιδιών.⁵

Ένα διαζύγιο έχει, σχεδόν πάντα, αποδιοργανωτική επίδραση στη ζωή ενός παιδιού και μακροπρόθεσμα επακόλουθα στη μόρφωσή του, στην εξέλιξη της ψυχικής ισορροπίας του, στην οικογενειακή του αποκατάσταση και στην ευρύτερη ευτυχία του.⁶ Κάποιες από τις αντιδράσεις και τα χαρακτηριστικά που μπορεί να παρουσιάσει ένα παιδί, ανάλογα με το εξελικτικό στάδιο στο οποίο βρίσκεται, είναι οι εξής:

Όσον αφορά την προσχολική ηλικία, η οποία χαρακτηρίζεται και ως «η ηλικία της ανάπτυξης», παρατηρούνται αλλαγές παροδικού χαρακτήρα στα συναισθήματα και στη συμπεριφορά του παιδιού και παλινδρόμηση, λόγω της τεταμένης ατμόσφαιρας του διαζυγίου, ενδείξεις οι οποίες μπορεί να προϋπήρχαν, αλλά δεν ήταν εμφανείς. Δείγματα αυτών είναι η ανασφάλεια και η έλλειψη εμπιστοσύνης στους γονείς και δυσπιστίας προς τους ανθρώπους, διαταραχές ύπνου και διατροφής, αισθήματα ενοχών, μειονεξίας, απογοήτευσης, κατάθλιψης, αποτυχίας, ευθυνών και ανικανότητας, επειδή δεν πρόλαβαν να αποτρέψουν τον χωρισμό των γονιών τους,⁷ υπερκινητικότητα, ευθιξία, εριστικότητα και οξυθυμία, εκρήξεις θυμού, έντονη επιθετικότητα συνοδευόμενη από καταστροφική διάθεση, απώλεια της ικανότητας

¹ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.228.

² ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ: ό.π., 1982, τεύχ. 8-9, σ.268-269.

³ ΧΑΪΜ, TZ. TZ. ( ). Μεταξύ γονέων και παιδιών. σ.200-201.

⁴ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.245.

⁵ ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗΣ: ό.π., 1978, σ.17.

⁶ ΠΑΛΛΙΔΗΣ & ΠΑΛΛΙΔΟΥ: ό.π., 1999, σ.153.

⁷ ΠΑΤΕΡΑΣ: ό.π., 1994, σ.28-29.

του παιδιού να κυριαρχήσει πάνω στο άγχος του, αδυναμία συγκέντρωσης της προσοχής και μαθησιακές δυσκολίες, δυσπροσαρμοστικότητα, όπως επίσης μελαγχολική διάθεση, ιδιαίτερα έντονη κατά τον πρώτο καιρό, μετά την αλλαγή της οικογενειακής ζωής,¹ προσφυγή στην εσωστρέφεια και στον μαρασμό. Τα παιδιά αυτά σπαράζονται από μόνωση, υποφέρουν ενδόμυχα, ενώ δεν μπορεί να αποσιωπηθεί ο ψυχικός πόνος τους, που λαμβάνει τη μορφή λύπης, φόβου και κατάθλιψης και καταλήγει στην μείωση της αυτοεκτίμησης.²

Οι άμεσες αντιδράσεις των παιδιών, ευθύς μόλις τους ανακοινωθεί ο χωρισμός των γονιών τους, είναι συνήθως, έντονη αναστάτωση, ακολουθεί απάθεια ή κατάθλιψη, και, έπειτα, ο τερματισμός-λήξη τους, με την απώλεια του ενδιαφέροντος για τους γονείς και την προσαρμογή τους στα νέα δεδομένα. Στα παιδιά πιο μικρής ηλικίας, είναι αυξημένες οι φοβίες και ιδιαίτερα ο φόβος εγκατάλειψής τους και από τους δύο γονείς, αν δεν έχει ήδη συμβεί, γεγονός που τα φέρνει αντιμέτωπα με επώδυνες εσωτερικές συγκρούσεις. Αφενός, αγαπούν και επιθυμούν τους γονείς τους και καταλαμβάνονται από το άγχος του αποχωρισμού, αφετέρου, είναι θυμωμένα με αυτούς επειδή τα πρόδωσαν,³ ενώ σχεδόν ποτέ δεν σβήνει η ελπίδα τους για επανασύνδεση των γονέων και ξανασμίξιμο της οικογένειάς τους. Ως συνέπεια της ψυχικής και κοινωνικής τους διαταραχής, έρχεται η μειωμένη σχολική επίδοσή τους, προβλήματα συμπεριφοράς, όπως η άρνηση πρόσληψης τροφής, νυχτερινή ενοούρηση, εγκόπριση και διαταραχές του ύπνου και παραπτωματική συμπεριφορά.⁴

Όπως και να κυλήσουν τα πράγματα, μετά τη δικαστική διαδικασία του διαζυγίου, τα παιδιά θα πρέπει να επαναπροσδιορίσουν τις σχέσεις με τους γονείς τους, και κυρίως με τον γονέα που ζει σε ξεχωριστό σπίτι.⁵ Το γεγονός του διαζυγίου ισοδυναμεί με την απώλεια του ενός ή και των δύο γονέων, η οποία μπορεί να είναι παροδική ή μονιμότερη· σίγουρα πάντως αφορά τη διάσπαση των συναισθηματικών δεσμών μεταξύ των μελών μιας οικογένειας. Το παιδί είναι πιθανόν να παρουσιάσει το άγχος του αποχωρισμού και να εκδηλώσει, μέσω της διαρκούς αναζήτησης του χαμένου προσώπου, αντιδράσεις θρήνου όμοιες με αυτές του πένθους μετά από θάνατο του γονέα. Βέβαια, διαμέσου αυτής της διαδικασίας, γίνεται ένα είδος παραδοχής του γεγονότος του διαζυγίου και της απώλειας του γονέα, έστω και αν τα παιδιά δίνουν την εντύπωση συνεχούς θρήνου. Αυτός τροφοδοτείται από την περιοδική επαφή τους με τον γονέα που αποχωρίστηκαν, ή από εξωτερικά περιστατικά, όπως δικαστικές διαδικασίες ή συγκρούσεις και διαμάχες των γονέων, γεγονότα που δύσκολα αφομοιώνονται από τα παιδιά.

Σε μια τέτοια περίπτωση, όπως είναι το διαζύγιο, το παιδί προκειμένου να την αντιμετωπίσει, χρησιμοποιεί τον μηχανισμό άμυνας της εξιδανίκευσης είτε του γονέα που είναι παρών είτε εκείνου που απουσιάζει, όπου και οι δύο διαδικασίες συντελούν σε ανώμαλη-μη φυσιολογική ταυτοποίηση.⁶ Πάνω σε αυτό, αν π.χ. το αγόρι αναπτύξει προσκόλληση και ταυτιστεί με τη μητέρα του, αυτό μπορεί να ακρωτηριάσει την προσωπικότητά του ή, πιο ακραία, να οδηγήσει σε ομοφυλοφιλία.⁷

Όσον αφορά τα παιδιά της λανθάνουσας περιόδου, δηλαδή της ηλικίας 5 ½ έως 10-11 ετών, διακατέχονται από ενοχές και ντροπή, κατηγορούν τους εαυτούς τους,

¹ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟΥ ΤΡΑΠΕΖΙΟΥ: ό.π., 1980, σ.192. ΤΣΙΝΤΣΙΦΑΣ: ό.π., 1973, σ.185. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.254-255.

² ΚΟΡΩΣΗΣ: ό.π., 1997, σ.20. ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ: ό.π., 1995, σ.31.

³ ΔΡΑΓΑΣΗ: ό.π., 1999, σ.190 & 192. DUNN: ό.π., 2002, p.158.

⁴ ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ: ό.π., 1982, τεύχ. 8-9, σ.268. ΠΑΤΕΡΑΣ: ό.π., 1994, σ.30. ΤΣΙΤΟΥΡΑ:, ό.π., 1990, σ.98-99. ΤΣΙΤΟΥΡΑ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.327-329.

⁵ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ: ό.π., 1993, σ.184.

⁶ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟΥ ΤΡΑΠΕΖΙΟΥ: ό.π., 1980, σ.193.

⁷ ΔΡΑΚΟΥΛΙΔΗΣ: ό.π., 1983, σ.444.

νιώθουν πολύ έντονα την απώλεια και μαστίζονται από κατάθλιψη (γι' αυτό και πολλά παιδιά καταφεύγουν στο παιχνίδι και στη φαντασία προκειμένου να αποφύγουν και να απελευθερωθούν από τα συναισθήματά τους),¹ ενώ ως προς αυτά, ηλικίας 9 και 10 ετών, της δεύτερης σχολικής περιόδου, ευθυγραμμίζονται με τον ένα ή τον άλλο γονέα και οι αντιδράσεις τους, όπως στενοχώρια, λύπη, ντροπή, φόβος της εγκατάλειψης ή ανησυχίες όσον αφορά τη νέα οικογενειακή τους δομή, είναι πιο ήπιες, στα μισά από αυτά τα παιδιά, ένα χρόνο μετά το διαζύγιο των γονιών τους. Τα υπόλοιπα, έστω κι αν προσπαθούν, να δείξουν ότι, βρίσκονται σε καλύτερη διάθεση, παρόλα αυτά, δεν είναι πάντα εύκολο, να κρύψουν αισθήματα πικρίας και νοσταλγίας, ευχόμενα να μην είχε συμβεί αυτό το γεγονός εξαρχής.²

Ο πόνος, που ίσως εκδηλώνουν μεγαλύτερα παιδιά 12-18 ετών, βρίσκεται σε συνάρτηση με ρεαλιστικούς φόβους που αυτά έχουν και με αισθήματα συμπόνιας για τον γονέα που δεν έχει την επιμέλειά τους, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που διακατέχονται από αισθήματα ενοχής για τυχόν δικές τους κακές πράξεις, που πιθανόν συντέλεσαν στην οικογενειακή διαταραχή, έστω και αν κάτι τέτοιο δεν υφίστατο. Σε στιγμές έντονης συναισθηματικής φόρτισης, είτε θυμώνουν προς τους γονείς τους, επειδή κατέστρεψαν την οικογένειά τους και τα ίδια προδόθηκαν είτε τους λυπούνται, τους συμπονούν για τη δυστυχία που βιώνουν και ανησυχούν γι' αυτούς, όπως και για το δικό τους μέλλον (την εκπαίδευση και την οικονομική τους κατάσταση, τη δική τους μελλοντική ικανότητα να συνάψουν γάμο και να κάνουν δική τους οικογένεια).³ Το παιδί, και ιδιαίτερα, ο έφηβος,⁴ δεν είναι σε θέση να αντιληφθεί, το πόσο ψυχοφθόρος μπορεί να είναι ένας αποτυχημένος γάμος για τους γονείς, αλλά ούτε και τους λόγους του διαζυγίου, οπότε το εκλαμβάνει ως προσωπική του απόρριψη και εγκατάλειψη, ενώ παράλληλα προσάπτει στον εαυτό του τη διάλυση της οικογένειάς του.⁵

Αλλά και οι γονείς από την πλευρά τους, μπορεί να νιώθουν ενοχές, οφειλόμενες στις αντιδράσεις και στις ψυχοσωματικές διαταραχές του παιδιού, ενώ παράλληλα αισθάνονται ανασφάλεια, όσον αφορά τη μέθοδο ανατροφής που υιοθετούν. Σε περίπτωση που ασκούν τον γονεϊκό ρόλο, χωρίς την ταυτόχρονη υποστήριξη από ανεπίσημο δίκτυο των συγγενών και φίλων ή την υποστήριξη εθελοντικών οργανισμών,⁶ το έργο τους είναι ακόμα πιο δύσκολο, τους επιφορτίζει με περισσότερες ευθύνες, ενώ δεν είναι απίθανο να δημιουργήσουν δυσарέσκεια και απελπισία στα παιδιά τους.⁷ Κατά τη διάρκεια της διαταραχής των σχέσεων των συζύγων, αλλά και κατά την εξέλιξη του διαζυγίου, οι γονείς καταλαμβάνονται από οργή, που παίρνει τη μορφή μελαγχολικής, ή και καταθλιπτικής, διάθεσης. Αυτή είτε εκφράζεται ελεύθερα είτε συγκαλύπτεται πίσω από κάποια υπεραπασχόληση επαγγελματικής ή κοινωνικής φύσης, ενώ δεν συνδυάζεται, πάντοτε, με παράλληλη επίδειξη αγάπης και ανταπόκρισης στις ανάγκες των παιδιών, τα οποία τα παραμελούν επανειλημμένα ή διαρκώς, αφού είναι απορροφημένοι από τα προσωπικά τους προβλήματα.⁸ Σε ακραίες περιπτώσεις, οι αντιδράσεις των γονέων δεν περιορίζονται μόνο σε ψυχοσωματικές διαταραχές και στη λήψη ψυχοφαρμάκων

¹ ΤΣΙΤΟΥΡΑ: ό.π., 1990, σ.99. DUNN: ό.π., 2002, p.158.

² ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟΥ ΤΡΑΠΕΖΙΟΥ: ό.π., 1980, σ.192.

³ ΔΡΑΓΑΣΗ: ό.π., 1999, σ.192. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.222. ΤΣΙΤΟΥΡΑ,.: ό.π., 1990, σ.100.

⁴ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟΥ ΤΡΑΠΕΖΙΟΥ: ό.π., 1980, σ.193.

⁵ HERBERT: ό.π., 1996, 2^ο τόμ., σ.295.

⁶ ΤΣΙΤΟΥΡΑ,.: ό.π., 1990, σ.100-101.

⁷ ΚΟΡΩΣΗΣ: ό.π., 1997, σ.20.

⁸ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ: ό.π., 1993, σ.183. ΠΑΤΕΡΑΣ: ό.π., 1994, σ.29.

(ηρεμιστικών), προκειμένου να απαλύνουν τα συναισθήματά τους, αλλά μπορεί να εθιστούν σε ψυχότροπες ουσίες, όπως το αλκοόλ.¹

Συγκεκριλαιώνοντας, λοιπόν, όλα όσα αναπτύχθηκαν διεξοδικά έως εδώ, το γεγονός του διαζυγίου φέρει όλα τα μέλη της οικογένειας αντιμέτωπα με νέες καταστάσεις και μεταβολές στον τρόπο ζωής τους, τις οποίες θα πρέπει να επεξεργαστούν και να αντιμετωπίσουν. Οπότε, οι αντιδράσεις και τα συμπτώματα που θα παρουσιάσει ένα παιδί, δεν πρέπει εσφαλμένα ίσως, να θεωρηθούν ως προβληματική συμπεριφορά -αν και μπορούν κάποιες απ' αυτές να σταθεροποιηθούν με αυτήν τη μορφή-, αλλά ως φυσιολογικές, και περισσότερο ως προσπάθειές του, να αντεπεξέλθει στα νέα δεδομένα.² Κατά συνέπεια, η πλειοψηφία των παιδιών του διαζυγίου, ξεπερνάει τα μειονεκτήματα και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει και διέρχεται μια απόλυτα φυσιολογική πορεία ζωής, γιατί στην αντίθετη περίπτωση, με την αυξανόμενη συχνότητα αυτού του φαινομένου, θα έπρεπε λογικά, η κοινωνία, τροφοδοτούμενη από παθολογικά άτομα, να έχει αποδομηθεί τελείως.³

1.2.4.3 ΘΑΝΑΤΟΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Οι αλλαγές που επισυμβαίνουν μέσα σε μια οικογένεια, όταν χάνεται ένα αγαπημένο πρόσωπο και μέλος της, είναι πολλές και συνθέτες, αφού θα πρέπει τόσο να επαναπροσδιοριστούν οι ρόλοι και οι σχέσεις στο εσωτερικό της, οπότε υφίσταται αναδιάρθρωση η δυναμική της, όσο και να προσαρμοστούν και να συμβιβαστούν με το ίδιο το γεγονός της απώλειας του προσώπου αυτού. Η ισορροπία της οικογένειας διαταράσσεται, αφού όλα τα μέλη της, θα πρέπει ή, είναι σίγουρο ότι, θα διέλθουν από τη διεργασία του πένθους και του θρήνου.⁴

Όσον αφορά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, τα παιδιά, είναι προτιμότερο να γνωρίζουν την αλήθεια και να αντιμετωπίζουν την πραγματικότητα, παρά να μαστίζονται από αγωνία, σύγχυση, αναστάτωση και αβεβαιότητα, που προκαλεί η έλλειψη πληροφόρησης και οι απλοϊκές εξηγήσεις.⁵

Οι αντιλήψεις, που έχουν διαμορφωμένες τα παιδιά σχετικά με τον θάνατο, επηρεάζονται όχι τόσο από τη χρονολογική τους ηλικία, αλλά τη διανοητική τους ικανότητα, από το γνωστικό επίπεδο της εξέλιξής τους, από τις εμπειρίες που έχουν αποκομίσει από την μέχρι τότε ζωή τους (π.χ. από την απώλεια ενός αγαπημένου ζώου ή πουλιού),⁶ από τις θρησκευτικές και γενικότερες αντιλήψεις και αξίες, που επικρατούν στην οικογένεια και στην κοινωνία που τα περιβάλλει.⁷

Σωστό είναι, να ξεκαθαρίζεται στο παιδί τί συμβαίνει και για ποιά αιτία, όταν πεθαίνει ένα αγαπημένο του πρόσωπο, προκειμένου να αποφεύγονται ενδεχόμενες παρερμηνείες από την πλευρά του παιδιού, όταν το διαβεβαιώνουν ότι το άτομο που

¹ ΚΟΡΩΣΗΣ: ό.π., 1997, σ.20.

² ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ: ό.π., 1993, σ.184.

³ HERBERT: ό.π., 1996, 2^{ος} τόμ., σ.295.

⁴ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, Δ. (1990). *Το παιδί αντιμέτωπο με το θάνατο και το πένθος στην οικογένεια*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.177-192). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.179-180.

⁵ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ. Π.Φ. (Σεπτέμβρης-Οκτώβρης 1991). Πρέπει να μιλάμε στα παιδιά για το θάνατο; (μέρος α'). *Οικογένεια και σχολείο, χρονιά 23^η, τεύχ.107*, σ.12-15. σ.15. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ: ό.π., 1990, σ.185-187.

⁶ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ. Π.Φ. (Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1991). Πρέπει να μιλάμε στα παιδιά για το θάνατο; (μέρος β'). *Οικογένεια και σχολείο, χρονιά 23^η, τεύχ.108*, σ.67-70. σ.67. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ: ό.π., 1990, σ.182.

⁷ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ: ό.π., 1991, *τεύχ.107*, σ.14. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.258.

πέθανε, έφυγε ή πήγε για ύπνο, γιατί έτσι θα φοβάται και το ίδιο να αποκοιμηθεί. Ο θάνατος είναι μια κατάσταση μη αναστρέψιμη και χαρακτηρίζεται από καθολικότητα (αφορά όλους, ακόμα και το ίδιο) και οριστικότητα (έχει μη αναστρέψιμη πορεία), γεγονότα που δεν θα πρέπει το περιβάλλον του παιδιού να παραλείψει να τα επισημάνει σε αυτό, έστω και αν η συνειδητοποίησή τους από το παιδί γίνει σταδιακά, κατά την ηλικιακή του εξέλιξη. Δηλαδή ό,τι γεννιέται, κάποια στιγμή θα πεθάνει, λόγω της φυσικής φθοράς και αυτό ισχύει τόσο για αντικείμενα όσο και για πρόσωπα, χωρίς τα ίδια να το επιδιώκουν και να το επιθυμούν, και χωρίς να οφείλονται σε κάποια τυχαία γεγονότα ή ατυχήματα, οπότε το παιδί δεν θα πρέπει να θυμώνει με αυτά ή να θεωρεί τον εαυτό του υπεύθυνο.¹

Καλό είναι επίσης, το παιδί να συμμετάσχει στην νεκρώσιμη ακολουθία και στις τελετουργίες του πένθους π.χ. την ταφή, προκειμένου να συμμετάσχει στη διαδικασία αποχωρισμού από το αγαπημένο του πρόσωπο, να (οπτικοποιήσει) να σχηματίσει μια εικόνα για τον θάνατο και να πάρει μια γεύση για το μελλοντικό δικό του τέλος. Έχει τη δυνατότητα να αποχαιρετίσει το αγαπημένο του πρόσωπο, αλλά και να απομυθοποιήσει-αποκαταστήσει την έννοια του θανάτου.² Σημασία δεν έχει να προστατευτεί το παιδί από τη βίωση του πόνου, αλλά η ενημέρωσή του για το γεγονός του θανάτου και η επίδειξη κατανόησης και συμπόνιας προς αυτό, σε συνδυασμό με την παροχή συμπαράστασης για να διαχειριστεί, να αντιμετωπίσει και να ξεπεράσει τα συναισθήματα που νιώθει.

Ο τρόπος με τον οποίο, κάθε άνθρωπος αντιμετωπίζει την ιδέα του θανάτου, εκδηλώνει τις αντιδράσεις θρήνου και πενθεί για την απώλεια ενός αγαπημένου μέλους της οικογένειάς του, εξαρτώνται από χαρακτηριστικά του πενθούντα, του αποθανόντος και του θανάτου του. Πιο αναλυτικά, όσον αφορά το άτομο που πενθεί, παίζουν ρόλο προσωπικά χαρακτηριστικά του, όπως το φύλο, η ηλικία, το επίπεδο ανάπτυξης, της μόρφωσης, των γνωστικών ικανοτήτων του και της ωριμότητάς του, η ιδιοσυγκρασία και η προσωπικότητά του, η ποιότητα και το είδος της σχέσης, της επικοινωνίας και των δεσμών που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στο άτομο που πενθεί και σε αυτό που πέθανε, η σχέση του ατόμου που πενθεί με τα εναπομείναντα μέλη (μεταξύ των οποίων και ο άλλος γονέας) της οικογένειάς του, τα αίτια και οι συνθήκες θανάτου (απρόβλεπτος, αιφνίδιος και ξαφνικός, όπως η δολοφονία ή αυτοκτονία, ή αναμενόμενος, αργός μετά από χρόνια τροχιά ασθένειας, βίαιος ή ήρεμος, κ.λπ.), ο βαθμός ψυχολογικής προετοιμασίας των πενθούντων και η παροχή ευκαιρίας (στο παιδί) για συμμετοχή στη διαδικασία του πένθους, η ύπαρξη συγγενικού, φιλικού και κοινωνικού υποστηρικτικού-θεραπευτικού πλαισίου, η τυχόν ένταξη του γεγονότος σε ένα γενικότερο πλαίσιο κρίσιμης περιόδου από την οποία διέρχεται η οικογένεια, το ψυχοκοινωνικό, θρησκευτικό, ιδεολογικό και πολιτισμικό πλαίσιο.³

Έτσι λοιπόν, το παιδί που είναι ακόμη σε μικρή π.χ. βρεφική ηλικία, επειδή δεν μπορεί να εκφραστεί με άλλο τρόπο, οι αντιδράσεις του σωματοποιούνται παίρνοντας τη μορφή ψυχοσωματικών συμπτωμάτων. Το παιδί λίγο μεγαλύτερης ηλικίας αντιδρά αρχικά με άρνηση του γεγονότος θανάτου (φάση της αποφυγής), το οποίο διαρκεί για

¹ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ: ό.π., 1991, *τεύχ.108*, σ.68. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ: ό.π., 1990, σ.178-179.

² ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ: ό.π., 1991, *τεύχ.108*, σ.69. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ: ό.π., 1990, σ.178. ALBA, M. (2001). *Ο θυμός των παιδιών. Παραμύθια για την κατανόηση της παιδικής συμπεριφοράς*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. University studio press. σ.105-106.

³ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ: ό.π., 1990, σ.180 & 184-185. ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (1999). *Θάνατος και πένθος*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.405-432). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.412-413 & 420-423. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.228 & 258-259.

λίγες μέρες, ενώ αμέσως μετά ξεσπά σε κλάμα με λυγμούς, εξωτερικεύοντας τον βαθύ πόνο που αισθάνεται, ενώ ταυτόχρονα καταλαμβάνεται από άγχος, ανασφάλεια και φόβο εγκατάλειψής του από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του, γι' αυτό παλινδρομεί σε προηγούμενα εξελικτικά στάδια ως προς τη συμπεριφορά του και εκδηλώνει τάσεις εξάρτησης από αυτά. Από την τρίτη εβδομάδα του θανάτου ενός προσώπου και κατά τη διάρκεια ενός έτους, στη φάση της συνειδητοποίησης της απώλειας και της αντιμετώπισής της, το παιδί εκδηλώνει και πλήθος άλλων αντιδράσεων όπως λ.χ. εξαιτίας του εγωκεντρικού τρόπου σκέψης του αισθάνεται, ότι είναι υπεύθυνο για το θάνατο, αυτοκατηγορείται, αυτοτιμωρείται, έχει αισθήματα ενοχής και ενδέχεται να εκφράσει ιδέες ή να κάνει απόπειρα αυτοκτονίας, γίνεται ευερέθιστο και επιθετικό, εκδηλώνει θυμό όχι μόνο προς τον θανόντα, αλλά και προς κάθε κατεύθυνση, υποπίπτει σε παραβατικές συμπεριφορές, υποτιμά ή εξιδανικεύει τον θανόντα γονέα, κατά την επιθυμία του να εκφράσει τη θλίψη του αποσύρεται από οποιαδήποτε δραστηριότητα και σχέση, νιώθει νοσταλγία για το αγαπημένο του πρόσωπο που έφυγε από τη ζωή και μοναξιά, ενώ παράλληλα ενδέχεται να έχει ψευδαισθήσεις για αυτό το πρόσωπο και έχει την τάση να επαναλαμβάνει πράγματα που έκανε με τον θανόντα, ταυτίζεται και υιοθετεί κάποια στοιχεία της συμπεριφοράς του ατόμου που χάθηκε. Ο έφηβος από την άλλη πλευρά πάλλεται μεταξύ της ανάγκης του για αυτονομία και της τάσης του για εξάρτηση από το φιλικό και συγγενικό του περιβάλλον κατά την περίοδο που πενθεί, ζώντας έτσι μια εσωτερική σύγκρουση. Αυτή μπορεί να καταλήξει σε συμπεριφορά αδιαφορίας, η οποία είναι πιθανό να ξαφνιάσει ή να πανικοβάλλει τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του.¹

Οι αντιδράσεις ενός ανθρώπου και ιδιαίτερα του παιδιού την περίοδο του θρήνου θεωρούνται φυσιολογικές, εφόσον δεν εκτείνονται πέρα από τη χρονική περίοδο κάποιων μηνών, και πραγματοποιούνται με την ψυχολογική στήριξη του οικογενειακού περιβάλλοντος. Γιατί σταδιακά όλες οι παραπάνω αντιδράσεις υποχωρούν, αφού το άτομο περνάει στην τρίτη φάση του πένθους, στην ανάκαμψη και εμφανίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό η προσαρμογή τους στη νέα κατάσταση.² Αν παρόλα αυτά επεκταθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα και δεν είναι απλά παροδικές, πρόσκαιρες και προσωρινές, τότε γίνεται πλέον λόγος όχι για αντιδράσεις τους, αλλά για συμπτώματα, τα οποία για να καταπολεμηθούν, χρήζουν υποστήριξης από ψυχολόγο ή ψυχίατρο. Η συμπτωματολογία που μπορεί να εμφανιστεί και που αποτελεί ένδειξη της ανάγκης παρέμβασης του ειδικού, είναι η εξής: οργανικές διαταραχές π.χ. πόνους, διαταραχές του ύπνου και της διατροφής, απομόνωση, αποφυγή κοινωνικών σχέσεων και δραστηριοτήτων, προβολή στον εαυτό του κατηγοριών και ενοχών, αυτοκαταστροφική τάση και επιθυμία ή τάση ανάληψη της ρόλων μέσα στην οικογένεια οι οποίοι δεν του ταιριάζουν, στην προσπάθειά του να υποκαταστήσει το άτομο το οποίο πέθανε και να σταθεί άξιο των προσδοκιών του περιβάλλοντός του.³

Ως κατηγορίες παιδιών, τα οποία υπολείπονται οικογένειας και στερούνται το ασφαλές, ομαλό και υγιές περιβάλλον της, θα μπορούσαν να οριστούν εκείνα τα οποία είναι εγκαταλελειμμένα (με οποιαδήποτε αιτιολογία όπως π.χ. κλοπή, απώλεια-αδυναμία ανατροφής κ.ά.) ή ορφανά από τον ένα (ημι-ορφανό) ή και τους δύο γονείς τους. Τα παιδιά αυτά θεωρούνται ότι, είναι «χωρίς οικογένεια», όπως αναφέρεται στο άρθρο 20 της σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού, που επικυρώθηκε το 1989

¹ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ: ό.π., 1990, σ.182-184. ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.423-429. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.260.

² ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.429.

³ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ: ό.π., 1990, σ.180-181. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.259.

από τη Γ.Σ. του ΟΗΕ και επικυρώθηκε και στον ελληνικό χώρο στις 2 Δεκεμβρίου 1992.¹

Η έλλειψη στοργής από την πλευρά των γονέων λόγω του θανάτου τους ή έστω αισθημάτων συμπάθειας και συμπόνιας εκ μέρους του συγγενικού και φιλικού περιβάλλοντος εξαιτίας της αδυναμίας του να τα εκδηλώσει προς το παιδί, βιώνεται από αυτό με εξαιρετικά τραυματικό τρόπο, γεγονός που το εξωθεί στην οικειοθελή απομόνωση και του προκαλεί την εκδήλωση διαταραχών και αποκλίσεων στη συμπεριφορά του.²

Τα ορφανά παιδιά άλλες φορές αντιμετωπίζονται ως ιδιαίτερες περιπτώσεις που χρήζουν προστασίας και φροντίδας, και άλλες φορές ως κάτι το διαφορετικό που αποκλίνει από την ευρύτερη κοινωνία. Η ταυτότητα του «ορφανού παιδιού» που τους αποδίδεται, επισκιάζει οποιαδήποτε άλλα χαρακτηριστικά και την ευρύτερη ταυτότητα του παιδιού.³

Όπως διαπιστώνει και η ΜΑΝΟΥΔΗ, οι καλλιτέχνες εξετάζοντας θέμα των ορφανών παιδιών μέσα από το βλέμμα μεγαλύτερης ευαισθησίας, έχουν την ικανότητα να διεισδύουν στον ψυχισμό και στην ψυχική διάθεση του παιδιού με μεγαλύτερη ευχέρεια, σε πιο εκτεταμένο βάθος και το έκαναν αυτό πολύ πριν, συγκριτικά με το χρόνο και την ευχέρεια που είχαν οι παιδαγωγοί και οι ψυχολόγοι.⁴

1.2.4.4 ΓΟΝΕΙΣ ΣΕ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΝΑΠΗΡΙΑΣ

Κάθε κοινωνία, χαρακτηρίζεται από ανομοιογένεια, αφού αποτελείται από άτομα «φυσιολογικά» και άτομα με ιδιαιτερότητες, αναφερόμενες ως μειονεξίες και αναπηρίες, φυσικής-σωματικής, ψυχολογικής ή νοητικής-πνευματικής φύσης.⁵ Αν κάποια από τα άτομα αυτά, που ασκούν το γονεϊκό ρόλο, πάσχουν από κάποια σοβαρή χρόνια ασθένεια, αυτό θα παίξει καθοριστικό ρόλο στην προσωπική και οικογενειακή τους ζωή, επηρεάζοντας σε μεγάλο βαθμό τη στάση και τη συμπεριφορά τους απέναντι στα παιδιά τους και, κατ' επέκταση, τον χαρακτήρα και την προσωπικότητα, που αυτά θα διαπλάσουν.⁶

Αυτό σημαίνει ότι, η εκδήλωση ψυχολογικών προβλημάτων σε παιδιά βρίσκεται σε συνάρτηση με την συχνότητα εμφάνισης σωματικών ή ψυχικών παθήσεων στους γονείς τους. Έτσι αποδείχθηκε σε έρευνα που διεξήχθη στην Αγγλία, στην οποία διαπιστώθηκε ότι, ένα στα πέντε παιδιά, τα οποία νοσηλεύτηκαν σε παιδική ψυχιατρική κλινική, έχοντας νευρωσικές διαταραχές και προβλήματα αντικοινωνικής συμπεριφοράς, είχε τουλάχιστον έναν γονέα ως φορέα ψυχικής ασθένειας. Επιπλέον, από όλα τα παιδιά της παιδικής ψυχιατρικής κλινικής, αυτά, των οποίων οι γονείς είχαν κληρονομικό ιστορικό ψυχικών διαταραχών, διακρίνονταν περισσότερο ως προς τη συχνότητα, την ένταση και την ποικιλία ψυχολογικών προβλημάτων, σε σχέση με τα υπόλοιπα παιδιά της ίδιας κλινικής.

Θα ήταν βέβαια παράδοξο-παράλογο, να καταλήξει κάποιος στην εσφαλμένη επαγωγή ότι, οι γονείς με ψυχολογικά προβλήματα θα αποκτούν πάντα ψυχικά ασθενή παιδιά, διαγράφοντας, έτσι, έναν αναπόφευκτο φαύλο κύκλο. Αρκετά από αυτά, αναπτύσσονται φυσιολογικά, ζουν έναν ισορροπημένο τρόπο ζωής και εξελίσσονται σε υγιείς ενήλικες. Δεν αποκλείονται, όμως, και οι περιπτώσεις, όπου

¹ ΜΑΝΟΥΔΗ: ό.π., 2006, σ.4 & 25.

² ΜΑΝΟΥΔΗ: ό.π., 2006, σ.85-86.

³ ΜΑΝΟΥΔΗ: ό.π., 2006, σ.5 & 92.

⁴ ΜΑΝΟΥΔΗ: ό.π., 2006, σ.91.

⁵ ΔΡΑΓΑΣΗ: ό.π., 1999, σ.139.

⁶ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1990, σ.33-34.

συμβιώνοντας με ψυχωσικούς (βαριές μορφές) ή νευρωσικούς (ελαφρές μορφές) γονείς, τα παιδιά, όντας ευάλωτα λόγω της ηλικίας τους, διατρέχουν κινδύνους να αναπτύξουν παρεμφερείς συμπεριφορές, συμπτώματα και αντιδράσεις. Μάλιστα, στις πρώτες καταστάσεις-μορφές υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα από ό,τι στις δεύτερες.

Παρόλα αυτά, έχει διαπιστωθεί ότι, η συγκεκριμένη μορφή ψυχικής ασθένειας ενός ή και των δύο γονέων δεν σχετίζεται άμεσα με το είδος του ψυχολογικού προβλήματος, που θα εκδηλώσει ένα παιδί. Αυτό που παίζει μεγαλύτερο ρόλο είναι, κατά πόσον ο γονέας εμπλέκει άμεσα στα παθολογικά του συμπτώματα το παιδί του· γεγονός που θα έχει σοβαρές και δυσμενείς επιπτώσεις επάνω σε αυτό. Π.χ. ένα παιδί διατρέχει κίνδυνο, αν ο γονέας:

- Έχει παραισθήσεις γύρω από αυτό.
- Εκδηλώνει προς αυτό παρανοϊκά-αντιφατικά συναισθήματα.
- Έχει ψυχαναγκαστικούς φόβους, μήπως βλάψει το παιδί.
- Εκδηλώνει νοσηρό άγχος και ανησυχία, όσον αφορά την υγεία και την ομαλή εξέλιξη του παιδιού.
- Βιώνει εχθρικά συναισθήματα για το παιδί, κ.λπ.

Γενικά, δηλαδή, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, η εμφάνιση θυμικών διαταραχών, όπως λ.χ. συναισθήματα κατάθλιψης, εχθρότητας και επιθετικότητας στους γονείς, ευθύνονται άμεσα για την εκδήλωση προβλημάτων από την πλευρά του παιδιού.

Ειδικότερα, όσον αφορά αυτό, έχει βρεθεί ότι, η ψυχική ασθένεια της μητέρας σχετίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό, σε σύγκριση με εκείνα που έχουν σχέση με την ψυχική ασθένεια του πατέρα, με τα προβλήματα που εμφανίζει ένας άνθρωπος στην παιδική του ηλικία. Αυτό μπορεί, ίσως, να αποδοθεί στον στενό συναισθηματικό δεσμό που αναπτύσσεται μεταξύ της μητέρας και παιδιού. Η κατάσταση περιπλέκεται ακόμη περισσότερο, όταν και οι δύο γονείς είναι ψυχικά διαταραγμένοι, χωρίς την παράλληλη ύπαρξη κάποιου άλλου ατόμου, π.χ. αδελφών ή άλλων συγγενικών προσώπων στην οικογένεια, τα οποία θα λειτουργούν ως προστατευτικό τείχος· τότε το παιδί γίνεται ιδιαίτερα ευάλωτο και κινδυνεύει να επηρεαστεί από τους γονείς του, καθώς η επαφή του με αυτούς είναι πιο άμεση.¹

1.2.4.5 ΑΛΚΟΟΛΙΚΟΙ ΚΑΙ ΤΟΞΙΚΟΕΞΑΡΤΗΜΕΝΟΙ ΓΟΝΕΙΣ

Όπως αναφέρθηκε προωτέρα, μια από τις συνέπειες του διαζυγίου είναι το να οδηγήσει τους γονείς στην εξάρτηση από το αλκοόλ. Αυτός όμως, δεν είναι ο μόνος αιτιολογικός παράγοντας πρόκλησης του αλκοολισμού.²

Μπορεί εξάλλου, να συμβεί και το αντίστροφο: δηλαδή εξαιτίας του αλκοολισμού, της τοξικομανίας ή της χαρτοπαιξίας ενός ατόμου, να οδηγηθεί το ζευγάρι στο διαζύγιο και η οικογένεια στη διάλυσή της. Υπεύθυνη μπορεί να είναι η περιέργεια και ο πειραματισμός, η οργανική τάση ενός ατόμου για εθισμό σε ουσίες, η επιθυμία του να γευτεί το αίσθημα της ευφορίας σε στιγμές ελεύθερου χρόνου, μιας κι εσφαλμένα θεωρείται ότι κάποιες ουσίες φέρνουν την ευτυχία³ ή ακόμη μπορεί να προκληθεί ασυναίσθητα και σταδιακά, μετά από επαναλαμβανόμενες και επιτηδευμένες εμπειρίες διασκέδασης με το συγκεκριμένο τρόπο εκτόνωσης. Σε τέτοιου είδους εθισμούς μπορούν να καταφύγουν, επίσης, άτομα τα οποία αναζητούν να καλύψουν κενά της ζωής τους και να ξεφύγουν από τη ρουτίνα ή από προβλήματα

¹ HERBERT: ό.π., 1996, 2^{ος} τόμ., σ.294.

² LEIKIN, C. (Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1986). Η διάγνωση και θεραπεία του αλκοολικού. (Μετάφρ.: Ελένη Καπέλου – Μαίρη Δημοπούλου), *Εκλογή, τεύχ.* 71, σ.141-151. σ.151.

³ ARNAO, G. (1995). *Το Δίλλημα ηρωίνη: μύθοι και επιστημονική έρευνα*. (Μετρ.: Γιώργος Κασαπίδης). (1^η έκδοση: 1985). Αθήνα: Εκδ. Βαβέλ-Σέλας. σ.32.

προσωπικής και οικογενειακής φύσης. Καταντούν, τότε, να υποδουλώνονται σε ποικιλότητες εξαρτήσεις και πάθη, επιτείνοντας τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα τους, ενώ ταυτόχρονα θέτουν την οικογένειά τους σε δύσκολη θέση από οικονομική και κοινωνική άποψη, με την οικονομική ανέχεια και τον στιγματισμό λόγω κοινωνικής κατακραυγής στα οποία την υποβάλλουν.¹

Οι χρήστες δεν αντιμετωπίζονται ως ασθενείς, όπως είναι στην πραγματικότητα, αλλά ως επικίνδυνα στοιχεία τα οποία βλάπτουν την υπόληψη της οικογένειάς τους, του σχολείου, της δουλειάς, της παρέας και οποιουδήποτε άλλου περιβάλλοντος μέσα στο οποίο βρίσκονται. Είναι πιθανόν, ο κοινωνικός περίγυρος των τοξικοεξαρτημένων ατόμων να μην εκφράσει ποτέ ευθέως την περιφρόνησή του για αυτούς ή τον χαρακτηρισμό που τους αποδίδει, αλλά σχεδόν πάντα, εξαιτίας προκαταλήψεων, είτε αποφεύγει τις συναναστροφές με τέτοιου είδους άτομα, περιθωριοποιώντας τα, είτε έμμεσα αφήνει να φανεί πως αυτά παρεκκλίνουν, είναι αλλιώτικοι άνθρωποι και ανήκουν σε τελείως διαφορετικούς κόσμους, όποτε με τη διαφορετικότητά τους αποβαίνουν επιζήμια για το κοινωνικό σύνολο.²

Επειδή δεν υπάρχει ένας συγκεκριμένος τύπος οικογένειας, που να αντιστοιχεί στους χρήστες-μέλη της τοξικοεξάρτησης, θα γίνει μια ενδεικτική υπογράμμιση ορισμένων χαρακτηριστικών των οικογενειών, στις οποίες τουλάχιστον ένα μέλος τους είναι χρήστης τοξικών ουσιών.³ Επίσης, δεν έχει βρεθεί ξεκάθαρη συσχέτιση της χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών από ορισμένα άτομα και του μεγέθους της οικογένειας από την οποία κατάγονται.⁴ Στα ναρκωτικά, συνήθως, καταφεύγουν παιδιά προερχόμενα από οικογένειες με χαλαρούς ψυχικούς δεσμούς και περιορισμένη ευελιξία. Σ' αυτές απουσιάζει ο διάλογος, η επικοινωνία, ο σεβασμός, τα ζεστά και τρυφερά συναισθήματα, όπως αγάπη, στοργή, τρυφερότητα και συμπαράσταση, η διέλευσή τους από στρεσογόνες καταστάσεις είναι αρκετά συχνή, ενώ αρκετά συχνοί είναι και οι θάνατοι μελών τους. Επιπρόσθετα, στο εσωτερικό τους εμφανίζεται πληθώρα περιπτώσεων άσκησης αρνητικών τρόπων επικοινωνίας -στα οποία συμπεριλαμβάνονται η κριτική, οι παρατηρήσεις, τα παράπονα, οι μομφές και οι κατηγορίες-, απουσιάζει η ενίσχυση και ο έπαινος θετικής συμπεριφοράς και δράσης, κυριαρχούν τα διπλά μηνύματα και η ασυμφωνία λόγων και πράξεων. Οι γονείς κρύβουν τις δικές τους προσωπικές και οικογενειακές αποτυχίες ως προς την άσκηση του γονεϊκού τους ρόλου, ενώ παράλληλα εντός των οικογενειών τους υπάρχει η τάση της κάλυψης και όχι της ουσιαστικής αντιμετώπισης των προβλημάτων που προκύπτουν.⁵

Χαρακτηριστικό των οικογενειών αυτών είναι, είτε ο υπερβολικά αυξημένος έλεγχος και η αυταρχικότητα μεταξύ των μελών τους είτε το αντίθετο άκρο του, η ασύδοτη ελευθερία. Οι συγκρούσεις και οι φιλονικίες μεταξύ των γονέων δίνουν τη θέση τους στην υπερβολική υποχωρητικότητα, ακόμη και σε παράλογες απαιτήσεις

¹ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.203.

² ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. Ι. (1980). *Τα ναρκωτικά πέρασαν την πόρτα μας*. (3^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Θ. Νιάρχος. σ.194.

³ ΕΘΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΝΑΡΚΩΤΙΚΩΝ (1990). *Ναρκωτικά: κοινωνικά αίτια, πρόληψη, θεραπεία*. Αθήνα: Εκδ. Σύγχρονη εποχή. σ.132.

⁴ ΚΟΥΤΡΑΣ, Β. Θ. (1990). *Ναρκωτικά και μαθητές Μέσης Εκπαίδευσης*. (Διδακτορική Διατριβή). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. σ.325-326.

⁵ ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ, Α. Β. (Ιούνιος 1994). *Η απομυθοποίηση των ναρκωτικών...και με ελπίδα*. (3^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Ακρίτας, σειρά: Σύγχρονες μάστιγες, αρ. 2. σ.161. ΚΟΥΤΡΑΣ: ό.π., 1990, σ.113 & 331. ΜΑΤΣΑ, Κ. Σ. (1997). *Ο τοξικομανής και η οικογένειά του: χαρακτηριστικά, σχέσεις και δυναμικά του συστήματος*. (Διδακτορική διατριβή). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. σ.19. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ε. Γ. (1990). *Εξαρτήσεις στη ζωή μας*. (2^η έκδοση). Αθήνα: Εκ. Ιατρικές εκδόσεις Πασχαλίδης. σ.159.

και αξιώσεις των παιδιών τους.¹ Οι γονείς είναι συνήθως ανώριμοι ή αδιάφοροι, το οποίο φαίνεται όχι απλά στο ότι δεν διαπαιδαγωγούν σωστά τα παιδιά τους, αλλά φτάνουν και στο σημείο να κάνουν συνεχείς και αδικαιολόγητες απουσίες από την οικογενειακή εστία.² Δεν αποκλείεται η ταυτόχρονη λήψη και χρήση άλλων τοξικών ουσιών, όπως του αλκοόλ από την πλευρά των γονέων, που σε συνδυασμό με την τοξικοεξάρτηση συντελεί στην εκδήλωση φαινομένων ενδοοικογενειακής βίας και κακοποίησης. Οι ίδιοι εξάλλου, ενεργώντας ως πρότυπα αυξάνουν τις πιθανότητες μύησης των παιδιών τους στον εθισμό στις ίδιες ή και σε πιο σκληρές εξαρτησιογόνες ουσίες.³ Όπως είναι φυσικό, σε τέτοιου είδους οικογένειες υπάρχουν ελάχιστα ενδιαφέροντα και περιορισμένη συμμετοχή σε ψυχαγωγικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και πνευματικές δραστηριότητες.⁴

Εύρημα της έρευνας του ΚΟΥΤΡΑ αποτελεί η διαπίστωση ότι, δεν παίζει τόσο σημαντικό ρόλο το αν οι σχέσεις στο εσωτερικό μιας οικογένειας είναι δυσαρμονικές και δυσλειτουργικές μεταξύ των συζύγων, των αδελφών ή των παιδιών και των γονέων (ή έστω με τον απόντα γονέα, όταν οι γονείς δεν συνυπάρχουν), παρά το ίδιο το γεγονός της μικρής συνοχής μεταξύ τους και της ενδοοικογενειακής διατάραξης, το οποίο οδηγεί στην αύξηση των πιθανοτήτων για χρήση τοξικών ουσιών από ένα τουλάχιστον μέλος της.⁵ Βρήκε μάλιστα, όπως και αρκετοί προκάτοχοί του, πως υπάρχει άμεση συσχέτιση της συχνότητας χρήσης ναρκωτικών ουσιών σε άτομα νεαρής ηλικίας και του ενδεχόμενου να μην ζουν και με τους δύο ή έστω τον ένα (ιδίως τον πατέρα, λόγω της ανάγκης ταυτοποίησης των αγοριών με αυτούς) από τους γονείς τους. Αυτό σημαίνει ότι, η σύνθεση και η ποιότητα της οικογένειας, το κατά πόσον δηλαδή είναι αποδιοργανωμένη ή όχι, προμηνύει-προεξοφλεί την πορεία εξέλιξης των νεαρών μελών της και ιδιαίτερα αυτών που βρίσκονται μέσα σε «διαλυμένο σπίτι» σε ηλικία άνω των 12 ετών.⁶ Αν και η συχνότητα και η ένταση των συγκρούσεων μεταξύ του εξαρτημένου ατόμου και της οικογένειάς του είναι αυξημένες, παρόλα αυτά εξακολουθεί να παραμένει σε αυτή για αρκετά χρόνια ακόμη και μετά την ενηλικίωσή του, αφού οι δεσμοί του με τους γονείς του διατηρούνται σταθερά στενοί, έστω κι αν είναι ταραχώδεις.⁷

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τον STANTON και τον HALEY, ο χρήστης αποτελεί τον συνδετικό κρίκο, το εξιλαστήριο θύμα, το στοιχείο αποκατάστασης της ενότητας και επαναφοράς της ισορροπίας και της σταθεροποίησης των διαταραγμένων σχέσεων μεταξύ των μελών της οικογένειάς του, αφού αναλαμβάνει ομοιοστατική λειτουργία και δραστηριοποιείται με την προσέγκυση επάνω του της προσοχής των ατόμων που υπόκεινται σε ένταση-ασυμφωνία, όταν αυτή (η οικογένεια) ρέπει προς την αστάθεια και τη διάλυση. Η όλη διαδικασία λαμβάνει χώρα, επειδή η αλληλεξάρτηση ενός ατόμου και της οικογένειάς του είναι σε τόσο υπερβολικό βαθμό, ώστε ούτε η μεν ούτε η δε, μονάδα μπορεί να αποκοπεί από την άλλη.⁸

Η περιοχή, στην οποία είναι περισσότερο εμφανείς οι επιπτώσεις της εξάρτησης από το αλκοόλ και γενικά από τα ναρκωτικά ενός ανθρώπου, είναι στα προβλήματα που προκαλεί στη δυναμική της οικογένειας και στην κοινωνική δυσλειτουργία. Τα

¹ ΤΣΑΡΟΥΧΑΣ, Κ. (1997). *Η διεθνής των ναρκωτικών*. (4^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.29. ΚΟΥΤΡΑΣ: ό.π., 1990, σ.332.

² ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1980, σ.35.

³ ΚΟΥΤΡΑΣ: ό.π., 1990, σ.333-334.

⁴ ΜΑΤΣΑ: ό.π., 1997, σ.12,19 & 57.

⁵ ΚΟΥΤΡΑΣ: ό.π., 1990, σ.328 & 330.

⁶ ΚΟΥΤΡΑΣ: ό.π., 1990, σ.326-327.

⁷ ΜΑΤΣΑ: ό.π., 1997, σ.24.

⁸ ΚΟΥΤΡΑΣ: ό.π., 1990, σ.117-118 & 330. ΜΑΤΣΑ: ό.π., 1997, σ.14,16,18,19 & 63.

άτομα, τα οποία είναι εξαρτημένα από τέτοιες ουσίες, χρήζουν άμεσης βοήθειας, γι' αυτό και εισάγονται τα ίδια, σε ψυχιατρικές κλινικές ή σε ομάδες στήριξης, των ιδίων και των οικογενειών τους. Μια απ' αυτές τις κοινωνικές οργανώσεις είναι το Alatot και το Alateen, που αποτελούν ομάδες παροχής στήριξης και βοήθειας, σε παιδιά και εφήβους που συμβιώνουν με αλκοολικούς γονείς,¹ ενώ όσον αφορά τα ναρκωτικά υπάρχουν τόσο κρατικοί όσο και μη κρατικοί φορείς με προληπτικό ή θεραπευτικό (κέντρα αποτοξίνωσης και μονάδες κοινωνικής επανένταξης) ρόλο-δραστηριότητα.²

Αρνητικό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι, ο χρήστης δεν δέχεται να ενταχθεί σε κάποιο κέντρο αποτοξίνωσης, αφενός για να μην χάσουν τα μέλη της οικογένειάς του το εισόδημα από την εργασία του -αν εργάζεται- και αφετέρου για να μην τα υποβάλει σε δοκιμασία, εφόσον θα υποστούν δύσκολες καταστάσεις εξαιτίας της απουσίας του, εάν βέβαια είναι ο ίδιος προστάτης της οικογένειάς του.³ Συνήθως, όμως, προϋπάρχει αυτών των αιτιών ο φόβος του για την διαδικασία από την οποία θα διέλθει και για το στερητικό σύνδρομο και τα επακόλουθα συμπτώματα τα οποία θα υποστεί.⁴ Πάντως, αρκετοί είναι οι τοξικομανείς και των δύο φύλων, οι οποίοι βρίσκονται σε διαρκή πισωγυρίσματα με την εναλλαγή των φάσεων της αποκατάστασης-θεραπείας-κάθαρσης και της υποτροπής, γεγονός που επηρεάζει άμεσα τη ζωή τους, προσωπική και οικογενειακή, ιδιαίτερα δε των παιδιών τους.⁵

Οι ψυχοτρόπες ουσίες κατά τη λήψη τους δημιουργούν πρόσκαιρη ευεξία και ευφορία στο άτομο, ενώ παράλληλα οξύνεται η αισθητηριακή του αντιληπτικότητα, με τα ερεθίσματα να βιώνονται πιο έντονα και με ευχάριστο τρόπο. Περισσότερο καταλυτική, όμως, είναι η επίδραση των δυσμενών επιδράσεων από τη χρήση ναρκωτικών: Αίσθημα δυσφορίας, επιθετικότητα, άγχος, ένταση, αύξηση της σεξουαλικότητας ή, αντίθετα, πιθανή παροδική σεξουαλική ανικανότητα, ψευδαισθητικές διαταραχές, παραμόρφωση της πραγματικότητας, με αλλοιωμένα αισθητηριακά ερεθίσματα, κ.ά.⁶ Τα συμπτώματα, τα οποία παρουσιάζουν τα αλκοολικά άτομα, είναι συνήθως κατάθλιψη, διάχυτο άγχος, τάσεις αυτοκτονίας, ενοχές, ντροπή, χαμηλή αυτοεκτίμηση και σεξουαλική δυσλειτουργία οργανικής, ψυχολογικής ή περιβαλλοντικής αιτιολογίας.⁷

Τα προαναφερθέντα συμπτώματα αφορούν περισσότερο τις άμεσες επιδράσεις της χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών στο άτομο, ενώ μακροπρόθεσμα ακολουθεί μια προοδευτική φθορά και καταρράκωση του οργανισμού του εξαρτημένου ατόμου. Τα προβλήματα που προκύπτουν δεν είναι μόνο οργανικής φύσης ούτε αλλοτριώνουν και απογυμνώνουν-αποδιοργανώνουν μόνο την προσωπικότητά του αφορώντας το άτομο προσωπικά, αλλά έχουν ευρύτερες προεκτάσεις στις διαπροσωπικές και κοινωνικές του σχέσεις. Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται παράλογο, αν σκεφτεί κανείς ότι, σταδιακά επέρχεται άμβλυνση του αισθητηρίου της ηθικής και χαμηλώνει το επίπεδο της

¹ LEIKIN: ό.π., 1986, σ.151.

² ΕΘΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΝΑΡΚΩΤΙΚΩΝ: ό.π., 1990, σ.211. Για λεπτομέρειες βλ. ΦΑΚΙΟΛΑΣ, Ν., ΣΤΥΛΙΑΡΑΣ, Γ., & ΜΟΥΛΑ, Κ. (1996). *Ο κοινωνικός αποκλεισμός των απεξαρτημένων ατόμων. Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα (Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής: Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο)*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. σ.343-347.

³ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Λ. (1988). *Θέματα εγκληματολογίας - ανακριτικής: Ο τοξικομανής - εγκληματίας (το πορτραίτο του Έλληνα τοξικομανούς εγκληματία)*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, τευχ. α'. σ.321.

⁴ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1980, σ.197.

⁵ BARNARD, M. (2003). Between a rock and a hard place: the role of relatives in protecting children from the effects of parental drug problems. *Child and Family Social Work*, Vol.8, pp.291-299. Blackwell Publishing Ltd, p.293.

⁶ ΛΙΑΠΠΑΣ, Γ. Α. (1991). *Ναρκωτικά: Εθιστικές ουσίες, κλινικά προβλήματα, αντιμετώπιση*. Αθήνα: Εκδ. Πατάκη. σ.136,162&180.

⁷ LEIKIN: ό.π., 1986, σ.142.

συνείδησής του, γεγονός που οξύνει την αντικοινωνική του διάθεση και την επιθετική του συμπεριφορά. Τα αλτρουιστικά στοιχεία παύουν να υφίστανται και επικρατούν τα εγωιστικά στην προσωπικότητα του εξαρτημένου ατόμου, η εσωτερικευμένη υποχρέωση και το καθήκον απέναντι στους άλλους μειώνεται ή εξαλείφεται παντελώς, η σωστή και αρμόζουσα συμπεριφορά σε κάθε περίπτωση δεν είναι στις προτεραιότητες του ατόμου αυτού, γενικά αδιαφορεί για οτιδήποτε, ενώ το ενδιαφέρον του περιορίζεται αποκλειστικά στον χρόνο και τον τρόπο λήψης της ουσίας από την οποία εξαρτάται ή στην ικανοποίησή των πρωταρχικών βιοτικών του αναγκών. Τα προβλήματα της οικογένειάς του δεν είναι πλέον και δικά του, αφού δεν τον αφορούν πια, ενώ ο ίδιος προξενεί και πρόσθετες δυσχέρειες σ' αυτούς.¹

Η συνηθισμένη τακτική που ακολουθούν ως προς τη φροντίδα των παιδιών τους είναι είτε να τα αναθέτουν στους παππούδες και τις γιαγιάδες τους είτε σε άλλη εκτεταμένη συγγενική οικογένεια είτε σε κάποια άλλη τοπική αρχή, όπως ένα ίδρυμα. Κι αν αυτό δεν γίνει για όλα τα παιδιά τους, θα αφορά τουλάχιστον ένα από αυτά.² Κρίνεται πάντως σκόπιμο ακόμη και από τους ίδιους, μιας και συνειδητοποιούν ότι δεν είναι σε θέση να φροντίζουν τα παιδιά τους εξαιτίας του ότι για μεγάλες περιόδους βρίσκονται στη φυλακή λόγω των ναρκωτικών ή μικροκλοπών προκειμένου να τα προμηθευτούν, άστεγοι ή υπό την διαρκή επήρεια των ουσιών. Η διάρκεια των περιόδων που τα παιδιά των τοξικοεξαρτημένων ατόμων διαμένουν με τους συγγενείς τους είναι απροσδιόριστα και μπορεί να εκτείνονται από μερικές εβδομάδες έως και μήνες, χωρίς καν να έχουν συναντήσει τους γονείς τους ούτε για μία φορά μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα. Οι συναντήσεις γονέων και παιδιών επαφίεται καθαρά στα χέρια των γονέων και βρίσκεται στα πλαίσια της βίωσης του συναισθήματος ενοχών από την πλευρά τους, επειδή δεν ζουν μαζί με τα παιδιά τους.³

Τα άτομα, τα οποία κάνουν κατάχρηση ψυχοτρόπων ουσιών, λόγω της έλλειψης συνείδησης και των πράξεών τους, μπορεί να προκαλέσουν κακοποίηση μελών της οικογένειάς τους, όπως του/της συζύγου και των παιδιών τους, η οποία μπορεί να φτάσει στα όρια της αιμομιξίας και σε άλλες μορφές βίας.⁴ Σε εργασία, η οποία έγινε όσον αφορά την κακοποίηση-παραμέληση των παιδιών, βρέθηκε ότι, η κακοποίηση των παιδιών συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τον αλκοολισμό των γονιών τους, ενώ, μετέπειτα και πιο πρόσφατες μελέτες υποστηρίζουν ότι, εξαρτάται και από το φύλο του γονέα, με μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης να αποδίδεται στον πατέρα. Ωστόσο, ο συσχετισμός βίας και αλκοόλ, θεωρείται στη σύγχρονη εποχή, περισσότερο, ως σύννοδος και όχι τόσο ως αιτιολογικός παράγοντας.⁵

Τα μέλη της οικογένειας του αλκοολικού, αναπτύσσουν χαμηλή αυτοεκτίμηση και αισθήματα ανεπάρκειας, καθώς, σταδιακά, συνειδητοποιούν ότι, τα ίδια δεν είναι σε θέση, αλλά ούτε έχουν και τα απαραίτητα εφόδια για να του παράσχουν βοήθεια. Απ' την άλλη πλευρά, είναι φοβισμένα και ανασφαλή ως προς τις σχέσεις, που αναπτύσσουν μαζί του. Μέσα σε μια τέτοια οικογένεια, έχουν ανάγκη στήριξης, όχι μόνο το εξαρτημένο άτομο, αλλά και τα υπόλοιπα μέλη της, καθώς αρκετά από τα συναισθήματα που αντιμετωπίζουν, είναι κοινά και στις δύο πλευρές. Τέτοια είναι π.χ. τα συνεχή συναισθήματα αποτυχίας, ενοχής, ντροπής, θυμού και αυτοοικτιριμού,

¹ ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ, Α. Β. (1981). *Η αλήθεια για τα ναρκωτικά*. (2^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Ακρίτας, σ.145. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ: ό.π., 1990, σ.146.

² BARNARD: ό.π., 2003, p.293.

³ BARNARD: ό.π., 2003, p.294.

⁴ LEIKIN: ό.π., 1986, σ.142.

⁵ ΑΓΑΘΩΝΟΣ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. (Δεκέμβριος 1990). Η βία στην οικογένεια. Ανασκόπηση. *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 43-44, σ.78-100. σ.87.

τα οποία εκδηλώνονται, συχνά, σε όλα τα μέλη της οικογένειας του αλκοολικού, συμπεριλαμβανομένου του ίδιου, και τα οποία συμβάλλουν, έτσι ώστε όλα τα άτομα αυτής, να εμφανίζονται ή να δίνουν την εντύπωση ότι, είναι εξίσου καταθλιπτικά και ψυχοσωματικά άρρωστα άτομα. Άλλοτε πάλι, τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας καταφέρνουν να συγκαλύψουν αυτά τα συναισθήματα με ένα επίστρομα ελέγχου και αυτάρκειας.¹

Στην πραγματικότητα όμως, από τη στιγμή που γνωστοποιηθεί στα υπόλοιπα πρόσωπα μιας οικογένειας η εξάρτηση ενός μέλους της, η συμβολή και η συμμετοχή τους θα είναι καθοριστική στη θεραπευτική διαδικασία απεξάρτησής του. Η παράλληλη γονεϊκή και συζυγική συμμετοχή έχει αποδειχθεί ότι, αποδίδει στο μέγιστο βαθμό, φέρνοντας τα καλύτερα θεραπευτικά αποτελέσματα. Σε συγκριτική αξιολόγηση τους, φαίνεται ότι, η συζυγική θεωρείται πιο σημαντική κατά τους πρώτους έξι μήνες θεραπείας του εξαρτημένου ατόμου, ενώ σταδιακά υποχωρεί παραχωρώντας τον ουσιώδη ρόλο της στην γονεϊκή συμμετοχή.²

Εξαιτίας του πλήθους των δυσμενών καταστάσεων που δημιουργούνται στην οικογένεια λόγω του αλκοολισμού ή της τοξικοεξάρτησης ενός γονέα, οι παππούδες ιδίως από την πλευρά της μητέρας- ή, πιο σπάνια, άλλοι συγγενείς δεν διστάζουν να υποκαταστήσουν τους γονείς ως προς τον γονεϊκό τους ρόλο, προκειμένου να προστατέψουν τα παιδιά και να διασώσουν την οικογένεια από την επικείμενη διάλυσή της. Ο ρόλος των παππούδων δεν είναι μόνο γονεϊκός, αλλά είναι ζωτικής σημασίας για την προστασία των παιδιών από την υπερβολική έκθεσή τους στις αρνητικές επιπτώσεις της εξάρτησης των γονιών τους από τις ψυχοτρόπες ουσίες.³ Η υποστήριξη των συγγενών στην οικογένεια του εξαρτημένου γονέα μετατρέπεται στην φροντίδα των παιδιών και είναι ιδιαίτερα ευεργετική, αν σκεφτεί κανείς ότι, οι συγγενείς παρέχουν ένα ασφαλές και σταθερό πλαίσιο, ενώ παράλληλα προσφέρουν με προθυμία (δική τους πρωτοβουλία) τη βοήθειά τους.⁴

Όμως, η ανάληψη των παιδιών από συγγενικά πρόσωπα και ιδιαίτερα από τους παππούδες -οι οποίοι βρίσκονται σε πιο δυσμενή θέση λόγω της ηλικίας τους και των αυξημένων προβλημάτων της υγείας τους-, προκαλεί εμφανείς αλλαγές στη δομή και στη γενικότερη ζωή της οικογένειας. Πρωταρχικά, διαφοροποιούνται κατά πολύ τα οικονομικά της οικογένειας με την αύξηση των δαπανών της, εμφανίζονται στο προσκήνιο νομικά, αλλά και πρακτικά ζητήματα της καθημερινής ζωής, ενώ ιδιαίτερα δύσκολο να αντιμετωπιστούν είναι τα προβλήματα που προκύπτουν στα παιδιά σε ψυχοφυσιολογικό, συμπεριφοριστικό και κοινωνικό επίπεδο, εάν μέσα στην πυρηνική οικογένειά τους είχαν δεχθεί κακοποίηση ή παραμέληση από τους γονείς τους. Το συναισθηματικό κλίμα της οικογένειας κυριαρχείται από συναισθήματα ντροπής, ενοχών και θυμού, βιώσιμο από κάθε μέλος της. Οι παππούδες όχι μόνο θα πρέπει να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων, αναλαμβάνοντας την κηδεμονία των εγγονιών τους, αλλά ταυτόχρονα θα πρέπει να επιδείξουν δύναμη, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις εσωτερικές τους συγκρούσεις με τα αισθήματα της αυτοκατηγορίας και της λύπης ως προς την εξάρτηση των παιδιών τους, καθώς επίσης την εξωτερικευμένη σύγκρουση που δέχονται από τους γονείς-παιδιά τους ως προς το νομικό καθεστώς των παιδιών.⁵

¹ LEIKIN: ό.π., 1986, σ.142.

² ΕΘΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΝΑΡΚΩΤΙΚΩΝ: ό.π., 1990, σ.150.

³ BARNARD: ό.π., 2003, p.291 & 294.

⁴ BARNARD: ό.π., 2003, p.292.

⁵ BARNARD: ό.π., 2003, p. 292.

Οι παππούδες και γενικά οι συγγενείς των εξαρτημένων ατόμων φροντίζουν για τα παιδιά τους, ενώ οι ίδιοι συνήθως μόνο για την εξασφάλιση της δόσης τους.¹

Οι συγγενείς και συγκεκριμένα οι παππούδες, έστω κι αν οι γονείς νικήσουν το πάθος των ναρκωτικών και θελήσουν να πάρουν πίσω τα παιδιά τους, μπορεί να προβάλουν εμπόδια και να είναι απρόθυμοι να τα επιστρέψουν είτε από φόβο να μην τα χάσουν είτε από διάθεση προστασίας των παιδιών από τους γονείς τους.²

1.2.4.6 ΦΥΛΑΚΙΣΗ-ΚΑΘΕΙΡΞΗ ΓΟΝΕΩΝ

Θα μπορούσε να αναφερθεί ότι, έως τώρα έχουν μελετηθεί σε ελάχιστο βαθμό οι οικογένειες οι οποίες περιέχουν άτομο που τελεί υπό κάθειρξη. Πολύ περισσότερο δε, οικογένειες στις οποίες ένας ή και οι δύο γονείς είναι φυλακισμένοι. Ωστόσο, υπάρχουν κάποια στοιχειώδη στοιχεία όσον αφορά τις επιπτώσεις της κάθειρξης των γονέων επάνω στα παιδιά τους, που είναι εμφανείς στις χαμηλές σχολικές επιδόσεις τους, στη συναισθηματική φόρτιση και στα ανυπόφορα συναισθήματά τους, στην τάση τους για εθισμό στο αλκοόλ ή στα ναρκωτικά, στην εμπλοκή τους σε καταστάσεις που αφορούν το σύστημα της δικαιοσύνης, και γενικότερα στην διάσπαση της οικογένειας, λόγω της βίωσης της τραυματικής εμπειρίας της εγκατάλειψης από τους γονείς ή του χωρισμού από αυτούς.³ Οι γονείς γνωρίζουν την θλίψη που νιώθουν τα παιδιά τους όταν ο ένας εξ αυτών βρίσκεται στις φυλακές, αφού καθημερινά είναι σε θέση να παρατηρούν τις αλλαγές στη συμπεριφορά των παιδιών, εκφράζοντάς τες μέσα από αισθήματα κατάθλιψης, τις εκδηλώσεις οξυθυμίας, την οπισθοδρόμηση σε προηγούμενα εξελικτικά στάδια ως προς τη συμπεριφορά τους και τέλος, τις δυσκολίες ή ακόμη, και την αποτυχία στο σχολείο.⁴ Θεωρείται μάλιστα ότι, ο αποχωρισμός ενός παιδιού από τον γονιό του λόγω κάθειρξης δημιουργεί μεγαλύτερα προβλήματα και προκλήσεις στη συμπεριφορά, στη ζωή και στη γενικότερη εξέλιξη ενός παιδιού, σε σύγκριση με άλλα παιδιά που αποχωρίστηκαν τον ένα γονέα λόγω διαζυγίου ή θανάτου.⁵

Γενικά, ο εγκλεισμός ενός γονέα στις φυλακές εγκυμονεί αρκετούς κινδύνους, αφού αυτομάτως αλλάζει όλη τη δομή μιας οικογένειας, μετατρέποντάς την σε μονογονεϊκή. Οι φροντιστές των παιδιών, είτε πρόκειται για τον «ελεύθερο» γονέα είτε για άλλα πρόσωπα, καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια, έτσι ώστε να αναπληρώσουν τα κενά που αφήνει ο απών γονέας και να είναι συνεπείς στις υποχρεώσεις και στις ευθύνες της ανατροφής των παιδιών και της διεύθυνσης του νοικοκυριού τους.⁶ Παρόλα αυτά, δεν λείπουν οι δυσχέρειες, πολύ περισσότερο οικονομικής φύσης, οι οποίες όπως φαίνεται από τα συμπεράσματα του ARDITTI, συνδέονται με το κοινωνικό στίγμα, λόγω της κάθειρξης του γονέα και κατά συνέπεια, με την ανάγκη της οικογένειας να λαμβάνει οικονομική βοήθεια από τις κοινωνικές υπηρεσίες, το οποίο κατ' επέκταση οδηγεί στην στέρηση της αυτονομίας και της ανεξαρτησίας της.⁷

Συμπερασματικά, ο εγκλεισμός τουλάχιστον ενός γονέα στη φυλακή σχετίζεται με την οικονομική δυσπραγία της οικογένειας, με τον μετασχηματισμό της σε μονογονεϊκή -και όλων των παρελκόμενων αυτής της δομής-, καθώς επίσης με την

¹ BARNARD: ό.π., 2003, p.294.

² BARNARD: ό.π., 2003, p.297.

³ ARDITTI, LAMBERT-SHUTE & JOEST: ό.π., 2003, p.197.

⁴ ARDITTI, LAMBERT-SHUTE & JOEST: ό.π., 2003, p.202.

⁵ ARDITTI, LAMBERT-SHUTE & JOEST: ό.π., 2003, p.203.

⁶ ARDITTI, LAMBERT-SHUTE & JOEST: ό.π., 2003, p.202.

⁷ ARDITTI, LAMBERT-SHUTE & JOEST: ό.π., 2003, p.203.

εκδήλωση δυσκολιών προσαρμογής του παιδιού στη νέα κατάσταση, οι οποίες γίνονται πιο εμφανείς στην αρνητική τροπή που θα έχει η εξέλιξή του.¹

1.2.4.7 ΑΝΗΛΙΚΟΙ-ΑΝΩΡΙΜΟΙ ΓΟΝΕΙΣ

Εάν ένας έφηβος γίνει γονιός, το πιο πιθανό είναι να βρεθεί σε σύγχυση ως προς την ικανότητά του για την άσκηση του γονεϊκού ρόλου. Έχοντας χαμηλή αυτοπεποίθηση οπισθοχωρεί, παραχωρώντας το μεγαλύτερο μερίδιο των ευθυνών στους παπούδες, οι οποίοι νιώθουν πως επαληθεύονται οι φόβοι τους ότι το παιδί τους είναι ανώριμο και ανεύθυνο να ανταποκριθεί στα νέα του καθήκοντα. Η απόσυρση των γονέων και η μεγαλύτερη ανάληψη ευθυνών και ελέγχου από την πλευρά των παππούδων δημιουργεί έναν φαύλο κύκλο, που τις περισσότερες φορές έχει ως κατάληξη είτε την εγκατάλειψη της πατρικής κατοικίας από τον ανήλικο γονέα μαζί με το παιδί είτε την εγκατάλειψη-παράδοση του εγγονιού στους παπούδες του.²

1.2.4.8 ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ – ΠΑΡΑΜΕΛΗΣΗ ΠΑΙΔΙΩΝ

Συνήθως, σκοπός ενός ζευγαριού το οποίο έρχεται σε γάμου κοινωνία, είναι η απόκτηση παιδιών, καθώς αυτά είναι το απαραίτητο συμπλήρωμα, έτσι ώστε να δημιουργηθεί η οικογένεια. Η φροντίδα για την ανατροφή τους αποτελεί προορισμό του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος και καταξιώνει τον ρόλο του ως γονέα. Το μεγαλύτερο ποσό των φροντίδων, οι γονείς το παρέχουν, κυρίως, στο πρώτο διάστημα που ακολουθεί τη γέννηση του παιδιού. Αυτήν την περίοδο, το παιδί μονοπωλεί το ενδιαφέρον των γονέων και γίνεται αποδέκτης τεράστιων αποθεμάτων της τρυφερότητας και της αφοσίωσής τους.

Ωστόσο, ιδιαίτερα στο παρελθόν, συχνά ήταν τα περιστατικά κακοποίησης των παιδιών που έχει να επιδείξει η ιστορία της εξέλιξης του θεσμού της οικογένειας, και τα οποία διαπράττονταν από τους γονείς τους, και μάλιστα χωρίς ενοχές. Στη σύγχρονη εποχή, βέβαια, δεν έχουν εξαλειφθεί τέτοια συμβάντα, γιατί τα περισσότερα απ' αυτά μένουν στην αφάνεια, όμως, η προστασία της παιδικής ηλικίας διασφαλίζεται, πλέον, από τις συμβάσεις διεθνών οργανισμών, όπως π.χ. η UNICEF, η UNESCO και ο ΟΗΕ.³ Παρόλα αυτά, η τυπική κάλυψη αυτού του ζητήματος, δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την ουσιαστική εξάλειψη της κακοποίησης-παραμέλησης των παιδιών.

Η έννοια της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών είναι ευρεία, καλύπτοντας ποικίλες αρνητικές μορφές της ανθρώπινης συμπεριφοράς των ενηλίκων προς τα παιδιά, που κυμαίνεται από σοβαρή σωματική κακοποίηση ή παραμέληση που προκαλεί θάνατο του παιδιού, έως συναισθηματική κακοποίηση και παραμέληση, την οποία χαρακτηρίζουν: «η διαρκής απόρριψη, ψυχρότητα, εχθρική συμπεριφορά του γονιού ή αυτού που φροντίζει το παιδί, που επιδρά αρνητικά στην ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού». Ακόμη και η υπερπροστασία, η οποία αποτελεί έκφραση υπερβολικής αγάπης και φροντίδας, είναι δυνατόν να έχει παρόμοιες δυσμενείς επιπτώσεις.⁴ Σύμφωνα με την ΑΓΑΘΩΝΟΣ: «Οι κλασικοί

¹ ARDITTI, LAMBERT-SHUTE & JOEST: ό.π., 2003, p.203.

² BORCHERDING, K., SMITHBATTLE L., & KRAENZLE SCHNEIDER, J. (August 2005). A preliminary investigation of the grandparent support scale for teenage mothers. *Journal of family nursing*, Vol.11, No.3, pp.289-306. Sage Publications. p.292.

³ ΔΡΑΓΑΣΗ: ό.π., 1999, σ.48.

⁴ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1990, *τεύχ.* 43-44, σ.86.

ορισμοί της βίας την περιγράφουν ως κατάχρηση της δύναμης από τα ισχυρότερα προς τα πιο αδύναμα μέλη της οικογένειας, ενώ ένας πρόσφατος ορισμός την περιγράφει ως 'άσκηση, φυσικής πίεσης με σκοπό την πρόκληση τραυματισμού ή την πιεστική ανάμειξη στην προσωπική ελευθερία (ARCHER & BROWNE, 1989a)'». ¹ Πιο αναλυτικά, ο όρος κακοποίηση δεν αναφέρεται στο χτύπημα-ξύλο, που αρκετοί γονείς χρησιμοποιούν ως μέσο τιμωρίας ή σωφρονισμού, αλλά αφορά, κυρίως, σε βαριές σωματικές κακώσεις, που προκαλούνται στο σώμα των παιδιών με πράξεις των ενηλίκων, σεξουαλική παρενόχληση και κακοποίηση (ασέλγειες, βιασμός, αιμομιξία) εγκαύματα όπως π.χ. κάψιμο από τσιγάρο ή/και καυτό σίδερο, κάθισμα πάνω σε σόμπα, κακοποίηση με τη χρήση αιχμηρών αντικειμένων, αλλά και πέταγμα με δύναμη στο πάτωμα, στον τοίχο ή στο κρεβάτι, ξυλοδαρμούς, δυνατά χτυπήματα στα σπλάχνα ή στο κεφάλι, χορήγηση οινόπνευματος με τη βία, κ.τ.λ. Ωστόσο δεν περιλαμβάνουν μόνο πράξεις που κάνουν οι γονείς, αλλά και πράξεις που δεν κάνουν, όπως π.χ. η μη προστασία του παιδιού από την έκθεσή του σε κινδύνους. ²

Το σύνδρομο αυτό έχει υψηλότερα ποσοστά εμφάνισης σε παιδιά μικρότερα των τεσσάρων ετών και ιδιαίτερα σε εκείνα που είναι δύο ετών, ανεξαρτήτως του φύλου τους, ενώ δεν αποκλείεται να παρατηρηθεί κακοποίηση και σε μεγαλύτερα παιδιά. Απλά, τα πρώτα εξ αυτών αποτελούν πιο εύκολη λεία, καθώς δεν μπορούν να αντιδράσουν και να αμυνθούν.

Όσον αφορά την παραμέληση, αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σοβαρή μορφή κακοποίησης και εκδηλώνεται σε παιδιά με μικρό σωματικό βάρος, με παντελή έλλειψη ιατρικής φροντίδας, ακόμη και με ατημέλητη εξωτερική εμφάνιση, στην οποία δεν τηρούνται οι στοιχειώδεις κανόνες ατομικής υγιεινής. Υπεύθυνοι για αυτά, θεωρούνται γονείς ανώριμοι ηλικιακά, συναισθηματικά ή νοητικά, οι οποίοι λ.χ. εγκαταλείφθηκαν από τον σύζυγό τους με πενιχρά οικονομικά μέσα και οι οποίοι προσπαθούν, μέσω της τιμωρίας του παιδιού τους, να τιμωρήσουν έμμεσα τον εαυτό τους, επειδή δεν έχουν τα απαραίτητα εφόδια, για να αντεπεξέλθουν στις δυσκολίες της ζωής, ενώ παράλληλα, νιώθουν ότι, τιμωρούν την οικογένεια καταγωγής τους, αλλά και την ευρύτερη κοινωνία, οι οποίες δεν τους παρείχαν την κατάλληλη στήριξη για την αντιμετώπιση των δυσχερειών που προέκυψαν. ³ Σε αυτό οφείλεται η πιθανή απόδοση ευθυνών στην εκτεταμένη οικογένεια και στο ευρύτερο συγγενικό δίκτυο, που δεν πρόλαβαν να αποτρέψουν τον κίνδυνο εκδήλωσης πράξεων κακοποίησης, οπότε ο ρόλος τους μπορεί να αμφισβητηθεί. Ενώ σε ορισμένες άλλες περιπτώσεις, όχι μόνο επειδή δεν συμπαραστάθηκαν, αλλά και επειδή κοντόφθαλμα ή ύπουλα προσπάθησαν υποσκελίσουν (να σκεπάσουν) το πρόβλημα λόγω κοινωνικών ενοχών. ⁴

Πιο αναλυτικά, κάποια παιδιά μπορεί να έχουν χαμηλό σωματικό βάρος ή μικρό ανάστημα εξαιτίας μη επαρκούς διατροφής τους λόγω παραμέλησης των γονιών τους. Απ' την άλλη πλευρά, μπορεί να οφείλεται στο ίδιο το παιδί, το οποίο μπορεί να διακατέχεται από κατάθλιψη και αυξημένο άγχος, επειδή βίωσε καταστάσεις οικογενειακής τεταμένης ατμόσφαιρας. Πίσω από αυτά υποκρύπτεται είτε το ότι το παιδί που προέκυψε ήταν ανεπιθύμητο εξαρχής είτε ότι οι γονείς από την παιδική

¹ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1990, *τεύχ.* 43-44, σ.78.

² ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.207. ΜΑΡΟΥΛΗ, Ε. (Απρίλιος 1977). Το σύνδρομο του κακοποιημένου παιδιού. *Εκλογή, τεύχ.* 42, σ.4-9. σ.5 ΦΩΤΕΙΝΟΥ: ό.π., 1987, σ.72.

³ ΜΑΡΟΥΛΗ: ό.π., 1977, σ.5.

⁴ ΑΓΑΘΩΝΟΣ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. (1990). *Βία στην οικογένεια*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.159-176). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.165.

τους ηλικία δεν είχαν τη δυνατότητα να θέσουν τις βάσεις και να διαμορφώσουν μια σωστή εικόνα του γονεϊκού ρόλου.¹

Οι άνθρωποι, οι οποίοι έχουν αυξημένες πιθανότητες να αποκτήσουν ανεπιθύμητο παιδί εντός ή εκτός γάμου, είναι αυτοί που δεν είναι διατεθειμένοι να διαθέσουν-προσφέρουν τον εαυτό τους και τις υπηρεσίες τους στους άλλους. Υπεύθυνα γι' αυτήν τη στάση τους δεν θεωρούνται ούτε τα ηθικά τους διλήμματα, ούτε η αντίρρησή (ένσταση) τους ως προς τις μεθόδους αντισύλληψης, αλλά κυρίως το γεγονός ότι αδυνατούν να ελέγξουν και να προγραμματίσουν την πορεία της ζωής τους σε όλες τις πτυχές της ή σε κάποιες από αυτές, ή ακόμη το αίσθημα της αδυναμίας που αισθάνονται μπροστά σε καταστάσεις, τις οποίες θεωρούν ως αναπόφευκτες.²

Η σημαντικότερη μορφή κακοποίησης, η οποία εμφανίζεται τόσο στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής όσο και σε χώρες της Ευρώπης, είναι η σεξουαλική, η οποία, όμως, δεν είναι δυνατόν να ερευνηθεί σε έκταση και βάθος, επειδή καλύπτεται πίσω από το νόμο του οικογενειακού ασύλου ή λόγω πολιτιστικών ταμπού (taboo), αλλά και εξαιτίας της έλλειψης διαγνωστικής εμπειρίας ειδικών. Αυτές ήταν οι αιτίες, που το πρόβλημα αυτό δεν βγήκε στην επιφάνεια νωρίτερα, έτσι ώστε τα ποσοστά εμφάνισής του, σήμερα, έχουν γίνει τεράστια. Χάριν αυτών, έχουν αναπτυχθεί αρκετά προγράμματα ανίχνευσης, αλλά και αντιμετώπισης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο.³

Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί και συμπυκνώνει η ΑΓΑΘΩΝΟΣ: «Η οικογενειακή βία ενδημεί σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, σε όλες τις χώρες, πλούσιες ή φτωχές, άσχετα από θρησκεία, χρώμα, ηλικία, κοινωνικό κύρος, μέγεθος οικογένειας, αστική ή αγροτική περιοχή. Κοινωνικοί παράγοντες όπως η φτώχεια, η ανεργία, ο αλκοολισμός, το διαζύγιο, η αστυφιλία, οι δυσμενείς συνθήκες κατοικίας και η κοινωνική απομόνωση συνεισφέρουν στο πρόβλημα χωρίς να θεωρούνται εκλυτικοί παράγοντες. Κεντρικός αιτιολογικός άξονας είναι πολιτισμικοί παράγοντες, που αφορούν την ανθρώπινη επικοινωνία και οι οποίοι επιτρέπουν ή και καλλιεργούν τη βία».⁴ Το φαινόμενο αυτό, της βίας, είναι δυνατόν να εμφανιστεί με πολλές και ποικίλες μορφές και διαστάσεις: Σωματική, ψυχολογική, επαναλαμβανόμενη, διαρκή, παθητική ή ενεργητική, ανάλογα με τις αιτίες που την προκαλούν.⁵

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στους γονείς και τη συμπεριφορά τους, αυτήν εξαρτάται, κατά κύριο λόγο, από την ποιότητα των σχέσεων που είχαν οι γονείς με τους δικούς τους και από τον τρόπο με τον οποίο ανατράφηκαν από αυτούς.⁶ Ένας από τους μελετητές της κακοποίησης-παραμέλησης, ο SELWYN S. (1975), αναφέρει ότι, ένα ποσοστό 40% έως 60% των γονέων, οι οποίοι κακοποίησαν τα παιδιά τους, είχαν οι ίδιοι υποστεί κακοποίηση στην παιδική τους ηλικία.

Ένας άλλος παράγοντας, ο οποίος ευνοεί την πρόκληση κακοποίησης, είναι η κοινωνική απομόνωση των γονιών, δηλαδή ανθρώπων, οι οποίοι εξαιτίας προσωπικών ή περιβαλλοντικών λόγων, ανέπτυξαν δυσχερείς ή καθόλου κοινωνικές σχέσεις με συνανθρώπους τους, γενικότερα, ή έστω με άτομα του στενού οικογενειακού περιβάλλοντος, τα οποία θα τους στήριζαν στις ευαίσθητες και κρίσιμες περιόδους.

¹ RUTTER: ό.π., 1982, p.886.

² RUTTER: ό.π., 1982, p.888.

³ ΑΓΑΘΩΝΟΣ, Ε. (Απρίλιος 1983). IV Διεθνές συνέδριο για κακοποίηση και παραμέληση παιδιών. *Εκλογή, τεύχ.* 60, σ.39-42. σ.39.

⁴ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1990, *τεύχ.* 43-44, σ.78. ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1990, σ.159.

⁵ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΚΩΣΤΑΒΑΡΑ (Ε.Ο.Π.), σ.429-430.

⁶ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΚΩΣΤΑΒΑΡΑ (Ε.Ο.Π.), σ.430.

Ένας τρίτος, εξίσου σημαντικός παράγοντας, είναι τα χαρακτηριστικά στοιχεία της προσωπικότητας των γονέων και του τρόπου αλληλεπίδρασης μεταξύ τους, σύμφωνα με τα οποία, αν π.χ. ο ένας σύζυγος χαρακτηρίζεται από παθητικότητα ή οξεία κριτική των πραγμάτων ή οποιουδήποτε γεγονότος, τότε ο άλλος αρνείται να τον εμπιστευτεί και να συνεργαστεί μαζί του όσον αφορά την ανατροφή των παιδιών.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι, οι γονείς οι οποίοι κακοποιούν τα παιδιά τους, συνήθως έχουν εξωπραγματικές προσδοκίες και απαιτήσεις από αυτά, οι οποίες δεν εμπίπτουν στις δυνατότητες των παιδιών να τις επιτύχουν.¹

Επιπρόσθετα, δεν θα πρέπει να παραλειφθεί ότι, οι μητέρες, οι οποίες κακοποιούν τα παιδιά τους, έχουν συνήθως χαμηλό νοητικό επίπεδο, το οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις αγγίζει τα όρια ελαφράς νοητικής καθυστέρησης, ενώ σε ό,τι αφορά τα γνωρίσματα του χαρακτήρα τους, αυτές διακρίνονται από συστολή, επιφυλακτικότητα, φόβο, άγχος, κατάθλιψη και αυξημένη ευαισθησία στις απειλές, αλλά, συγχρόνως, κι από μια προσωπικότητα απείθαρχη, ανεξέλεγκτη, με έντονες εσωτερικές συγκρούσεις και συναισθηματική ανωριμότητα. Σε μια συγκριτική αντιπαράθεση, των Ελληνίδων μητέρων που κακοποιούν και αυτές που έχουν την ίδια συμπεριφορά, αλλά ζουν στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, οι μεν πρώτες παρουσιάζουν συμπτώματα άγχους και κατάθλιψης και είναι ντροπαλές, αποσυρμένες και ευαίσθητες σε απειλές, ενώ οι δεύτερες εμφανίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό τολμηρές, αυθόρμητες και πληθωρικές σε συναισθηματικές αντιδράσεις, σε σύγκριση με την ομάδα ελέγχου. Το εύρημα, που αφορά τις Ελληνίδες μητέρες, επιβεβαιώνεται και αποδεικνύεται από τα δεδομένα του κοινωνικού ιστορικού, στο οποίο φαίνεται ξεκάθαρα ο απομονωμένος και αποσυρμένος τρόπος ζωής των Ελληνικών οικογενειών που κακοποιούν τα παιδιά τους. Η ΑΓΑΘΩΝΟΣ στην έρευνά της συμφώνησε ότι, ως προς την συνολική εικόνα των ψυχολογικών χαρακτηριστικών των Ελλήνων γονιών, που κακοποιούν τα παιδιά τους, ισχύει ότι, μεγάλο ρόλο παίζει το περιορισμένο νοητικό επίπεδο, η χαμηλή κοινωνική θέση, η κοινωνική απομόνωση, η συναισθηματική τους ανωριμότητα, οι μειωμένες κοινωνικές δεξιότητες, ο περιορισμένος αυτοέλεγχος και η μειωμένη ικανότητά τους φροντίδας των παιδιών τους σε ό,τι αφορά τις μητέρες, αλλά όχι και τους πατέρες.²

Τώρα, αναφορικά με το κακοποιημένο παιδί, πρόκειται για ένα άτομο, το οποίο χαρακτηρίζεται από το μικρό της ηλικίας του, αδύναμο να αντεπεξέλθει στις προσδοκίες των γονιών του και του οποίου, συνήθως, δε γίνεται αποδεκτή η ατομικότητά του από αυτούς, ενώ παράλληλα γίνεται αντιληπτό, ως διαφορετικό από τα αδέλφια του, έστω και αν κάτι τέτοιο δεν υφίσταται. Τυπική περίπτωση σε αυτό αποτελεί το παιδί, που οι γονείς το αντιλαμβάνονται ως άτομο με ιδιαίτερα προβλήματα (νοητική μειονεκτικότητα, συγγενείς ανωμαλίες, υπερκινητικότητα κ.ά.) ή ιδιάζοντος χαρακτήρα που προκαλεί το θυμό και την επιθετικότητά τους. Ενδέχεται εξάλλου να ήταν πρόωρο όσον αφορά τη γέννησή του, να έχει αποχωριστεί τους γονείς του κατά τη νεογνική ηλικία ή να μην διέθετε τέτοια φυσιολογική ή αύρα, ώστε να γίνεται εύκολα αγαπητό από τους άλλους.³

Η κρίση που ενδεχομένως να εμφανιστεί στην οικογένεια, μπορεί να είναι μεμονωμένη ή να συνυπάρχει, με ταυτόχρονα γεγονότα και καταστάσεις, τα οποία θέτουν σε λειτουργία τον μηχανισμό πρόκλησης κακοποίησης. Αυτό σημαίνει ότι, στην περίπτωση, που συγχρονιστούν κάποιοι παράγοντες και συνδυαστούν μεταξύ

¹ ΜΑΡΟΥΛΗ: ό.π., 1977, σ.5-7.

² ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.144-145. ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1990, σ.164-165 & 171. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.514.

³ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1990, σ.165.

τους με συγκεκριμένη σειρά, αυτό θα έχει ως επακόλουθο την εκδήλωση βίας και κακοποίησης μέσα στην οικογένεια. Τέτοιες περιστάσεις και καταστάσεις, κατά τη διάρκεια του οικογενειακού κύκλου, μπορεί να είναι: η κύηση και ο ερχομός ενός νέου μέλους στην οικογένεια, η αλλαγή της οικογενειακής εστίας ή οι ανεπαρκείς συνθήκες διαβίωσης και κατοικίας, το διαζύγιο ή ορισμένα άλυτα νομικά προβλήματα, η απώλεια της επαγγελματικής απασχόλησης ενός εκ των δύο συζύγων ή η υποβίβαση σε περιστασιακή εργασία, η εισαγωγή ενός μέλους της οικογένειας για νοσοκομειακή περίθαλψη· γεγονότα δηλαδή, γενικά, που φέρνουν την οικογένεια και τα μέλη της σε μια πιο ευάλωτη θέση για κάποια χρονική περίοδο και που αποτελούν, βέβαια, περισσότερο αφορμή και όχι τόσο αιτιολογία της κακοποίησης.¹

Ανακεφαλαιωτικά ως προς την εκδήλωση βίας, κακοποίησης και παραμέλησης ενός παιδιού, υπεύθυνα είναι τόσο τα προσωπικά του χαρακτηριστικά όσο και αυτά των γονιών του, με τη συνδυαστική αλληλεπίδραση δυσμενών οικογενειακών συνθηκών.²

Η αναγνώριση, η διάγνωση και η αξιολόγηση των κακοποιημένων παιδιών γίνεται, τόσο μέσω της παρατήρησης -αν και υπάρχουν καταστάσεις και γεγονότα τα οποία επηρεάζουν έμμεσα την οικογένεια και κατά συνέπεια το παιδί, χωρίς αυτά να γίνονται εμφανή και χωρίς να υπάρχει πρόσβαση σε αυτά μέσω της διαλείπουσας παρατήρησης-,³ όσο και με διάφορες δοκιμασίες, που μετρούν τη νοημοσύνη και την κλίμακα κοινωνικής προσαρμογής του. Η εστίαση της προσοχής των δασκάλων, των νηπιαγωγών κ.ά., στην τακτική φοίτηση του παιδιού, στην ατομική του καθαριότητα, στην ενδυμασία του (π.χ. καλοκαιρινά ρούχα το χειμώνα, υπερβολική ακαθαρσία), σε πολυάριθμες εκχυμώσεις, πληγές το πρόσωπο και στο σώμα του, αιματώματα, αλλαγές στη συμπεριφορά του (εάν είναι παθητικό, καρτερικό, ανέκφραστο, επιφυλακτικό και προσεκτικό στις αντιδράσεις του με τους άλλους) κατά τη διάρκεια των διαλειμμάτων, και ιδιαίτερα σε εκείνα, που προσφέρονται για το δεκατιανό (υπερβολική πείνα, κλέψιμο τροφής από άλλα παιδιά), στην ασυνέπεια στη μελέτη και στη χαμηλή σχολική επίδοση, αποτελούν παράγοντες, που αντικατοπτρίζουν την εικόνα της οικογενειακής ζωής. Όλα αυτά αποτελούν αφορμές, παραπομπής των παιδιών και των οικογενειών τους σε προγράμματα κακοποίησης-παραμέλησης, με την ένδειξη του «παιδιού σε αυξημένο κίνδυνο».⁴ Από την άλλη πλευρά, ερευνητικά έχει αποδειχθεί ότι, ο ρόλος που ασκούν οι επισκέψεις νοσηλευτριών σε οικογένειες οι οποίες βρίσκονται σε αυξημένο κίνδυνο, είναι σημαντικός, καθώς μπορεί να αποτελέσει παράγοντα αποτροπής εκδήλωσης φαινομένων εγκατάλειψης, παραμέλησης, κακοποίησης ή ενδοοικογενειακής άσκησης βίας σε παιδιά.⁵

Στην συνολική εκτίμηση, διαπίστωση και αντιμετώπιση του προβλήματος της κακοποίησης των παιδιών, πρωταρχικό ρόλο κατέχει η αντιμετώπιση από νομική άποψη. Η νομοθεσία στο εξωτερικό είναι πιο ευέλικτη, αλλά και η κοινωνική υπευθυνότητα πιο μεγάλη, οπότε τέτοιου είδους περιστατικά αναφέρονται, όχι μόνο από συγγενείς, γείτονες, εκπαιδευτικούς και κοινωνική λειτουργό, αλλά και από τον

¹ ΜΑΡΟΥΛΗ: ό.π., 1977, σ.5-7. ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1990, σ.164.

² COX, A.D. (άνοιξη 1999). Προλαμβάνοντας την κακοποίηση των παιδιών: Μια ανασκόπηση των προγραμμάτων που βασίζονται στην κοινότητα I: Παρεμβαίνοντας στις διαδικασίες και αποτέλεσμα των ανασκοπήσεων. *Παιδί και έφηβος, τόμος 1, τεύχ. 1*, σ.101-112. Εκδ. Καστανιώτη. σ.102.

³ COX, A.D. (άνοιξη 1999). Προλαμβάνοντας την κακοποίηση των παιδιών: Μια ανασκόπηση των προγραμμάτων που βασίζονται στην κοινότητα II: Θέματα που προκύπτουν από τις ανασκοπήσεις και μελλοντικές κατευθύνσεις. *Παιδί και έφηβος, τόμος 1, τεύχ. 1*, σ.113-125. Εκδ. Καστανιώτη. σ.120.

⁴ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.163. ΜΑΝΟΥΔΗ: ό.π., 2006, σ.49.

⁵ OLDS, D. L., HENDERSON, C. R., CHAMBERLIN, R., & TATELBAUM, R. (July 1986). Preventing child abuse and neglect: a randomized trial of nurse home visitation. *Pediatrics*, Vol.78, No.1, pp.65-78. p.76.

γονέα που δεν κακοποιεί, και καταγράφονται σε κεντρικό αρχείο, κοινωνική υπηρεσία, αστυνομία, ή νοσοκομειακή μονάδα. Έπειτα από αυτή τη διαδικασία, και χωρίς να χάνεται καθόλου χρόνος, το παιδί απομακρύνεται άμεσα από το οικογενειακό του περιβάλλον και εισάγεται για νοσοκομειακή περίθαλψη, εάν χρήζει τέτοιας ανάγκης, ενώ συγχρόνως, τίθεται σε λειτουργία ο θεραπευτικός μηχανισμός της οικογένειας από την πλευρά ειδικής υποστηρικτικής ομάδας, την οποία αποτελούν ψυχίατρος, ψυχολόγος και κοινωνική λειτουργός.¹

Θεωρείται ενδεδειγμένη και δεδομένη η αναγκαιότητα ύπαρξης αυτής της διεπιστημονικής ομάδας, προκειμένου να αντιμετωπιστεί και να καταπολεμηθεί η κακοποίηση ενός παιδιού, επειδή αυτή αποτελεί βαριά και βάνανυση προσβολή της υγείας, της προσωπικότητας, αλλά και γενικότερα της ανάπτυξης και της εν γένει ζωής του παιδιού.² Στο ενδεχόμενο κατά το οποίο, δεν γίνει εγκαίρως θεραπευτική παρέμβαση και αντιμετώπιση του προβλήματος στην οικογένεια, μέσω ειδικών προγραμμάτων, τότε το παιδί, θεωρείται σχεδόν σίγουρο ότι, θα παρουσιάσει καθυστέρηση στη σωματική του ανάπτυξη, όπως π.χ. προβλήματα στην όραση, ψυχοκινητική καθυστέρηση, οφειλόμενη στα περιβαλλοντικά αίτια, όπως επίσης διαταραχές στη συμπεριφορά του.³ Μακροπρόθεσμα η βία και η κακοποίηση συνδέονται με την εκδήλωση συμπτωμάτων οικογενειακής και κοινωνικής παθολογίας, μέσω της παραπτωματικότητας, της χρήσης απαγορευμένων ουσιών, της «απόδρασης» από την οικογενειακή στέγη, των αποπειρών αυτοκτονίας κ.ά. που μπορεί να εκδηλώσει το παιδί. Στόχος θα πρέπει να είναι η καταπολέμηση της ρίζας του προβλήματος και όχι των συμπτωμάτων του, έτσι ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος επανεμφάνισής του.⁴

Από τα παραπάνω συνεπάγεται ότι, η απομάκρυνση του παιδιού από το οικογενειακό του περιβάλλον προβάλλει ως επιτακτική και αναπόδραστη ανάγκη, ιδίως, αν ληφθούν υπ' όψιν, όχι μόνο οι συνέπειες, στις οποίες υπόκειται, αλλά κυρίως, το γεγονός ότι, λόγω της βρεφικής ή νηπιακής του ηλικίας, δεν είναι ικανό να εκφράσει τη γνώμη του, τα συναισθήματά του, αλλά και την δυσμενή θέση στην οποία βρίσκεται.⁵ Αλλά και γενικά η βία, όταν εκδηλώνεται μέσα στην οικογένεια, συνήθως παραμένει κρυφή, περιφραγμένη πίσω από τα τείχη της κατοικίας της, με το πρόσχημα και την επικρατούσα κοινωνική αντίληψη ότι, οι υποθέσεις μιας οικογένειας δεν αφορούν τρίτα πρόσωπα· μια λανθασμένη εν μέρει άποψη, αφού προβλήματα στο εσωτερικό της οικογένειας έχουν αντίκτυπο και τραγικές επιπτώσεις στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.⁶

Ανάμεσα στις λύσεις που προτείνονται και συνήθως επιλέγονται, είναι αυτή της θεραπείας της οικογένειας, αλλά και η χρήση της νομικής ευελιξίας για την προσωρινή απομάκρυνση του παιδιού από την οικογένειά του, όπως επίσης, ακόμη και εκείνη της μόνιμης άρσης της πατρικής εξουσίας.⁷ Με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι έχουν εξαντληθεί όλα τα περιθώρια παραμονής του παιδιού μέσα στην οικογένειά του και εφόσον οι γονείς έλαβαν κάθε δυνατή υποστήριξη για να μπορέσουν να αντεπεξέλθουν στις γονεϊκές υποχρεώσεις, χωρίς βέβαια να προκαλούν μια κατάσταση επιβλαβή για το παιδί τους. Η απομάκρυνση του παιδιού από οικογενειακό περιβάλλον θα πρέπει να αποφασίζεται μετά από αυστηρή εξέταση των

¹ ΜΑΡΟΥΛΗ: ό.π., 1977, σ.8.

² ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.253.

³ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1983, σ.41.

⁴ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1990, σ.170-171.

⁵ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.254.

⁶ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΚΩΣΤΑΒΑΡΑ (Ε.Ο.Π.), σ.431.

⁷ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1983, σ.39.

οικογενειακών καταστάσεων από το δικαστήριο, με σκοπό να προφυλάσσεται η ζωή του παιδιού, χωρίς όμως τη βίαιη και καταναγκαστική αποκοπή από τους γονείς του.¹ Η κίνηση αυτή δεν αποσκοπεί στον μόνιμο αποχωρισμό του παιδιού από τους γονείς του, αλλά στην επιστροφή του και στην επανασύνδεσή του με αυτούς, αμέσως μόλις εξάλειφθούν οι παράγοντες, οι οποίοι συντελούν στην κακοποίησή του. Αν όμως η κατάσταση δεν βελτιωθεί, τότε το παιδί δεν θα επιστρέψει στο παθογόνο οικογενειακό περιβάλλον, αλλά θα αποδοθεί σε ανάδοχη οικογένεια, ή διαφορετικά προωθείται για υιοθεσία, από τη στιγμή, που δικαστικά αρθεί η γονεϊκή εξουσία, λόγω του ότι, οι γονείς κρίνονται ως ακατάλληλοι.²

Είναι, κατά κάποιο τρόπο, σαν η Ελληνική νομοθεσία, να τιμωρεί τους γονείς, οι οποίοι κακοποιούν τα παιδιά τους, όχι απλά αποδοκιμάζοντάς τους, αλλά και στερώντας από αυτούς το προνόμιο της γονικής μέριμνας. Η νομική δομή της οικογένειας ανατρέπεται, καθώς, σύμφωνα με τον νόμο θεωρείται ότι, αυτός που επιφέρει κακώσεις, βασανίζει ή και αδιαφορεί για το παιδί του, δεν έχει το δικαίωμα να αποκαλείται γονέας, αλλά ούτε και να φέρει τα δικαιώματα, που ο Ν. 1329/ 83 ορίζει για αυτόν.³ Γιατί, ακριβώς, η κακοποίηση και παραμέληση του παιδιού αντιβαίνει στην ίδια την έννοια και την ουσία της άσκησης της γονικής μέριμνας.⁴

1.3 ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΠΑΙΔΙΩΝ

1.3.1 ΓΟΝΙΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ

Το Οικογενειακό Δίκαιο, που αποτελεί το Δ' κεφάλαιο του Αστικού Κώδικα, σύμφωνα με αναδιάρθρωση που υπέστη το προηγούμενο, το οποίο χρονολογούνταν από το 1946, με την ψήφιση του Ν. 1329/83, ρυθμίζει, με βάση το περίγραμμα που προσδιορίζουν οι σύγχρονες αντιλήψεις περί της ισότητας των δύο φύλων μέσα στην οικογένεια, θέματα που την αφορούν και προβλήματα που ανακύπτουν μέσα σ' αυτή, σε περίπτωση διάλυσής της.⁵

Οι φροντίδες, τις οποίες οι γονείς παρέχουν στα παιδιά τους, θα μπορούσαν να περιγραφούν από νομική άποψη και να συμπεκνωθούν, στον όρο «γονική μέριμνα», ο οποίος αφορά τη φροντίδα για το/τα ανήλικο/-κα παιδί/-ιά τους, κατά την οποία από κοινού ασκούν αυτό το καθήκον και δικαίωμά τους ως γονείς (Α.Κ.1510) και δεν υφίσταται πλέον η αποκλειστική πατρική εξουσία.⁶ Μέσα από τα πολλά δικαιώματα-υποχρεώσεις, τα οποία χαρακτηρίζουν τον γονεϊκό ρόλο, μεταξύ των οποίων είναι η διοίκηση περιουσίας του παιδιού και η εκπροσώπηση αυτού σε κάθε υπόθεσή του,

¹ RUTTER: ό.π., 1982, p.888.

² ΜΑΡΟΥΛΗ: ό.π., 1977, σ.8.

³ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ, Χ., & ΣΑΛΚΙΤΖΟΓΛΟΥ, Τ. (Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1987). Το νομικό καθεστώς για την κακοποίηση-παραμέληση του παιδιού στην Ελλάδα και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο κοινωνικός λειτουργός. *Εκλογή, τεύχ.* 73, σ.77-85. σ.79.

⁴ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.250.

⁵ ΦΩΤΙΚΑ, Α. (1995). *Μονογονεϊκές οικογένειες - νέες δομές οικογένειας στην Ευρώπη - νομικό καθεστώς στην Ελλάδα και έλλειψη νομικής αντιμετώπισης νέων μορφών οικογένειας*. Στο: ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν. (Επί.). (1995). *Οικογένεια με ένα γονέα. Μια πραγματικότητα στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία*. (σ.83-90). Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση. σ.86. ΣΑΛΚΙΤΖΟΓΛΟΥ, Π. (1990). *Νομοθεσία και οικογένεια*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.193-200). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.193-195. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.368.

⁶ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, Ε. (1998). *Οικογενειακό Δίκαιο*. 2^{ος} τόμος. (β' Εκδ.). Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα. σ.166-167. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Σ. (1983). *Ζητήματα σχετικά με τη γονική μέριμνα και συναφείς ρυθμίσεις. Δίκαιο και πολιτική*, 4, σ.213-238. Θεσσαλονίκη. σ.220.

διακρίνεται και έχει εξέχουσα σημασία και θέση, αυτό της επιμέλειας του παιδιού, στο οποίο συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων η ανατροφή, η επίβλεψη, η εκπαίδευση και η μόρφωση αυτού, ενώ δεν θα πρέπει να παραλείπεται και το δικαίωμα προσδιορισμού του τόπου κατοικίας του παιδιού (Α.Κ.1518). Πρόκειται δηλαδή για όρους, οι οποίοι αλληλοεπικαλύπτονται και υπονοούν τη φροντίδα του παιδιού σε κάθε τομέα ανάπτυξής του, πνευματικό, ψυχικό και σωματικό, αφού αναφέρονται στη μέριμνα για την τροφή, το ντύσιμο, την υγεία, την ονοματοδοσία, τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση, τη λήψη σωφρονιστικών μέτρων και τον προσδιορισμό του τόπου διαμονής ενός παιδιού.¹

Πιο αναλυτικά, η ανατροφή του παιδιού θα πρέπει να γίνεται μέσα σε κλίμα ενίσχυσης από την πλευρά των γονιών του, να είναι ανεξάρτητη από το φύλο του και να συντελεί στην υπεύθυνη και με κοινωνική συνείδηση ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Η λήψη σωφρονιστικών μέτρων, ενδείκνυται και είναι επιτρεπτή, μόνο στις περιπτώσεις, που είναι παιδαγωγικά απαραίτητη και σε σημείο, που δεν θίγει την προσωπικότητα και την αξιοπρέπεια του παιδιού. Όσον αφορά τη μόρφωση και την επαγγελματική του εκπαίδευση, οι γονείς θα πρέπει να συνεργάζονται με το σχολείο, πάνω απ' όλα όμως, θα πρέπει να προσέχουν και να λαμβάνουν υπ' όψιν τους, τις ικανότητες και προσωπικές κλίσεις του παιδιού. Αν παρόλα αυτά, ανακύπτει ανάγκη ως προς την προαναφερθείσα διαδικασία, δεν θα πρέπει να διστάζουν να ζητούν την στήριξη και συνδρομή αρμόδιων κρατικών υπηρεσιών ή δημοσίων οργανισμών και φορέων.²

Αναφέρθηκε προηγουμένως ότι, η γονική μέριμνα, και κατ' επέκταση η επιμέλεια, αποτελούν ταυτόχρονα δικαίωμα και υποχρέωση, γεγονός το οποίο σημαίνει ότι ταυτίζονται. Αυτό όμως, δεν είναι απόλυτο, γιατί υπερισχύει, κυρίως, η δεύτερη φύση της, δηλαδή το καθήκον,³ αφού έχει ταχθεί, έτσι ώστε να εξασφαλίζει την προστασία του παιδιού, το οποίο λόγω της αδύναμης και ευαίσθητης ηλικίας και υπόστασής του, δεν είναι σε θέση να προστατεύει και να φροντίζει εαυτό. Στον λόγο αυτό αποδίδεται, ίσως, η χρησιμοποίηση της έκφρασης, πως «οι γονείς ασκούν λειτουργήματα». Κατά την διάρκεια αυτού, δεν υπάρχουν περιθώρια αλόγιστης, ανεξέλεγκτης και καταχρηστικής άσκησής του, αφού η δράση των γονέων θα πρέπει να είναι σύμφωνη με τις κρατούσες αντιλήψεις και την ηθική. Αλλά ούτε επιτρέπεται η εκμετάλλευσή του εναντίον του συμφέροντος εκείνου, υπέρ του οποίου λειτουργεί το δικαίωμα, δηλαδή του παιδιού, καθώς επίσης, ούτε της αποχής-παραίτησης του δικαιούχου από αυτό, δηλαδή της παράλειψής ή κατάργησης της άσκησής του -όπως είναι δυνατόν στο Εμπορικό, στο Ιδιωτικό Δίκαιο ή στα υπόλοιπα δικαιώματα του Αστικού Δικαίου. Απεναντίας, είναι απαγορευμένη η μη άσκηση της γονικής μέριμνας, γιατί κάτι τέτοιο αντιστρατεύεται άμεσα το συμφέρον του παιδιού, υπέρ του οποίου λειτουργεί, οπότε εφαρμόζεται ποινική νομοθεσία ενάντια στους γονείς που αδυνατούν ή αποτυγχάνουν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους. Παράλληλα, πρόκειται για ένα δικαίωμα διαρκές (όσο διατηρείται η οικογενειακή σχέση), υποχρεωτικό, προσωποπαγές και απαράγραπτο, αφού δεν μπορεί να μεταβιβασθεί σε άλλον, έτσι ώστε να υποκατασταθεί ο φορέας άσκησης της γονικής μέριμνας ούτε να εξαλειφθεί με την πάροδο του χρόνου, αντίστοιχα. Οποιαδήποτε παράβαση αυτών

¹ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Ι.Σ. (επιμέλεια/συνεργασία: Μ.Ι. Σπυριδάκης). (Ιανουάριος 2003). *Αστικός κώδικας και εισαγωγικός Νόμος. Κριτική έκδοση 2003*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα. Σ.388 & 391. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.226. ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.251.

² ΚΟΥΤΟΥΛΑΚΟΥ-ΚΟΥΚΟΥΡΑ, Μ. (1986/β'). Το δικαίωμα της προσωπικής επικοινωνίας γονέων και τέκνων. *Ελληνική Δικαιοσύνη*, τόμ. 27, σ.890-892. σ.890.

³ BLUSTEIN: ό.π., 1982, pp.147-148.

των κανόνων, αποτελεί ένδειξη κακής άσκησης της γονικής μέριμνας.¹ Όμως, άτυπα και αντίθετα από ό,τι ορίζεται από τον νόμο, συνηθίζεται από αρκετούς γονείς, να αρνούνται ή να αδυνατούν να αναλάβουν τον γονεϊκό τους ρόλο, εναποθέτοντάς τον σε άλλα πρόσωπα συγγενικά ή μη, ή ακόμη και σε κρατικούς φορείς ή υπηρεσίες στήριξης της οικογένειας, ενώ ταυτόχρονα ξεγλιστρούν-γλιτώνουν και δεν υφίστανται τις κυρώσεις του νόμου. Αυτό αποτελεί ένδειξη ότι ο νόμος δεν ακολουθείται κατά γράμμα.² Το δικαίωμα της άσκησης της γονικής μέριμνας αφορά κάθε οικογένεια, συμπεριλαμβανομένων εκτός των «φυσιολογικών», και των μη άρτιων ή ατελών οικογενειών, με ιδιαίτερη αναφορά στις μονογονεϊκές οικογένειες³ (χωρίς όμως να γίνεται κάποια ιδιαίτερη μνεία στις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες).

Απαραίτητο είναι, να γίνει ένας διαχωρισμός των εννοιών «λειτουργήματα» και «άσκησης», που αναφέρονται στην γονική μέριμνα. Ο πρώτος όρος εναρμονίζεται με αυτόν της παύσης, όταν θέλει να δείξει ότι, η γονική μέριμνα καταργείται διά παντός και έχει οριστικό χαρακτήρα. Αντίθετα, στη δεύτερη έννοια προσάπτεται ο χαρακτηρισμός της αδράνειας, σύμφωνα με την οποία η γονική μέριμνα μπορεί, εξαιτίας κάποιων λόγων, να παραμείνει ανενεργή για κάποιο χρονικό διάστημα. Δεν αποκλείεται όμως, να ενεργοποιηθεί εκ νέου, όταν οι λόγοι αυτοί εκλείψουν.⁴

Η κακή άσκηση της γονικής μέριμνας -της οποίας ακραίο παράδειγμα εκδήλωσης είναι η κακοποίηση του παιδιού-⁵ αντιτίθεται στη διάταξη του άρθρου 1507 του Αστικού Κώδικα, στην οποία αναφέρεται ότι: «γονείς και τέκνα οφείλουν αμοιβαία μεταξύ τους βοήθεια, στοργή και σεβασμό»⁶ και από τη στιγμή, που αυτή θα αναγνωρισθεί και θα διαπιστωθεί δικαστικά, εκ των πραγμάτων οδηγεί, στην έκπτωση των γονέων από αυτήν ή στην αφαίρεση της άσκησης της γονικής μέριμνας μέσω δικαστικής απόφασης. Η κακή άσκηση της γονικής μέριμνας μέσω δικαστικής βεβαίωσης, μπορεί να διακριθεί στις εξής δύο περιπτώσεις:

α) Η πρώτη και σοβαρότερη, είναι η *έκπτωση από τη γονική μέριμνα*. Την τόσο βαρύνουσα σημασία απόφαση, είναι υποχρεωμένο να την λάβει το δικαστήριο, μετά από τελεσίδικη ποινική καταδίκη σε φυλάκιση, τουλάχιστον ενός μηνός, για αδίκημα (π.χ. απόπειρα αυτοκτονίας, παιδοκτονίας, παράλειψης λύτρωσης από κίνδυνο ζωής, σωματικές βλάβες, βιασμός, αποπλάνηση παιδιού, αιμομιξία, μαστροπεία, κ.ά.), που διέπραξε ο γονέας με δόλο (όχι από αμέλεια) κατά της ζωής, της υγείας και των ηθών του τέκνου (Α.Κ. 1537). Η έκπτωση αυτή από τη γονική μέριμνα είναι αυτοδίκαια, με την έννοια βεβαίως ότι, θα εκδοθεί πάλι δικαστική απόφαση, αλλά αυτή θα έχει, απλώς, επιβεβαιωτικό χαρακτήρα.⁷ Κάτι όμως, που θεωρείται ακόμα πιο σοβαρό και λειτουργεί ως η μέγιστη αποδοκιμασία του νομοθέτη στον γονέα που εγκληματήσε είναι ότι, η έκπτωση δεν αφορά απλά την αναστολή άσκησης της γονικής μέριμνας, αλλά πρόκειται για την οριστική και πλήρη παύση της, η οποία ερμηνεύεται ως ο αποκλεισμός της δυνατότητας του έκπτωτου γονέα να ασκήσει ποτέ ξανά στο μέλλον το λειτουργήματα αυτό. Η ΑΓΑΘΩΝΟΣ την παρομοιάζει με μια μορφή μόνιμου διαζυγίου μεταξύ γονέα και παιδιού.⁸

¹ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.251. ΣΑΛΚΙΤΖΟΓΛΟΥ: ό.π., 1990, σ.196-197. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.181-182 & 256.

² ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.167.

³ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.182,

⁴ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.254.

⁵ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.251 & 252.

⁶ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.387. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.176-177.

⁷ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ: ό.π., 1987, σ.79. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.523. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.398. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.262 & 264.

⁸ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.254.

Αν ο γονέας, ο οποίος θα υποστεί την έκπτωση από την γονική μέριμνα ως προς ένα παιδί, έχει κι άλλα ανήλικα παιδιά, αδέρφια αυτού, η γονική μέριμνα σε αυτά παραμένει, εκτός αν το δικαστήριο του την αφαιρέσει και ως προς τα υπόλοιπα, εφόσον προηγηθεί αίτηση του άλλου συζύγου, στενών συγγενών του παιδιού ή αίτηση του εισαγγελέα (Α.Κ. 1537, §2).¹ Η δεύτερη εκδοχή είναι πιθανή, γιατί, καθώς το δικαστήριο εκτιμά τις περιστάσεις, είναι φυσικό να θεωρήσει ότι, δεν είναι δυνατόν, ο νόμος να εξακολουθήσει να εμπιστεύεται την τύχη των υπολοίπων παιδιών σε ένα γονέα, που αποδείχθηκε βίαιος και βάνανυσος τουλάχιστον σε ένα από τα παιδιά του.²

β) Ο χαρακτηρισμός της κακής άσκησης της γονικής μέριμνας ανατίθεται στο δικαστήριο, το οποίο για να την εξειδικεύσει σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, έχει υποχρέωση, να διαπιστώσει την ύπαρξη και συνδρομή μερικών κριτηρίων, όπως επίσης, την τυχόν παραβίαση μερικών αρχών που διέπουν την άσκηση της γονικής μέριμνας. Οι προϋποθέσεις αυτές, οι οποίες καθορίζονται διαζευκτικά είναι: 1) η παράβαση των καθηκόντων και υποχρεώσεων των γονέων που επιβάλλει το λειτούργημά τους, όσον αφορά την επιμέλεια του παιδιού ή τη διοίκηση της περιουσίας του, 2) η καταχρηστική άσκηση του λειτουργήματος αυτού, 3) η αδυναμία, ανικανότητα³ ή και ακαταλληλότητα ανταπόκρισης στα καθήκοντα που έχουν ως γονείς. Όλες αυτές οι περιπτώσεις, συνιστούν μορφές κακής άσκησης της γονικής μέριμνας, και κατά συνέπεια, οδηγούν στην *ολική ή μερική αφαίρεσή της* από τον ένα ή και τους δύο γονείς, οπότε στη δεύτερη περίπτωση ανατίθεται η επιμέλεια του παιδιού σε τρίτο πρόσωπο και διορίζεται επίτροπος (Α.Κ. 1532, § 2).⁴

Η συνολική *παύση της άσκησης της γονικής μέριμνας* για έναν από τους δύο γονείς προκύπτει ύστερα από θάνατο, κήρυξη σε αφάνεια, έκπτωση του γονέα (Α.Κ.1510, § 2&1538) ή, πιο συγκεκριμένα για τον πατέρα, επιτυχής προσβολή της πατρότητας του παιδιού (Α.Κ.1467 & 1472), οπότε ανατίθεται στον άλλο (Α.Κ.1510, § 2) ή παύει και ως προς τους δύο γονείς και διορίζεται επίτροπος (Α.Κ.1589), όταν το παιδί ενηλικιωθεί, κηρυχθεί σε αφάνεια ή πεθάνει (Α.Κ.1538). Διαφορετικά η γονική μέριμνα παιδιού παύει με την υιοθεσία του από θετούς γονείς (Α.Κ.1566). Από αυτά συμπεραίνεται ότι, οι λόγοι μπορούν να διαχωριστούν σε αυτούς που αναφέρονται στους γονείς και σ' αυτούς που αναφέρονται στο παιδί.⁵

Ο νόμος καθορίζει ότι, την αίτηση για κάθε μεταβολή στους φορείς άσκησης της γονικής μέριμνας, κι επομένως, την έκδοση δικαστικής απόφασης, η οποία θα κηρύσσει την έκπτωση ή την αφαίρεση της γονικής μέριμνας, μπορεί να την υποβάλλει ο άλλος γονέας, ή κάποιος από τους πλησιέστερους συγγενείς του παιδιού, ή ο εισαγγελέας, ή γίνεται και αυτεπαγγέλτως: οπότε καθένας από αυτούς, μπορεί να αιτηθεί οποιουδήποτε μέτρου (Α.Κ.1532, §1).⁶ Υπάρχουν, όμως, πολλές περιπτώσεις, όπου είτε δεν υπάρχει, είτε δεν τολμά να υποβάλει τέτοια αίτηση ο άλλος γονέας (αυτός δηλαδή που δεν κακοποίησε το παιδί του) ή έστω κάποιος από τους

¹ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1998, σ.158. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.398. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.265-266.

² ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ: ό.π., 1987, σ.79.

³ ΖΑΦΕΙΡΗΣ, Δ. (Ε.Ο.Π.). *Παιδική κακοποίηση: Θεραπευτικές παρεμβάσεις*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.407-420). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.411-412.

⁴ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.252. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.523. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.396. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.254-257.

⁵ ΦΩΤΙΚΑ: ό.π., 1995, σ.86. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.399. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.263-264.

⁶ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.396.

πλησιέστερους συγγενείς, ενώ δεν αποκλείονται και οι περιπτώσεις οικονομικής αδυναμίας προσφυγής στα δικαστήρια. Έτσι λοιπόν, το βάρος του σοβαρού αυτού δικαστικού διαβήματος επωμίζεται ο εισαγγελέας της περιοχής, ο οποίος αναγορεύεται σε φύλακα και προστάτη της παιδικής ηλικίας, γιατί αυτός υποχρεώνεται να προσφύγει στο δικαστήριο, από τη στιγμή, που κάτι τέτοιο δεν αποφασίζει να το κάνει ο άλλος γονέας ή κάποιος συγγενής.¹

Πιο αναλυτικά, αναφορικά με την *αφαίρεση του συνόλου της γονικής μέριμνας* και επιμέλειας του παιδιού και από τους δύο γονείς και, κατά προέκταση, την ανάθεσή της σε τρίτο, σύμφωνα με την διάταξη του άρθρου 1533 Α.Κ., αυτή αποτελεί ριζικό μέτρο και διατάσσεται από το δικαστήριο, μόνο στην περίπτωση που η εφαρμογή άλλων μέτρων αποδείχθηκαν αναποτελεσματικά ή όταν κρίνεται ότι, αυτά δεν επαρκούν για να αποτρέψουν την εκδήλωση κινδύνου για τη σωματική, πνευματική και ψυχική υγεία του παιδιού (Α.Κ. 1533, § 1).²

Δυσμενείς περιστάσεις, που μπορεί να αναφέρονται σε οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, αλλά και αρνητικά-επιβλαβή στοιχεία της προσωπικότητάς των γονέων, αποτελούν αιτιολογικούς παράγοντες πρόκλησης ανισορροπίας στο εσωτερικό της οικογένειας, η οποία πλέον χαρακτηρίζεται ως «χαλασμένη». Τέτοιες καταστάσεις, που συντελούν σε σοβαρή παραμέληση και εγκατάλειψη, ή ακόμη και στην πρόκληση σωματικής, συναισθηματικής, ή σεξουαλικής κακοποίησης, μπορεί είναι: οικονομικά προβλήματα, προβλήματα στέγασης της οικογένειας, σωματική ή ψυχοπνευματική ασθένεια, διαστροφές, ανικανότητα των γονέων να αντεπεξέλθουν στις ευθύνες και στις υποχρεώσεις τους κ.ά.³

Σε κάποιες από αυτές τις περιπτώσεις, η ανάθεση της άσκησης της γονικής μέριμνας σε άλλο, τρίτο πρόσωπο, προβλέπεται και όταν συντρέχουν ορισμένοι λόγοι, οπότε το ζητούν οι ίδιοι οι γονείς (η αίτηση διενέργειας δίκης για αφαίρεση της γονικής μέριμνας από τους ίδιους είναι το μόνο που μπορούν να κάνουν με δική τους πρωτοβουλία, αφού δεν τους επιτρέπεται να μεταβιβάσουν ή να παραιτηθούν από τη γονική μέριμνα), υποδεικνύοντας μάλιστα στο δικαστήριο και το άτομο που θεωρούν κατάλληλο ή που το ίδιο δέχεται να αναλάβει την αφαιρούμενη άσκηση, δίχως πάντως η υπόδειξή τους να είναι δεσμευτική (Α.Κ. 1535).⁴ Μάλιστα σε έρευνα που έγινε στη Νότιο Αφρική, όταν ερωτήθηκαν οι γονείς σε ποιόν θα προτιμούσαν να παραχωρηθεί η κηδεμονία των παιδιών τους εάν οι ίδιοι δεν ήταν σε θέση να τα φροντίζουν ως κύριοι φροντιστές, υπέδειξαν τον άλλο γονιό (30%) και αμέσως μετά τους παππούδες (24,6%), ενώ ακολουθούσαν με μεγάλη διαφορά από αυτούς άλλος αδελφός/-ή (8,1%), οι θείοι (6%) και τέλος, άλλο μέλος της οικογένειας πέρα από τα προαναφερόμενα (19%).⁵ Παραδείγματα τέτοιων λόγων μπορεί να είναι, αφενός, αναφορικά με τους γονείς, κρίσιμες περιόδους ή πιεστικές καταστάσεις στην οικογένεια, όπως λ.χ. σοβαρή ασθένεια, ιδίως ψυχική πάθηση της μητέρας, κάθειρξη του ενός γονέα, εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης από τη μητέρα και αδυναμία του πατέρα να ανταπεξέλθει στις ανάγκες της φροντίδας του παιδιού, έλλειψη οργανωμένης και συγκροτημένης οικογενειακής εστίας, ανικανότητα των γονέων να ανταποκριθούν και να αντιμετωπίσουν τις ευθύνες και τις υποχρεώσεις της ζωής κ.ά.

¹ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ: ό.π., 1987, σ.80. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.523.

² ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1998, σ.162. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.397. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π., 1998, σ.257.

³ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΑΣ (1989). *Θέματα γονικής μέριμνας*. αρ. 8. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκουλα. σ.56.

⁴ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1998, σ.157. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.398. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π., 1998, σ.258-259.

⁵ FREEMAN & NKOMO: ό.π., 2006, Vol.18, No.4, p.305.

Αφετέρου, όσον αφορά το παιδί, αιτίες μπορεί να είναι κάποιες καταστάσεις, που έχουν σχέση με παιδιά ή, σε μεγαλύτερο βαθμό, με εφήβους, γενικά, άτομα που θεωρούνται ως ανήσυχα ή «δυσπροσάρμοστα». Αντιδράσεις, ειδικότερα των μεγαλύτερων παιδιών, είναι η αντιδραστικότητά τους, η άρνησή τους να παρακολουθήσουν την υποχρεωτική σχολική φοίτηση, η συστηματική κακή επίδοσή τους στο σχολείο, η ροπή τους στην ασωτία και στη χρήση ναρκωτικών κ.ά.¹

Όμως, η κακή άσκηση της γονικής μέριμνας, δεν συνδέεται μόνο με την υπέρβαση των ορίων που αναφέρονται στο άρθρο 281 Α.Κ., αλλά αναφέρεται σε κάθε μορφή άσκησης, που δεν συνάδει με τα συμφέροντα του παιδιού.² Από νομοθετική άποψη, έχουν οριστεί (άμεσα ή έμμεσα) ορισμένες προϋποθέσεις σύμφωνα με τις οποίες οι δικαστές θα πρέπει να πορεύονται, έτσι ώστε να εξειδικεύουν, να διαπιστώνουν και να αποφασίζουν για το συμφέρον ενός παιδιού. Τα κριτήρια αυτά είναι: 1. οι σχέσεις και οι δεσμοί του παιδιού με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του, 2. οι δυνατότητες, οι ικανότητες και οι κλίσεις του παιδιού, 3. η άποψη του παιδιού -αν είναι σε θέση να την εκφράσει-, σε συνάρτηση με την ηλικία και τον βαθμό της ωριμότητάς του, 4. η ενίσχυση της εξέλιξης της προσωπικότητας του παιδιού, προκειμένου να αναπτυχθεί υπεύθυνα και με κοινωνική συνείδηση, ανεξάρτητα από διακρίσεις ως προς το φύλο του, 5. τη σταθερότητα των περιβαλλοντικών συνθηκών, μέσα στις οποίες αναπτύσσεται το παιδί, 6. οι δεσμοί του με τρίτα πρόσωπα, πέραν των γονιών του (π.χ. ανάδοχη οικογένεια),³ 7. οι σχέσεις μεταξύ των υποψήφιων ατόμων, τα οποία θα υποκαταστήσουν τους γονείς και των γονιών του παιδιού, το οποίο, έστω και αν δεν αποτελεί απόδειξη, είναι τουλάχιστον ένδειξη στοργής απέναντι στο παιδί.⁴

Μάλιστα, οι GOLDSTEIN, A. FREUD και SOLNIT, έχοντας δώσει έμφαση στις επιβλαβείς συνέπειες της επιμέλειας που ανατίθεται σε ένα άτομο, με το οποίο το παιδί δεν είχε καθόλου σχέσεις, κατέφυγαν στην πρόταση κάποιων οδηγίων, σε ό,τι αφορά την επιμέλεια του παιδιού και την επικοινωνία του με τους φυσικούς του γονείς. Πρότειναν ότι, η επαφή μεταξύ τους θα πρέπει να καθορίζεται και να διευθετείται από τις δύο πλευρές, με αμοιβαία συγκατάνευσή τους και όχι να ρυθμίζεται μέσω επιβολής από το δικαστήριο, ενώ αυτή θα πρέπει να διακόπτεται ή να παύει οριστικά, αν ο γονέας χρησιμοποιεί το παιδί για προσωπικούς του, παθολογικούς λόγους. Και γενικά, θα πρέπει πάντα να επιλέγεται και να αποφασίζεται η «λιγότερο καταστρεπτική λύση» για το παιδί.⁵

Σε κάθε φορέα, όπως λ.χ. το δικαστήριο, ή άτομο, είτε αυτοί είναι γονείς είτε είναι πρόσωπα που ασκούν τη γονική μέριμνα, θα πρέπει να πρυτανεύει το συμφέρον του παιδιού, όσον αφορά τη λήψη αποφάσεων σε προσωπικά του ζητήματα ή που σχετίζονται με αυτό. Ο όρος «συμφέρον του παιδιού» είναι ευρύς και καλύπτει στα πλαίσιά του, τόσο το ειδικότερο σωματικό, ψυχικό, πνευματικό, οικονομικό ή κοινωνικό συμφέρον του, όσο και την συνισταμένη όλων αυτών. Δεν αποκλείεται μάλιστα, μία από τις ειδικότερες μορφές του να αντιβαίνει σε κάποια άλλη ή να πρέπει να θυσιαστεί για χάρη της· γεγονός όχι απαγορευμένο. Όπως γίνεται λ.χ., όταν ανατίθεται η γονική μέριμνα παιδιού στο πρόσωπο, που θα εγγυάται την ανταπόκριση στις ανάγκες του παιδιού και την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, με τον

¹ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΑΣ: ό.π., 1989, σ.58-59.

² ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΑΣ: ό.π., 1989, σ.109.

³ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.253.

⁴ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Ρ. (1998). *Η επιτροπεία ανηλίκων*. Στο: ΕΝΩΣΗ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ. Η πρόσφατη μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου (ν. 2447/1996). Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα. σ.108.

⁵ ΤΣΙΑΝΤΗΣ: ό.π., 1991, σ.157.

καλύτερο δυνατό τρόπο, παρά σε εκείνο το άτομο, που έχει μεγαλύτερη οικονομική δυνατότητα.¹

Σε γενικές γραμμές, το άρθρο 1532 Α.Κ. θα πρέπει να τίθεται σε εφαρμογή, τόσο κατά την κακή ή την αδύνατη άσκηση της γονικής μέριμνας εκ μέρους του γονέα, τόσο και στις περιπτώσεις, που το περιβάλλον διαβίωσης του παιδιού, επηρεάζει αρνητικά την ψυχοσωματική ανάπτυξή του· όπως ακριβώς γίνεται και στο άρθρο 1513, §1, εδ. γ' Α.Κ., στο οποίο δίνεται η δυνατότητα ανάθεσης σε τρίτον, όχι μόνο για κινδύνους, οι οποίοι είναι υπαρκτοί, αλλά και για πιθανούς-ενδεχόμενους.²

Το δικαστήριο ορίζει, συνήθως, την έκταση της γονικής μέριμνας, που παραχωρεί στον τρίτο και προσδιορίζει τον τρόπο και τους όρους άσκησής της.³ Επίσης, ο ίδιος φορέας αποφασίζει την ανάθεση της πραγματικής φροντίδας και επιμέλειας σε τρίτο πρόσωπο, μόνο μετά από έλεγχο όλων των στοιχείων, και εφόσον αυτό παρουσιάζει τα κατάλληλα εγγύα από άποψη ήθους, βιοτικών συνθηκών, και της, εν γένει, καταλληλότητάς του, στηριζόμενο υποχρεωτικά σε βεβαίωση αρμόδιας κοινωνικής υπηρεσίας.⁴ Στις περισσότερες των περιπτώσεων, κάτω από ανώμαλες συνθήκες, στις οποίες απουσιάζει ή δυσλειτουργεί η κρίση και η βούληση των γονέων, μέσω του δικαστικού ελέγχου των κριτηρίων, αποφασίζεται η επιτροπεία του παιδιού κατά προτίμηση σε συγγενικά του πρόσωπα, όταν αυτά θεωρούνται κατάλληλα (ανάδοχη οικογένεια)⁵ ή διαφορετικά σε κατάλληλο ίδρυμα.⁶ Άλλες παράμετροι, οι οποίες καθορίζουν το εάν το παιδί θα τελέσει υπό επιτροπεία, είναι το να είναι άγνωστοι οι γονείς του παιδιού, να έχουν πάψει και οι δύο να ασκούν το λειτούργημά της γονικής μέριμνας (όπως γίνεται μετά από θάνατο, κήρυξη σε αφάνεια, έκπτωση από τη γονική μέριμνα και των δύο βιολογικών γονέων, παύση της γονικής μέριμνας των θετών γονέων και, τέλος, λύση ή ακύρωση της υιοθεσίας ενός παιδιού). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις δεν υπάρχει γονική μέριμνα, ενώ και στην περίπτωση που υπάρχει, αλλά αδρανεί και ως προς τους δύο γονείς του παιδιού, επειδή έχει επέλθει αφαίρεση της άσκησης γονικής μέριμνας από αυτούς, πάλι το παιδί τίθεται υπό επιτροπεία, ανεξάρτητα από τους λόγους για τους οποίους κάθε γονέας μέσα σε μια οικογένεια δεν ασκεί, λόγω παύσης ή αδράνειας, τη γονική μέριμνα.⁷

Το δικαστήριο μπορεί, αφού, βέβαια, προηγουμένως πειστεί, μέσω της απόδειξης του γεγονότος της κακοποίησης ή της παραμέλησης, για τον κακό τρόπο άσκησης της γονικής μέριμνας, να την αφαιρέσει από τον ακατάλληλο γονέα, ολικά ή μερικά, και να την αναθέσει αποκλειστικά στον άλλο. Εάν όμως, συντρέχουν και στο πρόσωπο αυτού οι προαναφερθείσες προϋποθέσεις ή άλλες κρίσιμες καταστάσεις, που καθιστούν και τους δύο γονείς ανίκανους για την άσκηση του γονεϊκού ρόλου,⁸ το δικαστήριο αναθέτει την πραγματική φροντίδα του παιδιού, ή, ακόμη και την επιμέλειά του, ολικά ή μερικά, σε τρίτο πρόσωπο, ή διορίζει *επίτροπο* (δοτή επιτροπεία), κατά προτίμηση στα πλησιέστερα συγγενικά πρόσωπα, που θα ασκεί

¹ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.252 & 253.

² ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΑΣ: ό.π., 1989, σ.111.

³ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ: ό.π., 1987, σ.80.

⁴ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1991, σ.254. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.397. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.257.

⁵ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Ι. (1995/Β). Η σχεδιαζόμενη μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου στον τομέα της επιτροπείας. *Αρμενόπουλος, τόμος 10*, σ.1241-1254. σ.1244.

⁶ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΑΣ: ό.π., 1989, σ.58. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.257.

⁷ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.369-370.

⁸ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΑΣ: ό.π., 1989, σ.56.

ολόκληρη τη γονική μέριμνα (Α.Κ. 1532, § 2, 1589 & 1592).¹ Αυτός έχει περίπου ανάλογα δικαιώματα και υποχρεώσεις με τους γονείς (ανάλογες με τις διατάξεις του άρθρου 1518 Α.Κ. σχετικά με την επιμέλεια ως περιεχόμενο της γονικής μέριμνας), αφού στα καθήκοντά του περιέχονται η επιμέλεια του παιδιού, η διοίκηση της περιουσίας του και η εκπροσώπηση του σε κάθε δικαιοπραξία ή δίκη που αφορά το παιδί (Α.Κ.1603 & 1627).² Είθισται να διορίζεται μόνο ένας επίτροπος, ακόμη και αν υπάρχουν περισσότερα παιδιά κάτω από την επιμέλειά του, εκτός και αν τα συμφέροντα αυτών συγκρούονται μεταξύ τους, οπότε διορίζεται επιπλέον άτομο (Α.Κ.1594). Εάν δε, η σύγκρουση των συμφερόντων εξειδικεύεται σε μερικά θέματα ή έχει περισσότερο προσωρινό χαρακτήρα, τότε διορίζεται ειδικός επίτροπος (Α.Κ.1628 & 1629), ενώ αν έχει προκύψει μια επείγουσα περίπτωση και δεν έχει οριστεί ακόμη ο οριστικός επίτροπος για οποιονδήποτε λόγο, σ' αυτή την περίπτωση, με προσωρινή διαταγή του δικαστηρίου διορίζεται προσωρινός επίτροπος, ύστερα από αίτηση των συγγενών ή και αυτεπαγγέλτως (Α.Κ.1594, 1601 & 1628).³ Εξάλλου, θεωρείται και από τη νομοθεσία υποχρέωση των συγγενών, έως τρίτου βαθμού με δεσμούς αίματος, να φροντίζουν το ανήλικο παιδί και την περιουσία του σε περίπτωση ανάγκης (Α.Κ.1602).⁴ Τα άλλα δυο όργανα της επιτροπείας είναι το δικαστήριο, που λαμβάνει συνήθως τις αποφάσεις, και το εποπτικό συμβούλιο, που είναι όργανο μόνιμο και συλλογικό με ελαστική σύνθεση, απαρτίζεται από τρία έως πέντε συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα ως προς τους γονείς του ανήλικου παιδιού ή, αν αυτό δεν είναι εφικτό, από όργανο κοινωνικής υπηρεσίας ή ακόμη και από τον ίδιο τον ειρηνοδίκη (Α.Κ.1635) και σκοπό έχει να εποπτεύει και να ελέγχει τις ενέργειες του επιτρόπου και τους λογαριασμούς που αυτός υποβάλλει στο εποπτικό συμβούλιο, το οποίο είναι δυνατόν να τον συμβουλεύει, δίνοντάς του οδηγίες σχετικά με το έργο του.⁵

Δεν αποκλείεται, βέβαια, ως επίτροποι να οριστούν άτομα περισσότερα του ενός. Σχετικά με το θεσμό του συνεπιτρόπου, έστω και αν θεωρείται θετικός, ωστόσο θα ήταν καλύτερο, οι περισσότεροι επίτροποι να αποτελούν εξαιρέσεις και, κατά κύριο λόγο, να ορίζονται, μόνο, όταν κρίνεται ότι, σε άλλο πρόσωπο πρέπει να ανατεθεί η επιμέλεια του παιδιού (π.χ. ολιγογράμματη ή αγράμματη γιαγιά, η οποία όμως, δεν μπορεί να διαχειριστεί την περιουσία του παιδιού και να το εκπροσωπήσει σε επίσημες υποθέσεις του) και σε άλλο η διαχείριση της περιουσίας του. Αυτή η τακτική, έχει ως αποτέλεσμα, κάποιες φορές, να παρακάμπτεται και να παρακωλύεται η από κοινού ενέργειά τους προς το συμφέρον του παιδιού. Διαφορετικά, την επιτροπεία μπορεί να την αναλαμβάνει ένα ζεύγος και να εξασφαλίζεται η εύρυθμη άσκηση και λειτουργία της, επειδή, αφού αυτοί θα υποκαθιστούν τους γονείς, θα μπορούν να ασκούν από κοινού και την επιτροπεία.⁶

Τέλος, η επιτροπεία ενός ανήλικου λήγει, όταν αυτό το παιδί ενηλικιωθεί, πεθάνει, κηρυχτεί σε αφάνεια ή αν υιοθετηθεί από θετούς γονείς, ή ως προς τον επίτροπο, όταν συντρέχουν λόγοι στο πρόσωπό του (Α.Κ.1649, 1650 & 1651), και που αφορούν είτε παραμέληση των καθηκόντων του, είτε σε δική του υπαιτιότητα είτε σε άλλους λόγους που δεν οδηγούν σε πταίσμα του (π.χ. το να έχει γεράσει, να

¹ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.420-421. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.223.

² ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.424. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.391-392 & 418-419.

³ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.422,424&433. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.371,374,377-378 & 418-420.

⁴ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.424. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.377.

⁵ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MANΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.370 & 378-384. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.435-436.

⁶ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ: ό.π., 1998, σ.98.

έχει κακή κατάσταση υγείας ή να έχει αλλάξει τόπο διαμονής, οπότε να μην είναι σε θέση εξυπηρετήσει τα συμφέροντα του παιδιού, έστω και αν ο ίδιος δεν παραιτείται).¹

Εάν, ωστόσο, πρόκειται για ένα άτομο, που πάσχει από ψυχικές ή διανοητικές διαταραχές, χαρακτηρίζεται από σωματική αναπηρία και άλλα ελαττώματα (π.χ. γεροντική άνοια), ή λόγω ασωτίας, τοξικομανίας ή αλκοολισμού, που δεν του επιτρέπουν να χειρίζεται μόνος του τις υποθέσεις του ή που ακόμη μπορεί να εκθέσει σε κίνδυνο τον εαυτό του ή κατιόντες και ανιόντες συγγενείς του (προστατεύει δηλαδή τόσο τον συμπαραστατούμενο όσο και τρίτα άτομα), με οριστική απόφαση ορίζεται η *δικαστική συμπαράσταση* γι' αυτό το άτομο (Α.Κ.1666). Αυτή η διαδικασία αφορά κυρίως τα ενήλικα άτομα, αλλά ακόμη και τα παιδιά, στα όποια διαγιγνώσκονται τέτοια προβλήματα, οπότε κινείται μια τέτοια διαδικασία, έναν χρόνο πριν αυτά ενηλικιωθούν, έτσι ώστε να μην υπάρξει χρονικό κενό χωρίς προστασία κατά τη μετάβασή τους από την επιμέλεια των γονιών τους ή του επιτρόπου τους στην ενηλικίωσή τους. Αυτό σημαίνει δηλαδή ότι, ο δικαστικός συμπαραστάτης παίρνει τη θέση των γονέων ή του επιτρόπου, από τη στιγμή που το παιδί θα ενηλικιωθεί.²

Γενικά, η ύπαρξη εξήντα έξι άρθρων (Α.Κ. 1589-1654), που αφορούν στην επιτροπεία ανηλίκων, αποτελεί σαφή ένδειξη της επικέντρωσης του ενδιαφέροντος και της προσοχής των νομοθετών στα απροστάτευτα και ευάλωτα παιδιά. Το ίδιο αποδεικνύουν και οι έντονες και επισταμένες προσπάθειες, που γίνονται, προκειμένου να διασφαλιστεί η επιλογή του περιβάλλοντος και των καταλληλότερων ατόμων, τα οποία θα αναλάβουν την άσκηση της επιτροπείας ή παρεπιτροπείας, σύμφωνα με τη συμπαράσταση της κοινωνικής υπηρεσίας. «Διότι ο επίτροπος δεν καλείται απλώς να διαχειριστεί μια ξένη περιουσία υπό τη διακριτική, αλλά ίσως και γεμάτη υποψία, παρουσία της πολιτείας. Καλείται να παιδαγωγήσει, να αναθρέψει, να επιπλήξει και να επαινέσει, να επιτρέψει αλλά και να βάλει όρια. Καλείται αυτός, που πιθανόν να μην υπήρξε ποτέ γονέας να γίνει και πατέρας και μητέρα. Με μία λέξη: καλείται σε ένα έργο αγάπης. Κι όσο και να προσπαθεί ο σύγχρονος νομοθέτης να οργανώσει και να εποπτεύσει καλύτερα αυτό το έργο, κατά βάση η στοργή και η αγάπη ούτε ελέγχεται ούτε νομοθετείται».³

1.3.2 ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΑΠΟ:

1.3.2.1. ΙΔΡΥΜΑ

Οι έρευνες σχετικά με την ποιότητα της φροντίδας του παιδιού, αλλά και των επιδράσεων της ίδιας και της έλλειψής της στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, ξεκίνησαν κυρίως στις δεκαετίες του '30 και του '40, περίοδος που επόταν του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Εξαιτίας αυτής της κατάστασης (πολέμου), αρκετά παιδιά μένοντας ορφανά και από τους δύο γονείς τους, εισήχθησαν σε ιδρύματα, προκειμένου να διασφαλιστεί η επιμέλεια, η ανάπτυξη και η επιβίωσή τους. Οι μελέτες λοιπόν, που διεξήχθησαν, κατά κύριο λόγο, στην Αμερική και στη Μεγάλη Βρετανία, έριξαν φως στις δυσμενείς επιπτώσεις της μακροχρόνιας παραμονής των παιδιών στα ιδρύματα, αλλά και της συχνής εναλλαγής της μητρικής φιγούρας.⁴ Ένας

¹ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MΑΝΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.420-422.

² ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MΑΝΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.450-453 ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.448.

³ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ: ό.π., 1998, σ.110.

⁴ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.203.

από τους μελετητές αυτούς, υπήρξε και ο BOWLBY, στον οποίο θα γίνει εκτενής αναφορά σε άλλο κεφάλαιο της εργασίας αυτής.¹

Η εισαγωγή ενός παιδιού σε ειδικό ίδρυμα ή κατάσταση διενεργείται μετά από αίτηση του επιτρόπου, τη σύμφωνη γνώμη του εποπτικού συμβουλίου ή μπορεί ακόμη να γίνει με αυτεπάγγελτη κίνηση του δικαστηρίου, ύστερα από πρόταση του εποπτικού συμβουλίου. Οι ενέργειες αυτές πραγματοποιούνται μετά από τη διαπίστωση κακής σωματικής, ψυχικής και πνευματικής κατάστασης του ανήλικου παιδιού και επιβάλλεται σύμφωνα με το άρθρο 1609 Α.Κ. εδ.1, η εισαγωγή του παιδιού σε ένα τέτοιο ίδρυμα, εφόσον διαπιστωθεί η καταλληλότητά του. Καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής του παιδιού σ' αυτούς τους χώρους παρακολουθείται από το εποπτικό του συμβούλιο και από αρμόδια κοινωνική υπηρεσία, η διαμονή του μπορεί να ανακληθεί, αν εκλείψουν οι λόγοι που το οδήγησαν στην εισαγωγή αυτή, ή διαφορετικά ανανεώνεται για άλλο ένα εξάμηνο, όπως γίνεται σύμφωνα με αυτή τη διαδικασία (Α.Κ.1609 & 1610).²

Μια πρόσφατη σχετικά έρευνα, αυτή της KOPONA (1988), επικέντρωσε στην εξέταση των παραγόντων, που οδήγησαν στην εισαγωγή του παιδιού σε κάποιο ίδρυμα και, κυρίως, στις αιτίες που την προκάλεσαν, όπως επίσης στην ηλικία που είχε το παιδί, όταν αυτή συνέβη.³ Ένα παιδί, το οποίο εισάγεται στο ίδρυμα σε ηλικία μικρότερη των 2 ½ ετών, συνεπάγεται ότι, αφενός πιθανότατα δεν έχει προλάβει να δομήσει και να επισφραγίσει τους δεσμούς του με τη μητρική φιγούρα, αφετέρου το χρονικό διάστημα κατά το οποίο θα παραμείνει στο ίδρυμα, θα είναι μεγαλύτερο σε σύγκριση με αυτό κάποιου παιδιού που θα εισαχθεί αργότερα, οπότε θα είναι πιο εκτεθειμένο στις δυσμενείς επιδράσεις του περιβάλλοντος αυτού.

Η είσοδος ενός παιδιού στο ίδρυμα προϋποθέτει την ταυτόχρονη απόρριψη (π.χ. εξώγαμο παιδί), εγκατάλειψη ή ορφάνια του και από τους δύο γονείς του ή για διαφορετικούς, ίσως, λόγους από την πλευρά κάθε γονέα. Έστω και αν στην πλειοψηφία αναφέρονται οικονομικοί λόγοι, π.χ. φτώχεια σε συνδυασμό με πολυτεκνία, τα αίτια της εισαγωγής του παιδιού εξαιτίας της διάσπασης της οικογένειας είναι συνήθως πιο βαθιά και ανάγονται στις διαταραγμένες σχέσεις μεταξύ των συζύγων και σε ακατάλληλο οικογενειακό περιβάλλον.⁴ Στην εν λόγω έρευνα, αποδείχθηκε ότι, το γεγονός της εγκατάλειψης, ασκούσε δυσμενέστερη επίδραση στα παιδιά, από ό,τι η προηγούμενη διαταραγμένη οικογενειακή ατμόσφαιρα. Αυτό σήμαινε ότι, η απόλυτη έλλειψη δημιουργίας στενού συναισθηματικού δεσμού, έστω και με ένα πρόσωπο, στοιχίζει συναισθηματικά στο παιδί πολύ περισσότερο, από ό,τι αν μετά τη διαμόρφωσή του αυτός διακοπτόταν, ιδιαίτερα με βίαιο και απότομο τρόπο.⁵

Σε μια άλλη έρευνα, που πραγματοποίησε η WILSON C., φάνηκε ότι, μερικοί από τους παράγοντες που συντελούν στην εισαγωγή των παιδιών στα ιδρύματα, είναι π.χ. η κλονισμένη υγεία των γονέων, η ελλιπής δομή της οικογένειας από την οποία απουσιάζει τουλάχιστον ένας γονέας λόγω κάθειρξης, θανάτου ή εγκατάλειψης της οικογενειακής στέγης, τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των γονέων, όπως η αδυναμία ή η απροθυμία τους να ανταποκριθούν στις ανάγκες που απαιτεί ο γονεϊκός

¹ 2.1 "ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΟΛΛΗΣΗΣ" ΤΟΥ JOHN BOWLBY (ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ: ADLER, BANDURA, ERIKSON, SPITZ ΚΑΙ WINNICOTT).

² ΚΟΥΝΟΥΤΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π., 1998, σ.391-393.

³ ΒΟΡΡΙΑ, Γ., & ΣΑΡΑΦΙΔΟΥ, Ε. (1991). Κοινωνική συμπεριφορά παιδιών προσχολικής ηλικίας που μεγαλώνουν σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης. *Ψυχολογικά Θέματα, τόμος 4, τεύχ. 3*, σ.269-283. σ.268.

⁴ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.528. ΒΟΡΡΙΑ: ό.π., 1991, σ.281-282.

⁵ ΒΟΡΡΙΑ: ό.π., 1991, σ.281-282.

ρόλος, κ.ά.¹ Γενικά δηλαδή, σε οποιαδήποτε περίπτωση η οικογένεια δεν είναι σε θέση να προστατέψει και να αναθρέψει παιδιά, τα οποία θα εξελιχθούν σε υγιείς ενήλικες, ομαλά και αρμονικά ενταγμένους στην κοινωνία, τότε επεμβαίνει η Πολιτεία και μέσω του νόμου και προγραμμάτων της κοινωνικής πολιτικής, προσπαθεί να προστατέψει τα παιδιά αυτά και να υποκαταστήσει τους γονείς τους με διαφορά ιδρύματα, όπως ορφανοτροφεία, στέγες ανηλίκων κ.λπ.²

Αλλά η αναφορά στην κλειστή ιδρυματική περίθαλψη, που γίνεται από την οπτική της νομοθεσίας, η οποία λαμβάνει υπόψη της τα πορίσματα της παιδικής ψυχολογίας, δεν σημαίνει ότι, αυτή ενδείκνυται· το αντίθετο μάλιστα. Θα πρέπει να καταφεύγει κανείς σ' αυτή μόνο ως έσχατη λύση, χρησιμοποιώντας την επικουρικά, και αφού πρώτα αποκλειστούν διαδοχικά, η παραμονή του παιδιού στο φυσικό οικογενειακό του περιβάλλον, η τοποθέτησή του σε ανάδοχη οικογένεια και η υιοθεσία του από κάποια οικογένεια.

Στην Ελλάδα, οι ρυθμίσεις, που έχουν γίνει όσον αφορά τους όρους και τις συνθήκες εισαγωγής των παιδιών στα ιδρύματα, όπως επίσης ο έλεγχος της παραμονής τους σε αυτά, είναι ελλιπείς και ατελείς, ενώ παράλληλα, δεν υπάρχουν στοιχεία, γενικά, για την οργάνωση της ιδρυματικής περίθαλψης.³

Η διαδικασία, η οποία συνήθως ακολουθείται, προκειμένου ένα παιδί να εισαχθεί σε ένα ίδρυμα, είναι η εξής: εξέταση από ομάδα ειδικών (γιατρών, ψυχολόγων, κοινωνικών λειτουργών, κ.λπ.) ή από εθελοντές που εκπροσωπούν ένα διοικητικό συμβούλιο ή από τον ίδιο, τον διοικητικό διευθυντή του ιδρύματος, για την εκτίμηση, διαπίστωση, διαβεβαίωση και επισφράγιση της εισαγωγής. Εάν, όμως, η ακολουθία αυτή δεν φέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα, ως προς το πρώτο σκέλος της διαδικασίας, δηλαδή το παιδί δεν πληροί τα κριτήρια και τις προϋποθέσεις του ιδρύματος, τότε απορρίπτεται· γεγονός επιζήμιο για τον ψυχισμό του, αφού, δεν έχει υποστεί μόνο την απόρριψη των γονιών του, αλλά υφίσταται απανωτές και επαναλαμβανόμενες απορρίψεις από άτομα και φορείς, καθώς διέρχεται από όλα τα στάδια της νομικής ακολουθίας. Θα μπορούσε αυτό να χαρακτηριστεί ως ο απόλυτος εξευτελισμός της προσωπικότητας ενός ανθρώπου, που το μόνο, που ζητάει και επιδιώκει στη ζωή του, είναι η ένταξή του σε ένα περιβάλλον που θα εξασφαλίζει, τουλάχιστον την επιβίωσή του.⁴

Εξάλλου, είναι το μόνο, ίσως, το οποίο θα μπορούσε να προσφέρει ένας χώρος, όπως το ίδρυμα, μέσα στο οποίο η αγωγή και η ανατροφή που παρέχεται, έχει δημιουργήσει μεγάλη προβληματική στην επιστημονική κοινότητα.⁵ Το κέντρο βάρους αυτής της προβληματικής μπορεί, επίσης, να μετατοπιστεί από τις συνθήκες της ζωής στα ιδρύματα, σε αυτές που επικρατούν σε άλλους φορείς παιδικής προστασίας, όπως π.χ. είναι οι ανάδοχοι και οι τεχνητές οικογένειες.⁶ Παραμένει, όμως, κατεξοχήν σ' αυτή, γιατί στο σύνολό τους τα παιδιά, τα οποία υποχρεώθηκαν να μεγαλώσουν μέσα σε ιδρύματα, στερημένα από τις φροντίδες της μητρικής φιγούρας, αλλά και από το πρότυπο και την προστατευτική ασπίδα του πατέρα, εφόσον δέχτηκαν τις επιζήμιες επιπτώσεις της ιδρυματικής ζωής στην εν γένει ανάπτυξή τους, βρέθηκαν σε μειονεκτική θέση και υστερούν σε σύγκριση με τα παιδιά, που μεγάλωσαν στο εσωτερικό μιας οικογένειας.⁷

¹ HERBERT: ό.π., 1996, 2^{ος} τόμ., σ.304-305.

² ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ: ό.π., 1982, *τεύχ.* 10, σ.335.

³ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΑΣ: ό.π., 1989, σ.62.

⁴ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1983, σ.41.

⁵ ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ: ό.π., 1982, *τεύχ.* 10, σ.335.

⁶ ΑΓΑΘΩΝΟΣ: ό.π., 1983, σ.39.

⁷ ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1991, σ.244.

Τα ιδρυματικά παιδιά σε σύγκριση με αυτά που ζουν σε ομαλές οικογενειακές συνθήκες εμφανίζουν περισσότερα συμπτώματα παθολογικής συμπεριφοράς, οδηγούνται συχνά σε ψυχοσωματική κατάπτωση, ενώ δεν αποκλείεται να φτάσουν σε ολοκληρωτικό σωματικό και ψυχικό μαρασμό, που οφείλεται αποκλειστικά στην αποστέρηση της μητέρας.¹ Τα άτομα αυτά, όμως, δεν στερούνται απλά τη μητρική αγάπη, αλλά γενικότερα, την αφοσιωμένη στοργή, την προσοχή και το ενδιαφέρον ενός συγκεκριμένου προσώπου, καθώς είναι συχνή η εναλλαγή των φροντιστών τους. Αυτοί μάλιστα, δεν έχουν τον διαθέσιμο χρόνο και το ψυχικό σθένος που απαιτείται για την ανάπτυξη πιο στενών συναισθηματικών δεσμών με κάθε ένα παιδί ξεχωριστά.² Ακόμη και όταν τα παιδιά βρίσκονται σε βρεφική ηλικία, δεν υπάρχει κάποιος κοντά τους, που να τους προσφέρει ερεθίσματα και να δίνει προσοχή στους ήχους που εκφέρουν. Αυτός είναι και ο λόγος, ίσως, στον οποίο οφείλονται οι καθυστερήσεις στη γλωσσική τους εξέλιξη, όπως επίσης το φτωχό και περιορισμένο λεξιλόγιό τους.³ Το στερημένο αισθητηριακά περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσονται, προσφέρει ελάχιστα ερεθίσματα στα παιδιά και δεν τους ξυπνά την ανάγκη και το ενδιαφέρον εξερεύνησής του, οπότε η ενεργητικότητά τους είναι μειωμένη, με αποτέλεσμα την βραδεία ανάπτυξη της νοημοσύνης τους.⁴

Από ερευνητική δραστηριότητα, έχει φανεί ότι, τα παιδιά αυτά έχουν προβλήματα, που σχετίζονται με την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων και παίρνουν τη μορφή διαταραχών στην κοινωνική συμπεριφορά τους. Ο LOWREY (1940) πρωτοστάτησε, καθώς με μια πιο τυπική ψυχιατρική περιγραφή, η οποία στηριζόταν σε παρατήρηση παιδιών που είχαν περάσει τα τρία πρώτα χρόνια της ζωής τους μέσα σε ιδρύματα, και εξακολουθούσαν να ζουν μέσα σε αυτά, έδειξε ότι, αυτά ανέπτυσαν έναν τύπο «απομονωμένης» προσωπικότητας. Άλλα γνωρίσματά τους ήταν η μη κοινωνική προσαρμογή, η ύπαρξη εχθρότητας και η απουσία τρόπων κοινωνικής συμπεριφοράς.⁵

Ερευνες, που διεξήχθησαν από την TIZARD & ALL, έδειξαν επίσης ότι, τα ιδρυματικά παιδιά ήταν αδιαφοροποίητα φιλικά ως προς όλους, ακόμη και προς τους ξένους (overfriendliness),⁶ χωρίς όμως να έρχονται σε πιο στενή επαφή με κάποιον συγκεκριμένα, συμπεριφορά την οποία ο LEVY (1937) χαρακτήρισε ως «πείνα για συναίσθημα» (affect hunger) και η οποία διέκρινε τα παιδιά που είχαν υποστεί μητρική απόρριψη.⁷ Επιπρόσθετα, εξίσου σημαντικό χαρακτηριστικό των παιδιών αυτών ήταν ότι, κάθε ενέργειά τους αποσκοπούσε στην απόσπαση του ενδιαφέροντος και της προσοχής των άλλων. Τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούσαν τα ιδρυματικά από τα «φυσιολογικά» παιδιά, ήταν πιο έντονα και πιο εύκολο να παρατηρηθούν στο σχολείο, καθώς τα πρώτα σε σύγκριση με τα δεύτερα, εμφανίζονταν ως ανυπάκουα και νευρικά σε μεγαλύτερο βαθμό, δυσκολεύονταν να διαμορφώσουν φιλικές-κοινωνικές σχέσεις, ήταν πιο απομονωμένα, ενώ στο εσωτερικό της τάξης χρησιμοποιούσαν κάθε μέσο, προκειμένου να προσελκύουν την προσοχή των εκπαιδευτικών.⁸

Γενικά, οι επικρίσεις τις οποίες έχουν κυρίως δεχτεί αυτά τα ιδρύματα, αφορούν στην αυταρχικότητα στο εσωτερικό τους και, κατά δεύτερο λόγο, στην ανικανότητά

¹ ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ: ό.π., 1982, *τεύχ.* 10, σ.336

² STEWART: ό.π., 1988, σ.35-36.

³ ΣΤΑΙΝΕΡ: ό.π., 1996, σ.22.

⁴ ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1991, σ.246.

⁵ ΒΟΡΡΙΑ: ό.π., 1991, σ.269.

⁶ ΒΟΡΡΙΑ: ό.π., 1991, σ.268.

⁷ ΒΟΡΡΙΑ: ό.π., 1991, σ.269.

⁸ ΒΟΡΡΙΑ: ό.π., 1991, σ.268.

τους, να υποκαταστήσουν επάξια τις δυσαρμονικές οικογένειες από τις οποίες προήλθαν αυτά τα παιδιά· αυτές οι θέσεις προέκυψαν μετά από συγκριτική αντιπαράθεσή τους, με την προσφορά και τις συνθήκες φυσιολογικών οικογενειών, στην οποία ήταν ξεκάθαρη η υστέρηση των ιδρυμάτων.¹

Συμπερασματικά, οι δύο παράγοντες, η ιδρυματική ζωή και η μητρική απουσία-απόρριψη, προκαλούν εξίσου δυσμενείς επιπτώσεις στη διάπλαση του χαρακτήρα και στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του αναπτυσσόμενου ανθρώπου. Οπότε, όταν γίνεται λόγος για αποστέρωση στη βρεφική ή/και παιδική ηλικία, τότε με αυτό μπορεί να εννοείται, όχι μόνον η μητρική αποστέρωση, αλλά και η ελλιπής ιδρυματική φροντίδα, με όλα τα παρελκόμενα αυτής, όπως κοινωνική απομόνωση, αμέλεια στις πρακτικές ανατροφής του παιδιού, βίαιος αποχωρισμός από το οικογενειακό του περιβάλλον, έλλειψη συναισθηματικών ερεθισμάτων και έντονη πολιτιστική αποστέρωση.²

1.3.2.2 ΑΝΑΔΟΧΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ – ΥΙΟΘΕΣΙΑ

Σε περιπτώσεις, κατά τις οποίες κανένας από τους δύο γονείς δεν είναι στη ζωή, η φροντίδα και η προστασία του παιδιού μπορεί να αναληφθεί ακίνδυνα και από άτομα εκτός της οικογένειάς του.³ Είναι πιθανό βέβαια, οι συγγενείς της οικογένειας αυτής να μην είναι πρόθυμοι ή σε θέση να αναλάβουν οι ίδιοι το παιδί, αλλά ούτε να επιθυμούν να το εισαγάγουν σε κάποιο ίδρυμα, οπότε τότε αναζητείται ως λύση του προβλήματος μια οικογένεια για αναδοχή ή υιοθεσία του. Προκειμένου να καταδειχθεί αυτή η ανάγκη, αρκεί να σταθεί κανείς στην περίπτωση, όπου οι γονείς αρχικά ζουν, έπειτα όμως, ο ένας από αυτούς μπαίνει στη φυλακή ή στο ψυχιατρείο και ο άλλος που φρόντιζε το παιδί μπορεί να πέθανε, οπότε καθίσταται επιβεβλημένη η ανάγκη προσωρινής τοποθέτησης του παιδιού μέχρι την επιστροφή του άλλου γονέα.⁴

«Ανάδοχη οικογένεια», σύμφωνα με τον νόμο, «είναι κάθε οικογένεια που αποτελείται από συζύγους με ή χωρίς παιδιά και έχει αναγνωρισθεί με απόφαση του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας ως κατάλληλη να αναλαμβάνει προσωρινά τη φροντίδα, ανατροφή, διαπαιδαγώγηση και προστασία των προσώπων που αναφέρονται στις προηγούμενες παραγράφους».⁵

Παρόλα αυτά, δεν αποκλείεται, το παιδί να υποβληθεί σε αναδοχή, ακόμη και ύστερα από αίτημα των ίδιων των γονέων, αν δεν είναι παντρεμένοι ή συντρέχουν άλλοι λόγοι για τους οποίους αδυνατούν να αναθρέψουν το παιδί. Πρόκειται λοιπόν για έναν θεσμό, ο οποίος μπορεί να είναι προσωρινός, που προτιμάται περισσότερο, ή πιο μακροπρόθεσμος, και συντελείται με τους εξής τρόπους:

1. Οι γονείς ενδέχεται να αποφασίσουν για την αναδοχή από κοινού ή να είναι επιθυμία του ενός από αυτούς, αν και θεωρείται ότι, η πλειοψηφία των ανθρώπων δεν γνωρίζει για αυτή ή την αποφεύγει, επειδή λανθασμένα την συγχέει με τον θεσμό της υιοθεσίας. Οπότε τις περισσότερες φορές προτιμάται ο εγκλεισμός του παιδιού σε κάποιο ίδρυμα. Πάντως, δεν είναι δύσκολο να πληροφορηθούν για αυτήν, όταν μεταβούν σε κρατικούς φορείς παιδικής προστασίας, αφού καταφεύγουν σε αυτούς, προκειμένου να αναζητήσουν βοήθεια και στήριξη για το παιδί.

¹ ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ: ό.π., 1982, *τέχ.* 10, σ.336.

² ΠΑΤΕΡΑΣ: ό.π., 1996, σ.17.

³ ΜΙΣΕΛ: ό.π., 1981, σ.124.

⁴ SATIR, V. (1989). *Πλάθοντας ανθρώπους*. (Μετάφρ.: Λιλή Στυλιανούδη). (3^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Κέδρος. Εργαστήριο διερεύνησης ανθρωπίνων σχέσεων. σ.209 & 210.

⁵ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.446-447.

2. Εάν τύχει κάποιο ακραίο περιστατικό, όπως λ.χ. παραμέληση ή πλήρης εγκατάλειψη, βιασμός και κακοποίηση, επεισόδια και γενικά άσχημα γεγονότα λόγω ψυχοπάθειας των γονέων, κ.λπ., τότε το συγγενικό ή φιλικό περιβάλλον της οικογένειας μπορεί να αναφέρει τα γεγονότα σε κάποιο αστυνομικό τμήμα ή οι ίδιες οι κρατικές υπηρεσίες, όπως η εταιρεία προστασίας ανηλίκων, η εισαγγελία ανηλίκων, η αστυνομία ανηλίκων, ή ακόμη και κάποια άλλα ιδρύματα όπως νοσοκομεία παιδών, παιδικοί σταθμοί, κ.λπ., μπορούν να παρέμβουν, προκειμένου να αποφασιστεί, μέσω δικαστικής απόφασης, η απομάκρυνση του παιδιού από το οικογενειακό του περιβάλλον και η τοποθέτησή του σε ανάδοχη οικογένεια ή η υποβολή του για υιοθεσία.¹

Οι γονείς εξάλλου, έχουν το δικαίωμα να επιλέξουν οι ίδιοι την οικογένεια η οποία θα γίνει ανάδοχη του παιδιού τους (αν και αμφισβητείται η ικανότητά τους αυτή), είτε μέσα από το συγγενικό και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον τους είτε από τις καταστάσεις της αρμόδιας κοινωνικής υπηρεσίας του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας, στην οποία είναι αναρτημένα τα ονόματα των υποψηφίων ανάδοχων γονέων. Παράλληλα, σκόπιμο είναι να λαμβάνεται υπόψη η γνώμη του παιδιού όσον αφορά την υποψήφια προς αναδοχή οικογένεια, σύμφωνα βέβαια με το επίπεδο της ωριμότητάς του. Από στιγμή που θα επιλεγεί, οφείλουν τόσο οι φυσικοί όσο και οι ανάδοχοι γονείς να δηλώσουν τη σύμβαση της αναδοχής στην κοινωνική υπηρεσία, προκειμένου αυτή να εποπτεύει-παρακολουθεί τον τρόπο διαβίωσης του παιδιού μέσα στη νέα οικογένεια, να επεμβαίνει όταν χρειάζεται με συμβουλές και να το αναφέρει στο δικαστήριο, το οποίο έχει το δικαίωμα της άρσης αναδοχής.²

Οι νέες οικογένειες, που προκύπτουν και που συμπεριλαμβάνουν αυτά τα παιδιά, τα «*ψυχοπαίδια*»,³ ονομάζονται *ανάδοχες-φιλοξενούσες* ή *θετές-υιοθετούσες*, εάν πρόκειται για αναδοχή ή υιοθεσία αντίστοιχα, ενώ ως προς τη μορφή τους είναι μικτές.⁴

Οι φροντίδες, οι οποίες παρέχονται από τα πρόσωπα που υποκαθιστούν τους γονείς, έχουν βάση προσωπική και σταθερή. Οπότε είναι προτιμότερη η λύση των ανάδοχων οικογενειών σε σύγκριση με τα ιδρύματα, στα οποία αν τελικά επιλεγούν, ως προϋποθέσεις ορίζονται: η οργάνωσή τους θα πρέπει να είναι παρόμοια με το πρότυπο της οικογένειας, η έκτασή τους να είναι περιορισμένη και στο εσωτερικό τους να υπάρχει τουλάχιστον ένα σταθερό πλαίσιο αναφοράς, ένας μόνιμος «γονέας».⁵

Ανάδοχη οικογένεια μπορεί να είναι οποιαδήποτε οικογένεια έχει διάθεση να βοηθήσει. Είναι ευκαταίο, όμως, αυτή να επιλεγεί μέσα από το συγγενικό ή φιλικό περιβάλλον του παιδιού, επειδή και οι ίδιες μπορεί να το επιθυμούν -όπως γίνεται συνήθως-, αλλά και επειδή με αυτόν τον τρόπο θα επιτευχθεί καλύτερη και ευκολότερη προσαρμογή του παιδιού. Η καταβολή κάποιας οικονομικής βοήθειας με τη μορφή επιδόματος, όπως επίσης και η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη- κάλυψη του παιδιού, θα αποτελέσει ένα επιπλέον κίνητρο και οικονομική ανάσα-βοήθεια στην οικογένεια που τελικά θα προβεί σε αυτή την ενεργεία προσωρινής ανάληψης του παιδιού.⁶

Η έρευνα του HESTON (1966) έχει δείξει ότι, ούτε η κοινωνική τάξη της οικογένειας που τοποθετήθηκαν αρχικά τα παιδιά μετά την απομάκρυνση από τους

¹ ΓΑΝΙΑΡΗ: ό.π., 1992, σ.49.

² ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MΑΝΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π., 1998, σ.434-435&439.

³ SATIR: ό.π., 1989, σ.209

⁴ SATIR: ό.π., 1989, σ.189.

⁵ SCHAFFER: ό.π., 1996, σ.46.

⁶ ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ: ό.π., 1982, τεύχ. 10, σ.341. SAYRES: ό.π., 2000, σ.138.

γονείς τους, αλλά ούτε και ο τύπος της οικογενειακής τοποθέτησης (υιοθεσία ή ανάδοχη οικογένεια) σχετίζονταν με την εκδήλωση ψυχολογικών και κοινωνικών δυσαρμονιών στην ενήλικη ζωή των παιδιών αυτών.¹

Ένα πρόβλημα το οποίο προκύπτει, είναι αυτό της επικοινωνίας παιδιού με τους φυσικούς γονείς του, γιατί εάν έχει αφαιρεθεί από αυτούς η επιμέλεια ή το σύνολο της γονικής μέριμνας, όπως στις περιπτώσεις ασέλγειας ή κακοποίησης του παιδιού, ή όταν συντρέχουν άλλοι λόγοι που δεν το επιτρέπουν, όπως στις περιπτώσεις ψυχοπάθειας, χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών από τους γονείς κ.ά., τότε η επαφή μεταξύ τους δεν είναι εφικτή και επιθυμητή.² Βέβαια, το δικαίωμα της επικοινωνίας του παιδιού με τους φυσικούς του γονείς διαφυλάσσεται από το άρθρο 1656 του Αστικού Κώδικα, σύμφωνα με το οποίο: «Οι ανάδοχοι γονείς οφείλουν να διευκολύνουν τις προσωπικές σχέσεις και την επικοινωνία των φυσικών γονέων και του επιτρόπου με τον ανήλικο, εφ' όσον δεν παραβλάπτονται ουσιώδη συμφέροντα του».³

Εξάλλου, δεν αποτελεί εξαίρεση το ενδεχόμενο, οι φιλοξενούντες και κυρίως οι θετοί γονείς να δυσχεραίνουν την όλη κατάσταση, αφού οι ίδιοι νιώθουν ότι βρίσκονται σε μειονεκτική θέση σε σχέση με τους φυσικούς γονείς. Έχουν να αντιμετωπίσουν την αντίφαση ότι, ενώ πρέπει να ανατρέφουν το παιδί σαν δικό τους με αφοσίωση, υπευθυνότητα και πίστη, παράλληλα δεν θα πρέπει να ξεχνούν ποτέ, ότι το παιδί ανήκει στους βιολογικούς του γονείς.⁴ Έτσι, από ζήλια ίσως, συχνά τους κακολογούν καταστρέφοντας την εικόνα που το παιδί έχει για αυτούς και, κατά συνέπεια, αυτό αδυνατεί να σχηματίσει μια ολοκληρωμένη αντίληψη για τον εαυτό του. Κανένα παιδί δεν είναι σε θέση να δεχθεί ότι, προέρχεται από ανθρώπους κακής ποιότητας ή ότι ήρθε στον κόσμο από τους γονείς του όντας ανεπιθύμητο και γι' αυτό το απέρριψαν, γιατί έτσι απαξιώνεται, τραυματίζεται η εικόνα του εαυτού του και απειλείται και αποδομείται η αυτοεκτίμησή του. Τότε, δεν αποκλείεται να θεωρήσει ότι, μπορεί να το εγκαταλείψουν και οι ανάδοχοι ή οι θετοί γονείς του, οπότε κυριεύεται από ανασφάλεια και φόβο εγκατάλειψης, ενώ παράλληλα παλινδρομεί και είναι πιθανή η εκδήλωση παθογενούς συμπεριφοράς.⁵ Αν αντίθετα οι φυσικοί γονείς έχουν πεθάνει, οι φιλοξενούντες γονείς νιώθουν πιο ελεύθεροι να προσφέρουν ό,τι καλύτερο σε ένα παιδί, που στην τελική ανάλυση, δεν του οφείλουν τίποτα, παρά μόνο την αγάπη τους.⁶

Οι φυσικοί γονείς, από την άλλη πλευρά, εφόσον ζουν, κρατούν μια στάση περισσότερο αρνητική ή επιφυλακτική απέναντι στο θεσμό της αναδοχής και διακατέχονται, συνήθως, από αρνητικά ή αμφιθυμικά συναισθήματα, από αισθήματα αποτυχίας ως προς τον γονεϊκό τους ρόλο ή, μερικές φορές, χαρακτηρίζονται από επιθετική συμπεριφορά, λόγω του φόβου τους ότι θα χάσουν οριστικά το παιδί τους. Γι' αυτό είναι προς το συμφέρον τους να συμμετάσχουν εξ αρχής στην τοποθέτηση του παιδιού στην ανάδοχη οικογένεια, γιατί με αυτό τον τρόπο, όχι μόνο

¹ HESTON, L. L., DENNEY, D. D., & PAULY, I. B. (1966). The adult adjustment of persons institutionalized as children. *British Journal of Psychiatry*, Vol. 112, pp.1103-1110. p.1110.

² ΓΑΝΙΑΡΗ: ό.π., 1992, σ.50.

³ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.443.

⁴ ΚΟΥΣΙΔΟΥ, Τ. (1990). *Η θετή οικογένεια*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). Φροντίδα για την οικογένεια. (σ.127-142). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.139.

⁵ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΠΕΝΤΖΑ, Ε. (Ε.Ο.Π.). *Το τρίγωνο της υιοθεσίας. Συναισθήματα και ανάγκες ατόμων που εμπλέκονται σ' αυτό*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.559-565). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.561.

⁶ SATIR: ό.π., 1989, σ.210.

επιδεικνύεται κατανόηση όσον αφορά τα συναισθήματά τους και τη θέση τους, αλλά φαίνεται, επίσης, ότι δεν παραγνωρίζονται τα δικαιώματά τους.¹

Ειδικότερα όμως, στις περιπτώσεις που το παιδί κινδυνεύει ή που οι φιλοξενούντες γονείς κρατούν μια στάση αρνητική απέναντι στους φυσικούς, οι βιολογικοί γονείς, απλά πληροφορούνται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την τοποθέτηση του παιδιού και δεν εμπλέκονται στη διαδικασία της αναδοχής. Αλλά και γενικά, για λόγους ασφάλειας συνηθίζεται να τηρείται το απόρρητο όσον αφορά τον τόπο διαμονής των ανάδοχων γονέων και του παιδιού. Άρα, οι συναντήσεις του παιδιού με τους βιολογικούς του γονείς ρυθμίζονται σε συνεργασία με την εισαγγελία ανηλίκων και διεξάγονται τις περισσότερες φορές στα γραφεία της κοινωνικής υπηρεσίας των δικαστηρίων.²

Όμως, οι γονείς ή ο επίτροπος που έχει οριστεί για το παιδί, άλλοι συγγενείς ή ο εισαγγελέας, μπορούν να υποβάλουν αίτηση άρσης της ανάθεσης του παιδιού σε μια συγκεκριμένη ανάδοχη οικογένεια και να πραγματοποιηθεί ανάθεση της επιμέλειας του παιδιού σε άλλα πρόσωπα, εφόσον κριθεί ότι, η συγκεκριμένη ανάδοχη οικογένεια ήταν ακατάλληλη να ανταποκριθεί στα καθήκοντά της· η διαδικασία αυτή μπορεί να γίνει ακόμη και αυτεπαγγέλτως (Α.Κ.1663).³ Σε διαφορετική περίπτωση, η αναδοχή αίρεται, όταν τελικά το παιδί υιοθετηθεί από τους αναδόχους γονείς, οι οποίοι πλέον μετατρέπονται σε θετούς.⁴

Άλλη εκδοχή, πέραν της αναδοχής, είναι η υιοθεσία, διαδικασία, όμως, ακόμη περισσότερο οδυνηρή και με σοβαρές επιπτώσεις στην ψυχολογία και στη γενικότερη εξέλιξη της προσωπικότητας του παιδιού.⁵ Αυτή αφορά τη μόνιμη τοποθέτηση ενός παιδιού σε μια θετή οικογένεια, συγγενική ή μη, επί μονίμου βάσεως, η οποία αποκτά νομική και κοινωνική υπόσταση⁶ και στην οποία οι βιολογικοί γονείς δεν έχουν πλέον τον ρόλο της ανατροφής των παιδιών τους.⁷

Ένα ανήλικο παιδί μπορεί να υιοθετηθεί από ένα ζεύγος θετών γονέων, εφόσον αυτοί το ζητήσουν από κοινού και αφού βέβαια πληρούν ως κριτήρια το να μην υπερβαίνουν τα 60 έτη ηλικίας τους, ενώ θα πρέπει να είναι άνω των 30 ετών και να διαφέρουν ηλικιακά από το παιδί τουλάχιστον 18 έτη, όχι όμως και πάνω από 50 (Α.Κ.1543, 1544 & 1546).⁸ Αυτό συνεπάγεται αυτομάτως ότι, οι παππούδες και γιαγιάδες ενός παιδιού αποκλείονται εκ των πραγμάτων από τα μέτρα της υιοθεσίας του εγγονιού τους, εξαιτίας των ηλικιακών περιορισμών που ορίζονται.

Εάν παρόλα αυτά οι παππούδες πληρούν τις προαναφερόμενες προϋποθέσεις, η διαδικασία της υιοθεσίας τίθεται σε λειτουργία είτε με συναίνεση του ενός από τους δύο γονείς ενώπιον του δικαστηρίου είτε με απόφαση του δικαστηρίου, εφόσον συντρέχουν οι εξής περιπτώσεις: Εάν το παιδί είναι έκθετο ή έχει παραδοθεί στις φροντίδες άλλης οικογένειας με την προοπτική της υιοθεσίας, εάν ο ένας ή και οι δύο γονείς έχουν εκπέσει από τη γονική μέριμνα ή οι ίδιοι δεν είναι σε θέση να συναινέσουν για την υιοθεσία του παιδιού τους, εάν βρίσκονται σε στερητική δικαστική συμπαράσταση, ή αν οι γονείς του παιδιού είναι τελείως άγνωστοι ή διαμένουν σε τόπο άγνωστο, εάν συναινέσει ο επίτροπος του ανήλικου ορφανού

¹ ΓΑΝΙΑΡΗ: ό.π., 1992, σ.49.

² ΓΑΝΙΑΡΗ: ό. π., 1992, σ.50.

³ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.445.

⁴ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-MΑΝΩΛΕΔΑΚΗ: ό.π.,1998, σ.450.

⁵ ΚΟΥΑΡΤΙ: ό. π., 1980, σ.50.

⁶ SAYRES: ό.π., 2000, σ.138.

⁷ BLUSTEIN: ό.π., 1982, p.142.

⁸ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.400-401.

παιδιού ενώπιον του δικαστηρίου, μετά από άδεια του εποπτικού συμβουλίου,¹ είτε αλλιώς, εάν το παιδί έχει τεθεί υπό την προστασία αναγνωρισμένης κοινωνικής οργάνωσης (Α.Κ.1550 & 1552).² Στις περιπτώσεις υιοθεσίας ανήλικων παιδιών τηρείται μυστικότητα· πολύ περισσότερο δε, όταν συντρέχουν οι πιο πάνω περιπτώσεις από την πλευρά των βιολογικών γονέων (Α.Κ.1559).³ Ένας άλλος όρος που τίθεται είναι ότι, δεν επιτρέπεται οι γονείς να προωθήσουν για υιοθεσία το παιδί τους, πριν παρέλθουν οι τρεις πρώτοι μήνες ηλικίας του (Α.Κ.1551).⁴ Παράλληλα, δεν επιτρέπεται να τελεστεί η υιοθεσία, πριν προηγηθεί κοινωνική έρευνα, σύμφωνα με την οποία συντάσσεται έκθεση από τα στοιχεία της οποίας προκύπτει ότι, η συγκεκριμένη υιοθεσία είναι προς το συμφέρον του παιδιού (Α.Κ.1557).⁵ Δεν αποκλείεται να επιτευχθεί υιοθεσία ενήλικου, αλλά μόνο στην περίπτωση που θα γίνει από συγγενικό του πρόσωπο εξ αίματος ή εξ αγχιστείας έως τετάρτου βαθμού (Α.Κ.1579).⁶

Η GOODY E. (1973), ασχολήθηκε με το θεσμό της υιοθεσίας και, συγκεκριμένα, με τη μελέτη των συνεπειών της διαδεδομένης στη φυλή των Gohja (βόρεια Ghana), συνήθειας υιοθεσίας του παιδιού από συγγενείς. Στη φυλή αυτή, προτιμάται η υιοθεσία (Kinship Fostering) για το συμφέρον του παιδιού, καθώς θεωρείται ότι, αν αυτό μείνει με τους γονείς του, οι οποίοι είναι πιο ελαστικοί, αυτό δεν θα παιδαγωγηθεί με τον σωστό τρόπο. Αντίθετα, οι στενοί συγγενείς αναλαμβάνουν, τόσο την ηθική του διαμόρφωση, όσο και την επαγγελματική του εκπαίδευση, καθώς βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση επιβολής στο παιδί με την πρόκληση φόβου και σεβασμού προς το πρόσωπό τους. Απέδειξε, λοιπόν, με τον τρόπο της η συγκεκριμένη ερευνήτρια ότι, η ανατροφή ενός παιδιού από άτομα εκτός της οικογένειάς του, ιδιαίτερα μάλιστα όταν αυτά είναι συγγενικά, όχι μόνο δεν είναι επιβλαβής, αλλά απεναντίας, είναι ωφέλιμη για το παιδί, εφόσον αυτοί είναι πιο αυστηροί και αντικειμενικοί από τους γονείς του και έχουν περισσότερες απαιτήσεις από αυτό –εάν, βέβαια, μια τέτοια προσέγγιση είναι αποδεκτή και εφαρμόσιμη από την κοινωνία στην οποία διαβιών.⁷

Πρέπει, όμως, να αποκλειστεί η ενδεχόμενη παρανόηση ότι, η οικογένεια μπορεί να καταργηθεί ή ότι οι γονείς πρέπει να υποκαθίστανται από άλλα άτομα. Η ερμηνεία που θα πρέπει να αποδοθεί στα παραπάνω είναι ότι, στην περίπτωση που υπάρχει ανάγκη απομάκρυνσης του παιδιού από την οικογένειά του, δεν είναι κακό να την υποκαταστήσει ως προς τον ρόλο της μια συγγενική οικογένεια. Αν παρόλα αυτά, η οικογένεια που θα υιοθετήσει το παιδί δεν ανήκει σε προηγούμενο συγγενικό του περιβάλλον, τότε οι ενήλικες, που θα εμφανιστούν στο προσκήνιο δεν θα είναι αντικαταστάτες των γονέων, αλλά θα έχουν περισσότερο τον ρόλο του θείου ή της θείας, έστω κι αν το φροντίζουν σαν παιδί τους.⁸

Αντίθετα σε μια άλλη φυλή στη Μαλαισία, οι Pulau Langakawi, προσπαθούν να αποφεύγουν την ανάθεση των παιδιών τους σε άλλα πρόσωπα, γιατί θεωρείται ως

¹ Πιο αναλυτικά, για τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται το εποπτικό συμβούλιο: (Α.Κ.1634). ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.435.

² ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.402-403.

³ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.406 & 417-418.

⁴ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.403.

⁵ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.405 & 416-417.

⁶ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.412.

⁷ ΜΙΣΕΛ: ό.π., 1981, σ.126-127. FARBER, B. (November 1975). Bilateral kinship: Centripetal and centrifugal types of organization. *Journal of marriage and the family*. Vol.37. N.4. pp.871-888. p.884.

⁸ MARTENSEN-LARSEN, O., & SORRIG, K. (1994). Οικογενειακά πρότυπα και προσωπικότητα. (Πρωτότυπο: Familjemönster och personlighet, Varför man blir den man blir. 1989, Μετάφρ.: Βασίλης Γκέκας). Εκδ. Στάχυ. ISBN 960-7151-25-9. σ.88.

ντροπή και προσβολή για την οικογένειά τους. Κάτι τέτοιο επιλέγεται μόνο όταν η οικογένεια αποτελείται από πολλά παιδιά ή όταν η γυναίκα εκτός από την επιμέλεια των παιδιών της είναι αρκετά επιφορτισμένη από τις υποχρεώσεις της εργασίας της. Η λύση της μητριάς (η οποία εκτιμάται ως μοχθηρή) ή της ανατροφής των παιδιών από τον πατέρα χωρίς τη συνύπαρξη ενός άλλου ατόμου, γένους θηλυκού, αποφεύγεται, ακόμη και όταν φτάνει μια κατάσταση σε έσχατο σημείο (π.χ. διαζύγιο ή θάνατος γονέα). Τότε θεωρείται προτιμότερο να ανατίθενται τα παιδιά σε πολύ κοντινό συγγενικό πρόσωπο όπως οι παππούδες, τα μεγαλύτερα αδέρφια ή οι θείοι των παιδιών· ρόλος που έστω κι αν τους παραχωρείται, δεν τους προσθέτει πλήρη δικαιώματα επάνω στα παιδιά, το οποίο ισχύει ακόμη κι αν οι ίδιοι είναι άκληροι όσον αφορά τις δυο τελευταίες ομάδες. Εξαίρεση στον κανόνα αποτελούν οι παππούδες, αφού έχουν κάθε δικαίωμα-αξίωση διεκδίκησης των παιδιών, αν τα δικά τους παιδιά έχουν ήδη μεγαλώσει, και πολύ περισσότερο δεν κατοικούν πλέον μαζί τους.¹

1.3.3 ΕΛΛΕΙΨΗ ΜΕΤΡΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οι νέες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες ρευστότητας με τα οξυμμένα προβλήματα που έχουν διαμορφωθεί, λ.χ. η αύξηση των διαζυγίων, η εσωτερική ή εξωτερική μετανάστευση, η οικονομική κρίση και η ανέχεια, η έλλειψη ιδιόκτητης και άνετης οικογενειακής στέγης, οι ατομιστικές στάσεις ζωής των νέων ζευγαριών, τα νέα καταναλωτικά πρότυπα που επιβάλλονται, και πολλές άλλες καταστάσεις, σε συνδυασμό με την προηγούμενη φύση και ιδιαιτερότητα της Ελληνικής οικογένειας και συνεπικουρώντας η έλλειψη προγραμμάτων κοινωνικής και οικογενειακής πολιτικής² στην Ελλάδα μεταπολεμικά, επαναπροσδιορίζουν το ατομικό και το συλλογικό, υποδεικνύουν ένα νέο χαρακτήρα συμπληρωματικότητας του ιδιωτικού από το δημόσιο και θέτουν ως επιτακτική την ανάγκη στήριξης της οικογένειας από το συγγενικό της δίκτυο και, πολύ περισσότερο, από τους γονείς των συζύγων. Η αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενεές τίθεται σε νέες βάσεις, αφού η βοήθεια από το Κράτος και από την Εκκλησία έχει περισσότερο επικουρικό ρόλο.³

¹ CARSTEN, J. (September 1991). Children in between: fostering and the process of kinship on Pulau Langakawi, Malaysia. *Man*, New Series, Vol.26, No.3, pp.425-443. p.432.

² Μετά από δανεισμό του ορισμού που υιοθετεί και η ΛΑΜΠΠΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ: «Κοινωνική πολιτική είναι το οργανωμένο σύστημα κοινωνικών υπηρεσιών και θεσμών που έχουν ως αντικείμενο να βοηθήσουν άτομα και ομάδες να επιτύχουν ικανοποιητικά επίπεδα ζωής και υγείας και προσωπικούς και κοινωνικούς δεσμούς, οι οποίοι θα τους επιτρέψουν να αναπτύξουν πλήρως τις ικανότητές τους και θα τους διασφαλίσουν ευημερία σε εναρμόνιση με τις οικογενειακές τους ανάγκες και τις ανάγκες της ευρύτερης κοινωνίας» (Friedlander, W.A.). ΛΑΜΠΠΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ, Ι. (1990). *Οικογένεια και η κοινωνική πολιτική*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.201-212). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.201-202.

«Οι λειτουργίες αυτές, που «υποκαθιστούν» την έλλειψη κοινωνικού κράτους, συγκροτούνται ως μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής μέσα στην ίδια την ελληνική κοινωνία. Για παράδειγμα, η φροντίδα των υπερηλίκων, των αρρώστων και των κριτηρίων που αναλαμβάνονται κυρίως μέσα στην οικογένεια και τις συγγενικές σχέσεις...» ΓΕΤΙΜΗΣ, Π. (1993). *Κοινωνικές πολιτικές και τοπικό κράτος*. Στο: ΓΕΤΙΜΗΣ, Π., & ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (Επί.). (1993). *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική*. (σ.91-121). Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο. ISBN960-310-179-6. σ.112.

³ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ο. (1993). *Αναδιάρθρωση των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών. Η επικαιρότητα της ανεπίσημης φροντίδας και οι σύγχρονες διαπλοκές*. Στο: ΓΕΤΙΜΗΣ, Π., & ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (Επί.). (1993). *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική*. (σ.271-311). Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο. ISBN960-310-179-6. σ.271 & 273. ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ: ό.π., 1999, σ.60. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.344. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, Β. (Ε.Ο.Π.). *Οικογενειακή*

Συγκεκριμένα η Εκκλησία, όσο και αν φαίνεται ότι είναι ένας αποκεντρωμένος και μακριά από την πολιτική θεσμός, ο οποίος έχει συγκεκριμένη ιδεολογία γύρω από την διακονία και έχει κάνει αρκετά, αλλά δειλά βήματα γύρω από τα άτομα και τις ομάδες που χρήζουν ανάγκης, παρόλα αυτά, ίσως δεν έχει καταφέρει έως τώρα να αξιοποιήσει απόλυτα τις ευκαιρίες και την οικονομική δυνατότητα που διαθέτει γι' αυτόν τον στόχο της. Η δράση της περιορίζεται κυρίως στη μεμονωμένη οικονομική ή υλική βοήθεια των αναξιοπαθούντων, όπως επίσης στην ίδρυση κάποιων ιδρυμάτων, όπως γηροκομεία. Δεν έχει επεκταθεί στην αναγνώριση και στήριξη των οικογενειών που πραγματικά έχουν ανάγκη -για το οποίο δεν ευθύνεται αποκλειστικά η Εκκλησία, αλλά οι ίδιες οικογένειες που δεν αποκαλύπτουν τα προβλήματά τους- και, γενικά, στην ανάπτυξη ενός σύγχρονου και οργανωμένου πλαισίου πρόνοιας.¹ Σε αντίθεση με ότι γίνεται στην Ελλάδα, στην Αμερική αναγνωρίζεται ότι η προσφορά στήριξης από μέλη της οικογένειας είτε από τους κόλπους της Εκκλησίας σε άτομα και οικογένειες που έχουν ανάγκη λόγω προβλημάτων οικονομικών, υγείας, κ.ά., όπως οι κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες, είναι πολύ σημαντική και εμφανής, έστω κι αν γίνεται άτυπα. Το μόνο ίσως κοινό σημείο της Ελληνικής κοινωνίας με την Αμερικάνικη είναι ότι και στις δυο υπάρχει η παραδοχή πως η έρευνα ως προς την προσφορά της Εκκλησίας στα μέλη της είναι πολύ περιορισμένη.² Στον Αμερικάνικο χώρο, οι προσπάθειες στήριξης και κάλυψης των αναγκών των ευαίσθητων κοινωνικών ομάδων μέσω προγραμμάτων κοινωνικής πολιτικής παίρνουν σάρκα και οστά με διττή μορφή: είτε με προληπτικά προγράμματα που σκοπό έχουν να προλάβουν, να αντιστρέψουν ή τουλάχιστον να καθυστερήσουν την εκδήλωση ανεπιθύμητων φαινομένων (π.χ. σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, προγράμματα οικογενειακού προγραμματισμού), είτε με την εφαρμογή βελτιωτικών μέτρων πολιτικής που θα αποσκοπούν στην άμεση αποτροπή των αποτελεσμάτων (π.χ. προσφορά επαγγελματικής εκπαίδευσης ή μεταβίβαση αμοιβών σε γυναίκες οι οποίες είναι αρχηγοί οικογενειών και βρίσκονται σε δυσχερή οικονομική κατάσταση).³

Αλλά και από την πλευρά της πολιτείας τα πράγματα δεν είναι καλύτερα, αφού το άτομο έχει ανάγκη από αρκετές υπηρεσίες κρατικής και ιδιωτικής πρωτοβουλίας, οι οποίες δυστυχώς δεν το καλύπτουν. «Οι *προσωπικές κοινωνικές υπηρεσίες*» είναι ένα σύνολο υπηρεσιών, κρατικών και μη κρατικών, οι οποίες στοχεύουν στην εξατομικευμένη φροντίδα και κάλυψη αναγκών. Οι κοινωνικές υπηρεσίες αυτού του τύπου έχουν το στοιχείο του «προσωπικού» γιατί αφορούν κύρια την παροχή εξατομικευμένης φροντίδας, μέσα από την εδραίωση ιδιαίτερης σχέσης εκφράζει και στηρίζει την προσφορά και την αποδοχή της». Οι υπηρεσίες αυτές έχουν μεγάλο εύρος ποιότητας και μεγέθους, ποικίλλουν ως προς την ποιότητα των αναγκών που καλύπτουν και γι' αυτόν τον λόγο είναι δυσχερής η συγκρότηση, η οργάνωση και η διοίκησή τους.⁴ Παράλληλα, δεν πρέπει να παραλειφθεί η αναφορά στην διεπιστημονικότητα που τις χαρακτηρίζει, η οποία αν και θεωρείται ευεργετική,

πολιτική στην Ευρώπη και την Ελλάδα - σύγχρονες τάσεις. Στο: ΖΩΗ, Α.-Ν. Δ. (Επί.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.65-78). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.73.

¹ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.294.

² CHATTERS, L. M., TAYLOR, R. J., LINCOLN, K. D., & SCHROEPFER, T. (September 2002). Patterns of Informal Support from Family and Church Members among African Americans. *Journal of Black Studies*, Vol. 33, No. 1, pp. 66-85. p.67.

³ DA VANZO, J., RAHMAN, M. O., & WADHWA, K. T. (Winter, 1993). American Families: Policy Issues. *Population Index*, Vol. 59, No. 4, pp.547-566. p.549

⁴ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.272-273.

παρόλα αυτά, για να έχει θετικά αποτελέσματα, προϋποθέτει την επαρκή εξειδίκευση του δυναμικού των υπαλλήλων τους και την αρμονική συνεργασία και τον συντονισμό των ατόμων που τις στελεχώνουν· που δεν επιτυγχάνεται, όμως, πάντα. Αυτό οφείλεται στο ότι, εμπλέκονται σε αυτές τις υπηρεσίες πολλά και διαφορετικά πεδία άσκησης της κοινωνικής πολιτικής, όπως λ.χ. το σύστημα υγείας, η κοινωνική ασφάλιση, η στέγαση, η εκπαίδευση.¹

Τις περισσότερες φορές, όσον αφορά τον Ελληνικό χώρο, η υποδομή των κοινωνικών υπηρεσιών του εθνικού συστήματος κοινωνικής προστασίας και πρόνοιας² είναι ελλιπής, ανεπαρκής ή απουσιάζει εντελώς, ενώ οι ρυθμίσεις και τα μέτρα που έχουν προβλεφθεί για να υλοποιούνται από αυτές είναι αποσπασματικά, διάσπαρτα (σε άλλους τομείς της κοινωνικής πολιτικής), αλληλοκαλυπτόμενα ή αντιφατικά, και περιστασιακά, γεγονός το οποίο έχει ως συνέπεια, αυτές να αποδεικνύονται αναποτελεσματικές και να χαρακτηρίζονται από αδυναμίες.³ Οι φορείς της κρατικής μέριμνας, δεν είναι αποκεντρωμένοι στην περιφέρεια, αλλά έχουν συγκεντρωτική διοίκηση (σύστημα), όντας συσπειρωμένες κυρίως στην πρωτεύουσα -σε αντίθεση με ό,τι επικρατεί στην Ευρωπαϊκή πραγματικότητα-,⁴ με

¹ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.273. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 2004, σ.167.

² Στο κείμενο αυτό μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι: «Σκοπός της κοινωνικής πρόνοιας κατά μία άποψη είναι η παροχή βοήθειας από το κράτος σε άτομα και ευπαθείς ομάδες, τα οποία δεν είναι σε θέση από μόνα τους να ανταποκριθούν στην κάλυψη αυτών των αναγκών». Και συνεχίζει τονίζοντας ότι: «Οι προνοιακές παροχές πρέπει να καλύπτουν όλο τον πληθυσμό (π.χ. οικογενειακά επιδόματα, υγειονομική περίθαλψη) ώστε να μην στιγματίζονται όσοι λαμβάνουν προνοιακές παροχές σε είδος ή σε χρήματα». Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την κοινωνική πρόνοια βλ. ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ-ΛΕΞΙΚΟ (1990). 5^{ος} τόμος. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.2698. Κοινωνική πρόνοια είναι «η εκ μέρους του κράτους ή άλλων δημοσίων εποπτευόμενων από το κράτος ιδιωτικών οργανισμών ή υπηρεσιών προσφορά παροχών σε χρήμα (π.χ. επιδόματα, βοηθήματα κλπ) ή σε είδος (π.χ. ιατρισμός, τρόφιμα, φάρμακα κλπ) ή υπηρεσιών σε μεμονωμένα άτομα (π.χ. απροστάτευτοι ανήλικοι ή γέροντες ανάπηροι) ή κατηγορίες ατόμων (π.χ. πρόσφυγες που δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν με δικά τους μέσα τις βασικές βιοτικές τους ανάγκες και δεν καλύπτονται από κάποιον ασφαλιστικό οργανισμό)». {Το ίδιο κείμενο γίνεται αντιπαράθεση την κοινωνικής πρόνοιας, της φιλανθρωπίας και της κοινωνικής ασφάλισης}. ΤΣΑΟΥΣΗΣ: ό.π., 1989, σ.147.

³ ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ κ.ά.: ό.π., 1993, σ.413. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.338,348 & 352. ΓΕΤΙΜΗΣ: ό.π., 1993, σ.116. ΒΕΛΕΣΙΩΤΗ, Β. (Ε.Ο.Π.). *Προωθώντας αποτελεσματικά τα θέματα της οικογένειας στα κέντρα λήψης αποφάσεων*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επί.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.79-82). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.79. ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ: 2004, σ.121. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 2004, σ.167. ΧΛΕΤΣΟΣ, Μ. (Ε.Ο.Π.). *Ο ρόλος της κοινωνικής πολιτικής την περίοδο έντονων δημογραφικών πιέσεων*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επί.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.256-268). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.260. ΧΤΟΥΡΗΣ, Σ. (1992). *Σύνθετες διαδικασίες του κοινωνικού αποκλεισμού και ο ρόλος της οικογένειας στην κοινωνική προστασία*. Αθήνα: Εκδ. Πράξις (Praxis), Σειρά κοινωνικής οικολογίας και πολιτικής, τευχ. 2. ISBN960-7277-01-5. σ.103.

⁴ ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ, Β. (Ιανουάριος 2006). *Τοπικές ιστορίες για την κοινωνική ενσωμάτωση: Ταυτότητα και αναστοχασμός της «Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού»*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επί.). (Ιανουάριος 2006). Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.109-1136). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5. σ.110. Πάντως, όπως πιστεύεται ότι ισχύει στον ελληνικό χώρο, έτσι και στην Αυστραλία, οι παππούδες αυτών των οικογενειών αναφέρουν δυσκολίες όσον αφορά την πρόσβασή τους στις κοινωνικές υπηρεσίες και στα προγράμματα που αυτές εφαρμόζουν, λόγω απόστασης, μεγάλων λιστών αναμονής, περιορισμένων κονδυλίων των υπηρεσιών για τέτοιου είδους προγράμματα ή από φόβο να μην τους πάρουν τα εγγόνια, λόγω της ανευελιξίας τους, ιδιαίτερα μάλιστα όταν οι ίδιοι οι παππούδες έχουν προσφερθεί οικειοθελώς να αναλάβουν τα εγγόνια τους. DUNNE, E. G., & KETTLER, L. J. (2008). Grandparents raising grandchildren in Australia: exploring psychological health and grandparents' experience of providing kinship care. *International Journal of*

την τοπική αυτοδιοίκηση να απουσιάζει ή να έχει περιορισμένη δράση. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα διαδικασίες, όπως η προσπελασιμότητα, η συγκρότηση, ο έλεγχος και ο συντονισμός των υπηρεσιών αυτών, να είναι δυσχερείς, ενώ παράλληλα οι ρυθμιστικές αρμοδιότητες των κεντρικών φορέων και υπηρεσιών ατονούν σε μεγάλο βαθμό. Απουσιάζει η ύπαρξη ενός συγκροτημένου, συνεκτικού και λειτουργικού θεσμικού πλαισίου κοινωνικής μέριμνας, αφού ενεργοποιούνται μόνο αποσπασματικές μορφές δημόσιας παρέμβασης.¹ Το προσωπικό που στελεχώνει τις υπηρεσίες αυτές, είναι τις περισσότερες φορές ανεπαρκές σε ποσότητα και ποιότητα, ενώ του έχουν δοθεί περιορισμένα περιθώρια λήψης πρωτοβουλιών και αυτόνομης ενέργειας, με ελάχιστες εξαιρέσεις που παρατηρούνται από μεμονωμένες πρωτοβουλίες στελεχών ή τμημάτων.²

Τα έμμεσα μέτρα για την οικογένεια που ενυπάρχουν σε νόμους, οι οποίοι αφορούν την απασχόληση, την κοινωνική ασφάλιση, τη φορολογία, την εκπαίδευση, την οικογενειακή στέγη ή άλλους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας, όπως παροχή οικογενειακών επιδομάτων και γονικών αδειών (νομοθετήματα του εργατικού δικαίου), φορολογικές απαλλαγές (νομοθετήματα του φορολογικού δικαίου),³ κ.λπ., είναι περιορισμένα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις δεν εφαρμόζονται. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τα μέτρα οικογενειακής πολιτικής που έχουν οριστεί, τα επιδόματα χαρακτηρίζονται από ανεπάρκεια και είναι εξωπραγματικά, οι γονικές άδειες, όταν δεν χρησιμοποιούνται, δεν αποδίδονται έστω οικονομικά στους γονείς και, γενικά, τα δικαιώματα των γονέων αναφορικά με την επαγγελματική τους απασχόληση δεν τηρούνται. Από την άλλη πλευρά, οι οικογένειες οι οποίες είναι διαλυμένες, δεν στηρίζονται από την Πολιτεία με τον επιθυμητό τρόπο, αφού τα επιδόματα τα οποία χορηγούνται σε άτομα ορφανά, εγκαταλελειμμένα ή με προβλήματα φυσικής, ψυχολογικής ή πνευματικής φύσης, είναι υποτυπώδη, συμπληρωματικά και σε καμία περίπτωση δεν καλύπτουν τις ανάγκες τους και το πραγματικό κόστος ζωής, αφού είναι αναχρονιστικά, έχουν συμβολικό χαρακτήρα και δεν συνάδουν με τα σύγχρονα δεδομένα.⁴ Το υπολειμματικό πρότυπο πρόνοιας υστερεί, όχι μόνο επειδή γίνεται ανισοκατανομή και δεν καλύπτεται εξίσου ολόκληρος ο πληθυσμός της Ελλάδας (γεωγραφική ανισότητα), αλλά και γιατί έχει έντονο επιδοματικό χαρακτήρα και η δομή του χαρακτηρίζεται από ανομοιομορφία, ενώ, συγχρόνως, οι διαδικασίες μέσω των οποίων εφαρμόζεται είναι πολύπλοκες και έχουν ελλιπή συντονισμό.

Ο επιδοματικός χαρακτήρας της οικογενειακής πολιτικής που υιοθετείται, δεν έχει στόχο διορθωτικό ούτε προστατεύει από την φτώχεια⁵ και τον κοινωνικό αποκλεισμό (τα οποία μπορεί να σχετίζονται με μεμονωμένες προσωπικές ή

Social Welfare, Vol.17, pp.333–345. © 2007 The Author(s) Journal compilation © 2008 Blackwell Publishing Ltd and the International Journal of Social Welfare. Published by Blackwell Publishing, p.343.

¹ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.294 & 297-298.

² ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.463-464. Εξάλλου, όπως φάνηκε στην έρευνα των DUNNE&KETTLER, οι παππούδες των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών όταν ζητούσαν βοήθεια από κρατικούς φορείς, αυτό που αντιμετώπιζαν τις περισσότερες φορές ήταν το ότι το προσωπικό ήταν αφιλόξενο, απρόθυμο να βοηθήσει και να συνεργαστεί, ενώ δεν έλλειπαν και περιπτώσεις που ήταν εχθρικοί προς τους παππούδες. DUNNE&KETTLER: ό.π., 2008, p.343.

³ ΣΑΛΚΙΤΖΟΓΛΟΥ: ό.π., 1990, σ.194. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.335 & 411.

⁴ ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ, Χ., ΚΑΒΟΥΡΙΑΡΗΣ, Ε., ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ, Ε., ΜΑΓΔΑΛΗΝΟΣ, Μ., ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., ΤΣΑΧΑΛΙΔΗΣ, Γ., & ΒΕΖΥΡΓΙΑΝΝΗ, Κ. (Επί.) (2000). *Επιθυμητό και πραγματικό μέγεθος οικογένειας. Γεγονότα του κύκλου ζωής. Μια διαχρονική προσέγγιση:1983-1997*. Αθήνα: Εκδ. ΕΚΚΕ. σ.196. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.480.

⁵ Λεπτομέρειες για τα κριτήρια εκτίμησης-μέτρησης της φτώχειας βλ. στο ΧΤΟΥΡΗΣ: ό.π., 1992, σ.114-118.

οικογενειακές αδυναμίες, δυσκολίες, συγκρούσεις, διενέξεις, αποτυχίες ή ατυχή γεγονότα),¹ αλλά ούτε και δημιουργεί κίνητρα για τη μείωση της ιδρυματικής περίθαλψης αυτών των παιδιών, παρά στοχεύει απλά στην εξασφάλιση της επιβίωσης, εφόσον είναι τόσο ευτελή τα ποσά που χορηγούνται. Οπότε από δικαίωμα καταντά να είναι διάκριση, επειδή λαμβάνει ως κριτήριο και προϋπόθεση τα όρια της φτώχειας και της εξαθλίωσης της οικογένειας.² Ενέχει, δε, τον κίνδυνο του στιγματισμού, της περιθωριοποίησης, της ανισότητας -τόσο ως προς την κοινωνική τάξη όσο και προς το φύλο- και της μεγάλης απόκλισης των ομάδων αυτών από τις υπόλοιπες της κοινωνίας, αφού σηματοδοτεί-προσδιορίζει το παιδί ή την οικογένειά του ως «πρόβλημα», απευθύνεται όχι σ' αυτούς που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη, αλλά σ' αυτούς που είναι πιο δραστήριοι και κινητοποιημένοι από τους δυνητικούς αποδέκτες της βοήθειας, και αφορά σχεδόν αποκλειστικά τα παιδιά. Παράλληλα, δεν υπάρχει ούτε προβλέπεται, καμία μέριμνα για την ενίσχυση των ατόμων ή των οικογενειών, που στην πραγματικότητα συμπαραστέκονται και φροντίζουν το άτομο που έχει ανάγκη. Το μόνο ίσως θετικό στοιχείο των ποσών των επιδομάτων είναι ότι, αυξάνονται αναλογικά με τον αριθμό των παιδιών σε κάθε οικογένεια.³

Επιστρέφοντας στην αναφορά σχετικά με την κοινωνική πολιτική, εκτός από τα κονδύλια που δαπανώνται για την εφαρμογή της, έστω με τη μορφή επιδομάτων, η Ελληνική πολιτεία έχει μεριμνήσει και με κάποιες άλλες ρυθμίσεις για κάποιες μη ευνοημένες κοινωνικές ομάδες, όπως τα άτομα με ειδικές ανάγκες, οι ηλικιωμένοι, οι πολύτεκνοι ή οι μονογονεϊκές οικογένειες (άγαμες μητέρες), όχι όμως και για τις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες, που υστερούν ως προς τις απολαβές και σ' αυτόν τον τομέα. Οι ρυθμίσεις αυτές ασκούνται στον τομέα του φορολογικού συστήματος και αφορούν κυρίως φορολογικές απαλλαγές ή ελαφρύνσεις στη φορολογική οφειλή, καθώς επίσης και εκπτώσεις από το φορολογητέο εισόδημα για δαπάνες κάλυψης συγκεκριμένων κοινωνικών αναγκών, όπως λ.χ. για ιατρικές δαπάνες, για στεγαστικά δάνεια, για δίδακτρα και για έξοδα χάριν της παιδικής προστασίας. Έχουν τη μορφή έμμεσων μεταβιβάσεων της Πολιτείας στους πολίτες της. Οι παππούδες οι οποίοι έχουν αναλάβει την επιμέλεια των εγγονιών τους χωρίς δικαστική διεκδίκηση, εξαιρούνται από αυτές τις ρυθμίσεις, αφού δεν έχει προβλεφθεί κάτι για αυτούς. Αλλά και να συμπεριλαμβάνονταν στις παραπάνω ομάδες, πάλι δεν θα ευνοούνταν από αυτές τις διευκολύνσεις, από τη στιγμή που ουσιαστικά αφορούν και επωφελούνται από αυτές κυρίως οικογένειες με υψηλό επίπεδο εισοδήματος και φορολογικό συντελεστή και όχι όσοι δεν πληρώνουν φόρο, λόγω χαμηλής φοροδοτικής ικανότητας. Το παράδοξο της υπόθεσης είναι ότι, ακόμη και τα επιδόματα που χορηγούνται σε όλες τις παραπάνω κατηγορίες -όπως αναφέρθηκε προηγουμένως- φορολογούνται.⁴

Αλλά και ως προς τον άλλον τομέα άσκησης κοινωνικής πρόνοιας, η Ελλάδα βρίσκεται σε υποανάπτυκτο επίπεδο, αφού δεν έχει δοθεί η πρέπουσα αξία και προσοχή. Το γεγονός αυτό σηματοδοτείται από την έλλειψη μέτρων στεγαστικής

¹ ΧΤΟΥΡΗΣ: ό.π., 1992, σ.199-200.

² ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΤΟΥ, Ε. (1995). *Το δεδομένο πρόβλημα και οι προοπτικές της επίλυσής του*. Στο: ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν. (Επί.). (1995). *Οικογένεια με ένα γονέα*. Μια πραγματικότητα στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία. (σ.91-95). Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση. σ.93. ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ-ΚΑΖΑΣΗ: ό.π., 2004, σ.265. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.480.

³ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.275 & 297-298. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.351,448-449 & 462.

⁴ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.483-484,487 & 491. ΤΑΤΣΟΣ, Ν. (1993). *Η χρηματοδότηση του κοινωνικού κράτους*. Στο: ΓΕΤΙΜΗΣ, Π., & ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (Επιμ.). (1993). *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική*. (σ.123-145). Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο. ISBN960-310-179-6. σ.138-140.

πολιτικής, σαν αυτό να θεωρήθηκε ως περιθωριακό αντικείμενο ενασχόλησης της κοινωνικής πολιτικής και όχι ως βασική συνιστώσα της.¹

Επόμενο είναι, και θα μπορούσε εδώ να αναφερθεί ότι, καμία πολυδιάστατη προσέγγιση μακροπρόθεσμης, οργανωμένης και σαφώς καθορισμένης οικογενειακής και κοινωνικής πολιτικής δεν έχει εφαρμοστεί, ή έστω χαραχτεί-σχεδιαστεί, έως σήμερα στον Ελληνικό χώρο,² γεγονός που αποδεικνύει ότι, ως κράτος πρόνοιας³ υστερεί. Εξάλλου έως πρόσφατα η οικογενειακή πολιτική ήταν συνυφασμένη -και μπορεί να εξακολουθεί να είναι έως σήμερα- με την ιδέα ότι, απευθύνεται μόνο σε ειδικές κατηγορίες ατόμων. Οπότε δεν έγινε προσπάθεια μιας πιο συγκροτημένης στρατηγικής, αφού αφορούσε περιορισμένη μερίδα πληθυσμού.⁴ Θα μπορούσε να ειπωθεί λοιπόν ότι, οι πολιτικοί και οι θεσμοθετημένοι φορείς κοινωνικής πολιτικής ή έχουν πλήρη άγνοια των πραγματικών συνθηκών μέσα στις οποίες διαβιών οι ευαίσθητες κοινωνικά ομάδες, ή εθελotuφλούν, θυσιάζοντας αυτές στο βωμό εξυπηρέτησης άλλων προτεραιοτήτων. Τα ελάχιστα-περιορισμένα χρηματικά κονδύλια που διατίθενται από το κράτος στους πολίτες του μέσα στα πλαίσια των κοινωνικών μέτρων, δεν σημαίνει ούτε αποδεικνύει ότι, υπάρχει οργανωμένη κοινωνική πολιτική.⁵

«Κοινωνική πολιτική είναι οι πολιτικοί θεσμοί μιας κοινωνίας, οι νόμοι, η διακυβέρνηση και η δράση της Πολιτείας που επηρεάζει τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων στην οποία ζουν»: όπως την ορίζει η ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΤΟΥ.⁶ Ενώ ένας άλλος, πιο συγκεκριμένος ορισμός για την κοινωνική πολιτική δίνεται στο άρθρο *Οικογένεια και κοινωνική πολιτική* από την ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ (1990): «Κοινωνική πολιτική είναι το οργανωμένο σύστημα κοινωνικών υπηρεσιών και θεσμών που έχουν ως αντικείμενο να βοηθήσουν άτομα και ομάδες να επιτύχουν ικανοποιητικά επίπεδα ζωής και υγείας και προσωπικούς και κοινωνικούς δεσμούς, οι οποίοι θα τους επιτρέψουν να αναπτύξουν πλήρως τις ικανότητές τους και θα τους διασφαλίσουν ευημερία σε εναρμόνιση με τις οικογενειακές τους ανάγκες και τις ανάγκες της ευρύτερης κοινωνίας» (FRIEDLANDER, W. A.).⁷

Μερίδιο ευθύνης αποδίδεται, πάντως, και στην επιστημονική κοινότητα, η οποία δεν εκτίμησε την όλη κατάσταση, δεν προχώρησε στον προγραμματισμό ή έστω στην αξιολόγηση ανάλογων, συναφών προγραμμάτων άλλων χωρών και δεν άσκησε πιέσεις για τον προσδιορισμό ενός πλαισίου πολιτικής πρόνοιας στην Ελλάδα.⁸ Αλλά και η θέση της οικογένειας είναι ασθενής και μειονεκτική, αφού ο μόνος τρόπος, με τον οποίο θα μπορούσε να επηρεάσει τις αποφάσεις που παίρνονται για αυτήν και με τον οποίο θα μπορούσε να εξασφαλίσει τη συμμετοχή της στη διαμόρφωση της οικογενειακής πολιτικής, είναι με τη μορφή εκπροσώπησης της στην

¹ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Δ. (1993). *Στεγαστική πολιτική: σημερινή κατάσταση και προοπτικές στις χώρες της Ε.Κ. και την Ελλάδα*. Στο: ΓΕΤΙΜΗΣ, Π., & ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (Επιμ.). (1993). *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική*. (σ.123-145). Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο. ISBN960-310-179-6. σ.343.

² ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ κ.ά.: ό.π., 2000, σ.193. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ, Χ. (1990). *Ο ρόλος της γυναίκας στην οικογένεια και στην εργασία*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.23-32). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.23.

³ Λεπτομέρειες για το κράτος πρόνοιας βλ. ΚΕΛΠΑΝΙΔΗΣ, Μ. (1991). *Κράτος πρόνοιας και εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. οίκος Κυριακίδης. σ.11-12. ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ-ΛΕΞΙΚΟ: ό.π., 1990, σ.2788.

⁴ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.297.

⁵ ΧΛΕΤΣΟΣ (Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.267.

⁶ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΤΟΥ: ό.π., 1995, σ.92.

⁷ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.201-202. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.358.

⁸ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.294.

Συμβουλευτική Επιτροπή Κοινωνικών Υποθέσεων (Σ.Ε.Κ.Υ.), που αποτελεί όργανο του Υπουργείου Υγείας-Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων.¹

Στις υπηρεσίες του προαναφερθέντος Υπουργείου απευθύνονται οι ευπαθείς, εξαρτημένες και ευαίσθητες ηλικιακές ομάδες, με ελλιπή κοινωνική ένταξη και εκείνες που πλήττονται και αντιμετωπίζουν δυσμενείς καταστάσεις, οι οποίες χαρακτηρίζονται από χαμηλό εισόδημα και, γενικά, βρίσκονται σε μειονεκτική θέση μέσα στην κοινωνία. Σε αυτές συγκαταλέγονται η παιδική μέριμνα και προστασία, καθώς επίσης η φροντίδα για την τρίτη ηλικία, για τα άτομα με ειδικές ανάγκες και για τις δυσαρμονικές και φτωχές οικογένειες, που δεν έχουν τη δυνατότητα και τις προϋποθέσεις για ισορροπημένη και ολόπλευρη ανάπτυξη ενός παιδιού στο εσωτερικό τους.² Τα κοινωνικά μειονεκτήματα, τα κριτήρια και τα χαρακτηριστικά τα οποία, εάν λειτουργήσουν αθροιστικά, πολλαπλασιάζουν τις πιθανότητες εκδήλωσης φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού σε οικογένειες, είναι εκείνα τα οποία ενυπάρχουν σε οικογένειες, οι οποίες περιλαμβάνουν άτομα με ειδικές ανάγκες³ ή με χρόνια προβλήματα υγείας, είναι πολυμελείς (με μεγάλο αριθμό παιδιών), από καθυστερημένη αγροτική ή υποβαθμισμένη αστική περιοχή, με αρχηγό άνεργο, ηλικιωμένο⁴ -λόγω του ότι τις περισσότερες φορές οι ηλικιωμένοι έχουν χαμηλές συντάξεις-, με καταγωγή από εθνική μειονότητα (π.χ. μετανάστες, τσιγγάνοι⁵) και θηλυκού γένους (π.χ. άγαμη μητέρα).⁶

¹ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.303.

² ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.272-273 & 274-275. ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Οκτώβριος 2004). *Κρατικές παρεμβάσεις και ιδιωτική ζωή της οικογένειας: Προσδοκίες από την άσκηση οικογενειακής πολιτικής*. Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις. (1η έκδοση). (σ.293-328). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6. σ.322.

³ ΧΤΟΥΡΗΣ: ό.π., 1992, σ.197-198.

⁴ Στην έρευνα του ΧΤΟΥΡΗ, ένα πολύ μεγάλο ποσοστό ηλικιωμένων (78%) ανέφεραν ανέχεια και οικονομικές δυσκολίες (κάτι το οποίο, όπως αναφέρει ο συγγραφέας, έστω κι αν δεν μπορεί να ελεγχθεί και να αποδειχθεί -μιας και εκτός από τους πάγιους εισοδηματικούς πόρους που έχουν, δεν αποκλείονται άλλες άδηλες πηγές εισοδημάτων- είναι εμφανές στην καθημερινή πρακτική τους) στα οποία καταφέρνουν να ανταπεξέρχονται κάνοντας χρήση της εσωτερικής οικογενειακής συμπαράστασης. ΧΤΟΥΡΗΣ: ό.π., 1992, σ.132-133.

⁵ Αρκετοί τσιγγάνοι, παρότι αγγίζουν τα όρια της φτώχειας και το κοινωνικό οικονομικό τους επίπεδο είναι απελπιστικά χαμηλό -το οποίο είναι εμφανές στις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής του χώρου τους (σκηνές-τσαντήρια, παράγκες-παραπήγματα, τρώγλες, χαμόσπιτα ή σπηλιές) ή της προσωπικής υγιεινής τους και καθαριότητας-, δεν αντιμετωπίζονται ως ισότιμα μέλη της κοινωνίας, πάρα βρίσκονται στο περιθώριό της και υπόκεινται σε διακρίσεις και χλευασμό. Δεν γίνονται αποδέκτες των προγραμμάτων κοινωνικής πολιτικής, αφού τις περισσότερες φορές δεν έχουν στα χέρια τους τα απαραίτητα αποδεικτικά έγγραφα (δεν είναι πολιτογραφημένοι) για να πληρούν τις προϋποθέσεις ένταξης σε κάποιο πρόγραμμα (π.χ. υγειονομική περίθαλψη, επιδόματα, κοινωνική ασφάλιση), ενώ ταυτόχρονα δυσχεραίνονται ως προς τον χειρισμό της γραφειοκρατίας, επειδή έχουν χαμηλό επίπεδο μόρφωσης, αλλά και επειδή, έχοντας συνηθίσει σε έναν πιο ελεύθερο τρόπο ζωής, αδυνατώντας έτσι να ανταποκριθούν στις τυπικότητες. ΜΑΤΟΥΛΑΣ, Γ., & ΚΛΑΣΙΝΑΣ, Κ. (Ε.Ο.Π.). *Η πληθυσμιακή και κοινωνική σύνθεση των τσιγγάνων Ζεφειρίου και η φοίτηση των παιδιών τους στα σχολεία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.486-500). Αθήνα: εκ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.496-497. & ΝΤΟΥΣΑΣ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.503-504.

⁶ ΚΟΓΚΙΔΟΥ, Δ. (Οκτώβριος 2004). *Μεταβολές της οικογενειακής οργάνωσης - μονογονεϊκές οικογένειες: μια πρόκληση για την κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα*. Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις. (1η έκδοση). (σ.123-160). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6. σ.150.

Ειρωνεία αποτελεί το γεγονός ότι, ενώ οι γυναίκες -και πολύ περισσότερο οι ηλικιωμένες και χήρες- είναι οι πρώτες που συμπαραστέκονται και αποτελούν τους πιο καταλυτικούς παράγοντες, οι οποίοι προστατεύουν και διασώζουν την οικογένεια σε δύσκολες στιγμές, οι ίδιες δεν είναι σε θέση να διασώσουν τον εαυτό τους από την έκθεσή τους στις τραγικές συνέπειες της φτώχειας.¹ Και μάλιστα σαν να μην έφτανε αυτό, επιβαρύνονται ακόμη περισσότερο. Οι γυναίκες πέραν των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι ίδιες, αφού δεν καλύπτονται όλες οι πολυποίκιλες και σύγχρονες ανάγκες της οικογένειάς τους από τις κρατικές υπηρεσίες, αρκετές από τις παρεχόμενες υπηρεσίες συρρικνώνονται, περικόπτονται ή καταργούνται, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να επιφορτίζονται με πρόσθετες επιβαρύνσεις και ρόλους, γεγονός που καταλήγει στην «εντατικοποίηση του καταναγκαστικού αλτρουισμού» τους.²

Ως προς την άλλη εύαλπη κοινωνική ομάδα, τα παιδιά, η μέριμνα που λαμβάνεται από την πλευρά της Πολιτείας είναι η υγειονομική τους περίθαλψη (με την έκδοση βιβλιαρίων υγείας σε οικονομικά αδύνατα και ανασφάλιστα άτομα ή της χορήγησης εφάπαξ οικονομικού βοηθήματος σε άτομα με αναπηρίες, χρόνιες ασθένειες ή που χαρακτηρίζονται από οικονομική δυσπραγία και που επλήγησαν από θεομηνίες ή άλλες έκτακτες καταστάσεις, που εντάσσονται στα προγράμματα παροχής πρώτων κοινωνικών βοηθειών) και η οικονομική τους ενίσχυση, στην περίπτωση που αυτά υπάγονται στο πρόγραμμα επιδότησης των απροστάτευτων παιδιών το «ορφανικό», όπως ονομάζεται. Συμπληρωματικά μπορούν να δοθούν κάποια άλλα βοηθήματα, όπως αυτό της στέγασης ή του επιδόματος καυσίμων, τα οποία εντάσσονται «στα εφαρμοζόμενα προγράμματα οικονομικής ενίσχυσης», τα οποία χορηγούνται από τη Διεύθυνση Κοινωνικής Πρόνοιας κάθε Νομαρχίας.

Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με τη νομοθεσία «περί ενισχύσεως απροστάτευτων παιδιών» (ν.40/511960), δίνεται στα παιδιά ένα μηνιαίο επίδομα συμπληρωματικό, το οποίο έχει καταρτιστεί από το Υπουργείο Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, καταβάλλεται κάθε δίμηνο και παρέχεται μέσω των Διευθύνσεων Κοινωνικής Πρόνοιας των Νομαρχιών, καθώς επίσης μέσω των προγραμμάτων του Π.Ι.Κ.Π.Α. για επιδότηση των ανάδοχων οικογενειών και οικογενειών με ιατρικά και κοινωνικά προβλήματα. Προϋποθέσεις ένταξης ενός παιδιού στο εν λόγω πρόγραμμα αποτελούν το να είναι το παιδί ανήλικο, κάτω των 16 ετών, απροστάτευτο από πατέρα (ή και από τους δύο γονείς) -επειδή ο πατέρας αδυνατεί να το συντηρήσει λόγω σωματικής ή διανοητικής ανικανότητας, ασθένειας, ηθικής αναξιοσύνης, εγκατάλειψης, φυλάκισης ή στρατιωτικής υπηρεσίας-, εξώγαμο και έκθετο. Το επίδομα που χορηγούνταν στην οικογένεια στην οποία μεγάλωνε το παιδί ήταν το ποσό των 48.000 δρχ. (ήτοι 140€) για οικογένεια με 3 μέλη, 55.000 δρχ. (161,4€) για

¹ ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ: ό.π., 1990, σ.54-56. «Φτωχοί είναι οι άνθρωποι που χαρακτηρίζονται είτε από έλλειψη των απαραίτητων για την επιβίωση οικονομικών εφοδίων είτε από αποκλεισμό από τη διανομή δημόσιων και κοινωνικών αγαθών». Οι κοινωνικές ομάδες οι οποίες πλήττονται κατεξοχήν από τη φτώχεια είναι οι μακροχρόνια άνεργοι και οι συνταξιούχοι-ηλικιωμένοι. Στην όξυνση αυτού του φαινομένου συμβάλλει η ταυτόχρονη εμφάνιση και συγκέντρωση άλλων παραμέτρων, όπως η ύπαρξη ατόμου με ειδικές ανάγκες, με χρόνια προβλήματα υγείας ή μεγάλο αριθμό παιδιών μέσα στην οικογένεια. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.570-571. Ο καθορισμός των κριτηρίων που ταξινομούν μια οικογένεια στην κατηγορία των φτωχών γίνεται βάσει των εσόδων μιας οικογένειας, καθώς επίσης από την οικογενειακή κατάσταση, τον αριθμό, το φύλο, την ηλικία, την κατάσταση της υγείας και τις προσφερόμενες δυνατότητες προς εργασία των εξαρτώμενων μελών από τον αρχηγό της οικογένειας. CASPER, L. M., & BRYSON, K. R. (March 1998). Co-resident grandparents and their grandchildren: grandparent maintained families. *Population Division U.S. Bureau of the Census Washington, D.C. Population Division Working Paper No. 26.*

² ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 2004, σ.84. ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ-ΛΕΞΙΚΟ (1990). 5^{ος} τόμος. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.2789-2790.

οικογένεια με 4 μέλη και 62.000 δρχ. (181,95€) για οικογένεια με 5 μέλη, ποσά που είχαν ορισθεί και που άγγιζαν τα όρια της φτώχειας. Η οικονομική αδυναμία οξυνόταν με την συμπλήρωση του ορίου ηλικίας από την πλευρά του παιδιού, επειδή διακοπτόταν έστω και αυτό το πενιχρό επίδομα. Το χρηματικό πόσο που λάμβανε κάθε παιδί μέσα σε μια οικογένεια ανερχόταν στις 12.000 δρχ. (35,2€) το έτος 1993.¹

Κανείς δεν μπορεί να διανοηθεί ότι, ένα παιδί μπορεί «να προστατευθεί» από ένα επίδομα τόσο χαμηλό ή ότι οι ανάγκες του παύουν να υφίστανται μετά τα 16 του χρόνια. Όχι μόνο υποβιβάζει την αξία και την αξιοπρέπεια ενός ατόμου, όχι μόνο δεν ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο του όρου αυτού, αλλά, το χειρότερο, διαμορφώνει και υποβάλλει τα παιδιά και αυτούς που τα φροντίζουν σε συνθήκες εξάρτησης από το κράτος και από το ευρύτερο συγγενικό δίκτυο.² Το πρόγραμμα αυτό αφορά κυρίως παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών, αλλά με το «παραθυράκι» που αφήνεται σύμφωνα με την παρενθετική αναφορά «ή και από τους δύο γονείς», έχουν παρεμπιπτόντως δοθεί και κάποιες σανίδες σωτηρίας και στα παιδιά των κατατετημεμένων κατά γενεές οικογενειών.

Από αυτά γίνεται κατανοητό ότι, η κοινωνική πρόνοια που απαιτείται, δεν αφορά στην επίτευξη ευημερίας και στην προσφορά πολυτέλειας στα άτομα αυτά, αλλά προβάλλει ως επιτακτική η ανάγκη διαμόρφωσης και διασφάλισης στρατηγικών για την αξιοπρεπή επιβίωσή τους. Η δυσλειτουργία και η έλλειψη κοινωνικής πολιτικής, που έχει κυρίως το χαρακτήρα της επιδοματικής στρατηγικής, αναπαράγει το άτομο ως πρόβλημα και το περιθωριοποιεί, μεταχειρίζεται τους πολίτες της σαν να μην έχουν ισότιμη αξία και ισότιμα κοινωνικά δικαιώματα, καθιστά τα άτομα εξαρτημένα από την Πολιτεία και παθητικούς αποδέκτες όσων αυτή έχει την ευγενή καλοσύνη να τους προσφέρει με τον χαρακτήρα ελεημοσύνης, ενώ παράλληλα συντελεί στην αύξηση, αναπαραγωγή και εδραίωση των κοινωνικών ανισοτήτων και των προνομιακών διακρίσεων, καθώς επίσης στην μεγέθυνση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, σε σχέση με την εμπλοκή της Πολιτείας για την παροχή στήριξης στους χρήζοντες βοήθειας.³

Οι συνήθεις παρεμβάσεις που γίνονται στον ελληνικό χώρο από τις κοινωνικές υπηρεσίες στις ειδικές κατηγορίες ανθρώπων, πραγματοποιούνται μόνο στις περιπτώσεις που είναι απαραίτητη η εκτίμηση και η διαπίστωση του κατά πόσον, π.χ. μια οικογένεια, πληροί τα κριτήρια και τις προϋποθέσεις για λήψη οικονομικής ενίσχυσης, οπότε συντάσσεται και κατατίθεται και από τα στελέχη του τμήματος κοινωνικής πρόνοιας έκθεση της κατάστασης την οποία συνάντησαν μέσα στις οικογένειες. Από αυτό μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι, η λήψη βοήθειας ενός ατόμου που έχει ανάγκη από αυτές τις υπηρεσίες, προϋποθέτει την έγκαιρη ενημέρωσή του για τα δικαιώματά του και την ύπαρξη αυτών των προγραμμάτων - κάτι που τις περισσότερες φορές δεν ισχύει-, την δραστηριοποίησή του με δική του πρωτοβουλία, προκειμένου να προσεγγίσει τον φορέα -αν και κανονικά θα έπρεπε να

¹ ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ: ό.π., 1990, σ.50 & 52. Για περισσότερες λεπτομέρειες όσον αφορά τα κριτήρια βάση των οποίων προσδιορίζεται η οικονομική κατάσταση της οικογένειας ή η ανικανότητα του πατέρα, αναφέρονται αναλυτικά στα προεδρικά διατάγματα: Π.Δ.286/1988, Φ.Ε.Κ.321/20-6-1988 και Π.Δ.108/1983, Φ.Ε.Κ.42/20-4-1983, τομ.Α' αντίστοιχα. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.449,458-462&507.

² ΠΑΞΙΝΟΥ, Α. (Ε.Ο.Π.). *Ο Σύλλογος μονογονεϊκών οικογενειών Βόλου: Δραστηριότητες και προβλήματα*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.318-321). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.320.

³ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ: ό.π., 1999, σ.52. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ(Ε.Ο.Π): ό.π., σ.74. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 2004, σ.128. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.353 & 463. ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ-ΚΑΖΑΣΗ: ό.π., 2004, σ.264.

γίνεται το αντίστροφο- και τέλος, να είναι σε θέση, αν βέβαια του το επιτρέπουν οι δυνάμεις του και έχει επαρκές κουράγιο, να προβεί σ' αυτήν την κινητοποίηση. Γιατί, γεγονός είναι ότι, τις περισσότερες φορές είτε υπάρχει απουσία πληροφόρησης είτε οι εν δυνάμει χρήστες της βοήθειας διστάζουν και νιώθουν ανίσχυροι να διεκδικήσουν ό,τι δικαιούνται είτε οι ίδιοι απορρίπτουν αυτά τα προγράμματα στην προσπάθειά τους να προστατευτούν από τον κοινωνικό στιγματισμό.¹

Οι φορείς της Πρόνοιας και του Π.Ι.Κ.Π.Α. δεν διστάζουν να παραδεχτούν ότι, αδυνατούν να καλύψουν και να στηρίξουν ουσιαστικά τις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες. Τα περιορισμένα επιδόματα και οι ελάχιστες παροχές που χορηγούνται από αυτές τις υπηρεσίες, απαιτούν τόσες προϋποθέσεις και κριτήρια (με τις άκαμπτες και τυπικές απαιτήσεις τους), που τελικά η διαδικασία της συγκέντρωσης όλων των δικαιολογητικών που απαιτούνται καταντά να είναι ανούσια και αποτρεπτική. Αν αντίθετα κάποιος επιχειρήσει και διέλθει από αυτήν, μετά από αρκετές γραφειοκρατικές καθυστερήσεις του καταβάλλεται κάθε δύο μήνες ένα πενιχρό επίδομα, το οποίο περιορίζεται ακόμη περισσότερο από τις κρατήσεις λόγω φορολογίας.²

Φορείς, υπηρεσίες και οργανισμοί του δημοσίου, όπως λ.χ. ο Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας, το Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Προστασίας και Αντίληψης (Π.Ι.Κ.Π.Α.) και το «Μητέρα», διέφεραν ως προς τον τρόπο λειτουργίας τους και ως προς τις υπηρεσίες που παρείχαν στις ομάδες που κάλυπταν, ανάλογα με τις χρηματοδοτήσεις τους. Όλοι, όμως, από τη στιγμή που δημιουργήθηκαν, είχαν ως κοινό σημείο τους το μη κερδοσκοπικό χαρακτήρα τους³ και προσέφεραν τις υπηρεσίες τους, βρίσκονταν σε ανοδική πορεία και ήκμαζαν όλα αυτά τα χρόνια, ενώ ιδιαίτερα στα τέλη της δεκαετίας του '90, φαίνονταν ότι, όδευαν προς τον εκσυγχρονισμό.⁴ Ο νόμος 2082/1992 που αφορούσε στον εκσυγχρονισμό και στην αναδιοργάνωση της κοινωνικής πρόνοιας μέσω της καθιέρωσης νέων θεσμών κρατικής φροντίδας, σηματοδοτούσε την προσπάθεια της πολιτείας για αναδιάρθρωση των φορέων κοινωνικής πολιτικής.⁵ Με αυτά συμφωνούν και αναφορές για εκείνη την εποχή: «Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1990 στο ελληνικό προνοιακό σύστημα εμφανίζονται έντονες τάσεις ιδιωτικοποίησης και αποκέντρωσης, ενώ παράλληλα πολλαπλασιάζονται οι πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση των φαινομένων αποκλεισμού που οξύνονται καθώς η Ελλάδα γίνεται χώρα υποδοχής μεταναστών».⁶ Και, ενώ έδειχναν να αναβαθμίζονται και να προετοιμάζουν το έδαφος, έτσι ώστε να φτάσουν επιτέλους στον προορισμό και στον ρόλο για τον οποίο είχαν δημιουργηθεί, το ένα από αυτά, το Π.Ι.Κ.Π.Α., το έτος 2003 κατέληξε να καταργηθεί πλήρως και έπαυσε να υφίσταται, χωρίς προειδοποίηση τουλάχιστον στα άτομα που εξυπηρετούσε έως τότε.

Έρχεται λοιπόν, σε όλες αυτές τις δυσχερείς καταστάσεις, το συγγενικό πλέγμα, και ιδιαίτερα οι γυναίκες, να στηρίζει την οικογένεια που βρίσκεται σε δυσμενή θέση κατά τη διάρκεια μιας κρίσιμης περιόδου, αναπληρώνοντας τα κενά που αφήνει η κρατική μέριμνα και η απόλυτη έλλειψη κοινωνικής προστασίας και υποστήριξης με την οποία βρίσκονται αντιμέτωποι πολίτες και αντισταθμίζοντας την ανεπάρκεια και ολοκληρωτική απουσία της κοινωνικής-οικογενειακής πολιτικής. Ο προβληματισμός που προκύπτει είναι, τί από τα δύο προκαλεί την εκδήλωση του άλλου: η

¹ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.461-462.

² ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.491.

³ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.296.

⁴ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.293.

⁵ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.295 & 301-302.

⁶ ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ: ό.π., 2006, σ.116.

οικογενειακή πολιτική δεν εκσυγχρονίζεται, επειδή εφησυχάζει λόγω της έντονης δράσης των άτυπων δικτύων στήριξης ή το υπολειμματικό μοντέλο πρόνοιας¹ εξωθεί τις οικογένειες στο να αναλαμβάνουν ρόλο και να λειτουργούν προστατευτικά οι ίδιες για τα μέλη τους.² Εάν όμως ο συγγενικός ιστός δεν είναι σε θέση να καλύψει αυτά τα κενά, από την πλευρά της πολιτείας γίνεται απλά λόγος για την ύπαρξη προβληματικών ατόμων και δεν αναγνωρίζει τον ρόλο που η ίδια έπρεπε να αναλάβει ή ότι η ίδια συμβάλλει στην αναπαραγωγή και διαιώνιση του προβλήματος.³ Η παράδοση της ανολοκλήρωτης κρατικής μέριμνας παίρνει δύο όψεις: αφενός οι οικογένειες έχουν περιορίσει στο ελάχιστο τις προσδοκίες τους όσον αφορά τη λήψη βοήθειας από την Πολιτεία, αφετέρου έχει αναβαθμιστεί και ενδυναμωθεί το αίσθημα της παντοδυναμίας τους ως προς την ικανότητά τους και να ανταπεξέρχονται στις δύσκολες καταστάσεις της καθημερινότητας.⁴

Οι ηλικιωμένοι -και ιδιαίτερα οι γυναίκες-, παρά τις δυσκολίες και τα προβλήματα που οι ίδιοι αντιμετωπίζουν λόγω της ηλικίας τους, αποδεικνύονται φορείς φροντίδας, -«διογκωμένος εφεδρικός στρατός φροντίδας» όπως αναφέρει η ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ (1993)-, στηρίγματα και σωτήρες των παιδιών και των ατόμων με μειονεξίες ή πιο ηλικιωμένων από αυτούς, ενώ πολλές φορές οι ρόλοι αντιστρέφονται με τις γυναίκες και άτομα της τρίτης ηλικίας να αποτελούν τους κύριους χρήστες των υπηρεσιών της πρόνοιας.⁵ Έχει επισημανθεί εξάλλου και σε άλλο σημείο ότι, η φροντίδα των μικρών παιδιών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τους παππούδες τους· εδώ προστίθεται απλά ότι, η ανάληψη αυτού του ρόλου εκ μέρους τους, εμπίπτει στα πλαίσια της ανάθεσης, των προσδοκιών, των απαιτήσεων ή της επιβολής που ορίζει η Πολιτεία. Οφείλεται δε αυτή, στην ανεπάρκεια που εμφανίζεται με την έλλειψη μέτρων οικογενειακής πολιτικής⁶ και στη μεταβίβαση των ευθυνών στην ανεπίσημη φροντίδα από τους συγγενείς λόγω της υπολειμματικής κοινωνικής πολιτικής, όπως επίσης, υπαγορεύεται από το ανεπίσημο και άγραφο συμβόλαιο της ανταποδοτικότητας, της ανταλλαγής και της αμοιβαιότητας, που έχει καθοριστεί ανάμεσα στο άτομο και στο συγγενικό του περιβάλλον.⁷ Όπως μάλιστα επισημαίνει η ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: «στην Ελλάδα, χώρα οριακού κοινωνικού κράτους, η οικογένεια και τα άτυπα δίκτυα αποτελούν τους κύριους φορείς παροχής φροντίδας στα πλαίσια ενός ευρύτερου προνοιακού συστήματος υπολειμματικού τύπου».⁸

Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται και από τη θετική του όψη, αφού έχει τις ρίζες του στην παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια. Όμως, στη σύγχρονη εποχή, προϋποθέτει την αναγνώριση της προσφοράς του άτυπου υποστηρικτικού δικτύου και την ύπαρξη παράλληλων, ειδικών μέτρων υποστήριξης στα άτομα αυτά που παρέχουν τις υπηρεσίες τους στην οικογένεια, έστω και αν ανήκουν στο ίδιο συγγενικό δίκτυο και υποτίθεται ότι, οι ανεπίσημες φροντίδες τους είναι στα πλαίσια της βοήθειας

¹ «Στο 'υπολειμματικό' μοντέλο, οι ανάγκες καλύπτονται μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς και από την οικογένεια, ενώ το κράτος δρά σαν 'δίχτυ ασφαλείας' (safety net) με την κοινωνική ασφάλιση, όταν αποδυναμώνουν αυτοί οι μηχανισμοί». ΡΗΓΑ, Β. (1993). *Συνταξιοδοτική πολιτική: Θεωρία-εμπειρία σε τρεις χώρες της ΕΟΚ, ιδιαιτερότητες της ελληνικής εμπειρίας*. Στο: ΓΕΤΙΜΗΣ, Π., & ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (Επιμ.). (1993). *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική*. (σ.171-202). Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο. ISBN960-310-179-6. σ.173.

² ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.350.

³ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΤΟΥ: ό.π., 1995, σ.93.

⁴ ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ: ό.π., 2004, σ.322.

⁵ ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ κ.ά.: ό.π., 2000, σ.193-194. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.273,278-279 & 298.

⁶ ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ κ.ά.: ό.π., 1993, σ.407. ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ: ό.π., 2004, σ.297.

⁷ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.299. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 2004, σ.168.

⁸ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.304-305.

συγγενικών τους προσώπων. Σε καμία περίπτωση, η προσφορά των άτυπων δικτύων, και συγκεκριμένα των γυναικών, δεν πρέπει να αποβαίνει σε βάρος των οικογενειών τους και της οικονομίας τους, εναποθέτοντας σε αυτές αρκετές ευθύνες, με δυσμενείς συνέπειες στη βιολογική και ψυχική τους υγεία, και αποκλείοντας εμμέσως τους ίδιους τους φροντιστές από την αγορά εργασίας, από τις κοινωνικές σχέσεις και από την κοινωνία γενικότερα.¹

Η ενδυνάμωση του θεσμού της οικογένειας συνίσταται στην κατάρτιση υλοποιήσιμων προγραμμάτων και στην χάραξη μιας προληπτικής κοινωνικής πολιτικής, η οποία θα βρίσκεται σε ετοιμότητα να παρεμβαίνει μέσω των φορέων της, με παροχή καθοδήγησης, συμβουλευτικής και υπηρεσιών σε οποιαδήποτε οικογένεια που είναι έστω στα πρόθυρα ανάγκης, και να μην επαφίεται απλά σε αυθόρμητες κινήσεις και δράσεις, συνεχίζοντας την τάση που παρατηρείται τα τελευταία έτη.² Θα πρέπει ακόμη να λαμβάνει υπ' όψιν της όλα τα υπάρχοντα οικογενειακά σχήματα, να αναγνωρίζει την ύπαρξή τους και να μεριμνά γι' αυτά, για τις ιδιομορφίες και για τις ανάγκες που τα χαρακτηρίζουν. Μόνο έτσι θα επιτευχθεί ίση μεταχείριση των οικογενειών από την πλευρά του κράτους και θα τους δοθεί η δυνατότητα για μια αξιοπρεπή επιβίωση.³

Στην πραγματικότητα, ο ρόλος της κοινωνικής-προνοιακής φροντίδας δεν πρέπει να επαφίεται στον εθελοντισμό και στην καλή βούληση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Ούτε είναι να περιορίζεται στο να παρεμβαίνει μόνο όταν δεν υπάρχει οικογένεια, ή το υποστηρικτικό συγγενικό πλέγμα απουσιάζει, υπολειπουργεί ή αδυνατεί να ανταποκριθεί και η οικογένεια έχει φτάσει στα πρόθυρα οικονομικής, ψυχολογικής και συμπεριφορικής εξαθλίωσης,⁴ αλλά να δρα προληπτικά, προκειμένου να στηρίζει κάθε μέλος που συνιστά την κοινωνία. Θα πρέπει να γίνει επιτέλους συνείδηση ότι, η δράση της Πολιτείας όσον αφορά την κοινωνική φροντίδα είναι καθοριστική, όχι απλά υποβοηθητική, επικουρική και συμπληρωματική της φροντίδας από τους συγγενείς κάτω από την δική της εποπτεία.⁵

Προϋποθέσεις, σύνταξης και υιοθέτησης μιας αξιοπρεπούς, ευέλικτης, ορθολογικής και δυναμικής κοινωνικής πολιτικής, σύμφωνα με την οποία θα εξασφαλίζεται η ισότητα, η ασφάλεια και ο σεβασμός των δικαιωμάτων των μελών της οικογένειας, ενώ θα δίνεται ταυτόχρονα προσοχή και στους τρεις τομείς - θεραπεία-αποκατάσταση, καταστολή και πρόληψη (συμβάλλοντας στην προσαρμογή στις σύγχρονες ανάγκες και στην πρόβλεψη των μελλοντικών αναγκών), σε αντίθεση με ό,τι γίνεται σήμερα που δίνεται έμφαση μόνο στα δυο πρώτα και το τρίτο παραμελείται- είναι: Να υπάρξει μέριμνα για κάθε μια κοινωνική κατηγορία ξεχωριστά. Να εξετασθεί και να αξιολογηθεί η αποτελεσματικότητα των ήδη εφαρμοσμένων και θεσμοθετημένων προγραμμάτων. Να μελετηθούν οι κοινωνικές μεταβλητές που υπεισέρχονται και σηματοδοτούν την καθορισμένη θέση των οικογενειών αυτών στην κοινωνική δομή. Να ληφθούν υπόψη τα δεδομένα της εποχής ευθυγραμμίζοντάς τα με τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής, με τις σύγχρονες ανάγκες και τα προβλήματα αυτών των οικογενειών. Να υιοθετηθούν με κριτικό

¹ ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ κ.ά.: ό.π., 1993, σ.432. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.279 & 296.

² ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ-ΚΑΖΑΣΗ: ό.π., 2004, σ.266.

³ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΤΟΥ: ό.π., 1995, σ.94-95.

⁴ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.295. ΛΑΜΠΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.208. ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ, Χ. (Ε.Ο.Π.). *Συμπεράσματα και προτάσεις σε σχέση με το προνοιακό σύστημα εξυπηρέτησης της οικογένειας*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.617-623). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.620.

⁵ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.299.

βλέμμα μέτρα κοινωνικής πολιτικής που εφαρμόζονται στο εξωτερικό, όπως επίσης να αξιοποιηθούν επιστημονικά ευρήματα τόσο της Ελληνικής όσο και της διεθνούς εμπειρίας, αφού γίνει συστηματική αξιολόγηση και δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη σαφήνεια και στην ιεράρχηση, με σειρά προτεραιότητας, των επιδιωκόμενων στόχων που θα μεταφραστούν σε συγκεκριμένα μέτρα πρόληψης και καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού που θα τεθούν σε εφαρμογή.

Να γίνει επαναπροσδιορισμός αυτών και κάλυψη των κενών προστασίας και αμυντικής θωράκισης της οικογένειας. Να συσταθεί επιστημονική επιτροπή η οποία θα συντελεί στον προγραμματισμό και τη μελέτη στρατηγικών για τα παιδιά και τις οικογένειες. Οι ειδικοί που θα στελεχώνουν τις κοινωνικές υπηρεσίες θα πρέπει να χαρακτηρίζονται από διεπιστημονικότητα και άρτια κατάρτιση υψηλού επιπέδου, οπότε θα πρέπει να δοθεί προσοχή τόσο στην πρόσληψη των νέων στελεχών των υπηρεσιών όσο και στην επίβλεψη και βελτίωση της απόδοσης των ήδη υπαρχόντων, παρέχοντάς τους εκπαίδευση και διαρκή επιμόρφωση με επικέντρωση στα ηγετικά στελέχη που ασκούν διοικητική και οικονομική διαχείριση, προκειμένου να είναι αποτελεσματική κάθε ενέργειά τους. Να επιχειρηθεί σχεδιασμός, συνεργασία και συντονισμός κεντρικών και περιφερειακών-τοπικών φορέων των κοινωνικών υπηρεσιών (οι οποίες να είναι αυτοτελείς και αυτόνομες, έτσι ώστε να εντοπίζονται επείγουσες περιπτώσεις και να αντιμετωπίζονται με άμεση και έγκαιρη παρέμβαση) σε συνεργασία με ερευνητικούς φορείς και μη κυβερνητικές οργανώσεις και σωματεία, την Εκκλησία, όπως επίσης με ιδιώτες που θέλουν να συνεισφέρουν. Να υπάρξει καμπάνια ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης, να αξιοποιηθεί η προσφορά των εθελοντών, ενώ παράλληλα θα πρέπει να επιδειχθεί στροφή προς την ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Να σχεδιαστούν και να προωθηθούν προγράμματα νομικής βοήθειας και υπηρεσιών συμβουλευτικής στις οικογένειες αυτές. Να καταρτιστούν προγράμματα συμβουλευτικής και ψυχολογικής στήριξης και να ενισχυθεί η πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας. Να προγραμματιστεί η ενθάρρυνση και ο εκσυγχρονισμός των σχέσεων ηλικιωμένων και παιδιών. Να ιδρυθούν κέντρα οικογενειακού προγραμματισμού, να πραγματοποιηθεί εκπαίδευση και επιμόρφωση των παππούδων, παροχή πληροφοριών και ενημέρωσή τους από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης τόσο για το εύρος των προσφερόμενων προγραμμάτων όσο και για τις κοινωνικές υπηρεσίες στις οποίες θα πρέπει να αποτείνονται (να απευθύνονται) οι οικογένειες αυτές. Να δοθεί προσοχή, έτσι ώστε, η προσφορά των υπηρεσιών στις οικογένειες, να γίνεται στον τόπο κατοικίας τους, όχι μόνο για τους ηλικιωμένους, όπως γίνεται σήμερα, αλλά και για τις οικογένειες οι οποίες περιλαμβάνουν ηλικιωμένους, παιδιά και άτομα με ειδικές ανάγκες. Να τεθούν σε προγραμματισμό μέτρα για την παροχή υποστήριξης σε μαθητές μετά το πρόγραμμα του σχολείου όσον αφορά τη μελέτη των μαθημάτων τους. Να προταθεί ο θεσμός της φροντίδας των παιδιών από τους παππούδες σε συνδυασμό με κάποιο άλλο άτομο που θα έχει υποστηρικτικό ρόλο αναλαμβάνοντας ορισμένες από τις ευθύνες και τα καθήκοντα των ηλικιωμένων απέναντι στα εγγόνια τους.¹ Να ληφθούν επιπρόσθετα μέτρα για τις οικογένειες που είναι εκτεθειμένες στον κίνδυνο διολίσθησης στη φτώχεια, βρισκόμενες σε πιο δυσμενή, μειονεκτική και ασθενέστερη θέση και που περιλαμβάνουν στη σύνθεσή τους ηλικιωμένα άτομα. Να ενθαρρυνθεί η ουσιαστική συμμετοχή των παππούδων (όχι ερήμην τους) στο σχεδιασμό των μέτρων που τους αφορούν.

Να επιχειρηθεί η κατάρτιση στεγαστικής πολιτικής είτε με τη μορφή χορήγησης ευνοϊκών στεγαστικών δανείων (όπου δεν θα ευνοούνται μόνο οι πολύτεκνοι) είτε με

---

¹ GIBSON: ό.π., 1999, p.340.

την παροχή φθηνών ενοικιαζόμενων κατοικιών στις οικογένειες αυτές. Να γίνουν φορολογικές ρυθμίσεις με φορολογικές ελαφρύνσεις ή απαλλαγές για οικογένειες με παιδιά και ηλικιωμένους, καθώς επίσης κατάργηση της φορολογίας των οικογενειακών επιδομάτων. Όμως, σχεδόν τίποτα από τα παραπάνω δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς την εξεύρεση και αξιοποίηση οικονομικών πόρων για την εφαρμογή των μέτρων κοινωνικής πολιτικής, τα οποία μπορεί να προκύψουν από την επιβολή και εφαρμογή μέτρων φορολογίας σε ομάδες, οι οποίες βρίσκονται σε πλεονεκτικότερη θέση και οι οποίες διαβιούν με προκλητική πολυτέλεια. Η εφαρμογή όλων ή έστω των περισσότερων από τα προαναφερθέντα μέτρα, θα συντελέσει στην διευκόλυνση της ζωής των οικογενειών αυτών, για να μπορούν να ανταποκριθούν με αξιοπρέπεια στους ρόλους και στα καθήκοντά τους και στην αποτροπή πρόκλησης ψυχολογικών προβλημάτων στα παιδιά και στους παππούδες τους, γεγονός που θα συμβάλει στη διατήρηση της ψυχικής τους υγείας.¹

1.3.4 ΑΤΥΠΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΣΤΗΡΙΞΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Η Ελλάδα είναι μια χώρα, η οποία δεν έχει ξεφύγει από το πρίσμα των γενικότερων εξελίξεων που υφίσταται η ευρύτερη κοινωνία στη σύγχρονη εποχή. Έτσι λοιπόν, εφόσον τις μεταβολές στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο - μετανάστευση, εκβιομηχάνιση, επαγγελματική απασχόληση των γυναικών-, οι οποίες συντελούν σε μετασχηματισμούς των οικογενειακών μορφών και δομών, τις υφίσταται και η Ελλάδα, θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι, και οι δικές της οικογένειες θα υπόκεινται σε ανάλογους μετασχηματισμούς. Παρόλα αυτά, υποστηρίζεται εδώ ότι, ναι μεν η ελληνική οικογένεια -όπως και τα συγγενικά της δίκτυα- έχει υποστεί κάποιες αλλαγές, αλλά αυτές έχουν περισσότερο την μορφή επί μέρους επιδράσεων και δεν αφορούν το σύνολό της. Κάτι τέτοιο είναι καθαρά συνάρτηση, όχι μόνο των παραγόντων που προκαλούν μετασχηματισμούς, αλλά και των προϋπαρχουσών δομών της συγκεκριμένης κοινωνίας.²

Γιατί η οικογένεια, όταν βρεθεί σε καταστάσεις πέρα από τη ρουτίνα της καθημερινής ζωής, σε ευχάριστες περιστάσεις ή σε ενδεχόμενη κρίση, πρόσθετα οικογενειακά βάρη και ατυχή συμβάντα, όπως π.χ. το πένθος και η ασθένεια ενός μέλους του ευρύτερου συγγενικού δικτύου, θα θέσει σε εφαρμογή δοκιμασμένες πρακτικές και προσαρμοστικούς μηχανισμούς αντιμετώπισης που είχαν αποβεί θετικά και στο παρελθόν. Αυτό θα επιτευχθεί, βέβαια, με τη συνδρομή της περιβάλλουσας κοινότητας και του κοινωνικού δικτύου ή επαρκούς αριθμού συγγενών, υπό μορφή συναισθηματικής στήριξης, πρακτικής βοήθειας ή και υποστήριξης στο γνωστικό επίπεδο.³ Η ερμηνεία που δίνουν οι ηλικιωμένοι σε μια κατάσταση και ο τρόπος με τον οποίο θα αντιδράσουν επιλέγοντας κάποια στρατηγική, είναι συνάρτηση της ηλικίας τους, του μορφωτικού επιπέδου τους, των χαρακτηριστικών της προσωπικότητάς τους, των ατομικών διαφορών στον τρόπο με τον οποίο σκέφτονται,

¹ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.211-212. ΤΣΑΟΥΣΗΣ, Δ.Γ. (Ε.Ο.Π.) *Οι επιδράσεις της σύγχρονης Ευρωπαϊκής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής στην οικογένεια*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.40-51). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.50. ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.608 & 610-613. ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ (Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.620-623. ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ-ΚΑΖΑΣΗ: ό.π., 2004, σ.285. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.336-337,511,518,537 & 575. GIBSON: ό.π., 1999, p.340.

² ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ κ.ά.: ό.π., 1993, σ.433.

³ ΤΣΙΑΝΤΗΣ: ό.π., 1990, σ.61 & 71. ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.215. ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ-ΚΑΖΑΣΗ: ό.π., 2004, σ.258.

του γνωστικού ύφους τους, των πεποιθήσεων και των στάσεών τους, καθώς επίσης του περιβάλλοντος και του πλαισίου μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η συγκεκριμένη κατάσταση-πρόβλημα.¹

«Κοινωνικό δίκτυο είναι ένα σύνολο ατόμων που διαθέτουν μια χαλαρή σχέση δεσμού με ένα κεντρικό άτομο. Το κοινωνικό δίκτυο περιλαμβάνει τόσο τους συγγενείς όσο και τους φίλους και γείτονες. Στη νεότερη ηλικία υπάρχουν στο κοινωνικό δίκτυο του ατόμου περισσότεροι φίλοι και λιγότερα μέλη της οικογένειας, ενώ αργότερα υπάρχουν πιο πολλά μέλη της οικογένειας. Το κοινωνικό δίκτυο, λοιπόν, παρακολουθεί το άτομο στην πορεία της ζωής του και υφίσταται διάφορες μεταβολές ανάλογα με την αναπτυξιακή φάση του ατόμου».²

Επομένως, ενώ σε παλαιότερες εποχές, αν μια οικογένεια βρισκόταν σε κρίσιμη φάση, οι παππούδες έσπευδαν να βοηθήσουν προσφέροντας την βοήθειά τους ως προς την ανατροφή των παιδιών, ή αυτή αναθετόταν σε οικογένειες συγγενών, γειτόνων ή φίλων, όμως στη σύγχρονη εποχή, αμφισβητείται το ποσοστό των ανθρώπων που έχει τη δυνατότητα ή είναι πρόθυμο να επωμισθεί το βάρος μιας τέτοιας ευθύνης.³ Σε μια συγκριτική αντιπαράθεση του παρελθόντος και του παρόντος, παλιά ο ρόλος της ανατροφής των παιδιών δεν ανήκε αποκλειστικά στους γονείς, αλλά συνέβαλαν σε αυτή και άλλα συγγενικά πρόσωπα, όπως γιαγιάδες, παππούδες και θείες, ενώ σήμερα, εξαιτίας της αστικοποίησης, της γεωγραφικής κινητικότητας και της μετανάστευσης των οικογενειών για λόγους εύρεσης εργασίας, η οικογένεια απομακρύνεται από το συγγενικό της δίκτυο, απομονώνεται,⁴ και κατά συνέπεια, οι συγγενείς δεν μπορούν να προσφέρουν τη βοήθειά τους. Οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες συνοικούν παππούδες και γιαγιάδες με την πυρηνική οικογένεια, βαθμιαία όλο και ελαττώνονται, αποτελώντας εξαιρέσεις.⁵ Το ερευνητικό έρεισμα αυτής της άποψης βρίσκεται στα συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν οι KELLERHALS, οι οποίοι βρήκαν ότι, ένα πολύ μικρό ποσοστό συγγενών, -που συνήθως είναι οι γονείς και λιγότερο τα αδέρφια, ενώ ως προς το φύλο κυρίως οι γυναίκες- συμπαραστέκεται στην πυρηνική οικογένεια στην καθημερινή ζωή και σε περιόδους έκτακτης ανάγκης.⁶ Η θέση αυτή, βέβαια, τείνει να καταρριφθεί, στηριζόμενη στις απόψεις που θα αναφερθούν αμέσως.

Ο ρόλος που θα πρέπει να διαδραματίζει μια μητέρα, δεν είναι μόνο ζήτημα της βοήθειας και της συμμετοχής που θα δεχτεί από τον σύζυγό της, αλλά εξαρτάται και από τον βαθμό της απομόνωσης ή της κοινωνικής ενσωμάτωσης της οικογένειάς τους, από την θέση της οικογενειακής εστίας σε σχέση με αυτές των συγγενών τους,⁷

¹ ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (1999). *Οι γνωστικές λειτουργίες και ικανότητες στους ηλικιωμένους*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.231-284). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.250 & 254.

² ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.215-216.

³ ΜΕΣΗΜΕΡΗ, Σ. (Απρίλιος 1978). Το σύνδρομο της βάνανσης κακοποίησης των παιδιών από τους γονείς και η αντιμετώπισή του. *Εκλογή, τεύχ.* 45, σ. 28-33. σ.31.

⁴ PARKE, R. D. (1987). *Ο πατέρας: η συμβολή του στη διαμόρφωση του παιδιού*. (Μετάφρ.: Κελεσίδου Α.). Αθήνα: Εκδ. Κουτσουμπός Π., Α.Ε. Σειρά: Εμείς και τα παιδιά μας από τη γέννηση μέχρι την εφηβεία. σ.18. ΠΕΤΡΙΔΟΥ, Ε. (1990). *Η οικογένεια πέρα από κοινωνικά και πολιτικά συστήματα*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.249-254). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών. σ.249. ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ-ΚΑΖΑΣΗ: ό.π., 2004, σ.257.

⁵ STEWART: ό.π., 1988, σ.25. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.118.

⁶ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ: ό.π., 1999, σ.56-57.

⁷ ΠΑΠΑΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Α., & ΘΩΜΑ, Ν. (Ε.Ο.Π.). *Ψυχοκοινωνικές συνέπειες της διάσπασης της Κοινότητας σε εφήβους-πρόσφυγες μαθητές της Κύπρου*. Στο: ΖΩΗ, Α.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε

και κυρίως, από την ποσότητα και την ποιότητα της υποστήριξης (έμπρακτη με την επίβλεψη και φροντίδα των παιδιών ή/και ψυχολογική) που θα λάβει από το άτυπο κοινωνικό δίκτυο, ιδιαίτερα όταν στα μέλη της ανήκει ένα άτομο με ειδικές ανάγκες.¹ Απομόνωση της οικογένειας και βοήθεια από το φιλικό και συγγενικό περιβάλλον, είναι δύο παράγοντες που βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση. Μάλιστα, η ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ (1985) υποστηρίζει ότι, η σύγχρονη οικογένεια δεν θα πρέπει να χαρακτηρίζεται ως πυρηνική, αλλά ως εκτεταμένη συζυγική, αφού ιδιαίτερα οι παππούδες και γιαγιάδες συνεισφέρουν καθημερινά στην οικογένεια με την επιμέλεια, φύλαξη και ανατροφή των εγγονιών τους· κάτι το οποίο συμφωνεί απόλυτα με ένα από τα ευρήματα της έρευνας της ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ.² Σε παραπλήσιο συμπέρασμα κατέληξε και η ΤΡΙΧΟΠΟΥΛΟΥ υποστηρίζοντας ότι, η βοήθεια που προσφέρεται από το άτυπο δίκτυο στήριξης, και συγκεκριμένα από τον παππού και τη γιαγιά, είναι περισσότερο εμφανής και έχει μεγαλύτερη συχνότητα στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές, σε αντίθεση με τις αστικές, όπου η υποστήριξη των συγγενών αντικαθίσταται από κρατικές ή ιδιωτικές υπηρεσίες (π.χ. Παιδικοί σταθμοί).³ Εξάλλου, σκόπιμο είναι να γίνει ένας διαχωρισμός της ποιότητας βοήθειας ανάλογα με το αν αυτή έχει προκύψει μετά από αίτημα των γονέων ή έχει προσφερθεί οικειοθελώς, «μιας και η ζητούμενη βοήθεια έχει περισσότερο οικονομικό χαρακτήρα, ενώ η προσφερόμενη, το χαρακτήρα της διαρκούς πρακτικής βοήθειας».⁴

Ο επαναπροσδιορισμός του ρόλου των παππούδων γίνεται ομαλά, γι' αυτό, όχι μόνο δεν προκαλεί αντιδράσεις με την δυσανασχέτηση των ηλικιωμένων, αλλά παράλληλα, προσφέρεται ή γίνεται απόλυτα αποδεκτός και με προθυμία από αυτούς, αφού θεωρούν την ανατροφή των εγγονιών τους ως συνέχεια του παιδαγωγικού ρόλου που είχαν ως προς τα παιδιά τους. Βέβαια, ο τρόπος, με τον οποίον κάθε ηλικιωμένος αντιλαμβάνεται και βιώνει τον νέο του ρόλο, εξαρτάται από το φύλο του, το εκπαιδευτικό του επίπεδο και από το βαθμό αλτικότητας της ζωής του.⁵

Οι πιθανότητες παρέκκλισης από τη συμπεριφορά αποδοχής του νέου ρόλου είναι περιορισμένες, αφού είναι σαν να τον επιβάλλουν τόσο οι ενοχές από την

Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.458-469). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.460-461.

¹ ΖΕΡΒΑΚΗ-ΣΜΥΡΝΑΙΟΥ, Ε. (Ε.Ο.Π.). *Οικογένεια και παιδιά με ειδικές ανάγκες*. Στο: ΖΩΗ, Α.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.333-338). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.334-335. ΠΑΝΤΕΛΙΑΔΟΥ, Σ., ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ, Ε., ΠΡΟΚΟΒΑΣ, Χ., & ΣΑΝΔΡΑΒΕΛΗΣ, Α. (Ε.Ο.Π.). *Μητέρες παιδιών με ειδικές ανάγκες: Παράγοντες ισορροπίας και διαταραχής στην εκπλήρωση του ρόλου τους*. Στο: ΖΩΗ, Α.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.349-369). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.362.

² ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996, σ.65. DITCH, J.S. (Ε.Ο.Π.). *Νέες τάσεις στην οικογενειακή πολιτική μέσα σ' ένα μεταβαλλόμενο Ευρωπαϊκό πλαίσιο*. Στο: ΖΩΗ, Α.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.52-64). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.54.

³ ΤΡΙΧΟΠΟΥΛΟΥ, Α., & ΨΑΡΡΑ, Α. (Ε.Ο.Π.). *Γονεϊκοί ρόλοι στη σύγχρονη ελληνική οικογένεια*. Στο: ΖΩΗ, Α.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.201-214). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.203.

⁴ ΧΤΟΥΡΗΣ: ό.π., 1992, σ.170.

⁵ ΤΖΩΡΤΖΩΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.194.

ενδεχόμενη αντίθετη συμπεριφορά οι οποίες υιοθετούνται σταδιακά στα πλαίσια της κοινωνικής εξέλιξης, όσο και ο κοινωνικός έλεγχος που ασκείται στο εσωτερικό της οικογένειας και στην ευρύτερη κοινωνία, ο οποίος υποκρύπτει τον εσωτερικευμένο καταναγκασμό, που ασυνείδητα έχουν υποστεί τα άτομα, και που έχει πάρει τη μορφή αυθόρμητης επιλογής. Η προβληματική κατάσταση που μπορεί να αντιμετωπίζει ένα άτομο μετατρέπεται σε υπόθεση-πρόβλημα ολόκληρης της οικογένειάς του. Συνεπώς, οποιαδήποτε συμπεριφορά και ενέργεια ενός ατόμου θα πρέπει να είναι σύμφωνη με τις δεδομένες αξίες, αρχές και κανόνες, που διέπουν μια κοινωνία σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Αυτό, άλλωστε, εξασφαλίζει την ύπαρξη, τη συνέχεια και τη συνοχή της. Ακριβώς το ίδιο γίνεται και στην ελληνική κοινωνία, στο εσωτερικό της οποίας ως μηχανισμοί εγγύησης και στήριξης της συνοχής της χρησιμοποιούνται οι αξίες, οι άτυποι κανόνες και ο κοινωνικός έλεγχος, τα οποία βρίσκονται σε μεταβατική περίοδο.¹

Μετά από έρευνα που διεξήγαγε η ΠΑΠΑΔΗΜΟΥ, όπως και μια άλλη, αυτή των ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗ & ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, στην Ελλάδα οι οικογενειακές αξίες και η οικογένεια γενικά, εξακολουθεί να διατηρεί εξέχουσα σημασία και να διασφαλίζεται η προστασία και η συνέχειά της. Κάτι τέτοιο επιτυγχάνεται μέσω της περιφρούρησης που της εξασφαλίζουν οι παραδοσιακές οικογενειακές αξίες, οι οποίες εξακολουθούν να υφίστανται. Η στήριξη και η αλληλεγγύη στο εσωτερικό του συγγενικού δικτύου δεν απειλείται από την γεωγραφική απόσταση του τόπου διαμονής των συγγενών μεταξύ τους (εύρημα στο οποίο κατέληξε με την έρευνά του και ο ΧΤΟΥΡΗΣ, όσον αφορά τους ηλικιωμένους γονείς με τα παιδιά τους και γενικά με τους συγγενείς τους), οι οποίοι συνεχίζουν να κρατούν δυνατούς δεσμούς συγγένειας διατηρώντας ζωντανές τις οικογενειακές αξίες, τους κανόνες, τις υποχρεώσεις και τα πρότυπα συμπεριφοράς, στο εσωτερικό του ευρύτερου συγγενικού πλέγματος.² Γι' αυτό άλλωστε η πλειοψηφία των ηλικιωμένων του δείγματος στην έρευνα του ΧΤΟΥΡΗ, επιλέγει να κρατά περισσότερες επαφές με το φιλικό περιβάλλον σε σύγκριση με τους γείτονες, και άσχετα με το κριτήριο της εγγύτητας του τόπου κατοικίας τους.³ Το μόνο, ίσως, που μπορεί να επηρεάζεται από τη γεωγραφική εγγύτητα της οικογενειακής εστίας τους, είναι η συχνότητα των επισκέψεων και επαφών, αν και αντισταθμίζεται από την τηλεφωνική επικοινωνία.⁴ Η σύγχρονη οικογένεια μπορεί να μην έχει πλέον τη μορφή της εκτεταμένης, σίγουρα όμως διακρίνεται από την ιδιαίτερα αυξημένη οικειότητα και στενότητα των συγγενικών σχέσεων, από ανταλλαγές και από αλληλεγγύη μεταξύ τους αναπληρώνοντας τα κενά που αφήνει η ελλειμματική κοινωνική πολιτική, όπως γίνεται με τους σύγχρονους ρόλους που αναλαμβάνουν οι παππούδες.⁵

Σε παραπλήσια ευρήματα με τα παραπάνω κατέληξαν και οι ΓΕΩΡΓΑΣ & ΔΡΑΓΩΝΑ (1988), οι οποίοι δεν διαπίστωσαν διαφορές όσον αφορά την παροχή κοινωνικής υποστήριξης ανάμεσα σε κατοίκους της επαρχίας και της Αθήνας. Η συμπαράσταση μεταξύ των συγγενών παρέχεται σε στρεσογόνες περιόδους ή σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης, αλλά κυρίως βασίζεται σε καθημερινό έρεισμα διενεργώντας τακτικές επισκέψεις και αρκετά συχνή επικοινωνία. Η SEGALÉN

¹ ΧΑΡΒΑΤΗΣ: ό.π., 2000, σ.45-46.

² ΠΑΠΑΔΗΜΟΥ, Λ. (Αύγουστος 1999). Κοινωνική και ψυχολογική ανάλυση της οικογένειας: Αποτελέσματα από μια πανελλήνια δημογραφική έρευνα. *Ψυχολογία, τόμος 6, τεύχ. 2*, σ.165-173. σ.166&172. ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ & ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1999, σ.116.

³ ΧΤΟΥΡΗΣ: ό.π., 1992, σ.127.

⁴ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ: ό.π., 1999, σ.63.

⁵ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.208. DITCH (Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.54. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 2004, σ.125-126. ΓΕΩΡΓΑΣ, ΓΚΑΡΗ & ΜΥΛΩΝΑΣ: ό.π., 2004, σ.218.

(1986) αναφέρει ότι, οι επιστήμονες της κοινωνιολογίας στη Γαλλία δεν εξετάζουν πλέον την υποστήριξη ανάμεσα στις τρεις γενεές ως πρόβλημα και ως σύμπτωμα της κρίσης της οικογένειας, αλλά προσπαθούν να ανακαλύψουν και να διερευνήσουν τις σχέσεις και την αλληλεξάρτηση που έχει αναπτυχθεί μεταξύ τους και η οποία συμβάλλει στη συνοχή και στη συνέχεια της οικογένειάς τους.¹

Συμπερασματικά, όσο κι αν οι κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες διαφοροποιούνται, ταυτόχρονα, αλλάζουν και προσαρμόζονται σε αυτές οι οικογενειακοί κανόνες, οι υποχρεώσεις και οι αντιλήψεις των ανθρώπων, και πιο συγκεκριμένα εδώ, των γονέων και των παππούδων, όσον αφορά τους ρόλους τους και τις σχέσεις τους με τα παιδιά,² αλλά και ευρύτερα των συγγενών και της συνολικής λειτουργίας της Ελληνικής οικογένειας αναφορικά με την παροχή στήριξης και αλληλεγγύης σε συγγενικές οικογένειες.³

1.4 ΠΑΠΠΟΥΣ – ΓΙΑΓΙΑ ΚΑΙ ΕΓΓΟΝΙΑ

1.4.1 ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Οι διαγενεακές σχέσεις στη σύγχρονη εποχή, διαφέρουν από εκείνες του παρελθόντος τόσο ως προς την ποσότητα όσο και ως προς την ποιότητα.⁴ Αυτό οφείλεται, όπως αναφέρθηκε επανειλημμένα, στις μεταβολές στις οποίες υπόκεινται αρχικά οι κοινωνικές δομές και έπειτα οι οικογενειακές· οι επιδράσεις είναι αλληλοκατευθυνόμενες και έχουν, επίσης, αντίστροφη πορεία. Οι αντιλήψεις, οι αξίες και οι στάσεις που υπάρχουν στην κοινωνία σχετικά με τους νέους και τους ηλικιωμένους, αντικατοπτρίζουν αυτές που διαμορφώνονται και υφίστανται μέσα στην οικογένεια, οι οποίες, μάλιστα, χαρακτηρίζονται από έντονη συναισθηματική χροιά.⁵

Οποσδήποτε, η γέννηση ενός παιδιού λειτουργεί ως πόλος έλξης ανάμεσα στις γενεές, διαφοροποιεί τις σχέσεις και τη δυναμική ανάμεσα στις δύο προηγούμενες γενιές, προκαλεί αναδιάρθρωση των ρόλων που έχει κάθε μέλος της οικογένειας με εκ νέου ιεράρχηση, και συντελεί στη μεγαλύτερη εγγύτητα της οικογενειακής τους εστίας.⁶ Ακόμη και διαφορές να υπήρχαν νωρίτερα στην οικογένεια, αυτές αμβλύνονται από το γεγονός του ερχομού ενός νέου μέλους, που βοηθάει στην επαναπροσέγγιση και στη μεγαλύτερη συνοχή της οικογένειας. Το παιδί δημιουργεί έναν δεσμό αμοιβαίου ενδιαφέροντος, μεταξύ των ηλικιωμένων και των παιδιών τους· συντελεί στην ανάπτυξη νέων σχέσεων αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης. Παράγοντες, όπως η συχνή επαφή ή η συγκατοίκηση, η γεωγραφική εγγύτητα της οικογενειακής εστίας τους, το φύλο και η εξωτερική ομοιότητα του εγγονιού με έναν από τους παππούδες ή τις γιαγιάδες, το κοινό όνομά τους, η συνάφεια-σύμπτωση των ενδιαφερόντων, των απόψεων ή άλλων συμπεριφοριστικών χαρακτηριστικών, καθώς και η ποιότητα των σχέσεων των ηλικιωμένων με τα παιδιά τους (τους νεαρούς γονείς), επηρεάζουν τις στάσεις, αλλά και τις σχέσεις των ηλικιωμένων με τα εγγόνια τους (MATTHEWS & SPEY, 1985). Η απόκτηση ενός νέου, μικρού εγγονιού, αλλάζει όλο το νόημα της ζωής για πολλούς ηλικιωμένους, τους δίνει ελπίδες και κίνητρο ύπαρξης (επιμέλεια των εγγονιών τους, παροχή συμβουλών σε αυτά, αγορά

¹ ΓΕΩΡΓΑΣ: ό.π., 1999, σ.26-27 & 41.

² ΤΖΩΡΤΖΩΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.196-197.

³ ΠΑΠΑΔΗΜΟΥ: ό.π., 1999, σ.172. ΓΕΩΡΓΑΣ, ΓΚΑΡΗ & ΜΥΛΩΝΑΣ: ό. π., 2004, σ.219.

⁴ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ: ό.π., 1995, σ.52.

⁵ ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ κ.ά.: ό.π., 1996, σ.390.

⁶ ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ: ό.π., 1989, σ.147. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.99.

ρούχων για να τους τα δωρήσουν, κ.ά.), οπότε εκεί που σκέφτονταν το θάνατο, αρχίζουν να σκέφτονται τη ζωή και αποκτούν ζωντάνια (CHERLIN & FUSTENBERG, 1985).¹

Η ύπαρξη σεβασμού μεταξύ των τριών γενεών, παππούδων-γιαγιάδων, γονέων και παιδιών, επιτρέπει τη διευκόλυνση των σχέσεων που δημιουργούνται ανάμεσά τους, και πολύ περισσότερο του ρόλου της ενδιαμέσης γενιάς, γεγονός που συμβάλλει στην διατήρηση της οικογενειακής συνοχής. Για να ακριβολογήσει, όμως, κανείς χρειάζεται να λάβει υπόψη και το αντίθετο, σύμφωνα με το οποίο, οι κακές σχέσεις ανάμεσά τους, αποτελούν παράγοντα σύγκρουσης και αιτία πρόκλησης της διάσπασης της οικογένειας. Στη σύγχρονη εποχή μάλιστα, που τα ηλικιακά όρια διαβίωσης του ανθρώπου έχουν διευρυνθεί, ο κίνδυνος εμφανίζεται ακόμη πιο έντονος και απειλητικός, αφού είναι πιθανόν να υπάρχουν περισσότερες των τριών γενιών και οι μεταξύ τους διαφορές να είναι ασυμβίβαστες.

Θα μπορούσε να αντιταχθεί στα παραπάνω η άποψη ότι, αυτά ισχύουν σε περισσότερο ακραίες καταστάσεις, καθώς η πλειοψηφία των επιστημονικών έντυπων μέσων -σε μερικά από τα οποία θα γίνει αναφορά αργότερα, στο κεφάλαιο που αφορά την προσφορά των ηλικιωμένων-, διαβεβαιώνει και εστιάζει στον σωτήριο ρόλο, που διαδραματίζουν οι ηλικιωμένοι στη ζωή των νέων ανθρώπων μέσα στη ρευστότητα της σύγχρονης εποχής.² Ο MARTENSEN κάνει μια χαρακτηριστική παρομοίωση, για να δώσει έμφαση στην ύπαρξη και των τριών γενεών στην οικογένεια, λέγοντας ότι: «Μπορεί κανείς να πει ότι για να είναι σίγουρος στη ζωή και για να έχει αυτοπεποίθηση, θα πρέπει να κάθεται σε μια καρέκλα όπου η πλάτη και το κάθισμα θα είναι οι γονείς, ενώ τα τέσσερα πόδια θα είναι οι δύο παππούδες και οι δύο γιαγιάδες. Ακόμη και αν η καρέκλα έχει τρία πόδια, κάθεται κανείς καλά, τα πράγματα όμως χειροτερεύουν αν λείπουν δύο ή τρία πόδια ή, ακόμη περισσότερο, αν λείπει το ίδιο το κάθισμα ή η πλάτη της καρέκλας».³

Σε σχέση με αυτό, αντιπαραβάλλεται η προσέγγιση, που υποστηρίζει ότι, η σύγχρονη οικογένεια έχει απομονωθεί από το συγγενικό της περιβάλλον· κάτι το οποίο δεν ισχύει απόλυτα. Αφού η οικογένεια, όχι μόνο διατηρεί με τους συγγενείς τις κοινωνικές σχέσεις με τη μορφή απλών επαφών και επισκέψεων, αλλά αυτές επεκτείνονται και στις μεταξύ τους ανταλλαγές με δεσμούς συμπαραστάσης, αλληλεγγύης, αλληλοβοήθειας και αλληλοϋποστήριξης τόσο σε ευτυχή όσο και σε δυσάρεστα γεγονότα, επηρεάζοντας έτσι τον τρόπο λειτουργίας της και την ποιότητα ζωής της.⁴ Δεν αποκλείεται μάλιστα, το ίδιο άτομο σε κάποια φάση της ζωής του να βρεθεί στη θέση να φροντίζει παράλληλα για το παιδί του, για το εγγόνι του και για τον γονέα του. Η ποσότητα της παροχής βοήθειας ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά τους είναι αντιστρόφως ανάλογη, με τους γονείς να υπερτερούν στις προσφορές στα παιδιά τους, όταν αυτά είναι από βρέφη έως και ενήλικες, και έπειτα αυτά να ανταποδίδουν στον μέγιστο βαθμό, με την παροχή φροντίδων στους ηλικιωμένους γονείς τους. Όπως είναι φυσικό, τις ανταλλαγές μεταξύ τους τις διέπει εκτός από την αμοιβαιότητα, η ασυμμετρία και η ασυνέχεια.⁵ Η ολοκληρωτική

¹ KOTZAMANHS κ.ά.: ό.π., 1996, σ.395. ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ: ό.π., 1995, σ.64. WSTROPP, C., & WILLIAMS, M. (1960). *Health and happiness in old age*. London: Methuen & Co Ltd. p.124.

² ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.134-135.

³ MARTENSEN-LARSEN & SORRIG: ό.π., 1994, σ.87.

⁴ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Λ. (1995). *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*. Αθήνα: Εκδ. ΕΚΚΕ. σ.45. ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ: ό.π., 1999, σ.50. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 2004, σ.149.

⁵ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ: ό.π., 1999, σ.70-71.

απομόνωση της οικογένειας από τους συγγενείς της γενικά, θεωρείται ότι, αποτελεί μεμονωμένη εξαίρεση στον κανόνα και ακραία περίπτωση.¹

Τα δικαιώματα και, πολύ περισσότερο, οι υποχρεώσεις που έχει κάθε άτομο στο εσωτερικό της οικογένειας επιβάλλονται, βέβαια, από τους νόμους, αλλά κυρίως υπαγορεύονται από τις ηθικές αξίες που μεταλαμπαδεύονται από τη μια γενιά στην άλλη. Και μπορεί, ανάμεσα στις γενεές να υπάρχουν διαφωνίες ή συγκρούσεις, οφειλόμενες στην μεγάλη διάσταση των απόψεων, των αντιλήψεων, της νοοτροπίας και της συμπεριφοράς με πρωταρχικό αιτιολογικό παράγοντα τη μεγάλη διαφορά ηλικίας μεταξύ τους, ιδιαίτερα όταν οι τρεις γενιές συγκατοικούν, παρόλα αυτά, η συμβίωσή τους, θεωρείται ότι, έχει πολλές ευεργετικές επιδράσεις και στις τρεις γενεές. Έστω και αν μερικές φορές, η οικογένεια επιχειρεί να απομακρυνθεί από τους ηλικιωμένους, προκειμένου να νιώσει περισσότερο ανεξάρτητη, αυτόνομη και να έχει το δικό της ζωτικό χώρο, ωστόσο επιδιώκει την επαφή μαζί τους. Έτσι λοιπόν, η λύση που προτιμάται είναι, το να έχουν ξεχωριστές οικογενειακές εστίες, αλλά αυτές να βρίσκονται όσο το δυνατόν εγγύτερα. Αν αυτό δεν είναι εφικτό, οι σχέσεις τους δεν επηρεάζονται αρνητικά λόγω της απόστασης, από τη στιγμή που οι συναισθηματικοί δεσμοί οι οποίοι έχουν διαμορφωθεί μεταξύ τους είναι ισχυροί.²

Εξάλλου, η γεωγραφική απόσταση των κατοικιών τους δεν αποτελεί παράγοντα που προσδιορίζει τη συναισθηματική τους εγγύτητα, αλλά μπορεί να είναι απλά απόρροια επαγγελματικών υποχρεώσεων και ευκαιριών. Παρόλα αυτά, δεν αποκλείεται να αποτελεί ένδειξη της συναισθηματικής προσκόλλησης ενός εκ των δύο συζύγων στους γονείς του ή της επιθυμίας του ζευγαριού για απομόνωση και ανεξαρτησία.³

1.4.2 ΕΠΕΜΒΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ – ΓΙΑΓΙΑΔΩΝ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Το ενδιαφέρον θα πρέπει, ίσως, να επικεντρωθεί στις σχέσεις μεταξύ των συζύγων μιας οικογένειας και των γονέων τους, οι οποίες χαρακτηρίζονται ως σχέσεις αλληλοβοήθειας και αλληλεξάρτησης. Ιδιαίτερα, σε ό,τι αφορά την επιμέλεια και ανατροφή των παιδιών του ζευγαριού. Σε έρευνα, την οποία πραγματοποίησε η ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, φάνηκε ότι, οι ηλικιωμένοι σε μεγαλύτερο ποσοστό (22,49%) σε σύγκριση με τους συζύγους των μητέρων (14,92%), τις βοηθούσαν στην ανατροφή των παιδιών,⁴ ενώ η συχνότητα της ανάμειξής τους ήταν ακόμη πιο μεγάλη στις εκτεταμένες οικογένειες, καθώς οι παππούδες-γιαγιάδες συνυπήρχαν στην οικογένεια.⁵ Αυτό διαπιστώθηκε ύστερα από σχετικό ερώτημα, για το πόσο συχνά οι ηλικιωμένοι συμβούλευαν τη μητέρα των παιδιών, ψυχαγωγούσαν τα εγγόνια τους, τα φρόντιζαν ή επενέβαιναν απευθείας στην ανατροφή αυτών. Η επέμβασή τους, σύμφωνα με την ίδια έρευνα που διεξήχθη στην Αθήνα, δεν περιοριζόνταν σ' αυτόν τον τομέα, αλλά στο σύνολο της ζωής της οικογένειας που είχε τουλάχιστον ένα παιδί

¹ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΡΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΗΡΙΑΤΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ: ό.π., 2000, σ.18.

² ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΡΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΗΡΙΑΤΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ: ό.π., 2000, σ.19-20. ΓΕΩΡΓΑΣ, ΓΚΑΡΗ & ΜΥΛΩΝΑΣ: ό.π., 2004, σ.218.

³ KING, V. & ELDER, G.H. Jr. (February 1995). American children view their grandparents: linked lives across three rural generations. *Journal of marriage and the family*, Vol.57, N.1, pp.165-178. p.167.

⁴ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1985, σ.74.

⁵ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1985, σ.95. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 1990, σ.28.

προσχολικής ηλικίας.¹ Οι σχέσεις και οι επιρροές τους ήταν αμφίπλευρες και προσανατολισμένες τόσο στους γονείς, όσο και στα παιδιά.²

Σε ορισμένες περιπτώσεις, η ανάμειξη των ηλικιωμένων στη ζωή της οικογένειας είναι τόσο έντονη, ώστε δημιουργεί προβλήματα, συγκρούσεις και ανταγωνισμούς, ιδιαίτερα όταν αυτοί συγκατοικούν-συμβιώνουν με την οικογένεια των παιδιών τους³ ή όταν ένας μόνος γονέας συγκατοικεί με αυτούς (λόγω ίσως του χάσματος των γενεών). Η εξάρτηση αυτού του ατόμου από τους ηλικιωμένους, τους δημιουργεί την λανθασμένη εντύπωση ότι, έχουν το δικαίωμα να χειραγωγούν και να παρεμβαίνουν στη ζωή του μόνου γονέα και στον τρόπο διαπαιδαγώγησης των παιδιών του.⁴ Εκτός αυτού, υπάρχει ο κίνδυνος της περιθωριοποίησης και αποξένωσης από την οικογένεια του απόντος γονέα.⁵ Η λύση έρχεται με την συνειδητοποίηση από την πλευρά των ηλικιωμένων ότι, μετά την πραγματοποίηση του γάμου του ζευγαριού, όλοι οι ρόλοι αλλάζουν και επαναπροσδιορίζονται. Τα παιδιά των παππούδων είναι, μεν, παιδιά για τους ίδιους, αλλά με την επίτευξη του γάμου δημιουργούν, πλέον, δική τους οικογένεια και τα παιδιά τους αποτελούν γονείς δικών τους παιδιών. Έτσι λοιπόν: «Αν και οι γονείς εξακολουθούν να είναι γονείς, οι σχέσεις τους με τα παιδιά τους θα πρέπει να πάψουν να είναι ετεροβαρείς και να αρχίσουν να γίνονται αμοτεροβαρείς».⁶ Στο σημείο αυτό, θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι, τα παιδιά είναι ιδιοκτησία των γονιών τους και, συνεπώς, τους επιτρέπεται η παρέμβαση και ο καθορισμός της πορείας της οικογένειας των παιδιών τους, σύμφωνα με τη δική τους βούληση.⁷

Η ανάμειξή τους μπορεί να είναι ανεκτή ή να θεωρηθεί επιθυμητή και να έχει θετική έκβαση, μόνο στις περιπτώσεις που οι ίδιοι οι γονείς της οικογένειας ζητήσουν από τους ηλικιωμένους την στήριξή τους, την πείρα τους και την σύνεσή τους, όταν, μάλιστα, πρόκειται για δύσκολες περιστάσεις. Η αυτοσυγκράτηση των ηλικιωμένων μπορεί να είναι δύσκολη, όχι όμως ανέφικτη, εάν δείξουν ψυχική δύναμη, αυτοκυριαρχία και σεβασμό στις επιθυμίες των παιδιών τους. Πρέπει, δε, πάντα να αποσκοπούν και να συμβάλουν στην επίτευξη της ισορροπίας και της αρμονίας στο εσωτερικό της οικογένειας των παιδιών τους και όχι, αντίθετα, στην πρόκληση πολλαπλασιασμού και περιπλοκής των προβλημάτων.⁸

Τονίζεται λοιπόν ότι, η ανάμειξη των γονέων των συζύγων, είναι πιο συνετό και φρόνιμο, να αποφεύγεται ή έστω να περιορίζεται στη διαβεβαίωση του ζευγαριού, ότι μπορούν να δώσουν τις συμβουλές ή οποιαδήποτε άλλη μορφή βοήθειας τους ζητηθεί. Γιατί αυτή, έστω και αν δεν ακολουθηθεί από το ζευγάρι, τουλάχιστον δεν δημιουργεί προβλήματα και έχει κάποια βαρύνουσα σημασία, που την δικαιολογούν η ωριμότητα και τα πολλά χρόνια πείρας τους μέσα στη δική τους οικογένεια.⁹

Αναλυτικότερα, ως προς την ανατροφή των παιδιών, οι γιαγιάδες συνηθίζουν να δίνουν στις νέες μητέρες συμβουλές, οι οποίες στην πιο οξεία και αυστηρή έκδοσή τους μετατρέπονται σε υποδείξεις και εντολές, ενώ δεν διστάζουν να κάνουν διαγνώσεις και «συνταγογραφήσεις-θεραπευτικές παρεμβάσεις», σε περίπτωση που

¹ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1985, σ.26.

² ΚΟΥΡΟΣ: ό.π., 1993, σ.101.

³ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ, Α.Β. (1980). Στοιχεία ψυχολογίας και ανθρωπαγωγικής της ώριμης ηλικίας. Πάτρα: (χωρίς όνομα εκδότη). σ.20. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.164.

⁴ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.311.

⁵ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.313.

⁶ ΦΑΡΟΣ & ΚΟΦΙΝΑΣ: ό.π., 1993, σ.210.

⁷ ΚΑΤΣΙΚΗΣ: ό.π., σ.62.

⁸ ΚΑΤΣΙΚΗΣ: ό.π., σ.63.

⁹ ΦΑΡΟΣ & ΚΟΦΙΝΑΣ: ό.π., 1993, σ.211.

το παιδί είναι αδιάθετο.¹ Ακόμη και όταν η μητέρα είναι παρούσα, η γιαγιά της στερεί πρωτοβουλίες και την υποκαθιστά πολλές φορές σε τέτοιο βαθμό, που την επισκιάζει, την παραγκωνίζει, την μειώνει και προκαλείται σύγχυση για το ποιά πραγματικά είναι η μητέρα του παιδιού.²

Απεναντίας, η ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ σε έρευνα που πραγματοποίησε το 1970 στην περιοχή της Αθήνας, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, οι μητέρες εκείνης της εποχής στην προσπάθειά τους να εδραιώσουν την ταυτότητά τους ως μητέρων, δεν επέτρεπαν στις γιαγιάδες την επιμέλεια των παιδιών τους, αλλά κυρίως τους ανέθεταν ή διεκδικούσαν από αυτές (ήταν ευπρόσδεκτη η) βοήθεια στις οικιακές εργασίες.³

Σε καμία περίπτωση, δεν επιτρέπεται οι ηλικιωμένοι, που από τη φύση τους είναι αξιαγάπητοι, να προκαλούν δυσφορία και δυσανασχέτηση στα παιδιά τους μέσω των παρεμβάσεών τους στην οικογένεια αυτών. Η θέση που τους αξίζει, είναι να χαίρουν της εκτίμησης και του σεβασμού όλων και, παράλληλα με τη δική τους τόνωση της αυτοεκτίμησης, να μπορούν να είναι υπερήφανοι για τα παιδιά και τα εγγόνια τους.⁴ Οι παππούδες, καλό θα ήταν, να αποφεύγουν κάθε επιβλητική επέμβαση σχετική με την αγωγή των παιδιών, την κύρια ευθύνη των οποίων πρέπει να έχουν οι γονείς τους. Ο ρόλος των παππούδων είναι να βοηθούν και να ενθαρρύνουν· όχι να κριτικάρουν, ούτε να επαινούν τους γονείς για τις πράξεις τους, για την τακτική τους, σχετικά με την ανατροφή ή τη μόρφωση των παιδιών τους και, κυρίως, ποτέ ενόσω είναι μπροστά τα παιδιά. Κατά πρώτο λόγο, επειδή από γενεά σε γενεά αλλάζουν οι ιδέες, οι συνθήκες και τα ιδανικά γύρω από τη διαμόρφωση του παιδιού. Ύστερα, γιατί πρέπει να έχουν στο μυαλό τους και τη δική τους περίπτωση, όταν οι επεμβάσεις των άλλων τους προκαλούσαν στεναχώρια, δυσανασχέτηση και δυσφορία. Ο μόνος τρόπος, λοιπόν, με τον οποίο ο παππούς και η γιαγιά μπορούν να επιδράσουν στην αγωγή των εγγονών, είναι το καλό τους παράδειγμα.⁵

Ανακεφαλαιωτικά, οι γονείς των συζύγων μπορούν να προσφέρουν ένα πραγματικό δώρο στην οικογένεια των παιδιών τους και να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις μιας άριστης οικογενειακής συμβίωσης,⁶ εάν είναι σε θέση να έχουν υγιή και ισορροπημένη σχέση με τα παιδιά τους και στενούς συναισθηματικούς δεσμούς με τα εγγόνια τους, όπως επίσης εάν αποφεύγουν τις παρεμβάσεις στην οικογενειακή ζωή αυτών και κρατούν ορισμένες τυπικές αποστάσεις, ενώ παράλληλα συμπορεύονται με τους γονείς ως προς την παιδαγωγική γραμμή που αυτοί επιλέγουν και υιοθετούν για την ανατροφή των παιδιών τους, αξιοποιώντας τις αρετές της συνέπειας και της υπευθυνότητας που υποδεικνύουν τα χρόνια και η ωριμότητά τους.⁷

1.4.3 ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Η αύξηση του μέσου όρου ηλικίας διαβίωσης των ηλικιωμένων και η, συνεπαγόμενη από αυτό, αύξηση του ποσοστού αντιπροσώπευσής τους μέσα στην κοινωνία, επιδρά με θετικό τρόπο στον θεσμό της οικογένειας. Τα δεδομένα

¹ ΠΑΛΛΙΔΗΣ & ΠΑΛΛΙΔΟΥ: ό.π., 1999, σ.154. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.311.

² ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.107.

³ ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ: ό.π., 1989, σ.157.

⁴ ΠΑΛΛΙΔΗΣ & ΠΑΛΛΙΔΟΥ: ό.π., 1999, σ.155.

⁵ ΧΟΥΡΔΑΚΗ-ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Μ. (1958). *Προβλήματα αγωγής του παιδιού*. (διασκευή από το γαλλικό Μαρίας Παπαδάκη-Χουρδάκη). Αθήναι: Εκδ. «Κένταυρος». Βασική παιδαγωγική βιβλιοθήκη ενώσεως συγγραφέων εκπαιδευτικών βιβλίων, αριθμ. 5. σ.35-36.

⁶ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1958, σ.36.

⁷ ΦΑΡΟΣ & ΚΟΦΙΝΑΣ: ό.π., 1993, σ.210.

αλλάζουν, σε σύγκριση με αυτά που ίσχυαν στην παραδοσιακή οικογένεια και κοινωνία, γιατί, αφενός οι ηλικιωμένοι εξαρτώνται από την προσφορά βοήθειας της οικογένειάς τους, αφετέρου οι ίδιοι αποτελούν σημαντικό φορέα προσφοράς αγαθών και υπηρεσιών σε αυτή.¹

Ο ERIKSON ήταν ο πρώτος, ο οποίος αναφέρθηκε στην προσφορά των ηλικιωμένων στις νεότερες γενεές, ενώ ο KOTRE την επέκτεινε, διακρίνοντάς τη στη *βιολογική, γονεϊκή, τεχνική και πολιτισμική*. Ιδιαίτερα όσον αφορά τις δύο πρώτες κατηγορίες, επεσήμανε ότι, είναι εξαιρετικά καθοριστικές στη συνέχιση ύπαρξης μιας γενιάς, μέσω της απόκτησης παιδιών, ενώ παράλληλα αποτελεί έναν τρόπο συνέχισης του εαυτού, έκφρασης και παροχής προσφοράς ενός ανθρώπου στις γενεές που έπονται και που ο ίδιος δημιουργεί. Η, δε, γενικότερη προσφορά ενός ανθρώπου είναι συνυφασμένη με όλη τη διάρκεια του ζωής του, έχοντας ως αφετηρία την απόκτηση της οικογένειας και τερματισμό της το δικό του θάνατο.²

Η πλέον σημαντική όψη αυτής της συνδρομής περιέχεται στη δεδομένη και αναμφισβήτητη υποστήριξη που οι ηλικιωμένοι παρέχουν στους νέους γονείς, μέσω της ανάμειξής τους στην οικογένεια των παιδιών τους, έστω και αν απαρτίζεται από δύο αντικρουόμενες πλευρές: Την θετική-επιθυμητή-απαραίτητη και την αρνητική-υπερβολική παρέμβαση-επικίνδυνη.³ Όσον αφορά το δεύτερο, έγινε εκτεταμένη αναφορά στην προηγούμενη παράγραφο, ενώ όσον αφορά το πρώτο, την προσφορά τους, αυτή αφορά πολλαπλά επίπεδα της ζωής της νέας οικογένειας.

Καταρχήν, η συμβολή τους μεταφράζεται στην οικονομική ενίσχυση που παρέχεται από τους παππούδες σε όλα τα μέλη της οικογένειας, αλλά, πολύ περισσότερο, στα εγγόνια τους είτε από δική τους επιθυμία και από υποχρέωση προς τα παιδιά και τα εγγόνια τους είτε από απαιτήσεις και εξαναγκασμό των τελευταίων προς τους ηλικιωμένους είτε με βλέψεις ανταποδοτικότητας από αυτούς μελλοντικά, δεδομένου ότι τα ποσά των συντάξεων στην Ελλάδα είναι χαμηλά.⁴ Η προτίμηση που επιδεικνύουν όσον αφορά τις παροχές τους προς τα εγγόνια τους υποκρύπτει την επιθυμία τους να απαλλάξουν τα παιδιά τους (γονείς) από το να νιώθουν υποχρεωμένα προς τους παππούδες ή ότι είναι εξαρτημένα από αυτούς. Η οικονομική συνεισφορά τους στην οικογένεια των παιδιών τους καλύπτεται από το πέπλο της γενναιοδωρίας προς τα εγγόνια τους.⁵ Οι ηλικιωμένοι, έχοντας αποσυρθεί, στην πλειονηφία τους, από την επαγγελματική τους απασχόληση, χρησιμοποιούν το εφάπαξ που προέρχεται από την συνταξιοδότησή τους με διττή χρηστικότητα: Αφενός εξυπηρετούν άμεσες καταναλωτικές ανάγκες του συνολικού νοικοκυριού των παιδιών τους, προκειμένου να καλύψουν τα τρέχοντα έξοδα και τις ανάγκες των παιδιών και των εγγονιών τους ή ακόμη και να τους προστατέψουν από απρόβλεπτες δυσκολίες και αντιξοότητες, με σκοπό να τους εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους και να τους διασφαλίσουν τη φυσιολογική ροή της ζωής τους. Ιδιαίτερα, εάν πρόκειται για οικογένεια η οποία βρίσκεται στα κατώτερα λαϊκά στρώματα ή που ένα από τα μέλη της είναι άτομο με ειδικές ανάγκες.⁶ Αφετέρου τους προσφέρουν βοήθεια

¹ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993, σ.132.

² ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.193-194.

³ ΚΟΥΡΟΣ: ό.π., 1993, σ.101. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.195.

⁴ ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 2004, σ.169. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ, Α. (Ιανουάριος-Απρίλιος 1979). Open care for the elderly in Greece. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. τόμ.35. p.200. PEARSON, J. L., HUNTER, A. G., ENSMINEGER, M. E., & KELLAM, S. G. (April 1990). Black grandmothers in multigenerational households: Diversity in family structure and parenting involvement in the Woodlawn Community. *Child development*. Vol.61. N.2. pp.434-442. p.435.

⁵ TURNER: ό.π., 1970, p.436.

⁶ «γιατί τα έξοδα για να μεγαλώσει ένα παιδί με ειδικές ανάγκες είναι πολύ περισσότερα από όσα απαιτούνται για ένα άλλο παιδί». ΖΕΡΒΑΚΗ-ΣΜΥΡΝΑΙΟΥ: ό.π., σ.333-334.

προβιβασμού για να εκπληρώσουν τις επιθυμίες, να εξυπηρετήσουν την ευζωία και να επιτύχουν για χάρη των παιδιών και των εγγονιών τους ανώτερο βιοτικό επίπεδο (PITROU, 1977).¹ Μερικές εξ αυτών μπορεί να είναι, λ.χ. η στέγαση της οικογένειας,² η οικονομική συμβολή στην εξόφληση των δανείων των παιδιών τους, ο εξοπλισμός του νοικοκυριού τους, η εκπαίδευση και οι σπουδές των εγγονιών, η αγορά νέου ή η ανανέωση του ήδη υπάρχοντος επαγγελματικού εξοπλισμού στην εργασία των γονέων, η κάλυψη τρεχόντων καταναλωτικών αναγκών, τα δώρα, τα ταξίδια και, γενικά, η ψυχαγωγία, συμβάλλοντας έτσι με το δικό τους τρόπο στην δημιουργία αυτονομίας της νέας γενιάς και στην εγκαθίδρυση και διατήρηση της συνοχής της οικογένειας.³

Η συμπαράστασή τους δεν περιορίζεται στη μεταβίβαση πόρων και στην οικονομική βοήθεια, αλλά και στην συναισθηματική και ηθική στήριξη, αφού δεν είναι σπάνιες οι φορές κατά τις οποίες τόσο τα παιδιά όσο και οι ενήλικες καταφεύγουν στους παππούδες, που αποτελούν σταθερά σημεία αναφοράς, προκειμένου να λάβουν τη συμβουλή τους σε δύσκολα ζητήματα που τους αφορούν και τους απασχολούν. Οι αμέτρητες εμπειρίες των παππούδων που έχουν αποκομίσει λόγω της ηλικίας τους, η ωριμότητα, η γαλήνη, αλλά και το πλήθος των περιστάσεων μέσα από τις οποίες έχουν διέλθει, τους επιτρέπει να αναλαμβάνουν αυτό το διττό ρόλο: της μεν προνοητικότητας και της προστασίας από ενδεχόμενες ατυχείς καταστάσεις, της δε αντιμετώπισης με ψυχραιμία των ήδη υπάρχουσών δυσχερών περιστάσεων.⁴

Ιδιαίτερα εμφανής είναι η συνεισφορά των παππούδων στην στήριξη των μονογονεϊκών οικογενειών, αφού τις περισσότερες φορές ο μόνος ο γονέας επιλέγει να εγκατασταθεί μαζί με τα παιδιά του στην οικογένεια καταγωγής του, προκειμένου να μειώσει τα λειτουργικά έξοδα της οικογένειάς του, να εξασφαλίσει οικονομική βοήθεια από τους ηλικιωμένους γονείς του, να δεχτεί απ' αυτούς ή να τους ζητήσει

¹ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ: ό.π., 1999, σ.55. DE SINGLY: ό.π., 1996, σ.100. TURNER: ό.π., 1970, p.436.

² Σύμφωνα με τα πορίσματα έρευνας της ΒΙΤΣΙΛΑΚΗ-ΣΟΡΩΝΙΑΤΗ: Η διαβίωση των παιδιών μέσα σε βεβαρημένες ή κακές οικογενειακές συνθήκες, όπου δεν υπάρχει ευρυχωρία, αλλά στενότητα χώρου στην κατοικία τους και δεν ανήκει στα παιδιά δικό τους δωμάτιο, έχει δυσμενείς επιπτώσεις στη σχολική τους επίδοση, αφού αναγκάζονται τις περισσότερες φορές να μελετούν σε κοινόχρηστους χώρους, με αρκετή φασαρία. ΒΙΤΣΙΛΑΚΗ-ΣΟΡΩΝΙΑΤΗ, Χ. (Ε.Ο.Π.) *Διαστάσεις κοινωνικοποίησης σε συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.112-122). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.120. Η κατάσταση δυσχεραίνεται ακόμα περισσότερο, όταν η οικογένεια είναι πολυπληθής, επειδή αναγκάζονται να συμπυκνώνονται πολλά άτομα σε ένα περιορισμένο χώρο, οπότε δεν έχουν αρκετά περιθώρια δράσης και ξεκούρασης στον προσωπικό τους χώρο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την πρόκληση διαταραχών στην ομαλή ανάπτυξη του παιδιού. ΚΑΤΣΙΚΑΣ, Χ. (Ε.Ο.Π.) *Οικογένεια και σχολική επίδοση: Η σύμπτωση μιας σχέσης*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.123-131). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.127-128. Σε έναν περιορισμένο χώρο κατοικίας, στον οποίο διαβιούν πολλά άτομα διαφορετικών ηλικιών δημιουργούνται εντάσεις, προστριβές και στρες, όχι μόνο εξαιτίας του χάσματος των γενεών, αλλά και εξαιτίας του ελάχιστου ζωτικού χώρου, του διαφορετικού τρόπου ζωής τους και της ποικιλίας των αναγκών τους. Ο χώρος δεν αποτελεί απλά ένα παθητικό και ενδεικτικό στοιχείο της κοινωνικής θέσης μιας οικογένειας, αλλά με την έκτασή του, τα χαρακτηριστικά του και τον τρόπο οργάνωσής του καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο δράσης και λειτουργίας των ανθρώπων μέσα σε αυτόν, όπως και τον γενικότερο τρόπο και στάση ζωής τους. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.311,532 & 540.

³ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΡΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ: ό.π., 2000, σ.20. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 1990, σ.28. ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ: ό.π., 1999, σ.54. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 2004, σ.169.

⁴ ΚΟΥΡΟΣ: ό.π., 1993, σ.101 & 108.

την στήριξη τους όσον αφορά την επιμέλεια των παιδιών του κατά τη διάρκεια που αυτός εργάζεται, ή ακόμη να γευτεί τη συντροφικότητα και τα θερμά συναισθήματα που τόσο έχει ανάγκη μετά την διάλυση της δικής του οικογένειας.¹

Η παρουσία του διπλού αυτού ρόλου των ηλικιωμένων, δηλαδή της ηθικής και οικονομικής υποστήριξης της νέας οικογένειας, δεν ήταν δυνατόν να απουσιάζει και από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, όπου η προσφορά τους αναγνωρίζεται και ανταποδίδεται από όλα τα μέλη της οικογένειας. Οι συναισθηματικοί δεσμοί μεταξύ των γενεών ενδυναμώνονται και οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους είναι αμφίδρομες, με τους ηλικιωμένους να φροντίζουν για την ευζωία των παιδιών και των γονιών τους, και με όλα τα μέλη της οικογένειας να καταβάλουν προσπάθειες για την καλύτερη και μακροχρόνια επιβίωση των ηλικιωμένων παππούδων τους.²

Ως προς την Ελλάδα, τα δεδομένα είναι πιο ξεκάθαρα, αφού φαίνεται ότι, οι άνδρες σε μεγαλύτερο βαθμό από τις ηλικιωμένες γυναίκες παρέχουν οικονομική ενίσχυση στα νέα ζευγάρια, ενώ αντίθετα οι γυναίκες συμβάλλουν περισσότερο στην ανατροφή των εγγονιών τους και σε ό,τι τα αφορά. Έστω και αν οι ηλικιωμένοι και τα παιδιά τους δεν συνοικούν κάτω από την ίδια στέγη, αυτό δεν τους εμποδίζει να προσφέρουν οι μεν υπηρεσίες στους δε, και το αντίστροφο. Σε περίπτωση, όμως, που η εγγύτητα είναι υπαρκτή, αυτή διευκολύνει ακόμη περισσότερο τις επαφές μεταξύ τους και την ανταλλαγή υπηρεσιών και βοήθειας. Το γεγονός αυτό αποβαίνει ευεργετικό και ως προς τις δύο πλευρές, αφού και η οικογένεια απολαμβάνει τα θετικά της προσφοράς των ηλικιωμένων, αλλά και αυτοί αυτοεπιβεβαιώνονται μέσω της χρησιμότητάς τους.³ Ήταν κάτι το οποίο είχαν ανάγκη, ιδιαίτερα μετά την απώλεια του πλήθους των λειτουργιών που είχαν στο εσωτερικό της παραδοσιακής οικογένειας. Τώρα λοιπόν, έστω και μόνο με την διαπαιδαγώγηση των εγγονιών τους νιώθουν ότι προσφέρουν, αφιερώνοντας τον εαυτό τους σε αυτό τον ρόλο τους απόλυτα συνειδητά και με μεγάλη προθυμία.⁴

Πιο συγκεκριμένα, η προσφορά των γιαγιάδων στην οικογένεια εντάσσεται ευρύτερα «στα πλαίσια εκμετάλλευσης της απλήρωτης και μη κοινωνικά αναγνωριζόμενης οικιακής εργασίας των γυναικών»,⁵ είναι πολύπλευρη και αφορά τόσο την επίβλεψη και επιμέλεια των εγγονιών όσο και τις υπηρεσίες τους ως προς τις δουλειές του σπιτιού, γεγονός που διευκολύνει τη μητέρα των παιδιών.⁶ Οι γιαγιάδες είναι εξαιρετικά ικανές λόγω της πείρας τους στην ανατροφή των εγγονιών τους, γιατί οι ίδιες μεγάλωσαν τα παιδιά τους, αλλά είναι εξίσου άξιες σε οικιακές εργασίες, όπως π.χ. μαγείρεμα, καθάρισμα, σιδέρωμα, πλέξιμο, ράψιμο, ψώνια στη λαϊκή αγορά σε οικονομικές τιμές, πληρωμή λογαριασμών, φροντίδα του κήπου, κ.ά., εξαιτίας πειραματισμών και τεχνασμάτων, που έχουν μάθει με την πάροδο των ετών.⁷

Οποσδήποτε είναι εμφανής, η συμβολή των ηλικιωμένων στην εύρυθμη λειτουργία και συνοχή της οικογένειας, πέρα από αυτά όμως, δεν θα πρέπει να παραλείπεται και η αθέατη προσφορά (που εκπηγάζει από αγάπη και όχι από χρέος) των παππούδων με την άσκηση από την πλευρά τους του ρόλου παιδαγωγού, του

¹ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.442&447.

² ΓΚΙΖΕΛΗΣ: ό.π., 1991, σ.117.

³ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΡΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ: ό.π., 2000, σ.20 & 21. ΛΙΟΝΑΚΗΣ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.220.

⁴ TARTLER, R. (1963). *The older person in family, community, and society*. Στο: HENRY, W.E. (general editor), WILLIAMS, R.H., TIBBITTS, C., & DONAHUE, W. (1963). *Processes of aging. (Social and psychological perspectives). Volume II.* (pp.61-76). New York: Atherton press. p.67.

⁵ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ-ΛΕΞΙΚΟ: ό.π., 1990, σ.2789-2790.

⁶ ISAMBERT: ό.π., σ.523. ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ: ό.π., 1989, σ.108-109.

⁷ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΡΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ: ό.π., 2000, σ.21. ΕΜΚΕ: ό.π., 1994, σ.218. ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ: ό.π., 1999, σ.57.

επιμορφωτή και του ψυχολόγου. Αυτοί έχουν αξία αναντικατάστατη και αποτελούν πάντα αστείρευτη πηγή αγάπης και στοργής για όλα τα μέλη της οικογένειας, αλλά πολύ περισσότερο για τα παιδιά, τα οποία προσφεύγουν σε αυτούς όταν έχουν ανάγκη από φιλιά και χάδια, έκφραση των συναισθημάτων και των παραπόνων τους, από παιχνίδια ή, έστω, την ακρόαση ενός παραμυθιού ή μιας ιστορίας.¹

Το μυστικό των παππούδων βρίσκεται στο ότι, μπορούν να παιδαγωγούν και να διαπλάθουν χαρακτήρες και συμπεριφορές, χωρίς καν να χρησιμοποιούν κάποια συγκεκριμένη και εσκεμμένη τακτική, ή κριτική, τιμωρίες και επιβολές.² Αυτά είναι πρακτικές που χρησιμοποιούν κατά βάση οι γονείς στα πλαίσια της παιδαγωγικής τους μεθόδου και διαδικασίας, και σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να τις υιοθετούν και οι παππούδες. Τα σημεία που το αιτιολογούν αυτό ανάγονται στο ότι, εάν διαπραχθεί ένα λάθος στην αγωγή των παιδιών ή επιβληθούν κυρώσεις σε αυτά από τους γονείς τους, δεν θα εκληφθούν ως τόσο οδυνηρές, αλλά ούτε και θα είναι τόσο επιβλαβείς για τα παιδιά, αφού η επιβολή της πειθαρχίας και η προσπάθεια για διατήρηση της οικογενειακής οργάνωσης, εμπίπτουν στα όρια του παιδαγωγικού ρόλου των γονέων, εκτός βέβαια και αν οι παππούδες τούς υποκαθιστούν σε μόνιμη βάση.

Οι ηλικιωμένοι, εξάλλου, υπερέχουν σε σύγκριση με τους γονείς, καθώς βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση. Λόγω του απεριόριστου χρόνου που έχουν στη διάθεσή τους, μπορούν να έρχονται σε πιο στενή επαφή και επικοινωνία με τα εγγόνια τους. Είναι ανοιχτοί και επιδεικνύουν υπομονή και ενδιαφέρον σε απορίες, ερωτήσεις, παράπονα και συζητήσεις των παιδιών, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσιμες για τους γονείς, που δεν μπορούν να είναι διαθέσιμοι για τα παιδιά τους, ενώ συχνά παίζουν τον ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ αυτών και των γονιών τους.³ Οι ηλικιωμένοι δεν ασκούν τον μορφωτικό τους ρόλο μόνο μέσω του προφορικού λόγου, αλλά και μέσω του παραδείγματός τους. Έχοντας, εξάλλου, αρκετό ελεύθερο χρόνο και μεγάλη προθυμία, μπορούν να συνοδεύσουν τα εγγόνια τους σε πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπως π.χ. θέατρο, κινηματογράφο, μουσεία, κ.λπ., συμβάλλοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, στον εμπλουτισμό και στην καλλιέργεια της προσωπικότητας των εγγονιών τους.⁴

Στον μορφωτικό τους ρόλο συγκαταλέγονται οι γνώσεις και η πείρα, που κουβαλούν και κληροδοτούν στα εγγόνια τους, όπως τις μετέδιδαν στο παρελθόν -και εξακολουθούν να το κάνουν- προς τα παιδιά τους.⁵ «Τα παιδιά μαθαίνουν κοντά τους το παρελθόν. Ζουν το σήμερα και αντλούν διδάγματα για το μέλλον τους. Η δύση οδηγεί την ανατολή. Και η οδήγηση κατά κανόνα, γίνεται με σοφία και γαλήνη, που τόσο αποτελεσματικά συντελούν στην ψυχική υγεία των παιδιών. Φορτωμένοι με την πείρα της ζωής, έχουν πολλά να προσφέρουν στα βλαστάρια των παιδιών τους. Εκείνοι που πέρασαν από το στίβο της ζωής, έχουν πολλά να τα διδάξουν».⁶

Η γνώση και οι εμπειρίες τους, όντας καλά εσωτερικευμένες και επεξεργασμένες, μετασχηματίζονται χρησιμοποιώντας ως κάλυψη τη φαντασία και

¹ ΛΙΟΝΑΚΗΣ (Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.218-219. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. (Ε.Ο.Π.) Κοινωνικές αναπαραστάσεις για την οικογένεια στα βιβλία «Η ΓΛΩΣΣΑ ΜΟΥ» της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Στο: ΖΩΗ, Α.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.101-111). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.109. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.39. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 2004, σ. 170.

² ΕΜΚΕ: ό.π., 1999, σ.27.

³ ΚΟΥΡΟΣ: ό.π., 1993, σ.102-103. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.307-308.

⁴ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΡΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ: ό.π., 2000, σ.21.

⁵ ΓΚΙΖΕΛΗΣ: ό.π., 1991, σ. 118. ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΔΡΑΜΑΣ: ό.π., 1999, σ.35.

⁶ ΚΑΤΣΙΚΗΣ: ό.π., σ.62.

τον συμβολισμό σε ιστορίες και παραμύθια βγαλμένα από τη ζωή.¹ Κάθε προγραμματισμένο ή τυχαίο γεγονός και κατάσταση του παρελθόντος (π.χ. ένα ταξίδι), που προέρχεται από την προσωπική ή οικογενειακή ζωή, ή ακόμη και από άσχετο περιστατικό, αποτελεί αφορμή για το πλάσιμο και τη διήγηση μιας νέας ιστορίας. Μέσω αυτών, τα παιδιά όχι μόνο γεύονται τη χαρά της ευχαρίστησης, γνωρίζουν την οικογενειακή συνέχεια ξεκινώντας από τις ρίζες της και ακολουθώντας τη διαδοχική πορεία των οικογενειών καταγωγής τους στο πέρασμα του χρόνου, αλλά και αποκτούν πληροφορίες και γνώσεις γενικής ύλης. Γιατί το περιεχόμενο αυτών των ιστοριών και των παραμυθιών μπορεί να είναι πολυποίκιλο και να αφορά ήθη, έθιμα και παραδόσεις, θρησκευτικής, εθνικής ή οποιασδήποτε άλλης μορφής και φύσης.²

Δια μέσου της συνειδητοποίησης της οικογενειακής συνέχειας, αλλά και με τη συμβολή των έντονων συναισθηματικών δεσμών που αναπτύσσουν με τους παππούδες τους, τα εγγόνια αντιλαμβάνονται ότι, οι ζεστές και στενές συγγενικές, κοινωνικές και ανθρώπινες σχέσεις, δεν βρίσκονται απλά στα περιορισμένα πλαίσια των δύο ή τριών γενεών, αλλά σε πολύ πιο ευρείες σε έκταση τόπου και χρόνου.³ Το οικογενειακό υπόβαθρο, που αποτελεί τη βάση επέκτασης των κοινωνικών σχέσεων των παιδιών, μέσω της αποφασιστικής συμβολής των παππούδων τους αυτά το μαθαίνουν και το διαιωνίζουν.⁴

Οι απολαβές, ωστόσο, δεν προσδιορίζονται μόνο σε οικογενειακό επίπεδο, αλλά και σε προσωπικό, για κάθε μέλος της ξεχωριστά, εφόσον π.χ. τα παιδιά, μέσω της οικογενειακής συνέχειας, γίνονται βαθμιαία πιο ικανά για την απόκτηση της ταυτότητάς τους. Ως εκ τούτου, αφού οι γονείς τους ήταν κάποτε παιδιά και έπειτα έγιναν ενήλικες και απέκτησαν τη δική τους οικογένεια, κατά τον ίδιο τρόπο θεωρούν τα παιδιά ότι θα αποκτήσουν κύρος, αξία και ωριμότητα, αφού θα ακολουθήσουν την ίδια πορεία εξέλιξης. Εξιστορώντας τις αγωνίες, τις περιπέτειες, τα στραβοπατήματα, τις δυνατότητες και τις αδυναμίες της συμπεριφοράς των γονέων, οι παππούδες βοηθούν το παιδί να διαμορφώσει μια εικόνα των γονέων του και της πορείας τους μέσα στη ζωή, όποτε μπορεί να ταυτιστεί με αυτούς.⁵

Στην πραγματικότητα, ένα παιδί το οποίο είναι σε μικρή ηλικία, δεν είναι εύκολο να συνειδητοποιήσει ότι, η συγγένεια δεν είναι ταυτόσημη με τη διαφορά των γενεών. Αυτό ερμηνεύεται ως εξής: δεν μπορεί να καταλάβει ότι, μπορεί ένα άτομο να είναι παιδί κάποιου ανθρώπου και, συγχρόνως, γονιός κάποιου άλλου ατόμου. Συγγχεί δηλαδή, την ηλικιακή κατάσταση ενός ανθρώπου με την συγγενική του ιδιότητα, νοητικό ατόπημα από το οποίο θα απεμπλακεί σταδιακά, όσο αναπτύσσεται.⁶

Το παιδί, ζώντας από τόσο κοντά τους παππούδες του, αντιλαμβάνεται και συναισθάνεται τα προβλήματα που αυτοί αντιμετωπίζουν, αποκτά σταδιακά την αντίληψη της φυσικής φθοράς του ανθρώπου, σχηματίζει μια εικόνα της τελευταίας φάσης της ζωής που και το ίδιο θα βιώσει αργότερα και, συνεπώς, εξοικειώνεται με ήπιο και φυσικό τρόπο με την ιδέα του θανάτου.⁷

¹ ΚΟΥΡΟΣ: ό.π., 1993, σ.103. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1980, σ.39.

² ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1958, σ.35.

³ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ: ό.π., 1995, σ.53.

⁴ MARTENSEN-LARSEN & SORRIG: ό.π., 1994, σ.87.

⁵ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ: ό.π., 1995, σ.53. SKYNNER, R. (1997). *Οικογενειακές υποθέσεις: Ένας οδηγός για καλύτερες και υγιέστερες ανθρώπινες σχέσεις*. (Πρωτότυπο: SKYNNER, R. (1995). *Family matters*. London: Reed publ., Consumer books limited). (Μετάφραση: Άννα Παπασταύρου). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά γράμματα. σ.87-88.

⁶ ΓΚΙΖΕΛΗΣ: ό.π., 1991, σ.153.

⁷ ΛΙΟΝΑΚΗΣ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.219-220.

Συγκεντρωτικά, ο ρόλος των παππούδων και των γιαγιάδων μέσα στην οικογένεια των παιδιών τους είναι πολύμορφος κι έχοντας πολλές πτυχές γίνεται αισθητός είτε με την έμμεση επιρροή που ασκούν στα παιδιά τους, στους συζύγους αυτών και γενικότερα στην οικογένειά τους είτε άμεσα με το να ασκούν το ρόλο του μεταλαμπαδευτή της οικογενειακής ιστορίας συμβάλλοντας έτσι στην οικογενειακή συνέχεια, του συμβουλάτορα, του παροχέα ψυχολογικής υποστήριξης, του προτύπου, του πεπειραμένου ανθρώπου, του επόπτη-κηδεμόνα και του τροφού. Ο δε υποστηρικτικός τους ρόλος έχει και μια άλλη μορφή: αυτή του μεσάζοντα και του μεταφραστή των υποκείμενων-κρυφών μηνυμάτων που ανταλλάσσονται μεταξύ των παιδιών και των εγγονιών τους ή στο εσωτερικό των ζευγαριών των παιδιών τους.¹

Το ότι όμως, οι παππούδες είναι πάντα διαθέσιμοι, δεν δίνει άλλοθι στους γονείς να τους χρησιμοποιούν προς όφελός τους μόνο στις περιπτώσεις που τους χρειάζονται, όταν π.χ. λείπουν, ενώ τις υπόλοιπες ώρες επιτρέπεται να τους παραμερίζουν. Είναι άδικο για τους ηλικιωμένους, να τους θεωρούν τα νέα ζευγάρια ως αποδεκτούς και επιθυμητούς σε στιγμές ανάγκης, ενώ άλλοτε τα ίδια άτομα να προκαλούν στους συζύγους δυσφορία. Η προσφορά των ατόμων της τρίτης ηλικίας είναι διαρκής και προς όλα τα μέλη της οικογένειας, όποτε θα πρέπει να είναι αποδέκτες αναγνώρισης και σεβασμού και όχι αγνωμοσύνης και εκμετάλλευσης.²

1.4.4 ΦΡΟΝΤΙΔΑ Ή ΑΝΑΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΑΠΟ ΠΑΠΠΟΥ-ΓΙΑΓΙΑ

Σύμφωνα με το ρητό «κάθε αρχή και δύσκολη», το ζευγάρι θα πρέπει να επαναπροσδιορίζει τις σχέσεις του με τους γονείς του τόσο μετά από το γάμο όσο και μετά την απόκτηση παιδιών, περίοδοι που θεωρούνται αρκετά κρίσιμες. Οι νέοι σύζυγοι, έχοντας συνηθίσει σε έναν πιο ελεύθερο τρόπο ζωής, αρνούνται τους περιορισμούς που επιβάλλει η συμβίωσή τους και έπειτα η απόκτηση παιδιών, αποποιούνται τις ευθύνες τους και τις εναποθέτουν στους γονείς τους, οι οποίοι δεν προβάλλουν αντιστάσεις και αναλαμβάνουν με προθυμία την ανατροφή και τα παιδαγωγικά καθήκοντα των εγγονιών τους.³ Αυτός είναι και ο λόγος, που δικαιολογεί την ολοένα και αυξανόμενη συχνότητα επίβλεψης και επιμέλειας των παιδιών από τους παππούδες τους, σε συνδυασμό, βέβαια, με τον αριθμό των εργαζόμενων μητέρων, που σταδιακά αυξάνεται.⁴ Έτσι, σύμφωνα με αυτήν την κατάσταση που διαμορφώνεται, καταλήγουν οι παππούδες να εξοικονομούν χρήματα στο νέο ζευγάρι λόγω της επιμέλειας των εγγονιών από αυτούς και της μη αποστολής τους σε ιδιωτικούς και κρατικούς βρεφονηπιακούς σταθμούς, οπότε εκεί αποδίδεται η τάση να αποκαλείται η γιαγιά ως «Εθνική τροφός».⁵

Είναι εμφανής εδώ μια αντίφαση: Οι μητέρες, αφενός αντιλαμβάνονται ότι, είναι δύσκολος ο συνδυασμός της οικογένειας με την ικανοποίηση των εξωοικογενειακών προσωπικών τους στόχων (επαγγελματική απασχόληση), στην περίπτωση που δεν ζητήσουν ή δεν λάβουν τη συνδρομή των γονέων τους, αφετέρου

¹ BOTCHEVA & FELDMAN: ό.π., 2004, p.158-159.

² ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1958, σ.32-33.

³ ΦΑΡΟΣ & ΚΑΟΦΙΝΑΣ: ό.π., 1993, σ.211.

⁴ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.412-413. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ: ό.π., Μάρτης-Απρίλης, τευχ.95, σ.148. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1980, σ.39.

⁵ ΣΑΚΚΑ, Γ. (Ε.Ο.Π.). *Ο ρόλος της νοικοκυράς*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.215-217). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.216. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.427.

δισαυθάνονται πως, αν προχωρήσουν σε μια τέτοια κίνηση, οι επεμβάσεις των γονέων τους στην οικογενειακή τους ζωή θα είναι δεδομένη και θα οδηγήσει αναπόδραστα σε αδιέξοδα. Συνηθίζεται, όμως, να υπερισχύει και επιβάλλεται η δεύτερη προσέγγιση, λύση την οποία θεωρούν περισσότερο ως αναπόφευκτη και συμβιβαστική· όχι ως επιθυμητή.¹ Η ανατροφή των παιδιών περνάει στα χέρια των παππούδων τους, οι οποίοι αποδεικνύουν ότι, εξακολουθούν να είναι χρήσιμοι στα παιδιά τους, έστω και αν ο ρόλος τον οποίο αναλαμβάνουν είναι περισσότερο προσωρινός.²

Σε μια τέτοια περίπτωση, σχεδόν σίγουρα, παραγκωνίζεται το συμφέρον του παιδιού και υπερτερούν οι επιθυμίες και οι ανάγκες των γονέων και των παππούδων.³ Είναι φορές μάλιστα, που ακόμη και ο ρόλος των ηλικιωμένων αμφισβητείται. Η άποψη αυτή στηρίζεται στους ισχυρισμούς ότι, αυτοί έχουν προβλήματα λόγω της ηλικίας τους και είναι φορείς μιας ξεπερασμένης νοοτροπίας και πρακτικών ανατροφής των παιδιών που ανάγονται στη δική τους γενιά.⁴ Το γεγονός αυτό, κατά τον ίδιο ισχυρισμό, παρακωλύει την εξέλιξη των παιδιών και την προσαρμογή τους στα δεδομένα της σύγχρονης εποχής, ενώ δεν συμβαδίζει με τις αντιλήψεις των αναγκών της σύγχρονης μητέρας και του παιδιού.⁵ Οι αντιλήψεις, οι αρχές και οι αξίες της διαπαιδαγώγησης των παιδιών αναθεωρούνται, τροποποιούνται και παρουσιάζουν ιδιομορφίες και διακυμάνσεις, ανάλογα με τις εποχές μέσα από τις οποίες διέρχονται.⁶

Στην πραγματικότητα, δεν μπορεί να απαιτείται από οποιονδήποτε άνθρωπο που αναλαμβάνει τη φροντίδα ή την ανατροφή ενός παιδιού, και κυρίως από τους παππούδες, να έχουν ειδικές γνώσεις παιδαγωγικής. Πρόκειται για ένα εγχείρημα ιδιαίτερα δύσκολο για κάθε άνθρωπο -πόσο μάλλον για τον παππού, που τον επιφορτίζει με επιπλέον ευθύνες. Ο φόβος και το άγχος ενός ενδεχόμενου λάθους που συνεπάγονται μερικές φορές οι ευθύνες, δεν αποκλείεται να επιφέρουν στέρηση της ελευθερίας του παιδιού για εξερεύνηση του περιβάλλοντος. Έστω και αν αυτό αποφευχθεί, η ανησυχία διαχέεται στην ατμόσφαιρα και γίνεται αντιληπτή από το παιδί, γεγονός που επηρεάζει την ψυχική του διάθεση και εξέλιξη.⁷

Ειδικότερα για τους παππούδες, και συγκεκριμένα για τη γιαγιά, είναι πιθανόν, αυτή ασυνείδητα να καταληφθεί από το αίσθημα της ζήλιας προς τη μητέρα του παιδιού, επειδή της παραχώρησε ελευθερίες αναλαμβάνοντας η ίδια τα παιδιά, οπότε ή θα προσπαθήσει να στραφεί εναντίον του συζύγου της μητέρας ή θα επιχειρήσει να αναλάβει εξ ολοκλήρου την εξουσία του νοικοκυριού της οικογένειάς τους.⁸ Η φραστική επίθεσή της προς τους γονείς και η προσβολή του κύρους τους, άλλοτε είναι εμφανής και άλλοτε υποκρύπτεται-υπονοείται.⁹ Πρόκειται όμως για μια στάση, προφανώς εσφαλμένη και αδικαιολόγητη, αφού σε κάθε περίπτωση το παιδί θα πρέπει να προστατεύεται από τα ψυχολογικά τραύματα που προκαλεί η δυσμενής τοποθέτηση και προδιάθεση εναντίον των γονιών του.¹⁰

Το σημείο το οποίο θα πρέπει να εξαρθεί είναι ότι, τα παιδιά δεν βλάπτονται τόσο από την απόκλιση που παρατηρείται στις παιδαγωγικές πρακτικές που

¹ ΚΑΤΑΚΗ: ό.π., 1984, σ.77.

² ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.412.

³ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.414.

⁴ ΔΡΟΣΟΣ: ό.π., 1972, σ.24.

⁵ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.412.

⁶ ΠΑΛΛΙΔΗΣ & ΠΑΛΛΙΔΟΥ: ό.π., 1999, σ.148 & 155.

⁷ ΚΟΥΑΡΤΙ: ό.π., 1980, σ.24.

⁸ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.412-413.

⁹ ISAMBERT: ό.π., σ.514.

¹⁰ ΚΑΤΣΙΚΗΣ: ό.π., σ.62.

ακολουθούνται όσο από την δυσχερή και τεταμένη ατμόσφαιρα που δημιουργείται.¹ Διότι οι γονείς, εάν συναντήσουν τα δύσκολα, δεν το θεωρούν σπουδαίο και δεν αποκλείεται να αποποιηθούν (απαρνηθούν) τον γονεϊκό τους ρόλο, να τον αναθέσουν σε άλλους και οι ίδιοι να παίζουν περισσότερο τον ρόλο του μεγάλου αδελφού/-φής.² Με αυτόν τον τρόπο όμως, στερείται από τους γονείς η ευκαιρία της ανάπτυξης του συναισθήματος της γονικής ευθύνης και ωρίμανσης, όπως επίσης της μετάβασης σε ένα άλλο επίπεδο της εξέλιξης, με τον μετασχηματισμό τους από παιδιά, σε γονείς των παιδιών τους. Τα παιδιά, εξ αντιθέτου, διαισθάνονται τη γονεϊκή απόρριψη και εγκατάλειψη και επηρεάζονται στο σύνολο της ψυχικής και συναισθηματικής τους ανάπτυξης, γεγονός που οφείλεται στη φυσική ή/και συναισθηματική απουσία των γονέων τους.³

Από την άλλη πλευρά, σε ό,τι αφορά τους παππούδες, οι οποίοι δεν αναλαμβάνουν τακτικά τη φύλαξη των εγγονιών τους, αλλά ευκαιριακά και ακανόνιστα είτε λόγω των περιορισμών που επιβάλλει η απόσταση –αντικειμενική ή συναισθηματική– είτε λόγω διακριτικότητας και επιθυμίας μη εμπλοκής στην οικογένεια του παιδιού τους, θα μπορούσε να αναφερθεί ότι, προκύπτουν εξίσου πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Αναλυτικότερα, ως προς τα πλεονεκτήματα: Οι αραιές επαφές και επισκέψεις των παππούδων με την οικογένεια των παιδιών τους, συντελούν έτσι ώστε, όταν οι πρώτοι αναλαμβάνουν για λίγο τη φύλαξη του εγγονιού τους, αυτό να είναι πιο συγκρατημένο, τυπικό και ευγενικό, ενώ και οι παππούδες έχουν περισσότερες αντοχές, είναι πιο επιεικείς και υπομονετικοί. Οι μεγάλες βιολογικές, εξελικτικές διαφορές που παρατηρούνται στα παιδιά, προκαλούν έκπληξη στους παππούδες τους, επειδή δεν είχαν ειδωθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα και δεν είχαν την ευκαιρία να τις παρατηρήσουν από κοντά, άρα οι συναισθηματικές εκδηλώσεις τους είναι πιο έντονες. Οι νέες αντιλήψεις και συμπεριφορές, που διαμορφώνονται και υφίστανται στη σύγχρονη κοινωνία και που αντικατοπτρίζονται στο πρόσωπο των μικρών παιδιών, αποτελούν ερέθισμα και πρόκληση για τους παππούδες όσον αφορά την εκμάθηση και υιοθέτησή τους.

Τα μειονεκτήματα αντικρούουν τα πλεονεκτήματα στο ότι, εξαιτίας των σπάνιων και περιορισμένων επαφών, οι γονείς δέχονται μικρή στήριξη από την πλευρά αυτών των παππούδων, η οποία μπορεί να δικαιολογείται και από την μικρή διάθεση προσφοράς τους. Ακόμη και τις φορές, που αποδέχονται τον ρόλο της φύλαξης των εγγονιών τους, αυτό γίνεται είτε από υποχρέωση και καθήκον είτε από προσπάθεια αποφυγής του αισθήματος της ενοχής είτε από φόβο αποκλεισμού διά παντός της επίβλεψης των εγγονιών τους είτε προκειμένου να αποτρέψουν τον κακοχαρακτηρισμό τους από τους άλλους.⁴

Οι ελάχιστες ευκαιρίες επαφών των παιδιών με τους παππούδες τους υποκρύπτει και έναν κίνδυνο: τις ελλιπείς γνώσεις των παππούδων όσον αφορά τα εγγόνια τους και τον τρόπο διαπαιδαγώγησης, τα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς και της προσωπικότητας ή τις επιθυμίες και τις ανάγκες των εγγονιών τους.⁵ Κάτι τέτοιο, δυσχεραίνει τον ρόλο που αναλαμβάνουν περιστασιακά ή περιοδικά, ενώ παράλληλα εμπερικλείει κινδύνους αναφορικά με τον τρόπο ανατροφής των εγγονιών τους και η στάση τους προς αυτά γίνεται πιο επιτηδευμένη. Βρίσκονται, λοιπόν, σε

¹ ISAMBERT: ό.π., σ.516.

² ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.412-413.

³ ΦΑΡΟΣ & ΚΟΦΙΝΑΣ: ό.π., 1993, σ.212.

⁴ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.413-415.

⁵ KING, V. & ELDER, G.H. Jr. (November 1997). The legacy of grandparenting: childhood experiences with grandparents and current involvement with grandchildren. *Journal of marriage and the family*, Vol.59, pp.848-859. p.850.

δίλημμα, όταν θα συναντήσουν τους γονείς των παιδιών, για το αν θα πρέπει να τους πληροφορήσουν για τις δυσκολίες που συνάντησαν, ή να τους τις αποκρύψουν, από φόβο μήπως δεν τους εμπιστευτούν ξανά τα εγγόνια τους.

Δυσκολίες, επίσης, προκαλεί το γεγονός ότι, εάν οι παππούδες ζουν μακριά από το περιβάλλον των παιδιών και έχουν υιοθετήσει έναν διαφορετικό τρόπο ζωής που παρεκκλίνει κατά πολύ από αυτόν που τα παιδιά έχουν συνηθίσει, αυτό δημιουργεί προβλήματα προσαρμογής στους ηλικιωμένους, αλλά σε πολύ πιο έντονο βαθμό στα παιδιά που αποκόπτονται από το φυσικό τους περιβάλλον και από τον συνηθισμένο τρόπο ζωής τους.¹

Η έκταση του χρονικού διαστήματος, κατά το οποίο το παιδί θα παραμείνει με τους παππούδες του, όπως επίσης η ακανόνιστη επανάληψη χωρισμού του από τους γονείς, θα επηρεάσει σε πολύ μεγάλο βαθμό τις αντιδράσεις που θα εκδηλώσουν και οι τρεις πλευρές (παππούδες, γονείς, παιδιά), όταν θα χρειαστεί να επανασυνδεθεί η συζυγική οικογένεια.² Κατά την ΑΤΤΙΑΣ, η προτίμηση ανάθεσης της φροντίδας και του μεγάλωματος των παιδιών από τους παππούδες τους αποτελούσε μια τακτική, η οποία συναντιόταν συχνά στο πρόσφατο παρελθόν, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις κατά τις οποίες οι γονείς ήταν υποχρεωμένοι να απομακρυνθούν από την οικογένειά τους για οικονομικούς λόγους. Έπαψε όμως, να εφαρμόζεται και θεωρείται κοινωνικά απαράδεκτη, σύμφωνα με την ίδια συγγραφέα, από τη στιγμή που όλο και περισσότεροι ψυχολόγοι τονίζουν τις αρνητικές επιπτώσεις της παρατεταμένης απομάκρυνσης των παιδιών από τους γονείς τους.³ Οι παππούδες θα δυσκολευτούν πολύ να παραδώσουν στους γονείς τους τα εγγόνια τους, ενώ οι γονείς αντικρίζοντας την αλλαγή στη συμπεριφορά των παιδιών τους, τα οποία έχουν καλομάθει με το παραχάιδεμα των παππούδων τους, θα αντιδράσουν είτε με αυστηρότητα είτε, αντίθετα, θα οπισθοχωρήσουν και θα παρατείνουν με συνεχείς αναβολές την επιστροφή των παιδιών τους σε αυτούς. Τα παιδιά από την πλευρά τους, έχοντας υποφέρει λόγω της αποστέρησης των γονέων τους για μεγάλο χρονικό διάστημα, θα αντιδράσουν με το να στραφούν εναντίον τους.⁴ Όταν τελικά, οι γονείς παίρνουν πίσω τα παιδιά τους, η στάση και συμπεριφορά που υιοθετούν, χαρακτηρίζεται από υπερβολική αυστηρότητα, σαν να προσπαθούν να διορθώσουν τα λάθη που διαπράχθηκαν από τους παππούδες,⁵ ή με εξαιρετική τρυφερότητα, προκειμένου να επανορθώσουν για τη μακρόχρονη απουσία τους.

Εάν, ωστόσο, η παραμονή του παιδιού με τους παππούδες του παραταθεί για εκτεταμένο χρονικό διάστημα, αυτό θα δυσχεράνει την επιστροφή και προσαρμογή του παιδιού στην οικογένειά του και στην προηγούμενη ζωή του. Είναι πιθανό, να προκληθούν διαφωνίες και συγκρούσεις με τους γονείς του, αφού το παιδί έχει αποκοπεί από αυτούς, δεν θα τους κατανοεί και μπορεί να τους βλέπει ως ξένους, ή να εκδηλώσει ζήλια ως προς τα υπόλοιπα αδέλφια, αν αυτά δεν το ακολούθησαν στους παππούδες του.

Η ΚΟΓΚΙΔΟΥ υποστηρίζει ότι, σε περιόδους κρίσης της οικογένειας, δεν αποτελεί ενδεδειγμένη λύση η απομάκρυνση του παιδιού από τους γονείς και από την οικογενειακή εστία, και η τοποθέτηση-ανάθεση της επιμέλειάς του σε μια από τις οικογένειες καταγωγής των γονέων του ως προσωρινή λύση και ιδιαίτερα μάλιστα, όταν αυτή η κατάσταση πρόκειται να έχει μόνιμη βάση.⁶ Παρόλα αυτά, είναι μια

¹ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.413-415.

² ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ: ό.π., 1989, σ.178-179.

³ ΑΤΤΙΑΣ-DONFUT & SEGALAN: ό.π., 2002, π.285.

⁴ ISAMBERT: ό.π., σ.517.

⁵ ISAMBERT: ό.π., σ.515.

⁶ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.312.

τακτική η οποία συνηθίζεται από τους μόνους γονείς είτε γιατί ο μόνος γονέας δεν είναι σε θέση να εναρμονίσει τον ρόλο του γονέα με αυτόν της εργασίας του είτε γιατί το οικονομικό του εισόδημα είναι περιορισμένο είτε γιατί θέλει να αποφύγει τον κοινωνικό στιγματισμό του παιδιού του είτε γιατί η δική του οικογένεια καταγωγής θεωρεί ότι, είναι πιο σωστό να αναλάβουν αυτοί την επιμέλεια του εγγονιού τους, επειδή ο μόνος γονέας δεν θα μπορεί να αντεπεξέλθει ή δεν επιθυμεί να αναλάβει έναν τέτοιο ρόλο. Δηλαδή η αποκλειστική ανάθεση ενός παιδιού στους παππούδες του (χωρίς την ταυτόχρονη παρουσία ενός εκ των γονέων) είναι κυρίως θέμα των αιτιών της απομάκρυνσης από τους γονείς του, του βαθμού της αποδοχής αυτής της κατάστασης από τους παππούδες και της προθυμίας τους για παροχή υποστήριξης στην οικογένεια του παιδιού τους.¹

Πριν, λοιπόν, οι γονείς των παιδιών καταλήξουν σε μια τέτοια απόφαση ανάθεσης των παιδιών τους στους παππούδες, καλό είναι να αναλογιστούν βαθιά τις πιθανές συνέπειες μιας τέτοιας κίνησης, αλλά και να είναι προετοιμασμένοι στο να αποδεχθούν ότι, μετά την επιστροφή των παιδιών σε αυτούς, οι σχέσεις τους ενδεχομένως να μην είναι ποτέ οι ίδιες, όπως πριν. Δεν θα πρέπει να τους φανεί περίεργο, εάν το παιδί στραφεί εναντίον τους, καταλογίζοντάς τους ευθύνες για την απόρριψη και εγκατάλειψη ή για την επίδειξη αδιαφορίας προς αυτό.²

Χάριν αποφυγής των προαναφερθέντων άσχημων συνεπειών, ορισμένοι γονείς υιοθετούν μια ενδιάμεση λύση, σύμφωνα με την οποία, τα παιδιά για κάποιο χρονικό διάστημα παραμένουν με τους γονείς τους και άλλοτε με τους παππούδες τους. Αυτό, όμως, έχει το μειονέκτημα ότι, πολλά παιδιά αισθάνονται πως, δεν έχουν μια μόνιμη και σταθερή βάση, οπότε στενοχωριούνται και γίνονται ανήσυχα, ασταθή και νευρικά. Το πώς θα εξελιχθεί μια κατάσταση, εξαρτάται από τα γνωρίσματα του χαρακτήρα και της προσωπικότητας των ανθρώπων και από τους τρόπους που θα χειρισθούν τις καταστάσεις..

Υπάρχει και μια άλλη εκδοχή-λύση: Η φροντίδα των εγγονιών να γίνεται στο σπίτι της οικογένειας (οπότε το παιδί δεν αλλάζει περιβάλλον), η οποία όμως υστερεί, επειδή φέρνει τους παππούδες πιο κοντά στο ζευγάρι και, γενικά, στην οικογένειά τους, με απειλή την ανάμειξή τους σε αυτή. Εξάλλου, και οι ίδιοι παππούδες, έστω κι αν αρχικά βλέπουν ως θετικό και σαν πρόκληση για αυτούς, την παροχή βοήθειας στα παιδιά τους, αργότερα η απόσταση και οι μετακινήσεις, όπως επίσης η μεγάλη προσφορά τους, μπορεί να τους προκαλέσει δυσφορία και δυσανασχέτηση, αν συνεκτιμηθούν, τυχόν, προβλήματα υγείας, που θα προκύψουν σε αυτούς.

Αυτή η επιλογή, θα ενεργήσει προς το συμφέρον των παιδιών, με θετικό επακόλουθο αυτά να διευκολυνθούν από την προσφορά των παππούδων τους. Θα πάψουν πλέον να εντάσσονται στην κατηγορία των παιδιών «που κουβαλούν το κλειδί», αφού θα βρίσκουν πάντα τους παππούδες τους να τα περιμένουν στο σπίτι για να τα φροντίσουν. Υπάρχουν, ωστόσο, περιπτώσεις κατά τις οποίες, τα παιδιά συμπεριφέρονται με αυθάδεια ή επιδεικνύουν ανωτερότητα απέναντι στους παππούδες τους, μιμούμενα την στάση των γονιών τους. Άλλες φορές πάλι, επιδεικνύουν αχαριστία και αγνωμοσύνη ή συμπεριφορές ανεξαρτητοποίησης, βασιζόμενα στην κάλυψή τους πίσω από τους γονείς τους. Αυτές οι συμπεριφορές, φέρνουν σε δύσκολη θέση τους παππούδες, που αδυνατούν να αντιδράσουν και στεναχωριούνται.

Οι παππούδες έχοντας συνείδηση ότι, αφιερώνουν το τελευταίο χρονικό διάστημα της δραστηρίας ζωής τους στην ανατροφή των εγγονιών τους, περιμένουν

¹ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.552.

² ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.415.

καλύτερη συμπεριφορά τόσο από τα παιδιά όσο και από τους γονείς. Δεν είναι λίγες οι φορές, που θεωρούν αυτήν την περίοδο ως δεύτερη μητρότητα/πατρότητα, ενώ και τα παιδιά το αντιλαμβάνονται αυτό και μπορεί να βρεθούν σε σύγχυση ως προς το ποιά πρόσωπα είναι πραγματικά οι γονείς τους. Η κατάσταση ξεκαθαρίζεται, κυρίως, από την παρέμβαση των τελευταίων, με την διαλεύκανση των εσωτερικών συγκρούσεων των παιδιών, αλλά και από την τήρηση μιας πιο επιφυλακτικής στάσης εκ μέρους των παππούδων.¹

Η ποικιλία των τρόπων με τους οποίους οι παππούδες σχετίζονται με τα εγγόνια τους, είναι πολύ ευρεία και εκτείνεται από την απλή σχέση παππού-γιαγιάς και εγγονιού, στην περιοδική-σποραδική φροντίδα των εγγονιών από τους παππούδες τους και έως την πλήρη, καθημερινή και αποκλειστική φροντίδα και επιμέλεια των εγγονιών τους από τους ίδιους. Η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στους ηλικιωμένους και στα εγγόνια τους καθορίζεται από τις περιστάσεις και από τη γενικότερη οικογενειακή κατάσταση.² Γενικά πάντως, γίνεται παραδεκτό ακόμη και από τους γονείς των παιδιών ότι, εάν ένα παιδί έχει ηλικία μικρότερη των τριών ετών και φροντίζεται αποκλειστικά από τους παππούδες του κατά τις νυχτερινές ώρες ή κατά τη διάρκεια της ημέρας, τότε αυτοί θεωρούνται ως οι κύριοι φροντιστές του.³ Υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί τύποι κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών, αλλά οι πιο συνηθισμένοι είναι οι εξής: Μέσα στην κατοικία να ζουν τα εγγόνια

- και με τους δύο παππούδες τους, αλλά με τουλάχιστον έναν από τους γονείς.
- και με τους δύο παππούδες, αλλά χωρίς την παρουσία των γονέων.
- με τη γιαγιά και με τουλάχιστον έναν από τους γονείς.
- μόνο με τη γιαγιά, χωρίς καν την παρουσία ενός γονέα.
- μόνο με τον παππού.

Ο τύπος της οικογένειας που τελικά θα διαμορφωθεί παίζει πολύ σημαντικό ρόλο, καθώς βρίσκεται σε συνάρτηση με τα προβλήματα που θα προκύψουν στο εσωτερικό της, με τις πιθανότητες εκδήλωσης καταστάσεων φτώχειας και κατ' επέκταση την ανάγκη κοινωνικής βοήθειας, ή πρόληψής τους, ενώ ταυτόχρονα επηρεάζει την ιατρική κάλυψη όλων των μελών της και ιδιαίτερα των εγγονιών.⁴

Όπως έχει φανεί από έρευνα, στην Ταϊβάν οι ηλικιωμένοι δεν συνηθίζουν να αναλαμβάνουν την κύρια ή αποκλειστική επιμέλεια των εγγονιών τους, ενώ αν κάτι τέτοιο συμβεί, πιο πιθανό είναι να αναλάβουν αυτόν τον ρόλο οι παππούδες και γιαγιάδες από την πατρική συγγενική πλευρά, που διαμένουν μαζί με την οικογένεια των παιδιών τους.⁵

Το πλήθος των παιδιών, τα οποία ζούσαν στην Αμερική και διέμεναν μέσα σε οικογένειες στις οποίες ήταν αρχηγοί οι παππούδες τους, ανέρχονταν σε 2.200.000 το 1970 (3,2% του συνολικού πληθυσμού των παιδιών της Αμερικής κάτω των 18 ετών), σε 2.300.000 το 1980, 3.300.000 το 1992 (5% του συνολικού πληθυσμού των παιδιών της Αμερικής κάτω των 18 ετών), σε 3.700.000 το 1994 –από τα οποία το 1.000.000

¹ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.415-416.

² YI, C-C., PAN, E-L., CHANG, Y-H., & CHAN C-W. (August 2006). Grandparents, Adolescents, and Parents Intergenerational Relations of Taiwanese Youth. *Journal of Family Issues*, Vol. 27, No. 8, pp.1042-1067 © 2006 Sage Publications. <http://jfi.sagepub.com> hosted at <http://online.sagepub.com>. p.1047.

³ YI, PAN, CHANG & CHAN C-W: ό.π., 2006, p.1053-1054.

⁴ CASPER & BRYSON: ό.π., 1998.

⁵ YI, PAN, CHANG & CHAN C-W: ό.π., 2006, p.1057 & 1062.

ζουν με τους παππούδες χωρίς την παρουσία γονέων¹ - και σε 3.900.000 το 1997 (5.5% του συνολικού πληθυσμού των παιδιών της Αμερικής κάτω των 18 ετών, που ως προς τον τύπο του νοικοκυριού στο οποίο διέμεναν αντιστοιχούσαν σε ποσοστό 32% και με τους δύο παππούδες τους, αλλά με τουλάχιστον έναν από τους γονείς, 15% και με τους δύο παππούδες, αλλά χωρίς την παρουσία των γονέων, 29% με τη γιαγιά και με τουλάχιστον έναν από τους γονείς, 17% μόνο με τη γιαγιά, χωρίς καν την παρουσία ενός γονέα και 6% μόνο με τον παππού) σύμφωνα με το Census Bureau. Από αυτές το 1997, το 1/3 αποτελούνταν κατεξοχήν από τους παππούδες και τα εγγόνια τους χωρίς την ενδιάμεση γενιά (νοικοκυριά διαιρεμένων-διασπασμένων γενεών), ενώ στα υπόλοιπα 2/3 των οικογενειών αυτών συνυπήρχε τουλάχιστον ένας από τους γονείς των παιδιών (νοικοκυριά τριών γενεών). Γίνεται συνειδητό ότι, οι παππούδες με τα αλτρουιστικά τους κίνητρα μετατρέπονται σε σιωπηλούς και αθέατους ηρωικούς σωτήρες των εγγονιών τους ("silent saviors") εν όψει της απουσίας των γονέων.²

Το πλήθος των παππούδων που φρόντιζαν τα εγγόνια τους το 2001 στην Αμερική ανερχόταν σε 2.400.000.³ Στα ίδια συμπεράσματα κατέληξε και μια πολύ εκτεταμένη έρευνα που διεξήχθη το 1997 από τους FULLER-THOMSON, MINKLER, & DRIVER, με στοιχεία από το National Survey of Families and Households (κρατική έρευνα όσον αφορά τις οικογένειες και τα νοικοκυριά) σε δείγμα 3.477 παππούδων. Εκεί λοιπόν φάνηκε ότι, το διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό του 11% των παππούδων ανέφερε ότι, για τουλάχιστον έξι μήνες είχαν την αποκλειστική φροντίδα ενός εγγονιού. Από αυτούς, το 56% δήλωσε ότι είχε αναλάβει και ασκούσε τον ρόλο αυτό για τα εγγόνια του από τρία χρόνια και πάνω. Όσον αφορά τα εγγόνια βρέθηκε ότι, αυτά που είχαν ξεκινήσει να ζουν με τους παππούδες τους σε ηλικία μικρότερη των πέντε ετών έφτανε σε ποσοστό περίπου 75%.⁴ Το ίδιο φαινόμενο εμφανίζεται και σε άλλες περιοχές, όπως στην Αυστραλία, αλλά με μικρότερα ποσοστά. Σύμφωνα με επίσημα στατιστικά στοιχεία (Australian Bureau of Statistics (ABS), 2003), το ποσοστό των παππούδων που είχαν αναλάβει το μέγαλωμα των εγγονιών τους ηλικίας έως 17 ετών ανέρχονταν σε 1% του γενικού πληθυσμού των παιδιών αυτής της ηλικίας και αντιστοιχούσε σε 31.100 εγγόνια.⁵

Υπάρχει ωστόσο και ένας εξαιρετικά υψηλός αριθμός (3.700.000) οικογενειών στην Αμερική με διαρκή τάση αύξησης, στις οποίες αρχηγοί είναι οι παππούδες και όχι οι γονείς των παιδιών, οι οποίοι άλλωστε μπορεί να απουσιάζουν συναισθηματικά ή και σωματικά, οπότε τα παιδιά μεγαλώνουν αποκλειστικά με τους παππούδες τους (1.400.000). Αιτίες που προκαλούν αυτή την παρέκκλιση στον τρόπο οργάνωσης των οικογενειών είναι η απουσία ή η ανικανότητα των γονέων να σταθούν επάξια στον

¹ GIBSON: ό.π., 1999, p.330. CRUMBLY, J., & LITTLE, R.L. (1997). *Relatives raising children. An overview of kinship care*. Washington, DC: CWLA Press (Child Welfare League of America). ISBN # 0-87868-684-3. p.97.

² BLUSTEIN, J., CHAN, S., & GUANAIS, F. C. (December 2004). Elevated depressive symptoms among caregiving grandparents. HSR: *Health Services Research* Vol.39, No.6, Part I, pp.1671-1689. p.1672. BRATTON, RAY & MOFFIT: ό.π., 1998, p.391. BROWN-STANDRIDGE & WALTERS: ό.π., 2000, p.185. BRYSON, K., & CASPER, L. M. (May 1999). Coresident grandparents and grandchildren. Census Bureau, p23-198. Current population Reports, Special Studies. pp.1-10, p.1. CASPER & BRYSON: ό.π., 1998. DELLMANN-JENKINS, M., BLANKEMEYER, M., & OLESH, M. (2002). Adults in expanded grandparent roles: considerations for practice, policy, and research. *Educational Gerontology*, Vol.28, pp.219-235, Copyright # 2002 Brunner-Routledge. p.220 & 221.

³ FULLER-THOMSON, E, & MINKLER, M. (February 2007). Central American Grandparents Raising Grandchildren. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, Vol.29, No.1, pp.5-18 © 2007 Sage Publications <http://hjb.sagepub.com> hosted at <http://online.sagepub.com>. p.6.

⁴ EDWARDS: ό.π., 1998, p.174.

⁵ DUNNE & KETTLER: ό.π., 2008, p.333.

ρόλο τους για λόγους όπως, ο θάνατος (από ασθένεια, αυτοκτονία ή ατύχημα) ή το διαζύγιο των γονέων, η ραγδαία αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, η οικογενειακή βία, οι διαταραχές στη συζυγική συμβίωση ή διαφορετικά η ύπαρξη γονέων που μπορεί να είναι ανώριμοι (π.χ. ανεπιθύμητη εφηβική εγκυμοσύνη¹), απορριπτικοί, ναρκομανείς, που πάσχουν από κάποια ασθένεια (π.χ. διανοητική, φυσική, AIDS), τελούν υπό κάθειρξη ή ασκούν βία και κακοποίηση στα παιδιά τους, ή ακόμη οι οικονομικές δυσκολίες και οι καταστάσεις ανεργίας και φτώχειας, οπότε είναι απαραίτητη η επέμβαση και στήριξη αυτών των οικογενειών, που βρίσκονται σε κρίση, από την πλευρά των παππούδων. Άλλες φορές πάλι θεωρείται ως φυσιολογική κατάσταση και εκτυλίσσεται, καθώς υπαγορεύεται από τις πολιτιστικές παραδόσεις που επικρατούν σε μια περιοχή ή άλλοτε μπορεί να αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση, σε περίπτωση λ.χ. που οι γονείς των υποψήφιων μεταναστών, προκειμένου να βοηθήσουν τα παιδιά τους, αναλαμβάνουν τα εγγόνια τους για να είναι πιο ελεύθεροι οι γονείς να φύγουν-μεταναστεύσουν για εργασία. Αυτή η τελευταία περίπτωση, όμως, δεν διαφέρει ουσιαστικά από όλες τις προηγούμενες καταστάσεις, καθώς μόλις οι γονείς των παιδιών καταφέρουν το επιθυμητό επίπεδο οικονομικής άνεσης και εξέλιξης, πρώτο μέλημά τους είναι η επανασύνδεση της οικογένειάς τους.² Η JENDREK (1993) παρατήρησε ότι, οι κύριοι λόγοι που συνέβαλαν στο να αναλάβουν τα εγγόνια τους οι παππούδες από τους οποίους πήρε συνέντευξη, ήταν επειδή οι ίδιοι δεν ήθελαν να αφήσουν την επιμέλεια των εγγονιών τους στα χέρια άλλων προσώπων ή φορέων (53%). Ο φόβος τους αυτός είχε ως αιτία την συναισθηματική (72%) ή ψυχολογική (48%) αδυναμία της μητέρας ή την εξάρτησή της από το αλκοόλ (44%) και τα ναρκωτικά (52%), καταστάσεις που θα οδηγούσαν αναμφίβολα στη στέρηση από αυτή των παιδιών της και στην ανάθεσή τους είτε σε άλλη οικογένεια προσωρινά ή μόνιμα είτε σε ίδρυμα.³ Σε δύο άλλες έρευνες, αυτές της DOLBIN-MAC NAB και της WOODWORTH (1994), οι αιτίες και τα ποσοστά διέφεραν, με την εξάρτηση των γονέων από τα ναρκωτικά να είναι η πιο συχνή αιτία (13,33%) και [44%] αντίστοιχα, και να ακολουθούν η παραμέληση και κακοποίηση των παιδιών (9,23%) και [28%] αντίστοιχα, η τεκνοποίηση προ του γάμου [11%], η ανευθυνότητα των γονέων (8,20%), ο θάνατος του γονέα [5%], η ανεργία του γονέα, το διαζύγιο και άλλοι παράγοντες, όπως το AIDS σε ίσα ποσοστά [4%], η φυσική αδυναμία τους (3,8%), ο εγκλεισμός τους σε φυλακή, η δολοφονία τους και η επιθυμία τους για άνετη και ξεκούραστη ζωή σε ίσα ποσοστά (2,5%) και τέλος, η εγκατάλειψη των παιδιών

¹ Οι ανήλικοι-έφηβοι γονείς αισθάνονται έντονα την ανάγκη να συνεχίσουν τη φοίτηση στο σχολείο ή να απασχοληθούν επαγγελματικά, γι' αυτό είναι πολύ πιθανόν να αναλάβουν την ανατροφή των παιδιών τους οι γονείς τους. FULLER-THOMSON & MINKLER: ό.π., 2007, p.15.

² BLUSTEIN, CHAN & GUANAIS: ό.π., 2004, p.1672. BRATTON, RAY & MOFFIT: ό.π., 1998, p.392. CASPER & BRYSON: ό.π., 1998. BRYSON & CASPER: ό.π., 1999, p.1. CHAMBERLAIN, M. (2003). Rethinking Caribbean families: extending the links. *Community, Work & Family*, Vol. 6, No. 1, pp.63-76. Carfax Publishing. p.65. DOLBIN-MAC NAB, M. L., (December 2006). Just Like Raising Your Own? Grandmothers' Perceptions of Parenting a Second Time Around. *Family Relations*, Vol.55, pp.564-575. Blackwell Publishing. Copyright 2006 by the National Council on Family Relations. p.564. DUNNE & KETTLER: ό.π., 2008, p.334. GIBSON: ό.π., 1999, p.330-331. LUGAILA, T., & OVERTURF, J. (March 2004). Children and the households they live in: 2000. Census 2000 Special Reports. *U.S. Census Bureau*, pp.1-20. p.6. ΠΑΝΕΠΑ, Ε. (1999). *Κοινωνική υποστήριξη ηλικιωμένων*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΑΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.433-452). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ. 448-449. CAPUTO, R. K. (July 2001). Grandparents and coresident grandchildren in a youth cohort. *Journal of family issues*, Vol.22, No.5, pp.541-556. Sage Publications. p.541. FULLER-THOMSON & MINKLER: ό.π., 2007, p.6-7.

³ DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, p.225.

(1,3%).¹ Στην Αυστραλιανή έρευνα των DUNNE & KETTLER, στις αιτίες συμπεριλαμβάνονταν η εξάρτηση των γονιών από τα ναρκωτικά και το αλκοόλ (30,8%), η ψυχική ασθένεια των γονιών (19,2%), η κακοποίηση και παραμέληση των παιδιών (17,3%), η αδυναμία και ανικανότητα των γονέων να αντεπεξέλθουν στον ρόλο τους (7,7%), ανεπιθύμητα παιδιά και η εγκατάλειψή τους (7,7%), εφηβική εγκυμοσύνη σε συνδυασμό με την κατάχρηση ναρκωτικών (7,7%), θάνατος ενός από τους γονείς (5,8%) και τέλος, η γενετική ανικανότητα ενός από τους γονείς (3,8%). Σε αυτήν την έρευνα, όπως και στην παρούσα, καμία από τις προαναφερθείσες αιτίες δεν εμφανιζόταν αποκλειστικά και μεμονωμένα σε μια οικογένεια, παρά συνήθως είχαν συνδυαστική δράση.² Η ανάληψη των παιδιών από τους ηλικιωμένους παππούδες τους είναι μια ανάλογη κατάσταση (παρομοιάζεται) με την απρογραμματίστη εγκυμοσύνη, μιας και οι ανάγκες των παιδιών τρέχουν και δεν αφήνουν πολλά περιθώρια επιλογής στους παππούδες. Πρόκειται για μια προσωπική αυτόματη αντίδρασή τους μπροστά στην αίσθηση του καθήκοντος που τους καλεί, απέναντι στα εγγόνια τους και τις περισσότερες φορές δεν έχει καμία σχέση με συνειδητή επιλογή τους.³

Το ίδιο έχει αποδειχθεί και με έρευνα που διεξήχθη στη Γαλλία επάνω σε παιδιά που προέρχονταν από γονείς πάσχοντες από AIDS και είχαν κληρονομήσει και αυτά την ίδια ασθένεια. Στην πλειοψηφία τους οι ομάδες αυτών των παιδιών περιέρχονταν στα χέρια των παππούδων τους. Μόνο στις περιπτώσεις που αυτοί αδυνατούσαν και η οικογένεια βρισκόταν σε εξαιρετικά δύσκολη κι επικίνδυνη θέση, τον ίδιο ρόλο αναλάμβαναν οι θείοι και οι θείες των παιδιών.⁴

Πάντως, όσον αφορά τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, οι παππούδες που διευθύνουν τις κατατετηγμένες κατά γενεές οικογένειες περιγράφονται ως έχοντες μικρότερη ηλικία, οπότε είναι πιο πιθανό να εξακολουθούν να είναι ενεργά μέλη στον εργασιακό τομέα, με καλύτερη υγεία και πιο βελτιωμένο επίπεδο εκπαίδευσης σε σχέση με τους παππούδες που συγκατοικούν με την οικογένεια των παιδιών τους.⁵

Όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα της έρευνας της DOLBIN-MAC NAB, έτσι κι εδώ φάνηκε ότι, η πλειοψηφία των γιαγιάδων, έχοντας αναλάβει τη φροντίδα και επιμέλεια των εγγονιών τους από τη βρεφική ακόμα ηλικία, δεν μπορούσαν να διαχωρίσουν τους ρόλους της μητέρας και της γιαγιάς απέναντι στα εγγόνια τους.⁶

Προκύπτουν λοιπόν τρία είδη οικογενειακής διευθέτησης: Οι παππούδες και οι γιαγιάδες που έχουν αναλάβει την πλήρη-μόνιμη ή προσωρινή κηδεμονία και τη γονική μέριμνα των εγγονιών τους μέσω της διαδικασίας της υιοθέτησης· περίπτωση την οποία επιβάλλει επιτακτικά η προσπάθεια αποτροπής τοποθέτησης των παιδιών σε ίδρυμα λόγω της ανικανότητας των γονέων να επιμεληθούν τα παιδιά τους, ενώ παράλληλα αποφασίζεται ο ορισμός περιοριστικών μέτρων για τους γονείς, προκειμένου να προστατευτούν τα παιδιά από αυτούς. Οι άλλες δύο περιπτώσεις αφορούν τους παππούδες εκείνους που ζουν μαζί με τα εγγόνια τους χωρίς την παρουσία των γονέων των παιδιών και εκείνους που προσφέρουν στα εγγόνια τους καθημερινή φροντίδα. Πρόκειται για δύο πιο ήπιες καταστάσεις, μιας και οι

¹ DOLBIN-MAC NAB: ό.π., 2006, p.567. EDWARDS: ό.π., 2003, p.206. Σημείωση: Τα ποσοστά που υπάρχουν μέσα στις παρενθέσεις ανήκουν στην πρώτη από τις αναφερθείσες έρευνες, ενώ αυτά μέσα στις αγκύλες στη δεύτερη.

² DUNNE & KETTLER: ό.π., 2008, p.337.

³ BRATTON, RAY & MOFFIT: ό.π., 1998, p.392.

⁴ DONATI, P., & DUMARET, A.-C. (2001). Caretakers of children with HIV in extended and foster families: the French situation. *European Journal of Social Work*, Vol.4, No.2, pp.173-183. © Oxford University Press 2001. p.177.

⁵ BRYSON & CASPER: ό.π., 1999, p.3.

⁶ DOLBIN-MAC NAB: ό.π., 2006, p.569.

παππούδες σκοπό έχουν να παρέχουν βοήθεια, και ιδιαίτερα οικονομική, στα παιδιά τους χωρίς να έχουν περάσει από δικαστικό αγώνα -ή τουλάχιστον όχι ακόμη, όσον αφορά την πρώτη από τις δύο αυτές καταστάσεις. Η επιλογή αυτών των λύσεων ακόμη αναδεικνύει την αποστροφή των γονέων για τα κέντρα ημερήσιας φροντίδας με την παράλληλη προτίμησή τους για τη φροντίδα που παρέχουν οι παππούδες στα εγγόνια τους, η επιθυμία τους για αναπλήρωση του κενού τους από την πλευρά των παππούδων ή, στην τελική, προκύπτουν ως προσπάθεια αντιστάθμισης των συναισθηματικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι γονείς και ιδιαίτερα η μητέρα. Το κατά πόσον θα προχωρήσουν οι παππούδες στη δικαστική διεκδίκηση των εγγονιών τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την χρονοτριβή και γενικά τους αργούς ρυθμούς των διαδικασιών του συστήματος δικαιοσύνης.¹

Γεγονός το οποίο υποδεικνύει ότι και οι ίδιοι χρειάζονται υποστήριξη, προκειμένου να αναλάβουν και να αντεπεξέλθουν σε έναν τόσο νέο και απαιτητικό ρόλο. Αυτό έγινε από πολύ νωρίς αντιληπτό στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ήδη από το 1963, γι' αυτό και αρχικά καθιερώθηκε και εφαρμόζεται μέχρι σήμερα με επιτυχία ένα πρόγραμμα ανάδοχων παππούδων και γιαγιάδων για τις οικογένειες σε κρίση, το οποίο κλωνοποιήθηκε και εξαπλώθηκε με διάφορα παραπλήσια προγράμματα σε πάρα πολλές πολιτείες. Στόχος τους είναι ο σχεδιασμός και η εφαρμογή πρόσθετων προγραμμάτων, συνθέτοντας πρωτοποριακές ιδέες, ενώ παράλληλα παρέχουν πρακτικές συμβουλές, επιμόρφωση και εκπαίδευση στους παππούδες που διευθύνουν τέτοιου είδους οικογένειες.² Οι πιο γνωστοί κρατικοί μηχανισμοί – οργανισμοί, που υπάρχουν στην Αμερική και έχουν ως στόχο την παροχή στήριξης στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες, είναι οι: AARP, Generations United, Grandparents as Parents (GAP), Grandparents raising grandchildren και Grandparents United for Children's Rights, ενώ μεγάλο είναι το πλήθος των τοπικών συλλόγων και οργανισμών που παρέχουν παρόμοιες υπηρεσίες.³

Τα προβλήματα, τα οποία παρουσιάζονται από αυτού του είδους τις οικογένειες, αφορούν σχεδόν όλες τις εκφάνσεις της ζωής τους και εκδηλώνονται αρχικά στους παππούδες με την υπέρταση, την αύξηση συμπτωμάτων αϋπνίας και την έναρξη ή αύξηση της συχνότητας του καπνίσματος και της κατανάλωσης αλκοόλ.⁴ Ως τέτοια αναφέρονται βαθιές αλλαγές στον τρόπο ζωής των ηλικιωμένων, η κακή υγεία που γίνεται συνυφασμένη με χρόνια προβλήματα υγείας και τα συμπτώματα κατάθλιψης των παππούδων, η στεναχώρια λόγω της ανικανότητας των παιδιών τους και λόγω των συναισθηματικών και των συμπεριφοριστικών προβλημάτων που μπορεί να αντιμετωπίζουν τα εγγόνια τους, η αύξηση της ανησυχίας και η συναισθηματική εξάντληση από τις υπερβολικές απαιτήσεις του νέου ρόλου, η αίσθηση εχθρότητας και θυμού απέναντι στα παιδιά τους, η αίσθηση ότι οι ίδιοι υπέστησαν προσβολή, οι ενοχές για τα λάθη που διέπραξαν στον γονεϊκό ρόλο τους, η ανησυχία για τον νέο τους ρόλο και η αγωνία τους για το ενδεχόμενο αναστάτωσης της ζωής των εγγονιών τους εκ νέου, η αλλαγή του σχεδιασμού της ζωής τους μετά τη συνταξιοδότησή τους, η απώλεια της οικονομικής ασφάλειας και σιγουριάς, τα υψηλά επίπεδα φτώχειας, το αυξημένο ποσοστό ανεργίας, η περιορισμένη πρόσβαση σε υπηρεσίες λόγω γλωσσικών προβλημάτων εάν πρόκειται για αλλοδαπούς, η πίεση εξαιτίας των περιορισμένων πηγών υποστήριξης -οπότε αναγκαστικά στηρίζονται στις δικές τους περιορισμένες δυνάμεις-, το άγχος για την νομική και ιατρική κάλυψη των εγγονιών τους, η δυσανασχέτηση λόγω της απώλειας της ελευθερίας και του προσωπικού

¹ BROWN-STANDRIDGE & WALTERS: ό.π., 2000, p.187.

² ΠΑΝΕΠΑ: ό.π., 1999, σ.448-449.

³ BROWN-STANDRIDGE & WALTERS: ό.π., 2000, p.188.

⁴ DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, p.223.

χώρου (της ιδιωτικότητας) τους, η αίσθηση ότι εξαπατήθηκαν από τα παιδιά τους και ότι η ζωή τους περιήλθε σε πισωγύρισμα, η διατάραξη της κοινωνικής ζωής τους με την κοινωνική τους απομόνωση, ιδιαίτερα μάλιστα από την ομάδα των συνομηλίκων τους (που σχετίζεται άμεσα με τα συμπτώματα ανησυχίας, κατάθλιψης, ασθένειας και εθισμού στο αλκοόλ και στο κάπνισμα¹), η διαφοροποίηση των σχέσεων που είχαν με τα υπόλοιπα μέλη της ευρύτερης οικογένειας, ο περιορισμένος χρόνος για ανασύνταξη των δυνάμεών τους και η μείωση της ενέργειας που έχουν στη διάθεσή τους για προσωπική φροντίδα, για άλλες δραστηριότητες και για αναψυχή-ψυχαγωγία, η αίσθηση της σωματικής και ψυχικής κούρασης. Παράλληλα, είναι αρκετά εμφανείς οικονομικές, φυσικές και συναισθηματικές δυσκολίες, ενώ έστω και αν δεν έχουν ήδη εκδηλώσει τέτοιου είδους προβλήματα, ωστόσο θεωρούνται οι παππούδες και οι γιαγιάδες ως ομάδες υψηλού κινδύνου.² Άλλοι ερευνητές WHITLEY, KELLEY & SIPE (2001) βρήκαν ότι, μπορεί οι παππούδες να αναφέρονται σε προβλήματα υγείας, δεν αποκλίνουν όμως από το φυσιολογικό ως προς τα προβλήματα στον ψυχολογικό τομέα εν συγκρίσει με τον γενικό πληθυσμό.³

Παρόλα αυτά, αντιμετωπίζουν την ανάληψη των εγγονιών τους και από μια άλλη οπτική γωνία, ως πηγή ευχαρίστησης, ως μια ευκαιρία για διόρθωση των λαθών του παρελθόντος ως προς τον γονεϊκό τους ρόλο και ως ευκαιρία να βοηθήσουν με τον δικό τους τρόπο τις επόμενες γενιές. Αναγνωρίζουν ότι παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εδραίωση της σταθερότητας και της ασφάλειας στην οικογένειά τους και στην αποτροπή εισαγωγής των εγγονιών τους σε ίδρυμα, προστατεύοντάς τα.⁴ Σύμφωνα με συμπεράσματα έρευνας (DUNNE & KETTLER, 2008), λόγω αυτού, δηλαδή του σταθερού, ασφαλούς και ζεστού περιβάλλοντος που εγκαθιστούσαν σταδιακά επί σειρά ετών οι παππούδες για τα εγγόνια τους, μειώνονταν τα προβλήματα στη συμπεριφορά των εγγονιών και οι ίδιοι προσαρμόζονταν στα νέα δεδομένα, πράγμα που συνέβαλε στη μείωση των δικών τους ψυχολογικών προβλημάτων.⁵ Η μεγάλη επιθυμία τους και υποχρέωση που αισθάνονται ότι έχουν απέναντι στα παιδιά ή στα εγγόνια τους, τους οδηγεί στην αυταπάρνηση, με το να υποτιμούν και να βάζουν σε δεύτερη μοίρα τις δικές τους ανάγκες, τα δικά τους βιολογικά ή ψυχολογικά προβλήματα ή έστω να καθυστερούν την ικανοποίησή τους και να αφοσιώνονται, να αγωνιούν και να αγωνίζονται για την προστασία των εγγονιών τους.⁶ Με λίγα λόγια, επιλέγουν την αναβολή της προσωπικής τους ξεκούρασης και ικανοποίησης χάριν της αποτροπής εισαγωγής των εγγονιών τους σε κάποιο ίδρυμα ή μη συγγενική οικογένεια όπως είναι οι θετές και οι υιοθετούσες οικογένειες.⁷

¹ EDWARDS: ό.π., 1998, p.177. EDWARDS: ό.π., 2003, p.211.

² BLUSTEIN, CHAN & GUANAIS: ό.π., 2004, p.1672. BRATTON, RAY & MOFFIT: ό.π., 1998, p.391, 392 & 393. BROWN-STANDRIDGE & WALTERS: ό.π., 2000, p.188-189. CASPER & BRYSON: ό.π., 1998. YI, PAN, CHANG & CHAN C-W: ό.π., 2006, p.1047. DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, p.223, 225, 226 & 229. DOLBIN-MAC NAB: ό.π., 2006, p.566. FULLER-THOMSON & MINKLER: ό.π., 2007, p.7.

³ DUNNE & KETTLER: ό.π., 2008, p.334.

⁴ BLUSTEIN, CHAN & GUANAIS: ό.π., 2004, p.1672. BRATTON, RAY & MOFFIT: ό.π., 1998, p.391, 392 & 393. BROWN-STANDRIDGE & WALTERS: ό.π., 2000, p.188-189. CASPER & BRYSON: ό.π., 1998. YI, PAN, CHANG & CHAN C-W: ό.π., 2006, p.1047. DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, p.223, 225, 226 & 229. DOLBIN-MAC NAB: ό.π., 2006, p.566. FULLER-THOMSON & MINKLER: ό.π., 2007, p.7. GIBSON: ό.π., 1999, p.338.

⁵ DUNNE & KETTLER: ό.π., 2008, p.343.

⁶ DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, p.223. DONATI & DUMARET: ό.π., 2001, p.180 & 181. FULLER-THOMSON & MINKLER: ό.π., 2007, p.14.

⁷ GIBSON: ό.π., 1999, p.341.

Σ' αυτόν τον αγώνα τους, συναγωνιστές και συμπαραστάτες τους στέκονται πολλές φορές φιλικά και συγγενικά πρόσωπα, αφού τους στηρίζουν ψυχολογικά με κατά πρόσωπο επαφές μέσω συχνών επισκέψεων ή με τηλεφωνική επικοινωνία, με επιμέλεια των εγγονιών για μικρά χρονικά διαστήματα, με τέλεση μεταφοράς των παππούδων ή των εγγονιών και τέλος, με οικονομική συνδρομή, όπως παραδέχονται οι ίδιοι οι παππούδες σε έρευνα.¹

Πάντως, ο βαθμός στον οποίο θα αντιμετωπίσουν κάποια προβλήματα εξαρτάται από κάποιους άλλους παράγοντες, όπως π.χ. η προηγούμενη διαβίωση του παιδιού με τους γονείς του και οι επικρατούσες συνθήκες στην οικογένειά του, οι λόγοι και η διάρκεια αποστέρησης των γονιών του, η οικογενειακή κατάσταση των παππούδων, το φύλο του ενός από αυτούς (εάν μεγαλώνει το εγγόνι μόνο ο ένας από τους παππούδες), η παρουσία ή όχι των γονιών ταυτόχρονα με τους παππούδες, κατά πόσον διαμένουν σε σπίτι ιδιόκτητο ή με ενοίκιο και είναι ανεξάρτητοι ή κατοικούν στο σπίτι των παιδιών τους οπότε είναι εξαρτώμενοι από αυτά,² καθώς και η ηλικία των παππούδων, αφού όσο πιο ηλικιωμένοι είναι τόσο μεγαλύτερες δυσκολίες κινητικότητας και ενέργειας αντιμετωπίζουν, ενώ παράλληλα είναι προσκολλημένοι στις παλιές μεθόδους ανατροφής των παιδιών.³

Το εξελικτικό επίπεδο του παιδιού είναι αυτό που καθορίζει την ένταση, την έκταση και την ποικιλία των αναγκών του και κατ' επέκταση τις ευθύνες των παππούδων του απέναντί του, γιατί όπως είναι φυσικό ένα παιδί μικρής ηλικίας δεν μπορεί να χρειάζεται τα ίδια πράγματα με ένα παιδί μεγαλύτερο σε ηλικία και πιο αυτόνομο. Μετά, μεγάλη απόκλιση υπάρχει από παιδί σε παιδί ανάλογα με τις ιδιαιτερότητές του, γι' αυτό και οι γιαγιάδες δεν είναι σίγουρο ότι θα μεγαλώσουν τα εγγόνια τους όπως έκαναν για τα παιδιά τους, ούτε αυτό σημαίνει ότι θα είναι τόσο καλά προετοιμασμένες για τον ίδιο ρόλο δεύτερη φορά. Ας μην ξεχνάει κανείς ότι, δεν είναι υποχρεωτικό πως οι μέθοδοι ανατροφής και διαπαιδαγώγησης που επιθυμούν να υιοθετήσουν οι παππούδες συμπίπτουν με αυτούς των γονέων των παιδιών. Έστω όμως, και αν συμβαίνει αυτό, το παιδί μπορεί να χρειάζεται διαφορετική μεταχείριση από αυτήν που θα άρμοζε σε ένα φυσιολογικό παιδί, ιδιαίτερα εάν προηγουμένως έχει υποστεί παραμέληση, βία και κακοποίηση. Έπειτα είναι και το άλλο θέμα: Κάθε εποχή χαρακτηρίζεται από τις δικές της πεποιθήσεις και μπορεί τα πιστεύω, οι κανόνες, οι κανονισμοί και οι μέθοδοι ανατροφής της μιας εποχής να μην μπορούν να μεταβιβαστούν και εφαρμοστούν σε μια επόμενη. Αλλά και πάλι, ακόμη και τα ίδια να ίσχυαν δεν θα ήταν σίγουρο και εφικτό ότι, οι παππούδες θα μπορούσαν να θυμούνται και να εφαρμόσουν στα εγγόνια τους όσα είχαν εφαρμόσει στα παιδιά τους, λόγω του μεγάλου χρονικού διαστήματος που μεσολάβησε από την πρώτη φορά που άσκησαν τον γονεϊκό τους ρόλο. Τόσο οι παππούδες όσο και τα εγγόνια έχουν μεγάλη ανάγκη να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα, αλλά χρειάζονται χώρο και χρόνο.⁴

Ενώ από μια άλλη οπτική γωνία, οι κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες είναι πιο πιθανό να μαστίζονται από φτώχεια σε σύγκριση με τις οικογένειες που τα παιδιά ζουν μαζί με τους παππούδες τους και τουλάχιστον έναν από τους γονείς τους ή με αυτές που αρχηγοί των οικογενειών είναι οι γονείς των παιδιών και συμβιώνει με αυτούς τουλάχιστον ένας από τους παππούδες.⁵ Οι πρώτες οικογένειες λοιπόν

¹ DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, p.224.

² BRYSON & CASPER: ό.π., 1999, p.2. DUNNE & KETTLER: ό.π., 2008, p.334.

³ GIBSON: ό.π., 1999, p.336.

⁴ GIBSON: ό.π., 1999, p.335-336.

⁵ U.S.CENSUS BUREAU, PUBLIC INFORMATION OFFICE (Bernstein, R.) (12 June 2003). Two married parents the norm. About 7-in-10 children live with their parents, according to Census Bureau

χρειάζονται μεγαλύτερη υποστήριξη, μιας και περιέχουν δύο ηλικιακές ομάδες, τα παιδιά και τους ηλικιωμένους, οι οποίες αφενός έχουν αυξημένες ανάγκες, αφετέρου δεν ανήκουν στις παραγωγικές ομάδες. Οπότε αυτό που γίνεται είναι, να προστίθενται επιπλέον «στόματα» στα ήδη υπάρχοντα που έχουν αυξημένες ανάγκες και πολύ περιορισμένο εισόδημα.¹ Εάν αντίθετα στο ίδιο νοικοκυριό συνυπάρχουν άτομα της ενδιάμεσης γενιάς τα πράγματα διαφοροποιούνται, αφού οι ίδιοι είναι ελεύθεροι να εργαστούν, μιας και οι ηλικιωμένοι είναι υπεύθυνοι για τη φροντίδα των παιδιών-εγγονιών τους.² Οι ενήλικες είναι ελάχιστοι στις οικογένειες αυτές, όπως στις οικογένειες που τα εγγόνια συζούν μόνο με τη γιαγιά τους -ενώ σε αυτές που συνυπάρχουν και οι δυο παππούδες είναι σε λίγο πιο πλεονεκτική θέση-, κι έχουν περιορισμένες φυσικές και ψυχικές δυνάμεις για να βρίσκονται στην αγορά εργασίας, ενώ επιπρόσθετα δεν υπάρχουν άλλοι ενήλικες που θα φρόντιζαν τα παιδιά όση ώρα αυτοί θα απουσίαζαν για εργασία.³ Εξάλλου οι οικογένειες που έχουν περισσότερα εγγόνια να φροντίσουν, βρίσκονται σε πιο μειονεκτική θέση και έχουν περισσότερες πιθανότητες να λάβουν κάποιου είδους οικονομική βοήθεια, σε σύγκριση με αυτές που έχουν μόνο ένα εγγόνι υπό τη φροντίδα τους, μιας και οι απαιτήσεις και οι οικονομικές δαπάνες είναι λιγότερες.⁴ Η γενική τάση που υπάρχει στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής είναι οι αυξημένες πιθανότητες των γιαγιάδων που είναι μόνες, φτωχές και Αφρικανο-Αμερικάνες, ενώ παράλληλα έχουν ζήσει την απώλεια ενός παιδιού τους, να αποτελούν τους αρχηγούς των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών.⁵

Ένας από τους παράγοντες που παίζει καθοριστικό ρόλο στην απόφαση των παππούδων και των γιαγιάδων να αναλάβουν ένα εγγόνι τους, είναι η κατάσταση της υγείας του. Γιατί πέρα από τον κοινωνικό στιγματισμό και τις κοινωνικές διακρίσεις που θα υποστούν κοντά σ' αυτό, θα πρέπει πρόσθετα να είναι προετοιμασμένοι να δεχτούν και να αντιμετωπίσουν την ασθένειά του και το μελλοντικό ενδεχόμενο θανάτου του πριν από αυτούς. Υπονοείται βέβαια ότι, όσο πιο απόμακρη είναι η σχέση ενός εγγονιού με τους παππούδες του τόσο πιο εύκολα αυτοί θα βρεθούν σε θέση να σκεφτούν, να προβληματιστούν και να αποφασίσουν για το ποιά στάση θα κρατήσουν και ποιά θα είναι η οριστική επιλογή τους όσον αφορά την επιμέλεια του εγγονιού τους.⁶

Εάν, μάλιστα, θεωρηθεί πως είναι δύσκολη η ανατροφή ενός «προβληματικού» παιδιού εκ μέρους των παππούδων από νευρολογική, φυσική (π.χ. κληρονομική AIDS από τους γονείς), συναισθηματική άποψη και από άποψη συμπεριφοράς, τότε σ' αυτό θα πρέπει να προστεθούν οι πρόσθετες δυσκολίες που έχουν να αντιμετωπίσουν οι παππούδες λόγω της δικής τους φυσικής αδυναμίας και των προσωπικών ψυχολογικών τους προβλημάτων με τα αυξημένα επίπεδα άγχους, αγωνίας και κατάθλιψης λόγω της προβληματικής συμπεριφοράς των εγγονιών τους, του στιγματισμού, της περιθωριοποίησης και της απόρριψης των εγγονιών τους από τους γύρω, της μη επίγνωσης (ελλιπούς πληροφόρησης) των σύγχρονων μεθόδων ανατροφής, των επιπρόσθετων και πιο έντονων προβλημάτων που έχουν να

pre-father's day release. *United States department of commerce news*. Washington DC 20230, p.1. CASPER & BRYSON: ό.π., 1998.

¹ BRYSON & CASPER: ό.π., 1999, p.7. CAPUTO: ό.π., 2001, p.553.

² FULLER-THOMSON & MINKLER: ό.π., 2007, p.13.

³ CASPER & BRYSON: ό.π., 1998.

⁴ CASPER & BRYSON: ό.π., 1998.

⁵ EDWARDS, O. W. (2006). Teachers' perceptions of the emotional and behavioural functioning of children raised by grandparents. *Psychology in the Schools*, Vol. 43, No.5, pp.565-572. © 2006 Wiley Periodicals, Inc.. Published online in Wiley InterScience (www.interscience.wiley.com). p.565.

⁶ FREEMAN & NKOMO: ό.π., 2006, p.309.

αντιμετωπίσουν ως προς τα παιδιά τους, της νομικής και οικονομικής κωλυσιεργίας τους, η οποία τους κατευθύνει αναγκαστικά στην εξανέμιση των οικονομικών-αποταμιεύσεων ή των διαθέσιμων χρηματικών πόρων από τις συντάξεις, ή ακόμη η έμμεση επιβολή για επιστροφή των παππούδων στην αγορά εργασίας, προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές δυσκολίες, της έλλειψης πληροφόρησης και της αδυναμίας κατανόησης των νομικών θεμάτων, των συγκρούσεων που έχουν με τους γονείς των εγγονιών τους ή με άλλους συγγενείς που ζηλεύουν και δυσανασχετούν, των εντάσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στο ζευγάρι των παππούδων, της περιορισμένης πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες που προσφέρονται στις πυρηνικές ή άλλες οικογένειες, της απουσίας οποιουδήποτε είδους στήριξης από κάθε πλευρά και της κοινωνικής τους απομόνωσης, των γραφειοκρατικών θεμάτων που παρεμποδίζουν τη φοίτηση των εγγονιών στα σχολεία.¹ Αυτό που εξήραν ως εύρημα στην έρευνά τους οι DUNNE & KETTLER ήταν ότι, το άγχος, η αγωνία και τα επίπεδα κατάθλιψης στους παππούδες βρίσκονταν σε άμεση συνάρτηση και αυξάνονταν ανάλογα με την προκλητική συμπεριφορά των εγγονιών θηλυκού γένους και των συναισθηματικών προβλημάτων των εγγονιών αρσενικού γένους.²

Ως προς τα εγγόνια, αυτά αντιμετωπίζουν αυξημένα ψυχικά τραύματα, κακουχίες-ταλαιπωρία και αποστερήσεις (στέρηση των γονιών, οικονομική ανέχεια που έχουν ως κατάληξη συναισθηματικά και συμπεριφοριστικά προβλήματα, τα οποία έστω κι αν ορισμένοι ερευνητές (π.χ. SHORE & HAYSLIP, 1994) έχουν σπείσει να τα αποδώσουν στη χρήση περιορισμένων, ελλιπών ή λανθασμένων τεχνικών ανατροφής των παιδιών από την πλευρά των παππούδων ή στο αυξημένο άγχος και τη δυσανασχέτησή τους για τη διέλευσή τους από τον γονεϊκό ρόλο για δεύτερη φορά, ωστόσο επισημαίνεται ότι, δεν έχει διευκρινιστεί δια της ερευνητικής οδού κατά πόσον αυτά οφείλονται σε προηγούμενες συνθήκες διαβίωσης των παιδιών μέσα στην πυρηνική οικογένεια ή στις παρούσες καταστάσεις μέσα στην κατατετηγημένη κατά γενεές οικογένεια.³ Πάντως, σίγουρα διαφέρουν από τα παιδιά που βιώνουν τραυματικές εμπειρίες λόγω θανάτου ή διαζυγίου των γονιών τους, μιας και αυτά ζώντας αρκετές καταστάσεις μέσα στις κατατετηγημένες κατά γενεές οικογένειες που τα κάνει να νιώθουν μειονεκτικά και ότι έχουν εξευτελιστεί, κινδυνεύουν περισσότερο από την εκδήλωση πλήθους διαφορετικών διαταραχών στη συμπεριφορά και στην εξέλιξή τους, ενώ δεν αποκλείεται, κατά τον EDWARDS (2003), να παρουσιάσουν συμπτώματα ψυχιατρικών προβλημάτων, όπως είναι η ευερέθιστη διαταραχή της προσκόλλησης, η διάσπαση της προσοχής συνοδευόμενη από υπερκινητικότητα, προβλήματα συμπεριφοράς και διαγωγής, μαθησιακά προβλήματα και προδιάθεση για το σύνδρομο του αλκοολισμού. Τα δικά τους τραυματικά βιώματα τα οδηγούν στο να μετατραπούν σε λιγότερο έμπιστα και περισσότερο προκλητικά και ανυπάκουα παιδιά.⁴ Δεν αποκλείεται να αποπειραθούν να απομακρύνουν τους παππούδες από κοντά τους λόγω της αίσθησης που έχουν ότι όλοι τα έδιωξαν από κοντά τους. Τα συνηθισμένα συναισθήματά τους κυμαίνονται από θλίψη, θυμό, απόρριψη και ενοχές έως φόβο, αυξημένο άγχος και ανησυχία, ντροπή, κατάθλιψη και ανέλπιδες προσδοκίες για την επιστροφή των γονέων τους. Η εξωτερίκευση αυτών των συναισθημάτων σωματοποιείται και γίνεται: εκδήλωση άσθματος, αναιμίας και οδοντιατρικών προβλημάτων, εξαιρετική προσκόλληση στους παππούδες, υπερβολική απαίτηση για επαφή και επικοινωνία με τους γονείς,

¹ DOLBIN-MAC NAB: ό.π., 2006, p.564 & 565. DONATI & DUMARET: ό.π., 2001, p.181. DUNNE & KETTLER: ό.π., 2008, p.334 & 342.

² DUNNE & KETTLER: ό.π., 2008, p.343.

³ CAPUTO: ό.π., 2001, p.550.

⁴ EDWARDS: ό.π., 2003, p.206.

διαταραχές ύπνου και διατροφής, φυσικές αδυναμίες και καθυστερήσεις στην ανάπτυξη, αντιδραστική, ανυπάκουη και προκλητική συμπεριφορά, εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς, εκρήξεων θυμού, υπερκινητικότητας και διάσπασης της προσοχής (Attention Deficit Hyperactivity Disorder: ADHD), αδυναμία συγκέντρωσης, κυκλοθυμική διάθεση (εναλλαγές της διάθεσης), κατάθλιψη, κοινωνική απομόνωση, προσπάθεια χειρισμού προσώπων και καταστάσεων, και υποβολή σε δοκιμασία των ορίων των περιβαλλόντων προσώπων, ενώ και το ανοσοποιητικό τους σύστημα είναι αρκετά εξασθενημένο και ευπρόσβλητο, ίσως λόγω της ελλιπούς παροχής πρωτοβάθμιας υγειονομικής φροντίδας. Η ακαδημαϊκή τους επίδοση παρουσιάζει δυσκολίες και είναι σαφώς χαμηλότερη σε σύγκριση με τα παιδιά που ζουν μέσα σε πυρηνικές οικογένειες, γεγονός το οποίο μπορεί να οφείλεται στην συχνή αλλαγή των σχολείων, στις τακτικές απουσίες τους στο σχολείο ή στην αδυναμία των παιδιών να συγκεντρωθούν λόγω της απουσίας των γονέων τους. Όλα αυτά τα συμπτώματα μπορεί να ανήκουν ερευνητικά στην πλειοψηφία τους στον χώρο των Ηνωμένων Πολιτειών, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν ισχύουν με ευρύτερες προεκτάσεις και σε άλλες περιοχές, όπως έχει αποδειχθεί στην Αγγλία, στην Ευρώπη γενικά, στη Νέα Ζηλανδία και στην Αυστραλία.¹ Όσον αφορά τα παιδιά στην Αφρική, είτε είναι ορφανά είτε όχι, η εγγραφή και η φοίτησή τους σε σχολείο είναι σταδιακά καλύτερη και πιο πιθανό να υφίσταται όσο προχωρά κάποιος από την ομάδα των παιδιών που ζουν με μη συγγενείς, με άλλους συγγενείς εκτός των γονιών, ορφανά που ζουν με τους παππούδες, μη ορφανά που ζουν με τους παππούδες και, τέλος με τους γονείς τους. Με πιο απλά λόγια, όσο πιο στενή είναι η συγγένεια ενός παιδιού με τον αρχηγό του νοικοκυριού τόσο πιο πιθανό είναι αυτό να φοιτά σε κάποια σχολική μονάδα.² Βέβαια, σκόπιμο είναι να διευκρινιστεί ότι, όλα τα προαναφερθέντα συμπτώματα δεν παρουσιάζονται αθροιστικά σε ένα παιδί ούτε παρατηρούνται σε όλα τα παιδιά που μεγαλώνουν με τους παππούδες τους. Περισσότερο αποτελούν πιθανά και ενδεικτικά σημεία σε αυτές τις οικογένειες που επισημαίνουν τον κίνδυνο και ενεργοποιούν-θέτουν σε εγρήγορση τους μηχανισμούς αντιμετώπισης των προβλημάτων αυτών.

Εάν δε, ένα παιδί εκφράσει έντονη σεξουαλική συμπεριφορά προς άλλα παιδιά παρά το μικρό της ηλικίας του, αυτό αποτελεί ένδειξη ότι, βρέθηκε εκτεθειμένο είτε σε πορνογραφικό υλικό είτε έγινε μάρτυρας της συχνής εναλλαγής πολλών και διαφορετικών ερωτικών συντρόφων του γονέα με τον οποίο διέμενε είτε το ίδιο υπέστη σεξουαλική κακοποίηση. Μερικές από τις θετικές εκβάσεις της συμβίωσης των παιδιών με τους παππούδες τους είναι ότι δεν έχουν προκαταλήψεις απέναντι στους ηλικιωμένους, αφού συσφίγγουν τις σχέσεις τους με αυτούς, δεν υπερτονίζουν τις διαφορές των φύλων στρεφόμενα ενάντια σε ένα από αυτά, αλλά και δεν εκδηλώνουν φόβο και ανησυχία απέναντι στην προοπτική-ιδέα του θανάτου.³ Όσο πιο συχνές και στενές είναι οι επαφές των παιδιών με τους παππούδες τους όταν αυτά είναι σε μικρή ηλικία (κάτω των τριών ετών) και ιδιαίτερα μάλιστα όταν αυτοί συγκατοικούν με την οικογένεια των παιδιών τους τόσο αυξάνονται οι πιθανότητες να αναπτυχθούν πολύ τρυφεροί στενοί συναισθηματικοί δεσμοί μεταξύ των εγγονιών και των παππούδων τους, έστω κι αν παρεμβάλλονται μέσα σε αυτή τη σχέση οι γονείς. Η παρεμβολή τους αυτή αποβαίνει θετική ως προς το πλησίασμα των δύο

¹ BROWN-STANDRIDGE & WALTERS: ό.π., 2000, p.189. CASPER & BRYSON: ό.π., 1998. DOLBIN-MAC NAB: ό.π., 2006, p.564. DUNNE & KETTLER: ό.π., 2008, p.334. EDWARDS: ό.π., 1998, p.175. EDWARDS: ό.π., 2006, p.566.

² CASE, A., PAXSON, C., & ABLEIDINGER, J. (August 2004). Orphans in Africa: parental death, poverty, and school enrollment. *Demography*, Vol. 41, No. 3, pp.483-508. p.505-506.

³ BROWN-STANDRIDGE & WALTERS: ό.π., 2000, p.189.

ακρινών γενεών, όπως αποδείχθηκε από την έρευνα των YI et al, σύμφωνα με την οποία οι σχέσεις των παππούδων με τα εγγόνια τους εξαρτάται από τη σχέση των παππούδων με τους γονείς των παιδιών.¹

Το αρνητικό όμως είναι ότι, στην πλειοψηφία τους τα παιδιά των κατατετημεμένων κατά γενεές οικογενειών δεν έχουν καμία κάλυψη από κάποιο ασφαλιστικό ταμείο ως προς την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και την ψυχολογική τους στήριξη, σε αντίθεση με τον συνολικό πληθυσμό των παιδιών, όπως φάνηκε στην Αμερική.²

Μερικοί από τους παράγοντες που διαμορφώνουν άμεση συνάρτηση μεταξύ των παππούδων-γιαγιάδων και της εκδήλωσης συμπτωμάτων κατάθλιψης, είναι το φύλο, η εθνικότητα και η υποστήριξη που λαμβάνουν από το φιλικό και συγγενικό δίκτυο. Έχει βρεθεί λοιπόν ότι, υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στα καταθλιπτικά συμπτώματα και στις γιαγιάδες, ιδιαίτερα μάλιστα αυτές που δεν ανήκουν στη λευκή φυλή και που είναι μόνες. Αν και η φροντίδα των εγγονιών αποκλειστικά από τους ηλικιωμένους αποτελεί μεταβλητή που προκαλεί την εμφάνιση καταθλιπτικών συμπτωμάτων στους ίδιους, κάτι τέτοιο δεν γίνεται αισθητό στους παππούδες-γιαγιάδες κάποιων δημογραφικών υποομάδων που έχουν κάποιο συνεργάτη ή ενήλικο παιδί μέσα στο σπίτι τους παράλληλα με το εγγόνι τους. Τα συμπτώματα αυτά στις συγκεκριμένες ομάδες φαίνεται ότι μετριάζονται, όπως έδειξαν τα ευρήματα της έρευνας των BLUSTEIN, CHAN & GUANAIS.³ Οι ίδιοι ερευνητές πάντως παραδέχονται ότι, δεν έχουν καταφέρει να αποδείξουν τον τρόπο και την αιτία πρόκλησης συμπτωμάτων κατάθλιψης στους παππούδες που ζουν με τα εγγόνια τους ή να ανακαλύψουν τον τρόπο με τον οποίο κάποιου είδους υποστήριξη προς την κατατετημένη κατά γενεές οικογένεια θα μείωνε τις πιθανότητες της συμπτωματολογίας της κατάθλιψης. Γενικά πάντως, οι παππούδες και γιαγιάδες αναφέρουν ότι, αισθάνονται ντροπή και ταπείνωση εξαιτίας της προσωπικής τους αποτυχίας στον γονεϊκό τους ρόλο, ενώ δεν λείπουν συναισθήματα απώλειας, απομόνωσης, ταπείνωσης και παγίδευσης -τα οποία απέχουν ελάχιστα από το να τους οδηγήσουν στην εκδήλωση κατάθλιψης-, μιας και είναι σαν να θέτουν τη ζωή τους σε αναμονή ικανοποιώντας τις ανάγκες άλλων ατόμων, αν και πρωτύτερα ονειρεύονταν ότι, όταν θα έφταναν σε αυτή την ηλικία, οι υπόλοιποι θα αφιέρωναν χρόνο και ενέργεια για χάρη τους.⁴

Αλλωστε, όσο και αν αναλαμβάνουν με προθυμία την επιμέλεια των εγγονιών τους (με τη μορφή απλής καθημερινής φροντίδας, άτυπης ή κατοχυρωμένης νομικά γονικής μέριμνας), αυτό δεν παύει να έχει και κάποιες διαφορετικές, αρνητικές όψεις, μιας και από παππούδες μετατρέπονται σε γονείς χάνοντας όλα τα πλεονεκτήματα που συνεπάγεται ο ρόλος του παππού και της γιαγιάς: παραχάιδεμα, διασκέδαση κ.ά.⁵

Τα άτομα τα οποία είναι υπεύθυνα για τον σχεδιασμό της κοινωνικής πολιτικής, καλό είναι να λαμβάνουν υπόψη τους ότι, οι παππούδες και γιαγιάδες οι οποίοι έχουν την αποκλειστική επιμέλεια των εγγονιών τους, αποτελούν καθοριστικό και αποτρεπτικό παράγοντα εισαγωγής των παιδιών αυτών σε δημόσια ιδρύματα, τα οποία πέραν των αρνητικών επιπτώσεών τους στην ψυχολογία των παιδιών, αποβαίνουν αρκετά ακριβά για το κράτος, ενώ αποδεικνύεται ότι τις περισσότερες φορές είναι δυσλειτουργικά. Τα χρηματικά ποσά, λοιπόν, που εξοικονομεί το κράτος

¹ YI, PAN, CHANG & CHAN C-W: ό.π., 2006, p.1059.

² BRYSON & CASPER: ό.π., 1999, p.9.

³ BLUSTEIN, CHAN & GUANAIS: ό.π., 2004, p.1685.

⁴ BLUSTEIN, CHAN & GUANAIS: ό.π., 2004, p.1687.

⁵ BRATTON, RAY & MOFFIT: ό.π., 1998, p.393. DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER, & OLESH: ό.π., 2002, p.219-220.

από τις δαπάνες που θα εξασφάλιζε για τα κοινωνικά ιδρύματα, θα μπορούσε να τα χορηγήσει στους ηλικιωμένους που φροντίζουν στα εγγόνια τους, προκειμένου να βελτιωθεί ουσιαστικά η ποιότητα ζωής ολόκληρης της οικογένειάς τους.¹ Επειδή τα υψηλά επίπεδα της φτώχειας των νοικοκυριών τους υποδεικνύουν την ανάγκη μεγαλύτερης στήριξης από την κρατική πρόνοια.²

Ο ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, σε έρευνα που διεξήγαγε για παιδιά που μεγάλωσαν μέσα σε δυσαρμονικές οικογένειες κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, τα παιδιά των οποίων οι γονείς είχαν αντικατασταθεί από τον παππού και τη γιαγιά κατέληγαν σε παρεκτροπές και σε ανεπιθύμητες καταστάσεις. Έστω και αν οι παππούδες είχαν επιτύχει το ψυχικό πλησίασμα των παιδιών, να τα περιβάλλουν με αγάπη και στοργή και είχαν καταφέρει να τα αποτρέψουν από εκτροπές, παρόλα αυτά φάνηκε ότι, δεν ήταν σε θέση να αντικαταστήσουν πλήρως τους γονείς όσον αφορά τους ρόλους τους, επειδή το συναίσθημα της υπευθυνότητας και η αγωνία που τους καταλάμβανε, ήταν αρκετά αυξημένα, καταλήγοντας σε ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα από τις δικές τους προσδοκίες. Ο ίδιος ερευνητής εξέτασε και έκανε αναφορά στους φορείς, οι οποίοι συνέβαλαν στο ξεπέρασμα των δυσχερειών που προκαλεί το διαταραγμένο οικογενειακό περιβάλλον. Βρήκε, λοιπόν, μεταξύ άλλων ότι, οι γονείς προσέφεραν αρκετή βοήθεια, ενώ αρκετά ικανοποιητικό ήταν το ποσοστό άλλων προσώπων που συμπαραστέκονταν στα παιδιά. Απαράδεκτη χαρακτήρισε τη στήριξη από την πλευρά της Πολιτείας -αφού υποτίθεται ότι είναι Κράτος της κοινωνικής μέριμνας- και επεσήμανε την απουσία βοήθειας από την πλευρά της Εκκλησίας. Αρκετά αυξημένα ήταν και η ευαισθησία που επέδειξαν μεμονωμένα πρόσωπα με την κοινωνική τους προσφορά. Συγκλονιστικό και αρκετά αυξημένο ήταν το ποσοστό των ερωτηθέντων, οι οποίοι απάντησαν ότι, δεν έλαβαν κανενός είδους βοήθεια από όλους τους προαναφερθέντες φορείς. Αυτό αποτελεί ένδειξη και στίγμα της σύγχρονης κοινωνίας, η οποία πλέον απαρτίζεται όχι από συνανθρώπους, αλλά από απάνθρωπους, δείχνοντας αδιαφορία, απουσία ευθυνών και αναισθησία σε κάθε άνθρωπο που έχει ανάγκη.³ Αίτημα αυτών των ανθρώπων είναι όχι η ελεημοσύνη, αλλά η αναγνώριση της ιδιαιτερότητας της οικογένειάς τους, η υποστήριξη και παροχή κάποιων υπηρεσιών με τέτοια μορφή που δεν θα ισοπεδώνει την αξιοπρέπεια και την προσωπικότητά τους, η αποδοχή τους από το κοινωνικό σύνολο, αφού προϋπάρξει ενημέρωσή του, τα θεραπευτικά προγράμματα για τις ίδιες και η λήψη προληπτικών μέτρων, έτσι ώστε να μην βρεθούν σε παρόμοιες καταστάσεις και άλλες οικογένειες.⁴ Η απραγμία ή η ανεπαρκής δράση των παππούδων θα πρέπει να μετατραπεί όχι απλά στην αίτηση, αλλά στην απαίτηση, στην πίεση και στην διεκδίκηση των αιτημάτων μιας οργανωμένης και συνεκτικής ομάδας.

Η θέση, η οποία θα υιοθετηθεί και θα υποστηριχθεί στην παρούσα έρευνα, είναι ότι, οι παππούδες φυσικά και δεν μπορούν να αντικαταστήσουν τους γονείς και τους ρόλους τους οποίους θα έπρεπε αυτοί να διαδραματίσουν. Μπορούν, όμως, να τους υποκαταστήσουν κατά κάποιο τρόπο, εφόσον αποτελούν την προσφορότερη και καλύτερη δυνατή εναλλακτική θέση, σε σχέση με τα ιδρύματα, τις ανάδοχες ή τις υιοθετούσες οικογένειες ή οποιουσδήποτε άλλους φορείς, ανεξάρτητα από τους λόγους για τους οποίους διασπάστηκε η αρχική πυρηνική οικογένεια. Η κακή τροπή στη ζωή ενός ανθρώπου και η δυσμενής εξελικτική του πορεία, θα θεωρηθεί ότι, δεν αποτελεί το αποτέλεσμα της συμβίωσης με τους παππούδες, αλλά επακόλουθο των

¹ BLUSTEIN, CHAN & GUANAIS: ό.π., 2004, p.1687.

² CASPER & BRYSON: ό.π., 1998, p. χωρίς σελίδες.

³ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1999, σ.98-99 & 115-117.

⁴ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1999, σ.123-124.

δυσμενών συνθηκών που έζησε το παιδί μέσα στο οικογενειακό του περιβάλλον, όπως επίσης της απουσίας των γονιών του. Αυτά, με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι δεν ανέλαβαν το παιδί από τη βρεφική του ηλικία οι παππούδες και εφόσον είχε προλάβει να δεθεί συναισθηματικά με τους γονείς του, πριν τους αποχωριστεί.

1.4.5 ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ-ΓΙΑΓΙΑΔΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΘΕΣΗ Σ' ΑΥΤΟΥΣ ΤΗΣ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ ΤΩΝ ΕΓΓΟΝΙΩΝ ΤΟΥΣ

Η πλειοψηφία των παππούδων αντιμετωπίζει την απόκτηση ενός παιδιού στην οικογένεια των παιδιών του ως πολύ θετικό στοιχείο, αφού τους προσδιορίζει έναν διαφορετικό ρόλο από αυτόν που είχαν έως τότε, του παππού και της γιαγιάς, τον οποίο θεωρούν πιο εύκολο από αυτόν, που είχαν ως γονείς.¹ Οι ηλικιωμένοι, γενικά, αναλαμβάνουν με ευχαρίστηση τη φροντίδα των εγγονιών τους, αφού είναι κάτι το οποίο τους αναζωογονεί και τους βγάζει από το κοινωνικό περιθώριο, δίνοντάς τους νόημα και αξία στη ζωής τους.² Υπάρχουν, όμως, κάποιοι από αυτούς οι οποίοι, ενώ χαίρονται να βλέπουν και να ασχολούνται για λίγο με τα εγγόνια τους, δεν επιθυμούν να έχουν συχνές επαφές μαζί τους ή να υπεραπασχολούνται με αυτά ή να αναλαμβάνουν την επίβλεψή τους και την ανατροφή τους. Με λίγα λόγια, ναι μεν αγαπούν και ενδιαφέρονται για τα παιδιά τους και τα εγγόνια τους, αλλά προτιμούν να κρατούν κάποιες αποστάσεις από αυτά, με την επίδειξη και έκφραση πιο ήπιων συναισθημάτων· οι σχέσεις τους δεν χαρακτηρίζονται από οικειότητα, αλλά από τυπικότητα.

Αυτό εξηγείται είτε με το ότι προτιμούν να έχουν την ανεξαρτησία τους είτε με το ότι πιστεύουν, πως δεν επιτρέπεται να αναμειγνύονται στην ανατροφή των εγγονιών τους, διότι είναι έργο των γονέων τους³ είτε επειδή αυτό τους εξυπηρετεί και, κατά κάποιο τρόπο, βολεύονται με το να μένουν αποστασιοποιημένοι.⁴ Εκτός αυτών, λόγω της ηλικίας τους δεν έχουν τη διάθεση ή αρκετές αντοχές, για να ανταποκριθούν σε έναν τέτοιο ρόλο, που μπορεί από τη μια πλευρά να τους προσφέρει χαρά, αλλά από την άλλη τους προκαλεί υπερβολική κούραση.⁵

Επιπλέον, ορισμένοι άλλοι παππούδες-γιαγιάδες βρίσκονται ακόμη στην παραγωγική εργασία, οπότε δεν έχουν ευκαιρίες απασχόλησης και μεγάλωματος των εγγονιών τους.⁶ Οι γονείς των παιδιών μπορεί να αντιταχθούν σε αυτήν την προσέγγιση ισχυριζόμενοι ότι, οι παππούδες οφείλουν να εγκαταλείψουν την εργασία τους, επειδή είναι καθήκον τους απέναντι στα παιδιά τους το να φροντίζουν τα εγγόνια τους, προκειμένου να αποφευχθεί η ανάθεσή τους σε κάποιον τρίτο. Οι παππούδες αντικρούουν τη δεδομένη αντίληψη λέγοντας, πως είναι ακόμη αρκετά δραστήριοι και ενεργητικοί, και ότι τα παιδιά τους δεν έχουν το δικαίωμα να τους στερήσουν την επαγγελματική τους δραστηριότητα ή την απασχόληση με οποιοδήποτε άλλο ενδιαφέρον τους. Γιατί, αν τους εμποδίσουν και τους αποκλείσουν από όλα αυτά, θα τους αποκόψουν από την κοινωνική ζωή, οπότε όταν τα εγγόνια τους μεγαλώσουν και ανεξαρτητοποιηθούν-αποδεσμευτούν από αυτούς, οι παππούδες

¹ TUCKER, N. (1997). *Εφηβεία, ωριμότητα και τρίτη ηλικία*. (Μετάφρ.: Ευαγγελία Γαλανάκη). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. Εξελικτική Ψυχολογία 4. σ.38.

² ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.308.

³ ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ: ό.π., 1996, σ.395.

⁴ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.417.

⁵ ISAMBERT: ό.π., σ.516.

⁶ TUCKER: ό.π., 1997, σ.38. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 2004, σ.171.

δεν θα έχουν πλέον τη δυνατότητα ή τις αντοχές, να επιστρέψουν στις προηγούμενες ασχολίες τους.¹

1.4.6 ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΡΟΛΩΝ ΠΑΠΠΟΥ ΚΑΙ ΓΙΑΓΙΑΣ

Οι προσαρμογές στους νέους ρόλους των ηλικιωμένων γίνονται πιο ομαλά στην περίπτωση των γυναικών σε σύγκριση με τους άνδρες, γιατί αυτές έστω και αν συνταξιοδοτηθούν από την εργασία τους, κρατούν όλους τους υπόλοιπους ρόλους που είχαν στην οικογένεια, όπως π.χ. η συντήρηση και φροντίδα του νοικοκυριού, και υποκαθιστούν την μητέρα όσον αφορά τον ρόλο και τη δράση της. Οι γιαγιάδες, συγκεκριμένα στην Ελλάδα, στα πλαίσια των προσδοκώμενων κοινωνικών ρόλων τους, δεν περνούν σχεδόν ποτέ στην αδράνεια εξαιτίας κάποιων λόγων που αφορούν τόσο τη φροντίδα του νοικοκυριού (οικιακή βοήθεια) των ίδιων και των παιδιών τους² όσο και την προσφορά συναισθημάτων και υπηρεσιών προς όλα τα μέλη της ευρύτερης οικογένειάς τους. Παραμένουν προσιτές, είναι έτοιμες να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους είτε τους ζητηθεί είτε όχι και είναι σαν να ζουν «για τους άλλους και μέσα από τους άλλους».³

Αντίθετα, οι ηλικιωμένοι άντρες έχουν την αίσθηση ότι, δεν είναι πλέον χρήσιμοι στους άλλους και μειώνεται η αυτοεκτίμησή τους και το γόητρό τους, λόγω της ηλικίας τους και της συνεπακόλουθης συνταξιοδότησής τους (CAVAN, 1952, LOETHER, 1967).⁴ Ο παππούς βρίσκεται χωρίς προνόμια, κοινωνικά απομονωμένος και ο ρόλος του περιορίζεται -ενώ δεν παραγνωρίζεται, έστω και αν αυτός θεωρείται περισσότερο συμπληρωματικός και υποβοηθητικός- σε πιθανή ανάθεση σ' αυτόν του περιπάτου των εγγονιών, μιας και τις περισσότερες φορές αναλαμβάνει τη συνοδεία και επίβλεψη των εγγονιών του στη γειτονιά για παιχνίδι, στις βόλτες και στα πάρκα-στην παιδική χαρά, τη μεταφορά τους στο νηπιαγωγείο, στο σχολείο ή στο φροντιστήριο, τη βοήθεια και την επιτήρηση όσον αφορά τη μελέτη των σχολικών μαθημάτων κ.ά. Εξ αντιθέτου, η γιαγιά είναι διαρκώς απασχολημένη με τις δουλειές προσφέροντας τις υπηρεσίες της στις οικογένειες των παιδιών της, δέσμευση που θα κρατήσει έως τα βαθιά γεράματά της.⁵

Αυτό, σε συνάρτηση με την διαρκή επιδίωξη κάθε γυναίκας να είναι καλή μητέρα, συντελεί στον αυξημένο ανταγωνισμό που αναπτύσσεται μεταξύ της κόρης και της μητέρας ή πεθεράς όσον αφορά τη φροντίδα των παιδιών. Οι παππούδες από την άλλη, δεν έχουν τέτοια συναισθήματα ή μελήματα, αφού σπάνια τους ζητείται να επιμεληθούν τα εγγόνια τους. Εάν όμως αυτό γίνει, δείχνουν μεγάλη προθυμία και θερμή συναισθημάτων προς αυτά.⁶ Συμπερασματικά, η ζωή των εγγονιών με τις γιαγιάδες είναι συνδεδεμένη περισσότερο με την οικογενειακή ιστορία και με δραστηριότητες εντός του σπιτιού, σε αντίθεση με τις εμπειρίες που αποκτούν με τους παππούδες τους, που έχουν περισσότερο κοινωνικό περιεχόμενο εκτός σπιτιού.⁷

¹ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.417-418.

² ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ κ.ά.: ό.π., 1993, σ.408.

³ ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ: ό.π., 1980, σ.471.

⁴ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ-ΛΟΪΖΟΥ, Μ. (Μάιος-Δεκέμβριος 1980). Η ψυχολογία του γήρατος. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 39-40, σ. 342-352. σ.347.

⁵ ΚΑΤΑΚΗ: ό.π., 1984, σ.167. ΝΑΣΤΟΣ, Σ.Ι. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος, 1997). Σύγχρονα κοινωνικά και εκπαιδευτικά προβλήματα, οι εργαζόμενοι γονείς και η αγωγή των παιδιών τους. *Διαπιστώσεις - προοπτικές. Το σχολείο του μέλλοντος*, τεύχ.11, σ.13-15. σ.13. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ: ό.π., Μάρτης-Απρίλης, τεύχ.95, σ.148. WSTROPP & WILLIAMS: ό.π., 1960, p.124-125.

⁶ ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ: ό.π., 1980, σ.470.

⁷ ΑΤΤΙΑΣ-DONFUT & SEGALLEN: ό.π., 2002, p.286.

Κάποιες φορές, φαίνεται ότι, τα εγγόνια είναι πιο κοντά στον παππού από την πλευρά του πατέρα, γεγονός που μπορεί να ερμηνεύεται από την ενδεχόμενη μικρότερη ηλικία των γονιών της μητέρας σε σύγκριση με τους γονείς του πατέρα.¹ Το πιο πιθανό πάντως είναι, να ισχύει το αντίθετο και να έχει βαθύτερες ρίζες στην διατήρηση και επικράτηση στενότερων οικογενειακών σχέσεων με τους συγγενείς της μητέρας,² αμέσως μετά το γάμο του ζευγαριού. Αυτό επιβεβαιώνεται πράγματι, από τα ευρήματα έρευνας, που διεξήχθη από την ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, όπου φάνηκε να υπερτερεί η συχνότητα των επαφών και επισκέψεων με συγγενείς καταγόμενους από την γραμμή της συζύγου σε σχέση με του συζύγου.³ Στα ίδια συμπεράσματα κατέληξαν και οι WHITBECK, HOYT & HUCK σε έρευνά τους για την μελέτη των σχέσεων παππούδων και εγγονιών, στην οποία βρήκαν ότι, η συχνότητα και η εγγύτητα των επαφών των παιδιών μιας οικογένειας ήταν πιο συχνές και στενές με τους παππούδες και τις γιαγιάδες από την πλευρά της μητέρας.⁴ Ιδιαίτερα μάλιστα μεταξύ των εγγονιών θηλυκού γένους και των γιαγιάδων τους. Αυτό βρίσκεται σε συνάρτηση με τη γενικότερη ιδεολογία περί του ρόλου των γυναικών να είναι αυτές οι φροντιστές των μικρών παιδιών ή της γενικότερης τάσης των κοριτσιών να μαθαίνουν για την οικογενειακή ιστορία από τις γιαγιάδες τους μέσα από τις φωτογραφίες και τα οικογενειακά κειμήλια. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι δεσμοί που αναπτύσσονται μεταξύ των οικογενειών με την ίδια καταγωγή είτε είναι σύγχρονες είτε συνδέονται με δεσμούς συγγένειας στο πέρασμα του χρόνου, είναι έντονοι κυρίως μεταξύ των γυναικών, γεγονός που διαιωνίζεται και περνάει στις επόμενες γενιές. Πιο απλά, οι δεσμοί μεταξύ των γυναικών είναι πιο στενοί στο εσωτερικό των οικογενειών με κοινή καταγωγή σε σύγκριση με αυτούς των ανδρών.⁵

Από αυτά τα δεδομένα συνεπάγεται ότι, την επιμέλεια και επίβλεψη των εγγονιών την αναλαμβάνουν συνήθως οι γιαγιάδες από την πλευρά των μητέρων, αφενός επειδή αισθάνονται πιο ελεύθερα και οικεία να τους το ζητήσουν, αφετέρου έχουν εμπιστοσύνη στους τρόπους διαπαιδαγώγησης που χρησιμοποιούν, αφού αυτές μεγάλωσαν τις μητέρες των παιδιών, ενώ δεν πρέπει να παραλειφθεί ότι, οι γιαγιάδες από την πλευρά των ανδρών ίσως έχουν αναλάβει την επιμέλεια των παιδιών της κόρης τους. Επιπρόσθετα, ακόμη και στις περιπτώσεις διαζυγίου ενός ζεύγους, ως είθισται, αλλά και όπως ορίζει ο νόμος, τη γονική μέριμνα των παιδιών την αναλαμβάνει η μητέρα τους, οπότε, κατά συνέπεια, οι παππούδες από την πλευρά των πατέρων έχουν λιγότερες ή καθόλου ευκαιρίες να έχουν επαφή με τα εγγόνια τους, έστω και αν το επιθυμούν και το επιδιώκουν.⁶

Η μειονεκτική θέση των γιαγιάδων από την πλευρά του πατέρα σε σχέση με αυτές από την πλευρά της μητέρας, μπορεί να προκαλέσει διαφωνίες, συγκρούσεις και ανταγωνισμούς μεταξύ τους, οι οποίες ενδέχεται να οφείλονται σε διαφορές

¹ KOTZAMANHΣ: ό.π., 1996, σ.396.

² TURNER: ό.π., 1970, p.421. ATTIAS-DONFUT & SEGALen: ό.π., 2002, p.288. FINGERMAN, K. L. (November 2004). The role of offspring and in-laws in grandparents' ties to their grandchildren. *Journal of family issues*, Vol.25, No.8, pp.1026-1049. © 2004 Sage Publications. p.1028.

³ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1985, σ.75.

⁴ WHITBECK, L.B., HOYT, D.R. & HUCK, S.M. (November 1993). Family relationship history, contemporary parent-grandparent relationship quality, and the grandparent-grandchild relationship. *Journal of marriage and the family*, Vol.55, N.4, pp.1025-1035. p.1032 & 1034.

⁵ SILVERSTEIN, M. & LONG, J.D. (November 1998). Trajectories of grandparents' perceived solidarity with adult grandchildren: a growth curve analysis over 23 years. *Journal of marriage and the family*, Vol.60, N.4, pp.912-923. p.913. KING & ELDER: ό.π., 1995, Vol.57, N.1, p.175. KING & ELDER: ό.π., 1997, Vol.59, p.852-853.

⁶ KOTZAMANHΣ: ό.π., 1996, σ.396. ATTIAS-DONFUT & SEGALen: ό.π., 2002, p.290. DUNN: ό.π., 2002, p.159.

ηλικίας, απόψεων, ενδιαφερόντων ή γενικά, στην διαφορετικότητα των χαρακτήρων τους. Με το πέρασμα του χρόνου, αυτές μπορεί να εξομαλυνθούν ή να εξαλειφθούν, πράγμα που θα επιφέρει ικανοποίηση και χαρά στα παιδιά τους. Αρκεί, βέβαια, αυτό το δέσιμο μεταξύ των συμπτέθερων να παραμείνει μέσα σε λογικά πλαίσια, έτσι ώστε να μη στραφεί εναντίον του συζυγικού ζευγαριού και απειλήσει τη συνοχή της οικογένειάς τους.¹

1.4.7 ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΟΥΣ

Αρκετές έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί, αναφορικά με θέματα που άπτονται των στάσεων και των αντιλήψεων των παιδιών και των εφήβων απέναντι στους ηλικιωμένους και, ειδικότερα, στον παππού και στη γιαγιά τους (LAURAN, 1971, MITCHELL, WILSON et al., 1985, THOMSON F., 1984, JANTZ et al., 1977).² Αυτό σημαίνει ότι, οι αρχές, οι αξίες, οι αντιλήψεις και οι στάσεις της κοινωνίας, η επικρατούσα μορφή και δομή της οικογένειας, όπως επίσης, οι σύνδεσμοι, η επαφή και η επικοινωνία, γενικότερα των παιδιών και των νέων με τους ηλικιωμένους, αντικατοπτρίζονται μέσα από τις αντιλήψεις και τις στάσεις που εκφράζουν τα παιδιά.³

Ορισμένες από τις παραμέτρους από τις οποίες εξαρτώνται οι αντιλήψεις των παιδιών για τα ηλικιωμένα άτομα, είναι η ηλικία των δύο πλευρών, η διαφορά της απόκλισης και η απόσταση μεταξύ των ηλικιών τους, ο βαθμός της συγγένειας που τους χαρακτηρίζει, η συχνότητα των επαφών και της επικοινωνίας ανάμεσά τους, το επίπεδο μόρφωσής τους και ο βαθμός νόησής τους.⁴

Στα πλαίσια της δικής της έρευνας η ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ διαπίστωσε ότι, τα παιδιά τείνουν να εκδηλώνουν σαφώς θετικότερα συναισθήματα προς τον παππού σε σχέση με αυτά που απευθύνονται στη γιαγιά τους, όπως επίσης και το αντίστροφο, ενώ ένα άλλο εύρημά της ήταν ότι, τα παιδιά και οι ηλικιωμένοι παππούδες τους που ανήκουν στο ίδιο φύλο αναπτύσσουν πιο έντονη συναισθηματική εμπλοκή μεταξύ τους (δηλαδή τα κορίτσια με τις γιαγιάδες και τα αγόρια με τους παππούδες).⁵

Στην έρευνα της ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ, φάνηκε από τις περιγραφές των παιδιών ότι, αυτά κρατούν σαφώς πιο θετική στάση απέναντι στους παππούδες τους σε σχέση με τις αντιλήψεις που έχουν γενικά για τους ηλικιωμένους και που χαρακτηρίζονταν συγκεκριμένα ως γέρος και γριά. Σε αυτό φαίνεται να έπαιξαν ρόλο, κυρίως, οι συχνές επαφές των παιδιών με τους παππούδες τους, οι στενοί συναισθηματικοί δεσμοί και η οικειότητα μεταξύ τους, η ευρύτερη προσφορά των παππούδων στην οικογένειά τους, η συμβολή τους στη διαμόρφωση της ταυτότητας των παιδιών και της διάπλασης του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς τους, αλλά κυρίως το ότι αυτά τους αναγνωρίζουν ως μέλη της οικογένειάς τους. Επακόλουθο αυτών είναι η μη αντίληψη και αντιμετώπιση των παππούδων τους ως ηλικιωμένων ανθρώπων. Εξάλλου, δεν πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι, στη σύγχρονη εποχή, η εικόνα του παππού και της γιαγιάς παρεκκλίνει κατά πολύ από αυτή του παρελθόντος «των γηραιών, μαυροντυμένων γυναικών και των σκυφτών γέρων με το μπαστούνάκι».

¹ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.409.

² ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ: ό.π., 1995, σ.52.

³ ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ: ό.π., 1996, σ.389.

⁴ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ: ό.π., 1995, σ.32.

⁵ ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.103 & 118.

Αυτή προσιδιάζει περισσότερο με την εικόνα των προ-γιαγιάδων και των προ-παππούδων.¹

1.4.8 ΠΡΟΣΑΡΜΟΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ – ΓΙΑΓΙΑΔΩΝ ΣΤΙΣ ΝΕΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΖΩΗΣ

Ο σύγχρονος τρόπος ζωής χαρακτηρίζεται από έντονους ρυθμούς, συχνές εναλλαγές προτύπων και νέα δεδομένα, σύμφωνα με τα οποία ο άνθρωπος πρέπει να προσαρμοστεί και έχει να αντιμετωπίσει δυσκολίες σχετικά με αυτά.² Το πρόβλημα εμφανίζεται οξύτερο σε ό,τι αφορά τους ηλικιωμένους, γιατί πέραν του γεγονότος ότι, αυτές οι μεταβολές έχουν επιπτώσεις ποικιλόμορφες, οι ηλικιωμένοι βρίσκονται σε ακόμη πιο μειονεκτική θέση λόγω της ηλικίας τους, των δυσκολιών και προβλημάτων που αντιμετωπίζουν. Αυτό έχει, κατ' επέκταση, αντίκτυπο στο στενό, αλλά και στο ευρύτερο οικογενειακό τους περιβάλλον.

Οι αλλαγές που επήλθαν λόγω της τεχνολογικής επανάστασης σε αντικείμενα και οικιακές συσκευές καθημερινής χρήσης ή σε γενικότερο εξοπλισμό, προκάλεσαν δυσκολίες στους ηλικιωμένους, οι οποίοι πλέον δυσκολεύονται να ανταποκριθούν, ενώ παράλληλα, τέθηκαν σε αμφισβήτηση οι γνώσεις και η εμπειρία τους.³ «Το ανερχόμενο επίπεδο εκπαίδευσης των νεωτέρων γενεών αμφισβητεί τις αυθεντίες της πείρας. Ο σεβασμός στη γεροντική σοφία, ως πολιτιστικό στοιχείο της κοινωνίας, σχετίζεται αντίστροφα με την εξέλιξή της, ενώ παράλληλα τα ενδιαφέροντα διαφοροποιούνται κατά πολύ ανάμεσα στις γενεές».⁴ Η υστέρηση αυτή των γηραιότερων που οφείλεται στην ηλικία τους, σε συνδυασμό με το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδό τους προκαλεί αντιθέσεις που είναι τόσο μεγάλες, ώστε ακόμη και ένα παιδί ξεπερνά τους παππούδες του ή και τους γονείς του με το να ανταπεξέρχεται στις νέες απαιτήσεις με καλύτερο, ευκολότερο και γρηγορότερο τρόπο, στηριζόμενο στην βαθύτερη και πιο εκτεταμένη ενημέρωσή του, διευρύνοντας ακόμη περισσότερο το χάσμα ανάμεσα σε δύο ακρινές γενιές.⁵

Κατά συνέπεια, ο ρόλος της τρίτης ηλικίας περιορίστηκε και ατόνησε, οι παππούδες είναι σαν να τοποθετήθηκαν στο κοινωνικό περιθώριο και ελαττώθηκε η χρησιμότητά τους, αφού αντιμετωπίζονται ως επιβαρυντικοί, μη αποδοτικοί και παραγωγικοί παράγοντες. Μερικοί από αυτούς, μάλιστα, έφτασαν στα όρια της αντιμετώπισής τους ως μικρών παιδιών τόσο εξαιτίας των μεταβολών στην κοινωνία όσο και λόγω των βιολογικών τους αλλαγών και δυσλειτουργιών.⁶

Το γεγονός αυτό δεν είναι παράξενο, αφού τόσο οι παππούδες όσο και τα παιδιά, θεωρείται ότι, ανήκουν στην ίδια κατηγορία ανθρώπων, λόγω των αδυναμιών τους και της ευαίσθητης περιόδου την οποία διανύουν.⁷ Υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα στην αδυναμία ενός βρέφους και του πολύ ηλικιωμένου ανθρώπου, γιατί «το μωρό έχει μόλις αναδυθεί από το σκοτάδι ενώ ο γέρος πρόκειται να μπει ξανά μέσα». Και οι δύο ηλικιακές ομάδες, όντας ουσιαστικά περιθωριοποιημένες από την κοινωνική

¹ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ: ό.π., 1995, σ.64.

² ΔΡΑΓΑΣΗ: ό.π., 1999, σ.22.

³ ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 1984, σ.88 & 89.

⁴ ΤΖΩΡΤΖΩΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, σ.191.

⁵ ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ, Θ. Ι. (1999). *Εισαγωγικά στοιχεία γηριατρικής και γεροντολογίας*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.31-50). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.42-43.

⁶ ΔΟΝΤΑΣ, Α. (1981). *Η τρίτη ηλικία. Προβλήματα και δυνατότητες*. Αθήνα: (χωρίς όνομα εκδότη). σ.306. ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ: ό.π., 1999, σ.41.

⁷ ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ: ό.π., 1980, σ.214.

δράση των ενηλίκων και, παράλληλα, έχοντας στη διάθεσή τους αρκετό ελεύθερο χρόνο και προθυμία βοήθειας, στηρίζουν η μία την άλλη. Οι ανταλλαγές εξυπηρετήσεων συντελούν στη σύσφιξη των μεταξύ τους σχέσεων και στην ενδυνάμωση των οικογενειακών σχέσεων και της συνοχής της.¹

1.4.9 ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ – ΓΙΑΓΙΑΔΩΝ ΜΕ ΤΑ ΕΓΓΟΝΙΑ ΤΟΥΣ

Οι σχέσεις οι οποίες αναπτύσσονται ανάμεσα στα παιδιά και στους παππούδες τους είτε από την πλευρά του πατέρα είτε της μητέρας, είναι αμφίδρομες και ποικιλόμορφες. Το οικογενειακό περιβάλλον, η οικονομική κατάσταση που επικρατεί σε αυτό και το κοινωνικό κατεστημένο της οικογένειας, αποτελούν αντικειμενικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση των σχέσεων παππούδων και εγγονιών. Οι υποκειμενικοί παράγοντες αναφέρονται στα συναισθήματα, στις σκέψεις και αντιλήψεις, αλλά και γενικά στην προσωπικότητα κάθε μέλους της οικογένειας, και δίνουν το ιδιαίτερο εκείνο στίγμα που προσδιορίζει οποιαδήποτε ανθρώπινη σχέση και συγκεκριμένα εδώ, τους δεσμούς των εγγονιών με τους παππούδες τους.²

Στην Ελλάδα, οι επιρροές που οι παππούδες ασκούν τόσο στα παιδιά τους όσο και στα εγγόνια τους, είναι μεγάλες εξαιτίας των στενών συναισθηματικών δεσμών που έχουν αναπτυχθεί ανάμεσά τους και της μεγάλης συνοχής που χαρακτηρίζει την ευρύτερη συγγενική οικογένεια.³ Τα παιδιά από πολύ νωρίς διαισθάνονται ότι, η συγκατοίκηση των παππούδων τους στο εσωτερικό της οικογένειάς τους είναι θετικό και ότι μπορούν να την εκμεταλλευτούν προς όφελός τους. Η πορεία που ακολουθούν είναι σχεδόν πάντα η ίδια: Αρχικά κερδίζουν την προσοχή, το ενδιαφέρον και την αγάπη τους και, έπειτα, αφού τους θέσουν με το μέρος τους σχηματίζοντας τη μορφή μιας συμμαχίας, μέσω κατάλληλων χειρισμών διαμορφώνουν κοινό μέτωπο με αυτούς, βάση του οποίου, όταν προκύπτει ανάγκη, στρέφονται εναντίον των γονέων.⁴

Τάσσονται στο ίδιο «στρατόπεδο», γιατί έχουν πολλά κοινά σημεία μεταξύ τους, αλλά και γιατί οι παππούδες από τη φύση τους έχουν την τάση να αγαπούν και να επικοινωνούν με καλύτερο τρόπο με τα εγγόνια τους. Είναι πιο εύκολο για αυτούς να ανακατευθύνουν το ενδιαφέρον και την αγάπη τους και να τα μεταστρέψουν από τα παιδιά τους στα εγγόνια τους, καθώς αυτό συνεπάγεται ότι, θα είναι πιο ελεύθεροι και απαλλαγμένοι από τις υποχρεώσεις, τα καθήκοντα και τους περιορισμούς που είχαν τόσα χρόνια ανατρέφοντας τα παιδιά τους. Στην παρούσα φάση τους, έχοντας απαλλαχθεί από τους περιορισμούς που επέβαλε η ανάγκη τήρησης των παιδαγωγικών κανόνων, έχουν περισσότερες ευκαιρίες ελεύθερης έκφρασης των συναισθημάτων τους προς τα εγγόνια τους, αφού η ανατροφή και η εκπαιδευτική ευθύνη αυτών έχει μετατεθεί στους γονείς τους.⁵ Σε συνδυασμό με αυτά, έχουν το πλεονέκτημα ότι, όταν τα εγγόνια τους είναι βρεφικής ή νηπιακής ηλικίας, έχουν τη δυνατότητα να απολαμβάνουν τα θετικά αυτής της ηλικιακής περιόδου και να αναπληρώνουν τα κενά που προέκυψαν από τη μη βίωσή τους κατά τη διάρκεια που αναπτύσσονταν τα δικά τους παιδιά.⁶ Με άλλα λόγια, η αγάπη τους είναι πιο γενναιόδωρη και στηρίζεται σε αλτρουιστικές βάσεις, αφού εκλείπουν πια παράγοντες όπως δικαιώματα, υποχρεώσεις, απαγορεύσεις, ευθύνη αγωγής και επιθυμία αυτοεπιβεβαίωσης, αισθήματα ενοχής και απογοήτευσης, που χαρακτήριζαν

¹ ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ: ό.π., 1980, σ.90.

² ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ: ό.π., 1996, σ.391.

³ ΠΑΛΛΙΔΗΣ & ΠΑΛΛΙΔΟΥ: ό.π., 1999, σ.153.

⁴ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1958, σ.34.

⁵ ΚΟΥΡΟΣ: ό.π., 1993, σ.102.

⁶ ΦΑΡΟΣ & ΚΟΦΙΝΑΣ: ό.π., 1993, σ.212.

τη γονεϊκή κατάσταση.¹ Είναι σαν να βιώνουν ξανά τον γονεϊκό ρόλο, αλλά μέσα από μια άλλη, νέα διάσταση.²

Συνεχίζοντας για τους παππούδες, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, η αγάπη και η στοργή που δείχνουν στα εγγόνια τους, αποβαίνει ωφέλιμη για τους ίδιους, αφού τους ξανανιώνει. Οι ηλικιωμένοι κρατώντας επαφές και αναπτύσσοντας φιλίες με τα παιδιά και τους νέους, εκτός της επίτευξης καλύτερης προσαρμογής τους στη σύγχρονη κοινωνία, παράλληλα αυτό τους δίνει ζωή και ελπίδες αναφορικά με το εξελικτικό στάδιο στο οποίο βρίσκονται οι ίδιοι, οπότε άμεσα ή έμμεσα αποτρέπεται η μελαγχολία τους. Πέραν αυτού του γεγονότος, όμως, κρύβει και μια αρνητική, αντικοινωνική όψη. Υπό μια έννοια, μέσω της μεταστροφής της αγάπης τους, είναι σαν να εκδικούνται την ενδιάμεση γενιά, δηλαδή τους γονείς των παιδιών, αφενός γιατί μεγάλωσαν και αφετέρου γιατί δεν ανήκουν πλέον στη δική τους οικογένεια.³

Το παιδί, από τη δική του πλευρά, προσδοκά από τους παππούδες του, όχι μόνο την προσφορά συναισθημάτων και φροντίδας όσον αφορά τις βιολογικές του ανάγκες -πράγματα τα οποία αυτοί παρείχαν και πιο παλιά στα παιδιά τους-, αλλά πολύ περισσότερο το παραχάιδεμα, την προστασία του, την ενίσχυση των απόψεων και θέσεών του, έτσι ώστε να μπορεί να επιβάλλεται στους γονείς του, όπως επίσης την ικανοποίηση εξεζητημένων αναγκών και ιδιοτροπιών του.⁴ Οι παππούδες, έχουν την τάση να επιτρέπουν στα εγγόνια τους εκφράσεις και ενέργειες, ή να υπομένουν αδιαμαρτύρητα κάποιες καταστάσεις τις οποίες δεν θα επέτρεπαν ποτέ να εκδηλώσουν τα παιδιά τους, όπως λ.χ. διάφορες καταστροφές και ζημιές, αναιδή συμπεριφορά και αυθάδεια, κ.ά.⁵

Ανεπιτήδευτα λοιπόν, προκύπτει ο προβληματισμός, κατά πόσον αυτή η στενή επαφή και επικοινωνία των ηλικιωμένων με τα εγγόνια τους έχει θετικές συνέπειες στα παιδιά και στους γονείς τους. Η απάντηση που θα μπορούσε να δοθεί θα ήταν αρνητική, εξαιτίας της υπέρμετρης αγάπης και του υπερβολικού συναισθηματισμού που είναι έμφυτος στην ψυχοσύνθεση των ατόμων της τρίτης ηλικίας και που υποβάλλει τους παππούδες να τον εκφράζουν προς τα εγγόνια τους.⁶

Όμως, όσο και αν φαίνεται ότι, η προαναφερθείσα στάση και συμπεριφορά των παππούδων είναι αρνητική και αντιπαιδαγωγική, παρόλα αυτά ενέχει και μια άλλη όψη, θετική, αφού τα παιδιά έχουν τη δυνατότητα μέσω αυτής της ελαστικότητας, της επιτρεπτικότητας και της διαλλακτικότητας των παππούδων, να βρίσκουν διέξοδο εκτόνωσης και να ανέχονται με καλύτερο τρόπο την αυστηρή πειθαρχία των γονιών τους.⁷ Τίποτα δεν επισκιάζει τις σχέσεις τους με τους παππούδες τους, τις οποίες διακρίνει μόνο η αστείρευτη αγάπη και η εμπιστοσύνη που αναπτύσσεται ανάμεσά τους. Οι σχέσεις αυτές δεν ομοιάζουν σε τίποτα με αυτές που έχουν αναπτυχθεί μεταξύ του παιδιού και των γονέων του, στις οποίες πέρα από τα θετικά συναισθήματα μπορεί να ενυπάρχουν ζήλια, πικρία και επαναστατική διάθεση εκ μέρους του παιδιού.⁸

Εξάλλου, όπως υποστηρίζεται: «όταν κάποιος γονιός αδυνατεί να εκπληρώσει το ρόλο του, συχνά ο καλύτερος αντικαταστάτης είναι ο παππούς ή η γιαγιά, παρ’

¹ ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ: ό.π., 1980, σ.470.

² ΓΚΙΖΕΛΗΣ: ό.π., 1991, σ.154.

³ ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ: ό.π., 1980, σ.471.

⁴ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1958, σ.35.

⁵ ΓΚΙΖΕΛΗΣ: ό.π., 1991, σ.154. ΚΟΥΡΟΣ: ό.π., 1993, σ.103.

⁶ ΠΑΛΛΙΔΗΣ & ΠΑΛΛΙΔΟΥ: ό.π., 1999, σ.153-154.

⁷ ΚΟΥΡΟΣ: ό.π., 1993, σ.103.

⁸ ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ: ό.π., 1980, σ.471.

όλες τις αδυναμίες που θα οδηγήσουν σε κάποια λάθη διαπαιδαγώγησης λόγω υπερπροστασίας».¹

1.4.10 ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΩΝ

Αυτό που μετράει και έχει αξία στη ζωή ενός ανθρώπου, δεν είναι τόσο η ποσότητα των ετών που θα παραμείνει στη ζωή, αλλά η ποιότητα των εμπειριών που θα αποκτήσει και οι κοινωνικοί ρόλοι που θα εκπληρώσει-ασκήσει στην πορεία της ζωής του, όπως π.χ. διάρκεια και είδος εκπαίδευσης, δημιουργία οικογένειας, είδος επαγγέλματος, κ.ά. Επίσης, δίνεται έμφαση στις ξεχωριστές φάσεις της ζωής του και στις μεταβολές που θα υποστούν οι φυσιολογικές-βιολογικές, ψυχολογικές και πνευματικές λειτουργίες του, όπως λ.χ. τα συναισθήματα, τα κίνητρα, η μνήμη, η αντίληψη, η φαντασία, η σκέψη, η δημιουργικότητα, κ.λπ.

Στις πολλές και διαφορετικές πτυχές και όψεις της ζωής, αποδίδεται ο διαχωρισμός που οι ψυχολόγοι κάνουν όσον αφορά την ηλικία, διακρίνοντάς την σε βιολογική, ψυχολογική, κοινωνική και λειτουργική ηλικία. Η βιολογική ηλικία προσδιορίζει την εκάστοτε ηλικία του ανθρώπου, από την αρχή της ζωής του έως την φάση που διανύει και σε συμφωνία με την προσδοκώμενη για τον άνθρωπο μέση διάρκεια ζωής, ενώ ταυτόχρονα χαρακτηρίζει τις φυσιολογικές, φυσιολογικές ή ανατομικές αλλαγές του. Με τον όρο ψυχολογική ηλικία, γίνεται αναφορά στις συμπεριφορικές και γνωστικές ικανότητες του ανθρώπου κατά την εξελικτική χρονική ακολουθία. Τέλος, η κοινωνική ηλικία του αφορά στις επίκτητες κοινωνικές συνήθειες και ρόλους που αναλαμβάνει καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του.²

Κρίνεται ότι, πρέπει να αποφευχθεί η χρονοτριβή με την πλήρη ανάλυση των εξελικτικών σταδίων της ζωής του ανθρώπου, ενώ απεναντίας, επιβάλλεται η ενασχόληση με τα άτομα της τρίτης ηλικίας. Συγκεκριμένα, όσον αφορά τους ηλικιωμένους από την άποψη της βιολογίας, ο ορισμός που δίνεται στο γήρας, είναι ο εξής: «Γήρας είναι το βιολογικό φαινόμενο κατά το οποίο οι ζώντες οργανισμοί παρουσιάζουν προοδευτική κάμψη των φυσιολογικών λειτουργιών τους, μετά την πάροδο ορισμένου χρόνου ζωής, και άγονται έτσι βαθμιαία στο θάνατο».³ Σύμφωνα με το ίδιο μοντέλο και παραμένοντας στον ίδιο τομέα, της βιολογίας, ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από ανάπτυξη της συμπεριφορικής και βιολογικής ικανότητας του οργανισμού του, από τη γέννησή του έως τα 20 ή 28 πρώτα έτη του, τη στασιμότητα και σταθερότητα για τα επόμενα χρόνια, δηλαδή από την ηλικία των 30 έως τα 50 ή 55 έτη και, τέλος, τη μη αναστρέψιμη πορεία και την κάμψη, από την ηλικία των 55 ή 60 ετών έως το τέλος της ζωής του.

Αναλυτικότερα ως προς τα γηρατειά, η διαδικασία από την οποία διέρχεται ένα άτομο προκειμένου να χαρακτηριστεί ως ηλικιωμένο, διαφοροποιείται από άτομο σε άτομο ως προς τον ρυθμό και τον βαθμό κι εξαρτάται από παράγοντες που επηρεάζουν τη ζωή του, όπως π.χ. η κληρονομικότητα, ο υγιεινός τρόπος διαβίωσής του, η ψυχροσύνησής του, το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του και η

¹ ΚΟΥΡΟΣ: ό.π., 1993, σ.107.

² ΧΟΥΣΙΑΔΑΣ, Λ. *Προχωρημένη ηλικία: μύθοι και πραγματικότητες*. Στα πρακτικά του 3^ο συνεδρίου Γηριατρικής και Γεροντολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος με διεθνή συμμετοχή (10-12 Φεβρουαρίου 1995): Σύγχρονα ιατροκοινωνικά προβλήματα της τρίτης ηλικίας. Εκδ. University studio press. (χωρίς τόπο και χρόνο έκδοσης). σ.42.

³ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ: ό.π., 1980, σ.342. ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ: ό.π., 1999, σ.33.

κοινωνική συμπεριφορά και προσαρμογή του.¹ Ανάλογα παρατηρούνται κάποια χαρακτηριστικά και μεταβολές στην υγεία του και κατ' επέκταση στην εμφάνισή του, τα οποία είναι συνάρτηση του γήρατος και άσχετα με την καλή γενική κατάσταση της υγείας του, όπως είναι η αντιστρόφως ανάλογη πορεία των πιθανοτήτων θανάτου και επιβίωσης, η μείωση της συμπεριφορικής, φυσιολογικής και βιοχημικής προσαρμογής στις προκλήσεις του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος,² οι παθήσεις του κυκλοφοριακού συστήματος και των αρθρώσεων και η σταδιακή μείωση της δύναμης, της ευλυγισίας και της ανθεκτικότητας του νευρομυϊκού συστήματος του ηλικιωμένου. Στην αδυναμία και οργανική εξασθένηση του ηλικιωμένου συνεπικουρεί και η εμφάνιση μακροχρόνιων και ανιάτων ασθενειών, όπως π.χ. καρδιοπάθειες, αρθριτικά, εγκεφαλικά επεισόδια και καρκίνος, νόσοι του αίματος και των οφθαλμών, παθήσεις των πνευμόνων, σακχαρώδης διαβήτης κ.ά.³ Όλα τα παραπάνω συμβάλλουν στις πολύπλευρες εξωτερικές τροποποιήσεις που υφίσταται (στη φυσιογνωμία και στην αισθητική του παρουσία) και στην γενικότερη επιδείνωση της εικόνας του ηλικιωμένου, που εμφανίζεται λ.χ. ως μείωση της δραστηριότητάς του λόγω της ελάττωσης των αποθεμάτων ενέργειάς του (TIBBITS, 1960).

Εάν εξεταστεί το ίδιο ζήτημα από την οπτική δύο άλλων επιστημών, της Ψυχολογίας και της Κοινωνιολογίας, θα μπορούσε να αναφερθεί ότι, η πρώτη επικεντρώνει στις αλλαγές του κεντρικού νευρικού συστήματος. Αυτές είναι περισσότερο εμφανείς στον ηλικιωμένο μέσω της μείωσης της ικανότητάς του να αντιλαμβάνεται γενικά, αλλά και να χρησιμοποιεί σωστά τον εγκέφαλό του αναφορικά με τις πληροφορίες που εισέρχονται σε αυτόν, όπως επίσης της άμβλυνσης των αισθήσεών του, τα οποία κατά συνέπεια επηρεάζουν τις εμπειρίες και τη συμπεριφορά του (ANDERSON, 1956).

Ενώ σε ό,τι αφορά την άλλη κατεύθυνση, την Κοινωνιολογία, αυτή εστιάζει το ενδιαφέρον της και αναφέρεται κυρίως στην αλλαγή του κοινωνικού ρόλου των ηλικιωμένων, καθώς επίσης στους μετασχηματισμούς που υπόκειται η κοινωνική ομάδα των ηλικιωμένων τόσο ως προς σχέσεις της με τις άλλες κοινωνικές ομάδες όσο και γενικότερα μέσα στο σύνολο της κοινωνίας. Οι πιο συνηθισμένες και έντονες αλλαγές στις οποίες διάκεινται οι ηλικιωμένοι, είναι η αλλαγή του κοινωνικού τους ρόλου μέσα στην οικογένεια (γιατί π.χ. παύει ο ρόλος του γονέα ή και του συζύγου με τον θάνατο του συντρόφου) και η λήξη της επαγγελματικής τους απασχόλησης και σταδιοδρομίας, η οποία επέρχεται με την συνταξιοδότησή τους. Το τελευταίο αυτό γεγονός, έχει ευρύτερες επιπτώσεις στην ψυχολογία τους, αλλά πολύ περισσότερο στην τοποθέτησή τους μέσα στην κοινωνία, αφού κατά κάποιο τρόπο περιθωριοποιούνται. Η διαδικασία είναι αμφίδρομη: η κοινωνία απορρίπτει τους ηλικιωμένους εξαιτίας της ελαττωμένης δράσης και χρησιμότητάς τους, ενώ παράλληλα, και ο ηλικιωμένος αποσύρεται από αυτήν, προβάλλοντας αντίδραση και θεωρώντας το ως ευκαιρία για ξεκούραση και χαλάρωση από τον αγώνα που κατέβαλε όλα αυτά τα έτη (TIBBITS, 1960).⁴ Εκμεταλλεύεται αυτήν την αλλαγή της ζωής του, «την άνοιξη των παππούδων και των γιαγιάδων» δημιουργικά, αναπτύσσοντας περισσότερες δραστηριότητες και κοινωνικές σχέσεις, ενώ παράλληλα μπορεί να αξιοποιήσει τον άπλετο ελεύθερο χρόνο του στην προσφορά

¹ ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ: ό.π., 1999, σ.33-34. ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (1999). *Γήρας και υγεία*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.71-105). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.71.

² ΧΟΥΣΙΑΔΑΣ: ό.π., σ.43.

³ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1980, σ.38. ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ: ό.π., 1999, σ.35-36.

⁴ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ: ό.π., 1980, σ.342-343. ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ: ό.π., 1999, σ.41.

στους άλλους και ιδιαίτερα στην οικογένειά του, όπως γίνεται με τη φροντίδα των εγγονιών του.¹

Οι ηλικιωμένοι αποτελούν μια εξαιρετικά ανομοιογενή και ετερογενή ομάδα, και δύσκολα θα μπορούσαν να τοποθετηθούν σε κατηγορίες. Είναι, όμως, δυνατή μια διάκρισή τους σε εκείνους που αυτοεξυπηρετούνται και στους άλλους που είναι ανάκανοι και έχουν μεγάλη ανάγκη από φροντίδα και υποστήριξη.² Ένας άλλος διαχωρισμός τους μπορεί να γίνει ως προς ορισμένα χαρακτηριστικά τους, σύμφωνα με την κατάταξη που πραγματοποίησαν οι SCHAE και WILLIS. Αυτή τους εντάσσει ως εξής: α) Άνθρωποι 60-70 χρόνων, που μοιάζουν στην πραγματικότητα με αυτούς της ηλικίας 50-60 ετών. Η μόνη τους διαφορά είναι ίσως ότι, οι περισσότεροι από αυτούς δεν απασχολούνται πλέον στην αγορά εργασίας, ωστόσο παραμένουν ενεργοί στα πλαίσια στήριξης της οικογένειάς τους, προσωπικής ή και ευρύτερης, συμβάλλοντας στις οικονομικές και κοινωνικές υποχρεώσεις που προκύπτουν.³ β) Άτομα 73-82 ετών, τα οποία διατηρούν τις κοινωνικές τους επαφές, στα πλαίσια βέβαια που τους το επιτρέπει η εμφάνιση προβλημάτων υγείας και οι ιδιορρυθμίες στη συμπεριφορά τους, και γ) οι ηλικιωμένοι των 83 ετών και άνω, οι οποίοι εμπίπτουν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους στα γνωστά αρνητικά στερεότυπα του γήρατος, με χαρακτηριστικά τους τη βιολογική φθορά, τις ασθένειες κ.ο.κ. Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών των ηλικιωμένων ανθρώπων ή υπάγεται σε κάποιο ίδρυμα ή παραμένει στην οικογενειακή του εστία με φροντίδες των συγγενών του ή τρίτου προσώπου επί πληρωμή.⁴

Τα συμπτώματα που παρουσιάζει ένα άτομο και διαπιστώνει ότι βρίσκεται πλέον στην τρίτη ηλικία, είναι η άμβλυνση των αισθήσεών του, και πιο συγκεκριμένα της όρασης και της ακοής, με την παράλληλη εμφάνιση ακόμη πιο σοβαρών ασθενειών, γεγονός που επηρεάζει τις επαφές του με το περιβάλλον του, αφού δεν αντιδρά εύκολα στα εξωτερικά ερεθίσματα. Φαινομενικά, αποκόβεται κοινωνικά, στην ουσία όμως, γίνεται ακόμη πιο εξαρτημένο, αφού η κινητικότητά του περιορίζεται. Ο περιορισμός του ζωτικού του χώρου και οι περικοπές των κοινωνικών του επαφών επιδρούν αρνητικά στην ψυχολογία του με την πρόκληση θλίψης, μαρασμού, κ.ά. Διάφορα τεστ αποδεικνύουν και επιβεβαιώνουν όλα τα προαναφερθέντα ως προς τις ψυχοκινητικές ενέργειες των ηλικιωμένων, όπως λ.χ. είναι ο χρόνος αντίδρασής τους σε δραστηριότητες και η φυσική τους δύναμη (KLEEMEIER, 1952, OBRIST, 1953, TIFFIN, 1949).

Μια φυσική φθορά που έρχεται με το χρόνο, είναι η υποβάθμιση της νοημοσύνης του ανθρώπου, που εκδηλώνεται με τη δυσκολία καθημερινών πράξεων, πνευματικής εργασίας και πραγματοποίησης αριθμητικών υπολογισμών, συλλογισμών, λογικών συσχετίσεων και σύνδεσης γεγονότων και καταστάσεων (GEIST, 1968). Παρόλα αυτά, οι ηλικιωμένοι δείχνουν να διατηρούν τη μνήμη τους. Η φαινομενική αυτή αντίφαση αίρεται, εάν γίνει κατανοητό ότι, η μνήμη του ηλικιωμένου εξασθενεί σε μεγάλο βαθμό αναφορικά με τα πρόσωπα και τα γεγονότα του παρόντος (διαταραχή της πρόσφατης μνήμης), σε αντίθεση με αυτά του παρελθόντος, στα οποία κάνει συχνές αναφορές και φαίνεται προσκολλημένος.⁵ Κάτι τέτοιο ερμηνεύει, γενικά, την τάση και την εικόνα τους, ότι βρίσκονται εκτός

¹ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ: ό.π., 1999, σ.62. ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.230.

² ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 2004, σ.171.

³ ΧΤΟΥΡΗΣ: ό.π., 1992, σ.125.

⁴ ΧΟΥΣΙΑΔΑΣ: ό.π., σ.43.

⁵ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ: ό.π., 1980, σ.344. ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ: ό.π., 1999, σ. 38. .

πραγματικότητας και ότι το μυαλό τους έχει κολλήσει στο παρελθόν.¹ Αυτό παρατηρείται κατά κύριο λόγο σε άτομα τα οποία είχαν μια ευτυχισμένη και επιτυχημένη ζωή, οι αναμνήσεις της οποίας δεν τους επιτρέπουν να αποδεσμευτούν από τα ευτυχή περιστατικά του παρελθόντος και να μεταπηδήσουν-προσαρμοστούν στη θλίψη και στην απογοήτευση της υφιστάμενης κατάστασης που βιώνουν. Σε αυτό, εξάλλου, συντελεί και η μείωση της κριτικής τους ικανότητας, ως συνέπεια της γενικότερης μείωσης της νοημοσύνης τους (BUSSE, 1962).

Η μείωση της ικανότητας του ηλικιωμένου για μάθηση, δεν φαίνεται παράδοξη· εμφανίζεται, όμως, ως παράλογη η συμπεριφορά του, αφού προσηλώνεται πεισματικά σε παλιές συνήθειες και πρακτικές, εκδηλώνοντας ακαμψία στη συμπεριφορά και στο χαρακτήρα του και τυποποίηση στον τρόπο αντίδρασής του.² Η απώλεια του νοήματος της ζωής γι' αυτόν βρίσκεται σε συνάρτηση με την κατάσταση της υγείας του, τις φυσιολογικές και ψυχολογικές αλλαγές που υφίσταται, με το κοινωνικοοικονομικό του επίπεδο, με τη θέση του μέσα στην οικογένειά του και με τις σχέσεις που έχει αναπτύξει με τα υπόλοιπα μέλη της, με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και τη γενικότερη φιλοσοφική του τοποθέτηση απέναντι στη ζωή, όπως επίσης την απώλεια και την έλλειψη περιέργειας και ενδιαφέροντος για κάθε τι και, γενικά, για τη ζωή.³ Δεν περιορίζεται απλά στην δυσκολία του να παρακολουθήσει τα τεκταινόμενα γεγονότα -διαδικασία η οποία τον κουράζει-, αλλά και στη μη επίδειξη ενδιαφέροντος για την υποστήριξη ιδεών και αξιών που υπερασπιζόταν ένθερμα σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Σε περίπτωση που η πνευματική και συγκινησιακή αδιαφορία του ηλικιωμένου λάβει μεγαλύτερη έκταση και γίνεται πιο οξεία και ακραία, τότε αυτός θα οδηγηθεί σε πλήρη αδράνεια. Είναι, τότε, αναπόφευκτη η δημιουργία ενός φαύλου κύκλου: η απραξία του ηλικιωμένου αποθαρρύνει την περιέργεια και τον ενθουσιασμό του, του προκαλεί πλήξη, όποτε αυτός μη βρίσκοντας περιέργεια στα πρόσωπα και τις καταστάσεις που τον περιβάλλουν, δείχνει αδιαφορία, περιορίζεται στον κόσμο του και δεν μπορεί να αντιληφθεί και να συλλάβει κανέναν αξιόλογο σκοπό, λόγο ή αιτία, προκειμένου να δραστηριοποιηθεί. Η φθορά απειλεί τόσο τα πράγματα που τον περιβάλλουν όσο και τον ίδιο.⁴ Από αυτά θα μπορούσε να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι, η περιθωριοποίηση του ηλικιωμένου είναι κατά κύριο λόγο υπεύθυνη για την πρόκληση και επιτάχυνση του βιολογικού γήρατος. Πρόκειται δηλαδή, πρωταρχικά για ένα κοινωνικό φαινόμενο, που είναι ωστόσο και βιολογικό.⁵

Ο ηλικιωμένος άνθρωπος υπάγεται σε συγκεκριμένη οικογενειακή και κοινωνική κατάσταση, ενώ παράλληλα χαρακτηρίζεται από σαφώς καθορισμένες και κατασταλαγμένες απόψεις, δομημένη ψυχοπνευματική ανάπτυξη και αποτελεί μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα.⁶ Αυτό που κυρίως τον διακρίνει, είναι η μεγάλη ένταση και όξυνση των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας που είχε διαμορφώσει στην ενήλικη ζωή του: Με λίγα λόγια, ο συνεπής χαρακτήρας μεταλλάσσεται σε σχολαστικό άνθρωπο, ο ομιλητικός μετατρέπεται σε φλύαρο, αυτός που φρόντιζε για την εξοικονόμηση χρημάτων γίνεται τσιγκούνης και αυτός που είχε αυστηρές αρχές γίνεται πλέον καταδικαστικός. Ο συντηρητισμός και τα δόγματα αποτελούν ύψιστες αρχές του, ενώ παράλληλα έχει την τάση να κατηγορεί και να κατακρίνει κάθε κατάσταση της σύγχρονης εποχής, σε αντίθεση με το παρελθόν που συνηθίζει να το

¹ ΤΣΟΥΝΙΑΣ, Β. (1993). *Στοιχεία Γεροντολογίας και Γηριατρικής*. Αθήνα. (χωρίς όνομα εκδότη). σ.33.

² ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ: ό.π., 1980, σ.344.

³ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1980, σ.38. ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ: ό.π., 1999, σ.38.

⁴ ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ: ό.π., σ.450-451 & 456.

⁵ ΓΚΙΖΕΛΗΣ: ό.π., 1991, σ.38.

⁶ ΤΣΟΥΝΙΑΣ: ό.π., 1993, σ.23.

ωραιοποιεί και το εξιδανικεύει.¹ Έχοντας αποκτήσει πλείστες εμπειρίες και έχοντας βιώσει αρκετές καταστάσεις, όλα αυτά τον έχουν καταστήσει αρκετά καχύποπτο, δύσπιστο, στενόμυαλο και εγωκεντρικό.

Οι φυσιολογικές αδυναμίες και η μείωση της νοημοσύνης, σε συνδυασμό με τα συναισθήματα του φόβου και της ανασφάλειας που προκαλεί ο θάνατος, μετατρέπουν τα άτομα της τρίτης ηλικίας σε ανθρώπους ευαίσθητους, μελαγχολικούς, αγχώδεις, φοβισμένους και ανήσυχους, οι οποίοι κάποιες φορές αντιδρούν με απάθεια, αυτοαπομόνωση και αυτοεγκατάλειψη, αλλά ταυτόχρονα, σε άλλες στιγμές μπορεί να είναι απότομοι, εριστικοί, γκρινιάρηδες, ναρκισσιστές, εγωκεντρικοί και απαιτητικοί. Όλες αυτές τις μορφές συμπεριφορών και αντιδράσεων, τις εκδηλώνουν αδιάκριτα προς κάθε άνθρωπο που προσπαθεί να τους προσεγγίσει είτε πρόκειται για το νοσηλευτικό προσωπικό που επιμελείται την υγεία τους- τους φροντιστές τους² είτε πρόκειται για συγγενικά τους πρόσωπα.³

Εάν θα έπρεπε να γίνει μια συγκριτική αντιπαράθεση των νέων με τους ηλικιωμένους, θα μπορούσε να αναφερθεί ότι, οι πρώτοι προσπαθούν σχεδόν πάντα να προκαλούν την προσοχή και το ενδιαφέρον των άλλων, προκειμένου να γίνουν κοινωνικά αποδεκτοί και καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια για να ενταχθούν ομαλά στο κοινωνικό σύνολο. Απεναντίας, οι ηλικιωμένοι σχεδόν αδιαφορούν για την πιθανή αρνητική εικόνα που εκπέμπουν προς τα έξω, ενώ άλλοτε επιδιώκουν να παρουσιάζουν τον εαυτό τους ως ανώτερο και με περισσότερα προτερήματα από αυτά που πραγματικά έχουν. Πάντως, έστω και αν δεν διαθέτουν ενεργητικότητα, ταχύτητα και πρωτοβουλία -που αποτελούν χαρακτηριστικά των νέων-, αναπληρώνουν αυτά τα κενά τους μέσω της σύνεσης, της πείρας, των γνώσεων και της σοφίας τους, σημεία στα οποία σίγουρα υπερτερούν σε σχέση με τους νέους. Η, δε, προσκόλλησή τους στο παρελθόν, έστω και αν τους αφαιρεί πόντους και αξία με το να τους εμφανίζει ότι ζουν εκτός πραγματικότητας, ωστόσο συμβάλλει στο να διατηρείται ζωντανή η παράδοση και στο να μεταδίδεται αυτή από γενιά σε γενιά.⁴

Όμως, οι αλλαγές που έχουν να αντιμετωπίσουν οι άνθρωποι της τρίτης ηλικίας δεν είναι μόνο εσωτερικές, αλλά αφορούν και μεταβολές στην προσωπική τους ζωή και στο εξωτερικό περιβάλλον. Οι άνθρωποι αυτοί, έχουν δει τα παιδιά τους να αναπτύσσονται και να φεύγουν από την οικογένειά τους, οπότε έφτασαν στην αποστέρηση, κατά κάποιο τρόπο, του γονεϊκού τους ρόλου, ενώ δεν αποκλείεται να έχασαν από τη ζωή και τον/την σύντροφό τους, οπότε απώλεσαν και το συζυγικό τους ρόλο. Οι απώλειες (παιδιά, σύζυγος, συγγενείς, φίλοι) για αυτούς είναι ολοένα και αυξανόμενες, ενώ παράλληλα, ελαττώνονται οι πιθανότητες για κοινωνική αλληλεπίδραση και της βίωσης κάτι νέου στη ζωή τους, όπως π.χ. η δημιουργία μιας νέας συντροφικής ή φιλικής σχέσης είτε γιατί θέματα υγείας δυσχεραίνουν τις κοινωνικές τους επαφές είτε γιατί είναι πιο επιλεκτικοί όσον αφορά τις σχέσεις τους.⁵

Μια διαφορετικού είδους απώλεια, εξίσου σημαντική για τη ζωή τους, είναι η παύση της επαγγελματικής τους δραστηριότητας, η οποία εκτός του ότι ήταν μια απασχόληση που τους χάριζε χαρά και ικανοποίηση, ταυτόχρονα ήταν σημαντική πηγή οικονομικών εσόδων. Το χρονικό όριο, κατά το οποίο ο άνθρωπος συνήθως

¹ ΓΚΙΖΕΛΗΣ: ό.π., 1991, σ.118.

² ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.221-222. ZINBERG, N. E., & KAUFMAN, I. (1963). *Normal psychology of the aging process*. (First annual scientific meeting of the Boston society for the gerontologic psychiatry, Inc.). New York: International Universities Press, Inc. p.42.

³ ΤΣΟΥΝΙΑΣ: ό.π., 1993, σ.33.

⁴ ΤΣΟΥΝΙΑΣ: ό.π., 1993, σ.34.

⁵ ΤΣΟΥΝΙΑΣ: ό.π., 1993, σ.32. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1980, σ.40-41. ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.214 & 216.

εξέρχεται από την επαγγελματική του απασχόληση, είναι η ηλικία των 65 ετών με πολλές ευκαιρίες απόκλισης για πρώιμη ή μεταγενέστερη συνταξιοδότηση, ανάλογα με τις αντοχές του, την ποιότητα της εργασίας του, την κοινωνικοοικονομική του κατάσταση, κάποια δημογραφικά χαρακτηριστικά, όπως την υγεία του, την οικογενειακή του κατάσταση και τον αριθμό των ατόμων που εξαρτώνται από αυτόν κ.ά.¹ Η συνταξιοδότηση προκαλεί αισθήματα απόρριψης και απομόνωσης θέτοντας τους ηλικιωμένους στο περιθώριο της κοινωνίας και το ποσό του εισοδήματος που αποκομίζουν από αυτή, ακόμη και αν τους εξασφαλίζει τα προς το ζην, πολλές φορές δεν αρκεί αφού είναι εξαιρετικά χαμηλό, προκειμένου να αντεπεξέλθουν οικονομικά στις ανάγκες τους (ανάγκες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και νοσηλείας, ειδική υγιεινή διατροφή, προμήθεια μέσων για την αυτοεξυπηρέτησή τους και για τη διατήρηση της φυσικής τους κατάστασης, αγορά κατάλληλης ένδυσης, συντήρησης της κατοικίας τους, κάλυψη των εξόδων συγκοινωνίας κ.τ.λ.). Ως αποτέλεσμα έρχεται ότι, βρίσκονται στα όρια της φτώχειας οι περισσότεροι ηλικιωμένοι και ιδιαίτερα οι γυναίκες (εκτός και αν αποκόμισαν πλούσια κληρονομιά από τον αποθανόντα σύζυγό τους),² οπότε πολλές φορές καταφεύγουν στην αναζήτηση βοήθειας από το συγγενικό ή φιλικό περιβάλλον τους επιβαρύνοντάς τους, αντί οι ίδιοι να προσφέρουν βοήθεια στους συγγενείς τους, πράγμα αδύνατο και ανέφικτο πια.³ Σε περίπτωση λοιπόν, που η επαγγελματική τους απασχόληση δεν αντικατασταθεί με κάποια άλλη που να έχει αξία για αυτούς, ή έστω με κοινωνικές επαφές μέσα σε διάφορα σωματεία, οργανώσεις ή λέσχες, που επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους πραγματοποιώντας εκδρομές και άλλες εκδηλώσεις -εφόσον βέβαια τους το επιτρέπει η υγεία και η οικονομική τους κατάσταση-, δεν αποκλείεται, οι ηλικιωμένοι να εκδηλώσουν ψυχοσωματικές διαταραχές και να επιταχύνουν την πορεία τους προς το γήρας.⁴

Προς αυτήν την κατεύθυνση, παρενθετικά αναφέρεται ότι, δεν συντελεί στην επιτάχυνση του γήρατος μόνο η συνταξιοδότηση ενός ανθρώπου, αλλά και η επιβάρυνση της υγείας του από ψυχολογικές πιέσεις και στρες. Αυτά τα τελευταία συναισθήματα μπορούν να προκληθούν με αφορμή κάποια γεγονότα που εκλαμβάνονται από το άτομο ως απειλητικά, οπότε αισθάνεται ότι είναι αβοήθητο και ανήμπορο να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων, ή όταν προκύπτουν καταστάσεις στις οποίες οι απαιτήσεις είναι ιδιαίτερα αυξημένες και δημιουργούν στο άτομο την αίσθηση ότι, αυτές υπερβαίνουν τις ικανότητές του και μειώνουν την αυτοεκτίμηση και την αυτοαποτελεσματικότητά του, ή διαφορετικά, το άτομο δεν ξεφεύγει των ψυχολογικών πιέσεων μετά από μια απώλεια (ή ενδεχόμενη απειλή απώλειας) ενός προσώπου ή ενός πράγματος, όπως λ.χ. είναι ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου ή η ανεργία, καταστάσεις δηλαδή που έχουν εξαιρετική σημασία για τον άνθρωπο και που η απώλειά τους του στοιχίζει σε μεγάλο βαθμό, προκαλώντας του ψυχολογικές διαταραχές, θυμικές αντιδράσεις και ψυχοσωματικά συμπτώματα. Μερικές από τις εμφανείς εκδηλώσεις στη συμπεριφορά του είναι το άγχος, η θλίψη, η ανασφάλεια, η δυσφορία και ο θυμός, η ελλειμματική προσοχή και συγκέντρωση, αφού το άτομο απορροφάται από τα προβλήματα που έχει, οι δυσκολίες μνήμης και κρίσης, οι διαταραχές του ύπνου ή και πιο έντονες από αυτές τις εκδηλώσεις, ενώ παράλληλα παρατηρούνται μεταβολές και προσβολή του ανοσοποιητικού συστήματος του ανθρώπου, μετατρέποντάς το σε ευάλωτο στις λοιμώξεις.⁵

¹ ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.227-228.

² ΠΑΝΕΡΑ: ό.π., 1999, σ.439.

³ ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ: ό.π., 1999, σ.39 & 42. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 2004, σ.170-171.

⁴ ΓΚΙΖΕΛΗΣ: ό.π., 1991, σ.66. ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ: ό.π., 1999, σ.43.

⁵ ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.93-94.

Το ίδιο γεγονός, της συνταξιοδότησης, επηρεάζει με διαφορετικό τρόπο τις γυναίκες και λειτουργεί λυτρωτικά προς αυτές, γιατί όπως προειπώθηκε, πιο παλιά παράλληλα με την επαγγελματική τους εργασία είχαν και το καθήκον της οικιακής φροντίδας· οπότε, τώρα, τουλάχιστον απαλλάσσονται από το ένα από αυτά. Χαλαρώνει, λοιπόν, η ηλικιωμένη γυναίκα από τον φόρτο και τις πολλές εντάσεις και αναλαμβάνει έναν άλλο ρόλο, αυτόν της στήριξης και της εξουδετέρωσης των αρνητικών συναισθημάτων που κατακλύζουν τον σύζυγό της, όποτε κατ' αυτόν τον τρόπο ενισχύει τον δικό τους το γάμο και θέτει τις βάσεις για την καλύτερη ποιότητα της σχέσης με τον σύζυγό της.¹

Ωστόσο, είναι κοινά τα αισθήματα που προκαλεί η συνταξιοδότηση και στα δύο φύλα των ηλικιωμένων και που σχετίζονται με την απώλεια της επαγγελματικής τους θέσης και του εργασιακού τους ρόλου, το αίσθημα της απραξίας και του μη παραγωγικού, μη ενεργητικού και χρήσιμου,² όπως επίσης το αίσθημα ότι, γίνονται βάρος στην οικογένειά τους και ευρύτερα στο κοινωνικό σύνολο. Γιατί η μείωση του εισοδήματός τους φέρνει τις συνεπακόλουθες επιδράσεις στην ενδυμασία, στη διατροφή, στην ψυχαγωγία και στην γενικότερη κοινωνική ζωή τους.³

Πέρα, όμως, από τις δυνατότητες και τις αντοχές που έχει προσωπικά κάθε άνθρωπος, ανεξάρτητα από τις διακρίσεις φύλου, να αντιστέκεται και να αντιμετωπίζει τις δυσκολίες και τα προβλήματα που συνεπάγεται το γήρας, η ηλικιακή αυτή περίοδος έχει το μειονέκτημα ότι, το άτομο μαστίζεται από ταυτόχρονες αλλαγές σε πολλά και ποικίλα επίπεδα. Πράγματι, εφόσον οι ηλικιωμένοι δεν είναι απλοί ενήλικες, αλλά αποτελούν ιδιαίτερη ομάδα, χρήζουν βοήθειας, στήριξης και εξυπηρέτησης από κάθε προσφερόμενο ατομικό ή συλλογικό φορέα, πολύ περισσότερο μάλιστα, όταν βρίσκονται σε σοβαρές και δυσχερείς καταστάσεις.⁴ Δεν έχει τόσο μεγάλη σημασία το είδος της βοήθειας, αν λ.χ. είναι υλική, ψυχολογική ή οποιαδήποτε άλλη, αφού όλες είναι αποδεκτές, όσο το κοινωνικό επίπεδο κάθε ηλικιωμένου, η κατάσταση της υγείας του και η ηλικιακή περίοδος την οποία διανύει.⁵ Ειδικότερα ως προς το τελευταίο, είναι εύκολο να το διαπιστώσει κανείς, εάν συγκρίνει τις δύο ακραίες κατηγορίες που αναφέρθηκαν προωτέρα, σύμφωνα με την κατάταξη των SCHAE και WILLIS.

Οι ανάγκες που έχουν οι ηλικιωμένοι, δεν διαφοροποιούνται ως προς την ποιότητα από αυτές των υπολοίπων ηλικιακών ομάδων, ως προς την ποσότητα, η οποία, αν εξασφαλιστεί θα μπορεί να παρέχει εγγυήσεις για την καλύτερη διαβίωση των ανθρώπων της τρίτης ηλικίας. Έτσι λοιπόν, στις γενικότερες ανάγκες, των ατόμων της τρίτης ηλικίας, αλλά και κάθε ανθρώπου, υπάγονται οι εξής: α) Προσωπική φροντίδα. Επαρκής και πλούσια σε θρεπτικά συστατικά διατροφή, κατάλληλος ρουχισμός και υπόδηση, τήρηση των κανόνων ατομικής υγιεινής και περιποίησης, αξιοπρεπής κατοικία με κατάλληλη θέρμανση, δυνατότητα μεταφοράς-μετακίνησης όταν πρόκειται για μεγάλες αποστάσεις, οικιακή επιμέλεια και βοήθεια, εάν υπάρχει άτομο με ιδιαιτερότητες, επαρκές εισόδημα που να καλύπτει τις βασικές ανάγκες χωρίς «φιλανθρωπία». β) Συναισθηματικές ανάγκες, οι οποίες καλύπτονται με τις ανθρώπινες σχέσεις, μέσω της παροχής συναισθηματικής υποστήριξης και συμβουλών. Μέσω της ένταξης και ενσωμάτωσης του ανθρώπου στο οικογενειακό

¹ ΓΚΙΖΕΛΗΣ: ό.π., 1991, σ.67. ADE-RIDDER, L., & BRUBAKER, T. H. (2000). *Οι οικογενειακές σχέσεις σε ώριμη ηλικία*. Στο: NOBA-ΚΑΛΤΣΟΥΝΗ, Χ. (Επιμ.) (2000). *Κείμενα κοινωνιολογίας του γάμου και της οικογένειας*. (Μετάφρ.: Φοίβος Πάλλης). (σ.345-353). Αθήνα: Εκδ. Δάρδανος, σ.351.

² ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1980, σ.38.

³ ΤΣΟΥΝΙΑΣ: ό.π., 1993, σ.32.

⁴ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ: ό.π., 1980, σ.344.

⁵ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.432-424.

του περιβάλλον, αυτό απαλείφει το συναίσθημα ότι αποτελεί βάρος και ευθύνη για τους άλλους, ενώ αποκλείεται η απομόνωση και η απόρριψή του από την ευρύτερη κοινότητα. Μέσα από τις γενικότερες κοινωνικές σχέσεις του, ο άνθρωπος χαίρεται τη συντροφιά, τη ζεστασιά, την αγάπη και τη στοργή. Αξίες όπως, αυτοσεβασμός, αυτονομία, σεβασμός στην ελευθερία και στη δυνατότητα κάθε ανθρώπου να επιλέγει τον τρόπο και τους ρυθμούς ζωής του, είναι απαραίτητες σε κάθε άνθρωπο, όπως είναι το αίσθημα του «ανήκειν» και της χρησιμότητας, της δημιουργικής συμμετοχής σε εξελίξεις που σχετίζονται και επηρεάζουν τη ζωή του και τη ζωή των υπόλοιπων ανθρώπων, έστω και όταν ο ίδιος δεν τις εγκρίνει. γ) Ικανοποιητική ιατροφαρμακευτική κάλυψη και νοσοκομειακή ή εξωνοσοκομειακή περίθαλψη (με περίθαλψη των ηλικιωμένων ασθενών εντός της οικίας τους),¹ που θα έχουν ως βάση τον σεβασμό της προσωπικότητας του ανθρώπου και οι οποίες θα του παρέχονται χωρίς ταλαιπωρία και καταπάτηση-καταρράκωση της αξιοπρέπειας και της υπερηφάνειάς του. δ) Ευκαιρίες και δυνατότητες για: δραστηριότητες στον ελεύθερο χρόνο, νέα ενδιαφέροντα, πνευματικά ερεθίσματα, επαγγελματική απασχόληση, εκπαίδευση, επικοινωνία, προσφορά και αναγνώριση αυτής, κοινωνικές επαφές, ψυχαγωγία και ικανοποίηση των προσδοκιών. ε) Ανεξαρτησία και δυνατότητα κάθε ανθρώπου ελεύθερης κίνησης στο περιβάλλον του, αφού ορισμένοι άνθρωποι που είναι ευάλωτοι, ανάπηροι, ασθενείς ή ηλικιωμένοι, έχουν ανάγκη βοήθειας είτε από φροντιστές είτε από διάφορα βοηθήματα π.χ. μπαστούνι, πατερίτσα ή αναπηρικό αμαξίδιο. στ) Έγκαιρη και έγκυρη ενημέρωση σε θέματα που τον αφορούν. ζ) Παροχή βοήθειας σε εξωτερικές εργασίες, πρόσβαση και συναλλαγές με υπηρεσίες, δημόσιες ή άλλες, μέσα στην κοινότητα ή/και κατ' οίκον βοήθεια όσον αφορά στη συντήρηση του νοικοκυριού (καθαριότητα, μαγείρεμα-εξασφάλιση διατροφής, κ.ά.) και νοσηλεία. η) Δυνατότητα κάθε ανθρώπου να φεύγει από τη ζωή με αξιοπρέπεια ανάμεσα σε αγαπημένα του πρόσωπα. θ) Οικονομική συνεισφορά στους ανθρώπους που έχουν ανάγκη, οικονομική ανεξαρτησία και βοήθεια στη διαχείριση των οικονομικών.²

1.4.11 Η ΕΙΚΟΝΑ – ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΩΝ ΣΗΜΕΡΑ ΚΑΤΑ ΗΛΙΚΙΑ

Οι μεταβολές στον τρόπο ζωής των ηλικιωμένων, αφού παρατηρούνται και επηρεάζουν όλους τους ρόλους τους, όπως π.χ. από οικονομικά δραστήριοι γίνονται συνταξιούχοι, από γονείς γίνονται παππούδες, κ.τ.λ., όπως είναι φυσικό, έτσι ασκούν επίδραση και σε όλα τα επίπεδα που περιστοιχίζουν και περικλείουν αυτούς τους ρόλους, λ.χ. στην υγεία, στα ενδιαφέροντα και στις απασχολήσεις, στα συναίσθηματά, στις απόψεις και στην εν γένει προσωπικότητά τους.³

Στο παρελθόν, με τον όρο παππούς και γιαγιά εννοούσε κανείς σύμφωνα με την συγγενική ιδιότητα τα ηλικιωμένα άτομα που γίνονταν παππούδες των εγγονιών τους και τα οποία, έχοντας λύσει τα προβλήματα της ζωής τους, με δική τους πρωτοβουλία ήταν αποσυρμένα στο περιθώριο, προκειμένου να ξεκουραστούν από τις εντάσεις

¹ Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, κατά τα οποία έχουν αυξηθεί κατά πολύ τα ποσοστά γήρανσης του πληθυσμού δεδομένου ότι, τα άτομα της τρίτης ηλικίας αποτελούν τους κύριους χρήστες των υπηρεσιών υγείας. ΥΦΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1993). *Η εξέλιξη των δαπανών υγείας στην Ελλάδα και στις χώρες της νότιας Ευρώπης*. Στο: ΓΕΤΙΜΗΣ, Π., & ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (Επιμ.). (1993). Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική. (σ.253-270). Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο. ISBN: 960-310-179-6. σ.262. Και για το ίδιο θέμα κάνει αναφορά και ο ΧΤΟΥΡΗΣ: ό.π., 1992, σ.130

² ΕΜΚΕ: ό.π., 1999, σ.24. ΕΥΚΛΕΙΔΗΣ: ό.π., 1999, σ.221. ΧΤΟΥΡΗΣ: ό.π., 1992, σ.129-130.

³ ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ: ό.π., 1996, σ.394.

αυτής και κάνοντας παράλληλα μια προετοιμασία για την πορεία προς το θάνατο.¹ Η σύγχρονη άποψη για τους παππούδες έχει μεγάλη απόκλιση από την προηγούμενη προσέγγιση, αφού παππούς και γιαγιά, μπορεί να γίνει κάποιος άνθρωπος σήμερα έστω και αν έχει μικρή ηλικία, π.χ. 40 ετών, οπότε εκλαμβάνει αυτόν τον νέο ρόλο του ως «προαγωγή».²

Η κατάσταση που διαμορφώνεται στη σημερινή εποχή, σε συνδυασμό με την επιμήκυνση του δείκτη προσδοκώμενης ζωής του ανθρώπου,³ αποτελούν την συνισταμένη της προσφοράς ευκαιριών στον σύγχρονο άνθρωπο για εξέλιξη σε όλα τα επίπεδα της ζωής του. Παράγοντες, όπως η καλύτερη και ευκολότερη πρόσβαση στην πληροφόρηση, οι δυνατότητες άρτιας εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης, η συμμετοχή στα κοινά, κ.ο.κ., συμβάλλουν και στην ανεξαρτητοποίηση του ανθρώπου από την οικογένειά του σε πιο ταχείς ρυθμούς, οπότε κατά συνέπεια στην απελευθέρωσή του για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, στην ανάληψη πρωτοβουλιών, στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων του και στην απόκτηση και συνειδητοποίηση της προσωπικής του αξίας, έως ότου φτάσει στην τρίτη ηλικία.⁴

Τα όρια και πλαίσια, μέσα στα οποία μπορεί να αναπτύξει δράση ένας άνθρωπος, από τη στιγμή που θα αγγίξει την Τρίτη ηλικία, είναι τα εξής:

- I. Στην ηλικία από 40 έως 55 ετών: Πρόκειται για μια περίοδο στην οποία, οι γονείς ενός ζευγαριού ακόμη και αν αποκτήσουν την ιδιότητα των παππού-γιαγιάς με το γεγονός της απόκτησης ενός εγγονού που θεωρείται πλεονέκτημα, αυτό θα τους χαρίσει ιδιαίτερη χαρά, συγκίνηση και ικανοποίηση, αλλά χωρίς να ασκήσει ουσιαστική επίδραση στη ζωή τους. Οι ρυθμοί ζωής τους, όπως επίσης η επαγγελματική τους απασχόληση -αν αυτή υφίσταται-, δεν θα αλλάξουν και δεν θα διαταραχθούν. Εξάλλου, κάτι ανάλογο κάνει και η μητέρα του βρέφους, η οποία δεν διακόπτει την εργασία της παρά μόνο για ένα μικρό χρονικό διάστημα πριν τον τοκετό, ενώ και μετά απ' αυτόν, αφού αποκτήσει το βρέφος της μέσα σε ένα σύγχρονο μαιευτήριο, θα εξακολουθήσει να μην έχει ανάγκη την μητέρα ή την πεθερά της. Από τη στιγμή όμως, που θα χρειαστεί μια από τις δύο, θα πρέπει να έχει διαπιστώσει κατά πόσον οι γνώσεις τους, όσον αφορά τις φροντίδες του βρέφους, έχουν εκσυγχρονιστεί και είναι σύμφωνες με τα δεδομένα κάθε χρονικής περιόδου· αφού συχνά αλλάζει το τί ισχύει σε αυτόν τον τομέα. Κάτι που είναι εξαιρετικά απαραίτητο σε μια μητέρα, είναι η διαμόρφωση ενός ήρεμου, ασφαλούς και ενθαρρυντικού κλίματος γενικά, αλλά και συγκεκριμένα από την πλευρά των γιαγιάδων.
- II. Στην ηλικία από τα 55 έως τα 65 έτη: Οι άνθρωποι σ' αυτήν την ηλικία εξακολουθούν να είναι αρκετά δραστήριοι, αρχίζουν όμως να εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια κούρασης, φυσικής εξάντλησης και αδυναμίας, ιδιαίτερα στα άτομα αυτά που βίωσαν αρκετές κακουχίες στη ζωή τους. Άνθρωποι οι οποίοι πιθανόν βγήκαν πρόωρα σε συνταξιοδότηση, καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια καθυστέρησης και αναβολής του επερχόμενου γήρατος. Συγκριτικά με τους γονείς, οι οποίοι βρίσκονται στο απόγειο της

¹ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.403.

² ΧΟΥΡΔΑΚΗ, Μ. (1982). *Οικογενειακή ψυχολογία. Διάλογοι σε θέματα παιδιού – εφήβου – συζύγων – γονέων*. Αθήνα: Εκδ. Γρηγόρη. σ.337.

³ Όσον αφορά τη μακροζωία, έχει αποδειχτεί ότι, οι έγγαμοι και μορφωμένοι κάτοικοι των αστικών περιοχών, της λευκής φυλής και θηλυκού γένους, ζουν σε μεγαλύτερο βάθος χρόνου σε σύγκριση με τους αντίστοιχους άγαμους, αγράμματους, κατοίκους μη αστικών περιοχών της μαύρης φυλής με γένος αρσενικό. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1980, σ.36.

⁴ ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ: ό.π., 1996, σ.394.

ενεργητικότητας και της δράσης τους, οι άνθρωποι αυτής της ηλικίας, εάν έχουν αποκτήσει την ιδιότητα των παππούδων, έχουν μεγαλύτερη ευχέρεια χρόνου και προθυμία να έρθουν σε επαφή με τα εγγόνια τους, να τα ακούσουν, να τα συμβουλευθούν και να τα παιδαγωγήσουν. Αφενός, προσπαθούν οι ίδιοι να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα, αφετέρου επιδιώκουν την ομαλή προσαρμογή των εγγονιών τους σε αυτές τις αλλαγές που πραγματοποιούνται στους διάφορους τομείς της σύγχρονης ζωής, όπως λ.χ. στον κοινωνικό, στον θρησκευτικό και στον επιστημονικό.

- III. Στην ηλικία από τα 65 έως τα 75 έτη: Πρόκειται για μια περίοδο στην οποία, εντάσσονται οι «νέοι ηλικιωμένοι»,¹ επειδή είναι άνθρωποι που έχουν γερή ιδιοσυγκρασία και είναι υγιείς, μπορούν να συνεχίσουν να είναι δημιουργικοί και να εκμεταλλεύονται-αξιοποιούν την ύπαρξή τους και το χρόνο τους με τις καλύτερες προϋποθέσεις.
- IV. Στην ηλικία από τα 75 έτη και άνω: Είναι η περίοδος η οποία μπορεί να διαχωριστεί σε δύο κατηγορίες, σύμφωνα με τις οποίες οι άνθρωποι από 75 έως 85 ετών είναι οι «ηλικιωμένοι ηλικιωμένοι», ενώ από τα 85 έτη και άνω είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί ως η τέταρτη ηλικία,² «η ηλικία των εσχάτων γηρατειών, η ηλικία της φθοράς και του θανάτου»³ και οι άνθρωποι αυτής ως γέροντες, πολύ ηλικιωμένοι ή υπερήλικες.⁴ Έστω και αν ένας άνθρωπος, που διέρχεται αυτή την περίοδο, δεν έχει αποκτήσει ποτέ εγγόνια, πάλι αποκαλείται ως παππούς-γιαγιά, γιατί πλέον η ηλικιακή του κατάσταση ταυτίζεται με τη συγγενική ιδιότητα. Όλα τα χαρακτηριστικά των ηλικιωμένων ανθρώπων εμφανίζονται εδώ σε έξαρση και ενδέχεται να προκαλέσουν τη δυσανασχέτηση των προσώπων του περιβάλλοντός τους· κάτι το οποίο αφορά κατεξοχήν τα άτομα εκείνα, που καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους είχαν πολλά αρνητικά γνωρίσματα στον χαρακτήρα και στην προσωπικότητά τους ή που υπέστησαν τρομερές αλλαγές στη ζωή τους με τη διαφοροποίηση της οικονομικής τους κατάστασης και του περιορισμού των φυσιολογικών λειτουργιών τους.⁵ Γιατί διαφορετικά, άτομα τα οποία ήταν καλοσυνάτα καθ' όλη την προηγούμενη ζωή τους, είχαν τουλάχιστον, από πριν, προσφέρει θετικές εμπειρίες στα πρόσωπα του οικογενειακού, συγγενικού και φιλικού περιβάλλοντος και αυτές έχουν μετατραπεί σε θετικές αναμνήσεις, που εξομαλύνουν-εξισορροπούν τις πρόσφατες ιδιοτροπίες των ηλικιωμένων αυτών ατόμων.⁶

Όπως και να είναι πάντως, οι ηλικιωμένοι της σύγχρονης εποχής, έστω και αν διαφέρουν από αυτούς του παρελθόντος σε καίρια σημεία, δεν παύουν να έχουν ένα και το πιο σημαντικό κοινό· ότι όλοι είναι άνθρωποι που ανήκουν στην ίδια ομάδα, γεύονται τις ίδιες χαρές και έχουν να αντιμετωπίσουν τα ίδια προβλήματα.

¹ ΧΟΥΣΙΑΔΑΣ, Λ.Β. (1999). *Γήρανση: Πραγματικότητα και προβληματισμός. Συγκριτικά στοιχεία για την Ελλάδα και άλλες Ευρωπαϊκές χώρες*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.51-70). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.66.

² ΧΟΥΣΙΑΔΑΣ: ό.π., 1999, σ.66.

³ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1980, σ.25.

⁴ ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (1999). *Αντικείμενο και μέθοδοι έρευνας της ανάπτυξης κατά την ενήλικη ζωή και το γήρας*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.161-178). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ.161.

⁵ ZINBERG & KAUFMAN: ό.π., 1963, p.40.

⁶ ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995, σ.405-406.

1.5 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Γενικότερα, αυτό που πρέπει κανείς να αναρωτηθεί είναι, μήπως η σε μεγάλο βαθμό συμπαράσταση που δείχνουν οι ηλικιωμένοι γονείς στα παιδιά τους, οφείλεται περισσότερο στο ότι, έμαθαν να εκτιμούν την αλληλοβοήθεια στο εσωτερικό του συγγενικού ιστού, ζώντας και μεγαλώνοντας οι ίδιοι μέσα σε κατάσταση στερήσεων κατά τη διάρκεια του πολέμου. Το αμέσως επόμενο ερώτημα που αναδύεται από αυτόν τον προβληματισμό είναι, κατά πόσον θα υπάρξει σταθερότητα και συνέχιση αυτής της βολικής τακτικής στις επόμενες γενεές των γονέων, οι οποίοι είχαν πάντοτε απλόχερα από τους δικούς τους γονείς ό,τι χρειάζονταν και γαλουχήθηκαν μέσα σε μια κοινωνία στην οποία κυρίαρχη αξία-νοοτροπία αποτελεί ο ατομικισμός και η ιδιοτέλεια. Επίσης, σε ποιο βαθμό θα είναι διατεθειμένοι να προσφέρουν τις δικές τους υπηρεσίες και παροχές στις γενεές που έπονται;¹

Εδώ υπεισέρχεται η οργάνωση της Πολιτείας, της οποίας ο ρόλος θα πρέπει να είναι η προστασία και η τήρηση των ισορροπιών, έτσι ώστε να μην ανατραπούν, κάτι το οποίο θα έθετε σε κίνδυνο το σύστημα της ενδοοικογενειακής συμπαράστασης. Από αυτό ξεπροβάλλει το αίτημα της στήριξης εκ μέρους της κοινωνίας πρόνοιας της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και του συστήματος των συγγενών, προκειμένου να εξακολουθήσουν να αποτελούν πηγή βοήθειας για τα άτομα - συγγενείς που χρήζουν ενίσχυσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

2.1 “ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΟΛΛΗΣΗΣ” ΤΟΥ JOHN BOWLBY (ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ: ADLER, BANDURA, ERIKSON, SPITZ ΚΑΙ WINNICOTT).

Εξαιτίας της μη ύπαρξης μιας καταρτισμένης, ολοκληρωμένης θεωρίας στην οποία να συμφωνεί η πλειοψηφία των επιστημόνων όσον αφορά το θεσμό της οικογένειας ή την ψυχολογία του αναπτυσσόμενου ανθρώπου,² θα επιδιωχθεί μια συνδυαστική αναφορά στις πλησιέστερες ως προς το θέμα θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί.

Σύμφωνα με τον ADLER, τα ανθρώπινα όντα είναι κυρίαρχοι της δικής τους, προσωπικής μοίρας.³ Την άποψη αυτή συμμερίζεται και ο BANDURA (1989a,b), ο οποίος θεωρεί ότι, ο άνθρωπος μέσω των προσδοκιών του, των εσωτερικών προδιαγραφών και της κάθε ενίσχυσής του, μπορεί, όχι μόνο να θέτει στόχους για το μέλλον, αλλά και να ελέγχει τη μοίρα και το πεπρωμένο του.⁴

Ο ADLER, όπως και ο FREUD, έδωσαν έμφαση στη σπουδαιότητα που έχουν οι πρόωρες εμπειρίες όσον αφορά την εξέλιξη της προσωπικότητας. Διαφωνούν,

¹ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ: ό.π., 1999, σ.72.

² ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ & ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1999, σ.99.

³ HJELLE, L. A., & ZIEGLER, D. J. (1992). *Personality theories: basic assumptions, research, and applications*. (3rd edition). (production supervisor: Kathryn Porzio). Singapore: McGraw Hill Book Co. (προηγούμενες εκδόσεις: 1981, 1976). ISBN 0-07-029079-2. p.150.

⁴ PERVIN, L. A., & JOHN, O. P. (2001). *Θεωρίες προσωπικότητας: Έρευνα και εφαρμογές*. (Μετάφρ.: Αρχοντούλα Αλεξανδροπούλου & Ευγενία Δασκαλοπούλου, θεώρηση-φιλολογική επιμέλεια: Ζωή Μπέλλα, επιστημονική εποπτεία-πρόλογος: Ανδρέας Μπούζος). (Πρωτότυπο: PERVIN, L. A., & JOHN, O. P. (1970). *Personality Theory and Research*. Copyright© by John Wiley & Sons, Inc. (προηγούμενες εκδόσεις: 1975, 1980, 1984, 1989, 1993, 1997).). Αθήνα: Εκδ. «Τυπωθήτω» Γιώργος Δαρδανός. (1^η έκδοση: Δεκ. 1999, ανατυπώσεις: Μάιος 2001, Δεκέμβριος 2001). ISBN 960-8041-20-1. σ.534.

όμως, στο σημείο όπου ο ADLER πιστεύει ότι, η συμπεριφορά σε μεγαλύτερη ηλικία δεν αποτελεί απλά την αναβίωση προηγούμενων εμπειριών -όπως θεωρεί ο FREUD-, αλλά είναι περισσότερο μια χαρακτηριστική έκφραση της προσωπικότητας που διαμόρφωσε ένα άτομο κατά τη διάρκεια των αρχικών χρόνων της ζωής του.¹

Οι κλινικές εμπειρίες μελετητών (αναλυστών), όπως οι: AICHORN, WINNICOTT,² ANNA FREUD,³ KLEIN,⁴ BOWLBY, SPITZ⁵, MAHLER,⁶ PFAUNDLER⁷ και των ομοίων τους, κυρίως κατά τις δεκαετίες 1930 και 1940, ήταν αυτές οι οποίες συνέβαλαν στην ολοκληρωτική αναγνώριση του γεγονότος ότι, οι σχέσεις μεταξύ του παιδιού και του ατόμου που το φροντίζει, παρέχουν τη βάση από την οποία έρχονται στο προσκήνιο οι ψυχικές λειτουργίες του ανθρώπου, καθώς επίσης ότι, τα πρώτα χρόνια ζωής του ατόμου έχουν κεφαλαιώδη σημασία στην ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξή του. Αυτοί παρατήρησαν τους τρόπους με τους οποίους, οι πρώιμες εμπειρίες του χωρισμού ή της αποστέρησης, ή των σχέσεων μητέρας-παιδιού που είναι αγχώδεις και συγκρουόμενες, επηρεάζουν βαθιά την μετέπειτα ψυχική λειτουργία του παιδιού δημιουργώντας νοσηρές επιπτώσεις επάνω του. Για τον λόγο αυτό θεώρησαν ότι, πρέπει να δοθεί αυξημένη προσοχή στις αντικειμενικές σχέσεις του ανθρώπου.⁸

Η έννοια της «αποστέρησης» του FREUD ήταν αυτή, η οποία παρακίνησε και τελικά, οδήγησε τον BOWLBY στη δημιουργία της θεωρίας της προσκόλλησης. Αυτός έχοντας εντολή να ερευνήσει, μετά τη λήξη του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, τα αποτελέσματα της μητρικής αποστέρησης στα άστεγα και ορφανά παιδιά, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, η μητρική φροντίδα είναι ζωτικής σημασίας για την εξέλιξη του παιδιού, όπως είναι οι βιταμίνες για τον ανθρώπινο οργανισμό. Συμμερίστηκε, λοιπόν, την ψυχαναλυτική οπτική ότι, οι εμπειρίες της παιδικής ηλικίας ασκούν σημαντική επίδραση στην εξέλιξη και συμπεριφορά του παιδιού στην

¹ HJELLE & ZIEGLER: ό.π., 1992, pp.149-150.

² ΤΣΙΑΝΤΗΣ, Ι. (1987). *Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικής*. 1^{ος} τόμος. Μέρος Α'. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη. σ.13-14.

³ PERVIN & JOHN: ό.π., 2001, σ.230. {Η ψυχαναλυτική θεωρία, της οποίας εκπρόσωπος είναι η ANNA FREUD, δίνει έμφαση στις εσωτερικές διεργασίες του ατόμου και όχι στη δυναμική που αναπτύσσεται στις σχέσεις του ατόμου μέσα στην οικογένειά του ή στην ευρύτερη κοινωνία. Για το λόγο αυτό, δεν θα γίνει εκτενής αναφορά στη θεωρία της.}

⁴ ΤΣΙΑΝΤΗΣ: ό.π., 1987, 1^{ος} τόμος, σ.8-9. ΧΑΣΑΠΗΣ, Ι. Γ. (1980). *Ψυχολογία της προσωπικότητας*. 2^{ος} τόμος, (2^η αναθεωρημένη έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Στέφ. Βασιλόπουλος. σ.73.{Δεν θα εξεταστούν(θα αντιπαρέλθουμε) εδώ οι απόψεις της Melanie Klein, γιατί ενώ δίνει μεγάλη σημασία στα δύο πρώτα χρόνια ζωής του ανθρώπου, αμφισβητεί τη σπουδαιότητα των περιβαλλοντικών παραγόντων όσον αφορά την εξέλιξη της προσωπικότητας του.}

⁵ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Π. Χ. (1964). *Η ψυχοκινητική εξέλιξις κατά τον πρώτον χρόνον της ζωής και η επ' αυτής επίδρασις των σχέσεων μητέρας και παιδιού*. Αθήναι. σ.32, 88-9 & 159.

{Ο λόγος για τον οποίο θα γίνει απλή αναφορά στον SPITZ και όχι εκτεταμένη ανάλυση της θεωρίας και του έργου του, είναι γιατί αυτός ασχολήθηκε περισσότερο με τις επιπτώσεις του ιδρυματικού περιβάλλοντος στο παιδί και όχι τόσο με την αποστέρηση του γονέα ως μεμονωμένου παράγοντα, που αφορά αυτήν εδώ την έρευνα.} ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^{ος} τόμος, σ.216. ΖΑΧΑΡΗΣ, Δ. Γ. (1994). *Ψυχολογία της βρεφικής και νηπιακής ηλικίας*. Ιωάννινα: Εκδ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. σ.92-94,98-100. ΤΣΙΑΝΤΗΣ: ό.π., 1987, 1^{ος} τόμ., σ.14-15.

⁶ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ, Α. (1987). *Ο Πέτρος είναι ο λύκος. Μελέτη της έννοιας της συμβιωτικής ψύχωσης*. Αθήνα: Εκ. Χατζηνικολή. σ.18-19.

⁷ ΠΗΤΤΑΣ, Ι. (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1971). Ο ιδρυματισμός και οι επιπτώσεις του. Θεσσαλονίκη: *Γονείς και νέοι*. τεύχ.89. σ.232-235. σ.232.

⁸ TYSON, P. Points on a compass: four views on the developmental theories of Margaret Mahler and John Bowlby. j a pp a. (ίσως *Journal of the American Psychoanalytic Association*) Vol. 52, N. 2,499-509. (χωρίς χρόνο έκδοσης). p.500(2/11).

μετέπειτα ζωή του.¹ Ο BOWLBY, ακολουθώντας τον FREUD και παράλληλα την ηθολογική οπτική, υποστήριξε και απέδειξε ότι, η ανώμαλη ή ελλιπής σχέση των ορφανών παιδιών από μητέρα, καταλήγει στη δημιουργία ελλিপών ατόμων σε κοινωνικό, διανοητικό και σωματικό επίπεδο (BOWLBY, 1969).² Η θεωρία του βασίστηκε στην κλινική μελέτη περιπτώσεων σημαντικής απώλειας εμπειριών.³

Στα ίδια περίπου συμπεράσματα στις έρευνές τους, κατά την ίδια χρονική περίοδο, κατέληξαν και η RIBBLE (1943) και ο SPITZ (1945), οι οποίοι παρατήρησαν σοβαρές διαταραχές, όπως άρνηση λήψης τροφής, εμετό, αναπνευστικές δυσκολίες, δυσκοιλιότητα και απάθεια, σε παιδιά τα οποία είχαν στερηθεί τη μητρική στοργή και φροντίδα. Οι αντιδράσεις αυτές άλλαζαν προς το καλύτερο και η γενικότερη κατάσταση των παιδιών βελτιωνόταν, όταν αυτά περιέρχονταν στη φροντίδα κάποιου μητρικού υποκατάστατου.⁴ Η διαφορά ανάμεσα στον SPITZ και στον BOWLBY ήταν ότι, ο πρώτος έκανε μακροχρόνιες παρατηρήσεις σε ιδρυματικά παιδιά, ενώ ο δεύτερος ασχολήθηκε με τον αποχωρισμό του παιδιού από τους γονείς του, όταν κάτι τέτοιο πραγματοποιείται για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα (BOWLBY, 1954).⁵

Ο BRONFENBRENNER θεωρεί όσον αφορά τα παιδιά των ιδρυμάτων ότι, όσο πιο αργά εισαχθεί ένα παιδί στο ίδρυμα τόσο περισσότερες πιθανότητες έχει να αποφύγει-απαλλαγεί από τις πιθανές επιβλαβείς επιπτώσεις του ιδρυματισμού, όταν φύγει από αυτό. Εάν, ωστόσο, ένα παιδί γίνει τρόφιμος ενός ιδρύματος, πριν αυτό συμπληρώσει την ηλικία των έξι μηνών, τότε αυξάνονται οι πιθανότητες να εμφανίσει πολλαπλά και διαρκή, επιζήμια αποτελέσματα στη γενικότερη εξέλιξή του, αφού δεν είχε έως εκείνη τη στιγμή τη δυνατότητα να αναπτύξει μια δυνατή προσκόλληση σε έναν από τους γονείς του ή έστω, σε κάποιον υποκατάστατο φροντιστή του.⁶

Μεταφέροντας την αντιπαράθεση σε άλλους θεωρητικούς, επισημαίνεται ότι, ενώ η KLEIN ενδιαφερόταν μόνο για τον εσωτερικό κόσμο του παιδιού, ο WINNICOTT μαζί με τον BOWLBY αναγνώριζαν τη σπουδαιότητα του πρόωρου δεσμού μητέρας-παιδιού για την εξέλιξη της παιδικής προσωπικότητας.⁷ Ο BOWLBY επιστρέφοντας στο προηγούμενο ενδιαφέρον του για την ηθολογία, χρησιμοποίησε τις μελέτες του LORENZ⁸ για τα πουλιά και του HARLOW⁹ για τους

¹ VAN WAGNER, K. *Attachment Styles*, About.com.

² LIEBERT, R. M., WICKS-NELSON, R., & KAIL, R. V. (1986). *Developmental psychology*. (4th edition). (editorial/production supervision: Sylvia Moore) New Jersey: Prentice-Hall. A division of Simon & Schuster, Inc. Englewood Cliffs. (προηγούμενες εκδόσεις: 1981, 1977, 1974). ISBN 0-13-208109-1. p.134.

³ GOJMAN de MILLAN, S. & MILLAN, S. (2004). *Hidden meaning of an early loss. The common ground of attachment and social character assessments and their clinical applications*. International forum of psychoanalysis. pp. A previous version of this paper was presented at the XII IFPS Forum, Oslo, May 2002. Vol.13, pp. 157-163. p.157.

⁴ ΧΑΣΑΠΗΣ, Ι. Γ. (1980). *Ψυχολογία της προσωπικότητας*. 1^{ος} τόμος, (2^η αναθεωρημένη έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Στέφ. Βασιλόπουλος. σ.67. ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, 2^{ος} τόμ., σ.150. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1964, σ.195.

⁵ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1964, σ.176.

⁶ BRONFENBRENNER, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge, MA(Massachusetts): Harvard University Press. p.150.

⁷ BOWLBY, J. (1977). The making and breaking of affectional bonds. II. Some principles of psychotherapy. The Fiftieth Maudsley Lecture (expanded version) *British Journal of Psychiatry*, Vol. 130, pp. 421-431. p.425.

⁸ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, pp.125-126. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^{ος} τόμος, σ.208.

⁹ ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, 1^{ος} τόμ., σ.66-67. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^{ος} τόμ., σ.206-207.

πιθήκους, για να προκαλέσει κατά κάποιο τρόπο αυτές τις θεωρίες που θεωρούσαν ότι, η χορήγηση τροφής αποτελούσε τη βάση πάνω στην οποία γινόταν η εγκαθίδρυση του δεσμού μητέρας-παιδιού (BOWLBY, 1958).¹ Οι ψυχολόγοι και οι ψυχαναλυτές, επικαλούνταν πάντα τα κίνητρα της τροφής και του σεξ σε μια προσπάθειά τους να καταλογίσουν σε αυτά την ύπαρξη των συναισθηματικών δεσμών. Έτσι, τόσο οι θεωρητικοί της μάθησης (DOLLARD & MILLER, 1950, SEARS, MACEOBY & LEVIN, 1957), όσο οι ψυχαναλυτές (FREUD, 1964), στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν γιατί το παιδί δένεται συναισθηματικά με τη μητέρα, υπέθεσαν ότι, αυτό γίνεται λόγω του ότι η μητέρα τρέφει το παιδί.²

Εντούτοις, καθοριστικό για την προσκόλληση δεν είναι η τροφή, κατά τον BOWLBY, καθώς αυτή έχει περιθωριακό ρόλο,³ αλλά η φροντίδα και η ανταπόκριση από τη φιγούρα της προσκόλλησης. Το παιδί σχηματίζει αρχικά μόνο μια προσκόλληση με μια βασική μορφή (μονοτροπία) (BOWLBY, 1969).⁴ Σε πολλά γραπτά του ο BOWLBY αναπτύσσει την ηθολογική βάση, που υποστηρίζει τις επιταγές αυτής της σχέσης και εξηγεί τη σπουδαιότητα του πρώτου δεσμού των παιδιών με τις μητέρες (ή των υποκατάστατων της μητέρας) ως πιο σπουδαίου από την σίτιση που αυτές τους χορηγούν.

Πιο συγκεκριμένα, ανάμεσα σε όλους τους παραπάνω θεωρητικούς, ο BOWLBY ήταν εκείνος που έφερε την επανάσταση στις θεωρίες όσον αφορά το δεσμό του παιδιού με τη μητέρα του και τις διαταραχές αυτού του δεσμού μέσω της αποστέρησης, του χωρισμού και του πένθους.⁵ Αυτός, ως ο ιδρυτής της θεωρίας της προσκόλλησης θεωρεί ότι, τα συστήματα της ενστικτώδους συμπεριφοράς στηρίζουν τη συναισθηματική ζωή του ανθρώπου και ότι αυτά εξελίχθηκαν, επειδή είναι χρήσιμα για την επιβίωσή του. Το σύστημα με το οποίο ασχολήθηκε σχεδόν αποκλειστικά, ήταν η πολλαπλότητα των συμπεριφορών και εμπειριών της προσκόλλησης του παιδιού στη μητέρα.⁶ Ο ίδιος περιγράφει την προσκόλληση ως:

¹ ALSOP-SHIELDS, L., & MOHAY, H. (2001). John Bowlby and James Robertson: theorists, scientists and crusaders for improvements in the care of children in hospital. ISSUES AND INNOVATIONS IN NURSING PRACTICE. Blackwell Science Ltd, *Journal of Advanced Nursing*, 35, N. 1), pp.50-58. σ.52. BRETHERTON, I. (Sep. 1992). The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology*. Vol. 28, No.5, pp. 759-775. (Reprinted in from PARKE, R., ORNSTEIN, P., REISER, J., & ZAHN-WAXLER, C. (Eds.) (1994). *A century of developmental psychology*. (Chapter 15, pp. 431-471). doi:10.1037/0012-1649.28.5.759. ISSN 0012-1649. OCLC 1566542. ΜΠΟΛΜΠΥ, ΤΖ. (1995). *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*. (μετάφραση: Πηνελόπη Στρατή, επιμέλεια: Ελένη Τσελέπογλου). (Πρωτότυπο: BOWLBY & others (1979). *The making and breaking of affectional bonds*. R.P.L. Published by Tavistock Publication Limited. ISBN 960-03-1317-2.) Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη. Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο. σ.183. NASH, J. (1970). *Developmental psychology: A psychobiological approach*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs. p.156.

² BOWLBY, J. (Winter 1970). Disruption of affectional bonds and its effects on behaviour. (This paper is released for publication in the Journal through the kind permission of Oliver & Boyd, Ltd., The Eugenics Society of London, England and the editor of *Canada's Mental Health*). *Journal of Contemporary Psychotherapy*. Vol. 2, N. 2, pp. 75-86. σ.77.

³ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.168.

⁴ BOWLBY, J. (1969). *Attachment and loss*. Vol. 1, *Attachment*. Edited by M. Masud R. Khan. No 79. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-analysis. SBN 7012 0300 5. p.309. WIKIPEDIA, the free encyclopedia. Attachment theory. Attachment.

⁵ BRETHERTON: ό.π., 1992, p.1. BRONFENBRENNER: ό.π., 1979, p.133. ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.19.

⁶ GOJMAN & MILLAN: ό.π., 2004, p.157.

«διαρκή ψυχολογική συνεκτικότητα μεταξύ των ανθρώπινων όντων». {"lasting psychological connectedness between human beings" (BOWLBY, 1969, p.194).}¹

Ο BOWLBY αναφερόταν στον όρο συμπεριφορικό σύστημα, αφού πρώτα τον είχε δανειστεί από τους ηθολόγους -που χρησιμοποιούσαν την έκφραση αυτή-, αντί για τον όρο ένστικτο, καθώς θεώρησε ότι η δεύτερη, ήταν έννοια υποκειμενική και ότι θα εξηγούσε απλοϊκά τη θεωρία του. Αντί να επικεντρώσει την προσοχή του στον θηλασμό του παιδιού για να επιτύχει τη λιμπιντική ικανοποίηση, έστρεψε την προσοχή του στο σύστημα συμπεριφοράς της προσκόλλησης.² Η λειτουργία αυτού του συστήματος γίνεται εμφανής σε ξεχωριστούς τύπους σηματοδοτικών αντιδράσεων-παρατηρήσιμων έμφυτων συμπεριφορών, οι οποίες ομαδοποιούνται στις εξής δύο κατηγορίες:

1. Διακριτική-σημειωτική συμπεριφορά, κατά την οποία η μητέρα έρχεται κοντά στο παιδί.

2. Συμπεριφορά της προσέγγισης, κατά την οποία το παιδί πλησιάζει τη μητέρα.³

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν καταρχήν το χαμόγελο και το κλάμα, τα οποία κατέχουν μια διακριτική-σημειωτική λειτουργία, η οποία ενεργοποιεί τη μητρική συμπεριφορά να πλησιάσει το παιδί.⁴ Το ρεπερτόριο συμπεριφορών της προσκόλλησης περιλαμβάνει επιπρόσθετα, τη φλυαρία, το κάλεσμα της φιγούρας προσκόλλησης, όπως επίσης συγκεκριμένες χειρονομίες του παιδιού.

Στη δεύτερη ομάδα συμπεριφορών, της προσέγγισης, ανήκουν το μπουσούλημα, η προσέγγιση, η οποία περιλαμβάνει την αναζήτηση και την παρακολούθηση, αλλά και το άρπαγμα-προσκόλληση, τα οποία ο BOWLBY θεωρούσε πολύ σημαντικά, γιατί με αυτά το παιδί έρχεται κοντά στη μητέρα και την συγκρατεί κοντά του.⁵ Μια άλλη συμπεριφορά, όχι τόσο ευδιάκριτη, είναι το άρπαγμα της θηλής ή διαφορετικά, ο θηλασμός που δεν έχει ως σκοπό την πρόσληψη τροφής.⁶

Όλες αυτές οι συμπεριφορές αποτελούν σημάδια κοινωνικοποίησης (κοινωνικά μηνύματα), προσανατολίζουν τις ενέργειες του προσώπου προσκόλλησης στην ικανοποίηση των αναγκών του παιδιού⁷ και έχουν ως προβλεπόμενο αποτέλεσμα την ανταπόκριση και εγγύτητα της μητέρας στο παιδί.⁸ Τα ένστικτα, όπως και η προσκόλληση, έχουν μια ευαίσθητη περίοδο εκδήλωσής τους, εμφανίζονται σε συγκεκριμένο στάδιο της εξέλιξης του οργανισμού και πολύ συχνά δεν είναι παρόντα σε προηγούμενες ή επόμενες ηλικίες ή στάδια της εξέλιξης.⁹ Το ένστικτο αυτό εμφανίζεται σε κάποια συντηρητική ή μεταβλητή μορφή, ακόμη και αν δεν υπάρχουν ευκαιρίες εκδήλωσής του. Με άλλα λόγια, πρόκειται για παρορμήσεις, οι οποίες γεννιούνται στον οργανισμό και ψάχνουν να βρουν έκφραση. Δεν μπορούν να περιγραφούν ως αντίδραση σε ένα συγκεκριμένο ερέθισμα ούτε είναι

¹ VAN WAGNER: ό.π., *Attachment Styles*, About.com.

² TYSON: ό.π., p.504(6/11). ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΜΑΡΑΣΛΗ, Β. Α. (1995). *Στάδια ανάπτυξης στην πρώιμη παιδική ηλικία: Πρακτικές αγωγής και η σημασία τους*. Αθήνα: Εκδ. Gutenberg. (Παιδαγωγική σειρά). ISBN 960-01-0587-1. σ.55.

³ BOWLBY: ό.π., 1969, p.244.

⁴ TYSON: ό.π., p.504(6/11).

⁵ BOWLBY: ό.π., 1969, p.208.

⁶ BOWLBY: ό.π., 1969, pp.244-5 & 247-8.

⁷ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^{ος} τόμ., σ.218.

⁸ AINSWORTH, M., & BOWLBY, J. (April 1991). An Ethological Approach to Personality Development. *American Psychologist*. Vol. 46, N. 4, pp.333-341. p.337. VAN WAGNER: ό.π., *Attachment Styles*, About.com

⁹ ATTACHMENT: John Bowlby's theory and some subsequent research, σ.1.

αντανακλαστικά, αλλά είναι προβλέψιμες, σύνθετες και ολοκληρωμένες ακολουθίες μιας συμπεριφοράς με έναν εμφανή στόχο.¹

Ο BOWLBY, περιέγραψε τον τρόπο με τον οποίο, οι συμπεριφορές της προσκόλλησης τίθενται σε λειτουργία και ολοκληρώνονται· στην αρχή, πριν δηλαδή διαμορφωθεί η προσκόλληση, εμφανίζονται ως ανεξάρτητες, γενικές και αυτόματες κινήσεις χωρίς επικοινωνιακή-διαπροσωπική αξία, αλλά μετά διαφοροποιούνται και εκδηλώνονται ως εξειδικευμένο και οργανωμένο σύνολο συμπεριφορών κατευθυνόμενων προς τη φιγούρα της προσκόλλησης.²

Σύμφωνα με τον BOWLBY, τα παιδιά έρχονται στον κόσμο όντας σε κατάσταση προκαθορισμένης ετοιμότητας και είναι βιολογικά προγραμματισμένα να δημιουργήσουν προσκόλληση με άλλους ανθρώπους, προκειμένου να διασφαλίσουν την επιβίωσή τους, επειδή εξαιτίας της συγκινησιακής έλξης προς τη μητέρα, το παιδί καταφέρνει σταδιακά να μαθαίνει τη ζωή.³ Από την άλλη πλευρά, και οι γονείς -και συγκεκριμένα η μητέρα- διακατέχονται από ενστικτώδη συμπεριφορά που τους παρακινεί στην ανταπόκριση μέσω της παροχής φροντίδων στο παιδί.⁴ Πρόκειται δηλαδή, για μια αμοιβαία συμπεριφορά γενετικά προσδιορισμένη και χαρακτηριστική κάθε είδους, κάθε πολιτισμού και κάθε κοινωνίας (AINSWORTH, 1967).⁵ Ο BOWLBY χαρακτηρίζει την προσκόλληση, ως ένα σύνθετο πλέγμα έμφυτων μηχανισμών και ως ένα εγγενές σύστημα ρεπερτορίου συμπεριφορών⁶ το οποίο είναι ευρύ, καθώς παρουσιάζεται σε όλα τα μέλη ενός είδους,⁷ αλλά και συγκεκριμένο, γιατί διαφέρει όσον αφορά την εκδήλωσή του από είδος σε είδος. Έχει προσαρμοστική αξία, αφού αποτελεί τμήμα της εξελικτικής κληρονομιάς του ανθρώπου,⁸ αναπτύσσεται στα πλαίσια της γενικότερης διαδικασίας ωρίμανσής του⁹ και διαρκεί καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του.¹⁰

Η συμπεριφορά της προσκόλλησης, λοιπόν, είναι ταυτόσημη με ολόκληρη τη ζωή του ανθρώπου, ξεκινώντας από τη γέννησή του και τερματίζοντας στον θάνατό του, παρότι γίνεται ιδιαίτερη αναφορά μόνο στην εμφάνισή της κατά την παιδική ηλικία. Με την πάροδο των ετών αυτή εξακολουθεί να υφίσταται, αλλά μειώνεται η συχνότητα και η ένταση εκδήλωσής της.

Θεωρείται ότι, υπάρχουν δύο κρίσιμες περίοδοι στις οποίες διαμορφώνεται η κοινωνική εξέλιξη, οι ρίζες της οποίας βρίσκονται στην προσκόλληση του ανθρώπου: Η πρώτη είναι η περίοδος της αποτύπωσης, η οποία διαρκεί από τις πρώτες έξι εβδομάδες μέχρι τους πρώτους έξι μήνες ζωής του παιδιού, ενώ η δεύτερη αρχίζει στους τρεις μήνες, διαρκεί μέχρι την ηλικία των τριών ετών της ζωής ενός ανθρώπου

¹ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΜΑΡΑΣΛΗ: ό.π., 1995, σ.85.

² AINSWORTH & BOWLBY: ό.π., 1991, p.337. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^{ος} τόμος, σ.210.

³ Το ένστικτο αυτό έχει προφανή αξία επιβίωσης για τον οργανισμό του ατόμου μέσα στο περιβάλλον εξέλιξης της προσαρμοστικότητάς του. Αυτό σημαίνει ότι, το ένστικτο θα πρέπει να είχε συντελέσει στην επιβίωση του ανθρώπου, έτσι ώστε από τον προϊστορικό άνθρωπο της αρχαιότητας φτάσαμε στον σύγχρονο άνθρωπο. ATTACHMENT: ό.π., σ.1. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: ό.π., 1969, τευχ.186, σ.263.

⁴ MACCOBY: ό.π., 1995, σ.608.

⁵ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, p.126.

⁶ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^{ος} τόμ., σ.209. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΜΑΡΑΣΛΗ: ό.π., 1995, σ.85.

⁷ NASH: ό.π., 1970, p.157.

⁸ PERVIN & JOHN: ό.π., 2001, σ.220.

⁹ SALKIND, N. J. (Δεκέμβριος 1991). *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*. (Μετάφραση: Διομήδης Μαρκουλής, επιμέλεια έκδοσης: Κώστας Σταμάτης). (πρωτότυπο: SALKIND, N. J. (1981). *Theories of human development*, 2nd ed., 1985, copyright by John Wileys & Sons, Inc.). (2^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Πατάκη. (1^η έκδοση: 1990). ISBN 960-293-535-9. σ.57.

¹⁰ BOWLBY: ό.π., 1969, p.350. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΜΑΡΑΣΛΗ: ό.π., 1995, σ.55-56.

και κατά τη διάρκειά της σχηματίζονται πιο εκτεταμένες συναισθηματικές και κοινωνικές σχέσεις του παιδιού.¹ Τα συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια συμπίπτουν με εκείνα του σχηματισμού της προσκόλλησης. Γενικά, η προσκόλληση ξεκινάει από τη γέννηση και διαρκεί έως τους πρώτους έξι μήνες της παιδικής ηλικίας, αλλά είναι κυρίως εμφανής, στην ηλικία από 1 έως 3 ετών, η οποία θεωρείται ως ιδιαίτερα ευαίσθητη και κρίσιμη περίοδος (BOWLBY, 1951).

Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, ο σχηματισμός της προσκόλλησης θεωρείται δεδομένος και είναι προβλέψιμος, εκτός και αν η εγκυμοσύνη είναι ανεπιθύμητη (HUNT, 1979). Ένας άλλος παράγοντας, ο οποίος επηρεάζει την προσκόλληση είναι η άμεση (κατά τις πρώτες ώρες και μέρες) σύναψη επαφής των γονιών με το παιδί τους, αμέσως μετά τη γέννησή του (KLAUS & KENNEL, 1978).² Κάποιες μητέρες, αμέσως μετά τη γέννηση του παιδιού τους, αντιλαμβάνονται το βρέφος ως ανώνυμο και ακοινωνήτο αντικείμενο και δηλώνουν μόνο απρόσωπα συναισθήματα τρυφερότητας (ROBSON & MOSS, 1971). Όταν, όμως, το βρέφος ξεκινάει να δείχνει αντιδράσεις όπως, χαμόγελο και επαφή με τα μάτια (στο δεύτερο μήνα της ζωής του), οι μητέρες ξεκινούν να βλέπουν το βρέφος τους ως πραγματικό άνθρωπο με μοναδικά χαρακτηριστικά. Το βρέφος αρχίζει να αναγνωρίζει τη μητέρα του, ενώ παράλληλα και η μητέρα ανταποκρίνεται με την τόνωση των μητρικών της συναισθημάτων.³

Η πρώτη περίοδος ξεκινά σ' αυτήν την ηλικία, γιατί τότε το παιδί αποκτά την έννοια της διατήρησης του αντικειμένου, που είναι η ικανότητά του να εκτιμά ότι, τα πράγματα συνεχίζουν να υπάρχουν έξω από το αντιληπτικό του πεδίο. Η ενεργητική περίοδος του ένστικτου της προσκόλλησης λήγει στην ηλικία των τριών ετών, γιατί τότε το παιδί ξεκινά να κινείται και να επικοινωνεί. Στην ηλικία των τριών ετών, το παιδί μπορεί να ακολουθεί τους γονείς του όταν αυτοί κινούνται και, άρα, μπορεί να επιτύχει το πλησίασμά τους. Εξάλλου, στην ηλικία αυτή, το παιδί μπορεί να εκφράζει προφορικά τις ανάγκες του από απόσταση και έτσι, είναι λιγότερο εξαρτημένο από τους γονείς του.⁴

Η προσκόλληση ναι μεν ωριμάζει και αναπτύσσεται σε διαφορετικές στιγμές της ζωής, ο BOWLBY όμως θεώρησε ιδιαίτερα κρίσιμο το δεύτερο εξάμηνο ζωής του παιδιού, όσον αφορά τις σχέσεις του με τη μητέρα του (BOWLBY, 1960).⁵

Εάν γίνει πιο επισταμένη αναφορά στο μοντέλο προσκόλλησης στο οποίο κατέληξε ο BOWLBY μετά από πολύχρονες μελέτες όσον αφορά το ανθρώπινο είδος, αυτό ανακεφαλαιώνεται στις εξής τέσσερις φάσεις:

Η προκαταρκτική φάση, είναι η πρώτη στο μοντέλο του και διαρκεί κατά τις πρώτες εβδομάδες ζωής του βρέφους, συνήθως από τη γέννηση μέχρι τις 8 πρώτες εβδομάδες, ή ακόμη και μέχρι τις 12 εβδομάδες, χωρίς να αποκλείεται η παράτασή της. Το βρέφος σ' αυτή την ηλικία έχει ως χαρακτηριστικό του την ετοιμότητά του να αντιδρά άμεσα και εύκολα σε ερεθίσματα που προκαλούνται σ' αυτό, ανεξάρτητα από την πηγή προέλευσής τους. Η διάκριση των ακουστικών ερεθισμάτων δεν γίνεται αισθητή πριν τις 4 εβδομάδες ηλικίας του, ενώ τα οπτικά ερεθίσματα δεν εμφανίζονται πριν από την 10η εβδομάδα. Μέσα από διάφορες αντανάκλαστικές αντιδράσεις, όπως είναι το χαμόγελο, η φλυαρία, το άρπαγμα ή η παρακολούθηση με το βλέμμα, το βρέφος προσπαθεί κατά κάποιο τρόπο να επιτύχει την εγγύτητα, αλλά

¹ NASH: ό.π., 1970, p.142.

² LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, p.130.

³ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, p.131.

⁴ ATTACHMENT: ό.π., σ.2.

⁵ NASH: ό.π., 1970, p.143.

και την επαφή του με κάποιο άτομο του άμεσου περιβάλλοντός του που το φροντίζει. Η συμπεριφορά του αυτή δεν είναι εσκεμμένη, αλλά ούτε και προσανατολισμένη σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο.¹

Η προσκόλληση, στη δεύτερη φάση, συντελείται από τον 1^ο μήνα της ζωής του παιδιού έως το τέλος του 6^{ου} μήνα και χαρακτηρίζεται ως «προσκόλληση εν τη γενέσει της». Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι, αυτή η περίοδος είναι αρκετά σημαντική, καθώς το παιδί διαμορφώνει μια πρώτη μορφή προσκόλλησης σε κάποιο συγκεκριμένο άτομο, διαφοροποιώντας τις αντιδράσεις του προς αυτό το άτομο σε σχέση με αυτές προς τα υπόλοιπα. Η διαφοροποίηση που δείχνει, είναι περισσότερο εμφανής ακόμη και στις αντιδράσεις του όπως το χαμόγελο, το οποίο γύρω στους 4 μήνες ζωής απευθύνεται πλέον συγκεκριμένα προς το άτομο της προσκόλλησης, καθώς αυξάνει τη συχνότητα εμφάνισής του προς αυτό,² ενώ αντίστροφα το περιορίζει όσον αφορά τα υπόλοιπα άτομα.³

Η «σαφής προσκόλληση» αποτελεί την τρίτη φάση, η οποία αρχίζει στην ηλικία των 6 μηνών και διαρκεί μετά το 1^ο έτος της ηλικίας, πολλές φορές έως ότου το παιδί γίνει 2 ή 3 ετών. Αυτή η φάση ονομάζεται «σαφής», γιατί η προσκόλληση είναι με σαφήνεια κατευθυνόμενη και προσανατολισμένη σε ένα ειδικό πρόσωπο, αλλά και επειδή οι μορφές της συμπεριφοράς που έχει αναπτύξει το παιδί είναι πιο ευδιάκριτες και ευκρινείς. Ο τρόπος με τον οποίο το παιδί αντιμετωπίζει τους ανθρώπους, πέραν του ατόμου προσκόλλησης, διαφοροποιείται, ενώ και το ρεπερτόριο των αντιδράσεων του γίνεται πιο εκτεταμένο. Το παιδί σ' αυτή την ηλικία αποκτά σταδιακά όλο και μεγαλύτερο έλεγχο των κινήσεών του, οπότε μπορεί να μετακινείται και να περπατά με μεγαλύτερη άνεση, ώστε να εξερευνά το περιβάλλον. Αυτό του δίνει τη δυνατότητα τόσο να ακολουθεί⁴ ή να απομακρύνεται από τη φιγούρα προσκόλλησης, όσο και να μπορεί να διατηρεί την νοερή εικόνα της σε περίπτωση που αυτή απουσιάζει.

Πάντως, δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί σε ποιά ακριβώς ηλικία διαμορφώνεται η προσκόλληση κάθε παιδιού· το μόνο σίγουρο είναι πως, η προσκόλληση της πρώτης περιόδου δεν ομοιάζει με αυτήν της τρίτης περιόδου, ενώ όσον αφορά τη δεύτερη περίοδο, το κατά πόσον μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει επιτευχθεί η προσκόλληση εξαρτάται από το πώς την προσδιορίζει καθένας.⁵

Η τέταρτη και τελευταία φάση της προσκόλλησης, αφορά, όπως υποθέτει ο BOWLBY, το 2^ο και το 3^ο, ή λίγο μετά από αυτό, έτος ζωής του παιδιού και αποκαλείται ως συνεργασία στοχοδιορθωτική,⁶ αναφέρεται δηλαδή στην «διόρθωση ενός στόχου». Η αλληλεπίδραση -ή, όπως ο ίδιος ο BOWLBY την ονομάζει, συνεργασία ή συνεταιρισμό (partnership)- ανάμεσα στο παιδί και στο άτομο της προσκόλλησης είναι μεγαλύτερη και το σύστημα συμπεριφοράς της προσκόλλησης υπόκειται σε πιο εξελιγμένη οργάνωση. Το παιδί, έχοντας αποκτήσει την ικανότητα να διεισδύει στα κίνητρα και στα συναισθήματα του ατόμου στο οποίο είναι προσκολλημένο, αλλά και να αντιλαμβάνεται τον τρόπο συμπεριφοράς του, επιχειρεί το ίδιο πρακτικές και συμπεριφορές με σκοπό να μεγιστοποιήσει την επαφή μαζί του. Η συμπεριφορά του γενικά, γίνεται πιο ευέλικτη.⁷

¹ BOWLBY: ό.π., 1969, p.266. SALKIND: ό.π., 1991, σ.107-108.

² BOWLBY: ό.π., 1969, p.199.

³ BOWLBY: ό.π., 1969, p.266. SALKIND: ό.π., 1991, σ.107-108.

⁴ BOWLBY: ό.π., 1969, p.200-201.

⁵ BOWLBY: ό.π., 1969, p.199. BOWLBY: ό.π., 1969, p.267. SALKIND: ό.π., 1991, σ.107-108.

⁶ BRETHERTON: ό.π., 1992, σ.20/44.

⁷ BOWLBY: ό.π., 1969, pp.267-8. SALKIND: ό.π., 1991, σ.107-108.

Μετά τα τρία χρόνια ζωής του παιδιού, η συμπεριφορά προσκόλλησης διαφοροποιείται ως προς τον βαθμό εκδήλωσής της, καθώς εμφανίζεται λιγότερο άμεσα από ό,τι τα προηγούμενα χρόνια. Δεν περιορίζεται, δηλαδή, σε ένα συγκεκριμένο άτομο (μονοπροσωπική προσκόλληση-μονοτροπία), αλλά εκδηλώνεται και προς άλλους ανθρώπους (πολυπροσωπική προσκόλληση).¹ Ωστόσο, η προτίμηση στο ένα πρόσωπο εξακολουθεί να υπάρχει και είναι σαφής.² Πέρα από αυτή την αλλαγή επισυμβαίνει και κάποια άλλη. Ενώ στα αρχικά της στάδια η προσκόλληση του παιδιού προσανατολίζεται σε κάποιο ώριμο και ενήλικο άτομο, καθώς ο χρόνος περνά, δεν αποκλείεται να συμπεριληφθούν στα άτομα της προσκόλλησης ακόμη και συνομήλικοί του, που σταδιακά γίνονται όλο και περισσότεροι.³

Ο BOWLBY πίστευε ότι, η προσκόλληση είναι ενστικτώδης και ενεργοποιείται κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες στις οποίες φαίνεται ότι απειλείται η εγγύτητα, όπως είναι ο χωρισμός, η ανασφάλεια και ο φόβος. Ενεργοποιείται δε, σε μεγαλύτερο βαθμό και είναι ιδιαίτερα εμφανής σε ευαίσθητες και κρίσιμες φάσεις της ζωής ενός ανθρώπου, όπως είναι π.χ. οι στιγμές αγωνίας και φόβου, ενδεχόμενη απειλή και κίνδυνος (BOWLBY, 1971)⁴ ή ακόμη και κάποια σωματική του ασθένεια,⁵ προκειμένου να εξασφαλιστεί άνεση και ασφάλεια για την αντιμετώπισή τους.

Πιο αναλυτικά, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες ενεργοποιείται η συμπεριφορά προσκόλλησης και επηρεάζονται η μορφή και η ένταση που αυτή θα πάρει, περικλείονται σε τρία καίρια θέματα:

1. Η κατάσταση του παιδιού: Αν αυτό είναι κουρασμένο, πεινασμένο, άρρωστο, πονάει ή κρυώνει.
2. Η κατάσταση και συμπεριφορά της μητέρας: Αν η μητέρα απουσιάζει, έχει πεθάνει ή, γενικά, αν αποθαρρύνει την εγγύτητα.
3. Άλλες περιβαλλοντικές συνθήκες: Η εμφάνιση προειδοποιητικών γεγονότων κινδύνου ή η προσβλητική άρνηση από άλλα παιδιά ή ενήλικες.⁶

Κατά τον BOWLBY, το άγχος είναι ο μηχανισμός που θέτει σε λειτουργία και απενεργοποιεί το σύστημα. Έτσι, όταν ένα παιδί νιώθει άγχος, ψάχνει τον άνθρωπο στον οποίο είναι προσκολλημένο.⁷ Διαφέρει, δε, από τον φόβο, ο οποίος εμφανίζεται εξαιτίας κάποιας άγνωστης, ανησυχητικής και επιβλαβούς κατάστασης στο περιβάλλον και ο οποίος ενεργοποιεί τις επίκτητες αντιδράσεις φυγής από τον κίνδυνο. Παρόλα αυτά, και ο φόβος ενεργοποιεί τη συμπεριφορά προσκόλλησης, έτσι ώστε, όταν το παιδί προσπαθεί να διαφύγει από το φοβικό ερέθισμα, παράλληλα προσπαθεί να φτάσει ένα επίπεδο ασφάλειας· τη φιγούρα προσκόλλησης.⁸ Οι πιο χαρακτηριστικές αντιδράσεις και συμπεριφορές τις οποίες χρησιμοποιούν τα παιδιά, και στις οποίες είναι ευδιάκριτη η προσκόλλησή τους προς ένα συγκεκριμένο άτομο, είναι: 1. το άγχος για τα ξένα πρόσωπα,⁹ που διαμορφώνεται περίπου στον έβδομο

¹ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^{ος} τόμ., σ.214 & 216-7. ΠΑΤΡΙΚΗ-ΚΑΛΛΙΡΗ, Α. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1995). Ο ρόλος που παίζουν τα πρόσωπα και τα πράγματα, στη ζωή του παιδιού της προσχολικής ηλικίας. *Το σχολείο του μέλλοντος*, τευχ.11, σ.10-12. σ.11.

² ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.79.

³ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. (1985). *Εξελικτική ψυχολογία: Ψυχολογική θεώρηση της πορείας της ζωής από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση. Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση*. 2^{ος} τόμος: Προσχολική ηλικία. Αθήνα. σ.106.

⁴ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.52. GOJMAN & MILLAN: ό.π., 2004, p.158. VAN WAGNER: ό.π., *Attachment Styles*, About.com

⁵ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.184.

⁶ BOWLBY: ό.π., 1969, pp.258-9.

⁷ MACCOBY: ό.π., 1995, σ.619. ATTACHMENT: ό.π.

⁸ AINSWORTH & BOWLBY: ό.π., 1991, p.337. BRETHERTON: ό.π., 1992, p.22/44.

⁹ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΜΑΡΑΣΛΗ: ό.π., 1995, σ.96.

μήνα ζωής του παιδιού και κορυφώνεται και λήγει, περίπου στο τέλος του πρώτου έτους, και 2. το άγχος του αποχωρισμού, το οποίο εμφανίζεται στο τέλος του πρώτου έτους, ενώ η κορυφαία εκδήλωσή του είναι μεταξύ του 13ου και 18ου μήνα.¹

Το άγχος το οποίο εκδηλώνει ένα παιδί προς τα ξένα πρόσωπα, διαφοροποιείται ως προς την ηλικία του παιδιού και την έντασή του, ενώ σχετίζεται κυρίως, με τη σειρά γέννησης του παιδιού, την ποιότητα της σχέσης ανάμεσα στο παιδί και στη μητέρα, τις προηγούμενες κοινωνικές σχέσεις στις οποίες είχε υποβάλει η μητέρα το παιδί, τους περιβαλλοντικούς παράγοντες κατά τη στιγμή της επαφής του παιδιού με τα ξένα πρόσωπα και το ποσοστό ομοιότητας των χαρακτηριστικών του προσώπου της μητέρας με το ξένο πρόσωπο.² Ο BOWLBY (1969 & 1988) έκανε αξίωμα ότι, ο φόβος για τους ξένους αντιπροσωπεύει έναν σημαντικό μηχανισμό επιβίωσης, ο οποίος έχει δομηθεί-δημιουργηθεί από τη φύση.

Η δεύτερη αντίδραση προσκόλλησης, το άγχος του αποχωρισμού,³ εξαρτάται από τα πρόσωπα και το περιβάλλον με τα οποία θα βρεθεί το παιδί όταν αποχωριστεί τους γονείς του, καθώς επίσης, από τον τρόπο με τον οποίο θα χειριστούν το παιδί οι γονείς του τη στιγμή του αποχωρισμού, αλλά και γενικότερα. Αν δηλαδή, οι γονείς συζητήσουν με το παιδί και του εξηγήσουν τον λόγο για τον οποίο θα λείψουν για κάποιο χρονικό διάστημα, και εφόσον το παιδί βιώσει επαναλαμβανόμενες τέτοιες εμπειρίες χωρισμού και επανασύνδεσης, κάποια στιγμή θα πειστεί και θα συνειδητοποιήσει ότι, ο αποχωρισμός από τους γονείς του είναι πρόσκαιρος και επανορθώσιμος.⁴

Ο ERIKSON δίνει έμφαση στο γεγονός ότι, τα παιδιά δεν πρέπει να εμπιστεύονται μόνο τον εξωτερικό κόσμο, αλλά και τον εσωτερικό τους κόσμο· πρέπει να μάθουν να εμπιστεύονται τον εαυτό τους. Αυτή η συμπεριφορά είναι εμφανής, όταν το παιδί μπορεί να αποδεχτεί και να προσαρμοστεί στην απουσία της μητέρας, χωρίς να υποφέρει από το «άγχος του αποχωρισμού».⁵ Ο BOWLBY διαβεβαιώνει ότι, εάν ένα παιδί έχει διαρκή σχέση αγάπης με μια μητρική φιγούρα κατά τα πρώτα του χρόνια, αυτό μεγαλώνοντας δεν θα έχει αντιφατικές παρορμήσεις και συναισθήματα.⁶

Συγκεντρωτικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, ο BOWLBY επικεντρώνει σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο προβλημάτων, περιγράφοντας και εκθέτοντας τους ενδεικτικούς τύπους συμπεριφοράς του άγχους που προέρχεται από τον κίνδυνο και συγκεκριμένα, τις αντιδράσεις των μικρών παιδιών, όπως επίσης τους πρωταρχικούς αποχωρισμούς από τη μητρική φιγούρα.⁷ Τα παιδιά που υποφέρουν περισσότερο σε έναν αποχωρισμό από τη μητέρα τους, είναι αυτά που είχαν πολύ στενό και ευτυχισμένο συναισθηματικό δεσμό και σχέση μαζί της.⁸ Ο ίδιος έδωσε έμφαση στο

¹ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^{ος} τόμ., σ.200, 202 & 204.

² ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^{ος} τόμ., σ.202-203.

³ VAN WAGNER: ό.π., *Attachment Styles*, About.com.

⁴ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^{ος} τόμ., σ.204-205.

⁵ HJELLE & ZIEGLER: ό.π., 1992, p.192.

⁶ BOWLBY, J. (April 1953). *Some pathological processes set in train by early mother-child separation*. The Chairman's Address at the Meeting of the Child Psychiatry Section at the Annual Meeting of the Royal Medico-Psychological Association at Northampton, July 1952. p.268.

⁷ BOWLBY, J. (1958). The Nature of the Child's Tie to his Mother. *International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 39, pp.350-373.

⁸ BOWLBY, J. (May 1952). *Maternal care and mental health*. A report on behalf of the World Health Organization as a contribution to the United Nations programme for the welfare of homeless children. (2nd edition). Geneva: World Health Organization, Palais des Nations. (First impression, March 1951). Originally published in the *Bulletin of the World Health Organization*, 1951, Vol.3, pp. 355-534. Thereafter, issued in separate editions in English and in French in the Monograph Series of the

ότι, μόνο μια συγκεκριμένη μορφή, συνήθως η μητέρα, μπορεί να ολοκληρώσει τη συμπεριφορά της προσκόλλησης, αφού πριν έχει έντονα ενεργοποιηθεί. Πίστευε, δηλαδή ότι, το άγχος του αποχωρισμού εμφανίζεται, όταν ενεργοποιείται η συμπεριφορά της προσκόλλησης κατά την απουσία της μητρικής φιγούρας, αλλά δεν μπορεί να πάψει να υφίσταται. Στηριζόμενος στις έννοιες της ηθολογίας σχετικά με τον έλεγχο της συμπεριφοράς υποστήριξε ότι, όταν η φιγούρα προσκόλλησης δεν είναι διαθέσιμη, τα βρέφη και τα παιδιά εκδηλώνουν το άγχος του αποχωρισμού κυρίως στον 8^ο μήνα, στις περιπτώσεις που ενεργοποιούνται τόσο οι αντιδράσεις διαφυγής όσο και η συμπεριφορά προσκόλλησης.¹

Ο BOWLBY, θέλοντας να εξάρει τη σημασία της προσκόλλησης, επιμένει ότι, ο όρος αυτός πρέπει να χρησιμοποιείται για να περιγράψει τον συνεπή, συνεχή και ισχυρό συναισθηματικό δεσμό ενός ατόμου με κάποιο άλλο συγκεκριμένο πρόσωπο (BOWLBY, 1951),² συνήθως πιο μεγάλο ή πιο ώριμο (π.χ. μητέρα ή πατέρα). Σύμφωνα με τον ίδιο, στον δεσμό αυτό ο οποίος είναι αξιόλογος δεν εμπλέκονται άλλα πρόσωπα, αναπτύσσεται κατά το διάστημα των 12 πρώτων μηνών της ζωής του ατόμου, ενώ καταλήγει σε επικίνδυνη κατάσταση ο ακούσιος αποχωρισμός του ατόμου από το πρόσωπο στο οποίο είναι προσκολλημένο (BOWLBY, 1979).³ Με τη συγκεκριμένη άποψη συμφωνεί και η AINSWORTH (1977 & 1989), η οποία θεωρεί την προσκόλληση ως τον σχηματισμό μιας διαρκούς κοινωνικό-συναισθηματικής σχέσης ανάμεσα σε ένα παιδί και σε ένα άλλο άτομο, συνήθως τον γονέα ή τον πρωταρχικό άνθρωπο που το φροντίζει, και οφείλεται σε εξελικτική προδιάθεση του ανθρώπου.⁴

Όμως, αν και η διαδικασία της προσκόλλησης, όπως προαναφέρθηκε, είναι βιολογικά προγραμματισμένη, δεν ισχύει το ίδιο όσον αφορά την επιλογή του προσώπου με το οποίο θα γίνει η προσκόλληση. Αυτή η επιλογή δεν είναι προκαθορισμένη, αλλά εξαρτάται από την ιδιοσυγκρασία του παιδιού, ενώ παράλληλα επηρεάζεται από περιβαλλοντικούς παράγοντες ιδιαίτερα στο εσωτερικό της οικογένειας,⁵ από τη σύνθεσή της, από το ποιός φροντίζει το παιδί,⁶ αλλά και από τη συχνότητα αλληλεπίδρασης μεταξύ του παιδιού και του ατόμου προσκόλλησης. Ωστόσο, η συμπεριφορά της προσκόλλησης δεν αναπτύσσεται αναγκαστικά, λόγω φροντίδας και χρόνου επαφής μεταξύ δύο ανθρώπων, αλλά βασίζεται στην προσφορά κοινωνικών ερεθισμάτων από το ένα στο άλλο.⁷ Μάλιστα, από τη στιγμή που θα διαμορφωθεί ισχυρή προσκόλληση του παιδιού προς ένα συγκεκριμένο άτομο, αργότερα το παιδί θα τείνει να επιλέγει και να δείχνει την προτίμησή του πάντα προς αυτό, έστω και αν το αποχωρισθεί για κάποιο χρονικό διάστημα.⁸

Παρόλο ότι αναμφισβήτητα υπάρχουν και άλλα είδη δεσμού, αυτά δεν θα πρέπει να αποκαλούνται ως προσκόλληση, για να αποφεύγεται έτσι η ανακρίβεια

World Health Organization. p.24. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1964, σ.151. ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, 2^{ος} τόμ., σ.150.

¹ BRETHERTON: ό.π., 1992, p.11. ΠΑΤΡΙΚΗ-ΚΑΛΛΙΡΗ: ό.π., 1995, σ.11.

² BOWLBY, J. Separation anxiety: a critical review of the literature. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. Vol. 1, pp. 231-269. Great Britain: Pergamon Press Ltd. (χωρίς χρόνο έκδοσης). p.262. ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.181. NASH: ό.π., 1970, p.157. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.65.

³ BOWLBY: ό.π., 1958, pp.350-373. EDWARDS: ό.π., 2002, p.390.

⁴ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, p.123.

⁵ SALKIND: ό.π., 1991, σ.57.

⁶ BOWLBY: ό.π., 1969, p.305.

⁷ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^{ος} τόμ., σ.213.

⁸ BOWLBY: ό.π., 1969, p.223.

στην χρήση του όρου.¹ Όσον αφορά την προσκόλληση, η εν λόγω διαφέρει ως προς την ποιότητα, από οποιαδήποτε άλλη μεταγενέστερη συναισθηματική επαφή, γιατί πρόκειται για την αποτύπωση του παιδιού σε μια συγκεκριμένη μητρική φιγούρα.² Εξάλλου, έστω και αν η προσκόλληση εμφανίζεται σε πολλά άτομα και περιπτώσεις, η ποιότητά της εξαρτάται, κυρίως, από την συνέπεια, την ανταπόκριση και ευαισθησία³ του ατόμου προς το οποίο θα γίνει η προσκόλληση, δηλαδή τον γονέα ή το υποκατάστατό του. Μπορεί δε, αυτή να αλλάξει, εάν αλλάξουν οι συνθήκες του περιβάλλοντος.⁴ Ο άνθρωπος πάντως, κατά τη διάρκεια της ζωής του κάνει αρκετούς δεσμούς με άλλους ανθρώπους, που αν θα έπρεπε μια ιεραρχηθούν, ο δεσμός της προσκόλλησης θα έμπαινε στην κορυφή αυτής της ιεράρχησης, αφού αποτελεί τον πρωταρχικό παράγοντα για κάθε αποστέρηση (BOWLBY, 1969).⁵

Όπως ειπώθηκε και πρωτύτερα, η συμπεριφορά της προσκόλλησης κατά την παιδική ηλικία είναι έμφυτη, ενδογενής και προβλέψιμη, αλλά, καθώς το παιδί μεγαλώνει, η συμπεριφορά του διαφοροποιείται ανάλογα με τις εμπειρίες και τις καταστάσεις τις οποίες αυτό θα ζήσει.⁶ Με άλλα λόγια, αργότερα η βάση αυτή μεταλλάσσεται και τον ρόλο της στήριξης του παιδιού αναλαμβάνει η οικογένεια. Ο BOWLBY χαρακτηριστικά αναφέρει: «Όποιος στερείται τέτοιας βάσης είναι άτομο χωρίς ρίζες και έντονα μοναχικό».⁷ Ο βαθμός στον οποίο ένα άτομο θα έχει την ικανότητα να δημιουργεί συναισθηματικούς δεσμούς, εξαρτάται απόλυτα από τις εμπειρίες τις οποίες θα αποκομίσει με τους γονείς του και γενικότερα, με τα άτομα της οικογένειάς του. Η άποψη αυτή είναι καίριας σημασίας και αποτελεί τον πυρήνα και το κλειδί κατανόησης της θεωρίας του BOWLBY.⁸

Η προσκόλληση, λοιπόν, λειτουργεί ως πρωτότυπο και, όντας ένα εσωτερικευμένο σχήμα, αποτελεί προϋπόθεση για την εξέλιξη όλων των μετέπειτα κοινωνικών σχέσεων στη ζωή ενός ανθρώπου.⁹ Σύμφωνα με τον ADLER, η μητέρα αποτελεί τον πρωταρχικό παράγοντα ο οποίος επηρεάζει την εξέλιξη του κοινωνικού ενδιαφέροντος στο παιδί, ενώ έπεται ο πατέρας ως δεύτερη πολύ σημαντική πηγή επιρροής και ακολουθούν άτομα του κοινωνικού περιβάλλοντος, όπως τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας και άτομα έξω απ' αυτήν.¹⁰

¹ STEVENSON-HINDE, J. (December 2007). Attachment theory and John Bowlby: Some reflections. *Attachment & Human Development*. Vol. 9, N. 4, pp. 337-342. p.338.

² NASH: ό.π., 1970, p.157.

³ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.52. BELSKY, J. (November 1990). Parental and nonparental child care and children's socioemotional development: A decade in review. *Journal of marriage and the family*. Vol.52. N.4. pp.885-903. p.889.

⁴ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, p.143.

⁵ WIKIPEDIA: ό.π., *Attachment theory*. Attachment. BOWLBY: ό.π., 1969, pp.304-305. RUTTER: ό.π., 1979, p.147.

⁶ BOWLBY: ό.π., 1969, pp.414-421. WIKIPEDIA: ό.π., *Attachment theory*. Attachment, tenets.

⁷ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.188.

⁸ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.192.

⁹ MERCER, J. (2006). *Understanding Attachment*. Westport, CT: Praeger. Από την Wikipedia, the free encyclopedia: John Bowlby. Bowlby's Legacy (*Main article: Attachment theory*). MACCOBY: ό.π., 1995, σ.613.

¹⁰ HJELLE & ZIEGLER: ό.π., 1992, pp.148-149. {Σύμφωνα με τον Adler, ο βαθμός του κοινωνικού ενδιαφέροντος αντιπροσωπεύει ένα χρήσιμο εργαλείο μέτρησης της ψυχικής υγείας ενός ανθρώπου. Κατά την άποψή του, η ζωή ενός ανθρώπου έχει αξία, μόνο στο βαθμό που αυτός δίνει αξία στις ζωές άλλων ανθρώπων. Άνθρωποι οι οποίοι δεν έχουν προσαρμοστεί σωστά, είναι αυτοί, οι οποίοι έχουν έλλειψη κοινωνικού ενδιαφέροντος, είναι εγωκεντρικοί και προσπαθούν πάντα για προσωπική ανωτερότητα έναντι των άλλων, ενώ παράλληλα έχουν έλλειψη κοινωνικών στόχων. Καθένας από αυτούς τους ανθρώπους, ζει μια ζωή, η οποία έχει μόνο ιδιωτικό - προσωπικό στόχο και νόημα. Είναι τελειώς απορροφημένοι με την προσωπική τους προστασία και τα προσωπικά τους συμφέροντα.}

Οι BOWLBY (1962), AINSWORTH (1962) και WOOTON (1962) τείνουν να θεωρούν ως δεδομένο εκ των προτέρων ότι, η προσκόλληση ή η αποστέρηση των γονέων είναι συνώνυμη με τη μητρική προσκόλληση ή αποστέρηση.¹ Ο BOWLBY ιδιαίτερα, έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στον θηλυκό γονέα, δηλαδή τη μητέρα. Όσον αφορά τα βρέφη παρατηρεί ότι, οι πατέρες παίζουν κι αυτοί τον ρόλο τους, αλλά συνήθως είναι δευτερεύοντας σε σχέση με αυτόν της μητέρας. Ο πρωταρχικός τους ρόλος είναι να παρέχουν συναισθηματική στήριξη και αποφόρτιση-εκτόνωση των ψυχικών εντάσεων της γυναίκας,² για την εκπλήρωση του ρόλου της ως μητέρας.³ Γενικά, δεν δίνει λεπτομέρειες αναφορικά με τις σχέσεις του πατέρα με το παιδί. Ο λόγος είναι ότι, όλες οι πληροφορίες αφορούν τις σχέσεις μητέρας-παιδιού, αφού χωρίς αμφιβολία, σε κανονικές συνθήκες αυτή είναι η πιο σημαντική σχέση στη ζωή του παιδιού.⁴ Η προσκόλληση, λοιπόν, ερευνήθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό στη μητέρα, από ό,τι στον πατέρα.⁵ Σ' αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητη η διευκρίνιση ότι, η παρούσα έρευνα δεν θα επικεντρώσει στην απουσία-αποστέρηση μόνο της μητέρας, αλλά και των δύο γονέων, έστω κι αν για λόγους ευκολίας γίνεται συχνότερη αναφορά σ' αυτήν, κατ' αντιστοιχία με τις συχνές βιβλιογραφικές αναφορές.

Ωστόσο, αν και η πλειοψηφία των μελετών της προσκόλλησης έχει εστιάσει την προσοχή της στις μητέρες (όπως επίσης στη μητρική αποστέρηση),⁶ γιατί αυτές είναι που πιο συχνά εκπληρώνουν αυτόν τον ρόλο, υπάρχουν αποδείξεις-ενδείξεις ότι, τα παιδιά μπορούν να προσκολληθούν και σε άλλα πρόσωπα -αν και είναι πιο δύσκολο γι' αυτά να αναλάβουν τον μητρικό ρόλο, λόγω έλλειψης του μητρικού ενστίκτου-,⁷ π.χ. κάποιο μητρικό υποκατάστατο, αν η σχέση του παιδιού με αυτό είναι σταθερή και μεγάλης διάρκειας.⁸ Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται ο πατέρας, οι παππούδες και τα αδέρφια (SCHAFFER & EMERSON, 1964),⁹ όπως επίσης και τα άτομα που φροντίζουν τα παιδιά σε καθημερινή βάση (HOWES, RODNING, GALUZZO & MYERS, 1988).¹⁰

Μητρική φιγούρα-μορφή για το παιδί αποτελεί κάθε άτομο το οποίο χρησιμοποιεί μητρικές φροντίδες. Πρόκειται δε, για όρο τον οποίο χαρακτηρίζουν, η αποκλειστικότητα (αποκλειστικά ένα άτομο παρέχει αυτές τις φροντίδες), η πρωιμότητα (ουσιαστική παρουσία του ατόμου αυτού, από τους πρώτους μήνες ζωής του παιδιού), η σταθερότητα (καθημερινή και αδιάλειπτη φροντίδα παρεχόμενη για πολλά χρόνια) και η τρυφερότητα (διαρκής εκδήλωση αγάπης). Ως μητρική φιγούρα

¹ MUNRO, A. (1966). Parental Deprivation in Depressive Patients. *British Journal of Psychiatry*, Vol. 112, pp. 443-457. σ.443.

² BINNIKOT, NT. (1988). *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός του κόσμος*. (Πρωτότυπο: WINNICOTT, D. (1976). *The child, the family and the outside world*. Tavistock Publications Ltd). (Μετάφραση: Θεόδωρος Παραδέλλης, διόρθωση: Χριστίνα Γιατζόγλου). Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη. Σύγχρονη ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη. ISBN 960-03-0120-4. σ.220.

³ BRETHERTON: ό.π., 1992, σ.8. ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ: ό.π., 1989, σ.174. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.199.

⁴ BOWLBY: ό.π., 1952, p.13.

⁵ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, p.131. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΟΣ: ό.π., 1981, τόμος 29, τευχ.3, σ.135. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-KOKKINAKH: ό.π., 1990, σ.68-69 & 133.

⁶ NASH: ό.π., 1970, p.214.

⁷ BOWLBY: ό.π., 1969, pp.304 & 306.

⁸ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.52. EDWARDS, M. E. (2002). Attachment, mastery, and interdependence: A model of parenting processes. *Family Process*, Vol. 41, N. 3, pp. 389-404, © FPI, Inc. p.390.

⁹ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, p. 129. BOWLBY: ό.π., 1969, pp.305 & 307.

¹⁰ BRETHERTON: ό.π., 1992, σ.30/44.

μπορεί να χαρακτηριστεί κάθε πρόσωπο που παρουσιάζει τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά είτε είναι η φυσιολογική μητέρα του παιδιού είτε το υποκατάστατό της (NGUYEN, 1995).¹ Γενικά δηλαδή, η πρωταρχική προσκόλληση μπορεί να αναπτυχθεί κατά τους πρώτους 7 μήνες ζωής του παιδιού τόσο προς τη μητέρα όσο και προς οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο το οποίο συμπεριφέρεται ως μητέρα αδιάλειπτα και για μεγάλη χρονική περίοδο, ενώ παράλληλα αντιδρά στα ερεθίσματα του παιδιού με ευχάριστο, έντονο και ζωντανό τρόπο. Έτσι, οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους περνούν σε ένα άλλο επίπεδο (BOWLBY, 1969).²

Ο ADLER, αναγνωρίζει και αυτός τη σπουδαιότητα ύπαρξης ενός σημαντικού ανθρώπου στη ζωή του παιδιού, ο οποίος το φροντίζει και το βοηθά να αναπτυχθεί. Σε περίπτωση που αυτός ο άνθρωπος απουσιάζει, τον ρόλο του αναλαμβάνουν άλλα μέλη της οικογένειας. Ο ίδιος θεωρητικός επισημαίνει ακόμη ότι, σε περίπτωση που η μητέρα φροντίζει το παιδί, ενώ αυτό είναι συνδεδεμένο με άλλο άτομο, η περίπτωση αυτή χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Υποστηρίζει επίσης ότι, αν και η μητέρα είναι σημαντικό πρόσωπο στη ζωή ενός παιδιού, αυτή δεν θα πρέπει να συγκεντρώνει όλη την προσοχή και το ενδιαφέρον του παιδιού, αλλά θα πρέπει να προσανατολίζει το ενδιαφέρον και την εμπιστοσύνη του στον έξω κόσμο.³

Γεγονότα που παρεμβαίνουν στη δημιουργία της προσκόλλησης, όπως είναι ο απότομος αποχωρισμός του παιδιού από τα οικεία του πρόσωπα ή η αξιολογή αδυναμία των φροντιστών του παιδιού να είναι ευαίσθητοι, υπεύθυνοι ή συνεπείς στις αλληλεπιδράσεις τους, προκαλούν διαταραχές και παρέκκλιση στην εν λόγω διεργασία, έχοντας άμεσες ή και πιθανόν μακροπρόθεσμες αρνητικές συνέπειες στην συναισθηματική και γνωστική ζωή του παιδιού.⁴

Μόνο το ακραίο και απότομο ξεκίνημα των πρακτικών ανατροφής ενός παιδιού εμποδίζουν τον σχηματισμό της προσκόλλησης (AINSWORTH, 1977).⁵ Η συναισθηματική ζωή, επέμεινε ο BOWLBY, είναι εξαρτημένη από τη δημιουργία, τη διατήρηση, τη διατάραξη, τη διάσπαση και την ανανέωση των πρωταρχικών συναισθηματικών δεσμών οι οποίοι σχηματίζονται κατά την πορεία αυτών των αλληλεπιδράσεων.⁶ Αν για οποιονδήποτε λόγο, παρέλθει ο χρόνος της κρίσιμης περιόδου για τον σχηματισμό της προσκόλλησης, χωρίς αυτή να διαμορφωθεί (εάν αποτύχει), δηλαδή εάν δεν υπάρξει μητέρα ή μητρικό υποκατάστατο, όπως π.χ. γιαγιά, αυτό θα συντελέσει στη δημιουργία πολλαπλών και σοβαρών ανωμαλιών σε συναισθηματικό και νοητικό επίπεδο, αλλά και γενικά, στη συνολική εξέλιξη του παιδιού.⁷

Επίσης, συχνές αλλαγές του προσώπου το οποίο φροντίζει το παιδί ή πολύ σπουδαίος χωρισμός από αυτό, εμποδίζει την ανάπτυξη της προσκόλλησης, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα την διατάραξη αυτού του δεσμού. Ο BOWLBY είδε την απώλεια ή την απειλή απώλειας της φιγούρας προσκόλλησης ως έναν πρωταρχικό

¹ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1964, σ.143. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΟΣ: ό.π., 1981, τόμος 29, τευχ.3, σ.137.

² WIKIPEDIA: ό.π., *Attachment theory*. Attachment. BOWLBY: ό.π., 1969, p.365.

³ ΑΝΤΛΕΡ, Α. *Η αγωγή του παιδιού*. (πρωτότυπο: ADLER, A. *Kindererziehung*). (Μετάφραση από τα Γερμανικά: Σταύρος Καμπουρίδης). Εκδ. Γερ. Αναγνωστίδη. (χωρίς τόπο και χρόνο έκδοσης). σ.72-73.

⁴ MERCER: ό.π., 2006. MACCOBY: ό.π., 1995, σ.608.

⁵ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, p.123.

⁶ TYSON: ό.π., p.504(6/11).

⁷ ΖΑΧΑΡΗΣ, Δ. Γ. (1989). *Παρώθηση - Κίνητρα - Ιδεολογία- Επίδοση*. Αθήνα: Εκδ. Γρηγόρη. ISBN 960-222-053-8. σ.13-14.

παθογόνο παράγοντα που συντελεί στην εξέλιξη της ψυχοπαθολογίας.¹ Αν η αρχική προσκόλληση με ένα πρόσωπο είναι κατεστραμμένη ή διαταραγμένη, αυτό μπορεί να καταλήξει σε αμετάκλητες και μακροχρόνιες γνωστικές, κοινωνικές και συναισθηματικές δυσκολίες και επιπτώσεις στο παιδί, που περιλαμβάνουν τα ακόλουθα: παραβατικότητα, ψυχοπάθεια, συναισθηματικές δυσκολίες, αντικοινωνική συμπεριφορά και μειωμένη νοημοσύνη (BOWLBY, 1944b). Κατά συνέπεια, είναι προτιμότερο το παιδί να προσκολληθεί σε ένα οποιοδήποτε άτομο, έστω και αν αυτό είναι μητρικό υποκατάστατο και αργότερα να το αποχωριστεί, παρά να μην αποκτήσει ποτέ αυτόν τον συναισθηματικό δεσμό.²

Τα μικρά παιδιά προσπαθούν να παραμένουν κοντά στη μητέρα τους, ενώ είναι ιδιαίτερα ανήσυχα αν χωριστούν από αυτή για οποιοδήποτε χρονικό διάστημα και ιδιαίτερα, κατά την εμφάνιση μιας θεωρούμενης απειλής. Σε πιο προχωρημένο στάδιο, η παρουσία και η εγγύτητα³ ενός ενηλίκου που προστατεύει το παιδί και πολύ περισσότερο, η προσκόλλησή του σ' αυτό, μπορεί να είναι καθοριστική για την επιβίωση του παιδιού από πιθανούς κινδύνους (BOWLBY, 1971).⁴

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι, οι δεσμοί ανάμεσα σε ένα παιδί και στους ενηλίκους είναι ασύμμετροι. Απαραίτητη προϋπόθεση για να αναπτυχθεί η προσκόλληση ανάμεσα στο παιδί και σε ένα άλλο πρόσωπο, που συνήθως είναι η μητέρα, είναι η προθυμία και η ετοιμότητά της να ανταποκριθεί στις επιθυμίες και στις ανάγκες του παιδιού, όταν αυτές εμφανιστούν. Κατά κάποιον τρόπο, δηλαδή, η μητέρα ρυθμίζει, συντονίζει και συγχρονίζει τη συμπεριφορά της με αυτή του παιδιού.⁵ Η ανάγκη για ασφάλεια και προστασία -ως λειτουργία της συμπεριφοράς του δεσμού-,⁶ οι οποίες υπερτερούν στην βρεφική και παιδική ηλικία, αποτελούν τη βάση του δεσμού της προσκόλλησης. Τα παιδιά ενστικτωδώς προσκολλώνται στα άτομα που τα φροντίζουν, προκειμένου να επιτύχουν ασφάλεια, επιβίωση και τελικά, γενετική αναπαραγωγή. Στην περίπτωση της σχέσης παιδιού-ενηλίκου, ο δεσμός από την πλευρά του παιδιού λέγεται προσκόλληση, ενώ αυτός των ενηλίκων προς το παιδί αναφέρεται ως δεσμός φροντίδας (PRIOR & GLASER, 2006).⁷

Παρότι, όμως, η σχέση μητέρας-παιδιού θεωρείται ασύμμετρη, η διαδικασία αυτή θεωρείται αμφίδρομη,⁸ γιατί και οι δύο πλευρές απολαμβάνουν τον ίδιο βαθμό ικανοποίησης από αυτή. Το πιο σημαντικό συμπέρασμα του BOWLBY ήταν ότι, το βρέφος ή το παιδί θα πρέπει να έχει εμπειρίες μιας ζεστής, σαρκικής και διαρκούς σχέσης με τη μητέρα του (ή του μόνιμου μητρικού υποκατάστατου), μέσα στην οποία και οι δύο πλευρές θα πρέπει να βρίσκουν ικανοποίηση και απόλαυση (BOWLBY, 1951).⁹ Όταν η αλληλεπίδραση ανάμεσα σε ένα ζευγάρι προχωράει ομαλά, κάθε πλευρά δηλώνει έντονη ευχαρίστηση από την συντροφιά της άλλης και ιδιαίτερα, όταν αυτή εκδηλώνει τρυφερότητα. Αντίθετα, στην περίπτωση που η αλληλεπίδραση καταλήγει σε μια επίμονη σύγκρουση, πρόκειται για παθολογική κατάσταση στην

¹ TYSON: ό.π., σ.504(6/11). WIKIPEDIA: ό.π., *Attachment, tenets*. BOWLBY, J. (1951). *Maternal care and mental health*. Geneva: World Health Organization. p.46. BOWLBY: ό.π., 1958. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΟΣ: ό.π., 1981, τόμος 29, τευχ.3, σ.135.

² ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1964, σ.179.

³ EDWARDS: ό.π., 2002, p.390.

⁴ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.52. GOJMAN & MILLAN: ό.π., 2004, p.158.

⁵ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^{ος} τόμ., σ.213-214.

⁶ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.168.

⁷ WIKIPEDIA: ό.π., *Attachment theory*. Attachment. PRIOR, V., & GLASER, D. (2006). *Understanding Attachment and Attachment Disorders: Theory, Evidence and Practice*, Child and Adolescent Mental Health, RCPRTU. ISBN 978-1-84310-245-8 (pbk). p.15.

⁸ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^{ος} τόμ., σ.210.

⁹ BRETHERTON: ό.π., 1992, pp.7-8. BOWLBY: ό.π., 1951, p.13.

οποία κάθε πλευρά, ανάλογα με την περίπτωση, θα παρουσιάσει έντονο άγχος ή δυστυχία, ιδιαίτερα όταν ο άλλος είναι απορριπτικός ή έχει συχνές και απότομες μεταβολές της διάθεσής του (ή ανεύθυνη και ανώριμη προσωπικότητα, αγχώδη και υπερπροστατευτική συμπεριφορά, όσον αφορά τη μητέρα). Σε μια τέτοια κατάσταση, μια από τις δύο πλευρές δεν λαμβάνει ικανοποίηση από την άλλη.¹ Η ανταπόκριση,² η οικειότητα και η ανταλλαγή της εκδήλωσης τρυφερότητας εκτιμώνται και εκλαμβάνονται και από τις δύο πλευρές ως ευχάριστες, ενώ η απόσταση και η εκδήλωση της απόρριψης εκτιμώνται ως διαφωνίες και είναι οδυνηρές και από τις δύο πλευρές.³

Αν η προσκόλληση είναι ασφαλής και το παιδί παραμένει κοντά στη μητέρα του περισσότερο χρόνο, μπορεί να την έχει ως ασφαλή βάση για να εξερευνά το περιβάλλον, να αποκτά γνώσεις⁴ και ανεξαρτησία. Έστω και αν απομακρύνεται από τη μητέρα, μπορεί πολύ συχνά να ελέγχει αν αυτή είναι κοντά του και μπορεί να επιστρέφει σε αυτή αν αισθανθεί κούραση ή φόβο. Παράλληλα, και η μητέρα μπορεί να επιβλέπει τις δραστηριότητες του παιδιού, οπότε έτσι αναπτύσσεται άνεση, εμπιστοσύνη και ασφάλεια· στοιχεία που δίνουν σιγουριά στο παιδί και του δημιουργούν το αίσθημα της βασικής εμπιστοσύνης προς το άτομο που το φροντίζει, όπως επίσης, ασφάλεια μέσα στο περιβάλλον που ζει.⁵ Η ασφαλής προσκόλληση που αναπτύσσει το παιδί, συνδέεται άμεσα με τη δημιουργία αυτοπεποίθησης και επιδεξιότητας στις συναναστροφές του με τους συνομηλίκους του (SROUFE, FOX, & PANCAKE, 1983).⁶

Εκτός, όμως, από την ασφαλή προσκόλληση, που αποτελεί τον ιδανικό τύπο προσκόλλησης ενός παιδιού στον φροντιστή του, υπάρχουν και δύο άλλοι τύποι: η αγχώδης-αμφιθυμική και η αποφεύγουσα. Σύμφωνα με την πρώτη, της οποίας η συχνότητα εμφάνισης είναι περιορισμένη, η συμπεριφορά της μητέρας απέναντι στο παιδί χαρακτηρίζεται από ασυνέπεια και ακαταλληλότητα, με αποτέλεσμα αυτό να νιώθει την ανάγκη και την επιθυμία να βρίσκεται κοντά της, χωρίς όμως να της έχει εμπιστοσύνη, ενώ κατά τη δεύτερη, η μητέρα είναι σαφώς απορριπτική απέναντι στο παιδί και δεν δείχνει καμία διάθεση ανταπόκρισης στις ανάγκες του, οπότε και το παιδί δεν επιθυμεί να είναι κοντά της, αφού δεν αισθάνεται-απολαμβάνει ασφάλεια και ηρεμία όταν βρίσκεται μαζί της.⁷

Ο BOWLBY (1980) πρότεινε ότι, το παιδί το οποίο βιώνει μία ανασφαλή⁸ προσκόλληση στον γονέα, την έλλειψη αγάπης ή τον θάνατο ενός γονέα, είναι πιθανόν να ερμηνεύσει μια μετέπειτα απώλεια, ως προσωπική ανικανότητα ή αδυναμία του, το οποίο κατά συνέπεια οδηγεί στην κατάθλιψη.⁹ Προχώρησε παραπέρα λέγοντας ότι, η εχθρότητα προς τη μητέρα εμφανίζεται, όταν η συμπεριφορά της προσκόλλησης γίνεται με απογοήτευση, όπως όταν το παιδί αποχωρίζεται τη μητέρα επειδή αυτή το απορρίπτει ή όταν αυτή δίνει τη μεγαλύτερη

¹ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1964, σ.181 & 183-4.

² ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 1^η τόμ., σ.214.

³ BOWLBY: ό.π., 1969, p.242.

⁴ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.188. ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.52. MERCER: ό.π., 2006. VAN WAGNER: ό.π., Attachment Styles, About.com.

⁵ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.52. EDWARDS: ό.π., 2002, p.390.

⁶ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, pp.133-4.

⁷ ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.218.

⁸ Την άποψη αυτή συμμερίζεται, κατά κάποιον τρόπο, και ο Erikson, αλλά χρησιμοποιεί τον όρο «βασική εμπιστοσύνη»: HJELLE & ZIEGLER: ό.π., 1992, p.192.

⁹ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, p.426.

προσοχή της σε κάποιον άλλον.¹ Επεσήμανε ακόμη ότι, όταν τέτοιες καταστάσεις είναι συχνές ή μεγάλης διάρκειας, ενεργοποιούνται οι πρωτόγονοι μηχανισμοί άμυνας του εγώ.² Το άγχος του αποχωρισμού μπορεί να φαίνεται υπερβολικά χαμηλό ή να απουσιάζει ολοκληρωτικά, με αποτέλεσμα το παιδί, είναι πιθανό, να παρουσιάζει αδιαφορία για τη μητέρα ή μπορεί να δίνει την εσφαλμένη εντύπωση της ωριμότητας και της φυσιολογικής ανεξαρτησίας.³ Απέδωσε, λοιπόν, ο BOWLBY τις ιδιότητες της ψευδούς ανεξαρτησίας κάτω από αυτές τις καταστάσεις, στους μηχανισμούς άμυνας του παιδιού. Όμως, καθώς αυτό έχει δεχθεί πολλή αγάπη, αρχικά θα διαμαρτυρηθεί για τον χωρισμό του από τους γονείς του, αλλά αργότερα θα αναπτύξει μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση.⁴

Η θεωρία του BOWLBY για την μονοτροπία οδήγησε στον σχηματισμό της υπόθεσης της μητρικής αποστέρησης. Η AINSWORTH (1962) έκανε διάκριση ανάμεσα στον χωρισμό από τη μητέρα και στη μητρική αποστέρηση επισημαίνοντας ότι, το πρώτο δεν οδηγεί αναγκαστικά στο δεύτερο, αν παρασχεθεί στο παιδί κατάλληλη φροντίδα από το μητρικό υποκατάστατο, και ότι το δεύτερο, η στέρηση, αναφέρεται κυρίως στην ανεπάρκεια της σχέσης μητέρας-παιδιού.⁵

Κατά τον BOWLBY, ο όρος μητρική αποστέρηση είναι πολύ γενικός και καλύπτει μεγάλο αριθμό διαφορετικών καταστάσεων. Μπορεί να υποδηλώνει την απουσία του γονέα είτε λόγω θανάτου είτε τη φυσική του απουσία λόγω άλλων αιτιών. Μερικές φορές, συνεπάγεται την αμετάκλητη απουσία του γονέα, αλλά κάποιες άλλες μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει μία προσωρινή του απουσία. Η συναισθηματική αποστέρηση που εμφανίζεται στη διαταραγμένη σχέση γονέα-παιδιού, είναι αυτή κατά την οποία το παιδί κρατάει επαφή με τους γονείς του.⁶ Ο SPITZ πιστεύει ότι, η εκδήλωση συμπεριφοράς ιδρυματισμού στο παιδί είναι πιθανή ακόμη και μέσα στην οικογένειά του, γιατί μπορεί να ενυπάρχει συναισθηματική στέρηση, αδιαφορία και εγκατάλειψη του παιδιού μέσα σ' αυτή, έστω και αν είναι παρόντες και οι δύο γονείς.⁷

Έτσι, ένα παιδί είναι αποστερημένο, έστω και αν, ζώντας στο σπίτι του, για παράδειγμα η μητέρα του (ή το μόνιμο μητρικό υποκατάστατο), δεν μπορεί να του δώσει την αγάπη που αυτό χρειάζεται. Επίσης, το παιδί είναι αποστερημένο, αν για οποιονδήποτε λόγο απομακρυνθεί από τη φροντίδα της μητέρας του. Αυτή η αποστέρηση θα είναι σχετικά ήπια, σε περίπτωση που το παιδί το φροντίζει κάποιο

¹ ANTAEF: ό.π., σ.54-55. {Σύμφωνα με τον Adler, η νυχτερινή ενούρηση έχει σχέση με την προσπάθεια του παιδιού να τραβήξει την προσοχή της μητέρας, γιατί καθώς το είχε καλομάθει σε πιο μικρή ηλικία, ξαφνικά λόγω κάποιου γεγονότος, η προσοχή της στράφηκε προς άλλη κατεύθυνση, όποτε αυτό αισθάνθηκε ότι απειλήθηκε. Η συμπεριφορά αυτή που αποκτά το παιδί, αποτελεί ένδειξη της αδυναμίας συμβιβασμού του με την ιδέα να αφήνεται μόνο.} HJELLE & ZIEGLER: ό.π., 1992, p.192. {Σύμφωνα με τον Erikson: Αν η μητέρα στρέψει την προσοχή, που έδειχνε αρχικά στο βρέφος, σε άλλες απασχολήσεις, τις οποίες είχε εγκαταλείψει κατά τη διάρκεια και μετά από την εγκυμοσύνη της (εργασία, δεύτερη εγκυμοσύνη), θα δημιουργηθεί στο παιδί αίσθηση δυσπιστίας.}

² SALKIND: ό.π., 1991, σ.137. {Μηχανισμοί άμυνας είναι οι τεχνικές - αντιδράσεις, τις οποίες χρησιμοποιεί ένα άτομο. Το άτομο προκειμένου να προστατευθεί ψυχολογικά από δυσάρεστες καταστάσεις ή από έναν ενδεχόμενο κίνδυνο, χρησιμοποιώντας αυτές τις τεχνικές, διαστρεβλώνει κατά κάποιο τρόπο την πραγματικότητα.}

³ AINSWORTH & BOWLBY: ό.π., 1991, p.337.

⁴ BRETHERTON: ό.π., 1992, p.11.

⁵ NASH: ό.π., 1970, p.216-7. KONTOΓΙΩΡΓΟΣ: ό.π., 1981, τόμος 29, τευχ.3, σ.135-136. AINSWORTH, M. D. S. (1962). *The effects of maternal deprivation: A review of findings and controversy in the context of research strategy*. In *Deprivation of maternal care: A re-assessment of its effects*. World Health Organization Publication, Public Health Papers, No 14. Geneva. p.99.

⁶ MUNRO: ό.π., 1966, pp.443-444.

⁷ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1964, σ.158 & 164.

πρόσωπο, στο οποίο το παιδί έχει εμπιστοσύνη και το γνωρίζει, ενώ αντίθετα θα είναι έντονη, αν η μητέρα που θα το υιοθετήσει είναι ξένη, παρότι εκείνη μπορεί να του δείχνει την αγάπη της. Αυτές οι καταστάσεις στις οποίες το παιδί παίρνει ένα βαθμό ικανοποίησης, θεωρούνται παραδείγματα μερικής αποστέρησης. Τα προαναφερθέντα έρχονται σε αντίθεση με την ολοκληρωτική αποστέρηση -που είναι συχνή στα ιδρύματα (ορφανοτροφεία) και στα νοσοκομεία-, όπου το παιδί συχνά δεν έχει κανένα πρόσωπο για να το φροντίζει σε προσωπική βάση και με το οποίο να νιώθει ασφάλεια.¹

Ο BOWLBY υποστηρίζει ότι, εάν ένα παιδί έχει να αντιμετωπίσει την κατάσταση της μητρικής αποστέρησης, αυτό δεν θα επηρεάσει τη γενικότερη εξέλιξή του, αλλά κυρίως την εξέλιξη του λόγου, καθώς θα είναι σε θέση να αντιλαμβάνεται γεγονότα και καταστάσεις, αλλά όχι να εκφράζεται. Άρα, όσο ακόμα είναι πολύ μικρό, δεν θα είναι εμφανές ότι είναι ανίκανο να δημιουργεί και να διατηρεί αληθινούς και στενούς συναισθηματικούς δεσμούς, γεγονός που θα γίνει αισθητό όταν φτάσει στα τελευταία στάδια της παιδικής ηλικίας και στην εφηβεία. Από την άλλη πλευρά, η νευρομυϊκή του λειτουργία, συμπεριλαμβανομένων της βάδισης και άλλων κινητικών και χειρωνακτικών επιδεξιοτήτων, είναι το σύστημα του οργανισμού του, που θα επηρεαστεί στον μικρότερο βαθμό.²

Οι εμπειρίες οι σχετικές με την πραγματική αποστέρηση της μητέρας ή του πατέρα είναι πολλές και ποικίλες, αλλά οι πληροφορίες που αφορούν σε παράγοντες, οι οποίοι βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την εξέλιξη της προσωπικότητας του παιδιού μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον, πολύ συχνά λείπουν από τα αρχεία που χρησιμοποιούνται για τις έρευνες. Για να είναι γόνιμη μια πιο εκτεταμένη έρευνα, κατά την οπτική του BOWLBY, αυτή θα πρέπει να προσδιορίζει το ενδιαφέρον της σε μια συγκεκριμένη εμπειρία, όπως επίσης, να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή και να ληφθούν υπόψη και άλλες σχετικές μεταβλητές με τις οποίες ασχολήθηκε και ο ίδιος -μπορεί να ενυπάρχουν και άλλες, ανεπαίσθητες επιδράσεις και μεταβλητές-³, π.χ. όχι μόνο στο φύλο, στην ιδιοσυγκρασία και την ηλικία του παιδιού κατά τον αποχωρισμό ή στις περιόδους του αποχωρισμού και στη συχνότητα διακοπών των συναισθηματικών δεσμών,⁴ αλλά και στον τύπο της απουσίας (μόνιμη, διακοπτόμενη, προσωρινή), στην αιτία της απουσίας, στην ποιότητα των σχέσεων του παιδιού με τη μητέρα πριν και μετά τον αποχωρισμό,⁵ στην κοινωνικοοικονομική κατάσταση της οικογένειας, στην παρουσία του μητρικού υποκατάστατου και στις εμπειρίες του παιδιού μαζί του,⁶ καθώς επίσης στην υποδοχή που λαμβάνει το παιδί από τη μητέρα όταν αυτή επιστρέφει.⁷

Τα αποτελέσματα στην εξέλιξη της προσωπικότητας σε οποιαδήποτε ηλικία, εξαρτώνται από τον τρόπο και την ηλικία ενεργοποίησης της προσκόλλησης, το φύλο του παιδιού,⁸ τα προγενέστερα γεγονότα στη ζωή του και την φύση των εμπειριών⁹ στις οποίες έχει υποβληθεί αυτό. Για τον BOWLBY, οι καταστάσεις στο σπίτι, η διάρκεια και ο λόγος του χωρισμού του παιδιού από το γονέα, οι τεχνικές διαχείρισης του παιδιού κατά τη διάρκεια, αλλά και μετά τον αποχωρισμό, και η ερμηνεία που το

¹ BOWLBY: ό.π., 1952, p.11-2.

² BRONFENBRENNER: ό.π., 1979, p.156.

³ BOWLBY: ό.π., 1953, p.268.

⁴ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.120.

⁵ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1964, σ.151.

⁶ ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, 2^{ος} τόμ., σ.149-150. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΟΣ: ό.π., 1981, τόμος 29, τευχ.3, σ.136&138-139.

⁷ BOWLBY: ό.π., 1952, p.48.

⁸ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.184.

⁹ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.182.

παιδί δίνει σ' αυτόν, είναι εξαιρετικά σημαντικά.¹ Ένα παιδί θα διαμαρτυρηθεί κατά τον στιγμιαίο αποχωρισμό από το πρόσωπο προσκόλλησης, αλλά πολύ περισσότερο και σε μεγαλύτερο βαθμό, εάν ο αποχωρισμός αυτός είναι μακροχρόνιος.² Παράλληλα με αυτό, η επιλογή των υποκατάστατων γονέων πολλές φορές παραγνωρίζεται, παρά τον σπουδαίο ρόλο που παίζουν στη μεταγενέστερη εξέλιξη του παιδιού.³ Η ηλικία του παιδιού όταν εμφανίζεται η αποστέρηση, αλλά και η διάρκειά της αποτελούν παράγοντες, οι οποίοι θα πρέπει να ληφθούν υπόψη.

Πιο αναλυτικά, αν και όλοι οι ερευνητές αυτού του θέματος συμφωνούν ότι, ο πρώτος χρόνος της ζωής είναι ζωτικής σημασίας, προς το παρόν υπάρχει κάποια συζήτηση, σχετικά με το σε ποιά ηλικία η αποστέρηση δημιουργεί τα πιο άσχημα αποτελέσματα. Ο BOWLBY, μετά από επανεξέταση των περιπτώσεών του, επισήμανε ότι, οι αποχωρισμοί που ήταν παθογόνοι (BOWLBY, 1944b),⁴ είχαν όλοι εμφανιστεί μετά την ηλικία των 6 μηνών και πριν το παιδί γίνει 3 ετών, στην πλειοψηφία τους μάλιστα μετά τους 12 μήνες. Από αυτό έτεινε να συμπεράνει ότι, οι αποχωρισμοί και η αποστέρηση πριν από τους 6 μήνες, είναι λιγότερο σημαντικοί για το παιδί και μπορεί να μην προκαλέσουν απόμακρο χαρακτήρα, σε σχέση με εκείνους που γίνονται αργότερα.⁵ Με άλλα λόγια, αποχωρισμός από τη μητέρα μετά την ηλικία των 3 ετών, μπορεί να προκαλέσει λιγότερο επιζήμια αποτελέσματα.⁶

Εάν εμφανιστεί αποχωρισμός τους μήνες αμέσως μετά την εγκαθίδρυση της σχέσης προσκόλλησης, το παιδί θα διαμαρτυρηθεί δυνατά και έντονα, μέχρι να ξαναενωθεί με αυτό το πρόσωπο που μπορεί να είναι η μητέρα. Αν η επανένωση με τη μητέρα δεν εμφανιστεί, για παράδειγμα λόγω θανάτου της, η ασφαλής βάση του παιδιού θα διαβρωθεί και η εξερεύνηση του περιβάλλοντος θα παρεμποδιστεί. Ο BOWLBY (1960a) υποστήριξε ότι, η απώλεια ή ο αποχωρισμός από τη μητρική φιγούρα προκαλεί διαδικασία πένθους, ανάλογη με εκείνη που υφίστανται οι ενήλικοι όταν χάνουν λόγω θανάτου κάποιο αγαπημένο πρόσωπο. Καταστροφή της προσκόλλησης στην παιδική ηλικία, μπορεί να οδηγήσει σε διαταραχές της προσωπικότητας, που μπορεί να κυμαίνονται από νεύρωση μέχρι ψύχωση.⁷

Κάποια φαινόμενα στα οποία αποδόθηκε λίγη σημασία στο παρελθόν, ήταν αυτά που είχαν σχέση με τα συναισθηματικά τραύματα που δημιουργούνται κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας στη ζωή του παιδιού. Στο ενδεχόμενο που το παιδί αποχωριστεί τουλάχιστον έναν από τους γονείς του, ενώ έχει ήδη διαμορφώσει προσκόλληση σ' αυτούς, η εμπειρία αυτή θα είναι τραυματική και μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την καθυστερημένη ή ελλιπή εξέλιξη του παιδιού, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να καταλήξει και σε θάνατό του, εξαιτίας της συναισθηματικής στέρησης και πείνας.⁸ Ο θάνατος και η αρρώστια μέσα στην οικογένεια, εκλαμβάνονται διαφορετικά από ένα παιδί, σε σύγκριση με το πώς τα αντιλαμβάνονται οι ενήλικες, που εκ των πραγμάτων έχουν φτάσει σε άλλο επίπεδο συνειδητότητας.⁹ Σύμφωνα με τον ADLER, η απώλεια ενός προσώπου μέσα στην

¹ BOWLBY: ό.π., 1953, p.269.

² ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.79.

³ MUNRO: ό.π., 1966, pp.443-444.

⁴ BOWLBY, J. (1944b) Forty-four juvenile thieves: their characters and home life (II). *International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 25, pp.107-127. p.112.

⁵ BOWLBY: ό.π., 1952, p.48.

⁶ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, pp.51-52.

⁷ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.52.

⁸ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, p.137.

⁹ BOWLBY, J. (1944a). Forty-four juvenile thieves: their character and home-life. *International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 25, pp.19-52. p.19.

οικογένεια λόγω θανάτου, θα δημιουργήσει αίσθημα φόβου και αποθάρρυνσης στο παιδί ή ακόμη και καταθλιπτικό σοκ, καθώς αυτό θα συνειδητοποιήσει ότι η ζωή κάποτε τελειώνει.¹

Η δε, ταυτοποίηση² του παιδιού με τους γονείς του είναι προβληματική και δυσχερής μετά τον θάνατο του ενός από τους γονείς, ενώ και η διαδικασία χειρισμού της νέας κατάστασης που ενεργοποιείται από τον επιζήσαντα γονέα, μπορεί να γίνει παθογενής, καθώς η συμπεριφορά του αλλάζει απέναντι στο παιδί. Ο επιζών γονέας άθελά του διαφοροποιεί τη συμπεριφορά του, μιας και ο ίδιος προσπαθεί να ανακαλύψει και να θέσει σε λειτουργία τους μηχανισμούς προσαρμογής τόσο του εαυτού του όσο και του παιδιού του. Συνέπεια αυτών είναι ότι, προκύπτουν παθολογικές καταστάσεις,³ καθώς οι γονείς γενικά αποτελούν πρότυπα ταυτοποίησης για τα παιδιά τους και μέσω των πράξεών τους δίνουν το παράδειγμα σ' αυτά, οπότε επηρεάζουν το υπόλοιπο της ζωής αυτών.⁴

Ως προς τον αποχωρισμό του παιδιού από τους γονείς του -και την τοποθέτησή του υπό την φροντίδα στενών συγγενών-, αυτός μπορεί να είναι ακούσιος⁵ και να αποδοθεί είτε σε θάνατο, οπότε είναι υποχρεωτικός και αμετάκλητος είτε σε άλλες αιτίες, όπως είναι π.χ. η μετανάστευση, η εργασία ή η σοβαρή ασθένεια, καταστάσεις, οι οποίες είναι αναστρέψιμες.⁶ Τόσο ο ερχομός ενός νέου μέλους της οικογενείας όσο μια περίοδος χωρισμού του παιδιού ιδιαίτερα από τη μητέρα του, θα προκαλέσουν έλλειψη ισορροπίας στην οικογένεια και θα μεταβάλουν προς το χειρότερο είτε τη συμπεριφορά της μητέρας είτε του παιδιού. Ένα ατύχημα ή μια χρόνια ασθένεια, μπορούν να συμβάλουν στο να γίνει το παιδί πιο απαιτητικό και η μητέρα υπερπροστατευτική. Η παράνοια ή η κατάθλιψη της μητέρας, θα έχουν ως αποτέλεσμα την μείωση της ευαισθησίας και της απόκρισής της στο παιδί.⁷

Πολύ σημαντικά, δηλαδή, για την εξέλιξη των συναισθηματικών δεσμών γονέων-παιδιών είναι και τα ατομικά χαρακτηριστικά των γονέων, όπως το ταμπεραμέντο τους και ο βαθμός της ψυχικής τους υγείας. Κατά τον BOWLBY, στη σχέση μητέρας-παιδιού δεν λαμβάνεται υπόψη μόνο η συνειδητή στάση της μητέρας, αλλά και η ασυνειδητή.⁸ Πνευματική ασθένεια, όπως π.χ. κατάθλιψη, σχιζοφρένεια, είναι παράγοντες, που παρεμβαίνουν στην εξέλιξη ασφαλών συναισθηματικών δεσμών με τα παιδιά (SEIFER & DICKSTEIN, 1993, TETI, GELFAND, MESSINGER, & ISABELLA, 1995), και έχουν σχέση με φτωχά αποτελέσματα στην εξέλιξη του παιδιού (BERNSTEIN, JEREMY, & MARCUS, 1986, CUMMINGS & DAVIES, 1994). Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι, αυτά τα χαρακτηριστικά των γονέων είναι το συσσωρευμένο αποτέλεσμα ταυτόχρονα γενετικών και περιβαλλοντικών επιδράσεων (REISS, CEDERBLAD, PEDERSEN, LICHTENSTEIN, ELTHAMMAR, NEIDERHISER & HANSSON, 2001).⁹

Ο ADLER πίστευε ότι, τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των γονιών, όπως επίσης, το κλίμα που επικρατεί μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον, έχουν πολύ

¹ ANTAEΡ:ό.π., σ.79.

² ΖΑΧΑΡΗΣ: ό.π., 1989, σ. 109 & 126. ΠΑΙΜΠΟ, Ζ. (1978). *Το παιδί και ο θάνατος. Άρρωστα παιδιά μιλούν για το θάνατο: Προβλήματα της κλινικής του πένθους*. (Μετάφραση: Μίνα Μπούρα). Αθήνα: Εκδ. Κέδρος, σ.174,189 & 192. NASH: ό.π., 1970, p.408, 413-4 & 416. PERVIN & JOHN: ό.π., 2001, p.541. ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, 2^{ος} τόμ., σ.61. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, 2^{ος} τόμ., σ.103.

³ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.101.

⁴ HJELLE & ZIEGLER: ό.π., 1992, p.12.

⁵ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.168.

⁶ ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, 2^{ος} τόμ., σ.150.

⁷ BOWLBY: ό.π., 1969, p.348.

⁸ BOWLBY: ό.π., 1944a, p.19.

⁹ EDWARDS: ό.π., 2002, Vol. 41, N. 3, p.399.

μεγάλη σημασία για την εξέλιξη της προσωπικότητας του παιδιού,¹ π.χ. γονείς που είναι υπερπροστατευτικοί, παιδαριώδεις, απορριπτικοί, εκμαυλιστικοί, αλκοολικοί ή υπερβολικά ευσυνειδητοί. Σύμφωνα με τον ίδιο, κάθε συμπεριφορά η οποία εντείνει τα συναισθήματα του παιδιού που νιώθει ότι είναι παραμελημένο ή δεν το αγαπούν, επιδρά στην έλλειψη αυτονομίας και στην ανικανότητά του να συνεργάζεται.² Συνεχίζοντας ο ίδιος θεωρεί ότι, η παραμέληση των παιδιών από τους γονείς τους μπορεί να προκαλέσει συμπλέγματα κατωτερότητας, γιατί τα παραμελημένα παιδιά κατά βάση αισθάνονται ανεπιθύμητα. Διανύουν τη ζωή τους, έχοντας έλλειψη αυτοπεποίθησης στις δυνατότητές τους να είναι χρήσιμα και να λαμβάνουν τρυφερότητα και εκτίμηση από τους άλλους. Αυτό το μειονέκτημα μπορεί να παίξει καθοριστικό ρόλο για την εμφάνιση νεύρωσης στην ενήλικη ζωή.³

Εξάλλου, κατά τον BOWLBY, δυσμενείς εμπειρίες μέσα στην οικογένεια, όπως είναι οι τιμωρίες, οι επαναλαμβανόμενες απειλές εγκατάλειψης, στέρξης της αγάπης ή απόρριψης του παιδιού από τους γονείς, προκειμένου οι γονείς να χειραγωγήσουν το παιδί, με άλλα λόγια, η χρησιμοποίησή τους ως μεθόδου ελέγχου και πειθαρχίας του παιδιού, η ασθένεια ή ο θάνατος γονέα ή αδελφού του παιδιού, ή γενικά, κάποιο άσχημο γεγονός που θα προκύψει στη ζωή του γονέα ή στο εσωτερικό της οικογένειάς του,⁴ και για τα οποία το παιδί νιώθει υπεύθυνο και ένοχο,⁵ όλα αυτά μπορεί να προκαλέσουν την εκδήλωση άγχους αποχωρισμού στο παιδί σε υπερβολικό βαθμό.⁶ Παρόλα αυτά, το παιδί όχι μόνο δεν θα απομακρυνθεί από τη μητέρα, αλλά θα προσκολληθεί ακόμη περισσότερο σ' αυτήν.⁷ Εξάλλου, η γονεϊκή φροντίδα όταν είναι διακεκομμένη και παρεχόμενη με κάποια συχνότητα, ή υφίσταται παντελώς αδυναμία των γονέων -του ενός ή και των δυο- να ανταποκριθούν στις επιθυμίες και στις ανάγκες του παιδιού, αυτά είναι παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο δόμησης συναισθηματικού δεσμού ανάμεσα στους ίδιους και στο παιδί τους.⁸

Σε αρκετές περιπτώσεις, όμως, το παιδί δεν αποχωρίζεται στην πραγματικότητα τους γονείς του, αλλά ο αποχωρισμός είναι εμφανής σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, εφόσον εκδηλωθεί με διαφορετικό τρόπο, και οφείλεται περισσότερο στην αίσθηση που αποκομίζει το παιδί γι' αυτόν.⁹ Δίνεται έμφαση από τον BOWLBY στο ότι, οι γονείς δεν αντιμετωπίζουν με τον ίδιο τρόπο όλα τα παιδιά τους, γι' αυτό και θα πρέπει κάθε φορά να εξετάζεται ο μεμονωμένος δεσμός ενός γονέα με ένα συγκεκριμένο παιδί,¹⁰ προκειμένου να μελετηθεί η ποιότητα της γονικής φροντίδας και να προβλεφθεί η μετέπειτα εξέλιξη της πορείας αυτού του παιδιού. Κατά τον ADLER δεν γίνεται, αλλά ούτε και πρέπει οι γονείς να χρησιμοποιούν τους ίδιους παιδαγωγικούς κανόνες και την ίδια συμπεριφορά απέναντι σε όλα τα παιδιά τους, γιατί καθένα από αυτά έχει ξεχωριστή προσωπικότητα και δικές του ανάγκες.¹¹

Όσον αφορά τα υποκατάστατα των γονέων, τη στάση τους απέναντι στους γονείς που απουσιάζουν, και τις εμπειρίες του παιδιού με αυτά, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η εξάρτηση μέσω υποκατάστατου, της θεωρίας του BANDURA.

¹ ANTΛΕΡ:ό.π., σ.65. ΧΑΪΜ: ό.π., σ.193-200.

² HJELLE & ZIEGLER: ό.π., 1992, p.148. ΧΑΪΜ: ό.π., 198-9.

³ HJELLE & ZIEGLER: ό.π., 1992, pp.142-3.

⁴ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.194.

⁵ ΡΑΙΜΠΟ: ό.π., 1978, σ.173 & 187.

⁶ BRETHERTON: ό.π., 1992, p.11. ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.79.

⁷ BOWLBY: ό.π., 1969, p.348.

⁸ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.194.

⁹ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.102.

¹⁰ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.193-194.

¹¹ ANTΛΕΡ:ό.π., σ.91.

Αυτή είναι μια διεργασία κατά την οποία, το άτομο μαθαίνει συναισθηματικές αντιδράσεις, αφού πρώτα παρατηρήσει άλλους -τα πρότυπα- για κάποιο χρονικό διάστημα, ανεξάρτητα από τη διάρκεια της παρατήρησης (με το πόσο σύντομο ή όχι είναι αυτό).¹ Έτσι λοιπόν, λαμβάνοντας υπόψη αυτή τη διεργασία, μπορεί να ερμηνευθεί η στάση που κρατάνε τα παιδιά απέναντι στους γονείς τους, καθώς αυτά επηρεάζονται από την στάση που τηρούν, π.χ. οι παππούδες, απέναντι στους γονείς των παιδιών που απουσιάζουν.²

Πέρα από αυτά, οι BOWLBY (1942, 1944a, 1944b, 1952, 1953a, 1953b, 1958, 1960a, 1960b, 1971, 1988), AINSWORTH & BOWLBY (1954), BOWLBY et al. (1956), AINSWORTH et al. (1978) και άλλοι, όπως ο SPITZ (1945), παρείχαν ερευνητικές αποδείξεις σχετικά με τα αποτελέσματα της μητρικής αποστέρησης.³

Σε πρώτο επίπεδο, υπάρχουν άφθονες αποδείξεις ότι, η αποστέρηση έχει δυσμενή αποτελέσματα στην εξέλιξη του παιδιού: Πρώτον, κατά τη διάρκεια του χωρισμού, δεύτερον, κατά τη διάρκεια αμέσως μετά την αποκατάσταση της μητρικής φροντίδας και τρίτον, μόνιμα. Η σοβαρή αποστέρηση προκαλεί διαταραχές με αποδεδειγμένα μακροχρόνια αποτελέσματα. Οι αποδείξεις αφορούν τρεις διαφορετικές εμπειρίες, που κάθε μια ξεχωριστά μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία απόμακρου και ψυχοπαθή χαρακτήρα:

1. Έλλειψη οποιασδήποτε ευκαιρίας δημιουργίας συναισθηματικού δεσμού του παιδιού με τη μητέρα κατά τη διάρκεια των πρώτων τριών ετών (POWDERMAKER, BENDER, LOWREY, GOLDFARB).

2. Αποστέρηση για μια συγκεκριμένη περίοδο -τουλάχιστον τρεις μήνες και πιθανώς για περισσότερους από 6-, κατά τη διάρκεια των τριών ή των τεσσάρων πρώτων ετών (BOWLBY, SPITZ & WOLF).

3. Αλλαγές από τη μια μητρική φιγούρα στην άλλη, κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου (LEVY, and others).⁴

Η απουσία της μητέρας κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας οδηγεί σε φτωχά εξελικτικά αποτελέσματα (CAMPOS, BARRETT, LAMB, GOLDSMITH, and STENBERG, 1983).⁵ Τα παιδιά τα οποία έχουν υποστεί γονεϊκή αποστέρηση, έχουν την τάση να εκδηλώνουν έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις. Οι επιπτώσεις του αποχωρισμού και της αποστέρησης ποικίλλουν ως προς το βαθμό.

Η μερική αποστέρηση οδηγεί στο οξύ άγχος, στην υπερβολική ανάγκη για αγάπη, στα πολύ δυνατά αισθήματα εκδίκησης και στα προερχόμενα από αυτή, ενοχή και κατάθλιψη. Αυτά τα συναισθήματα, είναι πολύ δύσκολο να τα ελέγξει το μικρό παιδί, λόγω της ανώριμης φύσης του. Η διαταραχή της ψυχικής οργάνωσης που έπεται, οδηγεί σε μια ποικιλία αντιδράσεων, οι οποίες πολλές φορές επαναλαμβάνονται και είναι παρόμοιες μεταξύ τους, και τελικά, παράγουν κάποια συμπτώματα νευρώσης και αστάθειας του χαρακτήρα. Ο αποχωρισμός του παιδιού από το γονέα ευθύνεται για την εκδήλωση φοβίας, μελαγχολίας, διαταραχών της συμπεριφοράς και γενικά, νευρωσικών ή ψυχωσικών αντιδράσεων στη μετέπειτα ζωή του.⁶ Η κοινωνική του συμπεριφορά παρεκκλίνει του φυσιολογικού και πολύ συχνά,

¹ PERVIN & JOHN: ό.π., 2001, σ.544 & 552.

² PERVIN & JOHN: ό.π., 2001, σ.548.

³ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.51. ΜΑΝΟΥΔΗ: ό.π., 2006, σ.100.

⁴ BOWLBY: ό.π., 1952, p.47.

⁵ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, pp.125.

⁶ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1964, σ.153. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΜΑΡΑΣΛΗ: ό.π., 1995. σ.55.

το άτομο παρουσιάζει παραβατικότητα, άλλες μορφές διαταραχής της συμπεριφοράς¹ ή ακόμη και εγκληματικό χαρακτήρα.²

Οι R. SPITZ και K. WOLF (1946 b), όρισαν την έννοια «ανακλιτική κατάθλιψη», που αναφερόταν σε φυσιολογικά παιδιά τα οποία αποχωρίστηκαν τη μητέρα τους για περισσότερους από τρεις μήνες και τοποθετήθηκαν σε ίδρυμα, αφού πρώτα είχαν διαμορφώσει καλές συναισθηματικές σχέσεις μαζί της κατά τους πρώτους έξι μήνες ζωής τους. Τα παιδιά αυτά δεν κατάφεραν να προσαρμοστούν στο νέο περιβάλλον και παρουσίασαν προοδευτικά έντονες διαταραχές στην προσωπικότητά τους, οι οποίες αποδόθηκαν αφενός στην αποστέρηση της μητέρας, αφετέρου στην αδυναμία αναπλήρωσης του ρόλου της από τα υποκατάστατά της.³ Όμως, δεν υπάρχει εμφανής σύνδεση αναφορικά με την αποστέρηση των γονέων είτε από θάνατο είτε εξαιτίας άλλων αιτιών, ως παράγοντας αιτιολόγησης της εκδήλωσης κατάθλιψης σε ένα παιδί.⁴

Η ολοκληρωτική αποστέρηση σε μικρή ηλικία έχει ακόμα πιο σημαντικές επιπτώσεις στην εξέλιξη του χαρακτήρα του παιδιού, καθώς όντας μια τραυματική εμπειρία, μπορεί να υπονομεύσει ολοκληρωτικά τη δυνατότητα σύναψης φυσιολογικών συναισθηματικών σχέσεων ενός ανθρώπου με άλλους⁵ στη μετέπειτα ζωή και μπορεί να αποτελέσει τις απαρχές εκδήλωσης ψυχοπαθούς εικόνας και προσωπικότητας.⁶ Σύμφωνα με τον BOWLBY, η διακοπή συναισθηματικών δεσμών κατά την παιδική ηλικία, καθώς και η επαναλαμβανόμενη εμφάνιση και συχνότητά τους, συνδέονται άμεσα με την εκδήλωση ψυχιατρικών ασθενειών στην ενήλικη ζωή.⁷ Όσον αφορά, όμως, την εκδήλωση ψυχοπαθητικότητας ή αυτοκτονικών τάσεων, που αποτελούν ακραίες καταστάσεις, αυτές έρχονται ως αποτέλεσμα συνύπαρξης της μόνιμης απώλειας και των ταυτόχρονων αλληπάλληλων εναλλαγών γονεϊκών προτύπων στα πρώτα χρόνια ζωής του παιδιού.⁸ Ο BOWLBY συμμερίστηκε τις απόψεις του GREER (1964b), ο οποίος σε έρευνα που διεξήγαγε όσον αφορά τα άτομα που είχαν κάνει απόπειρα αυτοκτονίας, βρήκε ότι, η απόπειρα είχε σχέση τόσο με την απώλεια και των δύο γονέων σε μόνιμη βάση όσο και με την απώλεια μόνο του ενός από τους γονείς λόγω ασθένειας ή εργασίας.⁹

Ανακεφαλαιώνοντας, όσον αφορά στον αποχωρισμό του παιδιού από το πρόσωπο προσκόλλησης, αυτός μπορεί να είναι ήπιος ή έντονος, μερικός ή ολοκληρωτικός, να οφείλεται στην αίσθηση του παιδιού ή να είναι πραγματικός, βραχύχρονος ή μακροχρόνιος, προσωρινός ή μόνιμος, επαναλαμβανόμενος ή όχι και τέλος, υποχρεωτικός και αμετάκλητος ή αναστρέψιμος.¹⁰

Ο BOWLBY, λοιπόν, ανέπτυξε τη θεωρία της προσκόλλησης κάνοντας έρευνα πάνω σε παιδιά, που είχαν χωριστεί από τους γονείς τους τόσο προσωρινά όσο και πιο μόνιμα. Εξέτασε την αντίδραση θλίψης -μούδιασμα, αναζήτηση, διαμαρτυρία, απόγνωση, αποδοχή- που εκδηλώνει το παιδί, μέσα στα πλαίσια της διαμαρτυρίας για τον χωρισμό του από τους γονείς του. Τα συναισθήματα της θλίψης αντιπροσωπεύουν μια απεγνωσμένη προσπάθεια του παιδιού επανένωσης με τους

¹ NASH: ό.π., 1970, p.142.

² ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: ό.π., 1969, σ.263.

³ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1964, σ.156.

⁴ MUNRO: ό.π., 1966, pp.450 & 443.

⁵ BOWLBY: ό.π., 1952, p.12.

⁶ NASH: ό.π., 1970, p.154.

⁷ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.115.

⁸ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.116.

⁹ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.114-5.

¹⁰ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.79.

γονείς του μέσα από μια σταδιακή συνειδητοποίηση ότι, ο πατέρας ή η μητέρα δεν θα επιστρέψουν ποτέ.¹

Στην πρώτη του έρευνα, ο BOWLBY μελέτησε τις περιπτώσεις 44 παιδιών, τα οποία οδηγήθηκαν στο νοσοκομείο για ψυχολογική εκτίμηση μετά από επεισόδια παραβατικότητας (κλοπής) που εκδήλωσαν. Τα περισσότερα (86%) από αυτά τα παιδιά, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν είχαν λάβει τρυφερότητα και υπέφεραν σε πιο μικρή ηλικία, για μεγάλες χρονικές περιόδους, από παντελή συναισθηματική απώλεια της μητέρας τους ή του υποκατάστατού της. Οι περισσότεροι από τους αποχωρισμούς που βίωσαν, οφείλονταν σε εισαγωγή για νοσοκομειακή περίθαλψη είτε του γονέα είτε του παιδιού. Ο BOWLBY κατέληξε ότι, αιτία για τους απόμακρους χαρακτήρες ήταν η μητρική αποστέρηση για μεγάλες περιόδους χωρίς την παράλληλη ύπαρξη κάποιου υποκατάστατου, το οποίο θα παρείχε την απαραίτητη για την ανάπτυξη του παιδιού αγάπη.² Σύμφωνα με τα λεγόμενα του BOWLBY, ένας τέτοιος χωρισμός, συνήθως, προκαλεί μελαγχολία στη μετέπειτα ζωή. Πίσω από την μάσκα της αδιαφορίας, βρίσκεται η ανεξιχνίαστη μιζέρια και πίσω από την εμφανή αναισθησία, βρίσκεται η απόγνωση.³

Οι BOWLBY και ROBERTSON συνεργάστηκαν στην έρευνα, κάνοντας παρατηρήσεις αναφορικά με τον αποχωρισμό του παιδιού από τη μητέρα και τον τρόπο αντίδρασής του στην προσωρινή απώλειά της. Οι παρατηρήσεις που έκαναν, έδειξαν την ακολουθία της συμπεριφοράς που παρατηρείται, όταν το παιδί στην ηλικία από 12 μηνών μέχρι 4 ετών αποχωρίζεται από τη μητρική φιγούρα με την οποία είχε συνδεθεί συναισθηματικά, και αφήνεται στη φροντίδα ξένων.⁴ Η διαφορά ανάμεσα στους δυο ερευνητές ήταν ότι, ο BOWLBY ανέπτυξε κλασική γενική θεωρία για τον αποχωρισμό του παιδιού από τη μητέρα, ενώ ο ROBERTSON επικεντρώθηκε στην έρευνα σχετικά με τον αποχωρισμό του παιδιού από τη μητέρα λόγω εισαγωγής στο νοσοκομείο. Μεταξύ των δύο θεωρητικών, ωστόσο, παρήχθη κοινή θεωρία σχετικά με τις φάσεις του αποχωρισμού, οι οποίες ήταν οι εξής: της διαμαρτυρίας, της απόγνωσης και, της άρνησης κατά τον ROBERTSON ή της αποδέσμευσης κατά τον BOWLBY, μέσω των οποίων τα μικρά παιδιά περνούν στην αποκοπή από τη μητέρα τους, όταν δεν έχουν επαφή μαζί της⁵ για μια βδομάδα ή για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.⁶ Μια εξέταση των απόψεων που ενέχονται στις θεωρίες αυτές, δείχνει ότι, κάθε φάση θέτει ένα διαφορετικό πρόβλημα: Η διαμαρτυρία θέτει το πρόβλημα του άγχους του αποχωρισμού, η απόγνωση αυτό του θρήνου και του πένθους, η αποκόλληση αυτό της άμυνας.⁷ Αυτοί οι τρεις τύποι αντίδρασης -άγχος του αποχωρισμού, θρήνος και πένθος, άμυνα- είναι φάσεις της ίδιας διαδικασίας και αν εκληφθούν ως τέτοιες, η μια ρίχνει φως στις άλλες δύο.⁸

Πιο αναλυτικά, όσον αφορά τα στάδια αποχωρισμού και συγκεκριμένα, το πρώτο στάδιο της διαμαρτυρίας, διαρκεί από μερικές ώρες μέχρι μερικές μέρες. Κατά τη διάρκεια αυτού του σταδίου, τα παιδιά δεν καταλαβαίνουν τί συμβαίνει, είναι φοβισμένα και μπερδεμένα, βρίσκονται σε σύγχυση και απεγνωσμένα προσπαθούν να βρουν τη μητέρα τους. Κλαίνει δυνατά, είναι θυμωμένα, κουνάνε τα κάγκελα της

¹ HOLMES, J. (1993). Attachment theory: A biological basis for psychotherapy? *British Journal of Psychiatry*, Vol.163, pp. 430-438. σ.435.

² ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, pp.51-52.

³ BOWLBY: ό.π., 1944a, p.24.

⁴ BOWLBY: ό.π., *Child Psychology and Psychiatry*. Vol. 1, p.251.

⁵ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, pp.50. ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.81.

⁶ AINSWORTH & BOWLBY: ό.π., 1991, p.335.

⁷ BOWLBY: ό.π., *Child Psychology and Psychiatry*. Vol. 1, p.251.

⁸ BOWLBY: ό.π., *Child Psychology and Psychiatry*. Vol. 1, p.252.

κούνιας, αν είναι μέσα σ' αυτή, και στρέφουν το βλέμμα τους προς κάθε θόρυβο που μπορεί να σημαίνει την επιστροφή της μητέρας.¹ Γενικά, εκδηλώνουν οποιεσδήποτε μορφές συμπεριφορών και αντιδράσεων που θα μπορούσαν να προκαλέσουν την επιστροφή της. Σταδιακά ηρεμούν, αλλά δεν ξεχνούν την απουσία της μητέρας, η οποία εξακολουθεί να τα απασχολεί, και περιμένουν την επιστροφή της.²

Το αμέσως επόμενο στάδιο που διαδέχεται την διαμαρτυρία, είναι η απόγνωση και η απελπισία, καθώς οι ελπίδες σβήνουν. Σ' αυτό το στάδιο, τα παιδιά νιώθουν όλο και περισσότερο αβοήθητα, αποσύρονται και γίνονται απαθή. Κλαίνει πιο συχνά, αλλά το κλάμα τους είναι μονότονο και με διαλείμματα.³ Έχουν σημάδια κατάθλιψης, γίνονται άτονα και δεν ενδιαφέρονται για τίποτα και για κανέναν, ενώ παράλληλα, έχουν την τάση να αντιδρούν και να γκρινιάζουν χωρίς υπαρκτό λόγο.⁴ Αυτό οφείλεται στο ότι, τα συναισθήματά τους είναι αμφιθυμικά, καθώς οι δύο φάσεις συχνά εναλλάσσονται, εφ' όσον τα παιδιά κάποιες φορές δείχνουν ότι βρίσκονται σε απόγνωση, ενώ άλλες ότι έχουν ελπίδες επιστροφής της μητέρας. Αλλά και η δραστηριοποίησή τους εναλλάσσεται με την καθήλωση και την απουσία εκδήλωσης οποιασδήποτε έκφρασης και αντίδρασης.⁵

Η ήσυχη φάση, στις έρευνες των BOWLBY και ROBERTSON, όταν τα παιδιά είχαν λίγες απαιτήσεις από το περιβάλλον τους, θεωρήθηκε ως ένδειξη προσαρμογής των παιδιών, και γι' αυτόν τον λόγο οι επισκέψεις από τους γονείς τους θα προκαλούσαν σε αυτά αναστάτωση. Αυτοί, όμως, έσπευσαν να υποστηρίξουν ότι, η επίσκεψη από τους γονείς, όχι μόνο δεν προκαλεί αναταραχή στο παιδί, αλλά αντίθετα του παρέχει τη δυνατότητα να εξωτερικεύσει τα συναισθήματά του, που δε θα μπορούσε να τα εκδηλώσει σε κανέναν άλλον εκτός από τους γονείς του.⁶ Οι έρευνες αυτές άλλαξαν τα δεδομένα, έτσι ώστε, τώρα πλέον οι μητέρες είναι σε θέση (έχουν το δικαίωμα) να επισκέπτονται τα παιδιά τους στο νοσοκομείο, προκειμένου να αποφευχθούν οι αρνητικές επιπτώσεις της μητρικής αποστέρησης.⁷

Το άγχος του αποχωρισμού που δεσπόζει στη φάση της διαμαρτυρίας, σε συνδυασμό με τον θυμό, τη θλίψη και το πένθος που δεσπόζουν στη φάση της απόγνωσης, κάνουν την απογοήτευση λόγου του αποχωρισμού να εκτιμάται ως παρατεταμένη.⁸

Διαφωνία υπήρξε, όσον αφορά την περιγραφή του τρίτου σταδίου, το οποίο ο ROBERTSON αποκάλεσε ως άρνηση, ενώ ο BOWLBY ως αποδέσμευση-αποκόλληση. Τα παιδιά δείχνουν περισσότερο ενδιαφέρον για τον περίγυρό τους και εμφανίζονται πιο χαρούμενα. Ο ROBERTSON περιέγραψε αυτήν την εμφανή χαρά, ως ένα επικίνδυνο σημάδι (ROBERTSON, 1970). Υποστήριξε ότι, στην πραγματικότητα η απόγνωση έχει γίνει τόσο έντονα οδυνηρή, που είναι αφόρητη. Όλα τα συναισθήματα συγκαλύπτονται και τα παιδιά ζουν στιγμή με τη στιγμή την πάταξη των συναισθημάτων τους για τη μητέρα τους. Επιφανειακά, τα παιδιά φαίνονται χαρούμενα, όταν όμως η μητέρα τα επισκέπτεται, συχνά αυτά δείχνουν να μην την αναγνωρίζουν, την αγνοούν και πολύ δύσκολα κλαίνει όταν αυτή φεύγει. Αν

¹ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.55.

² ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.81. HERBERT: ό.π., 1995, 1^{ος} τόμος, σ.128.

³ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.55. PAIMPIO: ό.π., 1978, σ.197.

⁴ KIPOTIN: ό.π., 1980, σ.115.

⁵ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.81 & 83. HERBERT: ό.π., 1995, 1^{ος} τόμ., σ.128.

⁶ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.55.

⁷ BINNIKOT: ό.π., 1988, σ.215.

⁸ AINSWORTH & BOWLBY: ό.π., 1991, p.337.

αυτή η κατάσταση συνεχιστεί, τα παιδιά γίνονται τόσο αποσυρμένα, που δεν ψάχνουν καθόλου τη μητέρα· σημάδι μεγάλου ψυχολογικού τραύματος.¹

Κάτι ανάλογο γίνεται στο τρίτο στάδιο και σύμφωνα με την οπτική του BOWLBY: Αν η αποστέρηση είναι παρατεταμένη και καλύπτει μεγάλη χρονική περίοδο, τότε έχει την τάση να μονιμοποιηθεί με την εκδήλωση και παγίωση των επιπτώσεων στη συμπεριφορά και στην προσωπικότητα του ανθρώπου (BOWLBY, 1946).² Αν, δηλαδή, το παιδί έχει αποχωριστεί το πρόσωπο της προσκόλλησης για περισσότερο από 6 μήνες ή το αποχωριζόταν αυτό επαναλαμβανόμενα, τότε το παιδί έχει φτάσει στα τελικά στάδια της αποδέσμευσης, οπότε αυτή έχει γίνει μόνιμη, και υπάρχει περίπτωση να μην επανακτήσει την αρχική σχέση αγάπης που είχε με αυτό το πρόσωπο, π.χ. με τους γονείς του.³

Γενικά, οι αντιδράσεις ενός παιδιού, όταν έχει αποχωριστεί τους γονείς του για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, ποικίλλουν και μπορεί να κυμαίνονται από το μαρασμό ή την απάθεια και την αδιαφορία έως την επιθετικότητα, την απαίτηση και το ανικανοποίητο, οι οποίες δεν εξαλείφονται ούτε ανατάσσονται εάν οι γονείς του αργήσουν να επιστρέψουν.

Αντιθέτως, σύμφωνα με τον ROBERTSON, οι αντιδράσεις αυτές μπορούν να απαλυνθούν και να ελαττωθούν, εάν οι γονείς υποκατασταθούν από κάποια άλλα οικεία πρόσωπα, τα οποία θα δείξουν τη συμπαραστάσή τους στο παιδί. Απεναντίας, αυτό δεν θα γίνει εάν τα πρόσωπα είναι άγνωστα, γιατί έστω και εάν το παιδί ηρεμεί όταν είναι κολλημένο σε αυτά, εάν στρέψει το βλέμμα του προς εκείνα, αναστατώνεται και πάλι, γιατί δεν τα αναγνωρίζει.⁴ Κάτι τέτοιο μπορεί επιφανειακά να μη θεωρείται πολύ ευνοϊκό για το παιδί, θέτει, όμως, το υπόβαθρο για τη δημιουργία σχέσεων εμπιστοσύνης -έστω και αν αρχικά βασίζονται στις επαφές χωρίς βλέμμα-, με την προϋπόθεση, βέβαια, αυτά τα άτομα να έχουν τη διάθεση προσφοράς και στήριξης του παιδιού και να συμβαδίζουν με τις επιθυμίες και τους ρυθμούς του. Το παιδί θα μπορέσει έτσι, να ξεπεράσει την απόγνωσή του και τα αρνητικά συναισθήματά του απέναντι στους γονείς του, με παρελκόμενα, όμως, την απόθεση της μορφής τους και τη μη αποδοχή και αναγνώρισή τους σε ενδεχόμενη επιστροφή τους.⁵

Κατά τον BOWLBY, η βίωση της εμπειρίας του αποχωρισμού συνδυασμένη με την έλλειψη φυσιολογικής φροντίδας και προσοχής, αποτελούν παράγοντες οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για την εκδήλωση και ανάπτυξη επιθετικής⁶ και καταστροφικής συμπεριφοράς στο παιδί. Πρόκειται, δηλαδή, για τον συνδυασμό αποχωρισμού και απόρριψης.⁷

Και στις τρεις από τις φάσεις αυτές, το παιδί είναι πολύ επιρρεπές σε εκρήξεις οργής και συχνά εμφανίζει σημάδια επιθετικής και καταστροφικής συμπεριφοράς, που πολλές φορές φθάνουν στο επίπεδο της βιαιότητας.⁸ Η ακολουθία (που είναι συγκεκριμένη) των τριών αυτών σταδίων τα οποία περιγράφηκαν, ενέχουν χαρακτηριστικά των μορφών που παίρνει το πένθος και οι αντιδράσεις τις οποίες

¹ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.55.

² NASH: ό.π., 1970, p.142.

³ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.82.

⁴ ΡΑΙΜΠΟ: ό.π., 1978, σ.197.

⁵ ΚΙΡΠΟΤΙΝ: ό.π., 1980, σ.115.

⁶ NASH: ό.π., 1970, p.415. {η επιθετική συμπεριφορά του παιδιού δεν είναι επίκτητη ούτε την έχει ενστερνιστεί το παιδί από κάποιον επιθετικό ενήλικα, γιατί αυτός συνήθως δεν επιβραβεύει ούτε ανταποκρίνεται θετικά σε αυτή τη συμπεριφορά αν παρουσιαστεί σε άλλα άτομα, αλλά αντίθετα την τιμωρεί.}

⁷ BOWLBY: ό.π., 1953, p.271.

⁸ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.82. HERBERT: ό.π., 1995, 1^{ος} τόμ., σ. 128.

εκδηλώνει ο άνθρωπος, είναι σχεδόν πάντα οι ίδιες και είναι ανεξάρτητες από την ηλικία στην οποία βρίσκεται αυτός.¹

Σύμφωνα με τον BOWLBY, η προσπάθεια ενός ατόμου αποκατάστασης του δεσμού με ένα χαμένο λόγω θανάτου, προσώπου, που παίρνει την έκφραση του θυμού, δεν είναι παθολογική. Είναι απολύτως φυσιολογική και αποτελεί προϋπόθεση, ώστε το πένθος να ακολουθήσει μια υγιή πορεία έκφρασης. Το άτομο, θα πρέπει πρώτα, να εξαντλήσει όλες τις πιθανότητες και τις προσπάθειες επανασύνδεσης με το χαμένο πρόσωπο, και έπειτα να συνειδητοποιήσει και να το αποδεχτεί (το πάρει απόφαση), ότι η νέα κατάσταση είναι μη αναστρέψιμη.²

Ο BOWLBY (1961) εντόπισε τις ομοιότητες που υπάρχουν στις αντιδράσεις, ανάμεσα στους ενήλικους και στα παιδιά μεγαλύτερα των έξι μηνών, όσον αφορά τη θλίψη και το πένθος τους, όταν χάνουν κάποιον που αγαπούν:

- Διαμαρτυρία-άρνηση, σκέψεις και συμπεριφορά που εκφράζουν τη λαχτάρα για αυτόν που έχασαν, κλάμα, θυμός, εχθρότητα, προσφυγή για βοήθεια,
- πόνος, απελπισία, αποδιοργάνωση και απόγνωση
- και τελικά, αισθήματα αποχωρισμού από το χαμένο πρόσωπο ή αντικείμενο, αναδιοργάνωση και αποδοχή.³

Διαπίστωσε ότι, υπάρχουν ομοιότητες ανάμεσα στον τρόπο εκδήλωσης των παιδιών και των ενηλίκων, καθώς και οι δύο πλευρές αρχικά αρνούνται να αποδεχτούν την απώλεια του χαμένου προσώπου, ενώ όταν τελικά το συνειδητοποιήσουν, και οι δύο πλευρές αντιδρούν με πανικό και θυμό. Ομοιότητα, εξάλλου, παρατηρεί, και ως προς το ότι τόσο η μια όσο και η άλλη πλευρά έχουν την ανάγκη υποστήριξης, για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου. Την υποστήριξη αυτή μπορεί να την λάβει ένα παιδί από ένα υποκατάστατο με το οποίο θα συνδέεται σταδιακά όλο και περισσότερο και θα είναι μόνιμα κοντά του. Με τον τρόπο αυτό, το παιδί θα είναι σε θέση τόσο να αποδεχθεί την απώλεια όσο και να θέσει τις βάσεις αναδιοργάνωσης της εσωτερικής του ζωής. Κάτι ανάλογο γίνεται και με τους ενήλικες, οι οποίοι όμως, δεν έχουν την ανάγκη κάποιου υποκατάστατου, αλλά βρίσκουν στήριξη από διάφορα άτομα του περιβάλλοντός τους.⁴

Ειδικότερα, ο BOWLBY έστρεψε την προσοχή του όσον αφορά στο πένθος των ενηλίκων, στη δουλειά του COLIN MURRAY PARKES (e.g., PARKES, 1972, BOWLBY & PARKES, 1970) και περιέγραψε τέσσερις φάσεις πένθους:

1. Μούδιασμα και δυσπιστία λόγω του συναισθηματικού πόνου, στον οποίο παρεμβάλλονται ιδιαίτερα έντονα ξεσπάσματα κατάθλιψης και θυμού. Η φάση αυτή είναι αρκετά σύντομη και διαρκεί από μερικές ώρες έως και μία εβδομάδα.
2. Νοσταλγία και έντονη λαχτάρα για το χαμένο πρόσωπο και τρόμος, θυμός και διαμαρτυρία. Διαρκεί από λίγες ημέρες μέχρι και δύο εβδομάδες. Συνηθισμένα χαρακτηριστικά της αποτελούν, η εκδήλωση θύμου και το κλάμα.
3. Αποδόμηση, απόγνωση και ενοχές.

¹ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.83.

² ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.86.

³ AINSWORTH & BOWLBY: ό.π., 1991, p.337. ΠΑΙΜΠΟ: ό.π., 1978, σ.184-185. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ: ό.π., 1991, *τεύχ.108*, σ.69. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.257-258.

⁴ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.88.

4. Αναδιοργάνωση και ανακούφιση σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό από τη συνειδητοποίηση ότι, και άλλα άτομα διέρχονται από τα ίδια συμπτώματα.¹

Επίσης, ανέφερε τους λόγους, για τους οποίους τα παιδιά² έχουν δυσκολίες στο να βρίσκουν λύσεις στο πένθος τους με την αναδιοργάνωση της ζωής τους και κατά συνέπεια, οδηγούνται στην στρεβλωμένη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους με τάσεις εκδήλωσης κάποιας ψυχιατρικής ασθένειας. Το απέδωσε αυτό στο ότι, τα παιδιά έχουν ανεπαρκή ή παντελή έλλειψη πληροφόρησης, όσον αφορά το θάνατο του γονέα, δεν γνωρίζουν τί έχει συμβεί, αλλά και καταπνίγουν-καταπιέζουν τα συναισθήματά τους μην έχοντας τη δυνατότητα με αυτόν τον τρόπο να εκφράσουν τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις απορίες τους, έτσι ώστε να διασχίσουν τη φυσιολογική πορεία του πένθους, επειδή συμμορφώνονται με τις προσδοκίες του περιβάλλοντός τους (BOWLBY, 1980).³ Θεώρησε δε, ότι υπάρχουν διαταραχές, όταν το πένθος συνυπάρχει με τις καταστάσεις που συντελούν σε αυτό.⁴

Όσον αφορά στο παθολογικό πένθος, που αποτελεί στρέβλωση του κανονικού πένθους,⁵ αυτό μπορεί να πάρει είτε τη μορφή της αδυναμίας ανοιχτής εκδήλωσης της επιθυμίας για ανάκτηση του χαμένου προσώπου είτε τη μορφή επίπληξής του. Οι δυο αυτές μορφές διχάζονται και απωθούνται, οπότε τα συναισθήματα που υπάρχουν μέσα στο άτομο και η συμπεριφορά του επηρεάζονται, καθώς εκφράζονται με περίεργους και παραμορφωτικούς τρόπους. Νευρωσικές ασθένειες ή διαταραχές της προσωπικότητας ενός ανθρώπου, μπορούν να απορρέουν από αυτές τις καταστάσεις.⁶

Κάποια από τα διαχωριστικά ή κατασταλτικά φαινόμενα που εμπλέκονται στην απενεργοποίηση του συστήματος της προσκόλλησης, εμφανίζονται κατά τη διάρκεια παθολογικού πένθους. Για παράδειγμα, είναι συχνή η ολοκληρωτική ή εν μέρει αποσύνδεση μιας συναισθηματικής αντίδρασης από την αιτία της. Όταν η αποσύνδεση είναι μόνο εν μέρει, οι συναισθηματικές αντιδράσεις μπορεί να μην κατευθυνθούν προς το πρόσωπο το οποίο τις προκάλεσε, αλλά σε τρίτα πρόσωπα ή στον ίδιο τον εαυτό του. Ένα πρόσωπο το οποίο υποφέρει από το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου μπορεί να καταπιαστεί νοσηρά με προσωπικές αντιδράσεις και δυστυχία (δηλαδή μεταβίβαση των αρνητικών συναισθημάτων του σε άλλους τομείς της ζωής του), παρά να αποδώσει τα συναισθήματά του στην απώλεια μιας κοντινής σχέσης. Παρόμοια σε ένα διαταραγμένο πένθος, η διάθεση ενός προσώπου - το οποίο υποφέρει από το θάνατο ενός άλλου αγαπημένου προσώπου- απέναντι στην καταναγκαστική φροντίδα, μπορεί να προέρχεται από την ανακατεύθυνση της συμπεριφοράς προσκόλλησης. Με λίγα λόγια, το άτομο μπορεί να πάρει το ρόλο του προσώπου προσκόλλησης, αντί να αναζητήσει το ίδιο φροντίδα.⁷

Γενικά πάντως, ο τρόπος με τον οποίο θα αντιδράσει ένα παιδί κατά τον αποχωρισμό του από το πρόσωπο προσκόλλησης, εξαρτάται από την ηλικία του παιδιού, από τον τρόπο με τον οποίο το άτομο της προσκόλλησης αποχωρεί, όπως επίσης, από την αίσθηση οικειότητας ή όχι (περίεργη και ασυνήθιστη κατάσταση-άβολα), που νιώθει το παιδί με τα άτομα και το περιβάλλον όπου θα τοποθετηθεί.⁸

¹ AINSWORTH & BOWLBY: ό.π., 1991, p.342. BRETHERTON: ό.π., 1992, p.13. ΛΕΣΑΝ, Ε. (Απρίλιος 1998). *Μαθαίνοντας να λέμε "Αντίο..." στο γονιό που χάνεται*. (Μετάφραση: Εύη Νάντσου). (3^η Εκδ.). Αθήνα: Εκδ. Θυμάρι. Ανθρώπινες σχέσεις - αγωγή - συμπεριφορά - υγεία. σ.18-19. ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.126-134.

² ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.90-93. ΡΑΙΜΠΟ: ό.π., 1978, σ.185.

³ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.104. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ: ό.π., 1990, σ.180.

⁴ AINSWORTH & BOWLBY: ό.π., 1991, p.342.

⁵ ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.419-420.

⁶ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.88.

⁷ BRETHERTON: ό.π., 1992, pp.26/44.

⁸ BOWLBY: ό.π., 1969, p.256.

Ο τρόπος με τον οποίο θα συμπεριφερθεί ένα παιδί, όταν ξανασμίξει με τους γονείς του, ο βαθμός στον οποίο θα εκδηλώσει τις συμπεριφορές του, αλλά και η διάρκειά τους, εξαρτώνται από τη συχνότητα των επαφών τους και από την ποιότητα των σχέσεών τους κατά τη διάρκεια που δεν ζούσαν μαζί, καθώς επίσης από την φάση στην οποία έφτασε το παιδί κατά τη διάρκεια της περιόδου του αποχωρισμού.¹ Ακόμη, εξαρτάται από το χρονικό διάστημα απουσίας, αλλά και από τη συναισθηματική κατάσταση του παιδιού τη στιγμή, αλλά και μετά την επιστροφή του προσώπου προσκόλλησης.²

Κατά τον WINICOTT, το παιδί σχηματίζει την εσωτερική παρουσία της μητέρας, η οποία παραμένει για κάποιο χρονικό διάστημα. Σε περίπτωση, που η μητέρα απουσιάζει, η εσωτερική αυτή εικόνα σβήνει, και χάνεται ολόκληρη η ενδιάμεση περιοχή της στοργικής επαφής. Όταν η μητέρα επιστρέψει μετά από μικρό χρονικό διάστημα, το παιδί θα ξαναδημιουργήσει την εσωτερική αυτή παρουσία της μητέρας, αλλά πρόκειται για μια διαδικασία η οποία απαιτεί κάποιον χρόνο.³

Σύμφωνα με τον BOWLBY, εάν η απουσία είναι βραχύχρονη, το παιδί θα κατευθυνθεί προς τη μητέρα όταν αυτή επιστρέψει, θα την πλησιάσει και μπορεί να της χαμογελάσει. Αν κλαίει, είναι πιθανό να σταματήσει, ειδικά αν αυτή το πάρει στα χέρια της. Αν αυτό κλαίει πολύ, θα αγκαλιάσει σφιχτά τη μητέρα όταν αυτή το πάρει αγκαλιά. Σε περίπτωση, όμως, που η απουσία είναι μεγαλύτερης διάρκειας, το παιδί μπορεί να είναι περισσότερο στενοχωρημένο όταν τελικά επιστρέψει η μητέρα. Τότε, το παιδί θα ανταποκριθεί λιγότερο μόλις την δει και μπορεί να αποσυρθεί. Εάν δεν κλαίει μπορεί να παραμείνει σιωπηλό για λίγη ώρα και μετά να αρχίσει να κλαίει. Όταν έρθει σε επαφή με τη μητέρα του, το κλάμα του θα ελαττωθεί και, τελικά, θα παύσει. Είναι πολύ πιθανόν τότε, να προσκολληθεί επάνω της σφιχτά και να αρνείται να επιτρέψει στη μητέρα να το αφήσει κάτω.⁴

Αν ο χωρισμός κρατήσει μερικές μέρες ή και περισσότερο, ειδικά αν εμπλέκονται σ' αυτήν την κατάσταση άγνωστα προς το παιδί πρόσωπα ή περιβάλλον, η συμπεριφορά προσκόλλησης του παιδιού θα πάρει ασυνήθιστες μορφές και διαστάσεις, οι οποίες θα ποικίλουν ως προς την δύναμη και την ένταση ή ως προς την φαινομενική ή πραγματική απουσία. Οποιοσδήποτε μορφές συμπεριφοράς και αν υιοθετήσει το παιδί ως αντίδρασή του κατά την επιστροφή της μητέρας, κάποιες από αυτές τις συμπεριφορές είναι πιθανώς στόχο-διορθωτικές, ενώ κάποιες άλλες όχι.⁵

Αναλυτικότερα, οι βραχυπρόθεσμες επιπτώσεις της διακοπής των δεσμών και οι τύποι διαταραχών της συναισθηματικής συμπεριφοράς που παρατηρούνται στα χωρισμένα από τους γονείς τους παιδιά, είναι οι εξής: Όσον αφορά τον πρώτο τύπο συναισθηματικής αποδέσμευσης, στη διάρκεια της φάσης αναταραχής, κατά τις πρώτες μέρες αποχωρισμού του παιδιού από το γονιό, αυτό συνήθως κλαίει παθητικά γι' εκείνον.⁶ Το αίσθημα του άγχους που κατακλύζει το παιδί εξαιτίας της απώλειας των γονέων του, υποσκελίζει και καταπνίγει όλα τα υπόλοιπα συναισθήματά του προς αυτούς, με συνέπεια να τα απωθεί και το ίδιο να εκδηλώνεται με αδιαφορία, όταν αυτοί επιστρέφουν.⁷

Όταν τελικά ο γονιός επιστρέφει, και το παιδί τον συναντήσει μετά από την απουσία του για λίγες (δύο ή τρεις) εβδομάδες, το παιδί δείχνει σα να τον ξέχασε και

¹ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.82.

² BOWLBY: ό.π., 1969, p.257. HERBERT: ό.π., 1995, 1^{ος} τόμ., σ.129.

³ BINNIKOT: ό.π., 1988, σ.197-198.

⁴ BOWLBY: ό.π., 1969, p.257.

⁵ BOWLBY: ό.π., 1969, p.257.

⁶ BOWLBY: ό.π., 1970, p.82.

⁷ SCHAFFER: ό. π., 1996, σ. 45.

να μην τον αναγνωρίζει ή τον αποφεύγει.¹ Αντί να τρέξει, για παράδειγμα, πίσω από τη μητέρα και να πιαστεί από αυτήν, αρνείται ακόμη και το χέρι της· αντίδραση την οποία η μητέρα την εκλαμβάνει ως τραυματική, απογοητευτική και ανεξήγητη.² Απουσιάζει δηλαδή η εγγύτητα, η έλλειψη της οποίας παρατείνεται από μερικά λεπτά έως κάποιες μέρες μερικές φορές. Γενικά, το παιδί παραμένει τυπικά απόμακρο, αποσυρμένο, αποκολλημένο,³ συναισθηματικά παγωμένο, αδύναμο να εκφράσει τα συναισθήματά του, ενώ υπάρχουν και φορές που δεν μπορεί καν να μιλήσει. Αργότερα, μέσα σε κλάματα το παιδί προβάλλοντας κατηγορίες προς τη μητέρα του, τη ρωτάει γιατί το άφησε,⁴ ενώ παράλληλα εκδηλώνει εχθρική αντίδραση και στάση, η οποία μερικές φορές παίρνει τη μορφή ανεξήγητης αδιαφορίας ή της άρνησης αναγνώρισής της.⁵

Σύμφωνα με τον BOWLBY, υπάρχει πιθανότητα αυτό να οφείλεται στην μεγάλη επιθυμία του παιδιού για τη μητέρα, ενώ παράλληλα κυριεύεται από μίσος βλέποντάς την, λόγω της ανάγκης του να την απορρίψει, επειδή, θεωρεί ότι, αυτή το απέρριψε πρώτη⁶ ή, διαφορετικά, μπορεί να είναι ένας τρόπος προστασίας του από μια σχέση, όπου θα συνεπάγονταν και θα ήταν ενδεχόμενοι αλληπάλληλοι χωρισμοί.⁷ Το κατά πόσον, θα επιμείνει η διάρκεια της αποδέσμευσης, έχει σχέση με τη διάρκεια του χωρισμού. Η αποκατάσταση του συναισθηματικού δεσμού μπορεί να είναι ξαφνική, αλλά πολύ συχνά είναι αργή και βαθμιαία-αποσπασματική και έχει ως προϋπόθεσή της την θετική στάση της μητέρας και το καλόπιασμα του παιδιού από αυτή.⁸ Στις περιπτώσεις που η μητέρα δεν δείξει κατανόηση, εκλάβει τις αντιδράσεις του παιδιού ως παράλογες και εκδηλώσει θυμό, άγχος, ανησυχία ή ενοχές, αυτό θα διαταράξει τις σχέσεις μητέρας-παιδιού και δεν αποκλείεται να επαναληφθεί η απόρριψη και η απομάκρυνσή τους.⁹

Καθοριστικό ρόλο τότε διαδραματίζουν τα πρόσωπα στο περιβάλλον υποδοχής και η συμπεριφορά τους, το κλίμα που θα επικρατεί μέσα σ' αυτό και η διάρκεια του νέου αποχωρισμού. Εάν τύχει, ο αποχωρισμός να είναι παρατεταμένος και να μην υπάρχει κάποιο οικείο άτομο κοντά στο παιδί για να αποφευχθεί το άγχος του ξένου, να ενισχυθεί η ανάπτυξη προσκόλλησης και να απαλυνθεί το άγχος, ο πόνος και το σοκ που αυτό έζησε, τότε υπάρχει ο κίνδυνος της κοινωνικής ψυχρότητας και αδιαφορίας, της διαταραχής της ικανότητας του παιδιού για δημιουργία συναισθηματικών δεσμών¹⁰ και της ανάπτυξης εκ μέρους του ενός άστοργου χαρακτήρα.¹¹ «Η μακρόχρονη απουσία των γονιών κάνει το παιδί πραγματικό ράκος. Τα παιδιά αυτά είναι σε γενικές γραμμές παιδιά ψυχρά, αγέλαστα, ανέκφραστα, αδιάφορα, γιατί δε γέλασαν, δεν εκφράστηκαν, δεν ενδιαφέρθηκαν ποτέ για τίποτε».¹²

Μετά από λίγες εβδομάδες αποχωρισμού, αυτή η διαταραχή προχωράει ένα στάδιο πιο πέρα, κατά το οποίο πολλά παιδιά εκδηλώνουν περιορισμένη (εμφανή) ανάγκη σύναψης συναισθηματικών δεσμών. Αυτή η αντίδραση είναι ιδιαίτερα συχνή στα παιδιά που δεν είχαν φυσιολογικό μητρικό υποκατάστατο, όπως συμβαίνει σε

¹ BOWLBY: ό.π., 1970, p.82.

² ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.90.

³ BOWLBY: ό.π., 1970, p.82.

⁴ BOWLBY: ό.π., 1952, p.26.

⁵ BOWLBY: ό.π., 1952, p.25. HERBERT: ό.π., 1995, 1^{ος} τόμ., σ.128.

⁶ ΣΤΑΪΝΕΡ: ό.π., 1996, σ.34.

⁷ ΡΑΙΜΠΟ: ό.π., 1978, σ.169.

⁸ BOWLBY: ό.π., 1970, p.82. ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.118.

⁹ ΚΙΡΠΟΤΙΝ: ό.π., 1980, σ.115.

¹⁰ BOWLBY: ό.π., 1953, p.270.

¹¹ HERBERT: ό.π., 1995, 1^{ος} τόμ., σ.129. SCHAFFER: ό.π., 1996, σ. 45.

¹² ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1998, σ. 16.

αυτά που μεγάλωσαν σε ορφανοτροφεία. Σε γενικές γραμμές, τα παιδιά αυτά δείχνουν αδιαφορία για συζητήσεις που αφορούν τους γονείς τους, ενώ, όταν αυτοί τα επισκέπτονται, δείχνουν ενοχλημένα τόσο κατά την αρχή όσο και στο τέλος της επίσκεψης. Δεν εκφράζουν καθόλου τρυφερότητα προς τη μητέρα τους κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, αλλά ούτε και ανταποκρίνονται στην τρυφερότητά της. Συχνά είναι χαρούμενα, φιλικά και τις περισσότερες φορές είναι υπερδραστήρια. Δεν διαχωρίζουν υποκατάστατες φιγούρες,¹ ενώ η προσκόλλησή τους προς κάθε ενήλικο ο οποίος συναναστρέφεται με αυτά, είναι χαρούμενη και αβαθής. Η απαθής απόσυρσή τους από κάθε συναισθηματική εμπλοκή, συνδυάζεται με μονότονο κούνημα του σώματος και μερικές φορές χτύπημα του κεφαλιού τους.² Πολλά από τα παιδιά αυτά εμφανίζουν αρκετό μίσος, καθώς επιτίθενται σε άλλα χωρίς να έχουν δεχτεί πρόκληση, ενώ παράλληλα δείχνουν έλλειψη ανταπόκρισης σε πράγματα που αγαπούσαν, καταστρέφοντας π.χ. τα παιχνίδια τους. Παιδιά τα οποία υπέστησαν περισσότερους από έναν αποχωρισμούς, έχουν τάση απόσυρσης του ενδιαφέροντός τους όσον αφορά τις σχέσεις αγάπης, ή εμφανίζουν σε μεγάλο βαθμό εχθρότητα.³

Ο δεύτερος τύπος διαταραχών της συναισθηματικής συμπεριφοράς, είναι αυτός της ανένδοτης απαίτησης του παιδιού να είναι κοντά στη μητέρα του. Σε περίπτωση που ο αποχωρισμός από τη μητέρα είναι μεγάλης διάρκειας, για παράδειγμα για λίγες εβδομάδες ή ακόμα και μήνες, χωρίς την ύπαρξη οποιασδήποτε επαφής μεταξύ τους στο μεσοδιάστημα αυτό, όταν ο συναισθηματικός δεσμός αποκατασταθεί, όπως γίνεται συνήθως, το παιδί προσκολλάται στον γονέα, πολύ περισσότερο από ό,τι ήταν προσκολλημένο πριν το χωρισμό του απ' αυτόν.⁴ Τα αμφιθυμικά συναισθήματα του παιδιού απέναντι στη μητέρα, όχι μόνο παύουν να υπάρχουν, αλλά εκδηλώνεται θύελλα συναισθημάτων με έντονη και ανυπόμονη απαίτηση παρουσίας της μητέρας κοντά του και εκδήλωση υπερβολικού άγχους ή θυμού και οργής συνοδευόμενα από μομφές, αν αυτή επιχειρήσει να απομακρυνθεί από κοντά του.⁵ Από κει και μετά, για αρκετές εβδομάδες ή μήνες το παιδί δεν αφήνει τη μητέρα του από το βλέμμα του, έχει συμπεριφορά μωρού, είναι αγχώδες, τείνει να κλαίει και θυμώνει εύκολα.⁶ Δηλαδή, εκδηλώνει υπερβολική απαίτηση απέναντι στη μητέρα ή στο μητρικό υποκατάστατο, με τη μορφή έντονης κτητικότητας, η οποία συνδυάζεται με μισαλλοδοξία της απογοήτευσης, οξεία ζήλια και βίαιη διάθεση με κρίσεις θυμού.⁷

Το πώς θα εξελιχθεί η συγκεκριμένη φάση, εξαρτάται από την αντίδραση της μητέρας.⁸ Αν το χειριστεί κάποιος σωστά, αυτές οι συμπεριφορές οι οποίες παρουσιάζονται ως προβλήματα, μπορούν σταδιακά να αποσβηστούν. Παρόλα αυτά, δεν θα πρέπει να παραβλεφθούν τα αθέατα, ψυχικά τραύματα, γιατί μπορεί να επαναενεργοποιηθούν και να ανέλθουν σε νεύρωση σε μεγαλύτερη ηλικία. Αν δεν γίνει ευνοϊκός χειρισμός της αναδρομικής συμπεριφοράς άγχους, συχνά προκύπτει σύγκρουση και αναπτύσσεται φαύλος κύκλος στη σχέση του παιδιού με τη μητέρα⁹: Το παιδί απαιτεί τη συνεχή παρουσία της μητέρας, ενώ αυτή του το αρνείται. Αυτή η άρνηση, πολύ εύκολα εγείρει την εχθρική και αρνητική συμπεριφορά του παιδιού, το οποίο είναι έτοιμο να δοκιμάσει την υπομονή της μητέρας του σε μεγαλύτερο βαθμό.¹

¹ BOWLBY: ό.π., 1953, p.270.

² BOWLBY: ό.π., 1952, p.25.

³ BOWLBY: ό.π., 1953, p.270.

⁴ BOWLBY: ό.π., 1970, p.82.

⁵ ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.82. HERBERT: ό.π., 1995, 1^{ος} τόμ., σ.129.

⁶ BOWLBY: ό.π., 1952, p.26.

⁷ BOWLBY: ό.π., 1952, p.25.

⁸ BOWLBY: ό.π., 1970, p.82.

⁹ BOWLBY: ό.π., 1952, p.26.

βαθμό.¹ Η κακή συμπεριφορά του παιδιού συνοδεύεται από τιμωρίες, οι τιμωρίες προκαλούν περισσότερη συμπεριφορά μωρού, περισσότερες απαιτήσεις και περισσότερη κακή διάθεση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναπτύσσεται ασταθής νευρωτική προσωπικότητα, κατά την οποία το παιδί είναι ανήμπορο να ανταπεξέλθει στον εαυτό του ή στον κόσμο, και ειδικότερα, να δημιουργήσει συναισθηματικές σχέσεις και δεσμούς εμπιστοσύνης με άλλους ανθρώπους. Αυτές οι αντιδράσεις, που είναι πιθανώς αποτέλεσμα των συχνών χωρισμών ή του παρατεταμένου χωρισμού που εμφανίζεται πριν την ηλικία των δύομισι ετών χωρίς την παράλληλη παρουσία υποκατάστατου της μητέρας, είναι οι πρόδρομοι διαταραχών της προσωπικότητας που χαρακτηρίζονται συνήθως ως ψυχοπάθειες.²

Σε γενικά πλαίσια, εάν το παιδί βρίσκεται στην ηλικία κατά την οποία διαμορφώνει τις πρώτες κοινωνικές του σχέσεις και η περίοδος αυτή συμπίπτει με την μακροχρόνια αποστέρηση των γονέων του για πάνω από έξι μήνες, δεν αποκλείεται σύμφωνα με τον BOWLBY, να παραμείνει στο τελευταίο στάδιο, της αποκόλλησης, για πάντα.³

Από όλα όσα έχουν αναφερθεί έως αυτό το σημείο, εκ πρώτης άποψης φαίνεται ότι, ο BOWLBY προσκολλημένος περισσότερο στην ψυχαναλυτική παράδοση, εξετάζει τις αντιδράσεις του ατόμου μέσα στην δυναμική σχέση παρά την αλληλεπίδραση των μελών μιας δυνάδας ή ενός μεγαλύτερου συστήματος σε σχέση με κάποιο άλλο. Εντούτοις, αναφέρθηκε και στην οικογένεια του παιδιού και το τοποθέτησε μέσα σ' αυτή, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. Το 1952 οι ROBERTSON & BOWLBY (1952a, 1952b) υποστήριξαν ότι, τα στερημένα παιδιά είναι καλύτερα να μένουν μέσα στις οικογένειές τους, έστω κι αν αυτές είναι δυσλειτουργικές.⁴ Έγραφε, μάλιστα, χαρακτηριστικά ο BOWLBY ότι, τα παιδιά είναι προτιμότερο να ζουν μέσα σε κακές οικογένειες, παρά σε καλά ιδρύματα (BOWLBY, 1951).⁵ Πίστευε ότι, ο όρος «διαλυμένες οικογένειες» δεν είναι ικανοποιητικός ερευνητικά και ως εκ τούτου θα πρέπει να εγκαταλειφθεί. Στη θέση του, θα πρέπει να χρησιμοποιείται η έννοια της διαταραγμένης σχέσης γονέα-παιδιού, που είναι πιο συχνή, έστω κι αν δεν αναφέρεται άμεσα σ' αυτή.⁶

Ο WINNICOTT δίνει μεγάλη σημασία στον ρόλο των γονέων. Σύμφωνα με αυτόν, η υγεία και η πορεία ενός κράτους εξαρτάται από τα μικρότερα συστατικά της, που είναι οι οικογένειες, και πολύ περισσότερο από τους γονείς, γιατί αυτοί είναι εκείνοι, οι οποίοι τις δημιουργούν και τις συντηρούν. Σ' αυτό το σημείο μάλιστα, συμμερίζεται την άποψη του BOWLBY, ότι οι γονείς δεν μπορούν να τα καταφέρουν μόνοι τους, αλλά χρειάζονται και εξωτερική υποστηρικτική βοήθεια από την πλευρά της κοινωνίας.⁷ Απαραίτητη προϋπόθεση, για τον BOWLBY, αποτελεί, οι οικογένειες αυτές να λαμβάνουν κάποια υποστήριξη,⁸ προκειμένου να μετριάσουν τα προβλήματά τους και να είναι σε θέση να φροντίζουν τα παιδιά τους με καλύτερο τρόπο.

Ιδιαίτερα μάλιστα, κατά τα πρώτα χρόνια που οι γονείς αποκτούν ένα παιδί, αυτοί είναι πιο δεκτικοί ως προς την υποστήριξη την παρεχόμενη από άλλους και η βοήθεια που τους προσφέρεται είναι ευπρόσδεκτη, γιατί ο γονεϊκός ρόλος είναι

¹ BOWLBY: ό.π., 1970, p.82. ΜΠΟΛΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.118.

² BOWLBY: ό.π., 1952, p.26.

³ HERBERT: ό.π., 1995, 1^{ος} τόμ., σ.129.

⁴ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.56.

⁵ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΟΣ: ό.π., 1981, τόμος 29, τευχ.3, σ.137.

⁶ BOWLBY: ό.π., 1952, p.12.

⁷ BINNIKOT: ό.π., 1988, σ.216.

⁸ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1964, σ.177.

ακόμα εύπλαστος· τότε αρχίζει να διαμορφώνεται.¹ Η κοινωνική υποστήριξη η οποία παρέχεται στην πυρηνική οικογένεια, προερχόμενη από το ευρύτερο οικογενειακό-συγγενικό, φιλικό ή κοινωνικό περιβάλλον, έχει βρεθεί ότι, επηρεάζει τον γονεϊκό ρόλο. Αυτή είναι ένας προστατευτικός παράγοντας αποτροπής τόσο της κατάθλιψης (BROWN & HARRIS, 1978) όσο και της παιδικής κακοποίησης (SIMONS, WHITBECK, CONGER, & CHYI-IN, 1991).² Σε τέτοιες δομές, το συναισθηματικό τραύμα του παιδιού βελτιώνεται εξαιτίας της προγραμματισμένης φροντίδας από όλη την οικογένεια, παρά από το ίδιο το παιδί, και οι γονείς είναι αναπόσπαστο κομμάτι της προγραμματισμένης αυτής φροντίδας. Αυτές οι αρχές υποστηρίζονται από τους ROBERTSON και BOWLBY (ROBERTSON & BOWLBY 1952a, ROBERTSON, 1970), αλλά έχουν γίνει απόλυτα αποδεκτές ως μέρος της κοινωνικής πολιτικής των εξελιγμένων χωρών μόνο κατά τα τελευταία χρόνια.³

Αναφορικά με την κοινωνική πολιτική, ο BANDURA πέρα από τη θεωρία του, έκανε αναφορά στο κοινωνικό ενδιαφέρον και την κοινωνική πολιτική σε σχέση με την ψυχολογία. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το βιβλίο του: «Ως επιστήμη που ενδιαφέρεται για τις κοινωνικές συνέπειες των εφαρμογών της, η ψυχολογία οφείλει να βοηθάει τον κόσμο να κατανοεί τα ψυχολογικά ζητήματα που σχετίζονται με την κοινωνική πολιτική, έτσι ώστε να εξασφαλίζει ότι τα ευρήματά της συμβάλλουν στην ανθρώπινη πρόοδο» (BANDURA, 1977a, p.213).⁴

Ο BRONFENBRENNER προσπάθησε και πραγματοποίησε σύνδεση μεταξύ της έρευνας για την εξέλιξη του ανθρώπου και της κοινωνικής πολιτικής, πιστεύοντας ένθερμα ότι, αυτό θα είχε επιστημονική αξία και πρακτική εφαρμογή και οφέλη.⁵ Υποστήριζε ότι, για το καλό ολόκληρης της κοινωνίας είναι απαραίτητες πολιτικές και οικονομικές πολιτικές, που να αποδίδουν αξία στη σπουδαιότητα του γονεϊκού ρόλου για την εξέλιξη του παιδιού. Θα πρέπει να προωθηθούν κοινωνικές στάσεις, οι οποίες να δίνουν αξία στη δουλειά που γίνεται πάνω σε όλα τα επίπεδα που αφορούν τα παιδιά: γονείς, εκπαιδευτικοί, εκτεταμένη οικογένεια, προϊστάμενοι στην εργασία, νομοθέτες (HENDERSON, 1995).⁶

Μετέπειτα περιλήψεις του συγγραφικού έργου του BOWLBY, συχνά παρέβλεψαν την αναφορά που αυτός έκανε στην υποστήριξη της οικογένειας, στο υποκατάστατο της μητέρας και στην αμοιβαία απόλαυση που απόρρεε από τη συνεργασία μητέρας-παιδιού. Επίσης, παραμέλησαν την έμφαση του BOWLBY, όσον αφορά τον ρόλο των κοινωνικών δικτύων και της οικονομίας ως υγιών παραγόντων για την εξέλιξη καλά λειτουργικών σχέσεων μητέρας-παιδιού. Το κάλεσμά του προς την κοινωνία για παροχή υποστήριξης στους γονείς, δεν έχει εισακουστεί μέχρι σήμερα: Όπως τα παιδιά είναι απόλυτα εξαρτημένα από τους γονείς τους για την πρόσληψη τροφής, έτσι και όλες οι πρωταρχικές κοινότητες, όπως είναι οι γονείς και ιδιαίτερα οι μητέρες, εξαρτώνται από την ευρύτερη κοινωνία για

¹ ΜΠΟΛΑΜΠΥ: ό.π., 1995, σ.45-6.

² EDWARDS: ό.π., 2002, p.399.

³ ALSOP-SHIELDS & MOHAY: ό.π., 2001, p.56.

⁴ PERVIN & JOHN: ό.π., 2001, σ.579.

⁵ BRONFENBRENNER, U., & MORRIS, P.A. *The Bioecological Model of human development*. Στο: DAMON, W., LERNER, R. M., KUHN, D., SIEGLER, R. S., EISENBERG, N., & RENNINGER, K.A. *Handbook of child psychology*. (pp.793-825). Από: <http://books.google.com> (6/3/2009 με αναζήτηση: bioecological model). p.794.

⁶ PAQUETTE, D., & RYAN, J. (7/12/2001). *Bronfenbrenner's Ecological Systems Theory*. National-LouisUniversity. file:///C:/My%20Documents/My%20Webs/Bronfnebrenner%20webquest/index.htm(1 of 2), society, p.34.

οικονομικές παροχές. Αν μια κοινωνία τιμά και δίνει αξία στα παιδιά, θα πρέπει να βοηθά τους γονείς τους (BOWLBY, 1951).¹

Ο WINNICOTT σε σύγκριση με τον BOWLBY, θεωρούσε την πυρηνική οικογένεια (και το ρόλο της μητέρας) ιδανική σε μικρότερο βαθμό, καθώς έδωσε έμφαση στα πλεονεκτήματα της καλής ποιότητας φροντίδας του παιδιού, η οποία παρέχεται από υποκατάστατα των γονέων σε μη οικογενειακές δομές.²

Σύμφωνα με τον ADLER, όταν το οικογενειακό περιβάλλον είναι δυσαρμονικό και υπάρχουν μέσα σ' αυτό άτομα με ασθένειες, όπως π.χ. καρκίνος, επιληψία, ψυχική ασθένεια, αλκοολισμός, κ.ά., το παιδί θα πρέπει να απομακρύνεται από τις βλαβερές επιδράσεις του, γιατί δυσχεραίνεται η ανάπτυξή του.³ Προς την ίδια κατεύθυνση, των αρνητικών επιδράσεων στο παιδί, είναι και η οικονομική θέση και ευχέρεια της οικογένειας του παιδιού. Το παιδί ανάλογα με την ποιότητα ζωής του μέσα στην οικογένεια διαμορφώνει τις αντιλήψεις του για τον κόσμο. Ένα παιδί το οποίο μεγαλώνει μέσα σε φτωχό οικονομικά περιβάλλον, θα σχηματίσει αισθήματα κατωτερότητας και μειονεκτικότητας, σε σχέση με τον τρόπο ζωής άλλων οικογενειών· πολύ περισσότερο, όταν η οικογένεια των παππούδων του έχει μεγαλύτερη οικονομική ευχέρεια σε σχέση με τη δική του.⁴

Ο ERIKSON επισημαίνει ότι, οι ηλικιωμένοι άνθρωποι άνω των 65 ετών δεν έχουν ευχέρεια οικονομική, αντιμετωπίζουν προβλήματα και είναι σαν να δέχονται μια επίθεση, καθώς διέρχονται από μια περίοδο η οποία περιστοιχίζεται από πολλές απαιτήσεις: Προσαρμογή στην επιδείνωση της φυσικής δύναμης και υγείας, στη συνταξιοδότηση και στον περιορισμό του εισοδήματος, στον θάνατο του/της συζύγου και κοντινών φίλων και στην ανάγκη εγκατάστασης νέων δεσμών με την ίδια ηλικιακή ομάδα (ERIKSON, ERIKSON & KIVNICK, 1986).⁵

Κατά τον ίδιο, οι ηλικιωμένοι άνθρωποι θα πρέπει να εμπλέκονται σε δραστηριότητες, όπως το να φροντίζουν τα εγγόνια τους και να ασχολούνται με την πολιτική και με προγράμματα γυμναστικής, αν θέλουν να παρατείνουν τη ζωτικότητα τους, αντιστεκόμενοι στην εξασθένηση των βιολογικών και των νοητικών ικανοτήτων τους. Πιο συνοπτικά, επιμένει ότι, οι ηλικιωμένοι άνθρωποι θα πρέπει να κάνουν περισσότερα πράγματα από το να αναμασούν γεγονότα της περασμένης ζωής τους, αν θέλουν να διατηρήσουν την ακεραιότητα του εαυτού τους (ERIKSON, ERIKSON & KIVNICK, 1986).⁶

Με την εν λόγω άποψη συμπορεύεται και ο ADLER, ο οποίος θεωρεί ότι, οι παππούδες δεν θα πρέπει να σταματούν την επαγγελματική τους απασχόληση, γιατί τότε βρίσκονται σε μειονεκτική θέση μέσα στην κοινωνία προσπαθώντας διαρκώς να αποδείξουν πως παίζουν κάποιο ρόλο και ότι έχουν αξία μέσα σ' αυτή. Υπό αυτές τις συνθήκες, καταπιάνονται με την διαπαιδαγώγηση των εγγονιών τους και προκαλούν σε αυτά άσχημες επιρροές παραχαϊδεύοντάς τα, στην προσπάθειά τους να φανούν ότι οι ίδιοι ξέρουν να ανατρέφουν σωστά τα παιδιά.⁷ Επειδή έχουν την αίσθηση πως ο χρόνος τους τελειώνει, επιδιώκουν με κάθε τρόπο να φαίνονται σπουδαίοι και να γίνονται αρεστοί σε όλους, πολύ περισσότερο μάλιστα στα παιδιά, τα οποία

¹ BRETHERTON: ό.π., 1992, pp.7-8. BOWLBY: ό.π., 1951, p.84.

² ISSROFF, J. (with contributions from REEVES, C., & HAUPTMAN, B.) (2005). *Donald Winnicott and John Bowlby: Personal and professional Perspectives*. London & New York: Karnac, pp. 288. (Book Reviews Psychodynamic Practice, August 2007, Vol. 13(3), pp. 311-335). p.87.

³ ANTΛEP: ό.π., σ.78-79.

⁴ ANTΛEP: ό.π., σ.79.

⁵ HJELLE & ZIEGLER: ό.π., 1992, p.203.

⁶ HJELLE & ZIEGLER: ό.π., 1992, p.204.

⁷ ANTΛEP: ό.π., σ.139.

προσκολλώνται σ' αυτούς, αποδεικνύοντας έτσι ότι, είναι απαραίτητοι σε κάποια άλλα άτομα έστω μικρότερης ηλικίας.¹

Εξαιτίας του φόβου τους, ότι οι άλλοι δεν τους έχουν ανάγκη, αυτοί αποκτούν αίσθημα κατωτερότητας και μάχονται με κάθε τρόπο να το αναπληρώσουν. Η τακτική αυτή, όμως, παίρνει άσχημες διαστάσεις, όταν για την ανατροφή ενός παιδιού είναι διαθέσιμες δύο γιαγιάδες, οπότε σ' αυτήν την εκδοχή αναπτύσσεται ανταγωνισμός ανάμεσά τους, που καταλήγει να έχει αρνητικές επιρροές στο παιδί.² Δηλαδή, όταν οι παππούδες έρθουν σε επαφή με τα εγγόνια τους, εκπληρώνουν σε αυτά τα χατίρια τους, με αποτέλεσμα τα παιδιά να μην θέλουν να επιστρέψουν στο σπίτι με τους γονείς τους ή όταν τελικά επιστρέφουν εκφράζουν την δυσαρέσκειά τους όσον αφορά τη συμπεριφορά των γονιών απέναντί τους, συγκριτικά με εκείνη των παππούδων.³

Συνεχίζοντας με τις απόψεις του ADLER, αυτός θεωρεί πως, σε περίπτωση που υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στους παππούδες και στους γονείς όσον αφορά τον τρόπο ανατροφής και διαπαιδαγώγησης των παιδιών, οι παππούδες δεν θα πρέπει να προσπαθούν να πάρουν με το μέρος τους τα παιδιά, αλλά θα πρέπει να συνειδητοποιούν ότι, τα παιδιά θα πρέπει να μεγαλώνουν ως ανεξάρτητα άτομα και άσχετα από τις επιδιώξεις των παππούδων.⁴ Ως προς την αγωγή των παιδιών, ο ίδιος υποστηρίζει την μέση οδό: Ούτε την αυστηρή πειθαρχία, αλλά ούτε και την ήπια και παραχωρητική αγωγή, γιατί και οι δύο μέθοδοι έχουν αρνητικές επιδράσεις στο παιδί. Με την πρώτη το παιδί αποθαρρύνεται, ενώ με τη δεύτερη γίνεται εξαρτημένο από κάποιο άλλο άτομο. Η μέση οδός θα πρέπει να περιλαμβάνει την κατανόηση, την αποφυγή λαθών και τη συνεχή ενθάρρυνση του παιδιού να λύνει μόνο του τα προβλήματά του. Ρόλος και καθήκον των γονιών είναι να θέτουν τις σωστές βάσεις, έτσι ώστε το παιδί να μπορεί αργότερα να επιμελείται μόνο του τον εαυτό του.⁵

Ο ADLER έκανε εκτεταμένη αναφορά στη θέση του παιδιού μέσα στην οικογένεια και επικέντρωσε την προσοχή του στη σειρά γέννησης του παιδιού,⁶ ως καθοριστικού παράγοντα όσον αφορά τις στάσεις, την ψυχολογική του ανάπτυξη και τον τρόπο ζωής ενός ατόμου, και γενικότερα, για την εξέλιξη του χαρακτήρα του,⁷ ενώ παράλληλα έδωσε έμφαση στο κοινωνικό περιεχόμενο της εξέλιξης της προσωπικότητας. Αυτό το αιτιολόγησε λέγοντας ότι, έστω και αν τα παιδιά έχουν τους ίδιους γονείς και μεγαλώνουν στην ίδια οικογένεια, δεν έχουν ταυτόσημα κοινωνικά περιβάλλοντα.⁸

Πέρα από αυτά, ο BOWLBY έθιξε, εκτός από τα βασικά σημεία της θεωρίας του, και το πρόβλημα της πρόσβασης, που είναι συχνό στις ψυχολογικές έρευνες. Πίστευε λοιπόν ότι, στις έρευνες αυτές προτιμάται η προσπάθεια κατανόησης των κινήτρων των ανθρώπων, αντί της παρατήρησής τους, αφού οι άνθρωποι από τη φύση τους συνηθίζουν να κρύβουν τα συναισθήματά τους και ιδιαίτερα αυτά που έχουν σχέση με άγχος ή ενοχή. Ο μόνος τρόπος για να εξακριβωθούν και να έρθουν στο φως αυτά τα μυστικά, είναι η επιθυμία των ίδιων των υποκειμένων, έτσι ώστε να επιτρέψουν στον ερευνητή να τα μελετήσει και να τα βοηθήσει.⁹ Σύμφωνα με το

¹ ANTΛΕΡ: ό.π., σ.193-194.

² ANTΛΕΡ: ό.π., σ.194.

³ ANTΛΕΡ: ό.π., σ.72-73.

⁴ ANTΛΕΡ: ό.π., σ.139.

⁵ ANTΛΕΡ: ό.π., σ.80.

⁶ ANTΛΕΡ: ό.π., σ.90-91. PERVIN & JOHN: ό.π., 2001, σ.209.

⁷ ANTΛΕΡ: ό.π., σ.81.

⁸ HJELLE & ZIEGLER: ό.π., 1992, p.150.

⁹ BOWLBY: ό.π., 1952, pp.60-1.

BOWLBY, ο ασθενής προτιμά να ξεχνά γεγονότα που του προκαλούν πόνο ή φόβο, όπως π.χ. αναμνήσεις ενός βίαιου πατέρα ή μιας εκβιαστικής μητέρας, ή τις ενοχές που νιώθει ένα παιδί όταν του λένε πως ο γονιός του αρρώστησε λόγω της κακής συμπεριφοράς του ίδιου του παιδιού.¹

Τρεις είναι οι καταστάσεις στις οποίες θεωρείται ότι, τα παιδιά αντανakλούν σε ασυνήθιστο βαθμό ροπή να συμπλέκονται σε αμυντικές απαγορεύσεις: καταστάσεις τις οποίες οι γονείς δεν επιθυμούν να γνωρίσουν τα παιδιά τους, έστω και αν αυτά είναι μάρτυρες τέτοιων, καταστάσεις στις οποίες τα παιδιά βρίσκουν τη συμπεριφορά των γονιών τους αφόρητη-ανυπόφορη, έστω και να την σκεφτούν, και καταστάσεις στις οποίες τα παιδιά έκαναν ή σκέφτηκαν κάτι για το οποίο ντρέπονται βαθιά.² Σύμφωνα με τον ADLER, σε περιπτώσεις όπου οι γονείς διαπράττουν ενέργειες οι οποίες είναι κατακριτέες από την κοινωνία και προκαλούν το αίσθημα της ντροπής στο παιδί, αυτό θα επιδράσει αρνητικά στην ψυχολογία του και κατά συνέπεια στην διαμόρφωση των κοινωνικών του σχέσεων.³

Γενικά, σε μια προσπάθεια αξιολόγησης της θεωρίας της προσκόλλησης, θα μπορούσε να λεχθεί ότι, αυτή συνδυάζει αρμονικά τους κληρονομικούς με τους περιβαλλοντικούς παράγοντες, καθώς εξετάζει και περιγράφει την αμοιβαία επίδραση που αυτοί ασκούν στην ανάπτυξη ενός ανθρώπου· χαρακτηριστικό που αποτελεί μεγάλο πλεονέκτημά της σε σχέση με άλλες θεωρίες.⁴

Εν κατακλείδι, σημασία εδώ δεν έχει η επιλογή και υιοθέτηση της μιας και πιο σωστά διατυπωμένης θεωρίας, η οποία θα αποτελέσει τη βάση για την ερμηνεία των προσώπων και των καταστάσεων που αφορά η συγκεκριμένη έρευνα, ούτε η αντιπαράθεση μεταξύ τους, αλλά το συνταίριασμα και η ενοποίηση των πιο κατάλληλων και κοντινών από άποψη περιεχομένου θεωριών με το προς διαπραγμάτευση θέμα. Στόχος επίσης, δεν είναι η λεπτομερής και πλήρης ανάπτυξη του συνόλου καθεμιάς από τις προαναφερθείσες προσεγγίσεις-θεωρίες, αλλά η αναφορά μόνο στα πιο αντιπροσωπευτικά και καίρια τμήματά τους, που αφορούν την εξέλιξη του ανθρώπου στα πλαίσια της οικογένειάς του. Κάθε μία από αυτές τις θεωρίες καθορίζεται από τον δικό της θεωρητικό προσανατολισμό, θα προσεγγίσει το θέμα βάση των ιδεών, των απόψεων και των χαρακτηριστικών της, οπότε θα συμβάλει με τον δικό της τρόπο, θα μελετήσει με μεγαλύτερη ευκολία και ακρίβεια από συγκεκριμένη οπτική γωνία, και θα φωτίσει διαφορετικές πτυχές του θέματος της έρευνας αυτής για την κάλυψη των ερευνητικών κενών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ

Στη σύντομη ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας που επιχειρήθηκε σε έναν μικρό όγκο ερευνών, διαπιστώθηκε ότι, παρότι κάθε μια από αυτές χρησιμοποιούσε διαφορετικές ερευνητικές τεχνικές (εθνογραφική μελέτη⁵, περιγραφική έρευνα⁶, ποιοτική έρευνα,¹ ή έρευνα με ποσοτικά, αλλά και ποιοτικά

¹ BOWLBY: ό.π., 1977, p.425.

² BRETHERTON: ό.π., 1992, p.24/44.

³ ANTΛEP: ό.π., σ.136.

⁴ SALKIND: ό.π., 1991, σ.108.

⁵ Ενδεικτικά: HARRIS, S. C. (December 2001). *“Relative strangers”: An ethnography of grandmothers raising grandchildren in the Los Angeles County child welfare system.* (Dissertation). Los Angeles, California: University of Southern California.

⁶ Ενδεικτ. INFANTE, J. M. (May 2001). *Social and economic status and well being of grandmothers raising grandchildren in skipped generation families.* (M.S.). Los Angeles: California State University, p.4.

στοιχεία²) και ερευνητικά σχέδια (ημιδομημένη συνέντευξη,³ μέθοδο της χιονοστιβάδας⁴ ή άντληση δείγματος από συγκεντρωμένα άτομα σε ένα φορέα⁵), όταν εξετάζαν κοινά αντικείμενα κατέληγαν σε παρεμφερή συμπεράσματα. Μέσα από την πληθώρα των Αμερικάνικων ερευνών φάνηκε ότι, σε λίγες έρευνες συμπεριελήφθησαν στο δείγμα μόνο εγγόνια⁶, ενώ στις περισσότερες από αυτές γινόταν εστίαση στους παππούδες και στις γιαγιάδες⁷ ή μόνο στις γιαγιάδες.⁸

Τα υπό διερεύνηση άτομα στις περισσότερες έρευνες είχαν διαφορετική εθνικότητα (υπήρχε φυλετική αντιπροσώπευση, αφού τα άτομα του δείγματος είχαν καταγωγή από τον Καύκασο, ήταν Αφροαμερικανοί και Ισπανοί)⁹ ή ανήκαν μόνο σε μια φυλή όπως Αφροαμερικάνοι¹⁰ ή Λατίνοι¹¹ ή από τον Καύκασο¹², οι παππούδες

¹ Ενδεικτ. CROWTHER, M. R. (September 1998). *Compensatory grandparenting: raising another generation*. (Dissertation). Duke University, p.iv&2. KEE, D. M. (December 1997). *Grandparents as caregivers for adolescent grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach, (Περίληψη) & p.45. KIMBALL, L. G. (April 2001). *The grandparent-raising-grandchildren phenomenon in Michigan*. (Dissertation). Kalamazoo, Michigan: Western Michigan University, p.1.

² Ενδεικτ. KATZ, L. F. (May 1999). *An examination of the family histories, social support systems, perceived life difficulties and role definitions of grandparents raising grandchildren who were prenatally cocaine exposed*. (Dissertation). Coral Gables, Florida: University of Miami, p.35.

³ Ενδεικτ. HENDERSON, T. (May 2001). *Grandmothers raising grandchildren: a needs assessment*. (Dissertation). Alameda: The California School of Professional Psychology, pp.26, 28 & 33.

⁴ Ενδεικτ. HARRIS: ό.π., 2001. HARPER, W. (August 1996). *Satisfaction with role among parental grandparents: A study of the association between family beliefs and satisfaction with their role among grandparents who are parenting their grandchildren*. (Dissertation). Louisville, Kentucky: University of Louisville, p.39. KEE: ό.π., 1997, p. (Περίληψη) & p.45.

⁵ Ενδεικτ. KATZ: ό.π., 1999, p.36. HENDERSON: ό.π., 2001, pp.26, 28 & 33. HEYWOOD-McCONNELL, E. (January 2002). *Grandparents raising grandchildren: An exploration of their parenting stress and perceived social support*. (Dissertation). Charlottesville, Virginia: University of Virginia, pp.41, 56-8. KEARNEY, A. J. (March 2001). *The phenomenology of coping among grandparents raising their grandchildren*. (Dissertation). Azusa Pacific University. p.19. GARCIA, M. (May 2003). *Effects of various sources of support on caregiver burden levels among grandparents who are caregivers to their grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach. p.30.

⁶ Ενδεικτ. BROWN, L. B. (May 2003). *Grandparents raising grandchildren: an in-depth phenomenological study*. (Dissertation). Las Cruces, New Mexico: New Mexico State University. p.58.

⁷ Ενδεικτ. BROWN, A. C. (July 1998). *Grandmothers raising grandchildren in African-American families: predictors of coping strategies*. (Dissertation). California, Alameda: California school of professional psychology, Berkeley/Alameda. p.78. HARRIS: ό.π., 2001. KATZ: ό.π., 1999, p.5, 6 & 78. HEYWOOD: ό.π., 2002, p.41, 56-8. KEARNEY: ό.π., 2001, p.18. HARPER: ό.π., 1996, p.39. KEE: ό.π., 1997, p.37-8. GARCIA: ό.π., 2003, pp.23-24.

⁸ Ιδιαίτερη έμφαση σε εκείνες, όχι με προσπάθεια να υποτιμηθούν οι παππούδες, αλλά γιατί η βιβλιογραφία επικεντρώνεται στις μαύρες γιαγιάδες λόγω των αυξημένων προβλημάτων τους. Ενδεικτ.: FOWLER, R. (May 2002). *African American grandmothers raising their grandchildren: A participatory study*. (Dissertation). San Francisco, CA: University of San Francisco. pp.10 & 24. CROWTHER: ό.π., 1998, pp.iv & 2. HENDERSON: ό.π., 2001, pp.26, 28 & 33. DRODDY, F. M. B. (December 1992). *Grandparents raising grandchildren: the unrecognized family structure*. (Dissertation). Denton, Texas: Texas Woman's University. p.57. GUILLEN, R. J. (May 2000). *Grandparents becoming parents to children in crisis*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach. pp.25 & 27. INFANTE: ό.π., 2001, p.29.

⁹ Ενδεικτ. JOOSTE, J. L. (December 2007). *Antecedents of the psychological adjustment of children and grandparent caregivers in grandparent-headed families*. (Dissertation). North Texas: University of North Texas. p.82 & 103. KATZ: ό.π., 1999, p.46-47. HENDERSON: ό.π., 2001, p.28. HEYWOOD: ό.π., 2002, p.58-9. KEARNEY: ό.π., 2001, pp.18, 52 & 60. KEE: ό.π., 1997, pp.37-8. GARCIA: ό.π., 2003, pp.23-24. INFANTE: ό.π., 2001, pp.36 & 53.

¹⁰ Ενδεικτ. FOWLER: ό.π., 2002, p.10 & 24. CROWTHER: ό.π., 1998, p.iv & 2.

¹¹ Ενδεικτ. GUILLEN: ό.π., 2000, p.25 & 27.

¹² Ενδεικτ. FITZPATRICK: ό.π., 2001, pp.45-46.

είχαν διάφορα είδη οικογενειακής κατάστασης (χήροι, έγγαμοι, διαζευγμένοι),¹ ή ανήκαν σε διαφορετικές οικογενειακές δομές (πυρηνική οικογένεια, εκτεταμένη οικογένεια στην οποία συγκατοικούσαν παππούδες, παιδιά και γονείς,² κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια χωρίς την παρουσία γονέων³, συζούσαν στο εσωτερικό των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών άλλα παιδιά των παππούδων⁴ ή όχι, και μονογονεϊκή οικογένεια)⁵, είχαν διαφορετικό κοινωνικο-οικονομικό καθεστώς⁶, διαφορετικό εργασιακό στάτους⁷, ανήκαν σε ποικίλα επίπεδα μόρφωσης⁸, με τους απόφοιτους λυκείου να υπερέχουν έναντι των υπολοίπων⁹, είχαν αναλάβει εγγόνια κυρίως με¹⁰ -ή και χωρίς- νομική κατοχύρωση, ανέτρεφαν αποκλειστικά ένα εγγόνι¹¹ ή περισσότερα του ενός εγγόνια,¹² βρεφικής-νηπιακής,¹³ σχολικής¹⁴ και εφηβικής ηλικίας¹⁵ ή ηλικίας ευρέως φάσματος (π.χ. από 3 έως 21 ετών)¹⁶ για τουλάχιστον έξι μήνες¹⁷, χρονικό διάστημα που έφτανε σε μερικές έρευνες από τη γέννηση των εγγονιών έως τα πρώτα χρόνια της ενηλικίωσής τους¹⁸. Τα εγγόνια που μεγάλωναν με τους παππούδες τους σχετίζονταν με εκείνους συνήθως από την πλευρά της μητέρας¹⁹ και είχαν στην πλειοψηφία τους μείνει μόνα τους χωρίς γονείς, εξαιτίας διαφόρων λόγων (π.χ. εγκλεισμός ενός γονέα σε φυλακή, ασθένεια)²⁰, αλλά κυρίως εξαιτίας της τοξικοεξάρτησης των γονέων²¹.

Το επίκεντρο κάθε έρευνας διέφερε από έρευνα σε έρευνα:

¹ Ενδεικτ. BROWN, A: ό.π., 1998, p.78. HENDERSON: ό.π., 2001, p.29. HEYWOOD: ό.π., 2002, pp.58-9. KEARNEY: ό.π., 2001, p.18. HARPER: ό.π., 1996, p.40. KEE: ό.π., 1997, pp.37-8. GUILLEN: ό.π., 2000, pp.26-7. GARCIA: ό.π., 2003, pp.23-24. INFANTE: ό.π., 2001, pp.35-6 & 52.

² Ενδεικτ. HARPER: ό.π., 1996, p.41.

³ Ενδεικτ. BROWN, A: ό.π., 1998, p.78. KATZ: ό.π., 1999, p.49. KEARNEY: ό.π., 2001, p.18. HARPER: ό.π., 1996, p.41. FITZPATRICK: ό.π., 2001, pp.45-46. INFANTE: ό.π., 2001, p.29. KIMBALL: ό.π., 2001, p.58.

⁴ Ενδεικτ. DRODDY: ό.π., 1992, p.53.

⁵ Ενδεικτ. JOOSTE: ό.π., 2007, pp.82 & 103.

⁶ Ενδεικτ. KEARNEY: ό.π., 2001, pp.52 & 60.

⁷ Ενδεικτ. HARPER: ό.π., 1996, p.41. GUILLEN: ό.π., 2000, pp.26-27. KEE: ό.π., 1997, pp.37-8. GARCIA: ό.π., 2003, pp.23-24. INFANTE: ό.π., 2001, pp.35-6 & 53.

⁸ Ενδεικτ. BROWN, A: ό.π., 1998, p.78. KATZ: ό.π., 1999, p.47. HEYWOOD: ό.π., 2002, pp.58-9. HARPER: ό.π., 1996, p.40. GARCIA: ό.π., 2003, pp.23-24.

⁹ Ενδεικτ. BROWN, A: ό.π., 1998, p.78. KATZ: ό.π., 1999, p.47. INFANTE: ό.π., 2001, p.36 & 53.

¹⁰ Ενδεικτ. HEYWOOD: ό.π., 2002, p.64. HARPER: ό.π., 1996, p.41.

¹¹ Ενδεικτ. FITZPATRICK: ό.π., 2001, pp.45-46. KEE: ό.π., 1997, p.39.

¹² Ενδεικτ. BROWN, A: ό.π., 1998, p.78. FOWLER: ό.π., 2002, pp.10&24. KATZ: ό.π., 1999, p.49. HENDERSON: ό.π., 2001, p.29. HEYWOOD: ό.π., 2002, p.60. DRODDY: ό.π., 1992, pp.53-54. HARPER: ό.π., 1996, p.41.

¹³ Ενδεικτ. KATZ: ό.π., 1999, pp.5, 6 & 78.

¹⁴ Ενδεικτ. BROWN, A: ό.π., 1998, p.78. FOWLER: ό.π., 2002, pp.10 & 24. HENDERSON: ό.π., 2001, p.29. INFANTE: ό.π., 2001, p.29.

¹⁵ Ενδεικτ. KEE: ό.π., 1997, (Περίληψη) & p.45.

¹⁶ Ενδεικτ. KEARNEY: ό.π., 2001, p.17.

¹⁷ Επειδή τόσο περίπου χρονικό διάστημα απαιτείται προκειμένου να προσαρμοσθεί ένα παιδί στις νέες σχέσεις που δημιουργούνται, στο νέο τρόπο ζωής, αλλά και στο να αποδειχθεί τους παππούδες του στο ρόλο του γονέα. Ενδεικτικά: BROWN, L: ό.π., 2003, p.58. KEARNEY: ό.π., 2001, p.18. HARPER: ό.π., 1996, p.40. GUILLEN: ό.π., 2000, p.16. FITZPATRICK: ό.π., 2001, pp.45-46. KIMBALL: ό.π., 2001, p.58.

¹⁸ Ενδεικτ. BROWN, A: ό.π., 1998, p.78.

¹⁹ Ενδεικτ. HEYWOOD: ό.π., 2002, p.63. HARPER: ό.π., 1996, p.41.

²⁰ Ενδεικτ. BROWN, A: ό.π., 1998, p.78. CROWTHER: ό.π., 1998, pp.iv & 2. HENDERSON: ό.π., 2001, p.29. KEARNEY: ό.π., 2001, pp.52 & 60.

²¹ Ενδεικτ. BROWN, A: ό.π., 1998, p.78. CROWTHER: ό.π., 1998, pp.iv, 2 & 33. KATZ: ό.π., 1999, pp.5, 6 & 78. HENDERSON: ό.π., 2001, p.29.

Η WIENER (2003) χρησιμοποιώντας ως μέθοδο τη μελέτη περιπτώσεων και την ποιοτική ανάλυση θέλησε να ερευνήσει το φαινόμενο των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών από μια συγκεκριμένη οπτική γωνία, από εκείνη των Ιουδαίων παππούδων που ανέτρεφαν τα εγγόνια τους με ή χωρίς νομική κάλυψη και χωρίς την παρουσία των γονέων των παιδιών.¹

Οι κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες αποτέλεσαν ένα μέρος μιας πολύπλευρης έρευνας (κοινωνικά και δημογραφικά στοιχεία των παππούδων, ενήλικα εγγόνια των οποίων οι παππούδες ζουν ακόμη, εγγόνια που έχουν προκύψει από υιοθεσία, εκτεταμένες οικογένειες, σχέση της εργασίας των γονέων με τον ρόλο των παππούδων και των γιαγιάδων στην πυρηνική οικογένεια) που πραγματοποιήθηκε με σκοπό την διερεύνηση των σχέσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στους παππούδες, τις γιαγιάδες και τα εγγόνια τους στην περιοχή του Καναδά.²

Δυο άλλες έρευνες οι οποίες δημοσιεύτηκαν η μια το 1999 και η άλλη το 2002 στην Αμερική από τον AARP (Αμερικάνικο σύνδεσμο ατόμων που έχουν συνταξιοδοτηθεί), είχαν επίσης ως σκοπό να διερευνήσουν τις σχέσεις που αναπτύσσονταν ανάμεσα στους παππούδες, τις γιαγιάδες και τα εγγόνια τους, όπως γίνονταν αυτές αντιληπτές από τους ίδιους τους παππούδες (επικοινωνία και επισκέψεις μεταξύ τους, αλληλεπίδραση και κοινές τους δραστηριότητες, αρχές και αξίες που επιθυμούσαν οι παππούδες να μεταλαμπαδεύσουν στα εγγόνια τους, φροντίδα των εγγονιών από τους παππούδες τους σε καθημερινή βάση, χωρίς να είναι οι ίδιοι κύριοι φροντιστές ή όντας οι ίδιοι οι αποκλειστικοί φροντιστές των παιδιών χωρίς την παρουσία των γονέων).³

Οι παππούδες και γιαγιάδες αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης ακόμη μιας ευρέως φάσματος έρευνας που διεξήγαγε η KING (2006). Αυτή μελέτησε τις διαφορές που υπάρχουν ως προς τον ρόλο του φροντιστή ανάμεσα στους γονείς, τους παππούδες που ανατρέφουν τα εγγόνια τους και σε εκείνους που φροντίζουν άτομα με Alzheimer.⁴

Η LITTLEWOOD (2008) μελέτησε τη φροντίδα μελών της οικογένειας από συγγενικά τους πρόσωπα, όπως την βιώνουν οι ίδιοι οι συγγενείς, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται οι παππούδες και οι γιαγιάδες που μεγαλώνουν τα εγγόνια τους. Ειδικότερα μελετήθηκαν οι επιρροές που υφίστανται στην υγεία τους οι φροντιστές αυτοί, η σημασία της οικογένειας στο σύστημα φροντίδας των παιδιών, καθώς επίσης το χρονικό διάστημα παραμονής των παιδιών κοντά στους συγγενείς τους.⁵

Μια άλλη έρευνα η οποία είχε προηγηθεί και εξέταζε εμμέσως τους παππούδες και τις γιαγιάδες των δι-γενεακών οικογενειών, ήταν εκείνη της DAVIS-SOWERS (2006), η οποία εστίασε το ενδιαφέρον της στη μελέτη των εμπειριών των θείων της μαύρης φυλής που φρόντιζαν τα ανίψια τους. Υπέβαλε σε μια συγκριτική αντιπαράθεση τις εμπειρίες τους με εκείνες που αποκόμιζαν οι παππούδες/γιαγιάδες

¹ WIENER, P. L. (2003). *A qualitative study of Jewish grandparent caregivers in Florida raising their grandchildren*. (Dissertation). University at Albany, State University of New York.

² KEMP, C. L. (2003). *'Grand' relationships: A Canadian study of contemporary grandparent-grandchild ties*. (Dissertation). Canada: McMaster University (Canada).

³ DAVIES, C., & WILLIAMS, D. (May 2002). *The Grandparent Study 2002 Report*. AARP GRANDPARENTING SURVEY: The sharing and caring. Copyright AARP.

⁴ KING, J. K. (2006). *Caregiving style in diverse samples of caregivers*. (Dissertation). Texas: University of North Texas.

⁵ LITTLEWOOD, K. A. (2008). *Examining the kinship care experience: The impact of social support and family resources on caregiver health, family involvement with the child welfare system, and permanence for children*. (Dissertation). North Carolina: The University of North Carolina at Chapel Hill.

σε ανάλογο ρόλο.¹ Βρήκε λοιπόν ότι, δεν υπήρχαν μεγάλες διαφορές ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες όσον αφορά τον χρόνο που απαιτούνταν για τη φροντίδα των παιδιών, τα οικονομικά βάρη που επωμίζονταν και το άγχος που αντιμετώπιζαν μπροστά σ' αυτήν την νέα κατάσταση.²

Αρκετά πριν από τους παραπάνω ερευνητές, η McCOHNELL (2000) είχε μελετήσει τα επίπεδα της σταθερότητας που εγκαθιδρύονται στις σχέσεις μεταξύ των παιδιών και των ατόμων που τα φροντίζουν αποκλειστικά -πέραν των γονέων τους-, μεταξύ των οποίων είναι και οι παππούδες/γιαγιάδες τους σε κάποιες περιπτώσεις.³

Οι λόγοι για τους οποίους τα παιδιά ζούσαν πλέον με τους παππούδες τους διερευνήθηκαν την ίδια χρονολογία από την GUILLEN (2000), από την ROCHA (May 2000) και από την VILLA (2000), χρησιμοποιώντας την ίδια μεθοδολογία. Σύγκριναν δυο ομάδες οικογενειών: εκείνες τις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες στις οποίες οι γονείς απουσίαζαν παντελώς (για λόγους, όπως αδιαφορία για την οικογένεια και εμπλοκή με τα ναρκωτικά όσον αφορά τις μητέρες και εμπλοκή με τα ναρκωτικά, εργασία ή νομικά προβλήματα του πατέρα) κι εκείνες στις οποίες τουλάχιστον ένας από τους γονείς συγκατοικούσε με τους παππούδες και τα παιδιά του, αλλά εξαιτίας της εργασίας του, πνευματικής ασθένειάς του ή εμπλοκής του με τον νόμο δεν ήταν εις θέσιν να φροντίζει ο ίδιος για την ανατροφή των παιδιών του.⁴

Την ίδια χρονική περίοδο, γιαγιάδες Αφρο-αμερικανικής καταγωγής μελετήθηκαν από την SMITH (2000), η οποία στράφηκε στη διερεύνηση μόνο της μιας από τις δυο ομάδες που εξέτασαν οι παραπάνω ερευνητές· δηλαδή τις οικογένειες εκείνες στις οποίες δεν υπήρχε παρουσία των γονέων. Μελετήθηκαν οι συνθήκες (π.χ. εξάρτηση από τα ναρκωτικά και το αλκοόλ, ασθένεια των γονέων ή ακόμη και του εγγονιού) που προκάλεσαν την ανάληψη των εγγονιών από τις γιαγιάδες τους, καθώς επίσης οι επιδράσεις τις οποίες οι γιαγιάδες υπέστησαν στην πνευματική, συναισθηματική και φυσική υγεία τους από τον νέο ρόλο τους.⁵

Ο WHITE (2007) επίσης είχε ως σκοπό να διερευνήσει τους λόγους για τους οποίους οι παππούδες και οι γιαγιάδες υποκατέστησαν τους γονείς ως προς τον γονεϊκό τους ρόλο και να φέρει στην επιφάνεια τις ανάγκες και τις προκλήσεις με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι, καθώς επίσης να παρουσιάσει τις πηγές από τις οποίες θα μπορούσαν να λάβουν αυτοί οι άνθρωποι βοήθεια.⁶

Ο PINEDA (2003) κατεύθυνε το ενδιαφέρον του στις γιαγιάδες λατινικής καταγωγής που μεγάλωναν οι ίδιες τα εγγόνια τους ή βοηθούσαν τις μητέρες να αναθρέψουν τα παιδιά τους. Μελέτησε τις επιρροές που ασκούνταν πάνω στις γιαγιάδες από αυτόν τον ρόλο (ικανοποίηση από τη ζωή τους, συμπτώματα

¹ Για παράδειγμα οι θείες και οι θείοι έχουν το πλεονέκτημα της νεότερης ηλικίας -η οποία μάλιστα βρίσκεται πιο κοντά σε εκείνη των γονέων- σε σχέση με τους παππούδες και τις γιαγιάδες.

² DAVIS-SOWERS, R. L. (2006). *Salvaging children's lives: Understanding the experiences of black aunts who serve as kinship care providers within black families*. (Dissertation). Georgia State University.

³ McCOHNELL, J. D. (June 2000). *The experience of African American grandmothers in fostering relative adolescents*. (Dissertation). Chicago, Illinois.

⁴ GUILLEN: ό.π., 2000, p.35. ROCHA, B. V. (May 2000). *Why grandparents parent: a study of parent absent and parent present families*. (M.S.W.). California State University, Long Beach. VILLA, R. B. (2000). *Why grandparents parent: A study of parent-absent and parent-present families*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

⁵ SMITH, S. L. (2000). *African-American grandmothers rearing their grandchildren: Circumstances and descriptions of grandmother well being*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

⁶ WHITE, D. R. (2007). *Grandparents raising their grandchildren: New roles being defined*. (M.S.). Ohio: Miami University.

κατάθλιψη, πνευματικά επιτεύγματα) και τις σχέσεις που αναπτύσσονταν με τις μητέρες (π.χ. προστριβές ή συναισθηματική εγγύτητα).¹

Η McELROY (2008) χρησιμοποιώντας την ποιοτική μέθοδο προσπάθησε να διερευνήσει τα επίπεδα της γονεϊκής εμπλοκής (π.χ. δυσκολίες που οι γονείς δημιουργούν) σε οικογένειες γιαγιάδων που επιμελούνται τα εγγόνια τους και οι οποίες τα αναλαμβάνουν προκειμένου να αποτρέψουν την εισαγωγή των παιδιών αυτών σε κάποιο ίδρυμα, όταν η πυρηνική οικογένεια βρίσκεται σε μια κρίσιμη περίοδο.²

Σύμφωνα με την YONG (2006) το ενδιαφέρον των επιστημόνων δεν θα πρέπει να είναι στραμμένο γενικά στους παππούδες και τις γιαγιάδες που μεγαλώνουν τα εγγόνια τους, αλλά και σε παράγοντες όπως, τα κίνητρα που παρακινούν τους υγιείς και μορφωμένους ηλικιωμένους σε έναν τέτοιο ρόλο, τον τρόπο με τον οποίο οι γονείς προωθούν τους παππούδες σε αυτόν τον ρόλο επηρεάζοντάς τους στην απόφασή τους να μετατραπούν από παππούδες σε γονείς, τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζεται η υγεία και η φυσική κατάσταση των παππούδων εξαιτίας του ρόλου που αναλαμβάνουν απέναντι στα εγγόνια τους και τέλος, τον βαθμό στον οποίο επηρεάζουν οι παππούδες τη διάπλαση και τη μετέπειτα εξέλιξη των εγγονιών τους.³

Αφού παρουσίασε τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες οι γιαγιάδες έγιναν οι πρωταρχικοί φροντιστές των εγγονιών τους, στην έρευνά της η SCHUCHMAN (1993) ασχολήθηκε με τα προσωπικά βάρη και τις ανησυχίες στον οικονομικό, κοινωνικό, συναισθηματικό και φυσικό - σωματικό τομέα, την αίσθηση της προσωπικής επάρκειας και του άγχους στις γιαγιάδες αυτές.⁴

Αν οι περισσότεροι ερευνητές στην Αμερική εξετάζουν άλλου είδους θέματα που σχετίζονται με τις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες -τα οποία θα παρουσιαστούν στην εξέλιξη του κεφαλαίου-, η DRODDY (December 1992) είχε θέσει ως σκοπό της έρευνάς της -προκειμένου να βοηθηθούν πρωτίστως οικογενειακοί σύμβουλοι και κοινωνικοί λειτουργοί- την συγκέντρωση και παρουσίαση πληροφοριών σχετικά με τις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες (π.χ. θέματα που σχετίζονται με την ανατροφή των εγγονιών, κοινωνικά δίκτυα στήριξης, κάλυψη των παππούδων μέσω της νομικής οδού, σχέσεις με τους γονείς) με ιδιαίτερη εστίαση στους παράγοντες που οδηγούν σε προσωπικές εσωτερικές συγκρούσεις και στον τρόπο με τον οποίο η καθημερινότητα και η ζωή των παππούδων υφίσταται επιδράσεις από τη νέα μορφή οικογένειας.⁵

Η MARKEN (2007), όπως και πολύ νωρίτερα από αυτήν είχε κάνει και η DRODDY (December 1992), έριξε το βάρος της έρευνάς της στη ρουτίνα, στην καθημερινότητα των γιαγιάδων στην προσπάθειά τους να αναθρέψουν τα εγγόνια τους και στον τρόπο με τον οποίο η ηλικία τους επηρεάζει τη ζωή τους και τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονται την καθημερινή φροντίδα των εγγονιών τους. Ειδικότερα, μέσα από μια οικολογική ματιά μελέτησε τις πρακτικές που χρησιμοποιούν οι γιαγιάδες στη διατροφή των εγγονιών τους -που αποτελεί μέσο

¹ PINEDA, C. A. (2003). *Latina grandmothers assuming the parenting role*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

² McELROY, S. L. (2008). *Kinship care: Custodial grandmothers and the impact of parental involvement*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

³ YONG, F. (2006). *Structural factors, types of grandparenting, and grandparents' well-being: building causal mechanisms of grandparenting in an aging society*. (Dissertation). University at Albany, State University of New York.

⁴ SCHUCHMAN, L. J. (1993). *The relationships among subjective burdens, self-efficacy and perceived stress in grandmothers raising their grandchildren*. (Dissertation). New York: New York University.

⁵ DRODDY, F. M. B. (December 1992). *Grandparents raising grandchildren: the unrecognized family structure*. (Dissertation). Denton, Texas: Texas Woman's University.

διατήρησης της καλής υγείας τους-, καθώς επίσης τις αντιλήψεις αυτών των ατόμων αναφορικά με τις ενέργειές τους για τη διατροφή των παιδιών.¹

Ταυτόχρονα και η BETHANY (2007) θέλησε να ασχοληθεί με τις διατροφικές συνήθειες (διατροφικές πρακτικές, διατροφικές συμπεριφορές σε σχέση με την άθληση, υγιεινή διατροφή) τόσο των παππούδων και των γιαγιάδων όσο και των εγγονιών τους μέσα στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες στην περιοχή του Kansas.²

Απομακρυνόμενοι από τα ζητήματα της διατροφής και της καθημερινότητας, αλλά γενικεύοντας και εμμένοντας στο ίδιο θέμα της ζωής των παππούδων/γιαγιάδων, πλήθος ερευνητών θέλησαν να ασχοληθούν με την οπτική, τις εμπειρίες και τις εντυπώσεις των ατόμων αυτών αναφορικά με τον νέο ρόλο τους στο εσωτερικό των κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών. Αυτοί ίσως ξεκίνησαν παρακινούμενοι από την επιθυμία τους να συμβάλλουν με τον τρόπο τους στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής που αφορά τις δι-γενεακές οικογένειες. Πιο συγκεκριμένα:

Στην έρευνα του GILLIAN (2007) αλλά και στην έρευνα της ADDISON (2007) η οικογένεια λαμβάνεται ως ολότητα, αντιμετωπίζεται ως σύστημα αλληλεπιδράσεων και εξετάζονται από μια θεωρητική σφαιρική σκοπιά τα χαρακτηριστικά και οι εμπειρίες των μελών μιας τέτοιου είδους οικογένειας. Κοινά βασικά ερωτήματα που εξετάζονταν από τους δύο ερευνητές ήταν, για ποιούς λόγους οι παππούδες προβαίνουν στην ανάληψη των εγγονιών τους και γιατί κάποιες οικογένειες ανταπεξέρχονται καλύτερα στις νέες συνθήκες σε σχέση με κάποιες άλλες. Τα ευρήματά τους ήταν εξίσου κοινά: αναφορικά με το τελευταίο ερώτημα σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν η καλή κατάσταση της υγείας των δύο ακρινών γενεών, η σχολική πρόοδος των εγγονιών, η τήρηση απόστασης από τις νομικές υποθέσεις, η εγκαθίδρυση σταθερότητας στο οικογενειακό περιβάλλον και η ικανότητα των γιαγιάδων να αναζητούν και να βρίσκουν βοήθεια από τις αρμόδιες κοινωνικές υπηρεσίες.³

Τόσο οι γενικότερες εμπειρίες που αποκομίζουν οι παππούδες που κατέχουν γονεϊκό ρόλο απέναντι στα εγγόνια τους (επιδράσεις στην υγεία και στα επίπεδα ενέργειας στον οργανισμό των παππούδων, διαφοροποίηση του τρόπου ζωής και του ρόλου για τον οποίο προορίζονταν, προσαρμογή και ικανοποίηση από τον νέο ρόλο) όσο και οι εμπειρίες που αποκτούν όταν θέτουν σε λειτουργία διάφορες μεθόδους διαχείρισης των νέων καταστάσεων (δημιουργικότητα, αναζήτηση κοινωνικής υποστήριξης) παρουσιάστηκαν προηγουμένως και στην μελέτη της KEARNEY (March 2001).⁴

Η οπτική των παππούδων και των γιαγιάδων καθώς επίσης ενός άλλου ατόμου της οικογένειάς τους εξετάστηκε από την CAROLAN (2003), προκειμένου να διαπιστωθούν και πάλι οι εμπειρίες που αποκόμιζαν από αυτό τους το βίωμα, δηλαδή της ανατροφής των εγγονιών τους. Με άλλα λόγια, επιδιώχθηκε η περιγραφή των γεγονότων και των καταστάσεων που βιώνουν αυτά τα μέλη προκειμένου να

¹ MARKEN, D. M. (2007). *Beliefs of grandmothers raising grandchildren in the provision of nutrition*. (Dissertation). Richmond, Kentucky: University of Kentucky.

² MURRAY, B. J. (2007). *Nutrition-related practices and attitudes of Kansas skipped-generation caregivers and their grandchildren*. (M.S.). Manhattan, Kansas: Kansas State University.

³ ADDISON, G. (2007). *Grandmothers raising grandchildren in Massachusetts: Challenges and triumphs*. (Dissertation). Massachusetts: Brandeis University, The Heller School for Social Policy and Management. GILLIAN, A. (October 2007). *Grandmothers raising grandchildren in Massachusetts: Challenges and triumphs*. (Dissertation). Massachusetts: Brandeis University.

⁴ KEARNEY: ό.π., 2001.

ληφθούν υπ' όψιν όσον αφορά τη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής γι' αυτού του είδους τις οικογένειες.¹

Η XIONG (2007) θέλησε να παρουσιάσει τις εντυπώσεις και την οπτική (την αίσθηση του να είναι κανείς αβοήθητος, την πολιτιστική ταυτότητα και την αξία της μόρφωσης) των παππούδων και των γιαγιάδων που μεγάλωναν τα εγγόνια τους σε τρεις διαφορετικές περιοχές: Laos, Thailand και United States.²

Διεξάγοντας ποιοτική έρευνα η SNODGRASS (2002) μελέτησε τις εντυπώσεις τις οποίες αποκτούν οι γιαγιάδες (προσαρμοστικότητά τους σε συνάρτηση με την ηλικία τους, την οικονομική τους κατάσταση, τις πηγές υποστήριξης και την αλληλεπίδρασή τους με τους γονείς των παιδιών) υποκαθιστώντας τους γονείς ως προς τον γονεϊκό ρόλο απέναντι στα εγγόνια τους, αφού πρώτα εξέτασε τους παράγοντες που συνέβαλαν στη συγκεκριμένη μορφή οικογενειακής δομής και την πιθανή επανεμφάνισή της παλαιότερα στο οικογενειακό ιστορικό.³

Από τους ελάχιστους ερευνητές της Αμερικής, οι οποίοι μελέτησαν τις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες όπως τις βίωσαν οι παππούδες (και όχι οι γιαγιάδες, όπως έκαναν οι περισσότεροι ερευνητές) ήταν ο TWYMAN (2006), που μελέτησε τις εντυπώσεις και τις εμπειρίες αυτών των ατόμων. Εκτός αυτού, ορισμένοι άλλοι παράγοντες οι οποίοι συμπεριελήφθησαν στη συγκεκριμένη μελέτη αφορούσαν στην ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων παππούδων - εγγονιών, στην τυπική ή άτυπη φροντίδα των παιδιών από τους παππούδες τους, στις συζυγικές σχέσεις και στις σχέσεις των παππούδων με άλλα άτομα του συγγενικού και φιλικού περιγύρου, στα υποστηρικτικά δίκτυα και στη θρησκευτικότητα των παππούδων, στην γονεϊκή εμπλοκή, στις μεθόδους ανατροφής και στην πειθαρχία των εγγονιών, στις σχολικές και έξω σχολικές δραστηριότητες των εγγονιών κατά τον ελεύθερο χρόνο τους, στον προσωπικό χρόνο των παππούδων, στην οικονομική κατάσταση των εν λόγω οικογενειών, όπως επίσης στην κατάσταση της υγείας των μελών τους και ιδιαίτερα στα επίπεδα θνησιμότητας των παππούδων.⁴

Όλες οι παράμετροι που εξετάστηκαν από τον παραπάνω ερευνητή, συναντήθηκαν στην επισκόπηση της ξένης βιβλιογραφίας μελετημένες ξεχωριστά και πιο εξειδικευμένες από άλλους ερευνητές. Πιο αναλυτικά: Η CROWTHER (1998) διεξήγαγε μια ποιοτική έρευνα, προκειμένου να μελετήσει τις επιπτώσεις που υφίστανται κυρίως οι γιαγιάδες στην υγεία τους και στη γενικότερη κατάστασή τους. Τις χώρισε σε δύο ομάδες ανάλογα με την αιτία για την οποία ανέλαβαν τα εγγόνια τους: Δηλαδή σε εκείνες που τα ανέλαβαν επειδή τα παιδιά τους έκαναν χρήση ναρκωτικών ουσιών και σε εκείνες που τα ανέλαβαν για οποιονδήποτε άλλο λόγο. Ιδιαίτερα σε αυτό το σημείο διαφέρει από τις άλλες Αμερικάνικες έρευνες.⁵

Αρκετά χρόνια μετά, σκοπός της έρευνας της JOOSTE (2007) ήταν επίσης να μελετήσει την κατάσταση της υγείας των παππούδων-γιαγιάδων και των εγγονιών τους σε διαφορετικές οικογενειακές δομές (πυρηνική οικογένεια, εκτεταμένη οικογένεια στην οποία συγκατοικούν παππούδες, παιδιά και γονείς, κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια και μονογονεϊκή οικογένεια) που ανήκουν σε διαφορετικές

¹ CAROLAN-CONCANNON, M. (2003). *Grandparents raising grandchildren: Heroism, idealism, and family*. (Dissertation). Illinois: Institute for Clinical Social Work (Chicago).

² XIONG, Z. (2007). *Hmong grandparents raising grandchildren: An exploratory study*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

³ SNODGRASS, B. J. (May 2002). *Grandmothers as surrogate parents: a phenomenological study*. (Dissertation). Texas Tech University.

⁴ TWYMAN, M. R. (May 2006). *The lived experiences of African American grandfathers raising their grandchildren*. (Dissertation). Indiana University.

⁵ CROWTHER: ό.π., 1998, pp.iv, 2 & 62-63.

εθνικότητες (καταγωγή από τον Καύκασο, Αφροαμερικανοί και Ισπανοί), επικεντρώνοντας κυρίως στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες.¹

Σε ό,τι αφορά τα εκπαιδευτικά ζητήματα των εγγονιών, η HILBUM (2007) μελέτησε την εμπλοκή και τις αντιλήψεις περί αυτής της συμμετοχής των παππούδων και των γιαγιάδων στα σχολικά προγράμματα που αφορούν τη συμμετοχή των γονέων σε αυτά, και τις επιδράσεις που ασκεί κάτι τέτοιο επάνω στο μορφωτικό επίπεδο των εγγονιών. Βρήκε λοιπόν ότι, η συμμετοχή των παππούδων σε αυτά τα προγράμματα όταν φροντίζουν τα εγγόνια τους, εξαρτάται από παράγοντες όπως η προσωπική τους βούληση, η υγεία τους, η γενικότερη κατάστασή τους και οι ικανότητές τους, όπως επίσης το εργασιακό τους καθεστώς, οι δυνατότητες μετακίνησής τους και οι ψυχολογικές ανάγκες τους.²

Οι επιδράσεις που υφίστανται οι σχέσεις ανάμεσα στο ζευγάρι των παππούδων και των γιαγιάδων που ανατρέφουν τα εγγόνια τους ή τα εγγόνια τους μαζί με άλλα παιδιά τους νεαρής ηλικίας, δεν παραβλέφθηκε από τη διεθνή βιβλιογραφία, αφού εξετάστηκαν από την MATZEK (2007).³

Πάρα πολλές ήταν οι έρευνες που καταπιάστηκαν με τις επιρροές που δέχτηκαν οι παππούδες/γιαγιάδες και την ικανότητα προσαρμογής τους σε αυτές:

Η LANGOSCH (2005) στην έρευνά της διερεύνησε τη διαδικασία προσαρμογής των γιαγιάδων που ανέτρεφαν άτυπα τα εγγόνια τους μετά από τον θάνατο των γονέων λόγω ασθενειών όπως το AIDS ή ο καρκίνος, τις στρατηγικές που έθεσαν σε λειτουργία προκειμένου να αντιμετωπίσουν την νέα κατάσταση και την σχέση που δημιουργήθηκε με τα εγγόνια τους.⁴

Η SCHERER (2007) θέλησε να στρέψει το ενδιαφέρον της προς τη μελέτη των παραγόντων εκείνων οι οποίοι επηρέαζαν τον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίνονταν στον νέο ρόλο τους και αντιμετώπιζαν τις νέες απαιτήσεις (στον οικονομικό και νομικό τομέα, καθώς επίσης στα κοινωνικά υποστηρικτικά δίκτυα) οι γιαγιάδες που φρόντιζαν για τα εγγόνια τους, μην έχοντας περάσει από τη νομική οδό.⁵

Οι μεταβολές στις οποίες υποχρεώθηκαν οι παππούδες και οι γιαγιάδες στη ζωή τους (αλληλεπιδράσεις με συγγενικά και φιλικά πρόσωπα, αλλαγή των ρόλων τους, ανταμοιβές και κόστος από τις αλλαγές, κοινωνική υποστήριξη) κατά την προσαρμογή τους στη νέα κατάσταση της ανατροφής των εγγονιών τους, αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης της FITZPATRICK (2001).⁶

Ο ίδιος παράγοντας της προσαρμογής μελετήθηκε και από τον PORTERFIELD (May 2007). Αυτός προσπάθησε να σκιαγραφήσει τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες που τίθενται σε λειτουργία, προκειμένου τα μέλη των κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών να μπορέσουν να προσαρμοστούν και να αποκτήσουν ανθεκτικότητα στις νέες καταστάσεις (αλλαγή ταυτότητας, ρόλου, σχέσεων μεταξύ των μελών της οικογένειας, με φίλους ή γενικότερα με την κοινωνία, πηγών υποστήριξης και αντιλήψεων) και ιδιαίτερα όταν οι παππούδες και οι γιαγιάδες

¹ JOOSTE: ό.π., 2007, pp.82 & 103.

² HILBUM, A. L. (2007). *Parental involvement: Does one size fit all? A grandparent study*. (Dissertation). Texas: The University of Texas at Dallas.

³ MATZEK, A. E. (MAY 2007). *The association between raising grandchildren and grandparent caregiver marital relationships*. (M.S.). University of Missouri-Columbia.

⁴ LANGOSCH, D. S. (January 2005). *Grandparents raising grandchildren due to parental loss: their bereavement process and capacity for adaptation and empathy*. (Dissertation). New York University School of Social Work.

⁵ SCHERER, K. L. (2007). *Informal caregiving: Factors grandmothers associate with challenges of caring for their grandchildren*. (M.S.). Oxford, Ohio: Miami University.

⁶ FITZPATRICK: ό.π., 2001.

προσπαθούν να αντεπεξέλθουν στον νέο γονεϊκό ρόλο τους απέναντι σε εγγόνια των οποίων οι γονείς είναι κυρίως εξαρτημένοι από τα ναρκωτικά ή έχουν κάποια πνευματική ασθένεια.¹

Συναφής ήταν και η μελέτη της BEVERLY (1995) που είχε δύο πτυχές: από τη μια πλευρά αποσκοπούσε στη διερεύνηση των απαιτήσεων, των δυνατοτήτων και των ικανοτήτων των παππούδων και των γιαγιάδων να προσαρμόζονται στη νέα κατάσταση της ανατροφής εγγονιών που ήταν άτομα με ειδικές ανάγκες ή με αυξημένες πιθανότητες να εκδηλώσουν τέτοιες. Από την άλλη πλευρά απέβλεπε στην εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων αναφορικά με τις θεωρίες που αφορούσαν στα οικογενειακά συστήματα συμπεριλαμβάνοντας σε αυτές την κατατετημημένη κατά γενεές οικογένεια.²

Η PLATT-JENDREK (August 1993) μελέτησε τις επιπτώσεις στον τρόπο ζωής των ηλικιωμένων (τύπος φροντίδας, ελεύθερος χρόνος, βοήθεια από υπηρεσίες, συναισθήματα), στις σχέσεις με φίλους και με την υπόλοιπη οικογένεια, αλλά και με τον σύντροφό τους όταν αυτοί αποκλειστικά φροντίζουν τα εγγόνια τους με και χωρίς νομική κατοχύρωση, αλλά και αυτούς που τα φροντίζουν καθημερινά χωρίς να ζουν μαζί τους (χωρίς δηλαδή να είναι οι κύριοι φροντιστές τους, ρόλο που εξακολουθούν να τον κρατούν οι γονείς).³

Στην έρευνά του ο EDWARDS (1998) μελέτησε τις επιδράσεις που υφίστανται οι μαθητές-εγγόνια (συναισθηματικά προβλήματα, άσχημες μορφές συμπεριφοράς, δυσκολία στις συναναστροφές και στις κοινωνικές σχέσεις) και οι σχολικές υπηρεσίες (αναφορά των απείθαρχων μαθητών) όταν τα παιδιά αυτά μεγαλώνουν μαζί με τους παππούδες τους.⁴

Προκειμένου να μελετήσει τη γενικότερη κατάσταση (φυσική, ψυχολογική, κοινωνική και νομική) των ισπανόφωνων παιδιών που διαβιούσαν με τις γιαγιάδες τους στην περιοχή του Los Angeles, ο CONTRERAS (May 2001) χρησιμοποίησε δεδομένα που είχαν συλλεχτεί από τις γιαγιάδες.⁵

Σε ό,τι αφορά τις επιρροές και τις μεταβολές που υπέστησαν οι παππούδες/γιαγιάδες παρατηρήθηκε ιδιαίτερη εξειδίκευση στον ψυχολογικό-συναισθηματικό τομέα:

Αντικείμενο μελέτης για την WALLACE (2001) αποτέλεσαν ο τρόπος με τον οποίο παράγοντες όπως το φύλο, η εθνικότητα, η ηλικία και η οικογενειακή κατάσταση των παππούδων των κατατετημημένων κατά γενεές οικογενειών επηρεάζουν την φυσική, οικονομική, κοινωνική και πνευματική κατάστασή τους, και ο τρόπος με τον οποίο οι κοινωνικοί, ψυχολογικοί και βιολογικοί παράγοντες με τη σειρά τους ασκούν επιρροές στον γονεϊκό ρόλο των παππούδων προς τα εγγόνια τους.⁶

Η FRAZIER (2004) μελέτησε τους ίδιους παράγοντες (η ηλικία, το φύλο και ο αριθμός των εγγονιών τους, η κοινωνική υποστήριξη και ο τρόπος με τον οποίο

¹ PORTERFIELD, F. K. (May 2007). *Family coping and adaptation among grandparents rearing grandchildren*. (M.S.). Bozeman, Montana: Montana State University.

² BEVERLY, C. L. (1995). *Grandparents raising young grandchildren with disabilities or at risk for disabilities: Their demands, capabilities, and adaptation*. (Dissertation). Florida: University of Florida.

³ PLATT-JENDREK: ό.π., 1993, Vol.55, N.3.

⁴ EDWARDS, O. W. (1998). *Grandfamilies-grandchildren raised by grandparents: impact on students and school services*. (Dissertation). Miami, Florida: Florida international University.

⁵ CONTRERAS, J. C. (May 2001). *The well-being of Hispanic children raised by grandparents: families under formal child welfare supervision and families with informal arrangements*. (M.S.W.). California: California State University: Long Beach.

⁶ WALLACE, A. P. (2001). *An analysis of perceived social psychological, and physiological factors on the caregiving behavior of grandparents*. (Dissertation). Texas Southern University.

αντιλαμβάνονται οι παππούδες/γιαγιάδες τον γονεϊκό τους ρόλο) εξειδικεύοντας όμως στις επιδράσεις που υφίστανται η ψυχολογική και η φυσική κατάσταση (κατάσταση της υγείας) των Αφρο-αμερικανών παππούδων και γιαγιάδων που μεγαλώνουν τα εγγόνια τους.¹

Ο LONGORIA (2005), και αυτός όπως οι δύο προηγούμενοι ερευνητές, θεωρώντας ότι η συναισθηματική κατάσταση των παππούδων και των γιαγιάδων που μεγάλωναν τα εγγόνια τους εξαρτιόταν από τα δημογραφικά χαρακτηριστικά τους, τον γειτονικό τους περίγυρο και την κατάχρηση ουσιών, όπως το αλκοόλ και τα ναρκωτικά, εξέτασε αυτούς ακριβώς τους παράγοντες.²

Στη διδακτορική του διατριβή ο SHORE (1990) μελέτησε τις ψυχολογικές λειτουργίες των παππούδων και των γιαγιάδων που μεγάλωναν τα εγγόνια τους, εξετάζοντας τέσσερις διαφορετικούς παράγοντες: τη συναισθηματική κατάσταση των παππούδων και των γιαγιάδων, την ικανοποίησή τους από τον γονεϊκό ρόλο απέναντι στα εγγόνια τους (π.χ. απομόνωση, σύγχυση ως προς τον ρόλο των παππούδων απέναντι στα εγγόνια τους), τη σημασία του ρόλου των παππούδων για τους ίδιους και τις νέες σχέσεις που δημιουργήθηκαν με τα εγγόνια τους.³

Αναφορικά με την ψυχολογική κατάσταση των παππούδων και των γιαγιάδων, η WORRALL (March 2005) μέσα από την παρουσίαση των αποτελεσμάτων μιας έρευνας που πραγματοποίησε η ίδια στην Aotearoa της New Zealand, επεδίωξε την εξιστόρηση των λεγόμενων των παππούδων και των γιαγιάδων που ήταν σημαντικό να έρθουν στην επιφάνεια, για να φανούν οι αγωνίες, η θλίψη, το κουράγιο, η χαρά και η δριμύτητα των καταστάσεων που αντιμετώπιζαν, προκειμένου να ληφθούν υπόψη στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής.⁴

Αρκετοί ήταν εκείνοι οι ξένοι ερευνητές που καταπιάστηκαν με τη μελέτη του παράγοντα άγχους-στρες στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες. Αναλυτικότερα:

Η έρευνα της GRAHAM-VanHEUSEN (1994) στράφηκε προς τη μελέτη της ψυχολογικής κατάστασης και ειδικότερα των πιέσεων που δέχονται οι παππούδες από τον γονεϊκό ρόλο που αναλαμβάνουν απέναντι στα εγγόνια τους.⁵

Απώτερο μέλημα της έρευνας της HEYWOOD (2002) ήταν να διερευνήσει και να προσδιορίσει τη σχέση ανάμεσα στο στρες που βιώνουν οι παππούδες με τον γονεϊκό ρόλο τους απέναντι στα εγγόνια τους και στο πώς αντιλαμβάνονται την κοινωνική υποστήριξη.⁶

Στα πλαίσια της έρευνας της η TRAIL-ROSS (2001) μελέτησε τις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες από την σκοπιά των παππούδων Αφρο-Αμερικάνικης καταγωγής και πιο συγκεκριμένα το άγχος που αυτοί αντιμετωπίζουν, καθώς επίσης τις μεθόδους που χρησιμοποιούν για να το διαχειρίζονται όταν αναθρέφουν εγγόνια ηλικίας μικρότερα των 12 ετών. Ανάμεσα στους σκοπούς της

¹ FRAZIER, C. N. (2004). *Custodial grandparenting among African-Americans: Context, social support, role meaning, and health outcomes*. (Dissertation). Missouri: University of Missouri – Columbia. ISBN: 9780496989171.

² LONGORIA, R. A. (2005). *Grandparents raising grandchildren: Population characteristics, perceived neighborhood risk, alcohol use, and drug misuse as predictors of emotional well being*. (Dissertation). Texas: The University of Texas at Austin.

³ SHORE, R. J. (1990). *Grandparents raising grandchildren: A model of psychological functioning*. (Dissertation). Texas: University of North Texas.

⁴ WORRALL, J. (March 2005). *Grandparents Raising Grandchildren Charitable Trust. (Research Report). Grandparents and other relatives raising kin children in Aotearoa/New Zealand*. Auckland.

⁵ GRAHAM-VanHEUSEN, L. (1994). *Grandparents raising grandchildren: Role strain and psychological well-being*. (Dissertation). California: University of Southern California.

⁶ HEYWOOD: ό.π., 2002, pp.4 & 41.

ήταν τόσο η περιγραφή των καταστάσεων που βιώνουν τα μέλη των συγκεκριμένων οικογενειών όσο και των συνιστωσών που οδήγησαν τα άτομα αυτά στην παρούσα κατάσταση. Ένα από τα πιο σημαντικά ευρήματά της ήταν ότι, αναφορικά με την ομάδα των παππούδων και των γιαγιάδων, επρόκειτο για άτομα με ιδιαίτερα αυξημένα επίπεδα άγχους, ενώ ανάμεσά τους υπήρχαν άτομα τα οποία μπορούσαν να το διαχειριστούν με τη βοήθεια κάποιου ειδικού ή με ειδικά σχολικά προγράμματα ή απλά ξεπερνώντας τα 5 έτη φροντίδας των εγγονιών τους.¹

Το άγχος των παππούδων και των γιαγιάδων των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών που διαμένουν σε αγροτικές περιοχές εξετάστηκε από την CONWAY (2004) σε συνάρτηση με κάποιους άλλους προσωπικούς, γονεϊκούς και κοινωνικούς παράγοντες, όπως είναι η χρονική περίοδος κατά την οποία φροντίζουν τα εγγόνια τους, η οικονομική και ψυχολογική τους κατάσταση, η σιγουριά και η αυτοπεποίθησή τους ως προς τον γονεϊκό ρόλο και η αίσθηση που αποκομίζουν από την κοινωνική υποστήριξη.²

Η διδακτορική διατριβή της ZEH (2006), επίσης βασίστηκε στη μελέτη των πρωταρχικών (οικονομική κατάσταση, ελλιπής κοινωνική υποστήριξη, άσχημες οικογενειακές σχέσεις, σχέση με τους γονείς των παιδιών και παροχή βοήθειας όσον αφορά την προετοιμασία των εγγονιών στα σχολικά τους μαθήματα) και δευτερευόντων (δηλαδή με μικρότερη συχνότητα και ένταση εμφάνισης) πηγών πρόκλησης άγχους στις γιαγιάδες που ανατρέφουν τα εγγόνια τους σχολικής ηλικίας. Προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή προς την εξομάλυνση και την απαλοιφή αυτού του άγχους, διαπιστώθηκε ότι, οδηγούσαν τις γιαγιάδες η εμπλοκή τους με τη θρησκεία και η ύπαρξη ελεύθερου χρόνου.³

Την ίδια χρονιά, και η VALENCIA (2006) εμβάθυνε στους τρόπους τους οποίους εφάρμοζαν οι παππούδες και οι γιαγιάδες των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών προκειμένου να αντιμετωπίσουν το άγχος που προερχόταν από τον γονεϊκό ρόλο, και την υποστήριξη που έβρισκαν από άλλα οικογενειακά και συγγενικά πρόσωπα. Κατέληξε στο ότι όσο πιο ηλικιωμένη είναι μια γιαγιά τόσο λιγότερη υποστήριξη από την οικογένειά της θα δεχτεί. Επισημαίνεται παρενθετικά πως και στη συγκεκριμένη έρευνα μελετήθηκαν οι περιστάσεις κάτω από τις οποίες οι παππούδες οδηγήθηκαν στην ανάληψη των εγγονιών τους.⁴

Οι προβληματισμοί, οι δυσκολίες, τα προβλήματα και τα θέματα που ταλάνιζαν γενικότερα τις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες αποτέλεσαν ερεθίσματα που κέντρισαν το ενδιαφέρον και προκάλεσαν την ενασχόληση πολλών ερευνητών με αυτά:

Η PATEL (2001) προσπάθησε να φέρει στην επιφάνεια τα θέματα που βάρυναν και προβλημάτιζαν (ελεύθερος χρόνος, συναισθηματικής φύσης προβλήματα, κ.ά.) τους παππούδες και τις γιαγιάδες που επιμελούνταν ένα ή και περισσότερα εγγόνια τους επί μονίμου βάσεως, αποτελούσαν μέλη υποστηρικτικών ομάδων και διέμεναν στις περιοχές Erie ή Niagara County.⁵

¹ TRAIL-ROSS (May 2001). *Stress and coping in African American grandparents who are raising grandchildren*. (Dissertation). Houston, Texas: University of Texas-Houston Health Science Center.

² CONWAY, M. A. (November 2004). *Rural grandparents raising grandchildren: predictors of parental stress*. (M.S.). Bozeman, MT: Montana State University.

³ ZEH, C. M. (2006). *Primary and secondary stressors of care providing grandmothers*. (Dissertation). Ohio: Cleveland State University.

⁴ VALENCIA, S. L. (2006). *The influence of family resources and family supports on the coping styles of African American grandmothers who are parenting their grandchildren*. (Dissertation). Washington, D.C.: Catholic University of America.

⁵ PATEL, S. (2001). *How do grandparents raising their grandchildren prioritize their caregiving burden?* (M.S.). New York: D' Youville College.

Η KIMBALL (2001) στη διατριβή της ασχολήθηκε με τα θέματα με τα οποία έρχονταν αντιμέτωποι οι παππούδες αυτών των οικογενειών στην περιοχή του Michigan (μεθόδους διαχείρισης, το ποσοστό στο οποίο χρησιμοποιούσαν κρατικές υπηρεσίες και προγράμματα ή αυτά απουσίαζαν, τον βαθμό στον οποίο αυτή η βοήθεια ήταν χρήσιμη σε αυτούς και τον ρόλο που μπορούσε να διαδραματίσει η πολιτεία προς αυτή την κατεύθυνση, καθώς επίσης την υποστήριξη που είχαν λάβει από οικογένεια, φίλους και υποστηρικτικές ομάδες).¹

Η ποικιλομορφία των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν γιαγιάδες Αφρο-αμερικανικής καταγωγής, καθώς επίσης ο τρόπος με τον οποίο αντεπεξέρχονταν σε αυτά (για παράδειγμα εμπλοκή με την εκκλησία) σε συσχετισμό με την ηλικία τους, μελετήθηκε από την WALTERS (1996).²

Η RACICOT (2004) είχε θέσει ως σκοπό της έρευνάς της τη μελέτη των θεμάτων με τα οποία έρχονται αντιμέτωποι οι παππούδες και οι γιαγιάδες των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών (γονεϊκός εθισμός σε ναρκωτικά, παιδική κακοποίηση και παραμέληση) και τις ανάγκες που παρουσιάζουν τα παιδιά αυτά, προκειμένου να καταρτιστεί ένα άρτιο κοινωνικό και εκπαιδευτικό πρόγραμμα προορισμένο για αυτές τις οικογένειες.³

Μέσα από μια ποιοτική έρευνα, η MAGANA (2007) προσπάθησε να διερευνήσει τα ζητήματα που αντιμετώπιζαν οι παππούδες και κυρίως οι γιαγιάδες Μεξικάνικης καταγωγής, οι οποίες μεγάλωναν τα εγγόνια τους έχοντας διέλθει από δικαστικό αγώνα. Διαπίστωσε λοιπόν ότι, οι γιαγιάδες ήταν ικανοποιημένες φροντίζοντας για αυτά τα παιδιά, ένιωθαν ότι έπαιρναν υποστήριξη από κοινωνικές υπηρεσίες και μάλιστα, αναφορικά με τις ίδιες, η υγεία τους είτε είχε παραμείνει η ίδια είτε είχε βελτιωθεί.⁴

Σκοπός της HOLLAND (2006) ήταν να καταδείξει τις δυσκολίες και τα προβλήματα που θέτουν εμπόδια στη ζωή των παππούδων και των γιαγιάδων λατινικής καταγωγής οι οποίοι μεγαλώνουν τα εγγόνια τους, με σκοπό να βρεθούν λύσεις και να βοηθηθούν, καθώς επίσης να παρουσιάσει τη δύναμη που έχουν αυτά τα άτομα να ανταπεξέρχονται στις νέες καταστάσεις. Τα βασικότερα θέματα που μελετήθηκαν στην εν λόγω μελέτη αφορούσαν: στους λόγους της εναπόθεσης των εγγονιών στους παππούδες τους, στα θέματα που επηρέαζαν τα εγγόνια μετά από την απομάκρυνσή τους από τους γονείς τους, στις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι παππούδες στον νέο γονεϊκό τους ρόλο, στα ζητήματα που αφορούσαν τα παιδιά των παππούδων, στις νομικές υποθέσεις, στις γενικότερες δυσκολίες και στις πηγές υποστήριξης, όπως επίσης στις ανταμοιβές και στα οφέλη που αποκόμισαν οι παππούδες με τον νέο ρόλο τους.⁵

Αναφορικά με τα εγγόνια προ-εφηβικής ηλικίας (γέννηση έως 12 ετών), η TOMSKY (1999) εξέτασε τις ανάγκες και τους προβληματισμούς που εκφράζουν οι παππούδες/γιαγιάδες τους, παράγοντες οι οποίοι βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με το εξελικτικό στάδιο των εγγονιών τους (νομική κατοχύρωση έναντί τους, διαχείριση

¹ KIMBALL: ό.π., 2001, pp.58-9 & 138-9.

² WALTERS, L. M. (1996). *A descriptive study of problems faced by African-American grandmothers raising grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

³ RACICOT, L. (2004). *Children of my children: An exploration of the issues embedded in the lives of grandchildren being raised by their grandparents*. (Dissertation). Massachusetts: University of Massachusetts Amherst.

⁴ MAGANA-CERANTES. L. (2007). *Concerns of monolingual grandparents of Mexican descent raising their court-dependent grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

⁵ HOLLAND, M. A. (2006). *Issues faced by Latino grandparents raising their biological grandchildren*. (Dissertation). California: University of La Verne.

χρόνου, ψυχολογική υποστήριξη, επιδεξιότητα στον γονεϊκό ρόλο, προοπτικές μόρφωσης των εγγονιών, μεταλαμπάδευση αρχών και αξιών).¹

Στην ποιοτική έρευνα της KEE (1997) καταφάνηκαν οι ανταμοιβές, οι προβληματισμοί και οι ανάγκες των παππούδων που έχουν γονεϊκό ρόλο για εγγόνια που βρίσκονται σε εφηβική ηλικία.²

Όπως νωρίτερα η SMITH (2000), έτσι και η STARKS (2003) εξέτασε γιαγιάδες Αφρο-αμερικανικής καταγωγής, αλλά από τη σκοπιά των αναγκών και των επιθυμιών που παρουσιάζουν, όπως επίσης των ανταμοιβών και των προκλήσεων (σε συναισθηματικό, νομικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο) που έχουν να αντιμετωπίσουν στον νέο ρόλο τους, χωρίς μάλιστα να λαμβάνουν οποιαδήποτε βοήθεια από υποστηρικτική ομάδα.³

Οι γιαγιάδες Αφρο-αμερικανικής καταγωγής, λίγα χρόνια αργότερα τέθηκαν υπό το πρίσμα εξέτασης και της WILLIAMS-COTTON (2007) με κύρια εστίαση του ενδιαφέροντός της στα οφέλη και στις ανταμοιβές (για παράδειγμα ικανοποίηση που έπαιρναν βλέποντας τα εγγόνια τους να μεγαλώνουν ή βλέποντας τον εαυτό τους ως δραστήριο, νέο και άξιο να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του γονεϊκού ρόλου για δεύτερη φορά), πατώντας κατά κάποιο τρόπο στα χνάρια της STARKS (2003), και στις πηγές άγχους -όπως αναφέρθηκε πρωτύτερα ότι έκαναν πολλοί ερευνητές- (προβλήματα συμπεριφοράς των εγγονιών, δυσκολία να ακολουθήσουν το πρόγραμμα των εγγονιών) αυτών των ατόμων όταν ανατρέφουν τα εγγόνια τους χωρίς την παρουσία των γονέων.⁴

Η WALDROP (1999) ήταν μία ακόμη ερευνήτρια, η οποία θέλησε να εξετάσει τα ζητήματα με τα οποία έρχονται αντιμέτωποι οι παππούδες/γιαγιάδες των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών (κατάσταση της υγείας, οικονομικές συνέπειες, νομικές υποθέσεις, κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις), επικεντρώνοντας σε δύο κυρίως παράγοντες: Το άγχος και την ικανοποίηση που δέχονται από τη νέα κατάσταση, αλλά και την ικανότητά τους να προσαρμόζονται σε αυτή. Στους στόχους της συμπεριλαμβάνονταν τόσο η εξέταση των εμπειριών που αποκομίζουν από τον γονεϊκό ρόλο προς τα εγγόνια τους όσο και των τρόπων με τους οποίους οι ηλικιωμένοι παππούδες κληροδοτούν την οικογενειακή ιστορία και τις ηθικές και πολιτιστικές αξίες στα εγγόνια τους.⁵

Σύμφωνα με την WALTER (2003), επειδή η αφήγηση των οικογενειακών ιστοριών -που είναι υπεύθυνες για το οικογενειακό δέσιμο, την ανάπτυξη εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών της και την μεταλαμπάδευση των ηθικών αρχών και αξιών- που πραγματοποιείται συνήθως από τους παππούδες στα εγγόνια τους παρεμποδίζεται κατά κάποιο τρόπο με τις καθημερινές φροντίδες και ευθύνες όταν οι ηλικιωμένοι αναλαμβάνουν την ανατροφή των εγγονιών τους, μέσα από την έρευνά της προτείνει τρόπους με τους οποίους οι οικογενειακοί θεραπευτές μπορούν να παρέμβουν, προκειμένου να εξασφαλίσουν την αμοιβαία μετοχή αυτών των οικογενειακών ιστοριών. Έτσι, η ερευνήτρια βοηθά τους κλινικούς στην κατανόηση

¹ TOMSKY, R. A. (1999). *Parenting grandparents: Special concerns and needs of grandparents raising pre-adolescent grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

² KEE: ό.π., 1997, p. (Περίληψη) & 45.

³ STARKS, M. P. (2003). *Challenges facing grandmothers who parent*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

⁴ WILLIAMS-COTTON, K. (2007). *The benefits and stressors of African American grandmothers raising their grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

⁵ WALDROP-PEASE, D. L. (May 1999). *A qualitative study of grandparents raising grandchildren*. (Dissertation). Oklahoma State University.

και στον προγραμματισμό των κινήσεων που θα πρέπει να γίνονται για την υποστήριξη και τη θεραπεία αυτών των οικογενειών.¹

Η ODON (2002) έχοντας ως σκοπό της να εξετάσει τα συστήματα των αξιών σε κάθε γενιά των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών, την σταθερότητα των καταστάσεων και τις μεθόδους διαχείρισής τους, μελέτησε και αυτή με τη σειρά της τις εμπειρίες, τις αξίες και την οπτική των παππούδων σε τρεις διαφορετικές χρονικές στιγμές που αντιστοιχούσαν στο εξάμηνο πριν αναλάβουν τα εγγόνια τους, στο πρώτο εξάμηνο που τα ανέτρεφαν και στην περίοδο κατά την οποία εξελισσόταν η συγκεκριμένη έρευνα. Μέσα από αυτή τη μελέτη διαφάνηκε ο τρόπος με τον οποίο οι οικογενειακές αρχές και αξίες μεταφέρονται από τη μια γενιά στην άλλη, καθώς επίσης η ικανότητα των παππούδων να ανταπεξέρχονται σε δύσκολες καταστάσεις (προσωπικές, οικονομικές και συναισθηματικές) χωρίς την υποστήριξη των κρατικών υπηρεσιών.²

Η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις αξίες που κυριαρχούν σε μια οικογένεια και στους παράγοντες (ηλικία και κατάσταση της υγείας των παππούδων, οικογενειακή δομή, χρονικό διάστημα που υποκαθιστούν τους γονείς στον ρόλο τους, αντιλήψεις των παππούδων περί του ρόλου του γονέα απέναντι στα εγγόνια σε αντιδιαστολή με τον παραδοσιακό ρόλο του παππού, ικανότητα κοινωνικής προσαρμογής) που επηρεάζουν το ποσοστό της ικανοποίησης που λαμβάνουν από τη ζωή και από τον νέο ρόλο τους οι παππούδες και οι γιαγιάδες οι οποίοι αναλαμβάνουν την ανατροφή των εγγονιών τους, υπήρξε αντικείμενο της ποσοτικής μελέτης της HARPER (August 1996).³

Αναφορικά με τον παράγοντα ικανοποίηση, υπήρξαν τόσο μελέτες που προηγήθηκαν όσο και άλλες που έπονταν από εκείνη της HARPER (August 1996), αλλά σχεδόν όλες τους εκδόθηκαν την δεκαετία 1990-2000. Ο AARON (1992) μελέτησε τη σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση από τον γάμο, την ικανοποίηση από τη ζωή και το άγχος που προέρχεται από τον γονεϊκό ρόλο, ανάμεσα σε δύο ομάδες παππούδων: Εκείνους που ανέτρεφαν τα εγγόνια τους και εκείνους που δεν βρίσκονταν σε τέτοιου είδους ρόλο. Βρέθηκε λοιπόν ότι, οι παππούδες που ανέτρεφαν τα εγγόνια τους είχαν μειωμένα επίπεδα ικανοποίησης από τη ζωή τους, ενώ δεν βρέθηκε κάτι ανάλογο όσον αφορά την ικανοποίηση από το γάμο τους ή άγχος λόγω του γονεϊκού ρόλου προς τα εγγόνια τους.⁴

Δύο χρόνια μετά, μια άλλη ερευνήτρια, η ANDERSON-WELLS (1994), επικέντρωσε και εκείνη με τη σειρά της το ενδιαφέρον της στη μελέτη της ικανοποίησης των Αфро-Αμερικανίδων γιαγιάδων από τη ζωή τους, έχοντας αναλάβει τη φροντίδα των εγγονιών τους. Αυτή συμπέρανε ότι, όσο πιο μεγάλη είναι μια γιαγιά ή όσο πιο λίγα εγγόνια ανατρέπει τόσο πιο μεγάλα είναι τα επίπεδα της ικανοποίησης από τη ζωή της.⁵

Η KNOX (1995) στην προσπάθειά της να διερευνήσει τους διάφορους τύπους παππούδων (διασκεδαστής, υποκατάστατο γονέα, αυτός που κάνει τα χατίρια,

¹ WALTER, A. E. (June 2003). *Passing on family stories: family therapy with grandparents raising grandchildren*. (Dissertation). California: The Wright Institute.

² ODON-WILLIAMS, B. (November 2, 2002). *"Ties that bind" contemporary grandparents: Voices securing families of the past; Embracing families in the present; Re-defining families for the future*. (Dissertation). Cincinnati, Ohio: Union Institute & University.

³ HARPER: ό.π., 1996.

⁴ AARON, L. M. (August 1992). *The effects of raising grandchildren on the marital satisfaction, life satisfaction, and parenting stress of grandparents*. (Dissertation). Denton, Texas: University of North Texas.

⁵ ANDERSON-WELLS, A. A. (1994). *Life satisfaction of African American grandmother caretakers of grandchildren*. (Dissertation- MSW). California, Long Beach: California State University.

συνεχιστής οικογενειακής ιστορίας) σε συνδυασμό με την ικανοποίηση που αυτοί λαμβάνουν από τη συγκεκριμένη στάση και συμπεριφορά τους, μεταξύ άλλων βρήκε ότι, οι παππούδες οι οποίοι αποτελούσαν υποκατάστατα γονέων απέναντι στα εγγόνια τους δεν αισθάνονταν λιγότερο ικανοποιημένοι για τον ρόλο τους ως παππούδες συγκριτικά με τους υπόλοιπους παππούδες που δεν είχαν γονεϊκό ρόλο απέναντι στα εγγόνια τους.¹

Η ικανοποίηση σε συνάρτηση με τον γονεϊκό ρόλο μελετήθηκε τρία χρόνια μετά και από μια άλλη ερευνήτρια, την MENSALVAS (1998). Αυτή είχε επικεντρώσει στους τύπους γονέων, στην ικανοποίηση που λαμβάνουν οι παππούδες και οι γιαγιάδες που είναι κύριοι φροντιστές των εγγονιών τους και στην υποστήριξη που δέχονται σε αυτόν τον ρόλο τους από το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας. Τα αποτελέσματά της ανέδειξαν την ικανοποίηση των παππούδων και των γιαγιάδων τόσο από τον εαυτό τους όσο και από τη σχέση που είχαν συνάψει με τα εγγόνια τους.²

Παράγοντες όπως η ικανοποίηση, η επιτυχία και η διδασκαλία όσον αφορά τον γονεϊκό ρόλο στις γιαγιάδες που φροντίζουν τα εγγόνια τους μελετήθηκαν από την McGOWEN (2004) σε τρεις ομάδες γιαγιάδων: 1.αυτές που αναθρέφουν τα εγγόνια τους, 2.αυτές που τα φροντίζουν για λίγες ώρες και μένουν μαζί με την πυρηνική οικογένεια, και 3.αυτές που δεν ζουν μαζί με τα εγγόνια τους.³

Η μελέτη της HOFFMAN (1997) είχε ως αποκλειστικό σκοπό τη σύγκριση του γονεϊκού ρόλου των παππούδων όπως τον εξάσκησαν παλαιότερα απέναντι στα παιδιά τους και έπειτα απέναντι στα εγγόνια τους. Μια άλλη σύγκριση η οποία επίσης έγινε στην ίδια έρευνα ήταν εκείνη ανάμεσα στον γονεϊκό ρόλο όπως τον βίωσαν οι παππούδες απέναντι στις δύο παραπάνω ομάδες (γονείς-εγγόνια) και όπως τον έζησαν από την πλευρά του παιδιού όταν οι ίδιοι παππούδες μεγάλωναν ως παιδιά στην οικογένεια καταγωγής τους. Ένα από τα ευρήματα αποτέλεσε το γεγονός ότι, οι παππούδες απέναντι στα παιδιά τους φάνηκαν να υπήρξαν πιο απόλυτοι, πιο απορριπτικοί και λιγότερο εξουσιαστικοί από ό,τι απέναντι στα εγγόνια τους. Με άλλα λόγια, το 54,1% των παππούδων μεγάλωνε τα εγγόνια του διαφορετικά από ό,τι είχε μεγαλώσει τα παιδιά του, ενώ το 33,3% δήλωνε πως είχε μεγαλώσει και τις δύο γενεές με τον ίδιο τρόπο.⁴

Όσον αφορά τις μεθόδους διαπαιδαγώγησης των εγγονιών, η SALAZAR (2001) επιχείρησε τη σύγκριση των μεθόδων ανατροφής που είχαν χρησιμοποιήσει οι παππούδες άλλοτε για τα παιδιά τους σε σχέση με αυτές που εφάρμοσαν στα εγγόνια τους και βρέθηκε ότι, την δεύτερη φορά που βρίσκονταν στον γονεϊκό ρόλο είχαν λιγότερο άγχος, μεγαλύτερη συναισθηματική ωριμότητα και περισσότερες ικανότητες και επιδεξιότητες στον ρόλο αυτό.⁵

¹ KNOX, M. A. K. (1995). *The grandparent experience: An investigation of factors related to grandparent styles and emotional satisfaction with being a grandparent*. (M.Sc.). Canada: Memorial University of Newfoundland (Canada).

² MENSALVAS, V. R. (1998). *Parenting styles, parental satisfaction and support system of grandparents raising their grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

³ McGOWEN, M. R. (2004). *Parenting the second time around: Grandmothers' perceptions of satisfaction, success, and teaching with their parenting styles*. (Dissertation). Texas: Texas Woman's University.

⁴ HOFFMAN, N. J. (1997). *Grandparents raising grandchildren: A comparison of parenting styles in different time periods*. (Dissertation). Indiana: Ball State University.

⁵ SALAZAR, P. D. (2001). *Fostering grandparents: A comparison of the past and present life circumstances and child rearing practices of these relative caregivers*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

Η PETERMAN (2005) βασιζόμενη στη θεωρία της προσκόλλησης του BOWLBY μελέτησε τον γονεϊκό ρόλο των γιαγιάδων των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών από τη σκοπιά των ηλικιωμένων και των εγγονιών τους. Οι βασικοί παράγοντες τους οποίους έλαβε υπ' όψιν ήταν η ηλικία του εγγονιού, το χρονικό διάστημα παραμονής του παιδιού με τη γιαγιά του, όπως επίσης η ποιότητα και ποσότητα της αλληλεπίδρασης με τη βιολογική μητέρα του παιδιού και ο τρόπος με τον οποίο αυτή επηρέαζε την προσκόλληση του παιδιού στη γιαγιά του. Βρέθηκε λοιπόν ότι, αν οι γιαγιάδες είναι θερμές στις εκδηλώσεις τους προς τα εγγόνια τους, αλληλεπιδρούν μαζί τους και τα επιτηρούν από κοντά - είναι δηλαδή κατά κάποιο τρόπο εξουσιαστικές-, τότε τα εγγόνια τους αποκτούν ασφαλή προσκόλληση προς αυτές.¹

Η θεωρία της προσκόλλησης της συνεργάτιδας του BOWLBY, της AINSWORTH, χρησιμοποιήθηκε από την BROWN (May 2003) ως βάση ερμηνείας και μελέτης (χωρίς να εκλείπει και το θεωρητικό πλαίσιο των VYGOTSKY, PIAGET, ERIKSON και BERTALANFFY) της αλληλεπίδρασης που αναπτύσσεται ανάμεσα στους παππούδες/στις γιαγιάδες και στα εγγόνια που αυτοί ανατρέφουν, καθώς επίσης του τρόπου με τον οποίο η συναισθηματική εγγύτητα σε αυτόν τον δεσμό επηρεάζει την προσαρμοστικότητά τους στις νέες συνθήκες.²

Σε μια άλλη χώρα πέραν της Αμερικής, στη Σουηδία ο OBURU (2004) στη διδακτορική του διατριβή μελέτησε το ενδεχόμενο οι διαταραχές που παρουσιάζονται στην πορεία εξέλιξης των παιδιών το οποία έχουν μείνει ορφανά και τα αναλαμβάνουν οι ηλικιωμένοι φροντιστές, να σχετίζονται με την αδυναμία των ορφανών παιδιών να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση, με τις στρατηγικές πειθαρχίας και τις μεθόδους ανατροφής που θέτουν σε λειτουργία οι φροντιστές τους, καθώς επίσης με το άγχος που βιώνουν τα άτομα αυτά εξαιτίας του γονεϊκού ρόλου τους.³

Ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζεται η συμπεριφορά του εγγονιού (παιδικής, προ-εφηβικής και εφηβικής ηλικίας) μιας δι-γενεακής οικογένειας από την ηλικία του και από το εξελικτικό του στάδιο σε συνάρτηση με άλλους παράγοντες όπως είναι π.χ. η γονεϊκή απουσία ή η εμπλοκή στην κατατετημένη κατά γενεές οικογένεια εξετάστηκε στην Αμερική από την VILLEGAS (2005).⁴

Η DALY (1997) στην διατριβή της μελέτησε σε γιαγιάδες μαύρης και λατινικής καταγωγής που διέμεναν στη Νέα Υόρκη και μεγάλωναν τα εγγόνια τους, τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν την συμπεριφορά των εγγονιών τους, καθώς επίσης τα επίπεδα της κατάθλιψης, του άγχους και της ικανοποίησης που προερχόταν από τον γονεϊκό τους ρόλο.⁵

Η μελέτη της ARCHIBALD (2003) αφορούσε στην ασαφή θλίψη που νιώθουν οι παππούδες και οι γιαγιάδες όταν μεγαλώνουν τα εγγόνια τους. Ο όρος αυτός προσδιορίζεται ως η θλίψη που δημιουργείται σε ένα άτομο όταν κάποιος άλλος άνθρωπος απουσιάζει από κοντά του σωματικά, αλλά είναι παρών συναισθηματικά.

¹ PETERMAN, D. (2005). *Adolescents raised by their grandmothers: perceptions of parenting style and attachment representation*. (Dissertation). Atlanta, Georgia: Georgia State University.

² BROWN: ό.π., 2003.

³ OBURU, P.O. (2004). *Social Adjustment of Kenyan Orphaned Grandchildren, Perceived Caregiving Stresses and Discipline Strategies used by their Fostering Grandmothers*. (Dissertation). Göteborg, Sweden: Göteborg University.

⁴ VILLEGAS, M. (2005). *Grandmothers raising grandchildren: Impact of the child's developmental stage*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

⁵ DALY, S. L. (1997). *Adjustment among grandmothers raising their grandchildren: A comparison of clinic grandmothers, nonclinic grandmothers, and clinic mothers*. (Dissertation). New York: Fordham University.

Ο προσδιορισμός που δίνει στη συγκεκριμένη έννοια η εν λόγω ερευνήτρια είναι εκείνη της θλίψης που αισθάνονται οι παππούδες λόγω της απώλειας του ρόλου του παππού και της γιαγιάς χάριν του γονεϊκού ρόλου έναντι των εγγονιών τους, ή ακόμη και λόγω της αδυναμίας των γονέων να είναι σωστοί στον ρόλο για τον οποίο προορίζονταν.¹

Η υγεία των μεσήλικων και των πιο ηλικιωμένων από αυτούς παππούδων και γιαγιάδων, και ειδικότερα η εκδήλωση συμπτωμάτων κατάθλιψης σε αυτά τα άτομα, μελετήθηκε από την BAKER (2006). Οι αυξημένες πιθανότητες εκδήλωσης συμπτωμάτων κατάθλιψης στους παππούδες και τις γιαγιάδες που μεγαλώνουν τα εγγόνια τους συγκριτικά με εκείνους που απλά τα φροντίζουν, συνδέονται με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά τους (π.χ. κοινωνικο-οικονομική κατάσταση). Εμμέσως πλην σαφώς δίνεται έμφαση στην υποστήριξη που θα πρέπει να λαμβάνουν οι παππούδες αυτοί από διάφορες κοινωνικές υπηρεσίες (υποστηρικτικές ομάδες, στεγαστικά και οικονομικά προγράμματα), προκειμένου να αποφευχθεί η εκδήλωση των συγκεκριμένων συμπτωμάτων.²

Η JOHNSON (2005) προσπάθησε να καταδείξει εάν υπήρχε κάποια σχέση ανάμεσα στα χαμηλά επίπεδα κατάθλιψης και στην θρησκευτικότητα ή στην ικανοποίηση που έπαιρναν από τη ζωή τους τρεις ομάδες που αποτελούνταν από γιαγιάδες Αφρο-αμερικανικής, ισπανικής ή λευκής καταγωγής.³

Οι στρατηγικές αντιμετώπισης των νέων καταστάσεων, όπως η αναζήτηση κοινωνικής βοήθειας και η χρησιμοποίηση του παράγοντα θρησκείας από τις Αφρο-Αμερικανίδες γιαγιάδες που επιμελούνται τα εγγόνια τους λόγω τοξικοεξάρτησης των γονέων, είχαν αποτελέσει πολύ νωρίτερα αντικείμενο μελέτης της BROWN A. (1998). Οι παράγοντες αυτοί εξετάστηκαν σε συνάρτηση με κάποιους άλλους, όπως για παράδειγμα δημογραφικά στοιχεία για τις γιαγιάδες (ηλικία, λόγοι ανάληψης του γονεϊκού ρόλου, οικογενειακό εισόδημα), κατάσταση της υγείας τους, κοινωνικές πηγές υποστήριξης (βοήθεια οικονομική, πρακτική, συναισθηματική και κοινωνική), και τέλος, εφαρμογή άλλων στρατηγικών διαχείρισης (θετική ανατροφοδότηση, σχεδιασμός επίλυσης των προβλημάτων, αποστασιοποίηση, και αποδοχή των ευθυνών).⁴

Τα εγγόνια που προέρχονται από τοξικομανείς γονείς εξετάστηκαν και από την REMPALA (1996), η οποία προσπάθησε να παρουσιάσει τον αγώνα (αλλαγές στη ζωή τους, προβλήματα, δεσμοί με τα εγγόνια τους και καθοδήγησή τους, και τήρηση μιας θετικής στάσης) που καταβάλουν οι γιαγιάδες οι οποίες έχουν υπό την επιμέλειά τους τέτοια παιδιά.⁵

Η έρευνα της KATZ (1999) εξέτασε σε παππούδες τους παράγοντες (οικογενειακό ιστορικό, δημογραφικά στοιχεία, ποσά εισοδήματος, άγχος των παππούδων, ανάγκες αυτών των οικογενειών, έλλειψη πηγών οικονομικής βοήθειας) που παρεισφρέουν στις οικογένειες στις οποίες οι παππούδες μεγαλώνουν εγγόνια βρεφικής και νηπιακής ηλικίας, τα οποία ήταν εκτεθειμένα προγεννητικά στα

¹ ARCHIBALD: ό.π., 2003.

² BAKER, L. A. (December 2006). *Bridging the gaps: the effects of level and duration of care, grandchild characteristics and parental involvement on depressive symptoms among grandparents raising grandchildren*. (Dissertation). Massachusetts: University of Massachusetts Boston.

³ JOHNSON, J. R. (2005). *Comparisons by ethnicity among grandparents raising grandchildren: Their utilization of religious involvement and the effects on well-being*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

⁴ BROWN: ό.π., 1998.

⁵ REMPALA, A.-M. (1996). *Transcending the struggle of becoming a mother the second time around*. (M.S.N.). Florida: Florida Atlantic University.

ναρκωτικά λόγω της τοξικοεξάρτησης της μητέρας τους, και τους κινδύνους που τυχόν ελλοχεύουν σε τέτοιου είδους οικογένειες με το πέρασμα των γενεών.¹

Πέρα από τα παιδιά των τοξικοεξαρτημένων γονέων, μελετήθηκε σε μια άλλη έρευνα (UNGERLEIDER, 2006) και μια διαφορετική κατηγορία εγγονιών· εκείνα τα οποία ήταν φορείς της ασθένειας του HIV/AIDS. Παρόλο τους προβληματισμούς που αντιμετωπίζουν οι παππούδες και οι γιαγιάδες σχετικά με τα φαινόμενα βίας, την ικανότητά τους να επιζήσουν μέχρι να μάθουν τα εγγόνια τους να αυτοσυντηρούνται, και τη μόρφωση ή την σύναψη αρμονικών σχέσεων των παιδιών με τους γύρω τους, οι παππούδες αποδείχτηκαν ως η πιο ενδεδειγμένη λύση για την ανατροφή των εγγονιών με HIV/AIDS.²

Συγκρίνοντας ομάδες παππούδων που είχαν τον γονεϊκό ρόλο προς τα εγγόνια τους και σε άλλους που δεν βρίσκονταν σε ανάλογη θέση, η EMICK (1995) στην έρευνά της θέλησε να διερευνήσει τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι παππούδες των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών και των σχέσεων παππούδων-εγγονιών που δημιουργούνται, σε συνάρτηση με την ύπαρξη κανονικού ή προβληματικού παιδιού και την εκδήλωση στεναχώριας και καταπόνησης στους ίδιους.³

Στην έρευνά της η GARCIA (May 2003) προσπάθησε να μελετήσει την συνάρτηση που υπάρχει ανάμεσα στην υποστήριξη που δέχονται οι παππούδες-ανατροφείς των εγγονιών τους και των επιπέδων της καταπόνησης που βιώνουν από τα φορτία-καθήκοντα που επωμίζονται. Με άλλα λόγια μελέτησε κατά πόσον υφίσταται αντιστρόφως ανάλογη σχέση μεταξύ βοήθειας από το περιβάλλον και καταπόνησης των παππούδων.⁴

Ο ROMAN (2007) επεδίωξε τη μελέτη σε γιαγιάδες λατινικής καταγωγής οι οποίες φρόντιζαν τα εγγόνια τους χωρίς την εμπλοκή των γονέων, της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στην κοινωνική υποστήριξη και στα επίπεδα της στεναχώριας και της δυστυχίας στις ίδιες.⁵

Η WASLO (1998) προσπάθησε με τη μελέτη της να κεντρίσει και να ενεργοποιήσει την ευαισθητοποίηση των ανθρώπων σχετικά με τις ανάγκες για υποστήριξη (κοινωνική, οικονομική και ανακούφιση όσον αφορά τη φροντίδα των εγγονιών τους) που έχουν οι παππούδες και γιαγιάδες, οι οποίοι μεγαλώνουν εξελικτικά μειονεκτούντα εγγόνια τους. Με λίγα λόγια, παρουσιάστηκαν τόσο οι τύποι βοήθειας που λάμβαναν οι παππούδες όσο και το είδος βοήθειας που ήταν ανάγκη να τους παρασχεθεί επιπλέον.⁶

Όπως φάνηκε και νωρίτερα στο παρόν κεφάλαιο, ενώ από τα τελευταία έτη του 2000 και μετά, είχαν κυριαρχήσει έρευνες που αφορούσαν στα προβλήματα, στις δυσκολίες και στις καταστάσεις που αντιμετωπίζουν οι παππούδες, και άλλες που σχετίζονταν με τα ψυχολογικά προβλήματα που εμφάνιζαν τα ίδια άτομα, έπειτα παρουσιάστηκε μια στροφή του ενδιαφέροντος των ερευνητών σε θέματα που

¹ KATZ: ό.π., 1999, pp.5, 6 & 78.

² UNGERLEIDER, L. S. (2006). *Grandparents raising their HIV/AIDS affected grandchildren*. (Dissertation). Illinois: University of Illinois at Chicago, Health Sciences Center.

³ EMICK, M. A. (1995). *A cross-sectional study of custodial grandparenting: Stresses, coping skills, and relationships with grandchildren*. (Dissertation). Texas: University of North Texas.

⁴ GARCIA, M. (May 2003). *Effects of various sources of support on caregiver burden levels among grandparents who are caregivers to their grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

⁵ ROMAN, D. (2007). *Latina grandmothers: Primary responsibility for raising their grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

⁶ WASLO, J. B. (1998). *Support needs of grandparents raising developmentally disabled grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

αναφέρονταν στην οικονομική κατάσταση των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών και σε θέματα σχετικά με την κοινωνική πολιτική. Για παράδειγμα:

Η περιγραφική έρευνα της INFANTE (2001) απέβλεπε στη μελέτη της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στην οικονομική κατάσταση των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών σε σχέση με την ευεξία-ευημερία και την κατάσταση της υγείας των γιαγιάδων που συμμετείχαν στην έρευνα. Μελετήθηκε το εισόδημα και το επίπεδο της φτώχειας στο εσωτερικό των οικογενειών τους σε σχέση με παράγοντες όπως σωματική και πνευματική υγεία, κατάθλιψη, ικανοποίηση από τη ζωή, αλλά και θετικές ή αρνητικές επιρροές στη ζωή τους.¹

Μια από τις κοινωνιολογικές μελέτες που πραγματοποιήθηκε με στόχο τη διερεύνηση της οικονομικής κατάστασης των παππούδων και των γιαγιάδων των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών ήταν εκείνη του CALHOUN (2000). Στη μελέτη αυτή είναι δυνατόν να διακρίνει κανείς τις εμπειρίες που αποκομίζουν από τις οικονομικές καταστάσεις που βιώνουν οι συγκεκριμένες οικογένειες, την κοινωνική υποστήριξη που λαμβάνουν ή άλλες μορφές εσόδων των παππούδων, τα κενά στις υπηρεσίες πρόνοιας, ενώ παράλληλα γίνονται κάποιες προτάσεις αναφορικά με νέα προγράμματα κοινωνικής πολιτικής.²

Μια άλλη έρευνα η οποία επίσης είχε εμμέσως ως σκοπό της τη βοήθεια στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής ήταν εκείνη της CAROLAN-CONCANNON (2003), η οποία χρησιμοποιώντας την εθνογραφική μέθοδο προσπάθησε να δώσει το στίγμα του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται τη ζωή τους τα μέλη των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών μέσα σε αυτές.³

Η έρευνα της VALLES (2001) ενείχε θέση προβολής των πλεονεκτημάτων (ανατροφοδότηση, αίσθημα της αποδοχής, θετικό και υποστηρικτικό κλίμα, έμπνευση και αφορμή για δοκιμασία νέων μεθόδων ανατροφής και διαχείρισης της νέας κατάστασης) που θα αποκόμιζε ένας παππούς ή μια γιαγιά, οι οποίοι θα συμμετείχαν σε υποστηρικτικές ομάδες, ανάλογες με εκείνη του Grandparents as Parents (GAP) που λαμβάνει χώρα στην περιοχή του Los Angeles.⁴

Πολύ πριν όμως, αλλά και παράλληλα, διενεργούνταν έρευνες που αφορούσαν τις ανάγκες των παππούδων/γιαγιάδων και γενικότερα των δι-γενεακών οικογενειών. Η DONALDSON-NORTHRUP (1994) προσπάθησε να περιγράψει τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες οι παππούδες της μαύρης φυλής οδηγούνται στην ανάληψη της ανατροφής των εγγονιών τους, έστω και αν αυτοί είναι προ-παππούδες. Ως απόρροια του νέου ρόλου τους προέκυπτε πλήθος αναγκών οι οποίες πολλές φορές αδυνατούσαν να καλυφθούν από τις κοινωνικές υπηρεσίες και τις υποστηρικτικές ομάδες.⁵

Σκοπός της FOWLER (2002) ήταν να δώσει φωνή στις γιαγιάδες προκειμένου να εξωτερικεύσουν τις ανάγκες τους, αλλά και μέσα από αυτές να καταδειχθούν οι βελτιώσεις που θα πρέπει να γίνουν στις κοινωνικές υπηρεσίες και στις ψυχολογικές ή άλλες παροχές της πολιτείας ως προς αυτήν την ευαίσθητη κοινωνική ομάδα.⁶

Η HENDERSON (2001) διεξάγοντας ημιδομημένη συνέντευξη (σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές με διαφορετικά εργαλεία) μελέτησε τις οικογενειακές

¹ INFANTE: ό.π., 2001, p.4.

² CALHOUN, G. (2000). *The economic experience of grandparent households*. (Dissertation). Massachusetts: Boston College.

³ CAROLAN-CONCANNON: ό.π., 2003.

⁴ VALLES, K. E. (2001). *Benefits of grandparent support groups for grandparents raising grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

⁵ DONALDSON-NORTHRUP, D. Y. (1994). *"These are mine": African American grandparents as second- or third-generation parents*. (M.A.). California: California State University, Dominguez Hills.

⁶ FOWLER: ό.π., 2002, p.3.

και προσωπικές ανάγκες των παππούδων των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών, τα κοινωνικά και τα προβλήματα υγείας τους, αλλά και την κοινωνική στήριξη που χρειάζονται ή /και λαμβάνουν, καθώς επίσης το ποσοστό και τον τρόπο με τον οποίο επηρεάστηκε η ζωή τους.¹

Βασικό μέλημα της KYRIAKOPOULOS (2004) ήταν η μελέτη των στερεότυπων, των προκαταλήψεων και των ιδεών που επικρατούσαν στην Αμερική σχετικά με τις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες οι οποίες ανήκαν σε εθνικές μειονότητες, όπως π.χ. Αφρο-Αμερικανοί και Ισπανο-Αμερικανοί, σε αντίθεση με ανάλογες οικογένειες που είχαν Ευρωπαϊκό-αμερικάνικη καταγωγή. Έχοντας εξετάσει τα επίπεδα των αναγκών και των δυνάμεων των μελών αυτών των οικογενειών, βρήκε ότι, σε αντίθεση με ό,τι πρόσμενε, οι δυνάμεις των παππούδων και των γιαγιάδων ήταν μεγαλύτερες από τις ανάγκες τους. Στην ίδια έρευνα φάνηκαν επίσης η τάση των εγγονιών να είναι πιο κοντά με τις γιαγιάδες από την πλευρά της μητέρας, καθώς επίσης οι κοινωνικές επιπτώσεις της ύπαρξης μη παραδοσιακών μορφών οικογενειών.²

Αναφορικά με τον παράγοντα των δυνάμεων των παππούδων, η LAUNDRY MEYER (1999) εξέτασε τον ρόλο των παππούδων και των γιαγιάδων που γίνονται δεύτερη φορά γονείς, απέναντι στα εγγόνια τους· κατά πόσο δηλαδή προσαρμόζονται σε αυτόν (προσαρμογή, αμφιβολία, διαφωνία), αποδέχονται κοινωνική βοήθεια (κοινωνική υποστήριξη, κοινωνική αποδοχή, θεσπισμένη βοήθεια και αντίληψη των παππούδων για τη συγκεκριμένη βοήθεια) και βασίζονται στις δικές τους δυνάμεις. Βρήκε λοιπόν ότι, ενώ οι παππούδες και οι γιαγιάδες ήταν εξοικειωμένοι με τον γονεϊκό ρόλο, έδειχναν να δυσκολεύονται να προσαρμοστούν στην εξάσκησή του απέναντι στα εγγόνια τους, αφού οι ίδιοι ήταν παππούδες τους.³

Η HENDERSON (2005), από την άλλη πλευρά, εξέτασε τις πνευματικές ανάγκες των παππούδων και των γιαγιάδων των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών, την πρόσβασή τους σε υπηρεσίες και την αντιμετώπιση δυσκολιών όσον αφορά την χρησιμοποίηση των κοινωνικών υπηρεσιών.⁴

Στη διατριβή της HARRIS (2001) περιγράφονται εκτενώς οι ανησυχίες και ο αγώνας των παππούδων όσον αφορά τις κοινωνικές υπηρεσίες και τη δικαστική διεκδίκηση των εγγονιών τους.⁵

Με σκοπό να διαμορφωθεί ένα πρόγραμμα που θα ανταποκρίνεται στις ανάγκες των παππούδων και των γιαγιάδων που φροντίζουν τα εγγόνια τους (βοήθεια στην ανατροφή των εγγονιών, υποστηρικτικές ομάδες, μόρφωση και επιμόρφωση των παππούδων, ευχέρεια στη μεταφορά τους και συμβουλευτική επάνω σε θέματα υγείας) πραγματοποιήθηκε έρευνα από τον HANSON.⁶

Η LAWRENCE (May 2002) επιδόθηκε στην αποτίμηση ενός προγράμματος, του “Suddenly Parents” το οποίο προσφέρει εκπαίδευση εντός της οικίας των συγγενών (π.χ. παππούδων και γιαγιάδων) που φροντίζουν συγγενικά παιδιά, προκειμένου να ενισχύσει τις χρησιμοποιούμενες μεθόδους διαπαιδαγώγησης και

¹ HENDERSON: ό.π., 2001, pp.26, 28 & 33.

² KYRIAKOPOULOS, P. (2004). *Examining ethnic minority stereotypes and perceptions of grandparent caregiver families*. (Dissertation). University of Hartford.

³ LAUNDRY-MEYER, L. (1999). *Grandparents raising grandchildren: an investigation of roles and support*. (Dissertation). Ohio State University.

⁴ HENDERSON, C. (2005). *Accessing and utilizing mental health services among kinship care providers*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

⁵ HARRIS: ό.π., 2001, p.121.

⁶ HANSON, D. *Listening to Caregivers: The role of needs assessment in program planning*. National Family Caregiver Support Program (NFCSP): Selected Issue Briefs.

ανατροφής και να αποτρέψει την εκδήλωση φαινομένων παραμέλησης και κακοποίησης ακόμη και από τους συγγενείς προς τα παιδιά.¹

Η SALZER (2005) στη διδακτορική διατριβή της που αφορούσε τη μελέτη ενός προγράμματος αξιολόγησης των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών, το Healthy Grandparent Program το οποίο εφαρμόστηκε στην Augusta της Georgia, βρήκε ότι, τα άτομα εκείνα τα οποία είχαν περισσότερες πιθανότητες να αναθρέφουν τα εγγόνια τους ήταν οι γιαγιάδες Αφρο-αμερικανικής καταγωγής, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, άνεργες με υψηλά ποσοστά φτώχειας και οι οποίες ζούσαν χωρίς τον σύζυγό τους.²

Η έρευνα της LOPEZ (2005) αποτέλεσε την πρόταση ενός σχεδίου δράσης για τη βοήθεια των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών στο συναισθηματικό, κοινωνικό, οικονομικό και νομικό πεδίο που θα αφορά κυρίως τις οικογένειες εκείνες που έχουν Αφρο-αμερικανική καταγωγή.³

Στην προσπάθειά της να συμβάλλει με τον τρόπο της στη διαμόρφωση κοινωνικής πολιτικής και προγραμμάτων σχετικά με τις κατατετημένες οικογένειες, η HABACON (May 2006) βάσισε την μεταπτυχιακή μελέτη της στην πρόταση οργάνωσης ενός συνεδρίου με ανάλογο θέμα, παραθέτοντας όλα τα επιμέρους βήματα που θα έπρεπε να πραγματοποιηθούν για να στεφθεί με επιτυχία και να εξαιρεθούν παράγοντες που συντελούν στην πρόκληση συμπτωμάτων κατάθλιψης στους Αφρο-αμερικανούς παππούδες λόγω του νέου ρόλου τους.⁴

Την ίδια χρονιά, το ενδιαφέρον του SAUCEDO (2006) στράφηκε προς μια εντελώς διαφορετική κατεύθυνση: στο χάσμα που παρατηρείται ως προς τα πολιτιστικά και τα γλωσσικά στοιχεία στις κατατετημένες κατά γενεές οικογένειες.⁵

Ωστόσο η προαναφερόμενη έρευνα δεν αποτέλεσε την μοναδική στο είδος της. Κι άλλες μελέτες ασχολήθηκαν με θέματα που αφορούσαν τις διγενεακές οικογένειες σε συνάρτηση με την ποικιλία των πολιτισμικών και φυλετικών καταβολών:

Οι γιαγιάδες Αφρο-αμερικανικής και Λατινικής καταγωγής που φρόντιζαν τα εγγόνια τους που είχαν μόνο μια φυλετική καταγωγή συγκρίθηκαν από την YAÑEZ (May 2007) με άλλες γιαγιάδες των ίδιων φυλών με τις παραπάνω, με τη διαφορά ότι αυτές ανέτρεφαν εγγόνια που προέρχονταν από γονείς διαφορετικής φυλής. Η σύγκριση αυτή αφορούσε τις σχέσεις μεταξύ των γιαγιάδων και των εγγονιών, και την κατάσταση της υγείας των γιαγιάδων σε συνάρτηση με την ποιότητα συμπεριφοράς των εγγονιών τους επικεντρώνοντας κυρίως στις οικογένειες εκείνες στις οποίες τα εγγόνια είχαν γονείς διαφορετικής φυλής.⁶

Η κατάσταση της υγείας, οι θετικές εμπειρίες που αποκόμιζαν και η ικανοποίηση που λάμβαναν οι γιαγιάδες από τη ζωή τους όταν μεγάλωναν τα εγγόνια τους, μελετήθηκαν σε τρεις διαφορετικές ομάδες διαφορετικής καταγωγής: Αφρο-Αμερικανίδες, λατινικής καταγωγής και λευκής φυλής από την McCARTY-BLUMENTAL (2006). Βρέθηκε ότι, ενώ όσον αφορά τη συμπεριφορά του εγγονιού,

¹ LAWRENCE, J. M. (May 2002). *Evaluation of a parenting program for grandparents raising grandchildren*. (M.S.W.). California State University, Long Beach.

² SALZER, J. S. (2005). *Grandparents raising grandchildren: A program evaluation of family well-being*. (Dissertation). Virginia: Virginia Commonwealth University.

³ LOPEZ, M. B. (2005). *Comprehensive treatment program design for African American grandparents raising grandchildren*. (Dissertation). Florida: Carlos Albizu University.

⁴ HABACON, C. V. (May 2006). *Grandparents raising grandchildren conference: A grant proposal project*. (M.S.W.). Los Angeles: University of California.

⁵ SAUCEDO, E. (2006). *Grandparents as parents: The acculturation gap*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

⁶ YAÑEZ, Y. D. (May 2007). *The relationship between grandparent caregivers and their biracial grandchild*. (M.S.W.). California State University, Long Beach.

την ικανοποίηση των γιαγιάδων από τη ζωή τους και τα συμπτώματα κατάθλιψης σε αυτές δεν διέφεραν από φυλή σε φυλή, παρόλα αυτά το σημείο στο οποίο διέφεραν οι Αфро- Αμερικανίδες γιαγιάδες ήταν η μεγαλύτερη εγγύτητά τους με τα εγγόνια τους εν συγκρίσει με τις γιαγιάδες των άλλων φυλών.¹

Η KANELL (May 2000) μέσα από την έρευνά της έφερε στο προσκήνιο την εικόνα των παππούδων και των γιαγιάδων διαφορετικών εθνικοτήτων που ήταν φροντιστές των εγγονιών τους -ή γενικά των ηλικιωμένων- και την αναπαράσταση του υποστηρικτικού ρόλου που αναλαμβάνουν τα άτομα αυτά σε δύσκολες καταστάσεις ανάλογα με τις πολιτιστικές καταβολές τους, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται σε παιδικά πολυπολιτισμικά λογοτεχνικά βιβλία.²

Σε ό,τι αφορά τη λογοτεχνία, η ΜΑΝΟΥΔΗ στη διδακτορική της διατριβή θίγει το θέμα του παιδιού χωρίς οικογένεια, όπως αυτό εμφανίζεται στα λογοτεχνικά κείμενα του 19ου αιώνα, εντοπίζει τις προβληματικές καταστάσεις με τις οποίες αυτό έρχεται αντιμέτωπο, και επισημαίνει την καταπάτηση των βασικών δικαιωμάτων του παιδιού. Διαπιστώνει ότι, οι συγγραφείς της λογοτεχνίας εκείνης της εποχής προκάλεσαν το ενδιαφέρον και την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης, συνέβαλαν στην αναθεώρηση των κοινωνικών αντιλήψεων για τα ασθενέστερα και μειονεκτούντα μέλη της κοινωνίας και, κατά συνέπεια, έθεσαν σε εφαρμογή πολιτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και νομικές τροπολογίες, σε μια περίοδο στην οποία πολύ λίγη αξία δινόταν στην ανθρώπινη ζωή, ακόμη και ενός παιδιού, και συμπεριλαμβανομένου υπόψη ότι δεν είχαν έως τότε υπογραφεί οι διεθνείς συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Το παιδί χωρίς οικογένεια βρισκόταν αντιμέτωπο με μια αλυσίδα καταστάσεων, αφού δεν στερείτο μόνο σε υλικό επίπεδο, αλλά και σε ψυχολογικό, συναισθηματικό, πνευματικό και κοινωνικό πλαίσιο, καταστάσεις που διατάρασσαν τη βιολογική του υπόσταση και την ψυχική του ισορροπία, απειλώντας με τις πιο επιβλαβείς επιπτώσεις τη γενικότερη υγεία του.³

Η μοναδική έρευνα η οποία βρέθηκε ότι αναφερόταν στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες που υφίστανται στην περιοχή της Ελλάδας ήταν εκείνη των HANK & BUBER (2007), οι οποίες μελέτησαν σε 10 ευρωπαϊκές χώρες: Austria, Denmark, France, Greece, Germany, Italy, the Netherlands, Sweden, Switzerland και Spain, τον ρόλο των παππούδων και των γιαγιάδων που φροντίζουν τα εγγόνια τους (για παράδειγμα τους παράγοντες που παρατηρούνται σε όλα τα παραπάνω κράτη αναφορικά με τη φροντίδα των παιδιών από τους παππούδες, τη διαφορά στα χαρακτηριστικά των φροντιστών και των αποδεκτών της φροντίδας, την αλληλεπίδραση της υποστήριξης της πολιτείας διαμέσου των υπηρεσιών πρόνοιας και την υποστήριξη που δέχεται μια οικογένεια από το συγγενικό της δίκτυο).⁴

Από ό,τι φάνηκε παραπάνω, οι πληροφορίες που συνήθως συλλέγονται από διάφορες έρευνες, εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στους παππούδες και όχι στην οπτική των εγγονιών. Αυτό σημαίνει πως σε πολλές περιπτώσεις τα παιδιά εξετάζονται, αλλά στην ουσία δεν ερωτώνται τα ίδια.⁵

¹ McCARTY-BLUMENTAL, L. (2006). *Grandmothers raising grandchildren: Positive experiences of grandmothers as parents in culturally diverse families*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

² KANELL, R. (May 2000). *Grandparents and other elders' role at the turn of the millennium: their portrayal in multicultural children's literature*. (Dissertation). San Francisco, California: University of San Francisco.

³ ΜΑΝΟΥΔΗ: ό.π., 2006, σ.68 & 69.

⁴ HANK, K., & BUBER, I. (2007). *Grandparents caring for their grandchildren: Findings from the 2004 survey of health, ageing and retirement in Europe*. Mannheim Research Institute for the Economics of Aging.

⁵ BROWN, L: ό.π., 2003, p.36.

Μια από τις λίγες έρευνες που εστίασαν την προσοχή τους στα εγγόνια, ήταν εκείνη της ANASURI (2006), η οποία συγκρίνοντας παιδιά σχολικής ηλικίας τα οποία μεγάλωναν μαζί με τους παππούδες τους με εκείνα που το τελευταίο έτος ζούσαν σε κάποια οικογενειακή δομή πέραν της προηγούμενης, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, τα παιδιά των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών είχαν σχηματίσει είτε θετική είτε ουδέτερη άποψη και συμπεριφορά προς τους ηλικιωμένους γενικότερα. Το εν λόγω συμπέρασμα προέκυψε έχοντας ως αφετηρία την κατανόηση και την εξέταση των αντιλήψεων και των στάσεων συμπεριφοράς που υιοθετούν τα παιδιά έναντι των ηλικιωμένων.¹

Στην έρευνα της BENEDICT (2001) σκοπός ήταν η ανάδειξη της εικόνας των παππούδων όπως αυτή αντικατοπτριζόταν στα μάτια των παιδιών μέσα από την ανάγνωση παιδικών βιβλίων.²

Μια άλλη έρευνα η οποία εξέτασε την οπτική των εγγονιών -έστω κι αν ήταν νεαροί ενήλικες-, τα οποία μεγάλωσαν βρισκόμενα υπό τη φροντίδα των παππούδων και των γιαγιάδων τους ήταν εκείνη που πραγματοποίησε η TOLAN (2005). Εκεί τα εγγόνια είχαν την ευκαιρία να διατυπώσουν τις επιρροές που δέχτηκαν και να εκφράσουν τις εντυπώσεις που αποκόμισαν από την εμπειρία της συμβίωσης με τους παππούδες τους. Φάνηκε λοιπόν ότι, τα παιδιά δεν θα μπορούσαν να φανταστούν την ανατροφή τους από άλλα άτομα εκτός των παππούδων τους και απέδιδαν την ευτυχισμένη και επιτυχημένη ζωή τους σε εκείνους.³

Μια σχετικά πρόσφατη έρευνα και ίσως από τις ελάχιστες που εξέτασαν τις κατατετημένες κατά γενεές από την οπτική των γονέων ήταν εκείνη της PIGATTI (2007). Οι γονείς ερωτήθηκαν για τους λόγους για τους οποίους εγκατέλειψαν-παρέδωσαν τα παιδιά τους στους παππούδες (ναρκωτικά, αλκοολισμός, νοητικά προβλήματα, εφηβική εγκυμοσύνη, μόνος γονέας), αλλά και για θέματα που άπτονταν των σχέσεων που είχαν συνάψει πλέον με εκείνους (παππούδες), με τα παιδιά τους και με άλλους συγγενείς (αισθάνονταν παραγκωνισμένοι από την κατατετημένη κατά γενεές οικογένεια, προχώρησαν σε αυτή τη λύση για χάρη των παιδιών τους οπότε είχαν και θετική σχέση με εκείνα, ενώ έτρεφαν αμφιθυμικά συναισθήματα προς τους παππούδες και δεν είχαν αλλάξει με αρνητική χροιά οι σχέσεις με άλλους συγγενείς, δεν θεωρούσαν βοηθητικές τις κοινωνικές υπηρεσίες, αν και ήταν σε θέση να προσδιορίσουν πηγές υποστήριξης και μπορούσαν να βρουν βοήθεια από άτυπους φορείς).⁴

Πέρα από τις προσωπικές μελέτες που επισημάνθηκαν, σύμφωνα με επίσημα στοιχεία της έρευνας του U.S. CENSUS Bureau, ο αριθμός των παιδιών κάτω των 18 ετών που ζούσαν σε νοικοκυριά των παππούδων τους και όχι μαζί με τους γονείς τους στην Αμερική το 2000 ανερχόταν σε 4.500.000 έχοντας σημειώσει αύξηση 30% τη δεκαετία 1990 και 2000. Πιο συγκεκριμένα, το 1970 ήταν 2.200.000 (3,2%), από τότε έως το 1990 υπήρξε αύξηση 44%. Το 1980 στην Αμερική 2.900.000 παιδιά μεγάλωναν με τους παππούδες τους. Το αξιοπερίεργο είναι ότι, η αύξηση που σημειώθηκε την τελευταία δεκαετία έως το 1990 ήταν 40%. Το 1990 τα παιδιά

¹ ANASURI, S. 2006 Perceptions and attitudes of school-age children toward older persons and aging. (Dissertation). Texas: Texas Woman's University.

² BENEDICT, J. N. (May 2001). *Grandparents in children's books: Authors' reflections on grandparent influences: A participatory study*. (Dissertation). San Francisco, California: University of San Francisco.

³ TOLAN, L. D. (2005). *Perceptions of young adults who were raised by their grandparents*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

⁴ PIGATTI, L. A. (2007). *Grandparents raising grandchildren: The parent perspective*. (Dissertation). North Dakota: North Dakota State University.

ηλικίας κάτω των 18 ετών που ζούσαν με τους παππούδες τους έφταναν τα 3.200.000 παιδιά. Το 1997 ο αριθμός ανήλθε στα 3.900.000 (5,5% του συνολικού αριθμού των παιδιών), ενώ το 2000 ο αριθμός αυξήθηκε σε 4.500.000 (6,3%).¹

Τα ποσοστά που αναφέρονται είναι στοιχεία που προέρχονται από επίσημο φορέα της Αμερικής, το U.S. CENSUS Bureau, αν και δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε το ακριβές ποσοστό των παππούδων και των γιαγιάδων που φροντίζουν τα εγγόνια τους είτε επειδή αυτοί φοβούνται την απομάκρυνση των εγγονιών τους από εκείνους είτε επειδή ντρέπονται τη στάση και συμπεριφορά των παιδιών τους (γονέων των εγγονιών τους) είτε επειδή δεν θέλουν να τους κατηγορήσουν ως κακούς γονείς, ότι δηλαδή απέτυχαν στον ρόλο τους να αναθρέψουν σωστούς, χρήσιμους και νομοταγείς πολίτες. Ίσως πάλι, θεωρούν πως πρόκειται για μια προσωρινή κατάσταση.²

Στα 5 μοντέλα κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών που έχουν προτείνει οι CASPER & BRYSON (1998), η ARCHIBALD (2003) αντιπαραθέτει εννέα μοντέλα. Αυτά στα οποία υπάρχουν: 1.Δύο παππούδες κανέναν γονέα, 2.δύο παππούδες και οι δύο γονείς, 3.δύο παππούδες ένας γονέας, 4.μόνο γιαγιά κανέναν γονέα, 5.μόνο γιαγιά και οι δύο γονείς, 6.μόνο γιαγιά ένας γονέας, 7.μόνο παππούς κανέναν γονέα, 8.μόνο παππούς και οι δύο γονείς και 9.μόνο παππούς ένας γονέας. Δεν αποκλείονται προ-γιαγιάδες ή θείες που μπορεί να συνυπάρχουν μέσα στην οικογένεια.³

Γενικά, ως παππούδες - φροντιστές των εγγονιών τους ορίζονται αυτά τα άτομα που είναι αποκλειστικά υπεύθυνα για την επίβλεψη των εγγονιών τους ή που παίρνουν αποφάσεις σχετικά με εκείνα όλο το εικοσιτετράωρο. Δηλαδή μπορεί οι φροντιστές αυτοί να έχουν την πρωταρχική ευθύνη για το καλό των παιδιών, χωρίς κατ' ανάγκη να έχουν την κηδεμονία των εγγονιών μέσω νομικής κατοχύρωσης.⁴ Αν και το σύστημα της δικαιοσύνης και η όλη διαδικασία διεκδίκησης της επιμέλειας ή υιοθεσίας των εγγονιών τους μέσω των δικαστηρίων χαρακτηρίζεται από τους περισσότερους παππούδες ως απαίσια και περίπλοκη, εντούτοις αρκετοί από αυτούς είναι υποχρεωμένοι να προβούν σε μια τέτοια ενέργεια.⁵ Ένα παιδί του οποίου οι γονείς είναι ανήλικοι, απουσιάζουν ή δεν βρίσκονται στη ζωή περιέρχεται στα χέρια των παππούδων του μέσω της δικαστικής οδού μόνο στην περίπτωση που θα αποδειχτεί ότι έχουν τα εχέγγυα να του προσφέρουν μια άνετη, σταθερή και υγιή ζωή, γεγονός που θα είναι προς το συμφέρον του παιδιού.⁶ Οι παππούδες και οι γιαγιάδες που είχαν την τύχη να μεγαλώσουν ένα παιδί που δεν εξελίχθηκε σε νόμιμο, σωστό και ευνόητο πολίτη, αλλά π.χ. σε χρήστη ναρκωτικών, τίθενται από το περιβάλλον τους ή από το δικαστήριο υπό αμφισβήτηση ως προς την ικανότητά τους να αναλάβουν τη σωστή διαπαιδαγώγηση μιας επόμενης γενιάς, των εγγονιών τους. Πολύ συχνά τίθεται το ερώτημα στους παππούδες: «Εφόσον αναθρέψατε το παιδί σας ως ναρκομανή, πώς είναι δυνατόν να σας εμπιστευτούμε και να υποκύψουμε στις εγγυήσεις σας πως δε θα μετατρέψετε και το εγγόνι σας σε ναρκομανή;»⁷

Ένας από τους λόγους για τους οποίους παππούδες είναι δυνατόν επιχειρήσουν να διεκδικήσουν την επιμέλεια, τη γονική μέριμνα ή την υιοθεσία των εγγονιών τους

¹ ARCHIBALD: ό.π., 2003, pp.2 & 14. AARON: ό.π., 1992, p.21. GUILLEN: ό.π., 2000, p.16.

² FITZPATRICK: ό.π., 2001, p.20.

³ ARCHIBALD: ό.π., 2003, p.16. BROWN, A: ό.π., 1998, p.7.

⁴ BROWN, A: ό.π., 1998, p.6.

⁵ KEARNEY: ό.π., 2001, pp.26-27.

⁶ AARON: ό.π., 1992, p.25.

⁷ BENEDICT: ό.π., 2001, p.29.

είναι για να εξασφαλίσουν τη διατήρηση της σχέσης τους με τα εγγόνια τους και να αποτρέψουν την επανασύνδεση των εγγονιών τους με τους γονείς τους.¹ Αφενός το κάνουν με τη θέλησή τους, αφετέρου έχουν φοβίες σκεπτόμενοι ότι, πάντα υπάρχει η πιθανότητα να χάσουν τα εγγόνια τους οριστικά.² Πάντως, οι παππούδες αντιμετωπίζουν εσωτερικές αντιστάσεις στο να προχωρήσουν στη διεκδίκηση της γονικής μέριμνας των εγγονιών τους, γιατί εάν προχωρήσουν σε αυτή τη διεκδίκηση, τότε θα πρέπει να διεξαχθεί έρευνα όσον αφορά το ποιόν των γονέων. Το γεγονός αυτό μπορεί να εξοργίσει τους γονείς των παιδιών και να φτάσουν σε σημείο εκδικητικότητας. Η περίπτωση αυτή, βέβαια, αφορά περισσότερο τους τοξικοεξαρτημένους γονείς. Εάν, μάλιστα, η απόφαση του δικαστηρίου κλίνει προς το μέρος των παππούδων, αυτό θα συνεπάγεται αυτόματα την αποτυχία των παιδιών τους στον γονεϊκό τους ρόλο.³ Έτσι, από την πλευρά των παππούδων αποφεύγεται η δικαστική κίνηση, σε μια προσπάθειά τους να αποτρέψουν την εκδήλωση συγκρούσεων, την διάλυση των σχέσεων και της διατάραξης της ισορροπίας στο εσωτερικό της οικογένειάς τους.⁴ Εξάλλου, όταν οι παππούδες αποφασίζουν να διεκδικήσουν νομικά την επιμέλεια των εγγονιών τους, είναι πιθανόν να υποστούν συναισθηματικό και ψυχολογικό τραύμα λόγω της αδιαφορίας, της ψυχρότητας και πολλών φορές της εχθρότητας του συστήματος της δικαιοσύνης και των λειτουργών της.⁵

Ατυπος διακανονισμός γίνεται όταν η φροντίδα ενός παιδιού εναποτίθεται ή εγκαταλείπεται στα χέρια των παππούδων του για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα. Τυπικός διακανονισμός γίνεται όταν έχει μεσολαβήσει δικαστικός αγώνας και έχει προκύψει μέσω της δικαστικής οδού, επιτήρηση (επίβλεψη), κηδεμονία, ανάδοχη ή υιοθεσία ενός παιδιού.⁶ Οι ηλικιωμένοι εξαιτίας του ότι δεν είναι νομικά κατοχυρωμένοι απέναντι στο εγγόνι τους ξοδεύουν αρκετά μεγάλο μέρος των οικονομιών τους για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, σίτιση και ένδυση των εγγονιών τους. Εάν παρ' όλα αυτά οι γονείς δεν διαμαρτυρηθούν για την κίνηση των παππούδων να διεκδικήσουν την επιμέλεια των εγγονιών τους κι εκείνοι προβούν σε αυτήν την κίνηση, η όλη διαδικασία είναι πολύ χρονοβόρα και πρόκειται για εγχείρημα που απαιτεί να δαπανηθούν τεράστια ποσά στις αμοιβές των δικηγόρων και στις δικαστικές παραστάσεις, λόγω του ότι χρειάζονται τουλάχιστον έναν ειδικό που θα γνωρίζει πολύ καλά τα μυστικά αυτού του είδους των δικών. Σε περίπτωση που τελικά την λάβουν, ίσως μετά στοιχειοθετούνται (πληρούν τις προϋποθέσεις για να δικαιούνται-είναι σε θέση) να αξιώσουν από την πολιτεία, κάποια επιδόματα ή άλλες απολαβές.⁷

Η επιμέλεια ή αναδοχή μακράς διάρκειας ενός εγγονιού παραχωρεί στους παππούδες το δικαίωμα να παίρνουν βοήθεια από το κράτος, κάτι που παύει να ισχύει (διακόπτεται) ή μειώνεται το ποσό του βοηθήματος, εάν υιοθετήσουν το παιδί αυτό, γιατί αλλάζουν οι όροι σύμφωνα με τους οποίους το έχουν στα χέρια τους, επειδή αυτοί φαίνονται πλέον ως οι γονείς του παιδιού. Εντούτοις, οι κοινωνικοί λειτουργοί των κοινωνικών υπηρεσιών τους πιέζουν κατά κάποιον τρόπο να προβούν σε μια τέτοια ενέργεια με τον ισχυρισμό πως προσπαθούν να τους προστατεύσουν,

¹ JOOSTE: ό.π., 2007, p.46.

² AARON: ό.π., 1992, p.61.

³ HARRIS: ό.π., 2001, pp.128-129. HARPER: ό.π., 1996, p.26.

⁴ HARRIS: ό.π., 2001, p.336.

⁵ HARPER: ό.π., 1996, p.26.

⁶ CONTRERAS: ό.π., 2001, p.7.

⁷ GUILLEN: ό.π., 2000, p.20. HARRIS: ό.π., 2001, p.121.

προκειμένου να μην χάσουν το εγγόνι τους.¹ Για το λόγο του ότι η υιοθεσία σε σχέση με το να βρίσκεται κάποιος μέσα στο σύστημα, του προσφέρει πολύ λιγότερες δυνατότητες για επιβίωση, αποδεικνύεται ότι, οι παππούδες μπορεί να κατοχυρώνονται νομικά, αλλά δεν προτιμούν/αποφεύγουν την υιοθεσία.² Ενώ οι Αμερικάνοι παππούδες προσπαθούν υιοθετώντας τα εγγόνια τους να βγουν από το σύστημα,³ οι Έλληνες ούτε καν εισέρχονται σε αυτό, γιατί το θεωρούν περιττό. Στην έρευνα της DRODDY (1992) βρέθηκε ότι, οι παππούδες που είχαν διεκδικήσει τα εγγόνια τους μέσω της δικαστικής οδού (συμπεριλαμβανομένης της υιοθεσίας) ήταν περίπου στα ίδια ποσοστά με όσους δεν είχαν προβεί σε τέτοιες ενέργειες.⁴

Η υιοθεσία έχει και τη θετική πλευρά της, αφού παρέχει ανεξαρτησία στους παππούδες που την κερδίζουν, ενώ παράλληλα αυτοί αποφεύγουν τον στιγματισμό.⁵ Η γονική μέριμνα των παιδιών τους παύει οριστικά, οπότε οι γονείς των παιδιών δεν έχουν πλέον κανένα δικαίωμα να ορίζουν τη ζωή των παιδιών τους, αρμοδιότητα που τίθεται πλέον στη δικαιοδοσία των παππούδων τους. Εάν ωστόσο οι παππούδες λάβουν μόνο την επιμέλεια ή την μακροπρόθεσμη αναδοχή των εγγονιών τους, τότε αυτό έχει πιο προσωρινό χαρακτήρα, αφού τα δικαιώματα των γονέων τίθενται σε διαθεσιμότητα-αναβάλλονται προσωρινά και αυτοί έχουν το δικαίωμα να ζητήσουν τον επαναπροσδιορισμό των γονεϊκών τους δικαιωμάτων απέναντι στα παιδιά τους μελλοντικά.⁶

Οι παππούδες αφενός έχουν να υποστούν την επίβλεψη των γονέων των παιδιών, όταν οι ίδιοι τα έχουν άτυπα αναλάβει, και από την άλλη πλευρά είναι αναγκασμένοι να υφίστανται την επιστασία-επιτήρηση-εποπτεία της πολιτείας μέσω των κοινωνικών λειτουργών, όταν έχουν διέλθει την πόρτα των δικαστηρίων και έχουν κερδίσει την υπόθεση. Αυτό στην ουσία σημαίνει ότι, οι παππούδες ναι μεν έχουν τις υποχρεώσεις των γονέων απέναντι στα εγγόνια τους, αλλά όχι και τα δικαιώματά τους. Είναι μια μορφή διαφορετικού γονεϊκού ρόλου. Η ελευθερία των κινήσεων που έχουν οι γονείς όταν μεγαλώνουν τα παιδιά τους, ίσως είναι το σημείο που διαφοροποιεί τον γονεϊκό ρόλο των παππούδων, με τους περιορισμούς και τους κανόνες στους οποίους υποβάλλονται.⁷

Όπως οι ευθύνες για τα παιδιά περιέρχονται στα χέρια των παππούδων τους, έτσι και οι αποφάσεις που τα αφορούν εναποτίθενται σε αυτούς. Αυτό όμως, μπορεί να οδηγήσει σε συγκρούσεις στο εσωτερικό της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας, ιδιαίτερα όταν οι γονείς συγκατοικούν σε αυτήν περιοδικά. Τότε αυτοί μπορεί άθελά τους να αντιτίθενται στον πρωταρχικό ρόλο των παππούδων ή και να τον μειώνουν, ενώ και τα εγγόνια βρίσκονται σε σύγχυση, επειδή αδυνατούν να διακρίνουν, ποιοί πραγματικά έχουν τον γονεϊκό ρόλο απέναντι σε αυτά και ποιές μεθόδους ανατροφής (αν αυτές διαφέρουν στους παππούδες σε σχέση με τους γονείς) θα πρέπει να ακολουθήσουν οι δύο πλευρές.⁸

Όταν όμως οι γονείς δεν μένουν στο εσωτερικό των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών, οι επισκέψεις τους και οι επαφές που έχουν με τα παιδιά τους, κυμαίνονται από πλήρη απουσία έως την καθημερινή αλληλεπίδραση με αυτά. Εάν

¹ HARRIS: ό.π., 2001, p.314. GUILLEN: ό.π., 2000, p.20.

² Περίπου τα δύο τρίτα των παππούδων που συμμετείχαν στην έρευνα της Brown Adrian (1998) είχαν διεκδικήσει νομικά και κατείχαν κάποιου είδους νομική κατοχύρωση απέναντι στα εγγόνια τους, καμία όμως από αυτές τις γιαγιάδες δεν είχε υιοθετήσει το εγγόνι της. BROWN: ό.π., 1998, pp.88-89.

³ HARRIS: ό.π., 2001, pp.349-350.

⁴ DRODDY: ό.π., 1992, pp.58 & 60.

⁵ HARRIS: ό.π., 2001, pp.310-2 & 345.

⁶ HARRIS: ό.π., 2001, pp.168-9 & 322-3.

⁷ HARRIS: ό.π., 2001, p.210.

⁸ EDWARDS: ό.π., 1998, pp.38-39.

δε, κάποιος θα μπορούσε να συγκρίνει τις επαφές του παιδιού με τους γονείς του, θα έβλεπε ότι αυτές είναι πιο συχνές με τη μητέρα παρά με τον πατέρα¹, κάτι που δεν συμφωνεί με τα ευρήματα της παρούσας έρευνας στην Ελλάδα. Ένας από τους φόβους που εκφράζουν οι παππούδες είναι η αποστέρηση του εγγονιού τους από τους γονείς, λόγω του ότι θα το αναλάβουν και πάλι εκείνοι ή ότι θα δημιουργήσουν αναστάτωση στην κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια και στο εγγόνι, παρότι οι παππούδες μπορεί να έχουν ρυθμίσει την όλη κατάσταση αποκτώντας την επιμέλεια του εγγονιών τους μέσω δικαστικής απόφασης ή μπορεί να έχουν απομακρύνει με άλλον τρόπο τους γονείς των παιδιών. Υπό αυτή την έννοια προσπαθούν να παγιώσουν την ισορροπία στην οικογένειά τους.²

Η παρούσα έρευνα στον Ελληνικό χώρο προσπάθησε να κινηθεί σε πολλά επίπεδα, εξετάζοντας ταυτόχρονα τους λόγους για τους οποίους οι παππούδες ανέλαβαν έναν τέτοιο ρόλο, τις περιστάσεις και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώθηκε αυτός ο νέος τύπος οικογένειας, τις αλλαγές που παρατηρήθηκαν στον τρόπο ζωής τόσο της πυρηνικής οικογένειας όσο και της κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας, τον τύπο της παρεχόμενης ανατροφής από την πλευρά των παππούδων, καθώς επίσης τη λήψη οποιουδήποτε είδους βοήθειας από κρατικό ή από ιδιωτικό φορέα. Όλοι οι προαναφερόμενοι παράγοντες είχαν εξεταστεί πρωτύτερα στην Αμερική από μια άλλη ερευνήτρια, την JENDREK (1993), χρησιμοποιώντας παράλληλα ποιοτικές και ποσοτικές μεθόδους.³

Ανακεφαλαιώνοντας θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, η έως τώρα έρευνα στον αμερικανικό χώρο όσον αφορά στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες εστιάζεται κυρίως στα εξής θέματα: Στις σχέσεις μεταξύ των ηλικιωμένων και των εγγονιών τους⁴ που επηρεάζονται λόγω της υποκατάστασης των γονέων από τους παππούδες, στις εμπειρίες που αποκομίζουν οι παππούδες από τον νέο ρόλο τους, στην εξέταση της ψυχολογικής, φυσικής και διανοητικής κατάστασης-υγείας τόσο των εγγονιών όσο των παππούδων τους κατά τη συμβίωσή τους σε σύγκριση με τους παππούδες και τα εγγόνια που δεν ζουν στο εσωτερικό τέτοιων οικογενειών, και στα κοινωνικά προβλήματα⁵ που προκύπτουν από ένα τέτοιο φαινόμενο. Επιπλέον, αποσκοπούν συνήθως στην προσπάθεια διαμόρφωσης μιας εικόνας αναφορικά με τις καταστάσεις που εμπερικλείονται μέσα σ' αυτού του είδους τις οικογένειες, στις θετικές και αρνητικές συνέπειες κυρίως επάνω στους παππούδες, όπως είναι οι μεγάλες οικονομικές πιέσεις που δέχονται και η οικονομική τους δυσπραγία-στενότητα, ενώ παράλληλα δεν παραλείπεται η επισήμανση και πρόταση κάποιων συστάσεων και μέτρων που αποβλέπουν στην στήριξη αυτών των οικογενειών.⁶

Η Αμερική θεωρείται ως μια ήπειρος αρκετά εξελιγμένη και προοδευτική και διαφοροποιείται σημαντικά ως προς τον τρόπο ζωής και δόμησης των οικογενειών, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες του δυτικού κόσμου. Η Ελλάδα -της οποίας τον πληθυσμό αφορά η παρούσα έρευνα- από την άλλη πλευρά, είναι μια εξελισσόμενη

¹ DRODDY: ό.π., 1992, pp.53-55.

² KEARNEY: ό.π., 2001, p.41.

³ DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, p.224.

⁴ Σημείωση: Εξετάζονται οι σχέσεις που αναπτύσσονται όταν οι παππούδες φροντίζουν τα εγγόνια τους και όχι το αντίστροφο, όπως στην έρευνα της FRUHAUF (2006), όπου τα εγγόνια ηλικίας 20 έως 30 ετών φροντίζουν τουλάχιστον έναν από τους παππούδες-γιαγιάδες τους. FRUHAUF, C. A., JARROTT, S. E., & ALLEN, K. R. (July 2006). Grandchildren's Perceptions of Caring for Grandparents. *Journal of Family Issues*, Vol.27, No.7, pp.887-911, © 2006 Sage Publications <http://jfi.sagepub.com> hosted at <http://online.sagepub.com>. p.893.

⁵ Ενδεικτικά: DUNNE & KETTLER: ό.π., 2008.

⁶ CASPER & BRYSON: ό.π., 1998. DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, pp.219 & 220. DUNNE & KETTLER: ό.π., 2008, p.335.

χώρα, στην οποία ο θεσμός της οικογένειας θεωρείται ότι, έχει γερές βάσεις, καθώς έχει την τάση να διατηρεί πολλά από τα παλιά του στοιχεία, -όπως λειτουργούσε ως υποστηρικτικό δίκτυο- που πολλές φορές φαίνονται ως αναλλοίωτα στο χρόνο. Είναι, όμως, έτσι;

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΜΕΡΟΣ**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ****1. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ****1.1 ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ**

Η αρθρογραφία και βιβλιογραφία¹ σχετικά με θέματα που αφορούν στους γονείς και στα παιδιά, αλλά και γενικά τους τύπους και τις μορφές οικογενειών, είναι τεράστια σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ δεν υστερεί σ' αυτόν τον τομέα και η Ελληνική, ακολουθώντας το γενικό ρεύμα. Στον τομέα, όμως, που η Ελλάδα ίσως υστερεί, είναι στο ότι δεν έχουν διερευνηθεί όλα τα θέματα που αφορούν την οικογένεια στην ίδια έκταση και δεν έχει δοθεί σε όλα η πρέπουσα προσοχή, αφού έχει μελετηθεί η οικογένεια και έχουν γίνει αναφορές σε αυτή μέσα σε ένα γενικό πλαίσιο κανονικότητας-φυσιολογικότητας, σε αντίθεση με τις ελλειπείς οικογένειες, στις οποίες οι αναφορές είναι υποτυπώδεις, ευκαιριακές και αποσπασματικές.² Δεν θα πρόβαλε αυτό ως επιτακτική ανάγκη, αν γινόταν απλά λόγος για διαφοροποίηση των τύπων οικογενειών και όχι για παρέκκλιση κάποιων τύπων από αυτό που γενικά θεωρείται κοινωνικά παραδεκτό.

Η διαφορετικότητα αυτή έχει γίνει αισθητή στο ευρύ κοινό, που όμως την αποσιωπά ως κοινό μυστικό, αλλά και στην Πολιτεία, η οποία προσπαθεί δειλά-δειλά με κάποια μέτρα κοινωνικής πολιτικής που εφαρμόζει, να στηρίξει τις οικογένειες αυτές. Κρατικοί φορείς κάνουν ειδικές ρυθμίσεις για τις μονογονεϊκές οικογένειες,³ οι οποίες θεωρούνται ότι, αντιμετωπίζουν αρκετές δυσκολίες και προβλήματα. Δεν είναι σπάνιο, όμως, και το φαινόμενο απουσίας από την οικογενειακή στέγη και των δύο γονέων, οπότε η ανατροφή των παιδιών ανατίθεται ή σε κάποιο ίδρυμα ή, όπως γίνεται κατά κόρον και όπως άλλωστε ορίζει ο νόμος, στα άτομα που έχουν συγγένεια πρώτου βαθμού με τα παιδιά.

Στην παρούσα έρευνα,⁴ λοιπόν, θα επιχειρηθεί, να περιγραφεί και να διερευνηθεί η κατάσταση που επικρατεί μέσα στις οικογένειες, όπου τον γονεϊκό ρόλο έχουν αναλάβει οι παππούς-γιαγιά και όχι οι φυσικοί γονείς του/των παιδιού/-ιών. Αν και στις αναλύσεις πολλών επιστημόνων περιέχεται μια παγιωμένη οπτική για τον καθιερωμένο ρόλο των παππούδων στη ζωή ενός παιδιού, ωστόσο πολύ πρόσφατα άρχισε μια στροφή ως προς την κατεύθυνση αυτού του ερευνητικού αντικειμένου, με τους παππούδες στον ρόλο του γονέα των εγγονιών τους. Η προβληματική της έρευνας αυτής στηρίζεται σε διαφορετική αντιμετώπιση του ρόλου των παππούδων, αρχίζει σιγά-σιγά να μορφοποιείται, ενώ βρίσκεται ακόμη σε πορεία ανιχνευτική.⁵ Η μελέτη των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών που εντάσσεται στα πλαίσια αναφοράς της παρούσας Διατριβής, θα δώσει τη δυνατότητα απόκτησης μιας περιεκτικής, συνολικής και πρωταρχικής εικόνας και εποπτείας του υπό διαπραγμάτευση θέματος.

¹ Ενδεικτικά αναφέρονται: ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό.π., 1989. ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΔΡΑΜΑΣ: ό.π., 1999. ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1985 & 1988. ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό.π., 1993 & 1989. ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ: ό.π., 1996. ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό.π., 1995.

² ΠΑΤΕΡΑΣ, Κ. Ι. (Ιανουάριος 1994). Προβλήματα στην οικογένεια με ένα γονέα. *Σχολείο και ζωή*, τόμος 42, τεύχ. 1, σ.26-32. σ.26.

³ ΠΑΤΕΡΑΣ: ό.π., 1994, τόμος 42, τεύχ. 1, σ.27-30.

⁴ ΠΑΝΟΥΣΗΣ, Γ. (Μάιος-Ιούνιος 1994). Παιδείας τροπές, εν-τροπές, εκ-τροπές. Σύνδεση έρευνας-παραγωγής και μύθοι. *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχ.76, σ.81-82. σ.81.

⁵ ΚΑΝΑΚΙΔΟΥ, Ε. (2001). Η κοινωνική έρευνα. *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχ.118, σ.47-56. σ.52.

1.2 ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

Η ενασχόληση κάθε ερευνητή με ένα θέμα υποκρύπτει κάποιους λόγους, οι οποίοι τον παρακίνησαν σ' αυτό. Ως κίνητρά του μπορούν να θεωρηθούν η σημαντικότητα, η πρωτοτυπία και η διερευνησιμότητα ενός θέματος, οι προσωπικές κλίσεις και ικανότητες του ερευνητή, αλλά πρωταρχικά από άποψη χρονική και σπουδαιότητας είναι το πηγαίο ενδιαφέρον του,¹ όπως έγινε και στην παρούσα έρευνα. Τα κριτήρια βάση των οποίων επιλέχθηκε το παρόν θέμα, δεν θα αριθμηθούν, αλλά θα τοποθετηθούν μέσα στο κείμενο με την εισαγωγή κουκίδων, σε μια προσπάθεια αποφυγής ιεράρχησής τους κατά βαθμό σπουδαιότητας. Το θέμα, λοιπόν, επιλέχθηκε για να μελετηθεί, επειδή συντρέχουν οι εξής λόγοι:

- Η στροφή του ενδιαφέροντος προς αυτό το θέμα δικαιολογείται, επιβάλλεται και οριοθετείται από τις διαστάσεις που λαμβάνει το πρόβλημα με το πέρασμα των ετών (σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία που αναφέρονται σε έρευνες της Αμερικής, στα οποία θα γίνει αναφορά σε άλλο σημείο αυτής της έκθεσης), και από τη γενική τάση της εμφάνισης όλο και περισσότερων «κρουσμάτων» αυτού του τύπου οικογενειών· σε συνδυασμό με την αφθονία των πολύπλευρων επιστημονικών μελετών κάθε τομέα σε διάφορες χώρες του εξωτερικού και σε αντιδιαστολή με την Ελλάδα, όπου δεν υφίστανται σχεδόν καθόλου.² Στην Αμερική, μάλιστα, οι αρμόδιοι φορείς πάνω σε θέματα οικογένειας, δεν έχουν περιοριστεί στη διερεύνηση του θέματος σε πλάτος και σε βάθος, αλλά έχουν προχωρήσει και πιο πέρα, έχοντας ιδρύσει οργανισμούς και υπηρεσίες που ασχολούνται αποκλειστικά με αυτό το θέμα, ενώ δεν λείπει και η δράση η προερχόμενη από ιδιωτική πρωτοβουλία.
- Βάση κάποιων επίσημων αποφάσεων διαφόρων κρατικών φορέων (νόμοι, νομοθετικά διατάγματα, υπουργικές αποφάσεις, εγκύκλιοι, κ.α.), που καθορίζονται και εγκρίνονται επίσημα, και εφαρμόζονται στην καθημερινή πρακτική, όσον αφορά τις οικογένειες. Η ύπαρξη κάποιων διατάξεων από την πλευρά του Π.Ι.Κ.Π.Α. και της Πρόνοιας για τις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες, εξασφάλιζαν έως έναν βαθμό την χορήγηση κάποιων διευκολύνσεων προς αυτές. Από το 2003 έπαψε η λειτουργία του Π.Ι.Κ.Π.Α.,³ χωρίς συνακόλουθη αύξηση των αρμοδιοτήτων της Πρόνοιας, που θα κάλυπτε το κενό της παύσης του πρώτου θεσμού. Αντί λοιπόν να υπάρξει μεγαλύτερη μέριμνα ως προς τις ιδιαίτερες αυτές ομάδες ανθρώπων, οι οικογένειες βρέθηκαν ξαφνικά και χωρίς καμία προειδοποίηση σε πιο μειονεκτική θέση από αυτήν που είχαν έως τότε, αφού σε αρκετές από αυτές διακόπηκαν οι παροχές, ενώ τα κριτήρια που θα έπρεπε να πληρούν, προκειμένου να ενταχθούν σε κάποιο πρόγραμμα του άλλου φορέα, ήταν ιδιαίτερα αυξημένα. Δεν θα πρέπει να παραλειφθεί και η αναφορά στις οικογένειες οι οποίες, αν και λάμβαναν κάποιου είδους επιδόματα, επειδή αυτά ήταν τόσο πενιχρά και δεν είχαν καμία σχέση με τις απαιτήσεις της σημερινής εποχής, και πάλι αντιμετώπιζαν πολλά προβλήματα οικονομικής κυρίως φύσης.
- Το έμμεσο προσωπικό βίωμα της ερευνήτριας, λόγω της άμεσης επαφής, εμπλοκής και συναναστροφής της με μια συγγενική της οικογένεια, στην οποία ένα μικρό αγοράκι μεγάλωνε με το ζευγάρι των παππούδων του στον γονεϊκό ρόλο. Πολύ στενό συγγενικό πρόσωπο της οικογένειας καταγωγής της ερευνήτριας (α'

¹ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Κ. (1996). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Λευκωσία. σ.14-16.
 ΜΑΚΡΑΚΗΣ, Β. Γ. (2005). *Ανάλυση δεδομένων στην επιστημονική έρευνα με τη χρήση του SPSS. Από τη θεωρία στην πράξη*. (3^η Εκδ.). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg. σ.32.

² ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό. π., 1993, σ.99. ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ: ό. π., 1989, σ.54.

³ Διατάξεις του άρθρου 5 του Ν. 3106/2003 (Φ.Ε.Κ. 30 τ.Α')

εξάδελφος), μεγάλωσε μόνο με τους παππούδες του, καθώς οι γονείς και ο αδελφός του σκοτώθηκαν σε τροχαίο δυστύχημα 14 χρόνια πριν, όταν το παιδί ήταν 13 ετών. Η στενή επαφή του παιδιού αυτού με την ερευνήτρια, που ήταν σχεδόν συνομήλικοι, της δημιούργησε αρκετά ερωτήματα για το είδος της νέας του οικογένειας, για τον τρόπο συνύπαρξής του με τον παππού και τη γιαγιά του, καθώς και για τα προβλήματα και τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν όλοι μαζί τόσα χρόνια, κατά την διάρκεια ανάπτυξης του παιδιού αυτού.

Επισημαίνεται ότι, η συγκεκριμένη περίπτωση θεωρήθηκε, πως δεν θα έπρεπε να συμπεριληφθεί στο δείγμα της έρευνας για συναισθηματικούς λόγους, αλλά και για να αποφευχθεί ο υποκειμενισμός. Λειτουργήσε, όμως, ως κατευθυντήριο μοχλός για τις μετέπειτα κινήσεις της πορείας της έρευνας.

2. Η ΕΡΕΥΝΑ

2.1 ΣΚΟΠΟΣ, ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Με την παρούσα έρευνα, ευελπιστούμε να θέσουμε ένα λιθαράκι στο οικοδόμημα της μελέτης των οικογενειών στα στενά γεωγραφικά όρια της Ελλάδας, σε σύγκριση με την εξέλιξη του θεσμού στις χώρες του Δυτικού κόσμου και ειδικότερα στην Αμερική. Το εγχείρημα αυτό θα γίνει σε σχέση με την βιβλιογραφική ανασκόπηση που έχει κατά τα τελευταία χρόνια οριοθετήσει το θέμα.

Πιο συγκεκριμένα, θα ασχοληθούμε με τις οικογένειες που δημιουργούνται, όταν τα δυο βασικά συστατικά μέλη της, οι γονείς, απουσιάζουν, οπότε τον γονεϊκό ρόλο για τα παιδιά αναλαμβάνουν οι φυσικοί (με συγγένεια εξ αίματος) παππούδες και γιαγιάδες τους. Σ' αυτές, τις λεγόμενες κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες, οι ανιόντες συγγενείς από την πλευρά του πατέρα, της μητέρας ή και των δύο, αναλαμβάνουν τη φροντίδα του ή των εγγονιών τους. Λείπει, δηλαδή, η ενδιάμεση γενιά και συνυπάρχουν, άρα συμβιώνουν, οι δυο -ή ακόμα και τρεις, στην περίπτωση των προπαππούδων- ακρινές γενιές.

Συστηματική διερεύνηση του θέματος δεν έχει έως τώρα διεξαχθεί στον Ελληνικό χώρο, οπότε σκοπός μας είναι η μελέτη της νέας μορφής οικογενειακής δομής, όπως επίσης ο έμμεσος εντοπισμός ομοιοτήτων και διαφορών της με την τυπική πυρηνική ελληνική οικογένεια.

Σκοπός της έρευνάς μας είναι να καταγράψουμε τις συνθήκες που επικρατούν στην ενδοελληνική δι-γενεακή οικογένεια στα πλαίσια της Ελληνικής κοινωνίας και να αναδείξουμε πληροφορίες για τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο τρίγωνο παππούδες-γονείς-παιδί λόγω απουσίας των γονέων,¹ για τις διαφοροποιήσεις που υπάρχουν στη μέθοδο διαπαιδαγώγησης και ανατροφής του παιδιού (ανάμεσα στους γονείς και στους παππούδες), για τις συνθήκες που βιώνουν τα παιδιά μέσα στην κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια και τέλος, για τις επιρροές που υφίσταται η συμπεριφορά και ο ψυχοσωματικός κόσμος των παιδιών.

Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα που διαμορφώθηκαν και διερευνώνται, είναι:

- Ποιά είναι η δυναμική των σχέσεων, που αναπτύσσονται στο τρίγωνο παππούδες-γονείς-παιδί, λόγω απουσίας των γονέων;
- Ποιές είναι οι επιπτώσεις της συμβίωσης παππούδων-παιδιού στη ζωή και των δύο πλευρών;

---

¹ Ερευνητικά έχει αποδειχτεί ότι, η φυσική απουσία ενός γονέα έχει εξίσου σημαντικές επιρροές στο παιδί με την ψυχολογική του απουσία, όταν δηλαδή ο γονιός είναι απρόσιτος ή μακριά από το παιδί. ΚΟΓΚΙΑΟΥ: ό.π., 1995, σ.114.

- Υπάρχει διαφορά στον τρόπο διαπαιδαγώγησης και ανατροφής του παιδιού ανάμεσα στους γονείς και στους παππούδες;
- Η απουσία γονέων (πραγματική ή πλασματική-συναισθηματική)¹ έχει επιπτώσεις στην ψυχοσύνθεση του παιδιού και στην ψυχολογική του εξέλιξη;
- Παίζει ρόλο η ηλικία που έχει το παιδί κατά τον αποχωρισμό του από τους γονείς του;
- Υπάρχουν συναισθηματικής-ψυχολογικής φύσης προβλήματα στα παιδιά αυτών των οικογενειών; Εάν ναι, σε ποιούς παράγοντες οφείλονται αυτά;
  - Σε προηγούμενες συνθήκες που έζησε το παιδί μέσα στην οικογένεια προέλευσής του;
  - Στο ίδιο το γεγονός του αποχωρισμού του από τους γονείς του;
  - Στις σχέσεις που αναπτύσσονται κατά την προσωρινή επικοινωνία του παιδιού με τους γονείς του;
  - Στην παντελή απουσία των γονέων από τη ζωή του παιδιού;
  - Στη διαβίωση του παιδιού μέσα στην κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια και, κατά συνέπεια, στον τρόπο με τον οποίο βιώνει το παιδί τους παππούδες του ως γονείς του;
- Ποιά είναι τα προβλήματα και οι δυσκολίες που προκύπτουν στην κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια;
- Ποιοί είναι οι κρατικοί φορείς και τα άτυπα δίκτυα στήριξης αυτής της οικογένειας;

Εδώ, τίθενται τα προαναφερθέντα υπό διερεύνηση ερωτήματα και όχι ερευνητικές υποθέσεις, αν και θα μπορούσαν να μετατραπούν σε τέτοιες, εφόσον και τα μεν και τα δε, στηρίζονται στη σχετική θεωρητική και βιβλιογραφική ανασκόπηση.² Ο λόγος για τον οποίο δεν γίνεται αναφορά σε υποθέσεις, είναι ότι, σκοπός στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι οι στατιστικές συσχετίσεις και οι αιτιώδεις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μεταβλητών, με την έννοια της αυστηρά ποσοτικής προσέγγισης, αλλά η περιγραφή και μελέτη των συνθηκών που λαμβάνουν χώρα μέσα στις νεοσχηματισθείσες οικογένειες με τη μορφή ποιοτικής ανάλυσης.

2.2 ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σε μια εποχή, που εξελίσσεται ραγδαία και κάθε μέλος της κοινωνίας -πολύ περισσότερο τα παιδιά, που υπάγονται σε μία ευπαθή ηλικιακή ομάδα και η εξέλιξή τους είναι θεμελιακής σπουδαιότητας- πρέπει να είναι σωστά προετοιμασμένα και ευπροσάρμοστα σ' αυτές τις εξελίξεις, η οικογένεια παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Ο άνθρωπος με τη γέννησή του εισέρχεται σε ένα οργανωμένο κοινωνικό περιβάλλον, όπου δεν νοείται η μη αποδοχή κάποιων ρόλων και του ενστερνισμού των αξιών του εκάστοτε συστήματος. Όμως, είτε είναι οι γονείς αυτοί, που θα διαμορφώσουν το κατάλληλο έδαφος για την αρμονική διάπλαση ολοκληρωμένων ανθρώπων είτε είναι

¹ Ερευνητικά έχει αποδειχτεί ότι, η φυσική απουσία ενός γονέα έχει εξίσου σημαντικές επιρροές στο παιδί με την ψυχολογική του απουσία, όταν δηλαδή ο γονιός είναι απρόσιτος ή μακριά από το παιδί. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.114.

² ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ. (Ιανουάριος 2006). *Θεμελιωμένη θεωρία (grounded theory) και ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: Δύο ερευνητικά παραδείγματα*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.211-230). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5. σ.212-213.

τα υποκατάστατά τους, όπως είναι τα συγγενικά πρόσωπα -στη συγκεκριμένη έρευνα, ο παππούς και η γιαγιά- ή κάποιοι άλλοι φορείς, όλοι θα πρέπει να έχουν τα απαραίτητα εχέγγυα και την κατάλληλη στήριξη για να επιτύχουν τον στόχο τους και να εκπληρώσουν τον ρόλο τους. Επιβάλλεται η υποστήριξη του παιδιού τόσο από τους οικογενείς παράγοντες αγωγής όσο και από την θεσπισμένη Πολιτεία. Η βοήθεια αυτή θα προκύψει, αφού προηγηθεί ενημέρωση και απόκτηση-εξασφάλιση γνώσης πάνω σε θέματα που αφορούν στην οικογένεια.

Παρά το γεγονός ότι, σε διεθνές επίπεδο παρατηρείται μεγάλος αριθμός εργασιών, άρθρων και ερευνών¹ με θέμα τους παππούδες που αναλαμβάνουν τη φροντίδα των εγγονιών τους, στον ελληνικό χώρο, απεναντίας, δεν υπάρχει ούτε καν κάποια στοιχειώδης αναφορά.² Πόσο μάλλον εστίαση σε αυτό. Την τελευταία περίοδο μόνο, εμφανίζεται ένας αριθμός αναφορών σε άρθρα και βιβλία, με τη μορφή παρεμπιπτούσων ή αποσπασματικών προσεγγίσεων και ενασχόλησης με το θέμα της φύλαξης των παιδιών από τους παππούδες κατά τις ώρες επαγγελματικής απασχόλησης της μητέρας.³ Όμως, σε ό,τι αφορά στην κατάσταση των κατατετηγμένων κατά γενεές οικογενειών στην Ελλάδα, υπάρχει ένα ερευνητικό κενό τόσο στην ελληνική έρευνα-επιστήμη όσο και στην ελληνική βιβλιογραφία, το οποίο χρήζει επισταμένης διερεύνησης. Αυτό θα αποτελέσει τον βασικό άξονα της προβληματικής της παρούσας Διδακτορικής διατριβής. Με την εν λόγω εμπειρική έρευνα επιχειρούμε να αποκτήσουμε μια εικόνα για τον τρόπο λειτουργίας αυτών των οικογενειών στο αναδυόμενο, ανεπεξέργαστο και ασαφές τοπίο της οικογενειακής μελέτης.

Η έλλειψη συγκροτημένης και εντατικής επιστημονικής, ερευνητικής και θεωρητικής προσέγγισης και εξέτασης αυτής της προοπτικής, δεν ήταν τόσο αποτέλεσμα παραμέλησης αυτού του θέματος όσο αποτέλεσμα των ιδιαίτερων κοινωνικών συνθηκών που επέτρεψαν, υπαγόρευαν ή ευνόησαν άλλες παραπλήσιες και κοντινές όψεις του ευρύτερου οικογενειακού προβληματισμού. Ή μπορεί ακόμη να αποδοθεί στην ιδιαιτερότητα και στις δυσκολίες που απορρέουν από ένα τέτοιο θέμα, στο οποίο δεν μπορεί κανείς να δημιουργήσει ομοιόμορφες κατηγορίες, προκειμένου να το μελετήσει καλύτερα.

Η γνώση που θα συσσωρευτεί, θα προαχθεί ακόμη περισσότερο όσον αφορά τις ελλείψεις που υπάρχουν στον τομέα της οικογενειακής και της εξελικτικής ψυχολογίας, της συμβουλευτικής και της ψυχοθεραπείας, αλλά και θα δώσει έναυσμα για την κατάρτιση ενός νέου σχεδίου κοινωνικής και, πιο συγκεκριμένα,

¹ Ενδεικτικά αναφέρονται: CAROLAN-CONCANNON: ό.π., 2003. CONWAY: ό.π., 2004. LONGORIA: ό.π., 2005. McCOHNELL: ό.π., 2000. MINKLER, M., & FULLER-THOMSON, E. (September 1999). The health of grandparents raising grandchildren: Results of a National study. *American Journal of Public Health*, Vol. 89, No. 9, pp.1384-1389. PORTERFIELD: ό.π., 2007.

² Ο ίδιος προβληματισμός εντοπίζεται και εκφράζεται με τα λεγόμενα της ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ: «γι' αυτό χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση του ρόλου της γιαγιάς και του παππού στη σύγχρονη Ελληνική οικογένεια και της συμβολής του στην εξέλιξη του παιδιού, ιδιαίτερα όταν αυτοί είναι μέλη της άμεσης οικογένειάς του». ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ: ό.π., 1990, σ.119.

³ ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ κ.ά.: ό.π., 1993, σ.434. ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ κ.ά.: ό.π., 1996, σ.395. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΡΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΗΡΙΑΤΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ: ό.π., 2000, σ.20. ΚΑΤΣΙΚΗΣ: ό.π., (χωρίς ημερομηνία έκδοσης), σ.61. ΚΟΥΑΡΤΙ: ό.π., 1980, σ.23. ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ-ΛΟΪΖΟΥ: ό.π., 1995, σ.63. ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ: ό. π., 1993, σ.28 & 132-133. ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ: ό.π., 1980, σ.552. ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1966, *τεύχ.* 21, σ.337. ΣΑΦΙΛΙΟΥ-ROTHSCHILD: ό.π., 1972, *τεύχ.* 13, σ.94. SUSSMUTH et al: ό.π., 1981, σ.236. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ: ό.π., 1984, *τεύχ.* 52, σ.90-91. ΤΖΩΡΤΖΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1993, *τεύχ.* 98, No 3, σ.194. ΧΟΥΡΔΑΚΗ: ό. π., 1995, σ. 417-418.

οικογενειακής πολιτικής.¹ Η σπουδαιότητα μελέτης του συγκεκριμένου θέματος στηρίζεται στο γεγονός ότι, πλήθος ερευνητών² διαφορετικών ειδικοτήτων και με διαφορετικούς προσανατολισμούς στο εξωτερικό ασχολήθηκε στο παρελθόν και εξακολουθεί να ασχολείται με τη μελέτη των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών. Καθένας απ' αυτούς, βέβαια, το διαπραγματεύεται από διαφορετική σκοπιά και δίνει τη δική του προτεραιότητα στη σειρά εξέτασης των πτυχών του προβλήματος που έχει μπροστά του.³ Τα ευρήματά τους⁴, όμως, ισχύουν και σε διαφορετικό περιβάλλον, πέρα απ' αυτό στο οποίο διεξήχθησαν, και πιο συγκεκριμένα στην Ελλάδα.⁵ Στο εξωτερικό, δεν είναι λίγα τα Πανεπιστημιακά και ερευνητικά ιδρύματα, οι οργανισμοί, όπως επίσης οι κρατικοί και οι ιδιωτικοί φορείς, που συμπεριλαμβάνουν το θέμα αυτό στις προτεραιότητές τους,⁶ π.χ. AARP. Η πρακτική σημασία των αποτελεσμάτων της συγκεκριμένης έρευνας δικαιολογείται από την εφαρμογή που θα έχουν στην κοινωνία, γενικότερα, με την ευαισθητοποίηση πολιτών και πολιτικών σε θέματα που αφορούν στην ευαίσθητη-ιδιαίτερη αυτή μερίδα των ανθρώπων και στη νεοσύστατη δομή της οικογένειά τους.

Μεταξύ των ατόμων και των παραγόντων η στάση, η άποψη και οι ενέργειες, των οποίων θα επηρεαστούν από τη διερεύνηση του θέματος και την εξαγωγή των πορισμάτων του, είναι και οι ίδιοι οι γονείς, οι παππούδες, η Πολιτεία, η Εκκλησία, η κοινή γνώμη και η επιστημονική κοινότητα.

Πιο αναλυτικά, όσον αφορά τους γονείς, αν οι αιτίες που θα τους οδηγούσαν στην οικειοθελή παραμέληση ή εγκατάλειψη του παιδιού τους, εξαρτιόνταν καθαρά από αυτούς, ίσως περνούσαν από μια δεύτερη σκέψη την πιθανή ενέργειά τους, αναλογιζόμενοι τις δυσκολίες που θα προέκυπταν από την ανατροπή του σκηνικού στην οικογένειά τους. Θα εκλάμβανε, λοιπόν, η έρευνα αυτή λειτουργία αποτρεπτική ως προς τους γονείς.

Από την άλλη πλευρά, αν ήταν αναπόφευκτη μια τέτοια κατάσταση, οι παππούδες θα ήταν πιο δυνατοί να την αντιμετωπίσουν, έχοντας γνώση των πληροφοριών που θα αποκόμιζαν από την έρευνα αυτή. Τα ερευνητικά δεδομένα που θα έρθουν στο φως (θα δημοσιοποιηθούν), θα αποτελούσαν έρεισμα μεγαλύτερης δραστηριοποίησής τους προς την κατεύθυνση διεκδίκησης παροχών και διευκολύνσεων από διάφορους φορείς.

Αλλά και από τη μεριά της Πολιτείας, η αναγνώριση του ρόλου και της ανιδιοτελούς συνεισφοράς των παππούδων όσον αφορά τη στήριξη του θεσμού της οικογένειας, ίσως έθετε τα θεμέλια επανεξέτασης και μεταρρύθμισης των προγραμμάτων και της οικογενειακής πολιτικής τους, ενισχύοντάς τα. Η παρουσίαση της κατάστασης που επικρατεί μέσα στις οικογένειες, σε αντιδιαστολή με τις

¹ PILLEMER, D.B., & LIGHT, R.G. (May 1980). Synthesizing outcomes: How to use research evidence from many studies. Harvard educational review, vol.50, no.2, pp.176-195. p.178. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.516-517.

² Ενδεικτικά αναφέρονται: CAROLAN-CONCANNON: ό.π., 2003. CONWAY: ό.π., 2004. LONGORIA: ό.π., 2005. McCONNELL: ό.π., 2000. MINKLER & FULLER-THOMSON: ό.π., 1999, Vol. 89, No. 9. PORTERFIELD: ό.π., 2007.

³ ΜΠΕΛΛΑΣ, ΘΡ. (1998). Δομή και γραφή της επιστημονικής εργασίας. Με βάση την εμπειρική παιδαγωγική έρευνα για υποψήφιους μεταπτυχιακών. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. Σειρά: Μέθοδοι έρευνας και πειραματικός σχεδιασμός. σ.71. PILLEMER & LIGHT: ό.π., 1980, p.192.

⁴ Βλέπε κεφάλαιο 3.ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ στο μέρος Α'.

⁵ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π., 1996, σ.15. ΜΠΕΛΛΑΣ, ΘΡ. (1993). Μεθοδολογία της Ψυχοπαιδαγωγικής Έρευνας. Ιωάννινα: εκτύπωση-επιμέλεια ΕΝΤΥΠΟ Ε.Π.Ε.(χωρίς όνομα εκδότη). σ.46.

⁶ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π., 1996, σ.47.

πρακτικές και την πολιτική του κράτους, θα αποτελέσει παράγοντα ανάδειξης των κενών που ενυπάρχουν σ' αυτές.

Αρωγός και συνοδοιπόρος της πολιτείας προς αυτή την κατεύθυνση, θα πρέπει να είναι πάντα η Εκκλησία, της οποίας ο ρόλος δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται. Πολλές φορές, μάλιστα, αυτή θα είναι ο βασικός υποκινητής ενεργοποίησης της Πολιτείας, με τη συμβολή βέβαια και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Η κοινή γνώμη έχει εξαιρετικά μεγάλη δύναμη και μπορεί να ασκήσει επιρροή στα κέντρα λήψης αποφάσεων για την κοινωνική πολιτική, με την προϋπόθεση φυσικά ότι η ίδια θα διαμορφωθεί κατάλληλα, εξαλείφοντας τις προϋπάρχουσες προκαταλήψεις, επιδεικνύοντας σεβασμό στο δικαίωμα κάθε ανθρώπου επιλογής του σχήματος και της μορφής της οικογενειακής οργάνωσης μέσα στην οποία επιθυμεί να ζήσει ο ίδιος και τα μέλη της οικογένειάς του και διαπλάθοντας τέτοιες συμπεριφορές και στάσεις, σύμφωνα με τις οποίες θα γίνονται αποδεκτές από το κοινωνικό σύνολο, όχι μόνο οι κυρίαρχες οικογένειες, αλλά και τα μη συμβατικά οικογενειακά σχήματα.

Τέλος, αναφορικά με την επιστήμη, η έρευνα αυτή θα συντελέσει στον εμπλουτισμό της γνώσης στο εν λόγω θέμα, διαμορφώνοντας ένα συνολικό ερμηνευτικό πλαίσιο και θέτοντας ένα ακόμη λιθαράκι στο οικοδόμημά της. Τα πορίσματα της έρευνας θα μπορέσουν τόσο να αξιοποιηθούν πρακτικά όσο να αποκαλύψουν σχέσεις, παράγοντες και τομείς για περαιτέρω διερεύνηση, αναδεικνύοντας νέους προβληματισμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους θα ωθήσουν στην ανεύρεση πιο ευέλικτων διαδικασιών επίλυσης των ζητημάτων του παρόντος θέματος. Μια μελέτη δεν είναι εύκολο να καλύπτει κάθε περιοχή της, μπορεί όμως να παρουσιάζει τις πτυχές εκείνες που δεν ερευνήθηκαν σε βάθος ή έκταση και να τις προτείνει για εξέταση από άλλα μέλη της επιστημονικής κοινότητας και από διαφορετικές ειδικότητες κάθε φορά, όπως στην προκειμένη περίπτωση, από κοινωνιολόγους, ψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς. Εξάλλου, κάθε τομέας της επιστήμης μελετάει ένα θέμα από άλλο πρίσμα και οπτική γωνία, δίνοντας διαφορετικές διαστάσεις του ίδιου προβλήματος.

2.3 ΤΟ ΥΛΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ

Πριν επιχειρηθεί μια παρουσίαση των μεθόδων που ακολουθήθηκαν κατά τη διεξαγωγή της έρευνας, είναι απαραίτητη η αναφορά στο υλικό και στον τρόπο συγκέντρωσής του.

Το υλικό του θεωρητικού μέρους της έρευνας δομήθηκε μετά από αρκετή αναζήτηση και μελέτη σε βιβλιογραφία και αρθρογραφία στις βιβλιοθήκες: του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και της Φιλοσοφικής και Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Παντείου Πανεπιστημίου, του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (πραγματοποιήθηκε αναζήτηση αγγλικής βιβλιογραφίας στις τράπεζες πληροφοριών DATA BASES (ERIC), του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, της Εθνικής βιβλιοθήκης και της βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων.

Εκτός από τα βιβλία και τα άρθρα που συγκεντρώθηκαν από τις παραπάνω πηγές, το υλικό της έρευνας περιελάμβανε ακόμη:

- Έρευνες σχετικά με τους παππού-γιαγιά ως γονείς για δεύτερη φορά.

- Συνεντεύξεις (ερωτηματολόγια και απομαγνητοφωνήσεις των ηχογραφημένων απαντήσεων) των παππού ή/και γιαγιάς και παιδιού κάθε οικογένειας.

- Ημερολόγιο επαφών με την κάθε οικογένεια.

-Υποθέσεις-ιστορικό κάθε οικογένειας, που είχε αντληθεί από τα αρχεία των Δικαστηρίων.

-Προεδρικά διατάγματα και εγκυκλίους¹ που αφορούσαν την Πρόνοια, το Π.Ι.Κ.Π.Α. και την Δ.Ο.Υ. (εφορεία), που επέτρεψαν τη διαφώτιση ορισμένων ιδιομορφιών που συναντώνται στις οικογένειες των παππούδων οι οποίοι φροντίζουν τα εγγόνια τους, και πολλών από τις δυσκολίες και τα προβλήματα με τα οποία αυτοί έρχονται αντιμέτωποι.

-Λήμματα σε διάφορες εγκυκλοπαίδειες για τους όρους που χρησιμοποιήθηκαν.

-Άρθρα και άλλα κείμενα από το διαδίκτυο.

-Φυλλάδια και φωτογραφικό υλικό παρμένα από το διαδίκτυο.

Από όλα τα προαναφερθέντα,² μέσα στο κείμενο περιλαμβάνονται μόνο τα γραπτά τεκμήρια, ενώ το υπόλοιπο υλικό είναι στη διάθεση κάθε ενδιαφερόμενου. Όλα τους, πάντως, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, λειτούργησαν ως ερευνητικά εργαλεία, χρησιμοποιήθηκαν για την επίτευξη των στόχων και σκοπών της μελέτης, αξιοποιήθηκαν στη διερεύνηση των ερωτημάτων της, αποτέλεσαν μια γόνιμη προσπέλαση της προβληματικής του συγκεκριμένου προσανατολισμού και συντέλεσαν αποφασιστικά στην κατοχύρωση της ακρίβειας, της σαφήνειας, της πληρότητας, της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας³ στις φάσεις προ, κατά την διάρκεια, αλλά και μετά την αποπεράτωση της ερευνητικής διαδικασίας.

2.4 ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ-ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΕΚΤΕΛΕΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κάθε μελέτη προαπαιτεί έναν άρτιο σχεδιασμό πριν την διεξαγωγή της, ο οποίος περιλαμβάνει:

- τον καθορισμό των σκοπών, των στόχων και της μεθόδου που θα εφαρμοστεί,
- το εργαλείο-μέσο που θα χρησιμοποιηθεί για τη συλλογή στοιχείων,
- τον προγραμματισμό του τόπου και του χρόνου διεξαγωγής της έρευνας,
- τα άτομα που θα απαρτίζουν το δείγμα του πληθυσμού, και
- τον τρόπο συγκέντρωσης, αξιοποίησης, μελέτης και ανάλυσης των δεδομένων που θα προκύψουν.

2.5 ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η προσέγγιση και η μελέτη των κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών δεν θα πρέπει να γίνει με τη στατική θεώρησή τους ως κοινωνικό πρόβλημα, αλλά ως μια νέα μορφή οικογένειας που έχει να αντιμετωπίσει κάποιες αντιξοότητες εξαιτίας του νεοτερισμού και της καινοτομίας της και όχι λόγω της ιδιομορφίας ή της

¹ ΦΙΛΙΑΣ, Β. (γενική εποπτεία). (1996). *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*. (2^η έκδοση, συμπληρωμένη). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Βιβλιοθήκη κοινωνικής επιστήμης και κοινωνικής πολιτικής. (1^η έκδοση:1993, προηγούμενη έκδοση 1977, Κοινωνιολογική βιβλιοθήκη). ISBN 960-01-0643-6. σ.182. ΖΑΧΑΡΕΝΑΚΗΣ, Κ.Μ. (Μάιος-Ιούνιος 1979). Μέθοδοι της συγκριτικής παιδαγωγικής. *Σχολείο και ζωή*, (έτος 27^ο, 1^ο εξάμηνο), τευχ.5-6, σ.201-207. σ.203.

² DUVERGER, M. (1976). *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών. Αι μέθοδοι παρατηρήσεως*. 2^{ος} τόμος. (Μεταφρ.: Ν. Παπαδόδημα). (εκ του γαλλικού πρωτότυπου: DUVERGER, M. (1961). *Méthodes des sciences sociales*. Collection "Themis". Paris: Presses Universitaires de France). Αθήναι: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε.), 2^η έκδοση. σ.78-79 & 82.

³ ΜΑΝΕΣΗΣ, Ν.Σ., & ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Ι.Δ. (). Το τεστ και η έννοια της εγκυρότητας. *Το σχολείο και το σπίτι*, τεύχ. 3(441), σ.139-146. σ.142. ΚΑΝΑΚΙΔΟΥ: ό.π., 2001, σ.53-54. MIQUEL, G. (Μάιος-Ιούνιος 1979). Τα ψυχοπαιδαγωγικά τεστς στη σημερινή κοινωνία. *Σχολείο και ζωή*, (έτος 27^ο, 1^ο εξάμηνο), τεύχ. 5-6, σ.208-210. σ.210.

ιδιαιτερότητάς της. Γιατί η αντίληψη και η αντιμετώπισή της με τη μορφή του προβλήματος, θα συνέβαλε στη δημιουργία ή συντήρηση της νομιμοποιητικής ψευδαίσθησης πως, αφού αποτελεί πρόβλημα, είναι δυνατό να βρεθεί λύση και θα απαιτούσε με ματαιοπονία την αντιστροφή της κατάστασης (επίλυσής του). Με λίγα λόγια, οι ίδιες οι οικογένειες δεν αποτελούν πρόβλημα, αλλά δομές με φυσιολογικά προβλήματα.

Μια βασική προϋπόθεση για τη διερεύνηση του θέματος αυτού ήταν ότι, όλες οι ερωτήσεις της ημι-δομημένης συνέντευξης που σχεδιάστηκε, μετρούσαν αυτό για το οποίο ετοιμάστηκαν. Εφόσον δημιουργήθηκαν μετά από προβληματισμούς που προκλήθηκαν από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση που προηγήθηκε, σε όλους τους συνεντευξιαζόμενους ερωτήθηκαν τα ίδια θέματα και μάλιστα με την ίδια σειρά, για να εξασφαλιστεί μέχρι ενός σημείου η εγκυρότητα της έρευνας. Εξίσου σημαντικό ήταν ότι, το δείγμα που τελικά επιλέχθηκε, ήταν αντιπροσωπευτικό μόνο του υπό εξέταση πληθυσμού -όχι πανελλαδικά-, πληρώντας όλες τις προϋποθέσεις επιλογής του και με σαφώς καθορισμένα τα κριτήρια συμπερίληψης των ατόμων σ' αυτό. Οι ερωτώμενοι απάντησαν, σύμφωνα με την τήρηση του δεοντολογικού κανόνα ότι είχαν εκ των προτέρων λάβει γνώση του σκοπού της έρευνας και αφού η ερευνήτρια εξασφάλισε την σύμφωνη συγκατάθεσή τους. Στην εν λόγω έρευνα θεωρείται ότι, όλες οι απαντήσεις που δόθηκαν από τα άτομα, ήταν ειλικρινείς και καθρέπτιζαν την πραγματικότητα όπως την βίωναν τα υποκείμενα. Χωρίς, όμως, τον χειρισμό των ερωτώμενων από την πλευρά της ερευνήτριας με ανθρωπιά, με τη συνεπή και ειλικρινή τήρηση της ανωνυμίας των υποκειμένων που έλαβαν μέρος στην έρευνα και την απόλυτη εμπιστοσύνη για τα προσωπικά τους στοιχεία, σύμφωνα με τη δέσμευση που είχε δώσει η ερευνήτρια όταν διάβαζε το κείμενο των διευκρινήσεων στα εν λόγω υποκείμενα, δεν θα υπήρχε λόγος διεξαγωγής της έρευνας, καθώς θα ήταν μια μορφή καταστρατήγησης της εμπιστοσύνης των ερευνώμενων υποκειμένων, όπως επίσης δείγμα ασέβειας στην αξιοπρέπειά τους¹ και δεν θα διασφαλιζόταν η εγκυρότητα και η αξιοπιστία αυτής.

2.6 ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Η έρευνα αυτή θα οριοθετήσει τις διαστάσεις του προβλήματος και θα διερευνήσει τη σχέση η οποία υπάρχει μεταξύ των κύριων γνωρισμάτων του οικογενειακού περιβάλλοντος της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας, όπως τις σχέσεις που υπήρχαν μέσα στην πυρηνική οικογένεια -από την οπτική των παππούδων- και αυτές που αναπτύχθηκαν στη νέα δομή της, τα κοινωνικοοικονομικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά της, τα προβλήματα και τις δυσκολίες που προέκυψαν στο εσωτερικό της, τους φορείς και παράγοντες στήριξης αυτής της μορφής οικογένειας, τις σχέσεις, τις δυναμικές, το ψυχολογικό κλίμα, τα συναισθήματα των δύο πλευρών, δηλαδή των παππούδων και των παιδιών, την ηλικία του παιδιού σε συνάρτηση με τον αποχωρισμό του από τους γονείς του, τη σύγκριση του τρόπου ανατροφής των παιδιών (γονεϊκού ρόλου) μεταξύ γονέων και παππούδων. Κι όλα αυτά θα μελετηθούν στα στενά γεωγραφικά πλαίσια ενός από τους πολλούς νομούς που απαρτίζουν την Ελλάδα, συγκεκριμένα στη Φθιώτιδα, ενώ χρονολογικά θα τοποθετηθούν στην περίοδο 2000-2003.

Πρέπει να διασαφηνιστεί ότι, το θέμα θα μελετηθεί περισσότερο σε έκταση και όχι τόσο σε βάθος, με σκοπό να καλυφθούν όσο το δυνατόν περισσότερες πτυχές του, εφόσον πρόκειται κυρίως για μια αρχική και διερευνητική μελέτη στον Ελληνικό

¹ ΕΥΚΛΕΙΔΗΣ: ό.π., 1999, σ.176-177.

χώρο, οπότε δε θα γίνει διείσδυση σε κάθε επιμέρους πτυχή του ξεχωριστά. Άλλοι παράγοντες που παρεισφρέουν, όπως είναι οι γονείς των παιδιών και ο τρόπος με τον οποίο αυτοί αντιλαμβάνονται την κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια, η κοινωνική της θέση, το σχολείο του παιδιού, οι συγγενείς και γενικά, ο κοινωνικός περίγυρος της οικογένειας, η οπτική της Εκκλησίας, οι αντιλήψεις της κοινής γνώμης και οι ρυθμίσεις του Κράτους γι' αυτές τις οικογένειες, η αναπαραγωγή των γονεϊκών προτύπων στο πρόσωπο των παιδιών κατά την ενήλικη ζωή τους μελλοντικά, δεν θα αποτελέσουν μέρος της έρευνας αυτής. Επίσης, δεν θα γίνει εκτεταμένη παρουσίαση ανάλογων πεπραγμένων στο εξωτερικό, γιατί σκοπός εδώ είναι να καταδειχθούν τα όσα λαμβάνουν χώρα στην Ελλάδα. Η επέκταση σε μια συγκριτική μελέτη με τα του εξωτερικού, είναι δύσκολο εγχείρημα, προϋποθέτει την ύπαρξη μιας μεγάλης ερευνητικής ομάδας επιστημόνων και ξεπερνάει τα όρια μιας διδακτορικής έρευνας και τη δυνατότητα ενός και μόνου ανθρώπου.

2.7 ΜΕΣΑ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Ως μέσο συλλογής δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η ημι-δομημένη συνέντευξη, η οποία περιελάμβανε κλειστές ερωτήσεις με εκδοχές απαντήσεων έτοιμες, που ίσως δε θα ήταν εύκολο να σκεφτούν και δώσουν οι ερωτώμενοι.¹ Περιείχε, όμως, και ανοιχτές ερωτήσεις με στόχο την εμβάθυνση, για καλύτερη και πληρέστερη κατανόηση της απάντησης που δόθηκε με την κλειστή ερώτηση.² Η προσαρμοστικότητα, που απολαμβάνει ο ερευνητής με τη χρήση της συνέντευξης, σε συνδυασμό με το πλήθος των πληροφοριών που αποκομίζει απ' αυτή, συντελούν στην προτίμησή της σε σχέση με άλλα μέσα συλλογής ερευνητικού υλικού.³ Ο πλούτος των απαντήσεων και ο αυθορμητισμός των ερωτώμενων χαρίζει στον ερευνητή μια αίσθηση σιγουριάς και ασφάλειας όσον αφορά στα αποτελέσματά του.⁴ Ένα ακόμη στοιχείο, το οποίο συνηγορούσε ως προς την επιλογή αυτής της μεθόδου, ήταν η ύπαρξη ευελιξίας σε ό,τι αφορά στην υπαγόρευση των ερωτήσεων, όπου δινόταν η ευκαιρία στον ερευνητή διευκρινιστικών σχολίων στα πιο δυσνόητα σημεία ή στις αντιφάσεις, αλλά και διασαφηνίσεων ή προτροπής για εμβάθυνση στις απαντήσεις των υποκειμένων του.⁵

Την χρήση της συνέντευξης δικαιολογούσαν και την προέβαλαν ως επιτακτική ανάγκη σε μεγαλύτερο βαθμό οι ιδιαιτερότητες και η ιδιομορφία των ηλικιακών ομάδων που θα συμμετείχαν στην έρευνα, καθώς επίσης οι έντονα αποκλίνοντες γλωσσικοί ιδιωτισμοί,⁶ οι οποίοι προκαλούν δυσκολίες ως προς την αποκωδικοποίηση των λεγόμενων και είναι συνηθισμένοι στους ηλικιωμένους ανθρώπους, ιδίως στην επαρχία. Κρίθηκε επίσης απαραίτητη, επειδή οι ομάδες οι

¹ ΧΑΣΑΝΔΡΑ, Μ., & ΓΟΥΔΑΣ, Μ. (2004). *Κριτήρια εγκυρότητας και αξιοπιστίας στην ποιοτική-ερμηνευτική έρευνα*. Στους ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α., ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, ΓΡ., & ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ. Εκ.) Ποιοτική και ποσοτική έρευνα στην ψυχολογία (σ.31-46). 2^{ος} τόμος. Επιστημονική επετηρίδα της ψυχολογικής εταιρείας Βορείου Ελλάδος (έτος ιδρύσεως 2002). Εκ. Ελληνικά Γράμματα. (χωρίς τόπο έκδοσης). σ.44. DUVERGER: ό.π., 1976, σ.163.

² ΜΑΚΡΑΚΗΣ: ό.π., 2005, σ.44.

³ BELL, J. (2001). *Μεθοδολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας. Οδηγός για φοιτητές και υποψήφιους διδάκτορες*. (Πρόλογος-εισαγωγή-απόδοση: Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα). (Πρωτότυπο: BELL, J. (1993). *Doing your research project*. Buckingham: Open University Press). 1^η έκδοση: Απρίλιος 1997. Αθήνα: Εκδ. Gutenberg. ISBN960-01-0684-3. σ.143.

⁴ OPPENHEIM, A. N. (1966). *Questionnaire design and measurement*. London: Heinemann. σ.32.

⁵ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π., 1996, σ.75. OPPENHEIM: ό.π., 1966, σ.31

⁶ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Π. Α. (1981). *Μεθοδολογία έρευνας στις επιστήμες της συμπεριφοράς*. (Πανεπιστημιακές παραδόσεις). Ιωάννινα. σ.56.

οποίες μελετήθηκαν, ήταν κατά βάση τα παιδιά και οι ηλικιωμένοι, που ακόμη και μέσα σ' αυτές υπήρχε μεγάλη ηλικιακή και νοητική απόκλιση. Πέραν αυτών, με την χρήση της συνέντευξης οι ερωτώμενοι έχουν τη δυνατότητα πιο ελεύθερης έκφρασης, και ιδιαίτερα μάλιστα οι παππούδες, οι οποίοι νιώθουν έντονα την ανάγκη να μιλήσουν σε κάποιον, να μοιραστούν μαζί του τις σκέψεις, τις εμπειρίες και τα προβλήματά τους, προκειμένου να βρουν κατανόηση και συμπόνια, ενώ άλλοτε το κάνουν από την προθυμία τους να βοηθήσουν τους νεότερους και οποιονδήποτε έχει την ανάγκη τους.¹ Οπότε είναι πιο εύκολη η συγκέντρωση δεδομένων και η διαπίστωση της γενικής τάσης των απόψεων αυτής της ηλικιακής κατηγορίας ανθρώπων, σε αντίθεση με τον γραπτό λόγο τον οποίο έτσι κι αλλιώς αρκετά άτομα του δείγματος δεν θα μπορούσαν ή δεν θα ήταν πρόθυμα να χρησιμοποιήσουν λόγω αναλφαβητισμού, χαμηλού μορφωτικού επιπέδου ή λόγω ηλικίας, όπως στην περίπτωση των μικρών παιδιών-νηπίων. Εκ των πραγμάτων οι άνθρωποι προτιμούν να απαντούν προφορικά και όχι γραπτά, γεγονός που έχει ως θετικό επακόλουθο την αύξηση της αξιοπιστίας των αποτελεσμάτων της έρευνας,² αλλά και της εγκυρότητας,³ αφού τείνουν να απαντούν με περισσότερη ειλικρίνεια στον προφορικό λόγο.³ Εξάλλου, με την καταγραφή σημειώσεων από την πλευρά της ερευνήτριας επάνω στο πλάνο της συνέντευξης (έντυπο του ερωτηματολογίου), εξαλειφόταν ο κίνδυνος μικρής ή καθόλου ανταπόκρισης από την πλευρά των υποκειμένων, ιδιαίτερα μάλιστα όσον αφορούσε στο κομμάτι των ανοιχτών ερωτήσεων.⁴

Στις ανοιχτού τύπου ερωτήσεις έγινε χρήση δημοσιογραφικού μαγνητοφώνου, αφού πρώτα η ερευνήτρια λάμβανε την προφορική έγκριση των συνεντευξιαζόμενων. Η απομαγνητοφώνηση έχει το πλεονέκτημα της επανάληψης, της καλύτερης απόδοσης του νοήματος της απάντησης (διακοπή της ροής του λόγου, τόνος της φωνής, άλλες εκφράσεις π.χ. κλάμα, γέλιο, κ.α.) και του εντοπισμού ακόμη και παραγόντων, στους οποίους η ερευνήτρια κατά τη διάρκεια εξέλιξης της συνέντευξης ίσως δεν είχε δώσει μεγάλη προσοχή.⁵

Το πλήθος των ερωτήσεων που επιλέχθηκαν για να αποτελέσουν τη δομή των συνεντεύξεων, ήταν αυξημένο και έγινε σκόπιμα, προκειμένου να καλυφθεί αρκετά μεγάλο μέρος της προβληματικής, αφού ταυτόχρονα λήφθηκε υπόψη ότι κάτι τέτοιο ήταν εφικτό, μιας και οι ηλικιωμένοι διαθέτουν αρκετό ελεύθερο χρόνο· αλλά και για να υπάρχει η δυνατότητα της μεταξύ των ερωτήσεων σύγκρισης, διάμεσου της οποίας η αξιοπιστία είναι εγγυημένη. Το κριτήριο αυτό διασφαλίζεται με τις αλληλοελεγχόμενες ερωτήσεις,⁶ δηλαδή με την επαναλαμβανόμενη τοποθέτηση παρόμοιων ερωτήσεων είτε δίπλα-δίπλα είτε κατανεμμένων μέσα στο πλάνο· μέθοδος με την οποία διαπιστώνεται η ειλικρίνεια του ατόμου και η σταθερότητα μιας άποψης ή ο επηρεασμός της από κάποια άλλη ερώτηση. Παράλληλα, ο ερωτώμενος διευκολύνεται ως προς το ξεκαθάρισμα της θέσης του και της αποφυγής της ανασφάλειας ή της σύγχυσης ως προς τις απαντήσεις του.⁷

¹ ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.162, 167 & 177.

² ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π., 1996, σ.79.

³ ΛΥΔΑΚΗ, Α. (2001). *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*. 3^η έκδοση. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη. ISBN 960-03-3028-X. σ.211.

⁴ ORNA, E., & STEVENS, GR. (1998). *Οργάνωση των πληροφοριών στην έρευνα*. (Επιμ.: Τ. Ανθούλιας, μετάφρ.: Κ. Κωστίου). (πρωτότυπο: ORNA, E., & STEVENS, GR. (1995). *Managing information for research*. Εκδ. Open University Press). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. Σειρά: Μέθοδοι έρευνας και πειραματικός σχεδιασμός (Επιμ. σειράς Θεώνη Βελλή). σ.31.

⁵ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π., 1996, σ.80.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1981, σ.52.

⁷ DUVERGER: ό.π., 1976, σ.174-175.

Επειδή από τη φύση της η μέθοδος της συνέντευξης απαιτεί πολύ χρόνο και ο αριθμός των ερωτήσεων ήταν μεγάλος, ο αριθμός του δείγματος θα έπρεπε να είναι περιορισμένος. Εξάλλου, δεν γινόταν μελέτη μόνο ενός ατόμου μέσα σε κάθε οικογένεια, αλλά σχεδόν όλο το πλέγμα αυτής, δηλαδή παππούδες, παιδί και γονείς-όποιους απ' αυτούς συνάντησε η ερευνήτρια-, οπότε δεν ήταν ενδεδειγμένη η παρατεταμένη παραμονή της ερευνήτριας στον χώρο της συνέντευξης. Για τον λόγο αυτό, σε κάποιες οικογένειες χρειάστηκε να γίνει και δεύτερη επίσκεψη, για την ολοκλήρωση της διαδικασίας.

2.7.1 ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ΤΟΥ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ

Κατά την άποψη του ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, η συνέντευξη είναι ένα είδος προφορικού ερωτηματολογίου.¹ Παρόμοια είναι και η άποψη της BELL, η οποία χαρακτηρίζει ως «δομημένο οδηγό συνέντευξης» το ερωτηματολόγιο και γι' αυτόν τον λόγο θεωρεί ότι, συμπίπτουν τα στάδιά τους όσον αφορά τον σχεδιασμό και τη διεξαγωγή τους, με μόνη διαφοροποίησή τους το άτομο που συμπληρώνει το έντυπο,² ενώ ο DUVERGER αναφέρει σχετικά με αυτό ότι: «το Ερωτηματολόγιον δύναται ν' αποτελεί τον καμβά επί του οποίου δυνάμεθα να κεντήσωμεν».³

Η κατάρτιση του ερωτηματολογίου⁴ που θα αποτελούσε το σχέδιο και τον «οδηγό»⁵ της συνέντευξης, είχε αρκετά μεγάλο βαθμό δυσκολίας και ήταν χρονοβόρα ως διαδικασία. Η ερευνήτρια, αφού έκανε προσεκτική και σε βάθος ανασκόπηση Ελληνικής και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας και σε συνάρτηση με τους σκοπούς και στόχους που θα έπρεπε να λάβει υπόψη της, διεξήγαγε έναν προκαταρκτικό και στοιχειώδη σχεδιασμό του περιεχομένου της συνέντευξης. Έπειτα, προχώρησε στην επιλογή του είδους των ερωτήσεων που θα χρησιμοποιούσε, και στην ακριβή διατύπωσή τους, κάθε μια των οποίων αποτυπώθηκε από την ερευνήτρια σε ξεχωριστή καρτέλα. Αμέσως μετά, σειρά είχε η καταγραφή όλων των πιθανών εκδοχών απάντησης για καθεμιά κλειστή ερώτηση, που θα μπορούσαν να δώσουν οι ερωτώμενοι, με προσπάθεια συμπερίληψης όσο το δυνατόν περισσότερων, ενώ αφήνονταν και ένα περιθώριο σε κάθε ερώτηση για συμπληρωματική εναλλακτική εκδοχή⁶ («τί άλλο;») από τους ερωτώμενους. Έγιναν οι κατάλληλες διορθώσεις και, αφού σχεδιάστηκε ένα πλαίσιο-πίνακας σε κάθε σελίδα χαρτιού, όπου ενσωματώθηκαν οι ερωτήσεις με τις δεδομένες απαντήσεις-εκδοχές τους, τα ερωτηματολόγια ήταν σχεδόν έτοιμα. Ακολούθησαν, από την πλευρά του επιβλέποντα καθηγητή, αρκετές απαραίτητες υποδείξεις διορθώσεων και βελτιώσεων και, κατά συνέπεια, η εφαρμογή των τροποποιήσεων αυτών από την ερευνήτρια, ώσπου τα ερωτηματολόγια έφτασαν στην τελική τους -όπως θεωρούνταν τότε- μορφή.

Πρέπει να διευκρινιστεί ότι, τα ερωτηματολόγια που καταρτίστηκαν, εφαρμόστηκαν κατευθείαν στο δείγμα της έρευνας και όχι δοκιμαστικά σε κάποια υποκείμενα, γιατί έγινε προσπάθεια να μην ελαττωθεί το δείγμα λαμβάνοντας ένα μέρος του για την πιλοτική εφαρμογή (ως δοκιμαστικό).⁷ Εξάλλου, το

¹ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π., 1996, σ.74.

² BELL: ό.π., 2001, σ.144-145.

³ DUVERGER: ό.π., 1976, σ.238.

⁴ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. Γ. (1994). *Εισαγωγή στη μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας*. (Επιμ. Εκδ. Λέγας Σωτήρης). Εκδ. ΕΛΛΗΝ.(χωρίς τόπο έκδοσης). σ.91-92. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1981, σ.46.

⁵ ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ: ό.π., 2006, σ.117.

⁶ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1994, σ.96. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1981, σ.51.

⁷ ΜΠΕΛΛΑΣ: ό.π., 1993, σ.134-5.

ερωτηματολόγιο δεν θα χρησιμοποιούνταν με την κατεξοχήν έννοιά του, αλλά ως βάση της συνέντευξης, όπου θα δινόταν η δυνατότητα χορήγησης διευκρινήσεων στα δύσκολα και δυσνόητα σημεία του από την πλευρά της ερευνήτριας. Τελικά, όπως αποδείχτηκε, αν και δεν διενεργήθηκε προ-έρευνα (προκαταρκτική έρευνα), δεν παρουσιάστηκαν προβλήματα ή ποικιλία απαντήσεων στη συμπληρωματική εκδοχή «Άλλο τι;», πράγμα το οποίο σήμαινε ότι, οι εκδοχές που προτείνονταν, ήταν σύστοιχες με ό,τι ίσχυε στην πραγματικότητα και ανάλογες με το τι θα απαντούσαν εκ των πραγμάτων τα υποκείμενα.¹

Σχεδιάστηκαν, λοιπόν, τρία διαφορετικά ερωτηματολόγια: ένα για τους παππού-γιαγιά, ένα για το παιδί και ένα για τους γονείς του παιδιού, για να αποτελέσουν το πλάνο των συνεντεύξεων. Ως βάση τους χρησιμοποιήθηκε η γνώση από τη μελέτη και ανασκόπηση της βιβλιογραφίας.² Το ένα, για τους παππού-γιαγιά περιελάμβανε 124 ερωτήσεις (113 κλειστές, εκ των οποίων οι 8 ήταν ανοιχτές διευκρινιστικές³-συμπληρωματικές στις κλειστές, & 11 ανοιχτές), στις οποίες δεν απαντούσαν σε όλες. Ανάμεσα στις 113 κλειστές ερωτήσεις υπήρχε και 1 ερώτηση φίλτρο,⁴ η ερώτηση 23, όπου ανάλογα με την απάντηση που θα έδιναν οι παππούδες σ' αυτήν, έπειτα, ή θα απαντούσαν στις ερωτήσεις 24 μέχρι και 31 ή σ' αυτές με τον αριθμό από 32 μέχρι και 35. Κάτι παρόμοιο γινόταν και σε ένα άλλο σημείο του ερωτηματολογίου τους, όπου ανάλογα με το αν είχε γίνει το ξανασμίξιμο ή όχι της πυρηνικής οικογένειας, οι παππούδες θα απαντούσαν στις ερωτήσεις 113 & 114 ή από την ερώτηση 115 μέχρι και την 118. Σχεδιάστηκαν δύο ακόμη ερωτηματολόγια, ένα για το παιδί, με 107 ερωτήσεις (91 κλειστές, εκ των οποίων οι 6 ήταν ανοιχτές διευκρινιστικές-συμπληρωματικές στις κλειστές, & 16 ανοιχτές) κι ένα για τους πατέρα-μητέρα με 110 ερωτήσεις (99 κλειστές, εκ των οποίων οι 8 ήταν ανοιχτές διευκρινιστικές-συμπληρωματικές στις κλειστές, & 11 ανοιχτές). Οι ερωτήσεις όλων των ερωτηματολογίων ήταν ταξινομημένες σε ομάδες κατά θεματική ενότητα και τοποθετημένες μέσα σε πλαίσια, έτσι ώστε να είναι λιγότερες οι σελίδες τους και πιο καλαίσθητη η μορφή τους, ενώ παράλληλα να επιτυγχανόταν το «κύρος όψεως»⁵ τους, επειδή θα ήταν πιο ελκυστικά και ενδιαφέροντα.

Οι ερωτήσεις οι οποίες υποβλήθηκαν, ως προς το περιεχόμενό τους ήταν άμεσες και έμμεσες, δημογραφικές-προκαταρκτικές,⁶ διερευνητικές-ενημερωτικές, συμπεριφοράς, γνώμης, εκτίμησης, προτίμησης, σκέψεων, ιδεών, απόψεων, πεποιθήσεων, στάσεων, εμπειριών, συναισθημάτων, προσδοκιών και στόχων,⁷ ενώ ως προς τον τύπο-μορφή τους ανήκαν στις λεκτικές-ανοιχτές⁸ και στις δομημένες-κλειστές. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την τελευταία κατηγορία, ήταν πολλαπλής επιλογής ή διαφορετικά λεγόμενες ως «προκατασκευασμένες ερωτήσεις»,⁹ «ερωτήσεις εξυπηρέτησης» ή «ερωτήσεις με προτεινόμενες απαντήσεις» ανοιχτού τύπου, υπήρξαν επίσης, πίνακες με δυνατότητα επιλογής περισσότερων από μια

¹ ΦΙΛΙΑΣ: ό.π., 1996, σ.158.

² ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ., & ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Α. (2004). *Ανάπτυξη και ψυχομετρική αξιολόγηση οργάνων ποσοτικής έρευνας*. Στους ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α., ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, ΓΡ., & ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ. Εκδ.). Ποιοτική και ποσοτική έρευνα στην Ψυχολογία (σ. 115-141). 2^{ος} τόμος. Επιστημονική Επετηρίδα της Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος (έτος ιδρύσεως 2002). Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.(χωρίς τόπο έκδοσης). σ.116.

³ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1981, σ.48. ΦΙΛΙΑΣ: ό.π., 1996, σ.156.

⁴ ORPENHEIM: ό.π., 1966, σ.39.

⁵ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π.,1994, σ.97.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1981, σ.49-50.

⁷ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π.,1996, σ.74-76. ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.166-167.

⁸ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π.,1994, σ.95.

⁹ ΦΙΛΙΑΣ: ό.π., 1996, σ.156-157.

εκδοχές,¹ καταλόγου, κατηγοριοποίησης, κλίμακας, ποσοτικές και παρουσίαση σε δικτυωτό πλαίσιο, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση που έχει κάνει ο YOUNGMAN (1986).² Υπήρχε ένας βασικός σκελετός (δομή) στον οποίο στηριζόταν η ερευνήτρια, έτσι ώστε οι ερωτήσεις να υποβάλλονται πάντα με τον ίδιο τρόπο σε όλα τα υποκείμενα και με την ίδια ακολουθία, αλλά και τα άτομα που απαντούν να έχουν το ίδιο πλαίσιο αναφοράς.³ Οι πληροφορίες που συγκεντρώνονταν από τις απαντήσεις των ερωτώμενων, καταχωρούνταν για τις κλειστές ερωτήσεις γραπτά από την ερευνήτρια, επάνω στο σχέδιο της συνέντευξης σε ειδικά προκατασκευασμένα κυτία ή με τη συμπλήρωση κενών και πλαισίων. Ενώ οι ανοιχτού τύπου απαντήσεις μαγνητοφωνούνταν, για να είναι πιο ακριβείς οι πληροφορίες τους και για εξοικονόμηση χρόνου κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, λόγοι που υπερτερούσαν για την προτίμηση αυτής της τεχνικής, σε σχέση με το μειονέκτημα της αρκετής ώρας που απαιτούνταν για την απομαγνητοφώνησή τους.⁴

Η δομή του ερωτηματολογίου των παππού-γιαγιάς, όπως προαναφέρθηκε, περιελάμβανε 124 ερωτήσεις, οι οποίες ομαδοποιήθηκαν για μεθοδολογικούς σκοπούς σε 16 κατηγορίες. Προηγούνταν αρκετές ερωτήσεις με τα δημογραφικά στοιχεία των υποκειμένων και έπονταν ερωτήσεις που αφορούσαν στις εξής κατηγορίες:

- Σχέσεις των παππού-γιαγιάς με το/τα εγγόνι/-ια τους (με ή χωρίς νομική κάλυψη).
- Σχέσεις των παππούδων με τους γονείς του παιδιού.
- Σχέσεις του παιδιού με τους γονείς του.
- Σχέσεις-συνθήκες μέσα στην πυρηνική οικογένεια/Η ζωή του παιδιού πριν το αναλάβουν οι παππούδες του.
- Λόγοι ανάληψης του γονεϊκού ρόλου από τους παππούδες.
- Ψυχολογία-αισθήματα των παππούδων:
  - Για τον εαυτό τους.
  - Για το εγγόνι τους.
  - Για τους γονείς του παιδιού.
- Ψυχολογία-συμπεριφορά του παιδιού κατά την άποψη-αντίληψη των παππούδων.
- Ψυχολογία-συμπεριφορά των γονέων κατά την άποψη-αντίληψη των παππούδων.
- Παροχές προς το παιδί από τους παππούδες και τους γονείς του.
- Το παιδί και η παιδεία του (αλλαγές λόγω διαφοροποίησης του κηδεμόνα).
- Διαπαιδαγώγηση από τους παππούδες.
- Προβλήματα-δυσκολίες στην κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια.
- Παράγοντες στήριξης-βοήθειας των παππούδων.
- Κοινωνικές σχέσεις της κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας.
- Status της οικογένειας κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας.

Επειδή, όμως, η διάρκεια υποβολής και απάντησης των ερωτήσεων ήταν μεγάλη, μετά από επανεξέταση και έλεγχο των πληροφοριών ανατροφοδότησης,⁵ κρίθηκε σκόπιμη η περικοπή κάποιων απ' αυτές χάριν της εξοικονόμησης χρόνου και

¹ DUVERGER: ό.π., 1976, σ.162-163.

² BELL: ό.π., 2001, σ.123-124.

³ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π.,1996, σ.72 & 77.

⁴ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π.,1994, σ.90.

⁵ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π.,1994, σ.75.

μείωσης ή εξάλειψης της κούρασης των δυο πλευρών της συνέντευξης.¹ Αφαιρέθηκαν, λοιπόν, από το ερωτηματολόγιο των παππούδων 34 ερωτήσεις, εκ των οποίων οι 32 ήταν κλειστού τύπου, η 1 διευκρινιστική-συμπληρωματική κλειστής ερώτησης και η 1 ανοιχτού τύπου.

Το δεύτερο ερωτηματολόγιο, του παιδιού, περιελάμβανε 107 ερωτήσεις, οι οποίες εντάχθηκαν σε 18 κατηγορίες που αφορούσαν σε:

- Δημογραφικά στοιχεία.
- Σχέσεις-συνθήκες μέσα στην πυρηνική οικογένεια/Η ζωή του παιδιού πριν το αναλάβουν οι παππούδες του.
- Σχέσεις του παιδιού με τον παππού/τη γιαγιά.
- Σχέσεις του παιδιού με τον πατέρα/τη μητέρα του.
- Σχέσεις των γονιών με τους παππούδες.
- Ψυχολογία-συμπεριφορά-επιθυμίες του παιδιού.
- Αντιλήψεις-αισθήματα του παιδιού για τους γονείς του.
- Αισθήματα- αντιλήψεις του παιδιού για τους παππούδες.
- Ψυχολογία-συμπεριφορά των γονιών του παιδιού.
- Ψυχολογία-συμπεριφορά των παππούδων.
- Λόγοι ανάληψης του γονεϊκού ρόλου από τους παππούδες.
- Παροχές προς το παιδί από τους παππούδες και τους γονείς του.
- Διαπαιδαγώγηση από τους παππούδες.
- Το παιδί και η παιδεία του.
- Προβλήματα-δυσκολίες στην κατατετημημένη κατά γενεές οικογένεια.
- Παράγοντες στήριξης-βοήθειας των παππούδων.
- Κοινωνικές σχέσεις της κατατετημημένης κατά γενεές οικογένειας.
- Status της οικογένειας κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας.

Όπως και παραπάνω, έγινε μείωση των αρχικών ερωτήσεων, αλλά σε πολύ σημαντικό βαθμό. Από την αρχική μορφή των 107 ερωτήσεων, το ερωτηματολόγιο του παιδιού περιορίστηκε στις 26 ερωτήσεις, αφαιρώντας 68 κλειστές, 4 διευκρινιστικές-συμπληρωματικές στις κλειστές και 9 ανοιχτού τύπου, 81 ερωτήσεις συνολικά.

Τέλος, το ερωτηματολόγιο των γονέων έμεινε άθικτο από την αρχική έως την τελική του μορφή, περιέχοντας 110 ερωτήσεις των εξής 17 κατηγοριών:

- Δημογραφικά στοιχεία.
- Αντιλήψεις των γονιών για την οικογένεια.
- Ψυχολογία-συμπεριφορά των γονέων.
- Ψυχολογία-συμπεριφορά του παιδιού.
- Ψυχολογία-συμπεριφορά των παππούδων.
- Σχέση των γονιών με το/τα παιδιά τους. Μεταβολές στην πυρηνική οικογένεια.
- Σχέσεις των γονιών του παιδιού με τους παππούδες.
- Σχέσεις των παππού-γιαγιάς με το/τα εγγόνι/-ια τους (με ή χωρίς νομική κάλυψη).
- Σχέσεις-συνθήκες μέσα στην πυρηνική οικογένεια/Η ζωή του παιδιού πριν το αναλάβουν οι παππούδες του.
- Λόγοι ανάληψης του γονεϊκού ρόλου από τους παππούδες.
- Παροχές προς το παιδί από τους παππούδες και τους γονείς του.
- Διαπαιδαγώγηση από τους γονείς και τους παππούδες.

¹ BELL: ό.π., 2001, σ.140.

- Προβλήματα-δυσκολίες στην κατατετημημένη κατά γενεές οικογένεια.
- Παράγοντες στήριξης-βοήθειας των παππούδων.
- Κοινωνικές σχέσεις των γονιών και της κατατετημημένης κατά γενεές οικογένειας.
- Status της οικογένειας κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας.

Ο λόγος για τον οποίον όλα τα μέλη της κάθε οικογένειας που έλαβε μέρος στην διεξαγωγή αυτής της έρευνας, απαντούσαν στο ίδιο σχεδόν είδος ερωτήσεων και πολλές φορές εξέφραζαν την άποψή τους για τις σχέσεις ανάμεσα στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, ήταν, για να μελετηθεί το κάθε θέμα από τη διαφορετική σκοπιά κάθε γενιάς, να εντοπιστούν οι αλληλεπιδράσεις τους, να διαπιστωθούν οι ομοιότητες και διαφορές μεταξύ τους, όπως επίσης ήταν ένας τρόπος διασταύρωσης, ελέγχου, επιβεβαίωσης ή αναίρεσης των λεγόμενων των υπολοίπων (επειδή η συμπεριφορά και ο τρόπος ζωής των υπό εξέταση υποκειμένων δεν παρατηρήθηκε άμεσα, αλλά χρησιμοποιήθηκαν οι αξιολογήσεις των υπολοίπων μελών της οικογένειας). γεγονός που συνέβαλε στη μεγαλύτερη αξιοπιστία της έρευνας. Αλλά ακόμα και μέσα στην ίδια γενιά, π.χ. παππούς και γιαγιά, έδιναν την απάντησή τους ξεχωριστά στα προϋπάρχοντα κυτία των κλειστών ερωτήσεων του ερωτηματολογίου τους. Αυτό έγινε για δυο κυρίως λόγους: αφενός για να έχουν την ελευθερία της έκφρασης κι αφετέρου για να διαπιστωθεί κατά πόσο συνέκλιναν, συμφωνούσαν και ήταν αξιόπιστες¹ οι απαντήσεις τους σε κάποιες ερωτήσεις καίριας σημασίας και υπήρχε δέσιμο μεταξύ τους, ή, σε άλλη περίπτωση, αν υπήρχε υποτακτικότητα του ενός στον άλλον. Γενικά δηλαδή, στις αντιθέσεις που παρατηρούνταν ανάμεσά τους, αποδιδόταν περισσότερο ερμηνευτική αξία και όχι απλά περιγραφικός χαρακτήρας.²

Με άλλα λόγια, η αντιπαράβολή αρκετών απόψεων πάνω σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα, σε συνδυασμό με τα στοιχεία από άλλες πηγές πληροφόρησης, όπως π.χ. ημερολόγιο, εκθέσεις των αρχείων των δικαστηρίων κ.ά., αφορούν στον τριγωνισμό-πολυμεθοδολογική προσέγγιση (triangulation) και εγγυώνται την αξιοπιστία μιας έρευνας,³ αφού αυτή μελετάται ως όλο και αποφεύγεται η τμηματική, κατακερματισμένη και αποσπασματική εποπτεία-θεώρησή της.⁴

Επί του θέματος, γίνεται μια προσπάθεια μελέτης των τριαδικών σχέσεων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της οικογένειας, έστω και αν αυτό αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα, αφού το σύνολο αποτελεί κάτι πολύ περισσότερο από την σύνθεση των μερών του. Παρόλα αυτά, θα επιχειρηθεί, επειδή είναι απαραίτητη για την κατανόηση της δυναμικής της οικογένειας, με σκοπό την πολύπλευρη προσέγγιση.

Τα πλήρη κείμενα των ερωτηματολογίων των παππούδων, του παιδιού και των γονέων, παρατίθενται στο παράρτημα του παρόντος εγχειριδίου.

¹ PERVIN & JOHN: ό.π., 2001, σ.70-71.

² ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ: ό.π., 2006, σ.261.

³ ΧΩΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (Ιανουάριος 2006). *Η ποιοτική έρευνα με ημιδομημένες συνεντεύξεις και το πρόβλημα της εισόδου στο πεδίο: Η περίπτωση της αστικής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Ένωση*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.157-176). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5. σ.169-170.

⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. (Ιανουάριος 2006). *Περιπτώσιολογική έρευνα: Μια ερευνητική στρατηγική για το συνδυασμό ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.231-258). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5. σ.239.

2.8 ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Ολοκληρωμένος κατάλογος με τα ονόματα των οικογενειών, στον οποίο θα φαινόταν ποιοί παππούδες είχαν αναλάβει τα εγγόνια τους, απ' όπου θα μπορούσε να γίνει άντληση του πληθυσμού και, κατά συνέπεια, του δείγματος της έρευνας, δεν ήταν καταρτισμένος. Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν επίσημες δημογραφικές έρευνες¹ και στατιστικές απογραφές επ' αυτού του θέματος, ούτε καν κατά προσέγγιση στη δεδομένη χρονική περίοδο.² Αυτό φυσικά προκαλούσε πολλαπλά προβλήματα, γιατί τα υποκείμενα έπρεπε να συλλεχθούν ένα προς ένα από διαφορετικές πηγές, με αποτέλεσμα να δαπανηθεί πάρα πολύς χρόνος στη συγκεκριμένη φάση της έρευνας. Δεν χρησιμοποιήθηκε, λοιπόν, συστηματική δειγματοληψία, αλλά δείγμα απιθανοτήτων.³

Για να γίνει μια αρχή, πρώτη σκέψη που μεταφράστηκε σε κίνηση, ήταν το Π.Ι.Κ.Π.Α. Λαμίας, απ' όπου ήταν πολύ πιθανόν οι οικογένειες να τυγχάνουν κάποιου είδους βοήθειας. Οι υπάλληλοι στη συγκεκριμένη υπηρεσία έδειξαν μεγάλη προθυμία και βοήθησαν στο μέγιστο των δυνατοτήτων τους. Παράλληλα, έγινε κίνηση και προς την Πρόνοια Λαμίας, αλλά μάταια, γιατί βασιζόμενοι στο νόμο περί προστασίας των προσωπικών δεδομένων, υπήρξε άρνηση στο να δοθούν προς έρευνα τα ονόματα κάποιων οικογενειών με δική τους έστω επιλογή, παρά το γεγονός ότι, υπήρχε παράγραφος με εξαίρεση στον νόμο, για ερευνητικούς σκοπούς, η οποία επισημάνθηκε, και παρά την διαβεβαίωση της ερευνήτριας για διασφάλιση της ανωνυμίας κατά τη δημοσίευση της έρευνας. Το θέμα πήρε προεκτάσεις, με όλους τους εμπλεκόμενους τοπικούς παράγοντες της Λαμίας να συνηγορούν με το μέρος της ερευνήτριας, αλλά χωρίς επιτυχή έκβαση.

Για μην αποκλειστούν, όμως, οι οικογένειες που δεν είχαν γνώση και πρόσβαση στις υπηρεσίες αυτές κι επειδή θα ήταν πολύ μικρό το δείγμα μόνο με τις οικογένειες από το Π.Ι.Κ.Π.Α., έγινε επέκταση και προς άλλες πηγές πληροφοριών.

Μετά από εξαιρετικά κοπιαστική και χρονοβόρα εργασία (απαιτήθηκαν δύο μήνες) στα αρχεία των Δικαστηρίων Λαμίας, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως άμεσες πηγές⁴ και ως γραπτά τεκμήρια,⁵ συγκεντρώθηκαν τα ονόματα κάποιων οικογενειών, στις οποίες οι παππούδες είχαν αναλάβει με δικαστικό αγώνα την κηδεμονία, επιμέλεια ή γονική μέριμνα των εγγονιών τους, κατά την περίοδο 1990-2001. Επιπρόσθετα, ύστερα από άτυπη επικοινωνία με τους Διευθυντές όλων των δημόσιων και ιδιωτικών σχολείων της Α/θμιας και Β/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Φθιώτιδας και των παιδικών σταθμών του Δήμου Λαμιέων, ρωτήθηκαν εμμέσως όλοι οι εν ενεργεία εκπαιδευτικοί για το αν είχαν κάποιες περιπτώσεις παιδιών που μεγάλωναν μέσα σε τέτοιες οικογένειες στην παρούσα φάση ή και πιο παλιά. Ήταν, δηλαδή, στην κρίση των εκπαιδευτικών η παροχή βοήθειας και ευτυχώς υπήρξε ανταπόκριση. Επιπλέον, έγινε η προαναφερθείσα ερώτηση και στο Ληξιαρχείο-Δημοτολόγιο του Δήμου Λαμιέων, όπως επίσης σε όλες τις ενορίες της Λαμίας, αλλά χωρίς κάποιο αξιόλογο αποτέλεσμα. Εκτός αυτών των ενεργειών, ακολουθήθηκε και η μέθοδος της

¹ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1981, σ.35. ΦΙΛΙΑΣ: ό.π., 1996, σ.182-183.

² ΛΑΖΟΣ, Γ. (1998). *Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: Θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση. ISBN 960-02-1312-7. σ.447.

³ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1994, σ.49.

⁴ BELL: ό.π., 2001, σ.112-113.

⁵ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1994, σ.116. & 149.

χιονοστιβάδας,¹ του δείγματος δικτύωσης, της χιονόμπαλας ή κληματίδας,² όπως την ονομάζει ο ΜΠΕΛΛΑΣ, που απέδωσε κάποιες περιπτώσεις. Συνολικά, συγκεντρώθηκαν και απάντησαν στις συνεντεύξεις 35 οικογένειες.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, εκτός από τις 35 οικογένειες που έλαβαν τελικά μέρος στη μελέτη αυτή, υπήρξαν και 14 οικογένειες που αρνήθηκαν να λάβουν μέρος στη συνέντευξη, χρησιμοποιώντας αιτιολογίες που αντιστοιχούσαν είτε στην πραγματικότητα είτε στην εφαρμογή και λειτουργία μηχανισμών άμυνας.³ Πιο αναλυτικά, οι οικογένειες που δεν δέχθηκαν να απαντήσουν, ήταν οι εξής: 4 χωρίς να το αιτιολογήσουν, 1 οικογένεια δεν δέχτηκε χωρίς την παρουσία του πατέρα του παιδιού, ο οποίος όμως απουσίαζε λόγω εργασίας στην Αθήνα, και παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες της ερευνήτριας, 1 γιατί φοβόταν από τον πατέρα, να μην τους έπαιρνε το παιδί, 1 γιατί η γιαγιά ήταν μόνη της (έλειπε ο σύζυγός της) και δεν δεχόταν να απαντήσει, 1 γιατί είχαν πεθάνει οι παππούδες και δεν υπήρχε τρόπος εύρεσης έστω του εγγονιού τους από την ερευνήτρια, 1 γιατί όπως είπαν οι παππούδες δεν είχαν τίποτα να κερδίσουν απ' αυτό, 1 όπου η γιαγιά ήταν αντιφατική στα λεγόμενά της. Στην αρχή είπε: *«Τί να με κάνεις εμένα χρυσό μου, η μητέρα τους λείπει»*, αλλά αργότερα, στην ίδια τηλεφωνική συνομιλία είπε ότι, τα παιδιά ήταν πλέον με τους γονείς τους στο χωριό (χωρίς να αναφέρει σε ποιό) και ότι η ίδια θα έφευγε για να πάει στο χωριό να τους βοηθήσει να μαζέψουν ελιές (πριν καν προλάβει η ερευνήτρια να της προτείνει ημερομηνία συνάντησης και παρά το γεγονός ότι, ήταν 11 Φεβρουαρίου, εποχή που δεν γίνεται πλέον συλλογή ελιών). Ακόμη 3 οικογένειες αρνήθηκαν να απαντήσουν ισχυριζόμενες ότι, το παιδί ζούσε με τους γονείς του κι απλά οι παππούδες βοηθούσαν, παρά το γεγονός ότι, υπήρχαν αρκετές ενδείξεις πως αυτό δεν ίσχυε, μιας και η πηγή από όπου είχε γίνει άντληση των περιπτώσεων, ήταν πολύ έγκυρη. Άλλη 1 οικογένεια αρνήθηκε να απαντήσει λέγοντας ότι, δεν θα μπορούσε να αφιερώσει ένα ολόκληρο απόγευμα για να απαντήσει, ότι το παιδί είχε μεγαλώσει και είχε παντρευτεί και ότι, επειδή δούλευε νύχτα-μέρα, δεν θα μπορούσε να απαντήσει. Μιας οικογένειας δεν υπήρχαν τα ίχνη, καθώς είχαν μετακομίσει, και οι γείτονες δεν έδιναν τη νέα διεύθυνση των παππούδων. Επίσης, υπήρξαν και ελάχιστες οικογένειες που δεν μπορούσαν να βρεθούν τα ίχνη τους, επειδή συλλέχθηκαν με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας και δεν υπήρχαν αρκετά στοιχεία για να εντοπιστούν. Εκτός από αυτές, 2 οικογένειες τελικά απάντησαν παρά το ότι στην αρχή είχαν αρνηθεί.

Κατ' εξαίρεση, παρατηρήθηκαν μια-δύο περιπτώσεις στις οποίες το ένα από τα δύο άτομα των ηλικιωμένων παππούδων, ενώ ξεκίνησαν κανονικά με τις απαντήσεις τους, στο μέσο περίπου της συνέντευξης αποχώρησαν λόγω ανειλημμένων υποχρεώσεων όπως είπαν (ο ένας δικαιολογημένα, ενώ ο άλλος ίσως όχι). Εάν, θα έπρεπε να δοθεί κάποια άλλη ερμηνεία κυρίως στη δεύτερη αυτή στάση, η προσοχή θα έπρεπε να επικεντρωθεί στην ίδια τη φύση της άνισης σχέσης του συνεντευκτή και του συνεντευξιζόμενου. Ο πρώτος είναι σε σαφώς πλεονεκτικότερη και ευνοϊκότερη θέση σε σχέση με τον δεύτερο, αφού είναι πιο εύκολο να θέτει κάποιος ερωτήματα, παρά να τα απαντά. Πέρα από αυτό, υπάρχει τεράστια απόκλιση ως προς το ενδιαφέρον που επιδεικνύει καθεμιά από τις δύο πλευρές για τη συνέντευξη, αφού για τον συνεντευκτή είναι πηγαίο και αυτός στέκεται η αφορμή που την ξεκινά, ενώ ο ερωτώμενος απλά παρακινείται να συμμετάσχει σε αυτή χωρίς κανένα άμεσο όφελος.

¹ JAVEAU, C. (Οκτώβριος 1996). *Η έρευνα με ερωτηματολόγιο. Το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή*. (Επιμέλεια και απόδοση στα ελληνικά: Κατερίνα Τζαννόνε-Τζώρτζη). Αθήνα: Εκδ. Γιώργος Δάρδανος. σ.86.

² ΜΠΕΛΛΑΣ: ό.π., 1993, σ.120.

³ ΦΙΛΙΑΣ: ό.π., 1996, σ.140-141.

Επόμενο και φυσικό είναι, λοιπόν, να υπάρξουν τέτοιες εκδηλώσεις επιθυμίας αποχώρησης ή περιπτώσεις πραγματοποίησης πρόωρης απόσυρσης από τη διαδικασία. Είναι αναπόφευκτες, γι' αυτό και δεν πρέπει να προβληματίζουν τον ερευνητή. Αυτός σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να επισπεύδει τη διαδικασία με το να προβαίνει σε βιαστικές ερωτήσεις σε βάρος των ειλικρινών απαντήσεων.¹

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι, ο αριθμός των οικογενειών που δεν δέχθηκαν να απαντήσουν, ήταν πολύ σημαντικός, σχεδόν το ήμισυ του τελικού δείγματος και ίσως είναι μια ένδειξη που πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη, κατά την ερμηνεία των αποτελεσμάτων της μελέτης αυτής, γιατί ακόμα και η μη αποδοχή συμμετοχής σε μια έρευνα αποτελεί θέση. Ίσως οι οικογένειες που ήταν πρόθυμες να απαντήσουν κι έλαβαν τελικά μέρος στις συνεντεύξεις, διαφοροποιούνται από αυτές που δεν ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση-παράκληση της ερευνήτριας για συμμετοχή,² όπως επισήμαναν και οι MOSER και KALTON (1971).

Η BELL υποστηρίζει ότι, αφού οι μεμονωμένοι ερευνητές εκ των πραγμάτων επαφίενται στην καλή διάθεση και προθυμία των υποκειμένων να απαντήσουν στις συνεντεύξεις τους, δεν είναι υποχρεωμένοι να αναζητήσουν ένα πραγματικό τυχαίο δείγμα. Μπορούν να αρκεστούν, έστω ως συμβιβαστική λύση, σε κάθε άτομο του πληθυσμού τους που συναινεί προς αυτή την κατεύθυνση και συμμετέχει οικειοθελώς.³ Στην προκειμένη περίπτωση, γίνεται λόγος για απογραφική έρευνα, μιας και ο πληθυσμός της ήταν μικρός σε αριθμό -ουσιαστικά συμπίπτει με το δείγμα- και τελικά διεξήχθησαν συνεντεύξεις σε κάθε οικογένεια που δέχτηκε, αλλά και πληρούσε τις προϋποθέσεις.⁴

2.9 ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ-ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

Τον πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσαν οι με συγγένεια εξ αίματος παππούδες και γιαγιάδες, οι οποίοι ανέλαβαν τη φροντίδα των εγγονιών τους χωρίς την παρουσία των γονιών των παιδιών μέσα στο σπίτι στο οποίο διέμενε η νέο-σχηματισθείσα οικογένεια, όπως επίσης τουλάχιστον ένα από τα εγγόνια τους –αν είχαν αναλάβει περισσότερα από ένα- και τέλος, οι ίδιοι οι γονείς των παιδιών. Προϋποθέσεις για να συμπεριληφθεί μια οικογένεια στον πληθυσμό της έρευνας, ήταν:

- οι παππούδες να έχουν αναλάβει ένα ή περισσότερα εγγόνια τους για συνεχόμενο χρονικό διάστημα τουλάχιστον ενός εξαμήνου χωρίς την παρουσία των γονιών.
- οι παππούδες να έχουν συγγένεια εξ αίματος με έναν από τους γονείς του παιδιού.
- οι παππούδες είτε να έχουν αναλάβει τη φροντίδα του εγγονιού τους άτυπα είτε με νομική κάλυψη-δικαστικό αγώνα να έχουν αναλάβει την επιμέλεια του παιδιού ή τη γονική του μέριμνα.

Δεν υπήρχε περιορισμός ως προς την ηλικία που θα είχε το παιδί ή οι παππούδες, αλλά και ούτε όσον αφορά στην αιτία που οδήγησε τους παππούδες στην ανάληψη του γονεϊκού ρόλου για τα εγγόνια τους, γιατί κατ' αυτόν τον τρόπο θα περιοριζόταν σε μεγάλο βαθμό το δείγμα, γεγονός που θα λειτουργούσε ανασταλτικά στην ποιότητα της έρευνας. Επιπλέον, δεν θεωρήθηκε υποχρεωτικό για να

¹ ΛΑΖΟΣ: ό.π., 1998, σ.503.

² ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π., 1996, σ.72. BELL: ό.π., 2001, σ.137. MOSER, C.A., & KALTON, G. (1971). Survey methods in social investigation. (2nd edit.). London: Heinemann. pp. 267-268.

³ BELL: ό.π., 2001, σ.132.

⁴ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π.,1994, σ.47.

συμπεριληφθεί μια οικογένεια στο δείγμα, να απαντήσουν και οι γονείς των παιδιών, μιας και αυτή ήταν η ουσία της έρευνας αυτής· η απουσία των γονέων. Όπου, όμως, υπήρχε η δυνατότητα και δόθηκε τελικά συνέντευξη από κάποιους απ' αυτούς, έγινε δεκτή με ευχαρίστηση (μόνο τρεις από τις 35 συνολικά οικογένειες).

Είναι σημαντικό επίσης να αναφερθεί ότι, στο δείγμα συμπεριελήφθησαν πέραν των οικογενειών που πληρούσαν τα παραπάνω κριτήρια: μια οικογένεια στην οποία κανείς από τους δυο παππούδες που είχαν την κηδεμονία του παιδιού μέχρι πρόσφατα, δεν απάντησαν λόγω θανάτου τους λίγο καιρό πριν -απάντησε, όμως, το εγγόνι-, μια στην οποία δεν δέχθηκαν να απαντήσουν οι παππούδες, απάντησε, όμως, το παιδί και η μητέρα του και τέλος, μια οικογένεια ROM (γιαγιά & εγγόνι), καθώς κρίθηκε ότι δεν παρέκλινε των χαρακτηριστικών του υπόλοιπου δείγματος, εφόσον οι ROM έχουν πλήρως ενσωματωθεί με τους κατοίκους της Λαμίας. Εξάλλου, ήταν ένα είδος πρόκλησης, το να διαπιστωθεί εάν και κατά πόσο μπορούσαν να υπάρχουν διαφορές στη νέα δομή της οικογένειας που σχηματίστηκε, μεταξύ των ROM και των κατοίκων της τοπικής κοινωνίας της Λαμίας.

Στις περιπτώσεις, όπου ένας από τους γονείς ζούσε μαζί με τους παππούδες και το παιδί του, αλλά είχε ψυχολογικά προβλήματα ή με τα ναρκωτικά, η απουσία του εκλήφθηκε ως πλασματική -ήταν ένα είδος απουσίας, εφόσον ουσιαστικά οι παππούδες είχαν αναλάβει εξ ολοκλήρου τα παιδιά-, και γι' αυτόν τον λόγο οι οικογένειες αυτές εντάχθηκαν κανονικά στο δείγμα της έρευνας.

Συνολικά, έλαβαν μέρος στις συνεντεύξεις 35 οικογένειες, σχετικά μικρό δείγμα, αλλά διόλου ευκαταφρόνητο για την επεξεργασία των δεδομένων με ποιοτική ανάλυση, εάν ληφθεί υπόψη ότι, από κάθε οικογένεια απαντούσαν περισσότερα του ενός άτομα.

Όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι, παππούδες-γονείς-παιδί, έστω κι αν στην παρούσα φάση της ζωής τους ζούσαν όλοι μαζί ή τα παιδιά είχαν επιστρέψει στην οικογένεια των γονιών τους, στα ερωτήματα της ερευνήτριας απαντούσαν μόνο για την περίοδο, όπου οι παππούδες ήταν μόνοι με το/τα εγγόνι/-ια τους.

Δεδομένων των πολύ συγκεκριμένων κριτηρίων που ελήφθησαν υπόψη προκειμένου να επιλεγεί το δείγμα της έρευνας, δεν θα ήταν δυνατόν να γενικευτούν τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής σε πληθυσμό πέρα από ανθρώπους με παρόμοια, των προαναφερθέντων, χαρακτηριστικά. Η βιβλιογραφία δίνει ενδείξεις ότι, μπορεί να διαφοροποιούνται τα αποτελέσματα όταν αφορούν πληθυσμούς με διαφορετικά χαρακτηριστικά.¹ Εξάλλου, επειδή η έρευνα αυτή δεν προϋπόθετε κάποια βασική ομοιογένεια των περιπτώσεων που συμπεριλήφθηκαν στον πληθυσμό της, η συγκρότηση αντιπροσωπευτικού δείγματος με αξιώσεις γενικευσιμότητας,² θα ερχόταν σε αντίφαση με τις ίδιες τις βασικές παραδοχές της ερευνήτριας, η οποία επέλεξε κυρίως ποιοτική και όχι ποσοτική προσέγγιση, λόγω του μικρού δείγματος.

2.10 Η ΕΡΕΥΝΑ-ΤΟΠΟΣ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι σχεδιασμένες συνεντεύξεις διεξήχθησαν χρονικά από τα μέσα Φεβρουαρίου 2002 έως την αρχή του Ιουλίου 2003, με ένα κενό το καλοκαίρι του 2002, που ως εποχή δεν θεωρείται κατάλληλη για πραγματοποίηση συνεντεύξεων λόγω διακοπών και συνεπάγεται αντιμετώπιση δυσκολιών στην ανεύρεση των ατόμων του δείγματος. Έλαβαν, δε, χώρα στον Νομό Φθιώτιδας και, πιο συγκεκριμένα, στην πόλη της

¹ ΧΑΡΒΑΤΗΣ: ό.π., 2000, σ.176.

² ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΙΔΗΣ, Σ. (1994). Παράγοντες που επηρεάζουν τη γλωσσική επάρκεια των μαθητών: Συμπεράσματα από μια «μελέτη περίπτωσης»(case study). *Παιδαγωγική επιθεώρηση*, τεύχ. 20 - 21, σ.105-134. σ.108.

Λαμίας, αλλά και στις πιο κοντινές αγροτικές περιοχές (στα γύρω χωριά). Σ' αυτό συνετέλεσαν δύο κυρίως λόγοι: αφενός δεν ήταν εφικτό από άποψη χρόνου -αν λάβουμε υπόψη και τις δυσκολίες που απορρέουν από την ίδια τη φύση της συνέντευξης-, αλλά και για οικονομικούς λόγους, να υλοποιηθεί μια πανελλήνια έρευνα ή έστω σε μεγάλη γεωγραφική κλίμακα,¹ αφετέρου υπήρχαν ήδη δυσκολίες στη συλλογή του πληθυσμού, πόσο μάλλον σε περιοχές άγνωστες, όπου δεν θα υπήρχε καν πρόσβαση της ερευνήτριας· οπότε έγινε περιορισμός στην περιοχή της Φθιώτιδας. Η επιλογή του Ν. Φθιώτιδας έγινε εξαιτίας των πολλών τροχαίων ατυχημάτων στο «πέταλο του Μαλιακού Κόλπου», όπου ξεκληρίζονται πολλές οικογένειες κάθε εβδομάδα, αλλά και λόγω καταγωγής και εργασίας της ερευνήτριας και της οικογένειάς της σ' αυτόν τον τόπο, που θα διευκόλυνε τη συγκέντρωση των υποκειμένων και οποιουδήποτε άλλου υλικού της έρευνας, λόγω γνωριμιών.

Κρίνεται σημαντικό να αναφερθεί ότι, επιδίωξη της παρούσας έρευνας ήταν η διερεύνηση, περιγραφή και αξιολόγηση της κατάστασης που επικρατεί μέσα στις οικογένειες των παππούδων που ζουν με τα εγγόνια τους, και όχι τόσο η συγκέντρωση μαρτυριών με τη βοήθεια ενός αντιπροσωπευτικού δείγματος για το σύνολο των οικογενειών αυτών σε Πανελλαδική κλίμακα. Η γενίκευση των αποτελεσμάτων από ένα δείγμα σε έναν ευρύτερο πληθυσμό δεν είναι ο στόχος της σχεδίασης μιας τέτοιου είδους ποιοτικής έρευνας. Αλλά ακόμη και εάν υπήρχε λόγος γενίκευσης, θα μπορούσε να στηριχτεί στα αποτελέσματα συναφών ερευνών και όχι μόνο στον τρόπο δειγματοληψίας που χρησιμοποιήθηκε.²

2.11 Η ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν, στην πλειοψηφία τους, στις οικίες των οικογενειών των παππούδων. Αφού προηγούνταν τηλεφωνική επικοινωνία με την ερευνήτρια, κατά την οποία γινόταν ενημέρωση για τον σκοπό της έρευνας κι επόταν ή η άρνηση συμμετοχής σ' αυτή ή η αποδοχή τους, στη δεύτερη εκδοχή, της εξασφάλισης της συναίνεσής τους, οριζόταν από κοινού με τους παππούδες η ώρα, η μέρα και ο τόπος συνάντησης. Κατά μία έννοια ουσιαστικά, η πρωτοβουλία επιλογής του τόπου και του χρόνου συνάντησης ανήκε κυρίως στους συνεντευξιζόμενους ως δείγμα ευγνωμοσύνης, σεβασμού, εκτίμησης και διακριτικότητας από μέρους της ερευνήτριας.³ Μόνο η συνέντευξη μιας περίπτωσης οικογένειας έγινε σε τόπο διαφορετικό, που επέλεξε η μητέρα, καθώς οι παππούδες αρνήθηκαν να απαντήσουν, οπότε η μητέρα και το ένα από τα παιδιά της έδωσαν κρυφά απ' αυτούς συνέντευξη σε ένα αναψυκτήριο στο οποίο σύχναζαν και ήταν κοντά στο σπίτι των παππούδων, προκειμένου να μην αργήσουν να επιστρέψουν και γίνει αντιληπτή από τους ηλικιωμένους ο λόγος αργοπορίας τους.

Κατά την πρώτη φάση προσωπικής επαφής της ερευνήτριας με τα υποκείμενα της έρευνας, η πρώτη εξ αυτών αυτοσυστηνόταν, εξηγούσε τον σκοπό του εγχειρήματος της έρευνας, απαντούσε στις όποιες απορίες τους και αφού έπαιρνε τη συγκατάθεσή τους, προχωρούσαν στην αμέσως επόμενη φάση.⁴ Το πλησίασμα της ερευνήτριας από τα υποκείμενα της έρευνας γινόταν σχετικά με ευκολία, ενώ οι παράγοντες που συντελούσαν σ' αυτό, ήταν το μικρό της ηλικίας της, όπως επίσης το φύλο της.⁵ Πρωταρχικό μέλημά της, εξάλλου, ήταν η δημιουργία άνετης και φιλικής

¹ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π., 1996, σ.77. JAVEAU: ό.π., 1996, σ.89.

² ΜΑΚΡΑΚΗΣ: ό.π., 1995, σ.192.

³ BELL: ό.π., 2001, σ.151. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1994, σ.87.

⁴ BELL: ό.π., 2001, σ.135.

⁵ ΜΠΕΛΛΑΣ: ό.π., 1993, σ.128.

ατμόσφαιρας με τους ερωτώμενους, την οποία αποκτούσε με την εγκάρδια σχέση που ανέπτυσσε μαζί τους, αφού τους εκμυστηρευόταν ότι, επειδή είχε και η ίδια ανάλογο έμμεσο βίωμα, τους κατανοούσε.¹ Ίσως θα μπορούσε να κατηγορηθεί η κίνηση αυτή ως αντιεπιστημονική και ως δείγμα υπέρμετρου συναισθηματισμού,² σε βάρος της ουδετερότητας και της αντικειμενικότητας, με απώτερο σκοπό την εύνοια των ερωτώμενων. Όμως, εκείνη τη στιγμή φαινόταν σωστή και πολύ ανθρώπινη, ιδιαίτερα μάλιστα, αφού η μελέτη είχε να κάνει με ευαίσθητες ηλικιακές ομάδες, όπου η συναισθηματική προσέγγιση θεωρείται πάντα απαραίτητη. Είναι δε, δικαιολογημένη, σύμφωνα με τον ΓΚΟΤΟΒΟ, από την αρχική ανάγκη και πρόθεση του ερευνητή να μελετήσει το θέμα και από την προσπάθειά του να ταυτιστεί με τα υπό διερεύνηση άτομα, προκειμένου να προσλάβει την υποκειμενική σκοπιά τους και την πραγματικότητα.³

Πέρα από αυτήν την προσωπική πρωτοβουλία της ερευνήτριας, η ίδια αναφορικά με το μεθοδολογικό σχεδιασμό, κινήθηκε μέσα στα προκαθορισμένα επιστημονικά πλαίσια. Διάβαζε σε κάθε οικογένεια -ξεχωριστά στους παππούδες από το παιδί- με όσο το δυνατόν πιο πιστό και ακριβές τρόπο τις διευκρινήσεις-οδηγίες⁴ που βρίσκονταν στην πρώτη σελίδα του φυλλαδίου του ερωτηματολογίου, και στο τέλος επεξηγούσε τα σημεία, όπου τυχόν είχαν δημιουργηθεί απορίες. Σ' αυτό το κείμενο γινόταν αναφορά στον σκοπό της έρευνας, στην διαβεβαίωση εχεμύθειας όσον αφορά στην ανωνυμία των υποκειμένων,⁵ στην προτροπή και παράκληση για απάντηση όλων των ερωτήσεων με ακρίβεια, ειλικρίνεια και φυσικότητα μέσα σε λογικά χρονικά πλαίσια με τον ενδεδειγμένο τρόπο, ενώ υπήρχε και ευχαριστήρια αναφορά στον χρόνο, το ενδιαφέρον και τη διάθεση συνεργασίας των υποκειμένων με την ερευνήτρια.⁶

Αμέσως μετά, ακολουθούσε η διαδικασία της συνέντευξης με την υποβολή των ανοιχτών και κλειστών ερωτήσεων. Η συνέντευξη έπαιρνε, κατά μία έννοια, τη μορφή ευχάριστης συνομιλίας, αφού ερωτήσεις και απαντήσεις έβγαιναν με φυσικό και ήρεμο τρόπο, μέσα σε κλίμα αμφίδρομης εμπιστοσύνης. Σε όποιο σημείο της συνέντευξης κρινόταν ότι υπήρχε ακόμα μεγαλύτερη άνεση και εξοικείωση μεταξύ συνεντεύκτριας και ερωτώμενων, η πρώτη τους ζητούσε να κάνουν εξιστόρηση της πορείας της οικογένειας των παππούδων και των γονιών· τον τρόπο δηλαδή που κατέληξαν οι παππούδες να έχουν αναλάβει τη φροντίδα και ανατροφή των εγγονιών τους. Η εξιστόρηση ηχογραφούνταν στο κασετόφωνο, όπως και οι ανοιχτού τύπου ερωτήσεις -για να αποτραπούν αμφισβητήσεις και αμφιβολίες για την πιστότητα των πληροφοριών που κατέγραψε η ερευνήτρια-,⁷ πάντα με την προϋπόθεση ότι, τα υποκείμενα είχαν δώσει τη συγκατάθεσή τους. Όταν η ερευνήτρια πρότεινε την χρησιμοποίηση του κασετόφωνα, κάποια υποκείμενα ήταν λίγο διστακτικά στην αρχή, από φόβο μη δημοσιοποίησης όσων θα έλεγαν, στα Μ.Μ.Ε. Προς στιγμή, άλλαζε για λίγο η όλη ατμόσφαιρα της συνέντευξης, αλλά έχοντας ήδη κερδηθεί η εμπιστοσύνη των υποκειμένων, παρακάμπτονταν και αυτό το εμπόδιο, οπότε η

¹ ΦΙΛΙΑΣ: ό.π., 1996, σ.143.

² Βλέπε σχετικά: ΛΥΔΑΚΗ: ό.π., 2001, σ.174. «Η απουσία συναισθήματος σε μια έρευνα δεν προδιαγράφει την επιτυχία της».

³ ΓΚΟΤΟΒΟΣ, Θ. (1983). *Η ποιοτική έρευνα στις επιστήμες της αγωγής. Μεθοδολογικές προϋποθέσεις για την εμπειρική προσέγγιση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας*. Δωδώνη: Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τόμος 12 (ΙΒ), σ.199-234. σ.229.

⁴ ΜΠΕΛΛΑΣ: ό.π., 1993, σ.86 & 105.

⁵ MISHLER, E.G. (1996). *Συνέντευξη έρευνας: νοηματικό πλαίσιο και αφήγημα*. Εργαστήριο διερεύνησης ανθρώπινων σχέσεων. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. σ.186.

⁶ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π., 1996, σ.169-170.

⁷ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π., 1996, σ.171.

συνέντευξη κυλούσε ομαλά, με τους ερωτώμενους πιο χαλαρούς, να εξωτερικεύουν ακόμη και θέματα ταμπού της οικογένειάς τους. Αντίθετα, αρκετά ήταν τα υποκείμενα που ήταν θετικά από την αρχή στη χρησιμοποίησή του και το έβλεπαν ως παιχνίδι, ενώ άλλοι το προτιμούσαν, για να μην παραποιηθούν τα όσα έλεγαν. Παρόλα αυτά, υπήρξαν και περιπτώσεις που αρνήθηκαν πλήρως την εφαρμογή της ηχογράφησης. Στα προκείμενα ενδεχόμενα, η καταγραφή γινόταν χειρόγραφα από την ερευνήτρια. Πέραν αυτών, όσον αφορά στις κλειστού τύπου ερωτήσεις, εάν τα υποκείμενα έκαναν κάποιο ενδιαφέρον ή σημαντικό σχόλιο κατά την άποψη της ερευνήτριας, αυτή το σημείωνε εκείνη τη στιγμή πάνω στο ερωτηματολόγιο.

Η διάρκεια των συνεντεύξεων κυμαινόταν από 1:30 ώρα μέχρι 2:30 ώρες, ανάλογα, με το αν απαντούσαν η γιαγιά και ο παππούς μαζί, και κατά πόσο ήταν ομιλητικοί και ανοιχτοί ως χαρακτήρες. Πάντως, ο μέσος όρος διάρκειας κάθε συνέντευξης ήταν οι 2 ώρες. Αρχικά, απαντούσαν ο παππούς ή/και η γιαγιά μαζί, κι έπειτα, αν υπήρχε αρκετός ελεύθερος χρόνος, ένα παιδί από κάθε οικογένεια -αν είχαν αναλάβει περισσότερα του ενός-, χωρίς την παρουσία των πρώτων. Όπου υπήρχε υποψία μη συγκατάθεσης των παππούδων για απάντηση του παιδιού μετά από αυτούς, η ερευνήτρια έκρινε και αποφάσιζε την εφαρμογή της συνέντευξης πρώτα στο παιδί. Εξαιτίας του ότι, οι συνεντεύξεις ήταν τόσο χρονοβόρες και αρκετά κουραστικές και για την πλευρά της συνεντεύκτριας, αλλά και των συνεντευζιζόμενων, αρκετές φορές χρειάστηκε να γίνει και δεύτερη συνάντηση-επίσκεψη, προκειμένου να ολοκληρωθεί το προφίλ της οικογένειας που μελετούνταν. Τις περισσότερες φορές, τη μια μέρα εξετάζονταν οι παππούδες και επειδή δεν επαρκούσε ο χρόνος, η ερευνήτρια επέστρεφε με εκ νέου ορισμού ώρας και ημερομηνίας, για τη συνάντηση με το παιδί ή/και τους γονείς.

Προτιμήθηκε ως χώρος συνάντησης το σπίτι των οικογενειών, προκειμένου να αποφευχθούν τα αρνητικά (π.χ. αμηχανία, ανασφάλεια, επιτηδευμένη έκφραση των ανθρώπων) που συνεπάγεται η πειραματική διαδικασία,¹ επειδή εκεί οι ερωτώμενοι θα ένιωθαν μεγαλύτερη άνεση και οικεία με τον χώρο, έτσι ώστε να συμπεριφέρονται φυσικά και αβίαστα, να εκμυστηρευτούν τα προβλήματα και να εξωτερικεύσουν τις σκέψεις τους.² Παράλληλα, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, δινόταν η ευκαιρία στην ερευνήτρια να συγκεντρώνει επιπλέον πληροφορίες³ και να διαμορφώνει μια προσωπική εικόνα της πραγματικότητας και της ιδιαιτερότητας κάθε ατόμου (φυσιογνωμία, συναισθηματικές εκδηλώσεις, παραγλωσσικά σύμβολα, χειρονομίες, μορφασμούς, στάση του σώματος και μηχανικές κινήσεις,⁴ τόνος της φωνής, ανείπωτες εκδηλώσεις,⁵ σιωπές ή φλυαρία,⁶ βλέμμα, έκφραση, κ.ά.), των μεταξύ τους διαμορφωμένων σχέσεων (π.χ. από τον τρόπο συμπεριφοράς και επικοινωνίας τους, τις προσφωνήσεις τους, τον πραγματικό τρόπο ιεράρχησής τους, κ.ά.),⁷ του χώρου

¹ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ, Χ., & ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΙΜΤΖΗ, Β. (2004). *Ρεπερτόρια γυναικών: Η ανάλυση λόγου στη φεμινιστική έρευνα*. Στους ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α., ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, ΓΡ., & ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ. Εκ.). Ποιοτική και ποσοτική έρευνα στην ψυχολογία (σ. 49-72). 2^{ος} τόμος. Επιστημονική επιτηρίδα της ψυχολογικής εταιρείας Βορείου Ελλάδος (έτος ιδρύσεως 2002). Εκ. Ελληνικά Γράμματα. σ.56.

² ΣΤΟΪΚΙΔΟΥ: ό.π., 1990, σ.226.

³ ΜΠΕΛΛΑΣ: ό.π., 1993, σ.19 & 96-97. BRONFENBRENNER: ό.π., 1979, p.69 & 120.

⁴ ΓΚΟΤΟΒΟΣ: ό.π., 1983, σ.216.

⁵ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1981, σ.56.

⁶ ΛΥΔΑΚΗ: ό.π., 2001, σ.214-215.

⁷ ΛΥΔΑΚΗ: ό.π., 2001, σ.202-203.

της κατοικίας και των συνθηκών μέσα στις οποίες διέμενε η οικογένεια,¹ ιδίως όμμασιν.

Κατά τις επισκέψεις δημιουργούταν κλίμα οικειότητας, εμπιστοσύνης και ασφάλειας κι επικρατούσε μια φιλική, ζεστή και άνετη ατμόσφαιρα, γεγονός που εξασφάλιζε ένα μέτρο εγκυρότητας της έρευνας² και δεν μπορούσε παρά να έχει θετικά κατάλοιπα στη μνήμη της ερευνήτριας αυτή η συνεργασία της με τα παιδιά, τους παππούδες και τις γιαγιάδες, που άνοιξαν το σπίτι τους, άφησαν να φανούν τα γεγονότα που τους επηρέαζαν και εξέθεσαν τα μυστικά της ψυχής και του μυαλού τους.³ Πραγματοποιήθηκαν, συνολικά, 56 συνεντεύξεις σε 35 οικογένειες: 33 με τους παππούδες, 20 με τα παιδιά και 3 με τους γονείς των παιδιών. Το υλικό των ανοιχτών ερωτήσεων ηχογραφήθηκε με κασετόφωνο και αποτράπηκε, έτσι, η αμφισβήτηση της πιστότητας των πληροφοριών που θα χρησιμοποιούνταν στην έρευνα. Αφού έγινε απομαγνητοφώνηση των ταινιών από την ίδια την ερευνήτρια, γεγονός που είχε το πλεονέκτημα ότι αυτή διευκολυνόταν στον σχηματισμό μιας ολοκληρωμένης εικόνας -αφού άκουγε με περισσότερη προσοχή και ακρίβεια τις απαντήσεις-,⁴ αυτές φυλάχθηκαν σε ασφαλές μέρος, για να διασφαλιστεί κατ' αυτόν τον τρόπο η ανωνυμία των συμμετεχόντων στην έρευνα.

Εκτός, όμως, από την προαναφερθείσα διαδικασία, η ερευνήτρια κρατούσε ημερολόγιο επαφών με την κάθε οικογένεια, όπου κατέγραφε σκέψεις και συναισθήματα της ίδιας, αλλά και πραγματολογικά στοιχεία των υποκειμένων που συναντούσε για συνέντευξη,⁵ όπως τα εξωτερικά τους γνωρίσματα, χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς τους και της προσωπικότητάς τους,⁶ μια περιγραφή της οικίας τους, γεγονότα που της έκαναν εντύπωση και που άξιζαν να αναφερθούν ως σχετικά με το θέμα, όπως επίσης ένα σύντομο ιστορικό κάθε μιας απ' αυτές. Επιπλέον, εκτός από αυτό το ημερολόγιο, συμπλήρωνε κι ένα άλλο ημερολόγιο, εκείνο του διδακτορικού, σε μια καθορισμένη ημέρα κάθε εβδομάδας την οποία αξιοποιούσε για ανασύνταξη των δυνάμεων και ως μέρα ανασκόπησης των εβδομαδιαίων πεπραγμένων.⁷ Σ' αυτό σημείωνε όσα έκανε σε καθημερινή βάση για το διδακτορικό από τα πρώτα βήματά της ακόμα, όπως επίσης εντυπώσεις, σκέψεις και συναισθήματά της, συναντήσεις με άτομα, που συνέβαλαν στην έρευνα, τις συζητήσεις και συμβουλές από τους καθηγητές της, ενώ δεν παρέλειπε τον προγραμματισμό των μελλοντικών κινήσεών της, με έμφαση στα σημεία κλειδιά της

¹ ΛΥΔΑΚΗ: ό.π., 2001, σ.185-187 & 190-192. σ.185: «Οι κατοικίες, τα υλικά κατασκευής τους, η διευθέτηση του χώρου, ο αριθμός των δωματίων, η αισθητική τους, τόσο σε ό,τι αφορά το κοινωνικό γούστο (συρμός) όσο και τις προσωπικές επιλογές, αποτελούν μαρτυρίες για την ιδεολογία και τη στάση των ανθρώπων, τις οικογενειακές σχέσεις (ανατροφή των παιδιών, θέση των γηραιότερων μελών κ.τ.λ.), τις κοινωνικές σχέσεις, την οικονομική κατάσταση, τις επαγγελματικές δραστηριότητες». & σ.186: «Η προσεκτική παρατήρηση του χώρου σε σχέση με τη χρήση του, η ερμηνεία τού πως αυτός βιώνεται, πώς ακολουθεί και ταυτόχρονα ορίζει τη ζωή, θα αναδείξει πολλά στοιχεία από την ταυτότητα των ανθρώπων».

² ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π., 1996, σ.78.

³ ΑΥΓΙΤΙΔΟΥ, Σ. (Ιανουάριος 2006). *Εθνογραφία και αναστοχασμός στην έρευνα*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.33-50). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5. σ.41.

⁴ ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Η. (Ιανουάριος 2006). *Διερεύνηση της κοινωνικής κατασκευής της μετανάστευσης στην Ελλάδα μέσα από συνεντεύξεις σε βάθος*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.321-337). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5, σ.328.

⁵ ORNA: ό.π., 1998, σ.77.

⁶ DUVERGER: ό.π., 1976, σ.98.

⁷ ORNA: ό.π., 1998, σ.86-87.

ερευνητικής στρατηγικής. Το ημερολόγιο αυτό, ο ΜΠΕΛΛΑΣ το αναφέρει ως σημειωματάριο,¹ η ΚΟΣΜΙΔΟΥ ως αναφορά,² ενώ οι ΧΑΣΣΑΝΔΡΑ & ΓΟΥΔΑΣ το χαρακτηρίζουν ως «ημερολόγιο καταγραφής προς αναλογισμό» (reflexive journal)³ και αποτελεί τεχνική διασφάλισης του κριτηρίου αξιοπιστίας-φερεγγυότητας και εγκυρότητας, για εμπιστευσιμότητα.

Επιπρόσθετα, η ερευνήτρια συμπλήρωνε μετά από κάθε συνέντευξη και σε χώρο μακριά από τους συνεντευξιζόμενους, μία καρτέλα του παιδιού, στην οποία φαίνονταν κάποια δημογραφικά στοιχεία, αλλά και οι εκτιμήσεις της ερευνήτριας όσον αφορά στη συμπεριφορά των παππούδων, του παιδιού και των γονέων κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Ακόμα, με τη βοήθεια των παππούδων συμπλήρωνε το Ερωτηματολόγιο Συμπτωμάτων Προβληματικής Συμπεριφοράς (ΕΣΠΣ) για το εγγόνι τους, αλλά εξαιτίας της ιδιομορφίας του θέματος της μελέτης αυτής και του γεγονότος ότι, οι παππούδες υποψιάζονταν τον λόγο για τον οποίο οι ερωτήσεις του συγκεκριμένου ερωτηματολογίου υπαγορεύονταν (αν και η ερευνήτρια είχε την έγκρισή τους), και επειδή δεν ήταν σίγουρο κατά πόσο θα έπρεπε να θεωρηθούν οι απαντήσεις τους αξιόπιστες και, κατά συνέπεια, να ληφθούν υπόψη στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων, απορρίφθηκε η αξιοποίησή τους. Τέλος, σε συνεργασία με τους γονείς των παιδιών συμπλήρωνε το ερωτηματολόγιο προσωπικότητας ενηλίκων EYSENK PERSONALITY QUESTIONNAIRE (E.P.Q., προσαρμογή για τον ελληνικό πληθυσμό: ΕΥΑΓΓ. ΧΡ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ) -σε μια περίπτωση εφαρμόστηκε στο εγγόνι, γιατί ήταν ενήλικος (30 ετών)-, προκειμένου να διαπιστωθούν χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους, αλλά επειδή απάντησαν τελικά μόνο 3 γονείς, και δεν θα ήταν δυνατή η στατιστική του επεξεργασία ή η εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων, αποκλείστηκε η χρησιμοποίησή τους κατά την ερμηνεία και ανάλυση των δεδομένων.

Όλες οι προαναφερθείσες τεχνικές: οι σημειώσεις και τα ημερολόγια της ερευνήτριας, οι συνεντεύξεις, οι ηχογραφήσεις, οι καρτέλες των παιδιών και η ανάλυση των εκθέσεων από τα αρχεία των δικαστηρίων, αποτελούν εχέγγυα και έως ένα μέτρο διασφαλίζουν την εγκυρότητα της έρευνας αυτής.⁴

Τα πλήρη κείμενα των καρτελών και των ερωτηματολογίων παρατίθενται στο παράρτημα της παρούσας έρευνας.

3. ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

3.1 Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

«Στόχος της ανάλυσης περιεχομένου είναι να μετατρέψει 'ακατέργαστα' φαινόμενα σε δεδομένα που μπορούν να τύχουν, βασικά, μιας επεξεργασίας κατά επιστημονικό τρόπο, ώστε να μπορούν ν' αποτελέσουν σταδιακά ένα σώμα γνώσεων. Ειδικότερα, η ανάλυση περιεχομένου πρέπει να ενεργηθεί κατά τρόπο ώστε (1) να δημιουργήσει δεδομένα τα οποία να είναι 'αντικειμενικά' ή να είναι δυνατόν να αναπαραχθούν, (2) να μπορούν να μετρηθούν και ν' αναλυθούν ποσοτικά, (3) να είναι σημαντικά για μια συστηματική θεωρία, και (4) να μπορούν να οδηγήσουν σε γενικεύσεις πέρα από τα συγκεκριμένα αναλυόμενα δεδομένα».⁵

¹ ΜΠΕΛΛΑΣ: ό.π., 1993, σ.44.

² ΚΟΣΜΙΔΟΥ, Χ. Ι. (Σεπτ-Οκτ. 1989). Ενεργός έρευνα: Για μια γνήσια απελευθερωτική παιδεία. *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχ.48, σ.22-33. σ.26.

³ ΧΑΣΣΑΝΔΡΑ & ΓΟΥΔΑΣ: ό.π., 2004, σ.40.

⁴ ΚΟΣΜΙΔΟΥ: ό.π., 1989, σ.26.

⁵ ΦΙΛΙΑΣ: ό.π., 1996, σ.205.

Μετά το πέρας της ερευνητικής διαδικασίας, λοιπόν, σειρά είχε η διαδικασία της ανάλυσης των ακατέργαστων δεδομένων, η οποία έγινε μετά από επαναλαμβανόμενη και επισταμένη μελέτη σε βάθος των συνεντεύξεων. Αυτές εξετάστηκαν κάτω από το φως του θεωρητικού πλαισίου της έρευνας, προκειμένου να διαμορφωθεί μια συνολική εικόνα.¹ Πιο συγκεκριμένα, αφού συγκεντρώθηκαν τα πρωτογενή δεδομένα και ολοκληρώθηκε η διαδικασία της απομαγνητοφώνησης των απαντήσεων στις ανοιχτές ερωτήσεις, ακολούθησε η θεματική ομαδοποίηση² και κατηγοριοποίηση όλων των ερωτήσεων με επαγωγικό τρόπο,³ σύμφωνα με τις κατηγορίες των ερωτημάτων που είχαν τεθεί αρχικά. Η κατηγοριοποίηση των δεδομένων και ο τρόπος με τον οποίο αυτή θα γίνει, επιτρέπουν τη μετάβαση σε υψηλότερα επίπεδα αφαίρεσης, στη γενίκευση και είναι παράγοντες, που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εξασφάλιση της εγκυρότητας των πορισμάτων της έρευνας.⁴

Οι κατηγορίες, προκειμένου να είναι ευδιάκριτες (μη αλληλοκαλυπτόμενες), εξαντλητικές και γόνιμες για την ανάλυση περιεχομένου, ακολουθήθηκε ορισμένη διαδικασία. Ειδικότερα, όσον αφορά στις ανοιχτές ερωτήσεις, στην ταξινόμηση του υλικού τους και στην κατάρτιση κατηγοριών τους, αυτή έγινε αφού μελετήθηκαν προσεκτικά όλες οι εκδοχές απαντήσεων που είχαν δώσει όλοι οι ερωτώμενοι σε κάθε ανοιχτή ερώτηση των ερωτηματολογίων,⁵ έγινε η καταμέτρηση της συχνότητας εμφάνισής τους και επιλέχθηκαν για να αποτελέσουν μια αυτούσια και περιεκτική κατηγορία, απαντήσεις οι οποίες είχαν εμφανιστεί-δοθεί τουλάχιστον από δύο διαφορετικά άτομα. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε, ώστε να επικρατήσει μια ισορροπία ανάμεσα στη διατήρηση του πλούτου των απαντήσεων, αφού είναι απαραίτητος και χρήσιμος σε μια έρευνα που δεν έχει καταλήξει ακόμη, αλλά και στην προσπάθεια αποφυγής συμπίεσης, σε κοινή κατηγορία, απαντήσεων με διαφορετικό περιεχόμενο. Ο τρόπος έκφρασης, όπως επίσης, το περιεχόμενο και η ποιότητα των πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν από τις συνεντεύξεις, βρίσκονταν σε συνάρτηση με τα συναισθήματα, τις σκέψεις και τις στάσεις τους στη δεδομένη στιγμή του παρόντος, ενώ απ' αυτές απέρρεαν και όσες είχαν συμβεί στο παρελθόν και όσες προβλέπονταν με τη μορφή εικασίας για το μέλλον.⁶

Ο τρόπος με τον οποίο εκφράζονται οι άνθρωποι, μέσω του γραπτού ή, στη συγκεκριμένη περίπτωση, προφορικού λόγου, εκτός του ότι αποτυπώνει στοιχεία του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς τους με το ξεχωριστό ύφος και την ιδιαίτερη χροιά του λόγου τους, περιέχει και αρκετά κοινά στοιχεία. Παρόλα αυτά, είναι δύσκολη και επίπονη η ερμηνεία των λεγόμενων ενός ανθρώπου. Ο άνθρωπος, ναι μεν, σκέφτεται με λέξεις, αλλά δεν μπορεί να εξωτερικεύσει το νόημα των λέξεων -ή ό,τι αυτές υποκρύπτουν-, που τους αποδίδει, ούτε είναι εφικτή η απόλυτη μεταφορά και αντανάκλαση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται πράγματα, καταστάσεις

¹ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Ιανουάριος 2006). *Οι κοινωνικές και οικονομικές όψεις της απασχόλησης στη ναντηγοεπισκευαστική ζώνη Περάματος, Πειραιά: Αποτελέσματα έρευνας πεδίου*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). *Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.75-108). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5. σ.76.

² ΖΗΣΗ, Α. (Ιανουάριος 2006). *Κοινωνικές αντιλήψεις για την ψυχική διαταραχή σε αγροτικό πληθυσμό της νήσου Κρήτης : Μια συνδυαστική προσέγγιση*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). *Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.137-156). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5. σ.142.

³ ΜΠΕΛΛΑΣ: ό.π., 1998, σ.178-179. ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ: ό.π., 2006, σ.261.

⁴ ΜΑΚΡΑΚΗΣ: ό.π., 2005, σ.45.

⁵ JAVEAU: ό.π., 1996, σ.168. ΜΠΕΛΛΑΣ: ό.π., 1993, σ.193.

⁶ ΛΑΖΟΣ: ό.π., 1998, σ.514. ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.166-167.

και γεγονότα, προς το εξωτερικό περιβάλλον και σε συγκεκριμένο ακροατή. Η επιλογή χρησιμοποίησης των λέξεων και η διαμόρφωση και η εκφορά του λόγου είναι σύνθετες διαδικασίες, στις οποίες μετέχουν εξίσου οι συνειδητοί εσωτερικευμένοι κανόνες συμπεριφοράς και επικοινωνίας και κάποιες ασυνείδητες διεργασίες, οι οποίες διέπονται και υπαγορεύονται από το ατομικό και συλλογικό ασυνείδητο.¹ Το περιεχόμενο του λόγου είτε είναι απλό και καθημερινό με κοινοτοπίες, φράσεις κοφτές, μισοτελειωμένες προτάσεις, μονολεκτικές απαντήσεις ή με πλούσιο λεξιλόγιο είτε έχει κάποια ιδιαίτερα γνωρίσματα, όπως είναι τα ρητά, οι παροιμίες, τα γνωμικά, τα αποφθέγματα, τα λογοπαίγνια, οι παρομοιώσεις, οι αστεϊσμοί, τα ανέκδοτα και τα ευτράπελα-κωμικά, η ειρωνεία, ο σαρκασμός, τα ψέματα, οι παρερμηνείες, οι παραφράσεις, κ.ά., υπονοεί τη λειτουργία των μηχανισμών άμυνας, φανερώνει τη στιγμιαία ή και γενικότερη, ψυχολογική και συναισθηματική κατάσταση του ατόμου, λ.χ. φόβους, αναστολές, δυσπιστίες και ταμπού, και υποδηλώνει την εικόνα της πραγματικότητας, όπως την προσλαμβάνει ή όπως αυτός θα την ήθελε.² Καθήκον, λοιπόν, του ερευνητή είναι η κατανόηση και η, όσο το δυνατόν, πιο πιστή και αντικειμενική ερμηνεία των απαντήσεων, που έλαβε· έργο, όμως, που δυσχεραίνεται σε ορισμένες περιπτώσεις.

Κάποιες φορές, οι ερωτώμενοι επεκτάθηκαν αυτόκλητα στην αφήγησή τους στις ανοιχτές ερωτήσεις, αρκετά διεξοδικά, πέρα από την ζητούμενη απάντηση. Μπροστά στο δίλημμα της διακοπής τους για εξοικονόμηση χρόνου και παραμονής μέσα στα πλαίσια της σχετικότητας, εκλαμβάνοντάς τες ως άσχετες παρεκβάσεις ή, απεναντίας, παραχώρησης σε αυτούς χρόνο, αναγνωρίζοντάς τους το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης, προτιμήθηκε για λόγους ένδειξης σεβασμού της προσωπικότητάς τους η δεύτερη επιλογή ως η πιο κατάλληλη.³ Φυσικά, πολλά από αυτά τα στοιχεία που ήταν καταγεγραμμένα, είχαν τη δική τους αξία και σημασία και αξιοποιήθηκαν κατά τη διαδικασία της ανάλυσης σε άλλα σχετικά ή παρεμφερή σημεία, έχοντας λειτουργία συμπληρωματική ή υποβοηθητική. Εξάλλου, όπως αναφέρει ο ΛΑΖΟΣ (1998):

«Το τι ο ερευνητής θα κληθεί ή θα αποφασίσει ή θα μπορέσει να κοινοποιήσει στο μέλλον δεν παρεμβαίνει περιοριστικά στο τι ερευνά στο παρόν. Μπορεί να κοινοποιήσει τα πάντα, μπορεί ένα μέρος, μπορεί και τίποτε. Αυτό όμως που έχει σημασία είναι το γεγονός πως όταν ο ερευνητής πλησιάζει τους ανθρώπους για να αντλήσει το γνωστικό του υλικό, μπορεί να ενεργεί σαν να έχουν τα πάντα σημασία, ακόμα και τα ψέματα. Δεν υπάρχει τίποτε εκτός θέματος αφού το θέμα είναι όλα».⁴

Αμέσως μετά, έγινε η κωδικοποίησή τους από την ίδια την ερευνήτρια -με όλα τα πλεονεκτήματα που συνεπάγεται αυτό-,⁵ έτσι ώστε να καταχωρηθούν στο αρχείο δεδομένων του υπολογιστή, και η καταγραφή της συχνότητας των απαντήσεων των ερωτώμενων. Επρόκειτο για μια ιδιαίτερα επίπονη εργασία λόγω της επιμέλειας, της συνέπειας, της ακρίβειας και του σχολαστικού ελέγχου που θα έπρεπε να επιδειχθεί, για να μην εξαχθούν διαστρεβλωμένα και λανθασμένα αποτελέσματα από την ανάλυση που θα επόταν. Ιδιαίτερα, οι ανοιχτές ερωτήσεις, αν και είναι πολύ εύκολες στο να τεθούν, είναι λίγο δύσκολο να απαντηθούν από τους ερωτώμενους και ακόμη πιο δύσκολο να αναλυθούν και να ερμηνευτούν από τον ερευνητή.⁶

¹ ΛΥΔΑΚΗ: ό.π., 2001, σ.200-201.

² ΛΥΔΑΚΗ: ό.π., 2001, σ.202-205 & 208-209.

³ MISHLER: ό.π., 1996, σ.119 & 162.

⁴ ΛΑΖΟΣ: ό.π., 1998, σ.185.

⁵ ΦΙΛΙΑΣ: ό.π., 1996, σ.242.

⁶ OPPENHEIM: ό.π., 1966, σ.41.

Αφού ελέγχθηκε η σωστή καταχώρηση και η ακρίβεια των κατηγοριοποιημένων και κωδικοποιημένων δεδομένων, σειρά είχε, λοιπόν, η διαδικασία της ανάλυσης και ερμηνείας τους, η οποία βασίστηκε στο θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας. Εδώ γίνεται λόγος για ανάλυση περιεχομένου¹ ή, διαφορετικά για θεματική ανάλυση,² που έχει τη μορφή κειμένου, πινάκων και σχεδιαγραμμάτων-διαμέσου των οποίων ερμηνεύονται τα αποτελέσματα της έρευνας και επιχειρείται η σύνθεσή τους με τέτοιο τρόπο, που θα τροφοδοτήσει την προβληματική της έρευνας και θα οδηγήσει σε συμπεράσματα ευρύτερης σημασίας και πρακτικότητας. Το παρόν κείμενο της έρευνας ως προς την παρουσίασή του έχει δομηθεί πάνω σε έναν άξονα κατά θεματική ενότητα, κατ' αναλογία με τα αρχικά προσδιορισμένα ερωτήματα και μέσα σε αυτό δεν θα περιγραφούν τα χαρακτηριστικά και οι συνθήκες μέσα στις οποίες ζούσε κάθε οικογένεια ξεχωριστά, σε μια προσπάθεια προστασίας της ανωνυμίας των υποκειμένων της έρευνας.

Ως μονάδες συμφραζομένων και ως συμπληρωματικά στοιχεία, χρησιμοποιήθηκαν τα έγγραφα από τα αρχεία των δικαστηρίων και οι σημειώσεις από το ημερολόγιο της ερευνήτριας. Παρόμοια λειτουργία έχει και η εφαρμογή της παραγοντικής ανάλυσης, η οποία χρησιμοποιείται, κυρίως, σε περιγραφικές έρευνες και φανερώνει σχέσεις ανάμεσα στις μεταβλητές, μέσα από τη χρήση κάποιων μαθηματικών τύπων. Με αυτή τη μέθοδο ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να ελαττώσει τον αριθμό των μεταβλητών της έρευνάς του ομαδοποιώντας τις ερωτήσεις του σε ακόμα λιγότερους παράγοντες.³ Η τάση, πάντως, των τελευταίων ετών είναι η αυξανόμενη εφαρμογή διερευνητικών ή επιβεβαιωτικών παραγοντικών αναλύσεων, αφήνοντας κατά μέρος πιο ποιοτικές τεχνικές.

Όμως, όπως επισημαίνουν οι ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ & ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ: «Η στατιστική από μόνη της δεν μπορεί να παράγει νέα γνώση στην Ψυχολογία· απλώς αποτελεί ένα από τα χρησιμότερα εργαλεία του Ψυχολόγου».⁴ Ως προς την προτίμησή του για τη χρήση της ποιοτικής ανάλυσης στην Διδακτορική του Διατριβή, ο ΜΠΑΚΑΣ αναφέρει: «εκείνο που ενδιαφέρει είναι το καινούριο, το πρωτότυπο και όχι η συχνότητα εμφάνισής του, χωρίς βέβαια να αποκλείεται και η χρήση κάποιων ποσοτικών στοιχείων».⁵ Εκ των πραγμάτων, η ποικιλία και η περιγραφικότητα που προσφέρεται από το πλήθος των ποιοτικών δεδομένων υπερέχει σε σχέση με αυτή των ποσοτικών στοιχείων, των οποίων όμως ο ρόλος δεν θα πρέπει να υποτιμάται.⁶ Για το λόγο αυτό, στο εσωτερικό της ανάπτυξης του κειμένου παρατέθηκαν-αποτυπώθηκαν και κάποια ποσοτικά δεδομένα με ενδεικτικό χαρακτήρα.

¹ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1994, σ.147-148. ΜΠΕΛΛΑΣ: ό.π., 1993, σ.190-191.

² ΧΑΣΑΝΔΡΑ & ΓΟΥΔΑΣ: ό.π., 2004, σ.41.

³ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. Σ. (2004). *Έλεγχος αποτελεσμάτων στατιστικών αναλύσεων: Παραγοντική ανάλυση*. Στους ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α., ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, ΓΡ., & ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ. εκ.). Ποιοτική και ποσοτική έρευνα στην Ψυχολογία (σ. 227-246). 2^{ος} τόμος. Επιστημονική επετηρίδα της Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος (έτος ιδρύσεως 2002). Εκ. Ελληνικά Γράμματα. σ.229. ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, Γ. (1992). Πολυδιάστατη ανάλυση κατηγορικών δεδομένων μέσω της Παραγοντικής Ανάλυσης των Αντιστοιχιών στην Ψυχολογική έρευνα. *Ψυχολογία, Τόμ.1, τεύχ.2*, σ.27-51. σ.27. ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, Γ. (2004). *Παραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών: Μια διερευνητική στατιστική μέθοδος για την ανάλυση ενός συνόλου από ποιοτικές μεταβλητές*. Στους ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α., ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, ΓΡ., & ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ. Εκ.) Ποιοτική και ποσοτική έρευνα στην ψυχολογία (σ. 249-268). 2^{ος} τόμος. Επιστημονική επετηρίδα της ψυχολογικής εταιρείας Βορείου Ελλάδος (έτος ιδρύσεως 2002). Εκ. Ελληνικά Γράμματα.(χωρίς τόπο έκδοσης). σ.250.

⁴ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ & ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ: ό.π., 2004, σ.139.

⁵ ΜΠΑΚΑΣ, Θ. (Απρίλιος 2001). *Εκπαιδευτική πολιτική και συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα μετά το 1974. Η συμβολή της Διδακταλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας(Δ.Ο.Ε.) στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου 1974-2000*. (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα. σ.44.

⁶ PILLEMER & LIGHT: ό.π., 1980, p.177.

Σκόπιμο είναι, να διευκρινιστεί σ' αυτό το σημείο η αναντιστοιχία που παρατηρείται στις διευκρινήσεις, όσον αφορά την διαβεβαίωση των υποκειμένων της έρευνας για την εξαγωγή ποσοτικών δεδομένων: «Η έρευνα αυτή ενδιαφέρεται μόνο για αθροιστικά στοιχεία και στατιστικές αναλύσεις και όχι για ό,τι γίνεται μέσα σε κάθε οικογένεια». Αυτό οφείλεται στο ότι, αρχικά η έρευνα ξεκίνησε να μελετηθεί από ποσοτική προσέγγιση, στην πορεία όμως φάνηκε, αφού συνεξετάστηκαν τα πρώτα δεδομένα, ότι η ποιοτική ανάλυσή της θα ήταν προσφορότερη, καταλληλότερη και ότι θα απέδιδε καλύτερα το σκοπό της· οπότε έγινε μεταστροφή προς την δεύτερη κατεύθυνση, επειδή: «η επιλογή ποσοτικών μεθόδων θα ανήγαγε την έρευνα σε μια 'υπόθεση εργασίας', της οποίας η 'εξακρίβωση' θα περιλάμβανε μηχανιστικούς συσχετισμούς ανάμεσα σε επιλεγμένες αλλά κατακερματισμένες μεταβλητές»¹ και όχι το αρμονικό συνταίριασμα και την ολοκληρωμένη οπτική όλων των θεμάτων που θίγονταν, ως συνολικού προσβάσιμου κειμένου. Στην αλλαγή πορείας βοήθησε το ότι, τα ερωτηματολόγια περιελάμβαναν κλειστές και ανοιχτές ερωτήσεις, άρα αποφασίστηκε να γίνει ποιοτική ανάλυση στις ανοιχτές ερωτήσεις και, παράλληλα, ενδεικτική αναφορά στη συχνότητα και στα στατιστικά στοιχεία των κλειστών ερωτήσεων.

Απαραίτητο ακόμη είναι να επισημανθεί ότι, η αναφορά στα ονόματα των μελών των οικογενειών δεν είναι ακριβής, αφού αναγράφεται μόνο το αρχικό τους γράμμα, προκειμένου να μην παραβιασθεί η ανωνυμία τους. Αποκλείστηκε η χρήση ψευδώνυμου ή συμβολικού ονόματος,² γιατί θα περιέπλεκε τα πράγματα και θα δυσχέραινε το έργο της ερευνητριας στη φάση της ανάλυσης περιεχομένου, με κίνδυνο τη σύγχυση ή την αντικατάσταση του ψευδώνυμου από το πραγματικό όνομα.

Η ανάλυση περιεχομένου θα πρέπει πάντα να έχει ως κριτήριό της την ευρύτητα της αντίληψης και τη φαντασία του ερευνητή, δια μέσου των οποίων έχει τη δυνατότητα να προσλαμβάνει και να κατανοεί την πολυπλοκότητα και ποικιλομορφία των παραμέτρων που συνθέτουν την κοινωνική πραγματικότητα.³ Άλλες προϋποθέσεις αποτελούν η ουδετερότητα και αντικειμενικότητα του ερευνητή, έτσι ώστε να μη παρεισφρέουν στην ερμηνεία των δεδομένων οι προϋπάρχουσες «ερμηνευτικές αποσκευές» του. Σε καμιά περίπτωση δεν επιτρέπεται, το περιεχόμενο ενός υλικού-κειμένου να αναδιαρθρώνεται-ανασυντίθεται ανάλογα με τον χρόνο της ανάλυσης ή να μεταβάλλεται και να αλλοιώνεται από την κυριαρχία και κατίσχυση του συναισθήματος ή τον υποκειμενισμό του ερευνητή, τις προδιαθέσεις και τις προκαταλήψεις του ή ακόμη από τα στοιχεία της προσωπικότητάς του.⁴ αν και έως ένα σημείο είναι αναπόφευκτος ο επηρεασμός της ερμηνείας από τις προσδοκίες, τις γνώσεις ή τη διαίσθηση του ερευνητή⁵ και κατά τον ΓΚΟΤΟΒΟ θεωρείται όχι απλά ανέφικτη, αλλά και ανεπιθύμητη, εφόσον η ίδια αποτελεί θέση, κατά την οποία άθελά του ο ερευνητής επηρεάζει και τη στάση-απαντήσεις των ερωτηθέντων.⁶ Αντίθετα, σύμφωνα με την ΛΥΔΑΚΗ, η υπέρβαση του προσωπικού του παράγοντα από τον ίδιο, δεν θεωρείται ανέφικτη και εξωπραγματική:

¹ ΧΩΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 2006, σ.161.

² ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1981, σ.46.

³ ΦΙΛΙΑΣ. Β. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1986). Το πρόβλημα της ουδετερότητας της έρευνας και η τεχνοκρατική αντίληψη της ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας. Αφιέρωμα: 4ο συνέδριο της Σύγχρονης Εκπαίδευσης, 22-29 Νοέμβρη 1985, «Παιδαγωγική έρευνα και εκπαίδευση». *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχ. 26, σ.63-66. σ.65.

⁴ DUVERGER: ό.π., 1976, σ.114. ΛΥΔΑΚΗ: ό.π., 2001, σ.72. ΧΩΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 2006, σ.169.

⁵ ΦΙΛΙΑΣ: ό.π., 1996, σ.228. PILLEMER & LIGHT: ό.π., 1980, p.191.

⁶ ΓΚΟΤΟΒΟΣ: ό.π., 1983, σ.228-229.

«αν τον διακρίνει η πλουραλιστική θέση και αν η θεωρητική του κατάρτιση έχει εμφορήσει μέσα του μια θεωρία και μιαν άποψη για τον κόσμο η οποία δεν είναι άκαμπτη και παγιωμένη, αλλά ευαίσθητη στη ροή των πραγμάτων, αν είναι προικισμένος με ευαισθησία και ικανότητα να αντιλαμβάνεται τον κόσμο με τα μάτια του άλλου, αν μπορεί να βλέπει, να καταγράφει και να ερμηνεύει εκείνα τα οποία τα κοινωνικά υποκείμενα ζουν και κάνουν χωρίς να τα εξηγούν, και αν, τέλος, ανακοινώνοντας τα συμπεράσματά του, αυτά αναγνωρίζονται ως αληθή από τα υποκείμενα της έρευνάς του, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε τη μελέτη έγκυρη και αξιόπιστη, ως απορρέουσα από τα ίδια τα υποκείμενα της μελέτης, μολονότι δεν έχει διατυπωθεί από αυτά».¹

Όπως και να έχει, απαραίτητα στοιχεία, που θα πρέπει πάντα να χαρακτηρίζουν τον ερευνητή, προκειμένου να ολοκληρωθεί με επιτυχία η έρευνα και να είναι αξιοποιήσιμα τα πορίσματά της, είναι η διαισθητική του ικανότητα, η σωστή κρίση του, η άριστη γνώση του αντικειμένου που μελετά, όπως επίσης η άρτια επιστημονική του κατάρτιση.²

3.2 ΠΡΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

Ένα κριτήριο μη επιλογής κατεξοχήν της ποσοτικής προσέγγισης στην παρούσα έρευνα, αφορούσε τη μέθοδο συγκέντρωσης των δεδομένων. Μια πιθανή εφαρμογή της μεθόδου ερωτηματολογίου θα απαιτούσε μια μαζική τακτική συλλογής πληροφοριών από μεγάλο δείγμα υποκειμένων, προκειμένου να επιτευχθεί το αίτημα της αντιπροσωπευτικότητας. Αυτό όμως ήταν αδύνατο, λόγω του περιορισμένου αριθμού των περιπτώσεων που βρέθηκαν και που ήταν διαθέσιμες να συμμετάσχουν στην έρευνα. Αλλά έστω κι αν τελικά ήταν εφικτό, θα λειτουργούσε ανασταλτικά όσον αφορά την ποιότητα και την αξιοπιστία των συλλεχθέντων στοιχείων, μιας και οι ερωτώμενοι ήταν κατά βάση παιδιά και ηλικιωμένοι, που δεν θα μπορούσαν να απαντήσουν γραπτά. Εξάλλου, η ποσοτική επεξεργασία και ανάλυση θα προϋπέθετε κωδικοποιημένες ερωτήσεις και απαντήσεις, χάριν της ικανοποίησης του αιτήματος της εγκυρότητας, τακτική όμως, που όχι μόνο δε θα ήταν σύμφωνη με τον σκοπό της έρευνας αυτής, αλλά ίσως κρινόταν και ως άκρως ακατάλληλη.

Παρά τις δυσκολίες ή τα προβλήματα, που θα συνεπαγόταν η αποκλειστική χρήση της ποσοτικής προσέγγισης, αυτή δεν απορρίφθηκε, αλλά προτιμήθηκε μια συνδυαστική εφαρμογή της με την ποιοτική. Έτσι, η ποσοτική μέθοδος λειτουργεί προς όφελος της ποιοτικής, συμπληρώνοντάς την σε αρκετά σημεία, με το να παρεμβάλλονται μέσα στο κείμενο της ανάλυσης περιεχομένου και όπου είναι απαραίτητο, ποσοτικά δεδομένα.³ Η χρήση τους, λοιπόν, εδώ έχει μόνο ενδεικτική σημασία και επικουρικό χαρακτήρα. Η πληροφοριακή αξία των στοιχείων που συλλέγονται με τον αναφερθέντα συνδυαστικό τρόπο, είναι αδιαμφισβήτητη. Σε αυτό δίνει έμφαση και ο ΓΚΟΤΟΒΟΣ λέγοντας ότι:

«Η ποιοτική προσέγγιση δεν ενδιαφέρεται για τη συλλογή «αντικειμενικών μαρτυριών», δηλαδή πληροφοριών που απεικονίζουν την πραγματικότητα «αντικειμενικά», αλλά για την έγκυρη καταγραφή της υποκειμενικής σκοπιάς. Σκοπός δεν είναι η αντίληψη της αντικειμενικής πραγματικότητας με την αξιολόγηση των υποκειμενικών θεωρήσεων, αλλά η ορθή αντίληψη της υποκειμενικής πραγματικότητας».⁴

¹ ΛΥΔΑΚΗ: ό.π., 2001, σ.73.

² ΜΑΚΡΑΚΗΣ: ό.π., 2005, σ.46-47.

³ ΛΥΔΑΚΗ: ό.π., 2001, σ.132-133. ΦΙΛΙΑΣ: ό.π., 1996, σ.230.

⁴ ΓΚΟΤΟΒΟΣ: ό.π., 1983, σ.227. ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΙΔΗΣ: ό.π., 1994, σ.108. Άποψη την οποία υιοθέτησε και η ομάδα των συνεργατών της Παντελιάδου, κατά τη διεξαγωγή της δικής τους έρευνας. ΠΑΝΤΕΛΙΑΔΟΥ κ.ά.(Ε.Ο.Π): ό.π., σ.355.

Η επιλογή της εν λόγω συνδυαστικής προσέγγισης έγινε, επειδή οι διαστάσεις αυτής της προβληματικής δεν επέτρεπαν την αποκλειστική χρήση στατιστικών στοιχείων, αφού υπαγορεύονταν από πολυποίκιλους παράγοντες και από σύνθετες διαδικασίες κοινωνικής διάδρασης που δεν ήταν μετρήσιμες· οπότε επιβαλλόταν ο συνδυασμός των δυο προσεγγίσεων.¹ Είναι, δηλαδή, εναρμονισμένη με τη γενικότερη φιλοσοφία της παρούσας προβληματικής και ομόλογη με τον σκοπό και τους στόχους που τέθηκαν εξαρχής.

4. ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Κατά την άποψη του ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ: «Η ερευνητική μελέτη επιδιώκει, όχι τόσο να τέρψει και να ψυχαγωγήσει τους αναγνώστες, όπως συμβαίνει με άλλου είδους κείμενα, αλλά κυρίως στο να πληροφορήσει και να τεκμηριώσει μια άποψη δίνοντας μια καθαρή, αντικειμενική και λογική παρουσίαση των δεδομένων που την επιβεβαιώνουν».² Κατά την BELL: «Μια επιτυχής διεξαγωγή της μελέτης περίπτωσης θα εφοδιάσει τον αναγνώστη με μια τρισδιάστατη εικόνα, και θα διευκρινίσει τις σχέσεις, τις στρατηγικές που εφαρμόζονται, καθώς και τα πρότυπα επιρροών μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο έρευνας».³

Η πορεία που ακολουθείται είτε πρόκειται για ποσοτική είτε για ποιοτική προσέγγιση έρευνας, είναι σχεδόν η ίδια με κάποιες διαφοροποιήσεις, οπότε δεν υφίσταται αντιπαράθεση ανάμεσά τους. Μέσα σ' αυτή, προσδιορίζεται και γίνεται περιγραφή του προβλήματος-θέματος της μελέτης, πραγματοποιείται θεωρητική θεμελίωση και ανασκόπηση της βιβλιογραφίας ανακεφαλαιώνοντας τις συναφείς έρευνες, αναφέρονται με λεπτομέρεια τα στάδια διεξαγωγής της που ακολουθήθηκαν, περιγράφεται η στρατηγική ανάλυσης των δεδομένων, ενοποιούνται χαρακτηριστικά, επισημαίνονται οι όποιες διαφορές, αναφέρονται και ερμηνεύονται τα αποτελέσματα, με στόχο την τελική διαμόρφωση μιας εικόνας με την κατά το δυνατόν μεγαλύτερη πιστότητα, εξάγοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, ακριβή και αληθή και όχι υποκειμενικά πορίσματα.⁴

Εάν θα έπρεπε να γίνει ένταξη της παρούσας έρευνας σε κάποια πλαίσια, τα κριτήρια τα οποία θα αξιοποιούνταν για την κατάταξή της, θα ήταν τα εξής:

Βάση της περιοχής μελέτης και τον επιστημονικό κλάδο της κατατάσσεται στις ανθρωπιστικές έρευνες που αφορούν στην εξελικτική και οικογενειακή-κοινωνική ψυχολογία. Σχετικά με τον τρόπο συλλογής των δεδομένων της ταξινομείται στις βασικές, αφού διεξήχθη με σκοπό τον εμπλουτισμό των ήδη υπάρχουσών επιστημονικών γνώσεων, χωρίς αυτό να αποκλείει τις προεκτάσεις της σε πρακτικό επίπεδο-εφαρμογή.⁵ Οι βασικές έρευνες γίνονται χάριν της ικανοποίησης της περιέργειας και της ερευνητικής ανησυχίας. Παίζει, δηλαδή, μεγάλο ρόλο ως προς την επιλογή της, ο επιστημονικός προσανατολισμός και η πρόθεση ή το κίνητρο του ερευνητή, που στην περίπτωση αυτή, την εντάσσει στις ανεξάρτητες μελέτες προσωπικού ενδιαφέροντος. Είναι επίσης μη-πειραματική, αν ληφθεί ως κριτήριο η επιστημονικότητα της γενικότερης μεθοδολογικής στρατηγικής που ακολουθήθηκε,

¹ ΠΕΤΡΑΚΟΥ: ό.π., 2006, σ.325.

² ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. Ν. (1985). *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας* Αθήνα: (χωρίς όνομα εκδότη). σ.53.

³ BELL: ό.π., 2001, σ.33.

⁴ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1985, σ.54. ΗΛΙΟΥ, Μ. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1986). Έρευνα και μύθοι. Αφιέρωμα: 4ο συνέδριο της Σύγχρονης Εκπαίδευσης, 22-29 Νοέμβρη 1985, «Παιδαγωγική έρευνα και εκπαίδευση». *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχ. 26, σ.58-62. σ.59-60.

⁵ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π., 1996, σ.121.

που δεν ήταν σύμφωνη με αυτές των θετικών επιστημών. Ως μέσο συλλογής δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη με κλειστές -με προτεινόμενες εναλλακτικές απαντήσεις- και ανοιχτές ερωτήσεις, οπότε η μορφή και το είδος των δεδομένων που συλλέχθηκαν, ήταν τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε, ήταν η συγχρονική-εγκάρσια ως προς τη χρονική διάρκειά της, αφού μελετήθηκε ένα φαινόμενο σε μια δεδομένη χρονική περίοδο. Η χρονική διάρκεια που μεσολάβησε μεταξύ του φαινομένου που εκτυλίχθηκε και της εξέτασής του από την ερευνήτρια, κατατάσσει την συγκεκριμένη μελέτη στις αναδρομικές (εκ των υστέρων). Πρόκειται για μία φυσική και επιτόπια έρευνα ή αλλιώς, έρευνα πεδίου ή δράσης, με βάση τον τόπο που έλαβε χώρα και τα άτομα που συνεργάστηκαν με την ερευνήτρια, για να πραγματοποιηθεί. Ενώ, ως προς την προσέγγιση που υιοθετήθηκε και τα στάδια που ακολουθήθηκαν, είναι επαγωγική. Μόνο μια ερευνήτρια χειρίστηκε την οργάνωση και διεξαγωγή της έρευνας, η οποία χαρακτηρίζεται ως ατομική-προσωπική, ενώ ως προς τον αριθμό των ατόμων που εξετάστηκαν, ανήκει στις μη δειγματοληπτικές με δείγμα απιθανοτήτων και στις ιδιογραφικές. Σχετικός όρος που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, είναι της ατομικής περίπτωσης -ως ένα είδος περιγραφικής έρευνας-, εφόσον μελετάει μια ολόκληρη ομάδα ατόμων που τα συνδέουν κοινά βιώματα και χαρακτηριστικά, αποτελώντας έτσι μια λειτουργική ενότητα.¹

Αν, ωστόσο, το κριτήριο ταξινόμησης μιας μελέτης διαφοροποιηθεί και ληφθεί υπόψη κυρίως ο σκοπός της, τότε η συγκεκριμένη ανήκει στις ποιοτικές έρευνες για τους εξής λόγους:

- έχει «σκοπό την αναζήτηση ιδιογραφικών ευρημάτων, τα οποία ισχύουν για ένα συγκεκριμένο ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο και περίπτωση».²

- στοχεύει στην καλύτερη και πληρέστερη διερεύνηση και κατανόηση ενός φαινομένου, δίνοντας μια ολιστική εικόνα³ αυτού.

- μελετά κάποιες περιπτώσεις και όχι ολόκληρο τον πληθυσμό ή δείγματά του.

- η επιλογή των υποκειμένων, που λαμβάνουν μέρος στην έρευνα, είναι σκόπιμη και ο αριθμός τους σχετικά μικρός.

- ο ερευνητής δεν παραμένει αποστασιοποιημένος, αλλά εμπλέκεται και ο ίδιος στην όλη διαδικασία διεξάγοντάς τη.

- ο ίδιος ο ερευνητής «αποτελεί το 'πρωταρχικό εργαλείο'»⁴ έχοντας τον ρόλο της συγκέντρωσης των δεδομένων μέσα από την αλληλεπίδρασή του με τα εμπλεκόμενα υποκείμενα της έρευνας, αλλά και της μετέπειτα ανάλυσής τους.

- ο ερευνητής συλλέγει τα δεδομένα στηριζόμενος στον εαυτό του και στην προσωπική του κρίση.

- ο ερευνητής ερμηνεύει και αναλύει τα δεδομένα, ενώ στο επόμενο στάδιο με περιγραφικό ύφος κάνει παρουσίαση της έκθεσης των αποτελεσμάτων.⁵

Στην ποιοτική έρευνα ο ερευνητής χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της παρατήρησης ή της συνέντευξης όπως στην προκειμένη περίπτωση, προσπαθεί με συστηματικό και μεθοδικό τρόπο να συγκεντρώσει στοιχεία για ένα συγκεκριμένο

¹ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1994, σ.19-26.

² ΜΑΚΡΑΚΗΣ: ό.π., 2005, σ.21.

³ ΜΠΙΡΜΠΛΗ, Μ., & ΤΖΟΥΡΙΑΔΟΥ, Μ. (2004). *Ο συνδυασμός ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων στην αξιολόγηση των μαθησιακών δυσκολιών*. Στους ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α., ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, ΓΡ., & ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ. Εκδ.) Ποιοτική και ποσοτική έρευνα στην ψυχολογία (σ. 97-111). 2^{ος} τόμος. Επιστημονική επιτηρίδα της ψυχολογικής εταιρείας Βορείου Ελλάδος (έτος ιδρύσεως 2002). Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. (χωρίς τόπο έκδοσης). σ.100.

⁴ ΧΑΣΑΝΔΡΑ & ΓΟΥΔΑΣ: ό.π., 2004, σ.36.

⁵ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: ό.π., 1996, σ.122-123.

φαινόμενο, γεγονός, περιστατικό ή κατάσταση¹ και αφοσιώνεται εξολοκλήρου σ' αυτό. Όμως, όσο συστηματική κι αν είναι η μέθοδος συλλογής των δεδομένων στην ποιοτική προσέγγιση, η όλη ερευνητική διαδικασία έχει μια ευελιξία ως προς τον σχεδιασμό της και αυτή είναι που καθορίζει την πορεία και κατεύθυνση της υπόθεσης, η οποία χαρακτηρίζεται ως επαγωγική.²

Η έλλειψη αυστηρά προκαθορισμένου ερευνητικού σχεδιασμού στις ποιοτικές μελέτες δεν προεξοφλεί την διασφάλιση της εγκυρότητας και αξιοπιστίας που χαρακτηρίζει τις ποσοτικές προσεγγίσεις. Αντί αυτών, γίνεται λόγος για εμπιστευσιμότητα όσον αφορά στον τρόπο διεξαγωγής και των πορισμάτων μιας ποιοτικής μελέτης. Κατά τους LINCOLN και GUBA (1985) τέσσερα είναι τα κριτήρια διασφάλισής της:

- Η αξιοπιστία-φερεγγυότητα (credibility), η οποία προϋποθέτει την παρατεταμένη ενασχόληση του ερευνητή με το αντικείμενο μελέτης του και η εξοικειώσή του μ' αυτό. Στη συγκεκριμένη έρευνα τα δυο αυτά κριτήρια τηρήθηκαν με την προσωπική έμμεση εμπειρία της ερευνήτριας ως ερασιτέχνη παρατηρήτριας της κατατετηγμένης οικογένειας που είχε στο συγγενικό της περιβάλλον. Μπορούσε, έτσι, να κατανοήσει όσα βίωναν τα άτομα της έρευνάς της και να εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη τους προς αυτή. Εξίσου, όμως, απαραίτητη ενέργεια για την εξασφάλιση αξιοπιστίας είναι, ο ερευνητής να εφαρμόσει τριμερή διασταύρωση πηγών, μεθόδων, εκτιμητών-ερευνητών ή/και θεωριών (triangulation of sources, methods, investigators, and theories), όπως έγινε στην προκειμένη περίπτωση με τη διασταύρωση των πληροφοριών που συνέλεξε η ερευνήτρια από τις συνεντεύξεις-ερωτηματολόγια, σε σχέση με αυτές από τα αρχεία των δικαστηρίων ή άλλες διοικητικές υπηρεσίες, όπως το Π.Ι.Κ.Π.Α. και την Πρόνοια. Σκόπιμο είναι, να αναφερθούν και κάποιες άλλες τεχνικές, όπως η λεπτομερής έκθεση και τεκμηρίωση όλων των φάσεων της διαδικασίας της έρευνας, η επίμονη παρατήρηση, η λεπτομερής εξέταση από συνάδελφο, η ανάλυση αρνητικής περίπτωσης, η καταλληλότητα των αναφορών και ο έλεγχος από τους συμμετέχοντες, τεχνικές με τις οποίες αυξάνονται οι πιθανότητες να εξαχθούν αξιόπιστα ευρήματα.³
- Η μεταβιβασιμότητα (transferability). Σύμφωνα με αυτήν, η ερευνήτρια περιέγραψε λεπτομερώς μέσα στην έκθεσή της τόσο την διεργασία και το περιβάλλον όπου διεξήχθη η μελέτη όσο τις πληροφορίες και τα προϊόντα που παράχθηκαν απ' αυτήν. Οπότε ο αναγνώστης του εγχειρήματός της είναι σε θέση να κρίνει, εάν αρκετά από τα στοιχεία της μπορούν να μεταφερθούν σε άλλα πλαίσια ή ομάδες.
- Η βσιμότητα (dependability) και η επιβεβαιωσιμότητα (confirmability), που είναι όροι, οι οποίοι αναφέρονται στα μέσα ελέγχου ύπαρξης πιθανών ασταθών παραγόντων, και στον εξωτερικό αξιολογητή, που ελέγχει την ορθότητα των δεδομένων και των πορισμάτων της μελέτης, αλλά και όλες τις φάσεις διεξαγωγής της.⁴ Εδώ, το ρόλο του εξωτερικού αξιολογητή είχε η τριμελής συμβουλευτική επιτροπή της Διδακτορικής Διατριβής, με την οποία η ερευνήτρια συνεργαζόταν

¹ BELL: ό.π., 2001, σ.31.

² ΧΑΣΑΝΔΡΑ & ΓΟΥΔΑΣ: ό.π., 2004, σ.36.

³ ΧΑΣΑΝΔΡΑ & ΓΟΥΔΑΣ: ό.π., 2004, σ.38-39. ΔΡΑΓΩΝΑ, Θ. (1996). *Συναρθρώσεις ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων ή όταν τα διχαστικά τείχη καταρρέουν*. Ιωάννινα: Δωδώνη μέρος γ'. Επιστημονική επιτηρίδα του τμήματος Φιλοσοφίας, παιδαγωγικής και ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. τόμ. ΙΘ'. σ.31-39. σ.37.

⁴ ΧΑΣΑΝΔΡΑ & ΓΟΥΔΑΣ: ό.π., 2004, σ.38 & 40.

στενά, αλλά μπορεί και τώρα να συμβάλει σ' αυτόν, κάθε καλοπροαίρετος αναγνώστης της έρευνας.

- Η ποιοτική προσέγγιση από μόνη της έχει πολλά πλεονεκτήματα, η συνδυαστική όμως χρήση της με την ποσοτική, της προσδίδει ακόμη μεγαλύτερο κύρος, εγκυρότητα και αξιοπιστία.¹ Γίνεται, εδώ, αναφορά στη διαδικασία ποσοτικοποίησης των ποιοτικών δεδομένων.² Σύμφωνα με αυτή, είναι δυνατή η βελτίωση-διόρθωση των αδύνατων σημείων της μιας μεθόδου από την άλλη, η διευκόλυνσή της, η μελέτη ενός προβλήματος και όλων των πτυχών του, όπως επίσης ο έλεγχος, η συμπλήρωση και η επιβεβαίωση των δεδομένων της μιας με τις μεθόδους της άλλης. Υπάρχουν, λοιπόν, διάφορες μορφές, που θα μπορούσε να πάρει μια έρευνα βάση των δυο μεθόδων, εάν τις χρησιμοποιούσε κανείς συνδυαστικά. Γεγονός πάντως είναι ότι, για να επιτευχθεί το μοντέλο συνδυασμού ποσοτικής και ποιοτικής προσέγγισης χρειάζεται πολύς κόπος, προσπάθεια, χρόνος και δεξιοτεχνία για να γίνει σωστή οργάνωση και διεξαγωγή της έρευνας.³

4.1 ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, καθ' όλη τη διάρκεια της προετοιμασίας και της πραγματοποίησης της έρευνας, υπήρξαν αρκετά προβλήματα που αφορούσαν στη φύση του θέματος, στη συλλογή του υλικού, στην εξεύρεση και συνάντηση των ατόμων στα οποία θα εφαρμόζονταν οι συνεντεύξεις, αλλά και σε θέματα γραφειοκρατικά που έπρεπε να διεκπεραιωθούν τόσο για να ξεκινήσει η έρευνα όσο και κατά τη διάρκεια αυτής. Παρατίθενται τα κυριότερα από αυτά:

Για έναν άπειρο ερευνητή, όπως η υποφαινόμενη, ήταν πολύ δύσκολη η ανεύρεση βιβλιογραφίας Ελληνικής, αφού όχι μόνο δεν είχε ερευνηθεί καθόλου το θέμα, όπως προαναφέρθηκε, αλλά και οι αναφορές που υπήρχαν μέσα σε βιβλία και άρθρα, ήταν περιορισμένες, στοιχειώδεις, επιγραμματικές και ελάχιστα παρεμφερείς με το υπό διερεύνηση θέμα. Το ίδιο σκηνικό των προβλημάτων επικρατούσε και στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία, όπου ήταν δυσχερής η χρήση της προγενέστερης γνώσης. Στο εξωτερικό, υπήρχαν βέβαια βιβλία και έρευνες, όμως η πρόσβαση σε αυτά ήταν αδύνατη. Από την άλλη πλευρά, αρκετές ήταν οι αναφορές που γίνονταν σχετικά με το θέμα στο διαδίκτυο και οι οποίες ήταν μεν προσβάσιμες, όμως η χρησιμοποίησή τους θα μπορούσε να κατηγορηθεί ως όχι αυστηρά επιστημονική, εφόσον οι περισσότερες από αυτές δεν ήταν δημοσιευμένες με τη μορφή άρθρου σε επίσημα και αναγνωρισμένα επιστημονικά περιοδικά. Εξάλλου, πριν από χρόνια, όταν πρωτοξεκίνησε η έρευνα αυτή, οι βάσεις δεδομένων δεν είχαν την οργάνωση που έχουν στη σημερινή τους μορφή.

Οι ίδιες περίπου δυσκολίες εμφανίστηκαν και ως προς την πρόσβαση στο υλικό των δημόσιων και πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών. Υπεύθυνες γι' αυτό ήταν σε κάποιες περιπτώσεις, η έλλειψη οργάνωσης και συστηματικότητας και ο τρόπος λειτουργίας των βιβλιοθηκών. Κάποιες από τις βιβλιοθήκες δεν είχαν Η/Υ για αναζήτηση βιβλιογραφίας σε διεθνείς βάσεις δεδομένων, αλλά ούτε οργανωμένο σύστημα αρχειοθέτησης και μηχανογράφησης για την εύρεση βιβλίων ή άρθρων. Εξακολουθούσαν να λειτουργούν με κατανεμημένες αλφαβητικά καρτέλες, η μελέτη των οποίων απαιτούσε πολύ χρόνο, από τη στιγμή που δεν υπήρχε καταρτισμένη βιβλιογραφία προς αναζήτηση με κριτήριο το θέμα ή τον συγγραφέα. Επιπλέον, σε

¹ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1994, σ.118.

² ΜΠΡΜΠΛΗ & ΤΖΟΥΡΙΑΔΟΥ: ό.π., 2004, σ.104.

³ ΜΠΡΜΠΛΗ & ΤΖΟΥΡΙΑΔΟΥ: ό.π., 2004, σ.102-104.

κάποιες άλλες βιβλιοθήκες δεν ήταν δυνατή η πρόσβαση της ερευνήτριας λόγω ανακαίνισης του χώρου τους, ενώ το ανελαστικό ωράριο λειτουργίας τους και οι μεγάλες αποστάσεις που μεσολαβούσαν ανάμεσά τους, δυσχέραιναν ακόμη περισσότερο το έργο της συγκέντρωσης πληροφοριών. Η διασπορά της βιβλιογραφίας που προέκυψε από παραπομπές άλλων βιβλίων και που έπρεπε να συγκεντρωθεί από πηγές-βιβλιοθήκες της πρωτεύουσας ή των πόλεων με Πανεπιστήμια, ήταν εμπόδιο που παρακώλυε την πρόοδο της έρευνας. Επίσης, χρειάστηκε πολλές φορές, η ερευνήτρια να απουσιάσει από τον επαγγελματικό της χώρο, προκειμένου να ταξιδέψει και να συγκεντρώσει υλικό προς μελέτη που θα αρκούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα, μέχρι το επόμενο ταξίδι. Στις δυσκολίες συνέβαλλαν η αποσπασματικότητα, τα κενά, οι ελλείψεις και ο μικρός διαθέσιμος όγκος βιβλίων και άρθρων.

Η προαναφερθείσα έλλειψη εύρεσης μελετών είχε ως συνέπεια την απουσία έστω και μιας έρευνας, η πορεία της οποίας θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως βάση για την κατάρτιση της νέας έρευνας. Οι περιορισμένες μελέτες που βρέθηκαν ήταν κυρίως θεωρητικές, περιείχαν συνήθως ερευνητικά ερωτήματα, μεθόδους και στοιχεία διαφορετικά από αυτά, που επιβάλλονταν για την συγκεκριμένη έρευνα. Έτσι, η ερευνήτρια ήταν υποχρεωμένη εκ των πραγμάτων να κατασκευάσει η ίδια ερωτηματολόγιο, προκειμένου να το χρησιμοποιήσει για τη συλλογή πληροφοριών. Σε μια διαδικασία τόσο δύσκολη και τόσο χρονοβόρα, πραγματοποιούμενη από νεαρή ερευνήτρια, λογικό και επόμενο ήταν, πως δεν θα έλειπαν οι ατέλειές του. Γι' αυτόν τον λόγο στη πορεία της έρευνας, κρίθηκε σωστό αργότερα, η εφαρμογή του ερωτηματολογίου να αξιοποιηθεί ως ημιδομημένη συνέντευξη.

Οι δυσκολίες, όμως, δεν σταμάτησαν στην κατάρτιση του τρόπου συλλογής δεδομένων, αλλά συνεχίστηκαν και στη φάση καθορισμού του πληθυσμού της έρευνας. Τα ονόματα των ατόμων τα οποία έπρεπε να συμμετάσχουν στην έρευνα, δεν ήταν σε κάποια λίστα συγκεντρωμένα, οπότε έπρεπε να συλλεχθούν αποσπασματικά από διάφορες πηγές, στις οποίες η πρόσβαση και η προθυμία βοήθειας και εξυπηρέτησης δεν ήταν δεδομένη. Η φύση του θέματος ήταν τέτοια, που υπαγόρευε αρκετή λεπτότητα και διακριτικότητα, γιατί περιείχε ιδιαίτερες πτυχές και αφορούσε ευαίσθητες ηλικιακά ομάδες. Αυτός ήταν και ο λόγος άλλωστε, που αρκετές οικογένειες αναλογικά δεν δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα, ενώ και από αυτές που συμφώνησαν, μερικές ήταν στην αρχή επιφυλακτικές. Χρειάστηκε προσπάθεια και ευέλικτοι χειρισμοί για να ξεπεραστούν αυτά τα μικροεμπόδια.

Όλες αυτές οι δυσκολίες αναφέρονταν στον σχεδιασμό και συγκεκριμένα, στο στάδιο της προ διενέργειας των συνεντεύξεων, βιβλιογραφικής ανασκόπησης και επιλογής του δείγματος της έρευνας, ενώ κατά την διάρκεια εφαρμογής των συνεντεύξεων ο προβληματισμός που ταλάνιζε την ερευνήτρια, ήταν η πρόσβαση στις οικογένειες και οι αμφιβολίες της αναφορικά με την αποδοχή-συγκατάθεση συμμετοχής τους στην έρευνα. Τα πλαίσια του προβλήματος ήταν τέτοια που απαιτούσαν διείσδυση στην προσωπική σφαίρα των ατόμων και αποκαλύψεις από εμπειρίες και στιγμιότυπα της ζωής τους σε ένα άγνωστο πρόσωπο, έγειραν φόβο και ανασφάλεια ως προς τον σκοπό του, ενώ παράλληλα η συμμετοχή στις συνεντεύξεις υπονοούσε σπατάλη χρόνου, κόπωση και ταλαιπωρία.¹ Επρόκειτο για μια εξαιρετικά κρίσιμη φάση, αφού η όλη διεξαγωγή της έρευνας διακυβευόταν από αυτό το σημείο, της συμμετοχής ή της απόρριψης εμπλοκής στη συνέντευξη. Τελικά, το εμπόδιο υπερπηδήθηκε ακολουθώντας τη στρατηγική της επίδειξης ευγενείας εκ μέρους της ερευνήτριας, με την πρόκληση του ενδιαφέροντος και της συμπάθειας των

¹ ΠΕΤΡΑΚΟΥ: ό.π., 2006, σ.326.

υποψηφίων υποκειμένων της έρευνας και με την ενθάρρυνσή τους να ξεπεράσουν τους φόβους και τις ανασφάλειές τους.¹

Μια άλλη ιδιαίτερη αντιξοότητα με την οποία βρέθηκε αντιμέτωπη η ερευνήτρια, ήταν η διακοπή της διεξαγωγής των συνεντεύξεων, λόγω της εισόδου στο χώρο συγγενών και φίλων των ερωτώμενων. Πέρα από το ίδιο το γεγονός, της διακοπής και της συνεπακόλουθης διάσπασης της προσοχής και συγκέντρωσης των ερωτώμενων, η πιθανή παρέμβαση στα λεγόμενά τους από τους «εισβολείς», έθετε σε κίνδυνο τη φυσικότητα απάντησης των ατόμων της έρευνας και υπήρχε φόβος επηρεασμού τους. Ωστόσο, απετράπη η πιθανή έκβαση των παρεμβάσεων αυτών με την διακοπή εκφώνησης της ερώτησης από την ερευνήτρια, με το να σταματάει τους ερωτώμενους πριν απαντήσουν ή με το να διακόπτει η ίδια την απάντησή τους ή τέλος, με το να μην μαγνητοφωνεί την εκδοχή των ξένων προς την έρευνα ατόμων, για να μην επηρεαστεί η ίδια ως προς την ανάλυση. Οι καθυστερήσεις ήταν αναπόφευκτες, αλλά αποκλείστηκε τουλάχιστον η πιθανότητα του κινδύνου καταγραφής αναξιόπιστων δεδομένων. Σε καμία περίπτωση, δεν θα έπρεπε οι συνεντεύξεις να μετατραπούν σε ομαδικές-οικογενειακές, γιατί αυτό θα αντιστρατευόταν έναν από τους στόχους της έρευνας, που ήταν η σύγκριση των λεγόμενων κάθε γενιάς.

Σε σχέση με τα προαναφερθέντα, μια άλλη δυσκολία που εκδηλώθηκε σε πολύ μικρό αριθμό ερωτώμενων και ξεπεράστηκε με σχετική ευκολία, ήταν η μη αποδοχή (απόρριψη) χρήσης του μαγνητοφώνου. Σε αυτές τις περιπτώσεις, έγινε προσπάθεια όσο το δυνατόν πιο ακριβούς και γρήγορης χειρόγραφης καταγραφής των προφορικών διεξοδικών απαντήσεων, από την πλευρά της ερευνήτριας την στιγμή εκφώνησής τους από τους ερωτώμενους. Από αυτή τη λύση, ερχόταν ως συνέπεια η ελάχιστη πιο αυξημένη διάρκεια της συνέντευξης, όμως, επιτυγχάνονταν τρία πλεονεκτήματα: δεν διαταράσσονταν το κλίμα και η επικοινωνία συνεντευξιαζόμενου-συνεντεύκτριας, οι ερωτώμενοι απαντούσαν χωρίς δυσανασχέτηση και επιφυλακτικότητα, και με τον τρόπο αυτό συγκεντρώνονταν οι επιθυμητές πληροφορίες.²

Ο περιορισμένος αριθμός των ατόμων που αποτέλεσαν το δείγμα της έρευνας, μπορεί να δίνει την εντύπωση ότι, η έρευνα αυτή δεν έχει καθολικότητα και δεν μπορεί να γενικευτεί, ενώ και οι δυσκολίες που προέκυψαν κατά τη διεξαγωγή της, μπορεί να θεωρηθεί ότι, άφησαν πίσω τους αρκετά ακάλυπτα κενά και ανεξήγητες πτυχές του θέματος. Οι ατέλειες αυτές αντισταθμίζονται από τη σπουδαιότητα του προβλήματος, την συνέπεια και τη σοβαρότητα η οποία επιδείχθηκε κατά την ερευνητική διεργασία, καθώς επίσης από την προσπάθεια της όσο πιο πιστής και πλήρους τεκμηρίωσης των ευρημάτων της, στηριζόμενης και σε αποτελέσματα άλλων μελετών-ερευνών.

Κάθε βήμα της έρευνας είχε τα προβλήματά του και τις δυσκολίες του, όμως, όποια κι αν ήταν αυτά, υπερνικήθηκαν με τους κατάλληλους χειρισμούς. Χρειάστηκε, είναι αλήθεια, υπομονή, επιμονή, αποφασιστικότητα, πείσμα, μα πάνω απ' όλα η αγάπη για την έρευνα γενικά και για το συγκεκριμένο θέμα ειδικά, όπως επίσης η πίστη στον Θεό· όλα αυτά συντέλεσαν στην ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας, στον βαθμό αρτιότητάς και επιτυχίας που θα κρίνει ο αναγνώστης.

¹ ΦΙΛΙΑΣ: ό.π., 1996, σ.142-143.

² ΠΕΤΡΑΚΟΥ: ό.π., 2006, σ.327-328.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Η ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΙΟΤΙΚΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ

2.1 ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ-ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Όλες οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν και αφού μεταγράφηκαν, χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό της ανάλυσης δεδομένων. Έπειτα, ακολούθησε η ακρόαση των ηχογραφημένων-μαγνητοφωνημένων ταινιών με την παράλληλη ανάγνωση από την ερευνήτρια όσων είχαν μεταγραφεί, προκειμένου να διαπιστωθεί η ορθότητά τους και επιτραπεί η μετέπειτα εμβάθυνση στα δεδομένα αυτά. Στη συγκεκριμένη έρευνα δεν ήταν δυνατή η τηλεφωνική επικοινωνία με τους ανθρώπους που είχαν λάβει μέρος στις συνεντεύξεις για επιβεβαίωση των λεχθέντων από τους ίδιους, γιατί είχε παρέλθει μεγάλο χρονικό διάστημα από την αρχική διεξαγωγή της έρευνας. Επίσης, δεν ήταν δυνατή η ανάλυση δεδομένων με κάποιο πρόγραμμα, όπως το NUD IST (Non-numerical Unstructured Data Indexing Searching and Theorizing), πέραν του ότι δεν ήταν εύκολα προσβάσιμο, λόγω του υψηλού κόστους ξεπερνούσε πολύ τις δυνατότητες μιας ανεξάρτητης και αυτοχρηματοδοτούμενης ερευνήτριας.

Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από κάθε συνέντευξη αναλύθηκαν μέσω της ποιοτικής οδού. Τα δεδομένα κατηγοριοποιήθηκαν, έγιναν συνδέσεις μεταξύ των κωδικοποιημένων δεδομένων, ταξινομήθηκαν και δημιουργήθηκαν κατηγορίες υψηλότερου επιπέδου. Κατά τη διάρκεια της κωδικοποίησης των απαντήσεων όλο το κείμενο κάθε συνέντευξης διαβάστηκε ξεχωριστά. Αυτό επαναλήφθηκε για κάθε συνέντευξη ξεχωριστά. Η συγκεκριμένη διαδικασία έγινε για να εξασφαλιστεί ότι όλο το περιεχόμενο λήφθηκε υπ' όψιν, έστω και αν η απάντηση που είχε δοθεί σε μια ερώτηση, προσidiaζε σε ένα θέμα που αφορούσε το περιεχόμενο άλλης ερώτησης. Κάθε πρόταση αναλύθηκε ως προς τα δομικά στοιχεία της και ως προς το νόημά της, το οποίο μετατράπηκε σε ένα θέμα. Μετά όλα τα θέματα συγχωνεύθηκαν, συνενώθηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν, έως ότου σχηματίστηκε ένα βασικό τμήμα, το οποίο είχε ουσιαστικό νόημα και στο οποίο όλα τα θέματα που αναδύονταν ήταν συνδεδεμένα μεταξύ τους.

Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι, αν και οι αλληλεπιδράσεις που λαμβάνουν χώρα μέσα στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες είναι τόσες πολλές και περίπλοκες, καθώς επίσης το φαινόμενο τόσο πολυδιάστατο, θα γίνει μια προσπάθεια να διαλευκανθούν οι παράγοντες εκείνοι που οδηγούν στη δημιουργία του φαινομένου, αλλά και να εξακριβωθούν οι συνδέσεις τους με τα αποτελέσματα που απορρέουν.

Αν και κάθε περίπτωση θα μπορούσε με την πολυπλοκότητά της να αποτελέσει μια ξεχωριστή διατριβή, θα γίνει προσπάθεια να αποδοθούν με όσο το δυνατό μεγαλύτερη ευκρίνεια και συνοπτικότητα τα βασικά, κεντρικά και κοινά χαρακτηριστικά τους, προκειμένου να προκύψουν ορισμένα συμπεράσματα.

Η μελέτη του φαινομένου υποδεικνύει μια συνολική θεώρηση, περιλαμβάνοντας την οπτική των παππούδων, των εγγονιών και των γονέων, παρότι οι δυσκολίες που προβάλλει ένα τέτοιο εγχείρημα έχουν κατευθύνει την Αμερικάνικη βιβλιογραφία να εστιάζει κυρίως στους πρώτους (στους παππούδες). Ωστόσο, θα γίνει μια απόπειρα μελέτης των τριαδικών σχέσεων (δηλαδή παππούδων-εγγονιών-γονέων), πέρα από τα εμπόδια που προαναφέρθηκαν και δεδομένου ότι αυτή η μορφή οικογένειας δεν έχει αποτελέσει έως σήμερα αντικείμενο συγγραφικής ενασχόλησης,

πόσο μάλλον συστηματικής και εμπειριστατωμένης επιστημονικής μελέτης στην Ελλάδα.

2.2 ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η ζωή ενός ανθρώπου δεν κινείται διαγράφοντας μια ευθεία πορεία και διανύοντας φάσεις σταδιακής ακολουθίας, αλλά απαρτίζεται από γεγονότα και καταστάσεις, που είναι προγραμματισμένα να γίνουν στην ώρα τους και εκδηλώνονται φυσιολογικά, ή είναι ευκαιριακά, απροσδόκητα-απρόβλεπτα και τυχαία, και δεν συμβαδίζουν με την κανονική εξέλιξη της ζωής του (είναι πρόωρα ή καθυστερημένα συμβάντα). Είτε πρόκειται για ευχάριστες είτε για δυσάρεστες συγκυρίες, λόγω της φυσιολογικής ελλιπούς προετοιμασίας του ανθρώπου ενώπιον των προκλήσεων και των στρεσογόνων καταστάσεων που έχει να αντιμετωπίσει, όλα αυτά καταλήγουν να επιφέρουν αναστάτωση στη ζωή του και να αλλάζει όλο το σκηνικό της εξέλιξής του. Οι επιλογές που θα κάνει και ο τρόπος που θα επιλέξει να κινηθεί, προκειμένου να βγει αλώβητος από τις δύσκολες περιστάσεις, επηρεάζεται από προηγούμενα βιώματα και εμπειρίες του, ώσπου τελικά με τη σειρά του ασυναίσθητα σε συνδυασμό με περιβαλλοντικούς παράγοντες, καταλήγει να ανοίγει μια νέα σελίδα στο βιβλίο της προσωπικής, οικογενειακής και ευρύτερης ιστορίας.¹

Κάτι ανάλογο με την προσωπική ζωή ενός ανθρώπου συμβαίνει και στην οικογενειακή. Οι συνθήκες οικογενειακής διαβίωσης όσο και αν είναι ευκαίριο από πολλούς να χαρακτηρίζονται από σταθερότητα, πρόκειται για επιθυμία δύσκολο να επιτευχθεί, επειδή είναι ιδιαίτερα εύθραυστες μπροστά στις κοινωνικές αλλαγές. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελούν και οι κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες, οι οποίες προκύπτουν ως άμεσο αποτέλεσμα ιδιαίτερα εξεζητημένων περιστατικών και περιστάσεων της ζωής. Οι απαρχές τους, ωστόσο, βρίσκονται στη νοοτροπία συμβίωσης πολλών γενεών κάτω από την ίδια στέγη. Αυτό αποτελεί ένδειξη ότι, μια παλιά οικογενειακή δομή εμφανίζεται ως νέα και διαφοροποιημένη, ακολουθώντας την πορεία της σύγχρονης εξελιγμένης ζωής· σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να προκαλεί φόβο.

Οι κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες, ως ένα φαινόμενο που έχει κάνει την εμφάνισή του σε όλες τις δυτικές κοινωνίες, δεν θα μπορούσε να απουσιάζει από την Ελληνική πραγματικότητα. Στον Ελληνικό χώρο, η φροντίδα και η ανατροφή των εγγονιών από τους παππούδες τους, αντικατοπτρίζει τις ισχυρές οικογενειακές αξίες και την πολύ μεγάλη έμφαση που εξακολουθεί να δίνεται στην εκτεταμένη οικογένεια και στις στενές ενδοοικογενειακές σχέσεις. Όλα αυτά έχουν τις ρίζες τους στην Ελληνική κουλτούρα. Η Ελληνική παραδοσιακή οικογένεια χαρακτηρίζεται από την κληρονομιά πολύ ισχυρών συγγενικών δεσμών και από μεγάλη απονομή σεβασμού και ευλάβειας στους ηλικιωμένους. Στο εσωτερικό της υπάρχει πολύ δυνατή παράδοση, σε στιγμές προσωπικής και οικογενειακής κρίσης να βασίζονται τα μέλη που απαρτίζουν μια οικογένεια σε συγγενικά τους πρόσωπα, προκειμένου να βρискουν ανακούφιση και διέξοδο από αυτή.

Η χαρτογράφηση του εν λόγω θέματος στα πλαίσια της σύγχρονης Ελληνικής κοινωνικής οργάνωσης, υπαγορεύει τη συνεξέταση των ιστορικών συνθηκών που το δημιούργησαν και των αλλαγών που υπέστη ο θεσμός της οικογένειας στο εξωτερικό σε συνάρτηση με τις ιδιαιτερότητες της Ελληνικής οικογένειας, όπως αυτές

¹ FRUHAUF, JARROTT & ALLEN: ό.π., 2006, Vol.27, No.7, pp.891-892.

διαμορφώνονται από τις παραδοσιακές αρχές που τη χαρακτηρίζουν, σε συνδυασμό με την αλληλεπίδραση των ξενόφερτων επιρροών που υφίσταται από άλλες χώρες.

Γενικά, οι οικογένειες, στις οποίες οι παππούδες αντικαθιστούν τους γονείς των παιδιών, δεν αποτελούν ένα μεμονωμένο γεγονός, αλλά για να καταλήξουν ως τέτοιες ακολουθείται μια συγκεκριμένη ακολουθία γεγονότων, τα οποία περιλαμβάνουν τα εξής βήματα:

Καταρχήν, επικρατεί ισορροπία και σταθερότητα στις σχέσεις ενός ζευγαριού είτε αυτό βρίσκεται στη φάση ενός δεσμού είτε έχει επέλθει γάμος. Ο ένας βρίσκεται πλάι στον άλλο.

Έπειτα, προκύπτει τουλάχιστον ένα παιδί, που σε συνδυασμό με ένα τυχαίο γεγονός ή με μια παγιωμένη κατάσταση, όπως οι άσχημες μεταξύ τους σχέσεις, ανατρέπει την ισορροπία του ζευγαριού, οπότε αρχίζει η περίοδος της διάσπασης. Η ισορροπία, η οποία υπήρχε μέσα στον δεσμό ή στην πυρηνική οικογένεια, διαταράσσεται και αντικαθίσταται από τον χωρισμό των μελών.

Στη συνέχεια, η τύχη του παιδιού το οποίο έχει μείνει μόνο του, θα εξαρτηθεί από τη δύναμη που άσκησε στο να διασπαστεί ο πυρήνας των γονιών του και από την αντιμετώπιση που θα δεχτεί από το περιβάλλον του, και συγκεκριμένα εδώ, από τους παππούδες του. Αυτή η περίοδος αποτελεί μια φάση πειραματισμού, στην οποία ο παππούς και η γιαγιά μέσα από τον πειραματισμό ποικίλων τεχνικών και διακανονισμών, προσπαθούν να βρουν ποιά τακτική ταιριάζει καλύτερα στη νέα κατάσταση, συμβάλλοντας έτσι στην προσαρμογή του παιδιού.

Στην επόμενη περίοδο επιτυγχάνεται η ισορροπία μέσα στην νεοσχηματισθείσα οικογένεια, καθώς αυτή επαναοργανώνεται ως κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια.

Ακολουθεί η φάση αλληλεπίδρασης των τριών γενεών, κατά τη διάρκεια της οποίας, εάν υπερισχύσουν οι μεταξύ τους δεσμοί έναντι των συνθηκών που προκάλεσαν την ανατροπή των δεδομένων, τότε διαφαίνονται στον ορίζοντα τα πρώτα δείγματα των μετέπειτα αλλαγών.

Έπεται η τελευταία περίοδος, στην οποία γίνεται μια δεύτερη μετατροπή και επαναδημιουργία, στην περίπτωση που το παιδί επιστρέψει κοντά σε έναν τουλάχιστον από τους γονείς του, οπότε προσαρμόζεται και πάλι στην αρχική του οικογένεια. Ειδικά οι συνθήκες παγιώνονται και το παιδί παραμένει με τον παππού και τη γιαγιά, έως ότου δημιουργήσει και το ίδιο δική του οικογένεια όταν ενηλικιωθεί.¹

Βάση της προοπτικής επανασύνδεσης προκύπτουν, λοιπόν, τεσσάρων ειδών κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες:

- Αυτές που ανέλαβαν την ανατροφή του εγγονιού τους, αγνοώντας τη μετέπειτα πορεία τους.
- Αυτές στις οποίες οι παππούδες προσέχουν τα εγγόνια τους, με την προοπτική αυτά να ξαναγυρίσουν στους γονείς τους με τη μορφή επαναδόμησης της πυρηνικής ή δημιουργίας μονογονεϊκής οικογένειας.
- Αυτές που φρόντιζαν, φροντίζουν και θα εξακολουθούν να φροντίζουν το εγγόνι τους έως ότου υπάρξει αλλαγή στην οικογενειακή σύνθεση, λόγω θανάτου των παππούδων ή ενηλικίωσης του παιδιού.
- Αυτές που είχαν αναλάβει την ανατροφή του εγγονιού τους για τουλάχιστον πάνω από έξι μήνες (γιατί τόσο περίπου χρονικό διάστημα απαιτείται για να

¹ Η ιδέα για τη δημιουργία αυτού του πρότυπου της ακολουθίας των γεγονότων, αντλήθηκε από κάτι ανάλογο που ο HETHERINGTON (1979) είχε δημιουργήσει για τις οικογένειες, οι οποίες διασπώνται λόγω διαζυγίου των γονέων. LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, p.281.

επέλθει προσκόλληση κυρίως στη βρεφική ηλικία), αλλά δεν εξακολουθούν να το κάνουν, οπότε παύουν να είναι πλέον κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες (πρώην) και επανέρχονται στην αρχική τους ιδιότητα ως πυρηνικές.

Ορισμένοι από τους παράγοντες, οι οποίοι θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη, είναι η ηλικία των εγγονιών και των παππούδων όταν αυτοί αναλαμβάνουν τις υποχρεώσεις της ανατροφής των παιδιών, η κοινωνικοοικονομική κατάσταση της οικογένειας, οι περιστάσεις που προκαλούν τη μεταβίβαση του γονεϊκού ρόλου και των συνεπαγόμενων ευθυνών από τους γονείς στους ηλικιωμένους, ο βαθμός της σταθερότητας, της αφοσίωσης και της συνέπειας που επιδεικνύουν οι εκλιπόντες γονείς στη ζωή των παιδιών και των δικών τους γονέων, οι άμεσες και σε βάθος χρόνου συνέπειες κυρίως επάνω στα εγγόνια, όχι μόνο στους παππούδες τους, οι οποίες σχετίζονται με τις νέες βιωμένες καταστάσεις και εκτός αυτού, η τροπή που παίρνει η μετέπειτα παράλληλη διεκδίκηση των παιδιών από τους γονείς και τους παππούδες τους.¹

Η κατάσταση που επικρατεί μέσα σε κάθε οικογένεια, καθώς επίσης το κατά πόσον οι παππούδες είναι οι αποκλειστικοί φροντιστές των εγγονιών τους προσδιορίζεται μέσα από τις εξής ερωτήσεις: Είναι οι παππούδες οι μόνοι υπεύθυνοι για την κάλυψη των περισσοτέρων από τις ανάγκες τουλάχιστον ενός εγγονιού τους και ζουν στην ίδια κατοικία; Και εάν όχι στο παρόν, είχε γίνει κάτι ανάλογο στο παρελθόν; Η διάρκεια κατά την οποία οι παππούδες έχουν ή είχαν αναλάβει τον ρόλο αυτό, διαφαίνεται μέσα από την ερώτηση: Για πόσο χρονικό διάστημα οι παππούδες ήταν υπεύθυνοι για τα εγγόνια τους; Στα δημογραφικά χαρακτηριστικά των παππούδων θα μπορούσαν να υπάγονται και ερωτήσεις, που αφορούν στις αιτίες για τις οποίες οι παππούδες ανέλαβαν τα εγγόνια τους και στη βοήθεια που έλαβαν από άλλους φορείς.

2.3 ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Πιο αναλυτικά, αρχικά συγκεντρώθηκαν κάποια δημογραφικά δεδομένα που σκοπό είχαν να δημιουργήσουν το γενικότερο προφίλ της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας, αφού αποτελούν στοιχεία που χρωματίζουν την κοινωνική προέλευση του παιδιού. Κατά τη διάρκεια κάθε συνέντευξης, ζητούνταν από τους ερωτηθέντες πληροφορίες που αφορούσαν το φύλο, την ηλικία και τον αριθμό των παππούδων και των εγγονιών ή να απαριθμήσουν κάθε άνθρωπο που διέμενε στην κατοικία τους, καθώς επίσης να αναφέρουν τις μεταξύ των ατόμων αυτών σχέσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ήταν δυνατό να εξακριβωθεί, εάν υπήρχαν εγγόνια (ή δισέγγονα) μέσα στο νοικοκυριό (συγκρότηση του νοικοκυριού) και κατά πόσον ο συνεντευξιζόμενος είχε σύζυγο, σύντροφο, συγγενή (ακόμη και έναν από τους γονείς του παιδιού) ή συνεργάτη, από τον οποίο θα μπορούσε να βρει υποστήριξη. Άλλοι παράγοντες που εξακριβώθηκαν, εκτός από την οικογενειακή τους κατάσταση και τον τύπο-τη σύνθεση του νοικοκυριού, ήταν ο τόπος και το μέγεθος κατοικίας των παππούδων, το εργασιακό καθεστώς των παππούδων και το επίπεδο της μόρφωσης των ιδίων και των εγγονιών τους, η γενικότερη κατάσταση της υγείας των εγγονιών και των παππούδων-γιαγιάδων (αριθμός χρόνιων παθήσεων, όπως υπέρταση, ασθένεια πνευμόνων, καρδιακές παθήσεις και διαβήτης), η νομική σχέση του παιδιού σε σχέση με τους γονείς και τους παππούδες του, ο τύπος και η έκταση

¹ DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, p.233-234.

της διάρκειας της παρεχόμενης φροντίδας (τυπική ή άτυπη, μακροχρόνια ή πρόσκαιρη), ο τρόπος και η συχνότητα των επαφών (επισκέψεις, τηλεφωνήματα κ.ά.) των εγγονιών με τους γονείς τους. Διευκρινίζεται ότι, οι δυο τελευταίες συνιστώσες για λόγους ευκολίας στο ξετύλιγμα του ειρμού της σκέψης, είναι διάσπαρτα μέσα στο υπόλοιπο κείμενο της ανάλυσης περιεχομένου.

Οι παρακάτω πίνακες δίνουν μια εικόνα των δημογραφικών στοιχείων που προσidiάζαν σε κάθε συμμετέχουσα οικογένεια.

Ξεκινώντας, λοιπόν την ανάλυση, θα μπορούσε να αναφερθεί ότι, σε 21 νοικοκυριά ζούσαν και οι δυο παππούδες (είτε από την πλευρά της μητέρας ή του πατέρα), χωρίς απαραίτητα αυτό να σημαίνει πως συζούσαν και μεγάλωναν από κοινού τα εγγόνια τους, όπως π.χ. σε μια περίπτωση, που ο παππούς είχε μετοικήσει σε άλλη κατοικία του, μακριά από τον θόρυβο που προκαλούσαν τα εγγόνια του.¹ Οι 55 παππούδες αντιστοιχούσαν σε 35 νοικοκυριά, από τα οποία μόνο σε ένα ο παππούς μεγάλωνε μόνος του τα εγγόνια του, ενώ σε άλλα 12 οι γιαγιάδες μόνες τους ήταν αρχηγοί αυτών των οικογενειών.²

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΣΕ ΚΑΘΕ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

α/α	Νοικοκυριά με τους παππούδες που ανέτρεφαν τα εγγόνια τους (οικογενειακή κατάσταση)	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	Μόνο ο παππούς (χήρος)	1	2,94
2.	Μόνο η γιαγιά (χήρα)	12	35,29
3.	Μαζί ο παππούς και η γιαγιά	21	61,76
	ΣΥΝΟΛΟ	34 ³	100,00

Η μεταβολή, που υπόκεινται οι γιαγιάδες περνώντας από τον ρόλο της γιαγιάς στον ρόλο της μητέρας για δεύτερη φορά, επιφέρει μεγάλες, αναπάντεχες και απροσδόκητες αλλαγές σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής τους.⁴ Οι αυξημένες απαιτήσεις ενός τέτοιου ρόλου επιφορτίζεται από την πιθανότητα η ηλικιωμένη γυναίκα να αναλάβει την κηδεμονία των εγγονιών της χωρίς τη βοήθεια του συντρόφου της, εάν αυτός έχει αποβιώσει.⁵

Η πλειοψηφία των παππούδων μεγάλωναν το εγγόνι τους μαζί με τη σύζυγό τους, γεγονός που σήμαινε ότι είχαν τη βοήθεια και τη στήριξή της.

Ο αριθμός των γιαγιάδων που είχαν αναλάβει μόνες την επιμέλεια των εγγονιών τους, ήταν συγκριτικά σαφώς μεγαλύτερος από αυτόν των παππούδων και μπορεί να αποδοθεί: 1. στους πρόωρους θανάτους των ανδρών, που επιτρέπει στις γιαγιάδες ζώντας για περισσότερα χρόνια, να έχουν περισσότερες πιθανότητες να γνωρίσουν

¹ Οικογ. 18. Ο ένας από το ζευγάρι των παππούδων μπορεί να δείξει ζήλια για το εγγόνι, επειδή η προσοχή του άλλου στρέφεται προς εκείνο, οπότε ο παππούς/η γιαγιά μπορεί να απομακρυνθεί από την οικογένεια. Αντίθετα, άλλα ζευγάρια τα ενώνει η πρόκληση της ανατροφής ακόμη ενός παιδιού. DE TOLEDO & ELDER-BROWN: ό.π., 1995, p.36 & 38-9.

² Σημ: Η διάκριση ανάμεσα στα ποσοστά που παρουσιάζουν οι παππούδες και οι γιαγιάδες δεν θα γίνεται καθ' όλη την έκταση της εργασίας, παρά μόνο στις ερωτήσεις όπου κρίνεται απαραίτητο επειδή υπάρχει διάσταση απόψεων ανάμεσα στα δύο φύλα ή όταν χρειάζεται να δοθεί έμφαση στη μια από τις δύο αυτές ομάδες. Γενικά πάντως, όταν θα χρησιμοποιείται ο όρος «παππούδες» αυτός θα αναφέρεται και θα περιλαμβάνει τόσο τους παππούδες όσο και τις γιαγιάδες.

³ Υπήρχε και 35^ο ζεύγος παππούδων που ανέτρεφαν στο παρελθόν το εγγόνι τους, αλλά δεν απάντησαν στην έρευνα, επειδή είχαν αποβιώσει. Συμπεριελήφθησαν όμως, στην έρευνα λόγω των απαντήσεων που έδωσε η εγγονή τους.

⁴ GIBSON: ό.π., 1999, Vol.14, No.3, p.329.

⁵ DOLBIN-MAC NAB: ό.π., 2006, p.571.

εγγόνια, 2. στην υφιστάμενη τάση οι γυναίκες να είναι πιο φτωχές από τους άντρες, οπότε προκειμένου να βρουν στήριξη, αναλαμβάνουν τα εγγόνια τους για να βοηθήσουν το ζευγάρι ή τον μόνο γονέα να φέρει χρήματα στην οικογένεια και να επιζήσουν και οι ίδιες, 3. στο γεγονός ότι, από τη φύση τους οι γυναίκες είναι συνδεδεμένες με την προσφορά και τη στήριξη οποιουδήποτε μέλους της οικογένειας τις χρειασθεί, 4. στο ότι θεωρείται φυσικό, πως οι γυναίκες είναι συνυφασμένες με τον γονεϊκό τους ρόλο.¹

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΑΠΟ ΤΑ 21 ΖΕΥΓΗ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ

α/α	Παππούδες που δεν απάντησαν	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	Λόγω της πολύ άσχημης κατάστασης της υγείας	3	27,27
2.	Απάντησαν έως τη μέση της συνέντευξης	2	18,18
3.	Για προσωπικούς τους λόγους	6	54,54
	ΣΥΝΟΛΟ	11	100,00

Ένα ζευγάρι παππούδων αρνήθηκε να απαντήσει, απάντησε, όμως η μητέρα του παιδιού. Συνολικά δηλαδή, από τα 21 ζευγάρια των παππούδων συμμετείχαν τα 9. Από τα υπόλοιπα 11, απάντησαν μόνο οι γιαγιάδες.

Ως προς τα εγγόνια, συνολικά απάντησαν 20 παιδιά, αντί για 35 στο σύνολο των 35 οικογενειών και αυτό είτε γιατί οι παππούδες δεν τους επέτρεψαν τη συμμετοχή στην έρευνα για να τα προφυλάξουν είτε επειδή είχαν επιστρέψει κοντά στους γονείς τους, τις περισσότερες φορές σε μακρινή απόσταση από την περιοχή εμβέλειας της έρευνας είτε γιατί ήταν μικρά σε ηλικία και δεν ήταν σε θέση να μιλήσουν. Προϋπόθεση ήταν, κάθε παιδί που θα συμμετείχε να παρουσίαζε ένα ικανοποιητικό επίπεδο νοητικής ικανότητας και γλωσσικής έκφρασης, απαραίτητο για να ανταποκριθεί στα μεθοδολογικά εργαλεία.

Μόνο τρεις από τους συνολικά 70 γονείς των παιδιών των 35 οικογενειών έλαβαν μέρος στη συνέντευξη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ

	1 ^{ος} γονέας	2 ^{ος} γονέας	3 ^{ος} γονέας
Δημογραφικά στοιχεία των γονέων			
Φύλο	Θ	Θ	Α
Ηλικία	31-35 ετών	31-35 ετών	36-40 ετών
Εκπαιδευτικό επίπεδο	απόφοιτος γυμνασίου	λίγες τάξεις του γυμνασίου	πτυχιούχος ανώτατης σχολής
Τύπος απασχόλησης	μερικής απασχόλησης εκτός κατοικίας	μερικής απασχόλησης εκτός κατοικίας	πλήρους απασχόλησης εκτός κατοικίας
Οικογενειακή κατάσταση	άγαμη	σε διάσταση	εν χηρεία

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την εργασία τους, ο πατέρας ήταν ελεύθερος επαγγελματίας και το αντικείμενο με το οποίο ασχολιόταν δεν είχε μεγάλη σχέση με εκείνο το οποίο έχει σπουδάσει, η μία μητέρα ασχολιόταν με τα οικιακά και ενίοτε απασχολούταν σε καφετέριες και νυχτερινά μπαρ, ενώ η άλλη, παρότι δεν φρόντιζε τα δικά της παιδιά, όλως παραδόξως επιμελούταν δύο ξένα (άλλης οικογένειας). Και

¹ BRYSON & CASPER: ό.π., 1999, p.3.

οι τρεις γονείς δήλωσαν πως ο κυριότερος λόγος που εργάζονταν, ήταν η βασική οικονομική ανάγκη τους.

Αν και θα ήταν χρήσιμη η επικοινωνία και εφαρμογή συνέντευξης σε όλους τους γονείς, προκειμένου να διερευνηθεί και η δική τους οπτική γωνία, αλλά και για να εφαρμοστεί η τριγωνοποίηση και η διασταύρωση των λεγόμενων κάθε πλευράς, κάτι τέτοιο δεν στάθηκε εφικτό για την πλειονότητά τους, για λόγους που αναφέρονται παρακάτω, στις αιτίες που τους οδήγησαν στην απομάκρυνσή τους από την οικογένειά τους.

2.3.1 Χρονικό διάστημα φροντίδας των παιδιών από τους παππούδες

Η έκταση του χρόνου, κατά τον οποίο οι παππούδες ήταν οι κύριοι φροντιστές των εγγονιών τους, είχε διάρκεια από 6 μήνες έως 22 χρόνια. Όσον αφορά την έκταση της διάρκειας της παρεχόμενης φροντίδας (τυπική ή άτυπη) ο μέσος όρος του χρονικού διαστήματος που συνολικά φρόντιζαν οι παππούδες τα εγγόνια τους ήταν 90,17 μήνες, ή διαφορετικά 7 χρόνια και πέντε μήνες. Η μεγάλη απόκλιση που παρουσιάστηκε όσον αφορά το χρονικό διάστημα που οι παππούδες φρόντιζαν τα εγγόνια τους, αποδίδεται στο ότι, δεν έγινε περιορισμός του δείγματος ανάλογα με το χρονικό διάστημα που είχαν στην επιμέλειά τους τα εγγόνια τους. Η μόνη προϋπόθεση για να συμπεριληφθεί κάποιος παππούς - γιαγιά στο δείγμα της έρευνας, ήταν να είχε επιμεληθεί τουλάχιστον 1 εγγόνι του, για τουλάχιστον έξι μήνες. Έτσι λοιπόν, το χρονικό διάστημα για το οποίο οι παππούδες συνολικά φρόντιζαν ένα εγγόνι τους, εκτεινόταν από 6 μήνες έως 22 χρόνια.

Σε ορισμένες περιπτώσεις ο υπολογισμός του συνολικού χρονικού διαστήματος της φροντίδας ενός παιδιού από τους παππούδες του δεν ήταν εύκολη υπόθεση, αφού οι περίοδοι που οι γονείς ή οι παππούδες φρόντιζαν το παιδί, περιπλέκονταν.¹ Όσο και αν ήταν δύσκολο να υπολογιστεί το συνολικό χρονικό διάστημα που κάθε εγγόνι παρέμενε με τους παππούδες του, αυτό που παρατηρήθηκε και έκανε την καταμέτρηση πιο δυσχερή ήταν ότι, και οι τρεις γονείς που απάντησαν, έδωσαν άλλες απαντήσεις από εκείνες των παππούδων και των παιδιών τους. Και στους τρεις περικόπτονταν τα χρονικά διαστήματα που οι ίδιοι παρέμεναν μακριά από τα παιδιά τους. Από την άλλη πλευρά, αρκετά ήταν τα παιδιά εκείνα, που δεν ήταν σε θέση να υπολογίσουν τον χρόνο που οι γονείς τους απουσίαζαν από τη ζωή τους. Αυτό στοιχειοθετείται: 1. από τη βρεφική ηλικία στην οποία βρίσκονταν όταν είχαν ξεκινήσει να ζουν με τους παππούδες τους 2. εξαιτίας του μικρού της ηλικίας τους στην τότε υφιστάμενη φάση, δεν είχαν κατακτήσει ακόμα τις χώρο - χρονικές τους έννοιες, οπότε δεν ήταν σε θέση να γνωρίζουν τα ακριβή χρονικά διαστήματα 3. τα ίδια δεν είχαν νιώσει έως τότε την ανάγκη να καταμετρήσουν τις μέρες που δεν είχαν κοντά τους τους γονείς τους 4. δεν είχε χρειαστεί έως τότε.

Από τότε που γεννήθηκα μέχρι τώρα.²

¹ Όπως συνέβη με μια οικογένεια, στην οποία από το 1986 έως το 1992 οι παππούδες αποκλειστικά φρόντιζαν το εγγόνι τους στο δικό τους χώρο, ενώ από το 1992 έως το 1999 πήγαινε η γιαγιά στην Αθήνα και κρατούσε τα εγγόνια της, πράγμα το οποίο σήμαινε ότι, οι γονείς πάλι δεν μπορούσαν να είναι υπεύθυνοι για τα παιδιά τους. (Ερ/γιο 27: ερώτ.116, σ.25). Υπάρχει κι ένα άλλο παρόμοιο παράδειγμα, όπου τα λόγια του εγγονιού καταμαρτυρούν αυτή ακριβώς τη σύγχυση: «[Η γιαγιά] Μαζί με τη μαμά, από όταν γεννήθηκα [το παιδί]. Η γιαγιά αποκλειστικά από 16 μέχρι 29 [ετών]». (Ερ/γιο παιδιού 22: ερώτ.99, σ.21).

² Αναφέρεται ο αύξων (1-35) αριθμός ερωτηματολογίου (ενίοτε και περισσότερα στοιχεία του προσώπου που έδωσε τη συνέντευξη - μερικά από τα στοιχεία αυτά έχουν χρησιμοποιηθεί στο κείμενο που ακολουθεί). Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.99, σ.21.

Πάρα πολύ [καιρό με φρόντιζαν οι παππούδες]. Όταν ήταν ο μπαμπάς και η μαμά στη Γερμανία.¹
 Όλα αυτά τα χρόνια που μένουμε μαζί.²
 Από όταν γεννήθηκε.³

Έτσι λοιπόν, για τους λόγους που επισημάνθηκαν, η πληροφορία αυτή πάρθηκε κυρίως από τους παππούδες, αλλά όσα παιδιά γνώριζαν και απάντησαν, έδωσαν τις ίδιες απαντήσεις με τους παππούδες τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
 ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΤΩΝ ΕΓΓΟΝΙΩΝ ΜΕ ΑΛΛΑ ΑΤΟΜΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ
 ΔΙΑΜΟΝΗΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ

α/α	Παραμονή των εγγονιών με:	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	πάντα μαζί με τους παππούδες	30	85,71
2.	μαζί με τον έναν ή και τους δύο γονείς τους συνδυαστικά με τους παππούδες ⁴	3	8,57
3.	τα έπαιρναν μαζί τους θείοι ή κάποιοι άλλοι συγγενείς	2	5,71
	ΣΥΝΟΛΟ	35	100,00

Καμία ένσταση δεν εκφράστηκε από κάποιο άτομο και των τριών γενεών που απάντησαν στη συγκεκριμένη ερώτηση.

Ακόμα και για τις διακοπές τους, τα περισσότερα παιδιά (5/13) δήλωσαν πως τις περνούσαν με τους παππούδες τους, ή δεν πήγαιναν καθόλου διακοπές και παρέμεναν με αυτούς (6/13). Μόνο ένα παιδί δήλωσε πως έκανε διακοπές με τους γονείς του, ενώ κάποιο άλλο με συγγενή πέραν των παππούδων.

[Με άλλο συγγενή] Με το θείο.⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
 ΗΛΙΚΙΑ ΠΟΥ ΕΙΧΑΝ ΤΑ ΕΓΓΟΝΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ Ή ΕΩΣ
 ΟΤΟΥ ΑΠΟΧΩΡΙΣΤΗΚΑΝ ΤΟΥΣ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ

α/α	Ηλικία που είχε το εγγόνι όσο το φρόντιζαν οι παππούδες	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	7 έως 9 ετών	16	45,71
2.	17 ετών και άνω	6	17,14
3.	4 έως 6 ετών	5	14,28
4.	10 έως 12 ετών	5	14,28
5.	1 έως 3 ετών	2	5,71
6.	13 έως 16 ετών	1	2,85
	ΣΥΝΟΛΟ	35	100,00

Συγκεντρωτικά, τα 27 από τα 35 εγγόνια που μελετήθηκαν, ανήκαν σε σχολική ηλικία μέχρι την περίοδο που τα φρόντιζαν -στο παρόν ή στο παρελθόν- οι παππούδες τους.

¹ Ερ/γιο παιδιού 3: ερώτ.99, σ.21.

² Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.103, σ.23.

³ Ερ/γιο 9: ερώτ.116, σ.25.

⁴ [Ζούσε μαζί με τον ένα ή και τους δύο γονείς του:] Με τη μάνα του. Ερ/γιο 11: ερώτ.117, σ.25.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.73, σ.17.

2.3.2 Ηλικία των παππούδων κατά την περίοδο των συνεντεύξεων

Επιστρέφοντας την αναφορά στη σύγχρονη με την εποχή διεξαγωγής της έρευνας περίοδο και στους παππούδες, οι ηλικίες τους κυμαίνονταν από 50 έως 83 ετών (ηλικίες τις οποίες κατείχαν και στις δύο περιπτώσεις οι γιαγιάδες), με μέσο όρο ηλικίας για τις γιαγιάδες τα 62 χρόνια και για τους παππούδες τα 64 χρόνια. Πάντως, η πλειοψηφία των γιαγιάδων ανήκε στο ηλικιακό χρονικό διάστημα των 66 έως 70 ετών (10/32 ή 31,25%) και οι παππούδες σε αυτό των 71 ετών και άνω (4/11 ή 36,36%).

2.3.3 Ηλικία των εγγονιών κατά την περίοδο των συνεντεύξεων

Η ηλικία όλων των εγγονιών που μεγάλωναν μαζί με τους παππούδες τους κυμαινόταν από τα 2 χρόνια και 8 μήνες έως 30 ετών. Σαραντά εννέα (49/56 ή 87,5%) από τα εγγόνια είχαν ηλικία από 18 ετών και κάτω, ενώ 7 (12,5%) εγγόνια είχαν ενηλικιωθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
ΗΛΙΚΙΑ ΤΩΝ ΥΠΟ ΕΞΕΤΑΣΗ ΕΓΓΟΝΙΩΝ

α/α	Ηλικία των υπό εξέταση εγγονιών	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	7 έως 9 ετών	12	34,28
2.	10 έως 12 ετών	8	22,85
3.	17 ετών και άνω	7	20,00
4.	4 έως 6 ετών	4	11,42
5.	1 έως 3 ετών	2	5,71
6.	13 έως 16 ετών	2	5,71
	ΣΥΝΟΛΟ	35	100,00

Υπερείχαν, δηλαδή, τα παιδιά σχολικής ηλικίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
ΣΕΙΡΑ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

α/α	Σειρά γέννησης του εγγονιού	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	πρωτότοκα	21	60
2.	δεύτερα στη σειρά	10	28,57
3.	τρίτα στη σειρά	2	5,71
4.	τέταρτο στη σειρά	1	2,85
5.	δίδυμο με τον αδερφό	1	2,85
	ΣΥΝΟΛΟ	35	100,00

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΓΓΟΝΙΩΝ ΥΠΟ ΤΗΝ ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΣΕ ΚΑΘΕ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

α/α	Αριθμός εγγονιών που είχαν δεχτεί τις φροντίδες των παππούδων τους	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	ένα εγγόνι	18	51,42
2.	δύο εγγόνια	14	40,0
3.	τρία εγγόνια	2	5,7
4.	τέσσερα εγγόνια	1	2,85
	ΣΥΝΟΛΟ	35	100,00

Συνολικά 56 εγγόνια (34 αγόρια και 22 κορίτσια) μεγάλωναν μέσα σε 35 κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες.

Και σε μια μελέτη των BACHMAN & CHASE-LANDDALE, οι γιαγιάδες δεν μεγάλωναν μόνο το εγγόνι στο οποίο αναφέρονταν όταν διεξαγόταν η έρευνα, αλλά ο αριθμός των εγγονιών που είχαν στην κηδεμονία τους κυμαινόταν από 1 έως 6, για πάνω από τον μισό πληθυσμό των γιαγιάδων που συμμετείχαν σε αυτήν. Οι οικογένειές τους ανήκαν αποκλειστικά στην κατηγορία των οικογενειών που έλειπαν εντελώς οι γονείς των παιδιών και οι γιαγιάδες είχαν αναλάβει εξ ολοκλήρου την ανατροφή των εγγονιών τους (ποσοστό 84%).¹

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
ΦΥΛΟ ΤΩΝ ΑΔΕΡΦΩΝ ΤΩΝ ΕΓΓΟΝΙΩΝ ΣΕ ΚΑΘΕ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

α/α	Τα εγγόνια είχαν:	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	18 αδέρφια του ιδίου φύλου	16	34,04
2.	19 αδέρφια του αντίθετου φύλου	12	25,53
3.	χωρίς αδέρφια	13	27,65
4.	αδέρφια και των δυο φύλων	6	12,76
	ΣΥΝΟΛΟ	47	100,00

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
ΝΟΜΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ

α/α	Νομική σχέση του παιδιού έναντι των γονέων του	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	γεννημένο εντός γάμου	31	88,57
2.	γεννημένο εκτός γάμου, αλλά αναγνωρισμένο από τον πατέρα ²	4	11,42
	ΣΥΝΟΛΟ	35	100,00

Ένα παιδί έστω κι αν γεννηθεί εκτός γάμου, έχει θέση παιδιού για τον γονέα που το αναγνώρισε και τους συγγενείς του και μπορεί να εξισωθεί ως προς τα δικαιώματα, τις υποχρεώσεις και τις σχέσεις, με ένα παιδί που προκύπτει από έγγαμους γονείς, εφόσον αυτό αναγνωρισθεί εκούσια ή δικαστικά, πριν ή μετά από γάμο της μητέρας με αυτόν τον σύζυγο (αρθ.1473 & 1484).³

Αυτά ως προς το παιδί. Σε ό,τι αφορά, όμως, την άγαμη μητέρα, βρίσκεται σε ιδιαίτερα δυσμενή θέση ως προς την αντιμετώπιση πολλών και ποικίλων προβλημάτων που εντοπίζονται σε διάφορες πτυχές της καθημερινότητάς της, λόγω του ότι είναι ανυπεράσπιστα και μόνη χωρίς την παρουσία και υποστήριξη του

¹ BACHMAN, H. J., & CHASE-LANSDALE, P. L. (October 2005). Custodial grandmothers' physical, mental, and economic well-being: Comparisons of primary caregivers from low-income neighborhoods. *Family Relations*, Vol.54, No.4, pp.475-487. Blackwell Publishing. Printed in the USA. Copyright 2005 by the National Council on Family Relations. p.481.

² Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε ένα έγγραφο των δικαστηρίων, που αποτελούσε αίτηση ανάθεσης της προσωρινής γονικής μέριμνας στους παππούδες: «Ο ανήλικος [εγγόνι] γεννήθηκε στις [ημερομηνία] από τις εκτός γάμου σχέσεις της μητέρας του καθής με τον [πατέρα, υιό της αιτούσας. Ο [πατέρας] με την υπ' αριθμόν ... δήλωσή του προς τη συμβολαιογράφο Λαμίας [όνομα] αναγνώρισε εκούσια το άνω ανήλικο με τη συναίνεση της καθής μητέρας του ως ιδικό του τέκνο. Περαιτέρω στις [ημερομηνία] ο [πατέρας] και η καθής τέλεσαν νόμιμο πολιτικό γάμο μεταξύ τους. Έτσι το προαναφερόμενο ανήλικο σύμφωνα με το άρθρο 1484ΑΚ έχει ως προς όλα θέση τέκνου γεννημένου σε γάμο απέναντι στους δύο γονείς του και τους συγγενείς τους». Ερ/γιο 26: ερώτ.5, σ.1.

³ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: ό.π., 2003, σ.375 & 379. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.371-372.

πατέρα του παιδιού. Τα σπουδαιότερα από αυτά τα προβλήματα, μπορεί να είναι η κοινωνική απόρριψη και κατακραυγή, οι αυξημένες ευθύνες και το αίσθημα του φόρτου λόγω των πολλαπλών απαιτήσεων του νέου ρόλου, η οικονομική δυσπραγία, η έλλειψη προσωπικού ελεύθερου χρόνου και διάθεσής της για συναναστροφή με τα παιδιά της, η απουσία στήριξης συναισθηματικής και οποιασδήποτε άλλης φύσης, ο περιορισμός του φιλικού και συγγενικού υποστηρικτικού δικτύου, κ.ά.¹ Πέραν των γενικότερων προβλημάτων στα οποία έχει να αντεπεξέλθει, αυτό ίσως που της στοιχίζει περισσότερο είναι το ότι, θα πρέπει να καταβάλει επιπρόσθετη προσπάθεια αντιμετώπισης της στάσης της οικογένειάς της, αλλά και εκείνης των γονιών του βιολογικού πατέρα του παιδιού της.

Τα «πεθερικά» της παίρνουν συνήθως μια στάση αδιάφορη, ανεύθυνη και αποστασιοποιημένη, κατηγορούν και στιγματίζουν τη μητέρα, ενώ πολλές φορές δεν διστάζουν να της επιτεθούν. Οι δε γονείς της, όταν ξεπεράσουν το αρχικό σοκ, που προκαλεί πίκρα, ντροπή και απογοήτευση, εκδηλώνουν την ανθρώπινη πλευρά τους, περιβάλλουν τη μητέρα με αγάπη και στοργή και σπεύδουν να της προσφέρουν συμπαράσταση κάθε φύσης.²

Βέβαια, σχεδόν τίποτα από τα παραπάνω δεν θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος ότι ισχύει στις 4 περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν. Και αυτό, επειδή μόνο στη μία περίπτωση προέκυψε παιδί εκτός γάμου, ενώ είχαν προηγηθεί οι αρραβώνες των γονέων, οπότε δεν θεωρήθηκε ως κατακριτέο από τους γονείς των γονέων. Στις άλλες τρεις περιπτώσεις, τα «πεθερικά» της μητέρας, αν μη τι άλλο, όχι μόνο δεν κράτησαν τη στάση που προαναφέρθηκε, αλλά οι ίδιες αναπλήρωσαν τον ρόλο της απέναντι στο παιδί της με τον καλύτερο δυνατό τρόπο.

2.3.4 Σύνθεση συγκατοίκησης

Η σύνθεση συγκατοικούντων μιας οικογένειας ως ένας παράγοντας που επηρεάζει το βιοτικό της επίπεδο, τη δυναμική που αναπτύσσεται στο εσωτερικό της, αλλά και την εικόνα που βγάζει προς τα έξω, κρίθηκε απαραίτητο να μελετηθεί.³

ΠΙΝΑΚΑΣ 11
ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΣΥΓΚΑΤΟΙΚΟΥΝΤΩΝ

α/α	Σύνθεση των συγκατοικούντων:	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	οι παππούδες ανέτρεφαν μόνοι τους τα εγγόνια	20	57,14
2.	συγκατοίκηση γονέα χωρίς να είναι φροντιστής	9	25,71
3.	ύπαρξη άλλου άτομου (θείος/θεία, ξάδελφος ή προγιαγιά) ⁴	9	25,71

Οι γονείς περιορίζονταν κυρίως στο να έχουν δευτερεύοντα ρόλο, ή σε ορισμένες περιπτώσεις ζούσαν εκεί περιστασιακά, ή οι παππούδες θέλοντας να αποκρύψουν ότι μεγάλωναν μόνοι τους τα εγγόνια τους, παρουσίαζαν την εικόνα της συμβίωσης και των τριών γενεών. Όπως έχει ειπωθεί και πρωτύτερα στο θεωρητικό

¹ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.237-238.

² ΛΑΖΟΥ, Μ. (1995). *Προσωπική εμπειρία: Μητρότητα χωρίς γάμο σε έναν κόσμο που αλλάζει*. Στο: ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν. (Επιμ.). (1995). *Οικογένεια με ένα γονέα*. Μια πραγματικότητα στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία. (σ.79-82). Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση. σ.80-81.

³ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.27.

⁴ Αρκετοί παππούδες συνήθως έχουν την υποχρέωση να αναλαμβάνουν την επιμέλεια των εγγονιών τους, έστω και αν οι ίδιοι συνεχίζουν να φροντίζουν τα ίδια τα παιδιά τους είτε αυτά είναι σε μικρή ή και σε μεγάλη ηλικία. BACHMAN&CHASE-LANSDALE: ό.π., 2005, p.484.

μέρος, η απουσία ενός γονέα μπορεί να είναι είτε πραγματική, όπως στην περίπτωση θανάτου είτε συναισθηματικής φύσης, στις περιπτώσεις που ζει, αλλά είναι απών π.χ. λόγω αντικειμενικής απόστασης ή συναισθηματικής αποστασιοποίησης με την απόρριψη και αδιαφορία για τη ζωή του παιδιού.¹

Πάντως, οι δύο μητέρες από τους τρεις γονείς επιβεβαίωσαν τα λεγόμενα των δικών τους γονέων, ότι δηλαδή έμεναν μαζί με τα παιδιά και τους γονείς τους, σχηματίζοντας έτσι εκτεταμένη οικογένεια. Ο τρίτος γονέας έμενε σε πολύ κοντινή απόσταση σε σχέση με το οίκημα της κατατετημένης κατά γενεές οικογένειας. Την κατοικία αυτή την είχαν παραχωρήσει στους παππούδες και τα παιδιά τους ο ίδιος σε συμφωνία με την θανούσα γυναίκα του. Επρόκειτο για απόσταση που μπορούσε να διανυθεί ακόμη και με περπάτημα λίγων λεπτών από κάποιον. Γι' αυτό τον λόγο εξάλλου, οι τρεις παραπάνω γονείς κατάφεραν / επιδίωξαν να λάβουν μέρος στις συνεντεύξεις· εφόσον δεν υφίστατο ζήτημα απόστασης, η συμμετοχή στην έρευνα δεν θα τους έβγαζε από το πρόγραμμά τους.

Ο μέσος όρος του αριθμού των ατόμων που ζούσαν μέσα σε ένα νοικοκυριό ήταν τα τέσσερα άτομα.

2.3.5 Συντελεστής κατοικίας (αριθμός δωματίων/ατόμων)

Οι περισσότερες οικογένειες (11) ζούσαν σε κατοικίες στις οποίες δεν επαρκούσαν τα δωμάτια, προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες των αναλογικά περισσότερων ατόμων που διαβιούσαν σε αυτές, εάν λάβει μάλιστα κανείς υπ' όψιν ότι, επρόκειτο για ανθρώπους διαφόρων ηλικιών, αναγκών, προτιμήσεων και επιθυμιών.

Η οικιακή σύνθεση βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τον συντελεστή της κατοικίας μιας οικογένειας, γιατί γνωρίζοντας κάποιος τον αριθμό των δωματίων μιας οικίας και των ατόμων που διαμένουν σε αυτή, είναι σε θέση να βγάλει ορισμένα συμπεράσματα για το βιοτικό επίπεδο της οικογένειας αυτής.

Ο φυσικός και προσωπικός χώρος μιας οικογένειας στο εσωτερικό της κατοικίας της διευθετείται σύμφωνα με κάποιους κανόνες που η ίδια ορίζει και ανάλογα με το αναπτυξιακό επίπεδο και τις ανάγκες κάθε μέλους της. Συνηθίζεται δε, να μην υπάρχουν αυστηρά περιχαρακωμένα όρια προσωπικού χώρου (παραβιάζεται ή δεν υφίσταται καν) σε οικογένειες, οι οποίες διανύουν μια φάση ρευστότητας ή κρίσιμη περίοδο.²

Το σπίτι, στο οποίο κατοικούσαν προς το παρόν [με ενοίκιο, ο παππούς, η γιαγιά, το εγγόνι, η μητέρα του και το αδελφάκι του], ήταν μονοκατοικία μέσου τύπου, ελαφρώς υπερυψωμένο από το έδαφος και δεν θα έλεγα ότι μετρούσε πολλά χρόνια υπάρξης του. Εσωτερικά, μόλις έμπαινες, υπήρχε μια κρεβατοκάμαρα και δύο καναπέδες με τραπέζακι [που μάλλον προοριζόταν για σαλόνι], ένα άλλο δωμάτιο κρεβατοκάμαρας -την οποία δεν είδα-, το μπάνιο και ένας μεγάλος χώρος που περιείχε την κουζίνα, την τραπεζαρία και ένα κρεβάτι. Με λίγα λόγια, ήταν εμφανής η έλλειψη άνεσης χώρου, μιας και υπήρχαν παντού κρεβάτια, προκειμένου να βολεύονται όλοι οι διαμείνοντες σε αυτό.³

Ο τρόπος με τον οποίο είναι τακτοποιημένα τα αντικείμενα στο εσωτερικό, αλλά και στο εξωτερικό ενός σπιτιού και η καθαριότητα που επικρατεί στον χώρο αποτελούν ένδειξη, αφενός της ιδιοσυγκρασίας της νοικοκυράς και των υπολοίπων

¹ ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, 2^{ος} τόμος, σ.212.

² ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.113.

³ Οικογένεια 2: Απόσπασμα από το ημερολόγιο επαφών της ερευνήτριας

συγκατοικούντων, καθώς επίσης της ικανότητάς τους να τον διατηρούν καθαρό και όμορφο, αφετέρου της καλής φυσικής κατάστασης της νοικοκυράς και της ικανότητάς της να τον συντηρεί με αυτή την εικόνα του.

2.3.6 Νομικός τύπος κατοικίας

Στην προσπάθεια να καταδειχθεί έως ένα μέρος η οικονομική κατάσταση των παππούδων, οι συνθήκες διαβίωσης των ίδιων και των εγγονιών τους, αλλά και το κατά πόσον χρειάστηκε να προσαρμοστούν οι μεν ή τα δε στον νέο τόπο κατοικίας, μελετήθηκε ο νομικός τύπος της κατοικίας τους. Σε αρκετές περιπτώσεις (12), όσο και αν υπήρχε οικονομικό πρόβλημα, οι παππούδες ήταν σε θέση να έχουν εξασφαλίσει εκ των προτέρων ιδιόκτητη κατοικία στην οποία διέμεναν. Ανάμεσά τους υπήρχε και μια οικογένεια, το σπίτι της οποίας ήταν ιδιόκτητο, αλλά γραμμένο επ' ονόματι των παιδιών, μετά τον θάνατο των γονέων τους.¹

Κάποιες άλλες οικογένειες, ωστόσο, ζούσαν σε σπίτι στο οποίο πλήρωναν για ενοίκιο ή για δάνειο, ενώ παρουσιάστηκαν και δύο παράμετροι, οι οποίες δεν είχαν προβλεφθεί και αναφέρθηκαν από τους ερωτώμενους:

Από εργατική κατοικία.²

Εργατική εστία.³

Αυτό σημαίνει ότι, τα γενικότερα έξοδα που αφορούσαν στη φροντίδα των εγγονιών τους, θα έπρεπε να συνυπολογίζονται με τα έξοδα για το ενοίκιο ή το δάνειο του σπιτιού των παππούδων. Μόνο σε μια οικογένεια το σπίτι ήταν ιδιοκτησία των γονέων των παιδιών και συγκατοικούσε με τις δύο ακρινές γενεές ο πατέρας των παιδιών. Από τα παραπάνω φαίνεται ότι, με ελάχιστες εξαιρέσεις τα παιδιά ήταν αυτά τα οποία ήταν υποχρεωμένα να μετοικήσουν και ήταν αναγκασμένα να προσαρμοστούν τόσο στον νέο χώρο διαβίωσης όσο και να αποδεχτούν τον αποχωρισμό τους από τους γονείς τους.

Καμία οικογένεια δεν ανέφερε ότι φιλοξενήθηκε από συγγενείς. Ούτε αυτοί ούτε το κράτος έτυχε να παραχωρήσουν κατοικία σε μια τέτοιου είδους οικογένεια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12
ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑΤΕΤΜΗΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΓΕΝΕΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ

α/α	Περιοχή κατοικίας των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	Αστική	21	60,0
2.	Αγροτική	11	31,42
3.	ημι-αστική	3	8,57
	ΣΥΝΟΛΟ	35	100,00

2.3.7 Αλλαγή σχολικής μονάδας του εγγονιού

Όπως αναφέρθηκε, εκτός από τη συναισθηματική και κοινωνική συνέχεια, τα παιδιά έχουν ανάγκη -προκειμένου να αποφευχθεί η εσωτερική τους αποδιοργάνωση- διατήρησης της σταθερότητας και της συνέχειας στον χώρο και στον χρόνο, όσον αφορά τις συνήθειες και το πρόγραμμα της ζωής τους, γι' αυτό και μετά από το διαζύγιο των γονέων τους ή από οποιαδήποτε άλλη αλλαγή στην οικογενειακή τους

¹ Ερ/γιο 6: ερώτ.7, σ.1.

² Ερ/γιο 16: ερώτ.7, σ.1.

³ Ερ/γιο 17: ερώτ.7, σ.1.

δομή, δεν πρέπει να αλλάζουν ούτε τόπο διαμονής ούτε σχολική μονάδα, γιατί πρόκειται για μια εκ νέου προσαρμογή.¹

Παρόλα αυτά, 11 παιδιά (στα 35) είχαν υποχρεωθεί να αλλάξουν τουλάχιστον μία με δύο φορές τη σχολική μονάδα στην οποία φοιτούσαν και είχαν μετακινηθεί είτε από τον τόπο όπου διέμεναν μαζί με τους γονείς τους στο σχολείο που ήταν κοντά στον τόπο κατοικίας των παππούδων τους είτε από δημόσιο σε ιδιωτικό σχολείο, όταν τα ανέλαβαν οι παππούδες τους και το αντίστροφο, είτε σε μια περίπτωση παιδιού, ο μαθητικός του φάκελος είχε μεταφερθεί από το σχολείο της περιοχής κατοικίας των γονέων και των παππούδων του στο πιο κοντινό που υπήρχε στο ορφανοτροφείο στο οποίο μετοίκησε.

Μια φορά από το Βόλο [όπου έμεναν οι γονείς] στην Ρ. [όπου κατοικούσαν οι παππούδες].²

Η πιο εκκεντρική απάντηση που δόθηκε, ήταν από ένα παιδί το οποίο δήλωσε ότι, είχε αλλάξει σχολική μονάδα έξι φορές συνολικά, ίσως εξαιτίας της ανάρμοστης συμπεριφοράς του. Σε άλλο σημείο της συνέντευξης είχε πει ότι, τελικά είχε εγκαταλείψει το σχολείο (πιθανότατα λόγω της εγκυμοσύνης του). Ένας έφηβος έχει αυξημένες πιθανότητες να εγκαταλείψει το σχολείο λόγω χαμηλής σχολικής επίδοσης και να παρουσιάσει πρόωγη-πρώιμη σύναψη ερωτικών σχέσεων, εγκυμοσύνης ή ακόμη και γάμου (όπως είχε αιτηθεί η γιαγιά του παιδιού στον δικαστικό αγώνα για διεκδίκηση της επιτροπείας του), λόγω της περιορισμένης δυνατότητας ελέγχου των σχέσεων του παιδιού αυτού από τους γονείς του ή εξαιτίας της επαναστατικής συμπεριφοράς που θέλει να εκδηλώσει, ή ακόμη για λόγους ανάγκης διάσπασης της προσοχής των γονέων του και στροφής της επάνω του.³ Το ίδιο το παιδί, δεν θέλησε ωστόσο, να επισημάνει τους λόγους για τους οποίους έγιναν όλες αυτές οι αλλαγές του σχολικού περιβάλλοντος.

Στους πίνακες 13 & 14 που ακολουθούν απεικονίζεται το εκπαιδευτικό επίπεδο των εγγονιών και των παππούδων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13
ΕΠΙΠΕΔΟ ΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΩΝ ΕΓΓΟΝΙΩΝ

α/α	Εκπαιδευτικό επίπεδο εγγονιών	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	Αγράμματος/η(αν έχει μικρή ηλικία: Νηπιαγωγείο/Παιδ.Σταθμό)	5	14,28
2.	Μερικές τάξεις Δημοτικού	21	60,0
3.	Απόφοιτος Δημοτικού	1	2,85
4.	Λίγες τάξεις Γυμνασίου	4	11,42
5.	Απόφοιτος Μέσης Επαγγελματικής Σχολής – Τεχνική Εκπαίδευση ⁴	2	5,71
6.	Απόφοιτος Λυκείου ή παλαιού Γυμνασίου	2	5,71
	ΣΥΝΟΛΟ	35	100,00

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι, ενώ ήταν αρκετά υψηλό το ποσοστό των παιδιών ηλικίας άνω των 17 ετών (20%) σε σχέση με το σύνολο των εγγονιών, το

¹ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.251-252. ΖΗΚΟΣ, Ι. (Νοέμβριος 1979). Βασικά προβλήματα των γονέων. *Ελληνοχριστιανική αγωγή*, τεύχ.276. σ.235-241. σ.240.

² Ερ/γιο 2: ερώτ.94, σ.20.

³ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ. 619.

⁴ Τα δύο αυτά εγγόνια ήταν τα μόνα τα οποία διαφώνησαν με τις απαντήσεις που είχαν δώσει οι παππούδες τους και δήλωσαν ότι είχαν φτάσει μέχρι λίγες τάξεις του λυκείου. Σχετικά με τη διαφωνία που παρατηρήθηκε στα δύο εγγόνια, μπορεί να οφείλεται σε άγνοια των παππούδων ή στην προσπάθειά τους να καλύψουν τα εγγόνια τους, δείχνοντας ότι έχουν αποφοιτήσει.

γενικότερο μορφωτικό επίπεδο των παιδιών που ζούσαν και αναπτύσσονταν στο εσωτερικό των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών, ήταν εξαιρετικά χαμηλό. Ερμηνεύεται, όμως, έως ένα σημείο, από τις μικρές ηλικίες των παιδιών που εξακολουθούσαν να φοιτούν σε κάποια σχολική βαθμίδα, αλλά και από το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των παππούδων τους, στα βήματα των οποίων πάτησαν τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14
ΕΠΙΠΕΔΟ ΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΙΑΓΙΑΔΩΝ

α/α	Εκπαιδευτικό επίπεδο παππούδων-γιαγιάδων	Συχνότητες			
		Απόλυτες		Σχετικές	
		f		%	
		Παπ.	Γιαγ.	Παπ.	Γιαγ.
1.	Αγράμματος/η	-	4	-	12,5
2.	Μερικές τάξεις Δημοτικού	3	13	27,27	40,62
3.	Απόφοιτος Δημοτικού ¹	5	13	45,45	40,62
4.	Λίγες τάξεις Γυμνασίου	-	1	-	3,12
5.	Απόφοιτος Γυμνασίου	-	1	-	3,12
6.	Απόφοιτος Λυκείου ή παλαιού Γυμνασίου	1	-	9,09	-
7.	Φοίτηση σε Ανώτερη ή Ανώτατη Σχολή	1	-	9,09	-
8.	Πτυχιούχος Ανώτατης Σχολής	1	-	9,09	-
ΣΥΝΟΛΟ		11	32	100,00	100,00

Συμπερασματικά, οι γιαγιάδες ήταν λιγότερο μορφωμένες συγκριτικά με τους παππούδες, αλλά και γενικά η πλειοψηφία των παππούδων-γιαγιάδων είχαν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, αφού οι περισσότεροι δεν είχαν καθόλου ή είχαν μόνο στοιχειώδη εκπαίδευση (38/43 ή 88,37%).

Δεδομένου, τόσο της ηλικίας των παππούδων όσο και των γιαγιάδων όσο και των καταστάσεων που βίωσαν την περίοδο της κατοχής στον Ελληνικό χώρο, η περιορισμένη μόρφωσή τους θα πρέπει να αποδοθεί σε αυτό ακριβώς το γεγονός. Εξάλλου, η πιο δυσμενής θέση των γιαγιάδων μπορεί να ερμηνευτεί με την παλιά Ελληνική νοοτροπία, οι γυναίκες να μην μορφώνονται ούτε να εργάζονται, αλλά να παραμένουν στο σπίτι, προκειμένου να φροντίζουν την οικογένειά τους και τα της οικίας.

2.3.8 Εργασιακό καθεστώς των παππούδων και των γιαγιάδων

Πάντως, εάν ληφθεί υπόψη το εργασιακό στάτους των παππούδων, επειδή λόγω της ηλικίας τους δεν συνηθίζουν να εργάζονται, όλοι θα μπορούσαν να είχαν βοηθήσει περισσότερο τα εγγόνια τους, εάν το εκπαιδευτικό τους επίπεδο ήταν πιο βελτιωμένο. Όντως, η πλειοψηφία των παππούδων (9/11 ή 81,81%) ήταν συνταξιούχοι και μόνο σε ποσοστό 18,18% (2 άτομα) ήταν εργαζόμενοι πλήρους απασχόλησης εκτός σπιτιού. Από τις γιαγιάδες, εργαζόμενες ήταν το 15,62%.

¹ Σε μία περίπτωση από αυτές, η γιαγιά έμαθε μόνη της γράμματα και μετά έδωσε εξετάσεις και πήρε το απολυτήριο, όταν ήταν περίπου 40 με 42 ετών. Ερ/γιο 2: ερώτ.11, σ.2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15
ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΚΑΘΕΣΤΟΣ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΙΑΓΙΑΔΩΝ

α/α	Επαγγελματική απασχόληση των παππούδων	Συχνότητες			
		Απόλυτες		Σχετικές	
		f		%	
		Παπ.	Γιαγ.	Παπ.	Γιαγ.
1.	Δεν εργάζομαι	-	19	-	59,37
2.	Πλήρης απασχόληση μέσα στο σπίτι	-	1	-	3,12
3.	Πλήρης απασχόληση εκτός σπιτιού	2	1	18,18	3,12
4.	Μερική απασχόληση μέσα στο σπίτι	-	1	-	3,12
5.	Μερική απασχόληση εκτός σπιτιού	-	2	-	6,25
6.	Συνταξιούχος	9	6	81,81	18,75
7.	Σύνταξη χηρείας	-	2	-	6,25
	ΣΥΝΟΛΟ	11	32	100	100

Δηλαδή, στο σύνολο των παππούδων-γιαγιάδων, μόνο το 16,27% (7/43) ήταν εργαζόμενοι.

2.3.9 Αξιολόγηση της σχολικής απόδοσης των εγγονιών

ΠΙΝΑΚΑΣ 16
ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΠΟΔΟΣΗΣ ΤΩΝ ΕΓΓΟΝΙΩΝ

α/α	Αξιολόγηση της σχολικής απόδοσης των εγγονιών	Συχνότητες	
		Απόλυτες	
		f	
		%	
1.	Δεν φοιτούσαν σε σχολείο λόγω μικρής ηλικίας	11	31,42
2.	Μέτριοι μαθητές	11	31,42
3.	Καλοί μαθητές	3	8,57
4.	Άριστοι μαθητές	10	28,57
	ΣΥΝΟΛΟ	35	100,00

Σύμφωνα με τον BRONFENBRENNER (1974), μόνο όταν οι σχέσεις γονέων και παιδιών ενδυναμώνονται, τότε το σχολείο μπορεί να ασκεί επιτυχή αντισταθμιστικό ρόλο,¹ όπως συνέβη εδώ, αφού οι γονείς είχαν υποκατασταθεί από τους παππούδες. Επειδή όμως, οι σχέσεις των γονέων με τα παιδιά τους όχι μόνο δεν ενισχύονταν, αλλά σε πολλές περιπτώσεις δεν υφίσταντο καν ή ήταν άσχημες, αυτό το γεγονός σε συνδυασμό με τις άσχημες συνθήκες που είχαν διέλθει μερικά από αυτά, καθώς επίσης με τα χαμηλά επίπεδα προσδοκιών των παππούδων τους και του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου τους, συνέβαλαν στην μέτρια μαθητική επίδοση ορισμένων εγγονιών. Όλα τα παιδιά που ήταν μέτριοι μαθητές είτε είχαν υποστεί την πλήρη απόρριψη τουλάχιστον ενός από τους γονείς τους (5/11) είτε είχαν βιώσει άσχημες καταστάσεις πριν τη διάλυση της πυρηνικής τους οικογένειας (2/11) είτε και τα δύο αυτά (4/11).

Ωστόσο, σε καμία οικογένεια δεν ειπώθηκε από καμία πλευρά, ότι το εγγόνι ήταν κακός ή πολύ κακός μαθητής.² Έτσι λοιπόν, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι,

¹ EPPINK, A. (1979). Socio-psychological problems of migrant children and cultural conflicts. *International migration*, Vol. XVII, pp.87-119.p.106.

² Σε γενικά πλαίσια, οι απαντήσεις που δόθηκαν ήταν ειλικρινείς, αφού διασταυρώθηκαν οι απαντήσεις των μεν με των δε. Οι μόνες ανακολουθίες που παρατηρήθηκαν ήταν σε δύο οικογένειες, που τα εγγόνια προσπάθησαν να προστατέψουν τον εαυτό τους, λέγοντας ότι ήταν καλοί μαθητές, ενώ οι παππούδες τους θεωρούσαν μέτριους, γι' αυτό και είχαν αναθέσει, ο ένας σε άλλο άτομο και ο άλλος σε φροντιστήριο, την βοήθεια των παιδιών αυτών. Το ακριβώς αντίθετο συνέβη σε δύο άλλες

παρατηρήθηκε στην παρούσα έρευνα αυτό που είχε επισημάνει ο EDWARDS, O. W. (1998) στην έρευνά του για την προσαρμογή των παιδιών των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών στο σχολείο. Εκεί, γενικά υπήρχε μία τάση από την πλευρά των παππούδων να αποδίδουν καλύτερα επίπεδα συμπεριφοράς και απόδοσης στα εγγόνια τους σε σύγκριση με ό,τι πραγματικά ίσχυε και ό,τι ανέφεραν οι δάσκαλοι των παιδιών. Αυτό θα μπορούσε να εξηγηθεί από την απουσία καλής επικοινωνίας και συνεργασίας μεταξύ των παππούδων και των δασκάλων των παιδιών ή από την άγνοια της πραγματικότητας εκ μέρους των παππούδων¹ ή από την προσπάθειά τους να την καλύψουν εθελουφλώντας, λόγω ενεργοποίησης του μηχανισμού άμυνας του αρνητισμού ή από διάθεση προστασίας των εγγονιών τους και των ιδίων. Στην ίδια έρευνα βρέθηκε ότι, υπήρχε άμεση σχέση και αντίστροφη συνάρτηση του πλήθους των παιδιών μέσα σε ένα νοικοκυριό και της επίδοσής τους στο σχολείο. Δηλαδή, όσο πιο λίγα ήταν τα παιδιά μιας οικογένειας τόσο περισσότερος χρόνος και μεγαλύτερη προσοχή δέχονταν αυτά, άρα η επίδοσή τους ήταν καλύτερη σε σχέση με εκείνων που ανήκαν σε πολυμελείς οικογένειες.²

Στην παρούσα έρευνα δεν βρέθηκε συνάφεια ανάμεσα στον αριθμό των παιδιών μιας κατατετημένης κατά γενεές οικογένειας και του βαθμού επίδοσης του παιδιού, το οποίο μελετιόταν.

2.3.10 Παροχή βοήθειας στην προετοιμασία των σχολικών μαθημάτων του εγγονιού

ΠΙΝΑΚΑΣ 17
ΠΗΓΗ ΒΟΗΘΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

α/α	Βοήθεια στην προετοιμασία των σχολικών μαθημάτων του εγγονιού από:	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	Πατέρα ή/και μητέρα	1	2,85
2.	Παπού ή/και η γιαγιά	12	34,28
3.	Κάποιους συγγενείς/φίλους/ γείτονες	4	11,42
4.	Ιδιαίτερα μαθήματα από μισθωμένο άτομο	6	17,14
5.	Μαθήματα σε ομαδικό φροντιστήριο	1	2,85
6.	Δεν πάει ακόμα σχολείο	11	31,42
	ΣΥΝΟΛΟ	35	100,00

Περίπου το ένα τρίτο των παιδιών (12/35) υποβοηθιόντουσαν από τους παππούδες τους ως προς την προετοιμασία των σχολικών μαθημάτων τους, οπότε έστω και αν το επίπεδο της εκπαίδευσης των παππούδων ήταν χαμηλό, οι γνώσεις τους ήταν αρκετές για να βοηθήσουν τα εγγόνια τους που φοιτούσαν στο δημοτικό σχολείο. Σε περίπτωση που τα εγγόνια ήταν μεγάλης ηλικίας και η μόρφωσή τους δεν ξεπερνούσε τη φοίτησή τους σε μερικές τάξεις του γυμνασίου, η βοήθεια που είχαν λάβει πιο παλιά από τους παππούδες τους δεν συνέβαλε κατά πολύ στο να ξεφύγουν από το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των παππούδων τους, γι' αυτό άλλωστε είχαν διακόψει τη φοίτησή τους (3/12).

οικογένειες: Οι παππούδες είπαν ότι, τα εγγόνια τους ήταν καλός και πολύ επιμελής μαθητής, ενώ εκείνα ήταν πιο αυστηρά με τον εαυτό τους, θεωρώντας τις μαθητικές επιδόσεις τους μέτρια και καλή, αντίστοιχα. Σε δύο ζευγάρια παππούδων, που παρατηρήθηκε μικρή διάσταση απόψεων, λήφθηκε υπόψη και προσμετρήθηκε η γνώμη εκείνου που ήταν πανομοιότυπη με του εγγονιού τους (διαδικασία που γινόταν άλλωστε και σε όλες τις προηγούμενες και επόμενες ερωτήσεις κατά την σύγκριση και ταυτοποίησή τους).

¹ EDWARDS: ό.π., 1998, Vol. 35, No.2, p.176.

² EDWARDS: ό.π., 1998, p.175.

Αρκετοί, πάντως, ήταν οι παππούδες εκείνοι, που δεν ήταν σε θέση να βοηθήσουν σε μεγάλο βαθμό τα εγγόνια τους όσον αφορά τα μαθήματα του σχολείου τους, λόγω της περιορισμένης ενέργειάς τους και του χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσής τους.¹ Οι δυνάμεις τους ένιωθαν πως τους είχαν εγκαταλείψει, ήταν ανεπαρκείς και τους πρόδιδαν, οι ίδιοι δεν έτρεφαν μεγάλη εμπιστοσύνη στον εαυτό τους όσον αφορά την παροχή βοήθειας στο εγγόνι τους για τα μαθήματά του, οπότε κατέφευγαν στη λύση του ομαδικού φροντιστηρίου (1/35, αλλά με τη βοήθεια και της γιαγιάς) ή των ιδιαίτερων μαθημάτων από μισθωμένο άτομο (5/35 και σε μια άλλη περίπτωση συνδυαστικά με τη στήριξη της γιαγιάς) ή απλά ανέθεταν αυτή την υποχρέωσή τους σε κάποιο συγγενικό ή φιλικό πρόσωπο (4/35) με το οποίο είχαν οικειότητα, ή το ίδιο είχε προσφερθεί.

Είχαμε κουράγιο και όρεξη να το διαβάσουμε;²

2.3.11 Κατάσταση της υγείας των παππούδων και των εγγονιών

Μελετήθηκε η ποιότητα της υγείας παππούδων και εγγονιών. Ένας αρκετά σημαντικός αριθμός (27/68 ή 39,70%) των παππούδων, διαβεβαίωσε την ερευνήτρια ότι, δεν αντιμετώπιζε απολύτως κανένα πρόβλημα υγείας. Σε αντιπαράβολή που έγινε στις απαντήσεις που δόθηκαν από τα υποκείμενα της έρευνας σχετικά με την κατάσταση της υγείας τους σε τρεις διαφορετικές χρονικές στιγμές της συνέντευξης, φάνηκε ότι, σε 13 (από τις 35 ή 39, 39%) από τις οικογένειες αυτές, οι παππούδες δεν αντιμετώπιζαν κανένα απολύτως πρόβλημα υγείας.

Τα προβλήματα που ανέκυψαν και ταλαιπωρούσαν τους υπόλοιπους 41 παππούδες που παραδέχθηκαν ότι είχαν προβλήματα υγείας, ενώ παράλληλα φρόντιζαν τα εγγόνια τους, παρουσιάζονται στον πίνακα 18.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΥΓΕΙΑΣ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ

α/α	Προβλήματα υγείας των παππούδων	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	Καρδιά	7	12,28
2.	Ζάχαρο	6	10,52
3.	Προβλήματα με την πίεση, όπως υπέρταση	6	10,52
4.	Εγκεφαλικό	4	7,01
5.	Εγχειρήσεις για παράδειγμα στο νεφρό ή στη χολή	4	7,01
6.	Αναπνευστικά προβλήματα	4	7,01
7.	Πόνους όπως π.χ. στο κεφάλι, στη μέση, στα χέρια, στο στομάχι	4	7,01
8.	Έντονη κούραση και υπερκόπωση (έλλειψη αντοχής)	4	7,01
9.	Καρκίνο	3	5,26
10.	Προβλήματα στα νεφρά	3	5,26
11.	Αναπηρία (ανάπηροι πολέμου) ή κινητικά προβλήματα	2	3,50
12.	Προβλήματα ακοής ή όρασης	2	3,50
13.	Ψυχολογικά προβλήματα	2	3,50
14.	Οστεομυελίτιδα, οστεοαρθρίτιδα ή δισκοπάθεια	2	3,50
15.	Ελονοσία από την περίοδο της κατοχής	1	1,75
16.	Γαστρορραγία	1	1,75
17.	Σωματοποίηση της εσωτερικής έντασης (ψυχοσωματικά)	1	1,75
18.	Πρόσκαιρο πρόβλημα όπως σπασίμο χεριού	1	1,75
	ΣΥΝΟΛΟ	57	100,00

¹ EDWARDS: ό.π., 2006, Vol. 43, No.5, p.566.

² Ερ/γιο 10: ερώτ.92, σ.20.

Τόσο τα πολλαπλά προβλήματα υγείας των παππούδων όσο και οι καταστάσεις που έκαναν την εμφάνισή τους στο εσωτερικό της οικογένειας, επηρέαζαν περαιτέρω τους παππούδες στην ποιότητα της υγείας τους και επιδρούσαν καταλυτικά στον τρόπο με τον οποίο αυτοί ανταπεξέρχονταν στις υποχρεώσεις τους.¹

Μερικές φορές οι παππούδες απλούστευαν και παρέβλεπαν τα συσσωρευμένα προβλήματα υγείας που τους ταλάνιζαν, εν όψει των ψυχολογικών δυσκολιών που αντιμετώπιζαν ή των αυξημένων απαιτήσεων που υπαγόρευε η ανατροφή των εγγονιών τους.²

Τα απανωτά χτυπήματα της μοίρας σε μια οικογένεια ήταν εμφανή στα λεγόμενα των παππούδων, που παρόλα αυτά δεν μεμψιμοιρούσαν.

[Γιαγιά:] Ναι. [Παππούς:] Προβλήματα πολλά. [Γιαγιά:] Στον άντρα, στον Κ. {παππούς} πολλά προβλήματα, όχι λίγα. [Παππούς:] Πρώτα απ' όλα είχα την καρδιά, έκανα επέμβαση στην καρδιά, ας πούμε περάσαμε... [Γιαγιά:] Έχει περάσει βαλβίδα, ελατήριο μέσα. {παρέμβαση}[Εγγόνι:] Σωληνάκι. [Γιαγιά:] Ναι, σωληνάκι. Μετά εκάναμε εγχείρηση εδώ... ήτανε... 13 πόντους τομή. Είχε ένα όγκος εδώ (Στο στομάχι;) [Παππούς:] Όχι. [Γιαγιά:] Κάτω από το στομάχι. [Παππούς:] Απ' έξω από το στομάχι, στο έντερο, στην κοιλιά απ' έξω. Λοιπόν, εν τω μεταξύ περιπτώσει, αυτά περάσανε. Εκείνα που δεν περνάνε, βέβαια, είναι οι στεναχώριες, τις οποίες αντιμετωπίσαμε μέχρι τώρα. (Όσον αφορά την υγεία, δεν υπήρχαν προβλήματα στη γιαγιά ή στο παιδί;) [Παππούς:] Ε, το παιδί όχι, δεν είχαμε ...τη γιαγιά, ας πούμε, είχε προβλήματα κι αυτή, αλλά... [Γιαγιά:] Εγώ έχω με την πίεση. [Παππούς:] Φτάνει 25 η πίεση. Ε, τότε από τη στεναχώρια, τότε από το ένα τότε από το άλλο, όλα αυτά, ας πούμε. [Γιαγιά:] Τώρα έχω και στο στήθος μου όγκος. Σήμερα πήγα στο γιατρό. (Σοβαρά;) [Γιαγιά:] Ναι, να πάω για μαστογραφία. (Εύχομαι να είναι καλοήθης...) [Παππούς:] Ε... [Γιαγιά:] Όπως αγαπάει ο Θεούλης. Ότι είναι, είναι. [Παππούς:] Αυτά είναι γραμμένα της τύχης. Άλλο τίποτα, τί θες να πεις;³

Τα αυξημένα έξοδα από τις ιατρικές και νοσοκομειακές δαπάνες εξαιτίας των προβλημάτων υγείας των ιδίων ή των εγγονιών τους, έθεταν σε δίλλημα τους παππούδες για τη σωστή κατανομή των λιγοστών εσόδων ή των αποταμιεύσεών τους.

Επιδείνωση της υγείας παρουσιάστηκε στα μέλη των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών και αφορούσε, όπως ήταν φυσικό, κατεξοχήν τους παππούδες, ενώ όσον αφορά τα εγγόνια, το πιο πιθανό ήταν να εκδηλώσουν γρίπη ή κάποια ίωση (5/34 ή 14,70%), καταστάσεις διόλου ανησυχητικές για τους παππούδες. Παρόλα αυτά, σε πέντε περιπτώσεις υφίστατο ζήτημα υγείας του εγγονιού και αναφερόταν σε: επιληπτικές διαταραχές-κρίσεις και πρόβλημα στον αυχένα (που απαιτούσε να φοράει διαρκώς κολάρο) των αδερφιών των εγγονιών, άσθμα και ύπαρξη πνευμονίας για πολλά χρόνια.

¹ Εγώ [είχα] άγχος, κούραση, υπερκόπωση, μετά μου τα πήραν [τα εγγόνια], κατάθλιψη είχα πάθει. Τα παιδιά μου, εντάξει, μου στάθηκαν. Εντάξει μα... Δεν είχαν πάθει τίποτα ποτέ. Έφυγε η κόρη μου, ξέρεις, ψυχοσωματικά εγώ. Τον άντρα μου άρρωστο. Ψυχοφάρμακα έπαιρνε... Ερ/γιο 24: ερώτ.111, σ.24.

Ε, εγώ είχα προβλήματα. Εγώ τί να σου πω; Όλα τα ... Ε, έχω δισκοπάθεια, έχω, πως το λένε...; Οστεοαρθρίτιδα, το στομάχι μου είχα, τα χέρια μου είχα κάνει ηλεκτρομυογράφημα, πάρα πολλά. Τι να σου πω; Όλα. (Αυτό σας επηρέαζε; Το ότι δηλαδή έπρεπε..., είχατε αυτά τα προβλήματα υγείας και έπρεπε να φροντίζετε το εγγονάκι σας;) Ε, βέβαια, δε...; Με επηρέαζε, γιατί δε μπορούσα κι εγώ. Άμα πονάς, έχεις την όρεξη αυτή να ... να κάνεις δουλειές και να φροντίζεις και το μωρό και αυτά; Αλλά τι να' κανα, όμως; Η ανάγκη τα βγάζει πέρα όλα. [Γελάει]. Ερ/γιο 21: ερώτ.111, σ.24.

² Οικογένειες 7, 12, 14, 16, 18, 19, 21. βλ. DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, p.230. BAKER: ό.π., 2006, pp.58-59.

³ Ερ/γιο 10: ερώτ.111, σ.24.

Με εξαίρεση δύο περιπτώσεις (5,71%), στις οποίες ένα εγγόνι έπασχε από ψυχική ασθένεια και ένα άλλο από χρόνιες ασθένειες κατά τις οποίες χρειαζόταν διαρκώς ιατροφαρμακευτική υποστήριξη, όσον αφορά την κατάσταση της υγείας των εγγονιών δεν εντοπίστηκαν από τους παππούδες προβλήματα, θεωρώντας τη φυσική τους κατάσταση γενικά ως απόλυτα φυσιολογική (94,28%). Ωστόσο, σε τρεις από αυτές τις περιπτώσεις (8,57%) στις οποίες αναφέρθηκε ότι, τα εγγόνια είχαν πολύ καλή κατάσταση υγείας, το ένα είχε σωματική αναπηρία, κάποιο άλλο εκδήλωνε αλλεργίες και ένα τρίτο παρουσίαζε περιστασιακά μικροπροβλήματα υγείας. Όμως, επρόκειτο για καταστάσεις στις οποίες οι παππούδες δεν έδιναν ιδιαίτερη βαρύτητα και τις θεωρούσαν ως ιατρική εικόνα φυσιολογική.

Συγκρίσεις που έγιναν στις απαντήσεις 11 εγγονιών με εκείνες των παππούδων τους που συμμετείχαν στην έρευνα, έδειξαν ότι, σε πέντε περιπτώσεις οικογενειών, ενώ τα εγγόνια ανέφεραν πως δεν υπήρχε κανένα πρόβλημα υγείας σε μέλος της οικογένειάς τους, οι αντίστοιχοι παππούδες τους ανέφεραν κανονικά, σαν ιατρικό ιστορικό, τα προβλήματα που οι ίδιοι αντιμετώπιζαν. Επειδή όμως επρόκειτο για προβλήματα μη ορατά στο εγγόνι τους (κούραση, πίεση, ζάχαρο), δεν ήταν δυνατόν να τα γνωρίζει και ίσως γι' αυτό δεν τα ανέφερε.¹

Τα φυσικά και σωματικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι γονείς των παιδιών μετά τον αποχωρισμό από τα παιδιά τους, ήταν κυρίως κούραση και άγχος και αφορούσαν μόνο τις μητέρες, ενώ ο πατέρας δήλωσε πως δεν αντιμετώπιζε κανένα απολύτως πρόβλημα.

Κάποια προβλήματα υγείας από κούραση, άγχος ..., ψυχολογικά κάποιες φορές ... Αυτά.²

2.3.12 Εντυπώσεις των παππούδων και των γιαγιάδων για την ηλικιακή και τη φυσική τους κατάσταση

ΠΙΝΑΚΑΣ 19
ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥΣ

α/α	Εντυπώσεις των παππούδων και των γιαγιάδων για την ηλικιακή και τη φυσική τους κατάσταση	Συχνότητες			
		Απόλυτες		Σχετικές	
		f		%	
		Παπ.	Γιαγ.	Παπ.	Γιαγ.
1.	Γερασμένος/η	1	6	10	18,75
2.	Νέος/α, αλλά κουρασμένος/η	4	12	40	37,50
3.	Νέος/α και μπορώ να προσφέρω πολλά ακόμη. (Έχω το ψυχικό σθένος, τη σωματική δύναμη, τη δύναμη της θέλησης και την αντοχή, την αυθεντία και την απαραίτητη πείρα)	5	14	50	43,75
ΣΥΝΟΛΟ		10	32	100	100

Γενικά, δεν παρατηρήθηκαν μεγάλες διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς τον παράγοντα των κουράγιων που εξακολουθούσαν να έχουν.

Όταν έγινε αντιδιαστολή του πώς αισθάνονταν οι παππούδες σε σχέση με το πώς ένιωθε ο ένας γονέας δύο οικογενειών στις οποίες απάντησαν και οι τρεις γενιές, βρέθηκε ότι, η μια μητέρα, παρότι ένιωθε νέα, όπως ήταν στην πραγματικότητα, είχε εναποθέσει την επιμέλεια των παιδιών της στους γονείς της, από τους οποίους εξαιτίας των προβλημάτων υγείας ο ένας αισθανόταν γερασμένος και ο άλλος νέος,

¹ Υπήρξε και μια άλλη περίπτωση διαφωνίας, σύμφωνα με την οποία οι παππούδες ανέφεραν πως δεν είχαν κανένα πρόβλημα υγείας, ενώ αργότερα το εγγόνι τους «ξεμπρόστιασε», αναφέροντας το πρόβλημα με την πίεση που αντιμετώπιζε ο ένας από τους παππούδες του.

² Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.98, σ.22.

αλλά κουρασμένος. Σε ό,τι αφορά την άλλη οικογένεια, αν και οι παππούδες αισθάνονταν νέοι και μπορούσαν να προσφέρουν πολλά ακόμη όπως δήλωσαν, ο πατέρας του εγγονιού τους δήλωσε πως παρότι ήταν νέος, ήταν ταυτόχρονα και κουρασμένος. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί πέρα από τις πολλές ώρες εργασίας του, από την ψυχική κούραση που είχε υποστεί μετά από την απώλεια της συζύγου του. Κατά τα άλλα, κανένας από τους τρεις γονείς δεν αντιμετώπιζε κάποιο πρόβλημα υγείας.

Σύμφωνα με την υποκειμενική αίσθηση της ηλικίας, οι άνθρωποι οι οποίοι χαρακτηρίζονται από καλή κατάσταση της υγείας, τείνουν να θεωρούν ότι νιώθουν νεότεροι. Οι ηλικιωμένοι δεν μπορούν να συνειδητοποιήσουν και να αποδεχτούν ότι είναι πλέον γέροι, γι' αυτό έχουν την τάση να θεωρούν και να λένε ότι είναι τουλάχιστον πέντε με έξι χρόνια νεότεροι, σε αντίθεση με τα παιδιά που τείνουν να θεωρούν και να νιώθουν τον εαυτό τους μεγαλύτερο από ό,τι είναι στην πραγματικότητα. Κάποιοι άλλοι παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν την υποκειμενική αίσθηση της ηλικίας, είναι ο τρόπος που συμπεριφέρεται σε έναν άνθρωπο το περιβάλλον του, η εξωτερική του εμφάνιση, η κοινωνικο-οικονομική του στάθμη, η σύγκριση στην οποία υποβάλλει τον εαυτό του με τους συνομηλίκους του, η αίσθηση του ελέγχου της ζωής του και οι γενικότερες αλλαγές που επέρχονται σε αυτήν από προγραμματισμένα ή απρογραμμάτιστα γεγονότα, όπως η συνταξιοδότηση και η απώλεια αγαπημένων προσώπων, αλλά και η γενικότερη ποιότητα της ζωής του.¹

2.3.13 Βαθμός ανταπόκρισης των παππούδων στις νέες συνθήκες διαβίωσης

Σχεδόν όλοι οι παππούδες, ασχέτως του φύλου τους, αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους σε μέγιστο (παππούδες: 2/10 ή 20% και γιαγιάδες: 5/32 ή 15,62%) ή υπερθετικό βαθμό (παππούδες: 7/10 ή 70% και γιαγιάδες: 25/32 ή 78,12%) άξιους να αντεπεξέλθουν σε οποιαδήποτε ανακύπτουσα κατάσταση, χωρίς να συνυπολογίζονται οποιαδήποτε προβλήματα υγείας έκαναν την εμφάνισή τους.

Με την άποψη των παππούδων συμφωνούσαν - συμπορεύονταν και τα παιδιά τους, με μια μικρή διαφορά ως προς τον βαθμό, αφού οι πρώτοι απάντησαν ως προς τον βαθμό ετοιμότητας του εαυτού τους «πάρα πολύ», ενώ οι δεύτεροι απέδιδαν σε εκείνους τον βαθμό «πολύ». Πάντως, γενικά οι γονείς των παιδιών θεωρούσαν τους γονείς τους άξιους να τα βγάλουν πέρα και να στέκονται στο ύψος των περιστάσεων, έστω και αν στην πραγματικότητα ορισμένοι από αυτούς ήταν ανήμποροι λόγω των προβλημάτων υγείας τους (π.χ. ο παππούς στην οικογένεια 2).

2.3.14 Εντυπώσεις των εγγονιών για την εικόνα των παππούδων

Τα περισσότερα εγγόνια (7 στα 13) έβλεπαν τις γιαγιάδες τους ως νέες, άσχετα με την πραγματική τους ηλικία, και οι ίδιες απαντούσαν ότι αισθάνονταν έτσι, κάτι που ενισχύει την παραπάνω άποψη που υποστηρίζει ότι ανάλογα με τον τρόπο που ένα άτομο το αντιμετωπίζουν οι γύρω του, έτσι αισθάνεται και εκείνο. Ή μπορεί να ισχύει και το αντίστροφο: Επειδή ένας άνθρωπος αισθάνεται και συμπεριφέρεται ως νέος, το περιβάλλον του λαμβάνει αυτήν την εικόνα και τον βλέπει ως νέο. Στην προκειμένη περίπτωση, της σχέσης των παππούδων με τα εγγόνια τους, παρεμβαίνει και το υποκειμενικό και συναισθηματικό στοιχείο. Ο συναισθηματικός δεσμός που έχει αναπτυχθεί ανάμεσά τους, συντελεί στην τάση των εγγονιών να έχουν πιο ωραιοποιημένη και θετική εικόνα για τους παππούδες τους. Αυτό φαίνεται στα λόγια

¹ ΕΥΚΛΕΙΔΗ: ό.π., 1999, σ.212.

ενός εγγονιού, που απάντησε για τους ηλικιωμένους παππούδες του και διαφώνησε με τη γιαγιά του, η οποία αισθανόταν γερασμένη:

Μετρία, ούτε νέοι ούτε γέροι.¹

Μόνο σε δύο περιπτώσεις οι γιαγιάδες δήλωσαν πως αισθάνονταν νέες, ενώ τα εγγόνια τους τις έβλεπαν ως γερασμένες.

Όπως και τώρα, όχι και νέα.²

Όσον αφορά τους παππούδες, λιγότερα ήταν τα εγγόνια που τους έβλεπαν ως νέους (4 στα 13), ενώ όσον αφορά και τα δύο φύλα, τέσσερα παιδιά πίστευαν ότι οι παππούδες τους ήταν γερασμένοι και ένα άλλο πολύ γερασμένοι τόσο ο παππούς όσο και η γιαγιά του. Τέσσερις παππούδες δεν ζούσαν πια, οπότε το εγγόνι τους δε μπορούσε να εκφέρει γνώμη για εκείνους.

Η γενικότερη εικόνα των παππούδων, όπως την αντιλαμβάνονταν τα παιδιά και ήταν διαμορφωμένη στις συνειδήσεις τους, καταφάνηκε και από μια άλλη ερώτηση, που ετέθη στην εξέλιξη της συνέντευξης. Έχοντας στηριχτεί στο ερωτηματολόγιο που είχε δομηθεί ως βάση της συνέντευξης, δόθηκαν στα εγγόνια διάφοροι χαρακτηρισμοί που θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν τους παππούδες τους, καθώς επίσης οι εκ διαμέτρου αντίθετοί τους, και κλήθηκαν τα παιδιά αυτά, να επιλέξουν αυτόν που θα ταίριαζε σε καθέναν από τους παππούδες του. Τα αποτελέσματα ακολουθούν στον παρακάτω πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 20
ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΓΓΟΝΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ

Χαρακτηρισμός των παππούδων από τα εγγόνια τους							
						Υπερισχύον ποσοστό %	
	Π.	Γ.		Π.	Γ.	Π.	Γ.
1. α. Καλός ³	14	20	β. Κακός	-	-	100α	100α
2. α. Στοργικός-Τρυφερός-μαλακός	14	20	β. Δε μου δείχνει την αγάπη του/της	-	-	100α	100α
3. α. Όμορφος ⁴	13	20	β. Άσχημος	1	-	92,85α	100α
4. α. Χαρούμενος ⁵	12	18	β. Λυπημένος ⁶	2	2	85,71α	90α
5. α. Αστείος	7	11	β. Σοβαρός	7	9	50-	55α
6. α. Παιχνιδιάρης	10	11	β. Δεν παίζει μαζί μου	4	9	71,42α	55α
7. α. Πρόσχαρος-Κεφάτος-δραστήριος	8	12	β. Είναι συνήθως κουρασμένος ή βαριέται ⁷	6	8	57,14α	60α
8. α. Αργός ^{8,9}	7	8	β. Γρήγορος	7	12	50-	60β
9. α. Δυνατός	11	17	β. Δεν έχει δύναμη	3	3	78,57α	85α

¹ Ερ/γιο παιδιού 1: ερώτ.16, σ.2.

² Ερ/γιο παιδιού 3: ερώτ.16, σ.2.

³ Είναι μια καλή γιαγιά. Ερ/γιο παιδιού 1: ερώτ.58, σ.12.

⁴ Η γιαγιά και ο παππούς ήταν καλοί και δεν ήταν άσχημοι. Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.58, σ.12.

⁵ Το επίθετο αυτό, το απέδωσαν τα εγγόνια ακόμα και σε παππούδες, που είχαν διέλθει από δύσκολες καταστάσεις, χάνοντας ακόμα και το ίδιο τους το παιδί.

⁶ Αξίζει να αναφερθεί ότι, μόνο ένα εγγόνι θεωρούσε ότι και οι δύο οι παππούδες του ήταν λυπημένοι, πράγμα που μπορεί να δείχνει την προβολή των δικών του συναισθημάτων σε αυτούς, αφού δεν ζούσε μαζί τους σε καθημερινή βάση (αλλά σε ορφανοτροφείο), έτσι ώστε να πει κάτι τέτοιο με βεβαιότητα.

⁷ Ε, άμα δεν έχουνε δουλειές, ε, η γιαγιά κάθεται και κοιμάται, επειδή είναι πάρα, μα πάρα πολύ κουρασμένη και ο παππούς μας παίρνει βόλτα στις εργατικές κατοικίες. [...] (Πολύ ωραία. Κάνετε κάτι άλλο με τον παππού και τη γιαγιά;) Ε... με τον παππού, ε... μας πηγαίνει πολλές βόλτες. Και η γιαγιά παλιά μας πήγαινε. Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.67, σ.16.

⁸ Σαν τη χελώνα. Ερ/γιο παιδιού 3: ερώτ.58, σ.12.

⁹ Αφού είναι γέρος. Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.58, σ.12.

10. α.Έξυπνος ¹	13	18	β.Όχι τόσο έξυπνος	1	2	92,85α	90α
11. α.Μοντέρνος	5	12	β.Έχει κολλήσει στα παλιά	9	8	64,28β	60α
12. α.Με αφήνει ελεύθερο	10	14	β.Με υπερπροστατεύει-είναι καταπιεστικός	4	6	71,42α	70α
13. α.Φωνάζει	4	7	β.Δε φωνάζει	10	13	71,42β	65β
14. α.Θυμώνει	4	8	β.Δε θυμώνει	10	12	71,42β	60β
15. α.Υπομονετικός-επεικής	14	19	β.Αυστηρός-με τιμωρεί	-	1	100α	95α
16. α.Δίκαιος	14	20	β.Άδικος	-	-	100α	100α
17. α.Άρρωστος	7	3	β.Είναι καλά	7	17	50-	85β
ΣΥΝΟΛΟ	14	20		14	20		

Συμπερασματικά, τα επίθετα, που είχαν θετική και αρνητική χροιά, ήταν τυχαία τοποθετημένα και ελεύθερα ως προς το νόημά τους (χωρίς δηλαδή να είναι τοποθετημένα σε μια συγκεκριμένη κατάσταση), και τα παιδιά χρησιμοποίησαν αυτούς που κατά τη γνώμη τους αντιπροσώπευαν τους παππούδες και τις γιαγιάδες τους, σχηματίζοντας συνήθως θετική εικόνα για αυτούς, άσχετα με το πώς ήταν στην πραγματικότητα και στην καθημερινότητά τους, γεγονός που συνηγορεί και αποδεικνύει το συναισθηματικό δέσιμο στις μεταξύ τους σχέσεις.

2.3.15 Νομικός τύπος κάλυψης των εγγονιών από τους παππούδες

Επιστρέφοντας στα δημογραφικά στοιχεία, μπορεί σε ανάλογη έρευνα του εξωτερικού², πάνω από τους μισούς συμμετέχοντες παππούδες να δήλωσαν ότι, είχαν νομική κατοχύρωση για τα εγγόνια τους έχοντας την κηδεμονία τους, ωστόσο στην Ελλάδα, σύμφωνα με την παρούσα έρευνα- περίπου ένα τρίτο είχε άτυπη σχέση κηδεμονίας προς αυτά (Πίν. 21).

ΠΙΝΑΚΑΣ 21
ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ-ΕΓΓΟΝΙΩΝ

α/α	Νομική σχέση των παππούδων με τα εγγόνια που φρόντιζαν	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	Χωρίς κανενός είδους νομική σχέση (άτυπη επιμέλεια)	27	77,14
2.	Επιτροπεία	3	8,57
3.	Προσωρινή επιτροπεία	1	2,85
4.	Επιμέλεια	3	8,57
5.	Προσωρινή επιμέλεια	1	2,85
	ΣΥΝΟΛΟ	35	100,00

Όσον αφορά στις νομικές υποθέσεις των παππούδων αναφορικά με τα εγγόνια τους, έγινε μια λιτή και σκληρή διαπίστωση από μια γιαγιά, που όμως άπτεται της πραγματικότητας και κλείνει μέσα της την πεμπτουσία της σύγχρονης ζωής.

Κι άμα είχαμε πρόβλημα; Τι θα βγει; Θα στείλει νομικό να με βοηθάει;
Άμα δεν πληρώσεις, δε βοηθάει κανένας, μάνα μ'.³

Από τα λεγόμενα των περισσότερων παππούδων φαίνεται ότι, αυτό που τους στοίχιζε ουσιαστικά, δεν ήταν η ίδια η διαδικασία της δίκης, αλλά το μέσο που χρησιμοποιούσαν προκειμένου να φτάσουν εκεί, δηλαδή τα έξοδα στα οποία υποβάλλονταν. Για τους παππούδες που είχαν διεκδικήσει και είχαν κερδίσει την

¹ Πολύ έξυπνη. Ερ/γιο παιδιού 3: ερώτ.58, σ.12.

² BROWN: ό.π., 1998, p.62.

³ Ερ/γιο 6: ερώτ.111, σ.24.

νομική κατοχύρωσή τους απέναντι στα εγγόνια τους (8/35 ή 22,85%), η δικαστική διαδικασία δεν ήταν μια εύκολη υπόθεση. Σε αρκετές περιπτώσεις απαιτούνταν αγώνας, ψυχική δύναμη και μεγάλες δικαστικές δαπάνες.

[Παππούς:] Ε, αυτά είχαμε πολλά προβλήματα για να πάρουμε την κηδεμονία του παιδιού, για να πάρουμε την αφάνεια του κοριτσιού. Όλα αυτά, ας πούμε, τα αντιμετωπίσαμε με δικαστήρια. (Ναι, είχατε προβλήματα με δικηγόρους ή με δικαστές, να μη θέλουν να σας δώσουν την επιμέλεια;) [Γιαγιά:] Όχι. [Παππούς:] Όχι, για να μη μας τη δώσουν. [Γιαγιά:] Έπρεπε να πλήρωνες. Πρακτικά ή, ξέρω' γω, νομικά έπρεπε να γίνουν αυτά. Γίναν 3 δικαστήρια. (Τρία δικαστήρια για να βγάλετε την επιμέλεια;) [Παππούς & Γιαγιά:] Παρά πάνω. [Παππούς:] Και την επιμέλεια, για την αφάνεια, για όλα. [Γιαγιά:] Πρώτα να γίνει η αφάνεια του κοριτσιού και μετά να πάρουμε την επιμέλεια του παιδιού. [Παππούς:] Κατάλαβες; Μέχρι την Ιντερπόλ είχαμε φτάσει, ψάξαμε, κάναμε, φτιάξαμε. Τώρα δεν έχουμε ελπίδα ούτε στο εκατομμύριο μια φορά, για να ζει, ας πούμε, να το ξαναδούμε πάλι. Αν ο Θεός...θέλει... [Γιαγιά:] Ο Θεός θέλει να σμίξουμε αλλού. [Παππούς:] Ε, όπως θέλει.¹

Το δικαστικό σώμα ενδέχεται να προβάλλει αμφιβολίες και αντιστάσεις στο αίτημα των παππούδων που έχουν μεγαλώσει παιδί το οποίο κατέληξε να γίνει ναρκομανής, από φόβο μήπως και το εγγόνι αυτών των ανθρώπων έχει την ίδια κατάληξη.²

Καλά, τον δικηγόρο τον πληρώσαμε. Τότε, τον πληρώσαμε. Τι μας ζήτησε, τον πληρώσαμε. Τώρα τί πληρώσε δεν ξέρω, δεν θυμάμαι. (Η με την εισαγγελία ή με τους δικαστές, αν είχατε προβλήματα;) Δεν είχαμε τίποτα. Όχι, έγινε το δικαστήριο και είπε αυτήν ... αυτός είπε: «Εγώ δεν μπορώ ούτε να τα ταΐσω ούτε να ποτίσω» (Ο πατέρας;) Ναι, ο πατέρας. Αυτονοιά δεν τους το' χει δώσει. Τόσο, τόσο. (Δηλαδή όταν ζητήσατε εσείς τα παιδιά, σας τα δώσανε αμέσως; Το δικαστήριο;) Ναι, τα' δωσε. Όχι τα' δωσε, είπε {η μητέρα}: «Εγώ τα δίνω τα παιδιά». {παρεμβολή}[Μητέρα:] Είχαν κάνει τρία δικαστήρια και δεν τους τα δίνανε. (Γιατί;) [Γιαγιά:] Κοίταξε να σου πω: Ήταν μια παλαβή, μια παλαβή, μωρέ, δικηγорίνα και μετά ετούτην εδώ {η μητέρα} έβαλε το Ν. τον Κ. {δικηγόρο} -καλός ο ανθρωπάκος, πολύ καλός-, αλλά εμείς παιδιά δεν τα αφήναμε, δεν τα αφήναμε και ντιπ να μη τα δίνανε... (Γιατί δε σας τα δίνανε όμως τις τρεις πρώτες φορές;) Μα δε νόγαγε εκείνη εκεί. Δεν ξέρω πώς τα έκανε και δε... (Η δικηγόρος δηλαδή;) Ναι, η δικηγорίνα μια {λέει το μισό επίθετο}...{και μετά ολόκληρο το επίθετο} ήτανε. Μας την σύστησε μια ότι είναι καλή, είναι καλή και, εν τέλει, τίποτα δεν μας έκαμε. Κατάλαβες; Να, αυτό. (Το δικαστήριο, γιατί έλεγε ότι δεν σας τα δίνει εσάς;) Ε, δεν ξέρω τώρα πως γίνηκαν τότε. Τώρα με τούτον τον κυρ Ν. καλά τα πήγαμε. Ας πούμε..., εγώ, κοίταξε να σου πω κορίτσι μου, δεν έπασχα για παιδιά, εδώ που τα λέμε. Καλά να' ναι τα χαϊβανάκια απ' το Θεό, σιδερένια να' ναι και καλοτυχερά και φωτισμένα να είναι, αλλά τη στιγμή που ήταν αυτή σ' αυτά τα χάλια [η μητέρα εξαρτημένη από τα ναρκωτικά] και τη στιγμή που ο άλλος πάει το ίδιο, θα πάαιναν χαμένα τα παιδάκια. Ξέρεις, μια απ' τα Κ.{περιοχή κοντά στη Λαμία} είχε δύο εγγόνια και είχε τη θυγατέρα ναρκομανού και τον πατέρα, και τα κάνανε άχρηστα τα παιδιά. Στη Θ. {άγνωστο πρόσωπο} ήταν αυτή και το' λέγε και της λέω: «Μωρή, κάνε δικαστήριο να πάρεις τα παιδιά πάνω σου να αυτόσουνε». Τώρα τι απόγιναν; Πάνε χαμένα. (Ξέρετε ποια είναι αυτή;) Μια, μια απ' τα Κ.{περιοχή κοντά στη Λαμία} είναι. Δεν ξέρω πώς λέγεται. Κατάλαβες;³

Κανένας γονέας δεν είναι αλάνθαστος, αλλά εγείρονται από τους δικαστές επιφυλάξεις για τους τρόπους αγωγής που έθεσαν σε λειτουργία οι συγκεκριμένοι

¹ Ερ/γιο 10: ερώτ.111, σ.24.

² DE TOLEDO & ELDER-BROWN: ό.π., 1995, p.14.

³ Ερ/γιο 32: ερώτ.111, σ.24.

παππούδες εξαρχής στα παιδιά τους. Θα μπορούσε, όμως, να αντιπαρατεθεί το εγχείρημα ότι, δεν θα πρέπει να καταλογίζονται ευθύνες στους ηλικιωμένους, στις περιπτώσεις εκείνες που η εξάρτηση του παιδιού τους οφείλεται σε μεταστροφή που παρατηρήθηκε στη ζωή του σε μεγάλη ηλικία και συνεπώς σχετίζεται με προσωπικά του βιώματα εξωοικογενειακά.

Στη σύγκριση που έγινε ανάμεσα στις συνεντεύξεις των παππούδων και των εγγονιών τους σε 11 οικογένειες, φάνηκε ότι, έξι παιδιά γνώριζαν για τις δικαστικές διαμάχες των μελών της οικογένειάς τους. Από αυτές, οι δύο αφορούσαν κληρονομίες και σχετίζονταν με τους παππούδες, οι δύο αναφέρονταν στους γονείς των παιδιών (η μία για διαζύγιο και η άλλη για συκοφαντία του γονέα) και μόνο οι δύο εναπομείνουσες είχαν άμεση σχέση με την κηδεμονία των ίδιων των εγγονιών.

Και μάλιστα, η μια από αυτές τις περιπτώσεις αναφέρθηκε, όχι με το γνώρισμα του προβλήματος, αλλά ως απλό περιστατικό, εν τη ρύμη του λόγου στην ερευνήτρια.

Όχι. Τότε που πήρα ..., που ήταν να πάρει την κηδεμονία η γιαγιά μου, ε, είχα πάει εγώ σε μια κοινωνική λειτουργό στη Λαμία και μου είχε βρει αυτή δικηγόρο και δεν είχα πληρώσει τότε τίποτα για την κηδεμονία. (Θυμάσαι όνομα;) Του δικηγόρου; Γ.Ν., ο πρώην δήμαρχος, ναι. Ε, και μου είχε βγάλει αυτός το καλοκαίρι, ένα καλοκαίρι μου το είχε βγάλει γρήγορα. Και λέει: «Θα σε βοηθήσω εγώ», λέει, «δεν θέλω χρήματα και τέτοια», λέει, «θα σε βοηθήσω εγώ». Ε, και μου το έβγαλε έτσι το ... Αυτά.¹

Πάντως, τα παιδιά που απάντησαν σε αυτήν την ερώτηση δεν εμπεριείχαν όλα εκείνα τα εγγόνια για τα οποία οι παππούδες τους είχαν προβεί σε δικαστικό αγώνα,² οπότε δεν μπορούσε να διασταυρωθεί κατά πόσο τα εγγόνια γνώριζαν τις δικαστικές κινήσεις των παππούδων τους οι οποίες τα αφορούσαν.

Ως προς τα νομικά θέματα, υπήρξε ομοφωνία των παππούδων, των γονέων και των παιδιών τους (σε 3 οικογένειες), ότι δεν υφίσταντο τέτοιου είδους ζητήματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22
ΗΛΙΚΙΑ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΟΤΑΝ ΑΝΕΛΑΒΑΝ ΤΟ ΕΓΓΟΝΙ ΤΟΥΣ

α/α	Ηλικία των παππούδων όταν ανέλαβαν το εγγόνι τους	Συχνότητες			
		Απόλυτες		Σχετικές	
		f		%	
		Παπ.	Γιαγ.	Παπ.	Γιαγ.
1.	36-40 χρ.	-	1	-	3,03
2.	41-45 χρ.	-	2	-	6,06
3.	46-50 χρ.	-	9	-	27,27
4.	51-55 χρ.	3	9	27,27	27,27
5.	56-60 χρ.	3	4	27,27	12,12
6.	61-65 χρ.	4	6	36,36	18,18
7.	66-70 χρ.	1	2	9,09	6,06
ΣΥΝΟΛΟ		11	33	100	100

Δηλαδή το 54,54% των γιαγιάδων είχαν αναλάβει αυτόν τον ρόλο σε ηλικία από 46 έως 55 ετών.

¹ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.90, σ.19.

² Όπως διαπιστώθηκε, όντως είχε συμβεί κάτι τέτοιο για πέντε από τα εννέα παιδιά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23
ΗΛΙΚΙΑ ΤΩΝ ΕΓΓΟΝΙΩΝ ΟΤΑΝ ΤΑ ΑΝΕΛΑΒΑΝ ΟΙ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ

α/α	Ηλικία των εγγονιών όταν τα ανέλαβαν οι παππούδες τους	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	<12 μην	17	48,57
2.	1-3 χρ	8	24,24
3.	4-6 χρ	6	17,14
4.	7-9 χρ	3	8,57
5.	13-16 χρ	1	2,85
ΣΥΝΟΛΟ		35	100,00

Σχεδόν τα μισά από τα εγγόνια (17/35 ή 48,57%) είχαν ανατεθεί στη φροντίδα των παππούδων τους από βρεφική ηλικία,¹ όντας μικρότερα των 12 μηνών και μάλιστα, τα περισσότερα απ' αυτά, από τη γέννησή τους, ή έστω ελάχιστες μέρες μετά από τον ερχομό τους στον κόσμο. Παρατηρήθηκε δηλαδή μια τάση μείωσης των πιθανοτήτων να ξεκινήσει να ζει ένα παιδί με τους παππούδες του με την παρέλευση των ετών.

Πέντε από τα 20 παιδιά που απάντησαν στην ερώτηση αυτή, θυμόντουσαν ότι, ξεκίνησαν να ζουν με τους παππούδες τους, έχοντας λίγο πιο μεγάλη ηλικία από αυτή που δήλωσαν οι παππούδες τους. Μόνο ένα από αυτά είχαν δίκιο, εφόσον η απάντησή του επιβεβαιώθηκε με την απάντηση του γονέα του. Από τα υπόλοιπα, τα τρία από αυτά ήταν νομικά κατοχυρωμένα έναντι των παππούδων τους, οπότε δεν αποκλείεται να απαντούσαν για την ηλικία που είχαν όταν έλαβε μέρος ο δικαστικός αγώνας.

Όχι μόνο τα παιδιά, αλλά και μια μητέρα έδωσε διαφορετική απάντηση από αυτή των γονιών της και του παιδιού της, αφού είχε την εντύπωση ότι το παιδί της είχε μεγαλύτερη ηλικία όταν το αποχωρίστηκε, ή μπορεί να προσπάθησε να δείξει ή να πείσει τον εαυτό της και την ερευνήτρια, ότι δεν ήταν κακή μητέρα, εγκαταλείποντας το παιδί της από μωρό στους παππούδες του. Η συγκεκριμένη μητέρα, εφόσον έδωσε μεγαλύτερη ηλικία στο παιδί της όταν το αποχωρίστηκε, έτσι έδωσε μεγαλύτερη ηλικία και στον εαυτό της. Η ίδια είπε, μαζί με μια άλλη μητέρα, ότι είχαν ηλικία από 26 έως 30 ετών όταν αναγκάστηκαν να απομακρυνθούν από τα παιδιά τους, ενώ ο τρίτος ο γονέας που συμμετείχε στην έρευνα, ήταν κατά τι μεγαλύτερος, έχοντας ηλικία από 31 έως 35 ετών όταν έχασε τη σύζυγό του εξαιτίας θανάτου και δεν ήταν σε θέση να επιμελούνταν ο ίδιος τα παιδιά του.

¹ Ένα ζευγάρι παππούδων ανέφερε πως, ενώ είχαν αναλάβει το εγγόνι τους όταν αυτό ήταν βρέφος, έχοντας οι ίδιοι ηλικία από 56 έως 60 ετών για τον παππού και από 46 έως 50 για τη γιαγιά, δεν αρκέστηκαν στην άτυπη σχέση τους με το εγγόνι τους, παρά προχώρησαν και τελικά κατόρθωσαν τη νομική κατοχύρωση της μεταξύ τους σχέσης (επιτροπεία), όταν το εγγόνι τους έφτασε σε ηλικία από 7 έως 9 ετών, ο παππούς σε ηλικία από 61 έως 65 ετών και η γιαγιά από 51 ως 55 ετών (οικογένεια 10).

2.3.16 Αλλαγή της γονικής μέριμνας

ΠΙΝΑΚΑΣ 24
ΠΡΟΣΩΠΟ ΠΟΥ ΥΠΕΒΑΛΕ ΤΗΝ ΑΙΤΗΣΗ ΓΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΓΟΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ

α/α	Πρόσωπο που υπέβαλε την αίτηση για μεταβολή της γονικής μέριμνας	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	Ο πατέρας του παιδιού	1	12,5
2.	Η μητέρα του παιδιού	2	25,0
3.	Οι παππούς/γιαγιά	4	50,0
4.	Ο Εισαγγελέας	1	12,5
ΣΥΝΟΛΟ		8	100,00

ΠΙΝΑΚΑΣ 25
ΠΡΟΣΩΠΑ ΠΟΥ ΥΠΕΣΤΗΣΑΝ ΤΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΓΟΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ

α/α	Πρόσωπα που υπέστησαν την αφαίρεση ή έκπτωση από τη γονική μέριμνα	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	Στη μητέρα του παιδιού	1	12,5
2.	Και στους δύο γονείς του παιδιού	7	87,5
ΣΥΝΟΛΟ		8	100,00

Ως προς τα παιδιά, η απόφαση του δικαστηρίου που εκδόθηκε αφορούσε σε όλα τα παιδιά των οικογενειών είτε καθεμία από αυτές περιείχε:

ΠΙΝΑΚΑΣ 26
ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΑΦΟΡΟΥΣΕ Η ΑΛΛΑΓΗ ΤΗΣ ΓΟΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ

α/α	Αριθμός παιδιών σε κάθε οικογένεια στην οποία υπήρξε μεταβολή της γονικής μέριμνας	Συχνότητες	
		Απόλυτες	Σχετικές
		f	%
1.	Ένα παιδί	4	50
2.	Δύο παιδιά	2	25
3.	Τρία παιδιά	1	12,5
4.	Τέσσερα παιδιά	1	12,5
ΣΥΝΟΛΟ		8	100,00

2.3.17 Ψυχικές επιπτώσεις της δικαστικής διαμάχης στο παιδί

Τα παιδιά, των οποίων οι παππούδες είχαν διεκδικήσει μέσω δικαστικού αγώνα έναν νομικό τύπο έναντι των εγγονιών τους, δεν φάνηκε να επηρεάζονται από τη δικαστική διαμάχη, και όπως δήλωσε χαρακτηριστικά μια γιαγιά:

Δεν νόγαγε το παιδάκι. Δεν καταλάβαινε τι έγινε. Υπογράψαμε τρεις από εδώ και τρεις από κει.¹

Μόνο ένα παιδί δήλωσε πως παραβρέθηκε σε δίκη που αφορούσε την οικογένειά του και διαβεβαίωσε πως αισθάνθηκε καλά και πως δεν είχε κανένα πρόβλημα.

Καλά. (Σε πείραζε κάτι, σε επηρέασε κάτι;) Όχι... δεν είχα πρόβλημα, κανένα.²

¹ Ερ/γιο 6: ερώτ.31, σ.5.

² Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.19, σ.3.

2.3.18 Πρόθεση νομικής κατοχύρωσης της σχέσης των παππούδων με τα εγγόνια τους

Αν και η JENDREK (1993) επεσήμανε ότι, παρατήρησε στους παππούδες μια εσωτερική σύγκρουση σχετικά με την πρόθεση ή την πιθανότητα να κινηθούν δικαστικά εναντίον των παιδιών τους για την διεκδίκηση των εγγονιών τους, στον Ελληνικό χώρο τα πράγματα ήταν πιο ξεκάθαρα ως προς ακριβώς το αντίθετο. Ο μεγαλύτερος αριθμός των παππούδων (25/32 ή 75,75%) δεν είχε καμία σχέση με δικαστήρια που να αφορούσαν τα εγγόνια τους και ούτε είχαν σκοπό να προχωρήσουν σε μια τέτοια ενέργεια στο μέλλον.

Όχι, κανένα, γιατί δεν το επεδίωξα. Επεδίωξα να' ρθει, να μιλήσουμε, να δούμε τι θέλει, τι θέλει, για να πάρει το παιδί της κοντά. Ο γιός μου, εντάξει, συζητιέται.¹

(Νομικά δεν είχατε μπλέξει με δικηγόρους και τέτοια;) [Γιαγιά:] Όχι. [Παππούς:] Δε χρειάζεται.²

Έτσι κι αλλιώς, δεν χρειαζόταν να κινήσουν διαδικασίες για να διεκδικήσουν και μέσω νόμου το εγγόνι τους, επειδή οι ίδιοι είχαν όλες τις ευθύνες και τα δικαιώματα που το αφορούσαν.

Γιατί το εγκατέλειψε ο πατέρας του από μωρό.³

Πήραμε το παιδί για να το κοιτάζουμε για μικρό χρονικό διάστημα, μέχρι να μεγαλώσει λίγο.⁴

Κοινό σημείο, πάντως, και των δύο χωρών ήταν ότι, οι παππούδες θεωρούσαν αυτονόητη την ανάληψη της άτυπης έστω, επιμέλειας των εγγονιών τους, αφού στις συνεντεύξεις που έδωσαν, χρησιμοποίησαν εκφράσεις, όπως «φυσικά», «αυτόματα», «υπήρχε ανάγκη», όταν ερωτήθηκαν ως προς την απόφασή τους για ένα τέτοιο εγχείρημα.

Φαίνεται ότι, οι παππούδες συνήθως, προτιμούν να επιμελούνται άτυπα και προσωπικά τα εγγόνια τους, αφού δεν είναι διατεθειμένοι να διεκδικήσουν δικαστικά την κηδεμονία τους (και να κατοχυρωθούν τυπικά ως κηδεμόνες των εγγονιών τους). Αυτό το κάνουν, γιατί μπορεί να υπάρχει ο φόβος για την έκβαση της δικαστικής απόφασης, αλλά και ότι, η νομική διεκδίκηση του εγγονιού τους, εύκολα θα μπορούσε να προκαλέσει μεγαλύτερη αστάθεια μέσα στην ευρύτερη οικογένειά τους· πολύ περισσότερο δεν επιθυμούν να προκαλέσουν ρήγμα στις σχέσεις τους με τους γονείς των παιδιών,⁵ για τους οποίους θα έπρεπε να υποστηρίξουν ότι ήταν ακατάλληλοι για τον γονεϊκό ρόλο.

Σε μία περίπτωση, εκτός από εκείνες που προαναφέρθηκαν ως νομικά κατοχυρωμένες έναντι των εγγονιών τους, στη δήλωση μιας γιαγιάς διαφάνηκε επανειλημμένως στην ίδια συνέντευξη άλλοτε δειλά-δειλά η πρόθεσή της να προχωρήσει στη νομική διεκδίκηση κι άλλοτε εκδηλώθηκε απροκάλυπτα το ενδιαφέρον της για δικαστική κίνηση, έτσι ώστε να διασφαλιστεί και νομικά απέναντι στα εγγόνια της· κίνηση που δεν είχε κάνει πρωτύτερα λόγω των οικονομικών δαπανών που θα απαιτούσε ένα τέτοιο εγχείρημα.

¹ Ερ/γιο 16: ερώτ.111, σ.24.

² Ερ/γιο 28: ερώτ.111, σ.24.

³ Ερ/γιο 2: ερώτ.34, σ.6.

⁴ Ερ/γιο 12: ερώτ.34, σ.6.

⁵ Σε μια από τις περιπτώσεις, όπου οι παππούδες-γιαγιάδες είχαν την προσωρινή επιμέλεια του εγγονιού τους, αν και οι ίδιοι ήθελαν να διεκδικήσουν μια πιο μόνιμη νομική σχέση με το εγγόνι τους, δεν το έκαναν, επειδή δεν τους το επέτρεπαν οι γονείς του παιδιού (οικογένεια 16).

Νομικά, ακόμη, δεν είμαι καλυμμένη. Περιμένω να τελειώσει και αυτή η κατάσταση.¹

Γενικά λοιπόν, παράγοντες όπως οι μεγάλες αμοιβές των δικηγόρων και τα έξοδα των δικαστηρίων, η επίδειξη φοβίας ως προς την όλη δικαστική διαδικασία, αλλά και η προσπάθεια αποτροπής της εμπλοκής άλλων μελών της οικογένειας σε αυτή, μπορούν να λειτουργήσουν αποτρεπτικά - απαγορευτικά στους παππούδες. Η δικαστική διεκδίκηση ενός παιδιού είναι πολυέξοδη και βάζει σε δυσμενή θέση τους παππούδες, οι οποίοι αδυνατούν να προσλάβουν δικηγόρο.²

Η νομική αναβλητικότητα, κωλυσιεργία, αποφυγή και απραγμία των παππούδων ως προς τη διεκδίκηση της επιμέλειας ή γονικής μέριμνας των εγγονιών τους μέσω της δικαστικής οδού, μπορεί να τους εξυπηρετεί, εγείρει ωστόσο κάποια εμπόδια και προβλήματα, όχι μόνο σε γραφειοκρατικά ζητήματα, αλλά και στην καθημερινότητα των ανθρώπων αυτών.³ Τα εγγόνια ενδεχομένως να κατακλύζονται από το αίσθημα της ανασφάλειας εγκατάλειψης των ιδίων από τους παππούδες τους, όπως έγινε αρχικά από τους γονείς τους ή του φόβου ότι οι ασυνεπείς γονείς που είχαν ανάρμοστη συμπεριφορά, θα επιστρέψουν και θα τα αποστερήσουν από τους παππούδες τους.⁴

Η μη νομική κατοχύρωση του παιδιού από τους παππούδες του, προκαλεί πρόσθετα προβλήματα, πέραν αυτών που θα είχε ένας γονέας που μεγαλώνει τα παιδιά του, και αφορούν σε οικονομικές δυσκολίες, δυσκολίες γραφειοκρατικές όσον αφορά την εγγραφή και φοίτηση του παιδιού στο σχολείο ή της ένταξής του στον δικό τους ασφαλιστικό φορέα και στις υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης, αδυναμία προστασίας ή απομάκρυνσης του παιδιού από τους βίαιους γονείς του, ενώ δεν αποκλείεται οι γονείς να στερήσουν το εγγόνι από τους παππούδες του, οποιαδήποτε στιγμή και χωρίς αιτιολογία κ.ά.⁵

Δεν ξέρει πατέρα αυτό, τίποτα ντιπ. Τώρα, τώρα στα... 16 χρόνια είδε τον πατέρα του, τον πήρε ο αδερφός μου κάτ. (Τώρα τον είδε πρώτη φορά; Δεν τον είχε δει τόσα χρόνια;) Τσ, τσ, 16 χρονών το πήγε ο αδερφός μου κάτ, γιατί ήθελε κάτι χαρτιά για τη σχολή και «Τί να κάνω τώρα;», λέω. Μο' λεγε η αδερφή μου: «Εκείνο, θέλει δικαστήριο το παιδί». «Τί, εγώ να πάω δικαστήριο; Τί δικαστήριο;», λέω. «Το' κλεψες», μου' λεγαν εκεί στο σχολείο.⁶

Τα συγκεκριμένα προβλήματα ξεπερνιούνται σε ορισμένες πολιτείες της Αμερικής με μια υπεύθυνη δήλωση, την οποία υπογράφουν οι παππούδες δηλώνοντας ότι είναι οι αποκλειστικοί φροντιστές των εγγονιών τους, και η οποία ενέχει θέση εξουσιοδότησης για την εγγραφή του παιδιού στο σχολείο ή για την ιατροφαρμακευτική του κάλυψη.⁷ Στην Ελλάδα, επειδή δεν έχει οριστεί ένας τέτοιος όρος, φυσικό και επόμενο είναι, οι παππούδες μην έχοντας περάσει από μια τέτοια νομική διαδικασία, να μην είναι σε θέση να λαμβάνουν υποστήριξη οποιασδήποτε φύσης από τα κυβερνητικά προγράμματα, αφού υστερούν ως προς το τυπικό μέρος της υπόθεσης. Με λίγα λόγια, οι ευθύνες των παππούδων είναι τεράστιες, αλλά τα

¹ Ερ/γιο 8: ερώτ.111, σ.24.

² BROWN: 1998, pp.30 & 62.

³ DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, p.231.

⁴ CRUMBLEY & LITTLE: ό.π., 1997, p.85.

⁵ BACHMAN & CHASE-LANSDALE: ό.π., 2005, pp.484-485. BROWN: ό.π., 1998, pp.28-29. GUILLEN: ό.π., 2000, p.20.

⁶ Ερ/γιο 19: ερώτ.64, σ.12.

⁷ CRUMBLEY & LITTLE: ό.π., 1997, p.77.

δικαιώματα που τους παραχωρούνται από τους γονείς και από την πολιτεία ελάχιστα.¹

2.3.19 Συγκριτική αντιπαράθεση των ευθυνών των παππούδων απέναντι σε καθένα από τα εγγόνια που φρόντιζαν

Η πίεση που βίωναν οι παππούδες, εναπόκειτο τόσο σε εξωτερικούς αντικειμενικούς παράγοντες (έλεγχος γονέων, ανάθεση των παιδιών στους παππούδες από την πλευρά της Πολιτείας) όσο και σε εσωτερικές πιέσεις, προερχόμενες από ευσυνειδησία απέναντι στον φόρτο των ευθυνών που είχε η φροντίδα ενός ή και περισσότερων εγγονιών. Όσον αφορά στον αριθμό των παιδιών που είχαν αναλάβει να φροντίζουν οι παππούδες, 17 από τους 33 παππούδες (51,51%) απάντησαν ότι δεν είχαν την επιμέλεια περισσότερων του ενός εγγονιών, αλλά και να είχαν, πάλι η φροντίδα που θα έπρεπε να καταβάλλουν θα ήταν μεγάλη:

[Γιαγιά:] Έπρεπε να αναπληρώσουμε και τη μάνα που έλειπε. Η γιαγιά και ο παππούς δεν έφυγαν, ο μπαμπάς ήταν παρών πάντα, αλλά η μάνα δεν ήταν κι έπρεπε να..., εγώ ειδικά να κάνω και τη μάνα. [Παππούς:] Συμφωνώ απόλυτα, ότι ένα παιδάκι σ' αυτή την ηλικία έχει ανάγκη και από τη φροντίδα της μαμάς. Ναι μεν, ο παππούς και η γιαγιά και ο πατέρας του δίνουν τα πάντα, αλλά έρχονταν στιγμές που νοσταλγούσε και ήθελε και τη μάνα. Είναι γεγονός αυτό. [Γιαγιά:] Εκείνη τη στιγμή, παίρναμε το αυτοκίνητο, ο παππούς και η γιαγιά με το φαγητό και πηγαίναμε στους καταρράκτες στην Υπάτη και τον ταΐζαμε. Ή στην παιδική χαρά και τον ξεχνάγαμε. Εγώ ειδικά, η γιαγιά και στις τρεις η ώρα τη νύχτα τραγουδούσα για να κοιμηθεί ο Γ. {εγγόνι}, γιατί ξύπναγε κι έκλαιγε.²

Στις περιπτώσεις όμως, που φρόντιζαν πάνω από ένα εγγόνι, η πλειοψηφία (7 ή 21,21%) των παππούδων πίστευε ότι, όλα τα εγγόνια τους τα φρόντιζαν το ίδιο. Κάποιοι άλλοι (2 ή 6,06%) θεωρούσαν ότι ένα από τα εγγόνια που ανέλαβαν είχε ζήσει περισσότερο με τους γονείς του και λόγω της απουσίας αυτών, το παιδί είχε επηρεαστεί:

Μόνο ο Κ. {αδερφός του παιδιού} λιγάκι. Ε... λιγάκι... δεν έχουμε πρόβλημα δηλαδή, απλώς είναι περισσότερο μεγάλος και είχε ζήσει περισσότερο με τη μαμά του και όσο να' ναι, τη σκέπτεται τώρα, κατάλαβες; Γιατί 3 χρόνια τώρα, εγώ κοιμάμαι κάτω [στο κάτω διαμέρισμα], στο κρεβάτι του Κ. και κοιμάμαι κάτω. Ξυπνούσε, στην αρχή, ο καημένος και ζητούσε τη μαμά του -τόρα μην τα πούμε- κι έκλαιγε. Ε, τώρα... με τη μικρή δεν είχα τέτοια προβλήματα, κατάλαβες; Γι' αυτό. Αλλά, εντάξει, τώρα δεν έχουμε πρόβλημα. Καμιά φορά στον ύπνο του, άμα έχει κανένα εφιάλτη, όπως κάνουν όλα τα παιδάκια..., εντάξει, το έχουμε ξεπεράσει, αλλά και πάλι αισθάνεται πιο σιγουριά να κοιμάμαι κάτω, και κοιμάται κάτω η γιαγιά 3 χρόνια. Τι να κάνουμε;³ [Χαμογελάει]

Στον αντίποδα αυτών, βρίσκονταν όσοι παππούδες θεωρούσαν (2 ή 6,06%) ότι ένα από τα παιδιά που επιμελούνταν, είχε ανάγκη να δεχτεί μεγαλύτερη φροντίδα από τους παππούδες του, γιατί δεν βίωσε καθόλου, ή έστω την απαραίτητη, αγάπη και στοργή από τους γονείς του, εφόσον το μεγάλωσαν οι ίδιοι.

Χρειάζεται. Πρώτον από γονείς ο Κ. {εγγόνι} δεν έχει δει αγάπη. Εμείς το μεγαλώσαμε. Κάθε αντίδραση που κάνει, την ξέρω.⁴

¹ BROWN: ό.π., 1998, pp.28-29.

² Ερ/γιο 31: ερώτ.38, σ.6.

³ Ερ/γιο 9: ερώτ.38, σ.6.

⁴ Ερ/γιο 2: ερώτ.38, σ.6.

Κάποιοι άλλοι (6 ή 18,18%) φρόντιζαν το ένα εγγόνι τους σε μεγαλύτερο βαθμό από τα υπόλοιπα, λόγω της αναπηρίας του (2 ή 6,06%), του μικρού της ηλικίας του (2 ή 6,06%) ή λόγω της ευαίσθητης ιδιοσυγκρασίας του (2 ή 6,06%)

Η Ε.{αδερφή του παιδιού}, γιατί η Ε. έχει επιληπτικές διαταραχές και θα πρέπει να το φροντίσουμε πιο πολύ από αυτό, γιατί αυτό είναι και μετά τα άλλα όλα.¹

[Παππούς:] Ετούτο είναι κούτσικο [μικρό], εκείνος είναι μεγάλος, καταλαβαίνει. [Γιαγιά:] Είναι μεγάλο εκείνο, αυτό είναι λεπτούτσικο.²

Η Ι.{εγγόνι} είναι ένα παιδί..., την Θ.{αδερφή του παιδιού} ακόμα την ταΐζω, πολλές φορές την ταΐζω, γιατί το ξέρω ότι είναι..., έχει το χαρακτήρα του Δ. μου {πατέρας}, έτσι ήταν ο γιός μου. Ήταν πιο ευαίσθητο παιδί πιο... πιο λογικό παιδί, πιο συναι..., ξέρω γω, συναισθηματικό. Δεν ξέρω, δεν ξέρω πώς να το πω, γιατί είμαι αγράμματος άνθρωπος, κοπέλα μου. Εκείνο που ξέρω είναι ότι, συναισθηματικά είναι πολύ..., η ψυχή της μέσα είναι..., όλα τα καταλαβαίνει και όλα είναι... είναι ευαίσθητο, έχει μια ευαισθησία και πρέπει να καθίσω εγώ, να του δώσω το γάλα του, πολλές φορές, να του μερμηνήσω στο φαγητό του, στο αυγό του, στο φαγητό του, γιατί δε θα φάει. Έτσι ήταν και ο Δ. μου {πατέρας}, ναι. (Η Θ.{αδερφή του παιδιού} πιστεύετε ότι χρειάζεται περισσότερη φροντίδα...;) Φροντίδα περισσότερη στο φαγητό από την Ι. {εγγόνι}. Η Ι. θα φάει. (Όχι μόνο για το φαγητό. Και γενικά...;). Και γενικά ναι, και στο διάβασμά της περισσότερη φροντίδα ναι, ενώ η Ι., λίγο ο μπαμπάς της να της πει, θα καθίσει να διαβάσει. Είναι πιο σκληρή εκείνη.³

Σε αυτή την περίπτωση της οικογένειας, αν και η γιαγιά από μόνη της επέλεξε το εγγόνι για το οποίο θα απαντούσε στη συνέντευξη, στη συγκεκριμένη ερώτηση άφησε άθελά της να διαφανεί η αδυναμία του άλλου εγγονιού της. Αυτή η αδυναμία του χαρακτήρα του, εκτός από τα κληρονομικά στοιχεία της ιδιοσυγκρασίας που μπορούσε να έχει το παιδί εκ γενετής, μπορεί να οφειλόταν στην αδιαφορία που επέδειξε η μητέρα προς αυτό κατά τη βρεφική του ηλικία, πράγμα το οποίο συνέβαλε στην παρεμπόδιση δημιουργίας προσκόλλησης στο πρόσωπό της. Έτσι λοιπόν, η γιαγιά το ανέλαβε από 3 μηνών και μετά, και παρά τις επισταμένες φροντίδες της, το παιδί συνήθιζε να δείχνει την ανάγκη για επιμέλεια και προστασία, παρότι είχαν παρέλθει αρκετά χρόνια από τους αρχικούς 3 μήνες συμβίωσης με τη μητέρα και παρ' ότι είχε παρεμβληθεί η προσκόλληση στο πρόσωπο της γιαγιάς.

2.3.20 Κοινωνικό καθεστώς (Status) της ευρύτερης οικογένειας κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας (επανασύνδεση της πυρηνικής ή μη)

2.3.20.1 Φροντίδες των παππούδων προς το παιδί

Τον καιρό που εξελισσόταν η περίοδος των συνεντεύξεων, σε 23 από τις 35 οικογένειες, οι παππούδες τυπικά ή άτυπα εξακολουθούσαν να παρέχουν όλες τις φροντίδες τους στα εγγόνια τους. Στην εκδοχή: «Εξακολουθείτε να του τις παρέχετε έως τώρα», ένας παππούς συμπλήρωσε: «Και πάντα»⁴, ενώ μια άλλη γιαγιά: «Όσο είμαι στέκοντα, καλά θα μεγαλώσει, ναι».⁵

Και οι τρεις γενεές συμφώνησαν ως προς το δεδομένο αυτό, παρά το ότι σε 7 από αυτές συγκατοικούσαν οι γονείς των παιδιών στην ίδια κατοικία ή σε διπλανή

¹ Ερ/γιο 8: ερώτ.38, σ.6.

² Ερ/γιο 4: ερώτ.38, σ.6.

³ Ερ/γιο 18: ερώτ.38, σ.6.

⁴ Ερ/γιο 2: ερώτ.85, σ.19.

⁵ Ερ/γιο 19: ερώτ.85, σ.19.

ξεχωριστή. Μάλιστα, όταν η ερευνήτρια εξέφρασε σε ένα παιδί την απορία της σχετικά με τον λόγο που οδήγησε το παιδί να υποστηρίξει ότι εξακολουθούσαν να το φροντίζουν οι παππούδες του παρά τη συνύπαρξη της μητέρας μέσα στην κατατετημημένη κατά γενεές οικογένεια, το εγγόνι αιτιολόγησε την άποψή του λέγοντας:

Ναι, όμως, με φροντίζουν περισσότερο ο παππούς και η γιαγιά.¹

Μόνο μια μητέρα διαφώνησε με τους παππούδες και το παιδί της, θέλοντας να επισημάνει τη δική της παρουσία μέσα στην οικογένεια, οπότε δήλωσε ότι, το παιδί ήταν πλέον μόνο μαζί της. Συνολικά, οι παππούδες και τα εγγόνια 8 οικογενειών, δήλωσαν ότι, τα παιδιά είχαν σταματήσει πια να ζουν μαζί με τους παππούδες τους και είχαν επανατεθεί με τους γονείς τους, ενώ στην πραγματικότητα ένα από αυτά ζούσε μέσα σε εκτεταμένη οικογένεια, αφού συνυπήρχαν οι παππούδες, τουλάχιστον ένας γονέας και τα παιδιά του, και ένα άλλο είχε τεθεί σε διαρκές πηγαινε - έλα στην οικογένεια των παππούδων και των γονέων του. Μόνο σε μια οικογένεια έγινε παραδεκτό εξαρχής, ότι η οικογένειά τους ουσιαστικά ήταν εκτεταμένη. Εάν, λοιπόν, μπορούσαν να διαφοροποιηθούν λίγο τα δεδομένα όπως τα εξέφρασαν οι παππούδες και τα εγγόνια τους, θα μπορούσε να συναχθεί ότι, από τις 32 οικογένειες, οι 16 ήταν καθαρά κατατετημημένες κατά γενεές οικογένειες, οι 9 ήταν εκτεταμένες οικογένειες, οι 6 ήταν καθαρά πυρηνικές-ανασυνδεδεμένες και η μία ήταν αμφιλεγόμενη.

Σε ό,τι αφορά τα υπόλοιπα τρία εγγόνια, τα δύο είχαν ανατεθεί στην επίβλεψη και φροντίδα άλλων: Το ένα σε ίδρυμα - ορφανοτροφείο και το άλλο, επειδή είχαν αποβιώσει οι παππούδες του (και παρά την ενηλικίωσή του), είχαν αναλάβει να το επιμελούνται οι θείοι του. Μόνο ένα εγγόνι και η γιαγιά του δήλωσαν ότι, οι φροντίδες των παππούδων είχαν σταματήσει να παρέχονται σ' αυτό, όταν ενηλικιώθηκε. Το γεγονός ότι, αποκλειστικά στη συγκεκριμένη οικογένεια ειπώθηκε κάτι τέτοιο -παρότι συνολικά 7 εγγόνια είχαν ενηλικιωθεί και εξακολουθούσαν να ζουν με τους παππούδες τους-, μπορεί να οφείλεται στην αντιστροφή των όρων που είχε συμβεί εκεί, επειδή στα πλαίσια της αμοιβαιότητας, τα εγγόνια όντας εργαζόμενα με κύριο εισόδημα, ήταν πλέον σε θέση να περιποιούνται εκείνα τη γιαγιά τους.

2.3.20.2 Επανασύνδεση ή μη των γονέων με το παιδί τους

Από τις συνολικά 35 οικογένειες που έλαβαν μέρος στην έρευνα, τα παιδιά εννέα οικογενειών: ζούσαν με τον έναν γονέα (3/35) ή είχαν επιστρέψει στους δύο γονείς τους (6/35). Κατά το μεταβατικό στάδιο, αναφέρθηκε από μερικούς παππούδες ότι, δεν μπορούσαν να συνηθίσουν την απουσία του εγγονιού τους, ενώ κάποιοι άλλοι δεν αντιμετώπισαν ιδιαίτερα προβλήματα.

Εγώ [είχα] άγχος, κούραση, υπερκόπωση, μετά μου τα πήραν [τα εγγόνια], κατάθλιψη είχα πάθει. Τα παιδιά μου, εντάξει, μου στάθηκαν. Εντάξει λεμα... Δεν είχαν πάθει τίποτα ποτέ. Έφυγε η κόρη μου, ξέρεις, ψυχοσωματικά εγώ. Τον άντρα μου άρρωστο. Ψυχοφάρμακα έπαιρνε...²

Τίποτα δεν είχα.³

Δεν έχουμε ιδιαίτερο πρόβλημα.⁴

Τίποτα. Ήταν λίγο το χρονικό διάστημα, δεν άλλαξε τίποτα.⁵

¹ Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.91, σ.20.

² Ερ/γιο 24: ερώτ.111, σ.24.

³ Ερ/γιο 3: ερώτ.118, σ.25.

⁴ Ερ/γιο 2: ερώτ.118, σ.25.

⁵ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.105, σ.23.

Κάποια άλλα εγγόνια ζούσαν μαζί με τους παππούδες / τις γιαγιάδες και έναν γονέα τους στο ίδιο σπίτι (10/35), την περίοδο που εκτυλίσσονταν οι συνεντεύξεις.

Όχι, όχι δεν απομακρύνθηκαν από εδώ.¹

Μια οικογένεια, παρέκκλινε από τις προηγούμενες, αφού η μητέρα (εξαρτημένη από τα ναρκωτικά) και οι γονείς της ζούσαν μαζί, ενώ τα παιδιά της είχαν τοποθετηθεί σε ίδρυμα. Η τύχη τριών γονέων αγνοούνταν παντελώς από τους παππούδες τεσσάρων κατατετημεμένων κατά γενεές οικογενειών. Για να γίνει αυτό πιο ξεκάθαρο, η μια μητέρα από τους τρεις αυτούς γονείς είχε δημιουργήσει δύο διαφορετικές κατατετημεμένες κατά γενεές οικογένειες, αποκτώντας και εγκαταλείποντας στους παππούδες τα παιδιά που απέκτησε από το σύζυγό της και από μετέπειτα δεσμό της. Όμως, καμία από τις δύο αυτές οικογένειες δεν γνώριζε πλέον τον τόπο διαμονής της και αγνοούνταν η συνέχεια του ανεξέλεγκτου βίου της (Αναλυτικά για αυτές τις δυο οικογένειες στο επόμενο κεφάλαιο).

Σε ό,τι αφορά τους υπόλοιπους γονείς, 7 ζευγάρια (7/35) εξακολουθούσαν να μην είχαν επιστρέψει κοντά στα παιδιά τους, όπως άλλωστε είχε κάνει ένας από τους γονείς 16 άλλων παιδιών (16/35). Τέλος, η επανασύνδεση δέκα γονέων (δύο ζευγάρια και έξι μόνοι γονείς) με τα 8 παιδιά τους δεν προβλεπόταν εξαιτίας του ότι είχε επέλθει πρόωρος θάνατός τους. Όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι συμφωνούσαν ως προς αυτά τα στοιχεία.

2.3.20.3 Πιθανότητες τουλάχιστον ένας από τους γονείς του παιδιού να αναλάβουν και πάλι την ανατροφή του παιδιού τους

Σε ερώτηση που υποβλήθηκε τόσο στους παππούδες και τους γονείς όσο και στα εγγόνια, διαπιστώθηκε η αναμενόμενη τάση των παιδιών να τρέφουν κατεξοχήν μεγάλες ελπίδες για την μόνιμη επανασύνδεσή τους με τους γονείς τους. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, παρατηρήθηκε διαφωνία ανάμεσα στις πεποιθήσεις 5 παιδιών με τους παππούδες τους, στις συνολικά 13 συγκρίσεις που έγιναν στις αντίστοιχες οικογένειες. Να αναφερθεί όμως ότι, μόνο 13 εγγόνια, τρεις γονείς και οι παππούδες 22 οικογενειών απάντησαν στη συγκεκριμένη ερώτηση, επειδή μετέπειτα αποκλείστηκε. Άρα, ο αριθμός των 5 εγγονιών που αναφέρθηκε, δεν αντιστοιχεί στο σύνολο των 35 οικογενειών που μελετήθηκαν. Οι συμπληρωματικές απαντήσεις που δόθηκαν στη συγκεκριμένη ερώτηση από ορισμένα παιδιά και παππούδες, αφορούσε εκτεταμένες οικογένειες και είναι οι εξής:

[Ο πατέρας] Είναι ήδη εδώ.²

[Η μητέρα] Έχει επιστρέψει.³

[Η μητέρα] Είναι εδώ κολόνα.⁴

[Θα μας αναλάβει ο πατέρας] Ναι, όταν πεθάνει η γιαγιά.⁵

2.3.20.4 Πρόσωπα που ελπίζουν και προσμένουν την επανασύνδεση του παιδιού με τουλάχιστον έναν από τους γονείς του

Το ένα τρίτο των παιδιών (11 ή 33,33%), σύμφωνα με τα λεγόμενα των παππούδων τους, επιθυμούσαν την επανασύνδεση της οικογένειάς τους με τον ένα ή και τους δύο γονείς τους. Τα παιδιά συνηθίζουν να φαντασιώνονται ότι, οι γονείς

¹ Ερ/γιο 21: ερώτ.118, σ.25.

² Ερ/γιο 18: ερώτ.113, σ.25.

³ Ερ/γιο 21: ερώτ.113, σ.25.

⁴ Ερ/γιο 17: ερώτ.113, σ.25.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.95, σ.20.

τους ξανασμίγουν και ότι η οικογένειά τους ανακατασκευάζεται, με την ταυτόχρονη επιστροφή τους σε αυτή. Αυτές οι φαντασιώσεις μπορούν να παραμένουν για χρόνια· κάτι ανάλογο δηλαδή με ό,τι γίνεται και στα παιδιά των διαζευγμένων γονιών (VISHER & VISHER, 1979).¹

Λίγο λιγότερα παιδιά από το άλλο 1/3 (9 ή 27,27%), ήταν εκείνα που δεν έβλεπαν καθόλου θετικά αυτή την προοπτική, πάντα σύμφωνα με την πεποίθηση των παππούδων τους. Όσον αφορά τις επιθυμίες των υπολοίπων εγγονιών να ξανασμίξουν με τους γονείς τους, οι παππούδες πίστευαν ότι, αυτές κυμαίνονταν ως προς το βαθμό τους από πολύ (5 ή 15,15%) έως μέτρια, λίγο και ελάχιστα στο ίδιο ποσοστό (1 ή 3,03%,). Υπήρξαν και δύο περιπτώσεις παππούδων (2 ή 6,06%) που ανέφεραν ότι, τα εγγόνια τους αμφιταλαντεύονταν ανάμεσα στο να θέλουν και να μη θέλουν να επανασυνδεθούν με τους γονείς τους, ενώ τρεις άλλοι παππούδες (3 ή 9,09%) δεν μπορούσαν να εκφέρουν γνώμη, επειδή δεν γνώριζαν και δεν μπορούσαν να μιλήσουν υποθετικά, αφού δεν είχαν παρατηρήσει κάτι στη συμπεριφορά του εγγονιού τους.

Τα περισσότερα από τα παιδιά, για τα οποία απαντούσαν οι παππούδες στη συνέντευξη, δεν είχαν αδέρφια (14 ή 41,42%). Όπου όμως αυτά υπήρχαν, σχεδόν ίσος αριθμός των παππούδων, θεωρούσε ότι, αυτά ήθελαν να ξαναβρεθούν στην οικογένειά τους με τους γονείς τους, πάρα πολύ (7 ή 21,21%) ή και καθόλου (6 ή 18,18%). Ίσως η διαφορά που παρατηρήθηκε ανάμεσα στα εγγόνια και στα αδέρφια τους ως προς την επιθυμία τους να ξαναενωθούν με τους γονείς τους -με τα πρώτα, να υπερτερούν έναντι των δεύτερων-, να οφείλεται στο ότι, όταν η ερευνήτρια ζήτησε εξαρχής από τους παππούδες να απαντούν στις ερωτήσεις έχοντας στο μυαλό τους ένα συγκεκριμένο εγγόνι τους από αυτά που μεγάλωναν, επιλέχθηκαν κυρίως τα παιδιά εκείνα που είχαν ζήσει για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα με τους γονείς τους ή εκείνα που ηλικιακά ήταν μικρότερα σε σύγκριση με τα αδέρφια τους, όταν αυτά ήταν άνω των 13 ετών, οπότε οι συναισθηματικές αντιδράσεις τους ήταν πιο εμφανείς, όχι κεκαλυμμένες από αναστολές. (Γινόταν, δηλαδή, προσπάθεια να συμπεριλαμβάνονται στο δείγμα παιδιά νηπιακής και σχολικής ηλικίας).

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά τις απόψεις των παππούδων για τους γονείς των παιδιών αυτών, οι πατέρες που ήθελαν πάρα πολύ (13 ή 39,39%) ή καθόλου (10 ή 30,30%) να ξαναδεθεί η οικογένειά τους ήταν λίγο περισσότεροι από τις μητέρες που έτρεφαν την ίδια επιθυμία (11 ή 33, 33% και 8 ή 24,24% αντίστοιχα). Όπως έγινε και παραπάνω σχετικά με τις επιθυμίες των παιδιών, έτσι κι εδώ, ορισμένοι παππούδες απέφυγαν να απαντήσουν, δίνοντας μια ξεκάθαρη εικόνα για το ότι μπορεί να ήθελαν οι πατέρες (3 ή 9,09%) ή οι μητέρες (5 ή 15,15%) των παιδιών.

Πάντως, οι περισσότεροι παππούδες και γιαγιάδες εξέφρασαν τη δική τους επιθυμία για επανένωση της πυρηνικής οικογένειας των παιδιών τους (10 ή 30,30% και 13 ή 39,39% αντίστοιχα), δείχνοντας έτσι την προτίμησή τους στον παραδοσιακό τύπο οικογένειας και επιβεβαιώνοντας για ακόμα μια φορά ότι, τα «πρέπει» γι' αυτούς είναι πάνω από τα «θέλω». Αυτήν την τακτική, εξάλλου, ακολούθησαν και οι ίδιοι με την ανάληψη της ανατροφής των εγγονιών τους, παρά τις οποιεσδήποτε δυσκολίες και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν.

Υπάρχει όμως και μια άλλη μερίδα παππούδων (8 ή 24,24%) και γιαγιάδων (11 ή 33,33%), που ήξερε και πίστευε ότι, αυτό που ήταν καλό για τα εγγόνια τους, δεν θα μπορούσαν να τους το προσφέρουν οι γονείς λόγω διαφόρων περιστάσεων, αλλά οι ίδιοι. Ίσως πάλι, η επιθυμία τους για τη μη επαναδόμηση της πυρηνικής οικογένειας να εκπήγαζε από προσωπικά τους εσωτερικά κίνητρα, που υποδείκνυαν

¹ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, p.284.

την παραμονή των εγγονιών κοντά τους, λόγω του συναισθηματικού δεσίματος το οποίο είχε επέλθει με αυτά, ή μπορεί να υπήρχαν ωφελιμιστικοί μοχλοί, όπως η προσδοκία ανταπόδοσης από την πλευρά των εγγονιών τους της φροντίδας που οι ίδιοι αρχικά επέδειξαν προς αυτά.

Θα ήθελαμε τα παιδιά.¹

Η μαμά μου παλεύει να' ρθει, αλλά φοβάται να μην τη δείρει η γιαγιά.²

Οι απαντήσεις των παιδιών κινούνταν πάνω κάτω στα ίδια επίπεδα με εκείνες των παππούδων τους, οπότε υπήρχε δέσιμο μεταξύ των μελών της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας και γνώριζαν ο ένας τις επιθυμίες του άλλου, γι' αυτό και ταυτίζονταν οι απόψεις τους. Παρόλα αυτά, σε τρεις περιπτώσεις οικογενειών, η ιδέα που είχαν σχηματίσει οι παππούδες ότι, τα εγγόνια τους δεν ήθελαν καθόλου, ή ήθελαν αλλά λίγο, να ξαναβρεθούν κοντά στους γονείς τους στη δική τους πυρηνική οικογένεια, προερχόταν από προβολή των δικών τους επιθυμιών, επειδή κάποιοι γονείς ίσως δεν παρείχαν τα απαραίτητα εχέγγυα για να αναλάβουν έναν τέτοιο ρόλο. Αντιτιθόταν, έτσι, η άποψη αυτή στον διακαή πόθο των εγγονιών τους για επανασύνδεση (πράγμα το οποίο επιβεβαιώθηκε από το παιδί και το γονέα της μιας εκ των τριών οικογενειών).

Αλλά και μερικά εγγόνια (5/13) υπέπεσαν στο ίδιο περίπου σφάλμα, αφού δεν απάντησαν σύμφωνα με το τί ίσχυε στην πραγματικότητα όσον αφορά τις επιθυμίες των παππούδων τους, αλλά προέβαλαν σε εκείνους τις δικές τους ελπίδες και πεποιθήσεις. Έτσι λοιπόν, δύο παιδιά που δεν είχαν πολύ καλή σχέση με τον ένα από τους γονείς τους, θεωρούσαν ότι οι παππούδες δεν επιθυμούσαν για τα ίδια την ένωσή τους με τους γονείς τους, σε αντίθεση με ό,τι δήλωσαν οι παππούδες τους, ενώ αναφορικά με τα άλλα τρία παιδιά ίσχυε ακριβώς το αντίθετο.

Αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση ενός παιδιού που δήλωσε ότι, με εξαίρεση τον αδελφό του και τον πατέρα του, ο οποίος παρεμπιπτόντως είχε πάρει διαζύγιο από τη μητέρα του παιδιού, επειδή δεν το ήθελε κοντά του, το παιδί θεωρούσε ότι τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του δεν ήθελαν καθόλου την επανασύνδεση της οικογένειας. Με αυτόν τον τρόπο, το παιδί ίσως προσπάθησε να δείξει ότι, αν τυχόν ο πατέρας του επιθυμούσε το ξανασμίξιμο της οικογένειας, ήταν εκείνο πια που δεν το ήθελε αυτό σε καμία περίπτωση, απορρίπτοντας έτσι με τη σειρά του τον πατέρα του. Οι παππούδες της συγκεκριμένης οικογένειας βρίσκονταν κάπου στη μέση και οι γνώμες τους διίσταντο, αφού σύμφωνα με την άποψη του παππού κανένας δεν επιθυμούσε να ξαναγυρίσουν τα παιδιά και η μητέρα κοντά στον πατέρα, ενώ η γιαγιά αντίθετα είπε, ότι όλοι το ήθελαν αυτό εκτός από τον πατέρα.

Σε ό,τι αφορά τους γονείς, η μητέρα του παραπάνω παιδιού δεν απάντησε καθόλου στη συγκεκριμένη ερώτηση, επειδή ήδη συγκατοικούσε με τους γονείς και τα παιδιά της, ενώ αντίθετα η άλλη μητέρα που βρισκόταν σε ανάλογη οικογενειακή κατάσταση, εξέφρασε τη δική της άποψη, η οποία συμφωνούσε εν μέρει με εκείνη του παιδιού της. Δηλαδή, ενώ το παιδί της πίστευε ότι όλα τα μέλη της οικογένειάς του επιθυμούσαν πάρα πολύ την επανασύνδεσή της, η μητέρα διαφωνούσε μαζί του ως προς τις δικές της επιθυμίες και εκείνες των δύο παππούδων του, οι οποίες δεν μπορούσαν να διασταυρωθούν από τους ίδιους, επειδή δεν απάντησαν.

¹ Ερ/γιο 13: ερώτ.114, σ.25.

² Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.96, σ.21.

2.4 ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΤΥΠΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

2.4.1 Το γενικότερο πλαίσιο

2.4.1.1 Λόγοι ανάληψης γονεϊκού ρόλου για το εγγόνι από τους παππούδες

Οι λόγοι¹ για τους οποίους οι παππούδες αναλαμβάνουν τον γονεϊκό ρόλο απέναντι στα εγγόνια τους, έχουν διαφοροποιηθεί σε σχέση με ό,τι ίσχυε στο παρελθόν. Τότε, η πρακτική αυτή ακολουθούνταν σε περιπτώσεις που οι γονείς είχαν πληγεί από τον πόλεμο, από κάποια ασθένεια ή από οικονομική ανέχεια. Σήμερα, τα αίτια αποδίδονται σε άλλους παράγοντες, προσωπικούς και κοινωνικούς.²

Οι λόγοι για τους οποίους οι παππούδες ανέλαβαν, αφορούσαν: στην εργασία των γονέων των παιδιών είτε σε άλλο τόπο (κάτω από την επωνυμία «υπάλληλοι αποσπασμένοι/εργασία σε άλλο τόπο» 14/70 ή 20%), είτε στον ίδιο τόπο, αλλά με υπερβολικό φόρτο εργασίας (5/70 ή 7,14%). Δηλαδή συνολικά, στο 27,14% των περιπτώσεων, οι γονείς ανέθεσαν την αποκλειστική φροντίδα των παιδιών τους στους παππούδες λόγω εργασίας.

[Πατέρας] Λόγω δουλειάς, δεν μπορούσε να το ζήσει. Έφευγε βράδυ για δουλειά.³

[Μητέρα] Λόγω δουλειάς στην Αθήνα.⁴

Λόγω εργασίας [των γονέων] και λόγω ανεμβολογίας του μεγαλύτερου κοριτσιού.⁵

Λόγω δουλειάς, ήθελαν να ηρεμήσουν. Η Μ. {αδερφή} είχε διαβάσματα.⁶

Ο μπαμπάς [δεν είναι κοντά μου για να με φροντίζει], γιατί έχει δουλειά στο μαγαζί. Πρέπει να δουλέψει για να βγάλει λεφτά... να παίρνει φαγητό ... Αυτά, δεν ξέρω άλλο.⁷

Σε τρία ζευγάρια από τις συνολικά 35 οικογένειες (8,57%, δηλαδή 6/70 γονείς), ο λόγος δεν ήταν η εργασία, αλλά το αντίθετό της. Οι γονείς των παιδιών είχαν μεταναστεύσει στο εξωτερικό, λόγω της υπερβολικής φτώχειας και της ανέχειας που προερχόταν από την ανεργία τους στον τόπο στον οποίο διέμεναν στο εσωτερικό της Ελλάδας. Αυτό ίσως αποτελεί δείκτη ότι, οι σημερινές συνθήκες ζωής με τις υπερβολικές απαιτήσεις όσον αφορά τον τρόπο διαβίωσης και η ανάγκη για εργασία για προσωπικούς ή οικονομικούς λόγους, επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη δομή και τη σύνθεση της οικογένειας, αφού συνολικά σε 35,71% (25/70) των γονέων των παιδιών, τους οποίους αφορούσε η έρευνα, οι λόγοι σχετίζονταν με την εργασία τους.

Οι υπερβολικά ευσυνείδητοι γονείς καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια και ταλαιπωρούνται, προκειμένου να παρέχουν τα πάντα στα παιδιά τους, έστω και αν πληρώνουν το τίμημα με την απομάκρυνσή τους από αυτά, γεγονός που τους κοστίζει ακριβά. Έτσι, δεν είναι λίγοι εκείνοι, που γίνονται μάρτυρες και αποφασίζουν την εργασία σε ένα άλλο τόπο, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προς το ζην ή και ακόμη την άνεση και την πολυτέλεια χάριν των παιδιών τους.

¹ Οι περισσότεροι από τους λόγους για τους οποίους τα παιδιά κάποιων οικογενειών ανατέθηκαν στη φροντίδα των παππούδων, πάρθηκαν από τα αίτια των διαταραχών που είχε συντάξει ο ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, στη δική του έρευνα. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1999, σ.100.

² HARRIS: ό.π., 2001, p.8. DE TOLEDO & ELDER-BROWN: ό.π., 1995, p.10.

³ Ερ/γιο 16: ερώτ.40, σ.7.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.51, σ.10.

⁵ Ερ/γιο 13: ερώτ.40, σ.7.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.51, σ.10.

⁷ Ερ/γιο παιδιού 9: ερώτ.51, σ.10.

Ο αποχωρισμός ενός παιδιού από τους γονείς του λόγω μετανάστευσής τους, κυρίως στην βόρεια Ευρώπη (και ανάλογο φαινόμενο στην Αμερική¹) για λόγους ανεύρεσης εργασίας, αποτέλεσε ένα ιδιαίτερα συχνό φαινόμενο στην Ελλάδα μερικές δεκαετίες πριν, και συνεπαγόταν την τοποθέτηση των παιδιών κοντά σε συγγενικά πρόσωπα και κυρίως στις γιαγιάδες.²

Πάντως, αναφορικά με την ανέχεια και την ανεργία των γονέων των παιδιών, δεν πλήττονταν μόνο οι περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν. Δέκα στους 70 γονείς (14,28%)(εκ των οποίων οι 6 ήταν άνδρες) ήταν άνεργοι και οι περισσότεροι από αυτούς (8/70 ή 11,42%) βρίσκονταν σε επίπεδο υπερβολικής φτώχειας και ανέχειας.

Πέρα από αυτούς τους λόγους, σε ποσοστό (8,57% ή 3/35 οικογένειες), τα παιδιά ανατέθηκαν στους παππούδες τους εξαιτίας θανάτου και των δύο γονέων τους.³ Ο θάνατος μόνο του ενός από τους 2 γονείς των παιδιών, εμφανιζόταν σε 5 από τις 35 οικογένειες.

Κοίτα, δεν έχουμε ..., δεν μιλήσαμε και τότε που πέθανε η Β. {μητέρα}, δηλαδή δεν ξέρω ... [είπε η μητέρα]«Τα παιδιά μου θα μείνουν εκεί πέρα, όπως είναι». Γιατί πού να τα πήγαινε; Και αυτός [το εγγόνι] ήθελε αγκαλιά όλη την ώρα ... τον παππού από δω. Ούτως ή άλλως, δεν είχαμε από τους άλλους παππούδες, τόσο δεμένοι δηλαδή με εκείνους και γι' αυτό αποφάσισε και μόνος του [ο πατέρας]. Ύστερα ήταν και ελεύθερος και αυτός, καταλαβαίνεις, η ηλικία είναι και αυτή, εντάξει, δεν έχουμε πρόβλημα. Δεν μου είπε και τίποτε για τα παιδιά, ούτε και μας είπε τίποτα. Μας τα άφησε, δηλαδή, εδώ πέρα οικειοθελώς. Αυτό.⁴

Συνολικά, 11 από τους 70 (15,71%) γονείς είχαν αποβιώσει, οπότε το βάρος της ευθύνης των παιδιών έπεφτε ή κατευθείαν στους παππούδες (όταν είχαν χαθεί και οι 2 γονείς) ή στον άλλο γονέα, που και εκείνος με τη σειρά του, για λόγους που θα αναφερθούν, αδυνατούσε να ανταπεξέλθει στα γονεϊκά του καθήκοντα, όπως π.χ. η περίπτωση ενός πατέρα (1/70 ή 1,42%) ο οποίος δεν ήθελε να κρατήσει το παιδί του, οπότε και πάλι τα παιδιά κατέληγαν με τους παππούδες τους. Έτσι λοιπόν, είτε χαθεί ο ένας είτε και οι δύο γονείς ενός παιδιού, αυτό αποκτά την ταυτότητα του ορφανού παιδιού και όχι απλά διαταράσσεται, αλλά ανατρέπεται η όλη ισορροπία στο εσωτερικό της οικογένειάς του.

Ο άτυπος χωρισμός ενός ζευγαριού ή το διαζύγιο των γονέων των παιδιών, ήταν ένας ακόμη παράγοντας που απαντιόταν πολύ συχνά (11/35 ή 31,42% ή 22/70 γονείς). Μια τέτοια κίνηση των γονέων είτε επόταν άλλων δυσχερών καταστάσεων, είτε η ίδια οδηγούσε σε συνθήκες δύσκολες και ακατάλληλες για την παραμονή και ανατροφή ενός παιδιού με έναν από τους γονείς του, οπότε παρουσιαζόταν ως ένας από τους κύριους λόγους, που οι γονείς οδηγούνταν στην εναπόθεση της επιμέλειας των παιδιών τους στα χέρια των παππούδων. Η κατάληξη ήταν παντού η ίδια: Οι παππούδες αναλάμβαναν το παιδί της οικογένειας, ενώ οι γονείς του ακολουθούσαν τον δικό τους δρόμο.

Κάποια προβλήματα λόγω του άλλου παιδιού. Λόγοι υγείας, νοσοκομείο, εγχείρηση στην Αθήνα και σαν βοήθεια από τη γιαγιά, γιατί είχα και τα άλλα δύο παιδιά και προβλήματα με τον άντρα μου.⁵

¹ GLICK, J. E., BEAN, F. D., & VAN HOOK, J. V. W. (February 1997). Immigration and changing patterns of extended family household structure in the United States: 1970-1990. *Journal of marriage and the family*. Vol.59. pp.177-191. p.180.

² ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, *Τόμος 2^{ος}*, σ.150.

³ Στη μια περίπτωση ο θάνατος προκλήθηκε από τροχαίο δυστύχημα και των 2 γονέων, στην άλλη, ήταν η φυσική κατάληξη της εξάρτησης και των 2 γονέων από τα ναρκωτικά και στην 3^η περίπτωση ο θάνατος της μητέρας προήλθε από καρκίνο, ενώ του πατέρα οφειλόταν σε τροχαίο ατύχημα.

⁴ Ερ/γιο 9: ερώτ.40, σ.7.

⁵ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.33, σ.6.

Γιατί η μητέρα μου με άφησε στο νοσοκομείο. Έφυγε. Νομίζω με λυπηθήκανε γι' αυτό. Επειδή χώρισαν οι γονείς, από μωρό.¹

Ο μπαμπάς είναι στη γκόμενα, γιατί η κοπέλα του έχει κάνει μάγια. Η μαμά στον γκόμενο και είναι έγκυος και λέει ότι έχει πονόκοιλο και πίνει όλο γάλα.²

Και να μην είχαν χωρίσει, κάποιο παιδί θα θέλαμε να το πάρουμε μαζί μας.³

Οι τελευταίοι παππούδες αν και εξέφρασαν αυτήν την επιθυμία, στην εξέλιξη της συνέντευξης άφησαν έμμεσα να διαφανεί η δυσανασχέτησή τους, λόγω του οικονομικού βάρους που επωμίστηκαν με τη φροντίδα του παιδιού.

Πάντως, σε σχέση με τους δύο παραπάνω λόγους, αξίζει να αναφερθεί ότι, ο τρόπος με τον οποίο αντιδρά ο κοινωνικός περίγυρος των γονέων, αλλά και η ποιότητα και η ποσότητα της προσφερόμενης βοήθειας, βρίσκονται σε συνάρτηση με την αιτία που προκαλεί την απομάκρυνση των παιδιών από τους γονείς τους και την αδυναμία των γονέων να τα αναθρέψουν. Οι λόγοι για τους οποίους παππούδες θα αναλάβουν τα εγγόνια τους παίζουν πολύ μεγάλο ρόλο, καθώς καθορίζουν το ποσοστό του κοινωνικού στιγματισμού που θα υποστούν. Αυτό σημαίνει ότι, σε περίπτωση θανάτου ή σοβαρής ασθένειας των γονέων (ή ακόμη λόγους που είναι πέραν των δυνατοτήτων τους, όπως π.χ. η εργασία τους), οι παππούδες αποδέχονται πιο πρόθυμα και με μεγαλύτερη ευχαρίστηση την ευθύνη της φροντίδας των εγγονιών τους και δεν επιφυλάσσουν να ζητήσουν βοήθεια ή να εξωτερικεύσουν τη νέα κατάσταση στην οποία ζουν. Το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον της οικογένειας διάκειται πιο θετικά απέναντι στους παππούδες και είναι πρόθυμο και ιδιαίτερα υποστηρικτικό να τους παράσχει τη βοήθειά του.⁴

Κάτι ανάλογο, αλλά σε λίγο μικρότερο βαθμό, γίνεται και στις περιπτώσεις των διαζυγίων· με τη διαφορά όμως ότι, εκεί θα ενυπάρχει το στοιχείο του κοινωνικού στιγματισμού και της κατακραυγής. Ο τρόπος με τον οποίο θα αντιδράσει ειδικά η μητέρα, προσδιορίζει τον κοινωνικό της ρόλο και αντανακλά συνήθως τις πιέσεις τις οποίες έχει δεχθεί και τον βαθμό ωριμότητας που την χαρακτηρίζει ως προς την αντιμετώπιση κάθε αλλαγής και αντιξοότητας.⁵

Οι παππούδες ανέφεραν πέντε περιπτώσεις γονέων (5/70 ή 7,14%), που ήταν ανήλικοι ή ανώριμοι να φροντίζουν οι ίδιοι τα παιδιά τους, ενώ αναφέρθηκαν και τρεις περιπτώσεις παιδιών, που είχαν προκύψει από ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη, εκτός του θεσμού του γάμου, λόγω της σεξουαλικής δραστηριότητας των γονέων τους (3/70 ή 4,28%). Σε μια από τις τρεις αυτές τελευταίες περιπτώσεις, ο πατέρας των παιδιών αδυνατούσε να τα φροντίζει λόγω της υπηρεσίας του στη στρατιωτική θητεία (1/70 ή 1,42%). Όπως ανέφερε η γιαγιά:

Δεν μπορούσε να τα ζήσει [ο πατέρας].⁶

Υποστηρίζεται ότι, στις περιπτώσεις που οι γονείς είναι ανώριμοι και έχουν παιδαριώδη συμπεριφορά, ενδείκνυται, η ανατροφή των παιδιών να ανατίθεται στους παππούδες, γιατί έτσι αυτά έχουν τη δυνατότητα να δομούν σταθερές σχέσεις. Στο πρόσωπο των παππούδων τους βρίσκουν τους γονείς που ποτέ δεν είχαν.⁷

¹ Ερ/γιο παιδιών 1: ερώτ.51, σ.10.

² Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.51, σ.10.

³ Ερ/γιο 11: ερώτ.40, σ.7.

⁴ BROWN: ό.π. 1998, p.22.

⁵ BRONFENBRENNER: ό.π., 1979, p.82.

⁶ Ερ/γιο 18: ερώτ.40, σ.7.

⁷ ΧΑΪΜ: ό.π., σ.196.

Η γενικότερη ωριμότητα που χαρακτηρίζει ένα άτομο, καθώς και ο βαθμός προετοιμασίας του για το εγχείρημα του γάμου και της απόκτησης παιδιού, γίνεται ορατό από τον τρόπο με τον οποίο θα αντιδράσει και θα αντεπεξέλθει σε καταστάσεις, οι οποίες συνεπάγονται μεγάλες αλλαγές ή κρίσεις στο εσωτερικό της οικογένειάς του.¹ Η οικογένεια έχει τη δυνατότητα να προστατευτεί από ξένες επεμβάσεις και να διατηρήσει τα όρια και την ταυτότητά της, εφόσον περιφρουρήσει και οριοθετήσει τον φυσικό της χώρο, προστατέψει τα μέλη, την παρουσία, τον τρόπο και το ωράριο λειτουργίας της, που βρίσκεται σε συνάφεια με τον ιδιωτικό χώρο και τον τρόπο ζωής κάθε μέλους της. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, καθοριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο θα λειτουργήσει κάθε μέλος της, εάν και κατά πόσο δηλαδή, θα τηρήσει την άτυπη υπόσχεση και δέσμευση που έχει γίνει μέσα στα πλαίσια της οικογένειάς του. Ο τρόπος αντίδρασης και συμπεριφοράς ενός ανθρώπου θα πρέπει να συμπορεύεται με τις προσδοκίες της οικογένειάς του για την αναμενόμενη συμπεριφορά του και να είναι σύμφωνος με τους περιορισμούς που του έχει θέσει.²

Γονεϊκή συμπεριφορά που σε καμία περίπτωση δεν θεωρείται επιθυμητή και προσδοκώμενη, είναι αυτή της κακοποίησης ή παραμέλησης ενός παιδιού από τους γονείς του, η οποία αναφέρθηκε από τους παππούδες σε 11 περιπτώσεις γονέων (11/70 ή, 15,71%). Πιο αναλυτικά, οι παππούδες - γιαγιάδες απέδωσαν ευθύνες σε 9 από τις 35 μητέρες και μόνο σε δύο από τους 35 πατέρες, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στην κοινωνική τάση να θεωρείται ότι, η ανατροφή των παιδιών είναι αποκλειστικό μέλημα των γυναικών. Δεν αποκλείεται πάντως, να επρόκειτο για πραγματικά γεγονότα, και η συμπεριφορά αυτή των μητέρων να οφειλόταν σε προσωπικούς λόγους, όπως π.χ. ψυχολογικά προβλήματα, ή στην πίεση από τις αυξημένες ευθύνες των πολλαπλών ρόλων τους και στον αυξημένο κοινό χρόνο των μητέρων με τα παιδιά τους.

Η μαμά με το τακούνι με είχε χτυπήσει βίαια. [Ζήτησε από την ερευνήτρια να μιλούν πιο χαμηλά να μην ακούσει η γιαγιά].³

[Η μητέρα] Είχε χτυπήσει το πρώτο παιδί με τη σκούπα.⁴

Μάλιστα, η κακοποίηση που ασκούσε η συγκεκριμένη μητέρα στα παιδιά, αλλά ακόμα και στο σύζυγό της, μπορεί να διασταυρωθεί και από το ημερολόγιο επαφών που κρατούσε η ερευνήτρια, σύμφωνα με ό,τι παρατήρησε η ίδια και ό,τι της είπαν οι παππούδες. Εκεί αναφέρεται ένα σύντομο ιστορικό που ερμηνεύει τη συμπεριφορά της μητέρας:

Τη μητέρα των παιδιών την πήραν μικρή από ορφανοτροφείο τόσο για να βρει και να κάνει δική της οικογένεια, όσο και επειδή ο κ. {πατέρας των παιδιών}, από όταν είχε πάει στο στρατό, έπαθε μελαγχολία και είχε πρόβλημα. Παντρεύτηκαν, λοιπόν, και απέκτησαν δύο παιδιά, το Χ. και το Γ. Όμως η μητέρα, όπως ήταν άβγαλτη, αργότερα έμπλεξε με παρέες [κάποια στιγμή της ήρθε λογαριασμός τηλεφώνου 750.000 δρχ.], γυρνούσε, και την διευκόλυνε το γεγονός ότι ο άντρας της δούλευε αρκετές ώρες και, μάλιστα, με ασταθές ωράριο, ενώ όταν έπαιρνε το μισθό του, της τον έδινε ολόκληρο για να κάνει αυτή κουμάντο. Άρα, είχε κάθε ελευθερία. Οπότε έπαψε να φροντίζει τα παιδιά, ενώ τα καλοκαίρια, κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα τα άφηνε στους παππούδες για να είναι εντελώς ανεξάρτητη και να κάνει τη ζωή της. Όσον αφορά στον άντρα της, για να αποδεσμευτεί και από αυτόν, επειδή ήξερε ότι έπαιρνε χάπια, του τα έδινε η ίδια «με τη χούφτα» [πάρα πολλά] – όπως είπε η γιαγιά-, για να κοιμάται και να μην καταλαβαίνει πού πήγαινε η

¹ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.156.

² ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.110-120.

³ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.51, σ.10.

⁴ Ερ/γιο 7: ερώτ.40, σ.7.

γυναίκα του, όταν αυτή έφευγε. Όσπου κάποια στιγμή, του έδωσε τόσο πολλά, που τον πρόλαβαν πριν πεθάνει.

Πρόβλημα, όμως, δεν είχε μόνο ο πατέρας μέσα στην οικογένεια αυτή, αλλά και ο μεγαλύτερος γιος, ο Χ., μιας και επρόκειτο για άτομο με ειδικές ανάγκες. Εξωτερικά έμοιαζε πάρα πολύ στον πατέρα του, ενώ είχε και κάποια σημάδια στο πρόσωπό του, γιατί, όταν ήταν μικρότερος, τον είχε χτυπήσει η μητέρα του, όταν αυτή ζούσε μαζί τους.¹

Ψυχιατρικά προβλήματα παρουσίαζαν οι γονείς των παιδιών σε ποσοστό 12,85% (9/70, εκ των οποίων οι 6 ήταν άνδρες), ενώ στο ίδιο ποσοστό, δηλαδή 12,85%, οι γονείς ήταν εξαρτημένοι από τα ναρκωτικά, σύμφωνα με τα λεγόμενα των παππούδων. Και άλλες εξαρτήσεις των γονέων αναφέρθηκαν από τους παππούδες: αλκοολισμός (5/70 ή 7,14%, εκ των οποίων 4 άνδρες), χαρτοπαιξία (1/70 ή 1,42%) και μια όχι και τόσο συνηθισμένη: η ενασχόληση ενός πατέρα με τη θρησκεία και τα μοναστήρια, που τον οδήγησε τελικά να κλειστεί σε ένα από αυτά (1/70 ή 1,42%), παρατώντας την οικογένειά του.

[Ο πατέρας] Μελαγχολία. Με φάρμακα συντηρείται. Στο στρατό τον πείραξε.²

[Η μητέρα αλκοολισμός] Και καπνίζει.³

[Η μητέρα] Έχει πάει στο ψυχιατρείο.⁴

[Η μητέρα πίνει] Άμστελ.⁵

Εμείς θελήσαμε να το αναλάβουμε, γιατί δεν ήταν άξιοι. Δεν ήταν μαθημένοι από τέτοια.⁶

[Ο πατέρας] Νοσηλεία σε ψυχιατρείο.⁷

Κακοποίηση της μητέρας [από τον πατέρα υπό την επήρεια ναρκωτικών].⁸

[Ο πατέρας] Πίνει ναρκωτικά.⁹

Ε, νομίζω γιατί δεν μπορώ, αισθάνομαι μέσα μου ότι θα φύγουν, δε θα τους ξαναδώ, δε θα τους ξαναδώ. Όταν φεύγουν, εγώ δεν μπορώ να κρατηθώ. Γιατί ο μπαμπάς μου και η μαμά μου έκαναν αυτά τα πράγματα [ανάρμοστη σεξουαλική δραστηριότητα μπροστά στο παιδί υπό την επήρεια ναρκωτικών ουσιών] και από κείνη την ημέρα δεν τους θέλω μαζί μου. Γι' αυτό με φροντίζει η γιαγιά μου, με φροντίζει και ο παππούς μου που έχει πεθάνει, αλλά τώρα έχει πολλές ..., έχει από τον άλλο μήνα που έχει πεθάνει ο παππούς μου. Αλλά δεν ενδιαφέρομαι, γιατί έχει φύγει ο πατέρας μου και η μητέρα μου από τη ζωή, και η γιαγιά μου δεν ξέρω γιατί δεν τους αφήνει να μπει εδώ, να μουν εδώ στο σπίτι, αλλά άμα μουν εδώ στο σπίτι δεν θα χωράνε να κάτσουνε, άμα έρθουν εδώ θα κοιμούνται σε ξεχωριστό δωμάτιο.¹⁰

Η συγκεκριμένη αναφορά του παιδιού περιέχει τους λόγους για τους οποίους δεν είναι κοντά στους γονείς του, αλλά περικλείει και μια έμμεση κατηγορία, ότι η γιαγιά του εν μέρει ευθύνεται που το κρατά μακριά από εκείνους. Πρόκειται για μια αντίδραση φυσιολογική, επειδή οι παππούδες είναι τα πιο κοντινά πρόσωπα, στα

¹ Ερ/γιο 7.

² Ερ/γιο 7: ερώτ.40, σ.7.

³ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.51, σ.10.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.51, σ.10.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.51, σ.10.

⁶ Ερ/γιο 4: ερώτ.40, σ.7.

⁷ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.51, σ.10.

⁸ Ερ/γιο 32: ερώτ.40, σ.7.

⁹ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.51, σ.10.

¹⁰ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.51, σ.10.

οποία το παιδί κατευθύνει μομφές τις οποίες δεν μπορεί να στρέψει προς τους γονείς του.¹

[Ο πατέρας] Τα μοναστήρια.²

Ιδιαίτερα στην τελευταία αυτή περίπτωση φαίνεται ότι, υπάρχουν γονείς που δεν διστάζουν να «θυσιάσουν» τα παιδιά τους, προκειμένου να εξασφαλίσουν την δική τους «σωτηρία» και να απολαύσουν την προσωπική τους ευτυχία. Πίσω από την παραμέληση και εγκατάλειψη των παιδιών κρύβονται γονείς οι οποίοι, εάν δεν μαστίζονται από ψυχιατρικά ή νοητικά προβλήματα, είναι ναρκισσιστές ή ανώριμοι να αποδεχτούν τους ρόλους τους.

Λόγω χρόνιου νοσήματος αδυνατούσε να φροντίζει τα παιδιά της μία μητέρα (1/70 ή 1,42%), η οποία και τελικά απεβίωσε. Από άγνοια και αφέλεια, ένα παιδί θεώρησε μια απλή χρόνια πάθηση ως μια χρόνια επικίνδυνη ασθένεια, αφού την ανέφερε ως έναν από τους λόγους για τους οποίους απομακρύνθηκε από τους γονείς του. Το ότι την ανέφερε πάντως, δείχνει ότι ήξερε κατά ένα μέρος το ιατρικό ιστορικό των γονέων του.

[Η μητέρα έχει] Θυρεοειδή.³

Η κάθειρξη ή η καταδίκη⁴ ενός γονέα αποτελούσε αιτία ανάληψης των παιδιών του από τους παππούδες σε ποσοστό 7,14% (5/70).

Για τη μητέρα λέω, αυτό και αυτό έγινε, λέω, έτσι έγινε, το ξέρουν τα παιδιά, όλα: «Εμπλεξε η μάνα σας. Δεν είχε να σας ταΐσει, δεν είχε τίποτα, να πληρώσει το νοίκι στην Αθήνα και εμπλεξε εκεί χάμω, πήγαινε παποράκι, μετά την κάρφωσε αυτός [ο πατέρας], πιάσαν κι αυτόν όμως, έφαγε και αυτός μια ... και έτσι έγινε η δουλειά». (Είχε μπλέξει η μητέρα με πορνεία;) Δεν ήταν πορνείας. Άμα ήταν πορνείας, δεν το κράταγα. Σου ορκίζομαι σε ό,τι έχω ιερό. Δεν το κράταγα! Θα της έλεγα, παρ' το και πετά το στη θάλασσα. Καταλαβαίνεις, πώς μιλάω τώρα; Άμα είσαι άνθρωπος, να με καταλάβεις, πώς μιλάω.⁵

Παράνομη δραστηριότητα αναφέρθηκε από τους παππούδες και σε τρεις περιπτώσεις γονέων που ασχολούνταν με την πορνεία είτε με την ιδιότητα του μαστροπού είτε ως εκδιδόμενος γονέας (3/70 ή 4,28%). Ο τρόπος ζωής ενός γονέα, μπορεί εύκολα να παρεξηγηθεί από το παιδί του, εάν εκείνος ήταν ιδιαίτερα απελευθερωμένος και το παιδί μικρό ηλικιακά.

[Η μητέρα] Φοράει μίνι, ανεβαίνει στα τραπέζια, ψάχνει παντρεμένους άντρες ... μην τα πεις, θα με σκοτώσει.⁶

Καμία περίπτωση γονέα δεν παρουσίασε νοητικά προβλήματα ούτε η απουσία του γονέα οφειλόταν σε σπουδές του σε άλλο μέρος.

¹ HOUTMAN, S. (1999). *To grandma's house, we...stay.(When you have to stop spoiling your grandchildren and start raising them)*. Northridge, CA: Studio 4 Productions. ISBN 1-882349-05-9. p.99.

² Ερ/γιο 14: ερώτ.40, σ.7.

³ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.51, σ.10.

⁴ Κάποιοι για να εξασφαλίσουν εύκολο και γρήγορο χρήμα ή τις περισσότερες φορές χρήστες ναρκωτικών, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη δόση τους, γίνονται «βαποράκι» διακινώντας μικροποσότητες ναρκωτικών. Δεδομένης της κατάστασης, όπου η αστυνομία συλλαμβάνει συνήθως τις μικρές μονάδες του δικτύου διακίνησης των ναρκωτικών, τα εξαρτημένα άτομα βρίσκονται τις περισσότερες φορές, εμπλεκόμενα με τον νόμο, εκτίοντας κάποια ποινή φυλάκισης ή ξεγλιστρούν, κερδίζοντας χρόνο λόγω εφέσεων. Η εμπλοκή τους με τον νόμο βρίσκεται σε άμεση σχέση με τη γενικότερη νοοτροπία τους και τον τρόπο ζωής τους. ΜΑΤΣΑ: ό.π., 1997, σ.50.

⁵ Ερ/γιο 33: ερώτ.75, σ.15.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.51, σ.10.

Αυτό που παρατηρήθηκε και αξίζει να αναφερθεί, είναι η συνδυαστική και αθροιστική δράση πολλών από τους παραπάνω παράγοντες σε καθεμία από τις περισσότερες οικογένειες που συμμετείχαν στην έρευνα, γεγονός που περιέπλεκε τα πράγματα. Αυτό ίσως αποτελεί το κλειδί της υπόθεσης, οπότε ρίχνοντας κάποιος φώς σε αυτές, συντελεί έως ένα σημείο στην κατανόηση του φαινομένου και στην διαλεύκανση και εξακρίβωση των συνιστωσών. Έτσι λοιπόν, μπορεί έναν άνθρωπο να τον χαρακτηρίζουν πολλά από τα στοιχεία που αναφέρθηκαν προηγουμένως ως αιτίες (π.χ. ψυχιατρικά προβλήματα, ανωριμότητα και αλκοολισμός), επειδή όμως αφορούσαν μόνο τον ίδιο, αυτό σημαίνει ότι θα προέκυπτε μονογονεϊκή οικογένεια. Στις περιπτώσεις όμως, που πολλοί και διαφορετικοί λόγοι προσιδιάζουν τόσο στον ένα όσο και στον άλλο γονέα, αυτό στοιχειοθετεί ότι, κανείς από τους δύο δεν είναι αρκετά δυνατός για να διατηρήσει την οικογένειά τους, οπότε αυτή διασπάται. Έρχονται τότε οι παππούδες ως προστατευτικό δίκτυο, να περιμαζέψουν τα κομμάτια μιας διαλυμένης ιστορίας, δηλαδή τα παιδιά.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση μιας οικογένειας στην οποία, οι βιολογικοί γονείς ενός παιδιού έφτασαν να το αναθέσουν στους παππούδες του, επειδή το απέκτησαν εκτός γάμου, οι ίδιοι ήταν ανήλικοι και ανώριμοι για να αναλάβουν τον γονεϊκό ρόλο απέναντί του, ο πατέρας ήταν φτωχός και άνεργος, επειδή υπηρετούσε τη στρατιωτική του θητεία, ενώ η μητέρα του παιδιού ήταν εξαρτημένη από τα ναρκωτικά και παραμελούσε ή/και κακοποιούσε το παιδί.¹

Σε μια άλλη οικογένεια, το παιδί εκτέθηκε σε μια ιδιαίτερα επώδυνη εμπειρία, αφού δέχτηκε διπλή απόρριψη από την πατρική φιγούρα. Σύμφωνα με τα λεγόμενα των παππούδων του, ο πρώτος και βιολογικός πατέρας το εγκατέλειψε λόγω το ότι ήταν φτωχός, άνεργος και το παιδί προέκυψε από ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη εκτός γάμου, μετά τους αρραβώνες με τη μητέρα του παιδιού. Η δεύτερη πατρική φιγούρα επέδειξε απόρριψη προς το παιδί, επειδή δεν ήταν δικό του, οπότε το παραμελούσε και έδειχνε το πάθος του προς την χαρτοπαιξία και τον αλκοολισμό.²

[Ο σύζυγος – πατέρας] Δεν ήθελε να αναλάβει ευθύνες. [Εγώ, η μητέρα:]

Γιατί ο άντρας που παντρεύτηκα δεν το ήθελε. Θα του έτρωγε το φαγητό.³

[Η μητέρα] Έβλεπε έτσι την κατάσταση, που με μάλωνε ο πατέρας ...

[γι' αυτό δεν μπορούσε να είναι κοντά μου και να με φροντίζει όλη μέρα].⁴

Υπήρξε μια περίπτωση στην οποία, την επιλογή του περιβάλλοντος διαβίωσης του παιδιού την έκανε το ίδιο, οπότε οι λόγοι αφορούσαν έμμεσα τον ένα από τους γονείς του, αφού ο άλλος δεν υπήρχε πια στη ζωή. Μπροστά στο ενδεχόμενο, το παιδί να ζήσει με τον πατέρα του που θα παντρευόταν για δεύτερη φορά, αποφάσισε να παραμείνει με τους παππούδες του.

Δεν ήθελε το παιδί [να είναι μαζί με τον πατέρα].⁵

Η πληροφόρηση του παιδιού για την ύπαρξη ενός νέου συντρόφου στη ζωή του γονέα, ο οποίος δεν έχει πλέον τον σύζυγό του, και ο τρόπος με τον οποίο θα ενταχθεί αυτό το άτομο στην οικογένεια εξατομικεύεται σε κάθε περίπτωση. Πάντως, συνήθως οι άνδρες είναι λιγότερο διστακτικοί σε σύγκριση με τις γυναίκες ως προς το να παρουσιάσουν τη νέα τους σύντροφο στα παιδιά τους και να συνάψουν μαζί της εκ νέου γάμο. Οι σχέσεις, τότε, γονέα - παιδιού διαφοροποιούνται και δεν αποκλείεται το δεύτερο, να εκδηλώσει ζήλια.

¹ Οικογένεια 18.

² Ερ/γιο 2: ερώτ.40, σ.7.

³ Ερ/γιο γονέων 2: ερώτ.33, σ.6.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 2: ερώτ.51, σ.10.

⁵ Ερ/γιο 25: ερώτ.40, σ.7.

2.4.1.2 Πρόσωπα που προορίζονταν να βοηθηθούν από τον χωρισμό

Οι παππούδες (23/33) πίστευαν ότι, κανένα από τα μέλη της πυρηνικής ή της ευρύτερης οικογένειας δεν αποκόμισε κάτι θετικό από τον αποχωρισμό του παιδιού από τους γονείς του.

Ο χωρισμός δεν βοηθάει κανέναν ...¹

Τέσσερα από τα εγγόνια των παππούδων αυτών είχαν αντίθετη άποψη, αφού θεώρησαν ότι βοηθήθηκαν τα ίδια (2) ή η μητέρα τους (η μία εξαιτίας του ότι είχε λιγότερες ευθύνες και η άλλη δεν είχε πλέον κόντρα με τον σύζυγό της). Η τελευταία, μάλιστα, απάντησε το αντίστοιχο για το παιδί της. Αλλά και το αντίστροφο παρατηρήθηκε: Αν και οι παππούδες πέντε οικογενειών (5/33) θεώρησαν ότι βοηθήθηκε το εγγόνι τους, δύο από αυτά το διέψευσαν, αφού απάντησαν ότι κανείς τους δεν βοηθήθηκε. Το ένα παιδί συμπλήρωσε, λέγοντας:

Ούτε διατροφή έχουμε, αλλά και η μητέρα μου θέλει πληροφορίες για τη γκόμενα του πατέρα μου.²

Κατά τα λεγόμενα των παππούδων μιας οικογένειας (1/33), ο γονέας των παιδιών επωφελήθηκε από τον χωρισμό, εννοώντας όχι τον χωρισμό από τα παιδιά του με τα οποία συμβίωνε, αλλά από τη σύζυγό του, εξαιτίας της οποίας κινδύνευσε ακόμα και η ζωή του. Γι' αυτό και το παιδί του απάντησε, πως δεν βοηθήθηκε κανείς τους. Λίγοι (4/33) ήταν εκείνοι οι παππούδες που είδαν με θετικό μάτι τον χωρισμό του εγγονιού από τους γονείς του, θεωρώντας τον ως ένα γεγονός, που θα μπορούσε να βοηθήσει όλα τα μέλη της οικογένειας, με την αποτροπή εκδήλωσης χειρότερων καταστάσεων. Στο εσωτερικό αυτών των οικογενειών είχαν κάνει την εμφάνισή τους πολλά δυσάρεστα γεγονότα, οπότε ήταν φυσικό οι παππούδες να έχουν αυτή την άποψη.

2.4.1.3 Χαρακτηριστικά γνωρίσματα των γονέων

Εκτός, λοιπόν, από τους αντικειμενικούς λόγους, που μπορεί να υπήρχαν μέσα σε μια οικογένεια και να εμποδίζουν την συνύπαρξη των γονέων με τα παιδιά τους, έγινε προσπάθεια να διερευνηθεί κατά πόσο συνηγορούσαν στη διάλυση της πυρηνικής οικογένειας στοιχεία που εντοπίζονταν στον χαρακτήρα και στην ιδιοσυγκρασία των γονέων.

Λόγω καταστάσεων που έχω περάσει, ο χαρακτήρας μου έχει αλλάξει.

Αυτός [ο πατέρας] ο ίδιος είναι, δεν έχει αλλάξει, όπως ήταν είναι.³

Αυτή η συμπεριφορά της. Ήθελε να γυρίζει εδώ, να γυρίζει εκεί ...⁴

Επειδή κάτι τέτοιο δεν ήταν εύκολο, εφόσον οι γονείς δεν θα μπορούσαν για αντικειμενικούς λόγους να αποτελέσουν μέρος του δείγματος της έρευνας, αλλά και επειδή η ερώτηση, περιέχοντας δυσνόητους όρους, ήταν ένα εγχείρημα ιδιαίτερα δύσκολο για τους παππούδες, έτσι μελετήθηκε η οπτική των παππούδων και η ικανότητά τους να διακρίνουν κάποια γενικά θετικά / αρνητικά χαρακτηριστικά των γονέων.

¹ Ερ/γιο 6: ερώτ.45, σ.9.

² Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.33, σ.5.

³ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.34, σ.7.

⁴ Ερ/γιο 7: ερώτ.41, σ.8.

Συνολικά, οι παππούδες τοποθετήθηκαν θετικά απέναντι σε 46 από τους 66 γονείς (69,69%).

Οι παππούδες διάκειντο αρνητικά προς ορισμένους άλλους γονείς και εξαπέλυσαν προς εκείνους χαρακτηρισμούς, όπως ανάξιος και ανίκανος (5/66), ανεύθυνος (11/66) και ανώριμος¹ (3/66), ενώ όσον αφορά μία μητέρα οι παππούδες αρνήθηκαν να πάρουν θέση.

Ανωριμότητα και ανευθυνότητα για όλα τα πράγματα στη ζωή τους και για τους δύο.²

[Η μητέρα] Ανώριμη.³

Κανένας από τους γονείς δεν χαρακτηρίστηκε από τους παππούδες ως απορριπτέος, αν και η στάση τους άλλα έδειχνε. Μια τέτοια συμπεριφορά των γονέων έναντι των παιδιών τους και η συνεπαγόμενη από αυτή παραμέληση, θα μπορούσε να αποβεί πιο επιβλαβής για ένα παιδί, συγκριτικά με το εάν οι γονείς του ήταν περισσότερο αυταρχικοί.

2.4.1.4 Πρόσωπα από τα οποία έπρεπε να απομακρυνθεί το παιδί

Ενώ οι παππούδες προσπάθησαν να απαντήσουν σύμφωνα με τη λογική για το αν τα εγγόνια τους έπρεπε να παραμείνουν με τους γονείς τους ή να τους αποχωριστούν, εκείνα λειτουργώντας περισσότερο με το συναίσθημα, ακόμα και όταν οι γονείς ήταν αντικειμενικά ακατάλληλοι να τα επιμελούνται, απάντησαν πως η οικογένειά τους έπρεπε να παραμείνει ενωμένη. Έτσι, τρία εγγόνια ήγειραν αντιρρήσεις στην επιθυμία των παππούδων τους (3/33), απομάκρυνσης του εγγονιού τους και από τους δύο γονείς. Οι δύο ήταν οικογένειες ναρκομανών, ενώ στην τρίτη, οι παππούδες ανέφεραν ότι οι γονείς:

Ήταν εκτός εαυτού, δεν μπορούσαν να το συντηρήσουν.⁴

Ένα άλλο παιδί, περιόρισε την επιθυμία των παππούδων για απομάκρυνση του παιδιού και από τους δύο γονείς (1/33), μόνο στη μητέρα του που ήταν αλκοολική.

[Και τους δύο γονείς] Δεν ήταν άξιοι να το φτιάξουν.⁵

Σε δύο άλλες οικογένειες (2/33), τόσο οι παππούδες όσο και τα εγγόνια τους, πίστευαν ότι, η συμπεριφορά και ο χαρακτήρας της μητέρας που ήταν ελευθερίων ηθών, επέβαλε την απομάκρυνσή της από τα παιδιά της.

¹ Ένα ανώριμο, ηλικιακά-βιολογικά ή ψυχολογικά, άτομο δεν είναι σε θέση να αναλάβει σωστές αποφάσεις και να προχωρήσει σε λογικές πράξεις και κινήσεις, τόσο για τον εαυτό του όσο και για τους γύρω του, ιδιαίτερα για τα άτομα, τα οποία είναι εξαρτώμενα από αυτό. Αρνείται να αναλάβει τους προσδοκώμενους από αυτό ρόλους, οπότε δεν μπορεί να είναι υπεύθυνο και να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων, αναλαμβάνοντας την φροντίδα και ανατροφή των παιδιών του και επιτελώντας τα συζυγικά καθήκοντα και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτά, άρα γενικότερα αδυνατεί να κάνει σχεδιασμό και προγραμματισμό σχεδόν για κάθε πτυχή (π.χ. επαγγελματική, οικονομική κ.ά.) της προσωπικής ή οικογενειακής ζωής του. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.189-190.

Όταν οι γονείς είναι ακατάλληλοι, το παιδί δεν θα πρέπει να απομακρύνεται από αυτούς, παρά μόνο στην περίπτωση που ασκούν κακοποίηση και βία και είναι επικίνδυνοι. Γενικά, θα πρέπει να παραμένει μέσα στην οικογένεια, με την παράλληλη στήριξη των γονέων από κάποιο άλλο συγγενικό πρόσωπο, όπως π.χ. γιαγιά, παππούς, θεία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα ικανοποιούνται τόσο οι γενικότερες ανάγκες του παιδιού όσο και η συναισθηματική του ανάγκη για επαφή με τους γονείς του. ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, Τόμος 2^{ος}, σ.153-154.

² Ερ/γιο 8: ερώτ.41-42, σ.8-9.

³ Ερ/γιο 26: ερώτ.42, σ.9.

⁴ Ερ/γιο 10: ερώτ.44, σ.9.

⁵ Ερ/γιο 4: ερώτ.44, σ.9.

Στις ενστάσεις, που προέβαλαν οι παππούδες όσον αφορά τον χωρισμό ενός παιδιού από τους γονείς του (1/33), εκείνο δήλωσε πως επιθυμούσε να απομακρυνθεί μόνο από τον πατέρα του. Από την πλευρά τους, συνολικά μόνο δύο οικογένειες παππούδων και γιαγιάδων (2/33) θεωρούσαν πως ο πατέρας ήταν ακατάλληλος για να παραμείνει με το παιδί του.

Κατά τα άλλα, οι περισσότεροι παππούδες (24/33) και τα εγγόνια τους, δήλωσαν πως δεν συμφωνούσαν στο θέμα της απομάκρυνσης των εγγονιών τους από τους γονείς τους.

2.4.1.5 Υπεύθυνος για την απόσπαση του παιδιού από τους γονείς, κατά την πεποίθηση των παππούδων

Όταν οι παππούδες ερωτήθηκαν για το τί ή ποιός θεωρούσαν ότι ευθυνόταν για τη συγκεκριμένη στάση-συμπεριφορά απόσπασης των παιδιών από τους γονείς τους, τα 19 από τα 33 άτομα ή ζευγάρια των παππούδων που έλαβαν μέρος στην έρευνα, καταλόγιζαν ευθύνες στους γονείς των παιδιών. Από αυτούς, οι παππούδες 17 οικογενειών (17/70 γονείς ή 24,28%) έριχναν το φταίξιμο στον γονιό που δεν είχε συγγένεια αίματος με αυτούς, ενώ μόνο ένας κατηγορούσε το ίδιο το παιδί του (1/70 γονείς ή 1,42%) και ένας κατένειμε τις ευθύνες και στους δυο γονείς (2/70 ή 2,85%).

Ο πατέρας. (Γενικά όμως, για τη συμπεριφορά τους... Για το ότι άφησαν τα παιδιά, ποιός ευθύνεται;) Μόνοι τους. Το χασίς...αυτουνού. Αυτός και αυτή. Χασίς. Το έπαιρνε από φαντάρος κι εμείς δεν το ξέραμε. (Κι όσον αφορά τη μητέρα;) Τη μητέρα..., αυτός είναι και ο καταλυτικός αυτουργός, ο πατέρας, ο σύζυγος. (Εννοείτε ότι, την επηρέαζε;) Την επηρέαζε πάρα πολύ και γινόντουσαν όλα αυτά τα πράγματα. Για όλα αυτά που έχει περάσει, όλη αυτή η κατάσταση που έχει..., γιατί δεν ήταν τέτοιο παιδί -απαράδεκτη-, πριν τον πάρει. Ε, ήταν τα νιάτα, ξέρω' γω, αλλά δεν ήταν αυτό το παιδί. Όταν τον πήρε, έγινε αυτό το παιδί, δηλαδή. Ήταν όλο...πονηρός, πώς θα την...θα έφερνε άτομα στο σπίτι και την πούλαγε, το οποίο το έμαθα αργά.¹

Δεν κατηγορώ τόσο τον πατέρα όσο τη μάνα. Σκίστηκε να φέρει ένα παιδάκι -ήμουν κοντά της όταν γέννησε στην κλινική στην Αθήνα, που την πήγανε- κι όταν γεννήθηκε, της λέω: «Γ. μου{μητέρα}, τί σκέφτεσαι γι' αυτό το παιδάκι; Θα το κρατήσεις, κορίτσι μου, για θα το δώσεις για υιοθεσία;» Και λέει: «Το μωρό μου δεν το αποχωρίζομαι ποτέ». Το θυμάμαι και τα δάκρυά μου τρέχουν βροχή. «Το μωρό μου το αγαπάω και δεν το αποχωρίζομαι ποτέ». Έλα που, όταν έφθασε 15 ημερών, το έφερε και το εγκατέλειψε κι έρχεται και το βλέπει στη χάξη και στη φέξη. Δεν ξέρω αν πρέπει, αυτή η γυναίκα να λέγεται μάνα.²

Όπως γίνεται ευδιάκριτο, τα στοιχεία που αποτελούν τον χαρακτήρα και την προσωπικότητα ενός ανθρώπου, είναι μια σύνθεση υιοθετημένων κοινωνικών και πολιτισμικών στοιχείων της οικογένειάς του. Η οικογένεια, έχοντας διπλή υπόσταση, αποτελεί ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούν να αναπτυχθούν τόσο συναισθήματα ασφαλείας όσο συμπλέγματα και ψυχώσεις.

Ο χαρακτήρας του [πατέρα], η μάνα του. Πριν μπει στην οικογένεια, έλεγε ότι: «Εφταιγε η μάνα μου, γιατί με έστελνε να δουλέψω από τα 12 και δεν ήθελα». Είχε ψυχολογικά προβλήματα. Μισώντας τη μάνα του, μίσησε και τη γυναίκα του. (Για τη μητέρα;) Η μητέρα πέθανε από καρδιά.³

¹ Ερ/γιο 8: ερώτ.43, σ.9.

² Ερ/γιο 16: ερώτ.43, σ.9.

³ Ερ/γιο 14: ερώτ.43, σ.9.

Από τα παραπάνω συνεπάγεται ότι, αφού κατά την πεποίθηση των παππούδων έφταιγε τις περισσότερες φορές ο άλλος γονιός και όχι το παιδί τους, οι ίδιοι προσπαθούσαν με ποικίλους τρόπους να δικαιολογήσουν ή να αιτιολογήσουν την ανικανότητα του παιδιού τους (15/70 ή 21,42%) να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων και να αναλάβει τις ευθύνες του απέναντι στα παιδιά του.

Η μητέρα φταίει. (Γιατί;) Αφού ήταν ανεύθυνη· στις ευθύνες της. Θα αφήσω τα παιδιά μου και θα πάω να αγκαλιάσω τον άλλο τον άντρα; Ή, γιατί μου άρεσε εκείνος ο άντρας, να αφήσω εγώ αυτά τα αγγελούδια; Εδώ είναι εγγόνια μου και τρέμει η ψυχή μου. Μεσ στην αγκαλιά μου τα μεγαλώνω και τρέμει η ψυχή μου. Να τους πάω τοστ στο σχολείο... να του... Γιατί εγώ είμαι η μάνα και ξέρω ότι, τα παιδάκια δεν έχουν μάνα. Τί συζητάτε; Είναι... (Για τη μητέρα, δηλαδή, έφταιγε το ότι ήταν ανεύθυνη;) Βεβαίως, βεβαίως ανεύθυνη. (Όσον αφορά τον κ. Γ.{πατέρα};) Ο Γ. μου, έφαγε κορόμηλα και ξινίστηκα εγώ. Δεν τα κατάλαβε, πώς τα έφαγε τα κορόμηλα, βέβαια. Αυτό κατάλαβα. Ο γιος μου, αφού μπλέχτηκε με αυτή, γίναν τα παιδιά, δηλαδή έγινε μπαμπάς, δίχως να καταλάβει το παιδί. Κάποια στιγμή λέει: «Έγινα μπαμπάς. Αλλά πώς έγινα μπαμπάς;» Έτσι μεγαλώνουν τα παιδιά ύστερα; Όλα η μαμά, όλα η μαμά. Με τον μπαμπά ύστερα. Η γιαγιά και ο παππούς, τα πληρώσαμε, εμείς οι δύο.¹

[Γιαγιά:] Τί φρόντιμα να τα κάνει; Να τα ταΐσει, να τα ποτίσει, να τα σπουδάσει, τί να τα κάνει; Για απ' όπου πόρευε, αυτά φοβάνταν. Κι αυτό μονάχα; Ναρκομανής, κλέφτης, κερατάς, σα πέρα. [Παππούς:] Σωματέμπορας, σωματέμπορας. [Γιαγιά:] Σα πέρα, παιδί μου, ήταν ο άνθρωπος. Αυτός την έκανε έτσι. (Και για την κόρη σας, γιατί δεν τα ανέλαβε τα παιδιά;) [Γιαγιά:] Μα είπαμε ότι, το αρρώστησε το κορίτσι. Κατάλαβες;²

Οι παππούδες πάντως παραδέχτηκαν ότι, 12 από τους 70 γονείς (24,28%) όρισαν τους παππούδες των παιδιών ως κύριους φροντιστές τους, επειδή οι επαγγελματικές τους υποχρεώσεις τούς είχαν αποκόψει από κάθε δυνατότητα να το κάνουν οι ίδιοι.

Ε, ποιό; Η δουλειά τους, που δε μπορούσαν να το φυλάξουνε. Για να βάλουνε γυναίκα...Και πιο πολύ το χρήμα, αλλά και η εμπιστοσύνη. Ίσα να το φυλάξει η γιαγιά που είναι δικό της παιδί, ίσα να το φυλάξει μια ξένη γυναίκα;³

[Παππούς:] Γιατί είχαν σιγουριά, ασφάλεια. Αλίμονο, αλίμονο. [Γιαγιά:] Εμ, πού θα τ' άφηναν, στο γείτονα; [Παππούς:] Αστειεύεσαι τώρα; (Για ποιούς λόγους, δηλαδή;) [Παππούς:] Ήταν σε δουλειά και το άφηναν το παιδί, όχι ότι είχαν πρόβλημα. Και ήταν σίγουρο, ότι εδώ εμείς ... Δεν υπάρχει. Αλίμονο.⁴

Στους παραπάνω γονείς, έρχονται να προστεθούν άλλα τρία ζευγάρια (6/70 ή 8,57%), οι οποίοι ζήτησαν από μόνοι τους στους παππούδες να αναλάβουν τα παιδιά τους, κυρίως λόγω της δουλειάς τους στο εσωτερικό της Ελλάδας ή στο εξωτερικό.

Φύγανε και είπαν: «Θα το κρατήσεις, μαμά, το παιδί;» και μαζί το αποφασίσανε. Και είπα: «Θα το κρατήσω». Το αγαπάνε και οι δύο το παιδί τους.⁵

Κανένας δεν ευθύνεται, μάνα μου. Δηλαδή, τί να ευθυνθεί; Όπως τα είχαμε εμείς, λέει: «Βαστάτε τα παιδιά», λέει. (Ποιός; Ο κ. Χ.{εργαζόμενος πατέρας};) Ναι, τότε μας το είπε: «Αφού, έτσι και αλλιώς, είναι εδώ πέρα», λέει, «και έχουν μεγαλώσει με εσάς». (Όσον αφορά τη μητέρα, ήθελε να κρατήσετε εσείς τα παιδιά;) Ναι, ναι. (Σας είχε πει κάτι;) Ήθελε, ναι, και με

¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.43, σ.9.

² Ερ/γιο 32: ερώτ.43, σ.9.

³ Ερ/γιο 21: ερώτ.43, σ.9.

⁴ Ερ/γιο 20: ερώτ.43, σ.9.

⁵ Ερ/γιο 3: ερώτ.43, σ.9.

το Χ.{πατέρα} μαζί. Όταν πέθανε, η τελευταία της επιθυμία ήταν αυτή. Μου είπε: «Μαμά», λέει, «να καθίσετε και οι τέσσερις μαζί, να μη μαλώσετε ούτε να το διώξετε το Χ.{πατέρα} από το σπίτι» -που παρόλο που το είχαμε γράψει εμείς εδώ το σπίτι και δικαιούνταν και ο Χ.-, «Μη μαλώσετε», λέει, «θα παίρνετε και κάποια σύνταξη από τα δικά μου τα λεφτά και κάποια λεφτά» κι αυτά, ξέρεις, όλα αυτά λογικά. Αλλά ... δεν έγινε η επιθυμία της αυτή. Τέλος πάντων.¹

Έτσι λοιπόν, ορισμένοι παππούδες δήλωσαν πως, βοήθησαν οικειοθελώς τους γονείς των εγγονιών τους (5/70 ή 7,14%) είτε για να είναι ελεύθεροι να εργασθούν είτε για άλλους λόγους που αφορούσαν τους ίδιους όπως π.χ. το διαζύγιο ενός γονέα. Άθελά τους, στις περιπτώσεις αυτές, οι παππούδες συμβάλλουν στη δημιουργία του φαινομένου της τριγωνοποίησης, αφού στην дуάδα των γονέων και των παιδιών παρεμβαίνουν οι παππούδες, αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες και ρόλους που κανονικά θα έπρεπε να έχουν οι γονείς. Εξηγητικό υπόβαθρο αποτελεί το γεγονός ότι, τα όρια και οι σχέσεις μεταξύ των μελών της πυρηνικής οικογένειας είναι διάτρητα, ανοιχτά και πολύ χαλαρά, αφού επιτρέπουν την «εισβολή» τρίτων ατόμων.²

Το παιδί; Το παιδί το ανέθεσαν εδώ, επειδή δούλευε [η κόρη μου-μητέρα], δεν μπορούσε να καθίσει η κόρη μου από τη δουλειά, γιατί εκείνος αυτό ήθελε· να καθίσει από τη δουλειά για να μεγαλώσει τα παιδιά της. Λοιπόν, δεν υπήρχε καμιά σιγουριά για να καθίσει. Καθόμασταν εμείς μια φορά, αλλά ήμασταν μετανιωμένες που καθόμασταν, γιατί ήμασταν και υπηρέτριες και απ' έξω. Λοιπόν, κανένας δεν μας υπολόγιζε. Λοιπόν, και αυτό ήταν που την εξανάγκασε και το' φερε το παιδί εδώ, το ένα. Το άλλο αρρώστησε και το πήρα και το άλλο.³

[Παππούς:] Δεν μας είπαν να το αναλάβουμε. Εμείς εκουσίως το αναλάβαμε. [Γιαγιά:] Κανένας δεν ευθύνεται. Κανένας δεν ευθύνεται, τη στιγμή που το πήραμε θεληματικά εμείς το παιδί. Θέλαμε να τους βοηθήσουμε.⁴

[Παππούς:] Αυτός. (Γιατί;) Διότι δεν ήταν εντάξει στην οικογένεια. Στην οικογένεια δεν ήταν εντάξει. Γιατί να πει τη λέξη ... «χωρίζω»; Τί είναι εδώ; Γιατί, την έπιασε με κανέναν; Την έκανε εκεί; Γιατί; Και να φωνάζει το μικρό εδώ, όπως είπε: «Γιατί μας διώχνεις, μπαμπά; Πού θα πάμε;» Δηλαδή κλαίς, δηλαδή κάτι πράγματα, ε, σε πιάνουν ... Λοιπόν, αναγκάζεσαι να πεις: «Αει και στο διάολο» -με συγχωρείς για τη φράση μου. [Γελάει] Τί να πω; (Όσον αφορά τη μητέρα;) Η μητέρα, η καημένη, πάρ' όλες τις δυνάμεις που είχε, τ' αυτά, δεν την άφηνα κι εγώ. Ήρθε στον πατέρα. Πού να πάει; Πού να πάει; Και το είπα μπροστά του: «Την κόρη μου και το κορίτσι, εγώ θα τις συμμαζέψω στο σπίτι μου. Δεν τις αφήνω. Εσύ φούρνος και καπνός». [Γελάει] Τί να πω; Το λέω ακόμα. Δε ντρέπομαι. (Κυρία Β.{γιαγιά} θέλετε να προσθέσετε;) Τα ίδια κι εγώ. [Παππούς:] Ε, τί;⁵

Οι παππούδες εδώ, χρησιμοποίησαν το χιούμορ, προκειμένου να διακωμωδήσουν καταστάσεις και να εκφράσουν τα όσα βίωναν, με διαφορετικό τρόπο.

¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.43, σ.9.

² ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.198-199. Εάν, αντίθετα, τα όρια σε μια οικογένεια είναι ερμητικά κλειστά, οι γονείς είναι τόσο στενά δεμένοι μεταξύ τους, φτάνοντας στο άλλο αρνητικό άκρο, σύμφωνα με το οποίο εκδηλώνουν αδιαφορία ή ακόμη και απόρριψη για τα παιδιά. ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: ό.π., 2000, σ.214.

³ Ερ/γιο 27: ερώτ.43, σ.9.

⁴ Ερ/γιο 12: ερώτ.43, σ.9.

⁵ Ερ/γιο 17: ερώτ.43, σ.9.

Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, οι παππούδες οδηγήθηκαν αυτόματα στην ανάληψη γονεϊκού ρόλου για τα εγγόνια τους, λόγω θανάτου τουλάχιστον ενός από τους γονείς των παιδιών (5/70 ή 7,14%).

(Σκοτώθηκε ο πατέρας; Γι' αυτό τα αναλάβατε εσείς, έτσι;) Ναι, ναι. Όχι, τα ... Καλά, εγώ τα μεγάλωνα, ήταν η μάνα τους στη δουλειά, δεν κάθονταν. Αλλά ..., αφού σκοτώθηκε και δώθε, έπιασα πιο περισσότερα βάρετα. Εκείνη, αφού πλάλαγε με τον παππού να μαζέψουν τα χωράφια και εγώ με τα παιδιά και κοντά τα παιδιά ο ... Μ. {εγγόνι} μπήκε 2 χρόνων στον καπνό και μάζευε το ...¹

Υπήρξαν δύο μεμονωμένες περιπτώσεις: στη μεν, οι παππούδες εξαπέλυσαν μύδρους όχι στους γονείς, αλλά στον άνθρωπο που προκάλεσε το τροχαίο δυστύχημα και στοίχισε τη ζωή των δύο γονέων (2/70 ή 2,85%) των παιδιών. Ανακατασκεύασαν, λοιπόν, στο μυαλό τους τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες συνέβη το ατύχημα και οι γονείς οδηγήθηκαν στην οικογενειακή τραγωδία.²

[Παππούς:] Ο κύριος Μ., που τους σκότωσε. Το βυτίο του κυρίου Μ. ήταν που έκανε το τροχαίο. [Γιαγιά:] Αυτά. Όχι, μάνα μ', τί να σου πω άλλο;³

Στη δε, το εγγόνι θέλησε να ζήσει μαζί με τους παππούδες του, λόγω του νέου γάμου του πατέρα του (1/70 ή 1,42%).

Όχι [ότι] δεν ήθελε να το αναλάβει ο πατέρας. Δεν ήθελε μόνη της [εγγόνι]. Μεγάλωσε, σας είπα, είχε γίνει, είχε γίνει 9 χρόνων, όταν παντρεύτηκε ο πατέρας της. Είχε τη γνώμη μόνη της να κρίνει: «Εγώ, γιαγιά...», είπε και στον μπαμπά της: «δεν θέλω να' ρθω μαζί σου. Θέλω τη γιαγιά μου και τον παππού μου». (Επειδή την είχατε αναλάβει εσείς από 1 ½ ετών και ήταν και ο μπαμπάς της μέσα;) Ε, από 1 ½ ετών μέχρι 9 χρόνια, ναι βέβαια, ήταν και ο μπαμπάς μέσα, ναι.⁴

Ο δεύτερος γάμος ενός γονέα, ιδιαίτερα μάλιστα εάν πρόκειται για τον πατέρα, προκαλεί μεγαλύτερο άγχος στο παιδί σε σχέση με αυτόν της μητέρας, στις περιπτώσεις που ξαναπαντρεύονται και οι δύο γονείς. Το διαζύγιο (που δεν συνέβη εδώ, αλλά μεσολάβησε ο θάνατος του άλλου γονέα) και ο δεύτερος γάμος των γονέων αποτελούν δύο εξαιρετικές-δραματικές καταστάσεις στη ζωή ενός ανθρώπου, οι οποίες προκαλούν διατάραξη της ομαλής ζωής του. Αν τεθούν συγκριτικά, τα άτομα που έχουν βιώσει και τις δύο καταστάσεις, αναφέρουν το πρώτο ως ιδιαίτερα δύσκολο να αντιμετωπιστεί, ενώ το δεύτερο ότι προκαλεί στεναχώρια, όπως φάνηκε από την έρευνα που διεξήγαγε η AHRONS σε παιδιά, των οποίων οι γονείς τους είχαν χωρίσει είκοσι χρόνια πριν.⁵

2.4.1.6 Κίνητρα και παράγοντες παρώθησης των παππούδων να αναλάβουν τη φροντίδα-ανатροφή του εγγονιού τους

Όλες οι πλευρές ερωτήθηκαν, για τους λόγους που οδήγησαν συγκεκριμένα τους παππούδες στο να αναλάβουν μια τέτοια ευθύνη. Με εξαίρεση, τρία παιδιά που απάντησαν ότι και ο παππούς και η γιαγιά τους τα ανέλαβαν προκειμένου να μην εισαχθούν τα ίδια σε κρατικό, εκκλησιαστικό ή ιδιωτικό ίδρυμα, στα υπόλοιπα υπήρχε η τάση να θεωρούν ότι, οι παππούδες τους τα ανέλαβαν ευχαρίστως, επειδή

¹ Ερ/γιο 22: ερώτ.43, σ.9.

² HOUTMAN: ό.π., 1999, p.62.

³ Ερ/γιο 6: ερώτ.43, σ.9.

⁴ Ερ/γιο 25: ερώτ.43, σ.9.

⁵ AHRONS, C. R. (March 2007). Family ties after divorce: long term implications for children. *Family process*, Vol. 46, No.1, pp.53-65, p.60.

το ήθελαν οι ίδιοι. Τα παιδιά αυτά, ένιωθαν ίσως έντονα την ανάγκη, να πιστεύουν ότι δεν ήταν βάρος στους παππούδες τους και ότι εκείνοι προέβησαν σε αυτήν την κίνηση, από αγάπη. Σαν να ήθελαν να πιστέψουν μέσα τους ακράδαντα ότι, δεν υπέστησαν μια δεύτερη απόρριψη από την υποκατάστατη πατρική και μητρική φιγούρα.

Τα πραγματικά κίνητρα των παππούδων σε 7 οικογένειες, διέφεραν από τις παραπάνω ελπίδες που έτρεφαν τα εγγόνια τους, ότι δηλαδή τα ανέλαβαν ευχαρίστως. Σε 3 ζευγάρια παππούδων παρατηρήθηκαν ασύμπτωτες προσεγγίσεις. Εάν δεν ληφθούν υπ' όψιν αυτοί οι 6 παππούδες, που διαφώνησαν μεταξύ τους ως προς τους λόγους που τους παρακίνησαν να αναλάβουν τη φροντίδα των εγγονιών τους - καθώς τα κίνητρά τους ταλαντεύονταν ανάμεσα στο «θέλω» και στο «πρέπει», στο «πρέπει» και στο «είναι ανάγκη» και τέλος, στο «θέλω» και στο «δεν θέλω κάτι ξένο» -, για τους υπόλοιπους ίσχυαν τα εξής: Σε 16 από τις 33 οικογένειες, οι παππούδες και οι γιαγιάδες ήθελαν και αγαπούσαν τα εγγόνια τους, οπότε τα ανέλαβαν με ευχαρίστηση, άρα επρόκειτο για απόφαση ανιδιοτελή.

Πουθενά δεν θα το' δονα.¹

Το γεγονός ότι, μια μερίδα ανθρώπων εκδηλώνει εμφανή πρόθεση να αναλάβει την φροντίδα των παιδιών μιας προβληματικής συγγενικής οικογένειας, χωρίς καν να το διαπραγματεύεται -έστω και αν βρεθούν σε δυσχερή θέση μπροστά στην πρόκληση που θα προβάλλουν οι οικονομικές πιέσεις και η ανέχεια-, δείχνει τις παραδοσιακές και πολιτιστικές αρχές που έχουν βαθιές ρίζες στην παλιά παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια και που εξακολουθούν να υφίστανται και να επικρατούν ακόμη σε μεγάλο μέρος της σύγχρονης Ελληνικής κοινωνίας.²

Στις περισσότερες περιπτώσεις, η κουρασμένη από την ηλικία και τα βάσανα γιαγιά υποχρεώνεται ν' αναλάβει το παιδί για να εξοικονομήσει την κατάσταση και να μη στερηθεί μέσω διαβίωσης, που παρέχονται σ' αυτήν από τους γονείς των παιδιών.³

Η αναφορά αυτή έρχεται σε αντίθεση με τα λεγόμενα των παππούδων στις συνεντεύξεις αυτής της έρευνας.

Σε άλλες έξι οικογένειες (6/33), η ανατροφή των εγγονιών είχε το χαρακτήρα του καθήκοντος και της υποχρέωσης των παππούδων έναντι των δικών τους παιδιών, σαν να μην είχαν κάνει ήδη αρκετά για αυτά. Μπορεί να αφορμίζονταν, εξάλλου, από βαθύτερα κίνητρα οικογενειακής ανταποδοτικότητας.

Η επανάληψη της έκφρασης «δεν υπήρχε άλλη λύση» από τους παππούδες και τις γιαγιάδες πέντε άλλων οικογενειών (5/33), αποτελεί ένδειξη ότι, ανέλαβαν αυτόν τον ρόλο, επειδή λόγω των περιστάσεων ήταν απόλυτη η ανάγκη να το αναλάβουν, όποτε υποχρεώθηκαν σε αυτήν την κίνηση. Η οικογενειακή συνέχεια (ιδιοκτησία – κυριότητα) ήταν ένας από τους λόγους, που οδήγησαν τους παππούδες σε δύο άλλες οικογένειες (2/33) στο να αναλάβουν τα εγγόνια τους, προκειμένου να αποτρέψουν την εισαγωγή τους σε κρατικό, εκκλησιαστικό ή ιδιωτικό ίδρυμα και γενικά, να μην απομακρυνθούν αυτά από την δική τους οικογένεια. Το γεγονός αυτό σχετίζεται με τις κοινωνικές αντιλήψεις και προσδοκίες, αλλά και με τους δεσμούς που ισχύουν ακόμα στην Ελληνική οικογένεια.⁴

Μια γιαγιά (1/33), δήλωσε πως κινήθηκε έτσι, προληπτικά, προκειμένου να μην είχε αργότερα ενοχές, σε περίπτωση που δεν αναλάμβανε τις ευθύνες της.

¹ Ερ/γιο 6: ερώτ.46, σ.9.

² FREEMAN & NKOMO: ό.π., 2006, Vol.18, No.4, p.307-308.

³ ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, Τόμος 2^{ος}, σ.150-151.

⁴ FITZPATRICK: ό.π., 2001, pp.55-56.

Μια κοινή ερώτηση, ανάμεσα σ' αυτήν εδώ την έρευνα και εκείνη της JENDREK (1993), αφορούσε το κατά πόσον η επιλογή των παππούδων εκπήγαζε από προσωπικά κίνητρα ή ήταν προϊόν εξωτερικών πιέσεων, εάν δηλαδή οι ίδιοι προσφέρθηκαν ή κατά κάποιο τρόπο τους επιβλήθηκε ή τους ασκήθηκε πίεση. Η πλειοψηφία τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα δήλωσε ότι, ίσχυε η πρώτη εκδοχή.¹

Σε μια άλλη έρευνα, τα πιο σημαντικά συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν οι FREEMAN & NKOMO ήταν ότι, ενώ ήταν υψηλό το ποσοστό (71%) των πατεράδων και των παππούδων-γιαγιάδων που εκδήλωσαν προθυμία για να αναλάβουν τη φροντίδα των παιδιών, αυτό το ποσοστό δεν έφτασε στα ύψη, έτσι ώστε να καλύψει το 100% των δύο αυτών ομάδων και κυρίως από την πλευρά των παππούδων - γιαγιάδων. Φάνηκε επίσης ότι, έστω και αν είχαν τη διάθεση και την προθυμία να αναλάβουν ένα εγγόνι, αυτό δεν σήμαινε ότι ήταν διατεθειμένοι να αναλάβουν όλα τα παιδιά μιας οικογένειας. Το τελευταίο αυτό εύρημα δεν προκαλεί εντύπωση σε ιδιαίτερο βαθμό: Η πλειοψηφία των παππούδων και των γιαγιάδων που ήταν πρόθυμοι να αναλάβουν τα εγγόνια τους, το έκαναν μόνο στην περίπτωση που υπήρχαν οι προϋποθέσεις για λήψη εξωτερικής κυρίως οικονομικής βοήθειας, γιατί διαφορετικά δεν θα ήταν σε θέση να αναλάβουν ένα τέτοιο εγχείρημα. Αυτό αποτελεί ένδειξη του μεγάλου άγχους που κυριεύει τους παππούδες όσον αφορά αυτόν τον ρόλο, αλλά πάνω απ' όλα αποτελεί υπόδειξη προς την κοινωνία, κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου και επισημαίνοντας την δυσχερή κατάσταση στην οποία βρίσκονται τα άτομα αυτά.²

2.4.1.7 Παράγοντες παρακίνησης των γονέων να αναθέσουν τη φροντίδα- ανατροφή του παιδιού τους στους παππούδες

Οι γονείς είχαν καταλήξει στη απόφαση να αναθέσουν τη φροντίδα των παιδιών τους στους παππούδες, παρότι σύμφωνα με τις απαντήσεις των τριών γονέων, κανένας τους δεν είχε μετανιώσει που απέκτησε παιδιά. Όμως, η μία μητέρα που είχε αποκτήσει τρία παιδιά, αν και θεωρούσε πως ο ιδανικός αριθμός των παιδιών στην Ελληνική οικογένεια είναι δύο, φάνηκε για λίγα δευτερόλεπτα διστακτική, και ενώ παραδέχτηκε ότι δεν το μετάνιωσε, θέλησε να συμπληρώσει, πως θα προτιμούσε να είχε αποφύγει την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί.

Τώρα αυτό ... Όχι, δεν μετανιώνω για τα παιδιά, μόνο για την κατάσταση πώς έχει έρθει. Μόνο γι' αυτό.³

Όσον αφορά τους άλλους δύο γονείς, ο ένας είχε αποκτήσει όσα παιδιά ήθελε (2), ενώ ο άλλος έδειχνε να μην του αρκούσαν τα δύο παιδιά που είχε αποκτήσει από δύο διαφορετικούς συντρόφους, αφού θεωρούσε πως το ιδανικό θα ήταν τα τρία παιδιά μέσα σε μια δεμένη Ελληνική οικογένεια. Η ηθελημένη άρνηση της γονεϊκότητας είναι δικαίωμα επιλογής και δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί κατακριτέα, από τη στιγμή που ένα ζευγάρι δεν επιθυμούσε να αποκτήσει παιδιά⁴. Σε αντίθεση με αυτούς που αποκτούν και αποποιούνται τους ρόλους τους, αναθέτοντάς τους σε άλλα άτομα.

Γενικά, όσον αφορά όλους τους γονείς, 9 μητέρες και 8 πατέρες, σύμφωνα με την πεποίθηση των παππούδων, δεν είχαν πρόβλημα να απομακρυνθούν από τα

¹ DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, p.226.

² FREEMAN & NKOMO: ό.π., 2006, Vol.18, No.4, pp.309 & 306.

³ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.19, σ.3.

⁴ ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.96.

παιδιά τους, οπότε τα ανέθεσαν με προθυμία στους γονείς τους, σε αντίθεση με κάποιους άλλους (13 πατέρες και 11 μητέρες) που υποχρεώθηκαν να το κάνουν από ανάγκη, επειδή δεν υπήρχε άλλη λύση. Η επιλογή των παππούδων έγινε από 4 μητέρες και 2 πατέρες, στην προσπάθειά τους να αποφύγουν τις ενδεχόμενες ενοχές που θα ένιωθαν, εάν δεν ανέθεταν τα παιδιά τους σε κατάλληλο άτομο. Σε ορισμένες οικογένειες, ρόλο έπαιξε η πίση που οι ίδιοι οι παππούδες άσκησαν επάνω στα παιδιά τους (3 πατέρες και 2 μητέρες), ζητώντας τους να αναλάβουν τα εγγόνια τους.

[Μετά από πίση δική μας] Και ανευθυνότητα δική τους. Δεν ήταν άξιοι να μεγαλώσουν παιδιά.¹

Τέλος, η ανάθεση δεν έγινε ύστερα από επιλογή που πραγματοποίησαν οι γονείς στο πρόσωπο των παππούδων, παρά επήλθε θάνατος (4 μητέρων και 3 πατέρων).

Μα δεν ζούσαν. Τί να πουν οι γονείς;²

Και πάλι, όπως είχαν κάνει προηγουμένως, ορισμένοι παππούδες αποφόρτισαν τα παιδιά τους (3 πατέρες και 3 μάνες) από τις ευθύνες και κατηγορήσαν τον άλλο γονέα:

Δεν ήταν άξια μάνα. Δουλειά δεν είχε [πατέρας]. Τα παιδιά θέλαν μάνα. Να πληρώσει γυναίκα;³

Είχαν απόλυτη εμπιστοσύνη. Δεν την [μητέρα] ένοιαζε, δεν είχε καμία ευθύνη.⁴

[Η μητέρα] Το άφησε στον πατέρα.⁵

Τους έδωσε ο πατέρας [τη μητέρα και το παιδί].⁶

Το καθήκον ενός γονέα προς το παιδί του ήταν τελείως διαφορετικό από εκείνο άλλων γονέων, που συνήθως νιώθουν την υποχρέωση να είναι κοντά στα παιδιά τους. Έτσι λοιπόν, μια γιαγιά απάντησε ότι, ο πατέρας του παιδιού ανέθεσε την ανατροφή σε αυτή: «Από υποχρέωση-καθήκον προς το παιδί του», επειδή, όπως είπε: «Το ήθελε το παιδί».⁷ Με απλά λόγια, ο πατέρας θεώρησε χρέος του να ικανοποιήσει την επιθυμία του παιδιού του, άσχετα αν αυτό εξυπηρετούσε και τον ίδιο ως προς την συνέχιση της προσωπικής του ζωής.

2.4.1.8 Προτίμηση από την πλευρά των γονέων του προσώπου των παππούδων έναντι άλλων προσώπων

Σε ερώτηση που υποβλήθηκε τόσο στους παππούδες όσο και στους γονείς, σχετικά με τα κριτήρια που κατεύθυναν-ώθησαν τους γονείς στο να επιλέξουν ως φροντιστές των παιδιών τους τούς παππούδες και όχι κάποιο άλλο άτομο ή φορέα, ο πρωταρχικός λόγος που αναφέρθηκε, κατά την πεποίθηση της πλειοψηφίας των παππούδων, ήταν δείγμα εμπιστοσύνης των γονέων στο πρόσωπο των παππούδων (11/33 ή 33,33%) και η αίσθηση ασφάλειας και σιγουριάς (4/33 ή 12,12%, μόνο σε 1 περίπτωση αυτός ήταν δευτερεύον λόγος), που θα είχαν από αυτήν την κίνηση (συνολικά 45,45%).

¹ Ερ/γιο 8: ερώτ.47, σ.9.

² Ερ/γιο 6: ερώτ.47, σ.9.

³ Ερ/γιο 18: ερώτ.47, σ.9.

⁴ Ερ/γιο 7: ερώτ.47, σ.9.

⁵ Ερ/γιο 26: ερώτ.47, σ.9.

⁶ Ερ/γιο 17: ερώτ.47, σ.9.

⁷ Ερ/γιο 25: ερώτ.47, σ.9.

Η εμπιστοσύνη. Η εμπιστοσύνη και η ... σιγουριά βέβαια. Γιατί είπαμε, ότι άλλο οι γονείς να φυλάζουν το παιδί ή η γιαγιά με τον παππού και άλλο ένας ξένος. Από εμπιστοσύνη το 'βαλαν σε εμένα, το 'δωσαν σε μένα να το φυλάξω.¹

Γιατί το κορίτσι, μου είχε εμπιστοσύνη και δεν είχαμε χωρίσει ποτές. Από την ώρα που γέννησε τα παιδιά όλα, δεν είχαμε χωρίσει. Μαζί. Η κόρη μου είχε μεγάλη εμπιστοσύνη σε μένα, γιατί εγώ τα μεγάλωσα. Και αυτή που ήτανε, εγώ τα μεγάλωνα. Δεν τα μεγάλωνε αυτή. Με συγχωρείς, εγώ τα καθάριζα, εγώ τα έφτιαχνα. Πήγαινε για δουλειά αυτή στις πατάτες, σε πορτοκάλια, σε λεμόνια, που δουλεύανε εκείνα τα χρόνια και τα κοίταγα εγώ τα παιδιά. Μαζί μου ήταν τα παιδιά και τα 'χα μεγαλώσει εγώ τα παιδιά.²

[Γιαγιά:] Γιατί ξέραν, ότι το παιδί τους θα περάσει καλά εδώ πέρα. Είχαν τόση εμπιστοσύνη και οι δυο. Και μου το ομολόγησε ο γιός μου 100% και το ομολόγησε και η ίδια η νύφη, ότι: «Δε φοβάμαι πλέον. Το παιδί αυτό είναι, σαν να είμαι εγώ εδώ. Πάει, τελείωσε». Είχε τόση εμπιστοσύνη. Να καταλάβεις, ήρθε έγκυος εδώ και το μεγάλωσα εγώ. Το πήρε μετά, όταν έγινε παιδάκι και το πήγε στη Σ.{περιοχή της Εύβοιας} και μετά μου το ξανάφερε. Γέννησε εδώ στο κέντρο. Έφτιαξα και τα μωρουδιακά εγώ. Γι' αυτό σου λέω, ότι έλα και καμιά άλλη φορά, να γράψεις κι ένα βιβλίο. [Παππούς:] Ήταν οι πιο κατάλληλοι άνθρωποι, για να αφήσει το παιδί εδώ. [Γιαγιά:] Είχε εμπιστοσύνη. Το παιδί... [Παππούς:] Εφόσον τα πράγματα ήρθαν έτσι κι αυτή είχε αυτό το μυαλό -έφυγε-, ήταν η μόνη ενδεδειγμένη λύση. Δεν υπήρχε...³

Οι περισσότεροι παππούδες, θεωρούσαν απολύτως αυτονόητη την ανάληψη της φροντίδας των εγγονιών τους ελλείψει γονέων, αφού αυτοί ήταν οι παππούδες, και εξάλλου μετά τους γονείς, αυτοί είχαν πρώτου βαθμού συγγένεια με τα παιδιά (13/33 ή 39,39%, πρωταρχικοί και δευτερεύοντες λόγοι), οπότε δεν διανοούνταν καν την ανάθεση των εγγονιών τους σε άλλον συγγενή, πόσο μάλλον σε ξένο άνθρωπο (13/33 ή 39,39% πρωταρχικοί και δευτερεύοντες λόγοι). Έτσι, αποδέχτηκαν τον νέο ρόλο τους με μεγάλη ευχαρίστηση (2/33 ή 6,06%), νιώθοντας μάλιστα ικανοποίηση.

Υπήρξαν παππούδες, που ανήγαγαν το γεγονός ότι, οι γονείς νιώθοντας σιγουριά και έχοντάς τους μεγάλη εμπιστοσύνη ανέθεσαν τα παιδιά τους σ' αυτούς, επειδή ήθελαν να τους μεγαλώσουν τα παιδιά τους, όπως μεγάλωσαν και τους ίδιους όταν ήταν παιδιά.

Υπάρχει καλύτερο πράγμα από το να δώσει την ευθύνη στη μάνα; Της κόρης ειδικά; Στη μάνα της; Και όταν υπάρχει, ξέρεις ότι, η μάνα της είναι δραστήρια, είναι ..., δεν υπάρχει πιο ασφάλεια. Αυτό.⁴

Ε, η αγάπη νομίζω. Η γιαγιά και ο παππούς είναι πιο καλύτερα από έναν ξένο, που θα μεγαλώσει τα παιδιά. Εγώ αυτό λέω. Ίσια θα τα κοιτάξει ο παππούς και η γιαγιά, ίσα ένας ξένος που θα μπει μες το σπίτι; Αυτό είναι το πιο καλύτερο. Έτσι μου είχε πει τότε και η κόρη μου. Σου λέω, μου είχε πει τότε πολλά. Μου λέει: «Τα παιδιά. Όπως μεγάλωσες εμένα, θα μεγαλώσεις και τα παιδιά».⁵

Γιατί τα αναλάβαμε. Ήταν παιδιά του παιδιού μου και τους συνηθίσαμε. Ποιός θα τα αναλάβαινε άλλος; Όποιος να τα αναλάβαινε, να αυτώνω...; Έχω και εγώ από δόσιμο. (Από συγγενείς, εννοείτε;) Ναι. Είχα, είχα κι άλλη κόρη από τη Λ.{μητέρα} και την edώσαμε σε έναν στο Λ.{περιοχή της Φθιώτιδας}. Την είχαμε δώσει, παντρεύτηκε το κορίτσι, αλλά πρώτα την είχε πάρει η θεία της, ήταν δασκάλα η θεία της. Και δεν είχε...πως αυτό, είχε...και ήταν... το δώσαμε, αλλά ήταν μια από δω μια από κει, μια από δω μια από κει, ούτε να ακούω, ούτε να απαντάω. (Γι' αυτό τα κρατήσατε εσείς τα παιδιά; Θέλατε

¹ Ερ/γιο 21: ερώτ.48, σ.10.

² Ερ/γιο 33: ερώτ.48, σ.10.

³ Ερ/γιο 31: ερώτ.48, σ.10.

⁴ Ερ/γιο 13: ερώτ.48, σ.10.

⁵ Ερ/γιο 9: ερώτ.48, σ.10.

εσείς;) Τί να τα κάνω τα παιδιά; Να τα δώσω σε άλλον να... Θα ήταν τα παιδιά που είναι σήμερα; Πρώτα όποιον θες.¹

Σε ορισμένες οικογένειες δεν ήταν ζήτημα προτίμησης και επιλογής των γονέων προς τους παππούδες. Οι ηλικιωμένοι το θεωρούσαν αναγκαστική υποχρέωσή τους και ενδεδειγμένη ή έσχατη λύση (6/33 ή 18,18% πρωταρχικοί και δευτερεύοντες λόγοι), καθώς τα ανέλαβαν όχι με ανάθεση των γονιών, αλλά λόγω των περιστάσεων, ή όπως όταν έπρεπε να ακολουθήσουν ό,τι υποδείκνυε η δικαστική απόφαση (2/33 ή 6,06%, μόνο πρωταρχικοί λόγοι).

Δε μπορούσαν, δε γινόταν να τα πάρει κάποιος άλλος. Δεν είπαμε, ότι με αποφάσεις δικαστηρίου; Υπάρχουν νόμοι. Σου λέει Α' βαθμού συγγένεια. Πρώτου βαθμού, ο παππούς και η γιαγιά. Τίποτα παραπέρα. Εγώ δεν κάνω τίποτα. Δε μπορούσαν να με αφαιρέσουν άλλο. Ή μπορούσαν να το πάρουν η μάνα τους και ο πατέρας τους. Α' βαθμού είναι κι αυτοί. Αλλά αυτοί..., η μάνα τους είπε: «Εγώ», λέει, «παιδιά δεν παίρνω. Δεν τα θέλω». Να τα συμμάσει το παιδί μου. «Εγώ δεν τα θέλω».²

Κάποιοι άλλοι επανέλαβαν ό,τι είχαν πει και προηγουμένως: επέλεξαν να το κάνουν, προκειμένου να παράσχουν ένα είδος στήριξης και βοήθειας προς τα παιδιά τους, επειδή δεν ήταν σε θέση οι ίδιοι να ασκήσουν γονεϊκό ρόλο (3/33 ή 9,09%), ενώ κάποιοι άλλοι το έκαναν για εξοικονόμηση χρημάτων (2/33 ή 6,06%, μόνο πρωταρχικοί λόγοι).

Μα εγώ ήμουν η πιο...εγώ το ζήτησα, για να τους βοηθήσω. Και κάθισα και τους εξήγησα. Λέω: «Αν θέλετε, αν θέλετε, επειδή εσείς δουλεύετε κι εγώ κάθομαι, δώστε μου το ένα παιδί εμένα και το άλλο παιδί να το έχει η μάνα σου», λέω, «Γ. και να σας βοηθήσουμε, τώρα που είμαστε νέοι. Εσείς να δουλέψετε κι εμείς είμαστε σε μια ηλικία, που μπορούμε να καθίσουμε να σας βοηθήσουμε». Ε, κι αυτό έγινε.³

Ε, για πιο καλύτερα...για πιο καλύτερα και για τα χρήματα, να μείνουν τα χρήματα κι εγώ να κάθομαι εδώ με το εγγονάκι μου. Το αγαπάω πιο πολύ απ' τα παιδιά μου. Έτσι δεν είναι; Το ίδιο δηλαδή, εντάξει. Πώς...; «Του παιδιού μου το παιδί», λένε, «δυο φορές το γέννησα».⁴

Γιατί δε μπορούσε να τα βγάλει πέρα. Πώς...; Ποιός θα τα φρόντιζε; Ο άλλος θα ήθελε να πληρωθεί, οποιοσδήποτε θα αναλάμβανε τα παιδιά του. Έπρεπε να πληρωθεί αυτός ο άνθρωπος. Είχε ο γιός μου; Ο γιος μου δεν είχε να φάει. Λοιπόν, έπρεπε να πληρώσει...η μάνα, εγώ. Οπότε χάρη για του παιδιού μου, κοίταξα να σώσω το γιό μου, πρώτα, κοίταξα και μετά να βοηθήσω και τα εγγόνια μου, γιατί ήταν παιδιά μου κι αυτά. Κι έδωσα τη ζωή μου γι' αυτά.⁵

Ορισμένοι παππούδες και γιαγιάδες, όταν αρχικά είχαν ερωτηθεί για τους γονείς, αναφέρθηκαν στους λόγους που οδήγησαν τους γονείς στην ανάθεση των παιδιών τους στους ίδιους. Όταν όμως, επεκτεινόταν ο λόγος τους, τους περιέγραφαν ως ανεξέλεγκτους, ανεύθυνους και αναξιόπιστους, ενισχύοντας τις απαντήσεις τους στις προηγούμενες ερωτήσεις.⁶ Με λίγα λόγια, οι παππούδες δεν θεωρούσαν ότι είχαν επιλεγεί.

¹ Ερ/γιο 22: ερώτ.48, σ.10.

² Ερ/γιο 23: ερώτ.48, σ.10.

³ Ερ/γιο 27: ερώτ.48, σ.10.

⁴ Ερ/γιο 28: ερώτ.48, σ.10.

⁵ Ερ/γιο 18: ερώτ.48, σ.10.

⁶ BROWN-STANDRIDGE & WALTERS: ό.π., 2000, p.190.

Ήταν πάντα ανεύθυνοι. Τίποτα δεν τους ώθησε. Απλώς εγώ τα πήρα μόνη μου, μόνη μου, γιατί έβλεπα ότι, οι άνθρωποι δεν ήταν εντάξει γι' αυτά τα παιδιά.¹

Σε λίγες περιπτώσεις (3/33 ή 9,09%, οι 2 από αυτούς πρωταρχικοί), επειδή τα εγγόνια είχαν μεγαλώσει εξ αρχής με τους παππούδες, καμία πλευρά δεν ήθελε να αλλάξουν τα δεδομένα. Μάλιστα, σε μια των περιπτώσεων, την επιλογή δεν είχαν ούτε οι γονείς ούτε οι παππούδες, αλλά το παιδί, το οποίο τελικά επέλεξε τους δευτέρους.

Η γιαγιά δε..., κοίταξε..., ίσως ο πατέρας της να ήθελε να μείνει στο πατρικό του σπίτι. Και διάλεξε αυτό [το παιδί]. Αλλά και στην άλλη τη γιαγιά, το ίδιο είναι. Θα πάει, σας είπα, το Καλοκαίρι, φεύγει από μένα πάει στην άλλη γιαγιά. Θα πάει ένα μήνα στον παπού..., στο μπαμπά στο..., το Καλοκαίρι, μετά θα πάει στη γιαγιά.²

Μα τη στιγμή που πέθανε ο γιός μου, δεν... και η μάνα του έλειπε, δεν ήταν κανένας άλλος. Εγώ είπα, πρώτα-πρώτα, να το πάρω. Ποιός να το πάρει; Οι θείες του; Η γιαγιά. Εγώ το είχα από πιο μπροστά, ας πούμε,. Προτού πεθάνει ο μπαμπάς του, ζούσαμε μαζί και το αγαπούσα και δεν το έδωνα σε κανέναν.³

Τέλος, σε δύο άλλες περιπτώσεις παππούδων (2/33 ή 6,06%), ως δευτερεύων λόγος της εναπόθεσης των παιδιών των γονέων στους παππούδες τους, προβλήθηκε η επίδοση της ευκαιρίας και της δυνατότητας στους γονείς, να βλέπουν και να ελέγχουν τα παιδιά τους.

Μάλλον εγώ ..., κατά τη γνώμη μου, γιατί μας είχαν περισσότερη εμπιστοσύνη. Ήμασταν πιο κοντά τους. Μπορούσαν να τα ελέγχουν και να τα βλέπουν.⁴

Δεν ξέρω, ίσως η εμπιστοσύνη. Ίσως ... ο γιός μου, για έμπιστο άτομο, ας πούμε. Σου λέει, στη μάνα μου θα μεγαλώσει το παιδί μου πιο ελεύθερα. Θα βλέπω το παιδί μου πιο ελεύθερα. Εντάξει, γιατί από εμπιστοσύνη, ας πούμε. Δε νομίζω να υπήρχε κάτι άλλο στο μυαλό τους.⁵

Οι γονείς των παιδιών από την πλευρά τους, είπαν ότι αυτό που τους ώθησε στο να αναθέσουν τα παιδιά τους στους παππούδες - γιαγιάδες και όχι σε κάποιον άλλον, ήταν η εμπιστοσύνη που έτρεφαν στο πρόσωπό τους, ή εύκολη πρόσβαση των ιδίων σε αυτά (απόψεις που επιβεβαίωσαν τα λεγόμενα των παππούδων των ιδίων οικογενειών) και η ανάγκη, αφού δεν υπήρχε κάποιο άλλο άτομο να τα αναλάβει, όταν παρουσιάστηκε πρόβλημα (δεν μπορούσε να γίνει σύγκριση των απαντήσεων του γονέα αυτού, επειδή οι παππούδες δεν συμφώνησαν στη συμμετοχή τους στην έρευνα).

Με ώθησε το ότι, είναι οι άνθρωποι που τα αγαπούν τα παιδιά, είναι οι άνθρωποι που τα ξέρουν τα παιδιά και που θα τα προσέξουν όσο κανένας άλλος.⁶

Ε, σας είπα, η ανάγκη, γιατί δεν είχα που να το αφήσω όταν παρουσιάστηκε κάποιο πρόβλημα.⁷

Οι απόψεις δύο γονέων επισφραγίστηκαν, επαναλαμβάνοντας ότι, θα έκαναν το ίδιο σε περίπτωση που είχαν δεύτερη ευκαιρία. Την επιμονή τους στην ίδια

¹ Ερ/γιο 8: ερώτ.48, σ.10.

² Ερ/γιο 25: ερώτ.48, σ.10.

³ Ερ/γιο 26: ερώτ.48, σ.10.

⁴ Ερ/γιο 2: ερώτ.48, σ.10.

⁵ Ερ/γιο 16: ερώτ.48, σ.10.

⁶ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.39, σ.8.

⁷ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.39, σ.8.

απάντηση, την ενίσχυσαν με την παρατήρηση ότι, οι παππούδες με τα εγγόνια τους ήταν πολύ δεμένοι μεταξύ τους.

Φυσικά και θα ήταν η ίδια. Θα έκανα για τους ίδιους λόγους. Γιατί τα προσέχουν τα παιδιά, είναι κοντά τους και αυτοί είναι δεμένοι με τα παιδιά και τα παιδιά είναι δεμένα μαζί τους.¹

Ο τρίτος γονέας όμως φάνηκε για λίγο, πως μπορεί να το είχε μετανιώσει, όχι επειδή οι παππούδες δεν έκαναν κάτι σωστά, αλλά για λόγους που αφορούσαν τον ίδιο.

Γιατί, γιατί ... γιατί είδα ότι λείπω πάρα πολύ του παιδιού.²

Η μεταμέλεια του ίδιου γονέα φάνηκε και στην αμέσως επόμενη επαναληπτική - ερώτηση επιβεβαίωσης, ενώ οι άλλοι δύο γονείς θα επέλεγαν και πάλι τα ίδια πρόσωπα.

Κανένα, εγώ ... θα το κρατούσα, δεν θα το άφηνα δηλαδή.³

Η προσκόλληση της επιλογής τους στα συγκεκριμένα άτομα (παππούδες), αφενός γινόταν από εμπιστοσύνη, αφετέρου καταδείκνυε ότι, εκείνοι αποτελούσαν τη λύση ανάγκης.

Πέρα απ' τον παππού και τη γιαγιά; Ποιό άτομο θα ήταν αυτό που θα μεγάλωνε τα παιδιά μου; Δεν νομίζω ότι, υπάρχει άλλο άτομο. Δεν έχω άλλη επιλογή. Δεν υπάρχει άλλη επιλογή. Όταν δεν έχεις κανένα γύρω σου, δεν υπάρχει άλλη επιλογή. Αλλά πέρα απ' αυτό, δεν είναι μόνο γι' αυτό. Είναι, γιατί εντάξει, πραγματικά τα αγαπάνε τα παιδιά και πραγματικά τα προσέχουν.⁴

Έτσι λοιπόν, έστω και όταν δόθηκε στους γονείς η ευκαιρία να ξανασκεφτούν κάθε δυνατότητα που μπορεί να υπήρχε, συμπεριλαμβάνοντας και τον εαυτό τους, δεν φάνηκαν διατεθειμένοι, ούτε καν στην έσχατη περίπτωση, να αναλάμβαναν οι ίδιοι τα παιδιά τους ή έστω να έλεγαν πως είχαν αυτήν την πρόθεση. Αυτομάτως, εξαλειφόταν κάθε ενδεχόμενη ελπίδα των παιδιών τους να ξαναενωθούν με τουλάχιστον έναν από τους γονείς αυτούς -παρότι δεν εκφράστηκε κάτι τέτοιο από τα ίδια.

2.4.1.9 Προτιμήσεις από την πλευρά των παιδιών όσον αφορά τους φροντιστές τους όταν εκλείπουν οι γονείς

Αλλά και παμψηφεί τα παιδιά (20/20), εφόσον δεν μπορούσαν να ζουν με κάποιον από τους γονείς τους όπως θα το επιθυμούσαν (5 παιδιά/20 ή 25%), επέλεξαν τους παππούδες τους (τον ένα ή/και τους δύο) ως τους ανθρώπους με τους οποίους θα ήθελαν να μοιράζονται τη ζωή τους. Με λίγα λόγια, υπονοούσαν ότι ήταν ικανοποιημένα με την παρούσα κατάσταση.

Αφού δεν ήμουν..., δε θα μπορούσα να είμαι μαζί με τους γονείς μου, με τον παππού και τη γιαγιά, όπως είμαστε τώρα. (Και γιατί, όμως;) Ε, γιατί αφού χώρισε η μάνα μου μαζί με τον πατέρα μου, κάπου θα κατάληγα· στον παππού και στη γιαγιά. Γι' αυτό. (Αν σου έλεγαν να πας, ξέρω' γω, σε θεία ή θείο;) Όχι, όχι, γιατί μου άρεσε πιο καλά με τον παππού και τη γιαγιά.⁵

¹ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.40, σ.8.

² Ερ/γιο γονέων 2: ερώτ.40, σ.8.

³ Ερ/γιο γονέων 2: ερώτ.41, σ.9.

⁴ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.41, σ.9.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 19: ερώτ.56, σ.11.

Μόνο σε μία περίπτωση από αυτές, το παιδί είχε ως πρώτη επιλογή του έναν φίλο του ή τον θείο του. Αυτό δικαιολογείται βάση του μικρού της ηλικίας που είχαν όλοι τους, ήταν δηλαδή ηλικιακά πιο κοντά σε αυτή του παιδιού (έφηβος), ενώ και ο πιο ανέμελος τρόπος ζωής τους ήταν κάτι που συγκινούσε το εγγόνι, σε αντιδιαστολή με τους παππούδες του με τους οποίους υπήρχε χάσμα γενεών. Ωστόσο, το παιδί αυτό παραδέχτηκε ότι, σε καμία περίπτωση δεν είχε μετανιώσει για τη συμβίωσή του με τους παππούδες του και παραδέχτηκε κατά κάποιο τρόπο ότι, η άποψη που εξέφρασε, επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις τεταμένες σχέσεις του με τους παππούδες του κατά το τελευταίο χρονικό διάστημα.

Με ποιον θα ήθελα; Περιλαμβάνει και εκτός οικογένειας ή οικογένεια μόνο; (Εσύ με ποιον θα ήθελες να ζεις, από όταν ήσουν μικρός; Από όταν σε άφησαν οι γονείς σου;) Με δύο άτομα. Αυτός είναι ο κολητός μου, με έχει μεγαλώσει, είναι 24 χρόνων. Με αυτόν, γιατί, εντάξει, για τον άλφα, βήτα λόγο. (Τον οποίο ξέρεις από πόσο;) Από τα 13 μου. (Από μικρότερη, όμως, ηλικία; Για να είναι κάποιος ενήλικος για να σε φροντίζει...) Ο θείος μου, ο Β. από Αθήνα. (Και γιατί;) Γιατί, ναι μεν είναι, δηλαδή δουλεύει, είναι 24 χρόνων, αλλά είναι μέσα σε όλα, δηλαδή και χαβαλέ κάνει και έξω βγαίνει και με το αυτοκίνητο τρέχει και αυτά μου αρέσουν. Και μηχανή είχε. Είχαν δηλαδή, οι φίλοι του, ξέρω' γω, και βγαίναμε βόλτες και συνήθως, όταν κατεβαίνω Αθήνα -γιατί το σαββατοκύριακο ήμουν Αθήνα στο θείο μου, τον Μ.- και πήγαμε και τα κάναμε όλα μπάλα. (Και όσον αφορά τον παππού και τη γιαγιά, δηλαδή, το έχεις μετανιώσει που ήσουν μαζί τους;) Όχι, δεν το'χω μετανιώσει, εντάξει και με αυτούς θα ήθελα να είχα, θα ήθελα να είμαι, απλώς, άλλο είναι να είσαι με κάποιον, με κάποιον π.χ. 70 χρονών και άλλο να είσαι με ένα δεκαεφτάχρονο. Με το δεκαεφτάχρονο θα πεις και μια βλακεία παραπάνω, ενώ, ξέρω' γω, με τους παππού, γιαγιά, θείο, θεία θα είσαι, ξέρεις ..., σοβαρός ... και τέτοια πράγματα. Ντάξει, να σου πω λίγο κάτι; Δεν το'χω μετανιώσει που είμαι μαζί με τον παππού και τη γιαγιά, αλλά πιο πολύ με την ..., με τσατίζουν τις περισσότερες φορές. Τώρα ειδικά, δηλαδή, για την ακρίβεια, από πέρυσι που έκλεισα τα 16 και μπήκα στα 17. Από 16 μέχρι τώρα που είμαι, κοντεύω στα 18, λοιπόν ..., εντάξει, μου έχουν συμβεί κάποια πράγματα και ... σοβαρά, δηλαδή, και εντάξει, μου την έχουσε δώσει. Δεν μου αρέσουν. Θέλεις να σου πω; (Εσύ, όπως θέλεις.) Εντάξει, απλώς, επειδή συνήθως εγώ δεν έρχομαι, π.χ. «11 η ώρα θα είσαι σπίτι», εντάξει και δεν καταλαβαίνει, να στο πω έτσι, που θα γυρίσω στις 11 η ώρα σπίτι, γυρίζω στις 2 και στις τρεις και συνήθως κοιμάμαι και στην κοπέλα μου. Λοιπόν ..., ποιά είναι το θέμα; Ότι με έχουν διώξει αρκετές φορές από το σπίτι. Να φανταστείς δηλαδή, ότι σε ένα μήνα, ξέρω' γω, με έχουσε διώξει εκατό φορές από το σπίτι. Και τώρα χάρη ... και τώρα, δηλαδή, την Κυριακή, πάλι με έδιωξαν. (Δε γύρισες νωρίς στο σπίτι;) Δε γυρνάω νωρίς, ναι, και έρχομαι, ξέρω' γω, στις 1. Λοιπόν, αυτό και το ότι εντάξει, γύρισε ο παππούς μου και μου είπε, ξέρω' γω, ότι θα μού αφαιρέσει την κηδεμονία. Εντάξει, δεν είναι μόνο αυτά δηλαδή. Τσακώνονται αυτοί π.χ., την πληρώνω εγώ, όταν, όταν είμαι σπίτι, πρόσεχε, γιατί πλέον έχω καταντήσει έτσι, από κάποια πράγματα, έχω καταντήσει να έρχομαι στο σπίτι, ξέρω' γω, να τρώω, να κοιμάμαι, να φεύγω κατευθείαν. Αυτά. (Πιο παλιά όμως, δεν είχες πρόβλημα μαζί τους;) Όχι, δεν είχα ... Τέτοια, εννοείς, προβλήματα; (Απλά, ίσως είναι τώρα η εφηβεία;) Όχι, ντάξει. (Εκεί το αποδίδεις;) Να σου πω λίγο κάτι; Εγώ είμαι τυπικός, να στο πω έτσι, λοιπόν ..., δεν, δεν έχω δώσει δικαίωμα να ... να γυρίσουν να πουν κάποιοι κουβέντες. Εντάξει, και γύρισαν και μου είπαν, ξέρω' γω, οι δικοί, πρόσεξε οι δικοί μου, που υποτίθεται με ξέρουνε, π.χ. «11 η ώρα να είσαι στο σπίτι». Εγώ 11:30 - 12, την επόμενη μέρα. Αποτέλεσμα να με διώχνουν από το σπίτι και να γυρνάει να μου κάνει, ξέρω' γω, ο παππούς μου: «Δεν σε αντέχω άλλο», ξέρω' γω, «θα σου αφαιρέσω την κηδεμονία». (Αυτό;) Αυτό.¹

¹ Ερ/γιο παιδιού 10: ερώτ.56, σ.11.

Και σε άλλο σημείο της συνέντευξης:

Λοιπόν, απέναντι στον παππού μου και στη γιαγιά μου, ξέρω' γω, όσο πιο καλά μπορώ ... τους ..., δηλαδή, τους συμπεριφέρομαι όσο πιο καλά μπορώ. Λοιπόν, βασικά για τον κόσμο δεν με ενδιαφέρει και καθόλου. Να σου πω την αλήθεια; Δεν με ενδιαφέρει για τον εξής λόγο: Δεν με ενδιαφέρει, τί θα γυρίσουν να πούνε. Εντάξει; Εγώ, εν τω μεταξύ εδώ πέρα, είμαι το καλύτερο παιδί απ' ό,τι έλεγαν, αλλά από τότε που φόρεσα σκουλαρίκι, λοιπόν, ... έγινα το μεγαλύτερο τσογλάνι, εδώ πέρα. Όλοι ερχόντουσαν, ξέρω' γω, χτύπαγαν την πόρτα: «Πώς έγινε έτσι ο Χ.{εγγόνι}; Τι πράγματα είναι αυτά;» και τέτοια. Λες κι εμένα με ενδιαφέρει, τί θα πει ο κόσμος. Δεν με απασχολεί, δεν με ενδιαφέρει. Ναι, εντάξει, δε λέω...¹

Εδώ έγινε με τους παππούδες ό,τι γίνεται και με τους περισσότερους γονείς, αφού οι συνηθισμένοι λόγοι, για τους οποίους έρχονται σε αντιπαράθεση με τα παιδιά τους σε εφηβική ηλικία, είναι θέματα που αφορούν στην επιμέλεια των σχολικών τους μαθημάτων, στον τρόπο ένδυσής τους και γενικά της εμφάνισής τους, στη συμπεριφορά τους, στις οικογενειακές υποχρεώσεις τους, στον τρόπο διασκέδασής τους, στα έξοδα τα οποία κάνουν και τα οποία θεωρούνται περιττά ως προς την οικογένεια (οικονομικά ζητήματα), στα άτομα με τα οποία συναναστρέφονται (κοινωνική ζωή), στις σχέσεις με το αντίθετο φύλο, στις εξόδους τους και στο ωράριο επιστροφής των παιδιών στην οικογενειακή κατοικία.²

Όπως έχει βρεθεί σε έρευνα που έγινε στη Νότιο Αφρική, η παροχή φροντίδας σε ορφανά παιδιά είτε από πολύ νεαρά άτομα (όπως επιθυμούσε το εγγόνι) είτε από ηλικιωμένους (όπως τελικά έγινε), μπορεί να οδηγήσει σε μειωμένη πειθαρχία και έλεγχο και σε ανεπαρκή κοινωνικοποίηση.³ Έτσι λοιπόν, σε ό,τι αφορά τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του εν λόγω παιδιού συνυπήρξαν και αλληλεπέδρασαν παράγοντες, όπως η ορφάνια του, η ταυτόχρονη γαλούχησή του από νεαρά «απελευθερωμένα» άτομα σε συνδυασμό με τους ηλικιωμένους παππούδες του και το αίσθημα της μειονεκτικότητας λόγω της σωματικής του αναπηρίας (πρόβλημα στο ένα μάτι του). Διότι, όταν ένα άτομο βρίσκεται στην εφηβική ηλικία, έχει κάποιο ψυχοσωματικό μειονέκτημα και παράλληλα δέχεται συνεχείς συμβουλές, υποδείξεις, παρατηρήσεις, επικρίσεις και αποδοκιμασίες από το οικογενειακό του περιβάλλον, όλα αυτά αποτελούν συνιστώσες, οι οποίες αποδυναμώνουν την αυτοεκτίμησή του. Τότε, το άτομο προκειμένου να αυξήσει την αυτοεπιβεβαίωσή του και να λάβει αναγνώριση και επιδοκιμασία, θα στραφεί σε φίλους και παρέες εκτός της οικογένειάς του και δεν αποκλείεται να εκδηλώσει ροπή στην παραβατικότητα και να φτάσει στο έσχατο άκρο, της εκδήλωσης παραπτωματικής συμπεριφοράς.⁴

Εξάλλου, συνήθως υπάρχει και ένα άλλο ζήτημα: τα αυξημένα προβλήματα υγείας που παρουσιάζουν οι ηλικιωμένοι και η γενικότερη κούρασή τους, επηρεάζουν κατά πολύ τη στάση και τη συμπεριφορά τους απέναντι στα εγγόνια τους. Εφόσον δεν έχουν το ψυχικό σθένος να παρέχουν τις ίδιες ευκαιρίες για δράση και εξερεύνηση (δοκιμή και πλάνη) στα εγγόνια τους, σε σύγκριση με εκείνες που παρέχονται στα παιδιά που μεγαλώνουν με τους γονείς τους, και δεν έχουν αρκετές

¹ Ερ/γιο παιδιού 10: ερώτ.36, σ.5.

² ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.142. ΒΙΤΣΙΛΑΚΗ-ΣΟΡΩΝΙΑΤΗ, Χ. (2002). *Συγκρουσιακές σχέσεις γονέων και εφήβων: Μύθος ή πραγματικότητα;* Στο: ΠΟΛΕΜΙΚΟΣ, Ν., ΚΑΪΛΑ, Μ., & ΚΑΛΑΒΑΣΗΣ, Φ. (Επιμ.). Εκπαιδευτική, οικογενειακή και πολιτική ψυχοπαθολογία. Τόμος Β': Αποκλίνουσες διαστάσεις στο χώρο της οικογένειας. (208-242). Αθήνα: Εκδ. Εκπαιδευτικών «Ατραπός». Σειρά: Κλινική-συμβουλευτική ψυχολογία, ψυχοπαθολογία-ψυχοθεραπεία. ISBN 960-8077-75-3 & ISBN set 960-8077-73-7. σ.213-4.

³ FREEMAN & NKOMO: ό.π., 2006, Vol.18, No.4, p.303.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1997, σ.193.

δυνάμεις να ελέγξουν τα εγγόνια τους ως προς το ντύσιμό τους ή τις παρέες τους, γίνονται πολύ επιτρεπτικοί και επιεικείς με αυτά σε θέματα πειθαρχίας και υπακοής.¹ Με άλλα λόγια, επειδή τα αποθέματα της ενέργειάς τους είναι περιορισμένα και τα εγγόνια τους είναι μεγαλωμένα πιο ανεξάρτητα, αυτοί δεν προβάλλουν μεγάλες αντιστάσεις ούτε είναι σε θέση να θέσουν όρια στις απαιτήσεις των εγγονιών τους.²

Αντιθέτως, όμως, αν το αίσθημα της ευθύνης και της φοβίας τους για το καλό του εγγονιού τους είναι υπερβολικό, μπορεί να τους οδηγήσει στην αντίπερα όχθη της υπερβολικής αυστηρότητας, με τις συνεπαγόμενες απ' αυτό αντιδράσεις από την πλευρά του παιδιού. Κάτι ανάλογο διαδραματίστηκε στη συγκεκριμένη παραπάνω οικογένεια, αφού και η ζωή των παππούδων περνούσε κάτω από τη διαρκή ανασφάλειά τους να μη χάσουν το εγγόνι τους, όπως είχε γίνει με την εξαφάνιση της κόρης τους (μητέρα) ή τον απαγχονισμό (αυτοκτονία) του πατέρα, οι οποίοι προηγουμένως είχαν μπλεχτεί σε κύκλωμα ναρκωτικών.

Συνεχίζοντας αναφορικά με τις προτιμήσεις των παιδιών, σε περίπτωση που και οι παππούδες δεν θα ήταν σε θέση να φροντίζουν καθόλου τα εγγόνια τους, η αμέσως επόμενη επιλογή τους θα ήταν οι θείοι τους (5/20 ή 25%) και τα ξαδέρφια τους (1/20).

Ε, με τη γιαγιά και τον παππού, όπως είμαι, που με πήραν και με μεγάλωσαν. Με..., άμα δεν ήταν η γιαγιά και ο παππούς, με τους υπόλοιπους, δηλαδή με τη θεία και το θείο μου και ύστερα με όλους τους άλλους. (Μου είπες ότι, ήθελες να είσαι με τον παππού και τη γιαγιά;) Ναι. (Γιατί όμως;) Γιατί ... (Τί σου άρεσε, όσο έμενες εδώ με τον παππού και τη γιαγιά, χωρίς να είναι ο μπαμπάς και η μαμά; Τί σου άρεσε από το, πώς ζούσες μαζί τους;) Γιατί τον παππού και τη γιαγιά, τους ένιωθα πιο πολύ έτσι. Τους αγαπούσα πιο πολύ. Ε ..., ύστερα ο θείος και η θεία μέναν στην Αθήνα και δεν μπορούσαν να με φυλάξουν και η θεία είχε και ..., έχει και δύο παιδιάκια, θα ήμουν εγώ τρίτο κι επειδή η γιαγιά και ο παππούς δεν είχανε παιδιάκια και τα είχαν μεγαλώσει, ε, τους αγαπούσα πιο πολύ. Και με φρόντιζαν πιο πολύ που ήμουν μόνη μου.³

Ο όρος «ορφανοτροφείο» είχε διαφορετική διάσταση για δύο παιδιά: Το ένα παρομοίασε το νοικοκυριό των γονέων του ως ορφανοτροφείο, σε σύγκριση με την ποιότητα ζωής του με τους παππούδες του, θέλοντας έτσι να δώσει έμφαση στις μεγάλες αντιθέσεις που είχε παρατηρήσει. Ο όρος αυτός για το παιδί, υποδήλωνε μοναξιά και εγκατάλειψη από τους γονείς, κάτι ανάλογο δηλαδή με το «και μαζί και μόνοι».

Με τη γιαγιά και με τον παππού, γιατί εδώ είναι και ησυχία και περνάς πιο καλά, ενώ εκεί είναι σαν ορφανοτροφείο.⁴

Για το άλλο παιδί, το ορφανοτροφείο ήταν μια ζωντανή πραγματικότητα που τη βίωνε ήδη, όντας στο εσωτερικό του ιδρύματος. Ακόμα και σε ένα νοσηρό περιβάλλον, όπως αυτό των παππούδων του, όπου συγκατοικούσε η τοξικοεξαρτημένη μητέρα των παιδιών, ο παππούς με τα πολλαπλά προβλήματα υγείας και μια γιαγιά που αγωνιούσε να τα βγάλει πέρα με τα πενιχρά οικονομικά της οικογένειας, το παιδί ένιωθε ότι εκεί θα ήταν πολύ καλύτερα σε σχέση με το ορφανοτροφείο, που εκ των πραγμάτων αποτελεί μια οργανωμένη δομή με πλήθος ανέσεων.

[Διάστημα σιωπής] Και τώρα, που ζω με τον παππού και τη γιαγιά, καλά είναι. (Όταν ζούσες;) Ναι. (Σου άρεσε δηλαδή, όπως ζούσες με τον παππού

¹ DOLBIN-MAC NAB: ό.π., 2006, p.571 & 573.

² KATZ: ό.π., 1999, p.47.

³ Ερ/γιο παιδιού 21: ερώτ.56, σ.11.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.56, σ.11.

και τη γιαγιά ή σου άρεσει καλύτερα τώρα που είσαι εδώ;) Μου άρεσε με τη γιαγιά και τον παππού. (Και γιατί;) ... Ε, ήταν καλύτερα. (Τί σου άρεσε δηλαδή; Σου λέγανε κάτι; Σου έδειχναν την αγάπη τους; Τί έκαναν; Πώς και σου άρεσε εκεί καλύτερα;) ... Ήταν καλοί μαζί μου ... (Ναι...;) Δεν μπορώ να σκεφτώ άλλο.¹

Όταν ζητήθηκε από τα παιδιά να αιτιολογήσουν περαιτέρω την επιλογή τους, τα πιο πολλά από αυτά την απέδωσαν σε χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των παππούδων (στην καλοσύνη, τους καλούς τρόπους και την ευγένειά τους), καθώς επίσης στο γεγονός ότι εκεί περνούσαν καλά και αισθάνονταν πως η μέχρι τότε ζωή τους με εκείνους ήταν καλύτερη απ' ό,τι όταν ζούσαν με τους γονείς τους (10/20). Ήταν άνθρωποι τους οποίους αγαπούσαν και δεν υπήρχε λόγος μεταβολής των συνθηκών που βίωναν. Μόνο ένα παιδί είδε-αντιμετώπισε την ανάθεσή του στους παππούδες ως «κατάληξη» και αναγκαστική λύση.

Τα παιδιά εκδήλωναν την ευγνωμοσύνη τους στους παππούδες τους με την παραμονή κοντά τους και θεωρούσαν πως η απομάκρυνση από αυτούς θα ήταν κάτι ανάλογο με την προδοσία (3/20).

Με τη γιαγιά μου. (Όπως είσαι, και γιατί;) Γιατί με έχει μεγαλώσει. Δεν μπορώ να φύγω.²

Για ορισμένα άλλα παιδιά, η προτεραιότητα που έδιναν στην παραμονή με τους παππούδες λόγω αναγνώρισης κι ευγνωμοσύνης προς το πρόσωπό τους, ασυνείδητα παρακινούνταν από ωφελμιστικά κίνητρα, μιας και τους άρεσε ο τρόπος ζωής με τους παππούδες τους, λόγω του ενδιαφέροντος, των παροχών και των φροντίδων τους προς αυτά (δεν τους χαλούσαν χατίρια) (6/20).

Με τη γιαγιά μου. (Και γιατί;) Ε, γιατί, ε, γιατί ε ..., εγώ θέλω να μένω πάντα με τη γιαγιά μου, γιατί η γιαγιά μου κάνει καλούς τρόπους, ενδιαφέρεται για μένα, κάθε πρωί μου δίνει λεφτά ή μου φτιάχνει από δω φαί και ..., ε, μας παίρνει παπούτσια, ρούχα, μας πηγαίνει έξω, μας πηγαίνει στα Goody's να φάμε, μας φτιάχνει αυτά τα φαγητά που της λέμε ή άλλες φορές δεν τρώμε. Όταν της ζητάμε, όμως, κάτι μας δίνει για να πάρουμε, όταν όμως της ζητάμε μερέντα, όταν όμως της ζητάμε και δεν έχει λεφτά, τρώμε από δω φαί και τέλος πάντων.³

Με τον μπαμπά. (Εφόσον δεν μπορούσες να είσαι με τον μπαμπά, γιατί ο μπαμπάς είναι άντρας και δεν μπορεί να σε φροντίζει, να σε ταΐζει, να σε ντύνει κ.τ.λ....) Ωχ. (...με ποιόν θα ήθελες να ζεις; Ποιός θα ήθελες να σε φροντίζει, να σε μεγαλώνει;) Η γιαγιά. (Και γιατί;) Γιατί; ... Γιατί η γιαγιά με φροντίζει και όλα αυτά και όλα τα άλλα. (Ποιά είναι όλα τα άλλα;) Μου δι... ό,τι λέω εγώ της γιαγιάς, μου δίνει παγωτό, λοιπόν, παιχνίδι, ε ... πράγματα ... ψωνίζει για μένα και ... για το σχολείο μου δίνει λεφτά και παπούτσια και όλα αυτά.⁴

Α, με τη γιαγιά μου, επειδή ... με τη γιαγιά μου και με τον παππού μου, επειδή ο παππούς με πήγαινε στο πάρκο, κάναμε βόλτες, ε, η γιαγιά μου με πήγαινε, με πήγαινε να παίξω, ε, εντάξει αυτούς. (Σου άρεσε δηλαδή ο τρόπος που ζούσες μ' αυτούς, έτσι;) Ναι, δεν είχα κανένα πρόβλημα.⁵

Με τη γιαγιά μου ..., δεν ξέρω, γιατί η γιαγιά μου μού είχε τότε αδυναμία. Ακόμα και μέχρι τώρα, μου είχε αδυναμία, πολύ αδυναμία. Ή ίσως, επειδή με μεγάλωσε, ίσως γι' αυτό, αλλά ... με τη γιαγιά μου έτσι όπως μεγάλωσα ..., γιατί μ' αυτή ήθελα να ζω, και ακόμα αν ζούσε, ρε παιδί μου, θα ήμασταν πολύ καλά μαζί. Αυτή και τα ξαδέλφια μου, εντάξει. Γιατί μ' άρεσε έτσι, όπως μεγάλωσα. Μ' άρεσε πολύ, είχα τη γιαγιά μου, τη θεία μου,

¹ Ερ/γιο παιδιού 32: ερώτ.56, σ.11.

² Ερ/γιο παιδιού 33: ερώτ.56, σ.11.

³ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.56, σ.11.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 35: ερώτ.56, σ.11.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.56, σ.11.

το θείο μου, τα ξαδέλφια μου, δεν είχα κάποιο πρόβλημα με κανέναν, κανέναν. Ούτε με τη γιαγιά μου είχα τσακωθεί ποτέ ούτε με τη θεία μου, τα ξαδέλφια μου, με κανέναν.¹

2.4.2 Σχέσεις-συνθήκες μέσα στην πυρηνική οικογένεια / Η ζωή του παιδιού πριν το αναλάβουν οι παππούδες του

2.4.2.1 Προηγούμενες συνθήκες που έζησε το παιδί εντός και εκτός της οικογένειας

Ο κύκλος ζωής των παιδιών, θα πρέπει να μελετηθεί συγκεκριμένα σε σχέση με την ειδική ποιότητα των ένθεν σχέσεων, που υπήρχαν ανάμεσα στα μέλη της πυρηνικής οικογένειάς τους, αλλά και σε σχέση με την επιρροή που ασκούσε η οικογενειακή ζωή ενός ατόμου στην κοινωνική ζωή του.

Όσον αφορά τις συνθήκες που έζησαν τα εγγόνια εντός και εκτός σπιτιού, όταν βρίσκονταν μαζί με τους γονείς τους, αυτό που αναφέρθηκε πιο συχνά από τους παππούδες, ήταν η ιδιαίτερα αρμονική ατμόσφαιρα που επικρατούσε (13/33) ή το ότι τα εγγόνια τους δεν είχαν προλάβει να ζήσουν μέσα σε αυτή, αφού ξεκίνησαν να ζουν με τους παππούδες τους, έχοντας αποχωριστεί τους γονείς τους από μωρά (11/33).

[Μέσα στην οικογένεια] Ήταν σπίτι τους, ήμασταν σπίτι μας. Το παιδί το πήραμε από μωρό.²

[Εκτός της οικογένειας] Δεν έζησε. Εδώ περπάτησε, εδώ μίλησε, εδώ βρίζει.³ [Χαριτολογώντας]

[Μέσα στην οικογένεια] Από την ώρα που γεννήθηκε είναι στα χέρια μας το παιδί.⁴

[Μέσα στην οικογένεια] Τί να καταλάβει; Χαϊβανάκι ήτανε.⁵

[Εκτός της οικογένειας] Δεν καταλάβαινε.⁶

Στο εσωτερικό των υπολοίπων οικογενειών, το κλίμα ήταν από καλό (1/33) και μέτριο (2/33) -έστω και αν, στην πραγματικότητα, οι συνθήκες ήταν πολύ δυσχερείς και το εγγόνι απάντησε πως δεν θυμόταν τίποτα- έως πολύ κακό (5/33). Αυτόν τον τελευταίο χαρακτηρισμό χρησιμοποίησαν οι παππούδες, προκειμένου να δώσουν το στίγμα των άσχημων καταστάσεων που βίωσαν τα παιδιά μέσα στην οικογένειά τους, λόγω της εξάρτησης των γονιών τους από τα ναρκωτικά ή εξαιτίας των τεταμένων σχέσεων των γονέων, που τελικά κατέληξαν στο διαζύγιο.

[Μέσα στην οικογένεια: Πολύ κακές] Γιατί αυτή [μητέρα] άρχισε και γκρίνιαζε. Ύστερα το παιδί καταλάβαινε τί έκανε όλα [η μητέρα].⁷

[Εκτός της οικογένειας: Μέτρια] Αφού αγχώνονταν από εδώ.⁸

Δύο από τα εγγόνια είχαν διαφορετική άποψη, γιατί μπορεί να είχαν εξιδανικεύσει στο μυαλό τους τη συμβίωσή τους με τους γονείς τους ή απλά ήθελαν να κρατήσουν καλά κρυμμένες και θαμμένες στο μυαλό τους, τις δύσκολες περιστάσεις που είχαν περάσει.

Οι συνθήκες που βίωναν τα πέντε παραπάνω εγγόνια εκτός της οικογένειάς τους, περιγράφηκαν από τους παππούδες τους, σε τέσσερις από αυτές, από λίγο έως

¹ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.56, σ.11.

² Ερ/γιο 4: ερώτ.50, σ.10.

³ Ερ/γιο 4: ερώτ.51, σ.10.

⁴ Ερ/γιο 12: ερώτ.50, σ.10.

⁵ Ερ/γιο 10: ερώτ.50, σ.10.

⁶ Ερ/γιο 10: ερώτ.51, σ.10.

⁷ Ερ/γιο 7: ερώτ.50, σ.10.

⁸ Ερ/γιο 7: ερώτ.51, σ.10.

αρκετά πιο βελτιωμένες από ό,τι εκείνες που επικρατούσαν στο εσωτερικό της οικογένειας, ενώ στην πέμπτη, εξακολουθούσαν να είναι χειρίστες, ίσως λόγω της συναναστροφής των τοξικομανών γονέων με άλλους ναρκομανείς. Βελτίωση της εξωοικογενειακής ζωής δύο παιδιών αναφέρθηκε, ακόμη και στις δύο προαναφερόμενες περιπτώσεις που είχαν μέτρια ενδοοικογενειακή ζωή. Σε όλες τις υπόλοιπες οικογένειες είτε ένα παιδί βρισκόταν εντός είτε εκτός της οικογένειάς του δεν υπήρχε κάποια διαφοροποίηση ως προς τις συνθήκες, που έτσι κι αλλιώς, διατηρούνταν σε καλά επίπεδα.

Μια γιαγιά που απάντησε ότι δεν ήξερε τις συνθήκες που ενυπήρχαν στην πυρηνική οικογένεια, ήταν φυσικό να απαντήσει με αυτόν τον τρόπο, στην προσπάθειά της να είναι αντικειμενική, αφού η γέννηση του εγγονιού της έγινε μακριά από την πατρική οικία του πατέρα και το βρέφος παρέμεινε με τη μητέρα του για μερικούς μήνες. Το παιδί από την πλευρά του απάντησε πως δεν έζησε καθόλου με τους γονείς του, αφού όταν το ανέλαβαν οι παππούδες ήταν ακόμα μωρό και δεν θα μπορούσε να ανατρέξει στη μνήμη του τόσο παλιά.

Γενικά, τα εγγόνια και οι γονείς που απάντησαν στη συγκεκριμένη ερώτηση, επιβεβαίωσαν εν αγνοία τους όσα είχαν προηγουμένως ειπωθεί από τους παππούδες.

2.4.2.2 Σημαντικά γεγονότα στη ζωή του παιδιού πριν τη διάσπαση της οικογένειας

Όταν ζητήθηκε από τους παππούδες να αναφέρουν σημαντικά γεγονότα στη ζωή του παιδιού πριν αποχωριστεί τους γονείς του, οι περισσότεροι (13/33 ή 39,39%) δήλωσαν πως, όλα στην οικογένειά τους ήταν μια χαρά και φυσιολογικά. Αυτό ήταν λογικό, αφού δεν υπήρχαν δυσαρμονικές σχέσεις ή άσχημες συνθήκες μέσα στην οικογένεια. Π.χ. ο ένας ή και οι δύο γονείς είχαν αποχωριστεί το παιδί τους λόγω θανάτου τους (2/33 ή 6,06%).

(Μου είπατε ότι, όταν ήταν 2-2,5 ετών τα παιδιά..., σκοτώθηκε ο μπαμπάς τους;) Γνώρισαν το μπαμπά, αλλά μείναν κοντά μας. Πού να τα αφήσουμε; Με γλύκα και με χαρά. Και με καλό και καλό και καλό και άντε και τώρα ..., λέω πού είσαι μάνα μου; Πού είσαι Μ. {παπού} μου; Δεν έχω εγώ κακιά κουβέντα για να πω. Όχι στα παιδιά, ούτε σε ξένο. (Οπότε σημαντικό που συνέβη, ήταν απλά το 1978 που σκοτώθηκε ο μπαμπάς τους και το 1989 η μαμά τους που πέθανε, έτσι;) Ναι, το '89 ...¹

Όχι. (Μόνο αυτό που μου είπατε με το θάνατο της μαμάς της;) Ναι, μόνο αυτό. (... που ήταν έξι μηνών;) Γιατί από τροχαίο πάει. Κατάλαβες;²

Μια γιαγιά που είχε χάσει την κόρη της, διηγήθηκε τη στιγμή που έγινε ανακοίνωση του θανάτου της μητέρας στα εγγόνια της.

Γενικά μες τον πόλεμο ..., δηλαδή όχι πόλεμο, εμείς δεν τους το είπαμε αμέσως μόλις πέθανε η μαμά, δεν τους το είπαμε αμέσως, πέρασε κάποιος καιρός. Τους είπαμε ότι, έχει πάει στην Αμερική για εγχείρηση και χτύπαγε το τηλέφωνο, λέγαμε ότι ήταν η μαμά στην αρχή-αρχή, ότι πήρε από κει, και γιατί δεν έπαιρνε ..., έπαιρνε νύχτα λόγω διαφοράς ώρας και μετά σιγά-σιγά τους το 'πα, γιατί μια μέρα με έπιασαν και έκλαιγα. (Και πώς αντέδρασε η Ξ. {εγγόνι};) Ε, κουτσουνάκι ..., έκλαιγε, τη ζήτησε τη μαμά, την ήθελε. Έκλαψε λίγο. Αλλά μετά την είχα πάρει εγώ, ήμασταν έξω στη βεράντα, ήταν καλοκαιράκι ακόμα, Σεπτέμβριος πήγαινε, της έλεγα: «Κοίτα εκεί, είναι ένα αστεράκι. Να, η μαμά είναι τώρα, μας βλέπει από ψηλά. Κλάψε». Έπεσε στην αγκαλίτσα μου, έκλαψε. «Κλάψε. Η μαμά μας είναι ψηλά, μας βλέπει και

¹ Ερ/γιο 22: ερώτ.52, σ.10.

² Ερ/γιο 25: ερώτ.52, σ.10.

τους δύο και θέλει να είμαστε χαρούμενοι», και σταμάτησε. Ο Κ. {αδελφός παιδιού} λιγάκι αντέδρασε πιο διαφορετικά.¹

Στην οικογένεια αυτή, οι παππούδες και το εγγόνι τους δεν είχαν επισημάνει κανένα πρόβλημα ή κάποιο σημαντικό γεγονός της ζωής του, ενώ ο πατέρας του παιδιού ανέφερε το περιστατικό που θα μπορούσε να έχει κλονίσει περισσότερο το παιδί, αλλά και καταστάσεις, οι οποίες δεν το αφορούσαν άμεσα, όμως υφίστατο τις επιρροές τους (επιρροές μεσοσυστήματος του BRONFENBRENNER).

Πριν πεθάνει η μητέρα τους, δηλαδή; Σημαντικά γεγονότα; Δεν υπάρχει κάτι το αξιοσημείωτο. Το μόνο σημαντικό γεγονός είναι ότι, ο Κ. {το άλλο παιδί}, ας πούμε, ο οποίος είναι και μεγαλύτερος, ε, ήταν ένα παιδί που, ε, το αγαπούσε πολύ και ο άλλος ο παππούς, ο πατέρας μου που πέθανε, και υπήρχε μια μικρή κόντρα μεταξύ της γυναίκας μου, ας πούμε, και του παππού του άλλου, πάνω σ' αυτό το θέμα. Είχε άλλες απόψεις η γυναίκα μου, άλλες απόψεις εκείνος ο παππούς, και εντάξει αυτή η κόντρα φαινόταν και στο παιδί, αν θεωρείται σημαντικό γεγονός αυτό. Δηλαδή, αυτό το καταλάβαινε και το έβλεπε το παιδί. (Όσον αφορά τον Κ.;) Ναι. (Όσον αφορά την Ξ. {παιδί};) Την Ξ., σημαντικό γεγονός άλλο, εντάξει, και για τα δύο παιδιά, πέρα από το θάνατο της μητέρας τους, που ήταν ένα σημαντικό γεγονός, δεν υπάρχει κάτι το αξιοσημείωτο. Είναι διαφορετικό παιδί, πιο ευχάριστο παιδί, είναι πιο ανέμελο παιδί, δεν...επηρεάζεται και τόσο πολύ από γεγονότα, όπως το έχω ψυχολογήσει. Το πιο σημαντικό γεγονός, βέβαια, πέρα απ' όλα αυτά, ήταν ο θάνατος της μητέρας τους.²

Από τους υπόλοιπους, οι πιο πολλοί παππούδες (11/33 ή, 33,33%) είχαν αναλάβει το εγγονάκι τους από βρεφική, ακόμα, ηλικία ή από τη γέννησή του, πράγμα το οποίο σήμαινε ότι, το ίδιο δεν είχε προλάβει να συμβιώσει με τους γονείς του.

[Παππούς:] Το είχαμε από μωρό στο σπίτι μας. [Γιαγιά:] Μα το θέμα είναι ότι, η μαμά είναι αποχωρισμένη όλα τα χρόνια από το παιδί. Τί μπορώ να γράψω γι' αυτό;³

Τίποτα, αφού και εγώ εκεί ήμουν. Καθώς γεννήθηκαν, εκεί ήμουν. Και εκεί κοιμόμουν. (Όσον αφορά την ανεμοβλογιά, που μου είπατε...;) Ανεμοβλογιά, όταν ήταν ..., το έκατσε το μικρό -το μεγάλο το κοριτσάκι ήταν 17 μηνών-, κάτι καντιλίτσες. Και το πήγε στο γιατρό και λέει: «Φ.{μητέρα}, αν έχεις, να διώξεις τα παιδιά [δίδυμα] απ' αυτού. Μήπως είναι -δεν δείχνει καλά-, μήπως είναι ανεμοβλογιά και είναι πολύ μωρά τα παιδιά. Καλά είναι να τα διώξεις από κει, να φύγουν». Και τα παίρνω, λέω: «Φ. {μητέρα}, θα τα πάρω στο σπίτι», [λέει η μητέρα] «Βρε μαμά...», [Γιαγιά:] «Αφού εγώ θα τα φτιάξω». Και εκεί που ήτανε, εγώ κοιμόμουν, είχα στρώσει κάτω ένα αυτό και είχαμε τις κούνιες εδώ. Ε... και τα πήρα τα παιδιά και τα ... τα έφερα κάτω. (Γι' αυτό δηλαδή, ήρθαν εδώ;) Γι' αυτό ήρθαν εδώ. Λόγω για την ανεμοβλογιά, δηλαδή, αν καθυστερούσα, θα τα' παίρνα, γιατί δε μπορούσα να ..., είχα ξεφύγει από το σπίτι εδώ πέρα [όχι καλός ήχος]. Όσο ε...να' ταν, ήτανε ... δύσκολα.⁴

Μια άλλη γιαγιά ήταν αρκετά αναλυτική, περιγράφοντας με γλαφυρό ύφος και αρκετές λεπτομέρειες, τη στιγμή του αποχωρισμού της μητέρας από το παιδί της σε βρεφική ηλικία.

Όχι, δεν νομίζω, δεν νομίζω, ας πούμε. Εντάξει, όταν μαλώνανε ... (Σ' αυτές, δηλαδή, τις δεκαπέντε μέρες, από όταν γεννήθηκε μέχρι που το πήρατε;) Όχι, δεν...δεν υπήρχε τίποτα. Το αγαπούσε, το λάτρευε, το

¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.63(-64), σ.12.

² Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.46, σ.9.

³ Ερ/γιο 2: ερώτ.52, σ.10.

⁴ Ερ/γιο 13: ερώτ.52, σ.10.

ντάντευε. Εντάξει, σαν κοπελίτσα, «δεν είχε πάρει τον αέρα» που λέμε, ε, ο γιος μου ήτανε πιο πολύ. Να το αλλάξει, να το ταΐσει, ας πούμε, αλλά εντάξει ήτανε και αυτή. Δεκαπέντε μέρες τη χαιρόμουν, κορίτσι μου.. Ξέρεις τί πάει να πει, τη χαιρόμουν; Και έλεγα εγώ, αυτή η κοπέλα, που έχει κάνει σε μένα τόσα πράγματα, έγινε μια γλυκιά μανούλα και από κει και μετά, όμως, όλα γκρεμίστηκαν κόρη μου. Από κει και μετά, όταν μου' φερε το μωρό και βγαίνοντας έξω στην πόρτα για να φύγει μαζί με τον Β.{πατέρα} και γυρίζει και μου λέει: «Σε παρακαλώ, να μου τον προσέχεις», με κέντησαν καρφιά στην καρδιά. Λέω κάτι θα γίνει, κάτι συμβαίνει, χωρίς να πάει το μυαλό μου, η σκέψη μου στο παιδάκι αυτό· θα το εγκατέλειπε. Θα μείνει στα χέρια μου να το μεγαλώσω εγώ. Λέω, πες μου, αν και όταν γεννήθηκε το μωράκι στην Αθήνα, στο μαιευτήριο της Έλενας, την ημέρα που φεύγαμε, σαν εκείνη την ημέρα, έχασα το τρίτο μου το παιδάκι στο ίδιο μαιευτήριο, περίπου στον ίδιο θάλαμο, θα έλεγα, και είπα: «Θεέ μου, σ' ευχαριστώ, που μετά από τόσα χρόνια ξαναγεννήθηκε το μωρό μου μέσα στην κοιλιά. Σε ευχαριστώ». Αισθανόμουν, σου λέω, ... σαν ... Πώς να στο πω; Λαχταράω, πονάω.¹

Από την άλλη πλευρά, πάνω στο ίδιο θέμα, ζητήθηκε από τα παιδιά να σχολιάσουν κάτι που τυχόν δεν τους άρεσε μέσα στην πυρηνική τους οικογένεια. Δώδεκα παιδιά δεν μπορούσαν να επισημάνουν κάτι κακό ή που δεν τους άρεσε από τη συμβίωσή τους με τους 26 από τους σαράντα γονείς τους (26/40 ή 65%). Τα παιδιά πέντε οικογενειών (10 γονείς) ανέφεραν πως, όλα τους άρεσαν μέσα στην οικογένειά τους και όλα ήταν κανονικά-καλά στη ζωή τους, όσο καιρό έζησαν με τους γονείς τους. Όμως, από διασταυρώσεις που έγιναν με τις απαντήσεις των ίδιων παιδιών σε προηγούμενη ερώτηση, αλλά και με τις απαντήσεις των παππούδων τους, προέκυψε ότι, τα παιδιά αυτά (εκτός από ένα) δεν είχαν ζήσει καθόλου με τους γονείς τους, αφού οι παππούδες τους τα ανέλαβαν από τη γέννησή τους ή από χρονικό διάστημα μερικών εβδομάδων.

[Απάντησε ότι δεν έζησε με τους γονείς, ενώ στην αμέσως επόμενη ερώτηση απάντησε:] Όχι, όλα μου άρεσαν. (Απλά μου είπες ότι δεν έζησες με τους γονείς, έτσι;) Ναι, ναι.²

[Δήλωσε ότι δεν έζησε μέσα στην οικογένειά του, αλλά αμέσως μετά στην ερώτηση που ακολούθησε, δήλωσε άλλα:] Όχι, όλα μου άρεσαν στην οικογένειά μου. Τίποτε δεν ήταν άσχημο.³

Ωστόσο, κάποιοι άλλοι παππούδες αναφέρθηκαν σε άσχημα βιώματα των παιδιών καθ' όλη τη διάρκεια της συμβίωσης με τους γονείς τους. Πιο αναλυτικά, αναφέρθηκε κακοποίηση/παραμέληση του παιδιού από τον ένα γονέα (3/33 ή 9,09%) ή κακομεταχείριση από την πλευρά και των δύο γονέων (1/33 ή 3,03%).

Ε... Απλώς την [εγγονή] είχαν πάρει τρεις μήνες, που σου είπα πριν, την είχαν πάρει σε ένα σπίτι για ναρκομανείς, την είχαν εκεί, έβλεπε τα πάντα και τους πάντες, έβλεπε τελείως ανήθικα. Η Σ. {εγγονή} τα είδε αυτά. Άμα τη φέρεις και τη ρωτήσεις, θα σου τα πει. Λοιπόν, ό,τι πιο χειρότερο: χωρίς φαγητό, μες στο κρύο σε μια τρώγλη. Η Σ. τα είδε αυτά. Αλλά πήγαινε σχολείο και ..., φεύγανε και ήρθε ένα πρωί, μια φορά είχα πάει εκεί και είπα: «Γιατί ήρθε;» Πήγα χωρίς να ξέρει αυτή [η μητέρα], αλλά ήταν μπροστά και η αστυνομία και είδαν και τη μάνα που ήταν με τον άλλο. Πήγαν οι κοινωνικοί λειτουργοί εκεί, στο σπίτι αυτό. Άστα να πάνε μάνα μου ..., φοβηθήκανε οι κοινωνικοί λειτουργοί και φύγανε. (Και μετά πήγατε εσείς και πήρατε τη Σ. ή την έφερε μόνη της [η μητέρα];) Πήγα στον εισαγγελέα και της την πήρα από κει ..., γιατί είπα: «Θεέ μου, αν μείνει με τη μάνα της εκεί, θα μου πάρει τα μυαλά». Εγώ πήγα με την αδελφή μου απ' έξω εκεί, κάθισα

¹ Ερ/γιο 16: ερώτ.52, σ.10.

² Ερ/γιο παιδιού 19: ερώτ.21 & 20, σ.3.

³ Ερ/γιο παιδιού 21: ερώτ.21 & 20, σ.3.

και μου λέει η αδερφή μου η άλλη, αυτή που είναι στην Κέρκυρα: «Αδερφή», λέει, «αυτή δεν είναι καλά», λέει, «δεν βλέπεις το σπίτι; Περιμένουν εχθροί με ξύλα στα παραθύρια». Πέρα-πέρα ... ξύλα στα παράθυρα για σπίτι ...ε ...¹

Η ζωή του Γ. {εγγόνι}. Τους έβλεπε, και στο σχολείο δε συμπεριφέρονταν καλά. Από εδώ έφευγε δαρμένο.² [Και στο ημερολόγιο επαφών].

[Παππούς:] Και τα παιδιά καταλαβαίνουν, στεναχωριούνται πολύ, όχι λίγο. Το χτύπησε [η μητέρα]. [Γιαγιά:] Έπεσε το μπουκάλι [που έπινε η μητέρα] κι έκοψε το πόδι του παιδιού. Έκανε 3-4 ράμματα.³ [Το παιδί προσπάθησε να την εμποδίσει να πει μύτρα].

Ειδικότερα, η μητέρα ανάλογα με τη στάση και τη συμπεριφορά της, όπως επίσης ανάλογα με τις σχέσεις που θα διαμορφώσει με το παιδί της, επηρεάζει σε πολύ μεγάλο βαθμό την εκδήλωση ψυχοσωματικών διαταραχών στο παιδί. Ο τρόπος, η ποσότητα και η ποιότητα των φροντίδων που παρέχει σ' αυτό, όπως π.χ. η χορήγηση τροφής, η ρύθμιση του ύπνου και άλλα, συμβάλλουν στην πρόκληση μελλοντικών ψυχοσωματικών νόσων. Η εμφάνιση διαταραχών στο πεπτικό σύστημα του παιδιού κατά τον πρώτο χρόνο της ζωής του, παρατηρείται σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με άλλα, λιγότερο εξελιγμένα συστήματα του οργανισμού του, και σχετίζεται με την παθολογική συμπεριφορά της μητέρας. Το παιδί θα αντιδράσει με εμετό, αν διαισθανθεί την απορριπτική στάση, την εχθρότητα ή την αδυναμία της μητέρας να ανταποκριθεί στις ανάγκες του, εκφραζόμενη από τη μητέρα μη λεκτικά και διαμέσου του ακατάλληλου τρόπου διατροφής. Αυτή η συμπεριφορά του παιδιού μπορεί να εκληφθεί ως προσπάθειά του ανταπόδοσης της αρνητικής συμπεριφοράς της μητέρας ή ως εξωτερίκευση της απόρριψής του απέναντι στις φροντίδες που αυτή του παρέχει.⁴ Η περιγραφή αυτής της κατάστασης συμπυκνώνεται εύστοχα στα λεγόμενα μιας γιαγιάς.⁵

Μια μητέρα, η οποία είναι απορριπτική, δεν αρκείται στην μη κάλυψη των βιολογικών αναγκών του παιδιού, αλλά επεκτείνεται και στην συναισθηματική του αποστέρηση, με αποτέλεσμα το παιδί να αποκτά έντονο το συναίσθημα της ανασφάλειας.⁶ Το παιδί μπορεί να αντιληφθεί τις συναισθηματικές διαθέσεις που έχουν οι γονείς του απέναντί του, οπότε εάν δεν βιώσει την κάλυψη των φυσικών, συναισθηματικών και κοινωνικών αναγκών του, ενώ ταυτόχρονα αποκτήσει κάποιες δυσάρεστες εμπειρίες, είναι πολύ πιθανόν να παρουσιάσει συναισθηματική ανασφάλεια. Η συναισθηματική αυτή κατάσταση είναι αναστρέψιμη και υπάρχουν περιθώρια βελτίωσής της, πριν το παιδί φτάσει στην ηλικία των δύο ετών, όπως έγινε όταν το παιδί το ανέλαβαν οι παππούδες του από 7 μηνών. Από κει και έπειτα, η επήρεια οποιασδήποτε φύσης επιδράσεων, ελαττώνεται.⁷

Όσον αφορά στη μητέρα, η γενικότερη στάση και συμπεριφορά της απέναντι στο παιδί της εξαρτάται από πολλούς παράγοντες: την ύπαρξη, το χαρακτήρα και τη στάση του συζύγου απέναντι στη μητέρα (κατά πόσον αυτός τη στηρίζει), την ποιότητα της προσωπικότητας της ίδιας και των μεταξύ τους σχέσεων, το εάν η απόκτηση του παιδιού ήρθε ως αποτέλεσμα επιθυμίας τους και από το κατά πόσο η μητέρα διαθέτει τα κατάλληλα εφόδια για να αναλάβει τον ρόλο της μητέρας. Όλα αυτά επηρεάζουν την οικογενειακή ατμόσφαιρα.⁸

¹ Ερ/γιο 8: ερώτ.52, σ.10.

² Ερ/γιο 7: ερώτ.52, σ.10.

³ Ερ/γιο 4: ερώτ.52, σ.10.

⁴ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1964, σ.194-195.

⁵ Βλ. αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο, ανάλυση μιας περίπτωσης.

⁶ ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, Τόμος 2^{ος}, σ.137.

⁷ ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, Τόμος 2^{ος}, σ.131-2.

⁸ ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, Τόμος 2^{ος}, σ.134.

Η στάση, λοιπόν, της προαναφερόμενης μητέρας ερμηνεύεται, πέρα από τον ελευθερίων ηθών χαρακτήρα, που την εξωθούσε να μπλέκει με διάφορους άντρες, και από την ιδιοσυγκρασία της, που φάνηκε από τον πρότερο βίο της με την εγκατάλειψη των παιδιών που είχε αποκτήσει από το γάμο της, προκειμένου να κάνει καριέρα στο τραγούδι σε νυχτερινά κέντρα, από το γεγονός της απόκτησης παιδιού εκτός γάμου, του μικρού της ηλικίας του πατέρα και από την απουσία αυτού λόγω υπηρεσίας της στρατιωτικής θητείας του. Με λίγα λόγια, η μητέρα αυτή εξαρχής δεν είχε τα εχέγγυα για να αποκτήσει και να εξασκήσει τον ρόλο της μητέρας.

Μια μητέρα θα μπορέσει να εκπληρώσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τον ρόλο της, μόνο εάν είναι υγιής και ψυχικά ισορροπημένη, μέσα σε ένα ευνοϊκό και ιδανικό οικογενειακό κλίμα-περιβάλλον· οπότε το παιδί θα μπορέσει να αναπτυχθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο ως προς όλους τους τομείς της προσωπικότητάς του.¹

Άλλες φορές πάλι, οι παππούδες (5/33 ή 15,15%) ανέφεραν τη γενικότερη άσχημη συμπεριφορά ενός ή/και των δύο γονέων, που μπορεί να μην επηρέαζε άμεσα το παιδί τους, είχε όμως αντίκτυπο στην ψυχολογία και στον χαρακτήρα του, αφού επρόκειτο για επώδυνες και τραυματικές καταστάσεις (επιδράσεις από το μικροσύστημα, αλλά και το μεσοσύστημα του παιδιού). Η δραματική οικογενειακή κατάσταση είναι συνήθως μη κρυπτή υπό του ηλίου, εφόσον ένα παιδί, αποτελεί φορέα των στερητικών και αρνητικών βιωμάτων και εμπειριών από κακές διαπροσωπικές σχέσεις που συνάφθηκαν στο εσωτερικό της οικογένειάς του. Ο μόνος τρόπος για να ακολουθήσει διαφορετική εξελικτική πορεία από εκείνη που προδιαγράφει το βεβαρυμμένο και επιβλαβές οικογενειακό περιβάλλον του, είναι η απομάκρυνσή του απ' αυτό.

Πάρα πολλά, τί να σου πω τώρα; Να σου πω. Τί να σου πω; Δεν μπορώ. Πάρα πολλά. (Σε σχέση και με την Α. {εγγόνι}.) Η Α., η Α. έχει ζήσει πολλά, ναι. Τις φασαρίες και τις αστυνομίες που πηγαίναμε και της πηγαίναμε πάνω [της μητέρας], την αστυνομία και το περιπολικό στα σπίτια και να γκρινιάζει, να φωνάζει και να τον βρίζει: «Αλβανό», τον έλεγε, «φλώρο» τον έλεγε ... (Τον άντρα της;) Ναι,: «Το μετάνιωσα που δεν σε πήρα, να πάρω έναν άντρα, να πάρω το Στυλιδιώτη». Καταλαβαίνεις, από κει και πέρα να τον βρίζει. Τα ξέρει η γειτονιά. Αυτό έλεγα εδώ πέρα στη γειτονιά. Έζησε πολλά αυτό το κορίτσι. Και να σου πω και κάτι άλλο: Ότι αυτό εγώ, τον πιο πολύ καιρό, το είχα πάρει μαζί μου. Το είχα πάρει μαζί μου, έζησε, αλλά αν ζούσε όλα τα γεγονότα που έγιναν αυτά τα χρόνια, δεν' ταν εδώ αυτό το παιδί. Το έπαιρνα και κάτω εγώ, το κράταγα μία εβδομάδα, δηλαδή από τότε ξεκίνησα και το κράταγα και έρχονταν μία μέρα εδώ και μου ερχόταν πάλι.²

Όχι. (Αυτά που μου είπατε πριν, ότι δηλαδή ότι είχαν φασαρίες, το κακοποιούσαν, το χτυπούσαν...;) Η μάνα του, η μάνα του. Ο γιός μου εμένα, έμενε εδώ σε μένα. Δεν πήγε μαζί της. Κάναμε αγωγή, έφυγε. Το πήρε το παιδί αυτή εκεί και είχα 5-6 μήνες να το δω εγώ το παιδί, να μου το φέρει. Και μετά το άρπαξε και το' φερε και το πέταξε εδώ στην πόρτα κι έφυγε. (Κάποιο άλλο σημαντικό; Δηλαδή, το παιδί τα γνώριζε αυτά που γίνονταν με τη μάνα;) Ήταν μωρό. Τί να γνωρίζει, τώρα, ένα παιδί τριών χρονών και τεσσάρων; Δεν τα γνώριζε καλά. Θυμάται ορισμένα κακά πράγματα από τη μαμά μόνο. Τα θυμάται.³

Ένα παιδί επεσήμανε την εκρηκτική κατάσταση και ατμόσφαιρα στο εσωτερικό της οικογένειάς του, με τις φασαρίες που γίνονταν (2/40 ή 5%), ενώ δύο άλλα παιδιά, τα στιγματίσε το γεγονός του χωρισμού των γονέων τους (4/40 ή 10%). Τα λεγόμενα

¹ ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, *Τόμος 2^{ος}*, σ.135.

² Ερ/γιο 23: ερώτ.52, σ.10.

³ Ερ/γιο 35: ερώτ.52, σ.10.

των δύο μητέρων ήταν πιστοποίηση των όσων είχαν πει προηγουμένως τα παιδιά τους.

Η γέννηση του αδερφού του ... και ... μετά οι φασαρίες μέσα στο σπίτι και ο ξυλοδαρμός που έπεφτε.¹ [Επιβεβαίωση από παιδί]

Στο χρονικό διάστημα της συμβίωσης, που προηγείται της διάσπασης της οικογένειας (π.χ. λόγω διαζυγίου), επειδή επικρατεί κλίμα που δυναμιτίζει το οικογενειακό περιβάλλον, αυτό είναι πιθανόν να έχει πιο τραυματικές και οδυνηρές επιπτώσεις στην ψυχολογία των παιδιών σε σύγκριση με το ίδιο το γεγονός του διαζυγίου ή της απώλειας του ενός εκ των δύο γονέων του.² Δεν θεωρείται παράλογο, παιδιά τα οποία μεγάλωσαν μέσα σε ένα περιβάλλον γεμάτο από παρεκτροπές και ανεπιθύμητες καταστάσεις, όπως φωνές, εντάσεις, μεταβίβαση ευθυνών, απαισιοδοξία, στεναχώριες, διαφωνίες, φιλονικίες, διαπληκτισμούς, ξυλοδαρμούς, και γενικά δυσαρμονία, να έχουν υιοθετήσει μια στάση αποστασιοποιημένη, και απορριπτική, εκδηλώνοντας αγανάκτηση και αποθάρρυνση. Τέτοιες καταστάσεις αφήνουν βαθιά σημάδια στην ψυχή και στην μνήμη των μικρών παιδιών, τα οποία το μόνο που επιθυμούν είναι, να απομακρυνθούν και να ανεξαρτητοποιηθούν από το νοσηρό οικείο περιβάλλον τους.³ Οι επαναλαμβανόμενες εμπειρίες στη ζωή ενός ανθρώπου, έστω και αν δεν είναι τόσο τραγικές, εξαιτίας του είναι συνεχείς, θεωρούνται -σύμφωνα με την ψυχαναλυτική άποψη- ότι είναι περισσότερο σημαντικές σε σχέση με τα μεμονωμένα τραυματικά γεγονότα. Έτσι, οι διαπροσωπικές σχέσεις ενός ανθρώπου εξαρτώνται περισσότερο από το πώς αυτός βίωσε την παιδική του ηλικία και όχι τόσο από μεμονωμένα γεγονότα της ζωής του.⁴

Πέντε παιδιά σχολίασαν ότι, ο ένας ή και οι δύο γονείς τους (8/40 ή 20%) είχαν πολύ άσχημη συμπεριφορά απέναντί τους, ή και γενικότερα. Η συμπεριφορά αυτή υποδήλωνε είτε κακοποίηση είτε παραμέληση των παιδιών σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Ένα παιδί, είναι δυνατόν να περάσει από μετατραυματικό άγχος, εάν δει τον γονέα του να συλλαμβάνεται, να κάνει χρήση ναρκωτικών ουσιών, να εμπλέκεται σε σεξουαλική δραστηριότητα με ποικίλους συντρόφους ή να σκοτώνεται.⁵

Τίποτα. (Τίποτα δε σου άρεσε;) Μουκου. (Για πες μου...) Α..., αυτά που έκαναν τα πράγματα. (Δηλαδή, τί έκαναν;) Ωχ... Να τα πω αυτά; (Ναι, ναι.) Όχι, είναι άσχημα. (Πες μου, δεν πειράζει. Τα έμαθα εγώ.) Από πού; Από τη γιαγιά. (Ναι, πες μου εσύ τί ξέρεις; Τί κακό έκαναν;) Πολλά..., είναι με το ..., πώς το λέγαμε αυτόν; (Τί έκαναν; Ο μπαμπάς έκανε κάτι άσχημο;) Όχι. (Η μάμα, λοιπόν, έκανε κάτι άσχημο ...) Ναι. (Τί έκανε;) Ε, με το μπαμπά μου; (Όχι.) Α, με ένα άλλο άντρα. (Έκανε κάτι άσχημο;) Ναι, με άλλο άντρα. Ο...σεξ. (Και τί άλλο έκανε η μαμά, που δε σου άρεσε;...Και δε σου άρεσε να ζεις μαζί της;) Είπε η μαμά σε ένα άντρα, να μου δώσει μπουνιά. (Εσένα;) Ναι. (Σε χτύπησε;) Ναι, όχι ο Μ., ένας άντρας. Ναι, και με χτύπησε έτσι, μπαμ. (Σε χτυπούσε και η μαμά;) Ναι. Ναι κι αυτή. (Κάτι άλλο που δε σου άρεσε μέσα, με τη μαμά όταν ζούσες;) Τίποτα άλλο, τίποτα άλλο.⁶

¹ Ερ/γιο γονέων 2: ερώτ.46, σ.9.

² ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ. 255.

³ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1999, σ.60.

⁴ PERVIN & JOHN: ό.π., 2001, σ.165.

⁵ JOOSTE: ό.π., 2007, p.65.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 35: ερώτ.21, σ.3.

Οι ακατάλληλες ερωτικές σκηνές και η υπερβολική χυδαιότητα των εκμαυλιστικών γονέων επηρεάζει καθοριστικά την εξέλιξη των παιδιών γενικά, αλλά και ειδικά στον ερωτικό και σεξουαλικό τομέα.¹

Όχι ... (Τίποτα; Να σχολιάσεις, να μου πεις κάτι που δεν σου άρεσε με το μπαμπά και τη μαμά σου...) Ε, ναι ..., δηλαδή δεν μου άρεσε, επειδή ο πατέρας μου και η μάνα μου ήταν γυμνοί και εγώ ήμουν στη μέση και τους έβλεπα και μετά, ε, ... εγώ τα' χα μάθει και δε μπορούσα να κάτσω άλλο εκεί. (Γι' αυτό δηλαδή έφυγες από το μπαμπά και τη μαμά;) Ναι.²

Τα προβλήματα, που δημιουργεί στους αλκοολικούς ή ναρκομανείς γονείς η εξάρτησή τους από τις ουσίες, τους εμποδίζουν από τη συνέπεια και τη σταθερότητα που προϋποθέτει ο γονεϊκός ρόλος, με αποτέλεσμα το παιδί να νιώθει εγκαταλελειμμένο και απροστάτευτο, ενώ δεν σπανίζουν τα κρούσματα οικογενειακής βίας.³

Ναι, η μαμά, όταν πήγαινα κάτω, έπινε και τσακωνόνταν, χτυπιόντουσαν με τον αδερφό μου. Ήρθε η αστυνομία, πήγε ο αδερφός μου στο δικαστήριο ..., ο αδερφός μου έκλεβε ... Η μάνα μου ήθελε πληροφορίες για τον πατέρα μου, αλλιώς, αν δεν της έλεγα, θα με χτύπαγε με την τσιγαροθήκη. Και όταν έπινε, μας κυνήγαγε με τις πιρούνες και κοιμόμασταν στις ταράτσες με ένα πάπλωμα που ήταν γεμάτο πετρέλαιο και βενζίνη. Έβαζε βενζίνη, γιατί ήθελε να κάψει το μηχανάκι του μπαμπά μου. Δεν ήθελε να μας κάνει εμένα και τον αδερφό μου. Ήθελε να τον σκοτώσει, που έγινε αλήτης.⁴

Εδώ; (Όχι, με τον πατέρα και τη μητέρα.) Ναι, ότι, ξέρω' γω, τις περισσότερες φορές, ξέρω' γω, με άφηναν στον παππού και στη γιαγιά, ξέρω' γω. (Πριν σε αναλάβουν για μόνιμα, δηλαδή;) Ναι. (Κάτι άλλο που δεν σου άρεσε; Είχαν καλές σχέσεις μεταξύ τους οι γονείς σου;) Ναι, ναι, καλές σχέσεις. Ε, και το ότι ήταν, ξέρω' γω, ναρκομανείς. (Ποιός;) Και ο πατέρας μου ήταν στην αρχή και μετά έμπλεξε και τη μάνα μου. Αυτά. (Σε πείραζε αυτό;) Όχι. Απλώς το μοναδικό που με τσάτιζε, ας το πω έτσι, ήταν το ότι με άφηναν, ξέρω' γω, στον παππού και στη γιαγιά, πριν ακόμη να με αναλάβουνε, ξέρω' γω, μόνιμα, όπως με έχουνε τώρα.⁵

[Μετά την υποβολή της ερώτησης ακολούθησε μεγάλη σιωπή από το παιδί] ...Ναι. Ε, το ότι, όταν ήμασταν μικρά, μας χτύπαγε ο μπαμπάς πάρα πολύ. Ε, η μαμά, μας φώναζε συνεχώς, ε με το παραμικρό που θα κάναμε, μας φώναζε. Ε, δε θυμάμαι τίποτα άλλο.⁶ [Ναρκομανείς γονείς]

Η αυταρχικότητα, η σκληρότητα και ο δεσποτισμός ενός γονέα μπορεί να προκαλέσει μόνιμες και βαθιές ανασφάλειες στο παιδί. Ήταν συγκλονιστικός ο τρόπος, με τον οποίο άλλαζε η όψη αυτών των παιδιών και διακατέχονταν από την θλίψη, όταν μιλούσαν για το πώς έζησαν μέσα στην οικογένεια των γονιών τους.

Ο τρόπος, με τον οποίο τα παιδιά εκφράζουν το καλά κρυμμένο αίσθημα της κατωτερότητας, γίνεται αντιληπτός μέσα από τις αντιδράσεις της απομόνωσης, της εσωστρέφειας, του αντικρίσματος των άλλων με φοβισμένο βλέμμα, ή ακόμη, και από τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρονται, τις κινήσεις τους και από τη στάση του σώματός τους. Το ότι ένας άνθρωπος δεν εκδηλώνει τα συναισθήματά του, μπορεί να σηματοδοτεί ότι, τα έχει θάψει τόσο βαθιά μέσα του, που χρειάζονται τη βοήθεια ειδικού για να αναδυθούν, να ανακουφιστούν και να ξεπεραστούν, χωρίς ωστόσο να σημαίνει, πως θα κατορθώσουν να σβηστούν.⁷

¹ ΧΑΪΜ: ό.π., σ.197-8.

² Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.21, σελ.3.

³ ΧΑΪΜ: ό.π., σ.196-7.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.21, σ.3.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 10: ερώτ.21, σ.3.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 32: ερώτ.21, σ.3.

⁷ ΛΕΣΑΝ: ό.π., 1998, σ.60.

Ζητώντας από τα παιδιά να αναφερθούν σε καταστάσεις και συνθήκες από την οικογένεια των γονέων τους, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι, εφόσον υπεισέρχονται παράγοντες, όπως η λήθη, η απόκρυψη ή η απόθεση επώδυνων βιωμάτων και εμπειριών, τα συμπεράσματα-ευρήματα που θα εξαχθούν, δεν θα είναι αξιόπιστα. Σ' αυτό θα μπορούσε να αντιπαρατεθεί η άποψη ότι, ακόμη και αυτές οι αναμνήσεις, έχουν ψυχολογική σημασία, αφού επιτρέπουν την σκιαγράφηση και χαρτογράφηση της εσωτερικής αναπαράστασης που έχει το παιδί για τα βιώματά του μέσα από την οικογένειά του.¹

2.4.2.3 Ποιότητα σχέσεων που είχαν προηγουμένως το παιδί και τα αδέρφια του με τους γονείς τους

Επειδή όπως προειπώθηκε, στη ζωή ενός ατόμου δεν παίζουν ρόλο μόνο τα σημαντικά γεγονότα που μπορεί να έχει βιώσει και να το έχουν σηματοδέψει, αλλά και οι συνθήκες της καθημερινότητάς του, μελετήθηκαν οι σχέσεις μεταξύ των μελών της πρώην πυρηνικής οικογένειας. Έτσι λοιπόν, κατά την άποψη των παππούδων και των εγγονιών τους (όπως και των δύο εκ των τριών γονέων που απάντησαν), οι σχέσεις των παιδιών και των αδερφιών τους με τους δύο γονείς τους ήταν τις περισσότερες φορές καλές ή πολύ καλές (18/35). Σε άλλες οικογένειες (9/35), οι παππούδες δεν θα μπορούσαν να χαρακτηρίσουν τις ανυπόστατες σχέσεις των γονέων με τα παιδιά τους, αφού αυτοί είχαν τα εγγόνια τους εξαρχής μαζί τους.

[Γιαγιά:] Τί ποιότητα σχέσεων να είχε; [Παππούς:] Καμία.²

[Παππούς:] Το είχαμε εμείς. [Γιαγιά:] Η οικογένειά μας ήταν σαν την κότα με τα πουλάκια.³

Τρία εγγόνια δεν αρκέστηκαν στην απάντηση των παππούδων τους, ότι τα ίδια ήταν μικρά όταν ξεκίνησαν να ζουν μαζί τους, παρά το ένα θέλησε να πει πως είχε καλές σχέσεις με τους γονείς του, ενώ τα άλλα δύο, είχαν τουλάχιστον έναν γονέα μέσα στην οικογένειά τους, με τον οποίο οι σχέσεις τους ήταν πολύ κακές. Οι απαντήσεις αυτές των παιδιών αφορούσαν τόσο τα ίδια όσο και τα αδέρφια τους.

Σε δύο άλλα εγγόνια που απάντησαν ότι είχαν καλές σχέσεις τόσο τα ίδια όσο και τα αδέρφια τους με τους γονείς τους, οι παππούδες έβγαλαν στη φόρα «τα άπλυτα» της οικογένειας, για τις κακές σχέσεις των γονέων με όλα τα παιδιά τους, αφού στη μία οι παππούδες δήλωσαν ότι:

Η Σ. {εγγονή} λέει: «Δεν έχω πατέρα ούτε μάνα».⁴

Ενώ στην άλλη:

[Με τη μητέρα, πολύ κακές] Τα μάλωνε, τα έδερνε τα παιδιά.⁵

[Η μητέρα με τον αδερφό του παιδιού πολύ κακές] Δεν το χώνευε το παιδί.⁶

Στις υπόλοιπες οκτώ οικογένειες, κατά τα λεγόμενα των παππούδων, οι σχέσεις ενός παιδιού με τουλάχιστον έναν από τους γονείς του ήταν από μέτριες (2/35) έως κακές (4/35, μάλιστα σε μια οικογένεια που απάντησαν και οι τρεις γενιές, συμφώνησαν μεταξύ τους) και πολύ κακές (2/35). Η άποψη αυτή των παππούδων και των παιδιών, διαμορφωνόταν σύμφωνα με τις σκηνές που εκτυλίσσονταν μέσα στην

¹ ΜΠΑΦΙΤΗ: ό.π., 2001, τόμος 8, τεύχ.2, σ.263.

² Ερ/γιο 10: ερώτ.53, σ.10.

³ Ερ/γιο 4: ερώτ.53, σ.10.

⁴ Ερ/γιο 8: ερώτ.53, σ.10.

⁵ Ερ/γιο 7: ερώτ.53, σ.10.

⁶ Ερ/γιο 7: ερώτ.55, σ.10.

πυρηνική οικογένεια και δεν είχε να κάνει με το φύλο του παιδιού ή των γονέων. Με άλλα λόγια, δεν βρέθηκε συσχέτιση ανάμεσα στην ποιότητα σχέσεων παιδιών - γονέων και στο φύλο τους.

Όσον αφορά τις σχέσεις των αδερφιών των παιδιών με τους γονείς τους, όπως προαναφέρθηκε, δεν υπήρχε κάποια διαφοροποίηση σε σχέση με εκείνες που είχαν τα εγγόνια (στα οποία αναφερόταν η έρευνα) με τους γονείς τους, με εξαίρεση τρεις οικογένειες.¹

2.4.2.4 Σχέσεις παιδιού με τα αδέρφια του πριν από τον αποχωρισμό από τους γονείς

Από την ερώτηση που αφορούσε τις σχέσεις μεταξύ των παιδιών μιας οικογένειας, δεν θα μπορούσε να εξαχθεί ένα ακριβές συμπέρασμα, επειδή δεν υποβλήθηκε σε όλα τα υποκείμενα της έρευνας για καμία από τις τρεις γενεές (παππούδες, εγγόνια και γονείς). Παρόλα αυτά, οι απαντήσεις των μελών είκοσι δύο οικογενειών δεν περιείχαν κάποιο ιδιαίτερο εύρημα, αφού είτε δεν υπήρχαν αδέρφια είτε οι μεταξύ τους σχέσεις ήταν καλές, πολύ καλές και σε ελάχιστες περιπτώσεις (3/21) μέτριες, λόγω της απόστασης που χώριζε τα παιδιά μεταξύ τους.

Τότε ήταν μωρό. Τώρα έχουν παρτίδες. Δεν είναι χωρισμένα τα παιδιά, να μη ξέρουν τί γίνεται.²

Ήταν μικρά. Τί σχέσεις να είχανε τότε; Κατάλαβες;³

2.4.2.5 Σχέσεις των παππούδων με τους γονείς του παιδιού πριν αναλάβουν τη φροντίδα του

Προτού οι παππούδες και οι γιαγιάδες αναλάβουν τα εγγόνια τους, οι σχέσεις τους με τον πατέρα και τη μητέρα των παιδιών ήταν καλές (7/35 και 9/35, αντίστοιχα) και πολύ καλές (17/35 και 19/35, αντίστοιχα). Η ποιότητα αυτή των σχέσεων παππούδων - γονέων, χαρακτήριζε ακόμα και οικογένειες, οι οποίες αργότερα διασπάστηκαν λόγω διαζυγίου. Αυτό εν μέρει δείχνει ότι, οι παππούδες δεν αποτέλεσαν αφορμή για τη διάλυση της οικογένειας με την παρεμβολή τους ως τρίτα άτομα, αλλά ούτε και υποδαύλιζαν τις ήδη τεταμένες σχέσεις του ζευγαριού, αν υφίστατο κάτι τέτοιο.⁴

Ένα ζευγάρι γονέων είχε πολύ κακές σχέσεις με τους γονείς του πατέρα, που τελικά ανέλαβαν το εγγόνι τους, ίσως επειδή επρόκειτο για τέκνο που αποκτήθηκε εκτός γάμου και οι παππούδες προέβλεπαν αντιδράσεις μπροστά στην ανωριμότητα που επέδειξαν οι γονείς. Οι κακές σχέσεις που είχε ένα άλλο ζευγάρι γονέων με τους παππούδες των παιδιών τους, οφείλονταν προφανώς στην τοξικοεξάρτηση των πρώτων. Δηλαδή, οι παππούδες αρχικά μπορεί να ήταν ενάντιοι σε αυτόν τον γάμο λόγω εθισμού και των δύο γονέων από τα ναρκωτικά, αλλά και αργότερα μπορεί να

¹ Στις δυο οικογένειες, ο πατέρας είχε καλύτερη σχέση με το αδερφάκι του εγγονιού, επειδή ήταν φυσικό παιδί του και μικρότερο ηλικιακά, ενώ στην τρίτη οικογένεια, ο πατέρας είχε πιο άσχημες σχέσεις με τα τρία αδέρφια του παιδιού, ίσως επειδή ήταν μεγαλύτερα σε ηλικία και αντιδρούσαν στη συμπεριφορά του πατέρα και στις καταστάσεις που βίωναν μέσα στην οικογένειά τους (το εγγόνι αυτής της οικογένειας διαφωνούσε με την άποψη των παππούδων σε ό,τι αφορούσε τα αδέρφια του).

² Ερ/γιο 4: ερώτ.54 σ.10.

³ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.48, σ.9.

⁴ Το εν λόγω μπορεί να συνέβη στην περίπτωση μόνο μιας οικογένειας, στην οποία η γιαγιά απάντησε ότι, οι σχέσεις της με τον πατέρα των εγγονιών της ήταν πολύ άσχημες. Όλη η ιστορία τους αυτή, μπορούσε να διαφανεί και να επιβεβαιωθεί από τα έγγραφα των δικαστηρίων, που χρησιμοποιήθηκαν στη δικαστική διαμάχη της γιαγιάς και του πατέρα, για την διεκδίκηση της επιμέλειας των παιδιών.

αντιδρούσαν, κάθε φορά που οι γονείς αποκτούσαν και ένα παιδί, έως ότου έφτασαν στα τρία.

Οι χλιαρές και μέτριες σχέσεις που διατηρούσαν οι γονείς με τους παππούδες - γιαγιάδες, χαρακτηρίζαν τους διπλάσιους πατέρες (6/35) εν συγκρίσει με τις μητέρες (3/35) των παιδιών, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στην τάση των ανδρών να είναι συναισθηματικά πιο απόμακροι αναφορικά με τις συγγενικές σχέσεις, ή έστω εκ φύσεως όχι τόσο εκδηλωτικοί.

Η μητέρα ενός παιδιού που αποκτήθηκε εκτός γάμου, δεν είχε καθόλου σχέσεις με τους γονείς του πατέρα, αφού μετά τη σύναψη της σχέσης τους, μετοίκησαν σε άλλον τόπο, μακριά από την πατρική τους κατοικία, όπου και απέκτησαν το πρώτο και δεύτερο παιδί τους. Σύμφωνα με τα λεγόμενα ενός άλλου εγγονιού, και ο δικός του πατέρας δεν είχε καθόλου σχέσεις με τους παππούδες που το μεγάλωναν, ίσως επειδή η πρώην σύζυγος του γονέα του μετακόμισε σε άλλον τόπο και ο ίδιος δεν ενδιαφερόταν για τα παιδιά του, οπότε δεν είχε κανενός είδους συναναστροφές ούτε με αυτά ούτε με τους παππούδες τους.

Εντύπωση προκάλεσαν τα λόγια των παππούδων μιας οικογένειας, στην οποία οι γονείς, προτού αναθέσουν τα παιδιά τους στους γονείς του πατέρα, δεν είχαν καμία σχέση μαζί τους:

Δεν είχαμε συναναστροφή. Δεν μιλούσαμε, όχι ότι μαλώσαμε.¹

Το παιδί, ωστόσο, παρακινούμενο από τους νόμους της λογικής και χωρίς να έχει εξετάσει τα δεδομένα της πραγματικότητας, είχε διαφορετική άποψη:

Αφού ήταν παιδί τους [ο πατέρας]. Πώς να μην τα πήγαιναν καλά;²

2.4.2.6 Σχέσεις των παππού-γιαγιάς με το εγγόνι τους και τα αδέρφια του πριν τη διασπορά της οικογένειας

Έγινε προσπάθεια να μελετηθούν και οι αλληλεπιδράσεις των παππούδων με τα εγγόνια και τα αδέρφια τους πριν αυτοί τα αναλάβουν. Οι πρότερες μεταξύ τους σχέσεις, φάνηκαν από τα λεγόμενα και των δύο πλευρών, να ήταν από καλές έως άριστες, σε όλες τις οικογένειες, γεγονός που ίσχυε τόσο για τα εγγόνια όσο και για τα αδέρφια τους.

Εγώ το μεγάλωσα και τότε που ήτανε. Μια οικογένεια ήμασταν.³

Ήταν μωράκι. Τί σχέσεις να έχεις με τόσο μωράκι;⁴

Αφού εμείς το μεγάλωσαμε. Τί σχέσεις ...;⁵

Από μωρό: Δεν υπάρχει καλύτερο πράγμα.⁶

Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε μια οικογένεια, στην οποία το παιδί ήταν απόκτημα σχέσεων ενός ζευγαριού εκτός γάμου. Όπως για τη μητέρα, έτσι και για το παιδί, η απόσταση που παρεμβαλλόταν μεταξύ αυτών και των παππούδων, παρεμπόδιζε την αλληλεπίδρασή τους. *Οι παππούδες αντίκρισαν πρώτη φορά το πρώτο και το δεύτερο εγγόνι τους, όταν αποκλειστικά αυτοί ανέλαβαν την ανατροφή τους.*⁷

¹ Ερ/γιο 4: ερώτ.56, σ.11.

² Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.28, σ.4.

³ Ερ/γιο 6: ερώτ.58, σ.11.

⁴ Ερ/γιο 1: ερώτ.58, σ.11.

⁵ Ερ/γιο 4: ερώτ.58, σ.11.

⁶ Ερ/γιο 10: ερώτ.58, σ.11.

⁷ Βλ. αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο, της ανάλυσης μιας περίπτωσης.

2.4.2.7 Συχνότητα επαφής των παππούδων με το εγγόνι τους πριν αναλάβουν αποκλειστικά την ανατροφή του

Οι σχέσεις που διατηρούσαν αρκετοί παππούδες με τα εγγόνια τους, πριν ακόμα ξεκινήσουν να τα φροντίζουν αποκλειστικά οι ίδιοι, ήταν ιδιαίτερα στενές, αφού ή έμεναν όλοι μαζί, με ή χωρίς την παρουσία των γονέων των παιδιών (15/35, αν και δύο εγγόνια ισχυρίζονταν ότι, η επαφή με τους παππούδες τους ήταν τα σαββατοκύριακα ή μία, δύο φορές την εβδομάδα), ή είχαν καθημερινή επαφή με αυτά (9/35 εκ των οποίων το ένα, απάντησε πως ζούσαν όλοι μαζί, δηλαδή οι παππούδες, οι γονείς του, το ίδιο και το αδερφάκι του).

[Μέναμε μαζί: παππούδες-γονείς-εγγόνι] Από την ώρα που γεννήθηκε.¹

[Μέναμε μαζί: παππούδες-γονείς-εγγόνι] Από όταν γεννήθηκε.²

[Μέναμε μαζί: παππούδες-γονείς-εγγόνι] Από δεκαπέντε ημερών.³

Διόλου ευκαταφρόνητος δεν ήταν ο αριθμός των παιδιών, που δεν έβλεπαν τους παππούδες τους ιδιαίτερα συχνά (11/35). Εκτός από το εγγόνι που συναντήθηκε με τους παππούδες του πρώτη φορά όταν το ανέλαβαν για να το αναθρέψουν, έξι παιδιά είχαν επαφή με τον παππού και τη γιαγιά τους τα σαββατοκύριακα ή μία-δύο φορές την εβδομάδα (αν και ένα από αυτά τα εγγόνια είχε την εντύπωση πως συναντούσε τους παππούδες του 1 - 2 φορές το μήνα), ενώ άλλα τρία παιδιά μόνο μία - δύο φορές το μήνα. Ένα παιδί είχε την ευκαιρία να τους συναντήσει ακόμα πιο αραιά, στις διακοπές των Χριστουγέννων και του Πάσχα ή το Καλοκαίρι.

2.4.2.8 Προσωρινή ή μακροχρόνια φροντίδα ή ζωή των παππούδων για μεγάλο χρονικό διάστημα με αυτά ή με άλλα εγγόνια τους πριν αναλάβουν την ανατροφή αυτών των εγγονιών μέσω νόμου ή χωρίς αυτόν / Εμπειρία των παππούδων

Ένας αριθμός παππούδων δήλωσαν ότι, ποτέ δεν είχαν αναλάβει την προσωρινή επίβλεψη αυτών (17/33) ή άλλων (25/33) εγγονιών τους, πριν τα αναλάβουν σε μόνιμη και αποκλειστική βάση. Αρκετοί πάντως ήταν και εκείνοι που τα είχαν στην επίβλεψή τους για μικρό χρονικό διάστημα. (Πολλές φορές (3/33 και 1/33), τα μεν και τα δε παιδιά, αντίστοιχα) ή πάρα πολλές (12/33 και 5/33, αντίστοιχα) φορές. Όλες αυτές οι περιπτώσεις αφορούσαν κυρίως τις οικογένειες, στις οποίες οι τρεις γενεές έμεναν όλες μαζί ή που βρίσκονταν μαζί σε πολύ συχνά και τακτά χρονικά διαστήματα.

Κάτι ανάλογο ίσχυε στις απαντήσεις των παππούδων, όταν ερωτήθηκαν σχετικά με την παροχή μακροχρόνιας φροντίδας σε αυτά ή άλλα εγγόνια τους. Η πρότερη επανειλημμένη συμβίωση των παππούδων με τα εγγόνια τους, δεν παρατηρήθηκε σε μεγάλη συχνότητα (3/33), σε αντίθεση με την παντελή έλλειψη παρατεταμένης φροντίδας τους προς αυτά, που αναφέρθηκε από πολλές οικογένειες (27/33). Αλλά ούτε και με άλλα εγγόνια είχαν ζήσει μαζί οι παππούδες, για μεγάλο χρονικό διάστημα, έτσι ώστε φροντίζοντάς τα αποκλειστικά οι ίδιοι, να είχαν εκπαιδευτεί σε αυτό το ρόλο (24/33). Όπου αυτό έγινε, αναφέρθηκε σε λίγες οικογένειες (5/33). Οι ελάχιστες υπόλοιπες περιπτώσεις οικογενειών που φρόντιζαν αυτά ή άλλα εγγόνια, προσωρινά ή και μακροχρόνια, μερικές, λίγες ή ελάχιστες φορές, ήταν μεμονωμένες.

¹ Ερ/γιο 12: ερώτ.59, σ.11.

² Ερ/γιο 21: ερώτ.59, σ.11.

³ Ερ/γιο 16: ερώτ.59, σ.11.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, οι περισσότεροι από τους παππούδες είτε δεν χρειάστηκε έως ότου ανέλαβαν την επιμέλεια των εγγονιών τους να αναλάβουν έναν ρόλο με τόσο μεγάλες ευθύνες είτε μην έχοντας άλλα εγγόνια, το εγγόνι που τελικά φρόντιζαν, ήταν το πρώτο τους και το ανέλαβαν με προθυμία από τη βρεφική του ακόμα ηλικία.

Πάντα, από μωρό.¹

Οι απαντήσεις των εγγονιών επιβεβαίωσαν αυτές των παππούδων τους, αφού μόνο τέσσερα παιδιά είχαν ξαναμείνει για κάποιο χρονικό διάστημα με αυτούς τους παππούδες τους χωρίς να είναι μαζί και οι γονείς τους (ένα ελάχιστες φορές, δύο πολλές φορές και ένα πάρα πολλές φορές). Τη δυνατότητα να ζήσει ακόμα και με τους άλλους παππούδες του, έστω για κάποιο χρονικό διάστημα, είχε μόνο ένα παιδί και αυτό για ελάχιστες φορές.

2.5 ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ-ΑΠΟΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ

2.5.1 Είδος αποχωρισμού του παιδιού από τους γονείς

Αφού μελετήθηκαν όλες οι συνδέσεις των μελών της ευρύτερης οικογένειας πριν διασπαστεί η πυρηνική, κρίθηκε απαραίτητο να μελετηθεί και ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αποχωρίστηκαν τους γονείς τους.²

Ορισμένα εγγόνια (1/20) και οι παππούδες τους (3/33) δήλωσαν ότι, τα παιδιά αυτά, όταν είχαν αποχωριστεί από τον έναν ή και τους δύο γονείς τους, είχαν τέτοια ηλικία, που δεν τους επέτρεπε να συνειδητοποιήσουν αρκετά πράγματα όσον αφορά την οικογενειακή τους κατάσταση.

Ήμουν μωρό.³

Τί να ξέρουν [τα δίδυμα]; Ήταν μωρά.⁴

Ήταν μικρά, δεν καταλάβαιναν.⁵

Μια γιαγιά, δεν θέλησε να δώσει έναν χαρακτηρισμό για το είδος του αποχωρισμού του εγγονιού από τον ένα γονέα, παρά αρκέστηκε σε ένα σχόλιο που αφορούσε τον γονέα:

[Η μητέρα] Δεν έχει αισθανθεί το φίλτρο της μητρότητας.⁶

Δεκαέξι παιδιά είχαν χωριστεί από τον ένα ή και τους δύο γονείς τους, αλλά χωρίς να το καταλάβουν ή να τα πληγώσει αυτό το γεγονός με ιδιαίτερο τρόπο (15 από τον πατέρα και 13 από τη μητέρα, σύμφωνα με τα παιδιά). Σε μια μάλιστα οικογένεια, ο αποχωρισμός ήταν τόσο ανώδυνος, έτσι ώστε ακόμη και ο γονιός του παιδιού θεωρούσε ότι, στην πραγματικότητα δεν είχε αποχωριστεί τα παιδιά του:

Ουσιαστικά δεν υπάρχει αποχωρισμός. Απλώς το μόνο που δεν κάνω, είναι ότι δεν κοιμάμαι εδώ πέρα.⁷

¹ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.17, σ.3.

² Ένα παιδί (1/20) δεν είχε χωριστεί από τη μητέρα του και τρία παιδιά από τον πατέρα τους (3/20), αν και ο αριθμός αυτός θα ήταν μεγαλύτερος - όπως φάνηκε από τις απαντήσεις των παππούδων (5/33) -, εάν απαντούσαν όλα τα εγγόνια. «Εδώ μένει και ο πατέρας του. Τα έχει καλά με αυτόν». Ερ/γιο 1: ερώτ.62, σ.12. «Καθόλου. Ούτε ώρα με τον πατέρα τους δεν έχουν χωρίσει». Ερ/γιο 7: ερώτ.62, σ.12.

³ Ερ/γιο παιδιού 21: ερώτ.34, σ.5.

⁴ Ερ/γιο 13: ερώτ.62, σ.12.

⁵ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.55, σ.11.

⁶ Ερ/γιο 16: ερώτ.62, σ.12.

⁷ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.55, σ.11.

Υπήρξαν όμως και περιπτώσεις παιδιών, που ένιωσαν πολύ έντονα την απόσπασή τους από τους γονείς τους (4 στις 20 οικογένειες αφορούσε τη μητέρα και 1 τον πατέρα, σύμφωνα με τα παιδιά), η οποία έγινε άθελά τους και σε ορισμένες περιπτώσεις βίαια, αφού επρόκειτο είτε για αιφνίδιο θάνατο (2) είτε για αποχώρηση του ενός γονέα από την οικογενειακή εστία λόγω διαζυγίου των γονέων (3). Το παιδί, ακόμη και τότε, δεν ήταν προετοιμασμένο ψυχολογικά, παρότι είχαν προηγηθεί άπειρες πολύ άσχημες οικογενειακές καταστάσεις. Σύμφωνα με τους παππούδες, 11 παιδιά είχαν αποχωριστεί τη μητέρα τους με βίαιο τρόπο, ενώ άλλα 9 από τον πατέρα τους.

Αξίζει να επισημανθεί ότι, 7 από τα 20 εγγόνια, που απάντησαν στη συγκεκριμένη ερώτηση, διαφώνησαν με τις απαντήσεις των παππούδων τους όσον αφορά τον ένα ή και τους δύο γονείς τους.¹

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι, ο αποχωρισμός ενός παιδιού από τον πατέρα και τη μητέρα του, εάν γίνει σε πολύ μικρή ηλικία, δεν τραυματίζει τον ψυχισμό του. Οι μόνες πιθανότητες να συμβεί κάτι τέτοιο, παρουσιάζονται μόνο εάν το παιδί βρίσκεται σε ηλικία που είναι ικανό να συνειδητοποιεί καταστάσεις, όπως όταν η απόσπαση των γονέων του από αυτό σχετίζεται με το διαζύγιο ή τον θάνατο. Εάν ένα παιδί αντιμετωπίζει παγιωμένες καταστάσεις μέσα στην οικογένειά του, όπως η εξάρτηση των γονιών του από τα ναρκωτικά ή κάποια χρόνια ασθένεια που καταλήγει σε θάνατο -με εξαίρεση όμως τις κακές σχέσεις μεταξύ των συζύγων-, επειδή αυτό έχει το χρόνο να τις αποδεχθεί και να συμβιβαστεί με αυτές, η απουσία των γονιών του δεν του προκαλεί ψυχικά τραύματα.

2.5.2 Αντιδράσεις των γονιών τη στιγμή του αποχωρισμού από το παιδί τους

Οι παππούδες, τα εγγόνια και οι γονείς τους, ερωτήθηκαν σχετικά με το ποιες ήταν οι αντιδράσεις των γονιών τη στιγμή του αποχωρισμού τους από το παιδί τους. Αν και η ερώτηση αυτή αποκλείστηκε από την ερευνήτρια, πριν καν προλάβουν να απαντήσουν σε αυτή όλοι οι παππούδες και τα εγγόνια τους, εδώ θα σχολιαστεί, όχι τόσο για να φανούν οι αντιδράσεις τους, αλλά επειδή παρατηρήθηκε κάτι αξιοσημείωτο. Ορισμένα παιδιά (5/14), αν και ήταν βρέφη, όταν απομακρύνθηκαν από τους γονείς τους, δεν περιορίστηκαν να απαντήσουν ότι δεν ήξεραν ή δε θυμόντουσαν, όπως έκαναν μερικά άλλα παιδιά (5/14: Δεν θυμάμαι.²), παρά απέκρυσαν τις αμφιβολίες και την άγνοιά τους, δίνοντας μια απάντηση, που στην ουσία είχε βάση υποθετική. Δεν στηρίζονταν, δηλαδή, σε πραγματικά γεγονότα, των οποίων τα ίδια ήταν μάρτυρες, αλλά σε υποθέσεις που έκαναν από τη γενικότερη συμπεριφορά των γονέων τους, βάση όσων τους είχαν εκμυστηρευτεί οι παππούδες τους, αλλά και μετά από προβολή δικών τους σκέψεων και συναισθημάτων.

Για παράδειγμα, ένα παιδί, ενώ απάντησε πως δεν ήξερε πώς αντέδρασε ο πατέρας του, για τη μητέρα του βγάζοντας μια πικρία και ένα παράπονο, είπε ότι:

¹ Αν και οι παππούδες δύο οικογενειών θεωρούσαν ότι, το παιδί ήταν πολύ μικρό για να καταλάβει, αυτό είχε αισθανθεί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο (βίαια-ομαλά) την απομάκρυνσή του από τους γονείς του. Τα παιδιά των άλλων πέντε οικογενειών, βίωσαν τον αποχωρισμό από τουλάχιστον ένα από τους γονείς τους, πιο ομαλά από ό,τι πίστευαν και απάντησαν οι παππούδες τους. Τρία τινά μπορεί να συνέβησαν: 1. τα εγγόνια, με το πέρασμα του χρόνου, να είχαν αποβάλει τελείως από την μνήμη τους αυτό το άσχημο βίωμα, οπότε δεν τα πλήγωνε πια, 2. να επηρεάστηκαν από την παρουσία της ερευνήτριας και 3. οι παππούδες μπορεί να ήταν υπερβολικοί στις απαντήσεις τους.

² Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.38, σ.6. Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.38, σ.6.

[Η μητέρα ήταν χαμογελαστή και ευχαριστημένη:] Χαρούμενη ήταν, αφού ξένοιασε από μάς και έφυγε από το μπαμπά.¹

Το πώς, όμως, ένιωθε στην πραγματικότητα η μητέρα του, απείχε κατά πολύ από την απάντηση που έδωσε το παιδί της:

Έτσι έπρεπε να γίνει, αλλά δεν γινόταν αλλιώς. Και γενικά πονάω, όταν αποχωρίζομαι τα παιδιά μου, μου λείπουνε.²

Σε παγίδα υπέπεσε και κάποιο άλλο παιδί, αφού, ενώ αρχικά απάντησε για τον πατέρα του ότι, ήταν αναστατωμένος τη στιγμή του αποχωρισμού και είχε ανησυχία και εκνευρισμό, αμέσως συμπλήρωσε:

Δεν το είχα καταλάβει καθόλου αυτό [ότι θα πήγαινε ο πατέρας σε άλλο σπίτι].³

Παρόλα αυτά, οι παππούδες του παιδιού διέψευσαν τα λεγόμενά του:

Ζούσαν εδώ πέρα. Όποτε αυτός έφυγε. Τους είπε ότι: «Εγώ θα έρχομαι να σας βλέπω» και αντέδρασε φυσιολογικά.⁴

Αλλά και τα δικά τους λεγόμενα αναιρέθηκαν από εκείνα του πατέρα:

Δεν μου λείπουν τα παιδιά. Δεν είναι ακριβώς αποχωρισμός. Ουσιαστικά είμαι εδώ πέρα.⁵

Ο χωρισμός κάποιων παιδιών από τους γονείς τους συνέπεσε με τον θάνατο των γονέων τους (8/44 γονείς ή 5/14 παιδιά) -δεν υπήρξαν δηλαδή αντιδράσεις αφού επρόκειτο για ακαριαίο γεγονός-, όπως δεν υπήρξαν αντιδράσεις και στην περίπτωση ενός γονέα, που λόγω του επαγγέλματός του, δεν παρευρέθη ούτε στη γέννηση του παιδιού, αλλά ούτε και το αποχωρίστηκε, αφού αυτό το είχαν αναλάβει εξ αρχής οι παππούδες:

Ο μπαμπάς ήδη ταξίδευε.⁶

Σε δύο από τις τρεις οικογένειες που ήταν περιπτώσεις διαζυγίων, ο ένας από τους γονείς δεν είχε απομακρυνθεί από τα παιδιά του, για να εκδηλώσει κάποιες ιδιαίτερες αντιδράσεις, ενώ στην τρίτη οι παππούδες εξέφρασαν την άποψη ότι, καθένας από τους δύο γονείς:

[Ήταν χαμογελαστός/ή και ευχαριστημένος/η, επειδή:]

Είχαν συμφωνήσει να το δώσουν από κοινού και ξέραν πού θα το δώσουν και το βλέπαν μετά.⁷

Δεν έφυγε ο πατέρας. Και που έφυγε, εγώ το φρόντιζα. Εδώ δίπλα ήταν, σε δύο δωματιάκια.⁸

Δεν χωρίστηκε ούτε ώρα [από τον πατέρα] ούτε από μένα. [Η μητέρα] Δεν ήταν εδώ.⁹

¹ Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.38, σ.6.

² Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.59, σ.12.

³ Ερ/γιο παιδιού 9: ερώτ.38, σ.6.

⁴ Ερ/γιο 9: ερώτ.66, σ.13.

⁵ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.5, σ.12.

⁶ Ερ/γιο 21: ερώτ.66, σ.13.

⁷ Ερ/γιο 4: ερώτ.66, σ.13.

⁸ Ερ/γιο 1: ερώτ.66, σ.13.

⁹ Ερ/γιο 7: ερώτ.66, σ.13.

ΠΙΝΑΚΑΣ 27
ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΤΗ ΣΤΙΓΜΗ ΤΟΥ ΑΠΟΧΩΡΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΤΟΥΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΟΨΗ ΤΩΝ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ

α/α	Αντιδράσεις των γονιών τη στιγμή του αποχωρισμού τους από το παιδί τους	Συχνότητες			
		Απόλυτες		Σχετικές	
		f		%	
		Πατ.	Μητ.	Πατ.	Μητ.
1.	Αντέδρασε με κλάματα και θυμό. Απαιτούσε την επιστροφή του παιδιού του/της	-	1	-	5
2.	Άρνηση αποδοχής-συναίνεσης στην απόσπαση του παιδιού από αυτόν/αυτή	1	2	5	10
3.	Εξωτερικά έδειχνε ήρεμος/η όμως μέσα του/της υπέφερε	4	4	20	20
4.	Ήταν αμήχανος/η	1	-	5	-
5.	Ήταν σε μια κατάσταση απάθειας, αδιαφορίας	3	2	15	10
6.	Δεν αποζητούσε το παιδί του/της	-	1	-	5
7.	Ήταν χαμογελαστός/ή και χαρούμενος/η	2	1	10	5
8.	Δε ζούσε	2	4	10	20
9.	Άλλο ¹	5	2	25	10
10.	Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	2	3	10	15
ΣΥΝΟΛΟ		20	20	100	100

Με λίγα λόγια, από τα παραπάνω συνάγεται ότι, δεν παρουσιάστηκε κάποια ιδιαίτερη τάση ως προς τις αντιδράσεις των γονιών όταν αποχωρίζονταν τα παιδιά τους, αφού μόνο 9 από τους 40 γονείς των 20 παιδιών έδειξαν έστω στοιχειωδώς ότι, πειράχτηκαν από την αλλαγή της σχέσης τους με τα παιδιά τους. Εάν οι υπόλοιποι όντως είχαν ενοχληθεί και δεν το έδειξαν είτε επρόκειτο για πολύ δυνατούς και σκληρούς χαρακτήρες που έχουν την ιδιότητα της μη εκφραστικότητας είτε αποτελούσαν μεγάλα υποκριτικά ταλέντα. Ειδάλλως, οι παππούδες ήταν πολύ αυστηροί στην κρίση τους ως προς εκείνους.

2.5.3 Αντιδράσεις του παιδιού τη στιγμή του αποχωρισμού του από τους γονείς του

Όταν ζητήθηκε από τα παιδιά να σχολιάσουν την αντίδρασή τους τη στιγμή που χωρίζονταν από τον ένα ή και τους δύο γονείς τους, αρκετά από αυτά (8/20) απάντησαν ότι δεν θυμόνταν· κάτι που δεν θεωρείται απίθανο, αν αναλογιστεί κανείς ότι, τα περισσότερα από αυτά απομακρύνθηκαν από τους γονείς τους από τη βρεφική ακόμη ηλικία. Την άποψη αυτή συμμερίστηκαν και ενίσχυσαν οι παππούδες (17/33):

Ήμουν μωρό.²

Δεν τον γνώρισα τον πατέρα. Τον γνώρισα [όταν ήμουν] 15 - 16 χρόνων.

[Όσον αφορά τη μητέρα την αποχωρίστηκα] Από μωρό.³

Δεν θυμάμαι.⁴

Δεν μπορώ να ξέρω. 9 μηνών ήτανε. Τι να ...;⁵

Τί να αντιδράσει; Ήταν μωρό.¹

¹ Για πέντε πατέρες (5/40) και δύο μητέρες (2/40), δεν υπήρξαν αντιδράσεις, για λόγους προσωπικούς που ποίκιλλαν από οικογένεια σε οικογένεια, όπως π.χ. ότι δεν χωρίστηκαν από τα παιδιά τους ή χωρίστηκαν από αυτά λόγω ξαφνικού γεγονότος που προκάλεσαν οι ίδιοι (αυτοκτονία). Οι παππούδες δυσκολεύτηκαν και δεν εξέφραζαν άποψη, για τέσσερις μητέρες και δύο πατέρες που είχαν αποβιώσει, καθώς επίσης για δύο πατέρες και τρεις μητέρες, που όταν αποχωρίστηκαν τα παιδιά τους, οι παππούδες δεν ήταν παρόντες για να είναι σε θέση να εκφέρουν γνώμη.

² Ερ/γιο παιδιού 21: ερώτ.35, σ.5. Ερ/γιο παιδιού 19: ερώτ.35, σ.5.

³ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.35, σ.5.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 32: ερώτ.35 σ.5.

⁵ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.56, σ.11.

Ήταν μωρό, δεν καταλάβαινε.²

Εντύπωση προκάλεσε η επανειλημμένη απάντηση ενός παιδιού καθ' όλη τη διάρκεια της συνέντευξης, ότι δεν θυμόταν το χρονικό διάστημα της συμβίωσης με τους γονείς του, το οποίο και σε ό,τι αφορά τη συγκεκριμένη ερώτηση, πάλι απάντησε ότι δεν θυμόταν. Ο αποχωρισμός από τους γονείς είναι ένα ιδιαίτερα επώδυνο βίωμα, που πολύ δύσκολα αποσβήνει από την ψυχή και το μυαλό ενός παιδιού, ιδιαίτερα μάλιστα, εάν δεν τους έχει αποχωριστεί από μωρό, αλλά σε μεγαλύτερη ηλικία, όπως έγινε στη δική του οικογένεια. Αυτό μπορεί να δείχνει ότι, είτε το παιδί διέγραψε εκείνη τη στιγμή τελείως από το μυαλό του είτε δεν ήθελε να αναφερθεί σε εκείνη. Αυτό εξάλλου μπορεί να οφειλόταν στο ότι, οι γονείς του παιδιού, όντας ναρκομανείς, είχαν συνεχή πωγυρίσματα στην οικογένειά τους, οπότε το παιδί δεν εξέλαβε μια συγκεκριμένη στιγμή ως αποχωρισμό του από εκείνους.

Οι δηλώσεις σχεδόν των μισών από τα παιδιά που απάντησαν στην συγκεκριμένη ερώτηση (11/20), δεν συνέπιπταν με τις απαντήσεις που είχαν δώσει οι παππούδες τους, για το πώς αντέδρασαν τα ίδια τη στιγμή που αποχωρίζονταν τους γονείς τους. Οι παππούδες πίστευαν ότι τα εγγόνια τους, όντας μικρά, δεν είχαν καταλάβει τα γεγονότα που εκτυλίσσονταν, ενώ αυτά με τα λεγόμενά τους τούς διέψευδαν (4/11). Όπως έγινε με ένα παιδί, που οι παππούδες του πίστευαν ότι, αυτό δεν κατάλαβε τίποτα, όταν χωρίστηκε από τους γονείς του. Ωστόσο εκείνο είπε ότι, για τον πατέρα του αντέδρασε με κλάματα και θυμό και απαιτούσε να γυρίσει πίσω, αλλά και για τη μητέρα απάντησε πως, ήταν σε μια κατάσταση απάθειας, αδιαφορίας, δε το ένοιαζε:

θέλω τουλάχιστον να ξεφορτωθώ τη μάνα μου.³

Αλλά και το αντίστροφο ίσχυε. Δηλαδή, οι παππούδες εξέφραζαν τις αντιδράσεις που είχαν παρατηρήσει στη συμπεριφορά των εγγονιών τους, ενώ τα εγγόνια τους δεν αναπολούσαν κάτι τέτοιο στη μνήμη τους (2/11).

Αμίλητο και νευρικό.⁴

Κατά τα άλλα, η διαφωνία στις απαντήσεις των παππούδων με τα εγγόνια τους σχετιζόταν με το γεγονός ότι, οι παππούδες απέδιδαν στα εγγόνια τους πιο ήπιες αντιδράσεις από ό,τι εκείνα. Π.χ. οι παππούδες απάντησαν ότι, το εγγόνι τους εξωτερικά έδειχνε ήρεμο, όμως μέσα του υπέφερε και αμέσως μετά, έσπευσαν να συμπληρώσουν:

Ήταν μωρό, δεν καταλάβαινε.⁵

Θεωρούσαν, λοιπόν, οι παππούδες ότι τα εγγόνια τους τη στιγμή του αποχωρισμού ήταν χαμογελαστά και χαρούμενα, ήταν σε κατάσταση απάθειας και αδιαφορίας ή εξωτερικά έδειχναν ήρεμα -παρότι είχαν την υποψία ότι ίσως μέσα τους υπέφεραν-, ενώ τα εγγόνια, από την άλλη πλευρά, είχαν την τάση να παρουσιάζουν πιο έντονες και συναισθηματικά φορτισμένες απαντήσεις, έχοντας βιώσει πιο έντονα τον συγκεκριμένο χωρισμό (4/11). Ότι δηλαδή, αντέδρασαν με κλάματα και θυμό, απαιτώντας την επιστροφή των γονιών τους, ότι αρνούσαν την αποδοχή και συναίνεση της απόσπασής τους από τους γονείς τους ή ότι ήταν αναστατωμένα τη

¹ Ερ/γιο 1: ερώτ.63, σ.12.

² Ερ/γιο 35: ερώτ.63, σ.12.

³ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.35, σ.5.

⁴ Ερ/γιο 14: ερώτ.63, σ.12.

⁵ Ερ/γιο 10: ερώτ.63, σ.12.

στιγμή του αποχωρισμού και είχαν ανησυχία και εκνευρισμό. Αυτό το τελευταίο ανέφερε ένα παιδί, που στην οικογένειά του οι παππούδες και ο πατέρας του δήλωσαν κάτι τελείως διαφορετικό:

Μα δεν έλειψε ο μπαμπάς, γιατί τον βλέπει κάθε μέρα, μέρα παρά μέρα ή στις τρεις μέρες περίπου.¹

[Πατέρας:] Υπήρχε κατανόηση από την πλευρά των παιδιών μου, γιατί τους εξήγησα. [Για τη μητέρα] Ούτε αμήχανο ήταν ούτε αδιάφορο και έδειξε κατανόηση, γιατί είχα αρχίσει και τους το εξηγούσα από πολύ καιρό, ότι κάποια στιγμή θα αποχωριστούν τη μητέρα τους, λόγω κάποιας βαριάς αρρώστιας που είχε και που έβλεπαν και μόνα τους, ότι τρέχαμε στην Αθήνα συνέχεια, κάναμε κάποιες θεραπείες. Και κάπου είχαν αρχίσει ένα χρόνο πριν, να το συνειδητοποιούν. Να συνειδητοποιούν ότι, κάποια στιγμή θα ... φύγει η μητέρα τους. Και η ίδια η μητέρα τους πολλές φορές τους το έλεγε. (Εκείνη τη συγκεκριμένη στιγμή;) Τη συγκεκριμένη στιγμή που πέθανε η γυναίκα μου; Ε... Τί να σου πω; Εκείνη τη συγκεκριμένη στιγμή ήταν μάλλον, όχι αδιάφορα τα παιδιά και τα δύο, ε, καταλάβαν τί έγινε, απλά το περιμέναν, το δεχθήκανε. Θλίψη σίγουρα υπήρχε μέσα τους, υπήρχαμε και εμείς όμως. Τους σταθήκαμε όλοι και εγώ σαν πατέρας και ο παππούς με τη γιαγιά, οι θείες, συγγενικά κοντινά πρόσωπα, δηλαδή, που μπορούσαν να τα στηρίζουν και να είναι σήμερα σε μια άλφα καλή κατάσταση.²

Μόνο σε μία περίπτωση παιδιού παρατηρήθηκε το αντίθετο (1/11): Η γιαγιά δήλωσε πως το εγγόνι της αντέδρασε με κλάματα και θυμό για τον πατέρα και για τη μητέρα έδειχνε ήρεμο, παρότι μέσα του υπέφερε. Αντιθέτως, το εγγόνι της είπε πως το ίδιο αντιμετώπισε την όλη κατάσταση με ψυχραιμία.

[Για τη μητέρα] Ψύχραιμα. Δεν υπήρχε κάποια αντίδραση.³

Οι λόγοι, για τους οποίους το παιδί αυτό δεν αντέδρασε, δεν ανάγονται σε κάποιο αρνητικό αίτιο (δηλαδή σε συναισθηματική αποξένωση), αλλά στο γεγονός ότι ο θάνατος της μητέρας ήλθε ως κάτι αναμενόμενο μετά από μακροχρόνια ασθένεια, και μάλιστα, όταν το παιδί ήταν σε σχετικά μεγάλη ηλικία. Γενικά, λοιπόν, το μούδιασμα και το κενό, που μπορεί να εκδηλώσει ένας άνθρωπος μετά την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, μπορεί να οφείλεται στο ότι η διαδικασία του πένθους έχει ξεκινήσει πολύ πριν, εάν το άτομο που χάθηκε, για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν είχε καλή κατάσταση υγείας.⁴

Οι αντιδράσεις των παιδιών, όταν αυτά αποκόβονταν από τους γονείς τους διαφοροποιούνταν ανάλογα με το εάν επρόκειτο για τον πατέρα ή τη μητέρα και διαμορφώνονταν σύμφωνα με τις περιστάσεις που τους αποστερούσαν από τα ίδια. Σύμφωνα με τα λεγόμενα ενός παππού, το παιδί είπε με παράπονο στον πατέρα του, μετά από το διαζύγιό του με τη μητέρα του:

«Γιατί μας διώχνεις, ρε πατέρα; Πού θα πάμε να μείνουμε;» / Δεν χωρίστηκε [από τη μητέρα].⁵

Μπορεί απλά ο ένας από τους δύο γονείς να μην απομακρυνόταν από το παιδί του, αλλά αυτό δεν σήμαινε ότι, η παρουσία του ήταν αρκετή, αφού ήταν απαραίτητη τόσο η ύπαρξη των παππούδων όσο και η παροχή εκ μέρους τους φροντίδων στα εγγόνια τους.

Τα είχα [τα παιδιά] στο χωριό, όταν έφυγε αυτή [η μητέρα].⁶

¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.63, σ.12.

² Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.56, σ.11.

³ Ερ/γιο παιδιού 22: ερώτ.35, σ.5.

⁴ ΛΕΣΑΝ: ό.π., 1998, σ.49.

⁵ Ερ/γιο 17: ερώτ.63, σ.12.

⁶ Ερ/γιο 7: ερώτ.63, σ.12.

Δε χωρίστηκα [από τον πατέρα].¹

Δεν την είδε [τη μητέρα]. Δεν χωρίστηκε [από τον πατέρα].²

Εάν εξαιρεθούν οι απαντήσεις των παιδιών που διαφωνούσαν με τους παππούδες τους, οι υπόλοιπες των εγγονιών συμψηφίστηκαν με τις υπόλοιπες απαντήσεις των παππούδων, που ήταν κοινές και εξήχθησαν ορισμένα αποτελέσματα:

Σε 16 από τις 24 οικογένειες, οι γονείς αποχωριστήκαν το παιδί τους όταν αυτό ήταν σε βρεφική ηλικία, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι, δεν αισθάνθηκε τον αποχωρισμό, αλλά μπορεί να τον διαισθάνθηκε υποσυνείδητα, εάν βέβαια είχε προλάβει να δημιουργηθεί ανάμεσά τους η προσκόλληση. Οι αντιδράσεις 4 εγγονιών για τον έναν ή και τους δύο γονείς τους ήταν το κλάμα και ο θυμός με την παράλληλη απαίτηση της επιστροφής των γονέων. Ως προς τον άλλο γονέα των ίδιων παιδιών, η αντίδραση αυτή έφτασε να εκτιναχθεί, έτσι ώστε, σε μια περίπτωση να εμφανιστεί με τη μορφή της λυσσαλέας αντίδρασης και σε μια άλλη, με την πλήρη απουσία της αντίδρασης αναζήτησης του γονέα. Σε άλλες 4 οικογένειες, η συμπεριφορά του παιδιού τη στιγμή του αποχωρισμού του απ' τους γονείς του, ήταν κοινή και για τους δύο: Σε δύο οικογένειες γονέων μεταναστών τα παιδιά τους φάνηκαν να είναι πιο συγκρατημένα στις συναισθηματικές τους αντιδράσεις, αφού ενώ έδειχναν ήρεμα εξωτερικά, παρόλα αυτά η εσωτερική ψυχική ένταση ενυπήρχε. Στο τρίτο ζευγάρι γονέων, των οποίων ο γάμος διαλύθηκε με διαζύγιο, το παιδί τους αντέδρασε προς αυτούς με άρνηση αποδοχής και συναίνεσης στην απόσπασή του από εκείνους. Τέλος, όσον αφορά το τέταρτο ζευγάρι, το παιδί τους ήταν χαμογελαστό και χαρούμενο τη στιγμή που απομακρυνόταν από τους γονείς του, επειδή ήταν ικανοποιημένο από την έκβαση της οικογενειακής του υπόθεσης, μιας και οι άσχημες καταστάσεις που είχε βιώσει μαζί τους, υποδείκνυαν και υπαγόρευαν την συγκεκριμένη κίνηση. Ο χωρισμός των γονέων και η απομάκρυνσή του από τις αρρωστημένες οικογενειακές συνθήκες ήταν γι' αυτό ένα είδος λύτρωσης.

2.6 ΠΡΟΣΩΡΙΝΕΣ ΕΠΑΝΑΣΥΝΔΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΧΩΡΙΣΜΟΙ ΠΑΙΔΙΩΝ-ΓΟΝΕΩΝ / ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ-ΓΟΝΕΩΝ

2.6.1 Συμπεριφορά του παιδιού κατά το προσωρινό ξανασμίξιμο με τους γονείς του

Έγινε προσπάθεια να μελετηθεί η προσωρινή επανασύνδεση του παιδιού με τους γονείς του, για να έρθουν στην επιφάνεια οι ενδοοικογενειακές σχέσεις των τριών γενεών, να διερευνηθεί αν αυτές είχαν επηρεαστεί από την απομάκρυνση του παιδιού από τον πατέρα και τη μητέρα, και για να καταδειχθεί κατά πόσον υπήρχαν πιθανότητες να ενωθεί και πάλι το παιδί με τους γονείς του σε μόνιμη βάση.

Σύμφωνα με *ό,τι αντίκριζαν οι παππούδες* σε 22 από τις 35 οικογένειες, τα εγγόνια τους συνήθιζαν να χαίρονται υπερβολικά, κάθε φορά που έρχονταν σε επαφή με τους γονείς τους και ήλπιζαν ότι θα έσμιγαν ξανά μαζί τους (17 πατέρες και 20 μητέρες στους συνολικά 66 γονείς). Η συμπεριφορά αυτή των παιδιών καθίστατο εμφανής, αφού εκδηλωνόταν ποικιλοτρόπως.

Νιώθω ήσυχα.³

Τίποτα δεν έκανε το παιδί.⁴

¹ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.35, σ.5.

² Ερ/γιο 23: ερώτ.63, σ.12.

³ Ερ/γιο παιδιού 1: ερώτ.44, σ.8.

⁴ Ερ/γιο 1: ερώτ.70, σ.14.

Στις συγκεκριμένες δύο αναφορές των μελών μιας οικογένειας, υπάρχει μια ελάχιστη διαφωνία, γιατί ενώ η γιαγιά πίστευε πως το παιδί δεν είχε καμία ιδιαίτερη αντίδραση, εκείνο όταν ερωτήθηκε για τη μητέρα του, απάντησε ότι ένιωθε αμήχανα απέναντί της, σε σημείο που πολλές φορές δεν ήξερε πώς να αντιδράσει.

Σε κάποιες οικογένειες, οι παππούδες δεν παρατήρησαν διαφορά στις αντιδράσεις του εγγονιού τους και αυτό γιατί, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, ορισμένοι γονείς (4 πατέρες και 2 μητέρες) δεν είχαν αποκοπεί από τα παιδιά τους, παρά συνυπήρχαν στην οικογένεια, έστω ως παρουσία.

Ο πατέρας είναι εδώ, δεν του λείπει.¹

Είμαστε μαζί [με τον πατέρα].²

Δύο χρόνια δεν το έχει δει [η μητέρα]. [Για τον πατέρα] Δεν έχει χωριστεί ούτε ώρα με τον πατέρα και με μένα [γιαγιά].³

Εάν δεν ληφθούν υπ' όψιν 9 μητέρες και 6 πατέρες που δεν ζούσαν πια ή που από επιλογή τους δεν υπήρχε προσωρινό ξανασμίξιμο με το παιδί τους, απέναντι στους υπόλοιπους γονείς δεν επισημάνθηκε κάποια ιδιαίτερη τάση της συμπεριφοράς των παιδιών.

Η μόνη ίσως ακραία διαφορά, που θα μπορούσε να παρατηρηθεί ανάμεσα στις αντιδράσεις των παιδιών προς τον πατέρα τους και τη μητέρα τους, ήταν το γεγονός ότι, απέναντι στους πρώτους τα παιδιά ήταν πιο συχνά απαθή και αδιάφορα (6/35 και 1/35, αντίστοιχα για τα δύο φύλα). Ως προς τους υπόλοιπους γονείς, η συμπεριφορά των παιδιών ήταν μεμονωμένη ανάμεσα στα δύο φύλα. Για παράδειγμα, το παιδί ενός πατέρα και μιας άλλης μητέρας ήταν νευρικό και επιθετικό απέναντί τους, ενώ σε δύο άλλους γονείς του αντίστοιχου φύλου, το παιδί καθενός αποσυρόταν με έναν ψυχρό τρόπο από τον γονέα, όταν αυτός επέστρεφε, και συνήθως χρειαζόταν καλοπιάσματα για να αποκαταστήσει τις φιλικές σχέσεις μαζί του, σαν να είχε την ανάγκη να τον απορρίψει, όπως νόμιζε ότι αυτός το είχε απορρίψει αρχικά, αφήνοντάς το στους παππούδες του. Όταν αργότερα υποχωρούσε η έλλειψη ανταπόκρισης, τότε το παιδί εκδήλωνε έντονα συναισθήματα απέναντι σε αυτόν τον γονέα του.

Μόνο σε μια οικογένεια οι παππούδες και το εγγόνι δήλωσαν ότι, αυτό εκδήλωνε συμπεριφορά προσκόλλησης προς τη μητέρα του όταν την αντίκριζε. Η ίδια η μητέρα, απάντησε ότι γνώριζε την προσδοκία του παιδιού της να ενωθεί με την ίδια οριστικά. Ένα άλλο παιδί κάθε φορά που ερχόταν σε επαφή με τον πατέρα και τη μητέρα του ήλπιζε ότι θα κατέληγε και πάλι να ζει μαζί τους, ενώ κάποιο άλλο το πρόσμενε αυτό μόνο από τον ένα γονέα του, αφού ο άλλος δεν ήταν εν ζωή.

Όσον αφορά έναν πατέρα, ενώ στην αρχή ο παππούς δήλωσε ότι, δεν ήξερε πώς συμπεριφερόταν το παιδί όταν συναντιόταν με τον γονιό του, επειδή δεν πήγαινε ο ίδιος μαζί τους, αμέσως μετά έσπευσε -πιθανώς υποθέτοντας- να απαντήσει ότι, το παιδί ήταν απαθές και αδιάφορο. Ίσως, δηλαδή κατ' αυτόν τον παππού, η μη ένδειξη προθυμίας από την πλευρά του γονέα να πάρει ο ίδιος κοντά τα παιδιά του, να ήταν στάση που την είχε διαισθανθεί το εγγόνι του και γι' αυτό πιθανόν το ίδιο να ήταν αδιάφορο προς τον πατέρα.⁴

Από μια γενική θεώρηση, οι απαντήσεις των παππούδων συνέπιπταν με εκείνες των εγγονιών τους και των γονέων τους. Υπήρξαν, ωστόσο, κάποιες διαφοροποιήσεις. Η προσωπική κόντρα μιας γιαγιάς με τον πατέρα του παιδιού, την οδήγησε να απαντήσει ότι, το παιδί ήταν απαθές και αδιάφορο (όπως στην οικογένεια που προαναφέρθηκε), όταν τον συναντούσε, ενώ εκείνο την διέψευσε, λέγοντας ότι

¹ Ερ/γιο 35: ερώτ.70, σ.14.

² Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.44, σ.8.

³ Ερ/γιο 7: ερώτ.70, σ.14.

⁴ Ερ/γιο 29: ερώτ.70, σ.14.

χαιρόταν υπερβολικά. Την ίδια πεποίθηση με την προηγούμενη γιαγιά είχε και μια άλλη για τον γαμπρό της, ώσπου και το δικό της εγγόνι το διέψευσε εν μέρει, αφού είπε ότι απλά ένιωθε αμήχανα και δεν γνώριζε πώς να αντιδράσει, όταν έβλεπε τον πατέρα του.

Οι απόψεις των παππούδων και των εγγονιών δύο οικογενειών ήταν εκ διαμέτρου αντίθετες με αντίστροφη πορεία. Δηλαδή, στη μία οικογένεια οι παππούδες πίστευαν ότι, το εγγόνι τους ήταν απαθές και αδιάφορο στις συναντήσεις του με τους γονείς του, ενώ εκείνο επιθυμούσε κάθε φορά διακαώς να σμίξει μόνιμα με τους γονείς του. Αντίστροφα, στην άλλη οικογένεια οι παππούδες θεωρούσαν ότι, το εγγόνι τους χαιρόταν υπερβολικά όταν αντίκριζε τους γονείς του και το εκδήλωνε με κάθε τρόπο, παρότι εκείνο στην πραγματικότητα δήλωσε πως, παρέμενε απαθές και αδιάφορο στη συμπεριφορά του προς τη μητέρα και είχε συμπεριφορά προσκόλλησης προς τον πατέρα (κατακλυζόταν από θύελλα συναισθημάτων, αφού συνεχώς ήταν κολλημένο επάνω στον πατέρα του και όταν εκείνος πήγαινε να το αφήσει μόνο του, έστω και για μικρό χρονικό διάστημα, το παιδί ένιωθε έντονο άγχος και οργή).

Πάντως, τα περισσότερα παιδιά (11/13 ή 84,61%), όπως τα ίδια σχολίασαν, ένιωθαν καλά, ήρεμα και ήταν χαρούμενα κάθε φορά που ξανάσμιγαν, έστω και για μικρό χρονικό διάστημα με τους γονείς τους.

[Με τον πατέρα] Πολύ καλά. (Δηλαδή, για πες μου...) Χαιρόμουν που τον έβλεπα, αλλά άμα μ' άφηνε κάτω, έκλαιγα συνεχώς. Έπρεπε να με παίρνουν συνέχεια στην αγκαλιά. [Με τη μητέρα] Όχι. [Δεν την ξαναείδε από τότε που έφεραν το παιδί στη γιαγιά].¹

Η περίπτωση αυτή αποτελεί μια κλασική συμπεριφορά-αντίδραση προσκόλλησης του παιδιού στον γονέα του, αφού όλα τα συμπτώματα που ανέφερε το παιδί, αντικατόπτριζαν με τον καλύτερο τρόπο τη θεωρία του BOWLBY.

Τα λεγόμενα ορισμένων παιδιών απ' αυτά, άφηναν να διαφανεί ένα είδος νοσταλγίας για τις κοινές ευχάριστες στιγμές που έζησαν με τους γονείς, πριν φύγουν από κοντά τους.

Α, πολύ ευχ... πολύ ευχάριστα. Ε, όταν τους έβλεπα, έτρεχα στην αγκαλιά της μαμάς, ο αδελφός μου προσπαθούσε να μπει, αλλά εγώ τον κλώτσαγα από πίσω. Ε..., ήμουν ήρεμος, επειδή θα ξαναπήγαινα πάνω σπίτι, επειδή δεν είχα πάει και πολλές φορές, ε, μ' άρεσε να κάνω βόλτες και με τ' αυτοκίνητο, ε, η μαμά μου έδινε φιλάκια, ο μπαμπάς, ο μπαμπάς έπαιρνε τον αδερφό μου στα χέρια, πηγαίναμε με την αδελφή μου και βλέπαμε τηλεόραση. Ε, ήταν ωραία.²

Κάποια από αυτά τα παιδιά όμως, αισθάνονταν άβολα (1/13) και ψυχρά (1/13) απέναντι στον άλλο γονέα τους.

[Με τον πατέρα] Τίποτα, χαλαρά. [Με τη μητέρα] Άβολα. (Γιατί;) Άβολα νιώθω. Δεν ξέρω.³

[Με τον πατέρα] Με τον πατέρα μου, δεν μπορώ να σου απαντήσω, γιατί δεν ξέρω. Τί ... να σου πω; (Δεν ξαναβρίσκεστε;) Όχι. [Με τη μητέρα] Με τη μητέρα μου, όταν έρχονταν εδώ, ήμασταν πολύ καλά. Μαζί θα πηγαίναμε, θα ψωνίζαμε, τα πάντα, τα πάντα. Δε... Πώς να σου πω; Δεν ένιωθα άσχημα που είχαν χωρίσει, γιατί ήξερα ότι μ' αγαπάει και ότι θα' ρχονταν να με δει και τέτοια. Δεν μου' χε λείψει η μάνα μου, γιατί την είχα και αυτή κοντά μου. Είχα πιο πολύ, βέβαια, τη γιαγιά μου, αλλά είχα και τη μάνα μου. Δε ... (Τον πατέρα σου κάθε φορά που τον έβρισκες, πώς συμπεριφερόσουν; Πώς αισθανόσουν;) Τίποτα. Ψυχρά. Ήμουν πολύ ψυχρή απέναντί του, όπως ήταν και αυτός απέναντί μου, επίσης. Τίποτα. (Ουσιαστικά, δηλαδή, έχετε βρεθεί

¹ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.43, σ.8.

² Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.43, σ.8.

³ Ερ/γιο παιδιού 1: ερώτ.43, σ.8.

μόνο δύο-τρεις φορές στη ζωή σου;) Ναι. (Σ' αυτά τα 18 χρόνια;) Ναι, δύο φορές [Και αυτές σε μεγάλη ηλικία].¹

Η θεωρία του BOWLBY, όπως φάνηκε και παραπάνω, είχε εφαρμογή στη στάση αυτού του παιδιού, αλλά με τη μορφή της μη προσκόλλησης. Ορισμένα εγγόνια ένιωθαν άσχημα είτε λόγω της άσχημης συμπεριφοράς του γονιού (2/13) είτε γιατί στεναχωριόντουσαν και για τους δύο γονείς τους (1/13).

[Με τον πατέρα] Άσχημα. Γίνονταν κάποιες ..., μάλωναν στο σπίτι, χτυπούσε και τη μάνα μου. [Με τη μητέρα] Καλή, πολύ καλή, χαρούμενα.²

[Με τον πατέρα] Πάρα πολύ καλά, αισθάνομαι χαρούμενη. Με πήγαινε και βόλτες, τρέχαμε στο δρόμο, μου αγόρασε και ποδήλατο, μου αγόρασε και κουκλίτσες. [Εδειξε στην ερευνήτρια την κούκλα της, τη Λούλα] [Με τη μητέρα] Άσχημα. Δεν την ήθελα, γιατί χτυπάει, είναι τρελή. Μια μέρα πήγαμε στον Μ. {ψυχίατρος} και είπε να τη βάλει μέσα. Αν δεν έλεγε ο Γ. {παππούς}: «Στοπ», θα την έβαζαν στους φρουρούς. Εδώ απάτησε και το μπαμπά μου και είναι έγκυος από τον γκόμενο, τον Τ...³

[Με τον πατέρα] Καλά. [Με τη μητέρα] Άσχημα. Στενοχωριόμουν για τη μαμά και το μπαμπά.⁴

Ένα παιδί δήλωσε πως δεν είχε χωριστεί καθόλου από τον ένα γονέα του, ενώ για κάποια άλλα παιδιά (7/13 παιδιά ή 53,84% όσον αφορά 8 γονείς) ίσχυε ακριβώς το αντίθετο για τον πατέρα, τη μητέρα ή και τους δύο· δεν υπήρχε προσωρινό ξανασιμίζιμο με τα παιδιά τους.

2.6.2 Συμπεριφορά των γονέων απέναντι στο παιδί κατά το προσωρινό ξανασιμίζιμο

Σειρά είχαν οι αντιδράσεις των γονέων έναντι των παιδιών τους. Τα μισά παιδιά (11/22) αισθάνονταν ότι, ο ένας ή και οι δύο γονείς τους τους έδιναν στοργή κάθε φορά που συναντιόντουσαν, αν και ένα παιδί είχε αντίθετη άποψη από τους παππούδες του, θεωρώντας ότι η μητέρα του, ακόμη και τότε, το απέρριπτε. Εννέα άλλα παιδιά δεν είχαν καμία επαφή με τον ένα ή και τους δύο γονείς τους και δεν υπήρχε προσωρινό ξανασιμίζιμο είτε λόγω επιλογής του γονέα (5/22) είτε γιατί ο ένας ή και οι δύο γονείς τους δεν ήταν εν ζωή (6/22). Σε ό,τι αφορά δύο παιδιά, οι γονείς τους συμπεριφέρονταν προς αυτά με οικειότητα, παρότι η γιαγιά του ενός παιδιού διαφώνησε κατά κάποιον τρόπο με το εγγόνι της, θεωρώντας ότι ο γιος της - πατέρας του παιδιού έδινε ζεστασιά σ' αυτό.

Τέτοιες μικροαποκλίσεις ως προς τις απαντήσεις των εγγονιών με τους παππούδες και τους γονείς τους συναντήθηκαν και σε μια άλλη οικογένεια, στην οποία οι παππούδες και η μητέρα πίστευαν ότι, ο πατέρας έδειχνε ψυχρότητα και η μητέρα ζεστασιά προς το παιδί τους, ενώ εκείνο εισέπραττε απάθεια από τον πρώτο και στοργή από τη δεύτερη. Σε δύο άλλες οικογένειες, όπου οι γιαγιάδες απάντησαν πως δεν γνώριζαν τη συμπεριφορά του πατέρα προς το παιδί του -μπορεί να απέφυγαν να απαντήσουν για το συγκεκριμένο άτομο εξαιτίας της προσωπικής τους κόντρας ή πραγματικά να μην μπορούσαν να εκφέρουν γνώμη, αφού δεν τους συναντούσαν-, το ένα παιδί που απάντησε στη συγκεκριμένη ερώτηση, δήλωσε πως ένιωθε τη ζεστασιά που απέπνεε η συμπεριφορά του πατέρα. Οι γονείς δυο παιδιών

¹ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.43, σ.8.

² Ερ/γιο παιδιού 2: ερώτ.43, σ.8.

³ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.43, σ.8.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 3: ερώτ.43, σ.8.

συγκατοικούσαν με αυτά, οπότε δεν εκφράστηκε άποψη επ' αυτών ούτε από τους παππούδες ούτε από τα εγγόνια τους.

[Με τον πατέρα] Είναι μαζί. Ούτε ώρα δεν χωρίζουν. Μόνο όταν λείπει [Ο πατέρας].¹

2.6.3 Συμπεριφορά των γονέων απέναντι στους παππούδες κατά το προσωρινό ξανασμίξιμο

Και για να ολοκληρωθεί ο κύκλος των αλληλεπιδράσεων των τριών γενεών, το ενδιαφέρον έπρεπε να στραφεί στις σχέσεις των γονέων με τους γονείς/πεθερικά τους. Τα πιο κατάλληλα άτομα για να μελετηθεί η συμπεριφορά των γονέων απέναντι στους παππούδες που μεγάλωναν τα εγγόνια τους, ήταν οι ίδιοι οι παππούδες, αλλά χρήσιμη ήταν και η γνώμη των εγγονιών τους ως αντικειμενικών θεατών. Οι περισσότεροι από αυτούς (15 στις 32 οικογένειες), ένιωσαν πως γίνονταν αποδέκτες της ευγνωμοσύνης 13 μητέρων και 10 πατέρων των παιδιών (από τους συνολικά 64). Ανάμεσα στους γονείς υπήρχε ένα ζευγάρι, των οποίων το παιδί πίστευε ότι εκείνοι έδειχναν ανησυχία, άγχος, οικειότητα ή και το αντίθετο, ψυχρότητα προς τους παππούδες. Θετικά διακείμενοι προς τον παππού και τη γιαγιά, ήταν και κάποιοι άλλοι γονείς που τους συμπεριφέρονταν με οικειότητα (8 πατέρες και 3 μητέρες). Έως εδώ, υπήρχε θετική αλληλεπίδραση μεταξύ των παππούδων και 34 γονέων των παιδιών (23 οικογένειες).

Περιορισμένος αριθμός πατέρων (2/32) και μητέρων (1/32) εκδήλωναν αμφιθυμικά συναισθήματα προς τα πρόσωπα που ανέτρεφαν τα παιδιά τους, ενώ δεν ήταν λίγοι εκείνοι οι γονείς που δεν εκτιμούσαν σε τόσο μεγάλο βαθμό την προσφορά των παππούδων προς τους ίδιους και τα εγγόνια τους, αφού ήταν απαθείς κι καχύποπτοι όσον αφορά την ανατροφή του παιδιού τους (2 μητέρες) ή ακόμη και εχθρικοί έναντι των παππούδων (συνολικά 4², με ίσο αριθμό στα δύο φύλα). Ένας πατέρας και μια μητέρα δεν δίσταζαν να εξωτερικεύουν μέχρι τη ζήλια που έτρεφαν για τους ανθρώπους που μεγάλωναν τα παιδιά τους, επειδή θα ήθελαν να ήταν οι ίδιοι στη θέση τους. Η επαφή μεταξύ γονέων και παππούδων σε ορισμένες περιπτώσεις αποκλειόταν εκ των πραγμάτων, μιας και δεν υπήρχε προσωρινό ξανασμίξιμο (3 και 4, για τους πατέρες και τις μητέρες αντίστοιχα) ή οι γονείς είχαν αποβιώσει (κατάσταση που αφορούσε 4 πατέρες και 5 μητέρες). Οι παππούδες τριών οικογενειών απέφυγαν να εκφράσουν τη γνώμη τους για τη στάση του παιδιού τους (2 πατέρες και 1 μητέρα) ως προς αυτούς, με την υπεκφυγή ότι αυτά διέμεναν μαζί τους.

Τα παραπάνω ευρήματα αφορούσαν τις 32 από τις συνολικά 35 οικογένειες της έρευνας και δεν συνυπολογίστηκαν σε αυτά οι απαντήσεις των μελών τριών οικογενειών, επειδή μεταξύ τους παρουσιάστηκε μεγάλο ποσοστό διχογνωμίας και η εικόνα ήταν λίγο συγκεχυμένη.³ Αναφορικά με τις υπόλοιπες 32 οικογένειες, οι

¹ Ερ/γιο 7: ερώτ.71, σ.14.

² Από αυτούς τους τελευταίους τέσσερις γονείς, οι δύο ήταν ζευγάρι ναρκομανών και ίσως τη συμπεριφορά που εκδήλωναν, την εισέπραττε η γιαγιά ως εχθρική, ενώ στα μάτια του παιδιού φάνταζε απλά ως αμφιθυμική.

³ Πιο συγκεκριμένα, στη μια οικογένεια η γιαγιά είχε την πεποίθηση ότι και οι δύο γονείς ήταν απαθείς απέναντί της, ενώ ο παππούς απάντησε ότι δεν συναντούσε καθόλου τον πατέρα του εγγονιού του, και η μητέρα τού έδειχνε οικειότητα. Την άποψη του παππού συμμεριζόταν η κόρη του, αφού θεωρούσε ότι οι σχέσεις της με τους γονείς της χαρακτηρίζονταν από οικειότητα, έστω και αν αυτή έφτανε στην μητέρα της διαφοροποιημένη. Τα πράγματα περιπλέκονταν ακόμη περισσότερο, όταν οι απόψεις των υπολοίπων μελών της οικογένειας συμπληρώνονταν με εκείνη του παιδιού, ως πιο αντικειμενικού κριτή. Εκείνο πίστευε πως, ο πατέρας του ήταν εχθρικός και ψυχρός, απέναντι στον παππού και στη

απόψεις των παππούδων συνέκλιναν με εκείνες των εγγονιών τους, με ελάχιστες και ανεπαίσθητες μικροδιαφοροποιήσεις που αφορούσαν μόνο τον ένα γονέα σε 4 οικογένειες (εξαιρώντας τις δύο μεγάλες διαφορές που παρατηρήθηκαν σε δύο οικογένειες και προαναφέρθηκαν). Σε αυτές, τα παιδιά έτειναν να είναι πιο επιεική προς τους γονείς τους, θεωρώντας τη συμπεριφορά τους ως ελάχιστα πιο βελτιωμένη (πάντα όμως θετική) από ό,τι την αντιλαμβάνονταν οι παππούδες τους.

2.6.4 Αντιδράσεις του παιδιού κατά τον νέο αποχωρισμό του από τους γονείς του

Για ένα παιδί, σημασία δεν έχει μόνο ο αρχικός αποχωρισμός του από τους γονείς του ή οι σχέσεις του με αυτούς όταν επανασυνδέονται για πολύ μικρό χρονικό διάστημα, αλλά και η επαναλαμβανόμενη εμπειρία της απομάκρυνσής του από εκείνους.¹

Έντεκα από τα 20 παιδιά (55%) δήλωσαν, πως τους έλειπε ο ένας ή/και οι δυο γονείς τους και όταν αυτοί έπρεπε να φύγουν μακριά από το παιδί τους, αυτό δεν τους άφηνε, ξεσπούσε σε κλάματα από τη στεναχώρια του και ένιωθε άσχημα, περίεργα και αμήχανα για την απομάκρυνση των γονέων του, ενώ παράλληλα κυριευόταν από άγχος για το πότε θα έφτανε η στιγμή να τους ξαναδεί.

Ένα παιδί δυσκολευόταν να αποφασίσει ανάμεσα στο ζευγάρι των παππούδων του και στο ζευγάρι των γονέων του, και δε θα μπορούσε να επιλέξει με ποιόν θα ήθελε να ζήσει.

Ε, δεν ήθελα να φύγει η μαμά, επειδή ... -ούτε και ο αδερφός μου ήθελε-, ε, γιατί την αγαπούσαμε πολύ, όπως και τον μπαμπά, ε, που θέλαμε να μείνει και η Μ. {αδερφή}, ας μαλώνουμε τώρα, για να παίζουμε εκεί πέρα, αλλά ούτε και θέλαμε να ... να αποχωριστούμε τη γιαγιά και τον παππού. Ε, εντάξει, νιώθαμε μέση κατάσταση.²

Κάποια άλλα παιδιά (11/20 ή 55%), είχαν συμβιβαστεί με την παρούσα κατάσταση και ένιωθαν ήρεμα από τη συμβίωσή τους με τους παππούδες τους, ενώ ταυτόχρονα εξέφραζαν την αποστροφή τους για τον ένα ή/και τους δύο γονείς τους μέσα από συναισθήματα κενότητας, αδιαφορίας και ψυχρότητας.

γιαγιά του, αντίστοιχα. Για τη μητέρα του, -όπως εκείνο αντιλαμβανόταν τη συμπεριφορά της, ή όπως θα ήθελε στην πραγματικότητα να ήταν-, πίστευε ότι εκείνη έδειχνε την ευγνωμοσύνη της για όσα προσέφεραν οι γονείς της στο παιδί της. Η αλήθεια είναι κάπου στη μέση, αλλά αυτό που έχει σημασία, δεν είναι το τί πραγματικά ισχύει, αλλά το τί βιώνει κάθε άνθρωπος και το πώς αντιλαμβάνεται τις σχέσεις του με τους άλλους. Έτσι λοιπόν, όλες οι απόψεις θεωρήθηκαν αποδεκτές, και γι' αυτό το λόγο δεν ήταν δυνατόν να συγχωνευτούν σε μια ή να επιλεγεί κάποια από αυτές ως πιο έγκυρη ή επικρατέστερη των υπολοίπων.

Σε ό,τι αφορά τις άλλες δύο οικογένειες, στη μια, η άποψη των παππούδων για τον πατέρα του παιδιού χαρακτηριζόταν από το υποκειμενικό στοιχείο, δηλώνοντας πως το παιδί τους εξέφραζε την ευγνωμοσύνη του προς το πρόσωπό τους, σε αντίθεση με τη μητέρα που έβγαζε απάθεια προς τον παππού και συμπεριφορά οικειότητας προς τη γιαγιά. Στην άλλη (τρίτη) οικογένεια, η μητέρα θεωρούσε πως η σχέση της με τους γονείς της προσδιοριζόταν από οικειότητα, ενώ το παιδί της την διέψευσε, λέγοντας πως ήταν εχθρική προς τον παππού και είχε αμφιθυμικά συναισθήματα προς την γιαγιά. Ο πατέρας, κατά την άποψη του παιδιού, ήταν ευγνώμων και προς τα δύο πεθερικά του. Επειδή όμως οι απόψεις τους, δεν μπορούσαν να διασταυρωθούν με εκείνες των παππούδων που αρνήθηκαν τη συμμετοχή τους στην έρευνα, δεν μπορούσε να εκληφθεί η απάντηση μόνο της μιας πλευράς ως σωστής.

¹ Για εννιά από τα 20 παιδιά δεν υπήρχε προσωρινό ξανασμίξιμο με τον ένα ή/και τους δύο γονείς τους (13/40 ή 32,5%), σε αναλογία 1/3 από το σύνολο των γονέων αυτών των παιδιών, λόγω θανάτου τους ή πλήρους παραμέλησης των παιδιών τους.

² Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.47, σ.9.

Πιο αναλυτικά, η χαρά είχε διαφορετική έννοια για δύο παιδιά: Για το μεν, η χαρά έπαιρνε νόημα όταν αυτό αντίκριζε και ερχόταν κοντά με το γονέα του, για το δε, η χαρά το πλημμύριζε όταν έφευγε ο γονέας του· πράγμα το οποίο έδειχνε ότι, όχι απλά δεν του έλειπε, αλλά τουναντίον αισθανόταν άσχημα όταν αυτός ήταν παρών.

(Για τη μαμά, έκλαιγες και στεναχωριόσουν; Ήσουν χαρούμενος;) Χαρούμενος! (Δεν σε ένοιαζε που έφευγε;) Χαρούμενος. (Χαρούμενος που έφευγε;) Ναι. (Για το μπαμπά, όταν έρχεται εδώ πέρα και σε βλέπει, κατεβαίνει, και όταν ξαναφεύγει, τί σκέφτεσαι;) Ε..., έκλαιγα. (Στενοχωριέσαι, δηλαδή, κάθε φορά που θα φύγει;) Ο μπαμπάς μου; Ναι.¹

Η παρουσία των παππούδων κατείχε λειτουργία απόσβεσης της αρνητικής διάθεσης και στάσης των εγγονιών τους έναντι των γονέων τους, σε βαθμό που κυμαινόταν από υποστήριξη του παιδιού εκ μέρους των παππούδων έως την αίσθηση πλήρους υποκατάστασης των γονέων από αυτούς.

Τί να σου πω; Ήρεμα, δε ..., στενοχωριόμουν λίγο, εντάξει λίγο, επειδή θα έφευγε και θα είχα καιρό να τη δω, αλλά εντάξει, μετά ήξερα ότι είναι η γιαγιά μου εδώ και δε ..., «εντάξει», λέω, «θα φύγει, θα ξανάρθει. Δεν θα μ' αφήσει». (Στον πατέρα σου; Τότε που βρεθήκατε, δηλαδή, εκείνη τη φορά, εκείνες τις φορές τις δύο, που βρεθήκατε;) Τίποτα, ψυχρότητα, ψυχρότητα. (Δεν τον σκέφτηκες μετά; Δε σε απασχόλησε;) Καθόλου, ούτε καν μου πέρασε από το μυαλό μετά. Ό,τι έγινε, έγινε. Εκείνη τη στιγμή προσπεράστηκαν όλα. Τίποτα. (Πώς μου το είπες ότι: «Δε με νοιάζει», σου είχε πει;) Ναι, ναι. Τίποτα δε... ούτε και έχουμε ξαναμιλήσει από τότε. Τίποτα.²

Πώς να αντιδρούσα; Αφού έρχονταν για μια μέρα κι έφευγε. (Ναι, αυτό το λίγο...;) Ε..., δεν αντιδρούσα, αφού ήξερα ότι θα φύγει πάλι... Τί αντίδραση να' χω; (Δηλαδή, στεναχωριόσουν; Έκλαιγες;) Όχι. (Η ήσουν χαρούμενος, ήσουν απαθέςτατος, εντάξει, το είχες πάρει απόφαση;) Το είχα πάρει απόφαση ότι, ξέρω' γω, ότι δεν έχω μάνα και πατέρα, ότι έχω μόνο τη γιαγιά και τον παπού. Γι' αυτό δε στεναχωριέμαι. (Αυτό;) Ναι.³

Καλά. (Κλαίς;) Όχι. (Στενοχωριέσαι;) Όχι. (Θες να πας μαζί του ή θες να μείνεις εδώ;) Εδώ. (Με τον παπού και τη γιαγιά; Αυτό;) Ναι.⁴[Γνέφει θετικά]

Τα παιδιά, τα οποία εξέφρασαν τις απόψεις αυτές, είχαν μεγαλώσει εξαρχής, έχοντας στο πλευρό τους τούς παππούδες, οι οποίοι τα είχαν αναλάβει από βρέφη. Οπότε, σύμφωνα με τη θεωρία της προσκόλλησης, αυτή δεν είχε προλάβει να εγκαθιδρυθεί ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά τους· πράγμα το οποίο αντίθετα έγινε μεταξύ των παππούδων και αυτών των εγγονιών. Άρα, οι αποχωρισμοί που βίωναν τα παιδιά αυτά από τους γονείς τους, είχαν το μικρότερο δυνατό ψυχικό κόστος γι' αυτά.

Η συχνότητα των επαφών μεταξύ ενός παιδιού και των γονέων του και η ποιότητα της μεταξύ τους επικοινωνίας, ίσως είναι καθοριστικοί παράγοντες που διαμορφώνουν τη στάση που θα κρατήσει και τις αντιδράσεις που θα εκδηλώσει το παιδί απέναντί τους. Φαίνεται ότι, έστω και αν η προσκόλληση έχει επιτευχθεί ανάμεσα στο παιδί και τους παππούδες του (έχοντας ξεκινήσει να το φροντίζουν από βρέφος), η ονομασία «πατέρας» και «μητέρα», καθώς επίσης η γνώση του παιδιού ότι οι βιολογικοί του γονείς βρίσκονται εν ζωή, επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την πορεία της ζωής του και τη γενικότερη ψυχολογική του εξέλιξη.

Αυτό σημαίνει πως εάν το παιδί έχει υποστεί την οριστική απόρριψη των γονέων του, αυτό γίνεται συνειδητοποίηση από το ίδιο και τους απορρίπτει με τη

¹ Ερ/γιο παιδιού 35: ερώτ.47, σ.9.

² Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.47, σ.9.

³ Ερ/γιο παιδιού 19: ερώτ.47, σ.9.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 25: ερώτ.47, σ.9.

σειρά του, οπότε δεν υφίσταται μεγάλες ψυχικές επιδράσεις. Μπορεί, παρόλα αυτά, να παραμείνουν κάποια κατάλοιπα ψυχικά σημάδια. Εάν αντίθετα, οι επαφές γονέων και παιδιών είναι συχνές ή/και κυριαρχούνται από ζέση και στοργή, τότε υπάρχει αναθέρμανση των μεταξύ τους σχέσεων, η προσκόλληση που έχει γίνει στους παππούδες μπαίνει σε δεύτερη μοίρα και το παιδί καταλήγει σε βασανιστικά συναισθήματα και έντονες εξωτερικές αντιδράσεις, από τη στιγμή του αποχωρισμού του από τους γονείς κι έπειτα.

Δεν μου άρεσε και την τραβούσα τη μαμά και επει... και έκλαιγα και επειδή η γιαγιά στεναχωριόταν και η μαμά, ε,...έφευγε η μαμά νύχτα κι εμένα με άφηνε να κοιμάμαι και όταν ξυπνούσα έκλαιγα και ρωτούσα τη γιαγιά: «Γιατί δεν ήρθε η μαμά, να με φιλήσει και να με χαιρετήσει...;» και μου' λεγε η γιαγιά, λέει: «Βιαζόταν πολύ». (Για το μπαμπά; Κι αυτός το ίδιο έκανε;) Ναι, κι αυτός το ίδιο. Ναι. (Για να μη στεναχωριέσαι;) Ναι, αλλά όμως ο μπαμπάς, έτσι κι αλλιώς, και τώρα φεύγει πρωί-πρωί, γιατί έχει δουλειά και δεν προλαβαίνω να τον δω.¹

Ε..., έκλαιγα συνεχώς. (Μμμ. Και τί άλλο;) Όταν έφευγε ... (Και τί σκεφτόσουν;) Ε, ήθελα να πάω και εγώ μαζί του, όταν μεγάλωσα λιγάκι, και ήθελα και εγώ να πάω μαζί του. Αλλά δε μ' άφηνε. Έλεγε: «Τί θα γίνεις; Στρατηγίνα;» (Και τί άλλο αισθανόσουν;) Ε, ... όταν έφευγε, έκλαιγα που δεν με έπαιρνε κι εμένα μαζί του ..., αλλά ύστερα, όταν ύστερα πήγα στο δωμάτιό μου έκλαιγα, έκλαιγα, έκλαιγα κι ύστερα σταματούσα και κοιμόμουν.²

Άσχημα, ε, συμπεριφέρομαι άσχημα ..., νιώθω τον εαυτό μου να τον μισώ, να μην ..., να παρακαλώ το Θεό να πεθάνω, να μη ζω. Του λέω: «Γιατί γεννήθηκα;» Λέω στον πατέρα μου: «Γιατί γεννήθηκα, αφού ξέρατε ότι θα γίνει αυτό το πράγμα και αυτό το κακό, να μη βλέπω τα αδέρφια μου;» Και μου λέει: «Δεν το' ξερα» και με φιλάει και τον σπρώχνω και του λέω: «Δεν θέλω άλλες ψευτιές και ενοχές, αφού αυτό το μαρτύριο πρέπει να τελειώσει εδώ. Ή δε θα χτυπάς τη μάνα μου ή δεν θα ξαναδεείς εμένα» και με χαϊδεύει ...³

Απ' ό,τι φαίνεται, όταν οι γονείς εξαφανίζονται παντελώς από το προσκήνιο της ζωής των παιδιών τους, γίνεται συνειδητή η αποδοχή του γεγονότος και από τα ίδια, οπότε παύει η εκδήλωση ψυχοφθόρων συναισθημάτων, όπως η στεναχώρια και το άγχος, για το πότε θα λάβει χώρα η επανεμφάνιση των γονέων τους.

Ε..., δεν είμαι πολύ καλά ..., ε ..., αισθάνομαι περίεργα, ότι θα φύγ ... ότι έφυγαν για πάντα, πάνε σε άλλες πόλεις. Ε, αυτά.⁴

Με άγχος. (Γιατί;) Γιατί θέλω να τον ξαναδώ. (Θέλεις να τον ξαναδεείς;) Ναι. (Κάτι άλλο;) Τσ. (Κλεις τότε; Τί σκέφτεσαι τη στιγμή που ξαναφεύγει ο μπαμπάς; Δηλαδή, έρχεται εδώ ή πάτε κάπου και τον βλέπετε και μετά είναι έτοιμος να ξαναφύγει. Εσύ τί σκέφτεσαι; Πώς αισθάνεσαι;) Αμήχανα. (Γιατί;) Γιατί φεύγει, γιατί φεύγει. (Και τί άλλο;) [Γνέφει αρνητικά].⁵

Μόνο ο πατέρας μου έρχονταν. (Ναι. Πώς αντιδρούσες;) Δεν ήθελα να τον αφήσω και για την ακρίβεια τον τράβαγα, ξέρω' γω, για να μη φύγει. Εντάξει, έφευγε. (Τη μαμά σου από πότε είχες να την δεις;) Από όταν είχανε φύγει. Η μάνα μου δεν ερχόταν καθόλου εδώ πέρα. Ερχόταν μόνο ο πατέρας μου. (Φύγανε από όταν ήσουν εσύ 7 χρονών;) Ναι. (Και μετά;) Ερχόταν σταδιακά, ερχόταν ο πατέρας μου μόνο. (Για πόσο καιρό γινόταν αυτό; Έρχονταν για ένα χρόνο, δύο, τρία; Πόσο;) Δεν ερχόταν για τόσο. Άντε, να ερχόταν για τρεις μήνες. Σου λέω, για μικρό χρονικό διάστημα. Και αν είναι και τόσο, δηλαδή. (Και μετά;) Ε, μετά εξαφανίστηκαν εντελώς. (Και οι δύο γονείς;) Ναι. Η μάνα μου ήταν ήδη εξαφανισμένη. Ήταν μαζί με τον πατέρα

¹ Ερ/γιο παιδιού 21: ερώτ.47, σ.9.

² Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.47, σ.9.

³ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.47, σ.9, παιδί ηλικίας 8 ετών.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.47, σ.9.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 14: ερώτ.47, σ.9.

μου. Ερχόταν ο πατέρας μου μόνος του, δεν ξέρω πού ήταν τότε η μάνα μου, ξέρω' γω, και τί έκανε. (Δεν τον ρώτησες εσύ;) Να σου πω κάτι; Δεν..., εγώ πιστεύω ότι σε τέτοια ηλικία, ξέρω' γω, δεν κόβει το μυαλό να ρωτήσεις τέτοια πράγματα. Ε, το ρώταγα, ξέρω' γω, «Ελάτε πίσω» και τέτοια, αλλά ... ντάξει.¹

Παραπλήσιες ήταν οι απαντήσεις των παιδιών, σε επαναληπτική - επιβεβαιωτική ερώτηση που υποβλήθηκε σ' αυτά και σε ανάλογη που τέθηκε στους παππούδες, η οποία είχε το ίδιο περιεχόμενο: Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με τις απαντήσεις των παππούδων και των εγγονιών τους, κάποια από τα παιδιά (6/22) ήταν χαμογελαστά και χαρούμενα όταν έβλεπαν τους γονείς τους (5 πατέρες και 4 μητέρες) να φεύγουν και πάλι από κοντά τους. Αυτό, αν και από πρώτη ματιά θα μπορούσε να φανεί παράξενο, ωστόσο δεν είναι, αν σκεφτεί κανείς ότι, τα παιδιά αυτά είχαν αποχωριστεί τους γονείς τους, όταν τα ίδια είχαν ηλικία μικρότερη των τριών ετών και μερικά, μάλιστα, από τη γέννησή τους.²

[Είμαι χαμογελαστός/ή και χαρούμενος/η] Είμαι, επειδή έχω τους υπόλοιπους γονείς, η γιαγιά, ο παππούς, ο Α., ο Β. [τα δύο μεγαλύτερα αδέρφια του].³

Μερικά άλλα παιδιά (4/22) εξωτερικά έδειχναν ήρεμα, όμως μέσα τους υπέφεραν, σκεπτόμενα πως οι γονείς τους (3 πατέρες και 3 μητέρες) έφευγαν μακριά για άλλη μια φορά. Ως προς τους υπόλοιπους γονείς, τα παιδιά παρουσίαζαν σε ίσο ποσοστό αντιδράσεις απέναντι στον γονέα τους είτε αυτός ήταν ο πατέρας είτε η μητέρα τους. Δηλαδή, τόσο σε δύο μητέρες όσο σε δύο πατέρες, η αντίδραση του παιδιού τους (3/22) όταν αυτοί το αποχωρίζονταν ήταν το κλάμα και ο θυμός με την ταυτόχρονη απαίτησή του να επιστρέψουν.

[Αντιδρά με κλάματα και θυμό. Απαιτεί την επιστροφή του πατέρα/ της μητέρας] Σήκωνε πυρετό την πρώτη μέρα.⁴

Αντίθετα, τρία άλλα παιδιά (3/22) δεν αποζητούσαν καν τον πατέρα (1), τη μητέρα (1) ή και τους δύο γονείς τους (1). Σε λίγο πιο μειωμένα επίπεδα απάθειας και αδιαφορίας είχαν φτάσει δύο παιδιά, σχετικά με τον πατέρα και τη μητέρα αντίστοιχα, σε αντίθεση με ένα παιδί που δεν ήταν καν σε θέση να αποδεχτεί την απόσπασή του από τους γονείς του.

Το γεγονός ότι κάποια παιδιά (8/22) δεν είχαν καμία προσωρινή επαφή με τον πατέρα (6) ή τη μητέρα (8) τους, δείχνει ότι τα παιδιά αυτά, πολύ πιο εύκολα θα το είχαν πάρει απόφαση και θα είχαν συνειδητοποιήσει την απώλεια του γονέα τους, αφού δεν θα έτρεφαν πλέον ελπίδες για να ενωθούν και πάλι μαζί του.

Με τον [βιολογικό] πατέρα δεν γνωρίστηκε καθόλου.⁵

Δεν είχαν ξανασιμίζει αυτούς τους έξι μήνες [όσο είχαν μεταναστεύσει οι γονείς].⁶

Κάποια άλλα παιδιά (3/22), είχαν εφησυχάσει, επειδή ζούσαν ήδη με τουλάχιστον έναν από τους γονείς τους (δύο πατέρες και μια μητέρα), άσχετα από το αν αυτοί

¹ Ερ/γιο παιδιού 10: ερώτ.47, σ.9.

² Όπως έγινε στην περίπτωση ενός παιδιού, του οποίου η μητέρα πίστευε ότι, το παιδί της δεν είχε συνειδητοποιήσει τί είχε γίνει. Εκείνο, όμως, γνώριζε πολύ καλά πώς είχε η κατάσταση, αλλά δεν ήταν κάτι που το πείραζε. Έφτασε μάλιστα στο σημείο, να μην αναφέρει καν, ότι η μητέρα του διέμενε μαζί τους. «Τίποτα δεν καταλάβαινε. Τίποτα». Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.66, σ.14.

³ Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.48, σ.9.

⁴ Ερ/γιο 21: ερώτ.73, σ.15.

⁵ Ερ/γιο 2: ερώτ.73, σ.15.

⁶ Ερ/γιο 3: ερώτ.73, σ.15.

μπορούσαν να τους καλύψουν τις βιολογικές και ψυχικές τους ανάγκες· η παρουσία τους ήταν αρκετή.

Στις απαντήσεις των μελών ορισμένων οικογενειών (3/22), έστω και αν δεν υπήρχε ομοφωνία όπως έγινε στις περισσότερες, με τα λεγόμενά τους ήθελαν να εκφράσουν το ίδιο νόημα, αλλά το έκαναν με διαφορετικά λόγια. Δηλαδή, οι απαντήσεις τους ήταν παραπλήσιες.¹

Διάσταση απόψεων παρατηρήθηκε σε μια ακόμη οικογένεια, αφού το παιδί ένιωθε αναστατωμένο, παρακινούμενο από την εσωτερική ανησυχία και τον εκνευρισμό του, αλλά μπορεί αυτά τα συναισθήματά του να τα έκρυβε τόσο καλά, ώστε δεν μπορούσαν να τα διακρίνουν οι παππούδες του στη χαρούμενη συμπεριφορά του εκείνη τη στιγμή, αλλά ούτε και ο πατέρας του που δήλωσε:

Όταν φεύγω από εδώ για να πάω στην δουλειά, είναι όπως θα πας στη δουλειά. Δεν νιώθουν ότι θα με χάσουν.²

2.6.5 Αντιδράσεις των γονέων κατά τον νέο αποχωρισμό από το παιδί τους

Εάν κρίνουμε από την παραπάνω δήλωση του πατέρα, δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε ότι, οι αντιδράσεις των γονέων κάθε φορά που απομακρύνονταν από το παιδί τους, ήταν, αν και όχι επιθυμητές, οι αναμενόμενες. Δεν θα περίμενε κανείς κάτι άλλο, μετά από την αρχική αποκοπή από τα παιδιά τους, αφού οι παράγοντες (εσωτερικοί ή εξωτερικοί) που τους είχαν οδηγήσει σε αυτόν τον χωρισμό, δεν είχαν εξαλειφθεί. Ίσως γι' αυτόν τον λόγο δεν εκδήλωναν ακραίες αντιδράσεις και ξεσπάσματα, που να προέρχονταν από την απουσία των παιδιών τους από τη ζωή τους. Οι περισσότεροι από αυτούς (6 πατέρες και 6 μητέρες), άλλοι με την καρδιά τους και άλλοι από προσποίηση για να μη στενοχωρήσουν το παιδί τους ή τους παππούδες (8 στις 18 οικογένειες), έδειχναν χαμογελαστοί και χαρούμενοι τη στιγμή που χωρίζονταν από το παιδί τους για άλλη μια φορά.

Είναι σαν να κατεβαίνεις να κάνεις τη δουλειά σου. Δεν...³

Ένας χωρατατζής παππούς, βλέποντας αυτή τη συμπεριφορά των γονέων, στην προσπάθειά του να διακωμωδήσει την κατάσταση της αδιαφορίας που έδειχναν οι γονείς προς τα παιδιά τους μετά το διαζύγιό τους, έκανε ένα περιπαικτικό σχόλιο:

Είναι και οι δύο σαΐνια [οι γονείς].⁴

Οι μοναδικοί γονείς, που σύμφωνα με την άποψη των παππούδων, είχαν έστω κάποια στοιχειώδη αντίδραση εκδήλωσης ενδιαφέροντος προς το παιδί τους, ήταν ένα ζευγάρι γονέων και δύο άλλοι γονείς διαφορετικού φύλου, που αρνούνταν να αποδεχτούν την απόσπασή τους από το παιδί τους και είχαν ξεσπάσει σε κλάματα,

¹ Για παράδειγμα, σε δύο οικογένειες, οι παππούδες είπαν ότι τα εγγόνια τους ήταν απαθή και αδιάφορα, αφού δεν αποζητούσαν τους γονείς τους, και εκείνα απλά δήλωσαν ότι, ήταν χαμογελαστά και χαρούμενα όταν έφευγαν οι γονείς τους. Το αντίστροφο συνέβη στην τρίτη οικογένεια. Δύο άλλα εγγόνια, επέλεξαν να δείξουν την αποστροφή που διατηρούσαν προς τον ένα από τους γονείς τους, με το να πουν ότι, δεν τον αποζητούσαν, ενώ οι παππούδες τους είχαν δηλώσει ότι το παιδί δεν είχε καν επαφή μαζί τους. Ως προς τον άλλο γονέα του ενός παιδιού, η αντίδραση του παιδιού είχε τρεις διαφορετικές όψεις, ξεχωριστή για καθεμία γενιά: Οι παππούδες έλεγαν ότι το παιδί αντιδρούσε με κλάματα και θυμό, το παιδί έλεγε ότι αν και υπέφερε μέσα του, εξωτερικά τουλάχιστον έδειχνε ήρεμο, ενώ η μητέρα του έλεγε ότι αυτό ήταν αναστατωμένο τη στιγμή του αποχωρισμού και είχε ανησυχία και εκνευρισμό.

² Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.66, σ.14.

³ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.67, σ.14.

⁴ Ερ/γιο 4: ερώτ.74, σ.15.

όταν ήταν αναγκασμένοι να φύγουν μακριά του. Με εξαίρεση τον ένα γονέα του ζευγαριού, οι υπόλοιποι ήταν παιδιά των παππούδων.

Η εσωστρέφεια, με την μη εκδήλωση της εσωτερικής έντασης που αναπτυσσόταν στην ψυχή ενός πατέρα και μιας μητέρας, με τη σκέψη και μόνο του επερχόμενου νέου χωρισμού, μπορεί να ήταν πραγματική, αλλά μπορεί να ήταν απλά προβολή των συναισθημάτων των παππούδων, ή ακόμη μια προσπάθειά τους να δικαιολογήσουν τον γονέα για την μη ακραία - συγκρατημένη συμπεριφορά του. Σε ό,τι αφορά κάποιους άλλους γονείς, οι παππούδες δεν επιφυλάχθηκαν να δηλώσουν το γεγονός ότι, ακόμη και εκείνη τη στιγμή (του χωρισμού από τα παιδιά) δεν λύγιζαν συναισθηματικά, παρά ήταν σε μια κατάσταση απάθειας και αδιαφορίας (ένα ζευγάρι ναρκομανών γονέων), και δεν αποζητούσαν το παιδί τους (δύο πατέρες που είχαν διαζευχθεί με τις κόρες των παππούδων). Την ίδια απάντηση με την τελευταία, μετά από υποκειμενικότητα, έδωσε για τον πρώην σύζυγό της μια μητέρα, της οποίας οι απαντήσεις δεν μπορούσαν να διασταυρωθούν με των παππούδων, αφού δεν συμμετείχαν στην έρευνα. Πάντως, για τον εαυτό της δήλωσε ότι, έστω και αν υπέφερε, δεν το εκδήλωσε αυτό το συναίσθημα τότε στα παιδιά της. Για τους εναπομείναντες γονείς (14/36) ίσχυε όχι μια συγκεκριμένη αντίδραση, αλλά η μη προσωρινή ή μόνιμη επικοινωνία γονέων και παιδιών, ή η συγκατοίκηση.

Εδώ δίπλα μένει.¹

Μια περίπτωση μελετήθηκε ξεχωριστά και δεν συμπεριελήφθη στις υπόλοιπες απαντήσεις των παππούδων, αφού δεν υπήρχε συμφωνία ούτε μεταξύ των παππούδων, αλλά ούτε και με τη μητέρα του παιδιού.² Είναι απαραίτητο, βέβαια, να διευκρινιστεί ότι, καθ' όλη τη διάρκεια των συνεντεύξεων, το συγκεκριμένο ζευγάρι των παππούδων ήταν το μοναδικό, που απάντησαν ξεχωριστά, σε διαφορετική χρονική στιγμή ο ένας από τον άλλο.

Το γεγονός ότι, στο μεγαλύτερο μέρος της έρευνας οι απόψεις των παππούδων δίσταντο, μπορεί να είναι μεμονωμένο και τυχαίο, ωστόσο, έθεσε σε υποψία την ερευνήτρια, μήπως η διαφορετική διεξαγωγή της έρευνας (χωριστές συνεντεύξεις των παππούδων από τις γιαγιάδες κάθε οικογένειας), απέδιδε διαφορετικά από τα σημερινά αποτελέσματα. Βέβαια, ένα τέτοιο εγχείρημα είναι αμφισβητούμενο κατά πόσο θα ήταν εφικτό, αφού θα ήταν χρονοβόρο εξαιτίας του αυξημένου χρόνου ή του πλήθους των ερευνητών που θα απαιτούνταν, της μεγαλύτερης κούρασης που θα καταβαλλόταν, ενώ ταυτόχρονα η ανάλυση θα ήταν ακόμη πιο δύσκολη και περίπλοκη.

2.7 ΑΠΟΥΣΙΑ ΓΟΝΕΩΝ

2.7.1 Η ζωή μακριά τους

2.7.1.1 Συχνότητα επαφής του παιδιού με τους γονείς του

Η πρώτη και πιο καθοριστική αλλαγή, η οποία επισυμβαίνει όταν το παιδί επαφίεται στα χέρια των παππούδων του, είναι η τροποποίηση της σχέσης του με

¹ Ερ/γιο 1: ερώτ.74, σ.15.

² Αναφορικά με τον πατέρα, ο παππούς δήλωσε ότι, εκείνος δεν συναντούσε το παιδί του, ενώ η γιαγιά και η μητέρα ότι είχε επαφή μαζί του, αλλά ήταν αδιάφορος, σύμφωνα με την πρώτη και χαρούμενος, σύμφωνα με τη δεύτερη. Σε ό,τι αφορά την ίδια τη μητέρα, ο παππούς συμφώνησε με την κόρη του ότι αυτή έκλαιγε και ζητούσε να πάρει το παιδί της, ενώ η γιαγιά από την άλλη είπε ότι εκείνη ήταν αναστατωμένη και είχε ανησυχία και εκνευρισμό.

τους γονείς του, που διαφέρει κατά πολύ ή ολοκληρωτικά από την σχέση που είχαν δομήσει εξ αρχής μεταξύ τους. Οι κατευθύνσεις που μπορεί να πάρει η νέα σχέση είναι εκ διαμέτρου αντίθετες: Αυτή θα χαρακτηρίζεται είτε από συχνές επαφές, συνδιαλλαγή, επικοινωνία, αλληλεπίδραση, συζητήσεις και εγγύτητα μεταξύ τους είτε από αποστασιοποίηση και απομάκρυνση, που φτάνει μέχρι παντελή διακοπή των συναισθηματικών δεσμών και των μεταξύ τους επαφών.

Και οι τρεις γενεές ερωτήθηκαν σχετικά με τη συχνότητα των επαφών του παιδιού με καθέναν από τους γονείς του. Και οι τρεις γονείς συμφώνησαν με τα παιδιά τους, ενώ αυτά όχι με όλους τους παππούδες τους. Όπου παρατηρήθηκαν διαφωνίες μικρές (μόνο στον έναν γονέα σε 4 οικογένειες) ή μεγάλες (σε 2 οικογένειες αφορούσε και τους δύο γονείς), ελήφθησαν υπόψη οι απαντήσεις των παιδιών, γιατί εάν υπήρχαν έστω και μυστικές συναντήσεις γονέων και παιδιών, οι παππούδες δεν ήταν δυνατόν να τις γνωρίζουν. Ελάχιστοι παππούδες (3 από τους παραπάνω) που δήλωσαν ότι, το εγγόνι τους συναντούσε τους γονείς πιο συχνά απ' ό,τι δήλωσε εκείνο, μπορεί να το έκαναν άθελά τους ή από πρόθεση να δείξουν πως οι μεταξύ τους επαφές δεν ήταν αραιές, αλλά πυκνές.

Έτσι λοιπόν, μετά από συγχώνευση των απαντήσεων γονέων, παιδιών και παππούδων, προκύπτει ότι, 7 παιδιά ζούσαν με τη μητέρα (2/70) ή με τον πατέρα (5/70) τους. Τέσσερα παιδιά έβλεπαν τον πατέρα (3/70) ή τη μητέρα (1/70) τους σε καθημερινή βάση. Εννέα παιδιά συναντούσαν τους γονείς τους (6 πατέρες και 6 μητέρες), αν όχι μία - δύο φορές μέσα στην εβδομάδα, τουλάχιστον τα σαββατοκύριακα, που εκείνοι είχαν μεγαλύτερη ευχέρεια χρόνου. Οχτώ παιδιά έρχονταν σε επαφή με τους γονείς τους (7/35 πατέρες και 5/35 μητέρες) τουλάχιστον μία με δύο φορές το μήνα. Αυτό σημαίνει ότι, συνολικά 24 από τα 35 παιδιά μέσα σε διάστημα ενός μήνα (δηλαδή αρκετά πυκνά) είχαν επικοινωνία και επαφή, αν όχι και με τους δύο γονείς, τουλάχιστον με έναν από αυτούς.

Ο άλλος γονιός των ίδιων παιδιών ή άλλοι γονείς άλλων παιδιών συνήθιζαν να μην έχουν αρκετά συχνές επαφές με τα παιδιά τους, αφού 5 παιδιά είχαν την ευκαιρία να δουν τους γονείς τους (2 πατέρες και 4 μητέρες) μόνο στις διακοπές Χριστουγέννων, Πάσχα και Καλοκαιριού και 2 πατέρες έβλεπαν το παιδί τους μόνο κάθε Καλοκαίρι. Για 4 παιδιά, το πιο συχνό χρονικό διάστημα που θα μπορούσαν να βλέπουν τους γονείς τους, ήταν μόνο μία ή το πολύ δύο φορές το χρόνο (2 πατέρες και 4 μητέρες). Οι συναντήσεις ενός πατέρα και 4 μητέρων σπάνιζαν με 4 εγγόνια, ενώ 5 γονείς (2 πατέρες και 3 μητέρες) είχαν αποφασίσει και επιλέξει να μην ξαναδούν τα παιδιά τους, οπότε δεν είχαν καμία επικοινωνία με εκείνα. Η προσωπική επαφή είχε διακοπεί οριστικά και για 7 παιδιά που είχαν χάσει τους γονείς τους (4 πατέρες και 5 μητέρες) λόγω θανάτου. Οι γονείς 2 παιδιών (διαφορετικού φύλου) είχαν πιο ασταθές πρόγραμμα λόγω της δουλειάς τους, οπότε έβλεπαν τα παιδιά τους:

[Τον πατέρα] Τέσσερις πέντε φορές το χρόνο.¹

[Η μητέρα] Όποτε έπαιρνε άδεια.²

Συνολικά, και πάλι 24 παιδιά, είχαν πολύ αραιές συναντήσεις με τον ένα ή και τους δύο γονείς τους. Αν και από πρώτη ματιά δεν παρουσιάζεται κάποια ιδιαίτερη ένδειξη όσον αφορά τις αραιές ή πυκνές επαφές των παιδιών με τους γονείς τους, σε τελική ανάλυση η ξεχωριστή προσμέτρηση των επαφών των παιδιών με τον γονέα διαφορετικού φύλου, δείχνει ότι ο αριθμός των πατέρων και των μητέρων σε σχέση με τις επαφές τους με τα παιδιά μέσα στο χρόνο είναι αντιστρόφως ανάλογος. Δηλαδή, ενώ μόνο 14 μητέρες είχαν συχνή προσωπική επαφή με τα παιδιά τους, ο

¹ Ερ/γιο 21: ερώτ.76, σ.15.

² Ερ/γιο 20: ερώτ.76, σ.15.

ίδιος αριθμός αντιστοιχούσε για τους πατέρες, σε εκείνους που τα έβλεπαν πολύ αραιά. Για τους υπόλοιπους 21 γονείς και των δύο φύλων, ίσχυε ακριβώς το αντίστροφο. Οι πατέρες, λοιπόν, είχαν πιο συχνές συναντήσεις με τα παιδιά τους συγκριτικά με τις μητέρες.

Πολλές έρευνες έχουν αποδείξει ότι, υπάρχει σχέση ανάμεσα στη διάρκεια της απουσίας ενός γονέα και της δυσπροσαρμοστικότητας του παιδιού, όπως επίσης ότι, το διαζύγιο έχει μεγαλύτερη συνάρτηση με την κοινωνική δυσπροσαρμοστικότητα του παιδιού από ό,τι έχει ο θάνατος ενός γονέα.¹

2.7.1.2 Ποιότητα επικοινωνίας του παιδιού με τους γονείς του

Στην ερώτηση που αφορούσε τον τρόπο επικοινωνίας του παιδιού με τους γονείς του, απάντησαν 14 εγγόνια, τρεις γονείς και οι παππούδες και γιαγιάδες 19 οικογενειών (συνολικά 22 οικογένειες). Η ερώτηση αυτή, αν και αρχικά είχε συμπεριληφθεί στις ερωτήσεις της συνέντευξης προκειμένου να εξακριβωθεί η ποιότητα και ποσότητα της μεταξύ τους επικοινωνίας, ιδιαίτερα της προσωπικής με τις επισκέψεις, έπειτα αποκλείστηκε -πριν καν προλάβει να υποβληθεί σε όλες τις οικογένειες- για εξοικονόμηση χρόνου. Τα συμπεράσματα που εξήχθησαν ήταν, ωστόσο, ενδεικτικά της γενικότερης εικόνας.

Ως δείκτες της αμοιβαίας επικοινωνίας των γονέων με το παιδί τους καθορίστηκαν η ανταλλαγή επισκέψεων, η τηλεφωνική συνομιλία και η αλληλογραφία (γράμματα και δέματα ποικίλου περιεχόμενου).² Τα μέλη όλων των οικογενειών συμφώνησαν μεταξύ τους ως προς τις απαντήσεις. Αν εξαιρεθούν τρία παιδιά, που είχαν χάσει τους γονείς τους και ένα παιδί, του οποίου οι γονείς είχαν μεταναστεύσει, τα υπόλοιπα 18 παιδιά είχαν προσωπική επαφή με τουλάχιστον έναν από τους γονείς τους, με επισκέψεις των γονέων προς το παιδί ή και το αντίστροφο.

Επισκέψεις (έρχονται αυτοί ή πηγαίνω εγώ):

Πάμε βόλτα [με τον πατέρα].³

[Με τη μητέρα] Ε, αφού είμαστε στο σπίτι, με την ομιλία.⁴

Η κατά πρόσωπο επαφή ενός παιδιού με τους γονείς του μπορεί να ήταν προγραμματισμένη, αλλά μπορεί να σχετιζόταν και με τυχαία συγκυρία.

Και βλέπουμε τυχαία.⁵

Αν τον βρουν [τον πατέρα]. Αν τύχει. Είναι απασχολημένος απ' το χασίσι. Και για τη μητέρα [το ίδιο].⁶

Η δήλωση αυτή της γιαγιάς ενέχει μορφή ειρωνείας και, όπως είναι αναμενόμενο, στρέφεται καταρχήν προς το ξένο πρόσωπο, δηλαδή το γαμπρό της και έπειτα στην κόρη της.

Επίσης, 17 από τα συνολικά 22 παιδιά είχαν και τηλεφωνική συνδιάλεξη με τους γονείς τους. Αυτά τα δύο είδη επικοινωνίας ήταν τα επικρατέστερα έναντι των

¹ LIEBERT, WICKS-NELSON & KAIL: ό.π., 1986, p.280.

² ΚΑΡΠΕΤΗΣ, Γ. (Ε.Ο.Π.). Διαδικασία επανασύνδεσης με την οικογένεια για άτομα που ζούσαν σε άσυλο: Κοινοτικό σπίτι «Η ΘΕΤΙΣ» - πρώτος χρόνος λειτουργίας. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.339-348). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). σ.342.

³ Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.55, σ.11.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.55, σ.11.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.55, σ.11.

⁶ Ερ/γιο 8: ερώτ.77, σ.16.

υπολοίπων, που αναφέρθηκαν από τα μέλη και των τριών γενεών. Σε ό,τι αφορά τους εναπομείναντες τρόπους επικοινωνίας, δύο παιδιά πρόσθεσαν την ανταλλαγή δώρων με τους γονείς που είτε είχαν φτιάξει μόνα τους τα παιδιά είτε ήταν αγορασμένα· αυτό το επιβεβαίωσε η γιαγιά του ενός παιδιού και το ανέφερε, επίσης, μια άλλη γιαγιά.

Δέματα με παπουτσάκια, παιχνίδια, σοκολάτες.¹

Μια τσαντούλα, τσιμπιδάκια, μαντζουνάκια, ζελεδάκια, μπισκοτάκια και κάτι παζλ.²

Για δύο άλλα κορίτσια, η επικοινωνία με τις μητέρες τους γινόταν μέσω ποημάτων που είχαν γράψει τα ίδια για εκείνες (κάτι που δείχνει μεγάλη ευαισθησία, αλλά και καλλιτεχνική φύση του παιδιού), ενώ οι παππούδες ίσως δεν είχαν γνώση αυτού του γεγονότος, μιας και δεν το ανέφεραν. Το ένα από τα δύο αυτά κορίτσια, προχωρούσε ένα βήμα παραπέρα στην επικοινωνία με τον πατέρα του, με την επίδειξη των σχολικών τετραδίων του ή με την αποστολή φωτογραφιών, καρτών και ζωγραφιών ή ακόμη και με την ανταλλαγή βιβλίων. Συγκεντρωτικά, τέσσερα από τα 14 παιδιά είχαν αναπτύξει, με τουλάχιστον ένα από τους γονείς τους, ένα πιο εξεζητημένο, καινοτόμο και πρωτοποριακό είδος επικοινωνίας ανάμεσά τους.

Αλλά και από την πλευρά των παππούδων τριών οικογενειών αναφέρθηκε η αποστολή φωτογραφιών, καρτών ή/και ζωγραφιών, έστω και αν τα εγγόνια των δύο οικογενειών, επειδή δεν απάντησαν, δεν μπορούσαν να επιβεβαιώσουν την απάντηση των παππούδων τους. Το τρίτο παιδί, παρότι συμμετείχε στην έρευνα, δεν ανέφερε κάτι ανάλογο, γιατί ίσως το μικρό της ηλικίας του δεν του επέτρεπε να θυμάται κάτι τέτοιο, ή αλλιώς μπορεί να επρόκειτο για κίνηση που έκαναν οι παππούδες εκ μέρους του προς τους μετανάστες γονείς.

2.7.1.3 Προβολή και σχηματισμός της εικόνας των γονέων στο παιδί δια μέσου των παππούδων

Κατά τη διάρκεια της απουσίας των γονέων, όσον αφορά στο τί έλεγαν οι παππούδες στα εγγόνια τους για εκείνους και πώς τους παρουσίαζαν σε αυτά, με μεγάλη διαφορά υπερείχαν οι παππούδες που έλεγαν, πως δεν κατηγορούσαν κανέναν από τους δύο γονείς (30/33 οικογένειες ή 90,9%) σε σχέση με αυτούς που κατηγορούσαν μόνο τον ένα (4/33³ ή 12,12%). Κανένας παππούς ή γιαγιά δεν βρέθηκε να κατηγορεί και τους δύο γονείς, όπως επίσης, κανένας δεν δήλωσε ότι, είτε ψέματα στα εγγόνια του, προκειμένου να παρουσιάσει μια αρνητική εικόνα για τους γονείς.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, βέβαια, οι παππούδες είπαν ψέματα, αλλά με μόνη πρόθεση να προστατέψουν το εγγόνι τους, πλάθοντας μια θετική εικόνα του γονέα του (6/33 ή 18,18%). Εκφράζονταν, όμως, παράλληλα, κάποιες σκέψεις και φοβίες τους σχετικά με το εγγόνι και τους γονείς του.

Του λέμε, ας πούμε, ότι: «Ο μπαμπάς είναι στη δουλίτσα. Σ' αγαπάει. Θα μεγαλώσεις και η μαμά ...», για τη μαμά βρίσκουμε κάποιες προφάσεις, δικαιολογημένες προς το παρόν: «Την πονάει το δοντάκι της και έχει πάει στο γιατρό» και α..., επειδή έχει κάνει δύο χειρουργεία μικρός από αυτοκίνητο, ας πούμε, [το παιδί ρωτάει] «Θα της βάλουν όρο, γιαγιά, της μαμάς μου;», κάνει, έτσι, τέτοιες ερωτήσεις. Δηλαδή, δεν μπορούμε να βάλουμε στο ένθετο

¹ Ερ/γιο 3: ερώτ.77, σ.16.

² Ερ/γιο παιδιού 3: ερώτ.55, σ.11.

³ Από αυτές τις 4 οικογένειες, μόνο σε μια βρέθηκε ότι δεν υπήρχε συμβατότητα των απόψεων ανάμεσα στον παππού και στη γιαγιά, οπότε οι απαντήσεις τους καταμετρήθηκαν ξεχωριστά.

του παιδιού ότι, είναι εγκαταλελειμμένο. Αφού το σκέφτονται και οι δύο οι γονείς, το αγαπάνε και οι δυο οι γονείς, δεν έχει νιώσει ακόμη... Πώς να το πω...; Ε..., σαν ένα γειτονοπαιδί μας..., σε μια γειτονιά που είναι εγκαταλελειμμένο και από μάνα και από πατέρα. Εκεί δεν ενδιαφέρεται κανένας. Το έχουν παρατήσει στη γιαγιά και στον παππού, και πέρα βρέχει. Καθένας κάνει τη ζωή του από τους γονείς. Οι δικοί μου έχουν έρθει, εντάξει, ας πούμε, σε διάσταση, ο μπαμπάς και η μαμά, αλλά για το παιδί τους, όχι δε μπορώ να πω, ενδιαφέρονται, το αγαπούνε. Και εμείς το ίδιο, αλλά από δω προσπαθούμε να μην το κάνουμε το παιδί να μισήσει τη μαμά, επειδή έχει φύγει. Όχι, δε θα το 'θελα ποτέ αυτό. Ποτέ αυτό δεν θα το 'θελα. Αλλά δε θα μ' άρεσε, όμως, να μου παίξει και κάποια, α... Πώς να το πω...; Να μου παίξει κάποιο παιχνίδι, αύριο, μεθαύριο, που θα το φτάσω εγώ 8-9 χρονών το παιδί και να έρθει ξαφνικά μπροστά και να μου πει: «Το παιδί είναι δικό μου, το διεκδικώ εγώ». Αυτό δε θα μου άρεσε. Θα ήθελα να έχει πάντοτε επαφή με το παιδί της, εφόσον δεν μπορεί να αναλάβει τις ευθύνες της, εφόσον νιώθει ..., δε νιώθει, όπως λέει, το ... το μητρικό φίλτρο. Ε, θα ήθελα να είναι πάντοτε, έστω με αυτή την αραιή, ε...σύβρεση του μωρού, να είναι πάντοτε έτσι. Όχι να το αφήσει κάποια στιγμή, να πει: «Δε βαριέσαι». Όχι, δεν θα το 'θελα, αυτή την εγκατάλειψη, να αφήσει, κατά αυτό τον τρόπο, το παιδί. Και να' ρθει αύριο, μεθαύριο, να γίνει το μωρό 8-9 χρονών και να ξέρει και να καταλαβαίνει και θα έχει καταλάβει από μόνο του, ότι το παιδάκι αυτό το μεγαλώνει ο παππούς με τη γιαγιά. Δεν θα ήθελα να' ρθει αυτή, ξέρεις να πει: «Το παιδί μου». Έτσι, δεν θα μ' άρεσε, να' ρθει να το πάρει κατ' αυτό τον τρόπο. Γιατί τότε, σας μιλάω ειλικρινά, ίσως, ίσως, ίσως, να της μιλούσα, να της μιλούσα πολύ άσχημα. Δεν θα μ' άρεσε. Γι' αυτό, έτσι, ευχαριστώ το Θεό, έστω και έτσι που βλέπει το παιδί της, έστω και έτσι. Δε θα μ' άρεσε να ξεκόψει τελείως. Δεν θα' θελα να ξεκόψει τελείως από το παιδί της, γιατί κακά τα ψέματα, θα μεγαλώσει, θα γίνει 5 χρονών, τεσσάρων χρονών, 6 χρονών. Έξι χρονών, θα αρχίσει να ζητάει τη μάνα του, να αναρωτιέται και να λέει: «Γιατί; Πού είναι η μαμά μου;» Ενώ έτσι, όταν θα βρίσκονται, όταν θα βρίσκονται, -αν και εύχομαι, να σμιζουμε μαζί με το γιο μου και να πάρουν το παιδί κοντά τους, να το μεγαλώσουν με τη δική τους...ε..., με τα δικά τους μυαλά, με τη δική τους διαπαιδαγώγηση, με τη δική τους αγάπη και στοργή. Έτσι το παρακαλώ, αλλά αν έχει σκοπό να γυρίσει πίσω, θέλω να βλέπει το παιδί της, και αν γίνεται πιο συχνά. Να μην περιμένει, τότε θα πάρει ο Β. {πατέρας} το μωρό στη Λαμία, για να την πάρει ο Β. τηλέφωνο και να της πει: «Έφερα το μωρό στη Λαμία, έλα το δεις». Θα' θελα να το παίρνει τηλέφωνο, να μιλάει με το παιδί της.¹

Αρκετές φορές βέβαια, οι παππούδες που δεν κατηγορούσαν τους γονείς, δεν χρειαζόταν να εξηγήσουν στα εγγόνια τους για αυτούς, αφού εκείνα γνώριζαν από μόνα τους την αλήθεια (11/33 ή 33,33%) είτε γιατί την έμαθαν από άλλους είτε επειδή βίωσαν τα ίδια πολλές καταστάσεις. Αυτά τα βιώματα, ωστόσο, μπορεί να συνδυάζονταν με ορισμένες φειδωλές κυνικές αναφορές των παππούδων τους, στις οποίες υπήρχαν υποβόσκουσες-συγκεκριαλυμένες βολές προς τουλάχιστον έναν γονέα. Δηλαδή, μπορεί οι παππούδες να δήλωναν ότι, δεν επέρριψαν ευθύνες στους γονείς των εγγονιών τους, από την άλλη πλευρά όμως, έστω και ασυνείδητα το έκαναν. Η διάθεσή τους απέναντι στους γονείς ερχόταν σε σύγκρουση με το τί γενικά θεωρείται σωστό και κοινωνικά αποδεκτό. Η αντίφαση που προέκυπτε, είναι εμφανής:

Τίποτα. Τώρα δεν λέω τίποτα. (Τί λέγατε πιο παλιά; Τί λέγατε;) Τώρα, τους έλεγα, δε ... δεν έχω πει κακή κουβέντα καθόλου για τη μάνα τους, δεν την κατηγορούσα καθόλου. Όχι, εγώ να πω ότι, ξέρω εγώ, πολλά. Δεν μίλησα καθόλου. Κάποια στιγμή με ρώτησε και μου είπε: «Γιατί έφυγε η μαμά μου;» Λέω: «Η μαμά σου έφυγε, άφησε το μπαμπά σου. Το μπαμπά σου δεν τον ήθελε, δεν τον αγαπούσε και βρήκε έναν άλλο άνθρωπο και έφυγε». «Κι, κι

¹ Ερ/γιο 16: ερώτ.75, σ.15.

εμάς, γιατί δεν μας πήρε;» «Γιατί δε σας ήθελε», λέω, «και τον πατέρα σου». Λέω: «Αμα σας ήθελε, θα ήσασταν μαζί με τον πατέρα σας και με τη μάνα σας. Θα ήσασταν στο σπίτι σας». Τί να πω στο παιδί; «Εντάξει», λέει, «θα ζήσουμε έτσι». Έμαθαν αυτά. (Κι όσον αφορά τον πατέρα; Τί τους έχετε πει; Δηλαδή γιατί...;) Τον πατέρα δεν..., ήξεραν ότι τον άφησε. Δεν έχω πει τίποτα ούτε για τον πατέρα ούτε για τη μάνα. Δεν κατηγορήσα. Θα ήταν κακό πράγμα να κατηγορήσω. Εγώ ήθελα να έχουν καλή εικόνα, αλλά την καλή εικόνα, τη χάλασε η ίδια. Τη χάλασε η ίδια, την καλή εικόνα. Αυ... Όπως είχα κάνει εγώ την καλή εικόνα απέναντι σ' αυτή, να κάνει αυτή την καλή εικόνα απέναντι σε μας και να είναι καλή στα παιδιά της. Θα ήταν καλύτερα, δε νομίζεις; Δεν την έχω κατηγορήσει μέχρι τώρα. Τί θα πει στο παιδί; Τίποτα άλλο παρά πέρα. Δεν τη θέλει. Έζησε καταστάσεις, [εκεί] που πήγαινε. Καταλαβαίνει αυτό. Το παιδί καταλαβαίνει και δεν θέλει. Τελειώσε.¹

Οι παππούδες, εφόσον δεν μιλούσαν για τους γονείς στα παιδιά τους (4/33 ή 12,12%), αυτή η στάση τους τούς προστάτευε από το να τους κατηγορήσουν. Μπορεί, όντως, η συζήτηση να μην ήταν απαραίτητη, αλλά δεν αποκλείεται να το απέφευγαν και οι ίδιοι από πρόθεση. Ωστόσο, στις περισσότερες οικογένειες (23/33 ή 69,69%), οι παππούδες έλεγαν την αλήθεια, παρουσιάζοντας μια θετική εικόνα για τον ένα ή/και τους δύο γονείς των παιδιών.

Τους παρουσίαζα ότι: «Πήγε ο μπαμπάς να δουλέψει, να βγάλει λεφτά, να πάρετε αυτοκίνητο», έλεγα ότι, είναι φτωχοί. Ήθελα να τους δίνω καλά πρότυπα. Ότι: «Θα έρθουν το Καλοκαίρι να σας πάρουν». Να μη νιώθουν μειονεκτικά τα παιδιά. Αλλά δεν νομίζω ότι, όλο αυτό δεν τους άφησε κατάλοιπα.²

Καταγράφεται εδώ εναργέστατα, η πεποίθηση ορισμένων γιαγιάδων ότι, ψυχολογικά κατάλοιπα παραμένουν,³ έστω κι αν τα παιδιά επανασυνδεθούν με τους γονείς τους. Κι αυτά ήταν λόγια γιαγιάς, που πιθανότατα γνώριζε για τα ψυχικά σημάδια των εγγονιών της, έχοντας εντοπίσει κάτι τέτοιο στη συμπεριφορά τους, μετά την επανασύσταση της αρχικής πυρηνικής οικογένειας.

Σε ορισμένες περιπτώσεις πάλι, οι παππούδες έλεγαν την αλήθεια, η οποία είτε μπορεί να είχε ουδέτερο νόημα για την εικόνα των γονέων (2/33 ή 6,06%) είτε να μην την απέκρυπταν, έστω και αν ήταν εις βάρος των γονέων των παιδιών (5/33 ή 15,15%), υποδεικνύοντας έτσι την πρόθεσή τους για ειλικρίνεια και συνέπεια απέναντι στα εγγόνια τους, έτσι ώστε αυτά να έχουν μια ολοκληρωμένη εικόνα και να είναι σε θέση να κρίνουν τα ίδια.⁴

Η μη συμμετοχή όλων των εγγονιών στην έρευνα, δεν επέτρεψε τη σύγκριση των απαντήσεων ανάμεσα στους παππούδες - γιαγιάδες και στα εγγόνια, που τελικά έγινε μόνο σε 11 περιπτώσεις από τις συνολικά 35 οικογένειες (επειδή η ερώτηση υπαγόταν στις μετέπειτα αποκλεισμένες). Σε γενικά πλαίσια, δεν παρατηρήθηκαν αποκλίσεις στα λεγόμενα των δυο πλευρών. Μόνο σε τρεις οικογένειες δεν υπήρχε

¹ Ερ/γιο 23: ερώτ.75, σ.15.

² Ερ/γιο 24: ερώτ.75, σ.15.

³ Ανάλογη άποψη και στη συνέχεια: ερωτ/γιο 24, ερώτ.80.

⁴ Εκτός από το ζευγάρι των παππούδων, που προαναφέρθηκε ότι, μεταξύ τους υπήρχε διάσταση απόψεων, ακόμη σε ένα ζευγάρι παππούδων υπήρχαν αντικρουόμενες απόψεις όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο καθέναν τους χειριζόταν το εγγόνι του και την εικόνα του γονέα που προέβαλε σε αυτό.

Σημείωση: Οι απαντήσεις των παππούδων και των γιαγιάδων λαμβάνονταν ως μια-κοινή για κάθε οικογένεια, όταν συμφωνούσαν ως προς την απάντησή τους, ενώ όταν δεν υπήρχε σύγκλιση απόψεων αυτό αναφέρεται μέσα στο κείμενο. Επίσης, οι παππούδες-γιαγιάδες, όπου κρινόταν απαραίτητο και ανάλογα με την ερώτηση, απαντούσαν ξεχωριστά για τον πατέρα και ξεχωριστά για τη μητέρα του παιδιού. Για το λόγο αυτό, δεν ταιριάζουν πάντα τα ποσοστά των απαντήσεων που δόθηκαν και το συνολικό ποσοστό τοις εκατό.

σύγκλιση ως προς την εικόνα, που είχαν διαμορφώσει τα παιδιά για τον ένα ή και τους δύο γονείς τους.

[Παππούς και Γιαγιά για τον πατέρα] Ότι είναι πολύ κακός και έτσι είναι.
[Παππούς και Γιαγιά για τη μητέρα] Ότι είναι πάρα πολύ καλή.¹

[Ο παππούς για τον πατέρα έλεγε στο εγγόνι:] «Να τον προσέχεις τον πατέρα σου, να τον ακούς». [Ο παππούς για τη μητέρα έλεγε στο παιδί] «Να μην την ακούς», τη γιαγιά μου τώρα έχω. Έχει φύγει [η μητέρα] και άμα παίρνει τηλέφωνο να μην το σηκώνω. [Η γιαγιά για τη μητέρα] Τίποτα. Έχουμε πάρει διαζύγιο τώρα και είμαστε μια χαρά.²

[Ο παππούς για τον πατέρα] Ε, του φερόταν ..., ότι φερόταν πολύ καλά σ' αυτόν, στη γιαγιά, τους έδινε χρήματα ... (Ο παππούς σου τί σου έλεγε για το μπαμπά;) Ήταν πάρα πολύ ευγενικός μαζί του. (Ο παππούς σου είχε μιλήσει για τη μαμά σου;) Όχι, δεν την είχε ξαναδεί. [Η γιαγιά για τον πατέρα] Ο μπαμπάς μου, όταν είχα μεγαλώσει και ήμουν στην πρώτη τάξη, μου έλεγε ότι, αυτή ήταν κακιά και γύριζε σε μπαρ, φίλαγε άλλους άντρες. (Ποιός σου το είπε αυτό; Η γιαγιά;) Ναι. (Για το μπαμπά σου, τί σου έλεγε όταν έλειπε και είχε πάει στρατό;) Ε, ότι... ότι... της φέρονταν πάρα πολύ καλά ο μπαμπάς και όταν γύρισε από το στρατό, δεν τον γνώριζα καθόλου, επειδή έλειπε τότε πολλές μέρες.³

Στις περιπτώσεις αυτές, μπορεί να υποτεθεί είτε ότι το εγγόνι γνώριζε από μόνο του την αλήθεια (για τη θετική ή αρνητική εικόνα του γονέα του), όποτε δεν πειθόταν από τα λεγόμενα των παππούδων του και από την εικόνα που του παρουσίαζαν είτε οι παππούδες απαντούσαν με ανακρίβειες και δεν έλεγαν όλη την αλήθεια, λόγω παρεμβολής μηχανισμών άμυνας του εγώ, προκειμένου να εμφανίσουν για τον εαυτό τους μία πιο θετική εικόνα προς την ερευνήτρια.

Από τους γονείς που απάντησαν, ο ένας δεν έλεγε τίποτα στα παιδιά του για την απουσία του, επειδή ήταν μικρά και δεν καταλάβαιναν, ο άλλος συνήθως άφηνε να αιωρούνται στην ατμόσφαιρα ελπίδες ότι το παιδί θα ξαναενωθεί αργά ή γρήγορα με τον γονέα του (όπως τελικά έγινε) και ο τρίτος, του οποίου τα λεγόμενα συμφωνούσαν με εκείνα των παππούδων, έλεγε στα παιδιά του ότι δούλευε και οι ανάγκες της καθημερινότητας τον αποσπούσαν από κοντά τους. Ως προς τη σύζυγό του, φρόντισε σταδιακά και ομαλά, μαζί με τους παππούδες, να δώσει στα παιδιά να καταλάβουν την έννοια του θανάτου και τη σύνδεση που υπήρχε ανάμεσα σε αυτήν την κατάσταση και τη θανούσα μητέρα τους, ενώ παράλληλα προσπαθούσε να τους δίνει την απαραίτητη δύναμη, για να μπορούν να στέκονται στα πόδια τους, παρά το δυσάρεστο γεγονός που σημάδεψε τη ζωή τους.

Λέω ότι, λόγω της δουλειάς μου πρέπει να απουσιάσω για κάποιες ώρες και να είμαι στο σπίτι κάτω ή στη δουλειά, στο μαγαζί, ή για κάποιες δουλειές εξωτερικές, έξω για ψώνια, για διάφορα πράγματα και δικά τους και δικά μου. (Όσον αφορά τη μητέρα;) Όσον αφορά τη μητέρα, η μητέρα έχει πεθάνει. Ξέρουν πολύ καλά ότι, η μητέρα τους δεν πρόκειται να ξανάρθει. Αυτό το ξέρουν πολύ καλά. Τους το έχω πει ότι, η μητέρα τους έχει πεθάνει. Σταδιακά και σιγά-σιγά, τους το έχω πει αυτό το πράγμα. Και γνωρίζουν ότι, η μητέρα τους δεν θα ξανάρθει, σε σημείο, ας πούμε, που όταν πέθανε ο παππούς ή η γιαγιά, είπαν από μόνα τους ότι, θα πάνε να βρουν τη μαμά, ας πούμε, κάπως έτσι. Δηλαδή, κάπου το έχουν αισθανθεί -πολύ μικρά βέβαια-, αλλά ... στη ζωή δεν μπορείς να ζεις με ψέματα. Πρέπει να παλέψεις στα ίσια. Αν δεν παλέψεις στα ίσια ... , σε παίρνει από κάτω, σε κερδίζει, σε κερδίζει η ζωή και είναι κρίμα.⁴

¹ Ερ/γιο παιδιού 2: ερώτ.52, σελ.11.

² Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.52, σελ.11.

³ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.52, σελ.11.

⁴ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.68, σ.14.

2.7.1.4 Σκέψεις και συναισθήματα του παιδιού για καθέναν από τους γονείς του

Ενώ στην προηγούμενη ερώτηση τα εγγόνια απάντησαν σχετικά με το τι άκουγαν για τους γονείς τους από τους παππούδες τους, και αναμενόταν από αυτά η παρουσίαση της αντικειμενικής εικόνας των πραγμάτων, στην ερώτηση που ακολουθούσε υπήρχε η προσδοκία να αναδειχθούν τα βαθύτερα και πιο υποκειμενικά στοιχεία του δεσμού των ιδίων με τους γονείς τους. Είχαν επηρεαστεί οι απόψεις των παιδιών από τα λεγόμενα των παππούδων τους;

Όταν τα εγγόνια ερωτήθηκαν σχετικά με τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους για τους γονείς τους όσο καιρό δεν ζούσαν όλοι μαζί σαν οικογένεια, δόθηκαν αρκετές απαντήσεις ποικίλου περιεχομένου ανάλογου του ηλικιακού τους επιπέδου. Στα λεγόμενα των εγγονιών μεγαλύτερης ηλικίας αποτυπώθηκε η πρόωπη ωρίμανσή τους, η αυτάρκειά τους και ο εξαναγκασμός τους σε πρόωρη ανάληψη ευθυνών. Επιπρόσθετα, εκφράστηκε με βαθυστόχαστη και φιλοσοφική διάθεση η πεποίθηση που είχαν ότι, η ζωή τους και η διαμόρφωση του χαρακτήρα τους, θα είχε τελείως διαφορετική εξέλιξη εάν ζούσαν με τους γονείς τους και όχι με τους παππούδες τους· χωρίς αυτό να σημαίνει ότι, το βάρος έκλινε θετικά προς τη μία ή την άλλη πλευρά, δηλαδή ότι η ζωή τους θα ήταν καλύτερη με τους μεν ή τους δε.

[Για τον πατέρα] Να σου πω. Δε σκε ... δεν αισθάνομαι, δεν αισθάνθηκα ότι μου έλειψε, γιατί στην ουσία δεν έχεις ζήσει, δεν τον έχεις ζήσει, στην πραγματικότητα, σε τόσο μικρή ηλικία. Δεν έχω ..., δεν ένιωσα ότι μου λείπει. Γιατί ήταν όλο το περιβάλλον τέτοιο που -και η μητέρα και οι παππούδες-, που δεν σε άφηναν να δεις, ότι κάτι σου λείπει. Ας πούμε, καμιά φορά μπορεί να πεις και να έλεγε: «Αν ήταν, ξέρω' γω, μπορεί να μην είχα όλη αυτή την πίεση από μικρός, να ήμουν πιο χαλαρός. Να μην είχα μπει από μικρός στην ... δουλειά και σε όλα αυτά, στις ευθύνες». Αυτό. «Αν ήταν αυτός, μπορεί να ήμουν και διαφορετικός χαρακτήρας, ξέρω' γω. Να' μουν ...» [Για τη μητέρα] Ε ... (Τί αισθανόσουν και τί σκεφτόσουν; Ήταν επιλογή της, μου είπες, να μη θέλει να κάνει χημειοθεραπεία;) Ναι. (Το μετάνιωσες γι' αυτό;) Όχι. Αφού ήταν δική της επιλογή, δεν ... δεν προσπάθησα να κάνω κάτι εγώ. (Να έχεις κάποια πικρία που δεν επέλεξε ...) Όχι, όχι, όχι δεν υπήρχε λύση. (Κάτι άλλο που να αισθανόσουν και να σκεφτόσουν για τη μαμά;) Ε, όχι.¹

Ότι καλύτερα που δεν έζησα μ' αυτόν [για τον πατέρα], γιατί αυτά που έμαθα, που συμπληρώσαμε και πριν για φυλακές και για τέτοια, ότι κάπνιζε, ναρκωτικά που έπαιρνε, δεν ήθελα να έχω σχέσεις μ' αυτόν. Με τη μάνα μου, ήθελα να έμενα εδώ μαζί της, αλλά ήξερα ότι θα έρχεται, ότι ζητήσω με..., ότι τηλέφωνο να την πάρω στο κάτω-κάτω, θα' ρχότανε. Για τη μάνα μου, για τη μάνα μου και για τη γιαγιά μου ένιωθα τόση αγάπη, που καθόλου..., όση αγάπη ένιωθα για τη μάνα μου και τη γιαγιά μου, τόση δεν ένιωθα για τον πατέρα μου. Τόσο. Τίποτα.²

Τα παιδιά, με τις απόψεις που αποτύπωναν, έφταναν να είναι τα ίδια κατηγοριο των γονέων τους για τις επιλογές και τις πράξεις τους στην προσωπική τους ζωή είτε αυτές σχετίζονταν άμεσα με το παιδί είτε όχι.

[Για τον πατέρα] Το δικό μου; (Αυτόν, ναι.) Ε, για το μπαμπά; {Επανάληψη της ερώτησης} Για το μπαμπά μου; Καλόν, όμορφον και ...τον αγαπώ πολύ! [Για τη μητέρα] Τίποτα. (Δεν τη σκέφτεσαι καθόλου;) Τσ. (Τί αισθάνεσαι γι' αυτή;) Τίποτα. (Απολύτως;) Ναι. (Δηλαδή, σαν να μην υπάρχει καθόλου;) Ναι. (Αυτό μου λες;) Ναι. [Γνέφει θετικά]³

¹ Ερ/γιο παιδιού 22: ερώτ.53, σ.11.

² Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.53, σ.11.

³ Ερ/γιο παιδιού 35: ερώτ.53, σ.11.

Τίποτα, απλώς το μοναδικό που, πλέον με αυτά ... με την πράξη που έκαναν και ότι έφυγαν σε τόσο, ξέρω' γω, μικρή ηλικία, πλέον και να γυρίσει, ξέρω' γω, η μητέρα -γιατί ο πατέρας μου έχει πεθάνει-, δεν θα αισθανθώ κάτι. Ναι, εντάξει, θα την αγκαλιάσω, θα της πω: «Πού ήσουν τόσα χρόνια», αλλά τίποτα πιο πέρα. (Για το μπαμπά σου, ξέρεις ότι έχει πεθάνει;) Ε, ναι. (Από πού το έμαθες, αφού ήταν εξαφανισμένος;) Ήταν εξαφανισμένος, και ένα Καλοκαίρι ανεβαίνω πάνω στο χωριό και μας παίρνει τηλέφωνο η μητέρα του, τηλέφωνο και μας λέει, ξέρω' γω, ότι πέθανε και κατεβαίνουμε, ξέρω' γώ, από το χωριό από κάτω, Κ. {ονομασία χωριού}, αν ξέρεις; (Από κει είναι ο παππούς μου.) Από κει είμαστε και εμείς. Ν. Φ. λέγεται ο πατέρας της γιαγιάς μου και ανεβαίνω πάνω από το χωριό και κατεβήκαμε κάτω, κατευθείαν στην ξηριώτισσα {νεκροταφείο}, εν τω μεταξύ ήταν όλοι, ξέρω' γω, από Αθήνα, ξέρω' γω, συγγενείς και τέτοια, γιατί ήμασταν εμείς πάνω και, εντάξει, τον βρήκαν κρεμασμένο, ξέρω' γω και έτσι. Κατευθείαν, δεν τον είχαν ξεκρεμάσει. Δηλαδή περίμεναν εμάς για να τον ξεκρεμάσουμε. (Και για τη μαμά σου, απλώς δεν την είχες ξαναδεί έτσι;) Ναι. Εντάξει. Ναι, δεν την έχω ξαναδεί, απλώς, εντάξει, σε φωτογραφίες και τέτοια. Δηλαδή τίποτα.¹

Αυτό σημαίνει, ότι τα εγγόνια είχαν διαμορφώσει μια αρνητική εικόνα για τον έναν ή/και τους δύο γονείς τους, όποτε αυτοί δεν αποτελούσαν πρότυπο για τα παιδιά τους.

Το μπαμπά μου τον αγαπούσα ... πάρα πολύ. Αλλά και μερικές φορές ξεχνούσα το κλάμα και σκεφτόμουν, πότε θα έρθει ο μπαμπάς μου και μέτραγα τις μέρες. (Τί άλλο για το μπαμπά σου;) Ε..., μια μέρα με είχε πάρει τηλέφωνο, είχε κατεβεί κάτω στο σταθμό και λέει να... -από το κινητό του-, και μου λέει να, να' ρθουμε, να πάμε κάτω να τον πάρουμε. (Ποιόν;) Το μπαμπά μου κάτω στο σταθμό και πήγαμε, τον πήραμε, ήρθε και μας είπε ότι, τελείωσε ο στρατός. (Και εσύ πώς αισθάνθηκες τότε;) Πάρα πολύ καλά, επειδή ήμουν όλο μαζί του [...]. [Για τη μητέρα] Δεν την αγαπούσα καθόλου. Δεν με ένοιαζε για αυτή. (Τί σκεφτόσουν γι' αυτή;) Ότι θα τρέχει με άλλους άντρες, ότι θα φιλιέται ... (Αυτά; Ή θέλεις να μου πεις, κάτι άλλο για τη μαμά;) [Γνέφει αρνητικά]²

Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, τα παιδιά διατηρούσαν μια πιο επιφυλακτική στάση ως προς τους γονείς τους και εξέφραζαν εμφανώς ή υπονοούσαν το παράπονό τους επειδή δεν ζούσαν μαζί τους. Αυτό έπαιρνε τη μορφή μιας ιδέας που κατέτρωγε την καρδιά τους.

Α, τους σκεφτόμουν, αισθανόμουν πως, εντάξει, ήταν καλοί. Αλλά, γιατί με άφηναν στη γιαγιά; Δεν μπορούσα να το καταλάβω αυτό. Ε ..., ε, σκεφτόμουν τις στιγμές που περάσαμε, τις αγκαλιές που μου' δινε η μαμά, ε, αυτά.³

[Μακρόσυρτη σιωπή] Δε μπορώ να σκεφτώ τίποτα. (Σε έχω αγχώσει εγώ;) Όχι. (Απλά τότε...; Γενικά, τον σκέφτεσαι το μπαμπά;) Ε, δεν τον θυμάμαι καθόλου, αλλά θα' θελα να τον δω μια φορά. (Αυτό, δηλαδή, κυρίως, έτσι; Και όσον αφορά τη μαμά σου; Τί σκέφτεσαι και τί αισθάνεσαι γι' αυτή;) [Μακρόσυρτη σιωπή] (Τί νιώθεις γι' αυτή; Για τη μαμά σου;) [Μακρόσυρτη σιωπή] Δεν μπορώ να σκεφτώ τώρα.⁴

Ωστόσο, τα παιδιά έδειχναν κατανόηση και συγχωρούσαν την γονεϊκή απουσία, όταν αντιλαμβάνονταν ότι, αντικειμενικοί λόγοι, όπως η εργασία ή το διαζύγιο των γονέων, δεν τους επέτρεπαν να βρίσκονται μαζί με τα παιδιά τους.

Ε, τους αγαπούσα πολύ και μου έλειπαν, γιατί ήξερα ότι, δε με άφηναν έτσι, επειδή το ήθελαν, αλλά είχαν δουλειά. Και τους καταλάβαινα, εντάξει,

¹ Ερ/γιο παιδιού 10: ερώτ.53, σ.11.

² Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.53, σ.11.

³ Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.53, σ.11.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 32: ερώτ.53, σ.11.

γιατί για να φάω, πήγαιναν και δούλευαν. [Γελάει] Δεν πειράζει. Ήμουν με τη γιαγιά και τον παππού και με φρόντιζαν. Μου έλειπαν πολύ όμως, αλλά τους καταλάβαινα και τους αγαπούσα.¹

Τί νιώθω, ξέρω; γω; Δε... δε μπορούσα να... δε μπορούσαν να είναι μαζί και χωρίσαν και έμεινα εγώ, με άφησαν εμένα. Αυτά. (Γι' αυτόν [τον πατέρα], πιο συγκεκριμένα, τί νιώθεις;) Τίποτα... (Για τη μαμά σου;) Πώς είπατε τώρα; {Επανάληψη της ερώτησης} Ε, εντάξει, δεν αισθάνομαι και καλά τώρα. Τί να κάνουμε, όμως, τώρα; Αφού χωρίσανε; Αυτά.²

Συνολικά, 17 παιδιά ήταν θετικά προσκείμενα στους 27 από τους 40 γονείς τους (στον ένα ή/και στους δύο γονείς), αφού δήλωναν ότι, ο γονέας τους ήταν καλός (7 γονείς), τον αγαπούσαν (8 γονείς), τον ήθελαν μαζί τους (4 γονείς), τους έλειπε (4 γονείς), νοιάζονταν γι' αυτόν (ένα γονέα) κι έκλαιγαν εσώψυχα για χάρη του (ένα γονέα), ενώ υπήρξε και ένα παιδί, που τον ένα γονέα, αν και δεν τον γνώρισε καθόλου, θα ήθελε να τον είχε στη ζωή του (είχε αποβιώσει), ενώ για τον άλλο, βρέθηκε προ τετελεσμένων γεγονότων, αφού ήταν επιλογή του ίδιου του γονέα να αφήσει τη ζωή του στη μοίρα και στα χέρια του Θεού (2 γονείς του ίδιου παιδιού).

Από την άλλη πλευρά, 10 παιδιά ήταν αρνητικά διατεθειμένα απέναντι στον ένα ή/και στους δύο γονείς τους (13/40 ή 32,5%). Τα παιδιά αυτά δεν ένιωθαν ή δεν σκέφτονταν τίποτα για τουλάχιστον έναν από τους γονείς τους (10 γονείς), δεν τα ένοιαζε γι' αυτόν ή δεν τον αγαπούσαν (2 γονείς) και δεν ήθελαν να έχουν καμία σχέση μαζί του (έναν γονέα).

Επειδή δεν συμμετείχαν όλα τα εγγόνια στις συνεντεύξεις, αλλά και επειδή οι απαντήσεις όσων συμμετείχαν ήταν σε μερικά σημεία αντιφατικές, δεν θα μπορούσε να εξαχθεί ένα ξεκάθαρο συμπέρασμα σχετικά με το, εάν η στάση των παιδιών απέναντι στους γονείς τους είχε επηρεαστεί ή όχι από τα λεγόμενα των παππούδων προς αυτά, αναφορικά με τους γονείς τους. Πάντως, επειδή οι σχέσεις δεν είναι μονόδρομες, αλλά αμφίδρομες, θεωρείται ότι τόσο η ώριμη σκέψη των παππούδων όσο και τα προσωπικά βιώματα των παιδιών με τους γονείς τους, ενώνονταν, δημιουργώντας αλληλεπιδράσεις και παράγοντας ως τελικό αποτέλεσμα την κοινή στάση των δύο ακρινών γενεών έναντι της μεσαίας. Γι' αυτόν τον λόγο άλλωστε, σχεδόν όλα τα εγγόνια συμφωνούσαν με την γνώμη των παππούδων τους.

2.7.1.5 Περιγραφή των γονέων από το παιδί / Η εικόνα τους όπως αντικατοπτριζόταν στα μάτια του

Η εικόνα των γονέων στα μάτια των παιδιών τους, έγινε προσπάθεια να διαπιστωθεί, μέσα από τις απαντήσεις των παιδιών σε μια ερώτηση, που τέθηκε σε τρεις διαφορετικές χρονικές στιγμές της συνέντευξης. Κάθε φορά που ετίθετο η ίδια ερώτηση, αναφερόταν σε τρεις διαφορετικές χρονικές φάσεις της ζωής του παιδιού: Στη ζωή του μέσα στην πυρηνική οικογένεια, στην μετά τη διάσπαση της οικογένειάς του περίοδο, με την απουσία των γονιών του και τη συμβίωσή του με τους παππούδες του, και τέλος, στα πιθανά βιώματά του και τις εικόνες που αποκόμιζε από τους γονείς μετά από ενδεχόμενη επανασύνδεση ή μη της οικογένειάς του.

Η πλειοψηφία των παιδιών (10/13 ή 76,92%), όταν αρχικά τους ζητήθηκε να εκφέρουν τη γνώμη τους ως προς τους γονείς τους, αναφέρθηκαν στον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά τους, σχολιάζοντάς τα θετικά (6 Πατέρες 10 Μητέρες ή 61,53%).

[Πατέρας] Καλός στη συμπεριφορά, καλός εξωτερικά. (Πώς τον θυμάσαι δηλαδή; Εξωτερικά πώς είναι; Μπορείς να μου τον περιγράψεις; Θυμάσαι;)

¹ Ερ/γιο παιδιού 21: ερώτ.53, σ.11.

² Ερ/γιο παιδιού 19: ερώτ.53, σ.11.

Όχι. (Δε θυμάσαι;) Όχι. [Μητέρα] Ήταν καλός χαρακτήρας, ε, ωραία εξωτερικά, είχε καλή ψυχή. Τέτοια, ναι.¹

Τώρα για τον πατέρα, μη με ρωτάς να σου πω, δεν ξέρω. Δεν τον έχω δει. Για τη μάνα μου να σου πω. Ωραία, ωραία. Ε, εντάξει, χαρακτήρα ..., εμένα πάντως μου φερόταν καλά. Τί άλλο; (Αυτό, ό,τι θυμάσαι...) Καλά μου φερόταν, δεν είχα πρόβλημα με τη μάνα μου. Ούτε είχαμε τσακωθεί ποτέ. Τίποτα. Ερχόταν, καθόμασταν ... , ό,τι ήθελα μου το' παίρνε και έτσι είχαμε καλές σχέσεις.²

Δεν έλειψαν, όμως, και τα αρνητικά σχόλια (4/13 ή 30,76%), που αφορούσαν στον χαρακτήρα των γονέων ή στις ιδιόμορφες σχέσεις στο εσωτερικό της πυρηνικής οικογένειας. Αυτά εκπήγαζαν από άσχημες μνήμες των παιδιών κατά τη συμβίωσή τους με τους γονείς τους, όταν άρχισαν δηλαδή να φαίνονται τα πρώτα σημάδια διάλυσης της οικογένειας.

[Πατέρας] Με τα νεύρα του, νευριασμένος. [Μητέρα] Καλή.³

[Πατέρας] Αγριος. [Μητέρα] Και η μητέρα, εντάξει ήρεμη.⁴

Ο πατέρας μου χτύπαγε τη μητέρα μου. Μια μέρα που κόπηκα στο πόδι, κατέβηκε και την χτυπούσε με καρέκλα στο κεφάλι ή με ένα τούβλο που είχαμε για να μην μπαίνουν τα νερά μέσα στο σπίτι, γιατί είχε τρύπες, και τη βούτηξε από τα μαλλιά και τη χτύπησε. Η μαμά μου έπινε, έβριζε, χτύπαγε με την τσιγαροθήκη, έβαζε φωτιές στο μηχανάκι, πήγε από μικρή να με σκοτώσει όταν γεννήθηκα, γιατί είχα πονόκοιλο και με χτύπησε στον τοίχο.⁵

Καλά ήταν, αλλά η μαμά δεν κοιμόταν με το μπαμπά. Ήταν στον καναπέ, δεν κοιμόταν τα βράδια. (Σε σένα και στον αδερφό σου συμπεριφέρονταν καλά;) Τσ. (Γιατί;) Δεν ήταν καλά.⁶

Σε αυτήν την κατηγορία θα μπορούσε να προστεθεί και μία ακόμη περίπτωση παιδιού, το οποίο θεωρούσε ότι, οι γονείς του ήταν καλοί αρχικά, πριν διασπαστεί η οικογένειά τους, αλλά όχι μετά από αυτό το γεγονός.

[Πατέρας:] Ε, στη συμπεριφορά του ήτανε καλός ... δεν έκανε τέτοια πράγματα και η μαμά μου το ίδιο. (Ήταν, δηλαδή, καλοί;) Ναι. Αλλά όταν έφυγαν, δεν ήταν καλοί. Δεν έκαναν σωστά πράγματα, δεν ήθελα εγώ να κάτσω να ανακατευτώ και έφυγα από τη μέση.⁷

Τα παιδιά (6/13 ή 46,15%) αναφέρθηκαν στα εξωτερικά-φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των γονέων τους, συνδυαστικά με την εσωτερική τους ιδιοσυστασία και ιδιοσυγκρασία, ή και μεμονωμένα, εστιάζοντας μόνο σε αυτά.

[Πατέρας] Ε..., σου λέω, πολύ λίγο τώρα [θυμάμαι]. Δεν μπορώ να σου δώσω ακριβή χαρακτηριστικά. (Ό,τι θυμάσαι...) Από ό,τι λένε άλλοι, μοιάζαμε πάρα πολύ. Ήταν, εντάξει ... Τί να σου πω τώρα; Ακριβώς, άμα δεν έχω δει κάτι ..., ήταν ωραίος, με λίγα λόγια. Είχε ... (Ούτε στη συμπεριφορά ξέρεις;) Στη συμπεριφορά όχι ... [Μητέρα] Τί θυμάμαι; Τα πάντα θυμάμαι. (Εξωτερικά πώς ήταν;) Ήταν πολύ γλυκιά ... (Θυμάσαι χαρακτηριστικά της;) Ήταν μελαχρινή, μελαχρινή ήταν. (Μάτια;) [Σιωπή] Μαύρα ... μαύρα. (Όσον αφορά το χαρακτήρα, τη συμπεριφορά της;) Χαρακτήρας ήταν πάρα πολύ καλός και η συμπεριφορά της μαζί μας ... (Κάτι άλλο;) Όχι, αυτά, δεν ...⁸

[Πατέρας] Ψηλός, τα ίδια μάτια είχαμε. Δεν πήρα της μαμάς μου. Μ' αγαπούσε. [Μητέρα] Λίγο κοντούλα.⁹

¹ Ερ/γιο παιδιού 14: ερώτ.22, σ.3.

² Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.22, σ.3.

³ Ερ/γιο παιδιού 2: ερώτ.22, σ.3.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.22, σ.3.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.22, σ.3.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.22, σ.3.

⁷ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.22, σ.3.

⁸ Ερ/γιο παιδιού 22: ερώτ.22, σ.3.

⁹ Ερ/γιο παιδιού 3: ερώτ.22, σ.3.

Ορισμένα παιδιά (5/13 ή 38,46%) δυσκολεύτηκαν να εκφέρουν γνώμη για τουλάχιστον έναν από τους γονείς τους, επειδή τους είχαν δει ελάχιστες φορές, μέσω φωτογραφίας, ή και καθόλου.

[Πατέρας] Παλιά ήταν ανακατωμένα τα μαλλιά του, ε και πολ... λίγες φορές εγώ τον έβλεπα, γιατί πήγαινε στο στρατό. [Μητέρα] Ναι, την έχω δει και σε φωτογραφία. (Πώς ήταν;) Έχει ξανθά μαλλιά, ε, σαν της Θ. {αδελφή}, τέτοια μαλλιά, ε ... (Μάτια θυμάσαι; Τί άλλο;) Είχε καστανά μάτια. (Κοντά μαλλιά, μακριά;) Μακριά. (Και ήταν παχουλιά; Ήταν αδύνατη;) Όχι, αδύνατη. (Και τί άλλο θυμάσαι για τη μαμά;) Ε ..., τραγουδούσε σ' ένα μαγαζί. (Ναι; Αυτά θυμάσαι, δηλαδή, για τη μαμά;) Ναι.¹

Όταν έγινε επανάληψη της ίδιας ερώτησης σε κάποιο σημείο της συνέντευξης αργότερα, οι απαντήσεις των παιδιών κινήθηκαν στα ίδια περίπου πλαίσια, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Παρατηρήθηκε, δηλαδή, διαφορετική εστίαση του παιδιού π.χ. από τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του γονέα σε στοιχεία του χαρακτήρα του και το αντίστροφο, ή μεταστροφή των απόψεών του για το γονιό του ή το ίδιο επισήμανε διαφορές που παρατήρησε στον χαρακτήρα και στη συμπεριφορά των γονιών του.

[Πατέρας] Όμορφος. Τίποτα άλλο. [Μητέρα] Ε, και για την μαμά όμορφη.²

[Πατέρας] Καλός. [Μητέρα] Τίποτα. Δεν ξέρω. Κακή, πολύ κακή.³

[Πατέρας] Ωραίος. (Έχει αλλάξει καθόλου;) Ναι. (Πού; Πώς έχει αλλάξει;) Βάζει άλλα ρούχα. (Ναι,... Στο πρόσωπό του έχει αλλάξει καθόλου;) Όχι. (Η στο σώμα του;) Όχι. (Στη συμπεριφορά του έχει αλλάξει;) Ναι. (Δηλαδή;) Μιλάει ευγενικά. (Από τότε που ήσασταν μαζί σαν οικογένεια και τώρα που σας έχει εδώ η γιαγιά, έχει γίνει καλύτερος; Είναι ίδιος; Έχει γίνει χειρότερος;) Καλύτερος. (Κάτι άλλο που θέλεις να μου πεις για το μπαμπά σου;) Τίποτα.⁴

Ε, στη συμπεριφορά η μαμά ήτανε πάρα πολύ καλή. Ήταν χαρούμενη, όταν έβλεπε τον αδερφό μου και εμένα και η αδελφή μου ήτανε, όπως και ο μπαμπάς, ένιωθε χαρούμενος που θα μας έπαιρνε σπίτι, θα μας πήγαινε βόλτες στο πάρκο, ε, αυτά. (Από τότε που σας είχαν αφήσει στον παππού και στη γιαγιά, είχαν αλλάξει καθόλου;) Ε, γίνανε λίγο ...ε, πρώτα ήταν πάρα πολύ, πιο καλοί. Μας έπαιρναν αγκαλιά, μας έδιναν καραμέλες, αλλά ...ε, μετά, άρχισαν να σοβαρεύουν λίγο τα πράγματα. (Επειδή ίσως μεγαλώσατε;) Ε, ναι.⁵

[Πατέρας] Έχουμε γίνει φίλοι με το μπαμπά. Δεν μαλώνουν, μερικές φορές μαλώνουν για τα λεφτά, γιατί ο μπαμπάς δεν της δίνει. Τίποτα άλλο. Μιλάνε καλά στο τηλέφωνο, φιλικά. Τώρα πάνε καλά. Τότε δεν συμπεριφέρονταν καλά. [Μητέρα] Έχουμε γίνει φίλοι με τη μαμά.⁶

Η τρίτη επαναφορά του θέματος πώς εκλάμβαναν - αντιλαμβάνονταν τους γονείς τους τα παιδιά (όχι στο παρελθόν, όπως προηγουμένως, αλλά στο παρόν), ανέδειξε διαφορές στη γενικότερη συμπεριφορά των γονέων ή στην στάση τους απέναντι στα παιδιά τους. Υπήρξαν, δηλαδή, διαφοροποιήσεις στην άποψη του παιδιού για τον γονέα του και στον τρόπο με τον οποίο τον παρουσίαζε, κάθε φορά που υποβαλλόταν η ίδια ερώτηση. Οι αμφιταλαντεύσεις που παρατηρήθηκαν σε αυτά τα έξι παιδιά (6/13: οικογένειες 4,5,7,8,13,18) ήταν αποδεσμευμένες από την

¹ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.22, σ.3

² Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.49, σ.9.

³ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.49, σ.9.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 14: ερώτ.49, σ.9.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.49, σ.9.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.49, σ.9.

μονόπλευρη-μονόδρομη παρουσίαση θετικής ή αρνητικής εικόνας του ενός ή και των δύο γονέων τους.

Ε, ο μπαμπάς και η μαμά είναι πάρα πολύ καλοί, καλύτεροι από ... καλύτεροι από ό,τι ήτανε, ε, αλλά, εντάξει, έγιναν λίγο ..., ε ..., πιο ... όχι πιο άγριοι, ε ... (Πιο αυστηροί εννοείς ή όχι;) Όχι αυστηροί, ε ..., λίγο ..., ας πούμε, ... (Πιο σοβαροί;) Ναι, πιο σοβαροί! Άρχισαν, ας πούμε, να ..., ας πούμε, να μας λένε να διαβάσουμε όπως ... Παλιά δεν διαβάζαμε καθόλ', αλλά, ε, τώρα άρχισαν και λίγο οι δυσκολίες, ε, ντάξει. Ε, με τη μαμά μου είναι, ε, με την αδερφή μου είναι λίγο πιο αυστηροί, επειδή πάει και γυμνάσιο. Πρέπει να στρωθεί να διαβάσει, να παλουκώσει τον κώλο της κάτω, ε ..., ντάξει, είναι ικανοποιημένοι, ικανοποιημένοι είναι μόνο, όταν παίρνουμε καλούς βαθμούς, αλλιώς ... άστα να πάνε ...¹

[Πατέρας] Ε..., τώρα έχει αλλάξει. Παλιά, ε ..., μας βοηθούσε στα μαθήματά μας, μας φώναζε λίγο, αλλά τώρα μας φωνάζει πολύ. Και ... (Και τί άλλο; Εξωτερικά, πώς είναι τώρα ο μπαμπάς σου;) Μια χαρά, δεν έχει τίποτα. (Δεν έχει αλλάξει;) Μουκου. (Στη συμπεριφορά του έχει αλλάξει, δηλαδή;) Ναι, μας μαλώνει. (Τη μαμά σου την έχεις δει καθόλου;) Όχι.²

2.7.2 Αντιδράσεις και συμπεριφορές των γονιών, του παιδιού και των παππούδων μετά τη δημιουργία της κατατετηγμένης κατά γενεές οικογένειας

2.7.2.1 Αντιδράσεις-συμπεριφορά των γονιών μετά τον αποχωρισμό τους από το παιδί τους

Οι παππούδες και οι γιαγιάδες 19 οικογενειών, απάντησαν σύμφωνα με μια υποκειμενική σκοπιά σχετικά με τον τρόπο που αντιδρούσαν οι γονείς των εγγονιών τους, την περίοδο που επόταν του αποχωρισμού τους από τα παιδιά τους. Οι ίδιοι έλεγαν ό,τι υπέθεταν ή εξέλαβαν από τις αντιδράσεις και τη συμπεριφορά των γονέων και όχι ό,τι αντίκρισαν στην πραγματικότητα. Για 7 από τους 38 γονείς (18,42%), οι παππούδες και γιαγιάδες δεν μπορούσαν να εκφέρουν γνώμη, γιατί δεν γνώριζαν, μιας και δεν είχαν σχέσεις με αυτούς τους ανθρώπους.

Τί να ξέρω; Πού να τη δω [τη μητέρα]; Μετά από δω έμεινε έγκυος και το πούλησε το μικρό. Κι αμέσως πήραμε διαζύγιο. Ο πατέρας στεναχωριόταν, του στοίχισε. Πώς να το πούμε; Γιατί δεν την έδιωξε πουθενά. Το τράβηξε μοναχή της.³

Ναι, όταν ερχόντουσαν το' παιζε [το παιδί], έχω βγάλει και φωτογραφίες συγκεκριμένα, το' παιζε, το' παρνε αγκαλιά και ο μεν και ο δε, το χαιρόντουσαν, ας πούμε, το παιδάκι. Τώρα επάνω στο σπίτι, όταν παίρνει ο πατέρας του τηλέφωνο, για να' ρθει να δει το παιδί -γιατί όπως σας είπα, δεν ζούνε πια μαζί-, ε, δεν ξέρω και δε μπορώ να ξέρω τις αντιδράσεις, αλλά απ' ό,τι μου λέει ο γιός μου, ότι τη χαίρεται [το παιδί], τη χαίρεται πάρα πολύ, όταν τη βλέπει. Δηλαδή, πώς να σας πω; Πώς είναι ένα πουλάκι στο κλουβί κλεισμένο; (Η μάνα;) Και αυτή δείχνει αγάπη. Δε μπορώ να πω τίποτα άλλο, δε μπορώ να πω τίποτα άλλο, δε μπορώ να πω τίποτα άλλο. Δε μπορώ να πω. Έχω χάσει τα νερά μου, που λένε. Δεν ξέρω, τί να σκεφτώ. Σκέφτομαι το ένα, το βλέπω στραβό. Σκέφτομαι το άλλο... Δεν ξέρω πώς να...; Σκέφτομαι να την πιάσω και να της πω: «Κορίτσι μου, αγαπάς το παιδί σου; Αν το αγαπάς, γύρισε κοντά στον πατέρα. Ζήστε μαζί γι' αυτό το μωρό. Δεν τον αγαπάς το Β.{πατέρα}; Με γεια σου και χαρά σου. Ζήσε μόνο για το παιδί σου. Και εμείς περάσαμε καταστάσεις. Κι εγώ με τον άντρα μου πέρασα καταστάσεις, αλλά κάθισα για τα παιδιά μου.⁴

¹ Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.93, σ.20.

² Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.93, σ.20.

³ Ερ/γιο 7: ερώτ.67, σ.13.

⁴ Ερ/γιο 16: ερώτ.67, σ.13.

Πέντε γονείς είχαν χάσει ξαφνικά επαφή με το παιδί τους λόγω θανάτου (5/38 ή 13,15%), ενώ κάποιοι άλλοι δεν το είχαν αποχωριστεί στην πραγματικότητα (4/38 ή 10,52%).

Οι αντιδράσεις των γονέων είχαν δύο πόλους: στο ένα άκρο ήταν η αδιαφορία, (10/38 ή 26,31%) λόγω έλλειψης ενδιαφέροντος για το παιδί τους ή λόγω υπερβολικής σιγουριάς και εμπιστοσύνης, για το ότι είχαν τα παιδιά τους στους παππούδες. Οι ισορροπίες ήταν πολύ λεπτές.

Όχι, δεν ξέρω. Δε, δεν την γνώρισαν καθόλου, ούτε την γνώρισαμε καθόλου, ούτε και ... Γιατί, αν τα πονούσε τα παιδιά της, δε θα κοιτούσε να έρθει μια μέρα σαν μάνα να τα δει; Ή να τους ..., τέλος πάντων, να πάει να τα δει στο σχολείο; Εδώ να μην έρθει, να πάει να τα δει στο σχολείο είτε στο, στο Νηπιαγωγείο. Ποτέ. Ούτε τηλέφωνο. (Για τον πατέρα; Όταν, δηλαδή, το άφησε, την άφησε την Ι.{εγγόνη} και τη Θ.{αδελφή του παιδιού} και έφυγε για να πάει για φαντάρος;) Ναι, έπαιρνε τηλέφωνο. (Πώς αντιδρούσε; Πώς συμπεριφερόταν;) Ο Γ.{πατέρας}; Ε, βέβαια, κατάλαβε τα λάθη του, το σφάλμα του, ότι: «Εγίνα μπαμπάς με ευθύνες», αλλά κατάλαβε, όμως, ότι και τα παιδιά του ήταν σε σίγουρα χέρια Ήταν σίγουρος. Δεν νομίζω ... να στεναχωριόνταν, μπα. Αφού ήξερε ότι, ήταν εδώ και μόνος του ότι ... ότι τα παιδιά του θα περάσουν καλά και ζει καλά. Το ήξερε και το ξέρει αυτό.¹

Τίποτα, όχι. Δε τους συμπεριφέρονταν τίποτα, ήρεμα. Είχαν ασφάλεια εδώ. (Τους έλειπαν τα παιδιά τους; Ξέρω' γω, σας έλεγαν εσάς κάτι;) Όχι. Αν ... μου λέγανε, η ... η Φ.{μητέρα}, ας πούμε; (Ναι, ή ο γαμπρός σας.) Όχι, όχι. Ο γαμπρός μου ήταν μαθημένος με μοναχοπαιδί. Είχαν την κόρη, το κοριτσάκι, που δεν είχαν κορίτσι [στην οικογένεια καταγωγής του] και του είχαν μεγάλη αδυναμία, και ο παππούς απ' του γαμπρού μου, ε και αφού δεν τα φτιάζανε [τα παιδιά], δεν είχαν και τόσο ... ενδιαφέρον. Μόνο η μάνα που τα γεννάει και η γιαγιά που τα φτιάχνει.²

[Παππούς:] Τίποτα ..., ή το είχαν ή δεν το είχαν, τίποτα, είχαν κεφάλι ήσυχο. [Γιαγιά:] Ξεκουράστηκαν, ηρέμησαν. Χαρούμενοι ήταν, παιδί μου.³

Στο άλλο άκρο, βρισκόταν το ενδιαφέρον των γονέων για τα παιδιά τους, άσχετα από το εάν αυτό είχε αρκετές διαβαθμίσεις στο εσωτερικό του, δηλαδή από μειωμένο και περιστασιακό (2/38 ή 5,26%), που σήμαινε ότι δεν υπήρχε ουσιαστικό δέσιμο με το παιδί, έως πραγματικό, ουσιαστικό και υπερβολικό, με μια δόση στεναχώριας (10/38 ή 26,31%).

[Παππούς:] Τους λείπει. [Γιαγιά:] Όχι, τους λείπει το παιδί, αλλά δεν μπορούν να το πάρουν. Το πήραν το Καλοκαίρι με την προοπτική να το κρατήσουν. Η πεθερά: «Ωχ». Και το ξαναπήραμε.⁴

Όταν έρχονταν και έφευγε πάλι; (Και αυτό ναι, και αν σας τηλεφωνούσε, πώς την ακούγατε.; Τί σας έλεγε;) Πέντε τηλέφωνα την ημέρα. Πέντε τηλέφωνα. Μπορεί να μη στενοχωρηθεί η μάνα, άμα χωρίζεται από το παιδί της; Και έκανε και μέρες να το δει; Πολύ στενοχωριόταν. (Για το μπαμπά;) Ε, και ο μπαμπάς με το τηλέφωνο, ρωτούσε ο καημένος. Από κει, τι να κάνει; Και να του' λειπε και να μην του' λειπε, δεν μπορούσε να κάνει και διαφορετικά. Και τώρα ακόμα, που είναι μεγάλο, αργεί να τον δει.⁵

Σε όποια κατηγορία και αν εντάσσονταν οι μανάδες, για τέσσερις από αυτές, οι γιαγιάδες έσπευσαν αρχικά να επαναλάβουν κάτι που το κοινωνικό σύνολο θεωρεί δεδομένο· ότι δηλαδή, κάθε μάνα συνηθίζει να στενοχωριέται και να πονάει για το

¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.67, σ.13.

² Ερ/γιο 13: ερώτ.67, σ.13.

³ Ερ/γιο 4: ερώτ.67, σ.13.

⁴ Ερ/γιο 12: ερώτ.67, σ.13.

⁵ Ερ/γιο 21: ερώτ.67, σ.13.

παιδί της. Σκεπτόμενες, όμως αμέσως μετά, και εξειδικεύοντας στη δική τους περίπτωση κόρης-μάνας των εγγονιών τους είτε κατέκριναν την κόρη τους, επειδή δεν ήταν κοντά στο παιδί της είτε την δικαιολογούσαν γι' αυτό.

Ε ..., κάθε μάνα ... Τώρα τα έχει γυρίσει. Δεν τη νοιάζει καθόλου ... αν υπάρχουν ή αν δεν υπάρχουν. Αδιαφορία τελείως.¹

Τίποτα, τίποτα. Ε, «Το φυλάς, μαμά, εσύ;» Τίποτα, τίποτα. (Ο γαμπρός;) Ναι. (Η κόρη σας;) Ε, και η κόρη. (Της έλειπε; Τί σας έλεγε;) Τίποτα δεν έλεγε, τίποτα. Τί να πει; Η κόρη μου δούλευε στην Αθήνα. Τί να κάνουμε; Δε... Μπόρηνε να' ρθει συνέχεια, να φυλάει το παιδί; (Είχε στεναχώρια; Της έλειπε;) Εμ, δεν είχε στεναχώρια; Δεν είχε στεναχώρια για το παιδί της; Κάθε μάνα δεν έχει;²

Τα παιδιά-εγγόνια, από την άλλη πλευρά, αδυνατούσαν να δώσουν μια απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα που αφορούσε τις αντιδράσεις και τη συμπεριφορά των γονέων τους μετά τον αποχωρισμό τους από αυτά, είτε γιατί δεν είχαν καθόλου επαφή μαζί τους είτε γιατί οι γονείς τους είχαν πεθάνει είτε γιατί δεν θυμόντουσαν, λόγω της μικρής τους ηλικίας, ή επειδή τα ίδια είχαν αποσβέσει ασυνείδητα από τη μνήμη τους κάποια γεγονότα και κάποιες αντιδράσεις των γονέων τους (14/40 ή 35%).

(Δεν είχες δει κανέναν εσύ; Ξαναήρθε κανένας [γονιός;]) Ναι, είχε έρθει ο πατέρας μου, και βασικά, επειδή ..., ε ..., έμενε εδώ πέρα ο πατέρας μου, Λαμία, ξέρω' γω, ... ερχόταν κάποιες στιγμές, ερχόταν στο σπίτι και σε μια δόση, από ό,τι έτσι ψιλοθυμάμαι, ο θείος μου πήγε να τον πετάξει κάτω από τη βεράντα, γιατί, ξέρω' γω, είχαν εξαφανιστεί [ο πατέρας και η μητέρα], να στο πω έτσι ωμά. Δηλαδή, είχαν εξαφανιστεί, δεν μπορούσες να τους βρεις πουθενά και επειδή εντάζει, ο θείος μου ήτανε ... -ο θείος μου είναι αδερφός της μάνας μου-, λοιπόν, ... (Ναι, και είχαν φύγει μαζί με τον πατέρα σου;) Ο πατέρας μου είχε φύγει μαζί με τη μητέρα μου, λοιπόν, ... (Επειδή είχαν μπλέξει με τα ναρκωτικά;) Μπράβο. Λοιπόν, εν τω μεταξύ, κάποιες δόσεις ο πατέρας μου, ερχότανε μόνο ο πατέρας μου, εδώ πέρα, είτε να με δει είτε να ανέβει πάνω στο σπίτι. Λοιπόν, ερχόταν λοιπόν, και επειδή είχε τσακωθεί μαζί με τον θείο μου -του έλεγε, ξέρω' γω, να' ρθουνε πίσω και τέτοια, εντάζει και κάτι είχε γίνει, τέλος πάντων, γιατί δεν τα πολυθυμάμαι κι εγώ πολύ καλά -, και πήγε να τον πετάξει κάτω από τη βεράντα. Εντάζει, ο θείος μου δεν είναι κανένας που ..., ντάζει, δεν σηκώνει κουβέντα για την οικογένειά του. (Γενικά, όταν ερχόταν εδώ, ο μπαμπάς σου, πως σου συμπεριφερόταν;) Δεν τα θυμάμαι, σου λέω, εντάζει, απ' ότι ψιλοθυμάμαι, ωραία; Εντάζει. Καλά ... (Δεν τους είχες ζήσει, δηλαδή, πολύ;) Όχι. Τους είχα ζήσει μέχρι 7 χρονών. Απλώς δεν θυμάμαι.³

Δεν τους συναντούσα. (Καθόλου, δηλαδή, από 40 ημερών που σε δώσανε στη γιαγιά;) Ναι. (Δεν τους είχες ξαναδεί;) Όχι, όχι, μόνο τώρα τελευταία, περίπου μισό χρόνο. (Δηλαδή, είχες να τους δεις 17-18 χρόνια;) Ναι, ναι. (Δεν τους είχες δει ποτέ;) Το μπαμπά όχι, τώρα τελευταία, ένα χρόνο περίπου, παραπάνω τόσο. Τη μαμά σπάνια, δηλαδή μια φορά το χρόνο και από 17 και μετά, πάλι. (Πέρυσι, δηλαδή, την είδες πρώτη φορά;) Ναι, ναι. (Τόσα χρόνια ...;) Τόσα χρόνια ήταν στην Αθήνα. Έρχονταν καμιά φορά εδώ πέρα, αλλά..., μικρός, ξέρω' γω. (Δε θυμάσαι καθόλου πώς σου συμπεριφέρονταν; Δηλαδή, τί σου έλεγε;) Πάρα πολύ καλά μου συμπεριφέρονταν.⁴

Η ερώτηση αυτή, αρχικά αποσκοπούσε στο να συγκεντρώσει πληροφορίες για τους γονείς από τα ίδια τα παιδιά τους. Έπειτα όμως αποδείχθηκε ότι, μέσα από τις απαντήσεις που έδιναν τα παιδιά, αναδύονταν - αναδεικνύονταν και οι δικές τους

¹ Ερ/γιο 8: ερώτ.67, σ.13.

² Ερ/γιο 19: ερώτ.67, σ.13.

³ Ερ/γιο παιδιού 10: ερώτ.39, σ.6.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 19: ερώτ.39, σ.6.

ελπίδες και πεποιθήσεις όσον αφορά τις αντιδράσεις και τη συμπεριφορά των γονέων τους ως προς τα ίδια. Δηλαδή, τα παιδιά ήλπιζαν ή πραγματικά έβλεπαν ότι, οι γονείς τους τα επιθυμούσαν και στεναχωριόντουσαν για εκείνα (8/40 ή 20%). Αυτό είχε μεγαλύτερο αντίκρισμα στην πλευρά των μητέρων.

Ευγενικά. (Τι σου έλεγε;) Να μείνουμε εκεί πέρα μαζί. (Άλλο;) Τίποτα. (Πώς σου συμπεριφερόταν;) Ωραία. (Κανονικά δηλαδή;) Ναι. (Σε αγκάλιαζε;) Ναι. (Σε φιλούσε;) Ναι. (Σου έλεγε κάτι; Για πες μου ...) Τί μου έλεγε; Δεν θυμάμαι. (Δε θυμάσαι. Ήταν πάντως καλός [ο πατέρας] στη συμπεριφορά του;) Ναι.¹

Ε, συμπεριφέρονταν άσχημα, δε συμπερ..., ονταν άσχημα, συμπερ...ονταν κακά και πολλά άλλα. (Και ο μπαμπάς και η μαμά;) Ναι. (Δηλαδή, τί έκαναν;) Δηλαδή έκαναν σεξ, ε, ήταν γυμνοί και μια μέρα που είχαμε πάει στην Αθήνα με το θείο μου, ε, είχαμε πάει στην Αθήνα και το πρωί που ξύπνησα εγώ, το πρωί που ξύπνησα εγώ, δηλαδή όταν ξύπνησα εγώ, τους είδα γυμνούς και λέει η μάνα μου ότι, και λέει η μάνα μου ότι θα ..., λέει η μάνα μου ότι: «Κάνω εγώ μπάνιο», και δεν είχε κάνει μπάνιο, ήταν γυμνή. [Δεύτερη υποβολή της ίδιας ερώτησης] (Όταν χωρίστηκαν ο μπαμπάς και η μαμά από σένα, στεναχωριόντουσαν για σένα;) Στεναχωριόντουσαν, δε συμπεριφέρονταν καλά και ήταν και στενοχωρημένοι.²

Για τον ίδιο λόγο, ελάχιστα παιδιά (3) παραδέχτηκαν ότι, οι γονείς τους δεν νοιάζονταν γι' αυτά και κρατούσαν απέναντί τους μια αδιάφορη στάση (3/40 ή 7,5%).

[Πατέρας:] Τίποτα. Αδιάφορος. [Μητέρα:] Ε, η μητέρα μου στεναχωριόταν λίγο, αλλά ..., τί να κάνει και αυτή; (Σου το έδειχνε ή έλεγε κάτι;) Εμένα προσωπικά, εντάξει, δε μου έδειχνε ότι: «Στενοχωριέμαι και θέλω και σένα». Έλεγε, όμως, και στη γιαγιά μου ότι: «Θέλω τη Β.{εγγόνη}...». ³

(Για τον πατέρα:) Μ... μουκου. (Δεν ξέρεις;) Όχι. (Για τη μητέρα;) Πώς αισθανόταν; (Ναι.) Πρώτα έκλαιγε κι αυτή, αλλά ύστερα δεν την ένοιαζε. (Που είχες φύγει, δηλαδή;) Ναι. (Εσύ από πού τα ξέρεις αυτά; Σου τα είχε πει κάποιος;) Ο πατέρας μου. (Μάλιστα. Αυτά;) Ναι.⁴

Τα περισσότερα εγγόνια είχαν την πεποίθηση ότι, απλά οι γονείς τους ήταν ήρεμοι και είχαν καλή συμπεριφορά και αντιδράσεις απέναντί τους (15/40 ή 37,5%). Αυτό δείχνει ότι, πέρα από τους λόγους που οδήγησαν στην απομάκρυνση των γονέων από τα ίδια, αυτά προσπάθησαν να στρέψουν αλλού το βλέμμα τους και μην τους επιρρίψουν ευθύνες.

Ε, για μένα και για τον αδερφό μου, επειδή μας αγαπούσαν πιστεύω, ε..., ήθελαν, ντάξει, η μαμά και ο μπαμπάς, ντάξει, επειδή ήμασταν λίγο φασαριόζοι, ε, ήθελαν να μας αφήσουν για τρεις μέρες τουλάχιστον, τέσσερις, να ξεκουραστεί λίγο το μυαλό τους, γιατί το 'χαμε παλαβώσει. Ε, εντάξει, δεν ένιωθαν και ικανοποίηση, αλλά ήθελαν να είναι απελευθερωμένοι, επειδή τους ζαλίζαμε.⁵

Σε ένα παιδί το οποίο εκτιμούσε ότι, η συμπεριφορά του γονέα του ήταν καλή επειδή δεν το χτυπούσε, αυτό αποτελούσε ένδειξη ότι, είχε ζήσει πολύ χειρότερες καταστάσεις, όπως είχε καταμαρτυρήσει και φάνηκε σε άλλο σημείο της συνέντευξης. Αυτή η άποψη ίσως δεν είναι πολύ εύκολο να αντικρουστεί από κάποιον, σκεπτόμενος ότι, το παιδί αυτό ξεκίνησε τον ειρμό του πηγαίνοντας από τα

¹ Ερ/γιο παιδιού 14: ερώτ.39, σ.6.

² Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.39, σ.6.

³ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.39, σ.6.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.39, σ.6.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.39, σ.6.

αρνητικά στα θετικά και όχι αντίστροφα, όπως θα έκανε ένα παιδί που θα είχε γευτεί τη ζεστασιά και που θα ήταν γεμάτο από αγάπη και στοργή.

[Μακρόσυρτη σιωπή] Ε, μόλις χώρισαν, δεν θυμάμ...δε θυμάμαι να έχει έρθει καμιά φορά ο πατέρας μου, αλλά η μητέρα μου καλά μου συμπεριφέρονταν (Τί έκανε δηλαδή; Σου έλεγε κάτι; Πώς σου το έδειχνε;) Καλά. Δεν, δε με χτύπαγε.¹

Τέλος, σε ό,τι αφορά την οπτική των ιδίων των γονέων, μια μητέρα που εξ αρχής είχε δηλώσει ότι δεν επιθυμούσε να αποχωριστεί το παιδί της και το είχε μετανιώσει, είχε εκδηλώσει κατάθλιψη, η οποία διαγνώστηκε και αναγραφόταν σε ιατρική γνωμάτευση που της είχε χορηγηθεί. Η συναισθηματική φόρτιση της μητέρας έγινε αντιληπτή τόσο από τους παππούδες όσο και από το παιδί της ως στεναχώρια.² Η ίδια η μητέρα, αμέσως μετά συμπλήρωσε τα λεγόμενά της επιλέγοντας αρκετές εκδοχές - που δίνονταν στις συνεντεύξεις των γονέων, προκειμένου να δομηθεί μια πιο λεπτομερής άποψη και να αποφευχθεί η απώλεια δεδομένων από παράλειψη- που συνήθως αποτελούν συμπτώματα της κλινικής εικόνας ενός ατόμου το οποίο πάσχει από κατάθλιψη. Πιο συγκεκριμένα:

Δεν αποζητούσε το παιδί της, αλλά γκρίνιαζε με το τίποτε, ήταν άτονη και δεν ενδιαφερόταν για τίποτε, έγινε επιρρεπής σε εκρήξεις οργής και σε άλλες μορφές αυτοκαταστροφικής και καταστροφικής συμπεριφοράς (ευέξαπτη, εκνευριζόταν εύκολα, επιθετική), έγινε απαιτητική ή/και ανικανοποίητη, είχε αγωνία, ανησυχία, αναστάτωση, άγχος, νευρικότητα, βρισκόταν σε διέγερση, αισθανόταν έξαψη και ταραχή-υπερένταση, υπόφερε μέσα της πάρα πολύ και ένιωθε εσωτερική ένταση, βασανιζόταν με αισθήματα ενοχής και φόβου, όπως επίσης είχε στεναχώρια-μελαγχολία. Αντιδρούσε με τόνο καταθλιπτικό, ήταν σε κατάσταση μαρασμού, διένυε μια περίοδο «πένθους» και είχε ένα έντονο συναίσθημα νοσταλγίας, μέχρι που υπέβαλε τον εαυτό της ανεπιτυχώς σε απόπειρες αυτοκτονίας, ώσπου τελικά, παρότι σώθηκε η ίδια, οδηγήθηκε στη διάλυση του γάμου της:

Χωρισμός. Διάλυση γάμου τελικά.³

Από την άλλη πλευρά, οι γονείς των άλλων δύο οικογενειών που απάντησαν, δεν αρνήθηκαν ότι, αισθάνονταν ηρεμία, ξεκούραση και ανακούφιση που δεν είχαν κοντά τους τα παιδιά τους, έστω και αν υπήρχαν φορές που τους έλειπαν· γεγονός που επιβεβαιώθηκε και από τα δύο παιδιά, αλλά και από τους παππούδες στη μία περίπτωση.

Όταν έχεις κάποια προβλήματα, ναι μεν σκέφτεσαι το παιδί και σου λείπει, αλλά από την άλλη ανακουφίζεσαι, γιατί μπορείς να βγάλεις τα άλλα, πιο εύκολα, πέρα.⁴

Και συμπλήρωσε ότι ένιωθε ήρεμη, ήσυχη και ασφαλής:

Κατά ένα μέρος και γιατί ήταν το παιδί μου σε καλά χέρια.⁵

Την απάντηση αυτή, την επανέλαβε ο συγκεκριμένος γονέας στην ίδια ερώτηση και στην εκδοχή «Άλλο. Τι;»:

Ούτε και αδιαφορούσα, αλλά ήμουν και ήσυχη, γιατί το παιδί μου ήταν σε καλά χέρια.⁶

¹ Ερ/γιο παιδιού 32: ερώτ.39, σ.6.

² Ερώτηση παππούδων 67 και παιδιού 39.

³ Ερ/γιο γονέων 2: ερώτ.61, σ.12.

⁴ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.60, σ.12.

⁵ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.61, σ.12.

⁶ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.61, σ.12.

Αλλά και ο γονέας της άλλης οικογένειας κάτι παραπλήσιο απάντησε και στις δύο ερωτήσεις ιδίου περιεχομένου:

Αντιδράσεις δικές μου ..., εντάξει, σίγουρα, όταν αλλάζει μια κατάσταση και από κει που έχεις μια οικογένεια, η οικογένειά σου διαλύεται και μπαίνεις σε ένα καινούργιο δρόμο, κατά κάποιο τρόπο, δηλαδή χωρίς σύζυγο και τα παιδιά, κι έχεις ανάγκες, ας πούμε, να τα μεγαλώσει ο παππούς ή η γιαγιά, λογικό είναι στην αρχή, να μην αισθάνεσαι και τόσο καλά, γιατί μπαίνεις σε ένα διαφορετικό δρόμο. Αυτό δεν είναι από την αγάπη σου για τα παιδιά, φυσικά, ούτε ενδιαφέρον σου. Απλά γυρίζεις σελίδα, είσαι σε ένα άλλο κεφάλαιο. Ε... Τί να σου πω; Αντίδραση, εντάξει, σίγουρα καμιά φορά, μου λείπουν τα παιδιά μου. Έτσι; Καμιά φορά μου λείπουν, όμως ξέρω πολύ καλά ότι, εκείνες τις ώρες που μου λείπουν, ε ... δεν γίνεται να είμαι. Ξέρω, δηλαδή, κάποιες ώρες που μπορώ να βρεθώ μόνος μου στο σπίτι αργά το βράδυ και να βλέπω τηλεόραση, εντάξει, από τη μια είναι ξεκούραση, χαλάρωση από όλη την ημέρα, την κουραστική, σίγουρα μου λείπουν. Άλλη αντίδραση, όχι, να είμαι σε άσχημη κατάσταση ψυχολογική και τέτοια. Όχι τίποτα, δεν έχω κάτι τέτοιο. Δεν τα νιώθω μακριά μου καταρχήν. Δεν τα νιώθω μακριά μου, γιατί ξέρω πολύ καλά ότι, μπορώ να τα πλησιάσω ανά πάσα ώρα και στιγμή. Είναι δίπλα μου. Είναι μια αναγκαστική κατάσταση.¹

Έναν αποχωρισμό τον νιώθεις. Απλώς, αλλάζει η ζωή σου, αλλάζει η ζωή σου, αλλάζει η ζωή σου.²

Αντίθετα με αυτόν τον γονέα που δεν εκδήλωσε καμιά ιδιαίτερη συμπεριφορά, επειδή δεν τα αισθανόταν μακριά του, και πίστευε ότι μπορούσε να έχει πρόσβαση σε αυτά ανά πάσα ώρα και στιγμή όταν ο ίδιος το επιθυμούσε, τα παιδιά του ίσως δεν συμερίζονταν την άποψή του· και είναι λογικό, αφού ο γονέας έφυγε με τη θέλησή του, αλλά χωρίς τη σύμφωνη γνώμη των παιδιών του, που δεν βρίσκονταν στην ίδια πλεονεκτική θέση με εκείνον να τον επισκέπτονται όποτε αυτά ήθελαν.

Γενικά, στη συμπληρωματική-επιβεβαιωτική ερώτηση που ακολουθούσε και που αφορούσε ξανά τις μετέπειτα από τον χωρισμό γονέων - παιδιών αντιδράσεις των πρώτων, αυτοί άπτησαν στα ίδια βήματα με τα προηγούμενα. Η δεύτερη υποβολή της σχεδόν ίδιας ερώτησης, δεν επηρέασε και δεν διαφοροποίησε την άποψή τους, οπότε οι απαντήσεις τους ενισχύθηκαν.

2.7.2.2 Συμπληρωματικές απαντήσεις των παππούδων και των εγγονιών αναφορικά με τις αντιδράσεις στη συμπεριφορά των γονιών μετά τον αποχωρισμό τους από το παιδί τους

Οι συμπληρωματικές απαντήσεις των παππούδων και των εγγονιών τους, που αφορούσαν τις αντιδράσεις του ενός ή και των δύο γονέων μετά τον αποχωρισμό τους από το παιδί τους μέσα σε κάθε οικογένεια, συνοψίζονται στα κάτωθι:

Ήρεμος/η-ήσυχος/η-ασφαλής (σύμφωνα με τις απαντήσεις των παππούδων για τον ένα ή και τους δύο γονείς των 13 από τις 19 οικογένειες στις οποίες απάντησαν και σύμφωνα με τα 11 από τα 13 εγγόνια που απάντησαν στην συγκεκριμένη ερώτηση):

Ήξερε ότι, θα με αφήσει εδώ και θα είμαι καλά.³

Ανεση-ήταν χαλαρωμένος/η-ευχαριστημένος/η (12/19 ως απάντηση των παππούδων και 8/13 ως απάντηση των εγγονιών):

¹ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.60, σ.12.

² Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.61, σ.12.

³ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.40, σ.7.

Που με κράτησε η γιαγιά μου εδώ.¹

[Ο πατέρας] Για μένα, ναι, και για τον αδερφό μου.²

Ανακούφιση – ικανοποίηση (14/19 σύμφωνα με τους παππούδες και 6/13 σύμφωνα με τα εγγόνια):

Είχαν τσάμπα το παιδί τους εδώ. Ξέρανε, πού πήγε το παιδί. Ήταν ξένοιαστοι. [Η μητέρα] Έλεγε ότι θα αυτοκτονήσει, αλλά δεν το έκανε.³

Απάθεια-αδιαφορία-δεν τον/την ένοιαζε για το παιδί (4/19 και 6/13, για τους παππούδες και τα εγγόνια, αντίστοιχα⁴):

Δεν τον ένοιαζε [πατέρα] για τη μάνα μου, που χωρίστηκαν.⁵

[Η μητέρα] Για όλους και για μένα και για τον Γ. {αδερφός παιδιού}.⁶

Έχασε το ενδιαφέρον για το παιδί, παραιτήθηκε από πατέρα/μητέρα και προσαρμόστηκε στην νέα κατάσταση (4/19 και 5/13, για τους παππούδες και τα εγγόνια τους, αντίστοιχα). Δεν αποζητούσε το παιδί του/της, αλλά γκρίνιαζε με το τίποτε, ήταν άτονος/η και δεν ενδιαφερόταν για τίποτε (1/19 και 2/13). Έκανε εκρήξεις οργής και είχε καταστροφική και αυτοκαταστροφική συμπεριφορά (ευέξαπτος/η, εκνευριζόταν εύκολα, επιθετικός/ή) (4/19 και 4/13). Έγινε αυτοαπαιτητικός/ή, ανικανοποίητος/η (1/19 και 3/13). Είχε αγωνία-ανησυχία-αναστάτωση-άγχος-νευρική-βρισκόταν σε διέγερση-αισθανόταν έξαψη και ταραχή-υπερένταση (6/19 και 7/13). Υπόφερε μέσα του/της πάρα πολύ-ένιωθε εσωτερική ένταση (10/19 και 9/13).

Βασανιζόταν με αισθήματα ενοχής και φόβου (7/19 και 6/13):

[Ο πατέρας] Ο αδερφός μου βγήκε αλήτης, [σκεφτόταν ο πατέρας:] «Να μη βγει και η κόρη μου».⁷

Κλειστός/ή, εσωστρεφής, σπαραζόταν από μόνωση (7/19 και 2/13).

Στεναχώρια-μελαγχολία. Αντιδρούσε με τόνο καταθλιπτικό, ήταν σαν να είχε μαραζώσει (8/19 και 6/13):

Σου λέει: «Γιατί να χωρίσω από τη γυναίκα μου και ο γιος μου να βγει αλήτης; Να είναι καλός, να βγάλει χρήμα και να βρει μια κοπέλα αξία».⁸

Διένυε μια περίοδο «πένθους» και είχε ένα έντονο συναίσθημα νοσταλγίας (7/19 και 9/13):

Ο μπαμπάς δεν είχε, γιατί με έβλεπε κάθε μέρα.⁹
Του έλειπε η μαμά.¹⁰

Έκανε απόπειρες αυτοκτονίας (2/19 και 1/13):

[Η μητέρα] Είχε χτυπήσει με το χέρι της το τραπέζι και επάνω είχε το μαχαίρι, το κρατούσε ισορροπημένο και καρφώθηκε στο χέρι της και πήγε στο νοσοκομείο και της το βγάλαν. Έχει κόψει φλέβα και έκανε δέκα ράμματα και έχουν μείνει επάνω σημάδια και ήταν έτοιμοι να της κάνουν χειρουργείο, αλλά δεν της έκαναν.¹¹

¹ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.40, σ.7.

² Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.40, σ.7.

³ Ερ/γιο 4: ερώτ.68, σ.13.

⁴ Αυτή η τακτική παρουσίας θα συνεχιστεί και στις επόμενες εκδοχές.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.40, σ.7.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.40, σ.7.

⁷ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.40, σ.7.

⁸ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.40, σ.7.

⁹ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.40, σ.7.

¹⁰ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.40, σ.7.

¹¹ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.40, σ.7.

Δε ζούσε (4/19 και 2/13).

Άλλο. Τι;

Στεναχώρια μόνο.¹

Τους λείπει απλά το παιδί.²

Πού να τη δω, μάνα μ' [τη μητέρα]; [Για τον πατέρα, όσον αφορά το διαζύγιο:] Αυτό μόνο, δηλαδή εγώ που έμενα μαζί εδώ, το βράδυ είχε ανησυχία. Χωλοπαθιένταν, τη νύχτα σκέφτονταν, στενοχωριένταν. Τη μέρα στη δουλειά ξεχνιένταν, ενώ το βράδυ κλείνονταν.³

Δεν ξέρω/ δεν απαντώ (6/19 και 2/13).

2.7.2.3 Αντιδράσεις-συμπεριφορά του παιδιού μετά τον αποχωρισμό του από τους γονείς του

Ποικίλλει και χαρακτηρίζεται από υποκειμενικότητα το πλήθος των αντιδράσεων που θα εκλάβει το κοινωνικό περιβάλλον ως εκδηλώσεις και αντιδράσεις ενός παιδιού κατά την απουσία των γονέων του, αλλά παρόλα αυτά, έγινε μια προσπάθεια να αποτυπωθούν αυτές παράλληλα και από τις τρεις πλευρές - γενεές, προκειμένου να αποσβεσθεί και να εξαλειφθεί το υποκειμενικό στοιχείο.

Σε ανοιχτή ερώτηση της ερευνήτριας, σχετικά με το εάν τα εγγόνια εκδήλωσαν κάποιες αντιδράσεις ή παρουσίασαν μια εξεζητημένη συμπεριφορά, αφότου αποχωρίστηκαν τους γονείς τους, συνολικά έλαβε 103 απαντήσεις από τους παππούδες και τις γιαγιάδες των 33 κατατετημεμένων κατά γενεές οικογενειών που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα.⁴

Βρέθηκε, λοιπόν, ότι:

- Σε ποσοστό 13,59% (14/103 απαντήσεις ή σε 14 από τις 33 οικογένειες) δεν εκδηλώθηκε καμία αλλαγή στη συμπεριφορά των παιδιών και οι παππούδες δήλωσαν πως, η κατάσταση που επικρατούσε στη νέα οικογένειά τους ήταν καλή, ομαλή, χωρίς κανένα πρόβλημα και υπήρχε μια φυσιολογική ροή της ζωής των εγγονιών τους και των ιδίων.

Τίποτα, φυσιολογικά, φυσιολογικά. Δεν είχαμε πρόβλημα. Ε, τίποτα, απλώς ... (Σας έλεγε κάτι για το μπαμπά ή για τη μαμά;) Ε, για το μπαμπά, ήξερε ότι θα' ρχότανε, ότι θα ήταν εδώ, δηλαδή, και θα' ρθει. Του έλεγα: «Ο μπαμπάς δεν είναι εδώ αυτή τη στιγμή». Τον έπαιρνε τηλέφωνο κάτω στο μαγαζί, αν τον ήθελε. Ποτέ δεν της [εγγόني] τον στέρησα το μπαμπά. Άμα ήθελε τίποτα, τον έπαιρνε τηλέφωνο κάτω. (Για τη μαμά;) Για τη μαμά, δεν μπορούσε. Πού να την πετύχουμε; (Πώς συμπεριφερόταν;) Ε, τη ζητάγε καμιά φορά, έλεγε: «Πού είναι η μαμά; Δε θα γυρίσει η μαμά;» «Δε γυρνάει η μαμά», της έλεγα. Κάποια φορά τα πήγα μες στο νεκροταφείο, αλλά δεν τα' βαλα μέσα στα μνήματα, δηλαδή, και τους είπα: «Ε, εδώ είναι και η μαμά, γιατί αφού δεν έρχεται, κάπου πρέπει να είναι η μαμά». Και τους είπα ότι, είναι σε ένα σπιτάκι στο οποίο βάζουν όλους αυτούς που πεθαίνουν και δεν τα πήγα, όμως, μέσα· «Απ' έξω, να πάω εγώ να ανάψω το καντηλάκι της μαμάς», λέω, «και εσείς θα καθίσετε εδώ». Άλλη φορά δεν τα έχω πάει, όμως, καθόλου τα παιδιά. Δεν θέλω να λυπηθούν. Λέω: «Είναι κάτι σαν σπιτάκια στα οποία βάζουν αυτούς που φεύγουν, για να μη κρυώνουν και να μη βρέχονται στο χιόνι και στη βροχή». Γιατί μου λεν: «Πού είναι η μαμά; Δεν

¹ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.40, σ.7.

² Ερ/γιο 12: ερώτ.68, σ.13

³ Ερ/γιο 7: ερώτ.68, σ.13

⁴ Όπως έχει προαναφερθεί οι παππούδες μιας οικογένειας αρνήθηκαν να απαντήσουν και μιας άλλης είχαν αποβιώσει. Συμμετείχαν όμως, επειδή απάντησε η μητέρα των παιδιών μαζί με το παιδί της για τη μια από αυτές και το εγγόνι της άλλης οικογένειας, αντίστοιχα.

κρύνει; Δε βρέχεται;». Αυτό τους λέω, ότι έχουμε κάνει ένα ωραίο σπιτάκι, αλλά η ψυχούλα της είναι πάνω στον ουρανό και μας βλέπει. Αυτά. Τί να πω άλλο;¹

Σύμφωνα με την άποψη του γονέα του ίδιου παιδιού, αυτό είχε συμπεριφορά η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως φυσιολογική, με δείγματα έλλειψης του ενός γονέα, έστω και αν το παιδί στην πραγματικότητα βίωνε την απουσία και των δύο γονέων του.

Δεν υπήρχε κάποια διαφορά στην αντίδρασή του ή στον τρόπο σκέψης του ή ε ... , στις δραστηριότητές του, γενικότερα. Δεν υπήρχε κάποια διαφορά με πριν. Απλά, το παιδί ήταν σχετικά φυσιολογικό, γιατί ουσιαστικά κάθε μέρα ήμουν κοντά τους, δεν τα αποχωρίστηκα ποτέ για μια μέρα ή δύο, να λείπω κάπου, ξέρω' γω εντάξει, εκτός, λόγω δουλειάς ή κάτι άλλο. Δηλαδή, δεν αποχωρίστηκα τα παιδιά μου, με την έννοια ότι ... τους έλειψα πολύ σαν πατέρα. (Όσον αφορά τη μητέρα, είχαν εκδηλώσει κάτι;) Όσον αφορά τη μητέρα, στην αρχή, τον πρώτο καιρό, εντάξει, τους έλειπε η μητέρα. Καμιά φορά τα βράδια αισθανόταν κάποιες ανασφάλειες. Φροντίσαμε, όμως, όλοι μας να είμαστε κοντά τους, να τους εξηγήσουμε, να είμαστε τόσο κοντά τους, ούτως ώστε, όσο και να τους λείπει η μητέρα τους, να μπορούμε να τους καλύπτουμε, όχι όλο το κενό, αλλά ένα μέρος απ' αυτό το κενό.²

Οι νυχτερινές ανασφάλειες που εκδήλωνε το παιδί σύμφωνα με τον γονέα, ήταν πραγματικές και φάνηκαν όταν το παιδί δήλωσε ότι, ένιωθε πως οι παππούδες του το αγαπούσαν, επειδή ξάπλωναν μαζί του το βράδυ, κάτι ανάλογο δηλαδή με αυτό που είχαν πει και οι παππούδες του σε άλλη ερώτηση.³

Γιατί... η γιαγιά το βράδυ έρχεται στο δωμάτιό μου και ξαπλώνει μαζί μου και πηγαίνει και στον Κ. {αδερφό εγγονιού} και πηγαίνει πέρα δώθε. Έρχεται δηλαδή και σε μένα και στον Κ. Αυτά.⁴

Τα μισά παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα, απάντησαν πως δεν παρουσίασαν καμία ιδιαίτερη αντίδραση ή συμπεριφορά μετά από τον αποχωρισμό από τους γονείς τους, η ζωή τους ήταν καλή και κυλούσε φυσιολογικά (10/20 ή 50%). Αυτό μπορεί να εξηγηθεί, για μερικά από τα παιδιά, από το γεγονός ότι, δεν βίωσαν την έννοια του αποχωρισμού, αφού από τις πρώτες μέρες της ζωής τους βρίσκονταν κάτω από την αποκλειστική φροντίδα των παππούδων τους.

Πάρα πολύ καλά. Όπως συμπεριφέρεται ένα παιδί. (Ενιωθες ότι διέφερε σε κάτι από τα υπόλοιπα παιδιά;) Όχι, όχι, όχι. (Να στεναχωριέσαι για τους γονείς;) Όχι, όχι καθόλου. (Όσον αφορά τις αντιδράσεις σου, τη συμπεριφορά σου προς τη γιαγιά και τον παππού;) Πάρα πολύ καλές. (Κάτι άλλο θέλεις να συμπληρώσεις;) Όχι, ευχαριστώ.⁵

Καλά, ε, εντάξει με το γέλιο μου, με φρόντιζαν, ε ..., με τάζαν ...⁶

Σε ό,τι αφορά την απάντηση του συγκεκριμένου παιδιού, οι ενήλικοι της οικογένειάς του είχαν διαφορετική άποψη. Τόσο οι παππούδες όσο και ο γονέας του παιδιού παρατήρησαν ότι, αυτό έγινε πιο νευρικό και ήταν επιρρεπές σε ξεσπάσματα.

Πιο νευρικό και πιο ευαίσθητο.⁷

¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.64, σ.12.

² Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.57, σ.11.

³ Ερ/γιο 9: ερώτ.38, σελ 6, (Υπάρχει ήδη η παραπομπή σε άλλο σημείο).

⁴ Ερ/γιο παιδιού 9: ερώτ.103, σ.22.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 19: ερώτ.36, σ.5.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 2: ερώτ.36, σ.5.

⁷ Ερ/γιο γονέων 2: ερώτ.57, σ.11.

- Στο ίδιο ποσοστό 13,59% (14/103) με το παραπάνω των παππούδων, αναφέρθηκε από τους ίδιους ότι, το εγγόνι τους είχε την αίσθηση της απουσίας τουλάχιστον ενός μέλους της οικογένειάς του, το οποίο αναζητούσε και ανησυχούσε για την υγεία του.

Ε...Όταν την ανέλαβα εγώ, τη Σ.{εγγόνι}, η Σ. ήταν υπερκινητική. Γιατί μου το είπε και η Κ.{ίσως παιδίατρος ή ψυχολόγος}, το είχα πάει στην Κ., μήπως μπορέσω και τη συμμορφώσω. Λοιπόν και όταν μου είδε η κυρία Κ. τη Σ., λέει: «Τη Σ. να προσέξεις, μη σκέφτεσαι τα άλλα [εγγόνια]. Αυτό το παιδί τί βιώματα έχει και πώς θα του τα διορθώσεις;» Γιατί το παιδί είχε δει όλες αυτές τις καταστάσεις ... κοντά τους. (Πώς αντιδρούσε όταν ήταν εδώ;) Πώς αντιδρούσε όταν ήταν εδώ; (Έλεγε κάτι για τους γονείς της;) Όχι, δεν έλεγε ότι: «Θα πάω». Για τη μάνα, την αναζητούσε και όταν την έβλεπε, καμιά φορά δηλαδή ..., όταν την βλέπει, δεν λέει τίποτα. Μη λέμε παράλογα πράγματα, αλλά γι' αυτόν ... καθόλου. (Για τον πατέρα δηλαδή, καθόλου;) Για τη μάνα, η Σ., αν τη βρει, εντάξει. Άλλα την έχει, ξέρεις: «Αν, γιαγιά, γίνει καλή κοπέλα [η μητέρα] θα την πάρεις;» Λέει και αυτό η Σ., ενώ η Ε.{αδελφή παιδιού}: «Μην τη βάλεις εδώ μέσα», η Ε. το λέει και το ξαναλέει. Εδώ μου λέει μια μέρα: «Μην τη βάλεις εδώ μέσα, εγώ θα σηκωθώ να φύγω», λέει. (Α, δεν την θέλει;) Δεν τη θέλει, γινόταν χαμός ... «Καλά», λέω, «τώρα μη μιλάς, τελείωσε». Δεν έχει καν το ενδιαφέρον αυτό.¹

Αλλά και από τα εγγόνια εκφράστηκε η επιθυμία για τους γονείς. Τρία από τα δέκα παιδιά που είχαν ήρεμη οικογενειακή ζωή με τους παππούδες τους, συμπλήρωσαν πως τους έλειπαν ο ένας ή/και οι δύο γονείς τους.

Καλά. (Δηλαδή σου έλειπε; Στενοχωριόσουν; Ήσουν καλά;) Μου έλειπε, μου έλειπε και ήμουν καλά, ε ... (Τί σκεφτόσουν για αυτόν; Τί αισθανόσουν;) Να ξαναγυρίσει πίσω. Κάτι άλλο για το μπαμπά;) Όχι. (Για τη μαμά τί αισθανόσουν; Τί σκεφτόσουν, όταν δηλαδή,... Μετά, όταν πέθανε, τί αισθανόσουν;) Να μην πεθάνει. Μου έλειπε. (Κάτι άλλο;) [Έγινε αρνητικά] Τσ.²

Καμία σχέση, τίποτα. (Δηλαδή;) Εντάξει ήμουν. (Εδώ που ζούσες με τη γιαγιά, πώς αντιδρούσες;) Εντάξει. (Καλά; Στενοχωριόσουν για το μπαμπά και τη μαμά; Τους σκεφτόσουν;) Όχι, εντάξει. Άμα καθόμουν, σκεφτόμουν, στενοχωριόμουν. (Τί σκεφτόσουν, δηλαδή, γι' αυτούς;) Τα πάντα. (Όπως...;) Όπως, μπήκε η μάνα μου μέσα. (Στη φυλακή. Και για το μπαμπά;) Το ίδιο. Ότι τώρα θα είναι μόνοι τους ..., στενοχωριέμαι. (Για τη γιαγιά;) Ε, η γιαγιά δεν έχει κανένα πρόβλημα, ήταν εδώ. (Ναι, όπως ζούσατε σου άρεσε;) Ναι.³

Από τα υπόλοιπα παιδιά, τα περισσότερα (8/20 ή 40%) δήλωσαν ξεκάθαρα πως, τους έλειπαν σε μεγάλο βαθμό οι γονείς τους, γεγονός που το εκδήλωναν είτε με κλάμα είτε με το συνεχές ενδιαφέρον τους, το οποίο εξέφραζαν στους παππούδες τους και αυτοί με τη σειρά τους έσπευδαν από την πλευρά τους να τα καθησυχάσουν.

Χάλια. Ήθελα τη μαμά μου και το μπαμπά μου. Σκεφτόμουν το μπαμπά και τη μαμά μου.⁴

Ε, μου έλειπε ..., μου έλειπαν πολύ και η μαμά και ο μπαμπάς, ε ... και μου έλεγε η γιαγιά: «Δεν πειράζει, θα' ρθει και η μαμά σε λίγο καιρό, θα' ρθει και ο μπαμπάς να σε δούνε». Αλλά εγώ, όμως, έκλαιγα και κοιτούσα τις φωτογραφίες τους και μου έλειπαν, αλλά όμως περνούσα καλά με τον παππού και τη γιαγιά.⁵

¹ Ερ/γιο 8: ερώτ.64, σ.12.

² Ερ/γιο παιδιού 14: ερώτ.36, σ.5.

³ Ερ/γιο παιδιού 33: ερώτ.36, σ.5.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 3: ερώτ.36, σ.5.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 21: ερώτ.36, σ.5.

Ορισμένες φορές, στα λεγόμενα αυτών των παιδιών καθρεπτιζόταν η αδυναμία τους να αντιδράσουν προκειμένου να αλλάξουν την πορεία της ζωής τους, καθώς επίσης, διαφαίνονταν τα σχηματοποιημένα κοινωνικά πρότυπα που είχαν εσωτερικεύσει και ο τρόπος με τον οποίο συμπεριφέρονταν, επηρεαζόταν από τα κοινωνικά σχόλια του περιγύρου.

Εντάξει, το μοναδικό που θυμάμ ..., τους ζητούσα πίσω, ξέρω' γω, να γυρίσουν. (Τους γονείς;) Ναι. Λοιπόν, εντάξει, έκλαιγα σε κάποιες δόσεις, ξέρω' γω. Αυτό. (Αυτή ήταν, δηλαδή, η μοναδική σου αντίδραση;) Ναι. Δεν μπορούσα να κάνω κάτι άλλο, πιστεύω. Και να ήθελα, δηλαδή, να κάνω κάτι άλλο, δεν μπορούσα. Γιατί πιστεύω στην ηλικία 7 χρονών, δεν μπορείς να κάνεις κάτι πέρα απ' αυτό.¹

Κακά, γιατί δεν το μπορούσα αυτό το πράγμα. Και..., γιατί δεν μπορούσα να ζήσω χωρίς τον πατέρα μου και τη μητέρα μου και δεν μπορούσα να ..., δηλαδή, δεν μπορούσα να κρατηθώ άλλο, ήθελα να ζήσω με τον πατέρα μου και τη μητέρα μου, αλλά δεν μπορούσα, γιατί έκαναν κάποια κακά πράγματα και που εγώ δεν έπρεπε να τα δω. (Και εδώ, όταν ήρθες με τον παππού και τη γιαγιά στο σπίτι, πως ένιωθες εσύ;) Ε, καλά, ένιωθα καλά, καλά και ευτυχισμένη.²

Για τον πατέρα μου, δεν αισθανόμουν. Για τη μητέρα μου, ντάξει και στενοχωριόμουν που δεν ήτανε, μου λέγανε κιόλας οι φίλοι μου: «Πού είναι;» η μάνα μου και τέτοια, αλλά ... ντάξει ..., το συνήθισα μετά. Λέω: «Ντάξει, είμαι με τη γιαγιά μου», λέω, αφού έρχονταν και μ' έβλεπε η μάνα μου, δεν είχα κάποια στεναχώρια. Μικρή όταν ήμουν, είχα ρε παιδί μου, ήθελα να' χω τη μάνα μου, αλλά ... για τον πατέρα μου τίποτα, δεν ..., για τον πατέρα μου δε μίλαγα καθόλου. Για τη μάνα μου ντάξει.³

- Ο λόγος για τον οποίο η απουσία των γονέων δεν άγγιξε τα παιδιά τους σε μεγάλο βαθμό έτσι ώστε να τα τραυματίσει, ήταν, κατά την άποψη των παππούδων, η παρουσία των ίδιων (11/33 οικογένειες ή 11/103 ή 10,67% συνολικές απαντήσεις). Αυτοί, κατά κάποιον τρόπο, λειτουργούσαν ως ασπίδα προστασίας για τα εγγόνια τους, απορροφούσαν τους κραδασμούς από την έλλειψη των γονέων των παιδιών και τους αναπλήρωναν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο.

[Παππούς:] Στεναχωριέται, στεναχωριέται, καταλαβαίνει. Σκέφτεται: «Μάνα δεν έχω, πατέρα δεν έχω. Τί γίνεται;» [Γιαγιά:] Ε, κοίτα, όταν χώρισαν...στεναχωριόταν. Δε στεναχωριόταν το παιδί; Αλλά αφού είχε εμάς δίπλα και...⁴

Μπα...Δεν είχε κανένα πρόβλημα, δεν είχε κανένα πρόβλημα. (Στη συμπεριφορά;) Εμάς αγαπούσε και εμάς... Για τη μάνα του δεν ενδιαφέρονταν. (Για τον πατέρα του;) Και γι' αυτόν τα ίδια. Δε... δεν τον ένοιαζε. Πώς το λένε; Εδώ εμάς γνώρισε.⁵

- Οι υπόλοιπες απαντήσεις που δόθηκαν από τους παππούδες, είχαν μικρότερη συχνότητα εμφάνισης, καθώς τα εγγόνια: δεν τα ένοιαζε για τον έναν ή/και τους δύο γονείς τους (7/33 οικογένειες ή 7/103 ή 6,79% συνολικές απαντήσεις), ήταν οξύθυμα, νευριάζαν πολύ εύκολα ή/και σε έντονο βαθμό, και φώναζαν, εκδηλώνοντας εκρηκτικές αντιδράσεις (6/33 οικογ. ή 6/103 ή 5,82% συν. απαντ.), έκλαιγαν ακόμη και χωρίς ιδιαίτερο λόγο (5/33 οικογ. ή 5/103 ή 4,85%), δεν καταλάβαιναν λόγω του μικρού της ηλικίας τους (5/33 οικογ. ή 5/103 ή 4,85%), αντιδρούσαν με άσχημο τρόπο, έκαναν το αντίθετο από αυτό που τους υποδείκνυαν και δεν δέχονταν παρατηρήσεις (5/33 οικογ. ή 5/103 ή 4,85%), δεν γνώριζαν τον γονιό τους για να τον

¹ Ερ/γιο παιδιού 10: ερώτ.36, σ.5.

² Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.36, σ.5.

³ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.36, σ.5.

⁴ Ερ/γιο 4: ερώτ.64, σ.12.

⁵ Ερ/γιο 29: ερώτ.64, σ.12.

πονέσουν, οπότε τους έλειπε ένας γονέας με την ευρύτερη έννοια του όρου (4/33 οικογ. ή 4/103 ή 3,88%). Αντίθετα, σε ίσο αριθμό, τα παιδιά που είχαν γνωρίσει τους γονείς τους, στενοχωριόντουσαν γι' αυτούς, κι ενώ είχαν παρουσιάσει προβλήματα ύπνου (4/33 οικογ. ή 4/103 ή 3,88%), όπως π.χ. εφιάλτες, αγωνία, αδυναμία να κοιμηθούν μόνα τους, πετάγονταν, φώναζαν ή αναστέναζαν στον ύπνο τους, τελικά όμως, στις περιπτώσεις ορισμένων παιδιών (4/33 οικογ. ή 4/103 ή 3,88%), οι παππούδες και γιαγιάδες διαβεβαίωναν ότι, τα εγγόνια τους επανέρχονταν στη φυσιολογική τους κατάσταση, αφού συνήθιζαν με την νέα κατάσταση, προσαρμόζονταν και ηρεμούσαν.

Είχε αυτό το παιδί, και τώρα ακόμα, Κική {ερευνήτρια}, λόγω ότι του έχει λείψει [η μητέρα]. Έρχεται ώρα και νευριάζει. Νευριάζεται πολύ εύκολα. Τώρα ηρέμησε. Έρχεται ώρα που αντιδράει. Τον πρώτο χρόνο φώναζε στον ύπνο του, την φώναζε. Τώρα όμως δεν μιλάει, καταλαβαίνει ότι είμαι εγώ.¹

[Γιαγιά:] Εμείς του είπαμε ότι, η μαμά έχει πάει ταξίδι μακρινό. Πότε θα' ρθει, δεν ξέρουμε. Αφού πέρασαν τα χρόνια: «Πότε θα' ρθει η μαμά;» «Μπορεί να' ρθει, μπορεί και να μην ρθεί», του λέμε. «Ναι, αλλά πρέπει να πάμε εμείς, να ψάξουμε να τη βρούμε». Αυτό ήταν η αντίδρασή του. (Μετά πώς αντιδρούσε;) [Παππούς:] Ε, μετά σιγά-σιγά προσαρμόστηκε. [Γιαγιά:] Μετά που κατάλαβε, ότι και εμείς στεναχωριέμασταν και πονούσαμε, σταμάτησε να λέει τίποτα. [Παππούς:] Ε, ηρέμησε και ... [Γιαγιά:] Σταμάτησε να μιλάει για την μαμά του. (Και το επηρέασε και όσον αφορά και τον ύπνο του, που μου είπατε πριν;) [Παππούς και Γιαγιά:] Ναι, ναι. (Είχε, δηλαδή, εφιάλτες;) [Γιαγιά:] Ναι. [Παππούς:] Οπωσδήποτε είχε κάποια αγωνία, κάποια σκέψη και τα λοιπά. [Γιαγιά:] Αφού σηκώνομαν εγώ, τ' άκουγα στο κρεβάτι του μέσα και πάαινα. «Τί είναι;» «Η Γ. {μητέρα}», κι έψαχνε έτσι το κρεβάτι -το' βαζα στο διπλό το κρεβάτι και κοιμότανε- «Η Γ. ήρθε, η Γ. και μου έφερε και παιχνίδι». (Αυτά σε τί ηλικία;) [Γιαγιά:] Τώρα σε τί ηλικία; [Παππούς:] Τεσσάρων, ε, τεσσάρων-πέντε ετών. [Γιαγιά:] Τεσσάρων, τεσσάρων-πέντε ετών, τόσο ήτανε. (Όσον αφορά τον πατέρα, όταν έμαθε ότι αυτοκτόνησε;) Τον πατέρα, όχι ..., δεν ..., εντάξει τον πήγαμε, τον είδε τον πατέρα του. Το πήγαμε, τον είδε ... [Παππούς:] Ε, δεν είχε πολύ, ας πούμε, κάποια έτσι ... [Γιαγιά:] ...δέσιμο με τον πατέρα του, δεν είχε ... [Παππούς:] Δέσιμο για να πονάει, ας πούμε, όσο με τη μητέρα του. Αυτή ήταν η διαφορά. Τί να κάνουμε, παιδάκι μου; Δεν βαριέσαι ... [Γιαγιά:] Αυτό είναι ...²

Οι διαταραχές ύπνου, όπως συχνές αφυπνίσεις ή δυσκολία ενός παιδιού να αποκοιμηθεί, μπορεί να οφείλονται στο αίσθημα της ανασφάλειας που προκύπτει λόγω αλλαγών του περιβάλλοντός του ή δυσάρεστων εμπειριών και γεγονότων μέσα σε μια διαταραγμένη οικογενειακή ατμόσφαιρα. Η καλύτερη πρακτική που μπορεί να ακολουθηθεί, είναι η εγγύτητα και η παρουσία του ατόμου που φροντίζει το παιδί, κατά τη διάρκεια του ύπνου του, έτσι ώστε αυτό να νιώθει ασφαλές.³ Σύμφωνα με τον WINNICOTT, αν διακοπεί ο νυχτερινός ύπνος ενός παιδιού από κάποιον τρόπο, απαραίτητη είναι η παρουσία τουλάχιστον ενός από τους δύο γονείς, γιατί αυτή θα προσφέρει στο παιδί ανακούφιση, καθώς το παιδί θα αναγνωρίσει από την πλευρά του τα σταθερά πράγματα του πραγματικού κόσμου και θα αποκαταστήσει την επαφή του με την πραγματικότητα.⁴ Έστω κι αν δεν πρόκειται για την ίδια τη μητέρα, αλλά για κάποια άλλη μητρική φιγούρα όπως η γιαγιά, εάν αυτή είναι συνέχεια κοντά στο παιδί, ακόμα και τις νυχτερινές ώρες, αυτό δείχνει τόσο τον στενό δεσμό που έχει αναπτυχθεί μεταξύ τους όσο και την προσπάθεια της γιαγιάς να εξασφαλίσει το

¹ Ερ/γιο 7: ερώτ.64, σ.12. [Και στο ημερολόγιο επαφών της ερευνήτριας].

² Ερ/γιο 10: ερώτ.64, σ.12.

³ ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, *Τόμος 2^{ος}*, σ.146 & 190.

⁴ BINNICOT: ό.π., 1988, σ.175.

αίσθημα της ασφάλειας και της προστασίας στο παιδί, για να μπορεί να στηρίζεται πάντα επάνω της.¹

- Δεδομένου ότι, η συμπεριφορά ενός παιδιού φέρει τη σφραγίδα της οικογενειακής δυσαρμονίας, υπήρξαν και ορισμένες μεμονωμένες περιπτώσεις, όπου αναφέρονταν ότι, τα εγγόνια: κλείστηκαν στον εαυτό τους και δεν ήθελαν κανέναν άνθρωπο από τον έξω κόσμο (2/33 οικογ. ή 2/103 ή 1,94%), έγιναν ζωηρά και ζόρικα παιδιά (2/33 οικογ. ή 2/103 ή 1,94%), έκαναν ζημιές (2/33 οικογ. ή 2/103 ή 1,94%), έβριζαν και δεν ήθελαν τους παππούδες τους ή οποιονδήποτε άλλο (2/33 οικογ. ή 2/103 ή 1,94%), ενώ αντίθετα κάποια άλλα (2/33 οικογ. ή 2/103 ή 1,94%) παρουσιάζονταν ως ήρεμα, ήσυχα και καλόβουλα παιδιά, καταλόγιζαν ευθύνες στον γονέα τους ή του προέβαλαν και εξέφραζαν επιθυμίες τους όσον αφορά την αναπλήρωση και αντικατάσταση της θέσης του άλλου γονέα (2/33 οικογ. ή 2/103 ή 1,94%). Ένα εγγόνι αρνούταν να φάει (1/103 ή 0,97%), ένα άλλο εκδήλωσε αυτοκαταστροφική συμπεριφορά χτυπώντας τον εαυτό του (1/103 ή 0,97%), ενώ κάποιο άλλο έγινε γενικά βίαιο (1/103 ή 0,97%).

Αντιδράσεις πολλές. Νεύρα, μ..., πιο άσχημα, άσχημα. Να φωνάζει, να κλείνεται στον εαυτό του, ε ... Τί να σου πω; Άσχημα. Δεν μπορώ να το περιγράψω. Χτύπαγε το κεφάλι του στον τοίχο. Ήταν, δηλαδή, άσχημες συνθήκες. Πολύ άσχημα. (Όλα αυτά, όταν χωρίστηκε από τη μητέρα της;) Ναι, μετά όταν άρχισε και δεν έρχονταν αυτή και δεν την έβλεπε, και φαίνονταν ...²

Έρχονταν, έκλαιγε. «Μαμά, πάρε τηλέφωνο. Πότε θα' ρθεις; Πότε θα' ρθεις;», έλεγε στη μαμά του εκεί πέρα κάτι τέτοια. Και έλεγε: «Θέλω να πάω σπίτι μου, θέλω να πάω σπίτι μου». Αυτά τα έλεγε, ναι. (Άλλη συμπεριφορά του παιδιού;) Ε, ήταν ζωηρός πολύ..., έκανε το αντίθετο από αυτό που μας ..., αντίδραση, αντιδράει, έκανε... ζημιές, έκανε πράγματα. (Ναι, αυτά πείτε μου...) Έβριζε, ναι. Έπαιζε εκεί πέρα, έκανε ζημιές, σε μια ώρα ήθελε να φύγει έξω, να πάει ..., αυτά ..., αντιδρούσε πολύ, πολύ αντιδρούσε δηλαδή. Όταν αυτό ..., αυτό ξέρει μέσα του τί ...;³

Άλλο είχε θυμό και δεν ήθελε να μιλάει στο τηλέφωνο με τους γονείς του (1/103 ή 0,97%), σαν να ήθελε να διακόψει κάθε δίοδο επικοινωνίας μαζί τους, επειδή ένιωθε ότι το απέρριψαν εκείνοι αρχικά.

Έγινε βίαιο, έκλαιγε, αντιδραστικό έγινε το παιδί. Μας έβριζε, δε μας ήθελε, έκλαιγε συνέχεια. Εγώ προσπαθούσα να το βγάλω έξω. Δηλαδή ωρίμασε αυτός πριν την ηλικία του. Ζήταγε συνέχεια τη μάνα, τον πατέρα του, στις αρχές. Μετά συνήθισε, εντάξει. Προσπαθούσα εγώ να τα αναπληρώσω όλα. ... Είχε θυμό, δεν ήθελε να τους μιλάει στο τηλέφωνο. Η Β.{εγγόνι} είχε πέσει σε ένα κρεβάτι και έκλαιγε συνέχεια.⁴

Υπήρξε και εγγόνι με υπερκινητικό σύνδρομο (1/103 ή 0,97%). Υπάρχει πιθανότητα, όντας και οι δύο γονείς του εθισμένοι στα ναρκωτικά, ένα συστατικό από τις ουσίες που καταχρώνταν να πέρασε στο έμβρυο τόσο κατά τη σύλληψη του παιδιού όσο και κατά την κυοφορία της μητέρας, οπότε να επέδρασε στο παιδί. Σε αυτό, ρόλο θα έπαιξε το είδος και η ποσότητα του ναρκωτικού που έκανε χρήση η μητέρα, αλλά και η φάση της εγκυμοσύνης στην οποία βρισκόταν όταν έκανε χρήση των ουσιών.⁵ Ένα άλλο παιδί (1/103 ή 0,97%) σωματοποιούσε την εσωτερική ψυχική του ένταση εκδηλώνοντας πυρετό την πρώτη ημέρα, κάθε φορά που έφευγε ο γονέας

¹ ANTΛΕΡ: ό.π., σ.181-182.

² Ερ/γιο 23: ερώτ.64, σ.12.

³ Ερ/γιο 28: ερώτ.64, σ.12.

⁴ Ερ/γιο 24: ερώτ.64, σ.12.

⁵ DE TOLEDO & ELDER-BROWN: ό.π., 1995, p.121. HOUTMAN: ό.π. 1999, pp.98-9.

του, και τέλος, ένα εγγόνι (1/103 ή 0,97%) έφτασε να εκδηλώσει ανοιχτά την επιθυμία του να αυτοκτονήσει.

Έκλαιγε. Έκλαιγε κι όπως είπαμε, από την πρώτη μέρα σήκωνε και πυρετό. Την πρώτη μέρα, όταν έφευγε η μαμά του από δω...κι ο μπαμπάς του, αλλά προπαντός με τη μαμά, γιατί η μαμά έρχονταν από τη δουλειά της, δούλευε νύχτα, μάζευε τα ρεπό κι έρχονταν να με βοηθάει κι εμένα και να βλέπει και το παιδί. (Γενικά όσον αφορά στο χαρακτήρα ή στη συμπεριφορά, είχατε καταλάβει κάποια διαφορά; Να κάνει, δηλαδή, κάποια ξεσπάσματα οργής ή κάτι τέτοιο; Στεναχώρια είχε;) Ε, όχι και πάρα πολύ. Δεν είχε. Μόνο την πρώτη μέρα, που έφευγε η μαμά, είχε κλάματα. Μετά...¹

Αν και δεν αποκλείεται, η σημασία που ορισμένοι παππούδες απέδιδαν στις αντιδράσεις, στις ψυχικές εκδηλώσεις και στην συμπεριφορά των εγγονιών τους, να αποτελούσε προβολή της δικής τους εσωτερικής συναισθηματικής κατάστασης πάνω σε αυτά τα παιδιά, τελικά, δεν καταφάνηκε κάτι τέτοιο.

Αξίζει να αναφερθεί ότι, μια γιαγιά εκ περιτροπής εκστόμιζε-απεύθυνε τις καλύτερες ευχές της στα εγγόνια της, επειδή, έστω και αν είχαν χάσει και τους δύο γονείς τους, όχι μόνον δεν αντιδρούσαν με άσχημο τρόπο, αλλά στάθηκαν «παλικάρια», κατά τα λεγόμενα της γιαγιάς, και φρόντιζαν πλέον εκείνα τον παππού και τη γιαγιά τους.

Πολύ καλά. Δεν τα' χω ακούσει εγώ, τη ... την κρίση τους. Για μάλαμα, θα πεις. Για να βρίσουν και αυτά, όχι δεν βρίζουν, να βάλουν τους πατεράδες τους και να γίνεται νίλα. Εγώ είμαι πολύ ευχαριστημένη από τα εγγόνια μου. Την ευχή μου να έχουν μέρα και νύχτα. (Αντιδρούσαν; Ξέρω' γω, στεναχωριόντουσαν, να σκέφτονται τον πατέρα ή τη μάνα ...;) Δεν αντέδρασαν αυτά, ήταν μικρά, συνήθισαν τη δεύτερα εδώ με τη μάνα τους, με τον παππού. Ήταν ο παππούς πολύ καλός άνθρωπος. (Αργότερα, όμως, που πέθανε και η μαμά; Πώς αντιδρούσαν;) Παλικάρια! Παλικάρια! Μην πάθουν ο παππούς και η γιαγιά τίποτα.²

Εμφανής ήταν η αμοιβαιότητα - ανταποδοτικότητα στις σχέσεις των παππούδων με τα εγγόνια τους ως δείγμα της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης, αφού όσα είχαν προσφέρει οι παππούδες σε αυτά πιο παλιά, εκείνα τους το ανταπέδιδαν με τον καιρό με την αγάπη τους.

Κάποιες από τις αναφορές των παππούδων και των γιαγιάδων, επί τη ευκαιρία της απάντησής τους για τις αντιδράσεις και τη συμπεριφορά των παιδιών κατά την απουσία των γονέων, επικέντρωναν στο θέμα της μητρότητας και του γονεϊκού ρόλου, καθώς επίσης στον τρόπο με τον οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις οι γονείς υποκαταστάθηκαν από τους παππούδες.

Α, το λέει πολλές φορές. Αν θα δουν είτε με μια όμορφη γυναίκα στην τηλεόραση λέει: «Μπαμπά, αυτή να πας να πάρεις. Μια όμορφη γυναίκα μαμά να έχουμε κι εμείς». Ναι, τους λείπει η μαμά. (Τους λείπει σαν μητέρα γενικά;) Σαν μητέρα γενικά, ναι. (Όχι όμως για τη συγκεκριμένη;) Κοίταξε, όχι, αφού δεν την ξέρουν καθόλου, δεν την πονέσανε, δεν την πονάνε, γιατί δεν γνώρισαν καθόλου μάνα. Δε νιώσανε το μητρικό ... χάδι. Το...τη μητρική προστασία, τη φροντίδα στον πυρετό, όταν παραμιλάει το παιδί και θέλει τη φροντίδα να γίνει καλά. Αφού δεν γνώρισαν μάνα, εγώ είμαι η μάνα.³

Δεν είχε αντιδράσεις, γιατί αφού ήταν μικρό. Τα πήρα μικρά, τί αντιδράσεις να έχουν; (Τί έλεγαν για τους γονείς τους, για το μπαμπά, για τη μαμά;) Καθόλου, έρχονταν η μαμά τους κάθε μεσημέρι. Μια περίπτωση: Φτιάχνουμε οικοδομή και είχαν πάει τα παιδιά, τα είχαν πάρει και ήμουν στο σπίτι που φτιάχναν την οικοδομή, όχι αυτού που μέναν με το ενοίκιο.

¹ Ερ/γιο 21: ερώτ.64, σ.12.

² Ερ/γιο 22: ερώτ.64, σ.12.

³ Ερ/γιο 18: ερώτ.64, σ.12.

Καθίσαμε αρκετά εκεί, όπως καθίσαμε, ε ... «Άντε, γιαγιά, να φύγουμε να πάμε σπίτι μας!» Και γυρίζω και τους λέω εγώ: «Βρε, εδώ είναι η μάνα σου, ο πατέρας σου, εδώ είναι...», «Όχι», λέει, «να πάμε κάτω σπίτι μας». Κατάλαβες; Εδώ, νιώθαν σπίτι αυτά. Δεν τους ενδιέφερε για να πουν ... Ε, τους έβλεπαν. Εδώ πόνεσαν, εδώ μεγάλωσαν. Λένε: «Γιαγιά, μόνο που δεν μας γέννησες». (Δεν έκλαιγαν, ξέρω' γω, να πουν κάτι για το μπαμπά ή τη μαμά;) Όχι, όχι, όχι, ήτανε, σου λέω, εδώ δεμένα.¹

Ε..., κοιτάχτε, επειδή αυτός, τον πατέρα του ειδικά, τον βλέπει πολύ συχνά, αν όχι κάθε μέρα, μέρα παρά μέρα τον βλέπει τον πατέρα του και τη μάνα του, εντάξει, έτσι που τη βλέπει δεν του' χει λείψει, γιατί ακόμη είναι μωρό. Δεν έχει πολυκαταλάβει, δεν έχει πολυκαταλάβει, ότι αυτό το παιδάκι, κατά κάποιο τρόπο, είναι εγκαταλελειμμένο και από τους δύο. Δεν μπορώ να πω ότι, είναι μόνο από τη μάνα [εγκαταλελειμμένο], γιατί από τη στιγμή που ο γιός μου δεν μπορεί να το...ζει μόνος του, δεν μπορεί να το ... αναλάβει το παιδάκι, είναι και από τους δύο. Για μένα. Έτσι νομίζω. Δεν ξέρω, βέβαια, μπορεί να κάνω και λάθος. Αλλά δεν έχει καταλάβει ακόμη την ουσία. Τη ζητάει και τη μαμά, ζητάει και το μπαμπά, ειδικά όταν κάνει κάτι και τον μαλώσουμε, αμέσως προσφεύγει να φωνάξει και το μπαμπά και τη μαμά. Ζητάει και τους δύο εκείνη την ώρα. Μπορεί να πεταχτεί τη νύχτα στον ύπνο του, να ζητήσει τη μαμά του. Μπορεί να πεταχτεί και να ζητήσει το μπαμπά. Είναι ... ανάλογα, όμως, ας πούμε, σαν παιδάκι πώς θα αυτώσει. Πολλές φορές, έρχεται στην αγκαλιά μου και λέει: «Γιαγιά, σ' αγαπάω. Είσαι η μανούλα μου, είσαι η μαμά μου», και άμα του λέω: «Ο πατερούλης;» Μέχρι να συνηθίσει τη λέξη «πατερούλης» -ήξερε «ο μπαμπάς μου»-, μέχρι να συνηθίσει τη λέξη «πατερούλης», μας κοίταζε στα μάτια και μας ρωτούσε... Πώς να σου πω; Σου λέει, η λέξη «πατερούλης», τί είναι η λέξη «πατερούλης»; Ή η λέξη «μανούλα». Το «μαμά» και το «μπαμπά», το είχε πια συνηθίσει, ας πούμε. Και τώρα τα έχει συνηθίσει και τα δύο. Και αυτός λέει: «Γιαγιά, σ' αγαπάω πολύ. Είσαι η μανούλα μου».²

Μια γιαγιά ανέφερε ότι, αν και δεν αντιμετώπισε γενικά προβλήματα με τη συμπεριφορά του εγγονιού της, έπρεπε ωστόσο να αντεπεξέλθει σε γραφειοκρατικά ζητήματα, όπως π.χ. για την εγγραφή του εγγονιού της στο σχολείο.³

Καλά, σα μικρό παιδάκι, σα μικρό παιδάκι. (Δηλαδή, του έλειπε ο μπαμπάς ή η μαμά;) Τίποτα, ντιπ. Όχι, τίποτα ντιπ, ε, μεγάλωσε εδώ. Δεν ξέρει πατέρα αυτό, τίποτα ντιπ. Τώρα, τώρα στα... 16 χρόνια είδε τον πατέρα του, τον πήρε ο αδερφός μου κάτ. [...] Λέω του αδερφού μου, και πήγε ο αδερφός μου κάτω εκεί. (Πού; Στην Αθήνα είναι;) Ο πατέρας του είναι εδώ, στη Λαμία είναι και το πήγε εκεί και του' ρθε παράξενο. Το πήγε και το είδε το Καλοκαίρι.⁴

Δύο εγγόνια παρέκκλιναν ως προς τις απαντήσεις τους από τα προηγούμενα παιδιά: Το ένα (1/20 ή 5%), επειδή δήλωσε ευθέως ότι απολάμβανε τη συμβίωση με άλλα πρόσωπα της οικογένειάς του, όπως ήταν η γιαγιά του, ενώ το άλλο (1/20 ή 5%) είχε αποσβέσει σχεδόν ολοκληρωτικά κάθε βίωμα που αφορούσε τους γονείς ή τους παππούδες του. Αυτό ίσως έγινε, λόγω της διπλής απάρνησης και απόρριψης που δέχτηκε από γονείς και παππούδες, μετά την ένταξή του σε ορφανοτροφείο.

Πώς, πώς, πώς, πώς ζούσα; (Ναι, Εσύ πώς αντιδρούσες; Ήσουν καλό παιδί, κακό παιδί; Ήσουν χαρούμενος, λυπημένος;) Χαρούμενος και ... (Γιατί;) Για όλα που μου κάνει η γιαγιά. Και ο νονός, μου δίνει παιχνίδια, ε,

¹ Ερ/γιο 13: ερώτ.64, σ.12.

² Ερ/γιο 16: ερώτ.64, σ.12.

³ Η ίδια γιαγιά προηγουμένως θεωρούσε πως δεν ήταν απαραίτητο να περάσει από τις αίθουσες των δικαστηρίων, για να κατοχυρώσει το εγγόνι της νομικά, επειδή, κατά τη γνώμη της, έτσι και αλλιώς οι παππούδες είχαν όλες τις ευθύνες και τα δικαιώματα που αφορούσαν το παιδί. βλ. §2.3.18 Πρόθεση νομικής κατοχύρωσης της σχέσης των παππούδων με τα εγγόνια τους.

⁴ Ερ/γιο 19: ερώτ.64, σ.12.

... ρούχα και παπούτσια και όλα. (Και στενοχωριόσουν που έλειπε ο μπαμπάς και η μαμά;) Η μαμά μου όχι. (Για το μπαμπά ότι ήσουν εδώ πέρα;) Εδώ που ..., χαιρόμουν.¹

(Πώς αντιδρούσες - συμπεριφερόσουν μετά τον αποχωρισμό σου από τους γονείς σου; ...και ζούσες μετά με τον παππού και τη γιαγιά; Πώς συμπεριφερόσουν;) [Μακρόσυρτη σιωπή] (Θυμάσαι;) Όχι. (Για όλα αυτά τα χρόνια που έζησες μαζί τους, όχι τις πρώτες φορές.) Καλά. (Αργότερα, πόσα χρόνια ήσουν με τον παππού και τη γιαγιά;) [Σιωπή]...Ε, δεν θυμάμαι. Εγώ όταν ήρθα εδώ μέσα, πήγαίνα Δευτέρα τάξη. Από τη Δευτέρα τάξη. Την πρώτη δημοτικού, τα νήπια, τα πέρασα με τον παππού και τη γιαγιά. (Παντρεύτηκε ο μπαμπάς και η μαμά. Ήταν... Εσύ είσαι η μικρότερη, έτσι;) Ναι. (Ε, η μαμά ήταν έγκυος στην αδερφή σου; Γι' αυτό παντρεύτηκαν;) Όχι, παντρεύτηκαν κανονικά και μετά. (Και μετά προέκυψε η αδερφή σου και μετά εσύ;) Ναι. (Δεν έχετε άλλα αδελφάκια;) Όχι. (Και μετά ..., πώς και σας ανέλαβαν ο παππούς και η γιαγιά; Επειδή είχαν μπλέξει [με ναρκωτικά οι γονείς];) Δεν ξέρω. Αλλά, όταν γινόταν μια φασαρία, ναι ήταν κι αυτοί. (Μένατε μαζί με τον παππού και τη γιαγιά όλα τα χρόνια;) Ναι. (Και από το νηπιαγωγείο μέχρι όταν έφτασες εσύ στη δευτέρα δημοτικού, ήσουν μαζί τους, έτσι;) Όχι, τη δευτέρα δημοτικού την πέρασα εδώ. Από τη δευτέρα τάξη. (Στο ορφανοτροφείο;) Ναι. (Από τότε μέχρι τώρα είσαι εδώ ή πηγές κάποια στιγμή με τον παππού και τη γιαγιά;) Ε, εκεί πέρα πάμε στις άδειες, τώρα το Καλοκαίρι ένα μήνα θα κάτσω. Όλα τα παιδιά. Αλλά όλες τις τάξεις, τις έχω περάσει εδώ. Από τη Δευτέρα. (Δεν έχεις πάει, δηλαδή, να μείνεις όλη τη χρονιά μαζί τους;) Όχι. (Και τότε, όταν ήσουν με τον παππού και τη γιαγιά, πώς συμπεριφερόσουν; Πώς αντιδρούσες;) [Σιωπή]... (Δηλαδή, ξέρω' γω, στενοχωριόσουν; Τους σκεφτόσουν; Πώς αντιδρούσες; Έκλαιγες; Χαιρόσουν;) [Σιωπή]... Δεν θυμάμαι. Αλλά ... δεν αντιδρούσα. Καλά ήμουν.²

Συνολικά, 22 από τα 33 παιδιά εκδήλωσαν κάποιου είδους αντίδραση που μπορεί να διέφερε σε ποιότητα, ένταση και διάρκεια, ξεκινώντας από αναζήτηση τουλάχιστον ενός γονέα έως τη σωματοποίηση της εσωτερικής έντασης ή την εξωτερίκευση της επιθυμίας για αυτοκτονία. Οι συμπεριφορές που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως παθογενείς, εκδηλώθηκαν σε 16 από τα 33 παιδιά και αφορούσαν σε εκδήλωση πυρετού την πρώτη ημέρα, κάθε φορά που έφευγε ο γονέας, προβλήματα ύπνου (όπως π.χ. εφιάλτες, αγωνία, αδυναμία να κοιμηθούν μόνα τους, πετάγονταν, φώναζαν ή αναστέναζαν στον ύπνο τους) και άρνηση βρώσης, εσωστρέφεια και αποκοπή από το περιβάλλον, υπερκινητικό σύνδρομο, ζωηρή συμπεριφορά ακόμη και με ζημιές, βλασφημίες, φωνές, άσχημες αντιδράσεις, αντίθεση σε ό,τι υποδεικνυόταν στο παιδί και μη αποδοχή παρατηρήσεων, έντονος θυμός και άρνηση συνομιλίας με τους γονείς, οξυθυμία, απότομα νεύρα σε έντονο βαθμό, εκδήλωση εκρηκτικών αντιδράσεων, βιαιότητα, καταστροφική / αυτοκαταστροφική συμπεριφορά και επιθυμία για αυτοκτονία. Δεν βρέθηκε συσχέτιση ανάμεσα στην ηλικία των παιδιών ή στους λόγους απουσίας των γονιών και στις αντιδράσεις των παιδιών μετά τον αποχωρισμό από τους εκείνους.

Επειδή τόσο τα παιδιά που δεν παρουσίασαν ιδιαίτερες αντιδράσεις όσο κι εκείνα που εκδήλωσαν, είχαν περίπου τις ίδιες ηλικίες, έχοντας αποχωριστεί όλα (εκτός από ένα) τους γονείς τους κάτω των 9 ετών και δεδομένου ότι ως προς τους λόγους απόσπασης των μεν από τα δε, ενυπήρχαν εξίσου και στις δύο ομάδες, φαίνεται ότι, κάτι άλλο συμβαίνει που δεν είναι ορατό με γυμνό μάτι. Ίσως πρόκειται για μια ιδιαίτερα αναπτυγμένη διαισθητική ικανότητα, η οποία εκ φύσεως υπάρχει σε κάθε παιδί όσον αφορά τους δεσμούς του με τους γονείς του. Έτσι λοιπόν, η αόρατη

¹ Ερ/γιο παιδιού 35: ερώτ.36, σ.5.

² Ερ/γιο παιδιού 32: ερώτ.36, σ.5.

αυτή κλωστή που ενώνει τους γονείς με τα παιδιά τους, εάν έχει διαρρηχτεί-αποκοπεί οριστικά, αυτό δεν επηρεάζει καθόλου το παιδί. Σε περίπτωση όμως που, έστω και μερικές ίνες αυτής της κλωστής τους συνδέουν ακόμη μεταξύ τους, με τους γονείς να έχουν αμφίρροπα συναισθήματα απέναντι στο παιδί τους, αυτό τραυματίζει τον ψυχισμό του. Το παιδί συναισθάνεται αυτά τα πισωγυρίσματα και τις αμφιβολίες των γονέων για το αν θα πρέπει να είναι μαζί ή μακριά από το παιδί τους, οπότε πληγώνεται επειδή η ύπαρξή του και μόνο δεν είναι αρκετή για να προσελκύσει και να κερδίσει μόνιμα το ενδιαφέρον και την αγάπη των γεννητόρων του.

2.7.2.4 Συμπληρωματικές απαντήσεις των παππούδων αναφορικά με τις αντιδράσεις του παιδιού μετά τον αποχωρισμό από τους γονείς του

Στην συμπληρωματική ερώτηση που ακολουθούσε και που αφορούσε τον τρόπο, με τον οποίο αντιλαμβάνονταν ιδιαίτερα οι παππούδες τις αντιδράσεις και τη συμπεριφορά του εγγονιού τους μετά τον αποχωρισμό του από τους γονείς του, δεν αναδείχτηκαν ιδιαίτερα μεγάλα ποσοστά «προβληματικής» συμπεριφοράς στα παιδιά. Σε ποσοστό από 87,87% έως 90,90% (σε 30 από τις 33 οικογένειες), αναφέρθηκε ότι, τα εγγόνια τους ήταν ήρεμα, ήσυχα και ασφαλή, χαλαρωμένα και ευχαριστημένα και ένιωθαν άνεση, ανακούφιση και ικανοποίηση ζώντας με τους παππούδες τους. Κάποια εγγόνια ωστόσο, είχαν αντίθετη άποψη:

[Άνεση-ήμουν χαλαωμένος/η –ευχαριστημένος/η:] Όχι, επειδή μου έλειπαν [οι γονείς].¹

Η μητέρα του παιδιού πίστευε κάτι διαφορετικό:

Τώρα, εντάξει, έχουν περάσει και τόσα χρόνια, αλλά δεν θυμάμαι να υπήρχε και κάποιο πρόβλημα.²

Έστω και αν η γενική στάση ενός παιδιού ήταν φυσιολογική, η συμπεριφορά που παρατηρήθηκε πιο συχνά από τους παππούδες, θεωρώντας την ως προβληματική, ήταν το γεγονός ότι, το εγγόνι τους είχε εκρήξεις οργής είχε καταστροφική και αυτοκαταστροφική συμπεριφορά (έγινε ευέξαπτο και επιθετικό, εκνευριζόταν εύκολα) (12/33 ή 36,36%).

Σχεδόν το ένα τρίτο των παιδιών (10 ή 30,30%), που αφορούσε η έρευνα, είχε αγωνία, ανησυχία, αναστάτωση, άγχος, νευρικότητα, βρισκόταν σε διέγερση, αισθανόταν έξαψη και ταραχή-υπερένταση.

Πολύ, πολύ, πολύ.³

Είναι νευρικό, απαιτητικό, γιατί πάει στη μάνα του, άλλα του λέει εκείνη.

Άλλο περιβάλλον εδώ, άλλο κάτω.⁴

Απλώς ήταν υπερκινητική.⁵

Για το μπαμπά, όταν ερχόταν και έφευγε.⁶

Ίση μερίδα παιδιών (10 ή 30,30%) έχασαν το ενδιαφέρον τους για τους γονείς τους, παραιτήθηκαν από παιδί τους και προσαρμόστηκαν στη νέα κατάσταση. Όμως, η στάση τους αυτή κρατήθηκε ως ένα μέτρο και άγγιξε τα όρια της απάθειας και της αδιαφορίας σε μικρό ποσοστό (3 ή 9,09%).

¹ Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.37, σ.6.

² Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.58, σ.11.

³ Ερ/γιο 7: ερώτ.65, σ.12.

⁴ Ερ/γιο 4: ερώτ.65, σ.12.

⁵ Ερ/γιο 8: ερώτ.65, σ.12.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.37, σ.6.

[Έχασα το ενδιαφέρον για τους γονείς μου, παραιτήθηκα από παιδί τους και προσαρμόστηκα στη νέα κατάσταση:]

Για τη μητέρα.¹

Για τη μαμά.²

Ο τρόπος, με τον οποίο αντιδρούσαν ορισμένα παιδιά, σύμφωνα με τους παππούδες τους, μετά τον χωρισμό τους από τους γονείς τους, ήταν:

- Υπέφερε μέσα του πάρα πολύ, ένιωθε εσωτερική ένταση (8/33 ή 24,24%):

Το βράδυ το καταλάβαινα, αναστέναζε το βράδυ.³

- Και στο ίδιο ποσοστό (8/33 ή 24,24%) έγινε απαιτητικό, ανικανοποίητο:

[Ήταν] Τώρα εντάξει.⁴

- Στεναχώρια-μελαγχολία. Αντιδρούσε με τόνο καταθλιπτικό, ήταν σε κατάσταση μαρασμού (7 ή 21,21%).

Όταν μου το θύμιζε το μυαλό μου, στεναχωριόμουν για το μπαμπά και τη μαμά.⁵

Ναι, και πάρα πολύ, για το μπαμπά.⁶

- Δεν αποζητούσε τους γονείς του, αλλά γκρίνιαζε με το τίποτε, ήταν άτονο και δεν ενδιαφερόταν για τίποτε (6 ή 18,18%).

- Διένυε μια περίοδο «πένθους» και είχε ένα έντονο συναίσθημα νοσταλγίας (5 ή 15,15%).

Για τον μπαμπά.⁷

Για τη μαμά.⁸

- Κλειστό, εσωστρεφές, σπαραζόταν από μόνωση-ήθελε να μένει μόνο του (4 ή 12,12%).

- Βασανιζόταν με αισθήματα ενοχής και φόβου (3 ή 9,09%).

Γιατί έφυγε η μαμά μου.⁹

Ναι, ναι, ναι, Πάρα πολύ, όχι λίγο. Γιατί χώρισαν, νιώθω ότι φταίω.¹⁰

- Κανένα από τα παιδιά δεν αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει, αν και σε μια περίπτωση η γιαγιά ανέφερε πως, το παιδί είχε εκδηλώσει τέτοια πρόθεση:

Μερικές φορές είχε πει ότι, ήθελε να πηδήξει από τη βεράντα.¹¹

Αμα έκανα αυτοκτονία, τότε δεν θα ζούσα.¹²

Πέντε χρόνων πήγα να κάνω, να ανάψω φωτιά. Είχα αλείψει τα πόδια μου με βαμβάκι, με οινόπνευμα, αλλά με πρόλαβε ο αδελφός μου στην τουαλέτα και μου το πήρε, και από τότε δεν ξαναέβαλε στην ντουλάπα οινόπνευμα. Πήγα να το κάνω και με ξυραφάκι, όμως, να κόψω τις φλέβες μου, γιατί η μάνα μου ήταν στο νοσοκομείο -από το στόμα του λύκου τη σώσαμε. Ήμουν στο δωμάτιο και πήγα να τις κόψω [τις φλέβες] και μπήκε η

¹ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.37, σ.6.

² Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.37, σ.6.

³ Ερ/γιο 7: ερώτ.65, σ.12.

⁴ Ερ/γιο 7: ερώτ.65, σ.12.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.37, σ.6.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.37, σ.6.

⁷ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.37, σ.6.

⁸ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.37, σ.6.

⁹ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.37, σ.6.

¹⁰ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.37, σ.6.

¹¹ Ερ/γιο 7: ερώτ.65, σ.12, με εγγόνι ηλικίας 11 ετών όταν διεξήχθη η συνέντευξη.

¹² Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.37, σ.6, παιδί ηλικίας 8 ετών.

γιαγιά μου και μου είπε: «Τί το κρατάς το ξυραφάκι στο χέρι σου;» Και μου το παίρνει και μετά τα πέταξε όλα τα ξυραφάκια και τις ξυριστικές μηχανές.¹

Το παιδί αυτό αποτελούσε την εξαίρεση στον κανόνα: τα παιδιά ηλικίας 5 έως 9 ετών είναι πιθανόν να εκφράσουν την επιθυμία ή την πιθανότητα απόπειρας αυτοκτονίας, αλλά δεν την διαπράττουν πριν την ηλικία των 10 ετών.²

Αυτά που θέλησαν ορισμένοι παππούδες να συμπληρώσουν όσον αφορά το εγγόνι τους είχαν θετική χροιά:

Είχε αδυναμία στο μπαμπά της.³

[Παπούς:] Καλά, μέχρι σήμερα καλά.⁴

Τίποτα, τίποτα, τίποτα, τα τέσσερα ξαδέλφια μαζί.⁵

Ξεψύχαγαν να έρθουν εδώ [τα εγγόνια].⁶

Οι συμπληρωματικές αναφορές των εγγονιών δεν είχαν τόσο θετική συναισθηματικά χροιά:

Απλώς στενοχωριόμουν.⁷

Όχι, απλώς έπρεπε να σφίξεις τα δόντια και να προχωρήσεις.⁸

Είχα συνηθίσει την ιδέα ότι, έμενα με τη γιαγιά μου και την ένιωθα τη γιαγιά σα μάνα και περισσότερο στεναχωρήθηκα τώρα που πέθανε παρά για τη μάνα.⁹

Μόνο σε μια περίπτωση εκφράστηκε ότι, το παιδί απέκτησε φοβία που, τουλάχιστον με την πρώτη ματιά, δεν ευσταθούσε, μιας και το ίδιο προερχόταν από μητέρα αλβανικής καταγωγής.

Φοβία για Αλβανούς.¹⁰

Ίσως, αντιστράφηκαν οι όροι και η απόρριψη που δέχτηκε το παιδί από την πλευρά της μητέρας, να μετατράπηκε σε δική του απόρριψη προς αυτή, οπότε ασυνείδητα να γενικεύτηκε και στον υπόλοιπο πληθυσμό της ίδιας καταγωγής. Με λίγα λόγια, απορρίφθηκε αυτό το στοιχείο που κατά βάση προσδιόριζε την ίδια τη μητέρα του.

Όταν αντιπαρατέθηκαν οι απαντήσεις των τριών γενεών σε τρεις οικογένειες, στη μια το εγγόνι συμφωνούσε με τον παππού και εν μέρει με τη γιαγιά, η οποία κατά κύριο λόγο είχε δώσει τις ίδιες απαντήσεις με την κόρη της (μητέρα), στη δεύτερη και τρίτη οικογένεια οι απαντήσεις των υποκειμένων ταυτίζονταν. Ως προς τα υπόλοιπα παιδιά, επειδή δεν απάντησαν όλα στη συγκεκριμένη ερώτηση και δεν θα μπορούσε να διαπιστωθεί εάν οι απαντήσεις τους συμφωνούσαν με εκείνες των παππούδων τους, γι' αυτό ελήφθησαν υπόψη και παρουσιάστηκαν παραπάνω εκείνες των παππούδων. Πάντως, από μια πρώτη ματιά τόσο τα παιδιά όσο και οι παππούδες ήταν ειλικρινείς στις απαντήσεις τους, εφόσον ταίριαζαν μεταξύ τους μέσα σε κάθε οικογένεια. Μερικές φορές, βέβαια, παρατηρήθηκε η τάση οι μεν, να συμπληρώνουν ελάχιστες εκδοχές περισσότερο από τους δε, και αντιστρόφως. Μόνο σε μια οικογένεια υπήρξε πλήρης διαφωνία.

¹ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.37, σ.6, παιδί ηλικίας 8 ετών.

² ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ: ό.π., 1990, σ.157.

³ Ερ/γιο 18: ερώτ.65, σ.12.

⁴ Ερ/γιο 2: ερώτ.65, σ.12.

⁵ Ερ/γιο 6: ερώτ.65, σ.12.

⁶ Ερ/γιο 13: ερώτ.65, σ.12.

⁷ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.37, σ.6.

⁸ Ερ/γιο παιδιού 22: ερώτ.37, σ.6.

⁹ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.37, σ.6.

¹⁰ Ερ/γιο 26: ερώτ.65, σ.12.

2.7.2.5 Αντιδράσεις του περιβάλλοντος υποδοχής και πιο συγκεκριμένα των παππούδων

Κανείς δεν μπορεί να προετοιμαστεί ψυχολογικά, ούτε ενήλικας ούτε ένα παιδί, για την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου του· πόσο μάλλον όταν πρόκειται για τους γονείς του. Το ξεπέρασμα και η αναδιάταξη της τραυματικής εμπειρίας της διάσπασης της πυρηνικής οικογένειας, ίσως υποδεικνύουν ιδιαίτερους χειρισμούς από τα περιβάλλοντα άτομα των παιδιών. Με αυτό το σκεπτικό κινήθηκαν και έπραξαν ανάλογα, οι παππούδες 6 από τις 19 οικογένειες που απάντησαν στη συγκεκριμένη ερώτηση.

Δεν υπήρχε πρόβλημα, εμείς.¹

Η παρουσία τουλάχιστον ενός εκ των δύο γονέων και το φύλο του, καθώς επίσης η ύπαρξη μεγαλύτερων αδελφών, γιαγιάδων και παππούδων, ή άλλων συγγενών, αποτελούν παράγοντες που επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο ένα παιδί θα δεχτεί σημαντικές αλλαγές του περιβάλλοντός του, και καθορίζουν την ποιότητα ζωής του.

Επεμβήκαμε στο παιδί για να το ξεπεράσει (6/19):

Εγώ, ο γιος μου ο άλλος και η νύφη μου.²

Σε 3 οικογένειες που αναφέρθηκε προσφορά βοήθειας από το συγγενικό περιβάλλον στο παιδί, αυτή δεν ήταν μεμονωμένη, αλλά συμπληρωματική και έγινε συνδυαστικά με την διαμεσολάβηση των παππούδων.

Οι παππούδες μιας οικογένειας, εκτός του ότι επενέβησαν οι ίδιοι στο παιδί για να ξεπεράσει την εγκατάλειψη που υπέστη από τους γονείς του με την πλήρη εξαφάνισή τους, αλλά και με την αυτοκτονία του ενός από αυτούς, χρησιμοποίησαν επιπλέον τη βοήθεια δύο ειδικών: Ενός ψυχολόγου και ενός λογοθεραπευτή.³ Στην δεύτερη οικογένεια, που αξιοποιήθηκε η βοήθεια επιστημόνων σε συνδυασμό με τη στήριξη τόσο των παππούδων όσο και άλλων συγγενικών προσώπων, τα τέσσερα παιδιά της οικογένειας έπρεπε να συμβιβαστούν με τον θάνατο του ενός γονέα και με την εγκατάλειψη που επέδειξε ο άλλος στο πρόσωπό τους, αλλά και να αποσβέσουν τα άσχημα βιώματά τους από τον πρότερο διαταραγμένο οικογενειακό βίο.

Ως συμπέρασμα από τα παραπάνω προκύπτει ότι, όπου τα παιδιά χρειάζονταν ιδιαίτερη στήριξη είτε από ειδικό είτε από συγγενικό πρόσωπο, δεν εξέλειπε ποτέ η ταυτόχρονη βοήθεια των παππούδων τους. Αυτό που μπορούσε επιπρόσθετα να γίνει όσον αφορά το παιδί ήταν, πέραν της ψυχολογικής στήριξης από ειδικούς επιστήμονες, να προϊδεαστεί από συζητήσεις ή ακόμη και μέσα από λογοτεχνικά κείμενα (ειδικά μυθιστορήματα), όπως το: «Χωρίς οικογένεια».

Οι δύο από τους τρεις γονείς που συμμετείχαν στην έρευνα, θεώρησαν καθοριστική την επέμβαση των παππούδων στο παιδί τους, προκειμένου να ξεπεράσει την απομάκρυνσή του και από τους δύο γονείς του, ωστόσο ο τρίτος γονέας δήλωσε ότι, οι δικοί του άνθρωποι δεν προέβησαν σε μια τέτοια κίνηση, θεωρώντας το ως μη απαραίτητο, αφού επέστρεψαν τόσο ο πατέρας όσο η μητέρα.

Ήταν μωρό και ήταν μόνο για δύο τρεις μήνες. Μετά από αυτό ήρθαμε και εμείς [οι γονείς].⁴

¹ Ερ/γιο 6: ερώτ.69, σ.14.

² Ερ/γιο 7: ερώτ.69, σ.14.

³ Ερ/γιο 10: ερώτ.69, σ.14.

⁴ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.62, σ.13.

Η μητέρα στη δήλωσή της, όμως, απέκρυψε ότι, έχοντας προβλήματα με τον σύζυγό της και φτάνοντας στο διαζύγιο, τα παιδιά τους παρέμεναν με τους παππούδες τους. Το κενό που αφήνει η απουσία -οριστική και αμετάκλητη ή προσωρινή, αλλά ουσιαστική- των γονέων, όχι απλά γίνεται αισθητό, αλλά είναι δυσαναπλήρωτο.¹ Το παιδί, έστω και με την απώλεια ενός μόνο γονέα, αρχίζει να νιώθει μοναξιά και κλείνεται ακόμη περισσότερο στον εαυτό του, ενώ παράλληλα εδραιώνεται στην ψυχή του το αίσθημα της ανασφάλειας, της αβεβαιότητας, της μειονεξίας και της ταπείνωσης σε σχέση με τους συνομήλικούς του. Το κενό αυτό, εάν δεν αναπληρωθεί από το φιλικό και συγγενικό περιβάλλον του, θα του αφήσει ψυχικά κατάλοιπα και θα προσανξηθεί, εάν ο περίγυρός του το αντιμετωπίζει με οίκτο και δεν το περιστοιχίσει-περιβάλλει με ειλικρινή αγάπη και τρυφερότητα.

Γενικά, με την αποχώρηση των γονέων από τη ζωή των παιδιών τους, εμφανίζεται μια ραγδαία αλλαγή στην εσωτερική ισορροπία του νοικοκυριού, όμως εγκαθίσταται επανασταθεροποίηση της οικογενειακής ατμόσφαιρας κυρίως με την εσκεμμένη ή ασυνείδητη συναισθηματική συνεισφορά των παππούδων.

Αυτοί, εκτός από τις αυξημένες ανάγκες της παιδικής ηλικίας, έχουν να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις που δημιουργεί η απουσία των γονέων στα παιδιά τους. Π.χ. τα παιδιά των γονέων οι οποίοι είναι εξαρτημένοι από τα ναρκωτικά ή μαστίζονται από ψυχολογικές διαταραχές, έχουν την τάση να εκδηλώνουν δραματικές και ραγδαίες συναισθηματικές αλλαγές είτε με απόσυρση (π.χ. παιδί οικογένειας 32) είτε με υπερβολικά εκδηλωτική συμπεριφορά (π.χ. παιδί οικογένειας 8), και έχουν μεγαλύτερη ανάγκη υποστήριξης και παροχής σταθερού οικογενειακού περιβάλλοντος από την πλευρά των παππούδων τους, αφού απουσιάζουν οι γονείς τους.²

[Μακρόσυρτη σιωπή] Δεν θυμάμαι, αλλά νομίζω, καλά μου συμπεριφέρονταν. (Δεν θυμάσαι καθόλου εκείνα τα χρόνια; Δηλαδή, από το νηπιαγωγείο, που λες ότι, σε πήραν ο παππούς και η γιαγιά μέχρι την πρώτη-δευτέρα τάξη, που ήσουν μαζί τους, δεν θυμάσαι καθόλου;) [Γνέφει αρνητικά].³

Ακόμα και στην περίπτωση αυτή, που το παιδί δεν θυμόταν τη συμπεριφορά των παππούδων του απέναντί του, θεωρούσε πως η συμπεριφορά τους ήταν καλή. Οι μεγάλες παύσεις που έκανε και οι λιτές απαντήσεις που έδινε το συγκεκριμένο παιδί, έδειχναν πόσο πολύ είχε συντελέσει η τοξικοεξάρτηση των γονέων του στο να γίνει το ίδιο συγκρατημένο και επιφυλακτικό άτομο.

Τα παιδιά, τα οποία μεγαλώνουν μαζί με τον παππού και τη γιαγιά τους εξαιτίας της εξάρτησης των γονέων τους από ναρκωτικά, συνήθως είναι αποσυρμένα και αφηρημένα άτομα, εκδηλώνουν προβλήματα συμπεριφοράς και κακή σχολική επίδοση. Έχουν την τάση να θεωρούν ότι, εξ αρχής ήταν ανεπιθύμητα από τους γονείς τους, γι' αυτό και τα εγκατέλειψαν. Ωστόσο, δεν προσδοκούν την επιστροφή του πατέρα και της μητέρας τους, γιατί κάτι τέτοιο θα προκαλούσε ανισορροπία στην νέα οικογένειά τους. Ως εκ τούτου, φοβούνται μην απομακρυνθούν και από τους παππούδες τους, όσο και αν θεωρούν ότι τα ίδια αποτελούν πρόσθετο βάρος σε αυτούς. Το ότι αναγνωρίζουν τις θυσίες που κάνουν οι παππούδες για χάρη τους, φαίνεται μέσα από τη μειωμένη επαναστατικότητα που δείχνουν και την αυξημένη ευγνωμοσύνη προς αυτούς.⁴

¹ ΜΑΝΟΥΔΗ: ό.π., 2006. σ. 98.

² BRATTON, RAY & MOFFIT: ό.π., 1998, p.393-394.

³ Ερ/γιο παιδιού 32: ερώτ.42, σ.7.

⁴ BRATTON, RAY & MOFFIT: ό.π., 1998, p.394.

Καλά, καλά. Ε, έκαναν όλα τα πράγμ..., δηλαδή έκαναν όλα τα πράγματα για μένα, δηλαδή μου έκαναν όλα τα καλά. Δεν μου έκαναν, δεν μου έκαναν κανένα κακό ούτε και τους είδα ποτέ γυμνούς. (Ναι, και τί άλλο;) Ε..., τίποτα άλλο. (Πώς σε βοηθούσαν; Πώς σε φρόντιζαν;) Δηλαδή μου έδιναν φαί, μου είχαν κούνια ...ε, εντάξει.¹

Η θέση που θα μπορούσαν να κρατήσουν οι παππούδες, θα ήταν η συζήτηση με το εγγόνι τους προκειμένου να του εξηγήσουν ότι, το ίδιο δεν ευθύνεται για την εγκατάλειψή του από τους γονείς του. Παράλληλα, όμως, θα πρέπει να είναι προσεκτικοί και να αποφεύγουν την κριτική και την απόδοση κατηγοριών στον πατέρα ή/και στη μητέρα. Στόχος τους θα πρέπει να είναι ο προγραμματισμός της ζωής του παιδιού, έτσι ώστε αυτή να είναι πιο σταθερή και συνεπής, περιχαρακωμένη από όρια και κανόνες. Δεν θα πρέπει να ξεχνούν να ορίζουν τακτικές συναντήσεις του παιδιού με τους απόντες γονείς του, τηρώντας τον όρο ότι, δεν θα χρησιμοποιούν το παιδί για να μεταφέρει μηνύματα στους γονείς του ή για να κατασκοπεύει τη ζωή τους. Απαραίτητη προϋπόθεση, όπως ισχύει και για κάθε γονέα, είναι να αποφεύγουν να αναθέτουν στο εγγόνι τους υπευθυνότητες μεγαλύτερες από τις ικανότητές του και από το αναπτυξιακό του επίπεδο. Αντίθετα, σε συνεργασία με αυτό θα πρέπει να συζητούν και να προγραμματίζουν τη μελλοντική δράση και ζωή του, χωρίς να το κατακλύζουν με προβλήματα, να το φοβίζουν ή να το προδιαθέτουν αρνητικά.

Πέρα από αυτά, οι περισσότεροι παππούδες (13/19) δήλωσαν ότι, δεν επενέβησαν με οποιονδήποτε τρόπο στα εγγόνια τους, για να ξεπεράσουν κάποια γεγονότα ή καταστάσεις, γιατί δεν το θεώρησαν απαραίτητο. Αυτό δείχνει ότι, όποια και να ήταν η στάση ή η δράση των παππούδων που είχε τη μορφή βοήθειας έναντι των εγγονιών τους, αυτή έγινε αυθόρμητα στα πλαίσια της φυσιολογικής εξέλιξης της ροής της οικογενειακής ζωής.

Προκειμένου να διερευνηθούν οι αντιδράσεις του περιβάλλοντος υποδοχής, που στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν οι παππούδες, τα εγγόνια ερωτήθηκαν σχετικά με τη στάση και τη συμπεριφορά αυτών των προσώπων προς τα ίδια τόσο κατά τη στιγμή του αποχωρισμού κάθε παιδιού από τους γονείς του όσο και κατά την περίοδο που ακολουθούσε, κατά τη συμβίωση των εγγονιών με τους παππούδες τους.

Αλλάζοντας, λοιπόν, οπτική γωνία και εξετάζοντας την άποψη των εγγονιών για τη στιγμή που αυτά χωρίζονταν από τους γονείς τους, φάνηκε ότι, η συμπεριφορά των παππούδων και των γιαγιάδων τους ήταν πολύ καλή, οι ίδιοι έκαναν ό,τι καλύτερο προκειμένου να ικανοποιήσουν τα εγγόνια τους και γενικά επικρατούσε ηρεμία και ψυχραιμία (5/12 ή 41,66%). Μάλιστα, τα εγγόνια πίστευαν ότι, οι παππούδες τους ήταν ιδιαίτερα χαρούμενοι και ευχαριστημένοι που θα τα είχαν κοντά τους (5/12 ή 41,66%).

Μου συμπ... πρώτα απ' όλα, με ψυχραιμία. Με πήρε, γιατί ήξερε ότι θα με βοηθήσει η γιαγιά μου, ότι θα με μεγαλώσει σωστά, γι' αυτό, ρε παιδί μου, και δεν ένιωθε τόσο έντονα μέσα ψυχολογικά, ότι είχε ... έχει άγχος η μάνα μου και τέτοια. Τί να σου πω τώρα; Η γιαγιά μου ... ότι θα ένιωθε ευχαριστημένη, θα ένιωθε, γιατί ήταν η ξαδέλφη μου η πρώτη και επειδή θα' ταν μόνη της, επειδή η αδερφή μου δεν είναι εδώ, θα' μouna εγώ και έτσι, ήξερε ότι θα' χα και παρέα με την ξαδέλφη μου, που έμενε και η ξαδέλφη μου (Εδώ;) Ναι. (Εδώ έμενε μαζί σας;) Όχι.²

Η γιαγιά με πήρε αγκαλιά, ο παππούς μας πήγαινε στο γήπεδο να παίζουμε μπάλα, μας έφερνε χασμούσια (Όχι. Τη στιγμή την πρώτη, τη

¹ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.42, σ.7.

² Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.41, σ.7.

θυμάσαι; Όταν σε πήγαν οι γονείς σου εκεί;) Η γιαγιά ήταν πάρα πολύ χαρούμενη, ε και ο παππούς ..., ε ..., παίζαμε, δεν ήθελα να φύγω από κει.¹

Καλά. Τουλάχιστον χαίρονταν, γιατί και εγώ χαίρομαι, επειδή ήμουν ευτυχισμένο εδώ πέρα, γιατί κάτω δεν ήμουν και ο μπαμπάς μου στο κάτω-κάτω έφυγε από κάτω. Γι' αυτό η γιαγιά αποφάσισε να με κρατήσει εδώ.²

Αμφιλεγόμενα συναισθήματα εκδηλώθηκαν σε δύο παιδιά, τα οποία ανέφεραν ότι, οι παππούδες τους από τη μια πλευρά χαιρόντουσαν για τα εγγόνια, ενώ από την άλλη στεναχωριόντουσαν για τους γονείς των παιδιών, ή σε μια άλλη οικογένεια επικράτησε κλίμα αδιαφορίας προς τον έναν γονιό.

[Παππούς:] Είχε στεναχωρηθεί για τον πατέρα μου και τη μάνα μου κι είχε χαρά για μένα, που θα καθόμουνα εδώ. [Γιαγιά:] Το ίδιο και για τη γιαγιά μου.³

Ε, η γιαγιά, όταν τα έμαθε αυτά από το μπαμπά, δεν την ένοιαζε καθόλου για τη μαμά, επειδή ήταν πάρα πολύ κακιά. (Την πρώτη φορά που σε έφερε, ο μπαμπάς εδώ στη γιαγιά και στον παππού, όταν σε πήρανε, τί είπαν;) Τίποτε. Χαιρόντουσαν που είχαν εγγονάκια.⁴

Η θλίψη, που πίστευε ένα εγγόνι ότι ένιωθαν οι παππούδες του, μπορεί όντως να ήταν εμφανής στα πρόσωπά τους ή, είναι πιθανόν, το εγγόνι απλά να προέβαλε τα δικά του συναισθήματα σε αυτούς, τη στιγμή που αποχωριζόταν τους γονείς του.

[Η γιαγιά] Άσχημα αισθάνονταν.⁵

Στην περίπτωση ενός εγγονιού που έχασε σε μεγάλη ηλικία τους γονείς του, οι ρόλοι ανάμεσα στους παππούδες και στα εγγόνια είχαν αντιστραφεί, αφού ειδικά όταν χάθηκε ο ένας από τους γονείς, το παιδί έπρεπε να αποτελέσει τον στυλοβάτη της οικογένειας. Αφενός έπρεπε το ίδιο να σταθεί στα πόδια του αφετέρου ένιωθε ότι, έπρεπε να στηρίξει τα οικεία πρόσωπα. Ο πιο δύσκολος ρόλος που αντιμετώπισε, ήταν όταν βρέθηκε στη δυσάρεστη θέση να τους ανακοινώσει το ίδιο το παιδί τον χαμό του γονέα του.

Όσον αφορά τη μάνα μου, ήμουν μόνος μου εδώ στο νοσοκομείο. Ναι ... (Και σου είπαν, δηλαδή, οι γιατροί ότι ...) Και την είδαν, ναι, ότι δεν πήγαινε άλλο. Το δύσκολο ήταν, να ανακοινώσω στον αδερφό μου, γιατί δεν είχε έρθει εκείνη τη στιγμή εκεί. Εκεί ήταν το δύσκολο. Εκεί λίγο ζορίστηκα. Ε, μετά, εντάξει, δεν ..., συμπεριφορά ... (Ο παππούς και η γιαγιά, ήταν εκεί την ώρα που...) Όχι, δεν ήταν στο νοσοκομείο, δεν ήταν στο νοσοκομείο, ήταν στο σπίτι. Μάλλον κάποιος ήταν, δεν θυμάμαι τώρα ..., κάποιος από τους δύο ήταν στο νοσοκομείο. (Ουσιαστικά, δηλαδή, εσύ το είπες και στους παππούδες;) Όχι. Το ξέραμε. Ήταν ... προδιαγεγραμμένο, δηλαδή. Δεν ήταν κάτι το ξαφνικό, μετά από ... (Όσον αφορά το μπαμπά, ποιός σου το είπε;) Αυτό το θυμάμαι. Ε, μέσα στο σπίτι όταν έγινε η αναστάτωση. (Θυμάσαι ...;) Δεν είπε κάποιος συγκεκριμένα. Δεν θυμάμαι ποιός το' πε. Δεν ...⁶

Όσον αφορά την μετέπειτα συμπεριφορά των παππούδων προς τα εγγόνια τους, όταν τα ανέλαβαν, ενώ τα παιδιά μικρής ηλικίας εστίαζαν την προσοχή τους σε διαφορετικά ζητήματα, σε σχέση με ό,τι έκαναν τα μεγαλύτερα εγγόνια, το αποτέλεσμα ήταν πάντα το ίδιο· η καλή συμπεριφορά των παππούδων απέναντί τους (20/20 ή 100%). Πιο συγκεκριμένα, ως προς τη διαφοροποίηση που παρουσιαζόταν, τα ενήλικα εγγόνια επικέντρωναν σε ηθικές αξίες (1/20 ή 5%) και πρότυπα, όπως ο

¹ Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.41, σελ.7.

² Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.41, σελ.7.

³ Ερ/γιο παιδιού 2: ερώτ.41, σελ.7.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.41, σελ.7.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 3: ερώτ.41, σελ.7.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 22: ερώτ.41, σελ.7.

γονεϊκός ρόλος (2/20 ή 10%), αφενός επειδή είχαν ζήσει περισσότερο μαζί με τους παππούδες, αφού τα είχαν αναλάβει από τη βρεφική ηλικία, αφετέρου λόγω της ωριμότητάς τους, που τα είχε φτάσει σε συγκεκριμένο επίπεδο συνειδητοποίησης και ικανότητας κρίσης.

Πάρα πολύ καλά, δεν ..., πάρα πολύ. (Σου έλεγαν, δηλαδή, κάτι ...;) Τί να...; Πάρα πολύ ... υπήρχαν, υπήρχε σεβασμός καταρχήν. (Από την πλευρά τους, εννοείς;) Και από την πλευρά τους και από την πλευρά μας. Ήταν ..., υπήρχε ένας αμοιβαίος σεβασμός. Αυτό. Αφού ήμασταν μαζί στον ίδιο χώρο. Δουλεύαμε μαζί, δεν...δεν υπήρχε κάτι άλλο, δηλαδή, δεν υπήρχαν προβλήματα ... Κανένα.¹

Πάρα πολύ καλά, όπως σε ένα παιδί, ξέρω' γω, όπως γονείς. Όχι, πάρα πολύ καλά. (Διέκρινες εσύ κάτι ιδιαίτερο, δηλαδή, που να θεωρούσες ότι θα διαφέρει από τους άλλους γονείς;) Όχι, όχι, πάρα πολύ καλά, όπως ένας παππούς και μια γιαγιά σε ένα εγγόνι. (Ετσι ή σαν γονείς;) Σαν γονείς. Αφού δεν είχα γονείς, σαν γονείς ήταν.²

Πολύ καλά, δηλαδή, δεν μου είχε αναφέρει τίποτα για χωρισμούς, για χωρισμούς, όταν ήμουν μικρή. Ίσως, να μη μου δημιουργήσει ψυχολογικά προβλήματα. Δεν ξέρω, γι' αυτό. Πάντως ήταν ... απέναντί μου, μου φέρονταν σαν μητέρα μου πραγματικά, σαν μητέρα μου μού φέρθηκε. Δεν ... είχε κάποια ιδιαίτερη στάση απέναντί μου: «Ξέρεις τί; Σε παράτησε η μάνα σου ή ο πατέρας σου». Τίποτα, τίποτα απ' αυτά. Τίποτα, δηλαδή. Θα μου μίλαγε, θα μου έδινε συμβουλές η μητέρα μου, τα πάντα, τα πάντα.³

Τα πιο μικρά παιδιά αξιολογούσαν τη συμπεριφορά των παππούδων τους απέναντί τους με άλλα κριτήρια, πιο αφελή, αλλά σημαντικά για ένα παιδί, όπως π.χ. ότι τους έκαναν τα χατίρια (5/20 ή 25%), τα υπερπροστάτευαν και το ότι δεν τα μάλωναν (1/20 ή 5%).

Πολύ καλά. (Από τότε που σε ανέλαβαν, θυμάσαι κάτι να μου πεις για τον παππού; Πώς σου συμπεριφερόταν; Τί έκανε; Αν σου μιλούσε ...) Ναι, ναι, μου έπαιρνε ό,τι ήθελα ... [Αρχισε να κλαίει, γιατί θυμήθηκε ότι πέθανε ο παππούς].⁴

Ε, μου συμπεριφέρονταν καλά και ... είχαν ευθύνη και φοβόντουσαν κιόλας, δεν μ' άφηναν να βγω στο δρόμο, δεν μ' άφηναν να κάνω τίποτα. Με είχαν εκεί πέρα στο καροτσάκι, μου' διναν κορδελάκια ο παππούς και έπαιζα. Το θυμάμαι. {Χαμογελούσε συνέχεια} (Επαιζαν μαζί σου;) Ναι, παίζανε.⁵

[Παππούς:] Καλά, πάρα πολύ καλά. [Γιαγιά:] Καλά. Όμορφα, δε μάλωναν. Μετά άρχισαν να με μαλώνουν. (Πότε;) Όταν άρχισα τις αταξίες.⁶

Μερικές φορές, αντιπαραβαλλόταν η στάση και συμπεριφορά των παππούδων σε εκείνη των γονέων.

Πολύ καλά μου συμπεριφέρονταν. (Δηλαδή, για πες μου...;) Ε..., μου' καναν χάρες, ενώ η μαμά, όταν ήμουνα στο σπίτι, με άφηνε άμα ζαλιζόμουν, είχα φάει πολύ κι έκανα εμετό, με άφηνε με τους εμετούς εδώ στο κρεβάτι κι έφευγε αυτή, πήγαινε σε άντρα άλλο. (Αυτά σου τα έχει πει κάποιος;) Μερικά ο μπαμπάς, μερικά τα ξέρω εγώ, επειδή μου τα έχει πει η ξαδέλφη μου, η Ν.⁷

¹ Ερ/γιο παιδιού 22: ερώτ.42, σ.7, ηλικία εγγονιού: 30 ετών.

² Ερ/γιο παιδιού 19: ερώτ.42, σ.7, ηλικία εγγονιού: 17 ετών.

³ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.42, σ.7, ηλικία εγγονιού: 18 ετών.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 25: ερώτ.42, σ.7.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 21: ερώτ.42, σ.7.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.42, σ.7.

⁷ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.42, σ.7.

2.7.3 Συνθήκες στο εσωτερικό της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας

2.7.3.1 Βαθμός ικανοποίησης του παιδιού από τον τρόπο ζωής των παππούδων του

Συγκρίνοντας τις συνθήκες που επικρατούσαν στο εσωτερικό της πυρηνικής οικογένειας, με εκείνες που επικρατούσαν μέσα στις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες, φαίνεται από τις απαντήσεις των εγγονιών ότι, τα ίδια είχαν μείνει πολύ (4/20) ή πάρα πολύ ικανοποιημένα (15/20) από τη συμβίωση με τους παππούδες τους. Το μοναδικό εγγόνι που δήλωσε ότι του άρεσε μέτρια ο τρόπος με τον οποίο ζούσε με τη γιαγιά του, η γνώμη του δεν είχε την ίδια δύναμη με τις απαντήσεις των υπολοίπων παιδιών, όχι μόνο επειδή ήταν η μοναδική, αλλά και εξαιτίας του ότι εκφράστηκε από ένα παιδί με ψυχιατρικά προβλήματα.

Ανάλογα ήταν τα ευρήματα δυο ερευνών που πραγματοποιήθηκαν στην Αμερική το 1992 και το 1994 αντίστοιχα. Αυτές διαπίστωσαν, πως τα παιδιά τέτοιου είδους οικογενειών ήκμαζαν κατά την εξέλιξή τους που συνέπιπτε με τη συμβίωση με τους παππούδες τους (κατά μέσο όρο για τέσσερα χρόνια), και είχαν προσαρμοστεί αρμονικά στις νέες συνθήκες της οικογένειάς τους, γεγονός που αποδόθηκε στην καλή ποιότητα των σχέσεων στο εσωτερικό των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών.¹

2.7.3.2 Ποιότητα των σχέσεων στην κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια

Το ίδιο παρατηρήθηκε κι εδώ, αφού όλα τα μέλη και των 35 κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών χαρακτήρισαν τις σχέσεις που είχαν δημιουργηθεί μέσα στην οικογένειά τους ως καλές (7/35) ή ακόμη και άριστες (28/35, όπως καταμετρήθηκαν σύμφωνα με τις απαντήσεις των παππούδων και των γονέων). Όλες δηλώθηκαν ως τέτοιες, εκτός από μια μητέρα που θεωρούσε ότι οι σχέσεις ήταν μέτριες, εξαιτίας των ιδιόμορφων σχέσεων που διατηρούσε η ίδια με τους γονείς της που ανέτρεφαν τα παιδιά της. Θεωρείται ότι, οι ελάχιστες διαφοροποιήσεις που παρατηρήθηκαν στους χαρακτηρισμούς που απέδωσαν τα εγγόνια στις σχέσεις τους με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους, δεν αποτελούσαν κάποιο ιδιαίτερο δείκτη και μπορεί να οφείλονταν στη διάθεση της στιγμής ή στην συγκρατημένη ιδιοσυγκρασία των συγκεκριμένων ατόμων, αφού το μόνο που έκαναν τρία από αυτά ήταν να χρησιμοποιήσουν μικρότερο συγκριτικό βαθμό (αντί «πολύ καλές», είπαν «καλές»), ενώ ένα τέταρτο παιδί τις υπερτόνισε (αντίθετο με το προηγούμενο).

2.7.3.3 Αρχηγία στην οικογένεια παππού-γιαγιάς-παιδιού

Στρέφοντας την προσοχή στις συνθήκες στο εσωτερικό των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών, με εξαίρεση τέσσερις οικογένειες, στις οποίες μοναδικός αρχηγός ήταν ο παππούς, ο οποίος μπορεί να ήταν ηγετική φυσιογνωμία (3 παππούδες) ή να μην ζούσε καν η σύντροφός του (1 περίπτωση), σε όλες τις υπόλοιπες κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες η γιαγιά κατείχε αρχηγική θέση (21/35 οικογένειες) ή και δευτερεύοντα ρόλο (5 στις 11 απαντήσεις που δόθηκαν ως δευτερεύουσες). Δεδομένου ότι, οι πιο καίριες θέσεις συνεπάγονται και μεγαλύτερες ευθύνες και φόρτο εργασίας, γίνεται συνειδητό πως, σχεδόν όλο το βάρος έπεφτε στις γιαγιάδες. Έτσι λοιπόν, εκτός από εκείνες των αρχηγών γιαγιάδων, σε κάποιες

¹ DE TOLEDO & ELDER-BROWN: ό.π., 1995, p.102.

οικογένειες (συμπεριλαμβανομένων των 4 πρώτων), ήταν αρχηγοί οι παππούδες (10/35), ή οι αποφάσεις λαμβάνονταν από κοινού (4/35), δηλαδή από όλα τα μέλη της οικογένειας. Εκεί εμπερικλείονταν τα παιδιά και οι γονείς τους, σε περίπτωση που κάποιος από αυτούς συγκατοικούσε.¹

Σε δευτερεύοντα και υποστηρικτικό ρόλο, εκτός από τις πέντε γιαγιάδες που προαναφέρθηκαν, ήταν ακόμη τρεις παππούδες, δύο πατέρες και μια μητέρα. Σχετικά με τους τρεις παππούδες, αυτοί, όσο τους επέτρεπε η κλονισμένη κατάσταση της υγείας τους, προσπαθούσαν να έχουν υποβοηθητικό ρόλο στις προσπάθειες που κατέβαλε η σύντροφός τους. Σε ό,τι αφορά τους τρεις τελευταίους γονείς, οι απαντήσεις των παππούδων δεν συνέπιπταν με εκείνες των εγγονιών τους, αφού αυτά δεν ανέφεραν τους γονείς. Τα παιδιά όντας πιο αθώα, δεν έδωσαν μια τέτοια απάντηση προκειμένου να αποδώσουν στον γονέα τους μια ανώτερη θέση μέσα στην οικογένεια, όπως ίσως προσπάθησαν να κάνουν οι παππούδες στα μάτια της ερευνήτριας για δύο πατέρες (πχ. Οικογ.7). Ενδεχομένως, λοιπόν, ο βοηθητικός αρχηγικός ρόλος (υπαρχηγός, αναπληρωτής του αρχηγού) εκ μέρους των γονέων να μην συνέβαινε στην πραγματικότητα.

Σύμφωνα με τον ADLER, το άτομο με τον ηγετικό ρόλο μέσα στην οικογένεια, θα πρέπει να είναι ο πατέρας, έτσι ώστε και να γίνεται αποδέκτης του σεβασμού των παιδιών του, αλλά και για να είναι πιο αρμονική η ανάπτυξή τους μέσα σε μια φυσιολογική οικογένεια.² Στην περίπτωση μας «η απουσία του πατέρα αποτελεί ένα δυσαναπλήρωτο κενό στο οικογενειακό τρίγωνο».³

Οι δύο μητέρες που έλαβαν μέρος στη συνέντευξη συμφώνησαν η μία με το παιδί της και η άλλη με τη γιαγιά, σχετικά με τα πρόσωπα που έπαιρναν τις αποφάσεις συνήθως στην κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια (παππούς - γιαγιά και γιαγιά - μητέρα, αντίστοιχα). Ο πατέρας της δεύτερης μητέρας, ναι μεν δέχθηκε τον σημαντικό ρόλο της γιαγιάς στα λεγόμενά του, εντούτοις τον πρωτεύοντα ρόλο έδωσε στον εαυτό του, γιατί παρά τα προβλήματα υγείας του, δεν επιθυμούσε ίσως να τον υποβιβάσουν ή να τον καθαιρέσουν από τη θέση του, όπως έκαναν η κόρη και η σύζυγός του, που θεωρούσαν ότι αυτές ήταν υπεύθυνες για τα οικογενειακά ζητήματα. Κάτι ανάλογο μπορεί να βίωνε και ο τρίτος γονέας, ένας πατέρας που θεωρούσε ότι εξακολουθούσε να κρατάει τα ηνία της οικογένειάς του με βοηθό του τον παππού, παρότι ο ίδιος είχε απομακρυνθεί από την κατοικία του ηθελημένα. Η πεθερά του πίστευε ότι, υπεύθυνοι ήταν πλέον μόνο ο παππούς και η γιαγιά. Επειδή σε αυτές τις δύο οικογένειες τα όρια δεν ήταν τόσο ξεκάθαρα, γι' αυτό και τα εγγόνια δήλωσαν πως οι αποφάσεις λαμβάνονταν μετά από κοινή συνεννόηση.

Σύμφωνα με την πολύ έγκυρη πηγή του Census Bureau, ο αριθμός των παππούδων που ήταν αρχηγοί κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών το 1997 ανέρχόταν σε 3.700.000, από τους οποίους την πλειοψηφία αποτελούσαν οι γιαγιάδες (2.300.000) σε σύγκριση με τους παππούδες (1.400.000). Τα βασικά χαρακτηριστικά

¹ Βέβαια, αξίζει να αναφερθεί ότι, από αυτές τις τελευταίες 14 οικογένειες, μόνο σε δύο δεν ήταν παρών ο παππούς κατά τη διεξαγωγή της συνέντευξης και σε μια δεν είχαν απαντήσει καθόλου ο παππούς και η γιαγιά, αλλά η μητέρα και το παιδί της. Αυτό σημαίνει ότι, η παρουσία και η ταυτόχρονη απάντηση και των δύο παππούδων επηρέαζε κατά κάποιο τρόπο τις εκδοχές που θα επέλεγαν να δώσουν στην ερευνήτρια. Κατ' αναλογία με αυτό, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι, οι 21 γιαγιάδες δεν είχαν στην πραγματικότητα όλες τις ευθύνες, αλλά απλά θέλησαν να δώσουν αυτή την απάντηση. Η υπόθεση αυτή όμως, θα μπορούσε να απορριφθεί από το γεγονός ότι, οι περισσότερες από αυτές, είτε ήταν χήρες είτε είχαν σύντροφο με πολύ άσχημη κατάσταση υγείας, που δεν τους επέτρεψε καν να λάβουν μέρος στην έρευνα. Αρά, εκ των πραγμάτων, δεν θα μπορούσαν να είχαν αρχηγικό ρόλο μέσα στην οικογένεια και να είχαν αναλάβει τις ευθύνες της.

² ANTΛEP: ό.π., σ.80.

³ ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, Τόμος 2^{ος}, σ.211.

που παρατηρήθηκαν ήταν ότι, υπήρχε η τάση να είναι αρχηγοί τέτοιων οικογενειών οι άνδρες της λευκής φυλής, ενώ παράλληλα ήταν εμφανής η τάση να εξακολουθούν να συμμετέχουν ενεργά στην αγορά εργασίας και να είναι οι ίδιοι ιδιοκτήτες του σπιτιού στο οποίο διέμεναν, οπότε υπήρχε μικρότερη πιθανότητα απειλής από την κατάσταση της φτώχειας.¹

Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι, οι κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες διαφέρουν σε σημαντικό βαθμό ποιοτικά από τις οικογένειες στις οποίες οι ηλικιωμένοι συγκατοικούν με τα παιδιά τους. Η διαφοροποίηση αυτή προκύπτει, αν αναλογιστεί κανείς ότι, έστω και αν σ' αυτές τις οικογένειες οι παππούδες έχουν αναλάβει την επιμέλεια των εγγονιών τους κατά τις ώρες που οι γονείς εργάζονται, ωστόσο δεν έχουν τον ρόλο αρχηγού της οικογένειας. Περισσότερο αποτελούν εξαρτημένα άτομα, αφού υποφέροντας από προβλήματα υγείας ή οικονομίας, επαφίενται στα παιδιά τους, προκειμένου να εξασφαλίζουν την επιβίωσή τους. Αντίθετα, οι ηλικιωμένοι-αρχηγοί των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών, είναι πιθανό να εξακολουθούν να βρίσκονται στην αγορά εργασίας και, παρότι ενδέχεται να αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα, βασίζονται στις δικές τους δυνάμεις, λόγω της απουσίας των γονέων των εγγονιών τους.² Εάν ωστόσο, συγκατοικεί με τους παππούδες η μητέρα του παιδιού, επειδή συνήθως είναι ανήλικη ή ανώριμη, την ευθύνη του παιδιού αναλαμβάνει κυρίως η γιαγιά³, όπως έγινε και με τις μητέρες που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα.

Στο εξωτερικό, γενικά θεωρείται ότι, σε πιο δυσμενή θέση βρίσκονται οι οικογένειες που απαρτίζονται μόνο από τη γιαγιά και τα εγγόνια χωρίς την παρουσία των γονέων, ενώ σε λίγο πιο πλεονεκτική θέση βρίσκονται οι οικογένειες που αποτελούνται από τα εγγόνια και τους δύο παππούδες με την ταυτόχρονη παρουσία τουλάχιστον ενός από τους γονείς. Εάν η σύγκριση περάσει σε ένα άλλο επίπεδο, δηλαδή ανάμεσα στους γονείς και τους παππούδες, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, μια γιαγιά με την συνύπαρξη των εγγονιών και των γονιών τους καταφέρνει να ανταποκρίνεται καλύτερα στις οικογενειακές υποχρεώσεις και στις αντιξοότητες της ζωής, επειδή οι γονείς είναι σε θέση να προσφέρουν οικονομική βοήθεια σε αυτή την οικογένεια, σε σχέση με μια γιαγιά που συνυπάρχει με τον σύζυγό της και τα εγγόνια τους· εκτός και αν, βέβαια, στην πρώτη περίπτωση οι γονείς συνυπάρχουν με τη γιαγιά και τα παιδιά τους, αλλά δεν είναι σε θέση να προσφέρουν γενικότερη βοήθεια στην οικογένεια με αρχηγούς τους παππούδες.⁴

2.7.3.4 Αίσθηση των παππούδων σχετικά με τις ελευθερίες, τα δικαιώματα και τις αρμοδιότητές τους απέναντι στα εγγόνια τους

Μπορεί οι γονείς των παιδιών να είχαν αναθέσει αυτόν τον ρόλο στους παππούδες οικειοθελώς ή μη, μέσω της δικαστικής οδού ή άτυπα, αυτό όμως δεν σημαίνει πως, οι ηλικιωμένοι είχαν στη διάθεσή τους το δικαίωμα πλήρους εξουσίας απέναντι στα παιδιά.⁵

Το ένα τρίτο των παππούδων (11/33 ή 33,33%) ένιωθαν πως, δεν δέχονταν κανενός είδους πίεση από οποιαδήποτε πλευρά και ότι είχαν το ελεύθερο να

¹ CASPER & BRYSON: ό.π., 1998.

² CASPER & BRYSON: ό.π., 1998.

³ WILSON, M.N. (1984). Mothers' and grandmothers' perceptions of parental behavior in three-generational black families. *Child development*, Vol.55, N.4, pp.1333-1339. p.1337.

⁴ CASPER & BRYSON: ό.π., 1998.

⁵ DOLBIN-MAC NAB: ό.π., 2006, p.571.

αναθρέψουν το εγγόνι τους, όπως ήθελαν οι ίδιοι. Ήθελαν να το έχουν κοντά τους και να το φροντίζουν όχι σαν εγγόνι τους, αλλά σαν παιδί τους.

[Γιαγιά:] Αισθανόμαστε μια χαρά, σαν να είναι παιδιά μου, όχι εγγόνια μου. [Πάππους:] Όχι. Κι εγώ, πως! Αλίμονο, όλα. Όσο θα ζω θα τα φροντίζω.¹

[Πάππους:] Όχι, όχι δεν νιώθουμε τίποτα. Όχι, όχι. [Γιαγιά:] Όχι, δε με ελέγχει τίποτα, η μητέρα, κανένας. [Πάππους:] Θέλεις η δική μας, η φροντίδα δικιά μας. [Γιαγιά:] Κανένας, κανένας δε με ελέγχει. [Πάππους:] Και ευχαριστημένοι είμαστε πέρα από κάθε όριο. [Γιαγιά:] Άλλα σε ρωτάει η κοπέλα, άλλα απαντάς. Δεν μας ενοχλεί ούτε η μάνα ούτε ο πατέρας. Η μάνα του δεν ρωτάει ούτε τί και πώς. [Πάππους:] Δεν..., το ευχαριστιέμαστε, δεν αγανα... [Γιαγιά:] «Μαμά κουράζεσαι», μου λέει, «γιατί είσαι και άρρωστη». [Πάππους:] Από τώρα, ότι εσύ είσαι, κουράζεσαι. Εμείς το ευχαριστιέμαστε. Ό,τι και να θέλει, το έχει και το φχαριστιέμαστε. Ωραία. Δεν ... αισθαν... δεν αγανακτούμε. Πώς το λεν; Δε βαρυνκωμάμε. [Γιαγιά:] Εντάξει, θέλουμε το παιδί και το έχουμε εδώ πέρα, δεν... [Πάππους:] Το φχαριστιέμαστε. [Γιαγιά:] Το πήραμε. Έχουμε και παρέα. Έχουμε και παρεούλα. [Πάππους:] Και αυτό το φχαριστιέται.²

Οι παππούδες, αν και δεν αισθάνονταν να ασκείται επάνω τους κάποιος έλεγχος, παρόλα αυτά ένιωθαν παγιδευμένοι, λόγω της αίσθησης του καθήκοντος που τους υποδείκνυε η συνειδησή τους να προστατέψουν και να φροντίσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα εγγόνια τους (8/33 ή 24,24%).

[Πάππους:] Όχι. Είμαστε ευχαριστημένοι, δηλαδή, με αυτό που κάνουμε. (Αισθάνεστε πως σας ελέγχει κάποιος;) Όχι, δε μάς ελέγχει κανένας. [Γιαγιά:] Ποιός να μας ελέγξει; [Πάππους:] Η συνειδησή μας μάς ελέγχει μόνο. [Γιαγιά:] Ε, βέβαια. (Συμφωνείτε κ. Ε.{γιαγιά};) [Γιαγιά:] Ε, βέβαια συμφωνώ. Ποιός να μας ελέγξει; Καλά λέει, η συνειδησή μας μάς ελέγχει. Πώς θα μπορέσουμε να το φροντίσουμε καλά. [Πάππους:] Να το προστατέψουμε καλύτερα.³

Κοίταξε ..., παγιδευμένη δεν αισθάνομαι ή μάλλον ... ελεγχόμενη δεν αισθάνομαι. Τις ώρες που πρέπει να βρίσκομαι εδώ, δεν μπορώ να έχω την απόλυτη ελευθερία.⁴

Εξίσου πολλοί (8/33 ή 24,24%) ήταν και οι παππούδες που ένιωθαν ότι, δεν αντιμετώπιζαν κανένα πρόβλημα στη σχέση τους με τους γονείς των παιδιών, αφού αυτοί τους έδειχναν εμπιστοσύνη και τους είχαν δώσει το ελεύθερο να διαπαιδαγωγούν τα παιδιά τους, όπως ήθελαν και μπορούσαν οι παππούδες. Με αυτόν τον τρόπο, όλοι έμειναν ευχαριστημένοι και σε αρκετές περιπτώσεις οι παππούδες δέχονταν συγχαρητήρια.

Μερικοί από τους παππούδες είχαν την ψευδαίσθηση ότι, είχαν τον απόλυτο έλεγχο των πράξεών τους και της μεθόδου ανατροφής του εγγονιού τους, έστω κι αν διακρινόταν μια υπόνοια/αμφιβολία ότι μπορεί να ίσχυε το αντίθετο. Ενώ πίστευαν ότι, δεν δέχονταν έλεγχο από κανέναν, στην ουσία υφίσταντο την επίβλεψη, επιτήρηση ή έλεγχο, τουλάχιστον ενός από τους γονείς των παιδιών (5/33 ή 15,15%), ενώ κάποιοι άλλοι το παραδέχονταν ευθέως.

Όχι, όχι ..., ό,τι θέλουμε εμείς. Όπως μεγάλωσα την κόρη μου εγώ -τόρα θα στο πω-, όπως μεγάλωσα την κόρη μου, αισθάνομαι ότι, είμαι τώρα..., ξαναφτιάχνω πάλι την κόρη μου από την αρχή, όχι μόνο την κόρη μου, και το

¹ Ερ/γιο 6: ερώτ.39, σ.6.

² Ερ/γιο 11: ερώτ.39, σ.6.

³ Ερ/γιο 10: ερώτ.39, σ.6.

⁴ Ερ/γιο 14: ερώτ.39, σ.6.

παιδάκι. Και προσπαθώ, αυτά που είχα κάνει στη Β. μου{μητέρα}, να γίνονται σωστά και στα δυο τα παιδιά. Κατάλαβες; Αυτό προσπαθώ. Αλλά δεν μου είχε κόψει το δικαίωμα ούτε και ο Χ. {πατέρας}. Γιατί και ο Χ., επειδή τα επιβλέπει και αυτός, νομίζω ότι την άλλη φορά, μου έχει δώσει πολλές φορές, όχι μία φορά δηλαδή, «συγχαρητήρια» με τον τρόπο, δηλαδή, που τα έχουμε μεγαλώσει. Δεν νομίζω, γιατί, αν κάπου έβλεπε και αυτός ένα σφάλμα, θα έλεγε ότι: «Εκεί ξέρεις, γιαγιά, δε βαδίζετε καλά». Αλλά όχι, όχι δεν έχουμε πρόβλημα.¹

Καν' το πιο... Όχι, έχω έλεγχο από το γιο μου, έχω έλεγχο από το γιο μου, γιατί ... έτσι νομίζει ... ότι ... αυτός ξέρει καλύτερα, εγώ δεν τα ξέρω με τον παππού. Καλά, εντάξει, στον πατέρα του δεν ... δεν δίνει βάση λόγω του προβλήματος που έχει, ας πούμε, αλλά σου λέει η μάνα μου. Στη μάνα μου βασίζομαι, αλλά θέλει να κάνει και τον έλεγχό του: «Πού πήγες; Πού το πήγες; Τί έκανες; Τί έφτιαξες; Μην το αφήσεις με κείνο το άτομο, μην το αφήσεις με το άλλο το άτομο» ή «Αυτό το άτομο, όταν είναι το μωρό εδώ, να μην έρθει», ας πούμε. Υπάρχει ο έλεγχος από τον πατέρα μέσα στο σπίτι. Υπάρχει ο έλεγχος. Και όταν τον, και όταν τον βάζει στα λόγια και η μαμά του παιδιού, θα κάνει και φασαρία, θα κάνει και ζημιές. Είναι ... και αυτός είναι ένα άτομο το οποίο έχει ... έχει περάσει πολλά με αυτή την ιστορία και τα νεύρα του κάπου είναι ... έχουν ... θέλει να το παίξει και λιγάκι πατέρας. Ακούς και λέει: «Το παιδί μου, ο γιος μου».²

Μάλιστα σε μια περίπτωση, οι παππούδες παραδέχτηκαν ότι μπορούσαν να ανεχθούν έλεγχο από το παιδί τους, αλλά όχι από τον άλλο γονέα.

[Πάππους:] Όχι, ευχαριστημένος. Έτσι, ευχαριστημένος είμαι. (Αισθάνεστε πως σας καταπιέζει ή σας ελέγχει, ο πατέρας ή η μητέρα;) Δηλαδή αν έχει ... Τότε με τον πατέρα του έχω δυσανεξία. Πώς να μιλήσω με τον πατέρα του; Μ' έχει ψυχράνει. Σα γέροντας, [θεωρώ πως] είναι πικρά λόγια αυτά. (Σας ελέγχει όσον αφορά στο πώς θα μεγαλώσετε το παιδί;) Δε μου έχει πει τίποτα. Τί να πει; Το παιδί με τη μάνα του έχει απαιτήσεις. Το αυτό ... Όχι, με τα παπούτσια του, με το ντύσιμό του, με το σχολείο του, τη μόρφωσή του, τη μανούλα του. Αυτός έρχονταν εδώ, το ξεσήκωνε και δεν βαριέσαι. Έτσι αειά είναι τα παιδιά; (Εσείς κα Β. {γιαγιά}; Νιώθετε να σας καταπιέζει ο πατέρας ή η μητέρα ή να σας ελέγχει;) [Γιαγιά:] Εγώ δεν το δέχομαι από τον πατέρα του, να' ρθει εδώ να με ελέγξει. [Πάππους:] Η κόρη μπορεί να πει: «Πατέρα, εκεί θα είναι στραβό ή ίσιο». [Γιαγιά:] Να' ρθει εδώ η κόρη μου, να μου πει μια κουβέντα, ας μου πει. [Πάππους:] Άλλο ο πατέρας. Έτσι δεν είναι; Τέλειος δεν είναι κανείς. [Γιαγιά:] Να μου πει η κόρη μου ό,τι θέλει. Παιδί μου είναι. [Πάππους:] Και να πει: «Κι εγώ φταίω». Α, κι εγώ τα τσουγκράω με την κυρά μου καμιά φορά. Να πει εκείνο επ!³

Μια άλλη γιαγιά δήλωσε ότι, πριν από κάθε κίνησή της που θα αφορούσε το εγγόνι της, συμβουλευόταν τη μητέρα του παιδιού. Εάν εκείνη δεν το ενέκρινε, η γιαγιά δεν το πραγματοποιούσε.

[Πάππους:] Όχι, έχουμε σκέψεις και ευθύνες... που είμαστε ανήμποροι να τα βγάλουμε πέρα. [Γιαγιά:] Όχι, ελεύθερη δεν είμαι. Κάτι που θεωρώ εγώ σωστό, δεν το θεωρεί η κόρη μου, οπότε δεν θα με αφήσει να κάνω για τον Κ.{εγγόνι}, αυτό που θέλω.⁴

Κάποιοι άλλοι παππούδες (3/33 ή 9,09%) δήλωσαν ευθέως ότι, δεν υπόκειντο σε κανενός είδους έλεγχο, αφού οι γονείς είχαν εγκαταλείψει τα παιδιά τους στους παππούδες και έδειχναν πλήρη αδιαφορία γι' αυτά.

¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.39, σ.6.

² Ερ/γιο 16: ερώτ.39, σ.6.

³ Ερ/γιο 17: ερώτ.39, σ.6.

⁴ Ερ/γιο 2: ερώτ.39, σ.6.

Δεν έχω κανέναν έλεγχο. Μου τα' χει εγκατελειμμένα εδώ πέρα και δεν ρωτάει. Δεν έχω πρόβλημα.¹

[Γιαγιά:] Όχι, δεν το αισθανθήκαμε αυτό το πράγμα, όχι. Η μάνα είχε εξαφανιστεί εφτά χρόνια, δε ρώταγε. [Πάππους:] Πλήρη ελευθερία στην ανατροφή του παιδιού. Δεν είχαμε κανένα πρόβλημα, κανένα εμπόδιο. [Γιαγιά:] Ο γιος μας είχε τόση εμπιστοσύνη στο μπαμπά, που ήταν δάσκαλος και σε μένα, που ήμουν η μαμά, η νοικοκυρά, η ..., που φρόντιζα το παιδί από το πρωί μέχρι το βράδυ και από το βράδυ μέχρι το πρωί. Δεν υπήρχε περίπτωση καμιά, να πει τίποτα ο γιος μας.²

Καθόλου παγιδευμένη, τίποτα. Απολύτως τίποτα δεν υπάρχει τέτοιο, γιατί δεν ενδιαφέρεται κάποιος και είναι όλα δικά μου.³

Μόνο σε μια περίπτωση (1/33 ή 3,03%), οι παππούδες ένιωθαν πως, όχι μόνο δεν δέχονταν έλεγχο, αλλά αντίθετα έλεγχαν οι ίδιοι τους γονείς των παιδιών.

[Πάππους:] Όχι, εμείς τους ελέγχουμε. [Γιαγιά:] Εμείς κάναμε φασαρίες.⁴

Έστω και αν οι περισσότεροι παππούδες και γιαγιάδες δήλωναν πως, δεν ήταν ελεγχόμενοι, παρόλα αυτά, με τα λεγόμενά τους κάποιοι απ' αυτούς εμμέσως πλην σαφώς έδειχναν πως ένιωθαν παγιδευμένοι και παράλληλα εξέφραζαν το πλήθος των ευθυνών τους, το άγχος και τον φόβο τους για ορισμένα ζητήματα.⁵

Οι γονείς από την άλλη πλευρά, μπορεί να μην είχαν το φόρτο των ευθυνών, ωστόσο οι δύο μητέρες από τους τρεις γονείς που απάντησαν, αισθάνονταν παγιδευμένες και ελεγχόμενες από τους παππούδες, σε αντίθεση με τον πατέρα που ένιωθε πως είχε αρκετές ελευθερίες για την εκπλήρωση του γονεϊκού ρόλου. Η μία επέρριπτε ευθύνες στον εαυτό της και η άλλη θεωρούσε πως οι γονείς της μεταχειρίζονταν ως μέσο τα παιδιά της, προκειμένου να την εκβιάζουν κατά κάποιο τρόπο, για να παραμένει η ίδια κοντά τους.

Παγιδευμένη και ελεγχόμενη. Λόγω που αναλάβανε το μικρό από μικρή ηλικία, δεν μπορώ να ελέγξω την κατάσταση. Μόνο αυτό το πράγμα.⁶

Όχι, δεν αισθάνομαι ότι έχω αρκετές ελευθερίες... Νιώθω κάπου παγιδευμένη, για να το πούμε έτσι, γιατί πολλές φορές οι δικοί μου χρησιμοποιούν τα παιδιά μου, για να μου πουν: «Έχεις τα παιδιά» για να μείνω εδώ.⁷

Συμπερασματικά, η εσωτερική πίεση που μπορεί να ένιωθαν οι παππούδες ή οι γονείς των παιδιών, δεν ήταν πάντα απόρροια εξωτερικής πίεσης της άλλης πλευράς.

2.7.4 Κυρίαρχα συναισθήματα των τριών γενεών μετά τη δημιουργία της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας

2.7.4.1 Αισθήματα των παππούδων, των παιδιών και των γονέων για τον εαυτό τους

Στην εξέλιξη της συνέντευξης, αφού οι παππούδες, οι γιαγιάδες και τα εγγόνια τους είχαν μπει για τα καλά στο πνεύμα της έρευνας και αφού είχαν επανέλθει πολλές εικόνες της ζωής τους στο μυαλό τους, κρίθηκε ως η κατάλληλη στιγμή για να

¹ Ερ/γιο 29: ερώτ.39, σ.6.

² Ερ/γιο 31: ερώτ.39, σ.6.

³ Ερ/γιο 8: ερώτ.39, σ.6.

⁴ Ερ/γιο 4: ερώτ.39, σ.6.

⁵ Ενδεικτικά: Ερ/γιο 13: ερώτ.39, σ.6. Ερ/γιο 21: ερώτ.39, σ.6. Ερ/γιο 26: ερώτ.39, σ.6. Ερ/γιο 33: ερώτ.39, σ.6. Ερ/γιο 35: ερώτ.39, σ.6.

⁶ Ερ/γιο γονέων 2: ερώτ.32, σ.5.

⁷ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.32, σ.5.

ερωτηθούν τα άτομα αυτά για τα προσωπικά τους αισθήματα και τα συναισθήματά τους προς τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας.

Οι παππούδες αισθάνονταν για τον εαυτό τους:

➤ Λύπη, θλίψη και θρήνο (14 ή 42,42%):

Ε, τί αισθάνομαι; Αισθάνομαι καλά, όταν χάνεις τα παιδιά σου;¹

Για το παιδί που έφυγε.²

Και πόνο.³

Τα βιώματα και των τριών αυτών παππούδων που θέλησαν να συμπληρώσουν στα εν λόγω συναισθήματα τα δικά τους σχόλια, αφορμίζονταν από τον χαμό των παιδιών τους.

Τα αισθήματα λύπης, θλίψης και θρήνου των εγγονιών (4/13) δεν είχαν κοινό αίτιο:

Επειδή, τώρα, τον πατέρα μου ..., πηγαίνει στη δουλειά και περιμένω να έρθει, αλλά δεν τον βλέπω. Έρχεται το πρωί.⁴

Οι δύο μητέρες από τους συνολικά 3 γονείς που απάντησαν, αισθάνονταν έτσι, ίσως λόγω του διαζυγίου τους.

➤ Απογοήτευση, απελπισία και απόγνωση (9 ή 27,27% για τους παππούδες, 1 εγγόνι και 2 μητέρες), με αισιόδοξη και απαισιόδοξη ματιά:

Άδικη, παίρνω κουράγιο και ξανά σηκώνομαι.⁵

Έχουμε έξοδα, δάνεια και πρέπει να ξεπλυθούν.⁶

➤ Άγχος-αγωνία-ανησυχία (20 ή 60,60% για τους παππούδες, 4/13 εγγόνια και 2 μητέρες):

Για το αύριο, για τα παιδιά μόνο.⁷

Ανησυχούμε για το παιδί για το καλό του.⁸

[Παππούς:] Μεγάλη. [Γιαγιά:] Εύκολο είναι να μεγαλώνεις ένα παιδάκι;⁹

Πάρα πολύ.¹⁰

Τα ίδια συναισθήματα με τη μορφή ανασφάλειας σχετικά με το μέλλον τους, είχαν τρία παιδιά μετά το διαζύγιο των γονέων τους, ενώ ένα άλλο παιδί λόγω θανάτου της μητέρας του.

➤ Αλλά και οι παππούδες εξέφρασαν τον ίδιο φόβο και τις ίδιες ανασφάλειες (14 ή 42,42%):

Για τα μωρά μου. Τί θα γίνουν αν πεθάνω.¹¹

Φοβάμαι μην πάθω κάτι και δεν ξέρω τί θα γίνει το μωρό.¹²

Για το παιδί, ναι.¹³

Για τα χρέη· να μείνει το σπίτι στα παιδιά.¹⁴

Στην αρχή μέχρι να το συνηθίσω.¹⁵

¹ Ερ/γιο 6: ερώτ.81, σ.17.

² Ερ/γιο 9: ερώτ.81 σ.17.

³ Ερ/γιο 26: ερώτ.81, σ.17.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.63, σ.14.

⁵ Ερ/γιο 7: ερώτ.81, σ.17.

⁶ Ερ/γιο 9: ερώτ.81, σ.17.

⁷ Ερ/γιο 9: ερώτ.81, σ.17.

⁸ Ερ/γιο 12: ερώτ.81, σ.17.

⁹ Ερ/γιο 10 : ερώτ.81, σ.17.

¹⁰ Ερ/γιο 16: ερώτ.81, σ.17.

¹¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.81, σ.17.

¹² Ερ/γιο 16: ερώτ.81, σ.17.

¹³ Ερ/γιο 10: ερώτ.81, σ.17.

¹⁴ Ερ/γιο 9: ερώτ.81, σ.17.

¹⁵ Ερ/γιο 21: ερώτ.81, σ.17.

Ένα από τα τρία παιδιά της προηγούμενης εκδοχής συγκεκριμενοποίησε περί του φόβου του μη εγκατάλειψης του ίδιου από τη γιαγιά του, όπως έγινε από την πλευρά της μητέρας του:

Για να μη φύγει η γιαγιά από το σπίτι.¹

Τα συναισθήματα των τριών παιδιών και των δυο μητέρων που απάντησαν ότι αισθάνονταν κατ' αυτό τον τρόπο, είχαν σχέση με το διαζύγιο των γονέων.

- Αισθάνομαι ότι βρίσκομαι στο κενό, ανυπεράσπιστος/η και μόνος/η: δήλωσαν 2 παιδιά από τα 13 και το ένα το αιτιολόγησε λέγοντας:

Γιατί άμα φεύγει ο παππούς στο καφενείο, ο μπαμπάς στη δουλειά, η γιαγιά στο περιβόλι, η γιαγιά η Ε. {προγιαγιά} εδώ, εγώ είμαι μόνη.²

- Ένα άλλο παιδί δήλωσε ότι, είχε το αίσθημα της κατωτερότητας και της ντροπής και ένιωθε μπερδεμένο και συγχυσμένο για τη νέα εικόνα που επικρατούσε στην οικογένειά του, ιδιαίτερα μετά το διαζύγιο των γονέων του. Παρόλα αυτά, κανένα παιδί δεν εξέφρασε συναισθήματα απειλής, παρά τη βιωμένη μοναχικότητά τους.
- Αμφιβολία-αβεβαιότητα-άγνοια για την εκπλήρωση του γονεϊκού ρόλου εκφράστηκε εκ μέρους των παππούδων (5 ή 15,15%), αλλά και από δύο διαζευγμένες μητέρες που συμβίωναν με τους γονείς τους και τα παιδιά τους.
- Δεν μπορώ να προσαρμοστώ στη νέα κατάσταση: δήλωσαν ελάχιστοι παππούδες (3 ή 9,09%). Κανένας γονέας δεν συμφώνησε με αυτήν την εκδοχή, αφού ήταν προσωπική τους επιλογή, ενώ δύο παιδιά την επέλεξαν (την εκδοχή), παρότι ζούσαν με τους παππούδες τους και με έναν από τους γονείς τους. Ίσως το έλεγαν αυτό, έχοντας στο μυαλό τους το διαζύγιο των γονέων τους και την πλήρη απόρριψη που δέχτηκαν από τον άλλο γονέα τους, με τον οποίο δεν είχαν πλέον καμία επικοινωνία.
- Παρότι προηγουμένως δύο μητέρες δεν είχαν πρόβλημα προσαρμογής στη νέα κατάσταση -μάλιστα είχαν εκφράσει τις αμφιβολίες τους για την άσκηση του γονεϊκού ρόλου-, ωστόσο μια από αυτές, έπειτα δήλωσε πως δυσκολευόταν να αποδεχθεί ότι θα έχανε τον ρόλο της μητέρας ή ότι η ίδια ήταν ακατάλληλη γι' αυτόν.
- Δυσκολεύομαι να συνδυάσω τους ρόλους παππού και πατέρα ή γιαγιάς και μητέρας: είπαν ορισμένοι παππούδες (4 ή 12,12%), αν και κάποιοι άλλοι είχαν αντίθετη άποψη:

Ήξερα για τα παιδιά μ', ήμαν μαθημένη.³

Στα λεγόμενά τους δεν φαινόταν σύγχυση ως προς την ταυτόχρονη ανάληψη του ρόλου του παππού/γιαγιάς και του γονέα.

- Νιώθω ακατάλληλος/η για τον ρόλο (μου ζητείται να ξανανιώσω) (3 ή 9,09%):

Ήμουν μόνη μου.⁴

Το μικρό ποσοστό εδώ δείχνει ότι, αισθάνονταν προετοιμασμένοι για τον ρόλο που τους ανατέθηκε, αλλά δυσκολεύονταν με τα προβλήματα και τις δυσκολίες που απέρρεαν από αυτόν.

¹ Ερ/γιο παιδιού 7 ερώτ.63, σ.14.

² Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.63, σ.14.

³ Ερ/γιο 4: ερώτ.81, σ.17.

⁴ Ερ/γιο 4: ερώτ.81, σ.17.

- Κούραση-εξάντληση (18 ή 54,54%): παρότι αρκετοί ήταν οι παππούδες αυτοί που το παραδέχτηκαν, κάποιοι άλλοι νιώθοντας διαφορετικά, έσπευσαν να το αντικρούσουν:

Παίρνω κουράγιο από τα ίδια τα παιδιά.¹

Αυτό με ξαναανιώνει.²

Τα αγαπώ τα παιδιά.³

Το ίδιο ένιωθαν και δύο παιδιά τα οποία είχαν κουραστεί από τις καταστάσεις που είχαν προηγηθεί του διαζυγίου των γονέων τους, κάτι που επικυρώνεται εν μέρει από τα ίδια συναισθήματα των δύο διαζευγμένων μητέρων.

- Ενώ η μοναξιά ήταν ήδη υπαρκτή για κάποιους παππούδες (6 ή 18,18%) και μπορούσε να αφορά εξωοικογενειακά άτομα, για κάποιους άλλους ήταν αδιανόητη:

Μου λείπουν οι φίλες, να πιείς ένα καφέ.⁴

Μοναξιά με το μωρό μου;⁵

[Δεν έχω] Μου την αναπληρώνει αυτό το μωρό.⁶

Για τις δύο μητέρες που ένιωθαν μοναξιά, παρότι ζούσαν μαζί με τα παιδιά τους και τους γονείς τους, μπορεί αυτό να οφειλόταν στην απουσία συντρόφου μετά το διαζύγιό τους.

- Μπερδεμένοι και συγχυσμένοι αισθάνονταν ορισμένοι παππούδες (6 ή 18,18%) όσον αφορά την στάση που θα έπρεπε να κρατήσουν και τον δρόμο που θα έπρεπε να τραβήξουν μετά τα νέα δεδομένα. Μια μητέρα έφτασε να βρίσκεται σε κατάσταση σύγχυσης, όταν βρέθηκε μπροστά στο δίλημμα επιλογής του συντρόφου ή του παιδιού της· ώσπου τελικά κατέληξε στο δεύτερο, γι' αυτό και ζούσαν οι τρεις γενεές μαζί.
- Το αίσθημα κατωτερότητας και ντροπής δεν υφίστατο στους γονείς, ενώ στους παππούδες υπήρχε (3 ή 9,09%), για άλλους στο παρελθόν και για άλλους στο παρόν.

Στην αρχή.⁷

Και πολύ.⁸

- Το αίσθημα της αποτυχίας χαρακτήριζε δύο παιδιά, επειδή δεν κατάφεραν να αποτρέψουν τον χωρισμό των γονιών τους, ενώ ως προς τους παππούδες (4 ή 12,12%), επειδή δεν κατάφεραν να είναι σωστοί γονείς:

Γιατί τώρα δεν την έχω τη μαμά μου εδώ.⁹

Έπρεπε να δώσω περισσότερη αγάπη στα παιδιά μου.¹⁰

Το παράδοξο είναι ότι κανείς από τους τρεις γονείς δεν ένιωθε έτσι.

- Και τα άσχημα συναισθήματα ολοκληρώνονταν με το πιο ακραίο και δυνατό, το αίσθημα της δυστυχίας, που κρυβόταν μέσα στην ψυχή περίπου του 1/3 των παππούδων (9 ή 27,27%) και στη μία μητέρα από τους τρεις γονείς. Ευτυχώς, κανένα από τα παιδιά δεν δήλωσε κάτι τέτοιο.

¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.81, σ.17.

² Ερ/γιο 12: ερώτ.81, σ.17.

³ Ερ/γιο 4: ερώτ.81, σ.17.

⁴ Ερ/γιο 9: ερώτ.81, σ.17.

⁵ Ερ/γιο 21: ερώτ.81, σ.17.

⁶ Ερ/γιο 16: ερώτ.81, σ.17.

⁷ Ερ/γιο 7: ερώτ.81, σ.17.

⁸ Ερ/γιο 9: ερώτ.81, σ.17.

⁹ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.63, σ.14.

¹⁰ Ερ/γιο 28: ερώτ.81, σ.17.

- Όλοι οι παππούδες και τα εγγόνια τους ένιωθαν χρήσιμοι (33/33 και 13/13 ή 100%), ενώ ως προς τους γονείς ίσχυε για τους δύο από τους τρεις.
Νιώθω χρήσιμος για να μεγαλώσω το παιδάκι μου.¹
Ναι, στα εγγόνια μ'.²
- Η πλειοψηφία των παππούδων (32 ή 96,96%), των εγγονιών τους (11/13) και των γονέων (2/3) ένιωθε πολύ δυνατή:
Έχω δυνάμεις ακόμα.³
Προσπαθώ.⁴
[Παππούς:] Για την υποχρέωση, ναι. [Γιαγιά:] Πρέπει να είμαστε.⁵
- Οι περισσότεροι παππούδες ήταν ευπροσάρμοστοι (32 ή 96,96%) και αισθάνονταν άνετα όσον αφορά στη νέα κατάσταση που είχε δημιουργηθεί (28 ή 84,84%), ενώ το ίδιο δήλωσαν και οι δύο από τους τρεις γονείς. Τα παιδιά, απ' την άλλη πλευρά, αν και μπορούσαν να προσαρμοστούν εύκολα (12/13), ωστόσο δεν μπορούσαν να πουν ότι, δεν τα πείραζε ό,τι είχε συμβεί (8/13). Τα υπόλοιπα παιδιά δηλαδή (5/13) δεν είχαν ενοχληθεί.
- Η σιγουριά-βεβαιότητα των παππούδων ότι θα μπορούσαν να είναι σωστοί στον νέο ρόλο τους (32 ή 96,96%) για άλλους εντάσσονταν στα πλαίσια των προσπαθειών και των προσδοκιών τους, ενώ άλλοι αισθάνονταν ότι το είχαν καταφέρει, δίνοντας μάλιστα ένα παράδειγμα:
Τα στέλνουμε στο ιδιωτικό [σχολείο].⁶
Αυτό το προσπαθούμε.⁷

Το ίδιο εύκολο θεωρούνταν και από τους δύο (στους 3) γονείς, που εξ αρχής φαίνονταν ότι ήταν πιο αποφασισμένοι και συνειδητοποιημένοι στο να αποχωριστούν τα παιδιά τους, σε σχέση με τη μητέρα που δεν επέλεξε αυτή την εκδοχή.

- Αν και η απάθεια αποτελούσε χαρακτηριστικό ελάχιστων παππούδων (4 ή 12,12%) και κανενός γονέα, ωστόσο αρκετά ήταν τα παιδιά (5/13) εκείνα, που δήλωσαν ότι δεν τα ένοιαζε είτε για τον ένα γονέα τους είτε για την όλη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί.
[Δε με νοιάζει:] Για τη μαμά.⁸
- Σχεδόν οι μισοί από τους παππούδες (17 ή 51,51%) και οι περισσότεροι από τους γονείς (2/3) και τα παιδιά (10/13) αισθάνονταν ξεκούραση και ηρεμία:
[Παππούς:] Κατά δύναμη. [Γιαγιά:] Το προσπαθούμε.⁹

Αυτό σημαίνει ότι οι υπόλοιποι μισοί παππούδες αισθάνονταν αρκετά κουρασμένοι από όλες τις ευθύνες τους. Όπως έχει βρεθεί, οι γιαγιάδες οι οποίες έχουν την αποκλειστική επιμέλεια των εγγονιών τους, σε σχέση με τις γιαγιάδες που έχουν λιγότερες ευθύνες απέναντι στα εγγόνια τους, βρίσκονται σε πιο μεγάλη ψυχολογική πίεση και εκτίθενται σε μεγαλύτερο ψυχολογικό κίνδυνο.¹⁰

¹ Ερ/γιο 10: ερώτ.81, σ.17.

² Ερ/γιο 6: ερώτ.81, σ.17.

³ Ερ/γιο 9: ερώτ.81, σ.17.

⁴ Ερ/γιο 16: ερώτ.81, σ.17.

⁵ Ερ/γιο 10: ερώτ.81, σ.17.

⁶ Ερ/γιο 6: ερώτ.81, σ.17.

⁷ Ερ/γιο 10: ερώτ.81, σ.17.

⁸ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.63, σ.14.

⁹ Ερ/γιο 10: ερώτ.81, σ.17.

¹⁰ BACHMAN & CHASE-LANSDALE: ό.π., 2005, p. 485.

- Η ικανοποίηση και η ανακούφιση έπαιρναν άλλο νόημα για τους παππούδες (30 ή 90,90%), επειδή είχαν αναλάβει τα εγγόνια τους:

Αν έχεις ένα παιδάκι και το μεγαλώνεις, δεν είναι ανακούφιση; Δεν ευχαριστιέσαι;¹

Όταν βλέπω τα παιδιά καλά, ανακουφίζομαι.²

[Παππούς:] Μεγάλη. [Γιαγιά:] Ε, βέβαια.³

Τα καμαρώνω.⁴

Ενώ άλλοι είχαν αντίθετη άποψη:

Από τί να ικανοποιηθώ; Αφού ξόδιασα.⁵

Τα περισσότερα παιδιά (8/13) ένιωθαν ικανοποίηση, ανακούφιση και ευχαρίστηση σε ό,τι αφορά τη ζωή τους, ενώ από τους γονείς μόνο ένας δήλωσε κάτι τέτοιο, και αυτός δεν ήταν απόλυτος:

[Ικανοποίηση-ανακούφιση:] Εν μέρει.⁶

- Όλοι εκτός από τους παππούδες μιας οικογένειας (32 ή 96,96%) ένιωθαν ευτυχισμένοι:

Δεν την ξέρω τί λογίων είναι.⁷

Πολύ μεγάλη.⁸

Ευτυχισμένη που τα έχω εγώ. Νιώθω σιγουριά.⁹

[Γιαγιά:] Για το παιδί να. [Παππούς:] Ε ... [βέβαια].¹⁰

Την ίδια ευτυχία αισθάνονταν και τα περισσότερα παιδιά (10/13), ενώ από τους δύο γονείς που δήλωσαν κάτι τέτοιο, μόνο ο ένας ήταν σίγουρος:

Επειδή είμαι εδώ, έχω να φάω και μπορώ να φροντίζω τον εαυτό μου.

Δεν αντέχω να κλαίω.¹¹

Εν μέρει. Δεν είναι τίποτα απόλυτο.¹²

- Όταν ζητήθηκε από τους παππούδες να σχολιάσουν κάτι άλλο που αισθάνονταν για τον εαυτό τους, οι απαντήσεις που δόθηκαν ήταν επιβεβαιωτικές όσων είχαν πει προηγουμένως, με τη διαφορά όμως ότι, εστίαζαν στο συναίσθημα που είχε μεγαλύτερη αξία για αυτούς. Αυτό ήταν συνήθως η χαρά, η αυτοπεποίθηση, αλλά και η ανασφάλεια με τη μορφή ανησυχίας ή απογοήτευσης.

Την χαρά, που έχουμε το μωρό μας εδώ.¹³

Όλο χαρά ήμουν.¹⁴

Συντροφιά το έχω το παιδί.¹⁵

Ότι είμαι αξία να ανταπεξέλθω. Όλα.¹⁶

Πολλές φορές κάθομαι και σκέφτομαι να είμαι υγιής, για να τα βγάλω εις πέρας για το παιδί ..., όχι για κανέναν άλλο.¹

¹ Ερ/γιο 4: ερώτ.81, σ.17.

² Ερ/γιο 7: ερώτ.81, σ.17.

³ Ερ/γιο 10: ερώτ.81, σ.17.

⁴ Ερ/γιο 18: ερώτ.81, σ.17.

⁵ Ερ/γιο 1: ερώτ.81, σ.17.

⁶ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.75, σ.16.

⁷ Ερ/γιο 1: ερώτ.81, σ.17.

⁸ Ερ/γιο 16: ερώτ.81, σ.17.

⁹ Ερ/γιο 6: ερώτ.81, σ.17.

¹⁰ Ερ/γιο 10: ερώτ.81, σ.17.

¹¹ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.63, σ.14.

¹² Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.75, σ.16.

¹³ Ερ/γιο 12: ερώτ.81, σ.17.

¹⁴ Ερ/γιο 21: ερώτ.81, σ.17.

¹⁵ Ερ/γιο 35: ερώτ.81, σ.17.

¹⁶ Ερ/γιο 8: ερώτ.81, σ.17.

Τίποτα. Ε, που πολλές φορές νιώθω την απογοήτευση που σου λέω. Σκέφτομαι, αν θα μπορέσω να το μεγαλώσω, να τα κρατήσω στη ζωή, να τα δω να κρατιούνται μονάχα, να αυτοσυντηρηθούν.²

Το άγχος, η αγωνία και η ανησυχία για το μέλλον το δικό τους και των εγγονιών τους είχαν ενδεδυμένη τη μορφή της απογοήτευσης. Με αυτές τις δύο απαντήσεις, οι γιαγιάδες ήταν σαν να επιβεβαίωναν την απάντηση που είχαν δώσει πρωτύτερα.

Οι παππούδες μπορεί να ήταν πληγωμένοι, να ένιωθαν κούραση, ένταση, αγωνία, απογοήτευση, κατωτερότητα και ντροπή, άγχος και φόβο για το μέλλον των εγγονιών τους και ανασφάλεια για το τί θα απογίνονταν αυτά όταν οι ίδιοι θα πέθαιναν, χαμηλή αυτοεκτίμηση και αμφιβολία για τις ικανότητές τους, όμως στέκονταν εκεί, προσπαθούσαν και πάλευαν, προκειμένου να προσφέρουν ό,τι καλύτερο στα εγγόνια τους.

Τα λόγια που πρόσθεσε ένα εγγόνι στα συναισθήματά του, ακόμα και έστω με την παιδική τους αφέλεια, θα μπορούσαν να ήταν αρκετά για να δώσουν μεγάλη δύναμη στη γιαγιά που το ανέτρεφε.

Αισθάνομαι αγαπημένη και στον εαυτό μου ότι, εγώ δεν έχω κάνει και πάρα πολλά, δεν έχω χτυπήσει, δεν έχω μέσα μου κακία, δεν έχω μέσα μου κακία, έχω αγάπη και η αγάπη δεν είναι για τον εαυτό μου, αλλά για τη γιαγιά μου και τον παππού μου και την αγάπη μου τη δίνει η γιαγιά μου και η Παναγίτσα.³

Οι δύο από τους τρεις γονείς που αισθάνθηκαν την ανάγκη να σχολιάσουν την ψυχική τους κατάσταση, εστίαζαν σε τελείως διαφορετικά ζητήματα. Η ζωή του ενός γονέα (μητέρας) είχε τη μορφή δύσκολου αγώνα δρόμου και φάνταζε στα μάτια της ως βουνό, ενώ αντίθετα ο άλλος γονέας (πατέρα) έδειχνε ικανοποιημένος με την νέα κατάσταση και είχε επαναπαυτεί με τη φροντίδα των παιδιών του από τους παππούδες.

Ότι έχω πολύ δρόμο ακόμη. Απλά έχω περάσει ένα δύσκολο εμπόδιο.⁴

Ευχαριστημένος, γιατί μπορώ να συνεννοούμαι με τα πεθερικά μου και μεγαλώνουν σωστά τα παιδιά. Δεν έχουμε διαφορές - κόντρες.⁵

2.7.4.2 Γενική ψυχολογική κατάσταση των παππούδων και των εγγονιών

Οι περισσότεροι παππούδες-γιαγιάδες (25/42 ή 59,52% που απάντησαν στην ερώτηση αυτή) δήλωσαν πως, δεν εκδήλωσαν κανένα συναισθηματικό και ψυχολογικό πρόβλημα από τη στιγμή που ανέλαβαν τη φροντίδα των εγγονιών τους.

Όχι, όχι δε στεναχωριέμαι καθόλου, καθόλου δε στεναχωριέμαι. Ούτε τα παιδιά στεναχωριούνται ούτε εγώ στεναχωριέμαι. Γιατί το' ξερα, ότι θα έπρεπε να μείνουν εδώ μέσα, γιατί πώς να το κάνουμε; Γίνεται ο γονιός να δουλεύει και να είναι και στις υποχρεώσεις του -μα δύο χέρια έχει ο καθένας-, λοιπόν, να είναι σε όλες τις υποχρεώσεις μπροστά; Πρέπει ο μεγάλος να βοηθάει τον μικρό και σαν γεράσουν καμιά φορά οι μεγάλοι, να βοηθάνε οι μικροί.⁶

Ορισμένοι παππούδες (4/42 ή 9,52%) δεν εξατομίκευαν στην περίπτωση τους, παρά μιλούσαν πιο γενικά, αφού ανέφεραν ότι, δυσκολίες, προβλήματα και

¹ Ερ/γιο 2: ερώτ.81, σ.17.

² Ερ/γιο 7: ερώτ.81, σ.17.

³ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.63 σ.14.

⁴ Ερ/γιο γονέων 5 ερώτ.75, σ.16.

⁵ Ερ/γιο γονέων 9: ερωτ.75 σ.16.

⁶ Ερ/γιο 27: ερώτ.111, σ.24.

στεναχώριες δεν λείπουν ποτέ και από κανέναν. Προσπαθούσαν λοιπόν, να υιοθετούν μια πιο αισιόδοξη ματιά και να ανταπεξέρχονται στις δυσκολίες με το να τις ξεπερνούν έχοντας θάρρος και ελπίδα στον Θεό.

[Παππούς:] Όλες τις δυσκολίες τις αντιμετωπίζουμε με θάρρος και με ελπίδα στο Θεό. [Γιαγιά:] Όσο μπορούμε καλύτερα. [Παππούς:] Ό,τι και να μας τύχει, θα το αντιμετωπίσουμε με αυτό..., αυτή την έννοια.¹

Σε μερικές περιπτώσεις υπήρχε αμφιταλάντευση συναισθημάτων και σύγχυση στις απαντήσεις που έδιναν οι ίδιοι παππούδες-γιαγιάδες, ίσως επειδή εστίαζαν ταυτόχρονα στον εαυτό τους και στους άλλους. Η συναισθηματική αστάθεια μπορεί να συνέβαινε είτε γιατί οι ίδιοι δεν ήθελαν να παραδεχτούν τη νέα κατάσταση είτε γιατί δεν το είχαν συνειδητοποιήσει είτε γιατί προσπαθούσαν ασυνείδητα να το κρατούν καλά κρυμμένο στο βάθος της ψυχής τους, οπότε η τάση τους αυτή ερμηνεύεται με μηχανισμούς άμυνας του εγώ.

Όχι, στεναχώρια δεν είχα, που είχα εδώ το εγγονάκι μου. Απλώς ήμουν, χαρούμενη ήμουν, δεν είχα στεναχώρια. Αλλά ότι λυπόμουν, στεναχωριόμουν που ήταν μακριά από τους γονείς του, ναι είχα. Στεναχωριόμουν.²

Όχι, όχι. Ε, κοίταξε ..., μελαγχολία και αυτά στενοχωριέμαι. Έρχεται ώρα που στενοχωριέμαι, αλλά όχι σοβαρά πράγματα. (Το δείχνετε;) Το κάνω ..., ε, το ρίχνω κι όζω, έτσι λίγο τώρα έχω παιδί, δεν μπορώ να κάνω τίποτα.[Γελάει]³

Η στεναχώρια των παππούδων (10/42 ή 23,80%) σχετιζόταν με τους ίδιους, τα εγγόνια τους (καθημερινές φροντίδες) ή τα παιδιά τους. Μέσα από την εκφρασθείσα λύπη αναδύονταν ακόμη και θέματα λόγω οικονομικής δυσπραγίας και αδυναμίας κάλυψης των καθημερινών απαιτήσεων της ζωής.

Ψυχολογικά ..., εντάξει, είπαμε ότι, με είχε πειράξει τότε με το ..., είχα πάθει, γιατί, σου είπα, άλλαξε η ζωή μου μέσα σε ... Και αυτά, από τότε που έγιναν αυτά και μετά ξανάσαξε, μου ήρθε απότομα, δεν μπορούσα να το συνειδητοποιήσω. Όσο να συνειδητοποιήσω τί έγινε, όσο να αυτόσω, πέρασε ο καιρός, πάει ύστερα, εντάξει, δεν ... Το πήρα απόφαση μετά και είπα έχω ..., ό,τι έγινε έγινε, μήκα στο λούκι και πήρα μια απόφαση δηλαδή, ότι από δω και πέρα αυτό.⁴

Κοίταξε να δεις, οι στεναχώριες δεν λείπουν ποτέ, γιατί ζούσαμε, ήμασταν φτωχοί, δεν είχαμε λεφτά, βεβαίως ερχόνταν και στιγμή που στενοχωριόμουν. Μου έλεγε η γιαγιά: «Ξέρεις να πάρουμε μπειμπυλινό, να πάρουμε γάλατα», εγώ κοίταγα στο πορτοφολάκι μου και λέω: «Δεν βγαίνει. Να πιάσω το φίλο να του πω: «Δώσε μου 5 δρχ. 10», ξέρω εγώ, «να πάω να πάρω τα γάλατα.» Όχι, την είχα τη στεναχώρια αυτή: «Πώς να τα φέρω βόλτα;», την είχα. (Εσείς πληρωνόσασταν μόνο από τη σύνταξη;) Ναι. (Η δουλεύατε τότε;) Την δε ..., τη δουλειά την κάνω χρόνια. [...] (Όσον αφορά τα χρήματα, παίρνατε ό,τι παίρνατε από εκεί. Σας είχαν κόψει και τη σύνταξη;) Όχι. (Παίρνατε, δηλαδή, και τη σύνταξη;) Όχι, τη σύνταξη να κόψουν; Όχι. Αμα δεν έπαιρνα και τη σύνταξη, πώς θα μεγάλωνα τα παιδιά; (Η γιαγιά δεν δούλευε κάπου;) Όχι. (Γι' αυτό μου είπατε, δηλαδή, τα βγάζετε λίγο δύσκολα;) Ναι. Δύσκολα και ακόμα σήμερα δύσκολα. Φέτος, είχα σκοπό να ξαναπάω στα ίδια αφεντικά που δούλευα χρόνια και λέει ο Δ.{εγγόνι}: «Στοπ. Δε θα πας. Θα πάω εγώ τώρα για δουλειά. Απολύθηκα από στρατιώτης, θα πάω εγώ να δουλέψω».⁵

¹ Ερ/γιο 10: ερώτ.111, σ.24.

² Ερ/γιο 34: ερώτ.111, σ.24.

³ Ερ/γιο 35: ερώτ.111, σ.24.

⁴ Ερ/γιο 23: ερώτ.111, σ.24.

⁵ Ερ/γιο 29: ερώτ.111, σ.24.

Δηλαδή; (Ψυχολογικά να αισθάνεστε για κάτι άσχημα, από τότε που αναλάβατε το παιδί;) Ε, αισθάνομαι, γιατί το παιδί ήθελε να μεγαλώσει με τους γονείς του. Τώρα δύο γονείς, από τους δύο κανέννας δεν ήταν σωστός και τέτοια. Έλεγα -είναι λίγο βαρύ-: «Όσο γιαγιά και παππούς και αν ...» -ότι καταλαβαίνεις εσύ να γράψεις-, όσο και να μην είναι βαρύ, λες ότι: «Καλά είναι, τα παιδιά να μεγαλώνουν με τους γονείς». Αλλά τέτοιος που ήταν ο πατέρας του, ας πούμε, ένιωθε διαφορετικά, ένιωθε ήρεμα και αυτά, γιατί ηρέμησε από κει πέρα και η οικογένεια όλη. Και το κοριτσάκι έλεγε μόνο: «γιαγιά», από κει και πέρα. Αυτόν ... (Η Γ. {εγγόνη} δηλαδή;) Ναι... Να γράψεις τώρα ό,τι νομίζεις. (Ο παππούς; Για το ότι..., για την όλη κατάσταση;) Ε, όχι για το παιδί, εντάξει. Σ' λέει: «Ξενοιαστήκαμε από αυτή την ιστορία, ρε παιδί μου». Φταίν αυτά τα προβλήματα. Κάθε μέρα προβλήματα, προβλήματα είχαμε με αυτόν, εγώ. Μ' έπαιρνε τηλέφωνο η κόρη μου: «Δεν έχω μπειμπυλίνα μάνα, δεν έχουμε γάλα, δεν έχουμε εκείνο». Όλα προβλήματα. Ηρέμησε κι απ' αυτή την πλευρά, μανούλα μ', γι' αυτό. Τί άλλο; Ησυχάσανε.¹

Ε, δεν στεναχωριέμαι, Κική μου; Δε στεναχωριέμαι η κακομοίρα; Το παιδί μου εκεί. Δεν έχω κάποιον να μου ανοίξει την πόρτα να πει: «Ε! Έφερα αυτό το μπουκάλι, πάρ' το με το νερό να πιείτε». Δεν ... Α, ρωτά δώ και θα σου πούνε. (Ο Γ. {εγγόνη};) Και ο Γ. ο κακομοίρης, ποιός να του φέρει; Ποιός να του τα δώσει; Ποιός; Άλλος από μένα, δεν υπάρχει κανέννας.²

Η απουσία μιας ολοκληρωμένης οικογένειας γινόταν αισθητή-αντιληπτή στα μέλη της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας αρχικά στο πεδίο των υλικών αγαθών, τα οποία στερούνταν, κατά τη γνώμη των παππούδων, κυρίως το παιδί. Αυτό σηματοδοτεί την απουσία της μέριμνας από την πλευρά της Πολιτείας, η οποία εάν υφίστατο θα μπορούσε να διαδραματίσει αντισταθμιστικό ρόλο. Οι οικονομικές πιέσεις των παππούδων που αφορούσαν στα παιδιά που μεγάλωναν μέσα σε κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες σχετίζονταν με την προσωπική φροντίδα του παιδιού, την ιατρική κάλυψή του, αλλά και με έξοδα που προσθέτονταν στο νοικοκυριό.³

Άσχετα με όλα αυτά, σε μια οικογένεια (1/42 ή 2,38%) προκλήθηκαν ψυχολογικά προβλήματα στους παππούδες, όχι κατά την περίοδο που τα εγγόνια ζούσαν μαζί τους, αλλά σε αυτήν που ακολουθούσε τον αποχωρισμό τους από αυτά.

Τότε δεν τα καταλάβαινα. Μετά, όταν έφυγαν [τα εγγόνια] κατέρρευσα. ([Όσον αφορά] Τα παιδιά;) Ξέρεις. Όχι σοβαρά προβλήματα, τα σχετικά. Δεν ..., θα τα' χαν και κοινωνικά, δεν ήταν έτσι συνεσταλμένα, να έχουν κόμπλεξ.⁴

Άλλες φορές πάλι, η στεναχώρια παραχωρούσε τη θέση της και εμφανιζόταν με τη μορφή του άγχους, της ανησυχίας και της αγωνίας (3/42 ή 7,14%).

[Παππούς:] Α, άγχος πολύ. [Γιαγιά:] Αφού σου το' πα προηγουμένως, δε στο' πα; Άγχος και αγωνία και όλα αυτά; (Για το παιδί;) [Παππούς & Γιαγιά:]

¹ Ερ/γιο 11: ερώτ.111, σ.24.

² Ερ/γιο 33: ερώτ.111, σ.24.

³ Στα πλαίσια της αγροτικής κοινωνίας, οι υλικές στερήσεις σε είδη διατροφής είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν με πιο ήπιο τρόπο και να μη θεωρηθούν ως ιδιαίτερο πρόβλημα, αφού υπάρχει η δυνατότητα καλλιέργειας της γης και εκτροφής ζώων, των οποίων τα παραγόμενα προϊόντα μπορεί να τα καταναλώσει σχεδόν ανέξοδα μια οικογένεια, εάν υπάρχει έστω και η ελάχιστη οικονομική δυνατότητα. Όμως, σε ό,τι αφορά αναλώσιμα είδη, όπως τα μπειμπυλίνα, που προαναφέρθηκαν, ήταν ένα έξοδο για τους παππούδες με εγγόνια σε βρεφική ηλικία, που δεν μπορούσε να αποφευχθεί.

Αλλά και ένα παιδί μεγαλύτερο σε ηλικία, εάν έχει συνηθίσει σε ένα πλούσιο οικονομικά περιβάλλον μέσα στην πυρηνική του οικογένεια, δυσκολεύεται πολύ να προσαρμοσθεί στα νέα δεδομένα της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας, μιας και οι παππούδες με τις πενιχρές συντάξεις αδυνατούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες και σε όλες τις απαιτήσεις των παιδιών.

⁴ Ερ/γιο 24: ερώτ.111, σ.24.

Για το παιδί. [Γιαγιά:] Να μη χτυπήσει, να μην κάνει, μη φτιάξει, ε, άγχος πολύ, δε στο' πα προηγουμένως; (Επειδή έλειπε η μαμά, να στεναχωριόσαστε;) [Γιαγιά:] Όχι, δεν υπήρχε, επειδή έλειπε. Επειδή έπρεπε, έπρεπε να το προσέξουμε. Το νιώθαμε... ναι, ναι και να μην πάθει κάτι. [Παππούς:] Να μην πάθει τίποτα, να μην πάθει κάτι, είμαστε ένοχοι. [Γιαγιά:] Ναι. [Παππούς:] Δε δικαιολογούμαι, επειδή είναι μικρό παιδί, άντε έφυγε, το χτύπησε το αυτοκίνητο ή χτύπησε, πήδηξε και χτύπησε. Θα το προσέξουμε να μη χτυπήσει. Αυτό είναι. Πάνω σ' αυτό το ζήτημα είχαμε... [Γιαγιά:] άγχος. [Παππούς:] Κάποιο άγχος, κάποια ανησυχία. [Γιαγιά:] Πάντα αυτό. [Παππούς:] Συνέχεια. [Γιαγιά:] Πιο πάνω. [Παππούς:] Επί ποδός. Επί παρατήρηση που πάει, επιτηρότητα, επιτήρηση, δηλαδή. Πώς το λένε;¹

Σε δύο άλλες περιπτώσεις οι παππούδες και γιαγιάδες (2/42 ή 4,76%) δεν εξέφρασαν τα συναισθήματά τους, αλλά τα προβλήματα που είχαν. Κάτι σαν περιγραφή της κατάστασης, προκειμένου να βγάλει καθένας μόνος του τα δικά του συμπεράσματα.

Τα παιδιά δεν είχαν κανένα πρόβλημα. Εγώ ..., ήταν πάντα δύσκολο, γιατί είναι τρία παιδιά, θέλουν να ζήσουν και θέλουν να έχουν και κάποια άνεση, γιατί πρέπει να σφίγγεσαι για να μπορέσεις να αντεπεξέλθεις σε όλα αυτά, γιατί είναι τρία παιδιά. Δεν είναι ένα, είναι τρία παιδιά σε ηλικίες που καταλαβαίνουν και απαιτούνε. Έτσι δεν είναι;²

Πρέπει να διευκρινιστεί ότι, μόνο σε μια των περιπτώσεων υπήρχε διάσταση απόψεων ανάμεσα στο ζευγάρι των παππούδων, για τον τρόπο που αντιμετώπιζε ψυχολογικά καθένας από τους δύο τη νέα κατάσταση.

[Παππούς:] Καλά. [Γιαγιά:] Μετρία από πλευράς μου. Μα στο διάβασμα του παιδιού, πώς θα του φερθώ. Αλλιώς θα του φέρονταν οι γονείς και αλλιώς του φερόμουν εγώ.³

Σε ό,τι αφορά τα εγγόνια, οι παππούδες δεν απέδωσαν σ' αυτά κανένα ιδιαίτερο ψυχολογικό πρόβλημα. Μόνο σε δύο περιπτώσεις αναφέρθηκε ότι, αυτά στεναχωριόντουσαν και αποζητούσαν τους γονείς τους.

Όχι, όχι, όχι. Ε, καλά αυτό πιθανό ήταν. Λείπαν οι γονίδες, παιδιά, τα εγγόνια... δε στεναχωριόντανε; (Τα εγγονάκια στεναχωριόντουσαν;) Ε, καλά, γονίδες, δε στεναχωριόντανε; Πως...; (Το δείχναν ή λέγαν κάτι;) Έλεγαν: «Πότε θα πάμε στη μαμά; Πότε θα' ρθει να μας πάρει η μαμά, ο μπαμπάς;» Τους έλεγα εγώ με τον καλύτερο τρόπο: «Θα' ρθει και η μαμά και ο μπαμπάς και θα σας πάρουν. Θα πάμε»..., η γιαγιά έλεγε συνήθως...[Γελάει].⁴

Τα παιδιά που έδωσαν αρνητική απάντηση σχετικά με την ύπαρξη ψυχολογικών προβλημάτων υπερτερούσαν (9/13) σε σχέση με εκείνα που προέβησαν στην αναφορά των συναισθηματικών διαφοροποιήσεων που παρατηρήθηκαν (4/13) στα ίδια ή στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους. Αυτό παρατηρήθηκε σε όσα δεν είχαν πρόβλημα να συγκρατηθούν από αναστολές, οπότε παρουσίασαν την εικόνα που επικρατούσε.

Ναι, με αυτή την άλλη που έφυγε. (Δηλαδή;) Τη μαμά μου. (Τί αισθανόσουν; Τί σκεφτόσουν;) Ότι δε θα ξαναγυρίσει. (Ναι...;) Και θα φύγει για πάντα.⁵

Ήμασταν καλά μέχρι τότε, αλλά μετά τσακωθήκανε. Η μαμά με το μπαμπά.⁶

¹ Ερ/γιο 28: ερώτ.111, σ.24.

² Ερ/γιο 8: ερώτ.111, σ.24.

³ Ερ/γιο 2: ερώτ.111, σ.24.

⁴ Ερ/γιο 30: ερώτ.111, σ.24.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.90, σ.19.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.90, σ.19.

Τα λόγια ενός εγγονιού που είχε μεγαλώσει με τη γιαγιά του ήδη από τη γέννησή του, αποτύπωναν κατά κάποιον τρόπο τη θεωρία του BOWLBY και έδιναν γόνιμες βάσεις υποστήριξης της άποψης ότι, εάν ένα παιδί συνάψει προσκόλληση σε κάποια άλλη μητρική φιγούρα που προέρχεται από το εσωτερικό της οικογένειάς του, τότε αυτό μεγαλώνοντας υφίσταται το μικρότερο δυνατό ψυχικό κόστος.

Όχι, όχι, ήμασταν πολύ πολύ δεμένες. Δηλαδή, γενικά σαν οικογένεια είμαστε πολύ δεμένοι όλοι. Θα ... θα πάθω κάτι εγώ; Θα είναι όλοι δίπλα μου. Αν πάθει κάτι η θεία μου, θα είναι όλοι. Είμαστε έτσι. Δεν, δεν έχουμε αποχωριστεί ποτέ. Ούτε ... ούτε να τσακωθούμε τίποτα, να τσακωθούμε και να μη μιλάμε. Ποτέ αυτό.¹

Όλοι οι παππούδες συμφωνούσαν με τα εγγόνια τους ως προς το συναισθηματικό και ψυχολογικό κλίμα που επικρατούσε στην οικογένειά τους είτε αυτό ήταν φυσιολογικό μέσα σε κανονικά πλαίσια είτε απέπνεε μια αρνητική διάσταση θλίψης και στεναχώριας. Από αυτό συμπεραίνεται ότι, υπήρξε ειλικρίνεια στις απαντήσεις των υποκειμένων που πήραν μέρος στις συνεντεύξεις. Ειδικότερα, για τη συγκεκριμένη ερώτηση διαπιστώνεται ότι, όπως γίνεται σε κάθε οικογένεια, η ψυχολογική νηνεμία ή ένταση που βιώνει ένα άτομο με αφορμή ένα περιστατικό, μεταλαμπαδεύεται διαισθητικά ή μη, και διαπερνά ταυτόχρονα και τα υπόλοιπα μέλη της ίδιας οικογένειας, σύμφωνα με το μοντέλο του BRONFENBRENNER (μικροσύστημα).²

Σε σχέση με αυτό χρειάζεται να γίνει υπενθύμιση ότι, επειδή το συγκεκριμένο ζήτημα δεν έχει μελετηθεί σε παιδιά των κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών σε βάθος χρόνου λόγω πρακτικών δυσκολιών, ωστόσο από μια πρόχειρη ματιά θα μπορούσε να λεχθεί ότι, τα εγγόνια, δεν είναι προκαθορισμένο, πως θα έχουν πολλαπλά συναισθηματικά και ψυχολογικά προβλήματα. Η καθημερινή εμπειρία αποδεικνύει ακριβώς, ότι η ποικιλία των περιπτώσεων των οικογενειών συντελεί στην ποικιλομορφία των διαμορφούμενων ανθρώπων, όπως είναι οι: BILL CLINTON, MAYA ANGELOU, CAROL BURNETT, JACK NICHOLSON, OPRAH WINFREY, HOUSE SPEAKER NEWT GINGRICH, AND MARY TYLER MOORE, που αν και μεγάλωσαν λίγο έως πολύ με τους παππούδες τους, αυτό δεν τους εμπόδισε να φτάσουν στην κορυφή, καθένας στον τομέα του. Κι αν αυτοί θεωρηθούν εξαιρέσεις, ωστόσο, δεν αμφισβητείται το γεγονός ότι, υπάρχει και η άλλη όψη, η όχι και τόσο ευχάριστη, αυτή των ανθρώπων που ζουν στο περιθώριο της κοινωνίας ή αποτελούν τμήμα του υπόκοσμου με τη δράση τους (π.χ. εγκληματίες, ναρκομανείς).³

Εξετάζοντας την τρίτη πλευρά, όσον αφορά τις δυσκολίες ή τα προβλήματα που μπορεί να προκάλεσε η έλλειψη των γονέων των παιδιών, ο ένας γονιός ένιωθε υπεύθυνος για τα ψυχικά τραύματα του παιδιού του, ενώ οι άλλοι δύο πίστευαν ότι, η απουσία τους δεν είχε καμία επίπτωση στο παιδί τους.

Όχι, η απουσία η δική μου έτσι όπως είναι, δεν νομίζω ότι, δημιούργησε κάποια προβλήματα, γιατί ήμουν σε καθημερινή βάση εδώ. Ούτε του έχει λείψει τίποτα, με την έννοια του ότι, υπάρχει κάτι που θα το είχε κάτω στο σπίτι μου, ξέρω' γω, και δεν το έχει εδώ πέρα. Αντιθέτως, εδώ έχει τα πάντα.

¹ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.90, σ.19.

² Ακόμη και μια γιαγιά που δήλωσε πως είχε στεναχώρια για την απώλεια της κόρης και του γαμπρού της και παράλληλα ένιωθε χαρούμενη που είχε κοντά της τα εγγόνια της, επειδή το δεύτερο συναίσθημα ήταν πιο δυνατό από το πρώτο, η ευχάριστη διάθεση δεν επέτρεπε στα αρνητικά της συναισθήματα να αγγίζουν τα εγγόνια της. Έτσι λοιπόν, το εγγόνι της κατέληξε να αναφέρει, πως δεν υπήρχε κανένα ψυχολογικό πρόβλημα στην οικογένειά του (οικογένεια 22).

³ EDWARDS: ό.π., 1998, p.174.

Δηλαδή ό,τι αφορά από εξοπλισμούς και τέτοια, από βιβλία, από παιχνίδια, από βίντεο, από play station, από οτιδήποτε, υπάρχουν όλα στα δωμάτιά τους. Κάθε παιδί έχει το δικό του δωμάτιο. Η απουσία η δική μου τώρα, σαν πατέρας, δεν νομίζω, γιατί να σου πω και την αλήθεια, με τη δουλειά που κάνω και με τις ώρες που απασχολούμαι, κάπου τις ίδιες ώρες θα τα έβλεπα τα παιδιά. (Όσον αφορά την απουσία της μητέρας;) Σαφώς και τους λείπει η μητέρα. Η μητέρα δεν αντικαθίσταται από καμιά γυναίκα και από κανέναν άνθρωπο. Σίγουρα δημιουργεί προβλήματα, με την έννοια ... Εντάξει, η μητέρα, σίγουρα το κενό της είναι δυσαναπλήρωτο. Μητέρα δε μπορεί να γίνει καμιά γυναίκα, ούτε η γιαγιά ούτε κάποια φίλη του μπαμπά ούτε κάποια άλλη. Όμως, από κει και πέρα, πιστεύω ότι, τα παιδιά μου, πιστεύω, έτσι θέλω να πιστεύω και έτσι βλέπω, ότι τα έχω μάθει έτσι, ώστε να μπορούν να προσαρμόζονται. Και είναι σημαντικό.¹

Δύο γονείς, αισθάνονταν ότι, οι ίδιοι είχαν υποστεί επιδράσεις στην ψυχική τους υπόσταση εξαιτίας της απουσίας τους από τα παιδιά τους, ενώ ο τρίτος δήλωσε πως δεν είχε επηρεαστεί σε σημείο που να είχε προβλήματα. Πιο αναλυτικά, οι γονείς (2 μητέρες και τα παιδιά τους), έδωσαν θετικές απαντήσεις ως προς την εκδήλωση από τους ίδιους συναισθηματικών και ψυχολογικών προβλημάτων λόγω της αποστέρησης των παιδιών τους.

Κατάθλιψη, μελαγχολία, ατονία.²

Ναι. (Θέλεις να σχολιάσεις κάτι σ' αυτό;) Όχι.³

Αντιθέτως, ένας πατέρας αναίρεσε τα προηγούμενα δεδομένα όσον αφορά τον εαυτό του και επιβεβαίωσε την απάντηση των πεθερικών του και ορισμένων άλλων παππούδων, σχετικά με την αναπλήρωση της στενοχώριας τους από την χαρά που τους έδινε η συμβίωση με τα εγγόνια τους.

Συναισθηματικά και ψυχολογικά για μένα, πέρα από κάποιες φορές, κάποιες ώρες που αισθάνομαι, έτσι μόνος μου και μπορεί να μου λείπουν - κάποιος μπορεί να είναι μόνος στο σπίτι-, εντάξει από κει και πέρα όχι, γιατί οποιαδήποτε ώρα μπορώ να έρχομαι να τα βλέπω. Είμαστε πάρα πολύ κοντά. Όποια ώρα και να μου λείψουν, έχω κλειδί από το σπίτι μου, μπορώ να μπω μέσα, να τα δω, να τους μιλήσω. (Όσον αφορά τους παππούδες ή τα παιδιά;) Όχι, όχι, όχι, προβλήματα ψυχολογικά είχαν περισσότερα από -αν θες-, οι παππούδες, από το θάνατο της κόρης τους, ε ... Όχι με τα παιδιά, νομίζω ότι, ανεβήκαν ψυχολογικά.⁴

Ο ένας γονιός είχε συνείδηση της αντιφατικότητας που εμπεριεχόταν στην ευθύνη φύλαξης των παιδιών του από τους παππούδες· δηλαδή, της ικανοποίησής τους από τη μια και της κούρασής τους από την άλλη. Αναγνώριζε, λοιπόν, το βάρος με το οποίο τους είχε επιφορτίσει και τα προβλήματα που τους είχε δημιουργήσει.

Ναι μεν τους ευχαριστούσε, αλλά πάντα κουράζει το θέμα φύλαξης παιδιού.⁵

Στον ίδιο δρόμο κινούνταν και ένας άλλος γονιός που συμφωνούσε εν μέρει με την άποψη του προηγούμενου, αλλά διαφωνούσε στο ότι δεν έβλεπε να είχε δημιουργήσει πρόβλημα στους παππούδες.

Όχι, προβλήματα, δε νομίζω ..., προβλήματα ουσίας όχι. Απλώς ότι, εντάξει, ότι πηγαίνουν τα παιδιά το πρωί στο σχολείο και το μεσημέρι

¹ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.71, σ.15.

² Ερ/γιο γονέων 2: ερώτ.98, σ.22.

³ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.98, σ.22.

⁴ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.98, σ.22.

⁵ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.71, σ.15.

πηγαίνουν και τα παίρνουν, ας πούμε, εντάξει ..., νομίζω ότι είναι κάτι που τους δίνει ζωή και τους ευχαριστεί.¹

Τέλος, ο τρίτος γονέας έδωσε μονολεκτική αρνητική απάντηση σχετικά με την πρόκληση προβλημάτων στους παππούδες από δική του υπαιτιότητα.

2.7.4.3 Αλλαγή ή μη των συναισθημάτων των παππούδων απέναντι στο εγγόνι

Ερωτώμενοι οι παππούδες για το, αν η αλλαγή του ρόλου τους απέναντι στα εγγόνια τους επέφερε αλλαγές και διαφοροποίηση στα συναισθήματά τους απέναντι σε αυτά, η πλειοψηφία τους διαβεβαίωσε πως, πράγματι συνέβη σε μεγάλο (3/33 ή 9,09%) ή πολύ μεγάλο βαθμό (19/33 ή 57,57%). Όσον αφορά στους υπόλοιπους παππούδες (12/33 ή 36,36%) που δεν παρατήρησαν καμία αλλαγή στα συναισθήματά τους ως προς τα εγγόνια τους, επρόκειτο κυρίως για άτομα ή ζευγάρια παππούδων που είχαν αναλάβει εξαρχής την επιμέλεια των εγγονιών τους, περίπου από τη στιγμή που αυτά γεννήθηκαν.²

[Παππούς:] Δεν άλλαξαν, γιατί αυτό το μυαλό είχαμε από την αρχή μέχρι το τέλος. [Γιαγιά:] Πάντα τα ίδια ήταν. Δεν χωρίσαμε, για να ξέραμε πώς θα ήμουν.³

Δεν αλλάξανε τίποτα με τα παιδιά. Παιδί μας είναι. Από τότε που τα είχαμε τα παιδιά εμείς, δεν αλλάξαμε τίποτα. Τα παιδιά δεν άλλαξαν από τότε που τα είχαμε εδώ. Δεν άλλαξε τίποτα. Η συμπεριφορά μας δεν άλλαξε. Όπως τα' χаме τότε, τα έχουμε και τώρα. Δεν έχουμε πρόβλημα.⁴

Πιο αναλυτικά, σχετικά με τις 19 περιπτώσεις κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών, στις οποίες οι παππούδες αισθάνθηκαν πολύ μεγάλη αλλαγή των συναισθημάτων τους απέναντι στα εγγόνια τους, υπήρξε ποικιλία απαντήσεων: οι πιο πολλοί από αυτούς τους παππούδες (7/19 ή 36,84%) δήλωσαν πως ένιωθαν κατά αυτόν τον τρόπο, επειδή αγαπούσαν το εγγόνι τους (μερικές φορές περισσότερο και από τα παιδιά τους ή από τα υπόλοιπα εγγόνια τους και είχαν πρόβλημα στις σχέσεις τους με αυτά), το πονούσαν, του είχαν αδυναμία, δεν ήθελαν να νιώθουν πως αυτό ήταν ορφανό, παρατημένο ή παραπεταμένο. Η αγάπη ήταν τόσο μεγάλη σε ορισμένες περιπτώσεις, έτσι ώστε, μια γιαγιά έφτασε να δηλώσει πως, θα μπορούσε να σκοτώσει άνθρωπο για χάρη του εγγονιού της. Άλλοι πάλι δήλωναν απλά, πως έπαιρναν ευχαρίστηση από τον νέο ρόλο τους, καθώς έβλεπαν το εγγόνι τους να μεγαλώνει (2/19 ή 10,52%).

Και είναι και πιο καλύτερα, ακόμα, τα παιδιά. Εγώ είμαι ..., άμα μου πεις γι' αυτά, μπορώ να σκοτώσω άνθρωπο τώρα. (Αλλάξανε, δηλαδή, ή είναι τα ίδια;) Άλλαξαν, όχι, δεν είναι όπως ήτανε. (Πάρα πολύ ...;) Δεν τα είχα ζήσει τα παιδιά. Τώρα που τα' ζήσα και τα' χα εδώ στο σπίτι μου, [τα συναισθήματα άλλαξαν] πάρα πολύ. Θα μου πεις μια κουβέντα, θα τον σκοτώσω τον άλλο. (Γιατί; Γιατί άλλαξαν;) Γιατί ... γιατί άμα δεν ζήσεις, δεν το καταλαβαίνεις. Γιατί τα πόνεσα, ε ... πέρασα καταστάσεις που είχα αυτά τα παιδιά, πέρασα της αυτηνής τα ψυχολογικά, ε ... [της Α. {εγγόνι}] πέρασα δηλαδή όλα αυτά. Τα παιδιά δεν ήταν φυσιολογικά όταν τα πήρα εγώ, δεν ήταν φυσιολογικό παιδί ούτε το ένα ούτε το μεν ούτε το δε και προσπάθησα και ξέφυγα μέσα στον πόνο, στην αγωνία και στο ... Έβλεπε, έκλαιγαν αυτά,

¹ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.71, σ.15.

² Υπήρξε διάσταση απόψεων ανάμεσα στο παππού και στη γιαγιά μιας οικογένειας, γι' αυτό παρατηρήθηκε διαφορά στο άθροισμα των ποσοστών.

³ Ερ/γιο 2: ερώτ.80, σ.16.

⁴ Ερ/γιο 32: ερώτ.80, σ.16.

έκλαιγα και εγώ μετά. Να καταλάβεις, δεν μπορούσα να το κάνω καλά και έκλαιγα. Είναι τα δαρσίματα στο κλάμα. Να καταλάβεις, ήταν αυτά, δηλαδή, αυτό που πέρασε αυτό το ... το ... λούκι που πέρασε το παιδί, αυτό το ... Πώς να σου το εξηγήσω τώρα εγώ; Που πόναγε η ψυχούλα του μέσα, που πόνεσε, που υπόφερε, αυτό το πήρα και εγώ. Ίσως το πόνεσα πιο πολύ. Να σου πω ότι, το εγγόνι μου -εντάξει, αγαπάω και τα άλλα τα εγγόνια μου-, αλλά τούτο εδώ είναι πιο ..., γιατί ξέρω εκείνα έχουν τη μάνα τους, έχουν τον πατέρα τους, περνάνε καλά, ζουν μια φυσιολογική ζωή, δεν τους λείπει τίποτα, τα αγαπάνε, τα προσέχουν. Όμως, αυτά είναι παρατημένα σαν να είναι ... να είναι ορφανά, δεν είναι; Έτσι δεν είναι; Από τη στιγμή που λείπει η μάνα, ορφανά είναι. Δε θα τα πονέσεις; Δεν θα τα κλάψεις; Δεν θα ξενοχτήσεις; Άμα θ' αρρώσταινε λιγάκι, εγώ πέθαινα κι αμέσως στο νοσοκομείο, στο γιατρό, ας είναι κάτι απλό.¹

[Γιαγιά:] Γιατί το αγαπάμε πάρα πολύ. Το αγαπάμε πιο πολύ και από τα παιδιά μας. Τα παιδιά μου τα χτύπαγα, αυτό δεν το χτύπαω. [Παπούς:] Το ίδιο.²

Έχω παρεξηγηθεί και από τα άλλα μου τα παιδιά. Το πιστεύεις; Το πιστεύεις; Γιατί..., πρώτα-πρώτα..., πονούσε η ψυχή μου, που το 'βλεπα το παιδάκι μου, που δεν είχε τη μανούλα του, δεν είχε τον πατέρα του, ήταν ορφανό και έλεγα: «Γιατί; Γιατί; Καλά ο πατέρας του πέθανε, δε μπορούσε, αλλά η μάνα τουλάχιστον, τη στιγμή που ζούσε, 30 χρονών κοπέλα, 2 μέτρα κοπέλα, να έχει παρατήσει το παιδί της και να υποφέρει;» Αυτό ήταν μεγάλο ... «αμάρτημα», που λένε. Και παρεξηγήθηκα κι από τα άλλα μου τα παιδιά, ότι δεν αγαπώ τα άλλα μου τα εγγόνια όσο αγαπώ το Ν. {εγγόνι}, αυτά τα παιδιά μου. Και λέω: «Να μην έρθει κανένας στην τύχη τη δική μου, να χάσει το παιδί του», γιατί εμένα μετά και η αγάπη του παιδιού μου έπεσε όλη σ' αυτό το εγγόνι.³

Αναφορικά με τη διαφοροποίηση των συναισθημάτων τους απέναντι στο εγγόνι τους, οι παππούδες (6/19 ή 31,57%) είχαν έντονη την αίσθηση της ευθύνης και της υποχρέωσης απέναντι σε αυτό, οπότε κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για να το μεγαλώσουν σωστά, να μην του λείπει τίποτα, να μη νιώθει συναισθηματικά κενά, ενώ παράλληλα ήταν προσεκτικοί απέναντί του, για να μην το πληγώσουν. Μια γιαγιά ένιωθε έντονα, ότι η ζωή του εγγονιού της εξαρτιόταν από εκείνη, αφού δεν είχε άλλον και κρεμόταν από αυτή (1/19 ή 5,26%).

[Παπούς:] Ναι, βεβαίως, γιατί ήταν καθημερινά μαζί μας. Ήμασταν αναγκασμένοι να το φροντίζουμε, να το πάμε φροντιστήριο, να το πάμε στο σχολείο, τις περισσότερες φορές, λοιπόν ..., να το έχουμε μαζί μας και ... ανέβηκε η... [Γιαγιά:] Νιώθαμε ότι, του λείπει η μάνα του. Αυτό το καταλαβαίναμε και προσπαθούσαμε να το ξεχνάμε το παιδί, να μην τη σκέφτεται, να καλύπτουμε όλα τα κενά. [Παπούς:] Αυτός ήταν ο λόγος. Τώρα, τί να πούμε; Να μην του δώσουμε τίποτα, καμία αφορμή, το παιδί να μη το πληγώσουμε σε τίποτα, ήμασταν πολύ προσεκτικοί απέναντί του. Και επομένως, βεβαίως, άλλαξαν τα συναισθήματα.⁴

Γιατί ήξερα ότι, ήταν εξαρτημένο μόνο από μένα. Η ζωή ήταν εξαρτημένη, αν θα ήταν χαρούμενο, αν θα ήταν λυπημένο. Με είχε στηρίγμα. Κρέμονταν σε εμένα, και τα δύο σε μένα, δεν υπήρχε άλλος, τίποτα. Δεν ήταν ότι, αν δεν του άρεσε, θα γύριζε στη μάνα του.⁵

Κάποιοι άλλοι παππούδες (5/19 ή 26,37%) αιτιολόγησαν τη διαφοροποίηση των συναισθημάτων τους επισημαίνοντας τη διαφορά που υπήρχε στο να ανατρέφει κάποιος ένα παιδί από τη θέση του παππού και της γιαγιάς, σε σχέση με το να είχαν

¹ Ερ/γιο 23: ερώτ.80, σ.16.

² Ερ/γιο 12: ερώτ.80, σ.16.

³ Ερ/γιο 26: ερώτ.80, σ.16.

⁴ Ερ/γιο 31: ερώτ.80, σ.16.

⁵ Ερ/γιο 24: ερώτ.80, σ.16.

τα ίδια άτομα τη θέση του γονέα απέναντι στο εγγόνι τους. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση, δινόταν η ευκαιρία στους παππούδες να ζήσουν και να γνωρίσουν καλύτερα τα εγγόνια τους. Ο υπερθετικός βαθμός αυτού του νέου ρόλου των παππούδων, φαινόταν μέσα από τα λεγόμενα των γιαγιάδων ότι αναπλήρωναν τη μάνα του παιδιού ή ότι μεγάλωναν για δεύτερη φορά το παιδί τους ή ότι ήταν σαν να το είχαν γεννήσει οι ίδιες το εγγόνι τους.

Κοίταξε, όταν είναι ... με τη μαμά του συνέχεια, εντάξει το αγαπάς, αλλά όταν το 'χεις, είναι πιο... το ζεις πιο πολύ. Πώς να στο πω; Το αγαπάς πιο πολύ ακόμα. Ναι.¹

Φαίνεται ότι, αντλούσαν παρηγοριά από τα εγγόνια τους, λέγοντας:

Αλλάξαν προς το καλύτερο για το παιδί. (Γιατί;) Γιατί σαν να μεγαλώνω δεύτερη φορά το παιδί μου είναι, και τα δύο τα παιδιά δηλαδή, όχι μόνο το ένα. Και προσπαθώ για το καλύτερο γι' αυτά. Δηλαδή, διώχνω τον πόνο που έχω μέσα μου. Έρχονται στιγμές που θα κλάψω, δεν είναι ότι ξέχασα το παιδί μου. Κλαίω, πονάω, αλλά τις ώρες που είναι τα παιδιά στο σχολείο. Μπορείς να με δεις να κλαίω, να χτυπιέμαι για το βάσανο που με βρήκε, αλλά, όταν είναι τα παιδιά μπροστά, είμαι άλλη. Αλλάζω. Δεν ξέρω, και ο Θεός μου έδωσε μεγάλο κουράγιο γι' αυτό το πράγμα. Μπροστά στα παιδιά, δηλαδή, πάω ν' αναπληρώσω τη μάνα, δηλαδή κάνω αυτά τα παιχνίδια που θα έκανε η μαμά: τη ζωγραφική, το παιχνίδι, θα τρέξουμε, θα γελάσουμε μέσα στο σπίτι, μπορώ και δεν μπορώ. Πρέπει, όμως, να τα κάνει κάποιος αυτά τα πράγματα. Και ο παππούς και η γιαγιά. Κατάλαβες; Και όσο μπορούμε γι' αυτά τα παιδιά. Μου' δωσαν ζωή αυτά τα παιδιά και προσπαθώ να τους δώσω εγώ ζωή στα παιδιά, δηλαδή αυτό που τους λείπει. Και νομίζω, ότι μας έχει ωφελήσει και τους δύο, δηλαδή όλους, δηλαδή και τους τέσσερις, όχι τους δύο. Αυτό λέω.²

Όχι, φυσικά προς το καλύτερο. (Αλλάξαν δηλαδή; Πάρα πολύ, πολύ ... [εκφώνηση εκδοχών]) Νιώθω σαν να το έχω γεννήσει εγώ πια, σαν να το έχω γεννήσει εγώ πια. [...] Νιώθω ... νιώθω σαν μια καινούργια μαμά. (Αλλάξαν, δηλαδή, πάρα πολύ, πολύ, μετρία ...) Πάρα πολύ. Εδώ που λέτε, εδώ λέει ο γιος μου: «Μάνα», ο γιος μου μου είπε: «Ο γιος μου σ' έχει ηρεμήσει». Γιατί είχα πάρα πολλά νεύρα, όπως σας είπα, έχω περάσει δύο εγκεφαλικά, έχω νοσηλευθεί σε νευρολογική κλινική στην Αθήνα, συγκεκριμένα στο ... στην Υπαπαντή, στην κυρία Ο., γιατί είχε σκοτωθεί το παιδάκι της αδελφής μου και έζησα όλη την κατάσταση της κηδείας του, του ενταφιασμού του, γιατί η αδερφή μου και ο γαμπρός μου ήταν στο νοσοκομείο τραυματισμένοι, ε και μου είχαν δημιουργηθεί ψυχολογικά προβλήματα, τα οποία, εντάξει, με τη βοήθεια της κυρίας Ο...³

Τα συναισθήματα των παππούδων απέναντι στα εγγόνια τους δεν άλλαξαν μόνο λόγω της αγάπης τους για αυτά ή λόγω της αίσθησης του καθήκοντος απέναντί τους, αλλά και επειδή οι ίδιοι επηρεάστηκαν από τη συμβίωσή τους με αυτά. Η παρουσία του εγγονιού στο σπίτι των παππούδων, τους ωφέλησε σε μεγάλο βαθμό, αφού συνέβαλε στο να ξεχνιούνται και να διώχνουν τον πόνο τους, τους ηρεμούσε και δεν τους άγγιζε πλέον η μοναξιά (3/19 ή 15,78%). Σε 4 στις 19 περιπτώσεις οικογενειών (21,05%), το εγγόνι έδωσε/άλλαξε τη ζωή των παππούδων του, αφού μεταφερόμενο στο σπίτι τους, έφερε μαζί του τη χαρά, την ευχαρίστηση, την ανανέωση, έγινε η παρέα των παππούδων και τους μετέτρεψε σε δραστήρια άτομα.

Ε, γιατί, πρώτα - πρώτα, μου έδωσαν ζωή τα παιδιά. Έγινα δραστήρια, ε, ... χαίρομαι, αυτό που έφτιαχνα, με ανανέωσαν, άλλαξε η ... άλλαξε η ζωή μου, άλλαξε η ζωή μου. Και οι άλλες μου λεν: «Ρε Τ. {γιαγιά}, πώς...», λέω, «Έχω κίνηση και είμαι δραστήρια». Αμα δεν είχα τα εγγόνια, μπορεί να

¹ Ερ/γιο 28: ερώτ.80, σ.16.

² Ερ/γιο 9: ερώτ.80, σ.16.

³ Ερ/γιο 16: ερώτ.80, σ.16.

έφτιαχνα ... ή έπλεκα ή έφτιαχνα, τώρα δεν είχα καρέκλα εγώ. Εγώ ήμουν στο τακ τακ τακ τακ πολύ, ήμουν πολύ δραστήρια, αλλά και έτσι ήταν, γι' αυτό και δεν με κούρασαν. Γιατί ήμουν αλαφροκίνητη πολύ. Τώρα, άμα ήμουν καμιά βαλτή, καμιά χοντρούλα, οπωσδήποτε, γιατί όπως βλέπω: «Πω, πω! Πώς τα κάνεις αυτά; Σε μιάμιση ώρα είσαι στο δρόμο. Ρε Χριστιανή μου, γιατί τρέχεις έτσι; Δε σε πονάνε», λέει, «τα πόδια σου;» Λέω: «Κοίτα, και να θελέσω να καθίσω, δεν ευκαιρώ εγώ για να καθίσω», λέω, «Εγώ να καθίσω, με περιμένουν στόματα». Μαγειρεύω για 9 άτομα τώρα.¹

Όχι, προς το καλύτερο! (Πάρα πολύ ...[άρχισε η εκφώνηση των εκδοχών και διέκοψε]) Πάρα πολύ, δε λες τίποτα. [Γελάει] (Και γιατί άλλαξαν έτσι τα συναισθήματά σας;) Ε, γιατί τα παιδιά μας μεγάλωσαν, είχαν φύγει, εμείς εδώ τα γερόντια είχαμε μοναξιάς, είχαμε το μωρό, άνοιξε το σπίτι μας, χαρά μεγάλη. Τί λες τώρα; Το πρώτο εγγόνι κιόλα. Πάρα πολύ άλλαξε η ζωή μας!²

Γενικά, υπήρχε η αίσθηση της ανταποδοτικότητας και της αμοιβαιότητας μεταξύ των παππούδων και των εγγονιών τους, αφού από τους ίδιους τους παππούδες αναφέρθηκε ότι προσέφεραν ο ένας στον άλλο και θυσιάζονταν ο ένας για τον άλλο (4/19 ή 21,05%).

Αυτά όσον αφορά τις πεποιθήσεις των παππούδων. Οι απόψεις των γονέων δίσταντο ως προς το, εάν και κατά πόσο επηρεάστηκαν τα συναισθήματα των παππούδων απέναντι στα εγγόνια τους από τη στιγμή που τα ανέλαβαν. Στη μια περίπτωση οικογένειας οι παππούδες δεν είχαν απαντήσει, γιατί δεν έλαβαν μέρος στην έρευνα, οπότε δεν μπορούσε να γίνει διασταύρωση των απόψεων. Η μητέρα και το παιδί της που απάντησαν, δεν συνέβαλαν στο να ξεκαθαρίσει το τοπίο, για το τί ίσχυε στη συγκεκριμένη οικογένεια. Το παιδί υποστήριξε, πως δεν είχαν αλλάξει καθόλου, ενώ η μητέρα του, πως είχαν αλλάξει λίγο προς το χειρότερο, γιατί οι παππούδες είχαν κουρασθεί.

Στην άλλη οικογένεια, οι γονείς και το παιδί συμφωνούσαν ότι, τα συναισθήματα των παππούδων είχαν αλλάξει πάρα πολύ, ενώ οι ίδιοι επιβεβαίωσαν ακριβώς το αντίθετο· ότι δεν είχαν αλλάξει καθόλου.

Δέθηκαν περισσότερο. Δεν το θεωρούν εγγόνι, το θεωρούν γιο.³

Στην τρίτη οικογένεια, η συμφωνία των λεγόμενων παρατηρήθηκε ανάμεσα στους παππούδες και στο εγγόνι τους, δηλαδή σε αυτούς που τους αφορούσε, και απόκλινε ως προς την απάντησή του ο γονέας. Οι μεν αισθάνονταν πολύ μεγάλη αλλαγή των συναισθημάτων των παππούδων, ο δε είχε την πεποίθηση πως, αυτά δεν είχαν αλλάξει καθόλου, αν και υπήρχε μια υποτυπώδης υπόνοια, ότι μπορεί να έκανε λάθος.

Τα συναισθήματα των παππούδων, δε νομίζω ότι αλλάζανε στα παιδιά. Τα αγαπούσανε πάρα πολύ και πριν και τώρα και θα τα αγαπούνε. Εδώ τα συναισθήματα δεν αλλάζουν. Απλά τώρα είναι πιο κοντά στα παιδιά, από ό,τι ήτανε πριν, κατ' αυτό τον τρόπο. Αλλά τα συναισθήματα, η αγάπη και αυτά που νιώθουν για τα παιδιά, δεν νομίζω ότι ... Δεν έχει αλλάξει.⁴

Γενικά, όσον αφορά τα παιδιά, ένα από αυτά αρνήθηκε τα λεγόμενα των παππούδων και πίστευε ότι, αυτοί δεν είχαν αλλάξει συμπεριφορά απέναντί του. Κάποιο άλλο θεωρούσε ότι, υπήρξε αλλαγή σε μικρό βαθμό, ενώ τα περισσότερα από εκείνα που διαφώνησαν με τις απόψεις των παππούδων τους, ένιωθαν πως είχαν διαφοροποιηθεί ποσοτικά και ποιοτικά (προς το καλύτερο σε μεγάλο βαθμό) τα

¹ Ερ/γιο 13: ερώτ.80, σ.16.

² Ερ/γιο 21: ερώτ.80, σ.16.

³ Ερ/γιο γονέων 2: ερώτ.74, σ.15.

⁴ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.74, σ.15.

συναισθήματα των παππούδων τους απέναντί τους. Τα εναπομείναντα παιδιά παρέμειναν σύμφωνα με τις απόψεις των φροντιστών τους.

2.7.4.4 Αλλαγή ή μη των σχέσεων παππούδων-γονέων μετά την ανάληψη της ανατροφής του εγγονιού τους

Σε 13 οικογένειες (22/38 γονείς ή 57,89%) αναφέρθηκε πως, οι σχέσεις των παππούδων με τους γονείς των εγγονιών τους, άσχετα με το εάν αυτές ήταν προηγουμένως καλές ή άσχημες, παρέμεναν οι ίδιες μετά την ανάληψη της φροντίδας των εγγονιών από τους παππούδες ή την επιστροφή των παιδιών στους γονείς τους.

Δεν άλλαξαν, γιατί είναι ευχαριστημένοι. Λίγο ... πρόσφερα; Και το χαίρονται και το ... το' χουν και το λένε. Και η κόρη λέει: «Ας είναι καλά η μαμά μου».¹

Γιατί να μαλώνουμε; Να μας ακούει η γειτονιά;²

Δέκα στους 38 γονείς δεν είχαν καθόλου σχέσεις με τις 7 οικογένειες των παππούδων που φρόντιζαν τα παιδιά τους. Αυτό στους μισούς (5/38 ή 13,15%) ερμηνεύεται από τον θάνατο τουλάχιστον ενός γονέα, ενώ αναφορικά με τον άλλο παρατίθεται ένα παράδειγμα:

Με το Χ.{Πατέρα}; Όχι, δεν έχει αλλάξει τίποτα. Ε, στην αρχή είχαμε πει κάτι κουβεντούλες, γιατί είχα μάθει εγώ κάτι πράγματα, αλλά εντάξει. Ε, όταν είχε πεθάνει η κόρη μου και μετά, αλλά όχι, δεν έχουμε αλλάξει κουβέντες, να πούμε κάτι. Με τα κληρονομικά που πήγε και τα έγραψε και αυτά και ... Ξέρω' γω, δεν άλλαξε τίποτα μεταξύ μας, όχι. Δεν έχουμε πρόβλημα, δηλαδή, δεν έχουμε ανοίξει συζήτηση τέτοια, δεν ... Ξέρει τί είναι τα δικά μου, ξέρει τί είναι των παιδιών. Πήγε, τα κανόνισε, τα' γραψε, δεν έχουμε πρόβλημα δηλαδή. Εντάξει.³

Στο εσωτερικό της συγκεκριμένης οικογένειας, οι τεταμένες σχέσεις που προϋπήρχαν ανάμεσα στους παππούδες και στον σύζυγο του νεκρού παιδιού τους, φαίνεται πως μετά την ανάληψη της ανατροφής των παιδιών του, είχαν εξομαλυνθεί. Το γεγονός αυτό παραδέχθηκαν και οι δύο πλευρές, έστω και αν η μία, οι παππούδες, υποστήριζε ότι παρέμειναν οι ίδιες -επισημαίνοντας την παραπάνω παρατήρηση- και η άλλη, ο γονέας, με επιφυλάξεις υπέθετε πως είχαν θετική κίνηση και έκβαση.

Κοίταξε, θα μπορούσα να πω ότι, ναι, προς το καλύτερο έχουν αλλάξει οι σχέσεις, με την έννοια ότι, μπορούμε και μιλάμε και λύνουμε τα προβλήματα από κοινού. Βρίσκουμε χρυσές τομές και λύσεις κάτω από συζήτηση, όλοι μαζί. Αν αυτό θεωρείται καλύτερευση των σχέσεων, ναι, έχουν αλλάξει προς το καλύτερο.⁴

Σε επόμενη οικογένεια στην οποία απάντησαν τόσο οι παππούδες όσο και ο ένας γονέας, υπήρχε σύμπλευση των απόψεών τους, αφού και οι μεν και οι δε, υποστήριζαν πως τίποτα δεν είχε αλλάξει στις μεταξύ τους σχέσεις. Ως προς την τρίτη οικογένεια στην οποία απάντησε ένας γονέας, υπήρχε ένα μειονέκτημα: απουσίαζε η άποψη της άλλης πλευράς, δηλαδή των παππούδων και των γιαγιάδων, λόγω της μη συμμετοχής τους στις συνεντεύξεις. Αυτό καθιστούσε αδύνατη τη σύγκριση των απόψεων και του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονταν την ίδια σχέση οι δύο πλευρές. Πάντως, η οπτική του γονέα που εκφράστηκε, δεν έδινε τόσο θετικά

¹ Ερ/γιο 13: ερώτ.122, σ.26.

² Ερ/γιο 3: ερώτ.122, σ.26.

³ Ερ/γιο 9: ερώτ.122, σ.26.

⁴ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.108, σ.24.

και αισιόδοξα μηνύματα, αφού υποστήριξε ότι, ναι μεν είχαν αλλάξει οι σχέσεις με τους γονείς του, αλλά προς το χειρότερο.

Γιατί έχουν σπάσει τα νεύρα τους ... από τις υποχρεώσεις και γενικά, είναι και ζωντανά πολύ [τα παιδιά].¹

Από τα λεγόμενα της μητέρας που απάντησε μαζί με το παιδί της, ενώ οι γονείς της είχαν αρνηθεί να συμμετάσχουν στις συνεντεύξεις, συμπεραίνεται ότι, οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο γενεές των ενηλίκων δεν θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως άριστες. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, από την ψυχραιμία-απάθεια που έδειχνε η μητέρα, φαινόταν να μη συνειδητοποιούσε τις ευθύνες του γονεϊκού ρόλου που απαιτούσε η ανατροφή των τριών παιδιών της. Οι γονείς της από την άλλη πλευρά, ήταν πιο στημένοι και σφιγμένοι άνθρωποι (διαπίστωση της ερευνήτριας μετά από προσωπική επαφή μαζί τους), αφού μπορεί να τους είχε στοιχίσει τόσο το διαζύγιο της κόρης τους όσο και να τους είχε καταβάλει η κούραση από την ανατροφή των τριών εγγονιών τους. Ίσως γι' αυτόν τον λόγο δεν θέλησαν να λάβουν μέρος στην έρευνα· ίσως επειδή γνώριζαν ότι, αν μιλούσαν θα είχαν πολλά να πουν και δεν θα ήταν υπέρ του παιδιού τους ή του άλλου γονέα.

Σε ό,τι αφορά κάποιους άλλους μεμονωμένους γονείς, σύμφωνα με την άποψη των παππούδων, οι μεταξύ τους σχέσεις δεν ήταν καλές:

Δεν έχουν αλλάξει. Με την ... Με τον πατέρα δεν έχουμε καλές σχέσεις, ενώ με τη μάνα του εδώ, τα λέμε. Κάθε μέρα. (Με τον πατέρα δεν υπάρχουν καθόλου σχέσεις, δηλαδή;) Τίποτα. Αλλά με τον πατέρα είπαμε, τίποτα. Μπορείς να του πεις: «Καλημέρα» και σε μια ώρα να σου πει: «Άει στο διάολο». Είναι τέτοιος άνθρωπος. Θα βρεις το μπελά σου. Και έτσι, αποφεύγω ... Με συγχωρεί η φράση μου: «Δεν θέλω να τον βλέπω». Αηδία. Λέω καλά, βρε Α. {γιαγιά}; [Η γιαγιά γνέφει θετικά].²

Αυτός ... -ο Θεός να τον κρίνει- με' χει πικράνει πάρα πολύ. (Γιατί;) Πολύ. Δεν με σεβάστηκε, με έβριζε. Τον τάιζα και τον έκανα εκεί πέρα. Όποτε πήγαινα, δεν τον είδα ποτέ σαν άνθρωπο να φερθεί ούτε στο σπίτι ούτε στην οικογένεια, πουθενά. Έχω πικραθεί. Πώς το λένε...; Δεν ... Ούτε τον μισώ ούτε τον αγαπώ. Δεν τον θέλω καθόλου. Πώς το λένε; Καθόλου. Έχω γίνει στόχος από δω μέχρι το Βόλο απ' τη στεναχώρια μου.³

Σε μια οικογένεια, οι σχέσεις των παππούδων επιδεινώθηκαν και με τους δύο γονείς των παιδιών (2/38 ή 5,26%)

Δεν το καταλαβαίνω. (Αν έχουν αλλάξει οι σχέσεις σας {εκφώνηση εκδοχών}) Ναι, προς το χειρότερο. (Γιατί;) Γιατί δεν καταλαβαίνουν και πάντα έχουμε πρόβλημα, όταν τύχει και βρεθούν.⁴

Σε άλλες τρεις οικογένειες (4/38 ή 10,52%, μεταξύ των οποίων ένα ζευγάρι) οι σχέσεις των παππούδων με τα παιδιά τους βελτιώθηκαν είτε γιατί υπήρξε αναγνώριση από την πλευρά των γονέων στο πρόσωπο των παππούδων είτε επειδή συμβίωναν οι τρεις γενιές.

Όχι. Με τη μάνα ήταν καλές σχέσεις και τώρα καλύτερες ακόμα. (Δηλαδή, έγιναν προς το καλύτερο;) Ναι και καλές, πολύ καλές ήταν. [...] (Όσον αφορά τη μητέρα, που είπαμε, για ποιό λόγο καλύτερευσαν οι σχέσεις σας;) Η κόρη μ' έχει ηρεμήσει, γιατί τότε συνέχεια, όλο την έδερνε, την έβριζε... (Όχι. Οι σχέσεις οι δικές σας με την κόρη σας, μου είπατε ότι έγιναν καλύτερες ...) Είναι πιο ήρεμη η κόρη μου τώρα. Έχει ηρεμήσει το μυαλό της, είναι με τον άνθρωπο. Ούτε με ενοχλεί. Πήρε [έπαιρνε τηλέφωνο παλιά]:

¹ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.108, σ.24.

² Ερ/γιο 17: ερώτ.122, σ.26.

³ Ερ/γιο 11: ερώτ.122, σ.26.

⁴ Ερ/γιο 8: ερώτ.122, σ.26.

«Μάνα, δεν έχω γάλα», φώναζα εγώ, «Τί ήθελες και τον έπαιρνες;», της έλεγα εγώ, τέτοια πράγματα. Δεν ήμασταν μαλωμένες με την κόρη μου ποτέ, απλώς σήκωσε κεφάλι. Αυτό προσπαθώ με την κόρη μου. Δεν μου λέει: «Δεν έχω μπέιμπλινό και έφερε γάλα». Έχει [τώρα] έναν άνθρωπο εργατικό, δουλεύει και τους φέρνει. Αυτό. Δεν είχαμε με την κόρη μου τίποτα ιδιαίτερο. Ούτε τώρα ούτε ποτέ. Ποτέ. Τώρα, όμως, τί μου ζητάει τώρα [τότε εννοεί με τον άλλο σύζυγο], πήρε τηλέφωνο: «Φέρε, δεν έχω μπέιμπλινό, γάλα δεν έχω, κείνο δεν έχω». Κάπου κι εγώ..., άρχισε και με εκνεύριζε..., στα παιδιά και εκεί αναγκάζομαι να πω κουβέντες. Κατάλαβες;¹

[Παππούς:] Όχι δεν άλλαξαν. Πιο καλά. [Γιαγιά:] Πιο καλύτερα είναι. (Γιατί;) [Παππούς:] Ε, γιατί είμαστε δεμένοι, είμαστε οικογένεια που ... τους αγαπάμε τόσο πολύ και μας αγαπάνε, έχουμε μεγάλη αδυναμία.²

2.7.4.5 Ποιότητα των σχέσεων παππούδων-γονέων

Στην αμέσως επόμενη, επιβεβαιωτική της προηγούμενης, ερώτηση φανερώθηκε ότι, ο ένας γονέας 4 διαφορετικών οικογενειών είχε πλέον τυπικές σχέσεις με τα πρόσωπα που φρόντιζαν τα παιδιά του, ενώ 16 άλλοι μεμονωμένοι γονείς δεν είχαν απολύτως καμία επαφή με τους παππούδες των παιδιών τους. Συνολικά, δηλαδή, οι 20 από τους 70 γονείς είχαν απόμακρες-ψυχρές ή και καθόλου σχέσεις με τους παππούδες, παρότι θα έπρεπε αντί αυτού να τους έδειχναν την ευγνωμοσύνη τους. Εάν δεν συνυπολογιστούν οι γονείς που δεν ήταν πλέον στη ζωή (δύο ζευγάρια και έξι άλλοι γονείς, δηλαδή συνολικά δέκα γονείς), σε ό,τι αφορά τους υπόλοιπους 40, οι σχέσεις ανάμεσα σε αυτούς και τους παππούδες ήταν ή κανονικές (σε 17 οικογένειες: δύο ζευγάρια και 15 μεμονωμένοι γονείς) ή ουσιαστικές με μεγάλη οικειότητα (σε 13 οικογένειες: οχτώ ζευγάρια και 5 μεμονωμένοι γονείς).

2.7.4.6 Αισθήματα των παππούδων για τα εγγόνια και το αντίστροφο: των εγγονιών για τους παππούδες

Οι παππούδες και τα εγγόνια τους ερωτήθηκαν σχετικά με τα συναισθήματά τους, οι μεν για τους δε και το αντίστροφο.

Όλοι οι παππούδες δήλωσαν ότι, αισθάνονταν για τα εγγόνια τους υπερβολική αγάπη (33 ή 100%):

Πάρα πολύ.³

Τρέλα.⁴

Αλλά και τα εγγόνια τους ανταπέδιδαν το ίδιο συναίσθημα (13/13), το οποίο μερικά από αυτά το ισχυροποίησαν, επαναλαμβάνοντάς το στην τελική τους απάντηση:

Τους αγαπώ πολύ. Δεν έχω άλλο.⁵

Τους αγαπάω.⁶

Τους υπεραγαπούσα.⁷

¹ Ερ/γιο 11: ερώτ.122, σ.26.

² Ερ/γιο 20: ερώτ.122, σ.26.

³ Ερ/γιο 7: ερώτ.82, σ.18.

⁴ Ερ/γιο 3: ερώτ.82, σ.18.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 9: ερώτ.65, σ.15.

⁶ Ερ/γιο 18: ερώτ.65, σ.15.

⁷ Ερ/γιο 13: ερώτ.65, σ.15.

Λίγοι παραπάνω από τους μισούς παππούδες (18 ή 54,54%), αισθάνονταν οίκτο για το εγγόνι τους και το λυπόντουσαν πολύ για το κενό που άφηνε η απουσία των γονέων στην ψυχή του:

Που δεν είναι κοντά στο μπαμπά και στη μαμά.¹

Που έλειπε η μανούλα του παιδιού. Δεν του έλειπε τίποτα.²

Πολύ. Πληγώνομαι πάρα πολύ και πιο πολύ για το Χ. {εγγόνι} μου.³

Η ευθύνη που ένιωθαν οι παππούδες, τους αφορούσε όλους τους (33 ή 100%):

Μεγάλη.⁴

Σίγουρα.⁵

Αλλά και τα εγγόνια από την άλλη πλευρά, διαισθάνονταν την υπερβολική ευθύνη και τις υποχρεώσεις που είχαν επωμιστεί οι παππούδες τους. Γι' αυτόν τον λόγο όλα τους (13/13) έτρεφαν ευγνωμοσύνη προς το πρόσωπο των φροντιστών τους, επειδή ήξεραν ότι κουράζονταν για χάρη τους και, ιδιαίτερα μάλιστα, οι γιαγιάδες, στις οποίες αναφέρθηκαν με μεγαλύτερη συχνότητα (13/13 για τις γιαγιάδες έναντι 6/13 για τους παππούδες). Με άλλα λόγια, ο μεγαλύτερος κόπος και η κούραση των γιαγιάδων απέφερε στο πρόσωπό τους και μεγαλύτερη εκτίμηση από την πλευρά των εγγονιών τους.

Μερικοί παππούδες είχαν την αίσθηση πως θα μπορούσαν να χάσουν το εγγόνι τους και γι' αυτό φοβόντουσαν (7 ή 21,21%, πέντε από αυτούς ήταν μόνο γιαγιάδες), ενώ κάποιοι άλλοι ήταν σίγουροι για τις ικανότητές τους να το προστατέψουν από οποιονδήποτε εξωγενή παράγοντα.

Να μην παραστρατήσει.⁶

Να μην το πάρουν ξένοι.⁷

Καθόλου.⁸

Δεν μπορεί κανένας να τα πάρει από μένα τα παιδιά.⁹

Την σύγχυση που είχαν ορισμένες γιαγιάδες (6 ή 18,18%) σχετικά με το εάν θα έπρεπε να συμπεριφέρονται στο εγγόνι τους ως παππούς ή πατέρας και ως γιαγιά ή μητέρα, ίσχυε σε δύο εγγόνια, αλλά στο ένα από αυτά όχι σε μόνιμη βάση.

Ναι, αυτό το έχω.¹⁰

Όχι και οι δύο ρόλοι αυτοί παίζουνε.¹¹

Πάντα σαν μαμά. Πάνω απ' τη μαμά.¹²

Αν και το εγγόνι της τελευταίας γιαγιάς δεν επέλεξε την εκδοχή: «Μπερδεμένος/η - συγχυσμένος/η για το αν είναι παππούς ή πατέρας μου ή/και γιαγιά ή μητέρα μου», παρόλα αυτά σχολίασε:

Τη λέω «μαμά» καμιά φορά [τη γιαγιά], όχι συνέχεια.¹³

¹ Ερ/γιο 16: ερώτ.82, σ.8.

² Ερ/γιο 3: ερώτ.82, σ.18.

³ Ερ/γιο 7: ερώτ.82, σ.18.

⁴ Ερ/γιο 8: ερώτ.82, σ.18. Ερ/γιο 10: ερώτ.82, σ.18. Ερ/γιο 16: ερώτ.82, σ.18.

⁵ Ερ/γιο 2: ερώτ.82, σ.18.

⁶ Ερ/γιο 10: ερώτ.82, σ.18.

⁷ Ερ/γιο 20: ερώτ.82, σ.18.

⁸ Ερ/γιο 8: ερώτ.82, σ.18.

⁹ Ερ/γιο 7: ερώτ.82, σ.18.

¹⁰ Ερ/γιο 14: ερώτ.82, σ.18.

¹¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.82, σ.18.

¹² Ερ/γιο 8: ερώτ.82, σ.18.

¹³ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.65, σ.15.

Κατά τα άλλα, όλα τα εγγόνια (13/13) ήταν σίγουρα ότι, ο παππούς και η γιαγιά τους θα μπορούσαν να είναι εξίσου καλοί και στους δύο ρόλους τους, δηλαδή και ως παππούς και ως πατέρας ή ως γιαγιά και μητέρα ταυτόχρονα. Μόνο ένα εγγόνι απ' όλα τα παραπάνω, δεν ήταν απόλυτα σίγουρο για την άποψη που εξέφρασε, αφού δήλωσε αφενός ότι δεν θα μπορούσε να ήταν εγγόνι και παιδί τους μαζί, αφετέρου ότι είχε υποψίες, αμφιβολίες και αβεβαιότητα σχετικά με την ικανότητα των παππούδων του να συνδυάσουν ταυτόχρονα και με επιτυχία τον ρόλο του παππού/γιαγιάς και του γονέα. Ωστόσο, κανένα εγγόνι δεν θεωρούσε τους παππούδες του ακατάλληλους για τον νέο ρόλο που τους ανατέθηκε.

Ελάχιστοι παππούδες (3 ή 9,09%) από την άλλη πλευρά, είχαν παράπονα από τα εγγόνια τους και ένιωθαν αγανακτισμένοι με τη συμπεριφορά τους, ίσως λόγω του μικρού της ηλικίας τους ή του ιδιόμορφου χαρακτήρα τους.

Μερικοί από τους παππούδες, δεν έχασαν την ευκαιρία να συμπληρώσουν στις ήδη υπάρχουσες εκδοχές που τους δίνονταν, σχετικά με το πώς αισθάνονταν για το εγγόνι τους:

[Γιαγιά:] Τίποτα, χαρά. [Παππούς:] Με ευχαρίστηση τα κάνουμε όλα.¹

Χαρά.²

Τα λατρεύω και τα δύο.³

Ευχαριστημένοι είμαστε.⁴

Ευχαριστημένοι [είμαστε] μέχρι στιγμής.⁵

[Παππούς:] Αγάπη και φροντίδα.⁶

Υπερβολική αγάπη και περιποίηση.⁷

Αγάπη, ό,τι καλύτερο. Αν δεν τα αγάπαγα, δε θα τα κράταγα εδώ μέσα.⁸

[Παππούς:] Αγάπη.⁹

Δέκα εγγόνια να είχα, δεν τα βαριέμαι.¹⁰

Μου έδωσε μέρες ζωής το παιδί.¹¹

Τίποτα. Παρακαλιέμαι στο Θεό να τα βοηθάει να πάρουν το δρόμο το καλό.¹²

Σε όλα αυτά γίνεται εμφανής η χαρά, η ικανοποίηση, η αγάπη, ακόμα και η ευγνωμοσύνη των ίδιων των παππούδων προς το εγγόνι τους, καθώς επίσης οι προσδοκίες που απηύθυναν οι ίδιοι προς τον Θεό σχετικά με αυτό.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, η αγάπη και η ευθύνη αποτελούσαν δύο στοιχεία απαραίτητα και αλληλένδετα όσον αφορά στη φροντίδα των παππούδων προς τα εγγόνια τους. Η λύπη που έδειχναν - έτρεφαν προς το πρόσωπό των εγγονιών τους παρατηρήθηκε σχεδόν στους μισούς από αυτούς και σχετιζόταν με την απουσία των γονέων των παιδιών. Στοιχεία όπως, ο φόβος της απώλειας των εγγονιών, η σύγχυση των παλαιών και νέων ρόλων των παππούδων, καθώς επίσης η δυσανασχέτηση ως προς τα εγγόνια τους, ναι μεν έκαναν την εμφάνισή τους, αλλά σε σχετικά μικρά ποσοστά.

¹ Ερ/γιο 6: ερώτ.82, σ.18.

² Ερ/γιο 11: ερώτ.82, σ.18.

³ Ερ/γιο 9: ερώτ.82, σ.18.

⁴ Ερ/γιο 4: ερώτ.82, σ.18.

⁵ Ερ/γιο 12: ερώτ.82, σ.18.

⁶ Ερ/γιο 2: ερώτ.82, σ.18.

⁷ Ερ/γιο 21: ερώτ.82, σ.18.

⁸ Ερ/γιο 8: ερώτ.82, σ.18.

⁹ Ερ/γιο 10: ερώτ.82, σ.18.

¹⁰ Ερ/γιο 17: ερώτ.82, σ.18.

¹¹ Ερ/γιο 26: ερώτ.82, σ.18.

¹² Ερ/γιο 7: ερώτ.82, σ.18.

2.7.4.7 Αισθήματα των παππούδων και των εγγονιών για τους γονείς και το αντίστροφο: των γονέων για τους παππούδες και τα παιδιά τους

Στον αντίποδα των αμοιβαίων συναισθημάτων των παππούδων και των εγγονιών τους, υπήρχαν εκείνα των δύο παραπάνω γενεών για τους γονείς των παιδιών.

Παρότι και οι τρεις γονείς που πήραν μέρος στη συνέντευξη, δήλωσαν ότι αγαπούσαν υπερβολικά τα παιδιά τους, δεν ίσχυε το ίδιο από την πλευρά όλων των παιδιών (17/20). Ένα παιδί του οποίου οι γονείς ήταν ναρκομανείς, όπως ενός άλλου που το είχαν εγκαταλείψει οριστικά στους παππούδες του χωρίς να έχουν καμία επικοινωνία πλέον μαζί του, αλλά και ένα τρίτο παιδί που επίσης είχε υποστεί την εγκατάλειψη των γονιών του μετά το διαζύγιό τους, στα τρία αυτά παιδιά, λοιπόν, το συναίσθημα της αγάπης για τους γονείς τους δεν άγγιζε - έφθανε εκείνο το όριο που θα ήταν αρκετό, έτσι ώστε εκείνα να εξωτερικεύσουν ό,τι ένιωθαν για τον πατέρα και τη μητέρα τους και να εκφραστούν με θετικό τρόπο.

Οίκτο και συμπόνια έδειχναν μόνο οι παππούδες (23 ή 69,69%) και τα εγγόνια τους (12/20) προς το πρόσωπο των γονέων, ενώ αντίθετα κανένας από τους τελευταίους (0/3) δεν λυπόταν και δεν οίκτιρε το παιδί του για την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει ύστερα από τις μεγάλες αλλαγές που οι ίδιοι είχαν επιφέρει στη ζωή του.

Που χάθηκαν άδικα.¹

Επειδή με προστατεύουν.²

Οι δύο μητέρες από τους συνολικά 3 γονείς, δήλωσαν πως τους έλειπε το παιδί τους και ένιωθαν νοσταλγία για εκείνο (σε μια μάλιστα από αυτές, της έλειπαν ακόμα και οι παππούδες), αλλά και το αντίστροφο γινόταν, αφού τόσο στα παιδιά τους (17/20) όσο και στους παππούδες (31 ή 93,93%) έλειπε πολύ ο γονέας. Η απάντηση μιας οικογένειας παππούδων, ενισχύθηκε με την απάντηση που έδωσαν οι ίδιοι και μετά στην ίδια ερώτηση:

[Παππούς:] Μας λείπει η κόρη μας.³

[Παιδί:] Δεν μου λείπει.⁴ [Ο πατέρας, επειδή έμενε δίπλα].

Μου λείπει πολύ [η μητέρα]. Βλέπω ότι τα παιδιά πληγώνονται.⁵

Από αυτό το τελευταίο φαίνεται ότι, η απουσία των γονέων γινόταν αισθητή στους παππούδες όχι μόνο άμεσα, αλλά και έμμεσα διαμέσου των εγγονιών. Άρα, πολλές φορές μπορεί να πληγώνονταν διπλά.

Τα περισσότερα από τα παιδιά (15/20) καταβάλλονταν από άγχος, αγωνία και ανησυχία σχετικά με τον γονέα τους (πού βρισκόταν και αν ήταν καλά στην υγεία του). Σε κάποιες περιπτώσεις, τα παιδιά (9/20) εκτιμούσαν την αυτοθυσία των γονέων τους, αφού αναγνώριζαν την κούραση και τις προσπάθειες που κατέβαλαν ως εργαζόμενοι, προκειμένου να τους εξασφαλίζουν τα προς το ζην. Η κούραση των γονέων, βέβαια, μπορεί να μην σχετιζόταν μόνο με την εργασία τους και μπορεί η επαγγελματική τους απασχόληση να μην ήταν η μοναδική αιτία που τους κρατούσε μακριά από τα παιδιά τους· άσχετα από το εάν τα παιδιά γνώριζαν τους πραγματικούς λόγους.

¹ Ερ/γιο 10: ερώτ.83, σ.18.

² Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.64, σ.15.

³ Ερ/γιο 10: ερώτ.83, σ.18.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.64, σ.15.

⁵ Ερ/γιο 7: ερώτ.83, σ.18.

Πάντως, δεν έλειψαν και εκείνα τα παιδιά (2/20) που ένιωθαν υπεύθυνα για τον χωρισμό τους από τους γονείς τους, παρότι υπαίτιο ήταν το διαζύγιο του πατέρα και της μητέρας τους.¹ Ένα παιδί (1/20) ήταν μπερδεμένο και πλημυρισμένο από σύγχυση σχετικά με τα συναισθήματά του για τον ένα γονέα του, ενώ σε ό,τι αφορά τον άλλο (1/20), αισθανόταν τύψεις και είχε συμπλέγματα ενοχής, επειδή τον κατηγορούσε για τη διάλυση της οικογένειάς τους. Την ίδια άποψη, δηλαδή της απόδοσης μομφών στο πρόσωπο των γονέων, είχαν και μερικοί παππούδες (6 ή 18,18%), από τους οποίους στις δύο οικογένειες αφορούσαν το παιδί τους και στις υπόλοιπες τέσσερις τον σύντροφό του. Εξαίρεση αποτέλεσε η γιαγιά μιας οικογένειας που αρνήθηκε κάτι τέτοιο, επειδή όπως είπε:

Αν δεν ήταν αυτή η γυναίκα, δεν θα είχα αυτές τις κούκλες.²

Αν και αμέσως μετά, η ίδια γιαγιά έδωσε θετική απάντηση ως προς τις εκδοχές πικρία και αγανάκτηση για τη συμπεριφορά του γονέα, δηλαδή εδώ της μητέρας, επειδή απέκτησε 2 παιδιά εκτός γάμου με το γιό της και τελικά τα εγκατέλειψε. Γι' αυτό, εξάλλου, αδιαφορούσε για τη ζωή του ίδιου ατόμου.

Απ' την άλλη πλευρά, οι τύψεις και τα συμπλέγματα ενοχής που κατέτρωγαν την ψυχή των δύο μητέρων εκ των τριών γονέων, απέρρεαν από το γεγονός ότι, αισθάνονταν υπεύθυνες για την μεγάλη ευθύνη που είχαν αναθέσει στους δικούς τους γονείς.

Κυρίως για το ότι τους φορτώθηκαν [τους γίναμε βάρος]. Δεν ήθελα ποτέ, να φτάσουν έτσι τα πράγματα και να έχω ανάγκη τους δικούς μου.³

Οι δύο αυτές μητέρες (2/3), λοιπόν, απέδιδαν ευγνωμοσύνη στους παππούδες. Και οι τρεις γονείς τους είχαν εμπιστοσύνη και ούτε στιγμή δεν είχαν αμφιβάλλει για την ικανότητα των παππούδων ως προς την εκπλήρωση του νέου ρόλου τους. Ωστόσο, βαθιά μέσα στην καρδιά των δύο μητέρων είχε φωλιάσει ο φόβος ότι θα μπορούσαν να χάσουν το παιδί τους, ακόμη και από τα χέρια των ίδιων των παππούδων. Μία, μάλιστα, δεν δίστασε να το εκφράσει και ανοιχτά, πως ζήλευε τους γονείς της. Κανένας από τους τρεις γονείς δεν εξέφρασε ότι ένιωσε ικανοποίηση και ανακούφιση που απελευθερώθηκε από το παιδί του, αλλά παρόλα αυτά, σε 7 από τα 20 εγγόνια εκδηλώθηκε ο φόβος της μόνιμης και οριστικής απώλειας τουλάχιστον ενός από τους γονείς τους.

Η προκλητική ίσως, συμπεριφορά ορισμένων γονέων είχε προκαλέσει την αγανάκτηση και την απώλεια της εμπιστοσύνης των παιδιών τους (4/20 και 7/20, αντίστοιχα) και των παππούδων (16 ή 48,48% και 17 ή 51,51%, αντίστοιχα).

[Αγανάκτηση για τη συμπεριφορά της μητέρας:] Πολύ, πολύ ύστερα απ' αυτά.⁴

[Έχασα την εμπιστοσύνη μου σ' αυτόν/αυτή:] Ο λύκος τους έφαγε και τους δύο. [Αστεειεύομενος. Και πιο μετά συμπλήρωσαν και οι δύο παππούδες μαζί, στη γενική εκδοχή:] Τους προσέχουμε, τους προσέχουμε.⁵

Κάποια παιδιά (6/20) και σχεδόν οι μισοί παππούδες (17 ή 51,51%) ένιωθαν να γεύονται πικρία και να πλημμυρίζουν από θυμό και οργή στη σκέψη και μόνο των γονέων (6/20 παιδιά και 8 ή 24,24% παππούδες).

¹ Μάλιστα στη μία περίπτωση ο πατέρας είχε απορρίψει το παιδί, επειδή δεν ήταν δικό του, οπότε το παιδί δεν έφταιγε, και στη δεύτερη περίπτωση, η μητέρα του παιδιού απεβίωσε μετά το διαζύγιο, οπότε και πάλι δεν ήταν ευθύνη του παιδιού.

² Ερ/γιο 18: ερώτ.83, σ.18.

³ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.77, σ.17.

⁴ Ερ/γιο 7: ερώτ.83, σ.18.

⁵ Ερ/γιο 4: ερώτ.83, σ.18.

[Πικρία:] Πολύ.¹
 [Θυμός-οργή:] [Όχι] Παλιά. Τώρα λέω, ας την κρίνει άλλος. Ο Κύριος ας την προωθήσει.²

Σε ό,τι αφορά τους τρεις γονείς και τα άσχημα συναισθήματά τους απέναντι στα παιδιά τους, το μόνο που αναφέρθηκε από τη μια μητέρα ήταν η πικρία για το παιδί της, ενώ για την άλλη η αγανάκτηση για τη ζωνρή συμπεριφορά του παιδιού της που μερικές φορές της προκαλούσε θυμό και οργή.
 Μερικές φορές.³

Αν και δεν ήταν αναμενόμενο, οι δύο αυτές μητέρες δεν επιφυλάχτηκαν να αποδώσουν, ακόμη και στους ίδιους τους «ευεργέτες» τους, μερικά αρνητικά συναισθήματα. Οι κακές σχέσεις που είχε η μια μητέρα με τους γονείς της, ήταν αυτές που την οδήγησαν στο να απαντήσει ότι αγανακτούσε με τη συμπεριφορά τους και θύμωνε ή οργιζόταν μαζί τους. Οι γονείς αυτής της μητέρας ήταν οι μόνοι παππούδες που δεν δέχτηκαν να απαντήσουν στη συνέντευξη. Η συγκεκριμένη μητέρα κρατούσε την ίδια στάση απέναντι στους γονείς της, αλλά και στα παιδιά της. Κάτι ανάλογο έκανε και η άλλη μητέρα, αφού, όπως στα παιδιά της, έτσι και στους γονείς της έβγαζε πικρία, ενώ πρόσθεσε ακόμη, ότι αισθανόταν θυμό και οργή απέναντι στον πατέρα της. Το ότι από τη συγκεκριμένη μητέρα ανάβλυζε το αίσθημα της πικρίας για τα περιβάλλοντα άτομα της οικογένειάς της, αυτό μπορεί να αποδεικνύει ότι, επρόκειτο για προσωπικό της συναίσθημα που προέβαλε στους γονείς και τα παιδιά της, επειδή αναγκάστηκε να επιλέξει το παιδί της αντί του προηγούμενου συντρόφου της που δεν επιθυμούσε το παιδί της. Οπότε η ίδια κατέληξε στο διαζύγιο εξαιτίας του παιδιού της.

Πέρα από το γεγονός ότι, οι μισοί γονείς θεωρούνταν ανίκανοι ως προς αυτόν τον γονεϊκό ρόλο τους, ακόμη και από τα ίδια τα παιδιά τους (10/20), το έσχατο σημείο στο οποίο θα μπορούσαν να φτάσουν αυτά, θα ήταν η βίωση ή ακόμη και η έκφραση μίσους και εκδικητικής διάθεσης προς τους γεννήτορές τους, όπως κι έγινε για τουλάχιστον έναν γονέα των 6 από τα 20 παιδιά.

Τη μάνα μου τη μισώ εγώ.⁴

Έτσι αισθάνονταν και οι παππούδες δύο οικογενειών (2 ή 6,06%) απέναντι στους γονείς των εγγονιών τους, ενώ κανένας από τους τρεις γονείς που απάντησαν, δεν έτρεφε τόσο κακόβουλα συναισθήματα για τους παππούδες ή τα παιδιά του.

Ένα άλλο εξίσου τραγικό σημείο, στο οποίο έφτασαν μερικά παιδιά (7/20) και οι παππούδες τους (13 ή 39,39%), ήταν η πλήρης αδιαφορία για τη ζωή του γονέα και η απόρριψή του.

[Παππούς:] Δεν κρατάω και τόση κακία. Δεν θα ρίξουμε όλο το βάρος σε έναν άνθρωπο. Γιατί, την κόρη μου να την βγάλω στον αφρό;⁵

Πάντως, και οι τρεις γονείς ενδιαφέρονταν τόσο για τη ζωή των παιδιών τους όσο και των γονέων τους. Αισθάνθηκαν μάλιστα την ανάγκη να συμπληρώσουν σχετικά με τα παιδιά τους:

Ενδιαφέρον για το παρόν και το μέλλον του.⁶
 Τίποτα, προσπαθώ να είναι καλά.¹

¹ Ερ/γιο 7: ερώτ.83, σ.18.

² Ερ/γιο 7: ερώτ.83, σ.18.

³ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.76, σ.17.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.64, σ.15.

⁵ Ερ/γιο 2: ερώτ.83, σ.18.

⁶ Ερ/γιο γονέων 9: ερωτ.76, σ.17.

Αλλά και για τους παππούδες σχολίασαν:

Αισθάνομαι ευχαριστημένος που είμαστε σε μια πολύ καλή κατάσταση.
Έχουμε κοινές αποφάσεις για το θέμα των παιδιών.²
Όχι. Κάτι άλλο: υπομονή.³

Ορισμένα παιδιά εξέφρασαν, για άλλη μια φορά, στη συμπληρωματική εκδοχή, συναισθήματα αγάπης, ανησυχίας και λύπης για τους γονείς τους, ενώ ένα στάθηκε σε μια επιθυμία του:

[Τους γονείς] Τους αγαπάω και θα' θελα να μέναμε όλοι μαζί εδώ.⁴
[Είμαι] Πολύ λυπημένη.⁵
Ανησυχία, γιατί νομίζω ότι θα φύγουν από τη ζωή μου.⁶
Ας είναι καλά.⁷
Τον μπαμπά περισσότερο αγαπάω.⁸

Οι παππούδες, τέλος, εκτός από τα αναμενόμενα και τετριμμένα περί αγάπης ή στενοχωρίας σχετικά με τους γονείς, επεκτάθηκαν και σε συναισθήματα που δεν είχαν συμπεριληφθεί, όπως για παράδειγμα η ντροπή, ενώ μια γιαγιά περιορίστηκε στο να σχολιάσει πως τίποτα από όσα είχαν προταθεί από την ερευνήτρια δεν την ικανοποιούσε, χωρίς όμως η ίδια να προβεί σε αντιπροτάσεις. Τα συναισθήματά της για τους γονείς, ίσως ήταν πιο ουδέτερα.

Τίποτα απ' αυτά [που προαναφέρθηκαν στις εκδοχές].⁹
Ντροπή. Τί άλλο χειρότερο;¹⁰ [Ίσως λόγω της τοξικοεξάρτησης των γονέων].
Το μόνο που θέλω [είναι] να είναι συνεπής στα παιδιά. Μερικές φορές δεν είναι καθόλου, αλλά τέλος πάντων τώρα.¹¹
Αγάπη [για τη μητέρα].¹²
Στεναχώρια.¹³
Στεναχωριέμαι που έφυγαν τα παιδιά μου, τίποτα άλλο.¹⁴
Που δεν μπορούσαν να είναι όλοι μαζί.¹⁵
Τί να αισθάνομαι; Για τα παιδιά μου [εγγόνια] λέω ότι, θα μεγαλώσουν και θα κάνουν πέρα, ενώ για το γιο μου είναι δύσκολη η ζωή [διαζευγμένος με ψυχολογικά προβλήματα].¹⁶

Μια γιαγιά, επίσης, εξέφρασε το παράπονό της όσον αφορά τη μητέρα του εγγονιού της, επειδή όπως είπε, δεν της είχε πει ούτε ένα «ευχαριστώ» και να τη σεβαστεί.¹⁷

Στο σύνολο των 33 οικογενειών των παππούδων, 12 παππούδες είτε ζεύγη παππούδων ήταν θετικά διακείμενοι και προς τους δύο γονείς των παιδιών, αντίθετα

¹ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.76, σ.17.

² Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.77, σ.17.

³ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.77, σ.17.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 9: ερώτ.64, σ.15.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 3: ερώτ.64, σ.15.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.64, σ.15.

⁷ Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.64, σ.15.

⁸ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.64, σ.15.

⁹ Ερ/γιο 13: ερώτ.83, σ.18.

¹⁰ Ερ/γιο 8: ερώτ.83, σ.18.

¹¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.83, σ.18.

¹² Ερ/γιο 17: ερώτ.83, σ.18.

¹³ Ερ/γιο 33: ερώτ.83, σ.18.

¹⁴ Ερ/γιο 3: ερώτ.83, σ.18.

¹⁵ Ερ/γιο 21: ερώτ.83, σ.18.

¹⁶ Ερ/γιο 7: ερώτ.83, σ.18.

¹⁷ Ερ/γιο 23 ερώτ.83, σ.18.

άλλες 7 οικογένειες έτρεφαν κάποιον είδους αρνητικά συναισθήματα και για τους δύο γονείς άσχετα από το αν είχαν αιματοσυγγένεια ή όχι, ενώ μόνο σε μία από αυτές ο παππούς κατηγόρησε το παιδί του και όχι το σύντροφό του. Στις υπόλοιπες 13 οικογένειες, οι παππούδες, δείχνοντας την μεροληψία τους, έβλεπαν με αρνητική διάθεση κυρίως τον σύντροφο του παιδιού τους, έστω και αν έφταιγαν εξίσου οι δύο γονείς. Αν και θα περίμενε κανείς ότι, θα υπήρχε μεγαλύτερη αρνητική διάθεση προς τις μητέρες, επειδή άφησαν τα παιδιά τους και δεν κράτησαν τον ρόλο που θα έπρεπε να είχαν μέσα στην οικογένεια, παρόλα αυτά τα δύο φύλα δέχτηκαν «τα πυρά» των παππούδων σε ίσο αριθμό.

Από τα παραπάνω συνεπάγεται ότι, οι λόγοι που απομακρύνουν τα παιδιά από τους γονείς τους σε συνάρτηση με την συγγένεια εξ αίματος ή όχι, με τους γονείς των παιδιών, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο βλέπουν ή τελικά αντιμετωπίζουν οι παππούδες τα παιδιά τους και τον σύντροφό τους. Πάντως, αυτό που προέχει στο μυαλό και στις καρδιές των παππούδων, είναι η νοσταλγία για τον ένα ή και για τους δύο γονείς των παιδιών. Έπεται σε συχνότητα εμφάνισης, ο οίκτος και η συμπόνια που απευθύνονται προς αυτά τα άτομα (τους γονείς των παιδιών). Έστω και αν οι ηλικιωμένοι έχουν χάσει την εμπιστοσύνη τους τουλάχιστον προς έναν από τους γονείς και νιώθουν πικρία -όπως δήλωσαν σχεδόν οι μισές από τις οικογένειες των παππούδων-, παρόλα αυτά, τα αρνητικά τους συναισθήματα φυλάσσονται κατά κάποιον τρόπο καλά κρυμμένα στο εσωτερικό του ψυχισμού τους και φτάνουν να εξωτερικεύονται εναντίον των γονέων σε περιορισμένο αριθμό περιπτώσεων. Αυτό φαίνεται από την κυριαρχία των βιωμένων-εσωτερικών συναισθημάτων, όπως της πικρίας, της απώλειας εμπιστοσύνης, της αγανάκτησης, της αδιαφορίας και της απόρριψης, έναντι των εξωτερικευόμενων, που στρέφονται δηλαδή εναντίον του ατόμου, όπως του θυμού, της οργής, του μίσους, και της εκδικητικής διάθεσης.

2.7.5 Απόψεις κάθε πλευράς για τους υπόλοιπους

2.7.5.1 Απόψεις των εγγονιών σχετικά με τα συναισθήματα των γονιών τους προς αυτά

Στις παραπάνω πεποιθήσεις των παιδιών όσον αφορά τα συναισθήματα και τη στάση των παππούδων απέναντί τους, θα πρέπει να αντιπαραταχθούν εκείνες αναφορικά με τα συναισθήματα και τη στάση των γονέων τους ως προς τα ίδια. Ένα παιδί κατηγόρησε και τους δύο γονείς του και τους θεωρούσε υπαίτιους που το εγκατέλειψαν.

[Με εγκατέλειψε-με απόρριψε:] Ξέρω' γω, τώρα; (Αυτό που μου είπες τώρα, όταν το επέλεξες...) Ε..., γιατί... δε μπορούσαν να καθίσουν μαζί και χωρίσαν και με παράτησαν. Γι' αυτό.¹

Άλλα τέσσερα παιδιά επέρριψαν ευθύνες εγκατάλειψης και απόρριψης μόνο στον ένα από τους γονείς τους (δύο στον πατέρα και δύο στη μητέρα) (6/40 ή 15%).

[Πατέρας: με εγκατέλειψε-με απόρριψε] Όταν έρχεται εδώ να πάρει τον αδελφό μου, δεν μου λέει τίποτα. Είναι σαν να μην είμαι εδώ. [Μητέρα: με αγαπάει πολύ].²

Ε, επειδή μου κάνει τα χατίρια, ενώ η μαμά δεν μου έκανε κανένα χατίρι. Και τώρα δεν την έχω ξαναδεί και φαντάζομαι ότι, θα είναι ακόμα με άνδρες, θα τριγυρνάει.¹

¹ Ερ/γιο παιδιού 19: ερώτ.102, σ.22.

² Ερ/γιο παιδιού 2: ερώτ.102, σ.22.

Δύο άλλα παιδιά αισθάνονταν ανεπιθύμητα και κατηγορούσαν τις μητέρες τους, πως δεν τα αγαπούσαν καθόλου (2/40 ή 5%), ενώ κάποιος άλλο απέφυγε να απαντήσει λέγοντας πως, επειδή δεν τη γνώρισε, δεν ήταν δυνατό να ξέρει πώς ένιωθε εκείνη (1/40 ή 2,5%).

[Μητέρα: Δεν με αγαπάει καθόλου. Είμαι ανεπιθύμητο] Γιατί η μαμά το ξεκίνησε αυτό, για να χωρίσουν. Ο μπαμπάς δεν έφταιγε για τίποτα. Ξυπνάει μια μέρα και τη βρήκε σταφίδα και της λέει: «Γιατί; Αφού ήσουν στο νοσοκομείο εχθές, γιατί πίνεις πάλι μπίρες...;»²

Ε, το πιστεύω. (Γιατί μου είπες για το μπαμπά ότι σε αγαπάει;) Ναι. (Πώς το καταλαβαίνεις, ότι σε αγαπάει;) Με αγαπάει πάρα πολύ, γιατί ..., ε ... με αγαπάει...ε... (Σου το δείχνει, ότι σε αγαπάει;) Ναι. (Με ποιόν τρόπο;) Με ... με όλα. (Σου το λέει;) Ναι, μου το λέει, μου το λέει, και με παίρνει αγκαλιά και ... με κάνει μια [φιλή] ... και αυτά και άλλα ... και όλα, όλα. (Και για τη μαμά, γιατί λες ότι δεν σε αγαπάει καθόλου;) Δεν με αγαπάει, δεν με αγκαλιάζει, και ... και δεν με φιλάει. Αυτά, αυτά.³

Τρία παιδιά θεωρούσαν για τους πατεράδες τους ότι: ο ένας ενδιαφερόταν απλά για εκείνο (1/40 ή 2,5%) και οι άλλοι δύο πως τα αγαπούσαν, αλλά δε έφταναν σε σημείο να το εκδηλώνουν (2/40 ή 5%). Τα δύο τελευταία αυτά παιδιά έπεσαν σε αντιφάσεις, καθώς στην αιτιολόγηση που έκαναν, τα λεγόμενά τους έκρυβαν στο εσωτερικό τους μια πικρία και, ίσως, ένα δριμύ «κατηγορώ», μια υποβόσκουσα έχθρα κατευθυνόμενη προς τον πατέρα τους.

Ε ..., γιατί τότε που ήταν να γεννηθώ, μου είπε η γιαγιά ότι, ε, είχανε δικαστήριο η μαμά με το μπαμπά και αυτός ήθελε να με χαλάσει, δεν με ήθελε. Ε, και γιατί μας άφησε και δεν πρόλαβα να τον γνωρίσω. (Για τη μαμά πώς το καταλαβαίνεις ότι σε αγαπάει;) Το δείχνει. (Με ποιόν τρόπο;) ...Ε, μας βοηθάει σε πολλά πράγματα, μας πάει έξω, ε... Δε θυμάμαι. (Σου το λέει;) Ναι. (Κάτι άλλο;) Όχι.⁴

Ο συγκεκριμένος θυμός είναι συναίσθημα κοινό σε όλα τα μέλη μιας οικογένειας που περιέχει εξαρτημένο άτομο, όπως στην οικογένεια του παιδιού που προαναφέρθηκε. Συνήθως όμως, δεν εκδηλώνεται, λόγω των χαμηλών επιπέδων εκφραστικότητας των συναισθημάτων, που εντοπίζεται στα μέλη της. Καθένα από αυτά τα άτομα βιώνει έντονα τη συναισθηματική στέρηση της αγάπης, της στοργής και του ενδιαφέροντος των υπολοίπων, με αποτέλεσμα να δημιουργείται και να αναπτύσσεται εσωτερικά, σταδιακά, το συναίσθημα του θυμού. Δεν βρίσκει, παρόλα αυτά, διέξοδο έκφρασης λόγω του παγώματος της κυκλοφορίας των συναισθημάτων ενδοοικογενειακά. Η στρόφη στα ναρκωτικά σχετίζεται είτε με άμεση λήψη από την πλευρά ενός ατόμου είτε με επικέντρωση της προσοχής των υπολοίπων μελών της οικογένειας στον χρήστη· κάτι σαν να δημιουργείται μια εστία που δίνει την ευκαιρία για μοίρασμα συναισθημάτων.⁵

Έτσι, ένα παιδί, ειδικότερα εάν προέρχεται από τοξικομανείς γονείς (όπως και παραπάνω), είναι δυνατόν να βασανίζεται από προβληματισμούς που ποτέ δεν είχε τη δυνατότητα να μοιραστεί με κανέναν.

Να σου πω κάτι. Ο πατέρας μου ήταν συνέχεια στο έξω, ενώ η μάνα μου ήταν συνέχεια στο μέσα. Εντάξει, και στην τελική, να στο πω και αλλιώς. Με τη μάνα μου, ξέρω' γω, σε μικρή ηλικία, βέβαια, που ήμουνα, με έπαιρνε συνέχεια αγκαλιές, μου ..., έπαιζα μαζί της πριν φύγουνε, ενώ με τον πατέρα

¹ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.102, σ.22.

² Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.102, σ.22.

³ Ερ/γιο παιδιού 35: ερώτ.102, σ.22.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 32: ερώτ.102, σ.22.

⁵ ΜΑΤΣΑ: ό.π., 1997, σ.56.

μου δεν είχαμε τέτοια, ξέρω' γω. (Αργότερα όμως, εφόσον η μάνα σου έφυγε, ενώ ο πατέρας σου έρχονταν και σε έβλεπε;) Όχι. Ο πατέρας μου είχε φύγει ήδη μαζί με τη μάνα μου. Ο πατέρας μου είχε ... (Πού το αποδίδεις, όμως, αυτό;) Ποιό; (Ότι δηλαδή, η μάνα σου εξαφανίστηκε εντελώς, ενώ ο πατέρας σου ερχόταν κατά διαστήματα; Αυτό δεν έδειχνε την αγάπη του...;) Όχι. (...ή όχι;) Να στο πω και πιο ξεκάθαρα; Έρχονταν να πάρει π.χ. δύο τρία πράγματα από πάνω π.χ. ... Τι να σου πω; Δεν έρχονταν δηλαδή ..., εντάξει ... Όχι, να σου πω κάτι; Έφυγαν μαζί, μαζί, απλώς σε μια δόση ..., λοιπόν..., έφυγαν από δώ και πήγαν πάνω..., έμειναν τέλος πάντων κάπου. Εντάξει; Λοιπόν..., από κει, κάπου κατέβαινε ο πατέρας μου, ξέρω' γω, ερχόταν εδώ πέρα, ξέρω' γω, μου έλεγε, ξέρω' γω, ερχόταν βασικά ... πάντως είχε [πάρε δώσε]μαζί με τους δικούς μου [τους παππούδες], δεν είχε με μένα. Ενώ π.χ., άμα ερχόταν και η μητέρα μου ... Εγώ ξέρεις τί πιστεύω; Ότι της απαγόρευε να έρθει. Να στο πω έτσι, ξεκάθαρα. (Γιατί;) Δεν ξέρω, ίσως, ότι εδώ πέρα ήταν ο πατέρας και η μητέρα της, γι' αυτό, ο αδελφός της, εδώ πέρα, γι' αυτό. Και ερχόταν, ξέρεις, μόνο αυτός, ξέρω' γω, και καλά να δείξει ιστορία. Ντάξει ... Τι να σου πω; (Τώρα γενικά, πού νομίζεις ότι είναι η μαμά σου;) Αυτή τη στιγμή; Να σου πω... Εγώ πιστεύω δύο πράγματα, με αυτό, δηλαδή, εντάξει. Αυτό το ... Θα πιστέψω το ακριβώς αντίθετο, από αυτό που θα σου πω, δηλαδή. Δύο πράγματα, όταν θα συμβεί κάτι το αντίθετο. Δηλαδή, εγώ, ξέρεις, τί πιστεύω; Ότι ο πατέρας μου -γιατί η μητέρα μου ήξερε πολλά πράγματα γι' αυτόν, εντάξει;- ή την έχει σκοτώσει τη μητέρα μου, λοιπόν, ή, ξέρω' γω, έχει φύγει κάπου εκτός ..., όχι Λαμίας, εκτός Ελλάδας. Πρόσεχε. Εντάξει; Εγώ αυτό πιστεύω, μέχρι να ... Πώς να σου πω; Αυτό πιστεύω, μέχρι να αποδειχθεί ακριβώς το αντίθετο. Και ότι μπορείς να καταλάβεις εσύ, κατάλαβέ το.¹

Συγκεντρωτικά, έξι παιδιά εκδήλωσαν την πικρία που έτρεφαν μόνο προς τον ένα γονέα, ενώ ένα παιδί και προς τους δύο γονείς του. Οκτώ παιδιά διστάζονταν πως τα αγαπούσαν και οι δύο γονείς, ενώ 9 παιδιά πως λάμβαναν αγάπη μόνο από τον πατέρα ή μόνο από τη μητέρα τους. Έξι παιδιά είχαν χάσει τον ένα (5 παιδιά) ή και τους δύο γονείς τους (1 παιδί).²

Πάντως, τα περισσότερα παιδιά (16/20 παιδιά μίλησαν για 13 πατεράδες και 9 μητέρες, συνολικά 22/40 ή 55%, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν 6 ζευγάρια) υποστήριξαν ότι, ο ένας ή/και οι δύο γονείς τους εξακολουθούσαν να τα αγαπούν πολύ. Αυτό σημαίνει πως, πέρα από τους λόγους που οδήγησαν στην απομάκρυνση των παιδιών από τους γονείς τους και άσχετα από την πικρία που εξέφρασαν μερικά από αυτά σε προηγούμενες απαντήσεις τους, τα παιδιά είχαν την πεποίθηση ή ήλπιζαν ότι, οι γονείς τους τα αγαπούσαν πολύ· ίσως, επειδή αυτό είχαν την ανάγκη να σκέφτονται και να αισθάνονται, για να έχουν ισορροπία στην ψυχική και πνευματική τους υγεία και στη ζωή τους.

Τα παιδιά αιτιολόγησαν την πεποίθηση για τα συναισθήματα αγάπης των γονιών που στρέφονταν προς τα ίδια με ποικίλους τρόπους· είτε επειδή τους το έδειχναν είτε επειδή τους το έλεγαν. Τα σημάδια αγάπης ήταν, κατά την άποψη των παιδιών, εμφανή στο πρόσωπο των γονέων, στα λεγόμενά τους, στις χειρονομίες, στη συναισθηματική προσφορά (αγκαλιές, χάδια και φιλιά) και στις υλικές και γενικότερες παροχές τους (χρήματα, δώρα, άλλα προσωπικά αντικείμενα, εκπαίδευση, και στοιχεία απαραίτητα για την επιβίωση, όπως τροφή, ρουχισμό και στέγη) προς τα παιδιά τους, στη διαθεσιμότητα που έδειχναν απέναντί τους

¹ Ερ/γιο παιδιού 10: ερώτ.102, σ.22.

² Τα τέσσερα από αυτά άφησαν ασχολίαστους τους θανόντες γονείς και μίλησαν μόνο για τον γονέα που ήταν εν ζωή, ενώ ένα παιδί αναφέρθηκε στα «μηνύματα» που λάμβανε από τους γονείς του, όταν εκείνοι ζούσαν, χωρίς όμως να αναφερθεί σ' αυτό εκτενώς (6/40 ή 15%). Μάλιστα, ένα άλλο παιδί απάντησε και για τους δύο γονείς του σαν να ήταν αυτοί εν ζωή, παρότι ο ένας είχε αυτοκτονήσει και ο άλλος αγνοούνταν πολλά χρόνια.

(ενδιαφέρον, φροντίδα, προστασία, προσφορά βοήθειας και ενασχόληση με αυτά, όπως π.χ. το παιχνίδι, κοινές βόλτες) και στις θυσίες στις οποίες υποβάλλονταν χάριν εκείνων (εργασία σε άλλο τόπο).

Γιατί φαίνεται στο πρόσωπό τους.¹

Γιατί όταν ήταν ..., γιατί όταν ήταν ..., γιατί όταν ήταν ... μαζί, με αγαπούσαν. Γι' αυτό, γι' αυτό και εγώ πιστεύω. Αλλιώς, δεν θα πίστευα.²

Ε, γιατί αν δε μ' αγαπούσαν πολύ, δεν θα δούλευαν μακριά μου. Ε ... και αν δε μ' αγαπούσαν, δεν θα έρχονταν να με βλέπουνε ούτε θα μου έπαιρνε παιχνίδια η μαμά. Ε ..., δε θα νοια... δε θα νοιάζονταν πολύ για μένα. (Αυτά; Στο δείχνουν;) Ε, ναι, μου δείχνουν ότι μ' αγαπάνε. (Στο λένε;) Ναι.³

Δύσκολη απάντηση ... Καταρχάς, μου δίνουν στέγη, ε, με πηγαίνουν σχολείο, αναλαμβάνουν την ... αναλαμβάνουν την υποχρέωσή τους, καταρχάς, να με συντηρούνε, ε, να μου δίνουν φαγητό, να με πηγαίνουν και στη γιαγιά, ε, ..., ντάξει, μου δίνουν τα απαραίτητα πράγματα. Αυτά, δε ...⁴

2.7.5.2 Συγκριτική αντιπαράθεση του προσώπου που προτιμούσε το παιδί πριν και μετά τη διάσπαση της οικογένειάς του

Σχετικό με το παραπάνω ερώτημα ήταν εκείνο σύμφωνα με το οποίο, τα εγγόνια, σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές κατά τη διάρκεια της συνέντευξής τους, ερωτήθηκαν προκειμένου να ονοματίσουν το πρόσωπο εκείνο, ένθεν των οικογενειών τους, για το οποίο έτρεφαν μεγαλύτερη αγάπη. Η ερώτηση αυτή ετέθη ξεχωριστά, γιατί αφορούσε, αφενός την περίοδο πριν διασπαστεί η πυρηνική οικογένεια, αφετέρου την περίοδο ζωής του παιδιού μέσα στην κατατετημημένη κατά γενεές οικογένεια. Αν και υπήρξε πρόβλημα ως προς την αντιπαράθεση των αποτελεσμάτων των δύο ερωτήσεων, επειδή η δεύτερη αποκλείστηκε, ωστόσο σε συγκρίσεις που έγιναν στις απαντήσεις του ίδιου παιδιού πριν και μετά, φάνηκε ότι, κάποια παιδιά (8/13) επαναλάμβαναν το πρόσωπο που είχαν αναφέρει και αρχικά.

Δεν υπήρχαν διακρίσεις, ήμασταν όλοι το ίδιο.⁵

Κάποια εγγόνια (5/13) που είχαν προλάβει να ζήσουν, έστω και λίγο, με τους γονείς τους, έτειναν να ονοματίζουν τον παππού, τη γιαγιά ή και τους δύο, ως τα πρόσωπα που αγαπούσαν πλέον περισσότερο. Η διαφοροποίηση της προτίμησής τους επήλθε μετά από την συμβίωση των δύο ακρινών γενεών για μεγάλο χρονικό διάστημα, οπότε έδειχναν να αναγνωρίζουν τις θυσίες των παππούδων τους.

Πάντως γενικά, η πλειοψηφία των παιδιών (12/20) επέλεγε τον παππού ή/και τη γιαγιά ως το πρόσωπο που αγαπούσε περισσότερο μέσα από την οικογένειά του, μετά έρχονταν οι γονείς του (5/20) και τέλος, τα αδέρφια του (3/20). Εάν έπρεπε να επιλέξουν ένα συμπληρωματικό άτομο, αυτό θα ήταν και πάλι ο παππούς και η γιαγιά (3/20), οι θεός/θεία (2/20), τα ξαδέρφια (2/20), οι δύο γονείς (1/20) και τα αδέρφια (1/20).

Όσον αφορά τους γονείς τους, τα παιδιά τούς επέλεξαν απλά, γιατί τους αγαπούσαν (3), χωρίς καμιά ιδιαίτερη αιτιολογία ή λόγω του ότι εκείνοι τα είχαν φέρει στον κόσμο και τους έδιναν χάδια (1) ή επειδή τους είχαν συνηθίσει (2) και επιπλέον τους έκαναν τα χατίρια (1).

[Πριν ολοκληρωθεί η υποβολή της ερώτησης] Το μπαμπά μου. (Και γιατί;) Γιατί, επειδή εγώ έχω συνηθίσει με το μπαμπά μου. Κοιμάμαι με το

¹ Ερ/γιο παιδιού 3: ερώτ.102, σ.22.

² Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.102, σ.22.

³ Ερ/γιο παιδιού 21: ερώτ.102, σ.22.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.102, σ.22.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 22: ερώτ.24, σ.4.

μπαμπά μου, παίζω με το μπαμπά μου, μου κάνει τα χατίρια ο μπαμπάς μου. (Αν σου έλεγα, ανάμεσα στο μπαμπά και στον παππού ή στη γιαγιά, ποιόν θα επέλεγες;) Ε ... (Δηλαδή, ξέρω εγώ, τον μπαμπά...{πριν συνεχίσει η ερευνήτρια την υποβολή της ερώτησης}) Τον παππού δηλαδή. (Ποιόν αγαπάς περισσότερο τώρα; [συνέχιση της εκφώνησης όλων των εκδοχών της ερώτησης]) Το μπαμπά. Το μπαμπά. Το μπαμπά.¹

Ως προς τους παππούδες, τα εγγόνια έδειχναν να εκτιμούν αφενός ότι τα ανάθρεψαν (5/20), αφετέρου τις φροντίδες που τους παρείχαν (9/20). Το ότι μερικές φορές έφταναν να τους ικανοποιούν όλα τους τα χατίρια, αναγνωριζόταν πλήρως από κάποια παιδιά (2).

Το ίδιο και για τους δύο. Γιατί με μεγάλωσαν... Μπορεί να πήγαινα κάπου αλλού, αφού με άφησαν οι γονείς μου... Γι' αυτό.²

Γιατί αυτοί με μεγάλωσαν, αυτοί με τάισαν, με έντυσαν. Αυτούς είδα... τους έβλεπα σαν καλούς παππούδες. Τίποτα άλλο.³

Τα τρία παιδιά που επέλεξαν να χαρίζουν την αγάπη τους πρωταρχικά στα αδέρφια τους, το έκαναν επειδή βοηθούσαν το ένα το άλλο (1), ήταν πολλά χρόνια μαζί και ήταν δεμένα μεταξύ τους (2).

[Πριν ολοκληρωθεί η εκφώνηση των εκδοχών] Τον αδελφό μου, βέβαια. (Και γιατί;) Γιατί, πρώτον είναι ο αδερφός μου και μετά έχουμε μείνει τόσα χρόνια μαζί και είμαστε πάρα πολύ δεμένοι. (Αν έπρεπε ... ανάμεσα στον [εκφώνηση εκδοχών];) Στη γιαγιά, στη γιαγιά, στη γιαγιά. (Ανάμεσα σε γιαγιά και αδερφό, περισσότερο;) Στον αδερφό. (Πάλι, έτσι;) Πάλι.⁴

Στους υπόλοιπους συγγενείς, όπως τους θείους, τις θείες και τα ξαδέλφια, τα παιδιά έδειξαν να εκτιμούν τη βοήθεια που τους παρείχαν (1), τα χατίρια που τους έκαναν (2), καθώς επίσης την αδυναμία που έτρεφαν γι' αυτά και την αγάπη που τους έδειχναν (1).

Τη θεία μου, γιατί αυτή ήταν ..., που έμενα ...με αυτή και τη γιαγιά μου. Με μεγάλωσε και αυτή σαν τη γιαγιά μου, με διάβαζε, μου κάλυπτε μερικά μαθηματάκια, σκανδαλιές [Γελάει] ε, και μου έδειχνε κι αυτή πολύ αγάπη, από μικρή που ήμουν. Πολύ και μου' χει κι αδυναμία. Μου κάλυπτε σκανδαλιές απ' τη γιαγιά, εντάξει. (Αν ζούσε και η γιαγιά τώρα;) Θα ήμουν... (Ναι, ποιά θα αγαπούσες; Θα ίσχυε το ίδιο;) Το ίδιο, τη γιαγιά μου και τη θεία μου, τη γιαγιά μου και τη θεία μου, εντάξει ... (Περισσότερο;) Τη γιαγιά μου πιο πολύ, ναι.⁵

Λοιπόν, να σου πω: Εντάξει, τον παππού και τη γιαγιά, ξέρω' γω, τους αγαπάω, επειδή, ξέρω' γω, ρε παιδί μου, με μεγάλωσαν. Είχα αυτό, εντάξει, ότι μου κάνουν, βέβαια, κάποιες στιγμές όλα τα χατίρια, πρόσχε, κάποιες φορές, και την ξαδέρφη μου -έχω τέσσερα ξαδέλφια, τρία κορίτσια και ένα αγόρι- η ξαδ..., εγώ αγαπάω περισσότερο την ξαδέρφη μου, τη Ρ. Τη Ρ., γιατί μ' αυτή ... θα έχω πάρε δώσε, έχω πάρε δώσε. Δηλαδή, με όλα τα ξαδέλφια μου έχω πάρε δώσε, αλλά με αυτή περισσότερο. Δηλαδή μ' αυτή, ξέρω' γω: «Ξέρεις τί; Σήμερα έκανα αυτό κι αυτό με την γκόμενά μου», π.χ. «Ρ. δεν έχω», ξέρω' γω, «10 € να κεράσω την ..., κάποιον τέλος πάντων. Δώσε μου». Αυτό. Και τους αγαπάω, βέβαια, όλους, απλώς αυτούς πιο πολύ. (Τους τρεις;) Ναι.⁶

¹ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.100, σ.21.

² Ερ/γιο παιδιού 19: ερώτ.100, σ.21.

³ Ερ/γιο παιδιού 1: ερώτ.100, σ.21.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 22: ερώτ.100, σ.21.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.100, σ.21.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 10: ερώτ.100, σ.21.

2.7.5.3 Απόψεις περί ευγνωμοσύνης των εγγονιών προς τους παππούδες

Οι παππούδες θεωρούσαν ότι τα εγγόνια τους τούς χρωστούσαν μεγάλη (5/35) ή πολύ μεγάλη ευγνωμοσύνη (22/35), άποψη με την οποία συμφωνούσαν απόλυτα και εκείνα. Δύο εγγόνια είχαν εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις από εκείνες των παππούδων τους: Δηλαδή, ένα από τα παραπάνω παιδιά αντιτάχθηκε στην άποψη της γιαγιάς του, ίσως λόγω του μικρού της ηλικίας του ή λόγω του μικρού χρονικού διαστήματος που το επιμελήθηκαν οι παππούδες του (το μόνο παιδί που φρόντισαν παππούδες για έξι μήνες). Η δεύτερη ασυμφωνία απόψεων παρατηρήθηκε σε μια οικογένεια, στην οποία το παιδί αναγνώριζε όσα οι παππούδες τού είχαν προσφέρει, ενώ εκείνοι δεν πίστευαν ότι τους όφειλε κάτι. Οι συγκεκριμένοι παππούδες υπάγονταν στους εναπομείναντες ηλικιωμένους των 8 κατατετημεμένων κατά γενεές οικογενειών, στους οποίους φαίνονταν η μεγαλοψυχία, η γενναιοδωρία, η προσφορά χωρίς προοπτική ανταπόδοσης και η άνευ όρων απόδοση αγάπης στα εγγόνια τους.

Δεν θέλουμε να αισθάνεται υποχρέωση. Εμείς θέλουμε να γίνει σωστός άνθρωπος.¹

Λέει ο Γ. {εγγόνι}: «Αγάπη μου, εσύ είσαι η πρώτη στον κόσμο».²

Τα λεγόμενα αυτού του εγγονιού ακούγονταν στα αφτιά της γιαγιάς του με τη μορφή μιας μεγάλης ανταμοιβής, που για εκείνη ήταν αρκετά για να σβήσουν την κούραση, τα έξοδα ή οτιδήποτε αρνητικό από την ανατροφή του. Αυτά και άλλα ανάλογα λόγια που ήταν η επιβράβευση των προσπαθειών των παππούδων, βοηθούσαν στην προσαρμογή και των 2 πλευρών και αποτελούσαν τη βάση αποπληρωμής του κόστους από την ανάληψη του νέου ρόλου (απώλεια του ρόλου του παππού/της γιαγιάς, έλλειψη ενέργειας, παραμέληση της προσωπικής ζωής, μεγάλες οικονομικές δαπάνες).

2.7.5.4 Απόψεις περί θυσίας των παππούδων χάριν των εγγονιών τους

Και οι τρεις πλευρές (παππούδες, γονείς και παιδιά) συμφώνησαν ότι, οι ηλικιωμένοι, αναλαμβάνοντας ένα τέτοιο εγχείρημα είχαν θυσιάσει σε μεγάλο (2/35) ή πολύ μεγάλο βαθμό (24/35 οικογένειες) για χάρη των εγγονιών τους.

Μέχρι να ζούμε, θα θυσιαζόμαστε.³

Κάθε μέρα που έρχεται, γίνομαι μεγαλύτερη θυσία. Τί να κάνω; Τί να φτιάξω; Για να μην τα νιώθω πληγωμένα.⁴

Πιο μεγάλη θυσία δεν θα υπήρχε.⁵

Και την ψυχή μου έδινα μέχρι τώρα.⁶

Δεν μπορώ να πάω ούτε στην αδελφή μου ούτε πουθενά.⁷

Σε 7 άλλες οικογένειες (7/35), όσα είχαν κάνει οι παππούδες για τα εγγόνια τους ήταν κάτι απολύτως φυσιολογικό και δεν το εκλάμβαναν με την έννοια της θυσίας. Η προσφορά, για αυτούς, εντασσόταν στα πλαίσια του δούναι και λαβείν στο

¹ Ερ/γιο 10: ερώτ.120, σ.26.

² Ερ/γιο 7: ερώτ.120, σ.26.

³ Ερ/γιο 6: ερώτ.121, σ.26.

⁴ Ερ/γιο 7: ερώτ.121, σ.26.

⁵ Ερ/γιο 8: ερώτ.121, σ.26.

⁶ Ερ/γιο 3: ερώτ.121, σ.26.

⁷ Ερ/γιο 16: ερώτ.121, σ.26.

εσωτερικό μιας οικογένειας, ενώ παράλληλα για τους ίδιους αποτελούσε μια ευκαιρία διαφυγής από την ανιαρή ζωή των γηρατειών.¹

[Καθόλου:] Δεν θα το πω θυσία, αλλά ευχαρίστηση.²

[Καθόλου:] Ικανοποίηση.³

Τα εγγόνια αναγνώριζαν ότι, η ζωή τους μέσα στην κατατετημημένη κατά γενεές οικογένεια είχε σταθεροποιηθεί, έστω και αν οι παππούδες δυσκολεύονταν να αντεπεξέλθουν σε αρκετές υποχρεώσεις τους. Έχοντας παραδεχτεί την ασφάλεια που ένιωθαν με τους παππούδες, αλλά και με την αξία που τους απέδιδαν, κατά κάποιο τρόπο περιέγραφαν τη σχέση που είχαν συνάψει με εκείνους.⁴

Όταν, λοιπόν, ερωτήθηκαν για το πώς ένιωθαν οι παππούδες απέναντί τους (13/13), καθένα ορμώμενο από διαφορετικό λόγο, απάντησαν ομόφωνα πως τα αγαπούσαν πολύ. Στα παιδιά αυτά συμπεριλαμβανόταν και ένα εγγόνι, που ενώ είχε την πεποίθηση ότι η γιαγιά του ενδιαφερόταν απλά γι' αυτό, η αιτιολόγηση που έδωσε και ακολουθεί, δεν συνάδει με την παραπάνω απάντησή του, αφού περιέχει μεγαλύτερη συναισθηματική ένταση.

Γιατί όλα τα ..., γιατί τα πάντα μου έκαναν και μου κάνουν. Εκτός ο παππούς μου τώρα, δε μου κάνει, γιατί ο παππούς μου είναι πεθαμένος. (Ποιός πιστεύεις ότι σε αγαπάει περισσότερο: ο μπαμπάς και η μαμά σου ή η γιαγιά σου;) Η γιαγιά μου.⁵

Τα υπόλοιπα εγγόνια, άλλο περισσότερο και άλλο λιγότερο, αποτύπωναν πιο εκφραστικά την εκτίμησή τους και την ευγνωμοσύνη που έτρεφαν προς τους παππούδες τους και έδειχναν με ποιόν τρόπο ερμήνευαν την αγάπη που λάμβαναν από εκείνους.

Α, μ' αγαπάνε πολύ. (Και γιατί;) Ε, μ' αγαπάνε πολύ, επειδή από την πρώτη στιγμή δεν ... δεν είπαν: «Δεν τους θέλουμε, θα μας ζαλίσουν το κεφάλι». Ε ..., μας δέχθηκαν με καλοσύνη, υπομονή, ήρεμοι ήταν μαζί μας, στοργικοί, νιώθαμε ζεστασιά μαζί τους, μας πήγαιναν βόλτες, μας έτρεφαν. Ε, αυτά.⁶

Η γιαγιά μου με αγάπαγε πάρα πολύ, πάρα πολύ. (Γιατί;) Γιατί με μεγάλωσε σαν παιδί της. Γι' αυτό. Δε...⁷

[Δεν μ' αγαπάει καθόλου. Είμαι ανεπιθύμητο. Με εγκατέλειψε, με απόρριψε] Όχι, τίποτα τέτοιο. Μ' αγαπάει πολύ. (Και ο παππούς και η γιαγιά;) Ναι. (Γιατί; Το πιστεύεις αυτό;) Ε, γιατί είναι και αυτοί καλοί. Ε, και πολλές φορές με μαλώνουν για το καλό μου κι έτσι τους αγαπάω κι εγώ, μ' αγαπάνε κι αυτοί. (Αυτά; Θες να πεις και κάτι άλλο;) [Γνέφει αρνητικά].⁸

Γιατί ξέρω ότι, με αγαπάνε και θα συνεχίσουν να με αγαπάνε.⁹

Εκτός από αυτές τις απαντήσεις που δόθηκαν και που θεωρούνται πιο σημαντικές και σοβαρές, υπήρξαν ελάχιστες επιδερμικές και πιο απλοϊκές-αφελείς.

¹ Η γνώμη ενός από αυτούς τους παππούδες δεν έβρισκε, κατά κάποιο τρόπο, σύμφωνο το εγγόνι του που δε μπορούσε να πει άλλο, παρά ότι οι παππούδες του είχαν θυσιαστεί πολύ για χάρη του. Τα υπόλοιπα έξι εγγόνια δεν μπορούσαν να αντικρούσουν την άποψη των παππούδων τους, γιατί απλά δεν απάντησαν στη συγκεκριμένη ερώτηση. Κάτι ανάλογο με το προηγούμενο παιδί πίστευαν και δύο άλλα εγγόνια, των οποίων οι παππούδες θεωρούσαν ότι είχαν θυσιαστεί μέτρια (1/35) ή λίγο (1/35).

² Ερ/γιο 14: ερώτ.121, σ.26.

³ Ερ/γιο 28: ερώτ.121, σ.26.

⁴ BROWN: ό.π., 2003, pp. 203 & 199.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.103, σ.22.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.103, σ.22.

⁷ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.103, σ.22.

⁸ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.103, σ.22.

⁹ Ερ/γιο παιδιού 2: ερώτ.103, σ.22.

Γιατί αυτοί με φροντίζουν και ο παππούς μου δίνει λεφτά και η γιαγιά, επειδή μου παίρνει γαριδάκια.¹

Με αγαπάει πολύ. Γιατί με δίνει λεφτά, αυτά. Και είναι καλός χαρακτήρας. Αυτά.²

2.7.5.5 Απόψεις περί ευγνωμοσύνης των γονέων προς τους παππούδες

Όταν οι παππούδες ερωτήθηκαν σχετικά με το εάν πίστευαν πως οι γονείς των εγγονιών τους τους χρωστούσαν ευγνωμοσύνη, κάποιοι απ' αυτούς απαντούσαν σύμφωνα με το τί ίσχυε στην πραγματικότητα, ενώ κάποιοι άλλοι βάση του τί θα έπρεπε να ισχύει κανονικά. Από τα λιγοστά στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από τις οικογένειες που πρόφτασαν να απαντήσουν στη συγκεκριμένη ερώτηση πριν αποκλειστεί, προκύπτει ότι, για τους περισσότερους παππούδες η ευγνωμοσύνη που αποδιδόταν από την πλευρά των γονέων των παιδιών στο πρόσωπό τους ήταν, αφενός υπαρκτή πραγματικότητα και γεγονός, αφετέρου προσδοκία και επιθυμία των παππούδων. Οι διαστάσεις που έπαιρνε η ευγνωμοσύνη τους έφτανε σε μεγάλο (τέσσερα ζευγάρια γονέων από τις 19 οικογένειες) ή πολύ μεγάλο βαθμό (από 5 μεμονωμένους γονείς διαφορετικών οικογενειών και τρία άλλα ζευγάρια γονέων).

Σε κάποιες άλλες οικογένειες, οι παππούδες, λέγοντας πως οι γονείς δεν τους χρωστούσαν καθόλου ευγνωμοσύνη (δυο ζευγάρια και τρεις μεμονωμένοι γονείς στις συνολικά 19 οικογένειες), εμμέσως πλην σαφώς εξέφραζαν το παράπονό τους για τα όσα είχαν προσφέρει στα παιδιά τους και στα εγγόνια τους. Σε αντίθεση με την αγνωμοσύνη που εισέπρατταν οι παππούδες αυτοί, ανάμεσά τους υπήρχαν κι εκείνοι για τους οποίους η ευγνωμοσύνη δεν ήταν κάτι το οποίο πρόσμεναν από τους γονείς των εγγονιών τους. Επειδή οι ίδιοι είχαν προβεί οικειοθελώς στην ανάληψη ενός τέτοιου ρόλου, δεν θεωρούσαν ότι ο πατέρας/η μητέρα των παιδιών ήταν υποχρεωμένοι απέναντί τους. Όλες οι παραπάνω απόψεις αφορούσαν μόνο τους γονείς που ήταν εν ζωή.

Έκανα το καθήκον μου.³

Κάτι ανάλογο υπονοούσε και το εγγόνι της παραπάνω γιαγιάς, όταν έλεγε ότι, οι γονείς του δεν όφειλαν στους παππούδες του καθόλου ευγνωμοσύνη. Το συγκεκριμένο παιδί μαζί με άλλα δύο παιδιά⁴ που έδωσαν την ίδια απάντηση για τον ένα γονέα τους (το συμπέραναν αυτό, επειδή τα είχε εγκαταλείψει), ήταν οι μόνες εξαιρέσεις στο σύνολο των παιδιών (13) που θεωρούσαν ότι, οι γονείς τους, εάν δεν το έκαναν ήδη, θα έπρεπε τουλάχιστον να όφειλαν ευγνωμοσύνη στους ανατροφείς τους. Αλλά και δύο άλλα εγγόνια είχαν διαφωνήσει απόλυτα με την γνώμη των παππούδων τους περί αγνωμοσύνης των γονέων. Με λίγα λόγια, στην πεποίθηση των παιδιών ήταν ότι, άσχετα από τις σχέσεις που είχαν διαμορφωθεί ανάμεσα στους γονείς και τους παππούδες τους, οι πρώτοι όφειλαν να παραμερίζουν τα πάθη και τις έχθρες τους και να αποδίδουν ευγνωμοσύνη στους δεύτερους χάριν όσων τους είχαν προσφέρει. Πάντως, και οι τρεις γονείς που συμμετείχαν στην έρευνα, θεωρούσαν ότι χρωστούσαν μεγάλη ή πολύ μεγάλη ευγνωμοσύνη στους γονείς / πεθερικά τους.

¹ Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.103, σ.22.

² Ερ/γιο παιδιού 14: ερώτ.103, σ.22.

³ Ερ/γιο 18: ερώτ.119, σ.26.

⁴ Ήταν κάθετα και έμεναν στην άποψή τους αυτή τα εγγόνια δυο γιαγιάδων, οι οποίες δεν είχαν εκφέρει γνώμη για τα επίπεδα ευγνωμοσύνης του ενός γονέα της οικογένειας, λέγοντας ότι δεν γνώριζαν τον τρόπο με τον οποίο εκείνος διάκειτο απέναντί τους.

2.8 ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΡΟΦΗΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ

2.8.1 Παροχές προς το παιδί από τους παππούδες και τους γονείς του

Όλοι οι παππούδες (33/33), οι γονείς (3/3) και τα παιδιά τους (13/13) δήλωσαν πως, το είδος των φροντίδων που παρεχόταν από την πλευρά όλων των ενηλίκων (παππούδων-γονέων) στα εγγόνια τους αφορούσε σε πρωταρχικές φυσικές-σωματικές φροντίδες (διατροφή, ρουχισμό, στέγαση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη κ.λπ.), αλλά και σε δευτερεύουσες, όπως η συναισθηματική κάλυψη, η ψυχολογική στήριξη (αγάπη, στοργή, ζεστασιά, τρυφερότητα, χαρά, ασφάλεια, αποδοχή κ.λπ.) και η κοινωνική μύηση (επικοινωνία, ψυχαγωγία, διασκέδαση, προαγωγή γλωσσικής έκφρασης, μετάδοση αντιλήψεων-στάσεων-αξιών κ.λπ.). Ένα εγγόνι δεν δήλωσε την κοινωνική μύηση, ότι δηλαδή δεχόταν κοινωνικοποίηση εκ μέρους της γιαγιάς του, ενώ ένας γονέας έσπευσε να προσδιορίσει τη θέση του μέσα στην οικογένεια:

Ναι, αλλά όλα αυτά σε σχέση με μένα, όχι μόνοι τους.¹

Οχτώ από τις οικογένειες αυτές βρίσκονταν σε πιο πλεονεκτική θέση σε σχέση με τις υπόλοιπες 27, μιας και είχαν το πλεονέκτημα της νομικής κατοχύρωσης απέναντι στα εγγόνια τους. Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι, αμφισβητείται η νομική κατοχύρωση μιας από τις παραπάνω οικογένειες, μιας και δεν βρέθηκαν τα απαραίτητα έγγραφα στα αρχεία των δικαστηρίων. Αυτά που βρέθηκαν, αφορούσαν την επιμέλεια των παιδιών της συγκεκριμένης οικογένειας, η οποία είχε εναποτεθεί στη μητέρα και όχι στους παππούδες, όπως οι ίδιοι δήλωσαν. Αυτό ίσως δείχνει ότι, οι παππούδες θεωρούσαν πως η επιμέλεια των εγγονιών τους ήταν προσωπική τους υπόθεση και όχι της μητέρας - κόρης τους· την είχαν πάρει, δηλαδή, άτυπα από εκείνη.

Αντίθετα με τα πειστήρια που υπήρχαν στην κατοχή της ερευνήτριας, σε μια άλλη οικογένεια τόσο η γιαγιά όσο και το ενήλικο εγγόνι απέκρυσαν τη δικαστική διαδικασία και επίτευξη της άσκησης της επιτροπείας των εγγονιών από τη γιαγιά· κάτι τέτοιο θα συνέβαλε στην αύξηση του αριθμού των νομικά κατοχυρωμένων οικογενειών έναντι των εγγονιών τους και πάλι από 7 σε 8. Δεν είναι υποχρεωτικό να θεωρηθεί ότι, αυτή η κίνηση των μελών της συγκεκριμένης οικογένειας έγινε εσκεμμένα, μιας και μπορεί να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι, μετά την ενηλικίωση των εγγονιών της είχε επέλθει σύννομα η παύση της επιτροπείας της γιαγιάς.

Τέλος, σε μια οικογένεια εκφράστηκε από τη γιαγιά η πρόθεσή της να προβεί σε δικαστικό αγώνα διεκδίκησης του εγγονιού της (όπως και των αδερφιών του). Η επιθυμία αυτή αποτελούσε επανάληψη της απάντησης που είχε δοθεί σε προηγούμενη ερώτηση. Έτσι λοιπόν, η γιαγιά, όταν ερωτήθηκε σχετικά με τη νομική κατοχύρωση, δήλωσε:

Όχι ακόμη.²

Κατά τα άλλα, όπως προαναφέρθηκε, στις υπόλοιπες 27 οικογένειες η νομική κατοχύρωση των παιδιών ήταν αποκλειστικό προνόμιο των γονιών τους, το οποίο επιβεβαιώθηκε από τους τρεις γονείς. Ο ένας τους θέλησε να ισχυροποιήσει δύο παροχές που είχαν ήδη αναφερθεί:

Στήριξη ψυχολογική και ασφάλεια.¹

¹ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.78, σ.18.

² Ερ/γιο 8: ερώτ.84, σ.19.

2.8.2 Ανταπόδοση των φροντίδων των εγγονιών με την προσφορά βοήθειας από την πλευρά τους προς τους παππούδες αναφορικά με τις εργασίες

Οι περισσότεροι παππούδες δεν είχαν παράπονο από την βοήθεια που τους προσέφεραν τα εγγόνια τους σε μεγάλο (8/35) ή πολύ μεγάλο βαθμό (14/35), άσχετα από το εάν η ηλικία των παιδιών συνέβαλε σε αυτό. Ωστόσο, σε ό,τι αφορά τέσσερα εγγόνια δεν εκτιμούνταν όσο θα έπρεπε εκ μέρους των παππούδων τους οι προσπάθειες που τα ίδια κατέβαλαν, ενώ αντίθετα αυτές δύο άλλων παιδιών υπερεκτιμούνταν (διάσταση απόψεων παιδιών - παππούδων). Έξι εγγόνια (6/35) βοηθούσαν περιστασιακά ή σε μέτριο βαθμό τους παππούδες και τις γιαγιάδες τους στις εργασίες του σπιτιού ή και γενικά, δύο άλλα το έκαναν σε μικρό βαθμό (2/35), ενώ πέντε άλλα εγγόνια είχαν επιλέξει να μην προσφέρουν κανενός είδους βοήθεια στους ανθρώπους που είχαν προσφέρει και εξακολουθούσαν να προσφέρουν τόσα σε εκείνα (5/35).

Γενικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, οι παππούδες έβλεπαν στο πρόσωπο των εγγονιών τους ένα μικρό βοηθό και συμπαραστάτη στις καθημερινές οικιακές ανάγκες, αλλά και στις δύσκολες καταστάσεις που αντιμετώπιζαν, ενώ και τα εγγόνια από την άλλη πλευρά, ορισμένες φορές άφηναν κατά μέρος την ανεμελιά της παιδικής ηλικίας και δέχονταν καρτερικά τις εργασίες που τους αναθέτονταν, προκειμένου να προσφέρουν μια χείρα βοήθειας στους ήδη κουρασμένους και ταλαιπωρημένους παππούδες τους.

2.8.3 Κοινές δραστηριότητες παππούδων - εγγονιών τον ελεύθερο χρόνο τους

Οι εργασίες παρόλα αυτά δεν ήταν ο μόνος κοινός χρόνος που διανυόταν ανάμεσα στους παππούδες και τα εγγόνια τους. Επειδή αρκετά από τα παιδιά αυτά ήταν μοναχοπαίδια (13/35) και δεν είχαν τη δυνατότητα να συναναστραφούν με άλλα άτομα της δικής τους περίπου ηλικίας, αυτό σήμαινε ότι, δυσχεραινόταν η κοινωνικοποίησή τους, αφού εμποδιζόταν το παιχνίδι με όλα τα θετικά παρελκόμενά του.² Για τον λόγο αυτό, έγινε προσπάθεια να εξακριβωθεί κατά πόσον οι παππούδες ήταν σε θέση, όχι μόνο να αναπληρώνουν τους γονείς του παιδιού, αλλά και να καλύπτουν εξελικτικές του ανάγκες, όπως το παιχνίδι, στον κοινό ελεύθερο χρόνο τους.

Μέσω του παιχνιδιού, άλλωστε, κάθε παιδί νιώθει χαρά και ικανοποίηση σύμφωνα με τον WINNICOTT, πέραν όλων των άλλων θετικών επιδράσεων που το πρώτο ασκεί στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, όπως λ.χ. κοινωνικοποίηση, ευχαρίστηση, σωματική άσκηση κ.ά. Το παιχνίδι, έχοντας τη μορφή ενός καταφύγιου για το παιδί, μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε για την απόκρυψη σκέψεων και συναισθημάτων του είτε για την έκφρασή τους, αφού όταν ένα παιδί ασχολείται με αυτή τη δραστηριότητα, περιέρχεται σε κατάσταση εξωτερίκευσης και απαλλαγής του από φοβίες, άγχος, επιθετικότητα και μίσος, χωρίς να υπάρχει περίπτωση τα αρνητικά συναισθήματα να στραφούν εναντίον του. Αυτό συντελεί γενικότερα, στην αλώβητη και αναίμακτη αποβολή των δυσάρεστων συναισθημάτων και σκέψεων ενός παιδιού, καθώς επίσης αντικοινωνικών εκδηλώσεων της συμπεριφοράς του.³ Κατά συνέπεια, το παιχνίδι θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο στα χέρια των

¹ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.79, σ.18.

² ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, Τόμος 2^{ος}, σ.188.

³ BINNIKOT: ό.π., 1988, σ.164-165 & 167. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ Π. Α. (2008). *Το παιδικό ιχνογράφημα αποκαλύπτει τη αρμονία ή δυσαρμονία στην οικογένεια. (Τα πορίσματα μιας εμπειριστατωμένης έρευνας)*. Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. ISBN 978-960-8360-56-3. σ.11. ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, Τόμος 2^{ος}, σ.186.

παππούδων τόσο για τον εντοπισμό ενδεχόμενων ψυχικών τραυμάτων των παιδιών όσο και ως μέσο ψυχοθεραπείας των εγγονιών τους, αλλά και των ιδίων.¹

Όπως φάνηκε από τις απαντήσεις των παππούδων, τον ελεύθερο χρόνο που είχαν με τα εγγόνια τους, τον περνούσαν παίζοντας μαζί (20/118 απαντήσεις που δόθηκαν από τις 33 οικογένειες σε αυτή την ερώτηση ή 16,94%), πηγαίνοντας βόλτες με τα παιδιά (18/118 ή 15,25%), διαβάζοντας (11/118 ή 9,322%), κάνοντας συζητήσεις γενικού περιεχόμενου με αυτά (10/118 ή 8,47%) ή λέγοντας στα εγγόνια τους παραμύθια και ιστορίες (10/118 ή 8,47%).

[Παππούς:] Παίζουμε και διαβάζουμε. Γίναμε σαμάρια, γίναμε 5 χρονών, καβάλα. [Γίναμε] Σκυλιά και γανγίζουμε στο δρόμο. [Γιαγιά:] Παίζουμε: «Πήδα κι εσύ γιαγιά σχοινάκι».²

[Παππούς:] Τον παίζω [τον εγγονό]. Όταν είναι καλός, θα τον πάρω και θα τον πάω έξω βόλτα. [Γιαγιά:] Καθόμαστε και παίζουμε. Όλος ο χρόνος δικός μας είναι. Τα έχουμε αφήσει όλα, εκτός από το πλύσιμο και το μαγείρεμα. Μόνο με το Δ. {εγγόνι} ασχολούμαστε.³

Σύμφωνα με τον BRONFENBRENNER, το παιδί κοινωνικοποιείται και αποκτά γνώσεις όταν αλληλεπιδρά με άτομα του στενού περιβάλλοντός του και μοιράζεται μαζί τους δραστηριότητες όπως, το παίξιμο παιχνιδιών, το διάβασμα βιβλίων, η επίδειξη εικόνων και γενικά οι συζητήσεις μεταξύ τους.⁴

Άλλες φορές πάλι, απολάμβαναν απλά τη μεταξύ τους παρέα (7/118 ή 5,93%), την παρακολούθηση τηλεόρασης (6/118 ή 5,08%), την κοινή ενασχόλησή τους με τη μουσική είτε ακούγοντάς τη είτε λέγοντας τραγούδια (5/118 ή 4,23%), ενώ δεν αποκλειόταν να περάσουν σε κινητικές δραστηριότητες όπως ο χορός. Επρόκειτο για μια αυθόρμητη δραστηριότητα, αφού προέκυπτε εκτός προγράμματος, χωρίς την αφορμή κάποιου ιδιαίτερου γεγονότος (1/118 ή 0,84%) και τους έδινε τη δυνατότητα να ξεχνούν τις έγνοιες που τους βάραιναν.

Ο κοινός ελεύθερος χρόνος τους περιείχε δραστηριότητες που μπορεί να ενέπιπταν είτε στα ενδιαφέροντα των εγγονιών -σχεδόν κατά κύριο λόγο-, όπως η ζωγραφική (3/118 ή 2,54%) και το σχεδιάσμα-γράψιμο (1/118 ή 0,84%), είτε σε εκείνα των παππούδων, όπως π.χ. το να πήγαιναν μαζί στην εκκλησία (2/118 ή 1,69%), ή το να έστελναν τα εγγόνια τους να ψωνίζουν μικροπράγματα, που χρειάζονταν στα νοικοκυριά τους (2/118 ή 1,69%). Όταν, δε, ο καιρός και η εποχή το επέτρεπαν, επισκέπτονταν κάποια παιδική χαρά ή πάρκο (4/118 ή 3,38%), έκαναν ποδήλατο (3/118 ή 2,54%) μαζί με τα εγγόνια τους ή απλά τα επιτηρούσαν, όταν επιδίδονταν μόνο αυτά στο συγκεκριμένο παιχνίδι-άθλημα, πήγαιναν στη θάλασσα (5/118 ή 4,23%) ή ακόμη περνούσαν μαζί τις διακοπές τους (1/118 ή 0,84%).

Πολλές φορές μάλιστα, οι κοινές ώρες των παππούδων με τα εγγόνια τους ήταν συνυφασμένες με την περιποίηση των εγγονιών και την εκδήλωση σε αυτά της στοργής τους. Έτσι λοιπόν, ο παππούς ή/και η γιαγιά έδειχναν την αγάπη τους στα εγγόνια τους χαϊδεύοντάς τα ή φιλώντας τα (2/118 ή 1,69%), επικεντρώνονταν στη γευστική ικανοποίηση των εγγονιών τους φτιάχνοντάς τους ένα ωραίο γεύμα ή πηγαίνοντάς τα για φαγητό (4/118 ή 3,38%) και τα περιποιούνταν γενικά ποικιλοτρόπως (2/118 ή 1,69%) με πράγματα δηλαδή, που δεν διαφέρουν πολύ από εκείνα που κάνουν συνήθως και οι άλλοι γονείς στα παιδιά τους (1/118 ή 0,84%).

¹ ΠΑΝΤΑΖΗΣ, Σ. Χ. (1997). *Η παιδαγωγική και το παιχνίδι-αντικείμενο στο χώρο του Νηπιαγωγείου. Ερευνητική Προσέγγιση*. Εκδόσεις Gutenberg, Παιδαγωγική σειρά: Αθήνα. σ.44-45.

² Ερ/γιο 4: ερώτ.86, σ.19.

³ Ερ/γιο 12: ερώτ.86, σ.19.

⁴ BRONFENBRENNER, U. (1974). *Two worlds of childhood: US and USSR*. Great Britain: Penguin Education, Hazell Watson & Viney Ltd. p.159.

[Παππούς:] Εγώ, λοιπόν, το διάβαζα, τη βόλτα μας, το παιχνίδι μας. [Γιαγιά:] Παραμυθάκια. [Παππούς:] Τη διασκέ..., τη διασκέδαση με το play station, αυτό πώς το λένε και την τηλεόραση (Εσείς;) [Γιαγιά:] Εγώ θα του τραγουδούσα, θα του έλεγα παραμυθάκια, θα τον έπαιρνα αγκαλιά να κάνουμε μία ώρα αγκαλίτσα - φιλάκια, θα τον έπαιρνα μετά να πάμε βόλτα, την Κυριακή θα τον πήγαινα στην εκκλησία να το μεταλάβω, θα πηγαίναμε στη Λαμία να πάρουμε το παγωτό μας, να φάμε στα Goody' s, να πάμε στα ... [Παππούς:] Είχε μεγάλη αδυναμία. [Γιαγιά:] Στα Goody' s ήθελε. [Παππούς:] Να ξεκινήσουμε από δω με το αυτοκίνητο, να πάμε Goody' s. [Γιαγιά:] Πηγαίναμε το απόγευμα στη Λαμία, να πάρουμε από τα Goody' s. Μπόρηνε και τρεις η ώρα τη νύχτα εγώ να τραγουδάω, να κοιμάται ο Γ. {εγγόνι}. Μόλις σταμάταγα εγώ το τραγούδι, ξύπναγε ο Γ. και εγώ τραγουδούσα, για να κοιμάται ο Γ. [Παππούς:] Ιστοριούλες εκτός σχολείου, έλεγα εγώ. Παραδείγματι, ή εκείνο το βουνό, πάνω εκεί δα. [Γιαγιά:] Καλά τα βουνά τα ήξερε, γεωγραφία ήξερε. [Παππούς:] Τα βουνά, το ένα, το άλλο, ιστοριούλες, ε, έφτιαχνα εγώ με το μυαλό μου, ας πούμε, και αυτός κοίταγε... [Γιαγιά:] Και τί Γ.{παππούς}, μόνο αυτό; Τα βουνά όλα τα' ξερε, πώς λέγονται τα βουνά όλα. [Παππούς:] Αλλά αυτό εκεί, είχε γεωγραφική ... ήταν γεωγραφικές έννοιες που μπορούσε, που μπορούσε το παιδί να τις μάθει και αργότερα. «Έλα πάμε τώρα Γ.{εγγόνι}», -είχαμε από μια μαγκουρίτσα που' χα φτιάξει-, πηγαίναμε τη βόλτα μας, κάναμε το καλαμπούρι μας, βρίσκαμε και άλλους εκεί πέρα. Περνούσαμε πολύ ωραία. [Γιαγιά:] Ήρεμα, παιδί μου, δε ... [Παππούς:] Φανταστικά!¹

Από τα 20 παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα, δόθηκαν 59 απαντήσεις που αφορούσαν στις κοινές δραστηριότητές τους με τους παππούδες τους. Αυτές ήταν το από κοινού παιχνίδι (10/20 ή 50%), οι βόλτες (8/20 ή 40%) και η διήγηση παραμυθιών/ιστοριών από την πλευρά των ηλικιωμένων (8/20 ή 40%).

Κουβεντιάζαμε, μου' λεγε ιστορίες. [Γελάει] (Όλα αυτά τα χρόνια, από μικρή που σε ανέλαβε μέχρι τώρα;) Καθόμασταν, λέγαμε ιστορίες και, εντάξει, δεν ήμασταν μόνες μας. Ήταν και τα ξαδέρφια μου, καθόμασταν, μας έλεγε ιστορίες, ιστορίες, τραγούδια, παραμύθια για παιδιά.²

Όπως δήλωσαν τα παιδιά, παππούδες και εγγόνια κάθονταν μαζί, προκειμένου να κάνουν παρέα ο ένας στον άλλο (7/20 ή 35%), παρακολουθούσαν τηλεόραση (4/20 ή 20%), έκαναν συζητήσεις (3/20 ή 15%) ή ακόμη αγορές, κατασκευή πραγμάτων εκ μέρους των παππούδων για χάρη των εγγονιών τους (3/20 ή 15%). Οι παππούδες πολλές φορές έφτιαχναν κάτι φαγώσιμο που ικανοποιούσε τις γευστικές προτιμήσεις των εγγονιών τους (3/20 ή 15%), διάβαζαν μαζί τους (2/20 ή 10%) ή τα πήγαιναν σε κάποια παιδική χαρά-πάρκο (2/20 ή 10%). Οι δραστηριότητές τους είχαν ακόμη πιο εύθυμο και συνδετικό χαρακτήρα, αφού τραγουδούσαν μαζί (1/20 ή 5%) ή ζωγράφιζαν παρέα (1/20 ή 5%), ενώ παράλληλα οι παππούδες δεν παρέλειπαν να δείχνουν την αγάπη τους στο εγγόνι τους (1/20 ή 5%).

Διαβάζουμε. (Και τί άλλο;) Παίζουμε μαζί με τη γιαγιά. (Τί παιχνίδια;) Μπάλα, αυτοκινητάκια μαζί με αυτό εδώ. Αυτό και πάλι διάβασμα. (Παίζετε και ποδόσφαιρο που λέει η γιαγιά;) Ναι. (Μπάλα; Και παραμυθάκια, σου λέει;) Ναι. (Κάτι άλλο που κάνετε με τη γιαγιά;) Τί κάνουμε...; Ζωγραφίζουμε, βόλτες, ζωγραφίζουμε.³

Αλλά και ένα εγγόνι ανταπέδιδε κατά κάποιον τρόπο την αγάπη των παππούδων του, αφού τους βοηθούσε όσο μπορούσε στις δουλειές του σπιτιού (1/20 ή 5%). Υπήρξε επίσης μία περίπτωση, που ανέφερε κάτι το οποίο, έστω και αν συνηθίζεται

¹ Ερ/γιο 31: ερώτ.86, σ.19.

² Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.67, σ.16.

³ Ερ/γιο παιδιού 35: ερώτ.67, σ.16.

μέσα στις οικογένειες και θεωρείται φυσιολογικό, δεν είναι ωστόσο συνηθισμένο να αναφέρεται ως δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου: ότι δηλαδή οι παππούδες με το εγγόνι τους καμιά φορά μάλωναν (1/20 ή 5%). Τα λεγόμενα του παιδιού μιας άλλης οικογένειας ήταν ενδεικτικά των μεγάλων ευθυνών των γιαγιάδων έναντι των παππούδων, αφού η γιαγιά κοιμόταν λόγω της μεγάλης κούρασής της, ενώ ο παππούς απασχολούσε τα εγγόνια του με βόλτες (1/20 ή 5%).

Ε, άμα δεν έχουνε δουλειές, ε, η γιαγιά κάθεται και κοιμάται, επειδή είναι πάρα, μα πάρα πολύ κουρασμένη και ο παππούς μας παίρνει βόλτα στις εργατικές κατοικίες. (Πολύ ωραία. Τί άλλο κάνετε;) Στις εργατικές κατοικίες ο παππούς προχωράει, πηγαίνει σε ένα μαγαζί κι εμείς πηγαίνουμε σε ένα σπιτάκι, που έχει τρία κουταβάκια. Το ένα το έχουμε πάρει εμείς, κάποιοι άλλοι άνθρωποι έχουν πάρει το άλλο και έχει μείνει το ένα και το φροντίζουμε. (Πολύ ωραία. Κάνετε κάτι άλλο με τον παππού και τη γιαγιά;) Ε... με τον παππού, ε... μας πηγαίνει πολλές βόλτες. Και η γιαγιά παλιά μας πήγαινε.¹

Δύο παιδιά δήλωσαν, πως δεν θυμόνταν τί έκαναν μαζί με τους παππούδες τους, αν και το ένα από αυτά αμέσως αναπόλησε πολλές ασχολίες που είχε στο παρελθόν από κοινού με εκείνους.

Περίμενε, ήμουν και μωρό και δε θυμάμαι. (Έχεις τόσα χρόνια [εδώ], και αργότερα που μεγάλωσες δηλαδή, τί κάνατε; Θυμάσαι;) Εμ... Τί να πω τώρα; Δε θυμάμαι. (Ό,τι θυμάσαι. Αυτό που μου έλεγες πριν, ότι σου έφτιαχνε η γιαγιά γλυκά ...) Α, ναι! Μου έφτιαχνε η γιαγιά γλυκά, όταν του ζητούσα του παππού κάτι, πήγαινε και μου το αγόραζε, ε ..., με έβαζαν μέσα στο πάρκο και έπαιζα, ε ..., με τάζαν φρουτόκρεμα συνέχεια κι όποτε έκλαιγα, η γιαγιά μου [με τάζε] έτσι με το μπιμπερό και τρεις ώρες πριν εγώ πεινάσω. Ε..., με πήγαιναν βόλτες θυμάμαι και ... και η μαμά και ο μπαμπάς όταν έρχονταν...ε ... (Παίζετε;) Παίξαμε. Ναι. (Θυμάσαι, ξέρω' γω, κάτι που παίζατε μαζί με τον παππού και τη γιαγιά ή που να σε είχαν μάθει αυτοί;) Ναι, παίζαμε περνά -περνά η μέλισσα με τη γιαγιά και κάναμε έτσι τα χέρια μας. Ε ..., με τον παππού τώρα δεν θυμάμαι κάτι, γιατί ο παππούς ήταν και στη δουλειά. Ε ... (Παραμύθι σου λέγανε;) Παραμύθια, ναι μου έλεγε η γιαγιά πάρα πολλά παραμύθια και ο παππούς μου έλεγε παραμύθια, που τα έβγαζε από το μυαλό του. Δηλαδή, μου έλεγε ιστορίες για μαύρους που ήταν στη ζούγκλα και κάτι τέτοια. (Αυτά κυρίως;) Ναι.²

Ένα άλλο από τα παιδιά, ενώ ήταν λιγομίλητο και στις προηγούμενες ανοιχτές ερωτήσεις απαντούσε πως δε θυμόταν, αναφέρθηκε με πολλές λεπτομέρειες στον τρόπο με τον οποίο περνούσε τον ελεύθερο χρόνο του με τους παππούδες του. Αυτό σημαίνει ότι, οι ώρες που περνούσε δημιουργικά και ευχάριστα με τους παππούδες του, του είχαν αποτυπωθεί ως ευχάριστα βιώματα και γι' αυτόν τον λόγο τις θυμόταν, ή απλά ήταν αυτές στις οποίες δεν είχε πρόβλημα να αναφερθεί.

Πηγαίναμε έξω ... (Παίζατε;) Μερικές φορές, ή βλέπαμε τηλεόραση ... (Τί παιχνίδια παίζατε; Θυμάσαι;) ... Ε ..., κρεμάλα, ε ..., τρίλιζα ή κάτι άλλα παιχνίδια σαν ανέκδοτα. (Παραμύθια;) Ναι, μας έλεγαν. (Ποιός;) Ο παππούς. (Κάτι άλλο που κάνατε όταν είχατε ελεύθερο χρόνο;) Δεν θυμάμαι.³

2.8.4 Εκκλησιασμός των παππούδων και των εγγονιών

Όσον αφορά μια δραστηριότητα που αναφέρθηκε ότι ενδιέφερε κυρίως τους παππούδες και σχετιζόταν με το θρησκευτικό τους συναίσθημα, ερωτήθηκαν τόσο οι

¹ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.67, σ.16.

² Ερ/γιο παιδιού 21: ερώτ.67, σ.16.

³ Ερ/γιο παιδιού 32: ερώτ.67, σ.16.

ηλικιωμένοι όσο και τα εγγόνια τους. Δεκατρία ήταν τα παιδιά που απάντησαν στην ερώτηση σχετικά με τη συχνότητα που επισκέπτονταν κάποια εκκλησία μαζί με τους παππούδες τους για να παρακολουθήσουν μια θεία λειτουργία. Από αυτά μόνο τρία συμφώνησαν με όσα είχαν απαντήσει οι παππούδες τους.¹ Επειδή δεν ήταν εύκολο να εξακριβωθεί ποιά από τις δύο γενεές είχε δίκιο, λέγοντας την αλήθεια και επειδή ήταν δυσδιάκριτοι οι λόγοι που θα μπορούσαν να οδηγήσουν τα άτομα αυτά στο να δώσουν διαφορετικές απαντήσεις μεταξύ τους -έτσι και αλλιώς τα παιδιά δεν είχαν πολύ μικρή ηλικία, για να μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι δεν είχαν δομήσει τις χωροχρονικές τους έννοιες-, θα περιγραφεί η γενικότερη εικόνα εκκλησιασμού των παππούδων μόνων, αλλά και σε συνδυασμό με τα εγγόνια τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα φανεί η επιθυμία των παππούδων για μεταλαμπάδευση των θρησκευτικών αξιών τους στα εγγόνια τους, η ευχέρεια του χρόνου των παππούδων να κάνουν κάτι που τους ευχαριστεί, η δυνατότητά τους να αποχωρίζονται έστω και για ελάχιστο χρονικό διάστημα τα παιδιά, προκειμένου να έρχονται σε καλύτερη επικοινωνία με τον ίδιο τους τον εαυτό και με τον Θεό, και η ανάγκη τους για κοινωνική συμμετοχή ως μέλη του εκκλησιάσματος.

Οι περισσότεροι παππούδες συνήθιζαν να επισκέπτονται τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα (9/35) ή περίπου μια, δύο φορές το μήνα (16/35) μαζί με τα εγγόνια τους τον χώρο της Εκκλησίας. Τρεις από τους παραπάνω παππούδες εν αντιθέσει με τις συζύγους τους δεν πήγαιναν ποτέ στην Εκκλησία μαζί με το εγγόνι τους, οπότε δεν συνόδευαν ούτε τη σύζυγό τους ούτε το εγγόνι τους. Συνολικά δηλαδή, 25 κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες διατηρούσαν καλές επαφές με τη θρησκεία τους.

[Σχεδόν μία φορά την εβδομάδα:] Πηγαίνουμε στην εκκλησία, γιατί είμαστε άνθρωποι της εκκλησίας. Ρωτάει, όταν βλέπει μια εικόνα. Σε κάθε γιορτή θα δει μια διαφορετική εικόνα, έτσι δεν είναι; Θα ρωτήσει: «Τί είναι αυτό;» Πρέπει να του το εξηγήσεις, να του το πεις. Τώρα τις προάλλες, ε ..., συγκεκριμένα του Σταυρού, στις 14 Σεπτεμβρίου που πήγαμε -ο Χριστός στο Σταυρό-, γύρισε και λέει: «Τί είναι αυτό γιαγιά;» Και κάθισα και του εξήγησα τα του Χριστού. Και τώρα από κει και μετά γυρίζει και λέει: «Χριστούλη, εγώ είμαι καλό παιδάκι, α [δεν] λέω κακές κουβέντες» Και μετά, μόλις [τελειώσει με] αυτά, θα αρχίσει τα «ανέκδοτά» του, ας πούμε.²

Του έδωσα καλή εικόνα, να σεβαστεί, να πάει στην εκκλησία. Περνάμε από την εκκλησία κάνει το σταυρό της, λέω: «Σ' αγαπάει ο Χριστούλης, η Παναγίτσα, να είστε καλά παιδιά. Αν είστε καλά, σας αγαπάει». Αυτά τους λέω, δεν τους λέω ..., κάθονται και τους λέω τέτοια πράγματα. Τί άλλο να τους πω; Τί άλλο καλύτερο θα τους έλεγε η μάνα τους;³

Η προσκόλληση των παππούδων στη θρησκεία και η εκδήλωση τονισμένου θρησκευτικού ενδιαφέροντος μπορεί να αποδοθεί αφενός στην ανασφάλεια και στους φόβους τους ότι πλησιάζει το τέλος της ζωής τους, αφετέρου μπορεί να αποτελεί έναν πνευματικό χώρο στον οποίο έχουν τη δυνατότητα να εξωτερικεύουν όσα ενδόμυχα τους βασανίζουν, και να αντλούν δύναμη από την πίστη στην ανώτερη δύναμη.⁴

¹ Για παράδειγμα, ενώ έξι παιδιά (ηλικίας 6,7 και 11 ετών) είχαν την αίσθηση ότι εκκλησιάζονταν, αν όχι κάθε μέρα, τουλάχιστον μια φορά την εβδομάδα, και ένα παιδί (ηλικίας 21 ετών) ότι πήγαινε στην εκκλησία μαζί με τη γιαγιά του τα Χριστούγεννα και το Πάσχα, οι παππούδες τους δήλωσαν ότι, πήγαιναν σε πιο αραιά χρονικά διαστήματα που κυμαίνονταν από μία με δύο φορές το μήνα έως σπανίως και ποτέ, αντίστοιχα. Ακριβώς το αντίστροφο έγινε με τα υπόλοιπα τρία εγγόνια και τους παππούδες τους.

² Ερ/γιο 16: ερώτ.86, σ.19.

³ Ερ/γιο 23: ερώτ.99, σ.21.

⁴ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1980, σ.39.

Ακόμη και η θρησκευτική κλίση των ανθρώπων ερμηνεύεται από τη βαθιά ανάγκη τους για ασφάλεια και από την ανάγκη δημιουργίας ενός αρμονικού και ισορροπημένου σύμπαντος χωρίς δυσάρεστες δονήσεις. Η βασική αυτή ανάγκη για ασφάλεια ωθεί στη δημιουργία ενός ισορροπημένου περιβάλλοντος μέσα στο οποίο θα αναπτυχθεί πολύπλευρα η προσωπικότητα του παιδιού.¹

Η πίστη στο Θεό και στη θρησκεία επηρεάζει την ικανότητα της οικογένειας να ελέγχει το στρες μέσα από τη διατήρηση της οικογενειακής συνοχής.²

Ο συχνός εκκλησιασμός τους πέραν του ότι αποτελεί ένα μέσο μετάγγισης της θρησκευτικότητας των παππούδων και έναν τρόπο κληροδότησης των δικών τους αξιών στα εγγόνια τους, με την ταυτόχρονη ανεπαίσθητη ώθηση και μετακίνησή τους κοντά στον Θεό, παράλληλα αυτός μπορεί να υπόκειται στα πλαίσια της ανάγκης τους για συμμετοχή σε κοινωνικές εκδηλώσεις· κάτι ανάλογο που γίνεται δηλαδή, με την συμμετοχή τους ως μέλη συλλόγων, ομάδων και οργανώσεων.³ Αυτό σημαίνει πως στον χώρο της εκκλησίας δεν εκτυλίσσεται απλά η έκφραση της θρησκευτικότητας των ανθρώπων, αλλά είναι περισσότερο ένα αποκούμπι τους, ένας υποστηρικτικός παράγοντας, αφού αποτελεί ταυτόχρονα έναν κοινωνικό χώρο αποδοχής και απενεχοποίησής τους.

Ωστόσο, ο εκκλησιασμός ενός ανθρώπου δεν αποτελεί απαραίτητα, ή πάντα, ένδειξη του επιπέδου θρησκευτικότητάς του. Περίτρανο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση μιας τσιγγάνας γιαγιάς, η οποία, αν και δεν πήγαινε ποτέ στην εκκλησία, όπως δήλωσε η ίδια, παρόλα αυτά ήταν ένα βαθιά θρησκευόμενο άτομο, γεγονός που φαινόταν έμπρακτα:

Το σπίτι, στο οποίο διέμεναν η γιαγιά και το εγγόνι της, ήταν ένα δωμάτιο όλο και όλο, φτιαγμένο από τσίγκους και νάιλον. Είχε μέσα δύο κρεβάτια σε σχήμα Γ, μια μικρή τηλεόραση, ένα μικρό ψυγείο, ένα τραπέζι τοποθετημένο στη μέση του «δωματίου», ένα πάγκο πάνω στον οποίο δεν υπήρχαν ούτε τα στοιχειώδη κουζίνα, ένας γίκος και ένα τραπέζι που πάνω του υπήρχε μια κλούβα [βαθύ τελάρο] στα τοιχώματα της οποίας κρέμονταν χειροποίητα πλεκτά. Αυτό, όμως, που έκανε τη μεγαλύτερη εντύπωση ήταν το περιεχόμενό της. Είχε, λοιπόν, μέσα σ' αυτή πάρα πολλές εικόνες αγίων και στο κέντρο της ένα καντήλι με φυτίλι αναμμένο. Αν και επισκέφτηκα την οικογένεια απροειδοποίητα και παρότι η γιαγιά δήλωσε ότι δεν πήγαινε ποτέ στην εκκλησία –όπως θα άρμοζε σε μια καλή χριστιανή–, παρόλα αυτά η γιαγιά είχε φροντίσει τόσο καλά αυτό το εικόνισμα και του είχε αφιερώσει τόσο χώρο σε ξεχωριστό σημείο μέσα σε ένα δωμάτιο που ουσιαστικά ήταν το ένα πράγμα επάνω στο άλλο. Είχε αφιερώσει τόσο χώρο για μια τόσο μεγάλη κλούβα και μάλιστα, την είχε περιποιηθεί τόσο επισταμένα. Σαν ένα μικρό παλατάκι σε μια φτωχή παράγκα φάνταζε. Η γιαγιά ανέφερε ότι, δεν το έσβηνε ποτέ το καντήλι και φρόντιζε να έχει πάντα λάδι για να το ανάβει.⁴

Εκ των πραγμάτων, οι παππούδες και τα εγγόνια των υπολοίπων δέκα κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών είχαν την τάση να μην πηγαίνουν πολύ συχνά στην εκκλησία (πολύ αραιά 4/35 και Χριστούγεννα και Πάσχα, σπάνια ή τότε σε ίση αναλογία, 2/35), οπότε είτε δεν ένιωθαν την ανάγκη, έστω να παρευρεθούν στον χώρο για να προσευχηθούν είτε άλλοι εξωγενείς παράγοντες (λόγοι υγείας, ρατσισμός ή η μικρή ηλικία του εγγονιού) δεν τους επέτρεπαν να μεταβούν εκεί.

Η τελευταία αυτή άποψη ενισχύεται εξάλλου από το γεγονός ότι, οι περισσότεροι παππούδες (18/33) δεν πήγαιναν ποτέ στην εκκλησία χωρίς το εγγόνι

¹ ΜΑΝΟΥΔΗ, Σ. 2006, σ.48.

² ΠΑΝΤΕΛΙΑΔΟΥ κ.ά.(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.362-363.

³ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1980, σ.39.

⁴ Ερ/γιο 33: Ημερολόγιο επαφών της ερευνήτριας.

τους. Λίγοι ήταν εκείνοι (9/33) που είχαν τη δυνατότητα να πηγαίνουν έστω μία φορά την εβδομάδα χωρίς να έχουν κοντά τους το παιδί, αν και ανάμεσά τους υπήρχε μια οικογένεια στην οποία ο παππούς δεν επισκεπτόταν τον χώρο της εκκλησίας ούτε με ούτε χωρίς το εγγόνι του. Από αυτά συνεπάγεται ότι, η ζωή των παππούδων ήταν τόσο συνυφασμένη με τη ζωή των εγγονιών τους, έτσι ώστε ακόμη και σε έναν τόπο, στον οποίο συνήθως η παρουσία του ενός ανθρώπου στέκεται δίπλα στην παρουσία του άλλου χωρίς να υπάρχει καμία κοινωνική επικοινωνία κατά τη διάρκεια της λειτουργίας, αφού υπάρχει αποκλειστική επαφή με τον Θεό, ακόμη και εκεί λοιπόν, οι ηλικιωμένοι δεν μπορούσαν να κάνουν βήμα χωρίς τα εγγόνια τους.

2.8.5 Συμμετοχή των παππούδων και των εγγονιών σε κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις

Ότι γινόταν με τον εκκλησιασμό, το ίδιο συνέβαινε και με τις κοινές εμφανίσεις των παππούδων και των εγγονιών τους στις κοινωνικές εκδηλώσεις. Δηλαδή, οι παππούδες συνήθιζαν να παραβρίσκονται σε κοινωνικές εκδηλώσεις (γάμους, βαπτίσεις, κ.τ.λ.), όποτε αυτές συνέβαιναν, μαζί με τα εγγόνια τους (20/35), ποτέ όμως χωρίς να τα είχαν αυτά μαζί τους (29/33).

Όταν μας καλούνε, πάμε.¹

Όταν μας δίνουν προσκλήσεις.²

Αν μας τύχουν.³

Όταν είναι.⁴

Όποιοι μας καλούν και εντάξει.⁵

Σε μερικές περιπτώσεις, η κίνηση των παππούδων να παρίστανται σε τέτοια γεγονότα, γινόταν βεβιασμένα, μετά από εσωτερική πίεση και χωρίς να είναι επιθυμία τους. Ήταν υποκινούμενη από βαθύτερα κίνητρα:

Δεν υπάρχει διάθεση. Όταν τύχει για γάμο θα το πάρουμε και θα πάμε.

Και πηγαίνουμε για το παιδί. Πρέπει να πάω για το παιδί.⁶

Οι γιαγιάδες δύο οικογενειών δήλωσαν ότι, σε περίπτωση που ήταν μόνες τους θα μπορούσαν να πηγαίνουν σε τέτοιου είδους εκδηλώσεις έστω και σπανίως, ενώ όταν είχαν τα εγγόνια τους δεν μπορούσαν καθόλου να δώσουν το «παρών». Για τη μια, εμπόδιο στέκονταν τα αυξημένα προβλήματα υγείας και τα περιορισμένα επίπεδα ενέργειας στον οργανισμό της, ενώ όσον αφορά την άλλη, οι λόγοι θα ακολουθήσουν παρακάτω.

Δεν πηγαίνω σε κανέναν. Αν είναι, πάει μόνο η γιαγιά. Δεν μας παίρνει.⁷

Για τους παππούδες άλλων πέντε οικογενειών, ήταν δύσκολο να παραστούν σε τέτοιες εκδηλώσεις, έστω και αν θα μπορούσαν να είχαν κοντά τα εγγόνια τους, και αυτό γιατί μπορεί να μην υπήρχε διάθεση από μέρους των παππούδων, όπως σε μια οικογένεια που είχαν σκοτωθεί οι δύο γονείς των παιδιών.⁸

¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.89, σ.19.

² Ερ/γιο παιδιού 9: ερώτ.70, σ.16.

³ Ερ/γιο 8: ερώτ.89, σ.19.

⁴ Ερ/γιο 11: ερώτ.89, σ.19.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 7: ερώτ.70, σ.16.

⁶ Ερ/γιο 10: ερώτ.89, σ.19.

⁷ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.70, σ.16.

⁸ Στις υπόλοιπες τέσσερις οικογένειες, οι λόγοι διέφεραν: στη μία από αυτές, οι παππούδες προσπαθούσαν, ίσως, να αποφύγουν τον κοινωνικό στιγματισμό που προκαλούσε ήδη επάνω στο εγγόνι τους και στους ίδιους ο ανεξέλεγκτος βίος του ενός γονέα (επρόκειτο εξάλλου και για ιδιαίτερα

Γενικά, οι επτά αυτές οικογένειες υπέστησαν, παρά την επιθυμία τους, την ελάττωση των κοινωνικών τους επαφών και τον περιορισμό της συμμετοχής τους σε κοινωνικές εκδηλώσεις και λοιπές δημόσιες δραστηριότητες, αμέσως μετά την ανάληψη της επιμέλειας των εγγονιών τους. Το γεγονός αυτό έθετε σε άλλη βάση τα παιδιά σε σχέση με εκείνα που μεγάλωναν με τους γονείς τους, διαφοροποιώντας τα.¹

Ως συμπέρασμα από τα παραπάνω μπορεί να εξαχθεί ότι, οι παππούδες συνήθιζαν να συνυπάρχουν με τα εγγόνια τους σε δημόσιους χώρους και σε κοινωνικά γεγονότα, μόνο εάν μπορούσε να εξασφαλιστεί ότι, δεν υπήρχε ο φόβος και ελλόχευε ο κίνδυνος του κοινωνικού στιγματισμού τους· γεγονός που οδηγεί σε ιδιότυπες κοινωνικές περιχαράκώσεις. Χωρίς να είχαν μαζί τους τα παιδιά, για τους παππούδες δεν υπήρχε λόγος -το θεωρούσαν περιττό- να παρευρεθούν σε τέτοιου είδους συναντήσεις, αφού ούτε διάθεση τους περίσσευε ούτε χρήματα ούτε ξεκούραση. Εξάλλου, δεν ήταν εύκολο να αφήσουν σε κάποιο άλλο πρόσωπο τα εγγόνια τους, εάν αυτά είχαν μικρή ηλικία. Ένα γεγονός που μπορεί να ήταν ευχάριστο για μια πυρηνική οικογένεια και να αποτελούσε αφορμή για διασκέδαση, δεν είχε την ίδια αξία για μια κατατετημημένη κατά γενεές οικογένεια.

Εάν υποτεθεί ότι, ορισμένοι παππούδες δυσκολεύονταν να παρευρεθούν ακόμη και στις κοινωνικές εκδηλώσεις στις οποίες ήταν προσκεκλημένοι, τότε δεν θεωρείται περίεργο το γεγονός ότι, οι περισσότεροι παππούδες (26/33) δεν συμμετείχαν σε πολιτιστικές εκδηλώσεις (θέατρο, κινηματογράφο, έκθεση ζωγραφικής, συναυλίες κ.τ.λ.), έστω και αν είχαν μαζί τους τα εγγόνια τους και γνώριζαν την ευεργετική επίδραση που θα είχε κάτι τέτοιο στα παιδιά. Οι παππούδες ενδεχομένως να απέφευγαν κάθε συμμετοχή των ίδιων ή των παιδιών σε ομαδικές εκδηλώσεις και δραστηριότητες για τις οποίες δεν ήταν ενημερωμένοι και στις οποίες δεν είχαν τον πλήρη έλεγχο. Πόσο μάλλον δεν αισθάνονταν την ανάγκη συμμετοχής σε αυτές τις εκδηλώσεις, εάν δεν είχαν κοντά τους τα παιδιά (33/33).

Από τους λίγους ηλικιωμένους που τις παρακολουθούσαν συνοδεία των εγγονιών τους (7/33), επειδή το θεωρούσαν απαραίτητο και ευεργετικό για τα εγγόνια τους, ενώ ταυτόχρονα οι ίδιοι ένιωθαν αυτήν την ανάγκη, ήταν εκείνοι² των δύο οικογενειών στις οποίες οι παππούδες ήταν οι μόνοι με το πιο υψηλό μορφωτικό επίπεδο, με σπουδές και πτυχίο σε ανώτατη σχολή, αντίστοιχα. Η γιαγιά μιας τρίτης οικογένειας ήταν η μία από τις δύο που είχαν φοιτήσει στο γυμνάσιο (οι πιο μορφωμένες μεταξύ των γιαγιάδων) και, τέλος, σε μια τέταρτη οικογένεια, η γιαγιά ήταν αυτή που είχε τολμήσει και κατάφερε να πάρει το απολυτήριο του δημοτικού σε μεγάλη ηλικία· γεγονός που έδειχνε την προοδευτικότητά της και την επιθυμία της να συμπορεύεται με την εποχή της, μη μένοντας πίσω στα πράγματα.

φτωχή οικογένεια), στην άλλη, η γιαγιά με το εγγόνι της είχε ήδη υποστεί την περιθωριοποίηση της φυλής τους (τσιγγάνων) λόγω της παράνομης δραστηριότητας του ενός γονέα και της ψυχικής ασθένειας του άλλου, στην τρίτη οικογένεια, εξαιτίας της μετανάστευσης των γονέων, η γιαγιά δεν ήταν σε θέση να παρίσταται μαζί με το εγγόνι της σε τέτοια γεγονότα, ίσως λόγω προβλημάτων μετακίνησης και λόγω εξόδων, ενώ στην τέταρτη οικογένεια οι παππούδες δεν επιθυμούσαν και δεν επιδίωκαν να γίνονται στόχος σχολιασμού από τον κοινωνικό τους περίγυρο, λόγω του κοινωνικού στιγματισμού που θα υφίστατο το παιδί, επειδή είχε προκύψει εκτός γάμου και οι γονείς του δεν ήταν πλέον μαζί. Αυτός ο λόγος ίσχυε και σε μια από τις παραπάνω δύο οικογένειες στις οποίες, οι γιαγιάδες επιθυμούσαν να πηγαίνουν χωρίς τη συνοδεία των εγγονιών τους· δηλαδή η αποτροπή εκδήλωσης της κοινωνικής κατακραυγής και του στιγματισμού του εξώγαμου παιδιού, που είχε προκύψει μάλιστα από αλλοδαπή μητέρα αλβανικής καταγωγής.

¹ DOLBIN-MAC NAB: ό.π., 2006, p.564, 569-570&572.

² Τα ενδιαφέροντα των ηλικιωμένων είναι ανάλογα με το κοινωνικοοικονομικό και μορφωτικό τους επίπεδο και ανάλογα με το φύλο τους. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1980, σ.39.

Αυτό σημαίνει ότι, οι ηλικιωμένοι που ήθελαν να είναι μέτοχοι των πολιτιστικών δραστηριοτήτων και εκδηλώσεων, ήταν οι άνθρωποι που διέβλεπαν τις αλλαγές της εποχής τους, ήταν ως επί το πλείστον αρκετά μορφωμένοι και είχαν πιο ανοιχτό μυαλό σε σχέση με τους υπόλοιπους, που αρκούνταν σε οικιακές κοινές δραστηριότητες με τα εγγόνια τους.

Τόσο οι παππούδες όσο και τα εγγόνια τους, συμφώνησαν ως προς την συχνότητα με την οποία παρευρίσκονταν σε κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις, χωρίς να λείπουν βέβαια και ελάχιστες μικρο-διαφοροποιήσεις ως προς τις εκφράσεις που επέλεγε η μία ή η άλλη πλευρά, να χρησιμοποιήσει.

2.8.6 Συμμετοχή του εγγονιού σε σχολικές δραστηριότητες

Εφόσον δεν υπήρχε άλλος τρόπος ψυχαγωγίας για τα παιδιά, εκτός από τις κοινές τους δραστηριότητες με τους παππούδες, μελετήθηκε η πιθανότητα συμμετοχής των παιδιών στις εκδρομές του σχολείου τους. Το κέρδος από τις συγκεκριμένες απαντήσεις ήταν τριπλό, αφού φαίνονταν παράλληλα η υπερπροστατευτικότητα των παππούδων και οι δυνατότητες να παίρνουν μόνοι τους αποφάσεις σχετικά με το παιδί, χωρίς δηλαδή την επιτήρηση των ίδιων από τους γονείς.

Από τις απαντήσεις των 13 εγγονιών που συμμετείχαν στην έρευνα και των 19 παππούδων που σχολίασαν αναφορικά με το αν άφηναν το εγγόνι τους να πηγαίνει στις εκδρομές του σχολείου του, φάνηκε ότι, στα περισσότερα παιδιά επιτρεπόταν πάντα (14/21) ή έστω τις περισσότερες φορές (1/21) η συμμετοχή τους σε αυτές τις εκδρομές από μέρους των παππούδων τους. Οπότε οι παππούδες έπαιρναν αυτές τις αποφάσεις και όχι οι γονείς των παιδιών. Σε μια οικογένεια, οι παππούδες σπάνια υποχωρούσαν και δέχονταν αυτή την επιθυμία του εγγονιού τους, λόγω του φόβου τους και της υπερπροστατευτικότητάς τους.

Η άποψη που είχαν εκφράσει πρωτίτερα οι παππούδες μιας οικογένειας, ότι δεν ήταν ελεγχόμενοι από τον γονέα του παιδιού παρά εκείνος απλά επέβλεπε, αναιρέθηκε από τα ίδια τα λεγόμενά τους:

Ο μπαμπάς το κρίνει αυτό.¹

Σε ό,τι αφορά στα υπόλοιπα παιδιά, κάποια (4/21) ήταν πολύ μικρά ηλικιακά, οπότε δεν παρακολουθούσαν μαθήματα, ενώ όσα φοιτούσαν σε παιδικούς σταθμούς και νηπιαγωγεία, δεν πραγματοποιούσαν εκδρομές:

Δεν έχει πάει ακόμα. Νήπια είναι. Δεν έχουν κάνει καμία εκδρομή.²

2.8.7 Μέθοδος ανατροφής των εγγονιών από τους παππούδες

Αν και θα περίμενε κανείς ότι, οι παππούδες θα ανέτρεφαν το εγγόνι τους με υπερπροστασία, όπως συνήθως κάνουν οι γιαγιάδες και οι παππούδες απέναντι στα εγγόνια τους, αυτό δεν συνέβη εδώ. Οι περισσότεροι παππούδες - γιαγιάδες χρησιμοποιούσαν ως μεθόδους ανατροφής περισσότερο την επιείκεια, την ελευθερία και την ανεξαρτησία των εγγονιών τους (25/42 ή 59,52% ή 21/35 οικογένειες) και έπειτα ακολουθούσε με μεγάλη ποσοστιαία διαφορά η επίδειξη υπερπροστασίας (9/42 ή 21,42%, ή 6/33 οικογένειες). Κάθε στάση των παππούδων, έκρυβε πίσω της τόσο την αγάπη όσο και τη λύπη για τα εγγόνια τους.

¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.91, σ.20.

² Ερ/γιο 11: ερώτ.91, σ.20.

[Γιαγιά:] Γιατί το αγαπούσα, το έβλεπα να μεγαλώνει και μέσα μου ένιωθα..., άμα έτρωγε μια κουταλίτσα ακόμη, θα γινόταν πιο μεγάλο. Βιαζόμουν να μεγαλώσει. [Παππούς:] Ε, η υπερπροστασία τώρα εξυπακούεται από την όλη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί: ένα εγγονάκι είχαμε, η μάνα του είχε φύγει, εμείς φροντίζαμε να μην του λείπει τίποτα, να του ικανοποιούμε, κατά το δυνατόν, όλες του τις απαιτήσεις. [Γιαγιά:] Δεν το λυπόμουν το εγγόνι μου, το αγάπαγα. Αυτά που έκανα τ' αγαπούσα, δεν το λυπόμουν επειδή του έλειπε η μαμά του.¹

Για να μη στενοχωριέται. Του' λειπαν και οι γονείς, να το μαλώνω και εγώ;²

Γιατί φοβόμουν να μην πάθει τίποτα, επειδή ήταν μακριά από τους γονείς του και είχα ευθύνη για το μωρό.³

Ήρεμα, γιατί με το άγριο δεν κάνεις τίποτα. Δεν έχει φάει ξύλο ποτέ.⁴

Περισσότερο με διάλογο. Γιατί ο διάλογος σε βγάζει σε αποτελέσματα, το άγριο δε βγάζει. Γιατί θα' ρθει μια μέρα, θα μεγαλώσει ένα χρόνο, δυο, τρεις και θα την κοπανήσει κι άντε να το μαζεύεις. Δεν το μαζεύεις ποτέ.⁵

Κανένας από τους τρεις γονείς δεν ήταν υπερπροστατευτικός απέναντι στα παιδιά του.⁶ Ο ένας από τους γονείς ανέτρεφε το παιδί του με επιείκεια, ελευθερία και ανεξαρτησία,⁷ κρατώντας μια κοινή πορεία με τους παππούδες, ενώ οι άλλοι δύο γονείς (μητέρες) δεν συμφωνούσαν απόλυτα με την πρακτική των παππούδων (μεγάλη ασυμφωνία με τους τρεις παππούδες των δύο οικογενειών και μέτρια με τον ένα από αυτούς):

Κάτι μέσο: Ούτε αυστηρή ούτε ελεύθερη.⁸

Πειθαρχία μεν, ανεξαρτησία δε.⁹

Παρόλα αυτά, όλοι οι γονείς πίστευαν ότι, ο παππούς και η γιαγιά των παιδιών τους ήταν γνώστες των τακτικών αγωγής και των βασικών αρχών διαπαιδαγώγησης και ανατροφής ενός παιδιού, έστω και αν καθένας από αυτούς το εξέφρασε χρησιμοποιώντας διαφορετικό όρο: Αρκετά (1/3), πολύ (1/3) και πάρα πολύ (1/3).

Η μεγάλη διαφορά που παρατηρήθηκε ανάμεσα στην ελευθερία και την υπερπροστασία, θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη ότι, οι παππούδες και οι γιαγιάδες είχαν έως ένα σημείο αποποιηθεί τον ρόλο του παππού και της γιαγιάς, που συνήθως καλομαθαίνουν τα εγγόνια τους, και είχαν ενσαρκώσει περισσότερο τον ρόλο του γονέα απέναντί τους. Μάλιστα, κάποιοι δεν φοβόντουσαν να παραδεχτούν ότι, η χρήση αυστηρότητας δεν ήταν ξένη προς αυτούς και υπήρχαν φορές που

¹ Ερ/γιο 31: ερώτ.95, σ.20.

² Ερ/γιο 21: ερώτ.95, σ.20.

³ Ερ/γιο 34: ερώτ.95, σ.20.

⁴ Ερ/γιο 35: ερώτ.95, σ.20.

⁵ Ερ/γιο 23: ερώτ.95, σ.20.

⁶ Η υπερπροστασία την οποία μπορεί να επιδεικνύει μια μητέρα, μπορεί να οφείλεται στην ενσυνείδητη προσπάθειά της να υπερκαλύψει ή να αντιδράσει -λόγω τύψεων που νιώθει- στην υποσυνείδητη ή ασυνείδητη απορριπτική διάθεση που έχει προς το παιδί της. Από την απόρριψη φθάνει στην εκ διαμέτρου αντίθετη συμπεριφορά της υπερπροστασίας προκειμένου να μειώσει τις ενοχές που νιώθει. ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, Τόμος 2^{ος}, σ.137.

⁷ Σύμφωνα με την BAUMRIND (1973) ο καλύτερος και πιο ενδεδειγμένος τρόπος ανατροφής και διαπαιδαγώγησης των παιδιών είναι η επίδειξη αγάπης, ζεστασιάς, φροντίδας και ανταπόκρισης στις ανάγκες του παιδιού εκ μέρους των γονέων, ενώ παράλληλα οι ίδιοι εμμένουν στο ύψος τους και διατηρούν το κύρος τους, αποκλείοντας κάθε μορφή αυταρχισμού, αλλά απαιτώντας και επιβάλλοντας σεβασμό των ιδίων και όλων των ανθρώπων. Αυτή η στάση υπερτερεί και έρχεται σε αντίθεση με τους γονείς που είναι αυταρχικοί, αλλά αφήνουν και κάποια περιθώρια χαλαρής και επιτρεπτικής συμπεριφοράς. MACCOBY: ό.π., 1995, σ.617.

⁸ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.81, σ.18.

⁹ Ερ/γιο γονέων 2: ερώτ.81, σ.18.

απαιτούσαν από τα εγγόνια τους να επιδεικνύουν στο πρόσωπο των παππούδων τους πειθαρχία και υπακοή (6/42 ή 14,28% ή 7/35 οικογένειες, μετά από διασταύρωση και των απαντήσεων των εγγονιών και των γονέων τους). Γι' αυτό και μια μητέρα αντιδρούσε σε ό,τι αφορά τις μεθόδους ανατροφής που χρησιμοποιούσαν οι παππούδες για τα παιδιά της.

[Με αυστηρότητα. Απαιτούν πειθαρχία και υπακοή:] Και εκεί είναι που τσακωνόμαστε μεταξύ μας.¹

Πάντα θέλω να είναι σωστά. Δεν τα αφήνω δηλαδή ελεύθερα, πάντα ελέγχω.²

Γιατί, γιατί τον αγαπάμε και θέλαμε..., για να μην... Τα χατίρια γιατί τα κάναμε; (Ναι.) Ε, για να..., μικρό παιδί είναι, να μπορέσουμε να ..., δε βγαίνει πουθενά, αλλά μερικές φορές... το μαλώνουμε, συνέχεια δεν του κάναμε τα χατίρια. Τον παίρναμε -το αγαπάμε σαν παιδί- να του πούμε ότι, να του πούμε τίποτα... και το φέρναμε από δω και λέμε: «Εδώ θα καθίσεις τώρα». Δεν είναι, δηλαδή, τα πράγματα..., κάπου θα χαλάσεις το χατίρι, αλλά τις πιο πολλές φορές, κοιτάς πώς να μην το στεναχωρείς το παιδί. Πιο πολλές φορές του κάνουμε το χατίρι, αλλά σε μερικές περιπτώσεις που επιβάλλεται, και ράβδος πέφτει, βέργα, λοιπόν, και αυστηρότητα. Ή δε θα του πω τίποτα, θα το πάρω στα χέρια, θα το φέρω μέσα.³

Κατά βάση, υπήρχε ομοφωνία στα ζευγάρια των παππούδων όσον αφορά τη χρήση της μεθόδου ανατροφής των εγγονιών τους και μόνο σε 2 ζευγάρια από τα 9 που συμμετείχαν στην έρευνα εμφανίστηκε διαφωνία ανάμεσά τους. Όσον αφορά τα υπολειπόμενα άτομα των οικογενειών τις οποίες αφορούσε η έρευνα, επρόκειτο είτε για «μονογονεϊκές» κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες, μετά από χηρεία των γιαγιάδων ή ενός παππού είτε για οικογένειες στις οποίες απάντησε μόνο ο ένας εκ των δύο παππούδων - γιαγιάδων, οπότε δεν μπορούσε να γίνει σύγκριση και επισήμανση των μεταξύ τους διαφορών ως προς τη μέθοδο ανατροφής που χρησιμοποιούσε καθένας από αυτούς.

Οι γονείς από την άλλη, γνώριζαν πολύ καλά τον τρόπο με τον οποίο χειρίζονταν οι παππούδες τα παιδιά τους, αλλά όπως προαναφέρθηκε, ιδιαίτερα ο ένας από αυτούς δεν συμφωνούσε με τις μεθόδους των παππούδων. Τέλος, σε ό,τι αφορά τα εγγόνια, τα περισσότερα διαισθάνονταν τον τρόπο με τον οποίο τους φέρονταν οι παππούδες τους, αν και υπήρχαν δύο εγγόνια που την αυστηρότητα των παππούδων τους την εκλάμβαναν ως επιείκεια, ενώ για δύο άλλα η επιείκεια και ελευθερία που τους παραχωρούσαν οι παππούδες έφτανε στα ίδια ως υπερπροστασία.

2.8.8 Υποχωρητικότητα και συγκαταβατικότητα των παππούδων έναντι των εγγονιών τους

Οι μισοί και πλέον παππούδες - γιαγιάδες (17/33 ή 51,51%) παραδέχτηκαν ότι, υπέμεναν πάρα πολλές φορές αδιαμαρτύρητα ιδιοτροπίες των εγγονιών τους ή/και ικανοποιούσαν υπερβολικές απαιτήσεις τους. Αμέσως μετά, έπονταν όσοι τις ικανοποιούσαν, όχι πάντα, αλλά κάποιες φορές (10/33 ή 30,3%) ή άλλοι που υπέκυπταν σε αυτές αρκετές φορές (4/33 ή 12,12%). Υπήρχε, ωστόσο, μια μικρή μερίδα παππούδων, που ακολουθούσαν μια πιο αυστηρή τακτική απέναντι στα

¹ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.82, σ.18.

² Ερ/γιο 14: ερώτ.95, σ.20.

³ Ερ/γιο 28: ερώτ.99, σ.21.

εγγόνια τους, αφού ήταν ελάχιστες οι φορές που ενέδιδαν και ικανοποιούσαν τα χατίρια τους (3/33 ή 9,09%).¹

Οι πιο πολλοί παππούδες απέδιδαν τη στάση τους αυτή, στην αγάπη και την αδυναμία που έτρεφαν για τα εγγόνια τους (11/67 ή 16,41%), εάν λάβει μάλιστα κανείς υπόψη του ότι, ορισμένοι από αυτούς παραδέχονταν πως ένιωθαν τα εγγόνια τους ως παιδιά τους, αφού τα είχαν μεγαλώσει οι ίδιοι (4/67 ή 5,97%).

[Γιαγιά:] Πώς! Όλα, όλα, όλα τα κάνουμε. Αρκετές ... πολλές ... αρκετές και γι' αυτό και μ' παίρνει τον αέρα. Μια με τεντώνει καταή [κάτω], μια μου τραβάει τα μαλλιά, μια με κάνει, με φτιάχνει, δεν μ' αφήνει να κοιμηθώ. Της έχω δώσει αέρα και δεν ... (Αρκετές δηλαδή, ή πάρα πολλές;) Πολλές ... πολλές φορές. Όταν ήταν η Γ. {εγγόνι}, τα παράταγα όλα. (Κατά τη γνώμη σας, γιατί νομίζετε ότι γίνεται αυτό;) Την αγαπάω. Του έχω αδυναμία. Από αγάπη, ξέρω' γω, τι αδυναμίες έχουμε ... (Ο παππούς;) Την πήραμε μικρούλα ... και ο παππούς τα ίδια. (Της κάνει και αυτός τα χατίρια;) Τα ίδια, τα ίδια, σου λέω. (Πάρα πολλές φορές ... {Εκφώνηση εκδοχών}); Πιο πολλά από μένα. Άμα τη μαλώσω καμιά φορά εκεί: «Γιατί μαλώνεις το κορίτσι;». Ναι, ναι, πιο πολύ και από τις δύο [τα δύο εγγόνια] τη Γ. έχει [αδυναμία]. Αγαπούσε τη Γ. πολύ, σου λέω.²

Υπήρχαν, δηλαδή, μαρτυρίες παππούδων και γιαγιάδων, οι οποίοι ανέφεραν και παραδέχονταν το γεγονός ότι, δεν χαλούσαν χατίρι στα εγγόνια τους, δεν είχαν την τάση να επιβάλουν στο παιδί κάτι το οποίο αρνιόταν ή που ήθελαν οι ίδιοι παππούδες, επειδή φοβόντουσαν μήπως το παιδί το εκλάμβανε ως απειλή ή έλλειψη αγάπης εκ μέρους τους.

Το νεαρό της ηλικίας των εγγονιών, τα οποία μπορεί να ανήκαν είτε στην παιδική είτε στην εφηβική ηλικία (10/67 ή 14,92%) και τα οποία είναι συνήθως πιο επιρρεπή στο αίσθημα της ζήλιας ή της ντροπής, αποτελεί έναν ακόμη παράγοντα που δικαιολογεί ως ένα σημείο την υποχωρητικότητα των παππούδων απέναντι σε αυτά.

[Παππούς:] Για να μην το διώξουμε από κοντά μας, γιατί τώρα είναι στην εφηβική ηλικία ... [Γιαγιά:] Αυτό είναι ... [Παππούς:] Για να μην το διώξουμε από κοντά μας. [Γιαγιά:] Ζητάει λεφτά να πάει κάτω: «Θέλω τόσα», «Χ.{εγγόνι} μου, δεν έχουμε τόσα. Έχουμε τόσα». Ε, εκεί διαφωνούμε, αλλά ... υποκύπτουμε. (Και όταν ήταν μικρότερος;) [Παππούς:] Τότε δεν είχε απαιτήσεις. [Γιαγιά:] Δεν είχε απαιτήσεις. (Χατίρια και τέτοια;) Όχι, όχι το χαρτζιλικάκι του και το σχολείο του και δεν έχει και απαντήσεις. Τώρα ... [Γιαγιά:] Τώρα είναι άλλη η ηλικία του, άλλες οι ... [Παππούς:] Άλλες οι παρέες του. Βλέπει το άλλο το παιδάκι, αγόρι, κορίτσι, ξέρω' γω, παίρνει ένα παγωτό. Σου λέει: «Άμα είχα κι εγώ λεφτά, θα έπαιρνα». Δεν θα ντρεπόταν. Ή πάνε να πιούν καφέ, λοιπόν, άμα έχει στην τσεπούλα του λεφτά, θα πάει ευχαρίστως. Απ' αυτή την έννοια.³

Τα χατίρια του τα' καναμε, τί; (Πάρα πολλές φορές;) Ε, όχι πάρα πολλές φορές. {Εκφώνηση εκδοχών} Ε, κάποιες φορές, όχι ολοένα. (Και γιατί του κάνατε αυτά τα χατίρια;) Ε, τί να το κάναμε; Παιδάκι είναι. Άμα τώρα μεγάλωσε και λέει: «Γιαγιά, θέλω να πάρω μηχανάκι», τί να το κάνω; Να του πω: «Όχι, δεν θα σου πάρω; Θα σου πάρω». Αφού ζήλευε τα παιδάκια τ' άλλα; Τί να το κάνει; Αφού ζηλεύει, το άλλο το παιδάκι έχει μηχανάκι, έχει τον πατέρα του και τούτο δεν έχει; Δεν ζηλεύει το παιδάκι; Ζηλεύει. Θα του πεις: «Αει να το πάρω». Τί να κάνω; Άει, έτσι έκαναμε με την κόρη. Με την κόρη.⁴ [Γελάει]

¹ Σημ.: Η διαφορά που επισημαίνεται ανάμεσα στις απαντήσεις που δόθηκαν (34) και στον συνολικό αριθμό των οικογενειών (33) έγκειται στην απόκλιση των απαντήσεων που δόθηκαν από ένα ζευγάρι παππούδων (ερωτ/γιο 2).

² Ερ/γιο 11: ερώτ.99, σ.21.

³ Ερ/γιο 10: ερώτ.99, σ.21.

⁴ Ερ/γιο 19: ερώτ.99, σ.21.

Κάποιοι άλλοι παρακινούνταν στην τακτική που ακολουθούσαν, από την προσπάθειά τους να αποτρέψουν την πρόκληση στεναχώριας, κλάματος, νεύρων ή θυμού των εγγονιών τους (9/67 ή 13,43%), ενώ ορισμένοι άλλοι (8/67 ή 11,94%) απλά δεν ήθελαν να χαλούν τα χατίρια των εγγονιών τους, επειδή τους ευχαριστούσε να τα ικανοποιούν.¹

Δεν θέλουμε, για να εκνευρίζονται περισσότερο, ο μικρός νευριάζεται. Δεν θέλουμε.²

Γιατί, γιατί τον αγαπάμε και θέλαμε..., για να μην... Τα χατίρια γιατί τα κάναμε; (Ναι.) Ε, για να..., μικρό παιδί είναι, να μπορέσουμε να ..., δε βγαίνει πουθενά, αλλά μερικές φορές... το μαλώνουμε, συνέχεια δεν του κάναμε τα χατίρια. Τον παίρναμε -το αγαπάμε σαν παιδί- να του πούμε ότι, να του πούμε τίποτα... και το φέρναμε από δω και λέμε: «Εδώ θα καθίσεις τώρα». Δεν είναι, δηλαδή, τα πράγματα..., κάπου θα χαλάσεις το χατίρι, αλλά τις πιο πολλές φορές, κοιτάς πώς να μην το στεναχωρείς το παιδί. Πιο πολλές φορές του κάνουμε το χατίρι, αλλά σε μερικές περιπτώσεις που επιβάλλεται, και ράβδος πέφτει, βέργα, λοιπόν, και αυστηρότητα. Ή δε θα του πω τίποτα, θα το πάρω στα χέρια, θα το φέρω μέσα.³

[Παππούς:] Γιατί τον αγαπάμε ... η αδυναμία μας. [Γιαγιά:] Δεν ξέρω, είναι υπερβολική αγάπη. Ίσως δεν θέλουμε να του χαλάσουμε χατίρι από τις καταστάσεις που έχει περάσει γενικά ...⁴

Η ικανοποίηση κάθε είδους επιθυμίας των παιδιών από τους παππούδες τους, δείχνει την επιθυμία των ιδίων να κρατήσουν κοντά τους τα εγγόνια τους, μέσω της προσπάθειάς τους και της επιδιώξης τους, συνειδητής ή ασυνειδητής, να τα κάνουν να νιώθουν όμορφα μαζί τους (8/67 ή 11,94%).

Μοτοσικλέτες και τέτοια, όλα εγώ του τα παίρνω. Για να' χω κι εγώ σύντροφο. Αφού το' χω σαν παιδί μου. Γι' αυτό.⁵

Δεν μπορείς να είσαι πάντα αυστηρή, ψυχρή. Θες να τους κάνεις κάποια χατίρια. Θέλεις να είσαι κοντά τους. Όχι, όμως, υπερβολές. Τότε γίνονται κακομαθημένα.⁶

Ισχύει κι εδώ, κατά κάποιον τρόπο, ο άτυπος νόμος του δούναι και λαβείν. Αυτό γίνεται πιο εμφανές, από την παραδοχή των ιδίων ότι, αφού τα εγγόνια τους σέβονταν και τους άκουγαν, αυτοί στα πλαίσια της ανταποδοτικότητας, αλλά και της ανταμοιβής των θετικών πράξεων, εκπλήρωναν τις επιθυμίες τους (1/67 ή 1,49%). Εξάλλου, οι παππούδες δεν θεωρούσαν ότι, οι απαιτήσεις των εγγονιών τους ήταν υπερβολικές ή παράλογες (3/67 ή 4,47%) και τα παιδιά είχαν συνηθίσει σε αυτήν την τακτική των παππούδων (3/67 ή 4,47%), οπότε μερικές φορές είχαν βρει τον τρόπο να τους χειρίζονται.

[Γιαγιά:] Δεν ήταν παράλογα, αυτά που ζητούσε να του κάνουμε. Άμα ήταν παράλογα, δεν τα κάναμε. Γιατί τον αγαπούσαμε και δεν μπορούσαμε να του χαλάσουμε χατίρι. Γιατί τον αγαπούσαμε πολύ. [Παππούς:] Ήταν η αγάπη, ήταν και λογικές απαιτήσεις: «Θέλω να με πας στα Βασιλικά σε ένα φίλο μου» Ναι. [Γιαγιά:] Τον πηγαίναμε. [Παππούς:] Στα Βασιλικά. [Γιαγιά:] Το πηγαίναμε, δεν ζήτηγε παράλογα πράγματα. [Παππούς:] «Θέλω...», ξέρω εγώ, «Θα έχουμε ένα μικρό παρτάκι εκεί δα, θα μαζευτούμε όλα τα παιδάκια και θ' αυτό». «Να πας». «Θέλω να πάμε», όπως είπαμε, «στη Λαμία, στα

¹ Σε δύο από αυτές τις περιπτώσεις, οι παππούδες δεν ήθελαν να πάνε ενάντια στις επιθυμίες των εγγονιών τους, λόγω του ότι δεν ήθελαν να τα πληγώσουν περισσότερο -εξαιτίας των πολλών άσχημων καταστάσεων, που είχαν βιώσει μέσα στην οικογένεια καταγωγής τους.

² Ερ/γιο 7: ερώτ.99, σ.21.

³ Ερ/γιο 28: ερώτ.99, σ.21.

⁴ Ερ/γιο 2: ερώτ.99, σ.21.

⁵ Ερ/γιο 29: ερώτ.99, σ.21.

⁶ Ερ/γιο 14: ερώτ.99, σ.21.

Goody' s», το έλεγε αυτό. [Γιαγιά:] Ήταν πολύ περήφανος, δε ... [Παππούς:] Αυτές δεν θα τις έκανε, κατά τη γνώμη μου, αλλά εγώ δεν υπολόγιζα ούτε έξοδα ούτε κούραση ούτε τίποτα. Το αυτοκίνητο και ... [Γιαγιά:] Αρκεί να ήταν ο Γ. {εγγόνι} χαρούμενος. [Παππούς:] Είναι πραγματικά αυτές υποχωρήσεις, τις οποίες κάναμε.¹

Του μωρού; Πάρα πολλές φορές. Γιατί ίσως... ίσως, όπως σας είπα, κάπου να θέλει τον πατέρα του εδώ πέρα., ίσως... να φταίω κι εγώ που το' χουμε μάθει έτσι.²

Οι ηλικιωμένοι έδειχναν την ευαισθησία τους ως προς την απουσία των γονέων των παιδιών κι έτσι, προκειμένου να μην ένιωθαν τα εγγόνια τους την ορφάνια, αισθάνονταν την υποχρέωση να τους αναπληρώνουν ή να τους υποκαθιστούν ως προς την ικανοποίηση των επιθυμιών/απαιτήσεων που εκδήλωναν τα παιδιά αυτά (5/67 ή 7,46%).

Να σου πω, γιατί της κάναμε τα χατίρια. Για να μη νιώσει, για να μη νιώσει, ας πούμε, τη λέξη «ορφάνια». Κατάλαβες; Γι' αυτό. Αλλά όχι και πολλά χατίρια. Σ' ένα ... Πώς να σου πω; Σε μια ... (Λογική βάση.) Ναι, μπράβο.³

Άλλοι ακολουθούσαν έναν πιο παραδοσιακό τρόπο σκέψης, αφού παραδέχονταν την κοινώς αποδεκτή αντίληψη ότι, όλες οι γιαγιάδες και οι παππούδες «χαλάνε» τα εγγόνια τους (1/67 ή 1,49%), ενώ κάποιοι άλλοι προσπαθούσαν να υιοθετήσουν τον νέο τρόπο ζωής, που υποδεικνύει την διαρκή ικανοποίηση του σύγχρονου ανθρώπου μέσω της επίτευξης κάθε επιθυμίας του (1/67 ή 1,49%).

Τα χατίρια..., γιατί βλέπω ότι ο κόσμος -όλα τα παιδάκια το θέλουνε αυτό-, είναι ..., η σύγχρονη ζωή έχει αλλάξει. Τί να κάνεις; Εκείνο θα τους το πάρεις, τα χασιμούσια θα τους τα παίρνουμε, δεν τους λείπεται τίποτα. Κι ο μπαμπάς σ' αυτά είναι κι αυτός... πιο σύγχρονος, και πάω κι εγώ με τη νεολαία τώρα. Τί να κάνω; Προσαρμόστηκα, θέλοντας και μη. [Γελάει]⁴

Υπήρχε, όμως, και μια πιο υποψιασμένη ομάδα παππούδων που διαισθανόταν ότι, τα εγγόνια τους εκμεταλλεύονταν καταστάσεις (2/67 ή 2,98%), ενώ σε άλλες περιπτώσεις οι παππούδες ξεκάθαρα δήλωναν, πως δεν ήταν διατεθειμένοι να φροντίζουν για κάθε επιθυμία των εγγονιών τους (1/67 ή 1,49%).

Ε, τώρα για όλη αυτή την κατάσταση. Μερικές φορές τα μάλωνες και έπεφταν στα κρεβάτια μπρούμυτα και έλεγαν: «Μανούλα μου, μπαμπά μου». Εκμεταλλεύονταν και αυτά καταστάσεις, μη νομίζεις.⁵

Αξίζει να επισημανθεί ότι, μέσα από τα λεγόμενα των παππούδων διαφαινόταν η ανησυχία τους ή η προνοητικότητα τους (14/33 ή 42,42%) για την τροπή που θα είχε η τακτική που ακολουθούσαν και για τις επιδράσεις που θα ασκούσε αυτή στους ίδιους και στην εξέλιξη των εγγονιών τους.

Τώρα αυτό είναι κακό. Το ξέρω, ότι είναι κακό, γιατί όσο θα μεγαλώνει, θα γίνει πολύ απαιτητικά, αλλά δε θέλω να το πληγώσω. Είναι πληγωμένο που είναι, δεν θέλω να του πληγώσω την καρδούλα του άλλο. Να πει: «Να και η γιαγιά μου το κάνει, όπως το έκανε η μάνα μου». Κατάλαβες; Δεν πρέπει να του το κάνω, στο παιδί αυτό εγώ. Πρέπει τουλάχιστον -έστω ότι θα τιμωρηθώ εγώ, θα τύχει και αυτό-, αλλά τουλάχιστον να μη μου πει μεθαύριο: «Η γιαγιά μου έκανε εκείνο και πήγα στη μάνα μου» και ξέρω' γω, ο τρόπος, γιατί το παιδάκι σκέφτεται διαφορετικά, δεν ξέρω. Δε θέλω να το πληγώσω.

¹ Ερ/γιο 31: ερώτ.99, σ.21.

² Ερ/γιο 16: ερώτ.99, σ.21.

³ Ερ/γιο 25: ερώτ.99, σ.21.

⁴ Ερ/γιο 18: ερώτ.99, σ.21.

⁵ Ερ/γιο 24: ερώτ.99, σ.21.

Θέλω να το βγάλω, αυτό που έχει μέσα του. Όσο μεγαλώνει θα καταλάβει, αυτό μετά θα καταλάβει πολλά. Κατάλαβε, ήδη κατάλαβε πολλά. Αυτό. Πήγαμε έξω εχτέ και μας αγκάλιαζαν: «Γιαγιά μου, σ' αγαπώ μέχρι τον ουρανό» και μας δίναν φιλία κι εμένα και του άντρα μου, μόνο ο ουρανός το γνωρίζει. Αμ δεν περνάμε καλά μαζί, άμα σε αγκαλιάζει το παιδί και σε φιλάει και ..., έτσι δεν είναι; Αλλιώς θα έκοβε πέρα. Αυτό λέω κι εγώ. Δεν είναι καλό, να του χαλάσω αυτή την εικόνα που του έδωσα.¹

Του κάνω τα χατίρια, αλλά εκεί που πρέπει. Εκεί που δεν πρέπει, δεν του κάνω το χατίρι. (Γιατί;) Και γιατί να μη μάθει ..., να μάθει το καλό, όχι το κακό. ...{Επανάληψη της ερώτησης} Του κάνω τα χατίρια, βέβαια, σαν παιδάκι. Δεν θέλω να το στεναχωρέσω και του κάνω τα χατίρια. Αλλά είναι και πολλά, και πολλές φορές δεν πρέπει να κάνει εκείνο, που θέλει από τώρα, γιατί αύριο, ύστερα, τί θα γίνει; Εμ...²

Ασυναίσθητα οι παππούδες έδειχναν να είναι μέτοχοι της άποψης που υποστηρίζει ότι, τα παιδιά μέσα από τους περιορισμούς μαθαίνουν να δαμάζουν τις ενορμήσεις τους και να αποκτούν αυτοέλεγχο.

Τα εγγόνια (10/13 ή 76,92%) από την άλλη πλευρά αναγνώριζαν ότι, οι παππούδες τους, πάντα ή σχεδόν πάντα, τους έκαναν τα χατίρια και έφταναν σε σημείο να ικανοποιούν ακόμη και υπερβολικές απαιτήσεις τους. Σε αυτήν την άποψη συμφωνούσαν με τους παππούδες. Αν και αυτό υποστηριζόταν και από τις δύο πλευρές σχεδόν καθ' ολοκληρία, οι σκοποί από τους οποίους παρακινούνταν οι παππούδες, διέφεραν κατά πολύ από τα κίνητρα που υπέθεταν τα εγγόνια ότι υπήρχαν πίσω από τις κινήσεις των παππούδων τους. Οι επιδιώξεις των παππούδων δεν ήταν γνωστές σε ορισμένα παιδιά (3/13), καθώς άλλα απέδιδαν τη στάση αυτή των παππούδων στην αγάπη τους προς αυτά και στην αίσθηση της υποχρέωσης που είχαν απέναντί τους να τα προστατεύουν και να τα προσέχουν (2/13).

Ε...Ο παππούς, ο παππούς μου έκανε όλα τα χατίρια μου. Του έλεγα, ας πούμε, να μου πάρει μια μπάλα, να παίζω με τον αδερφό μου, του έλεγα να μου παίρνει από το περίπτερο, ε, κάτι να το μοιραστώ με τον αδελφό μου, ε, και η γιαγιά, αλλά επειδή η γιαγιά ... δεν δούλευε, ε, τα λεφτά τα είχε ο παππούς, ε, και έδινε και στη γιαγιά, εντάξει, ό,τι, ό,τι τους ζητάγα μου έπαιρναν. (Γιατί, νομίζεις ότι, σου έκαναν όλα αυτά τα χατίρια;) Επειδή με αγαπούσαν και τον αδελφό μου και μένα. Επειδή ..., ε ... είχανε και ..., ε ... Πώς να το πω τώρα...; Είχανε και υποχρέωση να ... να μας προσέχουνε ... ε ... (Αυτά;) Ναι.³

Ως προς τις πεποιθήσεις των υπολοίπων παιδιών για τη διάθεση υποχωρητικότητας των παππούδων απέναντί τους, υπήρξε ποικιλία απαντήσεων χωρίς κάποια ιδιαίτερη τάση, ώστε να ξεχωρίζει περισσότερο μια από αυτές. Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με τα παιδιά, οι παππούδες: ποτέ δεν ήθελαν να λείπει τίποτα στο εγγόνι τους, αλλά και κατέληγαν-οδηγούνταν στην υποχωρητικότητα, επειδή κουράζονταν από την επίμονη αίτηση και διεκδίκηση που προέβαλε το εγγόνι τους (1/13).

Τις ικανοποιούσε, γιατί τη ζάλιζα κάθε μέρα. Άμα ήθελα κάτι και δεν ..., μου' λεγε δεν έχω λεφτά και τέτοια, θα τη ζάλιζα: «Και το θέλω, και το θέλω, και το θέλω», ε, και στο τέλος το' παίρνα. Δεν μπορούσε να ... (Και γιατί, νομίζεις ότι, σου έκανε αυτά τα χατίρια;) Μάλλον, επειδή τη ζάλιζα.[Γελάει] Όχι, εντάξει. Είναι ότι ... δεν ήθελε να μου λείψει τίποτα. Δεν ήθελε. Δηλαδή, θα σκεφτόταν: «Τώρα δεν έχει τη μάνα της να της το πάρει, θα της το πάρω εγώ». Ε, και μου το' παίρνε. Της έκανα και ένα κεφάλι, εντάξει ... Αυτά.⁴

¹ Ερ/γιο 23: ερώτ.99, σ.21.

² Ερ/γιο 35: ερώτ.99, σ.21.

³ Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.79, σ.17.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.79, σ.17.

Πότε προσπαθούσαν να μην το στεναχωρούν, ενώ παράλληλα πάσχιζαν να του δίνουν κίνητρο να διαβάζει περισσότερο για τα σχολικά του μαθήματα (1/13) και άλλοτε πάλι, ήθελαν να το βλέπουν ευτυχισμένο (1/13).

Για να μη με στεναχωρέσουν και για να διαβάζω πιο πολύ.¹

Η στάση αυτή των παππούδων συνδέθηκε με την καλοσύνη τους, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις οπισθοχωρούσαν στις επιθυμίες τους τα ίδια τα παιδιά, επιδεικνύοντας κατανόηση λόγω οικονομικών δυσκολιών των παππούδων (2/13).

Μόνο τρία από τα συνολικά 13 εγγόνια που συμμετείχαν στην έρευνα, υποστήριξαν ότι, οι παππούδες τους δεν τους ικανοποιούσαν κάθε επιθυμία ή απαίτησή τους. Το πρώτο παιδί δεν το αιτιολόγησε, και όπως διαπιστώθηκε, διαφωνούσε με την άποψη της γιαγιάς του, η οποία πίστευε ότι, του έκανε πάρα πολλές φορές τα χατίρια για να μη ζηλεύει. Το ίδιο συνέβη και με το δεύτερο παιδί, που υποστήριξε ότι, η γιαγιά δεν του έκανε τα χατίρια, παρότι δεν είχε υπερβολικές απαιτήσεις, ενώ κατά τα άλλα αυτή νωρίτερα διαβεβαίωσε την ερευνήτρια ότι, υποχωρούσε «ολοένα» και το ικανοποιούσε. Η γιαγιά ερμήνευε τη συμπεριφορά της με την ηλικία του παιδιού και την προσπάθειά της να αποτρέψει την απομάκρυνσή του από κοντά της, με το να της κρατήσει αυτό αργότερα κακία.

Όχι, όχι πάντα. Όχι πάντα. (Και για όσες φορές σου τα έκαναν, γιατί, πιστεύεις ότι, σου έκαναν αυτά τα χατίρια;) Χατίρια ..., δεν νομίζω ... δεν ήμασταν απαιτητικοί, ας πούμε, να ζητάμε, ξέρω' γω: «Θέλουμε εκείνο, το άλλο ή ...». Ήμασταν, βλέπαμε τα πράγματα, τα ζύγιζαμε και κρίναμε ανάλογα. Δεν υπήρξαν, να θέλουμε να φύγουμε, όπως είπες πριν για τις διακοπές, να θέλουμε να πάμε διακοπές και τέτοια πράγματα. Δεν γινόταν να πάμε, δηλαδή. Δεν προβλεπόταν. [Γελάει]²

Το τρίτο εγγόνι παραδέχτηκε ότι έφταιγε με τη συμπεριφορά του.

Επειδή, να μην πηγαίνω στο δωμάτιο μέσα, με μαλώνουν. Γιατί κάνω όλο ζημιές.³

Με τα λεγόμενά τους, τα δύο τελευταία παιδιά προσπάθησαν να δικαιολογήσουν τη στάση και την τακτική που κρατούσαν οι παππούδες απέναντί τους και δεν τους κρατούσαν κακία ως κακομαθημένα παιδιά.

Η μέθοδος διαπαιδαγώγησης που υιοθετούσαν οι παππούδες, ίσως δείχνει και κάτι άλλο: η μη ικανοποίηση κάθε απαίτησης ενός παιδιού δεν προεξοφλεί την πρόκληση ψυχικών τραυμάτων του. Το αντίθετο ωστόσο συμβαίνει: η εκπλήρωση κάθε επιθυμίας του δείχνει την αγάπη των παππούδων του και τη διάθεση προστατευτικότητας απέναντί του.

Σύμφωνα με την άποψη των γονέων, οι παππούδες κάποιες φορές υπέμεναν αδιαμαρτύρητα τις ιδιοτροπίες των παιδιών τους ή ικανοποιούσαν τις υπερβολικές απαιτήσεις τους, λόγω της αδυναμίας που τους έτρεφαν. Την άποψη αυτή, λοιπόν, συμμερίζονταν και οι τρεις γενεές (παππούδες, γονείς και εγγόνια) της μιας οικογένειας, αλλά οι γονείς προχωρούσαν ένα βήμα πιο πέρα, συγκρίνοντας για άλλη μια φορά τις μεθόδους διαπαιδαγώγησης που είχαν χρησιμοποιήσει οι δικοί τους γονείς για τους ίδιους και αυτές που χρησιμοποιούσαν τα ίδια άτομα τώρα για τα εγγόνια τους. Παρατήρησαν μία βελτίωση στον τρόπο ανατροφής που χειρίζονταν πλέον οι παππούδες.

¹ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.79, σ.17.

² Ερ/γιο παιδιού 22: ερώτ.79, σ.17.

³ Ερ/γιο παιδιού 5: ερώτ.79, σ.17.

Γιατί του έχουν πολύ αδυναμία. Και γιατί μέσα από τα λάθη που κάνανε σε μας, μάθαν να έχουν καλύτερη συμπεριφορά.¹

Έστω και αν ένα παιδί, δεν γνώριζε για ποιόν λόγο οι παππούδες τού έκαναν τα χατίρια κάποιες φορές, τόσο οι γονείς του όσο και οι παππούδες του είχαν γνώση της κατάστασης και το έκαναν εσκεμμένα, όταν οι απαιτήσεις του παιδιού δεν ήταν υπερβολικές. Με αυτόν τον τρόπο αποσκοπούσαν στον ορισμό ορίων και λογικής βάσης στη ζωή του παιδιού.

Ε..., το «κάποιες φορές» εννοείς; (Γιατί ικανοποιούν τις απαιτήσεις τους;) Ε ..., γιατί σίγουρα το παιδί πρέπει, αν καταλαβαίνει, -και αυτό φυσικά είναι και σε συνεννόηση και με μένα ... και εγώ το ίδιο κάνω-, ικανοποιούν τις απαιτήσεις τους, όταν αυτές είναι λογικές και όταν έχουν κάποια βάση και είναι τεκμηριωμένες και ξέρει τι θέλει το παιδί. Όταν το παιδί δεν ξέρει τι θέλει -που είναι πολλές αυτές οι περιπτώσεις-, λογικό είναι, να του εξηγήσεις και γιατί δεν ικανοποιείς την απαίτησή του. Είναι καλό, από μικρό το παιδί να ζει σε μια λογική βάση και σε μια ..., να το συναναστρέφεται σαν να είναι μεγάλος, όχι με την έννοια ότι θα το μαλώσεις ή να του χρεώσεις κάποια πράγματα, αλλά με την έννοια του ότι, πρέπει να καταλάβει ότι, αυτό που ζητάει, πολλές φορές δεν είναι εφικτό.²

Σχετικά με ένα ζευγάρι παππούδων που δεν είχαν εκφέρει τη γνώμη τους πάνω στο ίδιο ζήτημα που τα αφορούσε, παρατηρήθηκαν διχογνωμίες στα περιβάλλοντα άτομα, εξαιτίας των λανθασμένων μηνυμάτων που είχε λάβει η κάθε πλευρά. Με άλλα λόγια, δεν μπορούσε να γίνει διασταύρωση, στο τί πραγματικά συνέβαινε μέσα σε μια κατατετημημένη κατά γενεές οικογένεια, επειδή δεν συμμετείχαν στην έρευνα οι παππούδες. Έτσι, από τη μια, το εγγόνι είχε την άποψη ότι οι παππούδες του δεν του ικανοποιούσαν τα χατίρια εξαιτίας των ζημιών που προκαλούσε το ίδιο, ενώ από την άλλη, ο γονέας του θεωρούσε πως οι παππούδες του το έκαναν κάποιες φορές.

Γιατί έχουν μεγαλώσει διαφορετικά και νομίζουν ότι, αυτός είναι ο σωστός τρόπος για να μεγαλώσουν και τα εγγόνια τους.³

2.8.9 Επικοινωνία παππούδων-γονέων αναφορικά με τη μέθοδο ανατροφής των παιδιών

Οι παππούδες 18 οικογενειών δήλωσαν, πως δεν είχαν κάνει ποτέ συζήτηση με κανέναν από τους δύο γονείς των παιδιών, με αφορμή τον τρόπο διαπαιδαγώγησής τους (18/33), ενώ σε αυτές θα μπορούσαν να προστεθούν μία ακόμη (1/33), στην οποία η γιαγιά δεν είχε μιλήσει σχεδόν ποτέ ούτε καν με τον γιό της για το εγγόνι της και μια άλλη οικογένεια, στην οποία οι συνομιλίες ανάμεσα στις δύο ενήλικες γενεές που αφορούσαν την τρίτη δεν είχαν γίνει σχεδόν καθόλου (1/33).

Δεν ήταν εις θέσιν [και οι δύο γονείς].⁴

Σε εννέα (9/33) άλλες κατατετημημένες κατά γενεές οικογένειες, η συζήτηση περί ανατροφής των εγγονιών είχε διεξαχθεί μόνο ανάμεσα στους παππούδες και στο παιδί τους, είτε αυτό ήταν ο πατέρας είτε η μητέρα του παιδιού.⁵

¹ Ερ/γιο γονέων 2: ερώτ.86, σ.19.

² Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.86, σ.19.

³ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.86, σ.19.

⁴ Ερ/γιο 10: ερώτ.97, σ.21.

⁵ Έτσι λοιπόν, σε τρεις περιπτώσεις, οι συζητήσεις ήταν επανειλημμένες και πολλαπλές με τον πατέρα του παιδιού -στις δύο από αυτές διέμενε μαζί τους- και σε μια άλλη οικογένεια, οι παππούδες είχαν την ευκαιρία να θέσουν ως θέμα συζήτησης με τον γονέα το ίδιο το παιδί του, μόνο κάποιες φορές, όταν η μητέρα αυτή τους επισκεπτόταν. Αρκετές συζητήσεις με κεντρικό ζήτημα τις μεθόδους

Το γεγονός ότι, και οι τρεις γονείς ισχυρίζονταν πως είχαν γίνει πάρα πολλές φορές συζητήσεις με τους παππούδες όσον αφορά την ανατροφή των παιδιών τους, ενώ οι παππούδες από την άλλη το αντέκρουαν με το ακριβώς αντίθετο επιχείρημα, μπορεί να οφείλεται τόσο σε ανειλικρίνεια των γονέων στην προσπάθειά τους να καλύψουν ότι δεν ενδιαφέρονταν για τα παιδιά τους όσο στο ότι οι παππούδες, ακόμη και όταν οι γονείς τούς έκαναν κάποιες επισημάνσεις και υποδείξεις - παρατηρήσεις, δεν τις αντιλαμβάνονταν με αυτήν την έννοια ή και να το έκαναν, δεν τις αποδέχονταν και ακολουθούσαν τη δική τους γραμμή.

Αυτό προσπαθώ. Αλλά δεν μου είχε κόψει το δικαίωμα ούτε και ο Χ. {πατέρας}. Γιατί και ο Χ., επειδή τα επιβλέπει και αυτός, νομίζω ότι την άλλη φορά, μου έχει δώσει πολλές φορές, όχι μία φορά δηλαδή, «συγχαρητήρια» με τον τρόπο δηλαδή που τα έχουμε μεγαλώσει. Δεν νομίζω, γιατί, αν κάπου έβλεπε και αυτός ένα σφάλμα, θα έλεγε ότι: «Εκεί ξέρεις, γιαγιά, δε βαδίζετε καλά». Αλλά όχι, όχι δεν έχουμε πρόβλημα.¹

Πέρα από τις παραπάνω 29 οικογένειες, οι παππούδες 2 οικογενειών είχαν συνέλθει-καθίσει στο τραπέζι των συζητήσεων αρκετές φορές και με τους δύο γονείς των παιδιών. Οι λίγες (1/33) ή οι ελάχιστες (1/33) φορές που είχαν ανταλλάξει απόψεις οι παππούδες με τον πατέρα και τη μητέρα των παιδιών δύο οικογενειών επάνω σε θέματα ανατροφής και διαπαιδαγώγησης, ίσως δεν επαρκούσαν για να τους μεταφέρουν τις κατευθυντήριες γραμμές των γονέων, που θα έπρεπε να ακολουθηθούν από την πλευρά των παππούδων.

2.8.10 Συμφωνία ή απόκλιση των μεθόδων διαπαιδαγώγησης του παιδιού ανάμεσα στους παππούδες και τους γονείς

Στο σύνολο των ηλικιωμένων, οι παππούδες 16 οικογενειών (16/35) θεωρούσαν ότι, υπήρχε πολύ μεγάλη σύγκρουση απόψεων ανάμεσα στους ίδιους και σε τουλάχιστον έναν από τους γονείς των εγγονιών τους.² Οι παππούδες άλλων πέντε οικογενειών (5/35), ναι μεν διέκριναν μεγάλη διάσταση απόψεων με τους γονείς των παιδιών, αλλά όχι στον μέγιστο βαθμό.³

Ενώ οι παππούδες δύο οικογενειών έδωσαν ως απάντηση την εκδοχή «Δεν ξέρω - δεν απαντώ», θέλοντας ίσως να αποφύγουν την επισημάνση της διαφοράς ανατροφής, παρόλα αυτά η απάντηση της μίας γιαγιάς εξ αυτών εξήχθη αυτομάτως από τα λεγόμενά της σε προηγούμενη ερώτηση, όπου αναφέρθηκε:

Είναι νευρικό, απαιτητικό, γιατί πάει στη μάνα του, άλλα του λέει εκείνη. Άλλο περιβάλλον εδώ, άλλο κάτω.⁴

διαπαιδαγώγησης που θα χρησιμοποιούσαν οι παππούδες, είχαν λάβει χώρα ανάμεσα σε αυτούς και στο παιδί τους σε 4 οικογένειες, οι οποίες θα μπορούσαν να αυξηθούν με μία ακόμη, στην οποία η μητέρα είχε μιλήσει επ' αυτού αρκετές φορές με τον πατέρα της, αλλά ελάχιστες φορές με τη μητέρα της.

¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.39, σ.6.

² Σε πέντε από αυτές τις 16 οικογένειες, οι ηλικιωμένοι διέκριναν διάσταση απόψεων με τον γονέα με τον οποίο δεν είχαν συγγένεια εξ αίματος, αλλά όχι και με το παιδί τους. Δύο τινά μπορεί να συνέβαιναν: Είτε το παιδί τους είχε γαλουχηθεί και συμπεριφέρονταν όπως είχε μάθει από τους γονείς του είτε οι παππούδες, έχοντας άσχημες σχέσεις με τον άλλο γονέα, μεροληπτούσαν υπέρ του παιδιού τους σε ό,τι αφορούσε την απάντησή τους.

³ Όπως και παραπάνω, έτσι και τώρα, μια γιαγιά έσπευσε να διαχωρίσει την άποψή της ως προς τις μεθόδους διαπαιδαγώγησης που χρησιμοποιούσαν οι δύο γονείς. Δηλαδή, ο τρόπος με τον οποίο χειριζόταν η γιαγιά τα εγγόνια της ήταν κοινός με εκείνον που εφάρμοζε ο πατέρας των παιδιών που συγκατοικούσε με αυτούς, ενώ αντίθετα δεν είχε κανένα κοινό σημείο επαφής με τη στάση της μητέρας, η οποία κακομεταχειριζόταν, απέρριψε και τελικά, εγκατέλειψε τα παιδιά της.

⁴ Ερ/γιο 4: ερώτ.65, σ.12.

Το εγγόνι τους είπε ότι, η διαφορά τους ήταν πολύ μικρή. Αρκετοί πάντως ήταν και οι παππούδες (10/35 οικογένειες), που δεν είχαν λόγο να θεωρούν ότι, υπήρχε απόκλιση ανάμεσα στις μεθόδους ανατροφής των ίδιων και των γονέων, επειδή η υποχρέωση αυτή ανήκε αποκλειστικά και εξολοκλήρου σε εκείνους.

Δεν υπάρχει (σύγκρουση-ασυμφωνία). Αυτός θα μεγαλώσει με τις δικές μου τις αρχές.¹

Μπορεί όμως να είχαν κάτι τέτοιο, επειδή υπήρχαν πολλές πιθανότητες τα εγγόνια να επανενωθούν μελλοντικά με τους γονείς τους -εάν δεν είχε ήδη γίνει κάτι τέτοιο σε μερικά από αυτά-, οπότε και οι ίδιοι δεν ήθελαν κατά βάθος να πιστεύουν ότι, άθελά τους μπορεί να είχαν προβάλει εμπόδια στους γονείς, οι οποίοι θα χρειάζονταν μεγαλύτερη προσπάθεια και χρόνο για να επαναφέρουν τα παιδιά στα μέτρα τους.

Σε 7 από τα 20 εγγόνια, δεν ήταν ορατή η ασυμφωνία των μεθόδων διαπαιδαγώγησης που χρησιμοποιούσαν οι παππούδες σε σχέση με εκείνες που είχαν χρησιμοποιήσει οι γονείς, γι' αυτό και εξέφρασαν διαφορετικές απόψεις από τους παππούδες τους. Τα παιδιά αυτά είχαν την τάση να βλέπουν μέτρια (3/7) ή και καθόλου (4/7) διάσταση ως προς τη χρήση μεθόδου ανατροφής μεταξύ των δύο γενεών. Οι παππούδες τους από την άλλη πλευρά είχαν διαφορετική άποψη.

Με αφορμή το ενδεχόμενο να υπήρχαν διαφορές ανάμεσα στον τρόπο που μεγάλωναν με τους παππούδες τους και σε αυτόν με τον οποίο θα μεγάλωναν αν ζούσαν μαζί με τους γονείς τους, ετέθη το εν λόγω ερώτημα στις δυο ακρινές γενιές. Οι πεποιθήσεις των παιδιών ήταν μοιρασμένες, αφού 8 παιδιά (8/20) δεν διέβλεπαν καμία απολύτως διαφορά και ένα (1/20) θεωρούσε ότι θα υπήρχε μια ελάχιστη διαφοροποίηση, ενώ σε ό,τι αφορά τα υπόλοιπα εγγόνια, πίστευαν ότι, θα υπήρχε μεγάλη (2/20) ή πολύ μεγάλη (5/20) διάσταση ανάμεσα στην πιθανή ζωή τους με τους γονείς σε σχέση με την παρούσα συμβίωσή τους με τους παππούδες.

Έπειτα ο προβληματισμός μετατοπίστηκε σε ένα άλλο παραπλήσιο ζήτημα: στην αντιπαραβολή της ζωής των εγγονιών με τους παππούδες σε σχέση με εκείνη των άλλων παιδιών πυρηνικών οικογενειών. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας των CASPER & BRYSON, τα παιδιά που μεγάλωναν με τους παππούδες τους διέφεραν κατά πολύ από τα παιδιά που μεγάλωναν μαζί με τους γονείς τους. Ένας από τους λόγους στους οποίους μπορεί να αποδοθεί αυτή η διαφοροποίηση, είναι το σχετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο (μη αποφοίτηση από γυμνάσιο και λύκειο) των παππούδων σε σύγκριση με εκείνο των γονέων των παιδιών. Ως προς τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά, στα συγκεκριμένα παιδιά υπήρχε η τάση να είναι μικρά σε ηλικία (κάτω των 6 ετών, εκτός αυτών που απουσίαζαν εντελώς οι γονείς τους) και να ανήκουν σε φτωχή οικογένεια της οποίας ο αρχηγός τους ήταν ηλικιωμένος και δεν εργαζόταν.²

Όταν μερικά από τα παιδιά της παρούσας έρευνας ερωτήθηκαν για το, εάν ένιωθαν πως διέφεραν στον τρόπο ζωής τους εν συγκρίσει με τα υπόλοιπα παιδιά που μεγάλωναν με τους γονείς τους (η ερώτηση αυτή ανήκε στις μετέπειτα αποκλεισμένες), τα περισσότερα (9/13) δεν είχαν επισημάνει κάποια διαφορά ανάμεσα στους δύο τύπους οικογενειών. Λίγα ήταν εκείνα που υπέθεταν την ύπαρξη

¹ Ερ/γιο 12: ερώτ.96, σ.20.

² CASPER & BRYSON: ό.π., 1998.

μέτριας (1/13), μεγάλης (2/13) ή πολύ μεγάλης (1/13) διαφοροποίησης ανάμεσα στον τρόπο ζωής των μεν και των δε.¹

Ένα παιδί που μεγαλώνει κοντά στους παππούδες του, μπορεί να αισθάνεται ικανοποιημένο από την αλλαγή του οικογενειακού περιβάλλοντος (ειδικά εάν αυτό της πυρηνικής του οικογένειας ήταν νοσηρό), όμως σταδιακά ανακαλύπτει και συνειδητοποιεί ότι, υπάρχουν αρκετά σημεία που το κάνουν να ξεχωρίζει από ένα παιδί, το οποίο ζει κάτω από κανονικές συνθήκες και με τους δύο γονείς του. Γίνεται αισθητή η στέρηση μιας ολοκληρωμένης οικογένειας και του δημιουργείται η πεποίθηση πως, η ζωή του θα ήταν διαφορετική και θα χαρακτηριζόταν από πληρότητα, εάν η οικογένειά του δεν είχε αλλάξει τροπή. Επειδή η πραγματικότητα της ζωής του απέχει κατά πολύ από το ιδεατό, αλλά και από το συνηθισμένο και φυσιολογικό, αρχίζει σε κάποιες περιπτώσεις η εκδήλωση ή υπόθαλψη συμπλεγμάτων κατωτερότητας. Στην πραγματικότητα όμως, τα παιδιά τα οποία μεγαλώνουν μέσα σε κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες δεν διαφέρουν σε βασικά σημεία από εκείνα που ζουν μέσα σε πυρηνικές οικογένειες, αλλά κυρίως στο ότι αποκομίζουν διαφορετικές εμπειρίες μεταξύ τους, λόγω του διαφορετικού τρόπου οργάνωσης και της δυναμικής αυτού του είδους οικογένειας.

Γενικά, τα εγγόνια είχαν συναίσθηση της αλλαγής που επέφεραν στον τρόπο ζωής των παππούδων, όταν αυτά εισέρχονταν στην οικογένειά τους, αλλά λίγα αντιλαμβάνονταν ότι, η οικογένειά τους διαφοροποιούνταν από αυτές των άλλων παιδιών. Εξάλλου, διαισθάνονταν ότι οι γονείς τους δεν ήταν σε θέση να τα φροντίζουν οι ίδιοι και να εκπληρώνουν τον ρόλο τους ως γονείς. Μόνο τρία απ' όλα τα παιδιά είχαν τροποποιήσει την απάντησή τους για τους άλλους γονείς σε σχέση με τους δικούς τους γονείς.

2.8.11 Σύγκριση της μεθόδου ανατροφής που είχαν εφαρμόσει οι παππούδες παλαιότερα στα παιδιά τους και αυτής που χρησιμοποιούσαν για τα εγγόνια τους

Επειδή η έρευνα επάνω στον τομέα των κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών είναι περιορισμένη σε έκταση, χωρικά στην Αμερική και χρονικά, κυρίως στα 20-30 τελευταία χρόνια, αυτό σημαίνει πως, δεν έχουν ακόμη μελετηθεί οι επιπτώσεις αυτού του φαινομένου στη γενεαλογική εξέλιξη αυτού του είδους των οικογενειών. Εάν υποθεθεί πως, οι παππούδες μεγαλώνουν τα εγγόνια τους με τον ίδιο τρόπο που μεγάλωσαν τα παιδιά τους, κουβαλώντας πρωτύστες εμπειρίες (επιτυχείς και ανεπιτυχείς) από τον γονεϊκό τους ρόλο, αναλογικά σκεπτόμενος κάποιος θα μπορούσε να προβλέψει ότι, αφού τα παιδιά τους απέτυχαν στον γονεϊκό τους ρόλο και στην αρμονική οργάνωση της δικής τους προσωπικής και οικογενειακής ζωής, δεν αποκλείεται να υποπέσουν στα ίδια λάθη ως προς την ανατροφή και των εγγονιών τους, αναπαράγοντας έτσι το ίδιο φαινόμενο μέσα στις γενεές.² Για τον λόγο αυτό, έγινε προσπάθεια σύγκρισης του γονεϊκού ρόλου των παππούδων στα εγγόνια τους σε σύγκριση με εκείνον που είχαν για τα παιδιά τους, κατά την προσωπική τους εκτίμηση, αλλά και σύμφωνα με τις ελάχιστες απαντήσεις που δόθηκαν από τους γονείς.

¹ Για παράδειγμα, το τελευταίο εγγόνι, που είχε βιώσει πολύ άσχημες καταστάσεις στην οικογένειά του και είχε υποστεί την απόρριψη της πατρικής φιγούρας και από τους δύο συντρόφους της μητέρας του - όχι όμως και από τον παππού του που το περιέθαλψε με αγάπη και στοργή-, πίστευε ότι, τα παιδιά που μεγαλώνουν με τους παππούδες είναι ή ζουν πολύ καλύτερα από ό,τι εκείνα που μεγαλώνουν με τους γονείς τους. Ερ/γιο παιδιού 2: ερώτ.81, σ.18.

² DOLBIN-MAC NAB: ό.π., 2006, p. 564-565.

Υπήρξαν παππούδες (14/33) που θεωρούσαν ότι, πάτησαν στα ίδια βήματα για την ανατροφή των εγγονιών τους (μεθόδους πειθαρχίας, στάση και επαφή με τα παιδιά και γενικότερη οικογενειακή ζωή), όπως έκαναν για τα παιδιά τους και δεν διαπραγματεύονταν αλλαγές.¹ Αν και μια γιαγιά στην εξέλιξη της συνέντευξης με τα λεγόμενά της, άλλα αποκάλυψε:

Έζησε μια φυσιολογική ζωή το παιδί μας, όπως τα παιδιά μας το μεγάλωσα και αυτό εδώ. Και πιο έμπειρη, μπορώ να σου πω, τώρα στο εγγόνι και με πιο αγάπη. Τότε ήμουν πιο νέα και ήμουν κι εγώ λίγο, ήθελα να βγω κι εγώ λίγο έξω. Τώρα ήμουν αφοσιωμένη στο Γ.{εγγόνι} από το πρωί μέχρι το βράδυ και από το βράδυ έως το πρωί, το Γ. Αρκεί ο Γ. να έλαμπε από καθαριότητα, να έτρωγε και να τον έβλεπα να παίρνει το ποδήλατο.²

Με τα λόγια αυτά, κάθε άλλο παρά ότι μεγάλωσε με απολύτως τον ίδιο τρόπο τα εγγόνια της, όπως έκανε για τα παιδιά της, δήλωνε. Οι παππούδες 6 οικογενειών (6/33) πάντως, επειδή δεν ήταν απόλυτα σίγουροι, απάντησαν πως, ο τρόπος με τον οποίο ανέθρεψαν τα παιδιά τους και τα εγγόνια τους ήταν περίπου ο ίδιος. Αρκετοί ωστόσο, ήταν εκείνοι (13/33) που βλέποντας πιο ξεκάθαρα, εκτιμούσαν ότι, τη δεύτερη φορά είχαν το πλεονέκτημα της δράσης με πιο σοφό και έμπειρο τρόπο και της μεγαλύτερης ευχέρειας από άποψη προσοχής, ηρεμίας, ευχαρίστησης και χρόνου για ενασχόληση με τα εγγόνια τους σε σχέση με ό,τι έκαναν για τα παιδιά τους. Έχοντας αποκτήσει αρκετά βιώματα, είχαν μάθει να εμπιστεύονται το ένστικτό τους, γεγονός που αφενός τους γέμιζε αυτοπεποίθηση, μιας και παραλειπόταν η διαδικασία της δοκιμής και πλάνης, αφετέρου λειτουργούσε αποτρεπτικά ως προς την επανάληψη των ίδιων λαθών.³

Τα παιδιά [μας] δεν πήραν πολλή αγάπη. Υποχρεώσεις των γονιών.⁴

Με πιο μεγάλη ευθύνη [τώρα].⁵

Καλύτερα τώρα.⁶

Γιατί οι συνθήκες είναι άλλες τώρα με τα εγγόνια.⁷

Οι παππούδες δράττονται της δεύτερης ευκαιρίας, προκειμένου να διορθώσουν τα κακώς κείμενα στην διαδραμάτιση του γονεϊκού ρόλου, γεγονός που έχει ευεργετική σημασία αμφίπλευρα, για τα εγγόνια και τους ίδιους. Με περισσότερη πείρα προσωπική ή έμμεση, αλλά και με λιγότερο άγχος, αβεβαιότητα και φόβο πορεύονται στον παιδαγωγικό τους ρόλο. Με εχθρό τον χρόνο ως προς τη φυσική τους κατάσταση, αλλά έχοντάς τον ως σύμμαχο όσον αφορά την πείρα και τα βιώματα, έμαθαν από τα λάθη τους, γνωρίζουν τον τρόπο για να τα προλάβουν, να τα διορθώσουν ή να τα εξαλείψουν τη δεύτερη φορά. Είναι όμως, εύκολο να ξεφύγουν από τον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς τους; Πόσο εύκολο είναι να αποδεχτούν ότι, κάτι δεν το έκαναν σωστά εξ αρχής;

Από τις λιγοστές απαντήσεις των γονέων που δόθηκαν, φάνηκε ότι οι δύο από τους τρεις γονείς είχαν την πεποίθηση πως, τα εγγόνια δεν γίνονταν αποδέκτες των ίδιων μεθόδων ανατροφής που χρησιμοποιήθηκαν από τους παππούδες για τον ένα από τους γονείς του. Ο τρίτος γονέας διατηρώντας τις επιφυλάξεις του είπε ότι, ο τρόπος διαπαιδαγώγησης ανάμεσα στις δύο γενεές ομοιάζε έως ενός σημείου.

¹ DOLBIN-MAC NAB: ό.π., 2006, p.569.

² Ερ/γιο 31: ερώτ.111(φυσικά-σωματικά), σ.24.

³ DOLBIN-MAC NAB: ό.π., 2006, p.564, 569-570&572.

⁴ Ερ/γιο 26: ερώτ.98, σ.21.

⁵ Ερ/γιο 8: ερώτ.98, σ.21.

⁶ Ερ/γιο 35: ερώτ.98, σ.21.

⁷ Ερ/γιο 7: ερώτ.98, σ.21.

Συμπερασματικά, οι απόψεις των παππούδων για το αν ανέτρεφαν τα εγγόνια τους με τον ίδιο τρόπο που είχε χρησιμοποιηθεί στην ανατροφή των παιδιών τους, δίσταντο με μια ελαφρά κλίση προς εκείνους που δεν είχαν διαφοροποιήσει τις μεθόδους τους.

2.9 ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΠΟΥ ΠΡΟΚΥΠΤΟΥΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΤΕΤΜΗΜΕΝΗ ΚΑΤΑ ΓΕΝΕΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ¹

2.9.1 Οικονομικές δυσκολίες ή προβλήματα

Μεγάλη αντίθεση παρατηρήθηκε ανάμεσα στην ληφθείσα υποστήριξη και στις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι παππούδες στον οικονομικό τομέα. Οι οικονομικές αποκλίσεις στις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες που έλαβαν μέρος στην έρευνα, ήταν πολύ μεγάλες σε εύρος, αλλά αφορούσαν περιορισμένο αριθμό οικογενειών. Τα άκρα άγγιζαν την απόλυτη φτώχεια², που η διαχείριση του νοικοκυριού γινόταν με δανεικά ή με ελεημοσύνη (3/33 ή 9,09%), έως την μεγάλη οικονομική άνεση και ευχέρεια λόγω αποταμιεύσεων, μισθών και άλλης περιουσίας των παππούδων (2/33 ή 6,06%).

Δεν σου είπα; Πότε παίρνουμε αυτά τα πενήντα χιλιάρικά [δρχ.]. (Πενήντα χιλιάρικά δηλαδή, από τον ΟΓΑ που παίρνετε;) Από τον ΟΓΑ, ναι, ναι, 50 που παίρνω κάθε δύο μήνες και άμα δεν έχω, πάω και για καμιά διακονιά. Τί να κάνω; Ε, πώς θα ζήσουμε; Πώς θα ζήσουμε; (Είχατε δηλαδή δυσκολίες;) Τί; Μέχρι τώρα έχουμε δυσκολίες! Ορίστε μέχρι τη Δευτέρα θα περάσουμε με αυτά; Θέλω και δεν θέλω θα πάω διακονιά. Τί να κάνω πες μου; Τί να κάνω; Δεν μπορώ να αφήσω το παιδί. Είμαι υποχρεωμένη και δεν μπορώ. Είμαι υποχρεωμένη το παιδί να το κοιτάξω.³

Ε, οικονομικά, είχα κάτι οικονομίες στην άκρη, μου είχε αφήσει ο άντρας μου, έχω και λίγα χωράφια και μετά, όταν έγινα 65 χρονών, πήρα και τη σύνταξη, παίρνω και 100.000 από τον ΟΓΑ. (Έχετε δηλαδή και τη σύνταξη από τον άντρα σας;) Όχι, ο άντρας μου, όχι δεν παίρνει σύνταξη, είχε κι αυτός του ΟΓΑ και δεν ..., όταν πεθάνει ο άνθρωπος αυτή δεν την παίρνει κανείς. Καθένας παίρνει τη δική του. (Οπότε αυτά που παίρνατε εσείς από τον ΟΓΑ;) Ναι, παίρνω. Αυτά είναι και είχα και μερικές οικονομίες στην άκρη, κάτι χρήματα που, δόξα τω Θεώ, μια χαρά. Δεν είχα πρόβλημα.⁴

[Γιαγιά:] Δεν είχαμε δυσκολία. Όχι, όχι. Είχαμε άνεση χρημάτων, δεν είχαμε κανένα πρόβλημα. (Επειδή έπαιρνε ο κ. Γ. {παππούς} ...;) Και έχουμε και διαμερίσματα, τα ενοικιάζουμε. Παίρναμε και ενοίκια. Δεν υπήρχε πρόβλημα χρημάτων.⁵

Στην περίπτωση οικογένειας που ακολουθεί μάλιστα, γίνεται διάκριση ανάμεσα στις τακτικές και τις έκτακτες ανάγκες, στις οποίες είναι πιο ορατή η οικονομική δυσπραγία και δυσχέρεια.

Οικονομικά τρισάθλια. Καταλαβαίνετε, με μια μειωμένη σύνταξη, και η δική μου αναπηρική και του συζύγου (Αναπηρικές οι συντάξεις και οι δύο;)

¹ Αυτά που σχετίζονται με τα φυσικά-σωματικά και τα νομικά προβλήματα αναφέρονται στα δημογραφικά στοιχεία, ενώ εκείνα που αφορούν στα συναισθηματικά-ψυχολογικά εμπερικλείονται στην παράγραφο «Απουσία γονέων»

² Σύμφωνα με τον ορισμό που έχει δώσει η Ε.Ε. στη φτώχεια: «Με τον όρο φτωχοί και νοούνται τα άτομα, οικογένειες και οι ομάδες των ανθρώπων εκείνων, των οποίων οι πόροι (υλικοί, πολιτισμικοί και κοινωνικοί) είναι τόσο περιορισμένοι ώστε να τους αποκλείουν από το κατώτατο όριο αποδεκτού τρόπου ζωής μέσα στα Κράτη - Μέλη όπου ζουν». DITCH (Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.60.

³ Ερ/γιο 33: ερώτ.111, σ.24, τσιγγάνικη οικογένεια.

⁴ Ερ/γιο 26: ερώτ.111, σ.24.

⁵ Ερ/γιο 31: ερώτ.111, σ.24.

Ναι, και οι δύο, ε..., δηλαδή πληρωνόμαστε σήμερα, πάμε πληρώνουμε εκεί που χρωστάμε και ξαναρχίζουμε πάλι. Αυτό το βιολί γίνεται συνέχεια. Δεν έχουμε, ε... Αν μας συμβεί κάτι, πρέπει να δανειστούμε από κάπου, για να μπορέσουμε να ανταπεξέλθουμε στα... προβλήματά μας, ας πούμε. (Έχετε, δηλαδή, μόνο αυτές τις 2 συντάξεις;) Ναι, δεν υπάρχει τίποτα. (Ούτε από το γιό σας ούτε από την κόρη σας ούτε από κάποια άλλη βοήθεια;) Η κόρη μου δε δουλεύει, δεν έχει βρει κάτι ούτε να δουλέψει..., ο γιός μου, σας είπα, τώρα έχει 4-5 μήνες που δουλεύει. (Πριν δούλευε κάπου;) Ε...έτσι που δούλευε, κορίτσι μου, με 120.000 (δρχ.) δεν έβγαине, να πληρώσει το ενοίκιο, το φως, το νερό, δεν έβγαине, για να πει: «Μπαμπά, μαμά, πάρε για να σε βοηθήσω, να πάρεις του παιδιού τα πάμπερς», ξέρω' γω. Ζωή να' χει, θέλουμε 4 πάκα το μήνα πάμπερς. Γιατί ακόμη δεν έχει συνηθίσει να ελέγχει τα τσίσια του και τα κακά του. Όταν τα κάνουμε, μετά λέει: «Έλα γιαγιά τσίσια, κακά». Τα λέει.¹

Οι πιο πολλοί παππούδες (18/33 ή 54,54%) πάντως δήλωσαν πως, αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες και προβλήματα, ζούσαν λίγο στριμωχτά και έρχονταν καθημερινά αντιμέτωποι με τη φτώχεια, αλλά προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να τα βγάλουν πέρα. Οι παππούδες εκτός από τα υπόλοιπα έξοδα που έχουν, δαπανούν χρήματα για την απεξάρτηση των γονέων όταν αυτοί είναι ναρκομανείς, όπως η οικογένεια που ακολουθεί, έστω κι αν δεν το ανέφερε κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, αλλά πριν από αυτή.

Ε, οικονομικά... Εμ, δεν έχουμε δυσκολίες μωρέ Λένη; [Απευθυνόμενη στην συνεντεύτρια με λανθασμένο όνομα] Μα, αφού έχουμε μεγάλες δυσκολίες. Θέλω τώρα..., σήμερα δεν κάνω φυσικοθεραπεία. Αύριο; Πληρώνω 5.000[δρχ.] την ώρα. 5.000 την ώρα πληρώνω! Καταλαβαίνεις; (Πώς τα βγάζετε πέρα; Από πού παίρνετε τώρα χρήματα;) Τίποτα. Αυτός εδώ, να, παίρνει μια συνταξούλα. (Από πού;) Απ' το Ι.Κ.Α. παίρνει. (Πού δουλεύετε;) Οικοδόμος ήταν. [Παππούς:] Οικοδομή. [Γιαγιά:] Ναι, από κει παίρνουμε και τα ψευτογυρίζουμε. (Μόνο δηλαδή αυτά τα χρήματα;) Ναι, αυτά τα χρήματα παίρνουμε. (Όσο καιρό είχατε και τα εγγόνια σας εδώ, σας δίνουν...;) Μ' αυτά τα χρήματα, μ' αυτά τα χρήματα. Ναι, βγαίναμε όλοι. Κατσαρόλα μπαίνει που μπαίνει στη φωτιά, θα φάνε και τα παιδάκια, θα φάμε κι εμείς, θα φάει κι ένας άνθρωπος που θα σου' ρθει μουσαφίρης. Ο Θεός τα βολεύει. Κατάλαβες; Δεν έχουμε τίποτα άλλα. Πως ζεις, να πεις ότι έχουμε να πουλήσεις ή να κάνεις. Ε, εκείνο που τρομάξαμε να πάρουμε τουτοιά το σπίτι, να μπούμε μέσα με μεγάλη κονομία, με μεγάλη, με μεγάλη, με μεγάλη. Κατάλαβες;²

Ε, κοίτα, εμείς ειδικά, εδώ στο σπίτι μας είχαμε δυσκολίες. Δούλευε το παιδί, μόνο ένα παιδί. (Μόνο, δηλαδή, ο θείος των παιδιών;) Ο θείος των παιδιών, ναι, και ό,τι έστελναν οι γονίδες από κάτω. Αυτά. (Εσείς παίρνατε κάποια σύνταξη;) Όχι, τίποτα, τίποτα, τίποτα. (Ούτε από τον άντρα σας;) Τίποτε. (Γιατί;) Δεν είχε ακόμα ηλικία ο άντρας μου. Μου' φυγε νέος και δεν έβγαине σύνταξη για να την αναλάβω εγώ, ναι, και δεν έπαιρνα από πουθενά. Και ό,τι δούλευε το παιδί και ό,τι έστελναν τα αδέρφια, για τα παιδιά τους, ας πούμε. Αυτό είναι. (Ο,τι δηλαδή σας δίνουν τα παιδιά σας;) Ναι, ναι, ναι, ναι.³

Ε, εντάξει, είμαστε λίγο στριμωχτά, δεν είμαστε ... (Δηλαδή;) Ένα αυτό έχουμε, ένα μισθό, δεν έχουμε περιουσία και τέτοια. Εντάξει, δε μένουμε νηστικοί, αλλά είμαστε λίγο ..., ε. Πώς να σου πω; ... Λίγο ... Οικονομικά είμαστε..., δεν έχουμε λεφτά, απ' τη σύνταξη ζούμε. Απ' τη σύνταξη, δεν έχουμε τίποτα άλλο.⁴

¹ Ερ/γιο 16: ερώτ.111, σ.24.

² Ερ/γιο 32: ερώτ.111, σ.24.

³ Ερ/γιο 30: ερώτ.111, σ.24.

⁴ Ερ/γιο 11: ερώτ.111, σ.24.

Στην Αμερική, σε μια άλλη έρευνα, άξιο λόγου ήταν το γεγονός ότι, οικονομικές δυσκολίες αναφέρθηκαν ανεξαιρέτως από όλους τους παππούδες και τις γιαγιάδες, ακόμα και από αυτούς που λάμβαναν κάποιου είδους επίδομα για τον συγκεκριμένο ρόλο τους.¹ Μια κοινή πρόκληση για την πλειοψηφία των παππούδων ήταν η έλλειψη οικονομικής υποστήριξης από οποιαδήποτε πηγή. Για τον λόγο αυτό, αρκετοί παππούδες στο εξωτερικό ήταν οργισμένοι, επειδή έπρεπε να χρησιμοποιήσουν τις αποταμιεύσεις που είχαν για τα γεράματα τους ή για μια δύσκολη οικογενειακή στιγμή, προκειμένου να αναθρέψουν τα εγγόνια τους.² Μάλιστα, οι κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες της μαύρης και ισπανικής φυλής απειλούνταν σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τους λευκούς ως προς τη βίωση καταστάσεων φτώχειας.³

Τα οικονομικά εισοδήματα και οι απολαβές που συνήθως έχουν οι παππούδες είτε για να ξοδέψουν είτε για να αποταμιεύσουν είτε για να επενδύσουν κάπου, είναι περιορισμένα. Επειδή η ανάληψη της αποκλειστικής ανατροφής ενός εγγονιού τους δεν ήταν μέσα στα πλάνα της ζωής τους, τις περισσότερες φορές μπορεί να είναι αναγκασμένοι να ξοδεύουν τις αποταμιεύσεις που είχαν προγραμματίσει να τους καλύπτουν οικονομικά μετά τη συνταξιοδότησή τους. Οι παππούδες που δεν έχουν ακόμη συνταξιοδοτηθεί, έστω και αν δεν αντιμετωπίζουν μεγάλα οικονομικά προβλήματα, έχουν ωστόσο πρόβλημα εύρεσης χρόνου για τη φροντίδα του εγγονιού τους κι αναγκάζονται να παίρνουν πιο συχνά άδεια. Εάν σκέφτονταν την πρόωρη συνταξιοδότησή τους -έτσι ώστε να είχαν χρόνο για να φροντίζουν το εγγόνι τους-, επειδή αυτό αυτομάτως θα σήμαινε μείωση των εσόδων τους, μπορεί να υποβάλλονταν σε δεύτερη σκέψη και να ανέβαλαν-καθυστερούσαν τη συνταξιοδότησή τους.

Ακριβώς οι μισοί, από τους οικονομικά στριμωγμένους ηλικιωμένους (9/33 ή 27,27%), ήταν όσοι βρίσκονταν στην ακριβώς αντίπερα όχθη με την οικονομική ευρωστία τους· δεν αντιμετώπιζαν κανένα απολύτως πρόβλημα χρημάτων και ζούσαν μια άνετη ζωή.

[Παππούς:] Οικονομικά εντάξει, ήμασταν καλά. Δεν υπάρχει περίπτωση.
[Γιαγιά:] Δεν πήγαμε αυτού, που λες, να πάρουμε εμείς, να το ταΐσουμε το αγγόνι (Επιδόματα και τέτοια; Δεν είχατε στριμωχτεί;) [Παππούς και Γιαγιά:] Όχι. [Παππούς:] Και περνάμε το βαμβάκι και τις ελιές επιδοτήσεις, ας πούμε.
[Γιαγιά:] Ε, της ημέρας το φαΐ το' χουμε. [Παππούς:] Ύστερα ήταν και ο Η. {θείος του παιδιού}. Ψώνιζε και ο Η. εδώ, δεν είχαμε πρόβλημα. Κατάλαβες;⁴

Όσοι βρίσκονταν σε μια μέση και μέτρια κατάσταση, αντιστοιχούσαν στο εν τρίτον των πρώτων, φτωχών οικογενειών (6/33 ή 18,18%).

Ε, οικονομικά, εντάξει, μέτρια. Ούτε πλούσιοι ... ε, και οικονομικά, αν δεν με βοηθούσαν οι γονείς, δεν θα μπορούσα να ανταποκριθώ. Ο άντρας μου μια σύνταξη έπαιρνε και δούλευα και εγώ τέσσερις μήνες.⁵

Ε ..., εντάξει. Αυτά πάντοτε υπάρχουν, αλλά όχι σε σημείο ... Και όσο μεγαλώνουμε, όσο περνάει ο χρόνος, τόσο περισσότερο είναι οι χρηματικές δυσκολίες.⁶

Μια οικογένεια δίχαζε την κρίση της ερευνήτριας, επειδή ενώ έχει ενταχθεί στην κατηγορία των ανθρώπων που ζούσαν μια μετρία ζωή, όταν ερωτήθηκαν

¹ DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, p.226.

² DUNNE & KETTLER: ό.π., 2008, p.341.

³ CASPER & BRYSON: ό.π., 1998.

⁴ Ερ/γιο 20: ερώτ.111, σ.24.

⁵ Ερ/γιο 24: ερώτ.111, σ.24.

⁶ Ερ/γιο 14: ερώτ.111, σ.24.

αργότερα για το αν στο εσωτερικό της οικογένειάς τους αντιμετώπιζαν νομικά προβλήματα, αυτοί απάντησαν και πάλι για τα οικονομικά τους και τις δυσκολίες επ' αυτών. Ακούγοντας, λοιπόν, κάποιος τη δεύτερη απάντησή τους, θα τους ενέτασσε στη μερίδα των ανθρώπων που είχαν σημαντικές οικονομικές δυσκολίες.

Ούτε και οικονομικά. [Γιαγιά:] Τα παίρνουμε ... [Παππούς:] Α, αυτά ό,τι έχουμε, τα φέρνουμε βόλτα, κάνουμε οικονομία και περνάω. Τίποτα. Φτάνει, δε φτάνει. Αυτό είναι. 150.000 {δρχ.}, δεν παίρνω παραπάνω. Να μη λέμε ... Δεν μου δίνουν παραπάνω. (Όλα και όλα που παίρνετε. Ούτε εσείς κύρια Β. παίρνετε κάτι επιπλέον;) [Γιαγιά:] Όχι, άμα είναι μεροκάματο θα πάω. Δεν είναι, κάθομαι σπίτι μου. [Παππούς:] Άμα θα πάει, αλλιώς τίποτα. Να, δουλεύει και το παιδί. Αλλά το παιδί έχει ... [Γιαγιά:] Ε, το παιδί έχει και τα δικά του. (Για την κόρη σας, εννοείτε;) [Γιαγιά:] Για το γιο μου {θείος του εγγονιού}. [Παππούς:] Το παιδί μου πήρε αμάξι. Αυτός έχει και τα δικά του έξοδα, το παιδί ...¹

Όσα αυτό το ζευγάρι είπε, έθεσαν, κατά μια έννοια, υπό αμφισβήτηση τις απαντήσεις των παππούδων που δήλωσαν πως βρίσκονταν σε μια μέτρια ή πολύ καλή οικονομική κατάσταση, γιατί ίσως αποκαλύφθηκε η προσπάθειά τους για συγκάλυψη ενδοοικογενειακών προβλημάτων. Εκεί βρίσκει ουσία και παίρνει σάρκα και οστά η κοινή λαϊκή ρήση: «Τά εν οίκω μή εν δήμω».

Υπήρξαν παππούδες-γιαγιάδες που δεν μπήκαν σε λεπτομέρειες για την οικονομική τους κατάσταση και τις απολαβές τους (6/33 ή 18,18%), ενώ από τα λεγόμενα των υπολοίπων φαίνονταν (όπως και στις παραπάνω αναφορές), πόσοι είχαν έσοδα από μισθούς ή συντάξεις (20/33 ή 60,60%), βοήθεια που λάμβαναν από τους γονείς των εγγονιών τους, τα άλλα παιδιά τους ή άλλους συγγενείς, (8/33 ή 24,24%), απολαβές από μεροκάματο και περιστασιακές εργασίες (4/33 ή 12,12%) ή άλλες δουλειές, π.χ. αγροτικές (4/33 ή 12,12%).

Αν και η οικονομική υπόσταση μιας οικογένειας ενέχει το υποκειμενικό κριτήριο -ιδιαίτερα όταν τα άτομα που εκφέρουν τη γνώμη τους είναι παιδιά, τα οποία συνήθως δεν έχουν ολοκληρωμένη άποψη για το οικονομικό και κοινωνικό status της οικογένειας-, παρόλα αυτά θα μπορούσε να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με τα πιο πολλά εγγόνια, η οικογένειά τους δεν αντιμετώπιζε καμία ιδιαίτερη οικονομική δυσχέρεια (8/13). Τα υπόλοιπα εγγόνια (5/13) που παρατήρησαν τη δυσμενή οικονομική κατάσταση των παππούδων τους, ίσως είχαν πιο ευαίσθητους δέκτες λήψης των περιβαλλοντικών μηνυμάτων και χαρακτηρίζονταν από μεγαλύτερη ψυχική ευαισθησία και ενεργοποίηση.

(Να μη σας φτάνουν τα λεφτά;) Ναι, αλλά έδινα εγώ λεφτά στον παππού ή στη γιαγιά ή ο Κ. {αδελφός}. (Έδινες εσύ λεφτά;) Απ' τον κουμπαρά μου. (Α, ωραία! Μπράβο. Είχατε κάποια άλλα προβλήματα;) Όχι κανένα.²

Μερικές φορές, ναι. (Δηλαδή;) Δεν μας έδινε λεφτά. (Ποιός;) Οι θείοι εκεί πέρα. (Οι ...;) Στη γιαγιά εκεί πέρα, δεν έδιναν λεφτά μερικές φορές. (Ποιός;) Ο θείος, η θεία. (Δεν έδινε λεφτά στη γιαγιά;) Ναι. (Και αυτό, δηλαδή, επηρέαζε εσάς; Δε σας φτάναν τα λεφτά; Αυτό εννοείτε;) Ναι. (Γιατί; Πού καταλαβαίνεις εσύ, ότι δε σας έφταναν τα λεφτά;) Δεν μας έδινε στο σχολείο λεφτά. (Αυτά;) Ναι. (Κάτι άλλο, που θα ήθελες να πεις όσον αφορά στα οικονομικά;) Τσ.³

Όχι, ήταν καλά. Ε, αργότερα όμως μεγαλώσαμε και ήρθε και η αδερφή μου, ε, κάπως λίγο τα στριμώξαμε, ε, και δε μας έμεναν και πολλά λεφτά για σπατάλημα, όταν ήρθε και η αδερφή μου. Ήμουν κι εγώ και ο Κ. {αδελφός} και η γιαγιά και ο παππούς και ο θείος μ', ε, και ο θείος μ', δεν είχε βρει, δεν

¹ Ερ/γιο 17: ερώτ.111, σ.24.

² Ερ/γιο παιδιού 9: ερώτ.90, σ.19.

³ Ερ/γιο παιδιού 14: ερώτ.90, σ.19.

είχε φτιάξει ακόμη το φροντιστήριο των μαθηματικών, ε, και αναγκαζόταν ο παππούς να βγάζει απ' την τσέπη τ'.¹

Ε ..., μέτριες καταστάσεις. (Δηλαδή;) Δηλαδή πάντα είχαμε χρήματα, δεν είχαμε μείνει ποτέ από χρήματα. Ούτε του ύψους ούτε του βάθους. Μια μέτρια ζωή όσον αφορά τα χρήματα.²

Όσα καταμαρτυρούσαν αυτά τα εγγόνια για τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε η κατατετημημένη κατά γενεές οικογένεια στην οποία ζούσαν, επιβεβαιώθηκαν με τα λεγόμενα των παππούδων τους. Από περαιτέρω σύγκριση (συνολικά 11 οικογενειών) όμως που έγινε, διαφάνηκε ότι, ακόμη δύο εγγόνια θα μπορούσαν να προστεθούν στον κατάλογο των φτωχών οικογενειών, γιατί αν και είχαν απαντήσει πως η οικογένειά τους δεν αντιμετώπιζε καμία οικονομική δυσκολία, οι γιαγιάδες τους είχαν αναφέρει ακριβώς το αντίθετο, γεγονός που διαπιστώθηκε και ιδίοις όμμασι από την ερευνήτρια, όταν επισκέφτηκε τις οικογένειες αυτές· όντως υπήρχε φτώχεια και ανέχεια, αφού και οι δύο γιαγιάδες δεν εργάζονταν και προσπαθούσαν να τα βγάζουν πέρα με τη σύνταξη χηρείας του συζύγου τους.³

Οι αντίθετες απαντήσεις, που έδιναν οι γονείς σε σχέση με τα παιδιά τους, συνεχίστηκαν και στην ερώτηση που αφορούσε τα οικονομικά τους. Πιο συγκεκριμένα, στη μία οικογένεια η μητέρα δήλωνε πως αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα, ενώ το παιδί της που ζούσε με τους παππούδες ισχυριζόταν ακριβώς το αντίθετο. Στην άλλη οικογένεια τα πράγματα ήταν ανεστραμμένα· δηλαδή, η μητέρα ήταν οικονομικά εύρωστη, ενώ οι παππούδες με το εγγόνι τους έρχονταν αντιμέτωποι με άθλιες οικονομικές συνθήκες.

Απορία προκάλεσε το γεγονός ότι, στην τρίτη οικογένεια όπου απάντησε τουλάχιστον ένας γονέας, ενώ οι ενήλικες (παππούδες και γονέας) διαβεβαίωναν πως το οικονομικό ζήτημα δεν ήταν κάτι που τους προβλημάτιζε, μπορούσαν να ανταπεξέρχονται στις καθημερινές οικονομικές απαιτήσεις μέσω της δουλειάς τους, και ειδικά οι παππούδες ανέφεραν πως δεν στερούσαν σε τίποτα το εγγόνι τους, εκείνο είχε μια τελείως διαφορετική εικόνα για την οικονομική στάθμη της οικογένειάς του. Όπως ανέφερε ο πατέρας:

Οικονομικά προβλήματα, όπως όλος ο κόσμος. Όχι ιδιαίτερα. Όχι, εντάξει, απλά παλεύουμε για το μεροκάματο. Το κανονικό, εντάξει. Ούτε πλούσιοι είμαστε ούτε και φτωχοί ... Όπως είναι οι περισσότεροι Έλληνες.⁴

2.9.2 Οικονομική ανταποδοτικότητα μεταξύ των παππούδων και των γονέων

Οι παππούδες, παρά τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στην καθημερινότητά τους μέσα στην οικογένεια, συνήθιζαν την προσφορά οικονομικής βοήθειας στους γονείς των εγγονιών τους (14/33), αν και σε μερικές οικογένειες παρατηρήθηκε το ακριβώς αντίθετο (7/33). Σε ό,τι αφορά τους υπόλοιπους ηλικιωμένους (12/33) είτε οι γονείς δεν ήταν πλέον στη ζωή, και άρα οι παππούδες είχαν επάνω τους όλο το οικονομικό βάρος ανατροφής των παιδιών είτε οι παππούδες

¹ Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.90, σ.19.

² Ερ/γιο παιδιού 22: ερώτ.90, σ.19.

³ Η μία γιαγιά μάλιστα, ήταν υπεύθυνη για τρία εγγόνια (το ένα με ιδιαίτερο πρόβλημα υγείας), για το θείο των παιδιών που δεν εργαζόταν (και αμφισβητούνταν η ικανότητά του να εργαστεί) και για τον εαυτό της. Η ασυμφωνία αυτή παρατηρήθηκε στη συγκεκριμένη περίπτωση, επειδή η γιαγιά προσπαθούσε να ικανοποιεί κάθε απαίτηση των εγγονιών της, οπότε αυτά δεν ένιωθαν την οικονομική στενότητα και στέρηση, ενώ στην άλλη περίπτωση μπορεί το εγγόνι να μην είχε υπολογίσει σωστά τα οικονομικά της οικογένειάς του (ψυχιατρικό περιστατικό).

⁴ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.98, σ.22.

και τα εγγόνια τους δεν είχαν μια σαφή εικόνα, όποτε παρουσίασαν την αλληλοβοήθεια ως υπαρκτή ή την απέκλεισαν οριστικά:

Όχι, δεν μας βοηθάει κανένας. Στηριζόμαστε στα χέρια του αντρός μου.¹
 Ούτε το ένα ούτε το άλλο.²
 Τίποτα από τα δύο.³
 Ούτε μας βοηθάνε ούτε βοηθάμε.⁴
 Ότι μας δίνει η γιαγιά κάθε πρωί.⁵
 Ούτε βοηθάμε ούτε βοηθάνε.⁶
 Ούτε μας δίνανε ούτε τους δίναμε. Απλά έπαιρναν στα παιδιά τα γάλατα και τα μπειμπλίνια.⁷
 Ούτε η μάνα ούτε ο πατέρας, τίποτα.⁸
 Και τα δύο.⁹
 Και τα δύο: Και τους βοηθάω και με βοηθάνε.¹⁰
 Δεν ζούσαν (οι γονείς).¹¹

Από όλα τα παιδιά που απάντησαν στη συγκεκριμένη ερώτηση, μόνο τρία διαφώνησαν με την γνώμη των παππούδων τους. Τα δύο από αυτά, μάλιστα, είχαν την ίδια άποψη με εκείνη των γονέων τους, που επίσης συμμετείχαν στην έρευνα· ότι δηλαδή οι γονείς είχαν μερίδιο οικονομικής συνεισφοράς στους παππούδες.

2.9.3 Ύπαρξη άλλων παππούδων

Όταν οι παππούδες ερωτήθηκαν κατά πόσον υπήρχαν άλλοι παππούδες και για ποιόν λόγο δεν ανέλαβαν εκείνοι τα εγγόνια τους, τότε απάντησαν ότι, οι 19 από τους 66 (28,78%) άλλους παππούδες δεν ζούσαν όταν γεννήθηκαν αυτά τα εγγόνια. Από τους εναπομείναντες παππούδες, η πλειοψηφία τους (13/66 ή 19,69%) δεν γνώριζε ή δεν ήθελε το εγγόνι, επειδή δεν ενδιαφερόταν γι' αυτό και δεν επιθυμούσε να αναλάβει ευθύνες που το αφορούσαν.

Γιατί εκείνοι εκεί, ήταν πλούσιοι και δεν είχαν την ανάγκη να ζοριστούν για να κρατήσουν τα παιδιά. (Τί εννοείτε ακριβώς;) Εννοώ ότι, ήταν ... άνθρωποι με λεφτά και δεν είχαν να ζοριστούνε. Γιατί εγώ κλείστηκα μέσα σε όλα και έχει κούραση να καθίσεις να φτιάξεις στο παιδί το φαγητό, να το πλύνεις, να το ετοιμάσεις, να του κάνεις όλα αυτά, και δεν ήθελε η γιαγιά εκείνη να το αναλάβει. Ήθελε τη βόλτα της, ήθελε ... Κατάλαβες;¹²

Σας είπα, δεν ήθελανε. Είπε η μάνα της ότι: «Εγώ θα πάρω το παιδί μου. Τα δύο, δεν τα παίρνω, δεν τα θέλω τα παιδιά». Δεν θέλανε. (Θα πάρω το παιδί μου;) Ναι, θα συμμάσει, θα πάρει την κόρη της, την κόρη της και θα αφήσει τα εγγόνια. «Δεν τα θέλω τα παιδιά», λέει. Δεν τα' θελε τα παιδιά. Δεν ήθελε να αναλάβει τις ευθύνες.¹³

Στην κατηγορία αυτή, θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και κάποιοι άλλοι παππούδες, που προφασίζονταν άλλους λόγους, όπως π.χ. η περίπτωση μιας γιαγιάς

¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.110, σ.23.

² Ερ/γιο 14: ερώτ.110, σ.23.

³ Ερ/γιο 34: ερώτ.110, σ.23.

⁴ Ερ/γιο 8: ερώτ.110, σ.23.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.89, σ.19.

⁶ Ερ/γιο 28: ερώτ.110, σ.23.

⁷ Ερ/γιο 13: ερώτ.110, σ.23.

⁸ Ερ/γιο 33: ερώτ.110, σ.23.

⁹ Ερ/γιο 21: ερώτ.110, σ.23.

¹⁰ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.97, σ.21.

¹¹ Ερ/γιο 22: ερώτ.110, σ.23.

¹² Ερ/γιο 27: ερώτ.100, σ.21.

¹³ Ερ/γιο 23: ερώτ.100, σ.21.

που δεν είχε ιδέα από ανατροφή παιδιών, καθώς ακόμη και το δικό της τέκνο το είχε μεγαλώσει νταντά (1/66 ή 1,51%), ή ενός άλλου παππού, ο οποίος αποποιούνταν των ευθυνών του απέναντι στο εγγόνι του, μιας και ήταν χωρισμένος από τη σύζυγό του και δε θα μπορούσε να το φρόντιζε μόνος του (1/66 ή 1,51%). Αμφισβητούμενο πάντως ήταν, το κατά πόσον ήταν διατεθειμένοι να αναλάβουν το βάρος των ευθυνών της ανατροφής ενός παιδιού παππούδες που ήταν εργαζόμενοι (3/66 ή 4,54%), και για το εάν πραγματικά ίσχυε κάτι τέτοιο ή οι παππούδες που τελικά ανέλαβαν τα εγγόνια τους το προέβαλαν αυτό ως δικαιολογία για τους άλλους παππούδες.

Όχι, δεν έχει. (Δηλαδή, από την πλευρά του πατέρα δε ζούσαν ο πατέρας και η μάνα του;) Ναι, ναι, ναι. (Πώς και δεν το ανέλαβαν εκείνοι;) Δε μπόρηγε, ήταν..., δούλευαν εκείνοι. (Και ο παππούς και η γιαγιά;) Και ο παππούς και η γιαγιά δούλευαν, είχαν τότε εμπορεύματα. Πάηναν στις λαϊκές. Κατάλαβες; Και είχαν και πράγματα και δε μπόρηγε να το φυλάξει, δε μπόρηγε να το φυλάξει.¹

Την ίδια παραμέληση και αδιαφορία που είχαν επιδείξει ορισμένοι γονείς, παρουσίαζαν και οι δικοί τους γονείς (άλλοι παππούδες), ώσπου σε μερικές περιπτώσεις έφταναν στα όρια της κακοποίησης των εγγονιών που τελικά δεν ανέλαβαν (3/66 ή 4,54%).

Αδιάφοροι. (Γιατί δεν ανέλαβαν εκείνοι;) Γιατί δεν ενδιαφερόντουσαν για την τύχη των παιδιών τους καθόλου. Για τα εγγόνια ... καθόλου.²

Η γιαγιά. Ο παππούς έχει πεθάνει. (Έχει, δηλαδή, την άλλη γιαγιά. Γιατί δεν το ανέλαβε εκείνη;) Δεν του έβαζε φαί, το είχε πάρει μια φορά στην Αθήνα κάτω, έτσι είχε πάει, είχε βγει το βερνίκι, στο Ζεβράκλιο, βγαίνει το βερνίκι, και τα πήγαμε εκεί και έβραζε ρύζι και τρώγανε και δεν του βάζανε ένα πιάτο φαί και με παίρνει τηλέφωνο εμένα και μου λέει: «Γιαγιά, η κοιλιά μου με πονάει», λέει, «από την πείνα». Λέω: «Γρήγορα φέρ' τα παιδιά, γρήγορα», λέω, «εδώ». (Γιατί, όμως, έτσι;) Κακή ψυχή έχει, κακή ψυχή έχει. Πολύ κακή ψυχή η γυναίκα. Πολύ κακή. Ο Γ. {εγγόνι} ούτε να την ακούσει δεν θέλει, ούτε να την ακούσει δε θέλει.³

Εδώ βρίσκει απόλυτη εφαρμογή η λαϊκή ρήση: «Το μήλο κάτω από τη μηλιά θα πέσει».

Όχι, όχι. Έχει τη γιαγιά. (Ζει, δηλαδή;) Ζει η γιαγιά. (Γιατί δεν το ανέλαβε εκείνη;) Τί να αναλάβει, εφόσον είναι ίδια με τη μάνα, κοπέλα μου. Ίδιες δουλειές κάνουν με τη μάνα. Πω, πω, πω. Και τότε που το είχε, τα ποδαράκια του το πήρα και ήταν καταμέλινα με τη βέργα. Και είχαν ένα χρόνο δύο, να φύγουν τα σημάδια εδώ. Και του έλεγε: «Φύγε. Πήγαινε επάνω παλιοM(...). {επίθετο του παιδιού}. Πήγαινε επάνω στον πατέρα σου. Φύγε από δω και στη γιαγιά σου». (Η γιαγιά το έλεγε αυτό;) Η γιαγιά το έλεγε. Κάθονταν και το κυνήγαγε μέσα στην αυλή. Εδώ από κάτω ήταν το σπίτι. Το ξέρει η γειτονιά όλη.⁴

Μερικοί παππούδες (6/66 ή 9,09%) δεν ήταν σε θέση να απαντήσουν και να εκφέρουν γνώμη για τους λόγους που απέτρεψαν τους άλλους παππούδες από το να αναλάβουν τα εγγόνια τους, επειδή δεν είχαν καν σχέσεις μαζί τους.

[Παππούς:] Δεν ξέρω γιατί δεν το αναλαμβάνει. [Γιαγιά:] Δεν μπορούμε να το καταλάβουμε αυτό. Δεν έχουμε σχέσεις πολλές με τα συμπεθέρια.⁵

Ξέρω εγώ, γιατί δεν το ανέλαβαν; Αφού από την κλινική το περίλαβα.⁶

¹ Ερ/γιο 19: ερώτ.100, σ.21.

² Ερ/γιο 8: ερώτ.100, σ.21.

³ Ερ/γιο 33: ερώτ.100, σ.21.

⁴ Ερ/γιο 35: ερώτ.100, σ.21.

⁵ Ερ/γιο 12: ερώτ.100, σ.21.

⁶ Ερ/γιο 1: ερώτ.100, σ.21.

Ορισμένοι παράγοντες που λειτουργούσαν απαγορευτικά στους άλλους παππούδες να αναλάβουν τα εγγόνια τους και οι οποίοι είχαν μια λογική βάση, σχετιζόνταν με την μεγάλη ηλικία τους (5/66 ή 7,57%), την ύπαρξη προβλημάτων υγείας (3/66 ή 4,54%) ή το ότι ήταν ήδη οι ίδιοι κύριοι φροντιστές άλλων εγγονιών ή ακόμη και δισέγγονων που προέρχονταν από το ίδιο ή άλλο παιδί τους (5/66 ή 7,57%).

Ε, έχει. Η γιαγιά. (Ζει η γιαγιά. Ο παππούς;) Όχι, ο παππούς όχι. (Τότε, εφόσον ζει η γιαγιά και ζούσε, δηλαδή, και τότε, γιατί δεν το ανέλαβε εκείνη;) Ε, γιατί εκεί ... εκείνη είναι στον Πειραιά. Δεν... Έχει την κόρη της και αυτή, έχει και άλλα παιδιά εκεί πέρα, έχει άλλα εγγόνια που μεγαλώνει και το ανέλαβα εγώ το παιδάκι. Είχε άλλα εκείνη. Κατάλαβες; Έχει του γιού της, τώρα έχει, έχει από τις εγγονές της δισέγγονα και μεγαλώνει. Ε, δε μπορούσε να το μεγαλώσει κι αυτό.¹

Εκείνη εκεί, είχε φύγει ο γιος της και της είχε αφήσει 3 [εγγόνια: δύο κορίτσια και ένα αγόρι στις Πλάκες]. Τί να αναλάβει, πέντε;²

Σε μερικές περιπτώσεις, οι παππούδες που φρόντιζαν τα εγγόνια τους και έλαβαν μέρος στην έρευνα, στάθηκαν τροχοπέδη, προκειμένου να παρεμποδίσουν την ανάληψη της φροντίδας των εγγονιών τους από τους άλλους παππούδες είτε γιατί τα ήθελαν οι ίδιοι κοντά τους (5/66 ή 7,57%) είτε επειδή συμμερίστηκαν την επιθυμία των εγγονιών τους που είχαν συνηθίσει να ζουν μαζί τους (2/66 ή 3,03%).

Όχι, γιατί αυτοί είναι στην Αλβανία οι παππούδες. (Ζούνε, δηλαδή; Και γιατί δεν το ανέλαβαν εκείνοι;) Ζούνε. Μα, ούτε τους ξέρουμε καθόλου. Ούτε το ξέρουν το παιδί αυτοί. Δεν το ξέρουν το παιδάκι καθόλου. Ζουν στην Αλβανία. Δεν έχουν έρθει ποτέ αυτοί εδώ. Και ούτε το παιδάκι δεν τους γνωρίζει καθόλου. Αλλά κι εγώ, με τίποτα δε θα το έδινα να πάει στην Αλβανία το παιδί. Θα το άφηνα να πάει στην Αλβανία το παιδί; Παναγιά μου!³

Γιατί... γιατί... Τί να πω; Μόνο ότι, πηγαίνουν και το παίρναν απ' το σχολείο. (Ναι ..., γιατί δεν το ανέλαβαν εκείνοι, όμως, τότε;) Δεν ξέρω γιατί. Τί να πω ...; Δεν ξέρω. Είχαν μάθει εδώ τα παιδιά και δεν θέλανε να πάνε να καθίσουν κάτω, ίσως και επειδή τους θύμιζε και το σπίτι εκεί που ζούσαν με τη μαμά. Ύστερα και τα πράγματα περισσότερο από κει και ίσως και γι' αυτό. Ένας λόγος, δηλαδή, που δεν θέλανε και κάτω να πάνε να μείνουν, ήταν και αυτός, αλλά και το περισσότερο, μας είχαν μάθει εμάς! Είχαν ζήσει τα παιδιά από την αρχή εδώ με μας. Κατάλαβες; Και μας νιώθανε πιο δεμένα τα παιδιά με μας, παρά μ' αυτούς. Ήταν και πιο μεγάλοι στην ηλικία τώρα εκείνοι από μας και όσο να' ναι ... καταλαβαίνεις. Όχι ότι δεν τα' αγαπούσαν τα παιδιά. Τα αγαπούσαν και αυτοί.⁴

Ως προς την ίδια ερώτηση, έγινε σύγκριση σε 11 περιπτώσεις οικογενειών, στις οποίες απάντησαν τα εγγόνια και τουλάχιστον ένας από τους παππούδες. Διαπιστώθηκε λοιπόν ότι, υπήρχε ομοφωνία στις απαντήσεις που δόθηκαν, αφού για όσα εγγόνια απάντησαν αρνητικά ως προς την ύπαρξη άλλων παππούδων (5/11), ίσχυε κατά τα λεγόμενα των δικών τους παππούδων είτε ότι οι άλλοι παππούδες τους δεν ζούσαν είτε ότι τα εγγόνια με τους παππούδες τους δεν είχαν καμία σχέση με εκείνους.

Τα εγγόνια που έδωσαν θετική απάντηση όσον αφορά την ύπαρξη των γονέων του άλλου γονέα τους (6/11), ναι μεν συμφωνούσαν ως προς αυτήν την απάντησή

¹ Ερ/γιο 21: ερώτ.100, σ.21.

² Ερ/γιο 24: ερώτ.100, σ.21.

³ Ερ/γιο 26: ερώτ.100, σ.21.

⁴ Ερ/γιο 9: ερώτ.100, σ.21.

τους με τους δικούς τους παππούδες, αλλά όχι όλα ως προς την αιτιολογία που έδωσαν και οι δύο πλευρές (4/6).

Ε, έναν. Ε, γιατί ο άλλος δεν μπορεί. (Γιατί;) Δεν μπορεί, γιατί ο άλλος δεν μπορεί να μας φροντίσει, γιατί άμα ... γιατί, γιατί δεν μπορεί να με βγάλει έξω, ε, δεν μπορεί να με πηγαίνει βόλτες, η γιαγιά μου πρέπει να βλέπει τηλεόραση και εγώ δεν θα μπορώ να πηγαίνω πουθενά, ούτε θα μπορούν να με διαβάσουν.¹

[Ο παππούς:] Έχει και άλλες δουλειές να κάνει. [Η γιαγιά:] Είχε το άλλο το εγγόνι.²

Γιατί εκείνη δε μπορεί, γιατί ήταν στο νοσοκομείο με οξυγόνο.³

Υπήρξαν ωστόσο περιπτώσεις εγγονιών (2/6), που έδωσαν την ίδια απάντηση με τους παππούδες τους, οπότε επιβεβαιώθηκαν τα λεγόμενά τους. Τα μέλη της μιας οικογένειας δεν μπορούσαν να το αιτιολογήσουν, ενώ της άλλης σε καμία περίπτωση τα εγγόνια δεν θα έφευγαν από το σπίτι τους.

Ε..., [υπάρχει] μια γιαγιά, η μητέρα της μάνας μου. Δεν μπορούσε να με αναλάβει εκείνη, γιατί, γιατί μέναν ξεχ... σε άλλο χωριό, σε άλλο σπίτι και με το θείο μου, το γιο της και δεν θα πηγαίναμε δηλαδή, να πάμε δηλαδή. Δεν θα φεύγαμε από το σπίτι μας.⁴

Σε μια περίπτωση στην οποία δεν έγινε σύγκριση της απάντησης του εγγονιού και των παππούδων του γιατί αυτοί είχαν αποβιώσει, το εγγόνι έδωσε τη δική του ερμηνεία.

Όχι. (Ε, πιο παλιά όταν ήσουν μικρή;) Είχα μια ... τη γιαγιά μου από τον πατέρα μου. (Γιατί δεν σε ανέλαβε εκείνη;) Γιατί ανέλαβε την αδερφή μου. Και με ήθελε η γιαγιά μου αυτή που μεγάλωσε τώρα. Δεν ήθελε να πάω στον πατέρα μου πέρα, όπως πήγε η αδελφή μου, ε, και επειδή ήταν και πιο μεγάλη η αδερφή μου και είχε και το όνομα της άλλης γιαγιάς μου και πήγε εκεί η αδερφή μου και εγώ έμεινα εδώ.⁵

Οι γονείς των παιδιών (που απάντησαν) και οι παππούδες, φαίνεται ότι, δεν είχαν πολλές εναλλακτικές λύσεις όσον αφορά την ανάθεση των παιδιών τους σε άλλο άτομο όταν οι ίδιοι δεν μπορούσαν να τα φροντίζουν, στην περίπτωση που οι γονείς του άλλου γονέα ήταν αρκετά ηλικιωμένοι ή δεν ζούσαν πια (εδώ, δυο από τις τρεις οικογένειες, στις οποίες απάντησαν και οι γονείς των παιδιών). Ειδικά, στην μια περίπτωση, ο ένας από τους γονείς, επειδή αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα υγείας και διαισθανόταν τη λήξη της ζωής του, είχε αφήσει ως παρακαταθήκη και ως όρο στον άλλο γονέα, την δική του επιθυμία και επιλογή του προσώπου που θα ήθελε να τον υποκαταστήσει μετά τον θάνατό του.

Μετά το θάνατο της συζύγου, ο πατέρας μου πέθανε από ανακοπή, μετά από έξι μήνες. Εντάξει, δεν το είχανε, όχι δεν το είχαν αναλάβει ..., εντάξει, ήταν και κάποια θέληση της γυναίκας μου, ξέρετε, πως μου το είχε αφήσει σαν διαθήκη, κατά κάποιο τρόπο συμβολική, και κατάρρα, τα παιδιά να τα αναλάβουν οι δικοί της γονείς, επειδή θα χάναν το μοναδικό τους παιδί. Γιατί η γυναίκα μου είχε καταλάβει τι είχε και ήξερε. Εντάξει, και κάπου ήταν ..., μου το είχε βάλει σαν νόμο αυτό. Τα παιδιά να τα αναλάβουν να τα μεγαλώσουν οι δικοί της οι γονείς. Έπειτα, οι δικοί μου οι γονείς ήταν και μεγαλύτεροι σε ηλικία, με λιγότερες τις φυσικές ικανότητες για να αναλάβουν τα παιδιά. Έπειτα, είχε και πρόβλημα υγείας ο πατέρας μου -είδες μετά από

¹ Ερ/γιο παιδιού 8: ερώτ.82, σ.18. Η απάντηση των παππούδων αναφέρεται παραπάνω.

² Ερ/γιο 4: ερώτ.100, σ.21. Το α' παιδί, το αγόρι, το μεγάλωσε η συμπεθέρα & η μαμά του παιδιού.

³ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.82, σ.18.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 22: ερώτ.82, σ.18.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.82, σ.18.

έξι μήνες πέθανε- λογικό ήταν, τα αναλάβανε αυτοί οι παππούδες και εγώ φυσικά.¹

Παρατηρήθηκε πάντως, ακόμη και άγνοια ως προς την ύπαρξη των άλλων παππούδων, και αφού δεν είχε τύχει σε ένα παιδί να τους γνωρίσει, απάντησε πως δεν είχε άλλους παππούδες. Ο γονέας του διαβεβαίωσε για το ακριβώς αντίθετο· ο ένας όντως δεν ζούσε, ενώ ο άλλος ήταν ηλικιωμένος. Το αποτέλεσμα πάντως ήταν το ίδιο και συγκλίνει με ό,τι είχε ειπωθεί και σε προηγούμενη αναφορά. Δηλαδή, το ζευγάρι επιλέγει την ανάθεση των παιδιών του στους πιο νέους παππούδες, γιατί σε αυτούς η προοπτική του θανάτου είναι πιο μακριά.

2.9.4 Διαφοροποίηση ή μη των σχέσεων των μελών των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών με άλλα συγγενικά πρόσωπα

Όποιοι και να ήταν οι λόγοι που οι άλλοι παππούδες δεν ανέλαβαν τα εγγόνια τους, γεγονός ήταν ότι, αφού τα παιδιά ανατέθηκαν στους συγκεκριμένους παππούδες, θα έπρεπε να μελετηθεί η πιθανότητα διαφοροποίησης των σχέσεών τους με όλα τα μέλη του κοινωνικού περιβάλλοντός τους. Μετά την ανάληψη της φροντίδας του εγγονιού, οι σχέσεις στο εσωτερικό του ζευγαριού των παππούδων δεν φάνηκε να αλλάζουν καθόλου (28 ή 84,84%) είτε γιατί όντως δεν υπέστησαν κάποιου είδους διαφοροποίηση (23 ή 69,69 %) είτε επειδή ο σύντροφος δεν ήταν εν ζωή (5 ή 15,15%, αν και όπως αναφέρθηκε αρχικά, ο αριθμός των παππούδων και των γιαγιάδων που ήταν σε κατάσταση χρειάς έφτανε στους 13 από τις συνολικά 35 οικογένειες). Το ποσοστό που ανέφερε ότι, παρουσιάστηκαν μεγάλες αλλαγές στις σχέσεις με τον σύντροφό του ήταν μικρό (4 ή 12,12%), ενώ μόνο σε μια οικογένεια οι σχέσεις με τον σύζυγο είχαν επηρεαστεί λίγο (1 ή 3,03%).

Στα ίδια περίπου επίπεδα κινήθηκε και η διαφοροποίηση των σχέσεων των παππούδων με τον πατέρα του παιδιού, αφού σε ορισμένες οικογένειες παρουσιαζόταν ως μικρή (1 ή 3,03%), σε άλλες μέτρια (1 ή 3,03%) ή μεγάλη (4 ή 12,12%), ενώ στο μεγαλύτερο ποσοστό απουσίαζαν παντελώς οι μεταξύ τους σχέσεις (23 ή 69,69 %) ή ο πατέρας του παιδιού δεν ζούσε (4 ή 12,12%). Σε μια περίπτωση φάνηκε πως, η διατήρηση κάποιου είδους σχέσεων με τον πατέρα υποκινούνταν από βαθύτερα κίνητρα:

(Όσον αφορά τον πατέρα) Έχουμε παράπονα, αλλά δεν μιλάμε για να μη μας πάρει τα παιδιά, γιατί έχουμε δεθεί.²

Ως προς τις μητέρες, το ποσοστό εκείνων που είχαν αποβιώσει (7 ή 21,21%) ήταν λίγο μεγαλύτερο σε σχέση με εκείνο των αντρών. Όσον αφορά τις υπόλοιπες μητέρες, οι σχέσεις τους με τους μισούς και πλέον παππούδες (18 ή 54,54%) δεν είχαν επηρεαστεί καθόλου, ενώ όπου αυτό παρατηρήθηκε, έγινε ελάχιστα αισθητό (5 ή 15,15%) ή πολύ, αλλά σε αμελητέα συχνότητα (1 ή 3,03%).

Οι σχέσεις μεταξύ των παππούδων και των παιδιών που δεν ζούσαν πλέον μαζί με τους γονείς τους, φαίνονταν να μένουν ανεπηρέαστες μπροστά στις όποιες αλλαγές της οικογένειάς τους είτε γιατί απλά τίποτα δεν άλλαζε (18 ή 54,54%) είτε γιατί δεν υπήρχαν αδέρφια του εγγονιού το οποίο είχαν αναλάβει (14 ή 42, 42%).

Ο τρόπος με τον οποίον αλληλεπιδρούσαν οι οικογένειες καταγωγής-προέλευσης των συζύγων έμεινε ανέπαφος μπροστά στις τροποποιήσεις που υπέστη η πυρηνική οικογένεια. Το ίδιο δήλωσε και μια μητέρα για τα πεθερικά της:

¹ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.88, σ.20.

² Ερ/γιο 9: ερώτ.102, σ.22.

Μετά χώρισα και δεν είχα επαφές.¹

Οι σχέσεις τους δεν επηρεάζονταν καθόλου, ίσως γιατί μπορεί να εξέλειπαν λόγω έλλειψης διάθεσης για μεταξύ τους συναναστροφές και κοινωνικές επαφές (άλλο παππού 16 ή 48,48% και άλλη γιαγιά 26 ή 78,78 %) ή δεν υφίσταντο καν λόγω απουσίας των άλλων παππούδων (15 ή 45,45% και 6 ή 18,18% για τον παππού και την γιαγιά αντίστοιχα). Το δεύτερο, δεν είναι κάτι που προκαλεί εντύπωση, αφού δικαιολογεί κατά κάποιον τρόπο τους λόγους εναπόθεσης της φροντίδας των εγγονιών στους συγκεκριμένους παππούδες.

Οι παππούδες στην πλειοψηφία τους (24 ή 72,72%), δεν θεωρούσαν πως, η ανάληψη της φροντίδας των εγγονιών τους επηρέασε τις σχέσεις τους με τις θείες και τους θείους του παιδιού. Όπου αυτό παρατηρήθηκε (6 ή 18,18% και, 1 ή 3,03% πολύ και πάρα πολύ, αντίστοιχα), η αίσθηση που αποκόμιζαν οι παππούδες ήταν ότι, τα πρόσωπα αυτά ήταν είτε θετικά είτε αρνητικά διατεθειμένα απέναντί τους ανάλογα με την περίπτωση κάθε οικογένειας:

Ανοιξαν στο παιδί βιβλιάρια με χρήματα.²

[Άλλαξαν πολύ] Ζήλευαν.³

Ως προς τα παιδιά των παραπάνω θείων, η στάση που τηρούσαν τα ξαδέρφια του εγγονιού απέναντί του και απέναντι στους παππούδες τους, ήταν σχεδόν πανομοιότυπη με εκείνη των γονέων τους:

[Άλλαξαν πολύ] Ζήλευαν.⁴

Ήρθαμε πιο κοντά. Ήμασταν σαν αδέρφια.⁵

Είναι μικρά σε ηλικία.⁶

Επάνω στο ίδιο θέμα, στην έρευνα του GIBSON (1999) φάνηκε ότι, οι σχέσεις στο εσωτερικό της ευρύτερης οικογένειας διαταράχθηκαν, μιας και ορισμένοι συγγενείς (συγκεκριμένα τα άλλα παιδιά των παππούδων) εκδήλωσαν παράπονα και συμπτώματα ζήλιας και θυμού λόγω του γεγονότος ότι, ένιωσαν παραμελημένοι από την πλευρά των παππούδων ή έστω ότι δεν ελάμβαναν ίση μεταχείριση από τους παππούδες σε σύγκριση με ό,τι έκαναν για τα εγγόνια που φρόντιζαν. Αντίθετα, άλλοι υποστήριξαν τους παππούδες για το εγχείρημά τους.⁷

Εδώ, οι σχέσεις των παππούδων με τα άλλα εγγόνια τους είτε δεν υπήρχαν, γιατί δεν υπήρχαν εγγόνια (12 ή 36,36%) είτε δεν άλλαξαν καθόλου (18 ή 54,54%).

[Δεν επηρεάστηκαν καθόλου] Μεγάλωσαν μαζί.⁸

Οι περιπτώσεις στις οποίες οι παππούδες είχαν την αίσθηση ότι οι σχέσεις τους με τα άλλα εγγόνια τους επηρεάστηκαν πολύ, πάρα πολύ ή ελάχιστα ήταν μεμονωμένες (1 ή 3,03% σε ίσο ποσοστό).

Ως προς τους υπόλοιπους συγγενείς των παππούδων, οι σχέσεις δεν είχαν επηρεαστεί σχεδόν διόλου (32 ή 96,96%), ενώ μόνο σε μια περίπτωση αναφέρθηκε ότι άλλαξαν και μάλιστα πάρα πολύ. Αυτό μπορεί να αποδοθεί στην γενικότητα του όρου «άλλοι συγγενείς» και στην αδυναμία των παππούδων να δώσουν μια συγκεκριμένη απάντηση μην έχοντας συγκεκριμένα πρόσωπα στο μυαλό τους.

¹ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.89, σ.20.

² Ερ/γιο 31: ερώτ.102, σ.22.

³ Ερ/γιο 26: ερώτ.102, σ.22.

⁴ Ερ/γιο 26: ερώτ.102, σ.22.

⁵ Ερ/γιο 15: ερώτ.83, σ.18.

⁶ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.89, σ.20.

⁷ GIBSON: ό.π., 1999, p.337.

⁸ Ερ/γιο 10: ερώτ.102, σ.22.

Αλλά και από την πλευρά των εγγονιών, τα περισσότερα δεν είχαν παρατηρήσει κάποια αλλαγή στις σχέσεις τους με τον πατέρα τους (9/13), τη μητέρα τους (7/13), τον παππού ή τη γιαγιά τους (8/13), τις θείες και τους θείους τους (9/13), τα ξαδέλφια τους (7/13) ή άλλους συγγενείς τους (11/13). Εξάλλου, σε μερικές από αυτές τις περιπτώσεις, τα παραπάνω άτομα δεν υπήρχαν καν (γεγονός που αφορούσε περισσότερο τον άλλο παππού και την άλλη γιαγιά τους, 9/13 και 6/13 αντίστοιχα). Πλην των ελαχίστων εξαιρέσεων (τριών παιδιών) που παρατηρήθηκε επιδείνωση στις σχέσεις του παιδιού με ένα μεμονωμένο άτομο της οικογένειάς του, σε ό,τι αφορά όλα τα υπόλοιπα εγγόνια, οι σχέσεις τους βελτιώθηκαν σε μεγάλο ή υπέρτατο βαθμό με τα άτομα που τα περιέβαλαν.

[Γιαγιά:] Πιο πολλή αγάπη.¹

Τέλος, επειδή οι γονείς που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν μόνο τρεις, δεν θα μπορούσε να διαφανεί κάποια τάση σε ό,τι αφορά την επίδραση που άσκησε στις σχέσεις τους με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους η απόσπασή τους από αυτήν.

2.9.5 Κοινωνικές δυσκολίες ή προβλήματα

Η νέα μορφή οικογένειας θα μπορούσε να είχε σχεδόν ίσες πιθανότητες διευκόλυνσης ή δυσχέρειας της οικογενειακής κοινωνικότητας. Όταν ερωτήθηκαν οι ηλικιωμένοι σχετικά με αλλαγές που τυχόν παρατηρήθηκαν στο κοινωνικό τους δίκτυο εξαιτίας της ανάληψης αυτού του ρόλου τους, αρκετοί απάντησαν πως δεν παρατήρησαν κάποια αλλαγή στη ζωή τους, ενώ άλλοι επεσήμαναν πως υπήρξε διαφοροποίηση, αφού μειώθηκαν οι κοινωνικές τους επαφές. Τριάντα μία οικογένειες (38/42 παππούδες ή 90,47%) δήλωσαν ότι, δεν αντιμετώπιζαν κανένα απολύτως κοινωνικό πρόβλημα που να σχετιζόταν με τους ίδιους, τα εγγόνια τους ή τα παιδιά τους. Κάποιοι από αυτούς ένιωσαν την ανάγκη να προσθέσουν σχόλια στην απάντησή τους, όπως π.χ. ότι δεν τους ένοιαζε τί θα πει ο κόσμος (4/42 ή 9,52%) ή ότι δεν είχαν πειράξει κανέναν και δεν είχαν δώσει δικαιώματα, οπότε είχαν τη συνείδησή τους ήσυχη (3/42 ή 7,14%).

(Να πει κάποιος κάτι άσχημο;) [Παπούς:] Κοίταξε να δεις... [Γιαγιά:] Ε, αυτά συμβαίνουν. [Παπούς:] Αυτά συμβαίνουν, αλλά όχι προσωπικά. Δεν έρχεται ο άλλος να σου πει: «Ξέρεις τίποτα, εκείνο κι εκείνο». Μέχρι τώρα δεν μας έχουν... και έχουμε τη συνείδησή μας αναπαυμένη, ότι δεν πείραξα τον τάδε ή την τάδε, ξέρω' γω και λοιπά, και να' ρθουν στο σπίτι να μου πουν: «Ξέρεις τίποτα Σ. {επίθετο παππού}, μου χρωστάς 5 δραχμούλες ή μου έκανες εκείνο ή μου' πες μια κουβέντα». Αυτό δεν έχει συμβεί. [Γιαγιά:] Νηστικοί μπορεί να καθίσουμε. [Παπούς:] Μέχρι σήμερα. [Γιαγιά:] Δικαιώματα δε δίνουμε. [Παπούς:] Θέλουμε να έχουμε τη συνείδησή μας αναπαυμένη, διότι το πνεύμα που ασπάζονται, είναι στην ανωτέρα δύναμη. (Με συγγενείς και τέτοια να έχουν ξεκόψει σχέσεις, δηλαδή να μειωθούν οι σχέσεις λόγω του ότι είχατε το παιδί;) [Γιαγιά:] Όχι. [Παπούς:] Όχι, όχι, όχι κανένα πρόβλημα.²

Αυτά δε λείπουν, μάνα μου. Δε λείπουν αυτά. Ο παπούς είχε με τα αδέλφια του εδώ, για τα μοιράδια. (Για τα παιδιά;) Όχι, κανένας. Τα παιδιά τί να τους κάνουν; (Να σας πουν κάτι άσχημο, ή επειδή είχατε εδώ τα παιδιά, να έχετε κόψει επαφές, να έχουν αραιώσει οι επαφές σας;) Αυτό όποιος το έκανε, το έκανε, να μην έχει ούτε ζωή απάνω του. Τί να πω εγώ; Τί είπε ο γαμπρός και τί είπε η νύφη και τί είπε αυτός; Ό,τι θέλουν, ας πουν. Είναι τα παιδιά μου [εγγόνια] καλά; Δουλεύουν;³

¹ Ερ/γιο 15: ερώτ.83, σ.18.

² Ερ/γιο 10: ερώτ.111, σ.24.

³ Ερ/γιο 22: ερώτ.111, σ.24.

Η νέα κατάσταση που βίωναν οι παππούδες, ήταν κάτι το οποίο γνώριζε το περιβάλλον τους (2/42 ή 4,76%) και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις, τους επιδοκίμαζαν με θετικά σχόλια-επαίνους που έφταναν έως την απόδοση συγχαρητηρίων στους παππούδες, επειδή είχαν αναλάβει και έφερναν εις πέρας ένα τόσο δύσκολο έργο (3/42 ή 7,14%).

Ε, εντάξει. Όχι, στα παιδιά δε λένε τίποτα, όχι, όχι ούτε και σε μας. Ίσα-ίσα, μπορώ να σου πω ότι, μας δίνανε όλοι συγχαρητήρια και γι' αυτό το έργο, δηλαδή, που έχουμε αναλάβει, εδώ που τα λέμε. Γιατί είναι και δύσκολα, εδώ που τα λέμε, τα πράγματα, γιατί αναλαμβάνεις κάποια μεγάλη ευθύνη και μεγάλο ρίσκο, αλλά βάση απ' την αγάπη που έχουμε για τα παιδιά και τα δύο και στον άντρα μου, δηλαδή. Και όντως αναλάβαμε αυτό, γιατί έπρεπε ..., δηλαδή, είμαι εκατό τα εκατό σίγουρη ότι, τα έχουμε εμείς στα χέρια μας τα παιδιά, παρά να ξέρω ότι είναι κάπου αλλού και να μην περνάνε καλά. Καλά φυσικά, τον πατέρα και τη μητέρα άμα τους είχανε, δε θα με ένοιαζε καθόλου. Αλλά τώρα, αφού δεν υπάρχει, ποιός θα τ' αναλάβει αυτά τα παιδιά; Είμαι εκατό τοις εκατό απόλυτα σίγουρη δηλαδή, που τα έχω εδώ πέρα και αισθάνομαι σίγουρη απ' αυτή τη μεριά.

Έστω και αν εδώ, η γιαγιά δεν εντόπισε την ύπαρξη κανενός κοινωνικού προβλήματος, σε άλλο σημείο της συνέντευξης είχε δηλώσει πως ένιωθε μοναξιά, γιατί όπως είπε:

Μου' λειψαν οι φίλες ..., να πιείς έναν καφέ ...¹

Στους παππούδες της παραπάνω οικογένειας προστίθενται και δύο άτομα (2/42 ή 4,76%) άλλων οικογενειών, τα οποία αντέφασκαν, γιατί αν και αρχικά δήλωσαν πως δεν είχαν κανένα απολύτως πρόβλημα, στην εξέλιξη του λόγου τους διαφάνηκε ότι, είχαν επηρεαστεί οι σχέσεις τους με συγγενείς ή/και φίλους τους.

(Να πουν κάτι άσχημο;) Κανένας. (Επειδή είχατε εδώ τα παιδιά ...) Μας ζηλεύανε. (Ποιός;) Συγγενείς μου. (Δηλαδή, επειδή είχατε τα παιδιά;) Επειδή είχα τα παιδιά, βέβαια, και ήμουν απασχολημένη με τα παιδιά. (Για ποιόν λόγο;) Ε, για ποιό λόγο; Άμα θα ήμουν ελεύθερη, θα ήταν καλά για κείνους, τέλος πάντων, για την παρέα τους, ήταν πολύτιμη. Ο καθένας ... (Η επειδή είχατε τα παιδιά να είχατε ξεκόψει;) Όχι, δεν είχα ξεκόψει τελείως από τους συγγενείς, δεν είχα να πω, τέλος πάντων, ότι ... Πήγαινα, αλλά δεν μπορούσα να πήγαινα, όσο ήμουν με τα ... Όσο ήμουνα ελεύθερη έλεγα: «Πού; Α! Θα πάω στην αδελφή μου ή θα πάω στον αδελφό μου», ξέρω' γω, ενώ όταν είχα τα παιδιά δεν μπορούσα να το πω αυτό το πράγμα. Για να πάω, θα πήγαινα, οπότε θα είχα την ευκαιρία, μαζί με τα παιδιά. Μόνη μου ποτέ.²

Όχι, τα παιδιά τα θέλαμε εμείς. Τα παιδιά τα θέλαμε. (Όχι, να πουν κάποιοι απ' έξω ...) Τί να πουν; Τί να πουν; (Να πουν κάτι άσχημο για σας ή για τα παιδιά ή για τη μάνα ή για τον πατέρα;) Τί να πουν; Για τη μάνα, λένε και τώρα, αφού φέρνει εδώ, και προχθές μου έκαναν παρατήρηση. Κατάλαβες; Ήρθαν κάνα δυο παιδιά εδώ και μου έκαναν παρατήρηση. (Δηλαδή;) Κοίταξε να σου πω: Γιατί έχουν το δικαίωμα να μας διώξουν από δω. (Γιατί;) Η πολυκατοικία, άμα μαζέψει κόσμο ναρκομανείς, έχει το δικαίωμα να μας διώξουν από δω. Κατάλαβες; Ναι, άμα πάνε στην αστυνομία, άμα πάνε τώρα, μπορεί να μας διώξουν από το σπίτι. [Παππούς:] Και οι αστυνομικοί είναι οι περισσότεροι. (Και γιατί σας δημιούργησαν πρόβλημα;) Κοίταξε να σου πω: εδώ δε θέλουν ..., θέλουν να' ρθεις εσύ; Ναι. Να' ρθει η Κ. {μητέρα}; Ναι. Να' ρθω εγώ; Ναι. Να' ρθει ο Α. {παππούς}; Ναι. Αλλά τα παιδιά τα ναρκομανή δεν τα θέλουν εδώ. Αφού όσο να' ναι, πίνουν ηρωίνη και μας κοιτάνε με άγριο μάτι. (Αυτό επηρέασε και τις σχέσεις με συγγενείς; Δηλαδή να κόψουν σχέσεις μαζί σας;) Εμ, βεβαίως! (Τί έκαναν δηλαδή;) Ε, δε' θελαν

¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.111, σ.24. Ερ/γιο 9: ερώτ.81, σ.17.

² Ερ/γιο 27: ερώτ.111, σ.24.

να έρχομαι. Εγώ έχω έναν αδελφό και λέω: «Θα' ρθω και εγώ καμιά φορά» και μ' λέει: «Δε θα' ρθεις! Στο σπίτι μου δε θα' ρθεις!» Κατάλαβες; Διότι να μην πουν ότι ... Δε θέλει. Κατάλαβες; Μα αυτό είναι. Δεν έχεις; Έχεις! Και εδώ όλη μέρα μάθημα της κάνω [της μητέρας]. Της λέω: «Μη φέρνεις κόσμο εδώ. Δεν ξέρω, έξω. Τραβάτε σε μια μεριά να μη σας δει κανένας. Εδώ μη φέρνεις κανέναν. Καταλαβαίνεις; Άλλος έχει παιδιά, άλλος έχει αυτό, άλλος έχει εκείνο και δε θέλουνε. Δε θέ-λου-νε».¹

Σύνηθες φαινόμενο στη ζωή των τοξικομανών είναι η φυγή τους από την πατρική οικογενειακή εστία είτε επειδή ο δικός τους τρόπος ζωής δεν συμβαδίζει με εκείνον της οικογένειάς τους και επιλέγουν τη συμβίωση με άτομα παρόμοιας νοοτροπίας είτε μετά από έντονη σύγκρουση με τα μέλη της οικογένειάς τους είτε επειδή έχουν σκοπό να εκβιάσουν τους γονείς τους για να επιτύχουν τις επιδιώξεις τους. Στην ίδια συχνότητα όμως, παρατηρείται η επιστροφή τους σε αυτήν (την οικογένειά τους):

- είτε λόγω προβλημάτων που έχουν με την αστυνομία.
- είτε επειδή βαρέθηκαν την εξάρτησή τους από τις ουσίες και τον γενικότερο τρόπο ζωής τους.
- είτε επειδή αρρώστησαν.
- είτε επειδή το οικογενειακό περιβάλλον τούς πίεσε σε υπερβολικό βαθμό.
- είτε επειδή ικανοποιήθηκαν οι όροι που είχαν θέσει.
- είτε λόγω οικονομικών δυσχερειών (ξέμειναν από χρήματα).

Το βήμα τους είναι μετέωρο μεταξύ της επιθυμίας τους για ανεξαρτησία που εκδηλώνεται με την φυγή, και της ανάγκης τους για εξάρτηση και στενό δέσιμο με την οικογένειά τους που είναι εμφανές στην αδυναμία εγκατάλειψης της οικογενειακής στέγης με τις δεδομένες κάθε φορά επιστροφές-πισωγυρίσματα που κάνουν σε αυτήν.²

Άλλοι παππούδες (2/42 ή 4,76%) πάλι, είχαν συναίσθηση της κατάστασης και παραδέχονταν ευθαρσώς την διαφοροποίηση των κοινωνικών επαφών τους με συγγενικά και φιλικά πρόσωπα από τη στιγμή που ανέλαβαν τα εγγόνια τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εκεί όπου είχαν ριζώσει αναχρονιστικές στάσεις και αντιλήψεις, το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον βρισκόταν απροετοίμαστο να αποδεχτεί μια νέα κατάσταση, ή δομή όπως οι κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες.

Ε, έχουν πει πράγματα. Σαν είπανε; Αυτοί τα' παν, αυτοί τα άκουσαν. (Έχουν μειωθεί οι σχέσεις σας με συγγενείς ή φίλους;) Πολύ, ναι πολύ, πάρα πολύ.³

Όχι, δεν είχα προβλήματα υγείας, όταν πήρα το παιδί και ήμουν και είμαι, ας πούμε, καλά όσο μπορεί να είμαι καλά, ε..., το μόνο, ας πούμε, οι συγγενείς αρχίσαν να λένε τα δικά τους, γιατί το ανέλαβα και να το κλείσετε σε ίδρυμα, δηλαδή πράγματα, τα οποία δεν αρμόζουν στο δικό μου χαρακτήρα, στο δικό μου άτομο, αλλά δε θα το ήθελε ούτε ο γιός μου πιστεύω και θέλω να πιστεύω ούτε και η μάνα θα ήθελε να το δώσουμε το μωρό σε κάποιο ίδρυμα.⁴

Οι κοινωνικές αντιλήψεις που επικρατούν στον Ελληνικό χώρο, ευνοούν τη διαιώνιση των προκαταλήψεων και συνεχίζουν τη διαδικασία εκκόλαψής τους στις κλειστές κοινωνίες της επαρχίας. Το πραγματικό ενδιαφέρον ενός ειδικού που ασχολείται με θέματα που άπτονται της οικογένειας, διαφέρει κατά πολύ από το

¹ Ερ/γιο 32: ερώτ.111, σ.24.

² ΜΑΤΣΑ: ό.π., 1997, σ.52-53.

³ Ερ/γιο 23: ερώτ.111, σ.24.

⁴ Ερ/γιο 16: ερώτ.111, σ.24.

ενδιαφέρον που θα δείξουν τα άτομα που παρακινούνται σε αυτήν την κίνηση από περιέργεια και διάθεση άσκησης κριτικής.¹ Η διαδικασία κοινωνικοποίησης του παιδιού, όμως, δυσχεραίνεται μέσα σε ένα δύσβατο και προκατειλημμένο κοινωνικό περιβάλλον.

(Κοινωνικά, δηλαδή, είχατε αυτό το πρόβλημα που μου είπατε όσον αφορά την κυρία; Έχετε ακούσει κάποια άλλα σχόλια;) Κοίταξε, σχόλια πολλά έχω ακούσει από τα αδέρφια μου, τα οποία, εντάξει, έχουν σταματήσει πια, γιατί τους είπα μερικά πράγματα, ας πούμε, που τα καταλάβανε, ότι δεν έπρεπε από την αρχή να το δεχτώ, δεν έπρεπε να το κρατήσω, όχι με κακή πρόθεση, γιατί, ας πούμε, υπήρχε το πρόβλημα αυτό της υγείας. Επειδή είμαι άνθρωπος, ο οποίος αγχώνεται πάρα πολύ, άσχετο, αν δεν το δείχνω, δε μπορεί να με καταλάβει ο άλλος, τότε είμαι αγχωμένη, τότε είμαι χαρούμενη, τότε είμαι ευτυχισμένη, τότε... Δε μπορεί να με καταλάβει ποτέ κανένας, ας πούμε. Εντάξει, τώρα έχουν ηρεμήσει τα πράγματα, όλοι ρωτάνε στο τηλέφωνο, που παίρνουν: «Τί κάνει το μωρό μας; Φίλησέ το μας». Τέλος πάντων, μεγαλώνοντας κι έχουν δει και φωτογραφίες, έχει αλλάξει η συμπεριφορά τους.²

Η ίδια γιαγιά και σε άλλη ερώτηση, σχετικά με το αν ένιωθε ότι είχε θυσιαστεί για το εγγόνι της, έδωσε τέτοια απάντηση που υποδήλωνε τον περιορισμό των κοινωνικών της επαφών:

«Δεν μπορώ να πάω ούτε στην αδελφή μου ούτε πουθενά».³

Πάντως, παρά τη διαβεβαίωση των παππούδων ότι, η ζωή τους δεν είχε διαφοροποιηθεί μετά την ανάληψη της φροντίδας των εγγονιών τους και πέρα από την παραδοχή ορισμένων παππούδων - γιαγιάδων ότι είχε επηρεασθεί αρνητικά η ζωή τους, φαίνεται ότι, υπήρχαν διαφοροποιήσεις οι οποίες είχαν την *μορφή αλλαγών και όχι προβλημάτων*, έτσι ώστε δεν γίνονταν συνειδητές από τους παππούδες και τις γιαγιάδες που έλαβαν μέρος στην έρευνα. Γι' αυτό, σε διευκρινιστική ερώτηση της ερευνήτριας για εμβάθυνση στο συγκεκριμένο ζήτημα, από τις απαντήσεις ορισμένων ατόμων που δήλωναν πως δεν είχαν κανένα πρόβλημα κοινωνικό, έρχονταν στην επιφάνεια θέματα που αφορούσαν την μείωση ή επιδείνωση των σχέσεών τους με συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα της οικογένειας των παππούδων (3/42 ή 7,14%), καθώς επίσης και η απώλεια της ελευθερίας των κινήσεών τους ως προς τις κοινωνικές τους επαφές (4/42 ή 9,52%).

(Δυσκολίες ή προβλήματα, να έχουν πει κάτι άσχημο;) [Γιαγιά:] Όχι τίποτα, τίποτα, όχι. (Να αισθανθεί άσχημα το παιδί, επειδή το μεγαλώνετε εσείς;) Όχι, ήταν μικρό, δεν... (Οι συγγενείς να ζηλέψουν;) [Γιαγιά:] Όχι, δεν... [Παππούς:] Τίποτα, τέτοια προβλήματα... [Γιαγιά:] Δεν έχουμε τέτοια... (Η να έχετε ξεκόψει από τους συγγενείς;) [Γιαγιά:] Να ξεκόψω για ποιό λόγο; Ξεκόβεις, γιατί δε μπορείς να πας λόγω χρόνου, λόγω να έχεις ... Τίποτα άλλο. Τί να σου πω; (Επειδή είχατε να φροντίζετε το εγγονάκι δεν είχατε πολύ χρόνο..;) [Γιαγιά:] Ναι, όχι σκοπό... Τί ανάγκη έχεις τους συγγενείς και τί κάνω εγώ σπίτι μου; Η αδερφή μου η ίδια, ε..., τί δουλειά έχει να μου πει τί κάνω εγώ εδώ; Τί, ότι μεγαλώνω το εγγόνι μου;⁴

Δεν έχουμε με κανέναν, έτσι, τσακωθεί. Με τίποτα. Τώρα, αν θέλει ένας να κουτσομπολέψει στο δρόμο, να πει κουτσομπολιό για μένα, μπορεί να το πει, αλλά ... δεν έχω δώσει κανένα πρόσθετο δικαίωμα. (Όσον αφορά τις επισκέψεις σας, που μου λέγατε πριν για τη μητέρα σας ή συγγενείς, ότι δεν μπορούσατε να τους βλέπετε;) Όχι. Δεν είπα αυτό. Εγώ, οπότε θέλω τους βλέπω. Απλά λέω τη Γ.{εγγόνι}, την αφήνω στη μαμά της ... Όταν δεν έχω

¹ HOUTMAN: ό.π., 1999, p.146.

² Ερ/γιο 16: ερώτ.111, σ.24.

³ Ερ/γιο 16: ερώτ.121, σ.26.

⁴ Ερ/γιο 28: ερώτ.111, σ.24.

το κορίτσι εδώ, όταν δεν έχω το κορίτσι εδώ, ήμουν πιο άνετα και πήγαινα πιο ελεύθερα ... Τώρα να το πάρω από δω, να το πάω στη μάνα του, για να πάω, να μην την ταλαιπωρώ μαζί μου. Αυτό. Ούτε το παιδί έχω πρόβλημα για το παιδί ούτε στη μάνα μ'. Στη μάνα μ', να, θα πάω σε κάνα δύο μέρες πάλι. Απλά λέω ότι, μόνο και μόνο είμαι δεμένη τώρα. Πώς το λένε; Αυτό. Αλλιώς τι; Και πάλι γίνονται, όπου θέλω πηγαίνω, αλλά τ' αφήνω στη μαμά για να πάω. Περνάω, τ' αφήνω και πάω.¹

(Να γυρίσουν, να πούνε κάτι άσχημο για σας ή για το εγγόνι σας;) Ποτέ, ποτέ. (Η επειδή είχατε αναλάβει το εγγόνι, να έχετε ξεκόψει, να έχετε μειώσει τις σχέσεις σας με τους συγγενείς, δηλαδή να μην έχετε χρόνο να πάτε να τους δείτε;) Ναι, ναι, πολύ. (Μειώθηκαν οι σχέσεις σας;) Ε, βέβαια. Άμα έχεις ένα παιδί, πάει σχολείο. Μπορείς να το αφήσεις, να τ' αφήσεις να πάς εσύ κάπου; Δεν μπορώ. Περιμένω το παιδί να' ρθει, να φάμε, να διαβάσει και με τί. Αυτά στερηθήκαμε πάρα πολύ.²

Οι παππούδες ενίοτε οικειοθελώς απομακρύνονται από τα συγγενικά και φιλικά τους δίκτυα είτε γιατί ο νέος ρόλος έχει πολλές απαιτήσεις από άποψη χρόνου, οπότε δεν μπορούν να συμβαδίζουν με το πρόγραμμα των «ελεύθερων» παππούδων είτε γιατί οι παππούδες επιδιώκουν μια τέτοια στάση για λόγους ντροπής είτε για να κρύψουν τα ενδοοικογενειακά τους προβλήματα, προκειμένου να αποφύγουν τον κοινωνικό στιγματισμό και να προστατέψουν την εικόνα και την υπόληψη της οικογένειάς τους.

Τα εγγόνια, με ελάχιστες εξαιρέσεις (2/13), δήλωσαν πως δεν αντιμετώπιζαν ιδιαίτερα κοινωνικά προβλήματα που να τα αφορούσαν (11/13). Ίσως εκεί παρενέβαινε το προστατευτικό φίλτρο των παππούδων. Ο παραλληλισμός των συνεντεύξεων των παππούδων και των εγγονιών τους (11 οικογένειες) ενισχύει την παραπάνω άποψη των παιδιών, αφού όλοι οι παππούδες και τα εγγόνια τους υποστήριξαν πως δεν αντιμετώπισαν κανενός είδους κοινωνικό πρόβλημα, με εξαίρεση τα δύο παραπάνω εγγόνια.

Όχι, όχι, όχι δεν έχουν πει. Για τον πατέρα μου δεν έχουν ..., δεν μου μιλάνε κανέναν. Γιατί ξέρουν, και ειδικά εδώ στη γειτονιά ξέρουν την κατάσταση και δεν ... δεν μου αναφέρουν τίποτα. (Δεν είχατε προβλήματα δηλαδή;) Όχι, όχι.³

Για τα δύο παιδιά, όμως, που υπέστησαν την κοινωνική κριτική των συνομήλικων τους, φαίνεται ότι, επειδή και τα δύο εγγόνια ήταν σχολικής ηλικίας και είχαν βιώσει το διαζύγιο των γονέων τους, δεδομένου ότι το σχολείο αποτελεί έναν χώρο εκτός της περιοχής εμβέλειας προστασίας των γονέων και εδώ, των παππούδων, αυτό κατέστησε τα παιδιά πιο ευάλωτα σε χλευασμούς και αρνητικά κοινωνικά σχόλια από τις παρέες τους.

Όχι. Είχε έρθει ο πατέρας στο σχολείο για να πάρει τον αδερφό μου και είπαν οι φίλοι μου: «Κοιτάξτε», που μάλλον ο πατέρας με τη μάνα μου.⁴

Μου λεν: «Αει, εσύ δε μπορείς να ζεις με τη μάνα σου; Όλο ψέματα λέει ο αδερφός σου, ότι έχει πεθάνει [η μάνα]» και τέτοια.⁵

Τα κοινωνικά σχόλια με τη μορφή κοινωνικού προβλήματος δεν άγγιζαν καμία από τις τρεις γενεές της μιας από τις τρεις οικογένειες στις οποίες απάντησαν οι γονείς των παιδιών. Σύμφωνα με όσα είπε ο πατέρας του παιδιού και διασταυρώθηκαν και από τις απαντήσεις των υπόλοιπων μελών της οικογένειάς του,

¹ Ερ/γιο 11: ερώτ.111, σ.24.

² Ερ/γιο 35: ερώτ.111, σ.24.

³ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.90, σ.19.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 2: ερώτ.90, σ.19.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 4: ερώτ.90, σ.19.

δεν εισακούστηκαν κοινωνικά σχόλια που να αφορούσαν τα παιδιά του, ενώ σε ό,τι αφορούσε τον ίδιο και να υπήρξαν, δεν αποτελούσαν πρόβλημα.

Κοινωνικά προβλήματα όχι ..., από τη στιγμή ... Για τα παιδιά; Όχι για τα παιδιά. Όσον αφορά τα παιδιά, εννοείς; Τα παιδιά δεν θα αντιμετωπίσουν ούτε αντιμετωπίσαν κοινωνικά προβλήματα, γιατί ξέρουν πολύ καλά την κατάσταση που βιώνουν. Τους λείπει η μητέρα τους, ε, έχουν χωνέψει, έχουν καταλάβει αυτή την κατάσταση και πιστεύω ότι, αν δεν είναι εντελώς έτοιμα, είναι αρκετά έτοιμα, να αντιμετωπίσουν οποιοδήποτε κοινωνικό πρόβλημα ή οποιονδήποτε τους πει οτιδήποτε πάνω σ' αυτό, προσπαθήσει να τα μειώσει ή οτιδήποτε άλλο. Γιατί γνωρίζουν την κατάσταση πώς είναι. Δεν ζουν με όνειρο. (Εσείς είχατε κάποια προβλήματα κοινωνικά;) Κοινωνικά προβλήματα, εντάξει, όχι, δεν... Ούτε με κατέκρινε κανένας για τίποτα. Ούτε έκανα κάτι για να με κατακρίνουν. Ε, αντίθετα, ξέρεις, όταν ένας άντρας σε μια ηλικία μένει μόνος του και από γονείς και από σύζυγο, ε ..., εντάξει, σίγουρα σχόλια μπορεί να υπάρχουν, αλλά, εντάξει, για μένα δεν θεωρούνται τόσο κοινωνικό πρόβλημα, με την έννοια να με θίξει, να με χαλάσει ή να μου αλλάξει τη διάθεση. Εντάξει, από κει και πέρα, σε σχέση με τα παιδιά μου κοινωνικό πρόβλημα, όχι κανένα. Είναι φυσιολογικότητα. Πάμε, βγαίνουμε έξω, παίζουμε, πάμε στα Goody's, πάμε παντού, δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα. Ασφαλώς είναι δύο παιδιά απλά, όπως όλοι. Και στο κάτω-κάτω, εκεί που πας, άμα δεν σε ξέρουν, δεν δίνεις και λογαριασμό, ότι τα παιδιά δεν έχουν μάνα ή οτιδήποτε άλλο. Δεν το κάνεις αυτό.¹

Στους κόλπους των οικογενειών των άλλων δύο γονέων, μόνο ένα από τα μέλη τους αισθανόταν ότι είχε επηρεασθεί και θιχθεί από προβλήματα αναφορικά με τις κοινωνικές του επαφές. Στη μια περίπτωση, αυτό ίσχυε μόνο για το παιδί (οι παππούδες και ο γονέας του απάντησαν πως δεν είχαν κανένα κοινωνικό πρόβλημα) και στην άλλη, «το θύμα» ήταν ο γονέας. Η μητέρα αυτή δεν θέλησε να σχολιάσει κάτι επ' αυτού, ενώ και το παιδί της, στο οποίο δεν είχε υποπέσει στην αντίληψή του κάποιου είδους κοινωνικό πρόβλημα, δεν ήταν δυνατό να γνώριζε ό,τι απασχολούσε τη μητέρα του.

2.9.6 Επαφές με συγγενείς και φίλους

Μετά τη μελέτη της ποιότητας των σχέσεων των μελών της κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας με συγγενικά και φιλικά πρόσωπα, σειρά είχε η συχνότητα των μεταξύ τους προσωπικών επαφών, για να διαπιστωθεί τόσο η διατήρηση των κοινωνικών επαφών όσο και η ύπαρξη πιθανοτήτων να αποτελούν τα άτομα αυτά πηγή στήριξης των παππούδων.

Η CHATTERS στο ερωτηματολόγιό της εξέταζε και εκείνη, τη συχνότητα και τον τρόπο των επαφών (προσωπική επικοινωνία, συζήτηση κατά πρόσωπο ή μέσω τηλεφώνου) της οικογένειας με άλλους συγγενείς, και ιδιαίτερα με τους γονείς των παιδιών.² Σε μια άλλη έρευνα, οι παππούδες απέναντι στους γονείς των εγγονιών τους κράτησαν μια επιεική στάση -άσχετα από το αν επιδοκίμαζαν ή αποδοκίμαζαν τη γενικότερη συμπεριφορά τους και είχαν επισημάνει την ανευθυνότητά τους-, αφού όχι μόνο δεν είχαν διακόψει τις επαφές μαζί τους, αλλά τους δικαιολογούσαν και ταυτόχρονα τους παρότρυναν να επιλύσουν τα οικογενειακά τους προβλήματα.³

Στην παρούσα έρευνα, οι επαφές των μελών της κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας με τον πατέρα του παιδιού που ανέτρεφαν, ήταν περιορισμένες και μόνο σε 12 οικογένειες (36,36%) αναφέρθηκε η καθημερινή επικοινωνία τους· όπως

¹ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.98, σ.22.

² CHATTERS et al.: ό.π., 2002, Vol. 33, No. 1, p.72.

³ GIBSON: ό.π., 1999, p.337.

άλλωστε ήταν αναμενόμενο, αφού οι ίδιοι είχαν εναποθέσει τα παιδιά τους στους παππούδες. Στις υπόλοιπες, η διαπροσωπική επικοινωνία γινόταν περίπου μία φορά το μήνα (5 ή 15,15%), πολύ αραιά (6 οικογένειες ή 18,18%) ή δεν υπήρχε καθόλου (9 ή 27,27%).

Η απουσία της μητέρας γινόταν πιο αισθητή στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες, μιας και οι επαφές με αυτήν ήταν περιορισμένες και αραιές (σε 8 οικογένειες ή 24,24%) ή έλειπαν παντελώς (11 ή 33,33%). Αν αναλογιστεί κανείς ότι, οι πατέρες που έβλεπαν τα παιδιά και τους παππούδες κάθε μέρα (12 ή 36,36%) αντιστοιχούσαν με ίσο αριθμό μητέρων που συναντούσαν τα ίδια πρόσωπα περίπου μια φορά το μήνα, σχεδόν μια φορά την εβδομάδα ή σχεδόν κάθε μέρα (4 ή 12,12% σε ίσο ποσοστό και στα τρία), θα μπορούσε να βγάλει το συμπέρασμα ότι, οι μητέρες δεν ήταν εύκολα προσεγγίσιμες. Οι πιθανότητες να είχε εγκαθιδρυθεί προσκόλληση ανάμεσα σε εκείνες και τα παιδιά τους, μειώνονταν αισθητά. Και αντιστρόφως ανάλογα, αυξάνονταν οι πιθανότητες του συναισθηματικού δεσίματος ενός παιδιού με τους παππούδες που το φρόντιζαν.

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας του ΧΤΟΥΡΗ, οι ηλικιωμένοι έχουν την τάση να διατηρούν στενές επαφές περισσότερο με τους συγγενείς της οικογένειας προορισμού των παιδιών τους (85,5%), ακολουθούν οι εκ πλαγίου συγγενείς, δηλαδή τα αδέρφια τους (8,1%), και έπειτα όλοι οι άλλοι συγγενείς (6,4%).¹ Παρόλα αυτά, κάτι τέτοιο δεν παρατηρήθηκε στην παρούσα έρευνα, επειδή αντικειμενικοί ή άλλοι λόγοι παρακώλυαν τους γονείς από τις ιδιαίτερα στενές σχέσεις τους με τους γονείς και τα παιδιά τους.

Ως προς την επαφή ενός παιδιού με τα αδέρφια του, αυτή ήταν είτε καθημερινή (15 οικογένειες ή 45,45%), πράγμα το οποίο σήμαινε ότι ζούσαν μαζί είτε δεν υπήρχε, επειδή το παιδί ήταν μοναχοπαιδί (14 παιδιά ή 42,42%). Τα αδέρφια των υπολοίπων τεσσάρων παιδιών είτε προέρχονταν από άλλους γονείς με τους οποίους συμβίωναν είτε ήταν μεγάλα σε ηλικία και ήταν πλέον παντρεμένα, οπότε δεν ζούσαν πλέον μαζί με τους παππούδες τους. Άρα, οι επαφές τους γίνονταν περίπου μία φορά το μήνα (2 ή 6,06%), σχεδόν μια φορά την εβδομάδα ή πολύ αραιά (1 ή 3,03%).

Οι άλλοι παππούδες και οι άλλες γιαγιάδες των εγγονιών των κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών δεν συνήθιζαν να έχουν καθημερινή επαφή με αυτά (σε αντίθεση με μια οικογένεια ή 3,03%). Το ποσοστό των άλλων παππούδων και γιαγιάδων που σχετίζονταν με τα εγγόνια τους σχεδόν μία φορά την εβδομάδα ή περίπου μία φορά το μήνα, ήταν χαμηλό (3 ή 9,09% και 4 ή 12,12%, για τους παππούδες και για τις γιαγιάδες αντίστοιχα, σε ίσο ποσοστό και για τις δύο εκδοχές). Λίγες ήταν και οι οικογένειες που συναντούσαν σε αραιά χρονικά διαστήματα τους άλλους παππούδες (3 ή 9,09%) και τις άλλες γιαγιάδες (6 ή 18,18%). Αυτό σημαίνει ότι, οι περισσότεροι από τους άλλους παππούδες (22 ή 66,66 %) και γιαγιάδες (17 ή 51,51%) συνήθως δεν είχαν καθόλου επικοινωνία με τα εγγόνια τους. Υπεύθυνος για το μεγαλύτερο ποσοστό απουσίας των άλλων παππούδων από τη ζωή των εγγονιών τους, ήταν ο θάνατος.

Οι μισές από τις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες (17 ή 51,51%) δήλωσαν πως, είχαν σχεδόν καθημερινή επαφή με τις θείες και τους θείους των εγγονιών τους. Μόνο σε δύο οικογένειες (6,06%) δεν υπήρχαν καθόλου θείες ή θείοι των παιδιών, αλλά και σε τρεις (9,09%) που υπήρχαν, δεν είχαν καθόλου επαφές μεταξύ τους. Σε ό,τι αφορά τις εναπομείνουσες οικογένειες (11/33), τα εν λόγω συγγενικά πρόσωπα δεν κρατούσαν συχνή επικοινωνία με τις οικογένειες των παππούδων προκειμένου να τους παρέχουν ουσιαστική βοήθεια.

¹ ΧΤΟΥΡΗΣ: ό.π., 1992, σ.126-127.

Στην πλειοψηφία τους τα εγγόνια δεν είχαν ξαδέλφια (12 ή 36,36%), ενώ όπου αυτά υπήρχαν, τα περισσότερα επικοινωνούσαν μεταξύ τους, αλλά και με τους παππούδες τους, σχεδόν καθημερινά (9 ή 27,27%). Ως προς τους υπόλοιπους συγγενείς των παππούδων τα πράγματα δεν ήταν τόσο ξεκάθαρα, αφού οι μεταξύ τους επαφές είτε ήταν σε σχετικά πυκνά χρονικά διαστήματα -μικρότερα της μιας εβδομάδας- για κάποιες από αυτές (14 ή 42,42%) είτε ήταν αραιές (μια φορά το μήνα: 4 ή 12,12% και πολύ αραιές: 12 ή 36,36%) για κάποιες άλλες οικογένειες, ίσως λόγω απόστασης.

Δεν έχουμε εδώ [συγγενείς], είναι στην Αθήνα.¹

Όπως θα περίμενε κανείς να συμβαίνει σε περιοχές αγροτικές, ημιαστικές ή αστικές της επαρχίας, οι επαφές των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών με τα γειτονικά τους πρόσωπα ήταν καθημερινές (29 οικογένειες ή 87,87%), κάτι που αποτελεί δείκτη της μη αλλοίωσης των εγγύς γειτονικών σχέσεων από την αποξένωση που επικρατεί στα πολύ μεγάλα αστικά κέντρα. Μόνο σε μια οικογένεια (1 ή 3,03%) δεν υπήρχαν καθόλου επαφές με τους γείτονες.

Για έντεκα οικογένειες (33,33%) οι επαφές που είχαν με κοντινούς φίλους γίνονταν σε καθημερινή βάση, ενώ ίσος αριθμός οικογενειών απάντησε πως, δεν είχε άλλους φίλους πέρα από τους στενούς. Κάποιες άλλες οικογένειες είχαν αραιή επαφή με τους κοντινούς φίλους τους (9 ή 27,27%) ή ακόμη και με τους μη κοντινούς (7 ή 21,21%), ενώ ορισμένες άλλες, είχαν επικοινωνία με τους φίλους τους τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα (6 ή 18,18%), άσχετα από το μεταξύ τους δέσιμο.

Στην ίδια ερώτηση σχετικά με τις γενικότερες επαφές των παππούδων με συγγενείς και φίλους, ένας παππούς απάντησε ότι, το εγγόνι του είχε αυτές τις επαφές, ενώ ο ίδιος όχι. Έτσι λοιπόν, δεν άφησε να εννοηθεί, αλλά εξέφρασε σχεδόν αποκάλυπτα ότι, δεν είχε επαφές, επειδή ο ίδιος δεν το επιθυμούσε.²

Από τους τρεις γονείς που απάντησαν, οι δύο είχαν πάρα πολύ συχνή επαφή (σχεδόν καθημερινή ή τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα) με όλα τα άτομα του περιβάλλοντός τους, εκτός από εκείνα τα οποία δεν υπήρχαν πλέον στη ζωή. Ο τρίτος γονέας με εξαίρεση τα πολύ στενά πρόσωπα της οικογένειάς του (παιδιά, σύζυγος, παππούδες), τους φίλους και τους γείτονές του με τους οποίους συναντιόταν πολύ συχνά, για τους υπόλοιπους συγγενείς δήλωσε:

Δεν έχω επικοινωνία γενικά με τους συγγενείς μου.³

2.10 ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΥΜΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ / ΣΤΗΡΙΞΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΤΕΤΜΗΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΓΕΝΕΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΑΠΟ ΑΤΥΠΟΥΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΟΥΣ ΦΟΡΕΙΣ

2.10.1 Αίσθηση που αποκομίζουν οι παππούδες και οι γονείς από τη στήριξη του συγγενικού και φιλικού περιβάλλοντος

Οι κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες θα επιθυμούσαν να βρίσκουν λύσεις στα περισσότερα προβλήματά τους και να απολαμβάνουν μια κοινωνική και οικονομική υποστήριξη μέσα από τις σχέσεις αλληλοβοήθειας, που ενδεχομένως είχαν αναπτύξει με την ευρύτερη οικογένειά τους. Οι παππούδες 15 οικογενειών (45,45%) ένιωθαν πως, όντως το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον τους τούς έδειχνε συμπαράσταση μέσω της κάλυψης ευρέως φάσματος οικονομικών, συναισθηματικών

¹ Ερ/γιο 12: ερώτ.103, σ.22.

² Ερ/γιο 21: ερώτ.103, σ.22.

³ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.90, σ.20.

και άλλων αναγκών, μετά την ανάληψη της φροντίδας των εγγονιών τους, αλλά και γενικότερα. Ανάμεσα σε εκείνες τις πυρηνικές οικογένειες (9/15) που είχαν διαλυθεί λόγω θανάτου ενός ή/και των δύο γονέων ή μετανάστευσής τους σε άλλον τόπο εντός ή εκτός Ελλάδας λόγω εργασίας, υπήρχαν και 6 οικογένειες, στις οποίες οι γονείς δεν αποτελούσαν πλέον ζευγάρι και έτσι, το παιδί τους είχε ανατεθεί στους γονείς του ενός από αυτούς. Αυτό δείχνει ότι, οι συγγενείς των έξι αυτών οικογενειών δεν αποστασιοποιήθηκαν απέναντι στους παππούδες εξαιτίας της τροπής που είχε η εξέλιξη της πυρηνικής οικογένειας, παρά πρόσφεραν απλόχερα τη βοήθειά τους, παραμερίζοντας τα κοινωνικά ταμπού και τις κοινωνικές προκαταλήψεις.

Αντιθέτως, ελάχιστα περισσότεροι ήταν οι παππούδες (18 ή 54,54%) εκείνοι, που αισθάνονταν ότι, ήταν αβοήθητοι σε ό,τι αφορά την στήριξη από τον κοινωνικό τους περίγυρο, που συμπεριελάμβανε τόσο συγγενείς όσο και φίλους. Οι παππούδες αυτοί είχαν την αίσθηση πως, αποτελούσαν κι αυτοί μια κοινωνική μειονότητα, που δεν είχε την τύχη να γίνεται αποδέκτης της κατανόησης και της υποστήριξης του άμεσου κοινωνικού περιβάλλοντος. Φαινόταν, δηλαδή, να υπάρχει μια ανακολουθία ανάμεσα στην ζητούμενη και προσφερόμενη βοήθεια. Με άλλα λόγια, οι οικογένειες αυτές παρότι επιθυμούσαν να τους περιβάλλει ένας αλληλέγγυος συγγενικός κύκλος, αντ' αυτού πολλές φορές έρχονταν αντιμέτωπες με την αδιαφορία ή την απόρριψή του.

Μερικές φορές μάλιστα, δεν ήταν δυνατόν να ερμηνευθούν οι λόγοι που οδήγησαν τον κοινωνικό περίγυρο στο να κρατήσει τη συγκεκριμένη στάση, επειδή πέρα από τις 7 οικογένειες στις οποίες οι γονείς είχαν χωρίσει και άλλες 5 οικογένειες στις οποίες οι γονείς είχαν σχέση με ναρκωτικά, φυλακή ή μία γονέα ελευθέρων ηθών, για τις υπόλοιπες 6 οικογένειες (στις οποίες το παιδί είχε αποχωριστεί τους γονείς του λόγω εργασίας, μετανάστευσης ή θανάτου και των δύο γονέων), δεν μπορούσε να εξηγηθεί η απόμακρη στάση των συγγενών και φίλων.

Ωστόσο, ουδεμία οικογένεια εξέφρασε παράπονο ότι, το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον υποστήριζε και προσποιούνταν ότι βοηθούσε, ενώ δεν το έκανε εμπράκτως. Οι μεταξύ τους σχέσεις ήταν ξεκάθαρες. Το παράπονο αυτό εκφράστηκε μόνο από την πλευρά των γονέων, σε δύο οικογένειες (οι παππούδες της μιας, ήταν ικανοποιημένοι από τη συμπαράσταση των γύρω τους μετά τον θάνατο της κόρης τους, ενώ οι άλλοι ένιωθαν αβοήθητοι μετά το διαζύγιο της κόρης τους), ενώ στην τρίτη ειπώθηκε από τη μητέρα -η οποία μιλούσε εκ μέρους των γονέων της, οι οποίοι δεν συμμετείχαν στην έρευνα-, ότι δεν είχαν λάβει την προσδοκώμενη βοήθεια, ίσως επειδή η διάλυση της πυρηνικής οικογένειας είχε προκύψει μετά από διαζύγιο των γονέων.

[Είστε αβοήθητοι:] Αυτό πώς να το χαρακτηρίσω τώρα; Δεν έχω μείνει πολύ ευχαριστημένη από φίλους και συγγενείς. Σπάνια έχω βρει συμπαράσταση και βοήθεια.¹

2.10.2 Είδος βοήθειας από συγγενείς

Ακολούθησαν διευκρινιστικές-διερευνητικές ερωτήσεις σχετικά με την κοινωνική-πρακτική και την οικονομική βοήθεια που έλαβαν οι κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες από διάφορους παράγοντες. Κάτι ανάλογο, με τις ερωτήσεις που ετέθησαν από την CHATTERS την ίδια σχεδόν χρονική περίοδο, σχετικά με τη συχνότητα και το είδος βοήθειας που οι παππούδες ελάμβαναν από συγγενικά πρόσωπα, και σε επόμενη ερώτηση από μέλη της Εκκλησίας, έγινε και εδώ.²

¹ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.91, σ.20.

² CHATTERS et al.: ό.π., 2002, Vol. 33, No. 1, p.71.

Σχεδόν οι μισοί από τους παππούδες που έλαβαν μέρος στην έρευνα (16 ή 48,48%) δήλωσαν πως, δεν είχαν λάβει κανενός είδους βοήθεια από συγγενικά τους πρόσωπα (και οι δύο γονείς συμφώνησαν με τις απαντήσεις αυτές).

[Τίποτε/καμία βοήθεια] Ας είναι καλά οι αλβανοί.¹ [Αστειευόμενη και με μια γεύση πικρίας]

Σε αντίθεση με ό,τι βρήκε ο ΧΤΟΥΡΗΣ στην έρευνά του, οι ηλικιωμένοι εδώ, δεν ένιωθαν ότι έβρισκαν υποστήριξη και συμπαράσταση από το συγγενικό τους περιβάλλον (5/33 ή 15,15% αντί του ΧΤΟΥΡΗ όπου το 61% είχε αληθινές σχέσεις συμπαράστασης και 5,2% ,το οποίο δήλωνε ότι είχε κακές ή τυπικές σχέσεις με τους συγγενείς του).²

Από τους υπόλοιπους που είχαν αποδεχτεί υποστήριξη από τους συγγενείς τους, αυτή είχε περισσότερο θεωρητικό χαρακτήρα και αναφερόταν στη συναισθηματική στήριξη που παρεχόταν στους παππούδες (13 ή 39,39%, άποψη με την οποία συμπορεύτηκε ο τρίτος γονέας).

[Συναισθηματική στήριξη] Εκτός από την αδελφή μου κανέναν άλλον.³
[Συναισθηματική στήριξη] Από την προγιαγιά.⁴

Ο έμπρακτος τύπος βοήθειας που παρασχέθηκε στους ηλικιωμένους, σχετιζόταν με τη φροντίδα του εγγονιού τους (7 ή 21,21%) και με την συνεπαγομένη από αυτό βοήθεια στις οικιακές δραστηριότητές τους (4 ή 12,12 %). Με πιο απλά λόγια, κάποιοι από τους συγγενείς που ήταν πρόθυμοι να βοηθήσουν σε πρακτικά ζητήματα και στήριζαν τους παππούδες όσον αφορά τα εγγόνια τους (επίβλεψη εγγονιών κ.ά.), εφόσον ήδη βρίσκονταν στο νοικοκυριό, τους βοηθούσαν και σε αυτό· πάντως όχι όλοι τους. Ελάχιστο ήταν το ποσοστό των συγγενών, των οποίων οι χρηματικές παροχές ενίσχυσαν τους παππούδες (3 ή 9,09%).

[Χρηματικές παροχές] Από την άλλη γιαγιά και τον παππού.⁵

Αμφισβητούμενη ήταν η δήλωση μιας οικογένειας (1 ή 3,03%) για λήψη φιλοξενίας ή χορήγησης στέγης από το συγγενικό περιβάλλον, μιας και σε αρχική ερώτηση που αφορούσε τα δημογραφικά στοιχεία, οι παππούδες είχαν δηλώσει ότι πλήρωναν ενοίκιο. Δεν είχαν επιλέξει, δηλαδή, την εκδοχή «Παραχωρημένο από συγγενείς/φίλους» ή την άλλη «Μας φιλοξενούν όλους μαζί κάποιοι συγγενείς».

Σε ό,τι αφορά τις απαντήσεις των εγγονιών, τα περισσότερα (7/13) επιβεβαίωσαν, κατά κάποιον τρόπο, τα λεγόμενα των παππούδων τους, δύο άλλα παιδιά εξέθεσαν τις απόψεις τους, αλλά δεν υπήρχε τρόπος να συγκριθούν με εκείνες των φροντιστών τους, ενώ αναφορικά με τα υπόλοιπα τέσσερα παιδιά τα δύο διαφώνησαν με τους παππούδες τους και τα άλλα δύο απλά είχαν αντιληφθεί ότι, έλαβαν διαφορετικό είδος βοήθειας από ό,τι είχαν εκφράσει εκείνοι.

Από τα παραπάνω φαίνεται πως, υπήρχαν διάφορες διαβαθμίσεις της φροντίδας που παρείχαν τα άτυπα δίκτυα στήριξης: από απλή επικοινωνία έως ουσιαστική βοήθεια, όπως π.χ. παροχή στέγης, χρηματικές παροχές για την κάλυψη αναγκών του νοικοκυριού ή του παιδιού (αγορά ενδυμάτων-ρουχισμού), καθημερινή βοήθεια στις οικιακές δραστηριότητες ή φροντίδα των παιδιών, συναισθηματική στήριξη, μεταφορά του παιδιού ή των παππούδων σε κάποιο μέρος, εφόσον οι ίδιοι δεν είχαν

¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.105, σ.22

² ΧΤΟΥΡΗΣ: ό.π., 1992, σ.202.

³ Ερ/γιο 3: ερώτ.105, σ.22..

⁴ Ερ/γιο 24: ερώτ.105, σ.22.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 14: ερώτ.85 σ.19.

μεταφορικό μέσο ή δεν ήταν σε θέση να το οδηγήσουν και άλλα.¹ Δυστυχώς όμως, τα μεγέθη των παροχών ήταν αντιστρόφως ανάλογα, με τον βαθμό σημαντικότητας της παρεχόμενης βοήθειας, ως προς την ικανότητα επιβίωσης ενός ατόμου. Δηλαδή όσο πιο απαραίτητο τόσο πιο δύσκολο ήταν να παρασχεθεί.

Από τη μια πλευρά, η βοήθεια που δέχονταν οι αρχηγοί των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών από το συγγενικό τους δίκτυο ήταν περιορισμένη και ανεπαρκής, από την άλλη πλευρά οι παππούδες είχαν αυξημένες ανάγκες και υποχρεώσεις, που προσαυξάνονταν λόγω της κατάστασης της υγείας τους, οπότε δεν ήταν απρόσμενο να βρεθούν κάποια στιγμή αντιμέτωποι με τον κίνδυνο της φτώχειας. Οι δικές τους ανάγκες, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι, είναι πολύ πιο αυξημένες από εκείνες οποιασδήποτε άλλης κοινωνικής ομάδας.²

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τις γιαγιάδες, έχει βρεθεί ότι, η λήψη υποστήριξης από οποιαδήποτε πηγή και κυρίως από συγγενικά πρόσωπα ή από τον σύζυγο, συμβάλλει καθοριστικά στην πρόληψη εμφάνισης προβλημάτων υγείας στις γιαγιάδες, οπότε αυτές παρουσιάζουν καλύτερη και πιο υγιή ιατρική εικόνα.³ Όπως αναφέρθηκε και πρωτύτερα, ενώ οι γυναίκες (εργαζόμενες ή μη) προσμένουν και επαφίενται στην λήψη βοήθειας από τις μητέρες ή τις πεθερές τους σε ό,τι αφορά το μέγαλωμα των παιδιών τους, δεν έχει ερευνηθεί κατά πόσον οι γιαγιάδες απευθύνονται σε συγγενικά πρόσωπα ή σε επίσημα προγράμματα παιδικής φροντίδας, προκειμένου να βοηθηθούν στην κηδεμονία των εγγονιών τους.⁴ Πάντως, έστω και μετά από λογική συνεπαγωγή, φαίνεται ότι, η συμπαράσταση από το συγγενικό ή το φιλικό περιβάλλον ή ακόμη και από τα κοινωνικά δίκτυα, θα ήταν πολύ ευεργετική στην ανακούφιση των γιαγιάδων από την κατάθλιψη και την πίεση που νιώθουν φροντίζοντας τα εγγόνια τους.

Καθοριστικός, επίσης, θα μπορούσε να ήταν ο ρόλος της πίστης και η εμπλοκή των ηλικιωμένων στη θρησκεία, καθώς με τους μηχανισμούς αντιμετώπισης κάθε δυσκολίας που αναπτύσσουν τα άτομα στο εσωτερικό της Εκκλησίας, θα μπορούσαν να τροποποιήσουν ριζικά την αντίληψή τους ως προς την εσωτερική δύναμη που έχει κάθε άνθρωπος να αντιστέκεται και να ανταπεξέρχεται στις κακουχίες της ζωής.⁵

2.10.3 Είδος βοήθειας από την Εκκλησία

Σύμφωνα με τα ευρήματα της CHATTERS, που εξέτασε το μοντέλο της υποκατάστατης οικογένειας, η Εκκλησία λαμβάνει ενεργητική υποκατάστατη δράση και αναπληρώνει κάποιες λειτουργίες της οικογένειας που βρίσκεται σε μειονεκτική θέση και που δεν έχει τη δυνατότητα να λάβει τη βοήθεια άλλων συγγενικών προσώπων είτε λόγω περιορισμένων επαφών με αυτά είτε για λόγους που ποικίλλουν ανάλογα με κάθε περίπτωση (π.χ. συναισθηματική ή γεωγραφική απόσταση).⁶

Αν και τόσο τα μέλη όσο και το σώμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας θα μπορούσαν να διαδραματίζουν έναν σημαντικό ρόλο, προσφέροντας τη βοήθειά τους προαιρετικά και εκούσια σε μια τόσο ευάλωτη κοινωνική ομάδα, όπως οι παππούδες των συγκεκριμένων οικογενειών, κάτι τέτοιο δεν αναφέρθηκε στον Ελληνικό χώρο, γιατί προφανώς δεν συμβαίνει.

¹ GIBSON: ό.π., 1999, p.336-337. ΚΟΓΚΙΑΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.305.

² EDWARDS: ό.π., 2006, p.566.

³ BACHMAN & CHASE-LANSDALE: ό.π., 2005, p.478.

⁴ BACHMAN & CHASE-LANSDALE: ό.π., 2005, p.477.

⁵ BACHMAN & CHASE-LANSDALE: ό.π., 2005, p.477&486.

⁶ CHATTERS et al.: ό.π., 2002, Vol. 33, No. 1, p.78-79.

Η συντριπτική πλειοψηφία των παππούδων (29 ή 87,87%) δεν υπήρξε ποτέ αποδέκτης κανενός είδους βοήθειας από τον προαναφερόμενο παράγοντα· γεγονός που επιβεβαίωσαν και οι δύο γονείς των παιδιών, αλλά και σχεδόν όλα τα εγγόνια.¹ Οι παππούδες ένιωθαν ότι, ήταν αβοήθητοι από την Εκκλησία. Δήλωναν ακόμη ότι, επειδή δεν είχαν κάποιο άτομο που θα μπορούσε να φροντίζει τα εγγόνια τους όσο αυτοί θα παρίσταντο στην Εκκλησία την ώρα της θείας Λειτουργίας, το μόνο που τους απέμενε ήταν η κατ' οίκον προσευχή. Στο παρακάτω εδάφιο είναι εμφανής η προσφυγή των παππούδων στην προσευχή τους στον Θεό, τον Οποίο και επικαλούνταν, προκειμένου να μπορούσαν να διαχειρίζονται τις δύσκολες καταστάσεις που βίωναν.²

Τίποτε, καμιά βοήθεια. Άλλο. Τί; Το σταυρό μου που πάω και κάνω.³

Η δήλωση αυτής της γυναίκας είχε διφορούμενο νόημα και ερμηνεύεται αφενός με το παράπονό της για την απουσία συμπαράστασης από την Εκκλησία, αφετέρου με τη βαθιά πίστη της στη θρησκεία και τη δύναμη που απολαβαίνει από αυτή. Από μια τρίτη οπτική γωνία, θα μπορούσε να δείχνει την αυτάρκειά της και την εσωτερικευμένη υπαναχώρηση ως προς τις προσδοκίες της για βοήθεια από την Εκκλησία.

Μόνο τέσσερις οικογένειες (12,12%) υπήρξαν μάρτυρες της παρασχεθείσας βοήθειας που συνηθίζει η Εκκλησία να τάξει, όταν βγάξει τους περιφερόμενους δίσκους στο εκκλησιασμό της τις Κυριακές και με τους φιλόπτωχους εράνους που διεξάγει σε τακτά χρονικά διαστήματα. Το παράδοξο ήταν ότι, μόνο δύο από αυτές τις οικογένειες δήλωσαν, πως βοηθήθηκαν χρηματικά -η μία εκ των δύο ήταν πολύτεκνη και στάθηκε πιο ευνοημένη σε σχέση με την άλλη, επειδή έλαβε και συναισθηματική υποστήριξη, ενώ το εγγόνι ανέφερε και την παραλαβή τροφίμων-, ενώ οι άλλες δύο έλαβαν έμμεση βοήθεια από την πλευρά της Εκκλησίας, προερχόμενη από τους άλλους πιστούς και αναφερόταν σε τρόφιμα.

[Χρηματικές παροχές] Και τρόφιμα.⁴

Τρόφιμα μια δύο φορές το χρόνο.⁵

Τρόφιμα.⁶

Η μία μητέρα από τους γονείς, μιλώντας ως εκπρόσωπος των γονέων της (που δεν συμμετείχαν στην έρευνα), και θέλοντας να διαχωρίσει την θέση της απέναντι στην Εκκλησία κρατώντας παράλληλα την περηφάνια της, είπε:

Εκτός από μερικές φορές, κάποια είδη, λάδια, ψωμιά στη μάνα μου κυρίως που γνωρίζεται, γιατί εγώ δεν έχω πολλές επαφές προς τα εκεί.⁷

2.10.4 Είδος βοήθειας από το Κράτος

Όσον αφορά τις διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα και την προσφορά κοινωνικών αγαθών και υπηρεσιών προς τις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες από δημόσιους θεσμούς πρόνοιας και ασφάλισης, αυτό που

¹ Οι μοναδικές ασυμφωνίες που παρατηρήθηκαν ήταν σε δύο οικογένειες: Στη μια οι παππούδες είχαν αποκρύψει το συσσίτιο - τρόφιμα που είχαν λάβει και το ανέφερε το παιδί, ενώ στην άλλη το εγγόνι παρέλειψε να αναφέρει, την ίδια βοήθεια, ίσως επειδή δεν το γνώριζε ή του διέφυγε τη στιγμή που κλήθηκε να απαντήσει.

² BROWN: ό.π., 1998, pp.24 & 69.

³ Ερ/γιο 7: ερώτ.106, σ.23.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 14: ερώτ.86, σ.19.

⁵ Ερ/γιο 32: ερώτ.106, σ.23.

⁶ Ερ/γιο 8: ερώτ.106, σ.23.

⁷ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.93, σ.21.

επισημάνθηκε στα λεγόμενα των παππούδων και των γιαγιάδων, ήταν η παντελής άγνοιά τους γεγονός που υπογραμμίζει την κρατική απουσία αναφορικά με την ύπαρξη αυτής της ευάλωτης κοινωνικής μερίδας ανθρώπων.

Πιο συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των οικογενειών που έλαβαν μέρος στην έρευνα (20 ή 60,60%), δεν είχαν λάβει κανενός είδους υποστήριξη από την Πολιτεία ούτε στο παρόν ούτε στο παρελθόν· οι περισσότεροι απ' αυτούς επειδή δεν το ήξεραν και κάποιοι άλλοι επειδή δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις. Διαπιστώθηκε έλλειψη ενημέρωσης όσον αφορά την ύπαρξη και αξιοποίηση-χρήση κρατικών ή ιδιωτικών υπηρεσιών, οπότε θα μπορούσαν να καταρριφθούν οι κοινωνικές αυταπάτες περί ύπαρξης κοινωνίας πρόνοιας. Εδώ, φαίνεται η χρησιμότητα και αποτελεσματικότητα των υπηρεσιών αυτών που είναι αρμόδιες για τέτοιου είδους θέματα, όπως η αναβάθμιση των συνθηκών διαβίωσής τους.

Όχι, από πού να το γνωρίζω; Ούτε και μ' έδωσε κανένας τίποτα. Ούτε το κράτος, ούτε η εκκλησία, ούτε ο κόσμος, ούτε η τοπική που γίνεται, τίποτα. Και ο γιος μου που ήταν άνεργος, ποιός θα μας ενδιαφέρθηκε; Μόνο ο Θεός μου' δωσε τη δύναμη. Αυτό θα' χω να το λέω, κορίτσι μου, γιατί όντως έχω το Θεό κοντά μου και δεν έχω κανέναν ανάγκη. Κανέναν, μα κανέναν. Αυτό έχω να πω.¹

Αυτά, είχα πάει στην Πρόνοια. (Ποιός σας είπε, όμως, να πάτε εκεί;) Στην Πρόνοια; Ήξερα εγώ, που έπαιρνα εγώ επίδομα. (Παλιά;) Ναι. (Παίρνατε σαν πολύτεκνοι;) Όχι. (Απορίας;) Όχι, έπαιρνα σαν εγκατελειμμένη μητέρα. Για τα παιδιά που είχα το' παιρνα και λέω: «Δεν πάω στην πρόνοια, να βγάλω το χαρτί του παιδιού απορίας, που κατούραγε αίμα το παιδί; Το είχα βάλει εδώ, στο νοσοκομείο. Ε, πήγα στο νοσοκομείο, εκεί στην πρόνοια μου λένε: «Έλα μωρέ», μου λένε, «για μια βραδιά δύο θέλουνε χαρτιά;» και ξέρω' γω και κείνο, «Άμα δεις και ζητήσουν κάνα χαρτί, έλα να σου δώσουμε». Δεν μου δώσανε. Λέω: «Σας παρακαλώ». Ε, πήγα εκεί για το επίδομα του παιδιού και μου λένε: «Θα μου φέρεις οικογενειακές μερίδες. Θα φέρεις τη δικιά σου τη μερίδα, δεν είσαι εδώ πέρα γραμμένη». Λέω: «Σας παρακαλώ, δε θέλω εγώ μισθό. Του παιδιού! Σας έφερα τα χαρτιά του παιδιού όλα, έφερα ...» (Δε σας έδιναν, επειδή ήσασταν από αλλού;) Ήθελαν να φέρω τη δική μου τη μερίδα. Εγώ είχα στον Πύργο τα χαρτιά και στην Αθήνα έπαιρνα επίδομα στην Πρόνοια. Δεν ξέρω εδώ πέρα, πώς ήταν αυτό το πράγμα. Και μετά πήγα στο Π.Ι.Κ.Π.Α. Με στέλνουν αυτές στο Π.Ι.Κ.Π.Α. «Πήγαινε», λένε, «στο ΠΙΚΠΑ δίνουν πιο πολλά λεφτά κι εκεί πέρα», λέει, «θα σε εξυπηρετήσουν». Λέω: «Δεν πρόκειται για τα πιο πολλά λεφτά. Να πάρει το παιδάκι ένα μισθό. Δικαιούται να το πάρει το παιδί!» (Πήγατε εσείς στο Π.Ι.Κ.Π.Α.;) Πήγα, πήγα. Έχω πάει 42 χαρτιά στο Π.Ι.Κ.Π.Α. Τώρα ήθελε να υπογράψει ο πατέρας, να φέρω εγώ μια οικογενειακή μερίδα και έχω δώσει μερίδες πολλές και αυτουνού και δικιά μου και όλα. Πού να ...; Τί τα κάνουν αυτά τα χαρτιά, δεν μπορώ να καταλάβω!²

Πώς δε γνωρίζω; Μπορούσα να πάρω από την Πρόνοια. Η Πρόνοια δίνει ένα βοήθημα. Ξέρω που δίνουν και αλλού. Και ζήτησαν να φτιάξω χαρτιά και όταν έφτιαξα τα χαρτιά, είπαν στον άντρα μου ότι, είσαι υψηλόμισθος, δεν σου δίνουνε. (Να πάρετε από την Πρόνοια, επειδή έχετε και τα εγγόνια σας;) Για τα εγγόνια, όχι για μένα. (Από που το είχατε μάθει;) Το είχα μάθει, μου το λέγανε, ότι μπορούσα να πάρω. Που μου' χαν πει κάπου αλλού φτιάχναν χαρτιά και στο Π.Ι.Κ.Π.Α. και πέρα, δεν μου' καναν τα χαρτιά, ζήτησαν φορολογική δήλωση από τον άντρα μου και δε μου έδωσε. Δεν ήθελε να με βοηθήσει και κανένας. Δεν με βοήθησε κανένας γι' αυτά τα παιδιά. Αυτό το έχω παράπονο, όσο και υψηλόμισθος να ήταν ο άντρας μου, αυτά που παίρνουμε, είμαστε 6 άτομα. Κάτσε ντε τώρα! Σπίτι δικό μου δεν έχω, πληρώνω 220 €, όσα και να παίρνει, πόσα θέλουν αυτά τα παιδιά για να μεγαλώσουν; Ε; Δεν είναι μόνο το σπίτι, δεν είναι το φως, το τηλέφωνο, νερό, φαϊ, παπούτσια, ρούχα, αυτά, σχολείο; Κάτσε ντε, αυτά...

¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.108, σ.23.

² Ερ/γιο 33: ερώτ.108, σ.23.

(Συγκεντρώνονται) Συγκεντρώνονται, είναι ποσόν. Δεν με βοήθαγε..., όχι αυτό δεν ..., είναι και αν μπορούσα να βγάλω κάτι να τα βοηθήσω. (Είχατε μάθει, δηλαδή, από κάποιον...;) Άλλος μου το είπε, ναι, ότι δίνουν ένα βοήθημα, ας πούμε, από την Πρόνοια, ότι: «Εγώ παίρνω από την Πρόνοια. Θα πας εκεί, είναι ..., θα σου δώσουν..., πρέπει να τα βοηθήσουν τα παιδιά. Πήγα στο Π.Ι.Κ.Π.Α. τότε και έκανα τα εμβόλια εκεί και μου είπαν ότι μπορεί, χορηγεί το Π.Ι.Κ.Π.Α. Πήρε τα χαρτιά, κοιτάνε τα χαρτιά: «Είναι υψηλόμισθος», τέτοια. Τί υψηλόμισθος; Δεν το κατάλαβα; Κάνουμε φορολογική δήλωση και βάζουμε τα παιδιά μέσα, ότι μεγαλώνουμε τα παιδιά, και του άντρα μου ξέρεις πόσα του δώσανε; 11 € (Επιστροφή);) Ναι. Και να συντηρείς ... (Είχατε, δηλαδή, κάποια φορολογική απαλλαγή;) 45 €, σιγά τη φορολογική απαλλαγή. Τί είναι 45 €; Ούτε 45, 43. Θα τα πάρεις, να κάνεις τί; Δεν με βοήθησε κανένας.¹

Αλλά και αυτοί, που ανέφεραν ότι δεν ήταν εντελώς αβοήθητοι από το Κράτος στο παρόν ή και πιο παλιά, με μόνη εξαίρεση τη συναισθηματική στήριξη από εργαζόμενους των κρατικών υπηρεσιών (σε δύο οικογένειες από τις 33 ή 6,06% ή 2/13 ή 15,38%), οι υπόλοιπες παροχές της Πολιτείας δεν ήταν κατευθυνόμενες άμεσα προς την διευκόλυνση και εξομάλυνση του δύσβατου δρόμου των παππούδων. Αυτές είχαν ένα γενικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο υπήρχαν πιθανότητες να εμπερικλείονταν και οι προϋποθέσεις που πληρούσαν ορισμένοι από τους παππούδες. Για παράδειγμα, 5 οικογένειες (15,15% ή 5/13 ή 38,46%) ανέφεραν πως, έπαιρναν επίδομα από την κοινωνική Πρόνοια, όχι γιατί το εγγόνι τους ήταν μέλος μιας κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας, αλλά επειδή ήταν «απροστάτευτο» και σε μια περίπτωση «άτομο με ειδικές ανάγκες». Στις παραπάνω οικογένειες, ίσως θα μπορούσε να συμπεριληφθεί μία ακόμη οικογένεια, η οποία έπαιρνε επίδομα από την κοινωνική πρόνοια, σύμφωνα με τα λεγόμενα της μητέρας (οι παππούδες δεν είχαν απαντήσει).

Για ένα χρόνο. Τώρα, όχι επίδομα για τα παιδιά. Για την ανεργία, τη δική μου, που δεν είχα δουλειά.²

Άλλες 4 οικογένειες (12,12% ή 4/13 ή 30,76%) έπαιρναν επίδομα από το Π.Ι.Κ.Π.Α., αφού πληρούσαν όρους σχεδόν ίδιους με εκείνους της Πρόνοιας.

[Παππούς:] Ναι, ναι, η κυρία προϊσταμένη κει πέρα, η κα Ζ., τη λένε. [Γιαγιά:] Η Κ. ... [Παππούς:] Η Κ. πάλι ενήργησε. (Η κα Ξ.;) [Παππούς:] Ναι, η κα Ξ. (Σας είπε, ότι δίνουν επίδομα;) [Γιαγιά:] Μας είπε, θα πάμε στο Π.Ι.Κ.Π.Α., μήπως μπορέσουμε και βγάλουμε κάτι για το παιδί. Και πήγαμε, στην αρχή του βγάλανε 30.000, μετά μια άλλη ξαδέλφη μου, κάποια Τ., ενήργησε και είπε: «Το παιδάκι έχει ανάγκη. Θέλει να φτιάξει τα δόντια του, το ματάκι του, αυτά». (Ποιά είναι αυτή η κυρία;) [Παππούς:] Τ. {Επανελάβε το επίθετο}. [Γιαγιά:] Τίποτα δεν είναι, μια ξαδέλφη μου είναι. (Α, απλά πήγε και μίλησε εκεί στις κυρίες;) [Γιαγιά:] Πήγε και μίλησε. Στην Αθήνα, όχι εδώ. [Παππούς:] Στην Αθήνα, στο Π.Ι.Κ.Π.Α. εκεί, γιατί μένει στην Αθήνα. Έχει τα παιδιά της εκεί. [Γιαγιά:] Στην Αθήνα και το κάνανε 60 {60.000}, αλλά ακόμα μια χρονιά θα πάρει. (Α...) [Παππούς:] Επειδή είναι μέχρι τα 18 [χρόνια η παροχή]. (Μάλιστα.) [Γιαγιά:] Αλλά η Κ., ότι μπορεί η καημένη, μαζεύει και φέρνει. (Και τώρα, δηλαδή, ακόμη;) [Γιαγιά:] Ναι.³

Από την Πρόνοια, ναι. (Ποιός σας το είπε, δηλαδή, για την Πρόνοια;) Μου' παν: «Να πας στην Πρόνοια», λέει, «δίνει κάτι βοήθημα γι' αυτά τα παιδιά». (Ποιός;) Δε θυμάμαι τώρα, χρόνια. Α, τώρα χρόνια. Άλλος είχε πάει

¹ Ερ/γιο 23: ερώτ.108, σ.23.

² Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.94, σ.21.

³ Ερ/γιο 10: ερώτ.108, σ.23.

στις γυναίκες αυτού και πήγα εγώ εκεί και ήρθαν εδώ και είδαν την κατάσταση και έβγαλα για το αυτό.¹

[Γιαγιά:] Όχι, μόνο από το Π.Ι.Κ.Π.Α. (Αυτά από το Π.Ι.Κ.Π.Α., ποιός σας το είπε; Ποιός σας το υπέδειξε;) [Γιαγιά:] Μια φίλη μου, που παίρνει και αυτή, έχει και αυτή σχεδόν την ίδια περίπτωση, αλλά αυτή το 'ξερε. Δεν ξέρω από πού το 'ξερε και έχει και αυτή το ανιψάκι, του αδελφού της παιδί. Και μου το 'πε μια μέρα: «Κυρία Ε. {γιαγιά}, γιατί δεν πας κι εσύ; Αυτό και αυτό συμβαίνει». Και πήγα και βρήκα την κύρια Ζ. και λέει: «Τώρα έρχεσαι, κοπέλα μου, εδώ;» Λέω: «Το έχω εφτά χρόνια». «Τί να σου πω;», λέει, «Πού είσαι», λέει «εσύ;» «Δεν ήξερα», λέω, «έστω και τώρα παίρνω...» (Σας τα δώσανε εκείνα αναδρομικά;) Όχι, δε μου δώσανε καθόλου. Της είπα και εγώ, αλλά λέει ... δε γίνεται. Ένα χρόνο πήραμε. «Δεν βαριέσαι», λέω, «Θεέ μου, είναι και αυτά βοήθημα».²

Η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη με το βιβλιάριο απορίας που παρεχόταν από την Πολιτεία στα εγγόνια μέσω των παππούδων τους για τρεις από τις οικογένειες (9,09% ή 3/13 ή 23,07%), οφειλόταν όπως και παραπάνω, στην κάλυψη-τήρηση του όρου «του απροστάτευτου παιδιού». Σε μια έρευνα του εξωτερικού βρέθηκε ότι, μεγαλύτερες πιθανότητες να λαμβάνουν βοήθεια από την κρατική πρόνοια, είχαν τα παιδιά που διέμεναν μόνο μαζί με τη γιαγιά τους, ενώ συνήθως αυτά που ζούσαν και με τους δύο παππούδες τους χωρίς τους γονείς τους, ήταν ανασφάλιστα από κρατικό ή ιδιωτικό ασφαλιστικό φορέα -παρότι θα μπορούσαν να τα ασφαλίσουν οι ίδιοι οι γονείς τους ή οι παππούδες τους.³ Οι παππούδες, έστω όταν εξακολουθούσαν να εργάζονται, δεν μπορούσαν να ζητήσουν ασφαλιστική κάλυψη για τα εγγόνια τους στις περιπτώσεις των κατατετημένων κατά γενέες οικογενειών, μιας και κάτι τέτοιο δεν προβλεπόταν, θα ήταν οικονομικά ασύμφορο για τους εργοδότες και για τα ασφαλιστικά ταμεία και θα προκαλούσε την αντίδρασή τους.⁴ Η απουσία ιατροφαρμακευτικής κάλυψης επιβεβαιώνεται μάλιστα από μια μητέρα (της οποίας οι γονείς δεν είχαν λάβει μέρος στην έρευνα):

Επειδή ήμουν ανασφάλιστη [δικαιούνταν τα παιδιά ιατροφαρμακευτική περίθαλψη] και τώρα κάνω ενέργειες πάλι, γιατί έχει περάσει η προθεσμία και τα ξανά φτιάχνω [τα χαρτιά – έγγραφα] για του χρόνου.⁵

Ίσως στην τήρηση «του απροστάτευτου παιδιού» αποδιδόταν και η χρηματική παροχή μιας άλλης δημόσιας υπηρεσίας, του Ο.Γ.Α., σε δύο άλλες οικογένειες (6,06%).

Σύνταξη από το Ο.Γ.Α. για το παιδί 60.000 δρχ.⁶

Τέλος, η άποψη ότι, οι φορολογικές απαλλαγές που έλαβαν τρεις οικογένειες (9,09% ή 3/13 ή 23,07%), προέρχονταν, υποτίθεται επειδή είχαν ως προστατευόμενα μέλη της οικογένειάς τους τα εγγόνια τους -βρισκόταν στην πεποίθηση των παππούδων-, δεν ευσταθεί, επειδή μετά από προσωπική επικοινωνία που είχε η ερευνήτρια με παράγοντες της εφορίας τόσο στη Δ.Ο.Υ. Λαμίας, όσο και σε αυτήν των Ιωαννίνων, την διαβεβαίωσαν ότι, κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να ισχύει, επειδή δεν υπάρχει τέτοιου είδους ρύθμιση. Στην επιβεβαίωση των λεγόμενων τους συνηγορούσε και το έγγραφο που τελικά έφτασε στα χέρια της, το οποίο αποτελούσε απόσπασμα των κρατικών διατάξεων, στο οποίο ήταν καταγεγραμμένες οι

¹ Ερ/γιο 19: ερώτ.108, σ.23.

² Ερ/γιο 31: ερώτ.108, σ.23.

³ CASPER & BRYSON: ό.π., 1998.

⁴ CASPER & BRYSON: ό.π., 1998.

⁵ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.94, σ.21.

⁶ Ερ/γιο 26: ερώτ.107, σ.23.

κοινωνικές ομάδες οι οποίες είχαν δικαίωμα φορολογικής απαλλαγής. Αυτό φαίνεται εξάλλου πιο ξεκάθαρα από τα λόγια μιας μητέρας:

Είχαν επιστραφεί κάποια χρήματα, 35.000 δρχ. από επίδομα για τρία παιδιά.¹

Αξίζει να αναφερθεί ακόμη ότι, κανένας από τους παππούδες δεν ανέφερε ότι έλαβε στεγαστικό δάνειο ή γονική άδεια από την εργασία του με αφορμή την ιδιότητα του κύριου επιμελητή των εγγονιών του. Σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στην Ελλάδα, στο εξωτερικό και πιο συγκεκριμένα, στην Αμερική, το σύστημα κοινωνικής προστασίας σε 6 πολιτείες προβλέπει ακόμη και διευκολύνσεις στον εργασιακό τομέα των γιαγιάδων και λαμβάνουν προσωρινή βοήθεια που προορίζεται για οικογένειες που έχουν ανάγκη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι γιαγιάδες δεν αντιμετωπίζονται απλά ως γιαγιάδες εγγονιών, αλλά η πολιτική τους εξειδικεύεται, αναγνωρίζοντας τις ίδιες ως βασικούς φροντιστές των εγγονιών τους και αποδίδοντας αξία στον γονεϊκό τους ρόλο απέναντι στα εγγόνια τους.²

Ακόμα και για την παροχή της νομικής κάλυψης με δικηγόρο, που έσπευσε να αναφέρει μια γιαγιά (3,03% ή 1/13 ή 7,69%), αμέσως μετά η ίδια την διέψευσε, λέγοντας ότι, η βοήθεια αυτή δεν προερχόταν από την Πολιτεία, μιας και η ίδια η δικηγόρος είχε προβεί σε αυτήν την κίνηση οικειοθελώς, όντας φίλη της κόρης της γιαγιάς πριν εκείνη αποβιώσει. Στην ιδιωτική πρωτοβουλία του δικηγόρου βασίστηκε και μια άλλη οικογένεια, η οποία δεν συμπεριλαμβανόταν στις προηγούμενες, επειδή οι παππούδες είχαν αποβιώσει και δεν απάντησαν στις συνεντεύξεις. Τα λεγόμενα της εγγονής τους, όμως, καταδεικνύουν, όπως και παραπάνω, την αναπλήρωση του νομικού και κρατικού κενού από την ιδιωτική πρωτοβουλία απλών πολιτών.

Όχι. Τότε που πήρα ..., που ήταν να πάρει την κηδεμονία η γιαγιά μου, ε, είχα πάει εγώ σε μια κοινωνική λειτουργός στη Λαμία και μου είχε βρει αυτή δικηγόρο και δεν είχα πληρώσει τότε τίποτα για την κηδεμονία. (Θυμάσαι όνομα;) Του δικηγόρου; Γ.Ν., ο πρώην δήμαρχος, ναι. Ε, και μου είχε βγάλει αυτός το καλοκαίρι, ένα καλοκαίρι μου το είχε βγάλει γρήγορα. Και λέει: «Θα σε βοηθήσω εγώ», λέει, «δεν θέλω χρήματα και τέτοια», λέει, «θα σε βοηθήσω εγώ». Ε, και μου το έβγαλε έτσι το ... Αυτά.³

Η μόνη πρόσθετη κρατική υποστήριξη, που και πάλι ήταν έμμεση, αναφέρθηκε από μια μητέρα:

Παλιά, κατά διαστήματα, ο σύλλογος γονέων και κηδεμόνων έδινε κάποια πράγματα (λάδια, κρέατα, ρούχα, φρούτα) σε τέτοιες οικογένειες. Το πολυτέκνων, τώρα το θυμήθηκα.⁴

Μερικά από τα είδη βοήθειας που θα μπορούσαν να παρέχονται στις κατατετημημένες κατά γενεές οικογένειες, αφορούσαν σε: στήριξη στον οικονομικό τομέα, ιατρική και νοσοκομειακή περίθαλψη, συναισθηματική υποστήριξη, κάλυψη από νομικές υπηρεσίες, επιμόρφωση, φροντίδα των εγγονιών για λίγες ώρες προκειμένου να ξεκουράζονται οι παππούδες, καθώς επίσης πολιτικές ρυθμίσεις στον εργασιακό τομέα, που θα διευκολύνουν τους εργαζόμενους παππούδες οι οποίοι είναι αρχηγοί τέτοιου είδους οικογενειών. Τα μέτρα αυτά θα αρκούσε να ίσχυαν, άσχετο από το εάν αυτά θα εκπορεύονταν από δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς.⁵

¹ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.94, σ.21.

² BACHMAN & CHASE-LANSDALE: ό.π., 2005, Vol.54, No.4, p.475.

³ Ερ/γιο παιδιού 15: ερώτ.90, σ.19.

⁴ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.94, σ.21.

⁵ BRYSON & CASPER: ό.π., 1999, p.2.

Αυτά σε ό,τι αφορά την Ελλάδα· αλλά και στην Αμερική ακόμη και σήμερα, τα πράγματα δεν είναι καλύτερα, αφού μόνο το 10% από τις τώρα υπάρχουσες κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες καλύπτεται από την κοινωνική ασφάλιση και μόνο το 15% δηλώνει ότι, λαμβάνει κάποιου είδους βοήθεια από το Κράτος.¹ Εκεί βέβαια, το πρόβλημα δεν είναι ότι απουσιάζει η κοινωνική πολιτική, αλλά ότι το φαινόμενο των κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών έχει εξαπλωθεί σε τόσο μεγάλο βαθμό, έτσι ώστε είναι δύσκολο πλέον να ελεγχθεί από τους πολιτειακούς φορείς.

Στην κοινωνική βοήθεια που συνήθως λαμβάνει μια κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια η οποία κατοικεί στην συγκεκριμένη ήπειρο, συμπεριλαμβάνονται ακόμη και: δωρεάν ή με μειωμένη τιμή γεύματα στο σχολείο των εγγονιών, κατοικία σε δημόσια κτηριακά συγκροτήματα, βοήθημα ενοικίασης στους παππούδες από ομοσπονδιακό, κρατικό ή τοπικό φορέα, κουπόνια φαγητού, παροχή ενεργειακής υποστήριξης από ομοσπονδιακό, κρατικό ή τοπικό φορέα και, τέλος, οικονομική στήριξη ή οποιοδήποτε επίδομα κοινωνικής πρόνοιας.² Λαμβάνοντας υπόψη, ότι πρόκειται για παροχές εξειδικευμένες και εξαιρετικά προχωρημένες σε σχέση με «τα ψίχουλα» των παροχών των δύο δημοσιο-κοινωνικών υπηρεσιών της Ελλάδας (Π.Ι.Κ.Π.Α. και Πρόνοιας), φαίνεται ότι, η ραγδαία αύξηση τέτοιου είδους οικογενειών στο εξωτερικό, προκαλεί την εκδήλωση κάποιων αντιδράσεων, επειδή η μη ύπαρξη οργανωμένης πολιτικής δεν επαρκεί να καλύψει τις ανακύπτουσες ανάγκες και δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις όλων των πολιτών.

Οι σχεδιαστές της κοινωνικής πολιτικής υποτιμούν, κατά κάποιον τρόπο, τις ανάγκες και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα οι γιαγιάδες, με αποτέλεσμα αυτές να υφίστανται κοινωνική περιθωριοποίηση λόγω φυλής, φύλου και κοινωνικής τάξης. Καταλήγουν, έτσι, να γίνονται αποδέκτες περιορισμένου αριθμού παροχών από τις κοινωνικές υπηρεσίες σε σύγκριση με την πλεονεκτική θέση στην οποία βρίσκονται οι ανάδοχοι ή οι θετοί γονείς.³

Μετά από την απόφαση που εκδόθηκε στην υπόθεση *Miller v. Youakim* (1979), του U.S. Supreme Court (ανώτατο δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών), επιτρέπεται η συμμετοχή των προσώπων που ανατρέφουν συγγενικά τους πρόσωπα στα προγράμματα που προορίζονται για τις ανάδοχες οικογένειες και προβλέπεται η μέριμνα όσον αφορά την παροχή ομοσπονδιακής, οικονομικής βοήθειας στα άτομα αυτά. Ωστόσο, μερικές κοινωνικές υπηρεσίες δεν παρέχουν οικονομική στήριξη με την πρόφαση ότι, οι παππούδες δεν επιτρέπεται να χρηματοδοτούνται για έναν ρόλο που εκ των πραγμάτων έχουν λόγω συγγένειας. Εξάλλου, αυτή η ρύθμιση έχει ως προϋπόθεση, η ανάληψη της φροντίδας του παιδιού από τους συγγενείς να στηρίζεται σε δικαστική απόφαση και παράλληλα οι γονείς, έστω και αν δεν ζουν μαζί με τα παιδιά τους, ωστόσο να πληρούν τις προϋποθέσεις για τη λήψη αυτής της ομοσπονδιακής βοήθειας, την οποία λαμβάνουν τελικά οι συγγενείς. Ο περιορισμός αυτός που έχει τεθεί, έχει ως αποτέλεσμα, πολύ σπάνια οι παππούδες να επωφελούνται από το μέτρο αυτό, αφού δεν είναι αρκετά σύνηθες οι ίδιοι να αναλαμβάνουν τα εγγόνια τους μετά από δικαστικό αγώνα, οπότε επωφελούνται περισσότερο οι οικογένειες μη συγγενών. Το γεγονός αυτό αρκετές φορές εξοργίζει τα συγγενικά πρόσωπα που έχουν τον ρόλο φροντιστή.⁴

Οι κοινωνικές υπηρεσίες, ενώ αναγνωρίζουν την οικογενειακή και κοινωνική προσφορά των ηλικιωμένων στα εγγόνια τους, παρόλα αυτά χορηγούν επίδομα στα

¹ DELLMANN-JENKINS, BLANKEMEYER & OLESH: ό.π., 2002, p.231.

² CASPER & BRYSON: ό.π., 1998, p. χωρίς σελίδες.

³ GIBSON: ό.π., 1999, p.331.

⁴ EDWARDS: ό.π., 2003, p.207. CRUMBLEY & LITTLE: ό.π., 1997, p.87.

παιδιά αυτά, ενώ στους ίδιους τους παππούδες δεν παρέχεται κανενός είδους βοήθεια, αν και κανονικά θα έπρεπε.¹ Γιατί το κοινωνικό κόστος, εάν οι παππούδες δεν αναλάμβαναν αυτό το ρόλο, θα ήταν πολύ μεγαλύτερο και οι κρατικοί φορείς θα ήταν αναγκασμένοι να δαπανήσουν πολύ μεγαλύτερα χρηματικά ποσά, εάν ένα παιδί, προερχόμενο από τέτοιου είδους οικογένεια, ακολουθούσε το δρόμο της παραβατικότητας ή ετίθετο μέσα σε ίδρυμα έως ότου υιοθετούνταν ή τοποθετούνταν σε ανάδοχη οικογένεια.

2.10.5 Επίπεδο πληροφόρησης σχετικά με τους κρατικούς φορείς στήριξης / Πηγές ενημέρωσης

Οι κλειστές ερωτήσεις που αφορούσαν τα άτυπα δίκτυα στήριξης (συγγενικά πρόσωπα, γείτονες, φίλοι), την Εκκλησία και την Πολιτεία, καθώς επίσης τη συνδρομή τους ως προς την στήριξη των εν λόγω οικογενειών, συνεχίστηκαν με ανοιχτού τύπου ερωτήσεις. Η μελέτη δεν επεκτάθηκε όσον αφορά στη χρήση των κρατικών υπηρεσιών στον βαθμό ικανοποίησης των παππούδων από αυτές, αλλά διευρυνόταν στην από μέρους των παππούδων γνώση ύπαρξης προνοιακών δικτύων στήριξης και την επιπλέον βοήθειά τους από απροσδιόριστη, μη προαναφερόμενη πηγή.

Η πλειοψηφία των παππούδων (19/33 ή 57,57%) δεν γνώριζε ότι μπορούσε να πάρει βοήθεια από κάποιον επίσημο κρατικό φορέα, με την ιδιότητα του κύριου φροντιστή των εγγονιών τους. Αυτό, κατά τη γνώμη τους, συνέβαινε είτε γιατί δεν το γνώριζαν και δεν το είχαν ακούσει ποτέ (16/33 ή 48,48%), οπότε η ευθύνη ανήκε στην Πολιτεία είτε επέρριπταν κατά κάποιον τρόπο ευθύνες στον εαυτό τους, που δεν το είχαν ψάξει και δεν είχαν ασχοληθεί ποτέ με το συγκεκριμένο ζήτημα (3/33 ή 9,09%).

Όχι, δεν το 'χω ψάξει, δεν έχω ασχοληθεί, δεν έχω ασχοληθεί, να σου πω την αλήθεια.²

Ωστόσο, υπήρχαν και κάποιοι οι οποίοι αν και γνώριζαν την ύπαρξη του προγράμματος για τα απροστάτευτα παιδιά, δεν έκαναν καμία ενέργεια για να ρωτήσουν έστω, αν το δικαιούνταν να το διεκδικήσουν, επειδή δεν είχαν το κουράγιο ή/και το θεωρούσαν άδικο κόπο (2/33 ή 6,06%).

Από την Πρόνοια, αλλά ποιός να τρέξει; Πού τα' ξέρα εγώ; Έπρεπε από την αρχή που το περιλάβα.³

Γνώριζα, μου είχαν πει, αλλά νομίζω ότι και να πήγαίνα, ότι δε θα μου βγάζανε, γιατί άμα ερχόντουσαν εδώ και βλέπαν το σπίτι μου και ξέραν και ότι είχα 5 στρέμματα χωράφια κι αυτά, δε θα μου βγάζανε. Λέω: «Και τί να πάω να τρέχω για να...»⁴

Οι άνθρωποι αυτοί είχαν εγκαταλείψει κάθε προσπάθεια, πριν ακόμη την ξεκινήσουν, και προεξοφλώντας την τελική απόφαση της υπηρεσίας, είχαν αναλάβει την κατάσταση αποκλειστικά στα χέρια τους. Στον αντίποδα αυτών με την παθητική και απαισιόδοξη στάση, βρίσκονταν άνθρωποι που κινητοποιήθηκαν και απευθύνθηκαν στις υπηρεσίες της Πρόνοιας και του Π.Ι.Κ.Π.Α. με δική τους πρωτοβουλία. Επειδή ο κρατικός μηχανισμός συνήθως δεν είναι ευκίνητος και ευέλικτος ως προς την προσέγγιση των ατόμων που χρήζουν βοήθειας, αναγκάζονται

¹ GIBSON: ό.π., 1999, p.339.

² Ερ/γιο 16: ερώτ.108, σ.23.

³ Ερ/γιο 1: ερώτ.108, σ.23.

⁴ Ερ/γιο 26: ερώτ.108, σ.23.

πολλές φορές τα ίδια τα άτομα να δραστηριοποιούνται, προκειμένου να αποκτήσουν όσα δικαιωματικά δικαιούνται. Η κινητοποίηση αυτή είναι πιο εύκολη, όταν πρόκειται για άτομα νεαρής ηλικίας και όχι τόσο για ηλικιωμένους.

Όχι, αλλά ... κάποιοι με ενημέρωσαν και ρωτούσα και από μόνη μου τί δικαιούμαι.¹

Οι ηλικιωμένοι που ενεργοποιήθηκαν αυτοβούλως, είχαν πληροφορηθεί την ύπαρξη κρατικών προγραμμάτων από κάποιο συγγενή, φίλο ή γνωστό (8/33 ή 24,24%) ή λόγω του ότι οι ίδιοι ή κάποιο άλλο μέλος του περιβάλλοντός τους έπαιρνε κάποιου είδους επίδομα, ταυτόχρονα ή στο παρελθόν (4/33 ή 12,12%).

Παίρναμε το επίδομα. Πήγα εγώ και βρήκα μια κοινωνική λειτουργό, που ήτανε εκεί και της είπα ότι: «Έτσι και έτσι συμβαίνει», λέει: «Θα κατέβω κάτω» και ήρθε εδώ, να πούμε, πήρε τα στοιχεία η κοπέλα, διαπίστωσε, μας έβγαλε βιβλιάρια και παίρναμε από εκεί επίδομα κάθε δύο μήνες. (Πόσα χρήματα;) Εντάξει, τα γάλατα. (30.000, 60.000;) Δεν θυμάμαι. Λιγότερο. Κάπου 18.000 δρχ. το κάθε παιδί.²

Όπως είχε γράψει χαρακτηριστικά η ΒΕΛΕΣΙΩΤΗ: «Το επίδομα παιδικής προστασίας των 12.000 δρχ. μηνιαίως, με ανώτερο οικογενειακό εισόδημα 48.000 δρχ. για τριμελή οικογένεια, είναι τουλάχιστον αναχρονιστικό».³ Η ποιότητα του συνεχή αυτοσχεδιασμού που παρατηρείται όσον αφορά τα προγράμματα κοινωνικής πολιτικής, εξαρτάται από τυχαίες συγκυρίες, από τις διοικήσεις των φορέων και των υπηρεσιών, από το ευρύτερο πλαίσιο τους και από τους επαγγελματίες που ασκούν αυτές τις υπηρεσίες, ενώ κανονικά θα έπρεπε να υπάρχουν οργανωμένα ερευνητικά προγράμματα, τα οποία θα ήταν χρηματοδοτούμενα από τον κρατικό προϋπολογισμό και θα αξιοποιούνταν στον κοινωνικό σχεδιασμό.

Η βοήθεια που ελάμβαναν δύο οικογένειες, προερχόταν από την Πρόνοια για τη μία από αυτές λόγω απορίας, και από μια σύνταξη λόγω θανάτου του ενός από τους γονείς για την άλλη, όπως διασταυρώθηκε από τα λεγόμενα των παππούδων, αλλά και των γονέων των παιδιών. Και στις δύο περιπτώσεις υπήρχε προηγούμενη γνώση.

[Παππούς:] Εμείς απευθυνθήκαμε στην Πρόνοια και ρωτήσαμε. [Γιαγιά:] Το ήξερα από τα παιδιά μου αυτό, σαν άστεγοι, σαν άποροι, το ήξερα από τα παιδιά μου, που το έπαιρνα.⁴

Από τους γονείς μου. Ήξεραν, γιατί παίρναν για μας, για μένα και τον αδερφό μου το επίδομα απορίας, όταν ήμασταν μικρά.⁵

Ε..., γνώριζα από που μπορούσα να πάρω βοήθεια από το κράτος και την παίρνω. Είναι η βοήθεια που παίρνω από το κράτος, είναι αυτή η σύνταξη που έχει βγει λόγω των δέκα ετών και οκτώ μηνών που υπηρετούσε η σύζυγός μου στο Δημόσιο. (Και η οποία ήταν σύνταξη ...;) Ναι, είναι μια τυπική σύνταξη που βγαίνει και την παίρνεις λόγω των παιδιών, ας πούμε. Είναι σαν βοήθεια προς τα παιδιά.⁶

Σχετικά με το γεγονός ότι υπήρξαν περιπτώσεις, στις οποίες οι παππούδες το πληροφορήθηκαν ακόμη και από άγνωστο, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της Ελληνικής νοοτροπίας να αναπτύσσονται συνομιλίες σε τόπους κοινής συνεστίασης, όπως π.χ. ιατρεία, μέσα μεταφοράς, με άγνωστους ακόμη και πάνω σε θέματα προσωπικής φύσης. Σε αυτές τις συζητήσεις ξεπερνιούνται τα ταμπού, ενώ όταν εκτίθενται προσωπικά ή οικογενειακά προβλήματα, δημιουργούνται σχέσεις

¹ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.95, σ.21.

² Ερ/γιο 29: ερώτ.108, σ.23.

³ ΒΕΛΕΣΙΩΤΗ (Ε.Ο.Π.): ό.π., σ. 79.

⁴ Ερ/γιο 2: ερώτ.108, σ.23.

⁵ Ερ/γιο γονέων 2: ερώτ.95, σ.21.

⁶ Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.95, σ.21.

αλληλοβοήθειας μεταξύ των αγνώστων και παρέχεται κάθε είδους στήριξη σε αυτόν που έχει ανάγκη, χωρίς να υπάρχει προοπτική ανταπόδοσης.

Ναι. Για την Πρόνοια; Στην Ύπατη είχα πάει. Ένας ... λουόμενος ήταν ..., μέσα στα λουτρά ... και λέει: «Γιατί φοράς κυρία τα μαύρα;» Λέω: «Έτσι και έτσι». «Έχεις παιδιά;» «Έχει παιδιά», λέω, «δύο». Λέει ...: «Τα γράψατε στην Πρόνοια;». «Όχι», λέω, «δεν ξέρω». «Να πας», λέει, «να τα γράψεις τα παιδιά στην Πρόνοια». Και σηκώθηκα, έφτιαξαμε το χαρτί, εδώ ήταν, είχαμε γραμματικό, καλόν γραμματικό, έφτιαξε τα χαρτιά και πήγα στην Πρόνοια στα γραφεία και έδωσα το χαρτί και ε ..., σιγά-σιγά μας βοήθησαν τότε, που ήταν μικρά και λεφτά δεν μπορούσαμε να φτιάσουμε πολλά, γιατί δεν δούλευαν και τα καπνά, είχαν 90 δρχ. τα πουλάγαμε τα καπνά. Ε, από την Πρόνοια και από τον Ο.Γ.Α. βοηθηθήκαμε τότε. Μετά πάει η μάνα τους. Πήραν και τα παιδιά, σκάλωσαν στα 15 και το ' κοψαν. Δε ματα...¹

2.10.6 Άλλες πηγές στήριξης των κατατετηγμένων κατά γενεές οικογενειών

Σε ερώτημα της ερευνήτριας σχετικά με το, εάν οι παππούδες έλαβαν κάποιου είδους βοήθεια πέραν όσων είχαν προαναφερθεί, δηλαδή των συγγενών, της Εκκλησίας και του Κράτους-της Πολιτείας, η πλειοψηφία τους (24/33 οικογένειες ή 72,72%) απάντησε κυρίως μονολεκτικά αρνητικά.² Όλοι οι γονείς (3/3) και οι παππούδες των τριών οικογενειών στους οποίους έγινε διασταύρωση των λεγόμενων τους, καθώς επίσης δύο από τα τρία εγγόνια υποστήριξαν πως δεν έλαβαν κανενός είδους βοήθεια από κανένα άλλο άτομο ή φορέα και μόνο το τρίτο από τα εγγόνια παραδέχτηκε ότι είχαν λάβει βοήθεια από κάποιο συγγενικό πρόσωπο (θείο).

Κάτω από τα λεγόμενα των παππούδων, διαφαινόταν ένα είδος παράπονου στα λόγια μερικών από αυτούς, προσμονής κι ελπίδας σε άλλους και, τέλος, αναγκαστικής αποδοχής της κατάστασης, αυτάρκειας και πάνω απ' όλα, υπερηφάνειας σε ορισμένους άλλους.

Όχι, κανένας. Από τότε που τα πήρα, κανένας. Το κράτος δεν με υποστήριξε σε τίποτα. Από το κράτος ζητάω, [ή μάλλον] δεν ζητάω για ζητιανιά εγώ. Δεν θέλω ελεημοσύνη, δεν ζητάω ελεημοσύνη. Έχω αυτά που έχω, τα τεντώνω και περνάω, αλλά το κράτος μπορούσε να τα βοηθήσει αυτά τα παιδιά. Ειδικά αυτά τα παιδιά. Πώς περίμενα στην αστυνομία εγώ να ...;³

Κανένας, κανένας, κανένας, κανένας. Δεν έχει βρεθεί άνθρωπος ακόμα εδώ, να μας δώσει ένα κομμάτι ψωμί. Δεν έχει βρεθεί ακόμη.⁴

Μια γιαγιά από αυτούς επεκτάθηκε κάνοντας ιδιαίτερη αναφορά στον Θεό, όπου ήταν ολοφάνερα τα θρησκευτικά της συναισθήματα, όπως επίσης ο αγώνας της στη ζωή:

Άλλος ποιός να με βοηθήσει; Όχι, δεν ξέρω. Δεν πάει το μυαλό μου. Πού; Ποιόν άνθρωπο; Να με βοηθήσει; Μόνο ο Θεός! Αυτό θα έχω να το λέω. Κατ' αρχήν, μου έδωσε την υγεία μου να παλέψω σ' αυτή τη ζωή, που λέγεται ζούγκλα. Πάλεψα και παλεύω. Συνεχίζω να παλεύω, εγώ είμαι, πάω κοντεύω στα 60 και παλεύω, δουλεύω λες και είμαι 20 χρονών κοπέλα. Ρώτησε όλη τη γειτονιά. Δεν υποφέρω από τίποτα. Δοξάζω το Θεό, που είναι κοντά μου. Τίποτα άλλο.⁵

¹ Ερ/γιο 22: ερώτ.108, σ.23.

² Τα όχι που ακούστηκαν ήταν επαναλαμβανόμενα και πιο ηχηρά από τα «όχι» της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940(!).

³ Ερ/γιο 23: ερώτ.109, σ.23.

⁴ Ερ/γιο 33: ερώτ.109, σ.23.

⁵ Ερ/γιο 18: ερώτ.109, σ.23.

Κάποια άλλη γιαγιά θυμήθηκε την οικονομική στήριξη ορισμένων συναδέλφων των γονιών προς τους γονείς πριν ακόμα διασπαστεί η πυρηνική οικογένεια:

Όχι κανένας, μάνα μου. Τώρα, εντάξει, απ' το σχολείο, που είχαν δώσει κάτι χρήματα οι τότε, οι... οι καθηγητές, τότε που ήταν ακόμα και η Β.{μητέρα} στη ζωή, τους είχαν δώσει κάτι λεφτά τότε. Όχι, από κει και πέρα τίποτα άλλο. Ήταν ακόμα η Β., που έκανε τις εγχειρήσεις και είχανε έρθει και τους δώσανε. Κανένας, τίποτα άλλο. Τίποτα. «Ούτε ένα δίφραγκο», που λένε. Όχι..., τίποτα. Από κανέναν.¹

Στήριξη δέχθηκαν συνολικά 9 από τις 33 οικογένειες (27,27%), από διαφορετική πηγή η κάθε μια από αυτές, ενώ και η βοήθεια που τους παρασχέθηκε είχε διαφορετική χροιά. Παραδείγματος χάριν, μία γιαγιά που ζούσε με το εγγόνι της έλαβε μικρή οικονομική βοήθεια και ειδή ένδυσης από μια υποστηρικτική ομάδα, τη Χριστιανική Εστία της περιοχής (1/33 ή 3,03%):

Απ' τη Χριστιανική Εστία εδώ, του Δ. {της περιοχής της Φθιώτιδας}, βοήθησαν. Δώσαν λίγα χρήματα και ρούχα, του δώσανε τα Χριστούγεννα πέρυσι, απ' τη Χριστιανική Εστία. (Τί; Σας έδωσαν και λεφτά; Πόσα;) Ναι...από δω τώρα, από την Εκκλησία, τώρα μπερδεύομαι. Έχει εδώ πέρα Χριστιανική Εστία, πάνω. Έδωσαν λίγα χρήματα, πολύ λίγα δηλαδή, αλλά του πήραν και ρουχάκια και τρόφιμα είχαν φέρει..., βοηθήσαν. Ναι, μια φορά πέρυσι, πρόπερσι.²

Κάποιες άλλες οικογένειες (4/33 ή 12,12%) βοηθήθηκαν από μεμονωμένα μη συγγενικά άτομα. Στις δυο οικογένειες η βοήθεια προερχόταν από μια γειτόνισσα των παππούδων και η άλλη από τον δάσκαλο του παιδιού στο σχολείο. Στις άλλες δύο, έγινε οικονομική υποστήριξη με έμμεσο τρόπο, αφού το άτομο που τις βοήθησε, δεν τους έδωσε δικά του χρήματα, αλλά έκανε αγώνα συγκέντρωσης χρημάτων από διάφορες πηγές (μέλος του Ερυθρού Σταυρού). Αυτό το άτομο ήταν, που απευθύνθηκε σε έναν σύλλογο, ο οποίος τελικά έκανε οικονομική δωρεά στην ίδια οικογένεια:

[Γιαγιά:] Αυτό, οι Σαρακατσαναίοι. Η Κ. {μη συγγενικό πρόσωπο} μίλησε. (Δηλαδή, από το σύλλογο των Σαρακατσαναίων, τί σας δώσανε;) 100.000.δρχ. [Παππούς:] Τώρα για το Πάσχα (Φέτος δηλαδή;) [Παππούς:] Ναι, φέτος. [Γιαγιά:] Ούτε άλλη χρονιά... (Κι όσον αφορά την κα Κ.;) [Παππούς:] Ναι, η Κ. πάντοτε, [Γιαγιά:] Η Κ. πάντα βοηθάει. Στην αρχή μάζευε και τρόφιμα, όχι σε μας βέβαια, σε πολλές οικογένειες. Ε, και τώρα ό,τι βρίσκει, εσένα, ας πούμε: «Ξέρεις είναι ένα παιδάκι κι έχει ανάγκη...»³

Εκτός, όμως, από τους μη συγγενείς, βοήθεια παρείχαν και οι συγγενείς σε ορισμένες περιπτώσεις (5/33 ή 15,15%), άλλοι ευκαιριακά και άλλοι σε τακτά χρονικά διαστήματα:

Ε, τώρα κοίτα να δεις, ένας θείος, ένας παππούς, σα χαρτζιλίκι το' δίναν το παιδάκι. Αυτό ήταν βοηθητικό. (Κι εδώ, ο γιό σας ο άλλος, είπατε ότι βοηθούσε;) Ναι, ναι, ναι ο γιός μου πολύ, πάρα πολύ! Βόηθαγε!⁴

Ο ανιψιός μου με βοηθάει πολύ για το παιδί. Το βοηθάει ιδιαίτερα [λογοθεραπεία στο Χ,{εγγόνι}]. Και από το δάσκαλο, το Χ. τον Η.⁵

Μία γιαγιά δεν αναγνώρισε καμία βοήθεια, παρά ως μόνη πηγή υποστήριξης έβλεπε τον σύζυγό της, λόγω της βοήθειας που δεχόταν από αυτόν.

¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.109, σ.23.

² Ερ/γιο 11: ερώτ.109, σ.23.

³ Ερ/γιο 10: ερώτ.109, σ.23.

⁴ Ερ/γιο 30: ερώτ.109, σ.23.

⁵ Ερ/γιο 7: ερώτ.109, σ.23.

Όχι, όχι μόνο άνδρας μου. Αυτός τα ψώνιζε, αυτός. Εγώ δεν δουλεύω, δεν εργάζομαι, αυτός άνθρωπος.¹

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι, μόνο σε μία οικογένεια αναφέρθηκε η βοήθεια των γονέων των παιδιών και μάλιστα τονιζόταν στα λεγόμενα των παππούδων η συνεισφορά του ενός απ' αυτούς:

Όχι. Άλλο από τη μάνα του, κανέννας. Κανέννας.²

Επειδή αυτή η ερώτηση ανήκε σε όσες αποκλείστηκαν από εκείνες που θα ετίθεντο στα εγγόνια, παρόλα αυτά πρόλαβαν και απάντησαν 13 παιδιά. Τα έξι από αυτά απάντησαν πως, η οικογένειά τους δεν έλαβε κανενός είδους βοήθεια, ενώ τα υπόλοιπα 7 δήλωσαν πως δέχτηκαν βοήθεια τουλάχιστον από ένα συγγενικό πρόσωπο, που τις περισσότερες φορές ήταν θείος ή θεία και μόνο σε μία ήταν ο γονέας του παιδιού. Η υποστήριξη αυτή αφορούσε σε συναισθηματικό, οικονομικό - υλικό επίπεδο και στον τομέα της εκπαίδευσης των εγγονιών.

Βοήθεια, εννοείς τώρα, πάνω σ' αυτές τις ερωτήσεις; (Ναι, γενικά αν βοήθησε κάποιο άτομο ή κάποια υπηρεσία, οτιδήποτε.) Όσον αφορά κρατικές υπηρεσίες και αυτά, καμία. Τίποτε. Ε, τώρα όλος ο ..., συγγενείς και αυτά ... βοηθούσε. Ε... ούτε, ας πούμε, χρηματικά, ας πούμε ξέρω' γω, πάρε 1.000.000 [δρχ.] να κάνεις τη δουλειά. Ε, όσο μπορούσαν. Άλλος συναισθηματικά, αυτό πιο πολύ. (Κυρίως;) Ναι, κυρίως... Όχι υλικά, ας πούμε.³

Ο θείος μου, μου έπαιρνε ρούχα, μου έδινε λεφτά.⁴

Ο θείος. Με έχει βοηθήσει στα μαθήματα ... (Πώς τον λένε το θείο σου;) Κ. (Και είναι δάσκαλος, έτσι;) Ναι.⁵

Όχι, λίγο ο θείος μου, επειδή ήταν και κοντά εκεί πέρα, ε, ερχόταν μερικές φορές. Αλλά εντάξει, όχι και κάθε μέρα, όπως ερχόταν η θεία μου, όταν ήμουν μικρός. (Και πώς σας βοηθούσε;) Ε, ερχόταν εκεί πέρα, βοηθούσε τον παππού, επειδή, όταν δεν ήταν η θεία μου, ε, ... ερχότανε και βοηθούσε τον παππού, επειδή... και ο παππούς ο καημένος, τί τράβαγε με μας, ε..., ο παππούς βοηθούσε τη γιαγιά και ο παππούς βοηθούσαν από το θείο μου.⁶

Από τα λεγόμενα του τελευταίου παιδιού αναδύθηκε και κάποιο άλλο ζήτημα: Τα οικογενειακά βάρη τα επωμίζονταν, όπως αναγνωρίζεται και από τα εγγόνια, κατά κύριο λόγο οι γιαγιάδες και μετά ακολουθούσαν σε λίγο μικρότερο βαθμό οι παππούδες, οι οποίοι όμως βρίσκονταν σε πιο πλεονεκτική σε σχέση με τις γιαγιάδες, αφού δέχονταν τη βοήθεια και άλλων συγγενικών προσώπων. Ο ρόλος της γυναίκας, και, σ' αυτήν την περίπτωση, της γιαγιάς, θεωρούνταν πιο δεδομένος και της καταλόγιζαν ίσως μεγαλύτερες δυνατότητες και ικανότητες στην ανατροφή των παιδιών και των εγγονιών. Ίσως αυτό αποτελεί τον λόγο για τον οποίο, ο συγγενικός και φιλικός περίγυρος δεν σπεύδει να παράσχει τη βοήθειά του σε αυτήν. Αυτό υποστηρίζεται άλλωστε και από το γεγονός ότι, οι περισσότερες οικογένειες που έλαβαν μέρος στην έρευνα είχαν ως αρχηγό τις γιαγιάδες (21/35), αφού οι σύζυγοι των περισσότερων είχαν αποβιώσει.⁷

¹ Ερ/γιο 34: ερώτ.109, σ.23.

² Ερ/γιο 21: ερώτ.109, σ.23.

³ Ερ/γιο παιδιού 22: ερώτ.88, σ.19.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 2: ερώτ.88, σ.19.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 14: ερώτ.88, σ.19.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 13: ερώτ.88, σ.19.

⁷ βλ. §2.7.3.3 Αρχηγία στην οικογένεια παππού-γιαγιάς-παιδιού.

2.11 Ο ΔΙΚΟΣ ΤΟΥΣ ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το κλείσιμο των συνεντεύξεων των γονέων, άφησε μια γλυκόπικρη γεύση: Στον έναν από τους γονείς άφησε ως καταστάλαγμα το παράπονο της μη λήψης της αναμενόμενης συμπαράστασης και κατανόησης από οποιονδήποτε του κλειστού ή του ευρύτερου περιβάλλοντός του.

Το μόνο που έχω να προσθέσω είναι ότι, γενικά απ' όλους δεν έχω βρει την ανταπόκριση που περίμενα και να με καταλάβει.¹

Ο άλλος γονιός αντίθετα, με το συμπέρασμα που έβγαλε, ανέδειξε μια πιο θετική οπτική των πραγμάτων και των νέων καταστάσεων που είχαν δημιουργηθεί μετά τον αποχωρισμό του από τα παιδιά του. Η μετά τον αποχωρισμό από τα παιδιά του εποχή, σήμαινε για εκείνον αποτροπή της πρόκλησης ψυχολογικών τραυμάτων και λύση των οικογενειακών προβλημάτων, με τον ταυτόχρονο αποκλεισμό της εκ νέου δημιουργίας τους. Η «καλά ρυθμισμένη κατάσταση», που υπέκρυπτε την κατατετηγημένη κατά γενεές οικογένεια, ήταν προϊόν και αποτέλεσμα κοινής συμφωνίας και αμοιβαίας κατανόησης των μελών της οικογένειας:

Ε, που θέλω να σημειώσω; Όχι, δεν υπάρχουν κάποια προβλήματα. Από τότε που αποχωρίστηκα τα παιδιά μου, αν έχουν προκύψει κάποια προβλήματα σε μένα; (Ναι ή στα παιδιά ή στους παππούδες ...;) Όχι, δεν υπάρχουν προβλήματα. Απλά μ' αυτό τρόπο, αντιθέτως λύνουμε κάποια ψυχολογικά προβλήματα, που θα μπορούσαν να υπήρχαν, εάν δεν υπήρχε αυτή η κατάσταση, η οποία είναι έτσι καλά ρυθμισμένη, ύστερα από συμφωνία όλων μας. Έτσι; Απλώς λύνονται κάποια προβλήματα, γιατί υπάρχει κατανόηση και απ' αυτούς προς εμένα και από εμένα προς αυτούς. Και φυσικά, οτιδήποτε πρόβλημα και να παρουσιαστεί, το λύνουμε κάθοντας και κουβεντιάζοντας και αναλύοντας το πρόβλημα. Ότι πρόβλημα και να υπάρχει.²

Στο τέλος της συνέντευξης, όλα τα εγγόνια (που απάντησαν σε αυτήν την ερώτηση, δηλαδή 13) και οι περισσότεροι παππούδες (20/33 ή 60,60%) είχαν καλυφθεί από τα θέματα που συζητήθηκαν και δεν ένιωθαν την ανάγκη να προσθέσουν τίποτα άλλο στα λεγόμενά τους.

Όχι, κορίτσι μου, ήταν τόσο πολλά, που δε θυμάμαι και τί είπαμε.³

Όχι, όλα αυτά που με ρώτησες, σ' αυτά δεν...⁴

Από τα σχόλια των μελών των υπόλοιπων 13 οικογενειών, προέκυψαν πέντε θέματα τα οποία συνοψίζονται στα εξής:

2.11.1 Όλα της ζωής τα δύσκολα (4/13 ή 30,76%)

Οι παππούδες επεσήμαναν τις καθημερινές οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στην προσπάθειά τους να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες και στις φροντίδες των εγγονιών τους.

Προβλήματα έχω, που δεν μπορούμε να ζήσουμε, να ζήσουμε, να ζήσω το παιδί. Του λείπουνε το παιχνίδι, το γάλα, το μαγείρεμα ... Του λείπουνε... Δεν έχω να ταΐσω το παιδί. Μόνο αυτό είναι το πρόβλημα. Τίποτα άλλο. Δεν έχω, δεν έχω τη δύναμη. Τίποτα άλλο.⁵

¹ Ερ/γιο γονέων 5: ερώτ.110, σ.24.

² Ερ/γιο γονέων 9: ερώτ.110, σ.24.

³ Ερ/γιο 14: ερώτ.124, σ.26.

⁴ Ερ/γιο 27: ερώτ.124, σ.26.

⁵ Ερ/γιο 33: ερώτ.124, σ.26.

Όχι, μάνα μου, αυτά είναι, το οικονομικό, το οικονομικό. Γιατί τα παιδιά για να μεγαλώσουν, ξέρεις, θέλουν και το παπούτσι, θέλουν και την μπλούζα, θέλουν και το βρακάκι, γιατί μεγαλώνουν και δεν τους έρχεται. Καταλαβαίνεις. Αυτό το οικονομικό είναι. Αλλά και πάλι, μέχρι ώρα δεν τους έχουμε στερήσει και τίποτα. Απ' όλα έχουν. Τώρα ..., είπαμε, βοήθεια, όμως, από κανέναν δεν λάβαμε. [Γελάει] Μονάχοι μας τα βγάζουμε. Δεν πειράζει. Τί να κάνουμε...;¹

[Παππούς:] Φτώχεια και ανεργία, η στέγαση που δεν υπάρχει. Το οικονομικό και η στέγαση. Αυτό είναι. [Γιαγιά:] Από πλευρά μου όχι.²

2.11.2 Οι δύο όψεις του νομίσματος (6/13 46,15%)

Εδώ αντικατοπτριζόταν η διττή όψη της επιμέλειας των εγγονιών από τους παππούδες. Από τη μια το άγχος, οι φόβοι, οι ευθύνες και τα προβλήματα που σχετίζονταν με τα εγγόνια και από την άλλη οι χαρούμενες ιστορίες και τα ευτυχή βιώματα από τη συμβίωσή τους.

Μέσα από την αμφισβήτηση ύπαρξης δυσκολιών ή προβλημάτων, αυτομάτως αναδυόταν η ανησυχία για την καλή υγεία των εγγονιών.

Όχι, δεν προέκυψε κανένα πρόβλημα. Μόνο το άγχος για το παιδί.³

Όχι, δεν έχω προβλήματα. Τα προβλήματα και η ευθύνη μου το βράδυ που πέφτω, είναι να είναι καλά τα εγγονάκια μου, να τα ξεκινήσω την άλλη μέρα, να τα πάω στο σχολείο, να ρωτήσω τους δασκάλους. Έχω συνεννόηση με τους δασκάλους.⁴

Μια πιο αισιόδοξη οπτική και σκοπιά της ζωής ερχόταν στην επιφάνεια μέσα από τα λεγόμενα κάποιας άλλης γιαγιάς.

Όχι, όχι δεν έχω να προσθέσω. Το τί μου έχουν κάνει, άλλο αυτό. Που είχα ένα ..., ήταν 4 χρονών παιδάκι, τώρα 4 χρονών, είχα αφήσει τον κιμά πάνω στο τραπέζι. Κατέβηκα λίγο στο υπόγειο, κάτι ήθελα να πάρω και γυρίζω πίσω. Πήρε ένας και αφού είδε πιάνονταν ο κιμάς, το πέταγε έτσι. Αφού έπαιρνε ένας, πήραν και τα δύο και μου γέμισαν την κουζίνα. (Τον πετούσαν στον τοίχο, δηλαδή;) Ναι, όπου έφταναν, χαμηλά ή ψηλά, όπου έφταναν. Έρχομαι να δω κιμά, πού να δω κιμά; Τίποτα ο κιμάς, τον είχαν διαλύσει. Παλάβωσα. Απ' τη μια μεριά γέλαγα, αυτά να τα κακαρίζονται. Τί κιμά ύστερα; Τους έφτιαξα σκέτα μακαρόνια. Τρέλα. Άλλη φορά, πήραν το μπουκάλι με το λάδι. Είχα ένα χαλί και το 'συρε στην τραπεζαρία εδώ, τρύπωσαν κάτω απ' το τραπέζι, ξεβούλωσε το μπουκάλι με το λάδι και χύνονταν το λάδι. Και το λάδι έμενε, δεν το απορρόφησε και έκαναν πλατς πλατς. Εγώ κένταγα. Ακούω το πλατς που έκαναν αυτά, παίζανε, κοιτάω, τί να δω;! Λαδοπόντικα, σαν το λαδοπόντικα. Τα παίρνω και βγάζω έξω - ήμασταν κολλητοί με την Κ., τη νύφη μου-: «Κ. κοίτα!». Να γελάς και να ...Τί να σου λέω...! Αυτά μου' μείναν. Αυτά μου μείνανε.⁵

2.11.3 Εγγόνια έναντι γονέων και των άλλων εγγονιών (3/13 ή 23,07%)

Η αγάπη των παππούδων για τα εγγόνια που ανέτρεφαν ήταν τόσο μεγάλη, που πολλές φορές τούς οδηγούσε στο να τα βάζουν ακόμη και πάνω από τα ίδια τους τα παιδιά -ενάντια στα οποία στρέφονταν ορισμένες φορές - ή τα υπόλοιπα εγγόνια τους.

Όχι, μόνο την αυτή, την αγένεια που έχουν απάνω τους και δεν τους ενδιέφερε για το παραμικρό. Πώς να σου πω; Την αδιαφορία Αυτή η αδιαφορία μόνο, και αυτή [μητέρα-κόρη της γιαγιάς], της έλεγα πολλές φορές: «Δεν σε νοιάζει; Βλέπεις τρία παιδιά, δεν σε νοιάζει; Σου είπε κανέναν ότι, εγώ θα είχα γεννήσει τρία παιδιά και θα τα μεγάλωνα; Δηλαδή, θα τύχει

¹ Ερ/γιο 9: ερώτ.124, σ.26.

² Ερ/γιο 2: ερώτ.124, σ.26.

³ Ερ/γιο 28: ερώτ.124, σ.26.

⁴ Ερ/γιο 7: ερώτ.124, σ.26.

⁵ Ερ/γιο 13: ερώτ.124, σ.26.

σε μένα κάτι ..., εσύ δεν θα γίνεις στόχαστρο; Εδώ τρία παιδιά που τα έχεις φέρει, πώς θα μεγαλώσουν αυτά; Πώς είναι δυνατόν να μεγαλώσουν τρία παιδιά; Εδώ δεν βλέπεις», λέω, «τα έξοδα πόσα είναι;» Τώρα ο Η.{αδελφός εγγονιού} ήθελε 35€. Τις Παρασκευές, πηγαίναμε -και δε θέλω να ξέρει ο Π.{θείος εγγονιών}- για το ποδόσφαιρο. (Για να πληρώσει εκεί;) Για να πληρώσουμε την ομάδα και να πληρώσουμε ..., δηλαδή βγάζεις υποτροφία να πάρει το δελτίο παροχής. Επομένως ...¹

Εξέφρασε τους φόβους της μια γιαγιά όταν δήλωσε ότι...

Θα' θελα [να πω κάτι]. Εκείνο που φοβάμαι είναι, να μη μου κάνει καμιά λαδιά και μου πάρει το παιδί. Φοβάμαι μην της τάξουνε λεφτά και εκείνη πει: «Ξέρεις, να πάρω το παιδί για 10 μέρες, ε..., να το δω, να το χορτάσω» και κάνει κακό στο παιδί. Αυτό το φοβάμαι, σας το λέω ειλικρινά, με όλα αυτά που βλέπω στην τηλεόραση, σας λέω ότι, είμαι πάντα πανικόβλητη. Γι' αυτό το παιδί, είμαι πάντα πανικόβλητη. Δεν ξέρω, αν θα ήμουν για άλλα εγγόνια έτσι, αλλά ειδικά για το... «Νεαρούλη, σ' αγαπώ πολύ» [απευθυνόμενη στο εγγόνι].²

2.11.4 Όνειρα κι επιδιώξεις για τα εγγόνια (3/13 ή 23,07%)

Οι στόχοι των παππούδων που αφορούσαν τα εγγόνια τους προσανατολίζονταν σε άμεσες επιδιώξεις όπως π.χ. την έκδοση ενός επιδόματος ή σε μακροπρόθεσμα όνειρα, όπως η μόρφωση των εγγονιών τους.

Δεν έχω τίποτα, παιδάκι μου, τίποτα. Μόνο, αν μπορούμε να βγάλουμε από την Πρόνοια... (Επίδομα;) Επίδομα, που λες, κι αυτά...³

Δεν ξέρω, μάνα μου, δεν βάζω το μυαλό μου. (Τί θα θέλατε να προσθέσετε;) Εγώ θα ήθελα να ..., ένα έτσι, να με βοηθήσει το κράτος, μια και έτυχε και το συζητάμε, μέσα στις σχολές του Μ.{ιδιωτικό σχολείο} να πήγαιναν τα παιδάκια μου. Το λέω και ... Θέλω να τις μορφώσω, τα κορίτσια μου. Πολύ, έτσι, τα αγαπάω και τα ... Αν είναι κράτος, να με βοηθήσει γι' αυτό το σκοπό. Να βολ... Να ολοκληρώσω αυτές τις κούκλες. Αυτό ήθελα το όνειρό μου. Και ύστερα, ας πεθάνω. Άμα τα μεγαλώσω, δε με νοιάζει. (Αυτό;) Αυτό, κορίτσι μου. Έδωσα τη ζωή μου.⁴

Οι γυναίκες εκδήλωναν μεγαλύτερη ανησυχία σε σχέση με τους άνδρες, για το τί θα απογινόνταν το εγγόνι τους σε περίπτωση που αυτές πάθαιναν κάτι, ίσως επειδή από τη φύση τους έχουν πιο έντονο το ένστικτο της ανατροφής των παιδιών. Ο διαχωρισμός αυτός ανάμεσα στα δύο φύλα όσον αφορά την ανησυχία που εκδηλωνόταν, παίρνει περίπου τις ίδιες διαστάσεις, εάν συγκριθούν οι άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας σε σχέση με τους νεότερους. Είναι φυσικό πως, οι πιο ηλικιωμένοι άνθρωποι των κατατετημημένων κατά γενεές οικογενειών προβληματίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό συγκριτικά με τους γονείς που συνήθως είναι νέοι και μεγαλώνουν τα παιδιά τους. Το μέλλον των εγγονιών εάν οι παππούδες πεθάνουν, είναι αβέβαιο, αφού αυτά βασίζονται αποκλειστικά επάνω τους, ο χρόνος που τους απομένει είναι περιορισμένος, τα προβλήματα υγείας τους αυξημένα, η προνοητικότητα τους εκτεταμένη, αλλά και το τέλος εγγύς.⁵

¹ Ερ/γιο 8: ερώτ.124, σ.26.

² Ερ/γιο 16: ερώτ.124, σ.26.

³ Ερ/γιο 35: ερώτ.124, σ.26.

⁴ Ερ/γιο 18: ερώτ.124, σ.26.

⁵ FREEMAN & NKOMO: ό.π., 2006, Vol.18, No.4, p.305 & 308.

2.11.5 Βιωματικό απόσταγμα της ζωής των παππούδων με τα εγγόνια (2/13 ή 15,38%)

Οι παππούδες κάνοντας αναδρομή στα χρόνια που πέρασαν, αλλά και μια σύντομη αποτίμηση της ζωής τους, έβγαζαν τα δικά τους συμπεράσματα για τη συμβίωσή τους με τα εγγόνια.

Ε, κοίταξε να σου πω, εν γνώσει μας ήταν τα παιδιά. Εμείς θυσιάστηκαμε για τα παιδιά. Αλλοίμονο. Εγώ την ψυχή μου δεν ορίζω, θα τη δώσω σ' αυτά. Την ψυχή μου δεν ορίζω, γι' αυτά θα τη δώσω.¹

Η φροντίδα για τα εγγόνια έδωσε μια μεγάλη αίσθηση σκοπού και νοήματος στη ζωή των ηλικιωμένων.

Όχι, μάνα μου, τίποτα. Όχι, αυτό το παιδί, δεν ξέρω, πόσο η ζωή μου θα ήτανε πολύ χειρότερη. Ή είναι ένα κομμάτι από το παιδί μου, είναι και καλό παιδάκι, δηλαδή τ' αγαπάς, θες δε θες. Όλος ο κόσμος τ' αγαπάει. Είναι τόσο καλό παιδί. Ευγεν... Τώρα θα λες εσύ: «Τί χαζογιαγιά είναι αυτή;» Όχι, έχω κι άλλα εγγόνια κι άλλα παιδάκια, αλλά σαν κι αυτό δεν είναι. Τόσο καλό.²

Άξιο λόγου αποτελεί το γεγονός ότι, ως προς τους παππούδες, παρά τις δυσκολίες και τα προβλήματα που αυτοί αντιμετώπιζαν και που δεν δίσταζαν να αναφέρουν, τα παράπονά τους δεν στρέφονταν εναντίον των παιδιών τους ή των εγγονιών τους, αλλά ενάντια στο σύστημα που αδυνατούσε να τους υποστηρίξει. Έτσι, ο λόγος τους αρκετές φορές άλλαζε μορφή, παίρνοντας μια γλυκιά και τρυφερή απόχρωση, αναφερόμενοι στα θετικά που είχαν αποκομίσει από τον νέο ρόλο τους και ιδιαίτερα στην αγάπη και την αναγνώριση που είχαν λάβει από τα εγγόνια τους, δείχνοντας έτσι ότι ουδεμία στιγμή είχαν μετανιώσει για την απόφασή τους, επειδή εν τέλει ανταμείφθηκαν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο.³

Οι παππούδες καταλήγουν να είναι τόσο φορείς όσο και αποδέκτες αλτρουισμού, γιατί αφενός αυτοί θυσιάζουν τη ζωή τους για να σώσουν άλλες ζωές, αφετέρου οι ίδιοι δέχονται τη βοήθεια και υποστήριξη από άλλα άτομα που δεν επιβουλεύονται κάτι, αλλά προβαίνουν σε αυτήν τους την ενέργεια από αλτρουιστικά κίνητρα.

Καταληκτικά από το σύνολο της έρευνας, η σύγκριση που έγινε ανάμεσα στις απαντήσεις που έδωσαν οι παππούδες, οι γονείς και τα παιδιά τους όσον αφορά τις οικογένειές τους -έστω και αν ο αριθμός τους ήταν πολύ περιορισμένος (3)-, καθώς επίσης η επακόλουθη συμφωνία στα λεγόμενά τους, δίνει γόνιμες βάσεις υποστήριξης της άποψης ότι, σε γενικά πλαίσια, τα υποκείμενα που έλαβαν μέρος στις συνεντεύξεις ήταν ειλικρινή στις απαντήσεις τους. Άρα, τα όσα καταμαρτυρούσαν, θα μπορούσαν να ληφθούν υπ' όψιν και ως ένα ορισμένο σημείο να γενικευτούν, εάν όχι σε όλες τις ανάλογες οικογένειες στον Ελληνικό χώρο, έστω στις υπόλοιπες 32 οικογένειες που συμμετείχαν στην έρευνα.

Αξίζει να αναφερθούν ορισμένες επισημάνσεις, αφού σε διασταύρωση μεταξύ των λεχθέντων κάθε παιδιού, καταφάνηκαν αντιφάσεις στις απαντήσεις ορισμένων από αυτά:

Ένα παιδί, παρά το γεγονός ότι είχε ζήσει αρκετές άσχημες καταστάσεις με τους ναρκομανείς γονείς του και παρά την άσχημη συμπεριφορά τους απέναντί του, αυτό θεωρούσε ότι ο πατέρας και η μητέρα του το αγαπούσαν πολύ και το προστάτευαν, παρότι εκείνοι το παραμελούσαν και κυκλοφορούσαν γυμνοί στο σπίτι χωρίς να

¹ Ερ/γιο 32: ερώτ.124, σ.26.

² Ερ/γιο 26: ερώτ.124, σ.26.

³ DUNNE & KETTLER: ό.π., 2008, p.341.

υπολογίζουν την παρουσία του. Τα λεγόμενα του παιδιού αυτού συνδυάστηκαν με απαντήσεις που είχε δώσει προηγουμένως (ερώτηση 21 και 36).

Γιατί η μαμά μου με αγαπάει πάρα πολύ και ο μπαμπάς μου το ίδιο. Μου δίνουν λεφτά, με προστατεύουν και τίποτα άλλο.¹

Κάποιο άλλο παιδί τοξικομανών γονέων, ενώ πίστευε πως και οι δύο γονείς του το αγαπούσαν, αμέσως κατέρριψε την πεποίθησή του αυτή, όταν είπε πως ο πατέρας του εξαρχής δεν το ήθελε (ερωτ. 102) και μεταξύ τους δεν υπήρχε γνωριμία. Πάντως, πρωτύτερα είχε δηλώσει ότι, αυτό που δεν του άρεσε στην οικογένειά του, ήταν η άσκηση βίας εκ μέρους του πατέρα επάνω του και οι φωνές που του έβαζε η μητέρα του (ερώτηση 21). Το γεγονός ότι θα ήθελε να μοιάσει στη μητέρα του, αιτιολογείται αφενός ότι ήταν πιο κοντά στο παιδί (σε σύγκριση με τον πατέρα ή τους παππούδες του), το επισκεπτόταν και το βοηθούσε, αφετέρου το ίδιο ήθελε να της δώσει ένα ελαφρυντικό που το απέρριψε λόγω της εξάρτησής της από τα ναρκωτικά. Οι παππούδες το ανέλαβαν στην αρχή για κάποια χρόνια, έπειτα όμως, κατά κάποιον τρόπο, το απέρριψαν και αυτοί με τη σειρά τους, αφού το εισήγαγαν σε ίδρυμα. Ίσως γι' αυτόν τον λόγο, το παιδί όταν ερωτήθηκε σχετικά με το ποιόν άνθρωπο μέσα από την οικογένειά του αγαπούσε περισσότερο, κατονόμασε την αδελφή του (ερώτηση 100).

Ένα τρίτο παιδί, προερχόμενο από τοξικοεξαρτημένους γονείς, ενώ αρχικά δήλωνε πως αγαπούσε τους γονείς του και δεν τους άφηνε να φύγουν (ερώτηση 36), μετά έλεγε ότι, δεν σκεφτόταν και δεν αισθανόταν τίποτα για τον πατέρα του που είχε πεθάνει, και το ίδιο θα παρέμενε απαθές σε περίπτωση που επέστρεφε η εξαφανισμένη μητέρα του (ερωτ.53). Παρά το γεγονός ότι εκείνοι το είχαν εγκαταλείψει από μικρό στους παππούδες του (ερώτηση 21+47), πράγμα το οποίο δεν του άρεσε, τώρα δήλωνε πως πίστευε ότι το αγαπούσαν και οι δύο (ερωτ. 102).

Σε μια άλλη περίπτωση, το παιδί, ενώ αναρωτιόταν τον λόγο που οι γονείς του το άφησαν στους παππούδες του (ερώτηση 53), πίστευε ακράδαντα ότι, οι γονείς του είχαν αναλάβει κανονικά τις υποχρεώσεις τους να το συντηρούν και να του παρέχουν τα απαραίτητα προς το ζην (ερωτ. 102).

Ένα άλλο παιδί, ενώ θεωρούσε πως οι γονείς του το αγαπούσαν και προσπαθούσε να πείσει τον εαυτό του και την ερευνήτρια ότι δεν το είχαν αφήσει στους παππούδες (ερώτηση 102), από την άλλη πλευρά ήξερε ότι είχε χωριστεί από εκείνους και προσδοκούσε την επανένωση της οικογένειάς του (ερώτηση 39). Και μετά πάλι, ενώ περίμενε να ξαναενωθεί με τη μητέρα (αλλά όχι με τον πατέρα), έχοντας συνηθίσει με τη γιαγιά, δεν ήθελε να φύγει από κοντά της (ερώτηση 53 και 56).

Ένα άλλο παιδί, ενώ σε προηγούμενη ερώτηση (53) είχε απαντήσει ότι αγαπούσε και τους δύο γονείς, όταν ρωτήθηκε για το τί σκεφτόταν και πώς αισθανόταν για το μπαμπά και τη μαμά αφού δεν ζούσαν μαζί, στην τελευταία ανοιχτή ερώτηση απάντησε πως ο πατέρας το αγαπούσε, ενώ για τη μητέρα ήταν ανεπιθύμητο και δεν το αγαπούσε, επειδή εκείνη ήταν η αφορμή και η αιτία για τη διάλυση της οικογένειάς τους.

Γιατί η μαμά το ξεκίνησε αυτό, για να χωρίσουν. Ο μπαμπάς δεν έφταιγε για τίποτα. Ξυπνάει μια μέρα και τη βρήκε σταφίδα και της λέει: «Γιατί; Αφού ήσουν στο νοσοκομείο εχθές, γιατί πίνεις πάλι μπίρες ...;»²

¹ Ερ/γιο παιδιού 8: ερωτ.102, σ.22.

² Ερ/γιο παιδιού 4: ερωτ.102, σ.22.

Αυτή η παλινδρόμηση-το πισωγύρισμα, η αμφιταλάντευση και οι αντιφάσεις των παιδιών μπορεί να οφείλονται σε σύγκρουση των «θέλω και ελπίζω» των παιδιών με αυτό που γινόταν στην πραγματικότητα. Ήταν σαν να προσπαθούσαν ασυνείδητα να καλύψουν και να δικαιολογήσουν πρώτα στον εαυτό τους και μετά στους άλλους την άδικη και άσχημη συμπεριφορά των γονέων τους. Η συμπεριφορά τους ήταν άσχετη με την ηλικία και το φύλο τους, αφού παρατηρήθηκε τόσο σε μικρά (6,5 ετών) όσο και σε μεγάλα (17 ετών) εγγόνια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΜΙΑΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

(Πώς ξεκίνησε; Πόσα χρόνια είχε; Πότε έσμιζαν δηλαδή με την κοπέλα;) Ε, ο Γ. μου [πατέρας] ήταν ..., είχαμε μαγαζί. Ε ... και έτυχε αυτή η γυναίκα, είχε έρθει στο μαγαζί, γνωριστήκανε και τα φτιάξανε. Εγώ, εν τω μεταξύ, δεν ήξερα ... (Πόσων χρόνων ήταν ο γιος σας;) Ο γιος μου νέος ήταν. Νέο παιδί, είχε τελειώσει τις σπουδές του. Είχε πάρει αναβολή για σπουδές και άφησε τις σπουδές του και ανοίξαμε μαγαζί. Λοιπόν ... (Τί σπούδαζε;) Θεολογία στο Πανεπιστήμιο. Κάποια στιγμή έρχεται ένας δικός μας, μας έπαιρνε το κτήμα, τέλος πάντων, και το ενοικίαζε και μου λέει: «Βρε, το παιδί τί κάνει μ' αυτή; Έμπλεξε με μια γυναίκα που δεν είναι καλής διαγωγής».

Τα κοινωνικά σχόλια που εξακολουθούν να υφίστανται στον Ελληνικό χώρο, όταν δεν παραμένουν στα στενά πλαίσια του κουτσομπολιού μεταξύ του φιλικού ή συγγενικού περίγυρου, σκοπό έχουν να προστατέψουν ένα άτομο ή την οικογένειά του από έναν επερχόμενο κίνδυνο ή καταστροφή.

Εγώ δεν ήξερα τίποτα. «Λοιπόν, είναι από το χωριό μας αυτή και επειδή σε ξέρω, γι' αυτό το λόγο έρχομαι, να σου πω: Θα προσπαθήσεις το παιδί να το κόψεις από αυτή που έχει δεσμό, με αυτή τη γυναίκα». Πώς να κόψω εγώ, όμως, το Γ. μου; Έρχεται ο γιος μου. «Παιδάκι μου», λέω, «αυτή η γυναίκα που έμπλεξες μαζί της, τί κάνει; Είναι παντρεμένη, έχει άλλα τέσσερα παιδιά», του λέω.

Η μη αλλοίωση των στενών ενδοοικογενειακών σχέσεων στην Ελληνική οικογένεια καταδεικνύεται από τη διατήρηση της παράδοσης της καλής επικοινωνίας και συναισθηματικής εγγύτητας, ακόμη και μεταξύ ατόμων διαφορετικής ηλικίας και φύλου (στη συγκεκριμένη οικογένεια ίσως παρεμβάλλεται το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα κατά την ψυχαναλυτική θεωρία).

Λοιπόν, λέει: «Γιατί, ρε μάνα, μήπως πρόκειται να την παντρευτώ εγώ;», μου λέει, «Δεν πρόκειται να την πάρω, απλώς τον καιρό μου περνάω».

Τα τελευταία χρόνια, από τις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης και ιδιαίτερα από τη βόρεια Αμερική μας έρχεται ο απόηχος ενός ναρκισσιστικού τρόπου ζωής, που καταδικάζεται ανεπιφύλακτα από τους κοινωνικούς επιστήμονες.¹ Ο σύγχρονος τρόπος ζωής με τις εφήμερες απολαύσεις αποξενώνει τους ανθρώπους και τους αποπροσανατολίζει αναφορικά με τη σκοποθεσία τους για δημιουργία οικογένειας.

«Ναι, αλλά δεν πρέπει να έχεις δεσμούς με αυτή». Αυτή, εν τω μεταξύ, ήταν μια τραγουδίστρια. Ε, ανακατεμένη και με χασίσια ήταν και με πολλά. Λοιπόν, την πόνεσε ο γιος μου. Τί να έκανε; Γιατί ήταν ένα πάρα πολύ καλό παιδί. Είχε έρθει από καλόγερος, που του είχε ... (Είχε πάει και καλόγερος;) Και καλόγερος, ναι.

Το συγκεκριμένο άτομο με την ευαίσθητη ιδιοσυγκρασία του, από την τρυφερή και προστατευτική αγκαλιά της οικογένειάς του βρέθηκε εκτεθειμένο στις αρνητικές επιρροές που ασκούσε ο έκλυτος βίος ενός άλλου ανθρώπου, που το συγκίνησε όχι με την πνευματικότητά του, αλλά με την εξωτερική του ομορφιά. Η επαφή με τη διαφορετικότητα, μπορεί να προκαλέσει την εκδήλωση μιας υποβόσκουσας

¹ ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ: ό.π., 1989, σ.184.

παρορμητικής συμπεριφοράς, ακόμη και από έναν άνθρωπο ήπιων τόνων, συγκρατημένο και συνεσταλμένο.

Λοιπόν, ήταν περασμένος στη Θεολογία, τέλος πάντων, και είχαμε ανοίξει μετά, αφού δεν ήθελα *εγώ*, *εγώ*, *εγώ*, γιατί άκουγα τον κόσμο: «Καλόγερος και εκείνο και το άλλο», γι' αυτό πέρασα και ... και τόσα βάσανα, κορίτσι μου.

Η γιαγιά καταλόγιζε ευθύνες στον εαυτό της, που στάθηκε η αφορμή για την απομάκρυνση του παιδιού της από τον δρόμο του Θεού. Πίστευε εν μέρει, ότι είχε επέλθει η Θεία δίκη με την τιμωρία, πρώτα της ίδιας και έπειτα από όλης της οικογένειάς της.

Λοιπόν ..., αφού τέλος πάντων, είχε το μαγαζί και έμπλεξε με αυτή, δεν μπόρεσα, τέλος πάντων, να τον, να τον ..., (Ξεμπλέξετε;) να τον ξεμπλέξω, μου λέει κάποια στιγμή: «Μαμά, θέλω να ανοίξω και δεύτερο μαγαζί», γιατί κρατούσαμε το ουζερί. Δουλεύαμε πολύ καλά. Λοιπόν, εγώ θαυμάζω τη νεολαία, «Θα ανοίξω ένα μαγαζάκι. Θα με βοηθήσεις». Του δίνω ορισμένα χρήματα και ανοίγει δεύτερο μαγαζί.

Ο προοδευτικός τρόπος σκέψης της γιαγιάς, αλλά και η αδυναμία και η εμπιστοσύνη που είχε στον γιό της, φάνηκε όχι μόνο στο γεγονός της χρηματοδότησής του, αλλά και στην υιοθέτηση του ίδιου τρόπου που εκείνος είχε επιλέξει να χειρίζεται μετέπειτα τα παιδιά του. Η γιαγιά παραδέχτηκε κάτι τέτοιο, παρότι ανέφερε ότι δεν είχε σχεδόν καθόλου συζητήσει με τον πατέρα του παιδιού για τον τρόπο ανατροφής, αλλά ακολουθούσαν από κοινού την ελεύθερη και επιεική μέθοδο διαπαιδαγώγησης.

Τα χατίρια..., γιατί βλέπω ότι ο κόσμος -όλα τα παιδάκια το θέλουνε αυτό-, είναι ..., η σύγχρονη ζωή έχει αλλάξει. Τί να κάνεις; Εκείνο θα τους το πάρεις, τα χασιμούσια θα τους τα παίρνουμε, δεν τους λείπει τίποτα. Κι ο μπαμπάς σ' αυτά είναι κι αυτός... πιο σύγχρονος, και πάω κι εγώ με τη νεολαία τώρα. Τί να κάνω; Προσαρμόστηκα, θέλοντας και μη. [Γελάει]¹

Σε ό,τι αφορά το άνοιγμα που επιχείρησε ο γιός της, η γιαγιά συνέχισε:

Και εκεί, δεν ήταν και κοπέλα αυτή [μητέρα], να μπορέσει να τον βοηθήσει. Ήθελε..., στο μαγαζί υπάρχουν ..., είναι ένα ευαίσθητο επάγγελμα, που θέλει κότσια να το κρατήσεις. Από στιγμή σε στιγμή μπορεί να σου φύγει και να χρεοκοπήσεις. Και κάποια στιγμή, ο γιος μου άρχισε να χρεοκοπεί. Αυτά που νόμιζα, τέλος πάντων, εγώ βγαίνουν αληθινά.

Οι παππούδες, παρότι διατηρούσαν τις επιφυλάξεις τους και είχαν ενστάσεις για τα επαγγελματικά ανοίγματα του γιου τους, δεν στάθηκαν εμπόδιο στις φιλοδοξίες του, αλλά τον στήριξαν ανάλογα με τις δυνατότητές τους. Και εδώ πάλι διακρίνεται το στοιχείο της Ελληνικής οικογένειας να στηρίζει κάθε κίνηση (συναισθηματική, επαγγελματική ή κάθε άλλη) οποιουδήποτε μέλους της.

Το είδε ο γιος μου αυτό και συνεννοείται μαζί της και σηκώνονται και φεύγουν. Τα αφήνει όλα, ένα μαγαζί σύζυλο. Παραλυμένο μαγαζί. (Αυτή [η μητέρα] ήταν ακόμη παντρεμένη με εκείνον;) Ναι, παντρεμένη αυτή, με άλλα τέσσερα παιδιά. Παίρνει τα δύο παιδιά της και τα δύο τα είχε αφήσει στο ... στη μητέρα της, στη μάνα της τα εγκατέλειψε.

Αν και δεν θα μπορούσε να διασταυρωθεί η ύπαρξη των άλλων δυο παιδιών (τα άλλα δύο ήταν αγνώστου πατρός ή αποκύημα της φαντασίας της γιαγιάς;) εκτός εκείνων που είχε αποκτήσει με τον σύζυγό της, πάντως ως προς τα τελευταία διαπιστώθηκε στην εξέλιξη του λόγου, με τη μορφή της μεθόδου της χιονοστιβάδας, ότι αυτά αποτελούσαν μέλη ακόμη μίας κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας που είχε δημιουργήσει η ίδια μητέρα.

(Εδώ στη Σ.{περιοχή του νομού Φθιώτιδας;}.) Όχι, όχι, από την Α.{περιοχή του νομού Φθιώτιδας} ήταν αυτή. (Πώς λέγεται;), Μ. Τ. λεγόταν.

¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.99, σ.21.

(Στον άντρα της;) Δεν ξέρω, Τ.{επίθετο} Δεν ξέρω, ο άντρας της πώς λεγόταν· ο άντρας της και πόσους έχει ακόμη ... δύο είχε ακόμα. Λοιπόν ..., αυτή τέλος πάντων, τον πήρε και πήγαν κάτω στη ... στην Κρήτη. Πήγαν κάτω στην Κρήτη, πήγαν κάτω στην Κρήτη και εγώ, μην ξέροντας πού έχει πάει το παιδί, είχα βάλει την ιδιωτική αστυνομία να ψάχνουν, τέλος πάντων, και να κλαίω και να έχω το μαγαζί να τηγανίζω, να έρχονται παρέες και να κλαίω: «Γ. μου {πατέρας}, πού βρίσκεσαι; Γιατί μου το 'κανες αυτό, αγόρι μου;» Ε, κάποια στιγμή ... ψυχολογικά και εγώ άρχισα να μην αισθάνομαι καλά. Λέει ο άντρας μου, λέει: «Θα δώσουμε το μαγαζί. Θα το πουλήσουμε». Πώς; Μήπως έρθει το παιδί.

Παρά την ανώριμη συμπεριφορά του παιδιού τους, οι γονείς έκαναν απεγνωσμένες προσπάθειες να περισώσουν ό,τι ήταν δυνατόν, ενώ παράλληλα μέσα τους δεν έσβηναν οι ελπίδες για επιστροφή του γιου τους, σαν το απολωλός πρόβατο.

Και κάποια στιγμή, μετά από ένα χρόνο, δύο, με πήρε τηλέφωνο. Ένα χρόνο να μη σε παίρνει τηλέφωνο το παιδί σου, ε;! Δεν ξέρεις, κοπέλα μου, τί σοκ και τί στεναχώρια πέρασα. Λοιπόν ... (Σας πήρε τηλέφωνο ...) Με παίρνει τηλέφωνο και λέει: «Ρε μάνα...». Λέω: «Πού είσαι, ρε παιδάκι μου; Δεν θα πας φαντάρος; Σε έχουν περάσει για λιποτάκτη. Δε θα φύγεις για φαντάρος;» «Θα' ρθω, μαμά, κάτω», λέει, «θα' ρθω». Αυτός την έζησε {τη μητέρα} εκεί κάτω φαίνεται, το παιδί, γιατί όπως να κάνεις, ο Γ. μου {πατέρας} είχε βάσεις, ήταν παιδί σωστό. Λοιπόν, είδε ότι κάπως δεν ταίριαζαν, αλλά την αγάπησε, γιατί την έζησε, μαζί της. Και κάποια στιγμή έρχεται. Έρχεται, φτιάχνει τα χαρτιά του ύστερα, για να πάει φαντάρος. Τα διόρθωσε, τέλος πάντων, ήταν παραμελημένος πως τον είδα. «Βρε παιδί μου, αλλιώς ήσουν και αλλιώς κατάντησες; Ήσουν με αυτή τη γυναίκα. Τί την ήθελες αυτή, Γ. μου;» «Γι' αυτό, μαμά», λέει, «αποφάσισα να χωρίσω, αλλά έκανα ένα παιδάκι», λέει. «Θα στο πάρω και θα στο φέρω». «Φέρ' το». Μου φέρνει το παιδάκι του, όντως ήταν, τριών μηνών ήταν. Το πήρα με λαχτάρα εδώ. Τέλος πάντων. Του παιδιού μου το παιδί θα το μεγαλώσω. Και τί έγινε με ένα παιδάκι;

Χάριν της μεταμέλειας που επέδειξε ο γιος της, αλλά και σε συνδυασμό με την χαρά της από την απόκτηση του πρώτου εγγονιού της, η γιαγιά πράττοντας ως καλή χριστιανή κατ' αναλογία με την παραβολή του άσωτου υιού, όχι απλά συγχώρεσε το παιδί της, αλλά αποδέχτηκε αβίαστα τον νέο ρόλο της.

Της δινόταν για άλλη μια φορά η ευκαιρία να αναθρέψει ένα παιδί και μάλιστα θηλυκού γένους, που δεν είχε αποκτήσει ποτέ η ίδια ως δικό της παιδί. Τα εγγενή κληρονομικά στοιχεία του χαρακτήρα του θείου του εγγονιού και το φύλο του παιδιού σε συνδυασμό με τα επίκτητα χαρακτηριστικά που αποκόμισε το εγγόνι ως απόρροια της διαπαιδαγώγησης των παππούδων συνέβαλαν στη δημιουργία της ευαίσθητης ιδιοσυγκρασίας του.

Η Ι. {εγγόνι} είναι ένα παιδί... την Θ. {α' παιδί, αδερφή εγγονιού} ακόμα την ταΐζω, πολλές φορές την ταΐζω, γιατί το ξέρω ότι είναι... έχει το χαρακτήρα του Δ. μου {θείος παιδιού}, έτσι ήταν ο γιός μου. Ήταν πιο ευαίσθητο παιδί πιο... πιο λογικό παιδί, πιο συναι..., ξέρω' γω, συναισθηματικό. Δεν ξέρω, δεν ξέρω πώς να το πω, γιατί είμαι αγράμματος άνθρωπος, κοπέλα μου. Εκείνο που ξέρω είναι ότι, συναισθηματικά είναι πολύ..., η ψυχή της μέσα είναι..., όλα τα καταλαβαίνει και όλα είναι... είναι ευαίσθητο, έχει μια ευαισθησία και πρέπει να καθίσω εγώ να του δώσω το γάλα του πολλές φορές, να του μεριμνήσω στο φαγητό του, στο αυγό του, στο φαγητό του, γιατί δε θα φάει. Έτσι ήταν και ο Δ. μου {θείος παιδιού}, ναι. (Η Θ. {αδερφή του παιδιού} πιστεύετε ότι χρειάζεται περισσότερη φροντίδα...) Φροντίδα περισσότερη στο φαγητό από την Ι. {εγγόνι}. Η Ι. θα φάει. (Οχι μόνο για το φαγητό. Και γενικά...);. Και γενικά ναι, και στο διάβασμά της περισσότερη φροντίδα ναι, ενώ η Ι., λίγο ο μπαμπάς της να της πει, θα καθίσει να διαβάσει. Είναι πιο σκληρή εκείνη.¹

¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.38, σ.6.

Το δεύτερο παιδί παραμένοντας μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στα χέρια της απορριπτικής μητέρας του, απέκτησε πιο ανθεκτικό και σκληρό χαρακτήρα που κούραζε σε υπερβολικό βαθμό τη γιαγιά του. Σε σημείο που εκείνη έφτασε να δηλώσει ότι, ανάμεσα στα συναισθήματα που έτρεφε για το εγγόνι της, ήταν και η αγανάκτηση για τη συμπεριφορά του. Αφού κατάφερε να επιβιώσει από την εγκατάλειψη που υπέστη από τη μητέρα, ήταν δυνατό να στέκεται και μόνο του στη ζωή, χωρίς να έχει την ανάγκη για υποβοήθηση από κάποιο άτομο.

Και η γιαγιά συνεχίζοντας την παραπάνω διήγηση:

Λοιπόν, «Έλα εδώ αγόρι μου», λέω, «να συμμαζευτείς, να γίνεις άνθρωπος σωστός, όπως ήσουν. Δεν κάνει αυτή η γυναίκα μαζί σου. Κατρακύλησες, πολύ χαμηλά έφτασες». «Ναι, μαμά μου, έχεις δίκιο, τέλος πάντων, έκανα ένα μεγάλο σφάλμα». Ήρθε κάποια στιγμή. Έρχεται, συνεννοείται από το τηλέφωνο πάλι μ' αυτή, να' ρθει και αυτή, να πάρουν κάτι πράγματα που είχε κάτω και δεν είχαν λεφτά. Τους στέλνω 100.000 [δραχμές] να πάνε κάτω στην Κρήτη, να πάρουν κάτι, ορισμένα πράγματα και να χωρίσουν.

...ή τουλάχιστον έτσι ήλπιζαν οι παππούδες.

(Αυτή ήταν ακόμη, δηλαδή, εκεί;) Γιατί εκεί μένανε, στην Κρήτη, όταν φύγαν από δω. (Δεν ήταν Κρητικά;) Όχι, όχι δεν ήταν Κρητικά. (Απλά πήγαν έτσι;) Ναι, αφού ο γιος μου είχε μαγαζί εδώ, τον ζητάγανε, ήταν χρεωμένος κι φύγανε κάτω. Ξανά έρχεται αυτή, την βάζω στο σπίτι, της ..., - μαζί με τα παιδιά της που έπρεπε να την κυνηγήσω να φάει ένα ξύλο.

Η επιτρεπτικότητα και η υποχωρητικότητα που έδειξαν οι παππούδες, μπορεί να ερμηνεύεται έως ένα σημείο, από την ευγνωμοσύνη τους προς τη μητέρα, επειδή στη δύσκολη στιγμή που αντιμετώπιζε ο γιος τους με τη χρεοκοπία, εκείνη στην προσπάθειά της να τον διαφυλάξει, τον απομάκρυνε έστω και με στρουθοκαμηλισμό από την υφιστάμενη κατάσταση. Η ευγνωμοσύνη πάντως της γιαγιάς καταφάνηκε και σε άλλο σημείο της συνέντευξης και αφορούσε τα εγγόνια της:

Αν δεν ήταν αυτή η γυναίκα, δεν θα είχα αυτές τις κούκλες.¹

Αν και αμέσως μετά, η γιαγιά δήλωσε πως είχε πικραθεί και ήταν αγανακτισμένη με τη συμπεριφορά της μητέρας. Την απόρριψη που είχε δείξει εκείνη για τα παιδιά της, με το ίδιο νόμισμα την πλήρωνε η γιαγιά, αδιαφορώντας πλέον για τη ζωή της.

Συνεχίζοντας την εξιστόρηση:

(Ποιά παιδιά; Και τα τέσσερα;) Και τα τρία, ναι, τρία παιδιά μου έφερε ... δύο παιδιά, όχι τα δύο της, γιατί τα δύο τα είχε στη μητέρα της. Μου έφερε τα δύο παιδιά της και αυτή. Τους φιλοξένησα μια βραδιά. Μετά γυρίζω και της λέω: «Βρε κορίτσι μου, εσύ δεν έκανες για το Γ. μου {πατέρα}. Εσύ είσαι μια γυναίκα με παρελθόν, πιο μεγάλη. Έχεις το δικό σου παρελθόν. Ο Γ. ήταν ένα παιδάκι, γιατί τον έμπλεξες; Γιατί δεν πηγές να βρεις έναν άνθρωπο, μεγάλο σε ηλικία, να κοιτάξεις να ζήσεις κοντά του, αν δε σου έκανε, τέλος πάντων, ο άντρας σου; Αλλά αφού είχες άντρα, έπρεπε να πας στον άντρα σου». «Δεν ήταν καλός ο άντρας μου», δικά της, τέλος πάντων, δικαιολογητικά.

Και μετά από τη μεγάλη αυτή παρένθεσή της, η γιαγιά συνέχισε την αφήγησή της για το ιστορικό της οικογένειας:

Αποφάσισαν να πάνε κάτω στην Κρήτη, να τους δώσω, τους έδωσα και 100.000, ήθελαν να πληρώνουν, δεν ήξερα, ήθελαν να φέρουν κάτι, ορισμένα πράγματα. Ε, τότε τόσο ήταν, τους έδωσα και ήρθανε ... Ναι, ήταν να' ρθουν. Από τότε, τους έχασα πάλι.

¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.83, σ.18.

Έχοντας ξεκινήσει μια καθοδική πορεία στη ζωή των γονέων, τα χτυπήματα τα οποία υπόκειτο η οικογένεια του πατέρα, συνεχίστηκαν:

Παίρνει στο τηλέφωνο. Μαθαίνω ο γιος μου έμπλεξε με χασίσια, παίρνω τηλέφωνο. «Πω ...! Τί είπες αγόρι μου;» Με παίρνει ένας δικηγόρος, λέει έτσι και έτσι. Λέω: «Ακούστε να σας πω: Εγώ έχω ένα μωρό, δεν μπορώ να έρθω κάτω.

Το μωρό δεν ήταν πια ευθύνη της μητέρας του, αλλά της γιαγιάς του. Έτσι λοιπόν αυτή, δεν προσπάθησε να βγάλει το γιο της από το αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει ή να τρέξει απλά κοντά του όπως θα ήθελε, αλλά κοίταξε πρώτα να διασφαλίσει το εγγόνι της, μη θέλοντας να το αφήσει στα χέρια οποιουδήποτε άλλου προσώπου εκτός από την ίδια.

Ε, του λέω: «Αγόρι μου», λέω, «Τί πράγματα; Πώς εγώ να' ρθω κάτω αυτή τη στιγμή; Πώς να' ρθω να σε δω;». Ο άντρας μου έχει την καρδιά του. Παίρνω τηλέφωνο το δικηγόρο, έναν δικηγόρο που τον έβαλα από εκεί για να πάρει τηλέφωνο, να τον στείλω μάλιστα. Στην αρχή μου είπε: «Στείλε μου λεφτά σ' αυτή -στη γυναίκα του- τα χρειάζομαι». «Δε σου στέλνω», λέω, «σ' αυτή εγώ λεφτά. Πάρε ..., βρες ένα δικηγόρο και πες του για το πρόβλημά σου και θα στείλω στο δικηγόρο τα λεφτά. Κι όντως παίρνω, του στέλνω 800.000 (Για να ξεμπλέξει...) για να ξεμπλέξει -και ας είναι καλά αυτός ο δικηγόρος που το ξέμπλεξε το παιδί-, γιατί αυτή έφταιγε.

Δεν θα μπορούσε να διευκρινιστεί το κατά πόσον, οι πιο πολλές ευθύνες θα έπρεπε να αποδοθούν στην μητέρα. Πάντως η γιαγιά ένιωσε την ανάγκη να το κάνει, προκειμένου να δικαιολογήσει το δικό της παιδί, παρότι πιο πριν, είχε εμμέσως επιρρίψει ευθύνες τόσο στο χαρακτήρα της μητέρας όσο και στις ανώριμες επαγγελματικές κινήσεις του υιού της.

Ήταν ..., πήραν και συστάσεις μάλλον από εδώ, από την αστυνομία, φαίνεται και μου ξέμπλεξαν το παιδί και ήρθε ύστερα εδώ και ε, όχι ..., το ξέμπλεξαν βέβαια, αλλά αυτή, εν τω μεταξύ, ήταν έγκυος πάλι. Έμεινε έγκυος στο δεύτερο παιδί, στην Ι. Ήρθε, έρχεται ο γιος μου εδώ, πάει φαντάρος, ε ... και όπως ήρθε ξανά εδώ, πάλι πήρε άδεια και ήρθε το παιδί εδώ, λέει, του λέει η μάνα μου: «Παιδί μου, είσαι σίγουρος ότι, αυτή η γυναίκα κάτω εκεί κάθεται, είναι σωστή και κοιτάζει τα παιδιά σου; Το παιδί σου;»

Ακόμα και η γιαγιά του πατέρα (προγιαγιά) ως πιο υποψιασμένη και με εφόδιο την πείρα της ζωής, είχε λόγο μέσα στην οικογένεια και προσπάθησε να προστατέψει τον εγγονό της από τα χειρότερα. Τα σοφά της λόγια εισακούστηκαν και προϋδέασαν τον πατέρα.

(Το ένα είχε;) Το ένα και τα δικά της τα παιδιά. (Και τα δύο;) Και τα δύο και τα άφηνε, κοπέλα μου, αυτή τα παιδιά της. Και σηκώνεται ο γιος μου και πάει έκτακτα, δεν την πήρε τηλέφωνο και πάει και δεν την βρίσκει και περίμενε από βραδύς μέχρι την άλλη ημέρα και το μωρό στην κούνια. (Μόνο του; Στο σπίτι;) Μόνο του. (Και τα άλλα δύο;) Και όταν μου το έφερε ..., ε, τα άλλα ήταν σε θέση ...; Τα παιδάκια της ήταν μικρά. (Ήταν, δηλαδή και αυτά στο σπίτι μόνα τους;) Στο σπίτι μόνα τους τρία παιδάκια. Λοιπόν, αλλά αυτό ήταν μικρό, ήθελε προστασία, ήθελε μάνα. 7 μηνών ένα παιδάκι.

Φαίνεται ότι, η στάση της συγκεκριμένης μητέρας σταδιακά μετατρεπόταν σε χειρότερη απέναντι στα παιδιά, αφού αναλογικά σκεπτόμενος κάποιος και ξεκινώντας από τα παιδιά που απέκτησε με τον σύζυγό της έως τα δύο αυτά παιδιά, τα δύο πρώτα παιδιά της, ναι μεν τα εγκατέλειψε στους γονείς της, αλλά προηγουμένως είχε διεκδικήσει την επιμέλειά τους. Όταν έπρεπε να αποχωριστεί το τρίτο παιδί της που απέκτησε με τον συγκεκριμένο σύντροφο, δεν αναφέρθηκε από εκείνον (στη μητέρα του) κάποια ιδιαίτερη αντίδρασή της, ενώ σε ό,τι αφορά το τέταρτο παιδί, η αδιαφορία και η παραμέληση που επέδειξε προς αυτό, άγγιζε τα όρια της κακοποίησης:

Εν τω μεταξύ, όταν με το έφερε το μωρό εδώ, τα μάγουλά του ήταν μουνχλιασμένα. Η φάτσα του ήταν άγρια, της Ι. {εγγόνι}, όλο έκλαιγε και

όντως όλο έκλαιγε ύστερα αυτό το παιδί. Με κούρασε αυτό το μωρό. Ενώ η Ι. (Η Θ. {αδερφή εγγονιού} εννοείτε...;) δεν με κούρασε, ήταν άλλο παιδί. Γελάει, κοίτα εκεί στην φωτογραφία της ακόμα. Αυτή το άφηνε, πρέπει να το άφηνε το μωρό και να έφευγε. Έφευγε, εξαφανίζονταν. Λοιπόν, δεν ξέρω πού γύριζε και ... το μωρό, όπως έκανε εμετούς, έκλαιγε, έκλαιγε, έκλαιγε και έκανε και έκανε εμετούς - πώς δεν έσκασε - και από το ..., στο μαξιλαράκι του ... λέει: «Όχι, ρε μάνα», λέει, «να το δεις πού κοιμόταν, όταν πήγα και το βρήκα! Το μαξιλάρι του ήταν από τους εμετούς ξερά», λέει, «και έχει ανοίξει το πρόσωπό του». Είχε ανοίξει το προσωπάκι του. Λοιπόν, και ... αγριεμένη η έκφρασή του, δεν ήταν ... Φαινόταν ότι το παιδί είχε και όταν έκλαιγε, έκανε «Α» ... μια φωνή έβγαζε και θα το πάω στον παιδίατρο και θα το πάω, να δω τί είναι αυτό το πράγμα, αλλά σιγά-σιγά του ξέφυγε η Ι. {εγγόνι}. Αλλά την γκρίνια, την είχε η Ι. και μέχρι τώρα, μέχρι τώρα ακόμα, ναι βέβαια, δεν ήταν ...

Οι παππούδες, ενώ είχαν κάποιες επιφυλάξεις για τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να διαχειριστούν το εγγόνι τους, από άγνοια θεώρησαν πως δεν ήταν απαραίτητο να επέμβουν στο παιδί για να ξεπεράσει την άσχημη συμπεριφορά που είχε υποστεί από την πλευρά της μητέρας του. Τόσο η μικρή ηλικία του εγγονιού όσο η αναβλητικότητα των παππούδων δεν αποτέλεσαν παράγοντες ενεργοποίησής τους. Η εξάλειψη της περιέργης κραυγής, δεν σηματοδοτούσε παράλληλα την απόσβεση των μελανών σημείων του ψυχισμού του παιδιού, όπως λανθασμένα πίστευαν οι παππούδες. Γι' αυτό εξάλλου, παρουσιάζονταν κατάλοιπα στη μετέπειτα συμπεριφορά του. Την ίδια αναφορά έκανε η γιαγιά και κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, σε ερώτηση που αφορούσε σημαντικά γεγονότα στη ζωή του παιδιού πριν διασπαστεί η οικογένειά του:

Δεν ξέρω κοπέλα μου. (Δηλαδή, αν εξαιρέσω αυτό που μου είπατε, ότι το βρήκε ο πατέρας μέσα στην κούνια και η μάνα έλειπε, είχατε ακούσει κάτι άλλο; Από την ώρα δηλαδή που το γέννησε, μέχρι 7 μηνών που το έφερε εδώ σε σας ο γιος σας...;) Όχι, δεν ήξερε ο γιος μου, γιατί ήταν και φαντάρος. Δεν ήξερε πώς ζούσε [η μητέρα] κάτω. Όταν ο γιος μου είχε άδεια, πήγαινε έκτακτα κάτω, την έβλεπε. Αλλά έτυχε εκείνη τη μέρα, πήγε να τη βρει και έλειπε [η μητέρα] όλη τη νύχτα. Ένα μωρό στο σπίτι και το βρήκε σε άθλια κατάσταση. Διότι, στο μαξιλαράκι του παιδιού, όπως έκανε εμετούς ή έκλαιγε μόνο του, είχε κάνει τα μαγουλάκια του εδώ, ήταν πληγωμένα κι από δω και από κει. Μου το 'φερε και λέω: «Καλά», λέω, «το φύλαγες το μωρό; Πώς είναι έτσι, βρε Γ. μου {πατέρας};» Ναι, και γυρίζει ο Δ. μου [άλλος γιος της γιαγιάς], καλή ώρα το παιδί μου, και λέει: «Καλέ μάνα, αυτό είναι άσχημο. Πώς είναι το μωρό αυτό έτσι;» Ήταν αγριεμένο, η έκφρασή του, της Ι. {παιδί}, και όλο έκλαιγε το μωρό. Όντως φαίνεται μωρό ψυχολογικά..., αυτό έμενε μόνο του, τα παράταγε, και από το κλάμα είχε γκανιάξει. Είδες που λένε: «Γκάνιαζε το μωρό;» Κι όντως, μέσα εδώ, όταν έκλαιγε: «Α, α», ακούγονταν μια άλλη φωνή μέσα του, και λέω: «Πώς...;» Αλλά του 'φυγε, την έφυγε της Ι. {παιδί}.¹

Αυτές οι αναφορές είναι κλασικά παραδείγματα της θεωρίας του BOWLBY, σύμφωνα με την οποία δεν υφίσταται προσκόλληση ενός παιδιού στον γονέα του, εάν αυτός είναι απορριπτικός και το παιδί δεν βρίσκει ανταπόκριση. Ειδικότερα, η μητέρα, ανάλογα με τη στάση και τη συμπεριφορά της, όπως επίσης ανάλογα με τις σχέσεις που θα διαμορφώσει με το παιδί της, συντελεί σε πολύ μεγάλο βαθμό στην εκδήλωση ψυχοσωματικών διαταραχών στο παιδί. Ο τρόπος, η ποσότητα και η ποιότητα των φροντίδων που παρέχει σ' αυτό, όπως π.χ. η χορήγηση τροφής, η ρύθμιση του ύπνου και άλλα, συμβάλλουν στην πρόκληση μελλοντικών ψυχοσωματικών νόσων. Η εμφάνιση διαταραχών στο πεπτικό σύστημα του παιδιού κατά τον πρώτο χρόνο της ζωής του, παρατηρείται σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με

¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.52, σ.10.

άλλα, λιγότερο εξελιγμένα συστήματα του οργανισμού του, και σχετίζεται με την παθολογική συμπεριφορά της μητέρας. Το παιδί θα αντιδράσει με εμετό αν διαισθανθεί την απορριπτική στάση, την εχθρότητα ή την αδυναμία της μητέρας να ανταποκριθεί στις ανάγκες του, εκφραζόμενη από τη μητέρα μη λεκτικά και διαμέσου του ακατάλληλου τρόπου διατροφής. Αυτή η συμπεριφορά του παιδιού μπορεί να εκληφθεί ως προσπάθειά του ανταπόδοσης της αρνητικής συμπεριφοράς της μητέρας ή ως εξωτερίκευση της απόρριψής του απέναντι στις φροντίδες που αυτή του παρέχει.¹ Η απόρριψη του παιδιού προς τη μητέρα συνεχιζόταν και τα επόμενα χρόνια:

[Έχασα το ενδιαφέρον για τους γονείς μου, παραιτήθηκα από παιδί τους και προσαρμόστηκα στη νέα κατάσταση:] Για τη μαμά.²

Εξάλλου, το παιδί δήλωσε πως δεν είχε πλέον εμπιστοσύνη στη μητέρα του, είχε πικραθεί από τη στάση και τη συμπεριφορά της, είχε οργή και θυμό μέσα του επειδή αυτή στάθηκε ανίκανη να είναι σωστή μητέρα και ενίοτε ένιωθε μίσος και εκδικητική διάθεση προς αυτή ή αδιαφορούσε πλήρως για τη ζωή της απορρίπτοντάς την, όπως το απέρριψε εκείνη αρχικά.

Μια μητέρα η οποία είναι απορριπτική, δεν αρκείται στην μη κάλυψη των βιολογικών αναγκών του παιδιού, αλλά επεκτείνεται και στην συναισθηματική του αποστέρηση, με αποτέλεσμα το παιδί να αποκτά έντονο το συναίσθημα της ανασφάλειας.³ Το συναίσθημα αυτό γενικεύεται και στα υπόλοιπα άτομα του περιβάλλοντος, εάν δεν διαγνωστεί εγκαίρως και δεν μεσολαβήσει η βοήθεια ειδικού.

[Αισθάνομαι ότι βρίσκομαι στο κενό, ανυπεράσπιστος/η και μόνος/η:]

Γιατί άμα φεύγει ο παππούς στο καφενείο, ο μπαμπάς στη δουλειά, η γιαγιά στο περιβόλι, η γιαγιά η Ε. {προγιαγιά} εδώ, εγώ είμαι μόνη.⁴

Το παιδί, λοιπόν, μπορεί να αντιληφθεί τις συναισθηματικές διαθέσεις που έχουν οι γονείς του απέναντί του, οπότε εάν δεν βιώσει την κάλυψη των φυσικών, συναισθηματικών και κοινωνικών αναγκών του, ενώ ταυτόχρονα αποκτήσει κάποιες δυσάρεστες εμπειρίες, είναι πολύ πιθανόν να παρουσιάσει συναισθηματική ανασφάλεια. Η συναισθηματική αυτή κατάσταση είναι αναστρέψιμη έως ένα σημείο και υπάρχουν περιθώρια βελτίωσής της πριν το παιδί φτάσει στην ηλικία των δύο ετών, όπως έγινε όταν το παιδί το ανέλαβαν οι παππούδες του από 7 μηνών. Από κει και έπειτα, η επήρεια οποιασδήποτε φύσης επιδράσεων, ελαττώνεται,⁵ αλλά τα ψυχικά σημάδια παραμένουν, ίσως και ισόβια, εάν δεν υπάρξει πρόωγη παρέμβαση.

Η γιαγιά, όπως και οι περισσότεροι παππούδες της έρευνας, είτε ύστερα από αντικειμενικά γεγονότα είτε μετά από υποκειμενική κρίση, μετατόπιζε το βάρος των ευθυνών στον άλλο γονέα και προσπαθούσε ασυνείδητα να δικαιολογήσει τη στάση του παιδιού της.

Η μητέρα φταίει. (Γιατί;) Αφού ήταν ανεύθυνη· στις ευθύνες της. Θα αφήσω τα παιδιά μου και θα πάω να αγκαλιάσω τον άλλο τον άντρα; Ή γιατί μου άρεσε εκείνος ο άντρας να αφήσω εγώ αυτά τα αγγελούδια; Εδώ είναι εγγόνια μου και τρέμει η ψυχή μου. Μεσ στην αγκαλιά μου τα μεγαλώνω και τρέμει η ψυχή μου. Να τους πάω τοστ στο σχολείο... να του... Γιατί εγώ είμαι η μάνα και ξέρω ότι, τα παιδάκια δεν έχουν μάνα. Τί συζητάτε; Είναι... (Για τη μητέρα δηλαδή έφταιγε το ότι ήταν ανεύθυνη;) Βεβαίως, βεβαίως ανεύθυνη. (Όσον αφορά τον κ. Γ. {πατέρα};) Ο Γ. μου, έφαγε κορόμυλα και

¹ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: ό.π., 1964, σ.194-195.

² Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.37, σ.6.

³ ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, Τόμος 2^{ος}, σ.137.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.63, σ.14.

⁵ ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, Τόμος 2^{ος}, σ.131-2.

ξινίστηκα εγώ. Δεν τα κατάλαβε, πώς τα έφαγε τα κορόμηλα, βέβαια. Αυτό κατάλαβε. Ο γιος μου, αφού μπλέχτηκε με αυτή, γίναν τα παιδιά, δηλαδή έγινε μπαμπάς, δίχως να καταλάβει το παιδί. Κάποια στιγμή λέει: «Έγινα μπαμπάς. Αλλά πώς έγινα μπαμπάς; Έτσι μεγαλώνουν τα παιδιά ύστερα; Όλα η μαμά, όλα η μαμά. Με τον μπαμπά ύστερα. Η γιαγιά και ο παππούς, τα πληρώσαμε, εμείς οι δύο.¹

Σε περίπτωση που αποκαλυπτόταν ότι έφταιγε το παιδί τους, αυτομάτως οι ευθύνες θα διαμοιράζονταν και στους ίδιους, αφού ο γιός/η κόρη τους είχε μεγαλώσει σύμφωνα με τις δικές τους αρχές. Άρα, αν και η γιαγιά δεν γνώριζε σε βάθος την προσωπικότητα της μητέρας, την θεωρούσε υπόλογη.

Όχι, δεν ξέρω. Δε, δεν την γνωρίσανε καθόλου, ούτε την γνωρίσαμε καθόλου, ούτε και ... Γιατί, αν τα πονούσε τα παιδιά της, δε θα κοιτούσε να έρθει μια μέρα σαν μάνα να τα δει; Ή να τους ..., τέλος πάντων, να πάει να τα δει στο σχολείο; Εδώ να μην έρθει, να πάει να τα δει στο σχολείο είτε στο, στο Νηπιαγωγείο. Ποτέ. Ούτε τηλέφωνο. (Για τον πατέρα; Όταν, δηλαδή, το άφησε, την άφησε την Ι. {εγγόνη} και τη Θ. {αδελφή του παιδιού} και έφυγε για να πάει για φαντάρος;) Ναι, έπαιρνε τηλέφωνο. (Πώς αντιδρούσε; Πώς συμπεριφερόταν;) Ο Γ. {πατέρας}; Ε, βέβαια, κατάλαβε τα λάθη του, το σφάλμα του, ότι: «Έγινα μπαμπάς με ευθύνες», αλλά κατάλαβε, όμως, ότι και τα παιδιά του ήταν σε σίγουρα χέρια. Ήταν σίγουρος. Δεν νομίζω ... να στεναχωριένταν, μπα. Αφού ήξερε ότι, ήταν εδώ και μόνος του ότι ... ότι τα παιδιά του θα περάσουν καλά και ζει καλά. Το ήξερε και το ξέρει αυτό.²

Από τα μέχρι τώρα λεχθέντα φαίνεται ότι, υπήρχαν δυο άξονες ερμηνείας της στάσης της γιαγιάς, αφού ήταν διχασμένη ως προς την άποψη που είχε για τη μητέρα. Από τη μία πλευρά εκτιμούσε το γεγονός ότι της χάρισε τα πρώτα εγγόνια της, αλλά από την άλλη την θεωρούσε ανεύθυνη ως προς την φροντίδα τους. Με άλλα λόγια, η μητέρα αφενός χάρισε τον τίτλο «της γιαγιάς» στο υποκείμενο της έρευνας αφετέρου του τον στέρησε απότομα και με τον χειρότερο τρόπο, δίχως να προλάβει να τον γευτεί, έστω για λίγο. Ίσως, αυτό το σημείο κρύβει μεγάλες αλήθειες και εξηγεί, κατά κάποιο τρόπο, τη γενικότερη αρνητική στάση -εκφρασθείσα ή μη- των παππούδων απέναντι στους απόντες γονείς.

Και τα δύο παιδιά απομακρύνθηκαν και γλίτωσαν από τη μητέρα. Η εναπόθεσή τους στους παππούδες λόγω της εμπιστοσύνης του πατέρα προς αυτούς, δικαιολογεί την επιείκεια των γονέων του, αλλά επειδή ειδικά το δεύτερο «διεσώθη» από τον πατέρα, αυτό εξηγεί την αδυναμία που έτρεφε γι' αυτόν.

Είχε αδυναμία στο μπαμπά της.³

[Πριν ολοκληρωθεί η υποβολή της ερώτησης για το ποιόν άνθρωπο μέσα από την οικογένειά της αγαπούσε περισσότερο, την εποχή που διεξαγόταν η έρευνα:] Το μπαμπά μου. (Και γιατί;) Γιατί, επειδή εγώ έχω συνηθίσει με το μπαμπά μου. Κοιμάμαι με το μπαμπά μου, παίζω με το μπαμπά μου, μου κάνει τα χατίρια ο μπαμπάς μου. (Αν σου έλεγα, ανάμεσα στο μπαμπά και στον παππού ή στη γιαγιά, ποιόν θα επέλεγες;) Ε ... (Δηλαδή, ξέρω εγώ, τον μπαμπά...[Πριν συνεχίσει η ερευνήτρια την υποβολή της ερώτησης]) Τον παππού δηλαδή; (Ποιόν αγαπάς περισσότερο τώρα; [συνέχιση της εκφώνησης όλων των εκδοχών της ερώτησης]) Το μπαμπά. Το μπαμπά. Το μπαμπά.⁴

[Πριν την ολοκλήρωση της ερώτησης σχετικά με ποιόν θα ήθελε να μοιάσει:] Στο μπαμπά, στο μπαμπά. (Γιατί;) Επειδή από παλιά έμοιαζα με

¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.43, σ.9.

² Ερ/γιο 18: ερώτ.67, σ.13.

³ Ερ/γιο 18: ερώτ.65, σ.12.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.100, σ.21.

αυτόν κι έχω συνηθίσει να με φέρομαι σαν κι αυτόν. (Κάτι άλλο;) Μουκου. [όχι].¹

[Διένυε μια περίοδο «πένθους» και είχε ένα έντονο συναίσθημα νοσταλγίας:] Για τον μπαμπά.²

[Αγωνία, ανησυχία, αναστάτωση, άγχος, νευρική κατάσταση, βρισκόταν σε διέγερση, αισθανόταν έξαψη και ταραχή-υπερένταση:] Για το μπαμπά, όταν ερχόταν και έφευγε.³

[Τα αισθήματα λύπης, θλίψης και θρήνου:] Επειδή τώρα τον πατέρα μου ..., πηγαίνει στη δουλειά και περιμένω να έρθει, αλλά δεν τον βλέπω. Έρχεται το πρωί.⁴

Το παιδί διαισθανόμενο τη συμπόνια που επέδειξε ο πατέρας προς αυτό μπροστά στην αδιάφορη στάση της μητέρας, ανέπτυξε συμπεριφορά προσκόλλησης στο πρόσωπό του. Αυτό αποτυπώνεται ευκρινέστατα στα λεγόμενά του.

[Με τον πατέρα:] Πολύ καλά. (Δηλαδή, για πες μου...) Χαιρόμουνα που τον έβλεπα, αλλά άμα μ' άφηνε κάτω έκλαιγα συνεχώς. Έπρεπε να με παίρνουν συνέχεια στην αγκαλιά. [Με τη μητέρα:] Όχι. [Δεν την ξαναείδε από τότε που έφεραν το παιδί στη γιαγιά].⁵

Ε..., συνέχεια έκλαιγα και όταν ερχόταν ο πατέρας μου, δεν έκλαιγα καθόλου και χαιρόμουνα, αλλά όταν έφευγε, έβαζα τα κλάματα. (Αυτά;) Ναι.⁶

Ε..., έκλαιγα συνεχώς. (Μμμ. Και τί άλλο;) Όταν έφευγε ... (Και τί σκεφτόσουν;) Ε, ήθελα να πάω και εγώ μαζί του, όταν μεγάλωσα λιγάκι, και ήθελα και εγώ να πάω μαζί του. Αλλά δε μ' άφηνε. Έλεγε: «Τί θα γίνεις; Στρατηγίνα;» (Και τί άλλο αισθανόσουν;) Ε, ... όταν έφευγε, έκλαιγα που δεν με έπαιρνε κι εμένα μαζί του ..., αλλά ύστερα, όταν ύστερα πήγα στο δωμάτιό μου έκλαιγα, έκλαιγα, έκλαιγα κι ύστερα σταματούσα και κοιμόμουν.⁷

Το μπαμπά μου τον αγαπούσα ... πάρα πολύ. Αλλά και μερικές φορές ξεχνούσα το κλάμα και σκεφτόμουνα, πότε θα έρθει ο μπαμπάς μου και μέτραγα τις μέρες. (Τί άλλο για το μπαμπά σου;) Ε..., μια μέρα με είχε πάρει τηλέφωνο, είχε κατεβεί κάτω στο σταθμό και λέει να..., από το κινητό του, και μου λέει να, να' ρθουμε να πάμε κάτω να τον πάρουμε. (Ποιόν;) Το μπαμπά μου κάτω στο σταθμό και πήγαμε, τον πήραμε, ήρθε και μας είπε ότι, τελείωσε ο στρατός. (Και εσύ πώς αισθάνθηκες τότε;) Πάρα πολύ καλά, επειδή ήμουν όλο μαζί του και όταν χιόνιζε, φτιάχναμε χιονάνθρωπους και ο μπαμπάς, μια μέρα, αντί να του βάλει μύτη, του' βαλε μύτη καρότο, του' βαλε και στόμα και του έβαλε και ένα τσιγάρο να καπνίζει. [Για τη μητέρα:] Δεν την αγαπούσα καθόλου. Δεν με ένοιαζε για αυτή. (Τί σκεφτόσουν γι' αυτή;) Ότι θα τρέχει με άλλους άντρες, ότι θα φιλιέται ... (Αυτά; Ή θέλεις να μου πεις, κάτι άλλο για τη μαμά;) [Γνέφει αρνητικά].⁸

Ζητήθηκε από το παιδί να αναφέρει και τις αντιδράσεις που είχαν οι γονείς του όταν αποχωρίζονταν το παιδί τους. Ενώ το ίδιο είχε βρεφική ηλικία όταν αποκόπηκε και από τους δύο, και λογικά δεν θα έπρεπε να γνωρίζει τη συμπεριφορά κανενός τους, αυτό απάντησε:

[Για τον πατέρα:] Μ... μουκου. (Δεν ξέρεις;) Όχι. (Για τη μητέρα;) Πώς αισθανόταν; (Ναι.) Πρώτα έκλαιγε κι αυτή, αλλά ύστερα δεν την ένοιαζε.

¹ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.101, σ.21, κορίτσι 7 ετών.

² Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.37, σ.6.

³ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.37, σ.6.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.63, σ.14.

⁵ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.43, σ.8.

⁶ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.36, σ.5.

⁷ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.47, σ.9.

⁸ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.53, σ.11.

(Που είχες φύγει, δηλαδή;) Ναι. (Εσύ από που τα ξέρεις αυτά; Σου τα είχε πει κάποιος;) Ο πατέρας μου. (Μάλιστα. Αυτά;) Ναι.¹

Μπορεί ο πατέρας ή άλλα πρόσωπα που περιστοιχίζουν το παιδί να του είχαν δώσει κάποιες πληροφορίες, αλλά η αναφορά του παιδιού, ότι η μητέρα αρχικά έκλαιγε, ενώ μετά ήταν αδιάφορη είτε μπορεί να οφειλόταν σε υπόθεση που έκανε το ίδιο είτε να ερμηνεύεται από τον ξυλοδαρμό της από τον πατέρα.

Όσον αφορά στη μητέρα, η γενικότερη στάση και συμπεριφορά της απέναντι στο παιδί της εξαρτάται από πολλούς παράγοντες: την ύπαρξη συζύγου, τον χαρακτήρα του και τη στάση του απέναντι στη μητέρα (κατά πόσον αυτός τη στηρίζει), την ποιότητα της προσωπικότητας της ίδιας και των μεταξύ τους σχέσεων, το εάν η απόκτηση του παιδιού ήρθε ως αποτέλεσμα επιθυμίας τους και από το κατά πόσον η μητέρα διαθέτει τα κατάλληλα εφόδια-εχέγγυα, για να αναλάβει τον ρόλο της μητέρας. Όλα αυτά επηρεάζουν την οικογενειακή ατμόσφαιρα.²

Η στάση, λοιπόν, της προαναφερόμενης μητέρας ερμηνεύεται, πέρα από τον ελευθέρων ηθών χαρακτήρα που έμπλεκε με διάφορους άντρες και από την ιδιοσυγκρασία της που φάνηκε από τον πρότερο βίο της με την εγκατάλειψη των παιδιών που είχε αποκτήσει από τον γάμο της, προκειμένου να κάνει καριέρα στο τραγούδι σε νυχτερινά κέντρα, από το γεγονός της απόκτησης δύο παιδιών εκτός γάμου, από το μικρό της ηλικίας του πατέρα και από την απουσία του λόγω υπηρεσίας της στρατιωτικής θητείας του. Με λίγα λόγια, η μητέρα αυτή εξ αρχής δεν είχε τα εχέγγυα για να αποκτήσει και να εξασκήσει τον ρόλο της μητέρας.

Δεν ήταν άξια μάνα. Δουλειά δεν είχε [ο πατέρας]. Τα παιδιά θέλαν μάνα. Να πληρώσει γυναίκα;³

Η γιαγιά επεσήμανε τον ρόλο που διαδραματίζουν οι γυναίκες απέναντι στα παιδιά τους σε αντιπαράθεση με εκείνη των ανδρών. Κατά τη γνώμη της, αλλά και σύμφωνα με την γενικότερη κοινωνική αντίληψη, τα παιδιά δεν είναι ευθύνη του πατέρα. Ενώ μια μητέρα μόνη (άγαμη ή χήρα) παρά τις αντιξοότητες που αντιμετωπίζει μπορεί να αναλάβει αποκλειστικά η ίδια τη φροντίδα, ακόμη και περισσότερων του ενός παιδιού, έστω κι αν είναι άνεργη, ένας πατέρας δεν μπορεί να σταθεί μόνος με το παιδί του χωρίς την ύπαρξη κάποιας μητρικής φιγούρας.

Δεν μπορούσε να τα ζήσει (ο πατέρας).⁴

Γιατί δε μπορούσε να τα βγάλει πέρα. Πώς...; Ποιός θα τα φρόντιζε; Ο άλλος θα ήθελε να πληρωθεί, οποιοσδήποτε θα αναλάμβανε τα παιδιά του. Έπρεπε να πληρωθεί αυτός ο άνθρωπος. Είχε ο γιός μου; Ο γιος μου δεν είχε να φάει. Λοιπόν, έπρεπε να πληρώσει...η μάνα, εγώ. Οπότε χάρη για του παιδιού μου, κοίταξα να σώσω το γιό μου, πρώτα κοίταξα και μετά να βοηθήσω και τα εγγόνια μου, γιατί ήταν παιδιά μου κι αυτά. Κι έδωσα τη ζωή μου γι' αυτά.⁵

Η απουσία της μητρικής φιγούρας, εξάλλου, γινόταν αντιληπτή και από την επιθυμία που εξέφραζαν τα ίδια τα παιδιά της οικογένειας. Έστω κι αν η μητέρα που έτιζε τα συγκεκριμένα παιδιά δεν στάθηκε άξια των προσδοκιών τους, εκείνα είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους σε οποιαδήποτε άλλη γυναίκα ερχόταν στο πλευρό του πατέρα τους.

Α, το λέει [το εγγόνι] πολλές φορές. Αν θα δουν είτε με μια όμορφη γυναίκα στην τηλεόραση, λέει: «Μπαμπά, αυτή να πας να πάρεις. Μια

¹ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.39, σ.6.

² ΧΑΣΑΠΗΣ: ό.π., 1980, Τόμος 2^{ος}, σ.134.

³ Ερ/γιο 18: ερώτ.47, σ.9.

⁴ Ερ/γιο 18: ερώτ.40, σ.7.

⁵ Ερ/γιο 18: ερώτ.48, σ.10.

όμορφη γυναίκα, μαμά να έχουμε κι εμείς». Ναι, τους λείπει η μαμά. (Τους λείπει σαν μητέρα γενικά;) Σαν μητέρα γενικά, ναι. (Όχι όμως για τη συγκεκριμένη;) Κοίταξε, όχι, αφού δεν την ξέρουν καθόλου, δεν την πονέσανε, δεν την πονάνε, γιατί δεν γνώρισαν καθόλου μάνα. Δε νιώσανε το μητρικό ... χάδι, το...τη μητρική προστασία, τη φροντίδα στον πυρετό, όταν παραμιλάει το παιδί και θέλει τη φροντίδα να γίνει καλά. Αφού δεν γνώρισαν μάνα, εγώ είμαι η μάνα. Η μάνα και ο γιος μου. Γιατί ο γιός μου, η αλήθεια είναι ότι, ο γιος μου την Ι. {εγγόνι} την μεγάλωσε, την είχε στο κτήμα και πηγαίναμε ... κι όταν πήγαίνα εγώ για ελιές, τις κρατούσε και τις δύο. Πολλές φορές, έπαιρνα το ένα εγώ μαζί. Το συναλλάζαμε, γιατί ήταν λίγο δύσκολα - ήταν απάνω στο χρόνο τα παιδιά-, είναι λίγο δύσκολο ένας άνθρωπος να τα μεγαλώσει. Γιατί μωρό το ένα, μωρό και το άλλο. Είναι δύσκολα. Ήταν σα δίδυμα αυτά.¹

Ακόμη και όταν ζητήθηκε από το εγγόνι να περιγράψει ή να χαρακτηρίσει τους γονείς του, όσον αφορά στη μητέρα του δεν το έκανε από μνήμης, αφού δεν την είχε γνωρίσει.

[Πατέρας:] Παλιά ήταν ανακατωμένα τα μαλλιά του, ε και πολ... λίγες φορές εγώ τον έβλεπα, γιατί πήγαινε στο στρατό. [Μητέρα:] Ναι, την έχω δει και σε φωτογραφία. (Πώς ήταν;) Έχει ξανθά μαλλιά, ε, σαν της Θ. {αδελφή}, τέτοια μαλλιά, ε ... (Μάτια θυμάσαι; Τί άλλο;) Είχε καστανά μάτια. (Κοντά μαλλιά, μακριά;) Μακριά. (Και ήταν παχουλιά; Ήταν αδύνατη;) Όχι, αδύνατη. (Και τί άλλο θυμάσαι για τη μαμά;) Ε ..., τραγουδούσε σ' ένα μαγαζί. (Ναι; Αυτά θυμάσαι, δηλαδή, για τη μαμά;) Ναι.²

[Για τον πατέρα:] Ε ..., ήταν ακόμα με ανακατωμένα μαλλιά, είχε δώσει ο αρχηγός του άδεια για δύο μήνες και καθόταν εδώ, βλέπαμε βίντεο ... Ύστερα είχα μεγαλώσει και είχα πάει στην πρώτη τάξη και είχαμε πάει πέρα στο περιβόλι και είχαν πιάσει μια ..., ένα φίδι και όταν πηγαίναμε στο σπίτι την τελευταία βδομάδα, το βλέπαμε συνεχώς αυτό και όταν έφευγε ο μπαμπάς μου έβαζα τη βιντεοκασέτα, τον έβλεπα που ήταν μέσα στη βιντεοκασέτα. (Στη συμπεριφορά του, όταν έλειπε ο μπαμπάς, όταν ερχόταν εδώ και σε έβλεπε, πώς ήταν, όταν έρχονταν εδώ;) Ε, δεν είχε καθόλου όρεξη. (Ναι...; Όταν ερχόταν εδώ για να σε δει; Γιατί δεν είχε όρεξη;) Του έλειπε η μαμά [αναστενάζει] και ήθελε να μένει, ήθελε να φύγει από το στρατό, να έρθει εδώ να κάτσει, αλλά δεν μπορούσε. (Εσύ του έλειπες;) Ναι. (Με τη μαμά; Δεν την έχεις ξαναδεί από τότε, έτσι;) Ναι.³

Ναι μεν, η γιαγιά είχε αναπληρώσει μεγάλο κενό της μητέρας, αλλά φαίνεται ότι, στο μυαλό κάθε παιδιού η ύπαρξη του πατέρα θέτει κάποιες προδιαγραφές για την μητέρα που θα άρμοζε να ήταν η σύντροφός του, οπότε δεν αρκεί η παρουσία της γιαγιάς. Αντιθέτως, σε περίπτωση που κανείς από τους δύο γονείς δεν είναι παρών στη ζωή του παιδιού, εκείνο «συμβιβάζεται» με την εικόνα των ηλικιωμένων γονέων, με την προϋπόθεση ότι αυτοί είναι συνεπείς μαζί του, για να επέλθει προσκόλληση.

Κλείνοντας αυτήν την μεγάλη παραδρομή, η εξιστόρηση της γιαγιάς συνεχίστηκε με την επισήμανση άλλων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας του παιδιού:

Πανέξυπνο παιδί, μιλάμε πανέξυπνο παιδί, λοιπόν, αλλά είναι κάπως ... Και το λέω, θέλω λίγο συμπεριφορά: «Μεγαλώνεις Ι. μου {εγγόνι}, να γίνεις ένα καλό παιδάκι», εκείνο, το άλλο, το άλλο και όντως. Τώρα άρχισε και ο μπαμπάς της και τα διατάζει, γιατί και αυτός ήταν ..., ενώ εδώ είχε έρθει ... στην αρχή ήταν αλλιώτικο παιδί, αλλά δόξα τω Θεώ.

Το ίδιο επιβεβαιώθηκε από το παιδί:

¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.64, σ.12.

² Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.22, σ.3

³ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.49, σ.9.

Ε..., τώρα έχει αλλάξει [ο πατέρας]. Παλιά, ε ..., μας βοηθούσε στα μαθήματά μας, μας φώναζε λίγο, αλλά τώρα μας φωνάζει πολύ. Και ... (Και τί άλλο; Εξωτερικά πώς είναι τώρα ο μπαμπάς σου;) Μια χαρά, δεν έχει τίποτα. (Δεν έχει αλλάξει;) Μουκου. (Στη συμπεριφορά του έχει αλλάξει, δηλαδή;) Ναι, μας μαλώνει. (Τη μαμά σου την έχεις δει καθόλου;) Όχι.¹

Η επιστροφή του πατέρα στην πατρική κατοικία έθετε τις βάσεις για μια νέα εποχή στην οικογένεια. Πέραν του ότι της αποκόλλησε την ταμπέλα της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας και της επικόλλησε εκείνη της εκτεταμένης, συνέβαλε στην μετρίαση της εξιδανίκευσης που είχε κάνει το παιδί στον πατέρα του. Και πάλι, βέβαια, του είχε μεγάλη αδυναμία, εν αντιθέσει με την εικόνα που είχε σχηματίσει για τη μητέρα του επηρεασμένο από τα λεγόμενα των οικείων του.

[Ο παππούς για τον πατέρα:] Ε, του φερόταν ..., ότι φερόταν πολύ καλά σ' αυτόν, στη γιαγιά, τους έδινε χρήματα ... (Ο παππούς σου τί σου έλεγε για το μπαμπά;) Ήταν πάρα πολύ ευγενικός μαζί του. (Ο παππούς σου είχε μιλήσει για τη μαμά σου;) Όχι, δεν την είχε ξαναδεί. [Η γιαγιά για τον πατέρα:] Ο μπαμπάς μου, όταν είχα μεγαλώσει και ήμουν στην πρώτη τάξη, μου έλεγε ότι αυτή ήταν κακιά και γύριζε σε μπαρ, φίλαγε άλλους άντρες. (Ποιός στο είπε αυτό; Η γιαγιά;) Ναι. (Για το μπαμπά σου, τί σου έλεγε όταν έλειπε και είχε πάει στρατό;) Ε. ότι..., ότι... της φέρονταν πάρα πολύ καλά ο μπαμπάς και όταν γύρισε από το στρατό δεν τον γνώριζα καθόλου, επειδή έλειπε τότε πολλές μέρες.²

Ε, η γιαγιά, όταν τα έμαθε αυτά από το μπαμπά, δεν την ένοιαζε καθόλου για τη μαμά, επειδή ήταν πάρα πολύ κακιά. (Την πρώτη φορά που σε έφερε, ο μπαμπάς εδώ στη γιαγιά και στον παππού, όταν σε πήρανε, τί είπαν;) Τίποτε. Χαιρόντουσαν που είχαν εγγονάκια.³

Στην αρχή, είπαμε για μια στιγμή - γιατί την αναζητούσαν -, έρχεται για μια στιγμή, μια μέρα η Θ. μου {αδελφή εγγονιού} μέσα και λέει: «Έλα δω, γιαγιά. Η δική μου η μαμά», μου λέει, «πού είναι;», μου κάνει. Λέω: «Καμάρι μου», λέω, «δεν είναι εδώ η μαμά σας». «Πού πάει η μαμά; Γιατί εγώ δεν έχω μαμά;» Λέω: «Έμεινε κάτω», λέω, «στη, στην Κρήτη, εκεί που ήταν ο μπαμπάς σας μαζί», λέω, «έμεινε εκεί». Όταν πήγα στο νηπιαγωγείο, μας λέει [η νηπιαγωγός] - γιατί το ρωτούσανε τα άλλα κοριτσάκια μεταξύ τους και άκουσε η δασκάλα τη συζήτηση - και μου λέει: «Γιατί δε λες στο κοριτσάκι για τη μαμά του; Να του πείτε ότι, η μαμά του πέθανε, να μην έχει, λέει, την ιδέα του». Και από τότε, ύστερα, είπαμε ότι: «Η μαμά σου, η μαμά σας πέθανε».. Κάποια στιγμή όμως, ήρθε η αδελφή του ... η άλλη κόρη της, η άλλη κόρη της, της Μ. {μητέρα} δηλαδή που είχε τα παιδιά της και που τα είχε μεγαλώσει ο γιος μου αυτά, μένανε μαζί τα άλλα παιδιά της. Ένα απ' αυτά, ένα κοριτσάκι, ήρθε μια μέρα εδώ και ζητούσε το γιό μου, το Γ. {πατέρας}. Και ... τα πήρε ο γιος μου, να τα γνωρίσει η αδελφή τους. Εκείνο [το] ρώτησαν τα παιδάκια: «Πού είναι η μαμά σου;» «Η μαμά μου είναι κάτω στην Κρήτη». (Και η Ι.{εγγόνι};) Και η Ι.{εγγόνι}. (Το ίδιο ρώτησε; Πού είναι, δηλαδή, η μαμά; Η μαμά μας. (Ναι ...;) Ε, είπαν ότι: «Τώρα», λέει, «η μαμά μας πήρε άλλον άντρα και έκανε άλλο παιδί και άλλο παιδί». (Ετσι είπε η κόρη της;) Η κόρη της. Έχει ..., βρίσκεται με άλλον άντρα και έκανε και άλλο παιδί. Άλλο παιδί; Άλλα παιδιά; [Γελάει] Δεν ξέρω τώρα. (Όσον αφορά τον πατέρα, τί λέγατε στα εγγόνια σας; Για όταν έλειπε δηλαδή ο γιος σας ...) Ε, πολλές φορές και εγώ ήμουν στενοχωρημένη, πολλές φορές και εγώ δεν ήμουν χαρούμενη, πολλές φορές δεν... Ούτε είναι εύκολο πράγμα να μεγαλώσεις δύο παιδάκια. Ε, πότε μου έπεφτε και εμένα το ηθικό μου, ήμουν στενοχωρημένη, πότε τον έβρισκα τον εαυτό μου. Άσε τώρα που μεγάλωσαν τα κοριτσάκια δεν..., γιατί άλλαξε τρόπο ζωής ο γιος μου, άρχισε να συνέρχονται πολύ καλύτερα τώρα. Πέρασα δύσκολα. (Για τότε, τί τους λέγατε; Πού είναι ο μπαμπάς δηλαδή;) Τους έλεγα ότι ο μπαμπάς είναι στη

¹ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.93, σ.20.

² Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.52, σελ.11.

³ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.41, σελ.7.

δουλειά του, γιατί είχε φύγει και στη Θεσσαλονίκη ο γιος μου, είχε βρει μια δουλειά και τον είχα πει ... (...μετά από το στρατό;) Ναι, μετά από το στρατό, δεν ήθελε τη δουλειά την αγροτική, γιατί έχει ... - έπαιρνα εγώ τις ελιές -, έχει κάποια ευθύνη η δική σου δουλειά. Πρέπει μέσα στην αποθήκη να κοιτάξεις τις ελιές, να τις φτιάξεις, να μη χαλάσουν, να μη μουχλιάσουν, να τις καθαρίσεις και να πας να τις πουλήσεις. Ο γιος μου τώρα είχε και δίκαιο. Ε, ένα μόνο του παιδί -εγώ έπρεπε να μείνω με τα παιδιά. Σκεφτήκαμε πάλι να πηγαίναμε μαζί, να αφήνουμε πίσω τα παιδιά. Ποιός θα τα κοιτάζει τα παιδιά που θελαν μάνα; Έχεις εμπιστοσύνη να βάλεις οποιαδήποτε μέσα στο σπίτι σου; Εγώ προσωπικά δεν είχα εμπιστοσύνη και είπα: «Καλύτερα τα έσοδα να μειωθούνε πιο λίγο, να μεγαλώσω τα μωρά μου -γιατί είναι μωρά μου, είναι παιδιά μου τώρα αυτά-, να μεγαλώσω τα μωρά μου και αργότερα ... Γι' αυτό μείναν όλα στη μέση. (Οπότε πήγε ο γιος σας δύο χρόνια στρατό ...) Ναι, ναι και μόλις γύρισε, μετά έφυγε και πήγε στη Θεσσαλονίκη για δουλειά. (Για πόσο καιρό;) Ε, έμεινε κανένα χρόνο πάνω στη Θεσσαλονίκη, ε, εκεί στεναχωριέμαι, γιατί τη Θ. μου {αδερφή εγγονιού}, όταν την ξεκίνησα, ήταν μαθήτρια άριστη, γιατί εγώ το ξεκίνησα το παιδί στην πρώτη, δεν ήταν για μένα. Λοιπόν, έπειτα πέρυσι είχα βάλει μια γυναίκα από δω κάτω, δίπλα στο σπίτι μας και το βοηθούσε το κοριτσάκι, την πλήρωνα, βέβαια και αυτή, και έρχεται ο γιος μου: «Έλα, βρε παιδάκι μου», λέω, «τα μωρά να κοιτάξεις. Δεν θέλω να ... μου μεγαλώνουν τα μωρά. Δεν μπορώ, μεγαλώνουν», λέω, «τα μωρά». (Όταν ήταν ακόμη στη Θεσσαλονίκη;) Ναι, γιατί δεν έχω την υπομονή. Και τα νεύρα μας και εμάς η ηλικία μας περνάει. Μέχρι τα 50 είναι καλά. Από τα 50 και ύστερα, αρχίζει ο οργανισμός μας και ζορίζεται.

Όπως παραδόξως, η γιαγιά ήταν 50 ετών όταν ανέλαβε τη φροντίδα του δεύτερου εγγονιού της. Μήπως μετά τον αρχικό ενθουσιασμό από το πρώτο εγγόνι, η ανάληψη της ευθύνης και του δεύτερου, συνέβαλε στην καταπόνησή της;

«Δεν μπορώ», του λέω. Ε, ύστερα έκατσε, τέλος πάντων, ο γιος μου εδώ και φέτος τα ανέλαβε. Πέρυσι το κορίτσι δεν πήγαινε τόσο καλά και τώρα λίγο άρχισε, το κοριτσάκι να διαβάζει (Όσον αφορά τα μαθήματα;) Και με πειράζει πάρα πολύ. Θέλω να τα μορφώσω τα μωρά, γιατί είναι άξια παιδιά. Τα αγαπάω τόσο πολύ τα παιδιά, που ...¹

Ως προς τη βελτίωση της ζωής των εγγονιών της και την αύξηση των πιθανοτήτων να αποκτήσουν μια καλή και ισορροπημένη ζωή, απαραίτητη ήταν η υποστήριξη της Πολιτείας. Κάτι τέτοιο θα ήταν εφικτό, σύμφωνα με την άποψη της γιαγιάς, μόνο εάν κατάφερνε να εξασφαλίσει καλή μόρφωση στα εγγόνια της, πράγμα το οποίο επεδίωκε με την προετοιμασία των σχολικών μαθημάτων τους τόσο από την ίδια όσο και από ιδιαίτερα μαθήματα από μισθωμένο άτομο, παρότι τα παιδιά φοιτούσαν στις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου. Η ιδεολογία της γιαγιάς έβρισκε εφαρμογή στο ρητό: «Σύν Αθηνά και χείρα κίνει».

Δεν ξέρω, μάνα μου, δεν βάζω το μυαλό μου. (Τι θα θέλατε να προσθέσετε;) Εγώ θα ήθελα να ..., ένα έτσι, να με βοηθήσει το κράτος, μια και έτυχε και το συζητάμε, μέσα στις σχολές του Μ. {ιδιωτικό σχολείο} να πήγαιναν τα παιδάκια μου [εγγόνια]. Το λέω και ... Θέλω να τις μορφώσω, τα κορίτσια μου. Πολύ, έτσι, τα αγαπάω και τα ... Αν είναι κράτος, να με βοηθήσει γι' αυτό το σκοπό. Να βολ... Να ολοκληρώσω αυτές τις κούκλες. Αυτό ήθελα· το όνειρό μου. Και ύστερα, ας πεθάνω. Άμα τα μεγαλώσω, δε με νοιάζει. (Αυτό;) Αυτό, κορίτσι μου. Έδωσα τη ζωή μου.²

Παρά τις θυσίες της γιαγιάς, το παιδί αισθανόταν ότι, οι γονείς του δεν έδειχναν καθόλου την ευγνωμοσύνη τους στους παππούδες και ιδιαίτερα στη γιαγιά, σε αντίθεση με τη στάση που κρατούσε το ίδιο προς εκείνους. Γι' αυτό, εξάλλου, θα

¹ Ερ/γιον18: ερώτ.75, σ.15.

² Ερ/γιο 18: ερώτ.124, σ.26.

επέλεγε να ζούσε και πάλι με τη γιαγιά του, σε περίπτωση που δεν θα μπορούσαν να το είχαν μαζί τους οι γονείς:

Με το μπαμπά μου. (Εφόσον δεν μπορούσες όμως να είσαι μαζί με το μπαμπά, γιατί έπρεπε να φύγει τότε, να πάει στο στρατό και η μαμά σου δεν μπορούσε να σε αναλάβει, με ποιόν θα ήθελες να ζεις;) Εγώ; Με τη γιαγιά μου. (Όπως δηλαδή ζείτε τώρα, έτσι;) Ναι. (Και γιατί;) Ε ..., γιατί ..., αλλά και η γιαγιά μου είχε πολλές δουλειές και όταν γεννήθηκα εγώ και όταν τελείωσε ο πατέρας μου το στρατό που πηγαίναμε συνεχώς πέρα, μέναμε πέρα και εγώ... (Στο κτήμα;) Ναι, και έζησα μέσα στα ζώα εγώ. (Ωραία. Γιατί θα ήθελες όμως να ζεις με τη γιαγιά; Γιατί σου άρεσε;) Επειδή ήμουν καλύτερα μαζί της.¹

Αξίζει να αναφερθεί ότι, στις επιδιώξεις της γιαγιάς για μόρφωση των εγγονιών της δεν συμπεριλαμβάνονταν η πίστη της για την ευεργετική δράση που θα μπορούσε να είχε η συμμετοχή της ίδιας και των εγγονιών της σε κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις· γι' αυτό άλλωστε δεν επιδίωκε να παραβρίσκονται σε αυτές. Εκτός και αν, βέβαια, η αποφυγή του κοινωνικού στιγματισμού υπερίσχυε έναντι του καλού των παιδιών. Το εγγόνι, παρόλα αυτά, δήλωσε ότι πήγαινε με τους παππούδες του μόνο σε κοινωνικές εκδηλώσεις, όταν αυτές συνέβαιναν.

Στο μυαλό του παιδιού γίνονταν συγκρίσεις του τρόπου ζωής του με τον πατέρα και τους παππούδες του, καθώς επίσης των συναισθημάτων τους για το παιδί, σε αντιδιαστολή με την μεταχείριση που είχε από τη μητέρα του:

Ε, επειδή μου κάνει τα χατίρια [πιστεύω ότι με αγαπάει πάρα πολύ ο πατέρας], ενώ η μαμά δεν μου έκανε κανένα χατίρι. Και τώρα δεν την έχω ξαναδεί και φαντάζομαι ότι θα είναι ακόμα με άνδρες, θα τριγυρνάει.²

[Οι παππούδες: Δεν μ' αγαπάει καθόλου. Είμαι ανεπιθύμητο. Με εγκατέλειψε, με απόρριψε] Όχι, τίποτα τέτοιο. Μ' αγαπάει πολύ. (Και ο παππούς και η γιαγιά;) Ναι. (Γιατί; Το πιστεύεις αυτό;) Ε, γιατί είναι και αυτοί καλοί. Ε, και πολλές φορές με μαλώνουν για το καλό μου κι έτσι τους αγαπάω κι εγώ, μ' αγαπάνε κι αυτοί. (Αυτά; Θες να πεις και κάτι άλλο;) [Γνέφει αρνητικά].³

Πολύ καλά μου συμπεριφέρονταν. (Δηλαδή, για πες μου...;) Ε..., μου' καναν χάρες, ενώ η μαμά, όταν ήμουν στο σπίτι, με άφηνε άμα ζαλιζόμουν, είχα φάει πολύ κι έκανα εμετό, με άφηνε με τους εμετούς εδώ στο κρεβάτι κι έφευγε αυτή, πήγαινε σε άντρα άλλο. (Αυτά σου τα έχει πει κάποιος;) Μερικά ο μπαμπάς, μερικά τα ξέρω εγώ, επειδή μου τα έχει πει η ξαδέλφη μου, η Ν.⁴

Η μητέρα δεν άφησε από μόνη της τα παιδιά της στους γονείς του πατέρα, παρά τον ανάγκασε να καταφύγει εκείνος σε αυτή τη λύση, μετά την απορριπτική συμπεριφορά παραμέλησης που η ίδια παρουσίασε:

(Και αυτή[η μητέρα] μετά, το έφερε μετά εφτά μηνών;) Ναι, από 7 μηνών. (Και το έχετε εδώ εσείς;) Και τότε, ύστερα, πάει ο γιος μου και δεν την είδε κάτω και της λέει: «Πού έλειπες απόψε; Πού ήσουν; Εγώ σε περίμενα όλη νύχτα. Πού ...; Αυτό το μωρό που το άφησες; Άραγες, τον άλλο καιρό που έλειπα εγώ, τί...;»

Ο πατέρας ξυπνώντας από τον λήθαργο του έρωτα, έβαλε την πατρική του ιδιότητα πάνω από εκείνη του συντρόφου, οπότε ένιωσε την ανάγκη να υπερασπιστεί την αξία του παιδιού του:

Και την έδειρε, την πήγε και στην αστυνομία μετά και λέει: «Αυτή με κατέστρεψε, αυτή η γυναίκα είναι υπεύθυνη για όλα αυτά. Εγώ άφησα μανά, δεν υπολόγισα ούτε σπίτι ούτε περιουσίες ούτε τίποτα», λέει, «και την

¹ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.56, σ.11.

² Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.102, σ.22.

³ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.103, σ.22.

⁴ Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.42, σ.7.

ακολούθησα και ορίστε το αποτέλεσμα. Αυτό το μωρό, όμως, σε τί έφταιγε εκεί που βγάλαμε;», λέει.

Η εξιλέωση του πατέρα και η αποποίηση των ευθυνών του, επιφορτίζοντάς τες στη μητέρα και αναλαμβάνοντας ο ίδιος τον ρόλο του σωτήρα, σήμαινε αυτομάτως την μετατόπιση του φορτίου από τη σύντροφό του στη μητέρα του. Το μόνο που θα μπορούσε να παρηγορήσει τη μητέρα του και να δικαιώσει τον αγώνα της, ενυπήρχε στα λόγια: «Εγώ άφησα μάννα...». Δεν ήταν τυχαία η χρησιμοποίηση της λέξης «μάννα» σε αντιδιαστολή με τα υλικά αγαθά που έπονταν «ούτε σπίτι ούτε περιουσίες ούτε τίποτα», καθώς επίσης της λέξη «άφησα» που δείχνει απομάκρυνση και εγκατάλειψη σε αντιδιαστολή με την έκφραση «δεν υπολόγισα», που δεν έχει τόσο οριστικό χαρακτήρα.

Ολοκληρώνοντας η γιαγιά, έφτασε στην κορύφωση της διήγησης του ιστορικού της δημιουργίας της δικής τους κατατετημεμένης κατά γενεές οικογένειας:

Και το πήρε και αυτό, κορίτσι μου, και μου το 'φερε και τα' κανα δύο. Ένα φόρτωμα από δω, ένα φόρτωμα από κει. Γιατί με το ένα, ε, θα έγερνα από τη μια άπαντα. Τώρα δε γέρνω από πουθενά. Με τελείωσε. Αλλά, δόξα τω Θεώ ... δοξάζω το Θεούλη. Χίλιες δόξες να έχει.¹

Με την έμμεση παρομοίωση που χρησιμοποίησε η γιαγιά, έρχεται στον νου η εικόνα ενός υποζυγίου (άλογο ή μουλάρι) που καταβάλλει προσπάθεια για να φέρει εις πέρας το φορτίο που του ανατέθηκε. Εάν υποτεθεί ότι η γιαγιά εννοούσε το μουλάρι (επειδή το κύριο χαρακτηριστικό του είναι η υπομονή και υπάρχει άλλωστε η έκφραση: «γαϊδουρινή υπομονή»), αυτό σημαίνει ότι, η εγκαρτέρηση θα ήταν εκείνη που την βοηθούσε να ξεπερνά κάθε εμπόδιο που θα εμφανιζόταν στον δρόμο της.

Ο κυκλικός και τεχνικός τρόπος με τον οποίο κλείνει την εξιστόρηση με την έκφραση «Με τελείωσε», ξεκινώντας από εκείνη: «Εγώ, εν τω μεταξύ, δεν ήξερα ...» αποκαλύπτει ότι, η γιαγιά όντας αμέριμνη και απροετοίμαστη, έφτασε να περάσει όσα πέρασε, ως συνέπεια των πράξεων του γιού της. Υπονοούσε εξάλλου ότι, ο φόρτος και η πίεση που είχε δεχτεί από εκείνον, είχαν ξεκινήσει πολύ πριν το οριστικό τέλος-την παρούσα φάση της. Η κούραση της γιαγιάς έφτανε να αγγίζει το παιδί, που όταν ερωτήθη για τις κοινές ώρες του με τον παππού και τη γιαγιά του και τις δραστηριότητες που έκαναν μαζί, ανέφερε:

Ε, άμα δεν έχουνε δουλειές, ε, η γιαγιά κάθεται και κοιμάται, επειδή είναι πάρα, μα πάρα πολύ κουρασμένη και ο παππούς μας παίρνει βόλτα στις εργατικές κατοικίες. (Πολύ ωραία. Τί άλλο κάνετε;) Στις εργατικές κατοικίες ο παππούς προχωράει, πηγαίνει σε ένα μαγαζί κι εμείς πηγαίνουμε σε ένα σπιτάκι, που έχει τρία κουταβάκια. Το ένα το έχουμε πάρει εμείς, κάποιοι άλλοι άνθρωποι έχουν πάρει το άλλο και έχει μείνει το ένα και το φροντίζουμε. (Πολύ ωραία. Κάνετε κάτι άλλο με τον παππού και τη γιαγιά;) Ε... με τον παππού, ε... μας πηγαίνει πολλές βόλτες. Και η γιαγιά παλιά μας πήγαινε.²

Αλλά και η ίδια η γιαγιά πάνω στο ίδιο θέμα είπε:

Βγάζω τις γίδες μου, τα μανάρια μου βόλτα και έρχονται και αυτά μαζί μου, ε ..., εγώ πότε θα πλέξω με το βελονάκι εκεί, πότε θα μάσω χορταράκια, λάχανα, ερχόμαστε με γέλια, με τις κοτούλες μας, δόξα τω Θεώ, μια χαρά είμαστε. (Με τα εγγόνια σας, τί κάνετε;) Με τα εγγόνια μου, ε, παίζουμε. Παίζουμε, σχηματίζουμε το σκοινάκι, κάνουμε κουτσό, τους μάθαινα το κουτσό, λοιπόν, ή το σκοινάκι που πηδάνε, δικά μου παιχνίδια αυτά. Λοιπόν, το δένουμε σε ένα δέντρο και η μία ... (...άκρη στο δέντρο και την άλλη κρατάτε εσείς;) Ναι, οι άλλοι το τραβάμε. Ή εγώ θα γυρίζω, ή η Ι. {εγγόνι},

¹ Οικογένεια 18, ημερολόγιο επαφών.

² Ερ/γιο παιδιού 18: ερώτ.67, σ.16.

και εγώ πήδαγα και τους έλεγα ότι έτσι να πηδάνε. Αλλά πονάνε τα πόδια μου τώρα.[Γελάει]¹

Με τη παρέλευση των ετών, έφευγε ο αρχικός ενθουσιασμός της ανατροφής των εγγονιών, ιδιαίτερα στις γιαγιάδες, επειδή είχαν καταπονηθεί από τα οικογενειακά βάρη, αλλά και είχε κάνει την εμφάνισή της η φυσική φθορά του σώματος. Η ικανοποίηση και η ανακούφιση έπαιρναν άλλο νόημα για τους παππούδες και ήταν τα στοιχεία εκείνα που τους έδιναν το κουράγιο να συνεχίζουν:

Τα καμαρώνω.²

Έκανα το καθήκον μου.³

Γι' αυτόν τον λόγο, το εγγόνι ανταπέδιδε την αγάπη του προς τους παππούδες και τους έδειχνε ευγνωμοσύνη λέγοντας:

Τους αγαπάω.⁴

Πάντως, σύμφωνα με την παραπάνω αναφορά της εξιστόρησης της γιαγιάς, που αποτελούσε την κατακλείδα της, η ίδια άφηνε να διαφανεί και κάτι άλλο: ότι, έστω και αν το βάρος των ευθυνών ήταν τεράστιο και την έχει λυγίσει, εκείνη δεν το έβαζε κάτω, γιατί πάνω απ' όλα πρόσμενε και αντλούσε δύναμη από μια ανώτερη μεταφυσική και υπερβατική δύναμη-υπόσταση, τον Θεό.

Η γιαγιά στις περισσότερες απαντήσεις της, συνεχώς επαναλάμβανε την αναφορά της στον Θεό. Με σημείο εκκίνησης άσχετη αφορμή, σε ερώτηση που αφορούσε κατά πόσον η γιαγιά αισθανόταν ελεγχόμενη ως προς τις ελευθερίες και τα δικαιώματα που της είχαν παραχωρήσει οι γονείς του εγγονιού της, επεκτάθηκαν αργότερα σε άλλες ανοιχτού τύπου ερωτήσεις, όπως τις αναφορές της στα φυσικά, συναισθηματικά - ψυχολογικά, κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε μέσα στη νέα οικογένειά της:

[Φυσικά:] Όχι, καλά είμαστε. Λίγο ο άντρας μου ήταν λίγο αδιάθετος, είχε παρά ... είχε κάποιο πρόβλημα υγείας με την καρδιά του, αλλά μια χαρά πάει και αυτός. (Ούτε τα εγγόνια σας;) Α, μπα, δεν αρρωστήσαμε δεν υποφέραμε από τίποτα. Σας λέω, ότι μόνο ο Θεός με βοήθησε σε αυτή τη ζωή, που λέγεται ζωή. Δηλαδή έχω νιώσει έντονα ... τη βοήθεια του Θεού.

[Συναισθηματικά - ψυχολογικά:] Τίποτα δεν έχω. Συναισθηματικά ... (Στεναχώριες δηλαδή, ή κάτι τέτοιο;) Όχι. Ε, στεναχώρια είναι ..., ε, με ένα δικαστήριο που έχω. Να το πω τί; (Εσείς, όσο καιρό είχατε αναλάβει τα παιδιά, να είχατε συναισθηματικά προβλήματα, ψυχολογικά;) Δεν έχω πρόβλημα, ψυχολογικά προβλήματα, όχι, καθόλου. (Καθόλου. Ούτε εσείς ούτε τα παιδιά;) Τα παιδιά όχι. Γιατί να έχουν τα παιδιά ...; Δόξα τω Θεώ είμαστε μια χαρά. Χίλιες δόξες να έχει.

[Κοινωνικά:] Κοινωνικά ..., δυσκολίες ... τώρα αυτό τον καιρό, είναι με ένα δικαστήριο που έχουμε, για ένα οικοπέδο και εμένα αυτά είναι που μας ... -γιατί η κοινωνία είναι η ζούγκλα-, τα άδικα. Αλλά πιστεύω ότι, θα το παλέψω και αυτό με τη βοήθεια του Θεού. (Κοινωνικά, εννοώ, να βγει κάποιος να πει κάτι άσχημο για σας ή για την οικογένειά σας ή για τα παιδιά ή για το γιο σας.) Ποιός να βγει να πει; Γιατί να πούνε; Αν θα πούνε, για το Γ. μου {πατέρα} θα πούμε τίποτα, για το ότι είναι με τους Ιεχωβάδες αυτού. Δεν ... Γιατί να πούνε κακό; Δεν νομίζω.

[Οικονομικά:] Με κουμάντο καλό, με πρόγραμμα καλό, σκέφτομαι, έχω και τη μανούλα μου, που συνεισφέρει εδώ και δοξάζω, ακόμα μια φορά, το Θεό. Τίποτα άλλο, δεν ξέρω, κορίτσι μου.

¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.86, σ.19.

² Ερ/γιο 18: ερώτ.81, σ.17.

³ Ερ/γιο 18: ερώτ.119, σ.26.

⁴ Ερ/γιο 18: ερώτ.65, σ.15.

Άλλος ποιός να με βοηθήσει; Όχι, δεν ξέρω. Δεν πάει το μυαλό μου. Πού; Ποιόν άνθρωπο; Να με βοηθήσει; Μόνο ο Θεός! Αυτό θα έχω, να το λέω. Κατ' αρχήν, μου έδωσε την υγεία μου να παλέψω σ' αυτή τη ζωή, που λέγεται ζούγκλα. Πάλεψα και παλεύω. Συνεχίζω να παλεύω, εγώ είμαι, πάω κοντεύω στα 60 και παλεύω, δουλεύω λες και είμαι 20 χρονών κοπέλα. Ρώτησε όλη τη γειτονιά. Δεν υποφέρω από τίποτα. Δοξάζω το Θεό, που είναι κοντά μου. Τίποτα άλλο.¹

Όχι, από πού να το γνωρίζω; Ούτε και μ' έδωσε κανένας τίποτα. Ούτε το κράτος, ούτε η εκκλησία, ούτε ο κόσμος, ούτε η τοπική που γίνεται, τίποτα. Και ο γιος μου που ήταν άνεργος, ποιος θα μας ενδιαφέρθηκε; Μόνο ο Θεός μου' δωσε τη δύναμη. Αυτό θα' χω να το λέω, κορίτσι μου, γιατί όντως έχω το Θεό κοντά μου και δεν έχω κανέναν ανάγκη. Κανέναν, μα κανέναν. Αυτό έχω να πω.²

Η επαναφορά των επικλήσεων της γιαγιάς προς τον Θεό έδειχνε τη βαθιά θρησκευτικότητα της, την οποία συντηρούσε με συχνές επισκέψεις στην Εκκλησία τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα. Πήγαινε όμως, πάντα μόνη της. Πολύ σπανίως έπαιρνε μαζί της την εγγονή της, ίσως επειδή τα θρησκευτικά της «πιστεύω» δεν ταίριαζαν με εκείνα του γιού της και προσπαθούσε να αποφύγει την αντιπαράθεση με εκείνον. Το εγγόνι της, ωστόσο, τη διέψευσε δίνοντας ως απάντηση στην ερευνήτρια την ίδια συχνότητα με τη γιαγιά της αναφορικά με την παρακολούθηση λειτουργιών (σχεδόν μια φορά την εβδομάδα μαζί με τη γιαγιά και ποτέ με τον παππού).

Είχε γίνει, λοιπόν, εναπόθεση των ελπίδων της γιαγιάς στον Θεό, δεδομένης της απρονοησίας οποιουδήποτε άλλου φορέα.

[Τίποτε/καμία βοήθεια] Ας είναι καλά οι Αλβανοί.³ [Αστειευόμενη και με μια γεύση πικρίας]

Ωστόσο, από την παρουσία και μόνο της ερευνήτριας, αναδύθηκαν ορισμένες ελπίδες ότι μπορεί να μην υπήρχε πλήρης αμεριμνησία εκ μέρους της Πολιτείας. Τα θρησκευτικά της συναισθήματα είχαν τη δύναμη να την καθιστούν ικανή να ανταπεξέρχεται στις υποχρεώσεις της.

Ποιός να με... [ελέγξει]; Εγώ δεν... Όπως εγώ νιώθω, με το Θεούλη νομίζω ότι, κάνω αυτό που πρέπει, που είναι..., καταλαβαίνω ότι είναι σωστό και λογικό, όχι παράλογο και... και σύμφωνα με αυτά που φτάνω. Δεν τους κάνω ούτε το... Ό,τι μπορώ. Κάνω ό,τι μπορώ και με τη βοήθεια Θεού. Τίποτα άλλο. Ξεκινάω στη ζωή μου... Έτσι ξεκίνησα και στα παιδιά μου.⁴

Όσον αφορά τη μέριμνα για τα καθημερινά, γνώριζε ότι είχε τη βοήθεια του Θεού, αλλά ο φόβος της αφορούσε τη ζωή των εγγονιών της από την περίοδο και μετά, όταν αυτή θα εξέλιπε από τη ζωή.

[Φόβο και ανασφάλεια:] Για τα μωρά μου. Τί θα γίνουν αν πεθάνω.⁵

Μπορεί για να ισχυριζόταν ότι τα αισθήματά της για τα εγγόνια της δεν είχαν αλλάξει μορφή από τότε που τα ανέλαβε αποκλειστικά εκείνη (έτσι κι αλλιώς τα είχε πάρει από τη βρεφική τους ηλικία), αλλά η ευθύνη της και οι ανασφάλειές της ήταν τόσο μεγάλες, που και να ήθελε να τα κρύψει, δεν ήταν δυνατόν:

Παραμένουν ίδια. Δεν ξέρω, δεν άλλαξαν τα συναισθήματά μου, είναι ίδια. Τα αγαπώ, τα προστατεύω, είμαι λες ..., έχω γίνει ένας ηλεκτρονικός εγκέφαλος, δηλαδή πέφτω να κοιμηθώ: «Τί θα φάνε τα παιδιά στο σχολείο, τί ..., αν έχουν ... οι κάλτσες τους είναι, τα ρούχα τους, τα πάντα, τα πάντα, τα

¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.109, σ.23.

² Ερ/γιο 18: ερώτ.108, σ.23.

³ Ερ/γιο 18: ερώτ.105, σ.22.

⁴ Ερ/γιο 18: ερώτ.39, σ.6.

⁵ Ερ/γιο 18: ερώτ.81, σ.17.

πάντα και τί θα φάνε, το γάλα». Αφού να φανταστείς, το γάλα, δεν θέλω από κει να τους δώσω και φτιάχνω. Έχω τις γίδες και όταν το γάλα μυρίζει -έχει το γίδινο, έχει κάποια, μια μυρωδιά-, ε ..., την αρχίζω τα παραμύθια το πρωί τη Θ. μου {αδερφή εγγονιού}, την έχω κοντά μου και ύστερα πάω στην κάτω (Στην Ι.[εγγόνι];) Ναι, μαζί με τον πατέρα της που κοιμάται και στον ύπνο της, τη ... τη γυρίζω, τη βάζω, τη βάζω ..., γιατί ξέρω καλά, άμα θα σηκωθεί, ύστερα τη μυρίζει το γάλα: «Δεν το θέλω» και της ετοιμάζω με φρυγανιές το γαλατάκι της και της το δίνω στο κρεβάτι και έρχεται η μαμά μου εδώ, που λες, και γελάει: «Να σε βάλω, κορίτσι μου, κι εγώ να σε ντύσω, να σε βάλω τις κάλτσες;» [Γελάει] «Εσύ», λέει, «κοιτάς την κόρη σου. Εγώ να μην κοιτάξω την κόρη μου; Γιατί δεν φοράς κάλτσες;», λέει, «θα κρυώ...» [κοιτάζει τα πόδια της και συνεχίζει:] Και όντως, έτρεξα στη λαϊκή βιαστικά, δεν φόρεσα κάλτσες. Τί να κάνω;¹ [Γελάει]

Όσο η ίδια ήταν εν ζωή, οι προσευχές της προστάτευαν την οικογένειά της και οι φροντίδες της τα εγγόνια της.

Συμπερασματικά, η μητέρα των παιδιών αυτών κατάφερε άθελά της να προκαλέσει τη δημιουργία δύο κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών: Ενώ παντρεύτηκε με τον σύζυγό της και απέκτησαν δύο παιδιά, τα εγκατέλειψε στους γονείς της μετά το διαζύγιό της από τον σύζυγό της. Το παράδοξο γεγονός ήταν ότι, στην αίτηση διαζυγίου που κατατέθηκε είχε διεκδικήσει την επιμέλεια των παιδιών της. Αφού το πέτυχε, ακολούθησε έναν ελευθέρων ηθών βίο, γεμάτο έκτροπα, εκμεταλλευόμενη την εξωτερική της ομορφιά και την ελευθερία που της προσέφερε το επάγγελμά της ως τραγουδίστριας, ενώ δεν είχε επισκεφτεί καθόλου τα παιδιά της για πάρα πολλά χρόνια. Για τον λόγο αυτό, όταν εκείνα μεγάλωσαν αρκετά, πήραν την πρωτοβουλία και έψαξαν μόνα τους να τη βρουν.

Εν τω μεταξύ, πολλά χρόνια πριν, η συγκεκριμένη μητέρα χωρίς να εισαγάγει καθόλου λογική στις πράξεις της, είχε προβεί στη δημιουργία ενός νέου δεσμού με έναν άντρα πολύ μικρότερο ηλικιακά και άβγαλτο όσον αφορά τις εμπειρίες στη ζωή. Παρότι απέκτησε ένα τρίτο παιδί (όταν ο πατέρας είχε ηλικία 28 ετών) και μάλιστα εκτός γάμου, δέκα χρόνια μετά από την απόκτηση του δεύτερου παιδιού της, αυτό δεν ήταν αρκετό να ανακόψει την πορεία της και να εμποδίσει τα αχαλίνωτα πάθη και τις ορμές της. Η κίνηση του συντρόφου της, της εναπόθεσης του παιδιού τους στη μητέρα του (ηλικίας τότε 48 ετών, ενώ ο παππούς ήταν 13 χρόνια μεγαλύτερός της), τους ελευθέρωσε προκειμένου να συνεχίσουν τον πρότερο ανεξέλεγκτο βίο τους.

Η αδιαφορία τους για τους κοινωνικούς κανόνες που γινόταν εμφανής ακόμα και με την εμπλοκή τους με τα ναρκωτικά σε συνδυασμό με τον παρορμητικό χαρακτήρα τους, τη συναισθηματική τους αστάθεια και ανωριμότητα, τον μειωμένο αυτοέλεγχο που τους χαρακτήριζε και την ανευθυνότητά τους ως προς τον προγραμματισμό της ζωής τους, είχαν ως αποτέλεσμα να φέρουν στον κόσμο άλλο ένα παιδί (όταν ο πατέρας ήταν 30 ετών), το τέταρτο κατά σειρά της μητέρας, το οποίο και πάλι αφέθηκε στην επιμέλεια της γιαγιάς του (ηλικίας τότε 50 ετών). Οι μητέρες εκείνες που αποκτούν πολλά παιδιά και τα εγκαταλείπουν, δεν κάνουν έλεγχο των γεννήσεων (οικογενειακός προγραμματισμός) είτε επειδή δεν έχουν έλεγχο των γενετήσιων-σεξουαλικών τους ορμών είτε επειδή είναι νοητικά καθυστερημένες είτε επειδή είναι εξαρτημένες από τα ναρκωτικά και μπορεί να καταφεύγουν ακόμη και στην πορνεία για να εξασφαλίσουν τη δόση τους είτε επιλέγουν να φέρουν στον κόσμο ένα παιδί αποβλέποντας στο επίδομα που θα εξασφαλίσουν από την Πολιτεία. Αντίθετα, εάν θα έπρεπε να κάνουν άμβλωση, θα έπρεπε να δώσουν χρήματα.

¹ Ερ/γιο 18: ερώτ.80, σ.16.

Ούτε και αυτό στάθηκε αφορμή αφύπνισης για την ίδια και αναχαίτισης της πορείας της, σε αντιδιαστολή με ό,τι έγινε με τον πατέρα, που υπηρετώντας στο ενδιάμεσο τη στρατιωτική του θητεία, του δόθηκε η ευκαιρία να αποστασιοποιηθεί για λίγο από τα πράγματα και να δει πιο ξεκάθαρα την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει ο ίδιος και η οικογένειά του. Έφτασε, λοιπόν, σε επίπεδο συνειδητοποίησης, ξέσπασε εναντίον της συντρόφου του -για να μην στραφεί εναντίον του εαυτού του-, χώρισε από εκείνη, πήγε για δουλειά μακριά από την πατρική του κατοικία, αλλά τελικά, επτά χρόνια μετά την απόκτηση και του δεύτερου παιδιού του, επέστρεψε στην οικογένειά του, αναλαμβάνοντας ορισμένες τουλάχιστον από τις υποχρεώσεις και τις ευθύνες που είχε αναθέσει στους γονείς του. Στην κίνηση αυτή προέβη μετά από παράκληση και αίτηση της μητέρας του, με την οποία φαινόταν αρκετά δεμένος. Έκτοτε, επηρεάστηκαν οι σχέσεις του με τους γονείς του και ιδιαίτερα εκείνες ανάμεσα στο ζευγάρι των παππούδων. Εξάλλου, ο παππούς λόγω των προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζε και επειδή δεν άντεχε την φασαρία, είχε ήδη εγκαταλείψει την οικία του, μέσα στην οποία διαβιούσαν εφεξής η γιαγιά, η μητέρα της (προγιαγιά) και τα εγγόνια της. Η συγκεκριμένη γιαγιά ανέλαβε όλες τις ευθύνες χωρίς να λάβει κανέναν είδους βοήθεια από οποιαδήποτε πλευρά. Σχετικά με τους γονείς της μητέρας, δεν τους ζήτησε ποτέ βοήθεια ούτε είχαν έρθει ποτέ σε επαφή μεταξύ τους. Ενώ σε κάποιο σημείο της συνέντευξης η γιαγιά δήλωσε πως η μητέρα είχε εγκαταλείψει τα άλλα παιδιά της σε εκείνους, σε άλλη ερώτηση απάντησε ότι εκείνοι δεν υπήρχαν.

Κατά τη διάρκεια διενέργειας των συνεντεύξεων, και αφού η ερευνήτρια συναντήθηκε και με τις δύο κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες, διαπιστώθηκε ότι, κανένα μέλος τους δεν γνώριζε τον τρόπο που κατοικούσε πλέον η μητέρα αυτή. Οι τελευταίες πληροφορίες που είχαν, ήταν ότι, η μητέρα είχε άλλον σύντροφο που και μαζί του είχε αποκτήσει ένα δυο παιδιά. Η αξία που απέδιδε στην ανθρώπινη ύπαρξη ήταν ανύπαρκτη και δεδομένου ότι η δική της οικογένεια δεν προμήνυε μια τέτοια συμπεριφορά, μόνο ψυχιατρικά στοιχεία στον χαρακτήρα της θα μπορούσαν να ερμηνεύσουν τις γενικότερες επιλογές στη ζωή της.

Η οικονομική συνεισφορά της μητέρας και στις δύο οικογένειες, αλλά ιδιαίτερα σε εκείνη των γονιών της, ήταν μηδενική. Οι γονείς και τα παιδιά της ζούσαν σε άθλιες συνθήκες διαβίωσης, με τα πενιχρά έσοδα από την αναπηρική σύνταξη του παππού και την απασχόλησή του σε αγροτικές εργασίες. Κατοικούσαν μέσα σε ένα εγκαταλελειμμένο και απεριποίητο σπίτι μετά τον θάνατο της γιαγιάς και χωρίς να έχουν καμία απολύτως οικονομική αξίωση από την κόρη ή τον γαμπρό τους, στάθηκαν άξιοι στο ύψος των περιστάσεων ανατρέφοντας τα εγγόνια τους, παρά την πλήρη αδιαφορία που επέδειξε ιδιαίτερα η κόρη τους (που τυπικά εκείνη είχε την επιμέλεια).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΛΛΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Οι προοπτικές διερεύνησης ενός εντελώς ανεξερεύνητου θέματος όπως είναι το παρόν, διανοίγει τους ορίζοντες για ενασχόληση με πολλές πτυχές του. Με τα στοιχεία που προκύπτουν από την ποιοτική ανάλυση και από την επισκόπηση των ξένων ερευνών, καθίσταται σαφές ότι, δεν έχουν μελετηθεί εμπειρικά μια σειρά από ενδιαφέροντα ζητήματα που αφορούν στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες. Κάθε συνισταμένη που παρουσιάστηκε στην παρούσα διατριβή, θα μπορούσε να αποτελέσει ξεχωριστό αντικείμενο έρευνας. Οι έρευνες, οι οποίες θα σχεδιαστούν χρησιμοποιώντας ως ερεθίσματα τα προαναφερθέντα δεδομένα, και θα πραγματοποιηθούν μελλοντικά στην Ελλάδα, καθώς επίσης οι θεωρητικές συζητήσεις

που θα τεθούν, είναι απαραίτητο να ασχοληθούν με τις ακόλουθες περιοχές του προβλήματος:

Μια έρευνα, που θα επιβεβαιώνει τις μεταβλητές και τις συνδέσεις που αποκαλύφθηκαν στην συγκεκριμένη έρευνα, χρησιμοποιώντας διαφορετική μεθοδολογία από αυτήν που εφαρμόστηκε εδώ (ποιοτική ανάλυση), δηλαδή ακολουθώντας την ποσοτική οδό. Μελλοντική ποσοτική έρευνα θα άξιζε να χρησιμοποιήσει μεγαλύτερο δείγμα πληθυσμού, έτσι ώστε να αυξηθεί η στατιστική δύναμη της ανάλυσης (να αυξηθεί το επίπεδο της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας της).

Απαιτείται επιπλέον έρευνα, η οποία θα εστιάζει στον διαχωρισμό της περιόδου κατά την οποία μια πυρηνική οικογένεια βρίσκεται σε κρίση και διασπάται, της περιόδου κατά την οποία επανοργανώνεται σε κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια και της περιόδου επαναδημιουργίας της πυρηνικής ή μονογονεϊκής οικογένειας με τη διάλυση της κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας. Αυτή θα διερευνά τις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις και των τριών αυτών φάσεων οικογενειακής ζωής (με επικέντρωση σε ξεχωριστές φάσεις της ζωής μέσα στην κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια) σε κάθε μέλος της ξεχωριστά. Θα πρέπει να ερευνηθεί, το κατά πόσον υπάρχει ανασφαλής προσκόλληση στα παιδιά, τα οποία μεγαλώνουν με τους παππούδες τους, αλλά και η πιθανότητα, αυτή η ανασφαλής προσκόλληση να δημιουργεί συναισθηματικά προβλήματα και προβλήματα στη συμπεριφορά των παιδιών αυτών. Η σύγκριση μέσα σε κάθε οικογένεια θα μπορούσε να επικεντρωθεί, κατά την εξελικτική ψυχολογία, στα συναισθήματα και στη συμπεριφορά ενός παιδιού πριν διαλυθεί η πυρηνική οικογένειά του, μετά από τη διάσπασή της, αλλά και ύστερα από την επαναδόμησή της.

Μπορούν, ακόμη, να μελετηθούν οι διαφορές στην ψυχολογική κατάσταση των παιδιών και των παππούδων, όταν οι γονείς των παιδιών είναι παρόντες σωματικά, αλλά απόντες ψυχολογικά (π.χ. άτομα με πνευματικά ή ψυχολογικά προβλήματα, σχιζοφρένεια, κατάθλιψη, Αλτσχάιμερ, αυτισμό, νευρολογικά προβλήματα, εξαρτήσεις από ναρκωτικά ή αλκοολισμό, αυτοί που τελούν υπό φυλάκιση - κάθειρξη ή απλά είναι ανεύθυνοι) σε συσχετισμό με το αντίστροφο, δηλαδή απόντες σωματικά και παρόντες συναισθηματικά (π.χ. στρατιωτικοί στον πόλεμο, εργαζόμενοι σε άλλο τόπο), όταν δηλαδή αφορά την ονομαζόμενη ως αμφιλεγόμενη-διφορούμενη απώλεια.

Οι μελλοντικές Ελληνικές έρευνες δεν θα πρέπει να εστιάζουν απλά στις οικονομικές και ψυχολογικές επιπτώσεις της ζωής μέσα στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες επάνω στα εγγόνια και στους παππούδες τους, αλλά να συνεξετάζουν την πνευματική τους κατάσταση και τις αλλαγές που επέρχονται στην φυσική υγεία τους.

Θα μπορούσαν, επιπρόσθετα, να μελετηθούν οι κοινωνικές, ηθικές, εκπαιδευτικές και πολιτιστικές αξίες των παιδιών που μεγαλώνουν μαζί με τους παππούδες τους, καθώς επίσης ο ρόλος που παίζει η θρησκεία στη ζωή των μελών της κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας.

Υψίστης σημασίας θα ήταν η έρευνα, η οποία θα εξέταζε την οπτική των γονέων, τον βαθμό ικανοποίησής τους από τις παρεχόμενες υπηρεσίες εκ μέρους των παππούδων και της Πολιτείας ή άλλων φορέων, σε συνάρτηση με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά τους όπως π.χ. η κοινωνική τους θέση, και τις αλληλεπιδράσεις τους με όλα τα μέλη της κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας. Επίσης, θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη ο τρόπος συμπεριφοράς τους γενικότερα, η στάση τους απέναντι στα παιδιά τους ή η τακτική που είχαν υιοθετήσει για την ανατροφή των παιδιών τους σε σχέση με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της προσωπικότητάς τους, όπως αυτά θα

διατυπωθούν από τους ίδιους και όχι από κάποιους εξωτερικούς εκτιμητές -όπως ήταν εδώ οι παππούδες.

Θα μπορούσε να εξεταστεί, ο βαθμός διαφοροποίησης της επίδρασης που ασκούν οι γονείς στα παιδιά τους μέσα στις πυρηνικές και τις μονογονεϊκές οικογένειες ή εκείνες στις οποίες οι γονείς συνάπτουν δεύτερο γάμο σε σχέση με την επίδραση που ασκούν οι παππούδες στα εγγόνια τους μέσα στις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες. Επιπλέον, να μελετηθεί ο τρόπος που βιώνουν οι παππούδες την εμπλοκή των γονέων των παιδιών στην κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια, αλλά και το κατά πόσο αυτός διαφοροποιείται, όταν ο γονέας συγκατοικεί σε αυτή ή ζει χωριστά και απλά παρεμβαίνει ή όταν έχουν παραχωρηθεί εκ μέρους των γονέων πολλά δικαιώματα και υποχρεώσεις με την νομική κατοχύρωση των παππούδων έναντι των εγγονιών τους. Η παρέμβαση των γονιών των παιδιών και το ποσοστό της παρεχόμενης από αυτούς βοήθειας, θα έστρεφε το ενδιαφέρον τόσο στους παππούδες όσο και στις γιαγιάδες. Θα μπορούσαν να επισημανθούν οι διαφορές ανάμεσα στις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες με και χωρίς τους γονείς των παιδιών, με ή χωρίς νομική κάλυψη, με ή χωρίς λήψη κάποιου επιδόματος ή σε εκείνες που οι παππούδες είναι παντρεμένοι και ανύπαντροι.

Στις μόνες γιαγιάδες που μεγαλώνουν τα εγγόνια τους χωρίς τον σύντροφό τους ως αρχηγοί κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών θα μπορούσαν να αντιπαρατεθούν οι μόνοι παππούδες ή άλλοι συγγενείς που αναλαμβάνουν τον ίδιο ρόλο. Το ενδιαφέρον θα μπορούσε να στραφεί στα συναισθήματα, στις αντιδράσεις και στην οπτική των συγγενών των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών και ιδιαίτερα όταν αυτοί, π.χ. οι θείοι, συγκατοικούν με τα υπόλοιπα μέλη της εν λόγω οικογένειας.

Στην παρούσα έρευνα δεν εξετάστηκε σε βάθος, το εάν και κατά πόσο υφίστανται επιπτώσεις στις σχέσεις μεταξύ των παππούδων και των γιαγιάδων και κατά συνέπεια ο έγγαμος βίος τους. Θα μπορούσαν να αντιπαρατεθούν, λοιπόν, οι ομάδες παππούδων ή γιαγιάδων που μεγαλώνουν τα εγγόνια τους με ή χωρίς την παρουσία του συντρόφου τους, οι διαφορές ως προς τη ζωή τους και ο βαθμός ικανοποίησης μέσα στον γάμο των παππούδων που συμβιώνουν με τα εγγόνια τους ή εκείνων που ζουν χωρίς αυτά. Καλό θα ήταν, επίσης, να εξεταστεί κατά πόσον η ηλικία, η κατάσταση της υγείας του συντρόφου του παππού ή της γιαγιάς που είναι αρχηγοί των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών ή η βιολογική του σύνδεση με το εγγόνι τους, παίζει ρόλο όσον αφορά τον γονεϊκό ρόλο που αναλαμβάνει δίπλα στον σύντροφό του. Σε σχέση με αυτό θα μπορούσε να γίνει σύγκριση μεταξύ νεαρών ζευγαριών που μεγαλώνουν τα μικρά παιδιά τους σε σχέση με κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες που μεγαλώνουν τα μικρά εγγόνια τους αντίστοιχης ηλικίας.

Σπουδαίο θα ήταν, αναλογικά με το προηγούμενο, να μελετηθούν οι διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στους παππούδες που μεγαλώνουν τα εγγόνια τους σε σύγκριση με τους ανθρώπους που γίνονται γονείς σε μεγάλη ηλικία (με φυσικό τρόπο ή μετά από υιοθεσία), μιας και η απόκτηση παιδιών εμφανίζεται ως ένα γεγονός ξένο ως προς την ηλικία τους και αποτελεί ένα φαινόμενο, του οποίου τα χαρακτηριστικά θεωρείται ότι, θα έχουν πολλές ομοιότητες με αυτά των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών, έστω και αν διαφέρουν οι λόγοι που τους οδήγησαν να έχουν παιδιά μικρής ηλικίας ή άσχετα από τις διαφορές στο κοινωνικό οικονομικό τους επίπεδο.

Χρειάζεται διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ των μεταβλητών που υπεισέρχονται στις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες, χρησιμοποιώντας δείγμα πληθυσμού που θα προέρχεται από κοινή κοινωνική τάξη και από τον ίδιο τύπο περιοχών (αγροτικές ή αστικές περιοχές), περιλαμβάνοντας όχι μόνο τους παππούδες και τα εγγόνια τους, αλλά και τους γονείς των παιδιών. Παράλληλα, θα πρέπει να

γίνεται κάθε φορά εστίαση σε μία αιτία που προκαλεί το φαινόμενο, αλλά και να αποδίδεται μοναδικότητα σε κάθε λόγο που οδηγεί τους παππούδες στο να αναλάβουν την επιμέλεια των εγγονιών τους, έτσι ώστε καθένας από αυτούς να μελετάται ξεχωριστά.

Θα ήταν ενδιαφέρον η έρευνα να προεκταθεί στους παράγοντες που συμβάλλουν και καθορίζουν την απόφαση των παππούδων να αναλάβουν την ανατροφή των εγγονιών τους. Πιο συγκεκριμένα, θα μπορούσαν να μελετηθούν οι αξίες των παππούδων σε συσχετισμό με την αποδοχή ή την απόρριψη μιας τέτοιας απόφασης. Θα ήταν καλό να διερευνηθεί, αν το επίπεδο της μόρφωσης ή της θρησκευτικότητας των παππούδων, η εγγύτητα της κατοικίας τους σε σχέση με εκείνη των γονέων, η συχνότητα και η ποιότητα των μεταξύ τους επαφών, η προοπτική του χρόνου επιμέλειας των εγγονιών τους, αλλά και ο αριθμός αυτών συνδέονται με την απόφασή τους να αναλάβουν τα εγγόνια τους. Επίσης, εάν το χρονικό διάστημα που επιτελούν αυτό το έργο, αποτελεί παράγοντα που προλέγει το ποσοστό και τον χρόνο που απαιτείται για την προσαρμογή τους στον νέο ρόλο.

Θα πρέπει, ωστόσο, να περιοριστεί η έκταση της ηλικιακής ομάδας των υποκειμένων που θα εξεταστούν, ανάλογα με το εάν το επίκεντρο είναι τα παιδιά (π.χ. μόνο παιδιά προσχολικής ή σχολικής ηλικίας), οι έφηβοι ή οι ενήλικες. Ως επιμέρους διεύρυνση αυτής της έρευνας θα ήταν η διερεύνηση των παρατηρημένων χαρακτηριστικών ή κάποιων συμπτωμάτων στη συμπεριφορά των παιδιών, όπως τα αντιλαμβάνονται και τα αξιολογούν οι παιδαγωγοί τους, όπως επίσης οι αλληλεπιδράσεις του σχολικού περιβάλλοντος (επαφές με συνομηλίκους, συμπεριφορά στο σχολείο, επίδοση στα μαθήματα) των εν λόγω οικογενειών.

Σε περίπτωση που υπήρχε η δυνατότητα μακροχρόνιας έρευνας, τα οφέλη που θα μπορούσε να αποκομίσει η επιστημονική κοινότητα από την εξέταση της εξέλιξης των εγγονιών ή της αναπαραγωγής των γονεϊκών προτύπων κατά την μετέπειτα ενήλικη ζωή τους, θα ήταν ανυπολόγιστης αξίας. Θα μπορούσε, προηγουμένως, να συγκριθεί ο γονεϊκός ρόλος των παππούδων στο παρελθόν με τα παιδιά τους και στο παρόν με τα εγγόνια τους, προκειμένου να διαπιστωθεί κατά πόσον αυτός έχει διαφοροποιηθεί, ή παρέμεινε ο ίδιος και συνέβαλε στην αναπαραγωγή του φαινομένου. Η γονεϊκή επιδεξιότητα, οι γονεϊκές συνήθειες και οι πρακτικές που χρησιμοποιήθηκαν από τους παππούδες όταν ήταν γονείς στα παιδιά τους σε σχέση με τα αντίστοιχα όταν έγιναν γονείς στα εγγόνια τους, θα μπορούσαν να συμβάλουν προς την κατεύθυνση διερεύνησης εάν η ενδεχόμενη αλλαγή τακτικής τους επιφέρει διαφορετικά αποτελέσματα στα παιδιά και στα εγγόνια τους.

Πέρα από αυτά, είναι απαραίτητη η έρευνα που θα διεξαχθεί μεμονωμένα και αποκλειστικά σε οικογένειες οι οποίες περιέχουν άτομα με ειδικές ανάγκες ή που προέρχονται από μειονοτικές ομάδες, όπως είναι οι τσιγγάνοι, οι μετανάστες ή οι παλιννοστούντες, για να αποκαλυφθεί αν και κατά πόσο παράγοντες οι οποίοι εντοπίστηκαν στην παρούσα έρευνα, αφορούν και εκείνους τους πληθυσμούς. Καλό θα ήταν, να γίνουν έρευνες συγκρίνοντας διάφορες φυλές π.χ. λευκούς με τσιγγάνους ως προς τις πολιτιστικές τους διαφορές, συγκεκριμένα ως προς τις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες και ειδικότερα ως προς τις πιθανότητες εκδήλωσης προβλημάτων στα μέλη τους, όταν τα παιδιά τους εμπλέκονται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό στην οικογένειά τους.

Δεδομένου ότι τα μέλη των κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών αποτελούν ευαίσθητη κοινωνική ομάδα και δεδομένου ότι σε πολύ πιο δυσχερή θέση βρίσκονται όταν συμπεριλαμβάνονται σε αυτήν άτομα με μειονεξίες ή από μειονότητες, κρίνεται αναγκαία η διασαφήνιση της έννοιας του κοινωνικού ενδιαφέροντος ως προς το συγκεκριμένο κοινωνικό φαινόμενο. Θα μπορούσε να

μελετηθεί η δραστική σημασία και η επίδραση που ασκεί η κοινή γνώμη στις κοινωνικές, πολιτικές και νομικές τροποποιήσεις.

Άλλοι παράγοντες που παρεισφρεύουν, όπως είναι οι συγγενείς, οι φίλοι και γενικά, ο κοινωνικός περίγυρος της οικογένειας ή η οπτική της Εκκλησίας και η προνοιακή οργάνωση του Κράτους γι' αυτές τις οικογένειες, θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης.

Η ανάγκη για εφαρμογή και άλλων ερευνών οι οποίες θα έχουν ως στόχο τη μελέτη των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας που εφαρμόζονται στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες, αλλά και του τρόπου με τον οποίο οι παππούδες και οι γιαγιάδες αντιλαμβάνονται αυτά τα προγράμματα, είναι εμφανής και επισημαίνεται από επιστήμονες του εξωτερικού (Αμερική).¹ Αρχικά όμως, θα πρέπει να τεθούν τα θεμέλια, εξετάζοντας την αποδοτικότητα των υπάρχοντων Ελληνικών προγραμμάτων των κοινωνικών υπηρεσιών, αλλά και μελετώντας προγράμματα μόρφωσης και επιμόρφωσης των παππούδων που κατέχουν έναν τέτοιο ρόλο έναντι των εγγονιών τους.

Αν και προς το παρόν δεν υπάρχουν οργανωμένες ομάδες στήριξης των παππούδων των κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών στην Ελλάδα, θα μπορούσε να μελετηθεί η προοπτική συμμετοχής τους σε αυτές και τα κριτήρια βάσει των οποίων θα προέβαιναν σε μια τέτοια κίνηση. Οπότε μελλοντικά θα μπορούσαν να συγκριθούν οι οικογένειες που είναι μέλη υποστηρικτικών ομάδων με άλλες που δεν είναι.

Σε ό,τι αφορά τις δυνατότητες των Ελλήνων παππούδων να λάβουν βοήθεια από άλλους παράγοντες, θα μπορούσαν να μελετηθούν η εξοικείωση των ηλικιωμένων με τις νέες τεχνολογίες και κατά πόσον αυτοί χρησιμοποιούν τους υπολογιστές και πιο συγκεκριμένα, το Internet, για να λάβουν πληροφορίες ή άλλου είδους υποστήριξη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ

Αυτή η έρευνα θα μπορούσε να προσφέρει ευκαιρίες προβληματισμού και αναστοχασμού για την οργάνωση κοινωνικών προνοιακών προγραμμάτων. Επειδή η έκταση του πεδίου γνώσης και δράσης της κοινωνικής πολιτικής για την οικογένεια στην Ελλάδα είναι πολύ περιορισμένο στην ερευνητήρια, γι' αυτό και δεν θα επεκταθεί, παρά θα εκφράσει κάποιες προσωπικές σκέψεις.

Οι κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες δεν είναι κάτι εξωπραγματικό, παρά αποτελούν μια μη συμβατική μορφή οικογένειας. Εφόσον οι πολίτες μιας κοινωνίας, αλλά και οι ίδιοι οι νόμοι που θεσπίζονται μέσα σ' αυτή, δείχνουν την προτίμησή τους στην εναπόθεση των παιδιών μιας διασπασμένης πυρηνικής οικογένειας στα χέρια των παππούδων τους -γεγονός που συνεπάγεται πλήθος υποχρεώσεων και καθηκόντων- αντί σε κάποια άλλη οικογένεια (μέσω υιοθεσίας είτε αναδοχής) ή σε κάποιο ίδρυμα, τότε λογικό και επόμενο είναι, οι άνθρωποι αυτοί να προσμένουν βοήθεια και η Πολιτεία να υποχρεώνεται απέναντί τους με την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, προκειμένου αυτοί να σταθούν άξιοι των προσδοκιών των ιδίων, των παιδιών τους, των εγγονιών τους και ολόκληρης της κοινωνίας. Κατά κάποιον τρόπο δηλαδή, ο ρόλος των παππούδων αντισταθμίζει τη λειτουργία των κρατικών υπηρεσιών. Οικογένεια και Πολιτεία είναι άρρηκτα συνδεδεμένες, γιατί αφού η οικογένεια αποτελεί βασικό θεμέλιό της μέσω της εργασίας των μελών της, της φορολογίας που τους επιβάλλει και της υπεράσπισης που της παρέχει μέσω της στρατιωτικής θητείας των αρσενικών κυρίων μελών, κατά τον ίδιο τρόπο και η

¹ BROWN: ό.π., 1998, p.83.

Πολιτεία οφείλει να προασπίζεται τα συμφέροντά της και να συμβάλλει στη διατήρηση του θεσμού της οικογένειας.¹

Η απόρριψη, αμφισβήτηση ή απόκρυψη του προβλήματος δεν σηματοδοτεί ταυτόχρονα την επίλυσή του. Ο σχεδιασμός νέας κοινωνικής πολιτικής όσον αφορά τις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες, όσο και αν φαντάζει αφόρητος, υπερβολικός και εξωπραγματικός, υποδεικνύεται από πολλούς και διαφορετικούς λόγους, όπως είναι η αύξηση παρατήρησης του συγκεκριμένου φαινομένου, οι περίπλοκες σχέσεις που διαμορφώνονται στο τρίγωνο παππούδων, γονέων και παιδιών, οι συναισθηματικές - ψυχολογικές, κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις επάνω και στις τρεις γενεές, αλλά ιδιαίτερα στους παππούδες, καθώς επίσης το σύστημα κοινωνικής φροντίδας των παιδιών. Επιβάλλεται, ακόμη, από τη συνειδητοποίηση ότι, η ανατροφή των εγγονιών από τους παππούδες τους δεν έχει καμία σχέση με τις θετές ή υιοθετούσες οικογένειες, με μόνη εξαίρεση το κοινό σημείο τους: Την υπερβολική προσπάθεια όλων των πλευρών για εδραίωση σταθερού και οικογενειακού περιβάλλοντος, μέσα στο οποίο θα αναπτυχθούν υγιή άτομα. Διαφέρουν, όμως, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες αναλαμβάνουν αυτό το εγχείρημα, αφού η ηλικία, το φύλο και η φυλή των φροντιστών των παιδιών, όπως επίσης ο τύπος της οικογένειας που διαμορφώνεται και η αντιμετώπιση που έχει από την πλευρά της Πολιτείας, διαφέρουν ουσιαστικά και αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες που επηρεάζουν την επιβίωση των οικογενειών αυτών.²

Τα παιδιά και οι παππούδες που αποτελούν μέλη των κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών στην Ελλάδα έχουν ανάγκη μεγαλύτερης και στοχευόμενης βοήθειας από αυτή που παρέχεται έως σήμερα. Εξάλλου, οι υπηρεσίες που ήδη παρέχονται, αποτελούν μέτρο της εθνικής αλληλεγγύης και ένδειξη των δεσμεύσεων για το μέλλον της κοινωνίας. Η κατάσταση που παρατηρείται, επαναφέρει στο προσκήνιο το αίτημα στήριξης των κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών, αφού θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, υπάγονται στις ομάδες υψηλού κινδύνου για εκδήλωση φτώχειας. Παρόλα αυτά, η επιδοματική πολιτική δεν θα πρέπει να έχει την έννοια του μισθού και της ανταπόδοσης για τις προσφερόμενες υπηρεσίες, αλλά περισσότερο να αποτελεί ένα είδος επιβράβευσης και παροχής κινήτρων προς την κατεύθυνση επιμέλειας των παιδιών που προέρχονται από προβληματικές οικογένειες. Μια πραγματιστική προσέγγιση της προσπάθειας προσδιορισμού της κοινωνικής πολιτικής οφείλει να περιλαμβάνει όχι μόνο την οικογενειακή πολιτική, αλλά και μια αξιολόγηση της οπτικής και της αποτελεσματικότητας των συγκεκριμένων μέτρων που παίρνουν οι κυβερνήσεις. Είναι απαραίτητο να λάβει σοβαρά υπόψη κάθε αρμόδιος Πολιτειακός και μη φορέας (θεσμοθέτες, δικαστές, υπάλληλοι των κοινωνικών υπηρεσιών, εκπαιδευτικοί και όσοι υπηρετούν τα παιδιά και τις οικογένειές τους και οι οποίοι λαμβάνουν μέρος σε αποφάσεις που αφορούν αυτά τα άτομα) το εν λόγω φαινόμενο, υιοθετώντας τα αναγκαία προς ενίσχυση του θεσμού της οικογένειας μέτρα. Η οικογένεια δεν πρέπει να μένει έξω από την εμβέλεια της ουσιαστικής κοινωνικής πολιτικής, κάλυψης και προστασίας.³

Οι κεντρικές κρατικές υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας πρέπει να λειτουργούν για τη σύσταση νομοθετικών και θεσμικών ρυθμίσεων προφύλαξης και προστασίας και για έρευνες, πειραματική εφαρμογή, σχεδιασμό, αξιολόγηση και συντονισμό υπηρεσιών τοπικής αυτοδιοίκησης και ιδιωτικής πρωτοβουλίας.⁴

¹ ΖΑΓΚΑΣ, Α. Χ. (Δεκέμβριος 1979). Η προστασία του παιδιού και της οικογένειας σε μια μεταβαλλόμενη κοινωνία. *Ελληνοχριστιανική αγωγή*, τεύχ. 277, σ.268-274. σ.274.

² GIBSON: ό.π., 1999, p.339.

³ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.620.

⁴ ΖΑΦΕΙΡΗΣ (Ε.Ο.Π.): ό.π., σ. 409.

Η εκτίμηση μιας ορισμένης οικογενειακής πολιτικής δεν μπορεί να βασίζεται μόνο στα στοιχεία που έχουν περισυλλεχθεί και στις καταστάσεις που έχουν παγιωθεί, αλλά οφείλει να αναζητήσει και να λειτουργικοποιήσει παράλληλα τις περιοχές που μένουν ανοιχτές, έτσι ώστε να καλύψει τις ελλείψεις και τα κενά. Για παράδειγμα, θα πρέπει να δοθεί προσοχή στο να οριστούν από την Πολιτεία προγράμματα που θα λαμβάνουν υπόψη τους και θα προσφέρουν βοήθεια ακόμη και σε κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες που ανήκουν σε μειονότητες και ομιλούν τη μητρική τους γλώσσα.¹ Υπό το πρίσμα των κοινωνικών εξελίξεων, η πολιτική που προτείνεται να ακολουθηθεί, δεν θα πρέπει να είναι μονοσήμαντη, αλλά να πορεύεται ταυτόχρονα σε πολλές κατευθύνσεις και να είναι προσανατολισμένη στις ανάγκες των οικογενειών. Το ζήτημα της οικογενειακής πολιτικής δεν αφορά μόνο τον τομέα των οικογενειών, αλλά είναι μεγάλου κοινωνικού βεληνεκούς, γιατί αφορά κάθε άνθρωπο, αφού κάθε άτομο ανήκει σε μια οικογένεια.

Ορισμένα από τα μέτρα που θα μπορούσαν να ληφθούν στα πλαίσια της οικογενειακής πολιτικής, η οποία θα αμβλύνει τις υφιστάμενες αντιθέσεις, είναι:

- ενημέρωση -ειδικότερα των άμεσα ενδιαφερόμενων- μέσω ανακοινώσεων, φυλλαδίων, άρθρων και γενικά δια μέσου των μέσων μαζικής ενημέρωσης για τα επιδόματα της Πρόνοιας (και του ΠΙΚΠΑ).
- συστηματική πληροφόρηση της κοινής γνώμης όσον αφορά την ύπαρξη τέτοιας μορφής οικογενειών και των προγραμμάτων που υλοποιούνται για την στήριξή τους, με σκοπό την ευαισθητοποίηση του κοινωνικού συνόλου και την διαμόρφωση κοινωνικής συνείδησης, τη συνειδητοποίηση του ρόλου των παππούδων και την κατάργηση της ισχύος των ταμπέλων διάκρισης, του στιγματισμού και των προκαταλήψεων. Όλο αυτό θα επιτευχθεί με μόνη οδό τη μόρφωση των συνειδήσεων μέσα από συνεχή ενημέρωση και επικράτηση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Έτσι, θα γκρεμιστούν τα τείχη της απομόνωσης των οικογενειών αυτών, θα βελτιωθούν οι συνθήκες ζωής τους και θα ενταχθούν στην κοινωνία ως ίσοι προς ίσους. Η δημοσιοποίηση του εν λόγω θέματος (π.χ. η εφημερίδα που εκδίδεται στην Αμερική 'Parenting Grandchildren') ενδέχεται να προκαλέσει αντιδράσεις, μετά από αυτές όμως, θα επέλθουν μεταρρυθμίσεις, προερχόμενες από την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης και των πολιτών, οι οποίοι θα είναι προετοιμασμένοι να δίνουν μάχες για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στο πλευρό των ασθενέστερων κοινωνικο-οικονομικά τάξεων.
- έκδοση εντύπων βοηθημάτων προς τους παππούδες και τους φυσικούς γονείς, η οποία θα περιλαμβάνει τις εισηγήσεις των σχολών γονέων.
- οργάνωση ειδικών ενημερωτικών συναντήσεων και συζητήσεων με ειδικούς επιστήμονες και διεξαγωγή σεμιναρίων κατάρτισης και επιμόρφωσης των παππούδων (π.χ. Grandparents Raising Grandchildren Educational Program), ώστε να μπορούν να ανταπεξέρχονται στα νέα καθήκοντά τους, αλλά και να λειτουργήσουν ως ισχυρή ομάδα πίεσης απέναντι στις εκάστοτε κυβερνήσεις. Αυτό που προέχει, είναι να βοηθηθούν οι παππούδες στη συνειδητοποίηση ότι μόνο με τη συσπείρωσή τους θα μπορέσουν να έχουν ισχυρή φωνή διεκδίκησης των αιτημάτων τους από την Πολιτεία, αλλά και να μπορέσουν να βοηθηθούν από άλλους ανθρώπους που βρίσκονται σε παρόμοιες καταστάσεις. Η διάρκεια, η ένταση και η ισχύς των πιέσεων που θα ασκήσει η

¹ ΠΑΝΤΑΖΗΣ, Σ.Χ. (2006). *Διαπολιτισμική αγωγή στο Νηπιαγωγείο*. Έκδοση του ιδίου: Αθήνα. ISBN 960-6622-73-8. σ.17, 23 & 26.

συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, δηλαδή των παππούδων, θα είναι ένδειξη της δυναμικότητάς της.

- διοργάνωση συνεδρίων για την δραστηριοποίηση της επιστημονικής κοινότητας.
- διεξαγωγή ερευνών εκ μέρους των Πανεπιστημίων, αναφορικά με τις οικογένειες στις οποίες οι συγγενείς των μελών της πυρηνικής οικογένειας π.χ. οι παππούδες, προσφέρουν τη βοήθειά τους σ' αυτήν, όντας νομικά κατοχυρωμένοι ή όχι απέναντι στα εγγόνια τους.
- ίδρυση-σύσταση κέντρων ενημέρωσης, συλλόγων και οργανισμών, που θα στηρίζουν τις οικογένειες αυτές. Στο εσωτερικό τους, με τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των οικογενειών, αποτρέπεται η κοινωνική απομόνωση, ενώ παράλληλα αναπτύσσονται προγράμματα στήριξης που εξυπηρετούν την ανάγκη για πληροφορίες, συμβουλευτική και ειδικές γνώσεις. Η μη ύπαρξη ομάδων υποστήριξης των παππούδων των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών, στερεί στους ηλικιωμένους το δικαίωμα της μεταξύ τους συναναστροφής, η οποία θα μπορούσε να αποβεί εξαιρετικά ευεργετική, αφού δίνεται η δυνατότητα ανταλλαγής πληροφοριών, ο ένας αντλεί κουράγιο από τον άλλο και αποφεύγεται η εφαρμογή των ίδιων λαθών που έχουν διαπραχθεί από άλλους παππούδες, οι οποίοι έχουν βρεθεί σε ανάλογες περιπτώσεις. Βέβαια, η συμμετοχή σε ομάδες υποστήριξης (όπως π.χ. The Grandparent Group in St. Louis, Missouri) μπορεί να εκληφθεί είτε με θετική έννοια, αφού είναι μέρος όπου οι παππούδες συζητούν, εκφράζονται και στηρίζουν ο ένας τον άλλο, όμως μπορεί να έχει και αρνητική έννοια, αφού πολλοί παππούδες ντρέπονται ή πιστεύουν ότι θα στιγματιστούν οπότε αρνούνται να συμμετάσχουν. Το να μην αισθάνεται ένα άτομο την ανάγκη συμμετοχής σε τέτοιου είδους ομάδες σημαίνει ότι είναι αυτάρκες, όμως δε σημαίνει πως και οι άλλοι δεν έχουν ανάγκη τη βοήθειά του.
- κατάρτιση ιστοσελίδων με περιεχόμενό τους την ψυχολογική υποστήριξη και συμπαράσταση των μελών των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών ή την παροχή πληροφοριών για πηγές βοήθειας (ψυχολογικής, υλικής, ιατρικής και νομικής φύσης).
- εκτίμηση των αναγκών των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών με εισηγήσεις στη βουλή και συνολική πολιτική ρύθμιση των προβλημάτων τους, με θεσμοθέτηση και εφαρμογή μέτρων νομικής και οικονομικής προστασίας.
- καλλιέργεια συνεργασίας και αμφίδρομης επικοινωνίας της Πολιτείας με τις κατά τόπους διοικήσεις και τους τοπικούς φορείς, με απώτερο σκοπό τη συντονισμένη δράση τους.
- αύξηση των οικογενειακών και προνοιακών επιδομάτων, μέρος των οποίων θα καταβάλλεται στις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες, έτσι ώστε οι παππούδες να απαλλαγούν από πρόσθετα βάρη και υποχρεώσεις, για μια ζωή με αξιοπρέπεια.
- κάλυψη εκ μέρους όλων των ασφαλιστικών ταμείων της υγειονομικής και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης των παππούδων και των εγγονιών τους (με ή χωρίς δικαστική απόφαση), χωρίς τη συγκατάθεση των γονέων, αλλά με μια απλή εξουσιοδότηση των γονέων προς τους παππούδες ή έστω με μια υπεύθυνη δήλωση των ηλικιωμένων. Το να εκμεταλλευόταν αυτό το προνόμιο άτομο που στην πραγματικότητα δεν το δικαιούται, δεν θα ήταν εξαιρετικά πολυδάπανο ή τραγικό. Λυπηρό, τραγικό και ακραίο, ωστόσο, θα ήταν, να μεγαλώνει ένα παιδί με τους παππούδες του και μην έχοντας πιστοποιητικό νομικής κατοχύρωσης από τους παππούδες, και συνεπώς ιατροφαρμακευτική

κάλυψη από αυτούς, να περίμεναν αυτοί να καταλήξει το παιδί σε ακραίο ιατρικό περιστατικό, προκειμένου να κάνει όλες τις εξετάσεις στα επείγοντα ενός νοσοκομείου.

- επέκταση των γονικών αδειών και του γονεϊκού επιδόματος τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα προς τους παππούδες οι οποίοι εξακολουθούν να εργάζονται, ενώ παράλληλα έχουν αναλάβει την επιμέλεια των εγγονιών τους. Εφόσον τα δικαιούνται οι ανάδοχοι ή οι θετοί γονείς, γιατί όχι οι παππούδες;
- ειδικές φορολογικές ρυθμίσεις και απαλλαγές, ελαφρύνσεις και γενικότερα βελτίωση στη φορολογία της εισοδηματικής κατάστασης των παππούδων, ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών που φροντίζουν.
- αναμόρφωση της στεγαστικής πολιτικής με παραχώρηση αυτοτελούς κατοικίας σε συγκρότημα μονοκατοικιών που θα μένουν και άλλες κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες (κάτι ανάλογο με τις εργατικές κατοικίες ή το 'Grandfamilies house' στη Βοστώνη) ή παροχή ιδιόκτητης κατοικίας η οποία θα συμπεριλαμβάνει πλήρη οικιακό εξοπλισμό, ή έστω μακροπρόθεσμη εξόφληση με διευκολύνσεις για αποπληρωμή δανείου ή μειωμένες τιμές ως προς την καταβολή του ενοικίου και των πάγιων λογαριασμών (εξόδων) των κατοικιών των παππούδων εκ μέρους του κράτους. Οι παππούδες θα πρέπει να έχουν προτεραιότητα για τη λήψη στεγαστικού δανείου σε περίπτωση που αντιμετωπίζουν πρόβλημα στέγασης, επειδή η οικογένειά τους συμπεριλαμβάνει δυο ευαίσθητες και μη παραγωγικές ηλικιακές ομάδες.
- δωρεάν ψυχολογική στήριξη και ατομική ή ομαδική συμβουλευτική, διάγνωση και θεραπευτική αντιμετώπιση ψυχολογικών προβλημάτων και διαταραχών τόσο στα εγγόνια όσο και στους παππούδες, σε συμβουλευτικό σταθμό που θα απαρτίζεται από ψυχολόγους, ψυχιάτρους και κοινωνικούς λειτουργούς.
- εικοσιτετράωρη τηλεφωνική ανοιχτή γραμμή άμεσης βοήθειας και ψυχολογικής στήριξης (ανάλογη με την Kinship care hotline στη Φλόριντα).
- δωρεάν παροχή δικηγόρων στους παππούδες (ει δυνατόν με οικειοθελή ιδιωτική συνεισφορά τους ή έστω με κίνητρο κάποια μπόνους από την πλευρά της Πολιτείας) για την διεκδίκηση της επιμέλειας των εγγονιών, όπου υπάρχει ανάγκη.
- δωρεάν κουπόνια για δεκατιανό των εγγονιών στο σχολείο ή για φαγητό και στις δύο ακρινές γενεές.
- δωρεάν ή έστω μειωμένα, εισιτήρια για τις αστικές και υπεραστικές συγκοινωνίες.
- προτεραιότητα των εγγονιών όσον αφορά την εγγραφή, την εισαγωγή και τη φύλαξή τους στους κρατικούς βρεφικούς και παιδικούς σταθμούς, για να υπάρχουν περιθώρια ξεκούρασης των παππούδων. Πρόκειται, εξάλλου, για ένα προνόμιο του οποίου, έτσι κι αλλιώς, κάνουν χρήση τα παιδιά των άγαμων μητέρων.
- περιστασιακή ολιγόωρη ή εικοσιτετράωρη φροντίδα των εγγονιών ή των παππούδων που έχουν ανάγκη, και διευκολύνσεις στην ανατροφή των εγγονιών, κίνηση η οποία θα μπορούσε να προέρχεται από μη κερδοσκοπικές ανεξάρτητες ομάδες ή από οικειοθελή προσφορά βοήθειας, λόγου χάρη από φοιτήτριες παιδαγωγικών ή ιατρικών τμημάτων Α.Ε.Ι. ή Τ.Ε.Ι.

- δραστηριότητες που θα αφορούν τους παππούδες και τα εγγόνια, οι οποίες θα τους βοηθούν να ξεφεύγουν από το άγχος τους ή άλλα αρνητικά συναισθήματα. Αυτά αφορούν σε: γυμναστικές ασκήσεις, συμμετοχή σε χορωδίες ή χορευτικά συγκροτήματα, μαθήματα Η/Υ, μαθήματα ζωγραφικής και κηπουρικής, φυσικοθεραπείες των παππούδων από επαγγελματίες (κάτι ανάλογο με τις δραστηριότητες των ΚΑΠΗ, αλλά σε ωράριο προσαρμοσμένο στις ανάγκες των «ετεροχρονισμένων γονέων»-παππούδων).
- καλοκαιρινές οργανωμένες κρατικές κατασκηνώσεις των εγγονιών με τη συνύπαρξη των παππούδων τους.
- επιμέλεια των εγγονιών πριν και μετά το σχολείο, όπως π.χ. βοήθεια στη μεταφορά τους ή στην προετοιμασία των σχολικών μαθημάτων τους.
- περιοδική βοήθεια στις οικιακές δουλειές των παππούδων.
- εργασιακός προγραμματισμός, ώστε να προωθούνται, να προτιμώνται ή έστω να έχουν προτεραιότητα σε θέσεις εργασίας (σε περιπτώσεις ισοψηφίας των μορίων τους και εφόσον έχουν τα ίδια προσόντα) τα παιδιά, των οποίων τη γονική τους μέριμνα δεν έχουν πλέον οι γονείς, αλλά οι παππούδες τους, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται καλύτερα το μέλλον τους και να μειώνονται οι ανασφάλειες των παππούδων ως προς αυτόν τον τομέα. Αποτελεί γεγονός υψίστης κοινωνικής και εθνικής σημασίας, να αντικατασταθεί η παρωχημένη επιδοματική πολιτική με μια καθαρού τύπου αναπτυξιακή πολιτική, η οποία θα στοχεύει στην διέξοδο των μελών αυτών των οικογενειών από τις συνθήκες εξάρτησης, με την παροχή κινήτρων στα εν δυνάμει παραγωγικά άτομα, δηλαδή στα παιδιά.

Η δράση των προαναφερθέντων κινήσεων θα μπορούσε να είναι, αν όχι αθροιστική, έστω αποσπασματική, με επιλογή και πραγματοποίηση ορισμένων από τις παραπάνω δραστηριότητες. Ωστόσο, πάντα θα πρέπει να είναι εναρμονισμένη με τις ανάγκες των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών και να αποσκοπεί στοχευμένα σε τομείς της ζωής τους που χρήζουν μεγαλύτερης προσοχής και φροντίδας. Έτσι, θα συμβάλει στην άρση των συνθηκών που τις κρατούν στη φτώχεια και θα έχουν ένα κοινωνικά αποδεκτό και αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης. Είναι ανάγκη, να δίνεται η δυνατότητα σε αυτή τη μερίδα ατόμων, να απορροφά αγαθά και υπηρεσίες που χαρακτηρίζονται ως κοινωνικά δεδομένες και επιθυμητές και όχι ως πολυτέλεια, γεγονός που θα μπορούσε να θέσει υπό αμφισβήτηση την αποτελεσματικότητά τους.

Προϋποτίθεται, δηλαδή, η χρησιμοποίηση κάθε πρόσφορου και νόμιμου μέσου υποστήριξης των οικογενειών αυτών, για να ανταποκριθούν στον ρόλο της φροντίδας και της ικανοποίησης των αναγκών όλων των μελών τους και για τη δημιουργία συνθηκών που να εξασφαλίζουν ίσες ευκαιρίες και προοπτικές. Πώς είναι δυνατόν να μην υπάρχει κράτος πρόνοιας για τις δύο ασθενέστερες βιολογικά, οικονομικά και κοινωνικά γενεές; Είναι υποχρέωση της Πολιτείας να επαναπροσδιορίσει τις προτεραιότητές της, δίνοντας αξία και επένδυση στην παιδική ηλικία και στον άνθρωπο, καθαιρώντας την εξέχουσα σημασία που δίνεται στις οικονομικές αξίες.

Είναι αδύνατον να θεωρείται ως όριο επιβίωσης ενός ανθρώπου τα εξευτελιστικά ποσά που χορηγούνται σε αυτές τις οικογένειες ή ότι οι ανάγκες των παιδιών σταματούν να υφίστανται στα 16 τους χρόνια, όταν δηλαδή σταματά η χορήγηση των επιδομάτων, όπως αυτά έχουν οριστεί. Δεν χρειάζεται, ένας άνθρωπος να φτάσει πρώτα να βρεθεί εκτεθειμένος στον κίνδυνο της φτώχειας και μετά να του παρασχεθεί η «σωτήρια βοήθεια»· γιατί μπορεί να είναι αργά και η ανάγκη να τον οδηγήσει σε άλλα μονοπάτια, παραβατικότητας. Επειδή, ωστόσο, ελλοχεύει ο

κίνδυνος εξάρτησης από παροχές και επιδόματα, αλλά και για να μην ανατραπούν οι κοινωνικές ισορροπίες, γι' αυτό ως οδηγός κάθε κίνησης θα πρέπει να πρωτοστατεί-πρυτανεύει η σύνεση και το μέτρο.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής υπάρχουν αρκετά προγράμματα που παρέχουν στήριξη στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες. Ένα από αυτά είναι το Brookdale Foundation's Relatives as Parents Program, το οποίο χρηματοδοτεί κρατικές και τοπικές υπηρεσίες, οι οποίες έχουν ως σκοπό την ίδρυση και διατήρηση προγραμμάτων που αποσκοπούν στην υποστήριξη ανθρώπων που φροντίζουν συγγενείς τους. Τα προγράμματα αυτά παίρνουν τη μορφή συναντήσεων υποστηρικτικών ομάδων, κατά τις οποίες κάποια άτομα κάνουν θελήματα των παππούδων που είναι ανήμποροι, τους προγραμματίζουν ιατρικά ραντεβού ή ακόμη φροντίζουν τα εγγόνια των παππούδων όσο αυτοί απουσιάζουν κ.ά.¹

Στην ίδια ήπειρο, παρέχονται δημόσια σπίτια (ομοιάζουν με τις εργατικές κατοικίες) στους παππούδες που φροντίζουν για άλλους συγγενείς. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το Grandfamilies House στο Dorchester, MA, ένα συγκρότημα 26 κατοικιών, στις οποίες κατοικούν οι οικογένειες των παππούδων που έχουν αναλάβει την μόνιμη κηδεμονία των εγγονιών τους.²

Ενδεικτικά αναφέρονται μερικά από τα πιο γνωστά προγράμματα ή οργανισμοί του εξωτερικού, που είναι τα εξής³: Generations United, The American Association for Retired Persons Grandparent Information Center, The Brookdale Foundation Relatives as Parents Program (RAPP), National Center on Grandparents Raising Grandchildren, The National Association of Child Care Resource and Referral Agencies, The Child Welfare League of America, The Children's Defence Fund, The National Conference on the Aging, National Coalition of Grandparents, Inc., The National Council on the Aging Benefits Check Up, National Family Caregiver Support Program (NFCSP), The foundation for Grandparenting, Grandparents Reaching Out (GRO), Caring Grandparents of America Grandparents Raising Grandchildren, Atlantic County Community Coalition of Grandparents Raising Grandchildren, Grandparents as Parents (GAP), Raising Our Children's Kids (ROCKing), Bridging the Gap With Grandparents, Together United Grandparents (TUGS), Grandparents as Second Parents, Parenting Again, AGAIN, Grandparents Who Care, Relatives as Parents Program, Relative Caregiver Bill (in Florida), Kinship Care Connection, Eldercare Locator, Alliance of Grandparents Against AIDS Tragedy, Aid to Children of Imprisoned Mothers, Inc. (AIM), Area Agencies on Aging, New Hope Unlimited Horizons, Social security administration, Taylor Memorial United Methodist Church, Hayward Unified School District, West Coast Children's Center.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: ΓΙΑ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ, ΠΑΙΔΙΑ, ΓΟΝΕΙΣ

Έγινε απόπειρα να διερευνηθεί εάν και σε ποιο βαθμό υπάρχει μια διάχυτη αίσθηση της μεταβολής που έχει επέλθει στη δομή της σύγχρονης Ελληνικής οικογένειας χωρίς, ενδεχομένως, τη συνειδητοποίηση της έκτασης και της σημασίας της μεταβολής αυτής από όλους. Η ανάλυση εστίασε στην αντανάκλαση των συνθηκών που επικρατούν στο εσωτερικό των κατατεταγμένων κατά γενεές

¹ BAKER: ό.π., 2006, σ.116-17.

² BAKER: ό.π., 2006, σ.119.

³ CRUMBLEY & LITTLE: ό.π., 1997, p.107. JOOSTE: ό.π., 2007, p.142, 169 & 170-171. KATZ: ό.π., 1999, p.15 & 76. KEE: ό.π., 1997, p.27. HENDERSON: ό.π., 2001, p.4.

οικογενειών με εξωτερικό περίβλημα την ιδιαιτερότητα της Ελληνικής κοινωνίας. Όταν εξετάζεται η οικογένεια, εξετάζονται ταυτόχρονα οι ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις και διαδικασίες σε χωροχρονικό επίπεδο. Η οικογένεια είναι προϋπόθεση της ύπαρξης κοινωνίας. Αλλά και οι κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες είναι αποτέλεσμα της πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής διάρθρωσης των ανθρώπινων σχέσεων.

Σκοπός ήταν να καταγραφούν οι οικογενειακές σχέσεις, όπως γίνονται αντιληπτές από το παιδί, τους παππούδες του και τους γονείς, η διαφοροποίηση των μεταξύ των σχέσεων και η εμπλοκή άλλων προσώπων ή/και φορέων μέσα στα πλαίσια μιας διγενεακής οικογένειας. Η έρευνα επικεντρώθηκε στη διερεύνηση των ενδοοικογενειακών σχέσεων, αλλά αποσκοπούσε παράλληλα στην αλλαγή της οπτικής της Πολιτείας απέναντι σε αυτές τις οικογένειες όσον αφορά την κοινωνική πολιτική. Αντικείμενο μελέτης δεν αποτέλεσε το μεμονωμένο άτομο, αλλά η οικογένεια ως ενιαίο σύστημα, καθώς επίσης οι αλληλεπιδράσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέλη της. Στο εσωτερικό της δεν παρατηρούνται αποκλειστικά μονόδρομες κατευθύνσεις, δηλαδή σχέσεις αιτίου-αιτιατού, αλλά σχέσεις αλληλεπίδρασης.

Μπορεί να επιδιώχθηκε η τριγωνοποίηση, όμως στην πραγματικότητα εφαρμόστηκε μια πρισματική, πολυγωνική οπτική, αφού τα στοιχεία που έχουν ληφθεί για να ερμηνεύσουν κάθε ερώτηση και κάθε συνιστώσα, αντλήθηκαν από διαφορετικές πηγές. Έχοντας συνείδηση ότι, υπάρχουν πολλές οπτικές γωνίες ερμηνείας του φαινομένου, έγινε προσπάθεια ανάδειξης μιας σφαιρικής θεώρησής του, χωρίς ωστόσο να γίνει μελέτη σε βάθος. Άμεση επιδίωξη ήταν το ξύσιμο απλώς της επιφάνειας ενός εξαιρετικά ευρέως θέματος.

Ορισμένοι περιερευνητικοί περιορισμοί στάθηκαν τροχοπέδη στην συμμετρική άντληση και ανάλυση όλων των στοιχείων στο σύνολο των πεδίων του προβληματισμού, εξίσου σε βάθος και έκταση. Τα ενδεχόμενα επιμέρους κενά και η ασυμμετρία αυτή δεν σημαίνει πως, η εικόνα των οικογενειών αυτών στην σύγχρονη Ελλάδα βγήκε ποιοτικά διαφοροποιημένη και αλλοιωμένη. Οι λόγοι που το αιτιολογούν είναι οι εξής: Υποστηρίζεται ότι, η μορφή αυτών των οικογενειών είναι παρεμφερής σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας και σε όλους τους τύπους της, δηλαδή εδράζεται στις ίδιες αρχές και στα ίδια πρότυπα και έχει τις ρίζες της στην παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια. Παρόλα αυτά θεωρείται ότι, παρατηρούνται από περιοχή σε περιοχή κάποιες διαφοροποιήσεις, που δεν είναι ποιοτικές, αλλά αφορούν κυρίως σε άλλα εσωτερικά ζητήματά της, όπως τα άτομα που την απαρτίζουν, οι αιτίες που τη δημιουργούν και άλλα. Πέρα από αυτά, η Ελλάδα είναι μια χώρα μικρή σε έκταση και αποτελείται από περιορισμένο πληθυσμό, γεγονός που συνεπάγεται ότι, επιτρέπει και καθιστά δυνατή μια ικανοποιητική πρώτη συνολική εποπτεία του φαινομένου. Παρότι δεν είναι εφικτό να γενικευτούν τα συμπεράσματα αυτής της έρευνας, μιας και το δείγμα δεν είναι αντιπροσωπευτικό του Ελληνικού πληθυσμού, μπορούν αυτά να εκληφθούν ως ενδεικτικά παθολογικά στοιχεία της εξέλιξης της δομής της Ελληνικής οικογένειας.

Με τη συγκεκριμένη έρευνα έγινε προσπάθεια να εξεταστεί η σημασία ορισμένων παραγόντων για τις αλλοιώσεις που υφίσταται ο θεσμός της οικογένειας και κυρίως να προσφερθούν ερεθίσματα για περαιτέρω θεωρητικό προβληματισμό και εμπειρική διερεύνηση. Ελέγχθηκαν οι βιβλιογραφικές αναφορές, παρουσιάστηκε η γενική μεθοδολογία της έρευνας τόσο για το θεωρητικό όσο και το εμπειρικό μέρος και, τέλος, κρίθηκε απαραίτητη η επισήμανση μελλοντικών κατευθύνσεων (σχετικά με το θέμα στην Ελληνική κοινωνία), όπως προέκυψαν από τη θεωρητική και εμπειρική ανάλυση, δίνοντας έμφαση στη διαμεσολάβηση της πολιτικής δράσης.

Κατά τη διάρκεια της συγγραφής των ευρημάτων της έρευνας, θεωρήθηκε σωστό ότι, αυτά θα έπρεπε να παρουσιαστούν με τέτοιον τρόπο, ώστε να τηρούν τις διαβεβαιώσεις προς τα υποκείμενα για την ανωνυμία και το απόρρητο των δεδομένων και τη χρήση τους αποκλειστικά για επιστημονικούς σκοπούς.

Από το σύνολο των περιγραφικών απαντήσεων των συνεντευξιαζόμενων, συνάγονται αξιοπρόσεκτα ευρήματα που οδηγούν με τη σειρά τους σε ένα πλούσιο και χρήσιμο σχολιασμό, όπως αναπτύσσεται παρακάτω, στην παρουσίαση των συμπερασμάτων αναφορικά με τα αρχικά ερωτήματα που είχαν τεθεί:

- Ποιά είναι η δυναμική των σχέσεων, που αναπτύσσονται στο τρίγωνο παππούδες-γονείς-παιδί, λόγω απουσίας των γονέων;
- Ποιές είναι οι επιπτώσεις της συμβίωσης παππούδων-παιδιού στην ζωή και των δύο πλευρών;
- Υπάρχει διαφορά στον τρόπο διαπαιδαγώγησης και ανατροφής του παιδιού ανάμεσα στους γονείς και στους παππούδες;
- Η απουσία γονέων (πραγματική ή πλασματική-συναισθηματική)¹ έχει επιπτώσεις στην ψυχοσύνθεση του παιδιού και στην ψυχολογική του εξέλιξη;
- Παίζει ρόλο η ηλικία που έχει το παιδί κατά τον αποχωρισμό του από τους γονείς του;
- Υπάρχουν συναισθηματικής-ψυχολογικής φύσης προβλήματα στα παιδιά αυτών των οικογενειών; Εάν ναι, σε ποιους παράγοντες οφείλονται αυτά;
  - Σε προηγούμενες συνθήκες που έζησε το παιδί μέσα στην οικογένεια προέλευσής του;
  - Στο ίδιο το γεγονός του αποχωρισμού του από τους γονείς του;
  - Στις σχέσεις που αναπτύσσονται κατά την προσωρινή επικοινωνία του παιδιού με τους γονείς του;
  - Στην παντελή απουσία των γονέων από τη ζωή του παιδιού;
  - Στην διαβίωση του παιδιού μέσα στην κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια και, κατά συνέπεια, στον τρόπο με τον οποίο βιώνει το παιδί τους παππούδες του ως γονείς του;
- Ποιά είναι τα προβλήματα και οι δυσκολίες που προκύπτουν στην κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια;
- Ποιοί είναι οι κρατικοί φορείς και τα άτυπα δίκτυα στήριξης αυτής της οικογένειας;

Στο συγκεκριμένο κείμενο παρουσιάζονται τα πορίσματα της ανάλυσης των συνεντεύξεων (των ατόμων) που ανταποκρίθηκαν στην έρευνα και του συνοδευτικού υλικού τεκμηρίωσης που συλλέχθηκε από αυτούς και κάποιες άλλες πηγές (π.χ. αρχεία δικαστηρίων).

Χρήσιμο είναι να αναφερθεί ότι, τα υποκείμενα της έρευνας ήταν συνεργάσιμα και ευγενικά, παρουσιάζοντας θαρραλέα τη διαδρομή της οικογένειάς τους. Κάποιοι παππούδες και γιαγιάδες εξέφραζαν ανοιχτά τα συναισθήματά τους και τις σκέψεις τους, ενώ αντίθετα κάποιοι άλλοι ένιωθαν ότι, είχαν την υποχρέωση να περιφρουρήσουν το μυστικό της οικογένειάς τους για να την προστατέψουν. Είχαν δυσκολία στο να εκδηλώσουν τις ανάγκες τους και την επιθυμία τους για υποστήριξη. Ήθελαν να ζητήσουν ενίσχυση, αλλά από ποιόν, και πώς; Μπορεί οι γιαγιάδες να επιχειρούν να παραμένουν δυνατές, παρόλα αυτά συνδέουν κάποια συμπτώματα της

¹ Ερευνητικά έχει αποδειχτεί ότι, η φυσική απουσία ενός γονέα έχει εξίσου σημαντικές επιρροές στο παιδί με την ψυχολογική του απουσία, όταν δηλαδή ο γονιός είναι απρόσιτος ή μακριά από το παιδί. ΚΟΓΚΙΔΟΥ: ό.π., 1995, σ.114.

κακής υγείας τους και της κούρασης που αισθάνονται, με τις υπερβολικές προσπάθειες που καταβάλλουν για την ανατροφή των εγγονιών τους. Παρά τα προβλήματα και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν αρκετοί παππούδες, δήλωναν ότι, έβρισκαν αρκετή χαρά και ικανοποίηση στη ζωή μαζί με τα εγγόνια τους.

Οι παππούδες και οι γιαγιάδες επικαλούνταν μεταφυσικές και υπερβατικές δυνάμεις, εκστόμιζαν ευχές για την τύχη των εγγονιών τους και από την άλλη δυσανασχετούσαν με συγκεκριμένες πράξεις παραμέλησης και αδιαφορίας των γονέων. Αποσιωπούσαν οικονομικά, κοινωνικά και ψυχολογικά προβλήματα, ενώ παράλληλα έδιναν έμφαση στην απουσία βοήθειας. Μερικά εγγόνια αισθάνονταν ανεπιθύμητα και ο συναισθηματικός τους κόσμος ήταν τραυματισμένος από την ταπείνωση που είχαν δεχθεί κατά τη διάρκεια της συμβίωσης με τους ψυχρούς και εκμαυλιστικούς γονείς τους. Σε άλλες ερωτήσεις οι παππούδες και τα παιδιά εμφανίστηκαν επιεικείς με τους γονείς, ενώ σε άλλες τους αποδοκίμαζαν και, όντας ενδεδυμένοι τη στολή του αμείλικτου δικαστή, απέδιδαν τις ευθύνες εκεί που πραγματικά υπήρχαν. Όλοι τους πάντως ήταν δίκαιοι κριτές των γονιών, που φάνηκαν πως ήταν στο δικό τους κόσμο. Ως εκ τούτου, μίλησαν με αποστροφή, εξέφρασαν αγανάκτηση και παράπονα προς κάθε κατεύθυνση, ενώ στο βάθος διακρινόταν η προσωπική αγωνία και ο αγώνας τους για επιβίωση.

Στις απαντήσεις που δίνονταν από τα υποκείμενα της έρευνας, το λεξιλόγιο ήταν περιορισμένο στη χρησιμοποίηση καθημερινών λέξεων και εκφράσεων, δεδομένου του χαμηλού μορφωτικού τους επιπέδου. Δεν έλειψαν τα ρητά, που δικαιολογούσαν τις επιλογές που έκαναν: «Του παιδιού μου το παιδί είναι δυο φορές παιδί μου», τα γνωμικά: «Αμα χυθεί το γάλα, δε μαζεύεται», οι αστεϊσμοί: «Είναι και οι δυο σαΐνια» και «Ο λύκος τους έφαγε και τους δυο», η ειρωνεία: «Ας είν' καλά οι Αλβανοί» (για την έλλειψη βοήθειας), «Η μάνα τροχάει τα ποτήρια, αν ακούγεται το ένα με το άλλο» (ήταν αλκοολική), το διφορούμενο νόημα: «Άμα πάει στη μάνα του... θα πάρει γαλόνια» (επειδή ήταν αλκοολική, η λέξη «γαλόνια» είχε παράλληλα την έννοια του παράσημου και του δοχείου), οι έμμεσες κατάρες: «Άει και στο διάολο...Εσύ φούρνος και καπνός», ο σαρκασμός: «Ε, ποιός να το αναλάβει; Ο Δεσπότης της ενορίας;», ο αυτοσαρκασμός: «Μυαλό δεν έχουμε» (σε ερώτηση σχετικά με οικονομικά προβλήματα), οι παρομοιώσεις: «Η οικογένειά μας ήταν σαν την κότα με τα πουλάκια», «Γίναμε σαμάρια, γίναμε 5 χρονών, καβάλα, σκυλιά και γυαγίζουμε στο δρόμο», «Στα γουρούνια δεν αλλάζει η μύτη, 'γρου' κάνουν» (αναφορικά με το εάν άλλαξαν οι σχέσεις τους με τους γονείς), οι παραλληλισμοί: «Εδώ είμαστε εμείς κολώνα», και όπως είναι φυσικό στην επαρχία, οι τοπικοί ιδιοματισμοί: «κούτσκο» (μικρό), «πάαινα» (πήγαινα), «Δε νόγαγε» (δεν καταλάβαινε), «τίποτα ντιπ», «τα τσουγκράω με την κυρά μου» (μαλώνω) κ.ά.

Παρόλα αυτά, τα λόγια τους είχαν δύναμη, περιείχαν ειλικρίνεια και ξετύλιγαν με διαφάνεια το ιστορικό της οικογένειάς τους, με χρονολογική σειρά και ακολουθία ή με το βαθμό σημαντικότητας για τους ίδιους. Οι συνεντευξιαζόμενοι αναφέρθηκαν στα ευχάριστα ή/και στα δυσάρεστα βιώματα του παρελθόντος, στη χαρά, στην ικανοποίηση, στην κούραση του παρόντος και στις ανησυχίες για το μέλλον. Τα λόγια τους διαπνέονταν από θλίψη, τρυφερότητα και το αίσθημα της νοσταλγίας. Αποκάλυπταν τους φόβους και την έντονη ανησυχία, αλλά και τη βαθύτερη επιθυμία τους για την αίσια έκβαση της ζωής των εγγονιών τους. Γενικά, εξέθεσαν εκτός από τα συναισθήματά τους, σκέψεις, απόψεις, προτιμήσεις ή πεποιθήσεις, γεγονότα και καταστάσεις, των οποίων η αλληλουχία συνέπιπτε με το συναισθηματικό ή μνημονικό τους αντίκρισμα.

Δεν εντοπίστηκαν ανειλικρινείς απαντήσεις, παρά μεροληπτικές, ώστε ανάμεσα στα άτομα της ίδιας οικογένειας υπήρχαν ορισμένες αντικρουόμενες απόψεις. Αυτές,

όσο κι αν προκαλούσαν σύγχυση και αταξία στη σκέψη της ερευνήτριας και δυσκολία στο ερμηνευτικό της έργο, δεν οδηγούσαν σε παρερμηνείες, επειδή η εξέταση του γενικότερου πλαισίου μέσα στο οποίο δινόταν η απάντηση, της έδινε την ευκαιρία να διακρίνει την ισχύουσα κατάσταση. Άρα, το τοπίο διαλευκainόταν.

Είναι απαραίτητο, βέβαια, να επισημανθεί ότι, καθ' όλη τη διάρκεια των συνεντεύξεων, ένα συγκεκριμένο ζευγάρι παππούδων ήταν το μοναδικό που καθένας τους απάντησε ξεχωριστά, σε διαφορετική χρονική στιγμή ο ένας από τον άλλο. Το γεγονός ότι, στο μεγαλύτερο μέρος της συνέντευξής τους οι απόψεις των συγκεκριμένων παππούδων δίσταντο, μπορεί να είναι μεμονωμένο και τυχαίο, ωστόσο, έθεσε σε υποψία την ερευνήτρια, μήπως η διαφορετική διεξαγωγή της έρευνας (χωριστές συνεντεύξεις των παππούδων από τις γιαγιάδες κάθε οικογένειας), απέδιδε διαφορετικά από τα σημερινά αποτελέσματα. Βέβαια, ένα τέτοιο εγχείρημα είναι αμφισβητούμενο κατά πόσο θα ήταν εφικτό, αφού θα σήμαινε αρκετή καθυστέρηση εξαιτίας του περισσότερου χρόνου που θα απαιτούνταν, της μεγαλύτερης κούρασης που θα καταβαλλόταν, ενώ ταυτόχρονα η ανάλυση θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολη και περίπλοκη.

Η παραπάνω δύσκολη θέση στην οποία περιερχόταν η ερευνήτρια δεν είχε καμία σχέση με τις μισοτελειωμένες προτάσεις, τις κοφτές φράσεις και τις μονολεκτικές απαντήσεις που έδιναν τα υποκείμενα της έρευνας. Ακόμη και η εκφραστική αοριστία και η ασάφεια, που παρατηρήθηκαν σε ορισμένα σημεία, δεδομένου ότι, αυτά φανερώνουν φόβους, αναστολές, ταμπού και δυσπιστία δεν προκάλεσαν αδυναμία ερμηνείας ή κατανόησης. Ένα άλλο φαινόμενο που παρατηρήθηκε, ήταν η μεταπήδηση από το ένα θέμα στο άλλο, οι μεγάλες παρενθετικές εκφράσεις, οι μισές λέξεις ή οι επαναλαμβανόμενες, ο πλατειασμός, οι επαναλήψεις, τα οποία σχετίζονταν με την ανάγκη τους αφενός να μιλήσουν σε κάποιον αφετέρου να βοηθήσουν την ερευνήτρια να κατανοήσει το γενικότερο πλαίσιο της οικογένειάς τους.

6.1 Συνθήκες κατοικίας

Ξεκινώντας την παρουσίαση των συμπερασμάτων θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, οι περισσότερες κατατετιμημένες κατά γενεές οικογένειες διαβιούν σε κατοικίες των οποίων τα δωμάτια δεν επαρκούν για την κάλυψη των αναγκών κάθε μέλους. Σε αυτό συντελούν το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο των παππούδων και ο αυξημένος αριθμός των ατόμων που περιλαμβάνει η οικογένειά τους (παππούδες, εγγόνια, γονείς, θείους ή προ-παππούδες των παιδιών). Το γεγονός της ανομοιογένειας των οικογενειών αυτών σημαίνει ότι, σχεδόν όλοι τους είναι αλληλοεξαρτημένα και μη παραγωγικά άτομα, πράγμα που οδηγεί σε έναν φαύλο κύκλο. Η δυσχερής οικονομική κατάσταση των παππούδων επαυξάνεται από τη μη παραγωγικότητα των άλλων ατόμων, δεδομένου ότι και οι ίδιοι δεν είναι πλέον ενεργητικά μέλη της κοινωνίας.

Οι κατοικίες των παππούδων είναι ανάλογες της κοινωνικοοικονομικής τους στάθμης και της χρονολογίας που τις απέκτησαν. Συνεπώς τόσο το εξωτερικό όσο και το εσωτερικό τους με τα παλιά έπιπλα, επάνω στα οποία τις περισσότερες φορές υπάρχουν φωτογραφίες, έχουν τη σφραγίδα του χρόνου που πέρασε. Στο παρελθόν, οι άνθρωποι με τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, μετά την κατοχή, έκτιζαν σπίτια με μικρό αριθμό των δωματίων, για να καλύψουν τις στοιχειώδεις ανάγκες για στέγαση. Οι δε, ανέσεις στο εσωτερικό τους ήταν ανύπαρκτες. Μετά τη βιομηχανική επανάσταση, όσοι από εκείνους ήταν ακόμη σε παραγωγική ηλικία, κατάφεραν και εξασφάλισαν ορισμένες οικιακές συσκευές που τότε θεωρούνταν πολυτέλεια. Η

συντήρηση των κατοικιών τους και η ανανέωσή τους εξαρτάται τόσο από τις οικονομικές τους δυνατότητες και το αισθητικό τους κριτήριο όσο και από το χρόνο, τις δυνατότητες ή την ιδιοσυγκρασία των παππούδων και των γιαγιάδων να ασχολούνται με την οικία τους. Η διαμονή σε μικρά σπίτια έχει τις καταβολές του στην ανάλογη συνήθεια που υπήρχε στις εκτεταμένες οικογένειες στο παρελθόν.

6.2 Μορφωτικό επίπεδο παππούδων/γιαγιάδων-εγγονιών και αλλαγή σχολικής μονάδας εγγονιού

Η περιορισμένη μόρφωση των παππούδων και ιδιαίτερα των γιαγιάδων προέκυψε ως αποτέλεσμα των κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν όταν αυτοί ήταν σε σχολική ηλικία. Οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες των δικών τους γονέων σε συνδυασμό με τη δυσλειτουργία των σχολικών μονάδων κατά την περίοδο της κατοχής, δεν αποτελούσαν παράγοντες που να αναπροσάρμοζαν τις προτεραιότητες της οικογένειας. Τα μικρά αγόρια βοηθούσαν τους γονείς τους στην καλλιέργεια της γης, ενώ τα κορίτσια παρέμεναν στο σπίτι τους μαζί με τις υπόλοιπες γυναίκες, προκειμένου να περιποιηθούν τα της οικίας.

Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των ηλικιωμένων, διαπιστώθηκε ότι, παρασύρει και επηρεάζει τις δυνατότητες των εγγονιών τους για μόρφωση. Συμπερασματικά από τα παραπάνω, ο περιορισμένος προσωπικός χώρος των μελών αυτών των οικογενειών σε συνδυασμό με το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των παππούδων και την πιθανή ανικανότητα ή αδιαφορία των γονέων για την υποβοήθηση των παιδιών τους στην προετοιμασία των σχολικών μαθημάτων τους, οδηγεί τα εγγόνια στις περιορισμένες δυνατότητες εκπαιδευτικής ανέλιξης. Ο μόνος τρόπος διαφυγής από αυτόν τον φαύλο κύκλο, είναι εκείνο που πράττουν ορισμένοι παππούδες, οι οποίοι εκτός από την προσωπική τους βοήθεια στην προετοιμασία των σχολικών μαθημάτων των εγγονιών τους, ορίζουν ένα άλλο άτομο ή φορέα επί πληρωμή ή όχι, να τα βοηθάει.

Οι παππούδες αυτοί ανήκουν στην κατηγορία των ανθρώπων που διαβλέπουν τη μόρφωση των εγγονιών τους ως έναν από τους παράγοντες που θα τους βγάλει από το τέλμα στο οποίο έχουν περιέλθει οι ίδιοι, αλλά και βελτίωσης της κοινωνικοοικονομικής στάθμης των εγγονιών τους. Οι παππούδες λοιπόν, τρέφοντας μεγαλύτερες προσδοκίες για τα εγγόνια τους σε σχέση με εκείνες που είχαν για τα παιδιά τους, ασκούν αντισταθμιστικό ρόλο για αυτά. Παρά τις ελλειπείς, πεπερασμένες και περιορισμένες γνώσεις, που οι παππούδες είχαν αποκτήσει πολλά χρόνια πριν, επιστρατεύοντας τις δυνάμεις τους και τον ελεύθερο χρόνο τους ως συνταξιούχοι, προσπαθούν να δίνουν τα φώτα τους στα εγγόνια που φοιτούν στο δημοτικό σχολείο. Επειδή στα εγγόνια μεγαλύτερης ηλικίας δεν είναι δυνατό να παρέχονται ευκαιρίες για βοήθεια από τους παππούδες ή από άλλο άτομο, μερικά από αυτά εγκαταλείπουν το σχολείο πριν την ολοκλήρωση της φοίτησής τους. Φαίνεται ότι, οι παππούδες δεν προβάλουν μεγάλες αντιστάσεις αποτροπής των εγγονιών τους από μια τέτοια κίνηση.

Στις κακές σχολικές επιδόσεις συνηγορούν, εκτός από τις πιθανές δυσμενείς οικογενειακές συνθήκες στο εσωτερικό της πυρηνικής οικογένειάς τους, η τάση που παρατηρήθηκε για αλλαγή της σχολικής μονάδας φοίτησης των παιδιών, με την μετοίκισή τους στο σπίτι των παππούδων. Οι ηλικιωμένοι έχοντας συνηθίσει τον τρόπο ζωής τους δεν διαπραγματεύονται την αλλαγή του περιβάλλοντος διαβίωσης, κίνηση στην οποία υποχρεώνονται τα εγγόνια. Τα παιδιά θα πρέπει να αποδεχτούν την απαγκίστρωση από τους γονείς τους, να διαχειριστούν τα συναισθήματά τους, αλλά και να συμβιβαστούν με την αλλαγή του περιβάλλοντός τους. Εξάλλου, τις

περισσότερες φορές η εναπόθεση των παιδιών σε εκείνους δεν είναι αποτέλεσμα συζήτησης ή συμφωνίας μεταξύ αυτών και των γονέων, αλλά απόφαση των δευτέρων. Οπότε αφήνουν εκεί, στους παππούδες, τα παιδιά τους είτε με ημερομηνία λήξης των φροντίδων είτε αόριστα.

6.3 Γραμμή συγγένειας και συνδετικοί κρίκοι γονέων-παιδιών-παππούδων

Τα πρόσωπα τα οποία επιλέγονται από τους γονείς να τους υποκαθιστούν στον ρόλο τους απέναντι στα παιδιά τους, είναι συνήθως οι ηλικιωμένοι που προέρχονται από την πλευρά της μητέρας. Οι αναπτυγμένες σχέσεις μητέρας - κόρης και οι αποστασιοποιημένες σχέσεις νύφης - πεθεράς, ιδιαίτερα στην Ελληνική κοινωνία, συντελούν στις συχνές επαφές των πυρηνικών οικογενειών με την οικογένεια καταγωγής της μητέρας. Όχι μόνο σε περιόδους κρίσης, αλλά και στην καθημερινή τους πρακτική οι γυναίκες αισθάνονται μεγαλύτερη άνεση να βασιστούν στις μητέρες τους. Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις ενός ζευγαριού με τους παππούδες πριν την απόσπαση του παιδιού από αυτούς, είναι πιο πιθανό οι πατέρες να είναι πιο απόμακροι στις σχέσεις τους με τους παππούδες συγκριτικά με τις μητέρες, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στο ότι από τη φύση τους οι άντρες είναι λιγότερο εκδηλωτικοί. Ίσως γι' αυτό υπάρχουν καλύτερες σχέσεις με τους συγγενείς από την πλευρά της μητέρας.

Ο ίδιος λόγος δικαιολογεί και την τάση που παρουσιάστηκε, τα εγγόνια να κληροδοτούν το όνομα του παππού ή της γιαγιάς που τα ανέλαβε. Οι γονείς, λόγω των στενών σχέσεων που συνδέουν τους ίδιους με τους παππούδες ή για να τους εξευμενίσουν μετά από τις ευθύνες που τους αναθέτουν, προτιμούν να διαιωνίζουν το όνομα αυτών των ατόμων. Διαφορετικά, εάν οι γονείς όντας ανώριμοι και απορριπτικοί, αποκοπούν από το παιδί τους παιδί τους όταν αυτό έχει βρεφική ηλικία, η επιλογή περνά καθαρά στην κρίση των παππούδων, που επιλέγουν τον εαυτό τους για να συνεχιστεί το όνομά τους, αφού οι ίδιοι θα αποτελέσουν τους σωτήρες των εγγονιών τους. Σε περίπτωση ωστόσο, που οι γονείς όντας καλοί άνθρωποι, χαθούν από τη ζωή ενώ το παιδί τους είναι ακόμη αβάπτιστο, τότε οι συγγενείς τους και ειδικότερα οι παππούδες, δίδουν σε αυτό το όνομα των γονέων του, σε μια προσπάθειά τους για συνέχιση της χάρης τους. Με άλλα λόγια, οι παππούδες υποκαθιστούν τους γονείς ως προς τον γονεϊκό ρόλο τους έναντι των εγγονιών, και τα εγγόνια υποκαθιστούν τους γονείς έναντι των ηλικιωμένων ως προς την ιδιότητα του παιδιού τους (ή ως προς το όνομα των γονέων εάν αυτοί έχουν αποβιώσει) και ως προς την προσωπικότητα, στη διάπλαση της οποίας συνδράμουν βέβαια οι παππούδες.

Και οι δύο πλευρές, παππούδες και εγγόνια, όταν εκλείψουν οι γονείς από τη ζωή των παιδιών τους, προσπαθούν να βρουν στοιχεία ομοιότητας, φυσιογνωμικά ή του χαρακτήρα, ανάμεσα στα παιδιά και στους γονείς τους. Αυτό γίνεται στις περιπτώσεις που οι γονείς ήταν καλοί άνθρωποι και απομακρύνθηκαν από τα παιδιά τους εξαιτίας λόγων που δεν αποδίδονταν στους ίδιους, ή για λόγους αυτοθυσίας χάριν των παιδιών τους. Μάλιστα, οι παππούδες ανάμεσα στους δύο γονείς επιλέγουν το παιδί τους για να κάνουν συγκρίσεις με το εγγόνι τους, για να αποδεικνύονται έτσι τα μεταξύ τους κοινά στοιχεία. Τα παιδιά από την άλλη πλευρά, συνηθίζουν να απαντούν ότι, μοιάζουν στον γονέα ή στο πρόσωπο εκείνο στο οποίο έχουν αδυναμία και θα ήθελαν να του μοιάσουν. Αυτό αφορά κυρίως τα παιδιά μικρής ηλικίας, γιατί ένα άτομο εάν ενηλικιωθεί, θεωρεί πως έχει διαπλάσει το χαρακτήρα του, οπότε δεν υφίσταται πλέον τέτοιο ζήτημα.

Εάν, αντίθετα, οι παππούδες και τα εγγόνια έχουν πληγωθεί από τη στάση των γονέων, τότε αποφεύγουν τις μεταξύ των γονέων και των παιδιών ταυτοποιήσεις. Γιατί ο εντοπισμός εξωτερικών ομοιοτήτων ανάμεσα στα παιδιά και τον πατέρα ή τη μητέρα τους, φέρνει στην επιφάνεια άσχημες μνήμες, ενώ εκείνες οι ομοιότητες που αφορούν στον χαρακτήρα τους προμηνύουν την άσχημη εξέλιξη των παιδιών, ανάλογη με εκείνη που είχαν οι γονείς. Ως εκ τούτου, εάν παρατηρηθεί κάτι τέτοιο, ή το παιδί απορρίπτει τον εαυτό του και εμμέσως τον γονέα του ή τον αποδέχεται και βαδίζει στα βήματά του. Πάντως, ένα παιδί, του οποίου οι γονείς έχουν συμπεριφορά και στάση κοινωνικά κατακριτέα, αυτό δεν θα επιχειρήσει να ταυτιστεί μαζί τους.

6.4 Κατάσταση υγείας εγγονιών-παππούδων

Αναφορικά με την κατάσταση της υγείας των εγγονιών και των παππούδων τους παρατηρήθηκαν προβλήματα που αφορούσαν κυρίως τους δευτέρους, αλλά αυτά δεν σχετίζονταν με την ανάληψη της φροντίδας των παιδιών παρά με τη φυσική τους γήρανση και τις κακουχίες (φτώχεια και πείνα) των οποίων ήταν μάρτυρες, αλλά και επιζήσαντες από τον καιρό του πολέμου. Το μόνο που θα μπορούσε να αναφερθεί, αφού επισημάνθηκε από αρκετούς παππούδες, ήταν η μείωση της ενέργειάς τους και η κούραση. Τα βιολογικά προβλήματα της υγείας των παππούδων σε συνδυασμό με τις αντανάκλασεις που δέχονταν από την άσχημη συμπεριφορά των εγγονιών τους ως αποτέλεσμα των δυσμενών συνθηκών που είχαν βιώσει προηγουμένως μέσα στην πυρηνική τους οικογένεια (έμμεση βίωση των άσχημων συνθηκών που πέρασαν τα εγγόνια τους), αποτελούν παράγοντες που επηρεάζουν το βαθμό ανταπόκρισής τους στις ανάγκες των εγγονιών τους και την ικανότητά τους να ανταπεξέρχονται στις υποχρεώσεις τους και στις αντιξοότητες που παρουσιάζονται.

Βέβαια, οι παππούδες των κατατετημενών κατά γενεές οικογενειών πολλές φορές παραλείπουν-παραβλέπουν τα φυσικά προβλήματα υγείας τους, βάζοντάς τα σε δεύτερη μοίρα μπροστά στα οικογενειακά προβλήματα που τυχόν αντιμετωπίζουν. Ή ίσως η κίνησή τους αυτή είναι μια απεγνωσμένη προσπάθεια και ελπίδα, πως εάν τυχόν δεν ασχολούνται με αυτά, τότε θα εξαλειφθούν (κάτι σαν τον μύθο του κακού μπαμπούλα των παιδιών, που αν κλείσουν τα μάτια, αυτός θα φύγει). Γιατί διαφορετικά, οι παππούδες είναι υποχρεωμένοι σε μεγάλες ιατρικές δαπάνες.

Οι παππούδες, λοιπόν, συνηθίζουν να ισχυρίζονται, ότι έχουν καλή κατάσταση υγείας:

- λόγω έλλειψης χρόνου να ασχοληθούν με το συγκεκριμένο ζήτημα.
- λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων.
- υποκρύπτουν τα προβλήματα λόγω φόβου αποστέρησης των εγγονιών τους από τις κοινωνικές υπηρεσίες, στην περίπτωση που διαπιστωνόταν ότι, πάσχουν από κάποια σωματική ή πνευματική ασθένεια.
- λόγω αυθυποβολής, προκειμένου να έχουν την ψυχική δύναμη να τα βγάζουν πέρα με τις απαιτήσεις της επιμέλειας των εγγονιών τους. Ίσως γενικά, η στάση αυτή των παππούδων να οφείλεται, στην ανάγκη τους να παραβλέπουν τα προβλήματά τους για να νιώθουν πιο δυνατοί.
- λόγω της εξοικειώσής τους με αυτά, δεν τα θεωρούν ως προβλήματα.

Εάν τα ιατρικά προβλήματα αφορούν τους ίδιους, τότε έχει καλώς. Εάν όμως αφορούν τα εγγόνια τους, επειδή τις περισσότερες φορές εκείνα δεν είναι καλυμμένα από τον ασφαλιστικό φορέα των γονέων, τα έξοδα βαρύνουν αποκλειστικά τους παππούδες. Ο κανόνας είναι η καλή υγεία των παιδιών και το βεβαρημένο ιατρικό ιστορικό των παππούδων, το οποίο όσο και αν επιχειρούν εκείνοι να αποκρύψουν, γίνεται ωστόσο αντιληπτό από τα παιδιά, αφού συμβιώνουν. Φαίνεται πάντως ότι, οι

παππούδες προσπαθώντας να πείσουν τον εαυτό τους και τους γύρω τους πως είναι καλά στην υγεία τους και είναι άξιοι να ανταπεξέρχονται στις νέες συνθήκες διαβίωσης, τα καταφέρνουν καλά. Οι ηλικιωμένοι άσχετα με το φύλο τους και πέρα από την κούραση που μερικοί αναφέρουν, αισθάνονται στην ψυχή τους νέοι, συμπεριφέρονται ως τέτοιοι και πείθουν ως προς αυτό, ακόμη και τα εγγόνια τους που συμβιώνουν με αυτούς στην καθημερινότητά τους. Το τελευταίο δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολο, εάν αναλογιστεί κάποιος ότι, στην κρίση-άποψη των εγγονιών για τους παππούδες τους εμπλέκεται και το υποκειμενικό κριτήριο.

6.5 Η εικόνα των παππούδων στα μάτια των εγγονιών

Οι συναισθηματικοί δεσμοί που αναπτύσσονται ανάμεσα στα εγγόνια και στους παππούδες τους, ιδιαίτερα όταν αυτοί τα ανατρέφουν, επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την κρίση των παιδιών για τους ηλικιωμένους γενικότερα, αλλά και ειδικότερα για τους δικούς τους παππούδες. Μετά την ανάληψη ενός τέτοιου ρόλου από την πλευρά των παππούδων, η εικόνα που σχηματοποιείται στις συνειδήσεις των εγγονιών τους για εκείνους και πιο συγκεκριμένα για τις γιαγιάδες, είναι ωραιοποιημένη και εξιδανικευμένη (καλοί, δίκαιοι, στοργικοί, τρυφεροί, μαλακοί, δεν θυμώνουν και δεν φωνάζουν, υπομονετικοί και επιεικείς, μη υπερπροστατευτικοί, όμορφοι, έξυπνοι, δυνατοί, χαρούμενοι, αστείοι και διασκεδαστικοί, πρόσχαροι, κεφάτοι και δραστήριοι, παιχνιδιάρηδες). Μόνο κάποια ουδέτερα στοιχεία, όπως η κούραση, που δεν αφορούσε στον χαρακτήρα των παππούδων, θα μπορούσε να αποδοθεί από τα εγγόνια τους σε εκείνους ως στοιχείο αρνητικό. Όλα αυτά υποδεικνύουν ότι, τα παιδιά βρίσκουν στο πρόσωπο των παππούδων τους τούς γονείς που ποτέ δεν είχαν.

6.6 Αντιδιαστολή των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων των παππούδων

Οι μεγάλες ευθύνες που ανατίθενται στους παππούδες θα πρέπει να αντιδιασταλούν με τα περιορισμένα δικαιώματα που παραχωρούνται από τους γονείς των παιδιών. Βέβαια, οι επεμβάσεις των γονέων στον τρόπο ανατροφής που επιλέγουν οι παππούδες για τα εγγόνια τους είναι πιο περιορισμένες ή ανύπαρκτες στις περιπτώσεις που οι γονείς βρίσκονται στην φυλακή ή έχουν πεθάνει, αντίστοιχα, οπότε και ο ρόλος των παππούδων είναι πιο εύκολος. Οι γονείς δεν επεμβαίνουν, αλλά και δεν διαταράσσουν τη ζωή και τη συμβίωση παππούδων-εγγονιών. Παρόλα αυτά, οι παππούδες βάλλονται σε πολλαπλά μέτωπα, αφού έχουν να αντιμετωπίσουν την εσωτερική τους πάλη με τη συνείδησή τους που υπαγορεύεται από την αυξημένη ευθύνη τους για το καλό των παιδιών, τον έλεγχο και τα επικριτικά σχόλια των γονέων, τη μάχη τους με το χρόνο που τους φέρνει στην επιφάνεια πολυποίκιλα προβλήματα υγείας και τις αυξημένες απαιτήσεις των εγγονιών τους, που προκύπτουν ως φυσικό φαινόμενο της παιδικής ηλικίας.

Οι ευθύνες των παππούδων δεν προσανατολίζονται μόνο κατ' αναλογία με τον αριθμό των παιδιών που έχουν υπό την επίβλεψή τους, αλλά έχουν περισσότερο να κάνουν με την ηλικία των εγγονιών τους, τον χρόνο που αυτά παρέμειναν με τους γονείς τους και με τα ενδεχόμενα ψυχικά τραύματα που τους προκλήθηκαν μετά τον αποχωρισμό τους από εκείνους και με την πλήρη απουσία των γονέων απ' τη ζωή των παιδιών τους, πράγμα που συνεπάγεται την αναπλήρωση του ρόλου τους από την πλευρά των παππούδων, με την ευαίσθητη ιδιοσυγκρασία των εγγονιών ή σε πιο εξειδικευμένες περιπτώσεις με την ύπαρξη κάποιας μορφής αναπηρίας σε αυτά.

6.7 Νομική κατοχύρωση των παππούδων απέναντι στα εγγόνια

Οι παππούδες, έστω και χωρίς καμία νομική κάλυψη απέναντι στα εγγόνια τους, όπως παρατηρήθηκε στην παρούσα έρευνα, και χωρίς να έχει παραχωρηθεί από την πλευρά των γονέων η ολότητα των δικαιωμάτων τους απέναντι στα παιδιά, εκείνοι έχοντας επιφορτισθεί όλες τις ευθύνες και τις υποχρεώσεις των γονέων, καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια για να μεγαλώσουν τα εγγόνια τους με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Οι Έλληνες παππούδες, ανάμεσα στα δικαιώματα που αποκτούν με τη νομική κατοχύρωσή τους απέναντι στα εγγόνια και στο να έρθουν σε ρήξη με το παιδί τους και τον σύντροφό του, επιλέγουν το πρώτο. Κανένα από τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από τη νομική κατοχύρωση (δικαιοπάροχοι για λήψη επιδομάτων, ευχέρεια στις γραφειοκρατικές συναλλαγές, εγγραφή του εγγονιού στο σχολείο), δεν είναι αρκετό για να τους παρακινήσει σε μια τέτοια δικαστική διεκδίκηση. Η προστασία της οικογένειάς τους είναι πάνω απ' όλα και υπερνικά οποιεσδήποτε αντιξοότητες συναντήσουν στις συναλλαγές τους με τις γραφειοκρατικές διαδικασίες.

Έτσι και αλλιώς, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, η μη ανάσυρση του ζητήματος των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών ως θέμα στο Ελληνικό κοινοβούλιο, δεν έχει επιφέρει αλλαγές και τροποποίηση των ισχυόντων διατάξεων που αφορούν τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας. Κατά συνέπεια, κανένα κίνητρο δεν δίνεται από την πλευρά της Πολιτείας στους παππούδες να προχωρήσουν στην κίνηση νομικής κατοχύρωσης της σχέσης τους με τα εγγόνια τους. Παρατηρήθηκε ότι, ένα τέτοιο εγχείρημα επιχειρείται, οικονομικών επιτρεπόντων, μόνο από τους παππούδες εκείνους, που προσπαθούν να διασφαλίσουν τη ζωή και το συμφέρον των εγγονιών τους, έστω και αν στρέφονται εναντίον των γονέων, με την απομάκρυνση εκείνων από τα παιδιά τους. Δεν αποκλείεται, ακόμα και οι ίδιοι οι γονείς να ζητήσουν κάτι τέτοιο από το δικαστήριο, αλλά συμβαίνει πιο σπάνια και έχουν μόνη πρόθεση να προστατέψουν το παιδί τους κυρίως από τον σύντροφό τους. Πάντως, γεγονός είναι ότι, όταν η υπόθεση φτάνει σε αυτό το σημείο, η δικαστική απόφαση δεν αφορά μόνο τον ένα γονέα, αλλά «η μόρα παίρνει» και τους δύο, οπότε επαναπροσδιορίζονται οι σχέσεις τους με όλα τα παιδιά της οικογένειας.

Όπως και να έχει, είτε με νομική κάλυψη είτε χωρίς αυτή, οι γιαγιάδες συγκριτικά με τους παππούδες συνηθίζουν να αναλαμβάνουν την επιμέλεια των εγγονιών τους σε μικρότερη ηλικία. Αυτό μπορεί να σχετίζεται με τη γενικότερη νοοτροπία: οι γυναίκες παντρεύονται άντρες ηλικιακά μεγαλύτερους από εκείνες. Από την ηλικία που είχαν τα εγγόνια της παρούσας έρευνας, όταν ξεκίνησαν να ζουν με τους παππούδες τους, προκύπτει ότι όσο πιο μεγάλο είναι ένα παιδί τόσο μειώνονται και ελαχιστοποιούνται οι πιθανότητες αυτό να τοποθετηθεί κοντά στους παππούδες του για να το μεγαλώσουν εκείνοι. Από την αρχή οι γονείς, έχοντας ξεκαθαρίσει μέσα τους, αλλά και με τον σύντροφό τους, ότι δεν θέλουν να αναλάβουν τις ευθύνες του γονεϊκού ρόλου, αποχωρίζονται τα παιδιά τους, έστω και αν αυτά είναι βρέφη. Ούτε καν η ηλικία ή η όψη αυτών των παιδιών δεν είναι αρκετή να τους συγκινήσει και να τους παρακινήσει να μεταβάλουν την απόφασή τους.

6.8 Λόγοι ανάληψης γονεϊκού ρόλου για το εγγόνι από τους παππούδες

Προχωρώντας στη μελέτη των λόγων που εξανάγκασαν τους γονείς να απομακρυνθούν από τα παιδιά τους, διαπιστώθηκε πως, εκτός του γεγονότος ότι αυτοί διέφεραν σε συχνότητα εμφάνισης από εκείνους που υφίσταντο στο παρελθόν, στη σύγχρονη εποχή παρατηρήθηκε ταυτόχρονη συνδυαστική δράση πολλών από

αυτούς σε κάθε πυρηνική οικογένεια στα πλαίσια της Ελληνικής κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, ενώ στο παρελθόν κοινωνικές συνθήκες, όπως ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, υπαγόρευαν την συνεστίαση της ευρύτερης οικογένειας σε μια κατοικία, με απώτερο σκοπό την εξασφάλιση της προστασίας κάθε μέλους (δημιουργώντας έτσι μια εκτεταμένη οικογένεια), στο παρόν πρωτοστατούν προσωπικοί λόγοι.

Στη συνέχεια (επειδή δεν υπάρχει διάθεση τοποθέτησης όλων των αιτίων «στο ίδιο καζάνι» προσδίδοντάς τους αρνητική χροιά), θα γίνει διαχωρισμός των λόγων σε δύο κατηγορίες με κριτήριό τους τους απώτερους σκοπούς των γονέων. Από τη μια πλευρά, υπάρχουν εκείνοι οι γονείς που έχουν ως αφετηρία τους την ευημερία των παιδιών τους. Ο τρόπος για να τους την εξασφαλίσουν, είναι η εργασία τους που μπορεί να διαδραματίζεται σε τόπο έξω από τα σύνορα της Ελλάδας, σε περιοχή εντός της ή στον ίδιο τον τόπο κατοικίας των γονέων, αλλά με υπερβολικά φορτωμένο ωράριο εργασίας. Όσον αφορά την απασχόληση, το μόνο επάγγελμα που θεωρείται κοινωνικά κατακριτέο και δεν υπάγεται στην εν λόγω κατηγορία -δηλαδή δεν δικαιολογούνται οι γονείς-, είναι εκείνο της πορνείας (είτε ως μαστροπός είτε ως εκδιδόμενος γονέας). Όπως παραδόξως, στην ίδια θετική κατηγορία μπορούν να υπαχθούν και εκείνοι οι γονείς, που έστω και αν θέλουν να εργαστούν, οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες δεν τους το επιτρέπουν, εξαναγκάζοντάς τους σε υποχρεωτική ανεργία. Δεν αμφισβητείται το γεγονός ότι, και στους μεν και στους δε, η κίνηση εναπόθεσης των παιδιών τους στους παππούδες εκπηγάζει από την ευσυνειδησία τους και από αλτρουιστικά κίνητρα· οφείλεται δε, στις αξεπέραστες ανάγκες και τη μοναδική διέξοδο από αυτές.

Ένα διαφορετικό αίτιο, το οποίο επίσης υπάγεται στην ίδια κατηγορία της αδήριτης ανάγκης, είναι και εκείνο του θανάτου των γονέων (από ασθένεια, από ατύχημα, αυτοκτονία ή δολοφονία), οπότε δεν γίνεται λόγος για επιλογή του προσώπου των παππούδων από τους γονείς, αλλά για τοποθέτηση των παιδιών σε αυτούς μετά από δικαστική απόφαση, αφού αποτελούν μαζί με τα παιδιά, τα μόνα πρόσωπα με πρώτου βαθμού συγγένειας με τους γονείς. Κάτι τέτοιο συμβαίνει, όταν χάνουν τη ζωή τους ταυτόχρονα και οι δύο γονείς, ενώ στην περίπτωση που ο θάνατος αφορά μόνο τον ένα τους, δημιουργείται μονογονεϊκή οικογένεια. Εάν όμως, ο επιζών γονέας αποποιηθεί των ευθυνών του, τότε τα παιδιά καταλήγουν με τους παππούδες τους. Ο γονέας αυτός, αδυνατεί να σηκώσει αποκλειστικά ο ίδιος το φορτίο των γονεϊκών καθηκόντων του απέναντι στα παιδιά του (δεν διακατέχεται από μεγάλη εσωτερική δύναμη να σταθεί μόνος στα πόδια του), τότε δεν θεωρείται κοινωνικά κατακριτέος, επειδή θα πρέπει ταυτόχρονα να καταφέρει να ξεπεράσει την απώλεια του συντρόφου του. Ότι από αυτά συμβεί, τα παιδιά δεν μπορούν να ξεφύγουν τον χαρακτηρισμό τους ως «ορφανών παιδιών». Ο θάνατος, όπως και το καλό της «μητέρας πατρίδας» στην Ελληνική κοινωνία, με την υπηρεσία της στρατιωτικής θητείας για τους άντρες, αποτελούν δύο αντικειμενικές αιτίες, από τις οποίες δεν μπορεί κανείς να ξεφύγει.

Με την ίδια συμπάθεια αντιμετωπίζει η κοινωνία και τα παιδιά των διαζευγμένων γονέων, ενώ η στάση της απέναντι στους γονείς εξαρτάται από τους λόγους που τους οδήγησαν στο διαζύγιο. Εάν στο εσωτερικό της πρώην πυρηνικής οικογένειας υπήρχαν καταστάσεις ακατάλληλες ή εξαιρετικά φορτισμένες, αυτές από μόνες τους υπαγόρευαν μια τέτοια κίνηση των γονέων. Εάν, αντίθετα οι γονείς έφτασαν σ' αυτήν την απόφαση εντελώς αψηφιστα και επιπόλαια, τότε θεωρούνται υπαίτιοι της διάλυσης της οικογένειας και υπόλογοι τόσο στο στενό τους περιβάλλον όσο και ευρύτερα στον κοινωνικό περίγυρο, για την ανωριμότητα που επέδειξαν.

Η συνήθης τακτική είναι, η παροχή βοήθειας στον γονέα που ήταν το θύμα και η κοινωνική απόρριψη εκείνου που αποτελούσε το θύτη. Στην περίπτωση που αντί

για διαζύγιο επέλθει απλά χωρισμός, όταν δεν έχει προηγηθεί γάμος ανάμεσα σ' ένα ζευγάρι, τότε κανείς από τους δύο γονείς δεν αποφεύγει την κοινωνική κατακραυγή, και το παιδί τον κοινωνικό στιγματισμό. Όταν αυτό εναποτεθεί στη φροντίδα των παππούδων του, κάτι τέτοιο διαπερνά εξίσου τους παππούδες, αφού θίγονται και εκείνοι από τα κοινωνικά σχόλια. Γενικά, η ποιότητα και η ποσότητα της προσφερόμενης βοήθειας από το φιλικό και συγγενικό περιβάλλον, ιδιαίτερα στους παππούδες, βρίσκονται σε συνάρτηση με την αιτία που προκαλεί την απομάκρυνση των παιδιών από τους γονείς τους.

Οι καλές σχέσεις που προϋπήρχαν στη συγκεκριμένη έρευνα ανάμεσα στους παππούδες και τους γονείς των εγγονιών τους πριν την διάσπαση της πυρηνικής οικογένειας, αποτελεί ένδειξη ότι, οι παππούδες δεν αποτέλεσαν αφορμή για την αποδόμησή της με την παρεμβολή τους ως τρίτα άτομα, αλλά ούτε και ενίσχυαν - πυροδοτούσαν τις ήδη τεταμένες σχέσεις του ζευγαριού, αν υφίστατο ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Οι διαταραγμένες σχέσεις ανάμεσα σε ένα ζευγάρι και στους παππούδες μπορεί να οδηγήσουν σε αντιδραστική συμπεριφορά των γονέων προς τους ηλικιωμένους. Εάν οι παππούδες αντιδρούν στην ύπαρξη ενός δεσμού του παιδιού τους με κάποιον σύντροφο, τότε το ζευγάρι από πείσμα ή ανωριμότητα ενδέχεται να αποκτήσει ένα παιδί εκτός γάμου με σκοπό να το αναθέσει σε εκείνους ως τιμωρία για τη στάση τους αυτή, ή για να εξασφαλίσει ότι θα παραμείνουν ενωμένοι μεταξύ τους και θα παντρευτούν. Ειδάλλως, αγνοούν παντελώς τις αντιστάσεις που προβάλλουν οι παππούδες, προχωρούν σε γάμο, ενώ δεν έχουν τα εχέγγυα για να αναλάβουν τον ρόλο του γονέα, έπεται η απόκτηση και άλλου παιδιού (ή περισσότερων), το οποίο και πάλι αναθέτουν στους παππούδες. Κάτι τέτοιο είναι πιθανό να παρατηρηθεί σε γονείς εξαρτημένους από ναρκωτικά, επειδή δεν έχουν έλεγχο των πράξεών τους και δρουν παρορμητικά. Στα παραπάνω υπάρχει μια διαφορά: Η απόκτηση ενός παιδιού μπορεί να έρθει από λάθος, ενώ η γέννηση πολλών είναι αποτέλεσμα μεγάλης ασυνειδησίας και απερισκεψίας.

Ορισμένες γυναίκες καταλήγουν να αποκτούν παιδί εκτός γάμου, όντας απροετοίμαστες ψυχολογικά και νοητικά για ένα τέτοιο εγχείρημα. Το μητρικό τους ένστικτο δεν φτάνει να αφυπνιστεί ούτε ακόμη και εκείνη τη συγκεκριμένη στιγμή του αποχωρισμού από το παιδί τους. Επιδεικνύοντας πλήρη αδιαφορία, όχι μόνο δεν αναλαμβάνουν οι ίδιες την ανατροφή του ή έστω να την αναθέσουν στους γονείς τους, παρά ο σύντροφός τους αναλαμβάνει την ευθύνη της εναπόθεσης του παιδιού τους στους δικούς του γονείς. Αυτό δείχνει πως, η μητέρα εκτός του ότι δεν ήταν έτοιμη να συνδεθεί με έναν σύντροφο, δεν ήταν έτοιμη να αποδεχτεί την προσκόλληση ενός εξαρτημένου ατόμου από εκείνη, γιατί η ίδια αισθάνεται ανώριμη.

Από την άλλη πλευρά, οι παππούδες είναι πιο πρόθυμοι να αναλάβουν ένα εγγόνι τους, στην περίπτωση που αυτό είναι το πρώτο της οικογένειας, έστω και αν είναι εξώγαμο. Συνήθως, ο γονιός αυτού του παιδιού συγκατοικεί με την οικογένειά του, αλλά οι σχέσεις του με το παιδί του είναι ωφελιμιστικές, αφού περιορίζεται στο να απολαμβάνει ευχάριστες στιγμές μαζί του, ενώ αντίθετα οι δικοί του γονείς έχουν αναλάβει το δύσκολο μέρος της υπόθεσης, δηλαδή όλες τις ευθύνες και τις υποχρεώσεις που αφορούν το εγγόνι τους. Τα περισσότερα παιδιά που ανατίθενται στους παππούδες τους, πέρα από άλλους λόγους που μπορεί να παρεισφρέουν, είναι καρπός ενός γονέα με έναν σύντροφο με τον οποίο δεν είναι πλέον μαζί. Έτσι, ο γονέας στην προσπάθειά του να αποσβέσει από τη μνήμη του την ένωσή του με έναν άνθρωπο για τον οποίο δεν τρέφει πλέον εκτίμηση ή αγάπη, αυτομάτως απορρίπτει το άτομο εκείνο το οποίο έχει δικά του στοιχεία, δηλαδή το παιδί του.

Εκτός από αυτήν την κατηγορία γονέων, υπάρχουν και εκείνοι οι οποίοι προβαίνουν σε επιλογή των παιδιών τα οποία θα κρατήσουν κοντά τους, μετά από τον χωρισμό τους από τον σύντροφό τους. Στα κριτήρια της προτίμησής τους συγκαταλέγονται το φύλο του παιδιού, η ηλικία του και η ιδιοσυγκρασία του. Όσον αφορά την ένταξη αυτού του λόγου, δηλαδή του χωρισμού – διαζυγίου, σε μια κατηγορία, εάν δεν θεωρηθεί κάτι αμφίρροπο και ουδέτερο, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, κλίνει περισσότερο προς τη δεύτερη κατηγορία με την αρνητική χροιά.

Στην δεύτερη κατηγορία εντάσσονται οι γονεο-κεντρικοί λόγοι, δηλαδή εκείνοι που λαμβάνονται από τους γονείς και αφορούν τους ίδιους, χωρίς να υπάρχει στο προσκήνιο το ενδιαφέρον τους για τα παιδιά τους. Ένα παράδειγμα αποτελούν οι ανώριμοι γονείς, που φέρνουν στον κόσμο ένα παιδί απρογραμματίιστα και μετά το εγκαταλείπουν στους παππούδες του. Το να γίνει ένας άνθρωπος γονιός είναι εύκολο, το δύσκολο είναι να γίνει πραγματικός γονιός, γιατί αυτό προϋποθέτει πως ένας άνθρωπος έχει σκεφτεί, έχει προετοιμαστεί, έχει προγραμματίσει και έχει αποδεχτεί τις θυσίες, στις οποίες θα πρέπει να υποβληθεί. Ο τρόπος αντίδρασης και συμπεριφοράς ενός ανθρώπου θα πρέπει να συμπορεύεται με τις προσδοκίες της οικογένειάς του για την αναμενόμενη συμπεριφορά του και να είναι σύμφωνος με τους περιορισμούς που του έχει θέσει. Η σταθερότητα μιας οικογένειας αρχίζει να διαταράσσεται από τη στιγμή που οι ανάγκες ενός ατόμου τίθενται σε πρώτη μοίρα σε σχέση με τις ανάγκες της οικογένειάς του, όταν δηλαδή αυτές μεταξύ τους συγκρούονται. Όταν οι γονείς δεν υποχωρούν μπροστά στα «πρέπει» και γίνονται υπηρέτες των «θέλω» τους, αυτό δείχνει ότι, δεν κατανοούν ή υποβαθμίζουν τις ανάγκες των παιδιών τους.

Εάν άλλωστε, η ανωριμότητα των γονέων δεν σταθεί αφορμή για την πρόωπη απόσπασή τους από το παιδί τους, το συγκεκριμένο στοιχείο του χαρακτήρα τους που είναι λανθάνον, θα αναδυθεί κάποια στιγμή με πολύ πιο βλαβερές επιπτώσεις στο παιδί. Πρόκειται τότε για την λεγόμενη παραμέληση ή κακοποίηση ενός παιδιού από τους γονείς του. Περισσότερες πιθανότητες, να εκδηλωθεί μια τέτοια συμπεριφορά από έναν γονέα, έχουν οι μητέρες εξαιτίας των πολλών κοινών ωρών που περνούν με τα παιδιά τους και τους πολλούς και ταυτοχρόνους ρόλους που έχει αναλάβει η σύγχρονη γυναίκα (σύζυγος, μητέρα, εργαζόμενη, νοικοκυρά).

Ο σχηματισμός των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών αποκαλύπτει έμμεσα τα όρια που υπάρχουν στους ανθρώπους ως προς την ανάθεση και αποδοχή των ρόλων που τους ανατίθενται και η εξέλιξή τους συναρτάται με την αύξηση των διαζυγίων, με τη διαφορετικότητα του σύγχρονου τρόπου ζωής και με πολλούς άλλους παράγοντες. Τα παιδιά έχουν ανεπτυγμένη μια εγγενή διαισθητική ικανότητα αναφορικά με τους δεσμούς τους με τους γεννήτορές τους. Δηλαδή, εκτός από τα εξωτερικά φυσιολογικά χαρακτηριστικά που κληρονομούν από εκείνους, εγχαράσσεται στον ψυχισμό τους και στα γονίδια τους, από τις πρώτες κιόλας μέρες της σύλληψής τους, η διάθεση των γονέων απέναντί τους. Έτσι λοιπόν, εάν η απόκτηση ενός παιδιού προκύψει χωρίς τη θέληση των γονέων, απροσδόκητα, και εάν αυτοί εξακολουθήσουν μετά από την γέννησή του να διάκινονται αρνητικά απέναντί του, τότε αυτό εισπράττεται από το παιδί, το οποίο με τη σειρά του αντανakλά την αρνητική αντίδρασή του με κλάμα, γκρίνια και φωνές ή συναισθηματική αποστασιοποίησή του από τους γονείς του, που μπορεί να διαρκέσει καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του.

Η αόρατη κλωστή που ενώνει τους γονείς με το παιδί τους, εάν αποκοπεί οριστικά, δεν το επηρεάζει καθόλου είτε αυτό έχει οπτική επαφή μαζί τους είτε όχι, εφόσον οι γονείς έχουν υποκατασταθεί από άλλες γονεϊκές φιγούρες. Σε περίπτωση όμως που, έστω και μερικές ίνες αυτής της κλωστής τούς συνδέουν ακόμη μεταξύ

τους, με τους γονείς να έχουν αμφίρροπα συναισθήματα απέναντι στο παιδί τους, το γεγονός αυτό τραυματίζει τον ψυχισμό του. Το παιδί συναισθάνεται τα πιεστικά και τις αμφιβολίες των γονέων για το αν θα πρέπει να είναι μαζί ή μακριά από το παιδί τους, οπότε πληγώνεται, επειδή η ύπαρξή του και μόνο, δεν είναι αρκετή για να προσελκύσει και να κερδίσει μόνιμα το ενδιαφέρον και την αγάπη των γεννητόρων του.

Σε περίπτωση που ένας από τους γονείς εκδηλώσει την παραπάνω συμπεριφορά εγκατάλειψης και κακοποίησης του παιδιού, εφόσον αυτός έχει ψυχιατρικά προβλήματα, εν μέρει δικαιολογείται στη συνείδηση του παιδιού του. Δηλαδή η ύπαρξη οποιασδήποτε σωματικής, πνευματικής ή ψυχικής ασθένειας του γονέα, τον εντάσσει αυτομάτως στην πρώτη κατηγορία. Απεναντίας, ένας άλλος γονέας μπορεί να εκδηλώσει παρόμοια συμπτώματα συμπεριφοράς, αλλά να είναι παρακινούμενος από καθαρά εγωιστικά κίνητρα, όπως οι διάφορες εξαρτήσεις. Για παράδειγμα τα ναρκωτικά, ο αλκοολισμός ή η χαρτοπαιξία, ή και κάτι εντελώς ακραίο, όπως η υπερβολική προσκόλληση στη θρησκεία που αναφέρθηκε στην παρούσα έρευνα, όλα αυτά αποτελούν μορφές συμπεριφορών που δεν ξεκινούν από το ενδιαφέρον των γονέων για τα παιδιά τους, αλλά από την προτεραιότητα που δίνουν αυτοί οι γονείς στην ικανοποίηση των δικών τους παθών. Οι ατασθαλίες των γονέων με την εμπλοκή τους σε δίκτυα διακίνησης ναρκωτικών ουσιών ή η κάθε μορφής αντικοινωνική συμπεριφορά τους που εκδηλώνεται με κλοπές ή άλλου είδους αδικήματα, συχνά τους οδηγούν σε φυλακές, με συνέπεια να εγκαταλείπουν τα παιδιά τους στο έλεος του Θεού.

Όλοι οι προαναφερόμενοι γονείς καταλήγουν να εκδηλώνουν στάση ζωής ακριβώς αντίθετη από την κοινωνικά προσδοκώμενη, δηλαδή πλήρη αδιαφορία για τα παιδιά τους. Πίσω από όλες αυτές τις συμπεριφορές, κρύβεται ένας κοινός παρονομαστής: Η περιορισμένη ψυχική δύναμη του γονέα, η οποία ενέχει την ίδια δύναμη με εκείνη της ανωριμότητας. Οι γονείς αυτοί δεν διστάζουν να «θυσιάσουν» τα παιδιά τους, στο βωμό της προσωπικής τους «σωτηρίας» και ευτυχίας. Πίσω από την παραμέληση και εγκατάλειψη των παιδιών κρύβονται γονείς, οι οποίοι, εάν δεν μαστίζονται από ψυχιατρικά ή νοητικά προβλήματα, είναι ναρκισσιστές ή ανώριμοι να αποδεχτούν τους ρόλους τους. Δεν αρκεί ένας γονιός να θέλει ένα παιδί στη ζωή του, αλλά θα πρέπει να έχει συνειδητοποιήσει ότι πραγματικά το θέλει και ότι είναι άξιος να κατορθώνει να το συντηρεί, όταν θα το αποκτήσει. Γονιός δεν γεννιέται κανείς, αλλά γίνεται στην πορεία με τις πράξεις του.

Συγκρίνοντας τα δεδομένα που προέκυψαν από την παρούσα έρευνα με εκείνα ανάλογων ερευνών του εξωτερικού, φαίνεται ότι, οι Έλληνες γονείς είναι περισσότερο αφοσιωμένοι στην οικογένειά τους και παρακινούνται σε μεγαλύτερη συχνότητα από αλτρουιστικά κίνητρα να αποκοπούν από τα παιδιά τους (π.χ. λόγω εργασίας), σε αντίθεση με τους γονείς του εξωτερικού που απομακρύνονται από τα παιδιά τους λόγω κυρίως της εξάρτησής τους από τα ναρκωτικά.¹ Η ραγδαία ταυτόχρονη αύξηση της συχνότητας και των δυο φαινομένων και η γενικότερη τάση που παρατηρείται στα στατιστικά στοιχεία, φέρνει τους ερευνητές του εξωτερικού να πιστεύουν, πως το φαινόμενο αυτό συμπίπτει χρονικά με την εξάπλωση του φαινομένου των ναρκωτικών.²

Ο τρόπος αντίδρασης των παππούδων στο ενδεχόμενο ανάληψης της ανατροφής των εγγονιών τους, βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την κατηγορία στην οποία εντάσσονται οι λόγοι που αναθέτουν οι γονείς τα παιδιά τους στους

¹ CRUMBLEY & LITTLE: ό.π., 1997, p.99.

² DE TOLEDO & ELDER-BROWN: ό.π., 1995, p.15.

παππούδες. Στην καλύτερη των περιπτώσεων, οι λόγοι αντικατοπτρίζουν την αναζήτηση βοήθειας εκ μέρους των παππούδων, ενώ στη χειρότερη σχετίζονται με τη γονεϊκή αποτυχία. Συγκεντρωτικά, οι ηλικιωμένοι θα εκδηλώσουν πολύ μεγαλύτερη προθυμία για την ανάληψη ενός τέτοιου ρόλου, σε περίπτωση που οι γονείς είναι εργαζόμενοι ή μη, μετανάστες, ζωντανόι με κάποια σοβαρή ασθένεια ή νεκροί. Αντίθετα, θα επωμιστούν μεν τις ίδιες ευθύνες, αλλά δεν θα το κάνουν με την καρδιά τους στις περιπτώσεις, που οι γονείς είναι εξαρτημένοι από μια ουσία ή μια παραπτωματική δραστηριότητα, διέλυσαν το γάμο τους ή τη σχέση τους, ήταν ανεύθυνοι παραμέλησαν ή κακοποίησαν τα παιδιά τους, ή είχαν προβεί σε παραβατική συμπεριφορά, όπως η πορνεία, ή έκτιαν κάποια ποινή κάθειρξης. Στις πρώτες περιπτώσεις, που οι λόγοι των γονέων αφορούν καταστάσεις πέραν των δυνατοτήτων τους, οι παππούδες όχι μόνο δεν συν-στιγματίζονται με τους γονείς και τα παιδιά, παρά είναι σε θέση να ζητήσουν βοήθεια από το περιβάλλον τους χωρίς επιφυλακτικότητα και δέχονται επιδοκimasίες.

Συμπερασματικά, αυτό που παρατηρήθηκε και αξίζει να αναφερθεί και πάλι, είναι η συνδυαστική και αθροιστική δράση πολλών από τους παραπάνω παράγοντες σε καθεμία από τις περισσότερες οικογένειες που συμμετείχαν στην έρευνα, γεγονός που περιπλέκει τα πράγματα. Αυτό ίσως αποτελεί το κλειδί της υπόθεσης, οπότε ρίχνοντας κάποιος φώς σε αυτές, συντελεί έως ένα σημείο στην κατανόηση του φαινομένου και στην διαλεύκανση και εξακρίβωση των συνιστωσών. Παραδείγματος χάριν, μπορεί έναν άνθρωπο να τον χαρακτηρίζουν πολλά από τα στοιχεία που αναφέρθηκαν προηγουμένως ως αιτίες (π.χ. ψυχιατρικά προβλήματα, ανωριμότητα και αλκοολισμός), επειδή όμως αφορούν μόνο τον ίδιο, αυτό σημαίνει ότι θα προέκυπτε μονογονεϊκή οικογένεια. Στις περιπτώσεις όμως, που πολλοί και διαφορετικοί λόγοι προσιδιάζουν τόσο στον ένα όσο και στον άλλο γονέα, αυτό στοιχειοθετεί ότι, κανείς από τους δύο δεν είναι αρκετά δυνατός για να διατηρήσει την οικογένειά τους, όποτε αυτή διασπάται. Έρχονται τότε, οι παππούδες ως προστατευτικό δίκτυο, να περιμαζέψουν τα κομμάτια μιας διαλυμένης ιστορίας, δηλαδή τα παιδιά.

6.9 Παραμονή ή όχι των παιδιών με τους γονείς

Το καλό των παιδιών σε ό,τι αφορά την συναισθηματική και ψυχολογική τους ισορροπία δεν είναι μακριά από τους γονείς τους -όποιοι και αν είναι αυτοί-, αλλά η παραμονή κοντά τους με την υποβοήθηση των παππούδων. Η επιλογή αυτή έχει δύο πλεονεκτήματα: το παιδί διατηρεί την επαφή με τους γονείς του που εγγενώς έχει ανάγκη (οπότε αποφεύγεται το άγχος του αποχωρισμού, οι διαταραχές κατά τη διαδικασία της προσκόλλησης και οι απαιτούμενες συνθήκες προσαρμογής), ενώ παράλληλα βρίσκεται σε θέση να αποδέχεται την κάλυψη των αναγκών του από την πλευρά των παππούδων του. Η μόνη προϋπόθεση που τίθεται σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, είναι η μη άσκηση βίας, κακοποίησης, ή παραμέλησης από την πλευρά των γονέων.

Κατά γενική ομολογία, η απομάκρυνση των παιδιών από τους γονείς τους και η αποδόμηση της οικογένειάς τους, συνήθως δεν ωφελεί κανέναν. Η χρησιμοποίηση της λέξης «συνήθως», δεν είναι τυχαία. Από μια τέτοια κατάσταση επωφελούνται μόνον εκείνοι οι γονείς που την επιδίωξαν. Οι παππούδες και τα εγγόνια είναι σε θέση να επισημάνουν την ευεργετική ικανότητα ενός τέτοιου γεγονότος, μόνο στις περιπτώσεις που αποφεύχθηκε η εκδήλωση χειρότερων καταστάσεων στο εσωτερικό της πυρηνικής οικογένειας, στην οποία τουλάχιστον ο ένας γονέας ήταν ανεύθυνος, ανώριμος, ανάξιος και ανίκανος. Αυτό σημαίνει ότι, όποιοι και να είναι οι λόγοι που

απομακρύνουν τους γονείς από τα παιδιά τους, οι παππούδες και ιδιαίτερα τα παιδιά προσπαθούν να δικαιολογούν τον πατέρα και τη μητέρα τους, μη επιρρίπτοντας ευθύνες στον χαρακτήρα ή στην ιδιοσυγκρασία τους, αλλά στο ότι στάθηκαν άτυχοι, μπροστά σε συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες να διατηρήσουν την οικογένειά τους. Με άλλα λόγια, για ένα παιδί η ενότητα της οικογένειάς του είναι πιο σημαντική από την προστασία της ζωής του, έστω κι αν το ίδιο πληρώνει το τίμημα της παραμονής του κοντά σε επιβλαβείς και επικίνδυνους γονείς.

Απ' την άλλη πλευρά οι παππούδες ως πιο ώριμοι και με εφόδιο την εμπειρία της ζωής, λειτουργώντας περισσότερο με τη λογική σε αντίθεση με τα παιδιά που βασίζονται στο συναίσθημα, κρίνουν αντικειμενικά σκεπτόμενοι, κατά πόσο ενδείκνυται και είναι σωστή η παραμονή των παιδιών με τους γονείς τους. Μερικές φορές εξάλλου, οι ίδιοι προβαίνουν οικειοθελώς σε μια τέτοια κίνηση ανάληψης των εγγονιών τους, παίρνοντας οι ίδιοι την πρωτοβουλία αυτή και παρεμβαίνοντας κατά κάποιον τρόπο στις αποφάσεις του ζευγαριού (τριγωνοποίηση). Αξίζει να επισημανθεί ότι, παρατηρήθηκε μεροληψία των παππούδων υπέρ του γονέα-παιδιού τους, αφού αυτοί συνήθιζαν να θεωρούν υπεύθυνο κυρίως τον γονέα με τον οποίο δεν είχαν συγγένεια εξ αίματος, ενώ ταυτόχρονα έβρισκαν διάφορες δικαιολογίες για τη στάση του γονέα-παιδιού τους.

6.10 Κίνητρα και παράγοντες παρώθησης των παππούδων να αναλάβουν τη φροντίδα-ανατροφή του εγγονιού τους

Τα εγγόνια αισθανόμενα την ανάγκη της αποδοχής των άλλων, θεωρούν πως οι παππούδες τους αναλαμβάνουν τη φροντίδα τους παρακινούμενοι από συναισθήματα αγάπης και όχι, γιατί απλά δεν θέλουν οι ίδιοι να τα απορρίψουν όπως έκαναν οι γονείς τους. Άλλωστε, μια ενδεχόμενη διπλή απόρριψη -δηλαδή αρχικά από τους γονείς και έπειτα από την υποκατάστατη πατρική και μητρική φιγούρα-, θα απέβαινε εξαιρετικά επιζήμια για την ισορροπία του ψυχισμού του παιδιού, κάτι που αποδείχθηκε και στην παρούσα έρευνα με την ύπαρξη τέτοιων περιπτώσεων.

Σε αρκετούς παππούδες, η απόφασή τους να δεχθούν την τοποθέτηση σε αυτούς παιδιών μιας προβληματικής οικογένειας, χωρίς να συνυπολογίζουν τις αντιξοότητες που τυχόν θα απορρεύσουν από αυτή, βασίζεται σε ανιδιοτελή και ανθρωπιστικά κίνητρα, σχετίζεται με τις ιδιαίτερες σχέσεις αγάπης που αναπτύσσονται μεταξύ παππούδων-γονέων/εγγονιών και έχει τις καταβολές της στη νοοτροπία της παραδοσιακής Ελληνικής εκτεταμένης οικογένειας. Μετά από την ορφάνια που μπορεί αρκετοί από τους παππούδες να έζησαν την περίοδο του πολέμου, δεν διανοούνταν καν την απομάκρυνση των παιδιών από τους ίδιους και την τοποθέτησή τους σε κάποια μορφή ιδρύματος. Σε αυτό συνηγορεί και η ύπαρξη του κοινωνικού ταμπού, ότι σε περίπτωση που εκλείπουν γονείς, τα πρόσωπα αυτά θα πρέπει να αντικαθίστανται από άλλα της ίδιας οικογένειας. Εκείνοι οι παππούδες που αναλαμβάνουν οικειοθελώς από αγάπη τα εγγόνια τους, είναι πιο συνειδητοποιημένοι από εκείνους που το κάνουν από υποχρέωση, γιατί αυτοί μετά έχουν θυμό μέσα τους και τους παίρνει χρόνο να το αποδεχτούν. Απλά χρειάζεται αλλαγή οπτικής γωνίας, έτσι ώστε να δίνεται έμφαση στην αγάπη και όχι στην υποχρέωση.

Οι παππούδες προκειμένου να αποφασίσουν, στρέφουν το βλέμμα τους είτε στα εγγόνια τους είτε στα παιδιά τους, προσπαθώντας να σώσουν τουλάχιστον τη μία από τις δύο γενιές, όποια δηλαδή θεωρούν πως έχει περισσότερες πιθανότητες να διασωθεί ή έχει μεγαλύτερη ανάγκη. Η αίσθηση της υποχρέωσης και του καθήκοντος για αυτούς, λοιπόν, έχει δύο όψεις, αφού προσπαθούν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο

να διασφαλίσουν την οικογενειακή συνέχεια. Οι παππούδες δεν μετανιώνουν για την απόφασή τους να αναλάβουν τα εγγόνια τους. Μιλούν περισσότερο για το πώς τα εγγόνια τους εξακολουθούν να τους αλλάζουν τη ζωή τους και για το ότι, επειδή έπρεπε να τα αναλάβουν, έπρεπε παράλληλα να προσαρμόσουν τη ζωή τους στη νέα κατάσταση, γιατί αυτό φαινόταν σύμφωνο με τις αρχές και τις αξίες τους. Αυτό δείχνει την βαθιά αφοσίωσή τους στην οικογένειά τους, υπηρετώντας την και αφιερώνοντας τον εαυτό τους σε αυτή. Οι ρόλοι τους είναι σαφώς καθορισμένοι. Αν μη τι άλλο, τα συγκεκριμένα άτομα υπήρξαν μάρτυρες πολλών αλλαγών και προσαρμογών στη ζωή τους, μετά την περίοδο της Κατοχής.

Ωστόσο δεν αποκλείεται, οι παππούδες ασυνείδητα να οδηγούνται σε μια τέτοια επιλογή -να περιέλθουν στον ρόλο του φροντιστή των εγγονιών τους- μετά από βαθύτερα κίνητρα οικογενειακής ανταποδοτικότητας. Δηλαδή, όπως ο μεγάλος βοηθάει τον μικρό, έτσι και ο μεγάλος, όταν μεγαλώσει ακόμα περισσότερο και είναι ανήμπορος, να βοηθείται από τον πιο νέο. Η ανταπόδοση αυτή είναι ίσως η μόνη που προσδοκούν οι παππούδες από τα παιδιά τους ή τα εγγόνια τους, σχετίζεται με το απώτερο μέλλον και ενέχει πολλές υποθέσεις. Δηλαδή μόνο εάν αυτοί μεγαλώσουν αρκετά, είναι ζωντανοί και ανήμποροι, θα ζητήσουν τη βοήθεια των μικρότερων γενεών, ενώ οι παππούδες στο εξωτερικό θέτουν ως προϋπόθεση την λήψη οποιουδήποτε είδους βοήθειας από οποιονδήποτε φορέα προκειμένου να αναλάβουν τα εγγόνια τους. Αυτό αποτελεί ένα πολύ βασικό σημείο, στο οποίο διαφέρουν οι Έλληνες παππούδες από εκείνους της Αμερικής.

Συνεπώς, η πρόκληση της ανατροφής των εγγονιών επηρεάζεται από παράγοντες, όπως η προσωπικότητα των παππούδων, οι αρχές και οι αξίες τους, οι προτεραιότητές τους, τα προσωπικά βιώματα και οι οικογενειακές συνθήκες (κατάσταση της υγείας, οικονομικό καθεστώς, κατάσταση της κατοικίας τους, αντοχές, δικαιώματα και υποχρεώσεις που τους παραχωρούνται, χρόνος που απαιτείται για το εγχείρημα, βοήθεια από άλλους οικογενειακούς, εκκλησιαστικούς και πολιτειακούς φορείς).

6.11 Προτίμηση από την πλευρά των γονέων και των παιδιών του προσώπου των παππούδων

Συμψηφίζοντας τις απόψεις των γονέων και των παππούδων καταδεικνύεται ότι, ο βαθμός εγγύτητάς τους παίζει κάποιον ρόλο στην απόφαση του πατέρα και της μητέρας να αναθέσουν τα παιδιά τους στους παππούδες. Όμως, δεν φαίνεται να συμβαίνει το ίδιο με την απόφαση των παππούδων να αναλάβουν τα εγγόνια τους, αφού αποδέχονται τις ευθύνες, έστω και αν δεν έχουν συχνή επαφή με τα ίδια και τους γονείς τους και παρότι μπορεί το αίτημα των γονέων να προέκυψε εντελώς ξαφνικά και απροειδοποίητα.

Η απόκτηση ενός παιδιού δεν συνεπάγεται αυτομάτως την ύπαρξη ή βελτίωση των σχέσεων των δύο γονέων με τους γονείς καθενός από αυτούς. Πάντως, όποιες και να ήταν οι σχέσεις των γονέων με τους παππούδες, εάν αυτοί επεδίωκαν να φέρνουν τα παιδιά τους σε επαφή με τους παππούδες τους, ο κανόνας είναι ότι και οι μεταξύ τους σχέσεις ήταν πάντα καλές. Οι σχέσεις των παππούδων τόσο με τα εγγόνια όσο και με τους γονείς αυτών διευκολύνονται σε μεγάλο βαθμό, εάν η απόσταση που παρεμβάλλεται ανάμεσα στις κατοικίες τους είναι περιορισμένη. Με άλλα λόγια, όσο πιο κοντά ζουν οι γονείς με τους παππούδες τόσο πιο στενές σχέσεις αποκτούν μεταξύ τους και τόσο πιο πιθανό είναι να βασιστούν επάνω τους για την προσωρινή ή πιο μόνιμη ανάθεση της επιμέλειας των παιδιών τους. Αλλά και τα παιδιά διευκολύνονται κατ' αυτόν τον τρόπο, επειδή η οικειότητα που έχουν

αποκτήσει με τους παππούδες τους τα εξυπηρετεί στην μετάβασή τους από τους γονείς στους παππούδες τους. Για τους γονείς οι οποίοι προβαίνουν στην κίνηση εναπόθεσης των παιδιών τους στους ηλικιωμένους γονείς τους, χωρίς να είχαν προηγουμένως πολύ συχνές επαφές μεταξύ τους, θα πρέπει να συντρέχουν εξαιρετικά επείγοντες και πιεστικοί λόγοι.

Αν και ούτε οι γονείς δεν μετανιώνουν για την απόκτηση των παιδιών τους, μερικοί θεωρούν ότι, ρόλος τους δεν είναι η εξασφάλιση της συνέχειας της ζωής των παιδιών τους, αλλά ότι αυτός περισσότερο περιορίζεται στο να κάνουν σωστή επιλογή αναφορικά με το πρόσωπο στο οποίο θα εναποθέσουν την ευθύνη αυτή. Ανάμεσα σε άλλους, λοιπόν, οι παππούδες επιλέγονται πρώτοι για λόγους συγγένειας εξ αίματος (α' βαθμού συγγένεια). Αυτοί όντας γονείς των γονέων, ο πατέρας και η μητέρα τους έχουν εμπιστοσύνη και απολαμβάνουν το συναίσθημα της ασφάλειας και της σιγουριάς. Τα παιδιά, βρισκόμενα σε καλά χέρια, θα μεγαλώσουν σωστά, όπως έγινε πρωτύτερα με τους ίδιους τους γονείς. Παράλληλα, δίνεται η δυνατότητα στους γονείς να έχουν πιο εύκολη πρόσβαση και πιο συχνή επικοινωνία με τα παιδιά τους, ενώ ταυτόχρονα ελέγχουν τους τρόπους διαπαιδαγώγησης που χρησιμοποιούν οι παππούδες. Σε αυτά μπορεί να προστεθεί και το γεγονός ότι, οι γονείς έχοντας μεγαλύτερη εξοικείωση με τους παππούδες προσφεύγουν σε μια τέτοια λύση για λόγους εξοικονόμησης χρημάτων. Έστω και από τους λιγοστούς γονείς που συμμετείχαν την έρευνα φάνηκε πως, σε καμία περίπτωση δεν θα άλλαζαν την επιλογή που έκαναν. Άλλοτε πάλι, όταν υπάρχουν άλλοι λόγοι (θάνατος, διαζύγιο, απόφαση δικαστηρίου), η επιλογή των προσώπων δεν είναι στα χέρια των γονέων, αλλά μπορεί να εναποτεθεί ακόμα και στην κρίση των ίδιων των παιδιών.

Από τις απαντήσεις που δόθηκαν λοιπόν, καταδείχτηκε ότι, έστω και αν οι γονείς δεν ήταν σε θέση να κρίνουν κάτι τέτοιο, θα το έκαναν εκ μέρους τους τα παιδιά. Αυτά επιλέγουν πάντα τους παππούδες τους, για λόγους που αφορούν την καλοσύνη της ψυχής τους και την ευγενική συμπεριφορά τους, και γενικά στοιχεία της προσωπικότητάς τους, καθώς επίσης επειδή συνδέονται με τους παππούδες τους με δεσμούς που πολλές φορές οι γονείς αδυνατούν να συνειδητοποιήσουν. Το να γινόταν μια διαφορετική επιλογή εκ μέρους των παιδιών, αυτό θα σήμαινε πως δεν τους αγαπούσαν και ότι δεν εκτιμούσαν τις θυσίες που εκείνοι είχαν κάνει για τα ίδια· κάτι ανάλογο, δηλαδή, με προδοσία. Εξάλλου, τα παιδιά δεν θα μπορούσαν να είχαν επιλέξει κάτι διαφορετικό, μετά από τα τόσα καλοπιάσματα και τα χατίρια που τους έκαναν οι παππούδες τους.

Επαναλαμβάνεται ότι, οι παππούδες αποτελούν την πρώτη επιλογή των παιδιών σε περίπτωση που απουσιάζουν οι γονείς τους και αμέσως μετά, σε περίπτωση που και αυτοί εκλείπουν, ακολουθούν οι θείοι και τα ξαδέλφια τους, ενώ σε καμία περίπτωση δεν επιλέγεται ο εγκλεισμός τους σε κάποιο ίδρυμα.

Τα παιδιά τα οποία υπάρχει πιθανότητα να παρεκκλίνουν της απόφασης αυτής που καταλήγει στους παππούδες, είναι εκείνα που βρίσκονται στην εφηβική ηλικία, επειδή εκεί είναι πιο μεγάλο και αισθητό το χάσμα των γενεών και εμφανίζεται η τάση να προτιμώνται άτομα τα οποία είναι πιο κοντά στη δική τους ηλικία και στα δικά τους ενδιαφέροντα. Οι παππούδες με τις πεπαλαιωμένες και αναχρονιστικές αντιλήψεις τους δεν μπορούν να κατανοήσουν τον τρόπο σκέψης των παιδιών ούτε να ακολουθήσουν τα εγγόνια τους στις δραστηριότητές τους ούτε να συμβιβαστούν με τις παρορμητικές αντιδράσεις που εκδηλώνουν τα παιδιά σ' αυτήν την ηλικία (τρόπο ένδυσης, εμφάνιση, συμπεριφορά, ποιότητα διασκέδασης, έξοδα, άτομα με τα οποία συναναστρέφονται, σχέσεις με το αντίθετο φύλο, ωράριο επιστροφής των παιδιών στην οικογενειακή κατοικία). Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, το διάστημα της εφηβείας των εγγονιών είναι το πιο δύσκολο κατά τη συμβίωσή τους με τους

παππούδες τους, επειδή εκεί παρατηρούνται τα μεγαλύτερα ρήγματα και δοκιμάζονται οι μεταξύ τους σχέσεις.

Σε περίπτωση που δημιουργηθούν τεταμένες σχέσεις ανάμεσα στις ακρινές γενεές, παράγοντα εξομάλυνσής τους αποτελεί η ευγνωμοσύνη και η αγάπη που τα ίδια τρέφουν στο πρόσωπο των παππούδων τους. Το ίδιο συναίσθημα της αγάπης ανταποδίδεται από τους παππούδες, αλλά πολύ πριν φτάσουν οι σχέσεις τους σε αυτό το ακραίο σημείο. Οι παππούδες προλαμβάνουν μια τέτοια κατάσταση, εφόσον οπισθοχωρούν εξαιτίας της αδυναμίας που τρέφουν για τα εγγόνια τους, των περιορισμένων αντιστάσεών τους και των μειωμένων επιπέδων ενέργειάς τους. Ο υπερβολικός έλεγχος και η μεγάλη αυστηρότητα των παππούδων απέναντι σ' ένα εγγόνι εφηβικής ηλικίας μπορεί να προκύψει στην περίπτωση, που οι παππούδες είχαν χάσει πιο πριν κάποιο παιδί τους. Η κακή εξέλιξη της ζωής του παιδιού τους μπορεί να αποτελέσει αφορμή για προσαύξηση του φόβου και της ανασφάλειάς τους για το εγγόνι τους. Γίνεται, δηλαδή, μεταβίβαση των αισθημάτων από τη μια γενιά στην άλλη.

Πέρα από αυτά, το συναίσθημα της αγάπης κυριαρχεί ανάμεσα στις δύο γενεές, γι' αυτό και τα παιδιά μετά από τη συμβίωσή τους με τους παππούδες τούς επιλέγουν είτε ως τα πρόσωπα με τα οποία θα ήθελαν να ζήσουν είτε ως εκείνα τα οποία αγαπούν στον μεγαλύτερο βαθμό είτε ως εκείνα στα οποία θα ήθελαν να μοιάσουν. Επειδή οι σχέσεις τους διαπνέονται από αγάπη εξ αρχής, αλλά και μετά ζουν από κοντά η μια γενιά την άλλη, σε συνδυασμό με την αναγνώριση της σωτηρίας που προέρχεται από την πλευρά των παππούδων τους, όλα αυτά συμβάλλουν στον επηρεασμό της κρίσης των παιδιών για τους παππούδες τους. Ασυνείδητα οι τελευταίοι καθαιρούν τους γονείς από τη θέση που είχαν στην καρδιά των παιδιών τους και την καταλαμβάνουν εκείνοι. Όμως, δεν ευθύνονται για αυτό οι παππούδες, αλλά οι ίδιοι οι γονείς με τις πράξεις τους.

6.12 Η εικόνα των γονέων όπως αντικατοπτρίζεται στα μάτια των εγγονιών, απόψεις τους σχετικά με τα συναισθήματα των γονιών τους προς αυτά και σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ γονέων-παιδιών-παππούδων

Η τοπική απόσταση των γονέων με τα παιδιά τους, εάν δεν μετριάζεται με το συναισθηματικό τους δέσιμο κατά τις προσωρινές τους επαφές στις οποίες αναζωπυρώνονται τα συναισθήματά τους, τότε αυξάνει το μέγεθος του ανοίγματος της ψαλίδας και επέρχεται ακόλουθα η συναισθηματική απόσταση μεταξύ τους. Οι περιοδικές και αραιές συναντήσεις των γονέων με τα παιδιά τους, τούς επιτρέπει να δείχνουν σε αυτά μόνο την καλή τους πλευρά, κάτι που τους εξυπηρετεί, γιατί το παιδί δημιουργεί μια εξιδανικευμένη εικόνα για αυτούς. Ωστόσο, οι παππούδες δεν πρέπει να σπεύσουν να διαλύσουν αυτή την εικόνα, επειδή τα εγγόνια θα στραφούν εναντίον τους. Η κακή πλευρά των γονέων θα αναδυθεί σταδιακά με τον χρόνο μέσα από τις προσωπικές συναντήσεις τους με τα παιδιά τους.

Όσο και αν τα παιδιά επιθυμούν διακαώς να πιστεύουν ότι, οι γονείς τους τα αγαπούν, οι πράξεις εκείνων άλλα αποδεικνύουν, οπότε αυτά δεν μπορούν να πείσουν ούτε το περιβάλλον τους για τα συναισθήματα των γονέων προς τα παιδιά τους, αλλά και πολύ περισσότερο αδυνατούν τα ίδια να πείσουν τον εαυτό τους. Γι' αυτό και πέφτουν σε αντιφάσεις όταν κάποιος τα ρωτά για τους γονείς τους. Πολλές φορές, στα λόγια τους συνειδητά ή ασυνείδητα αφήνουν να διαφανεί μια πικρία, ένας συγκεκαλυμμένος θυμός, ένα δριμύ «κατηγορώ» ή ακόμη μια υποβόσκουσα έχθρα για τον ένα ή/ και τους δύο γονείς. Παρόλα αυτά, κάθε παιδί έχει την ανάγκη να

αισθάνεται πως οι άλλοι και ιδιαίτερα οι γονείς του, το αγαπούν, επειδή αυτό το συναίσθημα του χαρίζει την ψυχική του ισορροπία.

Εάν οι γονείς εξακολουθήσουν να υφίστανται στις ψυχές των παιδιών τους, αυτό αποδίδεται από τα ίδια στην ευγνωμοσύνη τους που τα έφεραν στον κόσμο, στο ότι τους είχαν συνηθίσει και τους αγαπούσαν -ίσως γιατί έτσι πρέπει να κάνουν τα παιδιά-, αλλά και επειδή τους έκαναν τα χατίρια. Τα παιδιά αιτιολογούν την πεποίθηση για τα συναισθήματα αγάπης των γονιών που στρέφονται προς τα ίδια, με ποικίλους τρόπους· είτε επειδή τους το δείχνουν είτε επειδή τους το λένε. Τα σημάδια αγάπης, κατά την άποψη των παιδιών, είναι εμφανή στο πρόσωπο των γονέων, στα λεγόμενά τους, στις χειρονομίες, στη συναισθηματική προσφορά (αγκαλιές, χάδια και φιλιά) στις υλικές και στις γενικότερες παροχές τους (χρήματα, δώρα, άλλα προσωπικά αντικείμενα, εκπαίδευση, και στοιχεία απαραίτητα για την επιβίωση, όπως τροφή, ρουχισμό και στέγη) προς τα παιδιά τους, στη διαθεσιμότητα που δείχνουν απέναντί τους (ενδιαφέρον, φροντίδα, προστασία, προσφορά βοήθειας και ενασχόληση με αυτά, όπως π.χ. το παιχνίδι, κοινές βόλτες) και στις θυσίες στις οποίες υποβάλλονται χάριν εκείνων (εργασία σε άλλο τόπο).

Από τα παραπάνω προκύπτει και πάλι ότι, οι λόγοι για τους οποίους οι γονείς απουσιάζουν από τη ζωή των παιδιών τους βρίσκονται σε συνάρτηση και καθορίζουν τις σχέσεις που θα δημιουργηθούν ανάμεσα στα μέλη μιας οικογένειας. Αφενός οι γονείς χαρίζουν τη ζωή σε έναν άνθρωπο και εκεί που πάνε να του την στερήσουν, παραμελώντας το ή εγκαταλείποντάς το, εκεί σπεύδουν και παρεμβαίνουν οι διασώστες παππούδες τους με την ανάληψη της ανατροφής τους. Μέσα σε όλα αυτά, οι γονείς δεν συνδράμουν απλά στην σύσφιξη των σχέσεων των παππούδων με τα εγγόνια τους, αλλά και των παιδιών τους μεταξύ τους. Εκείνα, έχοντας απορριφθεί και από τους δύο γονείς τους, βασίζονται το ένα στο άλλο, γιατί πρώτα απ' όλα το ένα συμπονάει το άλλο.

Συνεπώς, οι παππούδες θυσιάζονται σε υπερθετικό βαθμό χάριν των εγγονιών τους, γεγονός που και τα ίδια αναγνωρίζουν, αν και οι ίδιοι οι παππούδες δεν προσμένουν κάτι από αυτά. Το μόνο που θα μπορούσε να αποπληρώσει τις θυσίες τους (απώλεια του ρόλου του παππού/της γιαγιάς, έλλειψη ενέργειας, παραμέληση της προσωπικής ζωής, μεγάλες οικονομικές δαπάνες), θα ήταν το να γίνονταν τα εγγόνια τους καλοί άνθρωποι. Σε αυτή την προσδοκία φαίνεται το μεγαλείο της μεγαλοψυχίας, της γενναιοδωρίας, της προσφοράς χωρίς προοπτική ανταπόδοσης και της άνευ όρων απόδοσης αγάπης στα εγγόνια τους.

Από μια άλλη οπτική γωνία, και τα ίδια τα παιδιά σώζουν τους παππούδες τους από την ανιαρή ενδεχομένως ζωή των γηρατειών τους, τους δίνουν χαρά και αισιοδοξία για τη ζωή και τους βοηθούν να ξεχνούν το δικό τους τέλος. Μπορεί τα παιδιά να φέρνουν τα πάνω-κάτω στη ζωή των παππούδων τους και να τους δημιουργούν πρόσθετα προβλήματα στις ήδη πιεσμένες συνθήκες ζωής τους, αλλά και οι δύο επωφελούνται από τη νέα κατάσταση, με τα παιδιά να είναι πιο ευνοημένα σε σύγκριση με τους παππούδες τους.

6.13 Σχέσεις-συνθήκες μέσα στην πυρηνική οικογένεια / Η ζωή του παιδιού πριν το αναλάβουν οι παππούδες του

Η θυσία των παππούδων και η διάσωση των εγγονιών συνδέεται με το διαταραγμένο περιβάλλον της οικογένειας καταγωγής των παιδιών. Αν και στις περισσότερες οικογένειες δεν αναφέρθηκαν οικογενειακά προβλήματα στην πρώην πυρηνική οικογένεια είτε γιατί όντως δεν υπήρχαν είτε γιατί το παιδί δεν έζησε μέσα σε αυτήν, παρόλα αυτά υπήρχαν περιπτώσεις στις οποίες η οικογενειακή ατμόσφαιρα

ήταν εξαιρετικά δυσμενής για την ανατροφή ενός παιδιού μέσα σ' αυτή. Βαρύ συναισθηματικό κλίμα μπορεί να προκύψει εξαιτίας των τεταμένων σχέσεων ανάμεσα σε ένα ζευγάρι, που τελικά καταλήγει στο διαζύγιο ή ακόμη, εξαιτίας ανεπίτρεπτων βιωμάτων που μπορεί να αποκτήσει ένα παιδί, ζώντας κοντά στους τοξικοεξαρτημένους γονείς του. Τα παιδιά συνηθίζουν να θάβουν στην ψυχή τους άσχημες μνήμες, αρνητικά συναισθήματα και δυσάρεστα βιώματα που αφορούν τους γονείς τους, κάτι σαν να θεωρούν ότι αυτά αποτελούν το κοινό μυστικό τους. Με άλλα λόγια, τα παιδιά αποθηκεύουν στη μνήμη τους μόνο τα ευχάριστα βιώματα που είχαν με τους γονείς τους, εξιδανικεύοντας κατά κάποιον τρόπο την κοινή ζωή τους.

Ένα παιδί θα φτάσει να ανασύρει και να εξωτερικεύσει τις άσχημες συνθήκες που επικρατούσαν στο εσωτερικό της οικογένειάς του ή να εξαπολύσει αρνητικούς χαρακτηρισμούς στους γονείς του, μόνο εάν πρόκειται για γεγονότα που δεν μπορούν να κρυφθούν ή εάν εκείνοι το έχουν πληγώσει σε πολύ μεγάλο βαθμό, οπότε εμμέσως επιθυμεί να πληγώσει το ίδιο εκείνους. Εξάλλου, τέτοιες καταστάσεις είναι δύσκολο να εξαλειφθούν, επειδή ένα παιδί αποτελεί πάντα την εικόνα της οικογένειάς του, γιατί ό,τι συμβαίνει στο εσωτερικό της αντανακλάται και στην κοινωνική ζωή των μελών της. Για παράδειγμα, η παραμέληση ή κακοποίηση ενός παιδιού δεν θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητη από τον κοινωνικό του περίγυρο.

Σύμφωνα με τη θεωρία του BOWLBY,¹ ένα παιδί, έστω και αν δέχεται έναν ορισμένο αριθμό φροντίδων από τη μητέρα του, επειδή αυτό διαισθάνεται την αρνητική και απορριπτική στάση της απέναντί του, το ίδιο ξεσπά σε κλάματα και σε γαστρεντερικές διαταραχές, στην προσπάθειά του να ανταποδώσει την απορριπτικότητα που δέχεται από εκείνη. Εάν η κατάσταση αυτή διαρκέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα, που συμπίπτει με την περίοδο που κανονικά θα έπρεπε να γίνει η προσκόλληση του παιδιού σε εκείνη, τότε δεν αποκλείεται, εάν δεν υπάρξει άλλο άτομο που θα παρέμβει για να την υποκαταστήσει, να εκδηλώσει αυτό μετέπειτα κάποια μορφή ψυχοσωματικής νόσου ή να αναπτύξει το συναίσθημα της ανασφάλειας.

Εκτός αυτού όμως, το παιδί δεν επηρεάζεται μόνο από τις άμεσες σχέσεις που έχει συνάψει με τους γονείς του. Το παιδί αποτελεί φορέα οποιωνδήποτε στερητικών και αρνητικών βιωμάτων και εμπειριών αποκτά κατά την επαφή του με τα άτομα του περιβάλλοντός του. Όσο πιο στενά συνδεδεμένα είναι εκείνα με το παιδί, τόσο πιο πολύ θα επηρεαστεί αυτό από τις επιδράσεις τους, έστω και αν αυτές δεν το αφορούν άμεσα (χρήση ναρκωτικών ουσιών από τους γονείς ή σεξουαλική δραστηριότητά τους με ποικίλους συντρόφους). Για παράδειγμα, τα παιδιά, που έχουν εκτεθεί σε ανάρμοστες σεξουαλικές σκηνές των γονέων τους μεταξύ τους ή με άλλους συντρόφους, μπορεί να εκδηλώσουν πρόωγη σεξουαλική δραστηριοποίηση.² Ακόμη και ο θάνατος των γονέων είναι λιγότερο επώδυνος για ένα παιδί -εάν βρεθεί μέσα σε κατάλληλο περιβάλλον αποφόρτισης-, συγκριτικά με τα άσχημα βιώματα που θα αποκτήσει κατά την επαφή του με τους γονείς του, εάν οι μεταξύ τους σχέσεις είναι δυσαρμονικές και εκρηκτικές, γιατί στην πρώτη περίπτωση εξιδανικεύει την εικόνα τους, ενώ στη δεύτερη οι ίδιοι την αλλοιώνουν.

Το να γίνει ένα παιδί μάρτυρας ενός τραγικού συμβάντος (π.χ. θάνατος), ενώ αυτό είναι κάτι που το τραυματίζει, ωστόσο γίνεται μία φορά και συνήθως οι προηγούμενες σχέσεις μέσα στην οικογένεια ήταν αρμονικές πριν το περιστατικό. Τα συναισθήματά του και οι αντιδράσεις του είναι εξαιρετικά έντονα, αλλά σταδιακά

¹ Βλ. σχετικά Α' Μέρος, κεφάλαιο 2, 2.1 "ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΟΛΛΗΣΗΣ " ΤΟΥ JOHN BOWLBY (ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ: ADLER, BANDURA, ERIKSON, SPITZ ΚΑΙ WINNICOTT).

² DE TOLEDO & ELDER-BROWN: ό.π., 1995, p.73 & 80.

καταλαγιάζουν και μειώνεται η έντασή τους καθώς απομακρύνεται χρονικά από το συγκεκριμένο γεγονός. Αυτό θα μπορούσε να παρουσιαστεί παραστατικά με μία καμπύλη, που είναι μεγάλη και σταδιακά αποσβένει. Οι συνεχείς, όμως, και επαναλαμβανόμενες εμπειρίες του με υποτιθέμενα λιγότερο τραυματικά γεγονότα (π.χ. συγκρούσεις γονέων), επειδή ακριβώς έχουν μεγάλη διάρκεια και συχνότητα εμφάνισης, το παιδί δεν έχει εξίσου μεγάλες αντιστάσεις με έναν μεγάλο άνθρωπο να τις αντιμετωπίσει. Αυτές στοιβάζονται, αποκτούν μεγαλύτερη συσσωρευμένη δύναμη και του προκαλούν πιο βαθιές πληγές, οι οποίες το οδηγούν σε αντικοινωνικές αντιδράσεις, ακόμη και σε μορφές παραβατικής συμπεριφοράς.¹ Δηλαδή, τα συναισθήματά του και οι αντιδράσεις του είναι έντονες· όχι βέβαια όπως σε ένα απροσδόκητο γεγονός, αλλά διατηρούνται σε αμείωτο βαθμό όσο το παιδί παραμένει κοντά στην εστία που τις προκαλεί. Αυτό θα μπορούσε να το φανταστεί κάποιος ως μια ευθεία γραμμή σε μια γραφική παράσταση ή να το παραλληλίσει με τη φωτιά, που όταν της προσθέτουν συνεχώς ξύλα, η φλόγα της παραμένει άσβεστη. Σε περίπτωση που οι τραυματικές εμπειρίες αφορούν το ίδιο το παιδί, αυτό επαυξάνει τη δράση τους επάνω του. Η αυταρχικότητά, η σκληρότητα και ο δεσποτισμός ενός γονέα είναι υπεύθυνα για τις αντιδράσεις της απομόνωσης, της εσωστρέφειας και της υποτακτικότητας σε ένα παιδί, καθώς επίσης για την εκδήλωση συναισθημάτων κατωτερότητας και ανασφάλειας σε αυτό.

Η διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά τους δεν σχετίζεται με το φύλο τους, αλλά περισσότερο με την ιδιοσυγκρασία των παιδιών, την ηλικία τους και τη βιολογική τους σχέση με τους γονείς. Τα μικρότερα παιδιά, όντας εξαρτημένα από τους γονείς τους, ή τα παιδιά που έχουν στις φλέβες τους το ίδιο αίμα με εκείνο που κυλάει στον γονέα τους, έχουν καλύτερες σχέσεις με τους γονείς σε σχέση με τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας που θα αντιδράσουν, εάν δουν κάτι που δεν τους αρέσει μέσα στην οικογένεια τους, ή σε σχέση με εκείνα τα παιδιά που έχουν προκύψει από άλλον σύντροφο.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι, όταν ένα παιδί μετακομίζει από μια δυσαρμονική οικογένεια στην ισορροπημένη κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια των παππούδων του, οι διαφορές που επισημαίνονται από το ίδιο και από τους ανθρώπους με τους οποίους συναναστρέφεται, είναι πλείστες, ορατές και αδιαμφισβήτητες. Γι' αυτό και όλα τα εγγόνια νιώθουν πλήρως ικανοποιημένα από τη συμβίωσή τους με τους παππούδες.

6.14 Αποχωρισμός του παιδιού από τους γονείς και αντιδράσεις της μιας και της άλλης πλευράς

Αναφορικά με τον αποχωρισμό των παιδιών από τους γονείς τους, ο γονέας εκείνος που εξακολουθεί να παραμένει με την οικογένεια καταγωγής του και τα παιδιά του δημιουργώντας εκτεταμένη οικογένεια, ουσιαστικά είναι και ο ίδιος εξαρτημένος από τους γονείς του είτε λόγω κάποιας ασθένειας, ψυχικής, πνευματικής ή σωματικής είτε για λόγους οικονομικούς. Ως προς τους άλλους γονείς, η ηλικία που έχει ένα παιδί όταν τους αποχωρίζεται, η ιδιοσυγκρασία του και ο βαθμός συνειδητότητάς του, καθορίζουν αποφασιστικά τον τρόπο με τον οποίο αυτό θα αντιδράσει τη στιγμή του αποχωρισμού.

Ορισμένα παιδιά απαντούν ότι δεν θυμούνται τον αποχωρισμό, αφού ήταν μικρά ηλικιακά όταν αποκόπηκαν από τον πατέρα και τη μητέρα τους. Έστω κι αν ένα παιδί είναι μεγαλύτερο σε ηλικία και μπορεί να συνειδητοποιεί τις καταστάσεις

---

¹ RUTTER: ό.π., 1979, p.151.

που εκτυλίσσονται στο περιβάλλον του, μπορεί με την παρέλευση των ετών να αποσβέσει τελείως από τη μνήμη του το δυσάρεστο γεγονός του αποχωρισμού των γονέων του, ιδιαίτερα όταν είναι εξαιρετικά τραυματικό για το ίδιο. Διαφορετικά, επιλέγει να μην το ανασύρει από τη μνήμη του σε καμία φάση της μετέπειτα ζωής του. Η μόνη περίπτωση να μην έχει επισφραγιστεί στη μνήμη ενός παιδιού η μόνιμη απομάκρυνση από τους γονείς του, αφορά τα παιδιά εκείνα που έχουν εξαρτημένους γονείς, επειδή εκείνοι με τα συνεχή πισωγυρίσματά τους, δεν συντελούν στην αποτύπωση μιας συγκεκριμένων στιγμών ως την τελευταία που έζησαν μαζί ως οικογένεια.

Παγιωμένες καταστάσεις στο εσωτερικό της πυρηνικής οικογένειας, όπως για παράδειγμα κάποια εξάρτηση των γονέων ή κάποια μακροχρόνια ασθένειά τους, δίνουν τον χρόνο στο παιδί να συμβιβαστεί με την ιδέα, ότι μπορεί οι γονείς του να εκλείψουν και οριστικά από τη ζωή του. Σε αντίθεση με το διαζύγιο που οι γονείς ήταν πάντα μαζί στην οικογενειακή εστία, στις περιπτώσεις των μακροχρόνια ασθενών ή των εξαρτημένων γονέων, επειδή το πήγαινε έλα τους είναι συνεχές -των πρώτων από τα νοσοκομεία στο σπίτι και των δεύτερων από άγνωστο τόπο κατοικίας στο δικό τους σπίτι-, τα παιδιά δεν αποσβήνουν την εικόνα των γονέων τους, αλλά αρχίζουν σιγά-σιγά να συνηθίζουν την απουσία τους. Οι ήπιες αντιδράσεις των εγγονιών μπορεί να σχετίζονται με το γεγονός ότι, δεν κατάλαβαν πως θα αποχωρίζονταν μόνιμα τους γονείς τους.

Ένα παιδί θα αντιδράσει πιο ήπια, ίσως ακόμη και με ένα συναισθηματικό μούδιασμα ή κενό, εάν είναι σε μεγάλη ηλικία και ο αποχωρισμός από τους γονείς του έρθει ως η κατάληξη μιας πιο μακροχρόνιας κατάστασης π.χ. θάνατος μετά από μια πολυετή ασθένεια. Στην περίπτωση αυτή, το παιδί και οι γύρω του έχουν βιώσει το συναίσθημα του πένθους αργά και σταδιακά με την παρέλευση κάποιου χρόνου. Εξάλλου, ο θάνατος είναι μη αναστρέψιμος και οριστικός, οπότε ιδίως τα παιδιά το παίρνουν απόφαση. Στη συγκεκριμένη κατάσταση ο πόνος έρχεται μονομιάς στα άτομα του περιβάλλοντος του θανόντος, ενώ αντίθετα, όταν είναι συχνές οι επανεμφανίσεις των γονέων, αυτές υποβάλλουν τα παιδιά σε συνεχείς προσαρμογές και στο αίσθημα της αβεβαιότητας. Ο πόνος έρχεται τμηματικά και δεν επιτρέπει στα παιδιά να κλείσουν τις ψυχολογικές πληγές τους, αφού μέχρι να ιαθούν αυτές με το πέρασμα του χρόνου, οι γονείς κάνουν και πάλι την εμφάνισή τους στο προσκήνιο.

Δεν αποκλείεται ωστόσο, ένα παιδί να πληγωθεί εξίσου από ένα ξαφνικό γεγονός και από μια παγιωμένη κατάσταση, επί παραδείγματι ο αιφνίδιος θάνατος ενός γονέα ή η οριστική απομάκρυνση - μετοίκησή του μετά το διαζύγιο, έστω κι αν είχαν προηγηθεί διαταραγμένες ενδοοικογενειακές σχέσεις. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις το παιδί θα είναι πάντα απροετοίμαστο ψυχολογικά να δεχτεί μια τέτοια αλλαγή της οικογενειακής του κατάστασης. Η ζωή ενός παιδιού μέσα σε ένα βεβαρημένο οικογενειακό περιβάλλον μπορεί να του γίνει συνήθεια και να προσαρμοστεί, δηλαδή να το θεωρεί δεδομένο, οπότε έστω και αν η εν λόγω κατάσταση αλλάξει με την αποχώρηση του ενός γονέα, αυτό δεν καθησυχάζει το παιδί, αλλά και του προκαλεί μεγαλύτερο άγχος, επειδή η αποστέρηση του ενός γονέα του μπορεί να προμηνύει και χειρότερα γεγονότα. Για ένα παιδί είναι αρκετή η παρουσία των γονέων του κοντά του, έστω και αν οι μεταξύ τους σχέσεις δεν είναι αρμονικές και παρότι μπορεί να πρόκειται για γεγονός που επηρεάζει ακόμη και το ίδιο.

Τα υπόλοιπα παιδιά, έστω κι αν θυμούνται τις αντιδράσεις τους αναφορικά με τη στιγμή του αποχωρισμού, είτε τις θυμούνται διαφοροποιημένες εάν αυτές ήταν άσχημες είτε προσπαθούν ασυνείδητα να αποκρύψουν τις πραγματικές. Η συγκεκριμένη διαπίστωση προέκυψε μετά από την ασυμφωνία που παρατηρήθηκε

ανάμεσα στις απαντήσεις των ίδιων και των παππούδων τους. Αν και μερικά από τα παιδιά αυτά μπορεί να ήταν μικρά όταν συνέβη το εν λόγω συμβάν, αναφέρουν ότι, θυμούνται την προσωπική τους αντίδραση. Το γεγονός αυτό μπορεί να ερμηνευτεί με δύο τρόπους: Είτε η αποχώρηση έχει τόσο μεγάλη δύναμη ώστε εγχαράσσεται στο μυαλό και στην ψυχή ενός παιδιού είτε εκείνο μεγαλώνοντας σχηματοποιεί στο μυαλό του μια εικόνα και για το πώς θα μπορούσε ή θα έπρεπε να ήταν η αντίδρασή του εκείνη τη στιγμή.

Έτσι εξηγείται εξάλλου, η τάση τους να αναφέρουν πιο έντονες αντιδράσεις από εκείνες που πραγματικά εκδήλωσαν· ότι δηλαδή, αντέδρασαν με κλάματα και θυμό, απαιτώντας την επιστροφή των γονιών τους, ότι αρνούνταν στην αποδοχή και συναίνεση της απόσπασής τους από εκείνους ή ότι ήταν αναστατωμένα τη στιγμή του αποχωρισμού και είχαν ανησυχία και εκνευρισμό. Πιο πιθανή, πάντως, είναι η παραπάνω δεύτερη εκδοχή. Αυτό που παρατηρήθηκε ήταν ότι, όταν οι αντιδράσεις των παιδιών ήταν έντονες σύμφωνα με τις απαντήσεις των παππούδων, αυτά δεν τις ανέφεραν. Όποιες εκείνα ανέφεραν, οι παππούδες τους τις παρουσίαζαν ως πιο ήπιες. Βέβαια, οι παππούδες ως αντικειμενικοί παρατηρητές δεν θα μπορούσαν να ήξεραν πώς ένιωθαν τα εγγόνια τους στην πραγματικότητα, αλλά από την άλλη δεν θα είχαν λόγους να αναφέρουν αντιδράσεις διαφορετικές από όσες παρατήρησαν.

Συμπερασματικά, οι αντιδράσεις των παιδιών είναι ανάλογες με τις περιστάσεις που τα αποστερούν από τους γονείς τους. Στα παιδιά των μεταναστών γονέων, επειδή εκείνα καταλαβαίνουν ότι η απομάκρυνση των γονέων τους γίνεται για το καλό όλης της οικογένειας, οι αντιδράσεις τους είναι πιο συγκρατημένες. Οι αντιδράσεις των παιδιών των οποίων οι γονείς τους φτάνουν στο διαζύγιο, ενέχουν τη μορφή της λύτρωσης, σε περίπτωση που είχαν προηγηθεί στην οικογένεια πολλές και επαναλαμβανόμενες αρρωστημένες οικογενειακές συνθήκες· εκτός κι αν ήταν τόσο δεμένα με τους γονείς τους, οπότε δεν αποδέχονται τον χωρισμό τους από εκείνους. Τα παιδιά των ναρκομανών γονέων, το πιο πιθανό είναι ότι, δεν αντιλαμβάνονται ποιά ακριβώς ήταν η στιγμή που αποχωρίστηκαν οριστικά τους γονείς τους. Πάντως, στα περισσότερα παιδιά δεν εκδηλώνονται αντιδράσεις, επειδή συνήθως αποχωρίζονται τους γονείς τους όταν ακόμη έχουν βρεφική ηλικία.

Όταν τα παιδιά ερωτώνται για τις αντιδράσεις που είχαν οι γονείς τους τη στιγμή που τα αποχωρίστηκαν, έστω και αν τα ίδια ήταν μικρά όταν αυτό συνέβη και δεν ήταν πιθανόν να θυμούνται, παρόλα αυτά απαντούν προβάλλοντας τις δικές τους σκέψεις και τα δικά τους συναισθήματα, ή κάνοντας υποθέσεις βάσει των όσων έχουν ακούσει από το περιβάλλον τους. Από την άλλη πλευρά, οι παππούδες αντικρίζουν τις αντιδράσεις των γονέων με πιο κριτικό βλέμμα, αφού συνήθως αναφέρουν ότι, οι γονείς δεν έχουν ιδιαίτερες αντιδράσεις και παραμένουν ασυγκίνητοι, απαθείς και αδιάφοροι προς τα παιδιά τους. Οι ελάχιστες εξαιρέσεις αφορούν τους γονείς εκείνους που ήταν υποχρεωμένοι να αποκοπούν από τα παιδιά χωρίς τη θέλησή τους.

Την ίδια υποκειμενική σκοπιά με τα εγγόνια συνηθίζουν να κρατούν οι παππούδες, όταν ερωτώνται για τις αντιδράσεις των γονέων κατά την περίοδο της απουσίας τους. Δηλαδή είτε κάνουν υποθέσεις είτε βγάζουν από μόνοι τους συμπεράσματα κρίνοντας από την προηγούμενη στάση των γονέων απέναντι στα παιδιά τους. Η αδιαφορία που μπορούν να επιδείξουν οι γονείς για τα παιδιά τους έχει διττό νόημα, αφού από τη μια μπορεί να έχουν υπερβολική εμπιστοσύνη στους ηλικιωμένους γονείς τους, ενώ από την άλλη, μπορεί όντως να μην τους ενδιαφέρει καν η ζωή των παιδιών τους και των δικών τους γονιών. Τα όρια μεταξύ αυτών των δύο στάσεων των γονέων είναι συγκεχυμένα. Αλλά και στο ενδιαφέρον που δείχνουν μερικοί από αυτούς υπάρχουν πολλές διαβαθμίσεις: Από μειωμένο και περιστασιακό

έως πραγματικό, ουσιώδες και υπερβολικό. Η κοινωνικά διαδεδομένη αντίληψη την οποία επανέλαβαν κάποιες γιαγιάδες, ότι κάθε μάνα φροντίζει και πονάει το παιδί της, δεν βρίσκει εφαρμογή σε αρκετές οικογένειες, οπότε οι παππούδες περνούν στο αμέσως επόμενο βήμα, στην αποδοκιμασία και επίκριση των γονέων ή στην απόδοση δικαιολογιών για χάρη τους, ανάλογα με τον λόγο απουσίας των γονέων και την ποιότητα συγγενειάς τους (εξ αίματος ή αγχιστείας).

6.15 Αντιδράσεις-συμπεριφορά των γονέων και των παιδιών μετά από τον μεταξύ τους χωρισμό

Τα εγγόνια όταν ερωτώνται για το ίδιο ζήτημα της μετέπειτα αντίδρασης των γονέων τους, μερικά από αυτά δεν απαντούν, για λόγους απόσβεσης των αρνητικών βιωμάτων με τους γονείς τους, απουσίας των μεταξύ τους επαφών ή της απουσίας μνήμης τους λόγω της μικρής ηλικίας τους. Κάποια άλλα, αντί των πραγματικών αντιδράσεων των γονέων, αναφέρουν τις δικές τους ελπίδες και προσδοκίες για το πώς θα έπρεπε να ήταν στην ουσία η συμπεριφορά εκείνων απέναντί τους. Δεν αποκλείεται πάντως, οι γονείς όντως να είχαν καλή συμπεριφορά απέναντι στα παιδιά τους, να τα επιθυμούσαν και να στεναχωριόντουσαν γι' αυτά. Αξίζει να σημειωθεί ότι, τη συμπεριφορά αυτή διέβλεπαν περισσότερο τα παιδιά στο πρόσωπο των μητέρων τους. Όπως ειπώθηκε και νωρίτερα, τα παιδιά έχουν ανάγκη να αισθάνονται ότι, ακόμα και όταν οι γονείς τους απουσιάζουν με δική τους υπαιτιότητα, εξακολουθούν να τους λείπουν τα ίδια, αλλά είναι παράλληλα ήρεμοι στη ζωή τους.

Και οι δύο πλευρές, παππούδες και εγγόνια συμφωνούν ότι, οι γονείς είναι ήρεμοι, ήσυχοι και ασφαλείς μετά την απομάκρυνση των παιδιών τους από εκείνους, είναι άνετοι, χαλαρωμένοι και ευχαριστημένοι, νιώθουν ανακούφιση και ικανοποίηση. Κάποιοι άλλοι υποφέρουν μέσα τους πάρα πολύ, νιώθουν εσωτερική ένταση, διανύουν μια περίοδο «πένθους» και έχουν ένα έντονο συναίσθημα νοσταλγίας, στεναχώρια και μελαγχολία. Αντιδρούν με τόνο καταθλιπτικό, είναι σαν να έχουν μαραζώσει, έχουν αγωνία-ανησυχία-αναστάτωση-άγχος-νευρικότητα-βρίσκονται σε διέγερση- αισθάνονται έξαψη και ταραχή-υπερένταση, βασανίζονται με αισθήματα ενοχής και φόβου και μερικοί μάλιστα φτάνουν να γίνονται κλειστοί, εσωστρεφείς, ενώ σπαράζονται από μόνωση.

Σε πιο μικρό ποσοστό αναφέρονται κάποιες άλλες αντιδράσεις που είτε τις εκδηλώσαν ο πατέρας ή/και η μητέρα είτε τις ανέφεραν οι παππούδες και τα εγγόνια. Αυτές ήταν: Απάθεια-αδιαφορία-δεν τον/την ένοιαζε για το παιδί, έχασε το ενδιαφέρον για εκείνο, παραιτήθηκε από πατέρα/μητέρα και προσαρμόστηκε στη νέα κατάσταση, είχε εκρήξεις οργής είχε καταστροφική και αυτοκαταστροφική συμπεριφορά (ευέξαπτος/η, εκνευριζόταν εύκολα, επιθετικός/ή), έγινε απαιτητικός/ή, ανικανοποίητος/η, δεν αποζητούσε το παιδί του/της, αλλά γκρίνιαζε με το τίποτε, ήταν άτονος/η και δεν ενδιαφερόταν για τίποτε, ενώ για ελάχιστους γονείς αναφέρθηκε ως πραγματικό γεγονός και από τις δύο πλευρές, οι απόπειρες αυτοκτονίας που είχε κάνει ο πατέρας ή η μητέρα.

Το γεγονός ότι οι αρνητικές αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν αναφέρθηκαν σε πιο μικρή συχνότητα, δείχνει πως οι περισσότεροι γονείς έστω και αν είχαν μετανιώσει έως ένα σημείο και ένιωθαν ενοχές για τον αποχωρισμό τους από τα παιδιά τους, απ' την άλλη πλευρά είχαν επαναπαυτεί στη νέα κατάσταση και ήταν ήρεμοι.

Σε ό,τι αφορά τις αντιδράσεις των εγγονιών κατά την απουσία των γονέων τους, μετά από διασταυρώσεις που έγιναν στις απαντήσεις και των τριών γενεών, φάνηκε ότι, τα παιδιά δεν παρουσίαζαν κάποια ιδιαίτερη συμπεριφορά και η ζωή τους κυλούσε φυσιολογικά. Τα εγγόνια ήταν ήρεμα, ήσυχα και ασφαλή, χαλαρωμένα και

ευχαριστημένα και ένιωθαν άνεση, ανακούφιση και ικανοποίηση ζώντας με τους παππούδες τους. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί για μερικά από τα παιδιά, από το γεγονός ότι, δεν βίωσαν την έννοια του αποχωρισμού, αφού από τις πρώτες κιόλας μέρες της ζωής τους βρίσκονταν κάτω από την αποκλειστική φροντίδα των παππούδων τους ή ότι εκείνοι λειτουργούσαν ως ασπίδα προστασίας, απορροφώντας τους κραδασμούς από την έλλειψη των γονέων, οπότε δεν τα ένοιαζε για τον έναν ή/και τους δύο γονείς τους. Το ότι είναι ήσυχα και εύκολα παιδιά, δεν σημαίνει πως δεν έχουν ψυχικά σημάδια ή πως έχουν λιγότερα από εκείνα που το εκδηλώνουν. Το ίδιο ανησυχητική είναι η στάση τους όταν συμπεριφέρονται ως μικρομεγάλοι, εξαιτίας της υπερβολικής ωριμότητας και της υποτακτικότητάς τους ή όταν είναι αποτραβηγμένα, απομονωμένα και ντροπαλά, ενώ κανονικά θα έπρεπε να συμπεριφέρονταν ανάλογα με το εξελικτικό τους επίπεδο ως παιδιά.¹

Αντίθετα, υπήρχαν μορφές συμπεριφορών των παιδιών, τις οποίες το περιβάλλον τους τις εκλάμβανε ως φυσιολογικές, παρότι τα εγγόνια είχαν εκρήξεις οργής και είχαν αυτοκαταστροφική και καταστροφική συμπεριφορά (έγιναν ευέξαπτα και επιθετικά, εκνευρίζονταν εύκολα), είχαν αγωνία, ανησυχία, αναστάτωση, άγχος, νευρικότητα, βρίσκονταν σε διέγερση, αισθάνονταν έξαψη και ταραχή-υπερένταση, έχασαν το ενδιαφέρον τους για τους γονείς τους, παραιτήθηκαν από παιδί τους και προσαρμόστηκαν στη νέα κατάσταση. Εντούτοις, η στάση τους αυτή κρατήθηκε ως ένα μέτρο και άγγιξε τα όρια της απάθειας και της αδιαφορίας σε μικρό ποσοστό. Κατά τα άλλα, υπόφεραν μέσα τους πάρα πολύ-ένιωθαν εσωτερική ένταση, έγιναν απαιτητικά, ανικανοποίητα και είχαν στεναχώρια-μελαγχολία. Αντιδρούσαν με τόνο καταθλιπτικό, ήταν σε κατάσταση μαρασμού, δεν αποζητούσαν τους γονείς τους, αλλά γκρίνιαζαν με το τίποτε, ήταν άτονα και δεν ενδιαφέρονταν για τίποτα, διένυαν μια περίοδο «πένθους» και είχαν ένα έντονο συναίσθημα νοσταλγίας, έγιναν κλειστά, εσωστρεφή, σπαράζονταν από μόνωση, ήθελαν να μένουν μόνα τους και βασανίζονταν με αισθήματα ενοχής και φόβου. Κανένα από τα παιδιά δεν αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει, αν και σε μια περίπτωση η γιαγιά ανέφερε πως, το παιδί είχε εκδηλώσει τέτοια πρόθεση. Πέρα από αυτά, ένα παιδί εκδήλωσε φοβία για ένα χαρακτηριστικό στοιχείο που υπήρχε στον γονέα του, γεγονός που οφείλεται στο ότι εκείνος το απέρριψε. Δηλαδή, το παιδί γενέκευσε και στα υπόλοιπα πράγματα και καταστάσεις την φοβία που είχε αποκτήσει για τον γονέα του.

Συνολικά, 22 από τα 33 παιδιά εκδήλωσαν κάποιου είδους αντίδραση που μπορεί να διέφερε σε ποιότητα, ένταση και διάρκεια, ξεκινώντας από την αναζήτηση τουλάχιστον του ενός γονέα έως τη σωματοποίηση της εσωτερικής έντασης ή την αναφορά της επιθυμίας για αυτοκτονία. Οι συμπεριφορές που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως παθογενείς, εκδηλώθηκαν σε 16 από τα 33 παιδιά και αφορούσαν σε: εκδήλωση πυρετού την πρώτη ημέρα κάθε φορά που έφευγε ο γονέας, προβλήματα ύπνου² (όπως π.χ. εφιάλτες, αγωνία, αδυναμία να κοιμηθούν μόνα τους,

¹ DE TOLEDO & ELDER-BROWN: ό.π., 1995, p.73.

² Οι διαταραχές ύπνου, όπως συχνές αφυπνίσεις ή δυσκολία ενός παιδιού να αποκοιμηθεί, μπορεί να οφείλονται στο αίσθημα της ανασφάλειας που προκύπτει, λόγω αλλαγών του περιβάλλοντος του ή δυσάρεστων εμπειριών και γεγονότων μέσα σε μια διαταραγμένη οικογενειακή ατμόσφαιρα. Αυτές μπορούν να ξεπεραστούν, εάν το παιδί έχει κοντά του ένα σταθερό σημείο αναφοράς, όπως οι παππούδες του. Οι φόβοι και η ανασφάλεια των παιδιών κατευθύνονται προς τους παππούδες, μήπως χάσουν και αυτούς, όπως έχασαν τους γονείς τους, γι' αυτό και εκδηλώνουν φόβους για το σκοτάδι, προβλήματα ύπνου και συμπεριφορά προσκόλλησης. DE TOLEDO & ELDER-BROWN: ό.π., 1995, p.78 81 & 82-3.

πετάγονταν, φώναζαν ή αναστέναζαν στον ύπνο τους), άρνηση βρώσης¹, εσωστρέφεια και αποκοπή από το περιβάλλον, υπερκινητικό σύνδρομο², ζωηρή συμπεριφορά ακόμη και με ζημιές, βλασφημίες, φωνές, άσχημες αντιδράσεις, αντίθεση σε ό,τι υποδεικνυόταν στο παιδί και μη αποδοχή παρατηρήσεων, έντονος θυμός³ και άρνηση συνομιλίας με τους γονείς⁴, οξυθυμία, απότομα νεύρα σε έντονο βαθμό, εκδήλωση εκρηκτικών αντιδράσεων, βιαιότητα, καταστροφική / αυτοκαταστροφική συμπεριφορά και επιθυμία για αυτοκτονία.

Όλες αυτές οι συμπεριφορές μπορεί να ήταν εσκεμμένες και να αποτελούσαν μια απεγνωσμένη προσπάθεια του παιδιού να προσελκύσει επάνω του την προσοχή των προσώπων του περιβάλλοντός του και να αναστρέψει την απόφαση των γονέων του να το εγκαταλείψουν. Εξάλλου, κατά την πεποίθηση των παιδιών, η μη αντίδρασή τους με την προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες, θα ήταν δείγμα προς τους γονείς πως τα ίδια δεν τους είχαν πλέον ανάγκη. Επίσης, οι συμπεριφορές αυτές ερμηνεύονται από το γεγονός ότι, τα παιδιά μπορεί να μην είχαν μάθει να ζουν μέσα σε όρια και κάτω από περιορισμούς στην πυρηνική τους οικογένεια, οπότε στις προσπάθειες των παππούδων να περιχαρακώσουν τη δράση τους, αυτά αντιδρούσαν.

Ίσως πάλι, τα παιδιά να συμπεριφέρονταν στο περιβάλλον τους με τον τρόπο που πίστευαν πως είχαν συμπεριφερθεί κάποια άτομα του περιβάλλοντός τους, όπως για παράδειγμα οι γονείς. Από μια άλλη οπτική γωνία, θα μπορούσαν αυτές οι αντιδράσεις να ήταν αποτέλεσμα της γενίκευσης του φόβου εγκατάλειψης ακόμη και από τους παππούδες. Με άλλα λόγια, τα παιδιά προβάλλοντας τις ανασφάλειές τους στους παππούδες, αντιδρούσαν άσχημα στην αρχή, δοκιμάζοντας τα όρια αντοχής των παππούδων τους, προκειμένου να διαπιστώσουν πόσο αντέχουν οι παππούδες μέχρι να τα διώξουν, όπως έκαναν άλλωστε και οι γονείς τους. Τέτοιου είδους συμπεριφορές των παιδιών παύουν να υφίστανται, όταν οι παππούδες κερδίσουν την εμπιστοσύνη τους. Γι' αυτόν τον λόγο, στις περιπτώσεις ορισμένων παιδιών, οι παππούδες και γιαγιάδες διαβεβαίωσαν ότι, τα εγγόνια τους επανήλθαν στη φυσιολογική τους κατάσταση, αφού συνήθισαν με τη νέα κατάσταση, προσαρμόστηκαν και ηρέμησαν.

Στα παιδιά καθρεφτίζεται η αδυναμία τους να αντιδράσουν προκειμένου να αλλάξουν την πορεία της ζωής τους, καθώς επίσης, διαφαίνονται τα σχηματισμένα κοινωνικά πρότυπα που έχουν εσωτερικεύσει κατά την επαφή τους με τον κοινωνικό τους περίγυρο. Θα μπορούσε λοιπόν να ειπωθεί ότι, η συμπεριφορά τους τις περισσότερες φορές επηρεάζεται από τα κοινωνικά σχόλια του περιβάλλοντός τους. Για παράδειγμα, ένα παιδί εάν τοποθετηθεί σε κάποιο ίδρυμα, αυτό σημαίνει για το ίδιο, πως έχει δεχτεί διπλή απάρνηση και απόρριψη από τους γονείς και τους παππούδες του. Η δύναμη και το βάρος που έχει το βίωμα αυτό, είναι

¹ Οι αλλαγές στις διατροφικές συνήθειες του παιδιού είναι ένα σύμπτωμα κατάθλιψης και μια απεγνωσμένη προσπάθεια των παιδιών να τραβήξουν την προσοχή των παππούδων τους. DE TOLEDO & ELDER-BROWN: ό.π., 1995, p.84.

² Υπάρχει πιθανότητα, όντας και οι δύο γονείς του εθισμένοι στα ναρκωτικά, ένα συστατικό από τις ουσίες που καταχρόνταν να πέρασε στο έμβρυο τόσο κατά τη σύλληψη του παιδιού όσο και κατά την κυοφορία.

³ Τα παιδιά έχουν θυμό προς τους γονείς, επειδή δεν ήταν σωστοί, αλλά και προς τους παππούδες, επειδή δεν είναι οι γονείς τους. Το ότι μπορεί να κατευνάζουν το θυμό τους προς τους παππούδες, μπορεί να οφείλεται στο ότι, αυτοί αποτελούν τον εύκολο στόχο. Από την άλλη, μπορεί να φοβούνται ότι, οι γονείς τους θα φύγουν οριστικά μακριά τους, εάν εκφράσουν ανοιχτά το θυμό τους προς εκείνους. Εάν αυτός ο θυμός δεν βρει κατάλληλες διεξόδους ή εάν δεν παρασχεθεί βοήθεια από κάποιον επαγγελματία, μπορεί να ενισχυθεί με την παρέλευση των ετών, με στροφή της επιθετικότητας του παιδιού προς τον εαυτό του. DE TOLEDO & ELDER-BROWN: ό.π., 1995, p.77.

⁴ Σαν να θέλει το παιδί να διακόψει κάθε δίοδο επικοινωνίας με τους γονείς του, επειδή ένιωθε ότι το απέρριψαν αρχικά εκείνοι.

δυσβάσταχτο για το παιδί, το οποίο προκειμένου να προστατέψει τον εαυτό του και να διασφαλίσει την ψυχική του ισορροπία, αποσβένει, ή τουλάχιστον προσπαθεί να το κάνει, σχεδόν ολοκληρωτικά κάθε βίωμα που αφορά τους γονείς ή τους παππούδες του.

Δεν βρέθηκε συσχέτιση ανάμεσα στην ηλικία των παιδιών και στις αντιδράσεις τους μετά τον αποχωρισμό από τους γονείς τους, αλλά βρέθηκε μικρή συσχέτιση μεταξύ του τελευταίου παράγοντα, των λόγων απουσίας των γονιών και την οικειοθελή ή όχι απόσπασή τους από τα παιδιά τους. Για παράδειγμα, τα παιδιά των μεταναστών, ενώ ήξεραν ότι οι γονείς τους έφυγαν για το καλό της οικογένειας και ότι κάποια στιγμή εκείνοι θα επέστρεφαν, αυτά είχαν την τάση να σωματοποιούν τις αντιδράσεις τους. Ήταν σαν να προσπαθούσαν ασυνείδητα να επισπεύσουν την επιστροφή των γονέων και να τους δείξουν πως η οικονομική ευημερία της οικογένειάς τους δεν ήταν εξίσου σημαντική με την ψυχική ισορροπία όλων των μελών της. Ο θάνατος ενός γονέα ή η αλλαγή περιβάλλοντος για το παιδί ενδέχεται να του προκαλέσει νυχτερινές ανασφάλειες. Η απόρριψη ενός παιδιού από κάποιον γονέα του θα έχει ως συνέπεια την εκδήλωση ακραίων αντιδράσεων στη συμπεριφορά του παιδιού, το οποίο προσπαθεί ασυνείδητα να αντιδράσει στην αρνητική συμπεριφορά του γονέα του. Μπορεί αυτές οι αντιδράσεις του παιδιού να είναι ένα μεταβατικό στάδιο στην προσπάθειά του να συμβιβάσει τα συναισθήματά του με τις νέες καταστάσεις. Εάν τα πρόσωπα του περιβάλλοντός του δεν συμμεριστούν την προσπάθειά του και δεν σπεύσουν να του προσφέρουν βοήθεια, δεν αποκλείεται η συγκεκριμένη συμπεριφορά του να παγιωθεί.

Επειδή τόσο τα παιδιά που δεν παρουσίασαν ιδιαίτερες αντιδράσεις όσο κι εκείνα που εκδήλωσαν, είχαν περίπου τις ίδιες ηλικίες, έχοντας αποχωριστεί όλα (εκτός από ένα) τους γονείς τους όταν ήταν κάτω των 9 ετών και δεδομένου ότι, ως προς τους λόγους απόσπασης των μεν από τα δε, ενυπήρχαν εξίσου και στις δύο ομάδες, φαίνεται πως κάτι άλλο συμβαίνει που δεν είναι ορατό με γυμνό μάτι. Ίσως πρόκειται για μια ιδιαίτερα αναπτυγμένη διαισθητική ικανότητα, η οποία εκ φύσεως υπάρχει σε κάθε παιδί, όσον αφορά τους δεσμούς του με τους γονείς του. Γενικά πάντως, οι εξωτερικευμένες συναισθηματικές αντιδράσεις ενός παιδιού εξαρτώνται από την ιδιοσυγκρασία του, τη χρονική και νοητική ηλικία του, τους προηγούμενους δεσμούς του με τους γονείς του, τον τρόπο απόσπασής του από εκείνους και τα ψυχικά σημάδια που του άφησε αυτή.

Η διαφορά ανάμεσα στις αντιδράσεις των παιδιών και των γονέων τους αναφορικά με το ίδιο συμβάν, δηλαδή τον αποχωρισμό τους, εστιάζεται στο γεγονός ότι, τα ηνία βρίσκονται στα χέρια των γονέων και μια τέτοια απόφαση τούς ανήκει, ενώ αντίθετα τα παιδιά τους είναι απλά οι παθητικοί αποδεκτές των επιλογών των πρώτων και είναι ουσιαστικά ανήμπορα να αντιδράσουν ή να μεταστρέψουν την απόφασή τους.

6.16 Προσωρινές επαφές και αποχωρισμοί παιδιών - γονέων

Τα παιδιά ως προς τις αντιδράσεις τους κατά την προσωρινή επανασύνδεσή τους με τους γονείς τους -όπου αυτές υπάρχουν-, συνηθίζουν να χαίρονται υπερβολικά κάθε φορά που έρχονται σε επαφή με τους γονείς τους, είναι ήρεμα και χαρούμενα και ελπίζουν πως θα σμίσουν πάλι μαζί τους. Συμπεριφορά προσκόλλησης τουλάχιστον προς τον έναν από τους γονείς εκδηλώθηκε σε πολύ περιορισμένες περιπτώσεις και αυτό, γιατί τα περισσότερα παιδιά είχαν μεταφερθεί στο πλευρό των παππούδων τους από την βρεφική τους ηλικία. Ωστόσο, σε μερικές περιπτώσεις αναφέρθηκε ότι, τα εγγόνια ήταν πιο συχνά απαθή και αδιάφορα προς

τους πατέρες συγκριτικά με τη στάση τους απέναντι στις μητέρες, αισθάνονταν άβολα και ψυχρά λόγω της άσχημης συμπεριφοράς του γονιού.

Για ένα παιδί, σημασία δεν έχει μόνο ο αρχικός αποχωρισμός του από τους γονείς του ή οι σχέσεις του με αυτούς όταν επανασυνδέονται για πολύ μικρό χρονικό διάστημα, αλλά και η επαναλαμβανόμενη εμπειρία της απομάκρυνσής του από εκείνους. Αρκετοί είναι εκείνοι οι γονείς, οι οποίοι μετά την απομάκρυνσή τους από τα παιδιά τους είτε δεν μπορούν, π.χ. λόγω θανάτου είτε δεν θέλουν να έχουν καμία επαφή πλέον μαζί τους. Για όσα παιδιά βρίσκονται, έστω και προσωρινά με τους γονείς τους, όταν φτάνει η ώρα να ξαναχωριστούν, τους λείπει ο ένας ή/και οι δυο γονείς τους και δεν τους αφήνουν να φύγουν, ξεσπούν σε κλάματα από τη στεναχώρια τους και νιώθουν άσχημα, περίεργα και αμήχανα για την απομάκρυνση των γονέων τους, νιώθουν αναστατωμένα, παρακινούμενα από την εσωτερική ανησυχία και τον εκνευρισμό τους, δεν είναι σε θέση να αποδεχτούν την απόσπασή τους από τους γονείς τους, ενώ παράλληλα κυριεύονται από άγχος, για το πότε θα φτάσει η στιγμή να τους ξαναδούν.

Κάποια άλλα παιδιά συμβιβάζονται με την παρούσα κατάσταση και νιώθουν ήρεμα από τη συμβίωσή τους με τους παππούδες τους, δεν αποζητούν τους γονείς, εκδηλώνουν απάθεια και αδιαφορία, ενώ ταυτόχρονα εκφράζουν την αποστροφή τους για τον ένα ή/και τους δύο γονείς τους μέσα από συναισθήματα κενότητας, αδιαφορίας και ψυχρότητας ή ακόμη και χαράς για την αποχώρηση του γονέα. Αυτό αναφέρεται από παιδιά που έχουν υποστεί βία ακόμη και στις συναντήσεις τους με τους γονείς τους ή όταν οι γονείς κατηγορούν στα παιδιά τους παππούδες, ότι εκείνοι τους έδωξαν από κοντά τους· παρόλα αυτά, τα παιδιά ξέρουν πως ψεύδονται. Σε άλλα παιδιά οι παραπάνω εκδηλώσεις οφείλονται στο ότι, επειδή είχαν μεγαλώσει εξαρχής, έχοντας στο πλευρό τους τους παππούδες, οι οποίοι τα είχαν αναλάβει από βρέφη, σύμφωνα με τη θεωρία της προσκόλλησης, αυτή δεν είχε προλάβει να εγκαθιδρυθεί ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά τους· πράγμα το οποίο αντίθετα έγινε μεταξύ των παππούδων και αυτών των εγγονιών. Άρα, οι αποχωρισμοί που βίωναν τα παιδιά αυτά από τους γονείς τους, είχαν το μικρότερο δυνατό ψυχικό κόστος για τα ίδια.

Η συχνότητα των επαφών μεταξύ ενός παιδιού και των γονέων του και η ποιότητα της μεταξύ τους επικοινωνίας, ίσως είναι καθοριστικοί παράγοντες που διαμορφώνουν τη στάση που θα κρατήσει και τις αντιδράσεις που θα εκδηλώσει το παιδί απέναντί τους. Φαίνεται ότι, έστω και αν η προσκόλληση έχει επιτευχθεί ανάμεσα στο παιδί και τους παππούδες του (έχοντας ξεκινήσει να το φροντίζουν από βρέφος), η ονομασία «πατέρας» και «μητέρα», καθώς επίσης η γνώση του παιδιού πως οι βιολογικοί του γονείς βρίσκονται εν ζωή, επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την πορεία της ζωής του και την γενικότερη ψυχολογική του εξέλιξη.

Αυτό σημαίνει ότι, εάν το παιδί έχει υποστεί την οριστική απόρριψη των γονέων του, αυτό γίνεται συνειδητοποίηση από το ίδιο και τους απορρίπτει με τη σειρά του, οπότε δεν υφίσταται μεγάλες ψυχικές επιδράσεις. Μπορεί, παρόλα αυτά, να παραμείνουν κάποια κατάλοιπα ψυχικά σημάδια. Εάν αντίθετα, οι επαφές γονέων και παιδιών είναι συχνές ή/και κυριαρχούνται από ζέση και στοργή, τότε υπάρχει αναθέρμανση των μεταξύ τους σχέσεων, η προσκόλληση που έχει γίνει στους παππούδες μπαίνει σε δεύτερη μοίρα και το παιδί καταλήγει σε βασανιστικά συναισθήματα και έντονες εξωτερικές αντιδράσεις, από τη στιγμή του αποχωρισμού τους από τους γονείς κι έπειτα.

Απ' ό,τι φαίνεται, όταν οι γονείς εξαφανίζονται παντελώς από το προσκήνιο της ζωής των παιδιών τους, γίνεται συνειδητοποίηση και αποδοχή αυτού του γεγονότος από τα ίδια, οπότε παύει η εκδήλωση ψυχοφθόρων συναισθημάτων, όπως η

στεναχώρια και το άγχος, για το πότε θα λάβει χώρα η επανεμφάνιση των γονέων τους και παύουν πλέον να τρέφουν ελπίδες για ένωση με εκείνους.

Τα παιδιά εφησυχάζουν μόνο όταν ενώνονται και πάλι με έναν από τους γονείς τους, ή όταν θεωρούν ότι η διαμονή με τους παππούδες τους είναι ικανοποιητική και ευχάριστη για τα ίδια. Οι γονείς από την άλλη πλευρά, πιθανώς να μην τρέφουν ελπίδες για επανένωση με τα παιδιά τους, αφού εάν επιθυμούσαν κάτι τέτοιο διακαώς, θα επέστρεφαν όλοι κοντά τους, με εξαίρεση εκείνους που δεν είναι πλέον στη ζωή. Κατά συνέπεια, οι αντιδράσεις τους -αν και δεν ήταν εύκολο να παρατηρηθούν εδώ, λόγω της μη συμμετοχής αρκετών γονέων-, υπάρχει η υπόθεση ότι, θα είναι πιο συγκρατημένες από εκείνες των παιδιών τους. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να αποδοθεί, αφενός στο ότι οι ενήλικες δεν συνηθίζουν να εκδηλώνουν έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις, αφετέρου στο ότι οι ίδιοι κατευθύνουν τη ζωή τους, οπότε εάν δεν επιθυμούσαν τους επαναλαμβανόμενους χωρισμούς από τα παιδιά τους, θα μπορούσαν να είχαν κάνει τα αδύνατα δυνατά, για να μην υφίστατο πλέον μια τέτοια κατάσταση.

Για παράδειγμα, οι ναρκομανείς γονείς υπό την επήρεια ναρκωτικών ουσιών είναι φυσικό να εκδηλώνουν κάθε φορά απάθεια και αδιαφορία για τα παιδιά τους. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τους γονείς εκείνους, που μετά το διαζύγιο τους εγκαταλείποντας τη συζυγική εστία, δεν εγκαταλείπουν μόνο τον σύντροφό τους, αλλά και τα παιδιά τους, οπότε όταν τα συναντούν για μικρό χρονικό διάστημα και μετά πρέπει να ξαναχωριστούν από εκείνα, δεν εκδηλώνουν ιδιαίτερες αντιδράσεις. Μόνο εκείνοι, στους οποίους προσιδίαζαν αντικειμενικοί λόγοι απουσίας από τα παιδιά τους, θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν, γι' αυτό και αυτοί αρνούνται να αποδεχτούν την απόσπασή τους από το παιδί τους και ξεσπούν σε κλάματα όταν είναι αναγκασμένοι να φύγουν μακριά του.

Οι γονείς λοιπόν, συνηθίζουν να είναι χαμογελαστοί και χαρούμενοι είτε γιατί μπορεί να το αισθάνονται είτε γιατί προσποιούνται για να μην στενοχωρήσουν τις άλλες δύο γενεές είτε γιατί οι παππούδες και τα παιδιά βλέπουν αυτήν την αντίδραση, προβάλλοντας δικές τους σκέψεις και κάνοντας υποθέσεις. Ειδικά οι παππούδες, δείχνουν να επηρεάζονται στην κρίση τους όσον αφορά τη στάση και τη συμπεριφορά των γονέων, από το εάν ο κάθε γονιός αποτελεί παιδί του ή όχι.

Συγκεφαλαιώνοντας, μπορεί για κάθε άνθρωπο η αλλαγή των συνθηκών διαβίωσής του να απαιτεί αναδιάρθρωση της ζωής του και προσαρμογή στις νέες καταστάσεις, όμως ένα τέτοιο εγχείρημα, εάν είναι δύσκολο για έναν οποιονδήποτε άνθρωπο, πολύ περισσότερο είναι δύσκολο για ένα παιδί. Γιατί αυτό δεν έχει προλάβει να αναπτύξει όλους τους μηχανισμούς άμυνας του «εγώ» του και δεν έχει φτάσει στην πλήρη ανάπτυξη των ψυχικών και νοητικών διεργασιών του, τις οποίες θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει και να τις θέσει σε λειτουργία, προκειμένου να διαχειριστεί κάποια βιώματα και εμπειρίες. Το ίδιο το παιδί, μόνο του μπορεί έως ένα σημείο να προσαρμοστεί στις νέες καταστάσεις, αλλά θα χρειαστεί μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από ό,τι ένας ενήλικας, ενώ αυτό θα μπορούσε να μειωθεί με την παρέμβαση κάποιων υποστηρικτικών ενεργειών από τα πρόσωπα που το περιβάλλουν.

6.17 Παρεμβατική βοήθεια των εγγονιών από ειδικούς και από τους παππούδες τους

Πολλές φορές, απλά και μόνο η ύπαρξη κάποιων προσώπων, αρκεί για να δώσει δύναμη στο παιδί να δεχτεί τις αλλαγές που προκύπτουν στη ζωή του. Δεδομένου ότι, οι γονείς του είναι αυτοί που προκαλούν τις αλλαγές, αν και κανονικά

αυτοί θα έπρεπε να στέκονται δίπλα στα παιδιά τους, η απουσία τους μεταθέτει τον ρόλο αυτό στους παππούδες. Αυτοί έχουν τριπλή δράση, αφού βοηθούν το εγγόνι τους με την παρουσία τους, το στηρίζουν με πράξεις ή συζητήσεις που κάνουν μαζί του, ή ακόμη και με την παροχή στο παιδί λογοτεχνικών κειμένων με περιεχόμενο ανάλογο με την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει, για να μπορέσει να κάνει μόνο του τις συνδέσεις και τους παραλληλισμούς, ενώ παράλληλα αποτελούν τους διαμεσολαβητές για την αίτηση βοήθειας από άτομα του κοινωνικού περιβάλλοντος ή από εξειδικευμένους επιστήμονες. Το έργο των παππούδων είναι ακόμη δυσκολότερο, όταν πρέπει να φροντίζουν για εγγόνια που βρέθηκαν εκτεθειμένα στην ουσία (υποχέρια της ουσίας) από την οποία ήταν εξαρτημένοι οι γονείς τους κατά την κυοφορία ή έχουν κάποια σωματική, ψυχολογική ή πνευματική μειονεξία, προβλήματα συμπεριφοράς και σχολικής επίδοσης ή όταν έχουν υποστεί την παραμέληση ή κακοποίηση των γονιών τους (π.χ. κακή διατροφή, σωματικά τραύματα, προβλήματα υγείας).

Η παρεμβατική βοήθεια από κάποιο ειδικό, επειδή θεωρείται θέμα ταμπού στα πλαίσια της Ελληνικής κοινωνίας, συνήθως αποφεύγεται.¹ Αυτή κρίνεται απαραίτητη, κυρίως στις περιπτώσεις που πολλά άτομα μαζί, όπως τα πολλά παιδιά μιας και μόνο οικογένειας, βρίσκονται στη δυσχερή θέση να διαχειριστούν εμπειρίες του προτέρου διαταραγμένου οικογενειακού βίου τους σε συνδυασμό με ένα απρόοπτο και τραυματικό γεγονός, ή στις περιπτώσεις εκείνες που ένα παιδί θα πρέπει να συμβιβαστεί τόσο με κάποιου είδους αναπηρία που μπορεί να παρουσιάζει συνδυαστικά με άλλα επιβλαβή για τον ψυχισμό του γεγονότα της ζωής του. Οι ψυχικές πληγές ενός παιδιού είναι δυνατόν να διαταράξουν την αρμονική ψυχοσωματική του εξέλιξη, οπότε η βοήθεια από έναν κοινωνικό λειτουργό, ψυχολόγο, ψυχοθεραπευτή ή ψυχίατρο δεν είναι μερικές φορές αρκετή και μπορεί να χρειαστεί η παρέμβαση ακόμη και εργοθεραπευτή ή λογοθεραπευτή. Ανάμεσα στους δύο τελευταίους, ο πρώτος συμβάλλει στην εξωτερίκευση των συναισθημάτων και των σκέψεων των παιδιών, καθώς επίσης στον επαναπροσδιορισμό αυτών για τη θεραπεία τους, ενώ ο δεύτερος συντελεί στη διόρθωση προβλημάτων που παρουσιάζονται στον προφορικό λόγο ενός παιδιού ως συνέπεια των ψυχικών τραυμάτων του.

Όλα τα παιδιά έχουν ανάγκη από αγάπη και φροντίδα και όχι από οίκτο, όταν η ζωή τους δεν βαδίζει σε φυσιολογικούς ρυθμούς. Το παιδί, έστω και με την απώλεια ενός μόνο γονέα, αρχίζει να νιώθει μοναξιά και κλείνεται ακόμη περισσότερο στον εαυτό του, ενώ παράλληλα εδραιώνεται στην ψυχή του το αίσθημα της ανασφάλειας, της αβεβαιότητας, της μειονεξίας και της ταπείνωσης σε σχέση με τους συνομήλικούς του. Το κενό αυτό, εάν δεν αναπληρωθεί από το φιλικό και συγγενικό περιβάλλον του, θα του αφήσει τραυματικά ψυχικά κατάλοιπα και θα προσανζηθεί, εάν ο περίγυρός του δεν επιδείξει την πρέπουσα κατανόηση. Για παράδειγμα, τα παιδιά των εξαρτημένων γονέων εμφανίζουν ίσες πιθανότητες για εκδήλωση απόσυρσης ή υπερβολικά εκδηλωτικής συμπεριφοράς, και γενικά δραματικές και ραγδαίες συναισθηματικές αλλαγές, τις οποίες είναι δύσκολο να διαχειριστεί ένας απλός άνθρωπος, χωρίς τη βοήθεια των οικείων του ή κάποιου ειδικού. Τα παιδιά αυτά είναι συνήθως αφηρημένα και αρκετά συγκρατημένα στη συμπεριφορά τους, ενώ συνήθως θεωρούν ότι οι γονείς τους τα εγκατέλειψαν, επειδή δεν τα αγαπούσαν. Όσο κι αν θέλουν τους γονείς τους κοντά τους τόσο δεν επιθυμούν την επιστροφή

¹ ΜΟΤΤΗ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, Φ., ΚΟΛΑΪΤΗΣ, Γ., RICHARDSON, C., & ΤΣΙΑΝΤΗΣ, Ι. (Φθινόπωρο 1999). Προβλήματα συμπεριφοράς και συναισθήματος και προσαρμογή παιδιών σχολικής ηλικίας: Σύγκριση κλινικού και μη κλινικού δείγματος στο ερωτηματολόγιο για γονείς του Achenbach. *Παιδί και έφηβος*, τόμ.1, τεύχ.2, σ.85-97. σ.94.

τους, γιατί τέτοιο θα διατάραζε εκ νέου τη ζωή τους. Αμφιταλαντεύονται ανάμεσα σε δύο αντικρουόμενα συναισθήματα και διαθέσεις, αλλά κλίνουν περισσότερο προς την προτίμηση της παραμονής με τους παππούδες τους, γιατί αυτοί στα μάτια τους φαντάζουν ως πιο ιδανικοί γονείς σε σχέση με τους πραγματικούς. Έτσι, τους εκφράζουν μεγάλο μέρος ευγνωμοσύνης και πολύ σπάνια θα εκδηλώσουν επαναστατική συμπεριφορά.

Η οικογενειακή γαλήνη και η ισορροπία της πυρηνικής οικογένειας διαταράσσεται, αλλά επειδή η παρέμβαση των παππούδων με την ανάληψη της φροντίδας των εγγονιών τους είναι άμεση, προλαμβάνεται η εκδήλωση πολλών αρνητικών σκέψεων και συναισθημάτων, επειδή εγκαθιδρύεται και πάλι η ισορροπία στη ζωή των παιδιών με την τοποθέτησή τους κοντά στους παππούδες τους. Επειδή τα παιδιά, ερχόμενα από διαταραγμένη οικογενειακή ατμόσφαιρα, έχουν χαμηλά επίπεδα αυτοεκτίμησης και υψηλή στάθμη αυτοκατηγορίας, αυτό που θα πρέπει να κάνουν οι παππούδες είναι η υπομονή, η επιμονή και η συνέπεια, καθώς επίσης η ενίσχυση και η επιβεβαίωση των εγγονιών με συχνές επαναλήψεις των θετικών συναισθημάτων των παππούδων προς αυτά και η προσπάθεια διατήρησης μιας σταθερής ρουτίνας στην καθημερινή ζωή τους μέσα σε ένα ασφαλές περιβάλλον.¹ Στο οικογενειακό περιβάλλον των παππούδων γνωρίζουν την συνέπεια και την αποδοχή, ενώ παράλληλα αποκτούν προβλεπτικότητα στο πρόγραμμά τους και σταθερότητα στην ικανοποίηση των αναγκών τους, γεγονός που ανεβάζει τα επίπεδα της αυτοεκτίμησής τους και θεμελιώνει σχέσεις εμπιστοσύνης ανάμεσα στα παιδιά και στους παππούδες τους.

Η θέση των παππούδων, όμως, δεν είναι και τόσο εύκολη, επειδή και οι ίδιοι θα πρέπει να σταθούν δυνατοί και να παλέψουν με τα δικά τους συναισθήματα για την απώλεια ή απουσία ενός προσώπου, να προσποιούνται και να κρύβουν αυτά στα συναισθήματα για να μην πληγώνουν περισσότερο τα εγγόνια και παράλληλα να τα στηρίζουν αφού αποτελούν μια ιδιαίτερα ευπαθή ομάδα, προκειμένου να κατορθώσουν να ξεπεράσουν τα βιώματά τους όσο γίνεται πιο ανώδυνα, να είναι ικανοί να κρατούν τις σωστές αποστάσεις τους και να διατηρούν τις ισορροπίες τους με τα υπόλοιπα άτομα του περιβάλλοντός τους, καθώς επίσης να είναι άξιοι να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της νέας αποστολής. Βέβαια, όλα αυτά δεν φθάνουν να αγγίζουν τα εγγόνια, επειδή θεωρούν ότι, η δική τους φροντίδα είναι έτσι κι αλλιώς κάτι, που ευχαριστεί και ικανοποιεί τους παππούδες τους.

Εκείνοι, για να διευκολύνουν τη θέση τους, απλά δεν κάνουν τίποτα ιδιαίτερο και τα αφήνουν όλα στη φυσιολογική ροή των πραγμάτων με την ελπίδα πως όλα θα πάρουν τον δρόμο τους. Παρόλα αυτά, οι παππούδες τις πιο πολλές φορές ασυνείδητα κάνουν ό,τι καλύτερο για τα εγγόνια τους μέσα σε κλίμα ηρεμίας και ψυχραιμίας. Επειδή ό,τι κάνουν απορρέει από την βαθιά τους αγάπη για τα παιδιά, γι' αυτό και αποβαίνει ευεργετικό για τα ίδια. Το συγκεκριμένο ισχύει περισσότερο για τα παιδιά μικρής ηλικίας, ενώ όταν τα εγγόνια έχουν μεγαλώσει αρκετά και έχουν αναλάβει αρκετές ευθύνες, οι ρόλοι αντιστρέφονται. Δηλαδή, τα εγγόνια μετατρέπονται σε στυλοβάτες της οικογένειας και φροντίζουν πλέον τους παππούδες τους, καθώς επίσης οποιοδήποτε άλλο εξαρτημένο άτομο υπάρχει μέσα στην οικογένεια.

Από τη στιγμή που οι παππούδες θα αναλάβουν τα εγγόνια τους, επιχειρούν να κάνουν ό,τι καλύτερο για αυτά και να τους προσφέρουν ό,τι έχουν στη διάθεσή τους, γι' αυτό και εκείνα όταν είναι σε μικρή ηλικία εκτιμούν πρώτα απ' όλα τις παροχές και τις φροντίδες τους προς αυτά, ενώ όταν μεγαλώνουν αποδίδουν μεγαλύτερη αξία

¹ DE TOLEDO & ELDER-BROWN: ό.π., 1995, p.75.

στην τήρηση του γονεϊκού τους ρόλου με σωστό τρόπο, και στις ηθικές αρχές και αξίες τις οποίες τους ενστάλαξαν, οπότε τρέφουν ευγνωμοσύνη προς το πρόσωπο των παππούδων τους.

6.18 Συμπεριφορά των γονέων απέναντι στα παιδιά τους και στους παππούδες

Στις αντιδράσεις που έχουν οι παππούδες προς τα παιδιά θα πρέπει να αντιπαρατεθούν εκείνες των γονιών προς τα ίδια παιδιά, γενικά κατά την περίοδο που έπεται του αποχωρισμού τους. Μερικά παιδιά συνήθως, νιώθουν ότι παίρνουν στοργή, ζεστασιά ή έστω ότι τους συμπεριφέρονται με οικειότητα ο πατέρας και η μητέρα τους κάθε φορά που συναντιόνται μαζί τους, χωρίς να απουσιάζουν όμως και εκείνοι οι ελάχιστοι γονείς που δείχνουν απάθεια, απόρριψη ή ψυχρότητα προς τα παιδιά τους. Οι πληροφορίες αυτές έχουν ληφθεί από τις δύο ακρινές γενεές λόγω της απουσίας της ενδιάμεσης, γι' αυτό και παρατηρήθηκε η τάση τόσο η μία όσο και η άλλη πλευρά να αποδίδουν θετική συμπεριφορά στην στάση των γονέων απέναντι στα παιδιά, με εξαίρεση τους παππούδες εκείνους που είχαν προσωπική κόντρα με τους γονείς, οπότε απέφευγαν να απαντήσουν.

Αντίθετα, σε οικογένειες στις οποίες δεν υπάρχει προσωπική κόντρα των παππούδων με τους γονείς, οι τελευταίοι συνηθίζουν να δείχνουν την ευγνωμοσύνη τους και να συμπεριφέρονται με οικειότητα στους παππούδες. Δηλαδή, στις περισσότερες οικογένειες της έρευνας, οι γονείς διάκιντο θετικά απέναντι στους ανατροφείς των παιδιών τους. Υπάρχει πιθανότητα όμως, οι γονείς να εκδηλώσουν αμφιθυμικά συναισθήματα απέναντί τους, εξαιτίας του θυμού τους που οι παππούδες αποδέχτηκαν τον νέο ρόλο και τους υποκατέστησαν ως προς τη σχέση τους με το παιδί τους, αλλά και εξαιτίας της προσκόλλησης που αναπτύχθηκε ανάμεσα στις δύο ακρινές γενεές, των επιτυχιών των παππούδων στον νέο ρόλο και της ζήλιας τους για τον ρόλο που υποχρεώθηκαν να μεταθέσουν από τα δικά τους χέρια σε εκείνα των παππούδων. Για τον ίδιο λόγο, υπήρξαν και εκείνοι οι γονείς που αντί να εκτιμήσουν την προσφορά των παππούδων, ήταν ασταθείς και καχύποπτοι όσον αφορά τον τρόπο ανατροφής των παιδιών τους, ενώ μερικές φορές δεν δίσταζαν να είναι ακόμα και εχθρικοί απέναντί τους, αν και αυτό συνδεόταν με την αλλοιωμένη από τις ουσίες συμπεριφορά των ναρκομανών γονέων ή από τις προηγούμενες άσχημες σχέσεις ενός από τους γονείς με τους παππούδες.

Η συμπεριφορά των γονέων, στην οποία δεν δίνουν και μεγάλη βάση οι παππούδες, είναι εκείνη των παιδιών τους, όταν συγκατοικούν όλοι μαζί, γιατί την θεωρούν αυτονόητα θετική. Επειδή αυτές οι πληροφορίες που αφορούσαν τη συμπεριφορά των γονέων έναντι των παππούδων πάρθηκαν από τους παππούδες και τα εγγόνια τους, δεν θα μπορούσε να καταφανεί τί ακριβώς ισχύει. Όμως, αυτό που έχει σημασία, δεν είναι το τί πραγματικά ισχύει, αλλά το τί βιώνει κάθε άνθρωπος και το πώς αντιλαμβάνεται τις σχέσεις του με τους άλλους. Εντελώς παρενθετικά αναφέρεται ότι, σε λίγο μεγαλύτερη συχνότητα συγκριτικά με τους παππούδες τους τα παιδιά παρουσίαζαν τους γονείς τους με πιο βελτιωμένη συμπεριφορά και στάση από ό,τι την αντιλαμβάνονταν οι παππούδες. Αυτό μπορεί να αποδοθεί στην παιδική αφέλεια και αθωότητα, στους βιολογικούς δεσμούς παιδιών και γονέων, αλλά και στην τάση των ενηλίκων να λειτουργούν βάση των κοινωνικών προτύπων που έχουν εσωτερικεύσει.

6.19 Συχνότητα και ποιότητα επικοινωνίας των γονέων με τα παιδιά τους και τους παππούδες

Για να δομηθούν θετικές ή αρνητικές σχέσεις ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά τους ή στους δικούς τους γονείς / πεθερικά τους, προϋπόθεση ήταν η ύπαρξη των μεταξύ τους επαφών. Διαπιστώθηκε λοιπόν ότι, σε μεγαλύτερη συχνότητα συναντούσαν οι γονείς τα παιδιά τους σε σχέση με την επικοινωνία που είχαν με τους παππούδες. Τα περισσότερα παιδιά συναντούσαν αρκετά συχνά τουλάχιστον έναν από τους γονείς τους σε χρονική περίοδο ενός μήνα, ενώ υπήρχε περίπτωση αρκετές από αυτές τις συναντήσεις να μην τις γνώριζαν οι παππούδες τους. Αυτό δείχνει ότι, οι γονείς διατηρούσαν καλές σχέσεις με τα παιδιά τους και επιδίωκαν την μεταξύ τους αλληλεπίδραση.

Αναφορικά με τον άλλο γονέα των ίδιων παιδιών ή με τους γονείς άλλων παιδιών, η μεταξύ τους συνδιαλλαγή ήταν πιο περιορισμένη, αφού παρεμβάλλονταν μεγάλα χρονικά διαστήματα μεταξύ των κοινών τους επαφών, οπότε μειώνονταν αριθμητικά οι κοινές τους εμπειρίες. Χωρίς να αποτελεί κανόνα η άποψη που θα εκφραστεί, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, έστω και αν οι γονείς σε αυτές τις οικογένειες ήθελαν και επιδίωκαν τη συναισθηματική τους εγγύτητα με τα παιδιά τους, κάτι τέτοιο δυσχεραινόταν από τις αραιές επαφές τους, έστω και αν το διάστημα που παρέμεναν μαζί χαρακτηριζόταν από ποιότητα. Με άλλα λόγια, προϋπόθεση της συναισθηματικής εγγύτητας είναι η συχνότητα των επαφών και η τοπική εγγύτητα.¹ Εκεί εξάλλου βασίζεται το λαϊκό ρητό: «Μάτια που δεν βλέπονται, γρήγορα λησμονιούνται».

Το παράδοξο είναι ότι, ίσος αριθμός παιδιών συναντούσαν τους γονείς τους, πολύ συχνά ή πολύ αραιά. Αν και από πρώτη ματιά δεν παρουσιάζεται κάποια ιδιαίτερη ένδειξη, όσον αφορά τις αραιές ή πυκνές επαφές των παιδιών με τους γονείς τους, σε τελική ανάλυση η ξεχωριστή καταμέτρηση των επαφών των παιδιών με κάθε γονέα ξεχωριστά, δείχνει ότι, ο αριθμός των πατέρων και των μητέρων σε σχέση με τις επαφές τους με τα παιδιά μέσα στον χρόνο είναι αντιστρόφως ανάλογος. Δηλαδή, ενώ μόνο 14 μητέρες είχαν συχνή προσωπική επαφή με τα παιδιά τους, ο ίδιος αριθμός αντιστοιχούσε στους πατέρες εκείνους που τα έβλεπαν πολύ αραιά. Για τους υπόλοιπους 21 γονείς και των δύο φύλων, ίσχυε ακριβώς το αντίστροφο.

Οι πατέρες, λοιπόν, είχαν πιο συχνές συναντήσεις με τα παιδιά τους συγκριτικά με τις μητέρες. Αυτό αποτελεί ένδειξη, πως οι μητέρες εάν είναι αποφασισμένες να αποχωριστούν τα παιδιά τους, όταν το κάνουν αυτό, πολύ δύσκολα θα ξαναγυρίσουν πίσω. Εάν αυτό δεν δείχνει ότι είναι κατασταλαγμένες στην απόφασή τους, το σίγουρο είναι πως γίνεται ορατή η απουσία του μητρικού ενστίκτου. Εάν αυτό δεν αφυπνιστεί στα πρώτα χρόνια που ακολουθούν μετά την απομάκρυνσή τους από τα παιδιά τους, μειώνονται οι πιθανότητες επανασύνδεσης των ίδιων με εκείνα και παρουσιάζουν μια πιο σκληρή και αποστασιοποιημένη συμπεριφορά απέναντί τους.

Πέρα από τη συχνότητα, εάν το ενδιαφέρον στραφεί στον τρόπο επικοινωνίας, οι γονείς συνήθως επιλέγουν να έρχονται σε επαφή με τα παιδιά τους και τους παππούδες, με την ανταλλαγή επισκέψεων, ή έστω με τηλεφωνική συνομιλία μαζί τους. Η κατά πρόσωπο επαφή ενός παιδιού με τους γονείς του μπορεί να είναι προγραμματισμένη, αλλά μπορεί να σχετίζεται και με «τυχαία» συγκυρία, κάτι που δεν συμβαίνει με τους παππούδες, γιατί ίσως δεν το επιδιώκουν οι γονείς. Αν και οι γονείς μιας συνηθισμένης πυρηνικής οικογένειας συνηθίζουν την αγορά δώρων για

¹ SELTZER, J. A., & BIANCHI, S. M. (August 1988). Children's contact with absent parents. *Journal of marriage and the family*. Vol.50. N.3. pp.663-677. p.664.

τα παιδιά τους και την ανταπόδοση εκείνων, η ανταλλαγή δώρων ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά τους αναφέρθηκε σε πολύ περιορισμένη συχνότητα στις οικογένειες που έλαβαν μέρος στην έρευνα. Χωρίς να είναι απαραίτητο ότι πραγματικά ισχύει: η ανταλλαγή δώρων αποτελεί ένδειξη συναισθηματικής πληρότητας και των δυο πλευρών. Δηλαδή εκεί που δεν φτάνουν να εξωτερικευτούν τα συναισθήματα με λόγια, αυτά αντικαθίστανται με πράξεις, με δώρα. Το γεγονός ότι, στις εν λόγω οικογένειες δεν παρατηρήθηκε σε αξιόλογο βαθμό, είναι γιατί τα μεταξύ τους συναισθήματα δεν είχαν φτάσει σε σημείο κορεσμού. Έστω κι αν ένα παιδί φτάσει σε αυτό το σημείο, οι γονείς δεν του δίνουν, κατά κάποιον τρόπο, το δικαίωμα ή την αφορμή να ξεκινήσει τέτοιου είδους κινήσεις.

Άλλοι τρόποι συνδιαλλαγής, όπως η συγγραφή και ανταλλαγή ποιημάτων, η επίδειξη των σχολικών τετραδίων του παιδιού ή η αποστολή φωτογραφιών, καρτών και ζωγραφιών ή ακόμη και η ανταλλαγή βιβλίων ανάμεσα στους μεν και στους δε, ήταν πιο σπάνιοι και αφορούσαν περισσότερο μεμονωμένες περιπτώσεις. Μάλιστα, η αποστολή φωτογραφιών, καρτών και ζωγραφιών ενός παιδιού είναι πιο πιθανό να συμβαίνει στις οικογένειες εκείνες, στις οποίες οι γονείς έχουν μεταναστεύσει, αφήνοντας πίσω τους παιδί σε βρεφική ηλικία, οπότε οι παππούδες δεν βρίσκουν καλύτερο τρόπο για να ενημερώνουν τους γονείς για την εξέλιξη του παιδιού τους, από την αποστολή φωτογραφιών του, αφού εκείνο δεν είναι σε θέση να επικοινωνήσει μαζί τους.

Επειδή οι γονείς απουσιάζουν, οι παππούδες αποτελούν τον μόνο συνδετικό κρίκο ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά που είναι πολύ μικρά σε ηλικία. Οι ηλικιωμένοι δεν ενημερώνουν μόνο τους γονείς για τα παιδιά, αλλά και το αντίστροφο, αφού χορηγούν πληροφορίες στα εγγόνια τους για τους γονείς τους και για τον πρότερο βίο τους. Έστω και αν τα παιδιά δεν επιδιώκουν τέτοιου είδους συζητήσεις, οι παππούδες τους προβαίνουν σε αυτές, επειδή εκείνοι νιώθουν αυτή την ανάγκη. Παράλληλα, βοηθούν τα παιδιά να έχουν μια ολοκληρωμένη άποψη για τους γονείς τους, δίνοντάς τους είτε θετική είτε αρνητική εικόνα, αλλά πάντα ειλικρινή, στην προσπάθειά τους να τα προστατέψουν από το να βρεθούν απροετοίμαστα μπροστά σε κοινωνικά σχόλια. Αφενός βγάζουν τα εσώψυχά τους αφετέρου κρατούν ζωντανή τη μνήμη των θανόντων γονέων ή αιτιολογούν στα παιδιά τη μεταβίβαση του γονεϊκού ρόλου στους ίδιους, οπότε εκείνα τρέφουν προς το πρόσωπό τους μεγαλύτερη εμπιστοσύνη και ευγνωμοσύνη.

6.20 Προβολή και σχηματισμός της εικόνας των γονέων στο παιδί δια μέσου των παππούδων

Οι παππούδες δεν συνηθίζουν να λένε ψέματα στα εγγόνια τους, προκειμένου να παρουσιάσουν μια αρνητική εικόνα για τους γονείς τους, αλλά ούτε και κατηγορούν και τους δύο γονείς ταυτόχρονα. Οι περισσότεροι επιδιώκουν να σχηματοποιούν στο μυαλό των εγγονιών τους μια θετική εικόνα για τον πατέρα και τη μητέρα τους ή έστω για τον ένα από αυτούς. Οι μόνες περιπτώσεις, κατά τις οποίες οι παππούδες λένε ψέματα στα εγγόνια τους, είναι όταν θέλουν να τους δώσουν καλά πρότυπα των γονέων τους ή όταν αυτά είναι σε μια πολύ μικρή ηλικία, οπότε οι παππούδες προσπαθούν να τα προφυλάξουν. Ωστόσο, οι παππούδες όσο και αν προσπαθούν να αποφύγουν κατηγορίες προς τους γονείς στα μάτια των παιδιών τους, μερικές φορές ασυνείδητα το κάνουν με τις κυνικές αναφορές στο πρόσωπό τους. Αν και γνωρίζουν ότι, κάτι τέτοιο δεν είναι παιδαγωγικά ορθό, δεν προσπαθούν να το σταματήσουν, παρά κρύβονται πίσω από το δάχτυλό τους με το να το αρνούνται.

Η στάση που κρατούν οι παππούδες αναφορικά με το αν θα πουν την αλήθεια ή ψέματα στα εγγόνια τους και για το αν θα αποδώσουν θετική ή αρνητική εικόνα στο πρόσωπο των γονέων, εξαρτάται από το σημείο στο οποίο εστιάζει καθένας από αυτούς. Γιατί για άλλους προτεραιότητα έχει η ειλικρίνεια και η συνέπεια απέναντι στα εγγόνια, ενώ για άλλους σημασία έχει η προστασία των γονέων με την παρουσίαση καλής εικόνας για αυτούς στα παιδιά τους. Το τί θα πουν και τί θα απαντήσουν οι παππούδες στις ερωτήσεις των εγγονιών τους που αφορούν τους γονείς τους, εξαρτάται από την ηλικία και την ωριμότητα των εγγονιών, τις μεταξύ τους σχέσεις με τους γονείς, την ποιότητα και τη συχνότητα των επαφών τους. Καλό είναι, πάντως, οι παππούδες να λένε την αλήθεια, αλλά τμηματικά και ανάλογα με το πόσο αντέχει ένα παιδί να ακούσει την αλήθεια, την οποία έτσι κι αλλιώς διαισθάνεται και τη ζει από μόνο του.

Έστω και αν οι παππούδες πληροφορούν και υπενθυμίζουν στα παιδιά ότι, οι γονείς τους δεν ζουν πια, ωστόσο, νιώθουν υποχρέωση και προσπαθούν με κάθε τρόπο να κρατούν ζωντανές αναμνήσεις από εκείνους, λέγοντας ιστορίες από τη ζωή τους. Συνήθως, εξιδανικεύονται οι γονείς που δεν ζουν πια, ενώ αναφορικά με τους γονείς που ζουν, αλλά ο βίος τους δεν έχει να επιδείξει πολλά θετικά βιώματα, οι παππούδες καταλήγουν σε κατηγορίες και στην έκφραση θυμού για το πρόσωπό τους. Εκφράζουν την απογοήτευσή τους, επειδή οι γονείς των παιδιών αποδείχθηκαν ανεύθυνοι για την φροντίδα της οικογένειάς τους, παραμελώντας τα παιδιά τους.

Οι παππούδες στην προσπάθειά τους να μην πουν ούτε αλήθεια, αλλά ούτε και ψέματα, για να δικαιολογήσουν τους γονείς με απαράδεκτη συμπεριφορά, από ντροπή αποφεύγουν τέτοιου είδους συζητήσεις με τα εγγόνια τους. Παρόλα αυτά, τα εγγόνια μπορεί να θυμούνται από μόνα τους πολλές καταστάσεις από τη συμβίωσή τους με τους γονείς τους, ειδικά όσο μεγαλώνουν και έρχονται σε επαφή με άλλα άτομα, τα υπονοούμενα (οι σπόντες) που θα εκφράσουν συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα των παιδιών είτε τους δημιουργούν υποψίες που τα παρακινούν να μάθουν μόνα τους την αλήθεια είτε τους την παρουσιάζουν ολοφάνερα εκείνα.

Όσο κι αν προσπαθούν οι παππούδες να δικαιολογούν τους γονείς απέναντι στα παιδιά τους, εκείνα έχουν δημιουργήσει τις δικές τους συνδέσεις με τους γονείς τους, οπότε η απόφαση των γονέων να τα αφήσουν στα χέρια των παππούδων τους, έστω και για περιορισμένο χρονικό διάστημα, τους αφήνει αρνητικά ψυχικά κατάλοιπα. Με άλλα λόγια, οι εγγυήσεις που δίνουν οι παππούδες στα εγγόνια για το πρόσωπο των γονέων, δεν είναι αρκετές για να δικαιολογήσουν τα παιδιά στον εαυτό τους την στάση που κράτησαν οι γονείς απέναντί τους.

Στην παρούσα έρευνα, τα εγγόνια έτειναν να δίνουν ταυτόσημες απαντήσεις με τους παππούδες τους αναφορικά με την εικόνα των γονέων, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι, τα παιδιά είχαν επηρεαστεί από τους παππούδες και είχαν υιοθετήσει - ενστερνιστεί την άποψή τους, ή όσα έλεγαν και οι δύο πλευρές ήταν αληθινά. Στις περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν διχογνωμίες ανάμεσα στους παππούδες και στα εγγόνια τους, μπορεί να υποτεθεί είτε ότι το εγγόνι γνώριζε από μόνο του την αλήθεια (για τη θετική ή αρνητική εικόνα του γονέα του), όποτε δεν πειθόταν από τα λεγόμενα των παππούδων του και από την εικόνα που του παρουσίαζαν είτε οι παππούδες απαντούσαν με ανακρίβειες και δεν έλεγαν όλη την αλήθεια, λόγω παρεμβολής μηχανισμών άμυνας του εγώ, προκειμένου να εμφανίσουν για τον εαυτό τους μία πιο θετική εικόνα προς την ερευνήτρια.

6.21 Σκέψεις και συναισθήματα του παιδιού για καθέναν από τους γονείς του

Σε συσχέτιση με την ερώτηση που αναφερόταν στην εικόνα που έδιναν οι παππούδες στα παιδιά για τους γονείς τους, ήταν εκείνη η ερώτηση που αφορούσε στις σκέψεις και τα συναισθήματα των παιδιών για τον πατέρα και τη μητέρα τους καθ' όλη τη διάρκεια της απουσίας τους από τη ζωή τους. Τα εγγόνια μεγαλύτερης ηλικίας έχουν την πεποίθηση πως η ζωή τους, αλλά και η προσωπικότητά τους θα ήταν τελείως διαφορετική (με ουδέτερο νόημα), εάν ζούσαν με τους γονείς τους, επειδή μερικές φορές τα παιδιά αναγκάζονται να ωριμάσουν πρόωρα, βρισκόμενα μπροστά σε περιστάσεις που αλλάζουν τη ζωή τους. Στα εγγόνια μικρότερης ηλικίας, τα οποία έχουν υποστεί την απόρριψη των γονέων τους, παραμένουν στην ψυχή τους αρκετά αναπάντητα «γιατί» που αφορούν την εγκατάλειψή τους ή την εναπόθεσή τους στους παππούδες. Αισθάνονται ενοχές, αφού πιστεύουν ότι κάπου έφταιξαν, οπότε προσπαθούν να βρουν, ποιός ήταν ο παράγοντας εκείνος που τα οδήγησε στη συγκεκριμένη θέση. Ειδάλλως θεωρούν πως δεν αξίζουν την αγάπη των γονιών τους. Τα παιδιά τα οποία γνωρίζουν ότι, αντικειμενικοί λόγοι είναι αυτοί που υποχρεώνουν και κρατούν τους γονείς τους μακριά τους, έχουν ένα πλεονέκτημα έναντι των άλλων παιδιών, αφού τους δίνεται η δυνατότητα να τους δικαιολογήσουν και να τους συγχωρήσουν στον εαυτό τους. Άλλα παιδιά κατηγορούν τους γονείς τους για τις επιλογές και τις πράξεις τους στην προσωπική και οικογενειακή τους ζωή, έστω και αν επρόκειτο για πράγματα που δεν τα αφορούσαν άμεσα, οπότε αυτά έχοντας σχηματίσει μια αρνητική εικόνα για τους γονείς τους, δεν θα προσπαθήσουν να τους μιμηθούν ή να τους μοιάσουν.

Οι αναφορές των παιδιών για τους γονείς τους σχετίζονται με φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τους και με στοιχεία του χαρακτήρα τους, όταν τα παιδιά έχουν τα καλή εικόνα για τους γονείς τους. Όταν, αντίθετα, τα παιδιά έχουν αρνητική εικόνα για εκείνους, εστιάζουν τα λεγόμενά τους στα αρνητικά στοιχεία της συμπεριφοράς ή της προσωπικότητάς τους ή στις άσχημες μνήμες που είχαν από τις ιδιόμορφες σχέσεις στο εσωτερικό της πυρηνικής οικογένειας. Τα παιδιά, όταν ερωτώνται για να εκφέρουν τη γνώμη τους για τους γονείς τους, θα προτιμήσουν να μην απαντήσουν για εκείνους, αν η γνώμη τους δεν είναι και τόσο καλή. Εάν ωστόσο υπάρξει επιμονή επάνω στο ίδιο ερώτημα σε διαφορετικό σημείο της ίδιας συνέντευξης, δεν αποκλείεται εκείνα να αφήσουν δειλά-δειλά και με φειδωλό τρόπο να διαφανούν οι πραγματικές τους πεποιθήσεις αναφορικά με τον πατέρα και τη μητέρα τους. Η μη αναφορά ενός παιδιού στα εξωτερικά χαρακτηριστικά ενός γονέα μπορεί να συνδέεται με το γεγονός ότι δεν υπάρχει μεταξύ τους επαφή, αλλά ούτε και υπήρξε στο παρελθόν, ενώ παράλληλα μπορεί το ίδιο το παιδί ασυναίσθητα να απέβαλε την εικόνα του από το μυαλό του, επειδή λόγω συνειρμών, δεν θα ήθελε να θυμάται άσχημα περιστατικά ή συμπεριφορές με τα οποία είχε συνδέσει τον συγκεκριμένο γονέα.

Κάτι άλλο που παρατηρήθηκε κατά την τρίτη επαναφορά της ίδιας ερώτησης, αναφορικά με την εικόνα που είχαν τα παιδιά για τους γονείς τους, ήταν το γεγονός ότι, η αντικειμενική απομάκρυνσή τους, σε μερικές περιπτώσεις είχε επιφέρει αλλαγές και ως προς τη συναισθηματική τους εγγύτητα. Επειδή δεν συμμετείχαν όλα τα εγγόνια στις συνεντεύξεις, αλλά και επειδή οι απαντήσεις όσων συμμετείχαν ήταν σε μερικά σημεία αντιφατικές, δεν θα μπορούσε να εξαχθεί ένα ξεκάθαρο συμπέρασμα σχετικά με το, εάν η στάση των παιδιών απέναντι στους γονείς τους είχε επηρεαστεί ή όχι από τα λεγόμενα των παππούδων προς αυτά, αναφορικά με τους γονείς τους. Πάντως, επειδή οι σχέσεις δεν είναι μονόδρομες, αλλά αμφίδρομες, θεωρείται ότι τόσο η ώριμη σκέψη των παππούδων όσο και τα προσωπικά βιώματα

των παιδιών με τους γονείς τους, ενώνονταν, δημιουργώντας αληθεία και παράγοντας ως τελικό αποτέλεσμα την κοινή στάση των δύο ακρινών γενεών έναντι της μεσαίας. Γι' αυτόν τον λόγο άλλωστε, σχεδόν όλα τα εγγόνια συμφωνούσαν με την γνώμη των παππούδων τους.

6.22 Ψυχολογική-συναισθηματική κατάσταση παππούδων-εγγονιών-γονέων και οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους

Σε ό,τι αφορά τα συναισθήματα της κάθε πλευράς για τον εαυτό τους, αλλά και για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους, αποδείχθηκε ότι, οι παππούδες αισθάνονταν για τον εαυτό τους λύπη, θλίψη και θρήνο εξαιτίας της απώλειας ενός γονέα ή εξαιτίας των υπερβολικών υποχρεώσεων τους που σχετίζονταν με την οικονομική τους δυσπραγία (προσωπική φροντίδα του παιδιού, ιατρική κάλυψή του, έξοδα του νοικοκυριού). Όταν οι γονείς πεθαίνουν, τότε οι παππούδες και τα εγγόνια αλληλοϋποστηρίζονται, επειδή βρίσκονται στη δυσχερή θέση να θρηνήσουν για αυτά τα άτομα, αλλά παράλληλα παίρνουν δύναμη ο ένας από τον άλλο, γιατί νιώθουν πως έχουν υποχρέωση να διατηρήσουν τις ισορροπίες μέσα στην οικογένεια. Τα παιδιά απάντησαν το ίδιο, αλλά χωρίς να το αιτιολογήσουν, ενώ οι γονείς αισθάνονταν έτσι, εξαιτίας του διαζυγίου τους.

Η απογοήτευση, η απελπισία και η απόγνωση ήταν συναισθήματα των παππούδων αναφορικά με τις υποχρεώσεις που είχαν αναλάβει, ενώ συναισθήματα, όπως άγχος-αγωνία-ανησυχία, φόβος και ανασφάλεια σχετίζονταν με το παρόν και το μέλλον των εγγονιών τους. Τα ίδια συναισθήματα υπήρχαν στα παιδιά, αλλά οι ρίζες τους βρίσκονταν σε άλλες αιτίες, όπως το διαζύγιο των γονέων τους. Δηλαδή τα ίδια φοβόντουσαν να μην τα εγκαταλείψουν οι παππούδες τους, όπως έκαναν οι γονείς τους, όταν χώρισαν.

Ένα παιδί μπορεί να δηλώσει ότι βρίσκεται στο κενό και ότι αισθάνεται ανυπεράσπιστο και μόνο, παρότι συμβιώνει παράλληλα με τους παππούδες και τον ένα γονέα του. Αυτό αποκτά ανασφάλειες, όταν δεν γίνεται σωστά η προσκόλληση σε ένα πρόσωπο, την περίοδο που κανονικά θα έπρεπε να είχε γίνει. Έστω και αν ο ένας γονέας που αρχικά το είχε απορρίψει επιστρέφει κοντά του, έστω και αν γίνει πρόωγη παρέμβαση με την αποκοπή του παιδιού από μια απορριπτική μητέρα, έστω και αν οι παππούδες ή ο αδελφός/-ή του παιδιού αποτελέσουν πρόσωπα προσκόλλησης και έστω αν παρέλθουν αρκετά χρόνια από την αρχική ανεπιτυχή προσκόλληση, οι ανασφάλειες του παιδιού δεν θα εκλείψουν, εάν δεν γίνει παρέμβαση από ειδικό. Ένα παιδί μπορεί να έχει το αίσθημα της κατωτερότητας και της ντροπής και να νιώθει μπερδεμένο και συγχυσμένο για την νέα εικόνα που επικρατεί στην οικογένειά του, ιδιαίτερα μετά το διαζύγιο των γονέων του.

Οι παππούδες, από την άλλη πλευρά, παρότι παλαιότερα αποτέλεσαν οι ίδιοι γονείς των παιδιών τους, ενδέχεται να έχουν αμφιβολίες-αβεβαιότητα-άγνοια για την εκπλήρωση του γονεϊκού ρόλου, θεωρώντας την ανατροφή των εγγονιών τους ως κάτι τελείως διαφορετικό, μέσα σε μια τελείως διαφορετική εποχή και υπό διαφορετικές συνθήκες. Τα ίδια συναισθήματα εκδηλώνονται και από την πλευρά των γονέων, κάτι το οποίο δικαιολογεί την απόφασή τους να εναποθέσουν αυτή την ευθύνη στους γονείς τους, επειδή για εκείνους θα ήταν πιο εύκολο, έχοντας ξαναπεράσει από τον ίδιο ρόλο. Δηλαδή, οι ίδιοι δεν έχουν εμπιστοσύνη στις δυνατότητές τους.

Τις περισσότερες φορές όλες οι πλευρές αισθάνονται προετοιμασμένες για να αποδεχτούν τη νέα κατάσταση και να προσαρμοστούν σε αυτή. Για τους γονείς, μπορεί να καταλάβει κάποιος τους λόγους για τους οποίους αναφέρουν κάτι τέτοιο:

Είναι δική τους επιλογή, την οποία οι ίδιοι προώθησαν. Σε περίπτωση όμως, που το μερίδιο της ευθύνης δεν ανήκει αποκλειστικά στον γονέα, αυτός αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην ικανότητά του να ασκήσει τον γονεϊκό ρόλο και στην ακαταλληλότητά για αυτόν, οπότε εάν υπερισχύσει το πρώτο και ξυπνήσει το γονεϊκό ένστικτο, τελικά επιστρέφει κοντά στο παιδί του. Από την άλλη πλευρά οι παππούδες, έχοντας ως εφόδιο την εμπειρία και την ωριμότητα των ετών τους, αισθάνονται έτοιμοι για οποιαδήποτε αλλαγή, οπότε νιώθουν πιο δυνατοί να παρέχουν τη βοήθειά τους στα εγγόνια τους. Πώς θα μπορούσαν, άλλωστε, οι συγκεκριμένοι Έλληνες παππούδες να μην ήταν προετοιμασμένοι, μετά από τα άπειρα βιώματα που απέκτησαν και τις πλείστες αλλαγές που υπέστησαν στη ζωή τους γενικά, αλλά και πολύ περισσότερο κατά τη διάρκεια του πολέμου;

Έστω και σε μικρή συχνότητα, μπορεί να αναφερθεί ότι, οι παππούδες έχουν αμφιβολίες ή δυσκολίες στο να συνδυάσουν τον ρόλο του παππού και του πατέρα ή της γιαγιάς και της μητέρας. Παρότι ζητείται από τους παππούδες να ξανανιώσουν, προκειμένου να αναλάβουν όλες τις ευθύνες των εγγονιών τους, δεν δυσανασχετούν και θεωρούν ότι, είναι τα πλέον κατάλληλα άτομα για αυτόν τον ρόλο. Όμως, το ότι είναι προετοιμασμένοι, δεν σημαίνει ότι δεν θα συναντήσουν δυσκολίες και προβλήματα στον δρόμο τους. Αυτό έχει να κάνει καθαρά με τους ίδιους και αφορά στην κούραση και στην εξάντληση που νιώθουν από τις πολλές και ταυτόχρονες υποχρεώσεις. Έχουν όμως και ένα μυστικό: Όσο και αν τα εγγόνια τους τούς κουράζουν σωματικά, τα ίδια αποτελούν τη δύναμή τους και πηγή ξεκούρασης και ηρεμίας. Το ίδιο συναίσθημα, δηλαδή η κούραση, παίρνει άλλη έννοια για τα παιδιά και τους διαζευγμένους γονείς, αφού συνδέεται με την ψυχική κούραση που αποκτούν από τις εναλλαγές των οικογενειακών συνθηκών τους.

Την ίδια αντιφατικότητα με την κούραση των παππούδων έχει και το συναίσθημα της μοναξιάς τους. Για μερικούς τα εγγόνια τους εξαλείφουν και αναπληρώνουν τη μοναξιά τους, ενώ για άλλους τα παιδιά την προκαλούν σε αυτούς, με το να τους αποσπούν από τις κοινωνικές τους επαφές. Ένας γονιός, έστω και αν ζει με τα παιδιά του και τους γονείς του μπορεί να νιώθει μεγάλη μοναξιά, εάν δεν έχει κοντά του έναν σύντροφο γενικά ή τον πρώην του, εάν εξακολουθεί να τρέφει συναισθήματα για εκείνον. Στα εγγόνια, σε περίπτωση που διαλυθεί η οικογένειά τους μετά από το διαζύγιο των γονέων τους, αυτό είναι πιο δυσβάσταχτο για εκείνα και δυσκολεύονται στην προσαρμογή τους στη νέα κατάσταση, επειδή εκεί που είχαν συνηθίσει τους γονείς τους, θα πρέπει μετά να συνδεθούν με άλλα πρόσωπα, και στην περίπτωση μας με τους παππούδες τους. Εάν τα ίδια παιδιά δεν έχουν καμία επαφή με τον ένα από τους δύο χωρισμένους γονείς τους, θεωρούν αδιανόητη την πλήρη απόρριψή τους από αυτόν.

Οι παππούδες μπορεί να αισθάνονται μπερδεμένοι και να βρίσκονται σε σύγχυση όσον αφορά την στάση που θα πρέπει να κρατήσουν και τον δρόμο που θα πρέπει να τραβήξουν μετά τα νέα δεδομένα. Στην ίδια κατάσταση μπορεί να βρεθούν οι γονείς, εάν βρίσκονται μπροστά στο δίλημμα να επιλέξουν, αν θα ακολουθήσουν τον δρόμο που τους απομάκρυνε από τα παιδιά τους ή αν θα κατασταλάξουν σε εκείνα. Αν και κανονικά θα έπρεπε να ντρέπονται οι γονείς για τη συμπεριφορά τους, τις επιλογές τους ή τη ζωή τους, επειδή ακριβώς δεν το συναισθάνονται, δεν επιστρέφουν κοντά στα παιδιά τους. Αντί αυτών οι παππούδες διακατέχονται από ένα τέτοιο συναίσθημα, που αφορά τις πράξεις των γονέων και στο γεγονός ότι ίδιοι συνεισφέρουν στην οικογενειακή διαταραχή, αφού αναλαμβάνοντας τα εγγόνια τους, ενισχύουν την απόμακρη στάση των γονέων.

Ανάλογα με την ηλικία τους το αίσθημα της αποτυχίας μπορεί να χαρακτηρίζει τα παιδιά, επειδή δεν κατάφεραν να αποτρέψουν τον χωρισμό των γονιών τους, ενώ

ως προς τους παππούδες, επειδή δεν κατάφεραν να είναι σωστοί γονείς. Οι αλλαγές στη ζωή των γονέων μπορεί να μην έχουν το νόημα της αποτυχίας, γι' αυτό και δεν νιώθουν κατ' αυτόν τον τρόπο. Οι παππούδες μπορεί να αισθάνονται εξίσου ευτυχισμένοι ή δυστυχισμένοι, ανάλογα με το πού στρέφουν την οπτική τους. Δηλαδή, όταν κοιτάζουν προς την πλευρά των γονέων νιώθουν δυστυχία για την κατάληξή τους, ενώ όταν στρέφουν το βλέμμα τους στα εγγόνια τους, εκείνα τους δίνουν μεγάλη χαρά, ικανοποίηση, ανακούφιση και ευτυχία, επειδή μπαίνοντας αυτά στη ζωή τους τούς έδωσαν νόημα ύπαρξης. Το ίδιο συναίσθημα της ικανοποίησης, της ανακούφισης και της ευτυχίας αισθάνονται τα περισσότερα παιδιά με τη νέα ζωή τους.

Αναφορικά με τα θετικά συναισθήματα τόσο οι παππούδες όσο και τα εγγόνια τους, αισθάνονται δυνατοί, ευπροσάρμοστοι και χρήσιμοι ο ένας για τον άλλον. Τα παιδιά, αν και μπορούν να προσαρμοστούν εύκολα, ωστόσο δεν μπορούν να πουν ότι δεν τα πειράζει ό,τι είχε συμβεί στην οικογένειά τους και γι' αυτό μερικά από αυτά περνούν στην εκδήλωση αρνητικών συναισθημάτων για τον έναν τουλάχιστον από τους γονείς τους, όπως για παράδειγμα απάθεια. Όποιες και να ήταν οι συνθήκες στην πρώην πυρηνική οικογένεια, οι παππούδες νιώθουν σιγουριά και βεβαιότητα ότι θα μπορέσουν να είναι σωστοί στον νέο τους ρόλο.

Όσον αφορά στα συναισθήματα των παππούδων απέναντι στα εγγόνια τους, κατά την άποψή τους, αυτά δεν αλλάζουν από τη στιγμή που τα εγγόνια τους μεγαλώνουν μαζί τους από τη βρεφική ακόμα ηλικία. Στις περιπτώσεις εκείνες που τα παιδιά έχουν προλάβει να ζήσουν, έστω και για λίγο, με τους γονείς τους και έπειτα τα αναλαμβάνουν οι παππούδες, τα συναισθήματά τους αλλάζουν σε πολύ μεγάλο βαθμό. Πολύ σπάνια τα συναισθήματα των παππούδων διαφοροποιούνται απέναντι στα εγγόνια τους με αρνητικό τρόπο. Μόνο στην περίπτωση που οι ίδιοι κουραστούν υπερβολικά απ' τη γενικότερη συμπεριφορά των παιδιών, ιδιαίτερα των μικρών και από τις ευθύνες που απορρέουν από τη φροντίδα τους, αναφέρουν οι παππούδες αγανάκτηση, αλλά και πάλι αμφισβητείται κατά πόσον αυτοί θα φτάσουν στο σημείο να το εκφράσουν.

Οι λόγοι διαφοροποίησης των συναισθημάτων τους προς τα εγγόνια τους με θετική φορά, αποδίδονται στην αγάπη τους και στην αδυναμία τους για αυτά, στον οίκτο και στη συμπόνια, στο ανεπτυγμένο αίσθημα της ευθύνης και της υποχρέωσης απέναντι σ' αυτά, στην ανίσχυρη θέση των παιδιών που είναι αναγκασμένα να εξαρτώνται καθαρά από αυτούς και στην ευχαρίστηση από τη συμβίωσή τους. Προσπαθούν συνεχώς να λένε και να πράττουν πάντα με το σκεπτικό, ότι επιδιώκουν το καλύτερο για τα εγγόνια τους και δεν θέλουν να τα πληγώσουν, επειδή είναι ορφανά ή εγκαταλελειμμένα. Η αγάπη των παππούδων μέσα στις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες είναι τόσο μεγάλη, που φτάνει να υπερκαλύπτει τα συναισθήματα για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους, ενώ σε πιο ακραίες περιπτώσεις οι παππούδες θα μπορούσαν να φτάσουν να θυσιάσουν τη ζωή τους ή να στερήσουν τη ζωή κάποιου άλλου, προκειμένου να προστατέψουν ή να υπερασπιστούν τα εγγόνια τους.

Κάτι τόσο ακραίο και εξεζητημένο δεν θα μπορούσε να ήταν κίνηση των παππούδων και των γιαγιάδων που έχουν διαμορφώσει απλές σχέσεις με τα εγγόνια τους με την διαμεσολάβηση των γονέων, ενώ όταν αυτοί απουσιάζουν, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Αφενός είναι πιο ισχυρό το μεταξύ τους δέσιμο, αφού τους δίνεται η δυνατότητα να ζήσει η μια πλευρά την άλλη, αφετέρου οι παππούδες αισθάνονται ότι, οι ευθύνες τους είναι διπλάσιες, επειδή τα εγγόνια τους δεν είναι πρόσωπα που τα έφεραν οι ίδιοι στη ζωή, οπότε όντας ξένο, πρέπει να τα φροντίζουν περισσότερο. Οι συγγενικοί τους δεσμοί υπαγορεύουν άτυπα τον διπλασιασμό των συναισθημάτων

τους, δηλαδή της αγάπης τους προς αυτά -του παιδιού μου το παιδί είναι δυο φορές παιδί μου. Στις περιπτώσεις που οι γονείς δεν είναι πια στη ζωή, οι παππούδες έχουν την αίσθηση ότι μεγαλώνουν για δεύτερη φορά το παιδί τους, αντλώντας έτσι παρηγοριά από αυτή τους την κίνηση. Εκ των πραγμάτων, η συμβίωση παππούδων και εγγονιών αποφέρει ευχάριστα αποτελέσματα, αφού τα εγγόνια κερδίζουν από την εμπειρία εκείνων, αλλά και οι παππούδες ωφελούνται, αφού η ανατοποθέτηση των παιδιών στο σπίτι τους φέρνει μαζί της τη χαρά, την ευχαρίστηση, την ανανέωση (ψυχική, σωματική και πνευματική), ενώ παράλληλα διώχνουν τον πόνο και αποβάλλουν το συναίσθημα της μοναξιάς. Γενικά, υπάρχει η αίσθηση της ανταποδοτικότητας και της αμοιβαιότητας μεταξύ των παππούδων και των εγγονιών τους, αφού προσφέρουν ο ένας στον άλλο και θυσιάζονται ο ένας για τον άλλο.

Και οι δύο πλευρές διαπνέονται από συναισθήματα χαράς, ικανοποίησης και αγάπης. Οι αλληλεπιδράσεις στο εσωτερικό των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών είναι έντονες, αφού οι ευθύνες και οι υποχρεώσεις που φέρουν μαζί τους τα παιδιά με την εγκατάστασή τους κοντά στους παππούδες τους, αναγνωρίζονται από τα ίδια και το ξεπληρώνουν με την ευγνωμοσύνη τους προς αυτά. Όσο πιο μεγάλη η κούραση και οι ευθύνες των ηλικιωμένων τόσο πιο μεγάλη η αγάπη και η αναγνώριση από τα εγγόνια τους. Για αυτόν τον λόγο, τα θετικά συναισθήματα αφορούν κατεξοχήν τις γιαγιάδες. Η αγάπη και η ευθύνη αποτελούν δύο στοιχεία απαραίτητα και αλληλένδετα στις φροντίδες των παππούδων προς τα εγγόνια τους. Οι παππούδες και οι γιαγιάδες εξαιτίας της υπερβολικής τους αγάπης, δεν αποκλείεται να διακατέχονται από το συναίσθημα του φόβου της απώλειας των εγγονιών τους, ενώ κάποιοι άλλοι μπορεί να είναι σίγουροι για τις ικανότητές τους να τα προστατέψουν από οποιονδήποτε εξωγενή παράγοντα.

Ορισμένοι άλλοι δεν έχουν ανησυχία για τους εξωτερικούς παράγοντες, παρά τη μεταφέρουν στην εσωτερική σύγχυση που μπορεί να αισθάνονται σχετικά με το αν θα πρέπει να συμπεριφέρονται στο εγγόνι τους ως παππούς ή πατέρας και ως γιαγιά ή μητέρα. Τα εγγόνια πάντως, δεν συνηθίζουν τέτοιου είδους συναισθήματα, επειδή η στάση των παππούδων τους απέναντί τους συντελεί στην ξεκαθάριση - διαλεύκανση δικών τους συναισθημάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι παππούδες ονομάζονται πλέον γονείς από αυτά ή θεωρούνται κάτι ανώτερο από τους γονείς, αλλά χωρίς να μπορεί να διευκρινιστεί από τα παιδιά ο όρος που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στη συγκεκριμένη περίπτωση. Αυτό δείχνει ότι, όποιον ρόλο ή όποια ονομασία και να έχουν οι παππούδες, για αυτά δεν αλλάζουν ούτε τα συναισθήματά τους ούτε η πεποίθησή τους ότι είναι άξιοι και κατάλληλοι για τον νέο ρόλο τους.

Όσον αφορά τα συναισθήματα μεταξύ των γονέων και των παιδιών τους, οι γονείς, έστω και αν δεν αγαπούν τα παιδιά τους, πάντα ισχυρίζονται ότι τα αγαπούν, προκειμένου οι ίδιοι να γίνονται κοινωνικά αποδεκτοί. Τα παιδιά, αντίθετα, δεν εκφράζουν κάτι τέτοιο, εάν δεν το αισθάνονται πραγματικά. Αυτή η έκφρασή τους προέρχεται από την ειλικρίνεια της παιδικής ηλικίας, αλλά και από το γεγονός ότι τα παιδιά δεν έχουν ενστερνιστεί τους κοινωνικούς κανόνες, για να γνωρίζουν ποιά είναι η γενικότερη κοινωνική αντίληψη αναφορικά με τις σχέσεις γονέων και παιδιών. Τα παιδιά, όταν έχουν βαριά ψυχολογικά τραύματα από τις σχέσεις τους με τους γονείς τους, το συναίσθημα της αγάπης δεν φτάνει στο όριο εκείνο που θα ήταν αρκετό να τα παρακινήσει για να εκδηλώσουν αυτό το συναίσθημα.

Στις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες το συναίσθημα του οίκτου και της συμπόνιας ή της πλήρους αδιαφορίας, της απόρριψης, του μίσους και της εκδικητικής διάθεσης έχει μόνη κατεύθυνση με κίνηση από τους παππούδες και τα εγγόνια τους προς τους γονείς. Το γεγονός αυτό δείχνει τον βαθμό, στον οποίο η πλευρά των παππούδων - εγγονιών συγχωρεί την άλλη για τη συμπεριφορά της και τις πράξεις,

που επέφεραν όλα αυτά τα άτομα στην εν λόγω κατάσταση. Το συναίσθημα της νοσταλγίας είναι κοινό και στις τρεις πλευρές, μόνο που οι παππούδες είναι κατά κάποιον τρόπο σε πιο μειονεκτική σχέση με τις άλλες δύο γενεές, επειδή η απουσία των γονέων τους αφορά άμεσα, αλλά και έμμεσα, δια μέσου των εγγονιών τους.

Τα παιδιά συνηθίζουν να έχουν άγχος και αγωνία για τους γονείς τους και επειδή ορισμένες φορές δεν γνωρίζουν καν τους λόγους της απουσίας τους, επηρεασμένα από τα λεγόμενα των παππούδων τους που τους δικαιολογούν, τρέφουν ευγνωμοσύνη για τους γονείς τους και για την αυτοθυσία τους, ενώ δεν παραλείπουν να επαναλαμβάνουν την επιθυμία τους για επανένωση της οικογένειάς τους. Εάν όμως, η συμπεριφορά των γονέων είναι προκλητική, τα παιδιά χάνουν την εμπιστοσύνη στο πρόσωπό τους, τους θεωρούν ανίκανους για τον γονεϊκό ρόλο και αγανακτούν για τις πράξεις τους. Όταν δε, η γενικότερη στάση των γονέων είναι αρνητική, τα παιδιά τρέφουν για τους γεννήτορές τους μίσος και εκδικητική διάθεση.

Έστω κι αν οι γονείς δεν εκδηλώνουν ανοιχτά συναισθήματα ανακούφισης και ικανοποίησης για την απομάκρυνσή τους από τα παιδιά τους, εκείνα διακατέχονται από συναισθήματα φόβου και ανασφάλειας για την οριστική απώλεια τουλάχιστον ενός από τους γονείς τους. Τα συναισθήματα των παιδιών, που έχουν προέλθει από τη διάλυση της οικογένειάς τους λόγω του διαζυγίου των γονέων τους, είναι ανάμεικτα. Αφενός αισθάνονται υπεύθυνα, για το ότι δεν κατάφεραν να αποτρέψουν τον χωρισμό των γονέων τους ή αισθάνονται ότι τα ίδια τον προκάλεσαν και έγιναν βάρος στους παππούδες τους. Αφετέρου καταλογίζουν ευθύνες στους γονείς, ενώ παράλληλα πλημμυρίζουν από συμπλέγματα ενοχών και τύψεων, επειδή τους κατηγορούν για την διάσπαση της οικογένειάς τους ή επειδή τα ίδια νιώθουν ανακούφιση από τη συμβίωσή τους με τους παππούδες. Αισθάνονται, δηλαδή, σαν να πρόδωσαν τους γονείς τους με την προσαρμογή τους στην νέα κατάσταση.

Σε ό,τι αφορά την απόδοση μορφών, παρατηρήθηκε η τάση οι παππούδες να στρέφονται εναντίον όχι και των δύο γονέων, αλλά του συντρόφου του παιδιού τους. Σε συνάρτηση με αυτό βρίσκονται μια σειρά από αρνητικά συναισθήματα όπως: ντροπής, πικρίας, αγανάκτησης, αδιαφορίας, μίσους και εκδικητικής διάθεσης που τα αποδίδουν στους γονείς είτε για γενικότερες πράξεις τους και παραλείψεις που σχετίζονται με τους λόγους που τους απομάκρυναν από τα παιδιά τους είτε για το ότι εγκατέλειψαν τα παιδιά τους «ελαφρά τη καρδιά» στους παππούδες. Το παράδοξο είναι ότι, τα συναισθήματα της αγανάκτησης, της πικρίας, του θυμού και της οργής δεν ήταν χαρακτηριστικό μόνο των παππούδων και των εγγονιών τους, αλλά και των γονέων στρεφόμενα στη μία ή και στις δύο πλευρές ταυτόχρονα.

Τέλος, εξετάζοντας την πλευρά των γονέων, φαίνεται ότι, οι τύψεις και τα συμπλέγματα ενοχής, αλλά και το συναίσθημα της ευγνωμοσύνης κυριεύουν τους γονείς, μόνο όταν οι ίδιοι είναι ευσυνείδητοι και αναγνωρίζουν ότι ανέθεσαν στους παππούδες ένα μεγάλο φορτίο ευθυνών. Εάν όμως, είναι γενικότερα καχύποπτοι και έχουν θέσει ως κέντρο της ζωής τους τον εαυτό τους, όχι απλά δεν αναγνωρίζουν τις θυσίες των παππούδων, αλλά και εκδηλώνουν προς αυτούς ζήλια ή φόβο πως οι παππούδες θα μπορούσαν να τους αποστερήσουν μόνιμα τα παιδιά τους. Οι σχέσεις γονέων και παππούδων ενδέχεται να είναι κακές στις περιπτώσεις που υπάρχει διαφωνία αναφορικά με τα οικονομικά, με την διεκδίκηση της νομικής κατοχύρωσης των παιδιών, τις ευθύνες που τα αφορούν, τον τρόπο αγωγής τους και τη συχνότητα επίσκεψής των γονέων. Δηλαδή οι γονείς, κατά κάποιον τρόπο, δείχνουν διπροσωπία, αφού άλλη εικόνα βγάζουν στα παιδιά τους και άλλη στους παππούδες.

Από τα παραπάνω συνεπάγεται ότι, οι λόγοι που απομακρύνουν τα εγγόνια από τους γονείς τους σε συνάρτηση με τη συγγένεια εξ αίματος ή όχι, με τους γονείς των παιδιών, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο βλέπουν ή τελικά

αντιμετωπίζουν οι παππούδες το παιδί τους και τον σύντροφό του. Πάντως, αυτό που προέχει στο μυαλό και στις καρδιές των παππούδων, είναι η νοσταλγία για τον ένα ή και για τους δύο γονείς των παιδιών. Έπεται σε συχνότητα εμφάνισης, ο οίκτος και η συμπόνια που απευθύνονται προς αυτά τα άτομα (τους γονείς των παιδιών), ενώ έστω και αν οι ηλικιωμένοι έχουν χάσει την εμπιστοσύνη τους τουλάχιστον προς έναν από τους γονείς και νιώθουν πικρία -όπως δήλωσαν σχεδόν οι μισές από τις οικογένειες των παππούδων-, παρόλα αυτά, τα αρνητικά τους συναισθήματα φυλάσσονται κατά κάποιον τρόπο καλά κρυμμένα στο εσωτερικό του ψυχισμού τους και φτάνουν να εξωτερικεύονται εναντίον των γονέων σε περιορισμένο αριθμό περιπτώσεων. Αυτό καταφαίνεται από την κυριαρχία των βιωμένων-εσωτερικών συναισθημάτων, όπως της πικρίας, της απώλειας εμπιστοσύνης, της αγανάκτησης, της αδιαφορίας και της απόρριψης, έναντι των εξωτερικευόμενων, που στρέφονται δηλαδή εναντίον του ατόμου, όπως του θυμού, της οργής, του μίσους, και της εκδικητικής διάθεσης.

6.23 Ψυχολογικά προβλήματα-δυσκολίες παππούδων-εγγονιών-γονέων

Ενώ όλα τα παραπάνω ήρθαν στην επιφάνεια κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, όταν έφτανε εκείνη η ώρα, που και οι τρεις πλευρές ερωτιόνταν για ενδεχόμενα ψυχολογικά προβλήματα ή δυσκολίες που παρουσιάστηκαν στα μέλη των κατατετηγμένων κατά γενεές οικογενειών ή στους γονείς των παιδιών όλη αυτή τη χρονική περίοδο, οι απαντήσεις ήταν πιο φειδωλές αναφορικά με το ξετύλιγμα του ψυχολογικού τους κόσμου. Τα παιδιά είτε συγκρατούνται από αναστολές και δεν αναφέρουν τα ψυχολογικά προβλήματα των ίδιων ή των υπολοίπων μελών της οικογένειάς τους είτε δεν γνωρίζουν πώς έχει κατάσταση είτε πραγματικά δεν υπάρχουν προβλήματα τουλάχιστον στα ίδια, εφόσον έχουν μεγαλώσει κοντά στους παππούδες τους από την πολύ μικρή παιδική τους ηλικία και έχει επέλθει προσκόλληση σε αυτούς σύμφωνα με τη θεωρία του BOWLBY.

Οι παππούδες θεωρούν δεδομένο ότι, όλος ο κόσμος περνάει ανάλογες καταστάσεις, οπότε παίρνουν κουράγιο και προχωρούν, εναποθέτοντας τις ελπίδες στους στον Θεό. Πάντως, ακόμα και εκείνοι οι παππούδες που αναφέρουν κάποια συναισθήματά τους, υπάρχει σε αυτά σύγχυση, μιας και στην ψυχή ενός και μόνο ανθρώπου μπορούν να συνυπάρχουν αντιφατικά συναισθήματα. Τα αντικρουόμενα συναισθήματα είναι κάτι φυσιολογικό για κάθε άνθρωπο και δημιουργούνται όταν αυτός στρέφει την οπτική του σε διαφορετικά άτομα και καταστάσεις. Η συναισθηματική αστάθεια μπορεί να συμβαίνει είτε γιατί οι παππούδες δεν θέλουν να παραδεχτούν την νέα κατάσταση είτε γιατί δεν το έχουν συνειδητοποιήσει είτε γιατί προσπαθούν ασυνείδητα να το κρατούν καλά κρυμμένο στο βάθος της ψυχής τους, οπότε η τάση τους αυτή ερμηνεύεται με μηχανισμούς άμυνας του εγώ.

Το ψυχολογικό βάρος που αισθάνονται οι παππούδες λόγω της οικονομικής τους αδυναμίας είναι πιο μειωμένο για τους ανθρώπους που ζουν στην ύπαιθρο και έχουν μια στοιχειώδη οικονομική άνεση, έχοντας στην κατοχή τους έστω και ένα μικρό κομμάτι γης, επειδή καλλιεργώντας τη ή εκτρέφοντας ζώα μέσα σ' αυτή, μπορούν να εφοδιάζονται τα απαραίτητα προς βρώση, όχι όμως και τα καταναλωτικά είδη, όπως είδη βρεφικής περιποίησης και φροντίδας. Κάποιος ο οποίος δεν είναι στην παραπάνω πλεονεκτική θέση, έχει να αντιμετωπίσει αρκετές δυσκολίες και πιέσεις, ιδιαίτερα μάλιστα, εάν αναλάβει ένα εγγόνι μεγαλύτερο σε ηλικία, που πρόλαβε και έζησε κοντά στους γονείς του και ήταν συνηθισμένο σε αρκετές ανέσεις. Αυτή η κατάσταση δυσχεραίνεται ακόμη περισσότερο, όταν δεν αφορά μόνο ένα παιδί, αλλά περισσότερα και ενώ, φαινομενικά, πιέζονται τα παιδιά και αντιδρούν όταν δεν έχουν όσα θέλουν, στην ουσία η πίεση ασκείται αποκλειστικά στους

ηλικιωμένους, που έστω και αν θέλουν να παρέχουν τα πάντα στα εγγόνια τους πλουσιοπάροχα, παρόλα αυτά δεν έχουν αυτή τη δυνατότητα. Εξάλλου, οι παππούδες της σημερινής εποχής, όντας τα παιδιά και οι νέοι της περιόδου της Κατοχής, ήταν συνηθισμένοι σε υλικές στερήσεις και ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, έστω και αν οι ίδιοι δεν έχουν τίποτα να φάνε, δεν υπάρχει περίπτωση να μην παρέχουν τα πάντα στα παιδιά τους και τα εγγόνια τους, προκειμένου να μην νιώθουν αυτά, όπως αισθάνονταν παλιά εκείνοι.

Υπάρχει η άποψη ότι, οι γονείς δεν αντιμετωπίζουν ψυχολογικά προβλήματα εξαιτίας της απομάκρυνσής τους από τα παιδιά τους, έστω και αν μερικοί από αυτούς αναφέρουν κάτι τέτοιο, επειδή αν τους καταλάμβαναν πειστικά και βασανιστικά συναισθήματα, οι ίδιοι δεν θα το άντεχαν δεδομένου ότι εξυπηρετούν τις προσωπικές τους επιθυμίες, οπότε θα επέστρεφαν κοντά στα παιδιά τους πάση θυσία. Το να πιστεύουν οι γονείς ότι, ούτε στα παιδιά τους ή στους παππούδες είχαν προκαλέσει κάποιο είδος ψυχικών τραυμάτων, μπορεί να ήταν κάτι που τους βόλεψε ή οι παρωπίδες που τους είχε θέσει η ικανοποίηση των προσωπικών τους επιδιώξεων, να μην τους επέτρεπαν να δουν τις καταστάσεις που είχαν προκαλέσει στο περιβάλλον τους. Μάλιστα, αποστρέφουν το βλέμμα τους από τους ίδιους και τονίζουν τα θετικά που απορρέουν από τη συμβίωση παππούδων και εγγονιών, όπως για παράδειγμα το μεταξύ τους δέσιμο και η αναπλήρωση των συναισθημάτων θλίψης και στεναχώριας των παππούδων, εξαιτίας της απώλειας του παιδιού τους, από την χαρά που κουβαλά μαζί του κάθε εγγόνι που μετακομίζει κοντά τους. Ωστόσο, μερικοί ευσυνειδητοί γονείς δεν παραβλέπουν ότι, τα ευχάριστα συναισθήματα που φέρνουν τα παιδιά μαζί τους για τους παππούδες τους, συνοδεύονται επίσης από πολλές υποχρεώσεις και ευθύνες. Αναγνωρίζουν, δηλαδή, την αντιφατικότητα του ρόλου που οι ίδιοι θα έπρεπε να είχαν, αλλά τον εναπόθεσαν στους παππούδες.

Ένας ακόμη παράγοντας, που δεν είχε αναφερθεί προηγουμένως από καμία πλευρά αναφορικά με τα συναισθήματά της, ήταν η ψυχολογική κατάσταση στην οποία περιέρχονται οι παππούδες και τα εγγόνια, όταν επιστρέφουν οι γονείς και απομακρύνουν αυτή τη φορά τα παιδιά από τους ηλικιωμένους. Μερικοί παππούδες και τα εγγόνια τους μέχρι να συνηθίσουν την νέα κατάσταση με την απουσία των γονέων, έχουν να αντιμετωπίσουν μια άλλη, στις περιπτώσεις που οι γονείς επιστρέφουν και αναλαμβάνουν τη φροντίδα των παιδιών τους. Οι ηλικιωμένοι και τα παιδιά είναι υποχρεωμένοι να αναπροσαρμόσουν εκ νέου το πρόγραμμά τους, να αποχωριστούν ο ένας τον άλλο, επειδή οι γονείς αποφάσισαν και έπραξαν για άλλη μια φορά, και να προσπαθήσουν να αντιμετωπίσουν τα συναισθήματα που προκαλεί ο νέος αποχωρισμός.

Όποιες και να ήταν οι απαντήσεις και των δύο πλευρών στη συγκεκριμένη έρευνα, δηλαδή είχαν θετική ή αρνητική χροιά, υπήρχε σύμπνοια ανάμεσα στα μέλη κάθε οικογένειας. Αυτό αποτελεί ένδειξη ότι, υπάρχει ειλικρίνεια μεταξύ τους, αλλά και απέναντι στην ερευνήτρια, ενώ ταυτόχρονα φαίνεται ότι, η μια πλευρά επηρεάζει την άλλη ως προς την κρίση της και τις πεποιθήσεις της. Διαπιστώνεται ότι, όπως γίνεται σε κάθε οικογένεια, η ψυχολογική νηνεμία ή ένταση που βιώνει ένα άτομο με αφορμή ένα περιστατικό, αναμεταδίδεται διαισθητικά ή μη, και διαπερνά ταυτόχρονα και τα υπόλοιπα μέλη της ίδιας οικογένειας, σύμφωνα με το μοντέλο του BRONFENBRENNER (μικροσύστημα). Η ψυχική και νοητική ισορροπία των παππούδων και η κίνηση ανάληψης-διάσωσης των εγγονιών τους, συντελεί σε πολύ μεγάλο βαθμό στην αρμονική ανάπτυξη των εγγονιών τους και στην διασφάλιση της ηρεμίας στη ζωή τους.

Σε σχέση με αυτό υπενθυμίζεται ότι, επειδή το συγκεκριμένο ζήτημα δεν έχει μελετηθεί σε παιδιά των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών σε βάθος χρόνου

λόγω πρακτικών δυσκολιών ούτε στο εξωτερικό, ωστόσο από μια πρόχειρη ματιά θα μπορούσε να λεχθεί ότι, τα εγγόνια, δεν είναι προκαθορισμένο, πως θα έχουν πολλαπλά συναισθηματικά και ψυχολογικά προβλήματα· ή τουλάχιστον θεωρείται πως και να υπάρχουν, αυτά δεν θα συνδέονται με τη συμβίωση των εγγονιών με τους παππούδες, αλλά με τους λόγους απουσίας των γονέων. Η καθημερινή πραγματικότητα έχει να επιδείξει πλείστα παραδείγματα ανθρώπων που μεγάλωσαν μαζί με τους παππούδες και τις γιαγιάδες τους, οι οποίοι είτε είναι έντιμοι πολίτες και έχουν προοδεύσει στη ζωή τους είτε υπήρξαν άτομα ανάξια της αποστολής τους.

6.24 Τρόπος διαπαιδαγώγησης και ανατροφής του παιδιού από τους παππούδες

6.24.1 Ανταποδοτικότητα και αλληλεπιδράσεις παππούδων-εγγονιών

Οι παππούδες κάνοντας το χρέος τους, συνηθίζουν να προσφέρουν κάθε είδους φροντίδα στα εγγόνια τους: πρωταρχικές φυσικές-σωματικές φροντίδες (διατροφή, ρουχισμό, στέγαση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη κ.λ.π.), αλλά και δευτερεύουσες, όπως η συναισθηματική κάλυψη, η ψυχολογική στήριξη (αγάπη, στοργή, ζεστασιά, τρυφερότητα, χαρά, ασφάλεια, παραδοχή κ.λ.π.) και η κοινωνική μύηση (επικοινωνία, ψυχαγωγία, διασκέδαση, προαγωγή γλωσσικής έκφρασης, μετάδοση αντιλήψεων-στάσεων-αξιών κ.λ.π.), ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις παρατηρείται η νομική κατοχύρωσή τους έναντι των εγγονιών, προνόμιο που εξακολουθούν να κατέχουν κατά κύριο λόγο οι γονείς, ακόμη και μετά την απομάκρυνσή τους από τα παιδιά τους.

Τα εγγόνια εκτιμούν τις φροντίδες και τις θυσίες των παππούδων τους, οπότε ως ένδειξη της αναγνώρισής τους αυτής συνηθίζουν να προσφέρουν τη βοήθειά τους στους παππούδες, αναφορικά με τις δουλειές του νοικοκυριού, ή οτιδήποτε άλλο τους υποδεικνύουν. Βέβαια, η βοήθειά τους είναι πάντα ανάλογη με το εξελικτικό τους επίπεδο και τις δυνατότητές τους. Οι παππούδες αντικρίζουν στο πρόσωπο των εγγονιών τους ένα μικρό βοηθό και συμπαραστάτη στις καθημερινές οικιακές ανάγκες. Τα παιδιά αφήνουν κατά μέρος την ανεμελιά της παιδικής ηλικίας και δέχονται καρτερικά τις δουλειές που τους ανατίθενται, προκειμένου να προσφέρουν μια χείρα βοήθειας στους ήδη κουρασμένους και ταλαιπωρημένους παππούδες τους.

Δεν θα πρέπει να δημιουργηθεί η λανθασμένη εντύπωση ότι, η παιδική ανεμελιά σβήνει, εξαιτίας της βοήθειας που προσφέρουν τα παιδιά στους παππούδες τους. Η χαρά των παιδιών βρίσκει πλείστες άλλες διεξόδους, σε κοινές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα ανάμεσα στα ίδια και στους παππούδες τους. Επειδή τα παιδιά των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών είναι τις περισσότερες φορές μοναχοπαίδια, αλλά και οι παππούδες από την άλλη πλευρά, όσο μεγαλώνουν έχουν την τάση να μετατρέπονται σε παιδιά, η συμβίωσή τους τους δίνει πάρα πολλές ευκαιρίες να περνούν δημιουργικά και ευχάριστα τον κοινό ελεύθερο χρόνο τους· κάτι που θα ήταν δύσκολο, εάν τα παιδιά παρέμεναν με τους γονείς τους, επειδή εκείνοι εργάζονται πολλές ώρες. Έτσι, τόσο τα παιδιά όσο και οι παππούδες έχουν τη δυνατότητα να αποφορτίζονται από τα δυσάρεστα συναισθήματα (απαλλαγή από φοβίες, άγχος, επιθετικότητα και μίσος) και τις σκέψεις τους, χωρίς να στρέφονται εναντίον κάποιου, να λαμβάνουν χαρά και ικανοποίηση, να γνωρίζουν καλύτερα ο ένας τον άλλο και να δένονται συναισθηματικά. Το παιχνίδι, που συνήθως φεύγει από τη ζωή ενός ανθρώπου, όσο αυτός μεγαλώνει ηλικιακά, επιστρέφει στη ζωή των παππούδων με την ανάληψη των εγγονιών τους, ανανεώνει τους ίδιους, αλλά και παράλληλα λειτουργεί ως μέσο διάγνωσης συναισθηματικών

προβλημάτων και απεμπλοκής του παιδικού ψυχισμού από ψυχικά τραύματα, καθώς επίσης ψυχοθεραπείας τους.

Αυτό που παρατηρήθηκε αναφορικά με τις κοινές τους δραστηριότητες ήταν ότι αυτές, έστω και αν συμπεριλαμβάνονται στον κύκλο δραστηριοτήτων των παιδιών ή των παππούδων τους, είναι πάντα κοινές και καμία από τις δύο πλευρές δεν δυσανασχετεί για τις προτιμήσεις της άλλης, στις οποίες θα έπρεπε να υποταχθεί, εκτός εάν βέβαια οι δυνάμεις ενός παππού ή μιας γιαγιάς τους έχουν εγκαταλείψει λόγω της κούρασής τους. Ανάμεσα στις δύο γενεές υπογράφεται μια άτυπη συμφωνία, την οποία αποδέχονται αμοιβαία και στην οποία όλοι υποτάσσονται. Το χάσμα των γενεών παύει να υφίσταται για το καλό όλων και χάριν της διατήρησης της ισορροπίας της οικογένειάς τους. Τις μεγαλύτερες υποχωρήσεις, φυσικά, και πάλι κάνουν οι παππούδες, αφού παραμερίζουν κάθε σωματική τους αδυναμία και την έλλειψη ενέργειας που τους χαρακτηρίζει και συμβιβάζονται με τις επιθυμίες των εγγονιών τους, επειδή γνωρίζουν ότι αυτό είναι απαραίτητο και ιδιαίτερα ευεργετικό για τα παιδιά.

Όμως, και αυτή η υποχωρητικότητα των παππούδων έχει ένα μέτρο. Οι ηλικιωμένοι, αφού σταθμίσουν μέσα τους κάθε δραστηριότητα και αφού αποφασίσουν, πράττουν ανάλογα. Για παράδειγμα, οι παππούδες προσπαθούν να ικανοποιούν όλες τις επιθυμίες και τα χατίρια των εγγονιών τους, ενώ σε ό,τι αφορά τις δραστηριότητες εκείνες που υπάγονται στο δικό τους πλαίσιο προτιμήσεων επιδίδονται σε μια δραστηριότητα μόνοι τους ή σε συνδυασμό με τα εγγόνια τους, ανάλογα με το εάν και κατά πόσον τα εκθέτουν ή όχι σε κίνδυνο κοινωνικού στιγματισμού. Πιο αναλυτικά, συνηθίζουν να εκκλησιάζονται μαζί με τα εγγόνια τους, αλλά ποτέ μόνοι τους, επειδή θέλουν να μεταλαμπαδεύουν σε αυτά την πίστη τους στις ηθικές και θρησκευτικές αξίες και ιδιαίτερα στη δύναμη του Θεού, ενώ παράλληλα μπορεί να μην έχουν τη δυνατότητα ή να μην θέλουν, να τα αφήνουν σε άλλο πρόσωπο. Συνεπώς, η ζωή των παππούδων είναι τόσο συνυφασμένη με τη ζωή των εγγονιών τους, ώστε ακόμη και σε έναν τόπο, στον οποίο συνήθως η παρουσία του ενός ανθρώπου στέκεται δίπλα στην παρουσία του άλλου, χωρίς να υπάρχει καμία κοινωνική επικοινωνία κατά τη διάρκεια της λειτουργίας, αφού υπάρχει αποκλειστική επαφή με τον Θεό, ακόμη και εκεί λοιπόν, οι ηλικιωμένοι δεν μπορούν να κάνουν βήμα χωρίς τα εγγόνια τους.

Από την άλλη πλευρά, οι κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες θα παρευρεθούν σε κοινωνικά γεγονότα (γάμους, βαπτίσεις, κ.τ.λ.) που σχετίζονται με την οικογένειά τους και αυτό θα το κάνουν οι παππούδες μόνο για χάρη των εγγονιών τους, αφενός για να διασκεδάσουν και αφετέρου για να συσφίξουν τις οικογενειακές τους σχέσεις. Με άλλα λόγια, οι παππούδες δεν παραβρίσκονται ποτέ σε τέτοια γεγονότα χωρίς να έχουν κοντά τους τα εγγόνια τους. Ο μη συχνός εκκλησιασμός των παππούδων και των εγγονιών τους και η μη συμμετοχή τους σε κοινωνικές εκδηλώσεις μπορεί να οφείλεται στο ότι, ή δεν υπάρχει διάθεση εκ μέρους των παππούδων ή εκείνοι προσπαθούν να αποφύγουν τον κοινωνικό στιγματισμό ή μπορεί άλλοι εξωγενείς παράγοντες να λειτουργούν αποτρεπτικά (λόγοι υγείας των ιδίων, μικρή ηλικία του εγγονιού, οικονομική αδυναμία).

Εάν τα δύο παραπάνω φαντάζουν ως κάτι δύσκολο για τους παππούδες και τα εγγόνια τους, το να παρευρεθούν σε πολιτιστικές δραστηριότητες (θέατρο, κινηματογράφο, εκθέσεις ζωγραφικής, συναυλίες κ.τ.λ.) είναι για αυτούς κάτι το ακατόρθωτο και αποτελεί ένα είδος πολυτελείας. Σπάνια αναφέρονται κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες που αποτελούν μετόχους πολιτιστικών εκδηλώσεων, γεγονός που ερμηνεύεται από το ότι, το ψυχολογικό και κοινωνικό κόστος για τους ίδιους και τα εγγόνια τους από τον κοινωνικό στιγματισμό πάλι θα

ήταν πολύ μεγαλύτερο, αναλογικά με το όφελος που θα αποκόμιζαν από τη συμμετοχή τους στις εκδηλώσεις αυτές. Ο κοινωνικός στιγματισμός υπερισχύει έναντι της ευεργετικής δράσης από τη συμμετοχή σε οποιεσδήποτε κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Να διευκρινιστεί όμως ότι, σε αυτή τη στάση προχωρούν οι παππούδες εκείνοι που έχουν περιορισμένο μορφωτικό επίπεδο, ενώ αντίθετα εκείνοι που είναι πιο προοδευτικοί ή έχουν πιο υψηλό πνευματικό επίπεδο, έχουν άλλες προτεραιότητες, δείχνουν να αδιαφορούν για τα κοινωνικά σχόλια και εστιάζουν την προσοχή τους και τη δράση τους στο καλό των εγγονιών τους. Κατά συνέπεια, οι παππούδες των κατατετημένων κατά γενεές οικογενειών οδηγούνται σε ιδιότυπες κοινωνικές περιφράξεις και υφίστανται την εξαναγκαστική κοινωνική τους περιθωριοποίηση και την ελάττωση των κοινωνικών τους επαφών παρά την επιθυμία τους, από τη στιγμή που αναλαμβάνουν τα εγγόνια τους, επειδή περιορίζονται οι εμφανίσεις τους και η συμμετοχή τους σε κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις. Επιπτώσεις, όμως, δεν υφίστανται μόνο οι παππούδες, αλλά και τα εγγόνια, αποτελώντας σ' αυτό το σημείο μια διαφοροποίησή τους συγκριτικά με τα παιδιά που ζουν μέσα σε πυρηνικές οικογένειες. Ένα γεγονός που μπορεί να είναι ευχάριστο για μια πυρηνική οικογένεια και να αποτελεί αφορμή για διασκέδαση, δεν έχει την ίδια αξία για μια κατατετημένη κατά γενεές οικογένεια.

6.24.2 Συμμετοχή του εγγονιού σε σχολικές δραστηριότητες και μέθοδος ανατροφής των εγγονιών από τους παππούδες σε συνάρτηση με την συμφωνία των γονέων

Οι παππούδες από φόβο αποτρέπουν τον εαυτό τους, αλλά και τα εγγόνια τους από ορισμένες δραστηριότητες, αλλά δεν στερούν τα παιδιά από τη χαρά της συμμετοχής τους σε δραστηριότητες που σχετίζονται με τη φοίτησή τους στο σχολείο. Οι παππούδες παραμερίζουν τους φόβους, τις ανασφάλειες και την υπερπροστατευτικότητά τους και επιτρέπουν τη συμμετοχή των εγγονιών τους στις εκδρομές που οργανώνονται από το σχολείο τους. Στην απόφαση αυτή οι γονείς δεν είναι μέτοχοι, αφού τις περισσότερες φορές απουσιάζουν απ' τη ζωή των παιδιών τους, οπότε οι παππούδες είναι οι αποκλειστικά υπεύθυνοι για τα εγγόνια τους και για τις δραστηριότητές τους. Είναι μια προσπάθεια των ηλικιωμένων να μην διακόπτουν τη φυσιολογική ροή της ζωής των παιδιών και να μην νιώθουν τα ίδια ότι υστερούν έναντι των παιδιών που ζουν μέσα σε πυρηνικές οικογένειες. Οι εκδρομές είναι ένας τρόπος συναναστροφής των εγγονιών με τους συνομηλίκους τους -και είναι μάλιστα ιδιαίτερα ευεργετικό για τα μοναχοπαίδια εγγόνια-, διαφυγής από την πραγματικότητα και από τα προβλήματα και μια ευκαιρία για χαρά και ξεγνοιασιά. Εξάλλου, πρόκειται για κάτι, το οποίο, δεν θα μπορούσαν εύκολα να κάνουν οι ίδιοι μαζί με τα εγγόνια τους, λόγω των χαμηλών επιπέδων ενέργειας του οργανισμού τους και των περιορισμένων οικονομικών τους.

Η αποφυγή της υπερπροστατευτικότητας των παππούδων δεν γίνεται εμφανής μόνο στη συγκεκριμένη δραστηριότητα που αναφέρθηκε, αλλά και στη γενικότερη συμπεριφορά τους και στους τρόπους που έχουν επιλέξει για την διαπαιδαγώγηση των εγγονιών τους, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται η επιείκεια, η ελευθερία και η ανεξαρτησία των παιδιών, αλλά και το αντίθετο αυτών, όπως αυστηρότητα, πειθαρχία και υπακοή. Έχοντας αναλάβει τα εγγόνια τους από την βρεφική ηλικία, οι παππούδες δεν τα αντιμετωπίζουν ως εγγόνια τους, επιδεικνύοντας υπερπροστατευτικότητα, αλλά ως παιδιά τους, όποτε τους φέρονται ανάλογα, όπως θα έκανε κάθε άλλος γονέας μιας πυρηνικής οικογένειας. Οι παππούδες και οι

γιαγιάδες αποποιούνται έως ένα σημείο τον ρόλο του παππού και της γιαγιάς, που συνήθως καλομαθαίνουν τα εγγόνια τους, και ενσαρκώνουν περισσότερο τον ρόλο του γονέα απέναντί τους. Ναι μεν, έχουν μεγάλη ευθύνη να τα προστατεύουν, αλλά αυτή παρακινείται από την αγάπη τους, όχι από την αίσθηση του καθήκοντος απέναντι στους γονείς των παιδιών, οι οποίοι ενδεχομένως να μη συμφωνούν πάντα με την τακτική ανατροφής που ακολουθούν οι παππούδες.

Το σίγουρο είναι όμως ότι, εάν οι γονείς δεν εμπιστεύονταν τους παππούδες και δεν θεωρούσαν ότι αυτοί είναι γνώστες των μεθόδων αγωγής και ανατροφής ενός παιδιού, οι ίδιοι δεν θα προέβαιναν στην εναπόθεση της επιμέλειας των παιδιών τους σε εκείνους. Ακριβώς αυτή η εμπιστοσύνη των γονέων στους παππούδες μπορεί να είναι υπεύθυνη για την απουσία των μεταξύ τους συζητήσεων αναφορικά με τον τρόπο που θα υιοθετηθεί και από τις δύο πλευρές για την ανατροφή των παιδιών. Όπου αυτές παρατηρούνται, υφίστανται κυρίως ανάμεσα στους παππούδες και στον έναν γονέα, που συνήθως είναι το παιδί τους.

Μεταξύ τους υπάρχει οικειότητα, οπότε και ο γονέας μπορεί να επιδιώξει συνομιλία με τους γονείς του, προκειμένου να τους ενημερώσει για τη δική του γραμμή πλεύσης που θα ήθελε να ακολουθήσουν και οι ίδιοι, κάνοντας κάποιες επισημάνσεις και υποδείξεις ή παρατηρήσεις, αλλά και οι παππούδες έχουν την άνεση να τον συμβουλέψουν ή να τον καθοδηγήσουν για το πώς θα μπορούσε να αναλάβει ο ίδιος και πάλι τις ευθύνες του. Σπάνια κάθονται-συνέρχονται στο τραπέζι των συζητήσεων, οι ηλικιωμένοι με τον γονέα που δεν έχουν συγγένεια εξ αίματος. Προϋπόθεση για κάτι τέτοιο, είναι ο θάνατος του παιδιού τους. Κατά συνέπεια, επειδή καμιά από τις δύο πλευρές δεν θα μπορούσε να γνωρίζει τις επιδιώξεις της άλλης και τις μεθόδους που χρησιμοποιεί για να τις επιτύχει, προκύπτουν διαφωνίες μεταξύ τους, που έστω και αν είναι εύκολο να επιλυθούν πρόσκαιρα, δεν είναι τόσο εύκολο να υιοθετηθούν οι μέθοδοι των γονέων από τους παππούδες, που έχουν μάθει να ακολουθούν τη δική τους τακτική αγωγής των παιδιών.

Η διαφωνία μεταξύ των γονέων και των παππούδων, εν μέρει έχει να κάνει με τη νοοτροπία των παππούδων να ικανοποιούν κάθε επιθυμία των εγγονιών τους - όπως παραδέχτηκαν και οι τρεις γενεές. Αυτή η συμπεριφορά δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί κατακριτέα, αφού και στους παππούδες είναι κάτι το οποίο τους αρέσει, αλλά και τα εγγόνια είναι κάτι το οποίο προσμένουν από εκείνους. Φαίνεται, δηλαδή, ότι οι παππούδες σε ορισμένες φάσεις της συμβίωσης μεταπηδούν από τον ρόλο του γονέα στον ρόλο του παππού, όπως γίνεται με τα παιδιά, που άλλες φορές είναι τα εγγόνια τους και άλλες φορές τα παιδιά τους. Η αδιαμαρτύρητη υπομονή που επιδεικνύουν οι παππούδες μπροστά στις ιδιοτροπίες και στις υπερβολικές απαιτήσεις των εγγονιών τους προέρχεται από την αγάπη και την αδυναμία που τρέφουν για τα εγγόνια τους, αφού από βρέφη μεγαλώνουν μαζί τους και έχουν συνηθίσει σε αυτή τη νοοτροπία και οι δύο πλευρές. Στους παππούδες αρέσει να ευχαριστούν τα εγγόνια τους και το κάνουν επειδή, έχοντας γαλουχήσει οι ίδιοι τα παιδιά στις δικές τους αρχές, δεν θεωρούν ότι εκείνα έχουν υπερβολικές ή παράλογες απαιτήσεις. Αλλά μπορεί όντως αυτές να μην είναι υπερβολικές, επειδή τα παιδιά μπορεί να διαισθάνονται τις οικονομικές πιέσεις που δέχονται οι παππούδες τους και να αντιλαμβάνονται την δυσμενή θέση στην οποία μπορεί να βρίσκονται. Οπότε, αφού δεν επιδιώκουν να τους προσθέσουν μεγαλύτερα άγχη και πιέσεις, τα ίδια οπισθοχωρούν στις επιθυμίες τους.

Ενώ, φαινομενικά, μόνο τα εγγόνια εξαρτώνται από τους παππούδες τους, στην πραγματικότητα και οι ίδιοι βασίζονται σε εκείνα. Οι παππούδες φοβούνται μήπως, εάν δεν κάνουν κάτι το οποίο ζητούν τα παιδιά, ή μήπως προσπαθώντας να τους επιβάλουν κάτι το οποίο αρνούνται τα ίδια, το εκλάβουν ως απειλή ή έλλειψη αγάπης

εκ μέρους τους, ή εν τέλει, θελήσουν να απομακρυνθούν από κοντά τους. Μέσα από τα λεγόμενα των παππούδων, διαφαίνεται η ανησυχία τους ή η προνοητικότητα τους για την τροπή που θα έχει η τακτική που ακολουθούν και για τις επιδράσεις που θα ασκήσει αυτή στους ίδιους και στην εξέλιξη των εγγονιών τους. Η αίσθηση που αποκομίζουν οι παππούδες, ότι αυτοί αποτελούν τις μοναδικές γονικές φιγούρες απέναντι στα εγγόνια τους, τους κάνει να αισθάνονται ότι θα πρέπει να υποχωρούν στις επιθυμίες των παιδιών, για να μη ζηλεύουν, να μη ντρέπονται ή να μη νιώθουν ως ορφανά, μιας και δεν έχουν τους δικούς τους γονείς, που θα τους έκαναν τα χατίρια. Η διαφορά ηλικίας ανάμεσα στους φυσικούς γονείς και στους παππούδες, υπαγορεύει κατά κάποιον τρόπο στους δεύτερους την προσπάθειά τους να εξομοιωθούν με τους πρώτους όσον αφορά τον σύγχρονο τρόπο ζωής, που υποδεικνύει την διαρκή ικανοποίηση του σύγχρονου ανθρώπου μέσω της εκπλήρωσης κάθε επιθυμίας του. Για άλλη μια φορά, δηλαδή, οι παππούδες αισθάνονται την ανάγκη να αναπληρώσουν ή να υποκαταστήσουν τους γονείς των παιδιών.

Τα παιδιά, από την άλλη πλευρά, εκμεταλλεύονται τόσο τις καταστάσεις που επικρατούν μέσα στην οικογένειά τους όσο και το μικρό της ηλικίας τους, για να προβάλλουν τις επιθυμίες και τις απαιτήσεις τους. Εάν αντίθετα είναι υποτακτικά παιδιά και δεν έχουν υπερβολικές απαιτήσεις, αυτό αναγνωρίζεται από τους παππούδες τους που σπεύδουν να ικανοποιήσουν έστω και τις λιγοστές επιθυμίες που εκείνα θα προβάλλουν. Το γεγονός ότι τους σέβονται και τους ακούν, βρίσκει ανταπόκριση στους παππούδες, οι οποίοι στα πλαίσια της αποδοτικότητας, αλλά και της ανταμοιβής των θετικών πράξεων, εκπληρώνουν τις επιθυμίες τους. Τα εγγόνια βρίσκουν τρόπους να χειρίζονται τους παππούδες τους, οι οποίοι και ευσυγκίνητοι είναι και τρέφουν δυνατά συναισθήματα για εκείνα, οπότε δεν θα μπορούσαν να αντέξουν τη στεναχώρια, το κλάμα, τα νεύρα ή τον θυμό των εγγονιών τους. Εξάλλου, η απουσία των γονέων μπορεί να είναι η κατάληξη γενικότερων άσχημων συνθηκών στο εσωτερικό της πυρηνικής οικογένειας, οπότε οι παππούδες στην προσπάθειά τους να καλύψουν αυτό το συναισθηματικό κενό και να επουλώσουν τις πληγές στις ψυχές των εγγονιών τους ή έστω να μην τους προκαλέσουν περισσότερα τραύματα, μπορεί να χρησιμοποιούν αυτόν τον τρόπο συμπεριφοράς απέναντι στα εγγόνια τους.

Συνολικά, καταδείχτηκε ότι, ενώ και οι δύο πλευρές (παππούδες - εγγόνια) συμφωνούν στο μέτρο ικανοποίησης των επιθυμιών των παιδιών από τους ηλικιωμένους, δεν είναι τόσο ευδιάκριτοι στα εγγόνια οι λόγοι που παρακινούν τους παππούδες σε αυτή τη συμπεριφορά και στάση ζωής. Πάντως, έστω και αν τα κίνητρα που δίνονται από κάθε ένα από τα μέλη της ίδιας οικογένειας δεν συμφωνούν μεταξύ τους, στο σύνολο των οικογενειών τα γενικότερα κίνητρα που θεωρούν τα παιδιά ότι υπάρχουν, συμπίπτουν με εκείνα των παππούδων. Διαπιστώθηκε και κάτι ακόμη: η μη ικανοποίηση κάθε απαίτησης των εγγονιών δεν συνεπάγεται αυτομάτως την αρνητική τοποθέτησή τους απέναντι στους παππούδες τους, κάτι που θα υποδήλωνε ότι τα ίδια αποτελούν κακομαθημένα παιδιά ούτε προεξοφλεί την πρόκληση ψυχικών τραυμάτων σε αυτά. Οι μεταξύ τους σχέσεις είναι έτσι καλά ρυθμισμένες, ώστε εκεί που αδυνατεί η μια πλευρά να υποχωρήσει, το κάνει η άλλη, διατηρώντας την ισορροπία στο εσωτερικό της κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας.

6.24.3 Σύγκριση της μεθόδου ανατροφής που είχαν εφαρμόσει οι παππούδες παλαιότερα στα παιδιά τους και αυτής που χρησιμοποιούσαν για τα εγγόνια τους και της διαφοράς των μεθόδων διαπαιδαγώγησης ανάμεσα στους παππούδες και στους γονείς

Σε σύγκριση που έκαναν οι ελάχιστοι γονείς που συμμετείχαν στην έρευνα, αναφορικά με τις μεθόδους διαπαιδαγώγησης που χρησιμοποίησαν οι παππούδες στους ίδιους και στα παιδιά τους, διαπίστωσαν μια ελαφρά βελτίωση στη δεύτερη φορά ανάληψης του γονεϊκού ρόλου από την πλευρά των παππούδων. Οι παππούδες μαθαίνουν από τα λάθη τους και προσπαθούν ανατρέφοντας τα εγγόνια τους να αποδειχθούν καλύτεροι γονείς από ό,τι φάνηκαν την πρώτη φορά, που μεγάλωσαν παιδιά τα οποία εγκατέλειψαν τα δικά τους παιδιά. Εάν υποθεθεί, πως οι παππούδες μεγαλώνουν τα εγγόνια τους με τον ίδιο τρόπο που μεγάλωσαν τα παιδιά τους, κουβαλώντας δικές τους εμπειρίες (επιτυχίες και ανεπιτυχίες) από τον γονεϊκό τους ρόλο, αναλογικά σκεπτόμενος κάποιος, θα μπορούσε να πει-προβλέψει ότι, αφού τα παιδιά τους απέτυχαν στον γονεϊκό τους ρόλο και στην αρμονική οργάνωση της δικής τους προσωπικής και οικογενειακής ζωής, δεν αποκλείεται να υποπέσουν στα ίδια λάθη ως προς την ανατροφή και των εγγονιών τους, αναπαράγοντας έτσι το ίδιο φαινόμενο μέσα στις γενεές.

Επειδή αρκετοί παππούδες δεν υποψιάζονται την αναπαραγωγή του φαινομένου ή η οικογένεια καταγωγής των παιδιών δεν υπήρξε προβληματική -οι γονείς απομακρύνθηκαν από τα παιδιά τους για λόγους που δεν ευθύνονταν οι ίδιοι-, οι ηλικιωμένοι θεωρούν ότι πατούν στα ίδια βήματα για την ανατροφή των εγγονιών τους (μεθόδους πειθαρχίας, στάση και επαφή με τα παιδιά και γενικότερη οικογενειακή ζωή), όπως έκαναν για τα παιδιά τους και δεν διαπραγματεύονται αλλαγές.

Άλλοι παππούδες βλέποντας πιο ξεκάθαρα, εκτιμούν ότι, τη δεύτερη φορά έχουν το πλεονέκτημα της δράσης με πιο σοφό και έμπειρο τρόπο και της μεγαλύτερης ευχέρειας από άποψη προσοχής, ηρεμίας, ευχαρίστησης και χρόνου για ενασχόληση με τα εγγόνια τους σε σχέση με ό,τι έκαναν για τα παιδιά τους. Έχοντας αποκτήσει αρκετά βιώματα, έχουν μάθει να εμπιστεύονται το ένστικτό τους, γεγονός που αφενός τους γεμίζει αυτοπεποίθηση, μιας και παραλείπεται η διαδικασία της δοκιμής και πλάνης, αφετέρου λειτουργεί αποτρεπτικά ως προς την επανάληψη των ίδιων λαθών. Οι παππούδες δράπτονται της δεύτερης ευκαιρίας, προκειμένου να διορθώσουν τα κακώς κείμενα στην διαδραμάτιση του γονεϊκού ρόλου, γεγονός που έχει ευεργετική σημασία αμφίπλευρα, για τα εγγόνια και τους ίδιους. Με περισσότερη πείρα προσωπική ή έμμεση, αλλά και με λιγότερο άγχος, αβεβαιότητα και φόβο πορεύονται στον παιδαγωγικό τους ρόλο. Με εχθρό τον χρόνο ως προς τη φυσική τους κατάσταση, αλλά έχοντάς τον ως σύμμαχο όσον αφορά την πείρα και τα βιώματα, έμαθαν από τα λάθη τους, γνωρίζουν τον τρόπο για να τα προλάβουν, να τα διορθώσουν ή να τα εξαλείψουν τη δεύτερη φορά.

Ίσως, η εξιδανικευμένη εικόνα που έχουν σχηματίσει τα παιδιά αναφορικά με τους γονείς τους να συμπίπτει με τη βελτιωμένη εικόνα που βγάζουν οι παππούδες τους προς αυτά και γι' αυτόν τον λόγο τα παιδιά δεν διακρίνουν την ασυμφωνία των μεθόδων διαπαιδαγώγησης που χρησιμοποιούν οι μεν και οι δε, ή δεν εντοπίζουν διαφορές ή δεν υποθέτουν ότι θα υπήρχαν αυτές ανάμεσα στον τρόπο που θα μεγάλωναν με τους γονείς τους και σε αυτόν που μεγαλώνουν στην παρούσα φάση τους με τους παππούδες. Στο ίδιο έρρεισμα μπορεί να βασιστεί η άποψη των παιδιών, ότι η ζωή τους με τους παππούδες δεν διαφέρει καθόλου από τη ζωή των παιδιών των πατρικών οικογενειών.

Μπορεί η άποψη αυτή να προέρχεται από παιδιά που είχαν μεγαλώσει εξαρχής με τους παππούδες τους, οπότε τους είχε δημιουργηθεί η εντύπωση ότι, η κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια στην οποία ζουν πλέον, δεν έχει τίποτα να ζηλέψει ούτε στερείται σε κάτι από τις πυρηνικές οικογένειες, στις οποίες τα παιδιά μεγαλώνουν με τους γονείς τους. Εάν, παρόλα αυτά, ένα παιδί έχει βιώσει δυσμενείς οικογενειακές συνθήκες στο εσωτερικό της πυρηνικής οικογένειάς του, αισθανόμενο την ανάγκη να υπερασπιστεί τη νέα του οικογένεια, δεν αποκλείεται να δηλώσει ότι, η ζωή μέσα σε μια κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια είναι πολύ καλύτερη από εκείνη των παιδιών που ζουν μαζί με τους γονείς τους, λαμβάνοντας έτσι σαφώς αρνητική θέση έναντι της πρώην οικογένειάς του. Η ιδέα αυτή του παιδιού, το προστατεύει από πιθανά ψυχικά τραύματα, επειδή οι γονείς του εκ των πραγμάτων είναι ακατάλληλοι να το φροντίζουν και να εκπληρώνουν τον ρόλο τους ως γονείς.

Ένα παιδί που μεγαλώνει κοντά στους παππούδες του, μπορεί να αισθάνεται ικανοποιημένο από την αλλαγή του οικογενειακού περιβάλλοντος (ειδικά εάν αυτό της πυρηνικής του οικογένειας ήταν νοσηρό), όμως σταδιακά ανακαλύπτει και συνειδητοποιεί ότι, υπάρχουν αρκετά σημεία που το κάνουν να ξεχωρίζει από ένα παιδί, το οποίο ζει κάτω από κανονικές συνθήκες και με τους δύο γονείς του. Γίνεται αισθητή η στέρηση μιας ολοκληρωμένης οικογένειας και του δημιουργείται η πεποίθηση πως, η ζωή του θα ήταν διαφορετική και θα χαρακτηριζόταν από πληρότητα, εάν η οικογένειά του δεν είχε αλλάξει τροπή. Επειδή η πραγματικότητα της ζωής του απέχει κατά πολύ από το ιδεατό, αλλά και από το συνηθισμένο και φυσιολογικό, αρχίζει σε κάποιες περιπτώσεις η εκδήλωση ή υπόθαλψη συμπλεγμάτων κατωτερότητας. Στην πραγματικότητα όμως, τα παιδιά τα οποία μεγαλώνουν μέσα σε κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες δεν διαφέρουν σε βασικά σημεία από εκείνα που ζουν μέσα σε πυρηνικές οικογένειες, αλλά κυρίως στο ότι αποκομίζουν διαφορετικές εμπειρίες μεταξύ τους, λόγω του διαφορετικού τρόπου οργάνωσης και της δυναμικής αυτού του είδους της οικογένειας.

Οι παππούδες προσπαθώντας να αποφύγουν την επισήμανση των διαφορετικών τρόπων αγωγής που θα χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι σε σχέση με τους γονείς είτε αποφεύγουν να απαντήσουν είτε δεν μπαίνουν καν σε νοερές και υποθετικές συγκρίσεις, λέγοντας ότι η υποχρέωση της ανατροφής ανήκει αποκλειστικά και εξ ολοκλήρου σε εκείνους.

Οι παππούδες έχουν την πεποίθηση ότι, η διάσταση απόψεων ανάμεσα στους ίδιους και στους γονείς, και πιο συγκεκριμένα με τον γονέα που δεν έχουν συγγένεια εξ αίματος, είναι τεράστια. Τρία τινά μπορεί να συμβαίνουν: Είτε το παιδί τους έχει γαλουχηθεί και συμπεριφέρεται, όπως έχει μάθει από τους γονείς του είτε οι παππούδες, έχοντας άσχημες σχέσεις με τον άλλο γονέα, μεροληπτούν υπέρ του παιδιού τους σε ό,τι αφορά την απάντησή τους είτε οι παππούδες, θέλοντας να διαχωρίσουν τη θέση τους, επισημαίνουν βασικά σημεία διαφωνίας με τον γονέα, που προηγουμένως κατηγορούσαν και του απέδιδαν ευθύνες για την απομάκρυνσή του από τα παιδιά και για την διάσπαση της πυρηνικής οικογένειας. Δηλαδή, οι παππούδες δεν θέλουν σε καμία περίπτωση να ομοιάζουν με τον γονέα που οι ίδιοι τον κατηγορούσαν.

Ωστόσο, μια διαφορετική στάση των παππούδων παρατηρείται, όταν υπάρχει το ενδεχόμενο τα παιδιά να επανενωθούν με τους γονείς τους. Τότε, οι παππούδες είτε εκ των προτέρων έχουν πεισθεί από συζητήσεις με τους γονείς, προκειμένου να ακολουθούν την πορεία που εκείνοι χάραξαν, είτε επειδή οι ίδιοι δεν μπορούν να αποδεχτούν ότι θα προκαλούσαν άθελά τους προβλήματα στην επανασύνδεση της οικογένειας κατά την ένταξη των παιδιών σε αυτή, θεωρούν ότι οι μέθοδοι διαπαιδαγώγησης της μιας και της άλλης πλευράς έχουν πολλά κοινά σημεία.

6.25 Οι μέθοδοι αγωγής των παππούδων και άλλοι παράμετροι ως παράγοντες προτίμησης και τελικής επιλογής τους από τους γονείς σε σύγκριση με τους γονείς του άλλου γονέα

Οι γονείς μπορεί να επιλέγουν ως ανατροφείς των παιδιών τους τους παππούδες εκείνους που είναι πιο κοντά στη δική τους ιδιοσυγκρασία και ακολουθούν τις δικές τους μεθόδους αγωγής, αλλά μπορεί και να μην υπήρχε άλλη λύση, εάν οι γονείς του άλλου γονέα δεν ζουν. Υπάρχει και η περίπτωση εκείνη, σύμφωνα με την οποία, όταν μια βαριά ασθένεια του ενός γονέα προδικάζει τον θάνατό του, εκείνος επειδή διαισθάνεται το τέλος του, φτάνει για να επιλεγεί το άτομο εκείνο που θα επιθυμούσε να τον υποκαταστήσει στον ρόλο του, που συνήθως δεν είναι άλλοι από τους γονείς του. Αφενός τους έχει εμπιστοσύνη αφετέρου ασυναίσθητα επιδιώκει να αναπληρώσει το κενό που θα αφήσει πίσω του με την απουσία του. Το κέρδος θα είναι πολλαπλό: το παιδί του θα μεγαλώσει με τις αρχές που μεγάλωσε και ο ίδιος, οπότε το παιδί θα βλέπει στο πρόσωπο των παππούδων του τον γονέα του, οι παππούδες θα αντικρίζουν στο πρόσωπο του εγγονιού τους το δικό τους παιδί που έχασαν, αλλά και θα επουλώνονται οι πληγές που άφησε η απουσία του παιδιού τους.

Συνεπώς, την ευθύνη της επιμέλειας των παιδιών αναλαμβάνουν εκείνοι οι παππούδες που είναι πιο κοντά στο ζευγάρι των γονέων και που εξ αρχής, πριν την διάσπαση της οικογένειας αποτελούσαν στήριγμά της. Οι άλλοι παππούδες ενδεχομένως να μην γνωρίζουν καν την ύπαρξη των εγγονιών τους ή την σύναψη γάμου του παιδιού τους -ιδιαίτερα εάν αυτό ζει μακριά τους ή είναι αλλοδαπός-, εάν δεν υπάρχουν σχέσεις ανάμεσα σε αυτούς και στους γονείς των παιδιών ή να μην ενδιαφέρονται να αναλάβουν τόσο μεγάλες ευθύνες, εάν δεν υπάρχει συναισθηματικό δέσιμο μεταξύ των ίδιων και των γονέων. Ανάμεσα στους άλλους παππούδες μπορεί να υπάρχουν και εκείνα τα άτομα που προφασίζονται λόγους εργασίας, ηλικίας, φύλου (άντρας) υγείας, σε συνδυασμό με την οικογενειακή του κατάσταση (διαζευγμένος), ή άγνοια των παιδαγωγικών μεθόδων, προκειμένου να μην αναλάβουν τα εγγόνια τους.

Πάντως, ένας από τους λόγους που θεωρείται λογικός και βάσιμος, είναι η παράλληλη ανατροφή άλλων εγγονιών ή δισέγγονων από το ίδιο παιδί τους ή άλλο. Με άλλα λόγια, οι ήδη επιφορτισμένοι παππούδες δεν θα άντεχαν να υποστούν μεγαλύτερες πιέσεις από την πρόσθεση στους ίδιους ενός ή/ και περισσότερων εγγονιών. Εάν ωστόσο δεν συντρέχει ο συγκεκριμένος λόγος, ζουν οι παππούδες από την πλευρά και των δύο γονέων, αλλά και οι μεταξύ τους σχέσεις είναι αρμονικές, επιλέγεται εκείνο το ζεύγος παππούδων που είναι πιο νέο ηλικιακά, επειδή η προοπτική του θανάτου για εκείνους είναι πιο μακριά. Εξαιτίας του ότι οι πιο νέοι, οι πιο πρόθυμοι και πιο κοντά στο ζευγάρι των γονέων είναι οι παππούδες από την μητρική γραμμή, αυτό ερμηνεύει την προτίμηση που επιδεικνύεται στο πρόσωπό τους.

Υπάρχει όμως και η περίπτωση, να μην υφίστανται καν κάποιοι λόγοι, αλλά απλά οι παππούδες να επιδεικνύουν την ίδια απόρριψη ή αδιαφορία που επέδειξε το παιδί τους - γονέας. Πίσω από αυτόν τον φαύλο κύκλο κρύβεται η αρχική διαφορετική στάση των παππούδων, οι οποίοι ενδεχομένως να μην εκπλήρωσαν σωστά τον γονεϊκό τους ρόλο, οπότε δεν έδωσαν σωστά πρότυπα στα παιδιά τους, τα οποία με τη σειρά τους όταν έγιναν γονείς δεν επέδειξαν τον πρόποντα ζήλο για την ανάληψη των ευθυνών που απορρέουν από αυτόν τον ρόλο, έτσι ώστε τελικά απέρριψαν και οι ίδιοι τα παιδιά τους. Αυτό σημαίνει ότι, οι παππούδες που τελικά αναλαμβάνουν τα εγγόνια τους διαρρηγνύουν - σπάνε αυτόν τον φαύλο κύκλο,

σώζοντας κατά κάποιον τρόπο τα εγγόνια τους από την αναπαραγωγή του ίδιου φαινομένου.

6.26 Διαφοροποίηση ή μη των σχέσεων των μελών των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών με άλλα συγγενικά πρόσωπα και με τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο/Κοινωνικά προβλήματα

Η διάσωση του εγγονιού δεν φαίνεται να επηρεάζει τις σχέσεις ανάμεσα στο ζευγάρι των παππούδων, επειδή η ανάληψή του είναι κοινή τους επιλογή. Όπου υπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις, αυτές επισημαίνονται σε πολύ μικρή συχνότητα ζευγών παππούδων. Ως προς τη μητέρα, οι σχέσεις της με τους παππούδες ή τα παιδιά δεν υφίστανται κάποια αλλοίωση μετά την απομάκρυνσή της από αυτούς, είτε αυτές είναι θετικές είτε αρνητικές, ενώ διαλύονται μόνο με τον θάνατο των μεν ή των δε. Αναφορικά με τις σχέσεις των παππούδων και των παιδιών με τον πατέρα τους αυτές δεν υφίστανται κάποια αλλαγή και εξακολουθούν να παραμένουν ανύπαρκτες, κάτι που ενισχύει την άποψη ότι, συνήθως επιλέγονται οι παππούδες από τη μητρική γραμμή. Εάν ωστόσο υπάρχουν σχέσεις ανάμεσα στον πατέρα και στους παππούδες, οι τελευταίοι μπορεί να επιδιώκουν να διατηρούν καλές σχέσεις μαζί του από φόβο μη απόσπασης των παιδιών εκ μέρους του ίδιου από κοντά τους.

Σε ό,τι αφορά τα παιδιά και τα αδέρφια τους, οι σχέσεις τους με τους παππούδες μένουν ανεπηρέαστες μετά τη συμβίωσή τους, αφού οι παππούδες τα αναλαμβάνουν όλα μαζί από πολύ μικρή ηλικία. Αλλά και ο τρόπος αλληλεπίδρασης των οικογενειών καταγωγής- προέλευσης των συζύγων μένει ανέπαφος μπροστά στις τροποποιήσεις που υφίσταται η πυρηνική οικογένεια, δεδομένου ότι εκ των προτέρων μπορεί να μην υπάρχουν σχέσεις εξαιτίας της μη μεταξύ τους γνωριμίας, της μη διάθεσης συναναστροφής τους ή εξαιτίας της μη ύπαρξης των άλλων παππούδων λόγω θανάτου. Αυτό, εξάλλου, ερμηνεύει τους λόγους εναπόθεσης της φροντίδας των εγγονιών στους συγκεκριμένους παππούδες.

Οι σχέσεις των παππούδων με τα υπόλοιπα παιδιά τους και αυτές των εγγονιών με τις θείες και τους θείους τους, φαίνεται ότι επηρεάζονται εν μέρει είτε θετικά είτε αρνητικά ανάλογα με την οπτική από την οποία αντικρίζουν την ανάληψη αυτής της απόφασης εκ μέρους των παππούδων. Πιο αναλυτικά, οι πιο καλοπροαίρετοι προθυμοποιούνται να βοηθήσουν τα μέλη των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών, ενώ εκείνοι που έχουν πιο ανασφαλή σχέση με τους ηλικιωμένους, είναι υστερόβουλοι ή βλέπουν πιο ωφελιμιστικά τις μεταξύ τους σχέσεις, συμπεριφέρονται άσχημα και προβάλλουν αντιδράσεις (παράπονα, συμπτώματα ζήλιας και θυμού), επειδή νιώθουν ότι τα δικά τους συμφέροντα απειλούνται από την εισαγωγή ενός νέου μέλους στην οικογένεια των παππούδων.

Οι σχέσεις των παππούδων και των παιδιών με τις θείες και τους θείους των εγγονιών τους, επισύρουν αναπόδραστες αλλαγές και στις σχέσεις των ηλικιωμένων με τα υπόλοιπα εγγόνια τους ή σε εκείνες των εγγονιών και των ξαδερφιών τους, επειδή, όπως είναι φυσικό, οι παππούδες δένονται περισσότερο με τα παιδιά εκείνα που συμβιώνουν, τους δίνουν μεγαλύτερες φροντίδες και προσοχή, ενώ παράλληλα εκείνα τους απομυζούν τον μισθό, τις συντάξεις ή τις αποταμιεύσεις, που οι ηλικιωμένοι προόριζαν για να τα διαμοιράσουν ίσα σε όλα τα εγγόνια τους. Με άλλα λόγια, όσο και αν οι παππούδες και τα εγγόνια έχουν την πεποίθηση ότι, οι σχέσεις τους με τα άλλα παιδιά τους και τα άλλα εγγόνια τους μένουν ανεπηρέαστες, στην ουσία αυτές επηρεάζονται, επειδή τα άτομα αυτά αισθάνονται παραμελημένα εκ μέρους των παππούδων από την άνιση μεταχείρισή τους σε σύγκριση με ό,τι κάνουν για τα εγγόνια που φροντίζουν. Λίγοι όμως έχουν το θάρρος να το εκφράσουν, γι'

αυτόν το λόγο δημιουργείται η συγκεκριμένη πεποίθηση στα μέλη των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών.

Οι παππούδες και τα εγγόνια δεν αναφέρουν αλλαγές στις σχέσεις τους με τα υπόλοιπα πρόσωπα του συγγενικού του περιβάλλοντος, πιθανόν γιατί μπορεί να μην έχουν διαφοροποιηθεί, αλλά μπορεί μην έχοντας συγκεκριμένα άτομα στο μυαλό τους να μην είναι σε θέση να εντοπίσουν αλλαγές στις μεταξύ τους επαφές. Αξίζει να επισημανθεί ότι, με ελάχιστες εξαιρέσεις παιδιών από τα οποία αναφέρθηκε επιδείνωση στις σχέσεις τους με ένα μεμονωμένο άτομο της οικογένειάς τους, σε ό,τι αφορά όλα τα υπόλοιπα εγγόνια, οι σχέσεις τους βελτιώθηκαν σε μεγάλο ή υπέρτατο βαθμό με τα άτομα που τα περιέβαλλαν.

Από τα παραπάνω, θα περίμενε κανείς ότι, οι κοινωνικές επαφές των παππούδων και των εγγονιών τους δεν θα είχαν υποστεί κάποια μεταβολή μετά από την ανάληψη της επιμέλειας των παιδιών. Στην πραγματικότητα όμως, μπορεί να μην ισχύει κάτι τέτοιο, γιατί οι παππούδες ή τα παιδιά απλά δεν δίνουν σημασία στα κοινωνικά σχόλια ή στα κοινωνικά προβλήματα που σχετίζονται με τους ίδιους, τα εγγόνια τους ή τα παιδιά τους. Σύμφωνα με τους παππούδες, το ότι οι ίδιοι δεν δίνουν δικαιώματα στο κοινωνικό τους δίκτυο, αυτό δεν αποδίδει στους άλλους το δικαίωμα να ασχολούνται μαζί τους, οπότε οι παππούδες έχουν ήσυχη τη συνείδησή τους. Τώρα, όσον αφορά τη δική τους οικογένεια, το εάν αυτή υφίσταται αλλοιώσεις ή όχι, αυτό είναι κάτι που αφορά αποκλειστικά τα μέλη της οικογένειας, παρότι οι αλλαγές αυτές μπορεί να μην έχουν κατορθώσει να παραμείνουν έγκλειστες στα στενά όρια της οικογένειας και ο συγγενικός ή φιλικός περίγυρος να είναι ενήμερος για αυτές. Εξάλλου, η γνώση των νέων καταστάσεων εκ μέρους του περιβάλλοντος της οικογένειας, δεν είναι αναγκαστικά κάτι το αρνητικό, επειδή ο κοινωνικός περίγυρος θα μπορούσε να αποτελέσει βασική υποστηρικτική δύναμη των μελών της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας είτε συναισθηματικά (με ψυχολογική στήριξη, επιδοκιμασία, επαίνους που μπορεί να φτάνουν στην απόδοση συγχαρητηρίων) είτε υλικά είτε γενικότερα έμπρακτα.

Προϋπόθεση, όμως, αυτού είναι η απουσία της κοινωνικής κατακραυγής και των αναχρονιστικών κοινωνικών αντιλήψεων, που περιορίζουν την προοδευτικότητα των συγγενών και των φίλων, στενεύουν τα πλαίσια της οπτικής τους και τους καθιστούν λιγότερο δεκτικούς σε οποιαδήποτε τροποποίηση στις υφιστάμενες δομές. Έτσι, μπορεί τα άτομα αυτά να είναι απολύτως απροετοίμαστα να συμβιβαστούν και να αποδεχτούν αλλαγές σε καταστάσεις ή δομές, όπως είναι οι κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες και το μόνο που προσπαθούν να κάνουν είναι να επηρεάσουν τους παππούδες αρνητικά, προκειμένου να τους αποτρέψουν από αυτήν την απόφασή τους. Οι κοινωνικές αντιλήψεις που αφορούν τις οικογένειες και επικρατούν στον Ελληνικό χώρο, αφενός ευνοούν τη διαιώνιση των προκαταλήψεων και συνεχίζουν τη διαδικασία εκκόλαψής τους στις κλειστές κοινωνίες της επαρχίας, αφετέρου αποτελούν ασπίδα προστασίας του θεσμού της οικογένειας. Ο εκσυγχρονισμός και η προοδευτικότητα που μπορεί να χαρακτηρίζει τα άτομα μιας κοινωνίας δεν συνεπάγεται αυτομάτως την πρόοδο της, γιατί οι ρίζες που εξασφάλιζαν τόσο καιρό την ύπαρξη της κοινωνίας, εάν απορριφθούν ως ετεροχρονισμένες, θα επιφέρουν ανισορροπία στη δομή της.

Έστω και αν οι συγγενείς και οι φίλοι είναι θετικά διακείμενοι απέναντι στο εγχείρημα των παππούδων και στη νέα δομή της οικογένειας, αυτό δε σημαίνει ότι, οι κοινωνικές επαφές ιδιαίτερα των ηλικιωμένων δεν μεταλλάσσονται. Απλά διαπιστώνεται ότι, οι διαφοροποιήσεις έχουν την μορφή αλλαγών και όχι προβλημάτων, έτσι ώστε δεν γίνονται συνειδητές από τα μέλη των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών. Το ότι τα άτομα αυτά βρίσκονται στο κέντρο των

προβλημάτων, δεν τους επιτρέπει να κατανοούν ότι βρίσκονται στο μάτι του κυκλώνα. Εκ των πραγμάτων οι παππούδες δεν έχουν ούτε το χρόνο, ούτε τη διάθεση, αλλά ούτε και τα χρήματα για να επιδίδονται σε δραστηριότητες και σε συναναστροφές με άτομα εκτός της στενής οικογένειάς τους, οπότε σταδιακά περιθωριοποιούνται συνειδητά ή ασυνείδητα, ανεπιτήδευτα ή χωρίς τη θέλησή τους από εκείνους και επέρχεται μείωση ή επιδείνωση των κοινωνικών τους σχέσεων. Οι παππούδες, εξάλλου, μπορεί να επιδιώκουν μια τέτοια στάση για λόγους ντροπής ή ενδέχεται να προσπαθούν να κρύψουν τα ενδοοικογενειακά τους προβλήματα, προκειμένου να αποφύγουν τον κοινωνικό στιγματισμό και να προστατέψουν την εικόνα και την υπόληψη της οικογένειάς τους.

Το πρόβλημα, λοιπόν, είναι οξύτερο στις οικογένειες εκείνες, που προκύπτουν από διάσπαση της πυρηνικής με υπαιτιότητα των γονέων, όπως για παράδειγμα η ταξικοεξάρτησή τους. Η συγκατοίκηση των εξαρτημένων ατόμων με τους γονείς τους, η τάση που έχουν να φεύγουν από αυτή και να επιστρέφουν σε αυτή, δεν γίνεται αντιληπτή από το περιβάλλον τους με θετικό βλέμμα, γιατί η παρουσία τους έχει συνδεθεί με την κατάχρηση ναρκωτικών ουσιών. Η συνειρμική σύνδεση των παππούδων ή των εγγονιών με τους γονείς αυτούς, αυτομάτως παρακωλύει τα άτομα του περιβάλλοντός τους να έχουν συναναστροφές μαζί τους, επειδή κάτι τέτοιο μπορεί να υποδήλωνε την προσωπική τους εμπλοκή με τα ναρκωτικά και με άτομα ανάλογης νοοτροπίας και ηθικής.

Όταν δεν γίνεται αισθητή από τα εγγόνια η διαφοροποίηση των κοινωνικών τους επαφών, εκεί παρεμβαίνει το προστατευτικό φίλτρο των παππούδων, που απαγορεύει την εκδήλωση οποιωνδήποτε κοινωνικών σχολιασμών ή προλαμβάνει με την προνοητική οικειοθελή οπισθοχώρηση των μελών της κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας αναφορικά με τις κοινωνικές τους επαφές, την απόρριψη που μπορεί να δείξουν οι συγγενείς προς αυτά τα παιδιά. Ο μόνος χώρος, στον οποίο δεν έχει εμβέλεια η ασπίδα των παππούδων, είναι το περιβάλλον του σχολείου των εγγονιών.

Σε περίπτωση, μάλιστα, που τα εγγόνια φοιτούν στο δημοτικό σχολείο, επειδή τα παιδιά σε αυτήν την ηλικία είναι ιδιαίτερα επικριτικά και καθόλου επιφυλακτικά ως προς τα λεγόμενά τους, μπορεί άθελά τους να προκαλέσουν πληγές στην ψυχή των εγγονιών. Τα παιδιά μπορεί να μην επιθυμούν να βρίσκονται σε δημόσιους χώρους μαζί με τους παππούδες τους, όχι επειδή ντρέπονται που ζουν με εκείνους, αλλά για λόγους που σχετίζονται με την απουσία των γονέων τους. Ωστόσο, μερικά μπορεί να αισθάνονται αμήχανα ή άσχημα, που οι ηλικιωμένοι παππούδες τους υποκαθιστούν τους γονείς τους. Αν και η πεποίθηση αυτή των εγγονιών δεν έχει γόνιμες βάσεις, επειδή αρκετά παιδιά στη σημερινή εποχή έχουν γονείς αρκετά μεγάλους σε ηλικία, οπότε οι παππούδες δεν θα μπορούσαν να ξεχωρίζουν ανάμεσα στους υπόλοιπους γονείς, για παράδειγμα στις συγκεντρώσεις γονέων που γίνονται από τη σχολική μονάδα του παιδιού.

6.27 Επαφές με συγγενείς και φίλους

Εκείνοι που δεν φαίνεται να αισθάνονται-θίγονται ιδιαίτερα από τον χλευασμό ή την κοινωνική κριτική, είναι οι γονείς, οι οποίοι συνήθως μένουν ασυγκίνητοι μπροστά στα κοινωνικά σχόλια και ακολουθούν τον δρόμο που οι ίδιοι έχουν χαράξει με τις αποφάσεις τους. Οπότε οι γονείς ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία τους καθορίζουν τη συχνότητα των επαφών τους με τα μέλη της κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας. Υπενθυμίζεται ό,τι είχε αναφερθεί και πρωτύτερα: οι πατέρες είτε είναι πολύ κοντά στα άτομα αυτά διατηρώντας καθημερινή επαφή μαζί τους είτε

επιλέγουν αραιή ή καμία διαπροσωπική επικοινωνία. Οι μητέρες φαίνονται πιο απόμακρες και δύσκολα προσεγγίσιμες, αφού όταν αποφασίζουν να απομακρυνθούν από τα παιδιά τους, πιο δύσκολα από τους πατέρες αλλάζουν την απόφασή τους αυτή. Όχι μόνο δεν επιστρέφουν κοντά στα παιδιά τους, αλλά και οι επαφές που διατηρούν με αυτά ή με τους παππούδες είναι πιο αραιές και σπάνιες συγκριτικά με εκείνες των πατέρων. Η πιθανότητα να είχε προηγηθεί προσκόλληση ανάμεσα σε εκείνες και τα παιδιά τους μειώνονται αισθητά. Και αντιστρόφως ανάλογα, αυξάνονται οι πιθανότητες του συναισθηματικού δεσίματος ενός παιδιού με τους παππούδες που το φροντίζουν.

Το ίδιο συμβαίνει με όλα τα εγγόνια που αναλαμβάνουν οι παππούδες. Οι μόνες περιπτώσεις να μην έχουν τα εγγόνια αυτά καθημερινή επαφή μεταξύ τους, είναι όταν αυτά αποτελούν μοναχοπαίδια, ενηλικιώνονται, παντρεύονται ή προέρχονται από άλλους γονείς. Αναφορικά με τα άλλα άτομα με τα οποία έχουν πρώτου βαθμού συγγένεια, δηλαδή με τους άλλους παππούδες τους, όπως αναφέρθηκε και πρωτύτερα στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, εκείνοι δεν έχουν σχέσεις με τα εγγόνια τους είτε από επιλογή είτε εξαιτίας θανάτου. Εάν, παρόλα αυτά, υπάρχουν σχέσεις, αυτές είναι πολύ αραιές, οπότε δεν υπάρχει κανενός είδους υποστήριξη εκ μέρους εκείνων των παππούδων στους παππούδες των κατατετημεμένων κατά γενεές οικογενειών.

Το ίδιο αραιές είναι και οι επαφές μερικών θείων των παιδιών με τα μέλη της κατατετημεμένης κατά γενεές οικογένειας, ενώ αντίθετα κάποιοι άλλοι θείοι/-ες επιδιώκουν να βρίσκονται σχεδόν καθημερινά με τα παραπάνω άτομα προκειμένου να τους συμπαρασταθούν. Η ίδια τάση επικρατεί και όσον αφορά τα υπόλοιπα συγγενικά πρόσωπα, καθώς η απόσταση είναι εκείνη που διαμορφώνει τη συχνότητα των επαφών τους με τα μέλη της κατατετημεμένης κατά γενεές οικογένειας. Ανάλογα, δηλαδή, με την οικογένεια παρατηρούνται διαφορετικές στάσεις των συγγενικών προσώπων. Τα εγγόνια, εφόσον έχουν ξαδέλφια συνηθίζουν να επικοινωνούν μεταξύ τους σε καθημερινή βάση, κάτι το οποίο είναι ιδιαίτερα ευεργετικό για εκείνα που είναι μοναχοπαίδια.

Ο τρόπος με τον οποίο θα επιλέξουν να συμπεριφερθούν τα υπόλοιπα παιδιά των παππούδων σε αυτούς, εξαρτάται από την ηλικία τους, τις περιστάσεις π.χ. αν μένουν μαζί με τους παππούδες και τις πρότερες μεταξύ τους σχέσεις. Τα άτομα αυτά δεν μένουν απρόσβλητα μπροστά στη νέα κατάσταση, ιδιαίτερα μάλιστα εάν βρίσκονται πολύ κοντά στους παππούδες (τοπικά ή συναισθηματικά). Οι συνηθισμένες αντιδράσεις τους είναι η ζήλια, γιατί το εγγόνι αποσπά τον χρόνο και την προσοχή των παππούδων. Μπορεί να θυμώσουν με τους παππούδες, επειδή επέτρεψαν στους γονείς να τους εκμεταλλευτούν ή μπορεί να στραφούν κατευθείαν στους γονείς για τον ίδιο λόγο, ενώ δεν αποκλείεται, μετά από ειλικρινές ενδιαφέρον να εκφράσουν στους παππούδες φόβο για τις επιπτώσεις που θα έχει η νέα κατάσταση στην υγεία και στον γάμο τους. Άλλοι μπορεί να τιμωρήσουν τους παππούδες με τη συμπεριφορά τους, με το να αποσυρθούν από αυτούς ή διαφορετικά μπορεί να είναι απλά ουδέτεροι, να αγνοήσουν τη νέα κατάσταση, να είναι απλά ευγενικοί ή ακόμη και να προσφέρουν τη βοήθειά τους. Είναι προσωπική τους επιλογή το αν θα εμπλακούν ή όχι, οπότε είτε υιοθετούν κάποιες μεθόδους διαπαιδαγώγησης και βοηθούν στην καθημερινή φροντίδα του εγγονιού και το αναλαμβάνουν στις καλοκαιρινές διακοπές, προκειμένου να αποφορτίσουν τους παππούδες είτε δεν εγκρίνουν την απόφαση των παππούδων και απομακρύνονται αγνοώντας το ανισάκι τους, γιατί νιώθουν ότι καθαιρέθηκαν από τον θρόνο τους και πληγώθηκαν.

Οι επαφές των κατατετημεμένων κατά γενεές οικογενειών που ζουν σε περιοχές αγροτικές, ημιαστικές ή αστικές της επαρχίας, είναι καθημερινές με τα γειτονικά τους

πρόσωπα, κάτι που αποτελεί δείκτη της μη αλλοίωσης των εγγύς γειτονικών σχέσεων, από την αποξένωση που επικρατεί στα πολύ μεγάλα αστικά κέντρα. Εξάλλου, η εγγύτητα των κατοικιών τους υποβοηθεί τις μεταξύ τους σχέσεις, ενώ παράλληλα δεν αποκόπτει από τους παππούδες χρόνο από την ενασχόλησή τους με τα εγγόνια τους. Εξίσου στενές και καθημερινές είναι οι επαφές που διατηρούν τα μέλη της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας με τα κοντινά φιλικά τους πρόσωπα στα οποία αρκούνται και δεν επιδιώκουν περαιτέρω φιλίες. Αυτό σημαίνει ότι, κρατούν κοντά τους άτομα τα οποία θεωρούν έμπιστα και με τα οποία έχουν οικειότητα να μοιράζονται μαζί τους τα προβλήματά τους και καταστάσεις που αφορούν τις αλλαγές που υφίσταται η οικογένειά τους. Μερικές φορές όμως, έστω και αν το μεταξύ τους δέσιμο είναι ισχυρό, οι επαφές ανάμεσά τους δεν είναι πολύ συχνές, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στον περιορισμένο χρόνο των παππούδων, στα μειωμένα επίπεδα ενέργειάς τους και στην έλλειψη διάθεσης. Όσον αφορά τα εγγόνια μπορεί από μόνα τους να μειώνουν τις επαφές τους με τους φίλους τους, προκειμένου να βοηθούν τους παππούδες τους στις οικιακές εργασίες ή για να περνούν περισσότερο χρόνο κοντά στους παππούδες τους και να τους κάνουν παρέα.

Ως γενικό συμπέρασμα θα μπορούσε να εξαχθεί ότι, όταν μεμονωμένα πρόσωπα του φιλικού ή συγγενικού περιβάλλοντος διακόπτουν ή περιορίζουν τις σχέσεις τους με τα μέλη της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας, οι αιτίες θα πρέπει να διερευνηθούν στα συγκεκριμένα άτομα, ενώ όταν όλα τα μέλη της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας επιλέγουν με δική τους πρωτοβουλία να περιθωριοποιούνται από τον κοινωνικό περίγυρο, η κίνησή τους αυτή ερμηνεύεται εξαιτίας των βαθύτερων συναισθημάτων τους, που αφορούν την οικογένειά τους, όπως για παράδειγμα η ντροπή για τις πράξεις ενός μέλους της.

Κατά συνέπεια, οι σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στα μέλη των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών και του περιγυρού τους, είναι ένα συνονθύλευμα προσωπικών τους προτιμήσεων και επιλογών, αλλά και της στάσης που κρατούν τα άτομα του συγγενικού και φιλικού περιβάλλοντος. Οι παππούδες μπορεί να επιθυμούν να βρίσκουν λύσεις στα περισσότερα προβλήματά τους και να απολαμβάνουν μια κοινωνική και οικονομική υποστήριξη μέσα από σχέσεις αλληλοβοήθειας, αλλά ο κοινωνικός ιστός τους να μην μπορεί να αποδεχτεί τη νέα αυτή δομή, οπότε δείχνει αδιαφορία και οι παππούδες αισθάνονται αβοήθητοι. Αντιθέτως, οι ηλικιωμένοι ορισμένων άλλων τέτοιων οικογενειών καταβάλλουν από μόνοι τους κάθε προσπάθεια για να μεγαλώσουν σωστά τα εγγόνια τους, οι προσπάθειες τους αναγνωρίζονται από το περιβάλλον τους, το οποίο σπεύδει να τους βοηθήσει στο έργο τους, άρα οι παππούδες λαμβάνουν μη αναμενόμενη υποστήριξη και τρέφουν ευγνωμοσύνη προς αυτά τα άτομα.

6.28 Στήριξη από το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον

Τις περισσότερες φορές η συμπαράσταση σχετίζεται περισσότερο με τη συναισθηματική στήριξη που παρέχεται στα παιδιά και στους παππούδες, όποτε έχει θεωρητικό χαρακτήρα. Ο έμπρακτος τύπος βοήθειας που χορηγείται στους ηλικιωμένους, αναφέρεται στην φροντίδα του εγγονιού, στην συνεπαγομένη από αυτό, βοήθεια στις οικιακές δραστηριότητές τους ή ακόμη και σε χρηματικές παροχές. Υπάρχουν, δηλαδή, διάφορα είδη διαβαθμίσεων της συμπαράστασης που παρέχεται εκ μέρους των άτυπων δικτύων στήριξης: από απλή επικοινωνία έως ουσιαστική βοήθεια, όπως π.χ. παροχή στέγης, χρηματικές παροχές για την κάλυψη αναγκών του νοικοκυριού ή του παιδιού (αγορά ενδυμάτων-ρουχισμού), καθημερινή βοήθεια στις οικιακές δραστηριότητες ή φροντίδα των παιδιών, συναισθηματική

στήριξη, μεταφορά του παιδιού ή των παππούδων σε κάποιο μέρος, εφόσον οι ίδιοι δεν έχουν μεταφορικό μέσο ή δεν είναι σε θέση να το οδηγήσουν και άλλα. Δυστυχώς όμως, τα μεγέθη των παροχών είναι αντιστρόφως ανάλογα, του βαθμού σημαντικότητας της παρεχόμενης βοήθειας, ως προς την ικανότητα επιβίωσης ενός ατόμου. Δηλαδή όσο πιο απαραίτητο τόσο πιο δύσκολο είναι να παρασχεθεί. Με άλλα λόγια, κάποιος που είναι πρόθυμος να βοηθήσει θα βοηθήσει συναισθηματικά, ενώ κάποιος που πραγματικά θέλει να βοηθήσει θα ενσκήψει πάνω στα προβλήματα των παππούδων και θα τους προσφέρει βοήθεια εκεί που πραγματικά χρειάζονται.

Οι ανάγκες του νοικοκυριού των παππούδων είναι αυξημένες, ενώ η προσφερόμενη υποστήριξη είναι περιορισμένη και ανεπαρκής, γεγονός που θέτει σε άλλη βάση τους ηλικιωμένους, τοποθετώντας τους στα πρώτα σκαλιά της εκδήλωσης φτώχειας. Μπορεί να παρατηρείται αναντιστοιχία ανάμεσα στην προσδοκώμενη και στην προσφερόμενη βοήθεια, αλλά τουλάχιστον στην Ελληνική κοινωνία αυτό δεν έχει τόσο να κάνει με τους λόγους που αποσπών τους γονείς από τα παιδιά τους όσο με την στάση που κρατούν οι ίδιοι οι παππούδες απέναντι στον κοινωνικό τους περίγυρο. Δηλαδή, μια οικογένεια που έχει προκύψει από αντικειμενικούς λόγους ανικανότητας των γονέων, όπως π.χ. θάνατος ή μετανάστευση, έχει τις ίδιες πιθανότητες με μια άλλη οικογένεια, που έχει προκύψει από προβληματική πυρηνική οικογένεια, όπως για παράδειγμα, μετά από διαζύγιο ή εξάρτηση των γονέων από τα ναρκωτικά, να δεχτεί υποστήριξη από το περιβάλλον της. Είναι λογικό ότι, εάν μια οικογένεια προσπαθήσει να αποκρύψει τα προβλήματά της, αυτή δεν θα καταφέρει να βρει κανενός είδους συμπαράσταση, αφού από μόνη της έχει απομακρυνθεί από το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον της.

Γενικά, οι κάτοικοι της Ελληνικής επικράτειας δεν φημίζονται για την αποστασιοποίησή τους ή/και την αφιλοξενία τους, αλλά για το ακριβώς αντίθετο, την επικουρική τους δράση. Γιατί ο λαός αυτός έχει μάθει να βασίζεται στις δικές του δυνάμεις, σε σχέσεις που δομούνται στην αλληλοβοήθεια και στην αλληλοϋποστήριξη μέσω της κάλυψης ευρέως φάσματος οικονομικών, συναισθηματικών και άλλων αναγκών. Έτσι λοιπόν, οι συγγενείς δεν θα κρατήσουν αποστασιοποιημένη στάση απέναντι στους παππούδες εξαιτίας της τροπής που είχε η εξέλιξη μιας εξαιρετικά προβληματικής πυρηνικής οικογένειας, παρά προσφέρουν απλόχερα τη βοήθειά τους, παραμερίζοντας τα κοινωνικά ταμπού και τις κοινωνικές προκαταλήψεις. Συνεπώς, η προθυμία των συγγενών και των φίλων να βοηθήσουν αυτού του είδους τις οικογένειες θα πρέπει να ερμηνευθεί περισσότερο με τη στάση ζωής που διατηρούν όλα τα μέλη της κατατετηγμένης κατά γενεές οικογένειας, και έπειτα με τον βαθμό προσαρμοστικότητας και δεκτικότητας των προσώπων του περιβάλλοντός τους. Οι σχέσεις μεταξύ των συγγενών και των φίλων με αυτές τις οικογένειες χαρακτηρίζονται από διαύγεια και γι' αυτόν τον λόγο οι παππούδες δεν εκφράζουν παράπονα, ότι ο συγγενικός και φιλικός τους περίγυρος διαλαλεί πως τους συμπαράστέκεται, ενώ εμπράκτως δεν το κάνει.

6.29 Βοήθεια από την Εκκλησία, από το Κράτος ή από άλλες πηγές

Ο λόγος που αναφέρθηκε προηγουμένως, ότι δηλαδή οι παππούδες αποφεύγουν την έκθεση των προβλημάτων τους σε οποιοδήποτε άτομο ή φορέα πέραν του στενού οικογενειακού τους περιβάλλοντος, μπορεί να ευθύνεται και για την απουσία βοήθειας εκ μέρους της Εκκλησίας προς αυτές τις οικογένειες. Ουσιαστικά, η στήριξη που παίρνουν οι παππούδες αφορά στην εσωτερική δύναμη που αντλούν από την πίστη τους στη θρησκεία και στον Θεό, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις αναφέρεται βοήθεια που αφορά σε συσσίτιο - τρόφιμα, συναισθηματική στήριξη ή

χρηματικές παροχές. Η ενεργοποίηση της Εκκλησίας φαίνεται να παρατηρείται περισσότερο στην συλλογή οικονομικής ή όποιας άλλης βοήθειας από τους πιστούς της και όχι στην διαμοίρασή της στα άτομα εκείνα που έχουν ανάγκη. Τα συλλεχθέντα τις περισσότερες φορές δεν καταλήγουν στα άτομα στα οποία είναι απαραίτητα, αλλά σε κάποια άλλα που απλά δραστηριοποιούνται με μεγαλύτερη ευκολία.

Οι παππούδες μπορεί να έχουν ανάγκες, έχουν όμως και υπερηφάνεια και σε καμία περίπτωση δεν θα ήθελαν να τοποθετήσουν τον εαυτό τους στη θέση ενός επαίτη. Όπως τα έβγαλαν πέρα με τις κακουχίες και τις αντιξοότητες της Κατοχής, έτσι θεωρούν ότι, θα τα καταφέρουν με την οικογένειά τους στην σύγχρονη εποχή. Το να ζητήσουν βοήθεια από την Εκκλησία μπορεί να προβάλει ως κάτι ιδιαίτερα δύσκολο, αφού αποφεύγουν τον εκκλησιασμό τους για να μην στιγματίζονται οι ίδιοι και τα εγγόνια τους, ενώ και να ήθελαν οι ίδιοι να παραβρεθούν στην Εκκλησία, συνήθως αισθάνονται πως δεν έχουν κανέναν άνθρωπο δίπλα τους στον οποίο θα μπορούσαν να εμπιστευτούν το εγγόνι τους για ορισμένες ώρες. Οπότε περιορίζονται στην οικιακή προσευχή τους και αφήνουν κατά μέρος κάθε αίτησή τους για βοήθεια από την ενορία τους.

Συνεπώς, μια οικογένεια θα δεχτεί βοήθεια από την Εκκλησία μόνο στην περίπτωση που το πρόβλημά της έχει γίνει εμφανές στην κοινωνία και η ίδια ασκεί πιέσεις στην Εκκλησία για να δραστηριοποιηθεί. Η απουσία συμπαράστασης από την ενορία, αναγκάζει τους ηλικιωμένους στην αυτάρκεια και προκαλεί την εσωτερικευμένη υπαναχώρησή τους ως προς τις προσδοκίες τους για βοήθεια από την εκκλησία, αλλά σε καμία περίπτωση δεν διαρρηγνύει τη σχέση τους με την πίστη στον Θεό, από τον οποίο και αντλούν δύναμη για τη συνέχιση του αγώνα τους.

Το ίδιο σκηνικό της απουσίας παροχής βοήθειας παρατηρήθηκε στην παρούσα έρευνα, και εκ μέρους της Πολιτείας. Οι παππούδες σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν δέκτες, έστω ελαχίστων επιδομάτων που χορηγούν οι κοινωνικές υπηρεσίες, αλλά και τα εγγόνια τους, που θα μπορούσαν να βρίσκονται σε πιο πλεονεκτική θέση, πολλές φορές δεν γίνονται αποδέκτες αυτής της στήριξης είτε επειδή οι παππούδες τους δεν είναι πληροφορημένοι είτε επειδή δεν είναι δραστηριοποιημένοι είτε επειδή απλά δεν πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις. Η κινητοποίησή τους σχετίζεται τόσο με τους ίδιους (αισιόδοξη οπτική, ενεργητική ιδιοσυγκρασία, καλή κατάσταση της υγείας, νεαρή ηλικία, ελεύθερος χρόνος για διερεύνηση των δικαιωμάτων και υποβολή αιτήσεων στις υπηρεσίες, κοινωνικές επαφές τόσο με γνωστούς όσο και με άγνωστους ανθρώπους για πληροφόρηση εκ μέρους τους οποιωνδήποτε αλλαγών στις κρατικές διατάξεις) όσο και με την ενημέρωση εκ μέρους της Πολιτείας.

Οι παππούδες στοιχειοθετούν μόνο για τη λήψη συναισθηματικής συμπαράστασης από φορείς των κρατικών υπηρεσιών, ενώ οι υπόλοιπες ρυθμίσεις της πολιτείας (επίδομα, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη με βιβλιάριο απορίας) δεν κατευθύνονται άμεσα στην εξομάλυνση του δύσβατου δρόμου που διανύουν αυτές οι οικογένειες. Απλά, μέσα στο πλαίσιο των γενικότερων κοινωνικών μέτρων που έχουν καταρτιστεί, μπορεί να υπάρχουν κάποια στοιχεία που να προσιδιάζουν σε κάποιο μέλος της κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας, όπως για παράδειγμα «απροστάτευτο» παιδί, άτομο με ειδικές ανάγκες ή πολύτεκνη οικογένεια.

Όπως είναι λογικό, δεν γίνεται λόγος ούτε για φορολογικές απαλλαγές ούτε για γονικές άδειες από την εργασία των παππούδων ούτε για χορήγηση στεγαστικού δανείου ούτε για ιατροφαρμακευτική κάλυψη των εγγονιών από την πλευρά των παππούδων τους ούτε για παροχή δικηγόρου με κρατικές δαπάνες για τη νομική

κάλυψη των παππούδων. Τα κενά που αφήνει πίσω της η έλλειψη κρατικής μέριμνας αναπληρώνονται μόνο από την ιδιωτική πρωτοβουλία.

Με λίγα λόγια, η Πολιτεία μεριμνά και μεροληπτεί υπέρ των αναδόχων ή των θετών γονέων, αφού αναγνωρίζει την ύπαρξή τους και τους συμπεριλαμβάνει στα κοινωνικά της προγράμματα, κάτι το οποίο δεν κάνει για τους παππούδες που έχουν τον ρόλο των γονέων μέσα στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες, επειδή η δική τους κίνηση υπαγορεύεται από ηθικούς και δεοντολογικούς κανόνες. Η προσφορά των παππούδων μπορεί άτυπα να αναγνωρίζεται, αλλά πουθενά μέσα στις διατάξεις δεν φαίνεται η ύπαρξή τους και δεν αναγράφεται η συνεισφορά τους στην διάσωση των παιδιών από προβληματικές οικογένειες. Γι' αυτό, εξάλλου, τα επιδόματα που δίνονται, δεν απευθύνονται στους ίδιους τους παππούδες, αλλά στα εγγόνια. Μπορεί αυτό να αποσκοπεί στην προστασία των παιδιών, αφού τα συνοδεύει όπου και αν βρίσκονται αυτά, όμως από την άλλη πλευρά, δεν δίνεται κανένα κίνητρο ή έστω κάτι σαν επιβράβευση στους παππούδες για τις θυσίες στις οποίες υποβάλλονται για χάρη αυτών των παιδιών.

Πέρα από όλους τους παραπάνω φορείς, κανενός άλλου είδους βοήθεια δεν παρέχεται στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες, με εξαίρεση ελάχιστες περιπτώσεις που αφορούν συγγενικά πρόσωπα, όπως θείος/-α, σύντροφος των παππούδων, άλλος παππούς, ένας από τους γονείς, μη συγγενικά πρόσωπα (γειτονικό πρόσωπο, εκπαιδευτικός), ανιδιοτελή ομάδα στήριξης. Η υποστήριξη αυτή αφορά σε συναισθηματικό, οικονομικό - υλικό επίπεδο και στον τομέα της εκπαίδευσης των εγγονιών. Έτσι λοιπόν, οι παππούδες μπορεί να εκφράζουν ένα είδος παράπονου, ή στις συζητήσεις που κάνουν με άλλα άτομα, να φαίνεται η προσμονή κι η ελπίδα τους, με την παράλληλη αναγκαστική αποδοχή της νέας κατάστασης, που δίνει την εντύπωση αυτάρκειας και πάνω απ' όλα, της υπερηφάνειας τους.

6.30 Συνθήκες στο εσωτερικό της κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας/Ανισομερής κλίση του φορτίου στις γιαγιάδες

Αυτό που αξίζει να αναφερθεί, αναφορικά με τις συνθήκες που επικρατούν στο εσωτερικό των κατατεταγμένων κατά γενεές οικογενειών είναι ότι, το φορτίο του νέου ρόλου δεν κατανέμεται ισοβαρώς στους δύο παππούδες, αλλά τα οικογενειακά βάρη τα επωμίζονται κυρίως οι γιαγιάδες, και μετά ακολουθούν, σε λίγο μικρότερο βαθμό, οι παππούδες, οι οποίοι όμως βρίσκονται σε πιο πλεονεκτική θέση σε σχέση με αυτές, αφού δέχονται τη βοήθεια και άλλων συγγενικών προσώπων. Αφενός αυτές είναι μακροβιότερες εν συγκρίσει με τους παππούδες, αφετέρου αυτές εκ των πραγμάτων έχουν όλες τις ευθύνες του νοικοκυριού. Πιο αναλυτικά, οι περισσότερες γιαγιάδες στην Ελλάδα ή είναι χήρες ή έχουν όλες τις ευθύνες, επειδή οι σύζυγοί τους με τις πολλές κακουχίες που πέρασαν την περίοδο του πολέμου, αλλά και με τις καταχρήσεις στις οποίες υπέπεσαν ή την υπερβολική εργασία που κατέβαλαν την περίοδο που ακολούθησε, δεν αντέχουν, παρουσιάζουν πολύ άσχημη λειτουργική υγεία ή φεύγουν από τη ζωή. Οι μόνες γιαγιάδες αποφεύγουν να βρουν κάποιον σύντροφο, από φόβο μήπως το εγγόνι τους θεωρήσει ότι, δεν του δείχνουν την πρέπουσα προσοχή ή εξαιτίας κοινωνικής δεοντολογίας.

Από την άλλη πλευρά, παρατηρείται στις Ελληνίδες γιαγιάδες μια συγκεντρωτική τάση πολλών οικογενειακών υποχρεώσεων, οι οποίες δεν παύουν ποτέ, εν αντιθέσει με τις οικονομικές υποχρεώσεις των παππούδων, που λήγουν με την συνταξιοδότησή τους. Ο ρόλος της γυναίκας, και συγκεκριμένα της γιαγιάς, θεωρείται πιο δεδομένος και της καταλογίζονται ίσως μεγαλύτερες δυνατότητες και ικανότητες στην ανατροφή των παιδιών και των εγγονιών. Ίσως αυτό αποτελεί τον

λόγο για τον οποίο, ο συγγενικός και φιλικός περίγυρος δεν σπεύδει να παράσχει τη βοήθειά του σε αυτή. Αυτό υποστηρίζεται άλλωστε και από το γεγονός ότι, οι περισσότερες οικογένειες που έλαβαν μέρος στην έρευνα είχαν ως αρχηγό τις γιαγιάδες, αφού οι σύζυγοι των περισσότερων είχαν αποβιώσει. Με πιο απλά λόγια, οι γιαγιάδες είναι άξιες να σταθούν μόνες τους με τα εγγόνια τους, σε αντίθεση με τους παππούδες για τους οποίους είναι υποχρεωτική η υποβοήθησή τους από άλλα συγγενικά ή μη, πρόσωπα. Αυτό είναι κάτι το οποίο αναγνωρίζεται από τα εγγόνια, τα οποία τρέφουν αγάπη και ευγνωμοσύνη προς το πρόσωπό τους, αφού βλέπουν τις γιαγιάδες τους συνήθως κουρασμένες, εξαιτίας του ότι, οι πιο καίριες θέσεις συνεπάγονται και μεγαλύτερες ευθύνες και φόρτο εργασίας.

Προκύπτει λοιπόν ότι, όπως στο εξωτερικό, έτσι και στην Ελλάδα οι γιαγιάδες αποτελούν τους αρχηγούς στην πλειοψηφία των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών. Σε περίπτωση που οι παππούδες ζουν και έχουν αρχηγική προσωπικότητα, οι γιαγιάδες έχουν τυπικά δευτερεύοντα ρόλο, παρότι στην πραγματικότητα εκείνες κινούν τα νήματα της οικογένειάς τους. Στις περιπτώσεις που συγκατοικεί με αυτούς τουλάχιστον ένας από τους γονείς των παιδιών, το σίγουρο είναι ότι, το άτομο αυτό εξακολουθεί να είναι εξαρτημένο από τους γονείς του και δεν συνηθίζει να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες ή να λαμβάνει αποφάσεις που αφορούν τα παιδιά του ή γενικότερα την οικογένειά του. Το ερμηνευτικό έρεισμα αυτής της υπόθεσης βρίσκεται στο γεγονός ότι, εάν οι ίδιοι ήταν άξιοι και ικανοί να στηριχθούν στις δικές τους δυνάμεις, θα το είχαν κάνει προ πολλού, δημιουργώντας οι ίδιοι μονογονεϊκή οικογένεια, από τη στιγμή που ο σύντροφός τους δεν ήταν σε θέση να αναλάβει τις ευθύνες του. Όπως έκαναν και στις προηγούμενες απαντήσεις, οι ηλικιωμένοι μεροληπτούν προσπαθώντας να δικαιολογήσουν τη στάση του γονέα-παιδιού τους ή του δίνουν μια θέση υπαρχηγού δίπλα τους, έστω και αν κάτι τέτοιο δεν ισχύει.

Εκεί, όμως, που υστερούν περισσότερο οι γιαγιάδες σε σύγκριση με τους παππούδες ή τα ζευγάρια των παππούδων, είναι οι οικονομικές πιέσεις που δέχονται από την ανατροφή των εγγονιών τους, επειδή οι περισσότερες από αυτές είναι χήρες και η σύνταξη χρειάς που παίρνουν από το θάνατο του συζύγου τους είναι περιορισμένη. Σε πολλές περιπτώσεις οι ίδιες μην έχοντας σπουδάσει, αλλά ούτε και εργαστεί εκτός οικογενείας, δεν έχουν τα εφόδια ούτε πληρούν τις προϋποθέσεις για να έχουν δικό τους μισθό. Έστω και αν είχαν κάνει κάποιες αποταμιεύσεις, αυτές εξανεμίζονται σταδιακά λόγω της ανάληψης της ανατροφής των εγγονιών τους, για την οποία δεν είχαν προνοήσει, επειδή δεν ήταν δυνατόν να γνώριζαν κάτι τέτοιο. Εάν όμως αυτές οι γιαγιάδες είχαν μαζί τους και τον σύντροφό τους, αυτό θα επέτρεπε τουλάχιστον στον ένα από αυτούς να παρέμενε με τα εγγόνια, όσο ο άλλος θα εργαζόταν, προκειμένου να καλύψει τα επιπλέον έξοδα.

6.31 Οικονομικές δυσκολίες ή προβλήματα

Γενικά, στις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες παρατηρούνται μεγάλες οικονομικές αποκλίσεις που κυμαίνονται από οικονομική άνεση και ευρωστία εξαιτίας μισθών, συντάξεων, αποταμιεύσεων, κατοχή κινητής και ακίνητης περιουσίας έως την οικονομική δυσπραγία που αγγίζει τα όρια της φτώχειας, αφού οι παππούδες επιδίδονται ελεημοσύνη ή σε διαχείριση των νοικοκυριών τους με δανεικά χρήματα. Στις ακραίες αυτές καταστάσεις μπορεί να φτάσει μια οικογένεια εάν έχει να αντιμετωπίσει έκτακτες και απροσδόκητες ανάγκες, ενώ στην καθημερινότητά της, έστω και αν αντιμετωπίζει δυσκολίες, επειδή οι ανάγκες είναι τακτικές και πάγιες οι ηλικιωμένοι είναι σε θέση να τις προβλέπουν και να

καταρτίζουν έναν οικονομικό - οικογενειακό προγραμματισμό, επιστρατεύοντας όλες τις δυνατότητές τους.

Οι παππούδες έχοντας συνηθίσει από τις καταστάσεις της Κατοχής, αντιμετωπίζουν οποιοδήποτε οικονομικό πρόβλημα και δεν συνηθίζουν να μεμψιμοιρούν για αυτό. Ίσως το θεωρούν προσβολή και ντροπή το να εκθέτουν τις οικονομικές τους δυσκολίες, οπότε έχουν την τάση συγκάλυψης των ενδοοικογενειακών προβλημάτων, εκτός εάν, βέβαια, η κατάσταση έχει φτάσει στο απροχώρητο, οπότε γίνεται ορατή στον κοινωνικό περίγυρο και οι παππούδες μην έχοντας τα απαραίτητα να ζήσουν, αναγκάζονται να ζητούν τη βοήθεια των γύρω τους. Σε καμία περίπτωση πάντως, δεν προχωρούν στην στέρηση αντικειμένων ή υπηρεσιών που κρίνουν ότι είναι απαραίτητες για τα εγγόνια τους (ένδυση, υπόδηση, διατροφή, είδη βρεφικής και παιδικής περιποίησης, π.χ. πάνες, βρεφική προίκα, καθισματάκι αυτοκινήτου, παιχνίδια, βιβλία, γραφική ύλη, παιδικά πάρτι, σχολικές εκδρομές, ξένες γλώσσες, εξοπλισμός για αθλητικές δραστηριότητες, ιατρικές δαπάνες, γυαλιά, σιδεράκια κ.λ.π.). Μάλιστα, δεν είναι λίγες οι φορές εκείνες, που προσφέρουν τη βοήθειά τους στους γονείς των παιδιών, παρότι οι ίδιοι μπορεί να βρίσκονται σε άθλια οικονομική κατάσταση. Εάν, βέβαια, οι γονείς βρίσκονται σε καλύτερη οικονομική κατάσταση, συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Όμως, όσο κι αν συνεισφέρουν οι γονείς, οι δαπάνες αυτές δεν καλύπτονται στην καθημερινότητα από εκείνους, αλλά από τους παππούδες.

Τα οικονομικά μηνύματα φτάνουν πολλές φορές στα εγγόνια, που παρά το μικρό της ηλικίας τους ή τις προσπάθειες των παππούδων τους να τους αποκρύψουν την οικονομική στενότητα, είναι σε θέση να επισημαίνουν τη δυσμενή οικονομική κατάσταση της οικογένειάς τους. Αυτό σημαίνει ότι, τα παιδιά έχουν ευαίσθητους δέκτες λήψης των περιβαλλοντικών μηνυμάτων και χαρακτηρίζονται από μεγάλη ψυχική ευαισθησία και ενεργοποίηση, οπότε όταν κατανοούν τη δυσχερή οικονομική θέση των παππούδων τους είτε οπισθοχωρούν στις απαιτήσεις τους είτε προσπαθούν να βοηθήσουν με όποιον τρόπο μπορούν.

6.32 Επανασύνδεση ή μη της πυρηνικής οικογένειας

Οι παππούδες, όχι μόνον δεν δυσανασχετούν με τα οικονομικά τους προβλήματα, αλλά επιθυμούν να έχουν κοντά τους και να επιμελούνται τα εγγόνια τους, παρέχοντάς τους κάθε φροντίδα, για όσο καιρό τους το επιτρέπει ο Θεός και η υγεία τους. Πρόκειται για μια ευθύνη που δεν την βλέπουν ως υποχρέωση, αλλά ως δική τους ανάγκη και θυσία απέναντι στα εγγόνια τους, γι' αυτό και εξακολουθούν να το κάνουν, έστω και αν ο ένας από τους γονείς επιστρέψει κοντά τους. Οι γονείς, και να γυρίσουν κοντά στα παιδιά τους, συνήθως παραμένουν μαζί και με τους γονείς τους, δημιουργώντας εκτεταμένη οικογένεια, ενώ πιο σπάνια αναδομούν την παλιά πυρηνική οικογένεια. Ειδάλλως τα εγγόνια παραμένουν αποκλειστικά στη φροντίδα των παππούδων τους. Σε περίπτωση επαναδημιουργίας της πυρηνικής οικογένειας τόσο οι παππούδες όσο και τα εγγόνια δεν αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα, παρά μόνο δυσκολεύονται να προσαρμοστούν στις νέες αλλαγές και να συνηθίσουν την απουσία της άλλης γενιάς.

Η παραμονή των εγγονιών με τους παππούδες τους εξασφαλίζεται σίγουρα όταν κανείς από τους γονείς δεν είναι εν ζωή, ενώ διακόπτεται μόνο στις περιπτώσεις, που θα κριθεί από το δικαστήριο, ότι αυτά τα άτομα είναι ακατάλληλα, οπότε τα εγγόνια εισέρχονται σε κάποιο ίδρυμα ή σε μια ανάδοχη οικογένεια. Κατ' επέκταση, οι παππούδες αποτελούν τον συνδετικό κρίκο των εγγονιών τους με την οικογενειακή παράδοση, εξισορροπούν τις οικογενειακές συνθήκες σε περιόδους

κρίσης (π.χ. θάνατος, διαζύγιο) και αναδεικνύονται σε συνεχιστές της οικογενείας, στις περιπτώσεις που απουσιάζει η ενδιάμεση γενιά.¹ Επίσης, η ίδια διακοπή συμβίωσης παππούδων και εγγονιών συμβαίνει όταν οι παππούδες αποβιώνουν ή τα παιδιά ενηλικιώνονται και δημιουργούν δική τους οικογένεια. Διαφορετικά, η συμβίωση εξακολουθεί να υφίσταται μέχρι την ενηλικίωση των εγγονιών ή έως ότου αυτά νιώθουν αρκετά δυνατά να βασιστούν στις δικές τους ικανότητες, οπότε αντιστρέφονται οι όροι με την φροντίδα των παππούδων εκ μέρους των εγγονιών τους, στα πλαίσια της οικογενειακής ανταποδοτικότητας.

Ωστόσο, τα εγγόνια δεν σταματούν ποτέ να ελπίζουν για την επιστροφή των γονέων τους και για την ανακατασκευή της οικογένειάς τους, με εξαίρεση όμως τους γονείς εκείνους, που ήταν απορριπτικοί προς τα παιδιά τους και είχαν πολύ κακές σχέσεις μαζί τους. Τα παιδιά μπορεί να αμφιταλαντεύονται ανάμεσα στην αγάπη τους για τους γονείς ή στην επιθυμία τους να ενωθούν με αυτούς και στον θυμό που έχουν, επειδή τα απέρριψαν είτε τα εγκατέλειψαν. Στις περιπτώσεις αυτές, το παιδί μπορεί να θεωρεί ότι, ο γονέας επιθυμεί να ξαναγυρίσει το παιδί κοντά του, ενώ εκείνο σε καμία περίπτωση δεν ελπίζει σε κάτι τέτοιο, σαν να προσπαθεί να τον απορρίψει και εκείνο με τη σειρά του. Ανάμεσα στους δύο γονείς, οι πατέρες φαίνονται να είναι πιο δεκτικοί στην απόφαση να επιστρέψουν κοντά στα παιδιά τους σε σύγκριση με τις μητέρες που είναι πιο κάθετες και εμμένουν στην αρχική τους απόφαση, σύμφωνα με τις πεποιθήσεις των παππούδων.

Οι απόψεις των ίδιων των παππούδων δίστανται, αφού κάποιοι επιθυμούν την επανασύνδεση της πυρηνικής οικογένειας, θέτοντας σε προτεραιότητα το καλό των εγγονιών τους και των παιδιών τους συγκριτικά με το τι θα επιθυμούσαν οι ίδιοι. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν και εκείνοι οι παππούδες που, κρίνοντας από τις προηγούμενες συνθήκες που επικρατούσαν στο εσωτερικό μιας προβληματικής πυρηνικής οικογένειας και από το γεγονός ότι, οι γονείς ίσως δεν παρέχουν τα απαραίτητα εχέγγυα για να αναλάβουν έναν τέτοιο ρόλο, απεύχονται την επανένωσή της. Είναι μετέωρη η επιθυμία των παππούδων, αφού αφενός αγαπούν το παιδί τους και ελπίζουν ότι θα επιστρέψει, αφετέρου του αποδίδουν αρνητικά συναισθήματα εξαιτίας των δυσχερών καταστάσεων που προκαλεί στους ίδιους. Δεν αποκλείεται ωστόσο το ενδεχόμενο, οι παππούδες να απαντούν κατ' αυτόν τον τρόπο επηρεασμένοι από δικά τους εσωτερικά κίνητρα, που υποδεικνύουν την παραμονή των εγγονιών κοντά τους, λόγω του συναισθηματικού δεσίματος το οποίο έχει επέλθει με εκείνα. Μπορεί, πίσω από αυτά που εκφράζουν, να κρύβονται ωφελμιστικές σκέψεις, όπως η προσδοκία ανταπόδοσης από την πλευρά των εγγονιών τους της φροντίδας, που οι ίδιοι αρχικά επέδειξαν προς αυτά. Από τις απαντήσεις που δόθηκαν στη συγκεκριμένη έρευνα, έγινε εμφανές ότι, οι δύο ακρινές γενεές είχαν την τάση να προβάλλουν η μια στην άλλη τα δικά της συναισθήματα, τις σκέψεις και τις πεποιθήσεις της.

6.33 Σχέσεις και ευγνωμοσύνη των γονέων προς τους παππούδες

Αναφορικά με το αν οι παππούδες και τα εγγόνια θεωρούν πως οι γονείς χρωστούν ευγνωμοσύνη στους παππούδες, παρουσιάζεται σύμπλευση απόψεων, αφού και οι δύο πλευρές, τότε απαντούν σύμφωνα με ό,τι γίνεται στην πραγματικότητα και τότε απαντούν σύμφωνα με το τί θα έπρεπε κανονικά να έκαναν

¹ BENGTON, V. L. (February 2001). Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds (The Burgess Award Lecture). *Journal of marriage and the family*. Vol.63. pp.1-16. p.7.

οι γονείς, εάν ήταν ευσυνειδητοί και δεν χαρακτηρίζονταν από αγνωμοσύνη και αχαριστία. Οι παππούδες, άλλες φορές διακρίνουν και εισπράττουν την ευγνωμοσύνη των γονέων, άλλες φορές δεν την εισπράττουν και άλλες φορές δεν την προσμένουν καν, επειδή η ανάληψη της ανατροφής των εγγονιών τους δεν είναι καταναγκαστική εργασία, αλλά οικειοθελής απόφασή τους. Τα παιδιά λειτουργούν περισσότερο με το «πρέπει», αφού θεωρούν ότι οι γονείς υποχρεούνται να παραμερίζουν τις έχθρες και τα πάθη τους για τους παππούδες και να τους αποδίδουν την ευγνωμοσύνη που τους αναλογεί.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι σχέσεις ανάμεσα στους γονείς και στους παππούδες βελτιώνονται, ή εξομαλύνονται εάν ήταν κακές, εξαιτίας της ευγνωμοσύνης που δείχνουν οι γονείς προς τους ηλικιωμένους μετά την ανάληψη της φροντίδας των παιδιών. Τις περισσότερες φορές όμως, δεν παρατηρείται κάποια διαφοροποίηση στις μεταξύ τους σχέσεις, όποτε αυτές παραμένουν καλές (κανονικές, ουσιαστικές με μεγάλη οικειότητα), ουδέτερες (τυπικές) ή άσχημες (απόμακρες-ψυχρές ή είναι ανύπαρκτες). Δηλαδή, όπως ήταν οι σχέσεις του ζευγαριού των γονέων με τους παππούδες πριν αναθέσουν σε εκείνους τα παιδιά τους, έτσι εξακολουθούν να είναι και μετά από το έργο των παππούδων. Υπάρχουν εξάλλου και ελάχιστες πιθανότητες να επιδεινωθούν οι μεταξύ τους σχέσεις, παρά τις θυσίες των παππούδων, επειδή οι γονείς μπορεί να εκδηλώσουν ζήλια προς τους παππούδες ή να συγκρουστούν έντονα πάνω στο θέμα του τρόπου διαπαιδαγώγησης των παιδιών. Ή ενδέχεται, από την άλλη πλευρά, οι παππούδες να έχουν δυσανασχετήσει με τη συμπεριφορά των γονέων ή να κουραστούν τόσο πολύ από την ανατροφή των εγγονιών τους και επειδή δε μπορούν να βγάλουν αυτήν την αρνητικότητα επάνω στα παιδιά, να την κατευθύνουν προς τους γονείς.

Κλείνοντας τις συνεντεύξεις, μερικοί γονείς έχουν παράπονο, ότι δεν βρίσκουν την αναμενόμενη συμπαράσταση από τους γονείς τους και από άλλους συγγενείς ή φίλους, ενώ κάποιοι άλλοι επαναπαύονται στην νέα κατάσταση που έχει δημιουργηθεί με δική τους υπαιτιότητα και μπορεί να θεωρούν ότι, αυτό που έπραξαν ήταν η ενδεδειγμένη λύση για την αποτροπή περαιτέρω ψυχικών τραυμάτων σε οποιοδήποτε μέλος της οικογένειάς τους.

Οι παππούδες, από την πλευρά τους, νιώθουν την ανάγκη να τονίσουν τα οικονομικά προβλήματα που συνηθίζουν να αντιμετωπίζουν, τα οποία δυσχεραίνουν το έργο τους. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν δυσανασχετούν ούτε το μετανιώνουν, επειδή η ανατροφή των εγγονιών τους έδωσε μια μεγάλη αίσθηση σκοπού και νοήματος στη ζωή τους και είναι συνδεδεμένη πλέον συνειρμικά με πολλά ευχάριστα συμβάντα, που τους έβγαζαν από το τέλμα της ανιαρής ζωής τους. Το άγχος, οι φόβοι, οι ευθύνες και τα προβλήματα που είχαν συναντήσει έως τότε στον δρόμο τους, διαγράφονται με τη μία, όταν φέρνουν στο μυαλό τους ευτυχή περιστατικά και κοινές χαρούμενες στιγμές τους με τα εγγόνια τους. Το μόνο που έχει σημασία στο εξής για εκείνους, είναι η καλή κατάσταση της υγείας των εγγονιών τους και η θετική πρόοδος και εξέλιξη της πορείας της ζωής τους, τοποθετώντας έτσι τα εγγόνια τους σε πρώτου βαθμού προτεραιότητα συγκριτικά με τα ίδια τα παιδιά τους ή με τα άλλα εγγόνια τους. Οι παππούδες καταλήγουν να είναι τόσο φορείς όσο και δέκτες αλτρουισμού, γιατί αφενός αυτοί θυσιάζουν τη ζωή τους για να σώσουν άλλες ζωές, αφετέρου οι ίδιοι δέχονται τη βοήθεια και υποστήριξη από άλλα άτομα που δεν επιβουλεύονται κάτι, αλλά προβαίνουν σε αυτήν τους την ενέργεια από αλτρουιστικά κίνητρα.

Η εικόνα της πραγματικότητας που προκύπτει από όλα τα παραπάνω συμπεράσματα, έρχεται να επιβεβαιώσει και να ενισχύσει τη θεωρία που ανέπτυξε ο BOWLBY, περί προσκόλλησης ενός παιδιού στη μητρική φιγούρα και να τονίσει το

διαμεσολαβητικό ρόλο των παππούδων στην εξομάλυνση των συνθηκών ζωής ενός παιδιού σε περίπτωση απουσίας των γονέων του. Συμπερασματικά, έστω και αν τα παιδιά διαφορετικών χωρών διακρίνονται από οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές, ωστόσο ο κοινός τους τόπος είναι το κοινό και συλλογικό αίτημα τους για ανάπτυξη μέσα σε ένα υγιές οικογενειακό περιβάλλον, το οποίο θα τα αγκαλιάζει με αγάπη και στοργή, έτσι ώστε να αναπτυχθούν αρμονικά. Οι παππούδες δεν έχουν ανάγκη ανατροφής ακόμη ενός παιδιού. Τα παιδιά έχουν ανάγκη από γονείς που όταν αυτοί αδυνατούν να αναλάβουν τον ρόλο τους, τους υποκαθιστούν οι παππούδες. Παρά τη διαφορά στις λεπτομέρειες, υπάρχουν ορισμένα παγκόσμια κοινά στοιχεία τα οποία επαναλαμβάνονται σε κάθε παιδί του πλανήτη.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Καταληκτικά, θα μπορούσαν να διατυπωθούν ορισμένες σκέψεις που ενέχουν θέση γενικότερων συμπερασμάτων επάνω στο θέμα:

Το να μεγαλώνει ένας άνθρωπος το παιδί του, είναι ρόλος που αλλάζει τη ζωή του. Το να μεγαλώνει, όμως, ένας παππούς το εγγόνι του φέρνει τα πάνω κάτω στη ζωή του, η οποία αλλάζει ριζικά. Ο παππούς και η γιαγιά με το παιδί, ίσως σαν ιδέα να έχει ωριμάσει και να θεωρείται δεδομένη κατάσταση, εφόσον παρατηρείται όλο και πιο συχνά, αλλά με διαφοροποιημένη μορφή από εκείνη της αρχικής παραδοσιακής οικογένειας. Το πέρασμα από την εκτεταμένη οικογένεια στην πυρηνική κι έπειτα στην κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια ή στην μονογονεϊκή, συντέλεσε στην σταδιακή ελάττωση του αριθμού των μελών της οικογένειας, χωρίς κατ' ανάγκη να διατηρείται ο πυρήνας - οι στυλοβάτες της, δηλαδή οι γονείς. Με άλλα λόγια, ενώ για κάποιες δεκαετίες εμφανιζόταν μείωση του αριθμού των παιδιών μιας οικογένειας (μονότεκνη, άτεκνη), στη σύγχρονη εποχή η απουσία μετατοπίστηκε από τα παιδιά στους γονείς τους (μονογονεϊκή, κατατετμημένη).

Οι μη συμβατικές μορφές οικογενειακής οργάνωσης εξακολουθούν να υφίσταται και να διατηρούνται, αφού διακρίνονται από ευελιξία στην διαφοροποίησή τους ως προς τον τρόπο οργάνωσής τους σε σχέση με άλλες πιο κλασικού τύπου οικογένειες, έχουν περισσότερο θετική στάση σε αλλαγές, επιδεικνύουν τόλμη σε κοινωνικούς πειραματισμούς, καθώς επίσης παρουσιάζουν αυξημένες πιθανότητες για εμφάνιση αλλαγών και αστάθειας στην εσωτερική και εξωτερική της μορφή και δομή.

Ωστόσο, η κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια δεν θεωρείται ως ένας νέος τύπος οικογένειας ή ένα παθολογικό σχήμα οικογένειας, αλλά μια αποκλίνουσα μορφή της· δηλαδή πρόκειται για απόκλιση ή παραλλαγή της συμβατικής συζυγικής οικογένειας. Αυτό που γίνεται στην ουσία, είναι η ανακολουθία της σειράς των γενεών, αφού με την παράλειψη της ενδιάμεσης γενιάς, δηλαδή των γονέων, ο ρόλος κάθε ατόμου μέσα στην οικογένεια επαναπροσδιορίζεται, αλλά και επισυμβαίνει γεφύρωση του χάσματος των γενεών. Εκεί που οι γονείς αποτελούσαν την ενδιάμεση γενιά, τώρα οι παππούδες αναλαμβάνουν διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά τους. Το να έχει ένα παιδί τους γονείς του στη ζωή του, είναι επιθυμητό, φυσικό και ευκαίριο, αλλά το να μην τους έχει, δεν συνεπάγεται αυτομάτως, ότι όλη η ζωή του θα είναι δομημένη πάνω στην δυστυχία. Αυτό που απαιτείται, είναι η παρεμβατική δράση των παππούδων, οι οποίοι θα βοηθήσουν τα παιδιά να προσαρμοστούν στην νέα κατάσταση.

Οι παππούδες, ουσιαστικά, παρεμβαίνουν ανάμεσα στην δυάδα γονέων και παιδιών, προσπαθώντας να ελέγξουν (διαμορφώσουν) την εντύπωση που θα

σχηματίσουν τα παιδιά για τους γονείς τους. Κατά κάποιον τρόπο, προσπαθούν να προστατέψουν τα εγγόνια τους από το να αισθανθούν την απουσία των γονέων ή να δουν τα λάθη του πατέρα ή/και της μητέρας τους. Τις περισσότερες φορές οι παππούδες παίρνουν προσωπικά τα συναισθήματα των παιδιών που αφορούν τους γονείς και μπορεί να αισθανθούν ότι, αφού στα παιδιά λείπουν οι γονείς τους, κατά τη γνώμη τους, οι ίδιοι δεν καταφέρνουν να καλύψουν το κενό τους. Όμως, τα εγγόνια είναι φυσικό να αισθάνονται άσχημα για την απουσία των γονέων τους. Συνεπώς, οι παππούδες δεν θα πρέπει να αισθάνονται ένοχοι, ότι κάτι δεν κάνουν καλά στο νέο ρόλο τους.

Το συγκεκριμένο φαινόμενο των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών δεν σχετίζεται άμεσα με το φύλο, την φυλή, την εθνικότητα, την κοινωνική τάξη, την περιοχή κατοικίας ή τη θρησκεία ενός ανθρώπου. Η κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια μπορεί να αποτελεί περιστασιακή, μακροχρόνια ή μόνιμη μορφή οικογένειας και προκύπτει είτε από προσωπική επιλογή των γονέων ή των παππούδων, σαν ένα μεταβατικό στάδιο της ζωή τους είτε ως κάτι πιο μόνιμο. Δεν προκύπτει από μόνη της, εκφυόμενη, παρά συνήθως αποτελεί αποτέλεσμα διάσπασης μιας προϋπάρχουσας πυρηνικής οικογένειας και και είναι ένα από τα εναλλακτικά σχήματα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου. Παραφράζοντας την έκφραση αυτή, θα μπορούσε να λεχθεί ότι, η αποδόμηση μιας οικογένειας χτίζει τα θεμέλια δημιουργίας μιας άλλης με διαφοροποιημένη μορφή, στο εσωτερικό της οποίας αλλάζουν οι ιεραρχίες με επαναπροσδιορισμό των ρόλων των μελών της.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, μπορεί ένα παιδί να χάνει τους γονείς του και τους παππούδες του ως παππούδες, όμως διευκολύνεται η μετάβασή του από την οικογένεια του σε μια οικεία οικογένεια. Οπότε το παιδί, εκτός του ότι αποφεύγει τις ψυχικές πληγές ή το κοινωνικό στίγμα του υιοθετημένου παιδιού, επανακτά την εμπιστοσύνη του προς τους άλλους, έχει την αίσθηση του ανήκειν σε οικείο χώρο και αναπτύσσει την αυτοεικόνα και την αυτοεκτίμησή του, αφού έγινε δεκτό από την υπόλοιπη οικογένειά του, έστω και αν το εγκατέλειψαν οι γονείς του. Παράλληλα, έχει την ευκαιρία για συνέχιση της οικογενειακής ταυτότητας και ιστορίας, καθώς επίσης των εθνικών και πολιτιστικών αξιών. Εντός της πυρηνικής οικογένειας, εξ αρχής ενυπάρχει και δρα μια ευρύτερη κοινότητα κοινωνικής συμπαράστασης, η οποία ξεπερνάει τις κλασικές αναπαραγωγικές λειτουργίες. Οι παππούδες, αναλαμβάνοντας τα εγγόνια τους, αναλαμβάνουν παράλληλα το ρόλο της κοινωνικής συντήρησης.

Παλαιότερα, σε περίπτωση που τα θεμέλια της πυρηνικής οικογένειας δεν ήταν ισχυρά, επειδή η εκτεταμένη οικογένεια ήταν πάντα πολύ ισχυρή, και η υποστηρικτική δομή στην Ελληνική κοινωνία ήταν κανόνας, κανείς δεν διανοούνταν την επιλογή να μεγαλώσει το παιδί του σε δομή άλλη πέραν αυτής του συγγενικού δικτύου. Η ίδια νοοτροπία επικρατεί και σήμερα, όμως με άλλες συνθήκες: Όταν οι γονείς αποδεικνύονται ανεπαρκείς να αντιμετωπίσουν δύσκολες καταστάσεις, επειδή απουσιάζει η ύπαρξη κατάλληλων υποδομών που θα ενθάρρυναν, θα συμβούλευαν και θα υποστήριζαν τους γονείς αυτούς, έτσι ώστε να ανταπεξέρχονταν οι ίδιοι στην νευραλγική κατάσταση και θα ήταν σε θέση να προστάτευαν τα παιδιά τους μέσα στο δικό τους οικογενειακό πλαίσιο, εκεί τώρα έρχονται οι παππούδες να αναπληρώσουν αυτό το κενό.

Αν και γενικά αναγνωρίζεται η σπουδαιότητα των παππούδων και των γιαγιάδων, η αναφορά που γίνεται στο πρόσωπό τους στην Ελληνική βιβλιογραφία, αφορά μόνο τα στενά πλαίσια των σχέσεών τους με την πυρηνική οικογένεια. Δεν εξετάζονται τα ευρύτερα χαρακτηριστικά του οικογενειακού υπόβαθρου και ο ρόλος που διαδραματίζουν μέσα σ' αυτή, όταν οι οικογενειακές συνθήκες διαβίωσης

διαφοροποιούνται, διαμορφώνοντας μια νέα μορφή οικογένειας, όπως π.χ. η κατατετμημένη κατά γενεές οικογένεια. Το χρονικό σημείο εκκίνησης του γονεϊκού ρόλου των παππούδων στην Ελλάδα, χάνεται μέσα στα βάθη των ετών, αφού είναι δυσδιάκριτο το πότε έγινε η μετάβαση από τις εκτεταμένες οικογένειες στις καθαρά κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες. Ο ρόλος των παππούδων και των γιαγιάδων μέσα στην οικογένεια δεν είναι σαφώς περιγεγραμμένος και καθορισμένος, αλλά ποικίλλει σύμφωνα με τα γενικότερα οικογενειακά πλαίσια και τις κοινωνικές καταστάσεις. Παράλληλα, αμφισβητείται το κατά πόσον έχουν διεξαχθεί έρευνες που να μελετούν ταυτόχρονα και τις τρεις γενιές της ίδιας κοινής οικογενειακής καταγωγής.¹

Στην Ελληνική πραγματικότητα το ποσοστό αντιπροσώπευσης αυτών των οικογενειών στο σύνολο των οικογενειών δεν είναι ευκρινές και ορατό, αφού δεν υπάρχουν διαθέσιμα δημογραφικά και ερευνητικά δεδομένα. Αν και πρόκειται για κάτι που δεν γίνεται εσκεμμένα, η πιθανή ένδειξη χαμηλών ποσοστών θα υποβίβαζε την αξία του προβλήματος. Ωστόσο, μια κατάσταση δεν κρίνεται ως κρίσιμη μόνο από τη συχνότητα εμφάνισής της, αλλά και από την έντασή της και τις ζοφερές-βλαβερές επιπτώσεις που έχει επάνω στους ανθρώπους. Πιθανή κατάληξη θα μπορούσε να ήταν η μη επίδειξη της αρμόζουσας σημασίας από την πλευρά της πολιτείας, των χρηματοδοτών και των φιλάνθρωπων ατόμων και οργανισμών, οι οποίοι συνηθίζουν να επηρεάζονται από τους δημοσιογράφους.²

Συνεπώς, η εκτίμηση του αριθμού και του ακριβές ποσοστού ύπαρξης τέτοιου είδους οικογενειών γίνεται μόνο κατά προσέγγιση, εφόσον το θέμα - πρόβλημα είναι τόσο καλά περιφρουρημένο κάτω από το πέπλο της εθελουφλίας και των κοινωνικών ταμπού, αφού «μηχανισμοί άρνησης και διάψευσης το κρατούν σφιχτά ασφαλισμένο πίσω από οικογενειακές και κοινοτικές πόρτες»³, για να γίνει χρήση των λεγόμενων της ΑΓΑΘΩΝΟΣ. Συνυπεύθυνοι δεν είναι μόνον οι παππούδες, οι οποίοι προκειμένου να αποφύγουν την επίκριση και τον στιγματισμό, κρύβουν την ιδιομορφία τους, από φόβο μη επίδειξης κατανόησης εκ μέρους των άλλων, από ντροπή, υπερηφάνεια ή ενοχές, αλλά και οι ανοργάνωτες προνοιακές υπηρεσίες του Κράτους. Γι' αυτό δεν γίνεται γνωστή η συχνότητα εμφάνισης του φαινομένου, δεν υπάρχουν στατιστικά δεδομένα και άρα δεν ασκείται πίεση για διεκδίκηση των δικαιωμάτων των οικογενειών αυτών και, κατά συνέπεια, υφίστανται μόνες τους πλήθος αντιξοοτήτων.

Επιπρόσθετοι λόγοι αδυναμίας απογραφής του ακριβούς αριθμού των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών, είναι τα μεγάλα χρονικά διαστήματα που μεσολαβούν μεταξύ της διεξαγωγής δημογραφικών ερευνών (κάθε δέκα χρόνια)⁴, μέσα στα οποία πιθανόν να έχει υπάρξει ξανασμίξιμο της οικογένειας. Στην Ελλάδα ίσως περάσουν αρκετά χρόνια μέχρι να προκύψουν νομοθετικές ρυθμίσεις για αυτού του είδους τις οικογένειες, αφού ο μη εντοπισμός τους ως μίας ακόμη ευαίσθητης κοινωνικής ομάδας λειτουργεί αποτρεπτικά.

Ακόμη και αν δεν είναι ορατή η ύπαρξη κατατετμημένης κατά γενεές οικογένειας μέσα από στατιστικά στοιχεία, τουλάχιστον κάποια πρώτα σημάδια της γίνονται εμφανή στο κοινωνικό στερέωμα. Τα στοιχεία που υπάρχουν αναφορικά με αυτές τις οικογένειες στις έρευνες της Αμερικής δεν μπορούν να συγκριθούν με την υφιστάμενη κατάσταση στον Ελληνικό χώρο, γιατί αφενός δεν υπάρχουν στοιχεία από προηγούμενες έρευνες, αφετέρου δεν υπάρχει εδώ ανάλογη κίνηση και παροχές

¹ BOTCHEVA & FELDMAN: ό.π., 2004, Vo.39, No.3, p.159.

² ΑΓΑΘΩΝΟΣ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1990, σ.163-164.

³ ΑΓΑΘΩΝΟΣ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ: ό.π., 1990, σ.163.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ: ό.π., 1981, σ.35.

(επιδόματα, διευκολύνσεις κ.ά.) με αυτές του εξωτερικού. Κυρίως διαισθητικά, αλλά και παρακολουθώντας τις ενδείξεις που υπάρχουν στον διεθνή χώρο, επισημαίνεται, πάντως, η τάση για αύξηση της αριθμητικής τους διάστασης και στην Ελλάδα, έστω και με κάποια χρονική καθυστέρηση, κατ' αναλογία με ό,τι γίνεται στην Αμερική, όπου θεωρείται πλέον ένας συνηθισμένος τύπος οικογενειακής οργάνωσης.

Αδιαμφισβήτητα, λοιπόν, οι κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες αποτελούν έναν πληθυσμό ραγδαία αυξανόμενο. Ως εκ τούτου είναι ανάγκη να στραφεί το βλέμμα της κοινωνίας γενικότερα, αλλά και ειδικότερα των πολιτικών και των επιστημόνων, στο θέμα αυτό, προτού επεκταθεί σε μεγαλύτερο βαθμό, παίρνοντας διαστάσεις ανεξέλεγκτες και απρόβλεπτες. Τα προγράμματα και οι πολιτικές που θα εφαρμοστούν, θα προσφέρουν σημαντική χείρα βοήθειας στις ήδη υπάρχουσες οικογένειες, αλλά και θα αποτελέσουν μοχλό ελέγχου των διαστάσεων που μπορεί να πάρει μελλοντικά το φαινόμενο.

Μπροστά σ' αυτή την κατάσταση προβάλλει επιτακτική η ανάγκη της εγρήγορης όλων των φορέων της πολιτείας, προκειμένου να παράσχουν κάθε δυνατή βοήθεια προς τον σκοπό της ενδυνάμωσης του θεσμού της ελληνικής οικογένειας, η οποία παρά τα έντονα εκφυλιστικά φαινόμενα εξακολουθεί, ιδίως στην επαρχία, να αποτελεί το υγιέστερο κύτταρο της ελληνικής κοινωνίας.¹

Το επίπεδο του πολιτισμού, της ηθικότητας και της ανάπτυξης μιας κοινωνίας είναι εμφανές μόνο αν παρατηρήσει κανείς το ενδιαφέρον της πολιτείας για τις ευαίσθητες ομάδες, για τα αδύναμα, μη αυτόνομα μέλη, όπως είναι στη συγκεκριμένη περίπτωση τα παιδιά-εγγόνια, οι ηλικιωμένοι, τα ανήμπορα άτομα, και για το ύψος των παροχών και των υπηρεσιών προς αυτά. Γιατί λόγω της ιδιομορφίας της κατάστασης στην οποία βρίσκονται, αδυνατούν να ασκήσουν πιέσεις, οπότε παραμένουν στο περιθώριο και προσμένουν υπομονετικά και με εγκαρτέρηση την εφαρμογή των δικαιωμάτων τους και την λήψη των υπηρεσιών που κανονικά θα έπρεπε να τους παρέχονταν πλουσιοπάροχα.

Οι υπεκφυγές της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας, ότι δεν μπορούν να δαπανηθούν μεγαλύτερα χρηματικά κονδύλια σε τέτοιου είδους ασθενείς κοινωνικές ομάδες, λόγω διέλευσης από οικονομική κρίση ή του ισχυρισμού ύπαρξης ήδη πολλών ανάλογων προγραμμάτων, δεν ευσταθούν, εάν αναλογιστεί κανείς βαθύτερα τα λεγόμενα των παππούδων για τη δυσμενή θέση τους. Η κοινωνική πραγματικότητα απαιτεί να καταρριφθούν κάποιοι τέτοιοι μύθοι. Σκοπός είναι η αξιοποίηση των αποτελεσμάτων στη διαμόρφωση κοινωνικής πολιτικής για την οικογένεια και στην αξιοποίηση των συμπερασμάτων για την υλοποίηση νέων προγραμμάτων διευκόλυνσης των παππούδων στην άσκηση του γονεϊκού τους ρόλου.

Η προσοχή της συγκεκριμένης έρευνας αναγκαστικά επικεντρώθηκε περισσότερο στα προβλήματα και στις δυσκολίες που απορρέουν-προκύπτουν από την έλλειψη υποστήριξης μέσα στο ευρύ φάσμα των προσωπικών σχέσεων από το φιλικό, συγγενικό και κοινωνικό δίκτυο και όχι τόσο στα οφέλη της κοινωνικής βοήθειας που παρασχέθηκε σ' αυτού του είδους τις οικογένειες. Οι διαφορές όψεις της καθημερινότητας των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών υποκρύπτει κάποια προβλήματα, τα οποία ναι μεν είναι κοινά σε πολλά είδη οικογένειας, αλλά με τη διαφορά ότι εδώ είναι πιο οξυμμένα. Μερικά από αυτά είναι: Η οικονομική δυσχέρεια λόγω της συνταξιοδότησης και της μείωσης του εισοδήματος των παππούδων, καθώς επίσης της αύξησης των μελών της οικογένειάς τους για δεύτερη φορά, σε μια περίοδο που δεν είναι παραγωγική για αυτούς, η μείωση των κοινωνικών τους επαφών και, κατά συνέπεια, η απομόνωση και η μοναξιά, λόγω της

¹ ΛΙΟΝΑΚΗΣ(Ε.Ο.Π.): ό.π., σ.221.

υπερφόρτωσης των ευθυνών με την ανάληψη της επιμέλειας των εγγονιών τους, και το γεγονός ότι περιέρχονται σε πιο μειονεκτική θέση σε σχέση με άλλες ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες, αφού τυγχάνουν άνισης μεταχείρισης και δεν έχουν την ίδια πρόσβαση σε υπηρεσίες και αγαθά τα οποία είναι περισσότερο προσιτά στις πυρηνικές-διγονεϊκές οικογένειες.

Το οικονομικό και κοινωνικό κόστος της συνύπαρξης των ηλικιωμένων με τα εγγόνια τους μπορεί να μην διαγράφεται μεγάλο στις απαντήσεις των ατόμων που έλαβαν μέρος στις συνεντεύξεις, όμως η πραγματικότητα άλλα υποδηλώνει και απέχει κατά πολύ από τα λεγόμενα ορισμένων οικογενειών ως προς την κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Για παράδειγμα, οι παππούδες συνηθίζουν να συνυπάρχουν με τα εγγόνια τους σε δημόσιους χώρους και σε κοινωνικά γεγονότα, μόνο εάν έχει αποκλειστεί το ενδεχόμενο του κοινωνικού στιγματισμού τους. Με αυτήν την επιλογή τους, όμως, οι παππούδες ασυναίσθητα περιχαράκωνουν το πεδίο δράσης των ιδίων και των εγγονιών τους, αποφεύγοντας κάθε άτομο που θα μπορούσε να τους βλάψει ή να τους βοηθήσει. Η ζωή τους αλλάζει δραματικά, αφού αλλάζουν οι επιλογές και οι προτεραιότητές τους.

Τα γνωρίσματα που βοηθούν τους παππούδες στην μετάβασή τους από τον έναν ρόλο στον άλλο είναι πρώτα απ' όλα η αγάπη τους για τα εγγόνια τους, δείκτης της οποίας είναι η προθυμία τους να αφήσουν κατά μέρος τις δικές τους ανάγκες και προσδοκίες για να αναλάβουν τα παιδιά αυτά. Από το συγκεκριμένο συναίσθημα συνεπάγονται το ενδιαφέρον και οι προσπάθειές τους για να φροντίζουν για το καλό των εγγονιών τους. Η πίστη τους στον Θεό και η χρησιμοποίηση του κωμικού στοιχείου (το χιούμορ), γεμίζουν τις μπαταρίες τους με κουράγιο. Έτσι, έχουν τη δύναμη να αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες που ανακύπτουν, όπως για παράδειγμα με το σύστημα της δικαιοσύνης για την κατοχύρωση της νομικής σχέσης τους με τα εγγόνια. Τότε, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις εκείνες, που πρέπει να αντιταχθούν στα παιδιά τους, προκειμένου να τους πείσουν ότι, το καλό των παιδιών δεν είναι μαζί τους. Πόσες άλλες φορές δεν αναφέρθηκαν αντιστάσεις που δέχτηκαν οι παππούδες από συγγενείς και φίλους, οι οποίοι τους αποθάρρυναν αναφορικά με την ανάληψη ενός τέτοιου ρόλου;

Η πάλη τους, όμως, δυστυχώς, δεν έχει να κάνει μόνο με εξωτερικούς παράγοντες, αλλά και με τον εσωτερικό τους αγώνα να κατανικήσουν τις δυσκολίες π.χ. εξάρτηση ή θάνατο των παιδιών τους, προκειμένου να είναι άξιοι να υπερασπιστούν το καλό των εγγονιών τους. Η επιμονή και η υπομονή τους τούς φορτίζει με εκείνο το ψυχικό σθένος που τους καθιστά ικανούς να προχωρούν, παρά τις αλλαγές που πρέπει να υποστούν σε πολλούς τομείς της ζωής τους. Οι παππούδες, λοιπόν, αναδεικνύονται σε θεματοφύλακες και διαχειριστές του σημαντικότερου θεσμού, της οικογένειας, αφού αναλαμβάνουν ταυτόχρονα πολλούς και διαφορετικούς ρόλους, όπως φροντιστή-τροφού, παππού/γιαγιάς, υποκατάστατου των γονέων, προτύπου, παιδαγωγού-συμβουλάτορα, σοφού, ιστορικού, διασκεδαστή, κ.ά.

Η αφοσίωση των παππούδων στα εγγόνια φαίνεται και από το γεγονός ότι, ενώ οι ίδιοι έχουν έλλειψη χρημάτων ή χρόνου και αισθάνονται αρκετά κουρασμένοι, ποτέ δεν σταματούν τις προσπάθειές τους να προσφέρουν ό,τι καλύτερο σε αυτά. Με λίγα λόγια, θυσιάζουν πολλά πράγματα από τη ζωή τους (κοινωνικές σχέσεις, ξεκούραση, προσωπική ζωή, αποταμιεύσεις), προκειμένου να αφιερωθούν στην παροχή μιας καλύτερης ζωής στα εγγόνια τους, παίρνοντας τον ρόλο του γονέα απέναντι σε αυτά, χωρίς ωστόσο να προσποιούνται πως είναι μάρτυρες. Οι άνθρωποι αυτοί επενδύουν σε χρόνο, χρήμα, ενέργεια και ελπίδες προκειμένου να επιτύχουν τον στόχο τους, δηλαδή να επαναδομήσουν σε σωστές βάσεις την πραγματικότητα των παιδιών. Ζητείται από τους παππούδες να παραμερίσουν οποιεσδήποτε ανάγκες

τους και να αναλάβουν τον ρόλο του αφοσιωμένου τροφού, διοχετεύοντας εκεί όλη την ενέργειά τους. Στην πραγματικότητα οι παππούδες δίνουν σε κάθε άνθρωπο δύο βασικά μαθήματα ζωής: 1. αγάπη είναι να δίνεις και όχι να παίρνεις και 2. οι ενέργειες που δίνουν νόημα στη ζωή κάθε ανθρώπου είναι αυτές που πρέπει να γίνονται και όχι αυτές που γίνονται απλά από ανθρώπινη θέληση. Με άλλα λόγια, τα «πρέπει» είναι πολλές φορές πάνω από τα «θέλω», επειδή αυτό που πρέπει να γίνει και είναι σωστό, έχει προτεραιότητα σε σχέση με το τι ισχύει στην πραγματικότητα ή είναι η εύκολη λύση ή είναι σύμφωνο με τις επιθυμίες ενός ατόμου.

Στην Ελληνική οικογενειακή παράδοση, οι οικογενειακές ανάγκες προηγούνται υπερτερούν σε σχέση με τις προσωπικές, τις ατομικές. Οι στενές διαπροσωπικές σχέσεις και η ενότητα στο εσωτερικό της οικογένειας είναι παράγοντες που προεξοφλούν και προκαθορίζουν τη διάθεση των παππούδων να θυσιάσουν για χάρη των εγγονιών και των παιδιών τους. Οι παππούδες με το να αναλαμβάνουν τα εγγόνια τους, αποφορτίζουν τα παιδιά τους εν μέρει από τα προβλήματά τους και τα επιφορτίζονται οι ίδιοι. Είναι σαν να θυσιάζουν-αφιερώνουν για δεύτερη φορά τη ζωή τους στα ίδια παιδιά. Στην ουσία, δεν διευκολύνουν απλά τα παιδιά τους, αλλά τα υποβοηθούν και τα ενισχύουν να συνεχίσουν αυτό που κάνουν, είτε αυτό είναι θετικό είτε αρνητικό. Έτσι όμως, έστω κι αν συντελούν στην αύξηση της λειτουργικότητας μιας οικογένειας, παράλληλα άθελά τους συμβάλλουν στη δημιουργία ή άμβλυνση των προβλημάτων της δικής τους οικογένειας και καταλήγουν να βρίσκονται σε πιο δυσμενή θέση σε σχέση με τις ολοκληρωμένες οικογένειες. Η απόφασή τους επισύρει αλλαγές στις προτεραιότητές τους, στον τρόπο ζωής τους, στον τρόπο που ξοδεύουν τα χρήματά τους, στον τρόπο διάθεσης του προσωπικού τους χρόνου, ακόμη και στην σεξουαλική τους ζωή.

Στις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες φαίνεται ότι, οι παππούδες και τα παιδιά αποτελούν τα πόνια των γονέων, οι οποίοι, όποτε θέλουν φεύγουν και όποτε θέλουν επιστρέφουν. Πιο συγκεκριμένα, οι παππούδες αποτελούν την εφεδρεία τους, επειδή όποτε τους χρειάζονται τους θυμούνται και εναποθέτουν σ' αυτούς τα παιδιά τους χωρίς καμιά παραχώρηση δικαιωμάτων, και όποτε πάλι αλλάζουν διάθεση, επιστρέφουν και στερούν τα παιδιά από τους παππούδες τους. Παρόλη την εκμετάλλευση και τους αδέξιους χειρισμούς που κάνουν οι γονείς επάνω στους παππούδες, στην Ελληνική οικογένεια είναι βαθιά ριζωμένη η αίσθηση της δέσμευσης, της υποχρέωσης και του καθήκοντος απέναντι στα υπόλοιπα μέλη της ευρύτερης οικογένειας. Το συγκεκριμένο γεγονός εγγυάται κατά κάποιον τρόπο, την αυτοθυσία του ενός για χάρη του άλλου και την συνεπαγόμενη από αυτό, εγγύηση της προστασίας και της φροντίδας για τη συνέχιση της ζωής κάθε μέλους ξεχωριστά.

Παρόλα αυτά, έστω κι αν οι παππούδες υποκαθιστούν πλήρως και με τον καλύτερο τρόπο τους γονείς, η επιρροή των λοιπών κοινωνικών προτύπων, δηλαδή των παιδιών που ζουν στην κατεξοχήν Ελληνική πυρηνική οικογένεια, ενδεχομένως να ασκεί επιρροές στον ψυχισμό των παιδιών των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών. Δεν τίθεται θέμα εναλλαγής φροντιστών, αφού οι παππούδες είναι οι μόνοι που έχουν αναλάβει να επιμελούνται το παιδί και μάλιστα αυτούς αναγνωρίζει ως γονείς από τη βρεφική του ηλικία, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι, αφενός δεν συντελέστηκε η προσκόλληση, το συναισθηματικό δέσιμο με τους γονείς, αφετέρου απέφυγε δυσμενείς οικογενειακές συνθήκες, οι οποίες θα προέρχονταν είτε από τις προηγούμενες δυσαρμονικές ενδοοικογενειακές σχέσεις είτε θα οφείλονταν στο ίδιο το γεγονός του αποχωρισμού του παιδιού από τους γονείς.

Ας μη σπεύσει, λοιπόν, κανείς να κατηγορήσει και να κατακρίνει τους παππούδες και τις γιαγιάδες, εάν ενδεχομένως τα εγγόνια τους παρουσιάσουν συναισθηματικά και συμπεριφοριστικά προβλήματα μελλοντικά. Οι ρίζες του

προβλήματος είναι πιο βαθιές απ' ό,τι φαίνεται. Οι παππούδες το μόνο που κάνουν, είναι να προσφέρουν τη ζωή και τον εαυτό τους σε αυτούς που έχουν ανάγκη, με όσες δυνάμεις έχουν. Ο τρόπος ζωής τους αντανακλά την επιθυμία τους να παρέχουν στο εγγόνι τους ένα σταθερό περιβάλλον μέσα στο οποίο θα καλύπτονται όλες οι ανάγκες του, παρέχοντάς του έτσι μια καλύτερη ζωή σε σύγκριση με τις συνθήκες που θα βίωνε μέσα στην πυρηνική οικογένειά του. Προσπαθούν, με κάθε μέσο και κάθε τρόπο, να φέρουν την ηρεμία, την ασφάλεια και την ευτυχία στη ζωή των εγγονιών τους, βελτιώνοντας τις καταστάσεις και το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζουν, κάτι που θα ήταν αδύνατον, εάν παρέμεναν με γονείς που θα ήταν ακατάλληλοι.

Ίσως αυτό που τους πρέπει, είναι η ευγνωμοσύνη και όχι η επίκριση, γιατί πιθανώς η πορεία της ζωής των παιδιών με την παραμονή τους κοντά στους γονείς μέσα σε ένα δυσμενές περιβάλλον να ήταν μεν διαφορετική, αλλά όχι με την θετική έννοια. Η κοινωνία οφείλει να επιβραβεύει κάθε προσπάθεια μιας τέτοιας οικογένειας ή των ιδιωτικών πρωτοβουλιών που συμβάλλουν στην στήριξή της και όχι απαραίτητα να προσμένει ειδικό αποτέλεσμα. Η έκβαση-εξέλιξη των παιδιών των οικογενειών αυτών θα πρέπει να αποσπάται από την πορεία που ακολουθήθηκε, γιατί οι προσπάθειες έτσι κι αλλιώς καταβλήθηκαν.

Εν κατακλείδι, ο ρόλος των παππούδων και οι θυσίες στις οποίες υποβάλλονται οικειοθελώς, θα πρέπει να εξαίρονται και να μην γίνεται αρνητική αναφορά σε αυτούς, καθίζοντάς τους στο εδώλιο του κατηγορουμένου, επειδή το μόνο που έκαναν ήταν να προσφερθούν για τη «σωτηρία» των άλλων δυο νεότερων γενεών. Το να φορέσει κάποιος παρωπίδες και να μην ενσκήψει στα προβλήματα που απορρέουν από το νέο φαινόμενο, δεν συνεπάγεται ότι αυτό εξαφανίζεται, αλλά ότι υπάρχει στρουθοκαμηλισμός με μακροπρόθεσμες συνέπειες, όταν έρθει στην επιφάνεια σε λίγα χρόνια, ίσως μάλιστα σε πιο έντονο βαθμό. Το φαινόμενο αυτό υπήρχε και παλαιότερα ίσως σε μικρότερη έκταση, υπάρχει σήμερα και θα υπάρχει μελλοντικά ίσως σε μεγαλύτερες διαστάσεις. Σκοπός δεν είναι η εξάλειψή του, αλλά ο έλεγχος των παραγόντων που το καθορίζουν, έτσι ώστε τα μέλη που απαρτίζουν τις κατατετμημένες κατά γενεές οικογένειες να έχουν το δικαίωμα μιας πιο ανθρώπινης συμβίωσης και ζωής μέσα σε αυτές και της χάραξης μιας νέας πορείας ζωής.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τις τελευταίες δεκαετίες η έξαρση ορισμένων κοινωνικών φαινομένων έχει οδηγήσει στην αποσταθεροποίηση της δομής της οικογένειας. Σε αρκετές περιπτώσεις, οι παππούδες και οι γιαγιάδες στην προσπάθειά τους να επαναφέρουν τη σταθερότητα στο εσωτερικό της, αναδεικνύονται σε στυλοβάτες της αναλαμβάνοντας τον γονεϊκό ρόλο απέναντι στα εγγόνια τους. Η παρούσα έρευνα εξετάζει τις καταστάσεις που βιώνουν τα εγγόνια, καθώς επίσης οι παππούδες και οι γιαγιάδες, που έχουν αναλάβει την ανατροφή αυτών των παιδιών.

Η παρούσα ποιοτική έρευνα έγινε στα στενά γεωγραφικά πλαίσια του νομού Φθιώτιδας, ενώ χρονολογικά τοποθετείται στην περίοδο 2000-2003, με μία διακοπή των συνεντεύξεων το καλοκαίρι του 2002. Ως μέσο συλλογής δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η ημι-δομημένη συνέντευξη, αφού πρώτα σχεδιάστηκε ένα πλάνο, το οποίο περιελάμβανε κλειστού, αλλά και ανοιχτού τύπου ερωτήσεις, αποτελώντας, έτσι, ένα από τα πολλά ερευνητικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν (βιβλιογραφικές πηγές, έγγραφα των δικαστηρίων, κ.ά.). Το υλικό του πλάνου των συνεντεύξεων δομήθηκε έτσι, ώστε η εξέλιξη των ερωτήσεων να δίνει μια σαφή χρονική αναπαράσταση της πορείας της οικογένειας των παιδιών. Οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν και απομαγνητοφωνήθηκαν από την ερευνήτρια. Σε κάθε πρόταση έγινε ανάλυση στο περιεχόμενό της, από όπου δημιουργήθηκε και ένα θέμα. Τα θέματα που αναδύθηκαν, κατηγοριοποιήθηκαν και σχημάτισαν ένα σύνολο-κυρίαρχο θέμα, στο οποίο όλα ήταν αρμονικά δεμένα μεταξύ τους.

Αναφορικά με τα υποκείμενα, λόγω ανυπαρξίας ολοκληρωμένου καταρτισμένου κατάλογου με τα ονόματα των οικογενειών, στον οποίο θα φαίνονταν ποιοί παππούδες είχαν αναλάβει τα εγγόνια τους, έγινε συγκέντρωση του δείγματος της έρευνας με την συλλογή ένα προς ένα υποκειμένων από διαφορετικές πηγές -έτσι ώστε να εκπροσωπούν ένα ευρύ φάσμα κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών-, χρησιμοποιώντας ως συμπληρωματική τη μέθοδο της χιονοστιβάδας. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα συγκεντρώθηκαν από όλα τα σχολεία, τις κοινωνικές υπηρεσίες, τις Εκκλησίες, τα αρχεία των δικαστηρίων (1991 - 2002) και όλους τους Δήμους του νομού Φθιώτιδας.

Προϋποθέσεις συμπερίληψης μιας οικογένειας στο δείγμα της έρευνας ήταν, οι παππούδες να έχουν συγγένεια εξ αίματος με έναν από τους γονείς του παιδιού και να έχουν αναλάβει άτυπα είτε με νομική κάλυψη (δικαστικό αγώνα) ένα ή περισσότερα εγγόνια τους για συνεχόμενο χρονικό διάστημα τουλάχιστον ενός εξαμήνου, χωρίς την δραστική παρουσία των γονιών. Δηλαδή, επρόκειτο για νοικοκυριά παππούδων που αποκλειστικά οι ίδιοι φρόντιζαν τα εγγόνια τους, παρότι σε ελάχιστες περιπτώσεις μπορεί να υπήρχε έστω και τυπικά ο ένας γονέας. Δεν τέθηκε περιορισμός ως προς την ηλικία που θα είχε το παιδί ή οι παππούδες, αλλά ούτε και όσον αφορά στην αιτία, που οδήγησε τους παππούδες στην ανάληψη του γονεϊκού ρόλου για τα εγγόνια τους. Επιπρόσθετα, αναφορικά με τις προϋποθέσεις, δεν θεωρήθηκε υποχρεωτικό, προκειμένου να συμπεριληφθεί μια οικογένεια στο δείγμα, να απαντήσουν και οι γονείς των παιδιών, μιας και αυτή ήταν η ουσία της έρευνας αυτής· η απουσία των γονέων.

Το προφίλ των παππούδων (εννοείται και των γιαγιάδων) είχε ως εξής: Η πλειοψηφία τους ήταν γιαγιάδες χήρες, χαμηλού μορφωτικού και κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου, αποτελούσαν αρχηγούς των κατατετμημένων κατά γενεές οικογενειών, ανέτρεφαν από 1 έως 4 εγγόνια και ελάχιστες ήταν νομικά κατοχυρωμένες έναντι των εγγονιών τους ή λάμβαναν κάποιου είδους επίδομα από την Πρόνοια ή από το Π.Ι.Κ.Π.Α. Η έκταση και η ένταση των ευθυνών που

ανελάμβαναν οι παππούδες, εξαρτιόταν από το εξελικτικό στάδιο του εγγονιού τους. Ποιοτικά, αλλά και ποσοτικά δεδομένα ως ενδεικτικά στοιχεία, συγκεντρώθηκαν μέσα από τις συνολικά, 56 ημι-δομημένες συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν σε 35 οικογένειες (33 με τους παππούδες, 20 με τα παιδιά και 3 με τους γονείς των παιδιών), οι οποίες διενεργήθηκαν στην πλειονηφία τους, στις κατοικίες των οικογενειών των συνεντευζιαζόμενων παππούδων.

Η παρούσα έρευνα ασχολήθηκε με την ανάλυση των επιμέρους συστατικών που αποτελούν τις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες. Σ' αυτή επιχειρήθηκε η διερεύνηση και η περιγραφή της κατάστασης που επικρατεί μέσα στις κατατεταγμένες κατά γενεές οικογένειες, οι οποίες δημιουργούνται, όταν τα δυο βασικά συστατικά μέλη της, οι φυσικοί γονείς (η ενδιάμεση γενιά), απουσιάζουν, οπότε υποκαθίστανται ως προς τον γονεϊκό ρόλο τους απέναντι στα παιδιά τους από τους φυσικούς (με συγγένεια εξ αίματος ανιόντες συγγενείς από την πλευρά του πατέρα, της μητέρας ή και των δύο) παππούδες και γιαγιάδες των παιδιών τους· δηλαδή συμβιώνουν, οι δυο ακρινές γενιές.

Στόχος ήταν η εξακρίβωση των παραμέτρων, που συμβάλλουν στη δημιουργία της κατατεταγμένης κατά γενεές οικογένειας στα πλαίσια της Ελληνικής κοινωνίας, η περιγραφή και η εξέταση των συνθηκών που λαμβάνουν χώρα μέσα σ' αυτή, καθώς επίσης η μελέτη της ποιότητας της συμβίωσης των παππούδων με τα εγγόνια τους ελλείψει γονέων, των κοινωνικοοικονομικών και πολιτιστικών χαρακτηριστικών της και των κύριων γνωρισμάτων του οικογενειακού περιβάλλοντός της, των παραγόντων που ασκούν επίδραση στην ψυχосύνθεση ενός παιδιού και των επιπτώσεων λόγω της απουσίας των γονέων (πραγματική ή πλασματική-συναισθηματική) στην ψυχολογική και γενικότερη εξέλιξή του. Αποσκοπούσε ακόμη, στην διαπίστωση του γενικότερου ψυχολογικού κλίματος και των συναισθημάτων που διακινούνται εντός της, αλλά και σε σχέση με τους γονείς, στην επίτευξη κατανόησης της δυναμικής των σχέσεων που αναπτύσσονται στο τρίγωνο παππούδες-γονείς-παιδί, στον εντοπισμό των διαφορών που παρατηρούνται στον τρόπο διαπαιδαγώγησης και ανατροφής ενός παιδιού ανάμεσα στους γονείς και στους παππούδες, στην παρουσίαση των όποιων προβλημάτων ή δυσκολιών που προκύπτουν στο εσωτερικό της, καθώς επίσης στον εντοπισμό των φορέων και των παραγόντων στήριξης αυτής της μορφής οικογένειας.

Απώτερος σκοπός ήταν η αποδοχή της και η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης, των άτυπων δικτύων στήριξης, της Εκκλησίας και των κρατικών φορέων της θεσπισμένης Πολιτείας, σε θέματα που άπτονται της ιδιαίτερης αυτής μερίδας ανθρώπων και της νεοσύστατης δομής της οικογένειάς τους, προκειμένου να βρεθούν λύσεις και να διευκολυνθεί η διαβίωσή τους. Το όφελος που προκύπτει είναι ότι, η αναγνώριση του ρόλου και της ανιδιοτελούς συνεισφοράς των παππούδων μπορεί να ασκήσει επιρροή στα κέντρα λήψης αποφάσεων για την κοινωνική πολιτική, θέτει τα θεμέλια επανεξέτασης και μεταρρύθμισης των προγραμμάτων της οικογενειακής πολιτικής ή δίνει το έναυσμα για την κατάρτιση ενός νέου σχεδίου γενικότερης κοινωνικής πολιτικής.

Αποδεικνύεται ότι, ο παππούς και η γιαγιά έχουν τα απαραίτητα εχέγγυα, αλλά όχι και την κατάλληλη στήριξη από την Πολιτεία και την Εκκλησία -με εξαίρεση την ιδιωτική πρωτοβουλία-, προκειμένου να εκπληρώσουν τον ρόλο τους ως γονείς και για να επιτύχουν τον στόχο τους, που είναι η διάπλαση ενός υγιούς και ολοκληρωμένου ανθρώπου και ενός σωστού και ευσυνείδητου πολίτη. Η έρευνα ολοκληρώνεται με τα επαγωγικά συμπεράσματα και τη σημασία αυτής της έρευνας, καθώς επίσης με προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.

SUMMARY

In the last decades the rise of specific social appearances has led to the destabilization of the family structure. In a few cases grandfathers and grandmothers, making the effort to renew stability within it, have become its basis by taking the role of parents toward their grandchildren. This study examines the situations experienced by the grandchildren, as well as by the grandparents who have been responsible for the raise of these children.

This qualitative research was performed in a narrower geographic context of the Fthiotida prefecture, and is placed in chronological order in the period from 2000 - 2003, with one interruption of the interview in the summer 2002. As a mean for data collection the semi-structured interview was used, firstly one framework, which included closed but also opened type of questions, was designed and was completed by one of many used research tools (bibliographic sources, judicial documents, etc.). Material for the interview's schedule was structured so the development of questions can clearly present the course of child's family. The interviews were recorded and rerecorded by the researcher. The analysis of each proposal content was made, which also produced the topic. The themes which occurred have grouped and formed one dominant topic which connected all of them.

In relation to the subjects, due to the lack of filed general list of family names in which grandfathers have taken their grandchildren, there was the sample of the survey with collection one by one subject from different sources - in order to present wide range of social and economical characteristics, using the snowball method as the additional one. The interviewers were from all schools, social services, churches, court registries (1991 – 2002) and all municipalities in the Fthiotida prefecture.

Requirements for the family included in the survey's sample were that grandparents were relatives with one of the child's parent and that they informally or through legal cover (lawsuit) got one or more grandchildren in a continuous period at least in duration of one semester, without active presence of parents. In particular, this was for households where only grandparents themselves were taking care of grandchildren, although in several cases one parent might have been present. There were no limits regarding the age of children and grandparents, nor in reason which led grandparents to assume parental role for their grandchildren. Besides, in relation to the requirements, it was not considered mandatory to have the family involved in the sample and children's parents to respond, because the essence of this research is the absence of parents.

The profile of grandfathers (which also includes grandmothers) was as follows:

The majority were widowed grandmothers with low educational and socio-economic status, which composed the leaders of the skipped generations families, which appears from 1 to 4 grandchildren and the minimum was legally regulated against their grandchildren or they were receiving certain kind of reimbursement according to the Provision or from P.I.K.P.A. The scope and the level of the responsibility borne by grandparents depended on development stage of their grandchildren. Qualitative as well as quantitative data, like indicative particulars, are obtained from 56 semi-structured interviews carried out in 35 families (33 interviews with grandparents, 20 interviews with children and 3 interviews with children's parents), of which majority was performed in family homes of the interviewed grandparents.

This study dealt with the analysis of individual components segmented by the generation of families. In this attempt identification and description of the situation which exist within the fragmented but contrary to the generations of families was included, and which, when its two main members, natural parents (the middle-aged generation) are absent, when they substituted their parental role over their children from the physical role (kinship with blood relatives from father's and mother's side or from both sides), their children's grandfathers and grandmothers, means the two distant generations living together.

The aim was to identify the factors that contribute the creation of skipped generations families in Greek society, the description and examination of the conditions that take place within the country, and also the cohabitation quality study of grandparents with their grandchildren without parents, socio-economic and cultural characteristics and main features of the family environment, the factors which have influence on the child's mental state and the effects of the parental absence (real or fictional-emotional) on his/her psychological and general development. It also meant the determination of overall psychological climate and emotions moving within it, but also in relation with their parents, to achieve understanding of the dynamics of relationships developed in the triangle: grandparents – parents - child, to identify discrepancies in educational way, and upbringing a child among parents and grandparents, to present any problem or difficulty arising out of it, and also to identify the bodies and factors supporting this type of family.

The ultimate goal was the acceptance and awareness of public consciousness, informal support networks, Church and state bodies of established state in matters related to this particular kind of people and their newly established family structure in order to find solutions and make their lives easier. The achieved benefit is the recognition of the role and grandparent's selfless contribution, which can have influence over the decision-making centers regarding social policy, make the basis to review and reform programs of family policy, or it settles the basis for a new draft of general social policy.

It turns out that grandfathers and grandmothers have the necessary guarantees, but no adequate support by the state and the Church – exception is private initiative - to fulfil their role as parents and to achieve their objective, which is the formation of a sound and complete human being as well as fair and conscientious citizen. The survey is completed with the inductive conclusions and the importance of this research, and with the proposals for future research.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ, Α. Β. (1981). *Η αλήθεια για τα ναρκωτικά*. (2^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Ακρίτας.
- ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ, Α. Β. (Ιούνιος 1994). *Η απομυθοποίηση των ναρκωτικών...και με ελπίδα*. (3^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Ακρίτας, Σειρά: Σύγχρονες μάζστιγες, αρ. 2.
- ΑΓΑΘΩΝΟΣ, Ε. (Απρίλιος 1983). IV Διεθνές συνέδριο για κακοποίηση και παραμέληση παιδιών. *Εκλογή, τεύχ.* 60, σ.39-42.
- ΑΓΑΘΩΝΟΣ, Ε., & ΜΑΡΑΓΚΟΣ, Κ. (1986). Εναλλακτική προστασία για κακοποιημένα και παραμελημένα παιδιά στην Ελλάδα. *Κοινωνική Εργασία, τεύχ.* 2, σ.101-113.
- ΑΓΑΘΩΝΟΣ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. (Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1987). Κακοποίηση-Παραμέληση παιδιών. (βιβλιοπαρουσίαση), *Εκλογή, τεύχ.* 75, σ.218.
- ΑΓΑΘΩΝΟΣ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. (1990). *Βία στην οικογένεια*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). Φροντίδα για την οικογένεια. (σ.159-176). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.
- ΑΓΑΘΩΝΟΣ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. (Δεκέμβριος 1990). Η βία στην οικογένεια. Ανασκόπηση. *Σύγχρονα Θέματα, τεύχ.* 43-44, σ.78-100.
- ΑΓΑΘΩΝΟΣ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. (1991). *Κακοποίηση-παραμέληση παιδιών*. 2^η έκδοση, Αθήνα: Εκδ. Γρηγόρη.
- ΑΓΟΡΑΣΤΑΚΗΣ, Μ. (Ε.Ο.Π.). *Η Ελληνική Πολιτεία και η διάσπαση της οικογένειας*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.293-307). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).
- ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Δ. (Οκτώβριος 1997). Η κακοποίηση και παραμέληση του παιδιού. *Σχολείο και Ζωή, τεύχ.* 10, σ.330-333.
- ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. Ι. (1980). *Τα ναρκωτικά πέρασαν την πόρτα μας*. (3^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Θ. Νιάρχος.
- ADE-RIDDER, L., & BRUBAKER, T. H. (2000). *Οι οικογενειακές σχέσεις σε ώριμη ηλικία*. Στο: ΝΟΒΑ-ΚΑΛΤΣΟΥΝΗ, Χ. (Επιμ.) (2000). Κείμενα κοινωνιολογίας του γάμου και της οικογένειας. (Μετάφραση: Φοίβος Πάλλης). (σ.345-353). Αθήνα: Εκδ. Δάρδανος.
- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ, Χ., & ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΙΜΤΖΗ, Β. (2004). *Ρεπερτόρια γυναικών: Η ανάλυση λόγου στη φεμινιστική έρευνα*. Στους ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α., ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, ΓΡ., & ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ. εκδ.). Ποιοτική και ποσοτική έρευνα στην ψυχολογία (σ.49-72). 2^{ος} τόμος. Επιστημονική επετηρίδα της ψυχολογικής εταιρείας Βορείου Ελλάδος (έτος ιδρύσεως 2002). Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΑ-ΡΕΠΠΑ, Α. (Άνοιξη 1994). Η κατανόηση αρχίζει μέσα στην οικογένεια. *Λόγος και Πράξη, τεύχ.* 56, σ.65-80.
- ΑΛΒΑ, Μ. (2001). *Ο θυμός των παιδιών. Παραμύθια για την κατανόηση της παιδικής συμπεριφοράς*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. University studio press.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΤΟΥ, Ε. (Ε.Ο.Π.). *Συμβουλευτική διαπολιτισμικών οικογενειών στην Ελλάδα*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε

Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.386-389). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΤΟΥ, Ε. (1995). *Το δεδομένο πρόβλημα και οι προοπτικές της επίλυσής του*. Στο: ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν. (Επιμ.). (1995). Οικογένεια με ένα γονέα. Μια πραγματικότητα στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία. (σ.91-95). Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.

➤ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ, Α. (1987). *Ο Πέτρος είναι ο λύκος. Μελέτη της έννοιας της συμβιωτικής ψύχωσης*. Αθήνα: Εκδ. Χατζηνικολή.

➤ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. Σ. (2004). *Έλεγχος αποτελεσμάτων στατιστικών αναλύσεων: Παραγοντική ανάλυση*. Στους ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α., ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, ΓΡ., & ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ. εκδ.). Ποιοτική και ποσοτική έρευνα στην ψυχολογία (σ. 227-246). 2^{ος} τόμος. Επιστημονική επετηρίδα της ψυχολογικής εταιρείας Βορείου Ελλάδος (έτος ιδρύσεως 2002). Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΑΜΗΡΑ, Α. (Μάιος-Δεκέμβριος 1978). Προβλήματα εκπαιδεύσεως των ελληνοπαίδων της Αυστραλίας. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τεύχ. 33-34, σ.499-501.

➤ ΑΜΗΡΑ, Α., & ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Α. (1988). *Μετανάστευση και οικογένεια. Η κοινωνικοποίηση των παιδιών σε μια αγροτική κοινότητα*. Εισήγηση στα πρακτικά του στο Ελληνο-Γαλλικού συνεδρίου: Ο αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο. (σ.284-307). Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.-Ε.Ι.Ε.

➤ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. (Ε.Ο.Π.) *Κοινωνικές αναπαραστάσεις για την οικογένεια στα βιβλία «Η ΓΛΩΣΣΑ ΜΟΥ» της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*. Στο: ΖΩΗ, Α.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.101-111). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ, Σ. (1988). Η μετανάστευση και η επίδρασή της στην ανθρώπινη συμπεριφορά. *Κοινωνική Εργασία*, τεύχ. 9-10, σ.69-77.

➤ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, Β. (Ε.Ο.Π.). *Ανύπανδρη μητέρα: Προβλήματα - συγκρούσεις - προοπτικές*. Στο: ΖΩΗ, Α.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.308-313). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΑΝΤΛΕΡ, Α. *Η αγωγή του παιδιού*. (Πρωτότυπο: ADLER, Α. Kindererziehung). (Μετάφραση από τα Γερμανικά: Σταύρος Καμπουρίδης). Εκδ. Γερ. Αναγνωστήδη. (χωρίς τόπο και χρόνο έκδοσης).

➤ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Μ. (1993). Οικογένεια σε χωρισμό, *Κοινωνική Εργασία*, τεύχ. 31, σ.181-185.

➤ ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ, Β. (Ιανουάριος 2006). *Τοπικές ιστορίες για την κοινωνική ενσωμάτωση: Ταυτότητα και αναστοχασμός της «Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού»*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων. (πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.109-1136). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5.

➤ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ, Β. (1989). *Διερεύνηση των προβλημάτων των παιδιών των μεταναστών του Ν. Έβρου τα οποία ζουν στην πατρίδα χωρίς τους γονείς τους* (Διδακτορική Διατριβή), Θεσσαλονίκη: Εκδ. επιστημονικών βιβλίων και περιοδικών, University studio press.

➤ ΑΡΝΑΟ, Γ. (1995). *Το Δίλλημα ηρωίνη: μύθοι και επιστημονική έρευνα*. (Μεταφρ.: Γιώργος Κασαπίδης). (1^η έκδοση: 1985). Αθήνα: Εκδ. Βαβέλ-Σέλας.

➤ ΑΥΓΙΤΙΔΟΥ, Σ. (Ιανουάριος 2006). *Εθνογραφία και αναστοχασμός στην έρευνα*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων. (πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.33-50). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5.

➤ ΒΑΛΣΑΜΙΔΗΣ, Σ. (Φεβρουάριος 1981). Το οικογενειακό περιβάλλον και η σημασία του για την ψυχική υγεία του παιδιού. *Ελληνοχριστιανική Αγωγή*, τεύχ. 288, σ.57-60.

➤ ΒΑΡΕΛΗΣ, Θ. (Απρίλιος 2000). Ο ψυχοπαιδαγωγικός ρόλος του πατέρα. *Ελληνοχριστιανική Αγωγή*, τεύχ. 470, σ.116-120.

➤ ΒΕΛΕΣΙΩΤΗ, Β. (Ε.Ο.Π.). *Προωθώντας αποτελεσματικά τα θέματα της οικογένειας στα κέντρα λήψης αποφάσεων*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.79-82). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ BELL, J. (2001). *Μεθοδολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας. Οδηγός για φοιτητές και υποψήφιους διδάκτορες*. (Πρόλογος-εισαγωγή-απόδοση: Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα). (Πρωτότυπο: BELL, J. (1993). *Doing your research project*. Buckingham: Open University Press). 1^η έκδοση: Απρίλιος 1997. Αθήνα: Εκδ. Gutenberg. ISBN960-01-0684-3.

➤ BINNIKOT, NT. (1988). *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός του κόσμος*. (Πρωτότυπο: WINNICOTT, D. (1976). *The child, the family and the outside world*. Tavistock Publications Ltd). (Μετάφραση: Θεόδωρος Παραδέλλης, διόρθωση: Χριστίνα Γιατζόγλου). Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη. Σύγχρονη ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη. ISBN 960-03-0120-4.

➤ ΒΙΤΣΙΑΚΗ-ΣΟΡΩΝΙΑΤΗ, Χ. (Ε.Ο.Π.) *Διαστάσεις κοινωνικοποίησης σε συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.112-122). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΒΙΤΣΙΑΚΗ-ΣΟΡΩΝΙΑΤΗ, Χ. (2002). *Συγκρουσιακές σχέσεις γονέων και εφήβων: Μύθος ή πραγματικότητα;* Στο: ΠΟΛΕΜΙΚΟΣ, Ν., ΚΑΪΛΑ, Μ., & ΚΑΛΑΒΑΣΗΣ, Φ. (Επιμ.). Εκπαιδευτική, οικογενειακή και πολιτική ψυχοπαθολογία. Τόμος Β': Αποκλίνουσες διαστάσεις στο χώρο της οικογένειας. (208-242). Αθήνα: Εκδ. Εκπαιδευτικών «Ατραπός». Σειρά: Κλινική-συμβουλευτική ψυχολογία, ψυχοπαθολογία-ψυχοθεραπεία. ISBN 960-8077-75-3 & ISBN set 960-8077-73-7.

➤ ΒΟΡΡΙΑ, Γ., & ΣΑΡΑΦΙΔΟΥ, Ε. (1991). Κοινωνική συμπεριφορά παιδιών προσχολικής ηλικίας που μεγαλώνουν σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης. *Ψυχολογικά Θέματα*, τόμος 4, τεύχ. 3, σ.269-283.

➤ ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν. (Επιμ.). (1995). *Οικογένεια με ένα γονέα. Μια πραγματικότητα στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.

➤ ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν. (1995). *Το άλλοθι του πατέρα και οι ενοχές της μητέρας - η απουσία του πατέρα ως θύτη στην εξέλιξη των παιδιών - είναι οι μητέρες υπεύθυνες για όλα;* Στο: ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν. (Επιμ.). (1995). Οικογένεια με ένα γονέα. Μια πραγματικότητα στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία. (σ.37-60). Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.

➤ CAMPBELL, D. T., & STANLEY, J.C. (1974). *Σχέδια πειραματικής ερεύνης*. (Εισαγ. & μετάφρ.: Τσιμπούκης Κ. Ι., πρόλογος: Τσακρής Π.Α.). (Πρωτότυπο:

CAMPBELL, D. T., & STANLEY, J.C. (1963). *Experimental and quasi-experimental designs for research*. by American education research association. Reprinted from "Handbook of research on teaching". Αθήναι: (χωρίς όνομα εκδότη).

➤ ΓΑΝΙΑΡΗ, Δ. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1992). Οι φυσικοί γονείς. *Εκλογή, τεύχ.* 92, σ.48-51.

➤ ΓΕΤΙΜΗΣ, Π., & ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (Επιμ.). (1993). *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική*. Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο. ISBN960-310-179-6.

➤ ΓΕΤΙΜΗΣ, Π. (1993). *Κοινωνικές πολιτικές και τοπικό κράτος*. Στο: ΓΕΤΙΜΗΣ, Π., & ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (Επιμ.). (1993). *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική*. (σ.91-121). Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο. ISBN960-310-179-6.

➤ ΓΕΩΡΓΑΣ, Δ. (1986). Οι οικογενειακές αξίες των φοιτητών. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχ.* 61, σ.3-29.

➤ ΓΕΩΡΓΑΣ, Δ. (Ε.Ο.Π.) *Δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.17-29). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΓΕΩΡΓΑΣ, Δ. (1999). Ψυχολογικές διαστάσεις της σύγχρονης οικογένειας. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, τεύχ.* 98-99, σ.21-47.

➤ ΓΕΩΡΓΑΣ, Δ., ΓΚΑΡΗ, Α., & ΜΥΛΩΝΑΣ, Κ. (Οκτώβριος 2004). *Σχέσεις με συγγενείς στην ελληνική οικογένεια*. Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Α. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις. (1η έκδοση). (σ.189-226). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6.

➤ ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, Ι., ΚΟΝΔΥΛΗ, Δ., ΧΑΝΔΑΝΟΣ, Γ., & ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ, Ε. (1993). *Αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενεές. Σχέσεις και αλληλοϋποστήριξη μεταξύ ηλικιωμένων και νεότερων μελών της ελληνικής οικογένειας*. Αθήνα: Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας. Σειρά: Σύγχρονα Προνοιακά Θέματα 2.

➤ ΓΙΑΝΝΑΚΟΥ, Τ. (Ε.Ο.Π.). *Τα χαρακτηριστικά και οι διαφοροποιήσεις της προσφυγικής οικογένειας: Προοπτικές και προκλήσεις για τον επαγγελματία*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.433-439). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1991). *Ψυχολογία προσαρμογής του παιδιού και του ενηλίκου*. Αθήνα: Εκδ. Μιχαήλ Γρηγόρης.

➤ ΓΙΟΒΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Α., ΜΑΡΑΣΛΗ, Α., & ΡΑΦΑΗΛΙΔΟΥ, Ε. (Ε.Ο.Π.) *Πρόγραμμα συμβουλευτικού σταθμού του Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας σε σχολικές μονάδες του Ν. Ημαθίας*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.136-143). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΓΚΙΖΕΛΗΣ, Γ. (1991). *Οι νέοι και η Τρίτη ηλικία*. Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, αρ. 3. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

➤ ΓΚΟΤΟΒΟΣ, Θ. (1983). *Η ποιοτική έρευνα στις επιστήμες της αγωγής*. Μεθοδολογικές προϋποθέσεις για την εμπειρική προσέγγιση της εκπαιδευτικής

πραγματικότητας. Δωδώνη: Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τόμος 12 (ΙΒ), σ.199-234.

➤ COX, A.D. (άνοιξη 1999). Προλαμβάνοντας την κακοποίηση των παιδιών: Μια ανασκόπηση των προγραμμάτων που βασίζονται στην κοινότητα Ι: Παρεμβαίνοντας στις διαδικασίες και αποτέλεσμα των ανασκοπήσεων. *Παιδί και έφηβος*, τόμ. 1, τεύχ. 1, σ.101-112. Εκδ. Καστανιώτη.

➤ COX, A.D. (άνοιξη 1999). Προλαμβάνοντας την κακοποίηση των παιδιών: Μια ανασκόπηση των προγραμμάτων που βασίζονται στην κοινότητα ΙΙ: Θέματα που προκύπτουν από τις ανασκοπήσεις και μελλοντικές κατευθύνσεις. *Παιδί και έφηβος*, τόμ. 1, τεύχ. 1, σ.113-125. Εκδ. Καστανιώτη.

➤ ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ, Θ. Ι. (1999). *Εισαγωγικά στοιχεία γηριατρικής και γεροντολογίας*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας. (σ.31-50). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Ι. (1989). *Ζητήματα από την ανώμαλη λειτουργία της γονικής μέριμνας*. Στο: ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΑΣ. Θέματα γονικής μέριμνας. αρ. 8. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα.

➤ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Ι. (1995/Β). Η σχεδιαζόμενη μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου στον τομέα της επιτροπείας. *Αρμενόπουλος*, τόμ. 10, σ.1241-1254.

➤ DE SINGLY, F. (1996). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας. Θεωρητική προσέγγιση στις μορφές της σύγχρονης οικογένειας*. (Πρωτότυπο: DE SINGLY, F. (1993). *Sociologie de la famille contemporaine*. Paris: éditions Nathan). (Μετάφραση: Λήδα Παλλαντίου). (εκδ. 1^η). Αθήνα: Εκδ. Σαββάλας.

➤ ΔΗΜΗΝΑΣ, Δ. (Ε.Ο.Π.). *Οικογένεια και παιδική - εφηβική παραβατικότητα*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.510-519). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. Κ. (1999). *Η εξέλιξη παιδιών δυσαρμονικών οικογενειών (Διαχρονική ερευνητική εργασία)*. Αθήνα: (χωρίς όνομα εκδότη).

➤ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. Γ. (1994). *Εισαγωγή στη μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας*. (Επιμ. εκδ. Λέγγας Σωτήρης). Εκδ. ΕΛΛΗΝ. (χωρίς τόπο έκδοσης).

➤ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, Π. Δ. (1984/Ι). Γονική μέριμνα-επιμέλεια τέκνου και επικοινωνία μαζί του. *Ελληνική Δικαιοσύνη*, τόμ. 25, σ.638-649.

➤ ΔΙΚΑΙΟΥ, Μ. (1985). Το παιχνίδι στα παιδιά των μεταναστών: Κοινωνική προσέγγιση. *Παιδαγωγική επιθεώρηση*, τεύχ. 2, σ.45-60.

➤ DITCH, J.S. (Ε.Ο.Π.). *Νέες τάσεις στην οικογενειακή πολιτική μέσα σ' ένα μεταβαλλόμενο Ευρωπαϊκό πλαίσιο*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.52-64). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΔΟΝΤΑΣ, Α. (1981). *Η τρίτη ηλικία. Προβλήματα και δυνατότητες*. Αθήνα: (χωρίς όνομα εκδότη).

➤ ΔΟΥΜΑΝΗ, Μ. (1990). *Ελληνική οικογένεια: Από τη συλλογική οργάνωση στις διαπροσωπικές σχέσεις*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (Επιμ.). (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.11-16). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.

- ΔΡΑΓΑΣΗ-ΣΗΦΑΚΗ, Ε. (1999). *Σωστοί γονείς, ευτυχισμένα παιδιά*. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη.
- ΔΡΑΓΩΝΑ, Θ. (1996). *Συναρθρώσεις ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων ή όταν τα διχαστικά τείχη καταρρέουν*. Ιωάννινα: *Δωδώνη μέρος γ΄. Επιστημονική επετηρίδα του τμήματος Φιλοσοφίας, παιδαγωγικής και ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*. τόμ. ΙΘ΄.
- ΔΡΑΚΟΥΛΙΔΗΣ, Ν. (1983). *Τα σωστά και τα λάθη για γονείς και παιδιά από τη γέννηση έως την ενηλικίωση*. Αθήνα: Εκδ. Δίπτυχο.
- ΔΡΟΣΟΣ, Ζ. (1972). *Παιδαγωγικά προβλήματα και γονείς. Η αγωγή του παιδιού στην οικογένεια*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων.
- DUVERGER, M. (1976). *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών. Αι μέθοδοι παρατηρήσεως*. 2^{ος} τόμος. (Μεταφρ.: Ν. Παπαδόδημα). (εκ του γαλλικού πρωτότυπου: DUVERGER, M. (1961). *Méthodes des sciences sociales*. Collection "Themis". Paris: Presses Universitaires de France). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε.), 2^η έκδοση.
- ΕΘΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΝΑΡΚΩΤΙΚΩΝ (1990). *Ναρκωτικά: κοινωνικά αίτια, πρόληψη, θεραπεία*. Αθήνα: Εκδ. Σύγχρονη εποχή.
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΡΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΗΡΙΑΤΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (2000). *Θέματα γεροντολογίας και γηριατρικής. Η τρέχουσα Ελληνική εμπειρία στην αυγή της 3^{ης} χιλιετίας*. Αθήνα: Εκδ. Σύνεδρον.
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ (Ε.Δ.Η.Μ.) (1985). *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα. Εθνικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις: Δημογραφική ημερίδα 29^{ης} Νοεμβρίου 1984 υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών*. Αθήνα: Εκδ. Ε.Δ.Η.Μ.
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΥΓΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΓΕΝΕΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ. ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΡΟΓΓΥΛΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ. (1980/Α). *Γονική εξουσία ή μέριμνα. Νομικό Βήμα, τόμ. 28, σ.395-410*.
- ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. (1986). *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*. Αθήνα: Εκδ. Ινστιτούτου Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας (Ι.Μ.Ε.Ο.) & Ελληνικής Εταιρείας Δημογραφικών Μελετών (Ε.Δ.Η.Μ.).
- ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. (4/1994). *Δημογραφική κατάσταση και οικογένεια. Εκλογή, τεύχ. 103, σ.213-228*.
- ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. (1999). *Έλληνες ηλικιωμένοι πολίτες. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*. Αθήνα: Εκδ. «Έλλην».
- ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. (2000). *Οικογένεια και οικογενειακές σχέσεις των ηλικιωμένων*. Στο: ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΡΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΗΡΙΑΤΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (2000). *Θέματα γεροντολογίας και γηριατρικής. Η τρέχουσα Ελληνική εμπειρία στην αυγή της 3^{ης} χιλιετίας*. Αθήνα: Εκδ. Σύνεδρον.
- ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΑΣ (1989). *Θέματα γονικής μέριμνας, αρ. 8*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα.
- ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (1999). *Γήρας και υγεία*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.71-105). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (1999). *Αντικείμενο και μέθοδοι έρευνας της ανάπτυξης κατά την ενήλικη ζωή και το γήρας*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.161-178). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (1999). *Η ανάπτυξη στην ενήλικη ζωή*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.179-230). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (1999). *Οι γνωστικές λειτουργίες και ικανότητες στους ηλικιωμένους*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.231-284). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (1999). *Θάνατος και πένθος*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.405-432). Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α., ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, ΓΡ., & ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ. εκδ.) (2004). *Ποιοτική και ποσοτική έρευνα στην ψυχολογία*. 2^{ος} τόμος. Επιστημονική επιτηρίδα της ψυχολογικής εταιρείας Βορείου Ελλάδος (έτος ιδρύσεως 2002). Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. (χωρίς τόπο έκδοσης).

➤ ΖΑΓΚΑΣ, Α. Χ. (Δεκέμβριος 1979). Η προστασία του παιδιού και της οικογένειας σε μια μεταβαλλόμενη κοινωνία. *Ελληνοχριστιανική αγωγή*, τεύχ. 277, σ.268-274.

➤ ΖΑΡΝΑΡΗ, Ο. (Αύγουστος 1979). Μορφές κοινωνικοποίησης του παιδιού στην Ελληνική αστική οικογένεια. *Εκλογή*, τεύχ. 49, σ.3-10.

➤ ΖΑΦΕΙΡΗΣ, Α., & ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ, Χ. (Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1990). Συχνότητα και χειρισμός της κακοποίησης του παιδιού στην Ελλάδα. Μια εθνική διερευνητική μελέτη. *Εκλογή*, τεύχ. 87, σ.119-139.

➤ ΖΑΦΕΙΡΗΣ, Δ. (Ε.Ο.Π.). *Παιδική κακοποίηση: Θεραπευτικές παρεμβάσεις*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.407-420). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΖΑΧΑΡΕΝΑΚΗΣ, Κ.Μ. (Μάιος-Ιούνιος 1979). Μέθοδοι της συγκριτικής παιδαγωγικής. *Σχολείο και ζωή*, (έτος 27^ο, 1^ο εξάμηνο), τεύχ. 5-6, σ.201-207.

➤ ΖΑΧΑΡΗΣ, Δ. Γ. (1989). *Παρώθηση - Κίνητρα - Ιδεολογία- Επίδοση*. Αθήνα: Εκδ. Γρηγόρη. ISBN 960-222-053-8.

➤ ΖΑΧΑΡΗΣ, Δ. Γ. (1994). *Ψυχολογία της βρεφικής και νηπιακής ηλικίας*. Ιωάννινα: Εκδ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

➤ ΖΕΡΒΑΚΗ-ΣΜΥΡΝΑΙΟΥ, Ε. (Ε.Ο.Π.). *Οικογένεια και παιδιά με ειδικές ανάγκες*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.333-338). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΖΗΚΟΣ, Ι. (Δεκέμβριος 1974). Το παιδί και η οικογένεια. *Ελληνοχριστιανική αγωγή*, τεύχ. 232, σ.277-283.

➤ ΖΗΚΟΣ, Ι. (Νοέμβριος 1979). Βασικά προβλήματα των γονέων. *Ελληνοχριστιανική αγωγή*, τεύχ.276. σ.235-241.

➤ ΖΗΣΗ, Α. (Ιανουάριος 2006). *Κοινωνικές αντιλήψεις για την ψυχική διαταραχή σε αγροτικό πληθυσμό της νήσου Κρήτης : Μια συνδυαστική προσέγγιση*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). *Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.137-156). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5.

➤ ΖΗΣΗΣ, Θ. (1992). *Επιστημονική τεχνολογία. Πώς Γράφεται μια επιστημονική εργασία*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. οίκος αδελφών Κυριακίδη.

➤ ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ GUTENSCHWAGER, G. A. (2001). *Κοινωνική επιστήμη και σχεδιασμός. Μέρος πρώτο: Μεταθεωρία και έρευνα*. (Μεταφρ: Μαίρη Γκουτενσβάγκερ). Βόλος: Παν/μιο Θεσσαλίας, Τμήμα μηχανικών χωροταξίας, πολεοδομίας και περιφερειακής ανάπτυξης. Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων.

➤ HERBERT, M. (1995). *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας. 1^{ος} τόμος*. (6^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ HERBERT, M. (1996). *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας. 2^{ος} τόμος*. (7^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΗΛΙΟΥ, Μ. (Μάιος-Δεκέμβριος 1978). Διεθνές Σεμινάριο: Νέα προβληματική για την αντιμετώπιση των βασικών αναγκών του παιδιού στις αναπτυσσόμενες χώρες. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τεύχ. 33-34, σ.498-499.

➤ ΗΛΙΟΥ, Μ. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1986). Έρευνα και μύθοι. Αφιέρωμα: 4ο συνέδριο της Σύγχρονης Εκπαίδευσης, 22-29 Νοέμβρη 1985, «Παιδαγωγική έρευνα και εκπαίδευση». *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχ. 26, σ.58-62.

➤ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ., & ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Α. (2004). *Ανάπτυξη και ψυχομετρική αξιολόγηση οργάνων ποσοτικής έρευνας*. Στους ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α., ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, ΓΡ., & ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ. εκδ.). Ποιοτική και ποσοτική έρευνα στην ψυχολογία (σ. 115-141). 2^{ος} τόμος. Επιστημονική επιθερίδα της ψυχολογικής εταιρείας Βορείου Ελλάδος (έτος ιδρύσεως 2002). Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.(χωρίς τόπο έκδοσης).

➤ ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΔΡΑΜΑΣ (1999). *Ο θεσμός της οικογένειας. Χρονικόν, εισηγήσεις, πορίσματα Συνεδρίου Πρεσβυτέρων της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας έτους 1991*. Δράμα.

➤ ISAMBERT, F. (χωρίς ημερομηνία έκδοσης). *Ο παππούς και η γιαγιά*. Στο: Σχολή γονέων και παιδαγωγών στο Παρίσι.: Οι καθημερινές δυσκολίες της αγωγής. (Μετάφρ.: Γ.Α. Βασδέκη). Αθήνα: Εκδ. Δίπτυχο.

➤ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ. Π.Φ. (Σεπτέμβρης-Οκτώβρης 1991). Πρέπει να μιλάμε στα παιδιά για το θάνατο; (μέρος α'). *Οικογένεια και σχολείο, χρονιά 23^η*, τεύχ. 107, σ.12-15.

➤ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ. Π.Φ. (Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1991). Πρέπει να μιλάμε στα παιδιά για το θάνατο; (μέρος β'). *Οικογένεια και σχολείο, χρονιά 23^η*, τεύχ. 108, σ.67-70.

➤ ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). *Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5.

➤ ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ. (Ιανουάριος 2006). *Θεμελιωμένη θεωρία (grounded theory) και ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: Δύο ερευνητικά παραδείγματα*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.211-230). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5.

➤ ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ. (Ιανουάριος 2006). *Χαρακτηριστικά και δυνατότητες του λογισμικού ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.259-274). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5.

➤ JAVEAU, C. (Οκτώβριος 1996). *Η έρευνα με ερωτηματολόγιο. Το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή*. (Επιμέλεια και απόδοση στα ελληνικά: Κατερίνα Τζαννόνε-Τζώρτζη). Αθήνα: Εκδ. Γιώργος Δάρδανος.

➤ ΚΑΝΑΚΙΔΟΥ, Ε. (2001). Η κοινωνική έρευνα. *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχ. 118, σ.47-56.

➤ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Λ. (1988). *Θέματα εγκληματολογίας - ανακριτικής: Ο τοξικομανής - εγκληματίας (το πορτραίτο του Έλληνα τοξικομανούς εγκληματία)*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, τευχ. α'.

➤ ΚΑΡΠΕΤΗΣ, Γ. (Ε.Ο.Π.). *Διαδικασία επανασύνδεσης με την οικογένεια για άτομα που ζούσαν σε άσυλο: Κοινοτικό σπίτι «Η ΘΕΤΙΣ» - πρώτος χρόνος λειτουργίας*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ*. (σ.339-348). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΚΑΣΙΜΑΤΗ, Κ. (1983). Η πολιτισμική ταυτότητα της δεύτερης γενιάς των ελλήνων μεταναστών της Δυτικής Γερμανίας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 48.

➤ ΚΑΤΑΚΗ, Χ. (1984). *Οι τρεις ταυτότητες της Ελληνικής οικογένειας*. (2^η έκδ.). Αθήνα: Εκδ. Κέδρος.

➤ ΚΑΤΣΙΚΑΣ, Χ. (Ε.Ο.Π.) *Οικογένεια και σχολική επίδοση: Η σύμπτωση μιας σχέσης*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ*. (σ.123-131). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Λ. (χωρίς ημερομηνία έκδοσης). *Γάμος και διαζύγιο. Ηθικώς-κοινωνικώς-νομικώς. Διαπιστώσεις-κρίσεις-υποδείξεις*. Αθήναι: Εκδ. Νέα σκέψη.

➤ ΚΕΛΠΑΝΙΔΗΣ, Μ. (1991). *Κράτος πρόνοιας και εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. οίκος Κυριακίδης.

➤ ΚΙΟΣΣΕΟΓΛΟΥ, Γ. (1992). Πολυδιάστατη ανάλυση κατηγορικών δεδομένων μέσω της Παραγοντικής Ανάλυσης των Αντιστοιχιών στην Ψυχολογική έρευνα. *Ψυχολογία*, τόμ. 1, τεύχ. 2, σ.27-51.

➤ ΚΙΟΣΣΕΟΓΛΟΥ, Γ. (2004). *Παραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών: Μια διερευνητική στατιστική μέθοδος για την ανάλυση ενός συνόλου από ποιοτικές μεταβλητές*. Στους ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α., ΚΙΟΣΣΕΟΓΛΟΥ, ΓΡ., & ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ. εκδ.) *Ποιοτική και ποσοτική έρευνα στην ψυχολογία* (σ. 249-268). 2^{ος} τόμος. *Επιστημονική επετηρίδα της ψυχολογικής εταιρείας Βορείου Ελλάδος (έτος ιδρύσεως 2002)*. Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. (χωρίς τόπο έκδοσης).

➤ ΚΙΡΠΟΤΙΝ, Α. (Αύγουστος 1980). Ο αποχωρισμός των παιδιών από την οικογένεια και η εναλλακτική λύση του ιδρύματος. *Εκλογή*, τεύχ. 52, σ.110-123.

➤ ΚΟΓΚΙΔΟΥ, Δ. (1995). *Μονογονεϊκές οικογένειες*. Αθήνα: Εκδ. Λιβάνη, «Νέα σύνορα», σειρά: Επιστήμες της αγωγής.

➤ ΚΟΓΚΙΔΟΥ, Δ. (Οκτώβριος 2004). *Μεταβολές της οικογενειακής οργάνωσης - μονογονεϊκές οικογένειες: μια πρόκληση για την κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα*. Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Α. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*. (1η έκδοση). (σ.123-160). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6.

➤ ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, Σ. (Ε.Ο.Π.). *Οικογένεια και κοινωνική πολιτική*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3*

Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.607-616). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΚΟΛΛΙΑΔΗΣ, Ε. Α. (1991). *Θεωρίες μάθησης και εκπαιδευτική πράξη*. 1^{ος} τόμος. Συμπεριφοριστικές θεωρίες. Αθήνα: έκδοση του ιδίου. ISBN (SET) 960-85085-0-9 & ISBN (T.A.) 960-85085-1-7.

➤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΟΣ, Β. (Μάρτιος 1981). Απουσία γονέων και στέρηση γονέων. *Σχολείο και ζωή*, τόμ. 29, τεύχ. 3, σ.135-139.

➤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΟΣ, Β. (Μάιος-Δεκέμβριος 1981). Επιδράσεις της διακοπτόμενης απουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 42-43, σ.176-193.

➤ ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ, Ε. (1990). *Αυτοεκτίμηση και σχέσεις του παιδιού μέσα στην οικογένεια*. (Διδακτορική διατριβή). Ιωάννινα.

➤ ΚΟΡΩΣΗΣ, Κ. (1997). Η μονογονεϊκή οικογένεια από την οπτική γωνία της μόνης μητέρας ή του μόνου πατέρα. Ερμηνευτική προσέγγιση και κριτική θεώρηση. *Παιδαγωγικός Λόγος*, τεύχ. 3, σ.14-26.

➤ ΚΟΣΜΙΔΟΥ, Χ. Ι. (Σεπτ.-Οκτ. 1989). Ενεργός έρευνα: Για μια γνήσια απελευθερωτική παιδεία. *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχ. 48, σ.22-33.

➤ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ, Α.Β. (1980). *Στοιχεία ψυχολογίας και ανθρωπαγωγικής της ώριμης ηλικίας*. Πάτρα: (χωρίς όνομα εκδότη).

➤ ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β., ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Λ., ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ, Α., & ΤΖΩΡΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. (Επιμ.) (1996). *Γήρανση και κοινωνία*. Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου ΕΚΚΕ. Αθήνα: ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ.

➤ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, Α. (1989). *Η ανάθεση της άσκησης της γονικής μέριμνας σε τρίτον*. Στο: ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΑΣ. Θέματα γονικής μέριμνας. αρ. 8. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα.

➤ ΚΟΥΑΡΤΙ, Κ. (1980). *Επάγγελμα γονιός*. Ένα καινούργιο επάγγελμα για μια καινούργια κοινωνία. (Μεταφρ.: Ιγγλέση Ρένα). Αθήνα: Εκδ. Κέδρος.

➤ ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ.) (1995). *Αναπτυξιακή ψυχολογία*. Παρελθόν, παρόν και μέλλον. (Μετάφραση: Μαρία Σόλμαν). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

➤ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Σ. (4/1983). Ζητήματα σχετικά με τη γονική μέριμνα και συναφείς ρυθμίσεις. *Δίκαιο και πολιτική*, σ.213-238. Θεσσαλονίκη.

➤ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, Ε. (1998). *Οικογενειακό Δίκαιο*. 2^{ος} τόμος. (β' έκδοση). Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα.

➤ ΚΟΥΡΟΣ, Ι. (1993). *Γονεϊκά υποκατάστατα*. Ο παππούς και η γιαγιά για το παιδί. Στα πρακτικά του συνεδρίου της Εταιρείας Ψυχολογικής-Ψυχιατρικής ενηλίκου και παιδιού (21-24 Μαΐου 1992): Ψυχολογικά θέματα παιδιών και εφήβων. 2^{ος} τόμος. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΚΟΥΣΙΔΟΥ, Τ. (Δεκέμβριος 1980). Η ανύπαντρη μητέρα. *Εκλογή*, τεύχ. 53, σ.200-205.

➤ ΚΟΥΣΙΔΟΥ, Τ. (1990). *Η θετή οικογένεια*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). Φροντίδα για την οικογένεια. (σ.127-142). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.

➤ ΚΟΥΤΟΥΛΑΚΟΥ-ΚΟΥΚΟΥΡΑ, Μ. (1986/β'). Το δικαίωμα της προσωπικής επικοινωνίας γονέως και τέκνου. *Ελληνική Δικαιοσύνη*, τόμ. 27, σ.890-892.

➤ ΚΟΥΤΡΑΣ, Β. Θ. (1990). *Ναρκοτικά και μαθητές Μέσης Εκπαίδευσης*. (Διδακτορική Διατριβή). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

- ΚΟΥΦΑΚΗ-ΠΡΕΠΗ, Ε. (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1997). Οικογένεια, παιδί και εκπαιδευτικές αρχές. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχ. 96-97, σ.119-129.
- ΚΟΦΙΝΑΣ, Σ. (Απρίλιος 1979). Η θρησκευτική ανάπτυξη του παιδιού. *Εκλογή*, τεύχ. 48, σ.10-14.
- ΚΡΑΣΑΝΑΚΗΣ, Γ. (1991). *Ο πατρικός ρόλος: εμπειρική ψυχοπαιδαγωγική θεώρηση*. Ηράκλειο. (χωρίς όνομα εκδότη).
- ΚΡΑΣΑΝΑΚΗΣ, Γ. (1992). Τύποι γονέων κατά τις εκτιμήσεις των εφήβων: Μια έρευνα για τις στάσεις των Ελλήνων γονέων έναντι των παιδιών τους. *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τόμ. 2, τεύχ. 8, σ.107-133.
- ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗΣ, Ε. Σ. (Απρίλιος 1978). Η ρύθμιση της επιμέλειας των παιδιών συζύγων που βρίσκονται σε διάσταση ή είναι διαζευγμένοι και τα προβλήματά της. *Εκλογή*, τεύχ. 45, σ.13-17.
- ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Γ.Β. (Ιανουάριος 1980). Συναισθηματικοί δεσμοί γονέων και παιδιών κατά τη βρεφική ηλικία. *Ελληνοχριστιανική αγωγή*, τεύχ. 278, σ.44-46.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Π. Α. (1981). *Μεθοδολογία έρευνας στις επιστήμες της συμπεριφοράς*. (Πανεπιστημιακές παραδόσεις). Ιωάννινα.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Π. Α. (1997). *Η οικογενειακή σχέση*. (2^η έκδοση). Ιωάννινα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ Π. Α. (2008). *Το παιδικό ιχνογράφημα αποκαλύπτει την αρμονία ή δυσαρμονία στην οικογένεια. (Τα πορίσματα μιας εμπειριστατωμένης έρευνας)*. Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. ISBN 978-960-8360-56-3.
- ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., ΓΕΩΡΓΟΥΣΗ, Ε., & ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ, Γ. (1994). *Υγεία και κοινωνική προστασία στην τρίτη ηλικία*. Αθήνα: Εκδ. Κέντρου Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας.
- ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- ΛΑΖΟΣ, Γ. (1998). *Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: Θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση. ISBN 960-02-1312-7.
- ΛΑΖΟΥ, Μ. (1995). *Προσωπική εμπειρία: Μητρότητα χωρίς γάμο σε έναν κόσμο που αλλάζει*. Στο: ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν. (Επιμ.). (1995). *Οικογένεια με ένα γονέα. Μια πραγματικότητα στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία*. (σ.79-82). Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.
- ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ, Ι. (1990). *Οικογένεια και η κοινωνική πολιτική*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.201-212). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σ. (Ε.Ο.Π.). *Φορείς φροντίδας και άτομα με ειδικές ανάγκες στην οικογένεια: Σχέσεις, διαπλοκές και αντιφάσεις στα πλαίσια της κοινωνικής πολιτικής*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994*. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.370-379). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).
- ΛΕΙΚΙΝ, C. (Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1986). Η διάγνωση και θεραπεία του αλκοολικού. (Μετάφρ.: Ελένη Καπέλου – Μαίρη Δημοπούλου), *Εκλογή*, τεύχ. 71, σ.141-151.
- ΛΕΟΝΤΙΤΣΗ-ΓΙΑΝΝ, Ε. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1995). Ο ρόλος του Έλληνα πατέρα στην ανατροφή των παιδιών. *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, τεύχ. 30, σ.32-34.

➤ ΛΕΣΑΝ, Ε. (Απρίλιος 1998). *Μαθαίνοντας να λέμε “Αντίο...” στο γονιό που χάνεται*. (Μετάφραση: Εύη Νάντσου). (3^η εκδ.). Αθήνα: Εκδ. Θυμάρι. Ανθρώπινες σχέσεις - αγωγή - συμπεριφορά - υγεία.

➤ ΛΙΑΠΠΑΣ, Γ. Α. (1991). *Ναρκωτικά: Εθιστικές ουσίες, κλινικά προβλήματα, αντιμετώπιση*. Αθήνα: Εκδ. Πατάκη.

➤ ΛΙΟΛΙΟΣ, Ν. Κ. (Οκτώβριος 1993). Ο ρόλος του πατέρα στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών. *Σχολείο και Ζωή*, τεύχ. 10.

➤ ΛΙΟΝΑΚΗΣ, Σ. (Ε.Ο.Π.). *Ελληνική οικογένεια: Επιστροφή στις παραδοσιακές αξίες και στον ελληνικό τρόπο ζωής*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.218-221). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΛΥΔΑΚΗ, Α. (2001). *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*. 3^η έκδοση. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη. ISBN 960-03-3028-X.

➤ ΛΥΚΙΑΡΔΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. (1996). *Η δύναμη της γυναίκας*. Αθήνα: Εκδ. «Μέγας Σείριος».

➤ ΛΥΚΙΑΡΔΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. (1999). *Οικογενειακός κύκλος*. Αθήνα: Εκδ. «Μέγας Σείριος».

➤ ΛΥΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. Δ. (Νοέμβριος 1986/Β'). Στον περίγυρο της γονικής μέριμνας. *Ελληνική Δικαιοσύνη*, τόμ. 27, τεύχ. 11, σ.1377-1383.

➤ ΜΑΓΓΑΝΑΡΑ, Ι. (Μάιος-Δεκέμβριος 1978). Προβλήματα των παιδιών των ενδοευρωπαίων μεταναστών στις χώρες υποδοχής και στις χώρες αποστολής. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, έτος 9^ο, τεύχ. 33-34, σ.501-504.

➤ MACCOBY, E. (1995). *Ο ρόλος των γονέων στην κοινωνικοποίηση των παιδιών: Μια ιστορική αναδρομή*. Στο: ΚΟΥΓΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ.) (1995). *Αναπτυξιακή ψυχολογία. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*. (Μετάφραση: Μαρία Σόλμαν). (σ. 597-630). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

➤ MacRAE, S. (1998). *Περιγραφή και ερμηνεία δεδομένων*. (Επιμ.: Βελλή Θεώνη, μετάφρ.: Πετρουλάκη Κυριακή). (Πρωτότυπο: MacRAE, S. Describing and interpreting data. The British psychological society. Open learning units-research design and statistics.) Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σειρά: Πειραματικός σχεδιασμός και μέθοδοι έρευνας/3.

➤ ΜΑΔΙΑΝΟΥ, Δ. (Μάιος-Δεκέμβριος 1978). Κοινωνικο-ψυχολογικές επιπτώσεις της μεταναστεύσεως στα παιδιά που μένουν στην πατρίδα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, έτος 9^ο, τεύχ. 33-34, σ.504-505.

➤ ΜΑΖΩΝΑΚΗΣ, Μ. (Οκτώβριος 1984). Η ανατροφή των παιδιών και η ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. *Ελληνοχριστιανική αγωγή*, τεύχ. 320, σ.212-215.

➤ ΜΑΚΡΑΚΗΣ, Β. Γ. (2005). *Ανάλυση δεδομένων στην επιστημονική έρευνα με τη χρήση του SPSS. Από τη θεωρία στην πράξη*. (3^η έκδ.). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg.

➤ ΜΑΚΡΟΓΙΑΝΝΗΣ, Π. Γ. (1988). Δικονομικά προβλήματα που γεννά το άρθρο 1511 ΑΚ στις δίκες για γονική μέριμνα, αναφορικά με τη γνώμη του ανηλίκου επ' αυτών. *Δίκη*, τόμ. 19, σ.281-282.

➤ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ-ΛΟΪΖΟΥ, Μ. (Μάιος-Δεκέμβριος 1980). Η ψυχολογία του γήρατος. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 39-40, σ.342-352.

➤ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ-ΛΟΪΖΟΥ, Μ. (1995). Διαγενεακές σχέσεις και αντιλήψεις: πρώτη και τρίτη ηλικία. Στην Επιστημονική περιοδική έκδοση της Ο.Μ.Ε.Ρ., Παγκόσμια Οργάνωση Προσχολικής Αγωγής-Ελληνική Επιτροπή: *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, τεύχ. 1, Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΜΑΝΕΣΗΣ, Ν.Σ., & ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Ι.Δ. Το τεστ και η έννοια της εγκυρότητας. *Το σχολείο και το σπίτι*, τεύχ. 3(441), σ.139-146.

➤ ΜΑΝΟΥΔΗ, Σ. (2006). «Το παιδί χωρίς οικογένεια» μέσα από λογοτεχνικά κείμενα του 19ου αιώνα. (Διδακτορική διατριβή). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών.

➤ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Λ. (1987). Δομικά χαρακτηριστικά και παραδοσιακές λειτουργίες της αγροτικής οικογένειας: Εμπειρικές έρευνες. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τεύχ. 66, σ.73-105.

➤ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Λ. (Οκτώβριος 1993). Πρότυπα οικογένειας και συζυγικές κατανομές των οικιακών εργασιών: Η περίπτωση των οικογενειών της Αθήνας. *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τόμ. Γ', τεύχ. 12, σ.133-151.

➤ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Λ. (1995). *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*. Αθήνα: Εκδ. ΕΚΚΕ.

➤ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Λ. (1999). Διαγενεακές σχέσεις στη σύγχρονη εποχή: Θεωρήσεις, τάσεις, πρακτικές. Συγκριτική επισκόπηση. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τεύχ. 98-99, σ.49-76.

➤ ΜΑΡΚΟΥ Γ. (1994). Προβλήματα σχολικής ένταξης παλιννοστούντων μαθητών. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 84-85, σ.132-169.

➤ ΜΑΡΟΥΛΗ, Ε. (Απρίλιος 1977). Το σύνδρομο του κακοποιημένου παιδιού. *Εκλογή*, τεύχ. 42, σ.4-9.

➤ ΜΑΡΟΥΛΗ, Ε. (Απρίλιος 1979). Κοινωνική εργασία με οικογένεια κακοποιημένου παιδιού. *Εκλογή*, τεύχ. 48, σ.36-50.

➤ MARTENSEN-LARSEN, O., & SORRIG, K. (1994). Οικογενειακά πρότυπα και προσωπικότητα. (Πρωτότυπο: Familjemönster och personlighet, Varför man blir den man blir. 1989, Μετάφρ.: Βασίλης Γκέκας). Εκδ. Στάχυ. ISBN 960-7151-25-9.

➤ ΜΑΣΤΟΡΑΚΗ, Ε. (Ε.Ο.Π.). *Οικογένεια - εκπαίδευση - εργασία: Κέντρο πληροφόρησης και συμβουλευτικής σε σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.95-100). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΜΑΤΟΥΛΑΣ, Γ., & ΚΛΑΣΙΝΑΣ, Κ. (Ε.Ο.Π.). *Η πληθυσμιακή και κοινωνική σύνθεση των τσιγγάνων Ζεφυρίου και η φοίτηση των παιδιών τους στα σχολεία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.486-500). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΜΑΤΣΑ, Κ. Σ. (1997). *Ο τοξικομανής και η οικογένειά του: χαρακτηριστικά, σχέσεις και δυναμικά του συστήματος*. (Διδακτορική διατριβή). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

➤ ΜΕΣΗΜΕΡΗ, Σ. (Απρίλιος 1978). Το σύνδρομο της βάνανσης κακοποίησης των παιδιών από τους γονείς και η αντιμετώπισή του. *Εκλογή*, τεύχ. 45, σ.28-33.

➤ ΜΙΜΗΣ, Δ., & ΚΑΡΑΤΑΡΑΚΗ, Ι. (Ε.Ο.Π.). *Πρότυπο πρόγραμμα οικογενειακής στήριξης Κέντρου Συμβουλευτικής Αγωγής Νέων (Κ.Ε.Σ.Α.Ν.) Δήμου Ηρακλείου Κρήτης*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.181-183). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ MIQUEL, G. (Μάιος-Ιούνιος 1979). Τα ψυχοπαιδαγωγικά τεστς στη σημερινή κοινωνία. *Σχολείο και ζωή*, (έτος 27^ο, 1^ο εξάμηνο), τεύχ. 5-6, σ.208-210.

➤ ΜΙΣΕΛ, Α. (1981). *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*. Αθήνα: Εκδ. Gutenberg.

➤ MISHLER, E.G. (1996). *Συνέντευξη έρευνας: νοηματικό πλαίσιο και αφήγημα*. Εργαστήριο διερεύνησης ανθρώπινων σχέσεων. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΜΟΡΙΧΟΒΙΤΗ, Γ.Α. (1982). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*. Αριθμός 1. Σχολή Νηπιαγωγών Χανίων.

➤ ΜΟΤΤΗ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, Φ. (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1989). Η επίδραση του δεσμού μητέρας-βρέφους στην εξέλιξη της προσωπικότητας του νηπίου. *Εκλογή*, τεύχ. 82, σ.150-155.

➤ ΜΟΤΤΗ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, Φ., ΚΟΛΑΪΤΗΣ, Γ., RICHARDSON, C., & ΤΣΙΑΝΤΗΣ, Ι. (Φθινόπωρο 1999). Προβλήματα συμπεριφοράς και συναισθήματος και προσαρμογή παιδιών σχολικής ηλικίας: Σύγκριση κλινικού και μη κλινικού δείγματος στο ερωτηματολόγιο για γονείς του Achenbach. *Παιδί και έφηβος*. τόμ. 1, τεύχ. 2, σ.85-97.

➤ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ, Χ., & ΣΑΛΚΙΤΖΟΓΛΟΥ, Τ. (Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1987). Το νομικό καθεστώς για την κακοποίηση-παραμέληση του παιδιού στην Ελλάδα και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο κοινωνικός λειτουργός. *Εκλογή*, τεύχ. 73, σ.77-85.

➤ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ, Χ. (Ε.Ο.Π.). *Συμπεράσματα και προτάσεις σε σχέση με το προνοιακό σύστημα εξυπηρέτησης της οικογένειας*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.617-623). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ. (1985 & 1988). *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα: Αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας*. Ίδρυμα ερευνών για το παιδί. Αθήνα: Εκδ. «Εστία». Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε.

➤ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ. (1990). *Αστεακή οικογένεια και κοινωνικός εκσυγχρονισμός*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.17-22). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής εταιρείας κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας & Ελληνικής εταιρείας πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών.

➤ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ. (Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1990). *Οικογένειες και μετανάστευση: προβλήματα και προβληματική*. *Εκλογή*, τεύχ. 87, σ.147-153.

➤ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ. (1989 & 1993). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*. Αθήνα: Εκδ. Gutenberg. Βιβλιοθήκη κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικής επιστήμης.

➤ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ. (1999). Κρίση της οικογένειας και κρίση αξιών. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τεύχ. 98-99, σ.5-19.

➤ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*. (1η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6.

➤ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ. (Οκτώβριος 2004). *Εργασία και η οικογενειακή ζωή*. Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*. (1η έκδοση). (σ.73-106). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6.

➤ ΜΠΑΚΑΣ, Θ. (Απρίλιος 2001). *Εκπαιδευτική πολιτική και συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα μετά το 1974. Η συμβολή της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας(Δ.Ο.Ε.) στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου 1974-2000.* (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα.

➤ ΜΠΑΜΠΑΣΙΚΑ, Ι. (Ε.Ο.Π.). *Προσφυγική οικογένεια: Νομικό καθεστώς.* Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο.* Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.452-457). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΜΠΑΦΙΤΗ, Τ.Β. (Ιούνιος 2001). Η λειτουργία της γονεϊκής οικογένειας ως συστήματος και η εσωτερική συγκρότηση του ατόμου ως παράγοντες ψυχικής και σωματικής υγείας. *Ψυχολογία, τόμ. 8, τεύχ. 2*, σ.249-266.

➤ ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ, Η., & ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (1999). Η επίδραση χαρακτηριστικών της οικογένειας στην αξιολόγηση της προσωπικότητας των παιδιών από τους γονείς. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, τεύχ. 98-99*, σ.99-120.

➤ ΜΠΕΛΛΑΣ, ΘΡ. (1993). *Μεθοδολογία της Ψυχοπαιδαγωγικής Έρευνας.* Ιωάννινα: Εκτύπωση-Επιμέλεια ΕΝΤΥΠΟ Ε.Π.Ε.(χωρίς όνομα εκδότη).

➤ ΜΠΕΛΛΑΣ, ΘΡ. (1998). *Δομή και γραφή της επιστημονικής εργασίας. Με βάση την εμπειρική παιδαγωγική έρευνα για υποψήφιους μεταπτυχιακών.* Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. Σειρά: Μέθοδοι έρευνας και πειραματικός σχεδιασμός.

➤ ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1994). Η εργαζόμενη μητέρα σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. *Εκλογή, τεύχ. 103*, σ.235-240.

➤ ΜΠΙΡΜΠΙΛΗ, Μ., & ΤΖΟΥΡΙΑΔΟΥ, Μ. (2004). *Ο συνδυασμός ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων στην αξιολόγηση των μαθησιακών δυσκολιών.* Στους ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α., ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, ΓΡ., & ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ. εκδ.) *Ποιοτική και ποσοτική έρευνα στην ψυχολογία* (σ. 97-111). 2^{ος} τόμος. Επιστημονική επετηρίδα της ψυχολογικής εταιρείας Βορείου Ελλάδος (έτος ιδρύσεως 2002). Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. (χωρίς τόπο έκδοσης).

➤ ΜΠΟΛΜΠΥ, ΤΖ. (1995). *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών.* (Μετάφραση: Πηνελόπη Στρατή, επιμέλεια: Ελένη Τσελέπογλου). (Πρωτότυπο: BOWLBY & others (1979). *The making and breaking of affectional bonds.* R.P.L. Published by Tavistock Publication Limited. ISBN 960-03-1317-2.) Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη. Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο.

➤ ΝΑΣΤΟΣ, Σ. Ι. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος, 1997). Σύγχρονα κοινωνικά και εκπαιδευτικά προβλήματα, οι εργαζόμενοι γονείς και η αγωγή των παιδιών τους. Διαπιστώσεις - προοπτικές. *Το σχολείο του μέλλοντος, τεύχ. 11*, σ.13-15.

➤ ΝΑΥΡΙΔΗΣ, Κ. (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1979). Η κρίση εξουσίας στη σύγχρονη οικογένεια. Σκέψεις για μια πρώτη προσέγγιση. *Σύγχρονα Θέματα, τεύχ. 6*, σ.93-98.

➤ ΝΙΚΗΤΑΡΑ, Χ. (2000). Οι γονείς ως πρότυπα των παιδιών. *Ελληνοχριστιανική Αγωγή, τεύχ. 469*, σ.81-85 & 89.

➤ ΝΙΚΟΛΙΝΑΚΟΣ, Μ. (Μάιος-Δεκέμβριος 1978). Τα παιδιά των μεταναστών και το μέλλον της αγοράς εργασίας στις μεταναστευτικές χώρες και τις χώρες υποδοχής. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, τεύχ. 33-34*, σ.506-507.

➤ ΝΟΒΑ-ΚΑΛΤΣΟΥΝΗ, Χ. (Επιμ.) (2000). *Κείμενα κοινωνιολογίας του γάμου και της οικογένειας.* (Μετάφραση: Φοίβος Πάλλης). Αθήνα: Εκδ. Δάρδανος.

➤ ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ, Σ. (1980). *Τα γηρατειά. Είναι οι γέροι ανθρώπινα πλάσματα;* (Μετάφρ.: Έλη Έμκε). (De Beauvoir S.). Αθήνα: Εκδ. Γλάρος.

➤ NTINKMEΓIEP, NT., & MAKKAIEH, ΓΚ. (1980). *Το υπεύθυνο παιδί και πώς να το μεγαλώσουμε: πρακτική μέθοδος για την αποδοτική ανατροφή του*. (Μετάφρ.: Εύη Νάντσου). Αθήνα: Εκδ. «Θυμάρι». Ανθρώπινες σχέσεις, αγωγή, συμπεριφορά.

➤ NTINTH, Λ. (1994). Παιδί και πληθυσμιακές μετακινήσεις. Ψυχολογικά, κοινωνικά και πολιτισμικά προβλήματα. (βιβλιοπαρουσίαση, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σελίδες 77, Αθήνα 1993), *Κοινωνική Εργασία*, τεύχ. 35, σ.204.

➤ ΝΤΟΟΥΛΙΓΚ, Κ. (1983). *Το σύνδρομο της σταχτοπούτας. Ο φόβος της γυναικάς μπροστά στην ανεξαρτησία*. Αθήνα: Εκδ. Γλάρος.

➤ ΝΤΟΥΣΑΣ, Δ. (Ε.Ο.Π.). *Η κρατική εγκατάλειψη, οι κοινωνικές διακρίσεις, οι ιστορικές αντιφάσεις και οι μορφές στις οικογένειες ROM*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.501-509). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Δ. (1993). *Στεγαστική πολιτική: σημερινή κατάσταση και προοπτικές στις χώρες της Ε.Κ. και την Ελλάδα*. Στο: ΓΕΤΙΜΗΣ, Π., & ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (Επιμ.). (1993). *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική*. (σ.123-145). Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο. ISBN960-310-179-6.

➤ ΟΛΟΥΦ-ΛΑΡΣΕΝ, Μ., & ΣΕΡΙΓΚ, Κ. (1994). *Οικογενειακά πρότυπα και προσωπικότητα*. Αθήνα: Εκδ. Στάχυ.

➤ ΟΜΑΔΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΒΟΣΤΩΝΗΣ (1990). *Εμείς και τα παιδιά μας. Η οικογένεια χθες, σήμερα, αύριο. Ένα βιβλίο από γονείς για γονείς*. Αθήνα: Εκδ. Θυμάρι. Ανθρώπινες σχέσεις, αγωγή, συμπεριφορά.

➤ ORNA, E., & STEVENS, GR. (1998). *Οργάνωση των πληροφοριών στην έρευνα*. (Επιμ.: Τ. Ανθούλιας, μετάφρ.: Κ. Κωστίου). (Πρωτότυπο: ORNA, E., & STEVENS, GR. (1995). *Managing information for research*. Εκδ. Open University Press). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. Σειρά: Μέθοδοι έρευνας και πειραματικός σχεδιασμός (Επιμ. σειράς Θεώνη Βελλή).

➤ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ-ΛΕΞΙΚΟ (1990). 5^{ος} τόμος. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ, Α. (1990). *Οικογένειες χωρίς πατρίδα: Τα προβλήματα της μετανάστευσης σε γονείς και παιδιά*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Ε. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.105-118). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.

➤ ΠΑΛΛΗΣ, Π. (Απρίλιος 1982). Το παιδί και η αγωγή του. *Ελληνοχριστιανική Αγωγή*, τεύχ. 299, σ.112-118.

➤ ΠΑΛΛΗΣ, Π. (Μάιος 1982). Το παιδί και η αγωγή του. *Ελληνοχριστιανική Αγωγή*, τεύχ. 300, σ.138-143.

➤ ΠΑΛΛΙΔΗΣ, Σ., & ΠΑΛΛΙΔΟΥ, Χ. (1999). *Το παιδί, η φροντίδα και τα προβλήματά του από την εμβρυϊκή ηλικία μέχρι και την εφηβεία*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Επιστημονικών βιβλίων και περιοδικών: University Studio Press.

➤ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Τ. (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1991). Συχνότητα και χειρισμός της κακοποίησης του παιδιού στην Ελλάδα: ένα κριτικό σχόλιο. *Εκλογή*, τεύχ. 90, σ.172-175.

➤ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Α. (Σεπτέμβρης-Οκτώβρης 1987). Ο ρόλος του γονιού δεν είναι απλώς ένα καθήκον. Είναι ένα λειτούργημα. *Οικογένεια και σχολείο*, χρονιά 18^η, τεύχ. 87, σ.21-23.

➤ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1998). *Διάγραμμα αστικού δικαίου. Οικογενειακό δίκαιο*. Αθήνα: Εκδ. Π.Ν. Σάκουλα.

➤ ΠΑΝΕΡΑ, Ε. (1999). *Κοινωνική υποστήριξη ηλικιωμένων*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γεροντολογίας*. (σ.433-452). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΠΑΝΟΥΣΗΣ, Γ. (Μάιος-Ιούνιος 1994). Παιδείας τροπές, εν-τροπές, εκ-τροπές. Σύνδεση έρευνας-παραγωγής και μύθοι. *Σύγχρονη εκπαίδευση, τεύχ.* 76, σ.81-82.

➤ ΠΑΝΤΑΖΗΣ, Σ. Χ. (1997). *Η παιδαγωγική και το παιχνίδι-αντικείμενο στο χώρο του Νηπιαγωγείου. Ερευνητική Προσέγγιση*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, Παιδαγωγική σειρά.

➤ ΠΑΝΤΑΖΗΣ, Σ. Χ. (2006). *Διαπολιτισμική αγωγή στο Νηπιαγωγείο*. Αθήνα: Έκδοση του ιδίου. ISBN 960-6622-73-8.

➤ ΠΑΝΤΕΛΙΑΔΟΥ, Σ., ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ, Ε., ΠΡΟΚΟΒΑΣ, Χ., & ΣΑΝΔΡΑΒΕΛΗΣ, Α. (Ε.Ο.Π.). *Μητέρες παιδιών με ειδικές ανάγκες: Παράγοντες ισορροπίας και διαταραχής στην εκπλήρωση του ρόλου τους*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.349-369). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Ρ. (1998). *Η επιτροπεία ανηλίκων*. Στο: ΕΝΩΣΗ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ. *Η πρόσφατη μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου (ν. 2447/1996)*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.

➤ ΠΑΞΙΝΟΥ, Α. (Ε.Ο.Π.). *Ο Σύλλογος μονογονεϊκών οικογενειών Βόλου: Δραστηριότητες και προβλήματα*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.318-321). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ε. Γ. (1990). *Εξαρτήσεις στη ζωή μας*. (2^η έκδοση). Αθήνα: Ιατρικές εκδόσεις Πασχαλίδης.

➤ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΠΕΝΤΖΑ, Ε. (Ε.Ο.Π.). *Το τρίγωνο της υιοθεσίας. Συναισθήματα και ανάγκες ατόμων που εμπλέκονται σ' αυτό*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επί.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.559-565). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, Δ. (1990). *Το παιδί αντιμέτωπο με το θάνατο και το πένθος στην οικογένεια*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.177-192). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.

➤ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ε. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1986). Σύγχρονα επιστημολογικά προβλήματα της έρευνας των κοινωνικών επιστημών. Αφιέρωμα: 4ο συνέδριο της Σύγχρονης Εκπαίδευσης, 22-29 Νοέμβρη 1985, «Παιδαγωγική έρευνα και εκπαίδευση». *Σύγχρονη εκπαίδευση, τεύχ.* 26, σ.67-74.

➤ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Κ. (Νοέμβριος 1969). Η οικογένεια ως παράγων αγωγής. *Ελληνοχριστιανική αγωγή, τεύχ.* 186, σ.260-270.

➤ ΠΑΠΑΔΗΜΟΥ, Λ. (Αύγουστος 1999). Κοινωνική και ψυχολογική ανάλυση της οικογένειας: Αποτελέσματα από μια πανελλήνια δημογραφική έρευνα. *Ψυχολογία, τόμ.* 6, *τεύχ.* 2, σ.165-173.

➤ ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Β. (Ε.Ο.Π.) *Στάση Ελλήνων φοιτητών για το θεσμό της οικογένειας*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.157-167). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ, Β. (1995). *Εξέλιξη της οικογένειας στην Ελληνική κοινωνία - προσδιορισμός έννοιας - τύπος μονογονεϊκής οικογένειας*. Στο: ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν. (Επιμ.). (1995). *Οικογένεια με ένα γονέα. Μια πραγματικότητα στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία*. (σ.17-36). Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.

➤ ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Β. (Απρίλιος 2000). *Οικογένεια και όρια*. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. (Ιανουάριος 2006). *Περιπτωσιολογική έρευνα: Μια ερευνητική στρατηγική για το συνδυασμό ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). *Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.231-258). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5.

➤ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Κ. (1994). *Η Ελληνική οικογένεια. Κοινωνική Εργασία*, τεύχ. 35, σ.145-152.

➤ ΠΑΠΑΚΟΥ-ΛΑΓΟΥ, Α. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1982). *Η επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος στην ψυχοπνευματική ανάπτυξη του παιδιού. Προβλήματα*, τεύχ. Β/5, σ.75-76.

➤ ΠΑΠΑΚΟΥ-ΛΑΓΟΥ, Α. (Μάρτιος-Απρίλιος 1982). *Η επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος στην ψυχοπνευματική ανάπτυξη του παιδιού. Προβλήματα*, τεύχ. Β/6, σ.91.

➤ ΠΑΠΑΚΟΥ-ΛΑΓΟΥ, Α. (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1983). *Η επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος στην ψυχοπνευματική ανάπτυξη του παιδιού. Προβλήματα*, τεύχ. Β/14, σ.248.

➤ ΠΑΠΑΚΟΥ-ΛΑΓΟΥ, Α. (Απρίλιος-Ιούνιος 1984). *Η επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος στην ψυχοπνευματική ανάπτυξη του παιδιού. Προβλήματα*, τεύχ. Β/16, σ.298.

➤ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Π. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1986). *Η έρευνα στην εκπαίδευση: Αποτιμήσεις, προοπτικές και προβληματισμοί*. (Συμπεράσματα του συνεδρίου: «Παιδαγωγική έρευνα και εκπαίδευση»). Αφιέρωμα: 4ο συνέδριο της Σύγχρονης Εκπαίδευσης, 22-29 Νοέμβρη 1985, «Παιδαγωγική έρευνα και εκπαίδευση». *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχ. 26, σ.54-57.

➤ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Κ. (1996). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Λευκωσία.

➤ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, Α. (1971). *Εμείς και τα παιδιά μας*. Αθήνα: Εκδ. Παγουλάτου.

➤ ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Ε. Π. (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1984). *Το είδωλο του πατέρα. Ποιος «μεγαλώνει» τα παιδιά του; (από το Βήμα της Κυριακής, 11 Οκτωβρίου 1981)*. *Προβλήματα*, τεύχ. Β/17, σ.327-328.

➤ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, Μ. (Απρίλιος 1985). *Οι επιπτώσεις της παλιννόστησης στην οικογένεια και το σχολείο*. *Νεοελληνική Παιδεία*, τεύχ. 1, σ.53-66.

➤ ΠΑΠΑΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Ν. (Νιόβρης-Δεκέβρης 1987). *Το οικογενειακό περιβάλλον είναι σημαντικός παράγοντας αγωγής*. *Οικογένεια και σχολείο, χρονιά 18^η*, τεύχ. 88, σ.53-55.

➤ ΠΑΠΑΟΝΗΣΙΦΟΡΟΥ, Μ. (Ε.Ο.Π.) *Η εξέλιξη της κυπριακής οικογένειας στο σύγχρονο κόσμο*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική*

σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.30-39). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΚΩΣΤΑΒΑΡΑ, Κ. (Ε.Ο.Π.) *Η ενδοοικογενειακή βία και η αντιμετώπισή της*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.427-432). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΠΑΠΑΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Α., & ΘΩΜΑ, Ν. (Ε.Ο.Π.). *Ψυχοκοινωνικές συνέπειες της διάσπασης της Κοινότητας σε εφήβους-πρόσφυγες μαθητές της Κύπρου*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.458-469). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΣ, Α. Κ. (1975). Οικογενειακό δίκαιο και κοινωνική αλλαγή. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τεύχ. 25, σ.439-444.

➤ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. Ν. (1984). *Στοιχεία περιγραφικής και επαγωγικής στατιστικής*. Αθήνα: Γραφικές Τέχνες Δημ. Μαυρομάτη.

➤ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. Ν. (1985). *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας* Αθήνα: (χωρίς όνομα εκδότη).

➤ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. Ν. (1985). *Εξελικτική ψυχολογία: Ψυχολογική θεώρηση της πορείας της ζωής από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση. Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση. 1^{ος} τόμος: Γενικές έννοιες και ορισμοί της εξελικτικής ψυχολογίας. Προγεννητική περίοδος-Βρεφική ηλικία*. Αθήνα.

➤ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. (1985). *Εξελικτική ψυχολογία: Ψυχολογική θεώρηση της πορείας της ζωής από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση. Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση. 2^{ος} τόμος: Προσχολική ηλικία*. Αθήνα.

➤ PARKE, R. D. (1987). *Ο πατέρας: η συμβολή του στη διαμόρφωση του παιδιού*. (Μετάφρ.: Κελεσίδου Α.). Αθήνα: Εκδ. Κουτσουμπός Π., Α.Ε. Σειρά: Εμείς και τα παιδιά μας από τη γέννηση μέχρι την εφηβεία.

➤ ΠΑΤΕΡΑΣ, Κ. Ι. (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1993). Η οικογένεια, σπουδαιότερος παράγοντας αγωγής του παιδιού. *Σχολείο και ζωή*, τεύχ. 7-8-9, σ.241-252.

➤ ΠΑΤΕΡΑΣ, Κ. Ι. (Ιανουάριος 1994). Προβλήματα στην οικογένεια με ένα γονέα. *Σχολείο και ζωή*, τόμ. 42, τεύχ. 1, σ.26-32.

➤ ΠΑΤΕΡΑΣ, Κ. (1996). Η μητρική αποστέρηση. *Το σχολείο του μέλλοντος*, τεύχ. 15, σ.16-17.

➤ ΠΑΤΙΝΙΩΤΗΣ, Ν. (1985). Παλιννόστηση και κοινωνικο-οικονομική επανένταξη. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τεύχ. 56, σ.87-102.

➤ ΠΑΤΡΙΚΗ-ΚΑΛΛΙΡΗ, Α. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1995). Ο ρόλος που παίζουν τα πρόσωπα και τα πράγματα, στη ζωή του παιδιού της προσχολικής ηλικίας. *Το σχολείο του μέλλοντος*, τεύχ. 11, σ.10-12.

➤ ΠΑΤΣΑΚΑΣ, Ι. (1992). *Η τρίτη ηλικία στα τέλη του εικοστού αιώνα*. Αθήνα: Εκδ. Πίτσινος.

➤ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1990). *Προσχολική αγωγή και οικογένεια*. (2^η έκδοση). Αθήνα: (χωρίς όνομα εκδότη).

➤ PERVIN, L. A., & JOHN, O. P. (2001). *Θεωρίες προσωπικότητας: Έρευνα και εφαρμογές*. (Μετάφραση: Αρχοντούλα Αλεξανδροπούλου & Ευγενία Δασκαλοπούλου, θεώρηση-φιλολογική επιμέλεια: Ζωή Μπέλλα, επιστημονική εποπτεία-πρόλογος: Ανδρέας Μπρούζος). (Πρωτότυπο: PERVIN, L. A., & JOHN, O.

P. (1970). *Personality Theory and Research*. Copyright© by John Wiley & Sons, Inc. (προηγούμενες εκδόσεις: 1975, 1980, 1984, 1989, 1993, 1997).). Αθήνα: Εκδ. «Τυπωθήτω» Γιώργος Δαρδανός. (1^η έκδοση: Δεκ. 1999, ανατυπώσεις: Μάιος 2001, Δεκέμβριος 2001). ISBN 960-8041-20-1.

➤ ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Η. (Ιανουάριος 2006). *Διερεύνηση της κοινωνικής κατασκευής της μετανάστευσης στην Ελλάδα μέσα από συνεντεύξεις σε βάθος*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.321-337). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5.

➤ ΠΕΤΡΙΔΟΥ, Ε. (1990). *Η οικογένεια πέρα από κοινωνικά και πολιτικά συστήματα*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). Φροντίδα για την οικογένεια. (σ.249-254). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.

➤ ΠΗΤΤΑΣ, Ι. (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1971). Ο ιδρυματισμός και οι επιπτώσεις του. Θεσσαλονίκη: *Γονείς και νέοι*, τεύχ. 89, σ.232-235.

➤ ΠΙΕΡΟΜΠΟΝΗ, Ι. (Απρίλιος 1980). Ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση: επιπτώσεις στη ζωή των ελληνοπαίδων μεταναστών. *Εκλογή*, τεύχ. 51, σ.21-36.

➤ ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ, Γ. (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1982). Ελλιπείς οικογένειες και κοινωνική παιδαγωγική. *Σχολείο και Ζωή*, τεύχ. 8-9, σ.262-271.

➤ ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ, Γ. (Οκτώβριος 1982). Ελλιπείς οικογένειες και κοινωνική παιδαγωγική. *Σχολείο και Ζωή*, τεύχ. 10, σ.335-342.

➤ ΡΑΙΜΠΟ, Ζ. (1978). *Το παιδί και ο θάνατος. Άρρωστα παιδιά μιλούν για το θάνατο: Προβλήματα της κλινικής του πένθους*. (Μετάφραση: Μίνα Μπούρα). Αθήνα: Εκδ. Κέδρος.

➤ RATTNER, J. (1970). *Ατομική ψυχολογία*. Αθήνα: Εκδ. Μπουκουμάνη.

➤ ΡΗΓΑ, Β. (1993). *Συνταξιοδοτική πολιτική: Θεωρία-εμπειρία σε τρεις χώρες της ΕΟΚ, ιδιαιτερότητες της ελληνικής εμπειρίας*. Στο: ΓΕΤΙΜΗΣ, Π., & ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (Επιμ.). (1993). Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική. (σ.171-202). Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο. ISBN960-310-179-6.

➤ ΡΟΝΤΟΣ, Κ., & ΜΑΚΡΗΣ, Γ. (Μάρτιος 1986). Κοινωνικά, οικονομικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων μεταναστών που ζουν στις Η.Π.Α. *Σύγχρονα θέματα*, τεύχ. 26, σ.25-31.

➤ ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1966). Απόψεις της νομολογίας για τα θέματα του γάμου και της εργαζόμενης γυναίκας. *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 21, σ.335-337.

➤ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Π. Χ. (1964). *Η ψυχοκινητική εξέλιξις κατά τον πρώτον χρόνον της ζωής και η επ' αυτής επίδραση των σχέσεων μητέρας και παιδιού*. Αθήνα.

➤ ΣΑΚΚΑ, Γ. (Ε.Ο.Π.). *Ο ρόλος της νοικοκυράς*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.215-217). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ SALKIND, N. J. (Δεκέμβριος 1991). *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*. (Μετάφραση: Διομήδης Μαρκουλής, επιμέλεια έκδοσης: Κώστας Σταμάτης). (Πρωτότυπο: SALKIND, N. J. (1981). *Theories of human development*, 2nd ed., 1985, copyright by John Wiley & Sons, Inc.). (2^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Πατάκη. (1^η έκδοση: 1990). ISBN 960-293-535-9.

➤ ΣΑΛΚΙΤΖΟΓΛΟΥ, Π. (1990). *Νομοθεσία και οικογένεια*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). Φροντίδα για την οικογένεια. (σ.193-200). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.

➤ ΣΑΛΚΙΤΖΟΓΛΟΥ, Π. (1993). *Η κακή άσκηση της γονικής μέριμνας και η υποκατάσταση των γονέων από τρίτους*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.

➤ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΠΛΩΜΑΡΙΤΟΥ, Μ. (Ε.Ο.Π.). *Δημογραφικό πρόβλημα και κοινωνική πολιτική*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.290-292). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). χωρίς παραπομπή

➤ SATIR, V. (1989). *Πλάθοντας ανθρώπους*. (Μετάφρ.: Λιλή Στυλιανούδη). (3^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Κέδρος. Εργαστήριο διερεύνησης ανθρωπίνων σχέσεων.

➤ ΣΑΦΙΛΙΟΥ-ROTHSCHILD, K. (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1972). Η διάρθρωση της οικογενειακής εξουσίας και οι εκ του γάμου ικανοποιήσεις. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 13, σ.92-100.

➤ SAYRES, W. (2000). *Τί είναι τελικά η οικογένεια;* Στο: ΝΟΒΑ-ΚΑΛΤΣΟΥΝΗ, Χ. (Επιμ.) (2000). Κείμενα κοινωνιολογίας του γάμου και της οικογένειας. (Μετάφραση: Φοίβος Πάλλης). (σ.131-141). Αθήνα: Εκδ. Δάρδανος.

➤ SCHAFFER, R. (1996). *Η κοινωνικοποίηση του παιδιού κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του*. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. Εξελικτική Ψυχολογία 1.

➤ ΣΙΑΜΟΣ, Ν. Σ. (1992). *Νεολαία και ναρκωτικά*. Αγρίνιο: Εκδ. Αχαϊκές.

➤ SKYNNER, R. (1997). *Οικογενειακές υποθέσεις: Ένας οδηγός για καλύτερες και υγιέστερες ανθρώπινες σχέσεις*. (Πρωτότυπο: SKYNNER, R. (1995). *Family matters*. London: Reed publ., Consumer books limited). (Μετάφραση: Άννα Παπασταύρου). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά γράμματα.

➤ ΣΟΡΩΚΟΣ, Σ. (1985). *Κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά της μετανάστευσης*. Στο: ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ (Ε.Δ.Η.Μ.) (1985). Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα. Εθνικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις: Δημογραφική ημερίδα 29^{ης} Νοεμβρίου 1984 υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών. Αθήνα: Εκδ. Ε.Δ.Η.Μ.

➤ ΣΟΥΛΗΣ, Σ., ΜΠΑΛΟΥΡΔΟΣ, Δ., & ΧΡΥΣΑΚΗΣ, Μ. (Ε.Ο.Π.). *Σχέση εισοδήματος, εκπαίδευσης και γονιμότητας: Διλήμματα δημογραφικής πολιτικής*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.222-236). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Ι. Σ. (Επιμέλεια/συνεργασία: Μ. Ι. Σπυριδάκης). (Ιανουάριος 2003). *Αστικός κώδικας και εισαγωγικός Νόμος. Κριτική έκδοση 2003*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.

➤ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Ιανουάριος 2006). *Οι κοινωνικές και οικονομικές όψεις της απασχόλησης στη ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη Περάματος, Πειραιά: Αποτελέσματα έρευνας πεδίου*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.75-108). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5.

➤ ΣΤΑΪΝΕΡ, Ν. (1996). *Κατανοώντας το παιδί σας 1-2 ετών*. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη. Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο.

➤ ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ, Κ. (11-3-1977). Οι νέοι και η κρίση της οικογένειας. *Εφημ. ΤΑ ΝΕΑ*.

➤ STANTON, DUNCAN M. & συν. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1989). Η εξάρτηση από ηρωίνη σαν οικογενειακό φαινόμενο: ένα νέο εννοιολογικό μοντέλο. (Μετάφρ.: Έφη Παπατζανάκη), *Εκλογή, τεύχ.* 80, σ.21-41.

➤ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ο. (1993). *Αναδιάρθρωση των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών. Η επικαιρότητα της ανεπίσημης φροντίδας και οι σύγχρονες διαπλοκές*. Στο: ΓΕΤΙΜΗΣ, Π., & ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (Επιμ.). (1993). Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική. (σ.271-311). Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο. ISBN960-310-179-6.

➤ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, Β. (Ε.Ο.Π.). *Οικογενειακή πολιτική στην Ευρώπη και την Ελλάδα - σύγχρονες τάσεις*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.65-78). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ STEWART, C. (1988). *Το παιδί όταν η μητέρα εργάζεται. Ημερήσια φροντίδα, απασχόληση, παιδικοί σταθμοί*. Αθήνα: Εκδ. Κουτσουμπός Α.Ε. Σειρά: Εμείς και τα παιδιά μας από τη γέννηση μέχρι την εφηβεία.

➤ ΣΤΟΪΚΙΔΟΥ, Μ. (1990). *Ο επισκέπτης υγείας στην οικογένεια*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). Φροντίδα για την οικογένεια. (σ.225-228). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.

➤ ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Οκτώβριος 2004). *Ατομικοί κύκλοι οικογενειακής ζωής και κοινωνικές συμβάσεις*. Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις. (1η έκδοση). (σ.107-122). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6.

➤ ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Οκτώβριος 2004). *Η απασχόληση των γυναικών: Ανάγκη η επιλογή*; Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις. (1η έκδοση). (σ.227-250). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6.

➤ ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Οκτώβριος 2004). *Κρατικές παρεμβάσεις και ιδιωτική ζωή της οικογένειας: Προσδοκίες από την άσκηση οικογενειακής πολιτικής*. Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Λ. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις. (1η έκδοση). (σ.293-328). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6.

➤ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟΥ ΤΡΑΠΕΖΙΟΥ (1980). Το διαζύγιο. Επίδραση σε παιδιά και γονιούς. *Ιατρική, τόμ.* 38, σ.183-200.

➤ ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ, Χ. (1990). *Ο ρόλος της γυναίκας στην οικογένεια και στην εργασία*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). Φροντίδα για την οικογένεια. (σ.23-32). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.

➤ ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ, Χ., ΚΑΒΟΥΡΙΑΡΗΣ, Ε., ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ, Ε., ΜΑΓΔΑΛΗΝΟΣ, Μ., ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., ΤΣΑΧΑΛΙΔΗΣ, Γ., & ΒΕΖΥΡΓΙΑΝΝΗ, Κ. (Επιμ.) (2000). *Επιθυμητό και πραγματικό μέγεθος οικογένειας. Γεγονότα του κύκλου ζωής. Μια διαχρονική προσέγγιση: 1983-1997*. Αθήνα: Εκδ. ΕΚΚΕ.

➤ SUSSMUTH, R., BRAUMANDL, H., JANSEN, G., LUCKERT, H.-R., NICKEL, H., & RETTER, H. (1981). *Δίπλωμα για γονείς: μαθήματα ανατροφής παιδιών*. (Μεταφρ.: Λ. Λάμπρου). Εκδ. Ι. Αρσενίδης & ΣΙΑ, Παιδαγωγική βιβλιοθήκη. (χωρίς τόπο έκδοσης).

➤ ΤΑΤΣΟΣ, Ν. (1993). *Η χρηματοδότηση του κοινωνικού κράτους*. Στο: ΓΕΤΙΜΗΣ, Π., & ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (Επιμ.). (1993). Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική. (σ.123-145). Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο. ISBN960-310-179-6.

➤ ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ, Α. (1984). Η συμβολή των ηλικιωμένων στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος: Εισήγηση στο Παγκύπριο σεμινάριο για τα Γηρατεία. Λευκωσία 7-8 Νοεμβρίου 1983. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 52, σ.86-94.

➤ ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ, Α. (1990). Επαναπροσδιορισμός των ρόλων. *Διαβάζω*, τεύχ. 241, σ.26-29.

➤ ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ, Α. (Οκτώβριος 2004). *Ο ηλικιωμένος και η οικογένειά του*. Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Α. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις. (1η έκδοση). (σ.161-188). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6.

➤ ΤΖΑΒΑΡΑΣ, Α. (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1979). Λειτουργία της οικογένειας σαν ομάδα. *Σύγχρονα θέματα*, τεύχ. 6, σ.88-92.

➤ ΤΖΩΡΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1993). Ηλικιωμένος και οικογένεια: Διαπλεκόμενοι ρόλοι. *Εκλογή*, τεύχ. 98, Ν. 3, σ.190-197.

➤ ΤΗΝΙΟΣ, ΠΛ., & ΖΩΓΡΑΦΑΚΗΣ, ΣΤ. (1994). *Κοινωνική πολιτική, οικογένεια και ηλικιωμένοι: Ανάγκη μιας νέας στατιστικής προσέγγισης*. Στο: ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., ΓΕΩΡΓΟΥΣΗ, Ε., & ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ, Γ. (1994). Υγεία και κοινωνική προστασία στην τρίτη ηλικία. Αθήνα: Εκδ. Κέντρου Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας.

➤ ΤΡΙΧΟΠΟΥΛΟΥ, Α., & ΨΑΡΡΑ, Α. (Ε.Ο.Π.). *Γονεϊκοί ρόλοι στη σύγχρονη ελληνική οικογένεια*. Στο: ΖΩΗ, Α.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.201-214). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΤΣΑΛΚΑΝΗΣ, Α. (Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993, 4/1993). Η διάσπαση της οικογένειας. *Εκλογή*, τεύχ. 99, σ.258-270.

➤ ΤΣΑΜΠΑΡΛΗ-ΚΙΤΣΑΡΑ, Α. (1999). Η αξιολόγηση της δυσλειτουργικής οικογένειας. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τεύχ. 98-99, σ.77-97.

➤ ΤΣΑΟΥΣΗΣ, Γ. Δ. (1989). *Χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας*. Κοινωνιολογική και ανθρωπολογική βιβλιοθήκη. (3^η ανατύπωση). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg.

➤ ΤΣΑΟΥΣΗΣ, Δ. Γ. (Ε.Ο.Π.) *Οι επιδράσεις της σύγχρονης Ευρωπαϊκής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής στην οικογένεια*. Στο: ΖΩΗ, Α.-Ν. Δ. (Επιμ.). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.40-51). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΤΣΑΡΟΥΧΑΣ, Κ. (1997). *Η διεθνής των ναρκωτικών*. (4^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΤΣΕΒΡΕΝΗ, Ι. *Η Αθήνα μέσα από τα μάτια των παιδιών: Μια ποιοτική έρευνα*. (Εισήγηση στο 1^ο Συνέδριο Σχολικών Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Ισθμός Κορίνθου, 23-25 Σεπτεμβρίου 2005, σ.726-734). Αθήνα:

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τμήμα Πολεοδομίας-Χωροταξίας.

➤ ΤΣΙΑΝΤΗΣ, Ι., ΣΠΗΤΑΝΟΥ, Α., ΠΑΝΙΤΣ-ΤΖΟΥΦΡΑ, Δ., ΑΡΧΟΝΤΑΚΗ, Ι., ΣΟΛΜΑΝ, Μ., & ΝΑΥΡΙΔΗΣ, ΚΛ. (1986). *Ψυχική υγεία και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού και του εφήβου*. Αθήνα: Εκδ. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

➤ ΤΣΙΑΝΤΗΣ, Ι. (1987). *Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικής*. 1^{ος} τόμος, Μέρος Α'. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη.

➤ ΤΣΙΑΝΤΗΣ, Ι. (1990). *Οικογένεια σε κρίση*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.59-72). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.

➤ ΤΣΙΑΝΤΗΣ, Γ. (1991). *Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας*. 1^ο τεύχ. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη. Σύγχρονη Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη.

➤ ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ, Ι., ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ν., ΑΧΛΑΔΑΣ, Χ., ΚΑΛΤΣΙΟΣ, Χ., & ΚΑΣΙΜΟΣ, Χ. (1981). Προβλήματα παιδιών μεταναστών. *Παιδιατρική*, τόμ. 44, σ.360-368.

➤ ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ, Ι. (1990). *Οικογένεια και αναπτυξιακά προβλήματα των παιδιών*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.143-158). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.

➤ ΤΣΙΝΤΣΙΦΑΣ, Ι. (Ιούνιος 1973). Ο ρόλος της οικογένειας εις την διαμόρφωσιν του παιδικού χαρακτήρος. *Ελληνοχριστιανική αγωγή*, τεύχ. 220, σ.184-187.

➤ ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.

➤ ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Οικογένεια με διαζύγιο*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (σ.91-104). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.

➤ ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1990). *Φροντίδα για την οικογένεια*. (βιβλιοπαρουσίαση), *Εκλογή*, τεύχ. 87, σ.175.

➤ ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (Ε.Ο.Π.). *Τα παιδιά του διαζυγίου*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.322-332). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ. (1986). Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα. Αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 60, σ.3-71.

➤ ΤΣΟΥΝΙΑΣ, Β. (1993). *Στοιχεία Γεροντολογίας και Γηριατρικής*. Αθήνα. (χωρίς όνομα εκδότη).

➤ TUCKER, N. (1997). *Εφηβεία, ωριμότητα και τρίτη ηλικία*. (Μετάφρ.: Ευαγγελία Γαλανάκη). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. Εξελικτική Ψυχολογία 4.

➤ ΥΦΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1993). *Η εξέλιξη των δαπανών υγείας στην Ελλάδα και στις χώρες της νότιας Ευρώπης*. Στο: ΓΕΤΙΜΗΣ, Π., & ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (Επιμ.). (1993). *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική*. (σ.253-270). Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο. ISBN960-310-179-6.

➤ ΦΑΚΙΟΛΑΣ, Ν., & ΑΡΜΕΝΑΚΗΣ, Α. (Ε.Ο.Π.). *Οικογενειακό πλαίσιο μαθητών χρηστών τοξικών ουσιών*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.537-544). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΦΑΚΙΟΛΑΣ, Ν., ΣΤΥΛΙΑΡΑΣ, Γ., & ΜΟΥΛΑ, Κ. (1996). *Ο κοινωνικός αποκλεισμός των απεξαρτημένων ατόμων. Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα (Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής: Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο)*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

➤ ΦΑΡΟΣ, παπαΦΙΛΟΘΕΟΣ (Δεκέμβριος 1979). Το ψυχολογικά κακοποιημένο παιδί. *Εκλογή, τεύχ.* 50, σ.37-40.

➤ ΦΑΡΟΣ, παπαΦΙΛΟΘΕΟΣ, & ΚΟΦΙΝΑΣ, παπαΣΤΑΥΡΟΣ (Μάρτιος 1993). *Γονείς και παιδιά*. (3^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. «Ακρίτας». Σειρά: Ψυχολογία-Ποιμαντική.

➤ ΦΙΛΙΑΣ, Β. (1966). Μετανάστευση: Αίτια και επιπτώσεις. *Σύγχρονα Θέματα, τεύχ.* 20, σ.194-210.

➤ ΦΙΛΙΑΣ, Β. (Μάιος-Δεκέμβριος 1978). Προβλήματα για τα παιδιά των μεταναστών. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, τεύχ.* 33-34, σ.507-508.

➤ ΦΙΛΙΑΣ, Β. (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1986). Το πρόβλημα της ουδετερότητας της έρευνας και η τεχνοκρατική αντίληψη της ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας. Αφιέρωμα: 4ο συνέδριο της Σύγχρονης Εκπαίδευσης, 22-29 Νοέμβρη 1985, «Παιδαγωγική έρευνα και εκπαίδευση». *Σύγχρονη εκπαίδευση, τεύχ.* 26, σ.63-66.

➤ ΦΙΛΙΑΣ, Β. (Γενική εποπτεία). (1996). *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*. (2^η έκδοση, συμπληρωμένη). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Βιβλιοθήκη κοινωνικής επιστήμης και κοινωνικής πολιτικής. (1^η έκδοση: 1993, προηγούμενη έκδοση 1977, Κοινωνιολογική βιβλιοθήκη). ISBN 960-01-0643-6.

➤ ΦΛΟΥΡΗΣ, Γ. (Ιανουάριος 1981). Ο ρόλος της οικογένειας στην ανατροφή και μόρφωση του παιδιού. *Σχολείο και ζωή, τόμ.* 21, *τεύχ.* 1, σ.28-37.

➤ ΦΩΤΕΙΝΟΥ, Μ. (1987). *Γονείς τέρατα*. (2^η εκδ.). Αθήνα: Εκδ. Επιστημονικού Κέντρου Ψυχαγωγίας και Εκπαίδευσης στις Ανθρώπινες Σχέσεις. Παράρτημα του Café école του Πανεπιστημίου Μοντρεάλ.

➤ ΦΩΤΙΚΑ, Α. (1995). *Μονογονεϊκές οικογένειες - νέες δομές οικογένειας στην Ευρώπη - νομικό καθεστώς στην Ελλάδα και έλλειψη νομικής αντιμετώπισης νέων μορφών οικογένειας*. Στο: ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. Ν. (Επιμ.). (1995). *Οικογένεια με ένα γονέα. Μια πραγματικότητα στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία*. (σ.83-90). Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.

➤ ΧΑΪΜ, TZ. TZ. *Μεταξύ γονέων και παιδιών*. (χωρίς χρόνο και τόπο έκδοσης).

➤ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (Φεβρουάριος 1974). Παράγοντες επηρεάζοντες την συναισθηματικότητα το του παιδιού. *Ελληνοχριστιανική αγωγή, τεύχ.* 225, σ.37-38.

➤ ΧΑΡΒΑΤΗΣ, Α. (2000). *Χαρακτηριστικά γονέων και η σχέση τους με την εκτίμηση δυνατοτήτων και δυσκολιών των παιδιών: Αντλεριανή και ορθολογιστική - συναισθηματική προσέγγιση*. (Διδακτορική διατριβή). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ψυχολογίας.

➤ ΧΑΣΑΝΔΡΑ, Μ., & ΓΟΥΔΑΣ, Μ. (2004). *Κριτήρια εγκυρότητας και αξιοπιστίας στην ποιοτική-ερμηνευτική έρευνα*. Στους ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α., ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ, ΓΡ., & ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Γ. (Επιμ. εκδ.) *Ποιοτική και ποσοτική*

έρευνα στην ψυχολογία (σ.31-46). 2^{ος} τόμος. Επιστημονική επετηρίδα της ψυχολογικής εταιρείας Βορείου Ελλάδος (έτος ιδρύσεως 2002). Εκδ. Ελληνικά Γράμματα. (χωρίς τόπο έκδοσης).

➤ ΧΑΣΑΠΗΣ, Ι. Γ. (1980). *Ψυχολογία της προσωπικότητας*. 1^{ος} τόμος, (2^η αναθεωρημένη έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Στέφ. Βασιλόπουλος.

➤ ΧΑΣΑΠΗΣ, Ι. Γ. (1980). *Ψυχολογία της προσωπικότητας*. 2^{ος} τόμος, (2^η αναθεωρημένη έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Στέφ. Βασιλόπουλος.

➤ ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ, Ε. (1990). *Φτώχεια και οικογένεια*. Στο: ΤΣΙΤΟΥΡΑ, Σ. (1990). Φροντίδα για την οικογένεια. (σ.43-58). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας & Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.

➤ ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ-ΚΑΖΑΣΗ, Ε. (Οκτώβριος 2004). *Οικογένειες, οικογενειακές πολιτικές, κοινωνικός αποκλεισμός και ο ιδιαίτερος ρόλος προγραμμάτων οικογενειακής στήριξης*. Στο: ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Α. Μ., & ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Μ. (Επιμ.). (Οκτώβριος 2004). Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις. (1η έκδοση). (σ.251-292). Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. ISBN 960-01-1033-6.

➤ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΜΑΡΑΣΛΗ, Β. Α. (1995). *Στάδια ανάπτυξης στην πρώιμη παιδική ηλικία: Πρακτικές αγωγής και η σημασία τους*. Αθήνα: Εκδ. Gutenberg. (Παιδαγωγική σειρά). ISBN 960-01-0587-1.

➤ ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΙΔΗΣ, Σ. (1994). Παράγοντες που επηρεάζουν τη γλωσσική επάρκεια των μαθητών: Συμπεράσματα από μια «μελέτη περίπτωσης» (case study). *Παιδαγωγική επιθεώρηση*, τεύχ. 20-21, σ.105-134.

➤ ΧΛΕΤΣΟΣ, Μ. (Ε.Ο.Π.). *Ο ρόλος της κοινωνικής πολιτικής την περίοδο έντονων δημογραφικών πιέσεων*. Στο: ΖΩΗ, Λ.-Ν. Δ. (Επιμ.). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*. Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3 Δεκεμβρίου 1994. ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. (σ.256-268). Αθήνα: Εκδ. Επτάλοφος. (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

➤ ΧΟΥΝΤΟΥΜΑΔΗ, Α. (1996). *Παιδιά και γονείς στο ξεκίνημα μιας σχέσης*. (2^η έκδοση). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΧΟΥΡΔΑΚΗ-ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Μ. (1958). *Προβλήματα αγωγής του παιδιού*. (διασκευή από το γαλλικό Μαρίας Παπαδάκη-Χουρδάκη). Αθήνα: Εκδ. «Κένταυρος». Βασική παιδαγωγική βιβλιοθήκη ενώσεως συγγραφέων εκπαιδευτικών βιβλίων, αρ. 5.

➤ ΧΟΥΡΔΑΚΗ, Μ. (1982). *Οικογενειακή ψυχολογία. Διάλογοι σε θέματα παιδιού – εφήβου – συζύγων – γονέων*. Αθήνα: Εκδ. Γρηγόρη.

➤ ΧΟΥΡΔΑΚΗ, Μ. (1995). *Ψυχολογία της οικογένειας και εξελικτική-σχολική-εφηβείας*. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

➤ ΧΟΥΣΙΑΔΑΣ, Λ. *Προχωρημένη ηλικία: μύθοι και πραγματικότητες*. Στα πρακτικά του 3^{ου} συνεδρίου Γηριατρικής και Γeronτολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος με διεθνή συμμετοχή (10-12 Φεβρουαρίου 1995): Σύγχρονα ιατροκοινωνικά προβλήματα της τρίτης ηλικίας. Εκδ. University studio press. (χωρίς τόπο και χρόνο έκδοσης).

➤ ΧΟΥΣΙΑΔΑΣ, Λ.Β. (1999). *Γήρανση: Πραγματικότητα και προβληματισμός. Συγκριτικά στοιχεία για την Ελλάδα και άλλες Ευρωπαϊκές χώρες*. Στο: ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. (Επιμ.). (1999). *Θέματα γηροψυχολογίας και γeronτολογίας*. (σ.51-70). Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

- ΧΡΗΣΤΕΑ-ΔΟΥΜΑΝΗ, Μ. (1989). *Η Ελληνίδα μητέρα*. Αθήνα: Εκδ. Κέδρος. Εργαστήριο διερεύνησης ανθρώπινων σχέσεων.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ, Α. Δ. (Γενάρης-Φλεβάρης). Ηρεμία στο οικογενειακό περιβάλλον. *Οικογένεια και σχολείο, χρονιά 19^η, τεύχ. 94*, σ.98-101.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ, Α. Δ. (Μάρτης-Απρίλης). Παππούδες και γιαγιάδες. *Οικογένεια και σχολείο, χρονιά 19^η, τεύχ. 95*, σ.146-148.
- ΧΤΟΥΡΗΣ, Σ. (1992). *Σύνθετες διαδικασίες του κοινωνικού αποκλεισμού και ο ρόλος της οικογένειας στην κοινωνική προστασία*. Αθήνα: Εκδ. Πράξις (Praxis), Σειρά κοινωνικής οικολογίας και πολιτικής, τεύχ. 2. ISBN960-7277-01-5.
- ΧΩΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (Ιανουάριος 2006). *Η ποιοτική έρευνα με ημιδομημένες συνεντεύξεις και το πρόβλημα της εισόδου στο πεδίο: Η περίπτωση της αστικής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Ένωση*. Στο: ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ, Θ., & ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Μ. (Επιμ.). (Ιανουάριος 2006). Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων. (Πρόλογος: Λίλη Λεοντίδου). (σ.157-176). Αθήνα: Εκδ. Κριτική ΑΕ, επιστημονική βιβλιοθήκη. ISBN 960-218-451-5.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- AARON, L. M. (August 1992). *The effects of raising grandchildren on the marital satisfaction, life satisfaction, and parenting stress of grandparents*. (Dissertation). Denton, Texas: University of North Texas.
- ACKERMAN, N. W. (1958). *The Psychodynamics of Family Life. Diagnosis and treatment of family relationships*. New York: Basic Books, Inc.
- ADDISON, G. (2007). *Grandmothers raising grandchildren in Massachusetts: Challenges and triumphs*. (Dissertation). Massachusetts: Brandeis University The Heller School for Social Policy and Management.
- ADLER FALK, U., FALK, G., & GIARRUSSO, R. (March 2004), Grandparents: A New Look at the Supporting Generation. *Contemporary Sociology*, Vol.33, No.2, pp.174-175.
- AHRONS, C. R. (March 2007). Family ties after divorce: long term implications for children. *Family process*, Vol. 46, No. 1, pp.53-65.
- AIBA, K. (March 2003). Women's working lives in east Asia. (Edited by Mary C. Brinton. (2001). Stanford, CA: University Press. ISBN: 0-8047-4354-1) *Contemporary sociology*, Vol.32, No.2, pp.181-183.
- AINSWORTH, M. D. S. (1962). *The effects of maternal deprivation: A review of findings and controversy in the context of research strategy*. In Deprivation of maternal care: A re-assessment of its effects. World Health Organization Publication, Public Health Papers, No 14. Geneva.
- AINSWORTH, M., & BOWLBY, J. (April 1991). An Ethological Approach to Personality Development. *American Psychologist*. Vol. 46, N. 4, pp.333-341.
- ALSOP-SHIELDS, L., & MOHAY, H. (2001). John Bowlby and James Robertson: theorists, scientists and crusaders for improvements in the care of children in hospital. ISSUES AND INNOVATIONS IN NURSING PRACTICE. Blackwell Science Ltd, *Journal of Advanced Nursing*, 35, N. 1, pp.50-58.
- ANASURI, S. (2006). *Perceptions and attitudes of school-age children toward older persons and aging*. (Dissertation). Texas: Texas Woman's University.
- ANDERSON-WELLS, A. A. (1994). *Life satisfaction of African American grandmother caretakers of grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

- ARCHIBALD, S. M. (December 2003). *An exploratory study of the experiences of ambiguous grief issues in grandparents raising grandchildren*. (Dissertation). Minneapolis, Minnesota: Capella University.
- ARDITTI, J. A., LAMBERT-SHUTE, J., & JOEST, K. (2003). Saturday morning at the jail: implications of incarceration for families and children. *Family relations*, Vol. 52, No. 3, pp.195-204.
- ATTACHMENT: John Bowlby's theory and some subsequent research.
- ATTIAS-DONFUT, C., & SEGALIN, M. (March 2002). The construction of grandparenthood. *Current Sociology*, Vol. 50, No. 2, Monograph 1, pp.281-294, SAGE Publications (London, Thousand Oaks, CA and New Delhi).
- BACHMAN, H. J., & CHASE-LANSDALE, P. L. (October 2005). Custodial grandmothers' physical, mental, and economic well-being: Comparisons of primary caregivers from low-income neighborhoods. *Family Relations*, Vol. 54, No. 4, pp.475-487. Blackwell Publishing. Printed in the USA. Copyright 2005 by the National Council on Family Relations.
- BAKER, L. A. (December 2006). *Bridging the gaps: the effects of level and duration of care, grandchild characteristics and parental involvement on depressive symptoms among grandparents raising grandchildren*. (Dissertation). Massachusetts: University of Massachusetts Boston.
- BARNARD, M. (2003). Between a rock and a hard place: the role of relatives in protecting children from the effects of parental drug problems. *Child and Family Social Work*, Vol. 8, pp.291-299. Blackwell Publishing Ltd.
- BARRETT, J. H. W. (1999). New knowledge and research in child development, Part 2. *Child and Family Social Work*, Vol. 4, pp.97-107. ©1999 Blackwell Science Ltd.
- BECKER, G. S., & TOMES, N. (December 1979). An equilibrium theory of the distribution of income and intergenerational mobility. *The Journal of Political Economy*, Vol. 87, No. 6, pp.1153-1189.
- BELSKY, J. (November 1990). Parental and nonparental child care and children's socioemotional development: A decade in review. *Journal of marriage and the family*, Vol. 52, N. 4, pp.885-903.
- BENEDICT, J. N. (May 2001). *Grandparents in children's books: Authors' reflections on grandparent influences: A participatory study*. (Dissertation). San Francisco, California: University of San Francisco.
- BENGTSON, V. L. (February 2001). Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds (The Burgess Award Lecture). *Journal of marriage and the family*, Vol. 63, pp.1-16.
- BEVERLY, C. L. (1995). *Grandparents raising young grandchildren with disabilities or at risk for disabilities: Their demands, capabilities, and adaptation*. (Dissertation). Florida: University of Florida.
- BIANCHI, S. M. (November 2000). Maternal employment and time with children: dramatic change or surprising continuity? *Demography*, Vol. 37, No. 4, pp.401-414.
- BLAIR, R. E. (March 1997). *How has the environment influenced Christy's growth?* (Paper presented at the Annual meeting of the American Education Research Association Conference in Chicago, Illinois, 24-28 March 1997). pp.1-12.
- BLUSTEIN, J. (1982). *Parents and children. The ethics of the family*. New York: Oxford University Press.

➤ BLUSTEIN, J., CHAN, S., & GUANAIS, F. C. (December 2004). Elevated depressive symptoms among caregiving grandparents. *HSR: Health Services Research*, Vol. 39, No. 6, Part I, pp.1671-1689.

➤ BORCHERDING, K., SMITHBATTLE L., & KRAENZLE SCHNEIDER, J. (August 2005). A preliminary investigation of the grandparent support scale for teenage mothers. *Journal of family nursing*, Vol. 11, No. 3, pp.289-306. Sage Publications.

➤ BOTCHEVA, L. B., & FELDMAN, S. S. (2004). Grandparents as family stabilizers during economic hardship in Bulgaria. *International Journal of psychology*, Vo. 39, No. 3, pp.157-168.

➤ BOWLBY, J. Separation anxiety: a critical review of the literature. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. Vol. 1, pp.231-269. Great Britain: Pergamon Press Ltd. (χωρίς χρόνο έκδοσης).

➤ BOWLBY, J. (1944a). Forty-four juvenile thieves: their character and home-life. *International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 25, pp.19-52.

➤ BOWLBY, J. (1944b) Forty-four juvenile thieves: their characters and home life (II). *International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 25, pp.107-127.

➤ BOWLBY, J. (1951). *Maternal care and mental health*. Geneva: World Health Organization.

➤ BOWLBY, J. (May 1952). *Maternal care and mental health*. A report on behalf of the World Health Organization as a contribution to the United Nations programme for the welfare of homeless children. (2nd edition). Geneva: World Health Organization, Palais des Nations. (First impression, March 1951). Originally published in the *Bulletin of the World Health Organization*, 1951, Vol.3, pp.355-534. Thereafter, issued in separate editions in English and in French in the Monograph Series of the World Health Organization.

➤ BOWLBY, J. (April 1953). *Some pathological processes set in train by early mother-child separation*. The Chairman's Address at the Meeting of the Child Psychiatry Section at the Annual Meeting of the Royal Medico-Psychological Association at Northampton, July 1952.

➤ BOWLBY, J. (1958). The Nature of the Child's Tie to his Mother. *International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 39, pp.350-373.

➤ BOWLBY, J. (1969). *Attachment and loss*. Vol. 1, *Attachment*. Edited by M. Masud R. Khan. No 79. London: The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis. SBN 7012 0300 5.

➤ BOWLBY, J. (Winter 1970). Disruption of affectional bonds and its effects on behaviour. (This paper is released for publication in the Journal through the kind permission of Oliver & Boyd, Ltd., The Eugenics Society of London, England and the editor of *Canada's Mental Health*). *Journal of Contemporary Psychotherapy*. Vol. 2, N. 2, pp.75-86.

➤ BOWLBY, J. (1977). The making and breaking of affectional bonds. II. Some principles of psychotherapy. The Fiftieth Maudsley Lecture (expanded version) *British Journal of Psychiatry*, Vol. 130, pp.421-431.

➤ BOWMAN, P. J., & HOWARD, C. (1985). Race-related socialization, motivation, and academic achievement: a study of black youths in the three-generation families. *Journal of the American Academy of the child psychiatry*, Vol. 24, No. 2, pp.134-141.

➤ BRATTON, S., RAY, D., & MOFFIT, K. (1998). Filial/family play therapy: an intervention for custodial grandparents and their grandchildren. *Educational Gerontology*, Vo. 24, No. 4, pp.391-406.

- BRETHERTON, I. (Sep. 1992). The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology*. Vol. 28, No. 5, pp.759-775. (Reprinted in from PARKE, R., ORNSTEIN, P., REISER, J., & ZAHN-WAXLER, C. (Eds.) (1994). *A century of developmental psychology*. (Chapter 15, pp. 431-471). doi:10.1037/0012-1649.28.5.759. ISSN 0012-1649. OCLC 1566542.
- BROADHEAD, W. E., GEHLBACH, S. H., DE GRUY, F. V., & KAPLAN, B. H. (July 1988). The Duke-UNC functional social support questionnaire measurement of social support in family medicine patients. *Medical Care*, Vol. 26, No. 7, pp.709-723.
- BRONFENBRENNER, U. (1974). *Two worlds of childhood: US and USSR*. Great Britain: Penguin Education, Hazell Watson & Viney Ltd.
- BRONFENBRENNER, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge, MA(Massachusetts): Harvard University Press.
- BRONFENBRENNER, U., & MORRIS, P.A. *The Bioecological Model of human development*. Στο: DAMON, W., LERNER, R. M., KUHN, D., SIEGLER, R. S., EISENBERG, N., & RENNINGER, K.A. *Handbook of child psychology*. (pp.793-825). Από: <http://books.google.com> (6/3/2009 με αναζήτηση: bioecological model).
- BROWN, A. C. (July 1998). *Grandmothers raising grandchildren in African-American families: predictors of coping strategies*. (Dissertation). California, Alameda: California school of professional psychology, Berkeley/Alameda.
- BROWN, L. B. (May 2003). *Grandparents raising grandchildren: an in-depth phenomenological study*. (Dissertation). Las Cruces, New Mexico: New Mexico State University.
- BROWN-STANDRIDGE, M. D., & WALTERS FLOYD, C. (April 2000). Healing bittersweet legacies: revisiting contextual family therapy for grandparents raising grandchildren in crisis. *Journal of marital and family therapy*, Vol. 26, No. 2, pp.185-197.
- BRYSON, K., & CASPER, L. M. (May 1999). *Coresident grandparents and grandchildren*. Census Bureau, p.23-198. Current population Reports, Special Studies. pp.1-10.
- CALHOUN, G. (2000). *The economic experience of grandparent households*. (Dissertation). Massachusetts: Boston College.
- CALLERY, P. R. (2006). *Perceptions of personal and job stressors of direct care staff: Implications for counseling services*. (Dissertation). University of Cincinnati.
- CAPUTO, R. K. (July 2001). Grandparents and coresident grandchildren in a youth cohort. *Journal of family issues*, Vol. 22, No. 5, pp.541-556. Sage Publications.
- CAROLAN-CONCANNON, M. (2003). *Grandparents raising grandchildren: Heroism, idealism, and family*. (Dissertation). Illinois: Institute for Clinical Social Work (Chicago).
- CARSTEN, J. (September 1991). Children in between: fostering and the process of kinship on Pulau Langakawi, Malaysia. *Man, New Series*, Vol. 26, No. 3, pp.425-443.
- CASE, A., PAXSON, C., & ABLEIDINGER, J. (August 2004). Orphans in Africa: parental death, poverty, and school enrollment. *Demography*, Vol. 41, No. 3, pp.483-508.
- CASPER, L. M., & BRYSON, K. R. (March 1998). Co-resident grandparents and their grandchildren: grandparent maintained families. *Population Division U.S. Bureau of the Census Washington, D.C. Population Division Working Paper No. 26*.

- CHAMBERLAIN, M. (2003). Rethinking Caribbean families: extending the links. *Community, Work & Family*, Vol. 6, No. 1, pp.63-76. Carfax Publishing.
- CHATTERS, L. M., TAYLOR, R. J., LINCOLN, K. D., & SCHROEPFER, T. (September 2002). Patterns of Informal Support from Family and Church Members among African Americans. *Journal of Black Studies*, Vol. 33, No.1, pp.66-85.
- COLEMAN, D. D., & BECKMAN, C. A. (1980). *The ecology of youth participation in work settings: Implications for linking home, school, and work for facilitating communication between youth and adults. Summary*. Learning in work research program. Ohio: The Ohio State University & the National Center for Research in Vocational Education.
- CONTRERAS, J. C. (May 2001). *The well-being of Hispanic children raised by grandparents: families under formal child welfare supervision and families with informal arrangements*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- CONWAY, M. A. (November 2004). *Rural grandparents raising grandchildren: Predictors of parental stress*. (M.S.). Bozeman, MT: Montana State University.
- CROWTHER, M. R. (September 1998). *Compensatory grandparenting: raising another generation*. (Dissertation). Duke University.
- CRUMBLEY, J., & LITTLE, R.L. (1997). *Relatives raising children. An overview of kinship care*. Washington, DC: CWLA Press (Child Welfare League of America). ISBN # 0-87868-684-3.
- DALY, S. L. (1997). *Adjustment among grandmothers raising their grandchildren: A comparison of clinic grandmothers, nonclinic grandmothers, and clinic mothers*. (Dissertation). New York: Fordham University
- DAMON, W., LERNER, R. M., KUHN, D., SIEGLER, R. S., EISENBERG, N., & RENNINGER, K.A. *Handbook of child psychology*. Από: <http://books.google.com> (6/3/2009 με αναζήτηση: bioecological model).
- DANIEL, J. L., & EFFINGER, M. J. (November 1996). Bosom Biscuits: A Study of African American Intergenerational Communication. *Journal of Black Studies*, Vol. 27, No. 2, pp.183-200. Sage Publications, Inc.
- DA VANZO, J., RAHMAN, M. O., & WADHWA, K. T. (Winter, 1993). American Families: Policy Issues. *Population Index*, Vol. 59, No. 4, pp.547-566.
- DAVIES, C., & WILLIAMS, D. (May 2002). *The Grandparent Study 2002 Report*. AARP GRANDPARENTING SURVEY: The sharing and caring. Copyright AARP.
- DAVIS-SOWERS, R. L. (2006). *Salvaging children's lives: Understanding the experiences of black aunts who serve as kinship care providers within black families*. (Dissertation). Georgia State University.
- DELLMANN-JENKINS, M., BLANKEMEYER, M., & OLESH, M. (2002). Adults in expanded grandparent roles: considerations for practice, policy, and research. *Educational Gerontology*, Vol. 28, pp.219-235, Copyright # 2002 Brunner-Routledge.
- DE TOLEDO, S., & ELDER-BROWN, D. (1995). *Grandparents as Parents. A survival guide for raising a second family*. New York/London: The Guilford Press. ISBN 1-57230-011-6 ISBN 1-57230-020-5 (pbk.).
- DOLBIN-MAC NAB, M. L., (December 2006). Just Like Raising Your Own? Grandmothers' Perceptions of Parenting a Second Time Around. *Family Relations*, Vol. 55, pp.564-575. Blackwell Publishing. Copyright 2006 by the National Council on Family Relations.

- DOLTO, F. (1993). *Μεγαλώστε σωστά το παιδί σας από τη γέννησή του μέχρι την εφηβεία*. (Μεταφρ.: Αναστασία Σίνη & Δροσούλα Τσαρμακλή). 3^{ος} τόμος. Αθήνα: Εκδ. Γιαλλελή.
- DONALDSON-NORTHRUP, D. Y. (1994). *"These are mine": African American grandparents as second- or third-generation parents*. (M.A.). California: California State University, Dominguez Hills.
- DONATI, P., & DUMARET, A.-C. (2001). Caretakers of children with HIV in extended and foster families: the French situation. *European Journal of Social Work*, Vol. 4, No. 2, pp.173-183. © Oxford University Press 2001.
- DRODDY, F. M. B. (December 1992). *Grandparents raising grandchildren: the unrecognized family structure*. (Dissertation). Denton, Texas: Texas Woman's University.
- DUBOWITZ, H., & SAWYER, R. (1994). School behavior of children in kinship care. *Child Abuse & Neglect*, Vol. 18, No. 11, pp.899-911, Copyright © 1994 Elsevier Science Ltd. Printed in the USA.
- DUMON, W. (1979). The situation of children of migrants and their adaptation and integration in the host society, and their situation in the country of origin. *International migration*, Vol. XVII, ½, pp.59-75.
- DUNN, J. (2002). The adjustment of children in stepfamilies: lessons from community studies. *Child and Adolescent Mental Health* Vol. 7, No. 4, pp.154-161. 2002 Association for Child Psychology and Psychiatry. Published by Blackwell Publishers.
- DUNNE, E. G., & KETTLER, L. J. (2008). Grandparents raising grandchildren in Australia: exploring psychological health and grandparents' experience of providing kinship care. *International Journal of Social Welfare*, Vol. 17, pp.333-345. © 2007 The Author(s) Journal compilation © 2008 Blackwell Publishing Ltd and the International Journal of Social Welfare. Published by Blackwell Publishing.
- EDWARDS, M. E. (2002). Attachment, mastery, and interdependence: A model of parenting processes. *Family Process*, Vol. 41, N. 3, pp.389-404, © FPI, Inc.
- EDWARDS, O. W. (1998). *Grandfamilies-grandchildren raised by grandparents: impact on students and school services*. (Dissertation). Miami, Florida: Florida international University.
- EDWARDS, O. W. (1998). Helping grandkin-grandchildren raised by grandparents: expanding psychology in the schools. *Psychology in the Schools*, Vol. 35, No. 2, pp.173-181. © 1998 John Wiley & Sons, Inc.
- EDWARDS, O. W. (2003). Living with Grandma. A Grandfamily Study. *School Psychology International*, Vol. 24, No. 2, pp.204-217. Copyright © 2003 SAGE Publications, London.
- EDWARDS, O. W. (2006). Teachers' perceptions of the emotional and behavioural functioning of children raised by grandparents. *Psychology in the Schools*, Vol. 43, No. 5, pp.565-572. © 2006 Wiley Periodicals, Inc.. Published online in Wiley InterScience (www.interscience.wiley.com).
- EGERTON, J., & FORDERHASE, N. (August 1984). Generations: An American Family. *The Journal of Southern History*, Vol. 50, No. 3, pp.492-493.
- EMICK, M. A. (1995). *A cross-sectional study of custodial grandparenting: Stresses, coping skills, and relationships with grandchildren*. (Dissertation). Texas: University of North Texas.
- EPPINK, A. (1979). Socio-psychological problems of migrant children and cultural conflicts. *International migration*, Vol. XVII, pp.87-119.

- FARBER, B. (November 1975). Bilateral kinship: Centripetal and centrifugal types of organization. *Journal of marriage and the family*, Vol. 37, N. 4, pp.871-888.
- FINGERMAN, K. L. (November 2004). The role of offspring and in-laws in grandparents' ties to their grandchildren. *Journal of family issues*, Vol. 25, No. 8, pp.1026-1049. © 2004 Sage Publications.
- FITZPATRICK, L. A. (2001). *The adjustment transition: How grandparents raising grandchildren adjust to surrogate parenthood*. (M.A.). Kansas City, Missouri: University of Missouri-Kansas City.
- FOLBRE, N., YOON, J., FINNOFF, K., & SIDLE FULIGNI, A. (May, 2005). By What Measure? Family Time Devoted to Children in the United States. *Demography*, Vol. 42, No. 2, pp.373-390.
- FOWLER, R. (May 2002). *African American grandmothers raising their grandchildren: A participatory study*. (Dissertation). San Francisco, CA: University of San Francisco.
- FRAZIER, C. N. (2004). *Custodial grandparenting among African-Americans: Context, social support, role meaning, and health outcomes*. (Dissertation). Missouri: University of Missouri – Columbia. ISBN: 9780496989171.
- FREEMAN, M., & NKOMO, N. (May 2006). Guardianship of orphans and vulnerable children. A survey of current and prospective South African caregivers *AIDS Care*, Vol. 18, No. 4, pp.302-310.
- FRUHAUF, C. A., JARROTT, S. E., & ALLEN, K. R. (July 2006). Grandchildren's Perceptions of Caring for Grandparents. *Journal of Family Issues*, Vol. 27, No. 7, pp.887-911, © 2006 Sage Publications <http://jfi.sagepub.com> hosted at <http://online.sagepub.com>.
- FULLER-THOMSON, E., & MINKLER, M. (February 2007). Central American Grandparents Raising Grandchildren. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, Vol. 29, No. 1, pp.5-18 © 2007 Sage Publications <http://hjb.sagepub.com> hosted at <http://online.sagepub.com>.
- GARBARINO, J., & PLANTZ, M. C. (August 1980). *Urban environments and urban children*. (A paper prepared for the ERIC Clearinghouse on Urban Education). Number 69. New York: The National Institute of Education, U.S. Department of education.
- GARCIA, M. (May 2003). *Effects of various sources of support on caregiver burden levels among grandparents who are caregivers to their grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- GIBSON, P. A. (Fall 1999). African American grandmothers: New mothers again. *Affilia*, Vol. 14, No. 3, pp.329-343. © 1999 Sage Publications, Inc.
- GILLIAN, A. (October 2007). *Grandmothers raising grandchildren in Massachusetts: Challenges and triumphs*. (Dissertation). Massachusetts: Brandeis University.
- GLASS, J., BENGTSON, V. L., & CHORN DUNHAM, C. (October 1986). Attitude similarity in three-generation families: socialization, status inheritance, or reciprocal influence? *American Sociological Review*, Vol. 51, No. 5, pp.685-698.
- GLASS, J. C. Jr, & HUNEYCUTT, T. L. (2002). Grandparents raising grandchildren: the courts, custody, and educational implications. *Educational Gerontology*, Vol. 28, pp.237-251, Copyright © 2002 Brunner-Routledge.
- GLICK, J. E., BEAN, F. D., & VAN HOOK, J. V. W. (February 1997). Immigration and changing patterns of extended family household structure in the United States: 1970-1990. *Journal of marriage and the family*, Vol. 59, pp.177-191.

- GOJMAN de MILLAN, S. & MILLAN, S. (2004). Hidden meaning of an early loss. The common ground of attachment and social character assessments and their clinical applications. *International forum of psychoanalysis*. pp. A previous version of this paper was presented at the XII IFPS Forum, Oslo, May 2002. Vol. 13, pp.157-163.
- GOODFELLOW, J. (2005). Market Childcare: preliminary considerations of a 'property view' of the child. *Contemporary Issues in Early Childhood*, Vol. 6, No. 1, pp.54-65.
- GOODMAN, C., & SILVERSTEIN, M. (July 2001). Grandmothers who parent their grandchildren. An exploratory study of close relations across three generations. *Journal of family issues*, Vol. 22, No. 5, pp.557-578. © 2001 Sage Publications.
- GOODMAN, C., & SILVERSTEIN, M. (November 2006). Grandmothers raising grandchildren. Ethnic and racial differences in well-being among custodial and coparenting families. *Journal of family issues*, Vol. 27, No. 11, pp.1605-1626. © 2006 Sage Publications <http://jfi.sagepub.com> hosted at <http://online.sagepub.com>.
- GOODMAN, M. R., & RAO, S. P. (October 2007). Grandparents raising grandchildren in a US-Mexico Border Community. *Qualitative health research*, Vol. 17, No. 8, pp.1117-1136 © 2007 Sage Publications <http://qhr.sagepub.com> hosted at <http://online.sagepub.com>.
- GRAHAM-VanHEUSEN, L. (1994). *Grandparents raising grandchildren: Role strain and psychological well-being*. (Dissertation). California: University of Southern California.
- GRAY, A. (2005). The changing availability of grandparents as carers and its Implications for childcare policy in the UK. *Journal Soc. Pol.*, Vol. 34, No. 4, pp.557-577 © 2005 Cambridge University Press Printed in the United Kingdom.
- GRINSTEAD NICHOLSON, L., LEDER, S., JENSEN, S., & BOND, L. (2003). Review of research on the health of caregiving grandparents. INTEGRATIVE LITERATURE REVIEWS AND META-ANALYSES. *Journal of Advanced Nursing*, Vol. 44, No. 3, pp.318-326. © 2003 Blackwell Publishing Ltd.
- GUILLEN, R. J. (May 2000). *Grandparents becoming parents to children in crisis*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- HABACON, C. V. (May 2006). *Grandparents raising grandchildren conference: A grant proposal project*. (M.S.W.). Los Angeles: University of California.
- HALEY, A. "Grandparents sprinkle stardust over the lives of children." *Grandparents Raising Grandchildren. A Report to the Ohio General Assembly on the Problems and Concerns of Ohioans Raising Their Children's Children*. Submitted to Ohio Senate President Richard Finan and Ohio House of Representatives Speaker Jo Ann Davidson by the Ohio Grandparents Raising Grandchildren Task Force.
- HANK, K., & BUBER, I. (2007). *Grandparents caring for their grandchildren: Findings from the 2004 survey of health, ageing and retirement in Europe*. Mannheim Research Institute for the Economics of Aging.
- HANKS, R. S. (July 2001). "Grandma, What Big Teeth You Have!" The Social Construction of Grandparenting in American Business and Academe. *Journal of family issues*, Vol. 22, No. 5, pp.652-676, © 2001 Sage Publication.
- HANSON, D. *Listening to Caregivers: The role of needs assessment in program planning*. National Family Caregiver Support Program (NFCSP): Selected Issue Briefs.

➤ HAREVEN, T. K. (1994). Aging and Generational Relations: A Historical and Life Course Perspective. *Annual Review of Sociology*, Vol. 20, pp.437-461. Copyright 8 1994 by Annual Reviews Inc. All rights reserved.

➤ HARPER, W. (August 1996). *Satisfaction with role among parental grandparents: A study of the association between family beliefs and satisfaction with their role among grandparents who are parenting their grandchildren*. (Dissertation). Louisville, Kentucky: University of Louisville.

➤ HARRELL, J. E., & RIDLET, C. A. (August 1975). Substitute child care, maternal employment and the quality of mother-child interaction. *Journal of marriage and the family*, Vol. 37, N. 3, pp.556-564.

➤ HARRINGTON MEYER, M., & TARG, D. B. (May, 2002). Care Work: Gender, Labor, and the Welfare State. *Contemporary Sociology*, Vol. 31, No. 3, pp.273-274.

➤ HARRIS, S. C. (December 2001). *“Relative strangers”: An ethnography of grandmothers raising grandchildren in the Los Angeles County child welfare system*. (Dissertation). Los Angeles, California: University of Southern California.

➤ HARRISON, K. A., RICHMAN, G. S., & VITTIMBERGA, G. L. (March 2000). Parental stress in grandparents versus parents raising children with behavior problems. *Journal of family issues*, Vol. 21, No. 2, pp.262-270 © 2000 Sage Publications, Inc.

➤ HASTINGS, R. P., THOMAS, H., & DELWICHE, N. (2002). Grandparent Support for Families of Children with Down’s Syndrome. *Journal of applied research in intellectual disabilities*, Vol. 15, pp.97-104. © 2002 BILD Publications.

➤ HAYSLIP, B. Jr., EMICK, M. A., HENDERSON, C. E., & ELIAS, K. (June 2002). Temporal variations in the experience of custodial grandparenting: A short-term longitudinal study. *The Journal of Applied Gerontology*, Vol. 21 No. 2, pp.139-156 © 2002 The Southern Gerontological Society.

➤ HENDERSON, C. (2005). *Accessing and utilizing mental health services among kinship care providers*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

➤ HENDERSON, T. (May 2001). *Grandmothers raising grandchildren: a needs assessment*. (Dissertation). Alameda: The California School of Professional Psychology.

➤ HENRY, W.E. (general editor), WILLIAMS, R.H., TIBBITTS, C., & DONAHUE, W. (1963). *Processes of aging. (Social and psychological perspectives)*. Vol. II. New York: Atherton press.

➤ HESTON, L. L., DENNEY, D. D., & PAULY, I. B. (1966). The adult adjustment of persons institutionalized as children. *British Journal of Psychiatry*, Vol. 112, pp.1103-1110.

➤ HEYWOOD-Mc CONNELL, E. (January 2002). *Grandparents raising grandchildren: An exploration of their parenting stress and perceived social support*. (Dissertation). Charlottesville, Virginia: University of Virginia.

➤ HILBUM, A. L. (2007). *Parental involvement: Does one size fit all? A grandparent study*. (Dissertation). Texas: The University of Texas at Dallas.

➤ HJELLE, L. A., & ZIEGLER, D. J. (1992). *Personality theories: basic assumptions, research, and applications*. (3rd edition). (production supervisor: Kathryn Porzio). Singapore: McGraw Hill Book Co. (προηγούμενες εκδόσεις: 1981, 1976). ISBN 0-07-029079-2.

➤ HOEFLIN, R. M. (1960). *Essentials of family living*. USA, New York.

- HOFFMAN, N. J. (1997). *Grandparents raising grandchildren: A comparison of parenting styles in different time periods*. (Dissertation). Indiana: Ball State University.
- HOLLAND, M. A. (2006). *Issues faced by Latino grandparents raising their biological grandchildren*. (Dissertation). California: University of La Verne.
- HOLMES, J. (1993). Attachment theory: A biological basis for psychotherapy? *British Journal of Psychiatry*, Vol. 163, pp.430-438.
- HOUTMAN, S. (1999). *To grandma's house, we...stay. (When you have to stop spoiling your grandchildren and start raising them)*. Northridge, CA: Studio 4 Productions. ISBN 1-882349-05-9.
- HOWE, M. J. A., DAVIDSON, J. W., & SLOBODA, J. A. (1998). Innate talents: Reality or myth? *Behavioural and brain sciences*, Vol. 21, pp.399-442. United States of America: Cambridge University Press.
- HOWES, C., RODNING, C., GALUZZO, D.C., & MYERS, L. (1988). Attachment and child care: Relationships with mother and caregiver. *Early Childhood Research Quarterly*, Vol. 3, pp.403-416.
- HUITT, W. (2003). A systems model of human behaviour. *Educational psychology interactive*. Valdosta, GA: Valdosta State University. Retrieved 6/3/2009 from: <http://chiron.valdosta.edu/whuitt/materials/sysmdlo.html>.
- INFANTE, J. M. (May 2001). *Social and economic status and well being of grandmothers raising grandchildren in skipped generation families*. (M.S.). Los Angeles: California State University.
- ISSROFF, J. (with contributions from REEVES, C., & HAUPTMAN, B.) (2005). Donald Winnicott and John Bowlby: Personal and professional Perspectives. London & New York: Karnac, pp.288. (*Book Reviews Psychodynamic Practice*, August 2007, Vol. 13(3), pp.311-335).
- JENKINS, J.M., & SMITH, M.A. (1991). Marital disharmony and children's behaviour problems: aspects of a poor marriage that affect children adversely. *Journal of child psychology and psychiatry*, Vol. 32, N. 5, pp.793-810.
- JOHNSON, J. R. (2005). *Comparisons by ethnicity among grandparents raising grandchildren: Their utilization of religious involvement and the effects on well-being*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- JOOSTE, J. L. (December 2007). *Antecedents of the psychological adjustment of children and grandparent caregivers in grandparent-headed families*. (Dissertation). North Texas: University of North Texas.
- KANELL, R. (May 2000). *Grandparents and other elders' role at the turn of the millennium: their portrayal in multicultural children's literature*. (Dissertation). San Francisco, California: University of San Francisco.
- KATZ, L. F. (May 1999). *An examination of the family histories, social support systems, perceived life difficulties and role definitions of grandparents raising grandchildren who were prenatally cocaine exposed*. (Dissertation). Coral Gables, Florida: University of Miami.
- KEARNEY, A. J. (March 2001). *The phenomenology of coping among grandparents raising their grandchildren*. (Dissertation). Azusa Pacific University.
- KEE, D. M. (December 1997). *Grandparents as caregivers for adolescent grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- KEMP, C. L. (2003). *'Grand' relationships: A Canadian study of contemporary grandparent-grandchild ties*. (Dissertation). Canada: McMaster University (Canada).

➤ KENTUCKY STATE DEPT. OF EDUCATION. (1991). *Overview of child development. Kentucky Preschool Programs Technical Assistance Paper Number 1*. Frankfort: Kentucky state department education, pp.1-11.

➤ KIMBALL, L. G. (April 2001). *The grandparent-raising-grandchildren phenomenon in Michigan*. (Dissertation). Kalamazoo, Michigan: Western Michigan University.

➤ KING, V. & ELDER, G.H. Jr. (February 1995). American children view their grandparents: linked lives across three rural generations. *Journal of marriage and the family*, Vol. 57, N. 1, pp.165-178.

➤ KING, V. & ELDER, G.H. Jr. (November 1997). The legacy of grandparenting: childhood experiences with grandparents and current involvement with grandchildren. *Journal of marriage and the family*, Vol. 59, pp.848-859.

➤ KING, J. K. (2006). *Caregiving style in diverse samples of caregivers*. (Dissertation). Texas: University of North Texas.

➤ KNOX, M. A. K. (1995). *The grandparent experience: An investigation of factors related to grandparent styles and emotional satisfaction with being a grandparent*. (M.S.). Canada: Memorial University of Newfoundland (Canada).

➤ KOOY, G. A. (1963). *Social system and the problem of aging*. Στο: HENRY, W.E. (general editor), WILLIAMS, R.H., TIBBITTS, C., & DONAHUE, W. (1963). *Processes of aging. (Social and psychological perspectives)*. Vol. II. (pp.43-60). New York: Atherton press.

➤ KYRIAKOPOULOS, P. (2004). *Examining ethnic minority stereotypes and perceptions of grandparent caregiver families*. (Dissertation). University of Hartford.

➤ LANGOSCH, D. S. (January 2005). *Grandparents raising grandchildren due to parental loss: their bereavement process and capacity for adaptation and empathy*. (Dissertation). New York University School of Social Work.

➤ LAUNDRY-MEYER, L. (1999). *Grandparents raising grandchildren: an investigation of roles and support*. (Dissertation). Ohio State University.

➤ LAWRENCE, J. M. (May 2002). *Evaluation of a parenting program for grandparents raising grandchildren*. (M.S.W.). California State University, Long Beach.

➤ LEE, G. R. (November 1980). Kinship in the seventies: A decade review of research and theory. *Journal of marriage and the family*, Vol. 42, N. 4, pp.923-934.

➤ LIEBERT, R. M., WICKS-NELSON, R., & KAIL, R. V. (1986). *Developmental psychology*. (4th edition). (editorial/production supervision: Sylvia Moore) New Jersey: Prentice-Hall. A division of Simon & Schuster, Inc. Englewood Cliffs. (προηγούμενες εκδόσεις: 1981,1977,1974). ISBN 0-13-208109-1.

➤ LITTLEWOOD, K. A. (2008). *Examining the kinship care experience: The impact of social support and family resources on caregiver health, family involvement with the child welfare system, and permanence for children*. (Dissertation). North Carolina: The University of North Carolina at Chapel Hill.

➤ LONGORIA, R. A. (2005). *Grandparents raising grandchildren: Population characteristics, perceived neighborhood risk, alcohol use, and drug misuse as predictors of emotional well being*. (Dissertation). Texas: The University of Texas at Austin.

➤ LOPEZ, M. B. (2005). *Comprehensive treatment program design for African American grandparents raising grandchildren*. (Dissertation). Florida: Carlos Albizu University.

➤ LUGAILA, T., & OVERTURE, J. (March 2004). Children and the households they live in: 2000. Census 2000 Special Reports. *U.S. Census Bureau*, pp.1-20.

- MADDAUS, J. (5 April 1991). *Worlds apart or links between: theoretical perspectives on parent-teacher relationships*. (Paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association Conference in Chicago, Illinois, April 5, 1991).
- MAGANA-CERANTES, L. (2007). *Concerns of monolingual grandparents of Mexican descent raising their court-dependent grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- MARKEN, D. M. (2007). *Beliefs of grandmothers raising grandchildren in the provision of nutrition*. (Dissertation). Richmond, Kentucky: University of Kentucky.
- MATZEK, A. E. (MAY 2007). *The association between raising grandchildren and grandparent caregiver marital relationships*. (M.S.). University of Missouri-Columbia.
- McCARTY-BLUMENTAL, L. (2006). *Grandmothers raising grandchildren: Positive experiences of grandmothers as parents in culturally diverse families*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- McCOHNELL, J. D. (June 2000). *The experience of African American grandmothers in fostering relative adolescents*. (Dissertation). Chicago, Illinois.
- McELROY, S. L. (2008). *Kinship care: Custodial grandmothers and the impact of parental involvement*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- McGOWEN, M. R. (2004). *Parenting the second time around: Grandmothers' perceptions of satisfaction, success, and teaching with their parenting styles*. (Dissertation). Texas: Texas Woman's University.
- MENSALVAS, V. R. (1998). *Parenting styles, parental satisfaction and support system of grandparents raising their grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- MERCER, J. (2006). *Understanding Attachment*. Westport, CT: Pager. Από την Wikipedia, the free encyclopedia: John Bowlby. Bowlby's Legacy (Main article: Attachment theory).
- MINKLER, M., ROE, K. M., & ROBERTSON-BECKLEY, R. J. (January 1994). Raising children from crack-cocaine households: effects on family and friendship ties of African-American women. *American journal of orthopsychiatry*, Vol. 64, N. 1, pp.20-29.
- MINKLER, M., & FULLER-THOMSON, E. (September 1999). The health of grandparents raising grandchildren: Results of a National study. *American Journal of Public Health*, Vol. 89, No. 9, pp.1384-1389.
- MOSER, C.A., & KALTON, G. (1971). *Survey methods in social investigation*. (2nd edit.). London: Heinemann.
- MUNRO, A. (1966). Parental Deprivation in Depressive Patients. *British Journal of Psychiatry*, Vol. 112, pp.443-457.
- MURRAY, B. J. (2007). *Nutrition-related practices and attitudes of Kansas skipped-generation caregivers and their grandchildren*. (M.S.). Manhattan, Kansas: Kansas State University.
- NAKANO GLENN, E. (January 2000). Creating a caring society. *Contemporary Sociology*, Vol. 29, No. 1, pp.84-94. Utopian Visions: Engaged Sociologies for the 21st Century.
- NASH, J. (1970). *Developmental psychology: A psychobiological approach*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs.

- OBURU, P.O. (2004). *Social Adjustment of Kenyan Orphaned Grandchildren, Perceived Caregiving Stresses and Discipline Strategies used by their Fostering Grandmothers*. (Dissertation). Göteborg, Sweden: Göteborg University.
- ODON-WILLIAMS, B. (November 2, 2002). "Ties that bind" contemporary grandparents: Voices securing families of the past; Embracing families in the present; Re-defining families for the future. (Dissertation). Cincinnati, Ohio: Union Institute & University.
- OLDS, D. L., HENDERSON, C. R., CHAMBERLIN, R., & TATELBAUM, R. (July 1986). Preventing child abuse and neglect: a randomized trial of nurse home visitation. *Pediatrics*, Vol. 78, No. 1, pp.65-78.
- OPPENHEIM, A. N. (1966). *Questionnaire design and measurement*. London: Heinemann.
- PAQUETTE, D., & RYAN, J. (7/12/2001). *Bronfenbrenner's Ecological Systems Theory*. National-Louis University. file:///C:/My%20Documents/My%20Webs/Bronfnebrenner%20webquest/index.htm (1 of 4).
- PAQUETTE, D., & RYAN, J. (7/12/2001). *Bronfenbrenner's Ecological Systems Theory*. National-Louis University. file:///C:/My%20Documents/My%20Webs/Bronfnebrenner%20webquest/index.htm (1 of 2).
- PAQUETTE, D., & RYAN, J. (7/12/2001). *Bronfenbrenner's Ecological Systems Theory*. National-Louis University. file:///C:/My%20Documents/My%20Webs/Bronfnebrenner%20webquest/community.htm (2 of 3) [7/12/2001 6:40:23 PM] DEAN, M. & HUITT, W. *Neighborhood and community*. Web page information Community accessed on 06/05/01.<http://chiron.valdosta.edu/whuitt/col/context/neighbor.html>.
- PATEL, S. (2001). *How do grandparents raising their grandchildren prioritize their caregiving burden?* (M.S.). New York: D' Youville College.
- PEARSON, J. L., HUNTER, A. G., ENSMINEGER, M. E., & KELLAM, S. G. (April 1990). Black grandmothers in multigenerational households: Diversity in family structure and parenting involvement in the Woodlawn Community. *Child development*, Vol. 61, N. 2, pp.434-442.
- PETERMAN, D. (2005). *Adolescents raised by their grandmothers: perceptions of parenting style and attachment representation*. (Dissertation). Atlanta, Georgia: Georgia State University.
- PIGATTI, L. A. (2007). *Grandparents raising grandchildren: The parent perspective*. (Dissertation). North Dakota: North Dakota State University.
- PILLEMER, D.B., & LIGHT, R.G. (May 1980). Synthesizing outcomes: How to use research evidence from many studies. *Harvard educational review*, Vol. 50, N. 2, pp.176-195.
- PINEDA, C. A. (2003). *Latina grandmothers assuming the parenting role*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- PLATT-JENDREK, M. (August 1993). Grandparents who parent their grandchildren: Effects on lifestyle. *Journal of marriage and the family*, Vol. 55, N. 3. pp.609-621.
- PORTERFIELD, F. K. (May 2007). *Family coping and adaptation among grandparents rearing grandchildren*. (M.S.). Bozeman, Montana: Montana State University.

- PRESSER, H. B. (August 1989). Some economic complexities of child care provided by grandmothers. *Journal of marriage and the family*, Vol. 51, N. 3, pp.581-591.
- PRIOR, V., & GLASER, D. (2006). *Understanding Attachment and Attachment Disorders: Theory, Evidence and Practice*, Child and Adolescent Mental Health, RCPRTU. ISBN 978-1-84310-245-8 (pbk).
- RACICOT, L. (2004). *Children of my children: An exploration of the issues embedded in the lives of grandchildren being raised by their grandparents*. (Dissertation). Massachusetts: University of Massachusetts Amherst.
- RANKIN, J.H. (April 1983). The family context of delinquency. *Social problems*, Vol. 30, N. 4, pp.466-479.
- REMPALA, A.-M. (1996). *Transcending the struggle of becoming a mother the second time around*. (M.S.N.). Florida: Florida Atlantic University.
- ROCHA, B. V. (May 2000). *Why grandparents parent: a study of parent absent and parent present families*. (M.S.W.). California State University, Long Beach.
- ROMAN, D. (2007). *Latina grandmothers: Primary responsibility for raising their grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- RUTTER, M. (1979). Separation experiences: A new look at an old topic. *The journal of pediatrics*, Vol. 95, N. 1, pp.147-154.
- RUTTER, M. (December 1982). Prevention of children's psychosocial disorders: Myth and substance. *Pediatrics*, Vol. 70, No. 6, pp.883-894.
- SALAZAR, P. D. (2001). *Fostering grandparents: A comparison of the past and present life circumstances and child rearing practices of these relative caregivers*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- SALZER, J. S. (2005). *Grandparents raising grandchildren: A program evaluation of family well-being*. (Dissertation). Virginia: Virginia Commonwealth University.
- SAUCEDO, E. (2006). *Grandparents as parents: The acculturation gap*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- SCHAFFER, R. H., & EMERSON, P. F. (1964). The development of social attachments in infancy. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, Vol. 29, N. 94.
- SCHERER, K. L. (2007). *Informal caregiving: Factors grandmothers associate with challenges of caring for their grandchildren*. (M.S.). Oxford, Ohio: Miami University.
- SCHUCHMAN, L. J. (1993). *The relationships among subjective burdens, self-efficacy and perceived stress in grandmothers raising their grandchildren*. (Dissertation). New York: New York University.
- SELTZER, J. A., & BIANCHI, S. M. (August 1988). Children's contact with absent parents. *Journal of marriage and the family*, Vol. 50, N. 3, pp.663-677.
- SHORE, R. J. (1990). *Grandparents raising grandchildren: A model of psychological functioning*. (Dissertation). Texas: University of North Texas.
- SILVERSTEIN, M. & LONG, J.D. (November 1998). Trajectories of grandparents' perceived solidarity with adult grandchildren: a growth curve analysis over 23 years. *Journal of marriage and the family*, Vol. 60, N. 4, pp.912-923.
- SMITH, S. L. (2000). *African-American grandmothers rearing their grandchildren: Circumstances and descriptions of grandmother well being*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.

- SNODGRASS, B. J. (May 2002). *Grandmothers as surrogate parents: a phenomenological study*. (Dissertation). Texas Tech University.
- STARKS, M. P. (2003). *Challenges facing grandmothers who parent*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- STEVENSON-HINDE, J. (December 2007). Attachment theory and John Bowlby: Some reflections. *Attachment & Human Development*, Vol. 9, N. 4, pp.337-342.
- SWICK, K.-J., & WILLIAMS, R. D. (April 2006). An analysis of Bronfenbrenner's Bio-Ecological Perspective for early childhood educators: Implications for working with families experiencing stress. *Early Childhood Education Journal*, Vol. 33, N. 5, pp.371-378.
- TARTLER, R. (1963). *The older person in family, community, and society*. Στο: HENRY, W.E. (general editor), WILLIAMS, R.H., TIBBITTS, C., & DONAHUE, W. (1963). *Processes of aging. (Social and psychological perspectives)*. Volume II. (pp.61-76). New York: Atherton press.
- TEPEROGLOU, A. (Ιανουάριος-Απρίλιος 1979). Open care for the elderly in Greece. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 35.
- TOLAN, L. D. (2005). *Perceptions of young adults who were raised by their grandparents*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- TOLBERT, T. L. (2006). *Student teachers' beliefs and dispositions and their relation to observed classroom practices*. (Dissertation). Greensboro: University of North Carolina.
- TOMSKY, R. A. (1999). *Parenting grandparents: Special concerns and needs of grandparents raising pre-adolescent grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- TRAIL-ROSS (May 2001). *Stress and coping in African American grandparents who are raising grandchildren*. (Dissertation). Houston, Texas: University of Texas-Houston Health Science Center.
- TRISNADI-RAGES, L.V. (May 2007). *An ecological systems approach to reduce children's encounters with obscenity on the Internet*. (Dissertation). Columbia: University of Missouri, School of Journalism.
- TURNER, R. H. (1970). *Family interaction*. USA, Los Angeles (New York, London, Sydney, Toronto): John Wiley & sons.
- TWYMAN, M. R. (May 2006). *The lived experiences of African American grandfathers raising their grandchildren*. (Dissertation). Indiana University.
- TYSON, P. Points on a compass: four views on the developmental theories of Margaret Mahler and John Bowlby. j a pp a. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, Vol. 52, N. 2, pp.499-509. (χωρίς χρόνο έκδοσης).
- UNGERLEIDER, L. S. (2006). *Grandparents raising their HIV/AIDS affected grandchildren*. (Dissertation). Illinois: University of Illinois at Chicago, Health Sciences Center.
- U.S.CENSUS BUREAU, PUBLIC INFORMATION OFFICE (Bernstein, R.) (12 June 2003). Two married parents the norm. About 7-in-10 children live with their parents, according to Census Bureau pre-father's day release. *United States department of commerce news*. Washington DC 20230.
- VALENCIA, S. L. (2006). *The influence of family resources and family supports on the coping styles of African American grandmothers who are parenting their grandchildren*. (Dissertation). Washington, D.C.: Catholic University of America.

- VALLES, K. E. (2001). *Benefits of grandparent support groups for grandparents raising grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- VAN WAGNER, K. *Attachment Styles*, About.com.
- VEER, R. (December 1996). Henri Wallon's theory of early child development: The role of emotions. *Academic Press. Developmental Review, Vol. 16, N. 4*, pp.364-390.
- VERMEULEN, C. J. J. (September 1970). *Families in urban Greece*. Michigan, U.S.A., London, England: Cornell University. Microfilms international Ann Arbor.
- VILLA, R. B. (2000). *Why grandparents parent: A study of parent-absent and parent-present families*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- VILLEGAS, M. (2005). *Grandmothers raising grandchildren: Impact of the child's developmental stage*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- WALDROP-PEASE, D. L. (May 1999). *A qualitative study of grandparents raising grandchildren*. (Dissertation). Oklahoma State University.
- WALLACE, A. P. (2001). *An analysis of perceived social psychological and physiological factors on the caregiving behavior of grandparents*. (Dissertation). Texas Southern University.
- WALTER, A. E. (June 2003). *Passing on family stories: family therapy with grandparents raising grandchildren*. (Dissertation). California: The Wright Institute.
- WALTERS, L. M. (1996). *A descriptive study of problems faced by African-American grandmothers raising grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- WASLO, J. B. (1998). *Support needs of grandparents raising developmentally disabled grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- WELLS, L.E., & RANKIN, J.H. (February 1991). Families and delinquency: a meta-analysis of the impact of broken homes. *Social problems, Vol. 38, N. 1*, pp.71-93.
- WHITBECK, L.B., HOYT, D.R. & HUCK, S.M. (November 1993). Family relationship history, contemporary parent-grandparent relationship quality, and the grandparent-grandchild relationship. *Journal of marriage and the family, Vol. 55, N. 4*, pp.1025-1035.
- WHITE, D. R. (2007). *Grandparents raising their grandchildren: New roles being defined*. (M.S.). Ohio: Miami University.
- WIENER, P. L. (2003). *A qualitative study of Jewish grandparent caregivers in Florida raising their grandchildren*. (Dissertation). University at Albany, State University of New York.
- WIKIPEDIA, the free encyclopedia. *Attachment theory*. Attachment.
- WILLIAMS-COTTON, K. (2007). *The benefits and stressors of African American grandmothers raising their grandchildren*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- WILSON, M.N. (1984). Mothers' and grandmothers' perceptions of parental behavior in three-generational black families. *Child development, Vol. 55, N. 4*, pp.1333-1339.
- WORRALL, J. (March 2005). *Grandparents Raising Grandchildren Charitable Trust. (Research Report). Grandparents and other relatives raising kin children in Aotearoa/New Zealand*. Auckland

- WSTROPP, C., & WILLIAMS, M. (1960). *Health and happiness in old age*. London: Methuen & Co Ltd.
- XIONG, Z. (2007). *Hmong grandparents raising grandchildren: An exploratory study*. (M.S.W.). California: California State University, Long Beach.
- YAÑEZ, Y. D. (May 2007). *The relationship between grandparent caregivers and their biracial grandchild*. (M.S.W.). California State University, Long Beach.
- YI, C-C., PAN, E-L., CHANG, Y-H., & CHAN C-W. (August 2006). Grandparents, Adolescents, and Parents Intergenerational Relations of Taiwanese Youth. *Journal of Family Issues*, Vol. 27, No. 8, pp.1042-1067 © 2006 Sage Publications. <http://jfi.sagepub.com> hosted at <http://online.sagepub.com>.
- YONG, F. (2006). *Structural factors, types of grandparenting, and grandparents' well-being: bulding causal mechanisms of grandparenting in an aging society*. (Dissertation). University at Albany, State University of New York.
- ZEH, C. M. (2006). *Primary and secondary stressors of care providing grandmothers*. (Dissertation). Ohio: Cleveland State University.
- ZINBERG, N. E., & KAUFMAN, I. (1963). *Normal psychology of the aging process*. (First annual scientific meeting of the Boston society for the gerontologic psychiatry, Inc.). New York: International Universities Press, Inc.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
 Σχολή Επιστημών Αγωγής
 Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών
 Επιβλέπων καθηγητής: κ. Παύλος Κυριακίδης
 Ερευνήτρια: κα Κυριακούλα Αντωνοπούλου

Ερωτηματολόγιο παππού-γιαγιάς:

Διευκρινήσεις:

Αγαπητοί παππού/γιαγιά,

σας ευχαριστούμε πολύ για το ενδιαφέρον που δείχνετε για την έρευνά μας. Κάνουμε αυτή την έρευνα για να μάθουμε περισσότερα σχετικά με το πώς κυλά η ζωή σας τώρα που έχετε αναλάβει εσείς αποκλειστικά τη φροντίδα του εγγονιού/ των εγγονιών σας. Πιο συγκεκριμένα, θα θέλαμε να μάθουμε ποιές είναι οι σκέψεις, τα συναισθήματά σας, αλλά και η στάση σας απέναντι στο εγγόνι/στα εγγόνια σας και στους γονείς τους.

Καταλαβαίνουμε βέβαια ότι είναι λίγο δύσκολο για κάθε άνθρωπο το να κάνει γνωστές σε ξένους λεπτομέρειες μέσα από την οικογένειά του, αλλά θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι κάτι τέτοιο, όχι μόνο δε θα πρέπει να το αποφεύγουμε, αλλά αντίθετα να το επικροτούμε όταν π.χ. έρευνες σαν κι αυτή εδώ προσπαθούν να φέρουν στο φως δυσκολίες και προβλήματα με σκοπό να βρεθούν λύσεις.

Στο φυλλάδιο αυτό θα δείτε ότι υπάρχουν κάποιες ερωτήσεις. Διευκρινίζουμε βέβαια ότι δεν υπάρχουν «πονηρές» ερωτήσεις, αλλά ούτε και σωστές και λανθασμένες απαντήσεις, γιατί ο κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα της γνώμης του. Απλώς απαντάτε με ακρίβεια και ειλικρίνεια προκειμένου να έχουν κάποια αξία οι απαντήσεις σας και κατά συνέπεια για να βγει έγκυρο το αποτέλεσμα.

Καθώς θα απαντάτε να θυμάστε τα εξής:

- Θα πρέπει να απαντήσετε σε όλες τις ερωτήσεις.
- Οι περισσότερες ερωτήσεις είναι προσωπικές, όμως δεν μας ενδιαφέρει η δική σας περίπτωση αποκλειστικά, αλλά γενικά τί ισχύει σε οικογένειες όπως στη δική σας. Η έρευνα αυτή ενδιαφέρεται μόνο για αθροιστικά στοιχεία και στατιστικές αναλύσεις και όχι για ό,τι γίνεται μέσα σε κάθε οικογένεια.
- Να δίνετε την απάντηση που πραγματικά σας αντιπροσωπεύει και όχι αυτή που «γενικά φαίνεται σωστή».
- Προσπαθήστε να μη δίνετε την απάντηση: «δεν ξέρω» ή «δεν απαντώ», γιατί δείχνει αβεβαιότητα ή απροθυμία συνεργασίας μαζί μας, εκτός κι αν πραγματικά δεν μπορείτε να αποφασίσετε ανάμεσα στις άλλες απαντήσεις ή δεν ισχύουν.
- Να μην ξοδεύετε πάρα πολύ χρόνο για να σκέφτεστε την απάντηση. Δώστε την πρώτη φυσική απάντηση που σας έρχεται στο μυαλό.

➤ Έχετε στη διάθεσή σας όσο χρόνο χρειαστείτε.

Σας ευχαριστούμε θερμά για το χρόνο που μας διαθέτετε, το ενδιαφέρον σας και τη διάθεση συνεργασίας μαζί μας.

Γενικά στοιχεία για τους παππού-γιαγιά:**9)Ηλικία:**

1. ≤35 χρ.
- 2.36-40 χρ.
- 3.41-45 χρ.
- 4.46-50 χρ
- 5.51-55 χρ.
- 6.56-60 χρ.
- 7.61-65 χρ.
- 8.66-70 χρ.
- 9.71≤χρ.
- 10.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Παπ. ☐Γιαγ. ☐**10)Νομική σχέση παππού και γιαγιάς:**

- 1.Άγαμος/η
- 2.Έγγαμος/η
- 3.Χήρος/α
- 4.Σε διάσταση
- 5.Συζώ (ενώ είμαι σε διάσταση ή διαζύγιο)
- 6.Συζώ (άγαμος/η ή χήρος/α)
- 7.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Παπ. ☐Γιαγ. ☐**11)Μόρφωση:**

- 1.Αγράμματος/η
- 2.Μερικές τάξεις Δημοτικού
- 3.Απόφοιτος Δημοτικού
- 4.Λίγες τάξεις Γυμνασίου
- 5.Απόφοιτος Μέσης Επαγγελματικής Σχολής – Τεχνική Εκπαίδευση
- 6.Απόφοιτος Γυμνασίου
- 7.Λίγες τάξεις Λυκείου
- 8.Απόφοιτος Λυκείου ή παλαιού Γυμνασίου
- 9.Φοίτηση σε Ανώτερη ή Ανώτατη Σχολή
- 10.Πτυχιούχος Ανώτερης Σχολής
- 11.Πτυχιούχος Ανώτατης Σχολής
- 12.Μεταπτυχιακό δίπλωμα
- 13.Άλλο. Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Παπ. ☐Γιαγ. ☐**12)Απασχόληση παππού/γιαγιάς:**

- 1.Δεν εργάζομαι
- 2.Πλήρης απασχόληση μέσα στο σπίτι
- 3.Πλήρης απασχόληση εκτός σπιτιού
- 4.Μερική απασχόληση μέσα στο σπίτι
- 5.Μερική απασχόληση εκτός σπιτιού
- 6.Συνταξιούχος
- 7.Σύνταξη χηρείας
- 8.Άλλο. Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Παπ. ☐Γιαγ. ☐**13)Εργασία παππού/γιαγιάς:**

Παπούς:.....
 .....
 .....

Γιαγιά:.....
 .....
 .....

Παπ. ☐Γιαγ. ☐

Γενικά κοινά στοιχεία παππού/γιαγιάς με εγγόνι:**19)Το εγγόνι σας μοιάζει με:**

- 1.Τον πατέρα του
- 2.Τη μητέρα του
- 3.Τον παππού που το ανέλαβε
- 4.Τη γιαγιά που το ανέλαβε
- 5.Κάποιον από τους άλλους παππούδες
- 6.Σε κανέναν
- 7.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Παπ. ☐Γιαγ. ☐**20)Ποιού το όνομα έχει πάρει το παιδί:**

- 1.Του πατέρα του
- 2.Της μητέρας του
- 3.Του παππού που το ανέλαβε
- 4.Της γιαγιάς που το ανέλαβε
- 5.Από τους άλλους παππούδες
6. Από κανέναν
- 7.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Παπ. ☐Γιαγ. ☐**21)Όσον αφορά στο χαρακτήρα ή στη συμπεριφορά το παιδί μοιάζει:**

- 1.Στον πατέρα του
- 2.Στη μητέρα του
- 3.Στον παππού που το ανέλαβε
- 4.Στη γιαγιά που το ανέλαβε
- 5.Σε κάποιον από τους άλλους παππούδες
6. Σε κανέναν
- 7.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Παπ. ☐Γιαγ. ☐**Δεσμοί:****22)Από ποιά πλευρά των γονιών σχετίζεστε με το εγγόνι σας;**

- 1.Ο πατέρας του παιδιού είναι γιος μου
- 2.Η μητέρα του παιδιού είναι κόρη μου
- 3.Ο πατριός του παιδιού είναι γιος μου
- 4.Η μητριά του παιδιού είναι κόρη μου
- 5.Έχουμε υιοθετήσει τον πατέρα
- 6.Έχουμε υιοθετήσει τη μητέρα
- 7.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Παπ. ☐Γιαγ. ☐**23)Ποιό είναι το είδος σχέσης που έχετε με το εγγόνι σας;(τύπος φροντίδας που του παρέχετε)**

- 1.Είμαι απλά παππούς/γιαγιά του παιδιού
- 2.Υιοθεσία
- 3.Άσκηση γονικής μέριμνας
- 4.Επιτροπεία
- 5.Προσωρινή επιτροπεία
- 6.Παρεπιτροπεία
- 7.Επιμέλεια
- 8.Προσωρινή επιμέλεια
- 9.Ανατροφή εγγονιού χωρίς νομική σχέση
- 10.Άλλο. Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Παπ. ☐Γιαγ. ☐**-Με νομική κάλυψη:****24)Ποιά ηλικία είχατε όταν αναλάβετε την κηδεμονία του εγγονιού σας:**

1. ≤35 χρ.   6.56-60 χρ.
- 2.36-40 χρ.   7.61-65 χρ.
- 3.41-45 χρ.   8.66-70 χρ.
- 4.46-50 χρ.   9.71≤ χρ.
- 5.51-55 χρ.   10.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Παπ. ☐Γιαγ. ☐**25)Ποιά ηλικία είχε το παιδί:**

1. <12 μην.   5.10-12 χρ.
- 2.1-3 χρ.   6.13-16 χρ.
- 3.4-6 χρ.   7.17≤ χρ.
- 4.7-9 χρ.   8.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Παπ. ☐Γιαγ. ☐

26) Ποιός υπέβαλε την αίτηση για μεταβολή της γονικής μέριμνας; 1. Ο πατέρας του παιδιού 2. Η μητέρα του παιδιού 3. Εμείς (παππούς/γιαγιά) 4. Άλλοι συγγενείς 5. Ο εισαγγελέας 6. Έγινε αυτεπαγγέλτως 7. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	27) Η αφαίρεση ή έκπτωση από τη γονική μέριμνα έγινε: 1. Δεν έγινε (απλώς αναλάβαμε) 2. Στον πατέρα 3. Στη μητέρα 4. Και στους δυο γονείς 5. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	28) Η αφαίρεση ή έκπτωση από τη γονική μέριμνα αφορούσε: 1. Μόνο ένα παιδί 2. Μερικά από τα παιδιά 3. Όλα τα παιδιά 4. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐
29)-Εάν έχετε μια προσωρινή νομική σχέση, πρόκειται να προχωρήσετε και στη διεκδίκηση της μόνιμης; 1. Σίγουρα 2. Πολύ πιθανό 3. Ίσως 4. Μάλλον όχι 5. Όχι. Το αποκλείω. Δεν υπάρχει τέτοια περίπτωση 6. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	30)-Πριν αποκτήσετε αυτή τη μόνιμη νομική σχέση είχατε πριν κάποια προσωρινή; 1. Ναι 2. Όχι 3. Άλλο. Τι;..... .... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	31) Το παιδί εφόσον έχει βρεθεί σε δικαστική διαμάχη που αφορά τη διεκδίκηση της ανατροφής του: 1. Έχει υποστεί τραύματα οδοντηρά και αθεράπευτα 2. Πληγώθηκε τότε, αλλά το ξεπέρασε 3. Δεν το επηρέασε καθόλου 4. Άλλο. Τι;..... ..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐
-Χωρίς νομική κάλυψη:		
32) Ποιά ηλικία είχατε όταν αναλάβατε εσείς τη φροντίδα του παιδιού; 1. ≤35 χρ. 10. Άλλο. Τι;..... 2. 36-40 χρ. ..... 3. 41-45 χρ. ..... 4. 46-50 χρ. 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ 5. 51-55 χρ. 6. 56-60 χρ. 7. 61-65 χρ. 8. 66-70 χρ. 9. 71≤ χρ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐		33) Ποιά ηλικία είχε το εγγόνι σας όταν αναλάβατε την ανατροφή του; 1. <12 μην. 2. 1-3 χρ. 3. 4-6 χρ. 4. 7-9 χρ. 5. 10-12 χρ. 6. 13-16 χρ. 7. 17≤ χρ. 8. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐

34)Εάν δεν έχετε κινήσει κάποιες διαδικασίες για να διεκδικήσετε και μέσω νόμου το παιδί, δεν το κάνατε γιατί: 1.Δε μας το επέτρεπαν οι γονείς του παιδιού 2.Από φόβο 3.Δε θέλαμε να προσβάλουμε τους γονείς του παιδιού 4.Για να μην εκθέσουμε το παιδί σε τέτοιες δοκιμασίες 5.Για να μην γίνει γνωστό έξω στον κόσμο 6.Δεν είχαμε την οικονομική δυνατότητα 7.Δε ξέραμε ότι μπορούσαμε να κάνουμε κάτι τέτοιο 8.Δεν χρειαζόταν γιατί έτσι κι αλλιώς εμείς είχαμε όλες τις ευθύνες και τα δικαιώματα για το παιδί 9.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	35)Πρόκειται να ξεκινήσετε κάποιες κινήσεις στα δικαστήρια σύντομα; 1.Σίγουρα 2.Πολύ πιθανό 3.Ίσως 4.Μάλλον όχι 5.Όχι.Το αποκλείω. Δεν υπάρχει τέτοια περίπτωση 6.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐										
<u>Κοινές ερωτήσεις:</u>											
36)Έχετε αναλάβει την ανατροφή περισσότερων του ενός εγγονιών; Αν ναι, πόσα; 1.Ναι 2.Όχι 3.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ Αριθμός: ____ ____	37)Τα υπόλοιπα παιδιά της οικογένειας αυτής: 1.Είναι μαζί με τον πατέρα 2.Είναι μαζί με τη μητέρα 3.Το έχουν αναλάβει άλλοι συγγενείς 4.Το έχουμε εμείς (παππούς/γιαγιά) 5.Έχει μπει σε ίδρυμα 6.Δεν έχει άλλα αδέρφια 7.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ <table style="width: 100%; border: none;"> <tr> <td style="width: 50%; text-align: right;"> -το 1^ο αδελφάκι: -το 2^ο αδελφάκι: -το 3^ο αδελφάκι: </td> <td style="width: 50%; text-align: center;"> <table style="margin: auto;"> <tr> <td style="text-align: right; padding-right: 5px;">Παπ.</td> <td style="border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px;"></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right; padding-right: 5px;">Γιαγ.</td> <td style="border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px;"></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right; padding-right: 5px;"></td> <td style="border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px;"></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right; padding-right: 5px;"></td> <td style="border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px;"></td> </tr> </table> </td> </tr> </table>	-το 1^ο αδελφάκι: -το 2^ο αδελφάκι: -το 3^ο αδελφάκι:	<table style="margin: auto;"> <tr> <td style="text-align: right; padding-right: 5px;">Παπ.</td> <td style="border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px;"></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right; padding-right: 5px;">Γιαγ.</td> <td style="border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px;"></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right; padding-right: 5px;"></td> <td style="border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px;"></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right; padding-right: 5px;"></td> <td style="border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px;"></td> </tr> </table>	Παπ.		Γιαγ.					
-το 1^ο αδελφάκι: -το 2^ο αδελφάκι: -το 3^ο αδελφάκι:	<table style="margin: auto;"> <tr> <td style="text-align: right; padding-right: 5px;">Παπ.</td> <td style="border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px;"></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right; padding-right: 5px;">Γιαγ.</td> <td style="border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px;"></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right; padding-right: 5px;"></td> <td style="border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px;"></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right; padding-right: 5px;"></td> <td style="border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px;"></td> </tr> </table>	Παπ.		Γιαγ.							
Παπ.											
Γιαγ.											
38)Πιστεύετε ότι κάποιο απ' αυτά χρειάζεται ή/και παρέχεται από εσάς περισσότερη φροντίδα από τα άλλα; Γιατί; 1.Ναι 2.Όχι 3.Δεν έχω αναλάβει άλλα 4.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παππούς: ____ .... Γιαγιά: ____	39)Αισθάνεστε πως έχετε αρκετές ελευθερίες, δικαιώματα και αρμοδιότητες για να εκπληρώσετε το ρόλο που σας έχουν αναθέσει ή νιώθετε παγιδευμένος/η-ελεγχόμενος/η; Παππούς:..... .... Γιαγιά:.....										

<u>Αποχωρισμός παιδιού από γονείς:</u>				
40) Λόγοι ανάληψης γονεϊκού ρόλου για το εγγόνι σας από εσάς:				
(Βάλτε V σε όσα υπάρχουν-ισχύουν για κάθε γονέα)	Παππούς		Γιαγιά	
	Πατ.	Μητ.	Πατ.	Μητ.
1.Θάνατος				
2.Διαζύγιο-Χωρισμός				
3.Μετανάστευση				
4.Χρόνια νοσήματα				
5.Νοητικά προβλήματα				
6.Ψυχιατρικά προβλήματα				
7.Ναρκωτικά				
8.Αλκοολισμός				
9.Χαρτοπαιξία				
10.Εκδιδόμενος(ελευθέρων ηθών) γονέας-Πορνεία				
11.Κάθειρξη-Καταδίκη				
12.Κακοποίηση-παραμέληση παιδιού				
13.Ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη-Εξώγαμο				
14.Ανήλικος-ανώριμος γονέας				
15.Σπουδές γονέα σε άλλο μέρος				
16.Στρατιωτική θητεία				
17.Υπάλληλος αποσπασμένος-εργασία σε άλλο τόπο				
18.Ανεργία				
19.Υπερβολική φτώχεια-ανέχεια				
20.Άλλο. Τι;.....				
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ				
Σύνολο:				
a) Κανένα b) Ένα έως δύο c) Τρία έως τέσσερα d) Πέντε ή και περισσότερα				

41)Χαρακτηριστικά που έχετε παρατηρήσει στη συμπεριφορά των γονέων: (Βάλτε στα κουτάκια τα γράμματα: α. ή β. ανάλογα με το χαρακτηρισμό που ισχύει περισσότερο για κάθε γονέα)				
	Παππούς		Γιαγιά	
	Πατ.	Μητ.	Πατ.	Μητ.
1. α. Ήρεμος- Ήσυχος / β. Ανήσυχος				
2. α. Υποτακτικός / β. Ανεξάρτητος				
3. α. Ταπεινός (ήπιος) –Υποτονικός/ β. Κατηγορηματικός (αυταρχικός)				
4. α. Συντηρητικός / β. Πειραματιζόμενος (φιλελεύθερος)				
5. α. Συγκρατημένος / β. Παρορμητικός				
6. α. Ντροπαλός / β. Θρασύς				
7. α. Συνεσταλμένος(άτολμος) / β. Τολμηρός-Ρισκοκίνδυνος				
8. α. Ευθύς / β. Υπουλος				
9. α. Ευσυνείδητος / β. Ανεύθυνος				
10. α. Πειθαρχημένος / β. Με μειωμένο αυτοέλεγχο				
11. α. Ενδιαφέρον για τους κοινωνικούς κανόνες / β. Αδιάφορος για κοινωνικούς κανόνες				
12. α. Αυτάρκης / β. Σκοπιμοθηρικός (ιδιοτελής) - Πονηρός (υπολογιστικός)				
13. α. Ομιλητικός-εκδηλωτικός-αυθόρμητος / β. Εσωστρεφής-κλειστός				
14. α. Δείχνει εμπιστοσύνη / β. Καχύποπτος				
15. α. Υψηλή αυτοεκτίμηση & αυτοπεποίθηση / β. Χαμηλή αυτοεκτίμηση & αυτοπεποίθηση				
16. α. Χαμηλό άγχος / β. Υψηλό άγχος				
17. α. Κοινωνικός / β. Ακοινωνήτος-απόμακρος				
18. α. Ωριμος / β. Ανώριμος				
19. α. Συναισθηματικά σταθερός / β. Συναισθηματικά ασταθής				
20. α. Νηφάλιος (σοβαρός)-Ατάραχος / β. Φόβος-ευαισθησία στις απειλές				
21. α. Σταθερές απόψεις / β. Αντιφατικός-αυτοσυγκρουόμενος				
22. α. Τρυφερός στη σκέψη (ονειροπόλος) / β. Άκαμπτος στη σκέψη (προσγειωμένος)				
23. α. Πραγματιστής / β. Θεωρητικός				
24. α. Περισσότερο ευφυής / β. Λιγότερο ευφυής				
25. α. Λειτουργεί με τη λογική / β. Λειτουργεί με το συναίσθημα				
26.Άλλο. Τι;.....				
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ				

42)Θεωρείτε τους γονείς του παιδιού: 1.Άξιο/α 2.Άξιο/α, αλλά δε βρήκε κατάλληλες συνθήκες 3.Ανάξιο/α – Ανίκανο/η 4.Απορριπτικό/ή 5.Ανεύθυνο/η 6.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. Γιαγ. -ο πατέρας: ☐ ☐ -η μητέρα: ☐ ☐	43)Ποιός ευθύνεται για τη συγκεκριμένη στάση και συμπεριφορά τους; Παππούς:..... .... Γιαγιά:..... ....
44)Συμφωνούσατε στο θέμα της απομάκρυνσης-χωρισμού του παιδιού από: 1.Τον πατέρα 2.Τη μητέρα 3.Και τους δύο γονείς 4.Κανέναν από τους γονείς. Διαφωνούσα 5.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	45)Ποιόν θα βοηθήσει περισσότερο ο χωρισμός αυτός; 1.Το παιδί 2.Τον πατέρα 3.Τη μητέρα 4.Όλους 5.Κανέναν 6.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐
<u>Ανάθεση του παιδιού στον παππού ή/και τη γιαγιά:</u>	
46)Αναλάβετε τη φροντίδα-ανατροφή του εγγονιού σας: 1.Ευχαρίστως, επειδή το ήθελα 2.Από υποχρέωση-καθήκον προς το παιδί μου 3.Δεν ήθελα να το αναλάβουν άλλοι συγγενείς ή κάποιοι άγνωστοι 4.Δεν ήθελα να μπει το εγγόνι μου σε κρατικό, εκκλησιαστικό ή ιδιωτικό ίδρυμα 5.Για να μην έχω αργότερα ενοχές ότι δεν ανέλαβα τις ευθύνες μου 6.Από ανάγκη γιατί δεν υπήρχε άλλη λύση 7.Μετά από πίεση των γονιών του παιδιού 8.Μετά από πίεση άλλων 9.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	47)Πιστεύετε ότι οι γονείς του παιδιού ανέθεσαν τη φροντίδα-ανατροφή του παιδιού τους σε σας: 1.Ευχαρίστως, επειδή το ήθελαν 2.Από υποχρέωση-καθήκον προς το παιδί τους 3.Δεν ήθελαν να το αναλάβουν άλλοι συγγενείς ή κάποιοι άγνωστοι 4.Δεν ήθελαν να μπει το παιδί τους σε κρατικό, εκκλησιαστικό ή ιδιωτικό ίδρυμα 5.Για να μην έχουν αργότερα ενοχές ότι δεν το ανέθεσαν σε κατάλληλο άτομο 6.Από ανάγκη γιατί δεν υπήρχε άλλη λύση 7.Μετά από πίεση δική μας 8.Μετά από πίεση άλλων 9.Δεν υπήρχε-δε ζούσε 10.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. Γιαγ. -ο πατέρας: ☐ ☐ -η μητέρα: ☐ ☐

48)Τί πιστεύετε ότι τους ώθησε στο να αναθέσουν τα παιδιά τους σε σας και όχι σε κάποιον άλλο; Παππούς:..... .... Γιαγιά:.....	49)Θεωρείτε τους εαυτούς σας άξιους να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες διαβίωσης που έχουν διαμορφωθεί, αν λάβετε υπόψη και τυχόν εμφανιζόμενες βιολογικές δυσλειτουργίες σας; 1.Πάρα πολύ 4.Λίγο 2.Πολύ 5.Ελάχιστα 3.Περίπου 6.Καθόλου 7.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐
<u>Σχέσεις πριν τη διάσπαση-διασπορά της οικογένειας:</u>	
50)Προηγούμενες συνθήκες που έζησε το παιδί μέσα στην οικογένεια: 1.Πολύ καλές 4.Κακές 2.Καλές 5.Πολύ κακές 3.Μέτριες 6.Δεν έζησε σ' αυτήν 7.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	51)Προηγούμενες συνθήκες που έζησε το παιδί εκτός της οικογένειας: 1.Πολύ καλές 4.Κακές 2.Καλές 5.Πολύ κακές 3.Μέτριες 6.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐
52)Σημαντικά γεγονότα στη ζωή του παιδιού πριν τη διάσπαση της οικογένειας: Παππούς:..... .... Γιαγιά:.....	53)Ποιότητα σχέσεων που είχε προηγουμένως το παιδί με τους γονείς του: 1.Πολύ καλές 4.Κακές 2.Καλές 5.Πολύ κακές 3.Μέτριες 6.Δεν υπήρχαν σχέσεις 7.Δε ζούσε 8.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ -με τον πατέρα: ☐ ☐ -με τη μητέρα: ☐ ☐
54)Σχέσεις παιδιού με τα αδέρφια του πριν από τον αποχωρισμό από τους γονείς: 1.Πολύ καλές 4.Κακές 2.Καλές 5.Πολύ κακές 3.Μέτριες 6.Δεν υπήρχαν σχέσεις 7.Δεν είχε αδέρφια 8.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ -με 1^ο αδελφάκι: ☐ ☐ -με 2^ο αδελφάκι: ☐ ☐ -με 3^ο αδελφάκι: ☐ ☐	55)Σχέσεις των γονέων με τα αδέρφια του παιδιού πριν τη διάσπαση της οικογένειας: 1.Πολύ καλές 4.Κακές 2.Καλές 5.Πολύ κακές 3.Μέτριες 6.Δεν υπήρχαν σχέσεις 7.Δεν είχε αδέρφια 8.Δε ζούσε 9.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ Πατ. Μητ./ Πατ. Μητ. -με 1^ο αδελφάκι: ☐ ☐ ☐ ☐ -με 2^ο αδελφάκι: ☐ ☐ ☐ ☐ -με 3^ο αδελφάκι: ☐ ☐ ☐ ☐

56) Ποιές ήταν οι σχέσεις σας με τους γονείς του παιδιού πριν αναλάβετε τη φροντίδα του: 1. Πολύ καλές 4. Κακές 2. Καλές 5. Πολύ κακές 3. Μέτριες 6. Δεν υπήρχαν σχέσεις 7. Δε ζούσε 8. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. Γιαγ. -με τον πατέρα: ☐ ☐ -με τη μητέρα: ☐ ☐	57) Ποιές ήταν οι σχέσεις σας με τα αδέλφια του παιδιού πριν τη διάσπαση της οικογένειας; 1. Πολύ καλές 4. Κακές 2. Καλές 5. Πολύ κακές 3. Μέτριες 6. Δεν υπήρχαν σχέσεις 7. Δεν είχε αδέλφια 8. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. Γιαγ. -με 1^ο αδελφάκι: ☐ ☐ -με 2^ο αδελφάκι: ☐ ☐ -με 3^ο αδελφάκι: ☐ ☐
58) Ποιές ήταν οι σχέσεις σας με το εγγόνι σας πριν το αναλάβετε; 1. Πολύ καλές 2. Καλές 3. Μέτριες 4. Κακές 5. Πολύ κακές 6. Δεν υπήρχαν σχέσεις 7. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	59) Ποιά ήταν η συχνότητα επαφής σας με το εγγόνι σας πριν αναλάβετε αποκλειστικά την ανατροφή του; 1. Μέναμε μαζί: παππούδες-γονείς-εγγόνι 2. Το έβλεπα καθημερινά 3. Σαββατο-Κύριακα ή 1-2 φορές την εβδομάδα 4. 1-2 φορές το μήνα 5. Διακοπές Χριστουγέννων, Πάσχα, καλοκαιριού 6. Κάθε καλοκαίρι 7. 1-2 φορές το χρόνο 8. Σπάνια 9. Καθόλου 10. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐
60) Πριν τη διάσπαση της οικογένειας του παιδιού σας (και κατά συνέπεια την ανάθεση του/των παιδιού/-ών σε σας), είχατε αναλάβει την προσωρινή επίβλεψη: 1. Πάρα πολλές φορές 2. Πολλές φορές 3. Μερικές φορές 4. Λίγες φορές 5. Ελάχιστες φορές 6. Ποτέ 7. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. Γιαγ. -των παιδιών αυτών: ☐ ☐ -άλλων εγγονιών: ☐ ☐	61) Παρείχατε κάποια μακροχρόνια φροντίδα ή είχατε ζήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα με αυτά ή με άλλα εγγόνια σας πριν αναλάβετε την ανατροφή αυτών των εγγονιών μέσω νόμου ή χωρίς αυτόν: 1. Πάρα πολλές φορές 2. Πολλές φορές 3. Μερικές φορές 4. Λίγες φορές 5. Ελάχιστες φορές 6. Ποτέ 7. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. Γιαγ. -με αυτά τα εγγόνια: ☐ ☐ -με άλλα εγγόνια: ☐ ☐

Αντιδράσεις κατά τον αποχωρισμό παιδιού-γονέων:		
62)Είδος αποχωρισμού του παιδιού από τους γονείς: 1.Βίαιος-απότομα 2.Ομαλός 3.Δε χωρίστηκε 4.Άλλο.Τι;..... ..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ		
63)Αντιδράσεις του παιδιού τη στιγμή του αποχωρισμού του από τους γονείς του: 1.Λυσσαλέα αντίδραση-Εξέγερση 2.Αντέδρασε με κλάματα και θυμό. Απαιτούσε την επιστροφή του πατέρα/ της μητέρας 3.Άρνηση αποδοχής-συναίνεσης στην απόσπασή του από τον πατέρα/ τη μητέρα 4.Ήταν αναστατωμένο την στιγμή του αποχωρισμού – ανησυχία-εκνευρισμός 5.Εξωτερικά έδειχνε ήρεμο όμως μέσα του υπέφερε 6.Ήταν αμήχανο 7.Ήταν σε μια κατάσταση απάθειας, αδιαφορίας 8.Δεν τον/την αποζητούσε 9.Ήταν χαμογελαστό και χαρούμενο 10.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ		
Παπ. Γιαγ. -τον πατέρα: ☐ ☐ -τη μητέρα: ☐ ☐ Παπ. Γιαγ. -τον πατέρα: ☐ ☐ -τη μητέρα: ☐ ☐		
64)Αντιδράσεις-συμπεριφορά του παιδιού μετά τον αποχωρισμό του από τους γονείς του: Παππούς: .... Γιαγιά:		
Π	Γ	65)Θα αναγνωρίζατε, ή αλλιώς, θα συμπληρώνατε κάποιες από τις παρακάτω αντιδράσεις στη συμπεριφορά του παιδιού μετά τον αποχωρισμό του από τους γονείς του; (Βάλτε V σε όσα ισχύουν) 1.Ήρεμο-ήσυχο-ασφαλές 2.Άνεση-ήταν χαλαρωμένο -ευχαριστημένο 3.Ανακούφιση-ικανοποίηση 4.Απάθεια-αδιαφορία 5.Έχασε το ενδιαφέρον του για τους γονείς, παραιτήθηκε από παιδί τους και προσαρμόστηκε στη νέα κατάσταση 6.Δεν αποζητούσε τους γονείς του, αλλά γκρίνιαζε με το τίποτε, ήταν άτονο και δεν ενδιαφερόταν για τίποτε 7.Έκανε εκρήξεις οργής και είχε αυτοκαταστροφική και καταστροφική συμπεριφορά (ευέξαπτο, εκνευριζόταν εύκολα, επιθετικό) 8.Έγινε απαιτητικό, ανικανοποίητο 9.Είχε αγωνία-ανησυχία-αναστάτωση-άγχος-νευρική-βρισκόταν σε διέγερση- αισθανόταν έξαψη και ταραχή-υπερένταση 10.Υπόφερε μέσα του πάρα πολύ-ένιωθε εσωτερική ένταση 11.Βασανιζόταν με αισθήματα ενοχής και φόβου 12.Κλειστό, εσωστρεφές, σπαραζόταν από μόνωση-ήθελε να μένει μόνο του 13.Στεναχώρια-μελαγχολία. Αντιδρούσε με τόνο καταθλιπτικό, ήταν σε κατάσταση μαρασμού 14.Διένυε μια περίοδο «πένθους» και είχε ένα έντονο συναίσθημα νοσταλγίας 15.Έκανε απόπειρες αυτοκτονίας 16.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

66)Αντιδράσεις των γονιών τη στιγμή του αποχωρισμού τους από το παιδί τους: 1.Λυσσαλέα αντίδραση-Εξέγερση 2.Αντέδρασε με κλάματα και θυμό. Απαιτούσε την επιστροφή του παιδιού του/της 3.Άρνηση αποδοχής-συναίνεσης στην απόσπαση του παιδιού από αυτόν/αυτή 4.Ήταν αναστατωμένος/η τη στιγμή του αποχωρισμού –ανησυχία-εκνευρισμός 5.Εξωτερικά έδειχνε ήρεμος/η όμως μέσα του/της υπέφερε 6.Ήταν αμήχανος/η 7.Ήταν σε μια κατάσταση απάθειας, αδιαφορίας 8.Δεν αποζητούσε το παιδί του/της 9.Ήταν χαμογελαστός/ή και χαρούμενος/η 10.Δε ζούσε 11.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ -ο πατέρας: Γιαγ. ☐ -η μητέρα:	67)Αντιδράσεις-συμπεριφορά των γονιών μετά τον αποχωρισμό τους από το παιδί τους: Παππούς:..... .... Γιαγιά:.....								
<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse; text-align: center;"> <tr> <th colspan="2">Παπ.</th> <th colspan="2">Γιαγ.</th> </tr> <tr> <th>Π.</th> <th>Μ.</th> <th>Π.</th> <th>Μ.</th> </tr> </table>	Παπ.		Γιαγ.		Π.	Μ.	Π.	Μ.	68)Θα αναγνωρίζατε ή αλλιώς θα συμπληρώνατε κάποιες από τις παρακάτω αντιδράσεις στη συμπεριφορά των γονιών μετά τον αποχωρισμό τους από το παιδί τους; Βάλτε V σε όσα ισχύουν 1.Ήρεμος-ήσυχος-ασφαλής 2.Άνεση-ήταν χαλαρωμένος -ευχαριστημένος/η 3.Ανακούφιση-ικανοποίηση 4.Απάθεια-αδιαφορία 5.Έχασε το ενδιαφέρον για το παιδί, παραιτήθηκε από πατέρα/μητέρα και προσαρμόστηκε στη νέα κατάσταση 6.Δεν αποζητούσε το παιδί του/της, αλλά γκρίνιαζε με το τίποτε, ήταν άτονος/η και δεν ενδιαφερόταν για τίποτε 7.Έκανε εκρήξεις οργής και είχε αυτοκαταστροφική και καταστροφική συμπεριφορά (ευέξαπτος/η, εκνευριζόταν εύκολα, επιθετικός/ή) 8.Έγινε απαιτητικός/ή, ανικανοποίητος/η 9.Είχε αγωνία-ανησυχία-αναστάτωση-άγχος-νευρική υπερφόρτωση σε διέγερση- αισθανόταν έξαψη και ταραχή-υπερένταση 10.Υπόφερε μέσα του/της πάρα πολύ-ένιωθε εσωτερική ένταση 11.Βασανιζόταν με αισθήματα ενοχής και φόβου 12.Κλειστός/ή, εσωστρεφής, σπαραζόταν από μόνωση 13.Στεναχώρια-μελαγχολία. Αντιδρούσε με τόνο καταθλιπτικό, ήταν σε κατάσταση μαρασμού 14.Διένυε μια περίοδο «πένθους» και είχε ένα έντονο συναίσθημα νοσταλγίας 15.Έκανε απόπειρες αυτοκτονίας 16.Δε ζούσε 17.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ
Παπ.		Γιαγ.							
Π.	Μ.	Π.	Μ.						

69) Αντιδράσεις του περιβάλλοντος υποδοχής: 1. Επεμβήκαμε στο παιδί για να το ξεπεράσει 2. Το βοήθησαν άλλοι συγγενείς να το ξεπεράσει 3. Βάλαμε κάποιον ειδικό 4. Δεν θεωρήσαμε απαραίτητο το να επέμβουμε με οποιονδήποτε τρόπο 5. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	Προσωρινή επανασύνδεση παιδιού-γονέων: 70) Η συμπεριφορά του παιδιού, κατά το προσωρινό ξανασμίξιμο με τους γονείς του: 1. Αρχίζει να ελπίζει ότι αυτή τη φορά θα σμίξει μόνιμα με τους γονείς του 2. Χαίρεται υπερβολικά και το εκδηλώνει με κάθε τρόπο 3. Νιώθει αμήχανα και δεν ξέρει πώς να αντιδράσει 4. Φεύγει μακριά από τους γονείς του με έναν ψυχρό τρόπο όταν αυτοί επιστρέφουν, και μπορεί να χρειαστεί καλοπιάσματα για να ξαναφτιάξει τις φιλικές σχέσεις μαζί τους, σαν να έχει ανάγκη να τους απορρίψει, όπως νόμιζε ότι αυτοί το απέρριψαν αφήνοντάς το. Όταν τελικά αυτή η έλλειψη ανταπόκρισης υποχωρήσει, τότε το παιδί εκδηλώνει έντονα συναισθήματα απέναντί τους. 5. Το παιδί κατακλύζεται από θύελλα συναισθημάτων: συνεχώς είναι «κολλημένο» επάνω στη μητέρα του ή στον πατέρα του και, όταν πάει να το αφήσει μόνο του, έστω και για μια στιγμή, νιώθει έντονο άγχος και οργή 6. Είναι νευρικό κι επιθετικό 7. Είναι απαθές και αδιάφορο 8. Δεν υπάρχει προσωρινό ξανασμίξιμο 9. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ -με τον πατέρα: ☐ -με τη μητέρα: ☐	
71) Πώς συμπεριφέρονται οι γονείς στο παιδί κατά το προσωρινό ξανασμίξιμο: 1. Στοργή-πάρα πολύ αγάπη 2. Ζεστασιά-είναι καλοί μαζί του 3. Οικειότητα-είναι φιλικοί μαζί του 4. Αμφιθυμικά συναισθήματα(καλά-άσχημα) 5. Φόβο για το αν το παιδί θα τους ξαναδεχτεί 6. Ανησυχία-άγχος 7. Ενοχή 8. Θυμό από την άρνηση και τις εκδηλώσεις οπισθοδρομήσεως του παιδιού 9. Απάθεια 10. Ψυχρότητα 11. Απορρίψη 12. Εχθρική συμπεριφορά προς το παιδί 13. Δεν υπάρχει προσωρινό ξανασμίξιμο 14. Δε ζει 15. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ -ο πατέρας: ☐ -η μητέρα: ☐	72) Πώς συμπεριφέρονται οι γονείς σε σας κατά το προσωρινό ξανασμίξιμο: 1. Δείχνει την ευγνωμοσύνη του/της 2. Οικειότητα-είναι φιλικοί 3. Αμφιθυμικά συναισθήματα 4. Ανησυχία-άγχος 5. Ενοχή 6. Απάθεια 7. Ψυχρότητα 8. Είναι καχύποπτος/η όσον αφορά στον τρόπο ανατροφής του παιδιού 9. Ζήλια για εμάς 10. Εχθρική συμπεριφορά προς εμάς 11. Δεν υπάρχει προσωρινό ξανασμίξιμο 12. Δε ζει 13. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ -ο πατέρας: ☐ -η μητέρα: ☐	

73)Αντιδράσεις του παιδιού κατά το νέο αποχωρισμό του από τους γονείς του: 1.Λυσσαλέα αντίδραση-Εξέγερση 2.Αντιδρά με κλάματα και θυμό. Απαιτεί την επιστροφή του πατέρα/ της μητέρας 3.Άρνηση αποδοχής-συναίνεσης στην απόσπασή του απ' αυτόν/ αυτήν 4.Είναι αναστατωμένο τη στιγμή του αποχωρισμού –ανησυχία-εκνευρισμός 5.Εξωτερικά δείχνει ήρεμο όμως μέσα του υποφέρει 6.Είναι αμήχανο 7.Είναι σε μια κατάσταση απάθειας, αδιαφορίας 8.Δεν τον/ την αποζητά 9.Είναι χαμογελαστό και χαρούμενο 10.Δεν υπάρχει προσωρινό ξανασμίξιμο 11.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ -τον πατέρα: ☐ -τη μητέρα: ☐	74)Αντιδράσεις των γονέων κατά το νέο αποχωρισμό από το παιδί τους: 1.Λυσσαλέα αντίδραση-Εξέγερση 2.Αντιδρά με κλάματα και θυμό. Απαιτεί την επιστροφή του παιδιού του/της 3.Άρνηση αποδοχής-συναίνεσης στην απόσπαση του παιδιού απ' αυτόν/αυτή 4.Είναι αναστατωμένος/η τη στιγμή του αποχωρισμού –ανησυχία-εκνευρισμός 5.Εξωτερικά δείχνει ήρεμος/η όμως μέσα του/της υποφέρει 6.Είναι αμήχανος/η 7.Είναι σε μια κατάσταση απάθειας, αδιαφορίας 8.Δεν αποζητά το παιδί του/της 9.Είναι χαμογελαστός/η και χαρούμενος/η 10. Δεν υπάρχει προσωρινό ξανασμίξιμο 11.Δε ζει 12.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ -ο πατέρας: ☐ -η μητέρα: ☐
<u>Απουσία γονέων:</u>	
75)Τί λέτε/-γατε στο εγγόνι σας για τους γονείς του; Πώς τους παρουσιάζατε σ' αυτό; Παππούς:..... .... Γιαγιά:.....	76)Πόσο συχνά βλέπει/έβλεπε το παιδί τους γονείς του; 1.Μένουμε μαζί: παππούδες-γονείς-παιδί 2.Τον/την βλέπει καθημερινά 3.Σαββατο-Κύριακα ή 1-2 φορές την εβδομάδα 4. 1-2 φορές το μήνα 5.Διακοπές Χριστουγέννων, Πάσχα, καλοκαιριού 6.Κάθε καλοκαίρι 7. 1-2 φορές το χρόνο 8.Σπάνια 9.Καθόλου 10.Δε ζει 11.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ Δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ -τον πατέρα: ☐ -τη μητέρα: ☐

81) Αισθάνεστε για τον εαυτό σας: (Βάλτε V σε όσα ισχύουν)				
	Παπ.		Γιαγ.	
	Nai	Όχι	Nai	Όχι
1.Λύπη-θλίψη-θρήνο				
2.Απογοήτευση-απελπισία-απόγνωση				
3.Άγχος-αγωνία-ανησυχία				
4.Φόβο-ανασφάλεια				
5.Αμφιβολία-αβεβαιότητα-άγνοια για την εκπλήρωση του ρόλου				
6.Δε μπορώ να προσαρμοστώ στη νέα κατάσταση				
7.Δυσκολεύομαι να συνδυάσω τους ρόλους παππού και πατέρα ή γιαγιάς και μητέρας				
8.Νιώθω ακατάλληλος/η για το ρόλο (μου ζητείται να ξανανιώσω)				
9.Κούραση-εξάντληση				
10.Μοναξιά				
11.Μπερδεμένος/η-συγχυσμένος/η				
12.Αίσθημα κατωτερότητας-ντροπή				
13.Νιώθω ότι απέτυχα να είμαι σωστός/ή πατέρα/μητέρα				
14.Δυστυχία				
15.Νιώθω χρήσιμος/η				
16.Είμαι πολύ δυνατός/ή				
17.Μπορώ να προσαρμοστώ εύκολα				
18.Άνεση όσον αφορά στη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε				
19.Σιγουριά-βεβαιότητα ότι θα μπορέσω να είμαι σωστός/ή στο νέο ρόλο μου				
20.Απάθεια-δε με νοιάζει				
21.Ξεκούραση-ηρεμία				
22.Ικανοποίηση-ανακούφιση που ανέλαβα το παιδί				
23.Ευτυχία				
24.Άλλο. Τι;				
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ				

82)Αισθάνεστε για το εγγόνι σας: (Βάλτε V σε όσα ισχύουν)								
	Παπ.		Γιαγ.					
	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι				
1.Υπερβολική αγάπη								
2.Οίκτο για το εγγόνι μου, το λυπάμαι πολύ								
3.Ευθύνη								
4.Φόβος ότι θα χάσω το εγγόνι μου								
5.Δεν ξέρω αν θα πρέπει να του συμπεριφέρομαι ως παππούς ή πατέρας / ως γιαγιά ή μητέρα								
6.Αγανακτισμένος /η με τη συμπεριφορά του εγγονιού μου								
7.Άλλο. Τι;								
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ								
83)Αισθάνεστε για τους γονείς του παιδιού: (Βάλτε V σε όσα ισχύουν)								
	Παπ.		Γιαγ.					
	Π.	Μ.	Π.	Μ.				
	N	O	N	O	N	O	N	O
1.Οίκτο και συμπόνια, τον/τη λυπάμαι								
2.Νοσταλγία για τον πατέρα/ τη μητέρα-μου λείπει πολύ								
3.Τύψεις & ενοχές για το ότι τον/την κατηγορώ								
4.Έχασα την εμπιστοσύνη μου σ' αυτόν/αυτή								
5.Αγανάκτηση για τη συμπεριφορά του/της								
6.Πικρία								
7.Θυμός-οργή								
8.Μίσος-εκδικητική διάθεση								
9.Αδιαφορία για τη ζωή του/της-απόρριψη								
10.Άλλο. Τι;								
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ								

Παροχή φροντίδων:				
84) Ποιό είναι κυρίως το είδος φροντίδων που παρέχετε στο εγγόνι σας; (Βάλτε V σε όσα υπάρχουν -ισχύουν)			85) Όσον αφορά στις φροντίδες σας προς το παιδί:	
	Π. N O N O		Γ. N O	
1. Φυσικές-σωματικές φροντίδες (διατροφή, ρουχισμό, στέγαση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη κ.λ.π.)				1. Εξακολουθείτε να του τις παρέχετε έως τώρα
2. Συναισθηματική στήριξη (αγάπη, στοργή, ζεστασιά, τρυφερότητα, χαρά, ασφάλεια, παραδοχή κ.λ.π.)				2. Σταματήσατε όταν το ανέλαβε ξανά ο ένας ή και οι δύο γονείς του
3. Κοινωνικές (συντροφιά, επικοινωνία, ψυχαγωγία, διασκέδαση, προαγωγή γλωσσικής έκφρασης, μετάδοση αντιλήψεων-στάσεων-αξιών κ.λ.π.)				3. Σταματήσατε όταν το ανέλαβε κάποιος άλλος
4. Νομική κατοχύρωση				4. Σταματήσατε όταν ενηλικιώθηκε
5. Άλλο. Τι;.....				5. Άλλο. Τι;.....
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ				0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ
			Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	
86) Τί κάνετε τον ελεύθερο χρόνο σας με το εγγόνι σας;			87) Το εγγόνι σας σάς βοηθάει σε δουλειές;	
Παπούς: .... Γιαγιά:			1. Πάρα πολύ 2. Πολύ 3. Μέτρια 4. Λίγο 5. Ελάχιστα 6. Καθόλου 7. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	
88) Πόσο συχνά πηγαίνετε στην εκκλησία;			(Επιλέξτε ένα για το τι ισχύει μαζί με το εγγόνι κι ένα μόνος/η, χωρίς το εγγόνι, για κάθε ερώτηση)	
Παπ. Γιαγ. -μαζί με το εγγόνι: ☐ ☐ -μόνος/η (χωρίς το εγγόνι): ☐ ☐			1. Σχεδόν κάθε μέρα	
89) Πόσο συχνά πηγαίνετε σε κοινωνικές εκδηλώσεις (γάμους, βαπτίσια, κ.λ.π.);			2. Σχεδόν μια φορά τη βδομάδα	
Παπ. Γιαγ. -μαζί με το εγγόνι: ☐ ☐ -μόνος/η (χωρίς το εγγόνι): ☐ ☐			3. Περίπου 1-2 φορές το μήνα	
90) Πόσο συχνά πηγαίνετε σε πολιτιστικές εκδηλώσεις (θέατρο, κινηματογράφο, εκθέσεις ζωγραφικής, συναυλίες, κ.λ.π.);			4. Πολύ αραιά	
Παπ. Γιαγ. -μαζί με το εγγόνι: ☐ ☐ -μόνος/η (χωρίς το εγγόνι): ☐ ☐			5. Χριστούγεννα, Πάσχα	
			6. 1-2 φορές το χρόνο	
			7. Σπάνια	
			8. Ποτέ	
			9. Όποτε συμβαίνουν	
			10. Άλλο. Τι;.....	
			0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	

91)Αφήνετε το εγγόνι σας να πηγαίνει στις εκδρομές του σχολείου του; 1.Πάντα 2.Τις περισσότερες φορές 3.Μερικές φορές 4.Λίγες φορές – που και που 5.Σπάνια 6.Ποτέ 7.Δεν πηγαίνουν εκδρομές 8.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ Δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	<u>Σχολική επίδοση:</u> 92)Με ποιόν τρόπο παρέχετε βοήθεια στην προετοιμασία των σχολικών μαθημάτων του εγγονιού σας; 1.Βοήθεια από πατέρα ή/και μητέρα 2.Το βοηθάμε εμείς 3.Το βοηθάνε κάποιοι συγγενείς/φίλοι/ γείτονες 4.Ιδιαίτερα μαθήματα από μισθωμένο άτομο 5.Μαθήματα σε ομαδικό φροντιστήριο 6.Καμία βοήθεια 7.Δεν πάει ακόμα σχολείο 8.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐
93)Ως μαθητής/-τρια είναι: 1.Πολύ καλός/ή 2.Καλός/ή 3.Μέτριος/α 4.Κακός/ή 5.Πολύ κακός/ή 6.Δεν πάει ακόμα σχολείο 7.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ Δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	94)Το εγγόνι σας έχει αλλάξει για κάποιο λόγο σχολείο (νηπιαγωγείο ή δημοτικό); 1. 1 – 2 φορές 2. 3 – 5 φορές 3. 6 – 10 φορές 4. 11 ≤ φορές 5. Ποτέ 6. Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐
<u>Μέθοδος ανατροφής:</u>	
95)Με ποιό τρόπο ανατρέφετε το εγγόνι σας; 1.Με αυστηρότητα. Απαιτώ πειθαρχία και υπακοή 2.Επιείκεια – Ελεύθερα-με ανεξαρτησία 3.Διαφωνία στον τρόπο ανατροφής μεταξύ παππού-γιαγιάς 4.Υπερπροστασία 5.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ (Γιατί; ....) Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	96)Πιστεύετε ότι υπάρχει σύγκρουση-ασυμφωνία ανάμεσα στις δικές σας μεθόδους διαπαιδαγώγησης του παιδιού και σ' αυτές που χρησιμοποιούσαν οι γονείς; 1.Πολύ μεγάλη 2.Μεγάλη 3.Μέτρια 4.Μικρή 5.Ελάχιστη 6.Καθόλου 7.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ -με τον πατέρα: ☐ ☐ -με τη μητέρα: ☐ ☐

97) Έχετε συζητήσει με τους γονείς του παιδιού όσον αφορά στον τρόπο ανατροφής του; 1. Πάρα πολλές φορές 2. Αρκετές φορές 3. Κάποιες φορές 4. Λίγες φορές 5. Ελάχιστες φορές 6. Σχεδόν καθόλου 7. Ποτέ 8. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. Γιαγ. -με τον πατέρα: ☐ ☐ -με τη μητέρα: ☐ ☐	98) Μεγαλώνετε με τον ίδιο τρόπο τα εγγόνια σας όπως κάνατε για τα παιδιά σας; 1. Απόλυτα 2. Περίπου 3. Καθόλου 4. Άλλο. Τι;..... ..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐																																						
99) Υπομένετε αδιαμαρτύρητα ιδιοτροπίες τους ή ικανοποιείτε υπερβολικές απαιτήσεις τους; 1. Πάρα πολλές φορές 2. Αρκετές φορές 3. Κάποιες φορές 4. Λίγες φορές 5. Ελάχιστες φορές 6. Σχεδόν καθόλου 7. Ποτέ 8. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	99) (συνέχεια) Κατά την άποψή σας, γιατί νομίζετε ότι γίνεται αυτό; Παππούς:..... .... Γιαγιά:.....																																						
<u>Άτυπα δίκτυα στήριξης-Κρατική βοήθεια:</u>																																							
100) Το εγγόνι το οποίο αναλάβατε έχει κι άλλους παππούδες; Αν ναι, γιατί δεν το ανέλαβαν εκείνοι; 1. Ναι 2. Όχι 3. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παππούς: ☐..... .... Γιαγιά: ☐.....	101) Έχετε κι άλλα εγγόνια; Αν ναι πόσα συνολικά; 1. Ναι 2. Όχι 3. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ Αριθμός: ____ ____ <table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 50%; vertical-align: top;"> Ηλικίες τους: <table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr><td>1^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>2^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>3^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>4^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>5^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>6^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> </table> </td> <td style="width: 50%; vertical-align: top;"> <table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr><td>7^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>8^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>9^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>10^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>11^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>12^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> </table> </td> </tr> </table>	Ηλικίες τους: <table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr><td>1^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>2^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>3^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>4^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>5^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>6^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> </table>	1 ^ο	____	____	2 ^ο	____	____	3 ^ο	____	____	4 ^ο	____	____	5 ^ο	____	____	6 ^ο	____	____	<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr><td>7^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>8^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>9^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>10^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>11^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>12^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> </table>	7 ^ο	____	____	8 ^ο	____	____	9 ^ο	____	____	10 ^ο	____	____	11 ^ο	____	____	12 ^ο	____	____
Ηλικίες τους: <table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr><td>1^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>2^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>3^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>4^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>5^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>6^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> </table>	1 ^ο	____	____	2 ^ο	____	____	3 ^ο	____	____	4 ^ο	____	____	5 ^ο	____	____	6 ^ο	____	____	<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr><td>7^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>8^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>9^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>10^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>11^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> <tr><td>12^ο</td><td> ____ </td><td> ____ </td></tr> </table>	7 ^ο	____	____	8 ^ο	____	____	9 ^ο	____	____	10 ^ο	____	____	11 ^ο	____	____	12 ^ο	____	____		
1 ^ο	____	____																																					
2 ^ο	____	____																																					
3 ^ο	____	____																																					
4 ^ο	____	____																																					
5 ^ο	____	____																																					
6 ^ο	____	____																																					
7 ^ο	____	____																																					
8 ^ο	____	____																																					
9 ^ο	____	____																																					
10 ^ο	____	____																																					
11 ^ο	____	____																																					
12 ^ο	____	____																																					

102) Από τη στιγμή που αναλάβατε το εγγόνι σας, πιστεύετε ότι αυτό επηρέασε τις σχέσεις σας με τα άλλα άτομα της οικογένειάς σας; 1. Πάρα πολύ 4. Λίγο 2. Πολύ 5. Ελάχιστα 3. Μέτρια 6. Καθόλου 7. Δεν υπάρχει 8. Άλλο. Τι; ..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. Γιαγ. -σύζυγο: ☐ ☐ -πατέρα του παιδιού: ☐ ☐ -μητέρα του παιδιού: ☐ ☐ -αδέρφια παιδιού: ☐ ☐ -άλλο παππού του παιδιού: ☐ ☐ -άλλη γιαγιά του παιδιού: ☐ ☐ -θείες/θείους παιδιού: ☐ ☐ -ξαδέρφια παιδιού: ☐ ☐ -άλλους συγγενείς: ☐ ☐	103) Επαφές με συγγενείς και φίλους: 1. Σχεδόν κάθε μέρα 2. Σχεδόν μια φορά τη βδομάδα 3. Περίπου μια φορά το μήνα 4. Πολύ αραιά 5. Ποτέ 7. Άλλο. Τι; ..... 6. Δεν υπάρχει 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. Γιαγ. -πατέρα του παιδιού: ☐ ☐ -μητέρα του παιδιού: ☐ ☐ -αδέρφια παιδιού: ☐ ☐ -άλλο παππού του παιδιού: ☐ ☐ -άλλη γιαγιά του παιδιού: ☐ ☐ -θείες/θείους παιδιού: ☐ ☐ -ξαδέρφια παιδιού: ☐ ☐ -άλλους συγγενείς: ☐ ☐ -γείτονες: ☐ ☐ -κοντινούς φίλους: ☐ ☐ -άλλους φίλους: ☐ ☐																											
104) Αισθάνεστε ότι το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον: 1. Σας δείχνει συμπαράσταση και σας στηρίζει 2. Λέει ότι σας στηρίζει, αλλά δεν το δείχνει εμπράκτως 3. Είστε αβοήθητοι 4. Άλλο. Τι; ..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	105) Είδος βοήθειας που λάβατε/λαμβάνετε από συγγενείς: (Βάλτε V σε όσα υπάρχουν - ισχύουν) <table border="1" style="width: 100%;"> <thead> <tr> <th></th> <th>Π</th> <th>Γ</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1. Φιλοξενία ή παροχή στέγης</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>2. Χρηματικές παροχές</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>3. Καθημερινή βοήθεια στις οικιακές δραστηριότητες</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>4. Φροντίδα του εγγονιού</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>5. Συναισθηματική στήριξη</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>6. Άλλο. Τι; .....</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>7. Τίποτε/ καμία βοήθεια</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ</td> <td></td> <td></td> </tr> </tbody> </table>		Π	Γ	1. Φιλοξενία ή παροχή στέγης			2. Χρηματικές παροχές			3. Καθημερινή βοήθεια στις οικιακές δραστηριότητες			4. Φροντίδα του εγγονιού			5. Συναισθηματική στήριξη			6. Άλλο. Τι;			7. Τίποτε/ καμία βοήθεια			0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ		
	Π	Γ																										
1. Φιλοξενία ή παροχή στέγης																												
2. Χρηματικές παροχές																												
3. Καθημερινή βοήθεια στις οικιακές δραστηριότητες																												
4. Φροντίδα του εγγονιού																												
5. Συναισθηματική στήριξη																												
6. Άλλο. Τι;																												
7. Τίποτε/ καμία βοήθεια																												
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ																												

106)Είδος βοήθειας που λάβατε/ λαμβάνετε από την εκκλησία: (Βάλτε V σε όσα υπάρχουν-ισχύουν)		107)Είδος βοήθειας που λάβατε/λαμβάνετε από το κράτος-πολιτεία: (Βάλτε V σε όσα υπάρχουν - ισχύουν)	
	Π	Γ	
1.Φιλοξενία ή παροχή στέγης			1.Επίδομα από την κοινωνική πρόνοια
2.Χρηματικές παροχές			2.Επίδομα από το Π.Ι.Κ.Π.Α.
3.Συναισθηματική στήριξη			3.Συναισθηματική στήριξη από κρατικές υπηρεσίες
4.Συνσίτιο			4.Στεγαστικό δάνειο
5.Άλλο.Τι;			5.Φορολογικές απαλλαγές
6.Τίποτε/ καμία βοήθεια			6.Ιατροφαρμακευτική περίθαλψη
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ			7.Νομική κάλυψη-Δικηγόρους
			8.Γονικές άδειες
			9.Άλλο.Τι;.....
			10.Τίποτε/ καμία βοήθεια
			0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ
108)Γνωρίζετε από πού μπορούσατε να πάρετε βοήθεια από το κράτος; Κι αν όχι ποιός σας το υπέδειξε; 1.Ναι 2.Όχι 3.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παππούς: ☐ .... Γιαγιά: ☐		109)Σας έχει βοηθήσει κάποιος άλλος που δεν τον έχουμε αναφέρει; Αν ναι, ποιός; 1.Ναι 2.Όχι 3.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παππούς: ☐ .... Γιαγιά: ☐	
		110)Όσον αφορά στα οικονομικά: 1.Βοηθάτε εσείς τους γονείς του παιδιού 2.Βοηθούν οι γονείς του παιδιού εσάς 3. Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐	

111)Μπορείτε να μου εξηγήσετε αναλυτικά ποιά είναι τα προβλήματα και οι δυσκολίες που αντιμετωπίσατε/-ζετε;

-Φυσικά-σωματικά:

Παπούς:.....

.....

Γιαγιά:.....

.....

-Συναισθηματικά-Ψυχολογικά:

Παπούς:.....

.....

Γιαγιά:.....

.....

-Κοινωνικά:

Παπούς:.....

.....

Γιαγιά:.....

.....

-Οικονομικά:

Παπούς:.....

.....

Γιαγιά:.....

.....

-Νομικά:

Παπούς:.....

.....

Γιαγιά:.....

.....

Επανασύνδεση-ξανασμίξιμο οικογένειας (μόνιμο):

112)Πού βρίσκονται τώρα οι γονείς του παιδιού;

1.Εκεί όπου είχαν πάει. Δεν έχουν επιστρέψει

2.Επέστρεψαν στο σπίτι τους μαζί με τα παιδιά τους

3.Ζούμε στο σπίτι μας όλοι μαζί: παπούδες-γονείς-παιδιά

4.Έχουν πάει σε άλλο μέρος, το οποίο δε γνωρίζω

5.Δε ξει

6.Άλλο.Τι;.....

0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-ο πατέρας:

-η μητέρα:

Παπ.

Γιαγ.

-Σε περίπτωση που δεν έγινε (ακόμη) το μόνιμο ξανασμίξιμο:	-Σε περίπτωση που έγινε το ξανασμίξιμο:
113)Πιστεύετε ότι υπάρχουν πιθανότητες οι γονείς του παιδιού – ή έστω ένας απ’ αυτούς – να αναλάβουν και πάλι την ανατροφή του παιδιού τους; 1.Πάρα πολλές 2.Πολλές 3.Μέτριες 4.Λίγες 5.Ελάχιστες 6.Το αποκλείω 7.Δε ζει 8.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ -ο πατέρας: ☐ ☐ -η μητέρα: ☐ ☐	115)Μέχρι ποιά ηλικία του το παιδί λάμβανε τις δικές σας φροντίδες; 1. <12 μην. 2. 1-3 χρ. 3. 4-6 χρ. 4. 7-9 χρ. 5. 10-12 χρ. 6. 13-16 χρ. 7. 17≤ χρ. 8.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐
114)Επιθυμεί την επανασύνδεση της οικογένειας: 1.Πάρα πολύ 2.Πολύ 3.Μέτρια 4.Θέλει και δε θέλει-αμφιταλαντεύεται 5.Λίγο 6.Ελάχιστα 7.Καθόλου 8.Δεν υπάρχει 9.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ -το παιδί: ☐ ☐ -τα αδέρφια του: ☐ ☐ -ο πατέρας: ☐ ☐ -η μητέρα: ☐ ☐ -(εγώ)ο παππούς: ☐ ☐ -(εγώ)η γιαγιά: ☐ ☐	116)Για πόσο χρονικό διάστημα συνολικά φροντίζατε το εγγόνι σας; Χρόνια: ____ ____ Μήνες: ____ ____ 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ 117)Όσο καιρό είχατε αναλάβει τη φροντίδα του εγγονιού σας υπήρξαν διαστήματα κατά τα οποία αυτό δεν ήταν μαζί σας και: 1.Ζούσε μαζί με τον ένα ή και τους δύο γονείς του 2.Το έπαιρναν μαζί τους οι θείοι ή κάποιοι άλλοι συγγενείς 3.Ζούσε μαζί με τους άλλους παππούδες 4.Όχι, ήταν πάντα μαζί μας 5.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐ 118)Κατά την επανασύνδεση των γονέων με το παιδί αντιμετωπίσατε τα εξής προβλήματα: 1.Δε μπορούσαμε να συνηθίσουμε την απουσία του παιδιού 2.Είχαμε άσχημη αντιμετώπιση από τους γονείς του παιδιού 3.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παπ. ☐ Γιαγ. ☐

ΠΑΠΠΟΥΣ: Μπορεί να θέλουμε να σας ξανασυναντήσουμε σε 3-4 χρόνια για να ενημερώσουμε τα στοιχεία σας. Παρακαλώ μπορείτε να μου δώσετε το όνομα και τη διεύθυνση δύο συγγενών ή φίλων, που θα ξέρουν πάντοτε πού είστε ώστε να μπορέσουμε να σας ξαναβρούμε ακόμη και αν μετακομίσετε;

Όνοματεπώνυμο Σχέση με τον ερωτώμενο Διεύθυνση Τηλέφωνο

1. ....

2. ....

Παρατηρήσεις της συνεντεύκτριας:.....

.....

.....

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ:.....

Διεύθυνση κατοικίας: Περιοχή:.....Οδός:.....Αριθμός:.....

Πόλη:.....Τ.Κ.:.....Νομός:.....Τηλέφωνο:.....

Επισκέψεις συνεντεύκτριας:.....

Ημερομηνία(μήνας+έτος):.....

Διάρκεια συνέντευξης:.....

Συμπληρώθηκε το ερωτηματολόγιο:.....

Έλειπε από το σπίτι:.....

Δε μένει πια εκεί:.....

Αρνήθηκε να απαντήσει:.....

Συμπληρώθηκε μερικώς το ερωτηματολόγιο:.....

Το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε παρουσία άλλου. Ποιού; .....

ΓΙΑΓΙΑ: Μπορεί να θέλουμε να σας ξανασυναντήσουμε σε 3-4 χρόνια για να ενημερώσουμε τα στοιχεία σας. Παρακαλώ μπορείτε να μου δώσετε το όνομα και τη διεύθυνση δύο συγγενών ή φίλων, που θα ξέρουν πάντοτε πού είστε ώστε να μπορέσουμε να σας ξαναβρούμε ακόμη και αν μετακομίσετε;

Όνοματεπώνυμο Σχέση με την ερωτώμενη Διεύθυνση Τηλέφωνο

1. ....

2. ....

Παρατηρήσεις της συνεντεύκτριας:.....

.....

.....

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΡΩΤΩΜΕΝΗΣ:.....

Διεύθυνση κατοικίας: Περιοχή:.....Οδός:.....Αριθμός:.....

Πόλη:.....Τ.Κ.:.....Νομός:.....Τηλέφωνο:.....

Επισκέψεις συνεντεύκτριας:.....

Ημερομηνία(μήνας+έτος):.....

Διάρκεια συνέντευξης:.....

Συμπληρώθηκε το ερωτηματολόγιο:.....

Έλειπε από το σπίτι:.....

Δε μένει πια εκεί:.....

Αρνήθηκε να απαντήσει:.....

Συμπληρώθηκε μερικώς το ερωτηματολόγιο:.....

Το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε παρουσία άλλου. Ποιού; .....

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
 Σχολή Επιστημών Αγωγής
 Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών
 Επιβλέπων καθηγητής: κ. Παύλος Κυριακίδης
 Ερευνήτρια: κα Κυριακούλα Αντωνοπούλου

Ερωτηματολόγιο γονέων:

Διευκρινήσεις:

Αγαπητοί γονείς,
 σας ευχαριστούμε πολύ για το ενδιαφέρον που δείχνετε για την έρευνά μας. Διεξάγουμε αυτή την έρευνα για να μάθουμε περισσότερα σχετικά με το πώς κυλά η ζωή σας τώρα που έχετε αποχωριστεί το παιδί/ τα παιδιά σας. Πιο συγκεκριμένα, θα θέλαμε να μάθουμε ποιές είναι οι σκέψεις, τα συναισθήματά σας, αλλά και η στάση σας απέναντι στα παιδιά σας, αλλά και στους παππού ή/και γιαγιά που τα ανέλαβαν.

Καταλαβαίνουμε βέβαια ότι είναι λίγο δύσκολο για κάθε άνθρωπο το να κάνει γνωστές σε ξένους λεπτομέρειες μέσα από την οικογένειά του, αλλά θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι κάτι τέτοιο, όχι μόνο δε θα πρέπει να το αποφεύγουμε, αλλά αντίθετα να το επικροτούμε όταν π.χ. έρευνες σαν κι αυτή εδώ προσπαθούν να φέρουν στο φως δυσκολίες και προβλήματα με σκοπό να βρεθούν λύσεις.

Στο φυλλάδιο αυτό θα δείτε ότι υπάρχουν κάποιες ερωτήσεις. Διευκρινίζουμε βέβαια ότι δεν υπάρχουν «πονηρές» ερωτήσεις, αλλά ούτε και σωστές και λανθασμένες απαντήσεις, γιατί ο κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα της γνώμης του. Απλώς απαντάτε με ακρίβεια και ειλικρίνεια προκειμένου να έχουν κάποια αξία οι απαντήσεις σας και κατά συνέπεια για να βγει έγκυρο το αποτέλεσμα.

Καθώς θα απαντάτε να θυμάστε τα εξής:

- Θα πρέπει να απαντήσετε σε όλες τις ερωτήσεις.
- Οι περισσότερες ερωτήσεις είναι προσωπικές, όμως δεν μας ενδιαφέρει η δική σας περίπτωση αποκλειστικά, αλλά γενικά τί ισχύει σε οικογένειες όπως στη δική σας. Η έρευνα αυτή ενδιαφέρεται μόνο για αθροιστικά στοιχεία και στατιστικές αναλύσεις και όχι για ό,τι γίνεται μέσα σε κάθε οικογένεια.
- Να δίνετε την απάντηση που πραγματικά σας αντιπροσωπεύει και όχι αυτή που «γενικά φαίνεται σωστή».
- Προσπαθήστε να μη δίνετε την απάντηση: «δεν ξέρω» ή «δεν απαντώ», γιατί δείχνει αβεβαιότητα ή απροθυμία συνεργασίας μαζί μας, εκτός κι αν πραγματικά δεν μπορείτε να αποφασίσετε ανάμεσα στις άλλες απαντήσεις ή δεν ισχύουν.
- Να μην ξοδεύετε πάρα πολύ χρόνο για να σκέφτεστε την απάντηση.

Δώστε την πρώτη φυσική απάντηση που σας έρχεται στο νου.

➤ Έχετε στη διάθεσή σας όσο χρόνο χρειαστείτε.

Σας ευχαριστούμε θερμά για το χρόνο που μας διαθέτετε, το ενδιαφέρον σας και τη διάθεση συνεργασίας μαζί μας.

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΠΑΤΕΡΑ-ΜΗΤΕΡΑΣ						Αρ.Ερωτ.:.....
<u>Οικογένεια των γονέων:</u>						
1)Σύνθεση συγκατοικούντων:						
Όνομα	Σχέση με το γονέα	Ηλικία	Φύλο	Μόρφωση	Υγεία	Παρατηρήσεις
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
2)Σύνολο ατόμων στο σπίτι:		3)Σειρά γέννησης του παιδιού:		4)Αριθμός αδελφών: -του ίδιου φύλου ____ ____ -και του αντίθετου φύλου ____ ____		5)Νομική θέση του παιδιού: 1.Νόμιμο 2.Αναγνωρισμένο εξώγαμο 3.Μη αναγνωρισμένο εξώγαμο 4.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ ☐
____ ____		____ ____				
<u>Κατοικία-Συνθήκες Διαβίωσης:</u>						
6)Περιοχή κατοικίας: 1.Αγροτική 2.Ημι-αστική 3.Αστική 4.Άλλο.Τι;..... ..... 0.Άγνωστη		7)Νομικός τύπος κατοικίας: 1.Ιδιόκτητο 2.Με δάνειο 3.Με ενοίκιο 4.Των γονιών του παιδιού, δικό μας 5.Παραχωρημένο από συγγενείς/ φίλους 6.Παραχωρημένο από το κράτος 7.Μας φιλοξενούν όλους μαζί κάποιοι συγγενείς 8.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ			8)Συντελεστής κατοικίας: Άτομα/ δωμάτια ____ / ____	
☐		☐				
9)Όσον αφορά στον τόπο κατοικίας σας σε σχέση με τον τόπο κατοικίας του παιδιού, μένετε: 1.Μαζί με το παιδί μου στο σπίτι μας 2.Σε απόσταση που μπορεί κάποιος να την περπατήσει 3.Σε απόσταση που μπορεί να διανυθεί με αυτοκίνητο σχεδόν καθημερινά 4.Σε απόσταση μεγαλύτερη των 100 χιλιομέτρων 5.Σε απόσταση μεγαλύτερη των 1000 χιλιομέτρων 6.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ						
Πατ. ☐ Μητ. ☐						

Γενικά στοιχεία για τους γονείς:	
10)Ηλικία: 1. ≤16χρ. 2.17-20χρ. 3.21-25χρ. 4.26-30χρ. 5.31-35χρ. 6.36-40χρ. 7.41≤ χρ. 8.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐	11)Νομική σχέση πατέρα και μητέρας: 1.Άγαμος/η 2.Έγγαμος/η 3.Χήρος/α 4.Σε διάσταση 5.Συζώ (ενώ είμαι σε διάσταση ή διαζύγιο) 6.Συζώ (άγαμος/η ή χήρος/α) 7.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐
12)Μόρφωση: 1.Αγράμματος/η 2.Μερικές τάξεις Δημοτικού 3.Απόφοιτος Δημοτικού 4.Λίγες τάξεις Γυμνασίου 5.Απόφοιτος Μέσης Επαγγελματικής Σχολής – Τεχνική Εκπαίδευση 6.Απόφοιτος Γυμνασίου 7.Λίγες τάξεις Λυκείου 8.Απόφοιτος Λυκείου ή παλαιού Γυμνασίου 9.Φοίτηση σε Ανώτερη ή Ανώτατη Σχολή 10.Πτυχιούχος Ανώτερης Σχολής 11.Πτυχιούχος Ανώτατης Σχολής 12.Μεταπτυχιακό δίπλωμα 13.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐	13)Απασχόληση πατέρα-μητέρας: 1.Δεν εργάζομαι 2.Πλήρης απασχόληση μέσα στο σπίτι 3.Πλήρης απασχόληση εκτός σπιτιού 4.Μερική απασχόληση μέσα στο σπίτι 5.Μερική απασχόληση εκτός σπιτιού 6.Συνταξιούχος 7.Σύνταξη χηρείας 8.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐
14)Εργασία πατέρα/μητέρας: Πατέρας:..... .... Μητέρα:..... .... Πατ. ☐ Μητ. ☐	

15) Ποιός είναι ο κυριότερος λόγος που εργάζεστε; 1. Ενδιαφέρον για τη δουλειά 2. Κοινωνικές σχέσεις 3. Βασική οικονομική ανάγκη 4. Συμπληρωματικό εισόδημα 5. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐	Υγεία:
Ψυχολογία: 17) Αισθάνεστε: 1. Γερασμένος 2. Νέος, αλλά κουρασμένος 3. Νέος και μπορώ να προσφέρω πολλά ακόμη. (Έχω το ψυχικό σθένος, τη σωματική δύναμη, τη δύναμη της θέλησης και την αντοχή, την αυθεντία και την απαραίτητη πείρα) 4. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐	16) Ποιά είναι η κατάσταση της υγείας σας; (Μπορείτε να επιλέξετε έως δύο) 1. Απολύτως φυσιολογική. Δεν έχω κανένα πρόβλημα 2. Έχω κάποια μικρο-προβλήματα κατά καιρούς, αλλά ξεπερνιούνται 3. Πάσχω από χρόνιες ασθένειες, αλλά αυτό δεν επηρεάζει τη ζωή μου 4. Πάσχω από χρόνιες ασθένειες και χρειάζομαι διαρκώς ιατροφαρμακευτική υποστήριξη 5. Για μεγάλα χρονικά διαστήματα παραμένω στο νοσοκομείο 6. Σωματική αναπηρία 7. Πνευματική αναπηρία 8. Ψυχική αρρώστια 9. Αλκοολισμός 10. Χρήση τοξικών ουσιών 11. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. 1) ☐ 2) ☐ Μητ. 1) ☐ 2) ☐
Δεσμοί-σχέσεις:	
18) Ποιός πιστεύετε ότι είναι ο ιδανικός αριθμός παιδιών στην ελληνική οικογένεια; Πατ. ____ ____ Μητ. ____ ____ 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ 19) Έχετε μετανιώσει που αποκτήσατε παιδιά; 1. Ναι 2. Όχι 3. Άλλο. Τι;... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατέρας: ____ .... Μητέρα: ____	20) Είστε: 1. Φυσικός πατέρας του παιδιού 2. Φυσική μητέρα του παιδιού 3. Πατριός του παιδιού 4. Μητριά του παιδιού 5. Φίλος της μητέρας του 6. Φίλη του πατέρα του 7. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐

21) Ποιό είναι το είδος σχέσης που έχετε με το παιδί σας; (Τύπος φροντίδας που του παρέχετε). 1.Είμαι ο πατέρας/ η μητέρα του παιδιού 2.Υιοθεσία 3.Άσκηση γονικής μέριμνας 4.Επιτροπεία 5.Προσωρινή επιτροπεία 6.Παραεπιτροπεία 7.Επιμέλεια 8.Προσωρινή επιμέλεια 9.Είμαι φυσικός πατέρας/μητέρα του παιδιού χωρίς νομική σχέση 10.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐	22) Ποιό είναι το είδος σχέσης που έχουν οι παππούς/γιαγιά με το παιδί; (Τύπος φροντίδας που του παρέχουν). 1.Είναι απλά παππούς/γιαγιά του παιδιού 2.Υιοθεσία 3.Άσκηση γονικής μέριμνας 4.Επιτροπεία 5.Προσωρινή επιτροπεία 6.Παραεπιτροπεία 7.Επιμέλεια 8.Προσωρινή επιμέλεια 9.Ανατροφή εγγονιού χωρίς νομική σχέση 10.Δεν υπάρχει-δε ζει 11.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. Μητ. -ο παππούς: ☐ ☐ -η γιαγιά: ☐ ☐
-Με νομική κάλυψη:	
23) Ποιά ηλικία είχατε όταν υποβλήθηκε η αίτηση για μεταβολή της γονικής μέριμνας του παιδιού: 1. ≤16χρ. 8.Άλλο. Τι;..... 2.17-20χρ. .... 3.21-25χρ. 0.Δεν ξέρω /δεν απαντώ 4.26-30χρ. 5.31-35χρ. 6.36-40χρ. 7.41≤ χρ. Πατ. ☐ Μητ. ☐	24) Ποιά ηλικία είχε το παιδί: 1. <12 μην. 2.1-3 χρ. 3.4-6 χρ. 4.7-9 χρ. 5.10-12 χρ. 6.13-16 χρ. 7.17≤ χρ. 8.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐
25) Ποιός υπέβαλε την αίτηση για μεταβολή της γονικής μέριμνας: 1.Ο πατέρας του παιδιού 2.Η μητέρα του παιδιού 3.Οι παππούς/γιαγιά 4.Άλλοι συγγενείς 5.Ο εισαγγελέας 6.Έγινε αυτεπαγγέλτως 7.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐	26) Η αφαίρεση ή έκπτωση από τη γονική μέριμνα έγινε: 1.Δεν έγινε (απλώς ανέλαβαν οι παππούς/γιαγιά) 2.Στον πατέρα 3.Στη μητέρα 4.Και στους δυο γονείς 5.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐

<u>Απογορισμός παιδιού από γονείς:</u>				
33)Λόγοι απώλειας γονεϊκού ρόλου για το παιδί σας:				
(Βάλτε V σε όσα υπάρχουν-ισχύουν)	Πατέρας		Μητέρα	
	Εγώ	Η σύζ.	Ο σύζ.	Εγώ
1.Θάνατος				
2.Διαζύγιο				
3.Μετανάστευση				
4.Χρόνια νοσήματα				
5.Νοητικά προβλήματα				
6.Ψυχιατρικά προβλήματα				
7.Ναρκωτικά				
8.Αλκοολισμός				
9.Χαρτοπαιξία				
10.Εκδιδόμενος(ελευθέρων ηθών) γονέας-Πορνεία				
11.Κάθειρξη-Καταδίκη				
12.Κακοποίηση-παραμέληση παιδιού				
13.Ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη-Εξώγαμο				
14.Ανήλικος-ανώριμος γονέας				
15.Σπουδές γονέα σε άλλο μέρος				
16.Στρατιωτική θητεία				
17.Υπάλληλος αποσπασμένος				
18.Ανεργία				
19.Υπερβολική φτώχεια-ανέχεια				
20.Άλλο. Τι;.....				
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ				
Σύνολο:				
α)Κανένα β)Ένα έως δύο γ)Τρία έως τέσσερα δ)Πέντε ή και περισσότερα				

34)Χαρακτηριστικά που έχετε παρατηρήσει στη συμπεριφορά τη δική σας και του/της συζύγου σας:

(Βάλτε στα κουτάκια τα γράμματα: **α.** ή **β.** ανάλογα με το χαρακτηρισμό που ισχύει περισσότερο για κάθε γονέα)

	Πατέρας		Μητέρα	
	εγώ	σύζυγ.	εγώ	σύζυγ.
1. α. Ήρεμος- Ήσυχος / β. Ανήσυχος				
2. α. Υποτακτικός / β. Ανεξάρτητος				
3. α. Ταπεινός (ήπιος) –Υποτονικός/ β. Κατηγορηματικός (αυταρχικός)				
4. α. Συντηρητικός / β. Πειραματιζόμενος (φιλελεύθερος)				
5. α. Συγκρατημένος / β. Παρρορητικός				
6. α. Ντροπαλός / β. Θρασύς				
7. α. Συνεσταλμένος(άτολμος) / β. Τολμηρός-Ρισκκίνδυνος				
8. α. Ευθύς / β. Υπουλος				
9. α. Ευσυνείδητος / β. Ανεύθυνος				
10. α. Πειθαρχημένος / β. Με μειωμένο αυτοέλεγχο				
11. α. Ενδιαφέρον για τους κοινωνικούς κανόνες / β. Αδιάφορος για κοινωνικούς κανόνες				
12. α. Αυτάρκης / β. Σκοπιμοθηρικός (ιδιοτελής) - πονηρός (υπολογιστικός)				
13. α. Ομιλητικός-εκδηλωτικός-αυθόρμητος / β. Εσωστρεφής-κλειστός				
14. α. Δείχνει εμπιστοσύνη / β. Καχύποπτος				
15. α. Υψηλή αυτοεκτίμηση & αυτοπεποίθηση / β. Χαμηλή αυτοεκτίμηση & αυτοπεποίθηση				
16. α. Χαμηλό άγχος / β. Υψηλό άγχος				
17. α. Κοινωνικός / β. Ακοινωνητος-απόμακρος				
18. α. Ωριμος / β. Ανώριμος				
19. α. Συναισθηματικά σταθερός / β. Συναισθηματικά ασταθής				
20. α. Νηφάλιος (σοβαρός)-Ατάραχος / β. Φόβος-ευαισθησία στις απειλές				
21. α. Σταθερές απόψεις / β. Αντιφατικός-αυτοσυγκρουόμενος				
22. α. Τρυφερός στη σκέψη (ονειροπόλος) / β. Άκαμπτος στη σκέψη (προσγειωμένος)				
23. α. Πραγματιστής / β. Θεωρητικός				
24. α. Περισσότερο ευφυής / β. Λιγότερο ευφυής				
25. α. Λειτουργεί με τη λογική / β. Λειτουργεί με το συναίσθημα				
26.Άλλο. Τι;.....				
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ				

35) Συμφωνούσατε στο θέμα της απομάκρυνσης-χωρισμού του παιδιού από: 1. Τον πατέρα 2. Τη μητέρα 3. Και τους δύο γονείς 4. Κανέναν από τους γονείς. Διαφωνούσα 5. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐	36) Ποιόν θα βοηθήσει περισσότερο ο χωρισμός αυτός; 1. Το παιδί 2. Τον πατέρα 3. Τη μητέρα 4. Όλους 5. Κανέναν 6. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐
<u>Ανάθεση του παιδιού στον παππού ή/και τη γιαγιά:</u>	
37) Αναθέσατε τη φροντίδα-ανατροφή του παιδιού σας στους παππούδες: 1. Ευχαρίστως, επειδή το ήθελα 2. Από υποχρέωση-καθήκον προς το παιδί μου 3. Δεν ήθελα να το αναλάβουν άλλοι συγγενείς ή κάποιοι άγνωστοι 4. Δεν ήθελα να μπει το παιδί μου σε κρατικό, εκκλησιαστικό ή ιδιωτικό ίδρυμα 5. Για να μην έχω αργότερα ενοχές ότι δεν το ανέθεσα σε κατάλληλα άτομα 6. Από ανάγκη γιατί δεν υπήρχε άλλη λύση 7. Μετά από πίεση των παππούδων του παιδιού 8. Μετά από πίεση άλλων 9. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐	38) Πιστεύετε ότι οι παππούδες ανέλαβαν τη φροντίδα-ανατροφή του εγγονιού τους: 1. Ευχαρίστως, επειδή το ήθελαν 2. Από υποχρέωση-καθήκον προς το παιδί τους(εμάς, τους γονείς) 3. Δεν ήθελαν να το αναλάβουν άλλοι συγγενείς ή κάποιοι άγνωστοι 4. Δεν ήθελαν να μπει το εγγόνι τους σε κρατικό, εκκλησιαστικό ή ιδιωτικό ίδρυμα 5. Για να μην έχουν αργότερα ενοχές ότι δεν ανέλαβαν τις ευθύνες τους 6. Από ανάγκη γιατί δεν υπήρχε άλλη λύση 7. Μετά από πίεση δική μας 8. Μετά από πίεση άλλων 9. Δεν υπάρχει-δε ζει 10. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐ -ο παππούς: ☐ ☐ -η γιαγιά: ☐ ☐
39) Τί σας ώθησε στο να αναθέσετε τα παιδιά σας στους παππού/γιαγιά και όχι σε κάποιον άλλο; Πατέρας:..... .... Μητέρα:.....	40) Εάν είχατε μια δεύτερη ευκαιρία θα κάνατε και πάλι την ίδια επιλογή; Αν όχι, γιατί; 1. Ναι 2. Όχι 3. Άλλο 0. Δεν ξέρω/δεν απαντώ Πατέρας: ☐..... .... Μητέρα: ☐..... ....

41)Αν είχατε το περιθώριο να επιλέξετε ξανά, ποιό θα ήταν το άτομο αυτό; Πατέρας:..... Μητέρα:.....	43)Θεωρείτε τους παππούδες άξιους να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες διαβίωσης που έχουν διαμορφωθεί, αν λάβετε υπόψη και τυχόν εμφανιζόμενες βιολογικές δυσλειτουργίες τους; 1.Πάρα πολύ 4.Λίγο 2.Πολύ 5.Ελάχιστα 3.Περίπου 6.Καθόλου 7.Δε ζει 8.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ
42)Θεωρείτε τους παππού/γιαγιά του παιδιού: 1.Άξιο/α 3.Ανάξιο/α – Ανίκανο/η 2.Ανήμπορο/η 4.Δε ζει 5.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. Μητ. -ο παππούς: ☐ ☐ -η γιαγιά: ☐ ☐	43)Θεωρείτε τους παππούδες άξιους να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες διαβίωσης που έχουν διαμορφωθεί, αν λάβετε υπόψη και τυχόν εμφανιζόμενες βιολογικές δυσλειτουργίες τους; 1.Πάρα πολύ 4.Λίγο 2.Πολύ 5.Ελάχιστα 3.Περίπου 6.Καθόλου 7.Δε ζει 8.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. Μητ. -ο παππούς: ☐ ☐ -η γιαγιά: ☐ ☐
<u>Σχέσεις πριν τη διάσπαση-διασπορά της οικογένειας:</u>	
44)Προηγούμενες συνθήκες που έζησε το παιδί μέσα στην οικογένεια: 1.Πολύ καλές 4.Κακές 2.Καλές 5.Πολύ κακές 3.Μέτριες 6.Δεν έζησε σ’ αυτήν 7.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐	45)Προηγούμενες συνθήκες που έζησε το παιδί εκτός της οικογένειας: 1.Πολύ καλές 4.Κακές 2.Καλές 5.Πολύ κακές 3.Μέτριες 6.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐
46)Σημαντικά γεγονότα στη ζωή του παιδιού πριν τη διάσπαση της οικογένειας: Πατέρας:..... .... Μητέρα:.....	
47)Ποιότητα σχέσεων που είχε προηγουμένως το παιδί με σας, τους γονείς του: 1.Πολύ καλές 4.Κακές 2.Καλές 5.Πολύ κακές 3.Μέτριες 6.Δεν υπήρχαν σχέσεις 7.Δε ζούσε 8.Άλλο Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. Μητ. -με τον πατέρα: ☐ ☐ -με τη μητέρα: ☐ ☐	48)Σχέσεις παιδιού με τα αδέρφια του πριν από τον αποχωρισμό από εσάς: 1.Πολύ καλές 4.Κακές 2.Καλές 5.Πολύ κακές 3.Μέτριες 6.Δεν υπήρχαν σχέσεις 7.Δεν είχε αδέρφια 8.Άλλο Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. Μητ. -με 1^ο αδελφάκι: ☐ ☐ -με 2^ο αδελφάκι: ☐ ☐ -με 3^ο αδελφάκι: ☐ ☐

49) Ποιές ήταν οι σχέσεις σας με τα αδέρφια του παιδιού πριν τη διάσπαση της οικογένειας; 1. Πολύ καλές 4. Κακές 2. Καλές 5. Πολύ κακές 3. Μέτριες 6. Δεν υπήρχαν σχέσεις 7. Δεν είχε αδέρφια 8. Άλλο Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ____ ____ ____ Μητ. ____ ____ ____ -με 1^ο αδελφάκι: -με 2^ο αδελφάκι: -με 3^ο αδελφάκι:	50) Οι σχέσεις σας με τους παππού/γιαγιά πριν αναλάβουν την ανατροφή του παιδιού σας ήταν: 1. Πολύ καλές 4. Κακές 2. Καλές 5. Πολύ κακές 3. Μέτριες 6. Δεν υπήρχαν σχέσεις 7. Δεν ζούσε 8. Άλλο Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ____ ____ Μητ. ____ ____ -με τον παππού: -με τη γιαγιά:
51) Σχέσεις παππού/γιαγιάς με τα αδέρφια του παιδιού πριν τη διάσπαση της οικογένειας; 1. Πολύ καλές 4. Κακές 2. Καλές 5. Πολύ κακές 3. Μέτριες 6. Δεν υπήρχαν σχέσεις 7. Δεν είχε αδέρφια 8. Δεν ζούσε 9. Άλλο Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. Παπ. Γιαγ. ____ ____ ____ Μητ. Παπ. Γιαγ. ____ ____ ____ -με 1^ο αδελφάκι: -με 2^ο αδελφάκι: -με 3^ο αδελφάκι:	52) Σχέσεις των παππού/γιαγιά με το παιδί πριν αναλάβουν την ανατροφή του: 1. Πολύ καλές 4. Κακές 2. Καλές 5. Πολύ κακές 3. Μέτριες 6. Δεν υπήρχαν σχέσεις 7. Δεν ζούσε 8. Άλλο Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ____ ____ Μητ. ____ ____ -με τον παππού: -με τη γιαγιά:
53) Πριν τη διάσπαση της οικογένειάς σας (και κατά συνέπεια την ανάθεση του/των παιδιού/-ών σας στους παππού/γιαγιά), οι παππούδες είχαν αναλάβει την <u>προσωρινή</u> επίβλεψη των παιδιών σας: 1. Πάρα πολλές φορές 2. Πολλές φορές 3. Μερικές φορές 4. Λίγες φορές 5. Ελάχιστες φορές 6. Ποτέ 7. Δεν ζούσε 8. Άλλο Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ____ ____ Μητ. ____ ____ -ο παππούς: -η γιαγιά:	54) Πριν τη διάσπαση της οικογένειάς σας (και κατά συνέπεια την ανάθεση του/των παιδιού/-ών σας στους παππού/γιαγιά), οι παππούδες είχαν αναλάβει τη φροντίδα των παιδιών σας <u>για μεγάλα χρονικά διαστήματα</u>: 1. Πάρα πολλές φορές 2. Πολλές φορές 3. Μερικές φορές 4. Λίγες φορές 5. Ελάχιστες φορές 6. Ποτέ 7. Δεν ζούσε 8. Άλλο Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ____ ____ Μητ. ____ ____ -ο παππούς: -η γιαγιά:

Αντιδράσεις κατά τον αποχωρισμό παιδιού-γονέων:				
55)Είδος αποχωρισμού του παιδιού από εσάς: 1.Βίαιος-απότομα 2.Ομαλός 3.Δε χωρίστηκε 4.Άλλο.Τι;..... ..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐		56)Αντιδράσεις του παιδιού <u>τη στιγμή</u> του αποχωρισμού του από εσάς: 1.Λυσσαλέα αντίδραση-Εξέγερση 2.Αντέδρασε με κλάματα και θυμό. Απαιτούσε την επιστροφή μου 3.Άρνηση αποδοχής-συναίνεσης στην απόσπασή του από εμένα 4.Ήταν αναστατωμένο την στιγμή του αποχωρισμού –ανησυχία-εκνευρισμός 5.Εξωτερικά έδειχνε ήρεμο όμως μέσα του υπέφερε 6.Ήταν αμήχανο 7.Ήταν σε μια κατάσταση απάθειας, αδιαφορίας 8.Δε με αποζητούσε 9.Ήταν χαμογελαστό και χαρούμενο 10.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐ -από πατέρα: ☐ -από μητέρα: ☐		
57)Αντιδράσεις-συμπεριφορά του παιδιού <u>μετά</u> τον αποχωρισμό του από σας: Πατέρας: .... Μητέρα:				
58)Θα αναγνωρίζετε, ή αλλιώς, θα συμπληρώνετε κάποιες από τις παρακάτω αντιδράσεις στη συμπεριφορά του παιδιού <u>μετά</u> τον αποχωρισμό του από σας;				
(Βάλτε V σε όσα ισχύουν)			Π	Μ
1.Ήρεμο-ήσυχο-ασφαλές				
2.Άνεση-ήταν χαλαρωμένο -ευχαριστημένο				
3.Ανακούφιση-ικανοποίηση				
4.Απάθεια-αδιαφορία				
5.Έχασε το ενδιαφέρον του για μένα, παραιτήθηκε από το ρόλο του ως παιδί μου και προσαρμόστηκε στη νέα κατάσταση				
6.Δε με αποζητούσε, αλλά γκρίνιαζε με το τίποτε, ήταν άτονο και δεν ενδιαφερόταν για τίποτε				
7.Έκανε εκρήξεις οργής και είχε αυτοκαταστροφική και καταστροφική συμπεριφορά (ευέξαπτο, εκνευριζόταν εύκολα, επιθετικό)				
8.Έγινε απαιτητικό, ανικανοποίητο				
9.Είχε αγωνία-ανησυχία-αναστάτωση-άγχος-νευρική- βρισκόταν σε διέγερση- αισθανόταν έξαψη και ταραχή-υπερένταση				
10.Υπόφερε μέσα του πάρα πολύ-ένιωθε εσωτερική ένταση				
11.Βασανιζόταν με αισθήματα ενοχής και φόβου				
12.Κλειστό, εσωστρεφές, σπαραζόταν από μόνωση				
13.Στεναχώρια-μελαγχολία. Αντιδρούσε με τόνο καταθλιπτικό, ήταν σε κατάσταση μαρασμού				
14.Διένυε μια περίοδο «πένθους» και είχε ένα έντονο συναίσθημα νοσταλγίας				
15.Έκανε απόπειρες αυτοκτονίας				
16.Άλλο. Τι;.....				
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ				

59) Αντιδράσεις δικές σας <u>τη στιγμή</u> του αποχωρισμού σας από το παιδί σας: 1. Λυσσαλέα αντίδραση-Εξέγερση 2. Αντέδρασα με κλάματα και θυμό. Απαιτούσα την επιστροφή του παιδιού μου 3. Άρνηση αποδοχής-συναίνεσης στην απόσπαση του παιδιού από μένα 4. Ήμουν αναστατωμένος/η τη στιγμή του αποχωρισμού –ανησυχία-εκνευρισμός 5. Εξωτερικά έδειχνα ήρεμος/η όμως μέσα μου υπέφερα 6. Ήμουν αμήχανος/η 7. Ήμουν σε μια κατάσταση απάθειας, αδιαφορίας 8. Δεν αποζητούσα το παιδί μου 9. Ήμουν χαμογελαστός/η και χαρούμενος/η 10. Δε ζούσε 11. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ ☐ Μητ ☐ -εγώ: ☐ ☐ -ο/η σύζυγος: ☐ ☐	60) Αντιδράσεις-συμπεριφορά δική σας <u>μετά</u> τον αποχωρισμό σας από το παιδί σας: Πατέρας:..... .... Μητέρα:.....	
61) Θα αναγνωρίζατε ή αλλιώς θα συμπληρώνατε κάποιες από τις παρακάτω αντιδράσεις στη συμπεριφορά σας <u>μετά</u> τον αποχωρισμό σας από το παιδί σας;		
(Βάλτε V σε όσα ισχύουν)	Π	Μ
1. Ήρεμος-ήσυχος-ασφαλής	☐	☐
2. Άνεση-ήμουν χαλαρωμένος -ευχαριστημένος/η	☐	☐
3. Ένιωθα ανακούφιση-ικανοποίηση	☐	☐
4. Απάθεια-αδιαφορία	☐	☐
5. Έχασα το ενδιαφέρον για το παιδί μου, παραιτήθηκα από το γονεϊκό ρόλο και προσαρμόστηκα στη νέα κατάσταση	☐	☐
6. Δεν αποζητούσα το παιδί μου, αλλά γκρίνιαζα με το τίποτε, ήμουν άτονος/η και δεν ενδιαφερόμουν για τίποτε	☐	☐
7. Έκανα εκρήξεις οργής και είχα αυτοκαταστροφική και καταστροφική συμπεριφορά (ήμουν ευέξαπτος/η, εκνευρίζομαι εύκολα κι έγινα επιθετικός/ή)	☐	☐
8. Έγινα απαιτητικός/ή, ανικανοποίητος/η	☐	☐
9. Είχα αγωνία-ανησυχία-αναστάτωση-άγχος-νευρική-βρισκόμουν σε διέγερση- αισθανόμουν έξαψη και ταραχή-υπερένταση	☐	☐
10. Υπέφερα μέσα μου πάρα πολύ-ένιωθα εσωτερική ένταση	☐	☐
11. Βασανιζόμουν με αισθήματα ενοχής και φόβου	☐	☐
12. Κλειστός/η, εσωστρεφής, σπαραζόμουν από μόνωση	☐	☐
13. Στεναχώρια-μελαγχολία. Αντιδρούσα με τόνο καταθλιπτικό, οπισθοδρομούσα, ήμουν σε κατάσταση μαρασμού	☐	☐
14. Διένυα μια περίοδο «πένθους» και είχα ένα έντονο συναίσθημα νοσταλγίας	☐	☐
15. Έκανα απόπειρες αυτοκτονίας	☐	☐
16. Άλλο. Τι;.....	☐	☐
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	☐	☐

62) Αντιδράσεις του περιβάλλοντος υποδοχής μετά τη διάσπαση της οικογένειας: 1. Επενέβησαν οι παππούς/γιαγιά στο παιδί για να το ξεπεράσει 2. Το βοήθησαν άλλοι συγγενείς να το ξεπεράσει 3. Έβαλαν κάποιον ειδικό 4. Δε θεώρησαν απαραίτητο το να επέμβουν με οποιονδήποτε τρόπο 5. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -ο παππούς: Πατ. Μητ. -η γιαγιά: ☐ ☐	Προσωρινή επανασύνδεση γονέων-παιδιού: 63) Η συμπεριφορά του παιδιού, κατά το προσωρινό ξανασμίξιμο μαζί σας: 1. Αρχίζει να ελπίζει ότι αυτή τη φορά θα σμίξει μόνιμα με μένα 2. Χαίρεται υπερβολικά και το εκδηλώνει με κάθε τρόπο 3. Νιώθει αμήχανα και δεν ξέρει πώς να αντιδράσει 4. Φεύγει μακριά από εμένα με έναν ψυχρό τρόπο όταν επιστρέφω, και μπορεί να χρειαστεί καλοπιάσματα για να ξαναφτιάξει τις φιλικές σχέσεις μαζί μου, σαν να έχει ανάγκη να με απορρίψει, όπως νόμισε ότι το απέρριψα αφήνοντάς το. Όταν τελικά αυτή η έλλειψη ανταπόκρισης υποχωρήσει, τότε το παιδί εκδηλώνει έντονα συναισθήματα απέναντί μου. 5. Το παιδί κατακλύζεται από θύελλα συναισθημάτων: συνεχώς είναι «κολλημένο» επάνω μου και, όταν πάω να το αφήσω μόνο του, έστω και για μια στιγμή, νιώθει έντονο άγχος και οργή 6. Είναι νευρικό κι επιθετικό 7. Είναι απαθές και αδιάφορο 8. Δεν υπάρχει προσωρινό ξανασμίξιμο 9. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -με τον πατέρα: Πατ. Μητ. -με τη μητέρα: ☐ ☐
64) Πώς συμπεριφέρεστε στο παιδί σας κατά το προσωρινό ξανασμίξιμο: 1. Στοργή-πάρα πολύ αγάπη 2. Ζεστασιά-είμαι καλός/ή μαζί του 3. Οικειότητα-είμαι φιλικός/ή μαζί του 4. Αμφιθυμικά συναισθήματα 5. Φόβο για το αν το παιδί θα με ξαναδεχτεί 6. Ανησυχία-άγχος 7. Ενοχή που το άφησα 8. Θυμό από την άρνηση και τις εκδηλώσεις οπισθοδρομήσεως του παιδιού 9. Απάθεια 10. Ψυχρότητα 11. Απόρριψη 12. Εχθρική συμπεριφορά προς το παιδί 13. Δεν υπάρχει προσωρινό ξανασμίξιμο 14. Δε ζει 15. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -εγώ: Πατ. Μητ. -ο/η σύζυγος: ☐ ☐	65) Πώς συμπεριφέρεστε στους παππού/γιαγιά κατά το προσωρινό ξανασμίξιμο: 1. Δείχνω την ευγνωμοσύνη μου 2. Οικειότητα-είμαι φιλικός/ή 3. Αμφιθυμικά συναισθήματα 4. Ανησυχία-άγχος 5. Ενοχή 6. Απάθεια 7. Ψυχρότητα 8. Είμαι καχύποπτος/η όσον αφορά στον τρόπο ανατροφής του παιδιού 9. Ζήλια για παππούδες 10. Εχθρική συμπεριφορά προς τον παππού/τη γιαγιά 11. Δεν υπάρχει προσωρινό ξανασμίξιμο 12. Δε ζει 13. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -στον παππού: Πατ. Μητ. -στη γιαγιά: ☐ ☐

66) Αντιδράσεις του παιδιού κατά το νέο αποχωρισμό του από εσάς: 1. Λυσσαλέα αντίδραση-Εξέγερση 2. Αντιδρά με κλάματα και θυμό. Απαιτεί την επιστροφή μου 3. Άρνηση αποδοχής-συναίνεσης στην απόσπασή του από εμένα 4. Είναι αναστατωμένο τη στιγμή του αποχωρισμού – ανησυχία-εκνευρισμός 5. Εξωτερικά δείχνει ήρεμο όμως μέσα του υποφέρει 6. Είναι αμήχανο 7. Είναι σε μια κατάσταση απάθειας, αδιαφορίας 8. Δε με αποζητά 9. Είναι χαμογελαστό και χαρούμενο 10. Δεν υπάρχει προσωρινό ξανασμίξιμο 11. Άλλο. Τι;.... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	67) Αντιδράσεις δικές σας κατά το νέο αποχωρισμό σας από το παιδί: 1. Λυσσαλέα αντίδραση-Εξέγερση 2. Αντιδρώ με κλάματα και θυμό. Απαιτώ την επιστροφή του παιδιού μου 3. Άρνηση αποδοχής-συναίνεσης στην απόσπαση του παιδιού από εμένα 4. Είμαι αναστατωμένος/η τη στιγμή του αποχωρισμού – ανησυχία-εκνευρισμός 5. Εξωτερικά δείχνω ήρεμος/η όμως μέσα μου υποφέρω 6. Είμαι αμήχανος/η 7. Είμαι σε μια κατάσταση απάθειας, αδιαφορίας 8. Δεν αποζητώ το παιδί μου 9. Είμαι χαμογελαστός/η και χαρούμενος/η 10. Δεν υπάρχει προσωρινό ξανασμίξιμο 11. Δε ζει 12. Άλλο. Τι;..... Πατ. ☐ Μητ. ☐ 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -εγώ: ☐ ☐ -ο/η σύζυγος: ☐ ☐
<u>Απουσία γονέων:</u>	
68) Τί λέτε/-γατε στα παιδιά σας σχετικά με την απουσία σας; Πατέρας: .... Μητέρα:	69) Πόσο συχνά βλέπετε/-ατε το παιδί σας; 1. Μένουμε μαζί: παπούδες-γονείς-παιδί 2. Το βλέπω καθημερινά 3. Σαββατο-Κύριακα ή 1-2 φορές την εβδομάδα 4. 1-2 φορές το μήνα 5. Διακοπές Χριστουγέννων, Πάσχα, καλοκαιριού 6. Κάθε καλοκαίρι 7. 1-2 φορές το χρόνο 8. Σπάνια 9. Καθόλου 10. Άλλο. Τι;..... Πατ. ☐ 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Μητ. ☐
70) Με ποιόν τρόπο επικοινωνεί/-ούσε το παιδί με σας; (Μπορείτε να σημειώσετε πάνω από ένα, εάν το επιθυμείτε) 1. Επισκέψεις (έρχεται αυτό ή πηγαίνω εγώ) 2. Τηλεφωνήματα 3. Με γράμματα (αλληλογραφία) 4. Με φωτογραφίες- κάρτες- ζωγραφιές 5. Ανταλλάσσουμε βιβλία ή μου στέλνει για να δω τα τετράδιά του 6. Με δώρα που έχουμε φτιάξει μόνοι μας 7. Ποιήματα που έχουμε γράψει ο ένας για τον άλλο 8. Κασσέτες (ηχογραφημένες) σαν γράμματα με τη φωνή μας 9. Βιντεοταινίες-βιντεοκασσέτες 10. Τίποτα απ' αυτά. Δεν επικοινωνούμε 11. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	
-με τον πατέρα: α) ☐ β) ☐ γ) ☐ -με τη μητέρα: α) ☐ β) ☐ γ) ☐	

71)Πιστεύετε ότι η απουσία σας δημιούργησε κάποιες δυσκολίες και κάποια προβλήματα; Αν ναι, ποιά νομίζετε ότι είναι αυτά; 1.Ναι 2.Όχι 3.Άλλο.Τι;....

-στο παιδί:

0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

πατέρα: ☐ .....

.....

μητέρα: ☐ .....

.....

-σε σας:

πατ.: ☐ .....

.....

μητ.: ☐ .....

.....

-στους παππού/γιαγιά:

πατ.: ☐ .....

.....

μητ.: ☐ .....

.....

Σχέσεις στη (σημερινή) κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια:

72)Αρχηγία στην οικογένεια παππού-γιαγιάς-παιδιού

Ποιός παίρνει/έπαιρνε τις αποφάσεις συνήθως στο σπίτι; (Μπορείτε να επιλέξετε έως δύο)

1.Ο πατέρας του παιδιού

2.Η μητέρα του παιδιού

3.Ο παππούς

4. Η γιαγιά

5.Όλοι μαζί

6.Κανείς

7.Άλλο. Τι;.....

0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Πατ.1) ☐
2) ☐

Μητ.1) ☐
2) ☐

73)Πώς θα χαρακτηρίζατε τις σχέσεις που δημιουργήθηκαν στην οικογένεια παππού-γιαγιάς-παιδιού;

1.Πολύ καλές

2.Καλές

3.Μέτριες

4.Κακές

5.Πολύ κακές

6.Δεν υπάρχουν σχέσεις

7.Άλλο. Τι;.....

0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Πατ. ☐

Μητ. ☐

74)Πιστεύετε ότι από τότε που οι παππούδες ανέλαβαν τη φροντίδα του εγγονιού τους, άλλαξαν τα συναισθήματά τους γι' αυτό;

1.Πάρα πολύ

2.Πολύ

3.Μέτρια

4.Λίγο

5.Ελάχιστα

6.Καθόλου

7.Άλλο.Τι;.....

0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Πατ. ☐

Μητ. ☐

74) (συνέχεια) Γιατί;

Πατέρας:.....

.....

.....

.....

.....

.....

Μητέρα:.....

.....

.....

.....

.....

.....

75) Αισθάνεστε για τον εαυτό σας: (Βάλτε V σε όσα ισχύουν)		
	Πατ.	Μητ.
1. Λύπη-θλίψη-θρήνο		
2. Απογοήτευση-απελπισία-απόγνωση		
3. Άγχος-αγωνία-ανησυχία		
4. Φόβο-ανασφάλεια		
5. Αμφιβολία-αβεβαιότητα-άγνοια		
6. Δε μπορώ να προσαρμοστώ στη νέα κατάσταση		
7. Δυσκολεύομαι να αποδεχτώ ότι έχασα το ρόλο πατέρα/μητέρας		
8. Δε μπορώ να αποδεχτώ ότι ήμουν ακατάλληλος/η για το ρόλο του πατέρα/ της μητέρας		
9. Κούραση-εξάντληση		
10. Μοναξιά		
11. Μπερδεμένος/η-συγχυσμένος/η		
12. Αίσθημα κατωτερότητας-ντροπή		
13. Νιώθω ότι απέτυχα να είμαι σωστός/ή πατέρας/μητέρα		
14. Δυστυχία		
15. Νιώθω χρήσιμος/η		
16. Είμαι πολύ δυνατός/ή		
17. Μπορώ να προσαρμοστώ εύκολα		
18. Άνεση όσον αφορά στη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε		
19. Σιγουριά-βεβαιότητα ότι θα μπορέσω να είμαι σωστός/ή στο νέο ρόλο μου		
20. Απάθεια		
21. Ξεκούραση-ηρεμία		
22. Ικανοποίηση-ανακούφιση		
23. Ευτυχία		
24. Άλλο. Τι;		
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ		

76) Αισθάνεστε για το παιδί σας: (Βάλτε V σε όσα ισχύουν)				
	Πατ.	Μητ.		
1.Υπερβολική αγάπη				
2.Οίκτο για το παιδί μου, το λυπάμαι				
3.Μοναξιά-νοσταλγία για το παιδί μου				
4.Φόβος ότι θα χάσω το παιδί μου				
5.Ικανοποίηση-ανακούφιση που απελευθερώθηκα από το παιδί μου				
6.Αγανακτισμένος/η με τη συμπεριφορά του παιδιού μου				
7.Πικρία				
8.Θυμό-οργή				
9.Μίσος-εκδικητική διάθεση				
10.Αδιαφορία για τη ζωή του				
11.Άλλο. Τι;				
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ				
77) Αισθάνεστε για τους παππού/γιαγιά: (Βάλτε V σε όσα ισχύουν)				
	Πατ.		Μητ.	
	Π	Γ	Π	Γ
1.Ευγνωμοσύνη				
2.Νοσταλγία, μου λείπει				
3.Τύψεις & ενοχές για το ότι τους ανέθεσα μεγάλη ευθύνη				
4.Αμφιβολία-αβεβαιότητα για το αν θα μπορέσουν οι παππούς/γιαγιά να είναι σωστοί				
5.Δεν έχω εμπιστοσύνη σ' αυτόν/ή				
6.Ζήλια για τον παππού/ τη γιαγιά				
7.Αγανάκτηση για τη συμπεριφορά του/της				
8.Πικρία				
9.Θυμό-οργή				
10.Μίσος-εκδικητική διάθεση				
11.Αδιαφορία για τη ζωή του παππού/ της γιαγιάς				
12.Άλλο. Τι;				
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ				

<u>Παροχή φροντίδων:</u>					
78) Ποιό είναι κυρίως το είδος φροντίδων που παρέχουν οι παππούς/γιαγιά στο παιδί σας; (Βάλτε V σε όσα υπάρχουν -ισχύουν)				79) Ποιό είναι κυρίως το είδος φροντίδων που εσείς παρέχετε στο παιδί σας; (Βάλτε V σε όσα υπάρχουν -ισχύουν)	
	Π.		Μ.		
	Π	Γ	Π	Γ	
1.Φυσικές-σωματικές φροντίδες (διατροφή, ρουχισμό, στέγαση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη κ.λ.π.)					1.Φυσικές-σωματικές φροντίδες (διατροφή, ρουχισμό, στέγαση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη κ.λ.π.)
2.Συναισθηματική στήριξη (αγάπη, στοργή, ζεστασιά, τρυφερότητα, χαρά, ασφάλεια, παραδοχή κ.λ.π.)					2.Συναισθηματική στήριξη (αγάπη, στοργή, ζεστασιά, τρυφερότητα, χαρά, ασφάλεια, παραδοχή κ.λ.π.)
3.Κοινωνικές (συντροφιά, επικοινωνία, ψυχαγωγία, διασκέδαση, προαγωγή γλωσσικής έκφρασης, μετάδοση αντιλήψεων-στάσεων-αξιών κ.λ.π.)					3.Κοινωνικές (συντροφιά, επικοινωνία, ψυχαγωγία, διασκέδαση, προαγωγή γλωσσικής έκφρασης, μετάδοση αντιλήψεων-στάσεων-αξιών κ.λ.π.)
4.Νομική κατοχύρωση					4.Νομική κατοχύρωση
5.Δε ζει					5.Άλλο. Τι;.....
6.Άλλο. Τι;.....					0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ					
80) Όσον αφορά στις φροντίδες προς το παιδί: 1.Εξακολουθούν να του τις παρέχουν έως τώρα οι παππούς/γιαγιά 2.Σταμάτησαν όταν το αναλάβαμε εμείς 3.Σταμάτησαν όταν το ανέλαβε κάποιος άλλος 4.Σταμάτησαν όταν ενηλικιώθηκε 5.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ					
Πατ. ☐ Μητ. ☐					
<u>Μέθοδος ανατροφής:</u>					
81) Με ποιόν τρόπο ανατρέφατε το παιδί σας;			82) Με ποιόν τρόπο ανατρέφουν το παιδί σας οι παππούδες;		
1.Με αυστηρότητα. Απαιτούσα πειθαρχία και υπακοή 2.Επιείκεια - Ελεύθερα-με ανεξαρτησία 3.Διαφωνία στον τρόπο ανατροφής μεταξύ πατέρα-μητέρας 4.Υπερπροστασία 5.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ			1.Με αυστηρότητα. Απαιτούν πειθαρχία και υπακοή 2.Επιείκεια - Ελεύθερα-με ανεξαρτησία 3.Διαφωνία στον τρόπο ανατροφής μεταξύ παππού-γιαγιάς 4.Υπερπροστασία 5.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ		
Πατ. ☐ Μητ. ☐ (Γιατί;.....)			Πατ. ☐ Μητ. ☐ (Γιατί;.....)		

Ατυπα δίκτυα στήριξης-Κρατική βοήθεια:**88)Το παιδί έχει κι άλλους παππούδες; Αν ναι, γιατί δεν το ανέλαβαν εκείνοι;**

1.Ναι 2.Όχι 3.Άλλο.Τι;.....

0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Πατέρας: ☐ .....**Μητέρα:** ☐ .....**89)Από τη στιγμή που αποσπαστήκατε από την οικογένειά σας, πιστεύετε ότι αυτό επηρέασε τις σχέσεις σας με τα άλλα άτομα της οικογένειάς σας;**1.Πάρα πολύ 5.Ελάχιστα
2.Πολύ 6.Καθόλου
3.Μέτρια 7.Δεν υπάρχει
4.Λίγο 8.Άλλο.Τι;.....

0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

	Πατ.	Μητ.
-Σύζυγο:	☐	☐
-το παιδί:	☐	☐
-Αδέρφια παιδιού:	☐	☐
-Παππού του παιδιού:	☐	☐
-Γιαγιά του παιδιού:	☐	☐
-Άλλο παππού:	☐	☐
-Άλλη γιαγιά:	☐	☐
-Θείες/θείους παιδιού:	☐	☐
-Ξαδέρφια παιδιού:	☐	☐
-Άλλους συγγενείς:	☐	☐

90)Επαφές με συγγενείς και φίλους:1.Σχεδόν κάθε μέρα
2.Σχεδόν μια φορά τη βδομάδα
3.Περίπου μια φορά το μήνα
4.Πολύ αραιά
5.Ποτέ
6.Δεν υπάρχει
7.Άλλο.Τι;.....
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

	Πατ.	Μητ.
-Σύζυγο:	☐	☐
-Αδέρφια παιδιού:	☐	☐
-Παππού του παιδιού:	☐	☐
-Γιαγιά του παιδιού:	☐	☐
-Άλλο παππού:	☐	☐
-Άλλη γιαγιά:	☐	☐
-Θείες/θείους παιδιού:	☐	☐
-Ξαδέρφια παιδιού:	☐	☐
-Άλλους συγγενείς:	☐	☐
-Γείτονες:	☐	☐
-Κοντινούς φίλους:	☐	☐
-Άλλους φίλους:	☐	☐

91)Αισθάνεστε ότι το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον:1.Σας δείχνει συμπαράσταση και σας στηρίζει
2.Λέει ότι σας στηρίζει αλλά δεν το δείχνει εμπράκτως
3.Είστε αβοήθητοι
4.Άλλο.Τι;.....
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώΠατ. ☐
Μητ. ☐**92)Είδος βοήθειας που λάβατε/λαμβάνετε από συγγενείς:**

(Βάλτε V σε όσα υπάρχουν-ισχύουν)

	Π.	Μ.
1.Φιλοξενία ή παροχή στέγης	☐	☐
2.Χρηματικές παροχές	☐	☐
3.Καθημερινή βοήθεια στις οικιακές δραστηριότητες	☐	☐
4.Φροντίδα του εγγονιού	☐	☐
5.Συναισθηματική στήριξη	☐	☐
6.Άλλο. Τι;.....	☐	☐
7.Τίποτε/καμία βοήθεια	☐	☐
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	☐	☐

93)Είδος βοήθειας που λάβατε/ λαμβάνετε από την εκκλησία: (Βάλτε V σε όσα υπάρχουν-ισχύουν)			94)Είδος βοήθειας που λάβατε/λαμβάνετε από το κράτος-πολιτεία: (Βάλτε V σε όσα υπάρχουν-ισχύουν)		
	Π.	Μ.		Π.	Μ.
1.Φιλοξενία ή παροχή στέγης			1.Επίδομα από την κοινωνική πρόνοια		
2.Χρηματικές παροχές			2.Επίδομα από το Π.Ι.Κ.Π.Α.		
3.Συναισθηματική στήριξη			3.Συναισθηματική στήριξη από κρατικές υπηρεσίες		
4.Συσίτιο			4.Στεγαστικό δάνειο		
5.Άλλο.Τι;.....			5.Φορολογικές απαλλαγές		
6.Τίποτε/καμία βοήθεια			6.Ιατροφαρμακευτική περίθαλψη		
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ			7.Νομική κάλυψη-Δικηγόρους		
			8.Γονικές άδειες		
			9.Άλλο.Τι;.....		
			10.Τίποτε/καμία βοήθεια		
			0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ		

95)Γνωρίζετε από πού μπορούσατε να πάρετε βοήθεια από το κράτος; Κι αν όχι, ποιός σας το υπέδειξε; 1.Ναι 2.Όχι 3.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατέρας: ☐ .... Μητέρα: ☐	96)Σας έχει βοηθήσει κάποιος άλλος που δεν τον έχουμε αναφέρει; Αν ναι, ποιός; 1.Ναι 2.Όχι 3.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατέρας: ☐ .... Μητέρα: ☐ ....
97)Όσον αφορά στα οικονομικά: 1.Βοηθάτε εσείς τους παππούδες του παιδιού 2.Βοηθούν αυτοί εσάς 3. Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐	

98) Μπορείτε να μου εξηγήσετε αναλυτικά ποιά είναι τα προβλήματα και οι δυσκολίες που αντιμετωπίσατε/-ζετε;

-Φυσικά-σωματικά:

Πατέρας:.....

.....

Μητέρα:.....

.....

.....

-Συναισθηματικά-Ψυχολογικά:

Πατέρας:.....

.....

Μητέρα:.....

.....

.....

-Κοινωνικά:

Πατέρας:.....

.....

Μητέρα:.....

.....

.....

-Οικονομικά:

Πατέρας:.....

.....

Μητέρα:.....

.....

.....

-Νομικά:

Πατέρας:.....

.....

Μητέρα:.....

.....

.....

Επανασύνδεση-ξανασιμίζιμο οικογένειας (μόνιμο):

99)Πού βρίσκεστε τώρα;

1.Εκεί όπου είχα/είχε πάει. Δεν έχω/έχει επιστρέψει

2.Επέστρεψα/ε στο σπίτι μαζί με τα παιδιά

3.Ζούμε/ζει στο σπίτι μας όλοι μαζί: παππούδες-εγώ-αυτός/αυτή-παιδιά

4.Έχω/έχει πάει σε άλλο μέρος

5.Δε ζει

6.Άλλο.Τι;.....

0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

	Πατ.	Μητ.
-εγώ:	☐	☐
-ο/η σύζυγος:	☐	☐

-Σε περίπτωση που δεν έγινε (ακόμη) το μόνιμο ξανασμίξιμο:	-Σε περίπτωση που έγινε το ξανασμίξιμο:
100)Υπάρχουν πιθανότητες εσείς ή έστω ένας από εσάς, τους γονείς να αναλάβετε και πάλι την ανατροφή του παιδιού σας; 1.Πάρα πολλές 2.Πολλές 3.Μέτριες 4.Λίγες 5.Ελάχιστες 6.Το αποκλείω 7.Δε ζει 8.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐ -εγώ: ☐ -ο/η σύζυγος: ☐	102)Μέχρι ποιά ηλικία του το παιδί λάμβανε τις φροντίδες των παππούδων; 1.<12 μην. 5.10-12 χρ. 2.1-3 χρ. 6.13-16 χρ. 3.4-6 χρ. 7.17≤ χρ. 4.7-9 χρ. 8.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐
101)Επιθυμεί την επανασύνδεση της οικογένειας: 1.Πάρα πολύ 2.Πολύ 3.Μέτρια 4.Θέλει και δε θέλει-αμφιταλαντεύεται 5.Λίγο 6.Ελάχιστα 7.Καθόλου 8.Δεν υπάρχει 9.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐ -το παιδί: ☐ -τα αδέρφια του: ☐ -ο πατέρας: ☐ -η μητέρα: ☐ -ο παππούς: ☐ -η γιαγιά: ☐	103)Για πόσο χρονικό διάστημα συνολικά φρόντιζαν το παιδί σας; Χρόνια: ____ ____ Μήνες: ____ ____ 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ 104)Όσο καιρό είχαν αναλάβει τη φροντίδα του παιδιού σας υπήρξαν διαστήματα κατά τα οποία αυτό δεν ήταν μαζί τους και: 1.Ζούσε μαζί με τον ένα ή και τους δύο γονείς του 2.Το έπαιρναν μαζί τους οι θείοι ή κάποιοι άλλοι συγγενείς 3.Ζούσε μαζί με τους άλλους παππούδες 4.Όχι, ήταν πάντα μαζί με τον παππού ή/και τη γιαγιά του 5.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐
	105)Κατά την επανασύνδεση αντιμετωπίσατε τα εξής προβλήματα: 1.Τα παιδιά μας δε μας αναγνώριζαν 2.Δεν τα αντιμετωπίζαμε ως άτομα της ηλικίας που έχουν 3.Είχαμε δυσκολία στο να πάρουμε ξανά το ρόλο που είχαμε 4.Άλλο. Τι; ..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατ. ☐ Μητ. ☐

Κοινές ερωτήσεις:

106) Πιστεύετε ότι «χρωστάτε» ευγνωμοσύνη στον παππού ή/και στη γιαγιά;

1. Πάρα πολύ	5. Ελάχιστα
2. Πολύ	6. Καθόλου
3. Μέτρια	7. Δε ξει
4. Λίγο	8. Άλλο. Τι;.....
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	

	Πατ.	Μητ.
- στον παππού:	☐	☐
- στη γιαγιά:	☐	☐

107) Πιστεύετε ότι θυσιάστηκαν για χάρη των συγκεκριμένων εγγονιών τους;

1. Πάρα πολύ	5. Ελάχιστα
2. Πολύ	6. Καθόλου
3. Μέτρια	7. Δε ξούσε
4. Λίγο	8. Άλλο. Τι;.....
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	

	Πατ.	Μητ.
- ο παππούς:	☐	☐
- η γιαγιά:	☐	☐

108) Έχουν αλλάξει οι σχέσεις σας με τους παππού/γιαγιά από τότε που ανέλαβαν την ανατροφή του παιδιού σας; Γιατί;

1. Ναι, προς το καλύτερο	4. Δεν υπάρχουν σχέσεις
2. Ναι, προς το χειρότερο	5. Άλλο. Τι;.....
3. Όχι, είναι οι ίδιες	0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Πατέρας: ☐ .....

.....

Μητέρα: ☐ .....

.....

109) Οι σχέσεις σας με τον παππού ή/και τη γιαγιά είναι τώρα:

1. Τυπικές
2. Κανονικές-τίποτα το ιδιαίτερο
3. Ουσιαστικές με μεγάλη οικειότητα
4. Δεν υπάρχουν σχέσεις
5. Δε ξει
6. Άλλο. Τι;.....
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

	Πατ.	Μητ.
- με τον παππού:	☐	☐
- με τη γιαγιά:	☐	☐

110) Έχετε κάτι άλλο να προσθέσετε που δεν συζητήθηκε, δηλαδή προβλήματα που είχατε από τότε που αποχωριστήκατε το παιδί σας και που να συνδέονται με την οικογενειακή σας ζωή;

Πατέρας: .....

.....

.....

Μητέρα: .....

.....

.....

.....

ΠΑΤΕΡΑΣ: Μπορεί να θέλουμε να σας ξανασυναντήσουμε σε 3-4 χρόνια για να ενημερώσουμε τα στοιχεία σας. Παρακαλώ μπορείτε να μου δώσετε το όνομα και τη διεύθυνση δύο συγγενών ή φίλων, που θα ξέρουν πάντοτε πού είστε, ώστε να μπορέσουμε να σας ξαναβρούμε ακόμη και αν μετακομίσετε;

Ονοματεπώνυμο Σχέση με τον ερωτώμενο Διεύθυνση Τηλέφωνο

1. ....

2. ....

Παρατηρήσεις της συνεντεύκτριας:.....

.....

.....

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ:.....

Διεύθυνση κατοικίας: Περιοχή:.....Οδός:.....Αριθμός:.....

Πόλη:.....Τ.Κ.:.....Νομός:.....Τηλέφωνο:.....

Επισκέψεις συνεντεύκτριας:.....

Ημερομηνία(μήνας+έτος):.....

Διάρκεια συνέντευξης:.....

Συμπληρώθηκε το ερωτηματολόγιο:.....

Έλειπε από το σπίτι:.....

Δε μένει πια εκεί:.....

Αρνήθηκε να απαντήσει:.....

Συμπληρώθηκε μερικώς το ερωτηματολόγιο:.....

Το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε παρουσία άλλου. Ποιού; .....

ΜΗΤΕΡΑ: Μπορεί να θέλουμε να σας ξανασυναντήσουμε σε 3-4 χρόνια για να ενημερώσουμε τα στοιχεία σας. Παρακαλώ μπορείτε να μου δώσετε το όνομα και τη διεύθυνση δύο συγγενών ή φίλων, που θα ξέρουν πάντοτε πού είστε ώστε να μπορέσουμε να σας ξαναβρούμε ακόμη και αν μετακομίσετε;

Ονοματεπώνυμο Σχέση με την ερωτώμενη Διεύθυνση Τηλέφωνο

1. ....

2. ....

Παρατηρήσεις της συνεντεύκτριας:.....

.....

.....

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΡΩΤΩΜΕΝΗΣ:.....

Διεύθυνση κατοικίας: Περιοχή:.....Οδός:.....Αριθμός:.....

Πόλη:.....Τ.Κ.:.....Νομός:.....Τηλέφωνο:.....

Επισκέψεις συνεντεύκτριας:.....

Ημερομηνία(μήνας+έτος):.....

Διάρκεια συνέντευξης:.....

Συμπληρώθηκε το ερωτηματολόγιο:.....

Έλειπε από το σπίτι:.....

Δε μένει πια εκεί:.....

Αρνήθηκε να απαντήσει:.....

Συμπληρώθηκε μερικώς το ερωτηματολόγιο:.....

Το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε παρουσία άλλου. Ποιού; .....

Ερωτηματολόγιο παιδιού

Διευκρινήσεις:

Αγαπητέ μου φίλε/ αγαπητή μου φίλη,
σε ευχαριστούμε πολύ για το ενδιαφέρον που δείχνεις για την έρευνά μας. Κάνουμε αυτή την έρευνα για να μάθουμε περισσότερα σχετικά με το πώς είναι η ζωή σου τώρα που έχουν αναλάβει να σε φροντίζουν ο παππούς ή/και η γιαγιά. Πιο συγκεκριμένα, θα θέλαμε να μάθουμε τί σκέφτεσαι, τί αισθάνεσαι, αλλά και πώς συμπεριφέρεσαι στους γονείς και στους παππούδες σου.

Καταλαβαίνουμε βέβαια ότι είναι λίγο δύσκολο το να μιλήσεις σε ξένους για την οικογένειά σου, αλλά θα πρέπει να καταλάβεις ότι, αυτό γίνεται για καλό σκοπό, για να μπορέσουμε να βοηθήσουμε εσένα, την οικογένειά σου και κάποιες άλλες οικογένειες όπως τη δική σου.

Στο φυλλάδιο αυτό θα δεις ότι υπάρχουν κάποιες ερωτήσεις. Δεν υπάρχουν «πονηρές» ερωτήσεις, αλλά ούτε και σωστές και λανθασμένες απαντήσεις, γιατί ο κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα της γνώμης του. Απλώς απαντάς με ακρίβεια και ειλικρίνεια για να έχουν κάποια αξία οι απαντήσεις σου και να βγει σωστό το αποτέλεσμα .

Καθώς θα απαντάς να θυμάσαι τα εξής:

- Θα πρέπει να απαντήσεις σε όλες τις ερωτήσεις.
- Οι περισσότερες ερωτήσεις είναι προσωπικές, όμως δεν μας ενδιαφέρει μόνο η δική σου περίπτωση, αλλά γενικά τι γίνεται σε οικογένειες όπως στη δική σας. Όταν λοιπόν τελειώσει η έρευνα δε θα αναφέρει ούτε το όνομά σου, αλλά και ούτε τι συμβαίνει μέσα στην οικογένειά σου.
- Να δίνεις την απάντηση που πραγματικά πιστεύεις και όχι αυτή που «γενικά φαίνεται σωστή».
- Προσπάθησε να μη δίνεις την απάντηση: «δεν ξέρω» ή «δεν απαντώ», γιατί δείχνει ότι δεν είσαι σίγουρος/η γι' αυτό ή ότι δε θέλεις να συνεργαστείς μαζί μας, εκτός κι αν πραγματικά δεν μπορείς να αποφασίσεις ανάμεσα στις άλλες απαντήσεις ή δεν ισχύουν.
- Να μην ξοδεύεις πάρα πολύ χρόνο για να σκέφτεσαι την απάντηση. Δώσε την πρώτη φυσική απάντηση που σου έρχεται στο μυαλό.
- Έχεις στη διάθεσή σου όσο χρόνο χρειαστείς.

Σ' ευχαριστούμε θερμά για το χρόνο που μας διαθέτεις, το ενδιαφέρον σου και τη διάθεση για συνεργασία.

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΠΑΙΔΙΟΥ						Αρ.Ερωτ.:.....
<u>Οικογένεια του παιδιού:</u>						
1)Σύνθεση συγκατοικούντων:						
Όνομα	Σχέση με το παιδί	Ηλικία	Φύλο	Μόρφωση	Υγεία	Παρατηρήσεις
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
2)Σύνολο ατόμων στο σπίτι:		3)Σειρά γέννησης του παιδιού:		4)Αριθμός αδελφών		
____ ____		____ ____		-του ίδιου φύλου ____ ____ -και του αντίθετου φύλου ____ ____		
<u>Κατοικία-Συνθήκες Διαβίωσης:</u>						
5)Περιοχή κατοικίας:	6)Νομικός τύπος κατοικίας:				7)Συντελεστής κατοικίας:	
1.Αγροτική 2.Ημι-αστική 3.Αστική 4.Άλλο.Τι;..... ..... 0.Άγνωστη ☐	1.Ιδιόκτητο 2.Με δάνειο 3.Με ενοίκιο 4.Των γονιών μου 5.Παραχωρημένο από συγγενείς/ φίλους 6.Παραχωρημένο από το κράτος 7.Μας φιλοξενούν όλους μαζί κάποιοι συγγενείς 8.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ ☐				Άτομα/ δωμάτια ____ / ____	
<u>Γενικά στοιχεία για το παιδί:</u>						
8)Ηλικία:	9)Μόρφωση:					
1.<12 μηνών 2.1-3 χρ. 3.4-6 χρ. 4.7-9 χρ. 5.10-12 χρ. 6.13-16 χρ. 7.17≤ χρ. 8.Άλλο.Τι;... ..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	1.Αγράμματος/η(αν έχει μικρή ηλικία→Νηπιαγωγείο/Παιδ.Σταθμό) 2.Μερικές τάξεις Δημοτικού 3.Απόφοιτος Δημοτικού 4.Λίγες τάξεις Γυμνασίου 5.Απόφοιτος Μέσης Επαγγελματικής Σχολής – Τεχνική Εκπαίδευση 6.Απόφοιτος Γυμνασίου 7.Λίγες τάξεις Λυκείου 8.Απόφοιτος Λυκείου ή παλαιού Γυμνασίου 9.Φοίτηση σε Ανώτερη ή Ανώτατη Σχολή 10.Πτυχιούχος Ανώτερης Σχολής 11.Πτυχιούχος Ανώτατης Σχολής 12.Μεταπτυχιακό δίπλωμα 13.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ					
παιδί: ☐	παιδί: ☐					

Γενικά κοινά στοιχεία παιδιού με παππού/γιαγιά:**10)Μοιάζεις με:**

- 1.Τον πατέρα μου
- 2.Τη μητέρα μου
- 3.Τον παππού που με ανέλαβε
- 4.Τη γιαγιά που με ανέλαβε
- 5.Κάποιον από τους άλλους παππούδες
6. Κανέναν
- 7.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

παιδί: ☐**11)Ποιου το όνομα έχεις πάρει;**

- 1.Του πατέρα μου
- 2.Της μητέρας μου
- 3.Του παππού που με ανέλαβε
- 4.Της γιαγιά που με ανέλαβε
- 5.Κάποιον από τους άλλους παππούδες
6. Κανενός. Όνομα που ήθελαν οι γονείς μου, άσχετο
- 7.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

παιδί: ☐**12)Όσον αφορά στο χαρακτήρα ή στη συμπεριφορά μοιάζεις:**

- 1.Στον πατέρα μου
- 2.Στη μητέρα μου
- 3.Στον παππού που με ανέλαβε
- 4.Στη γιαγιά που με ανέλαβε
- 5.Σε κάποιον από τους άλλους παππούδες
6. Σε κανέναν
- 7.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

παιδί: ☐**Δεσμοί:****13)Ποιος σε φροντίζει και σε μεγαλώνει;**

- 1.Και οι δύο γονείς μου
- 2.Ο πατέρας μου
- 3.Η μητέρα μου
- 4.Ο πατέρας μου και ο παππούς ή/και η γιαγιά από την πλευρά του μπαμπά
- 5.Η μητέρα μου και ο παππούς ή/και η γιαγιά από την πλευρά της μητέρας
- 6.Ο παππούς ή/και η γιαγιά από την πλευρά του μπαμπά
- 7.Ο παππούς ή/και η γιαγιά από την πλευρά της μητέρας
- 8.Άλλο. Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

παιδί: ☐**14)Τα αδέρφια σου:**

- 1.Είναι μαζί με τον πατέρα
- 2.Είναι μαζί με τη μητέρα
- 3.Το έχουν αναλάβει άλλοι συγγενείς
- 4.Το έχουν οι παππούς/γιαγιά
- 5.Έχει μπει σε ίδρυμα
- 6.Δεν έχω άλλα αδέρφια
- 7.Άλλο. Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-το 1^ο αδελφάκι: ☐

-το 2^ο αδελφάκι: ☐

-το 3^ο αδελφάκι: ☐

15)Πόσων χρόνων ήσουν όταν άρχισες να ζεις με τον παππού ή/και τη γιαγιά σου:

1.<12 μην.	5.10-12 χρ.
2.1-3 χρ.	6.13-16 χρ.
3.4-6 χρ.	7.17≤ χρ.
4.7-9 χρ.	0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

παιδί: ☐**16)Όταν ξεκίνησες να ζεις με τον παππού ή/και τη γιαγιά αυτοί ήταν:**

- 1.Νέος/νέα
- 2.Γέρος/γριά
- 3.Πολύ γέρος/γριά
- 4.Δε ζούσε
- 5.Άλλο. Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-ο παππούς: ☐

-η γιαγιά: ☐

17)Πριν αρχίσουν να σε φροντίζουν ο παππούς ή/και η γιαγιά ,είχες ξαναμείνει για κάποιο χρονικό διάστημα με αυτούς ή με τους άλλους παππούδες σου χωρίς να είναι μαζί και οι γονείς σου: 1.Πάρα πολλές φορές 2.Πολλές φορές 3.Μερικές φορές 4.Λίγες φορές 5.Ελάχιστες φορές 6.Ποτέ 7.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -με αυτούς τους παππούδες: ☐ -με άλλους παππούδες: ☐	18)Χρειάστηκε να πάς κάποια στιγμή στο δικαστήριο για μια υπόθεση σχετικά με την οικογένειά σου: 1.Πάρα πολλές φορές 2.Πολλές φορές 3.Μερικές φορές 4.Λίγες φορές 5.Ελάχιστες φορές 6.Ποτέ 7.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ παιδί: ☐	19)Πώς αισθάνθηκες; ....
<u>Σχέσεις πριν τη διάσπαση-διασπορά της οικογένειας:</u>		
20)Σου άρεσε ο τρόπος που ζούσες με τους γονείς σου; 1.Πάρα πολύ 2.Πολύ 3.Μέτρια 4.Λίγο 5.Ελάχιστα 6.Καθόλου 7.Δεν έζησα 8.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -με τον πατέρα: ☐ -με τη μητέρα: ☐	21)Θα ήθελες να σχολιάσεις κάτι που δε σου άρεσε μέσα στην οικογένειά σου;	
22)Θα μπορούσες να πεις δυο λόγια σχετικά με το πώς ήταν οι γονείς σου; (εξωτερικά, συμπεριφορά, κ.λ.π.) Πατέρας:..... .... Μητέρα:.....	23)Πώς θα τους χαρακτήριζες για τότε; 1.Πολύ καλός/ή 2.Καλός/ή 3.Μέτριος/α 4.Κακός/ή 5.Πολύ κακός/ή 6.Δε ζούσε 7.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -τον πατέρα: ☐ -τη μητέρα: ☐	

24)Πριν αρχίσεις να ζεις με τον παππού ή/και τη γιαγιά σου, ποιόν άνθρωπο μέσα από την οικογένειά σου αγαπούσες περισσότερο; 1.Τον πατέρα 2.Τη μητέρα 3.Τον/την αδελφό/ή 4.Παππού/γιαγιά που με ανέλαβαν 5.Τους άλλους παππούδες 6.Θεία/ο 7.Ξαδελφή/ό 8.Κανένα 9.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ παιδί: ☐	25)Πώς ήταν οι σχέσεις σου με τους γονείς σου πριν χωριστείτε; 1.Πολύ καλές 2.Καλές 3.Μέτριες 4.Κακές 5.Πολύ κακές 6.Δεν υπήρχαν σχέσεις 7.Δε ζούσε 8.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -με τον πατέρα: ☐ -με τη μητέρα: ☐
26)Πώς ήταν οι σχέσεις σου με τα αδέρφια σου πριν από τον αποχωρισμό από τους γονείς σας; 1.Πολύ καλές 2.Καλές 3.Μέτριες 4.Κακές 5.Πολύ κακές 6.Δεν υπήρχαν σχέσεις 7.Δεν είχα αδέρφια 8.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -με 1^ο αδελφάκι: ☐ -με 2^ο αδελφάκι: ☐ -με 3^ο αδελφάκι: ☐	27)Πώς ήταν οι σχέσεις των γονιών σου με τα αδέρφια σου πριν αποχωριστείτε τους γονείς σας; 1.Πολύ καλές 2.Καλές 3.Μέτριες 4.Κακές 5.Πολύ κακές 6.Δεν υπήρχαν σχέσεις 7.Δεν είχα αδέρφια 8.Δε ζούσε 9.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατέρας Μητέρα -με 1^ο αδελφάκι: ☐ ☐ -με 2^ο αδελφάκι: ☐ ☐ -με 3^ο αδελφάκι: ☐ ☐
28)Πώς ήταν οι σχέσεις των γονιών σου με τους παππού/γιαγιά πριν αναλάβουν να σε φροντίζουν; 1.Πολύ καλές 4.Κακές 2.Καλές 5.Πολύ κακές 3.Μέτριες 6. Δεν υπήρχαν σχέσεις 7.Δε ζούσε 8.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Πατέρας Μητέρα -με τον παππού: ☐ ☐ -με τη γιαγιά: ☐ ☐	29)Πώς ήταν οι σχέσεις των παππούδων με τα αδέρφια σου πριν χωριστεί η οικογένειά σου; 1.Πολύ καλές 4.Κακές 2.Καλές 5.Πολύ κακές 3.Μέτριες 6.Δεν υπήρχαν σχέσεις 7.Δεν είχα αδέρφια 8.Δε ζούσε 9.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παππούς Γιαγιά -με 1^ο αδελφάκι: ☐ ☐ -με 2^ο αδελφάκι: ☐ ☐ -με 3^ο αδελφάκι: ☐ ☐

40)Θα αναγνώριζες, ή αλλιώς, θα συμπλήρωνες κάποιες από τις παρακάτω αντιδράσεις στη συμπεριφορά τους μετά τον αποχωρισμό τους από σένα;		
(Βάλε V σε όσα ισχύουν)	παιδί	
	πατ.	μητ.
1.Ήρεμος/η-ήσυχος/η-ασφαλής		
2.Άνεση-ήταν χαλαρωμένος/η-ευχαριστημένος/η		
3.Ένιωθε ανακούφιση-ικανοποίηση		
4.Απάθεια-αδιαφορία-δεν τον/την ένοιαζε για μένα		
5.Έχασε το ενδιαφέρον για μένα, παραιτήθηκε από πατέρα/μητέρα και προσαρμόστηκε στη νέα κατάσταση		
6.Δε με αποζητούσε, αλλά γκρίνιαζε με το τίποτε, ήταν άτονος/η και δεν ενδιαφερόταν για τίποτε		
7.Έκανε εκρήξεις οργής και είχε αυτοκαταστροφική και καταστροφική συμπεριφορά (ήταν ευέξαπτος/η, εκνευριζόταν εύκολα και ήταν επιθετικός/ή)		
8.Έγινε απαιτητικός/ή, ανικανοποίητος/η		
9.Είχε αγωνία-ανησυχία-αναστάτωση-άγχος-νευρική-βρίσκονταν σε ταραχή-υπερένταση		
10.Υπόφερε μέσα του/της πάρα πολύ-ένιωθε εσωτερική ένταση		
11.Βασανιζόταν με αισθήματα ενοχής και φόβου		
12.Κλειστός/ή-δε μιλούσε στους άλλους-ήθελε να είναι μόνος/η		
13.Στεναχώρια-μελαγχολία. Αντιδρούσε με τόνο καταθλιπτικό, ήταν σαν να είχε μαραζώσει		
14.Ένιωθε σαν να είχε χάσει το παιδί του/της, του/της έλειπε πάρα πολύ και είχε ένα έντονο συναίσθημα νοσταλγίας		
15.Έκανε απόπειρες αυτοκτονίας		
16.Δε ζούσε		
17.Άλλο. Τι;.....		
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ		
41)Πώς συμπεριφέρθηκαν ο παππούς ή/και η γιαγιά τη στιγμή που χωρίζουν από τους γονείς σου; Παππούς: .... Γιαγιά:	42)Πώς συμπεριφέρονταν ο παππούς ή/και η γιαγιά μετά από τον αποχωρισμό σου από τους γονείς σου; Παππούς: .... Γιαγιά:	

Προσωρινή επανασύνδεση παιδιού-γονέων:

43)Πώς αισθάνεσαι όταν ξανασμίγεις για μικρό χρονικό διάστημα με τους γονείς σου;

-με τον πατέρα:

.....
.....
.....
.....
.....
.....

-με τη μητέρα:

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

44)Θα αναγνώριζες, ή αλλιώς, θα συμπλήρωνες κάποια από τις παρακάτω αντιδράσεις στη συμπεριφορά σου;

- 1.Αρχίζω να ελπίζω ότι αυτή τη φορά θα σμίξω μόνιμα με τον πατέρα/τη μητέρα μου
- 2.Χαίρομαι υπερβολικά και το εκδηλώνω (δείχνω) με κάθε τρόπο
- 3.Νιώθω αμήχανα και δεν ξέρω πώς να αντιδράσω
- 4.Φεύγω μακριά από τον πατέρα/τη μητέρα μου με έναν ψυχρό τρόπο όταν αυτός/ή επιστρέφει, και μπορεί να χρειαστώ καλοπιάσματα για να ξαναφτιάξω τις φιλικές σχέσεις μαζί του/της, σαν να έχω ανάγκη να τον/την απορρίψω, όπως νόμισα ότι αυτός/ή με απέρριψε αφήνοντάς με. Όταν τελικά σταματήσουμε (εγώ και ο πατέρας/η μητέρα) να είμαστε ψυχροί, τότε εκδηλώνω έντονα συναισθήματα απέναντι στον πατέρα/τη μητέρα μου
- 5.Συνεχώς είμαι «κολλημένος/η» επάνω στη μητέρα μου ή στον πατέρα μου και, όταν πάνε να με αφήσουν μόνο/η μου, έστω και για μια στιγμή, νιώθω έντονο άγχος και οργή
- 6.Είμαι νευρικός/ή κι επιθετικός/ή
- 7.Είμαι απαθής και αδιάφορος/η
- 8.Δεν υπάρχει προσωρινό ξανασμίξιμο
- 9.Άλλο. Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-προς τον πατέρα:

☐

-προς τη μητέρα:

☐

45)Πώς αντιδρούν οι γονείς σου απέναντί σου όταν σμίγετε για μικρό χρονικό διάστημα;

- 1.Στοργή-πάρα πολύ αγάπη
- 2.Ζεστασιά-είναι καλοί μαζί μου
- 3.Οικειότητα, είναι φιλικοί μαζί μου
- 4.Αμφιθυμικά συναισθήματα, τη μια στιγμή είναι έτσι και την άλλη αλλιώς (καλά-άσχημα)
- 5.Φόβο για το αν θα τους ξαναδεχτώ
- 6.Ανησυχία-άγχος
- 7.Ενοχή επειδή δεν είμαστε μαζί
- 8.Θυμό επειδή δεν τους θέλω
- 9.Απάθεια, δεν τον/τη νοιάζει για μένα
- 10.Ψυχρότητα
- 11.Απόρριψη, δε με θέλει
- 12.Εχθρική συμπεριφορά προς εμένα
- 13.Δεν υπάρχει προσωρινό ξανασμίξιμο
- 14.Δε ζει
- 15.Άλλο. Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-ο πατέρας:

☐

-η μητέρα:

☐

46)Πώς συμπεριφέρονται οι γονείς σου στους παππού/γιαγιά όταν ξανασμίγετε για μικρό χρονικό διάστημα;

- 1.Δείχνει την ευγνωμοσύνη του/της
- 2.Οικειότητα, είναι φιλικοί μαζί τους
- 3.Αμφιθυμικά συναισθήματα, τη μια στιγμή είναι έτσι και την άλλη αλλιώς (καλά-άσχημα)
- 4.Ανησυχία-άγχος
- 5.Ενοχή επειδή με άφησαν σ' αυτούς
- 6.Απάθεια, τους είναι αδιάφοροι
- 7.Ψυχρότητα
- 8.Είναι καχύποπτος/η (έχει αμφιβολίες) όσον αφορά στον τρόπο ανατροφής μου
- 9.Ζήλια για παππούδες
- 10.Εχθρική συμπεριφορά προς τον παππού / τη γιαγιά
- 11.Δεν υπάρχει προσωρινό ξανασμίξιμο
- 12.Δε ζει
- 13.Άλλο. Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

στον παππού

στη γιαγιά

-ο πατέρας:

☐

-η μητέρα:

☐

51) Για ποιό λόγο νομίζεις ότι ο μπαμπάς και η μαμά σου δεν είναι κοντά σου κάθε μέρα και όλη μέρα για να σε φροντίζουν; (Βάλε V σε όσα ισχύουν)		
	παιδί	
	πατέρας	μητέρα
1.Θάνατος		
2.Διαζύγιο		
3.Μετανάστευση		
4.Χρόνια νοσήματα (αρρώστιες)		
5.Νοητικά προβλήματα		
6.Ψυχιατρικά προβλήματα		
7.Ναρκωτικά		
8.Αλκοολισμός		
9.Χαρτοπαιξία		
10.Εκδιδόμενος (ελευθέρων ηθών) γονέας - Πορνεία		
11.Κάθειρξη-Καταδίκη (είναι φυλακή)		
12.Κακοποίηση-παραμέληση παιδιού		
13.Ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη-Εξώγαμο		
14.Ανήλικος-ανώριμος γονέας		
15.Σπουδές γονέα σε άλλο μέρος		
16.Στρατιωτική θητεία		
17.Υπάλληλος αποσπασμένος		
18.Ανεργία		
19.Υπερβολική φτώχεια-ανέχεια		
20.Άλλο. Τι;.....		
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ		
Σύνολο:		
a)Κανένα b)Ένα έως δύο c)Τρία έως τέσσερα d)Πέντε ή και περισσότερα		

52)Τί σου λένε/-γανε οι παππούδες σου για τους γονείς σου; Πώς τους παρουν-σιάζουν σε σένα; Παπούς: -για τον πατέρα: .... -για τη μητέρα: .... Γιαγιά: -για τον πατέρα: .... -για τη μητέρα:	53)Τί σκέφτεσαι και πώς αισθάνεσαι για το μπαμπά σου και τη μαμά σου, για το ότι δεν είστε/ήσασταν μαζί, αλλά ούτε και ζείτε/ζούσατε μαζί; -για τον πατέρα: .... -για τη μητέρα: ....
54)Πόσο συχνά βλέπεις/έβλεπες τους γονείς σου; 1.Μένουμε μαζί: παππούδες-γονείς-εγώ 2.Τον/την βλέπω καθημερινά 3.Σαββατο-Κύριακα ή 1-2 φορές την εβδομάδα 4. 1-2 φορές το μήνα 5.Διακοπές Χριστουγέννων, Πάσχα, καλοκαιριού 6.Κάθε καλοκαίρι 7. 1-2 φορές το χρόνο 8.Σπάνια 9.Καθόλου 10.Δε ζει 11.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -τον πατέρα: ☐ -τη μητέρα: ☐	55)Με ποιόν τρόπο επικοινωνείς/-ούσες με τους γονείς σου; (Μπορείς να σημειώσεις πάνω από ένα, εάν θέλεις) 1.Επισκέψεις (έρχονται αυτοί ή πηγαίνω εγώ) 2.Τηλεφωνήματα 3.Με γράμματα (αλληλογραφία) 4.Με φωτογραφίες- κάρτες- ζωγραφίες 5.Ανταλλάσσουμε βιβλία ή τους στέλνω για να δουν τα τετράδιά μου 6.Με δώρα που έχουμε φτιάξει μόνοι μας 7.Ποιήματα που έχουμε γράψει ο ένας για τον άλλο 8.Κασσέτες (ηχογραφημένες) σαν γράμματα με τη φωνή μας 9.Βιντεοταινίες-βιντεοκασσέτες 10.Τίποτα απ' αυτά. Δεν επικοινωνούμε 11.Δε ζει 12.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -με τον πατέρα: α) ☐ β) ☐ γ) ☐ -με τη μητέρα: α) ☐ β) ☐ γ) ☐
56)Εφόσον δε μπορείς/-ούσες να είσαι μαζί με τους γονείς σου, με ποιόν θα ήθελες να ζεις και γιατί;	57)Σου αρέσει ο τρόπος που ζεις/ζούσες, δηλαδή το ότι μεγαλώνεις/μεγάλωνες με τον παππού ή/και τη γιαγιά σου; 1.Πάρα πολύ 4.Λίγο 2.Πολύ 5.Ελάχιστα 3.Μέτρια 6.Καθόλου 7.Δε ζει 8.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -με τον παππού: ☐ -με τη γιαγιά: ☐

58)Πιστεύεις ότι ο παππούς/η γιαγιά σου είναι: (Βάλε τικ (v) δίπλα σε μία από τις δύο λέξεις, που ισχύει για τον παππού ή/και τη γιαγιά)

	παιδί			παιδί		εδώ:α ή β	
	Π.	Γ.		Π.	Γ.	Π.	Γ.
1.α.Καλός			β.Κακός				
2. α.Στοργικός-Τρυφερός-μαλακός			β.Δε μου δείχνει την αγάπη του/της				
3. α.Όμορφος			β.Άσχημος				
4. α.Χαρούμενος			β.Λυπημένος				
5. α.Αστείος			β.Σοβαρός				
6.α.Παιχνιδιάρης			β.Δεν παίζει μαζί μου				
7. α.Πρόσχαρος-Κεφάτος-δραστήριος			β.Είναι συνήθως κουρασμένος ή βαριέται				
8. α.Αργός			β.Γρήγορος				
9. α.Δυνατός			β.Δεν έχει δύναμη				
10. α.Έξυπνος			β.Όχι τόσο έξυπνος				
11. α.Μοντέρνος			β.Έχει κολλήσει στα παλιά				
12. α.Με αφήνει ελεύθερο			β.Με υπερπροστατεύει-είναι καταπιεστικός				
13. α.Φωνάζει			β.Δε φωνάζει				
14. α.Θυμώνει			β.Δε θυμώνει				
15. α.Υπομονετικός-επιεικής			β.Αυστηρός-με τιμωρεί				
16. α.Δίκαιος			β.Άδικος				
17. α.Άρρωστος			β.Είναι καλά				
18.Δε ζει							
19.Άλλο Τι;.....							
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ							

Σχέσεις στη (σημερινή) κατατεταγμένη κατά γενεές οικογένεια:

59) Αρχηγία στην οικογένεια: Ποιός παίρνει τις αποφάσεις συνήθως στο σπίτι; (Μπορείς να επιλέξεις έως δύο)

1. Ο πατέρας μου
2. Η μητέρα μου
3. Ο παππούς
4. Η γιαγιά
5. Όλοι μαζί
6. Κανείς
7. Άλλο. Τι;.....
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

παιδί: 1) ☐
2) ☐

60) Πώς θα χαρακτήριζες τις σχέσεις που έχουν δημιουργηθεί στην οικογένεια παππού-γιαγιάς-παιδιού;

1. Πολύ καλές
2. Καλές
3. Μέτριες
4. Κακές
5. Πολύ κακές
6. Δεν υπάρχουν σχέσεις
7. Άλλο. Τι;.....
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

παιδί: ☐

61) Πιστεύεις ότι οι παππούδες ανέλαβαν τη φροντίδα-ανατροφή σου;

1. Ευχαρίστως, επειδή το ήθελαν και με αγαπούσαν
2. Από υποχρέωση-καθήκον προς τους γονείς μου ή/και προς εμένα
3. Δεν ήθελαν να με αναλάβουν άλλοι συγγενείς ή κάποιοι άγνωστοι
4. Δεν ήθελαν να μπω σε κρατικό, εκκλησιαστικό ή ιδιωτικό ίδρυμα
5. Για να μην έχουν αργότερα ενοχές ότι δεν ανέλαβαν τις ευθύνες τους
6. Από ανάγκη γιατί δεν υπήρχε άλλη λύση
7. Μετά από πίεση των γονιών μου
8. Μετά από πίεση άλλων
9. Δε ζει
10. Άλλο. Τι;.....
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-ο παππούς: ☐
-η γιαγιά: ☐

62) Πιστεύεις ότι ο παππούς ή/και η γιαγιά από τότε που ανέλαβαν να σε φροντίζουν, άλλαξαν τα συναισθήματα και τη συμπεριφορά τους προς εσένα;

1. Πάρα πολύ
2. Πολύ
3. Μέτρια
4. Λίγο
5. Ελάχιστα
6. Καθόλου
7. Δε ζει
8. Άλλο. Τι;.....
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-ο παππούς: ☐
-η γιαγιά: ☐

63)Αισθάνεσαι για τον εαυτό σου: (Βάλε V σε όσα ισχύουν)	
	παιδί
1.Λύπη-θλίψη-θρήνο	
2.Απογοήτευση-απελπισία-απόγνωση	
3.Άγχος-αγωνία-ανησυχία για το τι θα απογίνω	
4.Φόβο-ανασφάλεια	
5.Αισθάνομαι ότι βρίσκομαι στο κενό, ανυπεράσπιστος/η και μόνος/η	
6.Συναίσθημα απειλής	
7.Αίσθημα κατωτερότητας-ντροπή	
8.Μπερδεμένος/η - συγχυσμένος/η	
9.Δε μπορώ να προσαρμοστώ στη νέα κατάσταση	
10.Κούραση-εξάντληση από την όλη κατάσταση	
11.Αίσθημα αποτυχίας	
12.Δυστυχία	
13.Νιώθω χρήσιμος/η	
14.Είμαι πολύ δυνατός/ή	
15.Δε με πειράζει για ότι έγινε	
16.Μπορώ να προσαρμοστώ εύκολα	
17.Απάθεια-δε με νοιάζει	
18.Ξεκούραση-ηρεμία	
19.Ικανοποίηση-ανακούφιση-ευχαρίστηση	
20.Ευτυχία	
21.Άλλο. Τί;	
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	

64)Αισθάνεσαι για τους γονείς σου: (Βάλε V σε όσα ισχύουν)		
	παιδί	
	πατ.	μητ.
1.Αγάπη		
2.Οίκτο και συμπόνια, τον/την λυπάμαι		
3.Νοσταλγία-μου λείπει πολύ		
4.Άγχος- αγωνία-ανησυχία για το πού βρίσκεται κι αν είναι καλά		
5.Ευθύνη για το ότι χωρίστηκα απ' αυτόν/αυτή		
6.Φόβος ότι θα τον/την χάσω για πάντα		
7.Ξέρω ότι κουράζεται για χάρη μου		
8.Μπερδεμένος/η - συγχυσμένος/η για το τι αισθάνομαι γι' αυτόν/ή		
9.Τύψεις & ενοχές για το ότι τον/την κατηγορώ		
10.Αγανάκτηση για τη συμπεριφορά του/της		
11.Δεν του/της έχω εμπιστοσύνη		
12.Πικρία για τη στάση και συμπεριφορά του/της		
13.Θυμός-οργή		
14.Ανίκανος/η να είναι σωστός πατέρας/μητέρα		
15.Μίσος-εκδικητική διάθεση		
16.Αδιαφορία για τη ζωή του/της-απόρριψη		
17.Άλλο. Τί;		
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ		
65)Αισθάνεσαι για τους παππού-γιαγιά: (Βάλε V σε όσα ισχύουν)		
	παιδί	
	παπ.	γιαγ.
1.Τον/την αγαπώ		
2.Είμαι σίγουρος/η ότι θα μπορέσει να είναι καλός ως παππούς και μαζί πατέρας μου ή καλή ως γιαγιά και μαζί μητέρα μου		
3.Ξέρω ότι κουράζεται για χάρη μου		
4.Ευγνωμοσύνη		
5.Μπερδεμένος/η - συγχυσμένος/η για το αν είναι παππούς ή πατέρας μου ή/και γιαγιά ή μητέρα μου		
6.Δε μπορώ να είμαι εγγόνι τους & παιδί τους μαζί		
7.Αμφιβολία, δεν είμαι σίγουρος/η για το αν θα μπορέσουν να είναι καλοί ως παππούδες – γονείς		
8.Ακατάλληλος/η για να είναι σαν πατέρας/μητέρα μου		
9.Άλλο. Τί;		
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ		

Φροντίδα-ανατροφή του παιδιού:				
66) Ποιές είναι κυρίως οι φροντίδες που σου παρέχουν οι παππούς/γιαγιά και οι γονείς σου; (Μπορείς να σημειώσεις πάνω από ένα – όσα ισχύουν).				
	παιδί			
	Π.	Γ.	Π.	Μ.
1. Φυσικές-σωματικές φροντίδες (διατροφή, ρουχισμό, στέγαση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη κ.λ.π.)				
2. Συναισθηματική στήριξη (αγάπη, στοργή, ζεστασιά, τρυφερότητα, χαρά, ασφάλεια, παραδοχή κ.λ.π.)				
3. Κοινωνικές (συντροφιά, επικοινωνία, ψυχαγωγία, διασκέδαση, προαγωγή γλωσσικής έκφρασης, μετάδοση αντιλήψεων-στάσεων-αξιών κ.λ.π.)				
4. Νομική κατοχύρωση				
5. Δε ζει				
6. Άλλο. Τι;.....				
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ				
67) Τί κάνετε τον ελεύθερο χρόνο σας με τον παππού ή/και τη γιαγιά; Παππού: .... Γιαγιά:	68) Βοηθάς τον παππού/τη γιαγιά σου σε δουλειές; 1. Πάρα πολύ 5. Ελάχιστα 2. Πολύ 6. Καθόλου 3. Μέτρια 7. Δε ζει 4. Λίγο 8. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -τον παππού: ☐ -τη γιαγιά: ☐			
69) Πόσο συχνά πηγαίνεις στην εκκλησία μαζί με τους παππού/γιαγιά; -με τον παππού: ☐ -με τη γιαγιά: ☐	(Διάλεξε ένα για τον παππού κι ένα για τη γιαγιά για κάθε ερώτηση): 1. Σχεδόν κάθε μέρα 2. Σχεδόν μια φορά τη βδομάδα 3. Περίπου 1-2 φορές το μήνα 4. Πολύ αραιά 5. Χριστούγεννα, Πάσχα 6. 1-2 φορές το χρόνο 7. Σπάνια 8. Ποτέ 9. Οποτε συμβαίνουν 10. Δε ζει 11. Άλλο. Τι;..... 0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ			
70) Πόσο συχνά πηγαίνεις μαζί με τους παππού/γιαγιά σε κοινωνικές εκδηλώσεις (γάμους, βαπτίσια, κ.λ.π.); -με τον παππού: ☐ -με τη γιαγιά: ☐				
71) Πόσο συχνά πηγαίνεις μαζί με τους παππού/γιαγιά σε πολιτιστικές εκδηλώσεις (θέατρο, κινηματογράφο, εκθέσεις ζωγραφικής, συναυλίες, κ.λ.π.); -με τον παππού: ☐ -με τη γιαγιά: ☐				

72)Οι παππούδες που σε μεγαλώνουν σε αφήνουν να πηγαίνεις στις εκδρομές του σχολείου σου; 1.Πάντα 2.Τις περισσότερες φορές 3.Μερικές φορές 4.Λίγες φορές-που και που 5.Σπάνια 6.Ποτέ 7.Δεν πάμε εκδρομές 8.Δε ζει 9.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -ο παππούς: ☐ -η γιαγιά: ☐	73)Πηγαίνεις συνήθως διακοπές: 1.Με το μπαμπά ή/και τη μαμά 2.Με τον παππού ή/και τη γιαγιά 3.Με άλλο συγγενή 4.Δεν πάμε διακοπές 5.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ παιδί: ☐
<u>Σχολική επίδοση:</u>	
74)Ποιός σε βοηθάει στην προετοιμασία των σχολικών μαθημάτων σου; 1.Ο πατέρας ή/και η μητέρα 2.Ο παππούς ή/και η γιαγιά 3.Με βοηθάνε κάποιοι συγγενείς/φίλοι/γείτονες 4.Ιδιαίτερα μαθήματα από άτομο που πληρώνουμε 5.Μαθήματα σε ομαδικό φροντιστήριο 6.Καμία βοήθεια 7.Δεν πάω ακόμα σχολείο 8.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ παιδί: ☐	75)Έχεις αλλάξει για κάποιο λόγο σχολείο (νηπιαγωγείο ή δημοτικό); 1. 1 – 2 φορές 2. 3 – 5 φορές 3. 6 – 10 φορές 4. 11≤ φορές 5. Ποτέ 6. Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ παιδί: ☐
76)Ως μαθητής/-τρια είσαι: 1.Πολύ καλός/ή 2.Καλός/ή 3.Μέτριος/α 4.Κακός/ή 5.Πολύ κακός/ή 6.Δεν πάω ακόμα σχολείο 7.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ παιδί: ☐	77)Υπάρχουν λέξεις που, όταν μιλάς με φίλους/-ες σου, δεν τις καταλαβαίνεις; 1.Πάρα πολλές φορές 2.Πολλές φορές 3.Μερικές φορές 4.Λίγες φορές 5.Ελάχιστες φορές 6.Ποτέ 7.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω / δεν απαντώ παιδί: ☐
<u>Μέθοδος ανατροφής:</u>	
78)Με ποιόν τρόπο νομίζεις ότι σε μεγαλώνουν ο παππούς ή/και η γιαγιά; 1.Με αυστηρότητα. Απαιτούν πειθαρχία και υπακοή 2.Επιείκεια - Ελεύθερα-με ανεξαρτησία 3.Διαφωνούν στον τρόπο ανατροφής μου 4.Υπερπροστασία 5.Δε ζει 6.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -ο παππούς: ☐ -η γιαγιά: ☐	79)Υπομένουν αδιαμαρτύρητα ιδιοτροπίες σου ή ικανοποιούν υπερβολικές απαιτήσεις σου; Αν ναι, γιατί; 1.Ναι 2.Όχι 3.Δε ζει 4.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ Παππούς: ☐..... .... Γιαγιά: ☐..... ....

80)Πιστεύεις ότι υπάρχει διαφορά ανάμεσα στον τρόπο που σε μεγαλώνουν οι παππούς/γιαγιά και σ' αυτόν που θα σε μεγάλωναν οι γονείς σου;

1.Πολύ μεγάλη	4.Μικρή
2.Μεγάλη	5.Πολύ μικρή
3.Μέτρια	6.Καθόλου
7.Άλλο.Τι;.....	
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	

παιδί: ☐

81)Πιστεύεις ότι υπάρχει διαφορά ανάμεσα στον τρόπο που σε μεγαλώνουν οι παππούς/γιαγιά και σ' αυτόν που μεγαλώνουν τα άλλα παιδιά με τους γονείς τους;

1.Πολύ μεγάλη	4.Μικρή
2.Μεγάλη	5.Πολύ μικρή
3.Μέτρια	6.Καθόλου
7.Άλλο.Τι;.....	
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	

παιδί: ☐

Άτυπα δίκτυα στήριξης-Κρατική βοήθεια:

82)Έχεις κι άλλους παππούδες; Αν ναι, γιατί δε σε ανέλαβαν εκείνοι;

1. Ναι   2.Όχι   3.Άλλο.Τι;.....   0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

παιδί: ☐

83)Από τη στιγμή που σε ανέλαβαν ο παππούς ή/και η γιαγιά, πιστεύεις ότι αυτό επηρέασε τις σχέσεις σου με τα άλλα άτομα της οικογένειάς σου;

1.Πάρα πολύ	4.Λίγο
2.Πολύ	5.Ελάχιστα
3.Μέτρια	6.Καθόλου
7.Δεν υπάρχει	
8.Άλλο.Τι;.....	
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	

Άτομα

-Πατέρα: ☐	-Μητέρα: ☐
-α'αδελφάκι: ☐	-β'αδελφάκι: ☐
-Παππού: ☐	-Γιαγιά: ☐
-Άλλο παππού: ☐	-Άλλη γιαγιά: ☐
-Θείες/θείους: ☐	-Ξαδέρφια: ☐
-Άλλους συγγενείς: ☐	

84)Επαφές με συγγενείς και φίλους:

- 1.Σχεδόν κάθε μέρα
- 2.Σχεδόν μια φορά τη βδομάδα
- 3.Περίπου μια φορά το μήνα
- 4.Πολύ αραιά
- 5.Ποτέ
- 6.Δεν υπάρχει
- 7.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

Άτομα

- Αδέλφια:** ☐
- Άλλο παππού:** ☐
- Άλλη γιαγιά:** ☐
- Θείες/θείους:** ☐
- Ξαδέρφια:** ☐
- Άλλους συγγενείς:** ☐
- Γείτονες:** ☐
- Κοντινούς φίλους:** ☐
- Άλλους φίλους:** ☐

85)Είδος βοήθειας που λάβατε/ λαμβάνετε από συγγενείς:		86)Είδος βοήθειας που λάβατε/λαμβάνετε από την εκκλησία:	
(Βάλε V σε όσα υπάρχουν-ισχύουν)	παιδί	(Βάλε V σε όσα υπάρχουν-ισχύουν)	παιδί
1.Φιλοξενία ή παροχή στέγης		1.Φιλοξενία ή παροχή στέγης	
2.Χρηματικές παροχές		2.Χρηματικές παροχές	
3.Καθημερινή βοήθεια στις οικιακές δραστηριότητες		3.Συναισθηματική στήριξη	
		4.Συστίτιο	
4.Φροντίδα δική μου		5.Άλλο.Τι;.....	
5.Συναισθηματική στήριξη		6.Τίποτε/καμία βοήθεια	
6.Άλλο. Τι;.....		0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	
7.Τίποτε/καμία βοήθεια			
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ			

87)Είδος βοήθειας που λάβατε/λαμβάνετε από το κράτος-πολιτεία:		88)Σας έχει βοηθήσει κάποιος άλλος που δεν τον έχουμε αναφέρει; Αν ναι, ποιός;	
(Βάλε V σε όσα υπάρχουν-ισχύουν)	παιδί	1.Ναι 2.Όχι 3.Άλλο.Τι;.....	
1.Επίδομα από την κοινωνική πρόνοια		0.Δεν ξέρω/δεν απαντώ	
2.Επίδομα από το Π.Ι.Κ.Π.Α.		παιδί: ☐	
3.Συναισθηματική στήριξη από κρατικές υπηρεσίες		.....	
4.Στεγαστικό δάνειο		.....	
5.Φορολογικές απαλλαγές		89)Όσον αφορά στα οικονομικά:	
6.Ιατροφαρμακευτική περίθαλψη		1.Βοηθάνε οι παππούδες τους γονείς σου	
7.Νομική κάλυψη-Δικηγόρους		2.Βοηθούν οι γονείς σου εσάς	
8.Γονικές άδειες		3.Άλλο. Τι;.....	
9.Άλλο.Τι;.....		0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	
10.Τίποτε/καμία βοήθεια		παιδί: ☐	
0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ			

90)Μπορείς να μου πεις ποιά είναι τα προβλήματα και οι δυσκολίες που αντιμετωπίσατε από τότε που ξεκινήσατε να ζείτε μαζί εσύ και οι παππούδες σου;	
-Φυσικά-σωματικά:	
.....	
.....	
-Συναισθηματικά-Ψυχολογικά:	
.....	
.....	
-Κοινωνικά:	
.....	
.....	
-Οικονομικά:	
.....	
.....	
-Νομικά:	
.....	
.....	

Επανασύνδεση-ξανασμίξιμο οικογένειας (μόνιμο):**91) Ποιός σε φροντίζει τώρα;**

1. Με φροντίζουν ακόμη ο παππούς ή/και η γιαγιά
2. Με ανέλαβαν ξανά ο ένας ή/και οι δύο γονείς μου
3. Με ανέλαβε κάποιος άλλος
4. Σταμάτησαν να με φροντίζουν οι παππούδες όταν ενηλικιώθηκα
5. Άλλο. Τι;.....
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

παιδί: ☐

92) Πού βρίσκονται τώρα οι γονείς σου;

1. Εκεί όπου είχε πάει. Δεν έχει επιστρέψει
2. Επιστρέψαμε στο σπίτι μας όλοι μαζί
3. Ζούμε στο σπίτι μας όλοι μαζί: παππούδες, γονείς, παιδιά
4. Έχει πάει σε άλλο μέρος, το οποίο δε γνωρίζω
5. Δε ξει
6. Άλλο. Τι;.....
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-ο πατέρας: ☐

-η μητέρα: ☐

93) Θα μπορούσες να πεις δυο λόγια σχετικά με το πώς είναι τώρα οι γονείς σου; (εξωτερικά, συμπεριφορά, κ.λ.π.)

Πατέρας:.....

.....

.....

.....

.....

Μητέρα:.....

.....

.....

.....

.....

94) Οι γονείς σου είναι τώρα:

1. Πολύ καλός/ή
2. Καλός/ή
3. Μέτριος/α
4. Κακός/ή
5. Πολύ κακός/ή
6. Δε ξει
7. Άλλο. Τι;.....
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-ο πατέρας: ☐

-η μητέρα: ☐

-Σε περίπτωση που δεν έγινε (ακόμη) το μόνιμο ξανασμίξιμο:

-Σε περίπτωση που έγινε το ξανασμίξιμο:

95) Πιστεύεις ότι οι γονείς σου – ή έστω ένας απ' αυτούς – θα γυρίσουν για να αναλάβουν και πάλι την ανατροφή σου;

1. Σίγουρα
2. Πολύ πιθανό
3. Ίσως
4. Μάλλον όχι
5. Όχι
6. Δε ξει
7. Άλλο. Τι;.....
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-ο πατέρας: ☐

-η μητέρα: ☐

(ερωτ.96
επομ. σελ.)

97) Μέχρι ποιά ηλικία σε φρόντιζαν ο παππούς ή/και η γιαγιά;

1. <12 μην.
2. 1-3 χρ.
3. 4-6 χρ.
4. 7-9 χρ.
5. 10-12 χρ.
6. 13-16 χρ.
7. 17≤ χρ.
8. Καθόλου
9. Άλλο. Τι;.....
0. Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-ο παππούς: ☐

-η γιαγιά: ☐

(συνέχεια)-Σε περίπτωση που δεν έγινε (ακόμη) το μόνιμο ξανασμίξιμο:	(συνέχεια)-Σε περίπτωση που έγινε το ξανασμίξιμο:
96)Θέλει το ξανασμίξιμο της οικογένειάς σας: 1.Πάρα πολύ 2.Πολύ 3.Μέτρια-Θέλει και δε θέλει 4.Λίγο 5.Ελάχιστα 6.Καθόλου 7.Δεν υπάρχει 8.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ -εγώ, το παιδί: ☐ -ο πατέρας: ☐ -η μητέρα: ☐ -το α'αδελφάκι:☐ -το β'αδελφάκι:☐ -ο παππούς: ☐ -η γιαγιά: ☐ (ερωτ.97 προηγ. σελ.)	98)Όσο καιρό σε φρόντιζαν οι παππούδες σου, υπήρξαν διαστήματα-φορές που δεν ήσουν μαζί τους και: 1.Ζούσα μαζί με τον ένα ή και τους δύο γονείς μου 2.Με έπαιρναν μαζί τους οι θείοι ή κάποιοι άλλοι συγγενείς 3.Ζούσα μαζί με τους άλλους παππούδες 4.Όχι, ήμουν πάντα μαζί τους 5.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ παιδί: ☐ 99)Για πόσο χρονικό διάστημα συνολικά σε φρόντιζαν; Χρόνια: ____ ____ Μήνες: ____ ____ 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ
<u>Κοινές ερωτήσεις:</u>	
100)Ποιόν άνθρωπο μέσα από την οικογένειά σου αγαπάς περισσότερο τώρα; 1.Το μπαμπά 2.Τη μαμά 3.Τον/την αδελφό/ή 4.Παππού/γιαγιά που με ανέλαβαν 5.Τους άλλους παππούδες 6.Θεία/ο 7.Ξαδελφή/ό 8.Κανένα 9.Άλλο.Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ παιδί: ☐ Γιατί;.....	101)Σε ποιόν θα ήθελες να μοιάσεις; 1.Στο μπαμπά μου 2.Στη μαμά μου 3.Στον παππού μου 4.Στη γιαγιά μου 5.Σε κάποιον άλλο συγγενή 6.Σε κάποιον εκτός της οικογένειας 7. Σε κανένα 8.Άλλο. Τι;..... 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ παιδί: ☐ Γιατί;..... ....

102)Όσον αφορά στους γονείς σου, πιστεύεις ότι:

- 1.Με αγαπάει πολύ
- 2.Με αγαπάει, αλλά δεν το δείχνει
- 3.Ενδιαφέρεται απλά για μένα
- 4.Δε με αγαπάει καθόλου. Είμαι ανεπιθύμητο
- 5.Με εγκατέλειψε- με απόρριψε
- 6.Δε ζει
- 7.Άλλο. Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-ο πατέρας: ☐
-η μητέρα: ☐

Γιατί το πιστεύεις αυτό;

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

103)Όσον αφορά στους παππούδες σου, πιστεύεις ότι:

- 1.Με αγαπάει πολύ
- 2.Με αγαπάει, αλλά δεν το δείχνει
- 3.Ενδιαφέρεται απλά για μένα
- 4.Δε με αγαπάει καθόλου. Είμαι ανεπιθύμητο
- 5.Με εγκατέλειψε- με απόρριψε
- 6.Δε ζει
- 7.Άλλο. Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-ο παππούς: ☐
-η γιαγιά: ☐

Γιατί το πιστεύεις αυτό;

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

104)Πιστεύεις ότι οι γονείς σου «χρωστούν» ευγνωμοσύνη στον παππού ή/και στη γιαγιά;

- 1.Πάρα πολύ
- 2.Πολύ
- 3.Μέτρια
- 4.Λίγο
- 5.Ελάχιστα
- 6.Καθόλου
- 7.Δε ζει
- 8.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-ο πατέρας: ☐
-η μητέρα: ☐

105)Πιστεύεις ότι «χρωστάς» ευγνωμοσύνη στον παππού ή/και στη γιαγιά;

- 1.Πάρα πολύ
- 2.Πολύ
- 3.Μέτρια
- 4.Λίγο
- 5.Ελάχιστα
- 6.Καθόλου
- 7.Δε ζει
- 8.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-στον παππού: ☐
-στη γιαγιά: ☐

106)Πιστεύεις ότι ο παππούς ή/και γιαγιά θυσιάστηκαν για χάρη σου;

- 1.Πάρα πολύ
- 2.Πολύ
- 3.Μέτρια
- 4.Λίγο
- 5.Ελάχιστα
- 6.Καθόλου
- 7.Δε ζει
- 8.Άλλο.Τι;.....
- 0.Δεν ξέρω/ δεν απαντώ

-ο παππούς: ☐
-η γιαγιά: ☐

107)Έχεις κάτι άλλο να προσθέσεις που δεν συζητήθηκε, δηλαδή προβλήματα που είχατε από τότε που ανέλαβαν τη φροντίδα σου οι παππούδες και που να συνδέονται με την οικογενειακή σας ζωή;

.....
.....
.....
.....
.....
.....

ΠΑΙΔΙ: Μπορεί να θέλουμε να σε ξανασυναντήσουμε σε 3-4 χρόνια για να ενημερώσουμε τα στοιχεία σου. Παρακαλώ μπορείς να μου δώσεις το όνομα και τη διεύθυνση δύο συγγενών ή φίλων, που θα ξέρουν πάντοτε πού είσαι, ώστε να μπορέσουμε να σε ξαναβρούμε ακόμη και αν μετακομίσεις;

Ονοματεπώνυμο   Σχέση με τον/την ερωτώμενο/η   Διεύθυνση   Τηλέφωνο

1. ....

2. ....

Παρατηρήσεις της συνεντεύκτριας:.....

.....

.....

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ/ΗΣ:.....

Διεύθυνση κατοικίας: Περιοχή:.....Οδός:.....Αριθμός:.....

Πόλη:.....Τ.Κ.:.....Νομός:.....Τηλέφωνο:.....

Επισκέψεις συνεντεύκτριας:.....

Ημερομηνία(μήνας+έτος):.....

Διάρκεια συνέντευξης:.....

Συμπληρώθηκε το ερωτηματολόγιο:.....

Έλειπε από το σπίτι:.....

Δε μένει πια εκεί:.....

Αρνήθηκε να απαντήσει:.....

Συμπληρώθηκε μερικώς το ερωτηματολόγιο:.....

Το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε παρουσία άλλου. Ποιού;

.....

.....

Καρτέλα του παιδιού:		Αρ.Ερωτ.:.....
Νομική θέση του παιδιού: 1.Νόμιμο 2.Αναγνωρισμένο εξώγαμο 3.Μη αναγνωρισμένο εξώγαμο 4.Άλλο..... 0. Άγνωστη ☐		
Είδος κατοικίας: 1.Φτωχού τύπου μονοκατοικία 2.Μέσου τύπου μονοκατοικία 3.Πολυτελής μονοκατοικία 4.Εργατική πολυκατοικία 5.Μέσου τύπου πολυκατοικία 6.Πολυτελής πολυκατοικία 7.Ιδρυμα 8.Άλλο. Τι;..... 0.Άγνωστη ☐	Γενική κατάσταση σπιτιού: 1.Καλή 2.Μέτρια 3.Κακή 4.Άλλο. Τι;..... 0.Άγνωστη ☐	Φροντίδα σπιτιού: 1.Σχολαστικά τακτικό 2.Τακτικό 3.Ακατάστατο 4.Άλλο. Τι;..... 0.Άγνωστη ☐

<u>Συμπεριφορά παιδιού στη διάρκεια της συνέντευξης:</u> (Εκτίμηση ερευνήτριας)			
Δίνει επαρκείς πληροφορίες για το πρόβλημα	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Δίνει ανεπαρκείς πληροφορίες για το πρόβλημα
Θεωρεί τους γονείς υπεύθυνους για το πρόβλημα	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Θεωρεί τους γονείς ανεύθυνους για το πρόβλημα
Θεωρεί τον εαυτό του/της υπεύθυνο για το πρόβλημα	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Θεωρεί τον εαυτό του/της ανεύθυνο για το πρόβλημα
Φαίνεται να έχει υψηλό νοητικό επίπεδο	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Φαίνεται να έχει χαμηλό νοητικό επίπεδο
Δείχνει εχθρική ή επιθετική διάθεση	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Δείχνει φιλική και μη επιθετική διάθεση
Δείχνει ανησυχία και ταραχή	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Δείχνει ηρεμία και ψυχραιμία
Φαίνεται ικανοποιημένος/-η όταν φεύγει	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Φαίνεται δυσαρεστημένος/-η όταν φεύγει

<u>Συμπεριφορά παππού/γιαγιάς στη διάρκεια της συνέντευξης:</u>			
(Εκτίμηση ερευνήτριας)			
Δίνει επαρκείς πληροφορίες για το πρόβλημα	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Δίνει ανεπαρκείς πληροφορίες για το πρόβλημα
Θεωρεί το παιδί υπεύθυνο για το πρόβλημα	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Θεωρεί το παιδί ανεύθυνο για το πρόβλημα
Θεωρεί τους γονείς υπεύθυνους για το πρόβλημα	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Θεωρεί τους γονείς ανεύθυνους για το πρόβλημα
Φαίνεται να έχει υψηλό νοητικό επίπεδο	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Φαίνεται να έχει χαμηλό νοητικό επίπεδο
Δείχνει εχθρική ή επιθετική διάθεση	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Δείχνει φιλική και μη επιθετική διάθεση
Δείχνει ανησυχία και ταραχή	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Δείχνει ηρεμία και ψυχραιμία
Φαίνεται ικανοποιημένος/η όταν φεύγει	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Φαίνεται δυσαρεστημένος/η όταν φεύγει

<u>Συμπεριφορά πατέρα/μητέρας στη διάρκεια της συνέντευξης:</u>			
(Εκτίμηση ερευνήτριας)			
Δίνει επαρκείς πληροφορίες για το πρόβλημα	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Δίνει ανεπαρκείς πληροφορίες για το πρόβλημα
Θεωρεί το παιδί υπεύθυνο για το πρόβλημα	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Θεωρεί το παιδί ανεύθυνο για το πρόβλημα
Θεωρεί τον εαυτό του/της υπεύθυνο για το πρόβλημα	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Θεωρεί τον εαυτό του/της ανεύθυνο για το πρόβλημα
Φαίνεται να έχει υψηλό νοητικό επίπεδο	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Φαίνεται να έχει χαμηλό νοητικό επίπεδο
Δείχνει εχθρική ή επιθετική διάθεση	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Δείχνει φιλική και μη επιθετική διάθεση
Δείχνει ανησυχία και ταραχή	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Δείχνει ηρεμία και ψυχραιμία
Φαίνεται ικανοποιημένος/η όταν φεύγει	5 4 3 2 1	0 1 2 3 4 5	Φαίνεται δυσαρεστημένος/η όταν φεύγει

ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΟΙ ΑΓΓΛΙΚΟΙ ΟΡΟΙ

- Absent parents= απόντες γονείς.
- Alloparenting= σε γονεϊκό ρόλο βρίσκονται άτομα άλλα εκτός των γονέων.
- Becoming parents again= γονείς για άλλη μια φορά.
- Broken families= διαλυμένες οικογένειες.
- Changing families= οικογένειες που υφίστανται αλλαγές.
- Child care= φροντίδα παιδιού.
- Childbearing= τεκνοποιία.
- Child-keeping= φύλαξη παιδιού.
- Club sandwich generation= γενιά “club sandwich”, όταν φροντίζουν οι παππούδες τόσο για τα εγγόνια όσο και για τους δικούς τους γονείς (προπαππούδες).
- Compensatory grandparents= αντισταθμιστικοί παππούδες.
- Co-parenting grandparents (KEARNEY A., 2001, p.4) = παππούδες οι οποίοι φροντίζουν τα εγγόνια τους για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα και μπορεί να έχουν μεγάλο εύρος γονεϊκών ευθυνών.
- Custodial grandparents= παππούδες ως κηδεμόνες.
- Diversity of families= ποικιλία οικογενειών.
- Encore parenting= γονιός για άλλη μια φορά. Διαδικασία-φάση κατά την οποία οι παππούδες αναλαμβάνουν και πάλι το ρόλο του γονέα προκειμένου να αναθρέψουν τα εγγόνια τους.
- Expanded families= επεκτεινόμενες- εξαπλωνόμενες οικογένειες.
- Extended households= εκτεταμένα νοικοκυριά.
- Family disintegration= οικογενειακή αποσύνθεση.
- Family diversity=οικογενειακή ποικιλία.
- Family foster care policy= πολιτική για οικογένεια ανατροφής.
- Foster families= οικογένειες ανατροφής.
- Foster parents= θετοί γονείς.
- Fostering grandmother= γιαγιά που ανατρέφει το εγγόνι.
- Grandchildren raised by grandparents= εγγόνια που μεγαλώνουν-ανατρέφονται από τους παππούδες τους.
- Grandfamily (EDWARDS, 1998, p.173-174) = οικογένειες στις οποίες την κύρια φροντίδα κι επιμέλεια των παιδιών δεν έχουν οι βιολογικοί γονείς, αλλά οι παππούδες τους.
- Grandkin (EDWARDS, 1998, p.173-174) = εγγόνι που το επιμελούνται οι παππούδες του και όχι οι γονείς του.
- Grandmothers as new mothers again= γιαγιάδες που μετατρέπονται σε νέες μητέρες για δεύτερη φορά, αφού έχουν αναλάβει απρόσμενα την αποκλειστική φροντίδα των εγγονιών τους, χωρίς την παρουσία των γονέων αυτών.
- Grandparent caregivers= παππούδες ως φροντιστές.
- Grandparent headed families= οικογένειες που έχουν ως αρχηγούς παππούδες.
- Grandparent headed households= νοικοκυριά των παππούδων. Έχουν δηλαδή ως αρχηγό τουλάχιστον έναν από τους παππούδες.
- Grandparent maintained families= οικογένειες που συντηρούνται από τους παππούδες.
- Grandparent support services= υποστηρικτικές υπηρεσίες που παρέχονται στους παππούδες.

- Grandparenthood= ιδιότητα ή ηλικία του παππού/της γιαγιάς.
- Grandparents as caregivers= παππούδες ως φροντιστές.
- Grandparents as carers= παππούδες ως φροντιστές.
- Grandparents as Parents (GAP)= παππούδες ως γονείς των εγγονιών τους.
- Grandparents As Second Parents (GASP) = παππούδες ως δεύτεροι γονείς των εγγονιών τους.
- Grandparents As Surrogate Parents (GASP) = παππούδες ως υποκατάστατα-αναπληρωτές των γονέων απέναντι στα εγγόνια τους.
- Grandparents caring for grandchildren= παππούδες που φροντίζουν τα εγγόνια τους.
- Grandparents of the nineties= παππούδες της δεκαετίας του '90.
- Grandparents Offering Love and Devotion (GOLD) = παππούδες που προσφέρουν αγάπη και αφοσίωση.
- Grandparents parenting grandchildren= παππούδες που βρίσκονται στη θέση του γονέα απέναντι στα εγγόνια τους.
- Grandparents raising grandchildren= παππούδες που μεγαλώνουν τα εγγόνια τους.
- Grandparents rearing grandchildren= παππούδες που ανατρέφουν τα εγγόνια τους.
- Grandparents serving as parents a second time around (KEE D., 1997, p.1) = παππούδες που υπηρετούν ως γονείς για δεύτερη φορά.
- Helping grandparents (KEARNEY A., 2001, p.4) = παππούδες που προσέχουν τα εγγόνια τους κατά τη διάρκεια της μέρας, αλλά έχουν περιορισμένες ευθύνες και δικαιώματα απέναντι σ' αυτά.
- Household composition= σύνθεση του νοικοκυριού.
- Intergenerational relations= σχέσεις μεταξύ των γενεών.
- Kinship= συγγένεια.
- Kinship care= φροντίδα από συγγενείς.
- Kinship care provider=φροντιστής που είναι συγγενικό πρόσωπο.
- Kinship foster care= συγγενική φροντίδα αναφορικά με την ανατροφή.
- Legal guardian= κηδεμονία μέσω νόμου.
- "Loco parentis" grandparenthood (HARPER 1996, p.2) = παππούδες σε γονεϊκό ρόλο.
- Lost generation= χαμένη γενιά: αναφέρεται στα παιδιά ιδίως των τοξικοεξαρτημένων γονέων.
- Marital disruption= διάσπαση-διάρρηξη του συζυγικού βίου.
- Non-traditional families= μη παραδοσιακές οικογένειες.
- Orphaned grandchildren= ορφανά εγγόνια.
- Parental grandparenthood= ιδιότητα του παππού-γιαγιάς στο ρόλο γονέα.
- Parenting for a second time= στο ρόλο του γονέα για δεύτερη φορά.
- Primary caretaker= πρωταρχικός φροντιστής.
- Psychological parenthood= ψυχολογική γονεϊκότητα.
- Puervinism (KEE D., 1997, p.10) = ανάληψη των ευθυνών της πρωταρχικής φροντίδας-ανατροφής των εγγονιών από τους παππούδες τους.
- "Puervitic" structure= προέρχεται από λατινικό όρο που περιγράφει τη συνένωση ενός ηλικιωμένου γονέα με τα μικρά παιδιά. Στην έρευνα του HARPER (1996, p.2), πρόκειται για την οικογενειακή δομή που προκύπτει, όταν οι παππούδες στο ρόλο γονέα είναι αυτοί που μένουν μαζί το εγγόνι τους και οι οποίοι έχουν την ευθύνη και την απαραίτητη σύνεση να αποφασίζουν για θέματα που αφορούν στο εγγόνι που φροντίζουν.

- Raising Our children's Kinds; an Intergenerational Network of Grandparenting (ROCKING) = μεγαλώνοντας τα παιδιά-νήπια των παιδιών μας· ένα δίκτυο μεταξύ των γενεών που έχουν διαμορφώσει οι παππούδες.
- Recycled parents= ανακυκλωμένοι γονείς.
- Silent saviors= σιωπηλοί διασώστες.
- Silent survivors= σιωπηλοί επιζώντες.
- Skip-generation families= οικογένειες στις οποίες παραλείπεται (έχει υπερπηδηθεί) τουλάχιστον μια γενιά.
- Skipped generation households= νοικοκυριά στα οποία παραλείπεται (έχει υπερπηδηθεί) τουλάχιστον μια γενιά.
- Substitute parents= αναπληρωτές- αντικαταστάτες γονείς.
- Supergrands (EDWARDS, 1998, p.173-174) = οι παππούδες που έχουν την κύρια φροντίδα κι επιμέλεια των παιδιών οι ίδιοι και όχι οι βιολογικοί γονείς.
- Surrogate grandparents= παππούδες οι οποίοι φροντίζουν τα εγγόνια τους για μεγάλο χρονικό διάστημα με ή χωρίς νομική κατοχύρωση (επιμέλεια).
- Surrogate parenthood= υποκατάσταση-αναπλήρωση της γονεϊκότητας.
- Surrogate parent (Type of grandparenting) =υποκατάσταση-αναπλήρωση του γονεϊκού ρόλου από τους παππούδες. Η KEARNEY A. (2001, p.5) χρησιμοποίησε τον όρο με την έννοια του τύπου των παππούδων που φροντίζουν για τα εγγόνια όσο η μητέρα εργάζεται.
- The second line of defense= δεύτερη γραμμή άμυνας-υπεράσπισης.
- The safety net= δίχτυ-δίκτυο ασφάλειας, προστατευτικό δίχτυ.

Χρήσιμες διευθύνσεις στην Ελλάδα:

- ❑ Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων: Τσόχα 36, Αθήνα, τηλ:210-6405803.
- ❑ Ακαδημία Αθηνών (Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας): Σόλωνος 84, Πανεπιστημίου 28, Αθήνα 10680, τηλ:210-3603028/3600209, εσωτ:57.
- ❑ Βιβλιοθήκη της Βουλής: Σύνταγμα, Βασιλίσσης Σοφίας, Αθήνα, τηλ:210-3234240/3234440/3239253/3239412.
- ❑ Βιβλιοθήκη Μπενάκειος: Ανθίμου Γαζή 2, πίσω από παλιά Βουλή, Αθήνα.
- ❑ Βιβλιοθήκη περιοδικών της Μπενακείου: Λένορμαν 218 (καπνεργοστάσιο), Αθήνα, τηλ:210-5142301.
- ❑ Γενικά Αρχεία του Κράτους: Μέγαρο Ακαδημίας, Πλατεία Θεάτρου, Αθήνα.
- ❑ Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού (Διεύθυνση Προγραμματισμού και Μελετών: κα. Συρίβλη, κ.Τσαπαλιάρης): Αχαρνών 417, Αθήνα, τηλ:210-2531374.
- ❑ Γενική Γραμματεία Ισότητας: Μουσαίου 2, Αέρηδες, Πλάκα, Αθήνα 10555, τηλ:210-3215618.
- ❑ Γηροκομείο Αθηνών: Αθήνα, τηλ:210-6916884.
- ❑ Δημοτική Βιβλιοθήκη Αθηνών: Αθηνάς 63, Αθήνα, τηλ:210-3247263.
- ❑ Διεθνής Κοινωνική Υπηρεσία, Ελληνικός Κλάδος: Αθήνα, τηλ:210-3617710 (χωρίς βιβλιοθήκη).
- ❑ Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος: Πανεπιστημίου 32, Αθήνα 10679, τηλ:210-3382501/3382567/7488765.
- ❑ Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος: Λυκούργου 10, Αθήνα, τηλ:210-3240255.
- ❑ Εθνικό Κέντρο Βιβλίου: Σαπφούς 3-5, Πολιτεία, 14671, Αθήνα, τηλ:210-6250263-5 /6209960-1, <http://www.book.culture.gr/> & Γραφείο Πληροφοριών: Στοά βιβλίου, Πεσμαζόγλου 5, Αθήνα 10564, τηλ:210-3248341-2.
- ❑ Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών: Λ. Μεσογείων 14-18, Αθήνα 11527, τηλ:210-7489131-5, ekdosis@ekke.gr.
- ❑ Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης: Λ. Βασ. Κων/νου 48, Αθήνα 11635, τηλ:210-7273970/7273971, <http://www.ekt.gr/>, για διατριβές: <http://jasmin.ekt.gr> & <http://docuweb.ekt.gr>.
- ❑ Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας-ΠΙΚΠΑ (Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας & Αντιλήψεως): Τσόχα 5 (6^{ος} όροφος), Αμπελόκηποι (στο Ιπποκράτειο), Αθήνα 11521, τηλ:210-3250525/6423144/6427856 εσωτ. 222,224,260 & 294. (& κ. Καζατζάκη για ανάδοχες οικογένειες: τηλ:210-6469135) & Δημοκρατίας 65, Ίλιον Αττικής 13122, τηλ:210-2627155/2611181.
- ❑ **Εκδόσεις:** - Αρμός: Μαυροκορδάτου 7, Αθήνα 10678, τηλ:210-3304196/3830604.
 -Βήτα: Κατεχάκη & Αδριανείου 3, Αθήνα 11525, τηλ:210-6714371/6714340, <http://www.mednet.gr/beta/beta.htm>.
 -Γκοβόστη: Ζωοδόχου Πηγής 21, Αθήνα 10681, τηλ:210-3815433/3822251, <http://www.govostis.gr>, e-mail: cotsos@govostis.gr.
 -Γλάρος: Αθήνα, τηλ:210-3818457/3819167.
 -Γρηγόρη: Σόλωνος 92 & 102, Αθήνα 10680, τηλ:210-3637016, Βιβλιοπωλείο Γρηγόρη: Σόλωνος 71, Αθήνα 10679, τηλ:210-3629684.
 -Gutenberg: Σόλωνος 103, Αθήνα 10678, τηλ:210-3800798, guten@elea.gr.
 -Δανιά (Βιβλιοπωλείο Άνεμος): Χαριλάου Τρικούπη 4, Αθήνα 10679, τηλ:210-3637069/ 3643033.
 -Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών: Λ. Βασ. Κωνσταντίνου 48, Αθήνα 11635, τηλ:210-7273514-6, <http://www.eie.gr>, liaison@eie.gr.

- Ελληνικά Γράμματα: Ζωοδόχου Πηγής 21 & Τζαβέλα 1, Αθήνα 10681, τηλ:210-3806661/3302033, Εμμ. Μπενάκη 59, Αθήνα 10681, τηλ:210-3891800, lili@ath.forthnet.gr, <http://www.forthnet.gr/ellgr/ellgr.htm>.
- Επίκουρος: Εμμ. Μπενάκη 97, Αθήνα 10681, τηλ:210-3815152.
- Επιστημονικών βιβλίων και περιοδικών (University Studio Press): Αρμενοπούλου 32, Θεσσαλονίκη 54635, τηλ:2310-209637/208731.
- Επτάλοφος: Αθήνα, τηλ:210-9217513.
- Θεόδωρος Ζουμπουλάκης: Μεσολογγίου 3, Αθήνα, τηλ:210-3832704.
- Θυμάρι: Χαρ. Τρικούπη 24 (ισόγειο-στοά), Αθήνα 10679, τηλ:210-3634901/3643015, <http://www.Thymari.Gr>, Thymari@Otenet.Gr.
- "Interbooks": Ιπποκράτους 18, Αθήνα 10680, τηλ:210-3633629.
- Καστανιώτη (Κέντρο Λόγου και Τέχνης): Θεμιστοκλέους 104, Αθήνα, τηλ:210-3802056/3802425, <http://www.kastaniotis.com>.
- Κάτοπτρο: Στοά Βιβλίου: Πεσμαζόγλου 5, Αθήνα 10564, τηλ:210-3247785, <http://www.katoptro.gr>, info@katoptro.gr.
- Κέδρος: Αθήνα, τηλ:210-3809712.
- Κονιδάρι: Σόλωνος 140, Αθήνα 10677, τηλ:210-3822971/3845295, <http://www.konidaris.gr>.
- Π. Κουτσομπός: Αθήνα, τηλ:210-3833738.
- Β. Κυριακίδη: Σόλωνος 96, 5^{ος} όροφος, Αθήνα 10680, τηλ:210-3609126/3607725, <http://www.bkyriakidis.gr>.
- Λιβάνη: Αθήνα, τηλ:210-3600398, <http://www.livanis.gr>.
- Ηλία Μανιατέα: Αθήνα, τηλ:210-2114631.
- Νεφέλη: Ασκληπείου 6, Αθήνα 10680, τηλ:210-3607744/3639962, <http://www.nefeli-books.gr>, nefeli-p@otenet.gr (κάρτα μέλους).
- Οδυσσέας: Ανδρέα Μωραΐτη 3, Αθήνα 11471, τηλ:210-3624326/3625575, <http://www.vivliopolis.gr>, Βιβλιοπωλείο: Στοά του Βιβλίου, Πεσμαζόγλου 5, Αθήνα 10564, τηλ:210-3212111.
- Νεκτάριος Παναγόπουλος: Κολοκοτρώνη 9, Αθήνα 10562, τηλ:210-3224819.
- Πανεπιστημιακές Κρήτης: Μάνης 5, Αθήνα 10681, τηλ:210-3818372, <http://www.pekuoc.gr>.
- Παπαζήση: Νικηταρά 2 & Εμμ. Μπενάκη, Αθήνα 10678, τηλ:210-3822496/3838020/ 3808173 & Στοά Βιβλίου(11), Αθήνα, τηλ:210-3216148, parazisi@otenet.gr.
- Παρατηρητής: Παλαιών Πατρών Γερμανού 25, Θεσσαλονίκη & Διδότου 39, Αθήνα, <http://www.paratiritis.gr>.
- Πατάκη: Βαλτετσίου 14, Αθήνα 10680, τηλ:210-3638362/3645236 & Εμμ. Μπενάκη 16, Αθήνα 10678, τηλ:210-3831078 & Ακαδημίας 65, Αθήνα 10678, τηλ:210-3811850/3811740, <http://www.patakis.gr>, info@patakis.gr, sales@patakis.gr.
- Πόλις: Ομήρου 32, Αθήνα 10672, τηλ:210-3643382, polis@ath.forthnet.gr.
- Σαββάλας: Ζωοδ. Πηγής 18, Αθήνα 10681, τηλ:210-3301251, <http://www.savvalas.gr>.
- Αντ. Σάκκουλα: Σόλωνος 69, Αθήνα 10679, τηλ:210-3615440/3618198/3608129 & Εθνικής Αμύνης 42, Θεσσαλονίκη 54621, τηλ:2310-244228/244229, <http://www.sakkoulas.gr>.
- Στοχαστής: Μαυρομιχάλη 39, Αθήνα 10680, τηλ:210-3601956/3610445.
- Τζιόλα: Στοά βιβλίου (περίπτερο:18), Αθήνα, τηλ:210-3211097, <http://www.tziola.gr>.
- Φιλιππότη: Σόλωνος 69 & Ασκληπείου, Αθήνα 10679, τηλ:210-3641488/3629642.
- Εκδοτική Άλφα: Αθήνα, τηλ:210-8222529/8214307.

-Εκδοτικός οίκος Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος: Πεσμαζόγλου (Στοά βιβλίου), Αθήνα 10564, τηλ:210-3211305 & Σταδίου 5, Αθήνα 10562, τηλ:210-3231525/3225011.

-Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη: Κων. Μελενίκου 5 & 9, Θεσσαλονίκη 54635, τηλ:2310-208540, johnkyr@the.forthnet.gr.

- Ελληνική Γεροντολογική Εταιρεία: Κάνιγγος 23 (7^{ος} όρ.), Αθήνα, τηλ:210-3811604.
- Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας: Αθήνα, τηλ:210-9324300.
- Ελληνική Λέσχη Βιβλίου: Τσόχα 3, Αθήνα, τηλ:210-6463888/6463263.
- Ελληνική Παιδιατρική Εταιρεία: Μιχαλακοπούλου 92, Αθήνα, τηλ:210-7758354.
- Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών: Γ. Πρασά 1 & Διδότου, Αθήνα 10680, τηλ:210-3636963-3636880.
- Ελληνικό συμβούλιο για τους πρόσφυγες: Αθήνα, τηλ:210-3802508.
- Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών: Ακαδημίας 20, Αθήνα 10671, τηλ:210-3632601-7.
- Ένωση Συντακτών Περιοδικού Τύπου: Βαλαωρίτου 9, Αθήνα 10671, τηλ:210-3636089.
- Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.): Αγίου Ιωάννου Θεολόγου 19, Χολαργός, Αθήνα 15561, τηλ:210-6546524, τηλ./φαξ:210-6522396, e-mail: epsype@yahoo.com.
- Ίδρυμα Ανάπτυξης Κοινωνικής Εργασίας: Μαντζάρου 4, Κολωνάκι, Αθήνα, τηλ:210-3600785.
- Ίδρυμα ερευνών για το παιδί: Αθήνα, τηλ:210-9243137/9222666.
- Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού: Αθήνα, τηλ:210-3422272/3422292, alekos@pegasos.fhw.forthnet.gr.
- Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών: Λυκαβητού 2, Αθήνα 10671, τηλ:210-3645345/3636026.
- Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού - Ελ. Αγάθωνος-Γεωργοπούλου: Φωκίδος 7, Αμπελόκηποι, Αθήνα, τηλ:210-7715791.
- Κέντρο Μελέτης και Τεκμηρίωσης της ΟΛΜΕ: Κορνάρου 2, Αθήνα 10563, τηλ:210-3252189/3244930/3230073/3236544, <http://www.otenet.gr/kemete/links.htm>.
- Κέντρο παιδικού και εφηβικού βιβλίου: Ερμού 56, Αθήνα 10563, τηλ:210-3230196.
- Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών: Ιπποκράτους 22, Αθήνα 10680, τηλ:210-3628911.
- **Νοσοκομείο:**
  - "Ευαγγελισμός": Υψηλάντου 45, Αθήνα 10676, τηλ:210-7228101/7246585.
  - Νοσοκομείο Ναού Πεντέλης, Παιδοψυχιατρικό Αθηνών: Αθήνα 19009, τηλ:22940-77791-5.
  - Νοσοκομείο Παίδων "Η Αγία Σοφία", Τμήμα Ψυχολογικής Παιδιατρικής: Θηβών & Μικρά Ασίας, Γουδί, Αθήνα 11527, τηλ:210-7771811-13, εσωτ.305 & 496, τηλ. βιβλιοθήκης:210-7467679.
  - Νοσοκομείο Παίδων "Παν. και Αγλαΐα Κυριακού": Θηβών & Λειβαδιάς, Γουδί, Αθήνα 11527, τηλ:210-7775611, εσωτ.255 & 210-772655.
  - Νοσοκομείο Περιφερειακό Γενικό Αθηνών: Μεσογείων 136, Αθήνα 11527, τηλ:210-7704765.
  - Νοσοκομείο Συγγρού Ι.: Δραγούμη 5, Καισαριανή, Αθήνα 16121, τηλ:210-7293394.

- Νοσοκομείο Ψυχιατρικό Θεσσαλονίκης: Κωνσταντινουπόλεως 36, Σταυρούπολη, Θεσσαλονίκη 55429, τηλ:2310-659512, εσωτ.252.
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο: Μεσογείων 396, Αθήνα 15341, τηλ:210-6014206, <http://www.pi-schools.gr/library>.
- **Πανεπιστήμια Αθηνών-Πειραιά:**
  - Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών: Μ. Ασίας & Δήλου 1, Γουδί, Αθήνα 11527, τηλ:210-7488766.
  - Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών Αθήνας: Αθήνα, τηλ:210-3611233.
  - Σπουδαστήριο Νομικής: Ιπποκράτους 33 (2^{ος} όρ.), Αθήνα.
  - Σπουδαστήριο Παιδαγωγικής-Ψυχολογίας: Πανεπιστημιούπολη Ζωγράφου (5^{ος} όροφος), Αθήνα, τηλ.Παιδ.:210-7287577-8, τηλ.Ψυχ.:210-7249000, εσωτ.2565 & 210-7247192, εσωτ. 2565 & Σπουδαστήριο Φιλοσοφίας: τηλ:210-7287795/7287799.
  - Σπουδαστήριο Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης: Σόλωνος (κτίριο Νομικής), Αθήνα, τηλ:210-3602715.
  - Σπουδαστήριο Παντείου: Λεωφόρος Συγγρού 136, Αθήνα, τηλ:210-9201001.
  - Τ.Ε.Ι. Αθήνας (Τμήμα εκδόσεων και βιβλιοθήκης): Αγ. Σπυρίδωνα, Αιγάλεω, Αθήνα 12210, τηλ:210-5909015.
  - Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο: Ελ. Βενιζέλου 70, Καλλιθέα, Αθήνα 17671, τηλ:210-9577051-6.
  - Ψυχιατρική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών: Αιγινήτειο Νοσοκομείο: Βασ. Σοφίας 72-74, Αθήνα 11528, τηλ:210-7291389/7289408.
- **Πανεπιστήμιο Αιγαίου:** Παιδαγωγικό τμήμα: Λεωφόρος Δημοκρατίας 1, Ρόδος 85100, τηλ.:22410-37015/37100.
- **Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας:** Σχολή Επιστημών Του Ανθρώπου: Αργοναυτών-Φιλελλήνων, Βόλος 38221, τηλ:24210-24003/24785.
- **Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Αριστοτέλειο:**
  - Κεντρική Βιβλιοθήκη: Πανεπιστημιούπολη, Θεσσαλονίκη 54006, τηλ:2310-995324/995329.
  - Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Α.Π.Θ.: Αρχαιολογικού Μουσείου 27, Θεσσαλονίκη 54006, τηλ:2310-991231/-36.
  - Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού: 3^{ης} Σεπτεμβρίου, Εγνατία, Θεσσαλονίκη 54006, τηλ:2310-213300.
  - Φιλοσοφική του Α.Π.Θ. Τμήμα Κοινωνικής Ψυχολογίας, τηλ:2310-995201 & Τμήμα Ψυχολογίας: Πανεπιστημιούπολη, Θεσσαλονίκη 54006, τηλ:2310-997339.
- **Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων:** Σχολή Επιστημών Αγωγής: Πανεπιστημιούπολη, Ιωάννινα 45110, τηλ:26510-08780/08714.
- **Πανεπιστήμιο Κύπρου:** Καλλιπόλεως 75, Λευκωσία 537 1678, τηλ:00357-2-756248 & 00357-2-756186, yiannam@zeus.cc.usy.ac.cy.
- **Πανεπιστήμιο Πατρών**(κεντρική βιβλιοθήκη): Πανεπιστημιούπολη, Πάτρα ΡΙΟ26100, τηλ:2610-997290-1.
- **University of la Verne:** Όθωνος 86 & Κόκοτα, Αθήνα 14510, τηλ:8010111 & 210-6233307.
- **Περιοδικά:**
  - Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών: Νικηταρά 2, Αθήνα 106 78, τηλ:210-3822496.
  - Ελληνοχριστιανική Αγωγή: Καρύτση 14, Αθήνα 10561.
  - Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού, Θέσεις, Ψυχολογία, Ψυχολογικά Θέματα: Ακαδημίας 88, 7^{ος} όροφος, Αθήνα 10678, τηλ:210-3302415.
  - Νέα παιδεία: Σόλωνος 77, Αθήνα 10679, τηλ:210-3636007.

- Σύγχρονα Θέματα: Μάνης 5, Αθήνα, τηλ:210-3818372.
- Σχολείο και Ζωή: Ακαδημίας 57, Αθήνα, τηλ:210-6716186.
- Σχολείο και Σπίτι: Αριάδνης 9, Αθήνα 11364, τηλ:210-8663472.
- Τράπεζα Ελλάδος: Ελευθερίου Βενιζέλου 21, Αθήνα 10250, τηλ:210-3202446/3202397, loglibr@ath.forthnet.gr.
- Χαμόγελο του Παιδιού: Αθήνα, τηλ:210-3306140 (χωρίς βιβλιοθήκη).

Διευθύνσεις στο εξωτερικό:

- AARP Grandparent Information Center (GIC), 601 E Street NW, Washington, DC 20049, phone: (202)4342296, <http://www.aarp.org/confacts/programs/gic.html>.
- Administration on Aging, U.S. Department of Health and Human Services, Washington, DC 20201, phone: (202)619-0724, <http://www.aoa.gov>.
- Center for Child, Family and Community Partnerships, Boston College, Newton, MA02459, USA, pruchno@bc.edu.
- College of Health and Human Sciences, Georgia State University, Atlanta 30303, USA.
- College of Nursing, Villanova University, Pennsylvania 19085, USA.
- Department of Human Development and Family Studies, Pennsylvania State University, University Park 16802.
- Department of Psychiatry at the University of Maryland School of Medicine, Child and Adolescent Services at the Walter P. Carter Center, Baltimore 21201, USA, hghuman@umpsy.ab.umaryland.edu.
- Department of Psychology, University of Wisconsin, Milwaukee 53201.
- ERIC Clearinghouse on Elementary and Early Childhood Education. University of Illinois at Urbana-Champaign Children's Research Center, 51 Gerty Drive, Champaign, IL 61820-7469, phone: (217)333-1386, (800)583-4135, ericeece@uiuc.edu.
- Generations United: <http://www.gu.org>.
- Grant Parent Again: <http://www.grandparentagain.com>.
- Grants Place: <http://www.grandsplace.com>.
- National Association of Child Care Resource and Referral Agencies: <http://www.naccrra.net>.
- National Survey of families and Households conducted by the University of Wisconsin in 1992 to 1994.
- North Carolina Division of Aging, Caller Box No.29531, 693 Palmer Dr., Raleigh, NC 27626-0531, phone: (919)733-3983.
- R.O.C.K.I.N.G.,Inc. (Raising Our Children's Kids): An Intergenerational Network of Grandparenting, phone:(616)683-9038.
- Salem Community College, Office of Public Relations, 460 Hollywood Avenue, Cartneys Point, NJ 08069, phone:(856)351-2602.
- School of Public Health, University of California, Berkeley 94720: University of California, Berkeley 94720-7360, USA.
- University of Central Florida, School of Nursing, Orlando 32816-2210, USA.

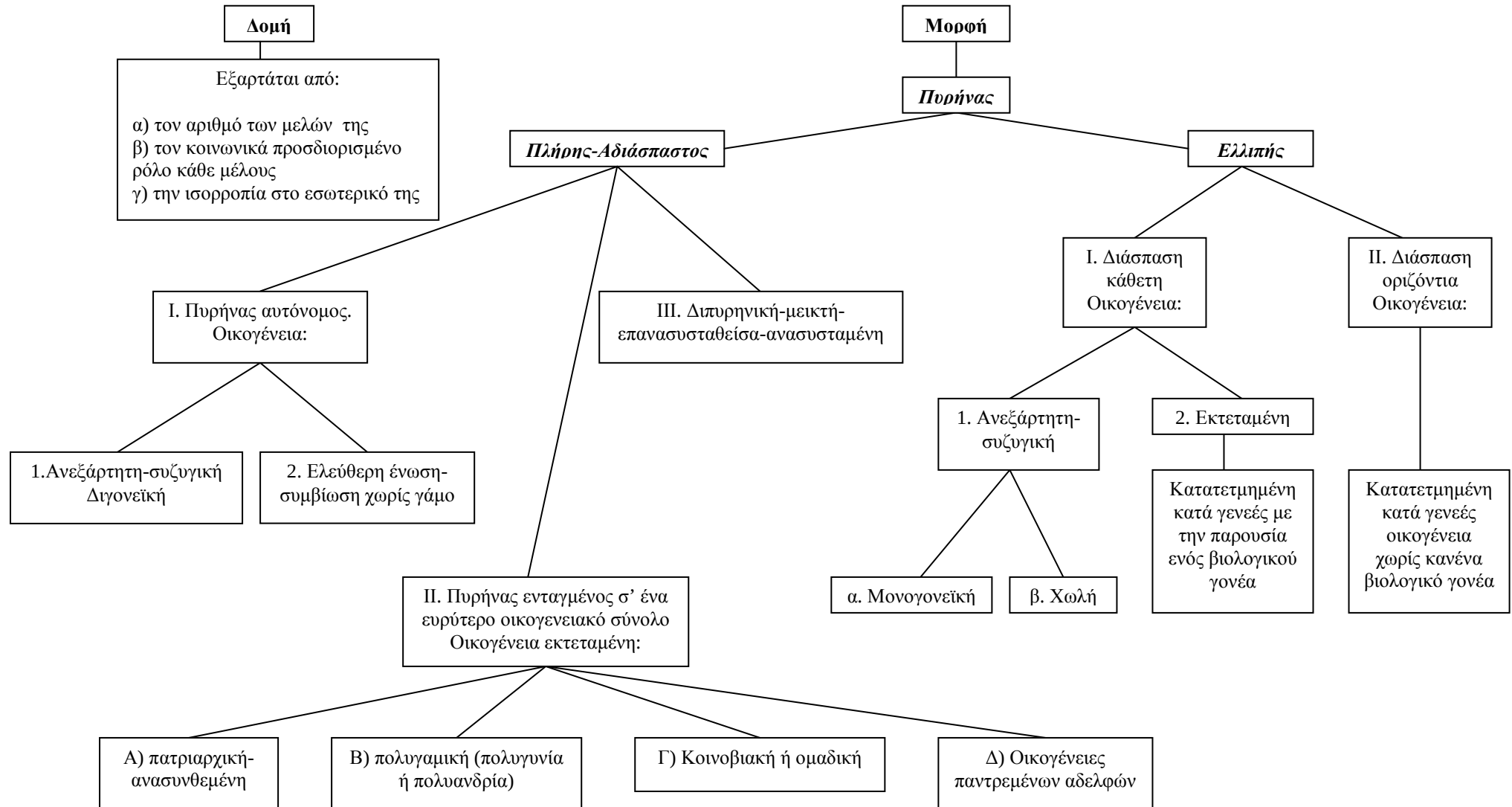
Ιστοσελίδες- Websites

<http://www.aarp.org>
<http://www.abanet.org>
<http://www.ala.org/parentspage/gratsites/guid.html>
<http://www.aoa.gov>
<http://www.aoa.dhhs.gov>
<http://www.brookdale.org>
<http://www.census.gov>
<http://www.cfc-efc.ca>
<http://www.cpsc.gov>
<http://www.cpsc.gov.cpscpub/pubs/grand/grand.htm>
<http://www.cyberparent.com/gran>
<http://www.cwla.org>
<http://www.ewol.com/broodale>
<http://www.family.com>
<http://www.fcs.wa.gov.au>
<http://www.fifty-plus.net>
<http://www.geocities.com/heartland/hills/3157/grand.html>
<http://www.geocities.com/heartland/praire/6866/index.html>
<http://ghn1.gfn.org.p90/Grandparents>
<http://grc4usa.org>
<http://www.grandparentagain.com>
<http://www.grandparenting.org>
<http://www.grandparentworld.com>
<http://www.grandsplace.com>
<http://www.gu.org>
<http://www.health.gov.au>
<http://www.hec.ohio-state.edu/famlife/>
<http://home.pacbell.net/grnyanie/grandpar.htm>
<http://www.igc.org/justice/cjc/lsp/manual/cover.html>
<http://www.iGrandparents.com>
<http://www.kinshipconnections.org>
<http://www.nccic.org>
<http://www.ncoa.org>
<http://www.nnfr.org>
<http://www.npin.org>
<http://www.nysccc.org>
<http://www.parenthoodweb.com>
<http://www.parentsoup.com>
<http://www.parentsplace.com>
<http://www.php.com>
<http://www.sonic.net/thom/orr>
<http://www.thirdage.com>
<http://www.todaysgrandparent.com>

Μηχανές αναζήτησης στο Internet:

- <http://altavista.digital.com>
- <http://guide-p.infoseek.com>
- <http://outreach.missouri.edu/parentlink/>
- <http://query.webcrawler.com>
- <http://search.shareware.com>
- <http://search.yahoo.com>
- <http://www.alphagalileo.org>
- <http://www.excite.com>
- <http://www.iatrotek.gr>
- <http://www.in.gr>
- <http://www.lykos.com>
- <http://www.medret.gr>
- <http://www.metacrawler.com>
- <http://www.phantis.com>
- <http://www.purdue.edu/uns>
- <http://www.toxo.com>

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ

**ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΥΠΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ
ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΗ ΣΥΝΟΧΗ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΠΡΟΣΑΡΜΟΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥΣ**

